Norman Davies

EUROPA

ISTORIJA

Norman Davies

EUROPA

ISTORIJA

Iš anglų kalbos vertė
Leonas Tamas ir Vytautas Petrukaitis

Vilnius

UDK 940
Da 461

Versta iš: Norman Davies
Europe: history
Published by Pimlico, London, 1997

*This edition published with the support
from the Open Society Fund – Lithuania*

Knygos leidimą finansavo Atviros Lietuvos fondas

Specialusis redaktorius
Rimantas Zagreckas

ISSN 1392-1673
ISBN 5-415-01578-7

Christianui,
mūsų kaliforniečiui

PRATARMĖ

Originalaus šioje knygoje nedaug. Kadangi daugumą rūpimos temos aspektų jau išnagrinėjo ankstesni istorikai, pirminių tyrimų prisireikė mažai. Knygos originalumą, kiek jo apskritai yra, sudaro medžiagos parinkimas, pertvarkymas ir pateikimas. Pagrindinis tikslas — sudaryti Europos istorijos laiko bei erdvės tinklelį ir, pateikiant tuose rėmuose pakankamai daug temų, sukurti visumos įspūdį.

Stengtasi, kad mokslinis aparatas būtų minimalus. Knygoje nėra pastabų apie faktus ir teiginius, kuriuos galima rasti visuose pripažintuose žinynuose. Tarp jų ypač vertėtų pažymėti *The Encycklopaedia Britannica* 11-ąjį leid. (1910—1911), kuris smarkiai pranoksta visus paskesnius jos leidimus. Pastabos knygos pabaigoje turėtų patvirtinti tik mažiau žinomas citatas ir informacijos šaltinius, neminimus standartiniuose vadovėliuose. Nereikėtų manyti, kad šioje knygoje visada pritariama cituojamuose veikaluose pateiktoms interpretacijoms: „*On ne s'etonnera pas que la doctrine exposée dans le texte ne soit toujours d'accord avec les travaux auxquels il est renvoyé en note*".*

Akademiniai samprotavimai, kuriais remiantis buvo rašoma ši knyga, išdėstyti „Įvade". Tačiau struktūrą reikėtų šiek tiek paaiškinti.

Knyga yra kelių skirtingų lygių. Dvylika apžvalginių skyrių aprėpia visą Europos praeitį, nuo jos priešistorės iki dabarties. Laipsniškai pereiname nuo žvilgsnio iš toli, būdingo I skyriui, aprėpiančiam pirmuosius penkis milijonus metų, prie stebėjimo iš gan arti XI ir XII skyriuose, kurie apima dvidešimtąjį amžių, metams skiriant maždaug po puslapį. Kiekviename skyriuje yra specifiškesnių „kapsulių". Tai lyg teleskopinės fotonuotraukos, kurios iliustruoja siauresnes temas ir tarsi suskaldo chronologinę tėkmę. Kiekvieną skyrių baigia panoraminė „momentinė fotonuotrauka", apimanti visą Europos žemyną, lyg žiūrėtume iš kokio nors patogaus stebėjimo taško. Bendrą įspūdį galima palyginti su istorijos albumu, kuriame panoraminius vaizdus paįvairina detales vaizduojantys intarpai ir vaizdeliai stambiu planu. Viliuosi, jog skaitytojai supras, kad tikslumas, kurį galima pasiekti tuose skirtinguose lygiuose, labai nevienodas. Iš tikrųjų, juk negalima tikėtis, kad apibendrinantis, sintetinantis veikalas atitiktų mokslinių monografijų reikalavimus, nes pastarųjų ir tikslai kitokie.

---

* „Nesistebėkite, jei pateiktoji doktrina tekste ne visada sutaps su darbais, kurie cituojami pastabose"; Ferdinand Lot. *La Fin du monde antique et la début du Moyen Âge*) (Paris, 1927), 3.

Dvylika pagrindinių skyrių sudaryti laikantis tradicinės Europos istorijos struktūros. Tai ryškus chronologinis ir geografinis tinklelis, kuriame ras savo vietą visos kitos temos ir klausimai. Orientuojamasi į „įvykiais grindžiamą istoriją": svarbiausius politinius darinius, kultūrinius judėjimus ir socekonomines tendencijas. Tai leidžia istorikams informacijos gausybę suskaldyti į aprėpiamus (tačiau neišvengiamai nenatūralius) vienetus. Chronologiškai akcentuojami Viduramžiai ir Naujieji amžiai, kuomet jau galima atpažinti visą Europos bendruomenę. Geografiškai stengtasi tolygiai apimti visas Europos pusiasalio dalis nuo Atlanto ligi Uralo — šiaurę, rytus, vakarus, pietus ir centrą.

Aprašant laikotarpius stengtasi priešintis „eurocentrizmo" bei „Vakarų civilizacijos" tendencijoms (apie tai žr. „Įvade"). Tačiau tokios apimties veikale buvo neįmanoma tiek praplėsti pasakojimo, kad jis išeitų už Europos ribų, nors knygoje rasime užuominų apie tokių joje nenagrinėjamų dalykų kaip islamas, kolonializmas ar Europos užjūrio teritorijos didžiulę reikšmę. Pakankamai dėmesio skiriama ir Rytų Europos reikalams. Kur tik įmanoma, jie siejami su pagrindinėmis temomis. Rytų elementas įtraukiamas nagrinėjant tokius klausimus kaip barbarų įsiveržimai, Renesansas, Prancūzijos revoliucija, kurie pernelyg dažnai pateikiami kaip svarbūs tik Vakarams. Kodėl tiek daug vietos skiriama slavams, galima paaiškinti tuo, kad tai pati didžiausia Europos etninė šeima. Paprastai apibendrinamos nacionalinių valstybių istorijos, tačiau dėmesio skirta ir valstybių neturinčioms tautoms. Nepamirštos ir mažumų bendruomenės, pradedant eretikais, raupsuotaisiais ir baigiant žydais, čigonais, musulmonais.

Paskutiniuose skyriuose nesilaikoma „Sąjungininkų istorinės schemos" (žr. „Įvadą") prioritetų, tačiau dėl jų ir nepolemizuojama. Abu pasauliniai karai traktuojami kaip „vienos dramos du vienas po kito einantys veiksmai", pirmenybę teikiant svarbiausiam Europos žemyno ginčui tarp Vokietijos ir Rusijos. Paskutiniajame skyriuje apie pokario Europą nušviečiami 1989—1991 m. įvykiai ir Sovietų Sąjungos subyrėjimas. Ginamas teiginys, kad 1991 metais suiro geopolitinė arena, vadinama „Didžiuoju trikampiu", atsiradusi dvidešimtojo amžiaus pradžioje (žr. III priedą, 86), ir jos žlugimas sudaro tam tikrą „įtrūkį" istorijos raidoje. Artėjantis dvidešimt pirmasis amžius suteikia galimybių kurti naują Europą.

Kapsulėmis, kurių iš viso yra apie 300 (žr. 30 žemėlapį ir I priedą), siekiama kelių tikslų. Jomiss atkreipiamas dėmesys į tą didelę specifinių klausimų įvairovę, kuri antraip neatsispindėtų sintetinančio istorijos veikalo apibendrinimuose ir išvadose. Kartais kapsulėse atskleidžiamos temos, peržengiančios pagrindinių skyrių ribas; jos taip pat iliustruoja tas įdomybes, keistenybes ir nenuoseklumus, kuriuos pernelyg rimti istorikai ignoruoja. Kapsulės pirmiausia buvo parenkamos taip, kad kuo geriau supažindintų su šiuolaikinių tyrinėjimų „naujais metodais, naujomis disciplinomis ir naujomis tyrimų sritimis". Jose pateikti apie šešiasdešimties mokslo sričių pavyzdžiai išmėtyti po skyrius taip, kad apimtų kuo platesnį laiko ir erdvės diapazoną bei temų ratą. Dėl knygos apimties, leidėjo kantrybės ir autoriaus atkaklumo stokos pirminis kapsulių sąrašas buvo sutrumpintas. Nepaisant to, viliuosi, kad ši puantilistinė tapybos technika sukurs pakankamai įtaigų įspūdį, net jei taškų bus kiek mažiau.

Kiekviena kapsulė įtvirtinta tekste tam tikrame laiko ir erdvės taške ir turi antraštę, atspindinčią jos turinį. Jas galima skaityti kaip atskirus savarankiškus vienetus, bet galima susieti ir su tuo kontekstu, kuriame jos pateikiamos.

Momentinės fotonuotraukos, kurių yra dvylika, turėtų pateikti kintančio Europos žemėlapio panoraminių vaizdų seriją. Jos užšaldo chronologinio pasakojimo tėkmę, paprastai svarbiausiais momentais, ir laikinai sustabdo veržlų lėkimą per didžiules laiko ir teritorijos erdves. Jos padės skaitytojui atgauti kvapą ir įdėmiau apžiūrėti gausius pasikeitimus, vykstančius vienu metu keliomis skirtingomis kryptimis. Į šiuos pasikeitimus sąmoningai žvelgiama iš vieno stebėjimo taško, net nesistengiant įvertinti daugybės kitų nuomonių ir alternatyvių perspektyvų, kurių neabejotinai būta. Šia prasme „momentinės nuotraukos" tiesiog begėdiškai subjektyvios ir impresionistinės. Kai kada jos pasiekia ginčytinų teorijų ribas, sujungdamos žinomus įvykius ir dokumentais nepatvirtintas prielaidas bei išvadas. Kaip ir kai kurie kiti šios knygos elementai, jos kai kam atrodys peržengusios įprastines akademinio argumentavimo ir analizės ribas. Jei taip, tai jos atkreips dėmesį ne tik į didelę Europos praeities įvairovę, bet ir į prizmių, pro kurias galima žiūrėti į ją, gausumą.

Didžioji šios knygos dalis parašyta Oksforde. Aš labai skolingas turtingai senajai Bodlėjaus bibliotekai (*Bodleian Library*), puikioms ir senoms jos aptarnavimo tradicijoms. Šiai knygai atsirasti padėjo ir stipendijos, gautos iš Mokslų apie žmogų instituto (*Institut für die Wissenschaften vom Menschen*) Vienoje bei iš Harvardo universiteto Ukrainos tyrimo instituto. Jos rašymą paįvairino keli apsilankymai Europos žemyne, o ypač įspūdžiai, sukaupti Baltarusijoje ir Ukrainoje, kelionėje iš Bavarijos į Boloniją, į Prancūziją, Šveicarijos Alpes, Olandiją, Vengriją ir Vandėją.

Noriu padėkoti už vienerių metų atostogas moksliniam darbui, kurias suteikė Londono universiteto Slavų ir Rytų Europos studijų skyrius su sąlyga, kad susirasiu lėšų iš privačių šaltinių apmokėti mane pakeitusiam dėstytojui. Kitu metu, kai tokių atostogų neturėjau, šiai knygai tikriausiai išėjo į naudą mano sugebėjimas rasti įkvėpimo rašymui pačiose įvairiausiose vietose — traukiniuose, lėktuvuose, valgyklose, ligoninių laukiamuosiuose, Havajų paplūdimiuose, kitų mokslininkų seminarų galinėse eilėse, net krematoriumo automobilių stovėjimo aikštelėje. Taip pat esu dėkingas už specialią Hainemano ir „Mandarino" leidyklų subsidiją, skirtą papildomos medžiagos rengimui paspartinti.

Noriu išreikšti padėką tiems kolegoms ir draugams, kurie perskaitė atskirus šios knygos skyrius ar poskyrius: Barry'ui Cunliffe'ui, Stephanijai West, Rietui van Bremenui, Davidui Morganui, Davidui Eltui, Faniai Oz-Salzburger, Markui Almondui ir Timothy'ui Gartonui Ashui. Dėkoju ir daugybei pagalbininkų ir konsultantų: Tonyui Armstrongui, Sylvijai Astle, Alexui Boydui, Michaelui Branchui, Lawrencui Brocklissui, Carolinai Brownstone, Gordonui Craigui, Richardui Cramptonui, Jimui Cutsallui, Reesui Daviesui, Reginai Davy, Denisui Deletantui, Geoffrey'ui Ellisui, Roger Greene, Hugui Grynui, Michael'ui Hurstui, Geraintui Jenkinsui, Mahmudui Khanui, Marijai Korzeniewicz, Grzegorzui Króliui, Janui

McKellenui, Dimitrijui Obolenskiui, Laszlo Peteriui, Robertui Pynsentui, Martynui Rady, Mary Seton-Watson, Heidroonui Speedy, Christinai Stone, Athenai Syriatou, Evai Traers, Lukui Treadwellui, Peteriui Varey, Marijai Widowson ir Sergejui Jakovenkai. Dėkoju visai sekretoriato padėjėjų grupei, kuriai vadovavo „Kingsley", redaktorei Sarahi Barrett, dailininkei Sally Kendall, paveikslų tyrinėtojai Gill Metcalfe, rodyklių sudarinėtojui Rogerui Moorhousui, kartografams Kenui Wassui ir Timui Aspenui, iliustratoriui Andrew'ui Boagui, mano redaktoriams „Oxford University Press" ir „Mandarino" leidyklose, projekto menedžeriui Patrickui Duffy, ypač dėkoju savo žmonai, be kurios paramos ir pakantumo šio projekto niekada nebūtų apvainikavusi sėkmė. Už juodo katino radimą premija nenumatyta*.

Yra rimtų priežasčių manyti, kad Europos istorija — tai akademinė disciplina, tvirtai pagrįsta praeities įvykiais, kurie atsitiko iš tikrųjų. Tačiau Europos praeitį galima prisiminti tik momentiniais žvilgsniais į ją, daliniais tyrimais ir pasirinktais aiškinimais. Visos jos atkurti niekada nepavyks. Todėl ši knyga yra tik viena iš daugybės Europos istorijų, kurias galima parašyti. Tai tik tas vaizdas, kurį pamatė viena pora akių, perfiltravo vienos smegenys ir užrašė viena plunksna.

NORMAN DAVIES

Oksfordas, 1993 m. birželio 16 d.

Rengiant pataisytą knygos *Europa: istorija* leidimą, buvo taisomos tik klaidos, susijusios su faktais, nomenklatūra ir rašyba. Nemėginta vėl grįžti į istorinių interpretacijų viešpatiją. Be pirminės konsultantų komandos (dauguma jų neatsisakė patarti man ir antrą kartą), ypatingos mano padėkos nusipelnė dar šie asmenys:

J. S. Adamsas, Anna Armstrong, Nealas Aschersonas, Timothy Bainbridge'as, Timas Blanningas, Timas Boyle'is, seras Raymondas Carras, Jamesas Cornishas, J. Cremona, M. F. Cullis'as, I. D. Davidsonas, Jo Ekscelencija Suomijos ambasadorius, Jo Ekscelencija Italijos ambasadorius, Felipė Fernandezas-Armesto, J. M. Forresteris, Robertas Frostas, Michaelas Futrellis, Grahamas Gladwellis, Richardas Hoftonas, Hughas Kearney'us, Noelis Makcolmas, Veliboras Milanovičius, B. C. Moberly, Janas Morrisas, W. Schultė Nordoltas, Robinas Osborne'as, Stevenas Pálffy, Rojus Porteris, Paulas Prestonas, Jimas Reedas, Donaldas Russellas, Davidas Selbournė'as, Andrew L. Simonas, N. C. W. Spence'as, Normanas Stone'as, Alanas H. Stratfordas, Richardas Tyndorfas, Johnas Wagaras, Michaelas Westas, B. K. Workanas, Philipas Wynnas ir Basilis Yamey'us.

NORMAN DAVIES

1997 m. kovo 17 d.

---

* „Juodojo katino" istorija tokia: rašydamas šią knygą, autorius sykį savo jauniausiajam sūnui, dešimtmečiui Christianui (kuriam, beje, ir dedikuota ši knyga) leido pasiūlyti ir savo idėjų. Taip originalo 865 puslapyje atsirado paslaptingasis „Juodasis katinas". Dideliam autoriaus pasitenkinimui, jo neišbraukė nė vienas iš daugelio redaktorių, tad jis paliktas ir lietuviškajame vertime *(vertėjo past.).*

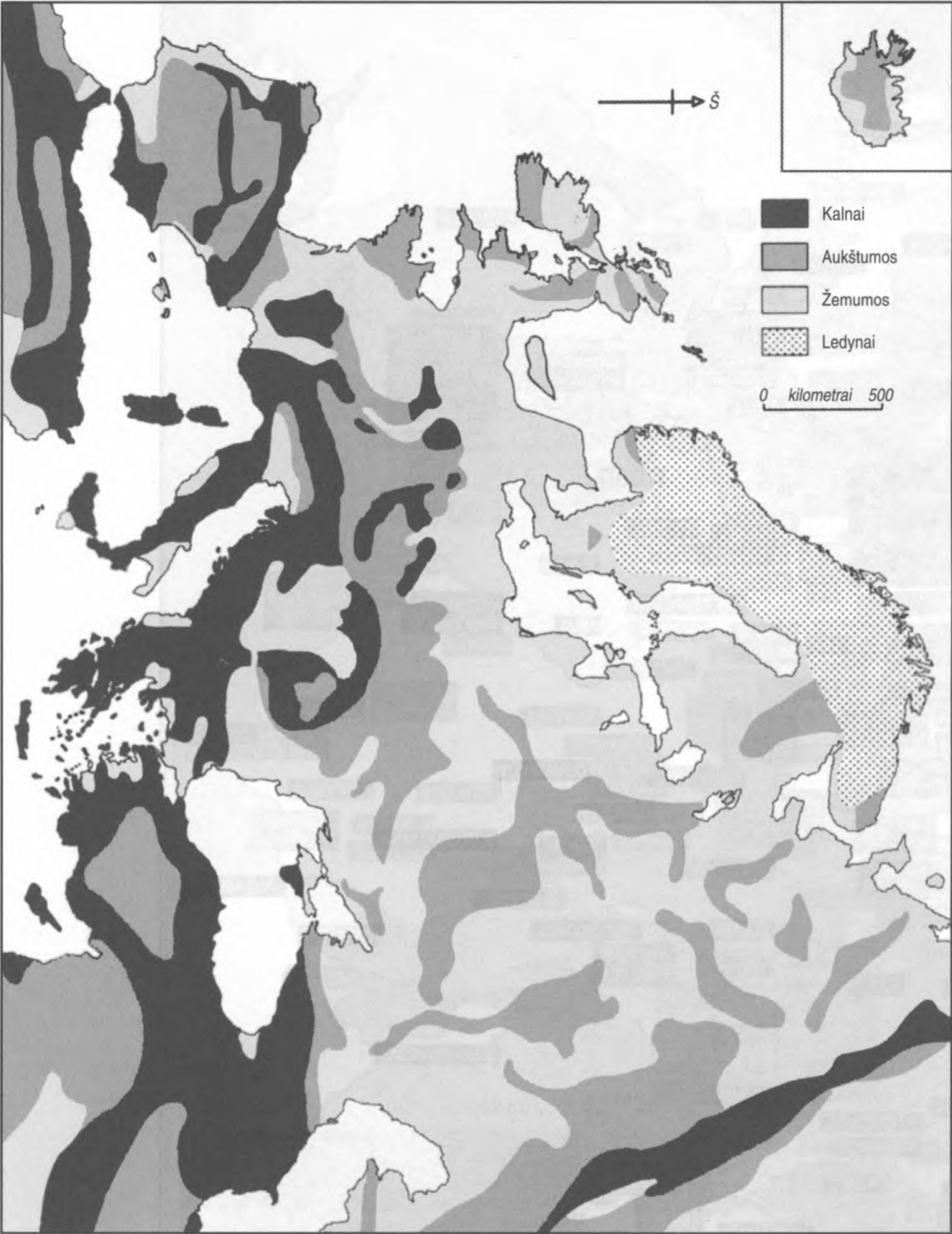
TURINYS

ŽEMĖLAPIŲ SĄRAŠAS

Kapsulių vieta tekste nurodyta
I priede, p. 1196–1197

RERAI
NORVEGIJA
FUTHARK
KALEVALA
VORKUTA
BIBLIJA
DINGAS
ELDLUFT
NOBELIS
SOCIALISTAI
Peterburgas
ELEMENTAI
EULERIS
PETROGRADAS
RUSIA
SOVKINO
TOLUNDAS
DANNEBROG
ESTIJA
ZUNDAS
HANZA
NOVGORODAS
ĖZVIGAS
ALIONAS
Berlynas
e = mc 2
EULENBURGAS
EVS
HOSBACHAS
TOR
ŽĄSIES ŽINGSNIS
Baltijos
jūra
LATVIJA
KRAL
GESANG
GOTA
FREUDE
GENUG
DÖNHOFF
LIETUVA
MYRAS
SPASITEL'
SUSANINAS
TEREMAS
KANTATA
RESPONSA
KATYNĖ
SMOLENSKAS
EXEN
ALTMARKTAS
DOLERIS
LILI
EROS
METRIKA
BLR
LCHEMIJA
KONOPIŠTĖ
AUŠVICAS
GRILENŠTEINAS
PIKTOJI DVASIA
GENAI
SLAVKOVAS
HEJNAŁ
MIKROBAI
ŠLĖKTOS
SANITAS
DIRHAMAS
TONAS
WIENER WELT
LYČIAKOVAS
ČERNOBYLIS
CORVINIANA
BUČAČAS
MORES
MURANO
AKVINKAS
BUDA
VINO
DERLIUS
UKRAINA
RAITELIŲ ARMIJA
LYRIJA
JSKOK
ČABA
ŠAMANAS
ČERNOVICAI
POGROMAS
PUGAČIOVAS
VLADAS
POTIOMKINAS
CHAZARAI
MOLDOVA
GAGAUZAI
MIRUSIEJI
LLYRICUM
SARAJEVAS
FLORA
MATRIMONIO
NIKOPOLIS
CHERSONESAS
ZADRUGA
BOGOMILAI
SHQIPERIA
MAKEDONIJA
PAPIRUSAS
Juodoji
jūra
ABCHAZIJA
ATHOS
IKONA
TAXIS
TEICHOS
BOUBOULINA
HEPTANESOS
OMPHALOS
APOKALIPSĖ
Antikinė Graikija
ATLETAI
BARBARAI
CEDROS
DEMOS
DZEUSAS
EDIPAS
EKOLOGIJA
ELEKTRONAS
EPAS
ISTERIJA
JUODOJI ATĖNĖ
KADMAS
MOUSIKE
NOMISMA
OMPHALOS
SCHOLASTIKOS
GROBIS
GENOCIDAS
ČIGONAI
GRECO
THRONOS

1 žemėlapis
Pusiasalis, 10 000 m. pr. Kr.

EUROPOS LEGENDA

Iš pradžių Europos nebuvo. Penkis milijonus metų tysojo tik ilgas vingiuotas, panašus į laivo priekį puošiančią figūrą pusiasalis be pavadinimo didžiausio pasaulyje žemyno vakaruose. ten buvo vandenynas, kurio dar niekas nebuvo perplaukęs. Pietuose – dvi uždaros susisiekiančios jūros, nusėtos salomis, su savo įlankomis ir pusiasaliais. Šiaurėje buvo didelė poliarinė ledo kepurė, kuri amžiams bėgant čia plėtėsi, čia traukėsi it kokia didžiulė ledinė medūza. O rytuose – buvo sausumos tiktas, jungiantis jį su likusiuoju pasauliu, iš kur turėjo atkeliauti visos tautos ir visos civilizacijos.

Tarp apledėjimų pusiasalyje pasirodė pirmieji naujakuriai – žmonių giminės atstovai. Neandertalio paleoantropai ir Kromanjono urviniai žmonės tikriausiai turėjo vardus, turėjo savo veidus ir mintis. Tik neįmanoma sužinoti, kas gi jie iš tikrųjų buvo. Galima tik susidaryti labai neaiškų vaizdą iš jų paliktų piešinių, dirbinių ir iš jų kaulų.

Kai ledynai atsitraukė paskutinį kartą – vos prieš dvylika tūkstančių metų – pusiasalyje pasirodė naujos migrantų bangos. Niekieno neapdainuoti pionieriai ir žvalgai iš lėto slinko vakarų link, keliaudami pakrantėmis, įveikdami sausumos plotus ir jūras, kol pasiekė pačias atokiausias salas. Didžiausias išlikęs jų šedevras iš akmens ir bronzos amžių sandūros laikų buvo pastatytas pačiame žmonių apgyventos teritorijos pakraštyje, atokioje, tolokai nuo kranto esančioje saloje. Tačiau jokios šių dienų hipotezės nepajėgios atskleisti, kas iš tikrųjų įkvėpė tuos meistriškuosius akmentašius ir kaip vadinosi tas jų didysis akmenų ratas[1].

Kitame pusiasalio gale kiti iš tų senovės žmonių bronzos amžiaus apyaušryje kūrė bendruomenę, kurios įtaka išsilaikė iki šių dienų. Pasak padavimo, helenai įsiveržė iš žemyno vidaus trimis didelėmis bangomis, antrojo tūkstantmečio pr. Kr. pabaigoje užvaldydami Egėjo jūros pakrantes. Jie nukariavo vietos gyventojus ir susimaišė su jais. Pasklido po tūkstančius salų, išsibarsčiusių vandenyse tarp Peloponeso pakrančių ir Mažosios Azijos. Jie absorbavo žemyne dominavusią kultūrą ir dar senesnę Kretos kultūrą. Jų kalba skyrė juos nuo „barbarų" – tų, kurie „nesuprantamai vapalioja". Jie ir buvo senovės Graikijos kūrėjai. [BARBARAI]

Vėliau, kai klasikinėje epochoje vaikai klausinėdavo tėvų, iš kur atsirado žmonija, jiems buvo pasakojama, kad pasaulį sukūręs kažkoks neapibrėžtas *opifex rerum* – „dieviškasis kūrėjas". Jiems buvo pasakojama apie tvaną ir apie Europą.

Europa buvo vienos iš labiausiai gerbiamų klasikinio pasaulio legendų personažas. Ji — Kretos valdovo Mino motina, taigi Viduržemio jūros civilizacijos seniausios šakos pramotė. Prabėgomis ją pamini ir Homeras. Tačiau poemoje *Europa ir jautis*, kurios autoriumi laikomas Moschus Sirakūzietis, ir ypač romėnų poeto Ovidijaus *Metamorfozėse* Europa įamžinta kaip nekalta karalaitė, suvedžiota Dievų Tėvo. Bevaikštinėjančią su tarnaitėmis gimtosios Finikijos pakrantėmis ją sužavėjo Dzeusas, pasivertęs sniego baltumo jaučiu:

Baimė jau baigė praeit, ir jautis duodas mergaitei
Ir per krūtinę taksnot, ir naują vainiką užkarti
Jam ant tvirtų ragų. Pagaliau karalaitė išdrįsta
Sėstis ant jaučio kupros, nežinodama, ką ji prispaudžia.
O kai nuo žemės sausos ir kranto tvirtojo dievas
Ėmė į vandenis brist, statydamas koją iš lėto,
Jau įdrąsėjęs galop į patį vidurį marių
Leidos su savo grobiu. Ta žvalgos į paliktą krantą,
Dreba visa ir, viena ranka už ragų įsitvėrus,
Laikos už sprando kita, drabužį kedena jai vėjas[2].

Taip atkuriama gerai žinoma legenda apie Europą, tokią, kokia ji buvo vaizduojama ant graikų vazų, Pompėjos namuose (žr. 1 pav. įklijoje), o naujaisiais laikais Ticiano, Rembrandto, Rubenso, Veronezės ir Claude'o Lorraino.

Herodotui, istorikui, rašiusiam penktajame amžiuje pr. Kr., ši legenda nepadarė įspūdžio. Jo nuomone, Europos pagrobimas buvo tik nuo seniausių laikų dėl moterų grobimo vykstančių karų eilinis epizodas. Finikiečių iš Tyro gauja pagrobė Io, karaliaus Argo dukterį; dėl to graikų iš Kretos gauja nuplaukė į Finikiją ir pagrobė Tyro karaliaus dukterį. Tipiškas „akis už akį" atvejis.[3]

Legenda apie Europą turi daug priereikšmių. Išgabendamas karalaitę į Kretą nuo Finikijos pakrančių (dabar čia pietinis Libanas), Dzeusas, be jokios abejonės, senesnės azijinės Rytų civilizacijos vaisius perdavė naujosioms Egėjo jūros salų kolonijoms. Finikija priklausė faraonų įtakos sferai, todėl Europos kelionė simbolizuoja mistinį ryšį tarp senovės Egipto ir senovės Graikijos. Sakoma, kad Europos brolis Kadmas, klajojęs po pasaulį ieškodamas jos — *orbe pererrato* — atnešė į Graikiją raštą. **[KADMAS]**

Europos kelionė taip pat simbolizuoja neramią dvasią tų, kurie pasekė jos pėdomis. Skirtingai nei didžiosios upių slėnių civilizacijos prie Nilo, Indo ar Mesopotamijoje bei Kinijoje, nors jos ir egzistavo ilgai, bet jų geografinė ir intelektualinė raida buvo lėta, Viduržemio jūros civilizaciją stimuliavo nuolatinis judėjimas. O judėjimas kėlė netikrumą ir nesaugumą. Netikrumas neleido nurimti minčiai, o nesaugumas skatino energingai veikti. Kreta buvo pirmoji galinga jūrų valstybė. Jos laivai gabeno žmones, prekes ir kultūrą, skatindami pačius įvairiausius mainus su žemėmis, į kurias jie nuplaukdavo. Kaip karalaitės Europos drabužiai, taip ir tų senovės jūreivių protai buvo be paliovos „kedenami vėjo" — *tremulae sinuantur flamine vestes*[4].

Europa keliavo Saulės maršrutu iš rytų į vakarus. Pasak kitos legendos, Saulė buvo ugnies vežimas, nematomų žirgų traukiamas iš slaptų arklidžių už saulėtekio krašto į poilsio vietą už saulėlydžio ribos. Tiesą sakant, viename iš kelių etimologinių aiškinimų Azija, „saulėtekio šalis", supriešinama su Europa, „saulėlydžio šalimi"[5]. Helenai pradėjo vadinti Europa savo teritorijas, esančias į vakarus nuo Egėjo jūros, kad atskirtų jas nuo savo senesniųjų žemių Mažojoje Azijoje.

Europos istorijos apyaušryje žinomas pasaulis buvo rytuose. Nežinomybė laukė vakaruose, ją dar reikėjo atskleisti. Europos smalsumas galėjo ją pražudyti. Tačiau jis įkvėpė naują civilizaciją, kuriai galų gale buvo lemta perimti jos vardą ir paplisti visame pusiasalyje.

2 žemėlapis. Karalienė Europa (Regina Europa)
Raižinys iš Sebastianp Muntzerio leidinio *Kosmografija*
(*Cosmographia Universalis*, VII kn.; 1550–1554)

ĮVADAS

Istorija šiandien

Rašant istoriją galimi įvairiausi masteliai. Galima viename puslapyje sutalpinti visos Visatos istoriją, bet galima ir apie karkvabalio gyvenimą prirašyti keturiasdešimt tomų. Vienas patyręs ir įžymus istorikas, ketvirtojo dešimtmečio diplomatijos specialistas, parašė knygą apie Miuncheno krizę ir jos padarinius (1938–1939), paskui knygą „Paskutinioji taikos savaitė", o trečioji jo knyga vadinosi „1939 metų rugpjūčio 31". Jo kolegos veltui laukė šią seriją vainikuojančios knygos, tarkim, tokiu pavadinimu: „Paskutinioji minutė prieš vidurnaktį"[1]. Tai atspindi dabartinę tendenciją sužinoti vis daugiau apie vis smulkesnius dalykus. Po Pirmojo pasaulinio karo suplanuotas prancūzų leidinys „L'Evoliution de l'humanite" (Žmonijos istorija), kurio per 90 procentų paskirta Europai. Turėjo išeiti 110 pagrindinių ir dar keli papildomi tomai[2]. Mūsų knygoje priešingai – užsibrėžtą tą pačią ir net papildomą medžiagą sutalpinti tarp dviejų viršelių.

Vis dėlto nė vienas istorikas nesugeba išreikšti minties taip taupiai, kaip tai padaro poetai:

Jei Europą laikysime nimfa, Neapolis bus
Jos akis rugiagėlių žydra. O Europos širdis
Tai juk Varšuva. Rakštys jos kūne –
Mintaują, Peterburgas, Azovas, Odesa,
Sevastopolis. Paryžius – galva, o standi
Jos apykaklė – Londonas. Roma – škaplieriai šventi[3].

Dėl tam tikrų priežasčių, istorinėms monografijoms apimant vis siauresnes sritis, nespecializuotose apžvalgose nusistovėjo tokie masteliai, kad vienam amžiui skiriama keli šimtai puslapių. Pavyzdžiui, „The Cambridge Mediaeval History (Kembridžo viduramžių istorija; 1936–1939) laikotarpį nuo imperatoriaus Konstantino iki Thomo More'o aprašo aštuoniuose tomuose[4]. Vokiečių „Handbuch der europäischen Geschichte" (Europos istorijos žinynas; 1968–1979) dvylikos amžių istoriją nuo Karolio Didžiojo ligi Graikijos pulkininkų laikų pateikia septyniomis ne mažiau storomis knygomis[5]. Įprasta daugiau vietos skirti dabarčiai, o ne senovės ar viduramžių laikotarpiams. Anglų skaitytojams skirtame pirmajame apžvalginiame veikale – Rivingtono „Europos istorijos periodų" aštuoniuose tomuose nuo senovės einant prie dabarties mastelis vis didėja: 442 metus apimančiame Charleso Omano tome „Dark Ages (Tamsieji amžiai) 476–918" (1919) viename puslapyje vidutiniškai telpa 1,16 metų, 104 metus apimančiame

A. H. Johnsono tome „Europa in the Sixteenth Century (Europa šešioliktajame amžiuje)" (1897), vieneriems metams jau skiriama 4,57 puslapio, o 84 metus apimančiame W. Alisono Phillippso tome „Modern Europe (Šiuolaikinė Europa) 1815—1899", (1905) metams aprašyti skiriama 6,59 puslapio[6]. Panašiai daroma ir naujesniuose apžvalginiuose veikaluose[7].

Dauguma skaitytojų labiausiai domisi savąja epocha. Tačiau ne visi istorikai stengiasi jiems įtikti. Paplitusi nuomonė, kad „einamieji reikalai" negali tapti „istorija", kol nepraeina bent pusšimtis metų, kol netampa prieinami dokumentai ir laiko perspektyva nepraskaidrina žmonių protų[8]. Tai pagrįstas požiūris. Tačiau tai reiškia, kad bet kokią bendrąją apžvalgą reikia nutraukti kaip tik ties ta vieta, kur ji tampa įdomiausia. Šių dienų istoriją gali iškreipti bet koks politinis spaudimas. Nepaisant to, nė vienas išsilavinęs suaugęs žmogus negali tikėtis veikti efektyviai, jeigu neturi supratimo apie dabartinių problemų kilmę[9]. Prieš keturis šimtus metų seras Walteris Raleighas, savo veikalus rašęs jau pasmerktas myriop, puikiai suprato gresiantį pavojų. „Jei kas rašydamas naujausių laikų istoriją per daug painiosis Tiesai po kojomis, — sakė jis, — tam gresia pavojus likti be dantų"[10].

Turint galvoje visus keblumus nereikėtų stebėtis, kad „Europos" ar „Europos civilizacijos" objektas suprantamas nepaprastai įvairiai. Sėkmingų mėginimų apžvelgti visą Europos istoriją ne daugiatomiame kelių autorių parašytame veikale būta nedaug ir juos skiria nemažas laiko tarpas. Retas išimtis sudaro H. A. L. Fisherio „A History of Europe (Europos istorija)" (1936)[11] arba Eugeno Weberio „A Modern History of Europe (Šiuolaikinė Europos istorija)" (1971)[12]. Abi jos — tai išplėsti esė apie abejotiną „Vakarų civilizacijos" koncepciją (žr. toliau). Ko gero, labiausiai vykusios iš didžiųjų apžvalgų bus tos, kuriose daugiausia dėmesio skiriama vienai temai; tokia yra Kennetho Clarko „Civilization (Civilizacija)"[13], kurioje į Europos praeitį žiūrima per meno ir tapybos prizmę, arba Jacobo Bronowskio „The Ascent of Man (Žmogaus iškilimas)" (1973)[14], kurioje jis nagrinėja mokslo ir technikos istoriją. Abu šie veikalai buvo gausios televizinės produkcijos atšakos. Naujesniame esė ši tema paliesta remiantis materialistiniu požiūriu, pagrįstu geologija ir ekonominiais ištekliais[15].

Daugiatomių istorinių apžvalgų vertė neginčytina, tačiau jie pasmerkti likti žinynų pobūdžio veikalais, kurie nėra skaitomi ištisai, juose tik ieškoma informacijos kokiu nors klausimu. Nei studentai istorikai, nei paprasti skaitytojai neskaitys dešimties, dvidešimties ar šimto dešimt Europos istorijos tomų, kol prieis iki labiausiai juos dominančių klausimų. Tai nėra gerai. Visumos struktūra nustato parametrus ir prielaidas, kurios be jokių paaiškinimų iškyla atskirose detalesnių studijų dalyse.

Pastaraisiais metais būtinybė peržiūrėti bendrąją Europos istorijos struktūrą didėja tiesiai proporcingai įsigalinčiai labai specializuotų darbų madai, kai objektas itin išplečiamas. Kelios reikšmingos išimtys, kaip antai Fernando Braudelio veikalas[16], tik patvirtina šią taisyklę. Tačiau daugelis istorikų ir studentų pasidavė tai „vis daugiau ir daugiau vis siauresniu ir siauresniu klausimu" tendencijai

tiek, kad kartais net pamiršta platesnę perspektyvą. Vis dėlto humanitariniuose moksluose reikalingi įvairūs masteliai. Istorijai reikia ir plačios perspektyvos, analogiškos planetų skriejimui erdvėje, ir sugebėjimo nusileisti žemyn iki paprastų žmonių lygio, atsidurti jų kailyje, įžvelgti, kas vyksta po jų kojomis. Istorikui reikia ir teleskopo, ir mikroskopo, ir encefalografo, ir geologinio zondo.

Neginčytina, kad istorijos tyrimus pastaraisiais metais labai praturtino nauji metodai, naujos disciplinos, naujos tyrimo sritys. Kompiuteriai atvėrė kelią daugeliui statistinių tyrimų, kurie anksčiau istorikams buvo neprieinami. [RENTOS] Istoriniams tyrimams daug naudos davė socialinių ir humanitarinių mokslų metodų bei koncepcijų panaudojimas. [ARICIJA] [CEDROS] [CHASSE] [KONDOMAS] [EPAS] [FIESTA] [GENAI] [SEN GOTARDAS] [LEONARDAS] [LIETUVA] [NOVGORODAS] [PLOVUM] [PROPAGANDA] [SALIKORNIJA] [VENDANGE]. Tendencija, kurią 1929 metais pradėjo prancūzų Annales mokykla, dabar jau beveik visuotinai pripažinta. [ANNALES]. Įsitvirtino ir naujos tyrimų kryptys — žodinės kūrybos istorija, istorinė psichiatrija („psichoistorija"), šeimos istorija, papročių istorija. [VAIDUOKLIS] [MORES] [GARSAS] [ZADRUGA]. Šalia to, naujus istorinius metmenis įgavo ir daugelis temų, atspindinčių nūdienos aktualijas. Kova su rasizmu, gamtinė aplinka, lyčių santykiai, seksas, semitizmas, visuomenės klasės, taika — tai temos, kurioms skirta daug nūdienos publikacijų ir diskusijų. Nepaisant „politinio tinkamumo" niuansų, visos jos praturtina visumą. [JUODOJI ATĖNĖ] [KAUKAZO RASĖ] [EKOLOGIJA] [FEMME] [NOBELIS] [POGROMAS] [SPARTAKAS]

Vis dėlto tyrimo sričių gausėjimas ir didėjantis mokslinių publikacijų skaičius neišvengimai sukėlė įtampą. Profesionaliems istorikams kelia neviltį būtinybė „neatsilikti nuo literatūros". Atsiranda pavojus vis giliau pasinerti į ultraspecializacijos labirintus ir prarasti sugebėjimą bendrauti su plačiaisiais skaitytojų sluoksniais. Siauros specializacijos įsigalėjimas vyko aprašomosios istorijos sąskaita. Kai kurie specialistai dirbo vadovaudamiesi prielaida, kad bendrųjų istorijos kontūrų peržiūrėti nereikia, kad vienintelis kelias, vedantis prie naujų atradimų — gilintis į kurią nors siaurą sritį. Kiti, pasišovę tirti „giliąsias struktūras", visai nusisuko nuo istorijos „paviršiaus". Jie visas jėgas skiria „ilgalaikėms, pamatinėms tendencijoms" analizuoti. Kaip kai kurie literatūros kritikai, pažodinę teksto reikšmę laikantys beverčiu dalyku, ir istorikai kartais linkę atsisakyti įprastinių „faktų" tyrimo. Jie ugdo studentus, net neketinančius aiškintis, kaip, kur ir kada kas atsitiko.

Faktais paremtos istorijos smukimą lydi, ypač auditorijose, „empatijos" vaidmens didėjimas, t. y. pratimai, skirti istorinei vaizduotei ugdyti. Vaizduotė, be abejo, yra esminė istorinių tyrimų sudėtinė dalis. Tačiau empatinius pratimus galima pateisinti tik tuo atveju, jei jie paremti bent trupučiu žinių. Pasaulyje, kur grožinei literatūrai, kaip solidžiam istorinės informacijos šaltiniui, irgi yra iškilusi grėsmė, studentams kartais kyla pavojus, kad praeičiai suvokti jie neturės kitos medžiagos, išskyrus savo mokytojų prietarus[17].

Ypač apgailėtinas dalykas yra istorijos atitrūkimas nuo literatūros. Kai „struktūralistus" humanitariniuose moksluose iš kai kurių sričių pradėjo stumti „dekonstrukcionistai", istorikai ir literatūros kritikai ėmė stengtis eliminuoti ne

tik įprastines tradicines žinias, bet ir vieni kitus. Laimė, dekonstrukcionavus kraštutinius dekonstrukcionizmo aspektus, atsirado vilčių tokias ezoterines properšas užgydyti[18]. Nėra jokios priežasties, kodėl protingas istorikas negalėtų panaudoti literatūrinių tekstų, kritiškai juos įvertinęs, arba kodėl literatūros kritikai negalėtų panaudoti istorinių žinių. [GATTOPARDO] [RAITELIŲ PIRMOJI]

Todėl dabar atrodo, kad „specialistai", ko gero, bus apsirikę. Istorikai profesionalai visada buvo garbingai pasidalijię darbą: stropios bitės darbininkės ir bitės karalienės, tos *grands simplificateurs* (didžiosios supaprastintojos), tvarkančios viso avilio triūsą. Jei avilio gyvenimą lems vien tik bitės darbininkės — medaus nebus. Negalima sutikti ir su nuomone, kad platūs „bendrosios istorijos" kontūrai yra nekintami, nustatyti visiems laikams. Jie irgi keičiasi, priklauso nuo mados; ir tie, kurie buvo nustatyti prieš penkiasdešimt ar šimtą metų, jau yra pribrendę peržiūrėti (žr. toliau). Lygiai taip pat senųjų istorijos geologinių sluoksnių tyrimo niekada negalima atskirti nuo to, kas vyksta žemės paviršiuje. Ieškant „tendencijų", „visuomenių", „ekonomikų" ar „kultūrų", nereikia išleisti iš akių vyrų, moterų ir vaikų.

Specializacija atvėrė duris nepripažįstantiems skrupulų politiniams interesams. Kadangi niekas nesijaučia kompetentingas pareikšti nuomonę klausimais, išeinančiais už siauros specializacijos ribų, likusioje erdvėje laisvai siautėja niekieno netramdomi plėšrūnai. Ypač ydingas yra solidžių gerai dokumentais paremtų tyrimų pritaikymas akivaizdžiai selektyvaus pobūdžio temoms, nes tai *a priori* pašalina galimybę, kad bus apžvelgti visi svarbūs faktoriai. A. J. P. Tayloras apie vieną iš tokių darbų yra pasakęs, kad jis „devyniasdešimčia procentų teisingas ir šimtu procentų nenaudingas"[19].

Protingas atsakas į tokią tendenciją būtų interpretacijų pliuralizmas ir kliovimasis „kiekybės saugumu". Kitaip sakant, reikėtų skatinti kuo didesnę požiūrių įvairovę, kad būtų galima išvengti kiekvieno iš jų ribotumo. Pasikliauti kokiu nors vienu požiūriu rizikinga. Tačiau penkiasdešimt ar šešiasdešimt požiūrių — ar net trys šimtai — kartu paėmus gali būti patikimas pagrindas teisingam vaizdui susidaryti. „Nėra vienos Tiesos; tiesų yra tiek, kiek yra *sensityvumų*"[20].

II skyriuje minimas garsusis Archimedo pasiūlytas π problemos sprendimas, t. y. apskritimo ilgio ir jo skersmens santykio apskaičiavimas. Archimedas žinojo, kad apskritimo ilgio reikšmė bus kažkur tarp taisyklingo įbrėžtinio ir apibrėžtinio daugiakampių kraštinių ilgio sumos (žr. brėžinį). Kadangi nemokėjo tos reikšmės nustatyti tiksliai, jam kilo mintis nustatyti ją apytikriai priartėjimo (aproksimacijos) būdu, apskaičiavus įbrėžtinio daugiakampio 96 kraštinių ilgį. Kuo daugiau kraštinių turėtų toks daugiakampis, tuo labiau jis priartėtų prie apskritimo formos. Panašiai peršasi mintis, kad kuo daugiau bus praeitį nušviečiančių šaltinių, tuo mažesnis bus skirtumas tarp praeities realybės ir istorikų mėginimų ją rekonstruoti.

Vienoje knygoje tokią neįvykdomą istoriko užduotį palyginau su fotografo darbu: jo statiški dvimačiai atvaizdai negali tiksliai atkurti dinamiško trimačio pasaulio. „Istorikas, kaip ir fotoaparatas, visada meluoja"[21]. Pratęsiant šį palygi-

nimą galima pasakyti, kad fotografas gali labai padidinti savo darbų tikroviškumą (jei tikroviškumas yra jo tikslas), didindamas to paties objekto fotografijų skaičių. Daug nuotraukų, padarytų iš įvairių stebėjimo taškų, naudojant įvairius objektyvus, filtrus, juosteles, kartu paėmus labai sumažina didelį pavienės nuotraukos selektyvumą. Kino operatoriai pastebėjo, kad greit rodant vieną po kito daug kadrų atsiranda visai nebloga laiko ir judėjimo imitacija. Analogiškai „gyvą istoriją" galima atkurti tik tada, kai istorikas sugretins kuo įvairesnių šaltinių tyrimo rezultatus. Galutinis rezultatas niekad nebus tobulas, tačiau kiekvienas papildomas stebėjimo rakursas ir kiekvienas naujas stebėjimo būdas padeda geriau pavaizduoti atskiras dalis, kurios kartu ir sudaro visumą.

Iškraipymai yra neišvengiamas visų informacijos šaltinių požymis. Absoliutus objektyvumas yra nepasiekiamas. Kiekvienas metodas turi savo stipriąsias ir silpnąsias puses. Svarbu suvokti, kokie yra kiekvieno metodo privalumai ir kokie iškraipymai jam būdingi, kad būtų galima kuo labiau priartėti prie tikrovės. Kritikai, kurie priešinasi, kad istorikai remtųsi poezija, sociologija, astrologija ir t. t., nes tie šaltiniai esą „subjektyvūs", „daliniai" ar „nemoksliniai", konstatuoja akivaizdžius dalykus. Tai tas pats kaip prieštarauti žmogaus skeleto rentgenogramoms ar embriono sonografiniams tyrimams motyvuojant tuo, kad jie teikia labai neaiškų vaizdą. Gydytojai naudoja visus įmanomus prietaisus žmogaus kūno ir psichikos paslaptims atskleisti. Istorikams irgi reikalinga ne mažesnė tyrimo priemonių įvairovė, kad galėtų įsiskverbti į praeities paslaptis.

Dokumentais pagrįsta istorija, puoselėjanti ilgametes tradicijas, yra vienas vertingiausių, tačiau kartu ir vienas rizikingiausių tyrimo būdų. Neatsargiai naudojantis juo, galimos šiurkščios interpretavimo klaidos; be to, praeityje yra daug sričių, kurios neatsispindi dokumentuose. Vis dėlto niekas nepaneigs, kad istoriniai dokumentai lieka vienu vaisingiausių žinių šaltiniu. [**HOSSBACHAS**] [**METRIKA**] [**SMOLENSKAS**]

Lordas Actonas, Kembridžo istorijos mokyklos įkūrėjas, kadaise išpranašavo vieną itin žalingą dokumentais grindžiamos istorijos ypatybę. Ji teikia pirmenybę įrodymų kaupimui, mažiau dėmesio skirdama tam, kaip juos interpretuoja istorikai. Maždaug prieš 90 metų Actonas rašė: „[Mes gyvename] dokumentų amžiuje, kuris stengiasi padaryti istoriją nepriklausomą nuo istorikų, siekti žinojimo rašymo sąskaita"[22].

Apskritai istorikai daugiau laiko skiria savitarpio ginčams negu problemoms, su kuriomis susiduria jų nelaimingi skaitytojai. Mokslinio objektyvumo siekimas smarkiai apkarpė ankstesnius fantazijos polėkius, atskyrė faktus nuo prasimanymų. Tačiau kartu jis sumažino instrumentų, kuriais istorikai gali pasinaudoti norėdami supažindinti visuomenę su savo atradimais, skaičių. Juk geram istorikui negana tik nustatyti faktus ir surinkti įrodymus. Kita jo užduoties pusė yra įsiskverbti į skaitytojų protus, susikauti su visais iškreiptais vaizdiniais, kurių nestokoja kiekvienas istorijos suvokėjas. Tuos vaizdinius formuoja ne tik penki fiziniai pojūčiai, bet ir sudėtingos iš anksto užprogramuotos intelektualinės grandinės, pradedant lingvistine terminija, geografiniais pavadinimais bei simboliniais ženk-

lais ir baigiant politinėmis nuomonėmis, socialiniais papročiais, emocinėmis nuotaikomis, religiniais įsitikinimais, regimąja atmintimi ir tradicinėmis istorijos žiniomis. Kiekvienas istorijos subjektas turi ankstesnės patirties atsargą, per kurią filtruojama nauja informacija apie praeitį.

Dėl to geras istorikas informacijos rinkimui ir tvarkymui turi skirti ne mažiau dėmesio negu jos perdavimui. Šiuo savo darbo etapu jis susiduria su panašiais uždaviniais kaip ir poetai, rašytojai, menininkai, turi nuolat sekti, ką daro visi tie, kurie mums padeda formuoti ir perduoti vaizdinius apie praeitį — meno istorikai, muzikologai, muziejininkai, archyvininkai, iliustruotojai, kartografai, metraštininkai ir biografai, garso įrašų kolekcionuotojai, filmų kūrėjai, istorinių romanų autoriai ar net apsukrūs prekiautojai, siūlantys pirkėjams „Viduramžių oro" butelius. Kiekviename etape svarbiausia, kaip pirmasis nurodė Vico, „kūrybiška istorinė vaizduotė". Be jos istoriko darbas taip ir liks nepasiekusiu adresato laišku, neperskaityta per radiją žinute. [PRADAS] [SONATA] [SOVKINO]

Mūsų tariamai moksliniame amžiuje vaizduotės vaidmuo istoriko profesijoje, be abejo, yra smukęs. Pernelyg vertinami netinkami skaityti akademiniai straipsniai ir neapdoroti tyrimų duomenys. Lakios vaizduotės istorikai, tokie kaip Thomas Carlyle'as, ne tiktai cenzūruojami dėl poetinio laisvumo. Jie tiesiog pamiršti. Tačiau juk Carlyle'o įsitikinimas, kad istorija susijusi su poezija, vertas bent jau apsvarstyti[23]. Tikrinti, verifikuoti yra svarbu, ir Carlyle'as kartais tai pamiršdavo. Tačiau „gerai papasakoti" irgi svarbu. Visi istorikai turi mokėti savo mintis dėstyti įtikinamai, nes antraip juos ignoruos.

Pastaraisiais metais visų tų, kurie teikia pirmenybę ne praeities, o istorikų tyrinėjimui, mėgstama pramoga tapo „postmodernizmas". Tai mada, atsiradusi sekant dviem prancūzų guru — Foucault ir Derrida. Postmodernistai kritikuoja ne tik visų pripažintus istorijos mokslo kanonus, bet ir tradicinės metodologijos principus. Vieni jų stengiasi paneigti dokumentinės medžiagos vertę, panašiai kaip dekonstrukcionistai literatūroje stengėsi nuneigti literatūrinių tekstų „prasmę". Kiti smerkia „faktų tironiją" ir „autoritarines ideologijas", kurios neva slepiasi kiekviename informacijos rinkinyje. Atkakliausi tokio požiūrio šalininkai mano, kad visi teiginiai apie praeities realybę yra „priverstiniai", o prie tos prievartos vykdytojų jie priskiria ir visus istorikus, pasisakančius už „ištikimybę žmogiškosioms vertybėms". Kritikų nuomone, tai padarė istoriją tik „istorikų žaisliuku"; ji tapusi politizuotų radikalų, siekiančių savo tikslų, instrumentu. Niekindami visų pripažintus duomenis, jie leidžia suprasti, kad dalinis žinojimas pavojingesnis už visišką nežinojimą[24].

Tačiau šis reiškinys sukėlė daugiau problemų negu jų išsprendė. Entuziastingus jo šalininkus galima palyginti nebent su tais niūriais mokslininkais, kurie, užuot pasakoję linksmus anekdotus, rašo storiausius traktatus, skirtus humoro analizei. Reikėtų pagalvoti ir apie tai, ar tradicinę liberaliąją istoriografiją iš tiesų dera vadinti „modernistine" ir ar „postmodernistais" nereikėtų vadinti tų, kurie stengiasi subalansuoti sena ir nauja. Labai lengva šaipytis iš visų autoritetų, tačiau taip darant galų gale ateina eilė pasišaipyti ir iš Derrida'os. Taigi tik laiko

klausimas, kada dekonstrukcionistus sunaikins jų pačių metodai. „Pergyvenome „Dievo mirtį" ir „Žmogaus mirtį". Taigi tikrai pergyvensime ir „Istorijos mirtį" <...>, ir postmodernizmo mirtį"[25].

Tačiau grįžkime prie mastelių klausimo. Bet kuris pasakojimas apie istorijos vyksmą per ilgus laikotarpius privalo atrodyti kitaip negu panorama, suderinanti visus konkretų etapą ar momentą apibūdinančius bruožus. Pirmasis, chronologinis, požiūris turi iškelti naujus įvykius bei judėjimus, kurie, nors ir netipiški tada, kai pasirodo pirmą kartą, taps reikšmingi vėliau. Antrasis, sinchroninis, traktavimo būdas turi sujungti tai, kas nauja, su tradiciniais dalykais ir ieškoti jų sąveikos. Pirmasis traktavimo būdas slepia anachronizmo, o antrasis — sąstingio, sustabarėjimo pavojus.

Naujųjų laikų pradžioje Europa tapo viena iš laboratorijų toms problemoms spręsti. Kadaise čia vyravo istorikai, tyrinėję humanizmo, protestantizmo, kapitalizmo, mokslo ir nacionalinių valstybių šaknis, vėliau ji patraukė dėmesį tų specialistų, kurie visai teisingai parodė, kaip išliko ir klestėjo Viduramžių ir pagoniškųjų laikų elementai. Visapusišką tikrovės vaizdą kuriantis istorikas turi rasti pusiausvyrą tarp tų dviejų tendencijų. Pavyzdžiui, rašant apie XVI amžių būtų skaitytojo klaidinimas kalbėti tik apie raganas, alchemikus ir fėjas, kaip neteisinga kadaise buvo rašyti beveik vien apie Lutherį, Koperniką arba Anglijos parlamento susikūrimą. Visapusiška istorija turi atsižvelgti į specialistų ginčus, bet ji taip pat turi sugebėti pakilti aukščiau kasdieninių trumpalaikių aktualijų.

Europos koncepcijos

„Europa" yra palyginti nauja sąvoka. Sudėtingame intelektualiniame procese, trukusiame nuo XIV iki XVIII amžiaus, ji pamažu pakeitė ankstesniąją „Krikščioniškojo pasaulio" sąvoką. Tačiau lemiami buvo keli XVII ir XVIII amžių sandūros dešimtmečiai, ėję po ilgų religinių konfliktų laikotarpio. Toje ankstyvojoje Šviečiamojo amžiaus stadijoje (žr. VIII skyrių) buvo tiesiog nepatogu priminti susiskaldžiusiai tautų bendrijai visų jos narių krikščioniškąjį identitetą, ir tada įsigalėjo žodis „Europa", geriau tenkinęs neutralesnio apibrėžimo reikalavimus. Vakaruose karai su Liudviku XIV įkvėpė daugelį visuomenės veikėjų raginti griebtis bendrų veiksmų susiskaldymui likviduoti. Daug laiko praleidęs kalėjime Pensilvanijos valstijos įkūrėjas kvakeris Williamas Pennas (1644—1718), anglo ir olandės sūnus, propagavo visuotinės tolerancijos ir Europos parlamento idėjas. Prancūzų kunigas disidentas Charlesas Castelis de St. Pierre'as (1658—1743), traktato „Projet d'une paix perpétuelle" (Amžinosios taikos projektas) autorius (1713) kvietė sudaryti Europos valstybių konfederaciją, kad būtų užtikrinta ilgalaikė taika. Rusijos imperijos atsiradimas Rytuose valdant Petrui Didžiajam vertė radikaliai pergalvoti tarptautinę padėtį. 1713 metų Utrechto taika buvo paskutinė reikšmingesnė proga viešai panaudoti terminą *Respublica Christiana* — „Krikščioniškoji bendrija".

Vėliau vietoj krikščioniškosios bendrijos vis dažniau vartojama Europos sąvoka. 1751 m. Voltaire'as Europą aprašė kaip

savotišką didelę respubliką, padalintą į kelias valstybes – vienas monarchines, kitas mišrias <...>, bet visas bendraujančias tarpusavyje. Jos visos išpažįsta tą pačią religiją, nors yra susiskaldžiusios į kelias konfesijas; visos pripažįsta tuos pačius teisės ir politikos principus, nežinomus kitose pasaulio dalyse[26].

Dvidešimčia metų vėliau Rousseau pareiškė: „Nebėra prancūzų, vokiečių, ispanų ir netgi anglų, yra tik europiečiai". Pasak vieno autoriaus, „Europos idėja" galutinai buvo suvokta 1796 m., kai Edmundas Burke'as rašė: „Nė vienas europietis negali jaustis visišku tremtiniu nė vienoje Europos dalyje"[27]. Nepaisant to, Europos bendrijos geografiniai, kultūriniai ir politiniai parametrai visą laiką buvo ginčų objektas. 1794 m., kai Williamas Blake'as paskelbė vieną iš nesuprantamiausių savo poemų „Europa: pranašystė", kaip iliustraciją jai jis pavaizdavo Visagalį, žvelgiantį iš dangaus ir laikantį rankose busolę[28].

Didžiąją Europos kontūrų dalį sudaro labai raižyta kranto linija. Tačiau jos siena žemyno viduje buvo nustatinėjama labai ilgai. Antikos autoriai Europą ir Aziją skiriančią liniją brėžė nuo Helesponto iki Dono upės; ten ji buvo ir Viduramžiais. XIV amžiaus enciklopedistas galėjo pasiūlyti štai tokį gan tikslų apibrėžimą:

„Sakoma, kad Europa sudaro trečdalį pasaulio, o jos pavadinimas kilęs iš Europės, Libijos karaliaus Agenoro dukters vardo. Jupiteris pagrobė tą Europę, atgabeno į Kretą, o didžiąją žemyno dalį pavadino Europos vardu <...> Europa prasideda nuo Tanajo (Dono) upės ir tęsiasi išilgai Šiaurės vandenyno ligi Ispanijos pabaigos. Jos rytinės ir pietinės dalys išneria iš jūros, vardu Pontus (Juodoji jūra), ji visa šliejasi prie Didžiosios Viduržemio jūros ir pasibaigia prie Kadžio (Cadiz) salų (Gibraltaras)..."[29]

Popiežius Pijus II (Enea Piccolominis) savo ankstyvąjį „Traktatą apie Europos padėtį" (1458) pradėjo Vengrijos, Transilvanijos ir Trakijos aprašymu; virš jų tuo metu buvo pakibusi turkų grėsmė.

Nei Antikos, nei Viduramžių autoriai neturėjo tikslesnių žinių apie rytinius Europos lygumos pakraščius; kai kuriose jos dalyse nebuvo nuolat gyvenama ligi pat XVIII amžiaus. Tik 1730 m. Rusijoje tarnavęs švedų karininkas Strahlenbergas pasiūlė Europos ribą vesti nuo Dono Uralo kalnų ir Uralo upės link. XVIII amžiaus pabaigoje Rusijos valdžia prie kelio iš Jekaterinburgo į Tiumenę pastatė stulpą, žymintį Europos ir Azijos ribą. Tada tarp caro tremtinių, grandinėmis sukaustytų ir varomų į Sibirą, atsirado paprotys atsiklaupti prie to stulpo ir pasisemti saują Europos žemės. Vienas iš šio ritualo liudytojų rašė: „Visame pasaulyje nėra kito tokio pasienio stulpo, kuris būtų matęs <...> tiek daug sudaužytų širdžių"[30]. 1833 metais, kai pasirodė Volgerio „Handbuch der Geographie" (Geografijos žinynas), „Europos nuo Atlanto ligi Uralo" idėja jau buvo visų priimta[31].

Tačiau įsigalėjęs susitarimas nėra neliečiamas dalykas. Europos ribos pratęstos lig Uralo dėl Rusijos imperijos iškilimo. Tokį sprendimą daug kas kritikavo, ypač geografai analitikai. Uralo ribą mažai pagrįsta laikė Halfordas Mackinderis, Arnoldas Toynbee, teikęs pirmenybę aplinkos faktoriams, ar šveicarų geografas J. Reynoldas, rašęs, kad „Rusija yra Europos geografinė antitezė". Rusijos galios susilpnėjimas galėtų sukelti reviziją, ribos peržiūrėjimą. Tada pasitvirtintų rusų kilmės Oksfordo profesoriaus nuomonė apie „potvynių ir atoslūgių Europą", kurios ribos tai prasiplečia, tai vėl susitraukia[32].

Geografinė Europos sąvoka visada konfliktavo su Europos kaip kultūrinės bendrijos sąvoka; kai nėra bendrų politinių struktūrų, Europos civilizaciją galima apibrėžti tik kultūriniais kriterijais. Paprastai ypač akcentuojamas vienijantis krikščionybės vaidmuo, kuris išliko ir po to, kai buvo atmesta krikščioniškojo pasaulio etiketė.

Kreipdamasis per radiją į nugalėtosios Vokietijos gyventojus, 1945 metais poetas T. S. Eliotas išdėstė nuomonę, kad Europos civilizacijai visad iškyla mirtinas pavojus, kai tik susilpnėja jos krikščioniškoji šerdis. Jis nurodė „Europos minties sienų užsidarymą", atsiradusį visiškai įsitvirtinus nacionalinėms valstybėms. „Politinės ir ekonominės autarkijos įkandin neišvengiamai žengia ir kultūrinė autarkija", — aiškino jis ir akcentavo organinę kultūros prigimtį: „Kultūra yra tai, kas turi augti. Pastatyti medžio neįmanoma; galima jį tik pasodinti, prižiūrėti ir laukti, kada užaugs..." T. S. Eliotas pabrėžė gausių Europos šeimos subkultūrų savitarpio priklausomybę. Tai, ką jis pavadino kultūrine „prekyba", galima laikyti organizmo kraujo apytaka. Jis taip pat iškėlė ypatingą literatų pareigą. Tačiau pirmiausiai akcentavo krikščioniškosios tradicijos svarbą, nes ji jungianti Graikijos, Romos ir Izraelio paveldą:

> Kuriant tautų, turinčių savitas kultūras, bendrą kultūrą, vyrauja religija <...> Kalbu apie bendrą krikščionybės tradiciją, padariusią Europą tuo, kuo ji yra, ir apie bendrus kultūros elementus, kuriuos atnešė krikščionybė <...> Krikščionybės prieglobstyje plėtojosi mūsų menas, dar visai neseniai į krikščionybę buvo suleidusi šaknis visa Europos teisė. Krikščionybės fone reikšmingi tampa visi mūsų minties laimėjimai. Vienas ar kitas europietis gali ir nemanyti, kad krikščioniškasis tikėjimas iš tiesų yra teisingas, tačiau prasmė to, ką jis sako ir daro <...>, kyla iš krikščioniškojo paveldo. Tik krikščioniškoji kultūra galėjo pagimdyti Volterą ir Nietzschę. Netikiu, kad Europos kultūra galėtų atlaikyti visišką krikščioniškojo tikėjimo išnykimą[33].

Europos sąvoka visomis prasmėmis yra tradicinė. Pagal ją reikia matuoti visus kitus variantus, nukrypimus ir puikias idėjas tuo klausimu. Tai yra išeities taškas to, ką Madam de Staël kadaise pavadino „*penser à l'européenne*" (mąstyti europietiškai).

Svarbiausias Europos kultūros istorijos specialistų uždavinys yra identifikuoti konkuruojančias sroves bendrame krikščioniškosios tradicijos sraute ir nustatyti jų santykį su įvairiais nekrikščioniškais ar antikrikščioniškais elementais. Pliuralizmas yra būtinas. Nepaisant akivaizdaus krikščioniškojo tikėjimo dominavimo iki pat XX amžiaus vidurio, neįmanoma nuneigti, kad daugelis iš vaisingiausių naujųjų laikų paskatų, pradedant Renesanso žavėjimusi Antika ir baigiant romantikams būdingu besaikiu gamtos garbinimu, iš esmės buvo pagoniško pobūdžio. Taip pat sunku nuginčyti ir tai, kad nūdieniai modernizmo, erotikos, ekonomikos, sporto ar popkultūros kultai stipriai susiję su krikščioniškuoju paveldu. Svarbiausia dabarties problema yra nustatyti, ar XX amžiaus išcentrinės jėgos sumažino to paveldo reikšmę, paversdamos jį beprasmiška griuvėsių krūva. Nedaug dabar teatsiras analitikų, kurie tvirtintų, kad apskritai kada nors egzistavo kažkas panašaus į Europos kultūrinį monolitą. Vienas įdomesnių yra įsivaizdavimas, kad

Europos kultūrinis paveldas sudarytas iš keturių ar penkių vienas kitą dalinai uždengiančių sukabintų apskritimų[34] (žr. III priedą, 20). Rašytojas Albertas Moravia Europos kultūrinį savitumą palygino su „audiniu, kurio viena pusė yra margaspalvė (...), o kita vienos intensyvios spalvos"[35].

Neteisinga būtų manyti, kad „Europos" sąvoka neturėjo jokio politinio turinio. Priešingai, ji dažnai buvo laikoma harmonijos ir vienybės, kurios taip trūko, sinonimu. „Europa" buvo nepasiekiamas idealas, tikslas, kurio turi siekti visi geri europiečiai.

Tokį mesianistinį ar utopinį Europos įvaizdį galime pastebėti jau diskusijose prieš pasirašant Vestfalijos taiką. Jį garsiai deklaravo Vilhelmas Oranietis ir jo sąjungininkai, organizavę koaliciją prieš Liudviką XIV, bei tie, kurie stojo prieš Napoleoną. Caras Aleksandras I pareiškė: „Europa — tai mes". Tuo įvaizdžiu naudotasi ir XVIII amžiaus retorikoje apie jėgų pusiausvyrą bei XIX amžiuje kalbose apie santarvę Europoje. Jis buvo svarbus taikaus imperializmo amžiaus argumentas, traktuojant Europą kaip centrą, iš kurio valdomas visas pasaulis; 1914 metų Didysis karas jį smarkiai sukrėtė.

XX amžiuje Europos idealą atgaivino politikai, pasiryžę užgydyti dviejų pasaulinių karų žaizdas. Trečiajame dešimtmetyje, po Pirmojo pasaulinio karo, kai šį idealą buvo galima propaguoti visose žemyno dalyse, išskyrus Sovietų Sąjungą, jo išraiška tapo Tautų Sąjunga, taip pat Aristido Briand'o veikla (žr. toliau). Ypač patraukli ji atrodė naujosioms Rytų Europos valstybėms, kurių politikos nevaržė už Europos ribų esančios imperijos ir kurios norėjo bendrai gintis nuo didžiųjų valstybių. Penktojo dešimtmečio pabaigoje, atsiradus geležinei uždangai, šią idėją pasigavo tie, kurie norėjo sukurti Mažąją Europą Vakaruose; tą savo kūrinį jie įsivaizdavo kaip kelis koncentrinius apskritimus, kurių centre būtų Prancūzija ir Vokietija. Kartu ji buvo ir vilties švyturiu tiems, kuriuos Rytuose atkirto despotiški komunistiniai režimai. Žlugus sovietinei imperijai 1989—1991 metais, atsirado vilčių, kad bus sukurta visos Europos bendrija, apimsianti visas žemyno dalis.

Tačiau „Europos" idealo trapumą pripažįsta ir jo priešininkai, ir šalininkai. 1876 m. Bismarckas atmetė Europą kaip „geografinę sąvoką"; anksčiau taip buvo pasielgęs Metternichas su Italija. Po septyniasdešimties metų Jeanas Monnet, „Europos tėvas", pripažino tokio paniekinančio Bismarcko požiūrio galią. „Europa niekada neegzistavo, — pareiškė jis. — Europą tikrai reikia sukurti"[36].

Daugiau kaip penkis šimtus metų svarbiausia problema apibrėžiant Europą buvo klausimas, įtraukti ar neįtraukti į ją Rusiją. Per visą naująją istoriją ortodoksinė, autokratinė, ekonomiškai atsilikusi, tačiau besiplečianti Rusija nepritapo prie jos. Rusai ir patys niekada gerai nežinojo, nori ar nenori būti Europoje.

Pavyzdžiui, 1517 m. Jogailos universiteto Krokuvoje rektorius Maciejus Miechowita paskelbė geografinį traktatą, kuriame išsaugojo tradicinį ptolomėjišką *Sarmatia europaea* (europietiškos Sarmatijos) atskyrimą nuo *Sarmatia asiatica* (azijietiškos Sarmatijos); riba ėjo Dono upe. Taigi Lenkija ir Lietuva atsidūrė Europoje, o Maskvos kunigaikštystė — už jos ribų[37]. Praslinkus trims šimtams

metų tas aiškumas dingo. Lenkija ir Lietuva buvo ką tik padalytos, o Rusijos sienos pasistūmėjo toli į vakarus. Kai prancūzas Louis-Philippe'as de Séguras (1753— 1830) Prancūzų revoliucijos išvakarėse keliavo per Lenkiją, jam nekilo abejonių, kad ji esanti jau nebe Europoje. Įvažiavęs į Lenkiją, jis rašė: „On croit sortir entièrement de l'Europe, tout ferait penser qu'on a recule de dix siècles". („Atrodo, kad visai išvykai iš Europos; viskas verčia manyti, kad laikas pasislinko dešimčia šimtmečių atgal".) Jei pagrindiniu priklausymo Europai rodikliu laikytume ekonominę pažangą, tai toks jo vertinimas tikrai atitiko to meto padėtį[38].

O juk tai buvo laikai, kai Rusijos valdžia atkakliai siekė, kad jų šalis būtų laikoma Europos šalimi. Nekreipdama dėmesio į tai, kad jos valdomos šalies teritorija driekėsi per visą Aziją ligi Šiaurės Amerikos, imperatorė Jekaterina 1767 m. kategoriškai pareiškė, kad „Rusija yra Europos valstybė". Visi, kas tik norėjo turėti reikalų su Sankt Peterburgu, tai gerai įsidėmėjo. Galų gale Maskvos valstybė nuo X amžiaus buvo neatskiriama krikščioniškojo pasaulio dalis, o Rusijos imperija — aukštai vertinama diplomatinės sistemos narė. „Meškos" baimė nesutrukdė stiprėti bendrai nuomonei, kad Rusija tikrai priklauso Europai. Tą nuomonę XIX amžiuje labai sustiprino Rusijos vaidmuo įveikiant Napoleoną ir nuostabus rusų kultūros suklestėjimas Tolstojaus, Čaikovskio ir Čechovo laikais.

Rusų intelektualai, susiskaldę į vakariečius ir slavofilus, patys nežinojo, kiek Rusija yra europietiška. (žr. X skyrių. p. 817). Veikale „Rusija ir Europa" (1871) slavofilas Nikolajus Danilevskis (1822—1885) įtikinėjo, kad Rusija turi savitą slavišką civilizaciją, esančią pusiaukelėje tarp Europos ir Azijos. O Dostojevskis priešingai — kalbėdamas paminklo Puškinui atidengimo iškilmėse ėmė liaupsinti Europą. „Europos tautos net nežino, kaip jos mums brangios", — kalbėjo jis. Tik nedidelė vostočnikų (rytiečių) grupelė manė, jog Rusija visiškai neeuropietiška šalis, turinti daugiau bendra su Kinija[39].

Po 1917 m. bolševikų elgsena atgaivino daug senų abejonių ir neaiškumų. Užsienyje buvo plačiai paplitusi nuomonė, kad bolševikai yra barbarai (Churchillis juos pavadino „beždžionžmogiais"), laukinių azijatų gauja, viską griaunanti ir sėjanti mirtį kaip kadaise Atila ar Čingischanas. O pačioje Sovietų Rusijoje marksistiniai revoliucionieriai dažnai buvo smerkiami kaip Vakarų agentai, tarp kurių vyravo žydai, remiami Vakarų pinigų ir manipuliuojami vokiečių žvalgybininkų. Stipri buvo ir oficialiosios viešosios nuomonės kryptis, tvirtinusi, kad revoliucija nutraukė visus ryšius su „dekadentine" Europa. Daugelis rusų jautėsi pažeminti priverstinės izoliacijos ir gyrėsi, kad atgijusi Rusija greit užvaldys nepatikimus Vakarus. 1918 m. pradžioje žymiausias revoliucijos metų rusų poetas parašė šokiruojančią poemą „Skitai":

Jų — milijonai. Mūs — pulkų pulkai.
Tik pabandykit užkliudyti!
Taip, skitai mes! Mes — Azijos vaikai!
Mūs siauros akys godžiai švyti!

Tas Sfinksas – Rusija. Ji liks gyva,
Nors jai širdin įsmeigsi peilį.
Ji žvelgia, žvelgia, žvelgia į tave
Su neapykanta ir meile!..

Pasauli senas, nepamesk galvos!
Į puotą brolišką ir tyrą,
Į šviesią puotą darbo ir taikos
Vėl šaukia barbariška lyra![40]

Ne pirmą kartą Rusija buvo tempiama į dvi priešingas puses.

Kai dėl bolševikų vadovybės, tai Leninas ir jo aplinka glaudžiai siejo save su Europa. Jie manė esantys Prancūzų revoliucijos tradicijų paveldėtojai; savo tiesiogines šaknis matė Vokietijos socialistų judėjime; galvojo, kad jų strategija bus prisijungti prie revoliucijų išsivysčiusiose kapitalistinėse Vakarų šalyse. Trečiojo dešimtmečio pradžioje Kominternas svarstė Jungtinių Europos Valstijų (komunistų vadovaujamų) galimybę. Tik valdant Stalinui, kuris išskerdė visus senuosius bolševikus, Sovietų Sąjunga dvasiškai atsiribojo nuo Europos reikalų. Tuo pačiu laikotarpiu įtakinga emigravusių rusų intelektualų grupė, kurioje buvo kunigaikštis N. S. Trubeckojus, P. N. Savickis ir G. Vernadskis, nusprendė vėl akcentuoti azijietiškus pradus Rusijos kultūros mišinyje. Pasivadinę „eurazijatais", jie buvo kategoriškai prieš bolševikus, kartu skeptiškai žiūrėdami ir į Vakarų Europos teigiamas savybes.

Be abejo, per septyniasdešimt totalitarinio sovietinio valdymo metų Europoje atsirado didžiuliai psichiniai ir fiziniai barjerai. Viešai rodomas sovietinio režimo veidas darėsi vis labiau ksenofobinis; prie to daug prisidėjo Antrojo pasaulinio karo patirtis, vėliau uoliai kultivuota stalíniečių. Tačiau širdies gilumoje daug rusų, kaip ir didžioji dauguma nerusų Sovietų bloke, puoselėjo savo priklausymo Europai jausmą. Tai buvo elgsena, padėjusi dvasiškai atsilaikyti prieš komunizmą. Kai komunizmo grandinės subyrėjo, tai leido jiems pasveikinti, Vaclavo Havelo žodžiais tariant, „grįžimą į Europą".

Nepaisant to, skeptiškas požiūris į Rusijos tinkamumą Europai išliko ir pačioje Rusijoje, ir už jos ribų. Rusijos nacionalistai, nuoširdžiai nekenčiantys Vakarų ir pavydintys jiems, tapo savotišku traukos centru stalinietiškam aparatui, kuris žlugus sovietinei valdžiai jautėsi pažemintas ir labiau už viską norėjo atkurti buvusią imperiją. Kaip pasipriešinimo postkomunistinės demokratijos viltims branduolys, nelemtoji rusų nacionalistų ir nepersitvarkiusių ortodoksinių komunistų sąjunga šnairai žiūrėjo į didėjantį Maskvos suartėjimą su Vašingtonu ir su Vakarų Europa.

O Vakarų lyderiams labiau už viską norėjosi stabilumo. Nepavykus užsitikrinti ilgalaikės partnerystės su Gorbačiovo sužmogintu SSRS variantu, jie stačia galva puolė stiprinti Rusijos Federaciją. Jie geranoriškai atsiliepė į Maskvos prašymus suteikti ekonominę pagalbą ir pageidavimą bendradarbiauti su NATO ir Europos Bendrija. Tačiau netrukus kai kurie iš jų pradėjo matyti ir trūkumus. Juk Rusijos Federacija galų gale nebuvo vientisa nacionalinė valstybė, pribrendusi liberaliai

demokratijai. Ji vis dar tebebuvo daugianacionalinis junginys, apimantis Euraziją, vis dar smarkiai militarizuotas ir vis dar demonstruojantis imperines užmačias. Ji vis dar aiškiai neįsipareigojo leisti kaimynams eiti savo keliu. Rusija negalėjo tikėtis, kad bus laikoma tinkama kandidate į bet kokią Europos bendriją, kol nesugebės rasti būdų atsikratyti imperialistinio palikimo, kaip tai padarė visos kitos eksimperialistinės šalys Europoje. Bent jau tokia buvo Europarlamento pirmininko kategoriška nuomonė, kurią jis išsakė 1993 m. rugsėjo mėnesį. [ESTIJA]

Kai kurie komentatoriai įtikinėja, kad Didžiosios Britanijos tinkamumas Europai ne mažiau abejotinas nei Rusijos. Nuo normanų užkariavimo iki Šimtamečio karo Anglijos karalystė buvo įsivėlusi į žemyno reikalus. Tačiau didžiąją naujųjų laikų istorijos dalį anglai ieškojo sėkmės kitur. Įveikę ir asimiliavę savo kaimynus Britų salose, jie leidosi į keliones jūromis, kad sukurtų užjūrio imperiją. Kaip ir rusai, jie laikė save tikrais europiečiais, tačiau svarbiausi jų interesai buvo už Europos ribų. Faktiškai jie buvo pusiau atskirti. Anglų įprotis žiūrėti į „Žemyną" tarsi iš tolo pradėjo nykti tik suirus jų imperijai. Negana to, imperijos laikų patirtis išmokė juos žvelgti į Europą išskiriant „didžiąsias valstybes", esančias daugiausia Vakaruose, ir „mažąsias valstybes", esančias daugiausia Rytuose, kurių buvo galima ir nepaisyti. Tarp skulptūrų, supančių Alberto paminklą Londone (1876), yra grupė figūrų, simbolizuojančių „Europą". Ją sudaro tik keturios figūros — Didžiosios Britanijos, Vokietijos, Prancūzijos ir Italijos. Dėl visų minėtųjų priežasčių istorikai dažnai laikydavo Didžiąją Britaniją „ypatingu atveju"[41]. Pirmojo paneuropinio judėjimo iniciatoriai trečiajame dešimtmetyje manė, kad prie suvienytos Europos neprisijungs nei Didžioji Britanija, nei Rusija.

Būta daug mėginimų apibrėžti Europos kultūrinius padalinius. XIX amžiaus pabaigoje atsirado vokiečių dominuojamos *Mitteleuropa* (Vidurio Europos) sąvoka; jos ribos sutapo su Vidurio valstybių politine sfera. Tarpukario metais buvo įvardyta „Rytinės Vidurio Europos" sritis, sutapusi su neseniai gavusiomis nepriklausomybę „valstybėmis įpėdinėmis" — nuo Suomijos ir Lenkijos iki Jugoslavijos. Šis pavadinimas buvo atgaivintas po 1945 metų kaip atsidūrusių sovietiniame bloke nominaliai nepriklausomų valstybių patogi etiketė. Tuo metu atrodė, kad padalijimas į „Vakarų Europą", kurioje dominavo NATO ir EEB, bei į „Rytų Europą", dominuojamą sovietinio komunizmo, yra nepajudinamas. Devintajame dešimtmetyje grupė rašytojų, su čekų romanistu Milanu Kundera priešakyje, iškėlė naują „Centrinės Europos" versiją, siekdama sugriauti įsigalėjusius barjerus. Taip atsirado dar viena konfigūracija, dar viena „dvasios karalystė"[42].

„Europos širdis" — patraukli idėja, turinti ir geografinį, ir emocinį atspalvį. Vienas autorius jos ieško Belgijoje, kitas Lenkijoje, trečias Bohemijoje, ketvirtas Vengrijoje, o penktasis vokiečių literatūros sferoje[43]. Kad ir kur ji būtų, britų ministras pirmininkas 1991 m. pareiškė, kad jis ten apsilankys. Tiems, kurie mano, kad ta širdis yra centre, ji turėtų būti Šv. Clemento (Allier) komunoje — pačiame Europos Bendrijos centre, arba geografiniame Europos centre, kuris pagal vienus skaičiavimus esąs Varšuvos priemiesčiuose, pagal kitus — kažkur Lietuvos gilumoje.

Per tuos septyniasdešimt penkerius metus, kai Europą buvo padalijęs ilgiausias jos istorijoje pilietinis karas, Europos vienybės sąvokai neleido išnykti tik žmonės su plačiausiu kultūriniu ir istoriniu akiračiu. Ypač per keturiasdešimt šaltojo karo metų reikėjo nepaprastos intelektualinės drąsos ir ištvermės atsispirti ne tik įkyriam nacionalizmui, bet ir provincialiam požiūriui į Europą, orientuotam vien tik į klestinčius Vakarus. Laimė, atsirado keli tokio lygio žmonės, kurių palikimas, išdėstytas jų veikaluose, netrukus ėmė skambėti tiesiog pranašiškai.

Vienas iš tokių žmonių buvo Hughas Seton-Watsonas (1916—1984), Rytų Europos tyrimų Didžiojoje Britanijoje pradininko R. W. Seton-Watsono (1879—1951) vyresnysis sūnus. Mažas būdamas jis žaidė ant Tomo Masaryko kelių; serbų—kroatų, vengrų ir rumunų kalbomis kalbėjo taip laisvai kaip ir prancūziškai, vokiškai bei itališkai. Gimė Londone, ten vėliau tapo Rusijos istorijos profesorium Slavų ir Rytų Europos tyrimų mokykloje; pats save laikė škotu. Jis niekada nepasidavė įsigalėjusioms ano meto pažiūroms. Savo testamentą, skirtą Europos sąvokai, išdėstė straipsnyje, paskelbtame jau po mirties. Jo argumentai išryškino tris pagrindinius dalykus: Europos idealo reikalingumą, tai, kad Rytų ir Vakarų Europos tautos viena kitą papildo, bei Europos kultūrinės tradicijos pliuralizmą. Kiekvieną iš jų verta pailiustruoti ilgesnėmis citatomis.

Seton-Watsonas pirmiausia smarkiai kritikuoja siaurą akiratį tų, kurie tikėjosi sukurti Europos vienybę remdamiesi tik NATO saugumo ar EEB ekonominiais interesais:

> Nesumenkinkime bendro reikalo poreikio, siekimo kažko labiau jaudinančio negu sviesto kaina, kažko konstruktyvesnio negu gynybos kontraktų pasidalijimas — kažkokios Europos *mystique* poreikio[44].

Antroji jo strėlė buvo nukreipta į tuos, kurie dėl Vakarų civilizacijos norėjo atsiriboti nuo rytinės Europos dalies gyventojų:

> Į Europos kultūrinę bendriją įeina ir tautos, gyvenančios už Vokietijos ir Italijos ribų, <...> to jokiu būdu negalima ignoruoti tik todėl, kad jos šiandien nepriklauso Europos ekonominei ar politinei bendrijai <...>. Niekur kitur pasaulyje tikėjimas Europos kultūrinio bendrumo realumu ir svarba nėra taip paplitęs kaip šalyse, esančiose tarp EEB ir Sovietų Sąjungos <...>. Tų šalių gyventojams Europos idėja reiškia kultūrų bendriją, apimančią ir kiekvienos iš tų tautų specifines kultūras ar subkultūras. Nė viena iš jų negali išgyventi be Europos, o Europa negali išgyventi be jų. Žinoma, tai mitas <...>, savotiškas tiesos ir fantazijos mišinys. Tačiau fantazijos absurdai neturėtų užgožti tiesos[45].

Trečioji strėlė buvo nutaikyta į tuos, kurie mato supaprastintą ar monolitinį Europos kultūros vaizdą.

> Europos sąvokos susipynimas su krikščioniškojo pasaulio sąvoka yra istorijos faktas, kurio nepajėgi paneigti net pati išradingiausia sofistika <...>. Tačiau ne mažiau teisinga ir tai, kad Europos kultūroje esama ir nekrikščioniškų gijų: tai romėniškosios, helenistinės, tikriausiai persiškosios ir (naujaisiais amžiais) žydiškos gijos. Sunkiau atsakyti į klausimą, ar joje esama ir musulmoniškųjų elementų[46].

Pabaigoje apibūdinami europinės kultūros tikslai ir vertybės:

> [Europos kultūra] yra ne kapitalizmo ar socializmo įrankis; ji yra ne EEB eurokratų ar dar kieno nors monopolinė nuosavybė. Priklausymas jai nereiškia, kad galima pretenduoti į pranašumą palyginti su kitomis kultūromis <...>. Europos kultūros vienybė paprasčiausiai yra tik mūsų įvairiausių pirmtakų 3000 metų darbo produktas. Tai yra palikimas, kurį atmetę žūtume patys; būtų tiesiog nusikaltimas atimti jį iš jaunosios ir iš būsimųjų kartų. Geriau jau manyti, kad mūsų uždavinys išsaugoti ir atnaujinti jį[47].

Seton-Watsonas buvo vienas iš tų ilgų distancijų bėgikų, kurie nešė Europos vienybės deglą per Europos užtemimo naktį. Jis buvo vienas iš tų negausių Vakarų mokslininkų, kurie peržengė barjerus, skyrusius Rytus nuo Vakarų, ir kurie sovietinį komunizmą matė tokį, koks jis ir buvo. Jis mirė įvykių, kuriems buvo lemta patvirtinti tiek daug jo vertinimų, išvakarėse. Jo intelektualinis palikimas toks vertingas, kad šios knygos autorius laiko garbe kuo tiksliau juo remtis[48].

Europos istorijos nebuvo galima rašyti tol, kol nenusistovėjo pati Europos sąvoka ir kol istoriko darbas neįgavo analitinės pakraipos. Jau pirmaisiais XIX amžiaus dešimtmečiais šis procesas buvo tolokai pasistūmėjęs. Pirmąją sėkmingą sintezę atliko prancūzų rašytojas ir valstybės veikėjas François Guizot (1787—1874). Jo veikalas *Histoire de la civilisation en Europe* (Europos civilizacijos istorija) (1828—1830) remiasi paskaitomis, kurias jis skaitė Sorbonoje.

Dėl apibrėžimo sunkumų dauguma istorikų tikriausiai pritars minčiai, kad Europos istorijos turinį turėtų sudaryti ta bendra patirtis, kurią galima rasti kiekvienoje iš didžiųjų Europos praeities epochų. Dauguma tikriausiai sutiks ir su tuo, kad būtent Antikos pabaigoje Europos istorija liovėsi buvusi tarpusavyje nesusijusių įvykių kratiniu ir įgijo rišlesnio civilizacijos proceso bruožų. Svarbiausia šio proceso ypatybė buvo klasikinio pasaulio susiliejimas su barbarų pasauliu ir iš to kilęs sąmoningas krikščioniškojo bendrumo suvokimas — kitaip sakant, krikščioniškojo pasaulio kūrimasis. Vėliau įvairiausi skilimai, maištai, ekspansijos, evoliucijos, dauginimasis skilimo būdu ir sukūrė tą nepaprastai įvairų ir pliuralistinį reiškinį — dabarties Europą. Niekada nebus dviejų visiškai vienodų svarbiausių Europos civilizacijos sudėtinių dalių sąrašų. Tačiau daugelis tų dalių visą laiką yra matomiausioje vietoje — nuo krikščioniškojo pasaulio užuomazgų Graikijoje, Romoje ir judaizme iki tokių naujiesiems laikams būdingų reiškinių kaip Šviečiamasis amžius, modernizacija, romantizmas, nacionalizmas, liberalizmas, imperializmas, totalitarizmas. Nevertėtų pamiršti ir liūdno karų, konfliktų ir persekiojimų, lydėjusių kiekvieną istorijos epochą, sąrašo. Bene geriausiai tiktų palyginimas iš muzikos srities. Europos istorijos tyrinėtojai neaptinka kokio nors paprasto libreto. Jiems tenka atkurti sudėtingą partitūrą su visa garsų kakofonija ir nepakartojamais informacijos perdavimo šifrais: „Europą <...> ne kartą mėginta lyginti su orkestru. Būna momentų, kai vieni ar kiti instrumentai tampa antraeiliais ar net visai nutyla. Tačiau bendras ansamblis vis tiek išlieka"[49]. Reikia pripažinti, kad teisingai sakoma, jog Europos muzikinė kalba yra viena universaliausių europinės tradicijos gijų. **[MOUSIKE]**

Kadangi Europa niekada nebuvo suvienyta politiškai, įvairovė akivaizdžiai visada buvo vienas iš patvariausių jos bruožų. Įvairovė pasireiškia ir tuo, kad į

bendrą patirtį reaguojama labai skirtingai. Nuolatos išlieka bendroje Europos civilizacijoje egzistuojančių nacionalinių valstybių ir kultūrų įvairovė. Ji matoma ir kintančiuose iškilimo bei smukimo ritmuose. Europos istorijos pradininkas Guizot nebuvo vienintelis, laikęs įvairovę pagrindiniu Europos bruožu.

Eurocentrizmas

Rašančius Europos istoriją negalima kaltinti eurocentrizmu vien už tai, kad jie sutelkia dėmesį į Europos reikalus, kitaip sakant, kad laikosi pasirinktos temos. Eurocentrizmas yra požiūrio, nuostatos, o ne turinio aspektas. Jis susijęs su tradicine europiečių autorių tendencija laikyti savo civilizaciją aukštesne, išskirtine ir ignoruoti neeuropietiško požiūrio svarbą. Nereikia stebėtis ar apgailestauti, kad Europos istoriją daugiausia rašė europiečiai ir europiečiams. Kiekvienam rūpi ieškoti savo šaknų. Gaila tik, kad Europos istorikai dažnai artindavosi prie savo temos kaip Narcizas prie šaltinio — tik pasigėrėti savo atspindžiu vandenyje. Guizot susilaukė daug pasekėjų, kai sutapatino Europos civilizaciją su Visagalio norais. Jis rašė: „Europos civilizacija įžengė <...> į amžinosios tiesos sritį, į Apvaizdos erdvę. Ji plėtojasi taip, kaip to nori Dievas"[50]. Jam, kaip ir daugeliui panašių į jį, Europa buvo pažadėtoji žemė, o europiečiai — išrinktoji tauta.

Tą savigyros toną pasigavo daugelis istorikų, tvirtinusių, dažnai visai atvirai, kad Europos istorija — tai pavyzdys, kuriuo turėtų sekti visos kitos tautos. Dar visai neseniai jie beveik nekreipė dėmesio į Europos ir jos kaimynių Afrikos, Indijos ar islamo kultūrų sąveiką. Žinomas amerikiečių mokslininkas 1898 metais, Europos civilizacijos ištakomis pirmiausia laikydamas „teutonų genčių" veiklą, Europą traktavo kaip universalų modelį — tai jam buvo aksioma, savaime suprantamas dalykas:

> Antikinio pasaulio palikimo paveldėtojomis tapo teutonų gentys, kurios <...> ant klasikinio pagrindo palaipsniui sukūrė naują vientisą civilizaciją; naujaisiais laikais ji pradėjo plisti visame pasaulyje, suartindama visus Žemės gyventojus, pajungdama juos savo įtakai[51].

Kai Oxford University Press pagaliau įsidrąsino išleisti vienatomę Europos istorijos knygą, jos autoriai įžangoje išdėstė labai panašų požiūrį:

> Nors įvairiais amžiais gyvavo daug didelių civilizacijų, tačiau tik Europos civilizacija padarė giliausią ir plačiausią poveikį ir dabar ji (tokiu pavidalu, kokiu susiformavo abiejose Atlanto pusėse) yra pavyzdys viso pasaulio žmonėms[52].

Tačiau toks mąstymas ir minčių dėstymas pamažu netenka patrauklumo, ypač tarp neeuropiečių.

Rudyardas Kiplingas (1865—1936) kartais laikomas žymiausiu eurocentristinės tradicijos reiškėju, net „britų kolonijinės ekspansijos civilizacinės misijos apologetu". Jo garsioji *Baladė apie Rytus ir Vakarus* buvo parašyta turint galvoje Indiją:

Oh, East is East, and West is West, and never the twain shall meet
Till Earth and Sky stand presently at God's great Judgement Seat.
But there is neither East nor West, Border, Breed nor Birth,
When two strong men stand face to face, though they come from the ends
of the Earth[53].

(Rytai – ne Vakarai, jų kelias visad bus kitoks,
Kol Žemė ir Dangus prieš Dievo teismą stos.
Bet nėr Rytų ir Vakarų, nei sienų nei ribų, kilmė ir rasė nesvarbu,
Kai viens prieš kitą stoja stiprūs vyrai du iš Žemės priešingų kampų.)

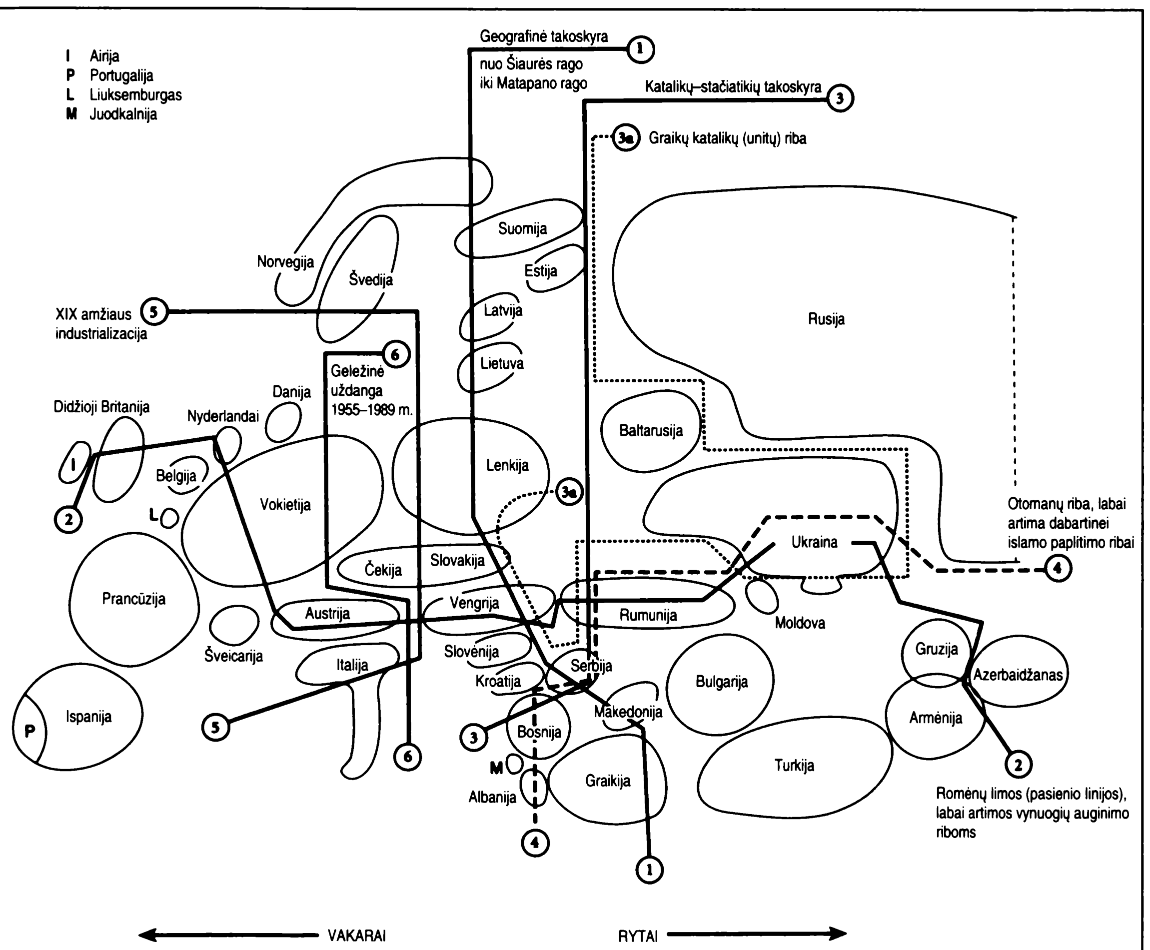
Kiplingas nedaug teturėjo tos arogancijos, kuria paprastai kaltindavo jo laikų europiečius. Tiesa, jis nevengė tų dienų frazeologijos, kalbėjo apie „viešpatavimą palmėms ir pušims" arba „žemesnes rūšis, kurios neturi teisės normų". Vis dėlto indų kultūra jį labai traukė – taip atsirado jo nuostabioji *Džiunglių knyga*; be to, jis buvo giliai religingas ir kuklus žmogus:

The tumult and the shouting dies –
The captains and the kings depart –
Still stands Thine ancient sacrifice,
An humble and a contrite heart.
Lord God of Hosts, be with us yet,
Lest we forget, lest we forget[54].

(Nutils ir triukšmas, ir šauksmai
Valdovus nusineš mirtis,
Tik mes aukosim nuolankiai
Tau atgailaujančias širdis.
O Dieve, gelbėk mus ir vesk,
Nes mes pražūsim be Tavęs.)

Tie žodžiai skamba tarsi gyvas priekaištas kiekvienam, kas mėgintų visus „Vakarų imperialistus" sugrūsti į vieną ir tą pačią pasipūtėlių kompaniją.

Pasipriešinimas eurocentrizmui šiuo metu išplaukia iš keturių pagrindinių šaltinių. Šiaurės Amerikoje jis kilo iš tos juodaodžių bendruomenės dalies (bei jos politinių užtarėjų), maištaujančios prieš švietimo sistemą, kurioje neva dominuoja „baltųjų pranašumo vertybės", kitaip sakant, europinės kultūros liaupsinimas. Tas maištas atsispindi ir Juodųjų musulmonų judėjime, o intelektualinėje srityje jis pasireiškia įvairiuose mokslo apie negrus (afrologijos) darbuose, nukreiptuose prieš tradicines amerikiečių mokslininkų pažiūras[55]. Karingiausios jo atmainos siekia eurocentrizmą pakeisti afrocentrizmu – „tikėjimu, kad naujausioje istorijoje svarbiausias vaidmuo tenka afrikiečiams"[56]. Tai grindžiama įsitikinimu, kad europinė civilizacija „pavogė" žmonijos, ypač afrikiečių, pirmgimystės teisę[57]. Islamo pasaulyje, ypač Irane, panašų pasipriešinimą skatina religiniai fundamentalistai, kurie „Vakarus" laiko Šėtono karalyste. Kitose Trečiojo pasaulio vietose šį pasipriešinimą palaiko intelektualai, dažnai marksistinių pažiūrų, kurie eurocentrizmą laiko neatskiriama kapitalistinės ideologijos dalimi[58]. Europoje toks pasipriešinimas labai paplitęs, nors ir ne visada aiškiai išreikštas, toje kartoje, kuri, truputį pagalvojusi, giliai susigėsta daugelio vyresniosios kartos įsitikinimų.

3 žemėlapis.
Rytus ir Vakarus skiriančios linijos Europoje

Vienas iš kelių istorikams žengti į priekį būtų didesnio dėmesio skyrimas europiečių ir neeuropiečių sąveikai. [GONCALVEZ] Kitas kelias — Europos problemų aiškinimui panaudoti neeuropinius šaltinius. [RUSIA] Trečiasis kelias — stengtis Europą sąžiningai palyginti su jos kaimynais, o tokie palyginimai daugeliu atvejų ir daugeliu aspektų bus ne Europos naudai. O pirmiausia reikėtų sušvelninti toną. Juk per pastarąjį šimtmetį tų „teutonų genčių" bei kitų europiečių elgesys buvo ne toks, kokiu būtų galima labai didžiuotis.

Galiausiai kaip ir bet kurią žmonių veiklą, taip ir Europos istoriją reikia vertinti pagal jos pačios nuopelnus. Sąžiningai žvelgiant, jos niekaip negalima įtraukti į „Didžiųjų knygų" sąrašą, į kurį patenka tik genialiausi kūriniai, atmetant menkaverčius (žr. toliau). Į ją galima žiūrėti su pasigėrėjimu ar pasišlykštėjimu, o gal ir su jausmu, kuriame būtų ir viena, ir kita. Vieno prancūzo nuomonė šiuo klausimu skamba optimistiškai: „Galų gale nusikaltimas ir Vakarų istorija nėra vienas ir tas pats dalykas. Tai, ką Vakarai davė pasauliui, smarkiai pranoksta tai, ką jie padarė blogo įviarioms visuomenėms ir asmenims"[59]. Tačiau ne visi tam pritartų.

Vakarų civilizacija

Beveik 200 metų Europos istorija dažnai buvo tapatinama su „Vakarų civilizacijos" palikimu. Ir iš tikrųjų buvo sukurtas įspūdis, kad visa, kas tik „vakarietiška", yra civilizuota, o visa, kas civilizuota, yra vakarietiška. Implikacijos ar paprasčiausio papildymo dėka visa, kas tik turi kažką rytietiško, imta laikyti blogesniu, atsilikusiu, nevertu dėmesio. Šis sindromas aiškiai atsispindi europiečių požiūryje į islamą ir arabų pasaulį, kitaip sakant, vadinamojo orientalizmo tradicijoje[60]. Tačiau nesunku įrodyti, kad ne mažiau stipriai šis požiūris veikia ir kai kuriuos pačios Europos regionus (ypač rytinius). Apskritai kalbant, Vakarų civilizacijos sąvoka apima ne visą Europą (nors kartais ji taikoma ir toli nuo Europos esantiems regionams).

Kaip tik tie istorikai, kurie labiausiai linkę laikyti save „Vakarų" atstovais — ypač anglai, prancūzai, vokiečiai, amerikiečiai — retai temato reikalą aprašinėti Europos praeitį kaip visumą. Jie nelinkę tyrinėti Rytų Europos šalių, mažai jiems terūpi ir toliausiai į vakarus esančios Vakarų Europos dalys. Galima nurodyti daugybę veikalų, pavadintų „Europos" ar „Krikščioniškojo pasaulio" istorijomis, nors iš tikrųjų jie tokie nėra. Dauguma „Vakarų civilizacijos" tyrinėjimų apsiriboja temomis, susijusiomis tik su kai kuriomis Europos pusiasalio dalimis. Daugelyje tokių darbų nerasime Portugalijos, Airijos, Škotijos ar Velso, Skandinavijos, juose taip pat nėra Lenkijos, Vengrijos, Bohemijos, Bizantijos, Balkanų, Baltijos šalių, Baltarusijos ir Ukrainos, Krymo ir Kaukazo. Rusija juose kartais yra, o kartais nėra ir jos. Taigi kad ir kokia būtų Vakarų civilizacijos sąvoka, ji neužtikrina sąžiningo visos Europos istorijos apibendrinimo. Kad ir kaip „Vakarus" apibūdintume, tai vis tiek nebus Vakarų Europos sinonimas[61]. Tai labai keistas reiškinys. Kyla įtarimas, ar tik Europos istorijos specialistai nesielgia kaip Grejerės sūrio gamintojai: tame jų gaminyje skylių ne mažiau kaip paties sūrio.

Pavyzdžių galima pateikti begales, tačiau čia apsiribosime tik keliais. Viduramžių Europos istorija, parašyta vieno žymaus Oksfordo dėstytojo, ilgą laiką buvo laikoma standartiniu įvadu į šią temą. Tačiau paskaitęs šios knygos įvadą ne vienas nustebs pamatęs, kad knygos turinys neatitinka jos pavadinimo:

> Stengdamasis išlaikyti temos vientisumą <...> aš tikriausiai kai ką per daug supaprastinau <...>. Viduramžių Bizantijos istorija taip skiriasi nuo Vakarų Europos istorijos visu savo pobūdžiu, kad man pasirodė, jog bus protingiau net nemėginti jos sistemingiau apžvelgti, juo labiau, kad nesijaučiu esąs pakankamai kompetentingas tokios apžvalgos imtis. Nieko nekalbu ir apie viduramžių Rusiją — ji per daug nutolusi nuo temų, kurias pasirinkau tirti. Ir apie Ispaniją kalbu tikriausiai mažiau negu reikėtų[62].

Taigi knygos tema iš tikrųjų apibrėžiama kaip „Vakarų Europa (lotynų krikščioniškasis pasaulis) — šie terminai daugiau ar mažiau analogiški"[63]. Tokiu atveju atrodytų, kad viskas būtų gerai, jei šiai knygai būtų parinktas pavadinimas, atitinkantis jos turinį. Pavyzdžiui, ji galėtų vadintis „Viduramžių Vakarų Europos istorija" arba „Lotynų krikščioniškojo pasaulio istorija viduramžiais". Tačiau beskaitant šią knygą paaiškėja, kad jos autorius nelabai stengiasi aptarti visas net ir lotynų krikščioniškojo pasaulio dalis. Pavyzdžiui, joje net neužsimenama apie Airiją ir Velsą. Apie Jogailaičių valdomą Lenkijos ir Lietuvos karalystę, kuri nagrinėjamojo periodo pabaigoje tikrai buvo didžiausia lotynų krikščioniškojo pasaulio valstybė, rasime tik porą trumpų užuominų. Vienoje kalbama apie Vokietijos imperatoriaus Otono III politiką, kitoje — apie sunkią Kryžiuočių ordino padėtį. Didžiulei daugiatautei Vengrijos karalystei, kuri driekėsi nuo Adrijos jūros iki Transilvanijos, skiriama mažiau dėmesio negu Bizantijai ir graikams, kuriuos autorius iš anksto atsisakė nagrinėti. Ši knyga turi daug privalumų, tačiau, kaip ir daugelis kitų, analizuoja tik kai kurias temas, susijusias tik su privilegijuotomis vienos Europos dalies sritimis.

Labai populiari knyga *Handbook to the History of Western Civilization* (Vakarų civilizacijos istorijos vadovas) sudaryta laikantis panašaus keisto principo. Didžiausioji iš trijų jos dalių „Europos civilizacija" (nuo apie 900 m. iki šių dienų) pradedama skyriumi „Europos civilizacijos teritorijos geografinė padėtis". Jame aiškinama, kad „perėjimas nuo Rytų prie klasikinės ir nuo klasikinės prie europinės civilizacijos kaskart buvo susijęs su pasistūmėjimu senesniosios visuomenės periferijos link". „Europos civilizacijos pirminė tėvynė" apibūdinta kaip lyguma, „besitęsianti nuo Pirėnų <...> į Rusijos gilumą", atskirta nuo „Viduržemio jūros šalių" „netaisyklingu kalnų barjeru". Tolesniuose skyriuose net nebandoma nors bendrais bruožais aprašyti tos tėvynės istorijos. Kalbama, kad buvusias Romos imperijos žemes „pasidalijo trys civilizacijos — islamo, Stačiatikių bažnyčios ir Lotynų bažnyčios", tačiau nepateikiama tokio Europos pasidalijimo sistemingos analizės. Tik vienas sakinys skirtas pagoniškai Skandinavijai ir nė vieno kitoms pagonių šalims, kurios vėliau buvo apkrikštytos. Yra mažas poskyris apie „Vakarų Europos tautas" senaisiais laikais (p. 129), apimančias nekonkretizuotas „indoeuropiečių gentis", tačiau net neužsimenama apie to laikotarpio Rytų Europos gyventojus. Esama užuominų apie „slavus" ar „slavų kalbomis kalbančius

žmones", tačiau niekur nenurodoma, kad būtent jie sudarė didžiausią Europos indoeuropiečių grupę. Yra dideli skyriai apie „Vakarų krikščioniškąjį pasaulį 900–1500 m.", tačiau nė vieno skyriaus apie Rytų krikščioniškąjį pasaulį. Skyreliuose apie „Europos ekspansiją" kalbama apie vokiečių kolonizaciją arba apie jūrų keliones už Europos ribų. Dviem sakiniais netikėtai skaitytojui pranešama, kad Vakarų krikščioniškasis pasaulis XIV amžiuje faktiškai apėmė ir „Skandinaviją, Baltijos šalis, Lenkiją, Lietuvą ir Vengriją" (p. 345). Tačiau detalesnių paaiškinimų apie tai nėra. Didžiausiame iš visų skyrių „Naujųjų laikų pasaulis nuo 1500 metų iki šių dienų" klausimai nagrinėjami visiškai neminint jokių „rytinių" dalykų, kol pagaliau pasirodo Rusija (ir tik ji viena), jau susiformavusi valdant Petrui I. Nuo tada Rusija jau laikoma visateise Vakarų pasaulio nare. Autorius iš anksto atsiprašo už „savavališkus medžiagos atrinkimo ir tvarkymo principus", deja, nepaaiškindamas, kokie gi tie jo principai[64].

Dar vienas tos pačios Čikagos mokyklos kūrinys yra „Didžiųjų knygų sąvadas". Jo tikslas – pristatyti svarbiausius autorius ir veikalus, kurie būtini norint suprasti Vakarų civilizaciją. Ši idėja kilo Kolumbijos universitete 1921 m., nuo 1930 m. ją perėmė Čikaga ir ji tapo universitetuose skaitomų istorijos kursų pavyzdžiu visoje Amerikoje. Niekas ir nesitiki, kad tokio sąvado autoriai visus Europos regionus ir visas jos kultūras traktuos kaip visiškai lygiaverčius. Tačiau išankstiniai nusistatymai ir preferencijos tiesiog rėžia akį. Papildytame ir pataisytame sąvade iš 151 paminėtų autorių 49 yra anglai arba amerikiečiai, 27 prancūzai, 20 vokiečių, 15 klasikinių laikų graikų, 9 senovės Romos atstovai, 6 rusai, 4 skandinavai, 3 ispanai, 3 ankstyvieji italų autoriai, 3 airiai, 3 škotai, 3 Rytų Europos atstovai (žr. III priedą, p. 13)[65].

Panašus šališkumas dažnai būdingas ir politikos teoretikams. Pavyzdžiui, labai būdinga europinį nacionalizmą skirstyti į du priešingus tipus – „rytinį" ir „vakarinį". Vienas žymus Oksfordo mokslininkas, akcentuojantis nacionalizmo kultūrines šaknis, taip aiškino savąją tokios schemos versiją:

> Tai, ką aš vadinu Rytų nacionalizmu, klestėjo tarp slavų, kaip, beje, ir Afrikoje bei Azijoje <...>, taip pat Lotynų Amerikoje. Negaliu vadinti jo neeuropiniu ir man atrodo, kad geriausia jį vadinti rytiniu dėl to, kad jis pirmiausia pasirodė į rytus nuo Vakarų Europos[66].

Po to autorius paaiškino savo požiūrį į Vakarų nacionalizmą, paminėdamas vokiečius ir italus, kurie, jo nuomone, nacionalizmo formavimosi metu XVIII amžiaus pabaigoje buvo „gerai apsiginklavę kultūriniu atžvilgiu":

> Jie turėjo kalbas, pritaikytas <...> sąmoningiems pažangios civilizacijos, kuriai jie priklausė, poreikiams. Jie turėjo universitetus ir mokyklas, diegiančias sugebėjimus, kuriuos civilizacija vertino. Jie turėjo <...> filosofų, mokslininkų, menininkų ir poetų <...>, garsėjančių visame pasaulyje. Jie turėjo aukšto profesinio lygio teisininkų, medikų ir kitokių specialistų <...>. Kad pasiektų tokį pat lygį kaip anglai ir prancūzai, jiems nedaug tereikėjo papildyti savo kultūrinį bagažą įsisavinant tai, kas ligi tol buvo svetima <...>. Jiems atrodė, kad labiausiai neatidėliotinas jų poreikis yra sukurti savo nacionalines valstybes <...>.
>
> Visiškai kitaip buvo slavų, o vėliau Afrikos ir Azijos tautų atveju[67].

Sunku būtų sugalvoti labiau iškreiptą Europos kultūros istorijos, geografijos ir chronologijos komentarą. Pasirodo, „slavų" analizė apsiriboja dalykais, susijusiais tik su čekais, slovakais, slovėnais, serbais ir kroatais. Visiškai nieko nekalbama apie tris didžiausias slavų tautas — rusus, ukrainiečius ir lenkus, kurių patirtis tiesiog priešinga tai analizei. Kyla klausimas, kas, profesoriaus Plamenatzo nuomone, buvo tie slavai ir kur jie buvo? Ar Rytų Europoje gyvena tik slavai? O lenkai, čekai ar serbai — argi jie netroško savo nacionalinių valstybių? Argi lenkai nesukūrė kalbos, vartojamos valstybės valdyme ir kultūrai kurti, anksčiau už vokiečius? Ar Prahos (1348) ir Krokuvos (1364) universitetai priklauso „Rytams"? Ar Kopernikas mokėsi Oksforde?

Taip jau išeina, kad galima pateikti daug argumentų, patvirtinančių tokią nacionalizmo tipologiją, kuri remiasi skirtingais kultūrinės raidos tempais ir skirtingais tautiškumo santykiais su valstybingumu. Užtat nėra jokių argumentų, kuriais būtų galima pateisinti etikečių „Rytai" ir „Vakarai" klijavimą. O jei kas nors vis dėlto taip darytų, tai pasirodytų, kad tinkamiausios pretendentės į Rytų tipo nacionalizmą reikia ieškoti toli į vakarus nuo Vakarų Europos — Airijoje. Visiems gerai žinoma, kad airiai yra tipiškas Rytų Europos kūrinys (žr. X skyrių).

Keliant abejones dėl rėmų, į kuriuos taip dažnai spraudžiama Europos istorija ir kultūra, nebūtinai reikia abejoti ir pateikiamos medžiagos kokybe. Paprasčiausiai pakanka išsiaiškinti, kodėl gi tie rėmai taip keistai parinkti. Jei žmogaus anatomijos vadovėliai būtų rašomi vadovaujantis tokiais pačiais struktūros principais, tai susidurtumėm su padarais, turinčiais tik vieną galvos smegenų pusrutulį, vieną akį, vieną ranką, vieną plautį, vieną koją.

Pamokoma ir nagrinėjamo klausimo chronologija. „Vakarų" idėja sena kaip senovės graikai, kurie Laisvąją Heladą laikė priešingybe persų valdomoms despotijoms Rytuose. Naujaisiais laikais ją perėmė ir savo tikslams panaudojo daugybė politinių interesų turinčių grupių, norinčių išryškinti savo tapatybę ir atsiskirti nuo kaimynų. Dėl to „Vakarų civilizacijos" terminas apaugo įvairių prasmių ir prasmių niuansų sluoksniais, susikaupusiais per ilgus šimtmečius. Taip atsirado keliolika pagrindinių variantų:

Romos imperija, nusidriekusi toli už Europos pusiasalio ribų, vis dėlto turėjo ilgalaikį poveikį Europos raidai. Ligi šiol išliko aiškus skirtumas tarp šalių, tokių kaip Prancūzija ar Ispanija, kurios kadaise sudarė neatskiriamą Romos imperijos dalį, ir tokių šalių, kaip Lenkija ar Švedija, kurių romėnai niekada nebuvo pasiekę. Šiame kontekste „Vakarų" sąvoką imta sieti su tomis Europos dalimis, kurios gali pretenduoti į Romos imperijos palikimo dalį, skirtingai nuo tų, kurios tokių pretenzijų turėti negali (žr. 3 žemėlapį).

Krikščioniškąją civilizaciją, kurios pagrindas buvo Europoje, nuo VII amžiaus religinė siena skyrė nuo islamo (žr. IV skyrių). Krikščionybė buvo Vakarai, islamas — Rytai.

Katalikiškasis pasaulis buvo sukurtas remiantis skirtingomis Romos ir graikų bažnyčių tradicijomis, ypač po 1054 m. schizmos ir lotynų kalbą ėmus laikyti universalia kalba. Šiuo atveju Vakarai buvo tapatinami su katalikybe, o dažni

bažnytinės ir pasaulietinės valdžių nesutarimai palengvino vėlesnių nekonformistinių judėjimų atsiradimą — renesanso, reformacijos, mokslinės revoliucijos, šviečiamojo amžiaus (žr. VII skyrių). Nė vienas iš tų judėjimų ankstyvuoju laikotarpiu nesulaukė atgarsio stačiatikių pasaulyje.

Protestantizmas atvėrė Vakarų civilizacijai naujas perspektyvas. Jis įsitvirtino keliose šiaurinėse Europos šalyse, XVI amžiuje ištrūkusiose iš Katalikų bažnyčios kontrolės. Tokių katalikiškųjų jėgų kaip Ispanija ar Lenkija katastrofišką nuosmukį lydėjo Jungtinių Provincijų, Anglijos, Švedijos, o vėliau ir Prūsijos iškilimas. Jų dominavimas jūrose ir karinė galia buvo paremti ekonomikos ir technikos laimėjimais.

Prancūziškasis Vakarų civilizacijos variantas iškilo XVII ir XVIII amžiais. Jis pasireiškė šviečiamojo amžiaus pasaulietine filosofija ir 1789 m. revoliucijos idealais; abu šie reiškiniai ilgai turėjo įtakos istorijai. Prancūzų kalbą perėmė išsilavinęs Vokietijos ir Rytų Europos elitas, ji tapo dar universalesnė nei anksčiau viešpatavusi lotynų kalba.

Imperinis Vakarų civilizacijos variantas buvo grindžiamas didžiųjų imperinių valstybių beribiu pasitikėjimu savimi per ilgą taikos Europoje laikotarpį, trukusį iki 1914 metų. Tą pasitikėjimą kurstė įsitikinimas, kad pats Dievas suteikė „imperinėms rasėms" teisę valdyti kitus ir kad kultūrinės, ekonominės ir politinės raidos srityse jos pralenkė kitus. Aiškūs lyderiai tarp jų buvo Vokietija, Anglija ir Prancūzija, savo pavyzdžiu užkrėsdamos ir kitas šalis. Kitos didesnės imperinės valstybės, pavyzdžiui, Portugalija ar Nyderlandai, buvo tik antraeiliai lošėjai Europoje. Rusija ir Austrija — įspūdingos imperinės valstybės, tačiau joms trūko kitų esminių bruožų, reikalingų lyderiams. Turtingosios imperinės Vakarų valstybės išsiskyrė pažangiomis pramoninėmis ekonomikomis ir ištobulintomis valdymo sistemomis, o Rytuose vyravo valstietiškos visuomenės, savo valstybių neturinčios tautos, brutalūs autokratiniai režimai.

Marksistinis variantas buvo imperinio varianto veidrodinis atspindys. Marksas ir Engelsas rėmėsi prielaida, kad imperialistinės Vakarų Europos šalys pasiekė aukštesnį lygį; tačiau kartu jie tikėjo ir tuo, kad per ankstyvas Vakarų iškilimas baigsis greitu jų smukimu ir revoliucija. Iš pradžių šios pažiūros didesnės įtakos neturėjo, tačiau jų svarba nepaprastai išaugo, kai nelauktai marksizmas-leninizmas tapo oficialia Sovietų imperijos ideologija.

Pirmajam vokiškam Vakarų civilizacijos variantui postūmį davė Pirmojo pasaulinio karo pradžia. Jis rėmėsi Vokietijos dominavimu Vidurio Europoje (Mitteleuropa), ypač Austrijoje, Prancūzijos ir Rusijos karinio pralaimėjimo viltimis ir svajonėmis apie būsimą didybę kartu su anglosaksų valstybėmis. Šio varianto šalininkai neabejojo Vokietijos civilizuojančia misija Rytų Europoje, o jos lenktyniavimas su Prancūzija, liberalizmo ir „1789 metų idėjų" atmetimas tapo pagrindu oksidentinei (*abendlich*) civilizacijai atskirti nuo vakarietiškos (*westlich*) civilizacijos. Šios schemos politinis formulavimas visų pirma siejamas su Friedrichu Naumannu. Šią koncepciją sužlugdė Vokietijos pralaimėjimas 1918 metais, Spengleris ją apverkė savo veikale *Der Untergang des Abendlandes* (Europos saulėlydis) (1918—1922). Pasaulietinės kultūros srityje Vidurio Europos etosui dide-

lės įtakos turėjo stiprus žydiškasis elementas, kuris nusisuko nuo Rytų ir kurio kultūrinė bei kalbinė asimiliacija Vokietijoje sutapo su Vokietijos imperinių ambicijų kulminacija[68]. [WIENER WELT]

Vakarų civilizacijos WASP variantas* atsirado dėl JAV ir Britų imperijos bendrų interesų, atsiskleidusių Pirmojo pasaulinio karo metais. Jis buvo grindžiamas to meto JAV elito anglofiliniais polinkiais, bendra protestantizmo tradicija, bendru parlamentinio valdymo principu ir bendra papročių teise, pasipriešinimu vokiečių hegemonijai Europoje, ypatingos strateginės partnerystės perspektyva, anglų kalbos pirmavimu — šiai kalbai netrukus buvo lemta tapti pagrindine tarptautinio bendravimo priemone. Nors amerikiečiai ir bjaurėjosi tradicinėmis imperializmo formomis, šis variantas rėmėsi prielaida, kad JAV yra lygiavertė Europos imperinių valstybių partnerė. Akivaizdžiausias šio varianto kultūrinis paminklas buvo „Didžiųjų knygų sąvadas" (1921) ir tai, kad *Encyclopaedia Britannica* leidimą perėmė viena amerikiečių leidykla. Jo strateginius tikslus suformulavo pats „geopolitikos tėvas" seras Halfordas Mackinderis[69]; pirmą kartą jie pasireiškė Vašingtono konferencijoje 1922 metais. Šis variantas visa jėga atgijo, kai JAV „grįžo" į Europą 1941 metais ir kai buvo pasirašyta Atlanto Chartija. Variantas apėmė visą pasaulį, centras buvo „Vidurio Atlante". Jo reikšmė neišvengiamai ėmė mažėti žlugus Britų imperijai ir stiprėjant Amerikos interesams Ramiojo vandenyno regione. Tačiau šios doktrinos dėka Didžioji Britanija išlaikė „ypatingus santykius", kurie padėjo sukurti NATO ir trukdė suvienyti Europą; ji įkvėpė ir charakteringąją „Sąjungininkų istorinę schemą", kuriai buvo lemta viešpatauti visą likusią XX amžiaus dalį (žr. toliau).

Antrasis vokiškasis variantas, kurį sukūrė naciai, atgaivino daug pirmojo bruožų ir papildė naujais. Šalia senųjų karinių bei strateginių samprotavimų, atsirado „arijų" rasizmas, didžiavokiškasis nacionalizmas, pagoniškoji mitologija ir antibolševizmas. Juo remdamasi Vokietija antrą kartą pamėgino įsiviešpatauti Europoje; tas mėginimas prasidėjo 1933 m. ir baigėsi 1945 metų griuvėsiais. Jo ypatybė buvo ta, kad jis visiškai eliminavo žydus.

Amerikietiškasis Vakarų civilizacijos variantas susiformavo po Antrojo pasaulinio karo iš grupės šalių, kurios pripažino JAV vadovaujantį vaidmenį ir amerikietiškąsias demokratijos bei kapitalizmo idėjas. Jis išaugo iš ankstesniojo anglosaksiškojo varianto, tačiau ilgainiui ėmė nebetilpti pirminiuose europiniuose rėmuose. Dabar jis jau nebepriklauso nei nuo WASP dominavimo amerikiečių visuomenėje, nei nuo Didžiosios Britanijos, kaip pagrindinio Amerikos agento Europoje, vaidmens. Tiesą sakant, jo svorio centras greit persikėlė iš „Vidurio Atlanto" regiono į „Ramiojo vandenyno pakrantę". Be NATO narių Vakarų Europoje, jį rėmė tokios „Vakarų" šalys kaip Japonija, Pietų Korėja, Filipinai, Australija, Pietų Afrika, Izraelis, netgi Egiptas, Sirija ir Saudo Arabija. Per keturiasdešimt šaltojo karo metų šį variantą palaikė visam pasauliui iškilusios komunizmo grėsmės suvokimas. Įdomu, ar dar ilgai jis bus vadinamas „vakarietišku".

---

* White Anglo-Saxon Protestant (baltieji anglosaksai protestantai) — JAV formavimosi laikotarpiu socialinėje ir kultūros sferoje dominavusi grupė.

Vakarų civilizacijos eurovariantas atsirado penktojo dešimtmečio pabaigoje, stengiantis sukurti naują (Vakarų) Europos Bendriją. Jo prielaidos buvo geležinės uždangos egzistavimas, Prancūzijos susitaikymas su Vokietija, imperinių valdų užjūryje atsisakymas, EEB materialinė gerovė ir noras apriboti „anglosaksų" įtaką. Žvelgdami į praeitį, šio varianto šalininkai matė Karolį Didįjį, o žvelgdami į ateitį — federacinę Europą, suvienytą ir vadovaujamą jos kūrėjų. Kol svarbiausia bendrijos veikla apsiribojo ekonomikos sfera, ji nebuvo nesuderinama su amerikiečių alternatyviu požiūriu į Vakarus ar su bendriją ginančia amerikiečių vadovaujama NATO organizacija. Tačiau Didžiosios Britanijos įstojimas į ją, geležinės uždangos žlugimas, glaudesnės politinės ir monetarinės unijos planai, plėtimosi į Rytus perspektyvos sukėlė gilią jos identiteto bei tikslų krizę.

Visi šie pavyzdžiai rodo, kad Vakarų civilizacija iš esmės yra margas intelektinių vaizdinių, skirtų jų autorių interesams propaguoti, mišinys. Tai sudėtingų ideologinių paieškų, begalinių savo identiteto ieškojimų, rafinuotų kultūrinės propagandos atmainų produktas. Vienos ar kitos koncepcijos šalininkai visuomet gali ją apibūdinti taip, kaip užsimanys. Jos paslankias geografines ribas galima brėžti vadovaujantis religijų pasiskirstymu, liberalizmo ar imperializmo poreikiais, skirtingu modernizacijos lygiu, pasaulinių karų ir Rusijos revoliucijos skaldomuoju poveikiu, prancūzų filosofų, Prūsijos istorikų, britų ir amerikiečių politikų ir pedagogų, žodžiu, visų, kas turėjo priežasčių ignoruoti „Rytus" ar nekęsti jų, egocentriškomis vizijomis. Paskutiniuoju raidos etapu Vakarų civilizacijos sąvoka labai sustiprėjo dėl Europos fizinio pasidalijimo, trukusio nuo 1947—1948 iki 1991 metų. Stovėdami ant XXI amžiaus slenksčio, turime teisę paklausti, kieno interesams ji tarnaus ateityje.

Nuolat sugrįžtama prie vienokios ar kitokios prielaidų visumos. Pirmoji iš jų teigia, kad Vakarai ir Rytai, nesvarbu, kaip juos apibrėžtume, turi mažai ką bendro ar net visai neturi; antroji perša išvadą, kad Europos susiskaldymą pateisina natūralūs, neįveikiami skirtumai; trečioji iškelia Vakarų pranašumą; ketvirtoji tvirtina, kad tik Vakarai verti vadintis Europa. Geografines prielaidas paremia atvirai politinio pobūdžio vaizdiniai. Pavyzdžiui, manoma, kad bet kuriam Vakarų civilizacijos variantui itin svarbus tos civilizacijos branduolys ir ne taip svarbu periferija. Didžiosios valstybės visada atsiduria dėmesio centre. O smunkančios valstybės, mažosios šalys, neturinčios savo valstybių tautos, mažosios kultūros, silpnosios ekonomikos ignoruojamos, net jei jos užima didelę visos scenos dalį.

Norimam rezultatui pasiekti naudojami keturi mechanizmai. Redukuojant galima Europos istoriją suspausti iki pasakojimo, kuris pailiustruotų šiandien mus dominančių temų ištakas. Atmetant galima atsikratyti visos mūsų norams prieštaraujančios medžiagos. Vienos epochos įvykius priskiriant kitai, galima faktus taip suskirstyti į kategorijas, kad susidarytų įspūdis, jog tos kategorijos egzistavo visada. Naudojant stilistines kalbos priemones, nesunku skaitytojui įpiršti nuomonę, kas girtina ir kas peiktina. Visa tai yra įprastos propagandos priemonės. Jos nuvertina Europos istorijos įvairovę ir nepastovumą; eliminuoja interpretacijas,

kurios įmanomos tik žinant visus istorinius faktus; reikalo esmės nežinančius skaitytojus paverčia vienas kitu besigėrinčių draugija.

Ypač klastingas yra anachronizmas. Jei kokią nors laikiną dabartinę ribą, pavyzdžiui, geležinę uždangą, laikysime „Vakarų“ ar „Rytų“ apibrėžimo pagrindu, neišvengiamai iškreipsime ankstesnių laikotarpių Europos aprašymą. Lenkija vienu smūgiu bus atkirsta nuo Renesanso, Vengrija nuo Reformacijos, Bohemija nuo industrializacijos, Graikija nuo Otomanų jungo. Dar svarbiau tai, kad iš didelės Europos dalies būtų atimtas jos tikrasis istorinis savitumas, o tai turėtų itin rimtų pasekmių, būtų diplomatų, verslininkų, mokslininkų klaidų priežastis.

O kai dėl Europos istorijos laimėjimų, kuriuos Vakarų civilizacijos propaguotojai taip mėgsta iškelti, tai kiekvienas pateiks vis kitokį jų sąrašą. XX amžiaus pabaigoje daugelis norės akcentuoti religinę toleranciją, žmogaus teises, demokratinę valdymo formą, įstatymų valdžią, mokslo tradicijas, socialinę modernizaciją, kultūrinį pliuralizmą, laisvosios rinkos ekonomiką ir aukščiausias krikščioniškąsias dorybes — užuojautą, labdarą, pagarbą žmogui. Kiek visi tie dalykai būdingi Europos praeičiai — diskutuotina. Nesunku būtų sudaryti sąrašą, prasidedantį religiniais persekiojimais ir užsibaigiantį visišku žmogaus gyvybės paniekinimu.

Nors dauguma Europos pranašumo pretenzijų, be jokios abejonės, ėjo iš Vakarų, nereikia pamiršti, kad netrūko ir kontrpretenzijų iš Rytų. Kaip Vokietija kadaise priešinosi prancūzų šviečiamojo amžiaus idėjoms, taip Stačiatikių bažnyčia, Rusijos imperija, panslavistinis judėjimas ir Sovietų Sąjunga stojo prieš galingesnius Vakarus, kurdami teorijas, pretenduojančias į tiesos monopolį ir tvirtinančias, kad ateitis priklauso jiems. Jie nesiliovė kartoję, kad, nors Vakarai turtingi ir galingi, tačiau Rytai nepaliesti Vakarams būdingo moralinio ir ideologinio supuvimo.

Paskutiniaisiais komunistų valdymo Rytų Europoje metais disidentai intelektualai kūrė savas šios temos variacijas. Jie kategoriškai atskyrė sovietinio bloko politinius režimus nuo ten gyvenančių žmonių įsitikinimų. Jie jautėsi mažiau užsikrėtę bedvasiu Vakarų materializmu ir įrodinėjo, kad komunistinė priespauda tik sustiprino jų prisirišimą prie tradicinės Europos kultūros. Ir nekantriai laukė tų laikų, kai vėl suvienytoje Europoje galės iškeisti savo „europietiškumą“ į Vakarų maistą ir techniką. Ar ne puikus troškimais paremto mąstymo pavyzdys?

Norint nustatyti skirtumą tarp Vakarų civilizacijos ir Europos istorijos, sunku atskirti realybę nuo iliuzijų. Suvokęs, iš kur eina „Vakarų civilizacijos“ sąvokos iškraipymai, istorikas turi kažkuo pakeisti juos. Atrodo, kad geriausias šio uždavinio sprendimas būtų siekti visumos, kitaip sakant, aprašyti Europos šiaurę, rytus, vakarus ir pietus; atsižvelgti į visus žmonių gyvenimo aspektus; atskleisti tai, kuo galima didžiuotis, dėl ko reikia apgailestauti, ir tai, kas paprasčiausiai banalu.

Vis dėlto joks istorikas neims neigti, kad išties yra daug realių ir svarbių ribų Europos žemėlapyje, pateisinančių jos padalijimą į „Vakarus“ ir „Rytus“. Tikriausiai patvariausia iš tų ribų bus linija, skirianti katalikiškąją (lotyniškąją) krikščionybę nuo stačiatikiškos (graikiškosios). Ji egzistuoja jau nuo pirmųjų mūsų eros amžių. Kaip parodė įvykiai Jugoslavijos žlugimo metu, ji net paskutiniajame

mūsų amžiaus dešimtmetyje vis dar gali būti galingu istorijos veiksniu. Tačiau yra daug kitų ribų. Kad ir romėnų *limes*, riba, skirianti tas Europos dalis, kurios kadaise buvo Romos imperijos sudėtyje nuo tų, kurios nebuvo. Žemėlapyje dar matome liniją tarp vakarinės Romos imperijos ir rytinės. Vėlesniais laikais atsirado Osmanų linija, atskyrusi tas Balkanų šalis, kurias kelis šimtmečius valdė musulmonai. Dar vėliau nusileido geležinė uždanga, išsilaikiusi iki 1989 metų (žr. 3 žemėlapį).

Ne tokie įtikimi yra padalijimai, kuriuos siūlo visuomenės mokslų specialistai, remdamiesi savų disciplinų kriterijais. Pavyzdžiui, ekonomikos istorikai įžiūri liniją, skiriančią pramonines Vakarų šalis nuo valstietiškų Rytų visuomenių. [KAPITALISTINIS ŽEMĖS ŪKIS] Antropologai nustatė Sankt Peterburgo—Triesto liniją, kuri, jų nuomone, skiria mažųjų ir didžiųjų šeimų sritis. [ZADRUGA] Teisės istorijos specialistai atseka ribą, skiriančią priėmusias vienokias ar kitokias romėnų teisės formas ir jų nepriėmusias šalis. Politinės istorijos tyrinėtojai akcentuoja ribą, skiriančią liberalių demokratinių tradicijų ir jų neturinčias šalis. Kaip jau minėjome, politikos mokslų specialistai surado ribą, skiriančią „vakarines" ir „nevakarines" nacionalizmo formas[70].

Visos šios ribos ir linijos, realios ir įsivaizduojamos, giliai paveikė Europos istorijos suvokimą ir aprašymą. Jų įtaka tokia stipri, kad kai kurie komentatoriai drįsta nepagarbiai kalbėti apie „Baltąją Europą" Vakaruose ir „Juodąją Europą" Rytuose. Tad Europos padalijimas į dvi priešinamas puses nėra grynas prasimanymas. Tačiau būtina pažymėti, kad tas padalijimas į Vakarus ir Rytus niekada nebuvo tvirtai nustatytas ar nekintamas. Negana to, jis ignoruoja daug kitų ne mažiau svarbių ribų. Neatsižvelgiama ir į rimtus skirtumus pačių Vakarų ir Rytų viduje, nepaisoma ir stipriai istorijoje pasireikšdavusio pasidalijimo į Šiaurę ir Pietus. Bet kuris nusimanantis istorikas ar geografas, atsižvelgdamas į visus faktorius, turėtų padaryti išvadą, kad Europą reikia padalyti ne į dvi, o į penkias ar šešias dalis.

Be to, joks kompetentingas istorikas neims neigti, kad visais savo pavidalais Europa nuolatos turėjo branduolį ir keletą nusidriekusių periferijų. Europos gyventojai plačiai pasklido po visą pasaulį ir gan pagrįstai galima teigti, kad Europos periferija — tai linija, jungianti San Francišką ir Buenos Aires, Keiptauną, Sidnėjų ir Vladivostoką. Tačiau dar kartą reikia pažymėti, kad neįmanoma taip paprastai apibūdinti, kas tą branduolį sudaro. Įvairios mokslo šakos šią problemą sprendžia įvairiai. Vienos siūlo remtis geografiniais Europos pusiasalio kriterijais, kitos — indoeuropiečių europinės šakos etniniu palikimu, trečios — krikščioniškojo pasaulio kultūriniu paveldu, politine bendrija, išaugusia iš „Europos susitarimo", na o ekonomistai siūlo remtis pasaulinės ekonomikos raida.

Norint visapusiškai ir išsamiai išnagrinėti šį klausimą, reikia turėti galvoje, kad visi apibrėžimai turi daug regioninių aspektų. Nesvarbu, kaip apibūdintume branduolį ir kur jį matytume, jis visada bus susijęs su Ebru, Dunojum ir Volga, su Rona ir Reinu; su Baltijos ir Juodąja jūromis, su Atlanto vandenynu ir Viduržemio jūra; su baltais ir slavais, su germanais ir keltais; su graikais ir lotynais;

su valstiečiais ir su proletariatu. Nepaisant skirtumų, visi Europos regionai turi labai daug bendra. Juose daugiausia gyvena giminingos indoeuropietiškos kultūros tautos. Jas visas vienija bendras krikščioniškojo pasaulio paveldas ir įvairiausi politiniai, ekonominiai ir kultūriniai ryšiai bei sąveikos. Nepaisant vidinių prieštaravimų, visos jos bijo poveikio iš išorės — iš Amerikos, Afrikos ar Azijos. Esminis jų bendrumas ne mažiau akivaizdus nei krintantys į akį skirtumai.

Vakarų pranašumas yra viena iš tų dogmų, kurios galioja vieniems Europos istorijos laikotarpiams ir negalioja kitiems. Negalioja seniesiems laikams, kai, pavyzdžiui, Bizantija buvo kur kas toliau pažengusi už Karolio Didžiojo imperiją (beje, kaip tik dėl to Bizantija dažnai nutylima). Užtat šis teiginys galioja daugelyje sričių naujaisiais laikais, kai Vakarai buvo aiškiai turtingesni ir galingesni už Rytus. Tačiau daugelis tvirtina, kad nusikalstamas Vakarų gyventojų elgesys XX amžiuje sugriovė visų ankstesnių pretenzijų moralinį pagrindą.

Todėl „Europos", kaip anksčiau „krikščioniškojo pasaulio", pavadinimą vargu ar gali savintis kuris nors vienas iš jos regionų. Tai kas, kad Rytų Europa neturtinga, atsilikusi ar valdoma tironų — dėl to ji nesiliauja buvusi Europa. Kaip tik dėl visų tų nepriteklių ji daugeliu atvejų tapo netgi labiau europietiška, labiau prisirišusi prie tų vertybių, kurias turtingesnieji vakariečiai laiko savaime suprantamais dalykais. Negalima Rytų Europos atmesti ir dėl to, kad ji „kitokia". Visos Europos šalys yra „kitokios". „Kitokios" ir visos Vakarų Europos šalys. Tačiau visos jos turi ir svarbių vienijančių jas panašumų. Pavyzdžiui, Lenkija gali labai skirtis nuo Vokietijos ar nuo Didžiosios Britanijos, tačiau Lenkijos patirtis daug artimesnė Airijos ar Ispanijos patirčiai, negu tai galėtų pasakyti apie savo kaimynes daugelis Vakarų Europos šalių. Tarkim, Graikija laikoma vakarietiška jau vien dėl to, kad ji Homero ir Aristotelio tėvynė, kad buvo priimta į Europos Bendriją; tačiau juk jos patirtis naujaisiais laikais formavosi stačiatikių pasaulio dalies, atsidūrusios osmaniškosios Turkijos valdžioje, sąlygomis. Taigi ji buvo nutolusi nuo Vakarų Europos kur kas labiau negu kai kurios kitos šalys, atsidūrusios už geležinės uždangos.

Tikrai ydingas beveik visų „Vakarų civilizacijos" apibūdinimų bruožas yra tai, kad jie pateikia idealizuotą, taigi iš esmės neteisingą praeities vaizdą. Jie išryškina viską, ką galima vadinti genialiu ar įspūdingu ir atmeta tai, kas atrodo kasdieniška arba nepatrauklu. Negana to, kad visa, kas gera, priskiria „Vakarams" ir juodina „Rytus", bet nepateikia ir sąžiningo Vakarų aprašymo: iš kai kurių vadovėlių galima susidaryti įspūdį, kad Vakaruose visi buvo genijai, filosofai, pradininkai, demokratai ar šventieji, kad juose gyveno vien tik Platonai ar Marijos Curie. Tokia hagiografija jau niekas nebetiki. Nusistovėjusį Europos kultūros kanoną verkiant reikia peržiūrėti. Pompastiškos kalbos apie „Vakarų civilizaciją" kelia pavojų europinio paveldo, apie kurį galima pasakyti daug gerų žodžių, reputacijai.

Jungtinėse Valstijose ginčų dėl Vakarų civilizacijos centre atsidūrė kintantys Amerikos švietimo sistemos poreikiai. Atrodo, kad pastaraisiais metais tos sistemos raidą lemia daugiaetninės ir daugiakultūrinės visuomenės poreikiai bei rūpinimasis tais amerikiečiais, kurių šaknų reikia ieškoti ne Europoje ir ne Europos

krikščioniškoje kultūroje. Apskritai kalbant, Amerika dar deramai neperžiūrėjo tokio Europos paveldo, kokį rinkoje pateikia vienokie ar kitokie „Didžiųjų knygų sąvadai", ir jos ramybės dar nedrumsčia kilusių iš Europos amerikiečių reikalavimai teisingiau pristatyti Europą. O kur Vakarų civilizacijos kursų buvo atsisakyta, tai tik dėl tariamo jų eurocentrizmo, o ne dėl to, kad jie perteikia labai ribotą Europos vaizdą. Labai dažnai jie buvo pakeisti pasaulio istorijos kursais manant, kad pastarieji geriau atitinka dabartinį amerikiečių įsivaizdavimą, kas yra „Vakarai".

Viena iš plačiai išreklamuotų reakcijų į „Vakarų civilizacijos" kurso trūkumus buvo mėginimas atsisakyti jo. Lyderio vaidmenį prisiėmė Stenfordo universitetas Kalifornijoje 1989 m., įvesdamas „Kultūros, idėjų ir vertybių" kursą vietoj anksčiau privalomo visiems pirmakursiams „Vakarų kultūros" pagrindų kurso. Sklinda kalbos, kad universiteto vadovybė ryžosi tokiam žingsniui nusileisdama studentų reikalavimams. Tad Vergilijų, Ciceroną, Tacitą, Dantę, Liuterį, Tomą Akvinietį, Tomą Morą, Galilėjų, Loką ir Milį chrestomatijose pakeitė Rigobertos Manchu, Frantzo Fanono, Juano Rulfo, Sandros Cisneros ir Zoros Neale Hurston ištraukos (nė vienam iš šių autorių nebuvo galima prikabinti „mirusio vyriškos lyties baltaodžio europiečio" etiketės[71]). Iš to bandymo per daug išsityčiota. Juk Stenfordo universitetas gali didžiuotis tuo, kad įžvelgė problemą ir pamėgino ją spręsti. Visa bėda, kad vaistai gali būti pavojingesni už pačią ligą. Teoriškai netrūksta argumentų, kad į Amerikos švietimo programas reikėtų įvesti daugelio kultūrų ir etninės įvairovės aspektų. Tik blogai, kad tibetiečiai neturi savo Tacito, afrikiečiai — Tomo Akviniečio, o meksikiečiai — Milio, kuriuos studentai galėtų nagrinėti. Tiesą sakant, nė vienoje iš rašto pavidalu išlikusių neeuropinių kultūrų nerasime nieko reikšmingesnio, ką būtų galima laikyti tariamai liberalių Amerikos tradicijų ištakomis[72].

Kilus triukšmui dėl Stenfordo universiteto „Vakarų civilizacijos" kurso, visi pamiršo apie ten tuo pat metu skaitomą Europos istorijos kursą. O juk abu tie kursai pasiūti pagal vieną kurpalį. Tarkim, iš 39 privalomų ištraukų pagal Europos istorijos I, II ir III laipsnių programas gerai matyti jų parinkimo tendencingumas, iš kurio galima daryti toli siekiančias išvadas. Be Josepho Conrado (Korzeniovskio), tame sąraše daugiau nėra nė vieno autoriaus iš Rytų Europos. (Ir Conradas buvo įtrauktas tik dėl jo romanų apie Afriką, tokių kaip „Tamsos širdis", o ne dėl jo kūrinių apie Rytų Europą.) Be Matthew Arnoldo, tų ištraukų sąraše nėra nė vieno autoriaus, kuris kaip nors būtų susijęs su keltų pasauliu. (Arnoldas į šį sąrašą įtrauktas kaip anglų kritikas ir poetas, o ne kaip keltų literatūros profesorius.) Sąraše nėra nė vieno italų autoriaus, gyvenusio vėliau už Baldassarą Castiglionę, kuris mirė 1528 m. Į sąrašą įtrauktas vienas prozininkas iš Pietų Afrikos, tačiau nėra nė vieno rašytojo iš Airijos, Skandinavijos, nė vieno iš centrinės Europos, neskaitant vokiečių, nė vieno iš Balkanų šalių ir Rusijos. Įdomiausia, kad istorijos fakulteto rekomenduotame sąraše nėra jokio istorinio teksto nuo Herodoto laikų[73].

Suprantama, be atrankos išsiversti neįmanoma, o gerai atrinkti labai sunku ir rezultatai dažniausiai būna nepatenkinami. Tad Stenfordo universiteto problemos

nėra kokia nors išimtis. Vis dėlto iš tos atrankos, kurią padarė viena iš brangiausių pasaulyje mokymo įstaigų, peršasi rimtesnės išvados. Tokia atranka norima pristatyti „Europą", o pristatoma tik nedidelis Europos žemyno kampas. Norima pristatyti „Vakarų paveldą" – taip pavadintas vadovėlis – tačiau didelė Vakarų dalis lieka nepaliesta. Ketinama iškelti Europos „literatūrinius ir filosofinius aspektus", o pristatoma tik nedidelė Europos kultūros dalis. Joje neminimas nei Joyce'as, nei Yeatsas, nėra Anderseno, Ibseno ir Kierkegaardo, Kafkos, Koestlerio ir Kunderos, nėra Solženicyno ir net Dostojevskio. Jokia kokybės inspekcija niekada neleistų pardavinėti produktų, kurio sudėties aprašyme būtų nenurodyta tiek daug sudėtinių dalių.

Nėra tokio zoologijos sodo, kuris turėtų visus pasaulio gyvūnus. Tačiau joks save gerbiantis zoologijos sodas neapsiribos tik keliomis beždžionėlėmis, keliais vanagais ar keliomis gyvatėmis. Joks nešališkas zoologas nepritars roplių paviljonui, pretenzingai pasivadinusiam safari parku, jei jame bus tik koks tuzinas krokodilų (abiejų lyčių), vienuolika driežų, paukštis dodo ir penkiolika Pietų Amerikos tinginių. Tačiau Stenfordo universitetas neliko vienišas. 1991 m. Nacionalinio humanitarinių mokslų finansavimo centro duomenimis, 78 procentuose JAV koledžų ir universitetų studentai galėjo gauti baigimo diplomus neišklausę „Vakarų civilizacijos" kurso[74]. Kyla įtarimas, kad problema slypi ne tiek Europos studijų turinyje, kiek vadovaujančiųjų toms studijoms požiūryje. Daugelis Amerikoje skaitomų kursų, tokių kaip „Didžiųjų knygų sąvadas", buvo orientuoti į konkrečią jaunųjų amerikiečių kartą, kuri labiau už viską norėjo susipažinti su savo protėvių imigrantų prarastojo paveldo supaprastintu variantu. Savaime suprantama, kad dabar tuos kursus reikia modifikuoti, kad jie atitiktų naujosios kartos, žiūrinčios į pasaulį kitomis akimis, poreikius. Skaitiniai apie Europą gal būtų priimtinesni, jei juos parenkant būtų vengiama pernelyg pikantiškų aspektų. Protingi studentai visada jaučia paslėptą prasmę, kai norima, jog jie ne suprastų, o tik gėrėtųsi.

Kai kurios Amerikos mažumos iš tiesų turi pagrindo kovoti su eurocentrizmu. Tačiau tokiu atveju Amerikos gyventojų dauguma, kuri yra daugiausia europinės kilmės, gali užsimanyti mesti iššūkį „Vakarų civilizacijai" dėl kitų priežasčių. Daugelis didžiausių Amerikos bendruomenių (airių, ispanų, lenkų, ukrainiečių, italų, graikų, žydų) kilę iš tų Europos regionų, kuriems skiriama labai mažai vietos dabartinėse „Vakarų civilizacijos" apžvalgose, tad jos turi rimto pagrindo tikėtis, kad padėtis pagerės.

Didžiulis dabartinio Amerikos intelektualinio gyvenimo paradoksas, be abejo, yra tai, kad amerikietiškojo Vakarų civilizacijos varianto labiausiai vertinamus dalykus – toleranciją, minties laisvę, kultūros pliuralizmą – dabar, atrodo, puola kaip tik tie žmonės, kuriems jie atneša daugiausia naudos. Kritikai atkreipė dėmesį į „amerikiečių minties uždarumą"[75]. Jie parodė, kad apsišaukėliai liberalai siekia „neliberalaus švietimo ir mokymo"[76]. Praėjus šešiasdešimčiai metų nuo „Didžiųjų knygų sąvado" pasirodymo, jos autorius vis dar tebesididžiuoja „atvėręs amerikiečių protus" ir mieliau puola vanoti savo kolegas iš Čikagos universi-

teto, užuot pataisęs tą sąvadą[77]. Tiesa, tie nesutarimai gal ir per daug sureikšminti. Tačiau istorinis Amerikos siekis unifikuoti kalbą ir kultūrą, atrodo, nusileidžia tų lobistinių grupių, kurios šaukia garsiausiai, spaudimui.

Reikia pripažinti, kad istorija plėtojosi ne visai taip, kaip to norėtų „Vakarų civilizacijos" šalininkai. Visi jie tikėjo vienokia ar kitokia Europos dominavimo forma. Spengleris buvo teisus, kalbėdamas apie Vakarų nuosmukį, tačiau klydo tikėdamas būsimu Rusijos pranašumu. Tačiau senosios idėjos vis dar gyvos ir galutinio pralaimėjimo dar nepatyrė, nors daugumai europiečių jos jau prarado turėtą patrauklumą. Jas smarkiai susilpnino du pasauliniai karai ir užjūrio valdų praradimas. Atrodo, kad paskutinė jų tvirtovė bus Jungtinės Valstijos.

Mat tik Jungtinėse Valstijose vis dar tebetrykšta tikri „Vakarų civilizacijos" šaltiniai. Po Sovietų imperijos žlugimo 1991 metais, JAV liko vienintelėmis Europos imperializmo paveldėtojomis, kartu paveldėdamos ir daugelį jo požiūrių. JAV gali ir nebūti seno raugo imperija, tačiau kaip tik joms atiteko „baltojo žmogaus našta". Kaip imperinės Europos valstybės anksčiau, taip dabar JAV stengiasi palaikyti tvarką pasaulyje, kartu kovodamos su etniniais bei rasiniais konfliktais savo viduje. Kaip ir nūdienos Europai, joms verkiant reikia kokios nors vienijančios mistinės idėjos, galinčios viršyti jau nykstantį demokratijos ir vartojimo patrauklumą. Tačiau priešingai nei Europa, dabartinės JAV gyventojų kartos nėra savo kailiu patyrusios tiesioginių karo smūgių šalies teritorijoje.

Absoliučios amerikiečių daugumos šaknys Europoje. Jie priėmė ir pritaikė savo reikmėms pirmųjų Anglijos kolonistų anglų kalbą ir europietišką kultūrą, dažnai tą darydami kūrybiškai. Tie euroamerikiečiai niekada nelaikys savo didžiausiu įkvėpimo šaltiniu Azijos ar Afrikos arba apskritai viso pasaulio patirties. Norėdami pasiekti vidinę harmoniją, jie turi išsiaiškinti, ką jiems reiškia Europos paveldas. Kad galėtų tai padaryti sėkmingai, jiems reikia išlaisvinti savo požiūrį į Europos praeitį nuo ankstesnio ribotumo. Jei Europos pavyzdys apskritai ką nors rodo, tai pirmiausia tai, kad tikėjimas „Vakarų civilizacijos" pasiūlymais ką nors skaldyti ar dalyti yra tiesiausias kelias į pražūtį.

Žymiausi Vakarų Europos protai praeityje vengė dirbtinai atskirti Rytus nuo Vakarų:

Gottes ist der Orient!
Gottes ist der Okzident!
Nord — und südliches Gelände
Ruht im Frieden seiner Hände[78].

Dievo rankose Rytai!
Dievo rankoj Vakarai!
Šiaurės ir Pietų valstybės
Iš jo rankų gaus ramybę.

Tautų istorijos

Naujaisiais laikais beveik visos Europos šalys daugiau energijos ir išteklių skyrė savo istorijoms negu visos Europos istorijai tirti. Dėl labai gerai suprantamų priežasčių dalys buvo pateikiamos taip, kad jos atrodė svarbesnės už visumą. Kalbos barjerai, politiniai interesai ir mažiausio pasipriešinimo kryptys padėjo įtvirtinti viešpataujančias nacionalinių istoriografijų tvirtoves ir su tuo susijusius požiūrius.

Ta problema ypač opi Didžiojoje Britanijoje, kur senųjų rutinų niekada nesugriovė politinės suirutės ar šalies pralaimėjimas kare. Dar visai neseniai Didžiosios Britanijos istorija apskritai buvo laikoma atskira disciplina, atsieta nuo Europos istorijos, reikalaujančia atskirų tyrinėjimų, atskirų kursų, atskirų dėstytojų ir atskirų vadovėlių. O šalies išsidėstymas salose ir atskirumas yra parankus kitai paplitusiai nuomonei, kad Didžiosios Britanijos ir Anglijos istorijos — vienas ir tas pats dalykas. (Tik neklusniausias iš istorikų išdrįso nurodyti, kad jo Anglijos istorija tik apie Angliją[79].)

Politikai net nepagalvoję perėmė tą neteisingą nuomonę. 1962 m. savo kalboje, nukreiptoje prieš Didžiosios Britanijos stojimą į Europos Ekonominę Bendriją, opozicijos lyderis visiškai neteisingai pareiškė, kad toks žingsnis padarytų galą „tūkstantmetei Didžiosios Britanijos istorijai"[80]. Anglai yra ne tik salų gyventojai; daugumos jų niekas nemokė net tų salų istorijos pagrindų.

Panašūs požiūriai vyrauja ir universitetuose. Be abejo, pasitaiko ir vertų pagyrimo išimčių, tačiau net pačiame svarbiausiame Didžiosios Britanijos istorijos fakultete iki 1974 m. nebuvo dėstomas „Didžiosios Britanijos istorijos" kursas; net ir įvedus jį, buvo kalbama beveik vien tik apie Angliją. Studentai retai tesužino ką nors apie Airiją, Škotiją ar Velsą. Kai jie laiko „Europos istorijos" egzaminus, gauna kelis neprivalomus klausimus apie Rytų Europą ir nė vieno klausimo apie Didžiąją Britaniją. Dėl to studentui gali susidaryti pasaulio vaizdas, kad viskas, kas tik už Anglijos ribų, yra svetima[81]. Vienas kitamintis rašo, kad pagrindinė ir klaidinga prielaida yra ta, jog „viską, kas buvo svarbaus Didžiosios Britanijos istorijoje, galima paaiškinti britiškomis priežastimis". Toliau jis tvirtina: „Giliai įsišaknijęs ir nesilpnėjantis „Didžiosios Britanijos", o iš tikrųjų Anglijos istorijos atskyrimas nuo Europos istorijos <...> taip susiaurina akiratį, kad tai tampa stipriai varžančiu kultūriniu faktoriumi"[82]. Kitas rūstus kritikas tvirtina, kad tradicinių struktūrų, paslaptingų tyrinėjimų ir pernelyg didelės profesionalizacijos derinys Didžiosios Britanijos istoriją padarė visai „chaotiška". Dar prieš apsispręsdamas emigruoti jis rašė, kad „Universitetuose ir mokyklose įsitikinimas, jog istorija duoda išsilavinimą<...>, beveik visai išnyko"[83].

Kultūros istorija, dėstoma Didžiosios Britanijos universitetuoe, dažnai apsiriboja siaurais nacionaliniais klausimais. Aiškiai matyti, kad pirmenybė teikiama senamadiškam tautinių šaknų ieškojimui, o ne platiems tarptautiniams palyginimams. Pavyzdžiui, Oksfordo universitete vienintelis visiems studentams anglistams privalomas tekstas yra anglosaksų epas *Beowulf*[84]. Dar visai neseniai

Oksfordo universiteto Naujųjų laikų istorijos fakultete (sic!) vienintelis visiems studentams privalomas tekstas buvo Bedos Garbingojo VII a. veikalas lotynų kalba *Anglų Bažnyčios ir tautos istorija*[85].

Be abejo, panašių keistenybių esama visose šalyse. Pavyzdžiui, Vokietijos universitetus kamuoja Humboldto suformuluoto „akademinės laisvės" principo atmainos. Visi mano, kad Vokietijoje istorijos profesoriai gali dėstyti viską, ką tik nori, o studentai mokytis tai, ką patys pasirinks iš to, ką siūlo jų profesoriai. Daugumoje universitetų galioja vienintelė taisyklė, kad kiekvienas studentas turi pasirinkti bent vieną kursą iš senųjų laikų istorijos, vieną iš Viduramžių ir vieną iš naujųjų laikų. Tuo metu, kai universitetai patyrė didelį valstybės spaudimą, prijaučiantys oficialiai ideologijai profesoriai galėjo įtraukti į savo meniu labai daug Vokietijos istorijos dalykų. (Tai buvo dar vienas grįžimas prie teutonų genčių.) Vėliau, kai valstybė į tuos reikalus kišosi labai nenoriai, jie galėjo sudaryti ir tokias programas, kad nenorintis studijuoti Vokietijos nacionalinės istorijos studentas galėjo visiškai jos išvengti.

Tautinė pakraipa istorijoje bene geriausiai atsispindi mokykliniuose vadovėliuose ir populiariuose, plačiajai publikai skirtuose istorijos veikaluose. Juo labiau istorikui tenka kondensuoti ir supaprastinti dėstomą medžiagą, juo sunkiau jam nuslėpti savo nuomonę. Tai vertėtų aiškinti detaliau.

Visų pirma reikia pripažinti faktą, kad istorijos mokymas daugumoje Europos šalių nuo seno turėjo stiprų nacionalistinį atspalvį. XIX a. pradžioje istorijos mokymas buvo pasitelktas patriotizmo ugdymui. Pačiu primityviausiu pavidalu tai neką daugiau už paprasčiausią valdančiosios dinastijos atstovų vardų, datų ir titulų išvardijimą. Vėliau jis virto tautos didvyrių, pergalių ir laimėjimų rejestru. [BOUBOULINA] Tokiu pavidalu jis sąmoningai turėjo ruošti mokinukus būsimam žudikų ir aukų vaidmeniui ateities nacionaliniuose karuose[86]. Kita vertus, būtų neteisinga sakyti, kad nacionalistinis istorijos mokymas nesulaukė pasipriešinimo. Nuo seno egzistavo ir priešinga tendencija — siekimas praplėsti mokinių akiratį. Mokymo praktika radikaliai pasikeitė po 1945 metų, bent jau Vakarų Europoje[87].

Vienas vertas dėmesio „Naujųjų laikų istorijos" vadovėlis, išleistas Austrijos Galicijoje 1889 m., atvirai konfrontavo su nacionalizmo amžiaus teiginiais. Šis vadovėlis buvo skirtas vidurinėms mokykloms, kuriose mokoma lenkų kalba. Jo autorius, istorikas iš Varšuvos, negalėjęs išleisti šio vadovėlio gimtajame mieste, tada valdomame rusų, taip aiškino prioritetus:

> Naujųjų laikų kovose ir laimėjimuose tautos veikia ne po vieną, o visos kartu. Jos priklauso daugybei tarpusavyje susijusių grupių ir sąjungų. Todėl esame priversti naudotis „sinchroniniu metodu", t. y. kalbėti apie visas tautas ir valstybes, kurios dalyvavo to meto įvykiuose. Tokia bendroji istorija negali duoti išsamaus visų joje veikusių tautų vaizdo; <...> jų istorijomis <...> turi užsiimti specialios, nacionalinės istorijos[88].

Taip atsirado knyga, kurios I tome, apimančiame laikotarpį nuo Renesanso iki 1648 m., Habsburgams skirta 71 puslapis, o Lenkijos įvykiams 519. Autorius preciziškai skiria „Lenkiją" nuo „lenkų—lietuvių—rusų—prūsų valstybės". Mokinys iš šios knygos gali gan detaliai sužinoti ir apie „katalikų ir liuteronų reformacijas",

ir apie islamą bei Osmanų Turkiją. Geografinė knygos erdvė — nuo portugalų jūrinių ekspedicijų ieškant naujų šalių iki Kazanės chanato nukariavimo Ivano Rūsčiojo laikais, nuo Marijos Stiuart nuvertimo nuo sosto Edinburge iki Karolio V ekspedicijos į Tunisą[89]. Šis tomas pagal nenacionalistinę skalę turėtų atsidurti aukštesnėje vietoje negu daugelis Europos Bendrijos šalyse dabar pasirodančių leidinių[90].

Reikia tiesiai pasakyti, kad pastaraisiais metais būta suderintų mėginimų apvalyti mokomąją medžiagą nuo šiurkščiausių dezinformacijos formų. Dvišalės vadovėlių komisijos ilgai ir atkakliai analizavo tokius dalykus kaip militarizmas, vietovardžiai, istorijos atlasai ir vienpusiškos interpretacijos. Mokslininkai ir mokytojai dabar tikriausiai geriau suvokia šias problemas negu anksčiau[91]. Galutinė analizė rodo dviejų kraštutinumų buvimą. Vienas iš jų yra vadinamasis „globalinis" požiūris, kai tikimasi, jog istorikai rašys, o studentai mokysis apie visas pasaulio dalis visais laikais. Antrasis kraštutinumas — provincialumas, kai visas dėmesys sutelkiamas į vieną šalį ir trumpą laikotarpį. Globalinis požiūris yra platus, bet negilus. Provincialusis sudaro galimybę įsigilinti, tačiau jam trūksta išsamumo. Idealas turėtų būti kažkur per vidurį: reikia išlaikyti pusiausvyrą tarp platumo ir gilumo.

Šiuo atžvilgiu reikėtų pripažinti, kad centralizuotai planuojamos mokymo programos ir vadovėliai Sovietų bloko šalyse kartais būdavo labiau nusisekę negu jų analogai Vakaruose. Nors jų turinys dažnai siaubingai šovinistinis ir ideologizuotas, chronologiniai ir geografiniai rėmai neretai būdavo itin platūs. Visi sovietiniai moksleiviai turėjo įveikti penkis istorinės raidos etapus, gaudami šiek tiek žinių apie pirmykštę bendruomenę, klasikinę senovę, „feodalizmą", „kapitalizmą" ir 1917 m. praqsidėjusį vadinamąjį „socializmą". SSRS istorijos kursuose buvo primygtinai teikiama pirmenybė Rusijos ir rusų vadovaujančiam istoriniam vaidmeniui. Kartu net baisiausiais stalinizmo metais visuose standartiniuose sovietiniuose vadovėliuose atsirasdavo vietos senovės graikams, skitams ir romėnams, Kaukazo istorijai, Čingischano ir Tamerlano imperijoms, Kazanės ir Krymo musulmoniškoms valstybėms. Veltui ieškotumėm tokių dalykų daugumoje bendrųjų Europos istorijų.

Anglijoje, kur istorijos mokymo programas daugiausia sudarinėjo pačios mokyklos ar mokytojai, buvo priešingai — chronologiniai ir geografiniai rėmai dažnai labai siauri. Net vyresni moksleiviai, kurie istorijos mokosi pagal aukštesnio lygio programas, dažnai apsiribodavo standartiniais kursais, tokiais kaip „Tiudorai ir Stiuartai" arba „Didžioji Britanija XIX amžiuje"[92].

Vietinė istorija pateikia įdomių kai kurių dilemų sprendimų. Ji remiasi gerai pažįstamais ir žemiškais dalykais, skatina individualius tyrimus ir paieškas, yra gan atspari nacionalistiniam ir ideologiniam spaudimui. Ji gerai tinka tokioms temoms kaip „šeima", mokiniai ją lengvai supranta, o specialistai gali naudotis ir kaip pagrindu platiems tarptautiniams teoriniams apibendrinimams[93]. Kita vertus, ir mokyklose, ir universitetuose buvo mokoma ir pasaulinės istorijos. Yra daug įvairių argumentų, kad jos būtų mokoma ta karta, kuriai lemta susirasti savo vietą „globaliniame kaime"[94]. Pasaulinės istorijos mokymo kritikai, panašiai kaip

ir dalis kritikuojančiųjų Europos istorijos mokymo svarbą, tvirtina, kad vien tik dėl jos apimties visi dėstytojai, išskyrus pačius gabiausius, bus priversti apsiriboti beverčiais apibendrinimais.

Suprantama, vieno aspekto susiaurinimas leidžia praplėsti kitus. Chronologinių ir geografinių parametrų susiaurinimas leidžia mokytojams praplėsti metodų ir perspektyvų, kuriais galima tirti pasirinktąją sritį, įvairovę. Apskritai galima sakyti, kad anglų mokiniai gan gerai nagrinėja šaltinius, suvokia įvykių priežastis, įžvelgia politinių, socialinių-ekonominių ir kultūrinių faktorių ryšius, moka savarankiškai mąstyti. Tai stipriosios jų pusės mokantis istorijos. Tačiau, kita vertus, kažkas ne taip, jei tai, ko jie mokosi, apima vos 5 ar 10 procentų to, kas sudaro tik trečdalį vienos iš 38 nepriklausomų paties mažiausio žemyno valstybių istorijos.

Nacionalinio šališkumo problema išnyks tik tada, kai istorikai ir pedagogai liausis laikyti istoriją valstybės politikos įrankiu. Daugiau nei prieš 1800 metų graikų rašytojas Lukianas (apie 120—180 m.) patarė, kad „istorikas rašydamas knygas pamirštų savo tautybę". Tai geras patarimas. Kada nors pavyzdinę Europos istoriją parašys, ko gero, koks nors kinas, persas ar afrikietis. Beje, gerų precedentų jau yra: vienas prancūzas kadaise parašė geriausią karalienės Viktorijos laikų Anglijos istorijos įvadą; vienas anglas dabar laikomas geriausiu Italijos istorijos žinovu, o vienintelę Didžiosios Britanijos apžvalgą, kurioje proporcingai atsižvelgiama į visų keturių tautų indėlį, parašė istorikas, išvykęs į JAV[95].

Kol kas dar nė vienas mėginimas parašyti istoriją „iš europiečio pozicijų" nesusilaukė visuotinio pritarimo. Kai kurie istorikai, pavyzdžiui, Christopheris Dawsonas, pabandė tai padaryti pasiremdami Europos krikščioniškuoju pagrindu[96]. Tačiau Dawsono katalikiškoji tezė nepaaiškino pastarųjų šimtmečių pliuralizmo ir neįtikino skaitytojų, tarp kurių dominavo WASP orientacijos žmonės. Kiti pasišovė atsekti Europos kelią vienijimosi link[97]. Tačiau visa bėda ta, kad tuomet istorijos turinys tampa nepaprastai siauras. Nacionalinės valstybės ir tautinė sąmonė buvo dominuojantys reiškiniai tuo laikotarpiu, kai istorija pamažu tapo sisteminiu mokslu. Nacionalinėms istorijoms buvo leista įsigalėti ir dėl to, kad nebuvo kuo jas pakeisti. Galima apgailestauti, tačiau tai atspindi tikrąją Europos padėtį — pastaraisiais šimtmečiais jos susiskaldymas buvo labai gilus. Nuo krikščioniškojo pasaulio byrėjimo pradžios Renesanso ir Reformacijos laikotarpiu Europa neturėjo vienijančio idealo ir istorikai neturi apsimetinėti, kad tai netiesa. Kai kurie tyrinėtojai Jungtines Valstijas pavadino tigliu, kuriame susilydo visos tautos; tą galima pasakyti ir apie susiskaldžiusią Europą.

Taigi atrodo, kad dar per anksti kurti ir priimti apibendrintą Europos istorijos vaizdą. Dar per daug gyvi nacionaliniai jausmai. Nacionalinių istorijų nevalia kaip niekur nieko atmesti; būtų didelis iškraipymas, jei Europos tautų skirtumus savavališkai paskandintume „kažkokioje negyvoje Euroistorijoje":

> Europos istorija, ko gero, yra kažkas daugiau nei jos sudėtinių dalių suma; sukurti ją galima tik išnagrinėjus visus išskirtinius tų jos dalių bruožus <...>. Atrodo, kad <...> nacionalinėmis istorijomis pasitenkinti negalime; tačiau parašyti „paneuropinę istoriją" nėra taip lengva[98].

Tai protingi žodžiai. O išvada tokia, kad Europos istorijos perrašymas iš naujo turi eiti kartu su platesnės Europos bendrijos kūrimu. Ir viena, ir antra — ne vienos dienos darbas.

Deja, nacionalinis šališkumas nyksta pamažu. 1605 m. balandžio mėnesį, netrukus po to, kai Anglija ir Škotija sudarė personalinę uniją, seras Francis Baconas rašė lordui kancleriui, patardamas sukompiliuoti teisingą ir išsamią abiejų tautų istoriją". Jo pageidavimas lieka neišpildytas iki šiol. Anot vieno iš nedaugelio britų istorikų, kuriuos domina britų identiteto problema, „ir toliau išlieka giliai įsišaknijęs nenoras kelti pamatinius klausimus apie Didžiosios Britanijos prigimtį"[99].

Dvi neišsipildžiusios vizijos

Nacionalizmo vyravimas XX amžiuje neskatino rašyti tarptautinės istorijos. Nepaisant to, buvo du ryškūs mėginimai įveikti viešpataujantį susiskaldymą ir sukurti ideologinius rėmus naujai universaliai Europos praeities vizijai. Abu jie žlugo, ir žlugo pelnytai.

Vienas iš jų — marksistinė-lenininė arba komunistinė Europos istorijos versija — pasirodė anksčiau už antrąją ir gyvavo ilgiau. Ji išaugo iš marksizmo, kurio dvasios ir ketinimų visiškai nepaisė, ir bolševikų rankose tapo vienu iš valstybės politikos prievartos elementų. Jos pradiniame etape, 1917—1934 metais, propaguojama tokių entuziastų kaip M. N. Pokrovskis (1868—1932), ši versija buvo itin internacionalistinio pobūdžio. Pokrovskis be išlygų priėmė teiginį, kad istorija yra „į praeitį nukreipta politika", ir su didžiausiu entuziazmu stojo į kovą su šovinizmu. Jis rašė: „Didžioji Rusija buvo pastatyta ant nerusiškų tautų kaulų. Praeityje rusai buvo didžiausi plėšikai pasaulyje". Tačiau Stalinui Rusijos imperinių tradicijų atmetimas buvo prakeiksmas ir nuo 1934 metų, kai įsigaliojo Stalino dekretai apie istorijos mokymą, kryptis staigiai pasikeitė. Pokrovskis mirė, o dauguma jo mokinių, nenorinčių išsižadėti savo idėjų, buvo sušaudyta. Jų vadovėliai buvo uždrausti. Juos pakeitė kažkoks nuodingas jovalas iš vulgariojo marksizmo ir rusiškojo imperializmo, kurį šalies gyventojams kimšo į galvas visos SSRS ideologinės įstaigos per likusius 50 metų[100].

Abu komunistinės istorijos elementai-dvyniai iš principo prieštaravo vienas kitam. Juos siejo tik mesianistinė ideologijos dogma, kuria viešai suabejoti niekam nebuvo leidžiama. Pseudomarksistinis elementas buvo garsiojoje penkių formacijų schemoje, kuri apėmė laikotarpį nuo priešistorinių laikų iki 1917 m. revoliucijos. Rusiškasis elementas rėmėsi teze apie ypatingą rusų tautos misiją — ji buvo laikoma sovietinių tautų „vyresniuoju broliu" ir pasaulinio proletariato „avangardu". Pats Leninas pripažino, kad Rusija atsiliko nuo Vokietijos bei kitų pramoninių šalių. Tačiau „pirmoji pasaulyje socialistinė valstybė" buvo sukurta tam, kad sėtų pasaulinės revoliucijos sėklą, gintų socializmo tvirtovę, kol kapitalizmas galutinai žlugs, ir galų gale paveldėtų visą žemę. Tuo tarpu pranašesni sovietiniai visuomenės organizavimo ir ekonominio planavimo metodai leis per trumpą laiką

aplenkti kapitalistinį pasaulį. Ir iš tikrųjų, kaip būdavo pabrėžiama visų istorijos vadovėlių paskutiniuosiuose skyriuose, Sovietų Sąjunga sparčiai veržėsi pirmyn visose srityse, pradedant karine galia ir baigiant gyvenimo lygiu, technologija, aplinkos apsauga. Buvo tvirtinama, kad socializmo (taip visada buvo vadinamas komunizmas) galutinė pergalė yra moksliškai įrodyta ir neišvengiama.

Nepaisant tuščių frazių apie „socialistinį internacionalizmą", Sovietai visada išpažino „eurocentrizmą" ir, truputį dviprasmišku būdu, „Vakarų civilizaciją". Jų eurocentrizmas atsispindėjo tuose europiniuose pavyzdžiuose, kuriais rėmėsi jų marksistiniai-lenininiai argumentai ir europinio stiliaus industrializacijos manijoje. Tai ypač aiškiai pasireiškė tuo, kad jie pabrėžė istorinę rusų misiją. Sovietų pretenzijos šiuo klausimu jų imperijos europinių narių buvo traktuojamos kaip įžeidimas ir kėlė nerimą komunistinio judėjimo Trečiajame pasaulyje atstovams. Tai buvo ir pagrindinė Kinijos atsimetimo nuo Sovietų bloko priežastis. Kinų akimis žiūrint, sovietinių patarėjų ir technikos specialistų pulkai, užplūdę Kiniją šeštajame dešimtmetyje, dar akivaizdžiau pademonstravo europinę aroganciją (ir prastą techniką), negu bet kuri iš ankstesnių „svetimšalių velnių" bangų, kurias jiems teko patirti. Kinams, kaip ir baltams, lenkams ar gruzinams rusų įsitikinimas savo pranašumu buvo keistas. Jei rusai buvo įpratę laikyti save „vakariečiais" kinų atžvilgiu, tai daugumai europiečių jie patys atrodė „rytiečiais".

Nekyla abejonių, kad sovietinis komunizmas paskelbė „Vakarus" ideologiniu priešu. Kartu jis neneigė, kad jo paties šaknys yra Europoje ir kad didžiausias Lenino troškimas buvo susieti revoliuciją Rusijoje su laukiama revoliucija Vokietijoje. Taigi toje „Vakarų civilizacijoje" ne viskas buvo taip jau bloga. Tiesą sakant, galima net gėrėtis ryškiausiais Vakarų veikėjais, jei tik jie jau mirę. Trumpai tariant, požiūris buvo toks: Vakaruose nuosmukis, dekadansas, o Rytai, vadovaujami didvyriškojo proletariato, išliko stiprūs ir sveiki. Anksčiau ar vėliau kapitalistiniai režimai visai nusilps ir socialistinė tėvynė juos galutinai pribaigs, sienų nebeliks ir Rytai susijungs su Vakarais į naują revoliucinę broliją, vadovaujamą sovietinės Rusijos. Apie tai svajojo Leninas, tą turėjo galvoje ir Leonidas Brežnevas, kai kalbėjo apie „bendrus Europos namus"[101]. Šis komunistų mesianistinis požiūris buvo eksportuojamas, pakoregavus pagal vietos sąlygas, į visas Sovietų Sąjungos kontroliuojamas šalis. Grynai istoriniu aspektu norėta įdiegti dvi pagrindines dogmas — „visuomeninių-ekonominių jėgų" pirmumą ir švelnų Rusijos ekspansijos pobūdį. Tokį požiūrį smarkiai sustiprino Sovietų pergalė kare prieš Vokietiją 1941—1945 metais, ir jį, kaip kokią Evangeliją, kalė į galvas dešimtims milijonų moksleivių bei studentų dar ir devintojo dešimtmečio pabaigoje. Kaip tik komunizmo karjeros pabaigoje SSKP generalinis sekretorius Michailas Gorbačiovas atgaivino „bendrų Europos namų" šūkį[102]. Jį pasigavo ir palankiai sutiko daugelis užsienio komentatorių; tačiau Gorbačiovas taip ir nespėjo paaiškinti, ką, jo nuomone, tas šūkis reiškia. Gorbačiovas buvo imperijos, nusidriekusios nuo Kaliningrado iki Kamčatkos — tokio tolimo ir tokio europinio pusiasalio kaip kaimyninė Aliaska, diktatorius. O gal Gorbačiovas svajojo apie Didžiąją Europą, apimančią visą Žemės rutulį?

Kita, konkuruojanti fašistinė istorijos versija atsirado vėliau ir gyvavo trumpesnį laiką. Tam tikra prasme tai buvo atsakas į komunizmą, nacių rankose ji tapo vienu iš Naujosios Tvarkos instrumentų. Pradiniame etape, 1922—1934 metais, ji ir Vokietijoje, ir Italijoje turėjo socialistinį atspalvį; tada dominavo jos itališkasis variantas ir Mussolinio svajonė atkurti Romos imperiją. Tačiau nuo 1934 metų, kai Hitleris pradėjo pertvarkyti Vokietiją, kryptis staiga pasikeitė. Nacionalsocializmas buvo apvalytas nuo socialistinio elemento. Įsigalėjo vokiškasis fašizmo variantas ir atvirai rasistinės teorijos. Dėl to atsirado nuodingas rasizmo ir vokiškojo imperializmo jovalas, kuriuo visos nacistinio Reicho ideologinės įstaigos šėrė gyventojus tol, kol veikė pačios[103].

Nepaisant nacių priešiškumo Sovietams, jų ideologija ne taip jau ir skyrėsi nuo stalinizmo. Rasinis elementas išaugo iš prielaidos apie ypatingą misiją, tariamai tekusią vokiečių tautai kaip stipriausiai ir sveikiausiai baltosios arijų rasės šakai. Vokiečių imperinis elementas rėmėsi teiginiu apie nusikalstamą Versalio „diktatą" ir tariamą Vokietijos teisę atgauti vadovaujantį vaidmenį. Paėmus kartu, tai sudarė programos, pagal kurią nacių valdžia turėtų įsiviešpatauti visoje Europoje, o paskui ir už jos ribų, pagrindą. Būta rimtų prieštaravimų tarp vokiškojo fašizmo ir fašistinių ideologijų kitose Europos šalyse, ypač Italijoje, kurių nacionalizmui visada buvo būdingos stiprios antivokiškos nuotaikos. Tik nepakako laiko joms išrūgti.

Nacių istoriniam mąstymui buvo būdingos kraštutiniausios kada nors egzistavusios „eurocentrizmo" ir „Vakarų civilizacijos" versijos. „Viešpataujanti rasė" buvo tapatinama su Europos arijais, nepriklausomai nuo to, kurioje pasaulio dalyje jie gyventų. Tik jie vieni buvo laikomi tikrais žmonėmis, jiems vieniems buvo priskiriami visi didžiausi praeities laimėjimai. Visi nearijai (ne baltieji ir ne europiečiai) buvo laikomi genetiškai žemesniais ir priskiriami įvairioms „subžmonių" (*Untermenschen)* kategorijoms. Analogiška biologinių privalumų hierarchija buvo įvesta ir pačioje Europoje; aukšti, liekni, šviesiaplaukiai šiaurinio tipo žmonės (aukšti kaip Goebbelsas, liekni kaip Goeringas, šviesiaplaukiai kaip Hitleris) buvo laikomi aukštesniais už visus kitus. Rytiniai slavai (lenkai, rusai, serbai ir kt.), neteisingai priskirti atskiram rasiniam pogrupiui, buvo paskelbti žemesniais už dominuojančias germanų tautas Vakaruose ir traktuojami kaip įvairūs ne arijų rasės subžmonės. Žemiausiai Europos gyventojų kategorijai buvo priskiriamos neeuropinės kilmės tautos — pirmiausia čigonai ir žydai; jiems buvo verčiama kaltė už viską, kas tik buvo blogo Europos istorijoje, iš jų atimta teisė gyventi.

Nacių strategiją daugiausia sudarė šie absurdiški teiginiai, o svarbiausias jos bruožas buvo „Vakarų" atskyrimas nuo „Rytų". Be neklusnių vyriausybių nušalinimo, Hitleris neturėjo jokių ypatingų planų Vakarų Europos atžvilgiu, net laikė save jos gynėju. Jis niekino prancūzus, kurie nedaug ką teišsaugojo iš senovės frankų tradicijų ir kuriuos reikėjo vienokiu ar kitokiu būdu išgydyti nuo istorinės neapykantos Vokietijai. Nemėgo italų, kam tie save siejo su senovės Roma, ir laikė juos nepatikimais partneriais. Gerbė ispanus, kurie sykį jau išgelbėjo Europą nuo juodukų, ir jį stebino Franco nenoras bendradarbiauti. Gėrėjosi

„anglosaksais", išskyrus kai kuriuos išsigimusius individus, ir jį liūdino jų nuolatinis priešiškumas jam. Laikantis jo mąstymo stereotipų, tokį jų elgesį buvo galima paaiškinti nebent tuo, kad jie, kaip giminingos germanų gentys, ruošėsi varžytis dėl valdančiosios rasės titulo. Norėjo iš jų tik vieno — kad paliktų jį ramybėje.

Visos radikaliausios nacių ambicijos buvo nukreiptos prieš Rytus. *Mein Kampf* aiškiai identifikavo Rytų Europą kaip Vokietijos *Lebensraum*, kaip jos būsimąją „gyvybinę erdvę". Rytų Vokietijoje gyveno žemesnės rūšies žmonių — slavų ir žydų; jų genofondą turėjo pagerinti masinė vokiečių kolonizacija. „Ligoti elementai" turėjo būti pašalinti chirurginiu būdu, t. y. išžudyti. Rytų Europa taip pat buvo Sovietų valdžios sfera ir tą „žydiško bolševizmo lizdą" reikėjo sunaikinti. Kai naciai pradėjo invaziją į Rytų Europą, pirma į Lenkiją, o paskui į Sovietų Sąjungą, jie jautėsi pradedą „kryžiaus žygį". Ir aiškiai kalbėjo apie tai. Iš savųjų istorijos vadovėlių galėjo sužinoti, kad eina garbingomis Henriko I, Kryžiuočių ordino riterių ir Frydricho Didžiojo pėdomis. Jie tvirtino norį pagreitinti galutinį „tūkstantmetės istorijos" vainikavimą.

Skirtingai nei komunizmas, nacizmas neturėjo 75 metų savo teorijai tobulinti ir įgyvendinti. Jis buvo sunaikintas bendromis jo kaimynų pastangomis dar nespėjus Didžiajam Reichui sutvirtėti. Nacizmas taip ir nepasiekė tos stadijos, kada jo valdoma Europa būtų priversta apibrėžti savo poziciją kitų žemynų atžvilgiu. Tačiau jei Sovietai būtų neatsilaikę, o tai vos neįvyko 1941—1942 metais, nacizmas būtų tapęs milžiniškos eurazinės valstybės varomąja jėga ir jam būtų reikėję ruoštis globalinei konfrontacijai su konkuruojančiais centrais — JAV ir Japonija. Konfliktas tikrai būtų buvęs neišvengiamas. Tačiau atsitiko taip, kad nacizmas neperžengė Europos ribų. Hitleriui taip ir neteko išbandyti savo jėgų tose pasaulio dalyse, kurios buvo už jo bendragenčių arijų apgyventų teritorijų. Ir kaip teoretikas, ir kaip politinis lyderis jis iki galo taip ir liko „europietis".

Nors nacių imperija vienu metu driekėsi nuo Atlanto lig Volgos, nacistinė istorijos versija turėjo galimybę laisvai veikti tik labai trumpą laiką. Pačioje Vokietijoje jos karjera tetruko dvylika metų — ne ilgiau nei trunka vienos kartos mokymosi ciklas mokykloje. O už Vokietijos ribų ji galėjo sėti savo užnuodytą sėklą tik kelias savaites ar mėnesius. Jos poveikis buvo didelis, bet nepaprastai trumpas. Kai nacių ideologija gėdingai žlugo 1944—1945 metais, liko tuštuma, kurią galėjo užpildyti tik nugalėjusių valstybių istorinė mintis. Rytų Europoje, nuo 1944—1945 m. okupuotoje sovietinės armijos, be ceremonijų buvo įvesta sovietinė versija. Vakarų Europa, išvaduota anglų ir amerikiečių, atsivėrė „Sąjungininkų istorinei schemai".

Sąjungininkų istorinė schema

Dabartinėms pažiūroms į Europą didelės įtakos turėjo dviejų pasaulinių karų emocijos ir patirtys, o ypač „Didžiosios Sąjungos" pergalė. Dėl 1918, 1945 me-tų pergalių ir Šaltojo karo pabaigos 1989 metais Vakarų valstybėms atsivėrė gali-

mybė savo požiūrį į įvykius skleisti visame pasaulyje. Ypač sėkmingai jos tai darė Vokietijoje, kurios imlumą tokioms idėjoms didino nacionalinės kaltės jausmas ir sąjungininkų vykdoma perauklėjimo politika.

Prioritetai ir teiginiai, kylantys iš karo laikų sąjungininkų pozicijų, labai paplitę XX amžiaus aprašymuose; kartais jie projektuojami ir į praeitį, į ankstesnius istorijos laikotarpius. Preliminariai juos galima apibendrinti taip:

— Tikėjimas unikalia pasaulietine Vakarų civilizacijos atmaina, kurioje „Atlanto bendrija" laikoma žmonijos pažangos viršūne. Anglosaksų demokratija, įstatymų valdžia, Didžiosios laisvių chartijos tradicijos ir kapitalistinė laisvosios rinkos ekonomika yra laikomos aukščiausiomis Gėrio formomis. Prie kertinių schemos akmenų priskirtini Wilsono tautų apsisprendimo principas (1917) ir Atlanto chartija (1941).

— Antifašistinė ideologija, kuri 1939—1945 m. Antrąjį pasaulinį karą laiko „karu su fašizmu" ir pagrindiniu įvykiu, kur pasireiškė Gėrio pergalė prieš Blogį. Priešinimasis fašizmui ar nuo jo patirtos kančios laikomi aukščiausiu nuopelnų matu. Fašizmo priešininkai arba jo aukos nusipelno didžiausio pasigėrėjimo ir užuojautos.

— Demonologiškas žavėjimasis Vokietija — du kartus nugalėtu priešu. Vokietija nusipelno pasmerkimo kaip svarbiausias piktybinio imperializmo, sukėlusio Pirmąjį pasaulinį karą, ir nuodingos fašizmo atmainos, išprovokavusios Antrąjį, šaltinis. Asmenys ir tautos, kovoję Vokietijos pusėje, ypač 1939—1945 m., paženklinti „kolaboravimo" ženklu. (N.B. Vokiečių kultūros nepainioti su vokiečių politika).

— Atlaidus, romantizuotas požiūris į carinę imperiją ir Sovietų Sąjungą, strateginę sąjungininkę Rytuose, paprastai vadinamą „Rusija". Akivaizdžių Rusijos nusižengimų jokiu būdu negalima lyginti su priešo nusikaltimais. Juk Rusija nuolat artėja prie Vakarų. Rusijos, kaip „antifašistinio" aljanso partnerės, kurios didžiulės aukos parklupdė fašizmą, nuopelnai nusveria visus neigiamus jos veiklos aspektus.

— Tylus susitaikymas su Europos padalijimu į Vakarų ir Rytų sferas. Tikintis, kad „atlantinės vertybės" dominuos pažangesniuose Vakaruose, suprantamas Rusijos troškimas jaustis saugiai pateisina jos dominavimą atsilikusiuose Rytuose. Vakarų šalims visiškai natūralu gintis nuo Rusijos tolesnės ekspansijos grėsmės, tačiau jos turėtų nesikišti į teisėtą Rusijos įtakos sferą.

— Sąmoningas visų faktų, menkinančių tikėjimą tuo, kas išdėstyta aukščiau, ignoravimas.

Sąjungininkų istorinė schema natūraliai susiklostė iš dviejų pasaulinių karų politinių realijų bei simpatijų. Ji niekada nebuvo sąmoningai ar tiksliai suformuluota. Laisvų visuomenių sumaištyje ši schema niekad neišsikovojo monopolijos, tačiau niekad nebuvo ir sistemingai sukritikuota. Nepaisant to, ir praėjus pusei šimtmečio nuo Antrojo pasaulinio karo ji vis dar aiškiai reikšdavosi akademinėse diskusijose ir, ko gero, nesąmoningai, abstrakčiose sąvokų, nuo kurių priklauso vyriausybių politiniai sprendimai, konstrukcijose. Tai buvo natūrali atgyvena iš

tų laikų, kai sąjungininkų kareivį buvo galima oficialiai areštuoti vien už tai, kad jis pasakė, jog Hitleris ir Stalinas „abu vienodai blogi"[104].

Akademinėje sferoje sąjungininkų istorinė schema reiškiasi institucijų prioritetais ir struktūromis, taip pat svarstant atskirus klausimus. Ji prisidėjo prie to, kad istoriniuose bei politologiniuose tyrinėjimuose įsigalėjo nacizmui skirtos arba su juo susijusios temos ir Vokietijos studijos, ypač Jungtinėse Valstijose. Tai leidžia suprasti, kodėl Rytų Europos reikalų analizei ir toliau organizuojami atskiri „sovietologiniai" ar „slavistiniai" institutai ir kodėl sovietologai liūdnai pagarsėjo nenoru parodyti Sovietų gyvenimo realybę[105]. Ji iš dalies kalta ir dėl pernelyg didelio rusų vaidmens Sovietų bloke ar tarp kitų slavų pabrėžimo, dažnai visai neužsimenant apie nerusiškas kultūras. Ypač ši schema išryškėja tose prielaidose ir iliuzijose, kurios supo Antrojo pasaulinio karo vertinimus. Praėjus pusšimčiui metų nuo to karo pabaigos, dauguma jo epizodų, prieštaraujančių sąjungininkų schemos mitams, ir toliau buvo menkinami ar net atmetami. [ALTMARKTAS] [KATYNĖ] [KEELHAUL]

Daugelis karo meto stereotipų, ypač susijusių su Rytų Europa, išliko iki šiol. Galima matyti aiškią požiūrio į įvairias tautas hierarchiją, susijusią su jų naudingumu sąjungininkams. Pavyzdžiui, čekai ir serbai, turintys ilgas bendradarbiavimo su Rusija ir priešiškumo Vokietijai tradicijas, gerai tiko sąjungininkų schemai. Taigi juos buvo galima vadinti „narsiais", „draugiškais" ir „demokratiškais" — bent jau iki karų Bosnijoje. Užtat slovakai, kroatai ir Baltijos tautos, apie kurias susidarė nuomonė, kad jos atmetė draugystę su Vakarais ar kolaboravo su priešu, tokių komplimentų nenusipelnė. O lenkai, kaip visada, į jokią schemą netilpo. Kadangi jie priešinosi vokiečių agresijai, juos, savaime suprantama, reikėjo laikyti tvirtais kovotojais už demokratiją. Tačiau priešindamiesi sovietinei agresijai jie akivaizdžiai buvo „išdavikiški", „fašistiniai", „neatsakingi" ir „antidemokratiški". Ukrainiečiai irgi nepasidavė klasifikuojami. Nors jų civilių gyventojų per karą žuvo tikriausiai daugiau negu kurios kitos Europos tautos, tačiau jų pagrindinis politinis tikslas buvo ištrūkti iš Sovietų ir rusų valdžios. Geriausia taktika susidūrus su tokia nepatogia tauta buvo apsimesti, kad jos apskritai nėra ir priimti senąjį carinį prasimanymą, kad ukrainiečiai yra „mažarusiai". Iš tikrųjų jie nebuvo nei maži, nei rusai. [UKRAINA]

Politikos srityje sąjungininkų schema tapo tariamų JAV „ypatingų santykių" su Didžiąja Britanija kertiniu akmeniu, taip pat viena iš dingsčių nepriimti demokratinės Vokietijos ir demokratinės Japonijos į tokius organus kaip, pavyzdžiui, JTO Saugumo Taryba. Ji aiškiai pasireiškė, kai britų ministras pirmininkas iškoneveikė Prancūzijos prezidentą dėl Didžiosios laisvių chartijos ir „Žmogaus teisių" santykinių privalumų, arba kai Europos „supervalstybės" perspektyva buvo sukritikuota tonu, primenančiu Pittą ar Churchillį. Ji nulėmė ir balsavimo rezultatus Didžiosios Britanijos Bendruomenių rūmuose, svarstant karinių nusikaltimų įstatymo projektą: tokiais nusikaltimais laikyti tik nusikaltimus, padarytus „Vokietijoje ar vokiečių kontroliuojamoje teritorijoje", tarytum į visus kitus karo nusikaltimus būtų galima nekreipti dėmesio. Tikriausiai vienas iš tos sche-

mos pasireiškimo atvejų buvo ir nacionalinio Holokausto memorialinio muziejaus atidarymas Vašingtone[106].

Tačiau atrodo, kad sąjungininkų schemos įtaka stipriausiai pasireiškė tuo, kaip buvo reaguojama į komunizmo žlugimą po 1989 m. „Gorbimanijos" prasiveržimą, pirmenybės teikimą karo meto sąjungininkų (pirmiausia SSRS, paskui Jugoslavijos) vientisumui ir sąmoningą patriotizmo suplakimą su nacionalizmu Rytų Europoje galima paaiškinti tik išankstinėmis istorinėmis nuomonėmis, nusistatymais. Tik lėtai prisitaikydama Vakarų viešoji nuomonė suprato, kad „Rusija" ir „Sovietų Sąjunga" buvo ne vienas ir tas pats; kad Gorbačiovas vadovavo giliai nekenčiamam režimui; kad Jugoslavijos federacija buvo komunistinio fronto organizacija; kad ekstremistiškiausią nacionalizmą skleidė komunistinė Serbijos vadovybė; kad Lietuva, Slovėnija, Ukraina ar Kroatija buvo atskiros Europos tautos, teisėtai siekusios valstybingumo. O suvokimas, kad „Vakarai" klydo vertindami tiek daug ir tokių svarbių dalykų, negalėjo nesustiprinti reikalavimų peržiūrėti Europos istoriją.

Euroistorija

Judėjimą Europos vienybės link, kuris prasidėjo Vakarų Europoje po 1945 m., skatino idealizmas, turėjęs reikšmingų istorinių bruožų. Jis siekė pašalinti daugybę ultranacionalistinių nuostatų, kurios praeityje sukeldavo daugybę konfliktų. Visoms bendrijoms reikia dabarties identiteto ir bendros praeities pojūčio. Taigi reikalavimas peržiūrėti istoriją buvo visai natūralus. Pirmajame etape stengtasi išrauti su šaknimis tą klaidingą istorinę informaciją ir nesusipratimus, kurių tiek daug buvo Europos šalyse. Antrajame etape reikėjo susitarti, koks turėtų būti naujosios „euroistorijos" pozityvusis turinys.

Europos Taryba buvo tas forumas, kuriame prasidėjo pačios pirmosios diskusijos. Kaip organizacijos, remiamos dvidešimt keturių Vakarų Europos vyriausybių, jos niekada nevaržė nei EEB, nei NATO politiniai horizontai; o kultūros srityje su ja bendradarbiavo ir keturios jai nepriklausančios Sovietų bloko šalys — Lenkija, Čekoslovakija, Vengrija ir SSRS. Europos Tarybos įtaka driekėsi nuo Vatikano iki Kremliaus. Nuo pirmojo kolokviumo tema „Europos idėja mokant istorijos", įvykusio 1953 m. Kalvo vietovėje (Vokietija), Taryba keturiasdešimt metų organizuodavo kasmet bent vieną stambesnį tarptautinį susitikimą istorijos klausimais. 1965 m. Elsinore vykusiame simpoziume „Istorijos mokymo" tema ir 1966 m. seminare „Vikingų amžius" buvo akcentuojama, kad reikia plėsti ir pačias temas, ir jų geografinius bei istorinius rėmus.

Be istorinės didaktikos ir įgūdžiais grindžiamos „naujosios istorijos" įvedimo į mokyklines programas, daugiausia dėmesio buvo skiriama nacionalinio šališkumo ir išankstinių religinių nuomonių pašalinimui iš mokymo programų. Ypatingas dėmesys buvo kreipiamas į nacionalinės istorijos vadovėlius. Įsteigta daug dvišalių komisijų tirti klaidoms, kurias mokydami savo šalių ir kaimyninių valstybių istorijos darė visi Europos pedagogai. Šioje srityje vadovo vaidmuo atiteko

Georgo Eckerto tarptautinio vadovėlių tyrimo institutui, įsteigtam Braunšveige (Vakarų Vokietija)[107].

Tačiau susitarti Europos istorijos klausimu trukdė daugybė kliūčių. Vieni, vadovaudamiesi golistų *Europe des patries* koncepcija, buvo linkę pasitenkinti nacionalinių istorijų mišiniu, apvalytu nuo visko, kas galėtų įžeisti. Kiti stengėsi sulydyti nacionalinius elementus į vientisesnę visumą. Didžiausia kliūtis buvo politinių realijų kaita ir (Vakarų) Europos Bendrijos narių skaičiaus didėjimas. Viena buvo sukurti tokią istorijos koncepciją, kuri galėtų suderinti pirminio „šešeto" istorinius požiūrius, ir visai kita įtikinti dvylika, devyniolika ar net trisdešimt aštuonis narius. Paskutiniajame šio amžiaus dešimtmetyje Europos vienybės sąvoka nebegalėjo apsiriboti Vakarų Europa. „Šiuolaikinės istorijos mokymo programos turės atsisakyti senosios dvipolės Europos sampratos kokios nors visa apimančios koncepcijos naudai"[108]. Tačiau narsuolių tai neatbaidė nuo mėginimų daryti naują sintezę.

Vienas istorijos projektas, kurį finansiškai rėmė Europos Komisija Briuselyje (pati nebūdama jo autore), sumanytas dar prieš 1989—1991 m. politinį tvaną. Jis vadinosi „Bandymas suprasti", o vykdyti jį planuota trim etapais: pirmiausia parengti 500 puslapių Europos istoriją, paskui 10 dalių televizijos serialą ir galiausiai mokyklinį vadovėlį, kuris vienu metu turėjo išeiti aštuoniomis EB šalių kalbomis. Projekto autoriai visai atvirai kalbėjo apie savo „politinius ketinimus": jų tikslas buvo parašyti tokią istoriją, kuri pakeistų istorijas, parašytas pagal nepriklausomų nacionalinių valstybių etosus:

> Nacionalizmas ir Europos susiskaldymas į nacionalines valstybes yra palyginti neseni reiškiniai; jie gali būti laikini ir tikrai nėra negrįžtami. Imperijų žlugimą ir nacionalizmo padarytus sugriovimus lydėjo totalitarizmo pralaimėjimas ir liberaliosios demokratijos triumfas Vakarų Europoje, pasibaigęs 1974—1975 m. Tai sudarė prielaidas žmonėms pakilti aukščiau savo nacionalistinių instinktų[109].

„Nacionalistiniai instinktai" — gan nevykusi frazė. Tačiau autorius, kuris anksčiau rašė ir apie ankstyvąją krikščionybę, ir apie *L'idée de l'Europe dans l'histoire* (1965), buvo įsitikinęs Europos „vienybe įvairovėje": „Rimti istoriniai argumentai verčia traktuoti Europą ne tik kaip kultūrų mozaiką, bet ir kaip organinę visumą".

Sumanymo laikas buvo pasirinktas nevykusiai, kadangi produktas pasirodė rinkoje kaip tik tuo momentu, kai jos geografiniai rėmai subyrėjo. Projektas apibrėžė „Europą" kaip EB narių teritoriją, papildytą Skandinavijos šalimis, Austrija ir Šveicarija; Suomijos, Lenkijos, Vengrijos ir Čekijos statusas liko neaiškus. Taigi tai buvo dar vienas Vakarų civilizacijos galvosūkis. Kai kurie kritikai buvo labai griežti. Jų moralinį toną vienas apžvalgininkas įvertino kaip „primenantį <...> Sovietų bloko istoriografiją". Kitur šis projektas trumpai buvo įvertintas jau pačia straipsnio antrašte: „Pusiau tiesos apie pusę Europos"[110].

Labiausiai piktinosi graikai. Nors Graikija jau nuo 1981 m. buvo EB narė, Duroselle'is beveik neminėjo senovės Graikijos ir Bizantijos indėlio į Europos istoriją. Keli Europarlamento nariai iš Graikijos, Atėnų arkivyskupas ir kiti įžy-

mūs asmenys išsiuntė protesto laiškus Europos Komisijai. Tekstas buvo lyginamas su *Šėtono eilėmis*. Atkreiptas dėmesys į prancūzų istoriko Ernesto Renano nuomonę: „L'Europe est grecque par la pensée et l'art, romaine par le droit, et judéo—chrétienne par la religion". (Europa yra graikiška filosofine mintimi ir menu, romėniška teise ir judėjiškai—krikščioniška savo religija.) Laiške iš Didžiosios Britanijos buvo primenama žodžių Europa ir Istorija graikiška kilmė. Laiško autorius klausė, kaip reikėtų pavadint tą knygą, atmetančią graikų indėlį į istoriją. Galų gale Europos Komisija buvo priversta atsiriboti nuo šio projekto[111].

Iškalbingiausia pastaba yra Atėnų Akademijos atsiliepime. Ji apie Duroselle'io siūlomą „europinę Europos istorijos" sąvoką. Jei knyga, skirta beveik išimtinai tik Vakarų Europai, buvo vadinama knyga apie Europą, tai iš to piršosi išvada, kad likusi Europos dalis jau nebe Europa. Taigi „nevakarinis" tada turėjo reikšti „neeuropinį"; „Europa" prilyginama „Vakarams" visais aspektais, išskyrus patį paprasčiausią — geografinį[112]. Rytų Europai, nesvarbu, kokia ji būtų — Bizantijos Europa, stačiatikių Europa, slaviškoji Europa, Osmanų Europa, Balkanų Europa ar Sovietų Europa — visą laiką buvo lemta pasilikti už tikrosios Europos ribų. Tai ir buvo pagrindinė klaida, dėl kurios ponas Duroselle'is kalbėjo apie „senuosius Europos gyventojus", nepaminėdamas nei graikų, nei slavų. Jo mėginimai atremti priekaištus ne visada buvo nusisekę. Į kaltinimą, kad savo knygoje nepaminėjo Maratono mūšio, jis tariamai atsikirtęs, kad nepaminėjęs ir kautynių prie Verdeno; tačiau jei taip buvo iš tikrųjų, tai tik parodo, kad jo knyga silpna ne tik kaip visos Europos, bet ir kaip Vakarų Europos istorija[113].

Šiame projekte numatytas vadovėlis, kurį parašė dvylika istorikų iš dvylikos šalių, pasirodė 1992 metais. Tekstas buvo aprobuotas po kolektyvinio svarstymo. Prancūzų autoriaus „barbarų įsiveržimai" buvo pervadinti „germanų genčių įsiveržimais". Ispanų autoriaus pateiktas sero Francisco Drake'o apibūdinimas kaip pirato buvo atmestas. Generolo de Gaulle'io ir kitų portretai vadovėlio viršelyje buvo pakeisti karalienės Viktorijos portretu. Dėl kažkokių priežasčių *Europos istorijos vadovėlis* taip ir nesurado leidėjo Didžiojoje Britanijoje, taip pat buvo manoma, kad jį vargu ar autorizuos Vokietijos *Länder* (žemės), kurios laikėsi griežtų kriterijų[114].

Vis dėlto pati euroistorijos idėja nebuvo lengvabūdiškas, nerimtas sumanymas. Jo stiprioji pusė — ieškojimas tokios Europos bendrijos dinamiškos vizijos, kuri sugebėtų palaikyti savo pačios mistiką. Pradine forma ta vizija negalėjo normaliai plėtotis. Juk galų gale ji atsirado per pačią šaltojo karo kulminaciją. Tačiau atrodo, kad jai pavyko suvokti vieną svarbią tiesą — suverenios nacionalinės valstybės nėra vienintelė sveikos politinės bendrijos forma. Nacionalinės valstybės pačios yra „įsivaizduojamos bendrijos": jos sukurtos remiantis galingais mitais ir politiniu istorijos perrašymu savaip:

> Visos bendrijos, didesnės už pirmykščius kaimus, kur visi gyventojai bendravo akis į akį (o gal net ir jie), yra įsivaizduojamos <...>, net mažiausių tautų nariai niekada nepažinos visų savo tautiečių <...>, tačiau kiekvieno iš jų mintyse gyvas jų bendrumo vaizdinys[115].

Toks įsivaizdavimas reikalingas ir europiečiams. Anksčiau ar vėliau reikės sukurti naują Europos praeities vaizdą, implikuojantį naujus Europos ateities siekius.

Europos judėjimas vienijimosi link paskutiniajame šio amžiaus dešimtmetyje gali pavykti, bet gali ir nepavykti. Jei pavyks, tai bus nemažas nuopelnas ir tų istorikų, kurie padėjo europiečiams suvokti bendrumo jausmą. Istorikai padės rasti dvasinius namus tiems milijonams europiečių, kurių tapatybė ir priklausomumas jau dabar peržengia egzistuojančias sienas.

Europos istorija

Paprašyti apibūdinti „Europos istoriją", daugelis profesionalių istorikų negali duoti aiškaus atsakymo. Jie tokiais dalykais paprastai neužsiima. Tačiau smarkiau juos paspaudus, dauguma pradėtų gretinti praeities neabejotinumą su dabarties sumaištimi. Istorinio žurnalo 1986 m. surengta apklausa davė keletą įdomių atsakymų. Vienas žymus mokslininkas rašė taip:

> Kai ketvirtajame dešimtmetyje buvau moksleivis Prancūzijoje, atsakymas į klausimą <...> „Kas yra Europos istorija?" atrodė paprastas ir akivaizdus <...>; kiekviena vieta, kiekvienas įvykis, kiekvienas asmuo, susijęs su Prancūzija, priklauso Europos istorijai (netgi ne jai, o tiesiog istorijai, ir tiek) <...>. [Tačiau dabar] nebėra vienos Europos istorijos, veikiau jų yra daug[116].

Kitas respondentas atsiuntė pamokslą apie tradicinį Europos provincialumą ir būtinybę plėsti horizontus:

> Europos istorijos sąvoka, o iš esmės ir pati Europos istorija buvo tik istorija, matoma Europos akimis ir pro europinę istorijos prizmę. <...> Nūnai toks pateikimo būdas jau nebeatlaiko kritikos[117].

Atrodo, iš to būtų galima išvesti, jog klystančių respondento pirmtakų požiūriai nuvertino ir patį tyrimo objektą.

Autorė iš Vengrijos nurodė ekscentrišką britų įprotį atskirti „Europos istoriją" nuo „Britų istorijos"[118]. Todėl „europinis" reiškia „kontinentinį", o britiškoji istorijos dalis atrodo kaip kažkas visiškai unikalaus.

Dar vienas respondentas pasiūlė išanalizuoti tris atskirus Europos istorijos apibrėžimus: „geografinį", „kultūrinį arba civilizacinį" ir dar vieną, kurį jis apibūdino kaip „patogų sutrumpinimą, nusakantį kapitalistinę pasaulio ekonomiką, kuri plėtojosi nuo XVI amžiaus"[119].

Oksfordo universiteto Magdalenos koledže visada buvo įprasta reikšti kuo aštresnes nuomones. Ponas A. J. P. Tayloras žurnalo anketai pateikė nepakartojamą atsakymą:

> Europos istorija yra tokia, kokios nori istorikas. Tai politinių, karinių, religinių, pacifistinių, rimtų, romantiškų, artimų, tolimų, tragiškų, komiškų, reikšmingų, bereikšmių ar kokių tik norite kitokių įvykių ir idėjų suvestinė. Yra tik vienas apribojimas: jie turi vykti ar būti kilę iš vietos, kurią vadiname Europa. Tačiau kadangi aš nesu tikras, kokia iš tikrųjų turėtų būti ta vieta, tai ir visa kita man nelabai aišku[120].

Mano buvęs mokytojas, kaip visada, taip sakydamas buvo teisus daugiau nei penkiasdešimčia, o sąmojingas — visu šimtu procentų. Nepaisant to, jis prisijungė prie tų, kurie mano, kad Europos istorija, net jei ji egzistuoja iš tikrųjų, nėra dalykas, dėl kurio vertėtų kvaršinti sau galvą.

Taigi galų gale pasirodo, kad moksliniai apibrėžimai iškelia daugiau klausimų negu duoda atsakymų. Su Europos istorija yra kaip su tuo kupranugariu: praktiškiau yra ne mėginti sugalvoti jo apibrėžimą, o tiesiog imti ir aprašyti jį.

I

PENINSULA

Aplinka ir priešistorė

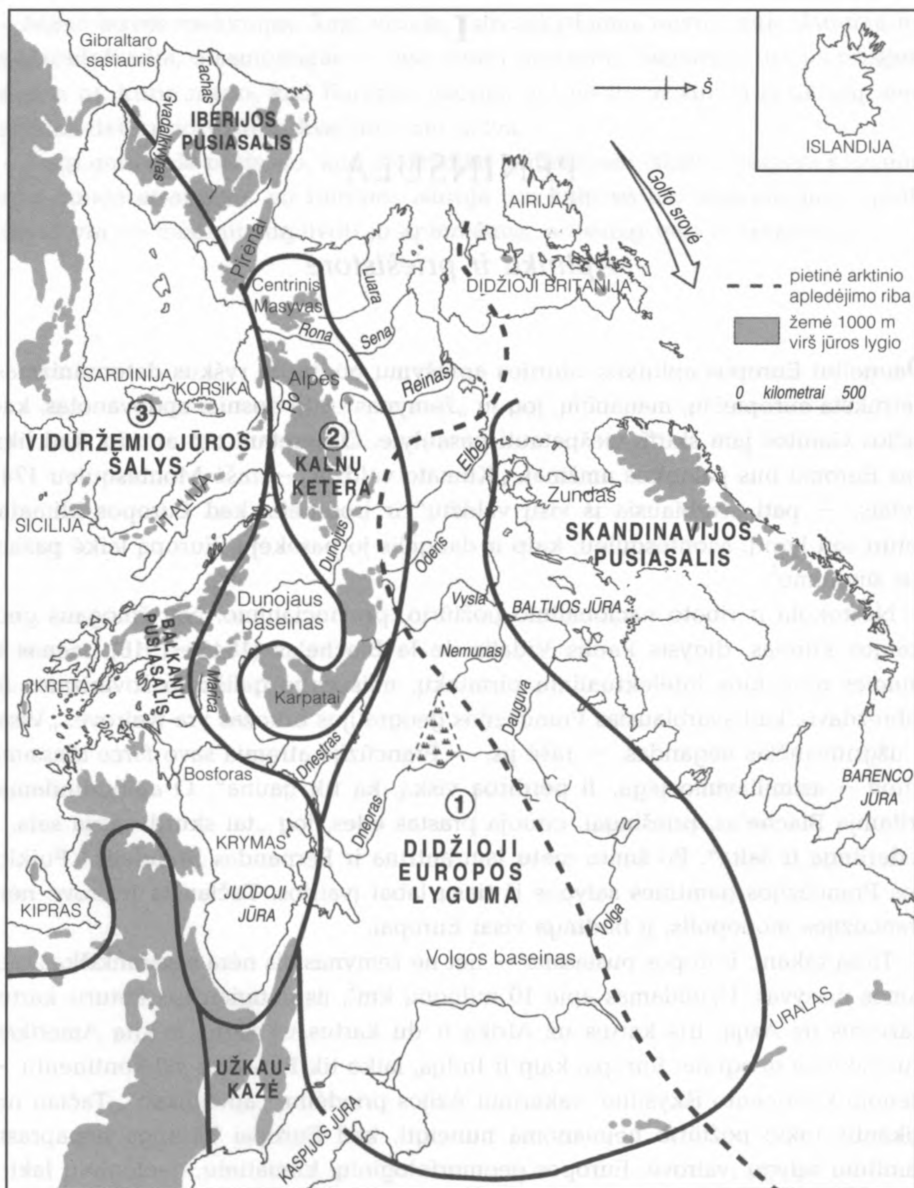
Daugeliui Europos aplinkos istorijos aprašymų būdingas ryškus determinizmas. Netrūksta europiečių, manančių, jog jų „žemynas" taip dosniai apdovanotas, kad pačios Gamtos jam skirta viešpatauti pasaulyje. O neretam net atrodo, kad likimas Europai bus palankus amžinai. „Klimato valdžia, – rašė Montesquieu 1748 metais, – pati svarbiausia iš visų valdžių" ir įrodinėjo, kad Europos klimatas neturi sau lygių. Montesquieu, kaip ir daugelis jo pasekėjų, Europą laikė pažangos sinonimu[1].

Nestokota ir riboto nacionalinio požiūrio, provincialumo. Net žmogaus geografijos kūrėjas, didysis Paulis Vidalis de la Blache'as (1845–1918), vienas iš *Annales* mokyklos intelektualinių pirmtakų, neišvengė gališkojo šovinizmo. Jis pabrėždavo, kad svarbiausias Prancūzijos geografijos bruožas yra įvairovė. „Visas ją užgriūvančias negandas, – rašė jis, – Prancūzija atremia savo *force d'assimilation* – asimiliavimo jėga. Ji perdirba viską, ką tik gauna". O apibūdindamas Britaniją Blache'as, priešingai, cituoja prastas eiles, jog „tai skurdi maža sala, / nederlinga ir šalta". Po šimto metų jam antrina ir Fernandas Braudelis.[2] Puikiosios Prancūzijos gamtinės sąlygos iš tiesų labai įvairios. Tačiau ta įvairovė nėra Prancūzijos monopolis, ji būdinga visai Europai.

Tiesą sakant, Europos pusiasalis – net ne žemynas: jis nėra savarankiškas sausumos masyvas. Užimdamas apie 10 milijonų km^2, jis daugiau nei keturis kartus mažesnis už Aziją, tris kartus už Afriką ir du kartus už vieną ir kitą Amerikas. Šiuolaikiniai geografai Europą, kaip ir Indiją, laiko tik Eurazijos subkontinentu – „senojo kontinento iškyšuliu, vakariniu Azijos priedėliu, „apendiksu". Tačiau net laikantis tokio požiūrio neįmanoma nuneigti, kad Europai būdinga nepaprasta gamtinių sąlygų įvairovė. Europos geomorfologinių, klimatinių, geologinių faktorių ir faunos derinys sudaro labai palankią aplinką, į kurią svarbu atsižvelgti, norint suprasti šio žemyno raidą.

* * *

Europos sausumos formos ne tokios, kaip kitų kontinentų ar subkontinentų. Įdaubas į šiaurę ir į pietus nuo jos užliejo vandenynas, suformuodamas dvi lygiagretes jūrų virtines, giliai įsiskverbiančias į žemyno vidų. Šiaurėje Šiaurės–Baltijos jūrų kelias nutįsęs per 2500 kilometrų nuo Atlanto vandenyno iki Rusijos. Pietuose Viduržemio jūros–Juodosios jūros sistema driekiasi 4000 kilometrų

4 žemėlapis.
Europos fiziniai regionai

nuo Gibraltaro ligi Kaukazo. Tos jūros savo ruožtu turi daug mažesnių įlankų ir gausybę salų. Dėl to kranto linijos ir sausumos ploto santykis nepaprastai didelis. Bendras Europos kranto linijos ilgis apie 37 000 km, taigi beveik lygus pusiaujo ilgiui. Pirmykščiam žmogui tai, ko gero, darė žemyną lengviau prieinamą.

Be to, Europos pusiasalio krantai yra Eurazijos vakarinio pakraščio vidutinėse platumose, tad čia vyrauja žmogui palankus klimatas. Jūrų vėjai daugiausia pučia iš vakarų; kaip tik todėl didžiųjų žemynų vakarinės pakrantės turi daugiausia naudos iš švelninančių jūrų oro masių. Tačiau tik nedaugelis į vakarus atgręžtų žemynų pakrančių šiuo pranašumu pasinaudoja. Mat kitur, jei tik vakarinių pakrančių neatitveria aukštų kalnų grandinės ar šaltosios jūrų srovės, išilgai jų driekiasi dykumos, pavyzdžiui, Sacharos, Kalahario ar Atakamos.

Todėl Europos klimatas, turint omenyje jos geografinę platumą, nepaprastai švelnus. Apibendrinant galima sakyti, kad dėl Golfo srovės poveikio Šiaurės Europos klimatas yra švelnus ir drėgnas, Pietų Europos — palyginti šiltas, sausas ir saulėtas. Centrinei ir Rytų Europai būdingi kontinentinio klimato bruožai — giedros, šaltos žiemos ir karštos vasaros. Tačiau visur orai nepastovūs. Kraštutinumų paprastai išvengiama. Net europinėje Rusijos dalyje, kur sausio ir liepos mėnesių vidutinių temperatūrų skirtumas gali siekti iki 45° C, jis vis tiek dvigubai mažesnis, negu Sibire. Drėgniausia Europos sritis yra vakarinė Norvegija, kur metinis kritulių vidurkis siekia 3500 mm, sausiausia — prie Kaspijos jūros; ten per metus iškrinta mažiau kaip 250 mm kritulių. Šalčiausias taškas yra Vorkuta, kur vidutinė sausio mėnesio temperatūra -20°C; dėl karščiausio taško varžosi Sevilija ir Astrachanė, kurių vidutinė liepos mėnesio temperatūra $+29^{o}$C. Tačiau šios temperatūros neprilygsta toms, kurios fiksuojamos atitinkamose Azijos, Afrikos ar Amerikos žemynų srityse.

Vidutinis Europos klimatas palankus primityviai žemdirbystei. Didžioji jos teritorijos dalis yra tinkamoje žolininkystei gamtinėje zonoje. Gausūs miškai aprūpino pirmykštį žmogų kuru ir teikė jam prieglobstį. Kalnų ganyklos dažnai būna netoli derlingų slėnių. Vakarinėje ir pietinėje Europoje galvijai gali peržiemoti ir lauke. Vietinės sąlygos dažnai skatino įvairias prisitaikymo formas. Ilga kranto linija ir plati kontinentinio šelfo juosta užtikrino žvejams gausų laimikį. Atvirose lygumose, ypač Dunojaus baseine, ilgai išsilaikė Eurazijos stepių klajoklių verslas — arklių auginimas ir gyvulininkystė. Alpėse, kurios savo vardą gavo nuo ganyklų, esančių virš miško augimo ribos, sezoninis gyvulių perginimas į naujas ganyklas buvo praktikuojamas nuo seniausių laikų.

Vyraujanti Europos gyventojų odos spalva tikriausiai irgi priklauso nuo jos klimato. Vidutinis saulės šviesos, o kartu ir ultravioletinio spinduliavimo lygis nulėmė, kad Europos gyventojų genofonde buvo užkoduota vidutinė pigmentacija. Neabejotina, kad istoriniais laikais vyravo balti veidai, o šiauriniuose regionuose dar ir su šviesiais (ar geltonais) plaukais bei mėlynomis akimis. Dauguma europiečių ir dabar aiškiai išsiskiria savo išvaizda.

Žinoma, dar visai neseniai buvo įmanoma remtis tik labai paviršutiniškais priskyrimo kokiai nors rasei požymiais. Iki XX amžiaus pabaigos buvo nežinomi tokie tyrimo metodai kaip kraujo grupių, kūno audinių bei DNR kodo analizė; buvo neaišku, kiek visi žmonės turi bendros genetinės medžiagos. Dėl to rasizmo teoretikai galėjo daryti išvadas iš išorinių požymių, tarkim, iš odos spalvos, stoto ar kaukolės formos. Europos gyventojų rasinei struktūrai visada buvo būdinga gan

didelė įvairovė. Aukšti, mėlynakiai, šviesiaodžiai ir šviesiaplaukiai vadinamosios „šiaurinės rasės", įsikūrusios Skandinavijoje, atstovai sudaro vienintelę grupę, kuriai bent šiek tiek tinka „baltųjų" pavadinimas. Jie mažai panašūs į kresnus, rudaakius, tamsaus gymio juodaplaukius vadinamosios „Viduržemio jūros rasės" ar „Indo–Viduržemio jūros rasės" žmones, vyraujančius didelėse Europos pietų dalyse. Dauguma Europos pusiasalio gyventojų ryškiai skiriasi nuo mongoloidinės, indoidinės ir negroidinės rasių, tačiau ne nuo grupių, dominuojančių Artimuosiuose Rytuose ir Šiaurės Afrikoje.

Daugiausia žadančios pažangos tiriant priešistorinį laikotarpį pasiekta šiuolaikinių genetinių atradimų dėka. Serologijos ištobulinimas, DNR atradimas (1953), lydimas trijų milijonų metų senumo žmogaus genų „laiškų" nagrinėjimo, leidžia atlikti labai sudėtingus tyrimus. Genetinių ir lingvistinių įrašų koreliavimas dabar įtikina, kad biologinės ir kultūrinės evoliucijos dėsningumai panašesni negu manyta. Naujausi tyrimai rodo, kad genetiai pokyčiai priešistorinio laikotarpio Europoje atitinka kultūrines tendencijas. „Genai, žmonės ir kalbos <...> keitėsi kartu" – rašo žymus mokslininkas[3]. Atskirų vietovių tyrimai rodo, kad izoliuotos kultūrinės bendruomenės, tarkim, indoeuropiečiams nepriklausantys baskai, turi tik joms būdingų genetinių bruožų. Tai nėra galutinė išvada. Tačiau Europos genetinio paveldo tyrimai, kadaise vadinti pseudomokslu, dabar laikomi rimtu užsiėmimu. Pagaliau „pradedame skaityti tolimų protėvių mums paliktus „laiškus"[4]. [KAUKAZO RASĖ] [TAMUZAS]

Psichologiniu atžvilgiu Europos pusiasalis pirmykščiam žmogui buvo stimuliuojantis galimybių ir pavojų derinys, sukūręs tam tikrą įtampą, reikalavusią iniciatyvos, tačiau įveikiamą. Gyvenimas buvo nelengvas, bet gan dosnus. Sezoniniai ritmai skatino veiklą, ugdančią nusistovėjusius įpročius ir įžvalgumą. Nepastovūs orai ugdė lankstumą, sugebėjimą prisitaikyti. Netrūko gamtinių pavojų, kuriuos reikėjo įveikti – stiprūs jūrų vėjai, sniegingos žiemos, vasaros sausros, ligos; tačiau apskritai sąlygos sveikatai ir išlikimo galimybės buvo geros. Galima net spėti, jog primityvūs priešistorinės Europos gyventojai patyrė mažiau pavojų negu jų palikuonys, po kelių tūkstančių metų išsilaipinę rytinėje Šiaurės Amerikos pakrantėje.

Būtų per drąsu tvirtinti, kad Europos pusiasalis buvo vienintelė vieta, kur žmonių civilizacija galėjo išsivystyti tokia, kokią matome, tačiau dauguma kitų alternatyvių vietų turi trūkumų. Palyginti su subtropinių upių slėniais, kur žmonija suklestėjo anksčiausiai, nuosaikūs sezoniniai Europos klimato ritmai sudarė priimtinesnes sąlygas ilgai nepertraukiamai raidai. Geologinė ir biologinė aplinka čia turtinga ir įvairi. Yra „jaunų" alpinių kalnų, senųjų pirminių kalvų, veikiančių ugnikalnių; gilių tarpeklių ir plačių lygumų; sraunių kalnų upelių ir plačių upių bei daugybė ežerų; subarktinės tundros, amžino įšalo, ledynų; uolėtų pakrančių, smėlio paplūdimių ir plačių upių deltų. Yra plačių pievų, didelius plotus užimančių lapuočių miškų ir niūrių pušynų, net subtropinių palmių; pusdykumių išplautų dirvožemių, plačiai išsidriekusių pelkių, zonų su storais lioso ir juodžemio sluoksniais. Augmenijos ir gyvūnijos diapazonas platus. Dar ir dabar Europoje

išliko pakankamai nepaliestos gamtos, tad galime pamatyti, kaip ta pirminė gyvenamoji aplinka atrodė.

Svarbu ir tai, kad aukščių ir atstumų diapazonas čia toli gražu ne toks grėsmingas kaip kitur. Europos vietoves jungia natūralūs takai ir keliai, jie pirmykštį žmogų veikiau skatino keliauti, negu buvo kliūtis, barjeras. Galima buvo ne tik plaukioti išskaptuotomis valtimis vidaus vandenų pakrantėmis, bet ir leistis upėmis pasroviui beveik visomis kryptimis. Sena, Reinas, Elbė, Oderis, Vysla, Nemunas ir Dauguva teka į šiaurę; Ebras, Rona, Marica, Dnepras ir Volga — į pietus; Tachas, Luara ir Severnas — į vakarus; Temzė, Dunojus, Po ir Dnestras — į rytus. Tarp jų daug neilgų kelio atkarpų, kurias galima įveikti pėsčiom ir kuriomis nesunku pernešti krovinius. Pavyzdžiui, iš Osva (Auxois) vietovės Aukštutinėje Burgundijoje tik kelios valandos kelio pėsčiomis iki vandens arterijų, kuriomis galima pasiekti Viduržemio jūrą, Atlanto vandenyną ar Lamanšo sąsiaurį. Centrinėse Alpėse netoli Andermato (Andermatt) Reinas ir Rona teka beveik šalia ir tik paskui Reinas pasuka į šiaurę, o Rona į pietus. Dauguvos—Dnepro pervalkoje netoli Vitebsko iš Švedijos atplaukusią valtį galima nesunkiai nutempti ligi tos vietos, iš kur ja galima nuplaukti iki Egipto.

Reikia nepamiršti, jog didžiųjų ir mažųjų Europos kelių įsisavinimas buvo ilgas procesas. Kita vertus, keliavimo sunkumai Europoje yra daug mažesni negu kituose žemynuose. Karavanai, einantys senuoju šilko keliu iš Kinijos, užtrukdavo metus ir daugiau, kol perkirsdavo Aziją. O Europoje jau nuo neatmenamų laikų kiekvienas stiprus ir energingas keliautojas galėjo įveikti ją per kelias savaites ar net dienas.

Europos skirstymas į „gamtinius" ar „istorinius" regionus jau nuo seno buvo nors ir įdomus, bet reliatyvus intelektualinis užsiėmimas. Mėginimų išskirti „Vakarų Europą" ir „Rytų Europą" būta ne mažiau negu kriterijų, taikomų ribai tarp jų nustatyti (žr. 3 žemėlapį ir „Įvado" 45—48 psl.) Lengviau apibrėžti „Šiaurės Europą" ir „Pietų Europą", nes riba tarp jų Europos pusiasalio centrinėje alpinėje dalyje aiški ir pastovi. Tačiau ne taip lengva pratęsti tą ribą į vakarinį Europos pakraštį — Pirėnų pusiasalį ar į Europos rytus už Juodosios jūros. Argumentai, kuriais mėginama susekti tokių regionų kaip „Centrinė Europa" ar „Rytinė Centrinė Europa" „kilmę", labai išradingi, bet menkai pagrįsti[5]. Patikimesnis yra Europos suskirstymas į regionus pagal jos fizinius ir geografinius bruožus.

Europos pusiasalis susideda iš penkių gamtinių regionų. Istoriniais laikais tie geografiniai vienetai iš esmės išsilaikė nepakitę, o juose įsikūrę politiniai vienetai buvo labai nepastovūs. „Didingos pasaulinės imperijos" nepaliaujamai atsiranda ir išnyksta, o kalnai ir lygumos, jūros, pusiasaliai ir salos atrodo palyginti amžini.

1. Didžioji Europos lyguma driekiasi daugiau nei 4000 km nuo Atlanto vandenyno ligi Uralo. Tai dominuojantis Europos teritorijos regionas. Kadangi Uralas neką reikšmingesnis už nedidelį jungiantį tiltą, tai šią lygumą galima laikyti dar didesnės žemumos nuo pat Verchojansko kalnagūbrio Rytų Sibire tęsiniu. Uralo ilgumoje ji užima 2000 kilometrų nuo Barenco iki Kaspijos jūros. Tarp jūros kranto ir kalvų Nyderlanduose jos plotis sumažėja iki 200 kilometrų. Beveik visos

didžiosios šios lygumos upės teka šiaurės-pietų kryptimi, sudarydamos daugybę gamtinių kliūčių keliaujantiems rytų-vakarų kryptimi ir suskaidydamos ją į šešias ar septynias nelabai griežtai atribotas sritis. Į rytus nuo Vyslos nepraeinamos Pripetės pelkės atskiria du natūralius lygumos kelius — šiaurinį, einantį Baltijos ežeryno pakraščiu, ir pietinį, kuris kartu yra kelias į stepes ir iš jų. [UKRAINA]

Labiausiai pažeista lygumos dalis yra tarp Reino ir Oderio. Čia ją „sudarko" nepraeinamų miškais apaugusių kalvų virtinės. Ardėnai, Teutoburgo miškas ir Harco kalnai tebėra rimti barjerai net šiandien. Jie trukdo keliauti ne tik išilgai lygumos, bet ir kilti iš lygumos į Alpes. Šiuolaikinės Vokietijos žemėlapis rodo, kad beveik visa šalies plėtotė buvo nukreipta lygumos arba keturių upių — Reino, Maino, Nekaro ir Dunojaus baseinų link.

Lygumoje įsikūrusius žmones visą laiką kamavo viena nemaloni aplinkybė: jie niekaip negalėjo rasti teritorijos, kurią ketino užimti, natūralių, gamtinių ribų — ir nuolat dėl jų kovojo. Žemumų gyventojai linkę laikyti save romiais žemdirbiais, priešingybe žiauriems, grobuoniškiems kalniečiams, tačiau kaip tik jie pirmieji įsisavino sistemingos karybos pagrindus ir suprato, jog reikia smogti pirmiems, nes priešingu atveju smogs tau. Tikriausiai neatsitiktina, kad ši lyguma taip ilgai „priešinosi" apgyvendinimui, o vėliau ilgai „maitino" galingiausias karines Europos valstybes. Prancūzija, Prūsija ir Rusija sustiprėjo per nesibaigiančius karus, vykusius šioje lygumoje, ir visos jos išsiugdė karines tradicijas, kad atsilaikytų tokioje sunkioje situacijoje. Kaip tik žemumose ir vyko patys didžiausi mūšiai: prie Kunersdorfo ir Kursko, prie Leipcigo ir Tanenbergo (Žalgirio), prie Vaterlo ir Stalingrado.

Fiziniai Europos lygumos gradientai pasvirę dviem skirtingomis kryptimis: viena jų nuo Alpių keterų šiaurinių jūrų link, o kita iš rytų į vakarus — nuo aukščiausios Uralo viršukalnės (1894 m) ligi Atlanto vandenyno pakrantės Prancūzijoje. Vidutiniškai rytų-vakarų krypties gradientas sudaro 1830 metrų per beveik 4800 kilometrų arba 40 centimetrų vienam kilometrui, taigi tik 0,04 procento.

„Kultūrinio gradiento", kuris eina per Europos lygumą priešinga fiziniam gradientui kryptimi, idėja išsirutuliojo kaip atsakas į Europos apgyvendinimo savitumus ir jos politinę evoliuciją. Taip jau susiklostė, kad nuolatiniai gyventojai pirmiausia pradėjo kurtis pietuose ir vakaruose, vėliau šiaurėje ir centre, o vėliausiai — rytuose. Todėl per didesnę paskutiniųjų 4000 metų laikotarpio dalį perkirsti kalnus ir iš Europos lygumos nusileisti į Viduržemio jūros regioną faktiškai reiškė „kultūrinį kilimą". Naujaisiais laikais paplitusi nuomonė, kad slinkimas Europos lyguma iš vakarų į rytus tolygus „kultūriniam smukimui".

Kulturgefälle arba „kultūros gradiento" koncepcija buvo būdinga vokiškojo nacionalizmo ideologijai, kuri į Vakarų kultūrinį dominavimą atsakė reikšdama pretenzijas Rytams. Ją galima įžvelgti ir kai kuriuose prancūzų požiūrio į belgus ir vokiečius aspektuose, vokiečių požiūryje į slavus ar lenkų — į Rusiją bei Ukrainą, taip pat rusų požiūryje į Centrinės Azijos tautas. Žmogaus prigimtis visada gundo tos ar kitos tautos žmones įsivaizduoti, kad jie gyvena kultūros Olimpe, o jų kaimynai kepurnėjasi kažkur žemai apačioje, Stikse. Pavyzdžiui, daugumą

UKRAINA

Ukraina yra šalis, per kurią didžioji Europos tautų dalis keliavo į savo tėvynę. Senaisiais laikais ji buvo žinoma kaip skitų šalis ar Sarmatija, žiūrint kokios gentys dominavo Ponto stepėse seniai prieš slavų atvykimą. [CHERSONESAS] Ji užima didžiąją Europos lygumos pietų dalį tarp Volgos ir Karpatų. Per ją eina pagrindinis sausumos kelias iš Azijos į Europą. Dabartinis slaviškasis jos pavadinimas reiškia „pakraštyje" ir ta jo reikšmė labai artima tam, ką amerikiečiai vadina „pasieniu" (the Frontier – pionierių įsisavinamos naujosios žemės Amerikos vakaruose). Dėl svarbiausio jos taško ties Dnepro slenksčiais, kur stepių keliai susikerta su prekybiniais maršrutais upe, įnirtingai kovojo visi atėjūnai, nes kaip tik čia ir buvo ta vieta, kur apgyventos žemės Vakaruose ribojosi su atviromis stepėmis Rytuose. Ukraina turi daug išteklių – pavyzdžiui, akmens anglies Donbase ir geležies Krivoj Roge. Liosas ir garsusis juodžemis daro ją viena iš turtingiausių dirbamos žemės šalių, kuri iki 1914 metų buvo betampanti svarbiausia grūdų eksportuotoja Europoje.

Tačiau išskyrus Krymo pusiasalį ir pagrindinių upių – Dnestro, Dnepro ir Dono slėnius, kurie ir buvo chazarų [CHAZARAI] bei pirmosios Rytų slavų valstybės židiniais (žr. III priedą, 30), dalis Ukrainos sistemingai apgyventa tik naujausiais laikais. O iki tol „laukinių stepių" plačios atviros erdvės buvo puldinėjamos pagonių ir klajoklių genčių, čia kazokai kaudavosi su totoriais. Osmanų valdymas XV–XVIII amžiais Ukrainą labiau priartino prie Juodosios jūros ir musulmonų pasaulio. Po 1569 m., jai atsidūrus Lenkijos valdžioje, čia įsikūrė daug lenkų žemvaldžių ir Lenkijos žydų. Rusų viešpatavimas, kuris laipsniškai plėtėsi nuo 1654 iki 1945 m., atnešė rusifikaciją. Kazokų Zaporožės sečė, įsikūrusi Dnepro saloje, rusų armijos buvo sunaikinta 1775 m., o totorių chanatas Kryme – 1783 m. Carų valdymo metais visa šalis oficialiai vadinta „Mažąja Rusija". Pietinės jos provincijos, skirtos naujiems kolonistams, pramintos „Naująja Rusija".

Nieko nuostabaus, kad po tokių likimo vingių šiuolaikiniai Ukrainos gyventojai karštai prisirišę prie savo krašto. Tai puikiai atsispindi jų liūdnoje poezijoje:

ЗАПОВІТ	TESTAMENTAS
Як умру, то поховайте	Kai numirsiu, jūs užkaskit
Мене на могилі	Mane ant kurgano,
Серед степу широкого,	Tarp plačių gimtinės stepių,
На Вкраїні милій,	Ukrainoj mano,
Щоб лани широкополі,	Kad matyčiau pievas, Dneprą,
І Дніпро, і кручі	Jo pakrantę gūdžią,
Було видно, було чути,	Kad regėčiau, kad girdėčiau,
Як реве ревучий.	Kaip jis staugia, ūžia.
Як понесе в Україні	Kai nuneš iš Ukrainos
У синее море	Į marias giliąsias
Кров ворожу... отоді я	Priešų kraują jis ... paliksiu
І лани і гори –	Kalnus aš, plačiąsias

Все покину і полину	Pievas ir prie Dievo sosto
До самого бога	Tada nukeliausiu
Молитися... а до того	Pasimelsti ... o lig tolei
Я не знаю бога.	Nežinau aukščiausio!
Поховайте та вставайте,	Kai užkasite, sukilkit,
Кайдани порвіте	Pančius sudaužykit
І вражою злою кров'ю	Ir krauju piktųjų priešų
Волю окропіте.	Laisvę apšlakstykit!
І мене в сім'ї великій,	Ir manęs šeimoj laisvojoj,
В сім'ї вольній, новій,	Naujoj ir laimingoj,
Не забудьте пом'янути	Neužmirškit paminėti
Незлим тихим словом.	Žodeliu širdingu.[1]

Kadangi Europos lyguma visada buvo jėgos politikos arena, ukrainiečiams retai teatsirasdavo galimybė patiems tvarkyti savo likimą. XX amžiuje jų laisvės siekiai buvo nuslopinti dar kartą. Jų trumpai tegyvavusią respubliką, kuri 1918–1920 metais buvo viena iš svarbiausių Rusijos raudonųjų ir baltųjų kovos arenų, sutriuškino pergalingoji Raudonoji armija. Ukrainiečiai tapo baisiausių Europoje pačių žmonių sukeltų katastrofų ir masinio genocido aukomis. Žmonių nuostoliai dėl 1918–1920 metų karo, kolektyvizacijos ketvirtojo dešimtmečio pradžioje, siaubingojo 1932–1933 m. teroro ir bado bei Antrojo pasaulinio karo nuniokojimų turėtų siekti iki 20 milijonų. [ČERNOBYLIS] [PJŪTIS] Kai kurie ukrainiečiai, apimti nevilties dėl savo nesugebėjimo pasipriešinti rusams, lenkams ir vokiečiams, ir nesuvokdami tikrosios savo nelaimių priežasties, griebdavosi desperatiškų smurto veiksmų prieš savo kaimynus. [BUČAČAS] [POGROMAI] Gyventojų skaičiumi Ukraina artima Anglijai ar Prancūzijai, joje yra daug nacionalinių mažumų; tačiau istorijos knygose ukrainiečiams skiriama labai mažai vietos. Daug metų išoriniam pasauliui jie buvo pristatinėjami kaip „rusai" ar „sovietai", kai norėta pagirti, ir kaip „ukrainiečiai" tik tada, kai padarydavo ką nors blogo. [LATVIJA] Teisės laisvai pasisakyti patys jie neatgavo iki paskutiniojo šio amžiaus dešimtmečio. Pagaliau Ukrainos Respublika paskelbė savo nepriklausomybę 1991 m. gruodžio mėnesį, tačiau jos ateitis lieka neaiški[2].

Britų salose sudarantys anglai linkę įžvelgti nepaliaujamą visų kultūrinių gradientų žemėjimą nuo Oksfordo ar Haid Parko kampo intelektualinių Himalajų „keltų pakraščio", „Škotijos ūkanų", „Airijos pelkių" ir „Lamanšo rūkų" link. Anglų posakis, kad „juodašikniai prasideda jau nuo Kalė", savo dvasia labai artimas prancūzų *histoires belges* (anekdotams apie belgus), Metternicho kaip tipiško Vienos gyventojo posakiui, kad „Azija prasideda nuo Landstrasse gatvės", arba lenkų patarlei „Na Rusi się musi" (Rusijoj reikia). Prietarus, neatskiriamus nuo jų kultūrinės geografijos, be abejo, sustiprino nestabilaus gyvenimo Europos lygumoje baimės.

Viena nedidelė Europos lygumos vieta dėl sunkaus susisiekimo su ja įgijo ypatingos reikšmės. Tai Panonijos lyguma, esanti dabartinėje Vengrijoje — vienintelis

didelis pievų ir ganyklų plotas į pietus nuo kalnų grandinės. Iš šiaurės ją saugo pagrindinis Karpatų kalnagūbris, o pietuose jos riba eina Dunojaus vidurupiu. Ji turi tris natūralius išėjimus: vieną vakaruose ties Viena, kitą rytuose pro Geležinius vartus ir trečią šiaurėje – Moravijos kalnų perėją. Jos gerai drėkinamos ganyklos buvo natūrali stotis iš rytų į vakarus traukiantiems klajokliams bei patogus tramplinas daugeliui barbarų genčių, ketinančių įsiveržti į Romos imperiją. Čia sau namus iš pradžių susirado gepidai, hunai [nuo jų savo pavadinimą gavo Vengrija (Hungaria)], avarai, kumanai, slavai ir galų gale vengrai. Vengrai šią lygumą vadina *Alfold* (žemuma), o kartais ir *puszta* (slaviškos kilmės žodis, reiškiantis tyrus).

2. **Kalnai.** Svarbiausias Europos pusiasalio bruožas – įspūdinga kalnų grandinė, dviem elegantiškais lankais nusidriekusi nuo Pajūrio Alpių Provanse ligi Karpatų Alpių Transilvanijoje. Šis įspūdingas barjeras – tarsi Europos pusiasalio nugarkaulis, sudarantis vandenskyrą tarp lygumos Šiaurės ir Viduržemio jūros baseino kraštų. Aukščiausios viršukalnės yra jo vakarinėje dalyje – Monblanas (Mont Blanc) (4807 m), Materhornas (Matterhorn) (4478 m) ar Gran Paradizas (Gran Paradiso)(4061 m). Jos gerokai aukštesnės už toliau į rytus esančias viršukalnes – Triglavo (2863 m) Julijos Alpėse, Gerlacho (2655 m) Tatruose ar Moldoveanu (2543 m) Rumunijoje. Tačiau net čia, kur amžinojo sniego riba yra 3200 m aukštyje į pietus nukreiptoje *Sonnenseite* (saulėtoje pusėje) ir 2500 m aukštyje šiauriniuose kalnų šlaituose, aukščiausios keteros nepraeinamos beveik visur. Didžiausias Europoje Alečo ledynas, besidriekiantis žemiau Jungfrau viršukalnės Berno Alpėse, neturi analogų rytuose. Žiemos mėnesiais visas aukštesnes perėjas užblokuoja sniegas. Daugiau kaip 1900 kilometrų kalnų grandinėje yra tik trys didesnės perėjos: Dunojaus vartai Bavarijoje, Elbės vartai Bohemijoje ir Moravijos vartai, jungiantys Sileziją su Vengrija.

Dėl savaime suprantamų priežasčių aukštai kalnų slėniuose įsikūrę žmonės laikėsi atokiau nuo žemumų gyventojų neramumų, manydami, kad jų būstai kalnuose yra patikimas prieglobstis ir tvirtovė, kurią reikia ginti nuo visų įsibrovėlių. Šveicarija, susikūrusi tryliktajame amžiuje kaip kalnų kantonų konfederacija, išlaikė šį požiūrį iki šiol. [ALPĖS]

Tačiau kalnai ne tik siejo, bet ir skyrė žmones. Tas atstumas, kai viena iš šių funkcijų pereina į kitą, yra nedidelis. Sen Moriso miestelis prie Izero ir Martinji prie Ronos yra atitinkamai tik už 62 ir 88 kilometrų nuo Aostos miesto Italijoje. Austrijos Insbrukas yra už 68 km nuo Bresanono (Brikseno) Pietų Tirolyje; Samboras prie Dnestro tik už 105 km nuo Užgorodo, esančio prie Dunojaus intako. Kai tik aukštosios Alpių perėjos būdavo įsisavinamos, šalys priešingose kalnų keteros pusėse užmegzdavo ryšius, atsirasdavo bendrų interesų, gan smarkiai supanašėdavo ir jų kultūra. Pavyzdžiui, Turinas daug artimesnis Lionui ir Ženevai negu Romai. Milano ar Venecijos ryšiai su Ciūrichu, Miunchenu ar Viena stipresni negu su tolimąja Sicilija. Bavarija, kuri ilgai buvo atkirsta nuo šiaurės plačių centrinės Vokietijos miškų ir kalvų, turėjo daug bendra su kaimynine Lombardija. Senoji Galicijos provincija šiauriniuose Karpatų šlaituose buvo glaudžiai susijusi

ALPĖS

Priešingai, negu atrodo iš pirmo žvilgsnio, aukštieji Alpių slėniai buvo puiki vieta ankstyvajai kolonizacijai ir primityviajai žemdirbystei. Čia daug saulės šviesos, gėlo vandens, kuro, statybinių medžiagų, ganyklų ir, kas svarbiausia, čia buvo saugu. Nuošalumas – vienas iš jų pranašumų. Jie buvo apgyventi nuo seniausių laikų ir, kaip įsitikino Hanibalas dar IV a. pr. Kr., įnirtingai ginami. Židinių liekanos Drachenlocho oloje 2445 m. aukštyje Taminos slėnyje Šveicarijoje datuojamos riso-viurmo tarpledynmečiu. Sezoninio gyvulių perginimo į naujas ganyklas pėdsakų amžius – 12 000 metų. Aiškiai nustatytos romėnų statybos ir jų gyvenimo vietos, ypač Aostos slėnyje ir Noriko kalno kasybos rajone[1]. Kaimeliai, įsikūrę ant neprieinamų uolų, pavyzdžiui, Pajūrio Alpių ar Aukštutinio Provanso Alpių departamentuose, buvo saugūs nuo banditų, įsibrovėlių ir mokesčių rinkėjų.

Viduramžiais daugelis Alpėse gyvenančių bendruomenių tapo politiškai nepriklausomos. Šveicarijos kantonai nėra vienintelis toks pavyzdys. 52 Briansono komunos (bendruomenės) laisvių chartiją gavo 1343 m., šešeriais metais anksčiau nei Vienos sosto įpėdinis pardavė Prancūzijos karaliui likusią savo tėvoniją kartu su savo titulu. Savivaldą jos išlaikė iki Didžiosios prancūzų revoliucijos.

Kiti rajonai griežtos kontrolės išvengė dėl blogo susisiekimo su jais. Provanso ir Barselonos grafų įkurta Barselonetė Utrechto taikos sutartimi kartu su Pays d'Ubaye perleista Prancūzijai. Tačiau ją buvo galima pasiekti tik po 15 valandų kelionės mulais, kol 1883 m. nebuvo nutiestas kelias. Verdono tarpeklio (Gorges du Verdon) kaimeliai neturėjo ryšio su išoriniu pasauliu iki 1947 m. Net žemiausioje vakarinių Alpių Ešelės perėjoje nėra kelio, kuris būtų pravažiuojamas iš abiejų pusių bet kokiu oru.

Daug kelių buvo nutiesta strateginiais tikslais. Monženevės viršukalnėje (1054 m) stovi obeliskas, prancūzų, lotynų, italų ir ispanų kalbomis skelbiantis, kad šis kelias buvo atidarytas ekipažams 1807 m., „kai imperatorius Napoleonas nugalėjo savo priešus prie Oderio ir Vyslos". Aukščiausias Europos kelias per Galibjero perėją (3242 m) buvo nutiestas ketvirtajame dešimtmetyje kaip Prancūzijos valstybinės sienos apsaugos sudėtinė dalis.

Alpenraum (Alpių rajonas) intensyviausiai buvo eksploatuojamas devynioliktojo amžiaus antrojoje pusėje, kai mišrus nespecializuotas žemės ūkis pakilo aukštai į kalnus ir kaimo gyventojų skaičius augo kaip ant mielių. Tačiau atėjus šiuolaikinėms susisiekimo priemonėms gyventojai pradėjo masiškai iš čia bėgti. Tai gerai atspindi senas savojiečių nusiskundimas: *Toujours ma chèvre monte et ma femme descend.* (Mano ožka lipa vis aukštyn, o mano žmona leidžiasi vis žemyn.) Daugelyje vietovių ši tendencija buvo bepasiekianti kritinį tašką, kai po 1945 metų prasidėjo hidroelektrinių statybos ir masinis turizmas, ypač žiemos slidinėjimas[2].

Alpių gyvenimo archajiškumas ir ypatumai paskatino steigti specializuotus muziejus. Seniausias iš jų – 1874 m. Turine įsteigtas Kalnų muziejus (Museo della Montagna). Etnografijos muziejus Ženevoje, kaip ir daugelis mažesnių muziejų, specializuojasi saugoti Alpėse gyvenančių bendruomenių įrankius, pastatus, koklines krosnis, liaudies meną.

su piečiau, kitoje kalnagūbrio pusėje esančia Vengrija. Kiekvienas turistas gali įsitikinti, jog Alpių ar Karpatų pasauliai išliko, nepaisant dabartinių nacionalinių valstybių sukurtų barjerų. [SEN GOTARDAS].

Ypatingos reikšmės įgavo trys svarbiausos kalnų perėjos: Bavarijos vartai — Dunojaus vidurupio koridorius nuo Pasau iki Kremso — tapo svarbiausia šiaurę ir pietus jungiančia grandimi; Elbės vartai atvėrė Bohemiją Vokietijos įtakai, nes jei ne ji, tai tam būtų sutrukdęs Bohemijos miškas (Böhmer Wald). Nemažiau svarbūs, ypač ankstesniais laikais, buvo Moravijos vartai — natūralus į pietus nukreiptas piltuvas, kuriuo plūdo daugelis iš stepių atklydusių tautų. Ankstyvaisiais Viduramžiais kaip tik čia susikūrė pirmoji slavų valstybė — Didžioji Moravijos imperija (žr. IV skyrių). Istoriniais laikais tai buvo kelias, kurį rinkosi daugybė armijų, pavyzdžiui, Sobieskis juo vedė savo kariuomenę prieš turkus, o Napoleonas skubėjo į Austerlicą. Be to, kaip ir keliais per Bavarijos ir Elbės vartus, juo galima pasiekti Dunojų netoli Vienos, taigi „pačią Europos širdį". [SLAVKOVAS]

Žinoma, Europoje be jos centrinės kalnų keteros yra daug kitų didelių kalnų virtinių. Mulasenas (3487 m) Siera Nevadoje, Netu arba Aneto viršukalnė (3404 m) Pirėnuose, Etna (3323 m) Sicilijoje, Korno kalnas (2912 m) Apeninuose, Musala (2925 m) Bulgarijoje, Korabos (2764 m) viršukalnė Albanijoje, na ir pats Olimpo kalnas (2917 m) savo aukščiu prilygsta Alpių viršukalnėms. Ne visi europiečiai žino, kad aukščiausia Europos pusiasalio viršūnė yra ne Monblanas, o Elbrusas Didžiajame Kaukazo kalnagūbryje.

3. Viduržemio jūra, ta nuostabiai izoliuota jūra, skalaujanti pietinius Europos krantus, sudaro savarankiško geografinio regiono pagrindą. Jos keliai yra puikūs kultūriniams, ekonominiams ir politiniams ryšiams. Ji tapo klasikinio pasaulio lopšiu. Valdant imperatoriams ši jūra buvo tarsi Romos ežeras. Renesanso laikais ir vėliau čia susipynė įvairios civilizacijos materialiniu ir kultūriniu atžvilgiais[6]. Įsidėmėtina ir tai, kad nuo Romos imperijos žlugimo Viduržemio jūros regionas jau niekada nebebuvo suvienytas politiškai. Jūrų galybės niekada nepakako įveikti žemynines imperijas, įsikūrusias palei šį regioną. Nuo to laiko, kai musulmonų valstybės įsitvirtino Viduržemio jūros rytiniame pakraštyje ir Afrikoje, Viduržemio jūros regionas tapo nepaliaujamų politinių perdalijimų arena. Jūrinės ir prekybinės šalys, tokios kaip Venecija, nepajėgė suvienyti šio regiono. Devynioliktajame amžiuje Europos šalys čia pristeigė kolonijų visoje pakrantėje nuo Sirijos iki Maroko, tačiau jų tarpusavio varžybos sutrukdė sunaikinti pagrindinę musulmonų tvirtovę Turkiją ir įsiviešpatauti.

Politinis susiskaldymas gali paaiškinti tam tikrą kultūrinį bendrumą, kuris peržengia valstybių sienas Viduržemio jūros regione. Vienas giliai įsišaknijęs bruožas — tai „paralelinės valdžios", tokios kaip mafija pietų Italijoje, atlaikančios visus mėginimus nuslopinti ją, buvimas.[7] Per didžiąją rašytinės istorijos dalį tautos, gyvenusios šiaurinėse Viduržemio jūros pakrantėse, žmonių skaičiumi pranoko savo pietinius kaimynus ne mažiau kaip du kartus, todėl ir dominavo. Demografinis sprogimas Šiaurės Afrikoje žada sugriauti tradicinę pusiausvyrą. Kad ir kaip ten būtų, „Viduržemio jūros šalimis" niekada nebuvo vadinamos vien tik

SEN GOTARDAS

Sen Gotardo perėja kontroliuoja trumpiausią kelią per centrines Alpes. Ją pagrįstai galima vadinti gyvybiškai svarbiausia Europos arterija. Sujungdama Reuso, šiauriau įtekančio į Reiną, ir Ticino, piečiau įtekančio į Po, slėnius, ji yra trumpiausias kelias iš Pietų Vokietijos į Šiaurės Italiją. Būdama tik 2108 m aukštyje, perėja gerokai žemesnė už savo „konkurentes", kurios žiemą ir esant blogam orui ilgokai būna uždarytos. (Žr. III priedą, 5)

Įdomu, kad Sen Gotardo kelias pagrindine magistrale tapo gan neseniai. Romėnai ja nesinaudojo ir teikė pirmenybę vakariau esančioms perėjoms, ypač Didžiajam Sen Bernarui, jų vadintam *Mons Jovis*. Nebuvo juo naudojamasi ir ilgus šimtmečius po Vakarų Romos imperijos žlugimo, nepaisant nuolatinės migracijos iš šiaurės į pietus. Persikėlimą sunkino neilga atkarpa Reuso slėnio aukštupyje: už kokių trijų mylių į šiaurę nuo dabartinio Andermato slėnis tampa kanjonu stačiais uolėtais krantais. Tai vadinamasis Šoleneno tarpeklis; praėjimą į jį ribojo stačios uolos, užtvėrusios kelią bet kokiam judėjimui, kol nebuvo atlikti dideli inžineriniai darbai. Jie prasidėjo po 1200-ųjų metų. Įėjimas į tarpeklį buvo perdengtas vientisa Velnio tilto arka, kurio didinga konstrukcija pareikalavo ne mažiau pastangų negu kokios nors gotiško stiliaus katedros skliautas. Ties pačia stačiausia perėjos per tarpeklį vieta uolose iškalti akmeniniai laipteliai, vadinami *scaliones* arba *Schollen*, kartu su atramomis medinėms platformoms, pakabintoms išilgai uolų. Apie 1300 metus, kai perėjos viršuje esanti vienuolyno užeiga buvo dedikuota šventajam Gotardui, tolimojo Hildesheimo vyskupui, tapo aišku, kad keleivių srautas jau nenutrūkstamas[1].

Beveik 600 vasarų Sen Gotardo kelias nuo birželio iki lapkričio buvo pagrindinis Europos kelias iš šiaurės į pietus. Nuo Altdorfo prie Liucernos ežero iki Biaskos prie įėjimo į Levantinos slėnį piligrimų, turistų, pirklių ir karių laukdavo 60 mylių nelengvo kopimo aukštyn keturiais ar penkiais etapais. Pietinis įėjimas pro klaikųjį „Drebulio slėnį" (Valle Tremola), kur randama pusiau permatomo mineralo tremolito, neką mažiau bauginantis už Velnio tiltą. Vingiuotą taką keleiviai gali įveikti tik nešuliniais mulais, neštuvais arba pėsčiomis. Kol iki 1830 m. takas nebuvo praplatintas, vienintelis žmogus, įveikęs perėją ekipažu, buvo anglas Charlesas Greville'is, kuris 1775 m. laimėjo lažybas, pasisamdęs šveicarų palydovų grupę, visą kelią nešusią ant pečių jo fajetoną.

Sen Gotardo perėjos atidarymas turėjo svarbių strateginių pasekmių. Jis ypač paskatino Urio kantono, šios perėjos saugotojo, o kartu ir visos Šveicarijos konfederacijos plėtrą. Armijos iš Vokietijos dabar galėjo greitai pasiekti Lombardiją ir grįžti atgal. Tuomi pasinaudojo daug imperatorių, o pats reikšmingiausias buvo generolo Suvorovo vadovaujamos rusų kariuomenės žygis per Alpes 1799 metais.

Sen Gotardo geležinkelio atidarymas 1882 m. buvo ne mažiau reikšmingas įvykis nei Sen Gotardo kelio nutiesimas. Po viršukalne reikėjo iškirsti 15 km ilgio pagrindinį tunelį ir 80 mažesnių. Ties garsiuoju *Pfaffensprung* („pastoriaus šuoliu") virš Gošeneno traukinys vingiuojančiu bėgių keliu važiuoja į dešinę ir išneria keliais šimtais pėdų

aukščiau, sukdamas jau į kairę. Tiesiant šį geležinkelį žuvo daug darbininkų bei pats jo projektuotojas. Šalia geležinkelio tunelio 1980 metais atidarytas 16,5 km ilgio tunelis automobiliams; juo bet kuriuo metų laiku ir bet kokiu oru gali važiuoti šešios eilės automobilių. Motociklininkai, įsitvėrę savo plieno žirgų ne mažiau tvirtai nei į juos pačius įsikibusios jų keleivės odinėmis striukėmis, pralekia perėją per keliolika minučių.

O tie šių dienų keleiviai, kurie stabteli prie Velnio tilto, gali pamatyti įdomų paminklą, iškaltą uolose žemiau už dabartinį viaduką. Caro laikų kirilicos užrašą jame galima išversti taip: NARSIESIEMS FELDMARŠALO SUVOROVO, RIMNIKO GRAFO, ITALIJOS KUNIGAIKŠČIO BENDRAŽYGIAMS, ŽUVUSIEMS PEREINANT ALPES 1799 M.[2] Pastatytas šio žygio šimto metų sukakčiai pažymėti, jis deramai primena ir Europos vienybę, ir jos kalnų didingumą.

tiesiogiai prie jūros prieinančios šalys. Europoje Viduržemio jūros regiono riba eina daug šiauriau, apimdama Bavariją, Transilvaniją ir Ukrainą. Nebuvo tokios šalies ar kultūros, neišskiriant ir Romos, kuri kada nors būtų suvienijusi jas visas.

Panašus vaizdas pažvelgus ir į kitų Europos uždarųjų jūrų — Baltijos ir Juodosios — istoriją. Baltijos jūros regionas iškilo palyginti vėlai. Ši jūra Hanzos laikais tapo Vokietijos prekybinės ekspansijos, o septynioliktame amžiuje Švedijos pretenzijų į šlovę taikiniu. Tačiau nė viena Baltijos valstybė niekada taip ir nepasiekė išsvajotojo *dominium maris* statuso. Dėl vokiečių, švedų, danų, lenkų ir rusų varžybų Baltijos jūros regionas taip ir liko nesuvienytas iki šiol[8]. [HANZA]

Juodoji jūra, senovėje iš pradžių vadinama *Axenos* (nesvetingąja), vėliau *Euxine* (svetingąja), o dar vėliau *Pontus,* ir Viduržemio jūra yra kaip kokie Siamo dvyniai. Ji patyrė graikų, romėnų, Bizantijos ir Osmanų imperijos dominavimą. Ir čia didžiosios žemyninės valstybės Rusijos iškilimas buvo ilgalaikio suskaldymo priežastis. Iki šio amžiaus paskutiniojo dešimtmečio Sovietų Sąjunga ir jos satelitai stovėjo priešais NATO pietinį flangą Turkijoje, atskirti nuo jo priešiškų vandenų. Ko gero, dar rimtesnė problema yra ta, kad dauguma Juodosios jūros vandenų neturi deguonies, ji taip prisigėrusi vandenilio sulfido (H_2S), kad „jos gelmės yra didžiausia vandenų be gyvybės sankaupa pasaulyje". Jei kartais vandens sluoksniai „apsiverstų", tai sukeltų „baisiausią gamtinį kataklizmą, koks nėra ištikęs Žemės nuo paskutiniojo apledėjimo"[9].

Kai tapo aišku, jog vienvaldiškai įsiviešpatauti Europos jūrose neįmanoma, didžiausias dėmesys neišvengiamai nukrypo į tris jų strateginius įėjimus, vartus. Gibraltaro, Dardanelų ir Danijos Zundo sąsiauriai suteikė nepaprastai daug galios ir įtakos juos kontroliuojančioms valstybėms. [ZUNDAS]

4. Europos pusiasalio kamieną papildo dar keli dideli pusiasaliai, išsikišę į supančias jūras. Vienas iš tokių kalnuotų iškyšulių — Skandinavija, prisišliejusi prie Baltijos jūros, o kiti trys — Pirėnai, Italija ir Balkanų masyvas — ribojasi su Viduržemio jūra, dar du — Krymas ir Kaukazas — su Juodąja jūra. Nors visi jie jungiasi su žemynu, tačiau lengviau pasiekiami iš jūros negu iš sausumos.

ZUNDAS

Kaip ir jo pietinis antrininkas Gibraltaro sąsiauris, Danijos Zundas buvo vadinamas „Europos kaklo vena". Kontroliuodamas vienintelį įėjimą į pagrindinę jūrą, jis turėjo nepaprastai didelės strateginės ir komercinės reikšmės.[1] Pirmą kartą tai buvo suvokta 1200 metais, kai Danijos karalius Kanutas VI (Canute VI) įkalino kelis Liubeko pirklius ir nepaleido jų, kol tie nesusimokėjo už teisę patekti į turtingus silkių Baltijos jūros rajonus. Nuo tada Zundo rinkliavos buvo reikalauta tol, kol danai pajėgė tai daryti. Su tokia tvarka susitaikė kitos viduramžių Baltijos valstybės – Lenkija, Kryžiuočių ordinas ir Hanza, ji atlaikė ir Švedijos iššūkį septynioliktajame amžiuje. Rinkliava sumažėjo po 1732 m., bet vis tiek buvo imama iki Išpirkimo sutarties 1857 m., kai britų karinis laivynas pagaliau įtikino danus mesti savo senąjį verslą. Tačiau net po to Zundas neprarado savo reikšmės, kol Prūsija 1866 m. neįsigijo Kylio ir išsikasusi Kaizerio Vilhelmo kanalą (1895 m.) galėjo apeiti Zundą. O kai per juos pradėjo skraidyti ir lėktuvai, visi jūrų sąsiauriai, neišskiriant ir Lamanšo, prarado didžiąją dalį savo strateginės reikšmės. Kaip buvusios didybės prisiminimas liko tik per sąsiaurį kursuojantis keltas ir Hamleto tėvo šmėkla ant Elsinoro pilies kuorų.

Skandinavija kadaise buvo ta vieta, kur tirpo Europos ledo kepurė. Ji niekada negalėjo išlaikyti daug gyventojų. Tačiau jos atšiaurių vakarinių fiordų klimatą sušvelnina Golfo srovė; kalnuose daug mineralinių žaliavų; atsitraukiančių ledynų paliktuose moreniniuose ežeruose gausu žuvies. Skandinavijos klimato trūkumus jos gyventojams kompensuoja saugumas.

Didžiąją *Pirėnų pusiasalio* dalį sudaro aukštai iškilusi plokštikalnė, nuo likusios žemyno dalies atskirta aukštomis Pirėnų kalnų viršūnėmis. Rytinis jos jūrinis krantas priklauso Viduržemio jūros pasauliui ir ankstesniais istorijos laikotarpiais buvo įtraukiamas į Kartaginos, Romos ir musulmonų įtakos sferas. Didžiąją dalį teritorijos drenuoja Doro, Tacho ir Gvadalkivyro upių, įtekančių į Atlanto vandenyną, slėniai. Naujesniais laikais, kai Aragonas plėtėsi į rytus Viduržemio jūros link, Portugalija ir Kastilija užtikrintai slinko į vakaruose plytinčio vandenyno pusę. Tai buvo pirmosios Europoje kolonijinės valstybės, kadaise jos dalijosi pasaulį.

Apeninų pusiasalis tobuliausias iš visų. Alpių barjeras iš šiaurės neturi spragų. Po upės lyguma — tai tikras natūralus maisto sandėlis. Ilgoje uolėtoje „kojoje" yra daug derlingų slėnių, lengvai pasiekiamų iš jūros. Kai kurios iš Italijos vietovių buvo turtingos ir orientuotos į išorę; viena iš jų, Roma, sukūrė didžiausią senovės pasaulio imperiją. Tačiau po Romos žlugimo jos sugebėjo taip atkakliai ginti savo nepriklausomybę, kad vėliau Italijos nepavyko suvienyti beveik 2000 metų.

Balkanų pusiasalis toli gražu ne toks svetingas kaip Italija. Jo viduje klimatas sausesnis, kalnai, nuo Dinarų Alpių ligi Rodopų, akmeningesni, slėniai toliau nuo jūros, taigi ir jūra sunkiau prieinama. Pagrindinė jo paskirtis per visą istoriją buvo

išmaitinti atkaklias bendruomenes, tvirtai įsikibusias į žemę ir blokuojančias tiesioginį Viduržemio jūros regiono susisiekimą su Dunojaus baseinu.

Krymo, anksčiau vadinto Tauru, pusiasalio statusą paryškina jo atokumas nuo Ukrainos stepių, kurios iki naujausių laikų nuolatinių gyventojų neturėjo. Jis nukreiptas į jūrą, į saulę, į pietus ir sudarė viena kitą keitusių Viduržemio jūros civilizacijų atšaką, kol 1783 m. jo nenukariavo Rusijos imperija. [CHERSONESAS]

Kaukazas irgi turi daug pusiasaliams būdingų bruožų. Nors jis abiem galais susisiekia su žemynu (Europa šiaurėje ir Azija pietuose), kalnai, skiriantys jį nuo žemyno, tokie masyvūs, kad visa čia gyvenančių žmonių veikla neišvengiamai buvo nukreipta jūros link. Didžiojo Kaukazo keteros, kurių aukščiausia viršūnė siekia 5486 m., daug aukštesnės, negu Alpių ar Karpatų. Piečiau esantis Mažasis Kaukazas panašų aukštį pasiekia Ararato viršukalne (5165 m). Kaukazo gyventojai yra euraziečiai daugeliu aspektų. [KAUKAZAS]

5. Gamta apdovanojo Europą dešimčia tūkstančių salų. Didžiausios iš jų — Islandija, Airija, Didžioji Britanija, Korsika, Sardinija, Sicilija ir Kreta — įvairiais laikotarpiais sugebėjo išsiugdyti savitas kultūras ir atskirus politinius vienetus. Viena privilegijuota sala išimtinėmis aplinkybėmis ir labai trumpam laikui sugebėjo sukurti didžiausią pasaulio istorijoje imperiją. Visos jos sudaro Europos dalį, tačiau ir fiziškai, ir psichologiškai yra atskirtos nuo jos. Kaip simboliškai rodo dvigubi plyšiai Mesinos ir Sirakūzų pašto dėžutėse, yra du skirtingi pasauliai — *Sicilia* ir *Continente*.

Daug mažesnių salų, nuo Špicbergeno ligi Maltos, išsimėčiusios jūroje it kokie vieniši sargybiniai, o kitos susibūrusios į archipelagus, salynus, siejamus bendrų interesų ir identiteto. Šetlando, Orknio, Hebridų salos yra prie Didžiosios Britanijos; Balearų salos prie Katalonijos; Jonijos, Sporadų, Cikladų ir Dodekanezų salos prie Graikijos turi ir bendrų, ir individualių bruožų. [FARERAI]

Tačiau šiais laikais salų uždarumas sparčiai nyksta. Pavyzdžiui, Didžioji Britanija sukūrė savo užjūrio imperiją tais laikais, kai viešpatavimas jūroje galėjo efektyviai atriboti ją nuo žemyno reikalų. Tačiau dabar atsiskirti tokiu pat mastu jau nebeįmanoma. Jūrų pajėgas pakeitė aviacija, aviaciją — tarpkontinentinės balistinės raketos, ir tokie geografiniai elementai, kaip, pavyzdžiui, Lamanšo sąsiauris, beveik neteko reikšmės. Britų imperija išnyko, o Britanijos priklausomybė nuo jos žemyninių kaimynų padidėjo. Tunelio po Lamanšu atidarymas 1994 metais buvo daugiau tik simbolinės reikšmės įvykis. Jis reiškė Britanijos kaip salos istorijos pabaigą.

Turint omeny pagrindinius Europos pusiasalio struktūrinius vienetus, reikia pažymėti, kad trys jo subregionai — Pietūs, Dunojaus baseinas ir Volgos koridorius — atlieka itin svarbias funkcijas.

Pietūs — dabartinės Prancūzijos pietinė dalis („Midi") tarp Pirėnų ir Alpių kalnų prieina prie Viduržemio jūros pakrantės. Kiekvienam keliaujančiam po Viduržemio jūros regioną tai vienintelis patogus išėjimas į šiaurinę lygumą. Išsilaipinus Pietuose, iš karto atsiranda galimybė lengvai pasiekti pagrindinę žemyno dalį. Nuo senojo Marselio ar nuo Arlio prie Ronos žiočių galima be jokių kliūčių

FARERAI

Nė viena iš daugybės Europos salų neprilygsta Farerų salų vienišam didingumui. Jų stačios juodo bazalto uolos aukštai iškilusios audringose Šiaurės Atlanto platybėse pusiaukelėje tarp Islandijos, Norvegijos ir Škotijos. Septyniolikoje apgyventų salų, susibūrusių aplink Striomės salą ir didžiausią uostą Torshavną, dabar yra 45 464 gyventojai (1984 m. duomenimis), kurių pagrindinis pragyvenimo šaltinis – žvejyba. Šie senovės skandinavų palikuonys, įsikūrę čia aštuntajame amžiuje, pakluso *Gulatingui*, Vakarų Norvegijos įstatymų leidimo susirinkimui ir savajam *Loegtingui*. [DINGAS] Jie kalba norvegų kalbos dialektu, bet turi savų sagų, savų poetų ir menininkų, savą kultūrą. Tačiau nuo 1814 m., kai Norvegiją aneksavo Danija, ši „mažiausioji Europos demokratija" atsidūrė Danijos gubernatoriaus valdžioje ir danų interesų įtakoje.

Pasekmė buvo ta, kad Farerų salų gyventojų nacionalinis judėjimas nukrypo prieš Daniją – „tą Skandinavijos šalį, su kuria jie teturi mažiausiai bendra"[1]. Šiuo atžvilgiu Farerų gyventojai sekė islandais, kurie svarbiausiu dalyku laikė identiteto išsaugojimą. Didysis momentas atėjo 1940 m. birželio mėnesį, kai naciams okupavus Kopenhagą britų karo laivas įsakė Torshavno škiperiui vietoj Danijos vėliavos iškelti Farerų vėliavą. Po referendumo 1946 metais, pasisakiusio už neribotą suverenitetą, 1948 m. balandžio 1 d. buvo pasiektas kompromisinis susitarimas. Farerai gavo autonomiją, savivaldą, išlikdami Danijos karalystės sudėtyje. 1970 m. Farerų salos tapo nepriklausoma Šiaurės Tarybos nare. *Nordurlandahusid* (šiaurės namai) Torshavne pastatyti iš švedų medienos, norvegų skalūnų, danų stiklo, islandiškos stogo dangos ir apstatyti suomiškais baldais.

keliauti Langedoko žemuma ligi pat Atlanto ar, aplenkiant Centrinį Masyvą, pasiekti Luaros ir Senos ištakas. Didžiausias Ronos intakas Sona veda tiesiai į Belforo (Belfort) perėją, už kurios yra nestatus nusileidimas prie Reino, o bet kurioje kitoje vietoje tarp Gibraltaro ir Dardanelų ankstesnieji į šiaurę traukiantys keliautojai būtų susidūrę su Alpių perėjomis, aklavietėmis, ilgais apėjimais.

Pietų, to Viduržemio jūros regioną su Lyguma jungiančio tilto, patogi padėtis turėjo svarbių pasekmių. Čia buvo pati palankiausia aplinka senajai pietų civilizacijai susilieti su „barbariškomis" šiaurės kultūromis. Romėnams tai buvo jų pirmoji didesnė provincija už Italijos ribų ir jie vadino ją Cizalpine Galija. O frankams, kurie pirmieji iš barbarų sukūrė stambesnę savo imperiją, ši sritis žadėjo saulės ir aukštos kultūros. Jie 537 metais, praėjus šimtui metų nuo Romos žlugimo, čia įtvirtino savo placdarmą ir jau niekada nebepasitraukė. Prancūzijos karalystė, ir šiaurietiška, ir turinti Viduržemio jūros regiono bruožų, laikui bėgant sukūrė pačią įtakingiausią ir universaliausią Europos žemyno kultūrą.

Dunojaus baseinas, kaip ir Pietūs, jungia Lygumą su Viduržemio jūros regionu, tik šiuo atveju – iš vakarų į rytus. Dunojus išteka iš Švarcvaldo kalnų, kerta kalnų grandinę ties Bavarijos vartais prie Pasau, o paskui 2400 kilometrų plaukia į

rytus, kol pasiekia Juodąją jūrą. Iš rytų traukiantiems žmonėms jis buvo paprasčiausias kelias į žemyno vidų, o Lygumos gyventojams tai labiausiai gundantis kelias į pietų jūras. Per didžiąją savo tėkmės dalį Dunojus — svarbiausia Romos imperijos, taigi ir „civilizacijos", sienos linija. Naujaisiais laikais jo baseino teritorija sudarė didelės daugianacionalinės Habsburgų imperijos pagrindą, čia buvo ir pagrindinė krikščionybės konfrontacijos su islamu arena Europoje. [DANUVIUS]

Tačiau iš visų jungiančiųjų teritorijų gyvybiškai svarbiausia yra ta, per kurią teka Volga. Dabar galioja susitarimas, kad Europos žemyno riba eina Uralo kalnais ir Uralo upe. Į vakarus nuo Uralo, Volgos baseine, žmogus yra Europoje, o į rytus nuo Uralo, Sibire ar Kazachstane, jis jau Azijoje. Todėl stovėdamas ant Volgos kranto ties Saratovu ar Carycinu, žmogus gali jaustis, kad stovi iš tiesų ties vartais. Mat Volga yra pirmoji iš stepių einančio kelio europinė stotis; jos vandenys užpildo koridorių, jungiantį Baltijos ir Kaspijos jūras. Iki septynioliktojo amžiaus Volga buvo ir rytinė krikščionių paplitimo riba, taigi kartu ir svarbi kultūrinė riba. Tai didžiausia Europos upė, deramai sauganti Europos pusiasalį, kuris driekiasi „nuo Atlanto lig Uralo".

Visais fizinės geografijos aspektais aplinkos kitimas laikomas savaime suprantamu dalyku. Tačiau tradicinės disciplinos, pavyzdžiui, geologija, sudaro įspūdį, jog kitimai tokie lėti, kad žmogus per savo gyvenimą jų beveik nepastebi. Tik pastaruoju metu pradedama suvokti, kad nūdieninė aplinka toli gražu ne tokia stabili, kaip buvo manoma.

Pavyzdžiui, klimatas nuolat kinta. Veikale *civilization and Climate* („Civilizacija ir klimatas", 1915) amerikiečių mokslininkas Ellsworthas Huntingtonas paskelbė gigantiškųjų Kalifornijos sekvojų išradingo tyrimo rezultatus. Tai galima laikyti istorinės klimatologijos pradžia. Kadangi sekvojos gali išgyventi daugiau nei 3000 metų, o jų kamienų rievių storis kinta priklausomai nuo metų šilumos ir drėgmės, tai sekvojos kamieno skerspjūvis yra klimato kitimų per tris tūkstančius metų sistemingas įrašas. Remiantis Huntingtono metodu, dabar vadinamu dendrochronologija, buvo sukurta besikaitaliojančių klimato fazių „pulsacinė teorija", kurią galima pritaikyti visų žemynų praeičiai tirti. Tai savo ruožtu leido atsirasti ypatingai aplinkos determinizmo atmainai. Klasikinės civilizacijos raidą Viduržemio jūros regione įmanoma susieti su drėgnos fazės pradžia, kai, pavyzdžiui, Šiaurės Afrikoje buvo galima auginti kviečius, o šiaurinę Europą kamavo gausūs lietūs, rūkai, šaltis. Senojo pasaulio žlugimą aiškintume klimato pasikeitimu į priešingą pusę, kai Viduržemio jūros saulė pradžiugino ir gyvenančius į šiaurę nuo Alpių. Mongolų migraciją, kuri tiesiogiai paveikė Kinijos ir Europos istoriją, galima paaiškinti ilgalaike sausra Vidurinės Azijos oazėse. Savo vėlesniame veikale *The Mainsprings of Civilization* („Svarbiausieji civilizacijos akstinai", 1945) Huntingtonas ištyrė kitus fizinės aplinkos faktorius, tarkim, maistą ir ligas, bei jų poveikį žmogaus paveldimumui[10]. Neapgalvotos sąsajos pakenkė tokių tyrimų reputacijai ir vėliau buvo stengiamasi patikslinti ankstesnius rezultatus.

DANUVIUS

Senovėje Dunojaus upė buvo viena svarbiausių Europos pusiasalio skiriamųjų linijų. I a. po Kr. tapusi Romos imperijos siena, ši upė, lotyniškai vadinama *Danuvius,* o graikiškai *Ister*, skyrė civilizaciją nuo barbarybės.

Tačiau vėliau Dunojui buvo lemta tapti viena iš didžiausių Europos magistralių, atviru bulvaru, jungiančiu Vakarus ir Rytus[1]. Garsiojoje Berninio kompozicijoje Keturių upių fontanui Navonos aikštėje (Piazza Navona) Romoje Europai pasirinktas kaip tik Dunojus, šalia Afrikos Nilo, Azijos Gango ir Amerikos La Platos.

Aukštupyje Dunojus vadinamas *Donau* ir teka per pačią germanų pasaulio širdį. Paminklinė lenta Donauešingeno (Donaueschingen) Fiurstenbergo parke Švarcvaldo kalnuose pažymi tą vietą, nuo kur jis prasideda: HIER ENTSPRINGT DIE DONAU (Čia prasideda Dunojus). Pratekėjusi pro Sigmaringeno pilį – Hohencolernų tėvoniją, upė toliau plaukia pro Ulmą ir Regensburgą, svarbiausius Šventosios Romos imperijos miestus ir už Pasau pasiekia „rytų karalystę" – Austriją (Austrijoje Dunojus – Nybelungų **[NYBELUNGAI]** kelias). Jis teka pro Lincą, kur buvo palaidotas imperatorius Frydrichas, o ant jo antkapio yra užrašas *A-E-I-O-U,* reiškiantis *Austria erit in orbe ultima;* pro Amšteteną, kur palaidotas Franzas Ferdinandas; pro Kyrlingą (Kierling), kur mirė Kafka, ir pro Eizenštatą (Eisenstadt) – paskutiniąją Haydno poilsio vietą:

Himmel habe Dank!	*(Aš dėkoju tau, Dangau!*
Ein harmonischer Gesang	*Harmoningai dainavau,*
War mein Lebenslauf	*Ne kitaip ir gyvenau!)*

O Viena, kaip sakė Metternichas, tai vieta, kur Europa susitinka su Azija.

Vidurupyje Dunojus, jau *Duna* pavadinimu, praplatėja ir teka Vengrijos plotais, per vengrų šalį, kuri it pleištas įsiterpia į slavų žemes. Ties Bratislava (Pozsony, Pressburg) jis apjuosia buvusios „Aukštutinės Vengrijos" sostinę, dabar tapusią Slovakijos Respublikos sostine. Fertudas buvo Eszterhazų „antrasis Versalis", o Esztergomas – Vengrijos primų rezidencija. Sentendre (šv. Andrejus), kadaise buvęs serbų trėmimo vieta, dabar tapo menininkų bohemos Meka. Prie Budos ir Pešto turkų pilis vienam upės krante žvelgia į anglų stiliaus Parlamento rūmus kitame krante. **[BUDA]**

Žemupyje, už Geležinių vartų, upė iš katalikiškų šalių patenka į stačiatikių kraštus. **[NIKOPOLIS]** yra ta vieta, kur Vulfila išvertė Bibliją iš graikų kalbos į gotų kalbą, ir tai buvo „germanizmo išeities taškas". **[BIBLIJA]** Į kairę nuo Dunojaus plytinti Rumunija skelbiasi esanti Trajano Dakijos palikuonė. Serbija ir Bulgarija dešiniajame Dunojaus krante, ilgai okupuotos Osmanų (jie vadino jas Tuna), susikūrė iš Bizantijos provincijų. Čilevečė kadaise buvo Genujos forpostas. O paskutinė prieplauka leidžiantis upe žemyn yra Sulina Dunojaus deltoje – didžiausiame Europoje paukščių rezervate – jau ne civilizacijos, o amžinosios Gamtos pasaulyje[2].

Upės geografui yra nuosėdų nešėjos ir prekybos kanalai. O istorikui – tai kultūros, idėjų, o kartais ir konfliktų, arterijos[3]. Jos – kaip ir pats gyvenimas. Per 2888 kilometrus nuo Donauešingeno ligi deltos upės srovė nė akimirksniui nesustoja.

Nepaisant to, periodiškumo teorijos tebeturi šalininkų. „Ciklomanija" vis dar gyva: civilizacijų atsiradimai ir žlugimai siejami su viskuo, pradedant Saulės dėmėmis ir baigiant skėrių antplūdžiais. Nepriklausomai nuo konkrečių preferencijų, mokslininkus ir toliau traukia aplinkos kaitos reiškinys ir jo įtaka žmonių reikalams. Galų gale tai paprasčiausiai reiškia faktą, kad klimatas *kinta*. Kai kurios kadaise gausiai apgyventos Romos pasaulio dalys dabar tapusios dykumomis, tyrais. Vikingų kapų esama ir tose Islandijos bei Grenlandijos vietovėse, kur dabar dėl amžinojo įšalo net kastuvo negalima įsmeigti. Septynioliktame amžiuje metinės mugės Londone buvo rengiamos žiemą ant Temzės upės ledo, o armijos žygiuodavo užšalusia Baltija ten, kur tokie mėginimai nūnai prilygtų savižudybei. Žodžiu, Europos aplinka nėra pastovus dalykas, nors subtilesnius jos ritmus ne visada pavyksta tiksliau užfiksuoti. [VENDANGE]

Arnoldo Toynbee veikalas „Istorijos apybraiža" (1933 – 1939), kuriame pateikta įspūdinga civilizacijų augimo ir žlugimo teorija, kartu yra ir reikšmingas aplinkos istorijos aprašymas. Apsvarstęs civilizacijos atsiradimą kaip žmonijos atsaką į „aplinkos iššūkį", jis pasiūlo „nelaimių, sunkumų veiksmingumo" dėsnį. Romos Kampanija, Judėjos pusdykumės, smėlėtos Brandenburgo dykvietės, nesvetingi Naujosios Anglijos krantai — tai vis atšiaurių aplinkų, sukėlusių energingą žmonių pasipriešinimą, pavyzdžiai. Prie jų galima pridėti ir neįžengiamus Moskovijos miškus. Išvardijęs „smūgių, spaudimų, negandų stimulus", jis pasiūlo „aukso vidurio" koncepciją. Tarkim, slavams Rytų Europoje trūko ankstyvųjų stimulų, paskatų, o keltus ir skandinavus kamavo pernelyg atšiaurios aplinkos sąlygos. Toynbee nuomone, beveik idealiomis sąlygomis gyveno heleniškoji senovės Graikijos civilizacija — „ta pati gražiausia iš kada nors pražydusių šios rūšies gėlių"[11].

Nūnai, nors vis dar negalime atmesti aplinkos poveikio žmogui, itin daug dėmesio skiriama ir žmogaus poveikiui aplinkai. [EKOLOGIJA] Istorinė ekologija kaip akademinė disciplina atsirado dar gerokai anksčiau nei „šiltnamio efekto" pradžia atkreipė visų dėmesį į šios problemos svarbą. Jai tirti naudojamos įvairiausios technologinės gudrybės. Aeroarcheologija iš pagrindų pakeitė mūsų žinias apie priešistorinį landšaftą. Sedimentologija, nagrinėjanti upių nuogulų struktūrą, ir glaciologija, tirianti ledo susidarymo ledynuose ypatumus, buvo pasitelktos aplinkos pokyčiams per šimtmečius ir tūkstantmečius patikslinti. Geocheminiai tyrimai — „išdavikiškųjų" fosfatų kiekio matavimai senovės gyvenviečių dirvožemyje — tapo dar vienu galingu archeologų ginklu. Palinologija (žiedadulkių analizė), tirianti žemėje išlikusias senovės augalų sėklas, leidžia atkurti kadaise egzistavusių augalų įvairovę. Specialistai dabar ginčijasi dėl „didžiojo guobų nykimo" įrodymų ir kokie javai buvo auginami priešistoriniais laikais ar kokia buvo miškų kirtimo dirbamos žemės plotams plėsti chronologija. Durpių analizė — durpynų sudėtis ir organinės medžiagos kaupimosi juose greitis — parodė, kad nuo 3000 m. pr. Kr. iki 1000 m. po Kr. buvo penki didieji klimato „pablogėjimai". Priešistorės mokslas pažengė toli į priekį nuo tų laikų, kai archeologai galėjo kasinėjant rastus objektus tik palyginti su fragmentiškomis nuorodomis senovės rašytiniuose dokumentuose. [C14]

VENDANGE

Istorinė klimatologija remiasi tuo, kas surašyta ne tik knygose, bet ir pačioje gamtoje. Įrašai knygose – kas randama dienoraščiuose, keliautojų pasakojimuose ir ką apie orą užrašė dvarų valdytojai, grūdų pirkliai, vynuogių augintojai. O gamtos įrašų ieškotojai tyrinėja medžių rieves, fosilijas, nuosėdines uolienas, stalaktitus, ledynus[1].

Pačios gamtos įrašų tikslumas tiesiog stulbinantis, net kai kalbame jau apie istorinius laikus. Didžiojo druskingojo ežero Kryme nuosėdos „atmena" 2294 m. pr. Kr. Kai kurių didžiųjų stalagmitų, tarkim, esančių Aven d'Orgnac oloje Juros kalnuose, amžius viršija 7000 metų. Kalcito nuosėdų tankio svyravimai tiksliai atspindi lietingumo keitimąsi.

Fenologija tiria vaisių nokimą ir ja naudojamasi nagrinėjant vynuogių derliaus nuėmimą. Ištisus šimtmečius kiekvienais metais daugelis Prancūzijos vynuogynų viešai paskelbdavo vynuogių skynimo pradžios datą. Ankstyva derliaus nuėmimo data rodo, kad vynuogių augimo sezonas buvo saulėtas, vėlyva data – kad jis buvo šaltas. Gretindami kokios nors vietovės *première couvée* (pirmojo kubilo) datas, istorikai gali atkurti labai ilgų laikotarpių „fenologines serijas", o lyginant įvairių vietovių fenologines serijas, galima išvesti bet kurio regiono vidurkinius sezoninius duomenis. Tos *courbes de vendanges* (vynuogių skynimo kreivės) tiksliai parodo klimato kitimus[2]. (Žr. III priedą, 6)

Ledynų slinkimas yra dar vienas informacijos šaltinis. Šaltesniais laikotarpiais ledynai pasislenka į priekį, o šiltesniais – atsitraukia. Negana to, Europos Alpių ledynų ilgį kokiais nors metais dažnai galima nustatyti pagal liudininkų parodymus, pagal senus užrašus ar iš oficialių įrašų. Archyvuose, tarkim, Savojos mokesčių rūmų, saugomi inspektorių pranešimai apie ledynų slinkimą pirmyn: sugriaunami kaimai ar sutrukdoma gyventojams susimokėti mokesčius bei rinkliavas. Pavyzdžiui, 1600 metais, kai didelė nelaimė ištiko Šamoni (Chamonix), Prancūzijos ir Italijos gyventojai iš abiejų Monblano pusių drebėjo dėl savo ateities. Ledynų *Mer de Glace, Rhonegletscher* Valė (Valais) vietovėje ar ledyno *Vernagt* Tirolyje, kurie septynioliktojo amžiaus pabaigoje buvo nuslinkę keliais kilometrais žemiau nei dabar, tyrimai rodo Europos „mažojo ledynmečio" realumą. Maksimalus ledynų dydis užfiksuotas 1599–1600, 1640–1650, 1680, 1716– 1720 ir 1770 metais. 1653 metais vietiniai gyventojai metė iššūkį, pastatydami šv. Ignoto statulą Alečo (Aletsch) ledyno apačioje, ir ledynas sustojo. Dabartinis ledynų traukimasis vyksta nuo 1850 m.[3]

Klimatiniai duomenys įtikinamiausi tada, kai sutampa skirtinguose šaltiniuose. Pavyzdžiui, labai nepastovius orus šešioliktojo amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje patvirtina medžių rievės Vokietijoje ir vynuogių skynimo datos Šveicarijoje bei Prancūzijoje (žr. III priedą). Europos vynuogynams šalčiausi buvo 1816 metai. Menkų vynuogių skynimas rytų Prancūzijoje tais metais prasidėjo tik Visų šventųjų dieną (lapkričio 1). Mary Shelley, kuri tada atostogavo netoliese Šveicarijoje, net negalėjo išeiti pasivaikščioti. Jai teko sėdėti namie ir tada ji sugalvojo „Frankenšteiną".

C14

40 000 metų – tiek laiko anglies 14 izotopas yra radioaktyvus įmanomu išmatuoti mastu. Tai reiškia, kad radiokarboninio matavimo metodus galima pritaikyti organinėms medžiagoms, susidariusioms nuo vėlyvojo paleolito iki netolimos praeities. O juk neandartaliečiai išmirė maždaug 35 000 m. pr. Kr.; tuo metu gyveno ir kromanjoniečiai.

C14, kurio savybių pritaikymas 1960 m. buvo pažymėtas Nobelio premija chemijos srityje, susijęs su savaiminiu jo skilimu pastoviu greičiu. Tai vienintelis iš trijų anglies izotopų, kuris yra radioaktyvus ir kaupiasi visoje gyvojoje medžiagoje, kosminiams spinduliams veikiant Žemės atmosferą. Jo yra kauluose, kūno audiniuose, kiauteliuose, mėsoje, plaukuose, virvėse, drabužiuose, medienoje ir daugelyje kitų medžiagų, gausiai randamų archeologinių kasinėjimų vietose. Jis pradeda irti, kai tik organizmas miršta ir to irimo pusperiodis yra 5730 metų, o vidutinis skilimo amžius apie 8033 metai. Jo koncentracija sumažėja 1 procentu maždaug per 80 metų

Analizuojant rezultatus reikia atsižvelgti į daug kintamųjų. Tačiau pastaraisiais metais pasiekta didelė pažanga, atradus papildomus metodus, kuriais galima patikslinti gautus rezultatus. Pavyzdžiui, termoliuminescencija (TL) ir elektroninis spinduliavimo rezonansas (ESR) parodo net mažiausius pasikeitimus, sukeltus natūralaus radioaktyvumo mineralų kristalinėje gardelėje; šie metodai ypač efektyvūs nustatant keramikos amžių. Anglies izotopų tyrimas greitintuvo masės spektrometrija (*Accelerator Mass Spectrometry – AMS)* praplėtė datavimo diapazoną iki 100 000 metų ir dėl to kilo abejonių, ar anksčiau teisingai buvo nustatytas seniausių humanoidų liekanų amžius[1].

Per tris šio metodo tobulinimo dešimtmečius radiokarboniniu datavimu jau sukaupta daug duomenų. Pavyzdžiui, mezolitą tiriantys archeologai gali naudotis katalogais, kuriuose pateikiamas po visą Europą išsimėčiusių radinių amžius. Keramikos su linijiniais karoliukais šukės, rastos Eicume (Eitzum) Žemojoje Saksonijoje, amžius 6480 ± 10 metų; medžio anglies iš Vlasaco (Vlasac) vietovės Serbijoje 7930 ± 77 metai, o apdegusios pušies šakos iš Calovanio (Calowanie) vietovės prie Varšuvos – 10030 ± 120 metų[2]. Kiekvienas naujas matavimas papildo bendrą vaizdą.

Tačiau sensacingiausias iššūkis datavimui C14 metodu buvo Turino drobulės amžiaus nustatymas. Manoma, kad ji buvo atgabenta į Europą iš Šventosios žemės keturioliktame amžiuje. Joje išlikę neaiškūs mirusio žmogaus veido ir kūno pėdsakai ir ji buvo garbinama kaip Nukryžiavimo relikvija. 1988–1989 m. atlikti tyrimai parodė, kad drobulė buvo išausta tarp 1260 ir 1390 metų. Tačiau tie tyrimai neatskleidė, kas buvo tas miręs žmogus.[3]

Dabartiniai priešistorinių laikų tyrinėtojai taip pat labai akcentuoja priešistorėsų socialinių procesų svarbą. Buvo metas, kai vos ne visi nauji kultūriniai reiškiniai buvo aiškinami žmonių migracijos ypatumais. Naujų laidojimo tradicijų, naujų ritualų, naujų artefaktų ar naujų kalbinių grupių pasirodymas tiesiog automatiškai buvo siejamas su spėjamu naujų genčių atvykimu. O dabar, nors

priešistorinis migravimas ir neatmetamas, jau gerai suvokiama, kad materialinius ir kultūrinius pakitimus galima paaiškinti ir senųjų populiacijų evoliucija. Reikia atsižvelgti į technologijos pažangą, religinius pasikeitimus ir kalbos evoliuciją.

Priešistorinį Europos laikotarpį reikia sieti su dviem visiškai skirtingo dydžio chronologijomis. Geologinis laikas, kurio apytikrė trukmė, skaičiuojant nuo Žemės susidarymo, yra 4550 milijonų metų, skirstomas į eras, periodus ir epochas — nuo azoinės eros iki holoceno. O žmogaus gyvenimas, priešingai, apsiriboja tik pačia geologinio laiko pabaiga. Jo pirmieji pėdsakai rasti Afrikoje ir priskiriami pleistoceno viduriui. Stadiją, vadinamą „civilizacija", jis pasiekė tik kvartero pabaigoje. Europai jos dabartiniu pavidalu ne daugiau kaip penki milijonai metų, o žmogaus buvimo Europoje istorija neviršija milijono metų (žr. III priedą, 1).

Matuojant geologine laiko skale, Europos pusiasalio susidarymą reikia laikyti nesenu įvykiu. Prieš aštuoniasdešimt milijonų metų didžioji dabartinės Europos teritorijos dalis buvo po vandeniu, iš kurio kyšojo tik vandenyno viduryje išsibarsčiusios salos. Vėliau, kai Atlanto vandenynas išsiskleidė visiškai, dreifuojanti Afrikos plokštė užpildė okeano tarpą iš pietų. Prieš penkis milijonus metų Afrika vis dar tiesiogiai jungėsi su Eurazija, o Alpių ir Atlaso kalnai buvo aukštai iškilę iš abiejų sausos Viduržemio jūros įdaubos pusių. Bet tada neatlaikė natūralus pylimas ties Gibraltaru. Milžiniškas jūrų vandens srautas, šimtą kartų didesnis už Viktorijos krioklį, įsiveržė į ją, ir Europos pusiasalis įgavo mums gerai pažįstamus kontūrus.[12] Du paskutiniai įvykiai mažiau kaip prieš dešimt tūkstančių metų atidarė Lamanšą ir Danijos Zundą; taip susidarė iš pradžių Britų salos, o paskui ir Baltijos jūra.

Per paskutinįjį milijoną metų naujasis Europos pusiasalis patyrė septyniolika ledynmečių. Didžiausio išplitimo metu ledo danga pasiekė liniją, jungiančią Šiaurės Devoną, Hanoverį, Krokuvą ir Kijevą. Humanoidai čia pasirodydavo šiltesniųjų tarpledynmečių periodais. Ankstyviausi žmogaus pėdsakai Europoje rasti Vengrijoje prie Vertešolos vietovės ir Italijoje prie Isernės vietovės; abiejų amžius — 850 000—700 000 m. pr. Kr. Isernės vietovėje *Homo erectus* mito įvairiais gyvūnais, gyvenusiais savanos tipo vietovėje. Prie Terra Amata vietovės netoli Nicos jūros pakrantėje rastas žmogaus kojos įspaudas sukepusiame ugniakuro molyje; įspaudo amžius — 400 000 metų. 1987 m. Ispanijoje, Atapuerca vietovėje netoli Burgo, giliai oloje buvo surasti fosilizuoti, suakmenėję žmogaus likučiai.

Žmogaus evoliucija ledynmečių laikotarpiu vyko toliau; joje išskiriamos *homo erectus, homo sapiens* ir *homo sapiens sapiens* (šiuolaikinio žmogaus atmaina) stadijos. Tarpinio, pereinamojo tipo būtybių likučių rasta karjere Neandartalio upės slėnyje netoli Diuseldorfo 1856 m.; tai sukėlė viešus ginčus dėl žmogaus kilmės, taip ir nesiliaujančius nuo to laiko. [BEŽDŽIONĖ] Manoma, kad neandartaliečiai su jų masyviais kaulais ir trumpomis galūnėmis buvo ypatinga europinė humanoidų atmaina, prisitaikiusi prie ledynmečių sąlygų. Jie naudojo titnago įrankius, buvo įminę ugnies paslaptį, laidojo mirusius ir rūpinosi gyvaisiais. Jų atmaina buvo „mustjerinės" akmens technologijos atstovai, taip pavadinti pagal vieną vietovę Dordonėje (Dordogne). Jie medžiojo organizuotais kolektyvais; tai

matyti La Cotte de St Brelade vietovėje Džersio (Jersey) saloje, o vėliau jų liekanų rasta ir Lenkijoje prie Zvolenio (Zwoleń); ten daug tūkstančių metų buvo daromi spąstai paniškai bėgantiems laukiniams arkliams ir mamutams. Jie išnyko prieš 40 000—35 000 metų per paskutinįjį tarpledynmetį. Naujausi radiniai Sen Cezarės vietovėje rodo, kad jie kurį laiką gyveno šalia naujųjų imigrantų iš Afrikos ir Viduriniųjų Rytų[13].

Naujieji atvykėliai buvo menkesnio sudėjimo, bet daug vikresni, jų pirštų kaulai dvigubai plonesni už jų pirmtakų. Kaip rodo radiniai iš Sungyrės šiaurės Rusijoje, jie mokėjo gaminti labai plonas kaulines adatas ir siūti drabužius. Nors jie gerai žinomi kaip urviniai žmonės, tačiau urvai buvo tik viena iš jų buveinių. Jie klajojo po lygumas, medžiodami bizonus ir mamutus bei rinkdami laukinius augalus. Mezirečėje Ukrainoje aptikta viena labai gerai išlikusi akmens amžiaus stovyklavietė. Jų erdvios lūšnos buvo pastatytos iš šimtų mamutų kaulų ir uždengtos odomis. [RANKIOTOJAI-MEDŽIOTOJAI]

Prieš paskutiniojo ledynmečio pabaigą įvyko seniausias iš žinomų vulkanų išsiveržimų. Spaudžiant Afrikos plokštei, susidarė didžiulis sprūdis išilgai Viduržemio jūros ir atsidarė virtinė ugnikalnių, išlikusių iki šiol. Paties didžiausio iš jų kūgis prieš 36 000 metų sprogo ir vulkaninių pelenų šleifas nusidriekė net iki Volgos. Pozzuoli vietovėje netoli Neapolio liko apie vienuolikos kilometrų skersmens *kaldera* (kraterio žiedas). Tai didžiausių ugnikalnių išsiveržimų istoriniais laikais [Teros 1628 m. pr. Kr. (žr. 111 psl.), Vezuvijaus 79 m. po Kr. [PANTA] ir Etnos 1669 m.] pirmtakas. Tad neverta užmiršti, jog žmonija visą laiką čiužinėja ant labai plono savo geologinio paveldo ledo.

Kalbant apie žmonių gyvenimo Europoje priešistorę, laikomasi „trijų amžių sistemos": ji dalijama į akmens, bronzos ir geležies amžius. Šią sistemą pirmasis viešai pasiūlė danų antikvaras Christianas Thomsenas. Ji sudaro laiko rėmus, paremtus pirmykščio žmogaus darbo įrankių kaita. Taigi paleolitas (senasis akmens amžius) apima ilgą laikotarpį dar prieš ledynmečio pabaigą, kai žmogus dirbo įrankiais iš akmenų nuolaužų. Mezolitas (vidurinis akmens amžius) apima daug naujesnį laikotarpį po paskutiniojo apledėjimo nuo 8000 iki 2000 m. pr. Kr. Tie du tūkstantmečiai iki Kristaus ar iki mūsų eros, kuri paklūsta mūsų pačių savavališkai chronologinei schemai [ANNO DOMINI], dalijami į tris amžius tokia eilės tvarka: neolitą (naująjį akmens amžių), bronzos amžių ir geležies amžių. Kiekvieną iš šių technologinių amžių galima dar padalyti į ankstyvąją, vidurinę ir vėlyvąją fazes. Tačiau reikia turėti galvoje, kad ta trijų amžių sistema *nesiremia* kokia nors absoliučia laiko skale. Bet kuriuo momentu vienoje vietovėje galėjo būti dar neolitas, o kita gyventi jau geležies amžiuje. Bet kuriame regione galėjo būti žmonių, pasiekusių skirtingą raidos stadiją ar vienu metu naudojančių įvairias technologijas.

Senasis akmens amžius prasidėjo prieš milijonus metų. Jis iš dalies sutapo su geologinės laiko skalės kvartero periodo priešpaskutine epocha — pleistocenu ir su paskutiniais didžiaisiais ledynmečiais — mindeliu, risu ir viurmu. Be radinių Neandartalio ir Le Mastjė vietovėse, neįkainojamų radinių rasta ir Kromanjono (1868), Grimaldžio (1874), Combe-Capelle (1909), Chancelade (1888) vietovėse

RANKIOTOJAI-MEDŽIOTOJAI

Organizuotų politinių bendruomenių arba „valstybių" ištakų retai teieškota anksčiau už neolito periodą. Kai kurie teoretikai, įskaitant marksistus, jų ieškojo tarp bronzos ir geležies amžiaus genčių ir visuomenės gentinės organizacijos. Kiti tai siejo su neolitine žemės ūkio revoliucija bei su ja susijusiu sėslaus gyvenimo plitimu. Pavyzdžiui, V. Gordono Childe'o nuomone, valstybės, organizuotos pagal gyvenamąją vietą, o ne giminystės ryšius, atsiradimui reikėjo teritorinės valdžios, kapitalo pertekliaus, simbolinės prasmės paminklų, prekybos dideliais atstumais, darbo specializacijos, visuomenės susisluoksniavimo, mokslo žinių, rašto. Tokios prielaidos pirmiausia atsirado Egipte, Mesopotamijoje ir Europoje senovės Graikijos miestuose-valstybėse (žr. II skyrių).

Tačiau sudėtingos rankiotojų-medžiotojų visuomenės analizė verčia jų ištakų ieškoti daug ankstesniais laikais. Atrodo, kad žemdirbystė nepanaikino medžiotojams-rankiotojams ar rankiotojams-medžiotojams nuo seno gresiančios išnykimo grėsmės. Priešingai, jie kaip tik daug tūkstantmečių mėgavosi „nesibaigiančiu laisvalaikiu ir gerove". Negalima sakyti, kad žemės ūkis, kai jis pradėjo plisti, jiems buvo visai nepažįstamas dalykas – jie tik atmetė jį arba jis jiems buvo tik antraeilis, papildomas užsiėmimas.

Negana to, vėlesnėmis priešistorinio laikotarpio stadijomis jie sukūrė tokias socialines struktūras, kurios sudarė sąlygas diferencijuotai specializacijai. Be toli nuklystančių medžiotojų-karių ir arčiau namų besilaikančių rankiotojų, kai kurios grupės galėjo specializuotis daugiau darbo reikalaujančiose veiklos srityse – žvejoti, rinkti kitas valgomas jūros gėrybes bei laukinių žolių sėklas ir riešutus, kilpomis gaudyti paukščius. Dar kiti galėjo tapti žmonių organizatoriais ar vesti derybas dėl federacijų ar regioninių sąjungų sudarymo. Kitaip sakant, rankiotojų-medžiotojų grupėse jau buvo atstovų ir politinių klasių užuomazgų. Istorinę problemą galima analizuoti remiantis analogija su Šiaurės Amerikos, Australijos ar Naujosios Gvinėjos čiabuviais.

Todėl atrodo, kad svarbiausias klausimas kalbant apie rankiotojus-medžiotojus yra ne „Kaip jie pasiekė aukštesnio politizuotos žemdirbių visuomenės lygio?", o „Kas paskatino juos atsisakyti saugaus, gerai aprūpinto materialiai ir nevarginančio psichologiškai pirmykščio gyvenimo pranašumų?"[1]

ir daugelyje taškų tarp Abevilio ir Oikavos vietovių. Visoms joms būdingi tam tikri humanoidų tipai, epochos, kultūros. Aurignac, Solutre ir Abri La Madeleine vietovėse rastos pirmosios žmones vaizduojančios figūrėlės, tokios kaip „Willendorfo Venera" arba „Lausselio Venera". Magdaleno epochoje, paleolito pabaigoje, kai įėjo į madą įrankiai iš kaulų, paskutiniosios ledo kepurės šešėlyje aukščiausio savo raidos taško pasiekė olų menas. Puikios požeminės galerijos išliko Ispanijoje Altamiros vietovėje (1879) ir Lascaux vietovėje Dordonės provincijoje (1940); tai davė pagrindo kai kuriems komentatoriams kalbėti apie „franko-kantabriečių" mokyklą. Oloje netoli Mentono prancūzų Rivjeroje rasta daugybė Indijos vandenyne gyvenančių moliuskų *Cassis rufa* kiaukutų. Tais

laikais manyta, kad kiaukutai turi gyvybę įkvepiančios jėgos, ir jų buvimas ten liudija ne tik apie sudėtingos religinės sistemos egzistavimą, bet ir apie platų prekybos tinklą[14]. [LAUSSEL]

Vidurinis akmens amžius arba mezolitas buvo pereinamasis laikotarpis, kai žmogus prisitaikė prie sparčiai gerėjančių klimato sąlygų. Paskutiniojo suomiškojo—skandinaviškojo apledėjimo dangos galinės morenos amžius — 7300 m. pr. Kr. Technologinei pažangai buvo būdingas mikrolitų — smulkių smailų ar aštriabriaunių titnago dirbinių pasirodymas. Vandenyse priviso daug žuvies bei vėžiagyvių ir tai paskatino žmones kurtis prie ežerų, upių ar jūros pakrantėse. Ankstyvąsias kultūras, aptiktas pietuose, pavyzdžiui, Mas d'Azil vietovėje Pirėnuose, papildė šiauriau rastos kultūros — Maglemose vietovėje Zelandijoje ar Ertebølle vietovėje Jutlandijoje, kur aptikta ir žvejybos toli jūroje pėdsakų. Pirmą kartą čia rasta ir mezolitinių akmeninių kirvių, kuriais buvo galima nukirsti ir didokus medžius.

Naujojo akmens amžiaus, arba neolito, būdingas bruožas buvo perėjimas nuo maisto rinkimo prie maisto gaminimo. Augalų sukultūrinimą ir gyvulių prisijaukinimą — žodžiu tai, kas vadinama žemės ūkiu, lydėjo tolesnis akmeninių įrankių gaminimo technologijos tobulinimas: šlifavimo, poliravimo ir gręžimo operacijų įsisavinimas leido gaminti daug aukštesnės kokybės įrankius. Ši „neolitinė revoliucija" Viduriniuosiuose Rytuose prasidėjo aštuntajame tūkstantmetyje pr. Kr., o šiaurinėje Europoje tik antrajame tūkstantmetyje pr. Kr. Pradėta auginti galvijus, avis, kiaules, arklius; pastaruosius kryžminant su asilais buvo išvesti mulai. Imta sistemingai auginti javus, arti žemę, pinti, žiesti puodus, užsiimti kasyba. Prasidėjo visuotinis Europos pusiasalio apgyvendinimas, nes iki tol jame buvo išsibarsčiusios tik pavienės gyvenvietės.

Nustatytos dvi pagrindinės neolito plitimo kryptys. Viena, siejama su vadinamąja *Linearbandkeramik* arba linijine juostine keramika, Dunojaus slėniu sparčiai plito jo aukštupio link į centrinę Europą. Per palyginti trumpą laiką — apie 700 metų penktajame tūkstantmetyje — ji įveikė per 1500 kilometrų nuo šių dienų Rumunijos ligi Nyderlandų. Pirmosios gyvenvietės telkėsi aplink didelius bendro naudojimo ilgus namus, pastatytus iš ką tik iškirstų miškų stambiausių rąstų. Dėl žemės nualinimo ir darbo jėgos stygiaus kartais tekdavo laikinai atsitraukti, tačiau būdinga tai, kad paliktas sodybas greit užimdavo kiti. Antroji plitimo kryptis, kuri asocijavosi su įspaudų keramikos kultūra, buvo nukreipta į vakarus palei Viduržemio jūros pakrantę. Ketvirtajame tūkstantmetyje žemdirbių sodybos toliau plito į Europos pusiasalio vakarinius ir šiaurinius pakraščius — Pirėnų pusiasalį, Prancūziją, Šveicariją, Britų salas, Skandinaviją ir Didžiosios lygumos rytines dalis. Apie 3200 m. pr. Kr. visas Europos pusiasalis iki 62° šiaurės platumos buvo užimtas įvairių žemės ūkio gamybos atmainų.[15] [RANKIOTOJAI-MEDŽIOTOJAI] [TAMUZAS] [VINO]

Šioje epochoje buvo statomi kaimai prie ežerų, tokie kaip Charavines netoli Grenoblio, Chalain Juros departamente, prie Federsee Viurtemberge ir prie Ciūricho ežero. Jie yra itin vertingi archeologams, nes ežerų dumblas — beveik idealus konservantas viskam, pradedant nuo virtuvės rakandų ir baigiant obuolių nuograužomis. [TOLUNDAS]

LAUSSEL

Lausselio Venera datuojama 19 000 m. pr. Kr. Tai bareljefas, iškaltas vienos Dordonės olos sienoje ir nudažytas raudona ochra. Jis vaizduoja sėdinčią moterį, kurios veido bruožai neišliko, matyti tik didelė plaukų sruoga, permesta per petį, didelės nukarusios krūtys, plačiai praskėstos kojos ir viskas, kas tarp jų. Kairioji ranka uždėta ant nėščio pilvo, o sulenkta dešinė laiko pakėlusi pusmėnulio pavidalo buivolo ragą.

Kaip ir daugumas žmogaus atvaizdų iš paties anksčiausio Europos meno laikotarpio, apimančio per 90 procentų žmonijos istorijos, itin stipriai pabrėžtas šio kūrinio moteriškumas yra ne tik stebinantis, bet ir iškalbingas. Daugelis laiko, kad jis vaizduoja paleolitinę dievybę, yra vienas iš „Didžiosios Kosmoso Motinos" variantų; jos kultas dominavo matriarchalinės bendruomenės ritualuose. Anot vienos interpretacijos, ji tarsi pirmininkaudavo per ritualinius šokius su kaukėmis, kai moterys, vyrai ir vaikai ieškodavo mistinio susiliejimo su kitų gyvūnų dvasiomis. Mažiau tikėtinas kitas aiškinimas, kad ji buvo urvinio žmogaus vaizduojamojo meno viršūnė. Tam žmogui urvas, ola buvo „Didžiosios Motinos Žemės įsčios – kapas – labirintas", o „kraujo – moters – mėnulio – bizono rago – magijos – gyvenimo ciklo seka laikyta šventosios energijos nepaliaujamo rezonanso ar harmonijos analogu"[1].

Minčiai apie patriarchalinį ar „matrifokalinį" priešistorinės visuomenės pobūdį pritaria dauguma teoretikų, pradedant Marksu ir Engelsu. Tačiau prielaida, jog matriarchatas būdingas tik pačiam „primityviausiam" lygiui, dabar laikoma neteisinga. Savo veikale apie mitus poetas Robertas Gravesas išnagrinėjo matrifokalinės kultūros Europoje kilmę ir likimą, atsekdamas moterų statuso smukimą nuo dievybės pirmykštėje visuomenėje ligi vergystės antikiniame pasaulyje[2].

Dar kiti su moterimis siejo kalbos, taigi ir sąmoningos kultūros atsiradimą. Ilgame žmonijos „kūdikystės amžiuje" moterys ir vaikai galėjo „pramokti" kalbėti, kai vyrai klajodavo medžiodami. Tačiau net jei taip ir buvo iš tikrųjų, tai lyčių skirtumas šiuo atžvilgiu galėjo būti tik kiekybinis, nes juk berniukai tada vis tiek būtų pramokę kalbėti kartu su savo sesutėmis.

Įtikinamiau atrodo didelė galimybė, kad matriarchalinės ir patriarchalinės visuomenės iš dalies galėjo egzistuoti vienu metu; taip atsirado daug įvairių hibridinių formų. Jei Gimbutienės teorija teisinga, tai vėlyvojo neolito kurganų kultūros žmonių ekspansija į Ponto stepes reiškė ne tik indoeuropiečių, bet ir karingųjų patriarchalinių tradicijų įsigalėjimą. Kita vertus, kai vėliau čia atvyko sauromatai – pirmoji iraniečių-sarmatiečių sąjungos banga – matriarchaliniai ateiviai apie 3000 m. pr. Kr. pradėjo maišytis su savo patriarchaliniais pirmtakais. Ta proga Herodotas pasakoja įdomią istoriją, kaip karingosios amazonės paliko Juodosios jūros pietines pakrantes ir, susiporavusios su skitų kariais, įsikūrė naujoje tėvynėje, esančioje „už trijų dienų kelio nuo Meotijos ežero". Šis jo pasakojimas buvo atmetamas kaip gryniausias prasimanymas, kol archeologai nepradėjo rasti moterų karių skeletų sauromatiečių kapuose. Viena kiek vėliau gyvenusi sarmatų princesė, kurios kapas rastas prie Kolbiakovo palei Doną, buvo palaidota su savo kovos kirviu[3].

Kaip ir visos idėjomis grindžiamos doktrinos, taip ir feministinis požiūris į priešistorę yra kiek ekstravagantiškas, tačiau visai neįtikėtinu jo laikyti irgi nereikėtų:

> Kadangi atskyrėme žmoniją nuo gamtos, subjektą nuo objekto <...>, o universitetus nuo universumo (Visatos), tai visiems, išskyrus poetus ir mistikus, nepaprastai sunku suprasti <...> ledynmečio laikų žmonių holistinę ir mitologinę mąstyseną. Jau pati kalba, kurią vartojame <...>, kalba apie įrankius, medžiotojus ir vyrus, o juk kiekviena mūsų randama statulėlė ar piešinys šaukte šaukia, kad ta ledynmečio laikų žmonija buvo meno, gyvūnų ir moterų meilės kultūra. <...> Maisto rinkimas ne mažiau svarbus už medžioklę, bet kalbame tik apie medžioklę. Kalbame apie pasakojimus, tačiau tie pasakotojai veikiau yra medžiotojai, o ne kokia nors sena mėnulio žynė. Įsivaizduojame iniciaciją, tačiau inicijuojama ne jauna bręstanti mergaitė, turinti tekėti už mėnulio, o jaunas vaikinas, turintis tapti šauniu medžiotoju[4].

Priimta manyti, kad Vakarų civilizacijos, nesvarbu kaip ją apibrėšime, šaknų reikia ieškoti judėjiškai krikščioniškoje tradicijoje ir klasikinio pasaulio kultūroje. Tačiau tuose abiejuose kultūros šaltiniuose – ir Jehovos, ir Dzeuso-Jupiterio – dominavo vyriškos lyties dievai. Bet nereikia pamiršti, kad iki tol ilgus amžius dievybė buvo moteriškos lyties. Iš to galima daryti prielaidą, kad žmonijai, kol ji buvo negausi ir lengvai pažeidžiama, didesnį įspūdį darė moterų, pradedančių naują gyvybę ir gimdančių vaikus, o ne vyrų, mokančių tik žudyti ir sėti mirtį, vaidmuo.

Kokie tik žmonės nesvajojo apie prarastąjį rojų kažkur tolimoje praeityje! Romantikai, nacionalistai, marksistai – visi jie turėjo savus idealizuojamus rojaus sodus, savus pusiau mitinius Aukso amžius. Dabar tą patį daro feministės[5]. Tik vienas dalykas visiškai aiškus: Lausselio Venera ir daug kitų panašių į ją nebuvo vyrų seksualinių užgaidų tenkinimo objektas. Tiesą sakant, tai apskritai nebuvo Venera.

Skiriamos šešios pagrindinės neolito zonos: rytuose Viduržemio jūros ir Balkanų zona, kuriai didelės įtakos turėjo Levantas (Viduržemio jūros rytinės pakrantės šalys); Tripolės—Kukutenio (Cucuteni) zona dabartinės Ukrainos stepėse; Baltijos—Juodosios jūros zona, kuriai būdinga virvelinės keramikos ir kovos kirvių kultūros; vidurinė linijinės keramikos zona, kurios centras Bohemijoje, tačiau jos forpostai buvo į vakarus nuo Reino ir į rytus nuo Vyslos; šiaurinė Didžiosios lygumos zona, kurioje dominavo piltuvo formos keraminiai bokalai; vakarinė zona, kurioje gyveno varpo formos keraminių bokalų gamintojai; ši zona driekėsi nuo pietinės Ispanijos Britų salų Skandinavijos link. Vėlyvojo neolito kultūros dažnai buvo susijusios su dideliais megalitiniais statiniais, pradedant paprastais dolmenais ar menhyrais ir baigiant didžiuliais daugiasekcijiniais antkapiais, akmenų alėjomis ir apskritimais. Svarbiausios vietos, kur jie išliko — New Grange Airijoje, Maes Howe Orknio salose, Carnac Bretanėje ir Avebury bei Stounhendžas Viltšyre (Wiltshire). Buvo pasiūlyta net gan rizikinga hipotezė, kad tai tarptautiniai statiniai — bendrauta net su Egipto ar Mino kultūros metalų ieškotojais. **[DASA] [ĠGANTIJA]**

TAMUZAS

Tamuzas, Visatos motinos Ištarės sūnus, senovės Babilone buvo laikomas derlingumo (javų) dievu. Pjūties pabaigoje iš paskutiniųjų pėdų stiebelių būdavo pinamos šiaudinės vėduoklės ar narveliai, kad juose šis dievas galėtų pasislėpti ligi kito sezono.

Tokie šiaudiniai stabai arba „lėlytės" buvo daromi ir vėliau visur, kur tik buvo auginami kviečiai. Balkanuose dar tebepinamos tokios lėlės, vadinamos juodkalnietiškomis vėduoklėmis, forma primenančios savo pirmtakes nuo Nilo. Vokietijoje ir Skandinavijoje šiaudinės žvaigždės ir angelai tebėra populiarūs kalėdiniai papuošimai.

Anglijoje kaimo paveldo saugotojams pavyko išgelbėti daug įvairių šiaudinių dirbinių (ten juos vadina „dollies"), kai šeštajame dešimtmetyje šis menas pradėjo nykti. Paprastesni dirbiniai, pavyzdžiui, šiaudinės apykaklės ar pasagos, mazgai ir katės letenėlės, varpeliai ir žibintai paplitę visose grafystėse, kur auginami kviečiai. O iš vietinių specifinių atmainų galima paminėti „Šropšyro (Shropshire) kumelę", „Derbišyro (Derbyshire) varną" ir „Kembridžo (Cambridge) lietsargį". Nortumberlendo (Northumberland) „javų berniukas" ir Kento „gebenės mergaitė" yra ne kas kita, o tik „Motinos Žemės" – egiptiečių Ištarės, graikų Demetros ir romėnų Cereros tolimos giminaitės – šiuolaikiniai variantai[1].

Pasaulis žino tris pagrindinius javus: ryžius, kukurūzus ir kviečius. Iš šių trijų Europa pasirinko kviečius. Kviečiai atkeliavo į Europą iš Mesopotamijos, ir kur tik europiečiai įsikurdavo, visur jie atsigabendavo kviečių. Iš pradžių tai buvo tuščios neolito laikų žemės šiaurės vakaruose, vėliau Šiaurės Amerikos, Australijos ir pietų Sibiro neliestos stepės. Toks „pasirinkimas" pareikalavo kelis tūkstantmečius trukusių eksperimentų. Nors konkuruojančios javų kultūros – rugiai, miežiai, avižos, grikiai ir soros – Europoje irgi neišnyko, tačiau Karaliaus Kviečio triumfo žygis yra nenuginčijamas dalykas[2].

Kviečiai – grūdinių žolių šeimos gentis *Triticum* – turi daugiau kaip 1000 atmainų. Jų grūdai nepaprastai maistingi. Kviečių sudėtyje vidutiniškai yra 70 procentų angliavandenių, 12 procentų baltymų, 2 procentai riebalų ir 1,8 procento mineralinių medžiagų. Baltymų juose yra žymiai daugiau negu ryžiuose ir kviečių energetinė vertė – iki 3300 kilokalorijų kilograme. Mityba kviečiais ir yra vienas iš veiksnių, dėl kurių dauguma europiečių kūno stambumu aiškiai pranoksta besimaitinančius ryžiais ar kukurūzais. Kviečiai – sezoninė kultūra, intensyvaus darbo reikalaujanti tik pavasarį, kai jie sėjami, ir rudenį, atėjus pjūčiai. Skirtingai nei ryžių augintojamsi, kurių brigados drausmingai pluša savo sklypeliuose ištisus metus, kviečių augintojui pakakdavo laiko ir kitiems užsiėmimams – kitokių javų auginimui, naujų dirbamos žemės plotų įsisavinimui, statyboms, karui, politikavimui. Tai, ko gero, ir buvo daugelio Europos socialinės ir politinės istorijos bruožų prielaida – nuo feodalizmo ir individualizmo iki karo kurstymo ir imperializmo. Tačiau kviečiai greit nualina žemę. Senaisiais laikais ji galėjo išlaikyti savo derlingumą tik tuomet, jei reguliariai būdavo paliekama dirvonuoti ir tręšiama naminių gyvulių mėšlu. Dėl to ir atsirado tradicinis europinis laukininkystės derinimo su gyvulininkyste modelis bei mišri dieta, susidedanti iš grūdų, daržovių ir mėsos.

Kepant duoną panaudojama unikali kviečių baltymų savybė sumaišius juos su vandeniu sudaryti glitimą – tešlą. O glitimas sulaiko anglies dvideginį, išsiskiriantį mielių fermentacijos metu. Dėl to kvietinė duona lengvesnė, jos skonis švelnesnis ir ji lengviau virškinama nei bet kurio iš kviečių varžovų[3]. „Duonos mūsų kasdieninės duok mums šiandien" – prie tokio europinės civilizacijos prašymo galėtų prisijungti kai kurios jos kaimynės Artimuosiuose Rytuose, bet ne indai, kinai, actekai ar inkai.

VINO

Vynas nėra paprastas gėrimas. Jis visada asocijavosi su meile ir religija. Jo pavadinimas, kaip ir meilės deivės Veneros, kildinamas iš sanskrito žodžio *vena* – „mylimas". Atėjęs iš Kaukazo, antikiniame pasaulyje vynas tapo ne tik kasdieninės mitybos, bet ir religinių apeigų sudėtine dalimi. Pirmasis vynuoges pradėjęs auginti Nojus (Pr 9, 20). Vynas ne tik inspiruodavo pagonių bakchanalijas, jis ir krikščionių Komunijos taurėse[1].

Šv. Martynas Tūrietis, gimęs Sabarijoje (dabar Szombathely Vengrijoje) prie Dunojaus, buvo pirmasis šventasis – vyno mėgėjų globėjas. Šv. Urbonas ir šv. Vincentas (jo net vardas yra su vynu susijusių žodžių žaismas, reiškiantis „kvepiantis vynu") vėliau tapo pagrindiniais vyno augintojų ir vyno pirklių globėjais.

Auginti vynuoges ir gaminti vyną pardavimui Viduramžių Europoje pirmieji pradėjo benediktinai iš Château-Prieuré Bordo regione ir tokiose vietovėse kaip Clos Vougeot prie Côte de Beaune Burgundijoje. Šią tradiciją pratęsė ir kitų ordinų vienuoliai – kliunijakai iš Cote d'Or netoli Macono bei cistersai iš Nuits St Georges. Pasak Froissarto, Anglijai parvežti vynuogių derlių iš savo valdų Bordo rajone reikėję 300 laivų. *Benediktinas* (1534) iš Fecamp abatijos ir *šartrezas* (1604) iš karteziečių vienuolyno Dofinėje (Dauphine) buvo pirmieji spirituoti vynai.

Europą vynuogių auginimo zona dalija į dvi dalis. Šiaurinis jos pakraštys driekiasi išilgai linijos, einančios nuo Luaros per Šampanę ligi Mozelio ir Reino srities, nuo ten pasuka į rytus Dunojaus šlaitų link ir toliau nusidriekia į Moldaviją ir Krymą. Labai nedaug yra vynuogių auginimo sričių, kurios kada nors nebūtų priklausiusios Romos imperijai. Balkanų vynai iš Serbijos, Rumunijos, Bulgarijos ir Graikijos, draudžiami antialkoholiškai nusistačiusios Osmanų Turkijos, amžiumi neatsilieka nuo Ispanijos, Italijos ar Prancūzijos vynų.

Vyno gėrimas turi toli siekiančių socialinių, psichologinių ir medicininių pasekmių. Jis minimas ir kaip vienas iš religinio bei politinio susiskaldymo faktorių (pavyzdžiui, pasidalijimas į protestantus ir katalikus Vokietijoje), kartais nulemiantis net mūšių baigtį. „Prie Vaterlo susidūrė vynas ir alus. Siautulinga raudonoji vyno banga veltui daužėsi į tvirtą ir nepajudinamą alaus sūnų sieną..."[2]

Šv. Martyno tėvynė irgi neprarado puikios vynuogių augintojos reputacijos. Vulkaninės kilmės dirvožemiai Tokajaus šlaituose, karštas Vengrijos lygumų vasaros oras, Bodrogo upės drėgmė ir kilnus „Aszu" vynuogių skonis sudaro nepakartojamą derinį.

Pikantiškas, aksominis, persikų skonio auksinio tokajaus nektaras yra ne visų skoniui, be to, pastaraisiais dešimtmečiais jis ne visada būdavo gerai pagaminamas. Tačiau kadaise jis būdavo sandėliuojamas pačiuose geriausiuose Lenkijos vyno rūsiuose, kad galima būtų juo pradžiuginti valdovą mirties patale. „Karališkojo tokajaus" butelis iš imperatoriaus Pranciškaus-Juozapo (Franz-Joseph) laikų vis dar tebėra viena iš didžiausių vyno žinovų svajonių[3].

ĠGANTIJA

Su Maltos salomis susijusios dvi istorinės mįslės: tai jų kalba ir jų megalitai. Šių salų kalba priklauso semitų kalbų grupei ir išvedama iš Viduramžių arabų kalbos. Tai vienintelė semitų kalba, naudojanti lotynišką abėcėlę. (Kai kurie romantiškų pažiūrų kalbininkai anksčiau mėgino ją sieti su senovės finikiečių kalba.) O megalitai daug senesni. Pagrindinės jų radimvietės yra prie Ġgantija šventyklos Gozo saloje ir prie unikalaus požeminio *hypogeum* arba „kolektyvinės laidojimo salės" prie Hal Saflieni, kurių amžius apie 2400 m. pr. Kr. O seniausi paminklai buvo iškalti uolose dar tūkstančiu metų anksčiau[1].

Civilizacijų kaita Maltoje – tai tarsi trumpa Europos istorijos santrauka[2]. Po neolito urvinių žmonių, kurie pastatė tuos megalitus, ir bronzos amžiaus ąsočių kultūros žmonių atėjo kartaginiečiai (nuo VII a. pr. Kr.), o po jų romėnai (nuo 218 m. pr. Kr.). Gozo sala dažnai tapatinama su „Kalipso sala", į kurią buvo išmestas Odisėjas. 60 m. po Kr. laivas, kuriuo plaukė šv. Paulius, sudužo įlankoje į šiaurę nuo Valetos, vėliau pavadintoje jo vardu. 395 metais priskirta rytinei (Bizantijos) imperijai, Malta buvo valdoma arabų (nuo 870 m.), normanų (nuo 1091 m.), hospitaljerų ordino (nuo 1530 m.), prancūzų (nuo 1798 m), anglų (nuo 1802 m.), kol labai pavėluotai (1962 m.) valdžią perėmė patys maltiečiai.

Chalkolitinis amžius yra terminas, kurį kai kurie istorikai vartoja ilgam pereinamajam laikotarpiui iš akmens amžiaus į bronzos amžių aprašyti.

Bronzos amžių paženklino naujo lydinio, varį maišant su alavu, išradimas. Viduriniuosiuose Rytuose jis prasidėjo apie 3000 m. pr. Kr., o šiaurės Europoje maždaug tūkstančiu metų vėliau. Suklestėjo (ypač Viduržemio jūros regione) miestų kultūra; pasirodė pirmieji rašytiniai paminklai, specializuoti amatai, išplito prekyba. Didžiausi bronzos amžiaus laimėjimai aptikti Mikėnuose, kuriuos nuo 1876 m. kasinėjo Heinrichas Schliemannas, ir Knose Kretos saloje, kur 1899—1930 m. darbavosi seras Arthuras Evansas. Tų vietovių radiniai maždaug to paties amžiaus kaip ir akmeniniai apskritimai Stounhendže, kur trys statybos fazės prasidėjo apie 2600 m. pr. Kr. Stounhendžo I fazės medžio anglies iš vadinamųjų „Aubray Holes" amžius, nustatytas radiokarboniniu metodu, 1848 ± 275 m. pr. Kr., o iešmo iš elnio rago, rasto III fazės akmeninėje nišoje — 1710 ± 150 m. pr. Kr. Taigi tuo

DASA

Populiari matematikos istorija aiškina, kad ąsočių kultūros žmonių ekspansija sutampa su indoeuropiečių kalbų ir dešimtainės skaičiavimo sistemos plitimu. Toks teiginys įrodinėjamas cituojant skaičių pavadinimus tose indoeuropiečių kalbose, kuriose naudojama dešimtainė skaičiavimo sistema. Tai reikštų, kad priešistorės laikų Europoje jau buvo žinoma dešimtainė skaičiavimo sistema – net prieš tris tūkstantmečius iki jos pasirodymo rašytiniu pavidalu[1].

Suprantama, labai įdomu, kad įmanoma nustatyti skaičiavimo sistemą taip nutolusioje nuo mūsų ir neturinčioje rašto visuomenėje, nesant tiesioginių įrodymų. Tačiau juk negalima būti tikriems, kad dabar mūsų vartojami skaičiai išliko nepakitę nuo priešistorinių laikų; todėl tikrindami šios hipotezės teisingumą svarbiausių kalbų atžvilgiu turėtume būti atsargūs.

	Keltų (velsiečių)	Vokiečių		Lotynų	Senovės graikų	Slavų (rusų)	Sanskrito
1.	*un*	*eins*	I	*unus*	*heis*	*odin*	*eka*
2.	*dau*	*zwei*	II	*duo*	*duo*	*dva*	*dvi*
3.	*tri*	*drei*	III	*tres*	*treis*	*tri*	*tri*
4.	*pedwar*	*vier*	IV	*quattuor*	*tessares*	*četyre*	*katur*
5.	*pump*	*fünf*	V	*quinque*	*pente*	*piat'*	*panka*
6.	*chwech*	*sechs*	VI	*sex*	*hex*	*šest'*	*shash*
7.	*saith*	*sieben*	VII	*septem*	*hepta*	*siem'*	*sapta*
8.	*wyth*	*acht*	VIII	*octo*	*octo*	*vosiem'*	*ashta*
9.	*naw*	*neun*	IX	*novem*	*ennea*	*dieviat'*	*nava*
10.	*deg*	*zehn*	X	*decem*	*deka*	*desiat'*	*dasa*

Sanskritas (šis žodis reiškia „tobuloji kalba") yra antroji pagal senumą indoeuropiečių kalba, turinti rašytinių paminklų. Tai buvo ne tik senovės Indijos, bet, anot induizmo tradicijos, ir dievų kalba. Ji vartota jau maždaug prieš 1500 m. pr. Kr. Vedų tekstams užrašyti ir suklestėjo tuoj po Indo upės civilizacijos, išradusios dešimtainę skaičiavimo sistemą, žlugimo.

Sanskrito skaičių pavadinimai, be jokios abejonės, rėmėsi dešimtaine skaičiavimo sistema. Skaičių nuo 1 iki 10 pavadinimai atitinka jų pavadinimus kitose indoeuropiečių kalbose. Vienetų pavadinimai jungiami su dešimtį reiškiančiu žodžiu; taip atsiranda *ekadasa* (1 + 10 = 11) arba *navadasa* (9 + 10 = 19). Dešimčių pavadinimai buvo padaryti vienetų pavadinimus sujungiant su kuopiniu skaitvardžiu, reiškiančiu „dešimtį" – *dasat(i)*: taigi *vimsati* arba *dvimdesati* (2 x 10 = 20) arba *trimsati* (3 x 10 = 30). 1000 žymintis žodis *dasasata*, reiškiantis „dešimt šimtų", buvo vartojamas lygiagrečiai su skaitvardžiu *sa-hasra* – variantu, naudojamu sudarinėjant dar didesnius skaičius. Sanskrite buvo atskiras žodis *crore* – „10 milijonų" ir žodis *satam,* „procentams" išreikšti[2].

Lotynų kalbos skaičių pavadinimai irgi iš esmės yra dešimtainiai. Tačiau jų struktūra neturi nieko bendra su romėnų skaitvardžiais, kurie sudaryti jungiant vienetus, penketus ir dešimtis.

Keltų kalbos (tarp išlikusių iki šių dienų aktyviausia yra velsiečių kalba) kadaise buvo paplitusios nemažuose Europos plotuose. Jos yra pačios seniausios iš visų Vakaruose egzistuojančių indoeuropiečių kalbų. Tačiau keltų skaitvardžiai išlaikė 5, 10 ir ypač 20 paremtos skaičiavimo sistemos elementus. Šiuolaikinė velsiečių kalba, kaip ir sanskritas, turi dešimtainius skaičius nuo 1 iki 10, tačiau dešimtims ji jau naudoja skaičius, kurių struktūra artima romėnų skaitvardžiams. Pavyzdžiui, šešiolika bus *un ar bymthegl*, arba „vienas virš penkių ir dešimties" (XVI), o devyniolika – *pedwar ar bymthegl,* arba „keturi virš penkių ir dešimties". Virš devyniolikos pradedama naudoti 20 pagrįsta skaičiavimo sistema. Jos pagrindas yra skaitvardis *ugain*, o *deugain* (40), *trigain* (60) ir *pedwar gain* (80) yra dvidešimties kartotiniai. Trisdešimt, septyniasdešimt ir devyniasdešimt išreiškiami kaip „dešimt virš" dvidešimties kartotinio. Penkiasdešimt, *hanner cant*, reiškia „pusę šimto".

	Velsiečių		Lotynų	Sanskrito
11	*un ar ddeg*	XI	*undecim*	*ekadasa*
20	*ugain*	XX	*viginti*	*vimsati*
30	*deg ar hugain*	XXX	*triginta*	*trimsati*
40	*deugain*	XL	*quadraginta*	*katvarimsati*
50	*hanner cant*	L	*quinquaginta*	*pankasati*
60	*trigain*	LX	*sexaginta*	*shashti*
70	*deg ar thrigain*	LXX	*septuaginta*	*septati*
80	*pedwar ugain*	LXXX	*octoginta*	*ashiti*
90	*deg ar pedwar ugain*	XC	*nonaginta*	*navati*
100	*cant*	C	*centum*	*sata*
1000	*mila*	M	*mille*	*dasasata / sa-hasra*

Skaičiumi 20 pagrįsta sistema atsirado skaičiavimui ėmus naudoti ne tik rankų, bet ir kojų pirštus. Jos reliktas anglų kalboje yra žodis „score", reiškiantis ne tik „dvidešimt", bet ir įrantą skaičiavimo lazdelėje. Prancūzų kalboje šios sistemos atspindį matome skaitvardyje *quatre-vingt*, reiškiančiame „keturis kartus po dvidešimt"; tai tikriausiai keltiškosios Galijos laikų reliktas.

Taigi Europos ankstyvieji gyventojai tikriausiai skaičiavo dvejetais, penketais, dešimtimis ar dvidešimtimis – kaip jiems atrodė patogiau. Kažkuriuo metu jie, regis, buvo susidūrę ir su 60 pagrįsta babiloniečių skaičiavimo sistema, kuri pritaikyta minutėms ir sekundėms skaičiuoti. Maža pagrindo daryti prielaidą, kad ir indoeuropiečiai apskritai, ir ąsočių kultūros žmonės konkrečiu atveju iš pat pradžių naudojo dešimtainę skaičiavimo sistemą.

Iš tikrųjų dešimtainė skaičiavimo sistema Europoje plačiai paplito tik nuo XIII amžiaus. Svarbiausias žingsnis – nulio įvedimas – pirmiausia buvo žengtas Indijoje. Iš ten dešimtainė skaičiavimo sistema prasiskynė kelią į musulmonų pasaulį, o per arabų valdomą Ispaniją – ir į krikščioniškąsias šalis. Kelis šimtmečius ji buvo naudojama kartu su daug gremėzdiškesniais romėnų skaičiais, kurie net netiko sudėčiai ar dauginimui. O kai dešimtainė sistema pagaliau nugalėjo, daugeliui europiečių net į galvą neateidavo, kad jų skaičiai apskritai neeuropietiški[3]. (Žr. III priedą, 24)

metu, kai toliau pažengusios civilizacijos, giminingos Viduriniųjų Rytų civilizacijoms, skleidėsi Egėjo jūros regione, Europos šiaurės vakarų dalis gyveno pereinamąjį iš neolito į bronzos amžių laikotarpį. [SALIKORNIJA]

Tačiau kultūrų skirstymui į pažangias ir atsilikusias kiek trukdo Stounhendžą stačiusių žmonių meistriškumas: jie įsigudrino ne tik atgabenti čia iš gan toli esančių Prislio kalnų Pietų Velse aštuoniasdešimt pilko smiltainio blokų, kurių kiekvienas svėrė per penkiasdešimt tonų, bet ir pastatyti juos taip tiksliai, kad apstulbę stebėtojai net linkę manyti, ar tik tai nebus milžiniško saulės kompiuterio darbiniai elementai[16]. Iš tiesų Stounhendžo akmenyse iškalti kirvių bei durklų atvaizdai primena objektus, rastus Mikėnų šachtiniuose kapuose, ir tai ne kartą sukėlė spėliojimų apie tiesioginius jo statytojų kontaktus su Viduržemio jūros kultūromis.

Vienas iš svarbių bronzos amžiaus Europos bruožų — prekyba tarp atskirų regionų, ypač mineralais. Nors Europos pusiasalio mineraliniai ištekliai buvo labai dideli ir įvairūs, tačiau pasiskirstę netolygiai. Kaip atsakas į tai atsirado platus prekybinių kelių tinklas. Nuo seniausių laikų buvo ieškoma druskos; ją kasė akmens druskos pavidalu arba gaudavo garindami sūrymą pajūrio įdubose. Europoje didžiuliai akmens druskos klodai yra keliose vietose — nuo Kardonos (Cardona) Katalonijoje iki Salzkammerguto Austrijoje ir Veličkos (Wieliczka) Lenkijoje. Primityvios druskos garinimo įdubos (*salinae*) buvo išsimėčiusios visoje karštoje pietinėje pakrantėje nuo Ronos ligi Dnepro. Nuo to laiko pradėjo veikti nuolatiniai „druskos keliai". Geriausiai žinomas iš jų buvo senasis kelias Via Salaria, jungęs Romą su Adrijos pakrančių sūrymų garinimo įdubomis. Gintaras, kurio buvo galima rasti Jutlandijos vakarinėje pakrantėje ir Baltijos pakrantėse į rytus nuo Vyslos, buvo labai vertinamas kaip papuošalas. Senovės gintaro kelias ėjo žemyn Oderio slėniu. Pro Moravijos vartus link Dunojaus ir pro Brenerio perėją ligi Adrijos jūros. Obsidianas ir *lapis lazuli* irgi turėjo didelę paklausą. O pagrindinė prekė — varis ir alavas. Varis iš pradžių buvo gabenamas iš Kipro (nuo to kilęs ir jo lotyniškas pavadinimas *cuprum*), vėliau iš Dolomitų kalnų ir ypač iš Karpatų. Karpatų varį labai anksti pradėta gabenti ir į šiaurę — į Skandinaviją, o vėliau ir į pietus — į Egėjo jūros regioną. Alavas, kurį to meto žmonės ne visada skirdavo nuo švino, buvo gabenamas iš tolimojo Kornvalio (Cornwall). Atrodo, kad vario ir alavo paieškos labiau pagyvino tarpžemyninius kontaktus negu geležies paieškos vėlesniais laikais, nes jos rasti buvo daug lengviau.

Ypatingos reikšmės įgijo tie rajonai, kur keli iš tų pageidaujamų dalykų buvo randami arti vienas kito. Vienas iš tokių rajonų — Šalckamerguto (Noricum) vietovė, kur Išlo (Ischl) ir Halštato (Hallstatt) druskos kalnai buvo šalia Noriae metalų rūdų kasyklų. O kita tokia vietovė buvo prie Krokuvos, kur Vyslos aukštupyje visai šalia rasta sidabro, vario, geležies ir akmens druskos telkinių. Tačiau daugiausia žaliavų buvo iškasama Egėjo jūros salose. Melos saloje buvo obsidiano, Paros saloje labai gryno balto marmuro, Kytnos saloje vario, Sipnos ir Lauriono salose prie Atikos krantų — sidabro ir švino. Kretos, o vėliau ir Mikėnų turtai aiškiai buvo susiję su tais Egėjo jūros regiono ištekliais ir su jų kaip tarpžemyninių prekybos kelių galutinių punktų vaidmeniu. Jose susikoncentravo tai, kas vadinama tarptautine bronzos amžiaus dvasia.

SALIKORNIJA

Virta salikornija. <...> Salikorniją reikia rinkti liepos ar rugpjūčio mėnesį pajūrio lagūnose atoslūgio metu. Iš karto gerai nuplauti ir geriausia valgyti visai šviežią. Surišti kuokšteliais neliečiant šaknų ir virti nedideliame kiekyje nesūdyto vandens 8–10 minučių. Paskui atrišti ir paduoti į stalą, užpylus išlydytu sviestu. Valgyti ją reikia paėmus kiekvieną stiebelį už šaknies ir atsargiai dantimis nusmaukiant minkštimą nuo sumedėjusios šerdies[1].

Priešistorės laikų maisto seniai nebėra, taigi nelengva tirti, koks jis buvo. Dabartiniai mėginimai atkurti neolito laikų meniu ir valgių gaminimo būdus remiasi šešiais pagrindiniais informacijos šaltiniais. Priešistorės laikų šiukšlynuose archeologai randa daug kaulų, kiaušinių lukštų, vėžiagyvių šarvų likučių. Tose lūšnų dalyse, kur buvo gaminamas valgis, dažnai randama sėklų ir grūdų. Yra išlikę ir žvejybos bei medžioklės įnagių, valgio gaminimo, virimo ir valgymo įrankių. (Buvo paplitę katilai virimui, o kepimo krosnių nebuvo.) Tolimos praeities maisto išteklius galima nustatyti, atmetant vėliau pasirodžiusius dalykus, tarkim, mieles, vynus ar svogūnusi, iš plataus laukinių valgomų augalų bei gyvūnų asortimento. Buvo valgomi ir tokie delikatesai, kurių jau seniai nebėra mūsų virtuvės knygose: kaira, pajūrinė balža, ežiai, buko riešutėliai, dygiosios slyvos. Taip pat daug ko galima sužinoti pagal analogiją su tuo, kas valgoma primityviose ar ikiindustrinėse visuomenėse, kurios nori nenori turi gerai pažinti laukinius augalus, džiovinimo, sūdymo ir konservavimo būdus. Na ir galų gale šiuolaikiniai tyrimo metodai leidžia ištirti net tai, kas rasta išlikusių priešistorės laikų žmonių lavonų pilvuose. Pavyzdžiui, nustatyta, kad žmogus iš Tolundo valgė sėmenis, miežius ir laukinius augalus. **[TOLUNDAS] [VINO]**

Baigiant galima pasakyti, kad problemą, ar įmanoma atkurti autentiškus neolito laikų valgius, geriausia būtų svarstyti kramsnojant salikorniją, skanaujant patiekalą iš *kaulų su čiulpais* ir *virpos*:

Kaulai su èiulpais. Paimti 225 g kaulų su čiulpais, miltų, druskos, paskrudintos duonos. Nugramdyti ir nuplauti kaulus, perpjauti pjūkliuku juos per pusę <...> Iš miltų ir vandens padaryti kietą tešlą ir iškočioti ją. Užlipdyti ta tešla kaulų galus, kad neišbėgtų čiulpai, ir aprišti kaulus miltuotu audeklo gabalu. Sustatyti juos vertikaliai į puodą su verdančiu pasūdytu vandeniu ir lėtai virti apie porą valandų <...> Paskui nurišti audeklą ir nuimti tešlą nuo kaulų galų. Apsukti kiekvieną kaulą popierine servetėle ir paduoti su paskrudinta sausa duona[2].

Sowans (virpa). Paimti 450 g rupių avižinių miltų (dribsnių), 1350 g kvietinių miltų, 9 l vandens. Supilti miltus į akmeninį (ar molio) puodą, įpilti 8 l drungno vandens, išmaišyti ir palikti stovėti 5–8 dienas kol surūgs. Tada nupilti nuo viršaus skaidrų skystį <...> Tai bus gaivinantis gėrimas *swats*. O kas liko puode bus drebučių konsistencijos. Įpilti apie 1 l vandens ligi grietinės konsistencijos. Tada nusunkti pro sūrmaišį ar pro koštuvą, tame skystyje liks visos maistingosios avižinių miltų sudėtinės dalys <...> Norint pagreitinti procesą <...>, galima atsargiai patrinti mediniu šaukštu, o pabaigoje paspaudyti sūrmaišį[3].

Rekonstruoti praeitį – kaip versti poeziją: išversti galima, tačiau vertimas niekada nebus tikslus. Kas užsiima priešistorės laikų valgių receptais, kolonijinių gyvenviečių tyrinėjimu ar Viduramžių muzika, tam reikia lakios vaizduotės ir jis turi vengti dviejų vienodai pavojingų dalykų – primityvaus autentiškumo ir nemokšiškos empatijos, įsijautimo. Ar neolito epochos virėjai iš tikrųjų paduodavo į stalą kaulus su čiulpais, apsukę juos popierinėmis servetėlėmis, ir ar jie nusunkdavo *virpą* pro sūrmaišį? Ir ar būta tų priešistorės rugpjūčių, kada reikėjo rinkti salikorniją?

Pirmieji klasikinio laikotarpio tyrinėtojai, formavę mūsų požiūrį į antikinį pasaulį, apie Kretą ir Mikėnus nieko nežinojo. Tačiau dabar vieningai manoma, kad Mino kultūra Kretoje ir Mikėnų kultūra žemyninėje Graikijos dalyje buvo dvi paralelinės pirmosios Europos civilizacijos viršūnės. Nuo pat tos dienos, kai Schliemannas viename iš karališkųjų šachtinių kapų Mikėnuose surado auksinę pomirtinę kaukę ir atsiuntė klaidingą telegramą „Šiandien pažvelgiau į Agamemnono veidą", tapo aišku, kad jis aptiko kažką daug reikšmingesnio už dar vieną turtingą priešistorinio laikotarpio kapą. [GROBIS] Kretos vietovėse, kur kadaise stovėjo rūmai — Knose, Peste ir Malijoje, bei pačios Graikijos vietovėse — Mikėnuose, Tyrinse ir Pylose — rasta daug įrodymų apie labiau išplėtotą meną, religiją, technologiją ir socialinę organizaciją negu buvo žinoma iki tol. Mino kultūros aukso amžius, vadinamasis rūmų periodas, prasidėjo apie 1900 m. pr. Kr., o karingesniuose Mikėnuose, kurių tvirtovės kontroliavo Argo lygumą ir Korinto įlanką, — trim ar keturiais šimtais metų vėliau. Kartu su Troja, kontroliavusia Dardanelus, Kretos ir Mikėnų gyventojai ištraukė Europos istoriją iš beveidės archeologijos glėbio. [THRONOS]

Vėlyvajame bronzos amžiuje centrinėje Europoje išplito „urnų kultūra". Jai būdingi kapai, kur kremuoti mirusiųjų likučiai buvo laidojami urnose kartu su įvairiais prašmatniais reikmenimis. Svarbios bronzos amžiaus kapavietės aptiktos prie Terramare'o (Italijoje), El Argaro (Ispanijoje), Leubingeno, Buchau, Adlerbergo (Vokietijoje), Unetice prie Prahos (Čekija) ir Otomani (Rumunijoje) vietovių.

Paskutiniajame antrojo tūkstantmečio ketvirtyje, apie 1200 m. pr. Kr., bronzos amžiaus Europa patyrė nepaaiškinamą nuosmukį, nuo kurio ji jau niekada nebeatsigavo. Archeologai kalba apie „sistemos suirimą". Prekybiniai ryšiai nutrūko, gyventojai paliko miestus, politinės struktūros suiro, užplūdo atėjūnų bangos. Kreta, vos atlaikiusi keletą baisių gamtinių katastrofų, pateko Mikėnų graikų valdžion, kol patys Mikėnai irgi buvo sugriauti. Per vieną šimtmetį daug žymių centrų nugrimzdo į užmarštį. Egėjo jūros regioną nukariavo gentys iš žemyno gilumos. Žlugo hetitų imperija Mažojoje Azijoje, o patį Egiptą apsupo neaiškios kilmės „jūrų žmonės". Urnų kultūros žmonės išsilaikė Centrinėje Europoje; tai buvo ilgas pasyvios jų egzistencijos laikotarpis, pasibaigęs čia pasirodžius keltams. Graikija nugrimzdo į savo archajiškuosius „viduramžius" — niūrų laikotarpį, skiriantį legendinę Trojos karų erą nuo vėlesniųjų miestų-valstybių rašytinės istorijos.

THRONOS

Knoso rūmų Kretoje sostas vadinamas „seniausia Europos kėde" . Tai nepanašu į tiesą. Nekelia abejonių tik tai, kad krėslai su aukštomis atkaltėmis ir ranktūriais senovėje buvo naudojami tik apeigoms. Jie leisdavo valdovams ir aukštiesiems žyniams atsipalaiduoti, užimti orią padėtį, atsidurti aukščiau už kitus, stovinčius prie jų kojų. Nuo karaliaus sosto ši krėslo, kaip valdžios simbolio, sąvoka perėjo ir į vyskupų *kathedra* arba sostą ir į profesorių katedras.

Sėdėti skirti kasdieninio naudojimo baldai yra labai nesenas europiečių išradimas. Pirmykščiai žmonės, kai nestovėjo, tai sėdėjo, tupėjo ar gulėjo tiesiai ant grindų. Daugelis Azijos tautų, įskaitant ir japonus, dar ir dabar linkę taip daryti. Senovės graikai ir romėnai mėgdavo pusiau gulomis drybsoti lovose. Viduramžiais sėdėta ant grubiai ištašytų suolų. Krėslai pavieniams žmonėms pirmiausia pradėti naudoti vienuolių celėse, tikriausiai kad lengviau būtų skaityti. Įprastiniu namų apyvokos inventorium jie tapo tik XVI amžiuje, o meniški jų egzemplioriai pasirodė tik XVIII amžiuje. Juos plačiau naudoti mokyklose, įstaigose ir darbo vietose pradėta tik XIX amžiaus pabaigoje.

Deja, kėdės su plokščiomis sėdynėmis neatitinka žmogaus anatomijos reikalavimų. Priešingai nei jojimo balnai, kai didelę dalį raitelio svorio perima balnakilpės ir nepažeidžiamas natūralus stuburo išlinkimas, sėdint ant kėdės šlaunys ir liemuo sudaro statų kampą ir pažeidžiama natūrali skeleto pusiausvyra – nenormaliai apkraunamas nejudantis dubuo, klubų sąnariai ir strėnų sritis. Todėl chroniški juosmens skausmai yra vienas iš daugelio tų šiuolaikinės pažangos blogybių, dėl kurių esame kalti mes patys[1].

Geležies amžius priartino priešistorę prie tų laikų, apie kuriuos jau esama sistemingų istorinių šaltinių. Manoma, kad apdirbti geležį pirmieji pradėjo hetitai Mažojoje Azijoje. Durklas geležine geležte ir auksine rankena, rastas kasinėjant karalių kapus Alakos Hujuko vietovėje, galėjo būti pagamintas trečiojo tūkstantmečio pr. Kr. pabaigoje. Iš ten geležis pirmiausia pasiekė Egiptą apie 1200 m. pr. Kr., Egėjo jūros regioną apie 1000 m. pr. Kr., ir Dunojaus baseiną apie 750 m. pr. Kr. [TOLUNDAS]

Europos pusiasalio centrinės dalies geležies amžių įprasta dalyti į du vienas po kito ėjusius periodus: Halštato (apie 750—400 m. pr. Kr.) ir Lateno (apie 400—50 m. pr. Kr.). Halštatas, vietovė Šalckamerguto kalnuose, pirmą kartą buvo tyrinėjamas 1846 m.; jo vardu pavadintas periodas ir kultūra, kurioje senesniosios urnų kultūros tradicijos susimaišė su naujomis iš Rytų einančiomis įtakomis. Lateno, vietovė prie Noišatelio ežero Šveicarijoje, buvo aptikta 1858 m.; jos vardu pavadintas antrasis periodas, kai geležies apdirbimas pasiekė labai aukštą lygį. Ilgi dailiai nukalti kardai, su kietos geležies šerdimis ir minkštesnės geležies ašmenimis, kuriuos galima nepaprastai aštriai išgaląsti, buvo karingos bendruomenės, gyvenusios didelėse kalnų tvirtovėse, skiriamasis ženklas. Tie žmonės jau turėjo ratus puodams žiesti, arklių traukiamus vežimaičius, mokėjo kalti monetas

TOLUNDAS

Tolundas yra pelkės netoli Danijos miesto Arhuso pavadinimas. Joje 1950 m. buvo rastas puikiai išlikęs priešistorinių laikų žmogaus kūnas. Jis demonstruojamas Silkeborgo muziejuje. Durpyno tanino rūgštis taip puikiai mumifikavo jį, kad išliko nepaliesti net smulkiausi jo veido bruožai bei vidurių turinys. Kūnas buvo visai nuogas, išskyrus smailą kepurėlę ir perjuostas strėnas. Tas žmogus buvo pasmaugtas virvute, supinta iš odos juostelių – tikriausiai jį taip nužudė ritualiniais tikslais prieš porą tūkstančių metų. Keistas jo likimas gali sukelti užuojautą net mūsų laikais:

Something of his sad freedom	Kažkas iš laisvės tos liūdnos,
As he rode the tumbril	Kurią jis jautė, vežamas žudyt,
Should come to me, driving,	Palies mane, kada už vairo
Saying the names	Kartosiu tuos vardus:
Tollund, Grauballe, Nebelgard,	Tolundas, Grobalis ir Nebelgardas,
Watching the pointing hands	O man kaimiečiai kelią rodys
Of country people,	Su rankom ištiestom:
Not knowing their togue.	Kalbos jų juk nemoku ...
Out there in Jutland	Jutlandijoj gūdžioje, kur senovėj
In the old, man-killing parishes	Žudyti žmonės, aš ir vėlei
I will feel lost,	Pasijusiu tarsi namie –
Unhappy, and home.[1]	Toks vienišas ir nelaimingas

Tačiau Tolundo žmogus nėra vienintelis toks. Po trisdešimties metų panašus radinys aptiktas prie Lindrow Moss vietovės Češyre, Anglijoje. O ypač įdomus lavonas surastas 1991 m. rugsėjo mėn. ledyno nišoje netoli Similaun keteros Otztaler Alpėse Pietų Tirolyje. Pasirodė, kad tai medžiotojo, gyvenusio dar prieš bronzos amžių, lavonas su pilna apranga ir amunicija. Jis buvo 152 cm ūgio, 54,4 kg svorio, maždaug dvidešimties metų amžiaus, mėlynakis, nusiskutęs, su gerai išlikusiomis smegenimis. Jis labai rūpestingai apsirengęs raugintos odos tunika ir blauzdinėmis, su zomšine kepure, pirštinėmis iš beržo žievės, storapadžiais, šienu išklotais batais. Jo oda keturiose vietose buvo ištatuiruota mėlynais genties ženklais, ant kaklo kabojo vėrinys iš 20 vėduokle išdėstytų odinių dirželių ir vieno akmeninio karolio. Jis turėjo tuščią kuprinę su mediniu rėmu, sulūžusį 97,5 cm ilgio lanką, strėlinę ir 14 strėlių su kaulo antgaliais, akmeninį kirvį, apkaustytą grynu variu, trumpą titnaginį peilį ir diržą su titnagais ir kempine. Atrodo, kad jis negyvai sušalo, mėgindamas siaučiant pūgai įveikti perėją. *Rigor mortis* (lavono sustingimas) užfiksavo jo ištiestą ranką, kuria jis stengėsi prisidengti akis. Nustatytoji jo mirties data – 2731 ± 125 m. pr. Kr.

Maždaug po 5000 metų jis atsidūrė ten, kur niekada neketino patekti – Insbruko universiteto šaldymo kameroje.[2]

Priešistorinių laikų lavonai, be abej,o yra vertingas mokslinės informacijos šaltinis. Naujausi „priešistorės patologijos“ laimėjimai leidžia detaliai ištirti lavonų audinius, jų ligas, bakterijas, nustatyti, kuo jie mito. Tačiau negalima pamiršti Piltdovno žmogaus

atvejo. Jo kaulai buvo rasti akmenų skaldykloje Sasekso (Sussex) grafystėje Anglijoje 1908 m. Tais pačiais metais, kai rastas Tolundo žmogus, įrodyta, kad Piltdovno žmogus buvo viena iš tikrai meistriškų klastočių.

ir gaminti labai stilizuotus meno dirbinius, kuriuose savi elementai susiliejo su Viduržemio jūros regiono ir netgi su klajoklių motyvais. Prie Rudzki vietovės Sventokšyžo kalnuose netoli Krokuvos pietų Lenkijoje jie paliko pačių didžiausių priešistorinės Europos geležies liejyklų pėdsakus. Noišatelio periodo žmonės buvo aktyvūs prekiautojai, jų kunigaikščių kapuose randama keltų papuošalų, etruskų vazų, graikų amforų, romėnų dirbinių. Nors kai kas ir prieštarauja, jie dažniausiai identifikuojami su keltais, ta „pirmąja didele tauta į šiaurę nuo Alpių, kurios vardą mes žinome". Be Lateno vietovės, kitos svarbios radimvietės yra Entremontas Provanse, Alesija Burgundijoje ir Vilanova Emilijoje—Romanijoje.

Keltų pasirodymas Europos priešistorės tyrinėtojams sukėlė pačią painiausią problemą — kaip suderinti archeologų nustatytas materialines kultūras su etninėmis ir lingvistinėmis grupėmis, žinomomis iš kitų šaltinių. Dauguma istorikų iš tikrųjų daro prielaidą, kad tie Lateno periodo geležies apdorotojai buvo keltai, kilę iš vietoje susiformavusių ar imigravusių keltų genčių pirmajame tūkstantmetyje pr. Kr., ir kad jie buvo viena ir ta pati grupė, kuri graikų ir romėnų rašytiniuose paminkluose vadinama *Keltoi* arba *Celtae* vardais. Tačiau šiuo metu linkstama manyti, kad keltų kalbų ištakų reikia ieškoti daug seniau, jau neolite[17]. Tik vienas dalykas abejonių nekelia: šiuolaikiniai lingvistiniai tyrimai neabejotinai įrodė, kad keltų kalbos giminingos ne tik lotynų ir graikų, bet ir daugumai šiuolaikinės Europos kalbų. Keltai buvo avangardas tos lingvistinės bendruomenės, kurią galima nustatyti aiškiau negu priešistorinių laikų archeologines bendruomenes. Keltai yra pats indoeuropiečių fenomeno branduolys.

Jau 1786 m. seras Williamas Jonesas, Kalkutoje dirbęs britų teisėjas, padarė epochinį atradimą, kad pagrindinės Europos kalbos labai giminingos pagrindinėms Indijos kalboms. Jonesas įžiūrėjo ryšius tarp klasikinių lotynų bei graikų kalbų ir senojo sanskrito. Vėliau paaiškėjo, kad daugelis šiuolaikinių Indijos kalbų priklauso tai pačiai šeimai, kaip ir jų atitikmenys Europoje — romanų, keltų, germanų, baltų ir slavų kalbų grupės (žr. III priedą, 15).

Tuo metu dar niekas neįsivaizdavo, kaip ta „indoeuropiečių" kalbų šeima galėjo perkeliauti per visą Euraziją, nors buvo daroma prielaida, kad jas galėjo atnešti į Vakarus migruojantys žmonės. Tačiau 1902 m. vokiečių archeologas Gustavas Kossinna susiejo indoeuropiečius su specifiniu virvelinės keramikos kultūros tipu, kuris labai paplitęs šiaurės Vokietijos radimvietėse. Kossinnos išvados rodė, kad „indoeuropiečių tėvynė" geležies amžiuje galėjusi būti šiaurinėje Europoje. Šią mintį toliau plėtojo žymus australų archeologas Vere'as Gordonas Childe'as (1892—1957), kurio apibendrinantis veikalas *The Dawn of European Civilisation* („Europos civilizacijos aušra", 1925) kadaise buvo viena iš įtakingiausių knygų.

Vėliau lietuvių-amerikiečių archeologė Marija Gimbutienė patvirtino, kad indoeuropiečių protėvynės vietą Ukrainos stepėse jis nustatė teisingai, identifikuodama ją su ten paplitusia kurganinių kapų kultūra:

> Vis nauji archeologiniai atradimai efektyviai eliminavo ankstesnes teorijas apie indoeuropiečių tėvynes <...> Atrodo, kad kurganų kultūra liko vienintelė pretendentė į indoeuropiečių protėvynę. Neolito ir chalkolito laikotarpiais nebuvo kitų kultūrų, kurios galėtų atitikti hipotetinę motininę indoeuropiečių kultūrą, atkurtą pagal bendrus įvairioms kalboms žodžius; be to, tuo metu ten nebuvo ir didelių ekspansijų bei nukariavimų, paveikusių visas teritorijas, kuriose ankstyviausieji istoriniai šaltiniai ir kultūros tęstinumas rodo ten gyvenus indoeuropiečių kalbomis kalbėjusius žmones[18].

Svarbu čia yra tai, kad Gordonas Childe'as ir jo pasekėjai kultūros terminą vartojo apibūdinti žmonių grupėms, apibrėžtoms ir materialinių, ir lingvistinių kriterijų. Tačiau gerai pagalvoję nematome rimtų argumentų, kodėl archeologines kultūras reikėtų koreliuoti su lingvistinėmis grupėmis štai tokiu būdu. Taigi iš tikrųjų indoeuropiečių mįslė lieka neįminta. Labai įdomu, kad kalbos dėl nepaliaujamų mutacijų vystosi visai kaip gyvi organizmai. Tad gal taps įmanoma sukoordinuoti kalbų kitimą Europoje su genetiniais kitimais. Lyginant „lingvistinio laikrodžio" pėdsakus su mūsų „molekuliniu laikrodžiu", gal vieną gražią dieną pavyks atskleisti Europos tautų ir jų kalbų kilmės istoriją[19].

Europos vietovardžiai formavosi tūkstančius metų. Tai reikšmingas šaltinis jos praeičiai atskleisti. Upių, kalnų, miestų, provincijų ir šalių pavadinimai dažnai yra prabėgusių amžių reliktai. Onomastikos mokslas gali įsiskverbti giliau už istorinius dokumentus[20]. Visi sutaria, kad vieni iš seniausių ir pastoviausių yra upių pavadinimai. Jie dažnai vieninteliai išlikę ryšiai su senovės tautomis — dabartinių gyventojų protėviais. Suaugdami jie kartais gali užfiksuoti jų pakrantėse gyvenusių žmonių kaitos bangas. Pavyzdžiui, pavadinimas „River Avon" (Avono upė) jungia du sinonimus — vieną anglišką ir kitą, senesnį, velsišką. Penki keltų šakniniai žodžiai, susiję su vandeniu — *afon, dwr, uisge, rhe* ir galbūt *don* — yra labiausiai paplitę upių pavadinimų elementai visoje Europoje. Žinoma, mokslininkai ir čia nepaliaujamai ginčijasi. Tačiau iš geriausiai žinomų kandidatų tam teiginiui patvirtinti galima paminėti Inn ir Yonne, Avignoną prie Rodanus upės („Vandens miestas" prie „sraunios upės"), Eską, Etschą (arba Adigą), Uską ir Dunojų (Danube).

Keltų kilmės vardų gausu nuo Portugalijos iki Lenkijos. Pavyzdžiui, šiuolaikiniam velsiečių kalbos žodžiui *dwr* (vanduo) giminingi tokie pavadinimai kaip Dee, Douro, Dordogne, Derwent (skaidrus vanduo), Durance ir Oder/Odra. *Pen,* reiškiantis „galvą", taigi ir „kalną", matomas tokiuose kalnų pavadinimuose kaip Pennine. Apennine, Pieniny ir Pindus; *ard* (aukštas) — pavadinimuose Arden, Ardennes, Lizard (aukštas iškyšulys) ir Auvergne (*Ar Fearann,* „aukštikalnė"); *dun* (fortas) — pavadinimuose Dunkeld (keltų fortas), Dungannon, London, Verdun, Augustodunnum (Augusto fortas, Autun), Lugdunum (Lionas), Lugodinum (Leidenas), Thun Šveicarijoje ir Tyviec netoli Krokuvos. Visi jie rodo didelį keltų išplitimą. [LLANFAIR] [LUGDUNAS]

Panašiai galima panagrinėti skandinavų, germanų, slavų, net finikiečių ir arabų kalbų šaknų paplitimą. *Etna* yra labai vykęs finikietiškas pavadinimas — mat jis reiškia „krosnį". Kitas Sicilijos vietovardis *Marsala* yra paprastas arabiškas pavadinimas, reiškiantis „Dievo uostą". Trajano tiltas per Tacho upę Ispanijoje dabar žinomas *La puente de Alcantara* pavadinimu; o juk *al cantara* arabiškai reiškia tiksliai tą patį, ką lotyniškas žodis *pons.*

Slaviški vietovardžiai išplitę į vakarus daug toliau negu dabar gyvena patys slavai. Pavyzdžiui, šiaurės Vokietijoje daug jų yra prie Hanoverio. Austrijoje tokie pavadinimai kaip *Zwettl* (*svetlyj* — šviesus), *Doebling* (*dub* — ąžuolas), arba *Feistritz* (*Bystrice* — srauni upė) sutinkami nuo Vienos apylinkių ligi Tirolio. Italijoje Friuli provincijoje jie pasitraiko kartu su itališkais pavadinimais.

Miestų ir kaimų pavadinimuose dažnai atsispindi ir jų kilmė. Edinburgas kadaise buvo „Edwino fortas"; Paryžius — Parisii genties miestu; Turinas (Torino) — Taurų (Taurini) miestu; Getingenas (Göttingen) — „Godingų šeimos namais"; Krokuva (Kraków) — gerojo karaliaus Krako buveine. Kiti pavadinimai atspindi tos vietovės požymius ar funkcijas. Lisabona (Lisboa/Lisbon) reiškia „Gerą vietą"; Trondheimas — „Sosto namus"; Miunchenas — „Vienuolių vietą"; Redrutas (Redruth) — „Druidų vietą"; Novgorodas — „Naują miestą". Kartais jie primena senų laikų nelaimes. Ossaia Toskanoje („Kaulų vieta") įsikūrusi Hanibalo pergalės prie Trazimeno 217 m. pr. Kr. vietoje. Pourrieres Provanse anksčiau vadinosi „Campi Putridi" („Dvokiantys laukai"), taip įamžinant teutonų skerdynes, kurias Marijus surengė 102 m. pr. Kr.; Lechfeldas („Lavonų laukas") Bavarijoje yra vengrų pralaimėjimo 955 metais vieta.

Tautų pavadinimuose dažnai matyti tai, ką jos galvojo apie save pačios arba kaip jos atrodė kitiems. Anglosaksų vakariniai keltiškieji kaimynai save vadino kimrais (Cymry), taigi „tėvynainiais", tačiau įsibrovėliai germanai juos pravardžiavo Welsh'ais — „svetimšaliais". Panašiai daro ir flamandai, prancūziškai kalbančius valonus vadinantys Waalsch'ais. Germanų tautos dažnai vadina save Deutsch ar Dutch (tai reiškia „susijęs" arba „panašus"), tačiau slaviškieji jų kaimynai vadina juos „Niemcy" — „nebyliais". Slavai vieni kitus laiko „Slovo" — „bendro žodžio" žmonėmis arba „Serbais" — „giminėmis". Lotynus slavai dažnai vadina tokiais žodžiais kaip „Vlachy, Wallachs" ar „Wlochy" — o tai yra ne kas kita kaip įvairūs žodžio „Welsh" variantai. O žodžiais „Vlach" ir „Wallach" vadinami Balkanų gyventojai linkę vadinti save kitaip — „Romani, Rumeni, Aromani", taigi „romanais".

Šalių ir provincijų pavadinimai dažnai primena tautas, kurios kadaise jas valdė. Keltų šaknis „Gal-", reiškianti „Galų šalį", sutinkama Portugalijos, Galicijos Ispanijoje, Galijos (Gaul), Pays des Galles (Velsas), Kornvalio (Cornwall), Donegalo, Kaledonijos (vėliau pavadintos Škotija), Galloway, Kalė (Calais), Galicijos pietinėje Lenkijoje ir netgi tolimosios Galatijos Mažojoje Azijoje pavadinimuose.

Tačiau vietovių pavadinimai yra be galo nepastovūs. Laikui bėgant jie kinta; jie taip pat įvairuoja priklausomai nuo kalbos ir nuo juos vartojančių žmonių požiūrio. Pavadinimai — jų vartotojų intelektinė nuosavybė ir dėl to yra sukėlę begalę konfliktų. Jie gali tapti propagandos, tendencingų vaidų, griežtos cenzū-

ros, netgi karų objektu. Tiesą sakant, ten, kur yra keli variantai, neįmanoma suvokti, kuris jų teisingas, o kurie neteisingi. Galima tik nurodyti, kuris variantas tinka tuo metu, toje vietoje ar tokiai vartojimo sričiai. Lygiai taip pat ir istorikai, aptardami įvykius, apimančius dideles erdves ar ilgus laikotarpius, dažnai priversti rinktis iš kelių vienodai netinkamų alternatyvų.

Tačiau istorikai visada turi būti jautrūs pavadinimų prasmėms. Pavyzdžiui, labai lengvai galima pamiršti, kad Ispanija, Prancūzija, Anglija, Vokietija, Lenkija ar Rusija yra gan nesenos etiketės, kurias lengva pavartoti anachronistiškai. Juk akivaizdžiai neteisinga kalbėti apie Prancūziją, o ne apie Galiją romėnų laikais ir ne mažiau abejotina vartoti Rusijos pavadinimą, kai dar nebuvo Maskvos valstybės. Rašantieji angliškai nejučia Lamanšą pavadina *English Channel*, pamiršdami, kad Lamanšas („La Manche") yra bent pusiau prancūzų. Lenkai įprastai vietoj „Leipzig" rašo „Lipsk", tuo visiškai nenorėdami pabrėžti Saksonijos lenkiškumo, o kai vokiečiai Gdanską pavadina „Danzigu" ar Vroclavą „Breslau", tai dar nereiškia, kad taip jie nori iškelti Pomeranijos ar Silezijos vokiškumą. Paprasčiausiai pamirštama, kad oficialioji kalba, vietovardžius pateikianti valdančiosios šalies biurokratijai priimtiniausiu pavidalu, ne visada sutampa su gyventojų praktika. Na o visų pirma pamirštama, kad skirtingos tautos turi argumentų skirtingai galvoti apie vietovardžius, ir niekas neturi teisės diktuoti, kokias formas reikėtų vartoti. Kas vienam žmogui yra *Derry*, kitam bus *Londonderry*. Vieno žmogaus *Antwerpen* bus kito žmogaus *Anvers*. Tai, ką vieni vadino *Rytų Galicija* ar *Rytine Mažąja Lenkija*, kitiems buvo Vakarų Ukraina. Dnepras dabar vadinamas *Dnipr*, *Dnepr* arba *Dnieper*, o senovėje jį vadino *Borysthenes*. Tai, ką kiti vadina *Oxford* ar net *Niu-Jin*, mes visada vadinsime tik *Rhydychen*.

„Europos istorija" visada buvo neaiški, neapibrėžta sąvoka. Tiesą sakant, neapibrėžti abu šios sąvokos žodžiai — ir „Europa", ir „istorija". Europa tiesiog galima vadinti tą pusiasalį, kurio žemyninė riba ilgai nebuvo nustatyta; taigi tuo atveju istorikai patys turi nuspręsti, kur pravesti savo tyrinėjimų ribą. Tačiau „europinėmis" galima vadinti ir tautas bei kultūras, susiformavusias Europos pusiasalyje; tokiu atveju istorikams teks susidurti su pasaulinėmis „europinės civilizacijos" problemomis. O žodis „istorija" gali apimti praeitį apskritai arba, skirtingai nei priešistoriniam laikotarpiui, jis gali apsiriboti tik ta praeities dalimi, kuriai yra išlikęs visas šaltinių asortimentas. Nagrinėjant priešistorinį laikotarpį, tenka naudotis mitais, kalba ir visų pirma archeologiniais duomenimis. Istorija siauresniąja prasme naudojasi rašytiniais liudijimais, dokumentais ir visų pirmą ankstesnių istorikų darbais. Ir vienu, ir kitu atveju, nesvarbu, kas istoriką labiau vilioja — priešistorės pabaiga ar istorijos siauresniąja prasme pradžia — jam tenka pradėti nuo ten, kur pasibaigė pagrobtosios Europės kelionė — nuo Kretos salos.

* * *

1628 m. pr. Kr., Knosas, Kreta. Stovėdami ant aukštos terasos šiaurinėje rūmų pusėje, Mino dvariškiai žiūrėjo į jūrą, mirguliuojančią už alyvmedžių ir kiparisų giraičių. Jie — didžiojo žynio-karaliaus tarnai, Kretos talasokratijos, tos pirmosios pasaulyje „jūrų imperijos", ponai. Versdamiesi prekyba, kuriai buvo naudojami

toli plaukiojantys laivai, jie gyveno prabangiai, laikydamiesi ritualų ir administracinės tvarkos. Jų namuose įrengtas vandentiekis ir kanalizacija, sienos papuoštos freskomis, vaizduojančiomis grifus, delfinus ir gėles tviskančiame tamsiai mėlyname ir auksiniame fone. Jų erdvūs kiemai reguliariai virsdavo arenomis ištaigingam sportui su šokinėjančiais buliais. Jų požeminiai sandėliai buvo pilni didžiulių akmeninių indų su grūdais, vynu ir aliejum keturiems tūkstančiams žmonių. Kasdieninė gėrybių apskaita buvo vedama nepriekaištingai, užrašinėjant minkšto molio lentelėse raštu, kuris šimtmečiams bėgant tobulėjo: hieroglifus pakeitė kursyviniai ir linijiniai rašmenys. Jų amatininkai geri juvelyrai, metalo apdirbėjai, puodžiai, fajanso meistrai. Jie taip pasitikėjo savo galia ir klestėjimu, kad nė vieni iš rūmų neturėjo įtvirtinimų.

Religija Mino karalystėje vaidino itin svarbų vaidmenį. Pagrindinis garbinimo objektas tikriausiai buvo didžioji Žemės deivė, vėliau pradėta vadinti Rėja (Rhea), Dzeuso motina. Ji reiškėsi įvairiausiais pavidalais, apsupta daugybės žemesnio rango dievybių. Jos šventyklos buvo kalnų viršūnėse, urvuose arba šventykloms skirtose rūmų dalyse. Išlikusiuose akmeniniuose antspauduose matyti ekstazės apimtų nuogų moterų, apsikabinusių šventuosius akmenis, atvaizdai. Aukojama Jaučiui, kulto apeigos baigdavosi orgijomis. Būta daugybė ritualinių reikmenų, tarkim, altoriniai stalai, indai įžadams, kibirai kraujui ir vaisingumo deivių statulėlės plonomis kaip vapsvų talijomis. Visur pilna simbolių — jaučio ragų ir dviašmenių kirvių (*labrys*), kurie ant ilgų karčių buvo nešami per procesijas. Pavojaus ar nelaimių metu aukodavo ir kūdikius, surengdavo net kanibališkas puotas. (Šiaip ar taip, Rėjos vyras Kronas garsėjo kaip vaikų rijikas; jei ne Rėjos gudrybė, jis, ko gero, būtų sušveitęs ir naujagimį Dzeusą.) Žodžiu, minojinėje kultūroje ritualų vaidmuo buvo labai didelis. Kartu jie buvo ir svarbi tos socialinės rišamosios medžiagos, leidusios tai visuomenei taikiai gyventi ištisus šimtmečius, dalis. Kai kuriems stebėtojams krito į akis požymių, mūsų dabar laikomų vyriškais, nebuvimas vaizduojant vyrus minojinėje kultūroje[21]. Dėl to neišvengiamai kyla klausimas, koks buvo Kretos vaidmuo pereinant nuo primityvaus matriarchato prie patriarchalinės karybos pradžios. (Žr. III priedą, 2, 3.)

Minojinė civilizacija Kretoje klestėjo beveik tūkstantį metų. Knoso kasinėtojo sero Arthuro Ewanso nuomone, galima išskirti devynias skirtingas jos fazes. Kiekvienai būdingas savitas keramikos stilius, pradedant pirmąja ankstyvąja minojine faze ir baigiant trečiąja vėlyvąja minojine faze. Aukščiausias taškas buvo pasiektas apie antrosios vidurinės minojinės fazės vidurį, antrojo tūkstantmečio prieš Kristų antrajame ketvirtyje. Tuo metu, nieko apie tai nenujaučiant minėtiems terasoje stovintiems dvariškiams, jau artinosi pirmoji iš „didžiųjų katastrofų".

Dėl minojinės kultūros laikotarpio Kretos gyventojų etninio identiteto tebevyksta smarkūs ginčai. Senoji prielaida, kad jie buvo helenai, jau nebeatrodo tokia įtikinama. Linijinis A raštas, kuris galėtų atskleisti ankstesnių laikotarpių kalbą, dar neiššifruotas, o linijinis B raštas, kuris, kaip galutinai įrodyta 1952 metais, buvo graikiškas, aiškiai priklauso tik paskutiniajai fazei. Arthuras Ewansas buvo įsitikinęs ne tik didele egiptiečių įtaka Kretai, bet ir Egipto kolonizaci-

5 žemėlapis.
Egėko jūros regionas senovėje:
antrasis tūkstantmetis pr. Kr.

jos galimybe. „Yra pagrindo kelti klausimą, ar tais laikais <...>, kai Nilo slėnyje triumfavo dinastinis elementas, dalis senųjų to krašto gyventojų <...> nepersikėlė į Kretos teritoriją"[22]. Tačiau atrodo, kad antrajame tūkstantmetyje Kretą užplūdo net kelios imigrantų bangos. Salos helenizavimas tikriausiai prasidėjo su viena iš vėlesniųjų bangų, praėjus šiek tiek laiko po „didžiųjų katastrofų".

Yra ir kita galimybė – minojinės kultūros viduriniojo laikotarpio Kretos gyventojai buvo hetitai iš Mažosios Azijos. Hetitai – indoeuropiečiai, kalbėjusie-

ji kanesine kalba. Didelės jų konfederacijos centras buvo dabartinis Hatusas Anatolijoje. *Jie kėlė didžiausią grėsmę ir Mesopotamijai, ir Egiptui. XIV a. pr. Kr. didysis hetitų valdovas Supiluliumašas ar Šubiluliuma (apie 1380–1347 m. pr. Kr.) išplėtė savo valdas ligi pat Jeruzalės. 1269 m. pr. Kr. jie sudarė sąjungą su* Egiptu. (Lentelė su tekstu dviem kalbomis, liudijanti šį įvykį, yra seniausias išlikęs diplomatinis dokumentas, dabar demonstruojamas JTO pastato Niujorke vestibiulyje.) 1256 m. pr. Kr. hetitų karalius Katušilišas III vyko į Egiptą dalyvauti savo dukters vestuvėse su faraonu Ramziu II. Taigi jei hetitų įtaka buvo tokia didelė Viduriniuosiuose Rytuose, tai visiškai įmanomas dalykas, kad ji galėjo siekti ir Kretos salą. Kalbant konkrečiau, jaučio kulto ženklų radimas hetitų centre Čatal Hujuke Anatolijoje rodo daug artimesnį jų ryšį. Tačiau visa tai tik spėlionės.

Pasak vėlesnės graikų legendos, Kretoje gimė ne tik Dzeusas, bet ir baisusis Minotauras. Pagrobęs Europę, Dzeusas paprasčiausiai parsigabeno ją į savo namus šioje saloje. Ola Idos kalne ligi šiol rodoma turistams kaip Dzeuso gimimo vieta. Na o Minotauras buvo kiek keistesnės aistros padarinys. Anot legendos, karaliaus Mino žmona Pasifajė įsimylėjo jūrų dievo Poseidono dovanotą jautį, skirtą paaukoti dievams. Padedant Knoso architektui Dedalui, jai pavyko pasantykiauti su juo. Dedalas sumeistravo tuščiavidurę medinę karvę, į kurią įlindusi narsioji karalienė užėmė atitinkamą pozą. Šis *rendez-vous* baigėsi tuo, kad ji pagimdė siaubingąjį Minotaurą – pusiau žmogų, pusiau jautį, *l'infamia di Creti.* O Dedalui vėliau buvo liepta pastatyti labirintą jam laikyti.

Įtampa išaugo, kai į Knosą atvyko Tesėjas, Atėnų didvyris. Karštą Tesėjo troškimą užmušti Minotaurą galima paaiškinti tuo, kad ir jo motina kadaise flirtavo su jaučiu. Kad ir kaip ten būtų, prisidėjęs prie septynių vaikinų ir septynių merginų – Atėnų duoklės Kretai – jis pasiekė Knosą. Pasinaudodamas Pasifajės dukters Ariadnės dovanotu siūlų kamuoliu, Tesėjas sugebėjo nepasiklysti labirinte, užmušti Minotaurą ir pabėgti. Kartu su Ariadne jis pasiekė Naksos (Naxos) salą, kur ją paliko. Paskui padarė dar vieną apgailėtiną klaidą – artindamasis prie Atėnų pamiršo duoti sutartą pergalės ženklą – juodas bures pakeisti baltomis. Apimtas nevilties jo tėvas Egėjas šoko į jūrą, kuri nuo tada vadinasi jo vardu. Visos tos legendos aiškiai atsirado tuo metu, kai Kreta buvo galinga valstybė, o sausumoje įsikūrusios graikų bendruomenės – tik priklausomi nuo jos duoklininkai.

Pasak legendos, Dedalas atliko ir pirmąjį skrydį žmonijos istorijoje. Kadangi Minas neleido jam išvykti iš Kretos, Dedalas iš vaško ir plunksnų pasidarė dvi poras sparnų ir kartu su sūnumi Ikaru pakilo į orą nuo Ido kalno šlaito. Ikaras per daug prisiartino prie saulės ir išsilydžius jo sparnų vaškui, įkrito į jūrą ir nuskendo, o Dedalas skrido toliau, kol pasiekė žemyną, taip sėkmingai pabėgdamas. „Tai kas, kad Minas valdė viską, – rašė Ovidijus, – oras buvo ne jo" *(Omnia possideat, non possidet aera Minos).*

Ido kalnas iškilęs 2434 m virš jūros ir nesunkiai galima įsivaizduoti, kaip terminės srovės pakelia tuos du sparnuotuosius žmones į tokį aukštį, iš kurio žemai po jais kaip ant delno matyti visa Egėjo jūros civilizacija. Pačios Kretos, tos kal-

nuotos maždaug 200 km ilgio žemės juostos pietinė pusė buvo nukreipta į Afrikos krantus, o šiaurinė – į Egėjo jūros platybes. Jos įtakos sfera siekė Siciliją vakaruose ir Kiprą rytuose. Į šiaurės vakarus nuo Kretos buvo Peloponesas, kur viešpatavo Mikėnų miestas su jo šachtiniais karalių kapais ir Liūtų vartais. Į šiaurės rytus, Mažosios Azijos kampe, stovėjo senasis Trojos miestas. O centre buvo išsibarsčiusios Cikladų salos – pirmosios Kretos kolonijos. Pati artimiausia iš jų – Teros sala. Jos tobulas kūgis stiebėsi į dangų it juodas deimantas tamsiai mėlynoje jūroje.

Vargu ar minojinio laikotarpio Kretos gyventojai daug žinojo apie tas šalis ir žmones, kurių nepasiekdavo jų laivai. Be abejo, jie žinojo Šiaurės Afriką, o ypač Egiptą, su kuriuo prekiavo: Kretos pasiuntiniai pavaizduoti Tėbų šventyklos sienose. Knoso klestėjimas antrojoje vėlyvojoje minojinėje fazėje sutapo su laikotarpiu, kai baigiantis XVIII dinastijai faraoną Amenchotepą IV pakeitė Tutanchamonas. Kretos gyventojai žinojo ir Levanto miestus Sidoną, Tyrą ir Jerichą, kurie jau tada buvo seni, o per juos – ir Artimųjų Rytų šalis. Septynioliktajame amžiuje pr. Kr. žydai vis dar buvo Egipto nelaisvėje. Arijai neseniai iš Persijos patraukė į Indiją. Įstatymų leidėjo Hamurabio suvienyti babiloniečiai valdė Tarpupį. Hamurabio kodeksas, paremtas principu „akis už akį, dantis už dantį" buvo to meto civilizacijos viršūnė. Asirai neseniai buvo tapę Babilonijos vasalais. Hetitai, sukūrę stipriausią valstybę vakarų Azijoje, pradėjo skverbtis į Palestiną. (žr. III priedą, 2).

Galimas dalykas, kad minojiniu laikotarpiu Kreta palaikė santykius su iki lotynų Italijoje gyvenusiais žmonėmis. Niekas netrukdė jų laivams plaukti į vakarinę Viduržemio jūros dalį. Maltoje ir Pietų Ispanijoje jie galėjo sutikti varpo pavidalo taurių kultūros žmonių ir megalitų statytojų; nuplaukdavo ir į Juodąją jūrą, kur tikriausiai užmezgė ryšius su Tripolės kultūros žmonėmis. Pastarieji, ko gero, tarpininkavo paskutiniojoje (pietinėje) prekybinių kelių, ėjusių nuo žemyno gilumoje dominavusių Uneticės ir Tumulo kultūrų žmonių, atšakoje. Svarbiausia prekė buvo varis, kurio pagrindinis šaltinis – dolomitų kasyklos Karpatuose.

O kas buvo toliau už minėtąsias sritis – tą nuo minojinio laikotarpio Kretos gyventojų dengė nežinomybės skraistė. Kai jie jau mėgavosi bronzos amžiumi, šalys į šiaurę nuo jų vis dar tebegyveno paskutiniąsias neolito stadijas. Be jokios abejonės, jau buvo prasidėjęs indoeuropiečių žygis į vakarus. Jis kartais siejamas su vyrų dominuojamos karių kultūros atėjimu; ji uždėjo jungą savo taikiems pirmtakams ir savo pačių moterims. Keltų avangardas jau pasirodė centrinėje Europoje. Germanų, baltų ir slavų gentys buvo dar kažkur užnugaryje. Pirmieji traperiai iš šiaurės ir pirkliai iš už „frontyro" jau pasirodė Egėjo jūros regione. Kretą pasiekė gintaras ir nefritas.

Teros (Santorino) sprogimas buvo vienas iš didžiausių Europos priešistorės įvykių. Lemtingas Žemės plutos įtrūkimas, panašus į Krakatau ugnikalnio išsiveržimą naujaisiais laikais, ir 30 kubinių kilometrų uolienų, ugnies ir sieros išlėkė į dvidešimties kilometrų aukštį, į stratosferą. Būdami tik už pusantro šimto kilometrų, Knoso gyventojai negalėjo nematyti kylančios vėduoklės su žaibais, o paskui ir įkaitusių pelenų stulpo. Po devynių minučių juos pasiekė dundėjimas,

griaudėjimas, dunksėjimas. Jie turėjo matyti, kaip jūra atsitraukia, užpildydama atsivėrusį plyšį jos dugne, o paskui sugrįžta galinga potvynio banga, užliejusia Kretos pakrantę trisdešimties metrų sūraus vandens sluoksniu.

Aukštai virš Knoso, šiauriniuose Jukto kalno šlaituose kalnų šventyklos žyniai ruošėsi aukoti dievams žmonių auką — to reikalavo tos nelaimės mastai. Šį kartą įprastinių aukų — vaisių, sėklų, vyno ar net paties gražiausio jaučio jau nebepakako. Tamsioje šventovės centrinėje salėje vienas žmogus ruošė indą kraujui, papuoštą balto jaučio bareljefu. Vakarinio kambario gilumoje kniūbsčia gulėjo jauna moteris praskėstomis kojomis. Ant žemo stalo gulėjo vyras surištomis kojomis; ant krūtinės buvo padėtas bronzinis peilis su išgraviruota šerno galva. Šalia jo stovėjo galingo sudėjimo žynys, užsimovęs ant piršto brangų geležinį žiedą su antspaudu iš agato, vaizduojančiu valtimi plaukiantį dievą, pasistumiantį kartimi. Tačiau Teros išsiveržimo sukeltas žemės drebėjimas aplenkė juos. Šventyklos stogas įgriuvo. Auka dievams taip ir nebuvo paaukota. Šių apeigų dalyvių kūnai liko ten, kur ir buvo — juos surado tik po pusketvirto tūkstančio metų[23].

Teros išsiveržimo data buvo nustatyta dendrochronologijos metodu. 1628 m. pr. Kr. net labai toli nuo čia augusių medžių — Kalifornijos pušų ir Airijos pelkėse rastų ąžuolų — rievės rodo apie jų augimo sulėtėjimą. Matyt, visame Šiaurės pusrutulyje smarkiai nukrito temperatūros, tikriausiai dėl aukštai atmosferoje plaukiojančių vulkaninių pelenų ekranuojančio poveikio. Kad 1645 ± 20 m. pr. Kr. laikotarpiu įvyko pasaulinio masto nelaimė, patvirtina ir sieros junginių pėdsakai atitinkamuose Grenlandijos ledynų sluoksniuose. Neseniai pačioje Teroje atlikti radiokarboniniai datavimai taip pat rodo, kad išsiveržimas įvyko visu šimtmečiu anksčiau negu 1500 m. pr. Kr., kaip buvo manyta iš pradžių. Nors dar ne visos mokslininkų abejonės išsisklaidė, tačiau 1628 m. pr. Kr. aiškiai laikytini „geriausia moksline hipoteze"[24].

Knoso rūmai išvengė likimo, vėliau ištikusio Pompėją ir Herkulanumą. Išsiveržimo dieną pūtė vakarų vėjas ir daugiausia pelenų iškrito Mažosios Azijos pakrantėje. Tačiau Knosą vis tiek sukrėtė žemės drebėjimas, išgriovęs sienas ir kolonas; reikia manyti, kad Kretai gyvybiškai svarbus jos laivynas nukentėjo labai smarkiai, o gal net buvo visiškai sunaikintas. Per kelias valandas Teros kūgis pavirto smilkstančiu juodo bazalto uolų žiedu, supančiu klaikią sieringą lagūną. Kaip juodos uolos strampas tos lagūnos viduryje, taip Kreta buvo palikta likimo valiai išsprogdintos imperijos centre.

Archeologiniai sluoksniai rytinėje Kretos dalyje rodo, kad tam tikras laiko tarpas aiškiai skiria Teros išsiveržimą nuo vėlesnės, lig šiol dar neišaiškintos katastrofos, sugriovusios Knoso rūmus, o juose buvusios molinės lentelės nuo ugnies sukepė taip smarkiai, kad išliko iki šių dienų ir galima perskaityti, kas jose užrašyta. Tera Knoso nesugriovė, kaip anksčiau buvo manoma. Tačiau ji tikrai sudavė pirmą iš smūgių, reiškusių minojinės civilizacijos pabaigą. Materialiniai sugriovimai ir žmonių aukos turėjo būti didžiuliai, o prekybos suardymas — paralyžiuojantis. Susilpnėjusi Kreta nepajėgė atsispirti dorėnų kariams ir per kurį laiką buvo visiškai helenizuota.

Šitokia tragiška pirmosios Europos civilizacijos baigtis neišvengiamai sukelia minčių apie civilizacijų iškilimą ir žlugimą apskritai. Ar po minojinės civilizacijos žlugimo išlikę žmonės galėjo kaltinti dėl tų nelaimių save pačius. Verta pasvarstyti, ar katastrofų teorija, taikoma įvairiose tiksliųjų mokslų srityse, gali būti taikoma ir žmonių istorijos dėsningumams. Peršasi mintis, ar matematinė chaoso teorija negalėtų paaiškinti, kodėl ilgus, ramius augimo ir raidos periodus staiga pertraukia sumaišties ir netvarkos laikotarpiai. Ar galima įsivaizduoti, kad Teros išsiveržimą sukėlė kažkokios priešistorinių laikų peteliškės sparnelių plasnojimas?

Archeologai ir priešistorės tyrinėtojai įpratę manipuliuoti ilgais laiko tarpais. Jiems priešistorinės bronzos amžiaus civilizacijos, kurios pasibaigė Knoso ir Mikėnų žlugimu, — tik pirmasis iš trijų didelių Europos civilizacijos ciklų. Antrasis ciklas sutampąs su Graikijos ir Romos klasikiniu pasauliu, trečiasis, prasidėjęs „sistemų žlugimu" Romos imperijos egzistavimo pabaigoje, — su šiuolaikinės Europos kilimu. Jis tebesitęsia.

Nuo Knoso sugriovimo praėjo daugiau nei 3500 metų. Per tą laiką Europos veidas keitėsi daug kartų. Graikija pratęsė Kretos šlovę, Roma susikūrė ant graikiškojo pamato, o „Europa" — ant Romos likučių. Audringa jaunystė, pasitikintis savimi brandos amžius ir bejėgiška senatvė — štai tie etapai, kurie, atrodo, užkoduoti politinių ir kultūrinių bendruomenių istorijoje, — kaip ir atskirų žmonių gyvenimuose. Europoje netrūksta Kretos likimo analogų — valstybių ir tautų, kurios kadaise buvo stiprios, o dabar silpnos. Ir pati Europa, kadaise tokia stipri, dabar susilpnėjo. Branduolinis sprogimas Černobylyje 1986 m. balandžio mėnesį perspėjo žmones apie viso žemyno katastrofos, savo mastais prilygstančios Teros išsiveržimui, galimybę, o staigus Rytų Europos tautų išsivadavimas 1989 metais įkvėpė tvirtesnės taikos ir vienybės vilčių. Trečiojo Europos istorijos ciklo pabaigos stebėtojai nerimauja, ar jų likimas nebus galutinis nuosmukis, kokių nors naujųjų barbarų įsiveržimas, o gal ir katastrofiški sugriovimai. O gal jiems kaip tik lemta išvysti Europos istorijos ciklo paskutiniąją auksinę vasarą.

II

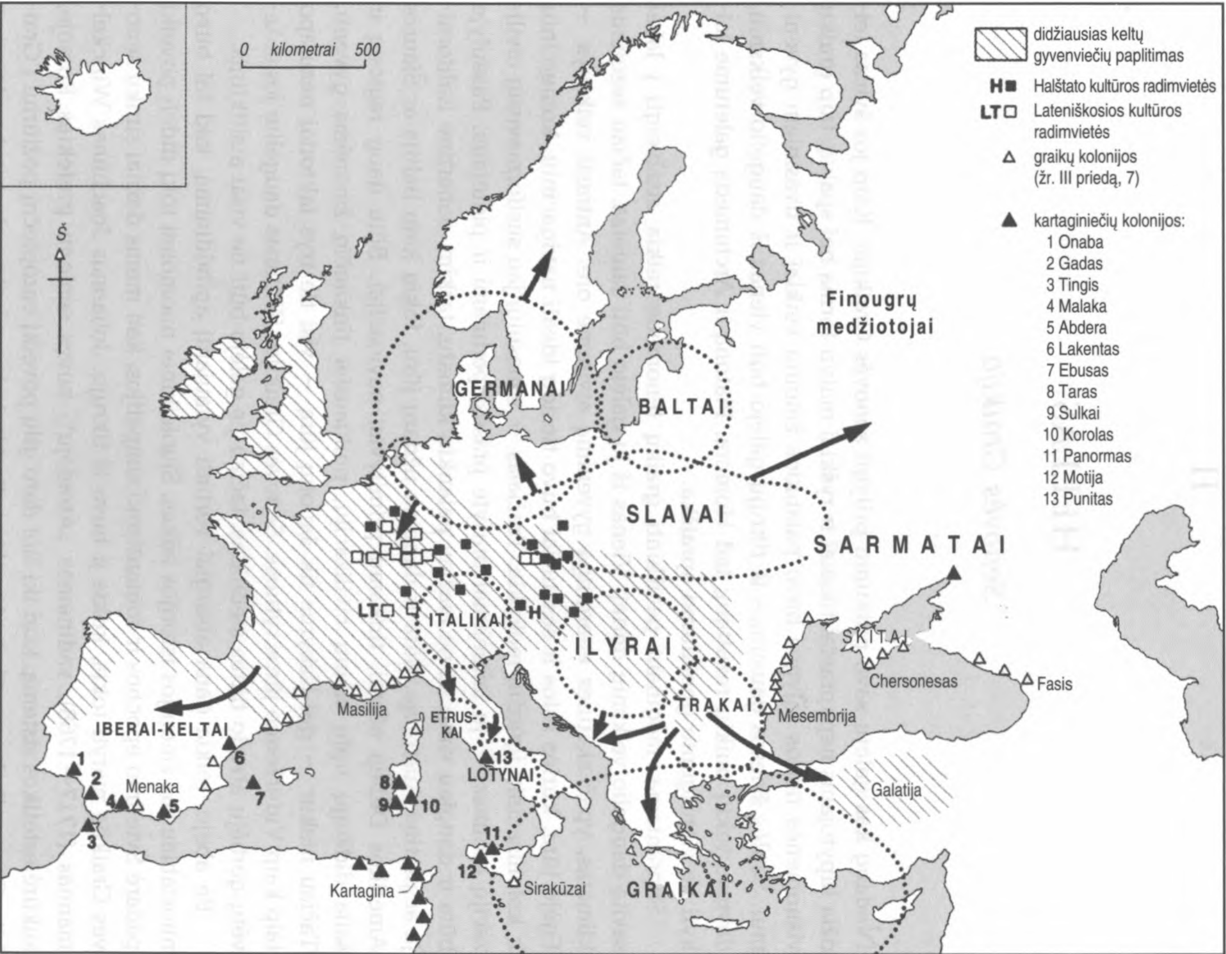
HELLAS

Senovės Graikija

Nedaug kas galėtų savo puikumu prilygti senovės Graikijai. Kaip jos šviesa leidžia tapytojams nepaprastai tiksliai ir ryškiai matyti formą bei spalvą, taip graikų visuomenės raidos sąlygos buvo palankios žmonių veiklai ir dvasiniam gyvenimui. Saulės šviesos gausumas iš tikrųjų galėjo būti vienas iš daugelio veiksnių, davusių tokių puikių rezultatų; tad Homerą, Platoną ir Archimedą galėtume laikyti ne vien įgimto genialumo apraiška.

Suprantama, mėginant paaiškinti graikų fenomeną reikia atsižvelgti į labai savitą daugelio veiksnių derinį. Vienas iš jų galėjo būti saulėtas, tačiau sezoninis klimatas, ypač skatinęs energingą gyvenimą atvirame ore. Antrasis veiksnys — Egėjo jūra, kurios salos ir sąsiauriai buvo tiesiog ideali navigacinių, komercinių ir kolonizacinių įgūdžių mokykla. Trečiasis — senesnių, jau susiformavusių civilizacijų artumas — jų laimėjimai prašyte prašėsi perimami ir plėtojami. Pasaulyje būta ir daugiau vietų su ne mažiau palankiu klimatu, tarkim, dabartinė Kalifornija ar pietinė Australija. Būta ir daugiau uždarų jūrų, tokių kaip Baltija ar Šiaurės Amerikos Didieji ežerai, tinkamų primityviai navigacijai. Būta daug regionų ir šalia didžiųjų upių slėnių civilizacijų, puikiausiai tinkančių žmonėms gyventi. Tačiau niekur — gal išskyrus tik Japonų jūrą — visi tie trys faktoriai nesutapo taip kaip Viduržemio jūros rytuose. Senovės Graikijos iškilimas daugeliui jos sužavėtų gerbėjų atrodo tikras stebuklas, tačiau jis galėjo būti ne visai atsitiktinis.

Be abejo, reikia gana atsargiai vertinti vyraujantį apibūdinimą, kad tai buvo nuostabiausias žmonijos istorijos laikas. Šiuolaikinei nuomonei tokį didelį poveikį padarė Švietimo epochos ir romantizmo simpatijos, kad mums dažnai sunku senovės Graikiją matyti tokią, kokia ji buvo iš tikrųjų. Johannas Joachimas Winckelmannas (1717—1768), vadinamas „Atradėju", buvęs senienų prefektas Romoje, sukūrė estetikos sistemą, kuri iki šiol daro gilų poveikį europiečių požiūriui į Graikiją. Savo veikaluose „Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke" („Mintys apie graikų veikalų pamėgdžiojimą", 1755) ir „Geschichte der Kunst des Altertums" („Senovės meno istorija", 1764) jis rašė apie „kilnų paprastumą ir švelnų didingumą" bei „tobulus meno dėsnius", kurie tariamai persunkė viską, kas tik yra graikų.[1] Graikų meno moto buvo „Nieko nereikalingo" arba „Saikingumas visur". Dabar galima įtarti, kad daugelis klasikos tyrinėtojų primetė interpretacijas, kurios, daugiau negu jie patys manė, yra paveiktos Winckelmanno laikų racionalizmo ir santūrumo. Buvo nemadinga iškelti iracionalius graikų gyvenimo

6 žemėlapis.
Priešistorinė Europa.

elementus ar ryškų *joie de vivre* (gyvenimo džiaugsmą). Žavėdamiesi helenizmu XIX amžiaus romantikai turėjo prioritetus. Pirmasis juos išreiškė Johnas Keatsas savo „Odėje graikų vazai" („Ode on a Grecian Urn"):

O Attic shape! fair attitude! with brede
of marble men and maidens overwrought,
With forest branches and the trodden weed:
Thou silent form! dost tease us out of thought
As does eternity. Cold Pastoral!
When old age shall this generation waste,
Thou shalt remain, in midst of other woe
Then ours, a friend to man, to whom thou say'st,
„Beauty is truth, truth beauty, — that is all
Ye know on earth, and all ye need to know".

(Vaza grakščioji antikos laikų:
Jaunimas šoka, šėlsta ir kvailioja
Tarp medžių lapų, žydinčių gėlių ...
Į amžinybę tu mane vilioji
O pastorale marmuro šalta!
Ateis diena, ir mus kiti pakeis,
Kitus tada varguos žavėt tau teks —
Ne mus. Paguosk juos žodžiais paprastais:
„Tiesoje grožis, grožyje tiesa.
Ars longa, vita brevis". To pakaks.)

O štai kaip entuziastingai atsiliepė apie senovės Graikiją Shelley's lyrinėje dramoje „Hellas" („Helada"):

The world's great age begins anew,
The golden years return,
The earth doth like a snake renew
Her winter weeds outworn.
Heaven smiles, and faiths and empires gleam
Like wrecks of a dissolving dream.

(Pasaulis vėl laimingas bus —
Visi vargai pražus.
Kaip išnarą žaltys senus
Jis meta drabužius.
Migla jau sklaidos, dings greit amžinai
Religijų vaidai, imperijos, karai.)

Tačiau visus pranoko jaunasis lordas Byronas, eilėraštyje „Graikijos salos" („The Isles of Greece"), paskyręs jai tokius žodžius:

Place me on Sunium's marbled steep
Where nothing save the wawes and I
May hear our mutual murmurs sweep.
There, swan-like, let me sing and die.[2]

(Ant Suniumo kranto uolėto
Aš prašau – paguldykit mane:
Ošimo bangų palydėtas
Atsisveikinsiu gulbės giesme.)

Romantikai rašė apie Graikiją žavingai ir genialiai; tad nieko nuostabaus, kad jie gali ir mus „vilioti į amžinybę", o tada net žymiausi kritikai neapdrausti nuo pavojaus prarasti kritinius sugebėjimus. Štai vienas iš jų rašo apie graikų literatūrą, kad „jos forma tokia puiki, o turinys taip prikausto dėmesį, jog jų veikalai dažnai laikomi tobulybės etalonais". Kitas antrina jam kalbėdamas apie archeologinių kasinėjimų džiaugsmus: „bet kurioje graikų pasaulio klasikinėje ar postklasikinėje vietovėje <...> visi randami daiktai yra nuostabūs". Trečias tvirtino, kad „senovės Graikijos dvasia <...> taip pagyvino visuotinę dvasią, kad ji veržiasi net iš uolų ir miškų, sraunių upių ir gūdžiausių užkampių". Galbūt mūsų dienų žmonės labai ilgisi tų laikų, kai pasaulis buvo jaunas, arba juos veda apgaulingas noras įrodyti senovinės Graikijos unikalumą. O gal gėrėdamiesi išlikusiais šedevrais jie pamiršta tas atliekas, kurios nesulaukė mūsų dienų. „Buvo galima daug išmokti vien tik vaikštinėjant po to nuostabaus miesto gatves, – rašė populiarus Atėnų istorikas, – melstis jo nuostabiose šventyklose, plaukioti po Viduržemio jūrą jo laivais"[3].

Kas norės, tas, be abejo, ras ir neigiamų aspektų. Tie kilnieji graikai, kuriais taip gėrimasi, buvo apsupti „degraduojančių prietarų, nenatūralių ydų, jie aukojo dievams žmones, turėjo vergų".[4] Daugelis tyrinėtojų lygina jos ankstyvojo laikotarpio išminties kupiną energiją su vėlesniųjų šimtmečių dekadansu, nuosmukiu. Tačiau tai esmės nekeičia. Kai senovės Graikijos civilizacija pirmą kartą išėjo į istorijos areną, jos ryšiai su senesniais Egipto ir Mesopotamijos pasauliais buvo menki. [JUODOJI ATĖNĖ] [KADMAS] [EPAS] Tačiau per tris ar keturis šimtus metų ji pasiekė kvapą užimančių laimėjimų beveik visose žmonių veiklos srityse. Europos istorijoje nėra kito tokio galingo gyvybinės energijos protrūkio ligi pat Renesanso laikų. Juk Graikija iškilo ne pamažu ir nuosekliai – ji suliepsnojo kaip fakelas.

* * *

Senovės Graikijos politinė istorija truko daugiau nei tūkstantį metų ir ją galima suskirstyti į kelis laikotarpius. Priešistorinis periodas, kuris sukosi apie minojinės ir Mikėnų civilizacijos centrus dvynius, baigėsi XII a. pr. Kr. Paskutinieji šio periodo etapai dideliu mastu sutapo su vadinamuoju „herojiniu periodu", kurio kulminacija buvo Trojos karas ir kurį vėlesnioji graikų literatūra pripildė legendinių Heraklo, Ajakso, Achilo ir Agamemnono vardų. Troja buvo pastatyta Egėjo jūros azijiniame krante, kur, ypač Jonijoje, daug šimtmečių buvo pagrindiniai graikų kolonizacijos centrai. Trojos žlugimo data tradiciškai laikomi 1184 m. pr. Kr. Kasinėjimai parodė, kad istorinis legendų pagrindas daug tvirtesnis negu anksčiau manyta.

Šį periodą pakeitė ilgas „tamsos amžius", apie kurį istorinių ir net archeologinių duomenų išliko labai mažai.

Graikijos miestų-valstybių „aukso amžius" truko nuo VIII iki IV a. pr. Kr. Jį irgi galima suskirstyti į kelis laikotarpius. Archajinis siekia istorinius duomenis apie pirmąją olimpiadą, kurios data tradiciškai laikomi 776 m. pr. Kr. Ją ir sutarta laikyti Graikijos chronologijos pradžia. Vidurinis, šlovingiausias Graikijos istorijos laikotarpis prasidėjo V a. pr. Kr. ir baigėsi 338 m. pr. Kr., kai graikai buvo priversti pasiduoti makedoniečiams. Vėliau, priklausomybės laikais, graikų miestai buvo valdomi svetimšalių — iš pradžių makedoniečių, paskui romėnų. [EKOLOGIJA] [NOMISMA]

Šio aukso amžiaus pagrindiniai konfliktai buvo karai su Persijos imperija, kuri valdant Kirui Didžiajam (558—529 m. pr. Kr.) užėmė rytinę graikų pasaulio dalį, o vėliau — Peloponeso karas (431—404 m. pr. Kr.), kai graikų miestai įsivėlė į brolžudišką tarpusavio karą. Mūšiai, kuriuose besiveržiantys persai buvo sulaikyti ir atblokšti Maratono lygumoje (490 m. pr. Kr.), ties Termopilų perėja ir Salamino įlankoje (480 m. pr. Kr.), įkvėpė nesuskaičiuojamas panegirikas. Ir, priešingai, negarbinga Spartos pergalė prieš Atėnus 404 m. pr. Kr., pasiekta padedant persams, arba negailestingas Tėbų susidorojimas su Sparta susilaukė daug mažiau dėmesio.

Karai su Persija graikams nuolat žadino jų tapatumo jausmą ir tai padėjo išvengti persų valdžios. Laisvoji Helada buvo laikoma „Šlovingaisiais vakarais", „Laisvės šalimi", Grožio ir Išminties tėvyne, o Rytai — vergovės, brutalumo, tamsumo tėvonija. Tuos jausmus Eschilas išreiškė Persijos karalienės lūpomis. Štai scena karališkuosiuose rūmuose Susoje, atėjus žiniai apie jos sūnaus pralaimėjimą prie Salamino:

> Karalienė: Draugai, tai kurgi tie Atėnai — kas man pasakys?
> Choras: Tenai toli, kur saulės gęsta liepsnos.
> Karalienė: Tai juos mano sūnus įveikt ketino?
> Choras: Tada visa Helada paklustų karaliui.
> Karalienė: Nejaugi jų tiek daug ten iš tikrųjų?
> Choras: Pridarė persams jie bėdos ne vieną kartą.
> Karalienė: Kas vadas jų? Ko armija jų klauso?
> Choras: Laisvi jie. Nėr ten nei vergų, nei ponų[5].

Nuomonė, kad Graikija buvo laisvės, o Persija tironijos įsikūnijimas, — nepaprastai subjektyvi. Tačiau kaip tik ji ir padėjo tradicijos, kuri atkakliai siejo „civilizaciją" su „Europa" ir „Vakarais", pagrindą. [BARBARAI]

Makedonijos, helenizuotos šalies į šiaurę nuo Graikijos iškilimas pasiekė apogėjų valdant Pilypui Makedoniečiui (359—336 m. pr. Kr.) ir jo sūnui Aleksandrui Didžiajam (336—323 m. pr. Kr.). Neprilygstamomis karinėmis kampanijomis, kurios pasibaigė tik Aleksandrui Babilone mirus nuo drugio, buvo nukariautos visos plačiosios Persijos valdos ir graikų pasaulis išplėstas net iki Indo upės krantų. Pasak vieno susižavėjusio istoriko, Aleksandras buvo pirmasis žmogus, galėjęs žvelgti į visą tuo metu žinomą pasaulį — *oikoumene* — kaip į vieną šalį. Tačiau kitas žymus anglų istorikas, — Graikijos specialistas, savo veikalo dvyliktojo tomo ir 96-ojo skyriaus pabaigoje teigia, kad „Laisvosios Helados" išnykimą

EKOLOGIJA

Į aplinkos niokojimą graikų valdovai atkreipė dėmesį jau VI a. pr. Kr. pradžioje. Garsus įstatymų leidėjas Solonas pasiūlė uždrausti stačiuose šlaituose dirbti žemę ir taip sustabdyti dirvožemio eroziją; Peisistratas įvedė premijas tiems žemdirbiams, kurie sodino alyvmedžius, kompensuodami miškų nykimą ir per daug intensyvaus ganymo padarinius. Dviem šimtais metų vėliau Platonas taip rašė apie Atikos žemėms padarytą žalą:

Tai, kas liko, palyginti su tuo, kas buvo, yra tarsi ligonio skeletas – visas riebiausias, geriausias dirvožemis išdžiūvo <...>. Tik kalnai, kuriuose nebėra nieko, išskyrus maistą bitėms, o juk dar neseniai ten augo miškai <...> driekėsi neaprėpiamos ganyklos. Negana to – jas kasmet praturtindavo Dzeuso siunčiami lietūs, kurie tada nedingdavo veltui kaip dabar <...>, o dosniai maitindavo šaltinius ir upelius; ligi šiol išliko šventyklos, pastatytos tose vietose, kur anksčiau buvo šaltiniai.[1]

Ekologiniu atžvilgiu „žemdirbystės pradžia buvo fundamentaliausias pasikeitimas žmonijos istorijoje". Jis žinomas kaip „pirmasis perėjimas", nes sukūrė pirmąją dirbtinę aplinką – dirbamos žemės laukus. Europa šiame procese buvo tarsi vėlesnis pagrindinių įvykių, kurie rutuliojosi pietryčių Azijoje, o lygiagrečiai ir Kinijoje bei Vidurio Amerikoje, priedas. Tačiau ji patyrė visus to proceso padarinius – maisto perteklių ir su tuo susijusį demografinio augimo potencialą; hierarchiškai sutvarkytą visuomenę; socialinės prievartos didėjimą darbo ir karybos srityse; miestų, organizuotos prekybos, rašytinės kultūros atsiradimą, na ir ekologines katastrofas.

Tačiau svarbiausia, kad atsirado ypatingas žmonijos ryšio su gamta suvokimas. Judėjiška-krikščioniška tradicija, kuriai buvo lemta įsigalėti Europoje, paveldėta iš „pirmojo perėjimo" laikų. Ji akcentavo žmogaus viršenybę virš kitos kūrinijos:

Veiskitės ir daugėkite, ir pripildykite žemę. Ir jūsų tebijo, ir tegul prieš jus dreba visi žemės gyvuliai ir visi oro paukščiai, ir visa, kas ant žemės juda; visos jūros žuvys atiduotos jūsų rankon. Ir visa, kas juda ir gyva, bus jums maistui, visa aš jums duodu, kaip kad žalią žolę daviau (Pr 9).

Tu padarei jį [žmogų] mažai ką mažesnį už angelus,
garbe ir šlove apvainikavai jį.
Davei jam valdžios ant visų tavo rankų darbų,
visa pavergei po jo kojomis ... (Ps 8)
Dangus yra Viešpaties dangus,
žemę gi jis davė žmonių vaikams. [Ps 113B (115)][2]

Kitaip galvojančius mąstytojus, tarkim, Maimonidą ar šv. Pranciškų, kurie atmetė tokį išnaudotojišką požiūrį, tenka laikyti akivaizdžia mažuma.

Šis požiūris nepasikeitė ir atsiradus pasaulietinei mąstysenai Renesanso ir mokslo revoliucijos laikais (žr. VII skyrių). „Žvelgiant į galutines priežastis būtina pripažinti, – rašė Francis Baconas, – kad žmogų reikia traktuoti kaip pasaulio centrą". Pažanga, įskaitant ir pabaigos neturinčią materialinę pažangą, buvo vienas iš Švietimo epochos idealų. Manyta, kad žmonija gali tobulėti, be kitų dalykų, panaudodama tam ir naująjį

ekonomikos mokslą. Tačiau, žvelgiant tikro ekologo akimis, „ekonomika išaukštino kai kuriuos pačius nepatraukliausius mūsų polinkius: materialinių gėrybių troškimą, lenktyniavimą, rajumą, išdidumą, egoizmą, na ir paprasčiausią gobšumą“[3]. [RINKA]

Žinoma, Švietimo epochos laikais pasaulis jau žengė į „antrojo perėjimo“ erą. Išnaudojimo logika progresavo nuo „gamtos prievartavimo“, t. y. nuo atsinaujinančių botaninių ir zoologinių išteklių, prie neatsinaujinančių jos išteklių, ypač iškasamo kuro, pavyzdžiui, akmens anglies, ar išgaunamos naftos, nežaboto eikvojimo. Šiuo metu Europa tikrai tapo lydere. Pramoninė revoliucija labai padidino žmonių skaičių, urbanizaciją, gerovės lūkesčius, vartojimo mastus, aplinkos teršimą, išseko ir patys ištekliai. Ypač išaugo žmonių galimybės sukelti tokio masto ekologines katastrofas, kokių Solonas ir Platonas negalėjo net įsivaizduoti.

Prisireikė nemažai laiko, kad žmonės pradėtų rimtai žiūrėti į suniokotos aplinkos padarinius. Kai buvęs imperatorius Napoleonas 1821 m. gulėjo mirties patale savo name Longwood House šv. Elenos saloje, jo liga sukėlė daug neaiškumų. Skrodimas parodė, kad mirties priežastis buvo skrandžio vėžys, tačiau kai kūnas 1840 m. buvo atgabentas į Prancūziją perlaidoti, papildomai tiriant aptikta, kad jo plaukų šaknyse esama arseno. Lyg ir pasitvirtino ankstesni įtarimai, kad Napoleonas buvo nužudytas. Pradėta įtarinėti įvairius jo aplinkos žmones kaip galimus nuodytojus, tačiau dar po šimto metų atsirado nauja versija. XIX a. pradžioje arseno junginiai kartais buvo naudojami dažytų audinių spalvų patvarumui padidinti. Detalūs Longwood House tyrimai parodė, kad tuomet dekoruotų kambarių apmušaluose yra stiprių arseno junginių. Ginčai šiuo klausimu tebevyksta ligi šiol. Taigi neatmestina, kad Napoleono mirties priežastis buvo ne žmogžudystė, o aplinkos užteršimas[4].

NOMISMA

Žodį *nomisma,* reiškiantį monetą, vartojo graikai ir romėnai. Angliškas žodis *money* per prancūzišką žodį *monnaie* yra atkeliavęs iš lotynų kalbos žodžio *moneta,* reiškiančio pinigų kalyklą. (Ankstyvojo laikotarpio Romoje pinigų kalykla buvo ant Kapitolijaus kalvos, Junonos Monetos šventykloje.)

Pinigai monetų pavidalu pradėjo cirkuliuoti Egėjo jūros regione VII a. pr. Kr. pradžioje. Pasak Herodoto, pirmoji kalti monetas pradėjo Lidijos karalystė. Vadinamasis *stateris* – dviejų drachmų svorio moneta iš elektrumo (aukso ir sidabro lydinio), kalta Lidijoje ar Jonijoje, – dažnai laikomas seniausia moneta pasaulyje[1]. Neabejotina, kad su pinigų atsiradimų buvo glaudžiai susiję Frigijos karaliai, pradedant legendiniu Midu, nuo kurio prisilietimo viskas virsdavo auksu, ir baigiant Krezu (valdė 561–546 m. pr. Kr.), kurio vardas tapo pasakiškų turtų sinonimu. Jiems priklausė netoli Lidijos sostinės Sardo (Sardis) tekančios Paktolos upės auksingieji smėliai.

Tarp pinigų kalimo pradininkų buvo ir Eginos sala. Jos sidabrinės monetos, pasirodžiusios 670 m. pr. Kr., tikrai buvo pirmosios Europoje. Ant jų pavaizduotas jūrų vėžlys;

jos reiškė ne tik plačiai paplitusios „egininės" svorio ir matų sistemos, bet ir numizmatikos meno apskritai pradžią[2]. Visos vėliau kalamos monetos atkartodavo panašią emblemą: Atėnai – pelėdą ar alyvmedžio šakelę, Korintas – Pegasą, Sirakūzai – Aretuzos nimfą. Gan anksti tapo įprasta ant monetų vaizduoti dievų galvas bei užrašus, identifikuojančius monetą ar valdovus. Monetos su valdovų galvomis įėjo į madą tik helenistiniais laikais, o Romos imperijoje jos jau tapo norma.

Numizmatika – monetų tyrimas – yra viena iš pagalbinių istorijos šakų. Ji užsiima vienais iš patvariausių senųjų laikų reliktų ir yra ypač vertinga archeologinių kasinėjimų sluoksnių amžiui nustatyti. Iš kieto metalo nukaltos monetos labai tiksliai apibūdina laiką ir vietą. Jos kalba ne tik apie materialines sąlygas, bet ir apie tarptautinės prekybos kelius bei kultūrinius kontaktus.

Nuo VII a. pr. Kr. egėjinės monetos pasklido po visą pasaulį. Jos sudarė daugumos monetarinių sistemų ir daugumos prekybinių mainų pagrindą. Teisė kaldinti monetas tapo vienu iš politinio suverenumo požymių. Vien tik iš senovės Graikijos laikų žinoma apie 1500 įvairių monetų. Lidijos *stateris* susilaukė palikuonių Romoje, krikščioniškoje Europoje ir visose šių dienų šalyse. Eginos sidabrinė drachma, kaip ir kai kurios kitos monetos, ėmė cirkuliuoti toli už laiko ir teritorijų, kurioms jos buvo skirtos, ribų. Tiesą sakant, nomismos žavesys pasirodė esąs toks didelis, kad daug kam pradėjo kelti baimę. „Meilė pinigams, – rašė šv. Paulius iš Makedonijos 65 m. po Kr., – yra viso blogio šaltinis". [DOLERIS]

BARBARAI

Visuose vadovėliuose iškeliama karų su persais įtaka „Laisvosios Helados" žmonių suvienijimui ir suvokimui, kad visi jie yra graikai. Ne taip krinta į akis kitas faktas – kad tie karai skatino graikus susikurti savo požiūrį į išorę, į „barbariškąjį" pasaulį. „Išradus helenus", reikėjo išgalvoti ir barbarus; V amžiaus Atėnų pastangos tai padaryti buvo dramatiškos[1].

Atrodo, kad iki Maratono ir Salamino graikai nelabai buvo linkę savo kaimynus laikyti priešais. Seniausioje poezijoje antgamtiniai atėjūnai, tarp jų titanai ir amazonės, dažnai apdainuojami kaip herojai. Homeras Trojos gyventojus nelaikė žemesniais už graikus. Graikų kolonijos Juodosios jūros pakrantėse gyveno iš vaisingo bendradarbiavimo ir mainų su stepių skitais. [CHERSONESAS]

Tačiau V amžiuje graikai tapo dideliais pagyrūnais ir ksenofobais. Etninį faktorių iškėlė Herodotas (g. 484 m. pr. Kr.); vertindamas senesnes civilizacijas, ypač Egipto, jis daug reikšmės skyrė helenų „vienam kraujui" ir bendrai kalbai.

Tačiau efektyviausiai graikų požiūrį į kitus keitė tragedijų autoriai, ypač Eschilas (g. 525 m. pr. Kr.), pats kovojęs prie Maratono. *Persuose* jis sukūrė ilgai išsilaikiusį stereotipą, kai civilizuoti persai vaizduojami kaip pataikūnai, mėgstantys pasigirti, arogantiški, žiaurūs, išlepę, nesilaikantys įstatymų atėjūnai.

Nuo to laiko visus svetimšalius derėjo paniekinamai vadinti barbarais. Niekas negalėjo prilygti išmintingiems, narsiems, galvotiems, mylintiems laisvę graikams. Trakai laikomi neišauklėtais ir melagiais, nors ir makedoniečiai nebuvo *echte hellenisch* (tikrai heleniški). Platono laikais tarp graikų ir visų svetimšalių egzistavo nuolatinis barjeras. Manyta, kad tik graikai turi teisę ir natūralų polinkį valdyti. Atėnuose tiesiog buvo nepriimta lyginti svetimšalių tironų elgesio su tuo, kaip patys atėniečiai elgėsi su jiems pavaldžiomis tautomis.

Senovės graikų „pranašumo kompleksas" neišvengiamai kelia klausimą apie panašias etnocentrines ir ksenofobines idėjas, kurios iškilo Europoje žymiai vėliau. Jas tikrai perėmė romėnai, į jas reikia atsižvelgti svarstant įvairius „Vakarų civilizacijos" nešėjus, kurie, kaip ir romėnai, jautėsi tokie giminingi senovės graikams. Jos, be abejo, susijusios ir su tuo pasipiktinimu, kai atakos prieš „Vakarų civilizaciją" susijungia su savotiška klasikos revizionizmo atmaina. [JUODOJI ATĖNĖ] Kai kurie tyrinėtojai mano, kad tos išvados, kurias senovės graikai padarė susidūrę su kaimyninių tautų savitumu, perėjo į europiečių tradiciją:

Kaip tik iš to susidūrimo ir išplaukė „Europos" sąvoka, su visa jos arogancija, visomis pretenzijomis į pranašumą ir senumą bei į natūralią teisę dominuoti[2].

reikėtų apverkti labiau negu girti Aleksandrą. „Istorikas jaučia, kaip jo tyrimų objektas neteko gyvybės, — rašė jis, — tad liūdnai ir nusižeminęs baigia savo pasakojimą"[6]. Politiniu atžvilgiu tas helenistinis amžius, prasidėjęs Makedonijos viešpatavimu, truko tol, kol Aleksandro palikuonis sistemingai pradėjo šalinti stiprėjanti Roma. [MAKEDONIJA]

Graikų pasaulio geografinė ekspansija buvo išties įspūdinga. Miniatiūrinėms salų ir miestų valstybėlėms, ratu išsidėsčiusioms akmenuotose Egėjo jūros pakrantėse, dažnai nepakakdavo išteklių išlaikyti savo gausėjantiems gyventojams. Dirbama žemė buvo graibstyte graibstoma. Realizavimo rinkos augo nepaisant to, kad dar nebuvo verslo šiuolaikine to žodžio prasme. Efektyviam bendravimui su žemyno gilumoje esančiomis sritimis reikėjo draugiškų prekybinių centrų. Dėl visų šių priežasčių labai patraukli buvo dubliuotų kolonijų steigimo idėja. Nuo VIII a. pr. Kr. keli seniausi miestai žemyninėje Graikijos dalyje ir Mažojoje Azijoje — Chalkidė, Eretrija, Korintas, Megara, Fokaja ir, žinoma, Miletas — pradėjo aktyvią kolonizaciją. Dažniausiai tam pasirinkdavo vietas Sicilijoje ir pietų Italijoje, Trakijoje ir Euksino, arba „Svetingosios", jūros pakrantėse (matyt, ši jūra taip vadinta viliantis, kad pavadinimas pakeis jos prigimtį (plg. — Ramusis vandenynas). [CHERSONESAS]

Ilgainiui ankstyvosios kolonijos ėmė savo ruožtu kurti naujas kolonijas ir taip atsirado ištisos miestų grandinės ar šeimos, atsidavusios savo steigėjui. Miletas sukūrė didžiausią iš tokių šeimų, kurioje buvo apie aštuoniasdešimt įvairių kartų narių. Vakaruose, Sicilijoje, pirmosios Chalkidės kolonijos — Naksas ir Mesana (Mesina) buvo įkurtos 735 m. pr. Kr. Emporija (Ampurijas) Pirėnų pusiasalyje, Masilija (Marselis), Neapolis, Sirakūzai, Bizantija prie Bosforo, Kirenė (Cyrene)

CHERSONESAS

Chersonesas, „Pusiasalio miestas", buvo įkurtas 422–421 m. pr. Kr. dorėnų kolonistų iš Ponto Heraklėjos. Jis stovėjo Tauridės* pusiasalio vakarinės pakrantės iškyšulyje, už 3 km nuo dabartinio Sevastopolio. Tai vienas iš poros dešimčių graikų miestų šiaurinėje Euksino jūros pakrantėje. Dauguma jų buvo Mileto kolonijos – Olbija (Olbia – „klestėjimas"), Pantikapėja Krymo Bospore (Kerčės sąsiauris), Tanajis (Tanais) prie Dono, Fanagorija ir kt. Jo įkūrimas sutapo su istoriko Herodoto apsilankymu kaimyninėje Olbijoje; jis paliko pirmuosius skitų ir taurų genčių, gyvenusių Ponto stepėse, aprašymus. Kaip ir kaimyniniai miestai, Chersonesas gyveno iš prekybos su žemyno gilumoje įsikūrusiomis gentimis ir iš jūrų prekybos kviečiais, vynu, kailiais ir sūdyta žuvimi. Apie 20 000 gyventojų gyveno tipiškame mieste su tiesiomis, stačiakampį tinklą sudarančiomis akmenimis grįstomis gatvėmis, kurias papildė įprastinė agora, akropolis, teatras ir uostas[1].

Netipiška tai, kad Chersonesas atlaikė visus vėlesnių 1700 metų neramumus; jo istorijoje išskiriami vienas kitą keitę graikiškasis, sarmatiškasis, romėniškasis ir bizantiškasis etapai. Po pradinio laikotarpio, kai šis miestas buvo tik vienišas graikų forpostas, II a. pr. Kr. į savo sudėtį jį įtraukė auganti „Bosporo karalystė", susikūrusi netoli esančioje Pantikapėjoje. Šioje karalystėje, kuri susikrovė didžiulius turtus iš prekybos grūdais, ypač su Atėnais, vyravo imigrantų iš stepių, iraniškųjų sarmatų paskutinioji banga. Jų sugebėjimas asimiliuotis su senesne graikų civilizacija atvedė prie naujos puikios sintezės. Jų auksakaliai, vykdę žemyno gilumos skitų užsakymus, sukūrė vienus puikiausių ir meniškiausių juvelyrinių dirbinių antikiniame pasaulyje. Spartokidų (Spartocides) dinastija (ne graikiška) galų gale kreipėsi į Ponto karalių Mitridatą VI Eupatorą apsaugos. Šis karalius, miręs Pantikapėjoje 63 m. pr. Kr. (akropolis Kerčėje dar tebevadinamas Mitridato kalnu), tapo Mozarto ankstyvosios operos *Mitridate, Re di Ponto,* personažu. Romos įgula, įsikūrusi čia tuo metu, visiškos imperijos valdžios neįvedė beveik du šimtmečius.

Nepaisant pasikartojančių įsiveržimų, ypač gotų, hunų ir chazarų, vėlyvuoju romėnų ir ankstyvuoju bizantiniu laikotarpiu Chersonese buvo pastatyta apie penkiasdešimt krikščioniškų bažnyčių. Vienoje iš jų 988 ar 991 metais paskutinysis barbarų atvykėlis, Kijevo kunigaikštis Volodomiras (ar Vladimiras), įlipo į marmurinį krikštyklos baseiną, kad apsikrikštytų prieš savo vedybas su Bizantijos imperatoriaus seserimi. Tuo metu chazarų valdymas jau baigėsi ir bizantiečiai galėjo atkurti Chersonesą kaip Klimatostemo sostinę[2]. 1299 m. „Pusiasalio miestą" galutinai sugriovė mongolai-totoriai, kurie stengėsi paversti Krymą savo tėvyne. Taigi miestas nebematė nei turkų pasirodymo XV amžiuje, nei rusų užkariavimo 1783 m.

Chersoneso kasinėjimai prasidėjo 1829 m. Jie suaktyvėjo prieš Pirmąjį pasaulinį karą ir buvo atnaujinti trečiajame dešimtmetyje sovietinės Archeologinės komisijos.

* Dabartinis Tauridės pusiasalio pavadinimas *Krymas* kilęs iš turkiško žodžio *kerim,* reiškiančio „tvirtovę", ir vartojamas tik nuo XV amžiaus.

Caro laikais daugiausia ieškota šv. Vladimiro krikšto daiktinių įrodymų. 1891 m. buvo pastatyta didelė dabar jau sugriauta bazilika su kupolu, tačiau ne toje vietoje. Sovietiniai archeologai čia ieškojo vergovinės visuomenės materialinės kultūros liekanų[3].

Klasikinių Juodosios jūros vietovių valdymas jų naujiesiems savininkams suteikė nemažai istorinio pasididžiavimo. Sevastopolio uostas buvo įkurtas šalia Chersoneso griuvėsių, jo graikiškos kilmės pavadinimas reiškia „Šlovės miestą". Tauridės rūmai Sankt Peterburge, pastatyti Krymo nukariautojui kunigaikščiui Potiomkinui, buvo pirmasis „vietinio klasikinio stiliaus" statinys Rusijoje. Po britų ir prancūzų užpuolimo 1854–1856 m. ir rusų didvyriškos gynybos Krymo pakrantė ir jos rūmai tapo mėgstamu caro dvariškių, o vėliau sovietinių partijos bosų vasaros kurortu. Jie visi teisindavo savo buvimą čia abejotina rusiškąja istorijos versija, prasidedančia nuo šv. Vladimiro. 1941–1942 m. po antrosios Sevastopolio apgulties ir jo herojiškos gynybos, Krymą trumpam buvo okupavę naciai; pagal Gotlando projektą Krymas turėjo būti atiduotas vokiečių kolonistams. 1954 m., minint dar vieno abejotino įvykio 300-ąsias metines, sovietinė Maskvos valdžia padovanojo Krymą Ukrainai. Ši dovana turėjo simbolizuoti nenutraukiamą Krymo ir Ukrainos ryšį su Rusija. Iš tikrųjų SSRS žlugus atsitiko priešingai. 1991 m. rugpjūčio mėnesį čia buvo sulaikytas paskutinysis sovietų generalinis sekretorius, poilsiavęs savo viloje Forose, ant jūros kranto netoli Sevastopolio, kai nepavykęs perversmas Maskvoje padarė galą sovietinei erai[4].

Pastaruoju metu beveik nieko nebeliko iš kadaise tokios didelės Krymo vietinių gyventojų įvairovės. Seniausieji gyventojai – taurai ir taurai-skitai – buvo nukariauti labai seniai. Krymo gotai savo tvirtovę Mangupą pusiasalio viduje gynė iki 1475 metų. Visus totorius Stalinas deportavo 1942 m.[5] Ponto graikai čia gyveno iki jų deportacijos 1949 m. Saujelė žydų, išsigelbėjusių nuo nacių, devintajame dešimtmetyje išvyko į Izraelį. Absoliučią daugumą Kryme dabar sudaro rusai ir ukrainiečiai.

1992 metais, kai buvusių sovietinių kariškių iš Sevastopolio šeimos kartu su atvykusiais pasideginti turistais čia gulinėjo akmenuotuose paplūdimiuose po ant aukštų uolų išlikusiomis apgriuvusiomis Chersoneso kolonomis, jos su nerimu žvelgė į grįžtančius totorius, jaudinosi dėl Ukrainos pretenzijų į Juodosios jūros laivyną ir rusų reikalavimų įkurti autonominę Krymo respubliką. Sunku būtų rasti vietą, kuri taip vaizdžiai primintų šlovės nepastovumą.

Šiaurės Afrikoje ir Sinopė pietinėse Juodosios jūros pakrantėse irgi įsikūrė tais ankstyvaisiais šimtmečiais. Vėliau, po Aleksandro Didžiojo nukariavimų, graikų miestų atsirado ir Azijos gilumoje. Daugelis jų gavo nukariautojo iš Makedonijos vardą: Aleksandrija Pasaulio Gale (Chodžentas Turkestane), Aleksandrija Arėjoje (Heratas), Aleksandrija Arachosėje (Kandagaras), Aleksandrija Sirijoje ir, žinoma, Aleksandrija Egipte (332 m. pr. Kr.). Nuo Saguntumo (dabartinis Saguntas netoli Valensijos) toli vakaruose ligi Bucefalo (Džihlamo, Jhelum) Pendžabe toli rytuose, pavadinto Aleksandro ištikimojo žirgo vardu, graikų miestų grandinė nutįso apie 7000 kilometrų, taigi beveik du kartus daugiau už atstumą nuo vieno Šiaurės Amerikos krašto iki kito. [MASILIJA] (Žr. III priedą, 8)

MASILIJA

Masilija (Marselis) buvo įkurta apie 600 m. pr. Kr. Fokajos (Phocaea) graikų iš Mažosios Azijos. Pasak legendos, jų vadas Fotis (Photis) su savo galera čia atplaukė kaip tik tuo metu, kai vietinės ligurų genties vadas šventė savo mylimiausios dukters sužieduotuves. Kai merginą paragino įteikti sužieduotuvių taurę vienam iš susirinkusių karių, ji įteikė ją dailiam graikui. Tokia buvo vienos iš turtingiausių ir dinamiškiausių graikų kolonijos pradžia.

Apsuptas aukštų balto akmens uolų ir saugomas netoli kranto esančios salos, puikus senosios Masilijos uostas daugiau nei 2500 metų buvo stambus prekybos ir kultūrinio gyvenimo centras. Čia valdė pirklių oligarchija. Didžioji taryba iš 600 piliečių, renkamų iki gyvos galvos, skirdavo mažąją Penkiolikos tarybą, kuri ėjo vykdomosios valdžios pareigas. Masilijos gyventojų prekybiniai keliai nusidriekė labai toli į visas puses. Jie dominavo jūroje nuo Lunos Toskanoje ligi Iberijos pusiasalio pietų. Savo prekybinius centrus jie įkūrė Nikajoje (Nica), Antipolyje (Antibai), Rode (Arlis) ir tolimojoje Emporijoje; visi jie buvo pašvęsti jų deivei globėjai – Efeso Artemidei. Masilijos jūreiviai nebijojo išplaukti į vandenyną už Heraklio stulpų; manoma, kad šiaurėje jie pasiekė Islandiją, o pietuose – dabartinį Senegalą. Vienas narsus IV amžiaus masilietis Pitėjas apiplaukė šiaurines Europos pakrantes, įskaitant ir „Alavo salas" (taip Herodotas vadino Britaniją); jo dingusius „Žemės tyrinėjimus" žinojo Strabonas ir Polibijas.

Susidūrusi su pavydžia finikiečių ir kartaginiečių konkurencija, Masilija dažnai kreipdavosi į Romą, prašydama padėti. Tačiau kartelį padaugino: kai 125 m. pr. Kr. paprašė karinės pagalbos prieš galus, Romos legionai užėmė visą šalį, sukurdami Užalpinės Galijos (Provanso) provinciją. Nuo tada pradėjo augti trikalbė graikų, lotynų ir keltų bendruomenė. Vėliau miesto gyvenimas atspindėjo visus Viduržemio jūros regiono politinius pasikeitimus – arabų, bizantiečių, genujiečių, o nuo 1481 m. prancūzų politiką. Marselio klestėjimo laikai prasidėjo XIX amžiuje, kai Prancūzija ėmė domėtis Levantu. Svarbiausi epizodai buvo Napoleono ekspedicija į Egiptą ir Lessepso vadovaujamas Sueco kanalo kasimas.

Dabartinis Marselis, kaip ir senovės Masilija, tebepriklauso nuo jūros. Senąjį uostą, įamžintą Marcelio Pagnolio dramų trilogijoje, pakeitė erdvus Autonominis uostas už pylimo. Tačiau Fani, Marijaus ir Cezario, audringos emocijos, atsisveikinant su išplaukiančiais laivais ir juos sutinkant, kartojasi nuolat:

Fanny: Et toi, Marius, tu ne m'aimes pas? *[Il se tait]* <...>

Marius: Je te l'ai déjà dit, Fanny. Je ne peux pas me marrier.

Fanny: Alors, c'est quelque vilaine femme des vieux quartiers <...> Dis-le moi. Marius <...>

Marius: J'ai confiance en toi. Je vais te le dire. Je veux partir[1].

[Marijau, tu manęs nemyli? (Jis tyli) <...> / Aš tau jau sakiau, Fani. Negaliu vesti. / Jei taip, tai čia bus kalta kokia nors bjauri moteris iš senųjų kvartalų <...> Na pasakyk man, Marijau <...> / Pasitikiu tavimi. Pasakysiu tau. Aš noriu išvykti]

Nuo Notre Dame de la Garde katedros, įsikūrusios buvusios graikų šventyklos vietoje, aukštos terasos ir dabar dar galima stebėti toli apačioje į uostą įplaukiančius laivus, kaip kadaise čia įplaukė Fočio galera[2]. Arba pasvajoti apie pabėgimą jūra, kaip svajojo grafas Montekristas Ifo saloje arba Marijus.

Sicilijai ir pietų Italijai (tada vadinamoms Magna Graecia arba Didžioji Graikija) teko ypatingas vaidmuo. Jų ir žemyninės Graikijos santykiai susiklostė maždaug taip, kaip vėliau Amerikos ir Europos. Kol Persija VI a. pr. Kr. nenukariavo Mažosios Azijos, pasaulio centras tvirtai laikėsi Egėjo jūros regione. Miletas buvo didesnis ir labiau klestintis už pačius Atėnus. Kai „Europai" iškilo grėsmė, pirmiausia Persijos, o paskui ir Makedonijos bei Romos, Didžiosios Graikijos miestų reikšmė dar labiau išaugo. Sicilija, kupina prabangos ir tironų, klestėjo simbiozės su ją supančiu finikiečių pasauliu dėka. Sirakūzai Atėnams tapo tuo, kuo Niujorkas vėliau Londonui. Michelet ypač iškalbingai atsiliepia apie graikų Siciliją ir jos brolžudiškus karus:

> Ji neregėtai išaugo, pasiekdama gigantiškų mastų. Jos Etnos ugnikalnis padarė gėdą pačiam Vezuvijui <...> o jį supantys miestai atitiko jo didybę. Dorėnų herakliškos rankos pėdsakai matyti Akrago (Agrigentum) likučiuose, Poseidonijos (Paestum) kolonose, toje baltoje šmėkloje, vadinamoje Selinonte <...> Tačiau tų miestų didžiulė galybė, jų gausūs turtai, jų galingas laivynas <...> nepajėgė atitolinti jų žlugimo. Didžiosios Graikijos istorijoje vienas vienintelis pralaimėjimas buvo tolygus katastrofai. Taip iš šio pasaulio dingo Sibaris ir Agrigentas — Vakarų Tiras ir Babilonas ...[7]

Didžioji Graikija kontroliavo strategiškai labai svarbų regioną, kuriame graikų pasaulis tiesiogiai susidūrė su varžovų — iš pradžių finikiečių, o paskui Romos — įtakos sferomis.

Finikija, Europos tėviškė, klestėjo lygia greta su Graikija ir panašiu būdu. Tiesą sakant, Finikijos miestai-valstybės buvo gerokai senesni už jų graikiškuosius atitikmenis; tą patį galima pasakyti ir apie finikiečių kolonijas. Sidonas ir Tiras iškilo tuo metu, kai Kreta buvo jau per plauką nuo žlugimo. *Kart-hadshat*, arba „Naujasis miestas" (Kartigon, Carthago, Carthage, Kartagina), buvo įkurta Šiaurės Afrikoje 810 m. pr. Kr., kaip manoma, grupelės finikiečių kolonistų, vadovaujamų Pigmalijono ir jo sesers Didonės. Kaimyninė *Atiq* (Utica) buvo dar senesnė. Kai persai nukariavo senąją Finikiją, Kartagina ir Utika, kaip ir žemyniniai Graikijos miestai, savarankiškai klestėjo toliau.

Galingo laivyno, prekybos ir kolonizacijos dėka Kartagina sukūrė didžiulę imperiją. Jos dukterinės kolonijos nusitęsė net už Heraklio stulpų prie Gadeso (Kadiso) ir Tingiso (Tanžero) ligi Panormo (Palermo) Sicilijoje. Savo geriausiais laikais ji turbūt buvo labiausiai klestinti iš visų miestų-valstybių ir dominavo visos vakarinės Viduržemio jūros dalies salose bei pakrantėse. Nuo V a. pr. Kr. Kartagina kariavo su daugeliu graikų miestų Sicilijoje ir nemažai jų sugriovė, kol jos ambicijoms nepadarė galo stiprėjanti Roma.

Finikiečiai ir kartaginiečiai, kaip ir žydai bei arabai, buvo semitai, todėl kai pralaimėjo kovą dėl viešpatavimo Viduržemio jūroje, nesusilaukė nei graikų, nei romėnų užuojautos. Judėjų-krikščionių tradicijos, kurią galiausiai priėmė visas graikų-romėnų pasaulis, pasekėjai visada šaipėsi iš jų kaip iš Baalo — to pagoniškiausio stabo — garbintojų. Nors gimininingos finikiečiams gentys valdė Europą daugiau nei tūkstantį metų, jų civilizacija mažai žinoma ir menkai ištirta. Galbūt finikiečių istorija nukentėjo nuo dar vienos antisemitizmo atmainos.

Graikų religija plėtojosi nuo ankstyvojo animizmo ir fetišizmo iki pažiūros, kad visas pasaulis yra „vienas didelis dievų ir žmonių miestas". Olimpo panteonas egzistavo jau priešistorės pabaigoje. Dzeusas, visų dievų tėvas, ir jo žmona Hera valdė didelę neklusnių Olimpo gyventojų šeimą, kuriai priklausė Apolonas, Artemidė, Atėnė Paladė, Arėjas, Poseidonas, Hermis, Dionisas, Demetra, Plutonas ir Persefonė. Buvo manoma, kad per jų buveinę Olimpo kalno viršūnėje eina šiaurinė graikų tėvynės siena. Prie jų prisišliejo daugybė vietinių dievų, satyrų, dvasių, nimfų, furijų, sibilių ir mūzų; jiems visiems graikai aukodavo. Ritualinis gyvulių aukojimas buvo įprastas dalykas. Nors dievų prerogatyva buvo rodyti savo užgaidas ir nors kai kurie iš jų, tarkim, karo dievas Arėjas (Ares) arba jūrų dievas Poseidonas galėjo būti ir kerštingi, graikų religijoje nebuvo nei velnio, nei tamsiųjų jėgų ar didžiųjų nuodėmių, kurių baimė sudrumstų pačias žmogaus sielos gelmes. Didžiausia žmogaus yda buvo laikoma *hybris* — pasipūtimas, už kurį žmogaus laukdavo bausmė — *nemesis* — dievų pyktis. [PRIESKONIŲ JAUTIS]

Graikai turėjo tūkstančius mitų, gausybę įvairiausių kultų ir orakulų. Jie diegė požiūrį, kad už drąsą ir veiklumą, tramdomus pagarbos, laukia atlyginimas sveikata ir turtais. Visuotinai paplitęs buvo Dzeuso kultas, kurio centras Olimpijoje — ten, kur vykdavo olimpinės žaidynės; jis siejo dievobaimingumą su varžybų, konkurencijos dvasia. Plačiai paplitęs buvo ir šviesos dievo Apolono kultas; centras jo gimtojoje Delo saloje ir Delfuose. Žemės deivės Demetros misterijos Eleusine ir dar ekstaziškesnės vyno dievo Dioniso misterijos išsirutuliojo iš senovinių vaisingumo ritualų. Dainininko Orfėjaus, kuris lydėjo savo mirusią mylimąją Euridikę net į požemių pasaulį, kultas rėmėsi tikėjimu siela ir jos apsivalymo galimybe. Orfizmas, gyvavęs nuo VII a. pr. Kr. iki Romos imperijos vėlyvojo laikotarpio, buvo daugybės poetiškų komentarų nuo Platono ir Vergilijaus ligi šių dienų, įkvėpimo šaltinis:

Nur wer die Leier schon hob
auch unter Schatten,
darf das unendliche Lob
ahnend erstatten.

Nur wer mit Toten vom Mohn
ass, von dem ihren
wird nicht den leisesten Ton
wieder verlieren.

Mag auch die Spieglung im Teich
oft uns verschwimmen:
Wisse das Bild.

Erst in dem Doppelbereich
werden die Stimmen
ewig und mild.[8]

Lyrą, jei kas pakylės,
ir tarp šešėlių
Dievo malonę galės
šlovinti vėlei.
Jei kas aguonų ragaus
mirusių puotoj,
balsą girdėti Dangaus
laimė tam duota.
Nors atspindžiai vandenyje
dings, atmintyje
Lieka vaizdai.
Nakčiai artėjant atgyja,
skamba širdyje
švelnūs garsai.

Visi tie kultai, kaip ir helenistinis Mitros bei Izidės garbinimas, dar buvo kultivuojami, kai po 200-sios olimpiados ėmė reikštis krikščionybė (žr. III skyrių). [**OMPHALOS**]

Graikų filosofija („išminties meilė") plėtojosi kaip visuotinai priimtų religinių nuostatų priešybė. Sokratas (469—399 m. pr. Kr.), mūrininko sūnus, Atėnuose buvo nuteistas išgerti nuodų už tai, kad „skelbė naujus dievus" ir „tvirkino jaunimą". Tačiau Sokrato metodas užduoti esminius klausimus, siekiant patikrinti prielaidas, sudarančias žinojimo pagrindą, tapo visos vėlesnės racionaliosios minties pagrindu. Sokratas jais naudojosi kaip iššūkiu, jo nuomone, klaidingiems ankstesniųjų sofistų („išminčių") argumentams. Jo moto: „Jei netiri gyvenimo, neverta ir gyventi". Anot jo mokinio Platono, Sokratas yra pasakęs: „Aš žinau, kad nieko nežinau". Tai buvo puiki pradžia epistemologijai.

Platonas (apie 429–347 m. pr. Kr.) ir jo mokinys Aristotelis (384–322 m. pr. Kr.) kartu padėjo pagrindą daugumai spekuliatyvinės ir gamtos filosofijos šakų.

Platono Akademija arba „giraitė" ir Aristotelio Licėjus, dar žinomas peripatetinės mokyklos pavadinimu, buvo antikinio pasaulio Oksfordas ir Kembridžas (arba Harvardas ir Jeilis). Turint tai galvoje ir sakoma, kad „graikų palikimas Vakarų filosofijai buvo Vakarų filosofija"[9]. Iš šių dviejų filosofų Platonas buvo idealistas, sukūręs pirmąsias utopijas, fundamentalias teorijas apie formas ir nemirtingumą, didelį poveikį turėjusią kosmogoniją, žinojimo kritiką ir pagarsėjusią meilės analizę. Intelekto istorijoje nėra stipresnės metaforos už Platono olos metaforą, kur teigiama, kad pasaulį suvokiame netiesiogiai, susidarome nuomonę apie realybę tik iš šešėlių, kuriuos ugnies atšvaitai meta ant olos sienų. Aristotelis, priešingai, „vadovavosi įkvėptu sveiku protu", buvo sistemintojas. Jo enciklopedinių darbų spektras labai platus — nuo metafizikos ir etikos ligi politikos, literatūros kritikos, logikos, fizikos, biologijos ir astronomijos.

PRIESKONIŲ JAUTIS

Pitagorui (kūrybos viršūnė apie 530 m. pr. Kr.) priskiriamos dvi gerai žinomos sentencijos: „Viskas yra skaičiai“ ir „Valgyti pupas yra toks pat nusikaltimas kaip ir valgyti savo tėvų galvas“. Mokslininkai, kurie domisi šiuolaikinio mokslo ištakomis, tyrinėja jo matematiką. O kam įdomi graikų mąstysena, tie nagrinėja jo gastronomines idėjas (žr. III priedą, 7).

Kaip ir pirmieji anglų kolonistai Amerikoje, Pitagoras buvo religinis disidentas. Jis paliko gimtąją Samo salą ir įkūrė sektantų koloniją Didžiosios Graikijos žemėse. Ten Pitagoras galėjo laisvai praktikuoti savo religines teorijas, be kita ko, ir mitybos. Pagrindinė idėja rėmėsi metempsichozės (sielų persikėlimo) koncepcija: po mirties žmogaus siela galinti persikelti į kitą žmogų ar gyvulį. Todėl Pitagoras iš principo buvo nusistatęs prieš gyvulių aukojimo paprotį: jam atrodė, kad kaitinamų žolelių bei prieskonių kvapai daug tinkamesnė auka dievams negu deginamų riebalų smarvė.

Prieskoniai užtikrino ryšį su dangum, o pupos reiškė sąryšį su pragaru. Pupos, kurių lygūs be bamblių ūgliai atkakliai stiebiasi aukštyn į saulę, jo nuomone, yra tarsi „kopėčios žmonių sieloms“, besiveržiančioms iš požemių pasaulio. Daiginant pupas uždengtame puode, atsiranda begėdiškų formų, primenančių lytinius organus ir kūdikių gemalus, maišalynė. Panašūs draudimai apėmė ir kilniųjų mėsos rūšių, ypač jautienos valgymą. Kai kuriuos gyvulius, tarkim, kiaules ir ožkas, kurie knaisioja žemę ir niokoja gamtą, jis laikė žalingais ir todėl vartotinais maistui. Kitus, pavyzdžiui, avis, kurios duoda vilnos, arba „darbinius jaučius“, tuos ištikimiausius žmogaus sąjungininkus, laikė naudingais, todėl ir nevalgytinais. Prireikus nekilniųjų gyvulių mėsą valgyti galima, išskyrus jų gyvybiškai svarbius organus, tarkim, širdį ar smegenis. Aristoksenas iš Tarento siūlė tokią dietą: *maza* (miežinė košė), vynas, vaisiai, laukinė dedešva ir asfodelas, *artos* (kvietinė duona), žalios ir virtos daržovės, prieskoniai ir, ypatingais atvejais, paršiukai ar ožiukai. Sykį Pitagoras, užtikęs jautį pupų lauke, paskyrė jam dietą iki gyvos galvos: jis buvo šeriamas miežine koše vietinėje Heros šventykloje.

Dar labiau žinomas kitas atvejis: kai Pitagoro mokinys Empedoklis iš Akraganto (Acragas) tapo 496 m. pr. Kr. olimpiados nugalėtoju vežimų lenktynėse, jis atsisakė aukoti dievams įprastinę auką – sudeginti jautį. Empedoklis sudegino tik jaučio atvaizdą iš alyvos ir prieskoninių žolelių; apgaubtas smilkalų ir miros debesų, jis pasveikino dievus. Pitagoriečiai manė, kad dieta yra svarbus etikos elementas. „Kol žmonės žudys gyvulius, – tvirtino jų mokytojas, – tol jie nesiliaus žudę vieni kitus“[1]. **[KONOPIŠTE]**

Graikų literatūra, iš pradžių egzistavusi kaip epinė poezija, buvo vienas tų stebuklų, kurie, atrodo, iškyla jau subrendusiu pavidalu. Homeras, kuris, regis, gyveno ir rašė VIII a. pr. Kr. viduryje, naudojosi daug senesne žodine tradicija. Jis galėjo būti, bet galėjo ir nebūti vienintelis jam priskiriamų veikalų autorius. Tačiau paplitusi nuomonė, kad pirmasis Europos literatūros istorijoje poetas padarė patį

OMPHALOS

Graikai manė, kad Delfai yra pačiame pasaulio centre. Jų *omphalos*, arba akmeninė „pasaulio bamba", žymėjo tą vietą, kur susitiko du Dzeuso ereliai: vienas pasiųstas iš vakarų, kitas – iš rytų. Čia, giliame slėnyje, supamame tamsių pušų ir stačių Parnaso kalno rožinių uolų, Apolonas užmušė žaltį-dievą Pitoną ir oloje virš prarajos, iš kurios veržėsi garai, įkūrė garsiausią iš visų orakulų. Istoriniais laikais šalia teatro buvo pastatyta Apolono šventykla, stadionas pitinėms žaidynėms ir daug patronuojančių miestų lobynų. 331 m. pr. Kr. Aristotelis su savo anūku sudarė visų ligtolinių pitinių žaidynių nugalėtojų sąrašą. Jis buvo iškaltas keturiose akmeninėse plokštėse, kurios išliko ir buvo rastos archeologų[1].

Orakulo apeigos vyko laikantis labai seno ritualo. Kiekvieno mėnesio septintąją dieną vyriausioji žynė Pitija, ką tik išsiskaistinusi Kastalijos šaltinyje, sėsdavosi ant šventojo trikojo, stovinčio ties praraja, ir apgaubta garų panirusi į transą laukdavo susirinkusių prašytojų klausimų. O prašytojai, stebėję tradicinį ožkos aukojimą, dabar vildavosi jos pagarsėjusių dviprasmiškumu atsakymų, pateikiamų hegzametru[2].

Tesėjas, legendinis herojus, užmušęs Minotaurą ir įkūręs Atėnus, išgirdo tokią paguodžiančią pranašystę:

TESĖJAU, EGĖJO SŪNAU <...> NENUSIMINK, NES TU IT KOKS ODINIS INDAS PLŪDURIUOSI ANT BANGŲ NET PER DIDŽIAUSIĄ POTVYNĮ.

Teros gyventojams, kuriems kėlė nerimą kolonijos Afrikos pakrantėje prasti reikalai, buvo patarta peržiūrėti jos vietą:

JEI PAŽĮSTATE LIBIJĄ, TĄ BANDŲ GLOBĖJĄ, GERIAU UŽ MANE, NORS TEN IR NEBUVOTE <...> STEBIUOSI JŪSŲ IŠMINTIMI.

Persikėlusi iš salos į pakrantę, Kirėnė suklestėjo.

Lidijos karalius Krezas panoro sužinoti, pradėti karą ar laikytis taikos. Orakulas pasakė: „PRADĖK KARĄ IR SUGRIAUK DIDELĘ IMPERIJĄ". Jis taip ir padarė, ir *jo* imperija buvo sugriauta.

Prieš Salamino mūšį 480 m. pr. Kr. Atėnų delegacija prašė Apolono padėti įveikti persų įsibrovėlius, ir susilaukė tokio atsakymo:

PALADĖ NEGALI NURAMINTI DZEUSO <...> TAČIAU KAI JAU VISKAS BUVO UŽGROBTA <...> NET DZEUSAS IŠ PLAČIŲJŲ DEBESŲ DUODA TRITONO PALIKUONIMS MEDINĘ SIENĄ <...> LAIMINDAMAS JUS IR JŪSŲ VAIKUS.

Atėnų admirolas Temistoklis iš to padarė teisingą išvadą, kad pergalės raktas yra jo medinis laivynas.

Spartos generolas Lisandras, kaip triumfatorius įžengęs į Atėnus pasibaigus Peloponeso karui, susilaukė tokio perspėjimo:

SAUGOKIS RIAUMOJANČIO HOPLITO IR GYVATĖS, TOS GUDRIOSIOS ŽEMĖS DUKROS, KURI PUOLA IŠ UŽ NUGAROS.

Jį nužudė karys, ant kurio skydo buvo pavaizduota gyvatė.

Sakoma, kad Pilypas Makedonietis, pagarsėjęs kyšininkavimu, susilaukė tokio patarimo: „KOVOK SIDABRINĖMIS IETIMIS". Patikimesniais duomenimis, ruošdamasis karui

su persais jis gavo tokią pranašystę: „JAUTIS PAPUOŠTAS GIRLIANDOMIS. ATĖJO GALAS. ARTINASI ATNAŠAUTOJAS". Netrukus jis buvo nužudytas.

Romėnas Lucijus Junijus Brutas, su dviem draugais atvykęs pasitarti su orakulu, paklausė, kokia jų ateitis.

JAUNUOLIAI, TAS IŠ JŪSŲ, KURIS PIRMASIS PABUČIUOS SAVO MOTINĄ, GAUS AUKŠČIAUSIĄ VALDŽIĄ ROMOJE.

Bruto draugai suprato tą pranašystę paraidžiui, o Brutas pasilenkęs pabučiavo žemę. 509 m. pr. Kr. Brutas tapo Romos pirmuoju konsulu.

Po keturių šimtų metų Ciceronas paklausė orakulo, kaip pasiekti didžiausios garbės. Atsakymas buvo toks:

GYVENIME VADOVAUKIS SAVO PATIES PRIGIMTIM, O NE MINIOS NUOMONE.

Imperatorius Neronas, labai bijojęs mirties, gavo tokį atsakymą: „LAUK BĖDOS IŠ 73". Tai jį padrąsino, nes pamanė, jog tai reiškia, kad sulauks 73 metų. O iš tikrųjų buvo nuverstas ir priverstas nusižudyti sulaukęs vos 31 metų. 73 metų sulaukė jo vietą užėmęs Galba.

Tačiau labiausiai, ko gero, žinomas Aleksandro Didžiojo atvejis: kai šis paklausė orakulo, tasai neatsakė nieko[3].

Šių dienų entuziastai Delfų orakulo visažinyste tiki nieką mažiau nei prietaringieji senovės graikai. Tačiau mokslininkus domina kita problema – kaip atskirti tikruosius orakulo pasiekimus nuo jo beribio šlovinimo. Skeptikai sako, kad nė viena iš tariamai išsipildžiusių pranašysčių niekada nebuvusi užrašyta anksčiau negu ji išsipildė. Taigi stebuklingų orakulo galių niekada taip ir nepavyko patikrinti. Svarbiausi jo veikimo elementai buvo galingas kultas, efektyvus reklamavimas ir, žinoma, žmonių lengvatikystė.

Daug garsiausių orakulo pranašysčių užrašyta ant Apolono šventyklos sienų, tarp jų yra ir tokios: „NIEKO PER DAUG", „PAŽINK SAVE"[4]. Jos tapo graikų civilizacijos orientyrais.

didžiausią poveikį. Jo *Iliada* ir *Odisėja* lieka nepralenktos ir nedaug kas joms prilygsta. Homero kalba, kurią klasikos žinovai vadina „neprilygstama", yra be galo lanksti ir išraiškinga. [EPAS]

Rašytinė literatūra priklauso nuo rašto; o jo pradžios reikia ieškoti VIII a. pr. Kr., kai Graikiją pasiekė abėcėlė. Rašto plitimui labai palankus buvo urbanizuotas graikų gyvenimo pobūdis, tačiau nėra vieningos nuomonės, kiek raštas buvo prasiskverbęs į įvairius socialinius sluoksnius. [KADMAS]

Homero tradicijų tęsėjai — poetai epikai nuo Hesiodo (kūrybos viršūnė apie 700 m. pr. Kr.) iki vadinamųjų Homero himnų nežinomo autoriaus ar autorių; elegijų kūrėjai nuo Kalino iš Efeso (kūrybos viršūnė nuo 690 m. pr. Kr.) iki Ksenofano iš Kolofono (apie 570—480 m. pr. Kr.); lyrikai nuo Sapfo (g. 612 m. pr. Kr.) iki Pindaro (518—438 m. pr. Kr.), nuo Anakreonto (kūrybos viršūnė apie 530 m. pr. Kr.) iki Simonido (Simonides) iš Keo (556—468 m. pr. Kr.) — susilaukė be galo daug pamėgdžiotojų ir vertėjų. Teokritas Sirakūzietis (apie 300—260 m. pr. Kr.) rašė idiles apie nimfas ir ožkų piemenis, kurios tapo pavyzdžiais pastoralinei

EPAS

Homero *Iliada* ir *Odisėja* Europoje tradiciškai buvo laikomos ne tik seniausiais Europos literatūros pavyzdžiais, bet ir apskritai pirmaisiais didžiosios literatūros veikalais visame pasaulyje. Tačiau 1872 m., kai archeologai kasinėdami senovės Asirijos sostinę Ninevįją Ašurbanipalo rūmų bibliotekoje rado molinių lentelių, pasauliui buvo pristatytas *Gilgamešo epas.*

Tuo metu, kai Homeras kūrė savo poemas, šis epas jau buvo sulaukęs garbaus amžiaus. Jo pėdsakus Mesopotamijos literatūrinėje tradicijoje galima atsekti dar trečiajame tūkstantmetyje pr. Kr. Jis prasideda taip:

[Apie jį, kuris] surado visa, aš paporinti jums noriu.
[Apie jį, kuris] patyrė viską, [aš papasakosiu] viską.
Jis ištyrė daug šalių visam pasauly.
Jis, kuris patyrė viską, gilią išmintį įgijo.
Paslaptis visas perpratęs, atskleidė, kas slapta buvo.
Net apie laikus prieš tvaną jis papasakoti gali.
Po kelionių ir vargų sugrįžęs pailsėti,
Savo darbus akmens plokštėse aprašė[1].

Iš pradžių babiloniečių epu buvo domimasi dėl jo ryšių su Biblija, ypač pasakojimu apie tvaną, arką ir apie pasaulio sutvėrimą.Tačiau mokslininkai greit pastebėjo ir Homero atgarsių. Galų gale juk ir chronologiškai jie buvo gan artimi. Ašurbanipalas savo biblioteką Ninevijoje įkūrė VII a. pr. Kr. paskutiniajame ketvirtyje; Ninevija buvo sugriauta 612 m. pr. Kr. – maždaug tuo pačiu metu, kai Homero poemos įgavo savo galutinį pavidalą. (Žr. III priedą, 4)

Daug teksto panašumų galima paaiškinti žodinėmis tradicijomis, būdingomis visiems ikirašytinio meto poetams epikams. Tačiau daugelį dalykų paaiškinti ne taip lengva. Įžanginis *Gilgamešo* kreipimasis tonu ir emociškai labai primena *Odisėjos* pradžią:

Vyrą pašlovinki, Mūza, per negandus ėjusį drąsiai,
Vėtrų blaškytą ilgai, kai šventąją Troją išgriovė.
Daugio žmonių miestus jis aplankė, jų papročius matė
Ir vandenynuos plačiuos su pavojumi rungės ne kartą ...
Visa tai, Dzeuso duktė, mums teikis dabar pagiedoti[2].

Dar stipresni argumentai, rodantys *Gilgamešo* poveikį *Iliadai.* Abu epai prasideda nuo dramatiško intrigos posūkio – vieno iš dviejų neperskiriamų draugų mirties. Gilgamešas gedi Enkido, Achilas – Patroklo. Nuostabiai panašūs ir kai kurie kiti epizodai, pavyzdžiui, apie tai, kaip dievai traukia burtus dalindamiesi žemę, jūrą ir dangų. Tai, kas anksčiau buvo laikoma „galima graikų skola Asirijai“, dabar jau reikia laikyti tikėtinu dalyku[3]. Jei ši prielaida teisinga, Homero epas ne tik yra grandis, jungianti klasikinę literatūrą su nesuskaičiuojamomis kartomis *aoidoi* – neraštingų bardų, tęsiančių tradicijas nuo neatmenamų laikų, bet ir užpildo spragą tarp tradicinio Vakarų literatūros kanono ir daug senesnių neeuropinės literatūros rašytinių paminklų.

KADMAS

Kadmas, Agenoro sūnus, Finikijos karalius ir Europės brolis minimas daugelyje graikų mitų. Jis buvo gerbiamas kaip Beotijos Tėbų įkūrėjas ir atnešęs abėcėlę. Keliaudamas po pasaulį ir ieškodamas savo pagrobtos sesers, Kadmas kreipėsi į Delfų orakulą. Jam buvo pasakyta pastatyti miestą „ten, kur ilsėsis karvė". Taigi jis leidosi paskui kažkokią karvę nuo Fokijos iki Beotijos lygumos. Įsidėmėjo tą vietą, kur ji pagaliau prigulė pailsėti šalia kalvos ir ten pradėjo statyti Kadmėją – ovalinį Tėbų akropolį. Miesto gyventojai gimė iš drakono, kurį, paklausęs Atėnės patarimo, Kadmas užmušė, dantų. Atėnė padarė jį valdovu, o Dzeusas davė žmoną Harmoniją.

Tėbai ne tik Dioniso ir Heraklio, aiškiaregio Teiresijaus (Tiresias) ir magiškojo muzikanto Amfiono (Amphion) gimtinė, bet ir tragedijų *Edipas* ir *Septynetas prieš Tėbus* veiksmo vieta. Tėbai buvo Atėnų kaimynas ir jų nuolatinis varžovas, Spartos sąjungininkas, o vėliau jos sunaikintojas; pačius Tėbus sugriovė Aleksandras. [EDIPAS]

Finikiečių abėcėlė, kurią, manoma, Kadmas atgabeno į Graikiją, buvo grynai priebalsinė, jos pagrindai mokslininkams žinomi iš laikų dar prieš 1200 m. pr. Kr.; ji, kaip ir jos partnerė hebrajų abėcėlė, pakeitė ankstesnius hieroglifus. Būdama paprasta sistema, lengvai įkandama net vaikams, ji sulaužė paslaptingojo rašto monopolį, tūkstančius metų buvusį žynių kastos rankose ankstesnėse Viduriniųjų Rytų civilizacijose. Tos abėcėlės raidžių pavadinimai beveik nepakitę perėjo į graikų abėcėlę: *aleph (alfa)* – „jautis", *beth (beta)* – „namas", *gimel (gamma)* – „kupranugaris", *daleth (delta)* – „palapinės anga". Senoji graikų abėcėlė buvo sudaryta prie pradinių 16 finikiečių priebalsių pridėjus 5 balses. Ilgainiui ji tapo Europos raštijos pagrindinių atšakų – šiuolaikinio graikų, etruskų, lotynų raštų, glagolicos ir kirilicos pirmtake[1]. (Žr. III priedą, 4)

Seniausi lotyniškos abėcėlės pėdsakai aptikti VI a. pr. Kr. raštuose, rastuose Chalkidės kolonijose, tarkim, Kumuose – graikų kolonijoje Apeninų pusiasalyje (Didžiojoje Graikijoje). Vėliau ją priėmė ir adaptavo visos krikščioniškųjų Vakarų kalbos, pradedant airiais ir baigiant suomiais, o naujaisiais laikais ir daug neeuropinių kalbų, tarp jų ir tiurkų.

Glagolicos ir kirilicos abėcėlės buvo sukurtos remiantis graikų alfabetu Bizantijos laikais kai kurioms slavų kalboms. Stačiatikių Serbijoje serbų-chorvatų kalba naudojasi kirilica, o Kroatijoje tai pačiai kalbai pritaikyta lotyniška abėcėlė. [ILYRIJA]

Kampuotą finikiečių, graikų ir romėnų rašmenų pobūdį padiktavo jų iškalimo akmenyje specifika. Laipsniškas perėjimas prie rankraštinio, kursyvinio šrifto tapo įmanomas pradėjus rašyti stiliumi ant vašku padengtų plokštelių ar plunksnomis ant pergamento.

Lotyniškieji minuskulai, sudarantys šiuolaikinių „mažųjų raidžių" pagrindą, pasirodė apie 600 m. po Kr., nors išliko ir romėnų majuskulai – didžiosios raidės. [PALEOGRAFIJA]

Raidės ir literatūra yra vienas iš europinės civilizacijos pasididžiavimų. Kadmo istorija rodo, kad jų šaknų reikia ieškoti Azijoje.

tradicijai, trukusiai nuo Vergilijaus eklogų iki Šekspyro „Kaip jums patinka". Tačiau nė vieno iš jų balsas nebuvo toks saldus kaip „dešimtosios mūzos" iš Lesbo salos:

Yra kurie sako, kad šioj žemėj juodoj
Gražiausias jiems raitelių pulkas; kitiems gražesni
Šarvuoti pėsčiųjų būriai ar laivynas;
O aš jums sakau, kad gražiausias tai tas, kurį myli[10].

Poezijos skaitymas buvo glaudžiai susijęs su muzika; septyniastygės lyros melodija — įprastinis akompanimentas deklamuojant hegzametrus. Graikų žodis *mousike* apėmė visa, kas melodinga, tiek žodžius, tiek ir garsus. [**MOUSIKE**] Poeziją galima aptikti ir paprasčiausiuose užrašuose, itin paplitusiame epigramų mene:

πάντα γέλως καὶ πάντα κόντα τὸ μηδέν·
πάντα γὰρ ἐξ ἀλόγων ἐστὶ τὰ γιγνόμενα.

(Viskas juokas, viskas dulkės, viskas niekas.
Proto nebuvimas — štai kur viso ko pradžia.)[11]

taip pat epitafijose:

ὦ ξεῖν', ἄγγειλον Λακεδαιμονίοις ὅτι τῇδε
κείμεθα τοῖς κείνων ῥήμασι πειθόμενοι.

(Praeivi, tu pranešk žmonėms Lakedemono,
Kad kritom čia, taisyklėms jų nenusižengę.)[12]

Graikų drama kilo iš religinių sueigų ceremonijų. Pati *tragedijos* sąvoka (graikų žodis *tragodia* reiškia ožio giesmę) iš pradžių buvo susijusi su ritualine auka. Pirmosios Atėnų dramos vaidintos per Dionisijas. Kaip ir Olimpinėse žaidynėse, jos buvo atliekamos lenktyniaujant. Stilizuotas atlikėjų ir choro dialogas — priemonė įsiskverbti į siaubingiausius psichologinius ir dvasinius konfliktus. Trys žymiausi tragedijų kūrėjai Eschilas (525—456 m. pr. Kr.), Sofoklis (apie 496—406 m. pr. Kr.) ir Euripidas (apie 480—406 m. pr. Kr.) genčių mitus ir legendas padarė pasaulio literatūros pamatiniais akmenimis. *Septynetas prieš Tėbus, Orestėja* ir *Prikaltasis Prometėjas; Edipas karalius, Elektra* ir *Antigonė; Ifigenija Tauridėje, Medėja* ir *Hipolitas* — tai tik daug didesnio repertuaro likučiai. [**EDIPAS**]

Išliko tik 32 graikų tragedijos, tačiau jos ir toliau tebestatomos visame pasaulyje. Ypač jos reikalingos siaubo apimtame XX amžiuje. „Tragedija padeda mums atlaikyti tai, kas atrodo nepakeliama". „Didžiosios graikų tragedijos nuolat primena košmarišką galimybę (...), kad visų mūsų laukia tamsa, neviltis ir savižudybė". „Drąsiai žvelgęs į baisią vadinamosios pasaulio istorijos ardomąją galią ir į gamtos žiaurumą, graikas ieško paguodos (...) Menas gelbsti jį, per meną jis grįžta į gyvenimą"[13].

Komedijų kūrėjai su Aristofanu (apie 450—385 m. pr. Kr.) priešakyje nesivaržydami šaipėsi iš visų, pradedant filosofais ir baigiant politikais. *Raiteliai, Paukščiai, Debesys, Vapsvos, Varlės,* kurių fantastiniai siužetai nestokoja nešvankaus humoro, net ir dabar priverčia kvatoti žiūrovus visame pasaulyje. Aristofanas pasižymėjo didžiuliu talentu kurti nepamirštamas frazes; tarkim, tai jis sugalvojo pavadinimą *Nephelokokkugia* („Debesų gegutės šalis"). [**SCHOLASTIKOS**]

MOUSIKE

Graikų terminas *mousike* apėmė ir poeziją, ir garsų meną. Abiejų istorija labai ilga.

Senovės graikų muzika rėmėsi „tonacijomis". Muzikinė tonacija, kaip ir skalė, yra fiksuota muzikinių garsų seka, kurios intervalais kuriama melodija. Graikai žinojo šešias tonacijas; Pitagoro matematikai teisingai apskaičiavo atskirų jas sudarančių muzikinių garsų – tonų, pustonių ir ketvirtinių tonų – dažnius. Tačiau tonacijų sistema veikia ne visai taip kaip vėliau išrasta raktų ir gamų sistema. Pakeitus tonaciją, pasikeičia ir melodijos intervalų konfigūracija, o rakto pakeitimas pakeičia tik tonų aukštį.

IV amžiuje šv. Ambraziejus bažnytinei muzikai parinko keturias vadinamąsias autentiškas tonacijas. Grigalius Didysis prie jų pridėjo dar keturias vadinamąsias „plagalines tonacijas", tad iš viso dabar buvo aštuonios „bažnytinės tonacijos". Jos ir sudarė grigališkojo giedojimo pagrindą. [CANTUS]. XVI amžiuje šveicarų vienuolis Henrikas Glarietis sudarė pilną dvylikos tonacijų lentelę, duodamas joms klaidinančius pavadinimus, kurie, be vienos išimties, nesutapo su senaisiais originalais:

Nr.	*Glarietis*	*Graikiškas pavadinimas*	*Intervalas*	*Galinis garsas*	*Dominantė*
I	Dorinė	Fryginė	D-D	D	A
II	Hipodorinė	—	A-A	D	F
III	Fryginė	Dorinė	E-E	E	C
IV	Hipofryginė	—	B-B	E	A
V	Lidinė	Sintonolidinė	F-F	F	C
VI	Hipolidinė	—	C-C	F	A
VII	Miksolidinė	Joninė	G-G	G	D
VIII	Hipomiksolidinė	—	D-D	G	C
IX	Eolinė	Eolinė	A-A	A	E
X	Hipoeolinė	—	E-E	A	G
XI	Joninė	Lidinė	C-C	C	C
XII	Hipojoninė	—	G-G	C	E[1]

Šiuolaikinei harmonijai dauguma senųjų tonacijų tapo nereikalingos. Tačiau dvi iš jų – V ir IX, arba Lidinė ir Eolinė, – išliko. Nuo XVII amžiaus jos žinomos kaip mažorinis ir minorinis dvylikatonės gamos variantai ir melodinei sistemai, kuria remiasi didžioji dalis Europos „klasikinės muzikos", suteikia du aspektus – „linksmąjį" ir „liūdnąjį". Kartu su ritmu ir harmonija pastarieji sudaro vieną iš trijų muzikinės kalbos pagrindinių gramatinių elementų, kuris skiria Europos muziką nuo Azijos ir Afrikos muzikos.

Turint galvoje, kad Europa niekada neturėjo universalios šnekamosios kalbos, kitaip sakant bendros verbalinės *musike,* Europos muzikinę kalbą, tą neverbalinę *musike,* reikėtų laikyti jos bendrosios kultūros ilgiausia ir stipriausia gija. Iš tiesų, kadangi ji driekiasi nuo Ispanijos iki Rusijos, bet ne iki Indijos ar islamiškojo pasaulio, kyla pagunda manyti ją esant vienintele universalia paneuropinio bendravimo priemone.

EDIPAS

Tėbų karalius Edipas, „ištinusi koja", yra vienas iš dažniausių senovės graikų mitų ir literatūros personažų. Taigi jis puikus iš jų išsirutuliojusios klasikinės tradicijos pavyzdys.

Edipo istorija – tai ištremto iš Tėbų žmogaus istorija; kai jį atstūmė jo karališkieji tėvai, likimas lėmė atkeršyti jiems pačiu baisiausiu būdu, nors ir nesąmoningai. Dar kūdikis Edipas buvo pasmerktas mirti, nes jo tėvas karalius Lajas bijojo, kad tasai neatneštų nelaimės. Vienas piemuo išgelbėjo jį, o užaugino žmonės gretimame Korinte, nieko nežinoję apie jo kilmę. Delfų orakulas išpranašavo, kad Edipas nužudys tėvą ir ves savo motiną. Dėl to jis pabėgo iš Korinto ir grįžo į Tėbus. Ten per atsitiktinį susidūrimą nužudė Lają, paskui įminė Sfinkso mįslę, taip išvaduodamas miestą nuo teroro ir kaip atlyginimą gavo žmoną – karaliaus našlę Jokastę, savo tikrą motiną. Iš tos incestinės santuokos susilaukė ketverto vaikų ir tik tada sužinojo teisybę; Jokastė jo akivaizdoje iš nevilties pasikorė. Edipas išsidūrė akis, o duktė Antigonė palydėjo jį į savanorišką tremtį. Tragiškasis keleivis gyvenimą baigė Atikos Kolono šventojoje giraitėje.

Homeras mini Edipą ir *Iliadoje,* ir *Odisėjoje*, tačiau pagrindinis vėlesnių pasakojimų apie jį šaltinis tikriausiai buvo dingęs epas *Thebais.* Vėliau Edipas tampa Sofoklio „Tėbų trilogijos" pagrindiniu veikėju bei antraeiliu veikėju Eschilo tragedijoje *Septynetas prieš Tėbus* ir Euripido dramose *Maldautojai* bei *Finikietės.*

Edipas ne kartą pasirodo ir vėlesnėje Europos literatūroje. Romėnų poetas Stacijus parašė epinę poemą *Tėbaidė (Thebaid),* kurią savo ruožtu Racine's panaudojo kaip modelį savo pirmajai pjesei *La Thébaide* (1665). Senovės Romos tragedijų autorius Seneka sukūrė savąjį Sofoklio *Edipo* variantą, įkvėpusį kitas versijas – jas sukūrė Corneille'is (1659) ir André Gide'as (1950); mitą adaptavo ir šiuolaikinis anglų poetas Tedas Hughesas. Sofoklio tragedija *Edipas Kolone* sudaro ir T. S. Elioto eiliuotos dramos *Senasis valstybės vyras* (*The Elder Statesman,* 1952), ir Jeano Cocteau *Pragaro mašinos* pagrindą (1934). Po Sofoklio *Antigonės* tokio pat pavadinimo bei turinio dramas sukūrė Jeanas Anouilh (1944) ir Bertoltas Brechtas (1947). Anthony Burgessas parašė romaną apie Edipą, pavadinęs jį *MF* (1971). Ingresas nutapė du paveikslus *Edipas ir Sfinksas* (1808). Stravinskis pagal lotynišką Cocteau libretą sukūrė operą-oratoriją *Karalius Edipas* (1927), o Pasolinis pastatė tokio pat pavadinimo filmą (1967)[1].

Tačiau labiausiai šią legendą išgarsino Sigmundas Freudas, pavadinęs „Edipo kompleksu" berniukų slopinamą priešiškumą savo tėvams. Kilęs iš tėvo ir sūnaus lenktyniavimo siekiant motinos meilės, šis sindromas gyvenime gali sukelti patologišką prisirišimą prie motinos.

Klasikinė tradicija, kurią galima apibūdinti kaip senovės temų perkūrimą pritaikant šių dienų reikmėms, panaudoja tūkstančius tokių pavyzdžių. Nuo Renesanso laikų per penkis šimtmečius graikų ir lotynų kalbų mokymosi ši tradicija sukaupė tam tikrą žinių bagažą, įsisavinamą visų išsilavinusių europiečių. Kartu su krikščionybe klasikinė tradicija „Europos kultūros kraujo apytakoje" sukūrė tam tikrą srovę ir „šifrą, leidžiantį iš

karto atpažinti, identifikuoti", o jos nuosmukį XX amžiuje paspartino socialinių ir švietimo prioritetų pasikeitimas. Klasikinės tradicijos šalininkai tvirtina, jog ją išsaugoti būtina, kad Europos civilizacija susvetimėjusi nenuvystų.

SCHOLASTIKOS

Philogelos arba „Pomėgis juoktis" kadaise buvo priskiriamas Filagrijui iš Aleksandrijos, gyvenusiam V amžiuje, tačiau iš tikrųjų tai yra daug senesnis graikų sąmojų rinkinys. Pagrindinis jo personažas – *scholastikos* – „išsiblaškęs profesorius" bei Abderos ir Kumų gyventojai. Tai vėlesnių sąmojų apie airius (arba lenkus) prototipai.

- Vienas *scholastikos* užsimanė pasižiūrėti, kaip atrodo miegodamas. Užsimerkė ir atsistojo priešais veidrodį.
- Vienas *scholastikos* sutiko draugą ir sako:
  – Klausyk, o aš girdėjau, kad tu miręs!
  – Bet juk matai, kad aš gyvas!
  – Taip tai taip, bet man sakė žmogus, daug patikimesnis už tave.
- Vienas Kumų gyventojas atėjo pas balzamuotoją pasiimti savo tėvo lavono. Balzamuotojas, bijodamas apsirikti, klausia, ar jo tėvas neturėjo kokių nors ypatingų požymių.
  – Smarkiai kosėjo, – paaiškino šis.
- Vienas Kumų gyventojas pardavinėjo medų. Praeivis paragavęs pareiškė, kad medus tikrai geras.
  – Žinoma, – patvirtino pardavėjas. – Aš apskritai jo neparduočiau, jei į jį nebūtų įkritusi pelė.
- Vienas škotų *scholastikos* nusprendė sutaupyti pinigų, atpratindamas savo asilą ėsti. Kai vargšelis pakratė kojas, jo savininkas skundėsi:
  – Kaip gaila, kad nugaišo kaip tik tada, kai jau buvo beišmokstąs gyventi neėdęs![1]

Folkloro rinkėjai pastarojo pasakojimo variantus yra užtikę estų, latvių, lietuvių, švedų, anglų, ispanų, katalonų, valonų, vokiečių, italų, slovėnų, serbų-kroatų, rusų ir graikų liaudies kūryboje. Malcolmas Bradbury savo knygoje *Rates of Exchange* (Valiutų kursai) pateikia jį kaip pramanytos Rytų Europos šalies „Slakos" kultūrinio palikimo dalį[2].

Neperdedant galima sakyti, kad graikų literatūra buvo humanistinės tradicijos starto aikštelė. „Daug nuostabių daiktų pasauly, — rašė Sofoklis, — bet nuostabiausias jų — žmogus":

Choras: Daug nuostabių daiktų pasauly,
Bet nuostabiausias jų — žmogus.
Jūron pilkojon leidžias jis <...>
Ir deivių jis vyriausią, Žemę,

Nuovargio niekad nejaučiančią, vargina <...>
Balsu ir kaip vėjas lakiom
Mintim jis gali skrajot
Ir būti bendrijos nariu jis moka <...>[14]

Graikų iškalbos meną skatino ir teatras, ir teismų po atviru dangumi bei politinių susirinkimų praktika. Retorikos, kurią pirmasis savo veikale „Žodžių menas" išdėstė Koraksas Sirakūzietis (kūrybos viršūnė apie 465 m. pr. Kr.), buvo mokomasi kaip formalios disciplinos. Iš „Dešimties Atikos oratorių", nuo Antifono iki Dinarcho Korintiečio, meistriškumu nė vienas neprilygo Demostenui (384— 322 m. pr. Kr.). Jaunystėje patyręs našlaičio dalią ir turėjęs mikčiojimo ydą, jis įveikė visus sunkumus, privertė savo pagrindinį varžovą Eschiną (389—314 m. pr. Kr.) palikti Graikiją ir tapo pripažintu oratorinio meno bei stilistikos meistru. *Filipikose* jis iškalbingai ir aistringai kvietė priešintis Pilypui Makedoniečiui. Demosteno kalbą *Apie vainiką,* pasakytą ginantis teisme 330 m. pr. Kr., Macaulay'us kukliai apibūdino kaip „*neq plus ultra* to, ką sukūrė žmogus".

Graikų menas irgi išgyveno didelį pakilimą; vienas įžymus mokslininkas net išdrįso tai pavadinti „didžiausia ir labiausiai stebinančia revoliucija visoje meno istorijoje"[15]. Dabartiniam vertinimui, be abejo, turi įtakos geriausiai išsilaikiusios formos, būtent, akmens skulptūros, architektūra ir ant keraminių vazų pieštos figūros. Nepaisant to, toks staigus šuolis nuo statiškų ir niūrių ankstesnių laikų formų, toks staigus suklestėjimas VI ir V amžiais pr. Kr. yra tikrai nuostabus. Stipriai veikiami dvasinių ir religinių motyvų, graikų menininkai ypač daug dėmesio skyrė žmogaus kūnui, stengdamiesi, kaip ragino Sokratas, „atskleisti sielos gyvenimą" stebint žmogaus jausmų poveikį jo kūno judesiams. Dvi garsiausios Fidijo (490—415 m. pr. Kr.) skulptūros žinomos tik iš vėlesnių jų kopijų; tačiau Partenono frizai, gan keistai išgelbėti lordo Elgino, kalba patys už save. [GROBIS] Ne geresnio likimo susilaukė ir šimtmečiu vėliau kūrusio Praksitelio (kūrybos viršūnė apie 350 m. pr. Kr.) šedevrai, kuriems būdingas tiesiog eterinis lengvumas ir žavumas; išlikęs *Hermis* iš Olimpijos ir *Afroditė* iš Arlio pakankamai liudija jo talentą. Minėtosios skulptūros kartu su vėlesnėmis jo figūromis — bronziniu *Belvederio Apolonu* ar *Milo Afrodite*, labiau žinoma *Milo Veneros* pavadinimu, dažnai laikomos vyriško ir moteriško grožio idealais. Iki Aleksandro Didžiojo laikų graikai jau sukūrė „vaizdų kalbą pusei pasaulio"[16].

Graikų architektūrai pavyko didžiulį techninį meistriškumą susieti su nuostabiu jautrumu. Statybos menas, kuris Mesopotamijoje ir Egipte dažniausiai stengdavosi padaryti įspūdį didumu, monumentalumu, dabar siekė atskleisti daugiau dvasinių vertybių. Nepaprastai proporcingų doréniškųjų šventyklų harmonija su švelniai siaurėjančiomis į viršų kolonadomis bei skulptūromis išpuoštais plintais ir frontonais, pajėgė išreikšti ne tik fizinę jėgą, kaip Poseidono šventykla Poseidonijoje (Pestas), bet ir besvorę eleganciją — kaip baltasis Pentelijos marmuras Atėnų Partenone. Šventyklos „tonas", jos keliama nuotaika galėjo būti specialiai priderinta prie dievybės, kuri gyveno uždaroje *cella* arba pačioje švenčiausioje vietoje už aukštų kolonų. Iš „Septynių pasaulio stebuklų", kuriuos pirmiesiems

turistams II a. pr. Kr. išvardijo Antipatras Sidonietis, penki buvo graikų architektūros šedevrai. Po Egipto piramidžių ir Semiramidės kabančių sodų Babilone, tai Dzeuso statula Olimpijoje, (trečioji) Artemidės šventykla Efese, Halikarnaso mauzoliejus, Rodo kolosas ir Aleksandrijos švyturys. [DZEUSAS]

Graikų mokslas buvo jų bendrosios filosofijos dalis. Daugumai filosofų rūpėjo ir fizikos, ir abstraktūs mokslai. Talis iš Mileto (636–546 m. pr. Kr.), manęs, kad viskas kilo iš vandens, atitinkamai ir mirė įkritęs į šulinį. Jis išmatavo Nilo potvynių lygį, atstumus tarp laivų ir kalnų aukštį, manoma, kad mokėjęs numatyti ir Saulės užtemimus. Heraklitas Efesietis (kūrybinė branda apie 500 m. pr. Kr.), priešingai nei Talis, manė, kad viskas yra ugnis, kuri nepaliaujamai kinta. Anaksagoras Klazomenietis (apie 500–428 m. pr. Kr.), Periklio mokytojas, manė esant aukščiausiąjį Protą (*nous*), kuris suteikia gyvybę visiems gyviems padarams ir, paveikdamas galinčias be galo dalintis „sėklas", leidžia jas jungtis į visas materijos formas. Jis tvirtino, kad planetos yra atplėšti nuo Žemės akmenys, o Saulė įkaitusi iki raudonumo, nes nepaliaujamai juda.

Empedoklis Akragantietis (apie 493–433 m. pr. Kr.) tvirtino, kad pasaulis sudarytas iš keturių elementų – ugnies, žemės, oro ir vandens; veikiami priešingų meilės ir kovos jėgų tie elementai nuolat jungiasi ir vėl išsiskiria. Sakoma, kad jis pats įšokęs į Etnos ugnikalnio kraterį, norėdamas pasitikrinti savo sugebėjimą reinkarnuotis. Deja, ugnikalnis sugrąžino pasauliui tik vieną jo sandalą. Demokritas Abderietis (apie 460–361 m. pr. Kr.) išplėtojo Leukipo atomistinę teoriją tvirtindamas, kad visus fizikos reiškinius galima paaiškinti smulkiausių dalelių, kurias jis pavadino atomais (*atoma* – „nedalomas"), atsitiktiniais susidūrimais. Demokritas pagarsėjo kaip besijuokiantis filosofas, nes jam kėlė juoką žmonių kvailiojimai.

Hipokratas iš Koso (apie 460–357 m. pr. Kr.) išplėšė mediciną iš religijos ir magijos glėbio. Jam priskiriama daug traktatų sveikatos apsaugos, higienos, ligonių slaugymo, chirurgijos klausimais. Hipokrato priesaika, kuria gydytojai įsipareigoja pasišvęsti savo pacientams, dar visai neseniai buvo laikoma medicininės praktikos kertiniu akmeniu. Jo aforizmų knyga prasideda posakiu: „Gyvenimas trumpas, o menas begalinis" (*Vita brevis, ars longa*). [ISTERIJA]

Eudoksas Knidietis (kūrybinė branda apie 350 m. po Kr.) aiškino, kaip planetos sukasi aplink Saulę ir išrado saulės laikrodį. Aristotelis rašė sisteminius traktatus iš fizikos ir biologijos. Jo pasiūlytoji gyvūnų rūšių klasifikacija sudarė vėliau atsiradusios zoologijos pagrindą. Aristotelio *Politika* prasideda nepakartojamu teiginiu: „Žmogus visų pirma yra politinis gyvulys". Aristotelio mokinys Teofrastas iš Lesbo (apie 370–288 m. pr. Kr.) tuos pačius klasifikavimo metodus pritaikė botanikai. Jo traktatą *Charakteriai* galima laikyti pirmuoju analitinės psichologijos veikalu.

Istorijos mokslui iš visų šių pionierių bene svarbiausias buvo Heraklitas. Jis samprotavo, kad viskas pasaulyje amžinai kinta ir irsta ir kad to kitimo priežastis – neišvengiamas priešybių susidūrimas, kitaip sakant, dialektika. Šitaip Heraklitas atskleidė dvi pagrindines istoriko amato idėjas: keitimosi laikui bėgant ir priežastingumo. Jo mėgstamas aforizmas skambėjo taip: „Neįmanoma du kartus įbristi į tą pačią upę". [ELEKTRONAS]

ISTERIJA

Hipokrato medicininiuose traktatuose teigiama, kad isterija esanti grynai moteriška liga, susijusi su gimdos funkcijų sutrikimais. Graikų žodis *hystera* reiškia „gimdą"; nervus sudirginąs negalintis normaliai pasišalinti menstruacijų kraujas.

Ši liga pasireiškianti, kai nuslopinamos menstruacijos ar kai neranda išėjimo menstruacinis kraujas. Taip atsitinka, kai užsikemša gimdos kaklelis ar kai išsmunka dalis makšties (prolapsas) <...> O kai gimdoje susikaupia net dviejų mėnesinių kraujas, jis patenkąs ir į plaučius, o iš ten pasišalinti negalįs[1].

Pasak kito aiškinimo, pati gimda paliekanti savo įprastinę vietą ir pradedanti judėti kūno ertmėje. Kai ji prispaudžianti širdį ar smegenis, atsirandąs nerimas, o vėliau ir nesutramdoma baimė. Religiniai tabu tais laikais draudė daryti skrodimus, todėl kaip veikia moterų (ir vyrų) vidaus organai buvo nežinoma ligi pat naujųjų laikų. Tačiau, vieno analitiko nuomone, toks požiūris į moterį išliko ir tada, kai buvo atmestos senovės anatominės teorijos. „Išliko ir nuomonė, kad moterų psichiką gali neigiamai veikti jų dauginimosi organų veikla"[2].

Moters kūno istorija labai sudėtinga. Per daugelį šimtmečių jo matmenys, svoris, forma, raumeningumas, menstruacinis ciklas, sugebėjimas gimdyti, brendimas, senėjimas, atsparumas ligoms smarkiai kito. Keitėsi ir su juo susijusi simbolika, religinės konotacijos, jo estetinis vertinimas, jo puošimas, apdarai, demonstravimas. Ypač buvo ribojamos moterų galimybės pačioms suvokti savo fizines savybes: viename iš standartinių vadovėlių net visai rimtai klausiama: „Ar galėjo moteris iki XX amžiaus patirti sekso malonumą?"[3] Vyrų kūno tyrimais besidomintys istorikai tokių klausimų neuždavinėja.

Kai dėl nuostabaus gimdos veikimo mechanizmo, tai naujausi tyrimai rodo, kad moters nervų ir reprodukcinės sistemos sąveika nepaprastai sudėtinga. Pavyzdžiui, moterų sveikatos tyrimai per ilgai trukusį Budapešto apgulimą 1944–1945 m. parodė nepaprastai išaugusį amenorėjų (mėnesinių nebuvimo) skaičių. To priežastis buvo ne isterija, o labai pagrįstas nerimas. Gimdos nereikia mokyti, kad minimalus gimstamumas yra tikrai prasmingas egzistuojant dideliam pavojui.

Graikų matematika plėtojosi veikiama ir abstraktaus mąstymo, ir religinio misticizmo. Manoma, kad Talis aritmetikos ir geometrijos pradmenų išmokęs Egipte. Tačiau Pitagoras iš Samo (apie 572—497 m. pr. Kr.) ne tik apibendrino savo pirmtakų rezultatus, bet ir papildė juos originaliais darbais. Jis laikomas skaičių teorijos pradininku, suformulavo stačiakampio trikampio įstrižainės kvadrato teoremą, o įdomiausia, kad atskleidė ir muzikinės harmonijos matematinį pagrindą. Ko gero, jis buvo puikios, nors ir klaidingos, „sferų muzikos" autorius. Eudoksas sukūrė bendrąją proporcijų teoriją ir metodą kreiviems paviršiams matuoti. Jo mokinys Menaichmas ištyrinėjo kūgio pjūvius.

Visi tie darbai paruošė dirvą Euklidui iš Aleksandrijos (kūrybinė branda apie 300 m. pr. Kr.), kurio *Pradmenys* vienvaldiškai viešpatavo ilgiau už bet kurią kitą

ELEKTRONAS

Elektronu arba „švytinčiu akmeniu" senovės graikai vadino gintarą. Jie žinojo, kad patrynus gintarą jis įgauna jėgos, traukiančios kitus daiktus, pavyzdžiui, plunksnas. Talis iš Mileto tvirtino, kad gintaras turi „psyche". Elektros, arba „švytinčios", vardą turėjo dvi garsios graikų mitologijos moterys. Pirmoji, Atlaso duktė, buvo geidžiamiausia Dzeuso meilužė. Antroji, Agamemnono ir Klitemnestros duktė bei Oresto sesuo, vaizduojama Eschilo, Sofoklio ir Euripido tragedijose.

Nematoma atstumianti ir pritraukianti fizinė jėga neturėjo pavadinimo, kol Williamas Gilbertas, laikomas „magnetizmo tėvu" savo veikale *De Magnete* (1600) pavadino ją „elektra". Jis rašė, kad „Žemė yra ne kas kita, o tik didžiulis magnetas".

Vėliau tirdami elektrą daug nusipelnė A. M. Ampere'as, H.C. Oerstedas ir Michaelas Faraday'us, o J. C. Maxwellas (1831–1879) nustatė elektros ryšį su magnetizmu, sukurdamas elektromagnetinės jėgos teoriją. H. R. Hertzas (1857–1894) įrodė įvairaus dažnio elektromagnetinių bangų egzistavimą. Elektros pritaikymas prasidėjo elektros generatoriaus ir elektros variklio išradimu, vėliau atrastos radijo bangos ir rentgeno spinduliai. O 1891 m. anglų fizikui J. D. Stoney'ui prisireikė pavadinimo pačioms mažiausioms medžiagos dalelėms su neigiamu krūviu, kurios sukasi aplink atomo branduolį, sudarytą iš teigiamą krūvį turinčių protonų bei krūvio neturinčių neutronų; jei branduolio dydį prilygintume smeigtuko galvutei, tai tų neigiamų dalelių orbitų skersmuo prilygtų Šv. Petro bazilikos kupolo skersmeniui. Jis pavadino jas „elektronais".[1] (Žr. III priedą, 52)

knygą, išskyrus Bibliją. Euklidas buvo didis matematikos sistemintojas, pasišovęs rasti visų žmonijos žinių galutinius įrodymus. Kai Egipto valdovas paklausė jo, ar negalima geometrijos išdėstyti paprasčiau, jis atsakė, kad „nėra karališko kelio" jai pažinti. Iš vėlesnės mokslininkų kartos išsiskyrė Archimedas ir Eratostenas iš Kirenės (276 – 196 m. pr. Kr.), kuris apskaičiavo, kad Žemės skersmuo 252 000 stadijų (12600 kilometrų), taigi suklydo mažiau nei 1 procentu. Dar reikia paminėti Apoloniją Pergietį (kūrybinė branda apie 220 m. pr. Kr.), parašiusį aštuonių tomų traktatą apie kūgio pjūvius ir nustačiusį reikšmę π tiksliau už Archimedą. [ARCHIMEDAS]

Graikų moralės filosofija, kuri vėliau suskilo į kelias lenktyniaujančias mokyklas, smarkiai pakeitė tradicines religines doktrinas. Skeptikų mokykla, kurią įsteigė Pironas Elidietis (apie 365 – 275 m. pr. Kr.) tvirtino, kad nėra dalykų, apie kuriuos būtų galima žinoti absoliučiai viską, todėl vienintelis žmogaus tikslas turėtų būti dorybės ieškojimas. Pironas buvo abstraktus mąstytojas, nusistatęs prieš abstraktų mąstymą. Platonui mirus, jis turėjo nemažos įtakos Atėnų Akademijai.

Kinikų mokyklos įkūrėjas buvo Diogenas Sinopietis (apie 412 – 323 m. pr. Kr.), kuris, panašiai kaip vėliau Tolstojus, manė, jog svarbu išsivaduoti iš savo troškimų. Išvertus pažodžiui, šios mokyklos šalininkus reikėtų vadinti „šunimis". Pats

ARCHIMEDAS

Archimedas iš Sirakūzų (287 — 212 m. pr. Kr.) buvo matematikų matematikas. Jis kaip vaikas mėgavosi pačiu uždavinių sprendimo procesu. Tačiau tai nereiškia, kad vengė praktinių dalykų. Po mokymosi Aleksandrijoje jis sugrįžo į Siciliją ir tapo karaliaus Hierono II patarėju. Ten išrado sraigtinį siurblį vandeniui kelti, pastatė planetariumą, kuris vėliau buvo perkeltas į Romą, suprojektavo katapultas ir abordažinius kablius, kurie padėjo atremti romėnų puolimą, kai šie paskutinį kartą apgulė Sirakūzus. Archimedas buvo hidrostatikos mokslo pradininkas ir labiausiai išgarsėjo tuo, kad nuogas išbėgo į gatvę šaukdamas *Heureka, heureka* („Radau"), kai, kaip manoma, besimaudydamas vonioje atrado jo vardu pavadintą dėsnį. Archimedo dėsnis teigia, kad panardintas į vandenį kūnas netenka tiek svorio, kiek sveria jo išstumtas vanduo. Taip galima lengvai nustatyti ir daikto tūrį. Apie svertus Archimedas yra pasakęs: „Duok man atramos tašką, ir aš pajudinsiu Žemę".

Tačiau labiausiai jį domino grynai abstrakčios problemos:

1. *Smėlio grūdelių skaičiavimas*. Archimedas nusprendė apskaičiuoti, kiek reikėtų smiltelių Visatai užpildyti. Kad galėtų operuoti didžiuliais skaičiais (dešimtainės sistemos tada dar nebuvo), pats sugalvojo „miriado miriadų" sąvoką, t. y., 10 000 x 10 000 arba $10\ 000^2$. Turint galvoje tai, kad Visata jis laikė Saulės sistemą, jo rezultatas $10\ 000^{37}$ ne taip jau toli nuo tiesos.

2. *Apskritimo matavimas*. Archimedas apskaičiavo apskritimo ilgio santykį su jo skersmeniu, remdamasis įbrėžto į apskritimą ir apibrėžto aplink jį 96 kraštinių daugiakampio perimetrais. Jis pasinaudojo kai kuriomis jau žinomomis apytikrėmis reikšmėmis ir apskaičiavo jam reikalingų septynženklių skaičių kvadratinių šaknų apytikres reikšmes. Savaime aišku, jam teko naudotis gremėzdiška abėcėline skaičiavimo sistema, tačiau jo gautoji skaičiaus, dabar vadinamo *pi* (π), reikšmė buvo tarp 3 1/7(= 3,1428571) ir 3 10/71 (= 3,140845). (Dabar priimta reikšmė lygi 3,14159265.)

3. *Jaučių problema*. Archimedas sugalvojo iš pažiūros paprastą galvosūkį apie dievo Apolono bandą, susidedančią iš jaučių ir karvių – juodų, žalų, baltų ir margų. Baltų jaučių skaičius sudarė pusę ir dar trečdalį juodų skaičiaus, buvo didesnis už žalų skaičių ... ir t. t. ir pan. Tarp karvių baltų skaičius sudarė trečdalį ir dar ketvirtadalį visų juodų galvijų skaičiaus ... ir t. t. ir pan. Tad kiek galvijų buvo toje bandoje? Atsakymas – daugiau nei 79 milijardai, taigi daug daugiau negu galėtų sutilpti visoje Sicilijoje, sustačius juos vieną šalia kito. (Sicilijos plotas 25 000 km^2, tad joje būtų galima sutalpinti tik 12,5 mlrd., skiriant vienam galvijui 2 m^2, įskaitant ir tuos, kuriems tektų stovėti kunkuliuojančiame Etnos krateryje.)[1]

Diogenas garsėjo ekscentrišku elgesiu: jis gyveno statinėje — tai buvo demonstratyvus pasaulio patogumų atsisakymas — ir vidury dienos vaikščiojo po Atėnus su žibintu, „ieškodamas žmogaus". Pasakojama, kad susitikęs su Aleksandru Didžiuoju Korinte, jis paprašęs „neužstoti saulės".

Epikūriečiai, taip vadinami pagal Epikūrą Samietį (342–270 m. pr. Kr.), mokė, kad žmonės turi siekti laimės, nebodami nei mirties, nei dievų. (Ši mintis vėliau pateko į Jungtinių Valstijų konstituciją.) Visai nepelnytai juos imta laikyti paprasčiausiais malonumų ieškotojais; iš tikrųjų jie manė, kad kelias į laimę eina per susivaldymą, ramybę, pasiaukojimą.

Stoikų mokykla, kurią įkūrė Zenonas Kitijietis (apie 335–263 m. pr. Kr.), pavadinimą gavo nuo Atėnų *Stoa poikile* („margojo portiko"), kur ši grupė iš pradžių rinkdavosi. Jie buvo įsitikinę, jog žmonių aistras turi valdyti protas ir kad vienintelis vertas dalykas, kaip manė ir skeptikai, yra dorai gyventi. Jų visuotinės žmonių brolybės vizija, pareigos jausmas, nuolatinės treniruotės ugdant sugebėjimą ištverti skausmą ir kančias vėliau labai imponavo romėnams. [ATLETAI]

Graikų seksualumo klausimams nūnai madingų mokslo krypčių atstovai mieliau skirtų ištisas monografijas, užuot tenkinęsi keliomis pastraipomis. Tai, ką vyresniosios kartos mokslininkai vadino „išsigimimu", dabar pakylėta iki „asmeninės orientacijos" ar „preferencijų" rango, ir plačiai manoma, kad homoseksualumas senovės socialinių papročių kodekse užėmęs centrinę vietą, ir tas kodeksas nūnai pateikiamas su labai šiuolaikinėmis potekstėmis. „Graikiškoji yda" nesukeldavo kaltės jausmo: kas ieškodavo jaunų berniukų draugijos, buvo smerkiamas ne labiau už tuos, kurie mėgo jaunas mergaites. Jaunieji graikai, kaip ir Anglijos vidurinių mokyklų moksleiviai, tikriausiai nevengdavo pederastijos. O tėvai stengdavosi saugoti savo sūnelius taip pat, kaip saugodavo dukreles. Kartu su vyriškuoju homoseksualizmu egzistavo ir jo moteriškoji atmaina, nors senovėje jos dar nevadino Lesbo salos — poetės Sapfo ir jos draugių tėviškės — vardu. Aiškiai matyti, kad tais laikais būta ir incesto atvejų. Legendinio Edipo, nužudžiusio tėvą ir per klaidą vedusio savo motiną, tragiškas likimas buvo laikomas dievų pykčio įrodymu. O apskritai graikai, atrodo, buvo ne tiek ištvirkę ar puritoniški, kiek praktiški ir nevaržantys savo jausmų žmonės. Jų pasaulis buvo kupinas atviros erotikos, kurios jie nė kiek nesivaržė.[17]

Tik nereikia manyti, kad senovės graikų požiūris į seksą buvo toks pat kaip ir šiandieninių Kalifornijos gyventojų. Vergovinėje visuomenėje, pavyzdžiui, buvo manoma, kad su vergų kūnais laisvieji žmonės gali daryti ką tik nori. Tad seksualinis aktyvumas tapo socialinės padėties žyme. Dėl abipusiškumo lytiniuose santykiuose niekas nesuko sau galvos, juo labiau neieškojo jausmų bendrumo. Pasitenkinimas daugiausia buvo siejamas su aktyvaus patino fiziniu malonumu, kuris primesdavo save ir savo organą pasyviai partnerei. Nepaisant teisinių ribojimų, aukštesnę visuomeninę padėtį užimantys vyrai dažnai laikė savaime suprantamu dalyku, kad jie gali kada tik panorės lytiškai santykiauti su žemesnio rango žmonėmis — moterimis, vaikais, tarnais ir svetimšaliais. Dėl tokios prielaidos, jei tik ją teisingai identifikuosime, dabartinio skirtumo tarp homo- ir heteroseksualumo svarba gerokai sumažėja. Panašiai ir skirtumas tarp *pederasto* ir *pedofilo* priklausė ne tiek nuo asmeninių polinkių, kiek nuo amžiaus, kada berniukas galėjo pradėti laikyti save vyru[18].

ATLETAI

Sporto žaidynės buvo esminė graikų gyvenimo dalis. Kiekvienas save gerbiantis miestas turėjo stadioną. Visos Graikijos žaidynės Olimpijoje – pačios prestižiškiausios iš daugiau kaip šimto panašių renginių[1]. Visuotinis sporto pomėgis ir pagarba dievams, kurių globa išaukštindavo tas žaidynes, politiškai susiskaldžiusioje šalyje sukurdavo stiprų kultūrinio vieningumo jausmą. Atletai – vien tik vyrai – varžydavosi dešimtyje rungčių. Nuo VII a. pr. Kr., po to, kai vienas iš atletų atsitiktinai pametė savo trumpikes, atletai paprastai varžydavosi nuogi. Tai ne sportininkai mėgėjai: jie buvo įpratę uoliai treniruotis, tikėdamiesi vertingo atpildo. Apdovanojimų dydis (denarais) žemesnio rango žaidynėse Afrodizijoje I a. po Kr. rodo atskirų rungčių statusą:

ilgo nuotolio bėgimas – 750; penkiakovė – 500; lenktynės su šarvais – 500; sprintas (1 stadija) – 1250; pankrationas – 3000; imtynės – 2000; ėjimo lenktynės (2 stadijos) – 1000; kumštynės – 2000.

Standartinė *stadija* buvo apie 212 m ilgio; bėgikai apibėgdavo apie stulpą kitoje stadiono pusėje. *Pentatloną* sudarė penkios rungtys: šuolis į tolį, disko metimas, ieties metimas, ėjimo lenktynės, imtynės. *Pankratione* (visus veiksmus leidžianti kovos forma) tikslas buvo toks pat kaip ir dabartinėsė dziudo imtynėse – priversti priešininką pripažinti varžovo pranašumą. Svarbios rungtys buvo ir žiedų mėtymas bei lenktynės kovos vežimais[2].

Pergalės olimpiadose atnešdavo didelę šlovę ir patiems nugalėtojams, ir jų gimtiesiems miestams. Pirmavo Sparta. Atėnai aukso amžiaus laikotarpiu iškovojo tik 4 pergales iš 183. Tačiau geriausiai sekėsi Peloponeso Elidės sričiai – iš jos buvo ir pirmasis rašytiniuose šaltiniuose minimas Olimpinių žaidynių, įvykusių 776 m. pr. Kr., nugalėtojas Korebas, na ir pačiai Olimpijai.

Nepralenktas visų laikų atletas buvo Milonas iš Krotono – jis laimėjo imtynių rungtį penkiose olimpiadose iš eilės 536–520 m. laikotarpiu. Po paskutiniosios pergalės jis aukojimui skirtą jautį užsimetęs ant pečių apnešė aplink stadioną, o paskui sėdosi jo valgyti. **[PRIESKONIŲ JAUTIS]**

Dauguma išlikusių Pindaro odžių skirtos olimpinėms žaidynėms:

Žmonės ir dievai – viena juk giminė:
Mes iš motinos vienos gyvybę gavom.
Tiktai jėgos mūs nelygios – tai ir skiria
Žmones nuo dievų visur ir visada.
Nes žmogus juk niekas, o dangaus metalas –
Tai buveinė amžina dievų.
Bet ir mes dvasia ir kūnu savo
Galime prilygt nemirtingiesiems,
Tik nežinome, į kokį tikslą dieną naktį
Mums likimas skyrė bėgti nesustojant[3].

Olimpinių žaidynių etosas išsilaikė ir krikščioniškųjų laikų pradžioje. Šventasis Paulius tikrai buvo sporto aistruolis, o gal net ir pats dalyvavo varžybose. Jis rašė: „Iškovojau gerą kovą, baigiau bėgimą, išlaikiau tikėjimą".[4] Šių žodžių tonas grynai graikiškas.

Paskutiniosios senovės Olimpinės žaidynės įvyko 389 ar 393 m. Paskutinis žinomas nugalėtojas – *victor ludorum* – 385 m. buvo armėnas. Nėra įrodymų, kad imperatorius Teodosijus I oficialiai uždraudė žaidynes. Labiau tikėtina, kad krikščioniškajai viešajai nuomonei stojus prieš bet kokius pagoniškus kultus, žaidynių tapo neįmanoma atnaujinti po to, kai vestgotai užėmė Graikiją 395 m. Jų pakaitalas – žaidynės Azijos mieste Antiochijoje – vyko iki 530 m.[5]

Olimpinės žaidynės po daugiau nei 1500 metų pertraukos buvo atnaujintos Atėnuose 1896 m. balandžio 6–2 d. Jų iniciatoriumi ir pirmuoju Tarptautinio olimpinio komiteto prezidentu tapo prancūzų sportininkas baronas Pierre'as de Coubertinas (1863–1937). Išskyrus karo metus, žaidynės XX amžiuje vyksta kas ketveri metai įvairiose vietose. Nuo 1912 m. jose leista dalyvauti ir moterims. Žiemos olimpinės žaidynės rengiamos nuo 1924 m. – tada jos įvyko Šamoni. Kaip ir dera, pirmųjų olimpinių žaidynių naujaisiais laikais maratono nugalėtoju 1896 m. tapo graikas Louisas Spyridonas .

Klasikinis tekstas tokių dalykų supratimui — Aristofano mitas Platono *Puotoje* — mini daug seksualinių praktikų, kurios, atrodo, yra šiuolaikinių pirmtakės. Tačiau labiau įsigilinus matyti, kad graikai vadovavosi visai kitokia vertybių sistema negu mes. Pasak šio mito, žmonės iš pradžių turėjo po aštuonias galūnes, du veidus ir dvi poras lytinių organų — vieną iš priekio, kitą iš užpakalio. Jie buvo trijų rūšių: vyrai, moterys ir dvilyčiai individai. Vėliau Dzeusas perkirto juos pusiau ir tų atskirų pusių malonumui išrado lytinį aktą. Atskiro žmogaus seksualiniai poreikiai priklausė nuo to, kokiai rūšiai priklausė jo pirmtakas, iš kurio jis kilęs. Todėl atrodo, kad senovės graikai nelaikė vyro moters priešingybe; jie pagrindine norma veikiau laikė pliuralistinį seksualumą, įvairiu laipsniu būdingą visiems individams. Beje, dabartiniai šių klausimų tyrinėtojai demonstruoja ne mažesnį pliuralizmą, negu jų tyrimų objektai.[19]

Graikų socialinės struktūros buvo gan sudėtingos. Šiuo atžvilgiu miestai-valstybės iš esmės skyrėsi nuo nuošalių kalnuotų rajonų, tarkim, Arkadijos Peloponese, kur ligi Romos laikų išliko senovinės piemenų gentys. Visur buvo paplitusi vergija, tačiau ji nebūtinai sudarydavo visų socialinių ir ekonominių institucijų pagrindą, kaip linkę manyti kai kurie istorikai. (Marksizmo-leninizmo penkių stadijų schemoje klasikinė vergvaldystė laikoma būtina socialinės istorijos prielaida.) Atėnų gyventojus sudarė vergai, *metikai* — pastoviai ten gyvenantys svetimšaliai — ir piliečiai. Vergai, kuriuos vadino *andrapoda* (žmogaus pėda), buvo laikomi kilnojamuoju turtu, juos buvo galima nebaudžiamai žudyti. Vergams neleisdavo tarnauti armijoje. Išlaisvinti vergai, automatiškai įgydavę metikų statusą, privalėjo mokėti mokesčius ir buvo šaukiami į armiją. Piliečiai (tik jie turėjo teisę vadintis „atėniečiais") galėjo turėti žemės ir privalėjo atlikti karinę

tarnybą. Jie buvo suskirstyti į *files* arba gentis, o šios į smulkesnius vienetus, vadinamus *tritijomis* ir *demais.* Kiekviena iš tų grupių gyveno bendrai ir turėjo savo vaidmenį civilinėje bei karinėje visuomenės struktūroje.

Graikų politinė organizacija pasižymėjo didele įvairove ir polinkiu eksperimentuoti. Kadangi kiekvienas *polis* (miestas-valstybė) turėjo savivaldą (bent jau teoriškai), susiformavo labai daug politinių tradicijų su savo atmainomis, vediniais, pamėgdžiojimais. Buvo monarchijos — pavyzdžiui, Samo saloje, valdomoje karaliaus-pirato Polikrato. Buvo despotijų, ypač Mažosios Azijos miestuose — čia matyti persų pavyzdžio poveikis. Būta ir įvairaus tipo oligarchijų — Korinte, Spartoje, Masalijoje, taip pat demokratijų, tarkim, Atėnuose jų klestėjimo laikotarpiu. Tačiau dėl nepaliaujamų karų, sąjungų, konfederacijų jos nuolat veikė vienos kitas ir tos skirtingos politinės santvarkos dažnai labai staigiai pasikeisdavo.

Ir pačiuose Atėnuose politinė santvarka keitėsi daug kartų, pradedant nuo seniausios mums žinomos formos VII a. pr. Kr. valdant Drakontui, pirmojo „drakoniškojo" įstatymų kodekso autoriui, VI amžiaus Solono reformų bei Peisistrato geranoriško despotizmo. Praėjus porai šimtų metų nuo Drakonto valdymo Atėnų pralaimėjimas Peloponeso kare atvedė prie „Trisdešimties tironų" epizodo ir radikaliojo Kleono, didžiausio Periklio priešininko, valdymo. Šiuolaikiniai istorikai labai nevienodai vertina tikrąjį visų piliečių dalyvavimo valstybės valdyme mastą net Atėnų demokratijos klestėjimo dešimtmečiais penktajame amžiuje pr. Kr. Labai skiriasi vergų skaičiaus, miesto varguomenės vaidmens, piliečiams priklausiusių žemės plotų, piliečių statusą turinčių valstiečių padėties vertinimai, o ypač daug nesutarimų dėl to, kaip veikė įvairūs piliečių susirinkimai — *bulė* arba „500 taryba", *eklezija*, kuri buvo pagrindinis įstatymų leidimo susirinkimas, ir teismai. Pasirodo, kad tiksliai apibrėžti *demosą* — Atėnų liaudį, kurią sudarė, kaip manoma, iki 50 000 laisvų piliečių (vien tik vyrų), nė kiek ne lengviau nei demokratiją. Nelengva susitaikyti ir su tuo faktu, kad Periklis ar Demostenas, tie didieji Atėnų demokratai, buvo (beje, kaip ir Washingtonas bei Jeffersonas) vergvaldžiai arba kad demokratiškieji Atėnai tironiškai tvarkėsi mažesnėse savo valdose. [**DEMOS**]

Nieko nuostabaus, kad nepaprastai sudėtinga graikų politinė praktika buvo derlinga dirva politinėms teorijoms. Platono *Valstybė,* kur propaguojama Globėjų (šiek tiek totalitarinės vadinamųjų karalių-filosofų atmainos) valdžia ir Aristotelio *Politika* su jos kategorišku teiginiu, kad žmogus — *zoon politikon* (politinis gyvulys), yra du skirtingi šios problemos traktavimo būdai. Pagrindiniai šiuolaikinio pasaulio politiniai terminai, pradedant „anarchija" ir baigiant pačia „politika", yra daugiausia graikų kūryba.

Graikų istoriografija, panašiai kaip ir graikų teatras, turi tris gigantus. Herodotas iš Halikarnaso (484—420 m. pr. Kr.) visų laikomas „istorijos tėvu", nors dėl didelio jo domėjimosi kitomis šalimis labiau šovinistiškai nusiteikę tautiečiai vadino jį „melagysčių tėvu". Jis rašė remdamasis įvykių liudytojų pasakojimais ir asmeniškais stebėjimais savo tolimų kelionių metu. Praeitį jis suvokė kaip titanišką Europos kovą su Azija ir jo devynių knygų kulminaciją sudaro graikų karai su persais. Atėnietis Tukididas (455—401 m. pr. Kr.), Thomo Hobbeso ir daugelio

DEMOS

Yra manančių, kad ilgą pačios liaudies valdymo tradiciją pradėjo 507 m. pr. Kr. Alkmeonidas Kleistenis, tad 1993 metais jie nutarė paminėti „demokratijos gimimo 2500-ąsias metines". Tam Londono rotušėje buvo surengtas prašmatnus balius, į susirinkusius kreipėsi Klasikinės kultūros mėgėjų draugijos pirmininkas[1]. Tačiau iš tikrųjų Atėnų demokratijos sėklos buvo pasėtos dar iki Kleistenio. *Eklezijas* – piliečių susirinkimus šalia Akropolio ant Pnikso kalvos įvedė Solonas, nors jais nesunkiai manipuliavo aristokratų lyderiai, tarkim, Peisistratas ir jo sūnūs, penkiasdešimt metų trukusiai (560–10 m. pr. Kr.) savo tironijai paremti.

Kleistenis priklausė turtingai šeimai, kuri mėgino dalytis valdžią su Peisistratu, o paskui pasirinko tremtį. Tikriausiai jo pastangomis buvo atnaujinta ir išpuošta Paroso marmuru Dzeuso šventykla Delfuose – taip norėta išpirkti kaltę dėl skerdynių, kurias surengė jo giminė. Jis vadovavo nesėkmingam įsiveržimui į Atiką 513 m. pr. Kr., tikriausiai paprašęs persų pagalbos. Tačiau paskutiniuosius Peisistratidus po trejų metų išvijo ne jis, o spartiečiai.

Manoma, Kleistenis apeliavo į liaudies valdžią tam, kad susilpnintų senąją gentinę santvarką, kuria rėmėsi jo pirmtakai. Siūlydamas aukščiausią valdžią *eklezijai,* jis įgijo tokį autoritetą, kad galėjo imtis dar platesnių reformų. Keturias senąsias *files*-gentis jis pakeitė dešimčia naujų; kiekviena iš jų turėjo savo šventyklą ir savą herojaus kultą. Kleistenis labai sustiprino *demes* – smulkesnius filių padalinius ir suteikė balsavimo teisę visiems laisviesiems piliečiams, gyvenusiems Atėnų teritorijoje. Vis dėlto svarbiausia tai, kad jis įsteigė *bulę,* kuri veikė kaip komitetas, sudarinėjantis eklezijų darbotvarkes. Kleistenis buvo ir teisinio ostrakizmo pradininkas. Jį vadino „viešosios nuomonės meno" kūrėju.

Atėnų demokratija, gyvavusi 185 metus, buvo toli nuo tobulybės. Liaudies valdžią ribojo *bulės* machinacijos, *demių* aikštingumas ir savavaliavimas, nuolatinė turtingų globėjų ir demagogų įtaka. Norint surinkti *eklezijoms* reikalingą 6000 piliečių kvorumą, piliečiai buvo tiesiogine to žodžio prasme gaudomi gatvėse raudonuose dažuose išmirkytomis virvėmis. Koks buvo piliečių aktyvumas tiek centriniuose, tiek vietiniuose susirinkimuose, mokslininkai karštai tebesiginčija iki šiol[2]. Tačiau piliečiai iš tikrųjų valdė. Jie buvo lygūs prieš įstatymus, jie rinko dešimt aukščiausių pareigūnų, įskaitant *strategus* bei karo vadą. Piliečiai burtų keliu kasmet pasidalindavo šimtus administracinių postų. Dar svarbiau buvo tai, kad pareigūnai jiems turėdavo atsiskaityti. Nesąžiningus ar blogai dirbančius pareigūnus buvo galima atleisti ar net nubausti mirties bausme.

Tačiau ne visiems tai darė įspūdį. Platono nuomone, demokratija reiškė nekompetentingų žmonių valdžią. Aristofanas šaipėsi iš „to pikto, irzlaus, nesukalbamo senio – Demoso iš Pnikso". Sykį jis paklausė: „Tai kur išsigelbėjimas?" Ir atsakė: „Moterys".

Deja, senovės Atėnų ir dabartinės Europos demokratijų ryšys labai silpnas. Demokratija netriumfuoja net toje šalyje, kuri buvo jos lopšys. Ja nesižavėjo romėnų mąstytojai; daugiau nei tūkstantį metų demokratija buvo beveik pamiršta. Šių dienų Europos demokratinių tradicijų ištakų reikėtų ieškoti veikiau vikingų tipo liaudies susirinkimuose

[DINGAS], feodalinių monarchų šaukiamuose parlamentuose ir viduramžių miestuose-respublikose. Atėnų koncepcija apie aukščiausią valdžią turintį visų pilnateisių piliečių susirinkimą susilaukė atitikmens Viduramžių Novgorode, Vengrijoje ir Lenkijoje – politinėse sistemose, kurios neturėjo palikuonių. Švietimo epochos teoretikai žinias apie senovės demokratijas siejo su susidomėjimu konstitucine reforma; romantizuota senovės Atėnų vizija suvaidino tam tikrą vaidmenį ir tarp klasikinį išsilavinimą turinčių liberalų. Tačiau liberalai nevengė ir kritikuoti. De Tocqueville'is plūdo „daugumos tironiją". Edmundas Burke'as prancūziškojo pavyzdžio demokratiją pavadino „gėdingiausiu dalyku pasaulyje". Demokratija retai buvo laikoma norma.

Mūsų laikais nėra vieningos nuomonės, kas sudaro demokratijos esmę. Teoriškai ji skatina visas dorybes – laisvę, teisingumą, lygybę prieš įstatymus, žmogaus teisių gerbimą, politinį pliuralizmą, pilietinės visuomenės kūrimą. O praktiškai „liaudies valdymas" yra neįmanomas dalykas. Labai daug kas skiria žemyne kultivuojamą liaudies valdžią nuo britiško parlamentarizmo. Visos demokratijos rūšys turi savo trūkumų. Winstonas Churchillis sykį pasakė, kad „demokratija pati blogiausia politinė sistema, išskyrus visas kitas". Tačiau egzistuoja ir beveik visuotinis bjaurėjimasis tironija. Kaip tik tai ir skatina išsilaisvinusias valstybes žengti demokratijos keliu, nepriklausomai nuo ankstesnių realijų. „Visa mūsų istorija lenkia mus šlietis prie demokratinių valstybių", pareiškė ką tik susikūrusios Čekoslovakijos prezidentas 1918 metais[3]. 1989–1991 m. labai panašiai antrino buvusių Sovietų bloko šalių vadovai.

Tai nereiškia, kad demokratijai, kaip ir bet kuriam kitokiam judėjimui, nereikia jokio mito apie jos pradžią. Jai reikalinga ir sena genealogija, ir pagarbos verti didvyriai. O kas galėtų atitikti tuos kriterijus geriau už Alkmeonidą Kleistenį?

kitų nuomone, buvo tiesiog „labiausiai politizuotas iš visų kada nors rašiusių istorikų". Jis pirmasis pradėjo sistemingai analizuoti priežastis ir pasekmes; gausiai citavo dokumentus ir traktatus; įterpdamas pagrindinių veikėjų kalbų ištraukas, jis surado puikų būdą papildyti griežtai nešališką dėstymą subjektyviomis nuomonėmis. Tukididas rašė, kad aštuonios jo knygos apie Peloponeso karą „skirtos ne amžininkų skoniui tenkinti, o amžinybei". Ksenofontas (428—354 m. pr. Kr.), irgi atėnietis, parašė *Graikijos istoriją* (*Hellenica*) ir *Anabazį* (*Anabasis*). Pirmojoje tęsiamas Graikijos istorijos aprašymas nuo tos vietos, kur baigė Tukididas (nuo 411 m. pr. Kr.). Kaip ir Tukididas, Ksenofontas tam tikru mastu pratęsė Herodoto darbus. *Anabazis* (pavadinimas reiškia „persų ekspediciją") aprašo 10 000 samdytųjų graikų karių, tarp kurių buvo ir pats autorius, ilgą žygį į Mesopotamiją ir atgal, tarnaujant persų pretendentui į sostą. Šūksniai *Thalassa! Thalassa!* („Jūra! Jūra!), kuriais po daugelio mėnesių trukusio žygio Ksenofonto bendražygiai pasveikino jūrą, išvydę ją nuo Trapezundo kalvų, bus bene pats entuziastingiausias momentas, kada nors užfiksuotas karinėse kronikose.

Visi sutaria, kad graikų civilizacija savo zenitą pasiekė Periklio valdymo Atėnuose metu. Laikotarpiu, kai buvo išgelbėtas miestas nuo persų įsiveržimo 480 m. pr. Kr. iki pražūtingo karo su Sparta pradžios 431 m. pr. Kr., politinė, intelek-

tinė ir kultūrinė Atėnų energija pasiekė viršūnę. Periklis (apie 495—429 m. pr. Kr.), karvedys ir politikas, buvo nuosaikios demokratinės frakcijos lyderis. Jis rūpinosi nusiaubto Akropolio rekonstrukcija, buvo menininkų ir filosofų draugas. Periklio kalba laidojant kritusius pirmaisiais Peloponeso karo metais spinduliuoja pasididžiavimu laisve ir aukšta gimtojo miesto kultūra:

> Mėgstame tai, kas gražu, bet nesiekiame prabangos; mėgstame patogumus, bet vengiame išglebimo. Turtus stengiamės naudoti protingai, o ne puikuotis jais <...> Mūsuose kiekvienam rūpi ne tik jo paties, bet ir visos valstybės dalykai <...> Apie žmogų, kurio politika nedomina, mes nesakome, kad jis užsiima savo reikalais; mes sakome, kad tokiems pas mus apskritai nėra ką veikti <...> Yra žmonių, kurie drąsūs dėl to, kad negalvoja apie pavojų, o kai tik pradeda galvoti, tai pradeda bijoti. Tačiau tikrai drąsiu galima laikyti tik tą, kuris gerai žino, kas gyvenime malonu ir kas siaubinga, tačiau drąsiai eina pasitikti pavojaus.[20]

Periklio bendraamžiai atėniečiai tikrai buvo verti, kad jais didžiuotųsi. Anaksagoras ir Sokratas, Euripidas ir Eschilas, Pindaras ir Fidijas, Antifonas ir Aristofanas, Demokritas ir Hipokratas, Herodotas ir Tukididas — visi jie vaikščiojo tomis pačiomis gatvėmis, visi matė, kaip Partenonas ruošiamas inauguracijai, įvykusiai 438 m. pr. Kr. Atėnai, „Graikijos akis, menų ir iškalbos motina", pateisino orakulo pranašystę, kad jie „taps ereliu, per amžių amžius sklandančiu tarp debesų". Tačiau bene geriausiai juos apibūdina tokios Pindaro poezijos eilutės:

Αἵ τε λιπαραὶ καὶ ἰοστέφανοι καὶ ἀοίδιμοι,
Ἑλλάδος ἔρεισμα, κλειναὶ Ἀθᾶναι, δαιμόνιον προλίεθρον.

> (... Nutvieksti violetinių žarų ir dainom pašlovinti gražiausiom, Graikijos tvirtove, šlovingieji Atėnai, mieste nuostabus!)[22]

Sparta, kitaip dar vadinama Lakedemonu, buvo Atėnų partnerė ir varžovė. Mūsų akimis žiūrint, ji ne mažiau atstumianti kaip Atėnai patrauklūs. Priešingai negu kiti miestai, ji buvo ne prie jūros, o Lakonijos lygumoje, esančioje Peloponeso viduryje. Sparta neturėjo savo laivyno ir buvo grynai militaristinė valstybė; tai jai padėjo atsispirti prieš visus savo kaimynus — mesėniečius, argiečius ir Arkadijos gyventojus. Jos valdymo sistema, senais laikais sukurta dieviškojo Likurgo, vadinama čia despotine oligarchijos forma, čia oligarchine despotija. Aukštų pareigūnų, vadinamųjų *eforų*, taryba turėjo diktatoriškus įgaliojimus. Jie duodavo nurodymus dviems paveldimiems Spartos „karaliams", kurie buvo aukščiausiais dvasininkais ir karvedžiais. Sparta turėjo nedaug kolonijų, tad gyventojų pertekliaus problema ten buvo sprendžiama darant naujagimių berniukų atranką. Silpnesnieji su apeigomis paliekami mirti lauke. Likę gyvi berniukai sulaukę septynerių metų būdavo perimami valstybės lavinti fiziškai ir mokyti karinės drausmės. Nuo dvidešimties metų prasidėdavo keturiasdešimt metų trunkanti karinė tarnyba. Jiems buvo draudžiama užsiimti prekyba ar amatais, jie buvo išlaikomi žemesnės klasės gyventojų — *helotų*, t. y. vergų darbu. Dėl to Spartos kultūroje menui ir grožiui buvo skiriama nedaug laiko, nebuvo ugdomas ir bendrumo su kitomis Graikijos dalimis jausmas. Pasak Aristotelio, tai visuomenei būdinga ir tai, kad joje vyrų skaičius pradėjo katastrofiškai mažėti ir didelė

žemės dalis atsidūrė moterų rankose. Kalbėti „lakoniškai" reiškė su panieka atmesti gražius žodžius. Kai Pilypas Makedonietis atsiuntė spartiečiams grasinantį laišką, kad „jei įsiverš į Lakedemoną, tai sulygins jį su žeme", eforai atsakė jam vienu žodžiu: *an* (jei). [MAKEDONIJA]

Helenizmo era — kitaip sakant, tas laikotarpis, kai graikų miestų-valstybių pasaulis susiliejo su platesniu, bet iš esmės negraikišku pasauliu, sukurtu Aleksandro ir jo įpėdinių — dažnai niekinama dėl jos dekadanso. Politikos srityje ta brolžudiška dinastinė kova, kuri nepaliaujamai persekiojo susiskaldžiusią Aleksandro imperiją, tikrai nekelia susižavėjimo. Tačiau, kita vertus, graikų kultūra nestokojo ištvermės ir negalima lengva ranka atmesti bendros tradicijos, susiformavusios per kelis šimtmečius įvairiose šalyse, teigiamo poveikio. Graikų valdovai Indo slėnyje, kur helenizmo sluoksnelis buvo pats ploniausias, išsilaikė iki I-ojo amžiaus pr. Kr. vidurio. Makedonijoje Antigonidų dinastija, kurios pradininkas buvo Aleksandro vienaakis generolas Antigonas (382—301 m. pr. Kr.), valdė iki pralaimėjimo romėnams 168 m. pr. Kr. Sirijoje, o kurį laiką ir Persijoje bei Mažojoje Azijoje. Seleukidų dinastija, pradėta Seleuko I Nikatoro (valdžiusio 280—261 m. pr. Kr.), turėjo didelę, nors ir nuolat mažėjančią teritoriją Azijoje. Visi jie buvo aktyvūs helenizuotojai, sąžiningai vykdantys Aleksandro planus sukurti Azijoje graikų kolonijų tinklą, o Romai pasidavė 69 m. pr. Kr. Rytinę Seleukidų valdų pusę 250 m. pr. Kr. užgrobė partas Arsakas (miręs 248 m. pr. Kr.). Jo Arsakidų dinastija valdė Persiją beveik 500 metų, kol 226 metais atgimė Persijos imperija. Egipte Ptolemėjų dinastija, pradėta Aleksandro netikro pusbrolio Ptolemėjaus I Sotero, „Saugotojo" (mirusio 285 m. pr. Kr.), valdė iki 31 m. po Kr.

Ptolemėjai garsėjo tuo, kad mėgo ir globojo meną bei mokslą, nors kartais kai kurie iš jų, pavyzdžiui, Ptolemėjas VII Fiskonas („Pasipūtėlis"), kartu buvo ir šlykščiausi iškrypėliai. Po daugybės vedybinių machinacijų Fiskonas sugebėjo vesti savo seserį, kuri buvo ir jo brolio našlė (taigi ji kartu buvo jam ir sesuo, ir žmona, ir brolienė), išsiskirti su ja dėl jos dukters iš ankstesnės santuokos (kuri tapo jam kartu jo antrąja žmona, dukterėčia, ir podukra), nužudyti savo sūnų (kuris kartu buvo ir jo sūnėnas). Incestas siekiant išsaugoti karališkojo kraujo grynumą buvo faraonų tradicija, kurią kitos kultūros vadino dekadansu.

Nepaisant visko, Termai (Tesalonikai), Antiochija, Pergamas Palmyra ir visų pirma Egipto Aleksandrija tapo pagrindiniais kultūriniais, ekonominiais ir politiniais centrais. Graikų ir Rytų įtakų mišinys viešpataujant dekadentinėms dinastijoms sukūrė tą nepakartojamą helenistinę kultūrą, kuri galų gale pranoko tai, ką nešė iš Vakarų naujieji valdovai — romėnai. Šiaip ar taip, Bizantijos „romėnai", išlaikiusieji Romos imperiją dar tūkstantį metų po Romos žlugimo, buvo helenistinių graikų įpėdiniai ir labai realia prasme paskutinieji Aleksandro Didžiojo įpėdiniai. Ne šiaip sau Horacijus rašė: „*Graecia capta ferum victorem cepit*" (užgrobtoji Graikija įveikė savo žiaurųjį užkariautoją).

Helenistinės kultūros pagrindas buvo kur kas platesnis negu jos graikiškosios pirmtakės. Pasak Isokrato (436—338 m. pr. Kr.), paskutiniojo iš Atikos oratorių, „Atėnų dėka Graikijos vardas nuo šiol asocijuosis ne su tautos, o su intelekto

MAKEDONIJA

Klausimas, ar Makedonija yra graikų, beveik tolygus klausimui, ar Prūsija buvo vokiečių. Jei kalbėtume apie istorines ištakas, tai į abu šiuos klausimus galima atsakyti, kad ne. Senovės Makedonijos istorija prasidėjo ilyrų ar trakų civilizacijos orbitoje. Tačiau, kaip rodo karališkųjų kapų kasinėjimai, ji buvo dideliu mastu helenizuota dar prieš Pilypui Makedoniečiui užkariaujant Graikiją[1]. [PAPIRUSAS]

Romos provincija Makedonija driekėsi ligi Adrijos jūros [EGNACIJA] ir nuo VI a. ją tirštai apgyveno čia migravę slavai. Anot vienos teorijos, slavai susimaišė su ikigraikiškųjų gyventojų likučiais ir susidarė nauja negraikiška makedoniečių tauta. Kartais dėl ryšių su graikais „Makedonija" būdavo pravardžiuojama ir Bizantijos imperija. Tačiau buvusi Makedonijos provincija ir didelė Peloponeso dalis tapo „Slavonijos" dalimi.

Viduramžiais Makedonija kurį laiką buvo atsidūrusi Bulgarijos imperijos sudėtyje ir visą laiką liko Bulgarijos stačiatikių bažnyčios egzarchato dalimi. Tai sustiprino vėlesnes Bulgarijos pretenzijas į ją. XIV a. ji pateko serbų valdžion. 1346 m. Steponas Dušanas Skoplėje buvo karūnuotas „serbų, graikų, bulgarų ir albanų caru". Tai savo ruožtu turėjo sustiprinti vėlesnes serbų pretenzijas. Paskui atėjo Osmanai.

XIX a. pabaigoje Osmanų Makedonija buvo tipiška mišrios religinės ir etninės sudėties Balkanų provincija. Stačiatikiai krikščionys gyveno kartu su musulmonais, graikai ir slavai kartu su albanais ir turkais. Tradiciškai visi stačiatikiai krikščionys buvo laikomi „graikais", nes jie buvo pavaldūs Konstantinopolio patriarchui.

Per Balkanų karus dėl Makedonijos kovojo Graikija, Bulgarija ir Serbija. Ji buvo suskaldyta į tris dalis (žr. III priedą, 83). Pietų Makedonija su centru Tesalonikais atiteko Graikijai. Po pasikeitimo graikų ir turkų tautybių gyventojais 1922 metais ir slavų egzodo 1949 metais dėl pilietinio karo, joje ėmė vyrauti labai patriotiškai nusiteikę „Aleksandro palikuonys" graikai, sudarantys didelę daugumą gyventojų (nemažai jų imigravo iš Turkijos). Rytinė Makedonija atsidūrė Bulgarijoje, kuri laikė ją „vakarine Bulgarija". Šiaurės Makedonijoje, kurios centras yra Skoplė ir Vardaro upės aukštupio slėnis, gyveno albanai bei slavai ir ji įėjo į Serbijos sudėtį.

Kai 1945 metais šiaurinė Makedonijos dalis gavo Jugoslavijos autonominės respublikos statusą, prasidėjo ryžtinga kampanija supaprastinti istoriją ir pakeisti visų gyventojų identitetą. Jugoslavijos vadovybė norėjo likviduoti bulgarų okupacijos karo metu padarinius ir pasipriešinti senosios Graikijos kultūros žavesiui. Politinis elitas slaviškąjį dialektą paskelbė atskira kalba, o senoji bažnytinė slavų kalba buvo tapatinama su „senąja makedoniečių kalba". Visa karta buvo auklėjama slaviškosios Makedonijos su šimtmetinėmis tradicijomis „didžiosios idėjos"dvasia[2].

Tad nenuostabu – kai Skoplės valdžia 1992 m. paskelbė nepriklausomybę, sunku buvo susitarti, kaip turėtų vadintis ši respublika. Sakoma, kad vienam graikų mokslininkui buvo grasinama nužudyti už tai, kad paskelbė apie slavų kalbomis kalbančios mažumos buvimą Graikijos teritorijoje prie jos šiaurinės sienos.[3] Neutralūs komentatoriai užsienyje ėmė naudoti akronimą FYROM, sudarytą iš angliško pavadinimo „Former

Yugoslav Republic of Macedonia" („buvusi Jugoslavijos Makedonijos respublika"). Laikantis tokio principo, Makedonijai, ko gero, ne mažiau tiktų ir dar koks nors panašus mnemotechnikos požiūriu įdomus pavadinimas, pavyzdžiui, BUVILYTRAGRAROBIBULSEROSSERJUPRA („buvusi Ilyrijos, Trakijos, Graikijos, Romos, Bizantijos, Bulgarijos, Serbijos, Osmanų imperijos, Serbijos ir Jugoslavijos provincija").

vaizdiniais". Dėl to padaugėjo graikų autorių. Pasirodė visas pulkas geografų, pradedant Strabonu (63 m. pr. Kr. — 21 m. po Kr.) ir baigiant Pausaniju (kūrybinė branda apie 150 m. po Kr.). Buvo daugybė poetų: Apolonijas, Aratas, Bionas (*Adonio apraudojimo* autorius), Moschas, Meleagas, Musajas, Opianas, Timonas ir Teokritas. Netrūko ir istorikų: Manetas iš Egipto (karalysčių ir dinastijų chronologinės sistemos kūrėjas) ir Berosus (Bar-Osea) iš Babilono; Polibijas iš Megalopolio (204—122 m. pr. Kr.), graikiškasis Romos apologetas; „Judėjos karo" autorius ir Judėjos valdytojas Juozapas Flavijus (gimęs 36 m. po Kr.); Apianas, Arianas, Herodas, Eusebijas. Galenas (129—199 m. po Kr.) parašė daug medicinos vadovėlių, Hermogenas (kūrybos apogėjus apie 170 m. po Kr.). — norminį retorikos traktatą. Filosofai neostoikai, tarkim, Epiktetas iš Hierapolio (55—135 m. po Kr.), lenktyniavo su neoplatoniečiais: Plotinu (205—270 m. po Kr.), Porfirijum (232—305 m. po Kr.), Proklu (412—488 m. po Kr.). Epikteto veikalas *Enchiridion* arba stoicizmo „vadovėlis" buvo laikomas vėlyvojo klasikinio amžiaus moralės vadovėliu. Biografas ir eseistas Plutarchas (apie 46—126 m. po Kr.), satyrikas Lukianas Samosatietis (apie 120—180 m. po Kr.), romanistai Longas (II a. pabaiga) ir Heliodoras (III a.) rodo, kaip romėnams valdant didėjo graikų prozos tradicijų įvairovė. [PAPIRUSAS]

Daugelis helenistinio periodo rašytojų rašė graikiškai — tai jų antroji kalba. Tokie rašytojai buvo Juozapas Flavijus, Lukianas ir Markas Aurelijus, taip pat krikščionių evangelistai Matas, Morkus, Lukas ir, žinoma, šv. Paulius.

Helenistiniame pasaulyje Egipto Aleksandrija netrukus išsikovojo tokią padėtį, kokią kadaise Graikijoje turėjo Atėnai. Valdant Ptolemėjams, ji tapo didžiausiu ir kultūringiausiu Rytų miestu, turtais ir puikumu nusileidžiančiu tik Romai. Tai buvo daugiatautis ir daugiakalbis miestas, jame gyveno „makedoniečiai", žydai, egiptiečiai. Įsakymas vadinamajame Rosetės akmenyje, dabar laikomame Britų muziejuje, buvo iškaltas trimis kalbomis ir tai padėjo Champollionui iššifruoti hieroglifus. Nuostabusis *Museion* (mūzų šventovė) su 700 000 tomų biblioteka buvo skirtas senovės graikų kultūros paminklams rinkti, saugoti ir studijuoti. Tai tikras mokslo švyturys, nušviečiantis vėlesniojo klasikinio pasaulio intelektualinį gyvenimą taip aiškiai kaip didysis Faro švyturys nušvietė laivams kelią į uostą. Aristofanas iš Bizantijos (apie 257—180 m. pr. Kr.), vienas pirmųjų Aleksandrijos bibliotekininkų, pradėjo leisti anotuotus graikų literatūros veikalus ir ėmėsi sistemingai analizuoti graikų kalbos gramatiką bei rašybą. Aristarchas iš Samotrakijos (kūrybinė branda apie 150 m. pr. Kr.) užrašė *Iliados* ir *Odisėjos*

PAPIRUSAS

1963 m. Dervenų (Derveni) vietovėje netoli Tesalonikų Makedonijoje kasinėjant aptiktas apanglėjęs papirusas. Jis, matyt, buvo sudegintas per laidotuvių ceremoniją arba jį paprasčiausiai panaudojo įkurams. Tačiau vis dar buvo galima įskaityti, kas jame parašyta. Tai padarė dr. Faekelmannas iš Vienos; jis statiniu elektros krūviu įkaitino ritinėlį ir perskyrė jo sluoksnelius. Paaiškėjo, kad tai buvo orfinių poemų komentaras. Jis užėmė papiruso su Timotėjaus iš Mileto tekstu *Persai* (Nr. 9875 P. Berolio kataloge), rasto kasinėjant Abusire (Egiptas) ir laikyto seniausiu graikų papirusu vietą[1]. 1964 m. panašus papiruso ritinėlis buvo rastas rankoje žmogaus, palaidoto IV a. pr. Kr. prie Kalačio vietovės Rumunijoje, Juodosios jūros pakrantėje. Deja, papirusas vos prisilietus subyrėjo į dulkes.

Cyperus papyrus augalas rašymui Egipte buvo naudojamas 3000 m. pr. Kr. Jo plaušas būdavo paklojamas vertikaliomis ir horizontaliomis juostomis, kurias paskui supresuodavo, suformuodami ilgą *volumen* (ritinėlį). Ant jo rašydavo perskelta nusmailinta nendre ar paukščio plunksna ir tirštu rašalu, padarytu iš suodžių. Papirusas naudotas ir graikų bei romėnų laikais, ypač kraštuose, esančiuose netoli jo augimo vietos – Nilo deltos. Didžiausias senovės klasikinių papirusų radinys – apie 800 ritinėlių – rastas Herkulanumo griuvėsiuose, užsikonservavęs po lavos sluoksniu.

Papirologija (mokslas apie papirusus) labai daug prisidėjo tyrinėjant klasiką. Kadangi labai mažai kitokios formos rašytinių dokumentų išsilaikė daugiau nei du tūkstantmečius, jie labai praturtino mūsų žinias apie senovės paleografiją: padėjo įveikti filologinę prarają tarp senosios ir viduramžių graikų kalbos, taip pat grąžino daug tekstų iš dingusio klasikinės literatūros repertuaro; iš papirusų galima paminėti Aristotelio *Atėnų konstituciją*, Sofoklio *Pėdsekius* ir Menandro *Bambeklį*. Papirusai suvaidino svarbų vaidmenį ir studijuojant Biblijos tekstus. Yra išlikę apie 7000 įvairių Biblijos fragmentų rankraščių ankstyvąja graikų kalba. Negyvosios jūros ritinėliuose be judėjiškų tekstų yra ir keli krikščioniški. Rasti du ikikrikščioniškųjų laikų papiruso ritinėliai su Pakartoto Įstatymo knygos ištraukomis. 125 m. po Kr. datuojamas papirusas su šv. Jono Evangelija yra daug senesnis už visas jos pergamentines versijas. Kai kurios seniausios popiežių bulės išliko tik papirusų pavidalu[2].

Kai papirusą ėmė keisti pergamentas, velenas (plonasis pergamentas) ir galiausiai popierius, pradėjo nykti ir ritinėliai, užleisdami vietą rankraščių puslapiams. Papiruso reikšmės menkėjimas ir perėjimas prie rašymo ant lapų buvo knygos gimimo prielaidos. [BIBLIJA] [XATIVAH]

tekstus. Filonas, dar vadinamas judėjų Filonu (30 m. pr. Kr. — 45 m. po Kr.), klestinčios Aleksandrijos žydų bendruomenės vadovas, mėgino suderinti graikų filosofiją su tradicine judaizmo teologija. Heronas, inžinierius iš Aleksandrijos (gimimo ir mirties datos nežinomos), laikomas garo mašinos, sifono, drachmų automato ir kt. išradėju.

Ypač svarbūs kultūros perdavimui buvo vadinamieji hermetiniai raštai (*Corpus Hermeticus*). Jų autorium nuo seno laikomas Hermis Trismegistas („triskart didysis Hermis", dievų raštininkas), apie kurį nieko daugiau nežinoma. Ši didžiulė graikiškų tekstų iš Aleksandrijos kolekcija teisėtai pretenduoja į senovės Egipto enciklopediją. Keturiasdešimt dviejose šventosiose knygose apibendrinti faraonų įstatymai, aprašytos jų dievybės, ritualai, prietarai, kosmografija, astrologija, medicina. Kitose knygose, parašytose III amžiuje, randame keistą neoplatoniškųjų ir kabalistinių tekstų mišinį, nukreiptą prieš kylančią krikščionybę. [JUODOJI ATĖNĖ]

Neturėtų stebinti tai, kad Graikijos „pakrančių civilizacija" galų gale pasirodė esanti nepajėgi atsilaikyti prieš gretimų žemyninių valstybių didžiules kariuomenes. Aristotelio palyginimas, kad žmonės „laksto it skruzdės ant kranto", pabrėžia Graikijos žmonių ir materialinių išteklių koncentracijos strategines problemas. Plonytės ir ilgos komunikacijų linijos buvo efektyvios ekonominei ir kultūrinei ekspansijai, tačiau lengvai pažeidžiamos kariniu atžvilgiu. V a. pr. Kr. tik su didžiausiais vargais pavyko atremti persų puolimus. IV a. pr. Kr. makedoniečiai per trisdešimt metų užėmė visą Graikiją ir Persiją. Pradedant III a. pr. Kr. Romos legionų veržimasis tapo nebesustabdomas. Graikai niekada nepajėgė surinkti kovai daugiau nei 50 000 hoplitų, o nuo tada, kai Romos respublika galėjo telkti į savo kariuomenę vyrus iš viso tankiai apgyvento Apeninų pusiasalio, ji turėjo savo žinioje per pusę milijono karių. Tad karinės varžybos tarp Graikijos ir Romos iš pat pradžių buvo labai nelygių priešininkų kova. „Didžiąją Graikiją" romėnai visiškai užkariavo baigiantis Piro karams 266 m. pr. Kr. Sicilija buvo aneksuota įveikus atkaklų Sirakūzų pasipriešinimą 212 m. pr. Kr. Makedonija buvo įveikta Pidnos mūšyje 168 m. pr. Kr. Graikijos žemyninės dalies vidurys, vadovaujamas Achajų lygos, išsivadavo iš makedoniečių valdžios, tačiau 146 m. pr. Kr. buvo aneksuotas konsulo Lucijaus Mumijaus ir tapo Romos provincija Achaja.

Vėliau romėnai iš eilės nukariavo visas graikų valstybes, atsiradusias subyrėjus buvusiai Makedonijos imperijai. Dramatiška pabaiga įvyko 30 m. pr. Kr., kai Kleopatra, Ptolemėjo XII Auleto duktė ir paskutinioji Egipto karalienė, vienu metu baigė ir politinę tradiciją, ir savo gyvenimą „priglausdama nuodingą gyvatę prie savo baltos kaip sniegas krūtinės". Būdama ir Cezario, ir Antonijaus meilužė, ji kaip įmanydama stengėsi sustabdyti romėnų ekspansiją. Tačiau garsųjį Paskalio posakį, kad „pasaulio veidas dabar gal atrodytų visai kitaip, jei Kleopatros nosis būtų buvusi šiek tiek trumpesnė", vargu ar galima laikyti pagrįstu. Graikų pasaulio politinės ir karinės jėgos buvo išsisėmusios; absoliutus Romos pranašumas tapo akivaizdžiu faktu.

Kadangi helenistinis ir Romos pasauliai susiliejo ir atsirado hibridinė graikųromėnų civilizacija, neįmanoma tiksliai nustatyti senovės Graikijos mirties datos. Tačiau helenistinė ir helenistinė tradicijos gyvavo daug ilgiau negu įprasta manyti. Delfų orakulas veikė ir toliau, kol jo 267 m. po Kr. nesugriovė plėšikaujantys barbarai. Olimpinės žaidynės vyko ir toliau kas ketverius metus iki 192-osios olimpiados 392 m. po Kr. Atėnų Akademijoje mokiniai buvo mokomi ir toliau, kol jos 529 m. po Kr. neuždarė krikščioniškasis imperatorius Justinianas. Aleksandrijos

JUODOJI ATĖNĖ

Nė vienas teiginys taip giliai neįskėlė klasikos pasaulio, kaip iškeltasis Martino Bernalio knygoje *Juodoji Atėnė*. Tradicionalistai laiko šią knygą keista; kiti mano, kad ji verta dėmesio[1]. Bernalio teiginys turi du aspektus: kritinį ir siūlantįjį. Kritikuojančioje dalyje autorius gan įtikinamai įrodinėja, kad klasikos tyrimai buvo vykdomi pagal XVIII ir XIX amžių europiečių egocentrines prielaidas ir kad Graikijos bei Romos kultūrinė skola senesnėms Artimųjų Rytų civilizacijoms buvo sistemingai ignoruojama. Kritiko tikslas – „sumažinti europiečių kultūrinę aroganciją" – lyg ir turėtų būti vaisingas, nors žodžiai apie „graikų civilizacijos arijinį modelį" skamba iššaukiamai.

Pagrindiniai autoriaus pasiūlymai susiję su dviem labai giminingomis koncepcijomis: graikų civilizacijos šaknų reikią ieškoti Egipte, o senoji Egipto civilizacija buvusi „iš esmės afrikietiška", sukurta „juodukų". Pastarasis argumentas menkai pagrįstas. Koptų kalbos įnašas į graikų žodyną geriausiu atveju tik antraeilis. Faraonų odos spalva, sprendžiant iš piešinių jų kapuose, paprastai daug šviesesnė už jų dažnai negroidinių tarnų kūno spalvą. Egiptiečių vyrai buvo įdegę, o moterys baltos. Nubijinė dinastija, valdžiusi VII a. pr. Kr., yra vienintelė iš 31 dinastijos, kurią iš tikrųjų galima pavadinti „juodaode". Skeptikams galėtų kilti įtarimas, kad mokslininkus paveikė JAV rasistinė politika.

Tačiau tokiu atveju tikriausiai reikėtų priminti akivaizdžius dalykus. Jei sugrįšime pakankamai toli į praeitį, tai neliks jokių abejonių, kad ir europiečių, ir jų civilizacijos ištakų reikia ieškoti toli už Europos ribų. Tad klausimą reikėtų formuluoti taip: ar toli turėtų grįžti į praeitį priešistorinių laikų žinovai, iki kokios pradžios? **[KADMAS] [KAUKAZO RASĖ] [DASA] [EPAS]**

biblioteka, nors ir smarkiai nukentėjusi nuo gaisro, kai miestą buvo apgulęs Cezaris, galutinai uždaryta tik 641 m. po Kr., čia įsigalėjus musulmonų kalifatui. Tuo metu jau buvo praslinkę dvidešimt šimtmečių, arba ištisi du tūkstantmečiai, nuo Kretos civilizacijos sutemų ir Mikėnų aušros.

Daug kas iš graikų civilizacijos dingo. Daug ką perėmė romėnai ir vėliau perdavė krikščionybės ir Bizantijos tradicijoms. Didelei daliai palikimo teko laukti Renesanso ar dar vėlesnių laikų, kad ją prisimintų vėl. Tačiau, šiaip ar taip, jos išliko pakankamai, kad tą nedidelę Rytų Europos šalį būtų galima nuolat vadinti „Europos motina", „Vakarų lopšiu" ir jei ne vieninteliu Europos šaltiniu, tai bent jau gyvybiškai svarbia jos sudėtine dalimi.

Sirakūzai, Sicilija, pirmieji 141-osios olimpiados metai. Antrojo Pūnų karo šeštųjų metų vasaros pabaigoje Italijos miesto Romos ir Afrikos miesto Kartaginos įspūdinga kova artėjo prie kulminacijos. Kartaginiečių karvedys Hanibalas, sunaikinęs kelias romėnų armijas, pasiųstas sulaikyti jo, perėjo per visą Italiją ir dabar įnirtingai kovėsi pietuose. Jis ką tik užėmė Tarento uostą ir tvirtovę (žr. III skyrių). Romėnai, negalėdami sustabdyti jo paties, stengėsi sulaiky-

ti jo sąjungininkus — šiaurinės Italijos keltus, Pilypą V Makedonietį, kuris įsiveržė į Ilyriją, ir graikų miestą Sirakūzus. Jiems ypač rūpėjo užkariauti Sirakūzus, nes kaip tik per juos iš Afrikos buvo aprūpinama Hanibalo kariuomenė ir tik juos įveikę romėnai galėjo įgyvendinti savo ketinimus vėl užvaldyti Siciliją. Dėl to Sirakūzai jau antrą sezoną buvo apgulti romėnų, vadovaujamų konsulo Marko Klaudijaus Marcelo.

Syrakousai, ta Didžiosios Graikijos karalienė, buvo labiausiai klestinti ir gražiausia iš visų graikų kolonijų Vakaruose. Helenizmo amžiuje, kai dauguma miestų-valstybių jau buvo praradusi nepriklausomybę, jie išsaugojo ją; Sirakūzai jau seniai buvo pranašesni už Atėnus, jiems pavyko išvengti ir Aleksandro Didžiojo invazijos. Jie pralenkė savo buvusį varžovą šlovingąjį Akragą, kurį kartaginiečiai sulygino su žeme ir kuris jau niekada nebeatsistatė iki galo. III amžiuje pr. Kr. Sirakūzai naudojasi savo patogia padėtimi: kaip tik čia susikirto Romos ir Kartaginos įtakos sferos. Jie buvo pagrindiniai nenugalėtosios graikų civilizacijos atstovai.

Miestas įsikūrė rytinėje Sicilijos pakrantėje, pusiaukelėje tarp snieguotų Etnos šlaitų ir piečiausio salos kyšulio Pachino. Tai buvo nepaprastai graži, saugi ir patogi vieta, natūralus tranzitinis krovinių sandėlis, vakarinei Viduržemio jūros baseino daliai prekiaujant su rytine, ir populiariausia sustojimo vieta kelyje iš Italijos į Afriką. Iš pradžių jis tilpo uolėtoje Ortigijos salelėje, tačiau vėliau ėmė plėstis į kaimyninę pakrantės lygumą, kurią iš visų pusių saugojo beveik ištisinis stačių uolų žiedas. Didelis uostas, per penkias mylias nusidriekęs lanku išilgai puikios įlankos, iš sausumos pusės buvo apsaugotas aukštų kalnų. Kitoje Ortigijos pusėje buvo dar vienas uostas, kuriame pakako vietos kad ir didžiausiam laivynui. (Žr. 7 pav.)

Ortigijos sala, buvusi miesto akropoliu, VI amžiuje pr. Kr. buvo sujungta su Sicilijos pakrante įtvirtinu pylimu. Puikus Aretūzos šaltinis aprūpino geriamuoju vandeniu, o virš visos salelės buvo iškilusi didžiulė Apolono šventykla; priešais ją, kitoje įlankos pusėje prie Olimpėjaus stovėjo ir Dzeuso šventykla. V a. pr. Kr. visa lyguma buvo apjuosta ilga akmeninių sienų juosta, vainikuojančia natūralias uolas. Tos sienos driekėsi daugiau nei penkiolika mylių, o kalnų papėdėje susiliejo su Eurialos pilies sienomis. Jos supo pusę milijono žmonių, gyvenančių penkiuose atskiruose priemiesčiuose. Achradinoje („viršutiniajame mieste"), turėjusioje dar ir vidines ją supančias sienas, buvo pagrindinė agora (forumas). Už agoros — gyvenamieji priemiesčiai Tichė ir Epipolė, o virš jų — monumentalūs Neapolio („naujojo miesto") pastatai, tarp jų teatras kalno šlaite, keliolika šventyklų, o Hierono altorius buvo didžiausias antikinio pasaulio aukoti dievams skirtas statinys. Tačiau visa ši nuostabi vieta turėjo vieną trūkumą: pelkėtas Anapo upės, įtekančios į didįjį uostą, slėnis vasarą virsdavo epidemijų šaltiniu. Visais kitais atžvilgiais Sirakūzai neturėjo sau lygių. Pasak Cicerono, kuriam vėliau teko čia valdyti, nebuvo dienos, kad nešviestų saulė. Iškilusią virš jūros lygumą gaivino švelnus vėjelis, dvelkiantis nuo tamsių kaip vynas jūros bangų, stačias uolas puošė net ir žiemą žydinčios gėlės.

7 žemėlapis.
Roma – Sicilija – Kartagina, 212 m. pr. Kr.

Iki romėnų karių pasirodymo Sirakūzai galėjo pasigirti 500 metų trukusia istorija. Miestą įkūrė kolonistai iš Korinto 734 m. pr. Kr., taigi jis buvo tik dvidešimčia metų jaunesnis už Romą. Per dukterines kolonijas jo įtaka siekė labai toli. 474 m. pr. Kr., praslinkus vos šešeriems metams nuo Salamino mūšio, Sirakūzai sunaikino etruskų laivyną, pašalindami vieną iš pirmųjų kliūčių romėnų įsigalėjimui. Kaip ir dauguma kitų miestų-valstybių, jis perėjo oligarchinio, demokratinio ir

monarchinio valdymo stadijas. Didžiausią išbandymą patyrė, kai 415—413 m. pr. Kr. jį buvo apgulę atėniečiai, o 405—404 m. pr. Kr. — kartaginiečiai.

Nesant geresnės informacijos, senovės Sicilijos politinę istoriją tenka rašyti pagal vieni kitus keitusių tironų, kurių valdymas buvo ištisinė kruvinų sąmokslų ir maištų seka, laikotarpius[22]. Dionisijų Vyresnįjį (405—367 m. pr. Kr.) Aristotelis cituoja kaip tirono, „kuris pasiekia valdžią demagogiškai kreipdamasis į neturtingus gyventojų sluoksnius", pavyzdį. Jo giminaitis Dionas (357—354 m. pr. Kr.), kurį karaliaus-filosofo vaidmeniui rengė pats Platonas ir jo Akademija, užgrobė valdžią Sirakūzuose atplaukęs iš Graikijos — tai buvo tarsi Garibaldžio „Tūkstantinės" žygio repeticija. Timoleontas (344—336 m. pr. Kr.), „laisvės sūnus" iš Korinto, buvo dar vienas tironas, uzurpavęs valdžią remdamasis samdytais kariais; tačiau atrodo, kad jis daugelyje miestų įvedė demokratines konstitucijas ir nustatė graikų ir kartaginiečių įtakos sferų ribą — ji ėjo Haliko upe. Nuožmusis Agatoklis (317—289 m. pr. Kr.) buvo plebėjas puodžius, iškilęs vesdamas turtingą našlę. 310 m. pr. Kr. jis išvadavo Sirakūzus nuo antrosios kartaginiečių apgulties, perkeldamas karą į Afriką. Sakoma, kad šis apsišaukėlis „Sicilijos karalius" buvo paralyžiuotas, kai pasinaudojo užnuodytu dantų krapštuku, ir dar gyvą jį sudegino ant laidotuvių laužo. Kitą sirakūziečių kartą nuo romėnų invazijos išgelbėjo Piras, Epiro karalius avantiūristas, paskui ilgam užleidęs vietą savo šalininkui Sirakūzuose karaliaus Hieronui II (269—215 m. pr. Kr.). Hieronas II, Archimedo globėjas, išsaugojo taiką, sudaręs pastovią sutartį su Roma, užtikrindamas Sirakūzams paskutinįjį nepriklausomybės ir klestėjimo laikotarpį. Tačiau Hierono mirtis lemiamu Pūnų karų momentu paspartino Romos ir Kartaginos šalininkų kovą. Jo vaikaitis ir įpėdinis Hieronimas nutraukė sutartį su Roma, bet sukilusi liaudis jį nuvertė, sutriuškino karališkąją šeimą, o vėliau ir Romos šalininkų partiją.

215 m. pr. Kr. į Sirakūzų magistratą buvo išrinkti du kartaginiečiai. Tai sukėlė romėnų susirūpinimą. Netrukus į Siciliją buvo pasiųsti keturi Romos legionai, surasta ir *casus belli* (karo priežastis) — nedidelis pasienio susidūrimas. 214 m. pr. Kr. pabaigoje ar 213 m. pr. Kr. pradžioje Marcelas apgulė Sirakūzus iš jūros ir iš sausumos. Apgulėjams tai buvo 538-ieji metai *ab urbe condita*. Jų lenktyniavimas su Kartagina — svarbiausias tų laikų politinio gyvenimo bruožas, o Sirakūzų apgultis — natūrali ankstesnių Romos užkariavimų Pietų Italijoje tąsa. Kartagina tais laikais buvo pripažinta ir galinga valstybė, o Roma jai metė iššūkį. Pirmąjį Pūnų karą (267—241 m. pr. Kr.) sukėlė Romos įsikišimas į Sirakūzų valdovo Hierono vietinį kivirčą su Mesanos miestu; karas baigėsi tuo, kad romėnai užėmė visas kartaginiečių valdas Sicilijoje. Tam praradimui kompensuoti Kartagina Pirėnų pusiasalio rytuose 227 m. pr. Kr. įkūrė kitą koloniją — Naująją Kartaginą (Carthagonova). Romai visa tai kėlė didelį įtarimą. Antrąjį Pūnų karą išprovokavo romėnų įsiveržimas į Saguntą Pirėnų pusiasalyje nepaisant susitarimo, kuriuo romėnai pripažino kartaginiečių valdžią ligi Ebro upės. Hanibalas tada perkėlė karą prie Romos sienų, ir tai buvo karas dėl centrinės Viduržemio jūros dalies kontrolės. Sirakūzai atsidūrė pačiame to karo sūkuryje.

Markas Klaudijus Marcelas (miręs 208 m. pr. Kr.), penkis kartus rinktas konsulu, buvo dievobaimingas ir narsus senosios romėnų mokyklos karys. Pirmojo konsulavimo laiku 222 m. pr. Kr. mūšyje lygumoje prie Milano jis savo rankomis nudobė Insubrijos galų karalių, o visą karo grobį iš Galijos atidavė Jupiterio Feretrijaus šventyklai. Jam buvo lemta žūti mūšyje, patekus į Hanibalo pasalą. Marcelas nusipelnė garbės patekti į Plutarcho „Biografijas". Pasak visų istorikų, įskaitant Livijų, Polibijų ir Plutarchą, romėnai apgulė Sirakūzus tikėdamiesi greitos sėkmės. Marcelą sutiko tvirtos sienos ir pasitikintys savo jėgomis gynėjai. Be trijų legionų (apie 25 000 karių), jis turėjo dar 100 karo laivų, daug apgulos mašinų ir žinojo, kad Sirakūzų valdžia nevieninga. Anot Livijaus, jis įvertino viską, išskyrus vieną žmogų.

Tas žmogus buvo Archimedas, *unicus spectator caeli siderumque*, „unikalusis dangaus ir žvaigždžių stebėtojas, tačiau dar labiau pagarsėjęs kaip artilerijos ir karo mašinų išradėjas"[23]. Per visą Hierono II valdymo laikotarpį Archimedas kūrė ištisą išradingų įvairaus kalibro ir veikimo nuotolio kovos su apgulėjais mašinų arsenalą.

Štai kaip vaizdingai Livijus aprašo, kas darėsi, kai romėnai prisiartino prie miesto sienų iš jūros pusės:

> Achradinos sienas <...> skalaujamas jūros vandenų, Marcelas atakavo šešiasdešimt penkiomis kvinkviremomis (karo laivais su penkiais aukštais irklų). Juose esantys kariai, ginkluoti lankais ir laidynėmis <...> neleido gynėjams pasirodyti ant sienų, iš karto sužeisdami juos.
>
> Kitos kvinkviremos buvo sujungtos po dvi <...> jos buvo varomos tik išorinėmis irklų eilėmis ir plaukė kaip vienas laivas, gabendamos kelių aukštų dydžio apgulos bokštus su sienų griovimo įtaisais.
>
> Prieš visą šį laivyną Archimedas nukreipė ant sienų išdėstytus įvairaus kalibro artilerijos pabūklus. Toliau nuo kranto esantys laivai buvo bombarduojami sunkiais akmenimis. Artimesni laivai buvo apipilti mažesnių, tačiau dažniau krintančių akmenų kruša.
>
> Galiausiai, kad gynėjai galėtų apšaudyti strėlėmis priešą nestatydami į pavojų savęs, jis sienose nuo apačios iki viršaus padarė daug uolekties pločio angų. Pro jas gynėjai, išlikdami nematomi priešui, apšaudė jį strėlėmis ir mažais „skorpionais"[24].

Polibijus rašo, kad plaukiojantys apgulos bokštai buvo vadinami *sambucae*, nes savo forma jie priminė tokio pavadinimo muzikos instrumentą — be jokios abejonės nūdieninės graikų buzukos *(bouzouki)* pirmtaką.

Dar daugiau bėdos apgulėjams pridarė Archimedo įtaisai jų laivams iškelti iš vandens:

> Staiga nuo sienų tiesiai virš laivų pasirodydavo didžiuliai rąstai, kurie krisdami iš didelio aukščio skandino laivus savo svoriu. Kiti laivai geležinėmis žnyplėmis ar snapais, primenančiais gervių snapus, būdavo sugriebiami už pirmagalio, pakeliami į orą ir užpakaliu panardinami į vandenį. Dar kiti miesto viduje esančiais įtaisais būdavo apsukami ir tempiami ant aštrių povandeninių uolų <...> taip sunaikinant daug laivuose esančių karių <...> Dažnai laivas būdavo pakeliamas į orą ir sukiojamas į visas puses <...> kol išbyrėdavo visa jo įgula <...>[25]

Marcelas pripažino priešininko pranašumą. „Gana kovoti su tuo geometrijos gigantu, kuris mūsų laivais semia vandenį iš jūros", — sakė jis. Kitą kartą jis pareiškė: „Mūsų sambukų orkestrėlis buvo gėdingai išvytas iš baliaus". Plutarchas tai pakomentavo taip: „Romėnams atrodė, kad jiems tenka kovoti su pačiais dievais".

Puolimą nutraukus, apgultis perėjo į blokadą, trukusią porą metų. Sirakūziečiai žvaliai laikėsi daug mėnesių. Iš Kartaginos atvyko pastiprinimai, jų kariai įsirengė stovyklą Anapos upės slėnyje, ir Marcelui teko permesti čia iš Panormo ketvirtą legioną. Sirakūziečiams pavyko su savo laivais išsiveržti iš uosto; laivai grįžo su pastiprinimais. Salos gilumoje romėnai surengė Henos miesto, pašvęsto Prozerpinai, gyventojų skerdynes, tuo nuteikdami prieš save siciliečius. 212 m. pr. Kr. pavasarį Marcelas surengė naktinį antpuolį į Galeagros bokštą Artemidės festivalio metu ir pro Heksapilų vartus įsiveržė į Epipolės priemiestį. Tačiau pagrindinė tvirtovė atkakliai laikėsi toliau. Vasarą kartaginiečių admirolas Bomilkaras surinko didelį laivyną iš 700 transportinių laivų, kuriuos saugojo 130 karo laivų. Užsitikrinęs aiškų pranašumą, jis ėmė laukti romėnų laivyno prie Pachino kyšulio. Tačiau paskutiniu momentu dėl neaiškių priežasčių jis atmetė Marcelo iššūkį susikauti, išplaukė į atvirą jūrą ir leidosi Tarento link.

Apgulties likimą galų gale nulėmė maro epidemija ir išdavystė. Kartaginiečius maras buvo užklupęs prieš porą šimtmečių, kai jie puolė Sirakūzus, pasikartojo jis ir dabar, kai stengėsi juos apginti. Vykstant deryboms, vienas iš trijų Achradinos prefektų iberų kapitonas, vardu Moeriskas, nusprendė gelbėti savo kailį, įsileisdamas romėnus į miestą netoli Aretūzos šaltinio. Pagal sutartą signalą apgaulingos atakos metu jis atkėlė vartus. Pastatęs sargybinius prie Romos šalininkų namų, Marcelas leido savo kariams plėšti miestą.

Tarp daugelio aukų atsidūrė ir Archimedas. Legenda sako, kad jį nužudė romėnų karys tuo metu, kai šis sprendė kažkokį matematinį uždavinį, braižydamas smėlyje. Plutarchas apžvelgia įvairias šio įvykio versijas:

> Kai tai atsitiko, Archimedas buvo vienas, spręsdamas kažkokį uždavinį, tam nusibraižęs brėžinį. Įsigilinęs į jį, net nepastebėjo romėnų įsiveržimo.
>
> Staiga prie jo priėjo kareivis su kardu ir įsakė jam eiti pas Marcelą. Archimedas atsisakė, kol nebaigs spręsti uždavinio <...> Kareivis įsiuto ir nužudė jį.
>
> Kiti pasakoja, kad romėnas <...> grasinęs nužudyti jį iš karto ir kad Archimedas, pamatęs jį, rimtai prašęs jo palaukti, kad šis uždavinys neliktų neišspręstas. Tačiau kareivis neatsižvelgė į jo prašymą ir iš karto susidorojo su juo vietoje.
>
> Yra ir trečia versija, kad keli kariai užpuolė Archimedą tuo metu, kai jis nešė Marcelui kai kuriuos savo instrumentus — saulės laikrodžius, sferas, kvadrantus. Jie užmušė jį manydami, kad jis neša auksą.
>
> Tačiau visi tvirtina, kad jo mirtis Marcelą labai nuliūdino; jis vengė Archimedą nužudžiusio kario, susirado Archimedo gimines ir pareiškė jiems savo pagarbą[26].

Štai koks buvo graikų civilizacijos susidūrimo su romėnų galybe rezultatas.

Jo paties pageidavimu, Archimedas buvo palaidotas į cilindrą įbrėžto rutulio formos kapo rūsyje. Kadaise jis yra pasakęs, kad santykis 2:3, išreiškiantis tokio

pat ilgio ir skersmens rutulio bei cilindro matmenis, yra pats puikiausias iš visų santykių.

Sirakūzų žlugimo pasekmės išryškėjo netrukus. Kultūros srityje jos parodė liguistą romėnų žavėjimąsi viskuo, kas graikiška. Livijus rašė, kad meno vertybių Sirakūzuose romėnai prisigrobė ne mažiau negu būtų nusiaubę pačią Kartaginą. Nuo tada atsirado graikų dirbinių ir idėjų mada, kuri tapo norma visiems išsilavinusiems romėnams. Tikriausiai tai buvo galingiausia bendros graikų-romėnų kultūros augimo paskata. Strategiškai Sirakūzų užėmimas užbaigė Sicilijos nukariavimą, atkirto Kartaginą nuo svarbių prekybos kelių ir maisto išteklių, o Hanibalas neteko pagrindinio aprūpinimo šaltinio. Iki Sirakūzų užėmimo Roma buvo tik viena iš lygiaverčių partnerių trišalėse graikų, kartaginiečių ir romėnų varžybose dėl valdžios šiame regione. Užėmusi Sirakūzus, Roma perėmė iniciatyvą visose srityse.

Romėnų sėkmė Sicilijoje paskatino juos dar labiau kištis į graikų reikalus. Kaip tik Sirakūzų apgulties metu Roma sudarė sąjungą su Aitolijos sąjunga centrinėje Graikijoje, kad apeitų iš flango kitą Kartaginos sąjungininkę Makedoniją. Nuo tada Roma turėjo tenkinti savo klientų Graikijoje norus ir ginti jų interesus. Trys Makedonijos karai (215—205, 200—197 ir 171—168 m. pr. Kr.) bei kova su pagrindiniu Makedonijos sąjungininku Sirijos karaliumi Antiochu III privertė romėnus ryžtingai įsiveržti į Graikiją. Viskas baigėsi tuo, kad čia, kaip ir Sicilijoje, Roma nusprendė baigti visas problemas paversdama Makedoniją ir Peloponesą savo provincijomis.

Apie Sirakūzų žlugimą greit pamiršo net patys šio miesto gyventojai. Jiems pasisekė išvengti kitų nukariautų miestų likimo, kai visi likę gyvi gyventojai būdavo parduodami į vergiją. Galų gale tai tik vienas iš begalinių mūšių ir karinių kampanijų, iškylant Romai ir smunkant Graikijai. Tačiau geriau pagalvojus Sirakūzų žlugimą galima laikyti simptomišku reiškiniu, atspindinčiu tas permainas ir pokyčius, kurie paveikė daug platesnį regioną negu centrinė Viduržemio jūros dalis.

Istorikus, žvelgiančius atgal į pergalingą Romos ekspansiją, pančioja to, kas bus vėliau, žinojimas. Jie gerai žino, kad susiliejusiai graikų ir romėnų kultūrai buvo lemta viešpatauti visame klasikiniame pasaulyje ir padaryti ilgalaikį poveikį, tampant viena iš pagrindinių „Vakarų civilizacijos" atramų. Tad istorikai ne taip jautriai reaguoja į kitas lygiagrečiai egzistavusias tendencijas. Be to, žmonėms, disponuojantiems graikų bei lotynų kalbomis — tomis standartinėmis aukštojo išsilavinimo priemonėmis šių laikų Europoje, kartais būdavo sunku įsivaizduoti graikų-romėnų kultūrinės sferos plėtrą platesniame to laikotarpio įvykių fone. Kita vertus, niekas nenuneigs, kad graikų ir romėnų pasaulių susiliejimas buvo nepaprastai reikšmingas procesas, o Sirakūzų žlugimas — simbolinis šio proceso momentas. Sunkiau įžiūrėti kitas atsivėrusias perspektyvas.

Neišliko jokių užrašų, ką galvojo patys sirakūziečiai apgulties metu. Tikriausiai daugelis šio prekeivių miesto gyventojų daug keliavo. Jie gyveno saloje, dėl kurios nuo seno varžėsi graikai ir kartaginiečiai ir į kurią ką tik įsiveržė romėnai. Todėl, nepriklausomai nuo to, kieno pusę sirakūziečiai palaikė Pūnų karuose, jie

tikriausiai kartaginiečius ir pačius save suvokė kaip senosios santvarkos atstovus, kuriems metė iššūkį romėnų išsišokėliai. Tiesą sakant, ta jūreivių ir prekiautojų tauta turėjo jaustis artimesne Kartaginai, o ne Romai. Suprantama, praėjus daugiau nei šimtmečiui nuo to laiko, kai Aleksandras padėjo graikams užmegzti glaudžius ryšius su Persija ir Indija, jie tikrai turėjo jaustis esą graikiškai rytietiško helenistinio pasaulio, o ne dar tik turinčio susiformuoti graikų-romėnų pasaulio sudėtinė dalis. Pasaulio centru jie tikrai laikė ne Kartaginą ar Romą, o Aleksandriją.

Dabartiniai istorikai dažnai vaizduoja Sirakūzus kaip graikų, taigi ir europiečių, miestą, kurio naujieji saitai su europine Roma buvo natūralus, o gal net neišvengiamas dalykas. Jie instinktyviai vengia bet kokių užuominų, kad graikai tuo metu buvo labiau azijiečiai negu europiečiai ir kad galėjo išlaikyti savo ryšius su Rytais neribotą laiką. Tik nedaugelis Vakarų civilizacijos kursų, pagarbiai mininčių Archimedą, kartu nurodo, kad šis genialusis matematikas paaukojo savo gyvybę, priešindamasis graikiškojo miesto sąjungai su Roma.

Praslinkus ketveriems metams nuo Kanų mūšio, Romos padėtis buvo dar labai netvirta. Kartaginos šalininkai Sirakūzuose lengvai galėjo prieiti išvados, kad Marcelui nepakako jėgų užimti miestą šturmu; kad romėnų nesėkmė kovojant su Sirakūzais padrąsins kitus Kartaginos sąjungininkus; kad kartaginiečių valdžios atkūrimas Sicilijoje užtikrins tinkamą Hanibalo armijos aprūpinimą; kad gerai aprūpintas Hanibalas pasieks persilaužimą kariaudamas Italijoje; kitaip sakant, nuspręs, kad Roma turėjo visus šansus pralaimėti. Tiesa, Sirakūzai neturėjo savojo Katono, tačiau neklusnių miestų sulyginimas su žeme tais laikais buvo įprastas dalykas. Taigi visiškai įmanomas dalykas, kad ilgomis budėjimo ant Sirakūzų sienų valandomis kam nors iš Archimedo žmonių, ar net pačiam Archimedui galėjo ateiti į galvą mintis: *Roma delenda est* — iki to momento, kai prasidėjo maras ir kai Moeriskas atkėlė vartus.

Sirakūziečių žinios apie pasaulį tikriausiai apsiribojo Didžiąja jūra ir Rytų šalimis. Klasikinėje Graikijoje istorijos mokslas sparčiai plėtojosi, tačiau tiesiogiai jiems pažįstamo pasaulio ribos iš pagrindų nepasikeitė. Archimedo amžininkas Eratostenas Kirėnietis (276—196 m. pr. Kr.), Aleksandrijos bibliotekos sergėtojas, priėjo išvados, kad pasaulis apvalus; jo darbai buvo žinomi Ptolemėjui ir Strabonui. Tačiau, išskyrus finikiečių keliones į Alavo salas, praktinių geografinių tyrimų srityje didesnės pažangos nebuvo. Nėra žinoma apie ryšius su Vakarų Afrika, su Amerika ar su tolimesniais šiaurinės Europos rajonais. Nebuvo įveiktas griežtas pasaulio padalijimas į „civilizuotą" pasaulį, apimantį Viduržemio jūros pakrantes, ir „barbariškuosius" kraštus, esančius už jo ribų.

III a. pr. Kr. pabaigoje Viduržemio jūros regiono civilizaciją vis dar sudarė trys pagrindinės įtakos sferos: kartaginiečių vakaruose, romėnų-italikų centre ir graikų-heleniečių rytuose. Aleksandro nukariavimų dėka ji glaudžiau nei iki tol susijo su Rytų imperijomis nuo Egipto lig Indijos. Nesaugiais Centrinės Azijos keliais ši civilizacija palaikė šiokį tokį ryšį su Kinijos imperija, kuri kaip tik tuo momentu pradėjo statyti Didžiąją sieną, kad apsisaugotų nuo klajoklių antpuolių.

Ankstesniais amžiais šiaurinės ir centrinės Europos barbarų kraštuose prasidėjo lėtas perėjimas iš bronzos amžiaus į geležies amžių. Šis laikotarpis išsiskyrė vyraujančia keltų įtaka. Jų kultūra dėl genčių migracijos bei dėl paprasčiausių kontaktų pasiekė daugumą sričių teritorijoje nuo Vyslos vidurupio ligi Pirėnų, Galijos ir Britanijos. 387 m. pr. Kr. keltai užpuolė Romą ir užplūdo šiaurės Italiją. Keltų tvirtovės ant kalvų sudarė ištisinį miesto tipo gyvenviečių tinklą, o prekybinės veiklos dėka jie tapo svarbiais tarpininkais prekiaujant su dar toliau esančiomis germanų, slavų ir baltų gentimis. III a. pr. Kr. pabaigoje viena keltų šaka — galatai, kurie buvo įkūrę Tilės (Tilios) karalystę Trakijoje (dabartinės Bulgarijos teritorijoje), jų pavaldiniams trakams sukilus patraukė į gretimą Mažąją Aziją, kur ir pasiliko ligi Viduramžių. Keltų buvimą Trakijoje patvirtina užrašai, neseniai rasti Seutopolio ir Mesembrijos (dabar Nesebaras) vietovėse[27].

Vis dėlto žvelgdami į III amžių pr. Kr. dauguma istorikų pripažintų, kad Europos pusiasalis buvo dar bent 1000 metų nutolęs nuo to, ką galima laikyti „europine civilizacija". Beje, kvestionuojamas ir senovės Graikijos europietiškumas — jis laikomas anachronistine teorine konstrukcija, sugalvota vėlesnių europiečių. Taip ir yra.

Tačiau du svarbiausi to meto procesai — graikų ir romėnų civilizacijų susiliejimas Viduržemio jūros regione bei keltų dominavimas didžiojoje žemyno vidurio dalyje — tapo kertiniais tolesnės įvykių raidos akmenimis. Nedaug tėra jų bendros kultūros ar bendros ideologijos ženklų, nors ir graikai-romėnai, ir keltai buvo indoeuropiečiai (žr. IV skyrių). Nėra nė menkiausios užuominos apie jų bendrą identitetą. Nepaisant to, reikia pripažinti, kad kaip tik jie ir buvo tie žmonės, kurių palikuonys ir kurių tradicijos turėjo sukurti vėlesnės Europos istorijos branduolį. Vienas dalykas yra peržiūrėti pernelyg eurocentristinį antikinio pasaulio traktavimą, kuris per ilgai dominavo, ir visai kitas — pulti į kitą kraštutinumą tvirtinant, kad graikai ir romėnai mažai tepaveikė vėlesnę Europos istoriją ar net visai jos nepaveikė.

Būta tam tikrų įvykių, kurių pasekmes vis dar tebejaučiame. Ir nereikia dėtis, kad to nėra. Jei Moeriskas būtų *neatkėlęs* vartų; jei Sirakūzai būtų atsispyrę romėnams, kaip kadaise atsispyrė atėniečiams; jei Hanibalas būtų sugriovęs Romą, kaip Roma netrukus sugriovė Kartaginą; jei dėl to graikų pasaulis būtų susimaišęs su semitine Kartagina, istorija būtu pasukusi visai kitu keliu. Tačiau įvyko tai, kas įvyko: Moeriskas *atkėlė* vartus.

III

ROMA

Senovės Roma, 753 m. pr. Kr. – 337 m. po Kr.

Senovės Romos pasaulis pasižymėjo tokiu vientisumu, kokio neturėjo nei Graikija, nei tikriausiai jokia kita civilizacija, senoji ar šiuolaikinė. Kaip romėnų mūro sienos, kurių stiprumą užtikrino ir konstrukcijos taisyklingumas, ir naudotas itin stiprus cementas, taip ir Romos imperijos įvairias dalis į tvirtą monolitą jungė fiziniai, organizaciniai ir psichologiniai veiksniai. Fiziškai vienijo visose provincijose išdėstytos karinės įgulos ir akmenimis grįstų kelių tinklas, jungęs provincijas su Roma. Organizaciniai ryšiai rėmėsi bendrais teisės ir administravimo principais bei universalia valdininkų armija, kuri turėjo užtikrinti, kad būtų laikomasi bendrų normų. Psichologinių ryšių pagrindą sudarė baimė ir bausmės – absoliutus tikėjimas, kad visi ir visa, kas tik sudarytų grėsmę Romos valdžiai, galų gale vis tiek bus sunaikinta.

Romėnus apėmusios vieningumo, susitelkimo ir vientisumo manijos šaknų, ko gero, reikėtų ieškoti Romos istorijos ankstyvojo etapo ypatumuose. Graikija išaugo iš daugybės išsibarsčiusių miestų, o Roma iš pat pradžių buvo vienas organizmas. Graikų pasaulis plito išilgai Viduržemio jūros kelių, o romėnų pasaulis plėtėsi teritorinių užkariavimų dėka. Tiesa, tas kontrastas nebuvo labai ryškus: Aleksandras Didysis – pats didžiausias visų laikų užkariautojas, o romėnai, kai jau nebetilpo Italijos ribose, išmoko to, ką turi mokėti jūrų valstybė. Tačiau esminis skirtumas vis dėlto akivaizdus. Graikų pasaulio galybės pagrindą sudarė jų greitieji laivai, o romėnų – jų žygiuojantys legionai. Graikai buvo jūros vaikai, romėnai – žemės. Savo širdyje graikas buvo jūreivis, romėnas – sausumos gyventojas.

Be abejo, mėginant paaiškinti romėnų fenomeną reikia nepamiršti vos ne gyvuliško „teritorinio imperatyvo" instinkto. Romėnai daugiausia jėgų eikvojo savo teritorijų organizavimui, išnaudojimui ir gynimui. Tikriausiai derlingoji Lacijaus lyguma išugdė sėslaus gyvenimo, žemės nuosavybės, ūkininkavimo ir žemės administravimo įgūdžius ir įpročius, sutelkė žemdirbių visuomenę. Iš to išaugo romėnų karinio organizavimo ir efektyvaus valdymo talentas. Kita vertus, gyvenant kaime atsirandantis gilus prisirišimas prie žemės ir pastovumo noras puoselėjo tokias romėnų dorybes kaip *gravitas* – atsakomybės jausmą, *pietas* – atsidavimą šeimai bei šaliai ir *justitia* – natūralios tvarkos pojūtį. „Tarp žemdirbių reikia ieškoti stipriausių vyrų ir narsiausių karių", – rašė Katonas Vyresnysis[1].

8 žemėlapis.
Romos
imperija, I a. po. Kr.

Nūdienos žmonių požiūrio į romėnų civilizaciją diapazonas labai platus — nuo begalinio susižavėjimo iki didžiausio pasibjaurėjimo. Kaip visada, netrūksta jėgos gerbėjų, ypač tarp istorikų, kurie linkę žavėtis viskuo, kas stipru; juos labiau traukia Romos galybė negu Graikijos subtilumas. Jie gėrisi Koliziejaus didumu ir stiprumu, tik niekada nepagalvoja, kokiam tikslui jis buvo pastatytas. Koliziejus tapo Romos civilizacijos simboliu; tą patvirtina gerai žinomas posakis: „Kai kris Koliziejus, kris ir Roma, o kai kris Roma, tai žlugs ir visas pasaulis"[2]. Tačiau nemaža dalis žmonių Romos nemėgsta. Daugelis Romą laiko geriausiu atveju tik imituotoja, graikų tradicijų tęsėja, tiktai didesniu mastu. Graikų civilizacijos skiriamasis bruožas buvo kokybė, romėnų civilizacijos — kiekybė. Graikų civilizacija buvo originali, romėnų — išvestinė. Graikija turėjo stilių, Roma — pinigų. Graikai buvo išradėjai, romėnai apsiribojo konstravimo ir tobulinimo darbais. Beje, taip save vertino ir kai kurie intelektualiausi romėnai. Horacijus *Laiškuose* klausia: „Jei graikai būtų niekinę naujoves taip kaip mes, ką iš senovės paminklų turėtumėm šiandien?" Negana to, romėnai kopijuodami daug ką suvulgarino. Pavyzdžiui, architektūros srityje jie pasiskolino ne dorėninį ar jonėninį, o sunkų ir prabangų vėlyvąjį korintinį orderį. Vienas iš kritikų rašė: „Visa graikų meno struktūra subyra susidūrusi su tokia grynai utilitarine tauta kaip romėnai"[3].

Nepaisant to, Roma skolinga Graikijai nepaprastai daug. Religijos srityje romėnai urmu perėmė visus jų Olimpo gyventojus: Dzeusas virto Jupiteriu, Hera — Junona, Arėjas — Marsu, Afroditė — Venera. Graikų moralinę filosofiją jie įsisavino tiek, kad stoicizmas tapo būdingesnis Romai negu Atėnams. Literatūroje graikų rašytojais kaip pavyzdžiais nuolat sąmoningai naudojosi lotyniškieji jų amato tęsėjai. Buvo laikoma savaime suprantamu dalyku, kad išsilavinęs romėnas turi laisvai šnekėti graikiškai. Abstrakčios filosofijos ir mokslų srityse romėnai nepadarė jokios pažangos.

Tačiau būtų neteisinga manyti, kad Roma — tik jaunesnysis graikų-romėnų civilizacijos partneris. Paprasčiausiai Romos genijus buvo nukreiptas į kitas sritis — visų pirma į teisę, karinę organizaciją, administravimą, inžineriją. Be to, Romos valstybėje atsiradusios įtampos labai išugdė romėnų literatūrinį ir meninį skonį. Neatsitiktinai daugelis romėnų karių ir politikų buvo žymūs rašytojai. Vis dėlto neturėtume pamiršti ir ilgo romėnų ydų sąrašo. Ne šiaip sau kritikai nurodo itin šlykščią vergijos atmainą, besaikį žiaurumą, o vėliau tokį moralinį nuosmukį, kad greta jo net helenizmas atrodo puritoniškas.

Plačiąja prasme senovės Romos politinė istorija truko 2206 metus nuo „Amžinojo miesto" įkūrimo 753 m. pr. Kr. iki galutinio Romos imperijos žlugimo 1453 m. po Kr. Tačiau pagal dažnesnį apibrėžimą ta istorija tęsėsi nuo miesto įkūrimo iki Romos imperijos vakarinės dalies, kurios sostinė ir buvo Roma, žlugimo ir buvo dvigubai trumpesnė. Ją įprasta skirstyti į tris etapus: karalystę, respubliką ir imperiją. [AUC]

Pusiau legendinė Romos karalystė labai primena Graikijos ankstyvąjį „herojinį amžių". Ji prasideda legenda apie Romulą ir Remą, du našlaičius dvynius, neva Enėjo palikuonis, kuriuos savo pienu išmaitino vilkė, ir baigiasi paskutiniojo

AUC

Romėnų chronologija buvo grindžiama sutartine miesto įkūrimo data. Ilgai buvo manoma, kad romėnų „nuliniai metai" atitinka 750 m. pr. Kr. Visos kitos datos buvo skaičiuojamos AUC – *ab urbe condita* („nuo miesto įkūrimo"). I a. pr. Kr. įsigaliojo modifikuota schema, kai Terencijaus Varono (636–725 AUC), „mokyčiausio iš romėnų" apskaičiavimai parodė, jog miesto įkūrimo datą reikia laikyti 753 m. pr. Kr.

Tačiau Varono laikais dauguma romėnų buvo pripratę naudotis kita, alternatyvine sistema, siejama ne su metais, o su kasmet renkamų konsulų vardais. Tiek oficialiuose dokumentuose, tiek ir kasdieniniuose pokalbiuose buvo minimi „Gajaus Terencijaus Varono ir Lucijaus Emilijaus Pauliaus metai" (216 m. pr. Kr.), arba „septyni Gajaus Marijaus konsulavimai" (107,104, 103, 102, 101, 100 ir 86 m. pr. Kr.). Norint suprasti apie ką kalbama, reikėjo gerai mokėti Romos istoriją. Mažai kas iš išsilavinusių žmonių nežinojo, kad Varonas Vyresnysis ir Emilijus Paulius vadovavo romėnų armijai nelemtajame Kanų mūšyje.

Laimė, abi šios sistemos buvo suderinamos. Vieną buvo galima patvirtinti kita. Pavyzdžiui, Gajaus Julijaus Cezario iškilimą ir smukimą galima apskaičiuoti remiantis tokiomis datomis:

AUC	KONSULAVIMAS	m. pr. Kr.
695	M. Kalpurnijus Bibulas ir G.Julijus Cezaris (I)	59
705	G. Klaudijus Marcelas ir L. Kornelijus Lentulas Kruras	49
706	G. Julijus Cezaris (II) ir P. Servilijus Vatija Izaurikas	48
707	Kv. Rufijus Kalenas ir P. Vatinijus	47
708	G. Julijus Cezaris (III) ir M. Emilijus Lepidas	46
709	G. Julijus Cezaris (IV) (vienintelis konsulas)	45
710	G. Julijus Cezaris (V) ir M. Antonijus	44
711	G. Vibijus Pansa ir A. Hircijus, abu nužudyti; juos pakeitė triumviratas: M. Antonijus, G. Oktavianas ir M. Emilijus Lepidas	43

Cezaris suprato, kad toks kalendorius nebetinkamas. Senieji romėnų metai turėjo tik 304 dienas ir buvo suskirstyti į 10 mėnesių, o prasidėdavo *XI Kal. Majaus* dieną (balandžio 21 d.). Papildomi mėnesiai *Lanuarius* ir *Februarius* buvo sugalvoti spragai užpildyti. Todėl 708 AUC, Cezario trečiojo konsulavimo metu, buvo įvykdyta drastiška kalendoriaus reforma. Metai buvo prailginti 151 diena, kad Naujieji metai galėtų prasidėti 707 AUC (45 m. pr. Kr.) sausio 1 d. ir tęstis 12 mėnesių arba 365 dienas iki gruodžio 31 d. Tolesni patikslinimai buvo padaryti valdant Augustui 737 AUC (4 m. po Kr.): senieji penktasis ir šeštasis mėnesiai, *Quintilis* ir *Sextilis* buvo pavadinti *Julius* (Cezario garbei) ir *Augustus* (Augusto garbei) bei įvesta kas ketveri metai pasikartojanti „keliamoji diena" (*bis-sextile*). Tad pagal Julijaus kalendorių sudarytieji metai turėjo 365 1/4 dienos ir tik 11 minučių bei 12 sekundžių skyrėsi nuo Žemės apsisukimo aplink Saulę trukmės. Šis kalendorius buvo visuotinai naudojamas iki 1582 m.

Kadangi konsulai ir toliau buvo skiriami per visą Principato laikotarpį, išliko ir paprotys metus skaičiuoti pagal konsulų vardus. Imperatorių valdymo metai paprastai nebuvo cituojami. Vėlesniu imperijos laikotarpiu, kai konsulų pareigos buvo panaikintos, AUC sistema rėmėsi penkiolikos metų mokesčių *(indictio)* ciklu. Kai VI a. viduryje pagaliau pradėtas naudoti krikščioniškasis metų skaičiavimas, romėniškasis jau galėjo pasigirti trylikos šimtmečių istorija[1]. **[ANNO DOMINI]**

iš septynių karalių, Tarkvinijaus Išdidžiojo išvijimu 510 m. pr. Kr. Tie pustrečio šimtmečio yra gerokai prieš rašytinės istorijos pradžią. Romos įkūrėjas Romulas neva organizavęs sabinių pagrobimą – jos padėjo apgyvendinti naująjį miestą. Sabinas Numa Pompilijus įvedė kalendorių ir oficialias religines apeigas, forume pastatė Januso šventyklą, kurios durys būdavo atidaromos vykstant karui ir uždarytos taikos metu. Trečiasis karalius lotynas Tulas Hostilijus sulygino su žeme kaimyninį Alba Longos miestą ir ištrėmė jo gyventojus. Ankas Marcijus iš atsigabentų karo belaisvių sudarė *plebso* arba „paprastų žmonių" socialinę grupę. Šeštasis karalius Servijus Tulijus davė Romai jos pirmąją konstituciją, užtikrinančią plebsui nepriklausomybę nuo patricijų („vyresniųjų") ir sukūrė Lotynų sąjungą. Penktasis ir septintasis karaliai, Tarkvinijus Senasis ir Tarkvinijus Išdidusis, buvo etruskų kilmės. Pirmasis iš jų Romoje įvedė viešuosius darbus, jų dėka, be kitko, mieste atsirado gera kanalizacijos sistema, pavadinta jo vardu. Antrasis buvo išvytas po Lukrecijos pagrobimo, kurį organizavo jo sūnus. **[ETRUSKOMANIJA]**

Roma su jos septyniomis kalvomis, leidžiančiomis kontroliuoti strategiškai svarbią perkėlą per Tibro upę, buvo vienas iš kelių Lacijaus miestų, kurių gyventojai kalbėjo „lotynų" kalba. Tais tolimais laikais dominavo ne jie, o jų galingesni kaimynai, ypač šiauriau gyvenę etruskai, kurių įtvirtintas Vejų miestas buvo vos už 16 km nuo Forumo. „Etruskų gyvenviečių" Vulkų, Tarkvinijos ir Perudžijos liekanos liudija apie toli pažengusios, bet paslaptingos civilizacijos egzistavimą. Roma daug ką perėmė iš jos. Pasak Livijaus, Roma atlaikė etruskų puolimą ir jų mėginimą vėl grąžinti Tarkvinijų viešpatavimą tik vienaakio Horacijaus Koklio narsumo dėka – jis apgynė seniausią tiltą per Tibro upę – *Pons Sublicius:*

Then out spake brave Horatius The Captain of the Gate: „To every man upon this earth Death cometh soon or late; And how can man die better Then facing fearful odds, For the ashes of his fathers And the temples of his Gods?	Sargybos vadas tarė, Horacijus narsus: „Visų tas pats likimas – Mirtis pakirs visus. Bet mirt yra garbinga Nuo priešų mūs piktų, Kapus senolių ginant Ir šventyklas dievų.
Hew down the bridge, Sir Consul, With all the speed ye may: I, with two more to help me,	Lėk, konsule, prie tilto Jį paskubėk sugriaut. O man duok porą vyrų

Will hold the foe in play.
In yon straight path a thousand
May well be stopped by three.
Now who will stand on either hand
And keep the bridge with me?"

„Horatius", quoth the Consul,
„As thou sayest, so let it be."
And straight against that great array
Forth went the dauntless Three.
For Romans in Rome's quarrel
Spared neither land nor gold,
Nor son nor wife, nor limb nor life,
In the brave days of old[4].

Su priešais susikaut.
Ant šito siauro tako
Trys tūkstantį atstos.
Tad kam drąsos netrūksta?
Kas su manim kovos?

Jam konsulas atsako:
„Gerai, tegu taip bus".
Ir trys narsuoliai žengia
Jau mirčiai į nasrus ...
Tėvynę gint mokėjo
Romėnai kitados:
Gyvybės negailėjo,
Nei turtų, nei šeimos.

Romos respublikos laikais miestas iš nykaus provincijos miestelio išaugo į viso Viduržemio jūros regiono valdovą. Respublikos etapas prasidėjo 509 m. pr. Kr. pirmaisiais valdančiųjų konsulų rinkimais ir baigėsi po 478 metų, kai Oktavianas pradėjo pirmąją imperatorių dinastiją. Tai buvo nepaliaujamų užkariavimų epocha. V a. pr. Kr. Roma užvaldė savo artimiausius kaimynus ir išplėtė teritoriją iki 822 km^2. 491 m. pr. Kr. įvyko vienas garsus Romos istorijos epizodas: iš Romos išvytas karvedys Gnėjus Marcijus Koriolanas atvedė prie miesto vartų neįveikiamą volskų kariuomenę ir tik jo motinos ašaros bei maldavimai išgelbėjo miestą. IV a. pr. Kr. miestas atsigavo po galų apiplėšimo 390 m. pr. Kr. ir per tris įnirtingus samnitų karus įtvirtino savo hegemoniją centrinėje Italijoje. III a. pr. Kr. Roma pradėjo graikiškųjų pietinių sričių nukariavimą; iš pradžių tai buvo karas su Epiro karaliumi Piru (282—272 m. pr. Kr.), atėjusiu į pagalbą savo tautiečiams, vėliau kelios karinės kampanijos, pasibaigusios Sicilijos prijungimu. Tos kampanijos sukėlė užsitęsusį konfliktą su Kartagina ir tris Punų karus.

Iš visų Romos karų kaip tik jos šimtmetinis konfliktas su Kartagina geriausiai pademonstravo garsųjį romėniškąjį ištvermės ir negailestingumo derinį. Afrikos Kartagina buvo senesnė už Romą. Ją įkūrė lotynų *Punica* vietoje atvykėliai iš Finikijos. Lotynai su Kartagina sugyveno taikiai, o tą taiką saugojo sutartis — pats seniausias išlikęs Romos istorijos dokumentas. Datuojama pirmaisiais respublikos metais, ši sutartis reikalauja, kad abi pusės gerbtų viena kitos įtakos sferas. Tos sutarties buvo laikomasi beveik tris šimtus metų, kol Romos kariuomenė nepersikėlė per Mesinos sąsiaurį.

Per Pirmąjį Punų karą (264—241 m. pr. Kr.) romėnų sausumos kariuomenė pačios Kartaginos beveik nepalietė, nors ji ir neteko valdų Sicilijoje. Tuo metu romėnai išmoko kariauti jūroje. Per Antrąjį Punų karą (218—201 m. pr. Kr.), kuris kilo po įspūdingo Hanibalo žygio per Alpes iš Ispanijos į Italiją, Roma buvo tik per plauką nuo visiško sunaikinimo ir atsilaikė tik savo ištvermės dėka. Šiaurės Italijoje sukilo keltai, maištai vyko ir didelėje Sicilijos dalyje; kelias į Romą buvo beveik neginamas. Mūšiai prie Trazimeno ežero (217 m. pr. Kr.) ir Kanų (216 m. pr. Kr.) priskiriami patiems didžiausiems Romos pralaimėjimams. Romai pavyko

ETRUSKOMANIJA

Santa Severoje (senovinėje Pirgėje) netoli Romos archeologai atidengė dvi etruskų šventyklas, žvelgiančias jūros link. Šis 1957–1964 m. radinys buvo neeilinis. Pirmą kartą pavyko buvusioje etruskų gyvenvietėje surasti ne vien kapus. Šiose apie 500 m. pr. Kr. senumo šventyklose buvo rastos trys plonytės auksinės plokštelės su užrašais punų ir etruskų kalbomis:

Deivės Astartės garbei. Ši šventa vieta pastatyta ir paaukota Tefario Velianaso, Cisros karaliaus, Saulės Aukos mėnesį <...> trečiaisiais jo viešpatavimo metais, Kiro mėnesį, Dievybės laidojimo dieną. O deivės statulai tiek metų, kiek šių žvaigždžių.[1]

Pirgai buvo greta esančio Cisros (dabar Červeterio) miesto uostas, o karalius Tefaris („Tiberijus") pasirinko sau kartaginiečių deivę. [TAMUZAS] Šventyklos galėjo būti paaukotos deivei praėjus šiek tiek laiko po nepasisekusio etruskų mėginimo užpulti graikų miestą Kumus Neapolio įlankoje ir, ko gero, tame pačiame dešimtmetyje, kai Roma sukilo prieš etruskų viešpatavimą.

Etruskai klestėjo Toskanoje ir Umbrijoje nuo 700 iki 100 m. pr. Kr. Jie sakėsi esą atvykėliai iš Mažosios Azijos. Jų abėcėlė, kilusi iš graikų abėcėlės, lengvai įskaitoma, tačiau kalba dar ne visai iššifruota. Po kunigaikščių viešpatavimo ankstyvuoju laikotarpiu VI a. pr. Kr. jie perėjo į prekybinių miestų-valstybių stadiją kaip ir graikai. Etruskų laidojimo rūsių sienas puošia puikios stilizuotos freskos, dažnai vaizduojančios mirusiųjų puotas (žr. 5 pav. įklijoje). Skurdžios mūsų žinios apie juos remiasi archeologiniais radiniais ir priešiškais vėlesnių amžių romėnų aprašymais, kuriuose etruskai vaizduojami kaip rajūnai, ištvirkėliai ir religiniai fanatikai. Nuo pirmosios parodos apie etruskus, surengtos Londone 1837 m., iki paskutiniosios 1992 m. Paryžiuje[2] būta daug mėginimų sudominti Europos visuomenę etruskologija. Didžiausia paskata – 1828–1836 m. atkasti jų kapai Vulkų, Cerės ir Tarkvinijos vietovėse, tada buvusiose popiežiaus valdose.

Tačiau visais laikais vyravo romantiški spėliojimai. Medičiai, organizavę pirmuosius tyrinėjimus, pareiškė esą etruskų kilmės. XVIII a. Josiahas Wedgwoodas savo keramikos dirbtuves pavadino „Etrurijos" vardu, nežinodamas, kad tuo metu madingas „etruskų stilius" buvo graikų, o ne etruskų kilmės. Etruskų mįslė nedavė ramybės Prosperui Mérimée, taip pat karalienės Viktorijos laikų pionieriui George'ui Dennisui. Beje, ir D. H. Lawrence'ui:

Tai, ką jie [etruskai] darė tais nevaržomais šimtmečiais, buvo taip natūralu, kaip natūralu yra kvėpuoti. Tai ir yra tikroji etruskų prigimtis: laisvumas, natūralumas, gyvenimo pilnatvė <...> O mirtis buvo natūrali gyvenimo pilnatvės tąsa[3].

Tai jau nebe etruskologija; tai *Etruscheria,* arba, kaip pasakytų prancūzai, *étruscomanie.*

išlikti tik dėl Kvinto Fabijaus Maksimo Kunktatoriaus („vilkintojo") taktikos, atkaklaus visų išteklių mobilizavimo ir Sirakūzų paėmimo. Hanibalo brolis Hasdrubalas buvo atremtas, kai antrą kartą mėgino įsiveržti į Italiją iš Ispanijos, o 203 m. pr. Kr. priverstas pasitraukti ir pats Hanibalas. Jį nusivijo į Afriką išlikęs gyvas

Kanų mūšyje jaunasis Publijus Kornelijus Scipionas Afrikietis, kuriam vėliau buvo lemta užimti Kartaginą. Mūšyje prie Zamos 202 m. pr. Kr. Hanibalas susidūrė su sau lygiu priešininku. Radęs prieglobstį tarp Romos priešų Graikijoje, jis pagaliau buvo priverstas nusižudyti.

Kartagina, netekusi savo laivyno ir sumokėjusi didžiulę duoklę, išsilaikė dar šešiasdešimt metų. Tačiau per Trečiąjį Punų karą (149–146 m. pr. Kr.) Katonas Vyresnysis pareikalavo visiškai sunaikinti priešą. *Carthago delenda est.* Taip ir buvo padaryta 146 m. pr. Kr. Miestas sulygintas su žeme, jo gyventojai parduoti į vergiją, miesto teritorija suarta ir vagos pabarstytos druska. Kaip kita proga rašė Tacitas, romėnai „padarė dykumą ir pavadino ją taika". Kornelijus Scipionas Emilianas Afrikietis Jaunesnysis, stebėdamas šią sceną kartu su istoriku Polibijum, susijaudinęs pacitavo Hektoro žodžius iš *Iliados*: „Ateis diena, kai kris šventoji Troja". Paklaustas, ką turi galvoje, jis atsakė: „Tai šlovinga akimirka, Polibijau, bet mane kamuoja nuojauta, kad vieną dieną toks pat likimas ištiks ir mano šalį"[5].

Kai Kartaginos grėsmė buvo neutralizuota, o paskui ir pašalinta, pergalingieji Respublikos legionai pradėjo grobti likusias Viduržemio jūros regiono šalis. 241–190 m. pr. Kr. buvo nukariauta Cizalpinė Galija. 201 m. pr. Kr. užgrobta Iberija ir didelė dalis Šiaurės Afrikos. 229–168 m. pr. Kr. nukariauta Ilyrija. Makedonija kartu su Graikijos centrine dalimi buvo užimta 146 m. pr. Kr. Į Užalpinę Galiją romėnai įsiveržė 125 m. pr. Kr., o galutinai ją pajungė Cezaris 58–50 m. pr. Kr. Nepriklausomos Mažosios Azijos karalystės aneksuotos 67–61 m. pr. Kr., Sirija ir Palestina – 64 m. pr. Kr. [EGNACIJA]

Per paskutinįjį Respublikos gyvavimo šimtmetį karinės kampanijos už šalies ribų susipynė su pilietiniais karais viduje. Pergalingieji karvedžiai siekė kontroliuoti ir centrinę valdžią Romoje. Tariamieji reformatoriai stengėsi patenkinti žemesniųjų visuomenės sluoksnių reikalavimus. Dėl kylančių vidaus kovų periodiškai kartojosi sumaišties ir diktatorių valdymo laikotarpiai. 133–121 m. pr. Kr. populiarūs tribūnai Tiberijus Sempronijus Grakchas ir jo brolis Gajus Sempronijus Grakchas mėgino išdalinti valstybines žemes bežemiams valstiečiams, dalyvavusiems Respublikos užkariavimuose. Broliams pasipriešino valdančioji oligarchija ir jie abu buvo nužudyti. 82–79 m. pr. Kr. Lucijus Kornelijus Sula (Felixas) pasiskelbė diktatorium, prieš tai nugalėjęs Gajaus Marijaus (157–86 m. pr. Kr.), žymiausio tų laikų kario, šalininkus. 60 m. pr. Kr. trys varžovai, kariai ir politikai Markas Licinijus Krasas, Pompėjus Didysis ir Gajus Julijus Cezaris sudarė pirmąjį valdantįjį triumviratą. Tačiau 48 m. pr. Kr. Cezaris, sutriuškinęs likusio gyvo triumviro Pompėjaus grupuotę, pareikalavo imperatoriaus titulo. Pagaliau 31 m. pr. Kr., po antrojo triumvirato žlugimo, Oktavianas padarė galą pilietiniams karams. Jo pergalė mūšyje prie Akcijaus turėjo daug pasekmių: privertė pasiduoti Egiptą, Antonijų ir Kleopatrą „ištiko" mirtis, opozicija išnyko, o pats Oktavianas prisiėmė „Augusto" titulą. Tad priešmirtinis Respublikos atodūsis sutapo su paskutiniojo Viduržemio jūros pakrantės ruožo, kuris bent jau nominaliai vis dar buvo nepriklausomas, užgrobimu. Per 500 metų Januso šventyklos vartai buvo uždaryti tik tris kartus. [AQUILA]

EGNACIJA

Iš visų romėnų kelių gyvybiškai svarbiausias buvo Egnacijos kelias (Via Egnatia). Nutiestas II a. pr. Kr., jis sujungė Romą su Bizantija, taigi vėliau Vakarinę ir Rytinę imperijas. Savo vardą kelias gavo nuo Egnacijos miesto Apulijoje, kuriame buvo stebuklingas liepsnojantis altorius; kartu tai ir pagrindinis sustojimas keliaujant iš Romos į Brundizijų – uostą prie Adrijos jūros. Italijoje šis kelias buvo alternatyvus senesniajam Apėjos keliui (Via Appia), kuriuo tą patį tikslą buvo galima pasiekti per Benevento ir Tarento miestus. Rytinėje Adrijos jūros pakrantėje kelias prasidėjo nuo Dirachijaus (Dureso), šoninio kelio, ateinančio iš Apolonijos, kirto Makedonijos provinciją, eidamas per Lichnidą (Ochridę), Pelą ir pasiekdamas Tesalonikus. Jis tęsėsi Chalkidikės pusiasalio pakraščiu, per Amfipolį ir Filipus ir baigėsi Dipseloje prie Hebros (Maricos) upės Trakijoje[1].

Paskutinioji šio kelio atkarpa iki Bizantijo iš pradžių nesivadino „Egnacija" ir darė didelį lanką į šalies vidų, apeidama pakrantės lagūnas. Tiesioginis kelias nuo Regijaus iki Hebdomono buvo išgrįstas tik Justiniano I laikais. Po dvidešimties dienų kelionės keleivis, įveikęs per 800 kilometrų, atsidurdavo prie Konstantinopolio Aukso vartų. Pasak patarlės, „Visi keliai veda į Romą". Tačiau visi keliai veda ir iš Romos.

Pilietiniai karai visų pirma buvo politinių požiūrių pasikeitimo išraiška. Tą gerai parodo dviejų Katonų, kurie abu palaikė pralaiminčią pusę, likimai. Markas Porcijus Katonas Vyresnysis („Cenzorius"; 157–86 m. pr. Kr.) tapo tikru senųjų romėnų dorybių – asketizmo ir puritoniškumo – sinonimu. Dvidešimt septynerius metus ištarnavęs armijoje, jis pasitraukė į savo sodybą rašyti knygų apie istoriją ir žemės ūkį. Katonas Vyresnysis griežtai kritikavo helenistinę prabangą ir rafinuotumą, ypač įnirtingai užsipuldamas neprincipingą karjerizmą, kurį įžiūrėjo Scipionų veikloje. Gyvenimo pabaigoje atkakliai reikalavo sunaikinti Kartaginą. Jo proanūkis Markas Porcijus Katonas Jaunesnysis Utikietis (95–46 m. pr. Kr.) buvo ne mažiau tiesaus ir atkaklaus būdo. Išsilavinimo stoikas, jis prisijungė prie Pompėjaus šalininkų kampanijos pažaboti diktatoriškas Cezario ambicijas. Pompėjui pralaimėjus, ryžosi geriau mirti negu pasiduoti po didvyriško žygio per Libijos dykumą. Žygis baigėsi tik tuo, kad Katonas Jaunesnysis buvo apsuptas Utikos mieste. Paskutiniąją naktį praleido skaitydamas Platono veikalą *Phaedo* apie sielos nemirtingumą. Šitaip jis tapo respublikonų opozicijos tironijai – principinės opozicijos – simboliu. Ciceronas gyrė jį. Cezaris savo *Antikatone (Anticato)* negarbingai stengėsi jį diskredituoti. Poetas Lukanas (39–65 m. po Kr.), kuris irgi nusižudė, nenorėdamas paklusti despotui, vaizduoja Katoną Jaunesnįjį kaip politinės laisvės gynėją. Sekdamas Lukanu, Dantė padaro jį Skaistyklos kalno, kitaip sakant, kelio į dvasios laisvę sergėtoju.

Gajus Julijus Cezaris (100–44 m. pr. Kr.) ryžtingai atakavo nusistovėjusias Respublikos tradicijas. Gabus karvedys ir administratorius, jis pirmojo triumvirato metu valdė kartu su Pompėjumi ir Krasu, tarnavo konsulu ir nuo 59 m. pr. Kr.

AQUILA

Erelis paukščių karaliumi laikomas taip seniai, kaip liūtas žvėrių karaliumi. Romėnų mitologijoje jis buvo Jupiterio audros paukštis, žaibų ir griaustinio nešėjas. Kaip valdžios ir didybės simbolis erelis vaizduotas Babilonijoje ir Persijoje; romėnų karvedys Marijus perėmė jį po užkariavimų Rytuose. Romos imperijos legionai žygiavo su erelį vaizduojančiomis kovos vėliavomis, erelis vainikavo ir Romos konsulų skeptrus.[1] (Žr. III priedą, 12)

Slavų folklore yra legenda apie tris brolius – Lechą, Čeką ir Rusą, kurie leidosi ieškoti laimės. Rusas pasuko į rytus, Čekas į pietus, Bohemijos link, o Lechas per lygumą leidosi į vakarus. Lechas sustojo prie ežero, po dideliu ąžuolu, kuriame baltas erelis susisuko lizdą. Jis tapo lenkų protėviu, o Gnieznas, „erelio lizdas", buvo jo pirmieji namai.

Velse aukščiausia Snaudo (Snowdon) viršukalnė, pati velsiečių tėviškės širdis, irgi vadinama *Eryri* – „erelių vieta".

Krikščionių simbolikoje erelis siejamas su šv. Jonu Evangelistu (kaip kad šv. Matas vaizduojamas su angelu ir kirviu, šv. Lukas su jaučiu, o šv. Morkus su liūtu). Ereliu bažnyčiose puošiami pultai Šv. Raštui padėti; išskėstais sparnais prilaikydamas Bibliją, jis atbaido netiesos gyvatę. Pasak šv. Jeronimo, erelis buvo ir žengimo į Dangų simbolis.

Europos istorijoje karališkojo erelio simboliu naudodavosi valdovai, norėdami pabrėžti, kad jie pranašesni už kitus kunigaikščius. Karolis Didysis nešiojo apsiaustą, kurio audekle buvo įspausti erelio atvaizdai; Kanutas Didysis su tokiu apsiaustu buvo ir palaidotas[2]. Napoleonas I ir Napoleonas III irgi mielai naudojo erelių simbolius. Napoleono įpėdinis, Romos karalius, net gavo pravardę *Aiglon* – „ereliukas". Tik britai, norėdami pasirodyti esą ne tokie kaip kiti, ereliais visai nesidomėjo.

Erelio motyvas dažnai pasikartoja Europos heraldikoje, dar anksčiau jis pasirodė islamiškoje valdžios atributikoje[3]. Serbija ir Lenkija puikuojasi baltu ereliu; lenkų erelis su karūna (komunistinio režimo metais ji buvo nuimta). Tirolis ir Brandenburgas bei Prūsija turėjo raudonus erelius, o Varmlandijos provincijos Švedijoje erelis mėlynas. Vokietijos Federacinė Respublika pasiskolino iš Acheno miesto herbo stilizuotą juodą erelį. Valdant Paleologų dinastijai, Bizantijos imperija pradėjo naudoti dvigalvio erelio su išskėstais sparnais emblemą, simbolizuojančią Romos imperijos tęstinumą Rytuose ir Vakaruose. Ilgainiui jį perėmė Maskvos, tos „Trečiosios Romos", carai, Šventosios Romos imperijos monarchai Vokietijoje bei Habsburgai Austrijoje.

Ein Adler fangt keine Mucken – sako vokiečių patarlė: „Erelis uodų negaudo".

buvo abiejų Galijų prokonsulu. Cezario priešai bjaurėjosi, kad jis begėdiškai papirkinėjo Romos gyventojus, manipuliavo politikais, karinėse kampanijose vadovavosi „naikink ir plėšk" principu. Dar ir dabar mums ausyse skamba Cicerono protestas: *„O tempora! O mores!"* 49 m. pr. Kr. Cezaris peržengė Italijos provincijos sieną — Rubikono upę ir paskelbė Romai karą. Nors ir vengė išorinių monarchijos atributų, tačiau jo diktatūra buvo realus faktas, o vardas tapo absoliučios valdžios sinonimu. Jam net pavyko pakeisti kalendorių. Cezaris buvo nužudytas per kovo

idas 44 m. pr. Kr. respublikonų sąmokslininkų grupės, kuriai vadovavo Markas Junijus Brutas ir Gajus Kasijus Longinas, kuriuos jų šalininkai pavadino „išvaduotojais". Brutas buvo Romos pirmojo konsulo, nuvertusio Tarkvinijus, palikuonis. Šekspyras vadino jį „kilniausiu iš visų romėnų". Užtat Dantė vaizduoja Brutą žemiausiame Pragaro rate — už tai, kad išdavė Cezario draugystę.

Po Cezario mirties jo šalininkams ėmė vadovauti Cezario vaikaitis Oktavianas. Gajus Oktavijus (gimęs 63 m. pr. Kr.), pavadintas Gajum Julijum Cezariu Oktavianu, kai buvo paskirtas oficialiu Cezario įpėdiniu, turėjo pakeisti savo vardą dar kartą, laimėjus visus mūšius. Jis dvylika metų valdė netvirtame antrajame triumvirate kartu su Marku Emilijumi Lepidu ir Marku Antonijumi (apie 82—30 m. pr. Kr.) ir mūšyje prie Filipų įveikė Bruto ir Kasijaus vadovaujamus Respublikos šalininkus. Tačiau netrukus Oktavianas atsigręžė prieš savo partnerius ir užpuolė stipresnįjį iš jų — Marką Antonijų. Oktavianas valdė Vakarus, Antonijus — Rytus. Jūrų mūšis prie Akcijaus kyšulio buvo gan švelni jų konfrontacijos, į kurią buvo įtrauktos beveik visos senojo Romos pasaulio pajėgos, baigtis. Tačiau mūšio reikšmė pasirodė lemiama, nes užbaigė pilietinius karus, padarė galą Respublikai, o pačiam Oktavianui atnešė aukščiausią Augusto titulą.

Imperija, kurios pirmieji metai gerai žinomi „principato" pavadinimu, prasidėjo nuo Augusto pergalės dienos 31 m. pr. Kr. Imperijai buvo lemta išvysti *Pax Romana* — tą nuostabiąją „romėniškąją taiką", įsiviešpatavusią nuo Atlanto ligi Persijos įlankos. Nors politinės audros ir kruvinos intrigos nesiliovė, ypač Romoje, tačiau provincijos buvo tvirtai kontroliuojamos ir karai vyko daugiausia tik tolimose pasienio teritorijose. Pavyko užvaldyti keletą naujų teritorijų — Britaniją 43 m. po Kr., Armėniją 63 m. po Kr., Dakiją 105 m. po Kr. Tačiau apskritai Imperija tenkinosi tuo, kad Europoje stengėsi apginti savo teritorijas šiapus *limes* — pasienio įtvirtinimų, besidriekiančių nuo Adriano pylimo Bretanijoje lig Dunojaus deltos, o Azijoje kariavo su galingiausiais Romos priešais — partais ir persais. [**AKVINKAS**]

Pagaliau atėjo laikas, kai Imperija turėjo trauktis. Traukimasis sukėlė jos pakraščių byrėjimą ir centro demoralizaciją. Jau III a. po Kr. nuolatinė imperatorių kaita rodė, kad monolitas ima silpnėti. Šį procesą pavyko pristabdyti, padalijus Imperiją į rytinę ir vakarinę dalis. Tačiau IV a. po Kr., dėl ryškaus išteklių pasislinkimo į rytus, buvo nutarta sostinę perkelti iš Romos į Bizantiją. Tai įvyko 330 m. po Kr. Roma liovėsi būti Imperijos politiniu centru. Jos „amžina" valdžia karalystės, Respublikos ir Imperijos „laikotarpiais" truko lygiai 1083 metus.

Romos ekspansijos energija buvo daug didesnė už graikų miestų-valstybių ar Makedonijos augimo varomąją jėgą. Nors Aleksandro imperijos dydis vienu metu pranoko vėlesniojo romėnų pasaulio dydį, tačiau teritorija, kurią Roma sistemingai apgyvendino ir mobilizavo, be jokių abejonių buvo didesnė. Jau nuo pačios pradžios Roma naudojo daug įvairių teisinių, demografinių ir agrarinių instrumentų, kad į imperiją įjungtos teritorijos įneštų savo indėlį Romos karinei mašinai išlaikyti . Priklausomai nuo aplinkybių, nukariautų teritorijų gyventojai gaudavo visas Romos piliečių teises, dalines piliečių teises *(civitas sine suffragio)*

AKVINKAS

Kaip ir gretima Karnunto vietovė, Akvinkas pradėjo savo istoriją kaip Romos legionierių stovykla Tiberijaus viešpatavimo metais. Netrukus aplink jį ėmė dygti *canabae* – „neformalios gyvenvietės". II a. pr. Kr. Akvinkas gavo oficialų *municipium* statusą. Ši gyvenvietė, Panonijos lygumų vartai į imperiją, smarkiai suklestėjo ne tik kaip legionierių stovykla, bet ir kaip prekybinis centras. Jos gerovę rodė du amfiteatrai, karinis ir civilinis, bei freskos, puošusios prabangesnius namus.[1]

Akvinko griuvėsiai yra dabartinio Budapešto priemiesčiuose. [BUDA] Vengrai, kaip ir anglai, neturėjo tiesioginių kontaktų su senovės Romos pasauliu, nes į dabartinę savo tėvynę atkeliavo jau po Imperijos žlugimo. Vis dėlto jie puoselėja savąjį „romėniškąjį paveldą"[2]. [BARBARAI]

arba Romos sąjungininkų statusą. Visais atvejais būdavo rūpestingai nustatoma, kiek sritis turi mokėti pinigų ir pristatyti karių. Ištikimi kariai būdavo dosniai apdovanojami žeme, išmatuota ir suskirstyta į vienodo dydžio sklypus. Dėl to nuolat didėjo teritorija, jai ginti reikėjo vis daugiau karių, o augančiai kariuomenei išlaikyti — vis daugiau žemės. Militarizuota visuomenė, kurioje pilietybė buvo tarnybos kariuomenėje sinonimas, nuolat jautė nepasotinamą žemės alkį. Valstybė turėjo žemės fondą — *ager publicus* — skirtą apdovanoti labiausiai atsidavusiems valstybės tarnams, ypač senatoriams.

Bendrosios strategijos politinė taktika galėjo būti nepaprastai lanksti. Vieningo valdymo įvedimas nebuvo laikomas pirmaeiliu uždaviniu. Pavyzdžiui, Italija, kurią romėnai suvienijo ir pajungė savo valdžiai III a. pr. Kr. pabaigoje, turėjo palaukti 200 metų, kol buvo reorganizuota į reguliarias provincijas. Dažnai būdavo paliekami vietiniai valdytojai. O tiems, kurie priešindavosi ar sukildavo, grėsė sunaikinimas. Graikijoje, pavyzdžiui, pasipriešinimas buvo pakirstas, kai 146 m. pr. Kr. Istmos žaidynėse pasirodė Romos generolas ir paskelbė, kad miestams-valstybėms bus leista išsaugoti savo autonomiją. Atmetęs tokį pasiūlymą Korintas susilaukė tokio pat likimo kaip ir Kartagina (beje, ir tais pačiais metais).

Romėnų religinis gyvenimas buvo itin eklektiškas. Per daug šimtmečių romėnai susidūrė beveik su visais Viduržemio jūros regiono dievais ir kiekvieną iš tų kultų įtraukė į savo kolekciją. Ankstyvuoju laikotarpiu romėnų šeimos daugiausia garbino naminius židinio bei svirno dievus, o pilietinio gyvenimo centre buvo daugybės serginčių dievybių kultai (pavyzdžiui, garbinamos nekaltybės įžadų besilaikančios vestalės, sergstinčios amžinąją ugnį) bei sudėtinga šventinių renginių, kuriems vadovavo *Pontifex Maximus* (vyriausiasis žynys) sistema. Vėliau dėl Didžiosios Graikijos (graikų kolonijų) artumo jie urmu perėmė visą graikų Olimpo panteoną. Pirmoji Apolono šventykla Romoje buvo pašventinta 431 m. pr. Kr. Epikūriečiai, o ypač stoikai, irgi susilaukė daug šalininkų. Vėlyvaisiais Respublikos laikais išpopuliarėjo mistiniai Rytų kultai — Atargatės kultas iš Sirijos, Kibelės

(Didžiosios motinos) kultas iš Mažosios Azijos ir egiptiečių Izidės garbinimas. Imperijos laikais oficialioji religija įvedė privalomą paskutiniojo ar net tuo metu valdančio imperatoriaus kultą. Krikščionybė iškilo tuo metu, kai vis labiau, ypač kariuomenėje, plito persų Saulės dievo Mitros kultas. Meilės evangelijai teko varžytis su dualistine šviesos ir tamsos doktrina, kurios išpažinėjai maudydavosi jaučio kraujyje ir gruodžio 25 d. švęsdavo savo dievo gimimą. Jų slaptieji aťnašavimai pavaizduoti „XXX legiono himne":

Mithras, God of the Morning, our trumpets waken the Wall!
Rome is above the nations, but Thou art over all!
Now as the names are answered, and the guards are marched away,
Mithras, also a soldier, give us strength for this day!
Mithras, God of the Sunset, low on the western main –
Thou descending immortal, immortal to rise again!
Now when the watch is ended, now when the wine is drawn,
Mithras, also a soldier, keep us pure till the dawn!
Mithras, God of the Midnight, here where the great Bull dies,
Look on Thy children in darkness. O take our sacrifice!
Many roads Thou hast fashioned – all of them lead to the Light!
Mithras, also a soldier, teach us to die aright![6] [**ARICIJA**]

(Mitra, tu juk Ryto dievas, mūs trimitai sienas griaus!
Roma valdo šį pasaulį, Tu valdovas gi dangaus!
Jau kariai išsiskaičiavo, tuoj sargyba išžygiuos,
Mitra, juk ir tu kareivis, mums jėgų šiai dienai duok!
Mitra, Vakaro tu dievas, ir kaip saulė Tu skaisti –
Nemirtingas eini gulti, nemirtingas vėl keli!
Jau dienos sargyba baigės, nebeliko vyno jau.
Mitra, juk ir tu kareivis, pailsėt mums leisk ramiau!
Mitra, ir Nakties tu dievas, Jaučiui žūstant dėl tavęs
Į vaikus savus pažvelki, ir aukos mūs neatmesk!
Daug kelių Tu mums atvėrei, Švieson veda tie keliai!
Mitra, juk ir tu kareivis, mus išmokyk mirt oriai!)

Romos ūkinė sistema derino ryškią autarkiją vidinėse šalies teritorijose su intensyvia prekyba Viduržemio jūros regione. Nepaisant gero svarbiausių kelių tinklo, sausumos transportas buvo brangus, todėl provincijos miestai daugumos prekių ieškodavo gretimose vietovėse. Tačiau jūrų transportas, kurio pradininkai buvo graikai ir finikiečiai, siekė toliau. Įprastiniai kroviniai buvo vynas, aliejus, kailiai, keraminiai indai, metalai, vergai, grūdai. [**CEDROS**]

Vis gausėjantys Romos gyventojai mito valstybės tiekiamais grūdais, *frumentum publicum,* kurie buvo gabenami iš pradžių iš Lacijaus, o vėliau iš Sicilijos ir Šiaurės Afrikos. Tačiau romėnai mėgo ir prabangą, ir turėjo iš ko už ją mokėti. Tad pradėjo veikti „šilko kelias", vedantis į Kiniją, ir „prieskonių keliai" į Indiją. Romėnų prekeiviai, tie pagarsėję *negotiatores,* laisvai keliavo po visą Imperiją įkandin kariuomenės, gabendami vertingas prekes, platindami naujas madas ir idėjas. [**SAMAS**]

ARICIJA

Už keliolikos kilometrų į pietus nuo Romos viename Albano kalnų krateryje yra Nemio ežeras – „giraitės ežeras“. Imperijos laikais šalia jo esantis kaimelis buvo vadinamas Aricija (Aricia); Imperijos gyvavimo laikotarpiu šalia ežero esančiuose miškuose visada buvo šventoji Aricijos giraitė, *Diana nemorensis* – „giraitės Dianos“ buveinė.

Apie Aricijos kultą žinome ir iš Strabono raštų, ir iš šiuolaikinės archeologijos duomenų. Daugeliu atžvilgiu jis niekuo ypatingu nepasižymėjo. Buvo garbinamas šventasis ąžuolas, draudžiama laužyti jo šakas, šventykloje degė amžinoji ugnis. Be Dianos, buvo garbinamos dar dvi žemesnio rango dievybės: vandens nimfa Egerija ir Virbijus – dievas, pasprukęs nuo Dzeuso rūstybės. Išlikę įžadinių aukų kaubурėliai rodo, kad tarp garbintojų vyravo trokštančios pastoti moterys. Per kasmetinę vasaros šventę giraitę nušviesdavo tūkstančiai deglų – taip moterys iš visos Italijos rodydavo savo padėką dievams.

Bet vienu atžvilgiu šis kultas skyrėsi nuo kitų. Aricijos vyriausiasis žynys, turėjęs *Rex Nemorensis* – „Giraitės karaliaus“ titulą, tas pareigas gaudavo tik nužudęs savo pirmtaką. Taigi kartu jis buvo žynys, žudikas ir būsimoji auka. Visą laiką, net gūdžiausią naktį, vaikščiojo po giraitę išsitraukęs kardą ir laukė valandos, kada pasirodys pretendentas nusilaužti ąžuolo šakelę ir taip iškviesti jį į žūtbūtinę dvikovą.

Naujaisiais laikais Aricijos giraitė pagarsėjo tuo, kad tapo Jameso Frazerio knygos *The Golden Bough* („Auksinė šaka“; 1890), vieno iš veikalų, padėjusių šiuolaikinės antropologijos pagrindus, išeities tašku. Frazeris, kartu su Marx'u, Freudu ir Einsteinu, laikomas žmogumi, pakeitusiu pasaulio mąstyseną. Jis uždavė sau du paprastus klausimus: „Kodėl žynys turėjo užmušti savo pirmtaką? Kodėl prieš užmušant pretendentą šis turėjo nusilaužti šventojo ąžuolo šakelę?“[1]

Ieškodamas atsakymo, Frazeris ėmė tirti tikėjimą antgamtinėmis jėgomis pačiose įvairiausiose kultūrose – senosiose ir šiuolaikinėse: lietaus iškvietimo ritualus Kinijoje; žynių-karalių, pradedant faraonais ir baigiant dalai lama, paslaptis; tikėjimą medžių dvasiomis nuo Naujosios Gvinėjos miškų iki Gilgito kedro; javų dvasių kultą nuo Skai (Skye) salos iki Adonio laukų; Gegužės Pirmosios, vasarą vykstančias ugnies, rudenines derliaus šventes ir t. t. Frazeris aprašė havajiečių tikėjimą žmogaus vidine siela, Sibiro samojedų tikėjimą išorine žmogaus siela, blogio perdavimą ir piktųjų dvasių išvarymą, labai daug aukojimo ceremonijų, pradedant Bengalijos khondų ritualais ir baigiant „Dievo valgymu“ Lietuvoje bei Devono gyventojų papročiu paskutinį pjūties pėdą „pakišti“ kaimynui.

Frazeris padarė dvi prielaidas, kurios jo laikais buvo tikrai revoliucinės. Viena vertus, jis primygtinai tvirtino, kad vadinamieji „primityvūs“ ar „laukiniai“ kultai rėmėsi rimtomis prielaidomis ir todėl, nepaisant kartais groteskiškų jų formų, buvo verti pagarbos. Kartu parodė, kad tariamai labiau išsivysčiusios civilizuotojo pasaulio religijos, taip pat krikščionybė, daug ką perėmė iš savo pagoniškųjų pirmtakų. Jis rašė: „Senųjų karalių ir žynių gyvenimas labai pamokantis. Čia susikoncentravo viskas, kas laikyta išmintimi tais laikais, kai pasaulis dar buvo jaunas“[2]. Ir dar:

Panašumų į laukinius mes vis dar tebeturime kur kas daugiau negu skirtumų <...> Mes panašūs į paveldėtojus turto, kuris mums buvo perdavinėjamas tiek daug amžių, kad nebeprisimename, kas tą turtą sukūrė <...> Jų klaidos nebuvo kaprizingos keistenybės ar liguisti kliedesiai <...> Turime atlaidžiai žiūrėti į jų klaidas ir neišvengiamus kluptelėjimus kelyje į tiesą ir atleisti jiems, nes gal ir mums patiems kada nors reiks prašyti atleidimo: *cum exclusione itaque veteres audiendi sunt*[3].

Universalioji Frazerio tolerancija buvo vienas iš būdų, leidusių Europos humanitarams išvengti siauro krikščioniško požiūrio ir atsiverti visiems laikams ir visoms tautoms. Ypač šokiravo jo išvada, kad daugelio krikščioniškųjų tautų papročių šaknų reikia ieškoti pagoniškose apeigose:

Velykoms artėjant, Sicilijoje moteris daigina kviečius, žirnius ir kanarėlių lesalą lėkštėse, laikomus tamsoje ir laistomus <...> Jie greit išleidžia daigus, jų stiebeliai surišami raudonais raišteliais ir lėkštės dedamos ant karstų su mirusio Kristaus atvaizdais, kurie <...> statomi bažnyčiose Didįjį penktadienį <...> Visi šie papročiai – karstai ir lėkštės su sudaigintais grūdais – tikriausiai yra ne kas kita, kaip Adonio kulto pratęsimas, tik kitu pavadinimu[4].

Grįždamas prie Aricijos giraitės, Frazeris padarė išvadą, kad Giraitės karalius personifikavo medį su Aukso Šaka ir kad jo mirties ritualas turi paralelių daugelyje Europos šalių nuo Galijos iki Norvegijos. O Aukso Šaka, jo nuomone, buvo ne kas kita kaip amalas, kurio angliškas pavadinimas (mistletoe) pasiskolintas iš velsiečių kalbos ir reiškia „gryno aukso medį“. „Giraitės karaliaus gyvenimas ir mirtis reiškė vyriausiojo arijų dievo, kurio gyvybė buvo amale arba Aukso Šakoje, inkarnaciją“[5].

Šio epizodo aprašymą Frazeris baigia pastraipa, kad nūnai Nemio miškų lankytojai girdi Romos bažnyčių varpus, „kurių garsai plaukia iš tolimo miesto, pamažu tildami plačiai išsidriekusiose Kampanijos pelkėse <...> *Le Roi est mort, vive le roi!*[6] Kitaip sakant, pagoniškojo Giraitės karaliaus nebėra ir dabar čia aukščiausias valdovas krikščioniškasis „Dangaus karalius“. Frazeris tik nepaminėjo, jog ir krikščionių Karalius gimė tam, kad būtų nužudytas.

CEDROS

Faktas, kad graikai ir romėnai teturėjo vieną žodį – *kedros* arba *cedros* – dviems skirtingoms medžių rūšims – kadagiui ir kedrui pavadinti, vertas kelių puslapių komentaro. Turint galvoje reikalavimus, kuriuos mokslo tyrimams kelia specialistai, tokia tema kaip *Medžiai ir mediena senovėje Viduržemio jūros regione* nusipelno ne mažesnio tomo negu tas, kurį dabar skaitote[1].

Ir bus verta perskaityti kiekvieną to tomo žodį. Knyga rodo, ką pasišventęs autorius gali pasiekti labai siauro pobūdžio instrumentu tyrinėdamas labai plačią temą. Kitaip sakant, pasinaudojant vienintele šiam atvejui tinkančia metafora, ji parodo, ką galima sužinoti perpjovus senovės pasaulio kamieną ir išnagrinėjus jo rieves. Kaip ir kiti tokio

pobūdžio veikalai, ši knyga prasideda išsamia įvairiausių informacijos šaltinių apžvalga, pasitelkus archeologinius, literatūrinių paminklų, užrašų, dendrochronologijos duomenis, šventyklų statytojų ir sergėtojų sąskaitas bei ataskaitas. Paskui aprašomi konkretūs objektai; tarp jų yra kedro sijos iš Knoso, Achilo uosinė ietis, 220 romėnų laivų, pastatytų per 45 dienas Pirmajam Punų karui, per dešimt dienų Julijui Cezariui pastatytas tiltas per Reiną.

Skirtingai nei tolimosios šiaurės šalyse [NOVGORODAS], graikų ir romėnų civilizacijose miško medžiaga nevaidino lemiamo vaidmens. Tačiau apie medieną jie gerai nusimanė ir prekyba miško medžiaga buvo paplitusi. Kas perskaitys minėtąją knygą, tas pamatęs eglę visada prisimins Atėnų laivyną prie Salamino ir negalės praeiti pro maumedį, nepagalvojęs apie romėnų triremos 30 metrų aukščio stiebą. O kiekvienas nuplikęs kalno šlaitas jam primins, kaip romėnai iškirto miškus Pietų Italijoje ir Šiaurės Afrikoje. [EKOLOGIJA]

Istorijai reikalingi užjaučiantys istorikai. Turbūt niekada nebuvo tvirtesnio ryšio kaip tas, kuris siejo antikos laikų medžius ir miško medžiagą su medienos pirklio sūnumi iš Niujorko valstijos.

Bendra valiuta Italijoje buvo įvesta 269 m. pr. Kr., o visoje Romos imperijos teritorijoje — 49 m. pr. Kr. Imperijos laikotarpiu cirkuliavo auksinės, sidabrinės, žalvarinės ir varinės monetos. Pagrindiniu valiutos vienetu tapo žalvarinis *sestertius.* Auksinis *aureus* buvo vertas 100 s., sidabrinis *denarius* — 4 s., o varinis *as* — 1/4 s. Tačiau kartu cirkuliavo ir vietiniai pinigai, o teisė kalti savo monetas buvo svarbus statuso požymis. [NOMISMA]

Romėnų visuomenės struktūra rėmėsi teisiniu suskirstymu į piliečius ir nepiliečius; nepiliečiai dar buvo skirstomi į laisvus ir nelaisvus. Tai griežta paveldimų socialinių „sluoksnių" ar luomų sistema. Dar senovės Lacijuje pradėta praktika per šimtmečius kito, kol apėmė gausius ir įvairius visų Imperijos provincijų gyventojus. Ankstyvuoju Respublikos laikotarpiu *patres* arba miesto tėvai buvo atskirti nuo *plebs* arba paprastų žmonių, su kuriais jiems buvo draudžiama tuoktis. Patricijų klanai dominavo miesto politiniame gyvenime, Senate, ir ekonominiame gyvenime, nes jų rankose buvo žemės skirstymas; jie vedė ilgą ariergardinę kovą prieš plebėjų reikalavimus. Tačiau galų gale jų privilegijos buvo sumažintos. 296 m. pr. Kr. *Lex Ogulnia* įstatymu plebsui buvo leista dalyvauti šventose žynių ir augurų kolegijose. 287 m. pr. Kr. *Lex Hortensia* įstatymu plebėjų susirinkimų priimti įstatymai tapo privalomi visiems piliečiams. Plebsas pasidarė politinio isteblišmento dalimi. Vadinamajame „Sąjungininkų kare" 90—89 m. pr. Kr. Romos sąjungininkai Italijoje sugebėjo išsikovoti visateisių piliečių statusą. Tačiau tik 212 m. po Kr. Karakalos ediktu (*Constitutio Antoniana)* pilietybės teisės buvo suteiktos visiems gimusiems laisviems imperijos gyventojams.

Vėlyvaisiais Respublikos laikais ėmė smarkiai diferencijuotis ir patricijų oligarchija. Saujelė pačių seniausių ir iškiliausių klanų — *gentes maiores* — Valerijai,

SAMAS

Saminė keramika, tie Romos imperijos kasdieniniai raudona emale padengti keraminiai indai, tikriausiai kilusi iš Samo salos, tačiau tiek daug jų ten niekada nebuvo gaminama. Iš vienos didelės keramikos gamyklos Arecijaus mieste (Arezzo), kuri intensyviausiai veikė 30–40 m. po Kr., keraminių dirbinių gamyba išplito po visą Galiją, kur atsirado daug dirbtuvių. Žinomi 45 centrai, tačiau patys didžiausi I amžiuje buvo Grofzanko (Averono) ir Banasako (Lozero) vietovėse, II amžiuje Le Martr de Vero ir Lezu (Pui de Domo) vietovėse, o III amžiuje Tryre ir *Tabernae Rhenanae* (Reincaberno) vietovėje (Vokietija). O visa geografija tęsiasi nuo Ispanijos ir Šiaurės Afrikos iki Kolčesterio ir Apčerčo Anglijoje bei Vesterndorfo prie Ino upės Austrijoje[1].

Keramologija reikalauja didelio išradingumo ir pedantiškumo, tiriant archeologų surastų milijonų puodų likučius ir šukes; Samo keramika buvo jai vienas iš kiečiausių riešutėlių. Nuo tyrimų pradžios 1879 m. jau identifikuota per 160 degimo krosnių ir daugiau nei 3000 individualių puodžių ženklų. Hansas Dragendorffas (1895) nustatė ir suklasifikavo 55 standartines indų formas (D1-D55). Kiti tyrinėtojai sudarė standartinių dekoratyvinių motyvų katalogus, išanalizavo įvairias technologijas – emalę, molį, *terra sigillata* struktūrą, nustatė spalvos spektrą – nuo tipiškos oranžiškai rožinės Banasako dirbtuvių gaminių iki tamsiai oranžiškai rudos Le Martr de Vero dirbtuvių gaminių spalvos. Pirmosios Britų ir Karnavaleto muziejų kolekcijos tapo pagrindu gausiems tyrimams nuo Toronto ligi Liublianos[2].

Ypač daug pasako puodžių ženklai. Prieš juos dažnos raidės *f (=fecit,* „pagamintas"), *m (=manu,* „ranka") arba *of (=officina,* „dirbtuvė"). Jie tarsi prikelia tuos amatininkus, kurie aprūpino Imperiją čia labiausiai paplitusia preke. Tiksliai atkurtos 51 centrinės Galijos puodžiaus profesinės biografijos. Kokatas Idenalis ir Ranto dirbo Trajano viešpatavimo metais (98–117); Kinamas iš Lezu darbavosi apie 150-190 m.; Banuuso, Kasurijaus ir Diviksto veiklos laikotarpis apima penkių imperatorių valdymo metus – nuo Antonino Pijaus (138–161) iki Klodijaus Albino (193–197)[3].

Susikaupė tiek daug ir tokios detalios informacijos, kad galima tiksliai nustatyti menkiausio saminės keramikos gabalėlio kilmę. Tai neįkainojama pagalba archeologams. Pompėjose buvo rasta neatidaryta dėžė su samine keramika iš Galijos. Panašios siuntos keliavo į visus Imperijos miestus ir gyvenvietes.

Fabijai, Kornelijai, Klaudijai ir kt. sudarė patricijų aristokratiją. *Nobiles* buvo platesnė, tačiau vis dar priskiriama prie senatorių grupės; jai priklausė visi, kas tik galėjo įrodyti, kad tarp jo protėvių būta konsulų. Jie turėjo labai prestižinę teisę viešai demonstruoti savo protėvių vaškines pomirtines kaukes. *Equites* arba „raiteliai" sudarė žemesnį už senatorius savininkų sluoksnį; jo nariai turėjo pakankamai lėšų, kad galėtų tarnauti kavalerijoje. Raiteliai turėjo teisę nešioti togas su dviem siauromis purpurinėmis juostelėmis (*angusticlavia*), o senatorių togos buvo su plačiomis purpurinėmis juostomis (*laticlavia*). Teatre raiteliai sėdėjo

pirmosiose keturiolikoje eilių, tuoj už *orchestra* – senatoriams skirtų vietų. Augusto laikais jie dažnai buvo skiriami į aukštas pareigas ir beveik pakeitė *nobiles*, sudarydami valdančiosios klasės šerdį.

Išliko dideli skirtumai tarp miesto ir kaimo. Kaip ir pati Roma, provincijos miestai tapo stambiais centrais, kuriuose buvo vykdomi didelio masto viešieji darbai – grindžiamos gatvės, statomi akvedukai, pirtys, teatrai, šventyklos, paminklai, augo pirklių, amatininkų ir proletariato klasės. Miestų prastuomenė, nuolat raminama, pasak Juvenalio, „duona ir reginiais" (*panem et circensis*), tapo labai svarbiu socialiniu veiksniu. Kaime vietinių aukštų pareigūnų vilos buvo aukštai iškilusios virš didžiulėse latifundijose sunkiai plušančių nesuskaičiuojamų vergų masės. Baigiantis Respublikos laikų užkariavimams ėmė mažėti ir naujų vergų srautas, kartu natūraliai didėjant tarpiniam veiklių „išlaisvintų vergų" (*libertini*) visuomenės sluoksniui. [SPARTAKAS]

Nepaisant didžiulių romėnų visuomenės kontrastų – milžiniškų patricijų turtų ir galios bei pasigailėtino jų vergų likimo, daugelio miestų gyventojų prabangos ir dykumų genčių bei barbarų skurdo ir atsilikimo imperijos pakraščiuose – lankstaus romėnų socialinių tradicijų paternalizmo dėka klasinių konfliktų prasiveržimai buvo palyginti nesmarkūs ir reti. Romoje labai svarbiais laikyti kraujo ryšiai, plėtėsi ir gausėjo sudėtingos giminystės grupės. Patriciatas buvo visuomenės galva, kaip kad *pater familias* buvo kiekvienos šeimos tikroji galva. Patricijai iš pradžių buvo pasiskirstę į tribas (*tribes*); tribos į trisdešimt kurijų (*curiae*), o kurijos į klanus (*gentes*) ir gimines. Vėlesniais laikais klanus sudarė asmenys, besididžiuojantys kokiu nors bendru vyriškosios linijos protėviu, o giminės (*familia*) sąvoka susiaurėjo iki „vienos šeimos narių". Kertinis šeimos teisės akmuo buvo absoliuti tėvų teisė spręsti už visus šeimos narius – *patria potestas*. [NOMEN]

Romoje vykdavo daugybė viešųjų susirinkimų, kurių funkcijos buvo ir socialinės, ir politinės. Patricijai rinkdavosi į savo kurijų susirinkimus – komicijas (*comitia curiata*), kuriuose, be kitko, tvirtindavo naujų konsulų paskyrimus. Plebėjai irgi reguliariai rengdavo tribų susirinkimus (*comitia tributa*), kuriuose svarstydavo savo bendruomenės reikalus ir rinkdavo savo pareigūnus – tribūnus, t. y. „tribų atstovus", kvestorius (*quaestores*) ir miesto valdininkus edilius (*aediles*). Nuo 449 m. pr. Kr. edilius turėjo teisę sušaukti ir konsulai, ir tribūnai. Jie rinkdavosi Forume; plebiscitu (*plebiscita*), t. y. plebso balsavimu, jie pareikšdavo savo nuomonę įvairiais svarstomais klausimais.

Kariniais reikalais patricijai ir plebėjai susirinkdavo kartu į centurijų susirinkimus – komicijas (*comitia centuriata*). Posėdžiaudavo už miesto, plačiuose Marso laukuose (*Campus Martius*), kur susiskirstydavo savo trisdešimt penkiomis tribomis. Kiekvienos tribos nariai pagal turtą buvo skirstomi į penkias klases; aukščiausia klasė – *equites*, t. y. „riteriai kavaleristai", o žemiausia – neturtingieji *pedites*, t. y. „pėstininkai". Ilgainiui atsirado ir neturinčių jokios nuosavybės piliečių klasė – *proletarii*, t. y. proletariatas. Kiekviena iš šių klasių dar buvo suskirstyta į centurijas (*centuriae*), o kiekviena centurija – į „vyresniuosius" (45–60 metų vyrus, laikomus rezerve) ir „jaunesniuosius" (17–45 metų vyrus,

SPARTAKAS

Spartakas (miręs 71 m. pr. Kr.) buvo gladiatorius ir paties didžiausio senovės pasaulio vergų sukilimo vadas. Gimęs Trakijoje, jis tarnavo romėnų armijoje, bet paskui dezertyravo ir buvo parduotas į vergiją gladiatorių mokyklai Kapujoje. 73 m. pr. Kr. iš ten paspruko ir kartu su grupe pabėgėlių įsirengė stovyklą Vezuvijaus kalne. Ištisus dvejus metus visi mėginimai jį sugauti buvo nesėkmingi. Spartako armija išaugo beveik iki 100 000 viskam pasiryžusių vyrų, kurie išmaišė skersai ir išilgai visą Italiją, nuo Alpių lig Mesinos sąsiaurio. 72 m. pr. Kr. Spartakas žūtbūtinėse kovose vieną po kito nugalėjo visus valdančius konsulus. Pagaliau pavyko jį priremti prie sienos Lukanijoje, netoli nuo Petelijos, atkirtus nuo sąjungininkų galų ir germanų, ir pretoriaus Marko Licinijaus Kraso būriai sutriuškino jo pajėgas. Pats Spartakas žuvo su kardu rankoje, prieš tai nudobęs savo žirgą, kad atsispirtų pagundai pabėgti[1].

Jo nugalėtojas Krasas buvo vienas iš turtingiausių Romos vergvaldžių. Jis gerokai pasipelnė iš sekvestruotų Marijaus šalininkų dvarų ir labai praturtėjo iš pelningos prekybos vergais bei iš sidabro kasyklų. Gavęs „Dives" („Turtingojo") pravardę, Krasas 70 m. pr. Kr. kartu su Pompėjumi buvo konsulu, o 60 m. pr. Kr. triumviru kartu su Pompėjumi ir Cezariu. Savo pergalę prieš Spartaką jis atšventė visą 120 mylių kelią nuo Kapujos iki Romos „padabindamas" nukryžiuotais belaisviais, o Romos liaudžiai surengė dešimties tūkstančių stalų puotą. Dar labiau praturtėjo tapęs Sirijos gubernatoriumi, tačiau 53 m. pr. Kr. žuvo kovodamas su partais. Jam nukirto galvą, o burną pripylė išlydyto aukso. Partų karalius tai pakomentavo šitaip: „Bent po mirties prisiryk iki soties to metalo, kurio taip troškai būdamas gyvas".

Vergija Romos visuomenėje buvo visuotinai paplitęs reiškinys; kai kas mano, kad ji buvo svarbiausia ekonominė institucija. Vergija aprūpino darbo jėga žemės ūkį ir pramonę, ja rėmėsi miestų prabanga. Tai visiškas vergų ir jų vaikų fizinis, ekonominis ir seksualinis išnaudojimas. Vergija rėmėsi Respublikos karais ir milijonais belaisvių, o vėlesniais amžiais sistemingais vergų grobimo antpuoliais ir vergų prekyba. Vien po mūšio prie Atuatijos (dabartinio Namiuro) Julijus Cezaris pardavė į vergovę 53 000 galų belaisvių. Delo sala buvo pagrindinis iš Rytų ir iš anapus Dunojaus gabenamų barbarų pervežimo punktas.

Kaip būdingas Europos gyvenimo bruožas, vergija išliko dar ilgai po Romos imperijos žlugimo; ne kitaip buvo ir daugumoje kitų kultūrų. Ji gyvavo ir krikščioniškaisiais viduramžiais, nors pamažu vergiją pradėjo išstumti baudžiavos institucija. Krikščionims laikyti vergų nebuvo draudžiama tol, kol tie buvo nekrikščionys. Vergija dar gana paplitusi Renesanso laikų Italijoje, kur su musulmonais vergais buvo elgiamasi panašiai kaip ir tuose kraštuose, iš kur jie buvo kilę. Naujesniais laikais Europos valstybės vergiją toleravo tik savo kolonijose, kur ji išliko iki vergų apsikrikštijimo.

Vergijos panaikinimas buvo vienas iš didžiausių Europos Švietimo epochos socialinių pasiekimų. Jis vyko keliais etapais. Pirmiausia nebeleista laikyti vergų metropolijose, vėliau uždrausta tarptautinė vergų prekyba, o galiausiai uždrausta laikyti vergus

ir užjūrio kolonijose. Didžiosios Britanijos istorijoje šių etapų datos buvo tokios: 1772, 1807 ir 1833 metai. Tačiau vergija buvo panaikinta ne dėl tokių kaip Spartako sukilimų. Pasak Emersono, tai įvyko dėl „tirono atgailos“[2].

Naujaisiais laikais komunistinis judėjimas paskelbė Spartaką istoriniu didvyriu. Jo vardą buvo pasiskolinusi Vokietijos komunistų partijos pirmtakė spartakiečių sąjunga (Spartakusbund), veikusi 1916–1919 m., o Arthuras Koestleris padarė jį savo romano *Gladiatoriai* (1939) pagrindiniu veikėju. Marksistų nuomone, vergų sukilimai buvo neatskiriamas senovės visuomenių bruožas ir komunistiniuose istorijos vadovėliuose jiems teikiama itin didelė reikšmė. Beje, Spartakui surastas net partneris – Saumakas (Saumacus), vadovavęs anksčiau vykusiam skitų vergų sukilimui Kryme, t. y. „Sovietų teritorijoje“. Tačiau sovietiniai istorikai nemėgino ieškoti paralelių tarp Spartako ir Kraso pasaulio bei Gulago, prievartinės kolektyvizacijos ir *nomenklatūros* imperijos[3]. [**CHERSONESAS**]

tinkamus aktyviai karinei tarnybai). 241 m. pr. Kr. surašymas užfiksavo 260 000 piliečių, priklausančių 373 centurijoms, taigi vienoje centurijoje buvo apie 700 vyrų. Taip atrodė romėnų visuomenė (jos vyriškoji dalis). Centurijų komicijos ilgainiui perėmė funkcijas, kadaise priklausiusias patricijams, įskaitant ir aukščiausių pareigūnų rinkimą, *imperium*, t. y. „vadovavimo teisės“, suteikimą karo vadams, įstatymų tvirtinimą, sprendimus karo ir taikos klausimais. Balsuodavo mesdami molio lenteles į vieną iš dviejų krepšių, pastatytų prie išėjimo iš savo centurijų aptvarų. Visus tuos darbus reikėjo atlikti per vieną dieną.

Susirinkimuose svarbus vaidmuo tekdavo globos grupėms. Hierarchinėje ir griežtos struktūros visuomenėje buvo visai natūralu ir net neišvengiama, kad žemesnių sluoksnių veikla manipuliavo turtingieji patricijai, darydami poveikį viešųjų institucijų sprendimams. Tuo tikslu kiekvienas patronas (*patronus*) laikydavo nuo jo priklausomų klientų (*clientes*) palydą. Patronas tikėjosi, kad klientai palaikys jo politiką ir jo preferuojamus kandidatus. O klientai vylėsi atlyginimo pinigais, tarnybomis, žemės sklypais. Tarnauti turtingam patronui buvo geriausias būdas prasimušti. Kaip tik patronato institucija ir suteikė Romos valdžiai tą charakteringą demokratinių formų ir oligarchinės kontrolės derinį.

Dažni susirinkimai, pareigų rotacija, būtinybė dalyvauti išugdė stiprų priklausymo visuomenei jausmą. Kiekvienas Romos pilietis gerai žinojo savo padėtį triboje, klane, giminėje, centurijoje ir santykį su savo patronu. Dalyvavimas valstybės valdyme ir tarnavimas jai buvo visų priimto etoso sudėtinė dalis. Formaliai žiūrint, aukščiausius pareigūnus rinko visuotiniai piliečių susirinkimai, o tie pareigūnai paskui rinkdavo Senatą. Tačiau iš tikrųjų senatoriai tvarkė visų kitų institucijų veiklą, pakreipdami ją savo naudai. Kas dominavo Senate, tas ir valdė Respubliką.

Senatas, buvęs politinio gyvenimo centru ir Respublikos, ir Imperijos laikais, turėjo nuo 300 iki 600 narių. Juos skyrė konsulai, kuriems Senatas turėjęs patarti. Kadangi buvo reikalaujama, kad konsulai teiktų pirmenybę patyrusiems žmonėms, o senatoriai patronai kontroliavo visas pagrindines valstybines tarnybas,

NOMEN

Klanai ir giminės sudarė romėnų asmeninių vardų sistemos pagrindą. Visi vyriškos lyties patricijai turėjo tris vardus. *Praenomen.*, t. y. asmenvardis, pirmasis vardas, buvo pasirenkamas iš trumpo 12 vardų sąrašo ir rašomos tik tų vardų santrumpos: C(G) = Gaius, Gn = Gnaeus, D = Decimus, Fl = Flavius, L = Lucius, M = Marcus, N = Numerius, P = Publius, Q = Quintus, R = Rufus, S = Sextus, T = Titus (Flavijus – nomen, Rufus – cognomen, – *red. past.).*

Nomen rodė vyro klaną, *cognomen* – jo giminę. Taigi C. Julius Caesar reiškė Gajų iš Julijų klano (*gens*) ir iš Cezarių giminės (*domus*).

Visi vyrai, priklausantys vienam patricijų klanui, turėjo tą patį *nomen*, o visi jų giminaičiai pagal tėvo liniją turėjo tą patį *nomen* ir *cognomen*. Todėl bet kuriuo metu buvo net keli Julijai Cezariai, kuriuos skyrė tik jų *praenomen*. Pilnas garsiojo karvedžio tėvo vardas buvo L. Julius Caesar. Jei kelių tos pačios giminės narių visi trys vardai būdavo vienodi, jie atskiriami pagal papildomus epitetus:

P. Cornelius Scipio, tribūnas, 396–395 m. pr. Kr.
P. Cornelius Scipio Barbatus („Barzdotasis"), diktatorius, 306 m. pr. Kr.
P. Cornelius Scipio Asina („Asilė"), konsulas, 221 m. pr. Kr.
P. Cornelius Scipio, konsulas, 218 m. pr. Kr., Afrikiečio Vyresniojo tėvas
P. Cornelius Scipio Africanus Maior („Afrikietis Vyresnysis", 236–184 m. pr. Kr.), generolas, konsulas 205, 194 m. pr. Kr., Hanibalo nugalėtojas
P. Cornelius Scipio Asiaticus („Azijietis"); Afrikiečio Vyresniojo brolis
P. Cornelius Scipio Africanus Minor („Afrikietis Jaunesnysis"), Afrikiečio Vyresniojo sūnus
P. Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Minor Numantinus („Numantietis", 184–129 m. pr. Kr.); Afrikiečio Jaunesniojo įsūnis, Kartaginos sugriovėjas
P. Cornelius Scipio Nasica („Nosėtasis"), konsulas, 191 m. pr. Kr.
P. Cornelius Scipio Corculum („Širdelė"), didysis pontifikas (*pontifex maximus*),150 m. pr. Kr.

Plebėjai, pavyzdžiui, G. Marijus ar M. Antonijus *nomen* neturėjo.

Moterys gaudavo tik po vieną vardą: priklausančios patricijų klanui moterišką *nomen* formą, o priklausančios plebėjams – moterišką giminės *cognomen* formą. Taigi visos Julijų giminės dukterys buvo vadinamos Julijomis, o Livijų giminės – Livijomis. Visos seserys turėjo tą patį vardą. Pavyzdžiui, abi Marko Antonijaus dukterys buvo Antonijos. Viena iš jų – Germaniko motina, kita – Nerono senelė. Visos Marijaus dukterys buvo Marijos. Tai, kad moterys neturėjo teisės net išskirti savo individualybės, rodo jų žemą padėtį romėnų visuomenėje[1].

Romėnų praktika rodo, kad daugelio vardų reikėjo tik tiems piliečiams, kurie turėjo nepriklausomą teisinį statusą. Dauguma kitų Europos tautų tiek daug vardų nevartodavo, tenkindavosi tik pirmuoju, kitaip sakant, „krikšto vardu", pridėdami tėvo vardą ar tą asmenį apibūdinantį būdvardį. Visose Europos kalbose buvo „Mažojo Džono, Didžiojo Tomo sūnaus" atitikmenų. Moterys, be asmenvardžių, dažnai dar turėdavo

vienokią ar kitokią nuorodą, kieno dukterys ar žmonos jos yra. Slavų šalyse tai nurodydavo priesagos *-ova* arba *-ovna*. Lenkų „Marija Stefanova" reiškia Stefano žmoną Mariją, o rusų „Elena Borisovna" – Boriso dukterį Eleną. Pagarsėję žmonės ar svetimšaliai dažnai gaudavo pavardes, rodančias, iš kur jie kilę.

Viduramžiais kilmingieji feodalai stengdavosi susieti save su feodu (lenu), t. y. su jam priklausančia žemių valda, užtikrinančia jo padėtį visuomenėje. Tam jie pasivadindavo pavardėmis pagal jų valdų pavadinimus, naudodami priešdėlius (pavyzdžiui, *von* arba *di)* ar priesagas, tarkim, *-ski.* Todėl prancūzų kunigaikštis Karolis Lotaringietis (Charles de Lorraine) Vokietijoje vadinamas „Karl von Lotharingen", o Lenkijoje „Karol Lotariński". Gildijų nariai pasivadindavo pavardėmis, rodančiomis jų amatą ar užsiėmimą. Taip Anglijoje atsirado daugybė Beikerių (kepėjų), Karterių (vežėjų), Milerių (malūnininkų), Smitų (kalvių). Vėliau valstybinės valdžios organai žmonių paprotį pakylėjo iki juridinio reikalavimo, įtraukdami pavardes į gyventojų sąrašus, mokesčių žiniaraščius, karo prievolininkų rejestrus[2].

Škotijos gėlai ir Lenkijos žydai buvo dvi senos bendruomenės, kurios ilgai nevartojo pavardžių. Abi gyveno autonominėmis grupėmis, ištisus šimtmečius pasitenkindamos tradicinėmis vardų formomis: vartodamos tėvavardžius (pavyzdžiui, žydų „Abraham Ben Isaac" reiškė Izaoko sūnų Abraomą) arba asmeninius epitetus. Tarkim, garsus Škotijos aukštumų plėšikas, kurį angliškai kalbantieji žemumų gyventojai vadino Rob Roy MacGregor vardu (gyvenęs apie 1660–1732 m.), tarp saviškių buvo žinomas Rob Ruadho („Raudonojo Roberto") iš Iversnaido vardu. Ir gėlų, ir žydų vardai XVIII a. pabaigoje tapo valstybinės biurokratijos aukomis. Po jakobitų pralaimėjimo Škotijos aukštumų gyventojai buvo surašyti pagal jų klanų pavadinimus, kuriuos jie anksčiau retai tevartodavo. Taip atsirado tūkstančiai MacGregorų, MacDonaldų, MacLeodų. Po Lenkijos padalijimų Lenkijos žydai Rusijoje įprastai gaudavo pavardes pagal miestą, iš kurio būdavo kilę, arba pagal savo kilmingo darbdavio pavardę. Prūsijoje ir Austrijoje valstybės pareigūnai jiems duodavo vokiškas pavardes. Nuo 1795 iki 1806 m. Varšuvos žydų bendruomenė priklausė nuo E. T. A. Hoffmanno malonės – tuo laikotarpiu jis ėjo vyriausiojo miesto administratoriaus pareigas ir pavardes suteikdavo grynai savo nuožiūra. Tad laimingesni tapdavo Apfelbaumais, Himmelfarbais, Fogelgezangais, o kitiems kartais tekdavo tenkintis Fišbeinų, Hozenduftų ar Kacenellenbogenų pavardėmis[3].

Senatas galėjo be vargo laikyti visą valdžią savo rankose. Jis tapo įamžinusio savo valdžią elito šerdimi. Tai, kas vyravo Senate, kiekvienu konkrečiu momentu priklausė nuo konkuruojančių asmenų, klanų ir klientelės (*clientelae),* t. y. klientų grupių, delikačios pusiausvyros. Tačiau ištisus šimtmečius kartodavosi vis tie patys patricijų vardai, kol galiausiai prasisiekėlių banga juos nušluodavo.

Ilgainiui, didėjant susiskaldymui į frakcijas, senatorių kontrolės efektyvumas ėmė mažėti. O kai vidinės kovos Senatą paralyžiuodavo, vienintelis būdas užtikrinti sistemos veikimą buvo visiems pritariant įvesti diktatoriaus valdžią

arba kuri nors frakcija ginkluota jėga primesdavo savo valią kitoms. Taip I a. pr. Kr. atsirado ištisa virtinė diktatorių. Galų gale savo valią kitiems primetė Oktaviano Cezario, būsimojo „Augusto", vadovaujama frakcija. Oktavianas tapo patronų patronas, jo rankose atsidūrė visų senatorių likimas.

Du konsulai tuo pačiu metu buvo aukščiausi vykdomosios valdžios pareigūnai. Jie valdė vienerius metus, pradedant nuo sausio 1 d. Iš pradžių jų tarnyba buvo iš esmės karinio pobūdžio. Konsulus siūlė Senatas, o tvirtino *comitia centuriana*, kuri suteikdavo jiems *imperium*, t. y. „teisę vadovauti armijai" vykdant konkrečias užduotis. Tačiau pamažu konsulai perėmė ir kitas funkcijas: pirmininkavo Senatui ir kartu su Senatu atsakė už užsienio politiką, prižiūrėjo, kaip tvarkomi miesto vidaus reikalai, kaip dirba pretoriai (*praetores*) — „aukščiausieji teisėjai", tvarkę juridinę sistemą, cenzoriai (*censores*), kontroliavę piliečių registraciją ir apmokestinimą, kvestoriai (*quaestores*), rūpinęsi valstybės finansais, ediliai (*aediles*), prižiūrėję viešąją tvarką mieste ir žaidynių organizavimą, ir vyriausiasis žynys — didysis pontifikas (*pontifex maximus*). Kartu su tribūnais jie turėjo žiūrėti, kad Senatas taikiai sugyventų su žmonėmis. Konsulų svarbą parodo ir tai, kad romėnai savo miesto istoriją užrašinėjo metus nurodydami ne skaičiais, o cituodami valdžiusių konsulų vardus. [**AUC**]

Marijaus ir Sulos reformos konsulo pareigų pobūdį kiek pakeitė. Jų galią praplėtė praktika provincijų valdymą pavesti konsulų pavaduotojams (*proconsules*). Kita vertus, konsulai nebegalėjo tiesiogiai kontroliuoti armijos.

Atrodo, kad romėnų valdymo sistema dažnai įsivaizduojama neteisingai. Ji nuolat keitėsi ir niekada netapo visiškai vientisa, gal tik Antoninų valdymo laikais. Neabejotiną sėkmę užtikrino riboti, bet aiškiai apibrėžti tikslai. Magistratai turėjo spręsti ginčus ir rinkti duokles. Kariuomenė privalėjo ginti nuo išorės priešų, palaikyti tvarką ir saugumą šalies viduje. Ji palaikė pripažintų vietinių ir regioninių elitų valdžią, dažnai dalyvaudama ir religinėse apeigose bei civilinėse ceremonijose. Reikėjo elgtis labai apdairiai, stengiantis, kad valstybė nepažeistų nustatytųjų teisių bei privilegijų, o kartu labai negailestingai ginant teisėtą valdžią. Vergilijaus žodžiais tariant:

> Tu regere imperio populos, Romane, memento
> (hae tibi erunt artes), pacisque imponere morem
> parcere subiectis et debellare superbos.
>
> (Tu gi pasaulio tautas valdyt mokėki, Romėne,
> Tau bus tokie menai — taikos tvirtovę statyti,
> Pasigailėt nuolankių ir ginklais sudrausti išdidžiąsias.)[7]

Tačiau, žiūrint į romėnų institucijas iš dabarties pozicijų, gali susidaryti klaidingas vaizdas. Karališkuoju laikotarpiu monarchija buvo ne paveldima, ją ribojo patricijų Senatas, kuris galų gale ją ir panaikino. Ankstyvuoju Respublikos laikotarpiu du konsulai, kuriuos kasmet rinkdavo patricijų Senatas, gaudavo visą „teisę įsakinėti". Tačiau jie irgi buvo griežtai apriboti, nes jų buvo du, o nuo 494 m. pr. Kr. plebso tribūnai turėjo teisę vetuoti jų sprendimus. Taip ir atsirado garsioji

formulė SPQR – *Senatus Populusque Romanus*, t. y. „Senatas ir Romos liaudis", kurios vardu buvo vykdoma visa valdžia. Vėlyvuoju Respublikos ir ankstyvuoju Imperijos laikotarpiu dauguma tradicinių magistratūros ir įstatymų leidybos organų išliko, tačiau jie buvo pajungti vis didėjančioms vykdomosios valdžios organų diktatoriškoms pretenzijoms.

Faktinė viena kitą keičiančių institucijų veikla priklausė nuo romėnų politinės kultūros. Politinis gyvenimas visada buvo stipriai susipynęs su religiniu. Prieš priimant sprendimus visada buvo skaitomos augurų pranašystės. Labai akcentuojamas šeimos ir vietinės valdžios autoritetas. Dėl to romėnai turėjo labai išpuoselėtą pilietinės atsakomybės, pareigos tarnauti kariuomenėje ir pagarbos įstatymams jausmą. Pareigų rotacija reikalavo iniciatyvos ir lobistinės veiklos sugebėjimų. Respublikos laikais visuotiniam sutarimui pasiekti būdavo renkamas konsiliumas (*consilium*, t. y. „patarimas"). Principato (tai pat ankstyvuoju Imperijos laikotarpiu) svarbiausia buvo paklusnumas.

Romėnų teisė vadinama „ilgiausiai išlikusiu indėliu į pasaulio istoriją".[8] Ji prasidėjo nuo 451–450 m. pr. Kr. Dvylikos lentelių įstatymų, kurie laikomi „lygybės prieš įstatymą" pagrindu: jų reikalavimai buvo privalomi visiems piliečiams. Romėnų teisė susidėjo iš dviejų dalių: *ius civile* (valstybinės teisės), reguliuojančios piliečių tarpusavio santykius, ir *ius gentium* (tarptautinės teisės). Ji išsirutuliojo vienijant papročius ir praktiką, remiantis *prudentia*, t. y. „teisiniu metodu". Metams bėgant, visos teisės normos buvo praktiškai išbandytos, pataisytos ar praplėstos. Įstatymų kūrimu daugiausia užsiėmė pretoriai, kol imperatorius Adrianas „Amžinuoju ediktu" uždraudė toliau taisyti įstatymus. Magistratų inicijuoti įstatymai – *leges rogatae* – buvo skiriami nuo *plebiscita*, t. y. „liaudies nuomonės", pasiūlytų vienokio ar kitokio susirinkimo.

Teisinės praktikos sudėtingumas ir senumas neišvengiamai turėjo atvesti prie jurisprudencijos atsiradimo. Ilgas Romos teisininkų sąrašas prasideda nuo Kvinto Mucijaus Scevolos (konsulo 95 m. pr. Kr.). Mirties nuosprendžiai dviems žymiausiems to meto teisininkams graikui Emilijui Papinianui (Aemilius Papinianus, mirė 213 m. po Kr.) ir Domicijui Ulpianui (Domitius Ulpianus, mirė 223 m. po Kr.) buvo ženklas, kad artėja sunkūs laikai. [LEX]

Romėnų armija buvo nepaliaujamuose karuose išaugusios visuomenės darinys. Jos materialinio aprūpinimo sistema stebino techniniu tobulumu ir kolektyvizmo dvasia. Penkis šimtus metų, nuo Antrojo Punų karo iki III a. po Kr. nelaimių, ji buvo beveik nenugalima. Jos pergalėms nebuvo galo, o kiekviena pergalė pažymima triumfo iškilmėmis ir paminklais, tokiais kaip Tito arka ar Trajano kolona. Pralaimėjimai taip smarkiai sukrėsdavo dar ir dėl to, kad būdavo retos išimtys. Trijų romėnų legionų sunaikinimas Vokietijos miškuose 9 m. po Kr. buvo sensacija, neturėjusi sau lygių iki imperatoriaus Decijaus žūties mūšyje su gotais 251 m. po Kr. ar imperatoriaus Valeriano patekimas į persų nelaisvę 260 m. po Kr. Lotynų patarlė *si vis pacem, para bellum* – „nori taikos – ruoškis karui" apibendrino jų gyvenimo būdą. [HERMANN]

LEX

Dažnai sakoma, kad teisė yra vienas iš Europos civilizacijos stulpų. Tai tikra tiesa. Lotynų kalbos žodis *lex* reiškia „ryšį", „tai, kas riša". Ta pati idėja sudaro ir kito romėnų teisės kertinio akmens, *pactum*, t. y. „sutarties" pagrindą. Sutarties sąlygos, kurias laisvai priėmė abi pusės komerciniais, vedybiniais ar politiniais tikslais, tampa privalomos abejoms pusėms. Romėnai suprato, kad įstatymo galia užtikrina gerą valdžią, patikimumą prekiaujant ir drausmingą visuomenę.

Tačiau nereikia manyti, kad Romos teisinės tradicijos buvo perduotos šių laikų Europai kaip koks tiesioginis palikimas. Dauguma Romos imperijos teisės kodeksų nustojo veikę Imperijai subyrėjus ir juos Viduramžiais teko atradinėti iš naujo (žr. V skyrių). Ilgiausiai jie išliko Bizantijoje, bet iš ten naujųjų laikų įstatymų leidybai žymesnio poveikio jie nepadarė. Tiesiogiai ir ryškiausiai šie kodeksai paveikė nebent tik katalikų kanoninę teisę.

Negana to, net pasaulietinėje srityje romėnų tradicijų atgaivinimas turėjo varžytis su kitomis ne romėnų kilmės ir dažnai priešingomis teisės praktikomis. Roma buvo tik vienas iš kelių Europos jurisprudencijos šaltinių. Nemažiau svarbi buvo ir papročių teisė bei visa jos įvairovė. Kai kuriose šalyse, pavyzdžiui, Prancūzijoje, pavyko pasiekti pusiausvyrą tarp romėnų teisės ir papročių tradicijų. Į didžiąją dalį Vokietijos romėnų teisė atkeliavo XV amžiuje, taigi labai vėlai. O Anglijoje, skirtingai nei kitur, papročių teisei, papildytai nešališkumo principais, buvo lemta užimti monopolinę padėtį.

Vis dėlto romėnų įvestas viešojo ir privataus gyvenimo sferų atskyrimas tiko augančių Europos valstybių poreikiams; civilinei teisei daugumoje Europos šalių buvo lemta romėnų pavyzdžiu remtis kodifikuotais principais (priešingai anglų-amerikiečių teisinio precedento koncepcijai). Šiuo atžvilgiu didžiausią įtaką turėjusiu dokumentu buvo lemta tapti prancūzų *Napoleono Kodeksui* (1804).

Nepriklausomai nuo to, su kuo save sietų, visi išsilavinę europiečių teisininkai pripažįsta, kiek daug jie skolingi Ciceronui ir jo įpėdiniams. Juk kaip tik Ciceronas savo veikale *De legibus* rašė: *„Salus populi suprema lex"* (žmonių saugumas – aukščiausias įstatymas)[1]. Kita vertus, galima pasakyti, kad įstatymų valdžia užtikrina žmonėms didžiausią saugumą.

Pax Romana laikotarpiu Imperijos tvirtoves nuolat gynė ir jos sienas saugojo trisdešimt legionų. Daugelis legionų glaudžiai susijo su konkrečiomis provincijomis, kuriose jie buvo daug dešimtmečių ar net šimtmečių, pavyzdžiui, „II Augusta" ir „XX Valeria Victric" Britanijoje, „XV Apollinaris" Panonijoje ar „V Macedonica" Mezijoje.

Kiekvienas legionas turėjo apie 5—6 tūkstančius karių, jam vadovavo senatorius. Legioną sudarė trys pėstininkų linijos — *hastati, principes* ir *triarii;* kiekvieną liniją — dešimt manipulų, kurioms vadovavo du centurionai: vienas priekyje, kitas užpakalyje; *velites* — lengvai ginkluotų karių dalinys; *iustius equitatus* —

„kavalerijos grupė", susidedanti iš dešimties *turmae* — „eskadronų"; inžinerinis dalinys. Be to, buvo dar daug papildomų pulkų, suformuotų iš sąjungininkų ir samdomųjų kareivių; kiekvienas pulkas sudarydavo atskirą kohortą, turėjusią savo prefektą.

Ilgainiui Romos pilietybę turėjusių karių procentas katastrofiškai sumažėjo, tačiau visa sistema ir toliau rėmėsi vidutinio rango romėnų karininkų, tarnavusių centurionais, kasta. Už gerą tarnybą būdavo atsilyginama medaliais (generolams — karūnomis); ištikimi veteranai galėjo tikėtis žemės sklypo kurioje nors iš karinių kolonijų. Drausmė buvo palaikoma griežtomis bausmėmis, įskaitant pėrimą ir (už išdavystę) nukryžiavimą. Vėlesniais laikais civilinių institucijų nuosmukis atvėrė galimybę kariškiams dominuoti Imperijos politikoje. *Gladius* — „duriantis kardas", perimtas iš iberų per Antrąjį Punų karą, gladiatorių rankose tapo ne tik Romos malonumų, bet ir jos nenugalimumo simboliu.

Romėnų architektūrai buvo būdingas stiprus polinkis į utilitarizmą. Jos laimėjimai labiau sietini su inžineriniu, o ne su konstravimo meistriškumu. Nors graikiškosios šventovių statybos tradicijos buvo tęsiamos, daugiausia inovacinių bruožų matome tiesiant kelius ir statant tiltus, planuojant miestus ir pasaulietinės paskirties funkcinius pastatus. Skirtingai nei graikams, romėnams pavyko įvaldyti arkų ir skliautų paslaptis ir panaudoti juos tiltų ir stogų konstrukcijose. Tad triumfo arkos, puošusios kone visus romėnų miestus, techninį meistriškumą derino su romėnų statybos meno etosu. Panteono, kurį Agripa pastatė 27 m. pr. Kr. „visų dievų" ir pergalės mūšyje prie Akcijaus garbei, kupolas 1,5 metro platesnis už Šv. Petro bazilikos kupolą. (Dabar tai Santa Maria Rotunda ad Martyres bažnyčia.) Koliziejus (80 m. po Kr.), kurį teisingiau būtų vadinti Flavijaus amfiteatru, yra nuostabus graikiškų ir romėniškų bruožų lydinys — keturi aukštai arkų, paįvairintų kolonomis. Jame tilpo 87 000 žiūrovų. Didžiulės (kvadratas su 330 m kraštine!) plytų mūro Karakalos pirtys (Thermae Antoninianae, 217 m. po Kr.), kur Shelley's parašė savo *Išlaisvintąjį Prometėją*, yra tikras romėnų gyvenimo stiliaus paminklas. Jose buvo, kaip ir kitose pirtyse, įprastinės įvairių temperatūrų zonos — *frigidarium, tepidarium* ir *caldarium, piscina* (baseinas) 1600 žmonių, stadionas, graikų ir romėnų bibliotekos, paveikslų galerija, susirinkimų salės. Diokletiano pirtys (306 m. po Kr.) buvo dar prabangesnės. Didžiulis Circus Maximus stadionas pritaikytas lenktynėmis vežimais; jis buvo praplėstas, kad galėtų sutalpinti 385 000 žiūrovų. [EPIGRAFAS]

Romėnų literatūra ypač patraukli tuo, kad metė iššūkį vyraujančiam kariniam etosui ir, žinoma, miesčioniškai visuomenei. Romėnų literatai, be abejo, turėjo nuolatinių pirkėjų, ypač tarp vėlyvosios Respublikos ir ankstyvosios Imperijos laikų dykinėjančios aristokratijos. Tačiau jie nepritapo prie bendro peizažo taip natūraliai kaip jų kolegos Graikijoje. Visada jautėsi įtampa tarp rafinuoto literatūros pasaulio ir rūstaus visos imperijos gyvenimo. Ta įtampa paaiškina, kodėl lotynų literatūra suklestėjo taip vėlai ir kodėl ją taip priešiškai sutiko tie, kurie, kaip Katonas, matė joje tik dekadentinių graikų pavyzdžių mėgdžiojimą. Tuo taip pat galima paaiškinti, kodėl pirmasis romėnų importuotas žanras buvo komedija ir kodėl

EPIGRAFAS

Epigrafika – senovės įrašų tyrinėjimas – viena svarbiausių pagalbinių mokslo šakų tiriant klasikinį pasaulį. Kadangi dingo tiek daug materialinių ir dvasinių tų laikų reliktų, įrašai, išlikę metale ar akmenyje, yra neįkainojamas informacijos šaltinis. Kruopštus akmeninių antkapių, atminimo lentų, statulų, paminklų ir pan. tyrinėjimas pateikia daug intymių detalių apie žmones, kuriuos tie įrašai įamžina – apie jų šeimyninį gyvenimą, jų vardus ir titulus, jų veikalus ir biografijas, karinius dalinius, kuriems jie vadovavo, jų įstatymus, jų dievus, jų moralę. Didieji epigrafų rinkiniai, tarkim, XIX a. Berlyne išleisti *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL) ir *Corpus Inscriptionum Graecarum* (CIG), yra tokie pat tvirti ir patikimi, kaip ir tie paminklai, nuo kurių jie nurašyti.

Garsiausi iš Romos epigrafų – Dvylikos lentelių įstatymai, kurie daug šimtmečių buvo laikomi Forume – neišliko, tačiau išlikusios medžiagos įvairovė be galo didelė.

Romėnų antkapiuose dažnai pasitaiko mirusio asmens gyvenimo ir karjeros poetinių aprašymų. Antkapyje iš Moguncijo (Maincas) išreiškiamas protestas prieš tai, kokiu būdu mirė žmogus, kuriam šis antkapis skirtas:

Jucundus M Terenti l(ibertus) pecuarius
Praeteriens quicumque legis consiste viator
Et vide quam indigne raptus inane queror.
Vivere non potui plures XXX per annos
Nam erupuit servus mihi vitam et ipse
Praecipitem sese dejecit in amnem:
Apstulit huic Moenus quod domino eripuit.
Patronus de suo posuit[1].

(Jukundas, piemuo, Markaus Terencijaus atleistinis vergas
Keleivi, kad ir kas tu būtum, sustok ir atidžiai perskaityk šias eilutes.
Sužinok, kaip neteisingai netekau gyvybės.
Man nebuvo lemta išgyventi daugiau kaip 30 metų.
Vienas vergas atėmė man gyvybę ir paskui pats puolė į upę.
Maino upė atėmė jam gyvybę, kurios neteko ir jo ponas.
[Mano] patronas pastatė šį [antkapį] savo lėšomis.)

Dedikacijos dievams buvo įprastos viešuosiuose paminkluose. Vienas įrašas, rastas Circus Maximus stadione, dabar esantis ant obelisko Piazza del Popolo aikštėje, 10–9 m. pr. Kr. buvo imperatoriaus Augusto užsakytas Egipto užkariavimui pažymėti:

IMP . CAESAR . DIVI . F
AUGUSTUS
PONTIFEX. MAXIMUS
IMP XII . COS XI . TRIB POT XIV
AEGYPTO . IN POTESTATEM
POPULI ROMANI REDACTA
SOLI . DONUM . DEDIT[2].

(Imperatorius Cezaris Augustas, dieviškojo [Julijaus] sūnus, Vyriausiasis žynys, dvylika kartų kariuomenės vadas, vienuolika kartų konsulas, keturiolika kartų tribūnas, Egipto perėjimo Romos liaudies valdžion proga paskyrė šią dovaną Saulei.)

Įdomių užrašų pasitaiko ir ant daug kuklesnių objektų. Ant vazų ir keraminių indų randami jų gamintojų ženklai. Plačiai naudoti metaliniai štampai reklaminiams užrašams ar gamintojo vardui įspausti į molį. Reimse rasta antspaudų ženklinti buteliukams su akių gydytojo vaistais:

D CALLISEST FRAGIS ADASPRITVDI
D(ecimi) Gall Sest(i) [s] frag(is) ad aspritudi(nem)
(Decimo Galo Sesto plauti akims, sergant lėliukių grūdėtumu)[3]

satyra tapo vienintele literatūrine forma, kurią romėnai iš tikrųjų galėjo vadinti sava. Iš kokių trisdešimties lotyniškosios literatūros meistrų visuotinio pripažinimo susilaukė Vergilijus, Horacijus, Ovidijus ir Ciceronas. Tačiau kiekvienas, kas nusisuka nuo prabangos, apsirijimo, žiaurumo, būdingo romėnų gyvenimui, pajus, kokios giminingos jam tos jautriosios sielos, kurios ryžtingiausiai stojo prieš savo aplinką — puikioji Katulo lyrika, kandus Juvenalio sąmojis, Marcialio epigramos.

Pirmieji romėnų rašytojai rašė graikiškai. Livijus Andronikas (Livius Andronicus, apie 284—204 m. pr. Kr.), išvertęs Homerą į lotynų kalbą, buvo išsilavinęs graikų vergas, atgabentas į Romą po Tarento nusiaubimo 272 m. pr. Kr. Rimtoji lotynų literatūra atsirado antrojoje III a. pr. Kr. pusėje; tai buvo Gnėjaus Nevijaus (Cn. Naevius, mirė apie 200 m. pr. Kr.), Tito Makcijaus Plauto (T. Maccius Plautus, apie 254—184 m. pr. Kr.) ir Publijaus Terencijaus Afrikiečio (P. Terentius Afer, gimė 185 m. pr. Kr.) pjesės. Visi trys puikiai adaptavo graikų komedijas ir jų dėka teatras tapo svarbiausia romėnų kultūros institucija. Originalioji lotynų poezija prasideda nuo Kvinto Enijaus (Quintus Ennius, 239—169 m. pr. Kr.), puikaus literatūros novatoriaus. Jis įvedė į romėnų teatrą tragediją, buvo satyros pradininkas ir suformavo lotyniškąjį hegzametrą, tapusį pagrindiniu daugelio vėlesnių poetų metru.

Romėnų gyvenime, kaip ir Graikijoje, svarbią vietą užėmė retorika. Žymiausias jos praktikas Markas Tulijus Ciceronas (M. Tullius Cicero, 106—43 m. pr. Kr.), kalbėjo ir rašė tokiu nušlifuotu stiliumi, kad laikomas lotynų prozos etalonu. Būdamas *homo novus* („naujasis žmogus"), jis taip iškilo, kad 63 m. pr. Kr. išrinktas konsulu, tačiau paskui buvo ištremtas, o po antrojo politinės veiklos laikotarpio tapo proskripcijų auka ir nukirsdintas. Jo raštai — etikos ir politikos traktatai bei kalbos — turėjo didžiulės įtakos krikščioniškajai ir racionalistinei minčiai. Ciceronas buvo įstatymų valdžios ir respublikoniškosios valdymo formos šalininkas. Jo pasekėjas Seneka Vyresnysis (apie 55 m. pr. Kr. — 37 m. po Kr.), retorius iš Kordobos, sudarė didelę kalbų antologiją.

Labai turtinga romėnų istoriografija. Titas Livijus (Titus Livius, 59 m. pr. Kr. — 17 m. po Kr.) parašė Romos istoriją — 142 knygas, iš kurių išliko 35. Jis idealizavo Romos Respubliką, didesnį įspūdį daro jo stilius negu analizės gilumas.

Savo veikalą pradėjo žodžiais: „Man teiks pasitenkinimo — tikiuosi pagrįsto — kad galiu rašyti didžiausios tautos pasaulyje istoriją". Gajus Julijus Cezaris (100—44 m. pr. Kr.) buvo ne tik žymus Romos istorijos kūrėjas, bet ir jos metraštininkas. Jo karų su galais ir pilietinio karo su Pompėjumi aprašymai yra tikri paprastumo šedevrai; dar neseniai Europoje juos žinojo kiekvienas moksleivis. Gajus Salustijus Krispas (C. Sallustius Crispus, 86—34 m. pr. Kr.) sekė Cezariu ir politikos, ir literatūros srityse. Publijus Kornelijus Tacitas (Publius Cornelius Tacitus, 55—120 m. po Kr.) tęsė Livijaus kronikas, aprašydamas pirmąjį Imperijos gyvavimo amžių nelabai žavėjosi imperatoriais. Nepakartojamas griežtas stilius būdingas ir jo monografijoms, pavyzdžiui, *Germania*. Veikalo apie senovės Romos istoriją išnašoje Gibbonas rašė, kad „Amžiai slinks ir galbūt atneš mums tokias pat nelaimes, tik neaišku, ar jie atneš mums naują Tacitą, kuris aprašytų jas"[9].

Klestėjo ir biografijų rašymo menas. Ryškiausias šio žanro atstovas — Gajus Svetonijus Trankvilas (Gaius Suetonius Tranquillus, 69—140 m. po Kr.), vienu metu buvęs imperatoriaus Adriano sekretoriumi. Jo vaizdingi *Dvylikos cezarių gyvenimai* yra tikras informacijos lobynas ir kartu gera priemonė maloniai praleisti laiką; su šiuo veikalu gali lenktyniauti nebent Tacito knyga apie jo uošvį Agrikolą, Britanijos valdytoją.

Lotynų literatūra didžiausių aukštumų pasiekė, be abejo, Augusto epochoje, kai kūrė didieji poetai Vergilijus, Horacijus ir Ovidijus, lyrikas Gajus Valerijus Katulas (Gaius Valerius Catullus, apie 84—54 m. pr. Kr.), poetai-elegikai Albijus Tibulas (Albius Tibullus, 55—19 m. pr. Kr.) ir Sekstas Propercijus (Sextus Propertius, apie 50—15 m. pr. Kr.), kurio meilės eilės beprotiškai mylimai Cintijai (Cynthia) prilygsta Katulo eilėms, skirtoms Lesbijai. „Kupidonas nuogas, — rašė Propercijus, — jis nemėgsta grožio prasimanytų įmantrybių".

Publijus Vergilijus Maronas, išgarsėjęs kaip Vergilijus (Publius Vergilius Maro, 70—19 m. pr Kr.), rašė tokia kalba, kuri skaitytojui neįgrysta, net kai kalbama apie pačius banaliausius dalykus. Jo *Eklogės* yra pastoralinių eilėraščių rinkinys, *Georgikos* šlovina žemdirbystę. *Eneida* („Enėjaus kelionės") — didelis alegorinis epas, parodantis, kiek daug romėnai skolingi Homerui ir Graikijai. Aprašydamas Enėjo, išlikusio gyvo po Trojos žlugimo ir tapusio Romulo bei *gens Julii* (Julijų giminės) protėviu, nuotykius, Vergilijus sukūrė mitinę genealogiją, su kuria apsišvietę romėnai norėjo tapatinti savo kilmę. Be galo tiksliu hegzametru parašytų Vergilijaus eilių kartais tiesiog neįmanoma išversti. Jos buvo rašomos labai pamažu — po eilutę per dieną ištisus dešimt metų — ir sukuria nepakartojamą nuotaiką, persunktą švelnumo, santūrumo, subtilumo, melancholijos:

FELIX QUI POTUIT RERUM COGNOSCERE CAUSAS,
(Koks laimingas tasai, kas visatos priežastis žino,)
SED FUGIT INTEREA, FUGIT IRREPARABILE TEMPUS.
(O laikas vis bėga ir bėga, bet niekad negrįžta.)
OMNIA VINCIT AMOR; ET NOS CEDAMUS AMORI.
(Meilė nugali viską — tad greičiau jai ir mes pasiduokim.)
ET PENITUS TOTO DIVISOS ORBE BRITANNOS
(O štai britai — atskirti jie nuo viso pasaulio.)

SUNT LACRIMAE RERUM ET MENTEM MORTALIA TANGUNT.
(Dėl daiktų mes verkšlenam, mirties baimė mums protą aptemdo.)[10]

Dantei Vergilijus buvo *il maestro di lor che sanno* (meistru tų, kurie nusimano) ir „šaltinis, iš kurio tryško galinga žodžių čiurkšlė". Ankstyvieji krikščionys jį laikė pagonių poetu, kuris, kaip manoma, ketvirtojoje eklogėje išpranašavo Kristaus gimimą. Naujųjų laikų žmonėms jis buvo „kalbos valdovas <...> poetų poetas — satyras <...> , rašęs didingiausiu literatūriniu metru, kokį tik kada nors žmogus yra sukūręs". Tikriausiai jis pats sukūrė sau epitafiją, kurią Pocuolio vietovėje matė Petrarka:

MANTUA ME GENUIT: CALABRI RAPUERE: TENET NUNC
PARTHENOPE. CECINI PASCUA, RURA, DUCES.

(Mantuja mane pagimdė, Kalabrija pakvietė į kelionę, Neapolyje dabar glaudžiuosi. Dainavau apie ganyklas, laukus, valdovus.)[11]

Kvintas Horacijus Flakas (Quintus Horatius Flaccus, 65—8 m. pr Kr.), Vergilijaus draugas ir amžininkas, rašė odes, satyras, epodus ir laiškus. Mokėsi Atėnuose, vienu metu buvo legiono vadas ir kovėsi mūšyje prie Filipų, paskui išėjęs į atsargą apsigyveno savo dvare sabinų žemėje, globojamas patrono Mecenato. Horacijus buvo švelnaus būdo, tolerantiškas žmogus. Jo laišku Pizonui, žinomu *Ars Poetica* pavadinimu, labai žavėjosi vėliau gyvenę poetai. Satyrose poetas išjuokė žmonių kvailumą, o ne blogį. Jo odės švyti skaidriu aiškumu ir *curiosa felicitas* — „nuostabiu išraiškos taiklumu":

DULCE ET DECORUM EST PRO PATRIA MORI.
(Malonu ir garbinga mirti už tėvynę.)
PARTURIUNT MONTES, NASCETUR RIDICULUS MUS.
(Gimdo kalnai dideli, o gimsta juokinga pelytė.)
ATQUE INTER SILVAS ACADEMI QUAERERE VERUM.
(Ieškok tiesos net Akademijos giraitėje.)
EXEGI MONUMENTUM AERE PERENNIUS ... NON OMNIS ORIAR.
(Pasistačiau paminklą, už bronzą tvirtesnį ... Ne visas mirsiu.)[12]

Iš visų romėnų poetų Horacijumi labiausiai sekama, jis daugiausiai verčiamas ir į kitas kalbas.

Publijus Ovidijus Nazonas (Publius Ovidius Naso, 43 m. pr. Kr. — 17 m. po Kr.) buvo viena iš žymiausių figūrų Romos visuomenėje, kol imperatorius Augustas neištrėmė jo prie Juodosios jūros. Ištrėmimo dingstis, anot jo paties, buvo „poema ir klaida". Ta poema, be jokios abejonės, buvo *Ars amatoria,* t. y. „Meilės menas"; na o klaida, ko gero, susijusi su imperatoriaus dukterim Julija, kuri irgi buvo ištremta. Ovidijaus kūrinyje *Metamorphoses,* t. y. „Pasikeitimai", savaip perdirbta daugiau kaip du šimtai graikų ir romėnų mitų bei legendų; „Metamorfozės" laikomos didžiausią poveikį padariusia senovės pasaulio knyga. Ją mėgo ne tik romėnai, bet ir tokie skirtingi vėlesnių laikų žmonės kaip Chauceris, Montaigne'is, Goethė. Ši knyga įkvėpė daugybę kūrėjų nuo Petrarkos iki Picasso. Ovidijus rašė: *Si vis amari, ama* („Jei nori būti mylimas, mylėk").[13]

Lotynų literatūros sidabro amžiuje, trukusiame nuo Augusto mirties iki maždaug II a. po Kr. vidurio, gigantų būta mažiau. Be Tacito ir Svetonijaus švytėjo filosofo stoiko Senekos Jaunesniojo, abiejų Plinijų, retoriaus Kvintiliano, romanisto Petronijaus ir ypač satyriko Decimo Junijaus Juvenalio (Decimus Iunius Iuvenalis, apie 47 – 130 m. po Kr.) talentai. *Difficile est satiram non scribere* („Sunku nerašyti satyrų"), sakė Juvenalis.

Gerai žinoma, kokią svarbią vietą romėnų gyvenime užėmė apgalvotas, sąmoningas smurtas. Skerdynės, praktikuojamos kariaujant su kitomis šalimis, būdavo pakartojamos ir kilus piliečių bruzdėjimams mieste. Populiarus Livijaus posakis *Vae victis*! („Vargas nugalėtiesiems") – ne tuščia frazė. 88 m. pr. Kr., kai per vadinamuosius „Efeso mišparus" Ponto karaliaus Mitridato įsakymu per vieną dieną buvo nužudyta apie 100 000 romėnų, aristokratiškosios optimatų partijos vadovas Sula įžygiavo į Romą ir paskelbė proskripcijas savo varžovo Marijaus šalininkams. Tribūno Publijaus Sulpicijaus Rufo galva buvo rodoma Forume. Miesto pretorius, kaip tik ruošęsis atnašauti dievams Santarvės šventykloje, pats tapo auka. 87 m. pr. Kr., kai Roma atvėrė vartus Marijui, atėjo eilė optimatų žudymui. Marijaus legionai, sudaryti iš vergų, ir jo dalmatiškoji sargyba žudė kiekvieną, kurio jų vadas nepasveikino. Tarp nužudytųjų buvo ir tokie žymūs veikėjai kaip konsulas Gnėjus Pompėjus, Markas Krasas, Markas Antonijus, Lucijus Cezaris, visi ekskonsulai. 86 m. pr. Kr. po staigios Marijaus mirties jo senas draugas Kvintas Sertorijus sukvietė egzekucijų vykdytojus ta dingstimi, kad sumokės jiems atlyginimą, ir visus juos – apie 4000 žmonių – išžudė *en masse*. 82 m. pr. Kr., kai galų gale nugalėjo optimatai, jie irgi išskerdė belaisvius: „ginklų žvangėjimas ir mirštančiųjų riksmai gerai girdėjosi net Belonos šventykloje, kur tuo metu Sula buvo sušaukęs Senato posėdį"[14].

Vėliau, siekiant išvengti tokių scenų, proskripcijų procedūra buvo formalizuota. Nugalėjusi frakcija pakabindavo Forume pavardžių sąrašą, pranešdama pralaimėjusios frakcijos lyderiams stoti prieš teismą; priešingu atveju jiems grėsė turto konfiskavimas. Kas iš patekusių į tokį sąrašą spėdavo laiku nusižudyti (paprastai tai buvo daroma šiltoje vonioje persipjaunant venas), išgelbėdavo savo šeimą nuo žlugimo. Kas nepaklusdavo kvietimui atvykti į teismą, būdavo įtraukiami į naują sąrašą, iškalta marmure, skelbiantį apie mirties nuosprendį jiems ir apie jų šeimų turto konfiskavimą. Pavyzdžiui, 43 m. pr. Kr. dėl antrojo triumvirato paskelbtų proskripcijų buvo nužudyta per 300 senatorių ir 2000 raitelių. Tarp jų atsidūrė ir Ciceronas, kurio galva ir nuo liemens atkirstos rankos buvo viešai rodomos Forume. Štai tokį pavyzdį davė Romos valdančioji klasė, o gyventojai sekė juo. [LUDI]

Romėnų revoliucijos terminas senovėje nebuvo žinomas. Tačiau jį dažnai vartoja tie istorikai, kurie perėjimą nuo Respublikos prie Principato laiko gilių socialinių pasikeitimų padariniu. Kitaip sakant, tai yra ne tiek istorinio įvykio konstatavimas, kiek nūdienos sociologinių svarstymų objektas. „Tuo laikotarpiu vyko staigus galios ir turtų persiskirstymas, – rašė žymiausias tos epochos interpretatorius, – ir Augusto principatą reikia laikyti revoliucinio proceso konsolidavimu"[15]. Pasak šio scenarijaus, pagrindinė auka buvo Romos aristokratija,

LUDI

„Žmonės, kurie nukariavo pasaulį, – rašė Juvenalis, – dabar nori tik dviejų dalykų: duonos ir reginių". „Pokalbio menas miręs! – antrino jam Seneka. – Nejaugi niekas jau nebeturi kitos kalbos, tik apie vežimų lenktynes?" *Ludi* („žaidimai") tapo pagrindiniu romėnų gyvenimo bruožu. Iš pradžių žaidynės buvo rengiamos keturis kartus per metus nustatytomis savaitėmis balandžio, liepos, rugsėjo ir lapkričio mėnesiais; tačiau vėliau jos taip išsiplėtė, kad *Circus Maximus* stadione ir Koliziejuje vyko jau beveik be perstojo. Pirmosiose žaidynėse, apie kurias žinoma iš literatūrinių šaltinių, įvykusiose 264 m. pr. Kr.; dėl mirties ir gyvybės kovojo trys poros vergų. Praslinkus keturiems šimtmečiams, imperatorius Trajanas surengė žaidynes, kuriose žuvo 10 000 žmonių ir 11 000 žvėrių[1].

Profesionalūs gladiatoriai dalyvaudavo mirtinose kovose. Pro Gyvybės vartus jie įžygiuodavo į areną ir kreipdavosi į imperatoriaus pakylą tradiciniu šūksniu: AVE, CAESAR! MORITURI SALUTAMUS (Sveikas, Cezari! Einantieji mirti tave sveikina). Vikrūs *retiarii* su tinklais ir trišakiais kaudavosi su sunkiai kardais ir skydais ginkluotais *secutores*. Kartais jie drauge kaudavosi su belaisviais ar egzotiškos išvaizdos barbarais. Žuvusiųjų lavonai būdavo ištempiami kabliais pro Mirties vartus. Jei gladiatorius krisdavo sužeistas, imperatorius ar kas nors kitas, vadovaujantis žaidynėms, duodavo ženklą aukštyn ar žemyn nukreiptu nykščiu – pasigailėti ar pribaigti. Organizatoriai skatino atskirų gladiatorių mokyklų lenktyniavimą ir reklamuodavo garsiausius kovotojus.

Vienoje išlikusioje to meto programoje minima *T. v Pugnax Ner III* kova su M. *p Murranus Ner III,* t. y. dviejų gladiatorių iš Nerono mokyklos Kapujoje, turinčių po tris pergales; vienas yra ginkluotas T(rakiškais) ginklais – mažu skydu ir lenktu kardu, kitas gališkais M(yrmillo) tipo ginklais. Šioje dvikovoje nugalėjo Pugnaksas – v(ictor), o Muranas pralaimėjo – p(eritus), mirė[2].

Dėl didelio spektaklių troškulio galų gale atsirado paprotys gladiatorių kovas kaitalioti su *venationes* („laukinių žvėrių medžioklėmis"), didelio masto kautynėmis ir net jūrų mūšiais užtvindytoje arenoje. Ilgainiui pradėta reikalauti, kad būtų rodomos pačios šlykščiausios, gyvuliškiausios ar masinio žiaurumo scenos. Sklandė pasakojimai apie išsikėsnojusias merginas, išteptas rujojančių karvių išskyromis ir prievartaujamas laukinių jaučių; apie sugautus krikščionis, kuriuos kepdavo gyvus, kryžiuodavo, padegdavo ar atiduodavo sudraskyti liūtams; apie nelaiminguosius, kurie turėjo plaukti skęstančiomis valtimis per pilną krokodilų vandenį. Tai tik keli nesuskaičiuojamos aukų ir kankinimų įvairovės variantai. Taip tęsėsi iki 404 m. po Kr., kai imperatorius krikščionis Honorijus nepaisydamas Senato uždraudė žaidynes.

Tačiau niekas nesukeldavo tokių aistrų kaip vežimų lenktynės. Prasidėjusios Romoje, jos buvo tęsiamos ir Bizantijoje. Tradiciškai šešios kinkinės po keturis žirgus turėjo septynis kartus apsukti aplink stadioną, besirungdamos dėl didelių prizų. Įprastas dalykas – netikėti kritimai bei varžovų susidūrimai. Buvo lažinamasi iš didžiulių sumų. Laimintys važnyčiotojai tapdavo minios stabais ir turtais prilygdavo senatoriams. O geriausiems žirgams įamžinti buvo statomi akmens paminklai: „Tuskas, važnyčiojamas Fortūnato iš Mėlynųjų korporacijos, 386 pergalės".

Lenktynės buvo keturių korporacijų – Baltųjų, Raudonųjų, Žaliųjų ir Mėlynųjų – rankose. Jos rūpinosi tvartais, žirgais ir važnyčiotojais. Aistruolių grupės dažnai sukeldavo neramumus. Bizantijos laikais jos tapo organizuotomis ir vienu metu net buvo manoma, kad galėjo sudaryti besiformuojančių politinių partijų pagrindą. Dabar dauguma atmeta šią teoriją, tačiau pripažįstama, kad frakcijas primenantys susivienijimai vis dar veikė per lenktynes vėlyvuoju Bizantijos imperijos gyvavimo laikotarpiu. Krikščionių bažnyčia visada į tai žiūrėjo nepalankiai. „Anie kariškais vežimais, o šitie žirgais, mes gi stiprūs esame Viešpaties mūsų Dievo vardu"[3].

o pagrindinis revoliucionierius — Cezario įpėdinis jaunasis Oktavijus — „šaltas ir užkietėjęs teroristas", gangsteris, „chameleonas", vaizdavęs čia kraujo ištroškusį keršytoją, čia nuosaikų taikdarį. Šie pasikeitimai apėmė įsitvirtinusios valdančiosios klasės žlugimą, naujų socialinių elementų iškilimą, ambicingų Italijos provincijų atstovų įsigalėjimą ir jiems remiant monarchijos *de facto* atsiradimą. Romos politinės sistemos esmę sudarė konkuruojančių dinastijų (ypač Cezario, Pompėjaus, Marko Antonijaus ir Oktavijaus) patronatas. O suprasti svarbiausius mechanizmus padės prozopografija, analizuojanti klasių istorijos detales, siekiant atskleisti jų elgsenos akstinus. (Smarkiai remdamasis Münzerio darbais, Syme'as Romos istorijai padarė tai, ką Lewis Namieras karaliaus Georgo laikų Anglijos istorijai.) Jis rašė: „Politinis gyvenimas buvo paženklintas ne šiuolaikiniam parlamentarizmui būdingų partijų ir jų programų, ne Senato ir liaudies tariamo prieštaravimo <...>, o kovos dėl valdžios, turtų ir garbės"[16]. Pilietinio karo laikotarpiu politikui labai svarbus tapo sugebėjimas kontroliuoti armiją ir aprūpinti karius žemėmis, pinigais, apgaubti juos pagarba. Atrodė, kad pati kova tapo tik antraeiliu iškiliausiųjų karvedžių užsiėmimu.

Apskritai vaizdas buvo ciniškas. Nepastovios sąjungos vaikantis naudos nustelbė sąjungas, grindžiamas tvirtais principais. Politinės sąvokos — tarkim, Cicerono *libertas populi, auctoritas Senatus, concordia ordinum, consensus Italiae* — buvo pasitelkiamos tik kaip šūkiai ir populiarios frazės. Romos konstitucija — „tik širma ir apgaulė, tik fasadas, pridengiantis žmonių žemiausius instinktus". Senoji aristokratija buvo paperkama. Prasisiekėlių varomoji jėga — gobšumas ir tuštybė. Jie buvo senatoriai su kelnėmis, „šlykštūs ir atstumiantys prasčiokai", klusnūs Cezario valdiniai iš provincijų, tas „tūkstantis kreatūrų", antrojo triumvirato įsileistas į Senatą; pataikūniški apologetai ir propagandininkai, kuriuos Oktavijus nusamdė visuomenės nuomonės palankumui išsikovoti ir istorijai iškraipyti. O už scenos tykojo savo aukų bankininkai, milijonieriai, avantiūristai — Gajus Cilnijus Mecenatas, Lucijus Kornelijus Balbas iš Gado, Aleksandrijos iždininkas Gajus Rabirijus Postumas.

Pasak šio scenarijaus, posūkio tašku reikia laikyti jau 43 m. pr. Kr., kai vyko antrojo triumvirato proskripcijos po Cezario mirties, kurioms, savo negarbei, vadovavo Oktavianas:

Respublika buvo panaikinta <...> Įsigalėjo despotizmas, palaikomas smurto ir konfiskacijų. Geriausi žmonės buvo išžudyti ar paskelbti už įstatymo ribų. Senatą užplūdo banditai. Konsulo pareigos, kadaise buvusios atlyginimu už pilietines dorybes, dabar tapo atlyginimu už suktybes ar kitus nusikaltimus. *Non mos, non ius* <...> Cezario šalininkai paskelbė turį teisę ir pareigą atkeršyti už Cezarį <...> Iš Cezario kraujo gimė monarchija.[17]

Visa kita buvo jau tik epilogas. Visi šaukė „Laisvė!" ir visi troško taikos. „O kai taika atėjo, tai buvo despotizmo taika".

Nepaisant to, negalima atmesti visko, ką nuveikė Augustas (valdęs nuo 31 m. pr. Kr. iki 14 m. po Kr.), kaip gryną propagandą. Be abejo, buvo ir kita medalio pusė, tačiau romėnams tai nelabai rūpėjo, nes visi ženklai bylojo Augusto naudai. Svetonijus pasakoja: kai būsimojo imperatoriaus motina dalyvavo vidurnakčio pamaldose Apolono šventykloje devynis mėnesius prieš Augusto gimimą, į ją įlindo gyvatė. O kai Augustas pirmą kartą šventė *Ludi Victoriae Caesaris,* danguje pasirodžiusi kometa. Na o mūšio prie Akcijaus išvakarėse, kai vadovavimą mūšiui pavedė tokiems savo pavaldiniams kaip Agripa, jis sutikęs graikų valstietį, varantį asilą pajūriu. „Mano vardas Eutychos [„Prosper", t. y. „laimingasis"], — tarė šis, — o mano asilo vardas Nikon [„Victory", t. y. „pergalė"][18]. [KONDOMAS]

Ankstyvojo imperijos laikotarpio — principato pobūdis labai klaidinantis. Imperatorius Augustas ilgalaikę valdžią sau ir savo įpėdiniams pasiekė ne panaikindamas Respublikos laikų institucijas, o pasiglemždamas visas pareigas, kurios leido valdyti jas. Jis paskyrė save imperatorium, t. y. „vyriausiuoju vadu", konsulu, tribūnu, cenzorium, didžiuoju pontifiku (*Pontifex Maximus),* Ispanijos, Galijos, Sirijos, Kilikijos ir t. t. prokonsulu. Taip Augustas sutelkė savo rankose autokratinę valdžią, tačiau nesinaudojo ja centralizuotais autokratiniais kanalais. Jis pseudorespubliką, arba senatorių oligarchiją, pakeitė kvaziimperija, kurioje senosios institucijos turėjo veikti naujoviškai. Sugalvojęs sau naujas *Princeps senatus* pareigas, jis tapo Senato pirmininku, o Senatas buvo komplektuojamas iš valstybės valdininkų, kuriuos jis pats buvo paskyręs, arba iš jo tiesiogiai paskirtų žmonių. Senato žiniai Augustas pavedė maždaug tik pusę provincijų, į kurias dabar buvo padalinta visa Imperija, pasilikdamas sau imperatoriškąją teisę vetuoti jo nutarimus. Diktatorių teisės buvo suteiktos buvusių vietinės valdžios organų pareigūnams, tarkim, *praefectus urbi,* kurio žinioje buvo kriminalinė jurisdikcija, *praefectus annonae,* tvarkiusio prekybą, rinkas, grūdų dalijimą neturtingiesiems. Taip pat buvo daug *curatores* — inspektorių, kurie prižiūrėjo viską — nuo kelių ir upių iki visuomeninių pastatų remonto; jie dabar buvo atsakingi tik pačiam imperatoriui. Dar labiau formalizuota autokratija buvo jau krikščioniškųjų laikų išradimas, ypač Rytinėje Romos imperijoje, kur buvo stipri persų įtaka. (Žr. III priedą, 9)

Pamažu buvo atsisakyta ir Respublikos laikų įstatymų leidimo procedūrų. Tačiau daug jos teisinių normų išliko. Retkarčiais būdavo sušaukiamos tributinės komicijos (*comitia tributa*) patvirtinti kitų organų išleistus įstatymus; vis dar buvo leidžiami *senatus consulta* — „senato nutarimai". Tačiau nuo II a. po Kr. imperatorius tapo vieninteliu naujų įstatymų leidėju — šalis buvo valdoma jo ediktais

KONDOMAS

18 m. pr. Kr. ir dar kartą 9 m. po Kr. imperatorius Augustas mėgino padidinti imperijos gyventojų vaisingumą dekretais, draudžiančiais abortus ir vaikų žudymą. Iš šio ir kitų šaltinių aišku, kad romėnai žinojo daug kontracepcijos būdų, taip pat žolių naudojimą: spermicidinius praplovimus kedro dervos, acto ar alyvų aliejaus tirpalais, vaginalinius pesarijus, išmirkytus meduje, prezervatyvus iš ožkų pūslių. Vienas romėnų autorius patarinėjo: „Nešiokite katės kepenis vamzdelyje, pritvirtintame prie kairės kojos <...> arba liūtės gimdos gabalėlį dramblio kaulo vamzdelyje"[1].

Viduramžių papročių žinovai anksčiau manė, kad tais laikais tiesiog nebuvo mentaliteto, kaip „apgauti gamtą".[2] Tačiau vėliau ši nuomonė buvo peržiūrėta. Bažnytinių atgailos giesmių analizė rodo, kad šiuo klausimu buvo daug diskutuojama, ypač nuo tada, kai „Onano nuodėmei" visai pagrįstai pradėta priskirti ir *coitus interruptus*[3]. Dantės užuominas *Dieviškojoje komedijoje* (*Rojus,* XV giesmė, 106–109) apie Florencijos „namus tuščius" ir „Sardanapalo <...> pomėgius šlykščius" šiuolaikiniam žmogui suprasti nesunku. Prostitucijos plitimas miestuose padidino ir susidomėjimą, kaip išvengti nėštumo. Kaip žinome, tai rūpėjo ir katarų sektos nariams. XIV a. trečiajame dešimtmetyje inkvizitoriams pavyko prikalbėti vieną katarų dvasininko meilužę papasakoti, kokius būdus jis naudojo:

> Kai [dvasininkas] užsimanydavo pažinti mane kūniškai, tai jis naudodavo žoleles, susuktas į drobės skiautelę <...> ryšulėlis buvo mažytis, mano mažojo piršto vieno sąnario dydžio. Jis dar turėjo ilgą virvutę, kurią, kai mylėdavomės, užnerdavo man ant kaklo, o prie kito galo jis pririšdavo tą žolių ryšulėlį taip, kad jis būtų nukaręs iki angos mano pilve <...> Pasitaikydavo, kad jis užsimanydavo pažinti mane kūniškai du ar daugiau kartų per naktį. Tada prieš susijungdamas su manimi jis klausdavo: „O kur mano žolelės?" <...> Aš paduodavau ir jis pats padėdavo jas prie mano pilvo angos, o virvutė ėjo man tarp krūtų[4].

Neminima tik viena detalė – kokios gi buvo tos žolelės.

Demografinius klausimus nagrinėjantys istorikai, tirdami Italijos pirklių šeimas ir anglų kaimo gyventojus, priėjo išvados, kad mažas gimimų skaičius buvo dirbtinai palaikomas ir viduramžiais, ir naujaisiais laikais[5]. XVIII a. tokie ištvirkėliai kaip Jamesas Boswellas net neslėpdavo, kad naudoja „šarvus", o jo bendraminčiai žemyne kalbėdavo apie „angliškus apsiaustus" ar „lietsargius". Jų herojus buvo paslaptingasis kapitonas Kondomas, buvęs ar gydytoju, ar sargybos viršininku Karolio II dvare[6]. Atrodo, kad pirmasis iš popiežių kontraceptinę praktiką pasmerkė Klemensas XII 1731 m.

Šiuolaikiniai gimimų kontrolės šalininkai neagituoja naudoti kontraceptinių priemonių dėl seksualinės laisvės. Marie Stopes, nepaisant jos nimfomaninių polinkių, buvo senamadiška romantikė. Savo knygoje *Married Love and Wise Parenthood* („Vedybinė meilė ir protinga tėvystė") ji ragina leisti moterims išsivaduoti nuo vaikų gimdymo ir pasimėgauti vedybinio gyvenimo seksualiniais malonumais[7]. Karinė vadovybė, organizavusi „prancūziškų laiškelių" (prezervatyvų) dalinimą kareiviams Vakarų fronte, rūpinosi ne tik kareivių sveikata, bet ir jų gerais santykiais su civiliais.

Komunistinėse šalyse, kaip ir Romos imperijoje, pagrindinis gimimų reguliavimo būdas buvo abortai. Vakaruose kontracepcija nebuvo susijusi su seksualinių papročių pasikeitimu, kol septintajame dešimtmetyje pradėtos naudoti kontraceptinės piliulės, o paauglius pradėta nemokamai konsultuoti sekso klausimais. Tačiau trečiojo dešimtmečio dainelė primena, kad sėkmė toli gražu nėra garantuota:

Jeanie, Jeanie, full of hopes
Read a book of Marie Stopes.
But, to judge from her condition,
She must have read the wrong edition[8].

Džinė, kupina vilčių
Ieško meilės paslapčių.
Bet iš jos figūros matos –
Ji kažką ne taip suprato.

(potvarkiais), reskriptais (rezoliucijomis ant prašymų), dekretais (potvarkiais dėl juridinių apeliacijų), mandatais (administraciniais nurodymais). Tuo metu Senatas jau buvo netekęs aukščiausiojo apeliacinio teismo funkcijų — jas perėmė imperatoriaus pretorius prefektas.

Laikui bėgant gausius Romos įstatymus ne kartą reikėjo kodifikuoti iš naujo. Buvo trys daliniai mėginimai tai padaryti: apie 295 m. po Kr. pasirodė *Codex Gregorianus*, apie 324 m. po Kr. — *Codex Hermogenianus* ir 438 m. po Kr. — *Codex Theodosianus*. Barbarų valdovai irgi stengėsi apibendrinti įstatymus, kuriuos jie rado iš Romos atimtose provincijose, ir taip atsirado Teodoriko ediktas (prieš 515 m. po Kr.), vadinamasis Alariko brevijorius (506 m. po Kr.) ir Burgundijos kodeksas (516 m. po Kr.). Tačiau didžiausio sisteminimo darbo imtasi valdant imperatoriui Justinianui. Pasirodė penkiasdešimt Nutarimų (*Consultae*, 531 m. po Kr.), teisių aprašymų — Institucijų (*Institutiones*, 533 m. po Kr.), Romos teisininkų raštų ištraukos — Daidžestas (*Pandectae*, 534 m. po Kr.), peržiūrėtas Kodeksas (*Codex*, 534 m. po Kr.), ir Novelos (*Novellae*, 565 m. po Kr.). Jie apėmė visus viešosios ir privatinės, kriminalinės ir civilinės, pasaulietinės ir bažnytinės teisės aspektus. Kaip tik per Justiniano teisės knygas visas šis didžiulis paveldas buvo perduotas nūdienos pasauliui. [LEX]

Terminas *provincia* („veiklos sfera") iš pradžių reiškė valdininkų, siunčiamų valdyti užkariautas šalis, jurisdikciją. Imperijos laikais jis ėmė reikšti ir pačias šalis. Kiekviena provincija gaudavo chartiją — *lex provincialis*, kuri nustatydavo jos ribas, administracinį suskirstymą ir privilegijas. Provincijas valdė vietininkai — prokonsulai ar propretoriai, komplektuodavę karinius dalinius, rinkdavę duokles ir „ediktais" kalbėję teisės vardu. Vietininkai, kuriems padėdavo senato skiriami legatai, turėjo ginkluotą gvardiją ir daug žemesnio rango valdininkų. Provincijos buvo imperinės, imperatoriaus valdomos tiesiogiai, ir senatorinės, paliktos Senato žiniai. Provincijų sukūrimas turėjo lemiamų pasekmių ir pačiai

Romai, ir visos imperijos likimui. Iš pradžių Roma smarkiai suklestėjo dėl didžiulio į ją plaukiančių duoklių srauto ir iš nuolatinio žmonių bei prekių judėjimo. Tačiau ilgainiui, vis didėjant provincijų vidinei konsolidacijai, sostinės ryšys su turto ir galios šaltiniais silpnėjo. Per keturis šimtus metų „Motina Roma" darėsi vis mažiau reikalinga savo vaikams.

Mažėjant Romos reikšmei, provincijų vaidmuo didėjo. Pirmojoje stadijoje provincijų elitas aprūpino Romą būriais naujų raitelių ir senatorių, kurių banga užliejo senąją oligarchiją, perimdama imperijos valdymą. Antrojoje stadijoje, kai karinės pajėgos susitelkė vis savarankiškesne tampančioje periferijoje, suklestėjo provincijos miestai, tarkim, Lugdunas (Lionas) ar Mediolanas (Milanas), konkuruojantys su Roma. Politinį gyvenimą drumstė provincijų vadovų lenktyniavimas, daugelis jų tapo imperatoriais. Trečiojoje stadijoje periferijos ryšiai su Roma taip susilpnėjo, kad provincijos pradėjo reikalauti savarankiškumo. Įvykiai artėjo prie kulminacijos, ypač Vakaruose. Galios ir išteklių nutekėjimas į periferiją tapo viena iš vėlesnių imperijos nelaimių priežasčių. [ILLYRICUM] [LUGDUNAS]

Imperijos finansai, kaip ir jos provincijos, buvo suskaldyti į du sektorius. Senato *aerarium* buvo Respublikos iždo, laikomo Saturno ir Opsos šventyklose, perėmėjas. O imperijos *fiscus* — Augusto naujadaras. Teoriškai jis buvo atskirtas nuo imperatoriaus asmeninio turto (*patrimonium Caesaris*), tačiau praktiškai to nesilaikyta. Pagrindiniai pajamų šaltiniai buvo nuoma už valstybės žemes Italijoje, duoklės iš provincijų, *portaria* („įvežimo rinkliavos"), valstybės monopolis druskai, monetų kalimas, tiesioginiai mokesčiai už vergus, pajamos iš laisvės suteikimo vergams ir iš paveldėjimo, neeilinės paskolos. Pagrindinės išlaidos, be armijos išlaikymo, — išlaidos religinėms apeigoms, viešiesiems darbams, administracijai, pašalpos neturtingiesiems ir jiems dalinami grūdai, imperijos teismo išlaikymas. Ilgainiui imperatoriaus agentai perėmė visą mokesčių rinkimą už Romos ribų.

Kariuomenės dydis ir galia pamažu augo, kol 31 m. pr. Kr. pasiekė viršūnę — beveik šešiasdešimt legionų. Po Akcijaus mūšio nuolatines imperijos gynybines pajėgas sudarė 28 legionai; kiekviename iš jų buvo apie 6000 profesionalių karių. Laivyno eskadros buvo Reine, Dunojuje ir Viduržemio jūroje. Antraisiais metais pr. Kr. Augustas suformavo devynias elitinės pretorionų asmens sargybos, kuri visą laiką buvo Romoje, kohortas. Kariai gaudavo atlyginimą — pretorionas 720 denarų per metus, raitelis 300 denarų, legionierius 225 denarus; jie tarnaudavo dvidešimt metų.

Legionai turėjo numerius ir pavadinimus. Augustas išlaikė numeraciją, naudotą ir anksčiau jo paties bei Marko Antonijaus armijose, tik legionai su vienodais numeriais gavo dar ir pavadinimus. Todėl, pavyzdžiui, buvo *Legio III Augusta* ir *Legio III Cyrenaica*, *Legio VI Victrix* ir *Legio VI Ferrata*. Net keli legionai turėjo numerį I, nes imperatoriai mėgdavo pabrėžti tų junginių, kuriuos suformavo jie patys, viršenybę. Mūšiuose sunaikinti legionai, tarkim, XVII, XVIII ir XIX, prarasti kovose su germanais, ar *Legio IX Hispana*, sutriuškintas Britanijoje, niekad nebuvo atkurti.

ILLYRICUM

Romos provincija *Illyricum* (Ilyrija) buvo rytinėse Adrijos jūros pakrantėse – tarp Italijos srities Istrijos ir Graikijos Epiro provincijos. Šiaurėje ji ribojosi su Panonija Dravos upe, o rytuose su Mezija ir Makedonija. Graikai šią provinciją žinojo kaip *Illyris Barbara* – tą senosios Ilyrijos dalį, kuri liko laisva po Pilypo Makedoniečio užkariavimų. Imperijos laikais ji buvo suskirstyta į tris prefektūras – Liburniją ir Dalmatiją jūros pakrantėje bei Lapidiją šalies gilumoje. Be Siscijos (dabar Zagrebas) ir Naronos (Mostaras), visi kiti jos svarbiausieji miestai buvo jūrų uostai – Tartatika, Aderis (Zadaras), Salonai (Splitas), Epidauras. Toliausiai į pietus esantį miestą-tvirtovę Lisą įkūrė Sirakūzų kolonistai 385 m. pr. Kr. (Žr. III priedą, 14).

Ilyriją Roma pajungė keliais etapais. Pirmą kartą ji sumokėjo duoklę Romai 229 m. pr. Kr., paskui porą kartų buvo nusiaubta Makedonijos karų metu II a. pr. Kr., o visiškai prijungta prie imperijos valdant Augustui 23 m. pr. Kr. Ilyrija dalyvavo didžiajame Panonijos sukilime 6-9 m. po Kr. ir pasiliko imperijos sudėtyje iki Bizantijos laikų.

Apie senovės ilyrus žinome nedaug. Jų kalba priklausė indoeuropiečių kalbų grupei ir tikriausiai sudaro patį giliausią dabartinės albanų kalbos sluoksnį. Materialinė ilyrų kultūra garsėjo sudėtingais metalo dirbiniais. Nuo VI a. jų vadinamajam „Situla menui" būdingos rafinuotos reljefinės figūros ant bronzinių indų vynui ir vaizduoja puotavimo, lenktynių, jodinėjimo scenas. Sidabrinės monetos buvo kalamos jau II amžiuje. Ilyrų kariai kovojo dėvėdami grandelinius šarvus kaip skitai, bet ne kovos vežimais kaip keltai[1].

Ilyrijos provincijoje gimė du Romos imperatoriai ir šv. Jeronimas. Pasitraukęs iš politinio gyvenimo, imperatorius Diokletianas apsigyveno čia didžiuliuose rūmuose ant jūros kranto savo gimtajame Salonų mieste. Jo aštuoniakampis mauzoliejus išliko kaip krikščionių bažnyčia – ar ne likimo ironija, kad tokios amžinojo poilsio vietos susilaukė paskutinysis iš didžiausių krikščionybės persekiotojų. Šv. Jeronimas gimė netoli esančiame Stridone 347 m. po Kr. – daugiau nei prieš 200 metų iki pirmųjų slavų pasirodymo; jiems buvo lemta padėti pamatus būsimajai Kroatijai, Bosnijai ir Juodkalnijai.

Ilyrija kaip ir Britanija priklauso toms Romos provincijoms, kurių etninius ir kultūrinius ryšius visiškai pakeitė didžiosios migracijos (žr. IV skyrių). Tačiau ilyrus išstūmusios tautos rūpestingai saugojo savo pirmtakų atminimą. Jų palikimas labai skiriasi nuo tų Europos dalių, kurios niekada nebuvo susidūrusios su Roma. [ILYRIJA]

Limes (limos, „pasienio linijos") — labai svarbus imperijos gynybos elementas. Tačiau tai nebuvo, kaip kartais manoma, neįveikiamas barjeras. Kariniu požiūriu tai veikiau kordonai ar lygiagrečių kordonų eilės. Jie galėjo atremti atsitiktinius įsiveržimus, o rimtesnių antpuolių atveju imtis aktyvių kontrpriemonių. Tai linija, kurią šiaip jau buvo galima pereiti tik susimokėjus *portaria* ir pripažinus imperijos valdžią. Tad visų pirma tai ženklas, kad visiems būtų aišku, kurios žemės priklauso romėnų jurisdikcijai ir kurios ne. Svarbiausia tos linijos ypatybė — vientisumas. Ji niekur nenutrūkdama ėjo per kalnus ir slėnius, išilgai visų pasienio

LUGDUNAS

43 m. pr. Kr. prokonsulas Muniatas Plankas paženklino vietą, kur Ronos ir Sonos santakoje turėjo atsirasti naujas miestas. Lugdunui buvo lemta tapti svarbiausiu romėnų Galijos miestu, iš kurio kaip spinduliai į visas puses ėjo grįsti keliai. Dar ir šiandien ant Furvjero kalno išlikę senieji jo amfiteatrai. Lugdunas kontroliavo ne tik Ronos-Reino koridorių, bet ir šiaurės vakarų kryptimi einantį kelią iš Italijos ligi Lamanšo[1].

Rona buvo srauni ir slenkstėta upė. Plaukiantiems žemyn laivams grėsė pavojus užšokti ant gausių rifų bei salų, o plaukiantys aukštyn galėdavo įveikti sraunią upės tėkmę tik tempiami arklių. Paskutiniaisiais dešimtmečiais, prieš garlaivių pasirodymą 1821 metais, čia buvo laikoma 6 000 arklių laivams su kroviniais tempti iki Liono; paskui tie arkliai plaustais grįždavo pasroviui atgal.

Nuo 1271 iki 1483 m. Ronos žemupys buvo tarptautinė siena. Kairysis krantas, žinomas kaip *l'Empi,* priklausė Šventajai Romos imperijai, dešinysis krantas, *le Riaume* ir visos salos – Prancūzijos karalystei. Atkarpoje nuo Ženevos iki Arlio buvo pastatyta 15 akmeninių tiltų ir keliolika miestų-dvynių abiejuose upės krantuose, tarkim, Valansas ir Bokeras.

Tuo metu Lionas atgavo ir tą išskirtinę ekonominę padėtį, kurią kadaise turėjo senovės Galijoje. Jį prijungė prie Prancūzijos Pilypas Gražusis, įžengęs į miestą 1311 m. kovo 3 d. Nuo to laiko Lionas dominavo „Prancūzijos sąsiauryje", jungusiame Prancūzijos šiaurines teritorijas su pietinėmis. Nuo 1420 m. jame kasmet vykdavo po keturias tarptautines muges; nuo 1464 m. Lionas gavo privilegijų, kurių tikslas – pakirsti Genujos prekybinę galią; nuo 1494 iki 1559 m. jis buvo kariuomenės aprūpinimo bazė Prancūzijai kariaujant su Italija. Tarp miesto pirklių elito buvo daug italų šeimų, įskaitant Medičius, Gvadanjus (Guadagni ar Gadagne) bei daug genujiečių. Šis „gyvas, ryžtingas ir paslaptingas miestas", „įtrauktas į labai savotiškus sūkurius ir ritmus", tapo „svarbiausiu Europos ūkiniu centru"[2].

Senasis Lionas – senieji miesto kvartalai prie Sonos mena jo auksinius dešimtmečius. Siaurų gatvelių, kurias jungia panašūs į tunelius *traboules* (perėjimo vartų tinklas), labirintas kalno šlaite pilnas gausiai išpuoštų gotikinio ir Renesanso stiliaus viešbučių, kiemų, skverų, bažnyčių. Jų pavadinimai, nuo *Manécanterie* (katedros choro mokyklos) iki *Rue Juiverie* (Žydų gatvės) primena spalvingus šių vietų gyventojus senovėje. Belkūro *(Bellecour)* aikštė atsirado valdant Liudvikui XIV upių santakos lygumoje. Joje stovintis Karaliaus Saulės paminklas buvo gabenamas iš Paryžiaus vandens keliais; kelionė buvo nelabai sėkminga – paminklą teko traukti iš upės.

Turint galvoje gerą Liono strateginę padėtį ir pramoninę galią, kuri remiasi šilko gamyba [**JACQUARD**], geografai ne kartą yra stebėjęsi, kodėl jis neatėmė iš Paryžiaus Prancūzijos sostinės titulo. Ši galimybė taip ir liko nerealizuota. Nuo 1311 metų Lionas turėjo tenkintis antrojo Prancūzijos miesto padėtimi. Juk geografija tik nustato, kas yra įmanoma, tačiau negali pasakyti, kuri galimybė nugalės. Šių klausimų žinovas rašė: „Kiekviena šalis yra miegančios energijos saugykla; energiją ji gavo iš gamtos, tačiau kaip ją panaudos, priklauso nuo pačių žmonių"[3].

upių ir jūrų pakrančių. Vietomis, kaip kad Britanijoje, ji tapdavo panaši į Didžiąją kinų sieną, kitur tai galėjo būti statinių tvora ant žemių pylimo, susietų pakrantės fortų grandinė arba, kaip kad Afrikoje, įtvirtintų kaimo namų eilė. Saugomas limų perėjimo vietas aiškiai rodė vartai ir keliai. Tos vietos natūraliai tapo miestų ir miestelių, kurie augo aplink karines stovyklas ir turgaus aikštes, užuomazgomis.

Limomis Roma galėjo tvarkingai reguliuoti savo santykius su barbarais. Visur Romos imperijos kariuomenėje tarnavo barbarų karininkai ir pagalbinių dalinių kariai, o barbarų gentys pagal susitarimą buvo įkurdinamos imperijos provincijose. Barbarų romanizacijos ir romėnų barbarizacijos procesai vyko nuo ankstyviausiųjų Respublikos nukariavimų Italijoje. Galų gale ir tie Cezario „kelnėti senatoriai" buvo keltų kilmės romėnai, vis dar mėgę nešioti po togomis savo tradicines kelnes.

Sakoma, kad visuomenės, kaip ir žuvys, genda nuo galvos. Ir tikrai, pirmųjų imperatorių sąraše degeneratų labai daug.

Imperatorius Tiberijus (valdęs 14—37 m. po Kr.), Augusto įvaikis, iš Romos išvyko į Kaprį mėgautis žiaurumais ir iškrypimais. Jam valdant vėl įėjo į madą masinės proskripcijos, kurias dar labiau pakurstė nelemta skundikų (*delatores*) veikla. Kaligula (valdęs 37—41 m. po Kr.) dar gyvas būdamas liepė garbinti save kaip dievą, o savo žirgą paskyrė konsulu. Svetonijus rašė: „Jis buvo įpratęs santykiauti iš eilės su savo trimis seserimis, o per didelius pokylius, žmonai pasilenkus virš jo, jis visas jas pasiguldydavo po savim". „Kadangi buvo plikagalvis, bet plaukuoto kūno, tai paskelbė, kad laikys didžiausiu įžeidimu, jei kas nors bet kokiame kontekste pavartos žodį „ožys"[19]. Jis krito nuo žudiko rankos, kuris lyg tyčia, pataikė jam į genitalijas. Klaudijus (valdęs 41—54 m. po Kr.) vedė vieną po kitos dvi žmogžudes — Mesaliną ir Agripiną — ir buvo nunuodytas grybų padažu, į kurį įmaišyta musmirių[20].

Imperatorius Neronas (valdęs 54—68 m. po Kr.) buvo obsesinis estetas ir sibaritas. Jis atsikratė motinos, paliepęs nudurti ją (po to, kai nepavyko nuskandinti). Savo tetą Neronas nunuodijo nepaprastai stipriais vidurius laisvinančiais vaistais, pirmąją žmoną pasmerkė mirti, neteisingai apkaltinęs neištikimybe, o antrąją negyvai užspardė, kai ši buvo nėščia. „Nesitenkindamas gimusių laisvais vaikų ir vedusių moterų prievartavimu, — rašė Svetonijus, — jis išprievartavo ir nekaltą vestalę Rubriją". Svetonijus tęsia: „Berniuką Sporą kastracijos būdu jis mėgino paversti mergaite, o paskui surengė vedybas; vestuvių ceremonijoje su visa įprastine atributika — kraičiu, veliumu ir t. t. — dalyvavo visas dvaras. Po to jis pasiėmė tą berniuką pas save ir gyveno su juo kaip su žmona. <...> Pasauliui būtų buvę geriau, jei tokią žmoną būtų turėjęs ir Nerono tėvas Domicijus"[21]. Galų gale jis nusižudė; paskutiniai jo žodžiai buvo *Qualis artifex pereo!* (Koks artistas žūsta!)

Imperatorių Galbą (valdžiusį 68—69 m. po Kr.), karišką, nužudė kažkoks maištingas kareivis „keturių imperatorių metais"; tokio pat likimo susilaukė ir jo įpėdiniai Otonas ir Vitelijus. Vespasianas (valdęs 69—79 m. po Kr.), provincijos mokesčių rinkėjo sūnus, sėkmingai pasiekė savo pagrindinį tikslą — „mirė stovėdamas".

Jo paskutiniai žodžiai buvo: „Oi, ar tik nepradedu virsti dievu"[22]. Titą (valdžiusį 79—81 m. po Kr.), atrodo, nunuodijo brolis po neįprastai laimingo jo viešpatavimo, kurį pagadino tik Vezuvijaus išsiveržimas. Spėjamasis Tito nuodytojas imperatorius Domicianas (valdęs 81—96 m. po Kr.) buvo negyvai užbadytas žmonos ir jos bendrininkų. Tad aštuoni iš dešimties pirmųjų Augusto įpėdinių mirė smurtine mirtimi. [PANTA]

Tačiau Romos „bobų vasarai" dar neatėjo laikas. „Jei kas nors paprašytų nurodyti tą pasaulio istorijos laikotarpį, kai žmonių gyvenimo sąlygos buvo laimingiausios ir sėkmingiausios, — rašė Gibbonas, — tai nesvyruojant būtų galima nurodyti laiką nuo Domiciano mirties iki Komodo įžengimo į sostą"[23]. Valdant Nervai (96—98), Trajanui (98—117), Adrianui (117—138), Antoninui Pijui (138—161) ir Markui Aurelijui (161—180) imperija ne tik labiausiai išsiplėtė geografiškai, bet ir mėgavosi ramybe bei stabilumu. Nerva buvo vargšų rėmimo tradicijos pradininkas, Trajanas — garbingas nepailstantis karys, Adrianas — statybininkas ir menų globėjas. O apie Antoniną Pijų Gibbonas rašė: „Jo valdymui būdingas labai retas teigiamas bruožas — jis paliko labai mažai medžiagos istorijai, kuri, tiesą sakant, yra iš esmės ne kas kita, kaip žmonių giminės nusikaltimų, kvailysčių ir nelaimių registravimas"[24].

Daug smulkmenų apie imperijos valdymą jos klestėjimo metais išliko imperatoriaus Trajano susirašinėjime su Bitinijos ir Ponto provincijos vietininku Plinijum Jaunesniuoju:

PLINIJUS: Nikėja išleido 10 000 000 sestercijų teatrui, kuris grėsė sugriūti, ir daug lėšų sudegusiai gimnazijai <...>. Klaudiopolyje pradėjo kasti baseiną kalno papėdėje <...>. Ką man daryti?

TRAJANAS: Tu ten esi, tad spręsk pats. O jei kalbėsim apie architektus, tai mes čia Romoje kviečiamės juos iš Graikijos. Turėtum rasti jų vietoje.

PLINIJUS: Pinigai, skirti provincijos miestams, išimti iš apyvartos, bet neįmanoma rasti, kas skolintųsi juos už 12 procentų palūkanas. Ką man daryti — sumažinti palūkanų normą <...> ar priversti dekurionus, kad jie visi po lygiai skolintųsi pinigų?

TRAJANAS: Sumažink palūkanas tiek, kad atsirastų norinčių skolintis, o jėga nieko neversk. <...> Toks elgesys neatitiktų mūsų šimtmečio dvasios.

PLINIJUS: Bizantijas turi legionierių centurioną, atsiųstą Žemutinės Mezijos legato <...> kad prižiūrėtų jo privilegijas. Juliopolis <...> irgi reikalauja tokios teisės.

TRAJANAS: Bizantijas didelis miestas <...> Bet jei aš suteiksiu tokią pagalbą Juliopoliui, to paties pradės reikalauti visi maži miestai.

PLINIJUS: Nikomediją nusiaubė didelis gaisras. Ar nevertėtų sudaryti 150 ugniagesių grupę?

TRAJANAS: Ne. Grupės, nesvarbu kaip jos vadintųsi, tikrai virs politinėmis grupėmis <...>

PLINIJUS: Aš niekada nedalyvavau priiminėjant nutarimus dėl krikščionių, todėl nežinau, už ką <...> juos reikėtų bausti <...>. Ar pasigailėti tų, kurie išsižada? Ar reikia juos bausti vien tik už jų tikėjimą?

TRAJANAS: Krikščionių gaudyti nereikia. O jei juos tau atvestų ir nuteistų, tai nubausti reikia. Tačiau anoniminė informacija prieš juos nagrinėjant tokius kaltinimus neturi jokios reikšmės[25].

PANTA

Kai 79 m. po Kr. rugpjūčio 24 d., *Colonia Cornelia Veneria Pompeiana* miestas buvo palaidotas po penkių metrų vulkaninių pelenų sluoksniu, čia liovėsi egzistavusios visos žmonių gyvenimo formos – ir elegantiškosios turtuolių pasaulio, ir visai kitokios, būdingos vargšams. Tačiau kai Pompėją pradėta atkasinėti (nuo 1869 m.), vienas jos senovinio gyvenimo aspektas – tai, kad čia egzistavo Veneros kultas – buvo oficialiai slepiamas. Didžiulė objektų, kurie XIX amžiaus akimis žiūrint buvo nepadorūs, kolekcija laikyta Nacionalinio muziejaus Neapolyje „draudžiamuose skyriuose" *(stanze proibiti)*.[1]

O pačioje Pompėjoje buvo priešingai: seksualinė prekyba vyko be jokios gėdos ir veidmainiavimo. Viešnamių (*lupinari*) buvo visuose miesto rajonuose ir jie atvirai reklamavo savo meniu ir kainas. Pigiausios merginos – tokios kaip Sukesa ar Optata – kainavo po 2 *assi*; Speranza – 8, o Atiza – 16. Viešnamiuose iš lauko buvo užrašai žioplinams atbaidyti. Pavyzdžiui, vienas jų skambėjo taip: „Dykinėtojams čia ne vieta <...>. Nešdinkitės!" Viduje būta paveikslų klientams pakurstyti. Erotinio turinio piešiniai ir skulptūros – įprastas dalykas net privačiuose namuose. Freskos, vaizduojančios miesto kultų „misterijas", buvo pusiau sakralinio pobūdžio. Dažnas motyvas buvo gigantiško dydžio falai. Jie naudoti kaip pastovai aliejinėms lempoms, kartais net indų snapeliai būdavo daromi tokios formos; falai dominuodavo ir komiškuose piešiniuose. Buvo paplitę įvairūs niekučiai, vaizduojantys dievus su tikrai antgamtiškais instrumentais ar Paną, santykiaujantį su ožka.

Daugelis Pompėjos prostitučių buvo žinomos vardais arba, tarsi kokios artistės, turėjo savo *noms de scene*: Panta („Viskas"), Kulibonija („Dailiašiknė"), Kalitremija („Puikus tarpkojis"), Laksa („Erdvioji"), Landikosa („Didžiavarpė"), Ekstalijosa („Užpakalinis kanalas"). Jų klientai irgi buvo vadinami vardais ar pravardėmis: Enoklionas („Narsusis girtuoklis"), Skordopordonikas („Česnakinis bezdalius"). Didžiausio Pompėjos viešnamio vyriausias sąvadautojas mirė prieš pat ugnikalnio išsiveržimą. Jo tarnas užrašė ant vartų tokį trumpą nekrologą: „Visiems, kurie gedi. Afrikietis mirė. Tai užrašė Rustikas". Prekiaujama buvo abiejomis lytimis (berniukai nuomojami abiejų lyčių klientams), prekyba vyko dviem kalbomis – graikų arba lotynų. Pagrindiniai terminai buvo tokie: *futuere, lingere, fellare; phallus, mentula, verpa; cunnus* arba *connos* ir *lupa.*

Išraiškingiausi yra užrašai ant sienų, visiems laikams įamžinę senovės triumfo ar nesėkmių momentus:

FILIUS SALAX QUOT MULIERUM DIFUTUISTI[2]

AMPLIATE, ICARUS TE PEDICAT[3]

RESTITUTA PONE TUNICAM ROGO REDES PILOSA CO[4]

DOLETE PUELLAE PEDI- ... CUNNE SUPERBE VALE ... AMPLIATUS TOTIES ...

HOC QUOQUE FUTUTUI ...[5]

IMPELLE LENTE[6]

MESSIUS HIC NIHIL FUTUIT[7]

Markas Aurelijus (valdęs 161 – 180 m. po Kr.) buvo tikras Romos karalius filosofas. Būdamas Epikteto mokinys, jis išsiugdė sugebėjimą atlaikyti nuolatinių karinių kampanijų sunkumus, savo pareigų naštą ir išlaidžios šeimos pretenzijas. Jo pastabos „Pačiam sau", žinomos dar *Meditacijų* pavadinimu, spinduliuoja aukštuosius jausmus:

> Tad kas daugiau belieka geram ir išmintingam žmogui, kaip tik likti ramiam ir patenkintam bet kokiomis gyvenimo aplinkybėmis <...>? Nenusižengti dieviškajam Principui, esančiam jo sieloje, nedrumsti savo proto ramybės įvairiais fantastiniais siekimais <...>. Griežtai laikytis tiesos savo žodžiais ir teisingumo savo veiksmais; ir net jei visa žmonija netikėtų jo dorumu ir kuklumu <...>, jis turi neįsižeisti dėl to ir neiškrypti iš kelio, vedančio jį į teisingą jo gyvenimo pabaigą, kurią kiekvienas turi stengtis pasiekti ramia sąžine, pasiruošęs savo išnykimui ir nebijodamas jo, nuolankiai ir neniurnėdamas susitaikęs su savo likimu[26].

Markas Aurelijus nuostabiai gerai jautė, kas yra ir kur gyvena:

> Mano, kaip imperatoriaus Antonino, miestas ir šalis yra Roma; bet kaip žmogus aš esu pasaulio pilietis <...>. Azija ir Europa – tai tik pasaulio kampeliai, didžioji jūra – tik lašas vandens, Atono kalnas – tik smiltelė Visatoje. Visa dabartis – tik akimirka palyginti su amžinybe. Viskas čia taip maža, menka, viskas kinta ir nyksta; ir viskas kilę iš <...> vienos Protingos Priežasties[27].

III amžiaus viduryje jau matėsi visi Romos imperiją graužiančios vidinės ligos išoriniai simptomai. Politinį nuosmukį rodė centro neryžtingumas ir netvarka periferijoje. Per devyniasdešimt metų nuo 180 m. po Kr. į purpuro togą pretendavo – teisėtai ir neteisėtai – ne mažiau aštuoniasdešimties vienadienių imperatorių. „Galieno valdymo laikotarpiu, – rašė Gibbonas, – buvo tik devyniolika pretendentų į sostą <...>. Greiti ir nesiliaujantys perėjimai iš kaimo pirkių į sostą, o nuo sosto į kapus, galėjo pralinksminti bet kurį nešališką filosofą"[28]. Armija nebaudžiama diktavo savo civiliams viršininkams. Barbarai dažnai net nestabdomi veržėsi per *limas.* Gotų antpuolius pakeitė ilgalaikė okupacija. 268 m. jie nusiaubė Atėnus. Viena atskilusi „imperija", valdoma kažkokio Postumo, atsirado centrinėje Galijoje, kita Palmyroje. Kadangi buvo sunku primesti žmonėms nevertų ar greitai besikeičiančių imperatorių kultą, vis atkakliau imta persekioti didėjančias krikščionių sektas. 250 – 265 m. daugelyje regionų siautėjo maras: vienu metu Romoje kasdien mirdavo po 5000 žmonių. Po maro atėjo badas. Sparčiai kilo kainos, monetų vertė krito. Markas Aurelijus išleido sidabrinę imperijos monetą, kurioje sidabro buvo 75 procentai. Po šimto metų, valdant Galienui (260 – 268), joje sidabro liko tik 5 procentai. Pajamos iš mokesčių mažėjo; imperijos valdžios organai išteklius telkė pasienio provincijose; kitur daugelį provincijų centrų apėmė nuosmukis; amfiteatrai buvo griaunami – reikėjo akmenų gynybinėms sienoms statyti.

Net valdant Diokletianui (284 – 305), kurio dvidešimt vieneri viešpatavimo metai laikomi „naujos imperijos kūrimu", viskas klostėsi ne taip jau gerai. Tetrarchija, t. y. keturių valdymas, kai imperija buvo padalinta į dvi dalis ir kiekvieną iš jų valdė savas augustas ir jo pavaduotojas cezaris, palengvino administravimą

ir sienų gynimą. Kariuomenė labai išaugo, bet ne mažiau išaugo ir biurokratija. Kainų kilimas buvo kontroliuojamas, tačiau gyventojų skaičius vis mažėjo. 304 m. Romoje surengtas didelės triumfo iškilmės, bet jos buvo jau paskutinės. Dar po metų Diokletianas atsisakė sosto ir pasitraukė į savo gimtąją Dalmatiją.

Flavijus Valerijus Konstantinas (valdęs 306—337 m.), vėliau pavadintas Konstantinu Didžiuoju, gimė Naiso mieste Aukštutinėje Mezijoje (t. y. Nise, esančiame dabartinėje Serbijoje, o ne Dakijoje, kaip teigė Gibbonas). Jo tėvas Konstancijus Chloras, Diokletiano Vakarinis cezaris, mirė Eborake (dabar Jorkas) netrukus po paskyrimo cezariu. Jo motina Helena buvo britų krikščionė, legendoje šlovinama kaip Tikrojo Kryžiaus suradėja. Konstantinas sujungė abi padalintos imperijos dalis ir Milano ediktu paskelbė visuotinę religinę toleranciją. Jis tvirtino dviem lemiamais savo gyvenimo momentais patyręs regėjimus, vizijas. Pirmąjį kartą jis regėjęs Apoloną, o antrąjį — Kryžių su užrašu: „Su šiuo nugalėsi". Konstantinas susipyko su Romos gyventojais ir nusprendė perkelti sostinę prie Bosforo krantų. Mirties patale jis buvo oficialiai apkrikštytas. Tad tuo momentu, kai imperatorius perėjo į krikščionybę, Roma liovėsi būti imperijos, kurią ji sukūrė, centru.

Krikščionybė

Atsiradimo metu krikščionybė buvo ne Europos religija. Panašiai kaip ir judaizmas bei islamas, su kuriais ji giminiuojasi, krikščionybė atėjo iš Vakarų Azijos, o Europa pagrindine jos teritorija tapo tik po kelių šimtmečių.

Jėzus Nazarietis (apie 5—35 mūsų eros metus), žydų nonkonformistas ir keliaujantis pamokslininkas, gimė Romos provincijoje Judėjoje Augusto valdymo laikotarpio viduryje. Jis buvo nužudytas Jeruzalėje — mirė ant kryžiaus valdant Tiberijui (14—37 m. po Kr.) ir prokuratoriaus pareigas einant Poncijui Pilotui (*praenomen* nežinomas) — romėnų raiteliui, kuris vėliau, atrodo, tarnavo Vienoje (Vienne) Galijoje. Sakoma, nors Jėzaus kaltės ir nerasta, prokuratorius nusileido žydų sinedriono reikalavimui pasmerkti jį myriop. [CRUX]

CRUX

Kryžius, kaip ir kvadratas, apskritimas, trikampis, strėlė bei „paukščiukas", yra vienas iš pačių paprasčiausių, pirminių ženklų, pasikartojančių per visą žmonijos istoriją. Kartais vadinamas „ženklų ženklu", moksle jis naudojamas kaip sudėties ženklas bei pertekliui ar teigiamybei žymėti. Tačiau dėl Kristaus nukryžiavimo jį anksti pradėta naudoti kaip svarbiausią krikščionybės simbolį.

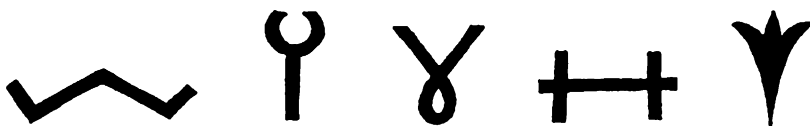
Krikščioniškajame pasaulyje kryžių matome visur – bažnyčiose, kapuose, paminkluose, heraldikoje, nacionalinėse vėliavose. Krikščionys krikštijami kryžiaus ženklu, dvasininkai juos laimina irgi kryžiaus ženklu; jie žegnojasi (stačiatikiai į priešingą pusę),

kai prašo Dievo pagalbos ir kai klausosi Evangelijos. Viduramžių kryžiuočių apsiaustai buvo paženklinti kryžiais. Yra daug krikščioniškojo kryžiaus variantų ir kiekvienam iš jų būdinga sava simbolinė ar dekoratyvinė prasmė[1] (žr. III priedą, 12). **[DANNEBROG]**.

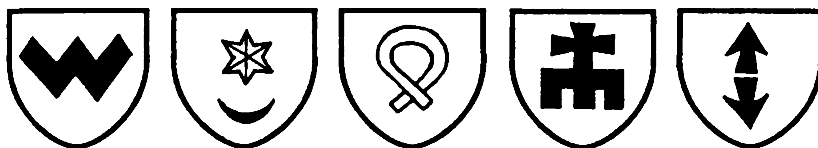
Tačiau Europoje, šalia krikščioniškųjų kryžių, nuo seno egzistuoja ikikrikščioniškieji ženklai. Iš jų geriausiai žinoma senoji *svastika* – kryžius su lenktais galais, kurios pavadinimas sanskrito kalba reiškia „gerovę", o senovės kinų tikėjimuose ji reiškė „nesėkmę", kai jos kabliai būdavo pasukti į kairę ir žemyn, ir „sėkmę", kai jie būdavo pasukti į dešinę ir aukštyn. Skandinaviškasis variantas reiškė du susikertančius žaibus arba du sukryžiuotus pagaliukus ugniai išgauti. Suapvalintas keltiškasis pavidalas, paplitęs Airijoje, vaizdavo saulę[2]. Taigi kai pagoniškieji naciai pasirinko šiuolaikinį *Hakenkreuz* variantą kaip savo partijos emblemą, svastika turėjo jau kelių tūkstantmečių istoriją.

Kitas rytietiškų ir nekrikščioniškų ženklų perkėlimo pavyzdys – senovės sarmatų *tamga* – „rangus vaizduojantieji paveikslėliai". Jie, kartais primenantys pačias paprasčiausias kinų ideogramas, vėliau kaip genčių ženklai vartoti turkų, kurie Viduramžių pradžioje slinko į Artimuosius Rytus. Manoma, kad taip jie įnešė savo indėlį į islamo heraldinę sistemą, su kuria Vakarų kryžiuočiams buvo lemta susidurti Šventojoje žemėje[3]. Kartu šie ženklai be galo panašūs į ženklus, kurie pasirodė kiek vėliau savitoje Lenkijos heraldinėje sistemoje. Dėl to mokslininkams kyla pagunda spėlioti: galbūt gerai žinomos lenkų bajorijos pretenzijos, kad jie kilę iš senovės sarmatų, nėra visiškai nepagrįstos. Jų vadinamoji „sarmatiškoji ideologija", jų giminių herbai ir jų įžymioji kavalerijos tradicija siejamos su seniai išnykusiais stepių raiteliais iš Rytų. Pasak vienos hipotezės, Lenkijos ryšius su sarmatais geriausiai galima paaiškinti kaip sarmatų alanų, išnykusių Rytų Europos miškuose IV amžiuje po Kr., palikimą[4].

Sarmatų *tamgos*

Lenkų giminių herbai

Abdank | Leliwa | Nałęcz | Radwan | Bogorija

Simboliai gali sukelti labai daug emocijų. Kai 1863 m. buvo įkurtas Tarptautinis Raudonasis Kryžius, mažai kam iš europiečių galėjo ateiti į galvą, kad ši emblema be universalaus gailesčio, užuojautos simbolio galėtų reikšti dar ką nors. Tačiau ilgainiui

ją teko papildyti Raudonuoju Pusmėnuliu, Raudonuoju Liūtu ir Raudonąja Žvaigžde. Panašiai atsitiko ir kai buvusios nacistinės koncentracijos stovyklos Osvencime (Aušvice – Auschwitz) vietoje buvo pastatytas krikščioniškas kryžius. Jis sukėlė daug aštrių ginčų – ypač priešinosi tie, kas nežinojo, jog tarp stovyklos aukų be žydų buvo daug ir krikščionių. Tik 1993 m., įkūrus čia ekumeninį memorialą, baigėsi devynerius metus trukę kaltinimai ir susitarimų laužymai[5]. [AUŠVICAS]

Išskyrus tai, kas pateikiama keturiose trumpose Evangelijose, kurios iš dalies kartojasi, o iš dalies prieštarauja viena kitai, apie Jėzaus gyvenimą žinoma nedaug. Jis neminimas jokiuose istoriniuose dokumentuose, nieko nekalbama apie jį ir Romos literatūriniuose šaltiniuose. Nedaug dėmesio jam skyrė ir to meto žydų rašytojai, tarkim, Juozapas Flavijus ar Filonas. Jo mokymas žinomas tik iš keliolikos palyginimų, jo žodžių įvairiomis progomis ir padarytų stebuklų, jo pokalbių su apaštalais ir iš kelių svarbiausių pasisakymų: Kalno pamokslo, atsakymų šventykloje ir kvotos metu, jo kalbos per Paskutinę Vakarienę, jo žodžių mirštant ant kryžiaus. Jis skelbėsi esąs Mesijas, žydų raštuose seniai žadėtas Išganytojas; tačiau pats Jėzus viso to esmę išreiškė dviem paprastais priesakais:

Jėzus jam atsakė: „Mylėk Viešpatį, savo Dievą, visa širdimi, visa siela ir visu protu. Tai didžiausias ir pirmasis įsakymas. Antrasis — panašus į jį: Mylėk savo artimą kaip save patį (...)" (Mt 22, 37—39).

Jėzus nemetė iššūkio pasaulietinei valdžiai, ne kartą pabrėždamas, kad „Mano karalystė ne šio pasaulio". Mirdamas nepaliko jokios organizacijos, jokios bažnyčios ar dvasininkijos, jokio politinio testamento ir net jokios Evangelijos, o tik mįslingą nurodymą savo mokiniams:

Jei kas nori eiti paskui mane, teišsižada pats savęs, tepasiima savo kryžių ir teseka manimi. Kas nori išgelbėti savo gyvybę, tas ją praras; o kas pražudo gyvybę dėl manęs, tas ją atras (Mt 16, 24—25).

Sunku buvo numatyti, kad krikščionybė taps oficialia Romos imperijos religija. Ištisos krikščionių kartos vėlesniais laikais krikščionybės triumfą aiškino tiesiog tokia Dievo valia. Niekas rimtai neanalizavo šio klausimo. Tačiau daugeliui romėnų ankstyvaisiais amžiais tai turėjo būti tikra mįslė. Jėzus ilgai buvo laikomas neaiškiu vietinės reikšmės reiškiniu. Jo pasekėjai, kurių tikėjimą pašaliniai painiodavo su judaizmu, nebuvo laikomi pajėgiais sukurti visus patraukiančią religiją. Tas vergų ir paprastų žvejų tikėjimas nieko nežadėjo klasėms ar grupėms. Jų evangelija, taip aiškiai atribojanti dvasinę „Dievo karalystę" nuo cezario valdžios, tarsi iš anksto atsisakė bet kokių pasaulietinių ambicijų. Net kai krikščionių skaičius išaugo ir juos imta persekioti už atsisakymą dalyvauti imperatoriaus kulte, krikščionis vargu ar buvo galima laikyti visuotine grėsme. [APOKALIPSĖ]

Žinoma, žvelgiant iš laiko perspektyvos galima teigti, kad krikščionybei būdingas žmogaus vidinio gyvenimo akcentavimas užpildė tą dvasinę tuštumą, kurios nepajėgė užpildyti romėnų gyvenimo būdas, ir kad krikščioniškoji atpirkimo

APOKALIPSĖ

Patmas yra toliausiai į rytus esanti Europos sala prie Egėjo jūros Azijos pakrantės. I amžiuje po Kr. netoliese esantis Romai priklausantis Efeso miestas joje kaip kolonijoje laikė nusikaltėlius. Tai buvo tinkama vieta krikščionių Šventojo Rašto paskutiniajai kanonų knygai parašyti.

Apreiškimo knygos – Apokalipsės – autorius buvo Jonas. Tačiau jis niekada netvirtino esąs šv. Jonas Apaštalas, – tokia nuomonė įsigalėjo vėliau; be to, nei jo stilius, nei požiūris ne tokie kaip ketvirtojoje Evangelijoje. Jis buvo ištremtas į Patmo salą už religinius nusižengimus ir savo knygą rašė tikriausiai tarp 81 ir 96 m. po Kr.

Šv. Jono Apokalipsė aprašo keliolika mistinių regėjimų, kurie kaip ir to laikotarpio žydų apokaliptinė literatūra pranašauja esamos tvarkos galą. Jos keistos simbolikos – Avinėlio, Septynių Antspaudų, Keturių Žvėrių ir keturių Raitelių, Didžiosios Babelio Ištvirkėlės, Ugniaspalvio Slibino ir daugelio kitų interpretacija krikščionis nuo seno ir pakeri, ir lieka neišsprendžiama mįsle. Knygos viduryje pasakojama apie kovą su Antikristu; tai tikras demonologijos lobynas. [DIABOLOS] Baigiamojoje dalyje – 21–22 skyriuose – aprašoma, kaip atrodys „naujas dangus ir nauja žemė":

> ...Jis [Dievas] nušluostys kiekvieną ašarą nuo jų akių; ir nebebus mirties, nebebus liūdesio, nei aimanos, nei sielvarto, nes kas buvo pirmiau, tas praėjo.
>
> O Sėdintysis soste tarė: „Štai aš visa darau nauja!" Ir sako: „Rašyk, nes šitie žodžiai patikimi ir tikri". Ir jis man pasakė: „Įvyko! Aš esu Alfa ir Omega, Pradžia ir Pabaiga ..."[1] (Apr 21, 4–6).

bei mirties įveikimo doktrina buvo labai patraukli. Tačiau galima suprasti ir imperijos pareigūnų, tarkim, jau minėtojo Plinijaus Jaunesniojo Bitinijoje, sumišimą. Juk vienas dalykas nuspręsti, kad senovės pasaulis buvo pribrendęs naujai „išgelbėjimo" religijai, ir visai kitas paaiškinti, kodėl tą tuštumą užpildė krikščionybė, o ne kas nors kitas iš dar pustuzinio tikėjimų. Iš visų skeptikų, rašiusių apie krikščionių Bažnyčios iškilimą, nebuvo skeptiškesnio už Edwardą Gibboną. Jo knyga *Decline and Fall of the Roman Empire* („Romos imperijos nuosmukis ir žlugimas"), viena vertus, yra puikiausia istorinė proza, kada nors sukurta anglų kalba, o kita vertus, — ilgiausia polemika prieš Bažnyčios atsitraukimą nuo krikščioniškųjų principų. Jis darė tai, ką pats vadino „atviru, bet racionaliu tyrimu, kaip plėtojosi ir įsitvirtino <...> švari ir kukli religija, [kuri] galų gale iškėlė Kryžiaus triumfo vėliavą ant Kapitolijaus griuvėsių"[29]. (Žr. III priedą, 18)

Krikščionybės plitimą labai palengvino *Pax Romana* („Romėniškoji taika"). Per tris dešimtmečius po Kristaus nukryžiavimo krikščionių bendruomenės atsirado daugumoje didžiausių Viduržemio jūros rytinės dalies miestų. Šv. Paulius, kurio raštai sudaro didžiąją Naujojo Testamento dalį ir kurio kelionės buvo pirmieji krikščionių vadovo ganytojiški vizitai krikščionybės istorijoje, labiausiai rūpinosi graikiškai kalbančiais Rytų miestų gyventojais. Manoma, kad šv. Petras,

artimiausias Kristaus mokinys, išplaukė į Romą ir ten mirė kankinio mirtimi apie 68 m. po Kr. Iš Romos evangelija pasiekė visas imperijos provincijas, nuo Iberijos iki Armėnijos.

Svarbiausia figūra, be abejo, buvo Saulius iš Tarso (mirė apie 65 m. po Kr.), žinomas šv. Pauliaus vardu. Jis buvo žydas, auklėtas fariziejų dvasia ir prisidėjęs žydams persekiojant pirmuosius krikščionis. Jis dalyvavo, kai Jeruzalėje apie 35 m. po Kr. buvo užmuštas akmenimis pirmasis krikščionių kankinys Steponas. Bet vėliau, po staigaus atsivertimo keliaujant į Damaską, Paulius apsikrikštijo ir tapo energingiausiu Naujojo Kelio prozelitu. Jo trys misijų kelionės buvo svarbios paskatos krikščionybei plisti. Sekėsi jam įvairiai. Atėnuose 53 m. po Kr., kur Paulius rado altorių „Nežinomam dievui", žydai jį sutiko priešiškai, o graikai įtariai:

> Kai kurie epikūrininkų ir stoikų filosofai mėgino su juo ginčytis. Vieni klausė: „Ką šis plepys nori pasakyti?" Kiti: „Atrodo, kad jis — svetimų demonų skelbėjas". Mat jis skelbė Jėzų ir prisikėlimą.
>
> Pagaliau jie paėmė, nusivedė jį į Aeropagą ir tarė jam: „Ar mes negalėtume sužinoti, kas tai būtų". Mat visi atėniečiai <...> temoka leisti laiką, pasakodami naujienas arba jų klausydami (Apd 17, 18—21).

Jis porą kartų ilgokai viešėjo tarp draugiškai jį sutikusių Korinto gyventojų; ten jis tikriausiai parašė ir savo laišką romiečiams. Kai grįžo į Jeruzalę, buvo apkaltintas žydų Įstatymo pažeidimu, tačiau, būdamas Romos pilietis, jis pareikalavo, kad jį teistų Romoje. Manoma, kad jis žuvo Romoje Neronui persekiojant krikščionis.

Šv. Povilo įnašas į krikščionybę buvo labai svarbus dviem skirtingais aspektais. Pirmiausia, kaip ne žydų religijos apaštalas jis iškėlė principą, kad Naujasis Kelias nėra gentinė žydų nuosavybė, jis atviras visiems. „Nebėra jau nei žydo, nei pagonio, nebėra nei vergo, nei laisvo žmogaus". Kita vertus, Povilas padėjo visos būsimos krikščionių teologijos pagrindus. Nuodėmingoji žmonija bus atpirkta Dievo Malonės per Kristų, kurio Prisikėlimas panaikino Senąjį Įstatymą ir pradėjo naująją Dvasios erą. Kristus yra daugiau negu Mesijas: jis yra Dievo Sūnus, sutapatinamas su Bažnyčia savo mistiniu Kūnu, kurį dalijasi visi tikintieji per atgailą bei sakramentus ir taip bus iki pat Antrojo Atėjimo. Jėzus liko vienintelis įkvėpimo šaltinis, tačiau krikščionybės kaip vientisos religijos kūrėjas buvo šv. Paulius. [**SKAISTYBĖ**]

Žydiškoji krikščionybės kilmė turėjo ilgalaikių pasekmių, ypač krikščionių ir žydų santykiams. Po žydų sukilimo 70 m. po Kr. žydų diaspora pradėjo plisti po visą imperiją. Judaizmas dabar jau nebeapsiribojo Judėja, ir „Šventosios Knygos tauta" tapo religine mažuma daugelyje Europos ir Azijos kraštų. Žydams Jėzus Kristus buvo netikras mesijas, apsišaukėlis, renegatas. Krikščionis jie laikė grėsme sau, pavojingais varžovais, pasisavinusiais šventuosius raštus ir sulaužiusiais šventą tabu, skiriantį žydus nuo nežydų. Krikščionims žydai irgi reiškė grėsmę ir iššūkį. Jie buvo paties Kristaus tauta, nepaisant to, neigusi jo dieviškumą. Šios tautos vadovai pasmerkė Jėzų myriop. Pasak paplitusio padavimo, o vienu metu ir oficialios teologijos, žydai tapo „Kristaus žudikais".

SKAISTYBĖ

Skaistybė – lytinių santykių išsižadėjimas visam laikui – ankstyvųjų krikščionių buvo priimta kaip svarbiausias moralinio kodekso elementas. Ji nebuvo nežinoma senovės žmonėms, nors Juvenalis užsiminė, kad jos nesilaikoma nuo tada, kai „Saturnas įsitvirtino soste". Skaistybės laikėsi pagonių dvasininkės, pavyzdžiui, Romos nekaltosios vestalės, kurioms už nekaltybės praradimą grėsė mirties bausmė, o žydų pasaulyje šis principas galiojo kai kuriose išimtinai vyrų sektose. Tačiau jis niekada nebuvo laikomas universaliu idealu.

Tiesą sakant, masinis skaistybės praktikavimas galėjo turėti rimtų socialinių padarinių. Jis kėlė pavojų šeimai, tai labiausiai gerbiamai romėnų gyvenimo institucijai, ir silpnino vedybas. Pasaulyje, kur vaikų mirtingumas buvo didelis, o vidutinė gyvenimo trukmė neviršijo 25 metų, gyventojų skaičiui palaikyti reikėjo, kad kiekviena suaugusi moteris gimdytų penkis kartus. Suaugusių celibatas kėlė rimtą grėsmę rūšies išlikimui.

Tačiau krikščionys su nesilpstančiu užsidegimu ir toliau propagavo skaistybę. Pradedant nuo šv. Pauliaus, jie kaskart vis labiau smerkė „vergavimą kūnui". „Juk kaip vidinis žmogus aš žaviuosi Dievo įstatymu, – rašė šv. Paulius. – Deja, savo kūno nariuose jaučiu kitą įstatymą, kovojantį su mano proto įstatymu. Jis paverčia mane nuodėmės įstatymo, glūdinčio mano nariuose, belaisviu <...>. Jei jūs gyvenate vedami geidulių – mirsite. Bet jei vadovausitės dvasia, gyvensite taikoje"[1].

Tokio Pauliaus mokymo patrauklumą tik iš dalies galima paaiškinti tuo, kad dvasios gyvenimas reikalauja išsivadavimo nuo visų pasaulio rūpesčių. Savo vaidmenį galėjo suvaidinti ir tikėjimas greitu „Antruoju atėjimu", nes tada reprodukcija nebetenka prasmės. Orgazmas buvo smerkiamas, nes jis reiškė visišką laisvos valios praradimą. Daugelis tikėjo, kad vaiko charakteris priklauso nuo tėvų nuotaikos santykiavimo metu. Tai reiškė papildomą slopinimą, nes partnerius kamavo baimė, ar jų nuodėmingi seksualiniai jausmai nepakenks jų palikuoniams. Galenas aprašo klaidingą medicininį požiūrį, kad sėkla gaminasi iš sujaudinto, sudirginto kraujo putų. Vyrų atveju seksas buvo siejamas su fiziniais ir psichiniais sutrikimais. Moterims skaistybės laikymasis visą gyvenimą buvo traktuojamas kaip patikimiausias būdas išsivaduoti nuo vyrų tironijos ir tradicinių šeimos pareigų. Trumpai tariant, seksas buvo laikomas mechanizmu, kuriuo tėvų nuodėmės perduodamos iš kartos į kartą.

386 m. rugpjūčio mėnesį Milane įvyko vienas iš garsiausių savo nuodėmes išpažinusio paleistuvio atsivertimų. Šv. Augustinas savo *Išpažinimuose* su giliu įžvalgumu analizuoja motyvus, kodėl pasirinko skaistybę. Tačiau tada jau buvo praslinkę trys šimtai metų nuo šv. Pauliaus laikų. Įsitvirtinusios krikščionių bendruomenės jautė poreikį gausinti savo gretas, todėl šalia pirminio krikščioniškosios skaistybės idealo buvo atgaivintas ir antrinis krikščioniškojo vedybinio gyvenimo idealas. Vedybos oficialiai liko savotiška laikina priemone, būdu apsisaugoti nuo geidulių ir paleistuvavimo tiems, kurie per silpni laikytis abstinencijos. „Verčiau tuoktis, negu degti", – rašė šv. Paulius Korinto krikščionims[2].

Šis „kūno triuškinimas" vyravo ir Viduramžiais. Vakarų Bažnyčios dvasininkai perėmė iš vienuolių celibatą. „Skaistūs šventieji" buvo visų gerbiami. Švenčiausiosios Mergelės Marijos, nekaltos, nepaisant pradėjimo ir sūnaus pagimdymo, kultui buvo suteiktas statusas, panašus į Švenčiausiosios Trejybės statusą. Krikščionių asketai praktikavo visas dvasinio ir fizinio susilaikymo formas, neišskiriant ir kastravimo.

Skaistybės istorija yra viena iš tų temų analizuojant *Mentalités*, kurios labiausiai padeda nūdienos skaitytojams suvokti senovės žmonių mąstyseną. Ji yra tarsi varteliai, pro kuriuos galima patekti į „seniai išnykusį ir labai nekalbų pasaulį". Autoritetingas Peterio Browno veikalas, nagrinėjantis ir graikų, ir lotynų tradicijų Bažnyčios Tėvų ginčus dėl skaistybės, nekomentuoja nūdienio požiūrio į seksą, kurį pirmieji krikščionys tikrai būtų palaikę viena iš tironijos atmainų. Tačiau autorius imasi to, kas ir dera geram istorikui – parodo, kaip praeitis skiriasi nuo dabarties, kai skaistybė, pasinaudojant žinomu posakiu, dažnai laikoma nenatūraliausia iš visų lytinių iškrypimų. Peteris Brownas baigia savo knygą tokiais žodžiais: „Šiuolaikiniai žmonės <...> ankstyvųjų krikščionių mintis apie sekso atsisakymą, susilaikymą, celibatą ir skaistų gyvenimą sutinka šaltai <...> O ar jos gali padėti ar paguosti ir mūsų laikais, skaitytojai <...> tegu sprendžia patys"[3].

Judėjų-krikščionių religinės tradicijos skilimą paskatino abiejų pusių stipriai jaučiama išdavystė. Tas skilimas neišvengiamai buvo daug kartesnis už visus krikščionių konfliktus su kitomis religijomis. Jis liko neišpręstas, nes yra neišsprendžiamas — juk tai šeimyninis vaidas. Radikaliai nusiteikusių žydų nuomone, krikščionybė iš prigimties yra antisemitinė, o antisemitizmas — *par excellence* krikščioniškas reiškinys, radikaliųjų krikščionių nuomone, judaizmas iš prigimties yra antikristo buveinė, jis nesugeba oriai pripažinti savo pralaimėjimo, tai amžinas šmeižtų, burnojimo prieš Dievą, įžeidinėjimų šaltinis. Nepaisant atlaidumo doktrinos, krikščionims ir žydams sunkiausias dalykas pasaulyje yra įsivaizduoti vieniems kitus tos pačios tradicijos partneriais. Tik pats krikščioniškiausias iš krikščionių gali pagalvoti, kad žydus derėtų vadinti „vyresniaisiais broliais".

Tačiau judaizmas nebuvo vienintelis krikščionybės šaltinis. Jai turėjo įtakos ir įvairios imperijoje paplitusios Rytų religijos, o ypač graikų filosofija. Evangelija pagal Joną prasidedanti žodžiais „Pradžioje buvo Žodis. Tas Žodis buvo pas Dievą, ir Žodis buvo Dievas" aiškiai skiriasi nuo kitų trijų Evangelijų, kuriose nėra tos akivaizdžiai graikiškos *Logos* doktrinos. Dabartiniai mokslininkai akcentuoja helenistinį bei judaistinį kontekstą. Šiuo atžvilgiu svarbų vaidmenį suvaidino Filonas Aleksandrietis, helenizuotas žydas, kuris stengėsi žydų šventuosius raštus suderinti su platonizmu. [DIABOLOS]

Atrodo, remiantis naujausiais tyrinėjimais galima daryti išvadą, jog krikščionybė ir judaizmas galutinai išsiskyrė tik maždaug po poros šimtmečių. Daug dešimtmečių šios iš dalies sutampančios bendruomenės gyveno tomis pačiomis mesijinėmis viltimis. 200 m. pr. Kr. — 50 m. po Kr. laikotarpio judaistiniai tekstai,

esantys neseniai rastuose Negyvosios jūros rankraščiuose, neįtikėtinai panašūs į krikščionių Evangelijas. Kai kas mano, jog galutinis krikščionių atsiskyrimas nuo žydų įvyko 131 m. po Kr., kai žydų antrojo sukilimo prieš Romą vadas Simonas Bar-Kochba pasiskelbė esąs Mesijas, tuo sutraukydamas visus ryšius[30]. [PASCHA]

Kad ir kokia būtų galutinio skilimo data, judaizmas visada greta krikščionybės. Ištisus du tūkstantmečius kiekvieną savaitę žydai penktadienio vakarą švenčia šabą, o krikščionių šabas švenčiamas vėliau — sekmadienį. Uždegus žvakes ir pasimeldus už taiką ateina pamaldų kulminacija — Susitaikymo Arkos atidarymas ir skaitymas iš Įstatymo knygos — *Toros*:

Arka atidaryta

Tora yra gyvybės medis tiems, kurie tvirtai jos laikosi, ir palaiminti tie, kurie taip daro. Jos keliai — tai džiaugsmo keliai, ir visi jos takai yra ramybės takai.

ETZ CHA-YIM HI LA-MA-CHA-ZI-KIM BA V' TOM-CHE-HA M'U-SHAR. D'RA-CHE-HA DAR-CHEY NO-AM, V'CHOL N'TI-VO-TE-HA SHA-LOM.	עֵץ־חַיִּים הִיא לַמַּחֲזִיקִים בָּהּ וְתוֹמְכֶיהָ מְאֻשָּׁר: דְּרָכֶיהָ דַרְכֵי נֹעַם וְכָל־ נְתִיבוֹתֶיהָ שָׁלוֹם:

Arka uždaryta; tikintieji susėdo[31]

Ankstyvoji krikščionybė turėjo daug varžovų. Pirmaisiais dviem imperijos gyvavimo šimtmečiais klestėjo Izidės, Kibelės ir persų saulės dievo Mitros kultai. Jie turėjo keletą svarbių bendrų bruožų su ankstyvąja krikščionybe, įskaitant ekstazinį susiliejimą su dievybe, asmeninio Išganytojo ar Viešpaties sąvoką ir inicijavimo ritualus, artimus krikšto apeigoms. Antropologiškai analizuojant religiją tuos panašumus derėtų išryškinti.

Daug bendro su krikščionybe turėjo ir gnosticizmas. Iš pradžių gnostikai buvo filosofai, „žinojimo ieškotojai", tačiau jų pasekėjai smarkiai nukrypo į religiją ir daug ką perėmė iš judaizmo, dar daugiau iš krikščionybės — tiek, kad kartais net buvo laikomi krikščionių sekta. Jie Kūrėją, arba *Demiurgą*, kurį manė esant atsakingą už blogą pasaulį, skyrė nuo Aukščiausiosios Būtybės; taigi žmogaus prigimtyje skyrė jo žemą fizinę egzistenciją nuo dieviškosios esybės kibirkštėlės, suteikiančios galimybę kilti į dangiškąsias sferas. Simonas Burtininkas minimas Naujajame Testamente; Valentinas veikė Romoje apie 136—165 m. po Kr., Basilidas — Aleksandrijoje. Marcijonas (mirė 160 m. po Kr.) įkūrė gnostikų sektą, gyvavusią iki V amžiaus. Jis tvirtino, kad Kristaus kūnas nebuvęs realus, todėl ir Prisikėlimas fizine prasme įvykti negalėjęs; jis taip pat atmetė Senąjį Testamentą, manydamas, kad žydų Jahvė buvęs „nepilnas" be Meilės Dievo, kurį atskleidė Jėzus. Marcijono doketizmas sukėlė ilgai trukusius kristologinius ginčus apie tikrąją Kristaus prigimtį.

PASCHA

Velykos yra didžiausia krikščionių kalendoriaus šventė. Ji iškilmingai pamini Kristaus prisikėlimą iš numirusių. Prieš jas būna 40 dienų trukmės gavėnios pasninkas, kurio kulminacija yra aštuonių dienų Didžioji savaitė, prasidedanti Verbų sekmadienį. Liūdniausia ji per paskutiniąsias dvi gavėnios dienas, pradedant nuo nukryžiavimo valandos Didžiojo penktadienio pusiaudienį, o baigiasi džiaugsmo protrūkiu trečiąją dieną – Velykų rytą, kai paaiškėjo, kad kapas tuščias.

Daugumoje Europos kalbų Velykos vadinamos vienokia ar kitokia vėlyvosios lotynų kalbos žodžio *Pascha*, kuris savo ruožtu kilęs iš hebrajų žodžio *pesach* – „perėjimas", atmaina. Ispaniškai Velykos vadinamos *Pascua*, prancūziškai *Pâques*, velsiškai *Pasg*, švediškai *Pask*, rusiškai ir graikiškai *Paskha*. Tačiau vokiškai jos vadinasi *Ostern*; šis žodis, kaip ir jo atitikmuo anglų kalboje, kilęs iš senovės germanų pavasario deivės Eostro (Ostara) pavadinimo. Iš to galima daryti išvadą, jog krikščionys perėmė iš pagonių jų ankstesnes pavasario šventes, pažyminčias gyvybės atsinaujinimą po žiemos. Jie pasisavino ir žydų Velykų simboliką, kai nukryžiuotasis Kristus virsta Dievo Avinėliu.

Velykų pavadinimų įvairovė skatina ir senus ginčus dėl Velykų datos. Tie ankstyvieji krikščionys, kurie laikėsi žydų Velykų tradicijos, nustatė, kad Velykas reikia švęsti mėnulio fazės, einančios po pavasarinio lygiadienio, keturioliktą dieną. 325 m. Nikėjos Susirinkimas nusprendė, kad Velykas reikia švęsti sekmadienį po pirmosios pavasario pilnaties.

Tačiau problemos tai galutinai neišsprendė, nes saulės metams ir mėnulio mėnesiams apskaičiuoti buvo naudojami keli skirtingi astronominiai ciklai. Iš pradžių skaičiuoti buvo pavesta didžiajai Aleksandrijos observatorijai; tačiau netrukus išryškėjo svarbūs skirtumai tarp graikų ir lotynų Bažnyčių ir net tarp atskirų lotynų Bažnyčios provincijų. 387 metais Velykos Galijoje buvo švenčiamos kovo 21 d., Italijoje balandžio 18 d., o Egipte balandžio 25 d. Vėlesni mėginimai suvienodinti pavyko tik iš dalies, tačiau kovo 21 d. ir balandžio 25 d. buvo nustatytos kaip ribinės datos. Stačiatikių ir katalikų Velykų datos niekada nebuvo suderintos. Kadangi Velykos yra kilnojama šventė, nuo jų datos priklauso ir visų kitų krikščionių kalendoriaus švenčių datos, nuo Sekminių iki Kristaus Žengimo į dangų šventės[1]. Velykos Biblijoje neminimos, išskyrus vertimo klaidą angliškoje 1613 m. vertimo versijoje, kur Apaštalų darbuose (12, 4) vietoj „žydų Velykų" atsiranda „Velykos".

Beveik du tūkstantmečius krikščioniškajame pasaulyje per Velykas aidi džiaugsmingi himnai apie Kristaus „pergalę prieš Mirtį". Nekrikščionims tie himnai gali pasirodyti net grėsmingi, tačiau tikintiesiems jie išreiškia giliausią jų egzistencijos prasmę. Senovės krikščionys giedojo IV amžiaus *Aurora Lucis rutilat* („Šviesa artėja auksaspalvė"), *Finita iam sunt proelia* („Kova jau baigės"), arba *Victimae Paschali Laudes* („Pašlovink Velykų auką"). Labiausiai žinomus Velykų himnus, tarp jų *Salve, festa dies* („Sveika, laimingoji diena"), *Vexilla regis* („Pakelkim karališkąsias vėliavas") bei *Pange lingua gloriosi proelium certaminis* („Dainuok, liežuvi, apie šlovingąją kovą") sukūrė Venancijus

Fortunatas (apie 530–610), kurį laiką buvęs Puatjė (Poitiers) vyskupu. Geriausius graikiškus atitikmenis, tarkim, *Anastaseos Imera* („Prisikėlimo diena") (jis kartais giedamas pagal *Lankashire* melodiją) sukūrė šv. Jonas Damaskietis (apie 675–749). Vokiečiai gieda Christiano Furchtegotto Gellerto *Jesus lebt!* („Jėzus gyvena"); prancūzai *À Toi gloire, O résuscité!* („Šlovė tau, kurs prisikėlei iš numirusių"); lenkai *Chrystus zmartwychstan jest* („Kristus prisikėlė iš numirusių"); graikai *Hristos Anesti!* („Kristus prisikėlė iš numirusių"); angliškai kalbančiose šalyse giedama *Christ the Lord is risen today* („Kristus, mūsų Viešpats, šiandien prisikėlė") pagal Charleso Wesley žodžius:

Vain the Stone, the watch, the seal;
Christ has burst the gates of hell.
Death in vain forbids his rise.
Christ has opened Paradise.
Lives again our Glorious King;
Where, O Death, is now thy sting?
Once he died, our souls to save;
Where thy victory, O grave?
Hallelujah![2]

Kas Jam kapas, kas sargai,
Ką Jam reiškia pragarai?
Nebaisi Jam net mirtis –
Rojaus Jis atvers duris.
Kėlės Viešpats iš kapų,
Iš piktos mirties nagų.
Mirė gelbėdamas mus,
Tad ir pergalė jo bus!
Aleliuja!

DIABOLOS

Visos pagrindinės tradicijos, iš kurių susiformavo Europos civilizacija, stipriai suvokė Blogio buvimą. Priešistorinių laikų religijose, pavyzdžiui pagonių folklore, jis dažnai įgauna raguoto žvėries pavidalą, vaizduojamas kaip slibinas, žaltys, pusiau ožys, pusiau žmogus – raganų puotų personažas, apsimetęs ponėku gundytojas, nesugebantis visiškai paslėpti savo ragų, uodegos, kanopų. Klasikinėje mitologijoje jis buvo požemio valdovas, kurio genealogija siekia Gilgamešo susitikimą su Huvava. **[EPAS]** Manichėjų religijoje **[BOGUMILAI]** jis laikomas Tamsos Kunigaikščiu. Aristotelio nuomone, jis galėjęs reikšti tik Dievo nebuvimą. Tačiau platonikams jis jau buvo *diabolos,* priešininkas, Senasis Priešas. Senajame Testamente, ypač Jobo knygoje, jis laikomas nuodėmės ir nepaaiškinamos kančios priežastimi. Krikščionių doktrinoje Kristaus gundytojas dykumoje tampa Šėtonu ir puolusiu Liuciferiu. Jis užima centrinę vietą Viduramžių demonologijoje ir šv. Augustino diskusijoje apie laisvą valią ir Dievo sutikimą, kad egzistuotų blogis, bei Miltono ir Goethės šedevruose. Šiais laikais europiečiai jau nebekreipia į jį dėmesio. Tačiau Europos istorija be velnio atrodytų ne mažiau keista, kaip krikščioniškojo pasaulio aprašymas neminint Kristaus[1].

Krikščionių ir gnostikų ginčai parodė, kad reikia pripažinto Švento Rašto kanono. Kurie iš šventųjų raštų buvo Dievo duoti, o kurie sukurti pačių žmonių? Šis klausimas nedavė ramybės krikščionims II–III amžių sandūroje, nors galutinai į šį klausimą atsakė tik Atanasijo Aleksandriečio *Šventinis raštas* 367 m. po Kr.

Naujojo Testamento branduolys – keturios Evangelijos ir trylika šv. Pauliaus laiškų – buvo priimtas apie 130 m. po Kr., o Senasis Testamentas, t. y., hebrajų kanonas be apokrifų, – apie 220 m. po Kr. Ginčai dėl kitų knygų, ypač dėl Apokalipsės arba Apreiškimo knygos, truko daug ilgiau. [APOKALIPSĖ]

Dėl teologinių ginčų iškilo būtinybė turėti autoritetingą valdžios organą, kuris galėtų juos spręsti. Vieną išeitį pasiūlė Klemensas Romietis (miręs apie 90 m.), propagavęs apaštališkojo paveldėjimo (sukcesijos) principą: krikščionių vadovai turėjo teisę į valdžią, jei galėjo įrodyti, kad juos paskyrė kuris nors iš dvylikos apaštalų ar jų paskirtų įpėdinių. Pats Klemensas, kuris, atrodo, buvo trečias po šv. Petro Romos vyskupas, savo sukcesijos teisę kildino iš žodžių „Tu esi Petras – Uola; ant tos uolos aš pastatysiu savo Bažnyčią". Tą patį principą gynė, tik dar ryžtingiau už Klemensą, ir vyskupas Irenėjas Lionietis (apie 130 – 200 m.) savo raštuose prieš gnostikus:

> Didžiausia ir seniausia iš visiems žinomų Bažnyčių yra apaštalų Petro ir Povilo Romoje įkurtoji Bažnyčia <...> Visos kitos Bažnyčios, t. y. tikintieji iš visų kitų kraštų, turi susiderinti [su Roma], remiantis jos kilmės teikiama valdžia. Kaip tik čia išsilaikė tradicija, kildinama iš apaštalų <...>[32].

Šie žodžiai jau išreiškia Romos katalikų tradicijos esmę. (Žr. III priedą, 10).

Kurį laiką vyravo keli konkuruojantys autoritetai ir apaštališkasis paveldėjimas tokiu pavidalu, kokiu jis buvo suprantamas Romoje, visuotinai niekad nebuvo pripažintas. Tačiau tiesioginis ryšys su Kristaus apaštalais, be abejo, buvo gerbiamas. Be šv. Klemenso, Apaštališkiesiems Tėvams buvo priskiriami Ignotas Antiochietis, Papijas Hierapolietis ir šv. Polikarpas Smirnietis (apie 69 – 155 m.), sudegintas ant laužo.

Pirmųjų krikščionių persekiojimai vertinami gan prieštaringai. Tikrosios padėties neįmanoma kaip reikiant atskirti nuo labai suinteresuotos vienos iš besiginčijančių pusių martirologijos. „IV ir V a. ekleziastai, – rašė Gibbonas, – priskyrė Romos valdininkams tokį nepalenkiamą ir nepermaldaujamą uolumą, koks buvo būdingas jiems patiems"[33]. Tačiau nereguliarių persekiojimų tikrai būta. Neronas padarė krikščionis atpirkimo ožiais už didįjį Romos gaisrą 64 m. Tai prieštaravo vyravusiai tolerancijos tendencijai nacionalinių kultų, įskaitant ir judaizmą (o jam buvo priskiriama ir krikščionybė), atžvilgiu. Domicianas, reikalavęs, kad jį garbintų kaip Viešpatį ir dievą (*Dominus et Deus)*, užsispyrusius krikščionis pasmerkdavo myriop už „ateizmą". 177 m. Markas Aurelijus sankcionavo žiaurias represijas Lione. Tačiau tik 250 m. imperatorius Decijus (valdęs 249 – 251 m.) įsakė visiems pavaldiniams, kad aukotų oficialiems dievams; už įsakymo nevykdymą grėsė mirties bausmė. Praėjus kuriam laikui Diokletianas 303 m. liepė sugriauti visas krikščionių bažnyčias ir sudeginti visas biblijas. Šis didysis persekiojimas truko trylika metų, tačiau tai buvo kito valdovo paskelbtos bendrosios tolerancijos preliudija. Pernelyg didelės represijos nepasiteisino. Romos imperijos pasidavimas krikščionybei buvo aplaistytas kankinių krauju. [KATAKOMBOS]

Dvasininkų – luomo, skirtingo nuo pasaulietinių luomų – augimas, atrodo, vyko laipsniškai. „Vyskupų" (*episcopos)* kaip bendruomenių vadovų ir diakonų (*diaconus*) pareigos atsirado vėliau už presbiterių (*presbyter*), kurie rūpinosi tik

KATAKOMBOS

Dėl tikėjimo prisikėlimu iš numirusių laidojimo vaidmuo pirmųjų krikščionių bendruomenėse buvo ypatingas. Už trejeto kilometrų nuo Aureliano sienų Romoje, prie Apijaus kelio buvo rajonas, vardu *Ad Catacumbas,* kur saugumo sumetimais pirmieji krikščionys savo numirėlius laidojo požeminėse galerijose. Nuo XVI a., kai katakombos aptiktos iš naujo, jų jau surasta net 42. Kiekviena iš jų – tai tikras penkių ar šešių aukštų tunelių, jungiančių atskirus kambarius ir šeimynines „nišas" *(loculi)*, labirintas. Patys seniausi kapai, pavyzdžiui, Flavijos Domicilės, 95 m. po Kr. konsulo žmonos, čia atsirado I a. pabaigoje. Tačiau dauguma šių kapų susiję su persekiojimo laikotarpiu III amžiuje. Katakombose niekada negyventa; tačiau vėliau, jau valdant krikščionims, jos tapo mėgstama susibūrimų vieta. Čia buvo švenčiamos įvairios šventės, o popiežiams ir kankiniams pagerbti įrengta daug koplyčių. Tuo metu iškalta ir dauguma įrašų. Pavyzdžiui, Preteksto katakomboje yra įrašas vienam iš nukankintų popiežiaus Siksto diakonų – šv. Januarijui, suimtam kartu su popiežium 258 m. rugpjūčio 6 d., atminti: BEATISSIMO MARTYRI JANUARIO DAMASUS EPISCOP FECIT (Vyskupas Damasas padarė [šį įrašą] palaimintajam kankiniui Januarijui).

Didžiausią kompleksą – šv. Kalikto katakombas – įrengė buvęs vergas, vėliau popiežiavęs 217–222 metais. Jose yra kambarys su popiežių kapais iki Miltiado (mirusio 314 m.), šv. Cecilijos kripta, o Sakramentų kriptoje – puikūs piešiniai ant sienų. Katakombų menui labai būdingi dvasinio gyvenimo ir būsimo pasaulio simboliai. Mėgstamiausi motyvai – balandis, inkaras, delfinas, žvejys, Gerasis Ganytojas ir Jonas – Prisikėlimo pirmtakas.

Dėl gotų ir vandalų plėšikavimo V amžiuje daug relikvijų iš čia teko perkelti į bažnyčias mieste; o nukėlus Antrojo Atėjimo datą, pamažu išnyko ir laidojimo katakombose paprotys. Šv. Sebastijono kripta buvo viena iš nedaugelio vietų, kurios lankytos ir vėliau. Ją susirado Viduramžių piligrimai, ieškoję kur pasislėpti nuo maro.

Šalia Bazilijaus katakombos stovi bažnyčia, įamžinanti vieną iš garsiausių Romos krikščioniškųjų legendų. Bėgdamas nuo persekiojimų, šv. Petras Apijaus kelyje sutiko Kristų ir paklausė jo: *Domine, quo vadis?* („Viešpatie, kur eini?"). Kristus jam atsakė: „Į Romą, kad mane nukryžiuotų dar kartą". Petras grįžo atgal ir mirė kankinio mirtimi.

Iš 42 katakombų trys (prie Vila Torlinija, prie Vila Randatini ir prie Monte Verdės) yra žydų[1].

dvasiniais dalykais. Patriarcho, kaip vyskupų „tėvo" kokioje nors provincijoje ar šalyje, titulas ilgai buvo vartojamas labai nenuosekliai. Romos vyskupas neturėjo jokio ypatingo statuso. Prestižas, kurį teikė vadovavimas krikščionių bendruomenei imperijos sostinėje, sumažėjo, kai Roma nustojo buvusi imperinės valdžios buveine, o krikščionims Romoje tai tik didino persekiojimų pavojų. Pirmaisiais krikščionybės šimtmečiais „šv. Petro sostą" užėmė nemažai vyskupų, tačiau vadovaujančia Bažnyčios jėga jie netapo iki V, o kai kurių tyrinėtojų nuomone, net iki VII amžiaus.

Kolektyvinė „Bažnyčios Tėvų" etiketė taikyta nuo IV a. ankstesniojo laikotarpio krikščionių vadovams apibūdinti. Apologetai nuo Aristido iš Atėnų iki Tertulijono (155—255) išaiškino tai, kas vėliau tapo ortodoksiniais teiginiais. Kiti — Ipolitas (165—236), Klemensas Aleksandrietis (apie 150—215), Origenas (185— 250) ir Kiprijonas Kartaginietis (miręs 258 m.) — buvo gerbiami už tai, kad gynė tikėjimą nuo pagonių ir eretikų. Laikoma, kad patristiniai tekstai — „Tėvų raštai" — baigėsi šv. Jono Chrizostomo (347—407) raštais.

Erezijos sąvoka, be abejo, yra tendencinga. Tai vienos tikinčiųjų grupės kaltinimai kitai, kurie įmanomi tik tada, kai kaltintojai mano turį tiesos monopolį. Krikščionybės istorijoje ji atsirado tik II ir III amžiuose, kai sutvirtėjo bendroji nuomonė. Dauguma Bažnyčios Tėvų daugiau ar mažiau buvo eretikai. Vėlesnioji ortodoksija mini šias pagrindines erezijas — doketizmą, montanizmą, novacijonizmą, apolinarizmą, nestorianizmą, eutichianizmą, arijonizmą, pelagianizmą, donatizmą, monofizitizmą ir monoteletizmą. Iš jų ryškiausias buvo arijonizmas, nes jį pasirinko daug bendruomenių ne tik imperijoje, bet ir už jos ribų. Jo kūrėjas Arijas (apie 250—336), kunigas iš Aleksandrijos, manė, kad Kristus, kaip Dievo Sūnus, negalėjo visiškai prilygti Dievo Tėvo dieviškumui. Arijonizmas išprovokavo pirmojo ekumeninio Bažnyčios Susirinkimo sušaukimą, kuriame ir buvo pasmerktas. Tačiau palaikant imperatoriui Konstantinui II ir arijonizmą priėmus kai kurioms barbarų tautoms, ypač gotams, jis vėl atgijo. Arijonizmas net suskilo į tris pagrindines atmainas: anomeinų, homeinų ir pusiau arijonų. Jis išsilaikė iki VI amžiaus.

Krikščionių vienuolystė iš pradžių buvo grynai rytietiškas reiškinys. Šv. Antanas Didysis (apie 251—356), Arijo priešininkas ir pirmosios anachoretų bendruomenės steigėjas, buvo iš Aleksandrijos.

Taigi krikščionių koncepcijos ir tradicijos, kurios ilgainiui buvo paskelbtos katalikiškomis (t. y. visuotinėmis) ir ortodoksinėmis (t. y. teisingomis), buvo ilgų ginčų ir svarstymų vaisius. Sukurti galutinį jų pavidalą buvo lemta keturiems Bažnyčios Daktarams, kurie darbavosi IV a. pabaigoje — šv. Martynui, šv. Jeronimui, šv. Ambraziejui ir šv. Augustinui. Be ginčų *Logos* klausimu, kuriuos greit nustelbė kristologinės problemos, jie daugiausia dėmesio skyrė Malonės, Atgailos, Bažnyčios, Sakramentų, Krikšto ir Eucharistijos, o ypač Trejybės problemoms. 325 m., kai imperatorius Konstantinas sušaukė pirmąjį visuotinį Bažnyčios Susirinkimą Nikėjoje (Mažoji Azija), 300 delegatų turėjo apibendrinti pagrindinius krikščioniškojo tikėjimo teiginius. Susirinkime dominavo dvasiškiai iš Aleksandrijos, ypač antiarijoninė trinitarijų grupė, vadovaujama Atanasijo (apie 296—373). Buvo tik keli vyskupai iš Vakarų — tarp jų Kordobos ir Liono. Romos vyskupas Silvestras I nedalyvavo, jam atstovavo du legatai. Susirinkimo dalyviai sujungė Jeruzalėje naudojamą krikšto formulę su garsiąja *homoousios* (konsubstanciacijos) idėja. Nuo tada Nikėjos *Tikiu* privalomas visiems krikščionims:

> Tikiu vieną Dievą Tėvą visagalį,
> Visų daiktų, matomų ir nematomų Sutvėrėją;
> Ir vieną Viešpatį Jėzų Kristų, vienatinį Dievo Sūnų,

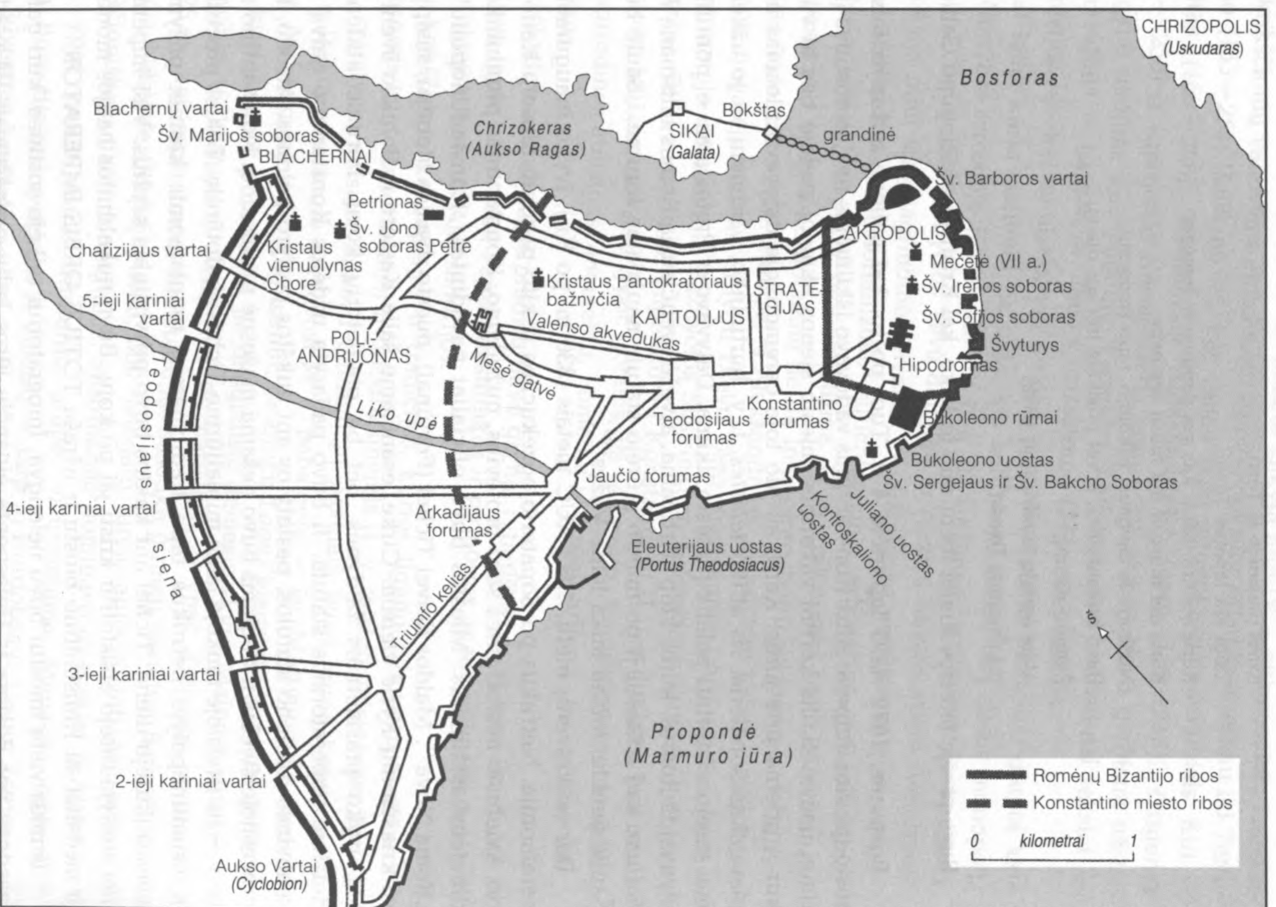
Kuris prasidėjo iš Tėvo,
Taigi yra tapatus Tėvui;
Kuris sukūrė viską, kas yra danguje ir žemėje;
Kuris dėl mūsų ir dėl mūsų išganymo
Nužengė iš dangaus, įsikūnijo, tapo žmogumi,
Buvo nukankintas, ir vėl prisikėlė trečiąją dieną;
Žengė į dangų;
Ateis gyvųjų ir mirusiųjų teisti;
Ir į Šventąją Dvasią[34].

Buvo praėję jau trys šimtai metų nuo to laiko, kai Kristus vaikščiojo po Galilėją.

Bosporas, 1079 AUC lapkričio 4 d. Tuoj po to, kai paliepė nužudyti teisėtą sosto įpėdinį, imperatorius Konstantinas vadovavo iškilmėms naujos sostinės įkūrimui pažymėti. Jis kertinį vakarinės miesto sienos akmenį padėjo ties ta vieta, kur ji prieina prie jūros. Kartu su juo toje ceremonijoje dalyvavo filosofas neoplatonikas Sopateris. Jis atliko *telestes,* t. y. burtininko, vaidmenį — jo užkeikimai turėjo užtikrinti palankų miesto likimą. Dalyvavo ir Pretestatas — pontifikas (žynys) iš Romos, kuris, kaip tvirtinama, atvežė švenčiausią Romos talismaną *Palladium,* kad užkastų jį po miesto įkūrėjo statula naujajame forume. „Saulė buvo Šaulio ženkle, tačiau laiką lėmė Vėžys"[35].

Dar po ketverių metų, 1083 AUC metais (330 m. po Kr.), įvyko inauguracijos ceremonija. Netrukus po Sopaterio egzekucijos ir kito pagonių filosofo Kanonario, kvietusio nestoti prieš savo protėvius, nužudymo, Konstantinas pirmininkavo didelėms iškilmėms. Miestas buvo oficialiai pavadintas „Konstantinopoliu" ir „Roma Nova"'. Maldos deivei Tichei (Fortūnai), miesto dvasios globėjai, susipynė su krikščionių *Kyrie eleison.* Cirke, esančiame šalia Kastoro ir Polukso šventyklos, įvyko prašmatnios žaidynės, bet be gladiatorių kovų. Forume atidengta didžiulė imperatoriaus statula. Ji buvo padaryta uždėjus Konstantino galvą ant senovinės Apolono statulos, pastatytos ant aukštos porfyro kolonos. Atrodo, kad procesijoje šviečiant deglams buvo nešama mažesnė paauksuota Konstantino statula — jis ištiestoje rankoje laikė miniatiūrinę Tichės skulptūrėlę. Tokios procesijos Konstantinopolyje netrukus tapo tradicinėmis, rengiamomis kasmet pažymint miesto įkūrėjo dieną. Tichei ant kaktos buvo pritvirtintas kryžius. Visi imperatoriai ateityje turėjo atsistoti ir kristi jai po kojų. Buvo nukaldintos naujos monetos ir medaliai su Konstantino biustu ir užrašu TOTIUS ORBIS IMPERATOR.

Išrinkti vietą miestui buvo nelengva. Imperatoriui reikėjo sostinės, kuri galėtų naudotis per Bosforą ir Helespontą einančių jūros kelių pranašumais. Iš pradžių jis galvojo apie senovės Chalkedoną — miestą azijinėje Viduržemio jūros pakrantėje, paskui susidomėjo senoviniu Iliju (Troja), kurio legendinės sąsajos su Romos įkūrimu turėjo nemažai simbolinio patrauklumo. Imperatorius apsilankė Trojos laukuose ir nužymėjo būsimo miesto ribas vietoje, garbinamoje kaip Hektoro kapas. Buvo jau net pastatyti vartai (jie išliko iki šių dienų), kai dar kartą pakeitė nuomonę ir persikėlęs į kitą sąsiaurio pusę europiniame krante pasirinko mažą

9 žemėlapis.
Konstantinopolis

Bizantijo miestą, kurį neseniai buvo sėkmingai apgulęs. Galų gale jis patenkino Konstantiną ir praktiniais sumetimais, ir augurų pranašystėmis. Pasak vėlesnės legendos, Konstantinas pats asmeniškai nužymėjo miesto sienų liniją. Žengdamas dideliais žingsniais matininkų priešakyje su ietimi rankoje, jis išsiveržė toli į priekį nuo savo palydos. Kai vienas iš matininkų paklausė: „Ar dar toli, Viešpatie?", jis neva mįslingai atsakęs: „Kol sustos Tas, kas eina priekyje manęs".

Mažo Bizantijo pavertimas Didžiuoju Konstantinopoliu pareikalavo milžiniškų darbų, kuriuos reikėjo padaryti per trumpą laiką. Konstantino siena ėjo per visą pusiasalį nuo Aukso Rago iki Marmuro jūros, maždaug už trejeto kilometrų į vakarus nuo senovinio akropolio. Konstantino forumas buvo pastatytas tuoj už Bizantijo senosios sienos. Atskiri Sikų (Galatos) ir Blacherno priemiesčiai priešingose Aukso Rago pusėse turėjo savus įtvirtinimus, o didžioji senojo miesto dalis buvo nusiaubta ar visai sunaikinta. Grakšti Klaudijaus Gotiečio (Claudius Gothicus) granitinė kolona, pastatyta 269 m. po Kr. po garsios pergalės, buvo palikta stovėti iškyšulio gale ir žiūrėti į Aziją kitoje sąsiaurio pusėje. Konstantinopolis, kaip ir Roma, stovėjo ant septynių kalvų, kurios netrukus buvo užstatytos viešaisiais ir privačiais pastatais. Po 80 metų miesto aprašyme minimas Kapitolijus arba mokslo mokykla, cirkas, du teatrai, 8 viešosios ir 153 privačios pirtys, 52 portikai, 5 grūdų sandėliai, 8 akvedukai, 4 susirinkimų salės, 14 bažnyčių, 14 rūmų ir 4388 į sąrašus įtraukti vertingi architektūriniu atžvilgiu namai. Šiam megalopoliui papuošti daug meno vertybių buvo atgabenta iš Graikijos — Pitijos Apolonas, Samo Hera, Olimpo Dzeusas, [DZEUSAS] Rodo Lindo Paladė. 427 statulos buvo sustatytos vien tik priešais Šv. Sofijos soborą. Kolonistai buvo gabenami jėga iš kaimyninių gyvenviečių. Jiems išmaitinti ir aprūpinti kasmetine pašalpa grūdais čia buvo nukreipti laivai su grūdais iš Egipto, Sirijos ir Mažosios Azijos. Konstantinopolis turėjo būti pastatytas per rekordiškai trumpą laiką; jo kaimynai buvo niokojami, siaubiami, marinami badu.

Daug ginčijamasi dėl Konstantino būdo. Kaip pirmasis krikščioniškasis imperatorius jis tapo begėdiškos hagiografijos objektu. „Netenka žado mano lūpos ir protas, — rašė jo pirmasis biografas Eusebijas iš Cezarėjos, — kai dvasios akimis žvelgiu į šią triskart palaimintąją sielą, susiliejusią su Dievu, apsivaliusią nuo bet kokių žemiškų ydų, su tviskančiu it saulė apdaru ir visad žėrinčia karūna"[36]. O jo menkintojai vadino jį šlykščiu veidmainiu, tironu ir žudiku, pataisiusiu savo įvaizdį tik priešmirtiniu apsikrikštijimu. Pasitarnavusios ir vėlesnių laikų klastotės. Gibbonas, nors ir buvo alergiškas krikščionių legendoms, vis dėlto pasirinko palankesnę jo interpretaciją, nurodydamas jo talentus, kuriuos suteršė tik jo ekstravagantiškumai senyvame amžiuje. Konstantinas buvęs „aukštas ir majestotiškas, sumanus <...> bebaimis mūšyje, malonus taikos metu <...> jo būdą švelnino jam įprastas atsargumas <...>. Jis *nusipelnė* pirmojo imperatoriaus, viešai išpažinusio krikščionių religiją, vardo"[37].

Nepaisant jo motinos pavyzdžio, neaišku, kiek Konstantinas buvo praktikuojantis krikščionis. Viešai jis pripažino vieną Dievą; tačiau daugumą jo veiksmų, taip pat tolerancijos ediktą, galima paaiškinti ir kaip tolerantiško pagonio politiką.

Iškilmių Konstantinopolyje metu imperatoriui labiausiai rūpėjo skatinti jo paties garbinimą. Kartu Konstantinas buvo karštas bažnyčių statymo rėmėjas, be kitko ir Romoje, kur jo iniciatyva pastatyta Šv. Petro bazilika ir Konstantino Bazilika (Šv. Jono Laterano bazilika). 321 m. jis paliepė sekmadienį visur laikyti poilsio diena. Kaip buvo įprasta tais laikais, imperatorius ilgai delsė oficialiai apsikrikštyti ir tik mirties patale jį apkrikštijo Nikomedijos vyskupas Eusebijas, arijonas. Romos vyskupui jis jokio ypatingo palankumo nerodė. Konstantinas mėgavosi vis labiau teatrališku vėlyvuoju imperatorių kultu. Kaip *Sol Invictus* („Nenugalimoji saulė"), jis perėmė Diokletiano *adoratio purpurae* („purpuro garbinimo") tradiciją, o jo aplinka bendravo su juo Rytų despotijoms būdinga pataikūniška kalbos maniera. Menas, kaip matyti iš Konstantino arkos Romoje fryzų, darėsi vis labiau sustabarėjęs ir formalus. Konstantino dvaro intelektualiniame gyvenime vyravo siekimas kylančią krikščionybę sutaikyti su tradicine kultūra. Konstantinas patikėjo atsivertusiam retorikui Laktancijui, su kuriuo susipažino Tryre, ne tik mokyti savo sūnų Krispą, bet ir sistemingai išdėstyti krikščioniškąją pasaulėžiūrą veikale *Divinae Institutiones.*

Vertinti krikščionių religijos būklę Konstantino valdymo metais reikia labai atsargiai. Po Milano edikto (313 m.) Bažnyčia buvo oficialiai toleruojama, turėjo nuolatinį pajamų šaltinį, o Nikėjos Susirinkime priėmus Tikėjimo išpažinimą, — vientisą religinę doktriną. Tačiau ji vis tiek dar buvo neką reikšmingesnė už mažumos sektą, instituciškai dar tik augančią. Ji neturėjo aukščiausios bažnytinės valdžios. Raštų kanonas dar galutinai nesuderintas. Dar nebuvo gimęs nė vienas iš didžiųjų Bažnyčios Tėvų — nei Jonas Chrizostomas, nei Augustinas. Žymiausias iš eretikų — Arijas — 334 m. grįžo iš tremties ir įgijo nemažai įtakos imperatoriaus dvare. Tiesą sakant, arijonizmui buvo lemta užimti vyraujančią padėtį valdant naujam imperatoriui. Donatistų judėjimas Afrikoje neseniai nuslopintas. Vienintelės šalys už imperijos ribų, kuriose plito krikščionybė, buvo tik Armėnija ir Abisinija. Sporadiškų persekiojimų epocha jau baigėsi, tačiau pačios krikščionybės susiskaldymas pristabdė pagonybės žlugimą.

330 metais imperija buvo tvirtesnė negu daugelį dešimtmečių iki tol. Rytai ir Vakarai vėl sujungti. Viešpatavo visuotinė taika. Konstantino reformos kritikuojamos kaip „baili, dalijanti tai, kas sujungta, sumenkinanti tai, kas didinga, bijanti bet kokios aktyvios jėgos tikintis, kad silpniausias bus paklusniausias, politika". Tačiau jos bent jau leido imperijai atsikvėpti. Sustiprėjo kariuomenės priežiūra, padalijant pretorių jurisdikciją tarp lenktyniaujančių dėl pirmavimo kavalerijos ir pėstininkų, atskiriant elitinius palatinų (garbės sargybos) dalinius nuo antraeilių sienas saugančių dalinių, labai padidinant barbarų karininkų ir pagalbinių dalinių skaičių. Išlaidūs imperatoriaus statybos planai, kelių remontas ir pašto sistemos išlaikymas buvo finansuojami įvedant didžiulius mokesčius už žemę. Daugybė imperatoriaus pasiuntinių (jie veikė kaip oficialūs šnipai), laikė baimėje potencialius priešininkus.

Konstantinas neturėjo jokio plano, kaip išspręsti amžiną paveldėjimo problemą. Jis nužudė savo vyriausiąjį sūnų Krispą, pasklidus gandams apie sąmokslą

Romoje. Tačiau liko dar trys sūnūs — Konstantinas, Konstancijus ir Konstantas, mylimas vaikaitis ir trys broliai. Pora metų prieš mirtį jis padalijo imperiją tarp jų, pakeldamas sūnus iki cezarių rango. Tačiau jie blogai atsilygino tėvui už tokį kilnumą. Konstantinas II žuvo besibraudamas į Konstanto teritoriją, o Konstantą nužudė uzurpatorius Maksencijus. Konstancijui II, išžudžiusiam likusius giminaičius, dabar reikėjo tik atkovoti imperiją iš Maksencijaus.

Po ankstesniame šimtmetyje viešpatavusio chaoso imperijos ekonomika šiek tiek atsigavo ir darėsi stabili. Nors dosnumas piliečiams palyginti su tuo, kas buvo anksčiau, sumažėjo, tačiau provincijos miestai, ypač Vidurio Europos pasienio zonose, vis dar galėjo didžiuotis viešųjų darbų apimtimi. Diokletiano mokesčių reformos, grindžiamos darbo jėgos žemės ūkyje įvertinimu, tapo reguliaraus biudžeto planavimo pagrindu. Tačiau jos labai padidino imperijos biurokratiją. Žmonės skundėsi, kad mokesčių rinkėjų greit bus daugiau nei mokesčių mokėtojų. Aukso monetos (iš svaro aukso jų buvo nukalama 60) kompensavo varinių monetų nuvertėjimą ir padėjo pagrindą stabiliai Bizantijos valiutai.

Imperijos sienos laikėsi tvirtai; vienu momentu jos netgi prasiplėtė. 297 m. iš Persijos buvo išplėšta vertinga Armėnijos provincija; romanizacija ir krikštas padėjo pagrindą jos savitai kultūrai. Valdymui palengvinti imperija buvo padalyta į keturias prefektūras: Rytų (Konstantinopolis), Ilyrijos (Sirmijus), Italijos ir Afrikos (Milanas) bei Galijos (Tryras). Vakaruose, Britanijoje, piktų ir škotų niokojimus nutraukė Konstantino tėvo ekspedicija. Separatistiniai „Britanijos imperatoriai" Karauzijus ir Alektas buvo priversti paklusti. Rytuose kėlė grėsmę Sasanidų Persija, tačiau ta grėsmė nevirto realybe. Pietuose maurų gentys spaudė romėnų valdas Afrikoje.

Svarbiausi pasikeitimai Europos politiniame ir etniniame žemėlapyje vyko už imperijos ir už dokumentais pagrįstos istorijos ribų. Didžiulis keltų regionas sparčiai mažėjo. Jų vakariniai atramos punktai Britanijoje ir Galijoje jau buvo smarkiai romanizuoti. Gimtąsias keltų žemes centrinėje Europoje užgrobė ar absorbavo migruojančios germanų bei slavų gentys (žr. IV skyrių). Frankai jau spėjo įsikurti abiejose Reino upe einančios sienos pusėse. Gotai užbaigė savo ilgąją kelionę nuo Vyslos link Dnepro. Slavai slinko į vakarus centro link, kur prasidėjo keltų Bohemijos slavizacija. Jau seniai suskilusios ugrofinų gentys slinko į savo būsimas teritorijas. Suomiai laikinai stabtelėjo žemėse tarp Volgos aukštupio ir Baltijos, vengrai įsikūrė viename iš daugelio sustojimų pakeliui į pietų stepes. Klajokliai ir jūrų plėšikai kol kas laikėsi periferijoje. Apie skitus liko tik prisiminimai. Hunai dar tebebuvo Vidurinėje Azijoje. Vikingai jau pasiekė Norvegiją — tai liudija jų seniausi įrašai runomis.

Konstantino požiūris į aplinkinį pasaulį tikriausiai priklausė nuo romėnų ryšių su juo. Apie Kiniją, kuri tebebuvo susiskaldžiusi dėl Trijų karalysčių periodo sukelto chaoso, buvo žinoma tik iš labai nežymių šilko kelio kontaktų. 284 m. joje lankėsi Diokletiano pasiuntiniai. Nominaliai Kiniją tuo metu valdė Czinų (Dzin) dinastija, kurios įtaka pamažu plito iš šiaurės į pietus. Ji jau beveik visiškai atsisakė Konfucijaus filosofijos ir suklestėjus budizmui užmezgė tvirtus kultūrinius

ryšius su Indija. Indija, kurios šiaurinę dalį ką tik pradėjo valdyti Guptos dinastijos imperatoriai, didžiausi indų meno ir kultūros globėjai, kinams buvo daug arčiau Romos ir daug geriau pažįstama. Žinia apie Čandraguptos I karūnavimą Magadhoje 320 m. neabejotinai turėjo pasiekti Konstantinopolį per Egiptą. Egiptas taip pat buvo žinių iš Abisinijos šaltinis, o ši šalis — krikščionių misijų Sirijoje ir Aleksandrijoje tikslas. Didelį susidomėjimą kėlė Persijos Sasanidų imperija, turėjusi ilgą ir nepastovią sieną su Roma. Ji atmetė anksčiau vyravusį helenizmą ir įžengė į karingo zoroastrizmo etapą. Maždaug prieš 60 metų buvo nubaustas mirtimi dualistinio manichėjizmo pranašas Manis, stengęsis Zaratustros principus sujungti su krikščionybe. Vaikas karalius Šapūras II (310—379) dar tebebuvo savo žynių ir turtingų globėjų valdžioje; šie užbaiginėjo šventųjų raštų — *Avestos* — kompiliavimą ir kartu persekiojo visus kitaminčius. Taikai su Persija, nepažeistai 33 metus, buvo lemta išsilaikyti iki Konstantino mirties.

Konstantinopolio įkūrimas 330 metais buvo ryškus istorinis įvykis, lyg ir patvirtinantis paplitusią nuomonę Konstantino viešpatavimą laikyti riba, skiriančia senovę nuo Viduramžių. Tačiau yra ir daugiau galinčių varžytis datų: tai 392 m., kai į sostą įžengė Teodosijus I, imperatorius, kurio imperija jau buvo išimtinai krikščioniška; 476 m., kai žlugo Vakarų Romos imperija; 622 m., kai atsirado islamas, perskyręs buvusį Romos pasaulį į musulmoniškąjį ir krikščioniškąjį; pagaliau 800 m., kai Karolis Didysis atkūrė krikščionių imperiją Vakaruose. O jei rimtai priimtume minėtąją ribą, tai kyla pavojus, kad Konstantiną jaunystėje reikės laikyti senovės, o Konstantiną senatvėje — Viduramžių atstovu.

Daug svarbesnis kriterijus yra senovės palikimo ir inovacijų (to, ką profesionalūs istorikai kartais vadina tęstinumu ar tęstinumo nebuvimu) bendroji pusiausvyra. Laikantis šio principo, galima gan tvirtai konstatuoti, jog Konstantinopolyje 330 m. po Kr. ta svarbi pusiausvyra pažeista nebuvo.

Romos miesto reikšmė nepaliaujamai mažėjo, ypač kai Konstantinas panaikino pretorionų gvardiją, o jos štabą Romoje sulygino su žeme. Iš tikrųjų Romos reikšmė pradėjo mažėti daug seniau. Ilgainiui tai išėjo į naudą: nustojusi kontroliuoti imperiją, kuriai buvo lemta subyrėti, Roma atsiejo savo likimą nuo imperijos likimo. Jai buvo lemta susirasti naują vaidmenį — tapti galingiausio krikščionybės hierarcho buveine. Tačiau tuo metu Romos vyskupo įtaka buvo menka. Silvestras I (314—335) nedalyvavo nei Arlio sinode, kurį Konstantinas sušaukė 314 m. donatistų ginčui išspręsti, nei visuotiniame Nikėjos Susirinkime.

Dauguma istorikų sutiktų, kad graikų-romėnų civilizacijos branduolio, kuris galutinai išsikristalizavo paskutiniais senovės pasaulio egzistavimo etapais, visų pirma reikėtų ieškoti imperijoje, o tik paskui tame sudėtingame kultūriniame pliuralizme, kurį ji toleravo ir globojo. Viduramžių civilizacijos branduolį, priešingai, sudarė krikščionių bendruomenė ir jos išimtinai krikščioniška kultūra. Ta bendruomenė susidarė maišantis buvusiems romėnų ir neromėnų gyventojams teritorijoje, kuri tik iš dalies sutapo su buvusios imperijos teritorija. 330 metais buvo vos prasidėję tik labai nedaugelis procesų, vedančių iš pirmosios civilizacijos į antrąją. Ir pats Konstantinas nebuvo europietis.

Reikia nepamiršti įvykių sekos. Laiko tarpas, skiriantis Konstantiną nuo Karolio Didžiojo, buvo didesnis už tą, kuris skyrė jį nuo Cezario ir Augusto. Tai prilygsta laiko tarpui, kuriame telpa visa naujoji istorija nuo Renesanso ir Reformacijos iki šių dienų.

Tačiau Konstantinas pasėjo sėklą, iš kurios vėliau išaugo reikšmingas istorinis požiūris — kad krikščionių religija suderinama su politika. Pats Kristus kategoriškai atmetė vėlimąsi į politiką ir iki Konstantino krikščionys nesiekė valdžios, kad galėtų panaudoti ją savo tikslams. Po Konstantino krikščionybė ir didžioji politika ėmė žengti koja kojon. Puristų akimis žiūrint, kaip tik nuo to momento ir prasidėjo gedimas.

Todėl gan logiška, kad Konstantinopolis netrukus tapo pirmąja krikščioniškosios valdžios buveine. 331 metais, pirmųjų inauguracijos metinių proga, šis miestas tapo oficialia Romos imperijos sostine ir išliko ja daugiau nei tūkstantį metų. Per vieną ar dvi kartas Konstantinopolis įgijo ryškiai krikščionišką pobūdį: bažnyčių greit tapo daugiau nei šventyklų, kurios vėliau buvo visai uždraustos. Jis buvo Bizantijos valstybės užuomazga, vėliau tapusi jos širdimi. O ši valstybė — tai Viduramžių krikščioniškojo pasaulio vyresnioji šaka ir, nepaisant karštų Vakarų civilizacijos šalininkų protestų, — svarbi Europos istorijos sudėtinė dalis.

IV

ORIGO

Europos gimimas, apie 330—800 m.

Daugumoje dabartinių mėginimų aprašyti Romos imperijos gyvavimo paskutinįjį laikotarpį jaučiama artėjančios pražūties nuojauta. Visi iš anksto žino imperijos smukimo ir žlugimo faktą ir beveik neįmanoma atkurti, kokios nuotaikos viešpatavo prieš daugelį šimtmečių, kai pabaiga buvo dar nežinoma. Voltaire'as suniekino imperijos pabaigos istoriją kaip „juokingą"; Gibbonas rašė, kad jis pasakoja apie „barbarybės ir religijos triumfą".

Tačiau to meto žmonėms tikriausiai viskas atrodė ne taip, kaip Švietimo epochos atstovams. Aišku, jie gerai suprato, jog atėjo sunkūs laikai. Niekas taip gerai neperduoda to meto nuotaikos, kaip Romos imperijos vėlyvojo laikotarpio filosofo Boecijaus (apie 480—525) melancholiški apmąstymai. Veikale *Filosofijos paguoda* jis rašė: „Didžiausią nelaimę patiria tas, kas kitados buvo laimingas". Antra vertus, stebėdami imperijos smukimą, jie gal ir nemanė jį pasibaigsiant visišku žlugimu. Daugeliui krikščionių atrodė, jog imperijos galas tolygus Kristaus Antrajam atėjimui, Paskutiniojo teismo dienai. Tačiau Paskutiniojo teismo dienos data buvo taip dažnai perkėlinėjama, kad nustojo vaidinti bet kokį vaidmenį praktiniuose samprotavimuose. Negana to, abejotina, ar patys barbarai, kurių įsiveržimai buvo labiausiai krintantys į akis imperijos silpnumo įrodymas, norėjo sunaikinti ją. Veikiau priešingai: jie tik norėjo gauti jos gėrybių dalį. Sukrečiantis Romos apiplėšimas 410 m. įvyko tik dėl to, kad imperatorius neleido Alariko gotams įsikurti imperijos teritorijoje. Žiūrint nūdienio stebėtojo akimis, tikru stebuklu laikytinas Romos imperijos ilgaamžiškumas ir buvusio romėnų bei barbarų pasaulio didėjanti priklausomybė. Ilgainiui ši sąveika sukūrė „Krikščioniškąjį pasaulį" — Europos civilizacijos pagrindą.

Konstantino mirties momentu „žinomasis pasaulis" dar buvo skirstomas į dvi paprastas dalis — romėniškąją ir barbariškąją. Vienoje sienos pusėje tvirtai stovėjo vėl suvienyta Romos imperija; kitoje — daug nesėslių tautelių, tebegyvenančių gentinėje visuomenėje ir dirbančių miško laukymių žemę ar klajojančių po lygumas. Nenuostabu, kad dauguma romėnų tokį pasidalijimą vertino kaip dvi priešingybes — balta ir juoda. Jų nuomone, imperija buvo „civilizuota", t. y. pavaldi organizuotai valdžiai, o barbarai, kaip rodo pats jų pavadinimas, „necivilizuoti". Tiesa, egzistavo ir „kilnaus laukinio" sąvoka (pavyzdžiui, paimtas į nelaisvę britų vadas Karaktakas buvo iškilmingai palydėtas per visą Romą), išėjimas už imperijos ribų į neištirtas žemes suprantamas kaip žengimas iš saulės šviesos į šešėlį.

Iš tikrųjų skirtumas tarp romėnų ir neromėnų pasaulių, ko gero, nebuvo toks didelis. Romėnų armijos dažnai kaudavosi vadovaujamos barbarų generolų, kurie panaudodavo pagalbinius barbarų dalinius atremti kitus barbarus — imperijos priešus. Pasienio šalys ištisus šimtmečius juto romėnų įtaką. Romėnų prekeiviai ir romėnų gaminiai pasiekdavo toli už imperijos sienų esančias teritorijas. Kasinėjant romėnų monetų rasta visoje Vokietijoje ir Rytų Europoje. Lobiuose ir kapuose aptikta nuostabių romėniškų aukso, bronzos ir sidabro dirbinių Hildesheime prie Hanoverio, Lubsove Pomeranijoje, Tronheime Norvegijoje, Klaipėdoje Lietuvoje, net Afganistane. Svarbios romėnų prekyvietės veikė net tolimojoje Pietų Indijoje[1].

Lygiai taip pat sunku spręsti, ar greitai smuko Romos imperija. Po Konstantino mirties prasidėjo trys svarbūs istoriniai procesai; kiekvienas jų truko ilgus šimtmečius. Pirmasis buvo nenumaldomas barbariškųjų tautų judėjimas į vakarus — iš Azijos į Europą. Antrasis — gilėjanti praraja tarp Romos pasaulio rytų ir vakarų. Trečiasis procesas buvo nuolatinis krikščionybės eksportas pagoniškosioms tautoms. Šie trys procesai dominavo laikotarpiu, kuris vėliau buvo pramintas „Viduramžiais". Ketvirtasis procesas — islamo iškilimas — staiga prasidėjo tolimojoje Arabijoje VII amžiuje; greit nusistovėjo jo pietinės ir rytinės ribos, iki kurių pirmieji procesai galėjo sąveikauti.

Šiuolaikiniams skaitytojams svarbi tradicinė romanocentrinė ir prokrikščioniška Europos istorikų nuostata. Požiūryje į „Viduramžius" ryškėja ir jų klasikinis išsilavinimas, ir religiniai įsitikinimai. Žinoma, nėra jokios priežasties, dėl kurios kas nors negalėtų pamėginti atsidurti Boecijaus ar Grigaliaus Tūriečio kailyje ir pritarti jų niūriems samprotavimams. Jei kas pabandys taip pasielgti, tik sustiprins gresiančios pražūties nuojautą. Antra vertus, dėl kurios nors vienos perspektyvos neturėtume atmesti visų kitų. Jei tik šaltiniai būtų gausesni, galėtume nė kiek ne blogiau įsijausti ir į atslenkančių barbarų, pagonių ar islamo karių vaidmenį. Tada tikriausiai vyrautų visai kitokia nuotaika — jaudulys, laukimas, viltis. Pasak Salviano Maseliečio, daugelis iš gerų šeimų kilusių ir išsilavinusių romėnų bėgdavo pas gotus ir frankus „ieškodami romėniškojo žmogiškumo tarp barbarų, nebegalėdami ilgiau ištverti barbariškojo nežmoniškumo tarp romėnų"[2].

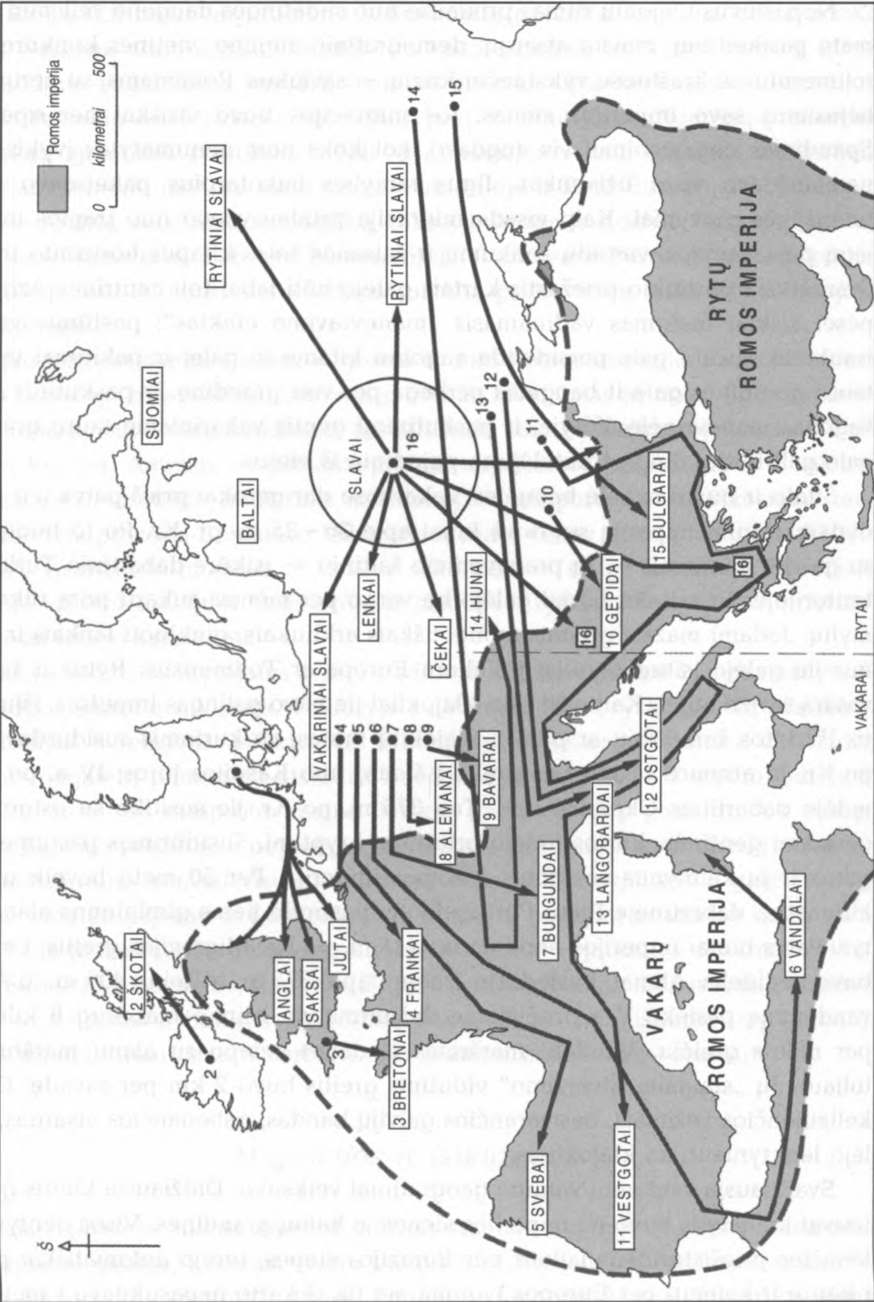
Migracijos ir įsikūrimas

Pirmaisiais pirmojo tūkstantmečio amžiais tik nedaugelyje Europos pusiasalio dalių gyveno gentys, kurioms vėliau buvo lemta ten įsikurti nuolatos, apibrėžtų nacionalinių savo „tėvynių" ribose. Dauguma anapus Romos imperijos sienų gyvenančių genčių nuolat migravo. Atskiros gentys ir genčių sąjungos, federacijos be paliovos ieškojo kuo geresnės vietos įsikurti. Kartkartėmis jų keliones paspartindavo maisto stoka, badas ar raitų klajoklių antpuoliai; tokiais atvejais dešimtis ar net šimtus metų toje vietovėje išgyvenusios gentys staiga keldavosi į naują vietą.

Nepastovus klajonių ritmas priklausė nuo sudėtingos daugelio veiksnių — klimato pasikeitimų, maisto atsargų, demografinio augimo, vietinės konkurencijos, tolimesniuose kraštuose vykstančių krizių — sąveikos. Romėnams, su nerimu stebėjusiems savo imperijos sienas, tos migracijos buvo visiškai nenuspėjamos. Spaudimas nepastebimai vis augdavo, kol koks nors nenumatytas įvykis staiga paralauždavo visas užtvankas. Ilgus ramybės laikotarpius pakeisdavo trumpi intensyvūs potvyniai. Kaip visada migracija priklausydavo nuo trapios inercijos jėgų pusiausvyros, vietinių sunkumų ir žalesnės žolės kitapus horizonto traukos. Svarbiausia poslinkio priežastis kartais galėjo būti labai toli centrinės Azijos stepėse; aiškiai matomas vadinamasis „manevravimo efektas": postūmis viename traukinio sąstato gale persiduoda vagonui kitame jo gale, ir pakitimai viename tautų grandinės gale it bangelės perbėga per visą grandinę. Ir paskutinis sąstato vagonas manevrinėje stotyje, ir paskutinioji gentis vakariniame tautų grandinės gale gali būti galingo trūktelėjimo pajudinta iš vietos.

Šitaip ir hunai sukėlė bangeles Vakaruose dar gerokai prieš patys ten pasirodydami. Hunų imperiją sugriovė kinai apie 36—35 m. pr. Kr. Po to hunų ordos su galvijų bandomis — jų pragyvenimo šaltiniu — įsikūrė dabartinio Turkestano teritorijoje. Jų raitelių būriai galėjo be vargo per mėnesį sukarti porą tūkstančių mylių. Jodami mažais greitais mongoliškais arkliukais, ginkluoti lankais ir strėlėmis jie galėjo įsibrauti giliai į Vakarų Europą ar Tolimuosius Rytus ir tą pačią vasarą sugrįžti atgal. Kaip visi tikri klajokliai jie buvo galingas impulsas, išjudinantis iš vietos žemdirbių ar pusiau klajoklių tautas, su kuriomis susidurdavo. II a. po Kr. jų atramos taškas pasislinko į šiaurę nuo Kaspijos jūros; IV a. po Kr. jis judėjo dabartinės Ukrainos link. Ten 375 m. po Kr. jie susitiko su ostgotais — germanų gentimis, kurios judėjo priešinga kryptimi. Susidūrimas pastūmėjo ostgotus ir jų kaimynus vestgotus į Romos imperiją. Per 50 metų beveik už 5000 kilometrų, dabartinėje Pietų Portugalijoje, pasirodė jiems giminingos alanų gentys. Patys hunai imperijos nepuolė iki 441 m. po Kr. Migracijos greitis, be abejo, buvo nedidelis. Alanai, kurie kirto Dneprą apie 375 m. ir Reiną 406 m., o Atlanto vandenyną pasiekė V a. trečiajame dešimtmetyje, slinko maždaug 8 kilometrų per metus greičiu. Vandalų maršrutas iš dalies sutapo su alanų maršrutu (žr. toliau). Jų „staigaus įsiveržimo" vidutinis greitis buvo 2 km per savaitę. Gentys, keliaujančios vežimais, besivarančios galvijų bandas, gabenančios atsargas, negalėjo lenktyniauti su klajokliais.

Svarbiausią vaidmenį vaidino geografiniai veiksniai. Didžiausia kliūtis gentims laisvai kraustytis buvo ne imperijos sienos, o kalnų grandinės. Visos gentys, traukiančios priešistoriniais laikais per Eurazijos stepes, turėjo automatiškai pasukti į šiaurę ir keliauti per Europos lygumą, jei tik iš karto nepasukdavo į pietus išilgai Juodosios jūros pakrantės. Paskui galėjo pasukti į pietus tik vienu iš dviejų galimų kelių — pro Moravijos ar Bavarijos vartus. Posūkis į pietus žadėjo greitą susidūrimą su imperijos kariuomene prie Dunojaus. Keliaudami šiauriniu maršrutu migrantai sutikdavo mažiausią pasipriešinimą ir iš inercijos pasiekdavo Reiną. Dėl to žmonių prie Reino nepaliaujamai daugėjo. III—IV a. čia susidarė tikras

10 žemėlapis. Europa: migracijos

genčių „transporto" kamštis. Pereiti per kalnus į Dunojaus slėnį didelėms vilkstinėms buvo sunku, tačiau šį maršrutą pamėgo klajokliai, ir vešliai žaliuojanti Panonijos lyguma (vėliau nuo hunų pavadinta „Hungarija" – Vengrija) buvo natūrali jų kelionės pabaiga. [ČABA]

Kita kliūtis buvo gentys, užtveriančios kelią. Tiesa, Europos pusiasalyje tuščios vietos netrūko: gyventojų tankis buvo nedidelis net Romos imperijoje. Tačiau laisvos daugiausia buvo dykvietės. Tankūs miškai, smėlėti viržynai, pelkėti slėniai žemdirbystei netiko, per juos net keliauti buvo sunku. Tad migrantams teko kovoti dėl menkų iškirsto miško ar tinkamos dirbti žemės plotų. Gentims buvo sunku slinkti pirmyn nesusiduriant su anksčiau čia atėjusiomis gentimis. Dėl to geresnėse Europos lygumos vietose gentys grūdosi ir maišėsi vienos su kitomis. Nėra jokio pagrindo manyti, kad keltų, germanų, slavų genčių teritorijos neužeidavo vienos ant kitų ir kad tos gentys niekada nesusimaišydavo. Etniškai grynų tėvynių idėja yra naujųjų laikų pramanas.

Migrantų gentinių susivienijimų nepastovumas bei judėjimo chaotiškumas nebuvo parankus tiems, kurie vėlesniais laikais stengėsi įžiūrėti toje migracijoje prasmę. Kronikininkams ir istorikams sunku buvo atsispirti pagundai rašyti apie stabilias, gerai suvokiančias savo tapatumą gentis, kai iš tikrųjų jų galėjo ir nebūti. Pavyzdžiui, abejotina, ar anglai, saksai ir jutai, baigę klajones Anglijoje, tikrai gyveno būtent toje vietoje, kaip vaizduoja Beda Garbingasis (žr. toliau). Tačiau nuolat apsigyvenusios kurioje nors vietoje gentys pradėdavo kurti nepakartojamas, individualias genealogijas. Be to, visi prisikentėjo ir nuo nacionalistinių nūdienos istorikų, kurie net nepagalvoję dabartinį tapatumą perkelia į priešistorinius laikus. Kai nėra pasirinkimo, sunku rasti kitokį būdą, kuris nesiremtų tradicine genties sąvoka, migravimui aprašyti. Vis dėlto suvokti tokio traktavimo trūkumus būtina.

Tokiomis aplinkybėmis ir vyko tas galingas istorinis procesas, kuris imperijos buvo vertinamas kaip „barbarų įsiveržimai", o žvelgiant iš provincialių Vakarų Europos pozicijų dažnai būdavo susiaurinamas iki „germanų genčių įsiveržimų". Vokiečiai šį procesą vadina Völkerwanderung („tautų kraustymusi"); tai vykęs pavadinimas, vienodai gerai tinkantis ir germaniškiems, ir negermaniškiems šio proceso dalyviams. Juk iš tikrųjų jis apėmė didžiąją Europos pusiasalio dalį, Rytus ir Vakarus, ir truko visą pirmąjį tūkstantmetį po Kr. ar net dar ilgiau, kol galiausiai visi migrantai susirado nuolatinę gyvenamąją vietą. Apie svarbiausius šio proceso įvykius žinome tik iš romėnų šaltinių. Neraštingi migrantai paliko labai mažai savų rašytinių dokumentų. Tačiau būtent šiuose įvykiuose dauguma vėlesnių tautinių grupių turėtų ieškoti savo šaknų. Parodijuojant mūsų laikų klišę, šį procesą galima būtų pavadinti Drang nach Westen („Veržimusi į Vakarus"), kelione į nuolatines gyvenamąsias vietas. Be jo „Europos" ar „europiečių" koncepcija būtų atrodžiusi visai kitaip. Antropologiniai tyrinėjimai atskleidžia, jog šiame procese dalyvavo trys pagrindiniai gyventojų tipai: sėslūs Romos imperijos miestų ir kaimų gyventojai, barbarų gentys, besiverčiančios primityvia žemdirbyste ir gyvulininkyste, tikrieji klajokliai. Dar reikėtų pridėti jūrų plėšikus, kurie, kaip ir klajokliai, gyveno daugiausia iš plėšikavimo ir leisdavosi į tolimus žygius šiaurinėmis jūromis.

ČABA

„Plačiose Azijos lygumose, – pradėjo jis pasakojimą, – gyveno dvi narsios laukinės gentys – hunai ir vengrai. Kai jos labai išaugo, hunai leidosi ieškoti naujos vietos, kur galėtų įsikurti. Po daugelio vargų jie priėjo šalį su žaliuojančiomis pievomis, srauniomis mėlynomis upėmis, miškais apaugusiais kalnais. Tačiau ši šalis nebuvo paranki. Ji priklausė romėnams, vadinusiems ją Panonija.

Narsiausias iš hunų buvo jaunas kunigaikštis Atila, todėl jie ir išsirinko jį karaliumi. Atila ėmė vis daugiau ir daugiau žemių, o savo genties žmones valdė geležine ranka. Kai mirė jo žmona, palikdama du sūnus Čabą ir Aladarą, Atila drąsiai pareikalavo sau į žmonas Romos imperatoriaus dukters ir pusę imperijos kraičio.

Toks reikalavimas baigėsi kautynėmis Katalaunų laukuose. Lengvoji hunų kavalerija it viesulas užgriuvo romėnų armiją, tačiau susidūrusi su šarvuotų pėstininkų gretomis pakriko <...> Ramios lygumos upės paplūdo krauju. „Dievo rykštės" galybė buvo palaužta <...> Sugniuždytas Atila netrukus mirė.

Tada Čaba nusprendė pasiimti stipriausius vyrus ir grįžti į tolimąją Aziją <...> pas vengrus. Jis sušaukė savo gentainius ir pažadėjo: „Jei tik jums kils pavojus, gyvi ar mirę vis tiek ateisime jums į pagalbą".

Jam išvykus prieš hunus išžygiavo kita didžiulė priešų armija. Begalinės negailestingų karių kolonos užplūdo jų tvirtoves. Hunai puolė ant kelių ir meldėsi, kad Čaba sugrįžtų. Jiems atsiliepė griaustinis – nepaliaujamas, gilus, vis stiprėjantis <...> Tarp žvaigždžių pasirodė žėrinti balta juosta, ji išsilenkė lanku kaip kokia vaivorykštė. Su blizgančiais kardais ir kovos šūksmais tūkstančiai Čabos vadovaujamų raitelių, kurtinamai bildant jų žirgų kanopoms, kaip audra iš dangaus užgriuvo siaubo apimtus priešus ir sutrynė juos į dulkes.

Čaba su savąja šmėklų armija grįžo dar kartą atvesdamas vengrus, kad jie prisidėtų prie savo brolių puikiojoje mūsų šalyje. Daugiau jis niekada nebesugrįžo. Tačiau švytintis kelias danguje, „karių kelias per dangų", taip ir liko visiems laikams"[1].

Liaudies pasakos – kolektyvinės atminties saugyklos. Jos skirtos ne tik prasiblaškyti, bet ir genties identitetui sustiprinti. Hunų ir vengrų žygius Vengrijoje skiria penki šimtai metų. Tačiau pastarieji ir toliau jaučia giminystę su savo pirmtakais ir senaisiais klajokliais. Kam dar, išskyrus vengrus, šiais laikais galėtų šauti į galvą mintis išrinkti savo sūnui Atilos vardą?

Vadovaujantis technologine pažanga pabrėžtina, kad geležies amžiaus žemdirbystė tobulėjo. Naudingiau tapo visą laiką dirbti tą pačią žemę negu be perstogės ieškoti naujos, dar nenualintos. Barbarai klajojo ieškodami ne nuotykių, o vietos, kur galėtų įleisti šaknis.

Europos pusiasalio gyventojus siejo įvairūs etniniai ryšiai. Su kai kuriomis išlygomis galima pasakyti, jog pirmojo tūkstantmečio po Kr. pirmojoje pusėje čia jau dominavo indoeuropiečiai. Imperijos gyventojų dauguma, nors ir būdama ne

lotynų ar helenų kilmės, jau buvo visiškai lotynizuota Vakaruose ir helenizuota Rytuose. Barbarų migrantai paprastai priklausė vienai ar kitai indoeuropiečių šeimos šakai (žr. III priedą, 15, 16).

Be klajoklių, neindoeuropiečių gentims priskirtini ugrofinų grupės nariai; autochtoninių iberų genčių telkiniai Ispanijoje; ikilotyniškųjų gyventojų likučiai nuošaliausiuose Italijos kampeliuose; ilyrų, dakų ir trakų neasimiliuoti elementai Balkanuose. Žydai apsigyveno visuose didžiuosiuose Viduržemio jūros regiono miestuose. Ugrofinų grupės gentys suskilo į dalis. Finai — *Suomalainen* — iš savo buveinės Sibire leidosi į varginančią kelionę per subarktinę taigą. Jie užėmė žemes tarp Baltijos jūros rytinio pakraščio ir Volgos aukštupio, kuris vėliau tapo Rusijos širdimi. Etniniu atžvilgiu jie buvo giminingi tiek hunams, tiek vengrams, taip pat kelioms mažesnėms tautelėms — čeremisams, mordviams, permiams, vogulams, ostiakams, kurios pasiliko Uralo regione. Dar tolimesnė jų giminystė su Altajaus grupės tautomis — turkais, mongolais ir totoriais. Jų kaimynai lapiai jau tada bastėsi iš vietos į vietą, pasikinkę elnius. Tą jie tebedaro iki šiol. Patys save lapiai vadina „samiais". Kad dar labiau viską supainiotų, Šiaurės tautos juos buvo įpratusios vadinti „finais". Net viena Švedijos provincija vadinama Finmarku.

Dvi kitos susiskaldžiusios tautų grupės Kaukaze, kiek mums žinoma, mažai tesusijusios. Šiaurės Kaukazo grupei priklauso abchazai, čečėnai, avarai; Pietų Kaukazo grupei — lazai, mingrelai ir gruzinai. Šio amžiaus trečiajame dešimtmetyje škotų kilmės kalbininkas mėgėjas, pasivadinęs surusintu Nikolajaus Jakovlevičiaus Maro (1864—1934) vardu, sukūrė teoriją, siejančią Kaukazo kalbas su baskų, etruskų ir senovės hebrajų kalbomis. Taip jis surišo palaidus Europos etninio audinio siūlų galus. Deja, nors Maro teoriją palaikė galingiausias iš gruzinų, ji vis tiek buvo paneigta.

Azijos klajokliai įsiverždavo į Europos pusiasalį tarsi bangos, kurios kartojosi per didesnę jos rašytinės istorijos dalį. Hunai, pasirodę čia V a. po Kr., tik pakeitė anksčiau tomis pačiomis stepėmis klajojusių genčių ordas — senovės skitus ir iraniečius—sarmatus, Ptolemėjo II a. po Kr. vadintus stepių valdovais. Jie buvo avarų, vengrų ir mongolų (visi jie vėliau pasiekė centrinę Europą) pirmtakai. Kiti klajokliai apsiribojo Juodosios jūros regionu. Viena iš tiurkų genčių — bulgarai — net sukūrė savo karalystę Volgos vidurupyje. Kita jų šaka įsitaisė prie Dunojaus žiočių VII a. po Kr. Bulgarų pėdomis pasekė chazarai, sukurdami karalystę, kuri driekėsi nuo Šiaurės Kaukazo iki Dnestro. Įkandin chazarų leidosi pečenegai, jie pasiekė Balkanus. Juodosios jūros regiono stepėse trumpaamžę valstybę buvo sukūrę ir kumanai. Čigonai (romai) keliaudami iš Indijos Europą pasiekė XI a. po Kr. Maždaug tuo laiku į Kaukazą įsibrovė viena tiurkų genčių, o pagrindinė jų šaka XIV a. po Kr. nukariavo Balkanus.

Iš visų minėtų neindoeuropiečių genčių tik nedaugelis paliko gilesnį pėdsaką. Baskai ir maltiečiai atsilaikė ilgus šimtmečius kalbėdami savomis, nepanašiomis į kaimynų kalbomis. Tapatumą išsaugojo ir žydai. Suomiai ir estai prie Baltijos jūros, vengrai „Hungarijoje" virto šiuolaikinėmis tautomis. Lapiai ir toliau klajoja su savo elniais. Totoriai, paskutinieji mongolų palikuonys, išsilaikė Tatarstane prie

Volgos ir, nepaisant deportacijos naujausiais laikais, Kryme. Čigonai vis dar paplitę visoje Europoje. Turkai, sukūrę didžiulę imperiją, o paskui jos netekę, išlaikė netvirtą atramą Europoje prie pat Stambulo. Balkanų bulgarai taip susitapatino su slavų pasauliu, kad jų komunistinis režimas šio amžiaus devintajame dešimtmetyje net ėmė persekioti turkų mažumą Bulgarijoje tvirtindamas, kad tai ne „tikri turkai", o tik „suturkėję slavai". Jei Bulgarijos valdžia būtų buvusi iki galo nuosekli, būtų turėjusi siekti visų bulgarų masinės deportacijos, kadangi jie nėra „tikri slavai", o tik „suslavėję turkai". [GAGAŪZAI]

Pabrėžtina, kad terminas „indoeuropiečiai" vartojamas daugiausia tik kaip lingvistinė kategorija (žr. I skyrių).

Praplėstos reikšmės jis taikomas ir žmonėms, kurie tas kalbas laikė gimtosiomis. Visos šiai grupei priklausančios kalbos turi ryšį su bendra indoeuropiečių prokalbe, kuria kažkur Eurazijoje buvo kalbama daugiau kaip prieš 5000 metų. Nuo tada ši grupė paplito didelėje teritorijoje, besidriekiančioje nuo Islandijos iki Ceilono, ir vykstant naujųjų laikų kolonizacijai – visuose žemynuose. Sakoma, jog kalba yra didžiausias žmonių giminės turtas, todėl, be jokios abejonės, indoeuropiečiai – viena svarbiausių lingvistinių bendrijų žmonijos istorijoje[3]. (žr. III priedą, 15)

Svarbiausia problema – nustatyti, ką dar, be lingvistinio paveldo, indoeuropiečiai gali turėti bendra. Senasis požiūris, kad kalba būtinai susijusi su gimine, tauta, jau atmestas. Kalbos lengvai perduodamos iš vienos giminių grupės kitoms. Ilgainiui gali apskritai nebelikti jokio ryšio tarp žmonių „gimtosios kalbos" ir jų tautinės kilmės. (Tą galima nesunkiai įrodyti angliškai kalbančių šalių pavyzdžiais – anglų kalbą perėmė milijonai afroamerikiečių ir iš Afrikos kilusių Karibų jūros baseino gyventojų.) Kalbant apie Euraziją neaišku, ar rudaodžiai indų kilmės gyventojai „eksportavo" savo kalbą šviesesniems europiniams kaimynams, ar buvo atvirkščiai; o gal ir vieni, ir antri perėmė tą kalbą iš kokio nors trečiojo tarpininko. Afganistane yra padavimas, pasakojantis, kad visi indoeuropiečiai kilę iš ten. Tačiau net jei vadinamoji „europiečių", „kaukaziečių" ar „arijų" rasinė grupė egzistuoja iš tikrųjų, ji nesutampa su indoeuropiečių kalbomis. Pavyzdžiui, atrodo, dauguma turkų genčių priklausytų kaukaziečių rasei, tačiau jų kalba tikrai neeuropietiška. [KAUKAZO RASĖ]

Aišku, rasės grynumo kriterijus nėra tinkamas išeities taškas kalbant apie Europos tautas istoriniais laikais. Tarp Romos imperijos gyventojų buvo nemažai Afrikos negroidų ir Vakarų Azijos semitų. Barbarų gentys nuolat papildydavo savo genofondą pagrobtomis moterimis ir karo belaisviais. Pakanka apsilankyti Airijoje ar Skandinavijoje, kad įsitikintum, jog rasiniai tipai – ne prasimanymas, nors kalba, kultūra, religija ir politika visada buvo daug stipresni etninės priklausomybės veiksniai negu rasiniai požymiai. Tačiau aišku ir tai, kad bet kokia gentinė ar socialinė grupė, kartu gyvenanti ilgesnį laiką, turi perimti bendrą kalbą. Lygiai taip pat norėdama išsaugoti savo identitetą tokia grupė dažnai pradeda statyti formalius ir neformalius barjerus kryžminimuisi. Ten, kur priklausomybę grupei apibrėžia giminystės kriterijai, palaikomi religinių tabu, už kryžminimąsi

kartais baudžiama net pašalinimu iš bendruomenės. Taip kalba ir giminystė iš tikrųjų glaudžiai susipina.

Keltai, kurie buvo indoeuropiečių avangardas šiaurinėje lygumoje, romėnų laikais pasistūmėjo toli į vakarus. Jie sukūrė kai kurias pažangiausias materialines kultūras. Jie ištobulino metalo apdirbimą ir turėjo geležinių ginklų; tai paaiškina jų didžiulę ekspansiją. Keltai buvo užpuolę Romą 390 m. pr. Kr., Graikiją 279 m. pr. Kr. Užpuolikai gąsdino aukas didžiuliu stotu, rudais plaukais, nuožmiu temperamentu ir šlykščiu įpročiu medžioti galvas. Dvidešimt metų II a. pr. Kr. pabaigoje iš Jutlandijos pajudėjusios kimbrų gentys kartu su teutonais smarkiai siaubė Galiją ir Ispaniją, kol juos sulaikė konsulas Marijus. Sumušęs teutonus prie Kampi Putridi, Marijus sutriuškino ir kimbrus prie Kampi Raudiji netoli Veronos 101 m. pr. Kr. Tačiau dvi kliūtys negalėjo sulaikyti potvynio bangos. Keltų gentis bojai įsikūrė „Bohemijoje". Kiti keltai gausiai apsigyveno šiaurinėje Italijoje, sukūrė Cizalpinę Galiją. Jie užėmė visas žemes į vakarus ir šiaurės vakarus nuo Alpių, taip atsirado Transalpinė Galija. Perėjo Pirėnų kalnus, įkurdami, be kitko, Galiciją, o paskui leidosi į Reino kraštą. VIII a. pr. Kr. jie įsiveržė į pakrančių salas, taip atsirado „Britų" salos.

Tad, kai respublikos gyvavimo pabaigoje romėnų legionai nukariavo didelę Vakarų Europos dalį, jiems labiausiai pasipriešino kaip tik keltai. Imperijos laikotarpiu jie sudarė didžiąją romanizuotų keltų—iberų dalį Ispanijoje, galų—romanų Galijoje, romanų—britų — Britanijoje. Daugelio keltų genčių pavadinimus galima atpažinti šiuolaikiniuose jau seniai praradusių bet kokį ryšį su keltais vietovių pavadinimuose: *Boii* (Bohemija), *Belgae* (Belgija), *Helvetii* (Šveicarija), *Treveri* (Tryras), *Parisi* (Paryžius), *Redones* (Renas), *Dumnonii* (Devonas), *Cantiaci* (Kentas), *Brigantes* (Brigsteer). Ilgainiui, kai daugelyje vietų keltus užliejo nauja germanų genčių banga, jie visam laikui įsitvirtino tolimuosiuose šiaurės vakaruose, vadinamajame Britanijos „keltiškajame pakraštyje" — Airijoje, vakarinėje Škotijoje, Velse ir Kornvalyje. IV a. po Kr. spaudžiami anglosaksų keltų migrantai iš Kornvalio persikėlė per Lamanšą („Finisterre") — taip atsirado Bretanė. Iš šešių dar gyvų keltų kalbų trys priklauso goidelų (Q—keltų) grupei, o kitos trys — britų (P—keltų) grupei. *Cymru am byth*! Viena keltų šaka iškeliavo į Mažąją Aziją. „O neprotingi galatai!" — sušuko šv. Paulius, 52 m. po Kr. aplankęs šiuos „Rytų galus" (Gal 3, I). Dar po trijų šimtų metų šv. Jeronimas, atvykęs iš Tryro, teisingai pastebėjo, kad galatai kalbėjo iš esmės ta pačia kalba kaip ir jo gimtojo Reino krašto galai. [TRISTANAS]

Germanų gentys Romos imperijos laikais tikriausiai sudarė didžiausią barbarų gyventojų grupę. Pirmiausia jie buvo identifikuoti pietinėje Skandinavijoje: 90 m. pr. Kr. Posidonijus juos pavadino *Germani* (germanais). Tuo metu jie jau buvo gan tvirtai įsikūrę žemėse, kurios nuo to laiko vadinamos jų vardu. Vakaruose germanų užimamos žemės iš dalies sutapo su keltų žemėmis, todėl tokios gentys kaip kimbrai ir teutonai buvo vadinamos tai keltais, tai germanais, tai germanizuotais keltais. Rytuose jų žemės iš dalies sutapo su slavų žemėmis, tad kildavo ginčų, kam priskirti tokias gentis kaip Tacito minimi *Venedi* — slavų vendams, germanų vandalams ar germanizuotiems slavams.

TRISTANAS

Kornvalyje, už trejeto kilometrų į šiaurę nuo Fovi miesto, prie kelio į Menabilį, stovi maždaug dviejų metrų aukščio smailėjantis į viršų akmeninis stulpas su neaiškiu užrašu VI amžiaus romėnų raidėmis: „DRUSTANS HIC IACET CUNOMORI FILIUS" (Čia guli Tristanas (ar Tristramas), Quonimorijaus sūnus). Netoliese yra geležies amžiaus Doro tvirtovės žemės pylimas. Kasinėjimai pylimo juosiamame žemės plote parodė, kad tvirtove ankstyvaisiais Viduramžiais vėl buvo naudotasi. Šalia esančios Lantjano fermos pavadinimas irgi sako, jog kaip tik čia buvo senovės *Lancien* – „karaliaus Marko, vadinto Quonimorijum", rūmai. Netoliese yra ir *Mores* (Morrois) miškas, *Malpas* („Nelemtoji brasta"), *Tir Gwyn* (*La Blanche Lande*) dvaras ir St Sampson–in–Golanto vienuolynas; visi šie pavadinimai aptinkami vėlesniuose tekstuose. Tad nėra pagrindo abejoti, kad šis antkapis skirtas istorinei Tristano asmenybei[1].

Pasak legendos, Tristanas, jau išnykusios Lijonesos šalies kunigaikštis, aistringai pamilo Izoldą, Airijos kunigaikštytę, kurią jis lydėjo kelionėje jūra pas Tristano giminaitį karalių Marką, kurio žmona ji turėjo tapti. Paslaptingojo meilės eliksyro įžiebta aistra kursto juos slapta susitikinėti ir pabėgti. Galiausiai Tristanas krinta mirtinai sužeistas karaliaus užnuodytos ieties, o Izolda žūva jo glėbyje.

Po keleto šimtmečių ši tragiška keltų meilės istorija buvo sueiliuota ir kaip dvaro romansas apkeliavo visą Europą. Ankstyviausi jo prancūziškojo varianto bei Eilhardto Reino vokiečių kalba užrašytos versijos fragmentai datuojami 1170 metais. Pilniausias vokiškasis variantas, kurio autorius Gotfrydas Strasburgietis (apie 1200 m.) tapo Vagnerio operos (1859) libreto pagrindu. Buvo variantų ir senąja provansalų bei senąja anglų kalbomis. XV a. sero Thomo Malory kūrinyje *Morte D'Arthur* bei prancūzų prozos veikale *Roman de Tristan* sujungiamos Tristano ir karaliaus Artūro legendos. Prancūziškosios versijos kopija, iliustruota puikiomis miniatiūromis, laikoma Austrijos nacionalinėje bibliotekoje (įregistruota numeriu Vienna MS Codex 2537)[2]. Baltarusiškasis „Tristano" variantas, parašytas XVI a., dabar laikomas Poznanėje, yra seniausias pasaulietinės baltarusių literatūros kūrinys[3]. Tuo metu šiai istorijai buvo jau 1000 metų:

> Netrukus seras Tristanas išplaukė į jūrą, o su juo gražioji Izolda <...>, o kajutėje taip jau nutiko, kad abu pajuto troškulį ir pamatė nedidelį auksinį buteliuką, ir pamanė, kad jame senas vynas <...>. Abu juokėsi ir nerūpestingai gėrė vienas į antro sveikatą <...>. Bet kai tik gėrimas pasklido jų gyslomis, pamilo viens kitą taip karštai, kad tas jausmas nebeapleido jų nei laimėje, nei nelaimėje <...>[4].

Kaip ir Tristanas, Artūro ciklo centrinė figūra istorikams ir toliau lieka paslaptis. Dauguma mokslininkų mano, kad Artūras, „buvęs ir būsimas karalius", tai krikščionių britų karvedys, kovojęs su anglosaksų įsibrovėliais. Tačiau niekam nepavyko jo neginčytinai identifikuoti. VIII a. kronikininkas Nenijus (Nennius) vadino Artūrą *dux bellorum*, kuris sutriuškino saksus prie Badono kalno („Mount Badon"). Velso šaltiniai vadina jį amheradawr („imperatorium"). XII a. Džofris Monmautietis (Geoffrey of Monmouth) rašė, jog

Artūras gimė didžiulėje saloje pastatytoje Tintagelio tvirtovėje prie Kornvalio krantų, o mirė Glastonberyje (Glastonbury) prie Šventojo Gralio šventyklos. Naujaisiais laikais archeologai Tintagelyje rado vėlyvojo romėnų laikotarpio vienuolių bendrijos buvimo įrodymų. Jie sustiprino kornvališkąją versiją. Kiti tyrinėjimai sieja jį su Velso vadu Owainu Ddantgwainu, Kvinedo ir Poviso karalium, Vyriausiojo Drakono (Head Dragon) sūnumi, dar žinomu „Meškos" pravarde. Jis mirė 520 m.[5] Pasak Somerseto grafystės padavimų, prie Kameloto kalnų Kedberi tvirtovėje ir buvęs karaliaus Artūro dvaras, o Glastonberis buvęs tas „Avalonas", kur jis mirė. 1278 m. karalius Eduardas I paliepė Glastonberyje atidaryti kapą; jame rasti kario ir damos karstai. Eduardas I pripažino, kad tai Artūro ir Gvineveros palaikai. Sakoma ant kapo stovėjus kryžių (jis neišliko) su užrašu: HIC IACET SEPULTUS INCLITUS REX ARTURIUS IN INSULA AVALONIAE (Čia guli palaidotas garsusis Avalono salos karalius Artūras)[6].

Senosios legendos nuolat pasitelkiamos vis naujiems tikslams. Viduramžiais anglų–normanų kilmės Anglijos karaliai mėgdavo sieti save su ikisaksiškaisiais nukariautos šalies valdovais, o karalienės Viktorijos laikų romantikai stengėsi sustiprinti šių dienų britų vienybės jausmą svarstydami senovės britų likimą. Alfredas lordas Tennysonas (1809–1892) 42 metus išbuvo dvaro poetu laureatu ir 55 metus kūrė karaliaus Artūro epą *The Idylls of the King* (Idilės apie karalių), kuriuo vieni gėrisi, o kiti iš jo šaiposi. Tai išplėsta alegorija apie amžiną dvasinio ir materialiojo pradų kovą:

... their fears
Are morning shadows huger than the shapes
That cast them, not those gloomier which forego
The darkness of that battle in the west
Where all of high and holy dies away[7].

(...jų baimės
tarsi ryto šešėliai, didesni už tuos,
kas juos meta; o ne tie, niūresni, kurie eina
prieš tamsą kautynių štai ten vakaruose,
kur viskas pražūva, kas aukšta ir šventa.)

Germanų gentys paprastai skirstomos į tris grupes. Iš skandinaviškosios grupės kilo būsimieji danai, švedai, norvegai, islandai. Vakarų germanų grupei, kurios centras buvo Šiaurės jūros pakrantėje, priklausė batavai, fryzai, frankai, alemanai, jutai, anglai ir saksai. Jie buvo olandų, flamandų, anglų, žemumoje gyvenančių škotų, iš dalies ir prancūzų protėviai. Rytų germanų grupei, įsikūrusiai į rytus nuo Elbės, priklausė svebai, langobardai, burgundai, vandalai, gepidai, alanai ir gotai. Daugiausia dėl jų kaltės šiaurinėje lygumoje susidarė genčių „transporto kamštis", jie buvo vieni svarbiausių Romos vakarinės imperijos krizės veikėjų. [FUTHARK]

Tacito veikale *Germania* detaliai aprašyti germanų genčių papročiai, socialinė struktūra ir religija. Jos dar nuo bronzos amžiaus prekiavo su Viduržemio jūros regiono pasauliu, perėmė romėnų žemdirbystės metodus, net vynuogių auginimą.

FUTHARK

Runos, arba „ženklai iš pagaliukų“, sudaro vikingų abėcėlės pagrindą; ji pagal pirmąsias šešias raides buvo vadinama „futhark“. Runos būdavo iškalamos medyje ar akmenyje ir dažnai sudarydavo ilgus kaip gyvatė užrašus. Buvo du pagrindiniai abėcėlės variantai – įprastinis, arba daniškasis futhark, ir švedų–norvegų futhark; jie abu turėjo po 16 pagrindinių ženklų:

ᚠᚢᚦᚬᚱᚴᚼᚾᛁᛅᛌᛏᛒᛘᛚᛦ

Runų užrašų rasta labai daug, ypač centrinėje Švedijoje ir Danijoje. Juose rašoma apie keliones, teisines sutartis, mirtis, kartais tai – net skaldų eilės. Ant sidabrinio Trunso vietovės šiaurinėje Norvegijoje kaklasaičio užrašyta, kaip jis gautas:

Forum drengia Frislands a vit	(Leidomės į fryzų žemes
ok vigs fôtum ver skiptum	Ir pasidalijome karo grobį.)

Gripsholme (Pietų Švedija) motina gedi sūnų Ingmaro ir Haraldo, žuvusių žygyje į Viduržemio jūrą:

peir fóru drengila fiarri et gulli	(Kaip vyrai iškeliavo aukso
ok austaria arne gáfu	Ir rytuose jie ereliu gėrėjos,
dóu sunnarla á Serklandi	Ir pietuose jie mirė Serklande.)

Runų užrašas yra ir Šv. Sofijos soboro galerijoje Stambule; kitas užrašas matyti Šv. Morkaus bazilikoje Venecijoje ant vieno iš Atėnų atgabentų liūtų[1].

Runomis ne tik rašyta. Vikingų 16 ženklų futharkas atsirado apie 350 m. po Kr. iš daug didesnio ženklų rinkinio *Hallristningar*, kuris dar nuo bronzos amžiaus buvo naudojamas okultiniam būrimui:

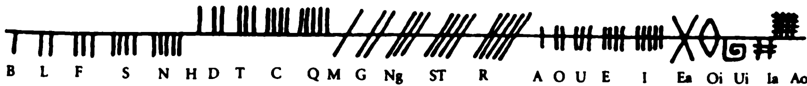
Tacitas veikale *Germania* aprašo, kaip buvo skaitomos runos:

> Nulaužta vaismedžio šakelė suskaldoma į balanas; kiekviena iš jų pažymima vis kitokia runa ir jos metamos ant baltos drobulės, kad nukristų kaip pakliuvo. Tada ceremonijai vadovaujantis žynys <...> arba šeimos tėvas <...> pasimeldęs dievams <...> paima tris iš jų vieną po kitos ir skaito, ką jos reiškia pagal jose išrėžtas runas[3].

Vėlesniais laikais tarp daugelio runų rašto variantų itin panašios buvo 33 ženklų sistema, rasta anglosaksų Anglijoje, ir 18 ženklų sistema iš Armaneno, rasta jau vokiš-

kai kalbančioje šalyje (žr. III priedą, 17). Runos – tai vartai į paslaptingą ir kupiną keisto grožio vikingų estetinį pasaulį.

Ogham ar Ogam buvo skandinavų runų keltiškasis atitikmuo, naudojamas ne tik rašyti, bet ir burti, ypač Airijoje. Kiekvieną ženklą sudarė paprastos vertikalios ar pasvirusios linijos, užrėžtos skersai pagrindinės horizontalės. Kiekvienas ženklas iš pradžių buvo siejamas su kokiu nors medžiu ir su raide, atitinkančia to medžio pavadinimą, be to, pagal aliteraciją su paukščiais ir žvėreliais, su spalvomis, su metų laikais ir su savaitės dienomis:

Savosios rašto sistemos buvo esminis Europos pagoniškųjų religijų priedas. Ogamas ir runos, kaip ir šiaurinių italikų bei etruskų rašmenys, atsirado dar tais laikais, kai bet kokio žinojimo ir supratimo pamatą sudarė gamtos paslapčių atskleidimas buriant. Nepaisant to, daug kas iš su tuo susijusių žinių bei magijos atlaikė ir klasikinės bei krikščioniškosios civilizacijų atėjimą.

Germanų klanus vienijo giminystė, o valdžia rėmėsi demokratiniais karių susirinkimais, kurie vadinosi *Ding* („daiktas"). [DING] Jų religija aukštino vaisingumo dievus Njordrą (Nerthus) ir Freirą, magijos meistrą ir karo dievą Vodaną (Odiną) ir Torą (Donarą), gynusį žemdirbius nuo milžinų, laumių ir visokiausių piktųjų jėgų. Žynių institucijos nebuvo, nes germanų karvedžiai, dažnai prisiimdavę karaliaus titulą, karines funkcijas sujungdavo su religinėmis. Jie ilgai priešinosi krikščionybei, nors gotai arijonizmą priėmė gan anksti (žr. toliau).

Romos imperijos laikotarpiu germanų gentys nepaliaujamai kilnojosi iš vienos vietos į kitą. II a. po Kr. gotų federacija paliko savo teritoriją Vyslos žemupyje ir pradėjo pamažu slinkti į pietryčius, prieš pagrindinę migracijos kryptį. Po dvejų šimtų metų vestgotai įsikūrė Juodosios jūros pakrantėje, šiauriau Dunojaus deltos. Ostgotai sustojo toliau į rytus, Kryme ir Dnepro stepėse, pavojingai arti atslenkančių hunų. IV a. po Kr. kai kurios frankų gentys buvo pakviestos į imperiją kaip *Foederati* ir joms buvo pavesta ginti Reiną.

Slavų gentys lipo ant kulnų savo kaimynams germanams. Jų priešistorinis laikotarpis daug menkiau aprašytas dokumentuose, nes jos mažiau susidūrė su Romos imperija, todėl apie jas naujaisiais laikais prikurta daug įvairių hipotezių. Senovės „slavų tėvynę" daug kas laikė nuolatine vieta. Lenkų priešistorinių laikų specialistų vadinamoji „aborigeninė mokykla" atkakliai tvirtina, kad „slavų tėvynė" *ab origine* apėmė teritoriją tarp Oderio ir Vyslos, nors įtikinamiau būtų perkelti juos toliau į rytus — į miškais apaugusius Karpatų šlaitus. Vakarų mokslininkai dėl nepaaiškinamų priežasčių mėgsta ištremti protoslavus į mažiausiai įtikėtiną ir pačią nepatogiausią iš visų vietų — į Pripetės pelkių vidurį. Tačiau nesvarbu, kokios buvo tos senovės slavų tėvynės ribos, per ją turėjo eiti pagrin-

dinis priešistorinių laikų migracijos kelias. Ją turėjo užplūsti ir tikriausiai pajungti kiekvienas iš didžiųjų klajoklių įsiveržimų. Prie Vitaškovo, vakariniame Nesės krante, rastas skitų vadas, palaidotas su visais turtais. Prisiminimai apie sarmatus išsilaikė 2000 metų, ir lenkų bajorai vadino save jų palikuonimis. [CRUX] Migruojantys gotai ir gepidai pamažu praslinko, atrodo, nepadarę nieko blogo. V a. po Kr. praėję hunai paliko nedaug pėdsakų, išskyrus neduodančią ramybės frazę anglosaksų poemoje *Widsith*, kurioje sakoma, kad „hraedai su aštriais kardais turėjo ginti savo senąsias žemes ties Vyslos miškais nuo Aetlos žmonių"[4]. Hunus pakeitę avarai buvo sukūrę savotišką slavų—avarų konfederaciją. Ji pirmą kartą minima Bizantijos istoriniuose šaltiniuose VI a. po Kr.

Vargu ar protoslavų kalba galėjo būti labiau diferencijuota, kol I tūkstantmečio viduryje neprasidėjo didžioji migracija. Apie protoslavų kalbą žinoma tik tiek, kiek sugebėjo atkurti kalbininkai. Kaip ir graikų bei lotynų kalbos, ji turėjo sudėtingą linksniavimo ir asmenavimo sistemą, žodžių tvarkos būta laisvos. Manoma slavų gentis sukūrus savotišką visuomeninę instituciją — zadrugą [ZADRUGA] — „bendrą šeimą", kur visi genties vado giminaičiai gyveno kartu paklusdami griežtai patriarchalinei drausmei. Jie garbino daug dievų, pavyzdžiui, Triglavą (trigalvį), Svarogą (Saulės kūrėją) ir Peruną (griaustinio dievą). Įdomu, kad daugelis slavų religinio žodyno žodžių — nuo *Bog* (dievas) iki *raj* (rojus) — yra sarmatų—iraniečių kilmės; lygiai taip pat daug jų žodžių susijusių su primityvia technologija, pavyzdžiui, *dach* (stogas lenkų kalboje) arba *plug* (plūgas rusų kalboje) yra germanų kilmės. Nors slavai gyveno izoliuotai, tačiau turėjo naudos iš ryšių su kaimynais (žr. III priedą, 9)

Vakarų istorikų polinkį naudotis nepatikimais šaltiniais bei jų skepticizmą rodo štai toks poetiškai laisvas slavų aprašymas, „paremtas Prokopijaus ir imperatoriaus Mauricijaus susirašinėjimu":

> Slavai turėjo bendrą kalbą (ji buvo šiurkšti ir netaisyklinga), išore skyrėsi nuo juodbruvų totorių aukštesniu stotu ir šviesia oda, panašesne į germanų, nors ir ne tokia pat kaip jų. Keturi tūkstančiai šeši šimtai kaimelių buvo išsibarstę Rusijos ir Lenkijos žemėse, jų lūšnos paskubomis pastatytos iš netašytų rąstų <...>. Jas, gal kiek pagražindami, galėtumėm palyginti su bebrų nameliais <...>.
>
> Žemės derlingumas, o ne žmonių darbštumas maitino slavų kaimiečius, sudariusius didžiąją gyventojų dalį. <...> Laukai, kuriuos jie užsėdavo soromis ir soroke, vietoj duonos duodavo prastesnį maistą <...>. Kaip aukščiausią dievą jie garbino nematomąjį griaustinio valdovą. <...>
>
> Slavai nemėgo paklusti despotams <...>. Laisva valia gerbė tik amžių ir drąsą; tačiau kiekviena gentis ar kaimas buvo lyg atskira respublika, kurioje visus reikėjo sugebėti įtikinti ir nieko nebuvo galima priversti <...>. Jie kovėsi pėsčiomis, beveik nuogi <...>, gerai plaukiojo, nardė, gebėjo tūnoti po vandeniu kvėpuodami pro tuščiavidurę nendrę. Tačiau tokie sugebėjimai reikalingi tik šnipams ir dezertyrams. Karo meno slavai nepažino. Jų vardo niekas nežinojo, apie užkariavimus nieko negirdėjo[5].

Baltų tautos gyveno dar labiau atsiskyrusios. Prūsai į rytus nuo Vyslos deltos, lietuviai Nemuno slėnyje, latviai prie Dauguvos kalbėjo kalbomis, kurios, mokslininkų nuomone, buvo menkiausiai išsivysčiusios. Kadaise klaidingai manyta jas

priklausius slavų kalbų grupei, tačiau dabar prieita prie išvados, kad jos artimesnės indoeuropiečių prokalbei net labiau už sanskritą. Kaip ir visi indoeuropiečiai, baltai kuriuo nors priešistorinio laikotarpio momentu neabejotinai turėjo atkeliauti iš Rytų, bet kaip tai vyko, jokių žinių nėra. Jie įsikūrė paskutiniojo ledynmečio paliktų morenų laukuose, ten ir liko gyventi tarp tamsių pušynų ir tviskančių ežerų. Jie, kaip suomiai ir estai, buvo palikti patys sau, kol migracijos banga II tūkstantmečio pirmojoje pusėje nepasuko priešinga kryptimi. [LIETUVA]

Nepaisant Vakaruose įsigalėjusio papročio, barbarų migracijas reikia nagrinėti kaip visumą. Jos *neapsiribojo* germanų gentimis ar romėnų limomis Vakaruose. Tai, kas Vakarams atrodė staigus potvynis IV a. pabaigoje, buvo tik vienas dramos, kurios ir geografinės, ir chronologinės ribos buvo daug platesnės, veiksmas. Pirmasis artėjančio tvano ženklas pasirodė 376 m. Tada ostgotai, spaudžiami hunų, paprašė imperatoriaus Valento leidimo apsigyventi Mezijoje. Kai kuriems iš jų buvo leista persikelti per Dunojų su sąlyga, kad atiduos savo ginklus ir vaikus. Po poros metų, 378 m. rugpjūčio mėn., ostgotai susikovė lemiamame mūšyje prie Adrianopolio, kuriame žuvo pats imperatorius. Gotų sąjungininkų Sarmatijos alanų sunkioji kavalerija sutriuškino nenugalimuosius Romos legionus. (Karo istorijoje ši sarmatiškųjų iečių ir stambių žirgų jėgos demonstracija buvo Viduramžių karų charakteringiausių bruožų pradžia.) Dar po ketverių metų atėjo vestgotų eilė. Jų karalius ir karvedys Alarikas negalėjo likti abejingas ostgotų sėkmei. Kaip dovanėlę nusiraminimui, jis buvo gavęs iš Romos *magister militum illiricorum* titulą. Tačiau per trisdešimt metų trukusius susirėmimus šitos pareigos nesutrukdė Alarikui apiplėšti iš pradžių Atėnus (396 m.), o paskui ir Romą (410 m.). Tikroji Alariko pykčio priežastis buvo ta, kad imperatorius neleido vestgotams įsikurti Noriko provincijoje. Vėliau jis sumanė vesti savo žmones į Afriką. Tačiau Alarikui mirus prie Kozencos vestgotų planai pasikeitė. Alariko įpėdinis Athaulfas vedė paimtą į nelaisvę imperatoriaus Honorijaus įseserę, o jo brolis Walija leido vestgotams atsikvėpti ir įkurdino juos Akvitanijoje. Vestgotų įkurta Tulūzos karalystė buvo trumpaamžė, tačiau pasitarnavo jiems kaip tramplinas, kai po 507 metų jie pradėjo kurti ilgalaikį paveldą Ispanijoje.

Vestgotų siautėjimas sudarė sąlygas dar trims dideliems įsiveržimams. Romėnams atitraukus savo legionus iš Galijos ginti Konstantinopolį nuo Alariko, jų įgula prie Reino pavojingai susilpnėjo. Maždaug apie 400 m. burgundai pasinaudojo proga įsibrauti į teritoriją prie Reino ir Maino santakos. Po trisdešimties metų jiems metė iššūkį Romos karvedys Etijus. Jo pagalbiniai hunų daliniai išstūmė iš ten burgundus. 443 m. jie vėl sugrįžo, kad visam laikui įsikurtų Liono apylinkėse. Nuo tada Burgundijos karalystė plėtėsi Ronos ir Sonos slėniuose kontroliuodama svarbiausias Alpių perėjas. [NIBELUNGAI]

406 m., per Kalėdas, didelė barbarų orda perėjo užšalusį Reiną ties Koblencu. Vandalai, svebai ir alanai užplūdo Galiją. Vandalai aplinkiniu keliu leidosi į Alariko kelionės pradinį tikslą – Afriką. Jie kirto Pirėnus 409 m., Gibraltaro sąsiaurį 429 m. ir 439 m. atsidūrė prie Kartaginos vartų. Vandalams prireikė 33 metų įveikti apie 4000 kilometrų. Iš savo bazės Kartaginoje jie leidosi į jūrą, užgrobė

LIETUVA

Daugelis autoritetų patvirtina, kad lietuvių kalba „archajiškiausia iš visų indoeuropiečių kalbų“[1], kad „ji geriau išlaikė savo archajines formas <...> negu kitos šiuolaikinės indoeuropiečių kalbos“[2]. Nuo to laiko, kai 1897 m. Karlas Brugmannas išleido *Grundriss* – lyginamąją indogermanų kalbų gramatiką, lietuvių kalba tapo etimologų romantikų numylėtine.

Tikra tiesa, jog lietuvių kalboje esama žodžių, kuriuos atpažins kiekvienas klasikos žinovas: vyras, saulė, mėnuo, ugnis, kalba. Lietuvių kalba, be daugiskaitos, išsaugojo ir dviskaitą, ilguosius nosinius balsius, septynis linksnius, veiksmažodžių kaitymą laikais, asmenimis, nuosakomis, panašų kaip ir lotynų kalboje. Antra vertus, lietuvių kalbos žodyne nemažai ir slaviškų elementų: *galva* (rusiškai *golova)*, *ranka* (lenkiškai *ręka)*, *paukštis, žiema, sniegas* (lenkiškai *ptaszek, zima, śnieg)*. Ir lenkų kalba turi daugiskaitą, nosinius balsius ir septynis linksnius. Ne taip kaip lietuvių (ar prancūzų), dauguma slavų kalbų neprarado niekatrosios giminės. Faktiškai lietuvių kalbai būdingiausi bruožai, bendri ir baltų, ir slavų kalbų grupėms. Jei kas mano, kad ji – artima sanskrito giminaitė, to laukia nusivylimas.

Nepaisant to, lietuvių kalbos išlikimas iš tikrųjų vertas dėmesio. Per ilgus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyvavimo šimtmečius ji liko vietine kaimo žmonių šnekamąja kalba ir niekada nebuvo vartojama kaip aukštosios kultūros ar kaip valstybinė kalba. Lietuvos Statutai, parašyti rūtėniškai (*ruski* ar „Ruthenian“), 1530 m. buvo išversti į lotynų, o 1531 m. į lenkų kalbą, bet ne į lietuvių. Pradedant M. Mažvydo *Katekizmu* (1547 m.) lietuvių kalba buvo vartojama religiniams tikslams. XIX a. rusų pedagogai norėjo vietoj lotyniškos abėcėlės įvesti kirilicą. Tačiau lenkų vyskupai Vilniuje sėkmingai tam pasipriešino, griebęsi taktinės gudrybės – lietuvių vaikų pradiniam mokymui jie toliau naudojo lotynų abėcėlę ir taip dar labiau sustiprino lietuvių prisirišimą prie katalikybės. Tad kalbininkams mėgėjams būtų tikrai ne pro šalį pagaląsti dantis ir pamėginti iššifruoti kad ir tokį Šventojo Rašto fragmentą lietuvių kalba:

„...Ir angēlas tare jiems: „Nesibijokities! Štay!“ Apsakau jums didį džiaugsmą, kurs nusidůs vissiems žmonems“ (Lk 2, 10)[3].

Balearų salas ir Sardiniją. 455 m. vadovaujami Genzeriko vandalai pakartojo Alariko žygį ir nusiaubė Romą. Jų karalystė Afrikoje liko stipri iki imperijos valdžios atkūrimo kitame šimtmetyje. Vandalai atsiskyrė nuo savo bendrakeleivių svebų ir alanų dar Ispanijoje. Svebai sukūrė savo karalystę tolimuose šiaurės vakaruose, Galicijoje; vakariniai alanai leidosi į Tacho slėnį.

Romos legionų išvykimas iš Britanijos 410 m. paskatino piratus pradėti puolimą. Daugiau kaip šimtą metų Romos vietininkai stengėsi išlaikyti tvirtoves „saksų pakrantėje“. Dabar romėnų – britų gyventojai buvo palikti likimo valiai. Kai kurie romėnų daliniai po 418 m. gal dar buvo sugrįžę dešimčiai ar dvidešimčiai metų, tačiau prašymai Etijui 446 m. liko be atsakymo. Netrukus visi nuolatiniai

NIBELUNGAI

Keliasdešimt metų ties IV ir V a. riba Burgundijos karaliaus dvaras buvo Vormse prie Reino – senovės *Civitas Vangionum*. Burgundus, pagal ankstesnį jų vadą vadintus „Nibelungais", atgabeno čia kaip pagalbinius dalinius saugoti imperijos sienų. Jie buvo išstumti iš čia 435–436 m., kai Romos karvedys Etijus kovojo su atslenkančiais hunais. Iš vėlesnių laikų *Lex Burgundiorum* žinomi trijų karališkųjų brolių vardai: Gundarius (Gunther), Gislaharius (Giselher) ir Godomaras (Gemot). Stabtelėję Ženevoje, jie leidosi į Lioną ir čia 461 m. įkūrė pirmąją Burgundijos karalystę. [**LUGDUNAS**] Atminimo lenta toje vietoje, kur Vormse kadaise stovėjo karaliaus rūmai, primena viską, kuo didžiuojasi šis miestas:

Čia buvo
romėnų šventyklos vieta
Nibelungų karališkoji pilis
Karolio Didžiojo imperatoriškoji rezidencija
Vormso kunigaikščio–vyskupo dvaras,
prancūzų sugriautas 1689 ir 1754 metais.
Čia vyko
daugiau kaip šimtas imperijos ir kunigaikštystės seimų.
Čia prieš imperatorių ir imperiją stovėjo
Martynas Liuteris[1]

Toliau į šiaurę, prie dabartinės sienos su Olandija, stūkso Šv. Viktoro katedra Ksantene (*Ad Sanctos*). Manoma, kad šv. Viktoras, Romos imperijos pabaigos krikščionių kankinys, buvo legendinio kario Zygfrydo (Siegfried, „Pergalė–Taika") prototipas.

Kai burgundai laikėsi Vormse, Atilos hunai vis dar stovėjo Dunojaus vidurupio lygumose. Jie irgi yra vienas iš daugelio istorinių elementų, kurie, susipynę su mito ir sagos fantazijomis, sudaro garsiausios germanų legendos pagrindą.

Nibelungenlied (Nibelungų giesmė) yra apie 2300 ketureilių strofų epinė poema, užrašyta Austrijoje XIII a. pradžioje. Iš 34 išlikusių rankraščių A rankraščiai laikomi Miunchene, B rankraščiai Sankt Galene, C rankraščiai – Donaušingene. Visi variantai pasakoja, kas vyko Burgundijos karaliaus dvare, kai ten atvyko nenugalimasis kunigaikštis Zygfrydas – slibino nugalėtojas, Nibelungų lobio sargas, stebuklingo gobtuvo, darančio žmogų nematomą, savininkas. Zygfrydas išgelbėja šalį nuo saksų armijos, įveikia Islandijos kunigaikštytę Brunhildą, kuri sutinka paklusti tik vyrui, įveiksiančiam ją atletinėse varžybose, ir, užleidęs Brunhildą karaliui Giunteriui, pats gauna Giunterio sesers Krymhildos ranką. Tačiau dviejų porų harmonija sutrinka, kai Brunhilda atskleidžia savo pralaimėjimo paslaptį. Giunterio vasalas Hagenas sužino vienintelę silpnąją Zygfrydo vietą, nuduria jį ietimi begeriantį prie šaltinio ir jo lobį įmeta į Reiną[2] (žr. 9 pav. įklijoje).

Nežinomas *Nibelungų giesmės* autorius šias pagoniškas legendas perpasakojo Viduramžių Vokietijos dvariškių krikščioniškąja kalba, o Richardas Vagneris pagražinęs perteikė jas romantiškosios operos kalba *Reino aukse (Das Rheingold,* 1869), *Valkirijoje (Die Walküre,* 1870), *Zygfryde (Siegfried,* 1872) ir *Dievų žuvime (Götterdämmerung,*

1876). Pirmąkart visas „Nibelungų žiedas" buvo atliktas Festšpylhause Bairoite (Bayreuth) 1876 m. rugpjūčio mėnesį.

Antrojoje *Nibelungų giesmės* dalyje našle tapusi Krymhilda palieka Vokietiją, kad ištekėtų už pagonio Etzelio (Atilos). Po kiek laiko ji pasikviečia savo giminaičius iš Burgundijos į Ecelburgą/Graną (dabartiniame Estergome). Krymhildos tikslas – atkeršyti už mylimąjį Zygfrydą. Nukirtusi Hagenui galvą, ji visiems pagrindiniams poemos personažams užkuria kruviną savitarpio neapykantos pirtį.

Dabartiniai keliautojai literatūrinių personažų maršrutais gali pakartoti burgundų kelionę iš Vormso į „Hunų šalį". Jiems reiks vykti nuo „Trijų upių ežero" prie Pasau miesto, kur vyskupu buvo Krymhildos brolis, į grafo Rudigerio sodybą prie Bechlareno (Pochlarno), paskui – į Melko tvirtovę, Traismauerio romėnų vartus ir į Tuliną, kur Etzelis laukė savo nuotakos, o iš ten į Vieną, kur septyniolika dienų truko vestuvių puota. Tačiau viskas baigiasi labai liūdnai:

Hier hat die Mär ein Ende.
Diz ist der Nibelunge Not.

(Taip žuvo nibelungai – garsinga padermė.
Apie jų mirtį rūsčiąją čia baigiasi giesmė.)[3]

Britanijos ryšiai su imperija nutrūko. Nuo tada ilgieji anglosaksų laivai gabeno ne tik piratus, bet ir prekeivius bei kolonistus. 457 m. Kentas pasidavė Hengesto vadovaujamiems jutams — genčiai, kuri prasiskynė kelią iš „Jutlandijos" Danijoje per Fryziją. Anglai, palikę savo buvimo ženklą „Angelno" apygardoje Šlezvige, užėmė rytines Britanijos pakrantes. Jie įplaukė į Humberio upės žiotis ir įkūrė čia bendruomenes. Iš jų vėliau susidarė ekspansyvi Mersijos karalystė (pavadinimas reiškia marką — pasienio sritį). Saksai, kuriems vadovavo Elė, pirmiausia išsilaipino pietinėje pakrantėje. Taip jie padėjo pamatus pietinių saksų karalystei (Saseksui). Kiti — vidurio saksai (Midlseksas) ir rytiniai saksai (Eseksas) — Temzės slėniu slinko aukštyn.

Taip prasidėjo ilgai trukęs rytinės Britanijos nukariavimas ir apgyvendinimas, pasibaigęs „Anglijos" atsiradimu. Daugiau nei tris amžius šimtai vietinių vadų valdė savo mažytes valstybėles, kol susiliejant bei aneksuojant atsirado didesnės grupės. Galingiausia iš vėlesnių anglosaksų valstybių vakarinių saksų kunigaikštystė (Veseksas) savo varžovus įveikė tik 940 m. — praslinkus penkiems šimtams metų nuo pirmųjų anglosaksų įsiveržimų. Tuo tarpu smarkiai spaudžiami britai kovojo stengdamiesi sustabdyti atvykėlių antplūdį. Jų pergalė prie Mons Badoniko apie 500 m. vadovaujant pusiau legendiniam karaliui Artūrui sulaikė anglosaksus ir padėjo keltams išlikti Vakaruose. [TRISTANAS].

Tuo metu, kai germanų gentys niokojo vakarines Romos imperijos provincijas, neramumus išprovokavę hunai galiausiai pasirodė Panonijoje. Jie 420 m. Tisos upės lygumose įkūrė palapinių miestelį — savo sostinę. 443 m. hunai pateko Atilos (apie 404—453 m.) valdžion. Kaip tik jo vardas tapo beprasmiško griovimo,

naikinimo sinonimu: „Kur žengė jo žirgo koja, ten žolė nebeauga". Keletą metų ši „Dievo rykštė" kėlė sąmyšį imperijos Dunojaus provincijose. 451 m. Atila leidosi į šiaurę ir į vakarus telkdamas sąjungininkus iš barbarų genčių, įskaitant gepidus ir burgundus. Jis pasigailėjo Paryžiaus — miestą apgynė šv. Ženevjevos maldos. Tačiau Katalauno laukų pievose, netoli Šalono, gerai tinkančiose jo kavalerijai, jis triuškinamai pralaimėjo koalicijai, kurią iš Teodoriko ostgotų ir frankų salijų, vadovaujamų „jūrų sūnaus" Merovcigo, sudarė Etijus. „Jo pasitraukimas už Reino buvo paskutinė pergalė, pasiekta Vakarų Romos imperijos vardu"[6]. Tada Atila pasuko į Italiją. Turinas, Paduja ir Akvilėja patyrė ankstesnį Meco likimą. „Ateinačios kartos vargu ar suras Akvilėjos griuvėsius". Milane Atila įsižeidė pamatęs karaliaus rūmuose freską, vaizduojančią skitų kunigaikščius, sukniubusius prieš imperatoriaus sostą. Jis paliepė dailininkui sukeisti personažus vietomis. 452 m. Romos vyskupui Leonui I ant Bolsenos ežero kranto kažkaip pavyko įkalbėti Atilą pasitraukti. Su belaisve, vardu Ildiko, pasitraukęs prie Tisos jis gan laimingai mirė vestuvių naktį trūkus arterijai — „uždusо nuo plūstančio kraujo <...>, kuris veržėsi jam į pilvą ir plaučius". Hunų ordos raiteliai išsisklaidė taip pat greitai kaip ir pasirodė. Juos sutriuškino iš pasalų užpuolę buvę sąjungininkai, ir hunai buvo priversti palikti Panonijos lygumą gepidams ir ostgotams. [ČABA] [EPIDEMIJA]

Atilos mirtis ostgotams buvo gera proga įtvirtinti savo nepriklausomybę. Slinkdami iš Panonijos, jie pradėjo plėšikišką žygį Rytų imperijoje. Žygis liovėsi tik tada, kai Teodorikas gavo įprastinę duoklę bei magister militum ir Italijos patricijaus titulus. Tačiau horizonte pasirodė dar vienas barbarų karvedys. Atsitiktinai nuvertęs paskutinįjį Vakarų Romos imperijos imperatorių, Odoakras tapo samdinių armijos, veikusios Sicilijoje, Dalmatijoje ir net anapus Alpių, vyriausiuoju vadu. Galutinis susirėmimas atrodė neišvengiamas. Viskas baigėsi trejetą metų trukusiu Ravenos apgulimu ir Odoakro mirtimi nuo Teodoriko rankos 493 metais. Dabar nebeliko kliūčių ostgotų karalystei Italijoje įkurti.

Panašiai ir Merovingo vaikaitis Chlodvigas (Clovis, apie 466—511), frankų salijų karalius, galėjo pasinaudoti Romos federato (foederatus) statusu ir išplėsti savo dominijas ginčytinoje Galijos provincijoje. Leidęsis iš senosios salijų sostinės Turnė, Chlodvigas sumušė paskutinįjį Romos vietininką Galijoje Siagrijų, paskui nukariavo savo varžovus frankus ripuarijus (dabartinėje „Frankonijoje"), alemanus, burgundus ir galiausiai 507 metais Akvitanijos vestgotus. Išžudęs visus smulkesnius frankų kunigaikščius ir vedęs krikščionę Klotildą, jis apsikrikštijo Reimse (tikriausiai per Velykas) 496 metais. Taip atsirado didžiulė „Merovingų" karalystė, besidriekianti nuo Pirėnų iki Bavarijos. Atrodo, Chlodvigas iš imperatoriaus Konstantinopolyje gavo diademą kartu su konsulo garbės vardu. Po 30 metų valdymo jis mirė savo naujojoje sostinėje Paryžiuje. Pats to nežinodamas, Chlodvigas sukūrė tai, ką Lavisse'as vadino „ne tiek tauta, kiek istorine jėga" — jėga, kuriai buvo lemta sukurti ne tik Prancūziją, bet ir Vokietijos imperiją.

VI amžiuje barbarai savo užkariavimus įtvirtino nepaisydami trumpalaikio imperijos atkūrimo valdant Justinianui (žr. toliau). Vestgotų karalystė Ispanijoje

EPIDEMIJA

Manoma, kad prieš pralaimint Etijui 451 m. Atilos karius jau buvo užpuolusi smarki liga. Kai kurie istorikai daro išvadą, jog būtent hunai Europos ligų sąrašą papildė raupais[1]. Kiti tvirtina, kad raupai jau siautėjo Romoje 165–180 metais. Neabejotina, kad nemažai žmonių nuo raupų mirė net XVIII amžiuje. Per epidemiją Paryžiuje 1719 m. – taigi likus vos keleriems metams iki skiepų nuo šios ligos atradimo – nuo raupų mirė 14 000 žmonių. Tačiau net ir po to nuo jų mirė Liudvikas XV 1774 m. ir galbūt Juozapas II 1790 m.

Daugybę metų visi bijojo epidemijos šmėklos. Rusų tautosakoje yra pasaka apie maro šmėklą merginos pavidalu; jos pabučiavimas kaimiečiams atnešdavo mirtį. Apokalipsės knygoje Ketvirtasis raitelis jojo ant „išbalusio kaip negyvėlis žirgo", „o raitelio vardas buvo Mirtis".

Ilgus laikotarpius tyrinėjančiam istorikui, kaip ir epidemiologams, svarbiausia išsiaiškinti, kodėl kai kurios ligos, kurį laiką pasireikšdavusios švelnesne forma, staiga įsisiautėja neregėta jėga. Tai lemia įvairūs veiksniai – aplinkos pasikeitimas, štamų mutacijos. Pavyzdžiui, raupai buvo gerai žinomi Viduramžių Europoje, bet toli gražu nelaikyti pačia pavojingiausia liga. Tačiau pasiekę Ameriką raupai nusiaubė ją taip, kad beveik sunaikino actekų civilizaciją. Čiabuvių sumažėjo nuo 20 iki 3 procentų visos žmonijos, tad raupai „vienvaldiškai įvedė ir palaikė vergovę"[2]. Panašų poveikį Europai turėjo sifilis, vadinamas „amerikiečių kerštu". Amerikoje jis tik vos vos sudirgindavo odą, o Europoje išžudė ir subjaurojo milijonus žmonių. **[SYPHILUS]**

Išimtis – maliarija. Nuo seniausių laikų tai buvo endeminė, vietinio pobūdžio liga (tokia ji buvo ir tuomet, kai nuo jos mirė Aleksandras Didysis), niekada nesukeldavusi didžiulių epidemijų. Tačiau ji žudė žmones nepaliaujamai ir metodiškai, ypač tokiose vietovėse kaip Kampanijos pelkės netoli Romos, kurių šiltame stovinčiam vandenyje itin palankios sąlygos daugintis parazitiniams pirmuonims plazmodijams. Susumavus visas maliarijos aukas paaiškėja, kad ši liga „padarė daugiausia žalos didžiausiam skaičiui žmonių"[3].

Kiekviena mirtina liga siautėjo tam tikru laiku, kiekvienam amžiui buvo būdingos savos ligos. Raupsų siautėjimas pasiekė kulminaciją XIII amžiuje. Juodoji Mirtis atsiėmė savo duoklę XIV amžiuje (žr. VI skyrių) ir dar kelis kartus vėliau. Sifilis siautėjo Renesanso ir Reformacijos metu iki pat Švietimo epochos. Džiova ieškojo aukų tarp Romantizmo atstovų – nuo jos mirė Chopinas, Słowackis, Keatsas ir daugybė kitų. Cholera buvo Europos ankstyvųjų pramonės miestų rykštė, o gripas nelauktai daug aukų nusinešė XX a. pradžioje. AIDS – XX a. pabaigos raupsai – atėjo sudrumsti mokslo amžiaus ramybės ir parodyti, kad epidemijos – ne tik praeities keistenybės. **[RAUPSUOTASIS]** **[SANITAS]**

klestėjo, priešingai negu jos pirmtakė pietinėje Galijoje. Karalius Leovigildas perkėlė sostinę į Toledą ir prisijungė svebų valstybę. Užtat ostgotų karalystę, kuri apėmė kelias Dunojaus provincijas ir Italiją, užėmė paskutinioji iš čia atkeliavusių rytų germanų genčių – langobardai („ilgabarzdžiai"), arba lombardai. Praėjo

šimtas metų, kol langobardai išsisklaidžius hunams užvaldė gepidus ir avarus anapus Dunojaus. 568 m. jie leidosi į pietus ir įkūrė naują viešpatiją, kurios centras buvo Pavija. Nuo to laiko dėl Apeninų pusiasalio varžėsi langobardai, bizantiečiai pietuose ir vis stiprėjantys frankai. Tiesą sakant, frankai sklido į visas įmanomas puses. Jie išstūmė dalį saksų į šiaurinę Galijos pakrantę. Rytinėse markose spaudė didumą saksų ir Tiuringijos gyventojus. Kaip tik frankai sulaikė avarus ties Bavarijos vartais, o paskui nubloškė germanų kolonistus į jų Ostlandą („Austriją") Dunojaus vidurupyje. Avarų valstybės žlugimas Dunojaus baseine atvėrė kelią slavams.

Vakarų slavai leidosi per lygumą į Labos ir į Dunojaus aukštupius. Vendai (sorbai, arba Lužicos serbai) išliko iki šių dienų į vakarus nuo Oderio, o kašubai – Pomeranijoje. Čekų gentys užėmė Bohemiją, slovakai pietinius Karpatų šlaitus. Jie įkūrė Didžiąją Moravijos imperiją, klestėjusią VIII ir IX a. Lenkai – *Polanie,* t. y. „atvirų laukų žmonės", pirmiausia pasirodė prie Vartos – rytinio Oderio intako. Giminingos gentys užėmė beveik visą Vyslos baseiną.

Płynie Wisła, płynie	(Plaukia Vysla, plaukia
Po polskiej krainie,	Per lenkų kraštus,
Po polskiej krainie,	Per lenkų kraštus,
I dopóki płynie	Ir kol Vysla plaukia
Polska nie zaginie,	Lenkija nežus,
Polska nie zaginie.	Lenkija nežus.)

Rytų slavai po truputį slinko į šiaurę ir į rytus nuo Dnepro į baltų ir suomių teritorijas ir į Volgos aukštupio miškus. Jų išcentrinis judėjimas suformavo skirtumus, kurie vėliau leido rusinams atsiskirti nuo rusų. Lenkai dainavo apie Vyslą, o rusams buvo lemta dainuoti apie Volgą, kuri tapo jų „tikrąja motina".

Pietų slavai įsiveržė į imperiją VI amžiuje, persikėlę per Dunojų daugelyje vietų. 540 m. jie apgulė Konstantinopolį. Buvo lemta suslavėti Ilyrijai, Bulgarijai, Makedonijai [**MAKEDONIJA**] ir didžiajai žemyninės Graikijos daliai. Kroatai, pirmą kartą paminėti kalbant apie dabartinę pietų Lenkiją, kolonizavo Savos aukštupį ir Dalmatijos pakrantes. Kita grupė, įsikūrusi Dravos aukštupyje, pradėta vadinti slovėnais. Serbai užėmė Dravos, Savos ir Dunojaus santakos regioną.

Migruojančių genčių dinamizmas darė didelę įtaką visiems jų kaimynams. Ten, kur ankstesni gyventojai nebuvo sunaikinti ar asimiliuoti, jie dažnai būdavo išstumiami. Vakaruose migrantai užliejo keltus Galijoje, o Britanijoje jie buvo tarsi suvaryti į aptvarą. Tik airiams negrėsė įsiveržimas. Keltai iš Airijos (škotai) migravo į Kaledonijos kalnus ir ten pajungę vietinius piktus sudarė gėlų Škotijos pagrindą. Tuo pačiu metu atvykstantys iš Kornvalio keltai sudarė keltų Britanijos pamatą. Kitose vietose anglosaksai nustūmė keltų bretonus atgal į tvirtoves Velse.

Rytuose per vieną tamsiausių Viduramžių laikotarpių suirutė Dunojaus baseine truko beveik tris šimtmečius. Slavai vis dar nepatekdavo į literatūrinius šaltinius, ir jų kovos su avarais ir germanų forpostais retai minimos dokumentuose. Paskutinis mozaikos elementas atsidūrė savo vietoje tik IX amžiuje, kai įsiveržė klajokliai vengrai. Ponto stepėse margas genčių mišinys pateko dar vienos

avantiūristinės genties iš Azijos – chazarų – valdžion. Juos VII a. pradžioje ėmė valdyti tiurkų dinastija iš Šiaurės Kaukazo. Nors tame genčių mišinyje buvo ir indoeuropiečiai slavai, jie netapo dominuojančiu elementu iki Kijevo valstybei įsikuriant IX amžiuje. [CHAZARAI]

Migracijų poveikis Europos pusiasalio etninei ir lingvistinei sandarai buvo labai stiprus. Jos radikaliai pakeitė gyventojų etninę sudėtį vienose šalyse, o kai kur atsirado visai naujų elementų. 400 m. po Kr. pusiasalio gyventojai buvo aiškiai susiskirstę į „romėnus" ir „barbarus", o 600 ar 700 m. čia jau gyveno daug sudėtingesnis pusiau barbarizuotų buvusių romėnų ir pusiau romanizuotų buvusių barbarų mišinys.

Pavyzdžiui, Ispanijoje romanizuotus keltus–iberus papildė nemažas skaičius germanų, netrukus susiformavo ir reikšmingi maurų bei žydų sluoksniai. Galijoje galų–romanų pagrindą padengė storas, bet nelygus germanų sluoksnis – storesnis šiaurės rytuose, plonesnis pietvakariuose. Ir Italijoje prie lotynizuotų keltų–italikų bei graikų prisišliejo nemaža germanų priemaiša, ypač šiaurėje. Britanijoje romanų–britų gyventojai buvo asimiliuoti arba nustumti kitur; liko dvi skirtingos bendruomenės – keltų vakaruose, germanų rytuose, viduryje ir pietuose. Kaledoniją (Škotiją) pasidalijo germanai, įsikūrę žemumose, ir keltai, persikėlę į kalnus. Vokietijoje vakarinių ir rytinių germanų genčių pusiausvyra aiškiai pasikeitė pirmųjų naudai, kadangi dauguma pastarųjų migravo. Slavų gentys ėmė dominuoti ne tik didžiausioje šiaurinės lygumos dalyje, bet ir Balkanuose. Naujosiose tėvynėse pasiliko dauguma neslaviškųjų gyventojų, įskaitant ir vlachus*.

Etniniai pakitimai neišvengiamai atsispindėjo ir kalboje. Vulgarioji (liaudies) lotynų kalba, kuri atliko *lingua franca* vaidmenį Vakarų Romos imperijos vėlyvuoju laikotarpiu, pamažu susiskaldė į visą pulką supaprastintų neolotyniškų kalbų, nuo portugalų iki rumunų kalbos. Pavyzdžiui, lotynų žodis *pater* ispanų ir italų kalbose išvirto į *padre*, prancūzų kalboje į *pére*, rumunų kalboje į *tata*.

Kalbos keitėsi pamažu. Pavyzdžiui, vulgarioji lotynų kalba perėjo tris ryškius etapus – galų *romanz* (VIII a.), senosios prancūzų (XI a.) ir viduriniosios prancūzų (XIV a.) – kol pagaliau virto dabartine prancūzų kalba. Nykstant senosios lotynų kalbos asmenuotėms, linksniuotėms, galūnių kaitai, klostėsi naujos gramatinės ir leksinės formos. *Bonum, bonam, bonas* virto *bon, bonne, bonnes. Rex* tapo *le roi; amat – aime, regina – la reine.* Seniausias tekstas „romanų" kalba yra vadinamoji „Strasbūro priesaika", datuojama 843 metais – tuo metu Prancūzijos karaliai liovėsi kalbėję germaniškąja frankų kalba. Britanija – viena iš kelių buvusių Romos provincijų, kur lotynų kalba buvo visiškai išstumta.

Graikų kalba kaip oficiali išliko Rytų Romos imperijoje, o daugelyje vietų, ypač Mažojoje Azijoje, ir kaip šnekamoji. Tačiau kai kurios sritys, tarp jų ir Peloponesas, kurį laiką buvo visiškai ar iš dalies suslavėjusios. Nedera viską per daug

* *Vlach* ar *Wloch* yra senosios slavų kalbos žodžiai lotynams pavadinti. Iš jų kilo ir šalių pavadinimai – Senoji Valakija Serbijoje, Didžioji Valakija Tesalijoje, Mažoji Valakija Šiaurės Rumunijoje, Valakija Pietų Rumunijoje ir Maurovalakija – „juodųjų valakų" *(Negrolatini)* šalis Dinarų Alpėse. Lenkai dar ir dabar Italiją vadina *Włochy*.

CHAZARAI

Nė viena iš neilgai gyvavusių Europos lygumos valstybių nesukėlė tiek nesutarimų, kiek chazarų valstybė. Tačiau aišku, kad nuo 630 m., kai ją ėmė valdyti tiurkų dinastija Ashihna, iki 970 m, kai ją nukariavo Kijevo kunigaikštis Sviatoslavas, jai teko labai svarbus vaidmuo palaikant Vakarų ir Rytų ryšius.

Chazarų valstybės administracinė organizacija rodė jos gyventojų įvairovę. Chazarų kaganas (chanas) valdė tris pagrindines provincijas, septynias priklausomas karalystes ir septynias duoklę mokančias gentis. Pagrindinės Kvalio provincijos centras buvo Amolio–Atilio* miestai dvyniai Volgos žemupyje (būsimojo Caricyno vietoje). Semenderis prie Tereko upės buvo ankstesnis dinastijos prieglobstis, kai ją išvijo iš Turkestano. Šarkelio provincija plytėjo prie Dono upės, į vakarus nuo Volgos alkūnės. Ji buvo valdoma iš tokio pat pavadinimo akmeninio miesto, kurį IX a. pastatė Bizantijos inžinieriai.

Tarp priklausomų karalysčių daug svarbesnė už visas kitas buvo Chociro karalystė Kryme – naujoji chazarų vyriausioji būstinė. Ji pakeitė ankstesnę gotų valstybę, kuri savo ruožtu buvo nukariavusi senovinę helenistinę „Bosforo karalystę“. [CHERSONESAS] Chociro administracinis centras buvo pakrantėje stovinčiame Fulų mieste (dabar Planerskoje). Čia gyveno ir Juodosios jūros regione aktyviai prekiavo didelė žydų bendruomenė. Kitos priklausomos karalystės buvo hunų prie Sulako upės (Atilos palikuonių tėvynė), Onoguro karalystė prie Kamos upės, Turkoi, arba Levedijos, karalystė prie Doneco upės (būsimų vengrų tėvynė) ir trys Volgos bulgarų karalystės. Iš duoklę mokėjusių genčių šiaurinėje miškų zonoje trys buvo etninių slavų, trys suomių, viena liko neidentifikuota.

Chazarų valstybė garsėjo prekyba ir religine tolerancija. Ji buvo tradicinė slavų vergų tiekėja Viduržemio jūros regiono rinkai, o X amžiuje pradėjo formuotis žemyninis prekybos kelias Regensburgas–Viena–Krokuva–Kijevas–Atilis.

Prižiūrimos savo bendrijų teisėjų čia klestėjo musulmonų, krikščionių, judėjų ir pagonių religijos. Chazarų armija daugiausia buvo formuojama iš rytinės provincijos iraniečių musulmonų, 737 m. ir pats chanas priėmė islamą. Tačiau netrukus jo įpėdiniai perėjo į judėjų tikėjimą ir padarė jį valstybine religija. Keista, kad tai neatsispindi to meto bizantiečių, arabų ar žydų šaltiniuose; tačiau apie tai jau žinojo vienuolis Druthmaras iš Akvitanijos, kuris 864 m. Korvajaus vietovėje (Vestfalija) rašė:

> Todėl, kad Gogo ir Magogo žemėse, kur gyvena hunų rasė, vadinanti save Gazarais, yra viena labai karinga gentis, <...> ir visi jos žmonės išpažįsta žydų tikėjimą[1].

Per arabų ekspansiją VII–IX a. chazarai apskritai buvo Bizantijos sąjungininkai ir kovojo su arabais. Vikingų laikais skandinavai atidarė Baltijos–Dnepro kelią, užvaldė Kijevą ir galbūt užėmė visą kaganatą. [RUSIA]

Savaime suprantama, žydų istorikus visada domino chazarų perėjimas į judaizmą. Jehuda Halevis (1075–1141), rašęs Tolede, idealizavo chazarų chaną kaip tikėjimo

* Rusiškoje istoriografijoje – Itilis *(Red.)*

didvyrį. Krymo karaimai vadino chazarus *mamzer*, t. y. „išperomis" arba „netikrais žydais". Tačiau karaimų mokslininkas Abrahamas Firkovičius (1785–1874) tvirtino chazarus buvus karaimais. Arthuras Koestleris aštuntajame dešimtmetyje teigė, kad iš emigravusių judėjų tikėjimo chazarų kilo didžioji žydų aškenazių dalis Centrinėje Europoje[2]. Taigi chazarų mįslė iki galo dar neįminta.

Tačiau Chazarija tebegyvuoja. Graikijoje vaikai per Kalėdas laukia ne Kalėdų senelio, kuris atvežtų jiems dovanų iš Laplandijos. Jie laukia šv. Bazilijaus iš Chazarijos.

supaprastinti, tačiau Bavarijos mokslininko Jakubo Fallmerayerio (1790–1861) veikale *Ueber die Entstehung der Neugriechen* („Apie naujosios graikų kalbos atsiradimą", 1835) pateiktas teiginys vertas dėmesio. Mokslininkas tvirtino (labai įžeisdamas to meto graikus), kad šių dienų graikų tautos dauguma kilusi iš helenizuotų albanų ir slavų ir „vargu ar turi savo gyslose bent lašą tikrai graikiško kraujo". Šis perdėjimas, ko gero, nėra toks absurdiškas kaip požiūris, jog kiekvienas šių dienų graikas yra senovės Graikijos gyventojų tiesioginis etninis palikuonis. Nė viena šiuolaikinių Europos tautų negali pagrįstai pretenduoti į nepažeistą „etninį grynumą". [MAKEDONIJA]

Slavų išsisklaidymas paspartino trijų pagrindinių slavų kalbos lingvistinių grupių evoliuciją ir keliolikos slavų kalbų susidarymą (žr. III priedą, 16).

Taigi VIII amžiuje Europos pusiasalio etninė struktūra jau pradėjo įgyti galutinius bruožus. VIII amžius iš tikrųjų buvo tas metas, kai vyko svarbūs socialinės kristalizacijos procesai, tačiau turėjo įvykti dar penkios didelės migracijos, kol pagaliau nusistovėjo ateities Europos etninė sudėtis. Viena iš penkių vėliau migravusių grupių buvo jūrų plėšikai vikingai. Kitos dvi — vengrai ir mongolai — buvo klajokliai, o paskutiniosios dvi — maurai ir turkai — naujosios religijos kariai.

Europą kūrė įvairūs veiksniai, o jos gimimas buvo ilgas ir skausmingas.

Imperija: nuo Romos iki Bizantijo, 330–867 m.

Nuo 330 metų, valdoma nuo Bosforo krantų, Romos imperija pasikeitė. Imperijos *romanitas* („lotyniškumas") neišvengiamai mažėjo. Pasikeitė ir politiniai prioritetai: dabar jos centras buvo nebe Italijoje, o Balkanuose ir Mažojoje Azijoje. Imperatoriams dabar daugiausia rūpėjo ne Galijos, Ispanijos ar Afrikos provincijos, o Egiptas, Sirija ir net Armėnija. Vis labiau bet kokia kaina reikėjo ginti sienas, esančias ne prie Reino, o Dunojaus žemupyje ir prie Juodosios jūros krantų. Pripažindami tokius pokyčius dauguma istorikų keičia „Romos imperijos" pavadinimą į „Bizantijos imperijos". Imperatoriai ir jų pavaldiniai ir toliau įsivaizdavo esą romėnai. Konstantinas neketino atsisakyti nieko daugiau, išskyrus smunkančią sostinę. Vis didėjantis Rytų ir Vakarų atsiskyrimas vyko taip lėtai, kad amžininkai jo beveik nepastebėjo. Jiems jis atrodė kur kas mažiau reikšmingas negu tvirti tęstinumo ryšiai.

Negana to, nesutariama ir dėl klausimo, nuo kada gi „Romą" iš tikrųjų pakeitė „Bizantija". Skilimo ištakų galima ieškoti dar Oktavijaus ir Marko Antonijaus laikais, kai jiems varžantis dėl valdžios Romos pasaulis pirmą kartą trumpam suskilo į dvi dalis. Tokiu atveju laipsniškas Bizantijo galios ir Rytų pranašumo augimas gali būti vertinamas kaip Antonijaus ir Kleopatros tragedijos pavėluota kompensacija. Diokletianą, sąmoningai pasirinkusį Rytinę imperijos dalį, siūloma laikyti „pirmuoju Bizantijos imperatorium". Akivaizdūs pretendentai į šį titulą būtų ir Konstantinopolio įkūrėjas Konstantinas, Justinianas bei Heraklėjas. Kito kraštutinumo besilaikantys istorikai nelinkę „Bizantijos" etiketės klijuoti tol, kol nebuvo nutraukti paskutiniai imperijos ryšiai su Vakarais. Tokiu atveju reikėtų kalbėti apie IX, o gal net apie XI amžių, kai graikiškoji Rytų bažnyčia galutinai išsiskyrė su lotyniškąja Romos bažnyčia. Tada „Bizantiją" reikėtų sieti ne su senovės laikų pabaigos Roma, o veikiau su Viduramžių „Šventąja Romos imperija".

Pereinamasis laikotarpis truko pusę tūkstantmečio. IV ir V a. imperijos ryšiai su Vakarų provincijomis taip susilpnėjo, kad jose buvo atsisakyta imperatoriaus valdžios. Buvo nuslopinti paskutiniai senosios pagonybės likučiai. VI a., valdant Justinianui (valdė 527—565 m.), imtasi darnių veiksmų atkurti ryšius su Vakarais, tačiau jie baigėsi nesėkmingai. Vėliau bulgarų ir slavų banga užliejo imperijos lotyniškai kalbančių gyventojų likučius. Bizantija tapo vien graikiška. VII a. vertingiausias rytines provincijas nukariavo arabai, ir imperijos teritorija sumažėjo iki sienų, labai artimų graikų pasaulio iki Aleksandro užkariavimų riboms (žr. 5 žemėlapį). VIII amžiuje, kai arabų antplūdis pradėjo slūgti, imperiją sukrėtė užsitęsęs religinis triukšmas dėl ikonų; jis buvo viena iš krikščionybės skilimo į Vakarų ir Rytų bažnyčias priežasčių. Ilgi karai su baisiaisiais bulgarais neaprimo tol, kol vienas bulgarų chanas neišmaukė vyno iš vieno imperatoriaus kaukolės. Ikonoklastų nesutarimai truko iki 842—843 metų. Santykiuose su bulgarais svarbus posūkis įvyko 865 m. — tada Konstantinopolio patriarchas apkrikštijo jų karvedį. Penki šimtai sąmyšio metų ėjo prie pabaigos. Tuo metu bebuvo likę vos pora metų iki didžiosios Makedonų dinastijos pradžios — jos imperatoriams buvo lemta pakelti imperiją į naujas aukštumas. Per ligtolinius penkis šimtmečius ilgą imperijos politinį, socialinį, religinį ir kultūrinį gyvenimą nuolat draskė krizės. Tuo metu, jei ne dar anksčiau, Bizantija jau buvo tikra Romos pasaulio įpėdinė.

Imperijos vakarinių provincijų suirimas V amžiuje buvo ilgai trukusio smukimo padarinys. Barbarų įsiveržimai greičiausiai tik paspartino šį gan toli pažengusį procesą. Kai kas, pavyzdžiui, Gibbonas, pabrėžė valdančiosios klasės dekadentišką prabangą. Kiti labiau akcentavo socialinius ir ekonominius veiksnius — monetarinę ir kainų infliaciją, pernelyg didelius mokesčius, biurokratiją, žemės ūkio nuosmukį, kuris savo ruožtu sukėlė tai, ką Ferdinandas Lotas vadino „kastų režimu". Socialinių sluoksnių sustabarėjimą lydėjo „visiškas žmonių psichologijos pasikeitimas"[7]. Visų pirma tai buvo klasikinis imperinio „persitempimo" pavyzdys: imperija nepajėgė ilgą laiką pakelti karinės naštos. Imperijos armijose buvo tiek daug barbarų kareivių ir iš barbarų kilusių vadų, kad senasis skirstymas į romėnus ir neromėnus vis labiau neteko prasmės.

Tačiau kritinis momentas artėjo pamažu. IV amžiuje Konstantino įpėdiniai persų bijojo tikrai ne mažiau negu barbarų vakaruose. Julianas (valdė 361–363 m.) daug metų praleido Galijoje, atkūrė ten Reino įgulas, pats žuvo Mesopotamijoje. Valentinianas (valdė 364–375 m.) vėl padalijo imperiją, kad galėtų tęsti Juliano darbą Galijoje. Teodosijus I (valdė 378–396 m.), karvedžio sūnus, susidorojo su krize, kurią sukėlė įsiveržę ostgotai, ir paskutinis iš imperatorių atkūrė imperijos vienybę. Po jo mirties galutinai pasidalyta į Rytus ir Vakarus, Vakarų provincijoms leista eiti savo keliu. Pasakojama, kad Honorijui (valdė 395–423 m. Milane iš pradžių regentaujant vandalui Stilichui) žodis „Roma" reiškė tik myliamiausio gaidžio vardą.

Paskutinysis Vakarų imperijos dramos veiksmas 476 metais yra labai pamokomas. Vaikas imperatorius, simbolišku Romulo Augustulo vardu, buvo paskutinioji marionetė, besikivirčijančių armijos frakcijų pakylėta iki imperatoriaus rango. Tačiau Romos senato delegacija, nuvykusi į Konstantinopolį įprastinio Rytų imperatoriaus sutikimo, neprašė patvirtinti Romulą Augustulą, o kreipėsi į imperatorių Zenoną (valdė 474–491 m.), kad jis pats imtųsi valdyti Vakarus ir suteiktų patricijaus titulą Odoakrui – barbarų karvedžiui, kuris tuo metu išties ir valdė Italiją. Taip teoriškai buvo išlaikytas imperinio valdymo principas, nors praktinio valdymo buvo atsisakyta. Todėl po 476 m. Konstantinopolio imperatoriai ištisus šimtmečius galėjo pretenduoti į aukščiausiąją valdžią Vakaruose, tik nė vienas iš buvusias imperijos provincijas valdančių barbarų neskyrė joms daug dėmesio. Tačiau tai, kad tokių pretenzijų buvo, gali paaiškinti, kodėl taip lėtai formavosi alternatyvūs aukščiausios valdžios šaltiniai. [PALEOGRAFIJA]

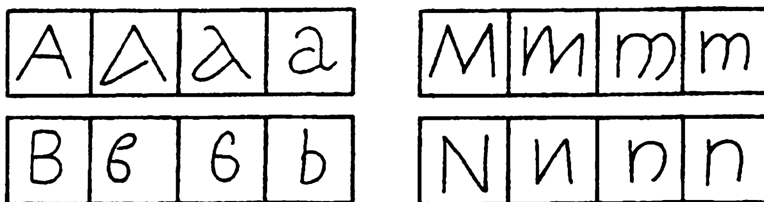
Todėl bendroji imperijos strategija daugiau siekė absorbuoti barbarų judėjimą, negu imtis ryžtingų sprendimų. Tokios didelės problemos buvo neįmanoma išspręsti sklandžiai. Imperatoriai iš įsibrovėlių reikalaudavo pinigų ir pripažinimo. Jei galėdavo, leisdavo jiems įsikurti pageidaujamose žemėse, o bėdai prispaudus ir nusileisdavo jiems. Nusisamdė ištisą būrį barbarų vadų – nuo vandalų Stilicho iki herulų Odoakro – ir daugybę barbarų karių, kurie nuolat trikdydavo politinį gyvenimą Vakarų provincijose. Galų gale nebeturėjo didesnės reikšmės ir tai, ar imperatorius palaimino kokį nors barbarų dalinių išrinktą cezarį ar barbarų karalių. Svarbu suprasti, jog Romos imperiją sugriovė ne barbarų antpuoliai. Ji svyravo nuo jų smūgių ir neteko didžiųjų teritorijų ir įtakos, tačiau po 476 m. išsilaikė dar beveik tūkstantį metų ir retkarčiais net gebėdavo sustiprinti savo padėtį. Jei manytume kitaip, paprasčiausiai pritartume išankstinei Vakarų nuomonei. [TEICHOS]

Justinianas (valdė 527–565 m.) daugiausia prisimenamas kaip kodifikavęs romėnų teisę ir ryžtingai siekęs vėl atkurti imperijos valdžią prarastose Vakarų provincijose. Jo teisinės reformos tikrai ilgam įėjo į žmonijos istoriją; tačiau žvelgiant iš imperijos kaip visumos pozicijų jo rūpinimasis Vakarais atrodė tarsi nukrypimas nuo reikšmingesnių dalykų. Justinianui valdant slavai pasirodė prie Adrijos jūros, o persai prie Viduržemio jūros Levanto krantų. Konstantinopolio gyventojus smarkiai išretino maro epidemija ir kruvini susidūrimai tarp Mėlynųjų ir

PALEOGRAFIJA

IV amžiuje Romos imperijos vėlyvojo laikotarpio raštuose pasirodė *uncialiniai*, arba „colio dydžio raidžių" rašmenys. Jie buvo mažesni, apvalesni ir geriau pritaikyti rašyti plunksna negu ankstesnieji. Juos ilgai naudojo greta tradicinių lotyniškų rašmenų, kurių „kvadratinės", o vėliau „rustikinės" didžiosios raidės rašytos be skyrybos ženklų ar intervalų tarp žodžių. Tada prasidėjo lotyniškojo rašto evoliucija, kuri nuo uncialinės ir pusiau uncialinės stadijos per karolingiškuosius ir gotiškuosius minuskulus atvedė prie Renesanso epochos humanistų kursyvo. [**KADMAS**]

Lotynų 500 m. pr. Kr.
Uncialinis 400 m. po Kr.
Karolingų 900 m. po Kr.

Paleografija – senovės rašto tyrimas – yra vienas iš pagalbinių mokslų, svarbių istorikams ir archyvininkams. Dažnai tai vienintelis būdas nustatyti, kas, kur ir kada parašė dokumentą. Kiekvienas laikotarpis, kiekviena vieta ir kiekvienas raštininkas turi savo ypatumų[1]. Graikų kirilicos ir arabų rašto raida buvo panaši į lotynų rašto keitimąsi. Visi jie nuo ankstyvųjų formalių stilių vėliau perėjo prie kursyvinių formų. Osmanų imperijos kanceliarijų dokumentai, parašyti arabų rašto ekscentrišku turkiškuoju variantu, laikomi sunkiai įskaitomais (žr. III priedą, 11).

Nors išradus spausdinimą, o vėliau ir rašomąsias mašinėles, dokumentų iššifravimas labai palengvėjo, paleografija liko reikalinga. Juk daug laiškų ar dienoraščių ir toliau teberašomi ranka. 1990 m. vokiečių apgavikų grupė vos neįtikino viso pasaulio, kad jai pavyko surasti seniai dingusius Hitlerio dienoraščius. Klastotojų paleografinis meistriškumas pasirodė esąs didesnis negu nusipelniusio anglų profesoriaus, pasamdyto tiems dienoraščiams patikrinti[2].

Žaliųjų grupių hipodrome. Miestą buvo apgulę slavai 540 m. ir avarai 562 m. Valdymo pradžioje Justinianas sukėlė skandalą vesdamas šokėją, vardu Teodora, kurios tėvas buvo Žaliųjų grupės vadas iš Kipro. Pagal Prokopijaus plunksnai priskiriamą *Slaptąją istoriją* Teodora sykį apgailestavusi, „kad Dievas jai nedavęs daugiau skylių tam, idant galėtų patenkinti vienu metu daugiau vyrų". Tačiau netrukus paaiškėjo, jog ji veikli ir protinga moteris, ir jų santuoka netrukus išgarsėjo (žr. III priedą, 19).

Daugiausia žemių Justianianui Vakaruose atkariavo jo karvedys Belizarijus, kuris pirmąkart į Afriką leidosi 533 m. Netikėta sėkmė – jam pavyko vienu smū-

giu sutriuškinti vandalų karalystę – paskatino Belizarijų pulti ostgotus Sicilijoje ir Italijoje. Jo savarankiška 7500 vyrų armija patraukė į karalystę, kuri gyrėsi turinti 100 000 germanų karių. 535 m. Belizarijus paėmė Palermą ir tapo jo valdančiuoju konsulu, o 536 m. gruodžio 9 d. jos paklaikusio vyskupo paprašytas įžengė į Romą. Ten 537–538 m. jis atrėmė įnirtingą apgultį – Aureliano sienos sulaikė ordas. Kritišku momentu miesto gynėjai daužė gotų galvas mėtydami iš viršaus nuo Adriano mauzoliejaus nuimtas marmurines dievų ir imperatorių statulas. 540 m. Belizarijus užėmė gotų sostinę Raveną. Tačiau prieš akis dar trylika karo metų. Roma išgyveno dar dvi varginančias apgultis. 546 m. miestą užėmęs Totila sugriovė jį kur kas baisiau negu andai Alarikas ar Genzerikas. Gotų kariai pralaužė sienas, sudegino vartus, išvijo miesto gyventojus. Klaikiausia, kad jie griovė akvedukų arkas. „Keturiasdešimčiai dienų didžiausias imperijos miestas buvo atiduotas vilkams ir pelėdoms"[8]. Tačiau sėkmė grįžo dar kartą. 553 m. kampanija, kuriai vadovavo senyvas rūmų eunuchas Narsesas, užbaigė Belizarijaus pradėtą darbą: Italija buvo atkurta kaip imperijos provincija, kurios vietininkas rezidavo Ravenoje, o ostgotai ir jų ordos buvo išsklaidyti. 554 m. imperijos kariuomenė surengė puolimą Ispanijoje, nustūmė vestgotus į centrinę plokštikalnę ir atkūrė romėnų provinciją pietuose.

Taip Justinianas sugrąžino didelę dalį buvusios imperijos šlovės. Viduržemio jūra vėl tapo romėnų ežeru. Tačiau ši šlovė buvo tik išorinė: „Reste une grandeur caduque, même malfaisante" („liko aptriušusi ir net kenksminga didybė")[9]. Italija taip nukentėjo nuo Justiniano karų, buvo taip nustekenta vietininkų ir mokesčių rinkėjų, kad jos gyventojai greitai ėmė gailėtis tokios restauracijos. Romos vyskupas, pasipiktinęs kišimusi į jo bažnytinę laisvę, buvo linkęs galvoti apie visišką atsiskyrimą. Negana to, sutriuškinus gotų ordas, Italija nebeteko apsaugos. Dabar ji tapo lengvu grobiu kitai įsibrovėlių bangai – langobardams. Išskyrus vienišą Ravenos egzarchatą, imperijos rankose liko žemės šalies pietuose ir Sicilijoje. Tuo tarpu horizonte matėsi daug kitų priešų. V, VI ir VII amžiuje Konstantinopolis buvo ne kartą užpultas. Skanaus kąsnelio troško hunai, ostgotai, avarai, slavai, persai ir arabai. Atilos vadovaujami hunai leidosi į Bosforą. Konstantinopolio sienas jie pasiekė 441 m. Teodoriko vadovaujami gotai čia pasirodė po pergalės prie Adrianopolio. Prie miesto sienų jie atsidūrė 476 m.

Slavai Konstantinopolio gyventojus turėjo gąsdinti ne mažiau, nei keltų ir germanų gentys kadaise gąsdino Romos gyventojus. Nors žinių apie juos išliko daug menkiau, jų persikėlimas per Dunojų 551 metais turėjo būti panašus į pirmąją germanų bangą, persiritusią per Reiną. Poveikis tikrai buvo panašus. Ištisos imperijos provincijos – Ilyrija, Dalmatija, Makedonija ir Trakija – tapo viena didele *Sclavinia* – „Slavija". Slavų banga užliejo lotyniškai kalbančius gyventojus tiek, kad šių liko nedideli anklavai: dakoromanų (rumunų) į šiaurę nuo Dunojaus ir išsibarsčiusios „valakų" bendruomenės pietuose. Slavai tapo trijų vėlesnių kunigaikštysčių, įsikūrusių buvusioje imperijos teritorijoje – Kroatijos, Serbijos ir didžiosios Bulgarijos, – pagrindiniu etniniu elementu. Primityviomis iš medžių kamienų išskaptuotomis valtimis jie pasiekė net Graikijos salas. 540 m. slavai prisiartino prie Konstantinopolio sienų.

Nuo Aleksandro įpėdinių laikų pirmą kartą atsigavo Persija. Sasanidų dinastijos laikais prie Romos imperijos rytinių sienų vyko nepaliaujamos kovos. Valdant Ardašyrui I (227—241) bei Chosrovui I (531—579) ir Chosrovui II (590—628) Persija tiek sustiprėjo, jog prie Antiochijos surengtoje „jūros ceremonijoje" pareiškė pretenzijas viešpatauti visoje Viduržemio jūroje. Konstantinopolio sienas persai pasiekė 609—610 m., po to — 625—626 m. Avarai Bosforo link leidosi tada, kai frankai nustūmė juos į Dunojaus žemupį. Jie 625 m. prisidėjo prie apgulusių Konstantinopolį persų. Arabai užgriuvo iš rytų kaip dykumų audra. Miesto sienas jie pasiekė 673 m., dar kartą — 717 m. [TEICHOS]

Rimčiausias kandidatas į „pirmojo bizantiečio" titulą yra Heraklėjas (575—641). Jis visai nesidomėjo Vakarais, tuo skirdamasis nuo Justiniano, ir suteikė savo valstybei aiškų rytietišką atspalvį. Per visą valdymą daugiausia laiko jis skyrė vienam dideliam priešui, tuo tarpu netrukus pasirodė ir kitas, dar galingesnis. 617 m. Chosrovo II persų kariuomenė įžengė į Helespontą ir pareikalavo Konstantinopolio pasiduoti. Persai jau buvo užėmę Damaską ir Jeruzalę (614 m.), kur jiems pavyko pagrobti Tikrąjį Šventąjį Kryžių; užėmę Egiptą, jie atkirto imperiją nuo jos grūdų šaltinio (duoklė grūdais buvo vienas Romos laikų reliktų). Europos ir Azijos susidūrimas buvo vertas Herodoto plunksnos:

> Chosrovas, didžiausias iš dievų ir šios žemės viešpats, Heraklėjui, niekingam ir kvailam jo vergui. Kodėl tu vis dar <...> vadiniesi karalium? Tačiau dovanosiu tau tavo kaltes, jei pasiduosi <...>. Tik neapgaudinėk savęs tuščiai tikėdamas tuo Kristumi, nesugebėjusiu išsigelbėti nuo žydų, kurie nužudė jį prikaldami prie kryžiaus. Net jei pasislėptum jūrų gelmėse, mano ranka pasieks tave ir ten <...>[10].

Kaip tik tuo metu avarai įsiveržė iš jūros ir užklupo imperatorių prie miesto sienų; jam teko išsipirkti.

622 m. Heraklėjas sugebėjo atlikti keletą meistriškų kampanijų, kurios paskui buvo pavadintos „pirmuoju kryžiaus žygiu". Didžiulė krikščionių armija leidosi į Jeruzalę. Palikęs Konstantinopolį persų ir avarų apgultą, jis su savo kariuomene įsiveržė į patį Persijos centrą, apiplėšė Chosrovo rūmus Dastagere netoli Ktezifono (Ctesiphon) ir pagal svarbiausią 628 m. taikos sutarties punktą atgavo Tikrąjį Šventąjį Kryžių. Konstantinopolyje Heraklėjas buvo sveikinamas kaip „naujasis Scipionas". Jei tuo momentu būtų miręs, būtų įėjęs į istoriją kaip didžiausias po Cezario Romos karvedys.

Iš tikrųjų Heraklėjas tik susilpnino abi — persų ir romėnų — imperijas, paruošdamas dirvą musulmonų puolimui. Kai VII a. ketvirtajame dešimtmetyje pasirodė islamo armijos, Heraklėjas nepajėgė jų sulaikyti. Išvaduota iš persų Jeruzalė 638 m. atiteko arabams. Dar po trejų metų, Heraklėjui gulint mirties patale, turtingiausia imperijos provincija Egipte buvo ant pražūties slenksčio. 800 metų trukusio Bizantijos ir islamo karo pirmasis raundas buvo pralaimėtas. Nepaisant to, pagrindiniai Bizantijos identiteto bruožai išliko. Imperijos teritorija sumažėjo iki tikrųjų Graikijos žemių. Graikų kalba liko vienintele kultūros raiškos priemone. Konstantinopolio patriarchas, netekęs savo kolegų Jeruzalėje, Antiochijoje ir Aleksandrijoje, tapo konkurentų neturinčiu graikų Bažnyčios vadovu. Pirmasis

TEICHOS

Užrašas ant Porta Regiumo byloja, kad Konstantinopolio sausumos gynybinių sienų rekonstrukcija prasidėjo 447 m. Neseniai įvykęs žemės drebėjimas gerokai apgadino miesto įtvirtinimų trečiąją liniją, pastatytą prieš trisdešimt metų vietininko Artemijaus, todėl reikėjo ją kuo skubiau pataisyti ir atnaujinti. Hunai stovėjo ties siena prie Dunojaus ir jau spėjo surengti vieną sėkmingą Bosforo antpuolį. Paskutiniaisiais Teodosijaus II valdymo metais buvo pastatyta puiki kelių eilių gynybinė sistema nuo Aukso vartų iki Aukso Rago. Pagrindinis Artemijaus sienos pylimas buvo daugiau kaip 30 metrų aukščio; priešais jį dar buvo masyvi gynybinė dantyta siena su šaudymo angomis – aukštas, terasomis išdėstytas pėsčiųjų takas. Išorinė esplanada, saugoma trečios dantytų sienų linijos, skyrė sienas nuo plataus, plytomis iškloto gynybinio griovio. Gynybinė sistema turėjo 96 pagrindinius bastionus, daugybę mažesnių stebėjimo bokštelių, ištisą spąstų, pylimų, išėjimų išpuoliams ir netikrų įėjimų labirintą priešui suklaidinti. Nors miesto gynybinė sistema ne kartą buvo plečiama, stiprinama ir keičiama pažeidžiamiausiose vietose, kaip tik ta pagrindinė Teodosijaus siena – didysis *Teichos* – atlaikė daugkartinius barbarų puolimus daugiau kaip tūkstantį metų[1] (žr. 9 žemėlapį).

Turbūt niekas taip neprimena krikščionybės ankstyvųjų šimtmečių kaip ši didžioji krikščionių imperijos tvirtovė, puikiausiai atlaikiusi visas niekingas užpuolikų pastangas. Vestgotai atėjo ir nieko nepešę sugrįžo 378 m., hunai 441 m., ostgotai – 476 m. Slavai nevykusiai mėgino savo laimę 540 m., persai 609–610, 617–626 ir dar kartą 781 m., avarai 625 m. Arabai nesėkmingai laikė apgulę miestą 673–678 ir 717–718 m., bulgarai 813 ir 913 m., rusai 865 ir 904 m., pečenegai 1087 m., venecijiečiai 1203 m. Kryžiuočiai įsiveržė į Konstantinopolį 1204 m. balandžio mėnesį iš jūros pusės.

Tačiau Teodosijaus sienos įveikti nepavyko niekam iki Osmanų apgulties 1453 m. Sienos žlugimas reiškė ne tik Romos imperijos galą, bet ir naujosios karo istorijos pradžią. Parako išradimas smarkiai pakeitė fortifikacijos meną.

Kas gali labiau jaudinti istoriką negu galimybė pastovėti prie Aukso vartų saulei leidžiantis. Teodosijaus I pastatyti kaip triguba triumfo arka tuomet dar už miesto ribų. *Porta Aurea* 417 metais buvo įjungti į miesto sienų sistemą, bet ir toliau nuo jų prasidėdavo iškilminga imperatoriaus procesija. (Dabar tai *Yedi kule* – Septynių bokštų tvirtovė, stovinti prie įėjimo į Stambulą.) Miesto gynėjų akimis, barbarai, kaip ir paskutiniai besileidžiančios saulės spinduliai, visada ateidavo iš Vakarų.

konfliktas su arabais truko ištisus dešimtmečius. Buvo dar dvi didelės Konstantinopolio apgultys, tačiau jas įveikė pranašesnis imperijos laivynas ir „graikų ugnis". Salose ir provincijose vyko daugybė susidūrimų ir ariergardinių mūšių. Armėnija buvo prarasta 636 m., Kipras 643 m., Rodas 655 m., Kartagina 698 m. Justiniano II (valdė 685—695 ir 705—711 m.) karai su saracėnais atskleidė bendrąją to meto sumaištį. Po vieno mūšio jis įsakė asmens sargybai išžudyti vienintelio nepabėgusio iš kovos lauko dalinio karius, kad jie nepabėgtų kitą kartą.

Po Rodo žlugimo nugriauto koloso liekanos buvo parduotos kažkokiam žydų pirkliui kaip statybinė medžiaga. Tokia buvo to meto dvasia.

Ikonoklazmas — „atvaizdų naikinimas" — buvo judėjimas, apėmęs imperiją VIII a. ir IX a. pradžioje. Kai kuriais atžvilgiais tai buvo pritarimo islamo puritoniškoms vertybėms reakcija. Viena vertus, ikonoklazmas buvo grynai religinis ginčas, kokią vietą turėtų užimti atvaizdai krikščioniškame kulte. Ikonoklastai, sekdami musulmonų pavyzdžiu, draudė bet kokį vaizduojamąjį meną, kaltindami savo oponentus ikonodulija — „stabų garbinimu". Leono III 726 m. Izauro ediktu buvo paliepta visus krucifiksus pakeisti paprastais kryžiais. Kiek vėliau įsakyta uždažyti ir visus šventųjų, o ypač Švenčiausiosios Mergelės Marijos, paveikslus. Kita vertus, tai buvo aršios socialinės ir politinės kovos apraiška. Puldami atvaizdus garbinančius vienuolynus ir sekvestruodami nemažus jų turtus imperatoriai ikonoklastai stiprino valstybės valdžią Bažnyčiai. Šį judėjimą galima traktuoti ir kaip Konstantinopolio valdžios stiprinimą neklusniose provincijose, ypač Europoje. Žymiausio ikonoklasto Konstantino Kopronimo (valdė 740—775 m.), vadinto „vienuolių kūju", nusistatymą patvirtino 754 m. sušauktas Konstantinopolio (Hierėjos) sinodas, kurį Roma atvirai prakeikė. Vienu metu buvo sušaukti visi Trakijos vienuoliai ir vienuolės, jiems leista pasirinkti santuoką arba tremtį į Kiprą. Imperatorius išvengė atviro sukilimo, surengęs pergalingas kampanijas Mesopotamijoje bei organizavęs viešuosius darbus. [**IKONA**]

Karas dėl atvaizdų toli gražu dar nebuvo baigtas. Ir imperatorė Irena (valdė 797—802 m.), ir Teodora, Teofilio (valdė 829—842 m.) žmona, buvo karštos ikonodulės. Teodoros sūnus Mykolas III (valdė 842—867 m.), be daugelio kitų skandalingų darbų, ekshumavo ir sudegino Konstantino Kopronimo palaikus. Ikonoklazmas buvo uždraustas. Religinė taika įsivyravo tik nužudžius Mykolą ir į valdžią 867 m. atėjus Makedonų dinastijai. Tačiau iki to laiko pridaryta daug žalos. Ikonoklazmą reikia laikyti vienu svarbiausių veiksnių, nutraukusių Konstantinopolio ir Romos patriarchų ryšius ir pastūmėjusių lotynų Bažnyčią į frankų glėbį.

Kaip tik tuo metu Balkanuose įsitvirtino bulgarai. Ankstesnysis jų vadas Kouratas kurį laiką buvo Heraklėjo sąjungininkas; vėliau bulgarai įsikūrė Juodosios jūros pakrantėje, į pietus nuo Dunojaus. 717—718 metais jie padėjo imperijai atremti arabų apgultį. Bulgarai nukariavo septynias vietines slavų gentis, bet patys perėmė nugalėtųjų kalbą ir papročius. IX amžiuje karingasis Krumas paskelbė karą imperijai ir krikščionybei. 811 metais jis nužudė imperatorių Nikiforą I ir švęsdamas pergalę gėrė iš jo kaukolės. Krumas privertė Bizantiją statyti „didžiąją sieną" — romėnų *limes* naują variantą. Jo įpėdinis Borisas, nors ir apkrikštytas Konstantinopolyje, visą laiką svyravo tarp graikų ir lotynų Bažnyčių (žr. III priedą, 27).

Iki IX amžiaus susiformavusi Bizantijos civilizacija turėjo keletą nepakartojamų bruožų, skyrusių ją tiek nuo ano meto Vakarų valstybių, tiek ir nuo ankstesniosios Romos imperijos. Valstybė ir Bažnyčia buvo susiliejusios į nedalomą visumą. Imperatorius (*autokratorius*) ir patriarchas buvo laikomi dviem dieviškosios

IKONA

Religinės ikonos yra ilgiausiai išsilaikęs Europos meno žanras. Jos niekada netapytos kaip meno kūriniai, o visada buvo pagalbinė kulto priemonė. Tai „paslapties vartai", „supratimo durys" į dvasios pasaulį, esantį už atvaizdų. Jų vertinimas priklauso nuo stebėtojo teologinių žinių ir emocinio imlumo[1]. Bizantijos imperija ilgai saugojo pagrindinius ikonų tapybos centrus, nors Viduramžių Vakaruose vėliau atsirado ir savos garsios mokyklos.

Požiūrį, kurio reikalaujama iš ikonų gerbėjo, apibūdina graikų žodis *hesychia* – „budri ramybė". Ji reikalauja kantrybės, atitrūkimo nuo kasdienybės, nusižeminimo ir pamaldaus susikaupimo. *Philokalia*, V a. Bizantijos traktatas ir tekstų antologija apie „Meilę grožiui", palygina tokią būseną su būsena katės, kuri tykoja grobio.

Pasak legendos, pirmasis pradėjęs tapyti ikonas šv. Lukas; jis tapė Dievo Motiną su Kūdikėliu Jėzum (žr. 22 pav.). Dažniausiai ikonose vaizduoti „Kristus Pantokratorius" ir Švenčiausioji Mergelė. Švč. Mergelė piešiama trimis pagrindinėmis pozomis: *eleus* – laikanti Kūdikėlį prie veido; *odititria* – laikanti Kūdikėlį ištiestose rankose, *orakta* – pakeltomis rankomis ir su Kūdikėliu skreite[2].

Per ilgai trukusią *ikonomachiją (karą su ikonomis*) šv. Jonas Damaskietis (675–749) buvo pats žymiausias iš ikonofilų, arba „ikonodulų", t. y. „ikonų vergų". Tačiau jis akcentavo skirtumą tarp ikonų garbinimo ir gilesnio Dievo garbinimo, kurį ikonos palengvina. Jis taip pat apibrėžė trijų lygių teologinę atvaizdų teoriją. Kristus tapo žmogumi; žmogus buvo sukurtas pagal Dievo paveikslą, todėl ikonos yra teisingi dievybės ir šventųjų atvaizdai.

Ikonos visada užėmė svarbiausią vietą stačiatikių cerkvėse. *Ikonostasas,* arba „pertvara iš ikonų", atskiria susirinkusius tikinčiuosius nuo dvasininkams rezervuotos cerkvės dalies. Pagal tradiciją ją sudaro keturios ikonų eilės. Jose vaizduojami, pradedant nuo viršaus, šventieji, dvylika bažnytinių švenčių, dvylika apaštalų ir dvylika pranašų. Centre yra dvigubos durys, kurių šešiose plokštėse matome arkangelą Gabrielių, Dievo Motiną ir keturis evangelistus. Graikijoje tos durys vadinamos „Grožio vartais", Rusijoje – „Karališkaisiais vartais". Virš jų yra trys didesnės ikonos, vaizduojančios Dievą Paskutiniojo teismo metu, Šventąją Trejybę ir Nukryžiavimą. Stačiatikių pamaldose ikona dažnai nešiojama po cerkvę, tikintieji ją bučiuoja.

Ikonos tapomos ant medinių lentų. Dailininkai gryną temperą su kiaušinio tryniu tepa ant balto ar paauksuoto paviršiaus. Stilizuotos pozos, gestai ir veidai perduoda reikiamą pagarbią nuotaiką[3]. Būdingas ikonų bruožas – perspektyvos nebuvimas. **[PLAKIMASIS]**

Stačiatikių ikonų tapymo tradiciją išgyveno kelis skirtingus periodus. Pirmasis „Aukso amžius" baigėsi ikonoklastų pasipriešinimu. To periodo pavyzdžių išliko nedaug. Antrasis periodas baigėsi 1204 m., kai lotynai užėmė Bizantiją. Vėlyvuoju bizantiniu periodu atsirado nacionalinės mokyklos Bulgarijoje, Serbijoje, Rusijoje. Novgorodas, Baltarusija ir Pskovas irgi turėjo savas tradicijas, kol šiuolaikinė Rusijos stačiatikių Bažnyčia įvedė privalomą maskvišką stilių. Nuo tada stačiatikių ikonografija visiškai atsiskyrė nuo katalikiškojo meno. Vis dėlto abi šios kryptys darė viena kitai nemažą įtaką. Kre-

toje susiformavo unikalus „vieningas venecinis–bizantinis stilius". Panašų katalikų ir stačiatikių stilių derinį galima išvysti Ukrainos unitų mene[4]. [GRECO]

Nepaisant Bažnyčios skilimo, stačiatikių ikonos ir toliau buvo didžiai vertinamos Vakaruose. Visos garsiausios katalikiškos Europos „Juodosios Madonos" kilusios iš bizantinių šaltinių. [MADONA] Tą patį galima pasakyti ir apie „Šventąjį veidą" iš Leono Pikardijoje – dar vieną savotišką juodąją ikoną, vaizduojančią Kristų. Primenantis „Turino drobulę" *Sainte Face* priskiriama *mandylionams*, t. y. atvaizdams, sukurtiems ne žmogaus rankos. Nors ji tapyta ant pušinių lentų, ant jos matyti nederantis prie jos užrašas senąja slavų kalba – OBRAS' GOSPODEN NAUBRUS' („Mūsų Viešpaties atvaizdas ant drobulės"); atvaizdas tikriausiai yra serbų kilmės. Tai gali būti kadaise Bizantijyje demonstruotos Šventosios drobulės kopija. Kad ir kaip ten būtų, ją gavo Jacques'as de Troyes, Laono arkidiakonas, būsimasis popiežius Urbonas IV, iš „kažkokių dievobaimingų žmonių" serbų vienuolyne Baryje (pietinėje Italijoje). Pagal išlikusį 1249 m. liepos 3 d. laišką arkidiakonas siuntė jį kaip dovaną savo seseriai Sibilei, Montrėjaus cistersų vienuolyno abatei. Iš ten jis pateko į Laono katedrą[5].

Ikonos garbinamos visuose pamaldžių stačiatikių namuose. Maksimas Gorkis taip prisimena senelių namus Nižnij Novgorode XIX a. aštuntajame dešimtmetyje:

> Kalbėdama apie Dievą, rojų, angelus ji pasidarydavo maža ir romi, jos veidas atjaunėdavo <...>. Aš imdavau į rankas sunkias atlasines kasas, apsivyniodavau jomis kaklą <...>. „Žmogui neleista Dievą matyti – gali apakti; tik šventieji žiūri į jį praviromis akimis". <...> Būdavo įdomu ir malonu stebėti, kaip ji šluosto nuo ikonų dulkes, valo metalinius šventųjų rūbus <...>, ji mikliomis rankomis ima ikoną, šypsodama žiūri į ją ir meiliai kalba: „Koks malonus veidelis!" Persižegnojusi pabučiuoja[6].

valdžios stulpais — pasaulietiškuoju ir bažnytiniu. Imperija gynė stačiatikių Bažnyčią, o Bažnyčia šlovino imperiją. Toks „cezaropapizmas" neturėjo analogo Vakaruose, kur pasaulietinė ir popiežiaus valdžia niekada nebuvo susiliejusios [TAXIS]

Imperijos dvaras buvo didelės centralizuotos administracijos — ištisos biurokratų armijos — centras. Heraklėjas perėmė iš persų *basileus* titulą, o valstybės mašinos despotiška prigimtis atsiskleidė jos rytietiškose ceremonijose. „Bizantija" tapo vergiško nuolankumo, slaptumo ir intrigų sinonimu. Kai kurių senųjų Romos institucijų forma išliko, tačiau jos buvo visiškai pajungtos valdovui. Senatas tapo griežtai hierarchiniu principu organizuotu valdininkų susirinkimu. Aukščiausių valstybės pareigūnų — *eparchos* (prefektų), *symponus* (kanclerių) ir *logothete* (aukščiausiojo teisėjo) — valdžią atsvėrė aukščiausi dvaro pareigūnai (visi jie buvo eunuchai), pavaldūs *paracomoenus* (vyriausiajam kamerherui). Kastruodama aukščiausius dvariškius imperija veiksmingai apsisaugojo nuo paveldimos valdžios įsigalėjimo rūmuose, kas dažnai atsitikdavo Vakaruose. Krašto gynybą buvo pasidaliję centriniai imperijos rezervai bei svetimšalių samdinių gvardija, kuriai vadovavo *domestikos* ir *themes* („karinių regionų"), kiekvienam iš kurių vadovavo savas *strategos*, sistema.

TAXIS

641 metų rugsėjo mėnesį Konstantinopolio patriarchas prie „Didžiosios bažnyčios" – Šv. Sofijos altoriaus karūnavo Konstansą II. Šį kartą buvo atsisakyta senojo romėnų papročio paskelbti naująjį imperatorių hipodrome. Svarbiausioji politinė religinė Bizantijos ceremonija galutinai susiformavo. Nuo to laiko imperatoriui vietoj tradicinio vėrinio, segamo ant kaklo, ant galvos dėdavo karūną. Žmonėms buvo dalijamos dovanos, kalamos naujos monetos. Imperatoriaus bendravaldį karūnuodavo imperatorius, o imperatorienes – jų vyrai. Tradiciniuose šios ceremonijos paveiksluose vaizduojama, kad imperatorius karūnuoja pats Kristus.

Politinio ritualo vaidmuo Bizantijos gyvenime buvo labai svarbus. Jo tikslas – sustiprinti *taxis* – nekintamos, harmoningos, hierarchinės „daiktų tvarkos" – idealą. Buvo kuriami sudėtingi spektakliai, nepaprastai rūpinamasi simbolinėmis jų detalėmis. Menkiausia proga, visų pirma krikščioniškųjų švenčių dienomis, organizuojamos procesijos ir vieši paradai. Imperatoriaus sveikinimus lydėjo Biblijos tekstų ir politinių šūkių skandavimas, poemų ir panegirikų deklamavimas ir garsūs šauksmai – didžiulis kontrastas, palyginti su ta absoliučia tyla, kurios visomis kitomis aplinkybėmis reikalavo imperatoriaus buvimas. Imperatoriaus nuotakos pristatymui, vestuvėms, laidotuvėms buvo organizuojami atitinkami linksmi ar liūdni renginiai. Imperatoriaus audiencijos buvo kruopščiai planuojamos atsižvelgiant į lankytojo rangą. Iš anksto buvo tiksliai nustatoma, kokiu atstumu nuo sosto lankytojas turi parpulti prieš imperatorių. Imperatoriaus *Adventus* („atvykimas") reikalavo kruopščių pasiruošimų: reikėjo parinkti sutinkančiuosius atitinkamo rango atstovus, numatyti sveikinimo vietą ir formą, kelią į miestą, išrinkti bažnyčią padėkos pamaldoms, sudaryti puotos valgiaraštį. Imperatoriaus *Profectio* („išvykimą"), ypač į mūšį, lydėjo išmaldos dalijimas, Tikrojo Kryžiaus vėliavos pagerbimas bei armijos ir laivyno pašventinimas. *Thriambus* („imperatoriaus triumfo") ceremonija, paveldėta iš Romos, apėmė kariuomenės pasirodymą, belaisvių ir grobio demonstravimą, žaidimus, lenktynes cirke ir hipodrome bei *trachelismos* (nugalėto priešo ar uzurpatoriaus trypimo) ritualą. Aukštųjų pareigūnų pakėlimo ceremonijos buvo rengiamos taip, kad nekiltų nė mažiausių abejonių, kam jie turi būti dėkingi už suteiktą malonę.

Visad didelis dėmesys buvo skiriamas aprangai, valdžios ženklams, spalvoms, gestams. Procesijos prasidėdavo ir baigdavosi apsirengimo ir nusirengimo ceremonijomis. Daugiausia dėmesio buvo skiriama imperatoriaus karūnai, rutuliui, skeptrui ir *akakia* – „dulkių maišeliui", simbolizuojančiam mirtingumą. Purpurinius drabužius vilkėti galėjo tik imperatorius. Ikonografijoje tokios spalvos rūbais vaizduojamas ir Kristus bei Švenčiausioji Mergelė Marija. Bizantiškoji kūno kalba pabrėžė *agalma* („didingos ramybės") idealą[1].

Išsamiausią Bizantijos ritualų santrauką galima rasti X amžiaus rankraštyje *De Ceremoniis aulae byzantinae* („Bizantijos dvaro ceremonijų knyga")[2]. Joje yra 153 skyriai, arba instrukcijų rinkiniai, apie praktiką ir procedūras per daugiau kaip 600 metų. Jos numato viską – nuo šokių ir kreipimosi į kitus asmenis taisyklių iki imperatoriaus

plaukų ilgio[3]. Imperatoriaus ceremonialą mėgdžiojo ir pritaikė patriarchai, provincijų valdytojai, generolai, vyskupai, galų gale – ir viso krikščioniškojo pasaulio valdovai. Ilgainiui jis tapo įvairiausio monarchinio ir bažnytinio simbolizmo šaltiniu toli už imperijos ribų. Pavyzdžiui, Karolis Didysis daug ką kopijavo iš Bizantijos, lygiai kaip kiti Vakarų valdovai daug ką nusikopijavo iš Karolio Didžiojo[3]. [KRAL]

Tačiau ne viskas vyko tik viena kryptimi. Imperatoriaus iškėlimo ant jo karių skydų paprotys buvo perimtas iš germanų genčių. Pirmą kartą juo pasinaudojo imperatorius Julianas Paryžiuje 361 metais; šis paprotys su pertraukomis išsilaikė iki VIII amžiaus. Vadinamąją *chrisma* („patepimo šventuoju aliejum") ceremoniją, atrodo, pirmieji pradėjo atlikinėti frankai, o Konstantinopolyje ją įvedė kryžiuočiai XIII amžiuje[4]. Tuo metu monarcho ritualo sukrikščionėjimas Europoje jau buvo visuotinis.

Bizantija visų pirma buvo jūrų valstybė. Jos laivynas, kurį sudarė 300 biremų, ginkluotų taranais ir „graikų ugnimi", galėjo atsilaikyti prieš bet kokį užpuoliką. Nepaisant didelio mūšio su arabais prie Fenikso Likijoje 655 metais, Bizantijos laivynas ir toliau viešpatavo Egėjo ir Juodojoje jūrose.

Bizantijos valstybė vykdė griežtą paternalistinę socialinę ir ekonominę politiką. Prekybą kontroliavo valstybės pareigūnai. Jie ėmė 10 procentų mokestį už išvežamas ir įvežamas prekes. Valstybės taisyklės reguliavo visus gildijų ir pramoninio gyvenimo aspektus. Valstybinės gamyklos, tokios kaip *gynaceum* (šilko audimo fabrikai, kuriuose dirbo moterys), garantavo visišką užimtumą mieste. Imperijos aukso monetos — 1 *nomisma* = 12 *milliaressia* = 144 *pholes* — buvo pagrindinė tarptautinė valiuta Rytuose. Valstybinių žvejybos įmonių Juodojoje jūroje buvo tiek daug, jog Konstantinopolio darbininkai kasdien mėgavosi ikrais.

Po graikų kultūros skraiste Bizantijoje susiformavo daugianacionalinė bendruomenė, kurios etninė kilmė buvo nepaprastai įvairi. Nuotakas imperatoriai rinkdavosi iš chazarų, frankų, rusų. Balkanuose gyveno graikai ir slavai, o Azijos provincijose — postheleninės ir armėnų gentys. Išskyrus kaimo gyventojus, Bizantijos visuomenė buvo išsilavinusi ir kultūringa. Veikė bažnytinės mokyklos, valstybiniai universitetai, teisės akademijos, rūpintasi ir moterų lavinimu. Vyravo religinė literatūra, tačiau X amžiaus *Digenis Akritas* laikomas „nuostabiausiu iš visų *chanson de geste*", o Bizantijos istorikai nuo Prokopijaus iki Anos Porfirogenietės (1083—1154) — „įžymiausia mokykla <...> nuo senovės Romos iki naujųjų laikų Europos". Bizantijos menas ir architektūra sukūrė nepakartojamus stilius. Nepaisant ikonoklastinių apribojimų (o gal kaip tik dėl jų), Bizantijos ikonos praturtino Europos meną. Bizantija išliko civilizuota, kai dauguma Vakarų šalių, kalbant apie formaliąją kultūrą, stengėsi išsiveržti iš jas supančios tamsos[11].

Islamo iškilimas, 622—778 m.

622 m. rugsėjo 20 d. niekam nežinomas arabų mistikas, vardu Mahometas, ieškodamas prieglobsčio atsidūrė Medinos mieste. Jis buvo išvytas iš gimtosios Mekos. Vėliau Mahometas liepė pastatyti šventyklą toje vietoje, kur jį sutiko ištikimi jo mokiniai. Taip naujosios religijos pirmųjų metų pirmąją dieną prasidėjo pirmosios mahometonų mečetės statyba.

Daugiau kaip dešimtmetį šis buvęs kupranugarių varovas nesėkmingai skleidė savo radikaliąsias idėjas, kai oloje Hiros kalnuose apsireiškęs arkangelas Gabrielius pasakė Mahometui, kas jo laukia. „Mahometai, tu tikrai, kuo tikriausiai esi Viešpaties pranašas". Vėliau, po šios pirmosios Lemtingosios nakties, jis patyręs dar vieną mistinį regėjimą — naktinę kelionę į Dangų. Stebuklingas žirgas nunešęs jį į Saliamono šventyklą Jeruzalėje, o iš ten per dangaus sferas iki Nematomosios Begalybės slenksčio. 624 metais Mahometas apginklavo 300 savo pasekėjų ir sutriuškino prieš juos pasiųstą armiją. 628 metais Mahometas ant savo mylimiausio kupranugario 10 000 tikratikių priešakyje netrukdomas įjojo į Meką. Čia Kaabos šventykloje jis sudaužė pagoniškuosius stabus, o šventyklą pavertė savo pasekėjų švenčiausiąja vieta. Ketverius metus mokęs Medinoje, kur didžioji Pranašo išminties dalis buvo surašyta šventojoje *Korano* knygoje, jis dar kartą leidosi atsisveikinimo kelionėn į Meką. Arafato slėnyje Mahometas išdėstė savo paskutiniuosius pamokymus:

> Paklausykite mano žodžių, o žmonės, nes ateinančiais metais manęs jau nebebus tarp jūsų <...>. Saugokite savo turtą, savo garbę, savo gyvybę — tai šventi dalykai <...> iki dienos, kai vėl grįšite pas Dievą. Padėkite neturtėliams, aprenkite juos <...>. Nepamirškite, jog vieną dieną stosite prieš Visagalį ir turėsite atsakyti jam už savo veiksmus <...>. Tai tiesa, kad turite kai kurias teises į savo moteris, bet ir jos turi teisių į jus. Gerai elkitės su jomis, nes jos jūsų pagalbininkės <...>. Aš baigiau savo misiją ir palieku jums vadovą Viešpaties Knygos pavidalu ir Jo Pranašo pavyzdį <...>. Jei seksite tuo vadovu — niekada nepražūsite.

Kai jis parpuolė ant žemės, Dievas taip kalbėjo jam:

> Šiandien aš jums patobulinau jūsų religiją, suteikiau jums savo Malonę ir išrinkau jums religiją — islamą[12].

Sugrįžus į Mediną Mirties Angelas įžengė Pranašo kambarin, ir Pranašas tarė jam: „O Mirtie, vykdyk, kas įsakyta". Tai įvyko pagal krikščioniškąjį kalendorių 632 metų birželio 7 d.

Arabijos dykumos plyti tarp Afrikos ir Azijos žemynų. Arabai visada įnirtingai gynė nepriklausomybę nuo juos supančių imperijų. Į vakarus nuo Arabijos buvo Egiptas ir Etiopija, į šiaurę Mesopotamija ir Persija, į rytus — Indija. Nors sausose Arabijos dykvietėse gyveno tik beduinų gentys, šis kraštas dalyvavo visose didžiausiose regiono civilizacijose. Kaaba Mekoje buvo ta vieta, kur atsidūrė išvarytas iš rojaus Adomas ir kur Abraomas atstatė šventąjį altorių. Na, o pati Meka buvo turtingas miestas prie karavanų kelio, jungiančio Viduržemio jūros regioną su Rytų Afrika ir Indija. VII amžiaus pradžioje ji palaikė glaudžius ryšius su

Romos imperija Egipte ir jos varžove Sasanidų imperija Persijoje. Šis kraštas buvo gan netikėta naujos pasaulinės religijos atsiradimo vieta, tačiau kartu turėjo daug pranašumų kaip saugus placdarmas islamui skleisti.

Islamas (pats žodis reiškia nuolankumą) iš pat pradžių buvo visuotinė, universali religija. Nors jis tvirtai laikėsi arabų — šventojo Korano kalbos, kreipėsi į visas tautas, visas klases, į vyrus ir į moteris. Vienas pagrindinių jo principų, kad visi musulmonai yra broliai ir seserys. Dar būdamas gyvas Mahometas atmetė valdančiojo elito ekonomines privilegijas, moterų pavaldumo vyrams principą ir semitų genčių „kraujo įstatymus". Jo skelbiami socialinės, ekonominės ir politinės lygybės principai grėsė tradicinių visuomenių pagrindams, o tai, kad Mahometas atkakliai reikalavo teisių skriaudžiamiesiems ir moterims, skelbė labdaros ir užuojautos pareigą, liaudžiai žadėjo išsilaisvinimą. Tai buvo revoliucinis tikėjimas, kurio beveik žaibiškai atsiradusi karinė galia rėmėsi nuoširdžiu tikinčiųjų atsidavimu. Islamas skelbė, jog kariai lygūs savo generolams, pavaldiniai — savo valdovams, žmonos — savo vyrams. „Geriau teisingumas be religijos negu dievobaimingo valdovo tironija". Kaip ir krikščionybė islamas išpažino idealus, kurie pranoko jo šalininkų kasdienį elgesį, tačiau tų idealų jėga ir grynumas neabejotini. „Gailestingojo, Užjaučiančiojo Alacho vardu" islamas plito kaip gaisro ugnis saulės išdžiovintuose *wadi* brūzgynuose.

Sakoma, kad islamas remiasi į penkis stulpus. Pirmasis jų yra tikėjimo išpažinimas. Jį sudaro nuolatinis kartojimas formulės: „Lā ilāha illā llāh, Muhammadu 'rasūlu llāh" („Nėra kito Dievo, išskyrus Alachą, o Mahometas — jo Pranašas"). Kas ištaria tuos žodžius liudytojui girdint, tampa musulmonu. Antrasis stulpas — ritualinė malda: reikalaujama, jog tikintieji apsiplautų, o paskui atsisukę į Mekos pusę paliestų galva žemę auštant, vidurdienį, saulei leidžiantis ir vakare. Trečiasis, vadinamasis *zakat*, reikalauja duoti išmaldą vargšams. Ketvirtasis stulpas — pasninkavimas. Kiekvienas sveikas ir pilno proto suaugęs musulmonas turi atsisakyti maisto, gėrimo ir lytinių santykių nuo aušros iki sutemų visą šventąjį ramadano mėnesį. Penktasis stulpas — *hadžas* — reikalauja, kad kiekvienas musulmonas bent kartą gyvenime nuvyktų į Meką. Labiau už viską tikras musulmonas turi gerbti Korano mokymą; jo 114 *surų* (skyrių) yra teisės šaltinis, tiksliųjų mokslų ir filosofijos vadovas, mitų ir pasakojimų rinkinys bei etikos vadovėlis.

Kalifai, kitaip Pranašo „įpėdiniai", suvienytą Arabiją greit pavertė teokratinės pasaulinės imperijos tramplinu. Vienu metu jų valdžia buvo neribota, turtai begaliniai, jie patys buvo mokslo, literatūros ir meno įkvėpėjai. Valdant Abu Bakrui (632—634), Omarui (634—644) ir Osmanui (644—656) arabų armijos nepaprastai greit nukariavo Siriją, Palestiną ir Egiptą. Aleksandrijai ginti buvo pastatytas laivynas. Netrukus arabai tapo stipriausia jūrų valstybe Viduržemio jūros regione. Valdant Alijui (656—661) Pranašo pusbroliui ir žentui, prasidėjo pilietiniai ir religiniai nesutarimai, tačiau viešpataujant Omejadų dinastijai vienybė buvo atkurta. Muavijus I (valdė 661—680 m.) įkūrė sostinę Damaske. Jazidas I (valdė 680—683 m.) nugalėjo maištingąjį Alijaus sūnų Huseiną — tai buvo itin reikšmingas įvykis šiitų sektos istorijoje. Abd al Malikas (valdė 685—705 m.) nuslopino

priešininko sukilimą Mekoje. Didžiausios galios Omejadai pasiekė valdant al Validui I (705–715); paskui prasidėjo ilgas Omejadų kovos su Abasidais laikotarpis. Jis pasibaigė 750 metais kruvinu mūšiu prie Zabo. Al Mansūras („Nugalėtojas", valdė 754–775 m.) pradėjo 500 metų trukusį Abasidų viešpatavimą. Vienu metu jų sostinė Bagdade buvo pasaulio centras.

Jeruzalės perėjimas iš krikščionių į musulmonų rankas – nepaprastai svarbus įvykis. Šis miestas buvo ir tebėra šventas visoms trim monoteistinėms religijoms. Šimtmečius nuo tada, kai romėnai išvarė iš ten žydus, krikščionys Šventąsias vietas laikė savo valdžioje:

> Vieną 638 metų vasario dieną kalifas Omaras atvyko į Jeruzalę ant balto kupranugario. Jis buvo apsirengęs nudėvėtais dulkinais drabužiais, jo kariai buvo šiurkštūs ir netvarkingi, bet drausmingi. Šalia jojo patriarchas Sofronijus kaip pasidavusio miesto vyriausiasis pareigūnas. Omaras patraukė tiesiai į Saliamono šventyklą, iš kur jo draugas Mahometas pakilo į dangų. Žiūrėdamas į stovintį tenai kalifą patriarchas prisiminė Kristaus žodžius ir pro ašaras sumurmėjo: „Štai tas baisusis nusiaubimas, apie kurį kalbėjo pranašas Danielius"[13].

Nuo to laiko Šventajam miestui lemta būti islamo valdžioje. Patriarchas tapo likimo įkaitu. Krikščionių piligrimai dabar jau nebegalėjo taip lengvai pasiekti savo tikslo, vis daugiau jų vietoj Jeruzalės rinkdavosi Romą. Krikščionybės svorio centras ryžtingai pasislinko Vakarų link.

Per pirmąjį šimtmetį po Pranašo mirties islamo armijos nesulaikomai veržėsi pirmyn. Du kartus – 673–678 ir 717–718 metais – jos nesėkmingai buvo apgulusios Bizantiją, tačiau rytuose užėmė Kabulą, Bucharą ir Samarkandą, o vakaruose – Kartaginą ir Tanžerą. 711 metais al Tarikas persikėlė per Heraklio stulpų sąsiaurį (nuo tada vadinamą Džebel al Tariku, arba Gibraltaru) ir musulmonai pasirodė Europoje, užplūdo vestgotų Ispaniją ir prasilaužė pro Pirėnų kalnus. 732 metais, praėjus lygiai šimtui metų nuo Mahometo mirties, jie pasiekė Tūro miestą prie Luaros, iš kur per porą dienų buvo galima nujoti iki Paryžiaus – Frankų karalystės širdies.

Dėl šių plačių užkariavimų Ispanijoje, Maroke, Tunise, Egipte, Persijoje ir Transoksanijoje atsirado autonominės musulmonų valstybės, tik nominaliai pripažįstančios toli esančių kalifų valdžią. Per vieną šimtmetį islamas pasistūmėjo į priekį tiek, kiek krikščionybė per septynis. Pirėnų pusiasalyje užkariautojai musulmonai prisiminė šios šalies istoriją ir pavadino ją *El-Andalus* („Vandalų šalimi"), įkūrė čia daug naujų valstybių. Kordobos emyratui, įkurtam netrukus po al Tariko atvykimo, buvo lemta tapti ilgaamžiškiausiu musulmonų valstybiniu dariniu Europoje. Kartu su įpėdiniais – Almoravidų imperija ir Granados emyratu – jis egzistavo beveik aštuonis šimtmečius. Klestėjimo laikais, valdant Abd ar Rachmanui III (912–961), Kordobos emyratas apėmė didžiąją Pirėnų pusiasalio dalį ir pretendavo į viso islamo kalifato statusą. Jis sukūrė aukščiausią civilizaciją ir priviliojo daugybę arabų, maurų, berberų ir žydų imigrantų. Nuo VIII iki XII amžiaus į Ispaniją plūdo net kelios Šiaurės Afrikos gyventojų bangos. **[MESKVITA]**

MESKVITA

Geriausiai ciklišką Europos civilizacijų raidą atskleidžia Meskvita Aljama (Mezquita Aljama) – Kordobos katedra. Jos seniausioji dalis statyta valdant Abd ar Rachmanui I (755–788 m.). Tai tikras Ispanijos islamiškojo meno perlas, nenusileidžiantis Alkazarui Sevilijoje ar pasakiškiems Alhambros rūmams Granadoje. Katedra itin originali, nes jai statyti panaudotos statybinės sugriautos Šv. Vincento lotynų–bizantiečių bazilikos, iki 741 metų stovėjusios toje pačioje vietoje medžiagos; bazilika anksčiau naudojosi ir krikščionių, ir musulmonų religinės bendruomenės. Negana to, ir mečetė, ir bazilika pastatytos ant didelės romėnų šventyklos pamatų, kuri savo ruožtu buvo pakeitusi graikų, o gal net ir finikiečių pastatą. Tik Šv. Sofijos soboras Stambule galėtų pasigirti tokia sąsajų įvairove.

Meskvitos proporcijos atitiko kelis kartus didesnio už viduramžių Romą miesto matmenis. Kartu su centre esančiu apelsinmedžių kiemu ji užima 130x180 m plotą, katedrą juosia sienos su dekoratyviu dantytu viršumi. Tačiau didžiausią įspūdį daro tie bruožai, kurie suderina islamiškuosius ir krikščioniškuosius elementus. Didžiąją navą užpildo ištisas daugiaspalvių marmuro kolonų, kurios prilaiko du arkų aukštus, miškas. Vainikuojamos įvairių kapitelių, kolonos paimtos iš senosios bazilikos. Žemesnioji pasagų formos arkų eilė padaryta iš besikaitaliojančių baltos klinties ir raudonų plytų segmentų. Viršutinioji apvalių arkų eilė vien romaninio stiliaus. Pagrindinės šiaurinės durys apkaltos metalo plokštelėmis, kurių centre pakaitomis kartojasi žodžiai DUES ir AL-MULK-LILAH („Imperija ir valdžia priklauso tik Dievui"). Virš puikiųjų Balandžio durų yra ornamentuota arabiška arka, skliautuotai viduramžiškai apréminta. *Miharab* („krypties nišą"), rodančią tikintiesiems, kurioje pusėje Meka, pastatė asirų architektai, visai teisingai atsukę ją pietų link. Tai nedidelė aštuoniakampė patalpa su kriauklės formos lubomis. Į ją patenkama papuošta daugiaspalvėmis mozaikomis ir besibaigiančia vestibiuliu su trimis bizantinio stiliaus kupolais skliautuota galerija. Visur pilna persų stiliaus kufinių įrašų, net tokiose vietose kaip Karališkoji koplyčia, kuri XIV amžiuje buvo atnaujinta ir pagražinta gotikiniais ornamentais bei feodaline heraldika. Krikščioniškasis barokas įkvėpė altoriaus, antablemento ir Inkų koplyčios statytojus[1].

Kelios Ispanijos vietos, tokios kaip Kordobos Meskvita arba Toledo senamiestis, sukelia stiprų civilizacijos tęstinumo įspūdį. Šiuolaikiniams turistams labai patinka klausytis, kad per musulmoniškąją Ispaniją europiečiai pažino apelsinus, citrinas, špinatus, šparagus, baklažanus, artišokus, makaronus ir dantų pastą, o kartu ir matematiką, graikų filosofiją bei popierių. **[XATIVAH]**

Iš tikrųjų tokio tęstinumo ženklų ne tiek jau daug. Musulmonų civilizacija Ispanijoje buvo ne tik keičiama krikščioniškąja, bet, kur tik įmanoma, išraunama su šaknimis, naikinama. Teisingesnį istorijos supratimą lankytojai galėtų gauti vienišoje musulmonų pilyje Estremadūroje ar dabar nebegyvenamame sienų juosiamame Vaskos mieste Kastilijoje. Kordoboje iš Meskvitos vertėtų eiti į už miesto esančius Madinat al-Zahros (Medina Azahara) rūmus. Kadaise čia rezidavo kalifas. Kalifas galėjo per 24 valandas

susisiekti su Egiptu naudodamasis veidrodžių signalizacijos tinklu ir reikalaudavo, kad užsienio pasiuntiniai patektų į sosto salę tik praėję beveik penkių kilometrų ilgio baldakimą, prilaikomą dvigubos berberų karių eilės. Kitados šiuose rūmuose gyveno apie 20 000 žmonių, įskaitant ir 6000 moterų haremą. Rūmai buvo sugriauti 1010 metais per berberų sukilimą, o archeologai jų griuvėsius aptiko tik 1911 metais[2].

Kai ispanai šaukia „Olé!", dauguma žmonių net neįtaria juos kreipiantis į Alachą.

Nuo tada prasidėjo nuolatinis islamo buvimas Europoje — pirmiausia pietvakariuose, Pirėnų pusiasalyje, vėliau ir pietryčiuose — Balkanuose bei Juodosios jūros regione (žr. VII skyrių). Krikščionių ir musulmonų sąveika tapo vienu pastoviausių Europos politinio ir kultūrinio gyvenimo bruožų. Nuo VIII amžiaus nebuvo dienos, kad rytais ir vakarais nesigirdėtų *adhan* — taip muedzinai kviečia tikinčiuosius melstis:

اذان کا بیان

Allāhu akbar
Ašhadu ʻan lā ilāha illā llāh
ašhadu anna Muhammadu 'rasūlu 'llāh
ʻala 'l-salāh
hayyā ʻdā 'l-falāh
Allāhu akbar
ašhadu ʻan lā ilāha illā llāh.

اَللّٰهُ اَكْبَرُ اَللّٰهُ اَكْبَرُ اَللّٰهُ اَكْبَرُ
اَللّٰهُ اَكْبَرُ اَشْهَدُ اَنْ لَّآ اِلٰهَ اِلَّا
اللّٰهُ اَشْهَدُ اَنْ لَّآ اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ اَشْهَدُ
اَنَّ مُحَمَّدًا رَّسُوْلُ اللّٰهِ اَشْهَدُ اَنَّ
مُحَمَّدًا رَّسُوْلُ اللّٰهِ حَيَّ عَلَى الصَّلٰوةِ
حَيَّ عَلَى الصَّلٰوةِ حَيَّ عَلَى الْفَلَاحِ
حَيَّ عَلَى الْفَلَاحِ اَللّٰهُ اَكْبَرُ اَللّٰهُ
اَكْبَرُ لَآ اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ

(Dievas yra didis. / Paliudiju, kad nėra kitų dievų, išskyrus Dievą, / Paliudiju, kad Mahometas yra Dievo pranašas. / Melskitės, / Prašykite gelbėti jus. / Dievas yra didis. / Paliudiju, kad nėra kitų dievų, išskyrus Dievą.)[14]

Kviesdamas tikinčiuosius melstis auštant muedzinas po ketvirtosios eilutės įterpia žodžius *al—salat khair min al—nawm* („Malda geriau už miegą"). Visi musulmonai, išgirdę muedzino kvietimą, turi kartoti jo žodžius, išskyrus ketvirtąją ir penktąją eilutes, kai jie atkartoja: „Nėra kitos jėgos ar galybės, išskyrus Alachą" ir „Teisingai kalbėjai — taip ir yra". Kiekvienas suaugęs ir sveikas musulmonas privalo kasdien penkis kartus daryti *Salat* — „ritualinius nusilenkimus".

Tuo tarpu arabams pasiekus Luarą frankai kaupė jėgas atremti artėjančius musulmonus. Karolis Martelis (apie 688—741 m.), Merovingų dvaro majordomas, surinko armiją, kuri pastojo kelią musulmonams. Krikščionių apologetai tikriausiai perdeda 732 metais prie Puatjė įvykusio mūšio reikšmę: arabus galbūt privertė trauktis jų pernelyg ištįsusios susisiekimo linijos. Juk, šiaip ar taip, jie buvo nutolę nuo Gibraltaro daugiau kaip 1500 kilometrų. Šis mūšis įkvėpė kai kuriuos autorius kurti štai tokius puikius aprašymus:

> Jei saracėnai būtų pasistūmėję į priekį dar kita tiek, būtų pasiekę Lenkijos pakraščius, Škotijos kalnus; o persikelti per Reiną būtų buvę nė kiek ne sunkiau kaip per Nilą ar Eufratą. Arabų laivynas, nesutikęs pasipriešinimo, galėjo pasiekti Temzės žiotis. Taip atsitikus dabar Oksfordo mokyklose tikriausiai būtų mokoma, kaip suprasti Koraną, o universiteto katedrose apipjaustytiems studentams būtų aiškinama Mahometo regėjimų tiesa[15].

Nuo to laiko Vakaruose musulmonų pasaulio ribai buvo lemta eiti Pirėnų kalnais. Ne viena ir ne dvi musulmonų ir frankų kartos kovojo dėl kalnų perėjų. Vienas tokių susidūrimų prie Ronsvo perėjos papasakotas garsiausioje viduramžių legendų, įamžintoje nemirtingoje *chansons de geste* (giesmėje apie žygdarbį). Du frankų riterius Rolandą ir Oliverį, kartais vadinamus Orlandu ir Rinaldu, smarkiai spaudžia musulmonų armija, kai jie bando atitraukti savo karius į saugią šiaurinę perėjos pusę. Oliveris primygtinai ragina bendražygį papūsti ragą ir pakviesti pastiprinimą. Tačiau Rolandas drąsos turi daugiau negu proto ir atsisako tai padaryti, kol paaiškėja, jog mūšis pralaimėtas. Kai pagaliau Rolandas papučia ragą taip, kad net gyslos jo galvoje plyšta, šį signalą išgirsta visa Prancūzija. Apakintas Oliveris mūšyje per klaidą smogia vos besilaikančiam balne Rolandui:

„Sir cumpain, faites le vos de gred?
Ja est co Rollant, ki tant vos soelt amer!
Par nule guise ne m'aviez desfiet!"
Dist Oliver: „Or vos oi jo parler.
Je ne vos vei, veied vus Damnedeu!
Ferut vos ai, car le me pardunez!"
Rollant respunt: „Jo n'ai nient de mel.
Jol vos pardains ici e devant Deu."
A icel mot l'un a l'altre ad clinet.
Par tel amur as les vus desevred.

(„Ar kardą keliat prieš bičiulį tyčia?
Juk aš — Rolandas, aš labai jus myliu!
Manęs į dvikovą jūs nevadinot!"
„Dabar girdžiu jus, broli, — šis prabyla. —
Tik jūsų veidas iš akių išnykęs.
Meldžiu atleisti man už šitą kirtį!"
Rolandas taria jam: „Aš sveikas gyvas.
Atleidžiu jums ir čia, ir amžinybėj".
Pagerbia nusilenkdami kits kitą,
Su meile širdyje bičiuliai skirias.)[16]

„Deja, mieloji Prancūzija, šiandien tu neteksi savo ištikimų vasalų".

Rytuose krikščioniškojo pasaulio sienas saugojo Bizantijos karinės pajėgos. Tačiau musulmonų pavojus buvo juntamas net slavų apgyventų žemių gilumoje. Musulmonų pasauliui reikėjo vis daugiau vergų, ir tvirto sudėjimo slavai tapo labai paklausia preke. Šioje prekyboje žydų pirkliai ir vikingai dirbo tarpininkais ir gabentojais; daugiausia vergus veždavo per Krymą [CHAZARAI] [RUSIA], vėliau vergų prekybos keliai ėjo ir per Baltijos jūrą bei Vidurio Europą [DIRHAMAS]. Slavai vergai buvo tokie paklausūs, kad daugelyje vietų žodžiai „slavas" ir „vergas" laikyti sinonimais. Manoma, jog iš žodžio „slavas" kilęs ir eunucho arabiškas pavadinimas *sakaliba*. Ne atsitiktinai ir pirmąjį išlikusį autentišką slavų šalių aprašymą, paremtą tuo, ką matė savo akimis, paliko maurų žydas, pirklys iš Tortosos.

Islamo poveikis krikščioniškajam pasauliui buvo didžiulis. Islamo nukariavimai pavertė Europą pagrindine krikščionybės baze. Kartu platus musulmonų valdomų teritorijų ruožas faktiškai nukirto visus tiesioginius krikščionių ryšius su kitomis religijomis ir civilizacijomis. Karingojo islamo barjeras privertė Europos pusiasalį apsiriboti pačiu savimi, užtvėrė ar pertvarkė daugelį ankstesnių prekybinio, intelektualinio ir politinio bendravimo kanalų. Turint galvoje religinius konfliktus, krikščioniškajam pasauliui jis paliko du uždavinius: kovą su islamu ir dar likusių pagonių krikštą. Jis privertė Bizantijos imperiją daugiausia dėmesio skirti rytinių sienų gynybai ir dėl to atsisakyti imperinių ambicijų Vakaruose. Susidariusiomis sąlygomis kitos, tolimesnės krikščioniškosios valstybės turėjo gintis pačios ir vis labiau stiprinti vietinę autonomiją ir ekonominį savarankiškumą. Kitaip sakant, tai buvo galinga feodalizmo plėtros paskata. Svarbiausia, kad islamo dominavimas Viduržemio jūroje panaikino ligi tol egzistavusį Viduržemio jūros baseino šalių pranašumą prieš kitas Europos pusiasalio šalis. Iki islamui pasirodant postklasikinis krikščionybės transformuotas Graikijos ir Romos pasaulis gyvavo iš esmės nepakitęs. Jam pasirodžius šis pasaulis dingo visiems laikams. Beveik vien dėl to politinė iniciatyva iš Viduržemio jūros regiono šalių atiteko primityvioms karalystėms šiaurėje, visų pirma — pačiai galingiausiai iš jų — Frankų karalystei.

Taigi kaip tik VIII amžiuje, kai Europos krikščionys virškino islamo užkariavimų padarinius, ir buvo pasėtos naujosios tvarkos sėklos. Romos vyskupas, netekęs Bizantijos paramos, buvo priverstas kreiptis į frankus ir imtis „popiežijos" reikalų. Frankai pasinaudojo proga paremti popiežių. Karolis Didysis netiesiogiai buvo Mahometo kūrinys. Pasak Henrio Pirenne'o, kurio teiginys ankstesnes koncepcijas sukrėtė ne mažiau nei islamas sukrėtė senovės pasaulį, jei ne islamas, „Frankų imperija tikriausiai niekada nebūtų egzistavusi, o Karolio Didžiojo be Mahometo neįmanoma įsivaizduoti"[17]. Kai kurios jo teiginių detalės, ypač apie tariamai nutrūkusius prekybinius ryšius, vėliau buvo kritikuojamos, bet apskritai šie teiginiai revoliucionizavo perėjimo iš senovės pasaulio į viduramžių pasaulį tyrimus.

Negana kalbėti tik apie Mahometą ir Karolį Didįjį. Rytų Europą islamas paveikė dar smarkiau negu Vakarų. Jo pasirodymas nustatė naujo, kompaktiško vie-

neto, vadinamo „krikščioniškuoju pasauliu", ribas; to pasaulio stipriausias centras kurį laiką liko Konstantinopolyje. Islamas metė iššūkį pagonims, gyvenusiems rajonų, dėl kurių krikščionys varžėsi su musulmonais, rytiniuose pakraščiuose ir kuriems dabar atsirado galimybė rinktis vieną iš dviejų vyraujančių religijų. Visų pirma jis sukūrė kultūrinę atramą, kurios atžvilgiu buvo galima apibrėžti Europos identitetą. Tad be Mahometo negalima įsivaizduoti ne tik Karolio Didžiojo, bet ir pačios Europos.

Krikščionybės varžybos su islamu iškėlė ne mažiau svarbių moralinių ir psichologinių problemų negu tos, kurios jau egzistavo tarp krikščionybės ir judaizmo. Ir krikščionys, ir musulmonai buvo mokomi laikyti vieni kitus netikėliais. Jų nesutarimams, priešiškumui ir neigiamiems stereotipams nebuvo galo. Jų dvasiškiai visad nutylėdavo, kiek daug bendra turi trys didžiosios monoteistinės religijos. Dėl to tarp krikščioniškųjų „Vakarų" ir islamiškųjų „Rytų" atsirado ryški dichotomija. Viduramžių europiečiai paprastai vadindavo musulmonus „saracėnais"; šis epitetas kilęs iš arabų kalbos žodžio *sharakyoun*, reiškiančio „rytietį". Tarp tų Vakarų gyventojų, kurie tarėsi esą aukštesnės civilizacijos nešėjai, ilgą laiką viešpatavo tradicija žiūrėti į musulmoniškuosius Rytus iš aukšto, su nepagrįsta panieka.

Krikščioniškoji Bažnyčia visuotinių susirinkimų amžiais, 325–787 metai

325 metais, kai įvyko pirmasis visuotinis susirinkimas Nikėjoje, krikščionių Bažnyčia vadovavo didžiausiai religinei bendruomenei visoje imperijoje. Nuo Milano edikto laikų Bažnyčia naudojosi tolerancijos politika, ją rėmė ir valdantysis imperatorius. Tačiau Bažnyčios padėtis nebuvo visiškai tvirta. Krikščionybė neturėjo valstybinės religijos statuso, netrūko ir aukštą padėtį užimančių jos priešų, ji menkai plito už imperijos ribų. Krikščionių, o ypač Atanazo vadovaujamos ortodoksinės jų pakraipos nuomone, tolesnė pažanga negalėjo būti sklandi. [IKONA]

Valdant Konstantinui II (337–361) trumpam atgijo arijonizmas. Atanazas buvo ištremtas (beje, ne paskutinį kartą). 340 metais, kai gotai vis dar gyveno į šiaurę nuo Dunojaus deltos, jie priėmė krikščionybę arijoniškuoju pavidalu. Dėl to įsiveržę į imperiją ir įkūrę savo karalystes Italijoje, Galijoje, Ispanijoje ir Afrikoje ostgotai ir vestgotai atsinešė ir arijonizmą. Jie buvo didžiausia kliūtis ortodoksinei krikščionybei plisti tarp barbarų. [BIBLIJA]. Pasikeitimas įvyko valdant imperatoriui Julianui (361–363). Tai buvo valdovas filosofas, krikščionių vadinamas apostatu (atskalūnu). Anksčiau išžudžiusių jo šeimą žmonių išauklėtas krikščioniška dvasia „jis visada skelbėsi pagonybės gynėju". Pagaliau buvo paskelbtas visuotinės tolerancijos ediktas ir paskutinis atokvėpio laikotarpis Romos dievams. „Vienintelis to edikto nepatogumas krikščionims buvo tas, jog jis atėmė iš jų teisę kamuoti kitus imperijos pavaldinius". Nėra įrodymų, patvirtinančių legendą, kad Juliano paskutiniai žodžiai buvo *Vicisti Galilaee* („Tu nugalėjai, Galilėjieti")[18].

Tokie dalykai sudrumstė trinitarijų grupuotės ramybę. Atanazą Rytuose ir Hilary iš Puatu (315—367), vadovavusius opozicijai prieš Konstantiną ir Julianą, pakeitė žymiausių ir įtaigiausių Bažnyčios tėvų karta. Jonas Chrizostomas (347— 407), vadinamas „Auksaburniu", Konstantinopolio vyskupas, buvo garsiausias ano meto pamokslininkas, suerzinęs ne vieną aukštosios visuomenės atstovą. Cezarėjos vyskupas Bazilijus Didysis (330—379) buvo kilęs iš garsios šeimos, galinčios pasigirti ne mažiau kaip aštuoniais šventaisiais. Jis visų laikomas bendruomeninio monasticizmo kūrėju. Bazilijaus brolis Grigalius Nysietis (335—395) ir jo draugas Grigalius Nazianietis (329—389) buvo įžymūs teologai, nugalėję antrajame visuotiniame Bažnyčios susirinkime Konstantinopolyje (381). Vakaruose Panonijoje Martynas Tūrietis (315—397) baigė evangelizuoti Galiją. Ambraziejus iš Milano (apie 334—397) tuo metu buvo žymiausias Bažnyčios politikas. Jeronimas Dalmatietis (apie 345—420 m.) — didžiausias Biblijos žinovas ankstyvuoju Bažnyčios istorijos laikotarpiu. Pats įtakingiausias Bažnyčios tėvų tikriausiai buvo afrikietis Augustinas iš Hipono.

Jų pastangos davė vaisių valdant Teodosijui (378—395). Tai paskutinis Rytų ir Vakarų imperatorius, palaikęs trinitarijus. Jis buvo ispanas, karo vado sūnus, žiauraus būdo. Trinitarijus pasirinko dėl labai paprastos priežasties: jo pirmtaką Valentą nužudė arijonai gotai. Teodosijaus globojamas antrasis visuotinis susirinkimas patvirtino Nikėjos tikėjimo išpažinimą. Trinitoriškąją krikščionybę parėmė teisės jėga, arijonizmas buvo uždraustas, pagonys imti persekioti. Nuo tada trinitarijai galėjo įgyvendinti pretenzijas į ortodoksiją ir paskelbti savo priešininkus — praeities ir dabartinius — „eretikais". [INDEX] [RUFINAS] [DZEUSAS]

Daugelis tikinčiųjų vėlesniais šimtmečiais šį „krikščionybės triumfą" minėdavo kaip nuostabų laimėjimą. Teodosijus vadinamas „Didžiuoju". Tačiau Kristaus mokyme sunku būtų rasti tokio glaudaus dvasinės valdžios susiejimo su politine rekomendacijų. Be to, Teodosijų vargu ar galima laikyti krikščioniškųjų dorybių pavyzdžiu. 388 metais jis nužudė savo partnerį antrąjį imperatorių Magnusą Maksimusą, o 390 metais žiauriai atkeršijo Tesalonikų miestui už tai, kad šis išdrįso maištauti. Jis liepė savo pareigūnams sukviesti visus miesto gyventojus į cirką tariamai pažiūrėti žaidynių ir šaltakraujiškai išskerdė 7000 žmonių. Už šį nusikaltimą Ambraziejus privertė Teodosijų atlikti viešą atgailą; tad mirdamas Milane jis jau šiek tiek geriau suprato religijos, kuriai taip puikiai pasitarnavo, esmę.

Teologas ir vyskupas šv. Augustinas (354—430) mokėsi retorikos meno ir kurį laiką buvo manicheizmo šalininkas. Į krikščionybę jis perėjo Milane 386 metais. Augustinas patrauklus tuo, kad pripažįsta žmogaus silpnybes. Jo *Išpažinimai*, aprašantys jauno žmogaus, kviečiamo atsisakyti pasaulietinio gyvenimo patogumų ir malonumų, emocijas, smarkiai skiriasi nuo polemikos su donatistais, manicheininkais ir pelagijiečiais. Jis taip meistriškai išanalizavo šias painias doktrinas, kad beveik nieko daugiau ir nebereikėjo daryti iki pat Tomo Akviniečio laikų, taigi beveik 800 metų. Meilės prioritetą jis pabrėžė taip stipriai, jog vos nerekomendavo libertinizmo. Dvi jo maksimos skelbia: *Dilige et quod vis fac* („Mylėk ir daryk ką nori") ir *Cum dilectione hominum et odio vitiorum* („Mylėk nusidėjėlį ir nekęsk

INDEX

Pasak ankstyvojo Bažnyčios laikotarpio padavimų, pirmąjį uždraustų knygų sąrašą sudarė popiežius Inocentas I (valdė 401–417 m.), o pirmąjį dekretą šiuo klausimu išleido popiežius Gelazijus I (valdė 492–496 m.). Prie Gelazijaus dekreto pridėtas rekomenduojamų ir papildomų skaitinių sąrašas, papildantis nutarimą dėl Šventojo Rašto autentiškų tekstų kanono. Šių dienų mokslininkai abejoja, ar tas dekretas turi ką nors bendra su Gelazijum. Abejonių nekelia tik tai, kad Bažnyčia visada pasilikdavo teisę spręsti, kokie spausdinti tekstai tinkami, o kokie ne. Nuo V iki XV amžiaus uždrausta daug autorių – nuo Arijaus ir Fotijaus iki Huso ir Pico della Mirandolos (1486). Kitą žingsnį paskatino žengti knygų spausdinimo pradžia. Nors tebesiginčijama, ar būta precedento, aišku, jog popiežius Inocentas VIII (valdė 1484–1492 m.) įvedė arba įtvirtino taisyklę, kad visoms publikacijoms reikia vyskupo leidimo. [SPAUDA]

Kadangi Renesanso ir Reformacijos metu knygų srautas nepaprastai padidėjo, Bažnyčios hierarchai vis labiau pasigedo Vatikano nurodymų, o Tridento susirinkimas reikalavo veikti. Tada pasirodė *Index Librorum Prohibitorum* („Uždraustų knygų sąrašas"), kurį sudarė popiežius Paulius IV 1557 metais. Dėl nesutarimų pačiame Vatikane pirmoji versija buvo atšaukta; 1559 metais buvo paskelbta antroji versija. Tačiau susirinkimui pareikalavus, ir ji buvo pataisyta, o tolesnei praktikai pagrindą padėjo 1564 metais pasirodęs Tridento indeksas. Be Bažnyčios pritarimo nesulaukusių autorių ir darbų sąrašo, jis nustatė ir dešimt kriterijų, kaip juos vertinti. Nuo 1564 metų Romos „Juodasis sąrašas" tolydžio ilgėjo. Jo taisyklės buvo modifikuojamos 1596, 1664, 1758, 1900 ir 1948 metais (žr. III priedą, 53).

Metams bėgant šis indeksas buvo aštriai kritikuojamas kaip neefektyvus, nes uždrausti veikalai visada galėjo rasti leidėją kokioje nors protestantiškoje šalyje, kur nesiekia Vatikano ranka. Be to, uždraustas vaisius visada saldesnis, tad indeksą buvo galima apkaltinti aktyviu propaguojant tai, ką jis stengėsi uždrausti. Bažnyčios priešai paprastai skubėdavo paminėti jį kaip katalikų netolerantiškumo įrodymą. Nuo Švietimo epochos liberalieji intelektualai nepraleisdavo progos pasišaipyti ne tik iš konkrečių to indekso pozicijų, bet ir iš paties jo egzistavimo fakto. Turint galvoje, kiek daug įžymių asmenybių ir bestselerių jis bandė nutildyti, nesunku suprasti jo kritikus.

Antra vertus, indeksas vertintinas platesniame kontekste. Naujųjų laikų Europoje visos valdžios, pasaulietinės ir bažnytinės, protestantų, katalikų ir stačiatikių, ne mažiau už Vatikaną norėjo kontroliuoti tai, kas spausdinama. Cenzūra veikė visose Europos šalyse ligi pat XX amžiaus antrosios pusės. Daugelis tų, kurie taip garsiai smerkė popiežiaus indeksą, nesuprato savo elgesio prieštaringumo, nes ir patys stengėsi uždrausti kai kurias knygas. Pakanka pasižiūrėti į kai kuriuos laikotarpius ir vietas, kur Europos literatūros klasikai buvo uždrausti ne Vatikano, o kitų, su juo nesusijusių valdžios organų:

35 m. po Kr.	Homeras	*Opera omnia*	Romos imperija
1497	Dantė	*Opera omnia*	Florencijos miestas

1555	Erazmas	*Opera omnia*	Škotija
1660	Miltonas	*Eikonoklastes*	Anglija
1701	Locke'as	*Žmogaus proto apybraiža*	Oksfordo universitetas
1776	Goethė	*Jaunojo Verterio kančios*	Danija
1788–1820	Šekspyras	*Karalius Lyras*	Didžioji Britanija
1835	Heinė	*Opera omnia*	Prūsija
1880	Tolstojus	*Ana Karenina* ir kt.	Rusija
1931	Marie Stopes	*Opera omnia*	Airijos Respublika
1939	Goethė	*Opera omnia*	Ispanija
1928–1960	D. H. Lawrence'as	*Ledi Čaterli meilužis*	Didžioji Britanija[1]

Žinoma, principinė liberalizmo pozicija reikalauja, kad būtų leista publikuoti viską, net jei turinys yra aiškiai šventvagiškas, griaunamojo pobūdžio, kurstantis, nepadorus ar neteisingas. Ji reikalauja, jog žmonės toleruotų ir tai, kas jiems kelia pasibjaurėjimą. Devintajame dešimtmetyje šios pozicijos laukė rimtas išmėginimas, kai pasirodė vadinamoji „revizionistinė istorija", neiganti masinio žydų naikinimo realumą, arba kai musulmonai paskelbė *fatwah* Salmano Rushdie „Šėtono eilėms". Praktikoje daugelis liberalų vengia naudoti savo absoliučius principus. Kiekviena visuomenė ir kiekviena karta turi nusistatyti poziciją nuolat kintančios priimtino ir nepriimtino ribos atžvilgiu[2]. Taip pat nederėtų popiežiaus indeksą lyginti su šiuolaikine totalitarinių režimų cenzūra. Nacistinėje Vokietijoje 1933–1945 m. ir sovietiniame pasaulyje 1917–1991 m. visi veikalai oficialiai buvo laikomi draudžiamais, kol gaudavo konkretų leidimą. Šiuo atžvilgiu reikalavimą prieš spausdinant gauti vyskupo leidimą galima laikyti labiau represiniu už indeksą.

1966 metais Vatikano Tikėjimo doktrinos kongregacija paskelbė sustabdanti draudimo publikuoti praktiką. Iki to laiko į indeksą pateko apie 4000 pavadinimų.

Didelė anksčiau pateiktos informacijos dalis paimta iš nepriekaištingo šaltinio; kiekviename iš aštuoniolikos jo tomų yra palankaus vyskupo sprendimo įrodymas – užrašas NIHIL OBSTAT („Nėra kliūčių") ir IMPRIMATUR („Leista spausdinti")[3].

nuodėmės"). Kartu jis nurodė institucionalizuotos Bažnyčios reikalingumą. Augustinas rašė: *Salus extra ecclesiam non est* („Be Bažnyčios nėra išganymo") ir *Roma locuta est; causa finita* („Roma pasakė — reikalas baigtas"). Populiariausią iš 113 jo knygų *De Civitate Dei* („Apie Dievo valstybę") įkvėpė Alariko įsiveržimas į Romą; joje rašoma apie dvasios miestą, pastatytą ant materialiojo pasaulio griuvėsių. Knyga geriausiai išreiškė to meto dvasią. Augustinas daugiau kaip 30 metų praleido savo gimtojoje Afrikoje eidamas Hipono vyskupo pareigas. Jis gyveno pagal asketišką regulą, kuri vėliau įkvėpė ne vieną vienuolių ordiną, įskaitant augustinus, dominikonus (juoduosius vienuolius), premonstratensus ir brigitietes. Mirė vandalų apgultame Hipone.

RUFINAS

Rufinas Tyranijus iš Akvilėjos (apie 340–410 m.), vienu metu buvęs šv. Jeronimo partneriu, pateko į istoriją dėl dviejų tarpusavyje susijusių priežasčių: kaip graikų (visų pirma Origeno) teologinių veikalų vertėjas į lotynų kalbą ir kaip pirmosios knygos, kurią išleido leidykla „Oxford University Press", autorius. Jo Apaštalų tikėjimo komentarą *Expositio Sancti Hieronymi in symbolum apostolorum* Oksforde paskelbė Theodoricas Roodas iš Kelno; veikalas baigtas spausdinti 1478 m. gruodžio 17. Deja, jo tekstas prasidėjo klaida: frontispise trūksta vieno ženklo „X", tad spausdinimo data pateikta neteisingai – MCCCCLXVIII[1].

Nuo to laiko OUP leidyklai teko patirti visko – ir pakilimų, ir nuosmukių. Štai kai kurios jos išleistų knygų:

Charles Butler, *The Feminine Monarchie Or a Treatise Concerning Bees* (1609)
John Smith, *A Map of Virginia* (1612)
Robert Burton, *The Anatomy of Melancholy* (1621)
The Book of Common Prayer, and Administration of the Sacraments (1675–)
The Holy Bible, Containing the Old Testament and the New (1675–)
Edmund Pococke (ed.), *Specimen Historiae Arabum* (1650)
—— Maimonides, *Porta Mosis* (1655)
—— *Greg. Abulfaragii historia compediosa dynastiarum* (1663)
(Richard Allestree) *The Ladies Calling: by the Author of the Whole Duty of Man* (1673)
Johann Schaeffer, *A History of Lapland* (1674)
H. W. Ludolf, *Grammatica Russica* (1696)
William Blackstone, *Commentaries on the Laws of England* (4 tomai, 1765–1769)
F. M. Müller, *Rigveda-Sanhita: Sacred Hynns of the Brahmins* (1849–1873)
Lewis Carroll, *Alice's Adventures in Wonderland* (1865)
Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland* (2 tomai, 1981)

Manoma OUP leidyklą labiausiai pasižymėjus 1914 metais, kai grupė Oksfordo istorikų parėmė Didžiosios Britanijos pastangas kare. Jų rankraštis, pavadintas *Why We Are at WAR* („Kodėl mes kariaujame"), buvo įteiktas rugpjūčio 26, praėjus vos trims savaitėms nuo karo pradžios. 206 puslapių knyga buvo suredaguota, surinkta rankiniu būdu, atspausdinta, įrišta ir paruošta platinti rugsėjo 14. Laikai keičiasi[2].

Neramumai imperijos širdyje neišvengiamai susilpnino jos ryšius su periferija. V amžiuje atsitiko keli svarbūs įvykiai „keltų pakraštyje", taip pat Kaukaze. Keltų Bažnyčia priėmė krikščionybę iš Galijos vienuolių atsiskyrėlių. Jų vyskupai buvo keliaujantys atsiskyrėliai; o kadangi jie praktikuodavo įšventinimus be pašalinės pagalbos, jų buvo nepaprastai daug. Airiją, kuri niekada nepriklausė imperijai, sistemingai evangelizavo šv. Patrikas (apie 389 – 461 m.), Romos pilietis iš vakarinės Britanijos. Alsteryje jis išsilaipino 432 metais. Taip krikščionybė užkariavo Airiją anksčiau, negu anglosaksų pagonybės skraistė apgaubė likusią Britų salų dalį. Airiams dar teko sumokėti savo skolą. [BRITO]

DZEUSAS

Po paskutiniosios olimpiados, vykusios 396 m., Dzeuso statula iš šventyklos Olimpijoje buvo nugabenta į Konstantinopolį. Tuo metu jai buvo jau daugiau kaip aštuoni šimtai metų ir ji jau seniai buvo laikoma vienu iš „pasaulio stebuklų". Apie 432 m. pr. Kr. statulą užbaigė ištremtas iš Atėnų Fidijas. Jo sukurta Atėnės statula puošė Partenoną. Didžiulė statula, vaizduojanti Dzeusą su laurų vainiku ant galvos sėdintį soste, buvo apie 13 metrų aukščio. Ji buvo padengta dramblio kaulo ir gryno aukso plokštelėmis ir vaizdavo dievų tėvą, dešinėje rankoje laikantį sparnuotosios pergalės deivės statulėlę, o kairėje – inkrustuotą skeptrą su ereliu viršuje. Statulą detaliai aprašė Pausanijus ir Strabonas; pastarasis sakė, kad jei statula atsistotų, galva pramuštų lubas. Svetonijus rašo, jog kai I a. imperatoriaus Kaligulos pasiųsti darbininkai pamėgino perstumti statulą, „dievas nusikvatojo taip garsiai", kad pastoliai sugriuvo, o darbininkai išbėgiojo. Taip Dzeusas pasiliko *in situ* dar tris šimtmečius. 462 metais atsitiktinai kilus gaisrui krikščionio imperatoriaus Leono I sostinėje statulą prarijo liepsnos. Tuo metu Olimpijoje jau niekas nebegyveno. 1958 metais vokiečių archeologai kasinėdami šventyklos dirbtuvių vietoje Olimpijoje rado terakotinį puoduką su užrašu: „Aš buvau Fidijo"[1].

BRITO

Pelagijus (apie 360–420 m.) buvo velsietis ar bent jau keltas iš Britų salų („Pelagijus" yra jo tikrosios pavardės „Morgan", reiškiančios „jūrų sūnų", graikų–romėnų kalkė). Draugai vadino jį „Brito". Jis buvo krikščionių teologas, vienas iš nedaugelio Vakarų Europoje, kurie dalyvavo svarbiausiuose to meto dogmatiškuose ginčuose. Jis gyveno tuo metu, kai pradėjo kristalizuotis graikų suformuluota ortodoksų (stačiatikių) doktrina. Nors Pelagijaus pažiūros buvo laikomos eretiškomis, jo įnašas buvo svarbus. Šv. Augustino iš Hipono amžininkas, jis išprovokavo pastarąjį padaryti konkrečius pareiškimus tokiais svarbiais klausimais kaip Dievo malonė, žmogaus nuopuolis, prigimtinė nuodėmė, laisva valia, predestinacija. Kartu su kitu britu Celestijum (jį susitiko Romoje) Pelagijus pabrėžė žmogaus gebėjimą valios pastangomis elgtis dorai, kitaip sakant, elgtis atsakingai. Jo pagrindinę koncepciją, žinomą kaip „priešingo pasirinkimo galia", išreiškia formulė *Si necessitatis est, peccatum non est; si voluntatis, vitiari potest* („Kur yra būtinybė, ten nėra nuodėmės; tačiau jei pasireiškia valia, atsiranda ir galimybė nusidėti".) Pelagijus taip pat manė, jog pirmasis žingsnis išganymo link turi būti valingas.

Toks požiūris buvo atmestas iš dalies dėl to, kad tikėta jį menkinant Dievo malonės reikšmę, o iš dalies ir dėl to, kad nuodėmė taip priskiriama veikiau individualiems trūkumams negu žmogaus prigimčiai. „Pelagianizmo" etiketė klijuojama toms teologinėms pažiūroms, kurios neigia ar apriboja gimtosios nuodėmės reikšmę. Šis požiūris buvo svarbus XVII amžiaus ginčuose Arminijaus ir Janseno aplinkoje.

410 metais, pabėgę iš gotų apgultos Romos, Pelagijus ir Celestijus rado prieglobstį Šiaurės Afrikoje, kur sulaukė naujų dogmatinių kaltinimų. Vienas Kartaginos susirinkimų pasmerkė šešias pagrindines jų klaidas:

Kad Adomas vis tiek būtų miręs, net jei nebūtų nusidėjęs.
Kad Adomas pakenkė tik pats sau, o ne visai žmonių giminei.
Kad naujagimiai, kaip ir Adomas gimdamas, yra be nuodėmės.
Kad žmonės miršta ne dėl to, kad Adomas mirė ar nusidėjo.
Kad Įstatymas, kaip Evangelija, atveria kelią į dangų.
Kad žmonių be nuodėmės buvo ir prieš Kristaus atėjimą.

Pelagijus išplaukė į Palestiną, tačiau ten sužinojo, kad Augustinas veikale *De peccatorum meritis* („Apie nusidėjėlių nuopelnus") pagrindiniu puolimo taikiniu pasirinko kaip tik jį. Pelagijus atlaikė vieną inkviziciją, bet galutinai pralaimėjo, kai popiežiaus Zosimo simpatijas išsikovojo Afrikos vyskupai. 418 metų balandžio 30 dieną imperatorius Honorijus savo ediktu įsakė konfiskuoti Pelagijaus turtą, o jį patį ištremti. Beda Garbingasis nerodė jokios simpatijos jo „kenksmingam ir šlykščiam mokymui":

Against the great Augustine see him crawl,
This wretched scribbler with his pen of gall![1]

(Prieš Augustiną didį drįsta šiauštis jis,
Rašeivos nelaimingo liejasi tulžis!)

Aplink vyskupą Honoratą Arlietį (apie 350–429 m.) susibūrė grupelė žmonių, norinčių sutaikyti Pelagijų ir Augustiną. Jų nuomone, Dievo malonė ir žmogaus valia yra vienodai svarbūs išganymo veiksniai. Šį „pusiau pelagianizmą" pasmerkė Orindžo susirinkimas (529). Tačiau jo gimtinėje, šv. Honorato vienuolyne Lerinso saloje netoli Žydrojo kranto, ši veikla nenutrūko. Šv. Vincentas Lerinsietis (mirė 450 m.) sugalvojo garsųjį „Šv. Vincento kanoną", pagal kurį visus teologinius pasiūlymus galima patikrinti remiantis trimis kriterijais – ekumenizmo, senumo ir sutarimo. 1977 metais Lerinso vienuoliai išleido šv. Hiliaro knygos *Honorato gyvenimas* galutinę versiją[2].

Armėnų Bažnyčia atsirado tuo metu, kai ši provincija dar priklausė imperijai. Kaip ir jos keltiškasis atitikmuo ji prarado visus tiesioginius ryšius su centru ir tapo ekscentriška visomis šio žodžio prasmėmis. Keltai linko į pelagianizmą, armėnai — į monofizitizmą. Gruziją krikščionybė pasiekė 330 metais, ten valdovų dinastiją atvertė jauna vergė iš Kapadokijos. Kadangi Gruzija buvo tolėliau nuo Armėnijos, ją mažiau veikė Azijos politika, ji palaikė glaudesnius ryšius su Konstantinopoliu. (Gruzijos Bažnyčia turėjo atskirą ir nenutrūkstamą istoriją, kol 1811 metais buvo jėga prijungta prie Rusijos stačiatikių Bažnyčios.) 431 metais Efese įvyko trečiasis visuotinis Bažnyčios susirinkimas. Septyni visuotiniai susirinkimai, kuriuos pripažino privalomais ir Rytai, ir Vakarai, buvo šie: Nikėjos I (325), Konstantinopolio I (381), Efeso (431), Chalkedonijos (451), Konstantinopolio II (553), Konstantinopolio III (680—681), Nikėjos II (787). Efeso susirinkimas pasmerkė nestoriečių ereziją. Gibbonas pavadino ją „ekleziastiniu maištu". Kaip ir kitus

ankstesnius bei vėlesnius susirinkimus, šį susirinkimą Konstantinopolyje sušaukė imperatorius, siekiantis tvarkyti Bažnyčios reikalus. Susirinkime dominavo Rytų vyskupai. Vakarų vyskupai nenoromis priėmė nutarimus.

Ir toliau kamavo, atrodo, neišgydoma liga – christologinis pedantizmas ir doktrinų skirtumai įvairiais klausimais: dėl Kristaus prigimties, Kristaus valios, Kristaus vaidmens Šventosios Dvasios genezėje. Ar Kristus yra vientisos, t. y. dieviškos, prigimties, ar dualistinės – žmogiškos *ir* dieviškos? Ortodoksų vadovai palaikė diofitizmą, ir Chalkedonijos susirinkimo (451) nutarimas patvirtino Vieno Asmens su Dviem Prigimtimis, sujungtomis „nesusiliejančiu, nekintamu, nedalomu ir neperskiriamu būdu", sampratą. Monofizitizmas buvo pasmerktas, tačiau jis ir toliau klestėjo Rytuose. Imperatorė Teodora buvo monofizitė kaip ir dauguma krikščionių Armėnijoje, Sirijoje ir Egipte. Kiek valių turi Kristus – vieną ar dvi? Popiežius Honorijus I 634 metais į Konstantinopolį siųstame laiške nerūpestingai pavartojo frazę „viena valia". Ortodoksiniai Bažnyčios vadovai palaikė diotelitizmą. Tą jie patvirtino šeštajame visuotiniame susirinkime 681 metais. Monotelitai buvo pasmerkti, o popiežiaus Agatono delegatai pakluso susirinkimo nutarimams. Ar Dievo Tėvo, Sūnaus ir Šventosios Dvasios Trejybėje Šventoji Dvasia kilusi iš Tėvo, kaip vienintelio dievybės šaltinio, ir todėl *per Sūnų*, o gal ji kilusi iš Tėvo *ir Sūnaus* kartu? Konstantinopolis laikėsi nuomonės *per filium* („per Sūnų"); Roma manė, kad teisinga formulė *filioque* („ir iš Sūnaus"). Šis klausimas pirmą kartą iškilo 589 metais Ispanijoje, o IX amžiuje dėl jo jau būta didelių nesutarimų. Ginčas taip ir liko neišspręstas.

Vienuoliškumo poreikis augo proporcingai politiniam ir socialiniam sąmyšiui. Rytuose paplitusios atsiskyrėliško ir bendruomeninio vienuoliško gyvenimo būdo tradicijos persimetė ir į Vakarus. Pirmieji bendri vienuolynai atsirado dar prieš Vakarų imperijos žlugimą. Šv. Martynas įkūrė vienuolyną Liguge 360 metais. Benediktas Nursietis (apie 480–550 m.) suformulavo plačiausiai priimtas iš visų vienuoliško gyvenimo taisyklių. Imperinei valdžiai menkėjant, ypač buvusiose Vakarų provincijose, vienuolynai vis dažniau tapdavo klasikinėmis oazėmis barbariškoje dykumoje. Rytuose, ypač Aleksandrijoje, krikščioniškasis mokymas jau nuo seno buvo derinamas su graikų filosofijos ir lotynų autorių pripažinimu, Vakaruose tai padaryta tik dabar. Centrinė šio proceso figūra buvo Flavijus Magnusas Aurelijus Senatorius (apie 485–580 m.), žinomas Kasiodoro vardu. Valdant ostgotų karaliui Teodorikui jis kurį laiką buvo Italijos valdytojas. Nugalėjus Belizarijui pasitraukė į vienuolyną. Propagavo švietimo sistemą, kurioje religiniai ir pasaulietiški dalykai papildė vieni kitus. Jis pačiu laiku pradėjo rinkti senovinius dokumentus. [**ANNO DOMINI**] [**BOMAS**]

VII amžiuje islamo šokas visam laikui pakeitė krikščioniškojo pasaulio kontūrus. Jis padarė galą Viduržemio jūros šalių kultūros vienovei ir jų pirmavimui prieš šiaurinius forpostus. Užimdamas Persiją, Siriją ir Egiptą islamas privertė tris iš penkių pripažintų patriarchų – Antiochijos, Jeruzalės ir Aleksandrijos – veikti *in partibus infidelium*. Krikščioniškosios Bažnyčios politika jau nebevyko normalioje penkiakraštėje arenoje, o virto aštria graikų patriarcho Konstantinopolyje dvikova

ANNO DOMINI

Pirmuosius šešis šimtmečius po Kristaus gimimo tik labai nedaugelis suvokė gyveną „krikščionybės eroje". Tiesą sakant, istorijos chronologijos, matuojamos nuo to laiko, kai „Kristus vaikščiojo po Galilėją", pagrindus nustatė tik Dionyzijaus Mažojo Exiguus darbai. Jis buvo graikiškai kalbantis vienuolis iš Mažosios Skitijos, Kasiodoro draugas, mirė Romoje apie 550 metus. Dionyzijui kilo mintis, jog metus reikėtų pradėti skaičiuoti nuo Kristaus įsikūnijimo, tad pradėti skaičiavimą nuo Apreiškimo Švenčiausiajai Mergelei Marijai, kai Kristus buvo pradėtas. Jis nustatė tą datą – pirmųjų metų pirmąją dieną – kovo 25, devynis mėnesius prieš Kristaus gimimą – gruodžio 25. Visus ankstesnius metus, skaičiuojamus tolstančia eilės tvarka, reikėjo vadinti *ante Christum* (AC) – prieš Kristų (pr. Kr.). Vėlesni metai turėjo būti „metais nuo Įsikūnijimo", arba *Anni Domini* (AD) – po Kristaus (po Kr.). Nulinių metų nebuvo[1].

Praėjo daug šimtmečių, kol pamažu imta naudoti krikščioniškosios eros, arba mūsų eros, pavadinimą – pirma lotynų Bažnyčioje, o vėliau ir Rytuose. Beda Garbingasis (673–735), knygos apie chronologiją *De Temporibus* autorius, visiškai priėmė naująją sistemą, kai rašė knygą *History of the English Church and People* VIII amžiaus pradžioje.

Iki tol buvo naudojamos visokiausios vietinės chronologijos. Labiausiai paplitusi sistema buvo laiko skaičiavimas pagal valdovų valdymo metus. Istorinis laikas buvo matuojamas pagal valdovus ir kartas. Datos buvo nustatinėjamos pagal jų vietą konkretaus imperatoriaus, popiežiaus ar kunigaikščio valdymo laikotarpiu. Laikytasi Senojo Testamento pavyzdžio: „Ketvirtais Ezekijo karaliaus metais, kurie buvo septinti Israelio karaliaus Elos sūnaus Ošėės metai, Asirijos karalius Salmanasaras patraukė į Samariją, apgulė ją <...> (4 Kar 18, 9).

Krikščioniškajai erai teko varžytis su daugeliu kitų chronologinių sistemų. Graikų olimpiadų lentelė – keturmečiai ciklai tarp eilinių olimpinių žaidynių – pradėta nuo Korojbos olimpiados 776 m. pr. Kr. liepos 1 d. buvo tęsiama iki IV a. pabaigos. Apie babiloniškąją Nabonasaro erą, kurią naudojo Aleksandrijos graikai, viduramžiais buvo žinoma iš Ptolemėjaus darbų. Jos pradžia atitiko 747 m. pr. Kr. vasario 26 d., trečiadienį. Levanto šalyse buvo išplitusi makedoniškoji Seleukidų era, prasidedanti nuo to momento, kai Seleukas I Nikatoras 312 m. pr. Kr. užėmė Babiloną. Žydai ją vadino „kontraktų era" ir naudojo iki XV amžiaus. Romėnų era buvo grindžiama metų skaičiavimu „nuo miesto įkūrimo" (AUC). Ispanijoje cezarių era prasidėjo 39 m. pr. Kr. – tada Pirėnų pusiasalį nukariavo Oktavianas. Cezarių erą perėmė vestgotai ir ji išliko Katalonijoje iki 1180 m., Kastilijoje iki 1382 m., Portugalijoje – iki 1415 m. Musulmoniškoji hidžros era prasideda nuo pranašo bėgimo iš Mekos dienos, kuri atitinka 622 m. liepos 16 d., penktadienį. Jos ir dabar tebesilaikoma visame musulmonų pasaulyje.

Turint galvoje visą šią painiavą nenuostabu, kad Dionyzijaus Mažojo apskaičiuotoji Kristaus gimimo data pasirodė esanti neteisinga. Dionyzijus savo pirmuosius metus sutapatino su 195 (I) olimpine era, su 754 AUC metais ir (klaidingai) su „C. Cezario, Augusto sūnaus, ir L. Emilijaus Pauliaus, Pauliaus sūnaus, konsulavimu". Iš tikrųjų nėra

jokių įrodymų, kad Kristus tikrai gimė 1 m. Priklausomai nuo to, kuria Evangelija remsimės – pagal šv. Luką ar pagal šv. Matą, krikščioniškoji era prasidėjo paskutiniaisiais Erodo Didžiojo valdymo metais (4 m. pr. Kr.) arba per pirmąjį romėnų surengtą gyventojų surašymą Judėjoje (6–7 m.).

Ir krikščionims, ir žydams pati svarbiausia istorinė data buvo Sutvėrimo metai – *Annus Mundi*. Bizantijos bažnyčia nustatė, kad tai įvyko 5509 m. pr. Kr. Tie metai ir tapo bažnytinio kalendoriaus pagrindu stačiatikių pasaulio šalyse. Graikijoje ir Rusijoje jis išliko iki pat Naujųjų laikų. Žydų mokslininkai teikė pirmenybę kitai datai – 3760 m. pr. Kr.; ji paimta šiuolaikinio žydų kalendoriaus išeities tašku. Koptų Bažnyčia panašiai kaip ir aleksandriečiai pasirinko 5500 m. pr. Kr. Anglikonų bažnyčia, vadovaujama Ushero arkivyskupo, 1650 metais pasirinko 4004 m. pr. Kr.

Rytinę, klasikinę, ir krikščioniškąją ideologijas kritiškai palygino ir harmonizavo žymus renesanso mokslininkas Josephas Scaligeris (1540–1609). Jo veikalas *De Emendatione Temporum* („Apie chronologijos pataisas", 1583) parašytas atsižvelgiant į protestantų interesus ir sutapo su popiežiaus Grigaliaus XIII atlikta Julijaus kalendoriaus reforma. Šis veikalas tapo chronologijos mokslo pradžia. Nuo tada prasidėjo Naujiesiems laikams būdingas rūpinimasis standartiniu istorinio laiko matavimu[2].

Tačiau Grigaliaus kalendorius, žinomas „Naujojo stiliaus" pavadinimu ir įvestas katalikiškose Europos šalyse 1585 metais, nebuvo visų priimtas. Dauguma protestantiškųjų ir stačiatikiškųjų šalių liko prie Julijaus kalendoriaus – „Senojo stiliaus". Naująjį stilių jos priėmė tik laiko dvasios verčiamos: Škotija 1700 metais, Anglija 1752, Rusija – tik 1918 metais. Kol kartu egzistavo du kalendoriai, visą tarptautinę korespondenciją reikėjo tvarkyti atsižvelgiant į juos abu. Laiškai turėjo būti su dviem datomis – pavyzdžiui, „1734 m. kovo 1/12" arba „1917 m. spalio 24/ lapkričio 7".

Dėl to atsitikdavo daug keistų dalykų. Kadangi abiejų kalendorių skirtumas XVII amžiuje sudarė 10–11 dienų, buvo galima išplaukus iš Doverio per kelias valandas Lamanšą įveikti ir atvykti į Kalė jau kito mėnesio viduryje. Pagal senąjį stilių metai prasidėjo kovo 25, o pagal naująjį – sausio 1, tad buvo įmanoma išplaukti iš Kalė vienais metais, o Doverį pasiekti ankstesniais. Metų skaičiavimas Europoje suvienodėjo tik tada, kai bolševikų vyriausybė atsisakė senojo stiliaus. Rusijoje nuo 1918 m. sausio 31 d. (senuoju stiliumi) ir 1918 m. vasario 14 d. (naujuoju stiliumi) nieko nevyko. 1918–1940 metais sovietų komunistai mėgdžiodami Prancūzijos didžiosios revoliucijos veikėjus panaikino septynių dienų savaitę, dienų pavadinimus pakeitė numeriais, o „Revoliucijos metus" pradėjo skaičiuoti nuo 1917 metų[3]. **[VENDEMJERAS]**

su lotynų patriarchu Romoje. Iki islamo Romos patriarchas lotyniškai turėjo ginčytis su keturiais graikų patriarchais; islamui pasirodžius šis santykis pasikeitė — dabar jie kalbėjosi vienas su vienu. Be to, Romos bažnyčia turėjo didesnę manevro laisvę. Negana to, vis dar buvo neišspręstas grėsmingasis ginčas su monofizitais Rytuose. Naujieji musulmonų valdovai pasirodė esą pakantesni erezijai, negu buvo krikščionys ortodoksai. Tad Armėnijos, Sirijos ir koptų bažnyčios jau niekad nebesugrįžo į bendrą avidę.

BOMAS

Kelionių vadove *Guide Michelin* sakoma, kad Bomo (Baume) abatiją VI amžiuje įkūrė airių vienuolis šv. Kolumbanas. Jos vardas yra keltų kilmės ir reiškia „grotą". Abatija įkurta viename gražiausių Europos kampelių – didžiulio klinčių tarpeklio Sirk de Bomo papėdėje, Juros kalnų pušynų gilumoje. Kaip ir tokio pat pavadinimo vienuolynas (jame šv. Otilija atgavo regėjimą) už 80 kilometrų prie Doubso upės, Bomo abatija mena laikus, kai galų–romėnų civilizaciją nukariavo pagonys burgundai ir kai krikščionybę atgaivino miškų glūdumoje įsikūrusios atsiskyrėlių vienuolių bendruomenės. Abatija išaugo į labai turtingą ir galingą instituciją, turėjo kelis šimtus kaimų ir beneficijų. Galų gale kapitula virto supasaulėjusia aristokratiškų kanauninkų bendruomene. Abatija išsilaikė iki 1790 metų. Tada revoliucionieriai ją panaikino, sudaužė daugumą jos paminklų, o gretimo miesto pavadinimą iš Bom le Mueno pakeitė į Bom le Mesjė[1].

Krikščionių vienuolijos istorijoje Burgundijoje gyvenusios bendruomenės, tokios kaip Bomo, yra svarbi grandis tarp senovės pasaulio atsiskyrėlių sistemos, išlikusios Airijoje, ir didelių viduramžių institucijų, kurios pradėjo kurtis dešimtajame amžiuje. Juk kaip tik iš Bomo Berno su bendraminčiais 910 metais išvyko kurti didžiąją Kliuni abatiją.

Guide Michelin skaitytojai nusivils pamatę, kad dauguma Bomo praeitį apibūdinančių detalių geriausiu atveju yra legendos. Nėra svarių įrodymų, siejančių Bomą su šv. Kolumbanu, ir jokio pagrindo manyti abatiją buvus įkurtą VI amžiuje. Pirmoji patikima užuomina, kad čia yra *cellula*, pasirodė tik 869 metais, tad ši abatija turėtų būti jaunesnė už Šv. Otilijos vienuolyną prie Bom de Damo. Ryšį su šv. Kolumbanu tikriausiai prasimanė Kliuni vienuoliai, taip pagražindami savo pačių instituciją[2].

Panašios abejonės supa ir spalvingiausią Bomo asmenybę – Jeaną, senjorą de Wattevillį (1618–1702), kuris valdant Liudvikui XIV 40 metų čia ėjo abato pareigas. Tai buvo karys, žudikas, vėliau – vienuolis. Jis sykį spruko nuo teisingumo Konstantinopolyje, kur buvo prasimušęs iki pašos rango, buvo Morėjos gubernatoriumi, kol gavo iš popiežiaus nuodėmių atleidimą. Anot Saint–Simono, Jeanas buvo nusidėjėlio, kuris išpirko savo kaltes nuoširdžia atgaila, pavyzdys. Pagal istorinius įrašus jis visą gyvenimą buvo išverstakailis, kurio išdavystė palengvino prancūzams brutaliausiu būdu užkariauti jo gimtąją Franš-Kontė provinciją. Ant Jeano antkapio iškaltas toks užrašas:

ITALUS ET BURGUNDUS IN ARMIS
GALLUS IN ALBIS
IN CURIA RECTUS PRESBYTER
ABBAS ADEST[3].

(„Čia guli italų ir burgundų karys, prancūzas nuo to laiko, kai užsigobė vienuolio gobtuvą, sąžiningas savo pareigų vykdytojas, dvasininkas ir abatas")

Tad Bomas yra legendų ir istorinių faktų mišinys. Žmonės visada jautė poreikį panaudoti praeitį savo tikslams. Rašantieji mokslines monografijas nuo pat pradžių pasmerkti pralaimėjimui. Palikuonims perduodama praeitis visada bus faktų, legendų ar net paprasčiausio melo kratinys.

Svarbiausia, ko gero, buvo tai, kad islamas atkirto krikščionybę nuo likusio pasaulio. Iki islamui pasirodant krikščioniškoji Evangelija pasiekdavo net Ceiloną ir Abisiniją; o islamui pasirodžius jai daug šimtmečių buvo užkirstas kelias plisti Azijoje ar Afrikoje. Dauguma krikščionių gyvenime nė karto nematė musulmono, tačiau visi jie gyveno islamo šešėlyje. Islamas faktiškai buvo tvirtas išorinis skydas, kurio priedangoje krikščionybė galėjo konsoliduotis ir aiškiau apibrėžti save. Tuo atžvilgiu jis buvo didžiausias iš pavienių veiksnių, skatinusių atsirasti tai, kas buvo pavadinta „Europa".

Popiežijos išsilaisvinimo negalima susieti su kokia nors konkrečia data. Romos patriarchai turėjo daug laisvės ir prieš pradėdami reikšti pretenzijas į viršenybę. Skirtumų tarp Bažnyčios lotyniškosios ir graikiškosios dalių didėjimas dažnai sukurstydavo laikinas schizmas, bet niekada nesukėlė visiško skilimo. Gan keista, tačiau per pirmuosius keturis šimtmečius, kai Roma vis dar tebebuvo imperijos širdis, Romos bažnyčioje neretai dominavo graikai ir graikų kultūra. Leonas I (440—461) pirmas pabrėžė Romos bažnyčios lotyniškumą. Tuo metu lotynų patriarchai išsivadavo iš tiesioginės politinės kontrolės, per gausius nesutarimus su civiline valdžia pasislėpdami už Romos miesto sienų. Nuo tada įsigalėjo bažnytinės ir pasaulietinės valdžios atsiskyrimas, toks būdingas Vakarams ir toks svetimas Rytams. VI amžiuje Romos patriarchams pirmiausia teko susidurti su imperinės valdžios atkūrimu valdant Justinianui, paskui — su langobardais. Du iš jų, Silverijų (536—537) ir Vigilijų (537—555), imperatorius areštavo. Pastarąjį imperinė valdžia brutaliai privertė nusileisti sprendžiant monofizitų klausimą.

Grigalius I (540—604), pirmasis vienuolis šv. Petro soste, dažnai laikomas būsimos popiežių valdžios architektu — jis kūrė ją tiek savo administraciniais sugebėjimais, tiek principingumu. Laikydamas save „Dievo tarnų tarnu" Grigalius I tvarkė Romos miesto civilinius reikalus, sudarė sutartį su Lombardijos karaliais, pertvarkė Bažnyčios žemes ir finansus, atnaujino Romos santykius su Afrika, Ispanija, Galija ir Britanija. Jo *Regula Pastoralis* greitai tapo viduramžių vyskupų vadovėliu. Jis ne kartą protestavo prieš savo brolio Konstantinopolyje teisę naudotis „Ekumeninio patriarcho" titulu. Kai Grigalius I mirė, svarstyklių lėkštė pradėjo svirti Romos naudai. Susirūpinę dėl musulmonų puldinėjimų imperatoriai beveik prarado įtaką Italijoje, nors kelis kartus desperatiškai mėgino demonstruoti savo pretenzijas. Dėl monotelizmo ginčo popiežius Martynas I (mirė 655 m.) — paskutinysis popiežius—kankinys — buvo pagrobtas Ravenos egzarcho, nuplaktas, Konstantinopolio teismo ištremtas mirė Kryme. [CANTUS]

VIII amžiuje imperatorius nebegalėjo net pademonstruoti Vakaruose savo valdžios. 710 metais imperatorius Justinianas II išsikvietė Romos patriarchą į Konstantinopolį ir Konstantinas I (708—715), asiras, nuolankiai pakluso. Per jų susitikimą — kaip vėliau pasirodė, paskutinį Romos vyskupo susitikimą su valdančiu imperatoriumi — imperatorius ceremoningai pabučiavo romėno kojas ir gavo už tai nuodėmių atleidimą ir komuniją. Tačiau netrukus Konstantinas buvo nužudytas, ir jų susitarimas dėl Ravenos nuėjo niekais. 732 metais imperatorius Leonas parengė laivyną tikėdamasis atgauti Raveną, kurią buvo užgrobę langobardai,

CANTUS

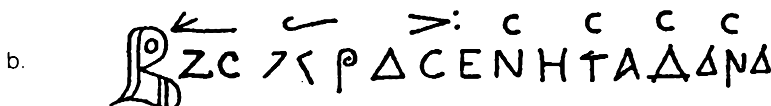
Lotynų bažnyčios *cantus planus* dažnai vadinamas grigališkuoju giedojimu, taip pagerbiant popiežių, kuris nustatė jo aštuonias tonacijas ir surinko apie 3000 melodijų. Manoma kartu su gimininguu bizantiniu stiliumi jį kilus iš graikiškųjų ir ypač iš žydiškųjų giedojimo tradicijų. Savo ruožtu grigališkasis giedojimas tapo tuo pagrindu, ant kurio pastatyta visa europinė muzika. Tai buvo giedojimas be akompanimento – taip giedotos psalmės, himnai ir antifonos, paprastai unisonu ir laisvu ritmu. Jis turėjo keturis pagrindinius „dialektus" – ambroziejiškąjį, romėniškąjį, gališkąjį ir mozarabiškąjį, nors pamažu įsivyravo romėniškoji mokykla. Iš pradžių melodijos nebuvo užrašinėjamos, todėl ankstyvųjų giedojimo pavyzdžių neįmanoma tiksliai atkurti. **[MUSIKE]**

Grigališkajam giedojimui skirta užrašymo sistema tobulėjo pereidama kelias stadijas. Bizantiečiai kaip ir graikai gaidas užrašydavo raidėmis papildydami jas neumomis, arba „akcentais", rodančiais melodinės linijos judėjimą. Slavų stačiatikiai išsaugojo šią sistemą dar ilgai, kai visur kitur ji jau buvo pakeista:

a.

b.

c.

a. XI amžiaus kufistinė notacija (užrašymas) be linijų. b. XII–XIII amžiaus rusiškoji notacija, naudojanti graikų–bizantiečių raidinę sistemą. c. XVII–XX amžius: muzikos ženklai, naudojami rusų stačiatikių liturginėje notacijoje. (Pagal Machabey'ų.)

Frankų traktate *De harmonica institutione*, kurį parašė Hucbaldas iš Sent Amando (apie 840–930 m.), teigiama, kad Vakaruose irgi buvo priimtas panašus susitarimas; neumos buvo rašomos virš lotyniško teksto skiemenų. Notgeris Balbulas iš Sent Galeno ištyrė *tropus* – „melodijas, papildančias pagrindinį choralą". XI amžiuje muzikologas Guidas iš Areco (apie 995–1050 m.) išrado užrašymo sistemą – toninės sol–fa sistemos pirmtakę.

Jis paėmė himno šv. Jonui Krikštytojui pradžios skiemenis *Ut queant laxis* ir iš jų sukūrė dominuojantį heksakordą UT–RE–MI – SOL–LA–FA. Septintasis skiemuo SI, reiškiantis (S)ancte (I)ohannis, buvo pridėtas vėliau. Guidas išrado ir linijinę užrašymo sistemą; linijų būta iki dešimties. Tai būta dabartinės penkių linijų sistemos pirmtakės. Šioje sistemoje buvo mobilus rakto ženklas, o neumos įgijo kvadratinių taškų ir brūkšnelių pavidalą. Lieka ginčytina, ar natos buvo pastovios trukmės ir vienodai akcentuojamos:

Hymn. 2.

UT quéant láxis re-soná-re fíbris Mí- ra gestó-
rum fámu-li tu-ó-rum, Sól-ve pollú-ti lábi-i re-á-tum,
Sáncte Jo-ánnes.

Ut qué - ant lá - xis ré - so - ná - re fí bris
Mí - ra ge - stó - rum fá - mu - li tu - ó - rum, Sól - ve poi -
lú - ti lá - bi - i re - á - tum, Sán - cte Jo - án - nes.

Nuo XII amžiaus pabaigos grigališkąjį giedojimą praturtino polifonija, kai lygiagrečiai buvo giedamos dvi ar daugiau nepriklausomos melodinės linijos. Praktika skatino plačiau naudoti instrumentinį akompanimentą. Viduramžių klausytojo ausis gebėjo skirti tik derinimą oktavomis, kvartomis ir kvintomis. Tačiau pastovaus takto (tikriausiai pasiskolinto iš liaudies dainų ar šokių) įvedimas, kontrapunkto poreikis ten, kur melodijos susikirsdavo, paskatino tirti ritmą ir harmoniją. Jie abu sudaro šiuolaikinės muzikinės formos pagrindinius elementus. Kanono meno pradžia – XIII amžius. Nuo tada standartinis muzikinės frazės žodynas galėjo perduoti platų emocijų ir reikšmių diapazoną. Taigi Europos „muzikos kalba“ turi ilgą ir nepertraukiamą istoriją – nuo grigališkojo giedojimo iki Stravinskio[4].

XIX amžiuje vadinamasis „ceciliškasis judėjimas“ grigališkąjį giedojimą laikė vienu Europos muzikos tikrųjų šaltinių. Vienuoliai benediktinai iš Solesmės, netoli Le Mano, ėmėsi atkurti jo teoriją ir praktiką. Jų darbas, įkvėpęs ir Liszto oratoriją *Kristus*, laikomas svarbiausiu šių laikų autoritetu.

ir suimti popiežių Grigalių III (731–741), nepaklususį ediktui dėl ikonoklazmo, bet laivynas nuskendo Adrijos jūroje. Nuo to laiko Romos patriarchai praktiškai buvo nepriklausomi. Nė vienas Romos vyskupas niekada nebeprašė imperatoriaus

leidimo būti išrinktas į šias pareigas, o joks imperijos pareigūnas iš Konstantinopolio jau niekada nebegalėjo naudotis savo valdžia Romoje.

Kad ir kaip ten būtų, Romos patriarchatas jau turėjo priemonių nepriklausomybei užsitikrinti. Kaip plūstančių į Romą piligrimų globėjas (jų labai padaugėjo, kai islamas užblokavo kelius į Jeruzalę), jis įgijo ne tik didelį prestižą, bet ir svarbų pajamų šaltinį. Tarp dekretalijų buvo daug teisinių nutarimų, kurie pravertė plačiai popiežiaus jurisdikcijai, ypač kodifikavus kanonų teisę. Šv. Petro tėvonija (Bažnyčiai priklausančios žemės valdos), kuriai netrukus buvo lemta smarkiai padidėti, davė jam tvirtą laikinos valdžios pagrindą. Patriarchato sąjunga su langobardais, o paskui su jų varžovais frankais jam buvo gera priemonė gauti tarptautinę apsaugą. Krikščioniškosios Bažnyčios vienybė teoriškai tebeegzistavo, tačiau praktiškai jos nebebuvo. *Papa* titulu anksčiau meiliai buvo vadinami visi vyskupai. Nuo dabar jis buvo rezervuotas tik Romos vyskupui. Tai ir buvo popiežiaus valstybės gimimo laikotarpis. [REVERENTIA]

Septintasis visuotinis Bažnyčios susirinkimas, arba antrasis Nikėjos, buvo skirtas ikonoklazmui. Susirinkimas pritarė iš Romos atsiųstai popiežiaus Hadrijono I nuomonei: atvaizdus garbinti galima, bet ne taip kaip Dievą. Tai buvo paskutinis kartas, kai Roma ir Konstantinopolis ėmėsi bendrų veiksmų tikėjimo klausimais.

Krikščionybės eksportas, 395—785 m.

Nuo tos dienos, kai Kristus tarė „Eikite paskui mane", krikščionybė buvo evangelinė religija. Kai šv. Paulius patvirtino ją esant atvirą visiems, niekas neribojo galimo tikinčiųjų skaičiaus. Imperijai priėmus krikščionybę kaip valstybinę religiją, atsivertimas į krikščionybę tapo imperijos politikos reikalu. Krikščionys valdovai tikėjimo eksportą nukreipė ne tik į atskirus individus, bet ir į ištisas tautas: tai buvo strateginės ideologijos klausimas. Būsimiesiems atsivertėliams krikščionybės priėmimas taip pat buvo susijęs su politiniais sumetimais. Tai leido pasiekti didelių rašto ir prekybos laimėjimų. Reikėjo nuspręsti, iš kur importuoti krikščionybę — iš Romos, iš Konstantinopolio ar apskritai to nedaryti. Tai buvo svarbus politinis pasirinkimas.

Gan anksti susidomėta Airija, nes ten pradėjo plisti pelagianizmas. Todėl galų—romėnų vyskupui Germanui parūpo Britų salos ir Britanija. Viena misija, vadovaujama Paladijaus — „pirmojo tikinčiųjų airių vyskupo", išsilaipino Viklave 432 metais, bet nedavė vaisių; antroji, vadovaujama šv. Patriko (apie 385—461 m.), iš Britanijos kilusio misionieriaus, šv. Germano mokinio, nusisekė. Ant Taros aukštumų dabartinėje Mido grafystėje misionierius susitiko su aukščiausiuoju karaliumi Laoghairu, užkūrė velykinę ugnį ant Slanės kalvos ir nutildė druidus. Pirmoji vyskupija buvo įkurta Armache 444 metais.

Frankų įvykdytas Galijos užkariavimas buvo glaudžiai susijęs su tos provincijos religiniais padalijimais. V amžiuje galai—romėnai jau seniai buvo priėmę Romos krikščionių tikėjimą. Tačiau vestgotai, burgundai ir alemanai, kurie pirmieji

REVERENTIA

Kartą, kai VI amžiuje jaunasis Georgijus Florentijas (būsimasis Grigalius Tūrietis) su motina keliavo iš Burgundijos į Overnę, juos užklupo audra. Motina pamojavo maišeliu su šventomis relikvijomis niūraus dangaus link, debesys išsisklaidė, ir jiedu nenukentėję galėjo keliauti toliau. Iš pradžių išpuikęs berniukas pamanė, kad šis stebuklas yra atlygis už gerą elgesį, tačiau jo žirgas iš karto suklupo ir berniukas nukrito ant žemės. Tai jam buvo gera pamoka, kokio atpildo sulaukia tuštybė. Kitą kartą, kai jis aplankė šv. Julijono relikvijas Brijudė, jam pradėjo smarkiai skaudėti galvą. Georgijus panardino ją į tą patį šaltinėlį, kuriame andai buvo apiplauta nukirsta kankinio galva, ir skausmas atlėgo. Štai kaip Georgijus sužinojo, kas yra *reverentia* – griežtas laikymasis visko, kas susiję su šventais daiktais ir vietomis bei su jų gydomąja galia.

Kai baigėsi persekiojimų epocha, kankinių kultas ir šventų relikvijų rinkimas pamažu atsidūrė krikščioniškojo gyvenimo centre. Svarbiausios relikvijos buvo tiesiogiai susijusios su pagrindiniais Evangelijos personažais. Pripažintos ir antrinės relikvijos, susijusios su jais ne taip tiesiogiai. Konstantinopolis tapo pagrindiniu relikvijų kolekcionavimo ir platinimo centru. Tarp pačių vertingiausių jo eksponatų, be dviejų Tikrojo Kryžiaus gabalėlių, dar buvo erškėčių vainikas, šventoji ietis, Švenčiausiosios Mergelės Marijos diržėlis ir net kelios šv. Jono Krikštytojo galvos. Kai antrasis Nikėjos susirinkimas nutarė, jog visos naujos bažnyčios turi būti šventinamos naudojant šventas relikvijas, relikvijomis imta gyvai prekiauti. 823 metais iš Aleksandrijos pagrobtas šv. Morkaus kūnas ir nugabentas į Veneciją. Šv. Mikalojaus kūnas pasiekė Barį 1087 metais. Didžiausiais prekiautojais relikvijomis tapo Vakarų kryžininkai.

Pagarba relikvijoms, kurią taip aiškiai rodė Grigalius Tūrietis, dažnai buvo laikoma lengvatikystės požymiu. Tačiau geriau patyrinėjus matyti, kad ji buvo ne tik atsirandančio asmeninės etikos kodekso, bet ir daug subtilesnio socialinės politikos ir socialinio statuso siekiančio žaidimo įrankis. *Reverentia* buvo tikrojo tikinčiojo požymis. Jo neturintis buvo laikomas pagonimi, nemokša ar pernelyg patenkintu savimi žmogumi. Dvasiškiai, kurie atlikdavo su relikvijų perdavimu susijusias apeigas, tapdavo įtakingesni, užtikrindavo santarvę ir parapijiečių pritarimą. Turintys vertingų relikvijų miestai ir bažnyčios pakeldavo savo prestižą, sulaukdavo didesnės Apvaizdos globos ir, be abejo, surinkdavo daugiau pajamų iš piligrimų. Tikras paradoksas, kad krikščionių tikėjimą sielas keliaujant į rojų supo dalykai, susiję su mirtimi, ir ypatingas kaulų bei kapų gerbimas. Visa tai lydėjo vos ne barokiškas jautrumas lelijų ir rožių kvapui, kurį turėjo skleisti kai kurie mirusieji, šviesų aurai ir angelų chorų garsams[1].

Ilgainiui relikvijų vertė ėmė smukti. Kai jau buvo panaudoti visi apaštalai, kankiniai ir Bažnyčios Tėvai, kilo pavojus, jog kiekvienas miręs vyskupas bus paskelbtas šventuoju. Liono vyskupas Priscus, užėmęs šį postą 573 metais, nenorėjo to net girdėti. Jis palaidojo savo pirmtaką Nicetijų paprasčiausiame karste ir leido savo diakonui nešioti Nicetijaus arnotą vietoj chalato. Bet atsitiko taip, kad jie abu – Priscus ir Nicetijus – buvo kanonizuoti, tiesa, tik 1308 metais.

Reformacija paskelbė karą relikvijoms, per ją daug relikvijų buvo sunaikinta. Tačiau protestantų įniršis nepalietė nei stačiatikių, nei katalikų pasaulio. Dar ir dabar daugelyje Italijos bažnyčių bei Kijevo Pečerskaja Lauros katakombose galima matyti Labai Ypatingų Mirusiųjų mumijų bei skeletų. Viena keisčiausių relikvijų kolekcijų, XII amžiaus Uanjė vienuolyno Namiūre lobynas, išliko nepaliesta. Du kartus jis buvo užkastas, slepiamas nuo lobių ieškotojų – per prancūzų revoliuciją ir nacių okupacijos metu. Tarp vertingiausių jo eksponatų yra šv. Petro šonkaulis, šv. Jokūbo pėda ir Švenčiausiosios Mergelės Marijos pienas. Visa tai sudėta į nuostabius relikvijorius, kurių forma makabriškai panaši į anatominį to, kas juose laikoma, siluetą. Eksponatai padaryti filigranine technika iš aukso ir sidabro su brangakmeniais ir sidabro nielu juodame fone. Jie priskirti prie „Septynių Belgijos stebuklų" ir laikomi moterų vienuolyne Namiūre, Julie Billart gatvėje Nr. 17.[2]

užplūdo jų žemes, buvo arijonai, o toliau į šiaurę gyvenę frankai liko pagonimis. Chlodvigas priėmė krikštą iš vyskupo šv. Remigijaus Reimsiečio rankų kažkuriuo momentu tarp 496 ir 506 metų. Priimdamas krikštą iš vieno Romos vyskupų jis savąją Merovingų dinastiją padarė galų–romėnų sąjungininke prieš jų ankstesnius valdovus barbarus. Sakoma, kad Akvitanijos katalikų vyskupus Chlodvigas panaudojo kaip „penktąją koloną". Todėl frankų „katalikiškieji ryšiai" neabejotinai palengvino jų valdžios konsolidaciją ir padėjo pagrindą ypatingiems jų santykiams su Roma. Daug žinių apie ankstyvąją frankų krikščionybę mus pasiekė iš Grigaliaus Tūriečio (540–594) veikalo *Historia Francorum*. Tačiau jo panegirikos Merovingams negali nuslėpti to, kad Chlodvigas, veikale vadinamas „naujuoju Konstantinu", dar buvo gan laukinis. Grigalius pasakoja epizodą apie trofėjinę vazą iš Suasono. Ją sudaužė vienas frankų karys, atsisakęs dalytis savo grobiu. Chlodvigas palaukė metinio parado Marso laukuose kitą pavasarį ir išbarė sudaužiusį vazą karį už netvarkingą aprangą ir ginklus. Kada karys pasilenkė pasiimti ginklo, Chlodvigas suskaldė jam kaukolę kovos kirviu sakydamas: „*Tu taip pasielgei su Suasono vaza*"[19].

VI amžiuje krikščioniškasis pasaulis vis dar svyravo spaudžiamas barbarų antpuolių. Vienų kontrpriemonių ėmėsi airių misionieriai, kitų – imperatorius Justinianas; jo įvykdyti Afrikos, Italijos ir Ispanijos atkariavimai buvo motyvuoti iš dalies ir noro su šaknimis išrauti arijonizmą. Trečioji priemonių serija buvo Grigaliaus I veiksmai. Airijos misijos, prasidėjusios 563 metais šv. Kolumbai (apie 521–597 m.) atvykus į Jonos salą, buvo nukreiptos pirmiausia į šiaurinę Britaniją, o paskui į frankų provincijas. Dar po dvidešimties metų šv. Kolumbanas (apie 540–615 m.) su grupe draugų išvyko iš didelio vienuolyno Bangore ir leidosi Burgundijon. Jis įkūrė keletą vienuolynų, tarp jų ir Luksovijaus; kuriam laikui buvo apsistojęs Bregence prie Bodeno ežero; įžeidė Merovingus, aštriai kritikuodamas jų palaidą gyvenimą; mirė Bobijo vietovėje netoli Genujos. Šv. Galas (mirė 640 m.) vykdė misionierišką veiklą ten, kur dabar Šveicarija; jo vardu pavadintas

didelis religinis centras Sent Galene. Šv. Aidanas (mirė 651 m.) maždaug 635 metais persikėlė iš Jonos salos į Šventąją salą (Lindisfarną) taip tęsdamas Anglijos atsivertimą. Visais šiais atvejais airių vienuoliai nesilaikė Romos priimtos praktikos. Ateityje atsirado daugiau sunkumų siekiant sutaikyti keltų ir lotynų tradicijas. [JONA]

Pirėnų pusiasalio krikščionybę sukrėtė imperijos įsiveržimas 554 metais. Arijonai vestgotai iki tol gyveno atskirai nuo savo pavaldinių, kurie nuolat su pietuose gyvenančiais imperijos pavaldiniais rezgė sąmokslus. Po ištisus dešimtmečius trukusios konvulsijos, kada vestgotų karalystė vos laikėsi kamuojama vidaus neramumų ir puolama iš išorės, Rekaredas (valdė 586—601 m.), arijono tėvo ir Romos katalikės motinos sūnus, taikiai priėmė katalikybę. Tai buvo politinis aktas. Sprendimą patvirtino antrasis Toledo sinodas 589 metais. [KOMPOSTELA]

Beveik tuo pačiu metu Italijoje pagonys langobardai priėmė katalikybę savo karaliaus Agilulfo sutuoktuvių su frankų kunigaikštyte katalike Theodelinda proga. Moncos bazilikoje netoli Milano, kurią jie pastatė, dar ir šiandien galima pamatyti geležinę Lombardijos karūną su užrašu: AGILULF GRATIA DEI VIR GLORIOSUS REX TOTIUS ITALIAE OFFERT SANCTO IOHANNI BAPTISTAE IN ECCLESIA MODICAE. Konfliktas tarp katalikų ir arijonų tęsėsi toliau iki galutinės katalikų pergalės prie Koronato 689 metais. [RAUPSUOTASIS]

JONA

Vieną 597 metų gegužės vakarą jau nebejaunas šv. Kolumba išleido paskutinį kvapą ant altoriaus laiptelių savo abatijos bažnyčioje, mažytėje bemiškėje Jonos saloje Hebridų salyne. Jis kopijavo psalmes ir buvo ką tik perrašęs 34 psalmės eilutę „bet tie, kurie ieško VIEŠPATIES, jokio gero nestokos!“ Gimęs Donegale, jis įkūrė daug bažnyčių Airijoje, pradėjęs nuo Dery, o 563 metais su dvylika brolių vienuolių išsilaipino *Innis Druinidh* – „druidų saloje“. Šis „Kaledonijos apaštalas“, saloje pastatytoje savo bažnyčioje karūnavęs Dalriados karalių, buvo keltų krikščionybės ir gėlų civilizacijos platinimo vakarų Škotijoje įrankis. Jam organizavus misiją į Lindisfarną Nortumbrijoje, jo bendruomenė pradėjo krikštyti ir šiaurinę Angliją. Šv. Kolumba mirė tais pačiais metais, kai šv. Augustinas Kenterberietis įkūrė Romos katalikų misiją Kente.

Pamokomas yra keltų Bažnyčios likimas Jonos saloje. Ji atlaikė siaubingą vikingų antpuolį 806 metais, per jį žuvo abatas ir 68 vienuoliai. Šv. Kolumbos tradicijas tęsiantys vienuoliai buvo išvaryti apie 1200 metus, kai salų valdovas Reginaldas vietoj jų įsteigė benediktinų ir augustinų vienuolynus. Šie vienuolynai vargu ar išsilaikė iki 1560 metų, kai reformuota Škotijos bažnyčia panaikino vienuolynus. Pati sala atiteko Argailo kunigaikščiams Campbellams, kurie 1899 metais sugrąžino ją Škotijos bažnyčiai tikėdamiesi restauravimo. Atstatytoji katedra 1905 metais buvo pašventinta iš naujo. Vėl atkurta Jonos bendruomenė, pasišventusi ekumeninei veiklai ir maldoms, atsirado Dr. George'o Macleodo pastangomis 1938 metais[1]. Kiekvienai epochai būdinga sava krikščionybės atmaina.

KOMPOSTELA

Pasak legendos, šv. Jokūbo Apaštalo kūnas kartu su nukirsta galva IV amžiuje akmenine valtimi buvo atgabentas iš Palestinos į Galiciją. Stulpas, prie kurio prisišvartavo valtis, laikomas mažoje uosto bažnytėlėje Padrono vietovėje netoli Korunos. Plačiau pasklidus žiniai apie šį įvykį, maždaug po poros šimtų metų, šio šventojo relikvinė Libredone ar Santjage pradėjo traukti vis daugiau piligrimų. 859 metais šv. Jokūbui adresuotos maldos padėjo Leono krikščionims pasiekti stebuklingą pergalę prieš maurus. Šventasis gavo *Matamoros* („Maurų žudiko") epitetą, o Leonas tapo nepriklausoma karalyste. 899 metais šventojo kapo vietoje pradėta statyti naują katedrą piligrimams pritraukti. Jos emblema – piligrimo krepšys ir Atlanto kriauklė, panaši į žvaigždę – *la compostela*.

Piligrimų motyvai nebuvo paprasti. Kai kurie leisdavosi į kelionę tikėdami garsių šventųjų galia užtarti jų sielas. Kiti tenkindavo savo smalsumą. Daugelis keliavo norėdami pabūti malonioje draugijoje, ieškodami linksmų nuotykių ar net dėl daug žemesnių paskatų – vedami geismo, naudos troškimo ar tiesiog bėgdami nuo įgrisusios kasdienybės. Santjagas ypač traukė, nes buvo nutolęs tiek, kiek galima nueiti, ir todėl, kad jį Bažnyčia pasirinko kaip oficialią atgailos vietą.

Per pusę Vakarų Europos į Santjagą ėjo keturi ilgi piligrimų keliai (žr. III priedą, 34). Vienas prasidėjo prie Šv. Jokūbo bažnyčios Paryžiuje, iš ten ėjo į pietus per Tūrą, Puatjė, Sentą ir Bordo. Antrasis nuo Šv. Marijos Magdalenos bažnyčios Vezlėje (Burgundijoje) ėjo pietvakarių link per Buržė (Bourges) ir Limožą. Trečiasis prasidėjo Overnėje, nuo Notr Damo katedros Le Piui An Vele vietoje. Visi trys kirtosi prie Ronsevalio perėjos Pirėnuose. Ketvirtasis kelias prasidėjo Šv. Trofimo bažnyčioje Arlyje, paskui suko į vakarus Tulūzos link, kirto Pirėnų kalnus ties Somporto perėja ir kryžiavosi su kitomis trimis trasomis Puente la Reine prie Argos upės. Likusius 480 kilometrų per vis rečiau gyvenamas Asturijos Burgo ir Leono vietoves piligrimai ėjo tuo pačių *Kamina de Santjago* keliu, kol atsidurdavo priešais Portal de la Glorijos vartus.

Klestėjimo laikotarpiu – XIV ir XV amžiais – piligrimų kelionės į Santjagą buvo vienas didžiausių tarpkontinentinių verslų. Anglų ir airių piligrimai dažnai pirmiausia vykdavo į Tūrą arba plaukdavo į Talmoną prie Žirondos. Vokiečiai ir šveicarai plaukdavo Rona į Lioną pakeliui į Vezlė ar Le Piui. Italai plaukdavo į Marselį arba tiesiog į Arlį. Buvo rašomi kelionių vadovai. Šalia kelių išsidėstę tokie vienuolynai kaip Sent Fua prie Konko ir relikvinės turtėjo iš piligrimų aukų. Užeiga prie Ronsevalio perėjos kasmet paruošdavo apie 30 000 pietų, pusryčių ir vakarienių piligrimams, o šalia trasų esančios kapinės priglausdavo tuos, kurie nebegalėjo eiti toliau.

Mokslininkai svarsto, kokie veiksniai vienijo krikščionišką į pasaulį. Santjagas de Kompostela tikrai buvo vienas iš jų[1].

RAUPSUOTASIS

643 metais Lombardijos karalius Rotaras išleido dekretą: „Jei kas nors suserga raupsais <...> ir yra išvaromas iš savo miesto arba namų, neleiskite jam dovanoti savo turto kitiems. Mat nuo išvarymo dienos jis laikomas mirusiu"[1]. Jau vien to pakanka išsklaidyti mitui, jog raupsai pasiekė Europą prasidėjus Kryžiaus žygiams.

Raupsuotųjų ostrakizmas truko visus viduramžius. Tokio pat požiūrio į juos laikėsi ir Bizantija, V amžiuje turėjusi mažiausiai vienus raupsuotųjų namus. Levitų knygos 13 skyrius davė geros medžiagos tokiai pozicijai paremti. Raupsuotuosius vertė gyventi už miestų ribų; jie turėjo dėvėti ilgas ryškių spalvų mantijas, pažymėtas raide „L"; jie taip pat turėjo signalizuoti, kad artinasi, varpeliu, tarškyne, rageliu arba šaukti „Nešvarus, nešvarus!" VI amžiuje Liono susirinkimas formaliai atidavė juos vyskupų globai. Faktiškai rapsuotieji gyveno iš elgetavimo. 1179 metais trečiasis Laterano susirinkimas formalizavo procedūras. Įtariamus sergant raupsais turėjo apžiūrėti dvasininkas ar vietinės valdžios pareigūnas. Jei jis rasdavo šią ligą, sergantįjį reikėjo laikantis tam tikro ritualo atskirti nuo bendruomenės simbolinio palaidojimo aktu.

Šios ceremonijos, vadinamojo *separatio leprosorum*, aprašymas yra Šv. Algino bažnyčioje Anžė mieste. Raupsuotasis atgailautojas stovėdavo atviroje kapų duobėje su juoda skraiste, dengiančia jo galvą. Kunigas sakydavo: „Mirk šiam pasauliui, atgimk iš naujo Viešpatyje". Raupsuotasis turėjo į tai atsakyti tokiais žodžiais: „Jėzau, mano Išganytojau <...>, leisk man atgimti Tavyje". Tada kunigas perskaitydavo paskelbimo už įstatymo ribų tekstą:

> Draudžiu tau įžengti į bažnyčią, vienuolyną, mugę, malūną, turgaus aikštę ar taverną <...>. Draudžiu tau kada nors išeiti iš namų be raupsuotojo drabužių arba vaikščioti basam <...>. Draudžiu tau praustis upelyje ar fontane arba gerti iš jų <...>. Draudžiu tau gyventi su bet kokia moterim, išskyrus savo žmoną. Jei eidamas keliu susitiksi ką nors ir norėsi pasikalbėti, draudžiu tau atsakyti, kol atsidursi už jo pavėjui. <...> Draudžiu tau be pirštinių prisiliesti prie šulinio ar prie šulinio virvės. Draudžiu tau kada nors paliesti vaikus ar ką nors jiems duoti <..> Draudžiu tau valgyti ar gerti su kuo nors, išskyrus kitus rapsuotuosius[2].

Paskui procesija nuvesdavo raupsuotąjį į jo tremties vietą.

Kai kurie valdovai sankcionuodavo ir žiauresnius metodus. 1318 metais Prancūzijos karalius Pilypas V apkaltino šalies rapsuotuosius susimokius su „saracėnais" ir užnuodijus šulinius. Paliepė juos visus sudeginti kartu su žydais, kurie jiems teikdavo patarimus ir juos guosdavo[2]. 1377, 1388, 1394, 1402 ir 1404 metais Paryžiaus savivaldybė veltui kvietė įgyvendinti raupsuotiesiems skirtus įstatymus. Žiaurumas raupsuotųjų atžvilgiu kilo iš giliai įsišaknijusio įsitikinimo, jog raupsai yra bausmė už ištvirkavimą. Ši liga sulaukdavo didelio moralinio pasmerkimo, be to, buvo smarkiai perdėta ir baimė ja užsikrėsti.

Šiaip ar taip, raupsai paliesdavo visus visuomenės sluoksnius. Jais buvo susirgęs Balduinas IV, Jeruzalės karalius, ir Hughis d'Orivalle'is, Londono vyskupas (mirė 1085 metais). Gydytojai nežinojo, kad šią ligą sukelia bakterijos, mažai ką tegalėjo patarti, kaip

palengvinti ligonių dalią. Remdamiesi Avicena, jie pabrėždavo tariamuosius raupsų psichologinius simptomus – klastingumą ir aistringumą. *Leprosarium* („raupsuotųjų namai") buvo įprastas vaizdas už miesto sienų. Anglijoje raupsuotųjų kolonija Hambldaune netoli Kenterberio ilgainiui išaugo iki nemažos gyvenvietės. Berton Lazaro vietovėje tokia gyvenvietė buvo netoli gydomųjų vandenų, kuriuos vėliau pradėjo naudoti alui virti.

Viduramžių literatūroje raupsų motyvas buvo naudojamas kaip priemonė jausmams sužadinti. Kai kuriuose istorijos apie Tristaną ir Izoldą variantuose pagrindinė heroje išvengia sudeginimo ant laužo tik tam, kad atsidurtų tarp raupsuotųjų:

Do sprach der herzoge, ich wil sie
minen sichen bringen,
die suln sie alle minnen
sô stirbet sie lesterlichen.[4]

(Ir tarė kunigaikštis: aš ją
tarp raupsuotųjų apgyvendinsiu;
mylės ten ją visi lig vieno –
tegu taip miršta negarbingai.)

Visi duomenys rodo, kad XVI amžiaus Europoje raupsuotųjų smarkiai sumažėjo. Raupsų vietą užėmė sifilis. (SYPHILUS) Tačiau prietarai nepasikeitė. 1933 metais Oksfordo anglų kalbos žodynas apibūdino raupsus kaip „šlykščią ligą", *elephantiasis graecorum*, o 1959 metais populiarus amerikiečių rašytojas buvo kritikuojamas už senų žeminančių stereotipų kartojimą[5]. Raupsai viduramžiais buvo tas pats, kas šiais laikais yra AIDS.

Sakoma, kad Anglija patraukė Romos patriarchų dėmesį, kai sykį Grigalius I pamatė vergų turguje pardavinėjamus šviesiaplaukius berniukus. *Non Angli, sed angeli* („ne anglai, o angelai") pasakęs jis. Netrukus, 596—597 metais jis pasiuntė vieną savo vienuolių šv. Augustiną Kenterberietį (mirė 605 m.) krikštyti pagonių anglų. Buvo apkrikštytas Etelbertas, Kento karalius, o Kenterberyje, Ročesteryje ir Londone įkurtos vyskupijos. Sudėtinga Anglijos krikščionybės istorija yra vienuolio iš Jarrovo Nortumbrijoje Bedos Garbingojo (673—735) viso gyvenimo darbas. Jo veikalas *History of the English Church and People* („Anglų bažnyčios ir tautos istorija") — vienas nuostabiausių to meto paminklų. Bedą ypač domina misijų šiaurėje ir pietuose konfliktas; besivaržančių centrų Jorke ir Kenterberyje susitaikymas pagaliau įvyko Witby sinode (664). Jis surinko ir gausų popiežiaus Grigaliaus susirašinėjimą su Augustinu:

Augustino aštuntasis klausimas. Ar galima krikštyti besilaukiančią motiną? Kiek laiko turi praeiti po gimdymo, kad ji vėl galėtų įeiti į bažnyčią? Ir kiek laiko praėjus nuo gimdymo kūdikį galima krikštyti, jei jam gresia mirtis. Kiek laiko praėjus po gimdymo vyras gali vėl santykiauti su žmona? Ir ar galima moteriai tam tikrais laikotarpiais lankyti bažnyčią? Ar gali ji tada priimti komuniją? Ir ar galima vyrui įeiti į bažnyčią po santykiavimo su žmona prieš tai neapsiplovus? Arba priimti švenčiausiąją komunijos paslaptį? Ta netašyta anglų liaudis reikalauja nurodymų, kaip elgtis visais tokiais atvejais[20].

Grigaliui ypač rūpėjo pagonių papročius pritaikyti krikščionybei.

> Mes priėjome prie išvados, kad stabų šventyklų <...> jokiu būdu negalima griauti. Reikia sunaikinti tik pačius stabus, o šventyklas apšlakstyti šventintu vandeniu, jose pastatyti altorius su relikvijomis <...>. Tikimės, kad žmonės tokiu būdu liausis garbinę stabus <...>, bet lankysis tose vietose kaip ir anksčiau <...>. Kadangi jie įpratę aukoti daug jaučių velniams, šitą paprotį reikia pakeisti kita ceremonija <...>. Tegu daugiau nebeaukoja galvijų velniui, bet skerdžia juos maistui ir šlovina Dievą <...>. Jei žmonėms bus leisti kai kurie žemiški malonumai <...>, jie tuo labiau užsimanys ir dvasios džiaugsmų. Juk neįmanoma iš karto išrauti iš užsispyrėlių galvų visas klaidas; kas nori pasiekti kalno viršūnę, turi lipti į ją žingsnis po žingsnio <...>[21].

Toks atsargumas, be abejo, paaiškina misijų sėkmę; tačiau jis teisingai įvertino ir pratęsė laikotarpį, per kurį menkai teužmaskuotos pagoniškos apeigos egzistavo kartu su pamažu stiprėjančia krikščionybe. Apskritai Bažnyčiai evangelinė misija pasisekė dėl to, kad ji apeliavo į „barbariškąjį" požiūrį. Bažnyčia gebėjo įtikinti atsivertėlius, jog tik apsikrikštijus galima tapti civilizuotos tvarkos sudėtine dalimi. Krikščionių autorių domėjimasis pagoniškomis temomis, akivaizdus, pavyzdžiui, anglosaksų poemoje *Beowulfas*, labai ilgai buvo pagrindinis kultūrinio gyvenimo bruožas.

Rytuose imperatoriai buvo per daug užsiėmę musulmonų antpuolių atrėmimu, kad galėtų daugiau rūpintis savo nekrikščionių pavaldinių ir kaimynų sielomis. Kuriam laikui didžioji *Sclavinia* buvo palikta likimo valiai, panašiai kaip bulgarai. VII ir VIII amžiais Konstantinopolis tenkinosi Peloponeso ir galų rehelenizavimu ir pakartotiniu apkrikštijimu. Tai laikotarpis, kuris nesulaukė platesnių komentarų dabartiniuose Graikijos istorijos aprašymuose. Kreta musulmonų rankose išliko net iki X amžiaus.

Nepaisydamos frankų pavyzdžio, germanų gentys į rytus nuo Reino dar porą šimtmečių laikėsi atokiai nuo krikščionybės. Jas apkrikštyti buvo pavesta anglų misionieriams iš šiaurės ir frankų kariams iš vakarų. Šv. Wilfredas iš Jorko (634—710), kurio katalikiškieji principai buvo priimti Vitbyje, pamokslautojo veiklą pradėjo 678—679 metais Fryzijoje. Tačiau centrinė figūra, be jokios abejonės, buvo šv. Bonifacas iš Kreditono (apie 675—755 m.), pirmosios vokiečių vyskupijos Maince kūrėjas. Jis įkūrė ir didelį vienuolyną Fuldoje (744), žuvo kaip tikėjimo kankinys Dokume, Fryzijoje. Bonifacas turėjo daug artimų padėjėjų; tarp jų — šventieji Sturmas ir Lullis, ginčijęsi dėl Fuldos, šv. Willibaldas iš Bavarijos (apie 700—786), pirmasis žinomas anglų piligrimas į Šventąją žemę, jo brolis šv. Winebaldas iš Tiuringijos (mirė 761 m.) ir jo sesuo šv. Walburga (mirė 779 m.), Haidenhaimo abatė.

Taikių anglų misionierių darbą papildė, tikriau, kompromitavo žiaurios frankų kampanijos Saksonijoje 772—785 metais. Paklusti krikščionybei — tokia buvo privaloma frankų užkariavimų sąlyga, o skerdynės ir išdavystė laikomos įprastomis puolimo ir pasipriešinimo priemonėmis. Iš pradžių buvo iškirsta šventoji Irminsulio giraitė, o gretimoje Paderborno upėje, paskui Okeryje ir Elbėje masiškai krikštijami pagonys. Saksų maištininkai, kurių 4500 buvo išžudyta skerdynė-

se prie Verdeno (782), pagaliau buvo palaužti, kai jų vadas Witikindas kapituliavo prieš šventintą vandenį. Brėmene, Verdene, Mindene, Miunsteryje, Paderborne ir Osnabriuke įkurtos misijų vyskupijos.

Krikščionybės skverbimasis į vidurinę Vokietiją reiškė strateginių pasikeitimų pradžią. Iki tol krikščionybė daugiausia sklido Romos imperijoje bei šalyse, kur didelę įtaką turėjo buvę jos piliečiai krikščionys. Dažniausiai krikščionybė tebebuvo „imperijos religija" net seniai nutraukusiose ryšius su imperija vietose. Dabar krikščionybė skverbėsi į šalis, kurios niekada neturėjo jokių ryšių su imperija. Reino kraštas kadaise buvo Romos provincija, o Saksonija — ne. Kai kelios buvusios Romos provincijos vis dar laukė tikėjimo sugrįžtant, ypač Balkanuose, krikščionybė pradėjo skverbtis į senas pagonių teritorijas. Po Vokietijos savo eilės laukė slavai, Skandinavija ir baltai.

Pirmasis atvertimo į krikščionybę etapas imperijoje truko 400 metų, praėjus dar 400 metų artėjo antrojo etapo pabaiga — buvusių Romos provincijų pakartotinis apkrikštijimas. Trečiajam etapui — neliestų pagoniškųjų teritorijų apkrikštijimui — buvo lemta užtrukti dar šešis ilgus šimtmečius. [BIBLIJA]

Iš pirmo žvilgsnio galėtų pasirodyti, kad pagrindines viduramžių temas padiktavę procesai nebuvo glaudžiai susiję. Negana to, nė vienas jų per šį laikotarpį nesibaigė. Nepaliaujami barbarų įsiveržimai tęsėsi iki paskutiniojo mongolų antpuolio 1287 metais. Rytų ir Vakarų skilimas iš imperinės persikėlė į bažnytinę plotmę, tačiau nebuvo formaliai patvirtintas iki 1054 metų. Europos pagonių apkrikštijimas baigtas tik 1417 metais. Islamo kariai vis dar tebežygiavo, kai 1354 metais Europoje išsilaipino Osmanų turkai. Tik tada prasidėjo galutinis Romos imperijos nykimas.

Vis dėlto šie įvairūs procesai veikė vienas kitą. Esminius tos sąveikos padarinius buvo galima pastebėti jau tada, kai didžioji Viduržemio jūros regiono dalis buvo nukariauta Pranašo armijų. Europą sukūrė būtent tie keturi šimtmečiai nuo Konstantino laikų. Šiuo laikotarpiu dauguma Europos pusiasalio tautų susirado nuolatines tėvynes, Romos imperijos likutis tapo viena iš daugelio nepriklausomų valstybių „krikščioniškojo pasaulio" bendrijoje, kuri konsolidavosi už islamo uždangos. Šios bendrijos dar niekas nevadino „Europa", tačiau vargu ar galima abejoti, jog Europa jau egzistavo.

Mons Iovis, Peninų Alpės, apie 753 m. lapkričio 25. Buvo vėlyvas ruduo, netrukus turėjo pasnigti ir prasidėti žiema. Romos vyskupas ir patriarchas Steponas II skubėjo pereiti Alpes, kol sniegas neužpustė kelių. Jis vyko iš Pavijos prie Po upės — Lombardijos karalystės sostinės — ir kaip tik dabar įžengė į Frankų karalystės teritoriją. Pirmiausia jis norėjo pasiekti Sen Moriso vienuolyną Ronos aukštupyje. Iš ten ketino vykti į karališkąją Pontiono vilą prie Marnos upės, tad jo laukė maždaug 800 kilometrų kelionė. Per dieną įveikiant vidutiniškai 16— 19 kilometrų, kelionė turėjo trukti apie šešias savaites[22].

Jupiterio kalną (Mons Iovis) kirto vienas iš dviejų romėnų kelių, nutiestų prieš septynis šimtmečius Cizalpinės ir Transalpinės Galijos provincijoms sujungti. Ši perėja, vadinta „Alpis Poenina", arba „Peninų perėja", kadaise buvo

BIBLIJA

VI amžiaus *Codex Argenteus* dabar laikomas Upsalos universiteto bibliotekoje (kodas DG I fol. 118v). Į Švediją jis atgabentas iš Prahos. Kodeksas parašytas sidabro raidėmis ant purpurinio pergamento. Tai tikriausiai pati gražiausia Vulfilos (apie 311–383 m.) atlikto Biblijos vertimo į gotų kalbą ankstyvoji kopija. Vulfila („vilkiukas"), krikščionių belaisvių vaikaitis, arijonų buvo įšventintas „gotų vyskupu", kai šie stovėjo prie Dunojaus. Nuo jo išverstos į gotų kalbą Biblijos prasidėjo ilga Šventojo Rašto vertimų į vietines liaudies kalbas istorija; kartu tai buvo ir vokiečių literatūros pradžia.

Codex Amiatinus, dabar laikomas Laurenco Medicci bibliotekoje Florencijoje, ne toks jau senas. Jis parašytas Jarovo vietovėje Nortumbrijoje apie 690–700 metus, kai čia valdė abatas Ceolfridas. Tai pati seniausia išlikusi Vulgatos – šv. Jeronimo atlikto Biblijos vertimo į lotynų kalbą – kopija. Ji atlikta remiantis senesne Kasiodoro padaryta Vulgatos kopija. Abatas Ceolfridas įteikė ją popiežiui, vėliau šis rankraštis atsidūrė Amiatos vienuolyne. Pergamentui, kuriame jis parašytas, prireikė 1500 gyvulėlių odų.

Pabrėžtina, kad Vulfila savo vertimą į gotų kalbą baigė tada, kai šv. Jeronimo atlikto Biblijos vertimo į lotynų kalbą dar nebuvo. Abu jie naudojosi senesniais neaprobuotais graikų tekstais. Šiuolaikinės ankstyvųjų graikiškųjų tekstų rekonstrukcijos remiasi tokiais šaltiniais: IV amžiaus *Codex Vaticanus* iš Aleksandrijos, IV amžiaus *Codex Sinaiticus*, kurį atgabeno nuo Sinajaus kalno ir pardavė Britų muziejui vienas iš rusų carų; V amžiaus *Codex Alexandrinus*, atgabentu iš Konstantinopolio ir dabar laikomu British Library; V amžiaus *Codex Ephraemi*, laikomu Prancūzijos nacionalinėje bibliotekoje Paryžiuje.

Nustatyti tikslų ir patikimą Šventojo Rašto tekstą, pritaikytą kiekvienai naujai kartai, buvo neįmanoma, tačiau vis dėlto nuolat mėginama. *Senasis Testamentas* buvo parašytas hebrajų ir aramėjų kalbomis, o *Naujasis Testamentas* – helenistine graikų kalba. Pirmasis išverstas į graikų kalbą Septuagintos pavadinimu, kad juo galėtų naudotis graikiškai kalbantys Aleksandrijos žydai. Taigi teoriškai nuo I a. turėjo egzistuoti pilnas abiejų Testamentų tekstas graikų kalba.

Knygų, kurios mūsų laikais sudaro katalikišką ir protestantišką Bibliją, skaičius jau artėja prie šimto. Nebuvo įmanoma jų sujungti į vientisą abiejų Testamentų *pandektą*, kol IV amžiuje nebuvo nustatytas pagrindinis kanonas. Iki tol atskirai cirkuliavo visų Biblijos knygų įvairūs variantai kartu su nekanoniškais apokrifais. Šių dienų mokslininkai žino apie juos tik iš senovės papirusuose rastų fragmentų, iš Bažnyčios Tėvų cituotų ištraukų, iš jų fragmentų įvairiuose dar iki Vulgatos egzistavusiuose „Senojo tikėjimo" tekstuose bei senovės judėjų bei krikščionių kritikų darbų. Iš pastarųjų gerokai svarbesnė už visas likusias buvo Origeno *Hexapla*, kur šešiose paralelinėse skiltyse surašytos šešios Senojo Testamento versijos hebrajų ir graikų kalbomis. [PAPIRUSAS]

Nebuvo net susistemintos Vulgatos. Kai šv. Jeronimas vieną po kitos baigdavo savo darbo dalis, siųsdavo kiekvieną jų skirtingais adresais. Tad jas reikia išlukštenti iš įvairių Biblijos kompiliacijų, į kurias jos buvo įterptos. Negana to, viduramžių kopijuotojų

darbas labai priminė „nebylaus telefono" žaidimą – kiekviename žingsnyje pasirodo vis naujų klaidų. Nesunku suprasti, kodėl graikiškas žodis *biblia* („šventos knygos") iš pradžių buvo vartotas vien daugiskaita. Vientisi bibliniai tekstai tapo prieinami tik išradus spaudą. [**SPAUDA**]

Tuo metu krikščioniškasis pasaulis jau buvo ant reformacijos slenksčio. Protestantai netrukus turėjo mesti iššūkį visiems ankstesniems Biblijos tyrinėjimams. Protestantų mokslininkams ypač rūpėjo vertimai į vietines liaudies kalbas, o tam jiems reikėjo autoritetingų hebrajiškų ir graikiškų originalų tekstų. Nuo tada ir prasidėjo nauja bibliologijos era, kurios skiriamasis bruožas buvo protestantų lenktyniavimas su katalikais.

1907 metais Vatikano komisija pavedė benediktinams paruošti galutinę Vulgatos redakciją. Darbuotasi be pertraukos visą XX amžių. Kada darbas bus baigtas, kaip pasakė vienas stoiškai nusiteikęs benediktinas, „težino vienas Dievas"[1].

vartai į helvetų žemes. Aukščiausias jos taškas buvo 2476 m virš jūros lygio. Akmenimis grįstas 4 metrų pločio kelias buvo skirtas važiuoti; senovėje juo 90 kilometrų, skiriančių Augustą Pretorią (Aostą) nuo Oktodoro (Martinji), buvo galima įveikti per dieną. VIII amžiuje kelionė buvo sunkesnė. Vietos gyventojai perėją vadino Monžu (Montjoux), tarpiniu lotyniškojo Mons Iovis ir naujoviško Monte Iove vediniu*.

Steponas II šv. Petro sostą užėmė prieš dvidešimt mėnesių, gan netikėtai susiklosčius aplinkybėms. Kilęs iš Romos aristokratų šeimos, jis anksti tapo našlaitis ir buvo auklėjamas patriarcho rūmuose prie šv. Jono Laterano bazilikos. Vėliau buvo patriarcho Zacharijo (741 – 752) diakonu. Padarė karjerą bažnytinėje administracijoje ir 743 metais jau užėmė tokias svarbias pareigas, kad jo parašas figūruoja po Romos sinodo nutarimais. Dar po dešimties metų jis turėjo būti jau vidutinio amžiaus. Po Zacharijo mirties tikriausiai dalyvavo procedūroje, kai vietoj mirusio popiežiaus buvo išrinktas kitas nebejaunas dvasininkas, irgi Steponas. Tikriausiai jį kaip ir kitus pribloškė netikėta ką tik (vos keturios dienos) išrinkto ir dar neįšventinto popiežiaus mirtis nuo insulto. Turbūt paskelbtas popiežium tą pačią dieną, buvo tam visiškai nepasiruošęs. Dėl neaiškaus savo pirmtako statuso diakonas Steponas vadinamas įvairiai – Steponu II, Steponu III, kartais – Steponu II (III)[23].

Zacharijas, mokytas graikas iš Kalabrijos, tęsė pirmtakų Grigaliaus II (715 – 731) ir Grigaliaus III (731 – 741) kursą. Priešindamasis imperatoriaus Konstantino Kopronimo ikonoklastinėms pretenzijoms, jis tuo pačiu metu kartu stengėsi nenutraukti ryšių su imperija. Zacharijas taip pat labai domėjosi tuo, kas dedasi šiaurėje. Palaikė nuolatinį ryšį su šv. Bonifacu, kurį paskyrė legatu ir pavedė

---

* Didžiojo Sen Bernaro pavadinimas atsirado tik po XI amžiaus, kai šv. Bernardas iš Monžu (mirė 1081 m.) pastatė užeigos namus Alpis Poeninos ir Alpis Grajo (Mažojo Sen Bernaro) viršūnėse. Maždaug tuo metu, praslinkus trims šimtmečiams po Stepono II kelionės, išvesta ir šunų veislė – senbernarai. Jie buvo mokomi gelbėti sniego užverstus keleivius.

11 žemėlapis.
Popiežiaus Stepono kelionė, 753 m. po Kr.

romanizuoti frankų bažnytinę praktiką. Dar svarbiau, kad frankams reikalaujant Zacharijas išleido oficialų potvarkį, kuriame pabrėžė, jog pageidautina, kad karalių titulus turėtų tie, kurie iš tikrųjų valdo. Taip jis faktiškai sankcionavo paskutiniojo Merovingų dinastijos karaliaus nušalinimą. Romos miesto vardu Zacharijas pasirašė dvidešimties metų paliaubas su langobardais ir mėgino tarpininkauti langobardų ir Bizantijos egzarcho Ravenoje kivirčuose, tačiau paskutiniaisiais gyvenimo metais nebepajėgė sutramdyti naujojo agresyvaus langobardų karaliaus Aistulfo. 751 metais Aistulfas užėmė Raveną, o paskui patraukė į pietus. Kai langobardų agentai pradėjo reikalauti iš Romos kasmetinių mokesčių, tapo aišku, kad kilo tiesioginė grėsmė seniai nusistovėjusioms miesto ir patriarcho laisvėms. Štai tokie įvykiai ir paakino Zacharijo įpėdinį leistis į kelionę.

Frankų valstybę („Franklandiją"), pačią didžiausią iš valstybių, susikūrusių vakarinės Romos imperijos teritorijoje, 300 metų valdė grafo Merovingo (mirė 458 m.), Chlodvigo I senelio, palikuonys. Ji apėmė teritoriją nuo Pirėnų iki Vėzerio upės ir susidėjo iš trijų dalių. Neustrija su centru Paryžiuje ir Burgundija prie Ronos iš esmės vis dar buvo gališkos—romėniškos, o Austrazija Rytuose su centru Reimse buvo frankų gimtoji šalis, joje vyravo germanų gentys. Laikui bėgant ši teritorija ne kartą buvo dalijama, paskui vėl jungiama. VIII amžiuje Merovingų monarcija jau tik nominaliai kontroliavo paveldimus Austrazijos „rūmų majordomus" Arnulfingus, kurie iš tiesų valdė visą šalį. 751 metais kaip tik vienas tų majordomų Karolio Martelio vaikaitis Pipinas Trumpasis nusiuntė savo pasiuntinius pas patriarchą Zachariją klausdamas, „ar gerai, jei vienas viešpatauja, o kitas valdo". Gavęs norimą atsakymą, suėmė savo karalių Childeriką III ir užgrobė jo sostą (žr. III priedą, 28).

Besiropščiantiems į perėjos viršūnę keleiviams didelį įspūdį turėjo padaryti kelio, vingiuojančio tarp didingų atšiaurių kalnų, būklė. Kadaise lygus grindinys dabar buvo sutrūkinėjęs, užaugęs žole, o tarpais ir visiškai išplautas. Didelės akmeninės grindinio plokštės jau daug metų neprižiūrimos. Imperijos laikų kelio postai seniai nebeveikė. Lomoje, tarp plikų, rūko apgaubtų viršūnių, šalia užšalusio ežero, dūlavo visų pamiršti Peninų Jupiterio šventyklos griuvėsiai. Steponas visą gyvenimą kasdien matydavo irstantį Romos forumą, ir jam tikrai nereikėjo dar kartą priminti, kaip nyksta Romos šlovė. Tačiau visų apleistos perėjos vaizdas tikriausiai gerai atitiko jo nuotaiką. Steponas puikiai suprato ėmęsis to, ko neišdrįso padaryti nė vienas jo pirmtakų. Nors Grigalius II sykį irgi ruošėsi panašiai kelionei, bet ji buvo atšaukta. Nė vienas Romos vyskupas niekada neperžengė Alpių. Pradėjęs leistis ir artėdamas prie Sen Moriso, Steponas tikriausiai svarstė galimas tokio žingsnio pasekmes. Juk jis veikė ne impulsyviai, o apgalvotai. Prašė Konstantinopolio pagalbos, bet veltui. Lankėsi Pavijoje, pats kreipėsi į karalių Aistulfą, bet iš to nieko neišėjo. Dabar norėjo tartis su frankais. Tai buvo galutinis, apgalvotas žingsnis siekiant išvengti nelaimės. Kaip sakoma, „kreipėsi į Naująjį pasaulį, kad atkurtų Senojo pasaulio pusiausvyrą".

Krikščioniškasis pasaulis, kuriame Romos patriarchas stengėsi užsitikrinti svarbesnį vaidmenį, dabar buvo mažesnis negu praeityje ir negu jam lemta būti

ateityje. Jo ribas sumažino arabų nukariavimai praėjusiame šimtmetyje, jis dar nespėjo išplisti į Europos pusiasalio vidurį ir jo rytus. Bizantijos imperija atlaikė arabų apgulimą 718 metais, tačiau buvo apsupta Balkanuose ir Mažojoje Azijoje. Musulmonai neseniai buvo užkariavę visą vakarinę Viduržemio jūros regiono dalį ir beveik visą Pirėnų pusiasalį. Nors maždaug prieš dvidešimt metų jie buvo priversti atsitraukti nuo Luaros, jų rankose vis dar tebebuvo didelė pietinės Galijos dalis, kur gotų miestuose Nime ir Bezjė vyko maištai. Jei Steponas būtų pasirinkęs kitą perėją per Grajaus Alpes (apie 30 kilometrų į vakarus), būtų patekęs į musulmonų valdomą teritoriją.

Tuo metu lotynų krikščioniškasis pasaulis buvo tik siaurame koridoriuje, einančiame nuo Britų salų centrinės Italijos link. Klestėjimo viršūnę pasiekė keltiškasis rankraščių iliustravimo menas — tai buvo pusiaukelė tarp Lindisfarno evangelijų ir Kelso knygos. Anglijoje vos prieš aštuoniolika metų miręs Beda Garbingasis. Jo, kaip žymiausio anglosaksų mokslininko, mantiją perėmė Alkuinas, kuriam buvo lemta išgarsėti Vokietijoje. Vokietijos centrinė dalis buvo ką tik apkrikštyta. Jos globėjas šv. Bonifacas buvo miręs vos prieš porą metų palikdamas neseniai įkurtus Fuldos vienuolyną ir choro mokyklą prie jo. Nors langobardų valdovai Italijoje dar nuo praėjusio amžiaus buvo katalikai, jie įtariai žiūrėjo į Romos laisves, matė išdavystę kaskart, kai tik patriarchai palaikydavo paprastus piliečius prieš karaliaus dvarą Pavijoje. Per Toskanos, Spoleto ir Benevento kunigaikštystes jie kontroliavo centrinę ir pietinę Italiją, nors tam priešinosi bizantiečiai, kurių *temos* (provincijos) — Sicilija, Kalabrija, Neapolis — vis dar išliko nepaliestos.

Didžioji Europos pusiasalio dalis tebebuvo pagonių genčių rankose. Skandinavija sparčiai artėjo prie sprogimo, po kurio laukinių jos vikingų banga turėjo užlieti visas šiaurines jūras. Frankai ne kartą nusiaubė pagonis fryzus ir saksus, tačiau galutinai jų pajungti neįstengė. Kaip tik tuo metu Pipinas Trumpasis (valdė 751—768 m.), frankų valdovas, su kuriuo Steponas ketino susitikti, — ilsėjosi Bonoje, ką tik baigęs paskutiniąją baudžiamąją kampaniją Saksonijoje. Toliau į rytus pagonys slavai buvo užėmę visas žemes nuo Elbės žiočių iki Egėjo jūros. Be Elbės, jie kontroliavo beveik visas kitas didžiąsias upes — Oderį, Vyslą, Dunojaus vidurupį, Dneprą. Kijevas neseniai buvo paminėtas kaip sustojimo vieta upių kelyje nuo Baltijos iki Juodosios jūros ir Mesopotamijos.

Krikščioniškojo pasaulio laimė, musulmonų kraštuose tvyrojo sumaištis. Abasidų kalifatas buvo pačioje proceso, turėjusio perkelti jo svorio centrą iš Arabijos į Persiją, pradžioje. Savo žygį pradėjo Al Mansūras. Jo sūnus Harūnas ar Rašidas, įėjęs į istoriją kaip *Tūkstančio ir vienos nakties* herojus, buvo dar vaikas. Paskutinysis iš nugalėtųjų Omejadų buvo pakeliui į Ispaniją. Ten jis įkūrė Kordobos emyratą.

Patriarcho Stepono kelionės įvykius galima atkurti remiantis dviem pagrindiniais šaltiniais — vienas jų romėnų, kitas — frankų. *Vita Stephani* yra didelio kompiliacinio veikalo *Liber Pontificalis* sudėtinė dalis. Pastarąją sudaro daug biografijų ir popiežiaus dekretų nuo VI iki XVII amžiaus[24]. Jos autorius stengiasi

pavaizduoti šį epizodą taip, kaip jį vertino popiežius. Kitaip įvykius pateikia frankiškos Pseudo-Fredegaro Kronikos trečiasis tęsinys – svarbiausias Merovingų epochos aiškinimo priedas[25]. Jis apsiriboja Pipino III valdymo laikotarpiu ir buvo parašytas Pipino giminaičio grafo Nibelungo paliepimu. Jame stengiamasi pateikti Karolingų požiūrį. Tai, kas tuose šaltiniuose pabrėžiama ir ką stengiamasi nutylėti, duoda istorikams plačias interpretavimo galimybes.

Šaltiniai mažai ką teisiogiai kalba apie politines derybas, paskatinusias Steponą leistis į kelionę, tačiau bendri bruožai yra aiškūs. Nors Pipinas iš atsargumo prieš savo *coup d'état* prašė popiežiaus patarimo ir nors jį tikriausiai pašventino šv. Bonifacas, jo teisė valdyti tebebuvo ginčytina. Antra vertus, nors Steponas II ir tarėsi su imperatorium ir su Lombardijos karaliumi, jo kreipimasis į frankus galėjo kelti nerimą jiems abiem. Todėl planuojamo sandėrio esmę sudarė tai, kad Roma duos Pipinui tą valdžios teisėtumą, kurio jam trūko, jei frankai parems Romą ginkluota jėga, kurios jai taip reikėjo. Steponas II buvo pasirengęs suteikti Pipinui religinį palaiminimą valdyti mainais už tai, kad Pipinas atkurs Italijoje politinę tvarką.

Vėlesnė tradicija rėmėsi prielaida, jog suvereni popiežiaus valstybė Romoje turėjo visišką teisę veikti nepaisydama Bizantijos imperatoriaus. Tačiau taip samprotauti reikštų skaityti istoriją iš kito galo. Formaliai Romos patriarchas nebuvo imperatoriaus vasalas. Juk faktinį imunitetą Amžinajame mieste jis gavo be jokių teisinių sankcijų. Žinoma, nėra pagrindo manyti jį tyčia stengusis pakenkti imperijos interesams. Juk tarp jo palydovų buvo ir imperatoriaus ambasadorius, lydėjęs jį į Paviją pasikalbėti su Aistulfu. Siūlydamas savo planą Pipinui Steponas ketino naudotis fraze „šv. Petro ir Romos respublikos reikalui". Iki popiežiaus valstybės įkūrimo frazė *respublica romanorum* galėjo reikšti tik Bizantijos imperiją. Kreiptis į vieną barbarų vadą pagalbos prieš kitą buvo viena iš seniausių imperijos taktikų. Todėl galima ginčytis, ar kreipimasis į frankus tikrai buvo nelojalumo apraiška. Steponas II iki pat šios istorijos galo tikėjo imperija.

Pirmieji patriarcho kelionės etapai aprašyti knygoje *Liber Pontificalis*. Išvykęs iš Romos spalio 15 jis leidosi į Paviją. *Malignus rex langobardorum* („blogasis langobardų karalius") išklauso jį, tačiau jam nepavyksta nukreipti patriarcho nuo tikslo, ir šis lapkričio 15 palieka Paviją.

> Unde et cum nimia celeritate, Deo praevio, ad Francorum coniunxit clusas. Quas ingressus cum his qui cum eo erant, confestim laudes omnipotenti Deo reddidit; et coeptum gradiens iter, ad venerabile monasterium sancti Christi martyris Mauricii <...> sospes hisdem beatissimus pontifex <...> advenit.
>
> (Iš Pavijos, Dievui padedant, jis didžiuliu greičiu pasiekė Frankų karalystės vartus. Įveikęs (perėją) kartu su savo palyda, jis su džiaugsmu padėkojo visagaliui Dievui. Kelionės pradžioje teko kopti į stačius kalnus, tačiau palaimintasis vyskupas sveikas (atvyko) į Kristaus kankinio Šv. Mauricijaus garbingojo vienuolyną.)[26]

Jis keliavo drauge su keletu aukšto rango dvasininkų, o juos lydėjo frankų pasiuntiniai kunigaikštis Aitcharas (Ogieras) ir kancleris Meco vyskupas Chrodegangas.

Atvykusį į Sen Morisą patriarchą pasveikino asmeninis Pipino atstovas Sen Deni vienuolyno abatas Fulradas. Vienuolynas buvo pastatytas ten, kur kadaise stovėjo Agaunumas. Čia prieš penkis šimtus metų romėnų centurionas Mauricijus sulaukė mirties už tai, kad ragino Tėbų legiono karius verčiau nepaklusti įsakymui, negu kautis su savo bendraminčiais krikščionimis. Iš ten Pipinui buvo nusiųsta žinia surengti susitikimą Pontione. Pasiuntiniai rado begrįžtantį iš Bonos karalių Ardėnuose. Pipinas paliepė savo jaunajam sūnui Karoliui pasitikti svečią kelyje. Išvykęs iš Sen Moriso, patriarchas Steponas apsukęs Ženevos ežerą perkirto Juros kalnus. Su karaliaus sūnumi jis susitiko kažkur Burgundijoje gruodžio pabaigoje. Dvylikametis Karolis nukeliavo apie 160 kilometrų į pietus nuo Pontiono.

Steponas Pontioną pasiekė 754 m. sausio 6 d. Anot romėnų aprašymo, karalius pasitiko jį už miesto, nulipo nuo žirgo, parpuolė ant žemės ir pats prilaikė popiežiaus žirgo apynasrį. Kaip tik tuo momentu patriarchas su ašaromis ėmė maldauti karaliaus pagalbos:

> Beatissimus papa praefatum Christianissimum regem lacrimabiliter deprecatus est, ut per pacis foedera causam beati Petri et republicae Romanorum disponeret[27].
>
> (Palaimintasis popiežius su ašaromis prašė aukščiausiojo ir krikščioniškiausiojo karaliaus, kad susitartų dėl taikos, dėl šv. Petro ir dėl Romos respublikos.)

Pagal frankų aprašymą „Romos popiežius, atsidūręs karaliaus akivaizdoje <...>, apipylė jį ir jo frankus brangiomis dovanomis ir prašė jo pagalbos prieš veidmainius langobardus bei jų karalių“[28]. Pipinas tada patikėjo Steponą abato Fulrado globai, kad popiežius praleistų žiemą Sen Deni.

Per kitas savaites Pipinas apsikeitė pasiuntiniais su Aistulfu. Į Paviją išvyko frankų pasiuntinys su reikalavimu langobardams liautis grobus teritorijas ir atsisakyti savo „eretiškų siekimų“. Atsakydamas į tai Aistulfas pasiuntė pas frankus Pipino jaunesnįjį brolį Karlomaną. (Karlomanas buvo vieno Romos vienuolyno vienuolis, taigi Lombardijos karalystės gyventojas.) Kovo 1 d. frankai surengė metinį paradą Marso lauke prie Bernako (Berni – Rivjera, Enas). Per Velykas, balandžio 14 d., jie susirinko apsvarstyti vasaros kampanijos tikslų. Ne visai vieningai nusprendė žygiuoti prieš langobardus.

Nuo čia tolesnius įvykius šaltiniai aprašo skirtingai. Fredegardo kronikoje pasakojama, kaip frankų armija perėjo Alpes ties Mon Seni ir sutriuškino langobardus Val de Susos mūšyje. *Liber Pontificalis* teigia, kad per Jonines Steponas iš naujo įšventino Pipiną ir jo žmoną karalienę Bertradą Sen Deni, patepė juos šventais aliejais ir suteikė „Romos patricijų“ titulą. Pipino sūnūs ir įpėdiniai gavo popiežiaus palaiminimą valdyti amžinai. Šitokios įvykių eigos istoriškumą patvirtina kitas to meto dokumentas, tikriausiai tų įvykių liudytojo aprašymas *Clausula de Unctione Peppini*. Galima daryti prielaidą, jog frankų autorius drovėjosi pripažinti, kad Pipino noras gauti įšventinimą dar kartą pabrėžė ankstesnio jo karūnavimo neteisėtumą.

Pasekmėms išsiaiškinti prisireikė dar poros metų. Po pirmosios frankų pergalės Aistulfas nusileido Pipinui, ir vyskupas grįžo į Romą. Tačiau vos po kelių mėnesių langobardai sulaužė priesaiką ir ėmė puldinėti vėl. Todėl 756 metais

Pipinas surengė antrąją kampaniją prieš langobardus, užėmė Paviją ir nuslopino bet kokį pasipriešinimą. Ta proga, jei ne dar anksčiau, frankai atėmė iš langobardų buvusį Ravenos egzarchatą ir padovanojo jį patriarchui. Šitaip buvo sukurtas Popiežiaus valstybės teritorinis pagrindas. Priimdamas jį kaip šv. Petro tėvonijos dalį ir nepaisydamas Bizantijos pretenzijų Romos vyskupas parodė, kad atmeta vasalinę priklausomybę imperatoriui.

Keli dalykai ir toliau lieka neaiškūs. Susidaro įspūdis, kad vėliau į tuos šaltinius buvo įrašyta daug svarbių detalių. Popiežiaus kanceliarija buvo labai įgudusi atlikti tokius darbus. Pavyzdžiui, *Liber Pontificalis* tvirtina, jog „Pipino dovana" popiežiui perduota ne 756, o 753 metais Kersi vietovėje. Negana to, čia sakoma Pipiną tik grąžinus nuosavybę, į kurią Roma turėjo teisę nuo seno. Dabar žinoma, kad popiežiaus kanceliarija kaip tik tuo metu kurpė suklastotą „Konstantino dovaną". Kol ši klastotė nebuvo atskleista XVI amžiuje, visi lojalūs katalikai buvo klaidingai įtikinti, kad Romos bažnyčia Ravenos egzarchatą gavo iš pirmojo krikščionio imperatoriaus rankų dar 400 metų prieš Pipino valdymo pradžią. Atrodo, jog suklastota „Konstantino dovana" galėjo būti prasimanyta norint sustiprinti tikrąją „Pipino dovaną". Taip pat atrodo, kad per patį langobardų baudimo įkarštį Pipinas užmezgė draugiškus santykius su Bizantija. Frankų metraštininkas rašo nežinąs, kas toliau nutiko tai draugystei, išskyrus tai, kad ji nesužydėjo[29]. Atsitiko taip, jog Bizantija pareikalavo grąžinti jos egzarchatą ir gavo atsakymą, kad jis neseniai atiduotas popiežiui. Romos išduotiems ir bejėgiams prieš frankus bizantiečiams beliko veikti išvien su langobardais.

Kaip dažnai atsitinka istorijoje, ilgalaikių to pasekmių niekas nenumatė. Frankai nepajėgė išnarplioti Italijos reikalų. Romos vyskupas išsikovojo, kad jį pripažintų aukščiausiuoju patriarchu — „popiežium"; popiežiai gavo teritoriją nepriklausomai valstybei kurti, o frankų sąjunga su popiežium tapo ilgalaikiu tarptautinių santykių veiksniu. Ryždamasis pereiti Alpes Steponas II pats užmezgė ryšį, kuris sudarė galimybę šiaurei nuolat kištis į pietų reikalus. Svarbiausia, jog Vakaruose labai susilpnėjo imperijos įtaka, o berniukui, kuris išjojo pasitikti vyskupo Stepono Burgundijoje, šovė į galvą mintis sukurti savo imperiją.

V

MEDIUM

Viduramžiai, apie 750–1270 m.

Daugelis viduramžių pasaulio aprašymų labai statiški. Statiškumo įspūdis sudaromas iškeliant technologinių pasikeitimų lėtumą, feodalinės visuomenės uždarumą ir sustabarėjusį teokratinį žmogaus gyvenimo traktavimą. Pagrindiniai šio laikotarpio simboliai – šarvuotas riteris ant dramblоto žirgo; baudžiauninkai, pririšti prie savo pono žemės, na ir besimeldžiantys savo vienuolynuose vienuoliai bei vienuolės. Šių simbolių paskirtis – rodyti fizinę, socialinę ir intelektinę stagnaciją.

Terminą *Medium Aevum* (viduriniai amžiai) pirmieji pradėjo vartoti pamaldūs krikščionys, kuriems atrodė, jog jie gyvena laikotarpiu tarp Kristaus pirmojo ir antrojo atėjimo. Daug vėliau jį imta taikyti įvairiems kitiems tikslams. Renesanso mokslininkai XV amžiuje pradėjo kalbėti apie viduramžius kaip apie laikotarpį nuo antikos žlugimo iki klasikinės kultūros atgijimo jų laikais. Jie senovės pasaulį laikė aukštos civilizacijos simboliu, o viduramžius – nuosmukiu į barbarizmą, provincialumą, religinį fanatizmą. Švietimo epochoje, kai žmogaus protas buvo atvirai skelbiamas aukštesnis už religinio tikėjimo dorybes, „viduramžiškumas" tapo obskurantizmo ir atsilikimo sinonimu. Nuo tada, žinoma, ir viduramžius pakeitusiems Naujiesiems laikams grimztant į praeitį, reikėjo sugalvoti naujų terminų laiko tėkmei apibūdinti. Viduramžių laikotarpis buvo įtrauktas į keturnarę Europos istorijos schemą: senovė, viduramžiai, naujieji laikai. Dažnai priimta ir viduramžius dalyti į ankstyvuosius, viduriniuosius ir vėlyvuosius; taip atsiranda keli vieni po kitų einantys vidurinieji amžiai. Žinoma, tiems žmonėms, kuriuos istorikai vėliau ėmė vadinti „viduramžiškais", nė į galvą neatėjo, kad jie kada nors susilauks tokio apibūdinimo.

Deja, nėra aiškių ribų, kada baigėsi senovės pasaulis ar prasidėjo naujieji amžiai. Viduramžių pradžia buvo laikomos įvairios datos, pradedant nuo imperatoriaus Konstantino apsikrikštijimo, o jų pabaiga – 1453, 1493, 1517 ar net 1917 metai; pastarąją datą pripažįsta tie, kurie pagrindiniu viduramžiškumo kriterijumi laiko feodalizmą, atitinkantį jų pačių apibrėžimą. Todėl beveik visi viduramžių istorijos specialistai sutiks, kad jų tyrimo objektą apibūdinanti etiketė yra nepatenkinama. Daugelis tų, kurie grindžia savo požiūrį tik žiniomis apie Vakarų Europą, pabrėš kontrastą tarp destruktyvių tendencijų ankstyvaisiais viduramžiais ir konstruktyvių, būdingų vėlyviesiems viduramžiams. Anot šios schemos, „Tamsiaisiais (V–XI) amžiais" progresuoja romėniškojo pasaulio byrėjimas; posūkio taškas yra vadinamasis „XII amžiaus renesansas", o savo viršūnę viduramžių

civilizacija pasiekia XIII ir XIV amžiais. Toks suskirstymas mažai susijęs su Rytais, kur Romos imperija išsilaikė iki 1453 m. ir kur nebuvo jokio „renesanso" vakarietiška prasme.

Tačiau dauguma sutiks, kad vienijantis viduramžių pasaulio pradas buvo organizuota krikščionybė. Jie pritars ir viduramžių Europos žmonėms, kurie save laikė krikščionimis, gyvenančiais krikščionybės eroje krikščioniškoje pasaulio dalyje. Tačiau krikščionybė buvo gan lanksti sąvoka. Laikui bėgant ji čia susitraukdavo, čia prasiplėsdavo, reaguodama į karus su islamu ir kampanijas prieš pagonis. Ji niekada tiksliai nesutapo su Europos pusiasalio ribomis. Krikščioniškasis pasaulis, žinomas popiežiui Steponui II, kai krikščionybė persirito per Alpes 753 metais, buvo visai kitoks negu 1453 metais, kai turkai užkopė ant Konstantinopolio sienų.

Tuštumą, atsiradusią po Romos imperijos žlugimo, užpildė vis aiškėjantis krikščioniškojo pasaulio suvokimas ne tik kaip religinės bendruomenės, bet ir kaip vientiso politinio darinio. Nors Romos imperija galų gale visiškai išnyko, jos religija triumfavo. Dvasiniai ir pasaulietiniai krikščionybės vadovai pamažu perėmė imperatorių mantijas. Vakaruose, kur imperija žlugo pirmiausia, būtent Romos vyskupas sugalvojo naują tvarką, grindžiamą bendra Lotynų Bažnyčios ir katalikiško imperatoriaus valdžia. Thomas Hobbes'as rašė: „Popiežystė yra ne kas kita, kaip mirusios Romos imperijos dvasia, su karūna ant galvos sėdinti ant jos kapo"[1]. Popiežiaus pasirinktasis instrumentas buvo naujieji cezariai arba vokiškieji kaizeriai. Rytuose, kur Romos imperija išsilaikė daug ilgiau, naujosios tvarkos, paremtos Graikų Bažnyčios ir naujojo stačiatikių imperatoriaus valdžia, idėja turėjo laukti, kol pasirodys Maskvos cezariai — carai.

Žiūrint iš tokių pozicijų ir svarbiausiu viduramžių procesu laikant krikščioniškojo pasaulio reorganizavimą į naujas imperines sistemas, išryškėja aiškūs chronologiniai rėmai. Pirmuoju žingsniu galima laikyti Karolio Didžiojo karūnavimą 800 m. per Kalėdas, o paskutiniuoju — galutinį caro titulo priėmimą: tai padarė Maskvos didysis kunigaikštis Ivanas III 1493 metais.

Tačiau nuo pat pirmųjų krikščionybės istorijos etapų didėjančią krikščioniškojo pasaulio bendruomenę draskė vidinis susiskaldymas. Nors Lotynų ir Graikų Bažnyčios pripažino pačias pagrindines religijos dogmas, jos dažnai laikė viena kitą svetimomis. Nors, nešališkų stebėtojų nuomone, tai buvo tik du to paties tikėjimo variantai, panašiai kaip sunitai ir šiitai musulmonų pasaulyje, tačiau pačios bažnyčios labiau pabrėžė savo skirtingumus, o ne bendrumą. Pirmajame tūkstantmetyje jos dar išsaugojo bent išorinę vienybės regimybę, o antrajame nebeliko nė to. Senas plyšys po 1054 m. schizmos virto tikra praraja. Tai parodė, kad net patys krikščioniškojo pasaulio pamatai nebuvo nepajudinami.

* * *

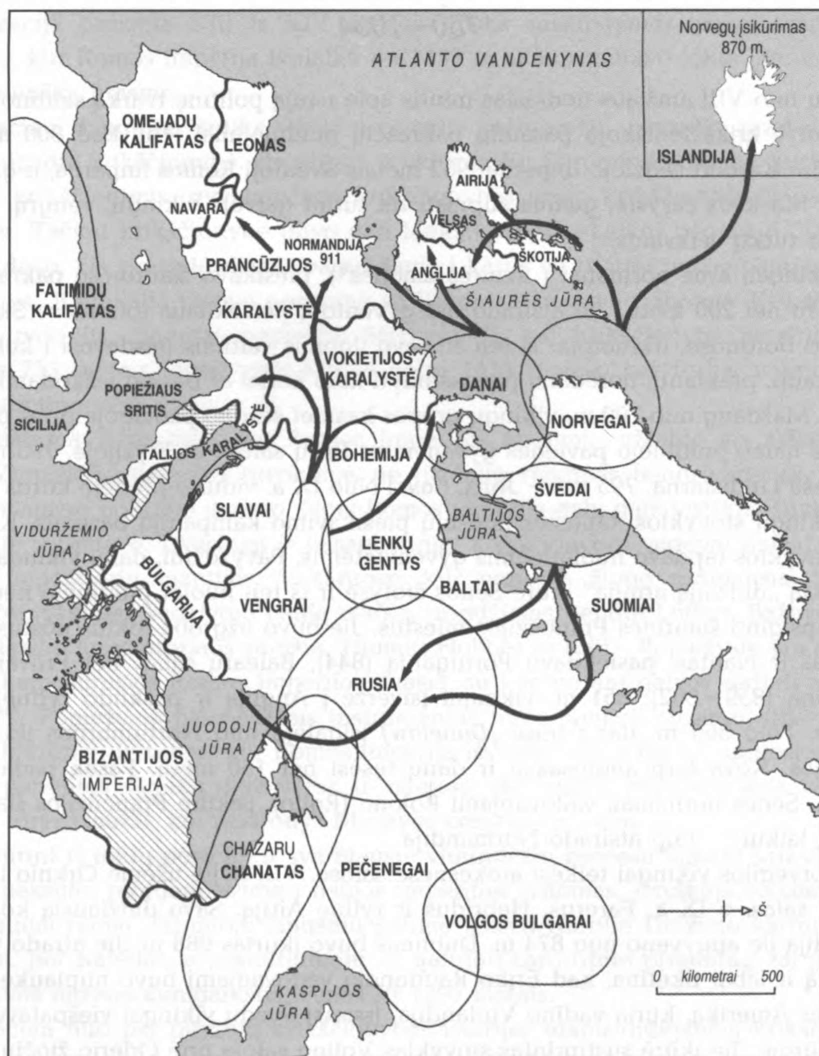
750—1054

Jau nuo VIII amžiaus nedrąsias mintis apie naują politinę tvarką skatino nesiliaujantys krikščioniškojo pasaulio pakraščių puldinėjimai. Tai, kad 800 metais susikūrė Karolio Didžiojo imperija, 962 metais Šventoji Romos imperija, o galiausiai ir Maskvos carystė, galima suprasti tik turint galvoje vikingų, vengrų, mongolų ir turkų veiksmus.

Vikingai, arba normanai („šiaurės žmonės"), plėšikavo šiaurinėse pakrantėse daugiau nei 200 metų. Jie atsirado dėl gyventojų pertekliaus tolimuose Skandinavijos fiorduose; irkluotojai iš ten su savo ilgomis valtimis leisdavosi į keliones plėšikauti, prekiauti, norėdami parsisamdyti kaip kariai ar tiesiog ieškodami nuotykių. Maždaug nuo 700 m. vikingų grupės kasmet sezono pabaigoje prieš plaukdamos namo puldinėjo pavienes gyvenvietes Britų salose ar Fryzijoje. 793 m. jos apiplėšė Lindisfarną, 795 m. — Joną. [JONA] Nuo IX a. vidurio pradėjo kurtis didelės vikingų stovyklos, tapusios ilgesnių plėšikavimo kampanijų bazėmis. Kartais tos stovyklos tapdavo nuolatinėmis gyvenvietėmis. Pavyzdžiui, danų vikingai vieną tokią „didžiąją armiją" įkūrė Senos žiotyse ir iš ten nuolat puldinėjo negalinčius apsiginti šiaurinės Prancūzijos miestus. Jie buvo užgrobę tokius uostus kaip Ruanas ir Nantas, pasiekdavo Portugaliją (844), Balearų salas, net Provansą ir Toskaną (859—862). 851 m. vikingai įsiveržė į Angliją ir pasklido rytinėje jos dalyje. Nuo 866 m. danų teisė *(Danelaw)* įsigalėjo nuo Nortumbrijos iki Rytų Anglijos. Kova tarp anglosaksų ir danų tęsėsi net 150 metų. Pasak padavimų, 911 m. Senos normanai, vadovaujami Rolono (Rollo), įsikūrė Prancūzijos šiaurėje visam laikui — taip atsirado Normandija.

Norvegijos vikingai telkėsi atokesnėse salose. VIII a. jie užėmė Orknio ir Šetlando salas, o IX a. Farerus, Hebridus ir rytinę Airiją. Savo didžiausią koloniją Islandiją jie apgyveno nuo 874 m. Dublinas buvo įkurtas 988 m. Jie atrado Grenlandiją ir labai tikėtina, kad Eriko Raudonojo vadovaujami buvo nuplaukę net į Šiaurės Ameriką, kurią vadino Vinlandija. [ERIKAS] Švedų vikingai viešpatavo Baltijos jūroje. Jie įkūrė sustiprintas stovyklas Volino saloje prie Oderio žiočių, Truse prie Vyslos žiočių ir Novgorode, iš kur plaukdavo upėmis iš Rygos ir Suomių įlankų. IX amžiuje jie užvaldė sausumos kelią, jungiantį Baltijos ir Juodąją jūras. Vadinami variagais, jie kontroliavo Dneprą ir pasiekdavo Konstantinopolį. [DIRHAMAS] [FUTHARKAS]

Paskutiniuoju savo istorijos laikotarpiu vikingų kilmės avantiūristai, perėmę užkariautų šalių kultūros elementus, įkūrė keletą naujų valstybių. Variagų vadas Riurikas su sūnumis — pirmąsias rytinių slavų kunigaikštystes Novgorode ir Kijeve apie 860—880 m. Danijos Knutas, vadinamas Knutu Didžiuoju 1016—1035 m. valdė plačią Šiaurės jūros imperiją, sujungęs Angliją ir Daniją. Normanas Robertas Guiscardas 1059 m. nuplaukė į pietinę Italiją. Normandijos kunigaikštis Vilhelmas Užkariautojas 1066 m. nukariavo Anglijos karalystę. Normanų valdžiai buvo lemta ilgiau gyvuoti Sicilijoje ir Anglijoje negu pačioje Normandijoje. [DINGAS]

12 žemėlapis.
Europa apie 900 m. po Kr.

Vengrai – paskutinieji iš klajoklių, kuriems buvo lemta kolonizuoti Vidurio Europą. Jie ugrofinų genčių ugrų šakos palikuonys; pirmoji žinoma jų tėvynė buvo į rytus nuo Uralo, Irtyšiaus ir Obės slėniuose. Nuo savo suomiškųjų giminaičių jie atsiskyrė trečiajame tūkstantmetyje pr. Kr. Nuo tada vengrai apsistodavo tai šen, tai ten pietinėse stepėse, pamažu pratindamiesi prie klajoklių gyvenimo. Iš pradžių jie sustojo „Didžiojoje Vengrijoje" (*Magna Hungaria)* tarp Kamos ir Uralo upių, paskui „Lebedijoje" į šiaurę nuo Azovo jūros ir pagaliau *Etelkoz* šalyje – Dnepro ir Dnestro tarpupyje (žr. III priedą, 22). Pirmojo tūkstantmečio

DIRHAMAS

922 m. gegužės 12 d. į bulgarų miestą Suvarą prie Volgos atvyko karavanas. Jis daugiau kaip tris mėnesius keliavo iš Jurjano uosto prie Kaspijos jūros. Karavanui vadovavo arabų pirklys Ibn Fadlhanas, aprašęs savo keliones[1]. Ši kelionė buvo tik vienas nedidelis epizodas iš daugiau kaip penkis šimtus metų trukusios Rytų Europos ir Centrinės Azijos arabų valstybių prekybinių ryšių istorijos. Ibn Fadlhanas vyko pirkti kailių ir, be abejo, buvo pasiėmęs nemažai dirhamų sumokėti už tuos pirkinius.

Dirhamas arba *dirhemas* buvo gryno sidabro moneta, svėrusi 2,97 gramo, o jos vertė – dešimtadalis dinaro. Ji kaldinta Šiaurės Afrikoje ir Vidurinėje Azijoje valdant įvairioms dinastijoms. Tai standartinė valiuta Rytų Europoje tuo metu, kai savų monetų ten dar nebuvo. Dirhamų lobių rasta visoje europinėje Rusijoje, Ukrainoje, Baltarusijoje, Baltijos šalyse, Švedijoje ir šiaurinėje Lenkijoje. Didžiausiame iš jų buvo per 50 000 monetų. Savininkų užkasti neramiais laikais, tie lobiai kartais ten taip ir likdavo, kol jų vėliau neaptiko archeologai ar lobių ieškotojai. Lobio amžių galima nustatyti gan tiksliai pagal naujausios monetos metus.

Dirhamų lobių analizė leidžia išskirti keturis laikotarpius. Pirmuoju (apie 800–825 m.) lobius sudarė Abasidų dinastijos dirhamai daugiausia iš Šiaurės Afrikos. Jie liudija chazarų ir arabų prekybinius ryšius per Viduržemio jūrą. [CHAZARIJA] Antruoju laikotarpiu (825–905 m.) Šiaurės Afrikos dirhamai išnyksta, juos pakeičia Vidurinės Azijos monetos. Trečiuoju (905–960 m.) lobiuose vyrauja Samanidų dinastijos monetos, tačiau tarp jų yra ir Buvaidų bei Ziaridų monetų[2].

Tais laikais, kai švedų vikingai kontroliavo Baltijos–Dnepro kelią, dirhamai pasklido ir po visą šiaurę. [FUTHARKAS] [RUSIA] Svarbūs radiniai aptikti Švedijoje, ypač Gotlando saloje[3]. Ir iš tiesų, kaip rašė Ibn Fadlhanas, sutikęs grupelę švedų, dirhamų turėjimas jau tapo statuso rodikliu ir viešo pasipuikavimo pagrindu:

> „Mačiau [švedus], kaip jie išlipo į krantą ir įsirengė stovyklą prie Volgos. Niekada nesu matęs įspūdingesnių vyrų. Jie aukšti kaip palmės, raudonskruosčiai, rudaplaukiai. Nenešioja švarkų ar kaftanų, vyrai dėvi paprastus apsiaustus, kuriuos užsimeta iš vieno šono, o rankos lieka laisvos <...>.
>
> Moterys ant krūtinės nešioja kapsules iš geležies, vario, sidabro ar aukso, priklausomai nuo vyro turtingumo. Kapsulėje laikomas žiedas, o prie jo pritvirtintas peilis <...> Ant kaklo jos nešioja aukso ar sidabro grandinėles. Jei vyras turi 10 000 dirhamų, jis užsako pagaminti savo žmonai vieną grandinėlę, jei 20 000 – dvi. Štai tokiu būdu už kiekvienus 10 000 vyro turimų dirhamų pridedama [jo žmonai ant kaklo] po vieną [papildomą] grandinėlę"[4].

Arabų sidabro importas į Rytų Europą X a. pabaigoje ėmė mažėti, o XI a. pradžioje visai nutrūko. Paskutinieji Samanidų dirhamai, rasti Švedijoje, datuojami 969 metais, rasti Rusijoje – 1015 metais. Tai paprastai aiškinama sidabro krize Centrinėje Azijoje. Tačiau veikė ir kiti faktoriai. Arabų sidabro reeksportas iš Rusios į Švediją sutampa su sidabro denarų iš Vakarų Europos pasirodymu. XI a. pabaigoje arabų monetos buvo

visiškai pakeistos denarais. Nors ir ne visos detalės išaiškintos, tačiau numizmatiniai duomenys aiškiai patvirtina tai, kas žinoma iš kitų šaltinių – prekybos Baltijos jūros baseine persiorientavimą ir Novgorodo iškilimą.

DINGAS

Jau Tacitas rašė apie germanų genčių paprotį rengti visuotinius susirinkimus; mažai kas abejoja, jog šis paprotys egzistavo nuo priešistorės laikų. Istoriniuose dokumentuose toks susirinkimas pirmą kartą paminėtas IX amžiaus *Legendoje apie Ansgarą*. Tai buvo *Dingas,* įvykęs Birkos vietovėje Bjorko saloje Švedijoje. Tais laikais panašūs susirinkimai vykdavo ir Danijoje.

Islandijoje nacionalinis susirinkimas altingas *(Althing)* pirmą kartą sušauktas 930 metais prie vadinamosios Teisės uolos šalia Tingveliro (Thingvelliro) ežero. Nuo to laiko jis buvo šaukiamas kasmet „po dešimties vasaros savaičių". Jame dalyvaudavo 36 klanų vadai ir tų klanų išrinkti delegatai *(thingmen)*. Jie išsirinkdavo pirmininką – vadinamąjį „teisės spikerį". Altingas skirdavo teisėjus, priimdavo įstatymus, spręsdavo svarbiausius klausimus; nuo 1130 m. buvo laikomasi balsų daugumos principo. Kasmet prieš altingą gegužės mėnesį vykdavo sričių susirinkimai – fartingai *(farthing)* keturiose salos dalyse; po jų vykdavo vadinamieji leidai *(leid)* – susirinkimai gyventojams informuoti apie priimtus sprendimus. Tai buvo laisvosios Islandijos valstybės branduolys iki 1264 metų Senosios sutarties ir salos perėjimo Norvegijos žinion[1].

Meno salos gyventojų susirinkimas, vadinamasis tinvaldas *(Tynvald)*, ir panašus susirinkimas Farerų salose atsirado irgi maždaug tuo pačiu metu. [**FARERAI**]

Skandinaviškoje demokratijoje itin akcentuojamas vietinių susirinkimų vaidmuo. Kiekviena Švedijos provincija turi savo dingą *(ding)*; panašūs į Islandijos fartingus kiekviename iš dvylikos Danijos jurisdikcinių rajonų yra po tris lendlingus *(landling)*, o Norvegijoje – logtingai *(logthing)*. Islandijoje nuo XI iki XIX amžiaus veikė vadinamųjų hieparų *(hieppar)* – valstiečių susirinkimų sistema. Tos tradicijos smarkiai modifikavo Skandinavijos monarchų ambicijas ir trukdė jai susivienyti politiškai. Kai Skandinavijos šalys pagaliau sudarė dinastiniais sumetimais Kalmaro uniją, ji buvo neilgalaikė. Teisių chartija, išreikalauta iš Danijos karaliaus Eriko Glipingo 1282 metais, ir jos švediškasis 1319 metų atitikmuo buvo platesnio masto už Anglijos Didžiąją laisvių chartiją. Jos rėmėsi daug senesne politine kultūra[2].

Skandinavų demokratijos įtaka neapsiribojo vien tik Skandinavija. Jos poveikis juntamas visur, kur lankėsi vikingai – Anglijoje, Škotijoje, rusų Novgorode, tikriausiai ir Lenkijoje, kur įsišaknijo ta pati teisė maištauti. Nors Skandinavijos šalims ir teko patirti, kas yra absoliuti monarchija, vietinės demokratijos tradicijos leidžia paaiškinti, kodėl ten naujaisiais laikais toks stiprus konstitucionalizmas ir atstovaujamoji valdžia.

stepėse vengrai buvo skitų, sarmatų, alanų, bulgarų, chazarų, uzių ir pečenegų kaimynai, jau suskilę į septynias gentis: Nyek, Kurtgyarmat, Tarjan, Jeno, Ker, Koszi ir Megyer; pastarosios genties vardu vėliau imta vadinti juos visus. Pasak Bizantijos šaltinių, vengrai prekiavo vergais Juodosios jūros uostuose.

Lemiamą žingsnį vengrai žengė IX a. pabaigoje. Jau kelis dešimtmečius tarp stepių tautų viešpatavo sumaištis. Arabai vaikėsi uzius ir vogė jų gyvulius; uziai tą patį darė pečenegams. 894 m. pečenegai išvien su bulgarų caru užpuolė vengrus. Atėjo laikas tam, ką patys vengrai vadina *honfoglalas* – „tėvynės užėmimu". Spaudžiami kaimynų, jie nusprendė kraustytis į vakarus. Pirmą kartą jų raiteliai, dar neseniai siūlę savo paslaugas ir frankams, ir bizantiečiams, nebegrįžo į Etelkozą, o Arpado vadovaujami ėmė vesti savo gentainius per Vereko (Verecke) perėją Karpatuose. Tai vyko ne vėliau nei 895 m. pavasarį. Apie 20 000 karių ir 400 000 civilių gentainių surado vengrų šalį Hungarijos lygumose. **[ČABA] [ŠAMANAS]**

Mongolai, arba totoriai, valdė pačią didžiausią klajoklių imperiją. Jos centras buvo sausose vidurinės Azijos stepėse, o sekėsi jai čia geriau, čia blogiau. Į Vakarų reikalus jie tiesiogiai įsikišo porą kartų. Čingischanas (valdė 1206–1227 m.) pradėjęs Karakorumu užkariavo teritoriją nuo Ramiojo vandenyno iki Juodosios jūros, nuo Korėjos iki Krymo. Mongolų imperijos atnaujintojas Timūras (Tamerlanas) (1336–1405), pradėjęs nuo Samarkando, užėmė teritoriją kiek toliau į pietus – nuo Delio ligi Egėjo jūros. Mongolai netiesiogiai išjudino ir kitas vidurinės Azijos tautas. Turkai yra kilę iš Turkestano, bet iš ten buvo išstumti VIII amžiuje, nors jiems giminingos gentys čia tebegyvena lig šiol. Vakarų horizonte iš pradžių jie pasirodė kaip turkai seldžiukai XI amžiuje, o vėliau kaip turkai osmanai XIII amžiuje. Jų klajonių istorija apima laikotarpį, kuris Vakaruose prasidėjo Karolio Didžiojo viešpatavimu ir tęsėsi iki Kryžiaus žygių pabaigos.

Karolio Didžiojo imperija – tai Romos popiežių sąjungos su augančia frankų karalyste užbaigtas variantas. Tiesa, ji buvo efemeriška, trumpalaikė, vos pergyvenusi savo įkūrėjo mirtį ir per šimtą metų visiškai subyrėjusi, tačiau paliko gilų pėdsaką. Karolis Didysis (valdęs 768–814 m.), Karolio Martelio proanūkis, sujungė abi savo pirmtakų karalystės dalis Neustriją ir Austraziją, tad jo valstybė apėmė didžiulę teritoriją nuo Atlanto vandenyno iki Dunojaus, nuo Nyderlandų iki Provanso. Per penkiasdešimt tris kampanijas, visą gyvenimą praleidus balne, jam pavyko išplėsti savo valstybę į visas puses: iki Lombardijos karalystės į pietus nuo Alpių (773–774), iki Saksonijos (775–804), Bavarijos (788) ir Karintijos (799); iki Britanijos markos (786) ir iki Ispanijos markos anapus Pirėnų kalnų (795–797). Pasisavinęs „frankų ir lombardų karaliaus" titulą bei dovanojęs popiežiui Ravenos egzarchatą, jis aiškiai aplenkė visus varžovus ir siekė deramo pripažinimo. Popiežius savo ruožtu nutraukė visus ryšius su imperatoriumi Konstantinopolyje ir ieškojo patikimo gynėjo. Popiežiui Leonui III (795–816) kilo didelė pagunda laikyti imperatoriaus pareigas vakantinėmis po to, kai Konstantinopolyje valdžią užgrobė patologiškoji imperatorė Irena. Negana to, Romoje popiežių užpuolė jo pirmtako giminaičių gauja, mėginusi jį sužaloti, tad buvo priverstas ieškoti prieglobsčio pas Karolį frankų valstybėje, kur jau anksčiau buvo išsiuntęs šv. Petro raktus ir Romos vėliavą. **[BRI]**

BRI

774 metais grįždamas iš kampanijos prieš Lombardijos gyventojus, Karolis Didysis stabtelėjo Bri (Brie) plokštikalnėje netoli nuo Mo (Meaux) vienuolyno. Vienuoliai pavaišino jį gavėnios maistu – liesu sūriu, primygtinai reikalaudami suvalgyti jį visą, neišmetant plutelės. Svečiui sūris taip patiko, kad jis iš karto paliepė kasmet atsiųsti į Acheną po dvi partijas Bri sūrio. Karolio Didžiojo sekretorius Einhardas kitą panašų atvejį užfiksavo po ketverių metų per karus su saracėnais. Kai karalius sustojo Rourgo vietovėje šalies pietuose, jam labai patiko vietinis mėlynasis avių pieno sūris, kuris čia buvo žinomas nuo Romos laikų; jį brandino klinčių olose prie Rošforo[1].

Puikiesiems Karolio Didžiojo sūriams gerą kompaniją sudarė jo rūsiuose laikomi puikūs vynai. Jam priklausė daug *ouvrées* („aptvarų") Burgundijos vynuogyne prie Aoks Kortono. Pats geriausias *grand cru* baltas vynas iš ten, „kvepiantis cinamonu ir turintis titnago skonį", pardavinėjamas ir dabar *Corton-Charlemagne* pavadinimu[2].

Brie de Meaux, viena iš 500 Prancūzijoje pripažintų sūrio rūšių, atsirado tada, kai vienuoliai dar tik pradėjo verstis žemės ūkiu. Po fermentavimo ir vėdinimo varškė sukrečiama į plokščią šiaudais išklotą formą, kuri padedama ant palinkusios akmeninės lentynos, kad išbėgtų skystis. Taip ji dekantuojama 24 valandas, paskui pasūdoma, džiovinama dažnai apverčiant ir 4–7 savaites brandinama rūsiuose. Galutinis produktas yra 37 x 3,5 cm dydžio, sveria 3 kilogramus, jam pagaminti sunaudojama 23 litrai nenugriebto pieno, geriausiai iš Normandijos karvių bandos. Sūris turi rausvai auksinės spalvos luobelę, kietą šiaudų geltonumo vidų ir sultingą dramblio kaulo spalvos šerdį, vadinamąją *ame* („sielą"). Jį reikia valgyti įdėjus tarp dviejų plonų riekučių kietos duonos su plutele.

Daug šimtmečių Bri sūris Marnos upe buvo gabenamas į Paryžių, kur gatvės prekiautojai pardavinėdavo jį šaukdami „Fromage de Brie!" Jį labai mėgo karaliai Karolis VIII ir Henrikas IV, o Liudvikas XVI per jį neteko gyvybės: karalių sugavo Vereno tavernoje, kurioje jis per ilgai užsibuvo norėdamas baigti valgyti savo sūrį. Bri sūris buvo išgarsintas Vienos kongrese, kur Metternichas pavadino jį „sūrių kunigaikščiu" *(le prince des fromages)* – „vieninteliu kunigaikščiu, kurio Talleyrandas niekada neišduos".

Europos Bendrijos žemės ūkio politika – beveik mirties nuosprendis tradiciniams fermose gaminamiems sūriams. 1985 m. buvo pagaminta apie 6000 tonų Bri ANOC *(Appelation Nationale d'Origine Controllée)* ir net 18 000 tonų siaubingojo pramoniniu būdu gaminamo Bri sūrio.

1792 m. rugpjūčio mėnesį, kai siaučiant revoliucijos terorui buvo nužudyta daug Mo vienuolyno vienuolių, vienas jų, abatas Gobertas, bėgdamas į Angliją atsidūrė Normandijoje. Viename kaime prie Vimutjė (Orne) jis išbuvo pakankamai ilgai, kad parodytų ūkininko žmonai, ką išmano apie sūrių gaminimą. Tas kaimas vadinosi Kamemberas[3].

Pirmaisiais Karolio Didžiojo valdymo metais frankų valstybės vakarinėms sienoms rimtesnės grėsmės nebuvo. Pirėnų kalnai saugojo nuo rimtesnių musulmonų įsiveržimų; be to, kalifatas, nors klestintis ir tankiai apgyventas, buvo užsiėmęs jį sudarančių valstybių vidaus kovomis. Frankus sustiprino sąjunga su valdovais krikščionimis, kurie atkakliai laikėsi Pirėnų pusiasalio šiaurės pakrantės ruožo: iš pradžių su Astūrijos karalyste, o vėliau su Leono, Kastilijos ir Navaros karalystėmis. Pietiniame sparne ją apsaugojo krikščioniškos buferinės valstybės, susidariusios Aragone ir Barselonos grafystėje. Santykinis saugumas vakaruose leido Karoliui Didžiajam ir jo įpėdiniams visą dėmesį skirti problemoms kitur — rytuose ir Italijoje. [MADONA]

Frankų sąjunga su popiežiumi užbaigtą pavidalą įgavo 800 metais, kai Karolis penktąjį kartą apsilankė Italijoje. Notablių taryba atleido Leonui III visus jo nusikaltimus ir per Kalėdų mišias, kai Karolis atsiklaupęs pasimeldė prie šv. Petro kapo ir atsistojo, popiežius uždėjo jam ant galvos imperatoriaus karūną. Susirinkusieji paskelbė jį „cezariu" ir „augustu", o popiežius atsiklaupė prieš jį, išreikšdamas savo pagarbą. Karolio Didžiojo biografas Einhardas tvirtina, kad karūnavimas įvyko spontaniškai, nors veikiausiai jis buvo kruopščiai surepetuotas. Tai netilpo į jokius ligtolinės tradicijos rėmus: popiežius Leonas III neturėjo teisės kam nors suteikti imperatoriaus titulo, o Karolis Didysis neturėjo teisės jo priimti. Tačiau karūnavimas vis dėlto įvyko. Nuo to laiko Vakaruose buvo katalikų imperatorius, nepriklausomas nuo Bizantijos imperijos. Barbariškoji frankų valstybė įgavo aukštesnį statusą, priklausantį nuo popiežiaus (žr. III priedą, 21). [AQUILA] [POPIEŽĖ]

Karolio Didžiojo karalystę ir imperiją valdė keliaujantis karaliaus dvaras, kuris be perstojo kraustėsi iš vienos provincijos į kitą, keli jam pavaldūs dvarai Neustrijoje, Lombardijoje ir Akvitanijoje, bei vietinės valdžios tinklas, susidedantis iš apie 300 *comitates* („grafysčių"), kurių kiekvienai vadovavo imperatoriaus vietininkai („grafai"). Imperatoriaus dvaro darbą prižiūrėjo dvasininkų štabas, kuriam iš pradžių vadovavo kapelionas Fulradas, o vėliau mėgstamiausias imperatoriaus patarėjas Nortumbrijos vienuolis Alkuinas. Vietiniai vyskupai dažnai buvo pasitelkiami grafams prižiūrėti, o *missi dominici* („karaliaus legatai") reguliariai lankydavo jiems priskirtas sritis. Teisės ir tvarkos klausimai buvo sprendžiami karaliaus vardu, jo vardu buvo skiriama ir į visas pareigas. Įvestos sidabro monetos — svarą sudarė 240 denarų. Pradėjo formuotis tarptautinė valdančioji klasė, jos narius vienijo karaliaus malonė, o dažnai ir vedybiniai ryšiai. Kapituliarijais — ediktų rinkiniais — stengtasi įdiegti bendras taisykles — ir bažnytines, ir valstybines. Dešimtinė tapo privaloma. Už dvasiškio nužudymą grėsė mirties bausmė. Dvasiškius galėjo teisti tik teismas, kuriam drauge pirmininkavo grafas ir vyskupas. Buvo uždraustas pagoniškas mirusiųjų deginimo paprotys. Galėjo susidaryti įspūdis, kad formuojasi nauja centralizuota politinė tvarka. Tačiau iš tikrųjų gajūs išliko vietos papročiai, o vietiniai vadai išlaikė didelę dalį savo valdžios.

MADONA

Monserato Dievo Motinos statulos amžius nenustatytas, nors žinoma, kad vienuolynas „Dantytuose kalnuose" Katalonijoje, kur laikomos jos relikvijos, įkurtas 975 metais. Nedidelė medinė statulėlė, vaizduojanti ją sėdinčią su karūna ant galvos, vienoje rankoje laikančią rutulį su kryžium, o kitoje – kūdikėlį Jėzų, tikriausiai buvo išdrožta Bizantijoje. Kūdikėlis Jėzus irgi su karūna, dešinė jo ranka pakelta palaiminimui, o kairėje jis laiko pušies kankorėžį. Madonos veidas, spinduliuojantis nepaprasta ramybe ir giedrumu, yra juodas[1].

1384 metais į paulinų vienuolyną Jasna Guroje (Šviesiajame kalne) netoli Čenstochovos Vakarų Lenkijoje buvo atgabentas Švenčiausiosios Mergelės Marijos su kūdikėliu Jėzum paveikslas. Jį dovanojo Opolės kunigaikštis. Pasak padavimo, šį paveikslą nutapė šv. Lukas ant Šventosios šeimos iš Nazareto stalo lentų. Tačiau labiau tikėtina, kad tai tik bizantiškojo originalo kopija. Madonos galvą gaubia juoda skarelė, jos pakraščiai paauksuoti ir papuošti lelijų atvaizdais, ji su karūna ir apgaubta aureolės. Akys pusiau užmerktos, tarsi paplūdusios ašaromis, veidas neapsakomai liūdnas, o tą liūdesį dar labiau paryškina du ilgi kardo rėžiai dešiniajame skruoste. Veidas, kaip ir minėtosios *La Moreneta* statulėlės, – juodas (žr. 20 pav. įklijoje)[2].

Juoda Madona yra ir Rokamadūro katedroje; ten ji pagrindinė grupės altorių, XII amžiuje iškaltų stačiose Žoržo d'Alzu uolose centrinėje Prancūzijoje, puošmena. Sakoma, kad ją iškalė šv. Amaduras ar Amaturas, kurį legenda sieja su Kristaus mokiniu mokesčių rinkėju Zachėjumi[3]. Kitas mažytis bizantinis Juodos Madonos paveikslas puošia Notr-Dam diu Porto kriptos Klermone altorių[4].

Rusijoje Kazanės Juodoji Madona nuo seno laikoma stebuklinga. 1579 metais rasta užkasta žemėje, ši ikona buvo priglausta Kazanės Bogorodicos vienuolyne netrukus po to, kai miestą užėmė Ivanas Rūstusis. Viena jos kopija 1612 metais nugabenta į Maskvą pažymėti lenkų išvijimą iš Kremliaus, o kita 1710 metais – į Peterburgą, šventinant naująją Rusijos sostinę. Sankt Peterburgo Madonai laikyti Aleksandras I pastatė didžiulę neoklasikinio stiliaus katedrą, ir tik nedaugelis žinojo, kad Madona – tik kopija. 1904 metais Kazanėje laikytas originalas buvo pavogtas. Po kiek laiko jis pasirodė Vakarų Europoje ir jį įsigijo JAV stačiatikių bažnyčia. Taip jai pavyko išvengti daugelio garsių Rusijos ikonų likimo – per bolševikų revoliuciją daugelis jų buvo sunaikintos arba atsidūrė valstybinėse meno galerijose[5].

Monserato, Čenstochovos, Rokamadūro ir Kazanės Madonos – tai tik keturi nesuskaičiuojamų Marijos relikvijų Europoje pavyzdžiai. Žemyne, kurio gyventojai baltaveidžiai, Juodosios Madonos atrodo dar paslaptingesnės. *La Moreneta,* Katalonijos globėja, matė Ignaco Lojolos atsivertimą. Per Napoleono karus, kai vienuolynas buvo sugriautas, ji atsidūrė dėmesio centre. Madona gerai žinoma Sicilijoje, Meksikoje, Bohemijoje. Vyriausiasis imperijos karvedys Wallensteinas kaip tik statė jos garbei koplyčią, kai krito nuo žudiko rankos. *Matka Boska Częstochowska* – Čenstochovos Dievo Motina, „Lenkijos karalienė", piligrimų pradėta lankyti dar karų su husitais laikais,

o XVII amžiuje tapo tautos globėja. Kartu su savo lietuviškuoju atitikmeniu Aušros vartų Dievo Motina Vilniuje ji yra lenkų garbinama visose jų bažnyčiose nuo Irkutsko Sibire iki Doilstauno Pensilvanijoje. Rokamadūro Švenčiausiąją Mergelę pagerbė šv. Liudvikas 1245 m., Karolis Gražusis 1324 m., Liudvikas XI 1463 m. Jos įkvėptas Francis Poulencas 1936 m. sukūrė *Litanie de la Vierge Noire.* Kazanės Dievo Motina buvo paskelbta Romanovų dinastijos globėja, ji Rusijoje atliko tokį pat vaidmenį kaip Blachernų Dievo Motina Konstantinopolyje. Skirtingai nei katalikiškieji jos atitikmenys, kurie ypatingai pagerbiami per Ėmimo į dangų šventę (Žolines), stačiatikiai ją pamini liepos 8 d. (senuoju stiliumi).

Švenčiausiosios Mergelės Marijos kulto Biblijoje nėra. Jis atsirado, kai Efeso susirinkime buvo priimta *Theotokos* (Dievo gimdytojos) doktrina. Ji paskatino pašvęsti Marijai Santa Maria Maggiore bažnyčią Romoje 432 metais, Reimso katedrą maždaug tuo pačiu laiku ir paverstą bažnyčia Atėnų Partenoną. VI amžiuje Bizantijoje pradėta reguliariai švęsti Viešpaties Apreiškimo Švenčiausiajai Mergelei Marijai (kovo 25) ir Švenčiausiosios Mergelės Marijos ėmimo į dangų (rugpjūčio 15) šventes – visos jos tapo mėgstamomis ikonografijos temomis. Nuo tada Marijos kultas ėmė vis labiau plisti visame lotyniškajame krikščionių pasaulyje. Švč. Marija tapo dieviškuoju moteriškumo simboliu, *Mater Misericordiae, Magna Mater,* Nekalčiausioji Dangaus Karalienė, Dievo Motina – idealiu kontrastu anksčiau krikščionių dėmesį traukusiai nuodėmingajai Ievai ar atgailaujančiai paleistuvei Marijai Magdalenai. Jos kultui įnirtingai priešinosi protestantai, o dabar – šių dienų feministės[6]. Formaliai Marijos kultas buvo pripažintas tik priėmus Nekalto Prasidėjimo dogmą 1854 metais. Reikalavimus pripažinti ją „Atpirkimo bendrininke“ Antrasis Vatikano Susirinkimas atmetė.

Tačiau Švenčiausioji Mergelė Marija ir toliau lieka įkvėpimo versme. Ji yra pagrindinis krikščioniškojo meno objektas, neišsenkantis mistinių regėjimų šaltinis, [BERNADETA] [FATIMA] ir nesiliaujančių maldų adresatas. [ANGELUS] Jos garbei kalbama penkiolika dešimčių rožinio. Nuo 1568 m. malda *Ave Maria* („Sveika, Marija“) užėmė nuolatinę vietą Romos katalikų brevijoriuje:

> Sveika, Marija, malonės pilnoji! Viešpats su Tavimi!
> Tu pagirta tarp moterų ir pagirtas Tavo Sūnus – Jėzus.
> Šventoji Marija, Dievo Motina, melsk už mus, nusidėjėlius,
> dabar ir mūsų mirties valandą. Amen.

POPIEŽĖ

Gyvas senas atkakliai kartojamas viduramžių padavimas, kad šv. Petro soste vieną sykį yra sėdėjusi moteris. Anot labiausiai paplitusios jo versijos, 855 m. mirusį popiežių Leoną IV pakeitė kažkoks Johannes Anglicus. Leono įpėdinis padarė didelį įspūdį Kurijai mokslingomis paskaitomis (ėjo mokslus Atėnuose), tačiau po poros metų kilo neapsakomas skandalas, kai jis mirė gimdydamas Romos gatvėje. Tai aprašė dominikonas

Martynas Lenkas iš Tropau (apie 1200–1278) kaip tikrą faktą. Jo veikalas *Chronikon summorum pontificum imperatoriumque* buvo dažnai cituojamas informacijos šaltinis. Pasak kitos versijos, „popiežė Joana", pakeitusi Viktorą III, mirė 1087 m. Šį kartą tvirtinama, kad jos lytis išaiškėjo, kai pagimdė lipdama ant žirgo. Ji tučtuojau buvusi pririšta prie žirgo uodegos ir užmušta akmenimis. Šitoks aprašymas pasirodė knygoje *Universal Chronicle of Mainz,* kurią parašė kitas išradingas dominikonas Jeanas de Mailly – irgi apie XIII amžiaus vidurį.

Nieko nuostabaus, kad viduramžių kronikininkai pasakoja neįtikėtinų istorijų; keista tik, kad ištisus šimtmečius nesuabejota jų teisingumu. Jomis tikėjo Petrarka ir Boccaccio. Sienos katedroje tarp kitų popiežių vis dar stovi ir popiežės Joanos statula. Kai Janas Husas paminėjo ją Konstancos susirinkime kaip Bažnyčios piktnaudžiavimų pavyzdį, niekas su juo nesiginčijo. Kalbama, kad mįslingas paminklas netoli Šv. Klemenso bažnyčios Romoje, toje vietoje, kur popiežė tariamai pagimdžiusi kūdikį, stovėjęs iki XVI amžiaus septintojo dešimtmečio. Atrodo, kad nė vienas mokslininkas nesuabejojo tos istorijos tikrumu, kol 1554 m. pasirodė bavaro, vardu Aventinus, veikalas *Annales.* Šio padavimo istoriškumą savo veikaluose 1647 ir 1657 metais galutinai paneigė prancūzų protestantas Davidas Blondelis.

Viduramžių istorijos vadovėliuose apie popiežę Joaną nekalbama, o jei ir užsimenama, tai tik kaip apie nereikšmingą kuriozą. Tačiau jis rodo, kad tada požiūris į žmogaus lytį smarkiai skyrėsi nuo požiūrio vėlesniais laikais. Matyt, toje istorijoje yra kažkas tikėtina, nes antraip ji nebūtų išsilaikiusi taip ilgai. Pačios Joanos gal apskritai niekada nebuvo, tačiau pasakojimai apie ją egzistuoja[1].

Karolio Didžiojo dvaras išties buvo valdžios ir įtakos centras visame Europos žemyne. 798 metų karaliaus metraščiai rodo intensyvius jo tarptautinius ryšius:

> Atvyko Kastilijos ir Astūrijos karaliaus Alfonso pasiuntinys, vardu Froja, jis perdavė nepaprastai gražią palapinę. Tačiau per Velykas sukilo *Nordliudi* anapus Elbės ir suėmė tarp jų gyvenusius ir vykdžiusius teisingumą karaliaus legatus, <...>. Karalius surinko armiją, įveikė juos mūšyje ir paėmė įkaitų. Vykdamas į savo rūmus Achene, jis priėmė iš Konstantinopolio atsiųstą graikų delegaciją. Šiais metais žvaigždės, vadinamos Marsu, dangaus skliaute niekur nesimatė nuo liepos mėnesio iki kitų metų liepos mėnesio. Balearų salas apiplėšė maurai ir saracėnai. Karalius Alfonsas, nusiaubęs Lisaboną, pasiuntė žiemos metu savo pasiuntinius Froją ir Baziliską pas jo Didenybę karalių su krūtinės šarvais, mulais ir maurų belaisviais kaip jo pergalės įrodymą. Vėliau karalius čia atšventė Kalėdas ir Velykas[2].

Karolio Didžiojo dvare buvo atgaivintas ir senasis Europos terminas. Karolingams reikėjo etiketės apibūdinti tai pasaulio daliai, kurioje jie viešpatavo, atskirti ją nuo pagonių šalių, nuo Bizantijos ar nuo viso kito krikščioniškojo pasaulio. Todėl ši „pirmoji Europa" buvo efemerinė Vakarų sąvoka, gyvavusi tik tol, kol buvo gyvas pats Karolis.

Užtat Karolis Didysis buvo energingas statytojas. Jis pastatė rūmus Nijmėgene, Engelhaime ir Achene, o Maince — tiltą per Reiną, Reino ir Dunojaus intakus

sujungė *Kaisergrab* kanalu. Jis buvo romanų architektūros pradininkas žemėse į šiaurę nuo Alpių. Karolis Didysis garsėjo ir kaip uolus mokslo globėjas. Nors buvo geras oratorius, tačiau liko neraštingas. Tačiau savo dvare priglaudė garsius mokslininkus — Alkuiną iš Jorko, Peterį iš Pizos, Agobardą iš Liono. Jie rinko rankraščius, peržiūrėjo Šventojo Rašto tekstą, leido gramatikas, istorijos veikalus ir balades. Abato Einhardo sukurtas jo gyvenimo aprašymas *Vita Karoli* laikomas pirmąja pasaulietine biografija. Tačiau Karolis Didysis imponavo ne visiems: vienas istorikas apkaltino jį tuo, kad „užkrovė mums literatūrinę tradiciją semtis žinių iš antrinių knyginių šaltinių ir ji dabar kaip girnapusė ant kaklo tempia žemyn visą mūsų švietimo sistemą"[3]. [AGOBARDAS] [PFALCAS]

Karolis Didysis nedvejodamas valdė Bažnyčią kaip neatskiriamą savo valdų dalį. Frankfurto susirinkime 794 metais jis atmetė VII Nikėjos visuotinio susirinkimo nutarimus. Vyskupijos ir abatijos buvo laikomos feodalinėmis beneficijomis, kurioms galiojo bausmių už išdavystę įstatymai. Drausdamas savo vyskupams dalyvauti kare, Karolis Didysis pats platino Evangeliją ugnimi ir kalaviju. Sunku pasakyti, ar jis suvokė Kalno pamokslo prasmę. Paslaugos krikščionybei galų gale buvo atlygintos jo kanonizavimu, nors šis procesas 351 metus buvo vilkinamas dėl pranešimų, kad jo seksualinės pergalės nenusileidusios pergalėms kovos lauke.

AGOBARDAS

Pagal visus ženklus 810 metai turėjo tapti pačiais blogiausiais Karolio Didžiojo metais. Du Saulės ir du Mėnulio užtemimai – visi jie buvo matomi frankų šalyje. Krito imperatoriaus mylimas dramblys, dovanotas kalifo, plačiai paplito galvijų maras, pakėlė maištą Benevento kunigaikštis.

Visa tai, ir ne tik tai, uoliai užrašė Liono vyskupas Agobardas (apie 779–840). Ne tik užrašė, bet ir atkreipė dėmesį į tai, kad paprasti žmonės iš to darė prietaringas išvadas. Jie manė, kad jų galvijai krinta nuo nuodingų dulkių, kurias platina Benevento kunigaikščio šnipai. Jie taip pat tikėjo, kad frankų šalį užpuolė „debesų laivai", vairuojami „oro jūreivių". Jų nuomone, tie įsibrovėliai naikino frankų derlių, paleisdami iš dangaus krušą, o paskui gabenosi jį į kažkokią tolimą „Magonijos" šalį. Agobardą buvo ne taip lengva paveikti tokiais pasakojimais ir gerai išnagrinėjęs jis juos atmetė. Tačiau atrodo, kad jis tikėjo, jog į katalikų Bažnyčią prasiskverbė žydai. Kai 1605 metais buvo surasti jo darbai, paaiškėjo, kad ne mažiau nei penki jo darbai buvo skirti žydų grėsmei aprašyti[1].

Tačiau originaliausias buvo Agobardo reikalavimas sukurti visuotinę krikščioniškąją teisę visuotinei krikščionių bendruomenei. „Jei Dievas kentėjo, kad visi galėtų rasti susitaikymą Jo Kūne, – rašė jis, – tai ar didžiulė teisės įvairovė <...> neprieštarauja toms dieviškosioms vienijimo pastangoms?"[2] Tad Agobardas buvo pirmasis suvienytos Europos šalininkas.

PFALCAS

Acheno pavadinimas kilęs iš romėnų laikų mineralinių vandenų kurorto Akvisgranumo (Apolono-Granus vandenys). Jo šilti gydomojo vandens šaltiniai paaiškina, kodėl Karolis Didysis pasirinko šią vietą savo rezidencijai – Kaizerpfalcui (*Kaiserpfalz*). Jos prancūziškas pavadinimas – Aix la Chapelle – primena mums apie koplyčią, kurią Karolis Didysis pristatė prie savo rūmų ir kuri dabar sudaro Acheno katedros dalį.

Karolio Didžiojo koplyčia buvo užbaigta 805 metais. Tai trijų aukštų aštuonkampis, pastatytas pagal bizantinio stiliaus San Vitalės bažnyčią Ravenoje, kuri Karoliui Didžiajam labai patiko. Sakoma, kad jos proporcijos atitinka šv. Jono Apreiškimo septintojo regėjimo mistinius skaičius. Tuo metu tai buvo didžiausias akmeninis pastatas į šiaurę nuo Alpių. Aštuonkampio viduje, virš pirmojo romanų stiliaus arkų aukšto yra dedikacija, kurios autoriumi laikomas Alkuinas:

CUM LAPIDES VIVI PACIS CONPAGE LIGANTUS
Kadangi visi akmenys buvo sujungti į ramią harmoniją
INQUE PARES NUMEROS OMNIA CONVENIUNT
Ir suderinti visi skaičiai bei matmenys
CLARET OPUS DOMINI, TOTAM QUI CONSTRUIT AULAM
Dievo, pastačiusio šį rūmą, kūrinys skaisčiai švies.
EFFECTUSQUE PIIS DAT STUDIIS HOMINUM
Užbaigtas statinys vainikuoja dievobaimingas žmonių pastangas,
QUORUM PERPETUI DECORIS STRUCTURA MANEBIT
Kurių darbas liks visiems laikams kaip grožio paminklas,
SI PERFECTA AUCTOR PROTEGAT ATQUE REGAT.
Jei tik visų daiktų Kūrėjas saugos ir valdys jį.
SIC DEUS HOC TUTUM STABILI FUNDAMINE TEMPLUM
Tad tegu Dievas saugo šią šventovę,
QUOD KAROLUS PRINCEPS CONDIDIT, ESSE VELIT.
Kurią kunigaikštis Karolis pastatė ant tvirto pagrindo.

Koplyčios papuošimuose gausu imperinės simbolikos, kurią Karolis Didysis ir jo įpėdiniai atgaivino naujame naiviame krikščioniškame kontekste. Mozaika kupolo viduje vaizduoja Avinėlio garbinimą. Sakykla (*ambo*) inkrustuota romėnų keramikos bei stiklo šukėmis ir erelio kamėja. Antrąjį arkų aukštą prilaiko žalio ir rožinio porfyro egiptietiškos kolonos. Altoriaus pano (*pala d'oro*) vaizduoja Kristaus Kančią; tai klasikinis romėnų reljefas iš gryno aukso. Lotaro kryžius (*Lotharkreuz*) – puikus krikščioniškas ornamentas iš kalinėto aukso, inkrustuoto antikiniais brangakmeniais. Virš visko centre yra kamėja su imperatoriaus Augusto portretu. Imperatoriaus sostas, išskaptuotas iš paprastų balto marmuro plokščių, žvelgia žemyn nuo pirmojo aukšto galerijos, kaip kad žvelgė per visus 32 karūnavimus – tiek jų čia buvo per 700 metų. O ką tuo norima pasakyti, visiškai aišku: Karolio Didžiojo sukurtoji imperija laikė save ir šventąja, ir romėniškąja.

XII amžiuje, Frydrichui Barbarosai paliepus, koplyčia buvo paversta Karolio Didžiojo relikvine (šventojo kapu). 1165 metais ką tik kanonizuoto šventojo palaikai perkelti

į gryno aukso karstą. Aplink karstą brangiose relikvinėse buvo išdėliotos atitinkamos relikvijos – Kristaus strėnjuostė, Švenčiausiosios Mergelės Marijos diržėlis, Karolio Didžiojo kaukolės nuolauža. Pats Barbarosa padovanojo didžiulį rato pavidalo geležinį sietyną – vadinamąją Šviesų karūną – kuris buvo pakabintas koplyčios centre ir simbolizavo Naujosios Jeruzalės sienas. Ir ant jo yra ilgas užrašas:

> Jeruzale, dangiškasis Sione; Jonas, Atpirkimo skelbėjas, matė Tave <...> Frydrichas, Romos imperijos katalikiškasis imperatorius iškilmingai pažadėjo šią Šviesų karūną kaip kunigaikštišką dovaną <...> Dabar, Švenčiausioji Mergele, jis skiria ją Tau. O *Stella Maris*, o Jūrų Žvaigžde, paimk nuolankųjį Frydrichą savo globon <...> ir saugok imperatoriaus žmoną Beatrix.

Dabar imperatoriškoji koplyčia Achene priskiriama romaninio stiliaus šedevrams. Tačiau jos reikšmė tuo neapsiriboja. Tai istorijos pamoka, ir tokia gyva, kad jokia knyga negali jai prilygti. Lankytojai vos įžengę vidun praeina pro vadinamąsias Vilko duris; tokį pavadinimą jos gavo nuo legendos apie vilką, kuris apgavo velnią, norėjusį pasisavinti šią koplyčią. Tik labai nenuovokaus nepaveiks tas įspūdingas barbariškumo ir klasikos, krikščionybės ir pagoniškumo lydinys – juk kaip tik tai ir buvo tų laikų varomoji jėga. Tai puikiausias visoje Vakarų Europoje paminklas tiems laikams, kai romanų stilius buvo naujovė ir kai civilizacijos centras vis dar laikėsi Rytuose[1].

Karolis Didysis mirė 814 m. sausio 28 d. Jo kapas Achene, kuris neišliko, buvo papuoštas portretu ir tokiu užrašu:

> Po šiuo antkapiu guli Karolio, didžio ir tikratikio imperatoriaus kūnas. Jis garbingai plėtė Frankų karalystę ir sėkmingai viešpatavo keturiasdešimt septynerius metus. Mirė eidamas aštuntą dešimtį 814-aisiais mūsų Viešpaties metais, septintajame indikte, penktojoje vasario kalendoje.[4]

Karolio Didžiojo dvasia buvo vienijanti karalystę jėga. Dėl palikimo iškart susikibo jo sūnus ir vaikaičiai. Daugybę kartų pasidalyta, valstybė greit subyrėjo. 817 m. Acheno dalybos sukėlė pilietinį karą; 843 metais, po ilgai trukusių šeimyninių skerdynių, Verdeno sutartimi valstybę į tris dalis pasidalijo likę gyvi jo vaikaičiai. Karolis Plikagalvis gavo vakarinę, romaniškąją, dalį — Neustriją, Akvitaniją, vakarinę Burgundiją ir Ispanijos marką. Italijos karaliui Lotarui I atiteko imperatoriaus titulas ir „Vidurinioji karalystė", susidedanti iš Austrazijos, rytinės Burgundijos, Provanso ir Italijos. Liudvikas Vokietis gavo rytinę, smarkiai germanišką, imperijos dalį (žr. 12 žemėlapį). Verdeno sutartis sukūrė ir būsimosios Vokietijos, ir būsimosios Prancūzijos branduolį. O „Vidurinioji karalystė" taip ir liko amžinų nesutarimų tarp šių trijų paveldėtojų priežastimi. Tad Karolio Didžiojo galutinis palikimas yra ne tik trapios vienybės, bet ir nesibaigiančių kovų perspektyvos pavyzdys. [KRAL]

Karolingų tarpusavio vaidais greitai pasinaudojo vikingai. 841 m. vasarą jie Senos upe pasiekė Ruaną ir apiplėšė jį. 843—844 m. po Verdeno sutarties jie peržiemojo Nuarmutjė saloje. 844 m. buvo sudegintas naujasis Hamburgo miestas,

KRAL

Karolis Didysis niokojo slavus net keturiais frontais. 789 metais jis nustūmė abotritus ir sorbus į rytus nuo Elbės, o 805–806 metais privertė Bohemijos čekus mokėti duoklę; toks pat likimas ištiko ir Karintijos slavus prie Savos ir Dravos upių. Iš pagarbos didžiajam užkariautojui slavai jo vardu ėmė vadinti karalius. Karolį čekai vadino savo žodžiu *kral,* lenkai *król,* rusai *korolj.* Frankai davė slavams pirmąjį krikščioniškosios karalystės modelį. (Net turkų kalba *kral* reiškia „karalių").

Vakaruose Karolis Didysis daugelyje viduramžių legendų vaizduojamas kaip vyriausias monarchas, kaip *chansons de geste* didžiausias didvyris[1]. Jau IX amžiuje kažkoks vienuolis iš Sen Galeno sukūrė pilną prasimanymų kroniką *De Gestis Karoli Magni.* Netrukus trubadūrai jau turėjo vaizduoti Karolį Didįjį kaip visur esantį krikščionybės gynėją, mosuojantį savo šventuoju kardu „Joyeuse", triuškinantį kitatikius, jojantį ant žirgo pirma savo bendražygių – Rolando, Ganelono, Naimo iš Bavarijos, Ogiero iš Danijos, Gijomo (Guillaume) iš Tulūzos ir karingojo Reimso arkivyskupo Turpino.

Pasak prancūzų padavimų, tarp dvylikos Karolio Didžiojo perų buvo trys kunigaikščiai – Normandijos, Burgundijos ir Akvitanijos, trys grafai – Šampanės, Tulūzos bei Flandrijos, ir šeši dvasininkai – Reimso, Laono, Šalono, Bovė, Langro ir Nojono vyskupai.

Vokiečių legendose dažnai sakoma, kad Karolis Didysis miega, laukdamas kvietimo pabusti ir vykti gelbėti patekusių į bėdą savo mylimų pavaldinių. Anot vieno bavarų pasakojimo, jis sėdi krėsle Utersberge kaip kadaise sėdėjo savo soste Acheno koplyčioje. Jo barzda vis auga ir kai ji triskart apjuos priešais jį stovintį stalą, tai reikš, kad nebetoli pasaulio pabaiga. Vokiečių kalba Karolio Didžiojo vardu buvo pavadinti Didieji Grįžulo Ratai – *Karlswagen.* Senąja anglų kalba „Charles Wain" irgi yra alternatyvinis Didžiųjų Grįžulo Ratų pavadinimas.

Vėliau Prancūzijoje ir Vokietijoje Karolis Didysis buvo gerbiamas kaip šių šalių karališkųjų giminių pradininkas. Prancūzai *Charlemagne*, o vokiečiai *Karl der Grosse* laikė ne franku, o nacionaliniu – atitinkamai prancūzų ar vokiečių – didvyriu. Jo pavyzdžiu remtasi 1804 metais Napoleoną karūnuojant imperatorium. Karolio Didžiojo portretas užima pirmą vietą tarp 1838–1852 m. nutapytų Vokietijos imperatorių portretų *Kaisersaal* galerijoje Frankfurte[2].

XX amžiuje Karolis Didysis labiau gerbiamas kaip prancūzų ir vokiečių susitaikymo simbolis. 1943 metais, kai naciai formavo naują *Waffen SS* diviziją iš prancūzų savanorių, arba 1955 metais, kai Europos Taryba įsteigė apdovanojimą „už nuopelnus Europos vienybei", buvo apeliuojama į tą pačią istorinę figūrą – Karolį Didįjį.

Paryžius apiplėštas, o Karoliui Plikagalviui teko slėptis Monmartre. 847 m. į užpuolikų rankas ilgam laikui pateko senasis Bordo miestas. 852 metais įvyko grėsmingas precedentas: Karolis Plikagalvis, užspeitęs vikingų kariuomenę jų stovykloje Žefoso vietovėje prie Senos estuarijos, ėmėsi papirkinėti juos auksu bei dovanodamas visam laikui žemių. Vikingai atsilygino naujais antpuoliais, kuriuos sugebėjo atremti tik Orleanas.

864 metais Pitro ediktu Karolis Plikagalvis pagaliau įsakė visoms gyvenvietėms statyti įtvirtinimus ir sudarė ypatingos paskirties raitelių būrius. Tačiau iki palengvėjimo buvo dar labai toli. Nesiliaujantys brolžudiški Karolingų karai nusinešdavo vis naujų karalių gyvybes, sukeldavo naujus pasidalijimus, o vikingų antpuoliai darėsi vis įžūlesni. 867—878 metais danai buvo užsiėmę Anglijoje. 880 metais jie nusiaubė Elbės slėnį. 885—886-aisiais iš 700 ilgų laivų, ištrauktų į krantą ten, kur dabar yra Marso laukai, pasipylė keturiasdešimt tūkstančių vikingų karių ir pradėjo vienuolika mėnesių trukusį Paryžiaus apgulimą. Grafas Odo didvyriškai gynėsi, kol galiausiai sužinojo, kad karalius Karolis Storasis atsipirko nuo vikingų 700 svarų sidabro ir išsiuntė juos į Burgundiją.

Britų salas, kurios išvengė Karolio Didžiojo invazijos, vikingai puldinėjo ypač įnirtingai. Dėl danų įsiveržimų šalis suskilo ir tas susiskaldymas truko 200 metų. 828 metais Vesekso karalius Egbertas buvo pripažintas *bretwalda* — aukščiausiuoju Britanijos valdovu, tačiau per ištisos kartos amžių danai dar kėlė grėsmę Vesekso aukščiausiajai valdžiai. Vesekso karalius Alfredas Didysis (valdęs 849—889 m.) visą gyvenimą stengėsi juos sulaikyti. Vienu metu (878-aisiais) jam net teko pačiam slapstytis Eitelnio (Athelney) pelkėse Somersete. Tačiau vėlesni mūšiai dar tais pačiais metais leido jam padalinti šalį. Vedmoro sutartimi buvo įkurta *Danelagh* — teritorija, valdoma danų. Nuo tada iki lemtingųjų 1066 metų dėl valdžios Anglijoje kovojo angliškoji Veseksų dinastija ir danai. X amžiuje, išvijus paskutinįjį daniškąjį Jorko karalių Eriką Kruviną̨jį Kirvį, vikingai keršydami antpuolius atnaujino. 994 metais Londoną apgulė jungtinės danų ir norvegų pajėgos. 1017—1035 metais didelę Šiaurės jūros imperiją nuo Anglijos iki Skandinavijos valdė Knutas Didysis. Senoji anglosaksų karalystė trumpam atsikvėpė valdant Eduardui Išpažintojui (1042—1066 m.), Vestminsterio abatijos įkūrėjui. Jo mirtis 1066 metais sukėlė karą tarp trijų pretendentų į sostą — Haroldo Hardrados iš Norvegijos, Haroldo Godwinsono iš Vesekso ir Normandijos kunigaikščio Vilhelmo Užkariautojo.

Tuo metu, kai anglai kovojo su danais, likusioje Britų salų dalyje vyko ilga ir sudėtinga vikingų kova su keltais. Nepastovios normanų federacijos kovojo su nepastoviomis keltų kunigaikščių sąjungomis. Airijoje keltai valdė šalies vidų, įtvirtintos vikingų gyvenvietės buvo išsidėsčiusios salos pakrantėse. Po visą šimtmetį trukusios sumaišties airiai pagaliau paėmė viršų, vadovaujami plačiai apdainuoto Briano Boro (Bhriain Boroimhe, valdžiusio 1002—1014 m.). Po jo mirties dėl valdžios kovojo O'Brianų, O'Neillų ir O'Connorsų giminės. Atėjo laikas, kai airiai valdė visą Airiją 150 metų. *Ard Rih* („aukščiausiasis karalius") Erinas valdė mažesnius šalies „penktadalių" — Mansterio, Lensterio, Alsterio ir Konachto — karalius. Senoji Brehono teisė, atsiradusi priešistoriniais laikais, buvo užrašyta ir padėjo tvirtus administravimo bei socialinių papročių pagrindus. Tradicinis *fine* (klanų) gyvenimas buvo reguliuojamas susirinkimų, teisėjų ir vis labiau institucionalizuotos bei stiprėjančios Bažnyčios. Velse keltų kunigaikštystės atsidūrė tarp pakrantėse įsitvirtinusių vikingų ir nemažėjančio anglų spaudimo. Jau VIII amžiuje nuo anglų saugojo didysis pylimas, kurį pastatė Mersijos karalius Ofa;

keltai buvo beveik atkirsti nuo gimingų Stratklaido ir Kornvalio genčių. Jų gynėjais ir laikinais valdovais buvo plačiai apdainuoti Rhodris Mawras (Rodrikas Didysis, miręs 877 m.) ir Gruffyddas ap Llewellynas (Griffithas, miręs 1062 m.). [LANFAIRAS]

Britanijos šiaurėje gėlų Kintyrės karalius Kennethas MacAlpinas (miręs apie 860 m.) pirmasis sujungė piktus ir škotus; taip atsirado suvienytos Škotijos sąvoka. Po to prasidėjo trišalė kova dėl valdžios tarp kalnuose gyvenusių gėlų, žemumose gyvenusių anglų ir salose įsikūrusių normanų. 1040 metais Makbetas, Morėjo valdovas, kuris lyg ir keliavęs į Romą kaip piligrimas, pasiryžo nužudyti škotų karalių Dunkaną:

To-morrow, and to-morrow, and to-morrow,
Creeps in this petty pace from day to day
To the last syllable of recorded time,
And all our yesterdays have lighted fools
The way to dusty death. Out, out brief candle!
Life's but walking shadow, a poor player
That struts and frets his hour upon the stage
And then is heard no more; it is a tale
Told by an idiot, full of sound and fury,
Signifying nothing.

(Rytoj — ir vėl rytoj — ir vėl rytoj...
Smulkiais žingsneliais bėga mūsų dienos
Link nužymėtos kiekvienam ribos,
Ir saulė, kuri šviečia mums, bepročiams,
Tik rodo kelią nebūties tamson.
Užgesk, užgesk, ugnele trumpaamže!
Gyvenimas — tai bėgantis šešėlis,
Tai komediantas, kuris jam skirtą laiką
Papostringauja scenoj, pasimaivo,
Nueina ir nutyla amžinai,
Tai idioto pasaka triukšminga,
Neturinti prasmės[5].

Britanijos keltų istoriją apdainavo jų bardai ir aprašė kronikininkai, tokie kaip Marianus Scotus (apie 1028—1083 m.). Anglus, pavyzdžiui, Viljamą Šekspyrą, ji sudomino tik daug vėliau.

Toje sumaištyje penkios frankų karalystės, paliktos pačios sau, vis labiau tolo viena nuo kitos. Neustrijoje karaliaus valdžia taip susilpnėjo, kad visose pagrindinėse grafystėse — Tulūzoje (862), Flandrijoje (862), Puatu (867), Anžu (870), Gaskonėje, Burgundijoje, Overnėje — atsirado pirmieji paveldimi lenai (fiefai, feodai). Tai vėlesnių Prancūzijos provincijų branduoliai. 911 m. Karolis Naivusis, Prancūzijos karalius, atsikratė vikingų grėsmės, pasirašydamas su senuoju jūrų karaliumi Hrolfu ar Rolanu (Rollo) Sen-Klero prie Epto sutartį. Normandijos užuomazgų, atrodo, reikėtų ieškoti Anglijos *Danelagh* prancūziškoje versijoje. Rytų karalystėje Arnulfas Korintietis išvalė Vokietiją nuo normanų, tačiau jų vietą

LANFAIRAS

Viduramžių Velso vietovių pavadinimai ne tik nepaprastai vaizdingi, bet ir yra puikus šaltinis analizuoti įvairiems istorinės raidos klausimams, pavyzdžiui, žemių apgyvendinimui, vykusiam tada, kai jokių rašytinių dokumentų dar nebuvo. Tad jie ir informatyvūs, ir įdomūs.

Kol šių vietovių dar nebuvo nukariavusi Anglija, Velso žemės priklausė vietinių kunigaikščių, anglų ir normanų senjorų, įsitvirtinusių pasienyje, bei bažnytinės hierarchijos jurisdikcijai. Kunigaikščiai, kurie kultūros atžvilgiu buvo tikri velsiečiai, valdė penkiose kunigaikštystėse – Gvinedo, Pauviso, Dehubarto, Mogango ir Gvento. Markų senjorai, susiję kas su anglais, kas su prancūzais, įsigalėjo rytuose ir pietuose. Vyskupai, išsilavinę bažnytine lotynų kalba, turėjo keturias vyskupijas: Bangoro, San Asafo, Sen Davido ir Landafo. Analizuodami velsiškų ir nevelsiškų vietovardžių sąveiką su pasaulietinės ir bažnytinės valdžios susikirtimu, istorikai gali susidaryti vaizdą kaip, kada, kas ir kokiu tikslu įkūrė ir plėtė tas gyvenvietes[1].

Pavyzdžiui, kai kurių Velso vietovių pavadinimai yra tik velsiški ir aiškiai bažnytinės kilmės. Labiausiai paplitęs iš jų yra *Llanfair,* reiškiantis Švenčiausioji Mergelė Marija. Kiti tokio paties tipo pavadinimai būtų *Betws-y-Coed* (Koplyčia miške) arba *Eglwys Fair* (Švenčiausiosios Mergelės Marijos bažnyčia). Labai paplitę dvikalbės formos akivaizdžiai bažnytinės kilmės vietovardžiai, tarkim, *Llanbedr/* Lampeter (Šv. Petro), *Caergybi/* Holyhead Anglesio saloje arba *Llanbedr Fynydd/* Peterston-super-Montem Glamorgane. Dar yra vietovių su dvikalbiais pasaulietinės kilmės pavadinimais, pavyzdžiui, *Abertawe/* Swansea, *Cas Gwent/* Chepstow ir *Y Gelli Gandryll/* Hay-on-Wye Brecknokšyre. Dabartinis žodis Hay kilęs iš viduramžių normanų *La Haie Taillee* (Apkarpyta gyvatvorė).

Paskutiniąją grupę sudaro dvikalbės formos, kurių pasaulietiniai elementai susipynę su bažnytiniais. Tai būtų *Llanfihangel Troddi/* Mitchell Troy Monmautšyro grafystėje ir *Llansanffraid-ar-Ogwr/* St Brides Minor Glamorgane.

Tačiau garsiausi Velso vietovardžiai yra ne viduramžių kilmės. Kai 1850 metais buvo nutiestas geležinkelis iš Londono į Haulihedą, pirmoji stotelė Anglesio saloje tuoj už Meno sąsiaurio buvo Lanfairo (Llanfair) kaime. Siekdamas garbės ir turistų dėmesio, stoties viršininkas nusprendė patobulinti stotelės pavadinimą ir sukurpė „senovinę" velsišką perifrazę – taip stotelės pavadinimas tapo ilgesnis už jos peroną. Tai, ką Britų pašto tarnyba vadina Llanfair P. G., „Stotelės Jonesas" pavadino *Llanfairpwllgwyngyllgogerychwerndrobwllllantysiliogogogoch.* Turistams aiškinama, kad tai reiškia „Švenčiausioji Mergelė Marija baltųjų lazdynų dauboje prie greitojo sūkurio ir netoli šv. Tisilijaus bažnyčios prie raudonosios olos"[2].

užėmė vengrai. Aukštutinės Burgundijos karalystė kristalizavosi aplink grafo Rudolfo dvarą Sent Morise (St Maurice/Moritze), o Žemutinės Burgundijos karalystė — aplink grafo Boso dvarą Arlyje. Italijoje, kur vikingų vaidmenį vaidino maurų „saracėnai" iš Sicilijos, sėkmingi bizantiečių įsiveržimai 874—895 metais,

neustrijiečių 877 metais ir austraziečių 894—896 metais iš politinės valdžios paliko tik skutus. 900 metais Friuli grafas po kruvino susidorojimo su varžovais tapo vienvaldžiu valdovu. Vakarų istorikai tuos paskutiniuosius IX amžiaus dešimtmečius dažnai vadina „Tamsiųjų amžių" „tamsiausiąja valanda".

Vakarų šalyse feodalizmas gimė iš netvarkos. Nelengva atskirti priežastis nuo pasekmių, tačiau politinės valdžios susiskaldymas ir atskirų vietovių nesugebėjimas apsiginti skatino daugelį politinių, teisinių, socialinių, ekonominių ir karinių procesų, kurie visi kartu sudarė tai, ką vėliau teoretikai pavadino „feodaliniu režimu". O iš tikrųjų feodalizmas nebuvo vientisa sistema, todėl taip sunku jį apibrėžti ir tiek daug tokio apibrėžimo variantų. Vieną iš įtakingiausių šiuolaikinių šios temos apibendrinimų teko taip ir pavadinti: *Qu'est-ce que la féodalité?*:

> Feodalizmą technine prasme galima laikyti visuma institucijų, sukuriančių ir reguliuojančių paklusnumo ir tarnavimo įsipareigojimus <...> vieno laisvo žmogaus (vasalo) kito laisvo žmogaus (senjoro) atžvilgiu, ir senjoro įsipareigojimus ginti ir išlaikyti savo vasalą[6].

Svarbiausi feodalizmo elementai buvo sunkioji kavalerija, vasališkumas, leno (feodo) santykiai, neliečiamybė, privačios pilys ir riterystė.

Sunkioji kavalerija, kuriai reikėjo galingų žirgų, pajėgių atlaikyti sunkių šarvuotų riterių su ginklais naštą, atėjo į Vakarus iš Persijos ir Bizantijos. Karolis Martelis pagarsėjo ne tik tuo, kad pirmasis pradėjo naudoti juos, bet ir sekuliarizavo daug Bažnyčios žemių tokiems žirgams išlaikyti. Kaip tik dėl to jis ir vadinamas „Europos feodalizmo tėvu"[7]. Maždaug tuo metu buvo išrasta ir balnakilpė. Raitelis dabar tvirtai laikėsi balne ir galėjo atakuoti ietim, perduodamas jai visą žirgo ir raitelio judesio impulsą. Taip balnakilpė pakeitė kavalerijos vaidmenį kovoje: iš lengvos, judrios puldinėjimo priemonės ji tapo sunkiasvore puolamąja jėga[8]. Pagrindinė problema dabar buvo sukurti tokią socialinę sistemą, kuri galėtų gausiai riterių klasei užtikrinti ne tik psichologinę paramą, reikalingą nelengvai jų tarnybai ir kasdieninėms treniruotėms, bet ir padengti didžiules jų žirgų išlaikymo, apginklavimo ir palydos išlaidas. Riterių, vadinamų įvairiais vardais — *cabalarii, chevaliers, Rittern, szlachta* — išlaikymas, kur žemės valdos natūraliai susipynė su kavalerijos tradicijomis, sudarė pačią feodalinės visuomenės esmę.

Vasalystė kilo iš Romos imperijos vėlyvojo laikotarpio *commendatio* („komendacijos") tradicijos, kai globėjas rituališkai įsipareigodavo ginti savo klientą, suspausdamas jo rankas savo rankomis. Karolingų laikais senjoras pradėjo reikalauti iš savo vasalo ištikimybės priesaikos, tą priesaikos aktą patvirtindamas pabučiavimu. Abu vyrai apsikabindavo; vasalas atsiklaupdavo ir priimdavo naujojo statuso simbolius: vėliavą, ietį, sutarties dokumentą ir žemės grumstą. Nuo to momento jie iki gyvos galvos buvo susieti abipusių įsipareigojimų sutartimi. Vasalas prisiekdavo tarnauti, senjoras — ginti ir išlaikyti vasalą:

> Berars de Monsdidier devant Karle est venuz;
> A ses piez s'agenouille, s'est ses hom devenuz;
> L'amperereslе baise, si l'a releve suz;
> Par une blanche anisagne, li est ses fiez renduz.

(Beraras iš Mondidjė stojo priešais Karolį; / atsiklaupė ir tapo jo žmogumi; / imperatorius jį pakėlė ir pabučiavo; / davė jam savo žodį, įteikdamas baltą vėliavą.)[9]

Feodas arba „fiefas" (lenas), davęs pavadinimą ir pačiam feodalizmui, išsirutuliojo iš ankstesnės *beneficium* („naudos, privilegijos"), kai globėjas dovanodavo žemės, turėdamas gan miglotų vilčių ateityje gauti iš to kokios nors naudos. Karolingų laikais tokie žemės dovanojimai jau visai aiškiai buvo laikomi atlyginimu už karo tarnybą. Ilgainiui feodaliniai „atlyginimai" buvo detalizuoti ir papildyti. Iš pradžių jie buvo skaičiuojami už tarnybą, t. y. buvo susitariama, kiek riterių gaus senjoras už dovanotą žemės sklypą. Vėliau susitarimai buvo praplėsti ir apėmė pareigą lydėti, tarnauti senjoro dvare, *consilium* („patarimą") senjoro tarybai ir įvairias *auxilium* („pagalbos") formas. Senjorai pradėjo suprasti tą pagalbą kaip finansinę „paramą", įskaitant sumą grynais priklausomai nuo metinių pajamų ir dar „keturių rūšių pagalbą" — senjoro išpirkimą iš nelaisvės, jo vyriausiojo sūnaus paruošimą riterystei, kraitį vyriausiajai dukteriai ir dalyvavimo kryžiaus žygyje išlaidų padengimą. Riteriai pasilikdavo sau ir tokias teises kaip *custodia* (nepilnamečių globa), *gite* (apgyvendinimo), *marriage* (leidimo tuoktis) ir *retrait* (sutarties išpirkimo). Tačiau mainais už tuos įsipareigojimus vasalas, arba „nuomininkas", gaudavo pajamas iš žemės ir jurisdikcijos teisę visiems, gyvenantiems tame žemės sklype. Sutarties nesilaikymo atveju žemė ir pajamos iš jos grįždavo savininkui.

Fiefai (lenai) iš principo buvo nedalomi ir neperleidžiami. Sutartis automatiškai nutrūkdavo mirus vienai iš šalių — Vokietijoje tai buvo vadinama *Mannfall* arba *Herrenfall*. Tačiau vasalai visokiais būdais stengdavosi užtikrinti leno perdavimą artimiesiems bei gauti teisę dalinti ar perleisti savo žemę. Senjorai savo ruožtu imdavosi įvairiausių atsargumo priemonių, kad vasalų žemės neatitektų moterims, nepilnamečiams ar nekompetentingiems asmenims. Gausėjo specialių sąlygų ir ekscentriškų išlygų. Pavyzdžiui, iškiliausieji Paryžiaus vyskupo svarbiausieji vasalai įsipareigojo vyskupą per jo įšventinimo ceremoniją nešti ant pečių. Kai kurie Kento lenai buvo skiriami su sąlyga, kad jų gavėjai „prilaikys karaliaus galvą", kai šis laiveliu plauks per Lamanšą. Finansinio prievartavimo galimybės buvo beveik neribotos. Kai Ferdinandas Portugalas sudarė sutartį su Prancūzijos karaliumi dėl Flandrijos leno 1212 metais, jam teko sumokėti 50 000 svarų sterlingų „pašalpą" už leidimą vesti paveldėtoją.

Tad nieko nuostabaus, kad teisiniai ginčai buvo itin dažnas reiškinys. Feodalizmo pradžioje beveik visos suverenios teritorijos turėjo savus feodalinės teisės kodeksus (*Lehnrecht)* ir savas teismų sistemas (*Lehnsgericht*) ginčams dėl lenų spręsti. Tokiam teismui dažniausiai pirmininkaudavo kunigaikštis, o pagrindiniai vasalai būdavo teismo tarėjais-asesoriais. Įprasta manyti, kad feodalinė santvarka įsigalėjo nuo tada, kai lenus pradėta perdavinėti paveldėjimo keliu ir kai lenų teisė susiliejo su vasalyste į vieną visumą. „Feodalinę sistemą sudarė vasalo padėties ir leno turėjimo neatskiriama vienybė".[10] Tačiau iš esmės vasalystė ir lenų teisė buvo nesuderinami dalykai. Kaip vasalai, riterio šeimos nariai prisiekdavo paisyti savo senjoro interesų. Tačiau kaip leno valdytojai, jie būdavo priversti paisyti

savo interesų. Tai ir sukeldavo feodalinei visuomenei būdingas įtampas, provokavo išdavystes.

Feodalinę visuomenę sudarė painūs sutartimis grįsti santykiai, apimantys visus visuomenės sluoksnius — nuo aukščiausių ligi žemiausių. Aukščiausiame lygyje teisės į leną suteikimas apėmė valdovo sutartį su „svarbiausiais nuomininkais", t. y. su baronais, kuriems priklausė pagrindinės karalystės provincijos. Tačiau šie nuomininkai galėjo suteikti leno teisę savo vasalams, šie vėlgi savo vasalams ir taip toliau — iki pat visuomeninės hierarchijos apačios. Dauguma tų, kurie buvo viršesnių už save vasalai, veikė kaip senjorai žemesnių už save atžvilgiu.

Feodaliniai susitarimai būdavo užrašomi kitoms kartoms chartijų ir sutarčių pavidalu; deja, iš ankstyvojo feodalizmo laikotarpio jų išliko nedaug, tarkim:

> Švenčiausiosios Trejybės vardu <...> Amen. Aš, Liudvikas, Dievo malone Prancūzijos karalius, skelbiu visiems gyvenantiems dabar ir ateities kartoms, kad mūsų akivaizdoje Šampanės grafas Henrikas perleido Savinji leną Bovė vyskupui Bartolomėjui ir jo įpėdiniams. O už šį leną minėtasis vyskupas pažadėjo ir įsipareigojo pristatyti grafui Henrikui vieną riterį bei vykdyti jam teiseną ir teikti kitokias paslaugas <...> bei sutiko, kad taip elgtųsi ir jį pakeisiantys vyskupai. Užrašyta Mante 1167 m. — Įsikūnijusio žodžio metais <...> kanclerio Hugo ranka.[11]

Vietiniu lygiu kunigaikščių ir baronų lenų sistemą atspindėjo ir jų dvarų sutvarkymas. Dvaro valdytojas duodavo po žemės sklypą kiekvienai baudžiauninkų šeimai už jos nemokamą darbą jo valdose. Tačiau baudžiava buvo laisvo žmogaus sandoris su nelaisvu ir stokojo daugelio lenų teisei būdingų elementų, bet kadangi tai žemės suteikimo už paslaugas ir ištikimybės už gynimą sutartis, jos abi buvo grindžiamos tuo pačiu principu. Baudžiavos nereikia painioti su paprasta vergove. Kai kuriose Europos srityse, pavyzdžiui, šiaurinėje Italijoje, baudžiauninkai prisiekdavo ištikimybę savo ponui, kaip ir riteriai savo senjorui (siuzerenui).

Dėl tokių sutartimis įteisintų santykių feodalinė visuomenė tapo nepaprastai hierarchiška. 843 metų Verdeno sutartis patvirtino principą, kad „kiekvienas žmogus privalo turėti savo poną". Vieninteliai absoliučiai nepriklausomi žmonės, bent jau teoriškai, turėjo būti popiežius ir imperatorius, tačiau ir jie buvo Dievo vasalai. Mėginimai aprašyti šią struktūrą atvedė prie tokių sąvokų kaip „feodaliniai laiptai" ar „feodalinė piramidė", kur šalies valdovas sėdi sau patenkintas pačiame viršuje, o po juo — daug sluoksnių nuomininkų, subnuomininkų, subsubnuomininkų ir taip toliau — ligi baudžiauninkų pačioje apačioje. Tokie modeliai klaidina savo dirbtiniu aiškumu ir simetriškumu. Iš tikrųjų feodalinė visuomenė buvo paini prieštaringų priklausomybių ir lojalumų raizgalynė su daugybe išimčių, kur kadaise aiškias priklausomybes sujaukė per daug kartų susikaupusios ginčytinos privilegijos, abejotinos teisės ir pusiau pamiršti įsipareigojimai. Ji tikrai buvo hierarchinė, tik toli gražu ne tokia aiški ir taisyklinga.

Allodium — alodų (nuosavų žemės sklypų) išlikimo laipsnis irgi labai nevienodas. Kai kuriose srityse, pavyzdžiui, būsimoje Šveicarijoje, tokie sklypai buvo įprastas dalykas; kitose, tarkim, šiaurinėje Prancūzijoje, jų praktiškai visai nebeliko. Dažniausiai viešpatavo baisus feodalinių ir nuosavų žemės valdų miši-

nys, o šeimos dažnai turėjo ir nuosavos, ir iš leno gautos žemės. Feodalinei mąstysenai nuosavas žemės sklypas — nukrypimas nuo normos. Toks sklypas kartais būdavo vadinamas *feodum solis* („saulės feodas"). Tačiau psichologinės to pasekmės buvo paprastos. Beveik visi priklausė nuo užimamos padėties socialinėje hierarchijoje, juos tvirtai laikė teisiniai ir emociniai priklausomybės ryšiai. Tie ryšiai suteikdavo žmogui tam tikro saugumo pojūtį ir aiškų savo vietos suvokimą, tačiau, kita vertus, dėl jų žmogus tapdavo neapsaugotas nuo išnaudojimo, represijų, nemokšiškumo. „Viduramžių visuomenė skiriasi nuo šiuolaikinės visuomenės individualios laisvės nebuvimu"[12].

Galima daryti prielaidą: tai, kad žmonės negalėjo patys tvarkyti savo asmeninio gyvenimo, didino viduramžiams būdingą religingumą, o ypač tvirtą tikėjimą pomirtiniu gyvenimu ir patologišką mirties kultą.

Immunitas (imunitetas) reiškė atleidimą nuo mokesčių ar kitų duoklių centrinei valdžiai. Feodalizmo pradžioje tuo daugiausia naudojosi Bažnyčia, tačiau vėliau įvairiausius atleidimus pradėta teikti ir individualiems asmenims, institucijoms ar grupėms. Tai reiškia pripažinimą, kad valdovai jau nebepajėgė susidoroti su savo atsakomybėmis ir skatino politinės, teisinės ir ekonominės valdžios skaidymąsi. Atsirado įvairiausių valdžių kratinys ir atskiros vietovės dabar buvo valdomos ne pagal vienodus principus, o pagal specifines chartijų ir „laisvių", suteiktų atskiriems vienuolynams, sritims ar miestams, sąlygas. Partikuliarizmas buvo charakteringas feodalinės santvarkos požymis.

Akmeninės pilys ir sunkioji kavalerija — vienas iš veiksnių, kurie galų gale sumažino vikingų, saracėnų ir vengrų puldinėjimų žalą. Neįveikiama tvirtovė ant stačių uolų ar uolėto kranto visos srities gyventojams buvo prieglobstis ir dominavo visoje apylinkėje, o jos įgula galėjo daryti ginkluotus išpuolius. Pilis pradėta statyti IX ir X amžiais, kai karaliaus ir kunigaikščių valdžia nepaprastai sumenko. Sykį pastatyta pilis sudarė galimybę nepaklusti karaliui ar kunigaikščiui ir tada, kai užpuolikai jau seniai būdavo pasitraukę. Tad privačios pilys tapo vietinės feodalinės valdžios tvirtovėmis, nuolatine kliūtim atkurti centralizuotą valstybę. Po daugelio šimtmečių, kai tokie valstybiniai veikėjai kaip kardinolas Rišeljė stengėsi palaužti feodalinę bajoriją, pirmasis jų uždavinys buvo sulyginti su žeme jos pilis. [**MIRAS**]

Terminas „riteriškumas", kilęs iš žodžio *chevalerie* („riterių luomas"), siaurąja prasme susijęs su „garbės kodeksu", kurio turėjo laikytis kiekvienas riteris. Jis apima tokias moralines vertybes kaip sąžiningumas, ištikimybė, kuklumas, galantiškumas, dvasios tvirtybė. Kodeksas įpareigojo riterį ginti Bažnyčią, padėti silpniesiems, gerbti moteris, mylėti tėvynę, paklusti savo valdovui, kovoti su kitatikiais, laikytis tiesos ir teisingumo principų, tesėti savo žodį. Platesne prasme riteriškumas apėmė visas tradicijas ir papročius, susijusius su riterių luomu, taigi jų titulus, ordinus, ceremonijas, heraldiką, žodyną. O pačia plačiausia prasme jis reiškia vyraujantį visos feodalinės visuomenės etosą, nes toje visuomenėje visiškai dominavo riteriai ir jų atstovaujamos vertybės. Šalia krikščionybės, riteriškumas buvo vienu iš dviejų viduramžių mentaliteto stulpų.

Nors daugelis feodalizmo elementų egzistavo jau Karolingų laikais, tačiau kaip vientisa socialinė santvarka jis galutinai susiformavo vėliau. Klasikine feodalizmo epocha paprastai laikomi X—XIII amžiai. Žymiausias šio laikotarpio žinovas skiria dvi feodalizmo epochas: pirmąją nuo IX amžiaus iki XI amžiaus vidurio, kai vyravo nedidelio masto, gimininiu principu paremtos karo vadų sutartys su valstiečiais, ir antrąją feodalizmo epochą nuo XI amžiaus vidurio iki XIII amžiaus vidurio, kai suklestėjo feodalinė kultūra ir įsitvirtino bajorų paveldėjimo teisė.[13] Beje, riteriškumas formavosi pamažu: pagrindinės jo nuostatos visiškai atsiskleidė tik XII amžiaus renesanso metu.

Feodalizmas, kurio šaknų reikia ieškoti Karolingų žlugime, taip ir liko iš esmės Vakarų fenomenu. Bizantijos imperijoje vyravo paprotys dalinti kariams žemes, kurias jie galėjo palikti savo įpėdiniams. Atrodo, panašiu principu rėmėsi ir *pomestje* sistema ankstyvosiose rytinių slavų valstybėse. Tačiau valstybiniam Rytų feodalizmui, jei toks apskritai buvo, trūko daug pagrindinių sudėtinių dalių. Kai dėl centrinės Europos šalių, tai istorikai smarkiai nesutaria feodalinių institucijų svarbos klausimu. Marksistai mano, kad feodalizmas turėjo sudaryti visuomeninės santvarkos pagrindą, o kiti teigia, kad buvo visiškai ne taip.[14] Viskas priklauso nuo to, kokio feodalizmo apibrėžimo laikomasi.

Labai gilus buvo feodalizmo poveikis Bažnyčios gyvenimui. Jis itin susilpnino centrinę Bažnyčios valdžią, tačiau davė daug valdžios vietiniams valdovams, palikdamas dvasiškius jų malonei. Grafai ir kunigaikščiai įprato savo nuožiūra skirti ir šalinti vyskupus. Žemesnio rango feodalai kontroliavo žemesnio rango dvasiškius. „Kilo pavojus, kad vyskupai taps baronais su mitromis; karaliai prelatus laikė valdininkais, privalančiais teikti jiems paslaugas; senjorai parduodavo [bažnytines] beneficijas tiems, kas pasiūlydavo didesnę kainą"[15]. Ne išimtis buvo net popiežiaus pareigos. Popiežiai disponavo gan ribotomis lėšomis ir jiems grėsė pavojus tapti Romos kilmingųjų, Italijos kunigaikščių, o vėliau ir atgimstančios imperijos valdovų marionetėmis.

Benediktinų vienuolyno Kliuni (Cluny) vietovėje Burgundijoje dėka Vakarų vienuolija prisitaikė prie pasikeitusių aplinkybių. Izoliuoti vienuolynai ir atsiskyrėlių buveinės buvo labai lengvai pažeidžiamos ir užpuolikų, ir vietinių baronų. Vienuoliai jautė didžiulį poreikį vienytis ir sustiprinti savo padėtį. Kliuni vienuolynas, įkurtas 910 metais Overnės (Auvergne) grafo Vilhelmo Pamaldžiojo (Guillaume le Pieux), tapo tą poreikį atitinkančių reformų pavyzdžiu. Kliuniečiai pakeitė benediktinų taisykles, sugriežtindami drausmę ir be saiko pailgindami pamaldas. Tačiau dar svarbiau buvo tai, kad jie užtikrino savo vienuolyno valdžią visiems kitiems vienuolynams, kuriuos įkūrė ar užvaldė. Iš tikrųjų jie įkūrė pirmąjį vienuolių ordiną. Geležinė drausmė ir nepriklausymas nuo vietinės valdžios sustiprino jų įtaką Bažnyčios politikai. Užsitikrinę popiežiaus paramą savo reformoms, jie tapo ir nepalaužiamais popiežiaus viršenybės šalininkais. 910—1157 m. laikotarpiu septyni ilgaamžiai Kliuni vienuolyno abatai — Berno, Odo, Aymardas, Majolas, Odilo, šv. Hugonas ir Petras Garbingasis — sukūrė 314 vienuolynų tinklą, apimantį teritoriją nuo Ispanijos iki Lenkijos. Neatsitiktinai ir svarbiausias „popiežiaus monarchijos" architektas Urbonas II pats buvo kliunietis.

Feodalizmas paliko gilius pėdsakus Vakarų kultūroje. Jis suformavo kalbą ir elgesio normas, nustatė nuosavybės santykius, įstatymų valdžią, valstybės santykius su atskirais piliečiais. Akcentuodamas sutarties elementą ir teisių bei pareigų pusiausvyrą, feodalizmas visiems laikams išugdė žmonių savitarpio pasitikėjimo ir žodžio laikymosi svarbos suvokimą. Šitokios nuostatos peržengė siaurus karinės tarnybos ir žemės valdymo rėmus.

Didelis feodalinės santvarkos karinio pajėgumo išmėginimas laukė IX a. pabaigoje, kai pasirodė siaubingieji vengrai. Nors jie ir nebuvo gimininingi hunams, tačiau turėjo tuos pačius plėšrūnų įpročius ir įsikūrė toje pačioje Hungarijos lygumoje. 60 metų, nuo 895 iki 955-ųjų, vengrų gaujos kasmet siautėjo po visą buvusią Karolingų imperiją. Jie kraugeriškumu nenusileido vikingams ir buvo daug judresni. Tikri šantažo meistrai, reikalaudami didžiulių duoklių ir išpirkų. 899 metais prie Brentos upės jie sumušė Italijos kariuomenę, 904 metais užplūdo Moraviją, 907 — Bavariją, 922 — Saksoniją. Penktajame X amžiaus dešimtmetyje jie taip įsidrąsino, kad puldinėjo ką tik panorėję — Apuliją, Aragoną, Akvitaniją. Lygų sau priešą sutiko tik tada, kai Vokietijos kunigaikščiai ir kiti kilmingieji susivienijo ir pasipriešino jų įsiveržimui į Bavariją 955 metais. Ten, Lechfelde prie Augsburgo, rugpjūčio 10—12 d. Otono I vadovaujami vokiečiai tris dienas trukusiame mūšyje iškovojo šlovingą pergalę. Vengrai buvo sutramdyti. Padriki jų kariuomenės likučiai grįžo namo prie įprasto užsiėmimo — auginti galvijų bandas ir arti lygumos laukus. [BUDA]

Neaišku, kodėl tarp istorikų buvo paplitusi tendencija menkinti vengrų poveikį tvirtinant, kad jie „nebuvo kuriamasis veiksnys Vakaruose“[16]. (O tai reiškia tik tiek, kad vengrai nepasiekė Kembridžo.) Tas tiesa, kad vengrai buvo griaunamoji jėga. Tačiau kartu jie paskatino labai reikšmingus įvykius. Sunaikindami Didžiąją Moraviją, vengrai pakeitė Dunojaus baseino etninę ir politinę struktūrą ir nulėmė visos centrinės Europos istorijos pobūdį. Jų įsiveržimas paskatino Bohemijos, Lenkijos, Kroatijos ir Serbijos, Austrijos ir Vokietijos imperijos susidarymą. Jie buvo gyvas barjeras, skiriantis šiaurinius slavus nuo pietinių. Vengrai atvėrė kelią vokiečių kolonistams slinkti Dunojaus slėniu žemyn ir suvienyti savo valdas, taip sukuriant Austriją. Tai jie privertė vokiečių kunigaikščius susivienyti ir Lechfeldo mūšio nugalėtoją paskelbti savo imperatorium. Viename pasakojime tvirtinama, kad baigiantis mūšiui vokiečių kariai iškėlė Otoną ant skydų ir čia pat paskelbė jį imperatorium. Vengrų tikslas tikriausiai buvo ne toks. Tačiau tai, kad septynios pabėgėlių klajoklių gentys peržengė Karpatus ir per vienos kartos amžių išprovokavo šešių ar septynių patvarių politinių struktūrų atsiradimą Europos žemėlapyje, iš tikrųjų yra nemenkas pasiekimas. Tik kabinetiniai istorikai, atitrūkę nuo realių pasaulio įvykių, gali tai laikyti banaliu dalyku.

Žinoma, Otono I (valdė 936—973 m.), kuris 962 metais Romoje buvo oficialiai karūnuotas imperatorium, iškilimo negalima motyvuoti vien tik jo pergale prie Lechfeldo. Otono tėvas Henrikas Paukštinėtojas (valdęs 919—936 m.) spėjo paversti Saksoniją stipria šalimi. Vadovaudamas iš savo rūmų Mamlebene Harco kalnuose jis įkūrė rytines markas, statė miestus su gynybinėmis sienomis ir

kurdino vokiečių kolonistus apsiginti nuo danų, slavų ir vengrų puldinėjimų. Jam valdant įkurti Kvedlinburgas, Meisenas, Merseburgas. Taigi Otonas savo imperiją statė ant tvirto pagrindo. Markas konsoliduoti padėjo Bažnyčia. Dabar jau buvo galima saugiai įkurti Magdeburgo arkivyskupiją (968), Brandenburgo ir Havelbergo vyskupijas bei naują Hamburgo uostą. Tris kampanijos Italijoje 951 — 952, 961 — 965 ir 966 — 972 metais užtikrino imperinių ryšių tarp Vokietijos ir Italijos atkūrimą. Pilietiniais karais ir vedybomis su išskaičiavimu pavyko vėl integruoti nestabilias Frankonijos, Lotaringijos, Švabijos ir Bavarijos kunigaikštystes.

Nuo to laiko atkurtajai imperijai buvo lemta be pertraukos gyvuoti tol, kol galiausiai jos nesunaikino Napoleonas. Kadangi ją valdė Saksų dinastija, tai jos centras natūraliai pasistūmėjo į rytus, nors ekonominiame gyvenime vis dar dominavo Reino kraštas. Sostine, kur buvo karūnuojami karaliai, liko Achenas, o Lotaringijos — senosios „Viduriniosios karalystės" valdymas leido jai visą laiką dalyvauti visuose Vakarų reikaluose. Saksų dinastiją pakeitusi Salijų dinastija ir valdžiusi 1024 — 1125 m. buvo frankų kilmės. Tačiau ji valdė jau nebe Frankų imperiją, o darinį, kuriam buvo lemta išaugti iki vokiečių tautos Šventosios Romos Imperijos — tos Vokietijos starto aikštelės (žr. III priedą, 28).

972 metais baigdamas savo paskutinę kampaniją Italijoje, Otonas I žengė reikšmingą žingsnį. Nukariavęs Bizantijos valdas Italijoje, jis pasiūlė grąžinti jas mainais už abipusį imperatoriaus titulų pripažinimą. Otonas sutiko pripažinti „Romos imperatorių", jei bus pripažintas lygiavertis jo imperatoriškasis statusas. Susitarimą sutvirtino Otono sūnaus vedybos su Teofana, ankstesnio Bizantijos imperatoriaus Romano II dukterim. Taigi nuo to laiko turėjo būti dvi imperijos. Svajonė apie vieną visuotinę imperiją išnyko galutinai. Tiesa, Teofanos sūnus Otonas III (valdęs 983 — 1002 m.) *puoselėjo* didesnės imperijos viziją. Jis kaip piligrimas keliavo į Acheną atidaryti Karolio Didžiojo mauzoliejaus ir su oficialiu vizitu lankėsi pas savo rytinius kaimynus lenkus. Tačiau jo idėjos nesulaukė paramos nei Vokietijoje, nei Konstantinopolyje, be to, palikuonių Otonas III neturėjo. Jį pakeitusiam Henrikui II (valdžiusiam 1002 — 1024 m.), paskutiniajam Saksų dinastijos atstovui, netrukus teko užsiimti visomis tomis problemomis, kurios buvo kasdieninė imperijos našta — pilietiniais karais Vokietijoje, pasienio karais su slavais, sporadiškais konfliktais su Prancūzija.

Į popiežių Otonas I žiūrėjo su autokratiška panieka. Jo įsakymu joks popiežius negalėjo būti įšventintas, kol neprisieks ištikimybės imperijai. Pakoręs Romos tribūnus ir prefektą, jis pasodino į popiežiaus sostą Joną XIII (965 — 972) — tai paties Otono I karūnavimo preliudija. Kurį laiką lotynų Bažnyčios popiežiaus nepriklausomybė buvo ne didesnė nei Graikų patriarcho. Apskritai Saksų dinastijos imperatoriai besivaidijančius Vakarų Prancūzijos valdovus paliko pačius sau. X amžiuje Karolingų palikuonys buvo įsivėlę į sudėtingą lenktyniavimo ir savitarpio priklausomybės kovą su Paryžiaus grafo Roberto palikuonimis, ypač su Hugu Didžiuoju — „prancūzų kunigaikščiu", daugkartiniu karalių gamintoju. Taip kovodami jie prarado Lotaringiją, taigi ir senosios Frankų valstybės šerdį. 987 metais, kai mirė paskutinis Karolingų karalius nepalikdamas įpėdinio, kova

baigėsi kunigaikščio sūnaus Hugo Kapeto (valdžiusio 987—996 m.) laimėjimu; jis buvo dinastijos, valdžiusios beveik 400 metų, pradininkas.

Nuo to laiko Prancūzijos karalystei buvo lemta egzistuoti be pertrūkių. Vadovaujant Kapetingų dinastijai, svorio centras neišvengiamai pasistūmėjo Vakarų link. Be abejo, prisiminimai apie Karolį Didįjį ir pretenzijos į Lotaringiją išliko, tačiau karalystė jau prarado savo išskirtinai frankišką pobūdį. Priešingai vėlesniems tvirtinimams, ji nebuvo įsivėlusi į nuolatines kovas su savo kaimynais vokiečiais, tačiau galutinis atsiskyrimas nuo atkurtosios imperijos veikė kaip galingas naujojo identiteto variklis. Ji tapo prancūzų tautos lopšiu.

Tuo metu, kai Frankų imperija silpo, o Saksų imperija stiprėjo, Bizantijos imperija pasiekė savo galios viršūnę valdant Makedonų dinastijai. Bazilijus I (valdęs 867—886 m.), buvęs žirgų išjodinėtojas, užėmęs sostą žmogžudystės keliu, pasirodė esąs geras administratorius, pradėjęs „atgimimo ir konsolidacijos epochą". Ilgas jo įpėdinių Leono VI Išmintingojo (886—912) ir Konstantino VII Porfyrogenito (913—959) valdymas (beje, jie abu buvo dar ir mokslininkai) sutapo su ryškiu Konstantinopolio prekybinės veiklos suklestėjimu. Karingieji imperatoriai Jonas Cimiskietis (valdęs 969—976 m.) ir Bazilijus II Bulgarmušys (valdęs 976— 1025 m.) ėmė pulti visais frontais. Imperatorė Zoja (apie 978—1050 m.) išlaikė valdžią pusę šimtmečio, manipuliuodama savo trimis imperatoriškaisiais vyrais. Jos mozaikinis portretas išliko Šv. Sofijos sobore; iš vienos jo pusės — Kristaus, o iš kitos — imperatoriaus atvaizdas, kurio vardas labai apdairiai ištrintas. Intrigantė Zojos sesuo Teodora (valdžiusi 1055—1056 m.) trumpam išniro kaip vienvaldė valdovė. [ATHOS]

Valdant Makedonams, Bizantijos valstybė sugebėjo įtvirtinti savo identitetą ir šalies viduje, ir už jos ribų. Patriarchai turėjo tenkintis apgailėtinu keliaklūpsčiautojų vaidmeniu. Imperatoriaus dvaras vadovavo biurokratiniam aparatui, kuris įvedė vienodą tvarką visose provincijose. Kariuomenė buvo reorganizuota, ją dabar sudarė kariai profesionalai, panašūs į riterius. Aristokratų klanai buvo susiję su valstybinėmis tarnybomis. Valstybė reguliavo prekybą ir kainas, siekdama padidinti savo pajamas. Konstantinopolio gyventojų skaičius buvo išreiškiamas šešiaženkliu skaičiumi, jis tapo svarbiausiu tranzitiniu krovinių sandėliu Rytų prekyboje su Vakarais, žymiai pralenkdamas kitus to meto Europos miestus. Teritorinė Bizantijos galybė smarkiai išaugo. Bazilijus I atkūrė Bizantijos valdas pietinėje Italijoje, susigrąžindamas Tarantą (880). Buvo du egzarchatai — Kalabrijoje ir Langobardijoje, bei *catapenatus* Baryje. Vykdant kasmetines kampanijas Rytuose, per X-ąjį amžių pavyko susigrąžinti Siriją, Kiprą, Kretą, Kilikiją ir dalį Mesopotamijos. Buvo sustabdyta arabų ekspansija. Armėnija, IX amžiuje valdyta savos Bagratidų dinastijos, vėl tapo Bizantijos vasale. Bulgarai, kurie 924 metais buvo apgulę Konstantinopolį, plėtė valdas į vakarus, tačiau pamažu buvo apmalšinti krikštu ir kalaviju.

Politinis stabilumas paruošė dirvą kultūriniam atgimimui. Bazilijus I ir Leonas VI būdami filosofai kodifikavo pastarųjų šimtmečių imperatorių dekretus. Bizantijos bažnytinė architektūra įgijo harmoningą vienovę. Dvare knibždėte

ATHOS

885 metais imperatorius Bazilijus I Aukso bule oficialiai pripažino Atono „šventąjį kalną" teritorija, rezervuota vienuoliams ir atsiskyrėliams. Nuo to laiko visi civiliai žmonės ir moteriškos lyties atstovai (ne vien tik žmonių giminės) neturėjo teisės įžengti į šį 360 km^2 ploto „Švenčiausiosios Mergelės sodą" toliausiai į rytus esančiame viename iš trijų jūros apjuostų Chalkidikės pusiasalio iškyšulių. Pirmasis nuolatinis vienuolynas – Didžioji Laura – čia buvo įkurtas 936 metais. Pagrindinis *typikon* (teisių chartija) buvo duotas 972 metais. Šį Atono kalno, kurio aukštis siekia 2033 m, pusiasalį turėjo valdyti *protos* („primas") ir abatų taryba, kuri rinkdavosi pusiasalio centre esančiame Karijos mieste[1].

Iš pat pradžių Atono kalno vienuoliams teko ieškoti kompromiso tarp bendruomeninio ir atsiskyrėliško gyvenimo tradicijų. 13 iš 20 didelių vienuolynų, pastatytų X–XVI amžiuje, buvo grynai *coenobitic* – viskas juose buvo daroma bendrai, o kiti 7 – *idiorhythmic* – juose vienuoliams buvo leidžiama valgyti ir dirbti individualiai. Šiai grupei priklausė ir trys patys seniausi – Didžioji Laura, Vatopedžio ir gruzinų įkurtas Iverono vienuolynas. Kiekvienas vienuolynas buvo susijęs su toliau esančiais ūkiais, koplyčiomis, atsiskyrėlių celėmis. Didžiausia atsiskyrėlių šventovė buvo svaiginančiam aukštyje esanti Karulijos gyvenvietė skardingame pusiasalio gale – atskirų lūšnelių, kurias galima pasiekti vingiuotais uolėtais takeliais, akmeniniais laipteliais, net grandininėmis kopėčiomis, knibždėlynė.

Daug šimtmečių šio pusiasalio gyventojams grasė įvairiausi įsibrovėliai – arabų piratai, lakų piemenys, katalonų plėšikai. Lotyniškuoju imperijos laikotarpiu (1204–1261 m.) buvo stengiamasi vienuolius paversti katalikais; tuo paaiškinamas jų kategoriškas priešinimasis visiems vėlesniems mėginimams suvienyti Rytų ir Vakarų krikščionis. Vėliau jie susirado geranoriškų globėjų – tai buvo serbų, bulgarų, valakų kunigaikščiai. Kai 1430 metais turkai užgrobė Salonikus, vienuoliai išsikovojo savo privilegijas iš sultono.

XVIII amžiuje Atonas buvo svarbaus panortodoksinio sąjūdžio, susijusio su Konstantinopolio patriarchu, centras. Vatopedžio akademija tapo tarptautiniu mokslo centru.

XIX amžiuje Sankt Peterburgas pavertė Atoną rusų įtakos instrumentu. Čia apsigyveno apie 5000 rusų vienuolių; mėgstamiausios jų vietos buvo šv. Panteleimono *roussikon* ir šv. Andrejaus *skete.* Graikų, serbų, rumunų ir bulgarų fundacijos irgi tapo nacionalinių Bažnyčių agentūromis. Dėl revoliucijos Rusijoje 1917 metais Atonas neteko paskutiniojo iš didžiųjų rėmėjų. Dabartinį savo statusą jis įgijo po 1926 m. sutarties su Graikija.

Po kelis dešimtmečius trukusio nuosmukio naujas vienuolių srautas devintajame dešimtmetyje padidino jų skaičių iki 1500 ir tai privertė vykdyti reformas. Vienuolynai buvo suremontuoti, nutiesti keliai privažiavimui, skatinamas turizmas (tik vyrų). Pradėta svarstyti apie ryšių su Roma atnaujinimą. Vienas Atono vienuolis tarptautinei auditorijai skundėsi per spaudą[2]. „Atono vienuoliai garsėja savo susiskaldymu ir paskalomis, – pastebėjo vienas komentatorius. – Galų gale tai ir yra šerdis to, kas liko iš Bizantijos pasaulio"[3].

knibždėjo rašytojų. Fotijas (apie 810—893), patriarchas ir profesorius, atgaivino antikos tyrinėjimus. Simeonas Metafrastas (mirė apie 1000 m.) sudarė *Menologion* — standartinį krikščionių šventųjų gyvenimų aprašymų rinkinį. Jo bendraamžis poetas Jonas Geometras didžiai humanistiškai įsijautęs rašė himnus, epigramas, eilėraščius. Michailas Pselas (apie 1018—1081), dvaro filosofas ir enciklopedistas, sukūrė daug istorinių, teologinių ir literatūrinių veikalų. Tiesa, „Makedonų renesanso" kritikai tvirtina, jog tie jo veikalai buvo daugiau enciklopedinio negu kūrybinio pobūdžio.

Saugi ir pasitikinti savimi, nekamuojama Vakarus užgriuvusių nelaimių, Bizantija prašmatniai gyveno toliau. Kai Otono Didžiojo istorikas ir Italijos karaliaus ambasadorius Liutprandas iš Kremonos 949 metais apsilankė Konstantinopolyje, jis buvo tiesiog apstulbintas. Tai, kaip istoriką priėmė imperatorius Konstantinas Porfyrogenitas, jam padarė didžiulį įspūdį, bet kartu ir įžeidė:

> Priešais imperatoriaus sostą stovėjo paauksuotas geležinis medis, kurio šakos buvo pilnos visokiausių irgi paauksuotų geležinių paukščių, giedančių įvairiausiais balsais. Pats sostas padarytas taip išradingai, kad vienu metu buvo visai neaukštai <...>, o po kiek laiko pakildavo į didelį aukštį. Sostą iš abiejų pusių saugojo didžiuliai paauksuoti geležiniai ar mediniai liūtai, kurie uodegomis plakė grindis ir garsiai riaumojo, plačiai pravėrę nasrus ir judindami liežuvius.
>
> Į šią salę du eunuchai atvedė mane pristatyti imperatoriui. Man įėjus į salę, liūtai suriaumojo, o paukščiai ėmė čiulbėti <...>. Tačiau kai aš parpuoliau prieš jį trečią kartą, pakėlęs galvą pamačiau, kad imperatorius, kurį dar neseniai mačiau tik truputį aukščiau už save, dabar jau buvo aukštai palubėje ir kitais drabužiais. Nesuprantu, kaip visa tai buvo padaryta ...[17]

Visiškai suprantamas menkumo jausmas, kurį pajuto Liutprandas, gerai atspindi Vakarų požiūrį į to meto Rytus.

Svarbiausias Bizantijos priešas buvo islamas, prieš kurį ji stojo kaip krikščioniškojo pasaulio forpostas. Tačiau ir Balkanuose ji susidūrė su stipria valstybe, daugiau nei du šimtmečius buvusia jos pagrindine varžove. Pirmoji Bulgarijos imperija atsirado iš Terbelo, Krumo ir Omartago genčių ir užvaldė didelę dalį Bizantijai priklausiusių Dunojaus provincijų. Stačiatikybės priėmimas įtraukė ją į bizantiškosios civilizacijos pasaulį, tačiau neužkirto kelio smarkiems konfliktams. Valdant Simeonui (893—927), kuris pasisavino „Bulgarijos ir Graikijos *basileus kai autokrator*", taip pat caro (cezario) titulus, Bulgarija stengėsi perimti Bizantijos vaidmenį Balkanuose, tačiau patyrė katastrofą 924 metais prie Konstantinopolio sienų. X amžiuje Bizantijos kariuomenė atkovojo rytinę Bulgarijos dalį. Tam pasitarnavo nesutarimai dėl bogomilų erezijos, o padėjo samdyti vengrų ir Kijevo sąjungininkai. 966—967 metais Kijevo kunigaikštis Sviatoslavas užpuolė ir užėmė senovinę bulgarų sostinę Preslavą, už tai gavęs iš Bizantijos daugiau nei 800 kilogramų aukso.

Valdant carui Samueliui (976—1014 m.), Bulgarijos imperija vėl atgijo. Naujoji jos sostinė Ochridė tapo galingo vienuolių sąjūdžio bei bulgarų autokefalinės Bažnyčios centru, atlaikiusiu buvusių Bizantijos teritorijų atkariavimus. Politinė

krizė ištiko 1014 metais, po Bizantijos pergalės prie Serės Makedonijoje. Bazilijus II apakino 14 000 bulgarų karo belaisvių prieš sugrąžindamas juos jų carui, kuris netrukus iš tos gėdos pasimirė. O Bizantijos vos neištiko didžiulė krizė 1071 metais, kai normanai Sicilijoje, seldžiukai Mažojoje Azijoje ir pečenegai susivienijo prie Konstantinopolio sienų ir tai pranašavo neišvengiamą Bizantijos žlugimo pradžią. [BOGOMILAI]

Per tris šimtmečius nuo Karolio Didžiojo mirties krikščioniškojo pasaulio ribos smarkiai prasiplėtė. Apsikrikštijo daug šalių (chronologine tvarka): Moravija, Bulgarija, Bohemija, Lenkija, Vengrija ir Kijevo Rusia. Šiaurėje nuolatinį Saksų markų kūrimą lydėjo prievartinis apkrikštijimas, tačiau Skandinavijoje didesnė krikščionybės ekspansija prasidėjo tik XI amžiuje. Nepaisant gan didelės trinties, graikų ir lotynų Bažnyčios vis dar žiūrėjo į misijų veiklą kaip į bendrą viso krikščioniškojo pasaulio reikalą.

Moravija — jos pavadinimas kilęs iš vokiečių kalbos žodžio *Mähren*, reiškiančio marką — yra į šiaurę nuo Dunojaus ir į rytus nuo Karolio Didžiojo imperijos. Tai buvo pirmoji iš slavų žemių, sukūrusi savo kunigaikštystę. VII amžiuje, valdant kažkokiam Samonui, ji minima Fredegardo kronikoje kaip teritorija, atsisakiusi paklusti Frankų valstybei. VIII amžiuje Moravija buvo evangelizuota iš Bavarijos airių misionieriaus Virgilo Zalcburgiečio ir kitų. IX amžiuje Moravijos kunigaikštį, atrodo, apkrikštijo vokiečių vyskupas, o Nitroje buvo pašventinta bažnyčia.

Tačiau 862 metais Moravijos prašymu Konstantinopolio patriarchas pasiuntė čia misiją, vadovaujamą dviejų brolių iš Makedonijos — Mykolo ir Konstantino, kurie žinomi kaip šventieji Metodijus (815—885) ir Kirilas (826—867). Metodijus anksčiau buvo vienos iš Bizantijos imperijai priklausančių slaviškų provincijų valdytojas, o Kirilas kaip diplomatas keliavo po musulmonų šalis ir Chazariją. Jų pasikvietimo į Moraviją priežastis tikriausiai buvo noras sustabdyti despotišką vokiečių dvasininkų įtaką ir sudaryti šalies gyventojams galimybę melstis gimtąja kalba. Šiuo tikslu Kirilas sukūrė glagolicą ir slavišką liturgiją bei išvertė Bibliją.

Reikia pažymėti, kad įkūrę Moravijoje misiją abu broliai išvyko į Romą, kur Kirilas mirė. Jis buvo palaidotas Šv. Klemenso kriptoje, o Metodijus sugrįžo tęsti savo darbo kaip Panonijos ir Moravijos vyskupas. Jis mirė 885 metais, tikriausiai Velehrade, netoli dabartinės Bratislavos. Žinoma, Moravijoje buvo daug vaidų tarp lotynų ir graikų dvasiškių, tačiau Kirilą ir Metodijų, tuos „slavų apaštalus", rėmė ir Romos popiežius, ir Bizantijos patriarchas, rodydami retą ekumenizmo pavyzdį. Juos labai gerbia čekai, kroatai ir serbai, o ypač bulgarai, tarp kurių galų gale rado prieglobstį ir likę gyvi tos misijos dalyviai. Praslinkus dvidešimčiai metų nuo Metodijaus mirties, Moraviją sutriuškino vengrai, tačiau prisiminimas apie „Europos patronus" išliko.

Bulgarijoje lotynų ir graikų Bažnyčių lenktyniavimas galų gale išsisprendė graikų Bažnyčios naudai. IX a. viduryje Bulgarijos valdovas Borisas I (valdęs 852—888 m.) svarstė sąjungos su frankais galimybę; 862 metais jis Tulno vietovėje prie Dunojaus susitiko su Liudviku Vokiečiu. Tačiau ši užmačia neišdegė,

BOGOMILAI

975 metais Bizantijos imperatorius Jonas I Cimiskietis perkėlė armėnų eretikų bendruomenę į Filipopolio (dabar Plovdivas) sritį bulgarų Trakijoje. Tai buvo „paulikianai" – anksčiau bizantiečių palaužto daug didesnio sąjūdžio likučiai. Tuo pačiu metu stačiatikių Bažnyčiai kėlė susirūpinimą mažai žinomo bulgarų dvasininko Bogomilo pasekėjai; jo nukrypimai buvo įtartinai panašūs į paulikianų klaidas. Tie irgi buvo dualistai – tradicijos, kurios ištakų reikia ieškoti tarp gnostikų ir nekrikščioniškųjų manichėjų, palikuonys. Šios dvi grupės vėliau susiliejo ir sukūrė tikėjimą, kurio šalininkai išplito visoje Europoje nuo Juodosios jūros iki Biskajos įlankos[1].

Bogomilizmas buvo patrauklus engiamiems slavų valstiečiams Balkanuose, nekenčiantiems graikų ar bulgarų ponų. Jis egzistavo dviem pavidalais: pagrindiniu „bulgariškuoju" ir šalutiniu „dragoviciniu" (taip pavadintu pagal kaimą prie Makedonijos sienos, kur įsišaknijo radikali dualistinė paulikianų kilmės doktrina). Į Konstantinopolį bogomolizmą atnešė vienuolis Bazilijus Bulgaras, o daugelis jo neatgailavusių šalininkų buvo sudeginti ant laužo. Tačiau XII a. viduryje šis tikėjimas pasireiškė vėl, kada teko net atleisti „netikrus vyskupus" ir kai vienas iš patriarchų buvo priverstas atsistatydinti dėl simpatijų bogomilams.

Bogomilų doktrina skyrėsi nuo stačiatikybės visų pirma klausimais apie blogio kilmę. Bogomilai atmetė pasaulio sukūrimo istoriją, pavaizduotą Senajame Testamente, manydami, kad pasaulį sukūrė vyresnysis Dievo sūnus Šėtonas. Jie neigė ir Kristaus stebuklus, laikydami juos viso labo tik alegoriniais pasakojimais, sakramentus, šventuosius paveikslus (ikonas), šventadienius, visą stačiatikių liturgiją bei ritualus. O ypač bogomilai nekentė kryžiaus, kadangi tai buvo Kristaus nužudymo įrankis. Anot vieno aprašymo, jie tikėjo, kad Dievas sutramdė savo pyktį ir leido Šėtonui pasilikti, ką jis jau buvo sukūręs, ir kad pasiuntė Jėzų, savo antrąjį sūnų, gydyti, kas buvo bloga. Jėzus, Žodžio įsikūnijimas, „prasiskverbė į Mergelės kūną pro ausį, ten įgavo kūnišką pavidalą ir tuo pačiu keliu paliko ją. Mergelė nieko nepajuto, tik rado Jį kaip naujagimį Betliejaus oloje. Jėzus gyveno ir mokė, ir apsimetęs mirusiu galėjo nužengti į pragarą ir sutramdyti Šėtoną"[2].

Bogomilų pažiūros amžininkams atrodė labai keistos. Bogomilai skaitė tik kai kurias Biblijos dalis, ypač Psalmes, Pranašus, Evangelijas, Laiškus ir Apreiškimą. Vienintelė jų malda buvo „Tėve mūsų", kurią kalbėdavo kasdien po 120 kartų. Jie pasninkaudavo, atkalbinėjo žmones nuo vedybų, ugdė elitinę kastą – „išrinktuosius". Viena jų šaka, Kirilo Basakojo pasekėjai, buvo nudistai – taip jie stengėsi atgauti teisę grįžti į rojų. Kita šaka, pamokslininko Teodosijaus šalininkai, keldavo orgijas, tyčia nusidėdami, kad paskui galėtų atgailauti. Politikos reikalais visi bogomilai laikėsi pasyvaus, bet užsispyrusio nonkonformizmo.

Nors Bizantijoje ir Bulgarijoje bogomilizmas XII amžiuje buvo išnaikintas, jis spėjo persimesti į Vakarus ir pradėjo plisti kitose Balkanų vietose. XIV a. bogomilizmas pasiekė net šventąjį Atono kalną. Tačiau didžiausio pasisekimo jam buvo lemta sulauk-

ti Bosnijos ir Humo (Hercegovinos) kunigaikštystėse, kurių valdovai pasirinko bogomilų tikėjimą kaip priešnuodį savo kaimynų – vengrų katalikų ir serbų stačiatikių pretenzijoms. 1199 metais Bosnijos banas ir jo dvaras pirmą kartą pasiskelbė esą „patariečiai" (taip buvo vadinami bosnių bogomilai). Nepaisant visų religijos istorijos vingių, dauguma bosnių taip ir liko patariečiais ligi 1463 metų, kai juos nukariavo Osmanai. Tada bosnių kilmingieji staiga priėmė islamą, taip dar kartą išvengdami katalikų ir stačiatikių spąstų. [SARAJEVAS]

Vienu metu mokslininkai manė, kad slavai linkę į bogomilizmą dėl slavų pagonybei būdingo dualizmo. Hetmoldas Liubekietis XII amžiuje rašė, kad Šiaurės Vokietijos slavai garbino gerąjį dievą ir blogąjį dievą. Tačiau jei taip buvo iš tikrųjų, tai išskirtinai vietinis reiškinys. Labiau tikėtina, kad bogomilizmas paveikė pagonis slavus, o ne atvirkščiai. Tą patį galima pasakyti ir apie slavų folklorą.

Bogomilų pakraipos dualistai buvo vadinami įvairiausiais vardais. Be bogomilų, dragovicų ir patariečių, gerai žinomi ir kitokie pavadinimai: *fundaitai* („piligrimų terbų nešiotojai"), *babunai* (Serbijoje), *runcarii* arba *runkeles* (Vokietijoje), *kudugeriai* (XV a. Makedonijoje), *poplikanai* (šiaurinėje Prancūzijoje), *bougres, textores* arba *tisserands* („audėjai"), *albigiečiai* ir *katarai* Langedoke[3].

Bogomilizmas buvo vadinamas „tikėjimu be vilties". Jei taip iš tikrųjų, tai jo šalininkai vietoj vilties pademonstravo nepaprastą atkaklumą.

o taikos sutartis su Bizantija 865 metais privertė Borisą priimti krikštą iš Konstantinopolio patriarcho. Tačiau Borisas ir toliau derėjosi su Roma ir jo ilgas laiškas su 106 klausimais apie Romos Bažnyčios tradicijas ir teologiją buvo dingstis garsiajam popiežiaus Mikalojaus II atsakymui *Responsa*. Tolesnė Bizantijos ekspansija pasireiškė šv. Klemenso Ochridiečio (840—916) misija Bulgarijoje ir galutine kampanija pastūmėti Bulgariją į stačiatikybės glėbį. Makedonietis Klemensas lydėjo Kirilą ir Metodijų jiems keliaujant į Moraviją ir buvo pagrindinis Kirilo darbo kuriant slavišką liturgiją tęsėjas. Turbūt jis ir buvo tikrasis senosios slavų bažnytinės liturginės kalbos bei kirilicos sistemintojas. Klemensas tapo pirmuoju bulgarų Bažnyčios vyskupu ir buvo palaidotas Šv. Pantaleimono vienuolyne Ochride. Po 893 metų, kai pagonių pasipriešinimas krikščionybei buvo palaužtas, caro Simeono dvaras Preslave tapo tikru bažnytinio mokslo centru, propagavusiu senąją bažnytinę slavų kalbą. Autokefalinė bulgarų Bažnyčia turėjo septynias vyskupijas: Ochrido, Pliskos, Preskos, Nesebaro, Sardikos (Sofijos), Belgrado ir Preslavo.

Bohemija (Čekija) kaip ir Bulgarija daug metų svyravo tarp lotynų ir graikų. IX amžiuje Bohemijos kunigaikščiai buvo tempiami į dvi priešingas puses ir jiems reikėjo apsispręsti, prie ko prisišlieti — prie frankų ar prie moravų. Borživojus (valdęs 855—859 m.) ir jo žmona Liudmila, Hradčanų koplyčios ant pilies kalno Prahoje statytojai, buvo pakrikštyti pagal moravišką (slavišką) ritualą. Borživojaus įpėdinį Spitihnevą (valdė 893—915 m.) apkrikštijo Regensburge Bavarijoje pagal lotyniškąjį ritualą. Vaclovas (valdė 921—929 m.), labiau žinomas kaip šventasis,

kurio gyvenimą ir mirtį vienodai pagarbiai aprašo ir lotynų, ir slavų šaltiniai, valdė neilgai pačių intensyviausių vengrų antpuolių laikotarpiu. Jį nužudė jo brolis Boleslovas I (valdė 929—967 m.), siekęs glaudesnių ryšių su Saksonija. Atėjus laikui jis, didėjančios vokiečių įtakos auka, tapo čekų nacionaliniu šventuoju. Kai 967 metais buvo įkurta Prahos vyskupija, ji pasidarė pavaldi Mainco arkivyskupijai — tai atspindėjo naujosios Otono imperijos galybę. Antruoju Prahos vyskupu buvo šv. Vaitiekus, dar vadinamas Adalbertu (956—997).

Tačiau dar ilgiau nei šimtą metų, globojant Pršemyslų dinastijai, Čekijoje šalia lotyniškų apeigų išliko ir slaviškos. Beje, Sazanaro vienuolyne suklestėjo turtinga slavų mokslo mokykla, palaikiusi ryšius su Kijevu ir Kroatija. 1091 metais, išreikšdamas nepaklusnumą, karalius Vratislavas II karūnavosi antrą kartą, dabar jau pagal slaviškąjį ritualą; jį karūnavo paskutinysis Sazanaro vienuolyno abatas. Tada lotynizacija buvo jau iš esmės užbaigta. Bohemija (Čekija) tapo imperijos lenu ir vokiečių Bažnyčios provincija — labiausiai priklausoma nuo vokiečių slavų šalimi.

Čekijos rytinės kaimynės Lenkijos kelias į krikščioniškąjį pasaulį irgi buvo ilgas ir sudėtingas. IX amžiuje, kai *vyslėnai* (pavyslės gentis) buvo pavaldūs Moravijai, užmegzti pirmieji ryšiai su Kirilo ir Metodijaus misija. Atrodo, kad vyslėnų vadas apsikrikštijo pagal slaviškąjį ritualą 875 metais; aptikti kelių to meto krikščioniškų bažnyčių pėdsakai. Vyslos aukštupio regionas, apimantis ir Krokuvą, liko Bohemijos (Čekijos) dalimi iki 990 metų ir nenutraukė savo ryšių su čekiškuoju pasauliu iki pat 1086 metų. Istorikai neakcentuoja ankstyvųjų Lenkijos ryšių su slaviškuoju ritualu, tačiau negalima atmesti galimybės, kad jie, kaip ir Bohemijoje (Čekijoje), išliko dar ir XII amžiuje[18].

Dauguma šiauriau esančių genčių, kurios vėliau sudarė pirmosios lenkų karalystės branduolį, pasirinko kitą kelią. Jos liko pagoniškos iki X amžiaus vidurio, o po to buvo įtrauktos į lotynų Bažnyčios sferą. Išsamiausią slavų aprašymą jiems gyvenant paskutines pagonybės dienas paliko maurų žydas Ibrahimas Ibn-Jakubas, kurį Kordobos kalifas apie 965 metus pasiuntė į vidurio Europą kaip savo patikėtinį. Jis apsilankė Prahoje, galbūt ir Krokuvoje:

> Slavų žemės tęsiasi nuo Sirijos jūros iki Vandenyno šiaurėje (...) Dabar ten yra keturi karaliai: bulgarų karalius... Bojeslavas, Faragos [Prahos], Bojemo ir Karako [Krokuvos] karalius; Mieškas, šiaurės karalius ir Nakonas pačiame Vakarų gale.
>
> Apskritai slavai yra smarkūs ir agresyvūs. Jei ne tie jų nesutarimai <...>, niekas neatsilaikytų prieš jų jėgą <...>. Jie ypač energingai imasi žemės ūkio <...> Prekiaudami sausumos keliais, jie pasiekia rusus ir Konstantinopolį. <...>
>
> Jų moterys, kai išteka, būna ištikimos savo vyrams. Tačiau jei mergina įsimyli kokį nors vyrą, tai eina pas jį ir numalšina savo aistrą. O jei vyras išsirenka sau į žmonas kokią nors merginą ir pamato, kad ji dar nekalta <...>, tai sako jai: „Jei būtum ko nors verta <...>, tai tikrai būtum susiradus ką nors nekaltybei atimti". Ir išvaro ją atgal.
>
> Slavų žemės šalčiausios iš visų. Didžiausi šalčiai būna, kai naktį šviečia mėnuo, o dienos giedros <...>. Ir kai vyrai kvėpuoja, jų barzdos pasidengia ledo varvekliukais, kurie atrodo kaip stikliniai <...>.

Jie neturi pirčių kaipo tokių, tačiau <...> daro akmenines krosnis ir, kai jos įkaista, pila ant jų vandenį. Laikydami rankose žolės gniužulus, jais vėduoja garus. Tada jų odos poros atsiveria ir iš jų kūnų pasišalina visa, kas nereikalinga. Lūšnelės, kuriose taip maudomasi, vadinasi *al-istba* <...>.

Jų karaliai važinėja dideliais keturračiais vežimais. Prie vežimo kampų grandinėmis prikabinamas lopšys, kad keleivių nekratytų <...>.

Slavai kariauja su bizantiečiais, frankais ir langobardais bei su kitomis tautomis <...>[19].

Įdomu, kad Ibrahimas Ibn-Jakubas, atrodo, nelaikė rusų slavais, tikriausiai todėl, kad jie vis dar buvo laikomi normanais. Nekelia abejonių ir tai, kad šis diplomatas iš tuo metu islamiškos Ispanijos į Europos žemyno vidurio egzotiškus žmones žiūrėjo taip pat smalsiai kaip dabartiniai antropologai stebi papuasų gentis (žr. III priedą, 45).

965 metais — kaip tik tais pačiais, kai keliavo Ibrahimas Ibn-Jakubas, — polianų, gyvenusių prie Vartos upės, kunigaikštis Mieškas I (Mieszko I) sudarė sąjungą su čekais. Tos sąjungos sudėtinė dalis buvo ir jo vedybos su čekų kunigaikštyte Dubravka bei apsikrikštijimas. Tai jo atsakas į saksų imperijos stiprėjimą, kai ji nugalėjo vengrus, ir į spaudimą priimti krikščionybę iš Vokietijos. Pirmojo lotynų misionierių vyskupija buvo įkurta Poznanėje — ji pakeitė ankstesnę slavų ritualo vyskupiją, kurios centras tikriausiai buvo Sandomyre. Taip buvo išvengta priklausomybės nuo Vokietijos imperijos. Polonijos bažnytinė provincija atsirado maždaug po trisdešimties metų, sparčiai vienijantis Lenkijos valstybei. Kai imperatorius Otonas III 1000 metais aplankė ką tik sudarytos metropolinės vyskupijos centrą Gniezne ir apkabino lenkų kunigaikštį kaip savo „draugą ir sąjungininką", Mieško valdoma *Wielkopolska* (Didžioji Lenkija) jau buvo susijungusi su *Malopolska* (Mažąja Lenkija) pietuose. Miendzyžečėje (Międzyrzecz) ir Tyniece buvo įsteigti benediktinų vienuolynai. Boleslovas Narsusis (valdė 992—1025 m.), 1003 m. it audra užgriuvęs Prahą ir savo kardu padaręs įkartą Kijevo Aukso vartuose 1018 metais, iš popiežiaus gavo pirmąją Lenkijos istorijoje karališką karūną. 1037 metais didelis pagonių maištas reiškė priešmirtines senosios tvarkos konvulsijas. Nuo tada karališkoji sostinė persikėlė į Krokuvą, o sustiprėjusi Piastų dinastija pamažu pavertė Lenkiją svarbiausia katalikybės tvirtove Rytuose.

Vengrai ėjo įkandin Lenkijos, nedaug teatsilikdami nuo jos. Pirmieji jų ryšiai su krikščionybe mezgėsi per Bizantiją. Apie 950 metus paimtas į nelaisvę graikų vienuolis Hierotas buvo įšventintas „Turkijos vyskupu". Tačiau po Lechfeldo mūšio sustiprėjo vokiečių įtaka. Vengrų kunigaikštis Geza (valdęs 972—997 m.) 975 m. apsikrikštijo su visa šeima pagal lotynų ritualą. Gezos sūnus Ištvanas (šv. Steponas, valdęs 997—1038 m.) sutvirtino ryšius su imperija, vesdamas Bavarijos princesę ir priimdamas karaliaus karūną iš Romos. Stepono karūnavimas įvyko naujoje Estergomo vyskupijoje 1001 metais — kitais metais po imperatoriaus Otono apsilankymo Gniezne. Panonhalmo abatija buvo įkurta tais pačiais metais kaip ir toks pat vienuolynas Miendzyžečėje. [BUDA]

Visos šios trys primityvios karalystės buvo tėvoninės valstybės, kuriose visos teisės ir nuosavybė priklausė valdančiam kunigaikščiui. Krikščionybės priėmimą,

kurį lydėjo raštingų dvasiškių atvykimas, reikia laikyti jaunų monarchijų sustiprinimo žingsniu.

Kijevo Rusia priėmė krikščionybę iš Bizantijos 988 metais. Tai buvo svarbaus politinio susitarimo sudėtinė dalis. Rusia artėjo prie Bizantijos daugiau nei šimtmetį. Prekyba Dnepru, variagų antpuoliai ir stepių karai sustiprino pačius įvairiausius ryšius. Kijevo kunigaikštis Vladimiras (valdęs 980—1015 m.) buvo „šaunus pagonis", brolžudys ir daugpatys. Tačiau stačiatikybės priėmimas ir vedybos su imperatoriaus Bazilijaus II seserim Ana buvo kaina, kurią reikėjo sumokėti už tai, kad imperatorius sutiktų pasisamdyti 6000 garsiosios variagų gvardijos karių. Nors kunigaikščio senelė šv. Olga buvo apsikrikštijusi, Vladimiras prieš pasekdamas jos pėdomis gerai pasvėrė ir kitas galimybes. Jis pasiuntė į užsienį pasiuntinius ištirti, kuo patrauklios religijos varžovės — judaizmas, islamas ir krikščionybė. Nugalėjo pasiuntiniai, papasakoję apsilankymo Konstantinopolio šv. Sofijos sobore įspūdžius: mat ten jie išvydo reginio, kuris padarė tokį įspūdį Liutprandui lankantis pas imperatorių, bažnytinį variantą. Tik tada Kijevo kunigaikštis ryžosi apsikrikštyti. Jis paliepė savo žmonėms susirinkti ant Dnepro kranto, kur visi *en masse* buvo apkrikštyti. Kilmingųjų vaikus jis paėmė iš tėvų ir išauklėjo juos naujojo tikėjimo dvasia. Vėliau po visą šalį buvo išsiuntinėti misionieriai mokyti tos stačiatikybės, kurią Bulgarijoje platino šv. Klementis, kartu su senovine bažnytine slaviškąja liturgija, kirilica ir ištikimybe Konstantinopolio patriarchui. Buvo statomos bažnyčios ir griaunamos pagonių šventyklos. XI amžiaus pradžioje krikščionybė pasiekė Novgorodą, Minską ir Polocką. Nuo to laiko Rusiai buvo lemta tapti stipria krikščioniškojo pasaulio nare. [NOVGORODAS]

Kijevo kunigaikštis Vladimiras dažnai lyginamas su Karoliu Didžiuoju. Jis kitos didelės, bet trumpaamžės imperijos kūrėjas[20]. Tai gan vykęs palyginimas, beje, ir todėl, kad jie abu tapo vėlesnių nacionalinių legendų herojais. Be abejo, rusiną Vladimirą vadinti rusu yra tas pats, kaip franką Karolį Didįjį vadinti prancūzu. Juk tuo metu Rusijos dar nebuvo, kaip ir Karolio Didžiojo laikais nebuvo Prancūzijos. Deja, kai po penkerių šimtmečių išėjo į sceną Rusijos stačiatikių bažnyčia, ji pareiškė monopolines pretenzijas į Kijevo Rusios palikimą; o dabartinė rusų propaganda padarė viską, ką galėjo, kitų varžovų, ypač ukrainiečių, pretenzijoms ir tradicijoms nuslopinti. Kita vertus, Karolis Didysis tapo *chansons de geste* nacionaliniu didvyriu, o šventasis „kunigaikštis Vladimiras" — viduramžių rusų *bylinų* centrine figūra. O Rolando, Oliverio ir vyskupo Turpino atitikmenys bylinose yra *Krasnoje solnyško* („saulelės skaisčiosios") bendražygiai Alioša Popovičius, Dobrynia Nikitičius ir narsusis valstietis Ilja Popovičius. Tikriausiai niekas nebūtų taip griausmingai kvatojęsis iš tokio epiteto kaip pats toks nešventas šventasis (žr. III priedą, 30).

Skandinavija krikščionybės prieglobstyje atsidūrė ne be kovos. Misijų vyskupija, kurios tikslas buvo apkrikštyti Skandinaviją, veikė Bremene nuo VIII amžiaus devintojo dešimtmečio. Tačiau vikingų gyvenimo būdas buvo sunkiai suderinamas su Evangelija ir visų trijų karalysčių dvaruose buvo ryžtingų pagonybės šalininkų. Danijoje Haraldas Mėlyndantis (valdė 940—986 m.) priėmė krikščionybę

NOVGORODAS

Senasis Novgorodas buvo miškų juostos viduryje ir todėl pastatytas beveik vien iš medžio: mediniai namai, medinės bažnyčios, rąstais grįstos gatvės, mediniai latakai vandeniui nubėgti, net rašoma buvo ant beržo tošies. Jis pradėjo savo istoriją kaip prekybos punktas, faktorija, įsikūrusi ant Volchovo upės kranto, Baltijos ir Juodosios bei Kaspijos ir Baltijos jūrų prekybinių kelių šiauriausias miestas. Mediena, be abejo, visada buvo viena iš pagrindinių jo prekių.

Kai 1951–1962 m. Novgorode buvo atlikti dideli kasinėjimai (tai vieni įspūdingiausių viduramžių archeologijos tyrinėjimų), *dendrochronologijos* (amžiaus nustatymo pagal medžių rieves) mokslo specialistams teko smarkiai paplušėti. Įmirkusiame grunte mediena išsilaikė nuostabiai gerai. Per trylika kasinėjimo sezonų archeologų grupė, vadovaujama A. V. Arcichovskio ir B. A. Kolčino atidengė apie 9000 m^2 plotą, kuriame aptikta 1150 medinių pastatų. O įspūdingiausia tai, kad buvusioje pagrindinėje gatvėje rasta per 28 sluoksnius medinio gatvės grindinio. Viršutinio sluoksnio (Nr. 1) amžius 1462 m., apatinio (Nr. 28) – 953 metai. Taigi per tuos penkis su trupučiu šimtmečius gatvės danga buvo atnaujinama vidutiniškai kas 18 metų, paprasčiausiai užklojant naują pušinių rąstų sluoksnį senojo, apgadinto vežimų ratų ir rogių pavažų. Dideli monetų lobiai (tarp jų du VIII amžiaus Vidurinės Azijos monetų) rodo, kad Novgorodo prekybiniai ryšiai niekada nebuvo rimčiau sutrikdyti, net mongolų antplūdžio metu. [DIRHAMAS]

Visi 400 čia rastų tošies laiškų parašyti senovine rusų kalba, išskyrus vieną suomišką laišką. Laiške Nr. 17, rastame 5 sluoksnyje (1409–1427 m.) vieno užmiesčio dvaro prievaizdas rašo savo ponui:

> Michailas lenkiasi savo ponui Timofejui. Dirva paruošta ir reikia sėti. Atvykite, pone, nes viskas parengta, bet negalime paimti rugių be jūsų įsakymo[1].

O laiško Nr. 37, rasto tarp 12 ir 13 sluoksnių (1268–1299 m.), fragmente – vedybinis pasiūlymas:

> Nuo Nikitos Uljanicai. Tekėk už manęs. Aš noriu tavęs, o tu manęs. O Ignatas pabus liudytoju[2].

Vaikštinėjant medinėmis senojo Novgorodo, kurio gyventojus išžudė maskvėnai, gatvėmis, kai kam ateina į galvą mintys, kaip būtų pasikeitęs visas pasaulis, jei Rusija būtų galėjusi augti vadovaujama šios taikios respublikos[3]. Novgorodo Rusija tikrai būtų buvusi visai kitokia negu Maskvos Rusija, įveikusi visas savo varžoves. Tačiau tokios mintys neistoriškos. Šiaip ar taip, viduramžių archeologija šiuo klausimu neturi jokių duomenų.

apie 960 metus, tačiau po Orhuso ir Šlėzvigo vyskupijų įsteigimo jis buvo išvytas. Jo sūnus Svenas Šakiabarzdis (valdė 985—1014 m.), anksčiau buvęs pagoniškojo pasipriešinimo vadas, paskui pats tapo didžiausiu danų krikštytoju. Daniją ir Angliją valdant Kanutui Didžiajam (1016—1035 m.), į Skandinaviją atplaukė anglosaksų misionieriai.

Ir Norvegijoje vyko dviejų veiksmų drama. Pirmasis mėginimas, kurio ėmėsi Olafas Trygvasonas (valdęs 995—1000 m.), nepavyko, o antrasis, kuriam vadovavo Olafas Haraldsonas (valdęs 1016—1028 m.), įgyvendintas tik papirkinėjimais, prievarta, fanatizmu. Tas antrasis Olafas, žuvęs gindamas savo šalį nuo danų, buvo palaidotas Nidaros (Trondheimo) katedroje ir po kiek laiko kanonizuotas kaip nacionalinis šventasis. Švedijoje Olafas Skutkonungas (valdęs 995—1022 m.) apsikrikštijo 1008 metais, tačiau dėl to prasidėjęs pilietinis karas tarp krikščionių ir pagonių truko daugiau nei šimtą metų. Kaip ir šv. Olafas, švedas šv. Erikas (mirė 1160 m.), žuvęs mūšyje, ir danas šv. Knutas IV, kuris buvo nužudytas 1085 m., pradėti garbinti kaip tikėjimo kankiniai. XII amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje kardinolas legatas Nicholas Breakspeare'as, kuriam buvo lemta tapti vieninteliu popiežiumi anglu, Trondhaime, Upsaloje ir Lunde įkūrė metropolines vyskupijas. [ERIKAS]

Visų tų šventųjų tautinių karalių, nuo Vaclavo iki Eriko, nešventą elgesį galima paaiškinti jų atsivertimo paviršutiniškumu; tačiau „atsivertimas" taip pat rodo ir tai, kad krikščionybė buvo naudojama skatinti vienybės jausmą valstybės viduje. Iš visų tų ką tik apsikrikštijusių šalių tik Lenkija tuo metu neturėjo savo karaliaus šventojo ar karaliaus kankinio. Užtat ji turėjo kankinį vyskupą. Stanisławas Szczepanowskis (1030—1079), maištingasis Krokuvos vyskupas, buvo tikrąja to žodžio prasme sukapotas į gabalus priešais altorių. Tai padarė karaliaus, kuriam jis nenorėjo paklusti, riteriai. Jo mirtis tapo šiurpiu precedentu kitai geriau žinomai šv. Tomo Beketo kankinystei Anglijoje. Tai rodė lotynų Bažnyčios stiprėjimą ir iš to kylančius konfliktus tarp Bažnyčios ir valstybės. Vėliau Stanisławo Szczepanowskio mirtį imta interpretuoti kaip nuodėmingosios lenkų karalystės suskilimo į tarpusavyje kovojančius feodalinius lenus simbolį.

Per ilgą antrąją tautų krikštijimosi stadiją graikų ir lotynų Bažnyčios gyveno įsitempusios ir atsiskyrusios. Jos mažai bendradarbiavo, tačiau nebuvo ir formalaus atsiskyrimo. Vis dėlto XI a. viduryje atėjo galutinio atsiribojimo momentas. Konstantinopolio patriarchas Mykolas Kerularijas, pradėjęs eiti šias pareigas 1043 metais, susiginčijo su Pietų Italijos vietininku. Jis uždarė visas lotynų bažnyčias Konstantinopolyje ir parašė laišką lotynų vyskupams, demaskuodamas jų skilimą skatinančias tradicijas, ypač tai, kad jie Eucharistijai naudoja nerauginta duoną. Kaip tik tuo metu Romos popiežiumi penkerius dramatizmo kupinus metus buvo užsispyręs, kategoriškas Leonas IX (1049—1054), buvęs Tulo vyskupas Bruno von Egisheimas, Vokietijos imperatoriaus pusbrolis. Popiežius Leonas IX tvirtai tikėjo savo misija ir neketino ilgiau pakęsti graikų patriarcho smulkmeniškumo ir toleruoti Vakarų vyskupų bei karalių užgauliojimų. 1054 m. sausio mėnesį jis pasiuntė į Konstantinopolį legatus, vadovaujamus kardinolo Humberto de Moyenmoutiero, paliepdamas jiems gauti savo pretenzijų į popiežiaus viršenybę patvirtinimą. Nieko nuostabaus, kad tai baigėsi didele nesantaika. Patriarchas atsisakė pripažinti legatų įgaliojimus ir paskelbė agresyvų manifestą — nuo šio žingsnio jo nesulaikė net žinia apie popiežiaus Leono mirtį. Liepos 16 d. legatai į tai atsakė patriarcho ekskomunikavimu bule, kurią padėjo tiesai ant Šv. Sofijos soboro

ERIKAS

Kadaise, prieš 1075-uosius metus, karalius Svenas Ulfsonas, Kanuto Didžiojo sūnėnas, priėmė vieną žmogų, vardu Auduinas, kuris atplaukė iš Grenlandijos į Daniją padovanoti jam baltąjį lokį. Šis epizodas aprašytas sagoje *Pasakojimas apie Auduiną*. Kiek vėliau karalius priėmė vokiečių dvasiškį Adomą iš Brėmeno, rinkusį medžiagą savo monumentaliam veikalui – Hamburgo arkivyskupijos, kurios jurisdikcijoje tuo metu buvo ir Skandinavija, istorijai. Pasak Adomo, karalius sakęs jam, „kad esanti dar viena sala tame vandenyne, kurią daug kas aptiko ir kuri vadinama *Vinlandija,* nes ten augančios laukinės vynuogės, iš kurių išeina puikiausias vynas; be to, ten gausu ir savaime augančių laukinių javų“[1]. Tai pirmasis europiečių užsiminimas apie Šiaurės Ameriką. Archeologiniai duomenys, ypač iš šiaurinio Niufaundlendo, patvirtina faktą, kad normanai iš tikrųjų rado gyvenviečių kitoje Atlanto pusėje[2].

„Ledynuotosios jūros“ tyrimas užtruko kelis šimtmečius. Apie Islandiją airiai žinojo jau VIII amžiuje. Norvegai ten pradėjo kurtis apie 870 metus. Apie Grenlandiją žinota prieš 80 metų, kai ji apie 985–986 metus priėmė pirmuosius kolonistus; manoma, kad tais pačiais metais pirmą kartą pamatyta ir „Vinlandija“[3].

Pagrindinis tų tyrinėjimų objektas buvo avantiūristas Erikas Raudonasis (apie 940–1002 m.). Jis paliko savo namus Jederene Norvegijoje po keletos žmogžudysčių; vėliau įsivėlė į vaidus ir Islandijoje, liepęs savo vergams sukelti nuošliaužą kaimyno ūkiui sunaikinti. Kai visuotinis islandų susirinkimas Tornese paskelbė jį už įstatymo ribų, Erikas išplaukė iš Islandijos įkurti kolonijos vakarinėje salos, kurią jis pavadino Grenlandija („Žaliąja sala“) pakrantėje, kad ten priviliotų ir kitus. Tai įvyko likus penkiolikai metų iki Islandijos oficialaus krikšto 1000 metais. Eriko jaunesnysis sūnus Leifas Eriksonas Laimingasis apie 1001 metus išplaukė iš Grenlandijos patikrinti pranešimų apie šalį vakaruose ir sugrįžo su *Hellulando* (Akmeninių plokščių šalies, tikriausiai Bafino žemės), *Marklando* (Miškų šalies, tikriausiai Labradoro) ir neaiškiosios *Vinlandijos* (Vynuogių šalies) aprašymais. Vynuoges aptiko Leifo įgulos narys vokietis Tyrkiras, o Thorfinas Karlsefnis, turtingas Eriko marčios Gutridos antrasis vyras, surengė dvi ekspedicijas išrinkti vietą nuolatinėms gyvenvietėms Amerikos pakrantėse. Nesantuokinė Eriko duktė Freida irgi porą kartų lankėsi Vinlandijoje. Sakoma, kad pirmąjį kartą ji atmušė indėnų ataką, apsinuoginusi krūtinę. Antrąjį kartą ji išžudė visus savo bendrakeleivius. 1009 metų rudenį Karlsefnio žmona Gutrida, Eriko vyresniojo sūnaus Thorsteino našlė, Vinlandijoje pagimdė berniuką, kurį pavadino Snoriu; tai buvo pirmasis euroamerikietis.

Mokslininkai vis dar tebesuka sau galvas, stengdamiesi tiksliai nustatyti, kurgi buvo ta Vinlandija. Atrodo, kad dabar dauguma linkę manyti, jog tai Niufaundlendas, o tiksliau – vietovė prie L'Anso o Meadouso. Tyrkiro aptiktosios *vynber* (vynuogės) galėjo būti laukinės spanguolės, o „laukiniai kviečiai“ – rugiaveidės. Ši tema pagimdė daug skandifalsifikacijų. Iš sensacijų reikia paminėti užrašą runomis iš MI (arba 1001) metų, kurį kažkoks pokštininkas iškirto riedulyje Martas Vineijardo vietovėje 1920 metais, bei Vinlandijos žemėlapį, pateiktą Jeilyje 1965 metais[4].

Pagrindiniai šaltiniai ir dabar lieka skandinavų sagos, ypač *Graenlandinga Saga* (apie 1190 m.), *Eiriko Saga* (apie 1260 m.) ir *Islandingabok* (apie 1127 m.) – islandų istorija, kurią užsakė vyskupas – Snorio Karsefnisono sūnus[5].

Išskyrus Islandiją, kitos tolimiausios norvegų kolonijos neišsilaikė. Vinlandija buvo palikta po kelių dešimtmečių. Grenlandija, kadaise klestėjusi iš prekybos jūrų vėplių iltimis, kailiais ir baltaisiais sakalais, XIV amžiuje nusmuko. Rachitas ir blogėjantis klimatas atsiėmė savo duoklę. Paskutinis laivas iš Islandijos pasiekė Grenlandiją 1410 metais. „Kiek vėliau mirė paskutinis iš Norvegijos kilęs Grenlandijos gyventojas, „nepalydėtas varpų, be karsto, niekam nežinomas"[6]. Jo, o gal vieno iš paskutiniųjų jo kompanionų, sušalusius palaikus 1586 metais Grenlandijos pakrantėje rado karalienės Elžbietos laikų keliautojas Johnas Davysas (1550–1605). Kaip Erikas Raudonasis ir Leifas Eriksonas prieš 600 metų, Davysas plaukė toli į šiaurės vakarus ieškodamas laimės paslaptingose salose kažkur už „Didžiojo praėjimo"[7].

altoriaus. Tai buvo nedovanotinas įžeidimas. Sušauktas graikų Bažnyčios sinodas pasmerkė lotynų tikėjimo ir praktikos erezijas bei ekskomunikavo popiežiaus legatus. Kelio atgal nebuvo. [MISSA]

Schizmos tarp Rytų ir Vakarų, to didžiausio krikščioniškojo pasaulio skandalo, pasekmių jau niekada nebepavyko atitaisyti. Nuo 1054 metų egzistavo jau ne tik dvi tariamai visuotinės krikščioniškosios imperijos; buvo ir dvi tariamai visuotinės ir ortodoksinės krikščioniškosios Bažnyčios. Prieš tris šimtus metų pagrindinė Europos linija skyrė pietines krikščioniškąsias šalis nuo šiaurinių pagoniškųjų šalių. Dabar ji dalijo Vakarų katalikiškąsias ir Rytų stačiakiškąsias šalis. (Žr. 3 žemėlapį.)

1054–1268

Vikingų ir vengrų puldinėjimų laikais pagrindinį smūgį teko atlaikyti vakarinei ir Vidurio Europai, o scenoje pasirodžius turkams seldžiukams, vėliau mongolams, nuo jų niokojimų labiausiai kentėjo rytinė Europa. Tiesą sakant, XI amžiaus antrojoje pusėje lotynų krikščioniškasis pasaulis įžengė į reformų ir atgimimo kelią. Rytų imperijoje tuo metu prasidėjo negrįžtamo nuosmukio era. Kryžiaus žygiai rodo, kad tie du procesai buvo susiję.

Schizmos tarp Rytų ir Vakarų metu Bizantijos imperija buvo apimta daugybės neramumų, kuriuos sukėlė karai pasienio teritorijose ir kovos pačiuose imperatoriaus rūmuose. Tiesą sakant, generolų maištai, patriarcho ambicijos ir imperatorienių intrigos turėjo ne mažiau griaunamosios galios nei normanų puldinėjimai Italijoje, pečenegų prie Dunojaus ir turkų seldžiukų Armėnijoje. Senstančios imperatorės Teodoros mirtis 1057 metais, užbaigusi Makedonų dinastiją, atitraukė imperijos dėmesį kaip tik tada, kai buvo mestas didžiausias iššūkis.

MISSA

Krikščioniškoji liturgija niekada nebuvo statiška. Pamaldos, susidedančios iš himnų, psalmių, Evangelijos ištraukų, pamokslų, litanijų, giesmių ir aukų rinkimo, pradėjo kristalizuotis V amžiuje. Kanoninių valandų sistemą, leidusią vienuoliams paskirstyti 150 psalmių, kurias jie anksčiau recituodavo kiekvieną dieną, įvedė šv. Benediktas. Trua vyskupui Prudencijui (mirė 861 m.) priskiriamas pirmojo brevijoriaus – sankcionuotų liturginių tekstų suvestinės – sudarymas.

Iškilmingiausios iš krikščioniškųjų apeigų – šv. Mišios arba *missa* – galutinę formą įgavo kiek vėliau. Mišios, dar vadinamos Eucharistija arba „Dėkojimo ritualu", Komunija arba Paskutiniosios Vakarienės paminėjimu, tradiciškai buvo atskirtos nuo kitų pamaldų. Pirmasis mišiolas (šv. Mišių tvarkos aprašymas) buvo sudarytas X amžiuje. Svarbiausias Komunijos momentas yra, kai kunigas pašventina duoną ir vyną – Kristaus kūną ir kraują – bei siūlo juos pamaldų dalyviams. Nuo XIII amžiaus iki 1965 m. Romos katalikų bažnyčia leisdavo gerti vyno taurę tik Mišias aukojančiam kunigui. Tačiau dabar, kaip ir iš pat pradžių, ji siūlo tikintiesiems Komuniją abiem pavidalais. Teologinės Eucharistijos implikacijos, ypač tomistinė persikūnijimo doktrina, reformacijos metu sukėlė daug aštrių ginčų.

Paprotys pagrindines Mišių dalis palydėti muzikiniu akompanimentu turėjo didelių pasekmių. Tie liturgijos elementai, kurių žodžiai kinta priklausomai nuo progos, paprastai būdavo rečituojami arba giedami. Tai mišių įžanga *(Introit)*, tarpiniai, atnašų ir Komunijos giedojimai. Tačiau nekintamieji Mišių giedojimai, kurių tekstai buvo pastovūs, atvėrė kelią išradingam muzikiniam apipavidalinimui. Tie Mišių giedojimai yra šie: *Kyrie Eleison* („Viešpatie, pasigailėk") – senovinis užkeikimas, pasiskolintas iš saulės kulto; *Gloria in Excelsis Deo* („Garbė Dievui aukštybėse") – himnas, įprastai negiedamas gavėnios metu; *Credo* – Nikėjos Tikėjimo išpažinimas; *Sanctus* („Šventas, šventas, šventas") – garbinimo himnas prieš Komuniją; *Agnus Dei* („Dievo Avinėli, kuris naikini pasaulio nuodėmes") ir galiausiai – *Ite, missa est* („Eikite, Mišios baigtos"). Nekintamųjų giedojimų komponavimas dviems ar trims balsams, o vėliau chorui su instrumentiniu akompanimentu buvo didžiausias iššūkis viduramžių polifonijai. Visą Mišių ciklą sukomponavo Guillaume'as de Machaut (miręs 1377 m.); panašios kompozicijos Renesanso epochoje buvo įprastas dalykas. Įžymiausi meistrai, be abejo, buvo Palestrina (mirė 1594 m.) ir jo amžininkas Williamas Byrdas (1543–1623) – katalikas, tarnavęs anglikonų Bažnyčiai. Labai originalios Palestrinos mišios *Missa Papae Marcellae* (1555) buvo sukurtos laikantis Tridento susirinkimo nurodymų, kad žodžiai būtų kuo aiškesni. **[CANTUS]**

Mišių poveikis muzikos istorijai buvo nepaprastai didelis. Giedojimai sustiprino liturgijos dvasinį ir estetinį poveikį, o Mišių chorinės bei instrumentinės aranžuotės formavo Europos muzikinę tradiciją. „Liturginis tekstas – tai vartai, pro kuriuos muzika įžengia į Vakarų krikščioniškojo pasaulio kultūros istoriją"[1].

Nuostabiosios J. S. Bacho Mišios B minor (1738) pradėjo etapą, kai Mišių muzikinį atlikimą buvo galima atskirti nuo religinių apeigų. Haydnas parašė 14 tokių mišių, tarp

jų Mišias būgnui (1796) ir Mišias styginiam orkestrui (1802). Mocartas jų sukūrė net 18, įskaitant ir nuostabųjį, bet neužbaigtą *Requiem* (1791). Beethoveno *Missa solemnis D-dur* (1823) galima laikyti viršūne; po to atėjo Liszto, Gounod, Brucknerio, Janačeko romantinio stiliaus mišios. XX amžiuje mišios atlaikė ne tik krikščioniškojo tikėjimo silpnėjimą, bet ir tradicinių muzikinių formų irimą. Frederickas Delius sukūrė choralines „Gyvenimo mišias" (*Mass of Life,* 1909) pagal Nietzschės antireliginius tekstus. Stravinskio Mišiose chorui ir pučiamiesiems instrumentams eksperimentuojama neopolifonine technika, kurią naudojosi Machaut.[2]

Giedotinės ir negiedotinės Mišios kasdien skamba katalikų ir stačiatikių bažnyčiose visame pasaulyje. Iš jų kilusios religinės tradicijos bei muzikiniai žanrai gyvuoja toliau.

Turkai seldžiukai persikėlė per Okso (Amudarjos) upę 1031 metais; penktajame dešimtmetyje jie nukariavo Persiją, septintajame Armėniją, o 1070 metais užėmė Jeruzalę. Tik per plauką atsilaikė Bagdadas. Jų sultonai Togrul-bekas (valdęs 1038—1063 m.), vadinamas „Islamo atgaivintoju", ir Alpas Arslanas (valdęs 1063— 1072 m.) įkvėpė kovos dvasią, sutelkusią margą pasekėjų minią. Tarp jų buvo persų administratorių, graikų patarėjų, daug filosofų, matematikų ir poetų:

Kas išminties grąžtu prasmės žemčiūgan smigo,
Svarbiausios paslapčių gijos dar neaptiko:
Ilgai kalbėjo jie apie dangaus tiesas,
Bet po tuščių šnekų visi ramiai užmigo.

Už viską šis dangus atmoka tik blogu,
Todėl nesitikėk pasaulyje draugų,
Nežvilgčiok atgalios, o šios dienos laikykis
Ir būk patsai savim, kol dar turi jėgų.

Ir buvo lašas — jis dalelė jūros liko,
Ir buvo dulkė — ji su smiltžemiu sulygo.
O tavo ar ne toks gimimas ir mirtis?
Muselė kažkokia — čia buvo, čia išnyko[21].

Omaras Chajamas (1048—1131), kurio ketureiliams, išverstiems į anglų kalbą, buvo lemta tapti vienu iš mėgstamiausių anglų literatūros kūrinių, — astronomas ir kalendorininkas seldžiukų dvare valdant Alpui Arslanui, jų didžiausios pergalės architektui. 1071 m. rugpjūčio 19 d. prie Mancikerto netoli Vano ežero seldžiukai pasienio susidūrimą pavertė triuškinančiu imperijos pralaimėjimu. Bizantijos kariuomenė buvo visiškai sutriuškinta, o imperatorius Romanas IV Diogenas pateko į nelaisvę. Užgrobtos pagrindinės imperijos valdos Mažojoje Azijoje; nuo to laiko jos sudarė turkų Rumo sultonato pagrindą. Imperijos gyventojų skaičius ir ekonominiai ištekliai smarkiai sumažėjo.

Bizantija jau niekada visiškai nebeatsigavo. Nuo tada imperatoriai stengėsi tik apginti vis mažėjantį Konstantinopolio tvirtovės forpostą. Bet ir seldžiukams tai

buvo gulbės giesmė. Netrukus jie turėjo užleisti Jeruzalę šiitų Fatimidų dinastijai Egipte, o emyrų tarpusavio kovos leido imperijai šiek tiek atsikvėpti. Jaunas energingas imperatorius Aleksejus I Komninas (valdęs 1081—1118 m.) laikėsi asmeninės drąsos ir rizikingų finansinių avantiūrų, tarkim, Bažnyčios iždo pasisavinimo, dėka. Jis išstūmė normanus iš Graikijos ir atgavo svarbius Juodosios ir Egėjo jūrų pakrančių ruožus. Tačiau apie *status quo ante* sugrąžinimą negalėjo būti nė kalbos. Valdant Manuilui I (1143—1180) įvyko savotiškas Komninų renesansas, ypač mokslo, teologijos ir architektūros srityse. Tačiau grandioziniai planai vėl susijungti su Roma ar nukariauti Egiptą baigėsi šnipštu. Auganti lotynų įtaka, kurių Manuilo laikais buvo pilnas dvaras, didino trintį, ypač su venecijiečiais. Išsigimėlis Andronikas Komninas (valdęs 1183—1185 m.) buvo negyvai užkankintas minios, kuri pasekė jo paties pavyzdžiu. Tačiau didybės fasadas išsilaikė nepaliestas. Konstantinopolis vis dar tebebuvo turtingiausias ir civilizuočiausias krikščioniškojo pasaulio miestas: jo prekyba, jo apeigos, jo religinis gyvenimas virte virė. Tačiau iš vidaus imperija vis labiau silpnėjo. Beliko laukti smūgio, dėl kurio ji 1204 metais tik per plauką išvengė žūties.

Bizantijos nelaimės sukėlė rimtų pasekmių stačiatikių slavų šalyse. Graikų patriarchas neturėjo nei noro, nei galimybių siekti tokios valdžios bulgarams, serbams ar kijeviečiams, kokią popiežiai pradėjo įgyti Vakaruose. Praėjus šimtui metų nuo Mancikerto mūšio, Balkanuose ir vėl kilo suirutė. Pečenegus, kurie 1090 metais vėl apgulė Konstantinopolį, pavyko apmalšinti tik 1122 metais. Teko ilgai kariauti Šiaurės vakaruose, norint apginti Serbiją nuo vengrų. 1186 metais bulgarai dar kartą išsilaisvino ir įkūrė savo Antrąją imperiją.

Kijevo Rusia buvo palikta kone likimo valiai. Šv. Vladimiro įpėdinis Jaroslavas Išmintingasis (valdęs 1019—1054) atėmė iš lenkų Raudonąją Rusią ir netgi pasiuntė prieš Konstantinopolį didelę jūrų ekspediciją. Tačiau po jo mirties valstybė suskilo į tarpusavyje kovojančias kunigaikštystes: Galičo ir Voluinės vakaruose; Kijevo, Turovo, Černigovo pietuose; Novgorodo, Polocko ir Smolensko šiaurėje; Tverės, Vladimiro-Suzdalės ir Riazanės Volgos aukštupyje. Rusų nesutarimus apsukriai kurstė Bizantija; jais tikriausiai būtų pasinaudoję ir kaimyniniai lenkai, jei ir Lenkijos karalystė po 1138 metų nebūtų įžengusi į ilgą susiskaldymo laikotarpį. Taigi primityvias slavų karalystes kankino suirutė dar gerokai prieš mongolų pasirodymą.

Išryškėjo skirtumai tarp rytinių slavų. Kijevas ir toliau liko prekybos ir religiniu centru, tačiau jis buvo priklausomas nuo stepių gyventojų pečenegų bei polovcų malonės ir beveik prarado politinę valdžią. XII amžiuje žemėms aplink Kijevą pavadinti pirmą kartą buvo pavartotas pavadinimas *Ukraina*, reiškiantis „Prie pakraščio". Galičas (Galicija) pirmą kartą paminėtas 1140 metais, o Voluinė atiteko Romanovičių dinastijai. Danijilas Romanovičius (valdęs 1235—1265 m.) gavo karūną iš popiežiaus legato, tačiau vėliau nutraukė ryšius su katalikybe. Pasak vienos kronikos, jis buvo raginamas prisijungti prie paprastų žmonių, kovojančių su bajorais. Jam buvo sakoma: „Kol neišmuši bičių, tol nevalgysi medaus".

Į Volgos aukštupyje esančias miškingas šiaurės vakarų Rusios kunigaikštystes persikėlė daug valstiečių; čia pradėjo augti miestai. Maskvos gyvenvietė prie Maskvos upės pirmą kartą paminėta 1146 metais. 1169 metais Vladimiro kunigaikštis Andrejus Bogoliubskis jau buvo toks stiprus, kad nusiaubė Kijevą. 1185 metais Novgorodo Seversko kunigaikštis Igoris vadovavo garsiajam žygiui prieš polovcus. Novgorodo miestas nepriklausomos respublikos karjerą pradėjo 1126 metais. Jo *večė*, laisvų piliečių susirinkimas, rinkdavo ir vyriausią administratorių, ir arkivyskupą. Večė nustatydavo sutarties, apribojančios valdančio kunigaikščio valdžią, sąlygas. Novgorodui buvo pavaldžios didžiulės teritorijos šiaurėje iki šv. Michailo Arkangelo vienuolyno prie Baltosios jūros. Vladimiro ir Novgorodo kunigaikštis Aleksandras Nevskis (apie 1220—1263 m.) nuvijo švedus nuo Nevos (1240) ir sumušė teutonų riterius ant Peipuso (Čudo) ežero ledo. [NOVGORODAS]

Dėl Bizantijos nuosmukio neabejotinos naudos turėjo ir jaunoji Vengrijos karalystė. Apsaugota iš šiaurės Karpatų kalnų ir esanti saugiu atstumu nuo Konstantinopolio ir Vokietijos imperijos, Vengrija galėjo be rimtesnio pasipriešinimo stiprinti savo pozicijas Dunojaus baseine. 1004 metais ji užvaldė Transilvaniją, o po 1089 metų Kroatiją ir Dalmatiją; atsivėrė koridorius, vedantis prie jūros. XII amžiuje Vengrija užėmė ir puikią kalnų apsuptą Bosnijos provinciją. Visose provincijose, įskaitant ir Aukštutinę Vengriją (Slovakiją), vengrų kilmingieji, išpažįstantieji lotynų krikščionybę, įsikūrė dideliuose dvaruose, kur anksčiau gyveno slavai, vokiečiai ar rumunai. Prie rytinių sienų buvo plati karinė zona, apgyventa nukariautų kumanų genčių. Pagonybė buvo išrauta su šaknimis. Valdant „karaliui kariui" šv. Vladislovui (Laszlo, valdė 1077—1095 m.) ir jo sūnėnui Kolomanui I (Kalman, valdė 1095—1116 m.) — abu jie glaudžiais šeimyniniais ryšiais saistėsi su Konstantinopoliu — pionieriški šv. Stepono darbai buvo užbaigti. 1222 metais Vengrijos karalius Andrejus II Aukso bule patvirtino kilmingųjų ir aukštosios dvasininkijos imunitetą; jie sudarė nacionalinį susirinkimą, turėjusį oficialią teisę prieštarauti.

Bizantijai traukiantis didelės permainos vyko ir Užkaukazėje. Didžiosios Armėnijos Bagratidų dinastijos valstybę, kurios sostinė buvo Ani miestas netoli Karso ir kuri klestėjo nuo IX amžiaus, užplūdo seldžiukai. Daug armėnų buvo priversti pasirinkti tremtį, kai kurie iš jų pasiekė net Lenkiją. Pietuose, buvusios Kilikijos provincijos vietoje, susikūrė Mažoji Armėnija, apėmusi tai, kas liko iš Didžiosios Armėnijos; ji išsilaikė dar trejetą šimtmečių[22]. O Gruzija išsilaisvino: Dovydas Statytojas (1089—1125 m.) seldžiukus išvijo iš Tbilisio. Valdant karalienei Tamarai (1184—1213), klestėjo puiki dvaro kultūra, į vietinę krikščioniškąją kultūrą įsiliejo turkų, persų ir arabų kultūros elementai. Poetas Šota Rustavelis, mokęsis Graikijoje, pelnė tarptautinį pripažinimą. Jo epinė poema *Karžygys tigro kailiu*, dedikuota karalienei Tamarai, optimistiškai laikoma „pirmuoju renesanso dvelksmu"[23].

Viduramžių visuomenė — kaimietiška visuomenė. Gyvenimas telkėsi feodalų dvaruose su jų amžinais ponų ir baudžiauninkų santykiais, todėl miestų užuomazgų atsiradimas bendro vaizdo nepakeitė, tačiau miestai buvo svarbūs ne tik ateičiai, bet ir prekybos plėtotei bei kultūros augimui.

Gynybinėmis sienomis apsupti miestai, kaip ir tokiomis pat sienomis apsuptos pilys, rodė, kad gyventi nėra saugu. Sienos, jų vartai ir bokštai turėjo apginti tas saugumo oazes. Tačiau miestai skatino ir naujų visuomenės grupių formavimąsi; tos grupės vis labiau stengėsi užsitikrinti atskirą teisinį ir politinį tapatumą. Miestai augo prie uostų, upių brastų, turgaviečių, grafų ir vyskupų rezidencijų. Daugelis iš naujųjų miestų neišsilaikė, sunyko ir nugrimzdo į nebūtį, tačiau XII amžiuje kai kuriuose Europos regionuose pasirodė intensyvios urbanizacijos salelių. Pirmavo Italijos miestai uostai Venecija, Piza, Genuja. Netrukus atsirado varžovų — Lombardijos ir Pareinio miestų bei tekstilės centrų — Florencijos ir Sienos Toskanoje, Ipro, Briugės ir Gento Flandrijoje. Londonas ir Paryžius augo ne tik dėl politinių, bet ir dėl ūkinių priežasčių. Didžiausi miestai turėjo iki 50 000 ir daugiau gyventojų, jų skaičius vis didėjo. [FIESTA]

Miestuose pradėjo formuotis miestelėnų klasė. Jie susitelkdavo prieš gausesnius amatininkus ir įvairius nestabilius visuomenės elementus. Svarbu buvo tai, kad dauguma miestuose apsigyvenusiųjų Vakaruose išsivadavo iš feodalinių santykių, viešpataujančių anapus miestų sienų. „Laisvė tapo buržuazijos teisiniu statusu <...>, ji buvo jau nebe asmeninė, o teritorinė privilegija, įleidusi šaknis į miesto dirvą"[24]. Tačiau musulmoniško tipo vergovė buvo įprastas dalykas, ypač Italijoje. Leidžiamos specialios chartijos žydų antplūdžiui reguliuoti — juos viliojo prekyba Viduržemio jūros regione. [GETAS]

Prekybos tinklą sudarė keletas gerai išmėgintų prekybinių kelių. Venecija ir Genuja perėmė iš Konstantinopolio prekybos su Levantu tvarkymą. Šiaurės jūros prekybiniai keliai formavosi veikiami Anglijos vilnos poreikių. Lombardija ir Reino sritis buvo transalpinio koridoriaus galuose. Nuo 1180 metų Šampanės grafai įsteigė kažką panašaus į dabartines laisvosios prekybos zonas, kuriose rengiamos mugės tapo tarptautinės prekybos atsiskaitymų kontoromis. [SEN GOTARDAS] [HANZA]

Antrojoje XI a. pusėje daugelyje Vakarų Europos sričių keletas iš pažiūros nesusijusių naujovių išjudino ilgalaikius procesus. Pradėjo kristalizuotis naujos institucijos, o laikinos priemonės virto tolimos ateities planais.

1059 m. balandžio 14 d. popiežius Mikalojus II išleido dekretą, pagal kurį popiežių turėjo rinkti kardinolų kolegija. Tokio žingsnio tikslas buvo užtikrinti popiežių nepriklausomybę ir išvengti ankstesnių metų scenų pasikartojimo, kai dvi konkuruojančios frakcijos paskyrė du konkuruojančius popiežius. Daug šimtmečių popiežius skirdavo „Romos gyventojai ir dvasininkija", tad jie priklausė nuo vietos politikų malonės. Vėliau Vokietijos imperatoriai įprato patys skirti kandidatus. O dabar popiežius ėmėsi žingsnių išsivaduoti nuo išorinės kontrolės. Netrukus po to pirmą kartą buvo paminėta Romos kurija, popiežiaus dvaras ir jo vyriausybė. [KONKLAVA]

1059 m. rugpjūčio mėnesį Melfio vietovėje Apulijoje popiežius paskyrė Robertą Guiscardą, ketvirtąjį iš Tancredo d'Hauteville'io dvylikos sūnų, Apulijos ir Kalabrijos, taip pat „būsimosios" Sicilijos kunigaikštystės kunigaikščiu. Jei jam pavyktų užgrobti paskirtąsias žemes, kunigaikštis Robertas įsipareigojo mokėti

FIESTA

Kai 1000 metais Venecijos dožas užėmė Adrijos piratų tvirtoves Kurcolos ir Lagostos vietovėse, jis pasivadino Dalmatijos kunigaikščiu. Tai buvo pirmasis Venecijos žingsnis galingos jūrų valstybės kūrimo link. Tais pačiais metais atsirado ir iškilminga *Sposalizio del Mar* („Dožo vedybų su jūra") ceremonija. Per ją išpuoštų gondolų regata praplaukia Venecijos Didžiuoju kanalu. Anksčiau tai būdavo kasmetinės Venecijos Šeštinių mugės svarbiausias renginys, o dabar ji tapo rugsėjo mėnesį rengiamos *Regata Storica* sudėtine dalimi.

Europiečių kalendoriuje gausu švenčių, kurias pagyvina įvairiausios procesijos, maskaradai, šokiai, mugės, žaidynės. Daugelis iš jų pažymi metų laikų kaitą, pavyzdžiui, *Bloemen Curso* Harleme, *Midsommer* Švedijoje arba alaus gėrimo šventė *Oktoberfest* Miunchene. Vokietijoje ir Austrijoje švenčiamos *Fasching* (Užgavėnės) bei lenkų *Dożynki* yra pagonybės reliktai. Prancūzų *fêtes des vignerons* vynuogių augintojams yra derliaus švenčių atitikmenys.

Daug kitų švenčių susijusios su religija. *Carnaval* („atsisveikinimas su mėsa"), švenčiamas per *Mardi Gras* (Užgavėnes), populiariausias Nicoje. Juo pažymima paskutinioji diena prieš gavėnią. Per Velykų *Semana Santa* Sevilijoje atgailautojai su smailaviršūnėmis juodomis skrybėlėmis rengia eiseną. Visų krikščionių švenčiamos Švenčiausiojo Kristaus Kūno ir Kraujo šventė (Devintinės), Sekminės ir Švenčiausiosios Mergelės Marijos Ėmimo į dangų šventė (Žolinės, rugpjūčio 15). Sainte-Marie de la Mer vietovėje netoli Arlio iš daugelio šalių susirinkę čigonai neša į jūrą Švenčiausiosios Mergelės Marijos paveikslą. Vietinėms relikvijoms pagerbti skiriamos Švenčiausiojo Kraujo procesija Briugėje ir *Ommegang* Briuselyje.

Daugelis švenčių įgauna viešų varžybų pavidalą. Tokios yra kalniečių žaidynės Škotijoje, *course à la cocarde* romėnų laikų arenose Arlyje ir Nime, bėgimas nuo jaučių Pamplonoje ir puikiosios žirgų lenktynės Sienoje *Corso del Palio.*

Tačiau dažniausiai europiečiai mini įvairius dramatiškus įvykius, kurie, kaip *Sposalizio*, „papipirina" jų miestų istorijas:

Moros y Cristianos	Alikante (Valensija)	krikščionių pergalė 1227 m.
Lajkonik	Krokuva (Lenkija)	mongolų antpuoliai XIII a.
Giostra del Saracino	Arecas (Italija)	(turnyrai): kovos su saracėnais
Jeanne d'Arc	Orleanas (Prancūzija)	miesto apgultis 1428 m.
Fürstenhochzeit	Lanshutas (Bavarija)	bavarų–lenkų iškilmės 1475 m. vedyboms paminėti
Escalade	Ženeva (Šveicarija)	savojiečių antpuolis 1602 m.
Guy Fawkes	Anglija	„parako sąmokslas" 1605 m.
Up Helly Aa	Lervikas (Šetlando salos)	vikingų valdymas 751 m.
Meistertrunk	Rotenbergas (Vokietija)	apgultis 1631 m.
Vikingspillene	Frederikzundas (Danija)	vikingų laivo atradimas 1950 m.

Visos tos šventės, senos ir naujos, švenčiamos kasmet. Jos sustiprina vietos gyventojų pasididžiavimą savo istorijos tęstinumu[1].

Tačiau didingumu niekas neprilygsta festivaliams ir paradams karinėms pergalėms pažymėti. 1940 m. birželį Vermachto kariai simboliškai pražygiavo pro Triumfo arką Paryžiuje. Dar po penkerių metų Raudonojoje aikštėje Vermachto vėliavos buvo sumestos Stalinui po kojų. Sąjungininkų šalyse, bet ne Vokietijoje, jau keli dešimtmečiai lapkričio 11 iškilmingai paminima „Atminimo diena".

GETAS

Daugelyje Italijos miestų jau nuo XI amžiaus, jei ne anksčiau, egzistavo sienomis ir vartais atitverti kvartalai, skirti žydams. Jie atsirado sutapus miesto magistratų, norėjusių segregacijos, ir pačių žydų, kurių religiniai įstatymai draudė jiems gyventi tarp kitataučių, požiūriams. Venecijoje žydų kvartalas buvo vadinamas *Il Ghetto* – tai buvo žodžio *borghetto* („miestelis") santrumpa, o gal ir žodžio *gietto* („liejykla") iškreipta forma, nes liejykla ten kadaise tikrai buvo. Tas pavadinimas išplito visoje Europoje. Didžiausi getai atsirado Prahoje, Frankfurte, Trieste ir Romoje; pastarojoje getas egzistavo nuo 1536 iki 1870 metų.[1]

Tačiau oficialiai getų nebuvo svarbiausiame žydų prieglobstyje – Lenkijos-Lietuvos valstybėje, kur nuo 1265 metų galiojo karališkosios apsaugos chartijos. Kai kurie lenkų miestai, tarp jų ir Varšuva, jėga išsireikalavo *de non tolerandis Judaeis* statuso, kuris draudė žydams gyventi municipalinei jurisdikcijai priklausančiuose miesto rajonuose. (Beje, panašūs apribojimai buvo taikomi ir bajorams, valstiečiams bei Karūnos valdininkams.) Dėl to žydai kėlėsi gyventi į bajorams priklausančias žemes prie pat miesto vartų. Maži žydų *shtetln* („miesteliai") bajorų globojami taip pat kūrėsi ir šalies viduje prie dvarų centrų. Lenkijos-Lietuvos žydai turėjo ne tik vietinę autonomiją, bet ir savo keturių žemių tarybos centrinį parlamentą.[2]

Iki Žečpospolitos padalijimo žydams nebuvo leidžiama gyventi Rusijoje. Po padalijimo Jekaterina II anksčiau Lenkijai priklausiusias sritis pavertė didžiulės žydų „teritorijos" branduoliu (žr. III priedą, 85). Tačiau uždari Vakarų tipo getai Rytų Europoje atsirado tik užėjus naciams 1939–1941 metais.

Pabėgti iš geto buvo nelengva. Juk potencialūs pabėgėliai mesdavo iššūkį ne tik kitataučių, bet ir pačių žydų bendruomenių įstatymams bei papročiams, o už tai buvo rūsčiai baudžiama. Iki šių laikų beveik vienintelis pabėgimo būdas – oficialus tikėjimo pakeitimas.

popiežiui 12 pensų už 120 akrų žemės mokestį. Tuo metu ši sutartis buvo tik dar vienas suktos popiežiaus diplomatijos vingis. Nuo pat atvykimo į Kalabriją 1017 metais, normanų avantiūristai stojo prieš popiežių. Tiesą sakant, per pačią schizmą su Bizantija 1054 metais, nuvykęs į pietus kartu su vokiečių kariuomene,

popiežius Leonas IX tapo normanų belaisviu. Tačiau dabar Mikalojus II nusprendė tartis su jais. Jis nenumatė tik vieno dalyko — kad Hauteville'io giminės atstovai taip greit įgyvendins savo planus. O jie 1060 metais persikėlė per Mesinos sąsiaurį ir pradėjo sistemingai atkariauti Siciliją iš saracėnų. Per dešimt metų užėmė Palermą ir išvijo bizantiečius iš Bario — paskutiniojo jų atramos punkto Italijoje. Po kiek laiko normanų užkariavimai pietuose buvo sujungti į vieną „Abiejų Sicilijų karalystę“, kuri išsilaikė iki pat Garibaldžio laikų.

Dar neužbaigus Sicilijos nukariavimo, popiežius nusprendė paremti kitą normanų avantiūristą. 1066 metais Normandijos kunigaikštis Vilhelmas gavo šv. Petro vėliavą; tai buvo jo žygio prieš Angliją palaiminimas. Žvelgiant iš Romos pozicijų, tai dar vienas žingsnis siekiant sudaryti popiežiaus rėmėjų grupę, nepriklausomą nuo imperijos. O žvelgiant iš Vilhelmo pozicijų, tai buvo būdas įtikinti savo kariuomenę kovoti. (Vėliau jis atmetė popiežiaus prašymą sudaryti sutartį, panašią į tą, kurią anksčiau buvo sudaręs dėl Sicilijos.) Likimas Vilhelmui buvo palankus ir šį kartą. Daug savaičių laukę palankaus momento perplaukti Lamanšą, normanai užpuolė anglosaksų kariuomenę, belaukiančią jų prie Hastingso. Anglų karalius Haroldas, kuriam pakako laiko sugrįžti iš šiaurės, nugalėjus kitą savo varžovą Norvegijos karalių Haroldą, buvo įsitikinęs, kad sėkmė jį lydės ir toliau. Tačiau rugsėjo 28 jis žuvo mūšyje — normanų strėlė pataikė jam į akį. Vilhelmas, dabar jau tapęs Vilhelmu Užkariautoju, buvo karūnuotas Vestminsterio abatijoje per Kalėdas. Anglijos karalystę, kaip ir Siciliją, pasidalijo normanų riteriai ir ji tapo pavyzdine feodaline valstybe. (Anglai tvirtina, kad nuo to laiko ji jau niekada nebebuvo nukariauta kitų.)

1075 m. kovo mėnesį naujas popiežius Grigalius VII (1073—1085) paskelbė 27 pasiūlymus apie *Dictatus Papae* (popiežiaus viršenybę). Jis reikalavo aukščiausios įstatymų leidimo ir teisminės valdžios visame krikščioniškajame pasaulyje, taip pat teisės nušalinti visus kunigaikščius — ir pasaulietinius, ir dvasinius. Netrukus per vyskupų sinodą jis oficialiai ekskomunikavo visus pasaulietinius valdovus, paskyrusius kandidatus į bažnytinius postus nepasitarus su bažnytine valdžia. Popiežius, prieš tai buvęs vienuolis Hildebrandas iš Toskanos, ankstesnių popiežių svarbiausias patarėjas, kardinolų buvo išrinktas naujuoju būdu. Imperatoriui Henrikui IV (valdė 1056—1106 m.) apie tai nebuvo pranešta, o ką jau kalbėti apie tarimąsi su juo. Neišvengiamai turėjo kilti didelis imperatoriaus ir popiežiaus konfliktas. Tai buvo ginčo dėl investitūros pradžia.

Nepaisant pompastiškos juridinės ir teologinės frazeologijos, ginčas dėl investitūros buvo paprasčiausias ginčas dėl valdžios. Kas ką turėjo valdyti — imperatorius popiežių ar popiežius imperatorių? Bendrasis principas buvo visiškai aiškus: krikščioniškasis lotynų pasaulis rėmėsi dviem valdžiomis — pasaulietine, kuriai vadovavo imperatorius, ir dvasine, vadovaujama popiežiaus. Tačiau santykis tarp jų buvo diskusinis klausimas. Imperatoriaus nuomone, popiežius turėjo apsiriboti tik dvasiniais dalykais. O popiežius manė, kad kaip žemė yra žemiau už dangų, taip ir imperatorius turįs paklusti popiežiaus valiai. Hildebrando *Dictatus* pasiūlymai buvo be kompromisų:

HANZA

Kai vokiečių kolonistai ir kryžiuočiai pradėjo slinkti Baltijos jūros pakrante į rytus, buvo aišku, kad atsiras ir komercinių interesų, taip pat galima buvo tikėtis, jog šiame regione, išnirusiame iš vikingų epochos, Baltijos ir Šiaurės jūrų uostuose įsikūrę pirkliai vienysis, kad taptų saugesni. Pirmoji tokia *hansa* („prekybinė sąjunga") buvo įkurta Visbio vietovėje Gotlando saloje 1161 m. Ji vadinosi Šventosios Romos imperijos Gotlando keliautojų susivienijimu. Po to per šimtą metų didelėje teritorijoje nuo Atlanto vandenyno iki Suomijos įlankos susikūrė *am-see staten* (laisvųjų jūros valstybių) konfederacija.

Bund van der dudeschen hanse (Hanzos sąjunga) įtakos viršūnę pasiekė XIV amžiuje. Ją sudarė keletas mažesnių sąjungų, kurių delegatai reguliariai rinkdavosi koordinuoti savo politikos. Svarbiausia iš jų buvo Vendo-saksų sąjunga, jai priklausė Hamburgas, Brėmenas, Liubekas, Vismaras ir Rostokas. Vestfalijos grupei vadovavo Kelnas, Livonijos grupei – Visbis, o vėliau Revelis (Talinas). Trys pagrindinės grupės sudarė *Drittel* (Trikampį) – visos organizacijos šerdį. Visi sąjungai priklausantys miestai turėjo nuo jų priklausomus miestus, vadinamuosius *Vororte* (priemiesčius), o sąjunga kaip visuma sudarė visą grandinę *kontore* (užsienio kontorų), kuriomis galėjo naudotis visi sąjungos nariai. Buvo penkios pagrindinės tokios kontoros: Briugėje, kur baigėsi transalpinis prekybinis kelias, vedantis į Veneciją, Novgorodo Peterhofe (nuo 1229 m.), Londono Steelyarde (1237), Vokiečių tilte Bergeno mieste (1343) ir kasmetiniame silkių turguje prie Falsterbo Skanijoje.

Hanzos nariais galėjo būti ne tik Vokietijos ir ne tik pajūrio miestai. Įvairiu laiku jai priklausė daugiau nei du šimtai miestų – nuo Dinanto vakaruose iki Oslo šiaurėje ir Narvos rytuose. Svarbiausi toliau nuo jūros esantys jos nariai buvo Brunsvikas, Magdeburgas, Vroclavas ir Krokuva.

Hanzos sąjunga neturėjo nei oficialių įstatų, nei centrinės valdžios. Tačiau ilgainiui susikaupė teisės normų ir papročių visuma, o nuo 1373 m. laisvasis imperijos miestas Liubekas tapo apeliacinio teismo buveine ir jame dažniausiai rinkdavosi sąjungos kas trejus metus rengiamų *Hansetage* (visuotinio susirinkimo) dalyviai. Vadinamąją Liubeko teisę priėmė daugelis sąjungai priklausančių miestų.

Veiklos pradžioje sąjunga siekė įtvirtinti stovėjimo uoste, sandėliavimo, gyvenimo, vietinio imuniteto teisines normas, kurios jos nariams buvo reikalingos, kad galėtų užsiimti savo verslu. Jai taip pat rūpėjo stabilizuoti valiutą ir palengvinti atsiskaitymus. [Anglų valiutos pavadinimas *sterling* kilęs iš žodžio Easterling („rytietis") – taip dažnai buvo vadinami Hanzos pirkliai].

Tačiau rūpinantis prekybiniais interesais netrukus teko įsivelti ir į politiką. Sąjungos ginklas iš pradžių buvo tik vadinamasis *Verhansung* (jos priešų komercinis boikotas), tačiau ilgainiui ji pradėjo rinkti mokesčius ir sukūrė karo laivyną, iš pradžių piratams slopinti, o vėliau ir priešintis kai kurių karalysčių, ypač Danijos, politikai. 1361 metais Danija apiplėšė Visbį ir tai buvo dingstis Hanzai sudaryti sąjungą su Norvegija bei Švedija. Kilo pirmasis karas su Danija, kurį Hanza visiškai pralaimėjo. Tačiau antrajame

kare 1368–1369 metais sąjungos daliniai užėmė Helsingborgą, sugriovė Kopenhagą ir okupavo Zundą. Štralzundo sutartimi (1370) Danija buvo priversta nusileisti reikalavimui, kad nė vienas Danijos karalius nebus karūnuojamas be sąjungos sutikimo ir be jos privilegijų patvirtinimo. **[ZUNDAS]**

Vėlesnį lėtą Hanzos sąjungos smukimą lėmė ir ūkiniai, ir politiniai faktoriai. Baltijos jūros silkių guotai dėl kažkokių neaiškių priežasčių XV amžiuje persikėlė į Šiaurės jūrą. Tuo pat metu šiaurinės Europos prekybos centru pamažu tapo Nyderlandai. Hanzai darėsi vis sunkiau atsilaikyti prieš agresyvias naujųjų laikų valstybes – Angliją, Prūsiją ir Maskvą. Peterhofo uždarymas Novgorode 1494 metais buvo laiko ženklas, – kaip ir Styljardo uždarymas Londone 1598 metais. Mažai paramos Hanza tesulaukė ir iš susiskaldžiusios Šventosios Romos imperijos valdžios. Per Trisdešimties metų karą aktyvių Hanzos sąjungos narių skaičius sumažėjo iki trijų – Liubeko, Hamburgo ir Bremeno. Paskutinį visuotinį susirinkimą jie surengė 1669 metais. Nuo tada Hanzos pavadinimas buvo siejamas tik su tų trijų miestų nepriklausomybe: jie Vokietijos muitų sąjungai nepriklausė iki pat 1889 metų[1].

Hanzos palikimas gyvavo dar ilgai po jos žlugimo. Per keletą šimtmečių Hanzos sąjunga sukūrė tokį gyvenimo stilių, kurio tvirtos vertybės augte įaugo į kiekvieną kupiną gyvybės ir elegancijos jos miestų pastatų plytą. Būti Hanzos nariu reiškė priklausyti nepakartojamai tarptautinei civilizacijai, kuri rėmėsi bendromis vertybėmis ir prioritetais. Didžiųjų miestų, tarkim, Hamburgo, Dancigo (Gdansko), Rygos likimai buvo skirtingi, tačiau jie išsaugojo bendros kilmės pojūtį. Hamburgo gyventojai vis dar tebesididžiuoja galėdami savo automobilių numerius pradėti Hanzos laikų municipaliteto santrumpa HH – *Hansestadt Hamburg* („Hanzos miestas Hamburgas"). Bremeniečiai atitinkamai naudoja raides HB, liubekiečiai HL, rostokiečiai HRO.

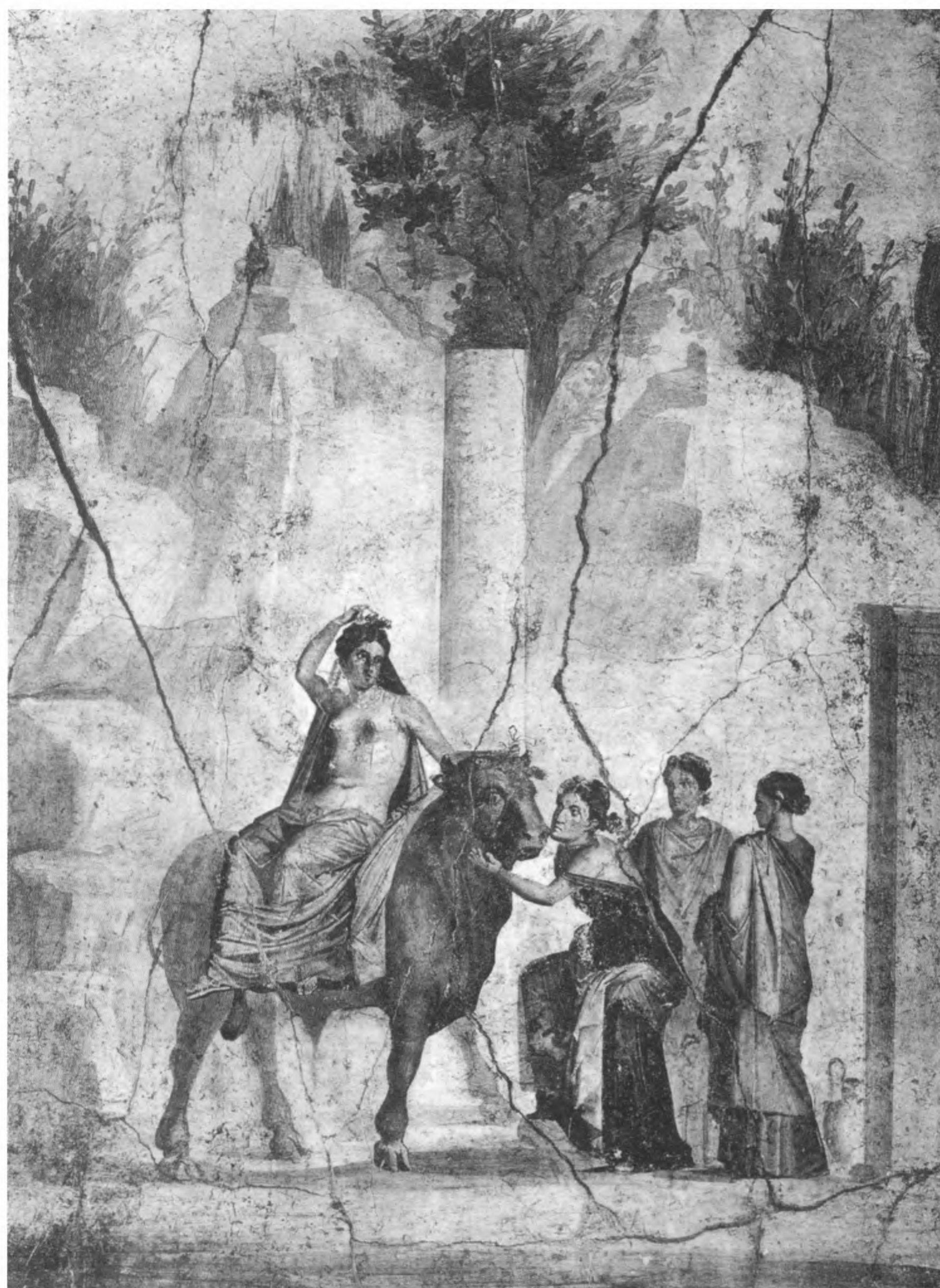
Nacių ideologai, be abejo, labai stengėsi pasisavinti Hanzos tradicijas. Pavyzdžiui, garsiajame Grotemeyerio 1942 metų paveiksle vaizduojama, kaip viduramžių vežimų gurguolė išvažiuoja palei Elbę iš Hamburgo, tarytum užkariauti Vokietijai *Lebensraum* (gyvybinę erdvę) Rytuose[2]. Tačiau tai šiurkštus iškraipymas. Vokietijos istorijoje Hanzos tradicija buvo priešinga prūsiškumui, nacionalizmui ir imperializmui, pakeitusiems ją. Europos istorijoje ji it švyturys šviečia visiems, kurie ieško ateities, grindžiamos tvirta vietine autonomija, tarptautiniu bendradarbiavimu ir visuotiniu klestėjimu.

2. Tik Romos popiežiui priklauso „katalikiškojo" („visuotinio") titulas.
3. Tik Romos popiežius turi teisę skirti ir atšaukti vyskupus.
12. Romos popiežiui leista nušalinti imperatorius.
16. Tik Romos popiežius turi teisę sušaukti Visuotinį susirinkimą.
20. Niekas neturi teisės smerkti Šventojo sosto sprendimų.
22. Romos Bažnyčia niekada neklydo ir, kaip liudija Šventasis Raštas, negali klysti ir ateityje <...>.
23. Negalima laikyti kataliku to, kuris prieštarauja Romos Bažnyčiai.
27. Romos popiežius turi teisę neteisių žmonių vasalus atleisti nuo duotosios ištikimybės priesaikos <...>[25].

Kadangi popiežius neturėjo priemonių savo priesakams įgyvendinti jėga, iš pirmo žvilgsnio galėjo pasirodyti, kad imperatoriaus pozicijos stipresnės. Tačiau dėl to, kad daug vyskupų buvo nepatenkinti priklausomybe nuo pasaulietinių patronų, o daug baronų irgi buvo nepatenkinti priklausomybe nuo kunigaikščių ar imperatoriaus, feodalinės santvarkos išcentrinės jėgos veikė popiežiaus naudai. Ilgainiui konfliktas priėjo aklavietę ir baigėsi kompromisu, tačiau iki to laiko pirmajame ginče imperatorius patyrė didelį pažeminimą.

Hildebrando iššūkis sukėlė didelį skandalą. Imperatoriui paliepus, imperijos vyskupai ekskomunikavo popiežių. Popiežius tučtuojau ekskomunikavo imperatorių, atleisdamas jo vasalus nuo vasalinės priklausomybės. Atsakydami į tai, vokiečių baronai pakėlė maištą ir išsirinko Švabijos kunigaikštį Rudolfą „antiimperatorium". Henrikas pasirinko atgailavimą. Žiemą per Mon Senio perėją jis su žmona ir vaiku atvyko pas popiežių į jo nuošalią Kanosos pilį. Ten tris dienas apsirengęs skudurais išstovėjo basas ant sniego, maldaudamas popiežių atleisti. Ketvirtą dieną Hildebrando širdis suminkštėjo ir Henrikas puolė jam po kojų šaukdamas: „Šventasis Tėve, pasigailėk!" Tačiau Kanosos drama nieko neišsprendė: Henrikas netrukus grįžo prie savo senosios pasauliečių investitūros praktikos. Po ilgo pilietinio karo Vokietijoje ir po antrojo Henriko ekskomunikavimo imperijos vyskupų sinodas susirinko Briksene ir išrinko „antipopiežių" Klemensą III. Vakarai dabar turėjo du popiežius ir du imperatorius. 1083—1084 metais imperatoriaus šalininkai užėmė Romą, o popiežius pasislėpė Sant Angelo pilyje. Robertas Guiscardas juos išvijo padedamas saracėnų kariuomenės, kuri nusiaubė Romą. Hildebrandas mirė tremtyje, Henrikas — 1106 metais, tačiau prieš tai antroji jo žmona Adelaidė spėjo apkaltinti jį prieš Bažnyčią. 1122 metais Vormso konkordatas paskelbė paliaubas šiame kivirče; investitūros teisę gavo ir popiežius, ir imperatorius. [MARSTONAS]

1075 metais Pizos miestas kreipėsi į popiežių prašydamas pritarti jo vietiniam teisių kodeksui *consuetudine di mare.* Jis buvo patvirtintas po šešerių metų imperatoriaus privilegijų raštu. Pagal susitarimą vietinis Toskanos kunigaikštis atsisakė bet kokios jurisdikcijos miesto ribose ir įsipareigojo neskirti jokių naujų markizų šiame regione be Pizos gyventojų sutikimo. Tuo metu Piza paprasčiausiai stengėsi apsidrausti nuo bręstančio konflikto tarp popiežiaus ir imperatoriaus; kartu ji pirmoji pradėjo procesą, kuriuo didžiausi miestai galėjo įtvirtinti savo bendruomenių nepriklausomybę. Piza praturtėjo iš grobio per plėšikiškas kampanijas prieš saracėnus Sicilijoje ir Sardinijoje; apie tai geriausiai liudija jos puikioji marmurinė katedra su pasvirusiu baptisterijos bokštu (pastatytu apie 1089 m.). Vėliau Piza pateko savo jūrinės varžovės Genujos priklausomybėn, o galų gale ją absorbavo kaimynė Florencija. Tačiau turtingų miesto bendruomenių, turinčių savo įstatymus, karines pajėgas ir pilietinį išdidumą, formavimasis tapo vėlesnių šimtmečių bruožu. Prancūzijoje Le Manas, Sen Kventinas ir Bovė savarankiškais miestais tapo jau XI a. pabaigoje. Flandrijoje Sen Omero chartija (1127) atvėrė kelią Briugei ir Gentui. Šiaurės Vokietijoje savivaldą pirmasis gavo Liubekas (1143), o po to Hamburgas (1189). Tose bendruomenėse ėmė formuotis pirklių sąjungos ir amatininkų gildijos.

1. Europės pagrobimas

(Iliustracijų nuorodas ir paaiškinimus žiūrėkite 1198—1205 psl.)

2. Rankiotojai ir medžiotojai

3. Minojinis žvejys

4. Knoso kunigaikštis

5. Simpoziumas-puota

6. Etruskomanija

7. Arkadijos idilė

8. Sabinių pagrobimas

9. Zygfrydo mirtis

10. Atila įsiveržia į Romą

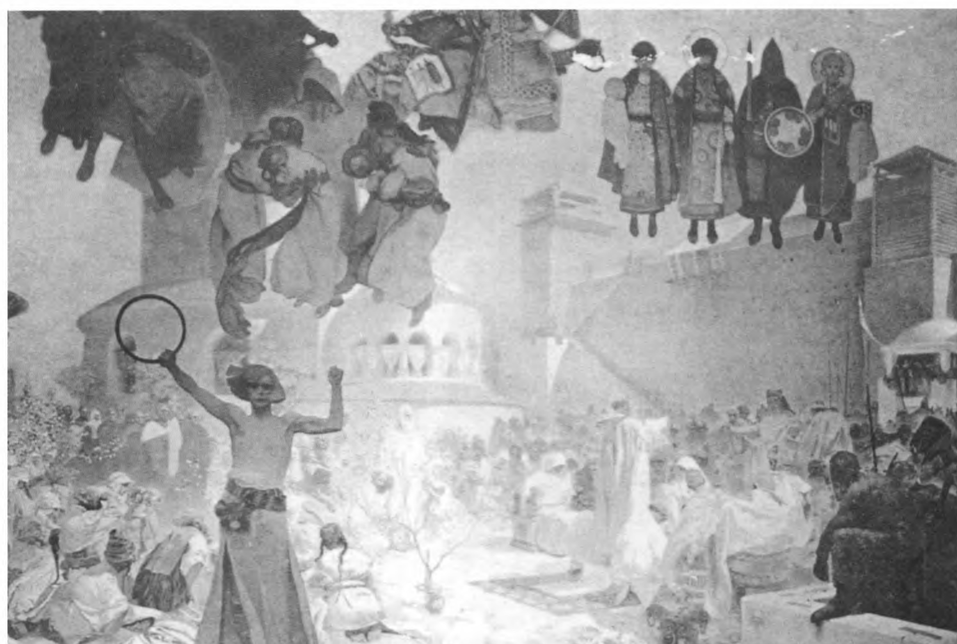
11. Rytų stačiatikybė

12. Vakarų monasticizmas

13. Konstantino dovana

14. Slaviškoji liturgija

15. Katalikiškas pietizmas

16. Šv. Augustinas

17. Šv. Karolis Didysis

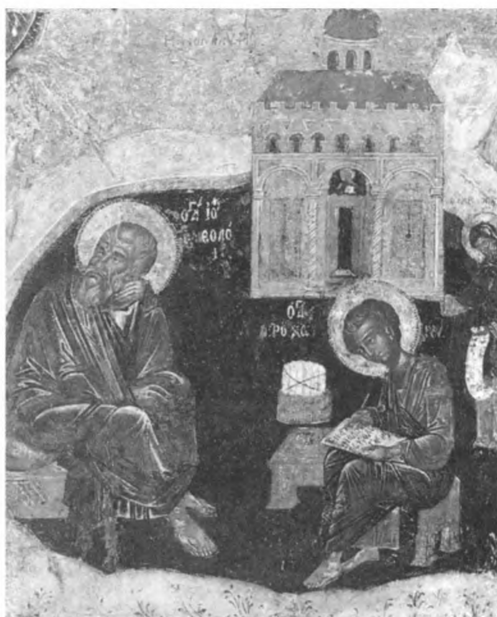
18. Šv. Motiejus

19. Šv. Jonas Krikštytojas
ir Šv. Jeronimas

20. Matka Boska

21. Šv. Jonas Teologas

22. Šv. Lukas — ikonų tapytojas

23. Bogorodica

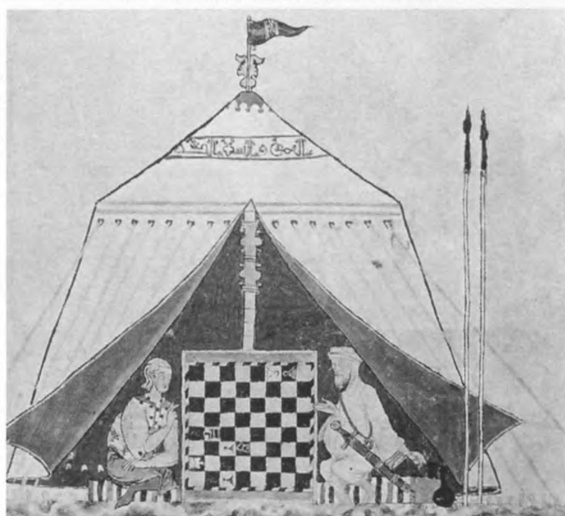
24. Priesaika Otonui III

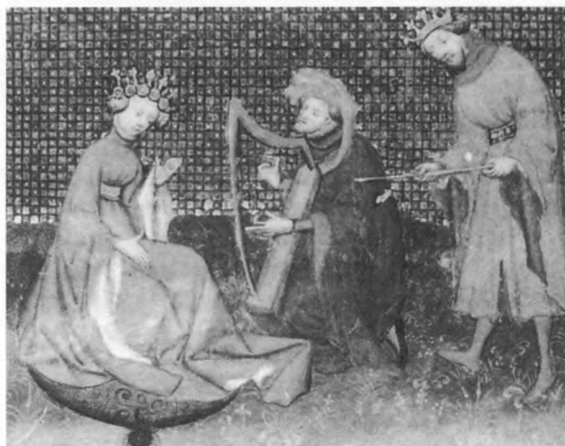
25. Anglijos nukariavimas

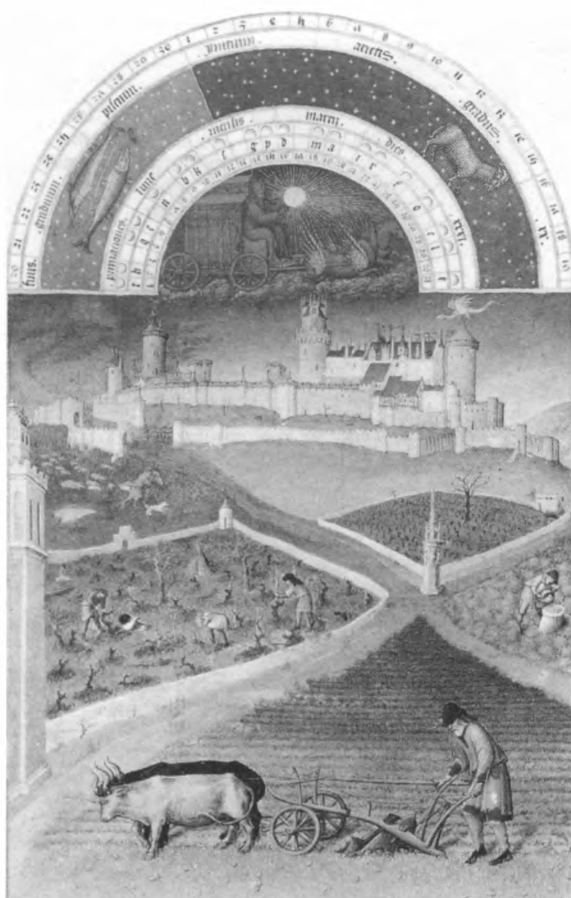
26. Kryžiaus žygis prieš vendus

27. Paliaubos rekonkistos metu

28. Paskutinioji Tristano daina

29. Geležinis plūgas

30. Elnio pėdsakas

31. Įsimylėjęs Dantė

32. Bartolomėjaus dilema

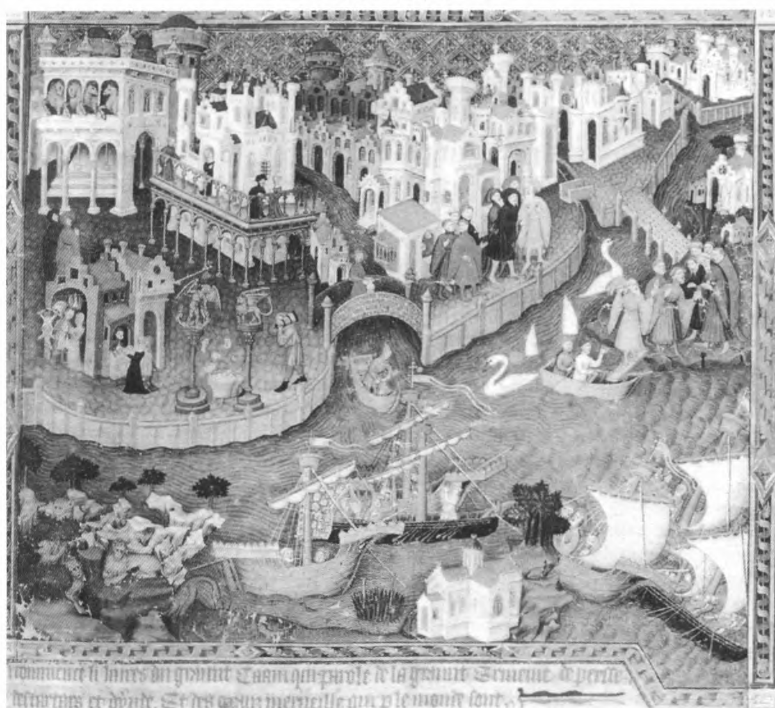
33. Šv. Pranciškus laimina paukščius

34. Karalius Kazimieras sveikina žydus

35. Picaro

36. Marco Polo

37. Vakarietis rytiečio drabužiais

MARSTONAS

Senasis Marstonas yra viduramžių parapija, esanti arčiausiai tos vietos, kur buvo parašyta ši knyga. Parapijos istorija apima beveik 900 metų. Vietinę koplyčią nedideliam Austino vienuolynui padovanojo šv. Frideswide'as iš Oksfordo 1122 metais; XIII amžiuje Marstono statusas buvo paaukštintas iki parapijos. 1451 metais popiežius savo bule prijungė ją prie gretimos Hidingtono parapijos; tokia tvarka išliko iki 1637 m. Didžiąją naujųjų laikų dalį parapiją išlaikė Hidingtono pono dvaras.

Per ilgą istoriją Marstonui nedaug teko patirti reikšmingų įvykių. Šis „pelkių kaimelis" už penketo kilometrų nuo Oksfordo neturėjo nieko įdomaus, nebent Marstono keltą, kuris kursavo per Červelo upę nuo 1279 m. iki šio amžiaus septintojo dešimtmečio. Klestėjimo laikotarpiu, dar prieš prasidedant šiuolaikinių Oksfordo priemiesčių augimui, šiame kaime gyveno 40–50 šeimų, kurios dirbo apie 600 akrų žemės, laikė apie 200 arklių ir galvijų bei 800 avių. Po 1655 m., kai du didžiausi laukai buvo paversti ganyklomis, gyventojų sumažėjo. Per Anglijos pilietinį karą Marstoną buvo užėmusi Parlamento kariuomenė, apgulusi karaliaus pajėgų štabą Oksforde. Parlamento kariuomenės vadas seras Thomas Fairfaxas 1643 metais buvo apsistojęs Croke'ų šeimos name Marstone, kur jį aplankė Oliveris Cromwellis. Iki 1816 m. kaime nebuvo mokyklos, vėliau čia įsteigtas mokamas internatas mokiniams. Pradinė mokykla atidaryta 1851 metais. Vienintelė labdaringa fundacija šioje parapijoje buvo 1671 metais našlės Mary Brett testamentu neturtėliams paliktas namas ir 22 šilingų 6 pensų vertės žemės sklypelis, o vienintelis parapijos gyventojas, pelnęs tarptautinę šlovę, buvo foksterjerų veislės kalė Trump, įsigyta Elsfildo kaimelyje 1815 metais. Naujasis savininkas, mėgstantis sportą pastorius Jackas Russellas, panaudojo ją naujai šunų veislei, pavadintai jo vardu, išvesti[1].

Šv. Mikalojaus parapinė bažnyčia Marstone yra vėlyvosios anglų gotikos stiliaus; turistiniuose vadovuose ji apibūdinama kaip „nepretenzinga"[2]. Bažnyčia turi neaukštą vakarinį bokštą su dantytu parapetu. Išliko tik kai kurie jos pirminės konstrukcijos fragmentai. Dauguma jos mūrinių dalių yra XV amžiaus; 1883 m. bažnyčia buvo restauruota. Neįmantri vidaus apdaila iš ąžuolo yra daugiausia karalienės Elžbietos ir karaliaus Jokūbo laikų.

Navoje kabo lenta su dvasininkų, kurie čia laikė pamaldas maždaug nuo 1210 iki 1991 metų, pavardėmis. Nepaisant 1529–1637 m. laikotarpio, kai Marstone pamaldas laikė ne vietiniai dvasininkai, o atvažiuojantys vikarai, šis sąrašas daro didelį tęstinumo įspūdį. Pirmuoju sąraše paminėtas dvasininkas yra Osbertas, Herewardo sūnus (apie 1210 m.). Johnas de Bradeley'us mirė per maro epidemiją (1349). Robertas Kene'as (1397–1398) buvo pirmasis dvasininkas, kurio paminėta ir pavardė. Thomas Fylldaras (1529) – paskutinis katalikų kunigas prieš reformaciją. Johnas Allenas (1637–1685), paskirtas Laudo arkivyskupo, atkurtoje parapijoje išbuvo 48 metus, beje, kaip ir jo įpėdinis karaliaus Edvardo laikais Johnas Hamiltonas Mortimeris (1904–1952).

Visoje Europoje dešimtys tūkstančių parapinių bažnyčių sudaro vietinės valdžios instituciją, kuri dažnai yra senesnė ir tęstinesnė už pasaulietinės. Parapijos atsiskaito

vyskupui, o ne karūnai. Anglijoje jos senesnės už grafystes. Jų ribos beveik sutampa su kaimų bendruomenių ribomis, o bendruomenėse klebonas visada buvo centrinė gerbiama ir įtakinga figūra, nepriklausomai nuo politinės valdžios permainų ir žemės savininkų kaitos. Pastaruoju metu parapijos taryba tapo vietinės demokratijos elementu; kartu su parapijos vandens pompa ir parapijos sale ji yra bendruomenės visuomeninio gyvenimo centras.

Parapiniai gimimų, vedybų ir mirčių rejestrai Anglijoje vedami nuo karalienės Elžbietos I laikų ir yra vienas iš svarbiausių genealoginės bei demografinės informacijos šaltinių. Tai tikri vartai į vietinę istoriją.[3]

Tačiau svarbiausia, kad parapijos yra Europos kaimo gyvenimo stiliaus kertinis akmuo. Nepaliaujamas kaimiečių darbas visais metų laikais atlaikė baudžiavą, epidemijas, badmečius, karus, nepriteklius ir net Europos Sąjungos Bendrąją žemės ūkio politiką:

Far from the madding crowd's ignoble strife,
Their sober wishes never learned to stray;
Along the cool sequestered vale of life
They kept the noiseless tenor of their way[4].

(Toli nuo miestų triukšmo ir kovų,
Jie savo proto vedini blaivaus,
Nesuvilioti šunkelių kreivų
Gyvenimo keliu ramiai keliaus.)

1082 m. gegužės mėnesį Venecijos miestas iš Bizantijos imperatoriaus gavo chartiją, garantuojančią jam tranzito laisvę ir atleidimą nuo mokesčių bei rinkliavų visoje imperijos teritorijoje į vakarus nuo Bosforo. Venecijiečiams turėjo būti rezervuotos trys krantinės Aukso Rage. Tuo metu šios nuolaidos atrodė priimtina kaina už Venecijos pagalbą imperatoriaus karuose su normanais. Italijos prekyba su Levantu smarkiai sumažėjo po musulmonų užkariavimų VII amžiuje, ir Venecijos pirkliai, kurie buvo ne tik imperatoriaus pavaldiniai, bet ir jo sąjungininkai, didele galia pasigirti negalėjo. Taip jau susiklostė, kad 1082 metų Aukso bulė tapo labai svarbi. Suteikta Kryžiaus žygių ir Viduržemio jūros rytinės dalies pakartotinio atidarymo išvakarėse, ji pavertė Venecijos įlanką pagrindiniu Rytų prekybos su Vakarais centru, pagrindu sukaupti iš jūrų prekybos turtams, ne menkesniems už paties Konstantinopolio. Anksčiau šv. Marko (jo relikvijos buvo atgabentos į Rialtą 828 m.) miestas tūnojo greta esančios Torselo salos šešėlyje. Vengrų antpuoliai, kaip ir ankstesnis langobardų įsiveržimas, sukėlęs pirmąją pabėgėlių į šią lagūną bangą, nutraukė ryšius su Vokietija. Dabar transalpinei prekybai buvo lemta vėl suklestėti. Turėdamos visą grandinę fortų, prekybos stočių, o vėliau ir kolonijų Raguzoje, Korfu, Korinte, Kretoje ir Kipre, Venecijos galeros galėjo apginti vilkstines, gabenančias šilką, prieskonius, sidabrą, vergus, medieną, grūdus, druską. Venecijos Respublikos santykiai su Bizantija nebuvo

sklandūs; 1182 metais visi jos pirkliai Konstantinopolyje buvo išžudyti. Tačiau Venecijos Respublika atsilaikė ilgiau negu imperija – iki 1797 metų, kai ją sunaikino Napoleonas. [GETAS] [MORES]

1084 metais Šartrezo vienuolyne netoli Grenoblio šv. Brunonas Kelnietis (1033–1101) įkūrė kartūzų ordiną. Jo griežtos kontempliacinės taisyklės reikalavo, kad vienuoliai gyventų tylėdami, uždarose celėse. Tuo metu tai tikriausiai atrodė esantis tik senesniojo Kliuni modelio atšiauresnis variantas; tačiau iš tikrųjų tai buvo ženklas, kad lotynų Bažnyčia įžengia į sistemingos institucionalizacijos epochą. 1098 metais Sito vietovėje Burgundijoje prasidėjo ilga cistersų ordino karjera. Jis suklestėjo daugiausia šv. Bernardo Klerviečio (1090–1153) dėka. Kitur pasauliečiai dvasiškiai ar „reguliarūs kanauninkai" jungėsi į bendruomenes, grindžiamas skaistybės, neturto ir paklusnumo įžadais. Dauguma priėmė šv. Augustino regulą ir todėl buvo vadinami augustinais. Viena iš tokių grupių – premonstratai arba norbertinai, įkurta 1120 metais Premutre netoli Laono šv. Norberto, plito visoje Rytų ir Vakarų Europoje. Tais pačiais metais Kliuni vienuoliai pastatė bažnyčią, kuri penkis šimtmečius išliko didžiausia Vakarų krikščioniškajame pasaulyje.

1085 m. vasarą Kastilijos ir Leono karalius Alfonsas VI užėmė musulmonų miestą Toledą. Tuo metu atrodė, kad tai tik eilinis įvykis prie krikščioniškojo ir musulmoniškojo pasaulio ribos: juk Alfonsas buvo Sevilijos emyro sąjungininkas, o emyro duktė – jo sugulovė. Tačiau pasirodė, kad tai buvo krikščionių rekonkistos – 400 metų trukusios kovos dėl Pirėnų pusiasalio pirmasis žingsnis. Toledas buvo didžiausia ir pačiame centre esanti *taifa* (dalinė karalystė), į kurias buvo susiskaldęs senasis Kordobos emyratas (taifų buvo apie 25). Jų susiskaldymas davė gerų progų krikščioniškiesiems valdovams. Nepraėjo nė dešimties metų ir Alfonso bendražygis Rodrigas Diazas de Vivaras (El Cidas) įžengė į Valensiją. Per šimtą metų krikščionių kova su musulmonais virto visuotiniu karu visais frontais – kas ką nualins. Maurai patyrė lemiamą pralaimėjimą 1212 metais ties Las Navas de Tolosos perėja. Užėmus Kordobą 1236 m., Seviliją 1248 m. ir Murciją 1266 m., didžioji pusiasalio dalis atsidūrė krikščionių rankose. [EL CIDAS]

1095 m. lapkričio 27 Klermonto sinode Overnėje (Auvergne) popiežius Urbonas II pakvietė visus krikščionis kovoti už Jeruzalės išvadavimą. Sėdėdamas soste, pastatytame ant paaukštinimo kalvos šlaite žemiau Notr Dam diu Porto katedros, jis kreipėsi į didelę vyskupų su mitromis, riterių ir paprastų žmonių minią. Tuo metu popiežius stengėsi pasiekti vadinamąsias „Dievo paliaubas", sustabdyti vietinius feodalinės visuomenės karus. Jis taip pat siekė susitaikyti su Bizantijos patriarchu ir buvo pasirengęs užjausti bizantiečius dėl jų Urbono II nelaimės – turkų veržimosi. Kvietimas užgavo jautrią stygą; minia ėmė skanduoti *Dios lo volt* („Dievas to nori"); vienas iš kardinolų parpuolė ant kelių ir apimtas konvulsinio drebulio ėmė kalbėti *Confiteor*. Žmonės vienas per kitą skubėjo prisidėti prie jo. „Kryžiaus karo" pasiūlymą pasigavo visa lotynų Bažnyčia. Pamokslininkai, tarkim, Petras Atsiskyrėlis, visur jį skelbė. Nuo tada šešios ar septynios kartos grafų, karalių, paprastų žmonių ir net vaikų telkėsi į būrius „imti Kryžių" ir kovoti su netikėliais Šventojoje žemėje.

MORES

Kai XI a. pabaigoje Bizantijos princesė atvyko į Veneciją tekėti už dožo, pasirodė, kad ji valgo auksine šakute. Vyskupas papeikė ją už nederamą elgesį. Viduramžiais Vakaruose žmonės mėsą imdavo rankomis iš bendro dubens. Šakutė paplito tik renesanso metu ir buvo naudojama tik mėsos gabalams įsidėti į savo lėkštę[1]. O visas stalo įrankių komplektas – peilis, šakutė ir šaukštas – yra XVIII amžiaus naujovė.

Europiečių manieras galima gerai pažinti iš daugybės vadovų, mokiusių žmones, kaip elgtis. Seniausi iš tokių vadovų, pavyzdžiui, šv. Viktoro (mirė 1141 m.) *De institutione novitarum*, buvo skirti dvasininkams. XIII amžiaus bavarų *Hofzucht* („Dvaro auklėjimas"), kurio autoriumi laikomas Tannhauseris, buvo skirta netašytiems dvariškiams, kaip ir Johno Russellio XV amžiaus *Book of Courtesye* („Etiketo knyga"). Didžiausią įtaką iš tokio tipo knygų turėjo Erazmo Roterdamiečio *De Civilitate Morum Puerilium* (1530), kurios išėjo net 130 leidimų. Ji buvo perspausdinta ir Rusijoje, kai po 200 metų Petras I stengėsi „civilizuoti" savo dvarą.[2] Ilgalaikio tarptautinio pripažinimo susilaukė Baldassare'o Castiglionės knyga *Il Cortegiano* („Dvariškis", 1528) bei panašus Lukaszo Gornickio veikalas lotynų kalba (1566). Vėliau daug elgesio vadovų aukštajai visuomenei, ypač pagal prancūziškąjį modelį, buvo naudojama geroms manieroms platinti vis didesniuose visuomenės sluoksniuose.

Vienu metu istorikai geras manieras laikė greit praeinančiais mados dalykais. Tačiau rimti tyrinėtojai tvirtina, kad jos esančios gilių socialinių bei psichologinių pasikeitimų išorinė išraiška. Galima nagrinėti, kaip keičiasi žmonių požiūris į bet kurią veiklą, ir susieti su ilgalaikėmis tendencijomis.

Pavyzdžiui, su spjaudymu susiję draudimai rodo daug esminių pasikeitimų:

Nesispjaudyk virš stalo arba ant stalo (Anglija, apie 1463 m.)

Nesispjaudyk per stalą, kaip medžiotojai daro (Vokietija, XV amžius)

Spjaudydamasis nusisuk, kad ko nors neapspjautum. Jei ant žemės nukrinta skreplių, juos reikia ištrinti koja (Erazmas Roterdamietis, 1530)

Jei tik įmanoma, reikėtų nesispjaudyti sėdint už stalo (Italija, 1558)

Anksčiau buvo leidžiama spjaudytis ant žemės, aukšto rango žmonėms po kojomis <...>. Dabar laikoma, kad taip daryti nepadoru (Prancūzija, 1572)

Dažnai spjaudytis yra nemalonus įprotis. Svarbių asmenų namuose reikia spjaudyti į savo nosinę (...) Nespjaukite taip toli, kad paskui reikėtų ieškoti, kur nukrito seilės, norint jas ištrinti koja. (Lježas, 1714)

Labai negražu praryti tai, ką reikėtų išspjauti (...) Nusispjovus į savo nosinę, ją reikia iš karto sulankstyti nežiūrint į ją ir įsidėti į kišenę (La Salle, 1729)

Nedovanotinai šiurkščiai elgiasi vaikai, kurie spjaudo į veidą savo žaidimų draugams (La Salle, 1774)

Spjaudymasis bet kada yra nemalonus įprotis. Jis ne tik šiurkštus ir brutalus, bet ir labai kenkia sveikatai (Anglija, 1859)

Ar pastebėjote, kad mes dabar slepiame tai, ką mūsų tėvai nedvejodami rodydavo atvirai? (...) Spjaudyklė tapo baldu, kurio jau nebematysite šiuolaikiniuose namuose (Cabanes, 1910)[3]

Įdomu, kad poreikio spjaudytis niekas nemėgino nuginčyti iki XVIII amžiaus, nors nuolat didėjo suvaržymai, kur, kada ir kaip spjaudytis. XIX amžiuje spjaudymasis pateko į nemalonę, ypač dėl baimės užsikrėsti džiova. Tačiau tam tikra veidmainystė buvo gero elgesio taisyklės ir paplitęs spjaudyklių naudojimas (jos buvo reikalingos dėl įpročio kramtyti tabaką). Tik XX amžiuje įsigalėjo visiškas draudimas spjaudytis. Londone autobusuose užrašai „Nespjaudyti" išliko iki septintojo dešimtmečio. Tuo metu kai kurios roko grupės ragino savo gerbėjus spjaudytis, taip išreiškiant socialinį protestą. Tad, ko gero, spjaudymasis ir vėl gali tapti gerbtinu įpročiu.

Kaip „civilizavimo procesas" pamažu ugdo savęs ribojimą visoje visuomenėje, taip vaikų mokymas ugdo suaugusių savęs apribojimą:

> Taip ištisus šimtmečius trukęs socioistorinis procesas, kurio dėka to, kas laikoma gėdingu ir įžeidžiančiu kitus, lygis pamažu kyla, sutrumpintu pavidalu pakartojamas atskiro individo gyvenime (...) Tad galima kalbėti apie pagrindinių sociogenezės ir psichogenezės dėsningumų paraleles su biogenezės dėsningumais.[4]

Šios „civilizavimo" teorijos kritikai gali nesutikti su tokiu siauru civilizacijos apibrėžimu. Kitiems gali atrodyti, kad tai grynai vokiška teorija – dailios manieros ir tuščios galvos. Daugelis būtų linkę tvirtinti, kad *savoir vivre* menas neapsiriboja gebėjimu kontroliuoti spjaudymosi įpročius, tiesiosios žarnos sutraukiamojo raumens veikimą ir naudojimusi sidabriniais stalo įrankiais. Norberto Eliaso „civilizacijos kreivės" ir jo peršama nelinijinės pažangos teorija įtikins ne visus. Tačiau visi sutiks, kad egzistuoja praraja, skirianti vadinamąjį „civilizuotą Vakarų žmogų" nuo viduramžiškos elgsenos, visiškai nepaisiusios šiuolaikinių higienos, asmenybės gerbimo, jos privataus gyvenimo neliečiamybės ir „asmeninės erdvės" reikalavimų. Lieka tik apsvarstyti dar kai kuriuos viduramžių draudimus:

> Nemandagu <...> nenusiimti šalmo patarnaujant damoms.
> Nešnypšk nosies pirštais, kuriais imi mėsą.
> Jei nori nusivalyti burną, mandagiai padaryk tai savo apsiaustu.
> Perdimą galima užmaskuoti atsikosėjimu.
> Prieš atsisėsdamas pasižiūrėk, ar suolas švarus.
> Nemandagu sveikintis su žmogum, kai jis šlapinasi ar tuštinasi.
> Valgydamas nepamiršk neturtėlių, ir Dievas tau atlygins[5].

EL CIDAS

Riteris Rodrigas Diazas mirė Valensijoje 1099 metais. Istorija sako, kad jo gyvenimas praėjo kovojant čia maurų pusėje, čia prieš juos. Tačiau legenda apdovanojo jį arabišku epitetu *al-sayyid* arba *El Cid* („Ponas") ir padarė nė mažiausios dėmelės neturinčiu krikščionybės gynėju, Kastilijos nacionaliniu didvyriu. Praėjus vos šimtui metų nuo jo mirties, legenda jau klestėjo, įamžinta epiniame romane *El canto del mio Cid*[1]. (žr. III priedą, 23).

Istorinių personažų tapimas nacionaliniais didvyriais yra daug sudėtingesnis procesas už paprasčiausią garsių vyrų ar moterų šlovinimą. Tai kolektyvinio identiteto, kurį galima apibūdinti tik atsiribojant nuo priešiškų kaimynų ar engėjų, paieškos. Anglijoje, kurios istorijoje buvo itin mažai svetimšalių įsibrovėlių, vienintelis galimas pretendentas į šį vaidmenį buvo Robinas Hoodas, neaiškaus plauko plėšikas, gynęs paprastus žmones nuo anglų–normanų baronų[2]. Anglijos kaimynų nacionaliniais didvyriais galėjo tapti tik tie, kurie kovojo su anglais – pavyzdžiui, Llewellynas ap Gruffyddas, Williamas Wallace'as „Narsioji širdis", Hughas O'Neillas, Joanna d'Arc. O vėlesnėje istorijoje britų nacionaliniais didvyriais galėjo būti tik kariai, tokie kaip admirolas Nelsonas arba hercogas Welingtonas, išgelbėję imperiją nuo jos užsienio priešų. Albanijoje George'as Castriota (žinomas kaip Skanderbegas, 1403–1467) laikomas, panašiai kaip El Cidas, pasipriešinimo Osmanams simboliu, nors ir jis buvo prisijungęs prie Osmanų ir musulmonų ir tik vėliau nusisuko nuo jų.

Nacionalinių didvyrių kultas tapo „privalomas" XIX amžiuje, kai romantizmas susidūrė su nacionalizmu. Tautos, neturėjusios senesnių laikų didvyrių, jais padarė vėlesnių laikų veikėjus – Kosciušką, Košutą ir Šamilį, kovojusius su rusais; Andreasą Hoferį Tirolyje, kovojusį su prancūzais; Janosiką, tą „Tatrų Robiną Hudą", kovojusį su austrais. Šiaurinėje Tatrų pusėje Janosikas yra lenkų kalniečių didvyris, o pietinėje – Slovakijos nacionalinis herojus[3]. Kalbėdami apie Europos identitetą teisybės dėlei turėtume priminti, kad kol kas dar nėra visos Europos nacionalinio didvyrio ar didvyrės.

Visos šios naujovės prisidėjo prie to, ką mokslininkai pavadino „XII amžiaus renesansu" — metu, kai išaugus pasitikėjimui savimi ir gerovei Vakarų krikščioniškasis pasaulis sąmoningai stengėsi įgyvendinti savo idealus. Tokie istoriniai procesai kaip ginčas dėl investitūros ar Kryžiaus žygiai buvo ne tik naujos energijos pasireiškimai; jie buvo ir „ideologiniai". Naujasis mentalitetas organiškai troško žinių. Pripažintuose intelektualiniuose centruose pastebimas knygų skaičiaus didėjimas, komplektuojamos bibliotekos. Žavimasi lotynų klasikais; lotynų kalba buvo apvalyta ir patobulinta; madinga tapo lotynų poezija — ne tik aukštoji, bet ir žemoji:

Meum est propositum in taberna mori,
Ut sint vina proxima morientis ori.
Tunc cantabunt letius angelorum chori:
„Sit Deus propitius huic potatori"[26].

(Oi, kaip aš numirt tavernoje norėčiau,
Ir kad vyną gert ir mirdamas galėčiau.
Kad girdėčiau choro angelų balsus:
„Dieve, latro sielai būki atlaidus".)

Buvo rašomi patys įvairiausi istoriniai veikalai — nuo paprasčiausių kronikų bei šventųjų gyvenimų iki įmantrių traktatų, tarkim, Guiberto de Nogento *De pignoribus sanctorum* (apie 1119 m.), Williamo iš Malmesbario *Gesta regum* (1120)

arba Otto von Freisingo *Gesta* (apie 1156 m.), kuriame pasakojama apie imperatoriaus Frydricho I žygdarbius. Kupiname prasimanymų veikale *Historia Regnum Britanniae* (apie 1136 m.) Geoffrey iš Monmoto surinko pasakojimus ir legendas apie keltų praeitį. Vėliau jas eksploatavo ir dailino daugybė poetų ir trubadūrų. Kanonų teisės sisteminimas, ypač Gratiano iš Bolonijos veikale *Decretum* (1141), paskatino daugybę romėnų teisės studijų, kurias pradėjo Irnerius (kūrybos viršūnė apie 1130 m.) ir tęsė kiti glosatoriai (rankraščių aiškintojai). Verčiama labai daug arabų ir senovės graikų veikalų; tuo užsiėmė ir tokie mokslininkai kaip Adelardas iš Batho ar Burgundijas iš Pizos. Salerne, Monpeljė ir visų pirma Bolonijos miestuose klestėjo teisės, medicinos ir bendrojo lavinimo mokyklos. Į šiaurę nuo Alpių prie katedrų įkurtos mokyklos, pavyzdžiui, Šartro ar Paryžiaus, lenktyniavo su senesniais vienuolynų centrais, kur įžymiausia figūra buvo šv. Anzelmas iš Aostos (1033—1109), anksčiau buvęs Beko vienuolyno abatu ir Kentenberio arkivyskupu. Palerme Sicilijoje ir Tolede Ispanijoje senovės išmintis, išsaugota arabų mokslininkų, pagaliau buvo perduota krikščioniškajam pasauliui. Averroeso iš Kordobos (Ibn Rushdo, 1126—1198) komentarai padarė Aristotelį viduramžių filosofu. Musulmoniškoji Ispanija davė Europai dešimtainę skaičių sistemą ir matematikos žinių. [XATIVAH]

Dvaro literatūra kuriama kaip atsakas į prasčiokišką baronų gyvenimo būdą ir į slogią Bažnyčios etiką. Iš pradžių buvo du svarbiausi literatūriniai centrai: šiaurinės Prancūzijos dvaruose, kur išpopuliarėjo *chansons de geste*, šlovinančios frankų ir karaliaus Artūro dvaro riterių žygdarbius, ir Akvitanijos dvare prie Puatjė, kurio specializacija — *chansons d'amor* — dvaro meilės dainos. Pirmoji kryptis, kuri produktyviausia kelis dešimtmečius po 1120-ųjų, buvo smarkiai priklausoma nuo Karolio Didžiojo kulto. Tai ypač ryškiai matyti epinėse, pavyzdžiui, *La Chanson de Roland* ir jos poveikyje sukurtose poemose *Pélérinage de Charlemagne* arba *La Prise d'Orange*. Antroji kryptis, iškilusi po 1170 metų, sukūrė stilizuotą 31 dalies elgesio kodeksą *De Arte Honeste Amandi* („Garbingos meilės menas"), užrašytą Andreaso Capellano. Tos taisyklės išaukštino *dompna* („mylimąją") — riterio meilės objektą, apversdamos aukštyn kojomis tuo metu priimtus lyčių santykius ir nepaisydamos įsigalėjusių vedybinių papročių. „Vedybos — Meilei ne kliūtis", — tvirtino Andreasas. Šis žanras tikriausiai bus kilęs iš musulmonų laikų Ispanijos, tačiau jį perėmė visi Pietų trubadūrai, o išplatino Šiaurės truverai ir Vokietijos minezingeriai. Vienas iš *Tristano* autorių rašė: „Meilė stipresnė už įstatymus". Pripažintas riterių romano meistras buvo Chrétienas de Trua (apie 1135—1190 m.) iš Šampanės. Jis sukūrė trilogiją apie karaliaus Artūro dvarą: *Yvain, ou le Chevalier au Lion, Lancelot, ou le Chevalier à la Charrette* ir *Perceval, ou le Conte du Graal.* [TRISTANAS]

Vokietijos imperijos kovą su popiežiais visada apsunkindavo Italijos politika. XII ir XIII amžiais reikalai galutinai susipainiojo, o visos konfliktuojančios pusės smarkiai susilpnėjo. Be hildebrandiškos popiežių ideologijos, Vokietijos imperatoriams teko kovoti su gimininių kunigaikštysčių, ypač Saksonijos, išcentrinėmis tendencijomis; su dinastiniais kivirčais pačioje Vokietijoje, ypač tarp Velfų

XATIVAH

Popieriaus gaminimo menas ir amatas Europoje pirmą kartą paminimas 1144 m., kalbant apie mažą maurų miestelį Ksativą (XATIVAH); dabar San Filipė netoli Venecijos. Taigi popieriui prireikė 1000 metų, kol jis atkeliavo į Europą iš Kinijos per Samarkandą ir Kairą. Dar po šimto metų Italijoje, tikriausiai Fabriano vietovėje netoli Ankonos, buvo padaryta svarbių technologijos patobulinimų, tarkim, tinklinio formavimo cilindro panardinimas bei vandens ženklų panaudojimas. Pirmasis iš žinomų vandens ženklų buvo didžioji raidė F (reiškianti Fabriano).

Iš ten popierius ėmė plisti į visas šalis, pamažu pakeisdamas senesniąsias rašymo medžiagas – papirusą ir pergamentą. Pirmieji popieriaus malūnai buvo pastatyti Amberte Overnėje (1326), Trua vietovėje (1338), Niurnberge (1390), Leiroje (Portugalija, 1411), Hertforde Anglijoje (XIV a. viduryje), Konstantinopolyje (1453), Krokuvoje (1491) ir Maskvoje (1565). Išradus spausdinimą, popieriaus paklausa sparčiai didėjo. [SPAUSDINIMAS]

Standartiniai popieriaus lapų dydžiai buvo įvesti Bolonijoje 1389 metais: „imperial" (22x30 colių), „royal", „medium" ir „kanceliarinis". Knygų puslapiai buvo padaromi sulenkiant popieriaus lapus pusiau *(folio)*, du kartus *(quarto)* ar tris kartus *(octavo)*. 1783 metais broliai Montgolfierai, kuriems priklausė popieriaus fabrikai prie Anonės, pasidarė iš popieriaus oro balioną. Tačiau pagrindinė popieriaus paskirtis buvo žinių platinimas. „Šlovė popieriaus išradėjui, – rašė Herderis. – Jis nusipelnė literatūrai daugiau negu visi pasaulio monarchai".

Rankų darbo popieriaus entuziastų netrūksta ir dabar. Yra ir Tarptautinė popieriaus istorikų asociacija, Vokietijoje leidžianti savo žurnalą, ir keliolika popieriaus muziejų. Senoviniai popieriaus fabrikai tebeveikia Fabriano vietovėje, Mulen Rikar-an-Ba vietovėje Prancūzijoje, Kog an de Zano vietovėje Nyderlanduose, Nyderzcvonice Vokietijoje, prie šv. Albano bažnyčios Bazelyje (Šveicarija) ir Dušniki Zdroj vietovėje Silezijoje.[1]

ir Hohenštaufenų dinastijų; su atkakliai ginančiais savo nepriklausomybę Lombardijos miestais; su savavaliu ir neklusniu Romos miestu; su tolimąja Sicilijų karalyste. Taigi imperatoriaus valdžios kelias buvo kupinas kliūčių. Pretendentai pirmiausia turėjo užsitikrinti vokiečių bajorų bei vyskupų paramą ir laimėti Vokietijos karaliaus rinkimus. Tik tada jie galėjo pradėti baigiamąjį tų varžybų etapą — siekti, kad popiežius karūnuotų imperatoriumi. Daugiau nei šimtą metų šiam bėgimui su kliūtimis ryžtingi trijų kartų Hohenštaufenų iš Veiblingeno dinastijos atstovai — Frydrichas I Barbarosa, Henrikas VI ir nepakartojamasis Frydrichas II — eikvojo visą savo energiją.

Barbarosa, Švabijos kunigaikščio Hohenštaufeno ir Velfų giminės Bavarijos kunigaikštytės sūnus, buvo vedęs Franš Kontė ir Arlio grafysčių paveldėtoją, kai jį karūnavo karaliumi. Taigi, turėdamas tvirtą valdžios pagrindą, jis buvo pajėgus sutaikyti besiriejančius vokiečių kunigaikščius. Pagrindinis Barbarosos varžovas Velfų giminės Saksonijos ir Bavarijos kunigaikštis Henrikas Liūtas galų gale buvo sužlugdytas imperijos teismo, atėmusio svarbiausias jo valdas. Tačiau

susidūrimas Bezansono seime 1157 metais, kur popiežiaus legatas apibūdino imperijos karūną kaip bažnytinę beneficiją, atgaivino seną ginčą dėl investitūros. O antrasis susirėmimas Ronkalio seime 1158 metais, kuomet imperijos šalininkai iškėlė *podesta* (imperatoriaus vietininko) viršenybę visų kitų pareigūnų atžvilgiu imperijos miestuose, tik pakurstė nesiliaujančius karus tarp Lombardijos lygų. Barbarosa perėjo viską, kas buvo tekę jo pirmtakų daliai — popiežiaus ekskomunikavimą, antipopiežiaus rinkimus, feodalų maištus Vokietijoje, konfliktą Romoje, šešias varginančias ekspedicijas į Italiją. 1177 m. liepos 24, praėjus šimtui metų nuo Kanosos įvykių, Venecijoje, Šv. Marko bazilikos prieangyje, jis puolė ant kelių prieš popiežių Aleksandrą III ir gavo nuodėmių atleidimą. Tačiau kaip ir Kanosoje tai buvo tik gestas. Meistriškas Barbarosos ėjimas — sūnaus ir sosto įpėdinio Henriko (valdė 1190—1197 m.) apvesdinimas su normaniškąja Sicilijos karalystės sosto įpėdine Konstancija iš Apulijos. 1186 metais jis dalyvavo jaunosios poros vestuvių iškilmėse Milane, kurį prieš 18 metų buvo užėmęs po žiaurios apgulties. Įsitikinęs, kad taip galutinai atplėšė popiežius nuo jų sąjungininkų Sicilijoje, Barbarosa išvyko į trečiąjį Kryžiaus žygį, iš kurio nebegrįžo. [CONSPIRO]

Barbarosos vaikaitis Frydrichas II (valdė 1211—1250 m.) buvo jo ryšių su Sicilija „palikuonis". Jis paveldėjo iš tėvų asmeninę Sicilijos sąjungą su imperija ir taip puoselėjo savąją Sicilijos karalystę, kad mažai dėmesio teliko kitoms jo valdoms. Frydrichas buvo Kryžiaus žygių dalyvis, kalbininkas, filosofas, ornitologas, meno globėjas, žydų gynėjas, haremo laikytojas; jį popiežius du kartus ekskomunikavo už nepaklusnumą, o Visuotinis susirinkimas oficialiai pasmerkė kaip eretiką. Frydrichas valdė Pietuose kaip despotas, įvedęs ne tik valstybės, bet ir Bažnyčios efektyvų administravimą, net skatino savo asmens kultą — imperatoriaus garbinimą. Jis vadovavo savo puikiam, aukštos kultūros dvarui Palermo mieste: tai buvo nuostabus lotynų, vokiečių, žydų, graikų ir saracėnų kultūrų elementų mišinys. Amžininkai jį paprasčiausiai laikė *stupor mundi* (pasaulio stebuklu).

Tačiau valdyti tokią margą feodalinę valstybę autokratinėmis priemonėmis buvo neįmanoma ir už Neapolio bei Sicilijos ribų Frydrichas II ne kartą priverstas daryti nuolaidas, kad išlaikytų savo imperiją. Vokietijoje, suteikęs teisių chartiją Bažnyčiai (1220), jis atsisakė Bažnyčios žemių tiesioginės kontrolės vildamasis, kad galės valdyti jas per prelatus, tokius kaip Kelno arkivyskupas Engelbertas. Taip Frydrichui II pavyko pasiekti, kad jo sūnų Henriką VII išrinktų Romos karaliumi. Vormso suvažiavime 1231 metais jis paliepė Henrikui paskelbti *Statutum in favorem principum*, kuriuo pasauliečių kunigaikščiams buvo suteiktos tokios pat plačios teisės kaip ir vyskupams. Rytuose imperatorius suteikė neribotą valdžią savo senam Kryžiaus žygių draugui Hermanui von Salzai, pirmajam kryžiuočių ordino didžiajam magistrui, kuris ne kartą tarpininkavo jo derybose su Roma. Šiaurinėje Italijoje jo mėginimus sustiprinti Gibelinų grupuotę nuolat paversdavo niekais priešiška popiežių, ypač Grigaliaus IX (1227—1241), ir Lombardijos miestų lygos taktika.

CONSPIRO

Šventojo teismo lygai (*Heilige Fehme*) tenka garbė būti pačia seniausia Europos slaptąja organizacija – žinoma, išskyrus tas, kurios taip ir liko paslaptyje. Ji iškilo per suirutę Vokietijoje po to, kai imperatorius XII a. pabaigoje paskelbė už įstatymo ribų Henriką Liūtą, Velfų šalininkų vadą. Lygos tikslas – vykdyti teisingumą ten, kur nesiekė imperatoriaus valdžia, naudojantis slaptaisiais teismo procesais *Freischöffen* arba *francs-juges*, ir laikyti gyventojus baimėje. Lyga turėjo savo elitinę kastą – tai buvo vadinamieji *Wissende*, „žinantieji" sudėtingą priesaikų, ženklų, ritualų sistemą ir hierarchinę struktūrą. Jai vadovavo *Oberstuhlherr;* iš pradžių juo buvo Kelno arkivyskupas. XIV amžiuje lyga turėjo 100 000 narių. Vestfalijoje jos veikla buvo oficialiai pripažinta. XV amžiuje į lygą buvo įstojęs net pats imperatorius Zigmantas I, jos įtaka nemažėjo iki pat paskutiniojo teisinių reformų dešimtmečio. Paskutinis lygos susirinkimas įvyko 1568 metais.

Femgerichte (slaptieji teismai) laikėsi griežtai nustatytų procedūrų, išklausydavo liudytojus, kaltintojus ir gynėjus. Tačiau vienintelis jų nuosprendis – mirties bausmė. Nuteistieji būdavo pakariami ant medžio, į kurį įsmeigiamas peilis su paslaptingomis raidėmis SSGG (reiškiančiomis žodžius *Stein, Strick, Grass, Grün* – akmuo, virvė, žolė, žalias).

Slaptąsias draugijas galima suskirstyti į politines, religines, visuomenines ir nusikalstamas, nors tos kategorijos dažnai kone sutampa. XVII a. pradžioje apie savo egzistavimą viešai paskelbti nusprendė mistinė Rožės kryžiaus brolija. Jos okultinę teosofiją susistemino anglas Robertas Fluddas (1574–1637). Brolijos teosofija susilaukė nemažo susidomėjimo visoje šiaurinėje Europoje, ja domėjosi ir Baconas bei Descartes, ji turėjo nemažos įtakos ankstyvajam masonų judėjimui. [MASONAI]

1776–1785 metais neilgai gyvavęs Adamo Weishaupto Luminarijų ordinas siūlė labai pažangius socialinių reformų Bavarijoje projektus. Jo nariai palaikė glaudžius ryšius su masonais ir net su jakobinais. XVIII a. pradžioje pasirodė karbonarai, mafija ir slaptosios draugijos Airijoje. Kai kurios iš jų išliko iki šių dienų[1]. [ORANGE]

Istorijos aiškinimas sąmokslais nėra populiarus. Tačiau Europos istorijoje niekada netrūko slaptų draugijų, sąmokslų ir sąmokslininkų.

Frydrichas gyveno sumaištyje, kurią sukėlė ne vien tik pats. Jaunystėje jį globojo popiežius, vienu metu net išnuomojęs jam Siciliją, o imperatoriumi Frydrichas tapo tik po dvidešimt metų trukusių Vokietijos baronų tarpusavio karų, kuriuose popiežius atsisuko prieš savo buvusį beneficiantą ir popiežiaus klientą Otoną iš Brunsviko. Frydrichas nedalyvavo lemtingame mūšyje prie Buvino Flandrijoje, kai prancūzai sumušė Otono antipopiežiškąją koaliciją. Tikra politinės karuselės ironija buvo tai, kad popiežiai tada atsisuko prieš jį. 1235 metais jis jėga atkūrė tvarką Vokietijoje, ištremdamas savo vyresnįjį sūnų Henriką — jo vietą užėmė jaunesnysis sūnus Konradas. 1236—1237 metais prie Kortenuovos sutriuškino Lombardijos miestų pajėgas ir surengė paradą Kremonoje net su drambliais, 1241 metais paskandinęs popiežiaus laivyną prie Genujos, jis paėmė įkaitais visą pulką

jam priešiškų arkivyskupų ir abatų. Tačiau 1248 metais, po nesėkmingo Parmos apgulimo, Frydrichas neteko savo haremo. Atrodė, kad nebėra žemėje jėgos, kuri galėtų apginti jį nuo Velfų ir Gibelinų šalininkų neapykantos.

Po Frydricho mirties nei jo sūnui Konradui IV (valdė 1250—1254 m.), nei vaikaičiui Konradinui (mirė 1268 m.) nepavyko jėga primesti Hohenštaufenų paveldėjimo teisės ir imperiją vėl paralyžiavo ilgas tarpuvaldis (1254—1273). Popiežiai vėl pareikalavo aukščiausios valdžios Sicilijoje, kuri buvo perduota prancūziškajai Anžu (Anjou) giminei. Nors popiežiai nominaliai ir nugalėjo, tačiau faktiškai jie darėsi vis labiau priklausomi nuo Prancūzijos karalystės. Popiežiaujant Grigaliui X (Tedaldo Visconti, 1271—1276) galų gale buvo baigta kurti greito ir efektyvaus popiežiaus išrinkimo procedūra. [KONKLAVA]

Iš imperijos vargų daugiausia naudos turėjo Prancūzija. XI amžiuje Kapetingų karaliai valdė tik nedidelį karališkąjį domeną Il de Franso provincijoje aplink Paryžių; kitur karaliaus prerogatyvas faktiškai buvo perėmę karalystę sudarantys lenai. Tačiau pradedant Liudviku VI (valdė 1108—1131 m.) keletas ilgai valdžiusių monarchų labai sustiprino Prancūziją. Tai padaryti jiems padėjo ir didelis demografinis pakilimas, ypač šiaurinėse provincijose, klestinčių komunų augimas ir reikšmingi teritoriniai užkariavimai, ypač Pietuose. Liudvikas VII (valdė 1137— 1180 m.) buvo pakankamai stiprus, kad sutelktų visus Prancūzijos bajorus antrajam Kryžiaus žygiui, o vėliau galėtų keliauti į Kompostelą ir Kanterberį kaip maldininkas, nebijodamas, kad jam išvykus karalystėje kils vidaus karai. Išsiskyręs su žmona Eleonora Akvitaniete, kuri tuoj pat ištekėjo už jo vasalo Anglijos karaliaus Henriko II, jis jautė pažeminimą matydamas, kaip auga jo varžovų Plantagenetų karalystė nuo Škotijos sienų iki Pirėnų pusiasalio. Tačiau krizė praėjo ir Kapetingams buvo lemta vėl atgauti savo viršenybę (žr. III priedą, 26). [GOTIKA]

Tuo metu Prancūzijos ir Anglijos reikalai buvo glaudžiai susiję. Anžu, arba Plantagenetų, dinastija atsirado iš anglų ir normanų vedybinių ryšių: Vilhelmo Užkariautojo anūkė Matilda ištekėjo už Anžu grafo Žofrua Plantageneto. Jų sūnus Henrikas II (valdė 1154—1189 m.) padarė galą Stepono valdymo laikotarpio anarchijai ir pakankamai ilgai išgyveno su savo karaliene Eleonora, kad pradėtų valdovų dinastiją, išsilaikiusią Anglijos soste iki 1399 metų. Jo valdymo metus paženklino teisės reforma, Anglijos įsiveržimas į Airiją, nepaliaujamos kelionės po visas savo valdas nuo Nortumberlendo iki Gaskonės ir Bažnyčios konfliktas su valstybe, pasibaigęs arkivyskupo Tomo Beketo nužudymu (1170). Vyresnysis iš likusių gyvų jo sūnų Ričardas Liūtaširdis (valdė 1189—1199 m.) buvo visiškai pasinėręs į Kryžiaus žygius. Ričardo brolis Jonas Bežemis (valdė 1199—1216 m.) prarado savo pavaldinių pasitikėjimą dėl nuolatinių tironiškų veiksmų, neteko Normandijos kunigaikštystės po pralaimėjimo mūšyje prie Buvino (1214) ir išleido iš rankų iniciatyvą Anglijos vidaus politikoje, padaręs Didžiojoje Laisvių Chartijoje (1215) išdėstytas nuolaidas. Jo sūnus Henrikas III valdė labai ilgai (1216— 1272), o Dantė jam surado vietą „pragaro prieangyje tarp nevaisingų sielų" (žr. III priedą, 33).

GOTIKA

Šv. Deniso vienuolyno netoli Paryžiaus apsidėje, kurią abatas Sugeras užbaigė statyti 1143 ar 1144 metais ir kuri laikoma gotikinio stiliaus pirmuoju pavyzdžiu, lankytojams rodomos smailios arkos. Vis dar tebesiginčijama, ar tikrai šis statinys ankstesnis už Senso katedros, kuri buvo statoma tuo pat metu, gotikinį skliautą. Tačiau seniausia Prancūzijos bazilika, daugelio karalių karūnavimo ir laidojimo vieta bei *oriflamme* (Prancūzijos karaliaus vėliavos) buveinė tikrai tinkama vieta tokiam svarbiam įvykiui. Ir visai neabejotina, kad ji senesnė už Paryžiaus Notr-Dam, tą „pereinamojo stiliaus" šedevrą, bei už garsiąsias Šartro, Reimso ir Amjeno katedras.

Gimusi Prancūzijoje, gotika paplito visame katalikų pasaulyje ir tapo pagrindiniu viduramžių bažnyčių stiliumi į šiaurę nuo Alpių. Buvo pastatyta dešimtys gotikinių katedrų – nuo Sevilijos vakaruose iki Dorpato rytuose, nuo Lundo šiaurėje iki Milano pietuose. Jas mėgdžiojo tūkstančiai parapinių bažnyčių.

Daugelis žinovų tvirtina, kad didžiausias estetinis efektas pasiektas Sent Šapelės (Sainte-Chapelle) katedroje Paryžiuje, kuri užbaigta statyti 1248 metais karaliaus šv. Liudviko paliepimu. Nors ji ir mažesnė už didžiąsias katedras, tačiau tai nepaprastai subtilus ir kupinas šviesos statinys, jo aukštus grakščius langus puošia nuostabūs vitražai.

Toli nuo jos Šventos Trejybės koplyčia karaliaus rūmuose Liubline, tarp Vyslos ir Bugo upių, yra vienas iš tų kultūros orientyrų, kurie leidžia traktuoti Europą kaip vientisą sistemą. Tai grynai gotikinio stiliaus koplyčia, kurią karalius Vladislovas Jogaila (mirė 1434 m.) pastatė Lenkijos-Lietuvos sostinei, taip ir netapusiai realybe – tolimas, paprastas, primityvokas Sent Šapelės aidas. Jos, kaip ir kaimyninės Sandomyro gotikinės katedros vidaus sienos su tikrai bizantine prabanga buvo išdekoruotos freskomis, kurias tapė iš Rusijos, o gal ir iš Osmanų užgrobtos Makedonijos atsigabenti dailininkai. Ji stovi kaip tik toje vietoje, kur Vakarų architektūra susiduria su Rytų dekoratyviniu stiliumi. Koplyčios užbaigimo data nurodyta ilgo dedikacinio užrašo senąja bažnytine slavų kalba pabaigoje: 1418 m., šv. Lauryno diena.

Tačiau gotika nesibaigė viduramžių bažnyčių statyba. Ji atgijo kaip mėgstamiausias romantikų epochos architektūrinis stilius. Romantikai stengėsi atgaivinti šio stiliaus estetinį patrauklumą ir pritaikyti jį įvairiausiems pasaulietiniams pastatams. Mančesterio rotušė, karaliaus Liudviko pasakiškoji pilis Noišvanstaine Bavarijoje, austrų vandentiekio statiniai Krokuvoje – visi jie yra abato Sugero apsidės, stovinčios prie tryliktosios Paryžiaus metro linijos galutinės stotelės, palikuonys.

Visos šiuolaikinės gotikos stiliaus interpretacijos kupinos XIX amžiaus entuziazmo. Schlegelio, Ruskino ir Viollet-le-Duco teorijos buvo ne mažiau tiesmukos nei jų polinkis „patobulinti" viduramžių originalus, tarp jų ir šv. Deniso apsidę. Nuo „netramdomos paniekos" objekto ir „laukiniškumo" sinonimo (cituojant Ruskino žodžius) gotikos stilius tapo besaikio liaupsinimo objektu[1]. Goethės esė *Von deutscher Baukunst* („Apie vokiečių architektūrą"), kuriame mitologizuojama Strasbūro katedros statybos pradžia ir jos

statytojas Erwinas von Steinbachas, buvo įkvepiantis pavyzdys daugeliui kitų. Ilgainiui tai net sugundė vokiečių mokslininkus tvirtinti, kad gotikos stilius yra vokiečių nuosavybė. Tačiau iš tikrųjų gotika yra vienas labiausiai internacionalinių stilių su daugybe vietinių variantų. Tai viena iš daugelio gijų, kuria pasinaudojant galima pinti teorijas apie Europos kultūros vieningumą[2].

Pirmaisiais Plantagenetų valdymo dešimtmečiais prasidėjo anglų įsiveržimai į Airiją. Anglų ir normanų avantiūristų gauja, vadovaujama Pembroko grafo Ričardo, turėjusio „Strongbow" („Stipriojo lanko") pravardę, surengė sąmokslą nuverstam nuo sosto Leinsterio karaliui paremti. Jų šarvuoti riteriai po išsilaipinimo Veksforde 1169 metais taip giliai įsiskverbė į šalį, kad Henrikas II nusprendė pasekti jais ir priėmė. Nuo to laiko anglai iš Airijos jau niekada nebepasitraukė. Jonas Bežemis gavo *Dominus Hiberniae* („Airijos valdovo") titulą dar tėvui gyvam esant. 1210 metais Dubline jis įkūrė nuolatinę anglų koloniją, sudarydamas keletą grafysčių, kurias pagal Anglijos teisę valdė anglų teismo valdininkai. Valdant Henrikui III buvo imtasi pirmųjų diskriminacinių priemonių teisiškai atskirti atvykėlius nuo vietinių gyventojų ir neprileisti airių prie valdžios.

Eleonora Akvitanietė (1122—1204) — tikriausiai viena iškiliausių to meto asmenybių. Ji ne tik didžiadvasė moteris, bet ir darė didžiulę įtaką politiniam bei kultūriniam gyvenimui. Ji buvo nepalenkiama didelės kunigaikštystės paveldėtoja, ištekėjo būdama 15 metų, tačiau už nepaklusnumą savo vyrui karaliui buvo suimta ir sugrąžinta iš antrojo Kryžiaus žygio. Sulaukusi 28 metų išsiskyrė ir po dviejų mėnesių ištekėjo, iš anksto suplanavusi didžiausią to šimtmečio dinastinį valstybės perversmą. Baigdama penktąją dešimtį, Eleonora vėl išsiskyrė dėl savo vyro nesantuokinių ryšių su gražiąja Rozamunda iš Godstou ir sugrįžo prašmatniai valdyti į savo gimtąjį Puatjė (Poitiers). Eleonorai buvo lemta savo akimis pamatyti, kaip iš jos vaikų ir vaikaičių vienas tapo imperatoriumi ir net trys Anglijos karaliais; dar tarp jų buvo Jeruzalės bei Kastilijos karaliai, Bretanės kunigaikštis ir Prancūzijos karalienė. Puatjė dvare, apsupta panašių į save damų pulkelio, ji tapo „trubadūrų karaliene":

Domna vostre sui e serai,	(Jūsų aš esu ir Jūsų būsiu,
Del vostre servizi garnitz.	Tiktai Jums tarnausiu visada;
Vostr'om sui juratz e plevitz,	Šita mano priesaika — šventa,
E vostre m'era des abans.	Davęs ją esu Jums kitados.
E vos etz lo meus jois primers,	Mano meilė buvote pirmoji,
E si seretz vos lo derrers,	Ir mylėti Jūsų nenustojęs,
Tan com la vida m'er durans[27].	Aš mirties sulauksiu valandos.)

Priešiški prancūzų komentarai stengėsi apjuodinti Eleonorą pasakojimais apie nunuodijimą ir incestą. Tačiau ji išliko šalies, kurią jos priešai stengėsi sunaikinti, svarbiausia kultūros istorijos figūra.

Mat Akvitanija buvo savito kultūrinio ir lingvistinio regiono, kuris dabar žinomas kaip *Occitania*, centrinė dalis. *Langue d'oc* (oc kalba), kurioje *oc* reiškia

„taip", visiškai skyrėsi nuo *langue d'oïl* (oil kalba), kuria buvo kalbama šiaurinėje Galijoje. Ši kalba buvo paplitusi Pietuose, nuo Katalonijos iki Provanso. Jai ne kliūtis buvo politinės sienos nuo Aragono karalystės iki Arelato (Burgundijos ir Arlio karalystė), kuris vis dar priklausė imperijai. XII amžiuje ir XIII amžiaus pradžioje ten suklestėjo viena iš puikiausių Europos civilizacijų.

Pilypas II Augustas (valdė 1180—1223 m.) davė Prancūzijos monarchijai stipriausią impulsą. Patrigubinęs karališkąjį domeną, jis maksimaliai išnaudojo imperatorių lenktyniavimą su popiežiais, padėjo pamatus nacionalinei armijai ir *baillis* („karališkųjų prievaizdų") sistema centralizavo administraciją. Jis sugebėjo atlaikyti nuolatines savo didžiųjų vasalų intrigas ir pašalinti Plantagenetų grėsmę, atėmė iš Jono Bežemio jo teisėtas valdas Prancūzijoje, apkaltinęs feodalinių įsipareigojimų nesilaikymu, o teismo nuosprendį parėmęs ginklu. Nuo 1202 metų Pilypas sklandžiai aneksavo Normandiją, Anžu (Anjou), Tureną (Touraine) ir didžiąją dalį Puatu (Poitou). 1214 metais mūšyje prie Buvino buvo nublokštas nuo žirgo ir išsigelbėjo tik padedant vasalams, tačiau sunaikino Prancūzijos priešų — imperijos ir Plantagenetų kariuomenę.

Jo anūkas Liudvikas IX (valdė 1226—1270 m.) suteikė Prancūzijai tą moralinį prestižą, kurio negalėjo duoti kariniai bei ekonominiai laimėjimai. Paveldėjęs praplėstą karalystę, prie kurios jo tėvas Liudvikas VIII ką tik buvo prijungęs Akvitaniją ir Langedoką, jis nebematė reikalo kariauti su savo kaimynais. Liudvikas IX įkūnijo aukščiausią ano meto krikščioniškojo karaliaus idealą. Jo gyvenimo aprašymo autorius Jeanas de Joinville'is nupiešė tikrai žavingą karaliaus portretą. „*Mon cher fils,* — kalbėjęs jis savo vyriausiajam sūnui, — prašau tavęs mylėti savo žmones <...>. Tiesą sakant, man maloniau būtų, jei juos gerai ir garbingai valdytų <...> koks nors škotas, negu matyti, kaip tu blogai valdai karalystę"[28]. Liudviko jaunystėje regente buvo jo motina, Eleonoros anūkė Blanša Kastilietė, ir vos pradėjęs valdyti susidūrė su pavojinga feodalų reakcija. Tačiau jo principingumas ir neišsenkami tinkamų vedyboms giminaičių ištekliai sugrąžino karūnai didžiuosius vasalus. Tame įnirtingų ginčų amžiuje jis ne kartą buvo kviečiamas teisėju sprendžiant karalių ir feodalų ginčus ir vykdė teisingumą po Venseno ąžuolu. Tačiau su žydais ir pietiečiais jis elgėsi ne visai taip, kaip derėtų šventajam. Vis dėlto ilgo valdymo pabaigoje šv. Liudvikas, be abejo, buvo įžymiausias krikščioniškojo pasaulio valdovas.

Anglijoje įprasto baronų karo baigtis buvo neįprasta. Jono Bežemio sūnus Henrikas III Plantagenetas (valdė 1216—1272 m.) neteko savo baronų paramos, nes teikė pirmenybę giminaičiams iš Poitevinų, Savojiečių ir Lusignanų giminių, be to, nesėkmingai kariavo su Prancūzija ir ėmėsi ekstravagantiškų statybų, pavyzdžiui, užsimanė atnaujinti Vestminsterio abatiją. 1258 metais susiformavo reformų šalininkų frakcija, vadovaujama Lesterio grafo Simono de Montforto, Kryžiaus žygio prieš albigiečius vadovo sūnaus (žr. žemiau). Neduodami dotacijų, reikalingų karaliui finansinėms problemoms spręsti, reformatoriai prastūmė vadinamąsias Oksfordo sąlygas, pagal kurias karaliaus valdžią turėjo prižiūrėti jų paskirti žmonės. Kai Henrikas III pažeidė susitarimą, Simonas pradėjo karą

ir mūšyje prie Liuso paėmė į nelaisvę karalių, jo vyriausiąjį sūnų ir karaliaus brolį Ričardą Kornvalietį — Vokietijos karalių. Tačiau kitais metais karaliaus šalininkai sukaupė jėgas ir Simonas žuvo mūšyje prie Eveshamo (1265), o dar prieš tai, 1265 m. sausio mėnesį, buvo sušauktas naujoviškas parlamentas, kuriame posėdžiavo ne tik magnatai ir prelatai, bet ir riteriai iš grafysčių bei kai kurių miestelių atstovai. Konstitucininkams tai buvo svarbus precedentas, ryžtingas žingsnis apribojant monarchiją: atsirado Bendruomenių rūmai.

Tačiau abejotina, ar Anglija bei Prancūzija tuo metu jau suvokė savo vėlesnįjį nacionalinį identitetą. XIII amžiuje Anglijos karalystė vis dar glaudžiai siejosi su valdomis kitapus Lamanšo. Jos valdančioji klasė irgi buvo susieta su savo giminaičių Prancūzijoje kultūra ir ambicijomis. Pati Prancūzija tik visai neseniai susikūrė teritorinę erdvę, nusidriekusią nuo Lamanšo sąsiaurio iki Viduržemio jūros, kurioje turėjo būti kalama jos ateitis. Anglijoje buvo daug dalykų, kurie žymiai „prancūziškesni" negu daugelyje naujosios Prancūzijos rajonų.

Šventosios Žemės atgavimo manija tęsėsi 200 metų ir baigėsi nesėkme. Nuo 1096 iki 1291 metų buvo surengti septyni dideli ir daug mažesnių Kryžiaus žygių. Per pirmąjį Kryžiaus žygį (1096—1099), kuriam vadovavo baronai Gotfridas Bulonietis (Godefroi de Bouillon), Tulūzos grafas Raymondas de St Gilles ir Prancūzijos karaliaus brolis Hugues de Vermandois, pavyko užimti Jeruzalę, išžudyti jos gyventojus ir įkurti Palestinoje lotynų karalystę. Antruoju Kryžiaus žygiu (1147—1149), kurį skelbė šv. Bernardas ir kuriam vadovavo Prancūzijos karalius Liudvikas VII bei Vokietijos karalius Konradas III, beveik nieko nepasiekta, išskyrus tai, kad anglų laivynas buvo trumpam atėmęs Lisaboną iš maurų. Per trečiąjį Kryžiaus žygį (1189—1192), organizuotą imperatoriaus Frydricho Barbarosos, Prancūzijos karaliaus Pilypo Augusto ir Anglijos karaliaus Ričardo Liūtaširdžio, atsiimti Jeruzalę nepavyko. Per ketvirtąjį, kuris dėl Venecijos dožų ambicijų nukrypo nuo ankstesnio tikslo, pavyko užimti Konstantinopolį, išžudyti daug jo gyventojų ir Bizantijoje įkurti lotynų imperiją, nors tai ir nesutapo su Kryžiaus žygių tikslais. Penktasis (1218—1221), šeštasis (1248—1254) ir septintasis (1270) Kryžiaus žygiai baigėsi Egipte ar Tunise, kur nuo maro mirė ir pats Prancūzijos karalius šv. Liudvikas. 1291 metais mūšyje prie Akros krito paskutinioji krikščionių tvirtovė Šventojoje Žemėje.

Kryžininkų elgesys buvo šokiruojantis žiūrint ne tik mūsų, bet ir to meto žmonių akimis. Net pats šv. Bernardas juos smerkė. Kryžininkai siaubė šalis, per kurias keliavo — Bohemiją, Vengriją, Bulgariją ir Bizantiją. 1096 metais keliaudami per Reino kraštą jie nužudė beveik 8000 žydų — tai buvo pirmieji dideli pogromai Europoje. Kryžeivių ekspedicijos siaubė Viduržemio jūros uostus. Vieni su kitais jie kovojo ne mažiau įnirtingai nei su „netikėliais", apiplėšinėjo net pavaldinius, kad tik prisikimštų savo dėžes jų turtu. „Parduočiau kad ir Londoną, jei tik rasčiau pirkėją", — sakė Ričardas Liūtaširdis. Tiesiog neįmanoma suskaičiuoti, kiek tai kainavo gyvybių ir pastangų. Vienas vokiečių imperatorius nuskendo keldamasis per upę Kilikijoje; kitas suėmė Anglijos karalių ir pareikalavo išsipirkti; trečiasis buvo ekskomunikuotas kaip tik tuo metu, kai plaukė į

Palestiną. Žmogžudystės ir skerdynės Evangelijos vardu buvo įprastas dalykas. Sakoma, kad užėmus Jeruzalę buvo šaltakraujiškai išskersta 70 tūkstančių gyventojų. „Milijonų žmonių, palaidotų Rytuose, darbai galėjo būti daug naudingesni gyvenimui jų gimtosiose šalyse pagerinti"[29]. „Ko gero, vienintelis Kryžiaus žygių vaisius, kuriuo krikščionys naudojasi iki šiol, buvo abrikosas"[30].

Tačiau tie siaubingi dalykai, kuriais buvo paženklintas kryžininkų kelias, dažnai uždengia gilesnes jų motyvacijos šaknis. Religinis įkarštis buvo susimaišęs su bado, maro, gyventojų pertekliaus kamuojamos visuomenės nepasitenkinimu. Kryžiaus žygiai buvo priemonė sutaurinti skurdžios egzistencijos vargus. Kryžiaus žygiuose sotus riteris su gerai aprengta palyda skendėjo alkanoje skurdžių minioje, sekančioje jam iš paskos. „Prastuomenės Kryžiaus žygiai" ir „Piemenų Kryžiaus žygiai" tęsėsi dar ilgai po to, kai didieji žygiai jau buvo pasibaigę. Jiems Jeruzalė buvo Apreiškimo miestas, į kurį kvietė pats Kristus, tie žygiai jiems buvo „ginkluotos kelionės į šventas vietas", „kolektyvinė *imitatio Christi*, masinė auka, už kurią jų laukė atlyginimas — apoteozė Jeruzalėje", „neturtėlių mesianizmas"[31]. Pasižymėję riterių kastos Kryžiaus žygių dalyviai galėjo tikėtis, kad jų atvaizdai pamaldžiai sudėtomis rankomis bus iškalti akmenyje parapinėse bažnyčiose. Daugelis jų draugų taip ir negrįždavo namo, juos laikė žuvusiais. Žinoma, Kryžiaus žygių sąvoka neapsiribojo vien Šventąja Žeme. Lotynų Bažnyčia ne mažiau dėmesio skyrė ir Kryžiaus žygiams į šiaurę — į Baltijos šalis bei trečiajam flangui — *rekonkistai* Ispanijoje.

Kryžiaus žygių pasekmės buvo didžiulės. Lotynų karalystė Jeruzalėje (1099—1187) buvo pirmasis „Užjūrio Europos" eksperimentas[32]. Rytinė Viduržemio jūros baseino dalis vėl atverta prekybai ir kelionėms. Suklestėjo Italijos miestai, ypač Venecija ir Genuja, sustiprėjo lotynų Bažnyčios, vadovaujamos popiežiaus, kolektyvinis identitetas. Kryžiaus žygiai — neišsenkamas didvyriškumo ir vaizdinių šaltinis, maitinęs viduramžių romanus, filosofiją, literatūrą. Tačiau Kryžiaus žygiai sustiprino Vakarų krikščioniškojo pasaulio feodalizmą ir militarizmą. Jie paskatino karinių ordinų atsiradimą. Krikščioniškojo pasaulio suvienijimas tapo beveik nebeįmanomas. O labiausiai Kryžiaus žygiai sustiprino barjerus, skiriančius krikščionybę nuo islamo, užnuodijo jų santykius, Vakarai buvo ir agresorius, ir pralaimėjęs. Trumpai tariant, Kryžiaus žygiai sugadino krikščionybės reputaciją.

Kariniai ordinai, ypač hospitaljerų ir templierių, atsidūrė debatų apie Kryžiaus žygių etiką epicentre. Šv. Jono ligoninės Jeruzalėje riterių ordinas buvo įkurtas 1099 metais po pirmojo Kryžiaus žygio. Jo nariais buvo kariai, medicinos personalas ir dvasiškiai. Kritus Akrai, jie pasitraukė į Kiprą, vėliau valdė Rodo salą (1309—1522) ir galiausiai Maltą (1530—1801). 1118 m. Kristaus ir Saliamono šventyklos neturtingųjų riterių ordinas buvo įsteigtas į Jeruzalę keliaujantiems piligrimams apginti. Tačiau jis persiorientavo į bankininkystės bei nekilnojamo turto verslą ir labai praturtėjo, manipuliuodamas nekilnojamu turtu visame krikščioniškajame pasaulyje. Ordinas buvo panaikintas 1312 metais, kai Prancūzijos karalius neteisingai apkaltino jį magija, sodomija ir erezijomis. Jo emblema — du riteriai ant vieno žirgo — siejama su pirmuoju ordino magistru Hugues de Payens, kuris

buvo toks neturtingas, kad tik kartu su draugu įstengė įsigyti vieną žirgą. Įdomus viduramžių mentaliteto bruožas, kad vienuolio įžadus buvo galima suderinti su kario tarnyba. Tiek hospitaljerai, tiek templieriai buvo tarptautiniai ordinai, turėję bazes visose Vakarų šalyse. O Kryžiuočių ordinas, priešingai, jau ankstyvuoju savo veiklos etapu nukreipė pastangas į Baltijos jūros regioną. Kariniai Santjago, Kalatravos ir Alkantaros ordinai veikė tik Ispanijoje.

Konstantinopolio užėmimas 1203 ir 1204 metais yra gera abejotino kryžininkų dorovingumo iliustracija. Ketvirtojo Kryžiaus žygio kariuomenė, susirinkusi Venecijoje, greit tapo senyvo dožo Enrico Dandolo ir Vokietijos karaliaus Pilypo Švabo, kurio žmona buvo Irena Bizantietė, machinacijų auka. Dožas susiviliojo išplėsti Venecijos respublikos valdas Levante, o karalius įžvelgė galimybę vėl pasodinti į Bizantijos sostą iš ten išvytą savo sūnėną. Taigi mainais už jiems išnuomotą laivyną kryžininkai buvo priversti sutikti pasidalyti savo grobį su venecijiečiais ir paremti Aleksejaus IV restauraciją. Be to, jei kryžininkai nepajėgtų atsilyginti už laivus, kaip papildomą garantiją jie turėjo užgrobti vengrams priklausantį Zaros uostą Dalmatijoje. 1203 m. liepos mėnesį kryžininkai netrukdomi praplaukė Dardanelus ir šturmavo Konstantinopolio sienas. Tačiau rūmų perversmas, per kurį Aleksejus IV buvo pasmaugtas, atėmė jiems pergalę iš pat panosės ir balandžio mėnesį teko pakartoti viską iš naujo. Šį kartą Konstantino miestas buvo visiškai nusiaubtas, bažnyčios apiplėštos, daugybė gyventojų išskersta, ikonos sudaužytos. Flandrijos grafas Baldwinas Šv. Sofijos sobore Venecijos patriarcho buvo karūnuotas kaip Bazilėjas. Imperija padalyta į Venecijos kolonijas ir lotynų lenus. Tačiau kaip tik tuo metu, 1205 m. balandžio mėnesį, mūšyje prie Adrianopolio bulgarai visiškai sutriuškino kryžininkų armiją. Kryžininkams buvo likę iki Jeruzalės apie tūkstantį mylių. Jie įvykdė „didžiąją išdavystę"[33].

Po ketvirtojo Kryžiaus žygio Rytuose buvo dvi Romos imperijos: lotyniškoji „Sąsiaurių imperija" Konstantinopolyje ir Bizantijos imperijos dalis, valdoma iš Nikėjos Mažojoje Azijoje. Pirmoji išsilaikė 60 metų, kol 1261-aisiais, pasinaudojusi tuo, kad nebuvo Venecijos laivyno, atgavo savo pozicijas. O galiausiai iš viso to naudos turėjo tik Venecija.

Nepaisant to, ketvirtojo Kryžiaus žygio nesėkmė buvo lotynų Bažnyčios politinės valdžios apogėjus — Inocento III popiežiavimas (1198—1216). Lotario d'Anagni, kuris ir tapo popiežium Inocentu III, turėjo įgimtą talentą manipuliuoti valdžia ir bene labiausiai priartėjo prie siekiamo idealo — palenkti visus valdovus „teokratinei valdžiai". Vokietijoje jam pavyko ne tik karūnuoti norimą pretendentą į imperatoriaus sostą Otoną Brunsvikietį, bet vėliau ir nuversti jį nuo sosto. Prancūzijoje jis nepalaikė Pilypo Augusto matrimonialinių planų ir pasinaudojęs interdiktu galų gale privertė karalių susitaikyti su karaliene po 20 metų trukusio jų išsiskyrimo. Anglijoje po dar vienos ilgos kovos su karalium Jonu Inocentas III, irgi grasindamas interdiktu, privertė karalių nusileisti. Anglija tapo tokia pat Šventojo Sosto vasale kaip ir Aragonas, Sicilija, Danija ir net Bulgarija. Dvyliktajame Visuotiniame Bažnyčios susirinkime Laterane 1215 m. lapkričio mėnesį 1500 prelatų iš viso krikščioniškojo pasaulio nuolankiai priėmė popiežiaus pasiūlymus.

Tiesą sakant, lotynų Bažnyčios įtaka aukštosios politikos sferose buvo gerokai didesnė negu kasdieniniame paprastų žmonių gyvenime. Bažnyčios hierarchai dažnai būdavo visai atitrūkę nuo liaudies. Paplito erezijos, grįžimas prie pagonybės, keisčiausi prietarai ir didžiulis pasipiktinimas Bažnyčios turtais. Kovai Inocentas III palaimino du naujus elgetaujančių vienuolių ordinus — jų nariai turėjo pavyzdingai gyventi, tarnaudami žmonėms. Pamokslininkų juodųjų brolių, arba dominikonų, ordiną įkūrė Kastilijos gyventojas šv. Dominikas Guzmanas (1170—1221), kuris 1220—1221 metais išdėstė ordino regulą. Nuo to laiko ordino nariai daugiausia dėmesio skyrė evangelizacijai ir studijoms. Mažųjų, arba pilkųjų, brolių ordiną įkūrė šv. Pranciškus Asyžietis (apie 1181—1226 m.), o 1223 m. gavo popiežiaus chartiją. Nuo to laiko pagrindinė pranciškonų veiklos sritis yra moralės mokymas. Abu šie ordinai priėmė ir vyrus, ir moteris; stojantieji duodavo neturto (asmeninio ir bendro) įžadus. Kol 1274 m. buvo sustabdytas naujų ordinų steigimasis, spėjo atsirasti dar keletas elgetaujančių ordinų: klariečiai, karmelitai, arba baltieji broliai, bei augustinai. Skirtingai nei kiti vienuoliai, kurių dievotumas kartais keldavo įtarimą, „linksmieji broliukai" buvo populiarūs tarp pasauliečių, užtat jų nemėgo aukštieji dvasininkai.

Šv. Pranciškus, be abejo, yra žavingiausia viduramžių krikščionybės figūra. Gimęs Asyžiaus mieste Toskanoje turtingo pirklio šeimoje, jis atsisakė palikimo ir pasirinko elgetos drabužį. Save vadino „Neturto sužadėtiniu". Kurį laiką gyveno kaip atsiskyrėlis oloje netoli gimtojo miesto, o 1219 metais kartu su kryžininkais išvyko į Egiptą. Didesnės įtakos jis turėjo klariečių nei pranciškonų ordino atsiradimui. 1224 metais, besimeldžiant Monte Vernoje, jam atsivėrė stigmos — žaizdos delnuose ir pėdose, pakartojančios nukryžiuotojo Kristaus žaizdas. Legendinį savo gebėjimą bendrauti su gamta jis perteikė *Saulės giesmėje*, o vėliau *Fioretti* („Šv. Pranciškaus ir jo pasekėjų mažosios gėlelės"). Jis sukūrė himnų ir maldų, atspindinčių pačią krikščioniškojo etoso esmę:

Leisk, Dieve, tapti įrankiu taikos tavosios;
Leisk sėti meilę neapykantos namuos,
Ir atleidimą — kur skriauda,
Tikėjimą — kur abejonės,
Ir viltį — kur nusivylimas,
O šviesą — kur tamsa,
Ir džiaugsmą tiems, kas liūdesy paskendę.
Leisk, dangiškasis Tėve, ne prašyt paguodos,
O teikti ją kitiems,
Kad ne mane suprastų, o kad aš kitus suprasčiau,
Kad ne mane mylėtų, o kad aš mylėčiau;
Tik duodami kitiems turtėjam patys,
Atleisdami kitiems mes atleidimą gaunam,
O mirdami — į amžinybę iškeliaujam[34].

Vienuoliai daug prisidėjo ir prie dar vieno viduramžių proceso — universitetų atsiradimo. XII amžiaus renesansas įtvirtino principą, kad pasaulietiškas mokymas yra vertybė ir be teologijos. Vis dėlto tais laikais buvo nepriimtina, kad švietimo

įstaigos būtų steigiamos be Bažnyčios leidimo. Iš čia kilo *Studium Generale*, kitaip sakant, universiteto idėja; tokie universitetai turėjo keturis ar penkis fakultetus: teologijos, teisės, medicinos, meno arba filosofijos ir muzikos. Jie gaudavo steigimo chartijas ir savivaldą. Seniausi Europos universitetai po Bolonijos (1088 m., pakartotinai įkurtas 1215 m.) yra Paryžiaus (apie 1150 m.) ir Oksfordo (1167). Iki 1300 m. Italijoje, Prancūzijoje, Anglijoje ir Ispanijoje buvo jau keliolika universitetų, o netrukus jų atsirado dar daugiau (žr. III priedą, 29).

Kryžiaus žygis prieš albigiečius (1209—1229) iliustruoja visai kitą viduramžių krikščionybės aspektą. 1199 metais Inocentas III paskelbė, kad erezija — tai „Dievo išdavimas". Jo plūdimo objektas buvo Langedoko katarai, arba albigiečiai, — senovės gnostikų, manichėjų ir bogomilų dvasiniai įpėdiniai. Ankstesnių jų veiklos pėdsakų liko Bosnijoje, o Milane prieš juos buvo surengtas procesas, apkaltinus erezija. Vėliau albigiečiai ėmė sparčiai plisti audėjų miestuose Albi, Ažene, Pamjerse, Karkazone ir Tulūzoje, kur juos globojo vietiniai grafai. Albigiečiai manė, kad blogis prieštarauja vienintelio gerojo Kūrėjo buvimo idėjai ir kad gėrio ir blogio kūrėjai yra skirtingi. Jie buvo vegetarai, gyveno asketiškai, puritoniškai, pripažino vyrų ir moterų lygybę, rėmė vadinamąją *perfecti* kastą, kurios nariai praktikavo *consolamentum* (rankų uždėjimo) ritualą. 1167 m. jie sušaukė savo sinodą Sen Feliks de Karmano vietovėje netoli Tulūzos, kuris palaikė ryšį su tokių pat pažiūrų disidentais Mažojoje Azijoje. 1197 m. XI-jame visuotiniame Bažnyčios susirinkime, skirtame šiai problemai apsvarstyti, jokios pažangos nebuvo pasiekta; nedavė vaisių ir šv. Dominiko pamokslavimas. Popiežiaus legato nužudymas 1209 metais buvo pretekstas pradėti visuotinį puolimą. [BOGOMILAI]

Inocento III paskelbtojo Kryžiaus žygio sąlygos buvo tokios pat kaip ir Kryžiaus žygių prieš islamą — nuodėmių atleidimas ir neribotas disponavimas grobiu. Pirmuoju šio Kryžiaus žygio etapu (1209—1218) 12 000 riterių iš Prancūzijos ir Burgundijos, vadovaujami Simono de Montforto Vyresniojo, kovojo su eretikais, kuriems vadovavo Tulūzos grafai Raimundas VI ir Raimundas VII. Antrajame etape (1225—1271) į šį konfliktą įsivėlė ir Prancūzijos karaliaus kariuomenė. Katarų pasirinkimas buvo nedidelis: išsižadėti savo pažiūrų arba mirti. Daugelis pasirinko mirtį. Šventoji inkvizicija surengė tikrą kankinimų ir teroro orgiją, kuriai vadovavo buvęs kataras Robertas Pederastas [Robert le Bougre; dėl savo ryšių su bogomilais, katarai buvo vadinami *bougres* (pederastai) — iškreipta žodžio „bulgar" forma. Kadangi *perfecti* griežtai laikėsi celibato, juos daugelis kaltino pederastija. Tai ir paaiškina anglų kalbos žodžio *buggery* („pederastija") reikšmės evoliuciją.] 1244 metais Monsegiure, *perfecti* laikomame šventa vieta, didžiuliame lauže 200 nepataisomų albigiečių buvo sudeginti gyvi. Metai po metų, kaimas po kaimo, eretikų naikinimas teismais ir kardu vyko toliau. 1255 metais buvo paimta Kveribo pilis. XIV amžiuje likę gyvi katarai vėl sugrįžo į Romos katalikų glėbį. Jų provincija — Langedokas — atsidūrė Prancūzijos karalystės sudėtyje. Prancūzijos vienybė buvo pasiekta jos Pietų nelaimės sąskaita[35].

Kryžiaus žygius buvo galima panaudoti ir kitokiems tikslams. Jei jie tiko kovai su netikėliais, tai kodėl jų nenukreipti prieš pagonis, esančius daug arčiau?

1147 metais Frankfurte šv. Bernardas įsitikino, kad Saksonijos diduomenė labiau linkusi puldinėti savo kaimynus slavus negu žygiuoti į Šventąją Žemę. Buvo gauta popiežiaus bulė *Divina dispensatione* ir šv. Bernardas paragino Šiaurės kryžininkus „kovoti su pagonimis tol, kol su Dievo pagalba jie apsikrikštys arba bus nušluoti nuo žemės paviršiaus"[36]. Per Vendų kryžiaus žygį (1147–1185) saksai, danai ir lenkai privertė užsispyrusias Meklenburgo ir lužitėnų gentis paklusti katalikų Bažnyčiai (žr. 26 pav. įklijoje).

1198 metais Bremeno arkivyskupas Hartvigas II pradėjo antrąjį „nuolatinį Kryžiaus žygį" Livonijoje. Padedamas ginkluoto vokiečių vienuolių ordino – Kalavijo brolių, įsikūrusių Rygoje, jis sukūrė organizaciją, kuri pamažu ėmė kontroliuoti visą šiaurryčių Baltijos regiono dalį. Livonija tapo pavaldi Ordinui, Estija danams, o Suomija švedams. Jų žygius nežinomas autorius 1295 metais aprašė eiliuotoje *Livonijos kronikoje*, kuri taip vaizduoja deginimą ir žudymą Dievo vardu:

> Patį pirmą gaisrą, kur tą dieną liepsnojo,
> Pranciškono užkūrė ranka; na o jam iš paskos
> Dominikonas skubėjo[37]. **[DANNEBROG]**

Kryžiaus žygis prieš prūsus prasidėjo 1230 metais. Prūsai išsaugojo savo nepriklausomybę nuo šv. Vaitiekaus laikų ir kamavo vietinius lenkų kunigaikščius nepaliaujamais antpuoliais. Vienas iš tų kunigaikščių, Konradas Mozūrietis, nusprendė viską išspręsti pasikviesdamas nedidelį karinį Teutonų ordiną, kuris buvo be darbo nuo tada, kai jį neseniai išvijo iš Šventosios Žemės. Tačiau taip kunigaikštis pats užsinėrė sau kilpą ant kaklo: užuot atlikę tai, kas buvo sutarta ir išvykę, kryžiuočiai iš popiežiaus ir iš imperatoriaus gavo chartiją, suteikiančią jiems teisę vykdyti nuolatinį Kryžiaus žygį ir įsitvirtino čia ilgam laikui. Kiršindami savo globėjus, jie sugebėjo išvengti kontrolės. Bulė *Pietati proximum* (1234), paskelbusi Prūsiją popiežiaus lenu, taip ir liko tuščiu popiergaliu, kaip ir panašus imperatoriaus dekretas 1245 metais, skelbiantis, kad Kuršas, Žemaitija ir Lietuva priklauso imperijai. Kryžiuočiai, užsimetę baltus apsiaustus su juodais kryžiais, nieko nepaisydami veržėsi pirmyn, statydami savo kelyje tvirtoves ir prekybos postus – Torunę (1231), Marienverderį (Kvidziną, 1233), Elbingą (Elblongą, 1237). 1295 metais, po paskutiniojo pagonių sukilimo, Prūsija tapo Teutonų kryžiuočių valstybe, nepriklausomu Kryžiaus žygių dariniu pačioje Europos širdyje.

Teutonų metodai ir motyvai nuo seno vertinami prieštaringai. Jų kaimynai Lenkijoje ir Pomeranijoje, su kuriais kryžiuočiai be perstojo kariavo, pasipiktinę skundėsi popiežiui, o vėliau net kėlė šį klausimą Konstancos susirinkime. Palankiau nusiteikę stebėtojai nematė jų veiksmuose prieštaringumo:

> Teutonų ordino, kaip ir visų kryžininkų, pagrindinis veiklos motyvas buvo atpirkimo siekimas aukojantis. Jų pasirinktas metodas gali atrodyti keistas, ypač lyginant jį su pranciškonų vykdyta meilės misija <...>, tačiau Teutonų riterius su pranciškonais <...> siejo tai, kad ir vieni, ir kiti siekė atpirkimo ir šventumo neatsiribodami nuo realaus pasaulio <...>, jie vienuolišką pasišventimą derino su nevienuolišku gyvenimo būdu[38].

Štai taip civilizacija žengė pirmyn.

DANNEBROG

1219 m. birželio 15 d. danų reidas į Estiją baigėsi nesėkmingai. Estai nuolankiai pasidavė karaliui Valdemarui Nugalėtojui, kuris ruošėsi juos apkrikštyti, tačiau naktį užpuolė danų stovyklą, nužudė vyskupą ir nuvijo kryžininkus prie jūros. Pasak legendos, mūšio sėkmė pakrypo į kitą pusę tik tada, kai iš dangaus nukrito raudona vėliava su baltu kryžiumi ir pasigirdo balsas, raginantis danus susiburti aplink ją. Valdemaras laimėjo mūšį; buvo įkurtas Talinas („danų pilis"), o Danija *dannebrog* („raudoną skraistę") pripažino nacionaline vėliava[1].

Nuo to laiko visos nepriklausomos šalys turi savo vėliavas. Daugelyje, kaip ir minėtoje danų, pavaizduotas kryžius: raudonas šv. Jurgio kryžius Anglijoje, įstrižas mėlynas šv. Andriaus Škotijoje, geltonas mėlyname fone Švedijoje. Šveicarija pasirinko tas pačias spalvas kaip ir Danija, tik jos kryžius kitoks. Jungtinės Karalystės vėliava su sujungtais šv. Jurgio, šv. Andriaus ir šv. Patriko kryžiais pirmą kartą pakelta po unijos sudarymo su Airija 1801 m. sausio 1 d.

Visos Europos monarchijos be valstybinių vėliavų turi dar ir karaliaus vėliavą. Danijos karaliaus vėliava, vaizduojanti tris stovinčius žydrus liūtus ir devynias raudonas širdis auksiniame fone, senesnė už valstybinę vėliavą.

Sekdamos Nyderlandų pavyzdžiu (1652), dauguma naujųjų respublikų pasirinko paprastas dviejų ar trijų spalvų vėliavas. Kai kurios iš jų, pavyzdžiui, Prancūzijos (1792), Italijos (1805) arba Airijos (1922) yra vertikalios, kitos, tarkim, Vokietijos (1918) arba Rusijos (1917) – horizontalios. Daugumai jų teko pasivaržyti su konkuruojančių režimų vėliavomis. Nacionalinės vėliavos yra patriotizmo išraiška ir gyvybiškai svarbūs identiteto simboliai. Jų priėmimo data tam tikru mastu rodo nevienodą Europos tautinių bendruomenių brandos laipsnį.

XIII amžiuje Europą užpuolė tokie įsibrovėliai, kad palyginti su jais Teutonų riteriai atrodė paskutiniai slunkiai. Pirmą kartą Čingischano mongolai it viesulas atskriejo iš Azijos stepių 1207 metais, kai Čingischano sūnus Džučis užvaldė pietinį Sibirą, paskui 1223 metais, kai mongolai nusiaubė Užkaukazę ir sutriuškino Kijevo armiją prie Kalkos upės. 1236 – 1237 metais Čingischano vaikaitis Batijus perėjo Uralą, nusiaubė Riazanės ir Vladimiro kunigaikštystes ir iki pamatų sugriovė Maskvą. Prieš žygiuodamas toliau į vakarus, jis 1240 metais po apgulties užėmė Kijevą. 1241 metais buvo nusiaubta Galicija ir sugriauta Krokuva. 1241 m. balandžio 9 d. Silezijoje mūšyje prie Legnicos visiškai sutriuškinta lenkų kunigaikščių, kuriems vadovavo Henrikas Pamaldusis, kariuomenė. Sakoma, kad kaip savo pergalės įrodymą mongolai pririnko devynis pilnus maišus dešiniųjų ausų, nupjautų nuo mūšyje kritusių lenkų karių lavonų. Kita mongolų ordų kolona užgriuvo Vengriją ir mūšyje prie Tisos upės panašaus likimo susilaukė vengrų kunigaikščiai, vadovaujami Belos IV. Po to Batijus grįžo į Rytus ir įsirengė stovyklą Sarajuje netoli Volgos žiočių. Panašūs naikinamieji antpuoliai pasikartojo 1259 ir 1287 metais. [HEJNAL]

HEJNAŁ

Žodis „hejnał" kilęs iš vengrų kalbos žodžio „hajnal", reiškiančio „aušrą", o platesne prasme ir „prabudimą" į lenkų kalbą atėjo kaip trimito signalo, perspėjančiam apie priešo artėjimą, pavadinimas.

Krokuvos hejnalas

Dabar *hejnał mariacki* (šv. Marijos trimito signalas) yra viena iš daugelio senosios Krokuvos įdomybių. Jis pasigirsta nuo senos bažnyčios bokšto, kylančio virš miesto centrinės aikštės. Trimituojama pasibaigus kiekvienai valandai, dieną naktį, žiemą vasarą, kaskart pakartojant jį keturis kartus į visas keturias pasaulio šalis. Paprasta jo melodija visada nutraukiama paskutiniosios muzikinės frazės viduryje. Signalas skirtas paminėti trimitininką, kuris 1241, o gal 1259 metais buvo nukautas pervėrusios jam gerklę mongolo strėlės kaip tik tuo momentu, kai grojo pavojaus signalą. Nors jo signalas buvo nutrauktas, tačiau perspėti miestelėnai spėjo pabėgti. Išsigelbėjusieji nusprendė įamžinti miesto trimitininko atminimą.

Šis ritualas gyvuoja daugiau nei 700 metų su trumpomis pertraukomis XIX amžiuje ir per vokiečių okupaciją 1939–1945 metais. Jis senesnis net už bažnyčią, nuo kurios trimituojama. Dabartinį pavidalą melodija įgijo XVII amžiuje. Po 1945 metų Lenkijos radijas pradėjo naudoti jį kaip įžangą kasdien dvyliktą valandą perduodamam tikslaus laiko signalui. Jis primena milijonams klausytojų senas lenkų kultūros ištakas ir nesaugią šalies geografinę padėtį. Tai vienas iš nedaugelio „gyvų" prisiminimų apie Čingischaną ir jo raitelių įsiveržimą į Europos širdį[1].

1405 m. spalio 25 d. Šveicarijos miestą Lozaną nusiaubė gaisras. Vyskupas tučtuojau išleido 11 punktų ediktą, kaip išvengti gaisrų. Penktajame jo punkte buvo nurodyta, kad „naktį sargas privalo kas valandą nuo katedros bokšto šaukti kelinta valanda ir duoti ženklą kitiems miesto sargams <...>, o už kiekvieną nusižengimą tam nurodymui jis bus baudžiamas 6 dinarų bauda". Ir dabar, po šešių šimtmečių, kas vakarą dešimtą valandą vėjas neša į visas keturias pasaulio šalis sargo žodžius: „*Il a sonne dix!*"

Ripono miestelio Jorkšyre gyventojai tvirtina, kad čia rago signalas kas vakarą aidi net nuo 886 metų.

1987 metais Danijoje, Ebeltofto mieste buvo įsteigta ant žemės ir bokštuose budinčių Europos sargų draugija. Dauguma jos narių propaguoja neseniai atgaivintus senovinius papročius. Krokuva, Lozana ir Riponas kartu su Anabergu, Cele ir Nordlingenu Vokietijoje bei Istadu Švedijoje priklauso rinktinei miestų, galinčių pasigirti tuo, kad juose buvo saugojama „nuo pat pradžios", draugijai.

Mongolų invazija pakeitė kelių šalių veidą. Batijaus raiteliai prie Volgos įsigyveno visam laikui. Aukso Ordos valstybė, kurią jie įkūrė tarp Volgos ir Dono, nusmelkė Volgos bulgarų valstybę, kurios prabangią sostinę jie sulygino su žeme. Kazanės ir Astrachanės chanatai, kuriems buvo lemta 1552—1556 metais atitekti Maskvos kunigaikštystei, įkurdino atvykėlius iš Azijos tose vietose, kurios sudaro dabartinio Tatarstano pagrindą. Krymo totoriai įkūrė klestinčią valstybę su sostine Bachčisarajuje, ištisus šimtmečius gyvenusią iš rengiamų antpuolių, jų vadinamų *čambulais.* Tai išprovokavo Dnepro ir Dono kazokų bendruomenių atsiradimą ir ilgai trukdė apgyvendinti gretimas Ukrainos žemes.

Lenkija ir Vengrija, praradusios daug gyventojų, turėjo atsigauti kaip išmanydamos. Kadangi Vokietijos imperijoje buvo daug kolonistų, mongolų įsiveržimai paspartino jau ir taip sparčiai vykusį migracijos bei kolonizacijos procesą. Tuo laikotarpiu vokiečių ir flamandų kolonistai vyko į Sileziją ir Pomeraniją, taip pat į Transilvaniją. Vietiniai kunigaikščiai jiems duodavo žemės palankiomis sąlygomis ir ragino ištisas migrantų valstiečių vilkstines traukti tolyn į rytus. Kartu buvo atstatomi ir miestai, suteikiant jiems laisvių chartijas Magdeburgo, rečiau Liubeko pavyzdžiu. Tuo metu įkurti miestai — Breslau (Vroclavas, 1242 m.), Buda (1244), Krokuva (1257) ir kiti tvarkėsi pagal vokiečių teisę ir buvo pilni vokiečių pirklių. Kartu su Hanzos sąjungos ir Kryžiuočių ordino veikla Baltijos jūros regione tie pasikeitimai sukėlė didelį vokiečių įtakos sustiprėjimą. [BUDA] [HANZA]

Mongolai galutinai suardė rytinių slavų, kurių žemes jie užėmė, vienybės regimybę. Kai kuriems rusų kunigaikščiams pavyko pabėgti pas savo kaimynus lietuvius. Užtat likusiems rytuose teko tiesiogine žodžio prasme „nulenkti sprandą". Jie nuolat buvo kviečiami į chano stovyklą, kur juos versdavo vaikščioti tarp degančių laužų, susilenkus pralįsti pro jungą, pulti ant žemės po kojų savo valdovams. Tai buvo pažeminimo ritualas, kurio nevalia pamiršti. Gyventojai turėjo mokėti duoklę, renkamą mongolų *baskiki* („valdytojų"), tačiau stačiatikių Bažnyčia nebuvo engiama. Tai totorių jungo laikotarpis.

Štai ką rašė apie Rusijos provinciją tuo metu savo kelionių aprašymuose venecijietis Marcas Polo, kurio tėvas prekybos tikslais 1260 metais lankėsi Kryme:

> Ši sritis <...> labai didelė <...> ir jos šiaurinės sienos apibūdinamos kaip Tamsos karalystė. Jos gyventojai krikščionys, jie laikosi graikų apeigų <...> Vyrai labai gražūs, aukšti, šviesūs; o moterys irgi <...> aukštos, jų plaukai šviesūs ir ilgi. Ši šalis moka duoklę vakarinių totorių karaliui <...>. Ten surenkama labai daug šermuonėlių, sabalų, kiaunių, lapių kailių <...> bei daug vaško. Čia yra kelios [sidabro] kasyklos (...) Tai nepaprastai šaltas kraštas; man sakė, kad jis driekiasi iki pat Šiaurės vandenyno, kur (...) labai daug sakalų keliauninkų[39].

Priešingai nei anksčiau manyta, ekonominis gyvenimas viduramžiais nestovėjo vietoje. Pasak vienos istorikų mokyklos, „agrarinė revoliucija" šiaurinėje Europoje tuo metu „turėjo ne menkesnių istorinių padarinių" negu „vadinamoji pramoninė revoliucija" XIX amžiuje.[40] Toks teiginys grindžiamas naujų energijos šaltinių, tarkim, vandens malūnų ir vėjo malūnų panaudojimu, gana išplėtota kalnakasyba, geležinio plūgo ir arklių kaip traukiamosios jėgos pasitelkimu, sėjomainos įvedimu ir pagerėjusia mityba. Kartais prisireikdavo kelių šimtmečių,

BUDA

1244 metais Vengrijos karalius Bela IV suteikė autonomijos teisę „laisvajam Pešto miestui" prie Dunojaus. Tas jo nutarimas buvo tik platesnės atsikūrimo programos po neseniai vykusių totorių įsiveržimų dalis. Nuo to laiko šis miestas turėjo savivaldą pagal Magdeburgo teisę, karalius pasiliko tik labai nedidelę valdžios dalį. Ilgainiui panašias teises buvo lemta gauti ir Budos pilies priemiesčiui kitame upės krante, – taip vieno miesto teritorijoje atsirado du atskiros jurisdikcijos vienetai[1]. Buda, kurią vokiečiai vadino Ofenu, 1361 metais tapo Vengrijos karališkąja sostine, pakeitusia Esztergomą.

Miesto ateičiai didelės reikšmės turėjo jo įkūrimo chartijos suteiktas valdžios pobūdis. Nors dažniausiai miestų teises suteikdavo karaliai bei kunigaikščiai, neretai tą darydavo ir vyskupai, ypač Vokietijoje. Ten, kur buvo stipri bajorija, pavyzdžiui, Vengrijoje ir Lenkijoje, kurdavosi ir privatūs miestai – tikros imuniteto oazės, kurių nepasiekdavo ilgos Bažnyčios ir valstybės rankos. Miestų augimas labai sustiprino vėlyvųjų viduramžių valstybių išcentrines tendencijas. Vengrijoje tai papildė esamą teritorinių grafysčių bei bajorų teisių sistemą.

Magdeburgo modelio priėmimas dar nereiškia, kad miestas tampa vokiška gyvenviete. Magdeburgo teisę Rytų ir Vidurio Europoje priimdavo ir vokiški, ir nevokiški miestai. Vis dėlto ir Pešte, ir Budoje buvo didelės vokiečių bendruomenės net Osmanų valdymo laikais. Šie miestai dvyniai į vieną susijungė tik 1872 metais, tuoj po to, kai Vengrija vėl atgavo atskiros valstybės statusą Habsburgų monarchijoje. 1896 metais Buda ir Peštas surengė ekstravagantiškas iškilmes Vengrijos įkūrimo tūkstantmečiui paminėti.

Vengrijos tūkstantmečio iškilmių dėmesio centre, savaime suprantama, buvo šv. Stepono asmenybė ir popiežiaus dovanota karūna. Manyta, kad šis įvykis, kaip ir Pešto įkūrimas, galutinai susiejo Vengriją su Vakarais. Stepono žmona karalienė Gizela buvo Henriko Bavariečio (būsimojo Vokietijos imperatoriaus, kuris irgi buvo kanonizuotas) sesuo. Stepono karūnavimas 1001 metais padėjo jam nustumti kitus bulgarų ir stačiatikių Bažnyčios remiamus pretendentus į sostą. Nuo to laiko Vengrija kaip ir Lenkija tvirtai prisijungė prie Vakarų katalikiškosios stovyklos.

Karūna su šv. Stepono vardu, kuri dabar yra svarbiausias Vengrijos nacionalinio muziejaus eksponatas, simbolizuoja nepaprastą Vengrijos gebėjimą išsilaikyti. Manoma, kad ją nešiojo visi vengrų karaliai nuo Arpadų iki Habsburgų ir ji buvo būtinas visų teisėtų karūnacijų simbolis. Karūna daug kartų buvo dingusi ar paslėpta, bet niekada nebuvo sunaikinta. 1405 metais, kai Zigmantas Liuksemburgietis mėgino nelegaliai ją išsivežti, karūna nepastebimai įkritusi į vieną Austrijos pelkę, bet buvusi surasta, kai ta pelkė ėmė švytėti dangiška šviesa. 1945 metais ji vėl slaptai buvo išgabenta iš šalies į JAV ir laikoma Fort Nokse. Į Budapeštą sugrįžo 1978 metais, nors tuo metu Vengrija dar buvo valdoma komunistų.

Tad įdomu, kad abejojama, ar „šv. Stepono karūna" apskritai kada nors priklausė šv. Steponui. Taip pat, nepaisant visų vėlesnių tvirtinimų, abejotina, ar ji iš tikrųjų buvo pagaminta Romoje. Naujausiais mokslininkų duomenimis pagrindinė auksinė juosta –

corona graeca – buvo padaryta XI amžiuje Bizantijoje tikriausiai Synadenei, Gezos I (valdžiusio 1074–1077 m.) žmonai. Tradicinė nuomonė teigia, kad ši „graikiškoji karūna" buvusi sujungta su senesne karūna – *corona latina* – padaryta Steponui[2]. Naujausia nuomonė tokia, kad vienintelis galimas ryšys su šv. Steponu yra kryžius – Tikrojo Kryžiaus, kuris kadaise buvo virš lotyniškosios karūnos lanko pavidalo juostų, liekana.

Kad ir kokia būtų jų kilmė, dvi sudėtinės karūnos dalys – graikiškoji ir lotyniškoji – yra geriausias priminimas ne Vengrijos ryšių su Vakarais, o viduramžių Vengrijos padėties pačiame krikščioniškojo pasaulio centre. Graikiškoji karūna papuošta įvairių brangakmenių ir mažų emalio plokštelių žiedu. Iš priekio, virš kaktos, yra aukštyn pakylėta plokštelė su Kristaus Pantokratoro atvaizdu; iš užpakalio yra tokia pat plokštelė su imperatoriaus Mykolo VII Duko (valdė 1071–1078 m.) atvaizdu, apgaubtu žalia aureole. Iš abiejų imperatoriaus pusių – imperatoriaus sūnaus Konstantino ir karaliaus Gezos atvaizdai. Gezos plokštelėje yra užrašas graikų kalba: GEOBITZAS PISTOS KRALES TURKIAS (Geza tikratikis Turkijos karalius). Žiedo pakraštį puošia bizantiški arkangelai ir šventieji. O lotyniškoje karūnoje yra kitaip – ji turi aštuonias apaštalų plokšteles su Kristaus figūra ties juostų susikirtimo vieta. Pasviręs aukso kryžius, pakeitęs originalą 1551 metais per pirmąjį Habsburgų karūnavimą, netvirtai vainikuoja viską[3].

Nekelia abejonių tik pati svarbiausia šios karūnos savybė – jos neįmanoma pamesti visam laikui.

kol naujoji technika įsigalėdavo, tačiau lemiamos reikšmės turėjo progreso grandininė reakcija. Žemės ūkis persikėlė į sunkesnes, užtat derlingesnes slėnių dirvas. Maisto išteklių gausėjimas sukėlė demografinį sprogimą, ypač šiaurinėje Prancūzijoje ir Nyderlanduose, tad kūrėsi nauji miestai, atsirado darbo jėgos perteklius, kuris galėjo būti panaudotas naujose pramonės įmonėse, pavyzdžiui, kasyklose ar tekstilės pramonėje: daugėjo specializuotų tekstilės pramonės centrų. Nepaliaujamai plėtėsi jūrų prekyba [PLOVUM] [MURANO]

Kiti istorikai linkę eiti dar toliau. Palyginti su tuo, kas buvo anksčiau, miestų augimas buvo akivaizdus, ir jų veikla laikyta Europos ekonomikos pakilimo įrodymu.[41] Tai, ko gero, perdėjimas. Didžiulės kasmetinės mugės, nuo 1180 metų rengiamos Šampanės lygumose Lanji, Provanco, Trua ar Bar-sur-Obo vietovėse buvo išties svarbūs įvykiai. Tos vietovės yra pusiaukelėje tarp Lombardijos, Reino srities, Nyderlandų ir šiaurinės Prancūzijos miestų ir tai gera vieta susitikti tarptautinius ryšius palaikantiems pirkliams ir finansininkams. Galima sakyti, kad tai buvo nors ir ne visos Europos, tai bent jau didesniosios jos dalies ekonominės sistemos centrai.

Miestų turtai kėlė daug politinių problemų. Miestų sąjungos darėsi pajėgios pasipriešinti vietinių vyskupų ar grafų valdžiai, pirklių gildijos galėjo daryti spaudimą miesto tėvams. (Pirmasis dokumentuose minimas streikas buvo organizuotas Duė audėjų 1245 metais[42].) Feodalinė santvarka silpnėjo iš vidaus. Tvirta tokių Vokietijos miestų kaip Niurnbergas ar Kelnas padėtis padeda suprasti, kodėl nei

MURANO

Muranas (Murano) – sala Venecijos lagūnoje. Joje yra 999 metais pastatyta romaninė Santa Maria e Donato bažnyčia bei Venecijos respublikos laikų stiklo fabrikas.

Europoje stiklas gaminamas nuo seniausių laikų, tačiau graikų ir romėnų stiklas buvo šiurkštokas ir drumstas. Tik Murano stiklo meistrai XIII amžiaus pabaigoje išrado tvirtą ir skaidrų stiklą. Kelis dešimtmečius jiems pavyko išsaugoti gamybos paslaptį, bet vėliau kažkokiu būdu ją sužinojo niurnbergiečiai, o paskui ji pasklido po visą žemyną.

Skaidraus stiklo išradimas atvėrė dideles galimybes optikai ir turėjo lemiamos reikšmės tikslių instrumentų kūrimui. Apie 1260 metus jau buvo žinomi lęšio ir šviesos lūžimo principai ir manoma, kad Rogeris Baconas sukonstravo pirmuosius akinius. [Viename Strasbūro katedros lango vitraže yra imperatoriaus Henriko VII (mirusio 1313 m.) portretas, vaizduojantis jį su akiniais.] Stiklo langai pamažu įėjo į madą XIV–XVI amžiais, iš pradžių bažnyčiose ir rūmuose, o vėliau ir paprastesniuose namuose. Stiklinės kolbos, retortos ir vamzdeliai palengvino alchemikų, o vėliau ir chemikų eksperimentus. Stiklo gaubtai ir šiltnamiai visiškai pakeitė daržininkystę. Pagaminti iš stiklo mikroskopas (1590), teleskopas (1608), barometras (1644) ir termometras (1593), revoliucionizavo mūsų požiūrį į pasaulį. O pasidabruoti veidrodžiai, kuriuos pirmieji pradėjo daryti irgi Murano meistrai, pakeitė mūsų požiūrį į save.

Stiklo išradimas turėjo rimtų socialinių pasekmių. Akiniai padidino vienuolių ir mokslininkų darbingo amžiaus trukmę ir paspartino mokslo plitimą. Namuose su langais dabar buvo galima dirbti ilgiau ir efektyviau, ypač šiaurinėje Europoje, kur dienos trumpesnės. Darbo vietos dabar buvo geriau apšviestos. Šiltnamiai labai palengvino gėlių, vaisių ir daržovių auginimą, maistas tapo sveikesnis ir įvairesnis, atsirado produktų, anksčiau žinomų tik Viduržemio jūros baseino gyventojams. Nebijančios vėjo ir lietaus lempos, uždaros karietos, laikrodžių stiklai. Tikslūs instrumentai skatino pačių įvairiausių mokslo šakų – nuo astronomijos iki medicinos – plėtotę.

Veidrodžio išradimas turėjo svarbių psichologinių pasekmių. Žmonės, matydami aiškų savo veido atspindį, ėmė kitaip vertinti save, daugiau dėmesio skirti savo išvaizdai, taigi ir drabužiams, šukuosenai, kosmetikai. Jie taip pat ėmė mąstyti apie išorės sąsajas su vidiniu gyvenimu, kitaip tariant, stebėti savo asmenį, suvokti individualumą. Imta labiau domėtis portretine tapyba, biografijomis, menu. Labai neviduramžiški introspekcijos bruožai ryškiai matyti Rembrandto tapyboje, o vėliau ir romanuose. 1684 m. lapkričio 15 d. Versalio rūmuose buvo atidaryta *Galerie des Glaces* (Veidrodžių galerija). Tai buvo tikras to šimtmečio stebuklas. Milžiniški veidrodžiai per visą centrinio paviljono plotį atspindėjo septyniolikos didžiulių langų, išeinančių į parką, ir septyniolikos milžiniškų sietynų šviesą. Tai buvo viduramžiškų Šartro katedros vitražų pasaulietiškas atitikmuo.

Senovės žmonių matomas pro stiklą vaizdas buvo tamsus, dabarties žmonės pro stiklą mato labai aiškiai: švytinčios tviskančios šviesos kaskados pasiekia pačius giliausius jų vidaus gyvenimo kampelius[1].

PLOVUM

Sunkus geležinis trijų dalių plūgas buvo kur kas tobulesnis už savo pirmtakę – paprastą medinę žagrę (*aratrum*). Su vertikaliu velėnos noragu, horizontalia pavaža, pasvirusiu verstuvu ir dažniausiai su ratukais jis tiko net sunkiausioms dirvoms arti. Tačiau reikėjo tokios traukiamosios jėgos, kokios senovės pasaulyje nebuvo. Praėjo tūkstantis metų nuo to laiko, kai Plinijus pirmą kartą išvydo plūgą Po upės slėnyje, kol jis buvo pradėtas visuotinai naudotis XI–XII a. Šiaurės Europoje. Ir visą tą laiką svarbiausias klausimas buvo, kas gi jį trauks. Ankstyvaisiais viduramžiais įprasta naudotis jaučių jungu. Net žemės matavimo vienetai buvo jaučių odos bei jaučių jungai – t. y. tokio dydžio sklypai, kokį galima apdirbti vienu jungu. Tačiau jaučiai – nepaprastai lėti, o aštuonių jaučių jungą buvo labai brangu įsigyti ir išlaikyti. Arkliai auginami tik greitų, bet nelabai stiprių veislių.

Geležiniam plūgui reikėjo penkių dalykų. Pirma, buvo išvesti stiprūs darbiniai arkliai – Karolingų laikų kovos žirgų atmaina. Antra, išrasti pavalkai, nežinomi iki 800 m. po Kr., kurie leido arkliui traukti didžiausius svorius nepasismaugiant. Trečia, nuo 900 metų pradėtos naudoti pasagos. Ketvirta, pradėta auginti avižas – pagrindinį darbinių arklių pašarą. Tačiau pats svarbiausias dalykas buvo trilaukės sėjomainos įvedimas. Perėjimas nuo dvilaukės prie trilaukės sistemos labai padidino javų derlių, o valstiečio šeimos darbo našumas išaugo ne mažiau nei 50 procentų. Sėjomaina leido auginti ir visas keturias javų rūšis bei efektyviai paskirstyti valstiečio darbą tarp pavasarinės ir rudeninės sėjos. Tačiau tam reikėjo smarkiai padidinti arimo našumą (žr. 29 pav. įklijoje).

Ne vėliau nei XII amžiuje teritorijoje nuo Prancūzijos iki Lenkijos pasireiškė jau visi šiaurinės agrarinės revoliucijos elementai. Istorikai gal ir modifikavo kai kurias paprasčiausias jos lygtis, tarkim, Meltzeno lygtį „Žagrė + skersinis arimas = kvadratinis laukas" arba garsiąją Marco Blocho lygtis „trijų dalių plūgas + ratukai = žemės rėžiai + atviri laukai = bendruomeninis žemės ūkis", tačiau visi priima bendruosius principus. Kvadratinių sklypų kalnų šlaituose, kuriuos reikėjo arti skersai, dažnai buvo atsisakoma, o sunkiose, bet derlingose slėnių žemėse pasirodė ilgi rėžiniai sklypai. Europos peizažas pasikeitė visam laikui. Laukus papuošė mums taip gerai pažįstamos arimų vagos. Sutaupytą laiką buvo galima panaudoti ariamos žemės plotams plėsti. Kertami miškai, sausinamos pelkės, atkariaujami iš jūros polderiai. Slėniuose susitelkė didesnieji kaimai, o rėžių dirbimą reguliavo bendruomeninė tvarka. Pradėjo veikti kaimų tarybos, atsirado dvarų valdytojai. Visa tai europiečiams davė vis daugiau ir vis geresnio maisto. Tai ligi pat pramonės revoliucijos padėjo išsilaikyti vis gausėjantiems gyventojams[1].

Bažnyčia, nei baronai nepajėgė pajungti jų Hohenštaufenų valdžiai. Italijoje milžiniški Milano, Genujos, Venecijos ir Florencijos ištekliai paaiškina, kodėl Velfų ir Gibelinų šalininkų kova buvo tokia įnirtinga, kodėl nei popiežius, nei imperatorius nenorėjo liautis pirmieji. Flandrijoje gyventojų perteklius buvo svarbus migracijos į Rytus veiksnys. Rytų ir Vakarų Europa smarkiai skyrėsi, tačiau kaip visada smarkiai priklausė viena nuo kitos. Europa judėjo pirmyn.

Šidamas, Olandijos grafystė, 1262 m. gruodžio 5 d. Šv. Mikalojaus dienos išvakarėse Utrechto vyskupas Hendrikas leido atidaryti bažnyčią, kurią „naujosiose žemėse" prie Šidamo pastatė ir įrengė grafienė Aleida van Henegouwen, Olandijos ir Zelandijos regentė:

> Henricus Dei Gratia Traiectensis episcopus universis presentes literas inspecturis salutem in Domino sempiternam. Cum illustris domina, dilecta nostra consanguinea domina Aleidis, uxor quondam domini Iohannis de Avennis, Hollandie et Selandie tutrix, in nova terra apud Schiedam in divini honorem nominis de novo ecclesiam construi fecerit et dotaverit eandem, nos ipsius in hac parte piis supplicationibus inclinati ad huiusmodi structuram ecclesiae licentiam concedimus ...[43]

Dar po dviejų metų grafienė Aleida įsakė pastatyti dambą ir šliuzą per Šijos upę ties ta vieta, kur ji įteka į Reino deltos potvynių vandenis. Jie turėjo reguliuoti kanalą, jungusį netoli esantį Delfto miestą su mažyčiu upės uostu Delfshavenu. Naujoji damba turėjo būti sujungta su kita damba ir šliuzu per dar mažesnį Rotės upelį, už trejeto kilometrų nuo tos vietos. Po trijų metų, 1270 m. rugpjūčio 11 d., jaunasis grafas Floris V suteikė privilegijas Roterdamo miestelėnams[44]. Tuo pat metu pradėta statyti naują dambą per Amstelio upę apie 50 kilometrų į šiaurę. Taip žingsnis po žingsnio Reino delta buvo sutramdyta.

Nors dambos ir nebuvo seniausi žmonių statiniai šiuose kraštuose, jos specialiai skirtos palengvinti prekybiniams laivams plaukioti toje pavojingoje vietoje, kuri driekėsi dideliu lanku, užimdama daugiau nei 25 000 km^2 plotą tarp Šeldės ir Emso (žr. 13 žemėlapį). Žvelgiant iš perspektyvos, jas galima laikyti tankiausiai apgyventos Europos šalies, didžiausio pasaulyje uosto ir vienos iš savičiausių Europos tautų svarbiausiais žingsniais. Tačiau tada taip tikrai neatrodė.

Olandija buvo viena iš atokiausių ir menkiausiai išsivysčiusių Šventosios Romos imperijos sričių. Jos pavadinimas *Holt-land* („Pelkių šalis") rodė, kad čia plytėjo pelkėtos dykvietės. Tai buvo pati žemiausia iš visų žemumų šalis — *Nederlanden.* Tarp smėlio salų žiedo nuo jūros pusės ir tarp *terra firma* sausumos pusėje ne mažiau nei du trečdaliai jos paviršiaus buvo žemiau jūros lygio. Tai daugiausia dumblinos žemumos, druskožemiai, užliejami upių slėniai, sūroko vandens ežerai ir klastingosios seklumos — *wadden.* Dažniausiai čia buvo keliaujama valtimis, išskyrus žiemą, kai negilūs vandenys užšaldavo ir galėjai keliauti ledu.

Reino delta buvo labiausiai nesusiformavusi ir paslankiausia Europos reljefo dalis. Ji susidarė per kelis tūkstančius metų nuo paskutiniojo apledėjimo, veikiama trijų į šiaurę tekančių upių — Šeldės, Maso ir Reino — bei vakarių vėjų ir jūros potvynių. Dėl to nuolat keitėsi ir judėjo. Jūros suneštas smėlis sudarė kopų barjerą iki 70 metrų aukščio ir 4—5 kilometrų pločio, o už jo kaupėsi upių sąnašos, vis kaitaliodamos savo konfigūracijas, o gėlo vandens srautai visą laiką ieškojo silpniausių vietų, kad galėtų prasiveržti į jūrą. Romos laikais ant smėlio barjero už didžiosios į sausumą įsibrovusios Flo Lako lagūnos stovėjo keli pakrantės fortai. Didieji „Senojo Reino" vandenys pasiekdavo jūrą pro kanalą, kuris tebėra šių dienų Leidene, o „Senasis Masas" vingiavo atskira savo vaga apie trisdešimt kilometrų piečiau.

13 žemėlapis.
Žemumų kraštai, 1265 m.

Tačiau artėjant naujam tūkstantmečiui įvyko keletas pasikeitimų. 839 metais didelis potvynis nukreipė Reino vandenis į Masą, taip atsirado susijungę Leko, Valo ir „Naujojo Maso" kanalai. Šiauriau buvusi gėlavandenė įlanka, nebegaudama vandens, uždumblėjo. Vėliau, XII ir XIII amžiais, atšilus klimatui pradėjo pamažu kilti jūros vandens lygis. Kopų barjeras ne kartą buvo pralaužtas, Šeldės estuarija suskilo į kelis kanalus, ir Antverpenas tapo prieinamas jūros laivams; atsirado daug salų. Į šiaurinę lagūną įsiveržė jūros vanduo ir ji tapo plačia jūros

įlanka Zuider Zee, kuri perskyrė Fryziją į dvi dalis. Dideli jūros potvyniai užliedavo pagrindinių kanalų intakus, sukeldami grėsmę jų krantuose įsikūrusiems miestams. Tai ir paskatino statyti dambas.

Iki XIII amžiaus vidurio žmonių būstai deltos regione buvo išsidėstę tik trijose vietovėse. Ties sausumos pakraščiu tęsėsi senų miestų grandinė. Arnhemas (*Arenacum* – „Smėlio miestas"), netoli jo Neimėgenas (*Noviomagum* – „Naujasis turgus") ir Utrechtas (*Trajectum ad Rhenam* – „Reino brasta") buvo įkurti dar romėnų. Antverpenas (*Aen de Werpen* – „laivų stovėjimo vieta") išaugo ant Šeldės kranto aplink VII amžiaus Šv. Amando bažnyčią. Ant smėlio kopų buvo kelios izoliuotos gyvenvietės, pavyzdžiui, 1220 metais pastatytas Midleburgo vienuolynas Valchereno saloje ar medžiotojų namelis 1242 metais Gravenhage („grafo tvora"). Keliolika žvejų kaimelių nesaugiai įsikūrė kopų užuovėjoje. Keli iš jų oficialiai gavo miesto teises: Dordrechtas (1220), Harlemas (1245), Delftas (1246) ir Alkmaras (1254). Tačiau nė vienas iš jų neturėjo net menkos dalies gyventojų, įsikūrusių kaimyninės Flandrijos didžiuosiuose tekstilės miestuose. Daugelį šimtmečių Utrechto vyskupas čia buvo aukščiausia religinė ir pasaulietinė valdžia, o deltos uostai – pakrančių prekybos sustojimo vietos.

Žemių įsisavinimas, melioravimas buvo senas ir nuolat tobulinamas vietos gyventojų užsiėmimas. Olandijai būdingi *terpen* – piliakalniai, ant kurių buvo galima saugiai statyti namus nebijant, kad juos pasieks potvynio vanduo, žinomi nuo neatmenamų laikų. Juos minėjo dar Plinijus. Seniausi *zeewering* (pylimai apsiginti nuo jūros) buvo supilti VIII ar IX amžiuje. Upių pylimus imta statyti XI amžiuje, kai buvo patobulinti šliuzai. Polderių (pylimu atskirtų nuo jūros nusausintų sklypų) įsisavinimas buvo susijęs su sudėtinga drenažo sistema, kurios technologija pradėta taikyti tik apie 1150 metus. Reikėjo sunkiu darbu supilti pylimus, tarp giliai į minkštą gruntą sukaltų kuolų pripilti žvyro ir akmenų, paskui užsėti specialia žole, kad jos šaknys sutvirtintų žemę. Taip atitvėrus sklypą, būtina jį prileisti gėlo vandens dešimčiai-penkiolikai metų, kad išplautų druskas ir po to vėl nusausinti. Tik tada aliuvinis dirvožemis dosniai atsilygindavo statytojams. Garsėjo jo derlingumas: be durpingose pajūrio ganyklose besiganančių avių ir galvijų mėsos, vilnos ir odos, žemdirbystė polderiuose ne tik aprūpino maisto produktais gausius vietos gyventojus, bet dar likdavo ir eksportui į kaimyninius miestus.

XIII amžiuje Olandijos polderizacija buvo dar tik pradėta, ji apėmė tik pelkių pakraščius. Kol dar nenaudoti vėjo varomi siurbliai, neturėta efektyvių didesnių polderių drenavimo priemonių. Didžiulę žalą padarė baisus šv. Elžbietos potvynis 1421 metais, užliejęs 72 kaimus su 10 000 gyventojų ir pavertęs niekais viską, kas buvo padaryta per pastaruosius du šimtmečius. Daugumą plotų, esančių žemiau jūros lygio, kuriuos reikėjo nuolat drenuoti, galima buvo pradėti įsisavinti tik maždaug po 1550 metų, kai išrasti vėjo malūnai su besisukančiomis bokštų viršūnėmis, leidę pumpuoti vandenį visą laiką nepriklausomai nuo vėjo krypties. Iki 1918 metais priimto žemės melioracijos įstatymo Olandija neturėjo bendro plano. Ir prisireikė dar vienos katastrofos – potvynio (1953 metais), kad būtų priimtas

didysis Deltos planas (1957—1986), numatantis sureguliuoti visas upes ir užpilti į jūrą vedančius kanalus. Aštuoni šimtai metų atkaklios kovos su stichija negalėjo nepaveikti žmonių būdo. Kai kurie istorikai net linkę manyti, kad tai ir buvo lemiamas olandų charakterio formavimo veiksnys.

Dambų statyba reiškė atskirą epochą šalies istorijoje. Ji pradėjo kurti vidaus vandens kelių sistemą, kurią galėjo kontroliuoti šliuzų prižiūrėtojai. Kadangi jūrų laivams nelengva praplaukti pro siaurus šliuzus, prie dambų buvo statomi tranzitinių krovinių sandėliai, kur didieji jūros laivai galėjo perduoti savo krovinius mažesniems upių laivams. Šidamas-Roterdamas ir Amsterdamas išaugo jūrų ir upių prekybos susidūrimo vietose. Tačiau jie niekada nebūtų išsikovoję dominuojančios padėties, jei ne įvykiai, sužlugdę jų pagrindinius konkurentus. Ir pats reikšmingiausias iš tokių įvykių, tik daug vėliau, buvo Antverpeno sužlugdymas, uždarius laivybą Šeldės upe 1648—1863 metais.

Dėl strateginės padėties prie imperijos vakarinių sienų Olandija buvo smarkiai įsivėlusi į politiką. Vienu metu ji sudarė Lotaringijos karalystės šiaurinę dalį. X amžiaus pradžioje ji keliolika metų buvo Vakarų Prancūzijos valstybės įtakoje, kol 925 metais galutinai perėjo į rytinę, imperinę sferą. Paskui 300 metų Olandija, kaip Žemutinės Lotaringijos kunigaikštystės dalis, buvo įtraukta į nesibaigiančias kunigaikščių tarpusavio kovas ir jų laviravimą tarp imperijos ir kylančios Prancūzijos karalystės.

Olandijos grafai kildino save iš Dirko I (Dietricho, Thierri ar Teodoriko); tai vikingų palikuonis, IX amžiuje deltoje įkūręs stovyklą. Dirkas I 922 metais gavo žemių netoli Harlemo, vietovėje, vadintoje Kenemerlandu. Ten jis įkūrė benediktinų Egmonto vienuolyną. Šeimos likimas buvo užtikrintas po 1018 metų, kai grafas Dirkas III savavališkai įvedė rinkliavą Reino žemupyje ir garsiajame mūšyje ant pylimų atmušė Lotaringijos kunigaikštį. Dirkas III pirmasis savo titule pavartojo Olandijos pavadinimą. Vėliau Olandijos grafai, jausdamiesi saugūs savo pilyje Harleme, buvo įsivėlę į begalines feodalų tarpusavio kovas. Olandija — viena iš keliolikos grafysčių, kurių interesų netenkino imperija. Nei imperatorius, nei Prancūzijos karalius nepajėgė išlaikyti jos savo valdžioje, nebent vis keisdamas vasalus. Griežtai neapibrėžtų žemių, vadinamų Nyderlandais (*Nederlanden*), kurios driekėsi nuo Reino srities iki Pikardijos, feodalai nuolat kovojo tarpusavyje. Taip elgdamiesi jie pamažu kūrė regioną su atskiru identitetu ir su savo likimu, skirtingu nuo vokiečių ir prancūzų likimo.

Tarp kitų to meto šalių tame regione Olandija tikriausiai buvo priskiriama prie mažiau reikšmingų. Daug svarbesni už ją buvo galingieji Utrechto ir Lježo vyskupai, Lotaringijos ir Brabanto kunigaikščiai bei kaimyninė Flandrijos grafystė. Sėkmingas Olandijos ginčas su Flandrija dėl Zelandijos salų truko kelis šimtmečius iki Briuselio taikos sutarties pasirašymo 1253 metais. Jai pavyko pajungti karingus Fryzijos gyventojus, išlaikiusius pagonybę ligi pat Karolio Didžiojo laikų, veikiau dėl jūros potvynių, negu dėl karinių laimėjimų. Kartu su gyventojų pertekliumi flamandų miestuose, patekę nelaimėn fryzai ėmė emigruoti; tie emigrantai kolonizavo Vokietijos rytinių markų šalis.

Nepaisant to, Olandijos grafai turėjo nemažos politinės įtakos. Vilhelmas I (valdė 1205—1222 m.) mūšyje prie Buvino kovojo imperatoriaus pusėje ir pateko į prancūzų nelaisvę. Kaip ir jo pirmtakas, išvadavęs iš saracėnų Lisaboną, jis buvo karštas kryžininkas. Jis mirė Egipte, kur dalyvavo Damietos apgultyje. Vilhelmas II (valdė 1234—1256 m.) siekė aukščiausio posto imperijoje. Paveldėjo sostą dar nepilnametis, jį kaip Bažnyčios sūnų auklėjo jo globėjas Utrechto vyskupas, o vėliau buvo įtrauktas į aukštąsias politines sferas, kai popiežius Inocentas IV mėgino nuversti nuo sosto Hohenštaufenus. 1247 metais Achene jis buvo karūnuotas karaliumi ar antikaraliumi, remiant Bažnyčiai. Vedęs Velfų giminės kunigaikštytę ir sudaręs sąjungą su galinga Reino miestų konfederacija, jis trumpam tapo nugalėtoju Vokietijos vidaus politikoje. 1256 m. sausio mėnesį jis vyko namo į Olandiją išspręsti Fryzijos vietinių problemų prieš karūnavimą imperatorium Romoje. Properša lede, į kurią įsmuko šarvuotas žirgas su šarvuotu raiteliu, padarė galą daug žadančiai karjerai. Jei ne ši nelaimė, Šventosios Romos imperijos imperatorium tikriausiai būtų tapęs olandas.

Vilhelmo II anūkui grafui Floriui V (valdė 1256—1296) buvo lemta tapti priešpaskutiniuoju Olandijos pirmosios dinastijos atstovu. Jis pagaliau padarė galą neramumams Fryzijoje ir pelnė savo neturtingiausių pavaldinių pripažinimą. Susidūręs su maištaujančiais valstiečiais, prisijungusiais prie Utrechto varguomenės, jis ryžosi pažaboti savo valdų prievaizdų sauvalę ir įvesti rašytinių įstatymų kodeksą. Legendoje jis vadinamas *der keerlen God* — „valstiečių Dievu". Daug metų jis palaikė glaudžią sąjungą su Anglijos karalium Edvardu I, į jo dvarą nusiuntė savo sūnų ir sosto įpėdinį — ten jis mokėsi ir vedė. Štai toks buvo grafas Floris, Olandijos „Eiliuotosios kronikos" — *Rijmkronik van Melis Stoke* herojus:

Tgraefscap ende dat jonghe kynt
Daer wonder of ghesciede sint.[45]

(Taip žuvo jaunas grafas šis,
Stebuklas tikras buvo jis.)

Aleida van Henegouven buvo jaunojo Florio V teta ir globėja. Kaip Olandijos regentė, kol grafas sulaukė pilnametystės, ji buvo viena iš kelių galingų moterų, laikiusių valstybės valdymo vadžias Nyderlanduose. Iš kitų moterų įžymiausia buvo nepaprastoji Flandrijos grafienė Margarita (mirusi 1280 m.), dar vadinama „Juodąja Rita" *(Zwarte Griet)*. Ji buvo įsivėlusi į visus to meto feodalų laimingus ir nelaimingus nuotykius, kokius tik įmanoma įsivaizduoti. Ji buvo ketvirtojo Kryžiaus žygio vado grafo Baldwino IX, užėmusio Rytinę lotynų imperiją, jaunesnioji duktė. Kaip ir jos sesuo Joanna, ji gimė Konstantinopolyje, iš kur po tėvo mirties buvo parvežta namo ir kartu su Joanna tapo popiežiaus Inocento III politikos marionete. Dar vaikystėje matė, kaip jos sesuo buvo išleista už Prancūzijos karaliaus sūnėno Portugalijos karaliaus Fernando, ir ji pati dar tebebūdama vaikas tapo Eno grafo Bouchardo d'Avesneso nuotaka. Po mūšio prie Buvino Fernandas pateko į Luvro kalėjimą, o Margaritos sesuo buvo ištekinta antrą kartą — dabar už Tomo Savojiečio. Ji pati, primygtinai raginant popiežiui, išsiskyrė ir ištekėjo

už prancūzų riterio Guy de Dampierre'o. Kai 1244 metais po Joannos paveldėjo Eno ir Flandrijos grafystes, ji buvo penkių sūnų iš dviejų vedybų motina ir viena iš svarbiausių likusių gyvų to meto asmenybių. Tačiau jai nepavyko sutrukdyti savo dviejų vyriausiųjų sūnų kovos dėl palikimo ir buvo priversta priimti garsiąją šv. Liudviko tarpininkavimo misiją; jis Eno paskyrė Jeanui d'Avesnes'ui, o Flandriją — Guillaume'ui de Dampierre'ui. Jai pačiai buvo lemta pergyventi juos visus.

Nors Flandriją ir draskė Briugės ir Gento lenktyniavimas, ji vis tiek buvo riebiausias Nyderlandų politikos kąsnis. Olandija negalėjo likti abejinga jos likimui. Praeityje Flandrijos kunigaikščiai laviravo tarp imperijos ir Prancūzijos ir priiminėjo lenus iš abiejų pusių, kurdami teritorijų grupes, kurios vadinosi *Kroon-Vlaanderen* ir *Rijks-Vlaanderen.* Tačiau po pergalės prie Buvino Prancūzijos įtaka ėmė sparčiai didėti ir baigėsi tuo, kad prancūzai visiškai ją okupavo. 1265 metais popiežiaus ir imperatoriaus kova ėmė artėti prie kulminacijos. Po Frydricho II mirties popiežius užblokavo Hohenštaufenų paveldėjimo teisę; tarpuvaldis imperijoje po grafo Vilhelmo netikėtos žūties tęsėsi toliau, sukeldamas vis didesnių komplikacijų. 1257 metais įvyko dveji rinkimai: vieną kartą susirinkę imperatoriaus rinkėjai priėmė sprendimą Anglijos karaliaus Henriko III jaunesniojo brolio Kornvalio grafo Ričardo naudai, o susirinkę antrąjį kartą pasisakė už Kastilijos karalių Alfonsą. Priešingai nei Alfonsas, kuris pasiliko namie Tolede, grafas Ričardas išvyko siekti Romos karaliaus karūnos. Tačiau nė vienam iš šių dviejų pretendentų taip ir nepavyko įgyti valdžios visoje Vokietijoje.

Ričardas iš Kornvalio (1209—1272) buvo vienas iš turtingiausių ir daugiausia ryšių turinčių savo meto žmonių.[46] Jam priklausančios alavo kasyklos Kornvalyje buvo vertos antros grafystės, o Pinigų kalyklos ir Anglijos reformuotos monetų sistemos valdytojo pareigos davė jam pasakiškas pajamas grynais pinigais. Per savo finansinį patarėją Abrahamą iš Berkhamstedo jis skolino pinigus karaliams ir kardinolams; jam buvo visiškai nesunku surasti 28 000 markių patepti rinkimo mechanizmą, kai jį rinko Vokietijoje. Jis buvo Korfo bei Vollingfordo ir Berkhamstedo lordas, truputį domėjosi baronų opozicija Anglijoje ir buvo vienas iš nedaugelio baronų, kurie tikrai mokėjo kalbėti angliškai. Kaip Puatu titulinis grafas, jis labai domėjosi Gaskone, kur tarnavo kaip karaliaus gubernatorius. Jis vadovavo Kryžiaus žygiui į Akrą, tačiau jį panaudojo kaip progą asmeniškai susipažinti su dviem savo svainiais — iš pradžių šv. Liudviku Paryžiuje, o vėliau su Frydrichu II Sicilijoje. Jis palaikė gerus santykius su Nyderlandais nuo to laiko, kai Floris V atskubėjo į Londoną pagerbti jo asmeniškai. Trečioji Ričardo žmona po Isabellos Marshal ir Sanchia'os iš Provanso buvo Falkenburgo Brabante grafienė Beatričė.

Tačiau didžiąją 1265 metų dalį grafui Ričardui sekėsi nekaip. Trys apsilankymai Vokietijoje jokios naudos nedavė. Negana to, įsivėlęs į savo brolio kovas su baronais ir sučiuptas de Montforto žmonių, jis dabar buvo įkalintas Kenilvorto pilyje. O jo gėdingi nuotykiai po mūšio prie Luiso, kai pasislėpė malūne, buvo dingstis vienai iš pirmųjų politinių satyrų Anglijoje:

The King of Alemaigne wende do ful wel
He saisede the mulne for a castel,
With hare sharpe swerds he grounde the stel
He wende that the sayles were mangonel to helpe Wyndesor.
Richard, thah thou be ever trichard
trichen shalt thou never more.[47]

(Vokiečių karalius manė: viskas bus gerai
Ir malūne įsitvirtinęs saugiai,
Ten aštriu kardu jis plieną malt pradėjo,
Svaidė akmenis sparnais malūno – Vindzorams padėjo.
Ričardai, lig šiol gudraut tau sekės neblogai,
Bet dabar jau baigės tie geri laikai.)

Tuo metu karaliaus šalininkai Anglijoje buvo labai nekenčiami. Simonas de Monforto, *protector gentis Angliae,* buvo laikomas žmonių gynėju nuo priespaudos:

Il est apelé de Montfort,
Il est el mond et si est fort
Si ad grant chevalerie.
Ce voir, et je m'acort,
Il eime droit, et hete le tort.
Si avera la mesterie.[48]

(O jo vardas de Monforas,
Vyras tai narsus ir doras,
Riteris tikrai šaunus.
Myli tiesą jis be galo
Ir labai nekenčia melo –
Leiskim jam valdyti mus.)

Kai Simonas žuvo mūšyje prie Eveshamo 1265 m. rugpjūčio 4, jo draugai įsitvirtinę Gryn Hile visi iki vieno žuvo kartu su juo; jo buvo gedima kaip šventojo ir kaip kankinio.

Tais metais vyko ir popiežiaus rinkimai. Klemensas IV buvo prancūzas ir, kai dar vadinosi Guy Foulques, turėjo žmoną ir vaikų, ir buvo šv. Liudviko patarėjas teisės klausimais. Roma ir kai kurie šiaurinės Italijos rajonai vis dar taip simpatizavo Hohenštaufenams, kad Klemensui, kuris tuo metu ėjo legato pareigas Anglijoje, teko keliauti namo persirengusiam vienuoliu ir apsigyventi Perudžijoje. Iš ten jis „pasirūpino", kad Karolis Anžujietis taptų Sicilijos ir Neapolio karaliumi, ten jis rinko lėšas brutalioms kampanijoms, kurios pirmiausia turėjo padaryti galą imperatoriaus pavainikio sūnaus Manfredo, o paskui ir Manfredo sūnėno – jaunojo Konradino veiklai. Iš Perudžijos pasiuntė bulę į Egmonto abatiją Olandijoje, patvirtinančią jos senąsias teises ir privilegijas – imunitetus.[49]

Pilietinis karas Anglijoje, kaip ir imperatoriaus nebuvimo tarpuvaldis Vokietijoje, sukėlė šalyje chaosą:

Buvo atverti visi vartai anarchijai; prelatai ir baronai karais plėtė savo valdas; kelius ir upes užplūdo plėšikaujantys riteriai; silpnųjų kančios ir stipriųjų tironija bei smurtas buvo tokie, kokių niekas nematė per ištisus šimtmečius (...) Romos imperijai pagaliau atėjo laikas išnykti[50].

Mažiau tradicinių pažiūrų istorikai imperijos nelaimes ir sunkumus vertina ne taip drastiškai. Imperatoriaus nebuvimas – tarsi signalas atsirasti kelioms regionų ir miestų valstybėms, kurioms buvo lemta suvaidinti svarbų vaidmenį Europos istorijoje. Tarp kitų ir Nyderlandai klestėjo imperijos silpnumo šešėlyje.

Tačiau Olandija nebuvo nei Nyderlandų politikos, nei danų kalbos svarbiausias centras. Visuose Nyderlanduose ligi Kortrijko (Kurtė) ir Rijselio (Lilio) vakaruose buvo kalbama viduriniosios danų prokalbės įvairiomis tarmėmis. Prancūzų kalba vyravo Heno, Lježo ir Namiūro provincijose ir apskritai ja kalbėjo visi bajorai. Vokiečių žemaičių tarme kalbėta Geldeslando provincijos rytiniuose pakraščiuose. Tačiau daugiausia kalbančių olandiškai, be abejo, buvo Flandrijos miestuose. *Vlaams* ir *hollandisch* tarmių skirtumai nebuvo ryškūs. O pačioje Olandijoje vis dar tęsėsi fryzų, frankų ir saksų kalbų elementų asimiliavimas. Ypač fryzų kalba, kuri iš visų germanų kalbų buvo artimiausia anglų kalbai, vis dar tebeturėjo stiprias pozicijas šiaurinėje Olandijoje bei salose. Olandija kaip standartinės olandų kalbos — *Nederlands* — tėvynė įsitvirtino daug vėliau.

Ir danų literatūra daugiausia buvo kuriama ta kalba, kuria kalbėta Flandrijoje. XIII amžiaus Olandijoje buvo sukurta daug vertingų tekstų, įskaitant Egmonto kroniką ir fantastinę apysaką apie žvėrelius *Van den Vos Reinarde* (apie 1270 m.), sukurtą kažkokio Willemo. Tačiau žymiausi autoriai, tokie kaip Briugėje gimęs Jacobas van Maerlentas (apie 1235—1271 m.), veikalo *Aleksandro puotos* (1258) autorius, buvo flamandai.

Užsienio prekyba išplėtota menkai. Dordrechtas, kur buvo pastatyta pilis atbaidyti laivams, kursuojantiems tarp Reino krašto ir Šiaurės jūros, buvo vienintelis svarbus uostas. Jis palaikė ryšius su Anglija ir vylėsi, kad jam pavyks atmušti pelningas anglų prekes iš sėkmingiau besiverčiančių flamandų uostų jūros pakrantėje. Reguliarių ryšių su Baltijos jūros uostais bei su Rusija nebuvo.[51] Socialinės sąlygos Olandijoje neatitiko „feodalizmo epochos" standartų. Pavyzdžiui, feodalinės institucijos čia buvo silpnos. Baudžiava buvo retas reiškinys, išskyrus Bažnyčiai priklausančius dvarus, užtat buvo daug laisvųjų valstiečių kaimelių ir nepriklausomų žvejų gyvenviečių. Bajorai, nors ir gerai įsisavinę riterių ir žemvaldžių tradicijas bei papročius, nebuvo nuolat pavaldūs feodaliniams senjorams. Miestai, nors ir maži, turėjo sektiną pavyzdį — gretimos Reino srities miestus ir buvo nusiteikę ateityje vaidinti svarbų vaidmenį. Religinis gyvenimas Olandijoje irgi šiek tiek netipiškas. Utrechto vyskupas neteko daug savo galios ir neturėjo tokios didelės pasaulietinės bei teisinės valdžios kaip gretimoje Liežo vyskupijoje. Nepaisant daugelio naujų vienuolynų, nei vienuoliai, nei jų ordinai šalyje nebuvo stiprūs. Frizija garsėjo kaip išlikusių pagonių prieglobstis; čia buvo ir maištingų mistinių sektų.

Visi Olandijos ankstyvosios istorijos aprašymai paneigia paplitusią neteisingą nuomonę, kad Europos vėlesniųjų tautų užuomazgos embrioniniu pavidalu egzistavo jau viduramžiais. XIII amžius yra kaip tik vidurys to laiko tarpo, kuris skiria mūsų laikus nuo „Europos gimimo" klasikinio pasaulio griuvėsiuose laikų. Atrodo, kad reikėtų tikėtis, jog tautinės bendrijos, kurios tapo vyraujančiomis naujausiais laikais, turėjo būti pastebimos jau ir tada, tegu ir tik pradinių vystymosi stadijų pavidalu. Tačiau taip nėra. Nyderlandų atveju mums gerai pažįstami pavadinimai „Olandija", „Nyderlandai" turėjo kitokius priereikšmius nei tie, kuriuos jie įgijo vėliau. Šiuolaikinis mitas apie nuolatinį „tautos" ryšį su jos

„gimtąja žeme" pasirodė esąs visai nepagrįstas. XIII amžiuje Olandija nebuvo besivystančios olandų tautos branduolys. Tiesą sakant, didelės dalies žemių, kurios po 300—400 metų turėjo suformuoti olandų tautinės sąmonės teritorinį pagrindą, dar iš viso nebuvo.

Didžiojoje Europos dalyje 1265 metais dar nebuvo lengvai atpažįstamų tautinių bendruomenių. Pačiame *rekonkistos* įkarštyje Pirėnų pusiasalio valstybės Portugalija, Kastilija ir Aragonas dar menkai tesuvokė, kad gali būti bendra Ispanija. Kaip tik tais metais, kai gimė Dantė, Hohenštaufenų pralaimėjimas palaidojo suvienytos Italijos viltis. Mongolų įsiveržimų laikais ir feodalinio susiskaldymo epochoje iš suvienytos Lenkijos liko tik prisiminimai. Nebebuvo jokios Rusios, jau nebekalbant apie Rusijos egzistavimo suvokimą. Anglijos karalystė įsikūrė ant Plantagenetų imperijos griuvėsių, tačiau jos ryšiai su teritorijomis kitapus Lamanšo — Gaskone ir Akvitanija — buvo stipresni negu su Velsu ar Airija. Jos prancūziškai kalbanti anglų bei normanų aristokratija dar neturėjo vieningos kultūros su anglų liaudimi, o baronų opozicijai vadovavo iš žemyno atvykę avantiūristai, tarkim, de Montfortas. Nebuvo net pačios britiškumo koncepcijos. Škotijos karalystė vis dar tebekovojo dėl savo teritorijos su norvegais, kurie neseniai įsibrovė į šiaurines salas. Valdant šv. Liudvikui, Prancūzijos karalystė driekėsi nuo Lamanšo ligi Viduržemio jūros. Tačiau tai buvo labai įvairių elementų mišinys, kuriam buvo lemta subyrėti prieš tai, kai jį buvo galima suklijuoti iš naujo į vieningesnę visumą. Kaip parodė tarpuvaldis, ir Vokietijos imperija subyrėjo — iš jos liko tik pavadinimas. Ji buvo beviltiškai suskaldyta jos vokiškųjų ir itališkųjų žemių abiejose Alpių pusėse prieštaringų interesų. Šveicarijos dar apskritai nebuvo, o Habsburgai dar nebuvo atvykę į Austriją. Kryžiuočių ordino Prūsija gyveno dar tik pirmuosius savo istorijos dešimtmečius ir buvo visai nepanaši į vėlesnę Hohencolernų (kurie 1265 metais dar tebetūnojo savo gimtojoje pilyje Švabijoje) Prūsiją. Skandinavijoje Norvegija ištrūko iš danų kontrolės, tačiau neilgam. Švedai, kaip ir lietuviai, buvo užsiėmę kaimyninių tautų užkariavimais Rytuose. Bohemija valdant Otokarui (1253—1278) buvo pačioje savo garbės viršūnėje, ką tik aneksavusi Austriją ir Štyriją. Vengrija po dviejų mongolų antpuolių buvo ant žlugimo slenksčio, artėjo ir Arpadų dinastijos galas. Bizantijos imperija, pati seniausia Europos valstybė, prieš ketverius metus atsiėmė Konstantinopolį ir išvijo lotynų uzurpatorius į Graikiją. Nė vienam iš šių teritorinių darinių nebuvo lemta sulaukti naujųjų laikų.

Todėl sunku kalbėti apie tautines valstybes XIII amžiuje. Nuomonė, kad tuo metu būta vietų, kuriose efektyviai plėtojosi tautiniai identitetai, galėjo būti teisinga tik kalbant apie kai kurias mažas valstybes, sugebėjusias sėkmingai atsiskirti nuo savo kaimynų. Pretenduoti į tokių valstybių skaičių galėjo Portugalija, Danija ir Serbija bei Bulgarija Balkanuose. Serbija ir Bulgarija atkūrė savo nepriklausomumą nuo Bizantijos XII amžiaus devintajame dešimtmetyje. Dar svarbiau tai, kad jos abi įkūrė savas nacionalines stačiatikių Bažnyčias su savais patriarchais — Bulgarija 1235, Serbija 1346 metais. Tai joms davė galingą įrankį kalti savo atskirą identitetą, lavinti tautinį elitą, reklamuotis politiškai bei sankcio-

nuoti nacionalines institucijas. Tai buvo toks žingsnis, kokio negalėjo žengti nė viena iš lotynų krikščioniškojo pasaulio šalių iki Reformacijos, o Rusija iki 1589 metų. Tai sustiprino tų dviejų slavų tautų saitus, kurių stiprumą turėjo patikrinti 500 metų trukęs Osmanų valdymas.

Mat Europa gyveno paskutinius dešimtmečius iki Osmanų ir iki antrojo didelio islamo puolimo. Šilko kelias į Rytus dar tebebuvo atviras. Krikščionių keliautojai rašė apie savo keliones į totorių šalis. Tais metais, kai prie Amstelio upės buvo įkurta Šiaurės Venecija, Marco Polo išvyko iš Rialtos į Kiniją.

Olandų istorikams, kaip ir jų kolegoms kitose šalyse, teko kovoti su įpročiu žvelgti į istoriją iš nūdienos pozicijų. Kai XIX amžiuje pirmą kartą buvo suformuluotos nacionalinės istorijos koncepcijos, Nyderlandai galutinai pasidalijo į Belgijos ir Olandijos karalystes. Taip pat buvo įprasta manyti, kad atskiros flamandų ir olandų bendruomenės egzistavo nuo seniausių laikų. Neriamasi iš kailio, stengiantis įrodyti, kad, pavyzdžiui, viduramžių bažnyčios Sluise, esančios vienoje Šeldės pusėje, yra olandų stiliaus perlai, o Damės bažnyčios kitame upės krante — tai jau flamandų palikimo turtai. Istorikams nereikėjo smarkiai įtempti savo vaizduotės, norint įrodyti, kad atskiros olandų ir belgų tradicijos egzistuoja ne anksčiau kaip nuo 1566—1648 metų Olandų revoliucijos, kuri savavališkai nutraukė anksčiau vykusį bendros Nyderlandų sąmonės formavimąsi. Sunkiau buvo įrodyti tų šalių istorijų pirmuosiuose skyriuose, jog bendro identiteto jausmas menkai įsisąmonintas, o dar sunkiau, kad Olandija, ko gero, nėra olandiškumo šerdis. Buvo dar daug istorijos vingių valdant Burgundams ir Habsburgams, daug ūkinių ir demografinių pasikeitimų,, kol „dambų šalis" įgijo savo dabartinį pavidalą ir funkcijas. Galų gale tik 1593 metais Carolus Clusius (1526—1609), medicinos profesorius Leidene, gavo pirmuosius tulpių svogūnėlius iš Turkijos ir pasodino juos derlinguose laukuose tarp Leideno ir Harlemo.

Visais tautiškumo klausimais svarbiausias dalykas yra žmogaus suvokimas, sąmonė. Vienas olandų mokslininkas aiškino, kad tautiškumo nereikia ieškoti nei kraujyje, nei žemėje ir netgi kalboje:

> Tautiškumas egzistuoja žmonių protuose, <...> tai vienintelė vieta, kur jis gali būti <...>. Už žmogaus proto ribų jokio tautiškumo būti negali, nes tautiškumas yra būdas žiūrėti į save, o ne *daiktas savyje*. Sveikas protas gali jį pastebėti, o vienintelė disciplina, galinti jį aprašyti ir analizuoti, yra psichologija <...>. Šis suvokimas, šis tautiškumo jutimas, tas tautinis jausmas yra kažkas daugiau už kurį nors vieną iš tautos bruožų — tai pati tautiškumo esmė[52].

Labai abejotina, kad XIII amžiuje, pačiame feodalų kovų įkarštyje, vietinis Olandijos patriotizmas būtų galėjęs įgauti solidarumo su Nyderlandais bruožų. Likus dar trims šimtams metų iki audringos ir kūrybingos Olandų revoliucijos patirties, galima suabejoti, ar pusiau susiformavusios šiaurinės provincijos, tarkim, Olandija, galėjo turėti aiškiai suvoktą bendrumo su pietinėmis provincijomis jausmą. Galima daryti išvadą, kad olandų tautos tada dar nebuvo. Tai akivaizdus pavyzdys, būdingas visai viduramžių Europai.

Po šių samprotavimų gali kilti klausimas: kur, jei ne tautose, ieškoti XIII amžiaus sąmonės. Atsakymas tik vienas: „Buvo taip, kaip buvo". Viduramžių europiečiai suvokė savo priklausomybę gimtam miestui ar kaimui, grupei, kalbančiai ta pačia kalba, kai bendravimui nereikia lotynų ar graikų kalbų tarpininkavimo. Jie suvokė priklausą žmonėms, pripažįstantiems tą patį senjorą, visuomenės sluoksniui, kurio visi nariai turi tas pačias privilegijas, o pirmiausia — didžiajai krikščioniškojo pasaulio bendruomenei. Po to, kaip netrukus rašė vienas iš didžiausių XIII amžiaus septintojo dešimtmečio sūnų, beliko tik laukti mirties ir Paskutiniojo teismo dienos. Tada pagaliau kiekvienas sužinos, kuriai tikrai svarbiai visuomenės grupei jis priklauso — keleiviams, plaukiantiems Pasmerktųjų keltu, atgailautojams, vykstantiems į Skaistyklą, o gal net tiems, kurių laukia Rojaus linksmybės.

VI

PESTIS

Krikščioniškojo pasaulio krizė, apie 1250—1493 m.

Vėlyvųjų viduramžių gyvenime jaučiama kažkas fatališka. Žmonės suprato, kad krikščionybė serga; jie žinojo, kad Meilės Evangelijos idealai labai tolimi nuo realios tikrovės; tačiau jie nenumanė, kaip ištaisyti tokią padėtį. Iš seniausios krikščioniškosios valstybės — Bizantijos imperijos — liko tik apgailėtini skuteliai. Šventoji Romos imperija nesugebėjo kaip reikiant valdyti net savo galingų pavaldinių, tad ką jau kalbėti apie jos galimybes vadovauti kitiems. Popiežiai grimzdo į politinės priklausomybės liūną. Feodalinis partikuliarizmas pasiekė tokį laipsnį, kai kiekvienas miestas, kiekviena kad ir menkiausia kunigaikštystė buvo priversti be perstojo kovoti dėl išlikimo. Pasaulyje klestėjo plėšikavimas, prietarai, siautėjo maras. Kai užgriuvo „Juodoji mirtis", niekas net neabejojo, jog tai Dievo bausmė už krikščioniškojo pasaulio nuodėmes. „Buvo įsigalėjusi nuomonė, kad nuo didžiosios Vakarų pasaulio schizmos laikų dar niekas nepateko į rojų"[1].

Tačiau, kita vertus, viduramžių gyvenimo „audringas turinys", jo „nežabotas patosas" taip suintensyvino gyvenimo skausmus ir malonumus, kad nūdienos žmonių jutiminis suvokimas nelabai pajėgus tai įsivaizduoti. „Didžiuliai kontrastai ir įspūdingos formos teikė kasdieniam gyvenimui jaudinimo ir aistros elementų, lėmė tą amžiną blaškymąsi nuo gilios nevilties prie nežaboto džiūgavimo, nuo žiaurumo prie dievobaimingo švelnumo, kuris toks būdingas viduramžiams"[2].

Johanas Huizinga, kurio tyrimai labai stipriai paveikė mūsų požiūrį į šį laikotarpį, kalbėjo ne tik apie nesaugumą, įvairias nelaimes, bet ir apie „išdidų ar žiaurų viešumą", persmelkusį beveik visus žmones ir įvykius — raupsuotuosius su savo tarškynėmis, elgetas bažnyčiose, viešas egzekucijas, pragaro ugnimi gąsdinančius pamokslininkus, procesijas, nykštukus ir burtininkus, prašmatnius spektaklius, ryškias heraldikos spalvas, bažnyčių varpus ir gatvės šauklių balsus, smarvę ir švelniausius aromatus:

> Kai Armanjakų surengtos skerdynės buvo pačiame įkarštyje <...> [1418 metais], paryžiečiai Šv. Eustachijaus bažnyčioje įsteigė šv. Andriaus broliją, visi jos nariai, ir dvasiškiai, ir pasauliečiai, nešiojo raudonų rožių vainikėlius, todėl visa bažnyčia kvepėjo <...> tarsi išplauta rožių vandeniu[3].

Šis „ypatingas viduramžių žmogaus sielos jaudrumas" galbūt šiek tiek paaiškina ir vėlesniųjų romantikų žavėjimąsi gotika. Jį taip pat reikia laikyti esminiu elementu imantis neįmanomos užduoties — viduramžių atmosferos atkūrimo.

14 žemėlapis.
Europa apie 1300 m.

Tačiau jau pats Huizingos teiginio įtaigumas perspėja, kad jį reikia priimti atsargiai. Kaip ir dauguma Vakarų istorikų, jis tyrė tik vieną Vakarų Europos kampelį – Prancūziją ir Nyderlandus. Todėl reikėtų gan rezervuotai jo apibendrinimus taikyti visam krikščioniškajam pasauliui. Dar svarbiau tai, kad taip gyvai perteikiant artėjančių prie žlugimo viduramžių dvasią kyla pavojus nepakankamai įvertinti tas pokyčių ir atgimimo, atsinaujinimo užuomazgas, kurių irgi būta. Renesanso tyrinėtojai be vargo suranda, kad apie jų tyrimo objektą galima kalbėti jau nuo XIV amžiaus pradžios (žr. VII skyrių), todėl logiška manyti, jog buvo labai ilgas laikotarpis, kai sena ir nauja egzistavo kartu. O istorikai, priklausomai nuo to, kas geriau tinka jų pasakojimams, išryškina tai viena, tai kita. Huizinga manė, kad humanistinės formos atsirado vėlai, tačiau jos nebuvo „įkvėptos" renesanso. O savo samprotavimus jis užbaigė visų istorikų, kurie galynėjasi su permainų ritmais, mėgstama metafora: „ateina nauja banga"[4].

Tad būtų protinga paprieštarauti „nykstančių viduramžiškų sutemų" metaforai. Būtume teisesni, jei šį laikotarpį vertintume kaip užsitęsusią krizę, kurios to meto žmonės nesugebėjo įveikti. Jie nieko nežinojo apie ateisiančią aušrą. Viduramžių europiečiai ne tik tiesiogine, bet ir perkeltine prasme buvo maro vaikai.

* * *

Bizantijos imperija, vėl atkurta išvijus lotynų imperatorius, buvo tik šešėlio šešėlis. Europos krantuose jai priklausė nieką daugiau už Konstantinopolio miestą ir gretimą Rumelijos provinciją. Mažojoje Azijoje ji valdė kelis miestus prie Juodosios jūros ir didžiąją Egėjo jūros pakrantės dalį. O kai dėl kitų sričių, tai jos buvusios provincijos dabar priklausė Bulgarijos ir Serbijos karalystėms, įvairiems frankų kunigaikščiams, atklydusiems kryžininkams ir Venecijos vietininkams, o Anatolijoje Ikonijos sultonato turkų sultonams, vadinamajai Trapezunto imperijai ir Mažosios Armėnijos karalystei. Nuo 1261 metų iki galutinio žlugimo 1453 metais ją valdė Paleologų dinastija – Mykolo VIII Paleologo (1258–1282), kuriam pavyko atkariauti Konstantinopolį tuo metu, kai jame nebuvo Venecijos laivyno, palikuonys. Apie šią imperiją, sulaukusią senatviško marazmo, buvo rašoma taip:

> Graikai didžiavosi esą romėnų įpėdiniai: jie laikėsi tvirtai įsikibę imperinio valdymo formų, neturėdami imperijos karinės jėgos; jie laikėsi romėnų kodekso, bet nepajėgė nuosekliai vykdyti teisingumo; gyrėsi bažnyčios ortodoksiškumu, bet jos dvasininkai <...> buvo imperatoriaus dvaro vasalai. Tokia visuomenė negalėjo nevysti, nors tas vytimas ir būtų labai lėtas.[5]

Paleologai karštligiškai ieškojo pagalbos visur, kur tik įmanoma. Norėdami sulaikyti Veneciją, jie kreipėsi į genujiečius, kuriems kadaise priklausė Amastris, Pera, Smirna bei Lesbo, Chijo ir Samo salos. Jie sudarė sąjungą su Aragonu ir kelis kartus gundė popiežius schizmos užbaigimo perspektyva. Pilietinių karų metu (1321–1354) jie trumpam atkūrė savo valdžią ligi pat Epiro. Iki 1382 metų antiimperatorius laikė savo dvarą Mistroje, Morėjos provincijoje. Tuo metu Jonas V (1341–1391) tapo kataliku, kartu būdamas turkų vasalu. 1399 metais jo įpėdinis Manuilas II (1391–1425) leidosi į nesėkmingą kelionę – ieškoti pagalbos Romoje, Paryžiuje ir Londone. [**MOUSIKE**]

Tačiau sensacingiausias šios epochos įvykis — naujos karingos turkų genties pasirodymas: jai buvo lemta pakeisti bizantiečius. Osmanai, arba Otomanai, įsiveržė į tuštumą, likusią po to, kai mongolai sutriuškino seldžiukus. Savo pavadinimą jie gavo iš Osmano I (valdė 1281—1326) — jų įkūrėjo Ertugrulo sūnaus, kuris įsteigė avanpostą Anatolijos viduje. Iš tos bazės jie rengė tolimus antpuolius, atplėšinėdami Bizantijos pasienio gabalėlius, siuntė savo laivus piratauti Egėjo jūroje ir pasiekdavo net Balkanus. Į Europą Osmanai pirmą kartą įsiveržė 1308 metais, kai samdomų Bizantijos karių grupė, vadinamoji Didžioji Katalonijos Kuopa, pakėlė maištą prieš savo imperatoriškąjį darbdavį, pasikviesdami į pagalbą samdomų turkų karių dalinį. Tais metais jie užėmė Efesą, 1326 metais — Bursą (ji tapo pirmąja jų sostine), 1329 metais — Nikėją, 1337 metais — Nikomediją. Osmano sūnus Orchanas (valdė 1326—1362 m.) įkūrė nuolatinį placdarmą Dardaneluose ir pasivadino sultonu, jo vaikaitis Muradas I (1362—1389) — antrąją Osmanų sostinę Adrianopolyje (Edirnėje) ir išdrįso pasisavinti senąjį seldžiukų titulą Sultan-i-Rum (Romos sultonas). Sultonas Bajazitas (valdė 1389— 1403 m.), nors ir buvo sutriuškintas Tamerlano, tačiau užkariavo didžiąją dalį Mažosios Azijos; musulmonų kolonistai užplūdo graikų gyvenvietes, kartu atakuodami ir Peloponesą bei Valakiją. Bajazitui mirštant Osmanai valdė 40 kartų didesnę teritoriją negu prieš šimtą metų, o Konstantinopolis buvo apsuptas (žr. III priedą, 40).

Per šį užkariavimų šimtmetį pasislinko siena, skirianti krikščioniškąjį pasaulį nuo islamo. Buvę Bizantijos pavaldiniai Graikijoje, Bulgarijoje, Serbijoje ir Bosnijoje vos spėjo pasidžiaugti trumpu laisvės ir suirutės laikotarpiu, kol ir juos pavergė nenugalimieji turkai. Osmanai vadovavo žymiajai *gazijų* — „islamo karių" tautai ir jie tą žinojo. Senoje Bursos mečetėje yra toks Orchanui skirtas užrašas: „Sultonui, gazijų sultono sūnui, gazijui gazijaus sūnui, plačiųjų horizontų valdovui, pasaulio didvyriui"[6].

Viduramžių Graikija tarp lotynų ir Osmanų užkariavimų buvo susiskaldžiusi į vietines kunigaikštystes. Epiro despotija, Atėnų kunigaikštystė, pietinė Achajos kunigaikštystė bei Naksos salos kunigaikštystė kelis šimtmečius praleido be didesnių bėdų. Jų komercinius interesus kontroliavo Italijos miestai; jų valdovai buvo lotynai; jų gyventojai buvo stačiatikiai. [ĖIGONAI]

Ir Bulgarija ištrūko iš Bizantijos įtakos sferos. Antroji Bulgarijos imperija, atsiradusi XII amžiaus pabaigoje, buvo dinamiška daugianacionalinė valstybė. Iš sostinės Trnovo Ivanas Asenis (valdė 1186—1218 m.), „Bulgarų ir graikų caras" išplėtė savo valdas iki Belgrado ir Skoplės. Jo įpėdinis Ivanas Asenis II, valdęs 1218—1241 m., užėmė Albaniją, Epirą, Makedoniją ir Trakiją. Kitos dvi dinastijos buvo kumanų kilmės. Tačiau 1330 m. birželio 28 serbai nužudė carą Mykolą Šišmaną ir įvedė savo valdžią. Kitą dešimtmetį Osmanai pradėjo plėšikauti Maricos slėnyje. 1366 metais paskutinysis bulgarų caras Ivanas Šišmanas III buvo priverstas atiduoti savo seserį į sultono haremą ir pasiskelbti Osmanų vasalu. Trnovas buvo sulygintas su žeme. Prasidėjo 500 metų trukęs Bulgarijos kaip Osmanų provincijos laikotarpis.

ČIGONAI

1378 metais Peloponeso miesto Naupliono, priklausiusio Venecijai, valdytojas patvirtino privilegijas, jau suteiktas vietinei *atsingani* bendruomenei. Tai pirmasis rašytinis dokumentas, paliudijantis čigonų buvimą Europoje. 1416 metais Brašovo (Kronstato) miestas Transilvanijoje dovanojo sidabro, grūdų ir paukštienos kažkokiam „Emausui iš Egipto ir jo 120 bendrininkų". 1418 metais ta grupė pasiekė Hamburgą. 1427 m. rugpjūčio mėnesį apie 100 keleivių – persekiojimų Žemutiniame Egipte aukos – nebuvo įsileisti į Paryžių ir todėl apsistojo Sen Deni. Anoniminis *Journal d'un bourgeois de Paris* metraštininkas aprašė juos kaip tamsaus gymio, skurdžiai apsirengusius žmones; moterys buvo apsigobusios surištomis mazgu skaromis, vaikai nešiojo žiedus ausyse. Jie buvo išvaryti, kai bažnytinė valdžia ėmė protestuoti prieš jų būrimą iš delno ir ateities pranašavimą[1].

Niekas neabejoja, kad čigonai atkeliavo į Europą iš Indijos, nors apie jų ankstyvąsias klajones galima spręsti tik iš lingvistinių duomenų. Čigonų kalba priklauso indoeuropiečių kalbų grupei, yra gimininga hindi kalbai ir buvo jų vartojama visame kelyje per Viduriniuosius Rytus į Europą. Tai, kad europiniuose čigonų kalbos dialektuose yra didelė slavų ir graikų žodžių priemaiša, rodo, kad jie ilgai gyveno Balkanuose.

Daugybė pavadinimų, kuriais vadinami čigonai, tik dar labiau supainioja jų kilmės klausimą. Graikiškasis čigonų pavadinimas *atsingani*, iš kurio kilę ir tokie variantai kaip *gitans* (prancūzų kalboje), *zingari* (italų kalboje), *gitanos* (ispanų kalboje), *Zigeuner* (vokiečių kalboje) ir *cyganie* (rusų kalboje), kilę iš viduramžiais Mažojoje Azijoje paplitusios manichėjų sektos pavadinimo ir yra akivaizdus nesusipratimas. Paplitę buvo ir tokie jų pavadinimai kaip „Bohemai", „Egiptiečiai"; iš čia atsirado *gyfti* (graikų kalboje), *gypsy* (anglų kalboje) ir *faraoni* (vengrų kalboje). O pavadinimas „romai" tikriausiai kilęs iš to, kad jie viduramžiais buvo susiję su Bizantijos imperija, ir nesietinas su Rumunija. Jie patys vadina save *Rom* (vienaskaita), arba *Roma* (daugiskaita).

Mėginimai juridiškai išspresti klajoklių čigonų klausimą buvo labai įvairūs. 1596 metų Anglijos statute čigonai skiriami nuo paprastų valkatų. [PICARO] Jorkšyre buvo sulaikytas būrys čigonų ir kai kuriems net įvykdyta mirties bausmė už juodąją magiją. Tačiau statutas paliko įstatymų paisantiems čigonams teisę keliauti, užsiimti jiems įprastu skardininkų amatu ir gauti atlyginimą maisto produktais. Panašios teisinės apsaugos čigonai 1683 metais susilaukė ir Prancūzijoje. 1761 metų Austrijos statutas mėgino priversti čigonus gyventi sėsliai, tačiau iš to nieko gero neišėjo. Rusijoje Jekaterina II stengėsi apginti čigonus, suteikdama „Karūnos vergų" statusą, kurį jie jau turėjo Moldavijoje ir Valakijoje. Tačiau čigonams, kaip ir žydams, buvo draudžiama rodytis Sankt Peterburge. Nyderlanduose ir keliose vokiečių valstybėlėse vykdyta visiško jų nepriėmimo politika.

Per visą XIX ir XX amžių Europos čigonai stengėsi išlaikyti savo klajoklišką gyvenimo būdą, savo tradicinius amatus, savo kalbą ir muziką [FLAMENCO]. Jų kultūrai būdingas okultizmas, socialinė organizacija akcentuoja didelių šeimų ir klanų, kuriems vado-

vauja „karaliai“ bei teisėjai, svarba. Svarbiausios čigonų visuomeninės veiklos apraiškos yra kasmetiniai susirinkimai, vykstantys nustatytose vietose. Pavyzdžiui, Kamargoje, Sen Marija de la Mero vietovėje, kasmet gegužės mėnesį prie čigonų globėjos Saros kapo vyksta jų šventinės iškilmės. Pasak legendos, Sara padėjo Marijai Magdalietei išgelbėti nuo persekiojimų dalį Kristaus giminių bei mokinių, išgabendama juos į Provansą.

Romantizmo epochoje čigonais labai domėjosi artistai ir rašytojai. Hugo, Mérimée ir Borrow yra parašę knygų apie čigonus. Henri Murgerio knyga *Scènes de la vie de bohème* (1849) turėjo didelį pasisekimą. Lisztas parašė mokslinį traktatą apie čigonų muziką ir pradėjo madą, kuri turėjo įtakos ir klasikiniam repertuarui, ir kavinių pramoginei muzikai. Bizet *Carmen* (1875) pagal Mérimée apysaką ir Puccini'o *La Bohème* (1895) pagal minėtąją Murgerio knygą priklauso pačioms ilgaamžiškiausioms operoms.

Čigonams visada teko kęsti priekabiavimus, o kartais ir tikrą smurtą[2]. Tačiau nacių vykdytas totalinis čigonų genocidas – žydų naikinimo veidrodinis atspindys – buvo neturintis precedento dalykas. Komunistiniai režimai apskritai į čigonus žiūrėjo abejingai. Po karo demokratinės valstybės mėgino reguliavimą derinti su humanistine tolerancija. Tačiau svetimo, neturinčio šaknų čigono stereotipas vis atgimsta; paskutinį kartą jis 1993 metais virto šlykščia kampanija prieš Vokietijoje ieškojusius prieglobsčio čigonus. Beveik neišvengiama, kad tradicinių pažiūrų Europos gyventojai visada su priešiškumu ir susižavėjimu žiūrės į gyvensenos būdą, tokį nepanašų į jų pačių kasdieninį gyvenimą:

Come, let me read the oft-told tale again:
The story of that Oxford scholar poor,
Of pregnant parts and quick inventive brain,
Who, tired of knocking at Preferment's door,
One summer morn forsook
His friends, and went to learn the Gypsy-lore,
And roam'd the world with that wild brotherhood ...[3]

(Jums noriu šią istoriją primint:
Profesorius iš Oksfordo kadais,
Kuriam įgriso smegenis džiovint,
Karjerą pasiuntė sau po velniais,
Vos spėjęs vasaros sulaukt,
Draugus palikęs, su laisvais
Čigonais leidosi keliaut ...)

Panašus likimas ištiko ir Serbiją. Spaudžiama kaimyninės Vengrijos karalystės, kurioje serbams giminingi pietų slavai priėmė katalikų tikėjimą, serbai balansavo tarp Romos ir stačiatikių. Serbiją suvienijo Steponas I Nemania (1114—1200), privertęs Bizantiją pripažinti jo nepriklausomybę. Nemanijos jauniausias sūnus šv. Sava (1175—1235), Atono kalno vienuolis, padarė serbų Bažnyčią nepriklausoma nuo graikų arkivyskupijos Ochridėje. Jis įkalbėjo savo brolį Steponą II priimti iš popiežiaus karaliaus karūną. Viduramžių Serbija pasiekė savo apogėjų

valdant žiauriajam Steponui IV Dušanui (1308—1355). 1346 metais, kai Dušanas buvo karūnuotas caru, Serbija valdė kelias buvusias bulgarų ir Bizantijos provincijas pietuose; serbų patriarchas rezidavo Peče (Ipeke); caro *Zakonnik* (teisės kodeksas) reguliavo šalies valdymą. Dušanas buvo jaunų Italijos kunigaikštysčių siuzerenu ir net puoselėjo planus užkariauti Konstantinopolį. Tačiau Serbija neprilygo atslenkantiems Osmanams. 1389 m. birželio 15 Kosove, „Juodųjų strazdų laukuose" serbų kariuomenei teko nusileisti. Paskutinysis serbų karalius buvo nukautas, o Osmanų sultonas klastingai nužudytas. Serbija, kaip ir Bulgarija, tapo Osmanų provincija. [ZADRUGA]

Į šiaurę nuo Dunojaus lotyniškai kalbantys valakai, sustiprinti migrantų iš Transilvanijos kalnų, sugebėjo sukurti nepriklausomas kunigaikštystes. Nuo to laiko Valakija ir Moldavija tapo krikščioniškojo pasaulio pasienio postais Balkanuose. Balkanų krikščionių nelaimės vėl atgaivino Kryžiaus žygių tradicijas Vakaruose. 1344 metais jūrų lyga, vadovaujama Venecijos ir joanitų, neilgam atkovojo iš Osmanų Smirną. 1365 metais Savojos grafas Amadėjus VI trumpam užėmė Galipolį ir išvadavo bulgarų kalintą imperatorių. 1396 metais kryžininkų armija, vadovaujama Vengrijos karaliaus Zigmanto I, ties Nikopoliu prie Dunojaus patyrė didelį pralaimėjimą. 1402 metais kryžininkų įgula su prancūzų riteriu Boucicauto priešaky ėmėsi ginti Konstantinopolio sienas, laukdama gresiančio sultono armijos puolimo. O kitapus Juodosios jūros buvusios Rusios stačiatikiai krikščionys po truputį vadavosi iš totorių jungo. Tą padaryti jiems padėjo du šiaurės rytuose kylantys valdžios centrai — Maskvos didžioji kunigaikštystė ir Lietuvos didžioji kunigaikštystė. [NIKOPOLIS]

Maskvos kunigaikščiai išniro iš nebūties ir tapo reikšmingi per du šimtmečius nuo mongolų antplūdžio pradžios. Jie pradėjo nuo to, kad, derindami narsą su klastingumu, išsikovojo viešpataujančią padėtį tarp daugybės smulkių Riurikaičių kunigaikštysčių Vladimiro-Suzdalės regione. Nuo 1364 metų Maskvos kunigaikščiai naudojosi paveldimu Vladimiro didžiojo kunigaikščio titulu. Vėliau, įsimeilinę Aukso ordos didžiajam chanui, jie gavo *jarliką* rinkti duoklę iš visų kitų kunigaikščių, prisiimdami atsakomybę už duoklių mokėjimą ir jų nevykdymą. Ivanas I (valdė 1325—1340 m.), turėjęs Kalitos („Pinigų maišo") pravardę, daugiau laiko praleisdavo kelionėse į Sarajų negu Maskvoje. Karlas Marxas rašė, kad jo asmenyje „susiliejo totorių statytinio-budelio, palaižūno ir pavergtųjų vado bruožai"[7]. Be to, dosniai remdami stačiatikių Bažnyčią, šie kunigaikščiai savo politinį dominavimą apgaubė religingumo aura. 1300 metais Kijevo metropolitas persikėlė į Vladimirą, o nuo 1308 metų gyveno Maskvoje. Gūdžiuose visos plačios šalies miškuose buvo statomi vienuolynai, tampantys naujais prekybos ir teritorinės ekspansijos centrais. Nepaisant mongolų blokados ir ilgos kelionės upėmis bei jūromis, buvo palaikomi glaudūs ryšiai su Konstantinopolio patriarchu. Maskvos kunigaikštystė buvo grynai patrimonialinė valstybė, kur visiškai nepaisoma didžiojo kunigaikščio pavaldinių, neginamas jų turtas. Kunigaikštysčių turto kontrolė neišvengiamai stiprino Maskvos hegemoniją. 1327 metais Ivanas Kalita padėjo mongolams numalšinti pagrindinio savo varžovo Tverės miesto prie Volgos sukilimą. Užtat 1380—1382 metais kunigaikštis Dmitrijus Donietis (valdė 1350—1389 m.)

ZADRUGA

Stepono Dušano teisės kodekso, išleisto apie 1349–1354 metus, 70 straipsnyje aiškiai užsimenama apie dideles patriarchalines šeimas su bendru ūkiu. Jame sakoma: „Tėvas ir sūnus, arba broliai, kurie gyvena viename name ir naudojasi vienu židiniu, tačiau maitinasi atskirai ir turi atskiros nuosavybės, privalo dirbti kaip ir kiti valstiečiai"[1]. Akivaizdžiai matyti, jog serbų caras stengėsi užtikrinti, kad visi valstiečių ūkiai būtų apmokestinami remiantis tuo pačiu pagrindu.

Tačiau tuo straipsniu būdavo remiamasi pateisinti prielaidą, kad *zadruga* – bendras patrilinijinis ūkis – nuo neatmenamų laikų buvo standartinė Balkanų slavų socialinės organizacijos forma. Įprastas dalykas, kad kai kurie mokslininkai pernelyg entuziastingai kalba apie *zadrugos* vaidmenį slavų giminystės ryšių struktūroje visais Europos istorijos laikotarpiais – nuo priešistorinių laikų iki nūdienos. Tačiau ekspertų komentarai neseniai sugriovė kai kuriuos iš pačių „rimčiausių" apibendrinimų. Pasirodo, terminas *zadruga* yra akademinis neologizmas, pirmą kartą pasirodęs serbų kalbos žodyne 1818 metais. Jis niekada nebuvo vartojamas tų žmonių, kurie tariamai turėjo praktikuoti šią formą. Negana to, šis žodis neminimas ir Stepono Dušano teisės kodekso tekste. Nors iš 70 straipsnio galima daryti išvadą, kad viduramžių Serbijoje egzistavo kažkokia bendro ūkio forma, tačiau nėra pagrindo manyti, kad *zadruga* buvo standartinė ar vyraujanti forma visoje karalystėje.

Naujaisiais laikais *zadrugos* Balkanuose paplitusios labai netolygiai. Jos dažnos kalnuotoje gyvulininkystės zonoje, nusidriekusioje nuo Bosnijos ir Hercegovinos iki Juodkalnijos, Makedonijos ir centrinės Albanijos. Gan dažnos jos ir Rodopuose bei Balkanų kalnagūbryje. Tačiau jų visiškai nėra Adrijos pakrantėse ir didžiojoje Bulgarijos dalyje. *Zadrugų* pasitaiko kai kuriuose senosios Karinės Sienos – *Krajinos* – sektoriuose, kur gyvena XVI amžiuje iš Kroatijos atsikėlę serbai, taip pat tarp neslaviškųjų valakų. Jų beveik nėra Graikijoje ir Rumunijoje.

Kalbant rimtai, reikia pasakyti, kad jau paviršutiniška naujausių šio klausimo tyrimų, ypač atliktų Vakaruose, apžvalga rodo, jog terminas *zadruga* pasitelkiamas daugeliui prieštaringų tikslų. Visų pirma jį vartoja, labai menkai tepagrįsdami faktais ar detaliais tyrinėjimais, norėdami paremti iš piršto išlaužtus tvirtinimus apie visų slavų tautų kolektyviškumo polinkius, apie panslaviškosios visuomenės (beje, neegzistuojančios) vientisą struktūrą, apie Balkanų – to Europos *Volksmuseum* („liaudies muziejaus") – atsilikimą. Žodžiu, yra realus pavojus, kad šis terminas gali tapti savotišku rasiniu mitu – geru kito Vakarų vaizduotės pramano, vadinamosios „slavų sielos", partneriu.

pirmą kartą metė iššūkį mongolų karinei galiai. 1380 m. rugsėjo 8 jis Kulikovo lauke iškovojo garsiąją pergalę prieš nenugalimąją ordą, tačiau tai baigėsi tik tuo, kad po poros metų galėjo pasigėrėti degančia Maskva — toks buvo totorių kerštas. 1408 metais Dmitrijaus sūnus Vasilijus I (valdė 1389—1425 m.) nutarė nebemokėti duoklės, tačiau mongolams apgulus Maskvą turėjo nusileisti. Maskva stiprėjo, tačiau vis dar tebebuvo vasalė.

NIKOPOLIS

1396 m. rugsėjo 25 vakarą šaunųjį prancūzų riterį poną de Coucy Nikopolio laukuose atvilko prieš ką tik pasibaigusio mūšio nugalėtoją sultoną Bajazitą. Kartu su kitais turtingais kryžininkais, tarp jų ir būsimuoju Burgundijos kunigaikščiu Jeanu de Neversu, laikomu nelaisvėje laukiant išpirkos, jis matė, kaip sultono gvardiečiai lenktais kardais nukirto galvas keliems tūkstančiams paimtų į nelaisvę žemesnio rango krikščionių karių. (Neseniai kryžininkai panašiai pasielgė su paimtais į nelaisvę musulmonais.) Paskui de Coucy, sukaustytą grandinėmis, varė apie 500 kilometrų į Galipolį, iš ten į Bursą Azijoje, kur jis parašė testamentą ir pasimirė, nepalikdamas įpėdinių.

Nikopolio vardas visą laiką asocijuojasi su paskutiniąja didele Kryžiaus žygių katastrofa. Tai buvo pagrindinė Bulgarijos tvirtovė, dominuojanti Dunojaus žemupyje. Kai osmanai ją užgrobė, Vengrijos karalius surengė žygį. Riterių armija susirinko Budoje atkeršyti sultonui už jo pagyrūniškus žodžius, kad „pašers savo žirgą avižomis prie Šv. Petro bazilikos altoriaus". Riteriai pasiėmė į žygį vyno ir šilkų, bet nepasiėmė katapultų. Tad Nikopolio apgultis nenusisekė ir riteriams teko susikauti su osmanais atvirame lauke. Per daug ankstyvą prancūzų ataką, kaip ir prie Kresi, išnaudojo sultono sąjungininkų serbų kavalerija ir pagrindinės kryžininkų pajėgos buvo apsuptos. Vengrijos karalius Zigmantas pabėgo, o vienas lenkų riteris išgarsėjo tuo, kad nenusimetęs šarvų perplaukė Dunojų. Tačiau dauguma likusių gyvų kryžininkų pateko į nelaisvę. Jų pralaimėjimas pasmerkė Bulgariją 500 metų būti musulmonų rankose, padarė galą lotynų iššūkiui Rytuose ir buvo Konstantinopolio žlugimo preliudija.

Suasono grafas Enguerrandas de Coucy VII (1340–1397) laikomas žmogumi, kurio biografijoje tarsi vandens laše atsispindi krikščioniškojo pasaulio krizė. Jam priklausė didžiausia Europoje pilis Pikardijoje, jis globojo Froissartą ir Chaucerį ir asmeniškai dalyvavo beveik visose to nelaimių amžiaus katastrofose. Jo tėvas, atrodo, žuvo prie Kresi, motina, kilusi iš Habsburgų giminės, mirė nuo maro. Po pralaimėjimo prie Puatjė Coucy penkerius metus praleido nelaisvėje Anglijoje, kur vedė karaliaus dukterį. Greta kondotjero Hawkswoodo kovojo Savojoje su užplūdusiais Prancūziją „laisvaisiais būriais", dalyvavo Šveicarijos kampanijoje 1375–1376 m. Jis pirmasis išsilaipino Tunise 1390 metais, ištikimai tarnavo supuvusiai Prancūzijos monarchijai visose kovos dėl valdžios imperijoje peripetijose ir popiežių schizmose. Kai vengrų pasiuntiniai atvyko į Paryžių kviesti į Kryžiaus žygį „brolybės ir Dievo meilės vardan", jis mielai sutiko.[1]

Kaip tik tuo metu maskvėnai pradėjo vadinti savo valstybę graikišku Rusios pavadinimu — *Rossija* (Rusija), o save rusais. Šie maskvėnai-rusai niekada nevaldė Kijevo, tačiau tai jiems nekliudė laikyti Maskvą vienintele teisėta Kijevo įpėdine. Kaip tik tas rytinių slavų kalbos variantas, kuriuo kalbėjo jie, ir tapo dabartinės rusų kalbos pagrindu. Tendencingos jų istorijos versijos, kuri atkakliai stengėsi Maskvos Rusiją tapatinti su visa Rusia, nepriėmė kiti rytų slavai, nepatekę Maskvos valdžion ateinančiais šimtmečiais.

Lietuviai buvo paskutinieji pagonys Europoje. Saugiai įsikūrę nuošaliuose Baltijos miškuose, jie išvengė ir pradinio Teutonų ordino puolimo, ir mongolų užkariavimų. Lietuvius valdė savi karingi kunigaikščiai, Kijevo Rusios žlugime įžiūrėję istorinę galimybę. Taigi tuo metu, kai Maskva konsolidavo šiaurinius ir rytinius Rusios likučius, Lietuva pradėjo perimti jos vakarinius ir pietinius likučius. Šituo valstybės kūrimosi laikotarpiu, kurio mastas tuo metu lenkė net Maskvos mastus, iškilo trys įžymūs valdovai — didysis kunigaikštis Gediminas (apie 1275 — 1341 m.), jo sūnus Algirdas (valdė 1345—1377 m.) ir Jogaila (valdė 1377—1434 m.), kuris buvo istorinės unijos su Lenkija pradininkas. Šimtmetis antpuolių, pilių statymo ir duoklių rinkimo davė puikius rezultatus visame Dnepro baseine. Baltoji Rusia (dabartinė Baltarusija) buvo užimta visa, Raudonoji Rusia (Galicija) 1349 metais buvo pasidalyta su Lenkija, Kijevas paimtas 1362 metais po to, kai Algirdas išplėšė jį iš mongolų mūšyje prie Mėlynųjų Vandenų ties Dnepro vingiu. 1375 metais jis užėmė Polocką. Lietuvių niekas nesustabdė iki 1399 metų, kai juos toli pietuose prie Vorkslos upės įveikė totoriai. Tuo metu Lietuva tiesiogine to žodžio prasme driekėsi „nuo jūros lig jūros" — nuo Baltijos krantų iki Juodosios jūros prieigų. Nuo 1386 metų jos valdantieji sluoksniai priėmė Romos katalikų tikėjimą ir vis labiau lenkėjo. Tačiau dauguma gyventojų Baltojoje Rusioje ir Ukrainoje buvo stačiatikiai slavai. Jie vadino save *rusinais* arba „rutėnais"; kaip tik Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės rytinių slavų kalbos rutėniškasis variantas ir sudarė dabartinių baltarusių ir ukrainiečių kalbų pagrindą. Iki 1700 metų Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės, kurią daugiausia administravo raštingi krikščionys slavai, oficiali kalba buvo ne lietuvių, o rutėnų.

Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad stačiatikių Bažnyčia neišvengiamai turėjo būti pasyvesnė už katalikų. Jos galva, Konstantinopolio patriarchas, buvo glaudžiai susijęs su Bizantijos imperijos likimu. Tačiau jo vaidmuo nebuvo mažareikšmis. Juk kaip tik stačiatikių Bažnyčia savo atkakliu ryžtingumu Rytuose, kur krikščioniškasis pasaulis buvo puolamas mongolų ir turkų, sėjo tautinio sąmoningumo sėklą tarp serbų, bulgarų ir rumunų Balkanuose, tarp rusų Maskvos valstybėje, tarp rutėnų Lietuvoje.

Kitame Europos pusiasalio gale, Ispanijoje, *reconquista* praktiškai sustojo (žr. III priedą, 23). Po 1248 metų maurų kariuomenė pasitraukė į Siera Nevados kalnus, kurių šešėlyje Granados emyratas galėjo klestėti dar porą šimtmečių. Nuo tada jis buvo vienintelė musulmonų valdoma valstybė Pirėnų pusiasalyje. Už jo ribų vietiniai musulmonų vadai, ypač Ibn Hudas, atsisakė klausyti Afrikos maurų valdžios ir įkūrę Al-Andalūziją tapo priklausomi nuo Kastilijos. Dėl to atsirado plati pasienio juosta, kurioje vyravo dideli karinių ordinų dvarai, o miestuose buvo pilna imigrantų — musulmonų ir žydų. Dauguma gyventojų kalbėjo ispaniškai, nepriklausomai nuo išpažįstamos religijos. Portugalijos karalystė, nepriklausoma nuo 1179 metų, kontroliavo Atlanto vandenyno pakrantę, kur 1250 metais portugalai nukariavo Algarvę. Navaros karalystė, apimanti baskų rajonus Pirėnų pusiasalio šiaurinėje dalyje, nuo 1234 metų buvo pavaldi prancūzams, kurie palaikė jų nepriklausomybę iki 1516 metų.

Pergalingoje Leono ir Kastilijos karalystėje, nusidriekusioje nuo šiaurinės iki pietinės pakrantės, kur ji apsupo Granadą iš visų pusių, viešpatavo anarchija. Pirmoji *conquistadores* karta praturtėjo iš plėšikavimo Pietuose ir iš didelių latifundijų steigimo. Ferdinando III Šventojo (valdė 1217—1252 m.), kuris galų gale buvo kanonizuotas už savo vaidmenį rekonkistoje, palikuonis kamavo vaidai dėl paveldėjimo, bajorijos susiskaldymas, *Cortes* (Kortesų — ispanų parlamento) bei *hermandades* (miestų ginkluotų lygų) užgaidos. Alfonsas X (valdė 1252—1284 m.) nesėkmingai kovojo dėl imperatoriaus karūnos Vokietijoje. 1340 metais mūšyje prie Salado Alfonso XI (valdė 1312—1350 m.) vadovaujami kastiliečiai per beveik šimtą metų pasiekė pirmąją pergalę prieš maurus, persikėlė per Gibraltaro sąsiaurį ir įžengė į Alchesirą. Pedras Žiaurusis (valdė 1350—1369 m.) visiškai nusipelnė savojo epiteto. Henrikas III (valdė 1390—1406 m.) ne tik buvo talentingas administratorius, bet ir sudarė sąjungą su Angliją valdžiusiais Lankasterių dinastijos karaliais. Tačiau jis jaunas mirė ir Kastilijoje įsigalėjo despotiška konsteblio ir Santjago ordino magistro Alvaro de Lunos valdžia. *Meseta* plokštikalnėje besiganančių ištvermingų Afrikos merinosų veislės avių dėka Kastilija tapo didžiausia Europoje vilnos eksportuotoja; ta vilna iš Bilbao ir Santanderio buvo gabenama į Flandriją.

O Aragono karalystė pasielgė priešingai — savo žvilgsnį nukreipė jūros link (žr. III priedą, 32). Ji susikūrė Aragono pirėniškajam regionui susijungus su Katalonija bei Valensija ir anksti įsitvirtino pakrantėje. Per karą su maurais Jokūbas I Nugalėtojas (valdė 1213—1276 m.) užėmė Majorką ir Minorką, o Mursiją kilniaširdiškai užleido Kastilijai. Petras III (valdė 1276—1285 m.) 1282 metais gavo Sicilijos sostą, išvijus iš ten prancūzus. Sardinija buvo atimta iš genujiečių 1326 metais. Alfonsas V (valdė 1416—1458 m.) 1442 metais paveržė iš Anžu pietinę Italiją. Aragono įsigalėjimas vakarinėje Viduržemio jūrų dalyje leido sukurti nepakartojamą jūrinę bendriją, apimančią Barseloną, Palermą ir Neapolį; joje liaudiško žargono vaidmenį atliko katalonų kalba, o bajorija turėjo labai daug laisvių. Ginčus tarp monarchų ir jų pavaldinių spręsdavo Kortesų aukščiausiasis teisėjas, kuriuo dažniausiai būdavo nekilmingas riteris, savo bendražygių iškeltas į šį aukštą postą. 1287 metais, laikantis Unijos privilegijos, bajorai gavo teisę ginklu pasipriešinti bet kuriam karaliui, pasikėsinusiam į jų teises — tokios laisvės daugiau nebuvo niekur, išskyrus Lenkiją. Dėl to tauta tapo nepaprastai vieninga. Ne veltui Ferdinandas V (valdė 1479—1516 m.) kalbėjo: „Aragono bajorus suskaldyti nė kiek ne lengviau nei suvienyti Kastilijos bajorus". XV amžiuje Aragonas valdė ne tik didžiausią Pirėnų pusiasalio miestą Barseloną, bet ir didžiausią Europos miestą — Neapolį.

Viduramžių Ispanijos kultūrinė sintezė tikrai buvo nepakartojama. Penkiose karalystėse praktikuojamos trys skirtingos religijos: krikščionybė, islamas ir judaizmas; čia kalbama šešiomis pagrindinėmis kalbomis: kastiliečių, galego, katalonų, portugalų, arabų ir baskų. Krikščionys, tarp kurių vyravo centrinės plokštikalnės ūkininkai ir kariai, būdavo menkiau išsilavinę nei labiau urbanizuoti ir

civilizuoti maurai derlinguosiuose Pietuose. Tačiau dabar krikščionys įveikė ištisus šimtmečius trukusią izoliaciją ir užmezgė plačius prekybinius bei kultūrinius ryšius su likusia krikščioniškojo pasaulio dalimi. Ispanijos žydai, įsitvirtinę čia musulmoniškųjų valdovų tolerancijos dėka, pasklido po visą pusiasalį ir vaidino svarbų vaidmenį administracijoje, medicinoje, mokyme, prekyboje, finansuose. Filosofas Maimonidas iš Kordobos (1135—1204), vėliau emigravęs į Egiptą, buvo ilgai prisimenamas kaip knygos *Pasimetusiųjų vadovas* autorius. Samuelis Halevi (mirė 1361 m.), Pedro Žiauriojo vyriausiasis mokesčių rinkėjas (beje, jo įsakymu nukankintas), globojo meną. Perkrikštas Pablo de Santa Maria (Solomonas Halevi, gimęs 1350 m.) — diplomatas, Burgo vyskupas ir pagarsėjęs antisemitas. Iš pradžių religiniai disputai buvo labai populiarūs. Vėliau, ypač 1348—1351 ir 1391 metais, būta pasibaisėtinų pogromų. XV amžiuje aukščiausias pareigas Bažnyčioje ir valstybėje užėmė didelė *conversos* — naujųjų krikščionių (perkrikštų) kasta — Guzmanų, Mendozų, Enriquezų giminės. Niekas taip iškalbingai neperteikia simbiozės kaip ispanų architektūra — nuostabus Viduržemio jūros romaninio stiliaus, katalikiškosios gotikos ir rytietiškų ornamentų lydinys.[8] [KABALA]

Pačioje katalikų pasaulio širdyje politika vis dar tebesisuko apie tris konkuruojančias jėgas — imperiją, popiežių ir Prancūzijos karalystę. XIV amžiuje visoms trims jėgoms teko patirti tokių didžiulių vietinių įtampų, kad nė viena iš jų netapo nugalėtoja tarptautiniu mastu. Po 1254—1273 m. tarpuvaldžio imperatoriai buvo taip užsiėmę Vokietijos vidaus reikalais, kad Italija jiems nerūpėjo. Popiežiai, gelbėdamiesi nuo nesiliaujančių karų Italijoje, susirado prieglobstį Prancūzijos pietuose, kur išbuvo beveik 70 metų iki schizmos. Prancūzijos karalystė, beviltiškai nuniokota Šimtamečio karo su Anglija, neatsigavo iki pat XV amžiaus vidurio. 1410 metais, kai buvo trys imperatoriai, trys popiežiai ir du Prancūzijos karaliai, katalikų krikščioniškojo pasaulio vadovus apėmė neviltis. Kadangi centre viešpatavo tokia sumaištis, atsirado galimybė kurtis naujoms galingoms valstybėms. Be Aragono, tokiomis naujomis valstybėmis tapo Šveicarija, Burgundija ir Lenkija su Lietuva.

Hohenštaufenų dinastijos žlugimas visam laikui susilpnino Šventąją Romos imperiją. Tarpuvaldis, kurio apogėjumi tapo Konradino egzekucija Neapolyje, sukėlė kelių dešimtmečių chaosą. Negana to, buvo maža galimybių, kad pavyks atkurti imperatoriaus valdžią. Tiek daug dėmesio skirdami ambicijoms Italijoje patenkinti, Hohenštaufenai pasmerkė savo įpėdinius amžinai priklausomybei nuo Vokietijos. Kadangi imperijos iždas buvo tuščias, o imperatoriaus valdos išbarstytos, sunku buvo ko nors kito tikėtis. Rezultatas toks: vokiečių kunigaikščiai įamžino savo privilegijas, o imperatoriaus rinkimų procedūra visai sustabarėjo. 1338 metais Rinkėjų kolegija atmetė popiežiaus reikalavimą suteikti jam imperatoriaus tvirtinimo teisę, o 1356 metų Aukso bulė visam laikui nustatė rinkimų mechanizmą. Nuo to laiko Frankfurtas prie Maino tapo imperatoriaus rinkimo vieta. Nulemti turėjo septyni elektoriai balsų dauguma. Tais septyniais rinkėjais turėjo būti Mainco, Kelno ir Tryro arkivyskupai, Bohemijos, Reino Palatinato,

KABALA

Kadaise, po 1264-ųjų ir prieš 1290 metus, tarp Ispanijos žydų iš rankų į rankas pradėjo eiti veikalas hebrajų kalba *Sepher ha-Zoher al ha-Torah* („Įstatymo didingumo knyga"). Tai tariamai buvęs vieno gerbiamo II amžiuje gyvenusio rabino Simono ben Jochai kūrinys. Iš tikrųjų šią knygą parašė kažkuris vietinis mokslininkas, tikriausiai Mozė iš Leono (1250–1305). Jos turinį sudarė ilgi ir painūs *Penkiaknygės* komentarai; netrukus su jais susipažino visi Biblijos tyrinėtojai – ne tik žydai, bet ir krikščionys. Galutinis šios knygos trijų tomų variantas išleistas Mantujoje 1558–1560 metais. Tai buvo ir iki šiandien liko standartinė Kabalos knyga.

Žodis *Kabala* reiškia „tradiciją". Apskritai tai mistinių doktrinų ir metodų, kurie daug šimtmečių buvo naudojami atskleisti slaptai prasmei, slypinčiai Šventojo Rašto tekste, rinkinys. Pagrindinės Kabalos doktrinos tikriausiai bus kilusios iš klasikinio neoplatonikų ir manichėjų laikotarpio pabaigos idėjų. Jų esmę sudarė mokymas apie Šviesos ir Tamsos karalysčių kovą; vieną iš jų valdo Dievas, o kitą – Šėtonas. Dievas, kaip ir Šėtonas, susideda iš tėviškojo ir motiniškojo pradų; vyriškasis pradas yra baltos spalvos ir aktyvios prigimties, o moteriškas – raudonos spalvos ir pasyvus. Dievas gali reikštis dviem pavidalais: kaip *abba* (tėvas / karalius) arba *imma* (motina / karalienė); Šėtonas atitinkamai – kaip Šamaelis, nuodingasis Mirties Angelas, arba kaip Ahola – Didžioji Paleistuvė. Šitų porų derinys sudaro harmoniją arba sukelia sumaištį, chaosą.

Kadangi buvo manoma, jog Dievas ir Šėtonas neturi apibrėžtų ribų ir yra nematomi, apie jų buvimą galima spręsti iš dešimties jų emanacijų. Kiekviena emanacija atitiko vieną iš dešimties pagrindinių *Adam Kadmon* (pirminio žmogaus) arba *Adam Belial* (beverčio žmogaus) narių. O tos dešimt dieviškųjų emanacijų – tai *Keter* (karūna arba galva), *Chochma* (išmintis arba smegenys) ir *Bina* (supratimas arba širdis), sudarantys „intelekto pasaulį"; dvi rankos – *Chased* (gailestingumas) ir *Din* (teisingumas) bei *Teferet* (grožis arba krūtinė) sudaro „moralės pasaulį"; dvi kojos – *Nezach* (puikumas) ir *Hod* (didingumas) bei *Jesod* (pagrindas arba genitalijos) – „materialinį pasaulį"; na ir paskutinioji emanacija yra *Malchut* (karalystė). Jas galima pavaizduoti ir kaip dešimt *Ilan* (Kabalos medžio) šakų arba kaip Tris Stulpus:

Supratimas	Karūna	Išmintis
Teisingumas	Grožis	Gailestingumas
Puikumas	Pagrindas	Didingumas
	Karalystė	

Kabalistai tikėjo, jog Dievas sukūrė pasaulį tik po kelių nepavykusių mėginimų; kad visa, kas tik realu, yra amžina; kad sielos migruoja iš kūno į kūną. Jie ieškojo Mesijo, kuris ateis, kai bus atmesti Šėtono gundymai.

Šventajam Raštui iššifruoti yra keli būdai: *notarikon* – žodžių priskyrimas kitų žodžių pirmosioms raidėms, *gematria* – raidžių skaitmeninių atitikmenų ieškojimas ir *temurah* – „ženklų perstatymas".

Galima pateikti tokius *notarikon* pavyzdžius: ADaM skaitoma kaip „Adomas, Dovydas, Mesijas"; garsusis graikų krikščionių ICHTHOS (žuvis) tariamai reiškia „Jėzus Kristus, Dievo Sūnus".

Gematria rėmėsi skaičių, išvestų iš vardų ir datų, sumavimu. Štai kaip atrodė tokie skaičiavimai, atlikti XIX amžiuje Vokietijos imperatoriui Vilhelmui, gimusiam 1797 m. kovo 22 d.: 22 + 3 + 1797 + 7 (jo vardo raidžių skaičius) = 1829 (jo vedybų metai):

1829 + 1 + 8 + 2 + 9 = 1849 (revoliucijos numalšinimas);

1849 + 1 + 8 + 4 + 9 = 1871 (karūnavimas imperatoriumi);

1871 + 1 + 8 + 7 + 1 = 1888 (mirtis).

Temurah metodas rėmėsi dvidešimt keturiomis perstatytomis hebrajų abėcėlės sekomis. Pavyzdžiui, šiuo metodu iš žodžio YaHVeH („Dievas") keturių raidžių galima gauti 2112 Dievo vardo variantų.

Kabalos poveikis judaistinei minčiai itin gilus. Ji labai sustiprino religijos mistinius aspektus ir pakirto racionalius Toros tyrinėjimus. Ypač patraukli Kabala buvo vėlesnių laikų chasidizmui; jo išpažinėjai dainavo ir šoko kabalistinių užkeikimų ritmu ir šventai tikėjo savo dvasiškių – *cadikų* – mįslingomis pranašystėmis.

Kabala žavėjosi ir daugelis krikščionių mokslininkų, pradedant Raymondu Llulliu, baigiant Picu ir Reuchlinu; ji tapo būtina europiečių magijos sudėtine dalimi. „Įstatymo didingumo knygos" vertimas į lotynų kalbą, kurį 1677–1678 metais Vokietijoje Šulzbache išleido baronas Rosenrothas, jos paslaptis padarė prieinamesnes platesniam skaitytojų ratui. Kabalos idėjos, vaizdiniai ir žodynas įsitvirtino Europos kalbose ir literatūroje, dažnai nenurodant ir neskelbiant, iš kur visa tai paimta[1].

Saksonijos ir Brandenburgo kunigaikščiai*. Imperatorius Karolis IV, sukūręs šios bulės tekstą, tiesiog buvo priverstas nusilenkti realybei. Kaip sako garsusis Bryce'o posakis, „jis įteisino anarchiją ir pavadino tai konstitucija"[9].

Susilpnėjusi imperija nuo 1273 metų atkakliai stengėsi atsigauti. Iš devynių imperatorių nuo Rudolfo I Habsburgo (valdė 1273—1291 m.) ligi Zigmanto Liuksemburgiečio (valdė 1410—1437 m.) tik trims teko garbė patirti karūnavimo ceremoniją. Du iš jų — Adolfą iš Nasau 1298 metais ir Vaclovą Liuksemburgietį 1400 metais — nušalino elektoriai. Henrikas VII (valdė 1308—1313 m.), Dantės paskutinė didžioji viltis, savo pirmtakų pavyzdžiu leidosi į žygį Italijon; Roma Henriko VII neįsileido ir jam teko negarbingai mirti nuo drugio Pizoje. Jo įpėdinis Liudvikas Bavarietis (valdė 1314—1347 m.), susipykęs su popiežium, 1328 metais šturmu užėmė Romą, tačiau tai tik išprovokavo naują antipopiežių ir antikaralių seką. Karolis IV Liuksemburgietis (valdė 1346—1378 m.) šiek tiek stabilizavo padėtį. Iš antikaraliaus tapęs imperatoriumi, jis panaudojo imperiją savo mylimiausiai Bohemijai stiprinti. Vokietija kurį laiką buvo valdoma iš Karlšteino pilies. Dėl

* Tokia tvarka išsilaikė be pasikeitimų iki 1623 metų, kai Palatinato vietą užėmė Bavarija. 1648 metais Palatinatas buvo vėl atstatytas, paliekant ir Bavariją, o 1708 metais Hanoveris tapo devintuoju elektoriumi. Napoleonas padarė didelių pataisų, bet jos nebuvo įgyvendintos.

įtakos didžiojoje politikoje varžėsi keturios svarbiausios giminės: Vitelsbachai iš Bavarijos, valdę dar ir Eno bei Olandiją; Liuksemburgai, kuriems nuo 1333 metų priklausė Liuksemburgas, Brabantas ir Bohemija, nuo 1310 metų Silezija, iki 1415 metų ir Lužica bei Brandenburgas; Vetinai iš Saksonijos; Habsburgai iš Austrijos, kurių valdos driekėsi pietuose nuo Sundgau provincijos iki Krajinos. Vietinę politiką kontroliavo visur esantys plėšrūs prelatai, galingi imperijos miestai ir gausybė smulkių riterių. Tai buvo vadinamųjų *Raubritter* — „plėšikaujančių riterių" ir *Faustrecht* — „kumščio teisės" epocha. Vėlyvųjų viduramžių Vokietija neturėjo savo jėgomis pasitikinčios nacionalinės monarchijos kaip gretimos šalys — Prancūzija ir Lenkija. Tik po to, kai tris kartus iš eilės imperatoriais buvo išrinkti Habsburgai (1438, 1440 ir 1486 metais), imperija pradėjo įgauti paveldimos monarchijos bruožų. Tačiau net tada imperatoriai neturėjo didesnės veikimo laisvės. Jei partikuliarizmą, susiskaldymą laikysime feodalinės sistemos svarbiausiu bruožu, tai Vokietija buvo feodališkiausia iš visų šalių.

Ir Italijoje Hohenštaufenai paliko kartų palikimą. Šiaurėje tarpusavyje kariaujančios bendruomenės vokiečių priespaudą pakeitė savąja. Visi Lombardijos ir Toskanos miestai atsidūrė vieno iš didžiausių varžovų — Milano, Florencijos ar Venecijos — valdžioje. Tai buvo ne tik praturtėjimo iš prekybos ir kultūros suklestėjimo, bet ir nesiliaujančių kovų epocha. Šalia dailininkų ir poetų klestėjo galvažudžiai ir nuodytojai. Vidurinėje Italijoje 1275 metais pasirašytas imperatoriaus ir popiežiaus konkordatas padarė galą bet kokioms imperatorių pretenzijoms į šv. Petro palikimą. Popiežiaus valstybė, kuriai be Romos priklausė dar ir Romanija, Pentapolis, Ankonos marka ir Kampanija, tapo laisva, bet neapsaugota ir kamuojama niekada nenurimstančių Romos gyventojų. O pietuose itin įžūlūs darėsi popiežiaus klientai iš Anžu dinastijos, atsikviesti čia Hohenštaufenams pakeisti. Dėl „Sicilijos mišparų" 1282 m. kovo 30 d., kai pasipiktinę Palermo gyventojai išskerdė apie 4000 juos valdžiusių prancūzų, Sicilijoje teko įvesti Aragono valdžią, Neapolyje buvo apsupti Anžu ir prasidėjo dvidešimties metų karas.
[KONKLAVA]

Florencija buvo pačiame vėlyvųjų viduramžių spalvingų Italijos įvykių centre. Maitinama miestą supančiose puikiose Apeninų apylinkėse (*contado*) auginamų avių vilnos, XIII amžiuje ji tapo klestinčia apie 100 000 neramių gyventojų bendruomene. Jos aukso moneta florinas pasidarė visų priimta valiuta toli už Italijos ribų. Ambicingi miestelėnai, vadinę save *popolo*, tapo organizuota opozicija tradicinei *comune* — aplinkinėse pilyse *contado* įsikūrusioms aristokratų giminėms — Donati'ams, Uberti'ams, Cerchi'ams, Alberti'ams. Didelės ir mažos gildijos *(arti)* reikalavo įsileisti jų atstovus į renkamas miesto tarybas ir į rotacijos būdu keičiamų pareigūnų vietas; neramumus dar labiau kurstė smarki miesto prastuomenė. *Podesta* (vietininkas), kurį anksčiau skirdavo imperatorius, dabar buvo kontroliuojamas municipaliteto. 1266, 1295 ir 1343 metais išleistos konstitucijos nesugebėjo apmalšinti tų neramumų.

Florencija nuo seno buvo Velfų giminės miestas, nepripažįstantis imperatoriaus valdžios. Tačiau tai miesto energiją nukreipė nauja kryptimi — santykiai

KONKLAVA

Romos katalikų Bažnyčia nėra demokratija, o jos popiežiaus rinkimo procedūra pagrįsta karčia patirtimi. Konklavos sistemą sutvarkė Grigalius X, siekdamas, kad daugiau nebepasikartotų toks skandalingas vilkinimas, kurį teko patirti jam pačiam. Susirinkę Viterbo vietovėje 1268 m. pabaigoje, kardinolai kivirčijosi ištisus trejus metus. Jų išsisukinėjimai taip įsiutino miesto valdžią, kad kardinolų rezidencijos durys buvo užrakintos iš lauko, paskui nuimtas stogas, o jų aprūpinimas maistu sumažintas iki būtiniausio minimumo.

Nuo to laiko kardinolų kolegija turėjo susirinkti Vatikano rūmuose Romoje per 15 dienų nuo popiežiaus mirties. (Tais laikais, kai dar nebuvo telegrafo ir geležinkelių, toks reikalavimas atsijodavo daugumą kardinolų, tuo metu nesančių Italijoje.) Tada popiežiaus rūmų valdytojas turėdavo uždaryti Jų Eminencijas tinkamoje patalpoje, paprastai Siksto koplyčioje, ir laikyti juos tenai *con chiave* („užrakintus"), kol jie nepriims sprendimo. Rinkti kardinolai galėjo vieningu pritarimu be balsavimo, komitetų nutarimu arba, kaip vėliau tapo įprasta, slaptu balsavimu. Eiliniai balsavimai būdavo rengiami iš ryto ir po pietų; kiekvienas kardinolas įmesdavo kortelę su jo pasirinkto kandidato vardu į stovinčią ant altoriaus taurę. Kasdien rūmų valdytojas sudegindavo krosnyje nesėkmingai pasibaigusių balsavimo ratų korteles – pro kaminą virsdavo juodi dūmai. Balsavimai tęsdavosi tol, kol vienas iš kandidatų gaudavo du trečdalius ir dar vieną balsą. Tada rūmų valdytojas apie tai pranešdavo baltų dūmų signalu, o rinkėjai sutvirtindavo savo pasirinkimą, prisiekdami ištikimybę naujajam popiežiui.

Grigaliaus X sistema lieka iš esmės nepakitusi, ją tik truputį modifikavo *Vacantis apostolicae sedis* konstitucija (1945). XX amžiuje Apvaizdos malone pavyko įveikti imperatoriaus Pranciškaus Juozapo veto 1903 metų konklavos sprendimui, o 1939 metais pasiekti konklavos trumpumo rekordą – ji tetruko vieną dieną. Popiežius Jonas Paulius II buvo išrinktas 1978 metų spalio mėnesį, atrodo, per aštuntąjį balsavimo turą; paskutiniajame ture už jį balsavo 103 iš 109 kardinolų[1].

su popiežiais buvo įtempti, o patys Florencijos Velfai susiskaldę. Pranašumą regione Florencija įgijo po mūšio prie Kampaldino, kur 1289 m. birželio 11 d. Gibelinų valdomo Areco kariuomenė nugalėjo, nors anksčiau buvo pralaimėjusi Sienos armijai prie Montaperti (1260). Tačiau tada prasidėjo nesantaika tarp Juodųjų ir Baltųjų. 1301 metais, kai popiežiaus arbitro Charles'o de Valois misija baigėsi nesėkmingai, Baltieji, panašiai kaip anksčiau Gibelinai, buvo išvyti. Tas susiskaldymas į grupuotes, be abejo, buvo despotiškos valdžios pranašas — netrukus ją buvo lemta įvesti Medičiams. Pasak vieno iš Dantės pragaro gyventojų, Florencija tokia kupina pavydo, „kad net braška jau skrynia... Pavydas, išpuikimas, godulys — štai trys dygliai, kurie taip širdį gelia"[10].

Tačiau visuomeniniai ir politiniai neramumai aiškiai skatino kultūrinį gyvenimą. Visi trys didieji tos epochos rašytojai — Dantė Alighieris, Petrarka ir Boccaccio buvo florentiečiai. Miesto pastatai atspindėjo vis augantį prabangų

pasitikėjimą savimi: Bargello rūmai (pradėti 1254 m.), naujosios miesto sienos (1284—1310), Vekčijo rūmai (pradėti statyti 1298 m.), perstatytas Vekčijo tiltas (1345) ir Lodža dela Sinjirija (1381); Arte della Lana rūmai (vilnos perdirbėjų gildijos, 1300 m.), Velfų šalininkų, Pazzi, Pitti, Strozzi, Antinori ir Medici-Riccardi rūmai (1444); na ir visų pirma religinis menas — romaninio stiliaus San Miniato al Monte bažnyčia, gotikinė Santa Kročės bažnyčia (1294), marmuro plokštėmis išklota aštuoniakampė Šv. Jono baptisterija (1296), Duomo (pradėta 1298 m.), Džoto kampanilė (1359), didingoji Bruneleskio katedra (1436), Ghiberti darbo baptisterijos durys (1452) ir Fra Angelico freskos San Marko dominikonų vienuolyne.

Dantė Alighieri (1265—1321) — didžiausias krikščioniškojo pasaulio poetas. Jis buvo giliai įsivėlęs į Florencijos politiką ir vaikščiojo miesto gatvėmis tuo metu, kai buvo statomi patys puikiausi jo paminklai. Literatūriniai Dantės sugebėjimai ir vaizduotės galia neturi lygių. Jaunystėje jis kovojo pirmosiose gretose mūšyje prie Kampaldino, tarnavo kaip vienas iš municipalinių priorų valdant Baltiesiems Velfams; už tai Juodieji jį vėliau ištrėmė iki gyvos galvos. Apkartintas dvidešimties metų tremties, jo gyvenimas baigėsi Ravenoje Kan Grande da Polentos dvare, kurio savininkas papuošė laurų vainiku jo stingstančią galvą. Dantės *Vita Nuova* („Naujasis gyvenimas") yra vienas iš retų mėginimų viduramžiais įsigilinti į žmogaus vidų, jo jausmų pasaulį. Jo *De Monarchia* („Apie monarchiją") — aistringas kvietimas atkurti imperatoriaus valdžią. *De Vulgari Eloquentia* yra motyvuotas vietinių tarmių ir liaudiškos kalbos gynimas, todėl Dantę galima laikyti šiuolaikinės Europos literatūros tėvu.

Dantės šedevrui *Commedia* — šimto giesmių poemai — susižavėję skaitytojai pridūrė epitetą „Dieviškoji". Jame aprašoma poeto kelionė po tris pomirtinius pasaulius — Pragaro bedugnę (*Inferno*), Skaistyklos kalną (*Purgatorio*) ir saulės nutviekstas Dangaus sferas (*Paradiso*). Tiesiogine prasme ši poema, kaip ir *Odisėja* ar *Eneida*, yra įsivaizduojamos kelionės aprašymas; toje kelionėje pirmuoju Dantės vadovu yra Vergilijus, o susitikimai su praeities ir dabarties žmonių vėlėmis vyksta labai įtikinamai pavaizduotoje aplinkoje. Perkeltine prasme ją galima laikyti išplėstine dvasinės kelionės alegorija — krikščioniškoji dvasia eina nuo nuodėmės išpirkimo link, o kelionės pabaigoje jos laukia atlyginimas — akinanti Dievo vizija. Galima įžiūrėti ir dar vieną prasmę — tai išradingas mėginimas statyti moralės rūmą, kurio gausūs gyventojai turi tiksliai nustatytas vietas pagal jų ydas ir dorybes, atsidurdami tarp Pasmerktųjų, Nepraradusių vilties ir Palaimintųjų. Poemos kalba stulbina nuostabiu žodžių taupumu, jos siužetai žavi smulkiausiomis detalėmis, ką poetas savo kelionėje patyrė, ir moralinio landšafto, kuriame visa tai vyksta, didingumu. Kaip ir dera, žemiausią žmogaus lygį autorius mato ten, kur nebėra Meilės — ledo sukaustytose pragaro gelmėse aplink sustingusią nuo šalčio Judo figūrą. Žemiškasis Rojus yra nuostabių kvapų kupinoje giraitėje Skaistyklos kalno viršūnėje, „kur skausmą pakeičia viltis". O viršūnė — už *Primum Mobile*, pačiame dangiškosios Šviesos Rožės viduryje, kur būsimos ekstazės neįmanoma nusakyti žodžiais. Tai yra „Meilės, kuri verčia judėti Saulę ir žvaigždes" — „*L'amor che move il sole e l'altre stelle*", šaltinis.

Apie Dantę pasakojama daug anekdotinių istorijų. Pavyzdžiui, kad vieną dieną jis išgirdo asilų varovą, dainuojantį jo dainą, pertraukinėdamas ją asilą raginančiais šūksniais *Arri, arri!* („*Na, na!*") Įsiutęs poetas apkūlė varovą šaukdamas: *Cotesto arri non vi misi io!* („Jokio „Na, na!" mano žodžiuose nebuvo!")[11].

Dantės talento klestėjimo laikotarpis sutapo su Frančesko Petrarkos (Francesco Petrarca, 1304—1374) jaunyste. Nuostabieji Petrarkos meilės eilėraščiai, *Canzonieri*, yra tarsi *Vita Nuova* aidas, kaip ir jo meilė Laurai tarsi atkartoja Dantės meilę Beatričei. Jiedu abu sėmėsi įkvėpimo iš *dolce stil nuovo* kūrėjų, tokių kaip Bolonijos poetas Guigo Guinicelli (1230—1276), kurį Dantė vadino savo literatūriniu tėvu; o jų vadinamasis „saldusis naujasis stilius" buvo labai artimas trubadūrų stiliui. Tik dėl kritikų pedantiškumo Dantė laikomas „giliai viduramžišku" poetu, o Petrarka „renesanso pranašu":

Di pensier in pensier, di monte in monte,
mi guida Amor; ch'ogni segnato calle
provo contrario alla tranquilla vita.
Se 'n solitaria piaggia, rivo, o fonte,
Se 'n fra duo poggi siede ombrosa valle,
ivi s'acquieta l'alma sbigottita;
e, com'Amor la 'nvita,
or ride, or piange, or teme, or s'assicura:
e 'lvolto che lei segue, ov'ella il mena
si turba e rasserena,
ed in un esser picciol tempo dura;
onde alla vista uom di tal vita esperto
diria: questi arde, e di suo stato è incerto.[12]

(Nuo minties prie minties, ir nuo kalno prie kalno
veda Meilė mane; bet jaučiu — nužymėtais takais
į gyvenimą ramų nuvest negalės.
Kur upelis sraunus, ar šaltinis kur alma,
vėsiame slėnyje su gėlėtais šlaitais
mano siela sudirgus gal ten pailsės;
ir klausys, ką jai Meilė šnabždės,
juoksis ji, verks, drebės nelaiminga,
veidas — veidrodis sielos manos
iš paskos, kas jai daros, kartos
nė minutei ramiai nesustingęs;
kas ir pats tai patyrė, iš karto supras
tą jo nerimą gilų, tas meilės kančias.)

XIV amžiaus Italija buvo tinkama dirva ne tik kruvinai nesantaikai jos miestuose, bet ir pirmiesiems Europos komerciniams bankams. Nesantaika sudarė sąlygas be paliovos plėšikauti vadinamosioms Laisvosioms kuopoms — dažniausiai svetimšaliams samdomiems kariams, vadovaujamiems tokių žmonių kaip Conradas von Wolfortas, buvęs hospitaljeras Fra Moriale, klajojantis riteris Jonas Bohemietis arba anglas seras Johnas Hawkwoodas. Venecija ir Genuja be perstojo kovojo jūroje dėl prekybos kelių su Levantu. Roma, netekusi savo popiežių,

buvo kamuojama susiskaldžiusių aristokratų priespaudos ir pačių piliečių suskilimų, ypač 1347—1354 m. sukilimo, vadovaujamo atitrūkusio nuo realybės populiaraus diktatoriaus Cola di Rienzo. Anžu dinastijos valdomas Neapolis buvo apimtas anarchijos, kuriai vadovavo Joana I (valdžiusi 1343—1382 m.) ir keturi jos vyrai.

Italų bankininkai išmoko, kaip gauti naudos iš konfliktų. Jie išrado visus šiuolaikinius finansinius metodus, nuo vekselių iki draudimo bei buhalterijos, ir pasinaudodami bažnytinės hierarchijos tinklu išplėtė savo veiklą po visą lotynų krikščioniškąjį pasaulį. Florenciją 1339—1349 metais sukrėtė jos žymiausių giminių bankrotai dėl besaikio kreditavimo; tačiau miestas greit atsigavo. Tarp turtų ir skurdo formavosi kapitalizmo pasaulis. [COMPUTATIO]

Vėlyvųjų viduramžių popiežiai po trumpo suklestėjimo laikotarpio popiežiaujant Bonifacui VIII vėl tapo priklausomi ir patyrė tremtinių dalią. Bonifacas VIII (1294—1303) vadinamas paskutiniuoju viduramžių popiežium. Jis buvo išrinktas pakeisti nelaimingąjį atsiskyrėlį Pietro del Morrone (Celestiną V), patarusį Bonifacui VIII atsisakyti popiežiaus pareigų, o vėliau įkalintą iki gyvos galvos. Bonifaco VIII kėslai buvo praturtinti savo giminę — Gaetanus, nuskurdinant konkurentus Colonnus ir grąžinant Anžu dinastijos valdžią Sicilijoje niekaip nesibaigiančiame vadinamajame „Sicilijos mišparų kare". Nepaisant to, kaip tik Bonifaco VIII dėka Bažnyčia gavo *Sextus* (1298) — trečiąją kanoninės teisės kodekso dalį; o 1300 metus jis paskelbė jubiliejiniais, suteikdamas visišką nuodėmių atleidimą milijonams piligrimų, užplūdusių Romą. Bonifaco VIII bulė *Unam Sanctam* (1302) buvo radikaliausia popiežiaus viršenybės išraiška; joje skelbiama, kad be jo niekas negali tikėtis atpirkimo. Tačiau susivaidijęs su Prancūzija, kurios naudai *Unam Sanctam* ir buvo paskelbta, popiežius pergudravo pats save ir mirė nuo šoko, kai jį pagrobė iš gimtojo Ananjo Prancūzijos karaliaus agentas. Dantė, kuris galėjo sutikti Bonifacą lankydamasis Florencijos pasiuntinybėje Romoje, jo atžvilgiu buvo visai negailestingas, pavadinęs „naujųjų fariziejų kunigaikščiu". „Pragare" (*Inferno*) jis pasmerkia Bonifacą pragaro kančioms už simoniją — bažnytinių pareigų pardavinėjimą. O „Rojuje" (*Paradiso*) pasmerkimo žodžius įdeda į paties šv. Petro lūpas:

> Quegli ch'usurpa in terra il luogo mio,
> il luogo mio, il luogo mio...
>
> (Tas, kur į mano sostą, kaip žinai,
> Į mano, mano sostą įsibrovė,
> Nors Kristaus įpėdinio nėr tenai,
> Išniekęs mano kapą, nesidrovi
> Paversti jį kraujuota dumblyne
> Ir džiugina Liuciferį bešlovį...
> Ganytojų apsiaustais apsiklėtę,
> Vilkai plėšrūnai sergėja avis...
> O, Dieve, kiek žadi tu dar kentėti?
> Besotis kuorsietis trokšta vis
> Mūs kraujo — panašiai kaip ir gaskonas,
> Nejau graži pradžia taip greit suvys?)[13]

COMPUTATIO

1494 metais Venecijoje atspausdinta ir išleista Luco Paciolio knyga *Summa de Arithmetica*. Joje buvo to paties autoriaus traktatas *Particularis de Computis et Scripturis* („Apie skaičiavimo ir užrašymo ypatumus"). Šis veikalas – pirmasis šiuolaikinės buhalterių profesijos vadovėlis.

Paciolis (1447–1517), dar žinomas savo religiniu vardu Fra Luca di Borgo San Sepolcro, buvo pranciškonas ir įžymus keliaujantis florentiečių mokslininkas. Geriausiai žinomą jo traktatą *De divina proportione* (1509) iliustravo pats Leonardas da Vinci. Šiuolaikiniai autoriai Paciolį vadina „buhalterijos tėvu"[1].

Venecijinis dvigubų sąskaitybos įrašų metodas atsirado Italijos miestuose gerokai prieš tai, kai Paciolis jį aprašė. Šiam metodui reikėjo trijų knygų – memorialo, žurnalo ir didžiosios knygos. Memoriale buvo užrašomos visos finansinės operacijos. Žurnalas buvo pildomas pagal memorialą, chronologine tvarka susumuojant kiekvienos dienos verslą. Kairėje buvo surašomos skolos *(in dare)*, o dešinėje – kreditai *(in havere)*. Didžiojoje knygoje kiekvienai sąskaitai buvo skiriamas dvigubas puslapis: kairysis debetui, dešinysis – kreditui kartu su sąskaitų rodykle. Joje taip pat buvo užrašomi einamieji balansai, pirklio aktyvų sumos ir įvairių pajamų bei išlaidų kategorijų sąrašai. Uždarius kiekvieną sąskaitą, į pagrindinio kapitalo sąskaitą buvo įtraukiamas galutinis rezultatas – pelnas ar nuostolis; taip suvestiniame kapitalo balanse buvo matomi savininko neto aktyvai[2].

Sistemingi buhalterijos metodai dažnai laikomi kapitalizmo augimo prielaida. Jų plitimą Europoje galima pasekti pagal publikacijas, pasirodžiusias po Paciolio veikalų. Tai Jano Ympyno Christoffelio knyga *Nieuwe instructie ende biwijs de der loofelijcker consten des rekenboecks* (Antverpenas, 1543); Valentino Mennherio *Practique brifue pour cyfrer et tenir livres de coupte* (Antverpenas, 1550); Jameso Peele'o *The maner and fourme how to kepe a perfect reconying* ... (Londonas, 1553); Claeso Pieterszo *Boeckhouwen op de Italienische maniere* (Amsterdamas, 1576) ir Simono Stevino *Vorsteliche Bouckhouding* ... (Leidenas, 1607), parašyta Nasau kunigaikščiui Morisui.

Istorikai dažnai pamiršta – juk net pačios paprasčiausios profesijos turi savo istoriją.[3] Ir tos paprasčiausios, žemiškiausios profesijos vis didesniu mastu tvarko kapitalistinį pasaulį, beje, ir akademinį jo gyvenimą.

Tas „suvytimas" popiežiams pasirodė besąs ilgai trukęs jų ištrėmimas į Avinjoną; pirmasis ten atsidūrė gaskonas Bertrandas de Gotas — popiežius Klemensas V (popiežiavęs 1305—1314 m.).

Babiloniškoji popiežių nelaisvė Avinjone truko nuo 1309 iki 1377 metų. Ji prasidėjo raginant Pilypui Gražiajam, kuris negailestingai spyrė Klemensą V, o baigėsi pakurščius šv. Katerinai Sienietei, rėmusiai Grigaliaus IX (1370—1378) pasiryžimą grįžti į Romą. Iki tol visi septyni popiežiai buvo prancūzai, išrinkti vyraujančios prancūzų kardinolų kolegijos. Avinjonas prie Ronos buvo ne Prancū-

zijos teritorijoje, o Veneseno anklave, kurį popiežiams padovanojo jų klientai iš Anžu dinastijos ir kuris 1348 metais buvo paprasčiausiai išpirktas už 80 000 aukso kronų. Tačiau prancūzų įtaka vis tiek buvo lemiama, ir daugelis politinių veiksmų, tarkim, tamplierių ordino panaikinimas, buvo padiktuoti kaip tik jos. Avinjono popiežių valdžią pripažino ne visos šalys. Lotynų krikščioniškasis pasaulis buvo suskilęs pačiu akivaizdžiausiu būdu.

Akivaizdūs bažnytinės valdžios piktnaudžiavimai neišvengiamai provokavo stiprią reakciją. Viena iš tokių — puolimas į mistiką, iškeliant religinę ekstazę ir tiesioginio bendravimo su Dievu patirtį. Kita reakcija — populiarių sektų gausėjimas; visoms joms buvo būdingos daugiau ar mažiau netradicinės teologijos. Bendra tarp jų tai, kad visos manė, jog institucionalizuota Bažnyčia išdavė krikščionybės principus. Viena iš tokių sektų — *fraticelli* — pranciškonų spiritualistai. Jų nuomone, nuosavybė prieštarauja išganymui. Tai keliaujantys elgetos, vadinami *beginėmis* ir *begardais*, *laisvosios dvasios* broliai, vokiečių *liuciferonai*, kurie buvo panteistai, mistiniai *Gottesfreunde* („Dievo draugai") ir galiausiai Anglijos *lolardai*. Visus juos žiauriai persekiojo inkvizicija.

Politinio chaoso sąlygomis ir bijant inkvizicijos Bažnyčios reformos klausimas negalėjo būti nuosekliau svarstomas. Klausimas turėjo teologinį ir organizacinį aspektus. Anglas Johnas Wyclifas (apie 1330—1384 m.), vienu metu vadovavęs Oksfordo universiteto Baliolio koledžui, aštriai kritikavo Bažnyčios turtus, atmetė popiežiaus viršenybę, neigė eucharistinį duonos ir vyno pavertimą Kristaus kūnu ir krauju. Jis buvo sudegintas kaip eretikas, tačiau tik po mirties. Wyclifas turėjo didelės įtakos čekui Janui Husui (apie 1372—1415 m.), vienu metu buvusiam Prahos universiteto rektoriumi. Husas gynė predestinacijos koncepciją ir skelbė Išrinktųjų Bažnyčios principą. Čekijoje jis tapo nepasitenkinimo vokiečių bažnytine hierarchija reiškėju. Kai Husą ekskomunikavo, jis kreipėsi į visuotinį Bažnyčios susirinkimą. Wyclifą ir Husą galima laikyti pirmaisiais reformatais, nors tada to pavadinimo dar nebuvo. [MAGIJA]

Šveicarija *(die Schweiz)* savo pavadinimą gavo nuo Švico srities prie Keturių Kantonų ežero; tai buvo vienas iš trijų kantonų, pradėjusių įtvirtinti savo politinį identitetą Vokietijos imperijos atžvilgiu XIII amžiaus pabaigoje. 1291 metais Švicas, Ūris ir Untervaldenas pasirašė „amžinos sąjungos" sutartį savigynos tikslais, prisiekdami padėti vienas kitam bet kokio įsikišimo iš šalies atveju. Taip jie norėjo išsivaduoti nuo vietinių grafų Habsburgų, troškusių primesti laisviems slėnių gyventojams klusnių statytinių teisėjų valdžią. 1315 metais Morgarteno mūšyje Habsburgų armija buvo sumalta į miltus ir ši sąjunga tapo branduoliu, prie kurio pradėjo jungtis kitos nepatenkintos savo padėtimi sritys. Pirmoji prisijungė Liucerna (1331) ir susikūrė vadinamoji *Vierwaldstaette* — „Keturių miškingųjų kantonų sąjunga", paskui — imperijos miestai Ciūrichas (1351), Glarus (1351), Cūgas (1352) ir galingasis miestas—valstybė Bernas (1353). Po dar vieno Habsburgų pralaimėjimo prie Zempacho 1386 metais, kur nuverstus nuo žirgų riterius šveicarų alebardininkai sukapojo į gabalus, kantonai tapo iš tikrųjų nepriklausomi. (Žr. III priedą, 38.)

MAGIJA

1395 metais lolardų paskelbtosios „dvylika išvadų" tiesiogiai kaltina viduramžių Anglijos bažnyčią magija. Protestantų judėjime buvo labai stiprus siekis „išrauti magiją iš religijos" ir šis pirmutinis protestantizmo pasireiškimas labai nedviprasmiškai tą siekį parodė.

> Egzorcizmai ir Bažnyčios atliekami vyno, duonos ir vaško, vandens, druskos, aliejaus ir smilkalų, altoriaus akmenų, liturginių drabužių, mitros, kryžiaus ir piligrimų lazdų šventinimai yra gryniausia magijos, o ne šventosios teologijos praktika. Nes <...> mes juk nematome jokių pasikeitimų nė vienoje būtybėje, paveiktoje tokiu būdu, išskyrus tuos, kuriuos suteikia klaidingi įsitikinimai – velnio amato pagrindas[1].

Nepaisant to, XV, XVI ir XVII amžiais Europoje ir toliau klestėjo įvairiausi magiški tikėjimai. Čia buvo pilna alchemikų, astrologų, pranašautojų, burtininkų, gydytojų šarlatanų ir raganų. [ALCHEMIJA] [HEXEN] [NOSTRADAMUS] Kaimų apylinkėse knibždėte knibždėjo šmėklų, vaiduoklių, piktųjų dvasių, elfų. Wyclifas, tas lolardų guru, išvertė Bibliją į anglų kalbą, kad ji būtų prieinama visiems. Tačiau ir po 300 metų, puritoniškoje Cromwellio Anglijoje labiausiai perkamos knygos buvo Williamo Lilly astrologinis almanachas *Merlinus anglicus* ir jo *Collection of Ancient and Moderne Prophecies*[2]. Magija ir religija dažnai buvo neperskiriamos. Tie patys žmonės, kurie garbino krikščionių šventuosius, tikėjo ir tuo, kad egzistuoja elfai, karalienė Mab ir burtininkas Merlinas. Magija išsilaikė per visą reformacijos laikotarpį.

Taigi protestantų atakos, nukreiptos prieš magiją, buvo sėkmingos tik iš dalies net ir tose šalyse, kur protestantizmui buvo lemta tapti vyraujančiu. Tačiau radikalų ketinimai buvo labai aiškūs. Po Wyclifo Liuteris puolė indulgencijas, o Kalvinas duonos ir vyno pavertimo Kristaus kūnu ir krauju ritualą atmetė kaip „burtus". Įtartinais imta laikyti visus religinio gyvenimo aspektus, kurie turėjo bent mažiausią antgamtiškumo atspalvį. Protestantai nekentė visokių priesaikų, stebuklų, šventinimų, simbolių, atvaizdų, švęsto vandens, šventųjų patronų dienų, procesijų, šventųjų vietų lankymo. Negana to, protestantiškoji krikščionybė buvo laikoma apvalyta nuo magijos, o protestantizmo priešas popiežija tapatinama su juodąja magija, popiežius laikomas burtininku, o katalikų mišios – Šėtono garbinimo atmaina.

Tačiau tokiame požiūryje būta ir nemažai veidmainiavimo. Nepaisant įvairiausių statutų bei reformų, protestantų dvasiškiai buvo priversti ieškoti kažkokio *modus vivendi* su magija. Anglikonai ir liuteronai mažiau nutolo nuo sakramentų religijos negu kalvinistai, anabaptistai ir kiti evangelikai. Tačiau pasirodė, kad sunku atsisakyti kryžiaus ženklo, priesaikų teisme ar pamaldų laikymo už gimdyvę. Paaiškėjo, kad beveik neįmanoma atsisakyti bažnytinių pastatų, karinių vėliavų, maisto, laivų, laidojimo vietų šventinimo. Protestantizmui teko kurti naują krikščionybės formą, iškeliant sąmoningą tikėjimą, tačiau visiškai atsikratyti magijos niekada nepavyko.

Magijos nykimas prasidėjo tik XVII a. pabaigoje. Jis siejamas su moksline revoliucija, nuosekliu racionalizmo iškilimu, šiuolaikine medicina, matematika ir geresniu

tikimybės supratimu, taip pat socialinės aplinkos pasikeitimais – pamažu blanko magijos grėsmingumas. [LOIDAS] Tačiau tikėjimas magija ir jos sąsajos su religija niekada neišnyko. XX amžiuje horoskopai kiekviename žingsnyje. Lolardų šalyje sakramentinė magija atgijo naujoviškų Britų monarchijos ritualų pavidalu; jie pasiekė savo apogėjų per karūnavimo ceremoniją 1953 metais[3]. Katalikiškose šalyse, pavyzdžiui, Lenkijoje ir Italijoje, kunigai šventina viską – pradedant automobiliais ir baigiant futbolo sirgalių talismanais. Vatikanas vis dar neatsisako tikėjimo stebuklingais išgijimais ir pranašystėmis. [BERNADETTE] [FATIMA] Net Rusijoje, kur komunizmas smarkiai apnaikino stačiatikių religiją, tikėjimo astrologija ir būrimais išnaikinti nepavyko.

Magijos ir religijos tyrinėjimai yra neišvengiamai susiję prietarais bei išankstiniais nusistatymais. Nuo Frazerio knygos *Golden Bough* pasirodymo laikų mokslininkai antropologai stengėsi būti nešališki. Tačiau ir mokslininkai ne visada atsilaiko pagundai apjuodinti kitų žmonių tikėjimą magija. Tai irgi galima laikyti savotiška prietarų forma. [ARICIJA]

XV amžiaus viduryje Habsburgai sukurstė pilietinį karą, remdami Ciūrichą jo kivirčuose su kaimynais. Tačiau triuškinanti šveicarų pergalė prieš Burgundiją 1474—1476 metais, kai pirmą sykį mūšyje pasirodė raudona vėliava su baltu kryžium, paskatino prisijungti prie Šveicarijos dar ištisą virtinę naujų narių — Fribūrą ir Zoloturną (1481), Bazelį ir Šafhauzeną (1501), Apencelį (1513). Tuo metu Šveicarija driekėsi jau nuo Juros vakaruose iki Tirolio rytuose. Ji taip pat turėjo nemažų „pavaldžių" ir „saugomų" teritorijų, įskaitant Vo aplink Ženevos ežerą, Valė Ronos aukštupyje ir Graubiundeną („pilkąją sąjungą") rytuose. Šalies gyventojai kalbėjo vokiečių, prancūzų, italų, retoromanų kalbomis. Tačiau išskyrus Stanso susitarimą (1481), reguliavusį sąjungų santykius, jokių bendrų institucijų nebuvo. Nors 1499 metų sutartimi imperija pripažino sąjungos egzistavimą, formaliai nepriklausomybė nepaskelbta. Šveicarai pasirodė esą geriausi kariai Europoje ir buvo mielai samdomi. Vatikano šveicarai, arba šveicarų gvardija, aprengta Mikelandželo sukurtomis uniformomis, egzistuoja nuo 1516 metų.

Į pietus ir į vakarus nuo Šveicarijos senoji Savojos dinastija konsolidavo savo teritorijas Alpėse. Amadėjus V (valdė 1285—1323 m.) vėl suvienijo Savojos grafystę su centru Šamberyje ir Pjemonto kunigaikštystę su centru Turine. Amadėjus VI (valdė 1343—1383 m.), kryžininkas, žinomas *Conte Verde* pravarde, įvedė valstybės paramą neturtėliams. Amadėjus VIII (valdė 1391—1440 m.) gyveno kaip atsiskyrėlis Ripaille vietovėje prie Ženevos ežero. Imperatorius suteikė jam kunigaikščio titulą, o Bazelio susirinkimas išrinko paskutiniuoju antipopiežiumi Feliksu V (1439—1449).

Dėl sumaišties imperijoje ir Popiežiaus srityje Prancūzijos karalystei atsivėrė viena iš kelių jos istorijoje galimybių užimti vyraujančią padėtį Europoje. Kaip šv. Liudviko įpėdiniai, paskutiniųjų trijų Kapetingų kartų atstovai — Pilypas III Drąsusis (valdė 1270—1285 m.), Pilypas IV Gražusis (valdė 1285—1314 m.) ir

pastarojo trys sūnūs Liudvikas X (valdė 1314–1316 m.), Pilypas V (valdė 1316–1322 m.) ir Karolis IV (valdė 1322–1328 m.) sumaniai vadovavo savo pavaldiniams, kurių skaičius ir turtai nuolat didėjo. Kad jiems nepavyko iki galo išnaudoti šio pranašumo, galima paaiškinti ir ginčais dėl paveldėjimo, ir pražūtingomis varžybomis su Anglija, na ir maro epidemija.

Pilypas Gražusis, šv. Liudviko vaikaitis, buvo iš tikrųjų gražaus veido, bet netikusio būdo. Nelemtai pagarsėjo tuo, kad liepė kalti nuvertėjusias monetas ir stengėsi išradingiausiais mokesčiais išspausti iš savo pavaldinių kuo daugiau pinigų. Vienas iš sėkmingų jo teritorijos padidinimo epizodų – Liono miesto prijungimas 1312 metais – buvo paprasčiausia vagystė, pasinaudojus tuo, kad imperatoriaus nebuvo Italijoje. Jo susidūrimas su popiežium, pasibaigęs skandalingu Ananjyje buvusio Bonifaco VIII pagrobimu, prasidėjo dėl pinigų. Atsakydamas į popiežiaus Bonifaco bulę *Clericis laicos*, kuria šis siekė neleisti Pilypui Gražiajam apmokestinti dvasiškių, tasai paprasčiausiai uždraudė išgabenti iš šalies pinigus. Jo kerštas tamplieriams, pasibaigęs jų ordino panaikinimu, buvo padiktuotas pavydo ir vykdomas labai žiauriai. Tamplierių teismas 1307–1312 metais pažymėtas ordino narių kaltinimu sandėriais su netikėliais ar net pačiu velniu, prisipažinimais, išgautais kankinant, ir baigėsi įteisintu jų išžudymu bei apiplėšimu valstybės vardu. Paskutiniojo didžiojo magistro Jacques'o de Molai mirtis (jis buvo sudegintas Paryžiuje ant laužo, kai išsižadėjo visų savo prisipažinimų), paliko neišdildomą žymę. [ANGELUS]

Tačiau Pilypas Gražusis buvo ir ilgai gyvavusių institucijų autorius. Padedamas savo patarėjų teisės klausimais (*legistes*), jis rasdavo įvairiausių dingsčių apiplėšinėti savo pavaldinius, įteisinti savo plėšikavimus, dangstydamas juos nacionaline santarve. Pilypas vadovavosi principu, nusakomu romėnų patarle: *quod principi placuit legis habet vigorem* („kas patinka karaliui, tas turi įstatymo galią"). Senasis karaliaus dvaras buvo padalytas į tris dalis: karaliaus taryba valdė karalystę, *chambre des comptes*, t. y. valstybės iždas, tvarkė finansus, o *parlement* vykdė karališkąjį teisingumą ir registravo visus karaliaus ediktus. (Taigi tai nebuvo tikras parlamentas.) Generaliniai luomai, pirmą kartą sušaukti 1302 metais, ragino bajorus, dvasiškius ir paprastus žmones pritarti karaliaus politikai. Pilypas Gražusis mirė labai laiku, taip išvengdamas liaudies pykčio prasiveržimo; jo administracinė mašina beveik nepasikeitusi išsilaikė iki 1789 metų.

1316 metais kilo sąmyšis dėl Kapetingų įpėdinystės. Trys Pilypo Gražiojo sūnūs turėjo šešias dukteris ir nė vieno vyriškos lyties įpėdinio. Kai netikėtai mirė Liudvikas X Vaidingasis, jis paliko dukterį, nėščią karalienę ir negimusį kūdikį, kuris, pavadintas Jonu I, gyveno ir valdė tik savaitę. Visa tai baigėsi vadinamuoju Galijų įstatymu, kurį sugalvojo Liudviko brolių teisininkai, norėdami atimti iš jų seserų (ir visų vėlesnių Prancūzijos karališkosios šeimos moteriškos lyties palikuonių) įpėdinystės teisę. Tačiau 1328 metais, kai sostas atiteko naujos dinastijos pradininkui Pilypui Valua (Philippe de Valois), įpėdinystei neišvengiamai buvo mestas iššūkis. Ir tai padarė vienintelis išlikęs gyvas Pilypo Gražiojo vaikaitis, Anglijos karalius Edvardas III. [MONTAJU]

ANGELUS

Kviesdamas į pirmąjį Kryžiaus žygį, popiežius Urbonas II ragino tikinčiuosius tris kartus per dieną sukalbėti *Angelus*. Švenčiausioji Mergelė Marija buvo kryžininkų globėja, o malda, prasidedanti žodžiais *Angelus Domini annunciavit Mariae* („Viešpaties Angelas apreiškė Marijai") jau buvo tapusi standartine. Šį popiežiaus pasiūlymą mažai kas tepalaikė. Tačiau Šv. Petro katedra Sento mieste Puatu provincijoje buvo išimtis. Jos dvasiškiai nesitenkino tuo, kad reguliariai kalbėjo šią maldą, bet ir įvedė paprotį skambinti varpais saulei tekant, vidurdienį ir saulei leidžiantis, taip paskelbdami, kad jau laikas melstis.

Propaguodamas šią vietinę tradiciją, popiežius Jonas XXII 1318 metais pakartojo savo pirmtako kvietimą, paliepdamas Sento papročio laikytis visur[1]. Kiti autoritetingi žinovai Kaliksto III pontifikacijos data laiko 1456-uosius. Šiaip ar taip, *Angelus* skelbiantieji varpų garsai tapo tokie įprasti lotynų krikščioniškojo pasaulio miestams ir kaimams, kaip muedzinų balsai islamo šalyse. Viduramžių pasaulyje nebuvo jokio garsinio fono. Nebuvo fabrikų, mašinų, automobilių, radijo, triukšmingos muzikos. Garsai dar nebuvo devalvuoti. Siaurose, pilnose žmonių nedidelių miestų gatvelėse pardavėjų šūksmai pynėsi su amatininkų dirbtuvių triukšmu. Tačiau plačiose užmiesčio erdvėse niekas netrikdė gamtos garsų. Ir vienintelis rimtas konkurentas varpų garsams buvo vėjo ūžesys medžių šakose, galvijų maurojimas, kalvio kūjo dunksėjimas kažkur tolumoje. **[GARSAS]**

MONTAJU

1318–1325 metų laikotarpiu Jacques'as Fournier, Pamjė vyskupas Pirėnų Fua grafystėje, vykdė inkvizicijos kampaniją, norėdamas išsiaiškinti erezijų atgimimo priežastis jo vyskupijoje. Per 370 sesijų jis išnagrinėjo 114 įtariamųjų bylas; 48 iš jų buvo moterys, 25 iš Montaju (Montaillou) kaimo. Visi klausimai ir atsakymai buvo surašyti vyskupo rejestre.

Montaju bendruomenę sudarė apie 250 žmonių, priklausiusių 26 pagrindinėms giminėms, vadinamoms *ostal* arba *domus* ir gyvenusių apie 50-yje atskirų ūkių. Kaimas buvo įsikūręs kalno šlaite ir driekėsi nuo pilies kalno viršūnėje iki bažnyčios jo papėdėje. Kaime daugiausia gyveno valstiečiai ir amatininkai, taip pat gan daug piemenų, keičiantis metų sezonams pergenančių gyvulius į naujas ganyklas; jie buvo susibūrę į *cabanes* („aptvarus") ir naudojosi ganyklomis bei keliais, vedančiais į Kataloniją. Nors oficialiai visi buvo laikomi katalikais, tačiau daugelis jų – slapti katarai, slapstę savo daržinėse ir rūsiuose keliaujančius *perfecti* („tobuliuosius"). Įprastinius jų vaidus ir lenktyniavimą stiprino inkvizicijos baimė: areštai per paskutinįjį apsilankymą 1308 metais kaimą pavertė „dykuma, kurioje liko tik avys ir vaikai". Minėtasis vyskupo rejestras yra tarsi koks „istorijos mikroskopas", parodantis visas kaimiečių gyvenimo detales. Garsus istorikas rašė: „Montaju tik lašas jūroje, tačiau mes matome jame plaukiojančius pirmuonis"[1].

Kaime vyravo 22 Clergue *ostal* (giminės) nariai. Senasis Ponsas Clergue, prisiekęs eretikas, turėjo keturis sūnus ir dvi dukteris. Vienas iš jo sūnų, Pierre'as, Montaju kunigas, buvo baisus mergininkas ir mirė kalėjime. Kitas sūnus Bernardas – *bayle* (dvaro valdytojas); jis susilaukė tokio pat likimo po išradingų mėginimų išgelbėti brolį, paperkant liudininkus, kad jie duotų melagingus parodymus. Nepaisant to, Ponso našlė Mengarde, visų Montaju eretikų vadovė, buvo palaidota parapijos bažnyčioje po altorium. Vienos iš daugelio kunigo meilužių, bajorų kilmės Beatricės de Planissole, pirmasis vyras buvo Berengeris de Roquefortas, Fua grafo kaštelionas ir agentas. Palaidojusi du vyrus, ji tapo oficialia neteisėto kunigo Pierre'o pusbrolio Pathaudo, kadaise išprievartavusio ją, sugulove. Ji miegojo su daugybe vyrų net sulaukusi senatvės ir pagimdė keturias dukteris; visa tai Beatricė atskleidė inkvizicijai. 1322 metais ji buvo nubausta nešioti dvigubą geltoną kryžių kaip atgailaujanti eretikė. [KONDOMAS]

Religinė katarų praktika būdavo karštai aptarinėjama ilgais žiemos vakarais susėdus prie ugnies ir per ilgas utėlių ieškojimo „procedūras". Katarai taikė dviejų lygių moralės reikalavimus – nepaprastai griežtus „tobuliesiems" *(perfecti)* ir labai liberalius paprastiems tikintiesiems. Pirmieji artėjant gyvenimo pabaigai griebdavosi paskutinio religinio akto – savižudiško ritualinio pasninkavimo *(endura)*, o paprasti tikintieji siekdavo vadinamosios „eretizacijos", t. y. stengdavosi gauti ritualinį *consolamentum* („nuodėmių atleidimą").

Dilemas, regis, būdingas ir katarų, ir katalikų bendruomenei, gerai pailiustruoja tai, kas nutiko kažkokios Sybillės Pierre dukrelei, kuriai buvo paskirtas *consolamentum*. *Perfectus* uždraudė jai duoti pieno ir mėsos. „Kai [jie] išėjo iš namų, nebegalėjau ilgiau ištverti, – pasakojo motina. – Negalėjau leisti, kad dukrelė mirtų man bežiūrint į ją. Tad pamaitinau ją krūtimi. Kai sugrįžo vyras <...>, jis labai nusiminė"[2].

Kasdieniniam viduramžių Provanso gyvenimui buvo būdingas keistas emocinis klimatas. Žmonės galėjo verkti nė kiek nesivaržydami. Jie nelaikė nuodėme ir abipusį malonumą teikiančius seksualinius ryšius; jie nesivadovavo kokia nors išplėtota darbo etika ir aiškiai nemėgo akį rėžiančios prabangos. Turėdavo daug vaikų, taip kompensuodami didelį jų mirtingumą, tačiau nebuvo abejingi netektims. Gyveno sudėtingame tikėjimų pasaulyje, kur magija ir folkloras susipynė su katalikybe ir erezijomis. Ir labai dažnai juos aplankydavo mirtis.

Uolumas, parodytas Pamjė vyskupijoje, nepakenkė vyskupo Fourniero karjerai. 1327 metais jis tapo kardinolu, o 1334 metais popiežiumi Benediktu XII. Jo rejestras atsidūrė Vatikano bibliotekoje. Ilgiausiai išsilaikęs paminklas, primenantis Benediktą XII – popiežiaus rūmai Avinjone.

Valdant trims Edvardams Plantagenetams — Edvardui I (valdė 1272—1307 m.), Edvardui II (valdė 1307—1327 m.) ir Edvardui III (valdė 1327—1377 m.) — Anglija per šimtą metų patyrė tik tris valdovų pasikeitimus. Netrūko baronų vaidų ir karų su kitomis šalimis; be to, kadangi Plantagenetams vis dar priklausė Gaskonės ir Akvitanijos lenai Prancūzijoje, ir teritorinis pagrindas nebuvo nusistovėjęs.

Tačiau vilnos prekyba su Flandrija klestėjo, miestai augo, o valdant Edvardui I buvo vykdoma ypač gerai suderinta politika, stengiantis sutvirtinti vyriausybės institucijas ir užtikrinti vyraujančią Anglijos padėtį Britų salose. 1295 metais, „pavyzdinis parlamentas", sekdamas de Montforto prieš 30 metų sukurta panašia institucija, surinko atskirų grafysčių miestelėnus, dvarininkus ir riterius, padėdamas pagrindą būsimiesiems Bendruomenių Rūmams. Buvo pakartotinai patvirtinta *Magna Charta.* Tačiau 1297 metais Stepnej Gryno vietovėje įvykusi parlamento sesija įvedė principą *„no taxation without representation"* („jokių mokesčių be reprezentacijos"). Nuo to laiko Vestminsterio Holas tapo nuolatine Anglijos parlamento posėdžiavimo vieta. Eduardo potvarkis *Quo Warranto* (1278) kėlė grėsmę baronų žemių valdoms, tačiau Antrasis Vestminsterio statutas (1285), nustatęs paveldėjimo tvarką, buvo naudingas ir monarchijai, ir didiesiems lenų valdytojams. Konfliktas su Bažnyčia, sukeltas bulės *Clericis laicos,* išspręstas labai paprastai — paskelbiant dvasininkus už įstatymo ribų. Velso užkariavimas 1277—1301 metais, apsunkintas puikių pilių, stovinčių nuo Harlecho iki Konvėjaus, pasirodė esąs galutinis. Tačiau Edvardo įsiveržimas į Škotiją tik paskatino škotus siekti visiškos nepriklausomybės. Eduardas II, nelabai supratęs savo tėvo priesaką *Pactum servare* („Laikykis pažado"), buvo nužudytas Berklio pilyje jo paties žmonos nurodymu. Edvardas III įsivėlė į nesibaigiančias Šimtamečio karo su Prancūzija kovas.

Škotija tautine valstybe tapo anksčiau už Angliją. Škotai išvengė tiesioginio normanų užkariavimo, o su gėlų klanais jie rado *modus vivendi* daug anksčiau negu anglai susitarė su velsiečiais. Škotų monarchai ir kilmingieji nuo seno buvo įsivėlę į Anglijos reikalus — kaip ir anglai į Prancūzijos reikalus. Tačiau sugebėjo atsikratyti jų dviem šimtmečiais anksčiau. Kritinis momentas atėjo per kelis dešimtmečius trukusį karą po Eduardo I įsikišimo į ginčą dėl paveldėjimo. Vienas iš pretendentų Johnas Balliolis (miręs 1313 m.) buvo įkalintas Anglijoje, o paskui ištremtas į Prancūziją. Kitas pretendentas Robertas Bruce'as (valdė 1306— 1329 m.), Banokberno mūšio 1314 metų birželio mėnesį nugalėtojas, pradėjo savo karjerą kaip Anglijos vasalas, o baigė kaip Škotijos išgelbėtojas. Tačiau pats didžiausias buvo Williamo Wallace'o (1270—1305) indėlis — tai jis sukurstė priešintis paprastus Škotijos žmones. Nors buvo išduotas ir pakartas Londone kaip paprastas plėšikas, škotai jį laiko nacionaliniu kankiniu ir didvyriu:

Scots, wha hae wi' Wallace bled,	(Škotai, Wallace'o kariai,
Scots, wham Bruce has aften led,	Škotai, Bruce'o milžinai,
Welcome to yor gory bed,	Jei nesukliudys kapai —
Or to victorie.[14]	Pergalė ateis!)

„Mes nusprendėme niekada nepasiduoti anglų valdžiai, — rašė škotų didikai popiežiui Arbroato deklaracijoje (1320). — Mes kovojame už laisvę ir tik už laisvę"[15]. Jų reikalavimai galutinai patvirtinti 1328 metais.

Anglijos karai su Škotija tiesiogiai veikė Airiją. 1297 metais Edvardo I vicekaralius Dubline seras Johnas Woganas įsteigė Airijos parlamentą, nusižiūrėjęs į

Londono „pavyzdinį parlamentą". Tačiau anglų pralaimėjimas prie Banokberno suteikė airių feodalams progą sukilti ir trejus metus, nuo 1315-ųjų iki 1318-ųjų, jie pripažino savo karaliumi škotų valdovą Robertą Bruce'ą. Paskui kelis dešimtmečius truko sumaištis, kol galų gale Kilkeni statutas (1366 m.) apribojo anglų valdžią ir anglų kalbos vartojimą tik Dublinu ir jo apylinkėmis.

1347—1350 metų „juodoji mirtis" smulkiąsias Europos problemas nustūmė į antrą planą. Tokios visuotinės maro epidemijos pasaulis nebuvo regėjęs nuo VI amžiaus ir neteko vėl išvysti iki XIX amžiaus paskutiniojo dešimtmečio. Ją sukėlė niokojantis trijų gimininingų ligų — buboninio maro, kraujo maro ir plaučių maro derinys. Pirmąsias dvi ligas platino juodųjų žiurkių blusos; trečioji nepaprastai greit plisdavo oru ir nuo jos buvo mirštama dažniausiai. Susirgus labiausiai paplitusia bubonine maro forma, sukeliama *pasteurella pestis* bacilos, atsirasdavo šunvotės dydžio gumbelis, arba bubonas, aukos kirkšnyje ar pažastyje bei tamsios odos dėmės dėl vidinio kraujavimo. Jei bubonas nepratrūkdavo anksčiau, aukos laukė trys ar keturios dienos nepakeliamo skausmo.

Nors viduramžių medicina jau žinojo apie užkrėtimą ir užsikrėtimą, tačiau dar nesuprato epidemijos plitimo mechanizmo. Daktarai su baime stebėjo, kas vyksta. Žmonės gyveno labai susigrūdę ir antisanitarinėmis sąlygomis, ypač miestuose. Tai buvo dėkinga aplinka veistis žiurkėms, todėl mirtingumas buvo didžiulis. Boccaccio rašė, kad vien Florencijoje mirė 100 000 žmonių. Paryžiuje kasdien buvo laidojama po 800 lavonų. Vienas ciniškas anglų metraštininkas Henris Knightonas rašė: „Marselyje iš šimto penkiasdešimties pranciškonų neliko nė vieno, kad galėtų papasakoti, kas ten nutiko. Ir gerai, kad neliko"[16].

Ši pandemija, prasidėjusi Vidurinėje Azijoje, plito siaubingai greit. Iš pradžių ji pasuko į rytus, Kinijos ir Indijos link, o Europoje pirmiausia pasirodė 1346 metų vasarą Kryme, Genujos kolonijoje Kafa (Caffa), kurią kaip tik buvo apgulę totoriai. Jie katapultomis mėtė į miestą nuo maro mirusiųjų lavonus, kad palaužtų apgultųjų pasipriešinimą; kolonijos gynėjai susėdo į savo galeras ir išplaukė bėgdami nuo maro pavojaus. 1347 m. spalio mėnesį maras pasiekė Mesiną Sicilijoje, 1348 m. sausio mėnesį — Genują. Jį netrukdomai atgabeno galera iš Kafos. Išsigandusių piliečių išvyta iš uosto, maro epidemijos paliesta galera išplaukė į Marselį ir Valensiją. Tą pačią žiemą epidemija užgriuvo Veneciją ir kitus Adrijos jūros pakrantės miestus, o iš ten ėmė plisti į Pizą, Florenciją ir vidurinę Italiją. Vasarą ji pasiekė Paryžių, o metų pabaigoje persikėlė per Lamanšą. 1349 metais maras plito į šiaurę Britų salose, į rytus Vokietijoje ir į pietryčius Balkanų link. 1350 metais jis pasirodė Škotijoje, Danijoje ir Švedijoje, iš ten per Baltijos pakrančių Hanzos miestus pasiekė Rusiją. Nedaug teliko vietų, kurių ji nepalietė — Lenkijos, Bearno grafystės Pirėnuose, Lježo.

Vieną iš įspūdingiausių epidemijos aprašymų paliko Velso poetas Ieuanas Gethinas, stebėjęs jos pradžią 1349 metų balandžio mėnesį:

> Matome, kaip tarp mūsų it juodi dūmai slankioja mirtis, epidemija, pakertanti jaunus, klajojanti šmėkla, nepasigailinti net gražiausio veido. Vargas man — tas šilingo dydžio skaudulys po pažastim <...>. Jo forma primena obuolį ar svogūną, tai nedidelis skaudu-

lys, nepasigailintis nieko. Jis degina kaip rusenanti žarija, skauda ir yra pelenų spalvos <...>. Tie skauduliai panašūs į juodųjų žirnių sėklas, į trapios anglies gabalėlius <...> į apanglėjusias dirvinės raugės sėklas, jų labai daug, to juodojo maro žymės kaip pusės penso monetos, kaip uogos ...[17]

Žmonių reakcija į epidemiją buvo labai įvairi — nuo panikos ir laukinio siautėjimo iki nuostabios dvasios tvirtybės. Daugelis tų, kas galėjo pabėgti, bėgo. Boccaccio *Dekamerono* veiksmas kaip tik ir vyksta kaimo pilyje, kur nuo maro pasislėpė grupelė vyrų ir moterų. Kiti, praradę bet kokį saiką, atsiduodavo lėbavimui ir ištvirkavimui. Dažnai labiausiai nukentėdavo dvasininkai, rūpinęsi savo tikinčiaisiais. Tačiau pasitaikydavo ir taip, kad jie palikdavo juos išpažinti savo nuodėmes sau patiems — ant bažnyčių bokštų liūdnai plevėsavo vienišos juodos vėliavos. Visi manė, kad tai Dievas baudžia žmones už jų nuodėmes.

Suskaičiuoti aukas — nelengva, tačiau grynai techninis uždavinys. Amžininkų vertinimai dažnai būna aiškiai perdėti. Boccaccio minimas 100 000 aukų Florencijoje viršijo bendrą šio miesto gyventojų skaičių; daug įtikinamesnis skaičius būtų 50 000. O apskritai miestai nukentėjo labiau už kaimus, neturtingieji — už turtinguosius, jauni ir stiprūs — už senus ir silpnus. Nemirė nė vienas popiežius ar karalius. Kadangi nebuvo nieko panašaus į gyventojų surašymą, istorikai priversti savo skaičiavimus grįsti atsitiktiniais užrašais. Anglijoje jie naudojasi teismų sąrašais, mokesčių mokėjimo žiniaraščiais, numirėlių apžiūros protokolais, bažnytiniais rejestrais. Konkretūs tyrimai kartais rodo labai didelį mirtingumą: pavyzdžiui, Kjukshemo dvaras Oksfordšyre neteko daugiau nei dviejų trečdalių gyventojų[18]; kunigų skaičius Anglijos parapijose sumažėjo 45 procentais. Tačiau sunku daryti bendras išvadas ekstrapoliacijos būdu. Atsargiais vertinimais, mirė apie trečdalis visų gyventojų. „Tvirtinimai, kad kas trečias Europos gyventojas mirė nuo juodosios mirties <...>, negali būti labai tolimi nuo tiesos"[19]. Tai sudarytų 1,4—2 milijonus aukų Anglijoje, 8 milijonus Prancūzijoje ir apie 30 milijonų visoje Europoje.

Socialinės ir ekonominės tokių didžiulių nuostolių pasekmės buvo labai reikšmingos. Tiesą sakant, juodąją mirtį istorikai tradiciškai laiko lemiamu feodalinės santvarkos smukimo Vakarų Europoje veiksniu. XIV amžiaus antroji pusė aiškiai buvo dvarų irimo, prekybos sumažėjimo, darbo jėgos trūkumo, miestų skurdo laikotarpis. Tačiau nūnai specialistai įrodinėja, kad daugelis šių požymių pastebimi ir iki 1347 metų. Net ryškus demografinis smukimas prasidėjo ne mažiau nei prieš trisdešimt metų iki tos datos. Tai reiškia, kad juodoji mirtis veikiau tik paspartino jau vykstančius procesus, o ne sukėlė juos. Kad ir kaip būtų, baudžiauninkai vis labiau buvo linkę ne atidirbti savo ponams, o mokėti duoklę pinigais, todėl darbo jėga darėsi judresnė ir mažiau priklausoma. Feodalų vasalai vis dažniau savo karinius ir teisinius įsipareigojimus pakeisdavo mokesčiu grynais pinigais; taip atsirado reiškinys, Anglijoje vadinamas „nesantuokiniu feodalizmu". O svarbiausia buvo tai, kad rinkai taip staiga netekus tiek daug darbo jėgos, atlyginimai neišvengiamai turėjo didėti, nes didėjo paklausa. Plėtėsi piniginės ekonomikos sfera, iškilo grėsmė visuomeniniams barjerams. [PROSTIBULA]

PROSTIBULA

Baigiamasis viduramžių Europos laikotarpis, nuo 1350-ųjų ir maždaug iki 1480 metų, buvo „prostitucijos aukso amžius"[1]. *Prostibula publica* (viešieji namai) turėjo licencijas daugumoje miestų. Pavyzdžiui, toks nedidelis miestelis kaip Taraskonas, kur gyveno 500–600 šeimų, išlaikė dešimt municipalinių prostitučių. Bažnyčia neprotestavo: kadangi toks blogis egzistavo, reikėjo jį kontroliuoti. Licencijuota prostitucija mažino gatvių neramumus, atitraukdavo jaunimą nuo sodomijos ir dar blogesnių dalykų, pratino jį prie vedybinių pareigų vykdymo. Po 1480 metų tvarka pasikeitė. Brangios kurtizanės ir toliau aptarnaudavo turtinguosius, tačiau dauguma viešnamių buvo uždaryta. Protestantiškose šalyse puolusios moterys turėjo būti perauklėjamos[2].

Istorijoje kartojasi įvairūs požiūrio į prostituciją laikotarpiai: licencijuotos kontrolės, tuščių mėginimų uždrausti įstatymais, neoficialaus toleravimo.

Psichologinė trauma buvo labai didelė. Nors Bažnyčia kaip institucija nusilpo, tačiau žmonių religingumas padidėjo. Labai paplito labdaros fondai. Madingas tapo karštas dievotumas: žmonės jautė, kad reikia suminkštinti Dievo rūstybę. Vokietijoje atsirado daug flagelantų grupių; jos klestėjo, kol nebuvo uždraustos Avinjono įsakymu. Ieškoma atpirkimo ožių. Kai kur buvo gaudomi raupsuotieji, kitur vandens nuodijimu kaltinami žydai. 1348 m. rugsėjo mėnesį žydų teismo procese Šinjone remtasi kankinimais išgautais parodymais. Tai buvo ženklas pradėti masinius pogromus: Bazelyje visi žydai suvaryti į medinius pastatus ir sudeginti gyvi; panašūs dalykai dėjosi ir Štutgarte, Ulme, Špejeryje ir Drezdene. Strasbūre buvo išžudyta du tūkstančiai žydų, o Maince — net 12 000. Likę gyvi iš Vokietijos bėgo į Lenkiją — nuo to laiko pagrindinį žydų prieglobstį Europoje. [ALTMARKTAS] [LUPIKAVIMAS]

Masiniai neramumai buvo būdingi laikotarpiui po „juodosios mirties". Likusių gyvų valstiečių reikalavimai labai išaugo, o smarkiai sunykusi darbo jėga priešinosi mėginimams mažinti atlyginimus, kaip kad norėta padaryti Anglijos darbininkų statute (1351). Valstiečių Žakerija (*jacquerie*) nușiaubė kilmingųjų pilis ir šeimas Il de Franso ir Šampanės provincijose, kol buvo žiauriai numalšinta. Tačiau sukilimų protrūkis 1378—1382 metais, kaip tik atėjus naujai kartai po maro, atrodė esąs kažkokios bendros socialinės ligos simptomas. Marksistiniai istorikai traktavo tuos įvykius kaip klasių kovos „amžinus požymius". Kiti juos laikė tik nereikšmingais, „neturinčiais jokios ateities pykčio protrūkiais"[20].

Tačiau amžininkams tikrai būta ko baimintis, kai visuotiniai neramumai miestuose susiliejo su dar platesnio masto smurtavimu kaimo vietovėse. 1378 metais per *ciompi* (vilnos karšėjų) sukilimą maištininkai keliems mėnesiams buvo užėmę Florenciją. 1379 metais Gento ir Briugės audėjai sukilo prieš Flandrijos grafą ir tas jų įniršio prasiveržimas priminė ankstesnį epizodą XIV amžiaus trečiajame

ALTMARKTAS

1349 metais per pačias Užgavėnes senojoje Drezdeno turgaus aikštėje *(Altmarkt)* suliepsnojo laužai ir senamiesčio aikštę užgulė dūmai. Meiseno markgrafas įsakė sudeginti visus miesto žydus – jie buvo apkaltinti maro platinimu. Šį tikrą *auto-da-fe* aprašo *Chronicum Parvum Dresdense*[1].

Praslinkus šešiems šimtams metų, per kitas Užgavėnes 1945 metų vasario 13 d., 10 valandą vakaro Drezdeno senamiestį nušvietė fosforescuojanti šviečiamoji bomba, kurią išmetė labai aukštai skrendantis britų Karališkųjų oro pajėgų 83 eskadrilės lėktuvas vedlys. *Altmarkt* buvo pasirinkta kaip paties griaunamiausio Europos istorijoje aviacijos antpuolio taikinio centras.

Nors viešai tvirtinama, kad bombardavimui buvo pasirinkti tik kariniai ir pramonės objektai, ir britų Karališkosios, ir JAV oro pajėgos pasekė vokiečių *Luftwaffe* pavyzdžiu, perimdamos iš jų ištisinio „teritorinio bombardavimo" strategiją. Karštuose ginčuose dėl sąjungininkų aviacijos puolimo prioritetų nugalėjo teritorinio bombardavimo šalininkai, kurių lyderis buvo aviacijos vicemaršalas Arthuras Harrisas. Tokios strategijos esmę sudarė sunkiųjų didelių bombonešių pulkų pakartotinis siuntimas bombarduoti tą patį miestą, vis labiau jį sugriaunant[2]. Harrisas vėliau gyrėsi: „Mes sunaikinsime Vokietijos miestus vieną po kito taip, kaip traukiami dantys". Pirmasis 1000 bombonešių reidas 1942 m. gegužės 31 buvo nukreiptas prieš Kelną. Tačiau norimo rezultato nebuvo pasiekta iki naktinio reido į Hamburgą 1943 metų liepos 27–28 naktį, kai ugnies audra nusinešė 40 000 žmonių gyvybes.

Saksonijos sostinė Drezdenas 1945 metų sulaukė beveik nepaliestas. Viduramžių senamiestį *Altstadt* supo elegantiškų aikščių ir bulvarų žiedas, papuoštas renesanso ir baroko paminklais. Karaliaus rūmai – *Georgenschloss* buvo pastatyti 1535 metais. Katalikų *Hofkirche* (1751) pažymėjo saksų elektoriaus perėjimą katalikybėn, o protestantų *Frauenkirche* (1742) buvo pastatyta apgailestaujant dėl šio fakto.

Drezdenas dabar buvo pasirinktas pagrindiniu aviacijos antskrydžio objektu atsiliepiant į Sovietų prašymą, kad sąjungininkai paremtų juos iš oro. Miestas buvo pagrindinis šimtų tūkstančių gyventojų, bėgančių nuo artėjančių Sovietų, priėmimo punktas; čia taip pat veikė daug gelbėjimo brigadų, sudarytų dažniausiai iš jaunų moterų.

Praslinkus vos dešimčiai minučių, kai buvo numesta šviečiamoji bomba, iš pietvakarių 68° oro koridoriumi atskrido pirmoji „Lancaster" tipo bombonešių vilkstinė – 529 lėktuvai. Nepaisydami vokiečių zenitinių pabūklų ir naikintuvų, jie „išpylė" savo mirtiną kokteilį – didžiąsias fugasines ir kasetines padegamąsias bombas. Po 45 minučių čia siautėjo ugnies jūra, sunaikinusi senąją Drezdeno širdį ir visus, kas tik joje buvo.[3]

O rytui išaušus, prie miesto artėjant gelbėtojų kolonoms, užskrido antroji banga – JAV strateginių oro pajėgų pirmojo diviziono 450 „Skraidančiųjų tvirtovių" . Bombonešius lydintys naikintuvai artilerijos ugnimi naikino viską, kas tik mėgino pajudėti.

Padarytos žalos vertinimai labai nevienodi. Britų žvalgybos duomenimis, 680 hektarų plote buvo sugriauta absoliučiai viskas. Pokarinėje Drezdeno miesto planavimo ataskaitoje nurodoma, kad 1270 hektarų plote buvo sugriauta 75 procentai pastatų. Vietinis aukų registravimo skyrius (*Abteilung Tote*) nurodė, kad 1945 metais iki gegužės mėnesio užregistruota 39 773 žuvusieji. Šis skaičius neapima dingusių be žinios ar neįregistruotų asmenų, neužfiksuotų laidojimų ar tų, kurie buvo užkasti gausiuose kolektyviniuose kapuose. Taigi tą skaičių reikėtų laikyti absoliučiu minimumu. Šio skyriaus vadovas vėliau pateikė kitą apytikrį skaičių – 135 000 žuvusių. Vienas britų istorikas aukų skaičių mano esant 120–150 tūkstančių[4]. Niekas nežino, kiek niekieno neužregistruotų lavonų dingo už SS kordonų, kai nesiliaujančios vežimų virtinės maitino lavonais laužus, liepsnojančius toje pačioje *Altmarkt* vietoje.

Atrodo, kad strateginis šio reido poveikis buvo nedidelis. Jau po poros dienų per Drezdeną vėl riedėjo traukiniai. Svarbiausios karinės gamyklos, tarkim, elektronikos gamykla Dresden-Noizydlico vietovėje, nenukentėjo. Raudonoji Armija į miestą įžengė tik gegužės 8 d.

Prasidėjo informacinis karas. „Associated Press" agentūra savo vėliau atšauktame pranešime tvirtino: „Sąjungininkų aviacijos vadai priėmė seniai lauktą nutarimą pradėti sąmoningą Vokietijos miestų bombardavimą gyventojams įgąsdinti". Nacių pranešimas tokiam tvirtinimui pritarė: „Kariniai nusikaltėliai iš Sąjungininkų vyriausiosios vadovybės štabo Europoje šaltakraujiškai paliepė naikinti nekaltus Vokietijos gyventojus". 1945 m. kovo 6 dieną parlamento narys Richardas Stokesas Bendruomenių rūmuose klausė: „Ar bombardavimai gyventojams įgąsdinti tapo vyriausybės politikos sudėtine dalimi?" Oficialus atsakymas buvo toks: „Vien tik gąsdinimui mes neskiriame nei laiko, nei bombonešių"[5].

1946 m. vasario 13 dieną 10.10 vakaro visoje Vokietijos sovietinėje okupacinėje zonoje suskambėjo varpai šiai datai paminėti. Drezdene nuaidėjo tik vienintelis išlikęs varpas iš apgriauto *Frauenkirche* kupolo. Tą pačią dieną buvęs aviacijos maršalas Harrisas įlipo į laivą Sautamptone, užsidėjęs ant galvos katiliuką – jis vyko pradėti civilinę karjerą užsienyje. Nors 1953 metais Harrisui pavėluotai buvo suteiktas riterio titulas, jis nebuvo pagerbtas kaip kiti perai, kol 1992 m. gegužės 31 d. Londono Strande neatidengtas paminklas. Tai buvo aviacijos antskrydžio prieš Kelną penkiasdešimtosios metinės. Kelno vyriausiasis burmistras *(Oberburgermeister)* pareiškė viešą protestą: „Mano nuomone, netikslinga minėti tokius karo didvyrius kaip Arthuras Harrisas, nors jis ir kovojo teisiųjų pusėje ir už teisingą reikalą"[6].

Laukdamas, kada ir Drezdenas paminės šias metines 1995 metais, Vokietijos prezidentas Herzogas pratęsė šią mintį: „Drezdeno bombardavimas, – sakė jis, – tai pavyzdys <...>, kaip karas didina žmonių žiaurumą <...>. Negalima leisti ir toliau rašyti istoriją atskiroms tautoms, kai kiekviena iš jų atrenka tik tai, ką ji padarė gero. Jei mes iš tikrųjų norime suvienyti Europą, reikia suvienyti ir jos istoriją"[7].

LUPIKAVIMAS

1317 metų pavasarį Marselyje Bondavidas de Draguignan'as buvo apkaltintas teisme, kad ir toliau reikalavo mokėti po to, kai Laurentius Girardis jam jau grąžino pagrindinę skolos sumą. Bondavidas buvo pinigų skolintojas žydas; įtarinėta, kad jis nesilaiko lupikauti draudžiančių įstatymų. Minėtasis pavyzdys yra tik vienas dokumentais pagrįstas atvejis iš daugybės kitų, kurie patvirtina viduramžių stereotipą, kad žydai yra beširdžiai sukčiai. Bondavidas buvo realus prasimanyto Šeiloko, kurį pora šimtmečių vėliau įamžino Šekspyras savo *Venecijos pirklyje*, prototipas[1].

Lupikavimas – palūkanų ar per didelių palūkanų už paskolintus pinigus ėmimas – krikščioniškoje Europoje buvo laikomas ne tik nuodėme, bet ir nusikaltimu. Dvasininkai tokį požiūrį grindė Kristaus mokymu: *„Bet jūs mylėkite savo priešus, darykite gera ir skolinkite nieko nesitikėdami. <...> Būkite gailestingi, kaip ir jūsų Tėvas gailestingas"* (Lk 6, 35–36). Ne kartą buvo mėginama uždrausti imti palūkanas, o vėliau apriboti jas iki 10 metinių procentų.

Žydų praktika buvo kitokia: drausdama lupikavimą tarp žydų, ji leido žydams imti palūkanas iš ne žydų: *„Gali reikalauti palūkanų už paskolas iš svetimtaučio, bet už paskolas savo tautiečiui neturi reikalauti palūkanų* (Įst 23, 21). Šis skirtingas skolininkų traktavimas tikriausiai teikė žydams pranašumą viduramžių pinigų rinkose ir skolinimo versle. Jis taip pat sukėlė vieną iš didžiausių antagonizmų tarp krikščionių ir žydų, kurį išreiškia provokuojanti Šeiloko replika, kurioje jis taip atsiliepia apie savo varžovą Antonijų:

Aš nekenčiu krikščionių, na o šito
Aš dvigubai neapkenčiu dėl to,
Kad jis per savo šunišką kvailumą
Pradėjo skolint pinigus dykai,
Numušdamas Venecijoj palūkanas <...>.
Jis neapkenčia mūs šventos tautos.
Pirklių susirinkimuose apšaukia
Baisiausiu lupikautoju mane,
O dorą mano pelną – plėšimu.
Būk prakeikta manoji giminė,
Jei tat neatsirūgs jam.)

Tačiau lupikavimą reguliuojančios normos buvo laužomos. Bankininkai krikščionys galėjo nuslėpti dideles palūkanas, nerodydami sumų, kurias paskolino, o tik tas, kurios buvo sugrąžintos[2]. Pinigų skolintojai žydai tikriausiai susilaukdavo didesnės neapykantos, nes jie dažniausiai skolindavo nedideles sumas plačiajai visuomenei. Veidmainiavimas ir tam tikras priešiškumas, matyt, buvo neišvengiami ir tai ištisus šimtmečius stabdė vieno iš esminių kapitalizmo aspektų raidą. Nepaisant to, svarbus žydų vaidmuo Europos kreditų sistemoje ir bankininkystėje yra istorinis faktas.

dešimtmetyje. Abu jie baigėsi įnirtingomis kovomis su karaliaus kariuomene, dar kartą Gentas atsilaikė šešerius metus. 1381 metais kelios Anglijos grafystės buvo įtrauktos į valstiečių sukilimą; 1382 metais atėjo Paryžiaus eilė.

Atskirus tų judėjimų epizodus aprašė Florencijos pirklys Buonocorso Pitti, tuo metu buvęs Prancūzijos dvare:

> Gento gyventojai sukilo prieš savo valdovą Flandrijos grafą – Burgundijos kunigaikštienės tėvą. Daugybė jų išžygiavo į Briugę, užėmė miestą, nuvertė grafą, apiplėšė ir išžudė visus jo tarnautojus. <...> Jiems vadovavo Pilypas van Arteveldė. Kai [Flandrijos maištininkų] skaičius išaugo, jie pasiuntė slaptus pasiuntinius Paryžiaus ir Ruano gyventojams <...>. Tada ir tie du miestai sukilo prieš Prancūzijos karalių. Pirmąjį Paryžiaus varguomenės sukilimą inspiravo vienas gatvės prekiautojas: kai pareigūnas norėjo paimti iš jo mokstį už jo pardavinėjamus vaisius ir daržoves, šis pradėjo šaukti: „Šalin *gabelle!*" Atsiliepdami į tai, gyventojai puolė į mokesčių rinkėjų namus, plėšė juos ir žudė. <...> *Popolo grosso* – turtingi žmonės, kuriuos prancūzai vadina *bourgeois*, bijodami, kad minia jų neapiplėštų, griebėsi ginklų ir numalšino ją[21].

Valstiečių sukilimo Anglijoje nereikėtų laikyti desperatišku skurdžių įniršio protrūkiu. Metraštininkas Froissart'as tvirtina, kad jam vadovavę paprasti žmonės gyveno „ramiai ir turtingai". Reikalavimai padaryti galą baudžiavai buvo keliami vis gerėjant jų materialinėms sąlygoms. Juos ypač siutino trečiasis iš eilės pagalvės mokestis per ketverius metus, labai stiprus buvo ir moralinis protestas – taip ir derėjo lolardų epochoje. Pyktis buvo nukreiptas prieš dvasiškiją ir prieš bajoriją. Liaudies pamokslininkai, tarkim, maištingasis kunigas Johnas Ballas, skelbė lygiavos idėjas: „Kai Adomas arė, o Ieva verpė, kas tada buvo ponas?"

1381 metų birželio mėnesį kelias dienas atrodė, kad puolama visa socialinė hierarchija. Watas Tyleris ir jo vyrai traukė į Londoną iš Kento. Jacko Straw būriai žygiavo iš Esekso. Jie sudegino Jono iš Gento namus Savoj Hauzo vietovėje, Haibario dvarą ir flamandų viešnamį prie Londono tilto, pakorė arkivyskupą ir nukirsdino daug piliečių. Smitfylde maištininkai akis į akį susidūrė su jaunuoju karalium ir jo svita: Watas Tyleris žuvo. Vėliau sukilėlių pulkai pavirto paprasčiausiais valkatų sambūriais. Jų vadai buvo gaudomi ir žudomi. Niekas nesigyrė savo laimėjimais. Chauceris, kuris visa tai matė, nieko apie tai nerašė; neminėjo ir Šekspyras dramoje *Ričardas II*. Palankesnių atsiliepimų šis sukilimas susilaukė tik XIX amžiuje[22]. [TABARDAS]

Popiežių schizma, trukusi nuo 1378 iki 1417 metų, prasidėjo tuoj po popiežių grįžimo iš Avinjono. Žinoma, antiopiežių būta ir anksčiau, tačiau stebėti, kaip du popiežiai, abu išrinkti tos pačios kardinolų kolegijos, skelbia vienas kitam karą ir atskiria nuo Bažnyčios savo varžovą, buvo tikrai didelis malonumas. Nė vieno iš dviejų pretendentų į šventąjį sostą – Urbono VI ir Klemenso VII – niekaip nebuvo galima pavadinti šventais žmonėmis. Paaiškėjo, kad pirmasis yra pamišęs sadistas, skaitęs savo brevijorių Vatikano sode žiūrėdamas, kaip budeliai kankina jo kardinolus. Antrojo, Roberto iš Ženevos, įsakymu buvo surengtos pasibaisėtinos skerdynės prie Cesenos. 1409 metais, kai vieno ir antro šalinin-kai atsisakė dalyvauti Bažnyčios susirinkime, turėjusiame juo sutaikyti, kolegija

TABARDAS

1393 metais Ričardo II išleistas statutas įpareigojo kiekvieną užeigą Anglijoje turėti iškabą. Taip atsirado ištisa spalvingų pavadinimų lauko iškabų galerija[1].

Viduramžių užeigos dažnai buvo susijusios su piligrimų kelionėmis. Chaucerio *Kenterberio* apsakymuose piligrimai išvyko iš TABARDO („Riterio apsiaustas") Sautvarke užeigos. Notingeme iki šiol išliko TRYPPE TO JERUSALEM užeiga. Dabartinį savo pavadinimą ji gavo 1189 metais. Didžiąją daugumą Londono užeigų sunaikino didysis 1666 metų gaisras. Atrodo, kad seniausia iš čia išlikusių užeigų bus XIII amžiaus HOOP AND GRAPES („Lankas ir vynuogės") Oldgeite.

Labai daug užeigų pavadinimų susiję su jų šeimininkų heraldiniais ženklais. Ričardo II herbe buvo WHITE HART („Baltasis elnias"). Užeigos pavadinimas RISING SUN („Tekanti saulė") primena Edvardą III; BLUE BOAR („Mėlynasis šernas") – Jorkų dinastiją; GREEN DRAGON („Žaliasis drakonas") – Pembruko grafą; GREYHOUND („kurtas") – Henriką VII. Daug užeigų įkūrė amatininkų gildijos – taip atsirado tokie pavadinimai kaip BLACKSMITH'S ARMS („Kalvių herbas") arba WEAWER's ARMS („Audėjų herbas"). Pavadinimai BEETLE AND WEDGE („Kūjis ir pleištas") arba MAN AND SCYTHE („Žmogus su pjautuvu") primena amatininkų darbo įrankius. Nepaprastai daug pavadinimų, susijusių su transportu. Pavadinimai PACK HORSE („nešulinis arklys"), COACH AND HORSES („Karieta su žirgais") ir RAILWAY TAVERN („Geležinkelio taverna") vaizdžiai rodo, kaip tobulėjo susisiekimo priemonės. BLUE POSTS („Mėlynieji stulpai") Londono centro Sent Džeimso rajone primena XVIII amžiaus neštuvų stoteles. Daug sąsajų su medžiokle, tarkim, DOG AND DUCK („Šuo ir antis"), FIGHTING COCKS („Koviniai gaidžiai") arba BULL („Jautis") – su žiauriomis sporto atmainomis, kurios jau seniai uždraustos.

Daugelio šiuolaikinių užeigų pavadinimai primena populiarius herojus ar literatūrinius personažus. Iš tokių galima paminėti LILY LANGTRY ir LADY HAMILTON (Londono pašto skyrius WC2), ARTFUL DODGER, ELIZA DOOLITTLE ir BUNTER Bromlėjaus rajone. Pavadinimų autorių įkvėpimo šaltinis buvo istoriniai mūšiai; taip atsirado TRAFALGAR arba ROYAL OAK, kur slėpėsi Karolis II 1651 metais. Ne tokius dramatiškus dalykus atspindi pavadinimai THE CARDINAL'S ERROR („Kardinolo klaida"; tai aliuzija į Tonbirdžo vienuolyno uždarymą 1540 metais), THE WORLD TURNED UPSIDE DOWN („Pasaulis apverstas aukštyn kojom" – susiję su Australijos atradimu 1683 metais), o TORCH („Deglas") Vemblio rajone – 1948 m. olimpines žaidynes.

Daug iškraipytų pavadinimų. CAT 'N' FIDDLE („Katinas ir smuikas"), atrodo, bus „Caton la Fidele" iškraipymas; šis riteris kadaise išsaugojo Kalė Anglijai. Pavadinimas BAG O'NAILS („Vinių maišas") kilęs iš lotynų kalbos žodžio Bacchanales („Lėbautojai"), GOAT AND COMPASSES („Ožka ir busolė") – iš puritonų šūkio „God Encompasses Us" („Dievas globoja mus"). Populiarios ir patriotinės užuominos: taip atsirado ALBION, ANCIENT BRITON, BRITANNIA ir VICTORIA. ANTIGALLICAN (Londono pašto skyriuje SE1) buvo garsaus Napoleono laikų karo laivo pavadinimas.

Nepamirštos ir užsienio šalys. KING OF DENMARK („Danijos karalius") primena Kristijono IV apsilankymą 1606 metais. HERO OF SWITZERLAND („Šveicarijos didvyris") pamini Vilhelmą Telį, ANGERSTEIN – vokietį iš Baltijos šalių, atkūrusį Lloido draudimo bendrovę; INDEPENDENT („Nepriklausomas" pašto skyriuje Nr. 1) – vengrų vadą Košutą. Užeigą SPANISH PATRIOT („Ispanų patriotas") Lambete atidarė ketvirtojo dešimtmečio internacionalinių brigadų savanoriai. [ADELANTE]

Tačiau yra ir tokių pavadinimų, kurių neįmanoma iššifruoti. Galima tik spėlioti, ką reiškia MAGPIE AND STUMP („Šarka ir strampas") Ould Beilio rajone arba WIG AND FIDGET („Perukas ir nerimas") Bokstedo rajone arba GOAT IN BOOTS („Batuota ožka") Londono pašto skyriuje NW1.

išrinko trečiąjį popiežių. Schizma nesibaigė, kol Konstancos susirinkimas nepašalino visų trijų ir vienbalsiai nepaskelbė kardinolo Odono Colonnos popiežiumi Martynu V (1417 – 1431).

Konstancos susirinkimas (1414 – 1418) buvo sutaikymo pastangų kulminacija. Paryžiaus universiteto profesoriai jau penkiasdešimt metų ragino sušaukti tokį susirinkimą. Jį sušaukė Vokietijos karalius Zigmantas Liuksemburgietis. Pakvietimai buvo išsiuntinėti visiems kardinolams, vyskupams, abatams, kunigaikščiams, vienuoliams, mokytojams. Nedidelį miestelį prie ežero užplūdo aštuoniolika tūkstančių dvasiškių, karštai trokštančių vienybės. Be kitų dalykų, buvo planuota, kad susirinkimas apribos popiežiaus valdžią. Jo dalyviai padarė galą schizmai, patvirtindami Martyną V vieninteliu popiežium. Tačiau jie sudegino ant laužo Janą Husą, nes imperatoriaus duota saugumo garantija nebuvo taikoma akivaizdiems eretikams, jie taip pat nesiėmė jokių žygių savo piktnaudžiavimams ištaisyti. Buvo numatyta Konstancoje surengti ir kitą sutaikymo susirinkimą, tačiau jis galiausiai įvyko Bazelyje 1431 metais, globojamas Savojos kunigaikščio, ir tęsėsi daug metų. Tačiau kilo ginčas su popiežium Eugenijum IV ir viskas baigėsi tuo, kad pats kunigaikštis buvo patvirtintas antipopiežiumi. Ir tikra likimo ironija, kad sutaikomojo judėjimo galutinis rezultatas buvo įsitikinimo, jog Bažnyčiai reikia stiprios popiežiaus valdžios, sustiprėjimas.

Italija išvengė užsienio globos. XV amžiuje ji virte virė nuo didžiulio klestėjimo, baisios sumaišties ir milžiniškos kultūrinės energijos. Klestėjimo viršūnę pasiekė miestai-valstybės, miestų despotai *(condottieri)*, prasidėjo ankstyvasis Renesansas (žr. VII skyrių). Nesibaigiantys municipaliniai konfliktai suardė oligarchines komunas ir atvėrė kelią vietiniams tironams. Milane, valdant dvylikai Viscont'ų (nuo 1277 iki 1447 m.) ir penkiems Sforzos (nuo 1450 iki 1535 m.) giminės atstovams, taip pat Florencijoje, kai ją valdė Cosimo ir Lorenzo del Medici'ai (nuo 1434 iki 1494 m.) niekas nepaisė prieštaravimo tarp žemosios politikos ir aukštojo meno. Venecija savo galios ir turtų viršūnę pasiekė užkariaudama daug žemių pusiasalio gilumoje, įskaitant ir Padują. Neapolis pasinėrė į pilietinio karo tamsybes. Roma, atsidūrusi tokių ambicingų ir išsilavinusių popiežių kaip florentietis

Mikalojus V (1447—1455) rankose, vėl išėjo į dienos šviesą. Italija galėjo netrukdoma užsiimti savo politinėmis kovomis ir mėgautis aukšta kultūra, kol 1494 metais vėl nesugrįžo prancūzai.

Šimtametis karas, kurio pradžia ir pabaiga tradiciškai laikomi 1337 ir 1453 metai, nebuvo nei oficialiai paskelbtas, nei nuolatinis Prancūzijos karas su Anglija. Tai tik istorikų etiketė, pirmą kartą panaudota 1823 metais apibūdinti ilgą neramumų ir sumaišties laikotarpį, *le temps des malheurs*, kai anglai nuolat rasdavo pretekstų rengti antpuolius, išpuolius, karines ekspedicijas. (Kartais šis laikotarpis vadinamas *Antruoju* šimtamečiu karu — ankstesniojo anglų—prancūzų konflikto 1152—1259 metais tęsiniu.) Tai visų pirma buvo orgija to, ką vėlesnės kartos su panieka vadino „viduramžiškumu" — begalinės žudynės, kvaili prietarai, nepatikimas riteriškumas, nuolatinis asmeninių ar grupinių interesų vaikymasis, nepaisant visuotinės gerovės. Netrūko ir spalvingų veikėjų. Buvo išties įžymių riterių, tarkim, bretonas Bertrandas Duguesclinas (apie 1320—1380 m.), Prancūzijos konsteblis, arba jo priešininkas „Juodasis princas" Edvardas iš Vudstoko (1330—1376), Velso ir Akvitanijos kunigaikštis. Būta ir išdavikiškų baronų (Charles le Mauvais iš Navaros), chuliganiškų avantiūristų (seras Johnas Fastolfas) ir daug jokių skrupulų neturinčių prelatų, tarkim, Bovė vyskupas Pierre'as Cauchonas, surasdavęs teologinį pateisinimą žudynėms ar galėjęs pagal įsakymą surengti parodomąjį bažnytinį teismo procesą. Buvo ir labai gerbiamų asmenybių. Įdomu, kad ryškiausiu šio karo personažu tapo žymiausia vyskupo Cauchono auka — Jeanne d'Arc, nekalta kaimo mergelė, girdėjusi mistinius balsus ir apsišarvavusi jojusi į mūšį bei sudeginta ant laužo neteisingai apkaltinus erezijomis ir raganavimu. Tuo metu, 1430-aisiais, visi jau seniai pamiršo, dėl ko prasidėjo šie neramumai. Nenuostabu, kad Karolis Orleanietis (1394—1465), kunigaikštis ir poetas, 35 metus išbuvęs anglų nelaisvėje, taip apraudojo savo tėvynės likimą:

Paix est tresor qu'on ne peut trop loer
Je hé querre, point ne la doy prisier;
Destourbe m'a longtemps, soit tort ou droit,
De voir France que mon coeur amer doit![23]

(Taika — tai turtas brangiausias visų,
Nekenčiu aš karo baisybių, vargų;
Nors jis nuo tėvynės atskyrė mane,
Prancūziją saugau giliai širdyje!)

Prancūzijos vargų priežastis iš dalies buvo Valua (Valois) dinastinės problemos, o iš dalies didžiųjų lenų, ypač Flandrijos, Bretanės, Akvitanijos ir Burgundijos aikštingumas, taip pat paties Paryžiaus nepastovumas. Anglijos siekiai siejosi su nesiliaujančiomis Plantagenetų pretenzijomis į Prancūzijos sostą, su jų teritorinėmis valdomis, ypač Akvitanijoje, su jų prekybiniais ryšiais Flandrijoje ir visų pirma su iš kartos į kartą perduodamu anglų įsitikinimu, kad kitoje Lamanšo pusėje jų laukia turtai ir šlovė. Potencialiai Prancūzija visada buvo stipresnė už Angliją, tačiau anglų dominavimas jūroje leido jiems jaustis saugiai savo salose ir nebijoti nieko, išskyrus prancūzų sąjungininkus škotus, o anglų kariuomenės

techninis pranašumas taip ir neleido svarstyklių lėkštei nusvirti į vieną pusę. Rezultatas buvo tas, kad beveik visi ginkluoti susidūrimai vyko Prancūzijos teritorijoje ir anglai galėjo ne kartą pademonstruoti savo sėkmę ir savo vyriškumą. Net XV amžiaus šeštajame dešimtmetyje, po šimtą metų trukusių avantiūrų, anglai vargu ar būtų pasitraukę, jei ne jų pačių šalyje įsiliepsnojęs didelis pilietinis karas.

Žvelgiant iš platesnės perspektyvos būtina pasakyti, kad šešios didžiosios karališkosios ekspedicijos iš Anglijos, prasidėjusios Edvardo III išsilaipinimu Antverpene 1338 metų liepos mėnesį ir pasibiagusios Henriko V mirtimi prie Venseno 1422 metais, yra ne tokios būdingos nei mažesnės, bet dažnesnės vietinės reikšmės kampanijos ir nepriklausomų ginkluotų grupių veiksmai. Šlovingosios anglų pergalės strategiškai suplanuotuose mūšiuose prie Kresi (1346), Puatu (1356) ir Aženkūro (1415), nors ir įspūdingas, bet ne taip gerai atspindėjo bendrąją įvykių raidą kaip nuolatiniai smulkesnių grupių susidūrimai ir pilių šturmavimas. Taip pat į juos reikia žiūrėti tokių įvykių kaip „Juodojo princo" organizuotos begėdiškos Limožo gyventojų skerdynės 1370 metais arba nerūpestinga jo brolio, Lankasterio kunigaikščio Jono iš Gento *chevauchée* (kelionė žirgais) iš Kalė į Bordo 1373 metais fone. Tai buvo tikrai ne tokie reikšmingi įvykiai kaip jūrų mūšis prie L'Ekliuzo (Sliuji), kur 1340 metais žuvo 20 000 prancūzų. Neilgos karališkosios kampanijos, regis, mažiau nusiaubė šalį negu nepriklausomos ginkluotos grupės, bajorų *grandes compagnies* ar *routiers* (plėšikaujančių karių gaujos) ir *écorcheurs* (klajojantys banditai, užpuldinėję kaimus). Didieji diplomatiniai įvykiai, tarkim, Bretinji taika (1360) arba Araso kongresas (1435) davė naudos ne daugiau už nesuskaičiuojamus smulkesnius susitarimus ir nuolat laužomas paliaubas.

Prancūzijos vargai sudaro esminį karinių ir diplomatinių įvykių foną. Svarbus veiksnys buvo 1347—1349 metų maras, privertęs sudaryti trečiąsias paliaubas. Svarbi ir 1358 metų *jacquerie* („Žakerija" — valstiečių sukilimas); Paryžiaus prekiautojo audiniais Étienne'o Marcelio žygiai — jis perėmė Generalinių luomų kontrolę; *maillotins* (paryžiečių, kovojusių prieš esamą mokesčių sistemą) maištas 1382 metais — jie tikrąja to žodžio prasme mirtinai savo plaktukais užmušė karaliaus mokesčių rinkėjus; Jeano Caboche'o vadovaujamų mėsininkų maištas arba tarpusavy kovojančios burgundiečių ir armanjakų frakcijos. Buvo paplitusios žiaurios žmogžudystės. Marcelis, kuris Luvre išžudė karaliaus maršalus jų šeimininko akivaizdoje, buvo nužudytas ir pats. Liudvikas Orleanietis, armanjakų šalininkų judėjimo steigėjas, buvo nužudytas 1407 metais, panašiai kaip ir konsteblis Armanjakas bei jų nuožmiausias priešininkas, buvęs kryžininkas Burgundijos hercogas Jonas Bebaimis ant Monterė tilto. Nelaimingoji Valua dinastija labai netvirtai sėdėjo soste. Išskyrus Karolį V Išmintingąjį (valdė 1364—1380 m.), gabų despotą, jie beveik neturėjo ramybės. Jonas Gerasis (valdė 1350—1364 m.), paimtas į nelaisvę prie Puatjė (Poitiers), taip ir mirė anglų nelaisvėje. Karolis VI Pamišėlis (valdė 1380—1422 m.), 30 metų buvo išprotėjęs. Karolis VII (valdė 1422—1461 m.), daug metų išbuvęs dofinu, o paskui nelaimingu „karaliumi iš

Buržo", ištisus dešimtmečius laikėsi armanjakų ir burginjonų šešėlyje, kol galų gale kaip „gerai aptarnautas" *(Bon Servi)* pasirodė atgimstančios Prancūzijos administracijos priešakyje. [CHASSE]

Konfliktas pasiekė kulminaciją XV amžiaus trečiajame dešimtmetyje, kuris prasidėjo anglų suklestėjimu ir baigėsi prancūzų atgimimu. Po Aženkūro mūšio jaunasis Henrikas V ėmė kurti naują anglų—prancūzų karalystę. Pagal Trua taiką (Troyes, 1420) jis jau kontroliavo visą Prancūzijos teritoriją į šiaurę nuo Luaros ir kaip Prancūzijos karaliaus žentas buvo oficialiai pripažintas tikruoju Valua įpėdiniu. Henrikui V netikėtai mirus prie Vincennes, karaliumi buvo paskelbtas jo nepilnametis sūnus Henrikas VI, o regentu — Bedfordo kunigaikštis Jonas. Nuo 1418 iki 1436 metų Paryžius išliko anglų-burgundų rankose, Bastilijoje buvo anglų garnizonas. 1428 metais Bedfordas apgulė Orleaną, paskutiniąją karaliaus šalininkų armanjakų tvirtovę šiaurėje; Valua padėtis tapo tiesiog beviltiška. Tačiau niekas net nepagalvojo apie paprastą valstiečių merginą Jeanne d'Arc, *Skaistuolę,* merginą riterę, kuri sugėdino dofiną ir paskatino jį veikti. 1429 metų gegužės 8 d. jos prasiveržimas per tiltą nutraukė Orleano apgultį. Paskui Jeanne savo pasyvųjį valdovą per anglų-burgundų teritoriją nulydėjo iki jo karūnavimo vietos — Reimso. Tuo metu, kai ji 1431 metais mirė Ruano turgaus aikštėje ant anglų užkurto laužo, anglų antplūdžio banga jau sparčiai slūgo. [RENTOS]

Po to konfliktas pamažų išseko. Kai Araso taika (1435) atskyrė Burgundiją nuo jos sąjungininkės Anglijos, mažai beliko galimybių, kad anglai galėtų vėl atsigauti. *Ordonnance sur la Gendarmerie* (1439) pagaliau davė Prancūzijos karalystei stiprią nuolatinę kavalerijos ir lankininkų armiją. *Praguerie* maišto nuslopinimas padarė galą armanjakų ir aristokratų pasipriešinimui. Paskutinieji karo veiksmai įvyko 1449—1453 metais. Kai 1453 metų liepos mėnesį Šrusberio grafo kariuomenė buvo įveikta prie Kastijono artilerijos ugnimi, o Bordo vartai atverti prancūzams, anglų rankose beliko tik Kalė. O 1475 metai — lyg ir epilogas: anglų kariuomenė išsilaipino Prancūzijoje, tikėdamasi burgundų paramos; tačiau viskas baigėsi 50 000 kronų per metus atlyginimo mokėjimu, 75 000 kronų sumokėta iš karto ir pažadėta, kad dofinas ves Edvardo IV dukterį.

Prancūziją šimtametis karas prablaivė. Ji neteko beveik pusės savo gyventojų. Nacionalinis atgimimas prasidėjo vos ne nuo nieko. Valdant Liudvikui XI (1461—1483), tam „visur esančiam vorui" ir diplomatijos meistrui, jis vyko sparčiai, ypač po to, kai pašalinta burgundų grėsmė.

Anglijai šimtamečio karo laikotarpis buvo lemiamas nacionalinės bendruomenės formavimuisi. Iš pradžių Plantagenetų Anglija buvo dinastinė karalystė, kultūriniu ir politiniu atžvilgiais neką reikšmingesnė už prancūzų civilizacijos forpostą. O karo pabaigoje, netekusi savo valdų žemyne, Lankasterių Anglija buvo salų karalystė, saugi, nes izoliuota, pasitikinti savo naujuoju angliškumu. Anglųnormanų valstybės aparatas buvo visiškai anglizuotas. Pradedant nuo Geoffrey Chaucerio (apie 1340—1400 m.) anglų literatūra pradėjo savo ilgą karjerą. Valdant Ričardui II (1377—1399) ir trims Lankasterių dinastijos atstovams — Henrikui IV (1377—1399), Henrikui V (1413—1422) ir Henrikui VI (1422—1461) — karai

CHASSE

Gastono Phebuso knyga *Le livre de la chasse* („Knyga apie medžioklę"), kurios pilnas pavadinimas *Les Deduits de la chasse des bestes sauvages et des oiseaux de proye* (1381), yra reikšmingas socialinis dokumentas. Šios knygos įkvėpti pasirodė kai kurie gražiausiai iliustruoti rankraščiai. Geriausiai žinoma versija, pažymėta šifru *MS 616 Français*, laikoma Paryžiaus Nacionalinėje bibliotekoje. Jos autorius Gastonas III, vadinamas Phebusu, Fua grafas ir Berno senjoras (1331–1391), buvo spalvinga figūra – avantiūristas iš Gaskonės, kovojęs prancūzų pusėje mūšyje prie Kresi ir kryžiuočių riterių pusėje Prūsijoje; savo pilyje Orteze Pirėnuose dažnai priiminėjo metraštininką Froissartą. Jis aprašo visas medžiojamų žvėrių bei paukščių rūšis ir jų medžioklės metodus. Knygoje pasakojama apie vilkus, elnius, meškas, šernus ir barsukus; pėdsekius šunis, kurtus, mastifus ir spanielius; sėlinimą, persekiojimą, gaudymą spąstais, tinklais, šaudymą, gaudymą kilpomis ir net apie brakonieravimą; kiekvienas etapas nuo pirmojo pėdsako aptikimo iki *mort* yra kvalifikuotai aprašytas ir iliustruotas[1]. (Žr. 30 pav. įklijoje).

XIV amžiuje medžioklė vis dar buvo svarbi Europos ekonomikos dalis. Žvėriena ir paukštiena – geras maisto papildymas, ypač žiemą. Medžioklės ginklai (lankas, kardas, ietis), jodinėjimo menas, medžioklės ir žudymo psichologija sudarė svarbų karinio meno elementą. Miškų ištekliai, kuriuos saugojo žiaurūs įstatymai, buvo svarbus karaliaus ir bajorų privilegijų elementas.

Rytuose, kur miškai ir laukiniai žvėrys buvo didesni, o žemdirbystė ne tokia patikima, medžioklės menas darėsi dar svarbesnis. Istorikas Marcinas Kromeris, 1577 metais stumbro medžioklę Podolėje prie Dnestro pavaizdavo taip, kad tai primena ispanų koridą:

> Tuo tarpu vienas iš medžiotojų, talkinamas galingų šunų, prisiartina ir vaiko stumbrą aplink medį, apšaudydamas ir erzindamas jį, kol tasai nekrinta nuo žaizdų ar tiesiog iš nuovargio. Jei medžiotojui <...> gresia pavojus, jo kolegos atitraukia stumbro dėmesį mojuodami didelėmis raudonomis pelerinomis, nes raudona spalva stumbrą siutina. Taip erzinamas stumbras palieka pirmąjį medžiotoją ir puola kitą, kuris tada gali jį pribaigti[2].

Šaunamųjų ginklų tobulėjimas ir žemės ūkio gamyba pamažu pakeitė medžioklės techniką ir jos socialinį vaidmenį. Pavyzdžiui, Anglijoje, kur paskutinis vilkas buvo nušautas XVIII amžiuje, medžiotojams teko persiorientuoti į lapes – tuos didžiuosius anglų fermerių priešus. Senasis medžioklės ritualas – rožinės spalvos striukės, ragai ir šūksmai *tally-ho* – išliko. Neliko tik iš medžioklės buvusios naudos. 1893 metais Oscaras Wilde'as galėjo linksmai vaizduoti Anglijos kaimo džentelmeną, šuoliuojantį paskui lapę, kaip „tai, ko neįmanoma aprašyti, besivejantį tai, ko neįmanoma valgyti"[3]. Medžioklė ir šaudymas virto tik poilsio, prasiblaškymo priemone. Fanatiški kruvinų sporto atmainų priešininkai net meškeriojimą priskiria prie žiaurių barbariškų atgyvenų[4]. **[KONOPIŠTĖ]**

Rytų Europoje medžioklė socialinę reikšmę išlaikė kiek ilgiau. Aukščiausio rango komunistų pareigūnams ji tapo statuso simboliu. Jiems, kaip ir reichsmaršalui Hermannui Goeringui ketvirtajame dešimtmetyje, nušauti stumbrą reiškė gauti patį didžiausią prizą – išties pasibaisėtina feodalinės aristokratijos parodija!

RENTOS

Kliometrija – istorijos mokslo dalis, paremta kiekybiniais tyrimais – įsitvirtino atsiradus kompiuteriams. Anksčiau istorikus dažnai atbaidydavo išlikusių duomenų gausybė ir priemonių jiems tirti stoka. Statistiniai duomenys būdavo menki, jie apimdavo trumpus laikotarpius, o išvados – tik preliminarios. Galingų kompiuterių atsiradimas ir jų panaudojimas istoriniams duomenims apdoroti pašalino daugelį iš šių kliuvinių.

Vienas pirmųjų tokio darbo ėmėsi *École Pratique des Hautes Études* Paryžiuje Šeštasis skyrius. Viename iš jo projektų buvo užsimota nustatyti, kaip didėjo žemės nuomos kaina Paryžiuje nuo viduramžių pabaigos iki revoliucijos[1]. Pirmajame etape, panaudojant 23 000 institucijų ir privačių įrašų, buvo mėginama nustatyti vidutinę metinę nuomos kainą, išreiškiant ją *livres turnois* pavidalu. Antrajame etape, norint kompensuoti valiutos defliaciją, reikėjo piniginius vienetus pervesti skaičiais, rodančiais realią perkamąją galią. Tai buvo padaryta susiejant nuomos kainas su vidutinėmis kviečių kainomis per trejus metus, apskaičiuotomis kviečių hektolitrui *(setiers)*. Trečiojoje stadijoje reikėjo nuomos kainų kreives, pataisytas atsižvelgiant į defliaciją, sugretinti su pavyzdžiais iš kito nepriklausomo šaltinio – šiuo atveju su duomenimis iš *Minutier Central* (Pagrindinio notarinio rejestro), kuriame saugomi duomenys nuo 1550 metų. Koreliacijos laipsnis buvo aukštas (žr. III priedą, 44):

Vidutinės apskaičiuotosios kainos			Vidutinės kainos iš *Minutier Central'*		
	Livres	*Setiers*		*Livres*	*Setiers*
1549–1551	64,24	16,77	1550	63,72	16,64
1603–1605	168,39	17,81	1604	229,00	24,23
1696–1698	481,96	23,41	1697	531,00	25,79
1732–1734	835,55	55,70	1734	818,35	54,55
1786–1788	1281,04	58,63	1788	1697,65	77,69

Paryžiaus kainų kreivė atspindi ir politinius įvykius, ir ekonomines tendencijas. Nuosmukiai, kai nuomos kaina nukrisdavo, sutapdavo, kaip ir galima numanyti, su Žanos d'Ark depresija 1420–1423 metais, „šv. Baltramiejaus žemuma" 1564–1575 metais, „Apgulties nuosmukiu" 1591–1593 metais ir „Frondos slėniu" 1650–1656 metais. Pakilimo laikotarpiai buvo daug ilgesni – tai Renesansas 1445–1500 metais, kainų revoliucijos dešimtmečiai po 1500 metų, kai realiųjų nuomos kainų kilimas smarkiai atsiliko nuo audringo nominalių rentos kainų kilimo, stabilumas iki 1690 metų ir pastovi kilimo tendencija XVIII amžiaus viduryje. Kompiuterių skaičiavimais aukščiausi pakilimai buvo pasiekti 1759–1761 metais (69,78 *setiers*) ir 1777–1782 metais (65,26 *setiers*). Pagal *Minutier Central* aukščiausias jis buvo 1788 metais (77,69 *setiers*).

Šių duomenų vertė tebėra ginčytina. Nuomos kainų kreivė nieko nesako apie daugelį svarbiausių veiksnių, turėjusių įtakos Paryžiaus namų ir butų rinkai, jau nebekalbant apie visą Prancūzijos ekonomiką. Ji taip pat nieko nesako ir apie tos rinkos priklausomybę nuo gyventojų skaičiaus, butų bei namų dydį ir kokybę ar apie naujų namų ir butų statybą. Tačiau laikotarpiui iki naujųjų laikų, kurį tiriantys istorikai galėjo tik svajoti apie išsamią kainų, atlyginimų, išlaidų bei pajamų statistiką, tai yra kuklus rodiklis, pagal kurį galima lyginti įvairius informacijos šaltinius. Visų pirma jis parodo ekonomikos struktūralistų viltis – jiems rūpi nustatyti *conjoncture*, giluminių tendencijų bendrąją struktūrą. Jų nuomone, *conjoncture* yra tas pagrindas, prie kurio reikia derinti visus kitus istorinius faktus.

Prancūzijoje buvo tarsi apsauginis vožtuvas energijai išleisti, likusiai po aštrių monarchų kovų su baronais. Ričardas II buvo priverstas atsisakyti sosto, o vėliau ir nužudytas Pontefrakte. Henrikas IV, Jono iš Gento sūnus, užgrobė sostą pasinaudojęs suklastota genealogija. Henrikui V nepavyko nukariauti Prancūzijos. Henrikas VI, dar vienas nepilnametis karalius, galų gale buvo nuverstas nuo sosto. Tačiau po krauju permerktu politinės scenos paviršiumi formavosi tvirtas patriotizmo ir tautinės garbės suvokimas. Be abejo, Wiliamas Shakespeare'as pasielgė anachronistiškai, kai rašydamas praėjus 200 metų nuo tų įvykių, puikiausią Anglijos patriotinę panegiriką įdėjo į Jono iš Gonto lūpas — jis tiek daug laiko ir energijos skyrė kovodamas dėl grobio Prancūzijoje, — tačiau išreiškė jausmus, kurie išaugo iš to ankstesniojo amžiaus konfliktų:

This royal throne of kings, this scept'red isle,
This earth of majesty, this seat of Mars,
This other Eden, demi-paradise
This fortress built by Nature for herself
Again infection and the hand of war,
This happy breed of men, this little world,
This precious stone set in a silver sea,
<...> This blessed plot, this earth, this realm, this England.

(Šita sala, valdovų sosto žemė,
Karališka buveinė, Marso būstas,
Antrasis rojus, pusdievių šalis,
Tvirtovė, sukurta pačios gamtos,
Apsauganti nuo karo ir ligų.
Ši tėviškė laimingosios genties,
Šis deimantas, žėrįs sidabro jūroj,
<...> Ši Anglija, palaimintasis kraštas[24].

Kaip tik Prancūzijoje vyko tie žydarbiai, kurie išugdė anglų tautinio patriotizmo dvasią. Kur dar, jei ne prie Harflero, Aženkūro mūšio išvakarėse, Šekspyras galėjo įterpti tą kalbą, kuri nuo to laiko jau visada kvietė „kilniuosius anglus" atsispirti priešui?

O Anglijos salų karalystėje velsiečiai liko vienintelė bendruomenė, nepasidavusi visiškai asimiliacijai. 1400—1414 metais jie pačiame karo su Prancūzija įkarštyje surengė sukilimą, užmezgę ryšius su kitais karaliaus priešais Nortumbrijoje, Airijoje, Škotijoje ir Prancūzijoje. Vadovaujami Owaino ap Gruffyddo, kuriam priklausė *Glyndyvrdwy* (apie 1359—1416 m.), anglų vadinamos „Owenu Glendoweriu", velsiečiai atgaivino išlaisvinto Velso viziją ir trumpam atkūrė nepriklausomą kunigaikštystę. 1404—1405 m. *Machynllethe* buvo sušaukšas suverenus Velso parlamentas. Tačiau jau per pirmąjį dešimtmetį ši kunigaikštystė pradėjo byrėti, o jos likimą galutinai nulėmė anglų pergalė prie ženkūro. Po šio mūšio anglai pamažu pradėjo atgauti karališkąsias pilis Velse ir Glendowerio sūnus buvo priverstas nusileisti. Nuo tada, nors ir išsaugojęs kultūrinį ir kalbinį savitumą, Velsas tapo neatskiriama Anglijos karalystės dalimi.

Nuo 1450 metų Angliją smukdė brolžudiškas karas, panašus į tą, kuris vyko tarp burgundų ir armanjakų. Pamišęs karalius ir ginčai dėl paveldėjimo teisės paskatino Lankasterių ir Jorkų šalininkus susikibti ne juokais. Rožių karai neleido Anglijai išnaudoti savo klestėjimo, kol trijų pretendentų — Edvardo IV, Ričardo III ir Henriko VII varžyboms padarė galą galingieji Tiudorai.

Ir vėl ne vietoj Šekspyro žodžiai, kad „Anglijos kraujas patręš žemę (...) ir ta šalis bus vadinama Golgotos lauku, lavonų kaukolių lauku". Iš tikrųjų, jei tikėsime naujausių tyrinėjimų duomenimis, kova buvo gan džentelmeniška[25]. Išskyrus epizodą prie Tjūksbario 1471 metais, belaisviai nebuvo žudomi. Dauguma karo veiksmų vyko keltų pakraštyje: prie Šv. Mykolo klano Kornvalyje, o Velse — prie Denbio, Harlecho, Karidžo Kenano ir prie Pembruko — Henriko Tiudoro, kuris galų gale ir nugalėjo, gimtinės. Nevilties apimto kuprotojo Ričardo III šūksnis „Karalystę už aklį!" Bosvorto lauke 1485 m. rugpjūčio 22 d., kai jis numetė jam nebereikalingą karūną ir ji pakibo ant dygliuoto krūmo, ilgainiui tapo nuvalkiota fraze. Tačiau kaip tik ši scena labai tinka Anglijos viduramžių istorijos pabaigai apibūdinti.

Viena iš Šimtamečio karo šalutinių pasekmių buvo Burgundijos, — pusiau nepriklausomos ir labai įspūdingos valstybės, — iškilimas. Prancūzijos ir imperijos nuosmukis sudarė gerą progą pasireikšti tai „vidurio karalystei", suvaidinusiai žymų vaidmenį Europos politikoje; tačiau stokodama vientisumo ji užgeso taip pat greit, kaip ir suliepsnojo. Nors nė vienam iš keturių žymiausių Valua dinastijos Burgundijos hercogų — Pilypui Narsiajam (1342—1404), Jonui Bebaimiui (1371— 1419), Pilypui Gerajam (1396—1467) ir Karoliui Drąsiajam (1433—1477) — nepavyko pasiekti karaliaus statuso, jų turtai ir prestižas buvo didesni nei daugelio karalių. Pirmąjį domeną, senąją Burgundijos hercogystę prie Dižono Pilypui Narsiajam dovanojo tėvas, Prancūzijos karalius, 1361 metais. Nuo tada jis nuolat buvo didinamas, įsigyjant vis naujų teritorijų už abiejų Frankų imperijos sienos pusių (žr. III priedą, 60). Pilypas liko vienu iš prancūzų „lelijų kunigaikščių", kaip ir jo broliai Bario kunigaikštis ir Anžu kunigaikštis. Tačiau sudarius sąjungą su anglais jo sūnui ir vaikaičiui pavyko išsivaduoti nuo šeimyninių pančių. Pilypo provaikaitis Karolis Drąsusis persistengė norėdamas pergudrauti savo kaimynus.

Svarbiausias jų turto šaltinis buvo klestintys šiauriniai miestai – Briugė, Araas, Ipras, Kentas ir Antverpenas. Jų dvaras vis dar tebebuvo klajojantis, tačiau, be Artva viešbučio Paryžiuje ir hercogų rūmų Dižone, jie dar turėjo puikių rezidencijų Lilyje, Princenhofe Briugės mieste, Kudenberge Briuselyje ir Hesdino pilį Artua (žr. III priedą, 41).

Burgundiškasis dvaras buvo ekstravagantiško riterių kulto, kuris reiškėsi Aukso vilnos ordino iškilmėmis ir entuziastingu Kryžiaus žygių rėmimu, centras. Įvairiausi turnyrai, riterių dvikovos, pokyliai, spektakliai, procesijos tapo tikra manija. Burgundijos hercogai buvo dosnūs meno globėjai – rėmė tokius skulptorius kaip Clausas Sluteris, tokius dailininkus kaip Janas van Eyckas ir Rogieris van der Weydenas, poetus, muzikantus, romanų kūrėjus bei garsiuosius kilimų audėjus. Jie rengėsi patys ir rengė savo dvariškius rūbais, išpuoštais auksu, šermuonėlių kailiais, brangakmeniais – visa tai turėjo daryti įspūdį ir stebinti. Jie buvo dideli diplomatijos meistrai, ypač gerai įvaldę diplomatinių vedybų meną. Pilypas Gerasis sykį pasiūlė prieglobstį savo pusbroliui, būsimajam karaliui Liudvikui XI, o paskui jam teko patirti, kaip buvęs prieglobsčio prašytojas tampa įnirtingu priešininku. Hercogas Karolis įsipainiojo į Liudviko politinį tinklą, jis pralaimėjo Liudviko sąjungininkams šveicarams mūšyje prie Morato, o vėliau žuvo prie Nansi, kovodamas su lotaringiečiais. *Burgunderbeute* („burgundų grobis") ligi šiol demonstruojamas Šveicarijos muziejuose.[26] [BRAGUETTE]

Karolio mirtis 1477 metais paspartino Burgundijos smukimą ir jos padalijimą. Liudvikas XI atgavo hercogystę tokią, kokia buvo, tačiau liūto dalis atiteko Karolio dukteriai Marijai, taigi ir jos vyrui Maksimilijanui Habsburgui. Jiems atitekusi Burgundijos paveldo dalis – Flandrija, Brabantas, Zelandija, Olandija ir Geldernas – sudarė būsimųjų Nyderlandų pagrindą ir buvo didžiausias jų vaikaičio Karolio V, „paskutiniojo iš burgundų", turtas. Iš Burgundijos valstybės neliko nieko; net puikusis hercogo mauzoliejus kartūzų Sanmolio vienuolyne netoli Dižono buvo sunaikintas[27].

Kai po daugelio metų kažkoks vienuolis parodęs Jono Bebaimio galvą Prancūzijos karaliui Pranciškui I, šis ištaręs: „Štai skylė, pro kurią anglai pateko į Prancūziją". Lygiai tą patį būtų galima pasakyti ir apie neprotingas Karolio Drąsiojo ambicijas: tai taip pat buvo skylė, pro kurią Habsburgai pateko į Vakarų Europą.

O patys Habsburgai tuo metu neleido laiko veltui. Nors imperatoriaus titulas Vokietijoje jiems priklausė be pertraukos nuo 1438 metų – Frydrichas III Habsburgas (1440–1493) buvo paskutinis imperatorius, karūnuotas Romoje – jie vis dar nebuvo pranokę savo varžovų. Tiesą sakant, XIV ir XV amžiais neįvyko nieko tokio, kas leistų jiems iškilti aukščiau už kitas galingiausias to regiono dinastijas. Tik atsitiktinumo dėka Habsburgams pasisekė ten, kur nepasisekė Jogailaičiams.

Ištisus du šimtmečius triukšmingieji Bohemijos (Čekijos), Vengrijos ir Lenkijos bajorai, turėję teisę tvirtinti sosto įpėdinius savo karalystėse, šoko įmantrų gavotą su keturių didžiųjų centrinės Europos dinastijų atstovais. Jie buvo nepaprastai panašūs į senos kompanijos akcininkus, siekiančius prisijungti prie vieno ar kelių stipresnių daugianacionalinių korporacijų. Mat tuomet, neprarasdami teisės

BRAGUETTE

1476 metais po pergalės mūšyje prie Morato šveicarų kariai apiplėšė burgundų stovyklą, pagrobė daug didelių skrynių su elegantiškais drabužiais, sukapojo juos į gabalus ir apsirengę tais sudraskytais priešo drabužiais surengė parado parodiją. Šis epizodas pasirinktas ne tik norint paaiškinti, iš kur XVI amžiuje atsirado buvusios madingomis prakirptos striukės, bet ir parodyti, kad vyrų mados viduramžiais apskritai buvo karinės kilmės[1].

Tuo metu kitos dvi vyrų aprangos sudėtinės dalys buvo aiškiai erotizuoto pobūdžio. *Poulaine* arba *cornadu* („raguotų batų") mada jau artėjo prie pabaigos. Tokie batai sugalvoti, kad raiteliui būtų lengviau pasistoti balnakilpėse, tačiau vėliau jų aukštyn užriesti galai turėjo rodyti ne kojų pirštų, o visai kitos kūno dalies šaunumą. Vis labiau plito ir *braguette* (trikampis atvartas kelnių priekyje). Pasak Rabelais, jis buvo sugalvotas apsaugoti vyrų genitalijoms mūšyje. Tačiau pagrindinė jo paskirtis, matyt, buvo palengvinti šarvuotam riteriui atlikti gamtinius reikalus. Taip pat sakoma, kad ši vyrų aprangos dalis turėjusi apsaugoti drabužius nuo išterliojimo riebiais tepalais, kuriais buvo gydomas sifilis. Tačiau niekas nepaaiškina, kodėl daugiau nei šimtą metų jį reikėjo taip demonstratyviai nešioti. Komedijoje *As you like it* Šekspyras rašė apie Herkulį, kurio *braguette* buvo „ne menkesnė už jo vėzdą".

Dar neseniai daug intymiųjų drabužių buvo laikomi neminėtinais. Mandagūs istorikai juos nutylėdavo. Dabar jie aptariami mokslininkų disertacijose, rengiamos sensacingos jų parodos.[2]

kontroliuoti savo pačių reikalų, jie tikėjosi gauti iš tų, prie kurių prisijungs ar su kuriais susilies, gerą vadovavimą ir stiprią apsaugą. Visose trijose šalyse tokio prisijungimo galimybė atsirado dėl nacionalinių dinastijų išmirimo. Arpadų dinastija Vengrijoje pasibaigė 1301 metais, Pšemyslidų Bohemijoje 1306 metais, o Piastų Lenkijoje 1370 metais (žr. III priedą, 42).

Dėl to Rytų ir Vidurio Europoje prasidėjo ilgas dinastinių susitarimų laikotarpis, kurio svarbiausi veikėjai buvo Habsburgų, Liuksemburgų, Anžu ir Jogailaičių dinastijos. Iš pradžių atrodė, kad viršų paims Liuksemburgai. Jie valdė imperiją 1308–1313 ir 1347–1437 metais, o Vengriją 1387–1437 metais. Tačiau XV amžiaus viduryje panašų konglomeratą pavyko sudaryti ir Habsburgams, nors netrukus Bohemiją ir Vengriją vėl ėmė valdyti savi valdovai. 1490 metais Jogailaičiai valdė Lenkijos-Lietuvos valstybę, Bohemiją ir Vengriją, bet ne imperiją. To laikotarpio istorijos, parašytos neatsižvelgiant į šiuos platesnius ryšius, tikrai stokoja labai esminių dalykų.

Bohemijos patrauklumas labai padidėjo po to, kai jos karaliai tapo paveldimais imperatoriaus rinkėjais. Paskutiniuoju viešpatavimo laikotarpiu Pšemyslidai užėmė Austriją, Štyriją ir Karintiją, tačiau tik tam, kad perleistų jas Habsburgams po mūšio prie Diurnkruto 1278 metais. Vėliau Vaclavas II (valdė 1278–1305 m.)

gavo ir Lenkijos, ir Vengrijos karūnas. Išmirus Pšemyslidams, Bohemiją valdė Liuksemburgai, Habsburgai ir Jogailaičiai. XV amžiuje dėl Bohemijos karūnos vyko ilgas karas, kuriame dalyvavo ne tik bajorai, bet ir husitai. Paskutinis Bohemijos karalius Jurgis Podebradas (Jiríˇz Podebrad, valdęs 1458—1471 m.) porą dešimtmečių suteikė savo šaliai netvirtą nepriklausomybę.

Husitai, kurie įkūrė Čekijos nacionalinę Bažnyčią, atsilaikė nepaiant daugkartinių mėginimų juos nuslopinti. Jie pasirodė popiežių schizmos kulminaciniu momentu, kai Bohemiją draskė čekų ir vokiečių, karaliaus ir bajorų, dvasininkijos ir popiežiaus, universiteto ir Prahos arkivyskupo konfliktai. Jų reikalavimai greitai pranoko Huso pateiktus teologinius ir politinius pasiūlymus. Juos taip įsiutino žinia apie jo mirtį ir ekskomunikavimą Konstancos susirinkime, sviestą visai čekų tautai, kad prasidėjo tai, kas iš tikrųjų buvo nacionalinis sukilimas ir „pirmoji reformacija". Husitai buvo suskilę į dvi pagrindines grupes: taurininkus (ultrakvistus), perėmusius nusistovėjusias Bažnyčios institucijas ir jos daugiausia vokiškąją, katalikiškąją hierarchiją, bei radikaliuosius taboritus, kurie steigė atskiras evangelikų bendruomenes aplink jų įtvirtintas stovyklas „taborus".

Susipriešinimas pasiekė viršūnę Prahoje 1419 metų liepos 30 d. Naujamiestyje husitų procesija buvo apsvaidyta akmenimis, o vokiečių burmistras išmestas miniai pro rotušės langą. Popiežius paskelbė visuotinį kryžiaus žygį prieš eretikus. Tada ultrakvistai, kurių nuomone šventąją komuniją reikia dalinti *sub ultraque specie* („abiem pavidalais"), iš karto formalizavo savo doktriną — „Dvylika Prahos straipsnių" (1420), o taboritai pradėjo kovą vadovaujami nuostabiojo vienaakio vado Jano Žičkos iš Tornovo (1376—1424). Ėjo metai, o didžiulės įsibrovusių vokiečių kryžininkų kariuomenės patirdavo vieną pralaimėjimą po kito. Husitai, perkėlę karo veiksmus į Saksoniją, Sileziją ir Vengriją, labiausiai kentėjo nuo savo vidinio susiskaldymo. 1434 metais triuškinanti ultrakvistų pergalė prieš taboritus prie Lipanų suteikė progą nugalėtojams susitaikyti su katalikų Bažnyčia. Bazelio sutartimi jie iki 1620 metų Bohemijoje sugebėjo išlaikyti ultrakvistinę Bažnyčią. Kitais politiniais susitarimais čekų bajorai mėgino tvarkyti savo reikalus, pasirinkdami kūdikį iš Habsburgų dinastijos, kad pakeistų Liuksemburgus, o po dvidešimties metų išsirinko vieną iš ultrakvistų karvedžių Jurgį Podebradąˇ (Jirí z Podebrad). Po jo mirties parlamentas įpėdiniu patvirtino Vladislovą Jogailaitį (valdė 1471—1490), kad išsigelbėtų nuo vengrų ir Habsburgų.

Vengrijos istorija rutuliojosi panašiai kai ir Bohemijos. Po trumpo bavariškosios Vitelsbachų dinastijos valdymo šalis perėjo į Anžų dinastijos iš Neapolio rankas. Karolis Robertas, arba Karobertas (valdė 1310—1342 m.), ir Liudvikas I (valdė 1342—1382 m.), žinomas Liudviko Didžiojo vardu, įgijo didelį autoritetą, tačiau vėliau turėjo nusileisti Liuksemburgams ir Habsburgams. Paskutinis įžymus tautinis karalius Motiejus Korvinas (Matthias Corvinus) valdė nuo 1458 iki 1490 metų. Pirmasis iš Jogailaičių, pakviestas užimti Vengrijos sostą, Vladislovas III Varnietis (valdė 1440—1444 m.) žuvo kovodamas su turkais. Trečiasis — Liudvikas II (valdė 1516—1526 m.) žuvo prie Mohačo.

Lenkijos laukė didesnė ir labiau nepriklausoma ateitis. Po 182 feodalinio susiskaldymo metų ją suvienijo į gyvybingą karalystę Vladislovas I Lokietka (valdė

1320—1333 m.). Apsilankęs Romoje jubiliejaus proga, jis gavo iš popiežiaus karūną. Lokietkos sūnus Kazimieras III Didysis (valdė 1333—1370 m.), paskutinysis iš karališkosios Piastų giminės, sukūrė efektyvią valstybės valdymo sistemą, įstatymų kodeksą ir vykdė nuoseklią užsienio politiką. Atsisakęs Lenkijos vakarinių provincijų Liuksemburgų naudai, jis gavo galimybę plėstis į rytus. Galicijos ir Lvovo miesto prisijungimas 1349 metais buvo pirmasis didelis Lenkijos žingsnis į rytų slavų žemes. Jis priėmė iš Vokietijos bėgančius žydus ir taip padėjo pagrindą didžiausiai Europoje žydų bendruomenei. Liudviko I Anžujiečio valdymas buvo pažymėtas Košicės statuto (1374), davusio lenkų bajorams tokias pat teises, kokias turėjo Vengrijos bajorai. Nuo to laiko bajorų galia nuolat didėjo. Tačiau pats svarbiausias įvykis buvo Liudviko dukters Jadvygos, jau turėjusios *rex Poloniae* titulą, vedybos su Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu Jogaila. [ŠLĖKTOS]

Lenkijos ir Lietuvos unija turėjo svarbių tarptautinių pasekmių. Sujungdama dvi dideles šalis, kurios abi tuo metu buvo dinamiškoje raidos stadijoje, ji pagimdė vos ne naują civilizaciją. Pati svarbiausia tos unijos priežastis tuo metu buvo kryžiuočių ordino grėsmė — jo veikla Krokuvai atnešdavo nemalonumų ne mažiau kaip Vilniui. Tačiau būta dar svarbesnių dalykų. Lenkija, kuri spėjo atsigauti nuo mongolų įsiveržimų ir išvengė Juodosios mirties, nekantraudama žvelgė į atviras erdves Rytuose. Lietuva, vis dar valdoma pagonių elito ir nerimaudama dėl kaimyninės Maskvos stiprėjimo, ieškojo būdo prisijungti prie vyraujančios krikščionybės srovės.

Abi šalys ieškojo paramos. Todėl šių vedybų pasekmės buvo daug reikšmingesnės už tas, kurios buvo susijusios su tiesioginiais šio akto dalyviais. Jadvyga, dvylikos metų netekusi tėvo, nuolankiai pakluso savo pareigai. Jogaila, keturiasdešimtmetis karys ir senbernis, kurį lenkai vadino Jagiello, pajuto istorinę galimybę, kurios nenorėjo atsisakyti.

Lietuvos krikštas įvyko po kelis dešimtmečius trukusio svyravimo tarp lotyniškojo ir stačiakiškojo variantų. Jogailos tėvas Lietuvos didysis kunigaikštis Algirdas (valdė 1341—1377 m.) vykdė „dinamiškos pusiausvyros" politiką. Per visą savo valdymą jis koketavo su Avinjonu ir su Konstantinopoliu, vis žadėdamas apsikrikštyti. Aštuntajame dešimtmetyje atrodė, kad Algirdas pasirinks stačiatikybę, norėdamas pakeisti Maskvą kaip stačiatikių slavų lyderę. 1375 metais jis įtikino Konstantinopolio patriarchą sukurti atskirą Kijevo, Rusios ir Lietuvos metropoliją kaip atsvarą senesnei Kijevo ir visos Rusios metropolijai, kurią dabar kontroliavo Maskva. Jogaila irgi linko rytinio varianto pusėn. 1382 metais, kai jo nelojalus pusbrolis pradėjo bendrauti su kryžiuočių ordinu, jis atsisuko į Maskvą. 1384 metais Jogailos motina krikščionė Julijona iš Tverės sudarė laikiną sutartį, pagal kurią Jogaila turėjo būti sužieduotas su Maskvos kunigaikštyte, o Lietuva priimti stačiatikybę. Šiuos planus tikriausiai suardė totoriai, sugriovę Maskvą ir taip sunaikinę Sąjungos su Maskva vertingumą. Tad kai svarstyklių lėkštė pakrypo unijos su katalikiškąja Lenkija pusėn, viskas vyko labai greitai. 1385 metų rugpjūčio mėnesį Jogaila Krėvoje sudarė sutartį su lenkų ir vengrų Anžu dinastijos pasiuntiniais. 1386 metų vasario 15 d. jis apsikrikštijo Krokuvoje,

gaudamas krikščionišką Vladislovo vardą. Dar po trijų dienų įvyko jo sutuoktuvės su Jadvyga. Kovo 4 d. jis buvo karūnuotas kaip bendravaldis Lenkijos karalius.[28] (Žr. III priedą, 43).

Gan keista — kai 1387 metais Vilniuje buvo kertami šventieji ąžuolai, tai dar ne paskutinioji krikšto ceremonija Europoje. Tuo metu Lietuvos sritis Žemaitija buvo okupuota kryžiuočių ordino, kuris neskubėjo jos apkrikštyti. Taip ši sritis liko pagoniška, kol 1417 metais jos vėl neatgavo lietuviai[29]. Praslinkus vienuolikai amžių nuo Konstantino, atėjo galas tokiai ilgai pagoniškosios Europos istorijai.

Jogailaičiai greit įsitvirtino kaip galinga jėga. Ateitį jiems garantavo kryžiuočių ordino sutriuškinimas Žalgirio mūšyje 1410 metais. Vienai šeimos šakai valdant Vilniuje, o kitai Krokuvoje, Jogailaičiai buvo didžiausios krikščioniškojo pasaulio valstybės valdovai. Nors Romos katalikybė — vyraujanti kultūrinė jėga, o lenkų kalba vis labiau tapo valdančiosios bajorijos kalba, Jogailaičiai valdė daugiatautę bendruomenę, kurioje stipriai reiškėsi lenkų, rusinų ir žydų interesai. (Lietuvių kultūra pasitraukė į valstiečių mases valstybės šiaurės rytuose.) Jogailos sūnus Vladislovas III (mirė 1444 m.) valdė Vengrijoje ir Lenkijoje; jis žuvo kryžiaus žygyje prie tolimosios Varnos. Jo vaikaitis Kazimieras Jogailaitis (valdė 1445—1492 m.), vedęs Habsburgų dinastijos atstovę buvo vadinamas „Europos seneliu". Ir iš tikrųjų, kai jis 1492 metais mirė, tai atrodė, kad jo palikuonims lemta paveldėti visą žemę. Tačiau čia įsikišo turkai. Kai Liudvikas Jogailaitis, Bohemijos ir Vengrijos karalius, žuvo kovos lauke prie Mohačo 1526 metais nepalikdamas vaikų, jo valdos atiteko Habsburgams. Taip Habsburgai ir paveldėjo Vidurio Europą. Nepaisant to, Jogailaičiai davė pradžią civilizacijai, kuri pergyveno jų pačių nuosmukį. [MIKROBAI]

Vėlyvųjų viduramžių Skandinavijoje trijų monarchijų reikalai buvo nustelbti neramios bajorijos ir siauresnių Hanzos prekybinės veiklos interesų. XIII amžiuje vikingų bendruomenės jau buvo metusios plėšikavimo jūroje verslą ir pradėjo sėslų gyvenimą dirbdamos žemę, kirsdamos mišką, kasdamos geležies rūdą ir gaudydamos žuvį tokiuose žuvinguose rajonuose kaip garsieji silkių telkiniai prie Skanijos krantų. O Hanzos prekybos tinklas su centrais Liūbeke ir Visbyje susiejo Skandinaviją su Vakarų Europa ir su Rusija.

1397 metais įžymioji karalienė Margarita (1353—1412), kuri valdė Daniją paveldėjimo teise, Norvegiją pagal santuoką ir Švediją kaip išrinktoji valdovė, sugebėjo sudaryti šių trijų šalių sąjungą. Tačiau ši sąjunga, žinoma Kalmaro unijos vardu, — tik aglomeratas, o ne monolitas, ir jam buvo lemta suskilti į nacionalines sudėtines dalis. Ne veltui karalienės Margaritos tėvo Valdemaro IV Aterdago mėgstamas posakis buvo: „Rytoj bus kita diena".

Viduramžių civilizacija dažnai vadinama teokratine — ji vadovavosi visa apimančia krikščioniškojo Dievo koncepcija. Dievo valia buvo pakankamas argumentas visiems reiškiniams paaiškinti. Tarnavimas Dievui laikytas vieninteliu teisėtu bet kokios žmonių veiklos tikslu. Kontempliuoti apie Dievą buvo aukščiausia intelektualinės ar kūrybinės veiklos forma.

MIKROBAI

Kazimieras Jogailaitis, Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis, buvo palaidotas 1492 metų liepos mėnesį Krokuvoje, Vavelio katedros Šventojo Kryžiaus koplyčioje. Po 481 metų, 1973-aisiais gegužės mėnesį, Krokuvos arkivyskupas kardinolas Karolis Wojtyla davė leidimą konservuotojų grupei atidaryti karaliaus Kazimiero ir jo žmonos Elžbietos karstus. Tai nebuvo koks nors unikalus įvykis: Kazimiero Didžiojo (mirė 1370 m.) karstas buvo atidarytas 1869 metais ir jo perlaidojimas davė dingstį didelėms lenkų patriotinėms demonstracijoms. Šv. Jadvygos (mirė 1399 m.) karstas buvo atidarytas 1949 metais.

Tačiau 1973 metų ekshumacija sukėlė didelį nerimą visais atžvilgiais. Per trumpą laiką dėl neaiškių priežasčių mirė ne mažiau kaip 16 žmonių, tiesiogiai susijusių su šia procedūra. Pasaulio spauda iš karto prisiminė „faraonų prakeikimą" ir pradėjo samprotauti apie 500 metų senumo bacilas. Vienas Krokuvos žurnalistas parašė bestselerį „Prakeikimai, mikrobai ir mokslininkai", kuriame tikrai viduramžių stiliumi atkreipė skaitytojų dėmesį į žmonių mirtingumo klausimą[1].

Todėl svarbu suvokti, kad daug dabartinių žinių apie viduramžius nusplavinta religiškai tų bažnytininkų, kurie rašė metraščius. Nūdienos stebėtojams iš dalies gali susidaryti klaidingas įspūdis, verčiantis daryti prielaidą, kad viduramžių civilizacija buvo labiau krikščioniška nei iš tikrųjų[30]. Tačiau net ir tuomet sunku nuneigti krikščioniškojo tikėjimo vaidmenį. Šiuo atveju didėjantis lotynų ir stačiatikių krikščionybės skilimas neturėjo esminės reikšmės. Vakarai atrodė labai autokratiški, o Rytai tokie buvo iš tikrųjų. Tiesą sakant, stačiatikių pasaulis išvengė daugumos įtakų, kurios, pradedant XIV amžiumi, daro kai kuriuos apibendrinimus ne tokiais tvirtais (žr. VII skyrių).

Tačiau reikia skirti aukštąją išsilavinusio elito kultūrą nuo paprastų žmonių kultūros. Naujausiuose tyrinėjimuose akcentuojamas „klerikalinės kultūros" ir „folklorinės tradicijos" kontrastas. Kadangi išsilavinusią mažumą sudarė dvasiškiai ir jų mokiniai, galime tikėtis, kad raštingųjų sluoksnių oficialioji kultūra turėtų būti gan glaudžiai susijusi si tradiciniu religiniu mokymu. Vis dėlto dideli gyventojų sluoksniai buvo neraštingi (įskaitant visai nemokytas moteris bei neraštingus aristokratijos atstovus) ir nereikėtų stebėtis, kad daugiausiai pagoniškų atgyvenų, eretiškų nuomonių ar tikrai nereliginių požiūrių gyvuoja būtent tarp jų. Tradicinis viduramžių mokslas daugiausia apsiribojo tik aukštosios kultūros sfera. O masinė kultūra yra vienas iš naujųjų viduramžių kultūros elementų — taip ją traktuoja naujausioji viduramžių tyrinėtojų karta.

Įsivaizduoti viduramžius nėra taip paprasta. Istorikams reikia matyti ne tik tai, kas viduramžių scenoje buvo, bet ir ko ten nebuvo. Viduramžiai neturėjo daugelio tų vaizdų, garsų ir kvapų, kurie vėliau tapo įprastais. Tada nebuvo fabrikų kaminų, nebuvo transporto priemonių keliamo triukšmo, nebuvo dirbtinių teršalų ar dezodorantų. Tarp plytinčių miškų bei dykynių buvo išsimėčusios mažos pavie-

nės gyvenvietės, jos skendėjo tokioje tylumoje, kad bažnyčios varpai ar karvių baubimas buvo girdimi už kelių kilometrų; čia dvelkė natūralūs, bet aštrūs kvapai — mėšlo krūvų smarvė, degančio miško aitra. Žmonės nelabai skyrė tai, ką vėliau imta vadinti gamtiniais ir antgamtiniais dalykais, faktus nuo prasimanymų, dabartį nuo praeities. Vyrai ir moterys nelabai galėjo patikrinti savo pojūčių tikrumą, tad buvo tikima įvairiausiais būdais gaunama informacija. Angelai, velniai, fėjos laikomi tokiais pat realiais kaip ir artimiausi kaimynai. Praeities didvyriai ar bibliniai personažai buvo tokie pat artimi (ar tolimi) kaip ir savo šalies karaliai ar karalienės. Ir niekas nebuvo taip akivaizdu, kaip Dantės pasakojimas apie gyvą žmogų, galintį vaikščioti po dangų ar po žemę ir susitikti kadu kadai gyvenusių žmonių šmėklas — nesuirusias, nepakitusias, neišsisklaidžiusias.

Laiko ir erdvės suvokimas viduramžiais radikaliai skyrėsi nuo mūsojo. Laikas buvo matuojamas nereguliaria dienos ir nakties kaita, metų laikais, sėjos ir pjūties laikotarpiais. Tikslus valandų skaičiavimas ir kalendoriai buvo šventa Bažnyčios prerogatyva. Žmonės keliavo taip lėtai, kad niekaip negalėjo pasitikrinti paprasčiausių geografinių žinių. Jeruzalė buvo pačiame trijų žemynų — Azijos, Afrikos ir Europos — centre, o tie žemynai priskiriami trims Nojaus sūnums — Semui, Hamui ir Jafetui. Tarp žemynų buvo didžiulis vandenynas, o už vandenyno — linija, kur dangus ir žemė nepastebimai susilieja. [TEMPUS]

Viduramžių žmonės mažai domėjosi savo kūnu ir menkai tepažino jį. Vidaus organai nebuvo aiškiai skiriami, jau nebekalbant apie skeleto, nervų, kraujo apytakos, virškinimo ir reprodukcinės sistemų sąveiką. Manyta, kad kūnas susideda iš keturių elementų, keturių organizmo skysčių, keturių temperamentų nuostabaus derinio. Žemė, ugnis, oras ir vanduo buvo gretinami su juodąja ir geltonąja tulžimis, krauju ir flegma ir tuos junginius atitiko įvairūs temperamentai — melancholiškas, choleriškas, sangviniškas ir flegmatiškas. Specialios žinios kaupėsi labai pamažu. XIV amžiuje gydytojai pradėjo skrosti lavonus ir dėl to pagerėjo anatomijos vadovėlių kokybė. Ypač pažymėtinos Mondinio di Luzzi (1316) ir Guido da Vigevano knygos *Anatomia*. Chirurgai irgi gavo naujus vadovėlius, tokius kaip Guy de Chauliaco (1363) *Chirurgica Magna*. „Juodosios mirties" patirtis paskatino įvesti karantiną epidemijos apimtiems laivams — pirmiausia Raguzos (Dubrovniko) uoste 1377, o paskui ir Marselyje 1383 metais.

Buvo manoma, jog viduramžių žmonės gyveno kupinoje baimės ir nesaugioje psichologinėje aplinkoje, trukdančioje mąstyti drąsiai ir nepriklausomai. Bejėgiškumas prieš gamtos jėgas, nesiliaujantys karai, paplitęs banditizmas, vikingų, klajoklių ir netikėlių antpuoliai, epidemijos, badas ir anarchija — visa tai stiprino įsitikinimą, kad žmogus silpnas, o Dievas galingas. Tik vienuolyno prieglobstyje žmogaus protas galėjo eiti savo genijaus keliu.

Todėl viduramžių filosofija iš esmės taip ir liko teologijos šaka. Pagrindinis jos uždavinys buvo sutaikyti Aristotelio idėjas su religijos dogmomis, o kalbant abstrakčiau — sutaikyti protą su tikėjimu. Didžiausias iš viduramžių filosofų Tomas Akvinietis (apie 1225—1274) tą pasiekė teigdamas, kad žmogui protas yra Dievo duotas, kad tikėjimas yra racionalus ir kad tinkamai interpretuojant jie

TEMPUS

Giovannis da Dondis (1318–1389), Padujos universiteto astronomijos profesorius, tikrai nebuvo pirmasis laikrodininkas. Dantė savo *Rojuje* jau mini laikrodį; be to, rašytiniuose šaltiniuose kalbama apie laikrodžius Londono Šv. Pauliaus katedroje 1286 metais ir Milane 1309 metais. Tačiau Dondžio traktatas *Il Tractus Astarii* (1364) yra seniausias detalus laikrodžio mechanizmo aprašymas. Jame kalbama apie astronominį laikrodį su septyniais ciferblatais, reguliuojamą ankerinio mechanizmo. (Beje, yra kelios šiuolaikinės jo kopijos; viena demonstruojama Mokslo muziejuje Kensingtone, o kita Smitsono institute Vašingtone.)[1] (Žr. III priedą, 31)

Laikrodžio mechanizmo išradimas įprastai priskiriamas VIII amžiuje gyvenusiam kinui Liang Lin-sonui. Tačiau Europoje laikrodis pradėtas naudoti tik XIII amžiaus pabaigoje. Pirmieji laikrodžiai kas valandą priversdavo suskambėti varpą. Toks mechanizmas, pagamintas 1386 metais, dar tebeveikia Solisberio katedroje. Vėlesni modeliai turėjo ciferblatus, rodančius ne tik valandas, bet ir mėnulio fazes, planetų judėjimą, net šventųjų dienas bei religines šventes. Gražiausi laikrodžiai buvo sukurti Milane (1335), Strasbūre (1354), Lunde (1380), Ruane (1389), Velse (1392) ir Prahoje (1462). Mechaniniai laikrodžiai pamažu pakeitė ankstesnius laikrodžius – šešėlinius, saulės, smėlio, klepsidras. Jie buvo ypač vertinami šiaurės šalyse, kur saule sunku pasikliauti. Mechaniniai laikrodžiai buvo įtaisyti visose didžiosiose katedrose, miestų skveruose ir ant vartų, o visų pirma – vienuolynuose.

Dvidešimt keturių valandų laikrodis, rodantis vienodo ilgio valandas, revoliucionizavo laiko matavimą kasdieniniame gyvenime. Iki tol dauguma žmonių gyveno pagal saulės patekėjimo ir nusileidimo ritmus. Ten, kur valandų sistemos buvo žinomos, valandų ilgis priklausė nuo metų laiko, skirtingas jis buvo ir įvairiose šalyse. Dienos meto „pasaulietinės valandos" skyrėsi nuo naktinio budėjimo valandų ir nuo Bažnyčios „kanoninių valandų": *matutinum*, *laude*, *prime*, *terce*, *sext*, *none*, *vesper* ir *compline*. Paprasti žmonės dienos, tvarkomos pagal vienodo ilgio valandas, idėją perėmė iš viduramžių vienuolių. Tai buvo būtina preliudija vėlesnėms miesto gyvenimo normoms ir dirbtinei industrializuotos visuomenės drausmei. Laikrodis yra „totalitarinis prievaizdas", turintis galingą socializuojantį poveikį. Niutono fizika įtvirtino mintį, kad Visata yra vienas didelis „Dangiškas laikrodis", ir prisireikė galingiausių šių laikų protų, įskaitant Einšteiną ir Proustą, įrodyti, koks išties nenatūralus yra mechanistinis laiko suvokimas[2]. [COMBRAY] [$e = mc^2$]

Svarbiausi laikrodžio mechanizmo raidos etapai buvo miniatiūrizacija, kurios dėka XV amžiuje pasirodė sieniniai, o XVI amžiuje ir kišeniniai laikrodžiai; švytuoklės panaudojimas (1657), labai padidinęs jų patikimumą; jūrų chronometro pasirodymas (1761), išsprendęs seną geografinės ilgumos nustatymo jūroje problemą; pagaliau be raktelio prisukamo mechanizmo išradimas (1823), kurio dėka prasidėjo masinė kišeninių ir rankinių laikrodžių gamyba. O tobuliausias chronometras, atominis laikrodis, kurio tikslumas viena sekundė per 3000 metų, buvo sukonstruotas Didžiosios Britanijos Nacionalinėje fizikos laboratorijoje 1955 metais.

Per ilgus šimtmečius laikrodžių gamyba iš labai specializuoto amato virto masinės gamybos šaka. Ankstyvieji centrai – Niurnbergas ir Augsburgas, Paryžius ir Blua. Šveicarija pasinaudojo hugenotų amatininkų imigracija. XVII ir XVIII amžiais šioje srityje ėmė pirmauti Anglija. O Prancūzija specializavosi puošti laikrodžių futliarus ir gaminti dekoratyvinius laikrodžius. XIX amžiuje Šveicarijos laikrodžių pramonė, susitelkusi Ženevoje ir Šo le Fone Juros kantone ėmė pirmauti visame pasaulyje gamindama aukštos kokybės laikrodžius pramoniniu būdu.

Laikrodininko amatas išaugo iš ankstesnių gildijų, vienijusių spynų meistrus bei juvelyrus. Iš garsiausių laikrodininkų minėtini Jacques de la Garde iš Blua, pagaminęs pirmąjį kišeninį laikrodį (1551); Christianas Huygensas (162–1695) iš Hagos, išradęs švytuoklę ir spiralinį plauką; Johnas Arnoldas, Thomas Earnshaw ir Johnas Harrisonas (1693–1776) – jūrinių chronometrų meistrai; Julienas le Roy (1686–1759), Versalio rūmų laikrodininkas; Abrahamas-Louisas Breguet (1747–1823), savaime prisisukančio laikrodžio *montre perpetuelle* išradėjas, na ir Edwardas Johnas Dentas (1790–1853), Big Beno kūrėjas. Antonis Patekas iš Varšuvos ir Adrienne'as Philippe'as iš Berno 1832 metais bendromis jėgomis įkūrė šiuo metu didžiausią šveicarų firmą „Patek-Philippe". Tuo metu dideli laikrodžiai ir maži laikrodukai jau buvo tapę urbanizuotos Vakarų visuomenės kasdienybe. Rytų Europos valstiečiai prie laikrodžio priprato vėliau. Milijonams sovietinių karių Raudonosios Armijos žygis į Europą 1944–1945 metais buvo puiki proga ne tik „išvaduoti", bet ir įsitaisyti laikroduką.

abu negali prieštarauti vienas kitam. Panašias problemas sprendė ir trys pranciškonai, beje, visi iš Britanijos: Rogeris Baconas (1214—1292), Johnas Dunsas Scotas (1265—1308) ir Williamas Ockhamas (apie 1285—1349). Baconas, kurį vadino *doctor mirabilis*, 14 metų praleido kalėjime už „įtartinas naujoves". Dunsas Scotas, iš kurio vardo kažkokiu keistu būdu anglų kalba gavo žodį *dunce* („kvailys, bukagalvis"), nesutiko su Tomu Akviniečiu ir tvirtino, kad protą galima panaudoti tik tiesiogiai pojūčiais suvokiamam pasauliui apibūdinti. Jis palaikė Nekalto Prasidėjimo dogmą. Ockhamas, tas *venerabilis inceptor*, ekskomunikuotas už savo darbus; jis buvo vadinamųjų nominalistų lyderis. Ockhamas sutriuškino viešpatavusį platoniškąjį universalijų — abstrakčių esmių, kurios tariamai egzistuojančios nepriklausomai nuo objektų — suvokimą ir taip pakirto daugelio viduramžių nelanksčių konvencijų, įskaitant ir socialinę tvarką, pagrindą. „Ockhamo skustuvas" — principas, kad faktus reikia analizuoti pasitelkus kuo mažiau paaiškinančių priežasčių — pasirodė esąs galingas loginio mąstymo instrumentas. Jis visiškai atskyrė protą nuo tikėjimo ir tai atvėrė kelią moksliniams ir pasaulietiniams tyrinėjimams. Ockhamo šūkis — *Entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem* (nereikia gausinti esmių be būtino reikalo). Sakoma, kai jį pristatė vokiečių imperatoriui Liudvikui Bavariečiui, jis pareiškęs: „Sere, jei ginsite mane kardu, aš ginsiu jus plunksna".

Viduramžių mokslas irgi neatskiriamai susijęs su teologija. Nebuvo juntama aiškios ribos tarp fizinių ir dvasinių reiškinių, todėl „gamtos paslapčių" tyrinėjimas dažnai laikytas nekukliu lindimu „į Motinos Bažnyčios įsčias". Pavyzdžiui, viduramžiais vokiečių kalboje nebuvo skirtumo tarp „dujų" ir „dvasios" — ir viena, ir kita buvo vadinama tuo pačiu žodžiu *Geist*, kuris dabar atitinka lietuvių kalbos žodį „dvasia". Atliekantieji mokslinius eksperimentus dažnai rizikuodavo, kad juos apkaltins raganavimu. Alchemija jau seniai lenkė fiziką ir chemiją, o astrologija — astronomiją. Roberto Grossetestės (apie 1170— 1253 m.), universiteto kanclerio ir Linkolno vyskupo, laikų Oksfordas kartais laikomas mokslo tradicijų lopšiu.

Tačiau žymiausi mokslo laimėjimai siejami su išsibarsčiusių pavienių mokslininkų darbais. Rogerio Bacono optikos ir mašinų eksperimentai buvo jo bendro puolimo prieš sugedimą ir prietarus sudėtinė dalis. Jis mėgino patikrinti, verifikuoti mokslą; ir tuomet nemadingas jo graikų kalbos laikymasis buvo mėginimas patikrinti Šventojo Rašto lotyniškojo teksto tikslumą. Bacono mokytojas Pierre'as de Maricourt'as parašė fundamentalų traktatą apie magnetizmą — tikriausiai norėdamas „užmušti" laiką, kai Anžu buvo apgulę Lušerą di Kalabriją 1269 metais. Silezietis Witello, dar vadintas Vitellonu (1230—1280), parašė ne mažiau fundamentalų traktatą apie optiką *Perspectiva*. Jame, atskirdamas mechanines akies operacijas nuo proto koordinuojamos veiklos, atvėrė kelią šiuolaikinei psichologijai. Lizjė vyskupas Nicolas Oresmė (apie 1320—1382 m.) sukūrė svarbų veikalą apie pinigų ekonomiką, o kitame traktate apie astronomiją *De Coelo et Mundo* jis palaikė žemės sukimosi teoriją. Vitellonas buvo entuziastingas Proto šalininkas, švietimo epochos žmogus, gimęs anksčiau laiko, astrologų ir prekiautojų stebuklais demaskuotojas. „Viskas, kas yra Evangelijose, yra *rationnabilissima*", — tvirtino jis. Šimtmečiu vėliau kardinolas Mikalojus Kuzietis (Nicholas Cusanus, 1401—1464) iš Kiu miesto prie Mozelio, pakartojo mintį, kad Žemė sukasi, išpranašavo kalendoriaus reformą ir pasaulio pabaigą 1734 metais. Visi jie be vargo sugebėjo atskirti gamtos *mirabilia* nuo Bažnyčis *miracula*.

Pamažu kaupiantis mokslo žinioms, atsirado reikalas turėti jų enciklopedinę santrauką. Iš labiausiai paplitusių tokios rūšies veikalų paminėtini Vincento iš Bovė *Speculum Maius* (1264) ir Rogerio Bacono *Opus Maius* (1268).

Tačiau religija ir toliau buvo apgaubta įvairiausio iracionalumo bei prietarų. Viduramžiams baigiantis bažnytinės dogmos vis dar tebebuvo formuluojamos ir sisteminamos. Tikėjimo sritis, kurią žmonėms buvo liepiama besąlygiškai priimti, plėtėsi. Laterano susirinkimas 1215 metais išpažintį ir atgailą padarė privalomomis. 1439 metais buvo užbaigta septynių sakramentų — nuo krikšto iki paskutinio patepimo — doktrina. Transsubstanciacijos — tvirtinimo, kad Eucharistijos duona ir vynas stebuklingu būdu virsta Kristaus kūnu ir krauju — doktrina buvo labai sugriežtinta ir tik kunigams buvo leidžiama gerti iš taurės vyną. Kiti tikintieji turėjo tenkintis tik duona. Buvo akcentuojamas paprastų žmonių atskyrimas nuo magiškosios kunigų kastos. Mišios laikomos kiekviena įmanoma proga. Oficialiai priimtas Švenčiausiosios Mergelės Marijos, dieviškosios tarpininkės tarp

žmonių ir Kristaus, kultas, o malda *Ave Maria* („Sveika Marija") oficialiai įtraukta į mišių apeigas ir kalbama tuoj po *Pater noster*. Visos organizacijos, pradedant gildijomis ir baigiant riterių ordinais, turėjo savo šventąjį patroną. Labai paplito relikvijų garbinimas. Kelionės į šventąsias vietas buvo visų žmonių, o ne vien pačių pamaldžiausių, sudėtinė kasdieninio gyvenimo dalis. Tikėjimą antgamtiniais dalykais stiprino oficialus mokymas apie sudėtingą gerųjų ir blogųjų angelų hierarchiją ir visuotinė Šėtono baimė, Liuciferis, tas puolęs arkangelas, kadaise sėdėjęs Dangaus aukštybėse šalia Gabrielio, dabar kėlė grėsmę pasauliui, vadovaudamas tamsos jėgoms. Pragaro baisumai — mėgstama pamokslininkų tema, populiari ji buvo ir tarp dailininkų.

Mistinė tradicija, teikusi pirmenybę ne racionaliam tikėjimui, o religinei intuicijai, pirmą kartą nuosekliai išreikšta XII amžiuje Šv. Viktoro augustinų vienuolyne Paryžiuje. Vėliau ji labai įsišaknijo ir tarp visų gyventojų. Svarbiausi jos skleidėjai buvo šv. Bonaventūra (apie 1217—1274 m.), vienu metu buvęs pranciškonų ordino generolu ir parašęs didelę įtaką turėjusį veikalą *Itinerarium mentis in Deum*; „meisteris" Johannas Eckhartas (1260—1327) iš Strasbūro, Bohemijos generalinis vikaras, kuris, sakoma, tvirtinęs, jog pasaulį sukūręs jis savo mažyliu pirštu; Flemingas Janas van Ruysbroeckas (1294—1381) — „ekstaziškasis mokytojas", veikalo *De Septem Gradibus Amoris* autorius; anglas Walteris Hiltonas (miręs 1396 m.), panašaus pobūdžio veikalo *The Ladder of Perfection* („Laiptai į tobulybę"), tik liaudiška kalba, autorius; na o visų pirma Thomas Hemerkenas iš Kempeno netoli Kelno, žinomas kaip Tomas Kempietis (apie 1380—1471), *Imitatio Christi* autorius. Šio žanro atstovas buvo ir anoniminis anglas, parašęs veikalą *The Cloud of Unknowing* („Nežinojimo skraistė"). Daugelis mistikų buvo spekuliatyvinės filosofijos atstovai; tačiau jie mokė krikščionis ugdyti vidinį gyvenimą ir vengti piktojo pasaulio, kurio žmonės negalėjo valdyti. Jų raštai padėjo įpūsti žarijas, iš kurių galų gale įsiliepsnojo reformacija.

Kartu su krikščioniškąja mistika plėtojosi ir juodoji magija, iš dalies dėl tų pačių priežasčių. Raganos, užsiimančios ir juodąja, ir baltąja magija, be abejo, buvo pagoniškojo animizmo ikikrikščioniškųjų laikų kaimo gyvenime reliktai; tą patį galima pasakyti ir apie laumes, elfus, kaukus ir vaiduoklius. Tačiau sistemingai domėtis magija, atrodo, imta tik vėlyvaisiais viduramžiais. Be to, atvirai kovodama su ja, Bažnyčia, pati to nenorėdama, skatino isterines nuotaikas, kurios sudarė geras sąlygas klestėti raganoms ir burtininkams. Lemtingoji bulė *Summis Desiderantes*, kuria Bažnyčia pradėjo kontrpuolimą, popiežiaus Inocento VIII buvo paskelbta 1484 metais. Standartinį vadovėlį raganų medžiotojams *Malleus Maleficarum* 1486 metais išleido dominikonai. Anksčiau į raganų veiklą buvo žiūrima atlaidžiai, o dabar požiūris pasikeitė. Visas krikščioniškasis pasaulis sužinojo, kad velnių legionams vadovauja piktosios moterys, išsitepusios nekrikštytų kūdikių riebalais ir nuogut nuogutėlės skraidančios ant šluotų ar jodinėjančios ant ožių ar avinų, dalyvaujančios naktinėse orgijose, kur tobulina savo kerus ir santykiauja su demonais. Moterys buvo laikomos silpnomis, žemesnėmis būtybėmis, nepajėgiančiomis atsispirti pagundai. O jei jau Bažnyčia viešai pripažino,

kad tokie dalykai egzistuoja, tai magijos galia iš karto labai išaugo. Žmonės, kurie apsiimdavo sunaikinti kaimyno derlių ar priversti persileisti priešo žmoną, gaudavo už tai didelius pinigus. Riba tarp faktų ir iliuzijų, tarp šarlataniškumo ir haliucinacijų pasidarė visiškai nebeaiški. Popiežius Inocentas VIII rašė:

„Pastaruoju metu mūsų ausis pasiekė žinios, kad <...> daug abiejų lyčių žmonių susidėjo su velniu, *incubi et succubi*, ir savo užkeikimais, kerais, apžavais ir kitokiais prakeiktasi burtais <...> užmuša vaikus motinų įsčiose <...>, naikina žemės gėrybes, vynuogių kekes, medžių vaisius <...>. Negana to, tie nelaimingieji šventvagiškai atmeta Tikėjimą, gautą per Krikštą ir Žmonijos Priešo pakurstyti nevengia <...> griebtis <...> pačių šlykščiausių veiksmų, keldami mirtiną pavojų savo sieloms"[31].

Po to daugiau nei 300 metų magija ir raganų medžioklė buvo paplitę beveik visoje Europoje. [HEXEN]

Viduramžių etika, kaip ją aiškino Bažnyčia, vadovavosi hierarchiniais principais, apimančiais ir socialinę tvarką, ir moralės kodeksą. Visi ir viskas, kas tik vien dėl savo prigimties užėmė žemesnę padėtį, privalėjo paklusti užimantiems aukštesnę padėtį: vergai turėjo paklusti savo šeimininkams, moteris turėjo valdyti jų vyrai. Nedideles nuodėmes ir silpnybes reikėjo skirti nuo septynių mirtinų nuodėmių. Tose šalyse, kur išliko senoji piniginių baudų už nužudymą praktika, kilmingo žmogaus nužudymas ar smurtas prieš jį buvo laikomas didesniu — taigi ir brangiau kainuojančiu — nusikaltimu negu tokie pat veiksmai prieš paprastą mirtingąjį. Bausmių tarifai rodė, kad už mažesnius nusižengimus reikia bausti švelniau negu už didelius. Nepaisant šv. Augustino represyvinio mokymo seksualiniais klausimais, erotinės silpnybės nebuvo labai griežtai smerkiamos. „Ne tam, kam reikia, adresuota meilė", tariant Dantės žodžiais, nė iš tolo negalėjo lygintis su neapykantos ar išdavystės sukeltomis nuodėmėmis. Svetimautojai kamavosi aukštesniuose pragaro ratuose, o išdavikai pačiame dugne. O pats didžiausias blogis buvo Dievo išdavimas. Didžiausią gėdą užtraukdavo burnojimas prieš Dievą ir erezija. Konstancos susirinkimas (1414—1417), kurio nutarimu buvo sudegintas ant laužo Janas Husas, pritraukė apie 700 prostitučių. [PROSTIBULA]

Viduramžių teisė irgi vadovavosi vertybių hierarchija. Bent jau teoriškai, žmonių įstatymai buvo pajungti dieviškajai teisei, apibrėžtai Bažnyčios; tačiau iš tikrųjų būta gana didelės įvairovės. Kartu su daugybe konkuruojančių jurisdikcijų — kanonine teise bažnytiniuose teismuose — buvo daugybė teisės šaltinių, tradicijų ir bausmių. Romėnų teisė tebebuvo pagrindinis teisės šaltinis Pietų Europoje, o Šiaurės ir Vakarų Europoje svarbiausiu teisės šaltiniu liko slavų ir germanų genčių papročių teisė.

Tiktai nereikia manyti, kad papročių teisė buvo paprasčiausias primityviųjų tradicijų reliktas. Tai ilgų ir smulkmeniškų derybų tarp kunigaikščių ir jų pavaldinių padarinys, ji dažnai buvo užrašoma sudėtingų kodeksų pavidalu. Pavyzdžiui, visoje Austrijoje ir vakarinės Vokietijos dalyje buvo labai paplitę *Weistümer* — teisės normų rinkiniai. Austrijoje jie buvo žinomi *Banntaidingen*, o Šveicarijoje *Offnungen* pavadinimais. Daugiau nei 600 papročių teisės normų išliko Elzase, ten

jos vadinosi kitaip — *Dingofrodeln.* Šie rinkiniai labai sustiprino sąvoką *Gutherrschaft,* o į rytus nuo Elbės vyravo sąvoka *Grundherrschaft,* kuri išsaugojo valstiečių *Gemeinde* („bendruomenės") pozicijas kaime. Kodeksai yra viena iš pagrindinių priežasčių, kodėl vakarinė Vokietija išvengė „neobaudžiavos", užliejusios Rytus. Kai kuriose Rytų Europos dalyse, pavyzdžiui, Bohemijoje ir Silezijoje, dėl kolonistų antplūdžio vietinė papročių teisė susiliejo su vokiškąja.

Vėlesniais amžiais susidomėjimo klasikiniu palikimu atgimimas padėjo romėnų teisei praplėsti savo veikimo sferą papročių teisės sąskaita. Pavyzdžiui, 1495 metais ją buvo leista naudoti Vokietijos imperijos aukščiausiajam teismui *(Reichskammergericht).* Romėnų teisei buvo lemta padaryti labai gilų poveikį. Kai valdžia imperijoje vis labiau susiskaldė, kunigaikščiai ėmė laikyti save vieninteliais įstatymų leidėjais ir ilgainiui visi gyvenimo aspektai tiesiog aplipo gausybe reguliuojančių normų. Vokiečių „įstatymų valdomai valstybei" *(Rechtstaat)* buvo lemta išsigimti į šalį, kurioje galėjo pasirodyti štai toks pagarsėjęs užrašas prie kelio į Badeną: „Šituo keliu leidžiama keliauti"[32].

Tik Anglija išsaugojo išskirtinę priklausomybę nuo savo papročių teisės. Anglijoje, kaip ir kitose šalyse į vakarus nuo Reino, buvo laikomasi principo: kur įstatymai tyli, ten žmogus gali elgtis savo nuožiūra. O Prancūzija, nepaisant didėjančios karališkųjų *ordonnances* ir centrinio *Parlement* galios, ir toliau liko pasidalijusi į dvi zonas — šiaurinę, kur dominavo papročių teisė, ir pietinę, kur vyravo romėnų teisė.

Daugelyje šalių anksti prasidėjo plataus masto kodifikavimas. Kastilijoje *Leyes de las Siete Partidas* (1264—1266), kurie sudarė vėlesnės ispanų teisės pagrindą, buvo skirti tam pačiam tikslui kaip ir, pavyzdžiui, Kazimiero Didžiojo *Statuty* (1364) bei *Dygesta* (1488) Lenkijoje arba Kazimiero Jogailaičio *Sudiebnik* Lietuvoje. Policijos tais laikais nebuvo ir priverstinis teisės normų įgyvendinimas vyko nelabai sklandžiai. Pabėgimai nuo teisingumo buvo kasdieninis dalykas. Todėl tie, kuriuos pavykdavo pagauti, būdavo baudžiami žiauriai, kad būtų pavyzdys kitiems: be pakorimo, praktikuotas sudraskymas arkliais ar ketvirčiavimas; atbaidymui nuo nusikaltimų buvo naudojami ir įvairūs sužalojimai — žymės išdeginimas arba galūnių nukirtimas. Įkalinimas ir piniginės pabaudos imta vis labiau taikyti stiprėjant įstatymais įtvirtintai teisei. Įkalinimo sąlygos buvo nežmoniškos, kadangi kaliniams maisto nebuvo skiriama arba skiriama labai mažai.

Švietimas viduramžiais rėmėsi pagrindu, padėtu XII ir XIII amžiais. Pradinis mokymas pažinti raides ir skaičius daugiausia buvo paliktas pačiai šeimai ar kaimo kunigams. Vidurinį mokymą rėmė katedros ir vis labiau miestų tarybos. Mokymo turinys, nors ir mažesniu mastu nei patys mokiniai, buvo parenkamas atsižvelgiant į kunigų rengimo poreikius. Mokymo pagrindą sudarė trys dalykai — *trivium*: gramatika, retorika ir logika. Gerai įrengtos mokymo įstaigos, tokios kaip Vinčesterio koledžas (1382) ar lotynų mokykla Deventeryje, buvo žinomos ne tik visoje šalyje, bet ir už jos ribų. Kai kuriuose didžiausiuose Italijos ir Vokietijos miestuose atidarytos komercinės mokyklos. XIV amžiuje Florencijoje buvo šešios tokios mokyklos, kuriose mokėsi daugiau nei 1200 mokinių.

Universitetų steigimo tradicija XV amžiuje paplito visose lotynų krikščioniškojo pasaulio šalyse: pavyzdžiui, buvo įsteigti Leipcigo (1409), Šv. Andriaus (1413) ir Luveno (1425) universitetai.

Viduramžių literatūra liko daugiausia religinio pobūdžio, nors pasaulietines tradicijas puoselėjantys *chansons de geste* bei *bylinų* žanrai plėtojosi toliau. Dauguma knygų buvo rašoma lotynų ir graikų kalbomis. Jos dažniausiai ir likdavo toje aplinkoje, kurioje buvo parašytos. Pavyzdžiui, tas faktas, kad tik Kazimiero amžiuje buvo aptikti vokiečių vienuolio Hrotsvito iš Gandershaimo veikalai — prieš penketą šimtmečių sukurtos komedijos lotynų kalba — rodo, jog ddelė viduramžių literatūros dalis niekada plačiau ir nepaplito. Tačiau vis daugiau populiarios literatūros, pavyzdžiui, baladžių ar šventųjų gyvenimo aprašymų, buvo kuriama vietinėmis liaudiškomis kalbomis — iš dalies ir dėl to, kad mokslas moterims formaliai buvo neprieinamas. Liaudies teatras prasidėjo nuo Bažnyčios rengtų misterijų. Nors brendo netrukus turėsiančios pasirodyti naujovės, kol kas kultūrinis gyvenimas apėmė tik nedaug žmonių (žr. VII skyrių).

Viduramžių istoriografija liko kronikininkų ir metraštininkų veiklos sritis: jie (dažnai tai buvo vienuoliai) stengėsi tik užrašinėti praeities įvykius, o ne aiškinti juos. Dievo Apvaizda laikyta pakankama visko priežastimi. Viduramžių kronikų priskaičiuojama keli šimtai. Kai kurios iš jų, pavyzdžiui, ankstyvoji *Anglosaksų kronika* Anglijoje ar XI amžiaus Nestoro *Senųjų laikų pasakojimai* Kijeve, buvo parašytos vietinėmis kalbomis. Tokios buvo ir daugelis prancūziškųjų kronikų — Villehardouino (apie 1150—1212 m.), Joinville'o (apie 1224—1317 m.), Froissarto (1337—1400), Commynes'o (1447—1511). Tačiau ir toliau vyravo kronikos graikų ir lotynų kalbomis. Kronikininkai buvo labai šališki, daugiausia atspindėdavo Bažnyčios ar valdančiojo kunigaikščio požiūrį į įvykius. *Qui Diex vielt aidier,* — daro išvadą Villehardouinas, — *nuls hom ne li puet nuire* („Kam Dievas nori padėti, tam nepakenks joks žmogus"). Politinė mintis koncentravosi ties amžina problema — Bažnyčios ir valstybės valdžios apibrėžimu. Karolingų požiūris buvo artimas bizantiškajam cezaropapizmui. Feodalizmas pabrėžė susitarimo, kontrakto koncepciją. Ginčas dėl investitūros ir su ja susijusių klausimų iškėlė daug ne tik popiežiaus viršenybės, bet ir, kaip Dantės traktate *De Monarchia,* — karštų imperatoriaus dominavimo šalininkų. Romėnų idėjos apie nepriklausomą monarchiją pasirodė vėl, kai pradėta nagrinėti romėnų teisę, ypač Prancūzijoje. Tačiau pats revoliucingiausias buvo antipopiežinis traktatas *Defensor Pacis.* Jo autorius Marsilijas Paduvietis (1270—1342), vienu metu buvęs Paryžiaus universiteto rektoriumi, išdrįso pasiūlyti aukščiausią valdžią atiduoti nepriklausomai liaudžiai, kontroliuojančiai pasaulietinę valstybę.

Tarptautiniuose santykiuose buvo vadovaujamasi šv. Augustino teisingų karų idėja. Teoriškai karas galėjo būti teisingas, tik jei atitiko tam tikras sąlygas. Pasak Ramono di Penafort'o, tos sąlygos buvo tokios: noras atstatyti teisingumą; kai neduoda vaisių visos kitos alternatyvinės priemonės; profesionalių karių naudojimas; pradedančiojo karą garbingi norai; aukščiausiojo valdovo pritarimas. Praktiškai karai buvo visuotinai paplitęs reiškinys. Visada galėjai surasti pataikūnų

dvasiškių, patvirtinančių bet kurios pusės, privataus asmens ar valstybės, teisumą. Laikinos taikos tik išryškindavo karų dominavimą. O karas suteikdavo neribotas teises kariškiams. Viduramžių kariuomenės materialinis aprūpinimas ir technologija neleido greit išspręsti nesutarimų. Armijos buvo mažos, bet jos turėjo veikti dideliuose plotuose. Nugalėtas priešas galėjo nesunkiai atsitraukti ir persitvarkyti. Karo veiksmai buvo nukreipiami prieš vietines pilis ir tvirtoves. Apgulimai buvo dažnesni už atvirus mūšius. Karo grobis dažnai vertinamas labiau už pačią pergalę. XIV ir XV amžiais samdomų karių būriai, kuriuos pirmiausia panaudojo Italijos miestai, ėmė keisti gremėzdiškas feodalų kariuomenes. Didieji lankai ir arbaletai, pasirodę XII amžiuje, smarkiai patobulėjo ir padidino ugnies galią. Parakas, pirmą kartą panaudotas XIV amžiuje, atvedė prie artilerijos atsiradimo, o ši husitų ir turkų rankose tapo lemiamos reikšmės ginklu. Tačiau bet kurių didesnių ginkluotųjų pajėgų pagrindinę smogiamąją jėgą ir toliau sudarė ginkluotoji kavalerija.

Viduramžių architektūroje vyravo dvi mūrinių pastatų rūšys — bažnyčios ir pilys. Vėlyvųjų viduramžių bažnytinis stilius, kurį XIX amžius pavadino „gotikiniu", visų laikomas įkvėptos estetikos išraiška — pastatai tarsi šaute šauna į dangų. Dažnai jis priešpastatomas pilių bokštelių, barbakanų, machikulų kariniam funkcionalumui. Tačiau iš esmės visi pagrindiniai gotikinio stiliaus elementai, nuo smailių arkų iki kontraforsų, yra ne mažiau funkcionalūs nei estetiški: jie buvo sugalvoti efektingiems skliautams ir didelėms langų erdvėms. Gotikinis stilius, tas abato Sugerio iš Sen Deni išradimas, išplito visame lotynų krikščioniškajame pasaulyje. Gotikinės katedros buvo statomos nuo Sevilijos iki Dorpato — visoje tarp jų esančioje teritorijoje. O stačiatikių pasaulis, priešingai, liko ištikimas romaniniam-bizantiniam stiliui. Į rytus nuo katalikus ir stačiatikius skiriančios ribos nėra nei gotikinių bažnyčių, nei gotikinių pilių. Naujasis piliečių pasididžiavimas davė daug įspūdingų varpinių, rotušių, audimo fabrikų. Šio stiliaus puikių pastatų buvo Briuselyje (1402), Arase, Gente, Ypre (1302) ir Krokuvoje (1392). [GOTIKA]

Viduramžių menas daugiausia vystėsi bažnyčių ir kadedrų fone. Buvo tapomi šventųjų paveikslai, dekoruojami altoriai, bažnyčios puošiamos religinio turinio freskomis. Biblija ir psalmynai iliustruojami. Akmens skulptūros statulų ir bareljefų pavidalu puošė katedrų fasadus, antkapius ir koplytėles, o medžio skulptūros — aptvarus prie altoriaus, atskiriančius choristams ir dvasininkams skirtą vietą. Stiklo vitražai puikavosi didžiuliuose gotikinių bažnyčių languose. „Visas menas buvo daugiau ar mažiau taikomojo pobūdžio"[33].

Tačiau pasaulietiniai viduramžių meno elementai, kurie niekada nebuvo visiškai išnykę, irgi pradėjo ryškėti. Kunigaikščiai, o paskui ir turtingi buržua, ėmė užsakinėti savo portretus ar statulas. Iliustravimo meną imta taikyti ir *chansons de genre* knygoms bei populiariems kalendoriams, herbarijams, alegoriniams žvėrių gyvenimo aprašymams papuošti. Vėlyvųjų viduramžių drabužiai buvo labai prašmatnūs, kuo didesniam įspūdžiui išgauti buvo naudojamos brangios medžiagos, fantastiški stiliai, ryškios spalvos. Žalia spalva reiškė meilę, mėlyna ištikimybę, geltona priešiškumą, balta nekaltybę. Heraldika nuo savo karinės paskirties žengė socialinio pasipuikavimo link.

Viduramžių muzika irgi buvo vaisingas *sacrum* ir *profanum* derinys. Nors vis dar dominavo bažnytinė, tačiau daugėjo ir pasaulietinės muzikos globėjų, ypač Burgundijoje ir flamandų miestuose. XIV amžiaus *ars nova* stilius turėjo ne mažesnės tarptautinės įtakos kaip ir gotiškoji architektūra. Johnas Dunstable'as (apie 1390—1453 m.), Bedfordo kunigaikščio Prancūzijoje dvaro muzikas, buvo didelis novatorius, turėjęs didelės įtakos kitiems; tą patį galima pasakyti ir apie Guillaume Dufay (apie 1400—1474 m.). Tobulėjo choralinė polifonija ir instrumentinė muzika. 1400 metais jau minimi cimbolai, 1404 metais — klavikordas, 1450 metais — vargonų klaviatūra, 1495 metais — trombonas.

„Viduramžių žmogus" — abstrakcija, ir todėl tai nėra istorinė sąvoka. Atskiri individai jau pagal patį apibrėžimą yra unikalūs ir nė vienas žmogus negali atspindėti visų to amžiaus pagrindinių socialinių, intelektualinių bei meninių tendencijų. Tačiau reikia pamėginti įveikti tą anonimiškumą, kuris gaubia daugelį viduramžiais vykusių dalykų. Individualizmas tais laikais nebuvo madingas. Tokio lygio kaip van Eickas dailininkai kartais galėjo pasirašyti savo kūrinius — JVE FECIT, — tačiau dažniausiai net žymiausi veikėjai likdavo anonimais. Todėl tokie vertingi yra dabartiniai darbai, kuriuose stengiamasi detaliai atkurti paprastų žmonių gyvenimą. [MERCANTE]

Tačiau niekas nebuvo toks viduramžiškas absoliučiu įsitikinimu, kokia esanti krikščioniškojo pasaulio misija, nors kartu ir labai atviras visoms gausioms to meto srovėms, kaip garsus katalonų gydytojas, filosofas, kalbininkas, įžymus keliautojas ir kankinys Raimondas Luli (Ramon Lull, apie 1235—1315 m.). Gimęs Maljorkos Palmoje tuoj po to, kai ją užėmė Aragonų dinastija, jis arabų kalbą mokėjo ne blogiau už lotynų; brendo skaitydamas maurų ir žydų filosofų veikalus. Daug metų dirbo pranciškonų Miramaro vienuolyne ant Randos kalno, o paskui leidosi į begalines keliones, kuriomis norėjo įtikinti popiežių ir kunigaikščius, jog būtina mokyti Rytų kalbų. Įvairiu metu mokė Monpeljė, Paryžiuje, Padujoje, Genujoje, Neapolyje ir Mesinoje, o jo kelionių maršrutai siekė Gruziją ir Etiopiją. Vienos susirinkime 1311 metais jis savo akimis matė, kaip buvo nominaliai priimti jam tokie brangūs jo siūlymai. Ne kartą su misijų ekspedicijomis lankėsi musulmonų Šiaurės Afrikoje, kur jį už visas jo pastangas užmu-šė akmenimis. Luli *Libro del gentil o els tres savis* („Knyga apie pagonį ir tris išminčius" 1272 m.), pirmiausia išleista arabų kalba, aprašo trijų religijų ginčą nepateikdama galutinių išvadų. Kituose jo veikaluose — *Ars major* ir *Ars generalis* yra daug spekuliatyvios filosofijos, kuri darė didelį įspūdį tokiems skirtingiems mąstytojams kaip Giordanas Bruno ir Leibnizas, tačiau apskritai jie nesusilaukė didesnio susidomėjimo. Luli nedavė ramybės universalaus pažinimo vizija:

> Ji įgavo formą to, ką galima aprašyti kaip skaičiavimo mašiną, kuri susiedavo visų žinių svarbiausius principus arba „pagrindinius žodžius" mechanizmu, susidedančiu iš koncentrinių apskritimų, padalytų į sektorius spinduliais ir geometriniais simboliais. Atrodo, kad tai kažkas, ką galima pavadinti kibernetine mašina, galinčia išspręsti visas problemas, visų mokslo šakų ir netgi tikėjimo...[34]

MERCANTE

1348 ar 1349 metais jaunasis ponas Francesco Datinis paveldėjo nedidelį žemės sklypelį Prato mieste netoli Florencijos. Jo tėvas ir motina mirė nuo „Juodosios mirties". Jis pardavė tą žemę, o gautus pinigus panaudojo pradėti savo verslui popiežių mieste Avinjone. Verslas suklestėjo – jis importavo iš Italijos šilką, prieskonius, ginklus ir šarvus. Ilgainiui Datinis galėjo perkelti savo verslą į Florenciją, atidaryti filialus Pizoje, Genujoje, Barselonoje, Valensijoje, Maljorkoje ir Ibizoje. Jam labiausiai sekėsi prekyba vilna, kurią supirkinėjo tiesiog iš gamintojų Anglijoje, Ispanijoje ir Balearų salose. Sėdėdamas savo kontoroje Florencijoje, jis prižiūrėjo, kaip vyksta jo puikiojo *palazzo* Prato rajone statyba ir valdė savo dvarą Apeninų papėdėje. *Palazzo*, tebestovintis dar ir šiandien, buvo pastatytas aplink kiemą su arkadomis, o jo fasadas išklotas marmuro plokštėmis. Jame šeimininkavo jo žmona ponia Margarita, padedama nesantuokinės dukters Ginevros ir viso pulko tarnų, tarp kurių buvo ir vergų. Gyvenimą tuose rūmuose pagyvino nuolat atvykstantys pasiuntiniai ir mulų vilkstinės. Kai ponas Francesco 1410 metų rugpjūčio 16 mirė nuo akmenų tulžies pūslėje ir nepaliko įpėdinių, jis savo dvarą, vertybinius popierius ir didžiulę 70 000 aukso florinų sumą testamentu paskyrė Prato miesto neturtėliams. Virš durų pasirodė toks užrašas:

Ceppo di Francesco di Marco
Mercante dei Poveri di Xto
del quale il Chomune di Prato
è dispensatore
lasciato nell'anno MCCCCX.

(Ši prieglauda Francesco, Marco sūnaus / Kristaus neturtėlių pirklio / kurios Prato bendruomenė / yra kuratorė / užrašyta testamentu 1410 metais).

Francesco testamente taip pat buvo punktai apie laisvės suteikimą jo vergams, visų skolų anuliavimą ir atitinkamos sumos kaip kompensacijos už lupikavimo būdu gautą pelną išmokėjimą[1].

Datinio archyve yra daugiau kaip 150 000 laiškų, 500 buhalterinių knygų, 400 draudimo polisų ir 300 partnerystės aktų. Jis rodo, kaip ponas Francesco nepaprastai daug dėmesio skirdamas kiekvienai detalei jautė tarptautinių operacijų pulsą. O istorikams jis duoda ir ryškų viduramžių bendrovės bei namų ūkio vaizdą[2]. Štai kaip atrodo tipiškas vekselis:

> Dievo vardu, 1399 m. vasario 12 d. išmokėti įprastiniu terminu pagal šį Giovannio Asaprado iš Barselonos vekselį 306 svarus 13 šilingų 4 pensus už 400 florinų, gautus čia iš Bartolomėjaus Garzonio, skaičiuojant po 15 šilingų 4 pensus už floriną. Išmokėti iš mūsų sąskaitos ten ir atsakyti. Te Dievas laimina jus. Francesco ir Andrea, sveikinimai iš Barselonos. Įrašyta į Raudonąją knygą B, p. 97[4].

Tokių operacijų dėka pinigai ir kreditai be vargo judėjo po visą Europą. Tačiau tai nesumažino pono Francesco nepagydomo nerimo:

Šią naktį sapnavau, jog sugriuvo mano namai <...> ir tai verčia mane susimąstyti. Juk nėra jokių žinių apie galerą, kuri prieš porą mėnesių išplaukė į Kataloniją. Apdraudžiau ją 300 florinų sumai <...> Tačiau man taip neramu <...> Kuo daugiau ieškau, tuo mažiau randu. Vienas Dievas težino, kas bus toliau[5].

Anot Braudelio, apie *Mercante a taglio* arba *Fernhandler* – turtingų ri galingų „ilgų distancijų pirklių" pasaulį galima spręsti nagrinėjant smulkius sandorius ir intensyvią konkurenciją nedidelio masto vietinėse rinkose. Šie stambieji pirkliai buvo tikri kapitalizmo pionieriai. Turėdami pranašesnių žinių šaltinių ir dideles grynųjų pinigų sumas, jie galėjo išvengti rinkos konkurencijos dėsnių. Sutelkdama savo pastangas į pavienius daug žadančius stambius sandorius, „maža stambiųjų pirklių grupė" gaudavo didžiulius pelnus:

Iš pat pradžių [tie žmonės] išėjo už savo valstybių sienų <...> [Jie] žinojo tūkstančius būdų, kaip pakreipti reikalus savo naudai, manipuliuodami kreditais, labai pelningai keisdami gerus pinigus į blogus <...>. Jie griebdavo viską, ką tik apsimokėjo – žemes, nekilnojamą turtą, rentas[6].

Apskritai kalbant, kapitalistai nesispecializavo ir nefinansavo manufaktūrų. Jie staigiai investuodavo savo pinigus ten, kur buvo didžiausios galimybės gauti pelno. Prekyba pinigais – viena iš tų sričių, į kurią kartais jie sutelkdavo savo dėmesį. „Tačiau čia sėkmė niekada nebuvo ilgalaikė, tarytum šalies ekonomikos medis nepjėgtų aprūpinti syvais savo aukščiausiai iškilusių šakų". Nuo XIV amžiaus Europos ekonomikoje pačius didžiausius pelnus susišluodavo grupelė pačių turtingiausių kapitalistų – Bardi, Medici, Fuggerų, Neckerių ir Rotschildų šeimos.

Žinoma, kapitalistų sėkmės ir nesėkmės priklausė nuo to, kas apskritai darėsi Europos ūkyje. XV amžiuje „atgijo ekonominio gyvenimo „apačia", ypač miestuose". XVI amžiuje, kai išsiplėtė transatlantinė prekyba, „varomąja jėga tapo tarptautinės prekybos centrai – Antverpenas, Frankfurtas, Lionas ir Pjačenca". Nors XVII amžius dažnai vadinamas stagnacijos laikotarpiu, bet kaip tik tada „fantastiškai iškilo Amsterdamas". O per *XVIII amžiaus „bendrąjį ūkio raidos paspartėjimą", kai Amsterdamo vaidmenį perėmė* Londonas, nekontroliuojama privati rinka pralenkė reguliuojamą valstybinę rinką. „Finansinis kapitalizmas pasiekė sėkmę <...> tik po 1830–1860 metų, kai bankai pasiglemžė ne tik pramonę, bet ir prekybą ir kai bendrosios ekonomikos medis jau pajėgė aprūpinti syvais visas savo šakas"[7].

Maždaug tuo metu, 1870 metais, pono Francesco namuose Prato mieste po laiptais suverstų maišų krūvoje buvo aptiktos jo buhalterinės knygos. Ant kiekvienos iš jų užrašytas jo moto: „Vardan Dievo ir Pelno".

Luli veikalas *Libre d'Evast e de Blanquerna* (1283) kartais minimas kaip pirmasis pasaulyje romanas ar pirmasis utopinis traktatas. Jo poezija rinkiniuose *El Desconort* arba *Lo Cant de Ramon* yra nuostabi savo paprastumu ir nuoširdumu. Ne be reikalo Luli vadinamas „didžiuoju europiečiu".

XV amžius apskritai yra laikomas pereinamuoju laikotarpiu tarp viduriniųjų ir naujųjų amžių. Kai kuriose srityse spartėjantys pasikeitimų tempai atvedė prie ryžtingo viduramžių tradicijų nutraukimo. Tai galioja švietimui, menui ir, stiprėjant nacionalinėms monarchijoms, tam tikru mastu ir politikai (žr. VII skyrių). Daugumoje kitų sričių tebeviešpatavo senoji tvarka. Žinoma, ir toliau išliko didžiulių skirtumų. Kai kuriuose vėlyvųjų viduramžių miestuose gyvenimas buvo pralenkęs savo epochą, ypač Italijoje ir Nyderlanduose, o kaime jis beveik nepasikeitė. Sena ir nauja ir toliau gyvavo kartu. [SPAUDA] Nuolat gilėjo praraja tarp lotynų krikščioniškojo pasaulio Vakaruose ir stačiatikių krikščioniškojo pasaulio Rytuose.

Mat XV amžiuje įvyko didelis krikščioniškojo ir islamiškojo pasaulių konfrontacijos pasikeitimas. 1400 metais Europos pusiasalis vis dar buvo musulmonų žnyplėse ir tai truko jau 700 metų. Viena tų žnyplių pusė vis dar spaudė Granadą, nors kaskart silpniau, o kita jų pusė smaugė Konstantinopolį, ir kaskart stipriau. Tačiau artėjant 1500 metams tos žnyplės nusprūdo ir pagrindinė konfrontacijos ašis smarkiai persistūmė. Islamas, galutinai pralaimėjęs Vakaruose, pasiekė pergalę Rytuose. Kai maurai galų gale visai nusilpo, Osmanų turkai triumfavo. Kaip tik tuo metu, kai Vakarų Europa išsilaisvino iš musulmonų blokados, Rytų Europa susidūrė su dar intensyvesniu musulmonų puolimu. 1400 metais didžiausias musulmonų pasaulio spaudimas buvo jaučiamas pietiniame fronte. 1500 metais, nors žaliosios Pranašo vėliavos vis dar plevėsavo Afrikos pakrantėse, daugiausia jų vis dėlto buvo Rytuose. Krikščionys lotynų Vakaruose galėjo džiūgauti, o krikščionys stačiatikių Rytuose — ne. [MATRIMONIO]

SPAUDA

Johanno Gensfleischo iš Gutenbergo spausdinimo mašina, pradėjusi veikti apie 1450 metus Reino srities Mainco mieste, nebuvo spausdinimo meno pradininkė. Ji tik pratęsė tai, kas daryta senovės kinų medžio trinkelėmis, graviruotomis metalinėmis plokštelėmis, litografiniais akmenimis. Nepaisant to, būtent ji pradėjo revoliuciją informacijos technologijoje. Kaip ir daugelis kitų išradimų, ji sukūrė originalų procesą, sujungdama kelis žinomus metodus, įskaitant ir romėnų presą sultims iš vynuogių spausti, juvelyrų puansoną ir tinkamą spausdinimui popierių. Kadangi naudotas atskiros metalinės raidės, sudedamos į spausdinimo formas, tai kartu buvo ir vėliau prasidėjusio mašinų amžiaus vieno iš pagrindinių principų – keičiamų dalių teorijos pirmasis pritaikymas. Toks būdas leido nepaprastai lengvai surinkti knygos tekstą, jį suredaguoti, ištaisyti ir tik tada padauginti tūkstančiais identiškų egzempliorių.

Gutenbergą turbūt labiausiai išgarsino jo 43 ir 36 eilučių Biblijos. Tačiau kai kuriais atžvilgiais dar reikšmingesnis įvykis buvo išleista knyga *Catholicon* („Universalusis žinynas"). Šią enciklopediją sudarė genujietis Giovannis Balbo XIII amžiuje. Gutenbergo leidinys buvo pirmasis masiniu tiražu išleistas pasaulietinės literatūros veikalas. Jis prasideda trumpa leidėjo pratarme:

Padedant Aukščiausiajam, kurio valia kūdikiai įgauna kalbos dovaną <...>, ši kilnioji knyga buvo atspausdinta ir išleista nenaudojant nendrės, rašomosios lazdelės ar plunksnos, o tik nuostabiai parinkus ir suderinus puansonus ir spausdinimo presą, 1460 Viešpaties įsikūnijimo metais įžymiosios vokiečių tautos garsiame Mainco mieste.[1]

Inkunabulų laikotarpiu, trukusiu iki 1500 metų, kai spausdinimas buvo dar tik vystykluose, pasirodė pagrindiniai šriftų tipai – romėnų kapitalinis, kursyvas ir gotikinis. Spausdinimo mašinos sparčiai plito – netrukus jos pasirodė Bazelyje (1466), Romoje (1467), Pilzeno mieste Bohemijoje (1468), Paryžiuje (1470), Budoje (1473), Krokuvoje (1474), Vestminsteryje (1476) ir Juodkalnijos mieste Cetinje (1493). Maskvą spausdinimas pasiekė 1555 metais.

Spausdinto žodžio galia neišvengiamai sukėlė bažnytinės valdžios būgštavimų, todėl spaudos lopšys Maincas tapo ir cenzūros lopšiu. 1485 metais vietinis arkivyskupas-elektorius paprašė gretimojo Frankfurto prie Maino miesto tarybą peržiūrėti knygas, kurias ketinta rodyti gavėnios mugėje ir padėti uždrausti pavojingus leidinius. Prašymas neliko be atgarsio ir jau kitais metais atsirado pirmoji Europoje cenzūros įstaiga, kurią kartu įkūrė Mainco elektoratas ir Frankfurto miestas. Pirmuoju Frankfurto cenzoriaus ediktu, nukreiptu prieš spausdintas knygas, buvo uždrausta platinti Biblijos vertimus vietinėmis kalbomis.[2] **[INDEX]**

Priešingai negu krikščioniškajame, islamo pasaulyje net iki XIX amžiaus galiojo visiškas spausdintų knygų draudimas. To pasekmes ir islamui, ir žinių platinimui apskritai sunku pervertinti.[3]

MATRIMONIO

XV *amžiuje Raguzos miesto patricijus Sigismundas de Zorzi* turėjo dvylika vaikų – šešis sūnus ir šešias dukteris. Vaikai gimė 1427–1449 metais tokia eilės tvarka: Johannes, Franciscus, Vecchia, Junius, Margarita, Maria, Marinus, Antonius, Helisabeth, Aloisius, Artulina ir Clara.

Trys sūnūs liko viengungiai, neištekėjo ir viena duktė. Tačiau ir taip porą dešimtmečių tėvams pakako rūpesčių surasti savo vaikams tinkamas poras vedyboms. Margarita (Nr. 5) susižiedavo pirmoji 1453 metais, ja pasekė Maria (Nr. 6, 1455 m.) ir vyriausioji duktė Vecchia (1455). Vyriausias sūnus Johannes vedė tik 1459 metais, būdamas jau vyresnis nei 32 metų. Kitais metais ištekėjo jo sesuo Helizabeth (Nr. 9), jaunesnė už jį maždaug 16 metų. Franciscus laukė vedybų iki 1465 metų, kai jam buvo jau apie 36 metus, o 1471 metais ištekėjo Artulina (Nr. 11), būdama apie 24 metų, ir vedė Junius (Nr. 4), sulaukęs 38 metų.

Šios šeimos vedybų modelis nebuvo kokia nors išimtis. Jis atitinka ne tik kitų Raguzos patricijų šeimų modelį, bet ir duomenis, atskleistus tyrinėjant visą Renesanso laikų Italiją, taip pat tai, ką demografiją analizuojantys istorikai pavadino MMP (*Mediterranean*

Marriage Pattern – Viduržemio jūros regiono vedybų modelis). Šiam modeliui būdinga dideli nevedusių skaičiai ir didelis pradedančių vedybinį gyvenimą sūnų ir dukterų amžiaus skirtumas.[1]

Raguza buvo miestas-respublika, kuri vertėsi iš laivininkystės Adrijos jūroje ir iš sausumos prekybos su kitomis Balkanų šalimis[2]. (Beje, nuo šio miesto pavadinimo kilęs anglų kalbos žodis *argosy* – didelis prekybos laivas.) Apie 20 000 miesto gyventojų valdė keletas artimai susigiminiavusių patricijų šeimų, laikiusių savo rankose visas municipalines įstaigas. Vedybos viduramžių Raguzoje buvo svarbus reikalas. Nuotakos tėvai ir būsimasis žentas sudarydavo detalų *pacta matrimonialia.* Kraitis sudarydavo apie 2600 *hyperi* (866 aukso dukatus). Įprastinė bauda už susitarimo neįvykdymą per sutartą laiką nuo sužieduotuvių ar už atsisakymą tuoktis buvo 1000 aukso dukatų. Vidutinis nuotakų amžius – 18 metų, jaunikių – 33,2 metų. Iš Zorzi pavyzdžio matome, kad broliams paprastai tekdavo laukti, kol bus ištekintos jų seserys.

Raguzos „vedybų kultūrą" lemiantys veiksniai buvo ekonominiai, biologiniai, matematiniai ir paprotiniai. Vyrai nevesdavo, kol negalėjo išlaikyti šeimos ir turėdavo laukti, kol būsimosios žmonos tėvo palikimas papildys jos kraitį. Daugeliui tekdavo laukti taip ilgai, kad likdavo nevedę. Merginos ištekėdavo daug anksčiau, bet ne tam, kad spėtų pagimdyti daugiau vaikų. Joms tekdavo varžytis su kitomis pretendentėmis, nes jaunikių skaičius buvo ribotas. Jų šeimos norėdavo, kad būsimi žentai, kurie dažniausiai tapdavo verslo partneriais, būtų subrendę žmonės ir galėtų prisiimti atsakomybę už jų dukrelių „garbę".

Vedybų strategija žmonijos istorijoje buvo tokia sudėtinga, kad teoriniai išvedžiojimai šiuo klausimu duoda prastesnius rezultatus už empirinius tyrinėjimus. Teorija, postulavusi Europos padalijimą į dvi paprastas zonas – į „europinį *(sic!)* vedybų modelį", kai vedamasi vėlai, ir į „Rytų Europos vedybų modelį", kai vedamasi anksti[3], yra toli gražu ne tokia įtikinanti, kaip santuokos mikroanalizė viduramžių Florencijoje[4] arba renesanso Raguzoje. **[ZADRUGA]**

Raguza išsaugojo nepriklausomybę iki 1805 metų, kai ją okupavo prancūzai. Po šimtmetį trukusio Habsburgų valdymo 1918 metais Dubrovniko pavadinimu ji prijungta prie Jugoslavijos, o 1992 metais – prie Chorvatijos Respublikos. Viduramžių miestas, kuriame gyveno Zorzi šeima, buvo nusiaubtas du kartus: žemės drebėjimo 1667 metais ir serbų artilerijos iš jūros pusės 1991–1992 metais. Senamiestyje tarp daugelio renesanso laikų pastatų, į kuriuos pataikė artilerijos sviediniai, buvo ir Sponza rūmai. Juose buvo laikomi miesto archyvai ir santuokų registracijos knygos.[5]

Strateginio svorio centro pasislinkimą žymėjo du svarbūs įvykiai: Konstantinopolio pasidavimas turkams 1453 metais ir Granados pasidavimas ispanams 1492 metais. Jų pasekmės buvo milžiniškos. Religijos srityje tas pasislinkimas dar kartą paskatino pamėginti suvienyti dvi atsiskyrusias krikščioniškojo pasaulio puses; ekonomikos srityje – ieškoti naujų prekybinių kelių. Geopolitiškai jis suteikė atsiradusiai Ispanijos karalystei galimybę mėgautis katalikų triumfu, o irgi nese-

niai iškilusi Maskvos kunigaikštystė buvo apimta apmaudo dėl stačiatikių pralaimėjimo. Išlaisvinti Vakarai, vadovaujami Ispanijos, ruošėsi užkariauti naujus pasaulius. Patyrę pralaimėjimą Rytai, vadovaujami Maskvos, apsikasė anapus psichologinio barjero. Abi pusės, kiekviena savaip, ruošėsi naujam viduramžiškųjų varžybų dėl krikščioniškosios imperijos raundui.

Kai Osmanai apsupo Konstantinopolį, krikščioniškojo pasaulio lyderiai buvo priversti dar kartą apsvarstyti, kaip įveikti graikų ir lotynų Bažnyčių schizmą. To pasekmė — nenusisekusi Florencijos unija 1439 metais — vienas iš patetiškiausių epizodų skandalingoje krikščionių susiskaldymo istorijoje. Unijos graikai prašė popiežių jau kelis dešimtmečius ir iš Venecijos kilęs Eugenijus IV (1431—1447) galų gale ir pats suvokė padėties kritiškumą. Tiesą sakant, smarkiai spaudžiamas reformatoriškojo Bazelio susirinkimo, popiežius tikėjosi, kad santykių su stačiatikiais pagerinimas gali sustiprinti jo paties pozicijas. Deryboms, kurios prasidėjo Feraroje 1438 metų sausio mėnesį ir buvo pratęstos Florencijoje, vadovavo popiežius, Bizantijos imperatorius Jonas VIII Paleologas (valdė 1425—1448 m.) ir jo patriarchas; dalyvavo ir 22 vyskupai, palikę savo kolegas Bazelyje. Nieko nuostabaus, kad apimti nevilties graikai nusileido visais esminiais klausimais, mielai priimdami Romos doktrinas apie popiežiaus viršenybę, skaistyklą, Eucharistiją ir *Filioque*. Taip buvo paruošta dirva Bažnyčios vienybei atkurti popiežiaus pateiktomis sąlygomis. 1439 metų liepos 6 d. dekretu *Laetentur coeli* unija buvo patvirtinta oficialiai. Unijos tekstą lotynų kalba perskaitė iš Santa Kročės sakyklos kardinolas Julianas, o graikų kalba — Nikėjos arkivyskupas Bessarionas; po to abu Bažnyčios veikėjai simboliškai apsikabino.

Deja, nė viena iš uniją sudariusių pusių faktiškai neturėjo priemonių ją įgyvendinti. Popiežių griežtai pasmerkė likusieji Bazelio susirinkimo dalyviai, nedelsdami išrinkę paskutinį antipopiežių Feliksą V (1439—1449). Vokiečių vyskupai laikėsi nuošalyje. Prancūzų vyskupai, entuziastingai priėmę paskutiniųjų pragmatiškų antipopiežiškųjų Buržė sankcijų įgyvendinimą, linko susirinkimo pusėn. Tačiau mėginimas įveikti schizmą su Konstantinopoliu sukėlė kitą schizmą pačioje Romos Bažnyčioje. Prapuolė ir stačiatikių Bažnyčios entuziazmas. Pasirašę uniją dvasininkai Konstantinopolyje buvo pasmerkti. „Mums nereikia jokių lotynų! — šaukė minia. — Dievas ir Madona išgelbėjo mus nuo persų, išgelbės ir nuo Mahometo". Aleksandrijoje sušauktas Rytų patriarchų sinodas uniją griežtai atmetė. Maskvoje, kai metropolitas Isidoras grįžo iš Florencijos su lotynų kryžiumi ant kaklo, jį iš karto pasodino į kalėjimą, o vyskupai sukilo prieš „graikų išdavystę" ir pradėjo naujojo metropolito rinkimus net nesikreipę į Konstantinopolio patriarchą. Tai buvo atskiros rusų stačiatikių tradicijos pradžia.

O Osmanų spaudimas nesiliovė. Juodosios jūros pakrantėje prie Varnos 1444 metais Osmanų sultonas Muradas II sutriuškino paskutinius kryžininkus, kuriuos popiežius už savo pinigus pasiuntė prieš jį. 1448 metais Muradas atrėmė paskutinįjį vengrų išpuolį į kitą Dunojaus pusę. Tik Skanderbergo valdoma Albanija priešinosi sultonui. Silpnas, netekęs sąjungininkų, bet vis tiek nenorintis paklusti Konstantinopolis laukė savo likimo. [VLADAS]

VLADAS

Valakijos kunigaikštis Vladas III (1431–1476), dar žinomas „Drakulos“ ar „Vlado kuolininko“ vardais, greitai tapo legendine asmenybe – žiaurumo sinonimu. Naujaisiais laikais itin susidomėta jo perversijų seksualiniais niuansais. Tačiau Vladas buvo istorinis asmuo, kurio gimtinę Sigišoarą ir jo Poenario Brano pilis galima aplankyti Rumunijoje. Vlado kunigaikštystė Valakija buvo Dunojaus žemupio kairiajame krante, įsispraudusi tarp didžiosios Vengrijos karalystės, kuri laikė jį savo vasalu, ir augančios Osmanų turkų imperijos, kuriai jis mokėjo duoklę. Varnos Kryžiaus žygio metu, kai Vladas buvo dar tik paauglys, jį kaip įkaitą pasiuntė į Osmanų sultono Murado II dvarą; sodomija, kurią jam ten teko patirti, galima laikyti jo vėlesnių obsesijų psichine priežastimi.

Pala („nusmailintas kuolas“) turkams buvo gerai žinomas kaip bausmė. Tačiau Vlado III rankose jis tapo tikru masinio teroro įrankiu. Rafinuotesniu pavidalu tai buvo plonas kaip adata strypas, specialiai nusmailintas, išteptas riebalais ir įkišamas į aukos išangę taip, kad išlįstų pro gerklę; priešmirtinės kančios galėjo trukti net kelias dienas. Vladas III pradėjo valdyti 1456-aisiais, praėjus vos trejiems metams nuo to laiko, kai turkai užėmė Konstantinopolį. Jis laikė save krikščionių kunigaikščių gynėju kovoje su netikėliais. Sakoma, kad po vieno išpuolio į kitą Dunojaus pusę jis pasodino ant kuolo 23 883 belaisvius, neskaitant tų, kuriuos gailestingai nukirsdino ar sudegino gyvus. Tėvynėje savo valdymą jis pradėjo masišku valakų bajorijos žudymu; apie dvidešimt tūkstančių vyrų, moterų ir vaikų buvo susodinta ant kuolų „miško“ po jo pilies langais[1].

Kai Vengrijos karalius Motiejus Korvinas Drakulą suėmė ir įkalino, 1463 metais Vienoje vokiečių kalba buvo išleista knyga – jo piktadarybių aprašymas: *Geschichte Dracole Wayde;* ji yra visų vėlesnių knygų apie jį pagrindas. 1488 metais išleistas jos vertimas į rusų kalbą tikriausiai buvo žinomas Ivanui Rūsčiajam; atrodo, kad tasai ja pasinaudojo. Šios knygos puslapiai primena mums keistą ryšį tarp religinio fanatizmo ir patologiško žiaurumo, kuris atkakliai laikėsi ir Rytuose, ir Vakaruose. Ispanų inkvizicijos kronikos arba katalikų persekiojimas Anglijoje valdant karalienei Marijai, aprašytas Johno Foxe'o knygoje *Book of Martyrs* (1563), priklauso tam pačiam keliančiam pasibjaurėjimą žanrui kaip ir siaubingos valakų kunigaikščio vampyro piktadarystės.
[LUDI] [TORMENTA]

Lemiama Konstantinopolio apgultis prasidėjo 1453 metų balandžio 2 d., Velykų rytą, ir truko aštuonias savaites. Dvidešimtmetis sultonas Mehmetas II (valdė 1451 – 1481 m.), gražus ir paslaptingas, nekantravo kuo greičiau pulti, prisimindamas nusivylimą, kai prieš kelis metus buvo atmestas jo kampanijos prieš įtvirtinimus planas. Viengungis imperatorius Konstantinas II Paleologas (valdė 1448 – 1453 m.), vis dar optimistiškai ieškantis tinkamos nuotakos, puolimo laukė neturėdamas didesnių iliuzijų.

Puolimui buvo gerai pasirengta: Trakijos ir Juodosios jūros pakrančių miestai nusiaubti, kad negalėtų padėti Konstantinopoliui, Galipolyje sutelktas triremų ir transportinių baržų laivynas. Ties siauriausia Bosforo vieta prie Rumeli Hisaro

pastatyta pilis. 7,9 metrų bronzinė patranka, svaidanti 12 centnerių (609 kilogramų) akmeninius sviedinius, buvo specialiai nulieta sultono inžinieriaus vengro. Į Adrianopolį ją atvilko 60 jaučių.

Konstantinopolyje buvo renkami ginklai ir pinigai karių atlyginimams mokėti, už miesto sienų gilinami grioviai, o kanalas prie Blachernų vartų prileistas vandens. Išsiuntinėti pasiuntiniai į Veneciją, Vatikaną, Prancūziją ir Aragoną. Atvyko 700 vyrų dalinys, vadovaujamas genujiečio Giustiniani Longo, kuriam buvo pavesta sausumos sienų gynyba. Tą dieną, kai akiratyje pasirodė turkų daliniai, virš sąsiaurio praskrido pirmasis migruojančių gandrų pulkas. Miesto vartai buvo uždaryti, įplaukimas į Aukso Ragą atitvertas didžiule geležine grandine. 7000 miesto gynėjų pasiruošė atremti aštuoniasdešimties tūkstančių armijos puolimą.

Iš pradžių įvykių eiga teikė vilčių gynėjams, nors mėginta sukelti paniką gynėjų akivaizdoje ant kuolų pasmeigus belaisvius krikščionis. Balandžio 12 d. turkai nesėkmingai iš jūros puolė plūduriuojančias užtvaras. Didžioji patranka, šaudanti kas septynios minutės nuo tamsos iki tamsos, dieną po dienos, sugriovė dideles išorinės sienos atkarpas, tačiau naktimis gynėjai tarpus užtaisydavo medine statinių tvora. Balandžio 20 d. imperijos transporto flotilė prasiskynė kelią į uostą. Buvo atskleisti turkų mėginimai užminuoti.

Tačiau tada sultonas padarė meistrišką ėjimą — paliepė savo laivyno galeras sausuma nuvilkti už Peros į Aukso Ragą. Miestas neteko uosto. Dabar gynėjų pasirinkimas buvo tik toks: pergalė, mirtis arba islamo priėmimas. Balandžio 27 d. Šv. Sofijos sobore buvo atlaikytos ekumeninės mišios graikams ir italams, stačiatikiams ir katalikams. „Tuo momentu Konstantinopolio Bažnyčia vėl buvo vieninga“[35].

Lemiama ataka prasidėjo gegužės 29 d., antradienį, penkiasdešimt trečiąją apgulimo dieną, apie pusę antros nakties. Pirmieji puolė nereguliarūs samdinių daliniai, po jų anatoliečiai ir galiausiai janyčarai:

> Janyčarai slinko į priekį tvarkingai, nepuolė kaip pašėlę <...>, idealiai tvarkingomis gretomis, nepaisydami priešo sviedinių. Juos skatinanti karinė muzika skambėjo taip garsiai, kad buvo girdėti pro patrankų dundėjimą kitoje Bosforo pusėje. Mehmetas pats vedė juos iki pat griovio ir stovėjo ten, padrąsinamai šaukdamas kariams <...>. Banga po bangos tie pailsėję, puikūs ir gerai apsišarvavę kariai veržėsi prie statinių tvoros, nuplėšdavo jos viršuje esančias statines su žemėmis, kapojo ją palaikančias sijas, atremdavo kopėčias <...>. Kiekviena banga be panikos ruošė kelią kitai[36].

Prieš patekant saulei Giustiniani buvo sužeistas į krūtinę ir pasitraukė apsipylęs krauju. Milžinas janyčaras vardu Hasanas buvo nukautas, kai užlipo ant statinių tvoros, tačiau jis parodė kitiems, kad tai padaryti įmanoma. Traukdamiesi graikai neuždarė nedidelių išpuoliams skirtų vartų, ir turkai įsiveržė pro juos. Imperatorius nulipo nuo baltos arabų veislės kumelės ir dingo mūšio sumaištyje.

Konstantinopolis krito. Prasidėjo skerdynės ir plėšimai. Šv. Sofijos soboras paverčiamas mečete:

> *Muedzinas* užlipo į aukščiausią bokštą ir paskelbė *ezaną* — kvietimą visiems <...>. Imamas sukalbėjo maldą, o Mohamedas Antrasis prie didžiojo altoriaus, kur dar taip neseniai buvo atlaikytos krikščioniškos mišios dalyvaujant paskutiniajam imperatoriui, atliko

namazą – padėkos apeigas. Iš Šv. Sofijos soboro jis nuvyko į didingus, bet dabar ištuštėjusius rūmus, kurie matė šimtus didžiojo Konstantino įpėdinių <...>. Jam į galvą skverbėsi melancholiškos mintys apie žmonių didybės nepastovumą ir jis kartojo grakštų persų poezijos dvieilį: „Imperatoriaus rūmuose tik vorai rezga savo voratinklius, o naktimis nuo Afrasijabo bokštų ūkauja pelėdos"[37].

Romos imperija liovėsi egzistavusi.

Užkariaudami rytinį Viduržemio jūros regioną, Osmanų turkai pamažu stabilizavo prekybos santykius tame regione, kontroliuodami kelius, jungiančius Europą su Levantu ir Indija. Šiaip turkai buvo tolerantiški krikščionių pirklių atžvilgiu ir Venecijos bei Genujos nenoras padėti Konstantinopoliui gali būti paaiškinamas tik pelninga prekyba, kurią jie jau varė Osmanų valdomose teritorijose, tačiau kitiems to meto žmonėms, gyvenusiems toliau nuo tų vietų, viskas galėjo atrodyti kitaip. Osmanų iškilimas tradiciškai yra siejamas su krikščionių lyderių Vakaruose, visų pirma Portugalijos, mėginimais surasti naują kelią į Indiją. Žinoma, gali būti ir taip, kad portugalai venecijiečiams buvo tokie pat nepageidautini kaip ir turkams, o gal juos viliojo Afrikos vergai ir puikiosios salos.

Šiaip ar taip, portugalų princas Henrikas (1394–1460), vadinamas Jūreiviu, siuntė ekspediciją po ekspedicijos prie vakarinių Afrikos krantų ankstesnių arabų keliautojų keliais. Jo laivai atrado Porto Santo (1419), Madeirą (1420), Kanarų salas (1421), kurias vėliau perleido Kastilijai, Azorus (1431), Kabo Blanko (1441) ir Kabo Verdę (1446). Kanarų salų likimas, kur vietiniai gyventojai guančiai ispanams valdant buvo visai išnaikinti, – perspėjantis ženklas, ko galima laukti iš vėlesnės europiečių kolonizacijos. 1437 metais Sagre įkurtas Kolonijų ir jūrų institutas – pirmoji tokio pobūdžio įstaiga. 1471 metais portugalai buvo jau pakankamai stiprūs, kad išplėštų Tanžerą iš maurų rankų. 1486 metais, keliaudamas iš portugalų gyvenviečių Aukso Krante, Bartolomėjus Diasas (Bartolomeu Diaz) apiplaukė *Cabo Tormentoso,* vėliau pavadintą Gerosios vilties ragu. 1497 metais Vasco da Gama baigė kelionę iš Lisabonos į Kalkutą, aplenkdamas Osmanų įtakos sferoje esančias teritorijas. [**GONCALVEZAS**]

Kaimyninėje Ispanijoje tą patį laikotarpį apvainikavo garsi politinė unija. Kastilijos ir Aragono karalystės jau seniai švelnino savo konkurenciją dinastinėmis sąjungomis ir vedybomis. Kastilijos karaliaus Chuano I iš Trastamaros (valdė 1379–1390 m.) vedybos su Eleonora Aragoniete buvo tarsi prototipas Kastilijos ir Aragonų dinastijoms ateinančiame šimtmetyje. Jų sūnūs Henrikas III valdė Kastilijoje (1390–1406), o Ferdinandas I 1412 metais nelauktai buvo išrinktas į Aragono sostą Barselonoje. Tad Henriko III anūkės Kastilijos princesės Izabelės (Isabel, 1451–1504), vadinamos „Katalike", vedybos su Ferdinando I anūku Aragono princu Ferdinandu (1452–1516), irgi vadinamu „Kataliku", įvykusios 1469 metais Valadolide, nebuvo beprecedentinės, tačiau jų pasekmės didžiulės.

Ir jaunoji, ir jaunikis buvo iš didžiulių bėdų turinčių giminių ir iš karalysčių, dėl kurių virė aštrūs ginčai. Jiedu – giminės ir gerai žinojo ko laukti, jei tik valdžią paims kiti jų giminės ar kilmingieji. Izabelė, teisinga ir pamaldi, nuo mažens buvo auklėjama vedyboms su kokiu nors pretendentu iš Portugalijos, Anglijos

GONCALVEZAS

1441 metais Antao Goncalvezas mažyčiu savo laiveliu išplaukė iš Lisabonos ir pasuko į pietus Atlanto pakraščiu Maroko link, pasiekė Kanarų salas ir apiplaukė Bojadoro ragą. Kadangi ties ta Afrikos vieta vėjai daugiausia pučia į šiaurę, prieš septynerius metus kitas panašus portugalų laivas sėkmingai apiplaukė pavojingąjį ragą ir saugiai sugrįžo į Europą.

Goncalvezas išplaukė pargabenti banginių taukų ir jūros liūtų kailių krovinį, tačiau išlipus į Rio de Oro krantą jam šovė į galvą mintis atvežti savo šeimininkui kunigaikščiui Henrikui dovanų kelis vietos gyventojus. Tad kitą vakarą Goncalvezas su dešimčia jūreivių leidosi į šalies gilumą. Kai jie auštant tuščiomis rankomis per kopas grįžo atgal, pamatė su dviem ietimis einantį paskui kupranugarį nuogą berberą. Nors jis narsiai gynėsi, tačiau greit buvo sužeistas, įveiktas ir paimtas nelaisvėn. Kartu su nelaiminga juodaode moteriške, tikriausiai vietine verge mergina, kuri irgi pasirodė akiratyje, berberas buvo surištas ir nuneštas į laivą. Tai pirmosios šaltiniuose aprašytos europiečių vergų medžioklės į pietus nuo Sacharos[1].

Kiek vėliau Goncalvezas prisijungė prie kito laivo, kuriam vadovavo Nuno Tristao. Abiejų laivų įgulos naktį kartu užpuolė čiabuvių stovyklą. Tarsi laukiniai šaukdami „Portugal“ ir „Santjago“, jie užklupo miegančius kaimelio gyventojus, tris užmušė, o dešimt paėmė į nelaisvę. Į Lisaboną įgulos grįžo su dvylika belaisvių. Tuos jų žygius aprašė kronikininkas Zurara, o kunigaikštis Henrikas pasiuntė į Romą pasiuntinius prašyti, kad popiežius palaimintų šią naują Kryžiaus žygių atmainą. Popiežius suteikė „visų nuodėmių atleidimą <...> visiems, dalyvaujantiems minėtame kare“[2].

Vergų medžioklė ir vergų prekyba Afrikoje buvo žinomos nuo neatmenamų laikų, tačiau būtent tuomet į šį tik afrikiečių ir musulmonų praktikuojamą verslą įsikišo europiečiai. Tai įvyko likus maždaug penkiasdešimčiai metų iki pirmųjų europiečių kontaktų su Amerika ir Europos verslininkams atsivėrė naujos galimybės. 1501 metais Ispanija išleido dekretą, apribojantį krikščionių merginų gabenimą į garnizonų viešnamius kitapus Atlanto, o 1515 metais ta pati Ispanija išsiuntė pirmąją juodųjų vergų siuntą tiesiai iš Afrikos į Ameriką. Netrukus ji priėmė pirmąjį vergų Amerikoje išaugintų cukrašvendrių krovinį.

Praėjus daugiau nei šimtmečiui po Goncalvezo ekspedicijos buvo pasiekta nauja transatlantinės vergų prekybos pakopa, kai anglų jūrų kapitonai įsibrovė į ispanų ir portugalų monopolį. 1562 metų spalio mėnesį Johnas Hawkinsas išplaukė iš Plimuto prie Gvinėjos krantų su trimis laivais – *Solomon, Swallow* ir *Jonas*. Hawkinsas, vadinamas čia piratu, čia admirolu, sukūrė „Didžiąją grandinę“, kuri davė trigubą pelną: už anglų prekes, pardavinėjamas Afrikoje, Afrikos vergus, pardavinėjamus Vestindijoje, ir už amerikiečių gaminius, pardavinėjamus Anglijoje. Per pirmąją kelionę jis palengvino savo užduotį, jūroje atėmęs vergus iš portugalų vergų pirklių laivo. Antrąkart keliaudamas 1564 metais, jis susilaukė net pačios Anglijos karalienės paramos – ji pakėlė Hawkinsą į riterius ir suteikė herbą, vaizduojantį „grandinėmis sukaustytą pusiau maurą“. Per tre-

čiąją kelionę 1567 metais jis gavo 470 vergų kaip grobį, kai paskolino savo jūreivius Siera Leonės ir Kastros karaliams, kariavusiems su Zacina ir Zatecama[3]. [USKOKAI]

Štai šitaip europiečių pirkliai pradėjo ilgai trukusį ir labai pelningą bendradarbiavimą su vergų tiekėjais Afrikoje. Žinomas istorikas rašė: „Blogio šaknys buvo tos, kad, viena vertus, didėjo vergų paklausa, o kita vertus, Afrikos genčių vadai troško gauti europietiškų prekių, ypač šaunamųjų ginklų"[4]. Iki to laiko, kol XIX amžiuje ši prekyba buvo sustabdyta, vergijai Vakarų pusrutulyje buvo sugauta apie 15 milijonų afrikiečių. Gyvi paskirties vietą pasiekė apie 11 ar 12 milijonų[5].

ar Prancūzijos; nuo altoriaus ją išgelbėjo tik nemylimo garbintojo mirtis vykstant į vestuves. Jos pretenzijas į Kastiliją sužadino tik neteisėtas paveldo atėmimas iš seserėčios; Izabelės įžengimas į sostą 1474 metais sukėlė ne tik pilietinį, bet ir tarptautinį karą su Prancūzija ir Portugalija. Ferdinandas, suktas ir pamaldus, siekė jos rankos norėdamas išsigelbėti nuo savo bėdų. Visa jo vaikystė prabėgo tarp užsitęsusio maišto Katalonijoje baisenybių. Ferdinando pretenzijos į Aragoną atsirado tik dėl to, kad iš jo pavainikio pusbrolio Ferranto iš Neapolio buvo atimta paveldėjimo teisė, o jo pusbrolis Karolis iš Vianos, Navaros kunigaikštis, buvo nunuodytas. Izabelės brolis Henrikas IV (valdė 1454—1474 m.) apibūdinamas kaip „nelaiminga, nenormali menkysta". Ferdinando tėvas Jonas II (valdė 1458—1479 m.) buvo nekenčiamas savo sūnaus ir dukters nuodytojas. Todėl nieko nuostabaus, kad Ferdinandas ir Izabelė, „valdovai katalikai", buvo stiprios ir tvarkingos valdžios šalininkai.

Kurį laiką Kastilijos ir Aragono unija liko personalinė. Abi šalys išlaikė savo įstatymus ir vyriausybes. Izabelė beveik neturėjo kito pasirinkimo kaip pulti Kastilijos diduomenę, o Ferdinandas — bendradarbiauti su Aragono Kortesais. Net prašydamas uždaryti langą salėje, kur vyko debatai, jis turėdavo pridurti: „Jei *fueros* leisite". Bendro tikslo pojūtis iš dalies buvo pasiektas įvedant bendrą valiutą ir pašalinant prekybinius barjerus, o iš dalies jėga įdiegiant ultrakatalikišką ideologiją. 1476 metais Izabelė įsteigė niūrią, bet efektyvią teisėsaugos instituciją — *Santa Hermandad* („Šventąją broliją"), kuri iš pradžių buvo nukreipta prieš plėšikaujančius Kastilijos diduomenių būrius. 1483 metais Kastilija ir Aragonas pareikalavo įkurti pirmąją suvienytos Ispanijos instituciją, reorganizuotą Šventosios inkvizicijos karališkąją versiją. Jai vadovavo karalienės nuodėmklausys dominikonas Thomas de Torquemada (1420—1498). Nuo tada jau beveik nebeįmanoma atskirti išdavystės nuo erezijos. Žiauriai persekiojami nonkonformistai, žydai ir disidentai. Nebebuvo galima ilgiau taikstytis ir su Granados emyrato egzistavimu. [DEVIATIO]

Galutinis Granados nukariavimas prasidėjo 1481 metais ir truko dešimtmetį. Savo turtais ir gyventojų skaičiumi Granada buvo pranašesnė už kitas Ispanijos provincijas ne mažiau negu Konstantinopolis už kitus Rytų miestus. Septyniasdešimt sienomis apjuostų miestų, kuriuos maitino aplink esantys derlingi laukai,

DEVIATIO

Nė viena viduramžių institucija nesusilaukė tokio vėlesnių amžių pasmerkimo kaip Šventoji inkvizicija. Daugeliui nūdienos komentatorių dažnai nesuprantamas žiaurumas, pasireiškęs persekiojant eretikus, žydus ar raganas. [HEXEN] Inkvizitoriai buvo tiesiog pamišę. Tačiau truputį pagalvojus kyla mintis, kad tai nėra išskirtinis viduramžių reiškinys. Normalumo ir nukrypimo nuo normos apibrėžimai visada subjektyvūs. Žmonės, kurių neįprastas elgesys kelia grėsmę kitų interesams, labai lengvai gali būti apšaukti pamišėliais ar pavojingais. Galima palyginti inkviziciją ir šiuolaikinių įtakingų medikų sluoksnių priešinimąsi Psichinės sveikatos judėjimui[1]. Taip pat ją galima lyginti ir su tuo, kaip sovietinis režimas elgėsi su disidentais, kurie dar ir devintajame dešimtmetyje būdavo reguliariai guldomi į psichiatrines ligonines su „šizofrenijos" diagnoze ir prievarta luošinami medikamentais[2].

galėjo priešintis labai ilgai. Tačiau maurų valdovų tarpusavio nesutarimai atvėrė vartus suvienytos Ispanijos jėgoms. Kai buvo apgulta pati Granada, kariuomenei gyventi buvo pastatytas medinis miestas, pavadintas Santa Fe („Šventasis tikėjimas"). Granada pasidavė 1492 metų sausio 2 d. Krikščionybės entuziastų akimis žiūrint, už Konstantinopolį buvo atkeršyta.

Užėmę Granadą nugalėtojai elgėsi negarbingai. Religinės tolerancijos pažadų nebuvo laikomasi. Kol karalienė Izabelė dvejojo, didysis inkvizitorius Torquemada esą ištiesęs kryžių, tardamas: „Judas pardavė savo viešpatį už trisdešimt sidabrinių. Kiek jūs norite už šį kryžių?" Tada buvo išleistas dekretas prieš žydus, reikalaujantis, kad jie apsikrikštytų arba būtų ištremti[38]. Apie 20 000 sefardų šeimų pasirinko tremtį; tikra likimo ironija, kad daugelis išvyko į Smirną ir Stambulą, iš kur sultonas atsiuntė laivus jų paimti[39]. Labai pagausėjo vadinamųjų *conversos*, daugelis kurių ir toliau slapta liko ištikimi judaizmui. 1502 metų dekretu teko rinktis ir musulmonams. Daugelis jų išvyko į Šiaurės Afriką; likę sudarė antrąją abejotinų atsivertėlių grupę *moriscos*. Tik Aragone kortesai neleido versti musulmonus vergus *mudejares* keisti religiją. Klestint religinei neapykantai ir įtarinėjimams inkvizitoriai darbavosi išsijuosę. Visoje Ispanijoje liepsnojo *auto-da-fe* („tikėjimo aktų") laužai. Ispanus apėmė *limpieza de sangre* („kraujo švarumo") manija.

Taip jau sutapo, kad Granados žlugimo 1492 metais liudininku buvo vienas Genujos jūreivis, atvykęs į Santa Fe stovyklą prašyti katalikiškųjų valdovų globos. Cristoforo Colombo (apie 1446—1506 m.), žinomas Cristobalio Colono vardu, jau seniai siekė jų paramos savo planams perplaukti Atlanto vandenyną ieškant Azijos. Pagaliau, kritus Granadai, jam pavyko susitarti. Rugpjūčio 3 d. jis kaip „Jūrų admirolas" išplaukė iš Palos uosto trimis nedideliais laiveliais — *Santa Maria*, *Pinta* ir *Niña*. Po dešimties savaičių spalio 12 (21) dieną antrą valandą ryto vienas įgulos narys pamatė žemę. Auštant Kolumbas išlipo į krantą, pabučiavo žemę,

pavadino ją San Salvadoro vardu ir paskelbė, kad ji priklauso Kastilijai ir Leonui. Grįžo į Palmą 1493 metų kovo 15 d. pro Azorus ir Lisaboną įsitikinęs, kad surado kelią į Indiją[40].

Tais pačiais metais, atkakliai prašant Ispanijai ir Portugalijai, popiežius Aleksandras VI sutiko nustatyti ribą tarp jų interesų sferų užjūryje. Visos žemės, rastos į vakarus nuo linijos, einančios už 100 lygų (480 km) nuo Azorų, turėjo priklausyti Ispanijai, o viskas į rytus nuo jos — Portugalijai. Taip, remiantis tik popiežiaus autoritetu, pasaulis buvo tiksliai padalintas pusiau. 1494 metais Tordesilos sutartimi ta linija pastūmėta 250 lygų (1200 km) į vakarus. Tai buvo grynai viduramžiškas įvykis. Tačiau tai vargu ar būtų galėję atsitikti, o juolab tuo nebūtų pavykę pasinaudoti, jei Pirėnų karalystės nebūtų išsilaisvinusios nuo islamo. Juk galų gale Ferdinandas ir Izabelė atkakliai atsisakinėjo derėtis su Kolumbu, kol nežlugo Granada. [VALSTYBĖ]

Už trijų tūkstančių mylių į rytus, kitame krikščioniškojo pasaulio pakraštyje, krikščionių ir musulmonų ribos pasistūmėjimas irgi turėjo destabilizuojančių pasekmių. 1452 metais beveik visas stačiatikių krikščionių pasaulis buvo valdomas kitų. Graikų apeigų stačiatikiai, išskyrus mažytę Bizantijos imperiją ir nuo jos priklausomas teritorijas, buvo atsidūrę Osmanų valdžioje. Slaviškųjų apeigų stačiatikiai, su nedidelėmis išimtimis, valdomi totorių, lenkų, lietuvių ir vengrų. Tad kai Konstantinopolis kapituliavo, atrodė, kad Europos stačiatikiams lemta kęsti tokią pat nesibaigiančią vergovę, kokią Azijos ir Afrikos stačiatikiai kentė nuo VII amžiaus. Tik vienoje vietoje — Maskvos mieste — buvo laukiama kitokio likimo.

Nors Maskva XV amžiaus viduryje nominaliai buvo pavaldi totorių chanui, tačiau turėjo didelę autonomiją. Ją valdė didysis kunigaikštis Vasilijus II (1425—1462); kai jis apako, labai pasikliovė savo sūnumi — savo įpėdiniu, todėl kai Ivanas III (valdė 1462—1505 m.) užėmė sostą, jis jau buvo patyręs politikas. Kadaise tokia galinga totorių orda tuomet labai nusilpo, ir Maskva nuo 1452 metų nebemokėjo jai kasmetinės duoklės. Tad Ivanas vylėsi, jog pavyks ištrūkti iš totorių jungo visiems laikams. Aišku, tokiomis aplinkybėmis jis turėjo nuolat pabrėžti, jog gina stačiatikius krikščionis nuo musulmonų pietuose ir nuo Lenkijos ir Lietuvos katalikų vakaruose. Jei tik būtų galėjęs sulaukti savo nepriklausomybės pripažinimo, būtų tapęs vieninteliu nepriklausomu stačiatikių valdovu pasaulyje.

Gan keista, kad Ivano ambicijoms labai pasitarnavo Romos popiežiaus planai. Po 1453 metų tragedijos popiežiai paėmė savo globon Paleologų dinastijos palikuonę, Bizantijos imperatoriaus dukterėčią. Sofija, Morėjos despoto Tomo duktė, gimė 1445 m. Graikijoje, tačiau išsilavinimą gavo Romoje. 1469 metais ji buvo guvi 24 metų mergina, trokštanti kuo greičiau ištrūkti iš savo globėjų. Iš Venecijos kilęs popiežius Paulius II tikėjosi atgaivinti Florencijos uniją ir padaryti Maskvą savo sąjungininke prieš turkus. Tad kai jis išgirdo, kad Ivanas III neseniai tapo našliu, pasiūlė jam idealią kandidatę. Popiežiaus emisarai apsilankė Maskvoje ir sandėris buvo sudarytas. Sofija leidosi jų pėdomis per Baltijos uostą Revelį (Taliną). Ji vėl priėmė stačiatikių tikėjimą ir 1472 metų lapkričio 12 d. ištekėjo už Ivano. Sunku pervertinti tą prestižą, kurį suteikė Ivanui vedybos su Bizantijos

VALSTYBĖ

1493 metais, tais pačiais, kai Kolumbas sugrįžo į Kastilijos karalystę, Europos žemėlapyje nuo Portugalijos iki Astrachanės chanato buvo ne mažiau trisdešimties suverenių valstybių. Po penkių šimtų metų, atmetus Andorą ir Monaką, Kalmaro uniją bei Šveicarijos federaciją, kurių nepriklausomybė buvo iš esmės tik *de facto*, nė viena iš tų trijų dešimčių valstybių neišlaikė savo suverenumo. Iš nepriklausomų valstybių, buvusių Europos žemėlapyje 1993 metais, keturios susiformavo XVI amžiuje, keturios XVII, dvi XVIII, septynios XIX ir ne mažiau kaip trisdešimt šešios XX amžiuje. Valstybių atsiradimas ir žlugimas yra vienas iš svarbiausių naujausiųjų laikų Europos reiškinių (žr. III priedą, 48).

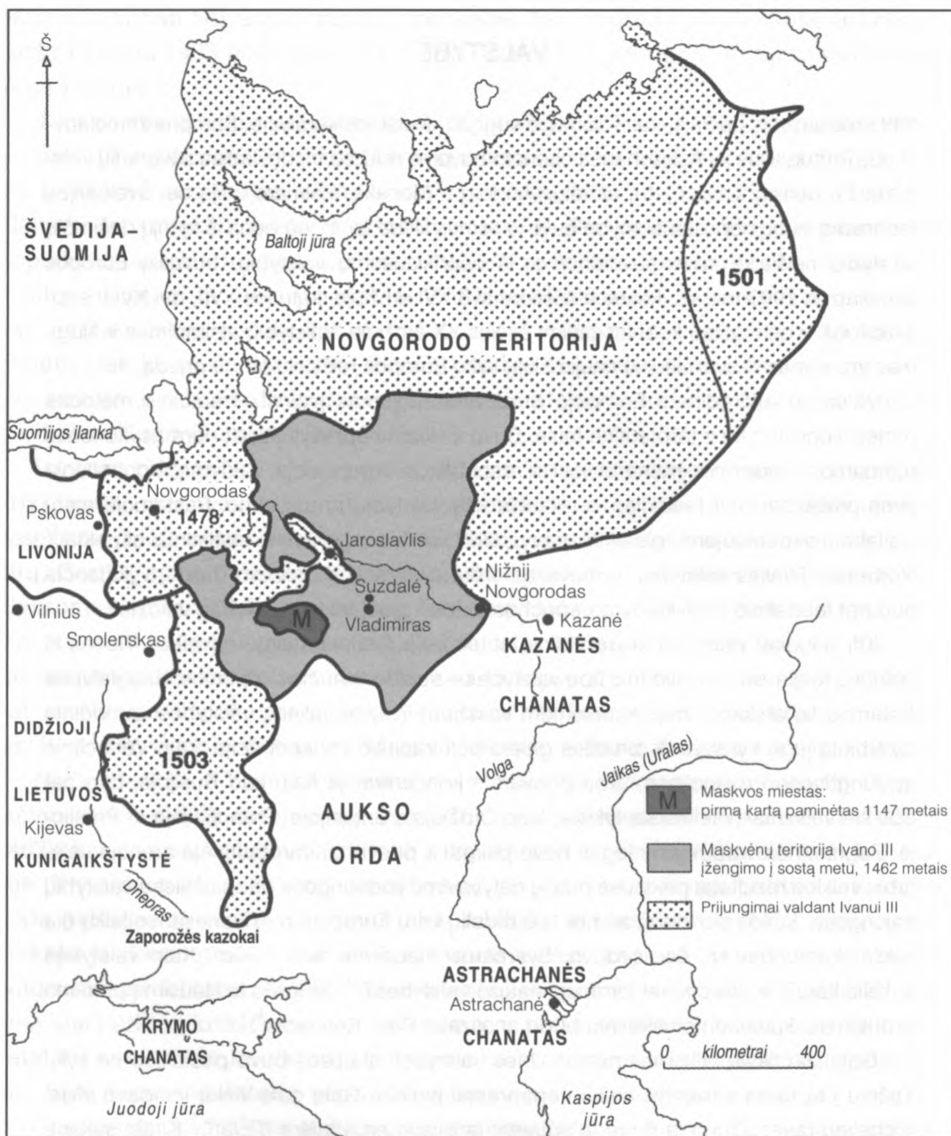
Valstybių atsiradimas Europoje buvo analizuojamas įvairiai. Tradicinis metodas rėmėsi konstitucine ir tarptautine teise. Buvo siekiama aprašyti teisės normas, kuriomis remdamosi imperijos, monarchijos ir respublikos organizuoja valdymą, kontroliuoja joms priklausančias teritorijas, susilaukia kitų valstybių pripažinimo. Pastaruoju metu vis labiau akcentuojami ilgalaikiai, pavyzdžiui, valstybių gyvavimo statistiniai aspektai[1]. Norbertas Eliasas valstybių formavimąsi laikė civilizacijos proceso dalimi, vykstančia nuo pat feodalinio susiskaldymo epochos, nuolat didėjant kunigaikščių valdžiai[2].

Kiti daugiau dėmesio skyrė vidinių struktūrų ir išorinių sąlygų sąveikai. Vienas iš požiūrių teigia, kad vyravo trijų tipų valstybės – duoklę imančios imperijos, daugialypės sistemos su atskirom nepriklausomom valdžiom ir nacionalinės valstybės. Jų vidinių gyvybinių jėgų vyraujantis bruožas galėjo būti kapitalo koncentracija, kaip Venecijoje ar Jungtinėse Provincijose, arba prievartos koncentracija kaip kad Rusijoje, taip pat abu šie veiksniai įvairiais santykiais, kaip Didžiojoje Britanijoje, Prancūzijoje ar Prūsijoje. Pagrindinės varomosios jėgos buvo pinigai ir prievarta. Tarptautinėje arenoje valstybių veiklos rezultatai priklausė nuo jų dalyvavimo sudėtingose daugiašalėse valstybių sąjungose, kurios per daugiau nei 100 didelių karų Europoje nuo Renesanso laikų čia nuolat formuodavosi, čia iširdavo. Svarbiausi klausimai buvo tokie: „Kaip valstybės sukelia karą?“ ir „Kaip karai formuoja naujas valstybes?“[3] Daugelis tų klausimų primena problemas, kurias empiriškesniu būdu analizavo Polis Kennedis[4].

Galutiniu tikslu laikomas nacionalinės valstybės statusas buvo pasiektas ne sykį. Tačiau į tą tikslą vedantys keliai nepaprastai įvairūs. Galų gale viską lemdavo jėga. Richelieu rašė: „*Qui a la force, a souvent la raison en matière d'État*“.[5] Kitaip sakant, „kas stiprus, tas teisus“. Tačiau tada kyla klausimas, ar nacionalinė valstybė tikrai turi būti galutinis tikslas.

princese. Iki tol Maskva buvo pati nuošaliausia labiausiai nusmukusios krikščionybės šakos provincija. Jos kunigaikščių valdų beveik nesimatė žemėlapyje. O dabar jis prisilietė prie imperatoriaus mantijos, dar vienas žingsnis ir pats galėjo tikėtis ją užsivilkti.

1477 – 1478 metais Ivanas surengė žygį prieš Didįjį Novgorodą, kurio penkios provincijos užėmė daug didesnę už Maskvos teritoriją. Novgorodas neseniai

15 žemėlapis.
Maskvos augimas

buvo pripažinęs, jog paklūsta pasaulietinei Lietuvos ir bažnytinei Kijevo metropolito valdžioms. Ivanas tai palaikė asmeniniu įžeidimu ir jo kariuomenė netrukus privertė menkai teginamą miestą kapituliuoti ir pakeisti priklausomybę. Antrasis apsilankymas buvo skirtas numalšinti maištui, ir paskui prasidėjo masinės egzekucijos bei trėmimai. To paties likimo susilaukė ir Pskovas bei Viatka. 1480 metais Aukso Ordos chanas Achmedas surengė trečiąją ekspediciją, norėdamas priversti Maskvą mokėti duoklę. Jis tikėjosi Lenkijos—Lietuvos pagalbos, tačiau jos nesulaukė. Ivanas laikėsi tvirtai, ir Achmedas grįžo tuščiomis rankomis. Pasidarė aišku, kad Maskvos priklausomybė nuo Ordos galutinai pasibaigė. Maskva tapo laisva. Kaip tik tuo metu Ivanas pradėjo vadinti save caru ir „samoderžavcu" (tai buvo rusiškieji „cezario" ir „autokratoriaus" ekvivalentai). Kaip ir Karolis Didysis prieš beveik 700 metų, pusiau barbariškas kunigaikštis kūrė savo įvaizdį ne kaip naujoviškos valstybės kūrėjas, bet veikiau kaip dar vienas senos, mirusios ir jau apraudotos romėnų imperijos gaivintojas.

Trijų Karalių šventė, 1493 metų sausio 6 d., Kremlius, Maskva. Šventinės iškilmės vyko puikioje didžiojo kunigaikščio asmeninėje koplyčioje *Blagoveščensko sobore*. Tai buvo dvyliktoji diena po Kalėdų, Kristaus gimimo švenčių pabaiga, tos dienos, kai Kristus pasirodė Trims Karaliams, paminėjimas. Skambūs balsai pradėjo giedoti senąja bažnytine slavų kalba pagal bizantiškąjį ritualą, nuo soboro kupolų ir freskomis išpuoštų sienų atsimušęs aidas kartojo jų žodžius. Ikonostasas, atskiriantis švenčiausiąją soboro dalį, buvo daug senesnis už jį patį. Ikonostasą sudarė kelios eilės ikonų, nutapytų žymiausių viduramžių dailininkų — Teofano Graiko, Andrejaus Rubliovo, Prochoro iš Gorodeco. Juodai apsirengę barzdoti dvasininkai sukiojosi po presbiteriją, atlikdami paruošiamąsias procedūras — rengėsi, smilkė, pridenginėjo paruoštas dovanas.

Kadangi tai buvo Trijų Karalių diena, labiau įprastą šv. Jono Chrizostomo liturgiją pakeitė šv. Bazilijaus Didžiojo liturgija.[41] Jos slaviškoji versija iš esmės tokia pat, kokią naudojo stačiatikiai Balkanuose. Nors tikintieji, kantriai stovintys už ikonostaso, ją ir žinojo, tačiau suprato ne daugiau, nei italai ar ispanai lotynų liturgiją. Viešosios pamaldos — *Synaxis* arba „Susirinkimas" — prasidėjo, kai celebruotojai išėjo į navą ir diakonas pradėjo rečituoti taikos litaniją: „Taikos iš aukštybių ir gelbėti mūsų sielas meldžiam tavęs, Viešpatie. Taikos visame pasaulyje..." Po to skambėjo himnai, šventinės giesmės, psalmės, palaiminimai, Apaštalų laiškų ir Evangelijos ištraukų skaitymas, maldos, vėl litanijos ir pagaliau cherubinų himnas (*Trishagion*). Evangelijos skaitymui po įprastinės įžangos buvo pasirinkta Evangelijos pagal Matą pradžia:

Šventikas nusilenkęs ima Šventąjį Raštą ir kartu su žvakių nešėjais išeina pro šventąsias duris, pasisuka į vakarus ir sako:

„Štai išmintis; būkime tvirti; pasiklausykime šventosios Evangelijos. Taika visiems".

Choras: „Ir tavo sielai".

Diakonas: „Šventosios Evangelijos pagal Matą ištrauka".

Choras: „Garbė Tau, Viešpatie".

Šventikas: „Būkime atidūs".

Tada *diakonas* skaito Evangelijos ištrauką:

ГЛАВА в҃.

Іи҃су же рождшусѧ въ виѳлеемѣ іудейстѣмъ во дни́ и҆рѡда царѧ̀, сѐ, волсви ѿ востѡкъ прїидо́ша во і҆ерлимъ, глаго́люще:

в҃. гдѣ̀ є҆́сть рожде́йсѧ црь іуде́йскїй; ви́дѣхомъ бо звѣздꙋ̀ є҆гѡ̀ на восто́цѣ и҆ прїидо́хомъ поклони́тисѧ є҆мꙋ̀.

ГЛАВА 2.

Когда же Іисусъ родился въ Виѳлеемѣ Іудейскомъ во дни царя Ирода, пришли въ Іерусалимъ волхвы * съ востока и говорятъ:

2. гдѣ родившійся Царь Іудейскій? ибо мы видѣли звѣзду Его на востокѣ и пришли поклониться Ему.

(Jėzui gimus Judėjos Betliejuje karaliaus Erodo dienomis, štai atkeliavo į Jeruzalę išminčiai iš Rytų šalies ir klausinėjo: „Kur yra gimusis Žydų karalius? Mes matėme užtekant jo žvaigždę ir atvykome jo pagarbinti" (Mt 2, 1—2)[42].

Antroji pamaldų dalis, *Anafora* (aukų atnašavimas), prasidėjo Didžiuoju įėjimu, kai šventikų ir diakonų procesija apėjo navą su maldomis, smilkymu ir žvakėmis. Po to buvo kalbamas *Credo*, ruošiama duona ir vynas, kalbama malda „Tėve mūsų" ir dalijama Komunija. Per Komuniją choras giedojo „Priimkite Kristaus kūną, gerkite iš amžinojo gyvenimo šaltinio". Stačiatikių papročiu šventikas į kiekvieną priimantį Komuniją kreipėsi vardu: „Viešpaties tarnas Ivanas valgo <...> mūsų Išganytojo Jėzaus Kristaus šventąjį kūną ir geria jo kraują, kad būtų atleistos jo nuodėmės ir jo lauktų amžinasis gyvenimas". Po padėkos maldos šventikas išdalino pašventintą duoną, ištiesė tikintiesiems bučiuoti kryžių, o po to vėl grįžo į presbiteriją, jos varteliai buvo uždaryti. Baigiamuosius žodžius — „Viešpatie, leisk dabar Tavo tarnui eiti ramybėje" — palydėjo himnai, pasibaigią šeštojo tono *Contakion:*

Tu pasirodei esąs nepajudinamas Bažnyčios pamatas,
Visai žmonijai tu siunti patikimą valdžią,
Tavo patvirtintu paliepimu
Bazilijus danguje paskelbtas pačiu švenčiausiu,
Dabar, visada ir per amžių amžius. Amen.

O toli nuo čia ir nieko apie tai maskviečiams nežinant kaip tik tuo metu „jūrų admirolas" grūmėsi su viduržemio audromis — tai jo grįžimo į Ispaniją paskutinis etapas. Po savaitės jam buvo lemta išlipti į krantą Palos uoste.

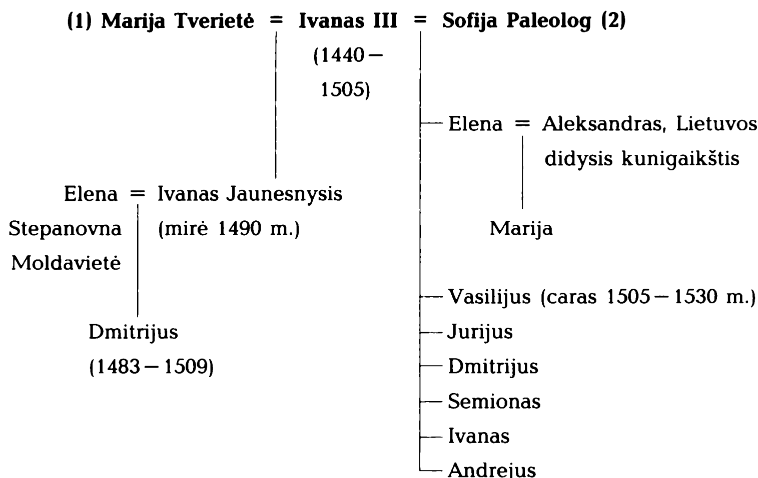
Tais metais Kalėdų šventės Maskvoje buvo nuspalvintos neįprastų emocijų. Mokyti vienuoliai jau kelinti metai pranašavo, kad tų metų pabaigos nebesulauks niekas. Stačiatikių skaičiavimais 1492 metų rugpjūtis — mėnuo, kai Kolumbas leidosi į tolimąją kelionę — reiškė septintojo tūkstantmečio nuo pasaulio sutvėrimo pabaigą ir visur buvo pranašaujama, kad artinasi pasaulio pabaiga. Beje, niekas net nemėgino sudarinėti bažnytinio kalendoriaus ateinantiems metams. Nors stačiatikiai naudojosi tuo pačiu Julijaus kalendoriumi kaip ir lotynų Bažnyčia, jie kitaip skaičiavo *anni mundi* — pasaulio sutvėrimo metus. Tad Bizantijoje buvo įprasta bažnytinius metus pradėti rugsėjo 1. Tikėdami, kad septynios pasaulio kūrimo dienos yra tik septynių tūkstantmečių metafora, ir manydami, jog pasaulis

buvo sukurtas 5509 metais pr. Kr., 1492 metus jie laikė 7000-aisiais nuo pasaulio kūrimo ir pačia tikėtiniausia Paskutiniojo Teismo diena. Kritinė data buvo rugpjūčio 31 d. Jei ji praeitų be įvykių, pasaulio pabaigos reikėtų laukti gruodžio 31-ąją – paskutiniąją pasaulietinių metų dieną ir per patį Kristaus gimimo švenčių vidurį. Kai atėjo Trys Karaliai ir nieko neatsitiko, Maskva lengviau atsiduso.[43]

Faktiškai Maskva stovėjo ant naujo istorijos etapo slenksčio. Jos didysis kunigaikštis Ivanas III apie Paskutiniojo Teismo dieną negalvojo. Jis jau baigė įgyvendinti savo didingus planus pertvarkyti *Kremlių* – „įtvirtintą miestą" sostinės centre. Simbolinėmis ir ideologinėmis priemonėmis Ivanas III stengėsi skelbti Rusijos galybės mitą, kuris gerai derėtų su didėjančia Maskvos politine galia.

Savuosius kremlius turėjo dauguma Rusios miestų, tačiau Ivano III pertvarkytas Maskvos Kremlius pranoko visus. 1493 metų sausio mėnesį vos prieš kelis mėnesius baigta statyti jį supančią raudonų plytų sieną ir aukštus apvalius bokštus. Siena juosė netaisyklingos formos trikampį, kurio perimetras buvo apie 2,5 kilometro – jos būtų pakakę apjuosti pusę Londono senamiesčio. Trikampio viduryje – erdvi atvira aikštė, aplink kurią stovėjo keturios cerkvės ir didžiulė kunigaikščio rezidencija. Apreiškimo soboras išsaugojo savo pirmykštį pavidalą – jis buvo galutinai užbaigtas vos prieš trejetą metų. Šalia jo – *Uspenijės soboras* – Dangun ėmimo cerkvė, metropolito buveinė. Uspenjės soborui dabar buvo trylika metų. Jį pastatė architektas iš Bolonijos Arystoteles Fioravanti, kuriam reikėjo senąjį Vladimiro stilių pritaikyti naujiems reikalavimams. Soboras tapo Maskvos bažnytinės architektūros standartu. Jo viduje buvo didelė atvira erdvė be galerijų, su kupolais ir skliautais apvainikuotais skyriais. Nepakartojamu stiliumi, kuriam būdingos ryškios spalvos ir pailgos figūros, soboro freskas dar tebetapė Dionisijus Graikas. Iš kitos pusės – *Razpoloženije* cerkvė, užbaigta prieš septynerius metus. *Archangelo soboras* su renesansiniu fasadu kol kas buvo dar tik architekto brėžiniuose. *Granovitaja palata*, pastatyta Marco Rulto ir Pietro Solano (ji taip pavadinta todėl, kad jos fasadas išklotas briaunuotais akmenimis), buvo ką tik užimta Ivano dvariškių. Prieš tai jie kelerius metus gyveno mėgstamiausio caro ministro namuose. Šie rūmai pastatyti ten, kur anksčiau kelis šimtmečius stovėjo mediniai Ivano pirmtakų namai. Nedaug sostinių krikščioniškajame pasaulyje, nebent Roma ir Konstantinopolis, galėjo pasigirti tokia prabanga.

„Briaunuotuosiuose rūmuose" dėl įtakos Ivano aplinkoje varžėsi dvi valdingos moterys – Sofija Paleolog, jo antroji žmona, ir Elena Stepanovna, jo marti. Sofija, paskutiniojo Bizantijos imperatoriaus dukterėčia, ištekėjo už Ivano mirus jo pirmajai žmonai Marijai Tverietei. Jai rūpėjo apginti savo septynių vaikų, visų pirma trylikamečio Vasilijaus interesus. Elena buvo Moldavijos valdovo Stepono IV duktė ir neseniai mirusio Ivano Jaunesniojo, Ivano III pirmojo palikuonio ir įpėdinio našlė. Jai rūpėjo apginti savo devynmečio sūnaus Dmitrijaus interesus. 1493 metais Ivanas III vis dar buvo neapsisprendęs, ką paskirti savo įpėdiniu: sūnų Vasilijų ar anūką Dmitrijų; pakaitomis jis linkdavo čia prie vieno, čia prie kito. Tad iš pažiūros rami atmosfera Kremliuje buvo smarkiai įelektrinta[44].

Ivaną III Rusijoje visi prisimena kaip carą, kuris nusimetė totorių jungą. Tačiau teisingiau būtų laikyti tipišku totorių finansinių, karinių ir politinių metodų atstovu. Ivanas III naudojosi nepatvariomis sąjungomis su chanais ir kunigaikščiais totorių jungui pakeisti Maskvos jungu. Kovoje su Aukso Orda, kurios hegemoniją Ivanas III galutinai atmetė 1480 metais, jo artimiausias sąjungininkas buvo Krymo chanas, padėjęs jam susiaurinti jo brolių krikščionių kunigaikštysčių autonomiją tiek, kiek totoriai niekada net nemėgino. Maskvos nuomone (vėliau ji tapo monopoline), Ivanas Didysis atstatė rusų hegemoniją, tačiau Novgorodo ar Pskovo gyventojų nuomone, jis buvo tikras Antikristas, geriausių Rusijos tradicijų griovėjas. Kai atėjo laikas rašyti testamentą, jis pavadino save, kaip kadaise ir jo tėvas, „didžiai nuodėmingu Dievo tarnu"[45].

Ivanas III pirmą kartą pasivadino *caru* (cezariu) prieš dvidešimt metų sutartyje su Pskovo respublika, tikriausiai norėdamas pasigirti savo pranašumu prieš visus kitus vietinius kunigaikščius; tai jis kelis sykius pakartojo įvairiomis progomis ir XV amžiaus devintajame dešimtmetyje. Tačiau caro titulas, nors ir buvo šiek tiek aukštesnis už didžiojo kunigaikščio, vis dėlto neprilygo bizantiškajam *basileus* titului. Visą imperatoriaus didybę jis galėjo pasiekti tik papildęs jį visais kitais imperijos atributais. Juk cezario titulas galų gale tinka ir imperatoriams-bendravaldžiams bei aukščiausiojo augusto pavaduotojams.

1489 metais Ivanas III svarstė dar vieną pasiūlymą. Vedant derybas su Habsburgais buvo pasakyta, kad iš popiežiaus jis gali išsirūpinti karaliaus karūną. Karaliaus statusas tikriausiai būtų padidinęs jo prestižą Vakaruose. Tačiau *rex* arba *korolj* titule buvo konotacijų, kurios žeidė maskvėnų garbę. [KRAL] Priimti jį būtų reiškę tokią pat menamą tikrojo tikėjimo išdavystę, kokią graikai padarė Florencijoje. Tad Ivanas atsisakė, paaiškindamas: „Mano pirmtakai palaikė draugiškus santykius su imperatoriais, kurie kadaise atidavė Romą popiežiui"[46]. Tačiau vieną dalyką jis vis dėlto padarė – pasiskolino Habsburgų imperinę emblemą, tad nuo XV amžiaus paskutiniojo dešimtmečio dvigalvis erelis kaip valstybės simbolis ėmė rodytis ne tik Vienoje ar Konstantinopolyje, bet ir Maskvoje. [AQUILA]

Be būgštavimų dėl pasaulio pabaigos, Maskvos Bažnyčia ir šiaip išgyveno didelio netikrumo laikotarpį. Ji nutraukė ryšius su Konstantinopolio patriarchu, tačiau vis dar nerado savo tikrojo vaidmens. Skirtingai nei Kijevo metropolitas, gyvenęs Lietuvoje, Maskvos metropolitas buvo renkamas savųjų vyskupų ir vadovavo bažnytinei organizacijai, kuri nepripažino jokios viršenybės. Keturiasdešimt metų sunkiai sekėsi suderinti tokią padėtį su tuo, kad nėra imperatoriaus, ir su bizantine tradicija, kur Bažnyčia ir valstybė neatskiriamos. Kaip negalėjo būti imperatoriaus be tikrojo tikėjimo, taip negalėjo būti ir tikrojo tikėjimo be imperatoriaus. Kai kurie puoselėjo viltį, kad stačiatikių krikščionių imperatorius vėl atkariaus Konstantinopolį — tai buvo „Didžioji idėja". Kiti tikėjosi vienaip ar kitaip susitarti su lotyniškuoju vokiečių imperatoriumi. Tačiau tokia mintis buvo atmesta. Maskvai liko tik viena alternatyva — padaryti taip, kaip seniau padarė Serbija ir Bulgarija, — susirasti savo imperatorių.

Tačiau pirmiausia reikėjo kuo skubiau sudaryti naują paschalinį kanoną, nustatantį Velykų datas aštuntajam tūkstantmečiui. Kaip tik tam metropolitas Zosima ir skyrė daugiausia dėmesio 1492 metų rudenį. „Laukiame mūsų Viešpaties atėjimo, — rašė jis įžangoje, — tačiau negalime nustatyti jo atėjimo valandos". Po įžangos jis įdėjo ir trumpą istorinę apžvalgą. Pasak jos, Konstantinas įkūrė „Naująją Romą, o šv. Vladimiras apkrikštijo Rusią". Dabar Ivanui III buvo lemta tapti „naujojo Konstantinopolio—Maskvos naujuoju imperatoriumi Konstantinu"[47]. Tai pirmasis netiesioginis tos genealogijos, kuria nuo šiol Maskva ketino puoštis, paminėjimas.

Taip pat 1492 metais ir taip pat pirmą kartą „naujajam Konstantinopoliui — Maskvai" buvo prikabinta kita, labiau paplitusi „Trečiosios Romos" etiketė. Tais metais Novgorodo arkivyskupas Genadijus tariamai gavęs Romos legendos apie Baltąjį Klobuką vertimą su pratarme, paaiškinančia kaip tos legendos rankraštis buvo rastas Romoje. Mokslininkai nesutaria dėl šio teksto amžiaus: kai kurios jo dalys galėjo būti pridurtos vėliau. Tačiau gan nereikšminga tai, kad pratarmėje aiškiai užsimenama apie Maskvą kaip apie „Trečiąją Romą". Tos įžangos autoriumi kai kas laiko žinomą vertėją, vertusį ir Ezros Apokalipsę. Šis veikalas buvo sudėtinė arkivyskupo Genadijaus plano aprūpinti Maskvos Bažnyčią pilna Biblijos versija, ekvivalentiška lotyniškajai Vulgatai, dalis[48].

Privertus paklusti rusų kunigaikštystes, Maskvos imperinės ambicijos, savaime aišku, būtų nukrypusios į jos vakarinę kaimynę — Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę. Lietuva pasinaudojo mongolų įsiveržimais ir plėtėsi, prijungdama vis naujus buvusios Rusios gabalus, lygiai taip, kaip anksčiau darė Maskva. XV amžiaus pabaigoje Lietuva, kaip ir Maskvos valstybė, valdė didelę teritoriją, daugiausia Dnepro baseine, kuri tęsėsi nuo Baltijos jūros krantų iki Juodosios jūros.

Tačiau Lietuva nuo Maskvos skyrėsi tuo, kad buvo atvira Vakarų įtakoms. Daugiau nei šimtą metų Didžioji Kunigaikštystė klestėjo personalinės unijos su Lenkija sąlygomis. Paskutiniajame XV amžiaus dešimtmetyje Lietuvos dvaras Vilniuje ir valdantysis katalikiškasis elitas jau buvo smarkiai sulenkėjęs kalbos ir politinės kultūros atžvilgiais. Lietuvos valdančioji dinastija valdė ne tik Lenkiją

ir Lietuvą, bet ir Bohemiją bei Vengriją. Priešingai nei Maskva, Lietuva toleravo didelę religinę įvairovę. Romos katalikų vyresnieji netrukdė nei stačiatikių krikščionių kiekybiniam dominavimui, nei nuolatiniam žydiškų elementų antplūdžiui. Be to, Lietuvos stačiatikių Bažnyčia nenutraukė ryšių su Konstantinopoliu ir liko ištikima senosioms bizantinėms tradicijoms. Kijevo metropolitas galėjo labai rimtai priešintis Maskvos separatistiniam kursui, skaldžiusiam slavų stačiatikius ir nepermaldaujamai vedusiam prie Rusijos stačiatikių Bažnyčios atsiskyrimo.

1493 metų sausio mėnesį Maskvos santykiuose su Lietuva išryškėjo naujas posūkis. Prieš šešis mėnesius mirė Kazimieras Jogailaitis, Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis, padalindamas savo valdas antrajam ir trečiajam sūnums. Lenkijos karalystė atiteko Janui Olbrachtui, o Lietuva — viengungiui Aleksandrui. (Vyriausias Kazimiero Jogailaičio sūnus jau buvo Bohemijos ir Vengrijos karalius.) Ivanas III įžvelgė atsiradusias galimybes. Jis ėmė rengti pasiuntinius kelionei į Vilnių, kad pradėtų derybas dėl Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro politinių vedybų su jo dukterimi Elena. Kartu jis stengėsi sukurti sąlygas, kurios pakirstų ligtolinį šių dviejų valstybių *modus vivendi*. Pirmą kartą Maskvos istorijoje jis davė savo pasiuntiniui nurodymus reikalauti pripažinti lig tol negirdėtą jo titulą — *gosudarj vseja Rusi* — (visos Rusijos valdovas)[49]. Tai buvo klasikinis dvigubo diplomatinio žaidimo pavyzdys: viena vertus, draugiškas, o kita vertus, priešiškas nusistatymas. Ivanas sumaniai siekė, kad Lietuva prisiimtų įsipareigojimus, kurie vėliau leistų ginčytis dėl visų rytinių slavų ateities.

Kad pasiektų savo, Ivanas surežisavo sensacingą spektaklį. Prieš Kalėdas jo paliepimu buvo suimti du lietuviai, dirbę Maskvos Kremliuje. Ivanas apkaltino juos mėginimu jį nunuodyti. Kaltinimai Janui Lukomskiui ir Motiejui Lenkui skambėjo nelabai įtikinamai, tačiau jų kaltumas ar nekaltumas mažai ką tereiškė. Jie buvo laikomi atvirame narve ant užšalusios Maskvos upės, kad visi galėtų matyti, o Ivano pasiuntinių į Lietuvą išvykimo išvakarėse tame narve sudeginti gyvi[50]. Kai nuo didelio karščio ledas ištirpo ir sunkus geležinis narvas paskendo kartu su suanglėjusiais jame buvusių aukų kūnais, o virš prasivėrusios eketės iškilo garų stulpas, nereikėjo labai lakios vaizduotės suprasti, kad ši scena kai ką byloja apie Lietuvos politinę ateitį.

„Visos Rusijos valdovo" titulas nebuvo tvirtai pagrįstas nei istoriškai, nei to meto realijomis. Jį galima priskirti tokios pat rūšies pretenzijoms, kokias Anglijos karaliai reiškė Prancūzijai. Paskutiniuoju XV amžiaus dešimtmečiu, praslinkus apie 250 metų nuo to laiko, kai buvo sunaikinti visi suvienytos Kijevo Rusios pėdsakai, jo įtikimumas buvo neką didesnis negu, tarkim, jei Prancūzijos karalius, kovodamas su vokiečių imperija, būtų pasiskelbęs „visų frankų valdovu". Tuo metu jis prieštaravo ir tam identitetui, kuriuo Lietuvos rutėnai atsiribojo nuo Maskvos rusų. Tiesą sakant, visa tai atrodė taip nerealu, kad lietuviai sutiko tai priimti kaip nedidelę kainą už Ivano palankumą. Patys to nesuvokdami, jie padėjo kertinį akmenį toms Maskvos teritorinėms ambicijoms, kurias ji stengėsi realizuoti per ateinančius 500 metų.

Taigi 1493 metais jau susiformavo visi trys svarbiausi Trečiosios Romos ideologijos elementai. Buvo stačiatikių Bažnyčios autonominė šaka, ieškanti imperatoriaus; buvo kunigaikštis, susigiminiavęs su paskutiniuoju Bizantijos imperatorium, jau vadinantis save caru; galiausiai buvo ir pretenzijos į visos Rusijos valdovo titulą. Trūko tik tinkamo išradingo ideologo, kuris sulydytų visus tuos elementus į kokią nors mistinę teoriją, taip reikalingą ryškiai teokratinei valstybei. Ir toks žmogus pasitaikė po ranka.

Filotejus Pskovietis (apie 1450–1525 m.) buvo mokytas vienuolis iš Eleazaro vienuolyno Pskove. Jis žinojo Ezros ir Danieliaus biblines pranašystes, Serbijos ir antrosios Bulgarijos imperijos istorinius precedentus, Pseudometodijaus raštus bei Manasses kroniką ir legendą apie Baltąjį Klobuką. Tačiau tokia žinių sankaupa, kuria jis disponavo, nebuvo koks nors ypatingas, išskirtinis reiškinys. Labiau neįprastas Filotejaus noras panaudoti visa tai Maskvos kunigaikščių labui. Pskovas, kaip ir Novgorodas, labai bijojo Maskvos. Dauguma jo vienuolių buvo atkaklūs Maskvos priešai. Kai jie savo kronikose minėdavo Nabuchodonosoro sapną ar keturis žvėris iš Danieliaus regėjimų, tai padarydavo taip, kad matytųsi, jog Nabuchodonosorą tapatina su Maskva. O Filotejus dėl kažkokių priežasčių buvo pasiruošęs faktus pateikti taip, kad jie kalbėtų Maskvos naudai. 1493 metais, jau pradėjęs penktąją dešimtį, savo vienuolyne jis neturėjo tokių pareigų ar valdžios, kuri leistų vėliau tapti *igumenu* (abatu); be to, dar nebuvo parašęs nė vieno iš tų viešų laiškų, kuriems buvo lemta jį išgarsinti. Tačiau tie Bažnyčios procesai, kurie vėliau suformavo jo pažiūras, jau vyko. Ilgainiui Filotejus tapo visų krikščionių visiško paklusimo carui ir visiškos opozicijos lotynų Bažnyčiai šalininku. Savo laiške Ivano įpėdiniui jis ragina naująjį carą valdyti teisingai, nes pasaulis jau įžengia į paskutinį savo istorijos etapą:

> O dabar sakau Tau, dievobaimingasis care, – suprask ir įsidėmėk: visos krikščioniškojo pasaulio imperijos susivienijo Tavo imperijoje. Nes žlugo jau dvi Romos, liko tik trečioji; o ketvirtosios nebus. Tavo Krikščioniškoji imperija, kaip tvirtina didysis teologas, nežus. O Bažnyčiai išsipildys palaimintojo Dovydo žodžiai: „ji yra mano amžinojo poilsio vieta“ <...>[51].

Vėliau laiške Munechinui Filotejus koneveikė „astrologus ir lotynus“:

> O dabar vien tik Šventoji Visuotinė Apaštališkoji Rytų Bažnyčia spindi Visatoje skaisčiau už saulę; ir tik didysis pravoslaviškasis Romos caras, kaip Nojus su savo arka išgelbėtas nuo potvynio, vadovauja tai Bažnyčiai <...>[52].

Štai šitaip, praėjus dvidešimčiai metų nuo Ivano III mirties, tačiau akivaizdžiai įkvėpta jo politikos, buvo galutinai suformuluota Bažnyčios ir Valstybės ideologija, nepalikusi nė mažiausios erdvės kokiam nors kompromisui.

Vėliau Rusijoje įsivyravo nuomonė, kad Rusija paprasčiausiai paveldėjo Bizantijos mantiją. O iš tikrųjų, nors bizantinė forma ir buvo išsaugota, tačiau bizantiškojo etoso turinio joje nebebuvo. Maskvos ideologus mažai tedomino Rytų romėniškosios krikščionybės universalūs ir ekumeniniai idealai. Žymiausias tų klausimų specialistas istorikas „Trečiosios Romos“ ideologiją pavadino

„apgaulingu pakaitalu". „Krikščioniškasis Bizantijos universalizmas buvo transformuotas ir iškraipytas, įspraudžiant jį į daug siauresnius Maskvos nacionalizmo rėmus"[53].

Ivano III valdymo pabaigoje Maskvos teologiją sutrikdė pora tarpusavyje susijusių ginčų, kurie buvo išspręsti labiausiai nekompromisinių elementų naudai. Vienas iš jų vyko dėl *židovstvujuščyje* („žyduojantys") judėjimo vardu žinomos sektos pažiūrų. Antrasis siejosi su skandalu dėl krikščionių vienuolynų, turtėjančių iš jų valdomų žemių. Prieš „žyduojančius" ir prieš „žemvaldžius bažnytininkus" nukreipto sąjūdžio įkvėpėjas buvo Volokamsko vienuolyno igumenas Josifas.

Bažnytinės žemės buvo neatskiriama Maskvos Bažnyčios dalis. Tačiau tam priešinosi puritoniškų vienuolių grupė, kuriai vadovavo „Užvolgės vyresnieji", puoselėję senąsias vienuolijos atsiskyrėliškas tradicijas. Atrodo, kad Ivanas III buvo parengęs vienuolynų turto sekuliarizacijos planą, tačiau perkalbėtas jo atsisakė. Šie klausimai iškilo į pirmą vietą tuoj po Ivano III mirties, kai buvęs jo favoritas Patrikejevas, dabar tapęs vienuoliu, išleido stačiatikių kanoninės teisės žinyno *Nomocanon* naują laidą. Vienas iš Patrikejevo bendrininkų, Maksimas Graikas, pasiūlęs „nesavininkiškąją" Bažnyčios žemių valdų interpretaciją, vos išvengė mirties.

Dar didesnes aistras sukėlė „žyduojantys". Jie atsirado XV amžiaus aštuntajame dešimtmetyje Novgorode, kur, kaip manoma, sudarė prieš Maskvą nukreiptą grupuotę. Jų teiginiai esą buvę inspiruoti Lietuvos ir Lenkijos žydų; sakoma, kad grupuotės nariai slapta išpažinę judaizmą. Atrodo, kad jų veikla caro nejaudino, nes jis vieną tuo įtariamą novgorodietį paskyrė vyriausiu Uspenijės soboro šventiku; galimas dalykas, kad juos palaikė Elena Stepanovna. Nors 1490 metais buvo susirinkęs sinodas nagrinėti kaltinimų antitrinitaryste ir ikonoklazmu, jie ir toliau sukiojosi aukščiausiuose sluoksniuose. Tačiau igumenas Josifas nenurimo. 1497 metais savo traktate *Prosvetitelj* („Švietėjas") jis vyriausiu „žyduojančiu ir sodomitu" ir „šlykščiu piktu vilku" pavadino ne ką kitą, o patį metropolitą Zosimą.[54] Igumenas Josifas ir jo bendrininkas arkivyskupas Genadijus žavėjosi ispanų inkvizicija; ir jų uolumas galų gale buvo atlygintas dideliu *auto-da-fe*. Jiems pavyko įtikinti savo tautiečius — tai ne sykį vėliau kartojosi Rusijos istorijoje — kad blogis eina iš Vakarų. O tuo metu Vakarai visų pirma reiškė Novgorodą, o po jo — Lenkiją-Lietuvą.

Ivano III diplomatija irgi buvo nukreipta ta linkme[55]. Diplomatai tais laikais veikė nepaprastai lėtai. Maskvos pasiuntiniams prireikdavo nuo šešių mėnesių iki ketverių metų sugrįžti iš kitų šalių ir išdėstyti kelionės rezultatus. Atvykę į paskyrimo vietą pasiuntiniai dažnai pamatydavo, kad situacija ten nebeatitinka jų gautų instrukcijų. Tačiau net esant tokiai padėčiai, buvo aišku, kad XV amžiaus paskutiniojo dešimtmečio pabaigoje Lietuvos sutramdymas tapo pačiu svarbiausiu Maskvos tikslu. Ivano III tėvas ištisus dešimtmečius taikiai sugyveno su Lietuva, o mirdamas pavedė Ivaną ir jo motiną „savo brolio Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero" globai.[56] Dabar visa tai buvo peržiūrėta.

1493 metais Ivanas III jau turėjo už savo pečių beveik dvidešimt metų aktyvios diplomatinės veiklos. Jo veiksmus vienijanti gija buvo pastangos trukdyti Jogailaičiams ir apsupti juos. Savo sutartimi su Moldavijos valdovu Steponu IV, sutvirtinta jo sūnaus vedybomis, jis veltui stengėsi sutrukdyti Moldavijai reikšti pagarbą Lenkijos karaliui. Jo planui sudaryti su Vengrija paktą, nukreiptą prieš Jogailaičius, sutrukdė netikėta Motiejaus Korvino mirtis ir Vladislovo Jogailaičio išrinkimas Vengrijos karaliumi. Jis net buvo užmezgęs ryšį su nepriklausomais Mazovijos kunigaikščiais. Pradedant 1486 metais Ivanas III ne kartą pasikeitė pasiuntiniais su Habsburgais, kurie iki tol Maskvą neteisingai laikė Lietuvos lenu. 1491 metais Austrijos pasiuntinys Jorgas iš Thurno bendrais bruožais sudarė prieš Jogailaičius nukreiptos didelės koalicijos planą. Ją turėjo sudaryti Vokietijos imperija, Teutonų riteriai, Moldavija ir totoriai. 1493 metų sausio mėnesį Ivano III pasiuntinys Jurijus Trachianovas vijosi Maksimilianą net iki Kolmaro, tačiau pasirodė, kad imperatorius jau susitaikė su Jogailaičiais ir dabar jį labiau domino Kryžiaus žygis. Ivano III santykiuose su Krymu antilietuviškas elementas irgi buvo svarbus. Krymo totoriai jį itin domino kaip sąjungininkai kovojant su Aukso Orda; 1491 metų birželio mėnesį jis pasiuntė tris armijas padėti išsklaidyti stovyklas, kurias Aukso Orda įsirengė prie Dnepro žiočių. Tačiau Ivanas III negalėjo nematyti, kad Maskvos pamaloninti totoriai daugiausia energijos skyrė Lenkijos ir Lietuvos puldinėjimui.

1492 – 1493 metų žiemą vyko atsitiktiniai pasienio susidūrimai tarp Maskvos ir Lietuvos. Keli pasienio kunigaikštėliai perėjo iš vienos pusės į kitą. Riazanės kunigaikštis ruošėsi atremti baudžiamąją ekspediciją, organizuotą lietuviškojo Smolensko vaivados. Maskvos kariuomenė, gavusi įsakymą užimti Viazmos miestą prie Dnepro ištakų, leidosi į žygį praėjus vos kelioms dienoms nuo Maskvos taikos misijos išvykimo į Vilnių. Galima tik spėlioti, kas labiau rūpėjo Ivanui III — karas ar taika.

Tad šiame atradimų amžiuje Maskva, nors ir buvo toli, ne visiškai izoliuota. Visas grįžtančias Maskvos pasiuntinybes lydėjo užsienio inžinieriai, architektai, artileristai; kasmet atvykdavo vokiečių ir lenkų pirkliai didelių partijų kailių. Tiesa, nebuvo tiesioginių ryšių nei su Anglijos Tiudorais, nei su Prancūzijos Valua, nei su Ferdinando ir Izabelės Ispanija. Prekyba su Nyderlandais per Baltijos jūrą įstrigdavo Livonijoje, o kelias aplink Šiaurės ragą dar nebuvo įsisavintas, tačiau su likusia Europos dalimi Maskva turėjo gerą susisiekimą. Šiaurėje „Vokiečių kelias" per Novgorodą vedė į Revelį ar Rygą, o iš ten jūra į Liubeką. Sausumos keliai per miškus ėjo į vakarus iki sienos netoli Smolensko, o iš ten į Vilnių ir Varšuvą. Ivanas III sukūrė pašto skyrių su pašto arkliais tinklą ir savo testamente paliepė jį išlaikyti[57]. Pietuose senieji upių keliai greit nugabendavo keleivius į Kaspijos ar Juodąją jūras, o iš ten laivais buvo galima pasiekti bet kurią Viduržemio jūros regiono vietą. Nepaisant Osmanų turkų ekspansijos, Maskva vis dar palaikė glaudžius ryšius su senuoju Bizantijos pasauliu, t. y. su Balkanais, Graikija ir ypač su Atono kalnu, o per Graikiją ir su Italija.

Geografinių atradimų darė ir pati Maskva. 1466 – 1472 metais Tverės pirklys Afanasijus Nikitinas (mirė 1472 m.) šešerius metus keliavo po Persiją ir Indiją.

Jis išvyko per Baku ir Ormuzą, o grįžo per Trapezundą ir Kafą. Savo nuotykius Nikitinas aprašė vienoje iš pirmųjų kelionių knygų *Choždenije za tri morja* („Kelionė už trijų jūrų"). Dešimčia metų vėliau Saltykovo ir Kurbskio karinė ekspedicija už Uralo pasiekė Irtyšiaus ir Obės ištakas (šio žygio mastai prilygsta Lewiso ir Clarko žygiui Amerikoje po 300 metų). 1491 metais du lobių ieškotojai vengrai pasiekė arktinių Pečioros intakų ištakas ir ten rado sidabro ir vario. Tikriausiai šio atradimo paskatintas 1493 metų sausio mėnesį į Maskvą atvyko lobių ieškotojas iš Austrijos Snupsas su imperatoriaus Maksimiliano laiškais, kuriuose buvo prašoma leisti jam ištirti Obės baseiną. Kadangi Ivano III ryšiai su Habsburgais jau nebedomino, Snupsas susilaukė neigiamo atsakymo.

Kai dėl „jūrų admirolo", tai žinios apie jo atradimus Maskvą pasiekė po ketvirčio amžiaus per Maksimą Graiką. Maksimas Graikas (Michailas Trivolis, apie 1470–1560 m.) priklausė nykstančiam Bizantijos pasauliui, kurio dalys vis dar sudarė vieną kultūrinį regioną. Jis gimė Artos vietovėje Osmanų valdomame Epire; iš ten jo šeima persikėlė į Venecijai priklausančią Korfu salą. 1493 metais Maksimas Graikas buvo Florencijoje, ten mokėsi pas platoniečius, klausėsi Savonarolos pamokslų ir pritarė jiems. Studijas tęsė Venecijoje ir Mirandoloje, ten specializavosi graikų tekstų egzegezės srityje, o paskui priėmė dominikonų ordino įžadus paties Savonarolos vienuolyne San Marko vietovėje. Vėliau, jau kaip vienuolis Maksimas, jis dešimt metų dirbo vertėju Vatopedžio vienuolyne ant Atono kalno panortodoksinėje ir graikų-slavų aplinkoje, kur nesijautė skilimo tarp stačiatikių ir katalikų tradicijų. Jis buvo pakviestas į Maskvą sutvarkyti caro turimą graikų ir bizantiečių rankraščių kolekciją, nes Maskvos vienuolių jau nebemokė kaip juos iššifruoti. Tačiau netrukus Maksimas Graikas susikirto su Maskvos Bažnyčios radikaliosios linijos šalininkais, kurie apkaltino jį kerais, šnipinėjimu ir Konstantinopolio patriarcho gerbimu. Maksimui Graikui pavyko atlaikyti daug metų trukusį įkalinimą, vėliau jis asmeniškai susipažino su Ivanu IV ir mėgavosi jo globa. Jis buvo „vienas iš paskutiniųjų tos rūšies atstovų"[58].

Maksimo raštuose, kurie pasirodė XVI amžiaus šeštajame dešimtmetyje, minima „didelė sala, vadinama Kuba"[59]. Be jokios abejonės, tuo metu jis jau gerai žinojo apie Kolumbo lankymąsi Karibuose. Kadangi Maksimas tris dešimtmečius praleido Maskvos kalėjimuose, tai būtų logiška manyti, kad šią žinią jis atsivežė pirmąkart atvykdamas į Maskvą 1518 metais, praėjus 25 metams nuo Kolumbo pirmosios kelionės.

Vienas iš nuostabių istorinių sutapimų yra tai, kad šiuolaikinės „Rusijos" ir šiuolaikinės „Amerikos" ištakų reikia ieškoti tais pačiais 1493 metais. Europiečiai sužinojo apie Naująjį Pasaulį išvydę jį kaip tik tuo metu, kai Maskvos gyventojai pamatė, kad dar neatėjo jų Senojo Pasaulio pabaiga.

VII

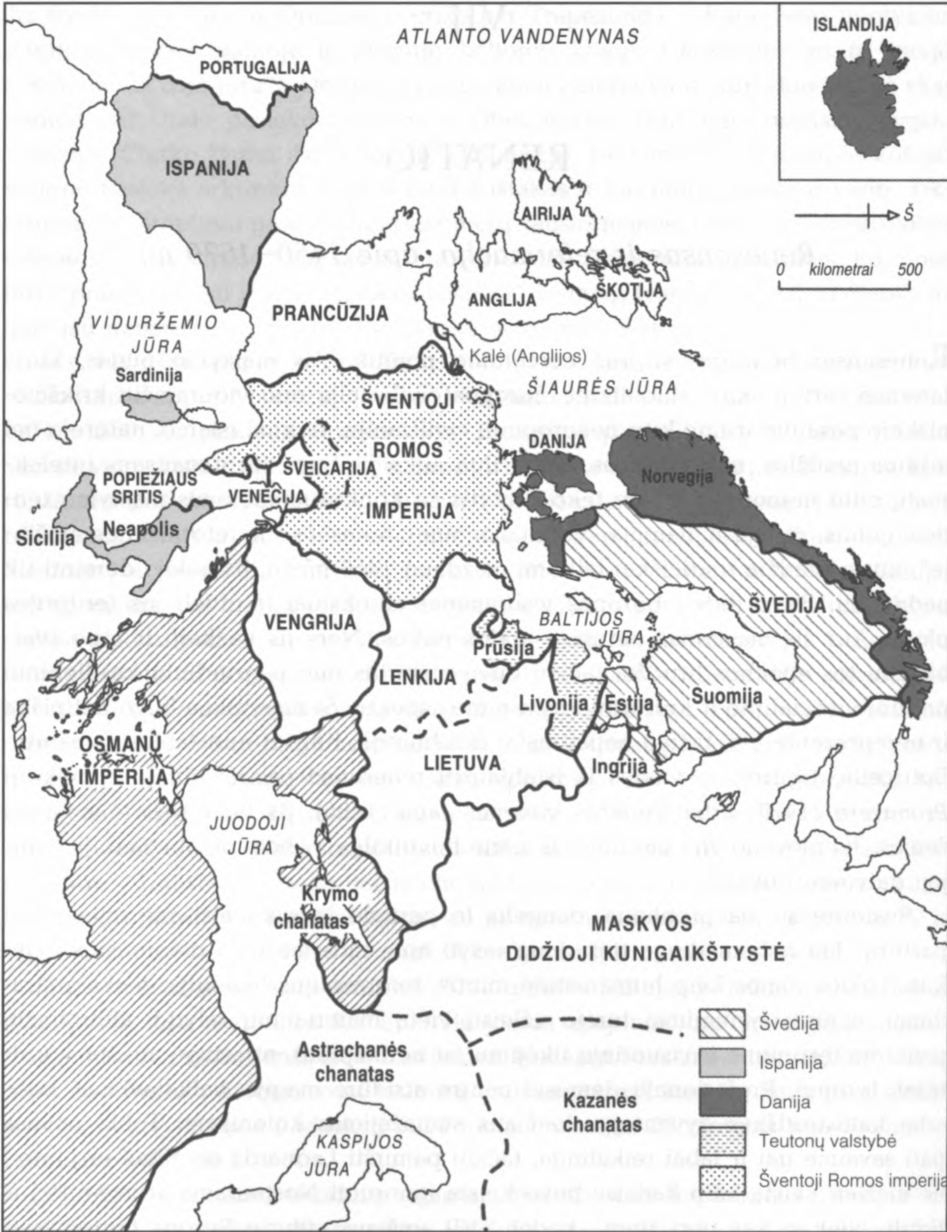
RENATIO

Renesansas ir reformacija, apie 1450–1670 m.

Renesansui būdingas stiprus nerealumo pojūtis. Tas mąstymo būdas, kuris tariamai turėtų skirti šiuolaikinę Europos civilizaciją nuo viduramžių krikščioniškojo pasaulio ir nuo kitų neeuropinių civilizacijų, tarkim, islamo, neturėjo nei aiškios pradžios, nei pabaigos. Labai ilgą laiką jis buvo tik negausaus intelektualų elito monopolis ir jam teko varžytis su konkuruojančiomis mąstymo tendencijomis, senąja ir naująja. Vadinamajame „renesanso ir reformacijos amžiuje", kurio pradžia tradiciškai laikomi maždaug 1450 metai, jis galėjo dominti tik nedaugelį. Buvo dideli Europos visuomenės sluoksniai ir dideli jos teritorijos plotai, kur šis mąstymas neturėjo jokios įtakos. Nors jis kažkaip ir tapo svarbiausiu tos epochos bruožu, tačiau buvo atskirtas nuo pagrindinių kasdieninio politinio, socialinio ir kultūrinio gyvenimo aspektų. Ši mąstysena buvo netipiška ir nereprezentatyvi, tačiau nepaprastai reikšminga. Kaip ir nuostabiosios Sandro Botticellio figūros — vienos iš įstabiausių renesanso pasireiškimų — puikioji *Primavera* (1478) arba *Veneros gimimas* (apie 1485), jis tarsi nelietė kojomis žemės. Jis pleveno virš pasaulio, iš kurio buvo kilęs — bekūnė abstrakcija, naujoji gaivinanti dvasia.

Susidūrę su šia problema, daugelis to periodo istorikų atsisakė ankstesnių pažiūrų. Jau nebemadinga tiek daug rašyti apie tuos mažumą dominusius dalykus. Tokios temos kaip humanistinė mintis, reformacijos teologija, mokslo atradimai, užjūrių tyrinėjimai turėjo užleisti vietą materialinių sąlygų, viduramžių palikimo tęstinumo ir visuotinių tikėjimų (ar netikėjimų), priešingų aukštajai kultūrai, tyrimui. Profesionalų dėmesio centre atsidūrė magija, valkatavimas, ligos arba katastrofiškas gyventojų skaičiaus sumažėjimas kolonijose. Tokia pataisa pati savaime gal ir labai reikalinga, tačiau pamiršti Leonardą da Vinci ar Liuterį ne mažiau keista kaip kadaise buvo keista ignoruoti Nostradamą arba Millerį iš Friuli. Niekas, kas nori žinoti, kodėl XVII amžiaus vidurio Europa taip skyrėsi nuo XV amžiaus Europos, negali sau leisti apeiti tradicinių temų.

Tačiau net tokiu atveju neapdairiam skaitytojui reikia kai ką priminti. Renesanso ir reformacijos epochos pasaulis buvo pranašavimų, astrologijos, stebuklų, užkeikimų, kerų, nekromanijos, žiniuonių, vaiduoklių, pranašingų ženklų, fėjų pasaulis. Magija ir toliau lenktyniavo ir sąveikavo su religija ir mokslu. Tiesą sakant, magija tarp paprastų žmonių gyvavo dar du šimtmečius ar net daugiau, sugyvendama su naujomis idėjomis[1]. Tad peršasi išvada, kad tas „ankstyvasis

16 žemėlapis.
Europa, 1519 m.

šiuolaikinis periodas" gal apskritai nebuvo toks jau šiuolaikinis. Nepaisant pasėtos naujos sėklos, jis galėjo turėti daugiau bendra su viduramžiais, kurie ėjo prieš jį, negu su švietimo epocha, kuri ėjo po jo.

* * *

Todėl apibrėžti renesansą nėra lengva. Lengviausia pasakyti, kuo jis nebuvo. Vienas amerikiečių istorikas skundėsi: „Nuo tada, kai renesansas išrado pats save prieš šešetą šimtmečių, taip ir nepavyko susitarti, kas gi jis yra"[2]. Pavyzdžiui, tik renesanso požymiu negalima laikyti išaugusio susidomėjimo klasikiniu menu bei mokslu, kadangi tas susidomėjimas pradėjo reikštis jau nuo XII amžiaus. Be to, jis nebuvo ir visiškas viduramžių vertybių atmetimas ar staigus sugrįžimas prie graikų ir romėnų pasaulėžiūros. Ir jau tikrai jis nereiškė sąmoningo krikščioniškojo tikėjimo atmetimo. Terminas *renatio* („atgimimas") buvo graikų teologinio termino *palingenesis*, naudoto „dvasinio atgimimo" ar „prisikėlimo iš numirusių" prasme, lotyniška kalkė. Renesanso esmę sudaro ne koks nors staigus klasikinės civilizacijos atradimas iš naujo, o veikiau klasikinių modelių panaudojimas tradicinio skonio ir žinių autoritetingumui patikrinti. Neįmanoma jo suprasti neturint galvoje, kaip žemai nusmuko viduramžių Bažnyčios, anksčiau buvusios bet kokio autoriteto šaltiniu, reputacija. Šiuo atžvilgiu renesansas buvo dalis to judėjimo, kuris baigėsi religijos reformomis. Žvelgiant iš didesnės perspektyvos, tai pirmasis tos evoliucijos, kuri per reformaciją ir mokslo revoliuciją atvedė prie švietimo epochos, etapas. Tai buvo ta dvasinė jėga, kuri suskaldė viduramžių civilizacijos formą ir išjudino ilgą dezintegracijos procesą, kuris pamažu išugdė „šiuolaikinę Europą". [BALLETTO]

Šis procesas krikščioniškosios religijos neatmetė, tačiau Bažnyčios valdžia pamažu buvo apribota tik religijos sfera: religijos įtaka susiaurėjo iki asmeninės sąžinės sferos. Todėl teologų, mokslininkų ir filosofų samprotavimai, menininkų ir rašytojų kūryba bei kunigaikščių politika išsivadavo iš Bažnyčios kontrolės, jos valdžios monopolio ir „totalitarinių" pretenzijų. Svarbiausia renesanso savybė apibūdinama kaip „proto nepriklausomybė". Jo idealas buvo žmogus, įvaldęs visas meno ir minties šakas, galintis nepriklausomai nuo bet kokios išorinės valdžios formuoti savo žinias, skonį ir įsitikinimus. Toks žmogus buvo *l'uomo universale* – „visapusiškas žmogus"[3].

Pagrindinis naujojo mąstymo rezultatas buvo vis didėjantis įsitikinimas, kad žmonija gali įvaldyti pasaulį, kuriame gyvena. Didieji renesanso veikėjai buvo kupini pasitikėjimo savimi. Jie jautė, kad Dievo duotus protinius sugebėjimus galima ir reikia panaudoti Dievo visatos paslaptims atskleisti, tad ir žmogaus likimą šioje žemėje galima valdyti ir keisti. Tai buvo ryžtingas atsiribojimas nuo viduramžių mentaliteto, kurio religingumą ir misticizmą stiprino kaip tik priešingas įsitikinimas – kad žmonės yra tik bejėgiškos marionetės Apvaizdos, valdomos nesuprantamų aplinkos ir jų pačių prigimties impulsų, rankose. Viduramžių galvosenai ypač būdinga paralyžiuojanti baimė, žmogaus netobulumo, tamsumo, bejėgiškumo suvokimas, žodžiu, visuotinės nuodėmės koncepcija. O renesanso

BALLETTO

Šokis, vaidinęs svarbiausią vaidmenį pagonių religiniuose ritualuose, viduramžiais buvo labai ignoruojamas, išskyrus kaimiečių pasilinksminimus. Priimta manyti, kad pasaulietinio šokio spektaklis, kurį surengė Bergonzio di Botta per Milano kunigaikščio vestuves Tortonoje 1489 metais, yra pirmasis rašytiniuose šaltiniuose užfiksuotas šio žanro pavyzdys. Iš Italijos *balletto* Katerinos de Medici laikais pateko į prancūzų karaliaus dvarą, kur valdant Liudvikui XIV tapo pagrindine meno forma. Lully savo kūriniu *Triomphe de l'Amour* (1681) ilgam įtvirtino operos-baleto žanrą.

Šiuolaikinė baleto teorija ir praktika labiausiai išsiplėtojo XVIII amžiaus vidurio Paryžiuje, ypač karališkojo baletmeisterio Jeano Georgeso Noverre'o (1727–1810) dėka. Žymiausi šokėjai, tarkim, Marie Camargo ar Gaetano Vestris (jis kukliai vadino save *le dieu de la danse*), repeticijas ir pasirodymus grindė penkių klasikinių pozicijų „gramatika". Vėliau didžiulio populiarumo susilaukė klasikinės technikos derinimas su romantine muzika, pavyzdžiui, Léo Delibes balete *Coppelia* (1870) arba Roy Douglaso fantazijoje pagal Chopino melodijas *Les Sylphides* (1909).

Rusiją prancūzų ir italų baletas pasiekė valdant Petrui Pirmajam, tačiau XIX amžiuje jis čia labai greit nuo pamėgdžiojimų pasiekė kūrybinio tobulumo aukštumas. Čaikovskio muzika *Gulbių ežerui* (1876), *Miegančiajai gražuolei* (1890) ir *Spragtukui* (1892) padėjo pagrindą Rusijos pranašumui šioje srityje. Paskutiniaisiais taikos metais Sergejaus Diagilevo (1872–1929) suburta trupė *Les Ballets Russes* pastatė keliolika nuostabių spektaklių, nepralenktų iki šiol. Fokino choreografija, Nižinskio ir Karsavinos šokio meistriškumas ir ypač Stravinskio muzika tokiais šedevrais kaip *Ugnies paukštė* (1910), *Petruška* (1911) ir *Šventasis pavasaris* (1913) iškėlė baletą į šlovės zenitą. Po 1917 metų revoliucijos ši baleto trupė pasiliko užsienyje, o sovietinės Didžiojo teatro ir Leningrado Kirovo operos ir baleto teatro trupės stulbinantį baleto techninį meistriškumą derino su griežtu meniniu konservatyvumu.

Šiuolaikinis šokis, baleto priešprieša, yra senesnis, negu galima būtų manyti. Jo pagrindinius principus, kaip muzikinius ritmus perduoti atitinkamais kūno judesiais, suformulavo muzikos mokytojas François Delsarte'as (1811–1871). Jis įkvėpė du pagrindinius šio žanro specialistus – šveicarą Jacquesą Dalcroze'ą (1865–1950), ritminės gimnastikos pradininką, ir vengrą Rodolfą Labaną (1879–1958). Kai šiuolaikinis šokis Vidurio Europoje susidūrė su nacistiniu režimu, jis toliau buvo plėtojamas Šiaurės Amerikoje.

galvoseną formavo išsilaisvinimo ir atsinaujinimo pojūtis, didėjant žmogaus galimybių suvokimui. Mąstymas, iniciatyva, eksperimentavimas, tyrinėjimai negalėjo neatnešti sėkmės. Intelekto istorijos tyrinėtojai analizuoja renesansą naujų idėjų ir naujų formų aspektais; psichologus labiau domina, kaip buvo įveiktos baimės ir kliūtys, taip ilgai trukdžiusios suklestėti naujoms idėjoms (žr. III priedą, 49).

Renesanso neįmanoma įsprausti į paprastus chronologinius rėmus. Literatūrologai ieško jo ištakų XIV amžiaus dainose ir Petrarkos sonetuose, kuriuose

žmonių jausmai buvo traktuojami kaip savarankiška tema (žr. VI skyrių). Meno istorikai žiūri į tapytojus Giotto ir Masaccio (1401—1428), į architektą Filippo Brunelleschi (1379—1446), išmatavusį Romos Panteono kupolą tik tam, kad pastatytų dar didesnį Florencijos katedrai, arba į skulptorius Ghiberti (1378—1455) ir Donatello (apie 1386—1466 m.). Politikos istorijos tyrinėtojai žiūri į Niccolo Machiavelli (1469—1527), kuris pirmasis išaiškino politikos kaip valdžios dėl pačios valdžios mechaniką. Visi šie pionieriai buvo iš Florencijos. Kaip renesanso lopšys, Florencija gali pagrįstai pretenduoti į „šiuolaikinės Europos motinos" titulą. [PLAKIMAS]

Tarp tų įvairiapusiškų ir neprilygstamų florentiečių kartų niekas niekada nepralenkė Leonardo da Vinci (1452—1519). Jis nutapė bene patį garsiausią pasaulyje paveikslą *La Gioconda* (1506), o jo tiesiog neribotiems talentams prilygo gal tik toks pat beribis jo smalsumas. Leonardo užrašuose rasime viską — nuo anatominių piešinių iki sraigtasparnio, povandeninio laivo, kulkosvaidžio projektų. (Tokio pobūdžio mechaniniai išradimai Vokietijoje buvo labai madingi dar anksčiau[4].) Šio menininko šlovę supa paslaptis, susijusi su dingusiais jo darbais ir su jo kaip burtininko reputacija. Sakoma, kad būdamas dar jaunas berniukas gatvės turguje Florencijoje pirkdavo paukščius narveliuose, kad paleistų į laisvę. Tą patį jis darė ir su meno bei gamtos paslaptimis. Paskutiniuosius gyvenimo metus Leonardas praleido Prancūzijoje, tarnaudamas Pranciškui I. Mirė Šato de Klu netoli Ambuazo prie Luaros — toje pasaulio dalyje, kuri vadinama „itališkesne už pačią Italiją"[5]. [LEONARDO]

Renesansas niekada neapsiribojo tik Italija ar italų mada, jo įtaka nepaliaujamai plito po visą lotynų krikščioniškąjį pasaulį. Šiuolaikiniai mokslininkai to fakto kartais nepastebi. Šveicarų istoriko Jakobo Burckhardto veikalo *Die Kultur der Renaissance in Italien* (Bazelis, 1860) įtaiga buvo tokia pavergianti, kad daugeliui žmonių net į galvą neatėjo, jog Renesanso mastas daug platesnis. Iš tikrųjų šios epochos intelektualinis fermentas šiaurės Europoje, ypač Burgundijos ir Vokietijos miestuose, pradėjo reikštis labai anksti. Prancūzijoje iš Italijos atkeliavusi mada buvo papildyta daugeliu vietinių bruožų. Renesansas neapsiribojo ir tiesioginiais Italijos kaimynais: jis, pavyzdžiui, Vengriją ir Lenkiją paveikė labiau negu Ispaniją ir jam nebuvo jokių neįveikiamų kliūčių, kol nepasiekė stačiatikių pasaulio ribų. Renesanso pėdsakai menki Osmanų imperijos užimtose šalyse, o Maskvos didžiojoje kunigaikštystėje apsiribojo keliomis dailės imitacijomis. Tiesą sakant, pastūmėjęs pradėti naują gyvenimą lotynų Vakaruose, Renesansas tik pagilino prarają tarp Rytų ir Vakarų.

Renesanso atsiradimo šaknys buvo ne tik gilios, bet ir plačios. Tai galima sieti su miestų ir vėlyvosios viduramžių prekybos augimu, turtingų ir galingų meno globėjų kapitalistų iškilimu, su technikos pažanga, paveikusia ne tik ekonominį, bet ir estetinį gyvenimą. Tačiau dvasinės raidos šaltinių pirmiausia reikia ieškoti dvasios sferoje. Pagrindiniu veiksniu tapo Bažnyčios negalavimas ir tradicinį Bažnyčios mokymą apėmęs nusiminimas. Ne atsitiktinai ir renesanso, ir reformacijos priežasčių reikia ieškoti idėjų pasaulyje.

PLAKIMAS

Piero della Francesca (apie 1416–1492 m.) nedidelę studiją, žinomą *Plakimo* pavadinimu, nutapė tarp 1447 ir 1460 metų. Šis paveikslas, dabar laikomas Urbino nacionalinėje galerijoje, išsiskiria diptícho struktūra, architektūrinėmis detalėmis, stulbinančia perspektyva, o labiausiai savo mįslingu alegoriškumu (žr. 39 pav. įklijoje)[1]. Paveikslas padalintas į dvi atskiras dalis. Iš kairės matyti naktinė plakimo scena antikinio kiemo perlo spalvos interjere. Iš dešinės trys stambūs vyrai kalbasi atvirame sode. Blyškią mėnulio šviesą paveikslo kairėje čia išsklaido dienos šviesa, sklindanti iš dešinės.

Architektūriniai elementai keistai dviprasmiški. Pretoriumo kiemas yra griežtai klasikinio pobūdžio. Sunkias lubų plokštes prilaiko dvi eilės korintinių kolonų su kaneliūromis, iškylančių nuo marmurinių grindų. Centre prie *Helia capitolina* kolonos – Jeruzalės simbolio – su auksine statula viršuje pririštas kalinys. O kitoje pusėje pavaizduoti du viduramžių namai su atsikišusiais belvederiais viršuje. Už jų matyti lopinėlis žalumos ir mėlynas dangus. Taigi viena paveikslo dalis vaizduoja praeities, kita – dabarties sceną.

Tarp tų dviejų figūrų grupių lyg ir nėra jokio regimo ryšio. Plakimą kieme stebi sėdintis pareigūnas su smailiaviršūne Paleologų laikų skrybėle ant galvos, arabas ar turkas su turbanu ir tarnas trumpa romėniška toga. O pirmajame plane pavaizduotą žmonių grupę sode sudaro barzdotas graikas su apvalia skrybėle, kaštoninės spalvos mantija ir minkštais batais, basas jaunuolis raudonu palaidiniu ir lauro lapų vainiku ant galvos bei turtingas pirklys, apsirengęs flamandų stiliaus kailiu apkraštuotu brokatiniu drabužiu.

Piero panaudojo perspektyvą tam, kad maža kalinio figūra atsidurtų žiūrovo dėmesio centre. Susieinančios lubų sijų, plokščių ir kolonų linijos bei išryškinta marmurinių grindų plokščių perspektyva yra tiesiog vadovėlinis pavyzdys, kaip pasitelkti architektūrinį foną jame vykstančiam veiksmui pabrėžti[2].

Kai dėl alegorijos, tai vienas žymus Piero meno interpretatorius tvirtina, jog prieštaraujančių viena kitai interpretacijų yra per daug, kad galėtume jas visas suminėti.[3] Tradiciniu požiūriu *Plakimas* vaizduoja Kristaus kančią Piloto akivaizdoje. Daugelis komentuotojų basą jaunuolį tapatina su Oddantonio di Montefeltro. Tačiau paveiksle stiprūs ir bizantiškieji akcentai, dėl kurių peršasi daug interpretacijų, susijusių su turkų osmanų Konstantinopolio apgulimu ir jo paėmimu – kaip tik ši naujiena vyravo tuo metu, kai buvo tapomas šis paveikslas. Vadinasi, tas kalinys turėtų būti ne Kristus, o šv. Martynas – VII amžiaus Romos popiežius, miręs kankinio mirtimi nuo bizantiečių rankos. O pavaizduotasis pareigūnas tuomet būtų ne Pilotas, o Bizantijos imperatorius. Trys pirmajame plane pavaizduotosios figūros galėtų būti Mantujos susirinkimo 1459 metais dalyviai; jame graikų pasiuntiniai prašė Vakarų kunigaikščių surengti Kryžiaus žygį Rytų imperijai gelbėti.

Tačiau vienas iš autoritetingiausių britų specialistų tvirtai laikosi nuomonės, kad šis paveikslas vaizduoja *Šventojo Jeronimo sapną*. Jam sykį prisisapnavo, jog jį išplakė už tai, kad skaitė pagonišką jį Ciceroną. Tai paaiškintų abiejų diptícho dalių nesąryšį. Trys

figūros pirmajame plane – du vyrai ir basas angelas – „svarsto klasikinės ir patristinės literatūros santykį pasakojime apie šv. Jeronimo sapną"[4].

Linijinė perspektyva tuo metu buvo tikra sensacija dailėje[5]. Ji taip jaudino Piero amžininką Paolo Uccello, kad tasai naktį pažadindavo žmoną padiskutuoti apie ją. Tai vaizdavimo sistema realistiniam trimačio pasaulio vaizdui sukurti plokščiame dvimačiame paviršiuje. Jos tikslas – pavaizduoti pasaulį taip, kaip jį mato žmogaus akis. Tai reiškė hieratinių viduramžių meno proporcijų principinį atmetimą. Perspektyvą pirmasis atrado Brunelleschi, tyrinėdamas klasikinę architektūrą; ji buvo aiškinama daugelyje teorinių traktatų. Žymiausi iš jų – Alberčio traktatas *De Pictura* (1435), Piero *De Prospettiva Pingendi* (prieš 1475 metus) ir Dürerio *Traktatas apie proporcijas* (1525). Perspektyvos taisyklės apėmė lygiagrečių linijų artėjimą prie įsivaizduojamo „susilietimo taško" ir „horizonto linijos"; daiktų mažėjimą didėjant jų nuotoliui nuo stebėjimo taško ir daiktų, esančių greta centrinės žiūrėjimo linijos, sutrumpinimą[6]. Pirmieji šios sistemos pavyzdžiai buvo Ghiberti'o „Rojaus vartų" raižiniai ant bronzos plokščių (1401–1424) Florencijos baptisterijoje ir Masaccio Šventosios Trejybės freska (apie 1427 m.) Santa Maria Novellos bažnyčios navoje. Kiti klasikiniai pavyzdžiai – Uccello *Mūšis prie San Romanjo* (apie 1450 m.), Mantegnos *Mirusio Kristaus apraudojimas* (apie 1480 m.) ir Leonardo da Vinci *Paskutinė vakarienė* (1497).

Perspektyva dominavo vaizduojamajame mene ištisus 400 metų. Leonardo da Vinci pavadino ją „tapybos pavadžiu ir vairu"[7], o vienas šiuolaikinis kritikas – „nepakartojamu europiniu matymo būdu"[8]. Nieko nuostabaus, kad šiuolaikiniams dailininkams pradėjus griauti tradicinius metodus, linijinė perspektyva tapo vienu iš jų puolimų objektų. Giorgio de Chirico (1888–1978) ir jo *Scuola Metafisica* analizavo perspektyvos perstūmimo poveikį tokiuose paveiksluose kaip *Nerimą keliančios mūzos* (1917) arba Pauliaus Klee paveiksle *Iliuzinė perspektyva* (1920). Tačiau reikėjo, kad danas M. C. Escheris (1898–1970) išrastų vizualinius galvosūkius, rodančius, kad galų gale visos linijos popieriuje yra tik iliuzijos. **[IMPRESSION]**

XV amžiaus mokslui būdingi trys nauji bruožai. Vienas iš jų — domėjimasis ilgą laiką ignoruotais klasikiniais autoriais, pavyzdžiui, Ciceronu ar Homeru, kurie netraukė viduramžių mokslininkų. Antrasis — senovės graikų kalbos, kaip svarbios lotynų kalbos partnerės studijos. O trečiasis — Biblijos tyrinėjimų suklestėjimas, paremtas autentiškų jos tekstų hebrajų ir graikų kalbomis kritiniu nagrinėjimu. Pastaroji veikla stiprino svarbų ryšį tarp pasaulietinio renesanso ir religinės reformacijos, kuri ypač akcentavo Šventojo Rašto autoritetą. Mokslinė klasikinių tekstų kritika suklestėjo dar iki spaudos išradimo. Ir čia prioritetas priklauso Petrarkai. Su juo lenktyniavo Boccaccio, Guarino, Filelfo, Bruni, Aurispa ir nenuilstantis kolekcionierius ir popiežiaus sekretorius G. F. Poggio Bracciolinis (1380—1459). Jo varžovas Lorenzo Valla (apie 1406—1457 m.) ne tik parašė traktatą *De Elegantiis Latinae Linguae,* įtvirtinusį Cicerono lotynų kalbos pranašumą, bet ir demaskavo Konstantino dovanos klastotę. Graikų tradiciją, kurią

LEONARDO

Leonardo da Vinci (1452–1519) buvo kairiarankis homoseksualus inžinierius, labiau išgarsėjęs pašaline veikla – tapyba. Jis – Florencijos teisininko ir paprastos kaimo merginos iš da Vinci kaimo nesantuokinis sūnus. Leonardo da Vinci įvairiapusiškiausias iš visų Europos genijų. Išliko tik apie dešimtį jo paveikslų, kai kurie iš jų neužbaigti. Tačiau tarp jų yra ir aukščiausio lygio šedevrų, tarkim, *Mona Lisa* Paryžiuje, *Paskutinė vakarienė* Milane, *Dama su šermuonėliu* Krokuvoje. Būdamas kairiarankis jis rašė iš dešinės į kairę raštu, kurį galima perskaityti tik su veidrodžiu, o dėl homoseksualinių polinkių išlaikė parazituojantį draugą, pavarde Salai, ir visą laiką bijojo persekiojimų. Bene vertingiausia jo palikimo dalis yra storos mokslinių užrašų knygelės su tūkstančių prietaisų ir išradimų, niekada taip ir neišvydusių dienos šviesos, eskizais ir paaiškinimais[1]. Nieko keisto, kad jis nuolat traukė dėmesį visų, kas tik mėgino išmatuoti genialumo sudėtines dalis. Jo vardas figūruoja įvairiausiuose įžymių europiečių, tariamai turėjusių tokių kaip ir jis bruožų, sąrašuose:

Kairiarankiškumas

Tiberijus
Michelangelo
C. P. E. Bachas
Jurgis II
Nelsonas
Carlyle'is

Intelektualumo koeficientas

John Stuart Millis, 190
Goethe, 185
T. Chattertonas, 170
Voltaire'as, 170
George Sand, 150
Mozartas, 150
Byronas, 150
Dickensas, 145
Galileo Galilei'us, 145
Napoleonas, 140
Wagneris, 135
Darwinas, 135
Beethovenas, 135
Leonardo da Vinci, 135

Smegenų radiacijos lygis[2]

(pagal Brunlerio skalę
500 = genijus)

Leonardo da Vinci, 720
Michelangelo, 688
Cheiro (chiromantas), 675
Helena Blavatska, 660
Ticianas, 660
Frydrichas Didysis, 657
Rafaelis, 649
Rembrandtas, 638
Goethe, 608
Napoleonas, 598
Chopinas, 550
El Greco, 550
Rasputinas, 526
Picasso, 515
Mussolinis, 470
Einsteinas, 469
Freudas, 420

Homoseksualumas

Sapfo
Aleksandras Makedonietis
Julijus Cezaris
Adrianas
Ričardas Liūtaširdis
Poliziano
Botticellis
popiežius Julijus III
kardinolas Carafa
Henrikas III
Francis Baconas
Jokūbas VI ir I
Jean-Baptiste Lylly
karalienė Kristina
Frydrichas Didysis
Alexander von Humboldtas
Hansas Christianas Andersenas
Čaikovskis
Oscaras Wilde'as
Marcelis Proustas
J. M. Keynesas

Po Leonardo mirties buvo atliktas eksperimentas gauti jo genijaus kopiją. Pusbrolis Bartolomeo surado merginą iš to paties kaimo kaip ir Leonardo motina, įsūnijo jos sūnų ir augino jį vienoje iš geriausių Florencijos dailės studijų. Pierino da Vinci (1530–1553) pasirodė esąs labai talentingas: jo jaunuoliški darbai buvo tokie geri, kad juos kartais priskirdavo Mikelandželui. Deja, jis mirė jo genijui nespėjus subręsti[3].

puoselėjo bizantietis Manuelis Chrysoloras (1355—1415), vienu metu dirbęs Florencijoje graikų kalbos profesoriumi, ir Angelo Poliziano (1454—1494), poetas ir Homero vertėjas, padidino graikų pabėgėlių ir jų rankraščių bangą po 1453 metų. Vėlesnėje mokslininkų kartoje Italijoje išsiskyrė helenistas ir orientalistas G. Pico della Mirandola (1463—1494), tyrinėjęs kabalą, ir Marsilio Ficino (1433—1499); Prancūzijoje Jacques Lefèvre'as d'Ètaplesas (1455—1537) ir Guillaume'as Budé (1467—1540); Vokietijoje hebrajininkas Johannas Reuchlinas (1455—1522), keliaujantis riteris Ulrichas von Huttenas (1488—1523) ir Philipas Melanchtonas (1497—1560). Ypač svarbus mokslo ateičiai buvo Ficino atliktas aleksandriečių *Hermes Trismegistus* vertimas. Spausdinimo mašinos pasirodė, kai šis judėjimas jau buvo toli pažengęs. [KABALA] [SPAUDA]

Entuziastingi tokių „humanistų" rateliai kaip grybai po lietaus dygo visur — pradedant Oksfordu ir Salamanka ir baigiant Krokuva bei Lvovu. Jų globėjai, nuo kardinolo Beauforto iki kardinolo Olesnickio, dažnai buvo įžymūs Bažnyčios veikėjai. Itin gerbdami senovę, jie galėjo pakartoti vieno iš savo mažesniųjų brolių, Cyriaco iš Ankonos, *cri de coeur*: „Einu žadinti mirusiųjų!" Ir visi jie atidavė deramą pagarbą pačiam žymiausiam iš jų — Erazmui Roterdamiečiui.

Gerhardas Gerhardsas (apie 1466—1536 m.), olandas iš Roterdamo, labiau žinomas savo lotynų ir graikų pseudonimais Desiderius ir Erasmus, buvo didžiausias krikščioniškojo humanizmo skelbėjas. Jis studijavo Deventeryje, buvo choristu Utrechte, Kambrė vyskupo sekretoriumi, dažnai lankėsi Londone ir Kembridže, ilgai gyveno Bazelyje. Erazmas „tapo Dievybės mokslinio tyrinėjimo centru <...>, klasikinės erudicijos ir literatūrinio skonio kriterijumi".[6] Jis buvo vienas iš pirmųjų tikrai populiarių spaudos amžiaus autorių — jam gyvam tebesant *Moriae Encomium* („Pagiriamasis žodis kvailybei", 1509) pasirodė 43 leidimai. Daugiau nei kas kitas, Erazmas Roterdamietis prisidėjo prie naujojo humanizmo susiejimo su katalikiškąja tradicija. Dar vienas labai populiarus jo veikalas buvo *Enchiridion Militis Christiani* („Kristaus kario vadovas", 1502). Kaip ir jo artimas draugas Thomas More'as, Roterdamietis buvo ne tik šv. Pauliaus, bet ir Platono šalininkas. Labai reikšmingu įvykiu tapo *Naujasis testamentas* graikų kalba, kurį jis išleido 1516 metais. Pratarmėje buvo tokie garsūs žodžiai:

> Noriu, kad kiekviena moteris galėtų skaityti Evangeliją ir šv. Pauliaus laiškus. Kad jie būtų išversti į visas kalbas <...> ir kad juos suprastų ne tik škotai ir airiai, bet ir turkai bei saracėnai. Kad valstietis galėtų giedoti Šventojo Rašto nuotrupas eidamas paskui plūgą, o audėjas niūniuoti jo frazes pagal šaudyklės ritmą <...>[7].

Tačiau bene patraukliausias itin paradoksalus Erazmo Roterdamiečio temperamentas. Jis buvo dvasininkas su stipriai antiklerikalinėmis nuotaikomis; mokslininkas, labai nekenčiantis pedantiškumo; karalių ir imperatorių išlaikytinis, negailestingai taršęs visus valdovus, atkaklus protestuotojas prieš Bažnyčios piktnaudžiavimus, nedalyvavęs reformacijoje; tikras humanistas ir atsidavęs krikščionis. Jo knygos ištisus šimtmečius išliko Bažnyčios draudžiamų knygų sąrašuose, tačiau buvo laisvai spausdinamos Anglijoje, Šveicarijoje ir Olandijoje. Švelnus jo nuosaikumas derinosi su piktu sąmojum. Rašydamas apie Julijaus II laikų Romą,

Erazmas klausė: „O aukščiausieji kunigai, kurie užima paties Kristaus vietą? Jeigu jie pamėgintų sekti jo gyvenimu, tai yra, neturtu, triūsu <...>? <...> O koks likimas ištiktų visą tą minią valdininkų, kopijuotojų <...>, asilėnų varovų <...> sąvadautojų?"[8] Siutindamas inkviziciją, jis teigė, kad „Pats Kristus, nors jame buvo įsikūnijusi Tėvo išmintis, tapo tam tikra prasme kvailu, norėdamas padėti žmonijos kvailumui"[9].

Erazmas stipriai paveikė savo meto kalbą. Posakių rinkinys *Adagia* (1508) jojo komentarais (1508) buvo pirmasis pasaulyje bestseleris; jis paleido į apyvartą daugiau nei 3000 klasikinių patarlių ir posakių:

oleum camino	(pilti) alyvos į krosnį
ululas Athenas	(siųsti) pelėdas į Atėnus
iugulare mortuos	perpjauti gerkles lavonams
mortuum flagellas	plakti negyvą (arklį)
asinus ad lyram	(duoti) lyrą asilui
arare litus	arti jūros krantą
surdo oppedere	raugėti priešais kurčią
mulgere hircum	melžti ožį
barba tenus sapientes	kiek barzdos, tiek proto.[10]

Humanizmas yra etiketė, taikoma platesniam intelektualiniam judėjimui, kurio pirmtakas ir katalizatorius buvo naujasis mokslas. Jam buvo būdingas esminis posūkis nuo viduramžių teokratinės pasaulėžiūros, kurios centre buvo Dievas, prie Renesanso antropocentrinės pasaulėžiūros. Jo manifestu galima laikyti Pico della Mirandolos traktatą *Apie žmogaus orumą*. Ilgainiui humanizmas apėmė visas mokslo ir meno šakas. Jam priskiriamas žmogaus asmenybės sąvokos sukūrimas; jis atsirado pradėjus ypač akcentuoti individo unikalumą ir vertę. Jam taip pat priskiriama istorijos, suprantamos kaip kaitos procesai, sąvoka. Jis siejamas ir su mokslo pagyvėjimu, kitaip sakant, su principu, kad nieko negalima laikyti tiesa, prieš tai nepatikrinus ir neįrodžius. Religinei minčiai tai buvo būtina prielaida protestantiškajam individualios sąžinės iškėlimui. Mene jis pasireiškė atsinaujinusiu susidomėjimu žmogaus kūnu ir žmonių veidų unikalumu. Politikoje humanizmas įtvirtino suverenios valstybės idėją — krikščioniškojo pasaulio bendruomenės priešybę; tai reiškė ir šiuolaikinės nacijos sąvokos užuomazgas. Suvereni nacionalinė valstybė yra autonomiškos žmogaus asmenybės kolektyvinis atitikmuo. [**VALSTYBĖ**]

Ir susižavėjimu pagoniškąja senove, ir kritinių žmogaus sugebėjimų akcentavimu Renesanso humanizmas prieštaravo krikščioniškosios praktikos metodams ir prielaidoms. Nepaisant humanizmo ketinimų, tradicinių pažiūrų šalininkams atrodė, kad jis *griauna* religiją ir todėl jį reikia pažaboti. Net po penkių šimtų metų, kai krikščioniškasis pasaulis dar labiau subyrėjo, daugelis krikščionių teologų laikė jį bet kokio puvimo priežastimi. Pasak vieno katalikų filosofo, „Skirtumas tarp renesanso ir viduramžių buvo ne sudėties, o atimties skirtumas. Renesansas <...> — ne viduramžiai plius žmogus, o viduramžiai minus Dievas."

Ne atlaidesni buvo ir amerikiečių protestantai: „Renesansas yra tos labai nekrikščioniškos sąvokos — autonomiško individo — tikrasis lopšys". O labiausiai kompromisų nepripažino rusų stačiatikiai:

> Renesanso humanizmas teigė žmogaus autonomiškumą ir jo laisvę kultūrinės kūrybos, mokslo ir meno srityse. Čia glūdi jo tiesa, nes buvo labai svarbu, kad žmonijos kūrybinė jėga įveiktų kliūtis ir draudimus, kuriuos viduramžių krikščionybė pastatė jo kelyje. Deja, renesansas taip pat pradėjo teigti žmogaus savarankiškumą ir gilinti prarają tarp jo ir amžinųjų krikščionybės tiesų (...) Štai čia ir yra naujųjų laikų istorijos tragizmo šaltinis <...>. Dievas tapo žmogaus priešu, o žmogus — Dievo priešu[11].

Kita vertus, naujaisiais laikais daug žmonių, neslepiančių savo paniekos krikščionybei — marksistai, scientistiniai sociologai, tarp jų ir ateistai — sveikino renesansą kaip Europos išsivadavimo pradžią. Niekas negalėtų labiau pašiurpinti renesanso meistrų. Tik nedaugelis iš jų įžiūrėjo kokį nors prieštaravimą tarp savo humanizmo bei savo religijos ir dauguma nūdienos krikščionių sutiktų su tuo. Fundamentalistai manė, kad viskas, kas tik kilo iš renesanso, pradedant Descartes'o racionalizmu ir baigiant Darvino teorija, prieštarauja religijai; tačiau krikščionybė visa tai adaptavo ir prisitaikė. Ateizmas visada ras logišką palikto pačiam sau humanizmo paskirtį. Tačiau pagrindinė Europos civilizacijos srovė nepasuko šiuo radikaliausiu keliu. Per visus vėlesnius buvusius konfliktus buvo rasta nauja ir nuolat kintanti tikėjimo ir proto, tradicijų ir naujovių, susitarimų ir įsitikinimų sintezė. Nors priekin vis atkakliau brovėsi pasaulietiniai klausimai, didžioji Europos meno dalis vis dar buvo pašvęsta religinėms temoms, o visi didieji meistrai buvo tikintys žmonės. Tad nieko nuostabaus, kad savo ilgo gyvenimo pabaigoje Michelangelo Buonaroti (1474—1564) — skulptūros *Dovydas* (1504) ir freskų Siksto koplyčioje kūrėjas bei Šv. Petro bazilikos architektas — ėmė ieškoti paguodos religinėje poezijoje:

Giunto è già 'l corso della vita mia,
con tempestoso mar per fragil barca,
al commun porto, ov'a render si varca
conto e ragion d'ogni' opra trista e pia.
Onde l'affettuosa fantasia,
Che l'arteme fece idol' e monarca,
conosco or ben, com'era d'error carca,
e quel c'a mal suo grado ogn'uom desia.
Gli amorosi pensier, già vani e lieti,
che fien'or, s'a due morti m'avvicino?
D'una so 'l certo, e l' altra mi minaccia.
Né pinger né scolpir fia più che quieti
l'anima volta a quell' Amor divino
c'aperse, a prender noi, 'n croce le braccia.

(Mano gyvenimo galas matyti,
jūrą audringą su luotu įveikęs,
uostą pasieksiu — tą, kur mums reikia

savo darbus gerus ir blogus pristatyti.
Kaip vaizduotę sunku sulaikyti!
Ji kaip stabą mums meną pateikia,
bet klaida jį mylėti be saiko —
daug jis gali bėdos pridaryti.
Apie meilę galvot nebe laikas,
kai artėja mirtis, pasiryžus
mano kūną ir sielą praryti.
Jau ir menas paguodos neteikia,
siela puola prie To, kurs nuo kryžiaus
ją apglėbti galės, numaldyti.)[12]

Renesanso mąstymui labai svarbus švietimo vaidmuo. Humanistai žinojo, kad pradėti kurti Naują Žmogų reikia nuo moksleivių ir studentų. Pasirodė daug traktatų švietimo klausimais ir daug eksperimentų — pradedant Vittorino da Feltre ir baigiant Erazmo Roterdamiečiu *Kunigaikščio mokymu.* Jų idealas — išlaikant krikščioniškojo mokymo pagrindus, išugdyti jaunimo protinius ir fizinius gabumus, tad kartu su graikų bei lotynų kalbomis buvo užsiimama ir gimnastika. Vittorino akademija Mantujoje dažnai laikoma pirmąja naujo tipo mokykla. Tarp vėlesnių pavyzdžių minima Londone prie Šv. Pauliaus katedros atkurta mokykla.

Renesanso muzikai būdingas pasaulietiškos chorinės muzikos pasirodymas šalia polifoninio mišių apipavidalinimo. Žymiausi meistrai Josquinas des Prés (apie 1445—1521) ir Clémentas Janequinas (apie 1485—1558), kurių darbai buvo labai giriami ne tik Italijoje, bet ir Prancūzijoje, garsais tapė ištisas panoramas. Tarkim, Jannequino *Les Oiseaux, Les Cris de Paris* arba *La Bataille de Marignan* trykšta džiaugsmu ir energija. Labai paplito madrigalo menas, juo užsiėmė tarptautinė liutnininkų mokykla.

Renesanso meno vadovėliuose stengiamasi suskirstyti renesansą į tris aiškiai apibrėžtus laikotarpius. Po ankstyvojo renesanso XV amžiaus „inovacijų" ėjo XVI amžiaus vidurio „aukštasis renesansas" — „pasiektoji harmonija", jį pakeitė mėgdžiojantis manierizmas. Didieji novatoriai buvo perspektyvos paslapčių atskleidėjas Paolo Uccello (1397—1475), realistinio veiksmo vaizdavimo meistras Andrea Mantegnas (1431—1506) ir nuostabusis peizažo ir žmonių figūrų derintojas Sandro Botticellis (1446—1510). Visi sutinka, kad trys didžiausi milžinai — Leonardo da Vincis, Rafaelis Santis (1483—1520) ir galingasis Michelangelo. O imitatorių ir pasekėjų buvo begalės. Tačiau imitacija yra pataikavimo forma, tad žmogaus veido ir kūno, peizažo ir šviesos traktavimas buvo iškraipomas. Rafaelio Madonos nuo viduramžių ikonų skiriasi kaip dangus nuo žemės.

Tačiau reikia vengti ir per griežtos klasifikacijos. Viena vertus, inovacijos tęsėsi. Kas galėjo būti naujoviškesnio už drąsias Antonio Allegrio (Correggio, 1489—1534) formas ir spalvas, venecijiečių Tiziano Vercellio (Ticianas, 1477—1576) ir Jacopo Robusčio (Tintoretto, 1518—1594) drobes, arba už Kretoje gimusio Domenico Theotocopulio (El Greco, apie 1541—1614 m.), kuris per Veneciją pasiekė Toledą, kūrinius? Kita vertus, stipriai ir nepriklausomai plėtojosi ir šiaurinės Europos menas, pirmiausia suklestėjęs Burgundijoje. Vokiečių mokykla,

susiformavusi aplink Albrechtą Dürerį (1471—1528), Lucasą Cranachą iš Niurnbergo (1472—1553), peizažistus Albrechtą Altdorferį iš Regensburgo (1480—1538) ir portretistą Hansą Holbeiną iš Augsburgo (1497—1543), palaikė ryšį su Pietumis, tačiau tikrai nebuvo jų atšaka, išvestinė. Galų gale negalima pamiršti ir tų didelių ir originalių menininkų, kurie dar buvo glaudžiai susiję su viduramžių tradicija. Iš jų reikėtų paminėti neeilinį altorių drožėją Veitą Stossą, arba Witą Stwoszą (apie 1447—1533 m.), dirbusį Vokietijoje ir Lenkijoje, paslaptingąjį Matthiasą Grünewaldą (apie 1460—1528 m.), kupiną fantazijos olandą Hieronimą Boschą (mirė 1516 m.) ir jo pragaro vizijas, bei flamandų „valstiečių žanro" tapytoją Pieterį Bruegelį Vyresnįjį (apie 1525—1569 m.).

Kai kalbama apie renesanso architektūrą, dažniausiai akcentuojama jos antigotiška nuostata. Klasikinis Florencijos stilius, kurio ankstyviausias pavyzdys yra Paci koplyčia (1430), turėjo daug gerbėjų. Andrea Palladio (1518—1580) suprojektuotos klasikinio stiliaus vilos tapo tikra Europos kilmingųjų manija. Jo puikiai iliustruotas ir Venecijoje išleistas veikalas *Quattro Libri della Architectura* (1570), rado vietos visose save gerbiančiose bibliotekose. Kai pradėjus naudoti paraką pilys tapo praeities atgyvena, daugiau lėšų imta skirti puikiems rūmams, ypač aristokratų rezidencijoms prie Luaros, miestelėnų namams ir arkadomis apsuptoms Vokietijos ir Olandijos aikštėms — municipalitetų pasididžiavimo paminklams, iš italų nusižiūrėtoms rotušėms visoje Europoje, nuo Amsterdamo ligi Augsburgo, Leipcigo ir Zamoscės.

Renesanso literatūra ima intensyviai vartoti vietines kalbas; jomis pasaulis vaizduojamas naujoviškai visais aspektais. Pirmieji humanistų mėginimai paskatino tautinių literatūrų suklestėjimą XVI amžiuje. Tiesą sakant, visiems prieinamos literatūros savąja kalba tradicija tapo vienu iš svarbiausių šiuolaikinio nacionalinio tapatumo požymių. Šią tradiciją prancūzų kalba sukūrė Plejados poetai, portugalų kalba — Luisas de Camoensas (1524—1580), ispanų kalba — Miguelis Cervantesas (1547—1616), olandų kalba — Anna Bijns (apie 1494— 1575) ir Joostas van den Vondelis (gimęs 1587 m.), lenkų kalba — Janas Kochanowskis (1530—1584), anglų kalba — Elžbietos laikus poetai ir dramaturgai Spenseris, Marlowe ir Shakespeare'as. Italijoje, kur tautinė tradicija buvo senesnė ir stipresnė, ją dar labiau sustiprino Ludovico Ariosto (1474—1533) ir Torquato Tasso (1544—1595). [SINGULARIS]

Ne visos Europos kalbinės bendruomenės sukūrė iškilią savo literatūrą. Tos, kurios atsiliko, ypač Vokietijoje, Rusijoje ir Balkanuose, vis dar tebebuvo užsiėmusios religiniais ieškojimais. Išskyrus Liuterio veikalus ir Sebastiano Branto (1457—1527) satyrą *Das Narrenschiff* („Kvailių laivas", 1494), silezięčių Andreaso Gryphijaus (1616—1669) ir Martino Opitzo (1597—1639), Lenkijos karaliaus istoriografo, poeziją ir Hanso Jakobo Christoffelio Grimmelshauseno nuotykių romano *Der abenteuerliche Simplicissimus*, Vokietijoje nepasirodė nieko reikšmingesnio be religinių traktatų ir populiarių *Volksbücher*, tarkim, *Historia von D. Johann Faustus* (1657). [FAUSTUS] Vidurinėje Europoje didelė literatūros dalis ir toliau buvo rašoma lotynų kalba. Svarbiausi neolotyniškosios poezijos atstovai buvo

SINGULARIS

Individualizmas dažnai laikomas būdingiausiu Vakarų civilizacijos bruožu, o Michelį de Montaigne'į galima laikyti vienu iš pirmųjų individualistų:

> Svarbiausias pasaulyje dalykas yra žinoti, kaip priklausyti sau pačiam. Visi žiūri priešais save. O aš žiūriu į savo vidų. Išskyrus save patį, man daugiau niekas nerūpi. Aš visą laiką galvoju apie save; aš kontroliuoju save; aš išbandau save (...) Už kai kuriuos dalykus turime būti dėkingi visuomenei, tačiau už daugumą tik sau patiems. Neišvengiamai tenka skolinti save kitiems, tačiau atiduoti save reikia tik sau pačiam[1].

Individualizmo šaknų galima rasti platonizme, krikščioniškoje sielos teologijoje, viduramžių filosofijos nominalizme[2]. Tačiau didžiausią individualizmo bangą atnešė renesansas, kurį Burckhardtas apibūdino aprašydamas jo įžymias asmenybes. Kadangi kultūra domėjosi žmonėmis, religija – atskirų individų sąžine, ekonomika – kapitalistine iniciatyva, individas atsidūrė dėmesio centre. Pradedant Locke'u ir Spinoza, švietimo epocha toliau gvildeno šią temą, kol „asmens laisvė" ir „žmogaus teisės" įsitvirtino europiečių leksikone.

XIX amžiuje individualizmo teorija plėtojosi keliomis skirtingomis kryptimis. Kantas sakė, kad nežabotas savo interesų vaikymasis yra amoralus dalykas; vis dėlto prisireikė Johno Stuarto Millio veikalo *Apie laisvę* (1850) konfliktuojantiems individų ir visuomenės interesams sutaikyti. Veikale *Socialisme et liberté* (1898) Jeanas Jaurèsas darė tą patį, tik naudodamasis socialistine terminologija. Tačiau visada buvo žmonių, mėgstančių kraštutinumus. Maxas Stirneris veikale *Der Einzige und sein Eigentum* (1845) pasmerkė visas kolektyvizmo formas – tautą, valstybę, visuomenę. Oscaras Wilde'as straipsnyje *Žmogaus siela socializme* (1891) gynė absoliučias kūrėjo teises: „Menas yra pats intensyviausias individualizmo išreiškimo būdas, kokį tik žino pasaulis".

XX amžiuje ir komunizmas, ir fašizmas individą traktavo su panieka. Net demokratinėse šalyse pasipūtusi valdžios biurokratija dažnai engė tuos, kuriems tarnauti ji ir buvo sukurta. Neoliberalų požiūrį į tai suformulavo Vienos mokykla trečiajame dešimtmetyje. Visi jos lyderiai – Karlas Popperis (gimė 1902 m.), Ludwigas von Misesas (1881–1973) ir Friedrichas von Hayekas (gimė 1899 m.) – emigravo. Hayeko *Kelias į vergovę* (1944) bei *Individualizmas ir ekonominė tvarka* (1949) išugdė ištisą pokario neokonservatorių kartą. Viena ištikima jo mokinė sykį pasipiktinusi pareiškė: „Tokio dalyko kaip visuomenė apskritai nėra".[3]

Tokių radikalių pažiūrų reiškėjai buvo linkę vaizduoti pilietį tik kaip prekių, paslaugų ir teisių „vartotoją". Politikai iškilo pavojus nusmukti iki „skundų kultūros". Kažkuriuo momentu turėjo įsitvirtinti priešinga tendencija – ne mažiau gerbiama Pareigos tradicija[4].

vokietis Konradas Pickelis, žinomas Celtis vardu (1459–1508), pirmasis Šventosios Romos imperijos poetas laureatas; vengras Ianus Pannonius (1434–1472), italai Fracastorius (1483–1553) ir Alciati (1492–1550) bei lenkai Dantiscus (1485–1548) ir Ianicus (1516–1543).

Renesansas, be abejo, turėjo šį tą bendra su senesniu judėjimu už Bažnyčios reformas. Humanistai ir būsimieji reformatoriai nervinosi dėl sustabarėjusių klerikalinių pažiūrų, į vienus ir kitus įtariai žiūrėjo valdančioji hierarchija. Negana to, skatindami kritiškai nagrinėti Naująjį Testamentą, ir vieni, ir kiti žadino naujosios kartos svajones apie prarastas pirmųjų krikščionių vertybes, — kaip kad kiti svajojo apie prarastuosius klasikinės antikos laikus. Ryšium su tuo galima priminti gal ir ne pačią geriausią metaforą, kad „Erazmas padėjo kiaušinį, o Liuteris jį išperėjo".

Reformacija. Nepaisant to, Reformacijos nereikėtų laikyti paprasčiausiu Renesanso tęsiniu. Skirtingai nei humanizmas, ji apeliavo į pačias giliausias viduramžių religines tradicijas ir buvo nešama religinio atgimimo, veikusio ne tik mokslininkus, bet ir mases, bangos. Jos pradininkai — žmonės, tikrai norėję išsaugoti katalikų Bažnyčią nepaliestą; jie sustiprino kampaniją už apvalytą ir suvienytą religiją kaip tik tuo momentu, kai viena reformų šaka pradėjo atsiskirti nuo pagrindinės krypties. Jos niekas nesiejo su humanistine tolerancijos dvasia, tad bendri renesanso ir reformacijos šaltiniai neturėtų užgožti to fakto, kad iš jų išplaukę upeliai tekėjo visai kitomis kryptimis. Panašus skilimas įvyko ir judėjime už Bažnyčios reformą. Tai, kas prasidėjo kaip platus religinis atgimimas, pamažu suskilo į du atskirus ir priešiškus judėjimus, vėliau pavadintus katalikiškąja reformacija ir protestantiškąja reformacija.

Religinis atgimimas, aiškiai matomas XV amžiaus pabaigoje, prasidėjo daugiausia dėl visuotinio pasipiktinimo dvasininkijos nuosmukiu. Nepaisant paskelbto ketinimo šaukti visuotinį susirinkimą kas dešimt metų, nuo XV amžiaus ketvirtojo dešimtmečio Bažnyčia jų nesušaukė nė vieno. Nors ji kanonizavo ištisą virtinę šventųjų, pradedant dominikonu šv. Vincentu Ferreru (kanonizuotu 1455 m.) bei šv. Bernardinu Sieniečiu (kanonizuotu 1450 m.) ir baigiant lenkų šv. Kazimieru (1458—1484), tai nepajėgė atitraukti dėmesio nuo akis rėžiančio šventumo stygiaus visoje Bažnyčioje apskritai. Europą užplūdo pasakojimai apie bažnytines pareigas pardavinėjančius vyskupus, nepotizmą praktikuojančius popiežius, ištvirkusius kunigus, dykaduonius vienuolius, na o visų pirma apie pasaulietinius Bažnyčios turtus.

Ir šį kartą būsimų įvykių scena tapo Florencija. Tūžmingi, pragaro ugnimi gąsdinantys fanatiško dominikono, brolio Girolamo Savonarolos (1452—1498) pamokslai paskutiniajame XV amžiaus dešimtmetyje sukėlė maištą; Medičiai kuriam laikui buvo išvyti iš Florencijos, tačiau viskas baigėsi paties Savonarolos sudeginimu ant laužo. Ispanijoje valdant kardinolui Cisnerosui religinė drausmė buvo derinama su energingu mokslo plėtojimu. Prie Akalos universiteto 1498 m. įkurta Naujoji teologijos mokykla išleido daugiakalbę Bibliją, žinomą *Poliglotta* pavadinimu (1510—1520). Italų Bažnyčioje, vadovaujant kardinolui Giampietro Carafai (1476—1559), būsimam popiežiui Pauliui IV ir vienam iš Dievo malonės oratoriumo kūrėjų, grupė įtakingų Romos Bažnyčios veikėjų ėmė praktikuoti intensyvią religinę veiklą, daug dėmesio skirdami labdarai. Iš ten kilo daug naujų katalikiškų kongregacijų, kurių nariai nebuvo užsidarę vienuolynuose, o užsiėmė pasaulietine veikla — tai teatinai (1523), barnabitai (1528), jėzuitai (1540) ir oratorianai (1575).

Religinio atgimimo pradžia sutapo su Bažnyčios reputacijos nusmukimu iki žemiausio lygio, pasiekto Rodrigo de Borgios (Aleksandras VI, 1493—1503) ir Giuliano della Rovere'o (Julijus II, 1503—1513) popiežiavimo metu. Aleksandrui rūpėjo tik auksas, moterys ir jo nasantuokinių vaikų karjeros. O Julijus davė valią „įgimtam karo ir užkariavimų pomėgiui": jis prisimenamas kaip popiežius, kuris apsiginklavęs ir apsišarvavęs pats jojo į mūšį, kuris atstatė Šv. Petro baziliką ir atkūrė popiežiaus valstybę. 1509 metais, kai Julijus II ruošėsi apmokėti savo karų ir Šv. Petro bazilikos atstatymo išlaidas iš pinigų, gautų Vokietijoje pardavinėjant indulgencijas — sertifikatus, garantuojančius atleidimą nuo bausmės skaistykloje, Romoje apsilankė jaunas augustinų vienuolis iš Saksonijos Vitenbergo. Martyną Liuterį iki širdies gelmių sukrėtė tai, ką jis išvydo. Kaip rašė Rankė, „net ištvirkimas gali įgauti tobulą pavidalą"[13].

Nepraėjus ir dešimčiai metų, Liuteris (1483—1546) atsidūrė pirmojo protestantų sukilimo avangarde. Liuterio, teologijos profesoriaus Vitenberge, paskaitos rodo, kad suformuluotoji „išteisinimo per tikėjimą" doktrina keletą metų brendo jo galvoje; kaip žmogus, kovojantis su savo vidiniais įsitikinimais, jis neturėjo kantrybės terliotis su švelniais to meto humanistais. Liuteris buvo labai šiurkštus ir piktas, vartojo žodžius, kuriuos kartoti dažnai tiesiog nepadoru. Roma jo akimis buvo sodomijos lizdas ir Apokalipsės žvėris.

Liuterio įtūžis virte užvirė, kai Vokietijoje pardavinėti indulgencijų pasirodė vienuolis Johannas Tetzelis. Prieš tai jį išvarė iš Saksonijos elektoriaus teritorijos, nes jos valdovas nenorėjo, kad didelės pavaldinių pinigų sumos atsidurtų popiežiaus iždė. Suabejojęs Tetzelio teologiniais įgaliojimais, Liuteris kartu stiprino ir savo kunigaikščio politikos kursą. 1517 m. spalio 31 d., Visų Šventųjų dienos išvakarėse, Liuteris žengė lemtingąjį žingsnį, prikaldamas lapą su 95 tezėmis — argumentais prieš indulgencijas — prie Vitenbergo pilies bažnyčios durų. Bent jau taip tvirtina tradicija.

Šis garsusis nepaklusnumo aktas turėjo keletą pasekmių. Visų pirma Liuteris įsivėlė į ištisą daugybę disputų, iš kurių svarbiausias buvo Leipcige su daktaru von Ecku; po jų Liuteris 1520 metų birželio mėnesį buvo oficialiai ekskomunikuotas. Ruošdamasis disputams, Liuteris parašė pagrindinius traktatus, išdėstančius jo doktrinos esmę — *Rezoliucijos, Apie krikščionio laisvę, Kreipimasis į krikščioniškąją vokiečių tautos bajoriją, Dievo Bažnyčios babiloniškoji nelaisvė* — bei viešai sudegino popiežiaus bulę *Exsurge Domine,* kuria jis buvo ekskomunikuotas. Antra, Vokietijos politika suskilo: vieni pritarė Liuterio nubaudimui, kiti tam priešinosi. 1521 metais imperatorius Karolis V išsikvietė Liuterį, kad šis sargybinių saugojamas stotų prieš imperijos seimą Vormse. Liuteris, kaip ir Husas Konstancoje, gynėsi labai tvirtai:

> Paklūstu Šventajam Raštui, kurį ką tik citavau; mano sąžinė yra Dievo Žodžio belaisvė. Negaliu atšaukti ir neatšauksiu nieko, nes veikti prieš savo sąžinę nesaugu ir negarbinga <...>. *Hier stehe ich. Ich kann nicht anders.* (Štai to laikausi. Negaliu kitaip.)

Po to Saksonijos elektoriaus žmonės jį skubiai išgabeno ir paslėpė Vartburgo pilyje. Tad seimo nutarimas ištremti Liuterį negalėjo būti įvykdytas. Religinis protestas ėmė virsti politiniu maištu.

1522–1525 metais Vokietiją kamavo du didžiausi neramumų protrūkiai: kruvinas imperijos riterių klanų susidūrimas Tryre (1522–1523) ir Valstiečių karo (1524–1525), kuris prasidėjo Bavarijos Valdshute, socialiniai sukrėtimai. Liuterio iššūkis Bažnyčiai galėjo paskatinti neklusnumą ir politinei valdžiai, tačiau jis pats nepritarė valstiečių „Dvylikai straipsnių", kuriuos Švabijoje suformulavo Christophas Schappeleris ir Sebastianas Lotzeris iš Memmingeno. Kai Tiuringijoje pasirodė nauji maištininkų būriai, Liuteris paskelbė savo atsišaukimą *Prieš žmogžudiškas ir plėšikiškas valstiečių ordas*, kuriame energingai gynė esamą socialinę tvarką ir kunigaikščių teises. Valstiečių maištai buvo paskandinti kraujo jūroje.

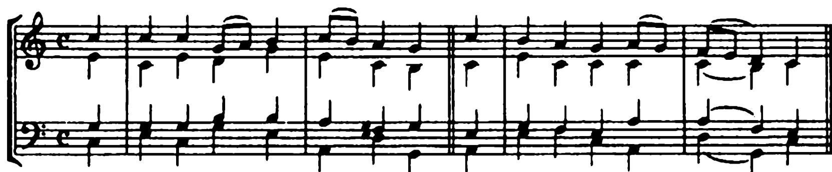
Galutinį pavidalą Liuterio maištas įgavo per tris vėlesnes imperijos seimo sesijas. Imperatoriaus priešininkai pasinaudojo proga sustiprinti savo pozicijas, kai tasai buvo užsiėmęs karais su Prancūzija ir Turkija. 1526 metais Špėjeryje seimas priėmė deklaraciją, į kurią imperatoriaus priešininkams pavyko įtraukti punktą apie kunigaikščių religinę laisvę, – garsiosios formulės *Cuius regio, eius religio* („kieno valdžia, to ir religija") pirmtaką. Antrojoje seimo sesijoje Špėjeryje 1529 metais jie formaliai pareiškė protestą (todėl šio judėjimo šalininkai ir gavo protestantų pavadinimą), apgailestaudami dėl ankstesnės seimo sesijos nutarimo panaikinimo. 1530 metais Augsburge jie pateikė nuosaikią savo doktrinos santrauką. Šis Augsburgo Tikėjimo išpažinimas, kurį suformulavo Melanchtonas, tapo protestantų manifestu; po jo paskelbimo nenuolaidus imperatorius nustatė paskutinį terminą savo priešininkams pasiduoti – 1531 metų balandžio mėnesį. Atsakydami į tai, protestantų kunigaikščiai sudarė ginkluotą Šmalkaldeno sąjungą. Nuo tada katalikų ir protestantų stovyklos tapo aiškiai apibrėžtos. [GESANG]

Tuo tarpu liuteronų protesto judėjimas išsiplėtė dėl keleto sinchroniškų įvykių, kurie praplėtė protestantizmo ribas. 1522 metais Šveicarijoje Huldrychas Zwinglis (1484–1531), helenistas, susirašinėjęs su Erazmu Roterdamiečiu ir „liaudies dvasininkas" Ciūriche, metė iššūkį ir organizaciniams Romos Bažnyčios principams, ir doktrinai. Kaip ir Liuteris, Zwinglis pradėjo nuo indulgencijų pasmerkimo; jis taip pat pritarė Liuterio „išteisinimo per tikėjimą" doktrinai, tačiau neigė ir vyskupų valdžią bei skelbė, kad Eucharistija esanti tik paprasta simbolinė ceremonija. Zwinglis žuvo 1531 metais prie Kapelio, kai nešdamas protestantų vėliavą ėjo į karą prieš penkis katalikiškus miškinguosius kantonus, kurie suskaldė Šveicarijos konfederaciją. Jis buvo svarbios protestantizmo šakos pradininkas; jos šalininkai reikalavo teisės vietinėms kongregacijoms ar bendruomenėms pačioms tvarkyti savo reikalus. [HOLIZMAS]

Trečiajame XVI amžiaus dešimtmetyje Vokietijoje buvo labai daug radikalių pamokslininkų ir sektų. Andreas Karlstadtas (1480–1541), kuris nesutarė su Liuteriu, išvyko į Bazelį. „Pranašai iš Cvikau" – Storchas, Stuebneris ir Thomae – buvo seno raugo milenarijai. Mistikas Thomas Muentzeris (1490–1525) turėjo komunisto ir anarchisto savybių, savo šalininkų grupes jis kūrė pagal čekų taboritų pavyzdį. Po daugelio klajonių Valstiečių karo metu Muentzerį sugavo Tiuringijoje, kur jis vadovavo vienai ekspropriatorių gaujai, ir Miulhauzene jam buvo įvykdyta mirties bausmė. Anabaptistai atsirado iš kai kurių nepatenkintų Zwinglio

GESANG

Martyno Liuterio melodija 46 psalmės „Dievas mūsų prieglauda ir stiprybė" parafrazei pirmą kartą buvo paskelbta J. Klugo giesmyne *Gesangbuch* 1529 metais. Pasirodė, kad „Vitenbergo lakštingala" yra ne tik Bažnyčios reformatorius bei teologas, bet ir poetas bei kompozitorius. Tai giesmei buvo lemta tapti bene žymiausiu krikščionių repertuaro himnu:

Ein' feste Burg ist unser Gott,
ein gute Wehr und Waffen.
Er hilft uns frei aus aller Not,
die uns jetzt hat betroffen.
Der alt böse Feind
mit Ernst er's jetzt meint,
gross Macht und viel List,
sein grausam Ruestung ist
auf Erd ist nich seins gleichen[1].

Tvirtovė Dievas mums yra,
jis mūsų ginklas geras.
Paguodžia mus jis visada,
vargus šalin nuvaro.
Nes priešas žiaurus,
pakilo prieš mus.
Jėga ir klasta –
baisi jo galia,
stipriausias jis šioj žemėj.

Kadangi Liuteris vienuolis, tad buvo susipažinęs su bažnytinė muzika. Jis ir pats turėjo gražų tenorą ir norėjo, kad ir visi žmonės kaip jis galėtų patirti tą džiaugsmą, kurį teikia giedojimas bažnyčioje. Muzika turėjo tapti jo teologinės doktrinos apie visų tikinčiųjų bendrumą liturginiu papildymu. Didžiausias Liuterio prioritetas buvo bendras visų muzikavimas bažnyčioje. Jo *Formula Missae* (1523) reformavo lotyniškąsias mišias ir sudarė vėliau sukurtos švediškosios liturgijos pagrindą. Liuterio mokinio J. Walterio išleistas *Geystliche Gesang Buchlein* giesmynas (1524) buvo polifoninio chorinio pamaldų apipavidalinimo antologija. 1525 metais Liuteris atgabeno į Vitenbergą pirmąją pasaulyje poligrafinę mašiną gaidoms spausdinti. Jo *Deutsche Messe und Ordnung Gottesdienst* (1526) pateikė gimtąja kalba giedamų mišių tekstus. Mišios baigėsi vienu iš husitų himno *Jesus Christus, unser Heiland* variantų. Heinricho Luffto *Enchiridion* (irgi 1526 m.) buvo pirmasis tikinčiųjų bendruomenėms skirtas giesmynas. Taigi jau per pirmuosius penkerius metus nuo parlamento sesijos Vormse Liuterio pasekėjai visiškai apsirūpino muzikiniu atžvilgiu.

Liuterio muzikinės tradicijos pasekmės buvo toli siekiančios. Ji reikalavo, kad kiekviena parapija turėtų savo kantorių, savo vargonininką, savo choro mokyklą ir apmokytų giesmininkų bei instrumentalistų būrį. Tai suvaidino svarbų vaidmenį paverčiant
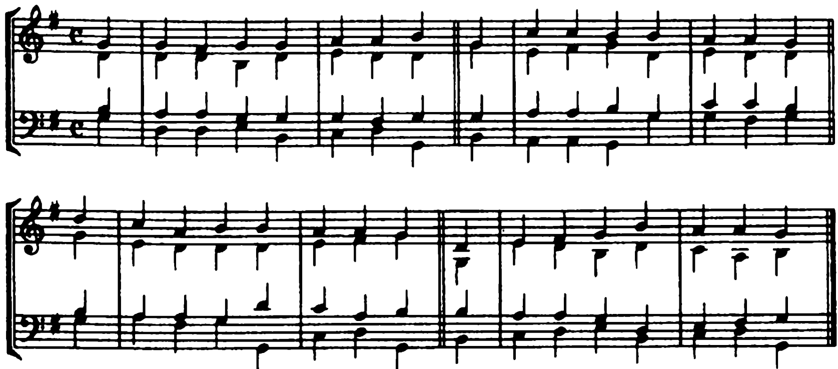
Vokietiją muzikiniu atžvilgiu labiausiai išprususia šalimi Europoje. Tai buvo neišsemiami Europos pasaulietinės muzikos ištekliai. J. S. Bacho genijus niekur kitur nebūtų radęs derlingesnės dirvos negu liuteronybėje.

Yra hipotezė, tvirtinanti, kad vokiečių muzikinio pranašumo šaknų reikia ieškoti vokiečių kalboje ir jos ritmuose. Sunku pasakyti, kiek čia tiesos, tačiau Liuteris jau 1525 metais sakė, kad „tekstas ir gaidos, akcentas, melodija ir atlikimas turi išplaukti iš grynos gimtosios kalbos ir atspindėti ją". Tai, kad Liuteris akcentavo būtinybę vartoti gimtąją kalbą, giliai paveikė vokiečių švietimą. Yra tiesioginis ryšys tarp Liuterio, Walterio, Rhawo ir Heinricho Schutzo (1585–1672) himnų ir mišių bei vėlesnių Bacho, Haydno, Mozarto, Beethoveno, Schuberto ir Brahmso įžymiųjų kūrinių.[2]

Aukštinti Liuterio tradiciją izoliuotai nuo kitų, be abejo, būtų meškos paslauga katalikų muzikai ir įvairių krikščioniškųjų tradicijų vaisingai sąveikai, tačiau pakanka prisiminti sterilią kalvinizmo muziką, kuri uždraudus „popiežinę polifoniją", sumenkino Ženevos psalmyno (1562) melodijas iki metrinių unisonų rinkinio, kad suvoktum liuteroniškosios muzikos žavumą.

Anglikonų Bažnyčios muzika daugeliu atžvilgių primena liuteroniškąją: ji ugdė puikią tradiciją, kurią pradėjo Tallis, Gibbonsas ir Byrdas. Stulbinančiu savo paprastumu Talliso *Canon,* sukurtas Valthamo abatijos vienuolio, tapusio vienu iš Karališkosios koplyčios džentelmenų, yra giesmės *Ein' feste Burg* anglikoniškasis atitikmuo; tai aštuonių dalių kūrinys:

TALLIS'O KANONAS 8 8 8 8 (LM)

Glory to thee, my God, this night	Šlovė Tau, Dieve, naktį šią,
For all the blessings of the light.	Kad dieną džiuginai šviesa,
Keep me, oh keep me, King of Kings	Išskleiski, Viešpatie, sparnus
Beneath thine own almighty wings.[3]	Ir jais pridenk, apsaugok mus.

Nereikėtų ignoruoti ir puikios stačiatikių Bažnyčios muzikinės tradicijos, kuri taip pat mielai perėmė polifoniją kaip ir Liuteris. Šiuo atveju muzikos instrumentų vartojimo draudimas įkvėpė tobulinti labai specifinį chorinį giedojimą, o katalikų Bažnyčia visada

leido naudoti instrumentinį akompanimentą. Seniausi iš išlikusių bažnytinių vargonų, datuojamų 1320 metais, vis dar tebeveikia Siono bažnyčioje Valės kantone Šveicarijoje. O Rusijoje ir Ukrainoje polifoniją turėjo kurti tik žmonių balsai; taip buvo skatinama kultūra, palanki ne tik muzikai kurti, bet ir jai vertinti. Šiame kontekste Čaikovskis toks pat neatsitiktinis kaip ir Bachas.

šalininkų Šveicarijoje. Atmesdami pripažintus autoritetus, jie visus ankstesnius krikštus paskelbė negaliojančiais. Anabaptistai stengėsi sukurti ir idealią krikščionių respubliką, paremtą Evangelijos principais; jie atmetė priesaikas, nuosavybę, ir (teoriškai) bet kokią prievartą. 1534—1535 metais Miunsteryje Vestfalijoje, vadovaujant dviem olandams — Janui Matthijsui iš Harlemo ir Janui Beukelzui iš Leideno — jie trumpam sukūrė „Išrinktųjų karalystę", kuri buvo labai žiauriai sutriuškinta. Narvai, kuriuose kadaise laikyti jų vadai, dar ir dabar tebekabo ant Šv. Lamberto bažnyčios bokšto. Anabaptistai buvo pirmieji krikščioniškojo pasaulio fundamentalistai, persekiojami ir protestantų, ir katalikų. Jie atgimė menonitų vardu, vadovavo jiems fryzas Menno Simonsas (1496—1561)], sėdami vėlesnių baptistų, unitaristų ir kvakerių dvasinio paveldo sėklą. O krikščioniškasis spiritualizmas, priešingai, susilaukė paramos iš Hanso Denco šalininkų Bavarijoje, Sebastiano Francko šalininkų Švabijoje ir Schwenkfeldo šalininkų Silezijoje.

1529 metais Anglijos karalius Henrikas VIII pradėjo politiką, kurios tikslas buvo atskirti Anglijos Bažnyčią nuo Romos. Pirminė priežastis — obsesiškas Henriko noras turėti vyriškos lyties įpėdinį ir popiežiaus atsisakymas leisti išsiskirti. Henrikas, kuris anksčiau buvo gavęs *fidei defensor* titulą už tai, kad pasmerkė Liuterį, neturėjo bent kiek rimtesnių religinių motyvų; vis dėlto stodamas prieš Bažnyčios privilegijas ir jos turtus, jis susilaukė aiškaus parlamento pritarimo ir turėjo didžiulės materialinės naudos. 1532 metų nutarimu buvo panaikinti *anatai* — kasmet siunčiami Romai mokesčiai už Bažnyčios beneficijas. Aktas dėl apeliacijų 1533 metais apribojo Romos bažnytinę jurisdikciją. 1534 metų supremacijos aktas visiškai panaikino popiežiaus valdžią, Anglijos Bažnyčios galva buvo paskelbtas karalius, o tie pavaldiniai, kurie su tuo nesutiko, pavyzdžiui, Thomas More'as ar kardinolas Johnas Fisheris, buvo nubausti mirties bausme kaip išdavikai. Dešimt straipsnių (1536) ir šeši straipsniai (1539) patvirtino Romos mišių ir tradicinės doktrinos neliečiamybę. Tiesioginis Bažnyčios susiejimas su valstybe — vėliau jis buvo pavadintas erastianizmu — anglikonus labiau priartino prie stačiatikių nei prie katalikų praktikos. [UTOPIJA]

1541 metais antruoju mėginimu pavyko prikalbinti Kalviną (Jean Calvin, 1509—1564), kad prisiimtų vadovavimą Bažnyčiai Ženevoje. Šis pabėgėlis iš Prancūzijos, radikalesnis už Liuterį, buvo įtakingiausios protestantizmo šakos kūrėjas. Studijuodamas jis subrendo Lefèvre'o d'Ètaples'o dvasia, vėliau buvo katalikų teisininkas, palaikomas ir ginamas Marguerite'os d'Angoulme aplinkos žmonių.

HOLIZMAS

1528 metų vasario mėnesį nuostabusis daktaras Paracelsas prarado neseniai pradėtas eiti Bazelio miesto gydytojo pareigas. Jam buvo uždrausta lankytis universitete, jis įžeidė vaistininkų gildiją ir bylinėjosi su vienu prelatu, nes šis atsisakė jam sumokėti visą atlyginimą už profesinę paslaugą. O kai Paracelsas viešai apkaltino teisėjus šališkumu, kilus suėmimo pavojui buvo priverstas bėgti. Jo idėjų nepriėmė ne tik to meto scholastinė, bet ir tariamai mokslinė vėlesnių laikų medicina.

Philippas Aureolas Teophrastas Bombastas von Hohenheimas (1493–1541), žinomas Paracelso vardu, gimė Einzydelne, Švico kantone. Jis buvo Liuterio, Erazmo Roterdamiečio ir Michelangelo amžininkas. 1524 metais Paracelsas baigė medicinos fakultetą Feraroje, paskui metė tolesnes studijas ir septynerius metus keliavo, mokydamasis gydymo paslapčių iš žiniuonių, čigonų ir burtininkų, pragyvenimui užsidirbdamas kaip barzdaskutys-gydytojas. Jis lankėsi Ispanijoje ir Portugalijoje, Rusijoje ir Lenkijoje, Skandinavijoje ir Konstantinopolyje, Kryme ir, ko gero, net Egipte. Iš pradžių Paracelsas buvo katalikas, tačiau dažnai susisaistęs su radikaliomis sektomis, tarkim, anabaptistais ir laisvosios dvasios broliais. 1525 metais Zalcburge buvo suimtas už sukilusių valstiečių rėmimą ir vos išsigelbėjo nuo mirties. Be Bazelio, ilgesnį laiką gyveno Strasbūre, Niurnberge, Sent Galene, Merane Tirolyje, Sent Morise, Bad Pfaiferse, Augsburge, Kromau Moravijoje, Bratislavoje, Vienoje ir Vilache. Jis produktyvus rašytojas, rašęs apie viską – pradedant teologija ir baigiant magija. Pagrindinis jo kūrinys – *Opus Paramirium* (1531) – „Nuostabusis veikalas".

Paracelsas atmetė tuo metu viešpatavusią nuomonę, kad medicinos žinių reikia semtis iš senovinių tekstų. Bazelyje jis prisidėjo prie kelių studentų, deginusių Avicenos veikalus. Paracelsas siūlė mokytis, viena vertus, iš praktinių stebėjimų, o kita vertus, iš „keturių stulpų" – gamtos filosofijos, astrologijos, alchemijos ir „dorybės" (taip jis vadino vidines žmogaus, augalų ir mineralų galias). Empirinių polinkių dėka jam pavyko sukurti nemažai nuostabių gydymo būdų ir amputavimo, antiseptikos, homeopatijos ir balneologijos metodų. Domėdamasis ir kitomis mokslo sritimis, jis iškėlė alternatyvią biochemijos sistemą, grindžiama siera, druska ir gyvsidabriu, visam laikui įgydamas burtininko reputaciją. Net 400 metų nė viena medicinos šaka Europoje nebuvo pasiruošusi priimti jo holistinio principo – geras gydytojas turi siekti visų paciento savijautą veikiančių faktorių harmonijos, tarp jų ir aplinkos, psichosomatinių bei antgamtinių.

Paracelsas gyveno tais laikais, kai niekas nesuprato, kaip veikia virškinimo, kraujotakos, nervų bei dauginimosi sistemos, juolab nieko nežinojo apie genus ar chromosomas, tačiau daugelis jo intuityvių spėliojimų kelia susidomėjimą net ir po keturių šimtmečių:

> Kiekvienas vyras ir kiekviena moteris turi po pusę sėklos, ir tos dvi pusės kartu sudaro visą sėklą <...>. Gimda turi traukos jėgos (panašiai kaip gintaras ar magnetas). <...> Kai valia to nori, gimda įtraukia į save moters ir vyro sėklas iš širdies, kepenų, tulžies, kaulų, kraujo skysčių <...> ir visko, kas tik yra kūne. Juk kiekviena kūno dalis turi savo ypatingą sėklą, tačiau kai visos tos sėklos susijungia, jos sudaro tik vieną sėklą[1].

UTOPIJA

Žodį *Utopia*, reiškiantį vietą, kurios nėra, 1516 metais sugalvojo seras Thomas More'as savo knygai, kurioje stengiamasi surasti idealią valdymo formą. 1551 metais, jau po to, kai autorius mirė kankinio mirtimi, ji buvo išversta į anglų kalbą *A Fruteful, pleasant and wittie worke of the beste state of a publique weale, and of the new yle called Utopia* pavadinimu bei į prancūzų, vokiečių, ispanų ir italų kalbas ir tapo bestseleriu. Knygoje More'as aprašė šalį, kur nuosavybė buvo bendra, kur ir vyrai, ir moterys naudojosi visuotinio švietimo privalumais, kur toleruojamos visos religijos[1].

Utopinis mąstymas tenkina gilų žmonių poreikį turėti geresnio pasaulio idealų vaizdinį. Šis žanras viliojo ne vieną autorių, pradedant Platono *Respublika* ir baigiant Bacono *Naująja Atlantida* ar Harringtono *Okeanu*. Panašų efektą galima pasiekti ir įsivaizduojant baisybes, pavaizduotas veikale *Dystopsia* („Bloga vieta"). To paties siekė ir Aldous Huxley'aus knyga *Šaunusis naujasis pasaulis* (1932) bei George Orwello *1984 metai* (1949). XX amžiuje utopizmas dažniausiai buvo siejamas su kairuoliška mąstysena. Sovietinę Rusiją jos gerbėjai laikė šiuolaikine utopija, neturinčia kapitalistinės demokratijos blogybių. „Mačiau ateitį, – kalbėjo vienas amerikietis, apsilankęs joje 1919 metais, – ir ta ateitis veikia". Vėliau tokias nuomones diskreditavo žinios apie masines žudynes dėl „socializmo" ir „pažangos". Šių laikų liberalai perėjo prie banalesnių darbų – atskirų individų dalios pagerinimo[2]. [**PJŪTIS**] [**VORKUTA**]

Ne taip noriai pripažįstamas faktas, kad utopijų turėjo ir fašizmas. Daugelis nacių, kaip ir daugelis komunistų, manė, kad po pradinės brutalių užkariavimų fazės laukia puiki harmoninga ateitis. Pavyzdžiui, prancūzų rašytojas Vercorsas aprašė vieno vokiečių karininko svajones okupuotoje Prancūzijoje; jis įsivaizduoja puikią prancūzų sąjungos su vokiečiais ateitį, kai vėl pasikartos Gražuolės ir Pabaisos istorija[3]. Po karo Rytų Europos komunistų kalėjimuose daugeliui demokratų, kalinamų už pasipriešinimą komunizmui, teko klausytis savo likimo draugų – nuteistų nacių pasakojimų apie žlugusias svajones[4]. Fašistų utopija buvo tokia pat klaidinga kaip ir komunistų ir sukėlė didžiulių kančių. Tačiau buvo ir tokių, kurie nuoširdžiai ja tikėjo. [**LATVIJA**]

Naujojo mąstymo šalininku jis tapo išgirdęs Sorbonos rektoriaus Nicholaso Copo pamokslą apie Šventąjį Raštą kaip aukščiausią autoritetą. Baimindamasis represijų, Kalvinas atsisakė savo beneficijos gimtajame Nojone ir pabėgo į Bazelį. Ten 1535 metais paskelbė savo garsųjį traktatą *Institution de la religion chrétienne.*

Kalvinas iškėlė savitų idėjų teologijos, Bažnyčios santykių su valstybe ir ypač asmeninės moralės klausimais. Eucharistijos klausimais jis buvo artimesnis Liuteriui negu Zwingliui; tačiau tai, kad atgaivino predestinacijos doktriną, sukėlė šoką. Kalvinas manė, kad žmonija iš anksto suskirstyta į pasmerktuosius ir išrinktuosius. Remdamasis tuo principu, jis mokė savo pasekėjus galvoti apie save kaip apie priešų apsuptą mažumą, grupę teisuolių priešiškame pasaulyje, „svetimų tarp nuodėmingųjų":

Ainsi les Bourgeois du Ciel n'aiment point le Monde, ni les choses qui sont au Monde <...> il s'écrient avec le Sage: „Vanité des Vanités; tout n'est que vanité et rongement d'Esprit".

(Dangaus miesto gyventojai nemyli šio pasaulio nei jo daiktų (...) jie kartu su Pranašu kartoja: „Tuštybių tuštybė; viskas tik tuštybė ir sielos graužatis".)[14]

Ir Bažnyčios sandaros srityje Kalvino naujovės toli pranoko Zwinglio idėjas. Jis ne tik primygtinai reikalavo Bažnyčią atskirti nuo valstybės, bet ir pripažinti vietinių parapijų kompetenciją. Kita vertus, Kalvinas tikėjosi, kad pasaulietinė valdžia vadovausis religiniais nurodymais ir noru įgyvendinti visus Bažnyčios sprendimus. Taigi jo tolerancija nebuvo lankstesnė už inkvizicijos ar už Henriko VIII. [SIRUPAS]

Etikos srityje Kalvinas iškėlė naują nepakartojamą elgesio kodeksą; jo pasekėjus galima iškart atpažinti. Gera kalvinistų šeima turėjo vengti bet kokių malonumų ir lengvabūdiškumo — šokių, dainų, gėrimo, lošimo, flirto, ryškių drabužių, pramogai skirtų knygų, triukšmingos kalbos ir netgi gestikuliavimo. Būdingi jų gyvenimo bruožai turėjo būti blaivumas, santūrumas, atkaklus darbas, taupumas, o visų pirma — dievobaimingumas. Kalvinistų priklausymas išrinktiesiems turėjo matytis iš išvaizdos, elgsenos, bažnyčios lankymo ir iš jų sėkmės pasaulietiniame gyvenime. Prie amžinosios katalikiškosios naštos — nuodėmės — jie pridėjo dar vieną naštą — laikytis griežtų elgesio normų. Mene jie turėjo vengti vaizduoti Dievybę, kratytis mistinių simbolių bei alegorijų. Vienintelis kalvinistų džiaugsmo šaltinis ir vadovas turėjo būti kasdien skaitoma Biblija. Žodžiu, jie buvo tai, kas anglosaksų pasaulyje vadinta „puritonais".

Užbaigtos savo principų formuluotės kalvinizmas turėjo palaukti, kol 1599 metais buvo galutinai paskelbta *Institucija* ir antrasis helvetinis tikėjimo išpažinimas, kurį 1566 metais suformulavo H. Bullingeris (1505—1575), Zwinglio įpėdinis Ciūriche.

Kalvino įpėdinis Ženevoje, Théodore'as Béza (1519—1605), graikų mokslininkas ir teologas, įvedė griežtą deterministinį požiūrį į predestinaciją. Šiam požiūriui smarkiai priešinosi Jakubo Hermano (žinomo Arminijaus vardu, 1560—1609), Leideno universiteto profesoriaus Olandijoje, šalininkai. Jie akcentavo laisvos valios doktriną ir tvirtino, kad Kristaus mirtis atpirko visus tikinčiuosius, o ne tik išrinktuosius.

Protestantizmo plitimą būtina aprašyti ne tik geografiniais, bet ir sociologiniais bei politiniais terminais.

Liuteronizmas tiesiogiai orientavosi į nepriklausomai mąstančius kunigaikščius. Jis patvirtino jų valdymo teisėtumą, kartu remdamas esamą visuomenės santvarką. Šį tikėjimą labai greit priėmė kai kurios šalys, ypač Viurtenbergas, Hesenas, Anhaltas, Saksonijos elektoratas ir kunigaikštystė, Noimarkas ir Pomeranija, bei dauguma Šiaurės Vokietijos miestų nuo Bremeno iki Rygos. 1540 metais prasidėjo ilgokai trukusi liuteronizmo krizė, kai Liuteris atleido Heseno kunigaikščiui Filipui dvipatystę, patardamas šiam naujojo tikėjimo globėjui „tvirtai sakyti gerai suręstą melą". Iki konkordato formulės paskelbimo 1580 metais keletą dešimtmečių

SIRUPAS

1553 metų rugpjūčio 12 dieną, šeštadienį, į Luisė kaimą, esantį prie Ženevos ežero Prancūzijai priklausančioje teritorijoje, įjojo vienas žmogus, pabėgęs nuo Šventosios inkvizicijos. Prieš keturis mėnesius jis buvo suimtas Lione, apkaltinus erezija, ištardytas vyriausiojo inkvizitoriaus ir nuteistas mirti. Jam pavyko pabėgti iš kalėjimo ir nuo tada visą laiką buvo kelyje. Jis ketino valtimi perplaukti Ženevos ežerą ir pasiekti Ciūrichą. Ženeva buvo Kalvino, o Ciūrichas Zwinglio šalininkų tvirtovė.

Iki suėmimo šis pabėgėlis dirbo Vienos arkivyskupo gydytoju. Jis buvo gimęs Navaroje, o studijavo Tulūzoje, Paryžiuje, Levene ir Monpeljė, parašė kelis medicinos traktatus, studiją apie Ptolemajaus *Geografiją* ir du antitrinitarinius veikalus – *De Trinitatis Erronibus* (1521) ir anoniminį *Christianismi restitutio* (1553). Pastaruosius aštuonerius metus jis šiek tiek priešiškai susirašinėjo su Kalvinu, o vieną sykį buvo su juo susitikęs.[1]

Sekmadienį, pardavęs savo žirgą, jis pėsčias atėjo į Ženevą, nusisamdė kambarį „La Rose" užeigoje ir nuėjo į bažnyčią išklausyti popietinių pamaldų. Bažnyčioje jį kažkas atpažino ir įskundė miesto valdžiai. Kitą rytą kalvinistų tardytojas pateikė jam tuos pačius klausimus, į kuriuos anksčiau teko atsakinėti katalikų inkvizitoriui.Tai buvo brolis Miguelis Servetas de Villanova, arba Servetus (1511–1553).

Kalvinas pasielgė su Servetu, švelniai tariant, nekrikščioniškai. Kadaise buvo perspėjęs jį, kad nepasirodytų Ženevoje. Kalvinas netgi pateikė Liono inkvizicijai jo rašto pavyzdžius. Dabar, ignoruodamas Ženevos įstatymus dėl religinės tolerancijos, Kalvinas pasiūlė, kad Servetui nukirstų galvą, tačiau teismo nuosprendžiu spalio 27 d. Šampelyje jis buvo sudegintas gyvas.

Nebuvo Europoje vietos, kur radikaliai mąstantis žmogus galėtų jaustis saugus. Rusijos stačiatikių bažnyčia degino „žyduojančius", Bizantija irgi turėjo savo inkviziciją. Giordanas Brunas (1548–1600), filosofas ir eksvienuolis dominikonas, sudegintas ant laužo Romoje, irgi, atrodo, buvo laikomas anglų šnipu[2]. Tik Lenkija ir Lietuva buvo tarsi palaimingas uostas, kur nuo 1565 metų vyskupijų teismai neturėjo teisės jėga įgyvendinti savo nuosprendžių. Antitrinitarijai prieš atvykdami į Lenkiją kuriam laikui apsistodavo Transilvanijoje. Jų vadovas Faustas Sozzinis iš Sienos (1539–1604), su kuriuo kartais lyginamas Servetas, taip pat gyveno Lione ir Ženevoje, kur priklausė italų Bažnyčiai ir sėdėjo suglaudęs ausis.

Dar ilgai po mirties Servetas buvo minimas kaip fanatiškos protestantų ir katalikų tarpusavio priklausomybės simbolis. Jam buvo pastatyti paminklai Madride (1876), Paryžiuje (1907) ir Vienoje (1910). Jei Servetas būtų gyvenęs kiek ilgiau, būtų galėjęs pasidžiaugti savo veikalo apie gydomuosius sirupus *Syroporum universa ratio* (1537) sėkme – keturiomis jo laidomis.

egzistavo schizma tarp griežtų liuteronų fundamentalistų (*Gnesiolutheraner*) ir liberalesnių „melanchtoniečių". Danijoje ir Norvegijoje „danų Liuterio" Hanso Tauseno pamokslų dėka 1537 metais liuteronizmas tapo valstybine religija ir prisidėjo prie to, kad Danija galutinai prarado Švediją, kurioje jis įsitvirtino tik

po 1593 metų; liuteronizmas taip pat pagreitino teutonų valstybių Prūsijoje ir Livonijoje žlugimą (atitinkamai 1525 ir 1561 metais).

O kalvinizmas, priešingai, buvo labiau susijęs ne su valstybės politika, o su atskirų socialinių grupių interesais. Vakarų Europoje jis dažnai orientavosi į kylančią miestų buržuaziją, o Prancūzijoje ir į gan didelę bajorijos dalį. Rytų Europoje kalvinizmas patraukė ir kilmingus žemvaldžius, ir magnatus. Anglijos karalystėje kalvinizmo poveikis pradėjo reikštis po Henriko VIII mirties 1547 metais. Mažamečio karaliaus Edvardo VI valdymas sukėlė didelę sumaištį, o ultrakatalikės karalienės Marijos valdymo laikotarpiu buvo daug protestantų kankinių, ypač Oksforde. Po to, valdant Elžbietai I, Bažnyčios klausimų sprendimas, sutvirtintas tikėjimo vienodumo aktu (*Act of Uniformity*, 1559) ir Trisdešimt devyniais straipsniais (1563), tapo protinga erastianistų, liuteronų, cvinglistų, kalvinistų ir tradicinių katalikiškų įtakų sinteze. Nuo tada anglikonybė visada tarsi vienijo dvi pagrindines politines ir teologines tendencijas — anglokatalikiškąją „Aukštąją bažnyčią" ir kalvinistų evangelikų „Žemąją bažnyčią". Nepaisant negailestingo persekiojimo Elžbietos valdymo metais, nuėję į pogrindį išgyveno ir nepaklusę valdžiai katalikai, ir nonkonformistai puritonai. Pastarieji vėl išniro kaip rimta jėga XVII amžiuje ir Kromvelio laikotarpiu (1649—1658) valdė šalį.

Johno Knox'o (1513—1572) pastangomis kalvinizmas 1560 metais tapo vienintele oficialia religija Škotijoje — ten įsigalėjo jo atmaina, vadinama presbiterionybe. Nors Škotijos Kirk (Bažnyčia) buvo veikiama anglikonų, jai pavyko išlaikyti savarankiškumą.

Prancūzijoje kalvinistai buvo vadinami hugenotais. Jie sparčiai plito buvusiose albigiečių žemėse pietinėje ir vakarinėje šalies dalyse ir visų provincijų miestuose. Religinių karų metu hugenotai sudarė Burbonų partijos pagrindą ir vaidino svarbų vaidmenį Prancūzijos religinėje scenoje, kol buvo galutinai išvyti iš šalies 1685 metais.

Nyderlanduose kalvinizmo plitimas, ypač tarp Amsterdamo, Roterdamo ir Leideno gyventojų, buvo pagrindinis faktorius, nulėmęs vakarinių katalikų provincijų atskilimą nuo Jungtinių provincijų rytuose. Reformuotoji Olandijos Bažnyčia vaidino svarbiausią vaidmenį šioje šalyje nuo jos pripažinimo valstybine religija 1622 metais.

Vokietijoje kalvinizmui ilgai priešinosi ne tik liuteronai, bet ir katalikai. Didžiausios paramos kalvinizmas susilaukė 1563 metais, kai jo pusėn stojo elektorius palatinas Frydrichas III (jis visiems savo pavaldiniams primetė Heidelbergo katekizmą) bei Kristijonas I Saksonietis (mirė 1591 m.) ir 1613 metais, kai šį tikėjimą priėmė Brandenburgo Hohencolernai. Brandenburgas ir Prūsija užėmė išskirtinę padėtį tuo, nes ten buvo toleruojamas ir kalvinizmas, ir liuteronizmas. [FAUSTUS]

Lenkijos ir Lietuvos valstybėje, Bohemijoje ir Vengrijoje kalvinizmas patraukė daug kilmingųjų žemvaldžių. Kai kur, pavyzdžiui, Transilvanijoje ar Cešino kunigaikštystėje, jis įsitvirtino ilgam, o Debreceno miestas Vengrijoje nuo tol tapo „kalvinistų Roma". Lietuvoje kalvinizmas susirado daug šalininkų tarp magnatų, įskaitant ir Radvilas — didžiausius žemvaldžius Europoje.

FAUSTUS

Realiame gyvenime daktaras Faustas buvo klajojantis po muges juokdarys ir fokusininkas; jis mirė 1541 metais Štaufeno miestelyje Breisgau srityje. Manoma, kad Faustas, kaip ir Kopernikas, baigė Krokuvos akademiją ir lankėsi daugelyje Vokietijos universitetų, prisistatinėdamas kaip magistras Georgius Sabellicus Faustus Junior. Jis liūdnai išgarsėjo burnojimu prieš Dievą, „stebuklais" – tarkim, vandens pavertimas vynu – ir tvirtinimu, kad palaikąs ryšius su velniu. Jo žygiai tapo visos virtinės knygų apie Faustą pagrindu (*Faustbücher)*. Pirmoji iš jų, parašyta Frankfurte 1587 metais, buvo išversta į danų kalbą 1588-aisiais, į prancūzų ir olandų kalbas 1592-aisiais, į anglų kalbą anksčiau negu 1592-aisiais ir į čekų kalbą 1602 metais.

Kaip prasimanyta figūra, Faustas pirmą kartą pasirodė 1594 metais Christopherio Marlowe pjesėje, kur jis vaizduojamas kaip pernelyg didelių ambicijų žmogus, siekiantis tapti viso pasaulio imperatoriumi. Vienu metu Faustas mėgaujasi didžiule valdžia, bet netrukus velnias pareikalauja savo. Vokietijoje jis buvo pavaizduotas dingusioje Lessingo dramoje ir F. M. Klingerio romane (1791), kol pagaliau tapo pagrindiniu veikėju eiliuotoje dviejų dalių Goethės tragedijoje (1808, 1832). Ferruccio Busoni opera *Doktor Faust* (1916) liko nebaigta.

Padaryti Goethės *Fausto* santrauką nelengva. Faustas, sudaręs sutartį su Mefistofeliu, atjaunėja ir sulaukia šimto metų. *Gib meine Jugend mir zurück!* Pirmojoje dalyje, kurioje veiksmas vyksta asmeninių emocijų „mažajame pasaulyje", Faustas patiria konfliktą tarp savo įsipareigojimų velniui ir meilės Gretchen. Antrojoje dalyje, kur vaizduojamas visuomenės ir politikos *grosse Welt*, jis yra švaistūno imperatoriaus ministras. Kai Faustas miršta, įsikiša Gretchen ir velnias apgaunamas; dangaus chorai sveikina atpirktos sielos kelionę, triumfuoja meilė:

Der früh Geliebte	(Ir įsileisk į dangų jį,
Nicht mehr Getrübt,	Atgal parskridusį,
Er kommt zurück!	Laimę išvydusį!)[1]

Goethės šedevras įkvėpė dvi operas, kurias sukūrė Gounod ir Berliozas, o Lisztas – Fausto simfoniją (1857). Vėliau Thomaso Manno romanas *Doktor Faustus* (1947) atgaivino šią legendą, kad rūsčiai pasmerktų to meto Vokietiją. Muzikas Adrianas Leverkühnas, sužavėtas Wagnerio ir Nietzchės darbų, nuo kažkokios *femme fatale* užsikrečia velniška sifilio liga ir miršta prieš tai sukūręs nihilistinę kantatą *D. Fausti Weheklag*. Jos pabaigoje ilgas solinis violončelės *diminuendo* primena „šviesą naktyje"; tai užuomina, kad galų gale vokiečių civilizacija gal ir neturėtų sukelti visiškos nevilties[2].

Protestantizmo padarinių galima įžvelgti visose Europos gyvenimo sferose. Akcentuodamas būtinybę skaityti Bibliją, jis daug prisidėjo prie švietimo ugdymo protestantų šalyse ir kartu didino raštingumą. Labai didelis protestantizmo indėlis į verslo kultūrą, taigi ir į kapitalizmo plėtrą. Politikoje jis buvo tikras nesantaikos obuolys ir tarp valstybių, ir tarp konkuruojančių grupių valstybių viduje.

Padalindamas katalikiškąjį pasaulį į dvi dalis, protestantizmas paskatino Romos Bažnyčią imtis reformų, kurios iki tol buvo vis atidėliojamos. Tačiau svarbiausia tai, kad jis sudavė lemiamą smūgį vieningo, vientiso krikščioniškojo pasaulio idealui. Iki XVI amžiaus ketvirtojo dešimtmečio krikščioniškasis pasaulis buvo suskilęs į dvi dalis — stačiatikiškąją ir katalikiškąją, o nuo tada jis suskilo jau į tris: stačiatikių, katalikų ir protestantų, o patys protestantai buvo suskilę į dar kelias frakcijas. Skandalas buvo toks didelis, kad žmonės liovėsi kalbėti apie krikščioniškąjį pasaulį, o ėmė kalbėti apie Europą.

Kontrreformacija savo pavadinimą gavo iš protestantų istorikų, maniusių, kad ji atsirado pasipriešinti protestantiškajai reformacijai. Katalikų istorikai į tai žiūri kitaip — kaip į judėjimo už Bažnyčios reformas, nenutrūkstamai vykusį nuo mėginimų susitaikyti XIV amžiaus pabaigoje iki Tridento susirinkimo, antrąjį etapą. Tačiau reikia pažymėti, jog kontrreformacija nebuvo kokia nors autarkinė istorinė mašina, veikianti izoliuotai. Kaip ir Renesansas bei Reformacija, ji sąveikojo su kitais didžiaisiais to meto reiškiniais.

Katalikų Bažnyčios centro paralyžius šiek tiek atslūgo popiežiaujant Pauliui III (Alessandro Farnèse, 1534—1549). Pravardžiuojamas „kardinolu Sijonu", jis buvo ryžtingas nepotistas, popiežiaus sugulovės brolis, dosnus Michelangelo ir Ticiano globėjas. Tačiau Paulius III suvokė permainų būtinybę. Jis atgaivino Šventąją kolegiją, pradėjo svarbiausius tyrimus Bažnyčios reformos klausimu, sušaukdamas *Consilium de emendanda ecclesia* (1537), globojo jėzuitus, įsteigė Šventąją oficiją ir sušaukė Tridento susirinkimą. Iki XVI amžiaus ketvirtojo dešimtmečio kardinolų Šventoji kolegija, renkanti popiežius, buvo viena iš silpnesnių Bažnyčios grandžių. Tačiau apkarpius kolegijos biudžetą ir padidinus narių skaičių keliais tikrai puikiais paskyrimais, ji tapo tikru Vatikano reformų varikliu. Iš įžymiausių jos narių verta paminėti kardinolus Carafą (vėliau tapęs popiežium Pauliu IV, 1555—1559), Cervinį (vėliau popiežius Marcelis II, 1555) ir anglą Reginaldą Pole'ą, kuriam per popiežiaus rinkimus 1550 metais pritrūko tik vieno balso. Keletas vėlesnių popiežių buvo kitokie. Pijus IV (1559—1565) nedvejodamas pasmerkė myriop savo pirmtako sūnėnus už jų kriminalinius nusikaltimus. Rūstus ir fanatiškas Pijus V (1566—1572), anksčiau buvęs Didžiuoju inkvizitorium ir basas vaikščiojęs po Romą, vėliau buvo kanonizuotas. O Grigalius XIII (1572—1585), kuris džiaugėsi išgirdęs apie šv. Baltramiejaus nakties skerdynes, — politikas iki kaulų smegenų.

Jėzuitų ordinas (Jėzaus draugija) buvo vadinamas katalikų Bažnyčios reformos *corps d'elite.* Šiam ordinui būdingas jo steigėjo basko Iñigo Lopezo de Recaldės (šv. Ignacas Lojola, 1491—1556), *Dvasinių pratimų* (1523) autoriaus, karštas pamaldumas ir kariškas gyvenimo būdas. Patvirtintas 1540 metais Pauliaus III bule *Regimini Militantis Ecclesiae,* ordinas veikė tiesiogiai vadovaujamas paties popiežiaus. Jo nariai, suskirstyti į rangus kaip kariuomenėje, klausė savo generolo ir buvo išmokyti laikyti save „Kristaus draugais". Jų tikslai — atversti į tikėjimą pagonis bei atsimetėlius ir visų pirma užsiimti švietimu. Praėjus vos keliems dešimtmečiams nuo ordino įsteigimo, jo misionieriai jau buvo pasklidę po visą

pasaulį nuo Meksikos ligi Japonijos. Ordino kolegijos dygo kaip grybai po lietaus visuose katalikiškosios Europos kampeliuose nuo Bragancos iki Kijevo. „Aš niekada nepalikau armijos, — kalbėjo šv. Ignacas, — o tik paprasčiausiai buvau perkeltas į tarnybą Dievui". Kita proga jis sakė: „Duokit man septynerių metų vaiką ir jis bus mano visam laikui". Jo kanonizavimo metu buvo kalbama: „Šv. Ignotas turėjo tokią didelę širdį, kad joje galėjo sutilpti visa Visata"[15].

Nepaisant tokios sėkmės, ir katalikai, ir protestantai jėzuitų labai bijojo ir nemėgo. Jėzuitai buvo pagarsėję savo kazuistika ginčuose ir vyravo nuomonė, kad jie vadovaujasi principu, jog „tikslas pateisina priemones". Ilgainiui jėzuitus imta laikyti Bažnyčios slaptąja minčių policija, niekam neatsiskaitančia už savo darbus. Jau 1612 metais Krokuvoje išleistoje klastotėje *Monita Secreta* buvo tariamai atskleistos slaptos instrukcijos, bylojančios apie pasaulinį sąmokslą, vadovaujamą baisiojo generolo Acquavivos, vadinto „juoduoju popiežium". 1773 metais ordinas buvo panaikintas, tačiau 1814 metais atkurtas vėl.

Šventoji oficija buvo įsteigta 1542 metais kaip aukščiausias apeliacinis teismas erezijų klausimais. Ji susidėjo iš žymiausių kardinolų ir prižiūrėjo inkviziciją, o 1557 metais paskelbė ir pirmąjį indeksą — uždraustų knygų sąrašą. 1588 metais oficija tapo viena iš devynių reorganizuotų kongregacijų — Romos kurijos vykdomųjų organų. Ji dirbo šalia Tikėjimo propagavimo oficijos, kurios užduotis buvo rūpintis pagonių ir eretikų atvertimo reikalais. [INDEX] [INKVIZICIJA] [PROPAGANDA]

Tridento susirinkimas, kurio iš viso buvo trys sesijos 1545—1547, 1551—1552 ir 1562—1563 metais, buvo tas visuotinis forumas, kurį Bažnyčios reformų šalininkai jau kelis dešimtmečius prašė sušaukti. Jis nustatė doktrinų apibrėžimus ir institucines struktūras, leidusias Romos Bažnyčiai atgyti ir priimti protestantų iššūkį. Jo dekretai doktrinos klausimais daugiausia buvo konservatyvūs. Susirinkimas patvirtino, kad tik Bažnyčia gali aiškinti Šventąjį Raštą ir kad religinės tiesos išplaukia ir iš katalikų tradicijos, ir iš Biblijos. Jis pritarė tradiciniam požiūriui į prigimtinę nuodėmę, išteisinimą, nuopelnus ir atmetė įvairias protestantiškas doktrinos apie transsubstanciaciją Eucharistijos metu alternatyvas. Susirinkimas organizaciniais klausimais reformavo Bažnyčios ordinus, sutvarkė vyskupų skyrimą ir kiekvienoje vyskupijoje įsteigė po seminariją. Dekretai dėl šv. Mišių formos, atsispindėję naujame katekizme ir peržiūrėtame brevijoriuje, tiesiogiai paveikė ir paprastų eilinių katalikų gyvenimą. Po 1563 metų tas pačias tridentiškas mišias lotynų kalba buvo galima girdėti daugumoje Romos katalikų bažnyčių visame pasaulyje.

Tridento susirinkimo kritikai pažymi, kad jis ignoravo praktinės etikos klausimus, nepateikė katalikams moralinio kodekso, prilygstančio protestantiškajam. Vienas anglų katalikas rašė: „Jis paženklino Bažnyčią netolerantiško amžiaus antspaudu ir įamžino <...> rūstaus amoralumo dvasią"[16]. Protestantų istorikas Rankė nurodo tokį paradoksą: susirinkimas, užuot apribojęs popiežiaus valdžią, lojalumo priesaikomis, smulkmenišku reguliavimu ir bausmėmis visą katalikų hierarchiją pavertė pavaldžia popiežiui. „Drausmė buvo atkurta, tačiau visos priemonės jai palaikyti sutelktos Romoje"[17]. Kai kurie katalikų monarchai, tarp jų ir Ispanijos karalius Pilypas II, taip bijojo Tridento susirinkimo dekretų, kad neleido jų paskelbti.

INKVIZICIJA

Šešioliktojo amžiaus Sevilija. Jėzus Kristus sugrįžo į žemę ir buvo sugautas bedarantis stebuklus. Jį iš karto suėmė. Didysis inkvizitorius pats asmeniškai ėmė jį tardyti. „Kodėl atvykai čia kištis į mūsų reikalus?" – klausia jis. Atsakymo nėra.

Be daugelio kitų nusižengimų, inkvizitorius kaltina Kristų, kad klaidina žmones, duodamas jiems laisvos valios dovaną. Žmogus juk iš prigimties yra maištininkas ir gavęs laisvą valią jis visada rinksis kelią, vedantį į pasmerkimą amžinoms kančioms pragare. Inkvizitorius siūlo pačių žmonių labui neduoti jiems laisvės ir taip išgelbėti jų sielas. „Nejaugi pamiršai, kad dvasios ramybė ir rami mirtis žmogui brangesnės už laisvę pažinti Gėrį ir Blogį?"

Negana to, inkvizitorius tvirtina, kad istorijos faktai patvirtina jo žodžius. Žmonės per silpni atsilaikyti prieš pagundą. Pusantro tūkstančio metų jie skendėjo nuodėmėje ir kančiose, nepajėgdami laikytis Kristaus priesakų. „Žadėjai jiems maną iš dangaus, bet ar silpnai nuodėmingai ir visada sugedusiai žmonių giminei ji atrodys patrauklesnė už žemišką duoną? Mes juk žmogiškesni už tave".

Inkvizitorius kaltina Kristų, kam jis neatrėmė šėtono iššūkio ir neįrodė savo dieviškumo. Kristus neišlaikęs trigubo paslapties, stebuklo ir valdžios išbandymo. Popiežiai faktiškai slapta esą šėtono pusėje. „Mes buvome su juo, o ne su tavimi, – pareiškia inkvizitorius, turėdamas galvoje katalikų ir stačiatikių schizmą, – jau aštuonis šimtmečius".

Inkvizitorius su kartėliu pranašauja ateistinio materializmo pergalę. „Ar žinai, kad po kelių šimtmečių žmonija paskelbs <...>, kad nėra nusikaltimų, todėl nėra ir nuodėmės, o yra tik badmiriaujantys žmonės? „Pirma pamaitink juos ir tik tada reikalauk, kad jie būtų dori!" – štai kas bus užrašyta ant jų vėliavų, su kuriomis jie sugriaus tavo šventovę".

Atrodo, kad neišvengiamas nuosprendis, bręstantis inkvizitoriaus kalėjime. „Tu čia atsiųstas pragaro jėgų, – sako jis Kristui. – Tu eretikas. Rytoj aš sudeginsiu tave!"

Tačiau paskutiniu momentu nugali krikščioniškasis atlaidumas. Kristus bučiuoja inkvizitorių. Meilės jėga nugalėjo, inkvizitorius suminkštėja, ir kalėjimo vartai atsidaro...

Tokia santrauka praverstų kaip studentiškos pastabos „Legendos apie Didįjį inkvizitorių" tema. Tos legendos autorius buvo jaunas rusų rašytojas Ivanas Karamazovas, gyvenęs su savo tėvu ir broliais XIX amžiaus septintajame dešimtmetyje. Pasakojimas apie pačius brolius Karamazovus, kaip ir cituota legenda, sudaranti vieną iš pagrindinių jos epizodų, kelia amžinus Gėrio ir Blogio klausimus. Karamazovų tėvas yra šlykštus lėbautojas, prieš kurį jau maištauja jo vyresnysis sūnus Dmitrijus. Dmitrijus turi du įbrolius – Ivaną ir Aliošą; Ivanas yra skeptiškas ateistas, o Aliošа patiklus optimistas. Karamazovas dar turi pavainikį sūnų Smerdiakovą – „Smirdžių", kuris nužudo tėvą, o paskui nusižudo ir pats. Per kvotą Ivaną kamuoja kaltė, kad jis sukurstė įbrolį tai padaryti, ir mėgina prisiimti kaltę. Tačiau dėl siaubingos teismo klaidos nuteisiamas nekaltas Dmitrijus. Baigiamojoje scenoje Karamazovų šeimos vaikai pademonstruoja vyresniesiems, kaip reikia gyventi santarvėje[1].

Brolių Karamazovų (1880) autorius – Fiodoras Dostojevskis[2]. Šiame veikale jis naujaip perdirbo daugelį savo ankstesnės literatūrinės veiklos temų ir minčių. Sigmundo

Freudo nuomone, tai yra „pats geriausias iš kada nors sukurtų romanų". O dėl to, kas buvo paties Dostojevskio kūrėjas, Dostojevskiui jokių abejonių nekilo.

Legendą apie Didįjį inkvizitorių Dostojevskis sugalvojo kaip priemonę pačiai giliausiai Europos literatūroje krikščioniškosios Bažnyčios kritikai. Joje jis išpranašavo moralinį nepritarimą totalitarizmui. Dostojevskis aprašė prasimanytą įvykį, kuris aiškiai parodo ne tik autoriaus išankstinę neigiamą nuomonę apie katalikybę, bet ir jo tikėjimą principine krikščioniškojo pasaulio vienybe.

Iš pažiūros Dostojevskis buvo rusų šovinistas. Jis nemėgo „negailestingų" žydų, niekino katalikus, ypač lenkus, kuriuos dažnai vaizdavo kaip nusikaltėlius, nekentė socialistų. Rašytojas manė, kad rusų stačiatikių (pravoslavų) Bažnyčia yra kaip tik tokia, kokia turėtų būti pagal jos pavadinimą – tikruoju, teisinguoju tikėjimu. „Vakaruose nebeliko jokios krikščionybės – katalikybė tampa stabų garbinimu, o protestantizmas sparčiai virsta ateizmu ir nepastovia etika", – pompastiškai tvirtino jis[3]. Nepateikdamas įrodymų, rašytojas siūlė tokią formulę: Katalikybė = vienybė be laisvės; protestantizmas = laisvė be vienybės; stačiatikybė = laisvė vienybėje, vienybė laisvėje.

Daugeliui kritikų atrodo, kad Dostojevskis inkvizitoriaus argumentus suformulavo stipriau negu Kristaus. Atrodo, kad Bažnyčiai susidūrus su Tikėjimu, Tikėjimas pralaimi. Tikriausiai jis taip darė sąmoningai, kadangi logiką laikė daug žemesne už tikėjimą. „Net jei man kas nors įrodytų, kad Kristus atsiduria už Tiesos ribų, aš vis tiek likčiau su Kristumi"[4] – sykį rašė jis.

Dostojevskis nenuilsdamas kritikavo Vakarus (gal kaip tik dėl to jį taip mėgsta Vakarų intelektualai). Tačiau į krikščioniškojo pasaulio skilimą jis žiūrėjo kaip į Blogio, kurį galų gale pavyks įveikti, pavyzdį. Dostojevskis karštai tikėjo, kad blogį įveikti įmanoma. Nuodėmė ir kančios yra tik atpirkimo preliudija, o Bažnyčios skandalai – tik būtina krikščioniškosios harmonijos preliudija. Taip samprotaujant, ispaniškosios inkvizicijos baisenybės rodė tik galutinį krikščionybės triumfą. Širdies gilumoje tas senas reakcionierius buvo universalus krikščionis, o dvasiniu atžvilgiu nuoširdus europietis.

Labiau už viską Dostojevskis tikėjo gydomąja tikėjimo galia. *Brolių Karamazovų* tituliniame puslapyje jis įdėjo tokias Šventojo Rašto eilutes: „Iš tiesų, iš tiesų sakau jums: jei kviečio grūdas nekris į žemę ir nemirs, jis pasiliks vienas, o jei mirs, jis duos gausių vaisių".[5] Tie patys žodžiai užrašyti ir ant jo antkapio.

PROPAGANDA

Propaganda atsiranda dėl skirtingų įsitikinimų ir dėl žmonių noro skelbti, platinti savo doktrinas, neigiant visas kitas. Jos kilmės, be abejo, reikia ieškoti religijoje. Vien dėl savo prigimties ji yra šališka ir sėkmingiausiai veikia tada, kai apeliuoja į neapykantą ir prietarus. Propaganda yra bet kokio sąžiningo švietimo ir informacijos antitezė.

Kad galėtų veikti kuo efektyviau, propagandai reikia cenzūros. Izoliuotoje informacinėje erdvėje ji gali mobilizuoti visas bendravimo priemones – spausdintas, žodines,

menines ir vizualines – ir maksimaliai efektyviai skelbti savo tiesas. Tuo tikslu Romos kurija *Officium de Propaganda Fidei,* nuo kurios pavadinimo atsirado ir pats propagandos terminas, veikė kartu su inkvizicija. 1622 metais ši *Officium* tapo viena iš nuolatinių Vatikano kongregacijų.

Propaganda buvo ne mažiau paplitusi ir protestantų bei stačiatikių šalyse, kur Bažnyčia priklausė nuo valstybinės valdžios. Visada egzistavo ir politinė propaganda, nors ir be tokio pavadinimo. Ji ėmė sparčiai plėtotis išradus spaudą ir ypač pradėjus leisti laikraščius bei skelbimus. Propaganda labiausiai išryškėdavo karo metu, ypač per pilietinius bei religinius karus. XVIII amžiaus paskutiniuoju dešimtmečiu prancūzų kariai dažnokai pasirodydavo priešų stovykloje apsiginklavę tik proklamacijomis.

XX amžiuje, atsiradus naujoms visuomenės informavimo priemonėms, tarkim, kinui, radijui ir televizijai, taip pat marketingo, masių įtikinimo, komercinės reklamos ir *public relations* metodams bei iškilus utopinėms ideologijoms ir įsivyravus totalitarinių valstybių negailestingumui, propagandos mastai neregėtai išaugo. „Totalinės propagandos" ir „didžiojo melo" pradininkai buvo bolševikai. Leninas, remdamasis Plechanovu, skyrė valdžioje esančius propagandistus, kurie kūrė strategiją, ir žemesnio lygio agitatorius, kurie ją įgyvendino. Fašistai irgi greit pasuko sovietinio *agitpropo* keliu.

Propagandos teoretikai suformulavo penkias pagrindines taisykles:

1. Supaprastinimo taisyklė: visus duomenis supaprastinti iki paprastos gero ir blogo, draugo ir priešo antitezės.
2. Sudarkymo taisyklė: diskredituoti opoziciją atviru šmeižtu ir parodijomis.
3. Transfuzijos taisyklė: taip manipuliuoti auditorijos pripažįstamais dalykais, kad juos būtų galima panaudoti savo tikslams.
4. Vieningumo taisyklė: savo požiūrį pateikti taip, tarsi tai būtų visų teisingai mąstančių žmonių nuomonė; abejojančius skatinti pakeisti savo nuomonę, apeliuojant į žymių žmonių palankius pasisakymus, naudojant visuomenės spaudimą ir „psichologinį užteršimą".
5. Orkestravimo taisyklė: begalinis to paties kartojimas visokiausiais variantais ir įvairiais deriniais.

Šiuo atžvilgiu vienas iš žymiausių propagandos meistrų pripažino savo pirmtakų nuopelnus. „Katalikų Bažnyčia gyvuoja ir toliau, – kalbėjo dr. Goebbelsas, – nes ji kartoja tuos pačius dalykus jau du tūkstančius metų. Panašiai turi daryti ir nacionalsocialistų partija"[1].

Tačiau viena iš klastingiausių propagandos formų yra ta, kai tikroji informacija slepiama ne tik nuo klausytojų, bet ir nuo pačių propagandistų. Šios vadinamosios „slapta nukreipiamos propagandos" tikslas – mobilizuoti nieko neįtariančių „įtakos agentų" tinklą; šie agentai perduoda norimas žinias taip, tarsi veiktų spontaniškai. Apsimetant, kad propagandistų tikslai sutampa su visuomenės, kuriai ta propaganda skirta ir kurią norima sugriauti, tikslais bei pataikaujant iškiliausių asmenybių polinkiams, tokia propaganda galima slapčia palenkti savo pusėn viešąją nuomonę formuojantį elitą.

Atrodo, kad kaip tik tokį metodą pasirinko Stalino propagandos vadovai, kurie nuo trečiojo dešimtmečio apraizgė savo tinklais svarbiausių Vakarų šalių kultūros veikėjus. Pagrindinis šios veiklos koordinatorius, regis, buvo vienas toks iš pažiūros nepavojingas vokiečių komunistas, buvęs Lenino kolega pastarajam gyvenant Šveicarijoje ir senas dr. Goebbelso pažįstamas iš Reichstago Willis Munzenbergas (1889–1940). Dirbdamas kartu su sovietiniais agentais, jis ištobulino slaptos veiklos viešus metodus. Munzenbergas surengė daugybę „antimilitaristinių", „antiimperialistinių", ir ypač „antifašistinių" kampanijų, remdamasis imliais tokiems šūkiams visuomenės sluoksniais Berlyne, Paryžiuje ir Londone. Pagrindinės jo aukos – naivuoliai ir rekrūtai, skeptikų pravardžiuoti „bendrakeleiviais", retai kada stodavo į komunistų partiją ir su pasipiktinimu neigdavo, kad jais manipuliuojama. Tarp jų buvo rašytojų, menininkų, redaktorių, kairiųjų pažiūrų leidėjų ir kruopščiai atrinktų garsenybių, tarkim, Romainas Rollandas, Louisas Aragonas, André Malraux, Heinrichas Mannas, Bertholdas Brechtas, Anthony Bluntas, Haroldas Laski, Claudas Cockburnas, Sidney'us ir Beatrice'ė Webbai, na ir gera pusė Blumsberio rajono gyventojų – Londono intelektualų. Kadangi jie turėjo daug pasekėjų, pravardžiuojamų „nekaltųjų klubais", pasireikšdavo lavinos efektas, taikliai vadinamas „triušių auginimu". Galutinis tikslas buvo aiškiai apibrėžtas – „sukurti sveikai mąstantiems nekomunistiniams Vakarams vyraujantį išankstinį epochos politinį įsitikinimą, prietarą, kad bet kokia nuomonė, kuri <...> tarnauja Sovietų Sąjungos tikslams yra kilusi iš pačių esmingiausių žmogiškojo padorumo principų"[2].

Nedaug terastumėme pavyzdžių, cinizmu prilygstančių ką tik minėtajam. Apie jį galima spręsti nebent iš likimo, kuris Didžiojo Vado valia teko labiausiai atsidavusiems propagandistams, tarkim, Karoliui Radekui ir, ko gero, net pačiam Munzenbergui, aptiktam neaiškiomis aplinkybėmis pasikorus Prancūzijos kalnuose. Brechto komentaras apie Stalino aukas skambėjo ne taip humoristiškai, kaip galbūt atrodė pačiam autoriui: „Kuo nekaltesnis žmogus, tuo labiau jis nusipelno būti sušaudytas", – rašė jis.[3]

Kontrreformacijos platinama išskirtinė religinė savimonė akcentavo tikinčiųjų drausmę ir kolektyvinį gyvenimą. Jis atspindėjo didelius hierarchijai suteiktus įgaliojimus įgyvendinti savo nutarimus ir kontroliuoti išorinį religijos normų laikymąsi, kurį tikintieji turėjo rodyti. Buvo reikalaujama reguliariai eiti išpažinties — tai klusnumo įrodymas. Šį etosą palaikė daug kolektyvinių renginių — kelionės į šventas vietas, religinės apeigos, procesijos — bei apskaičiuotas, sąmoningas juos sustiprinęs meno, architektūros ir muzikos teatrališkumas. To laikotarpio katalikų propaganda buvo stipri ne tik racionalia argumentacija, bet turėjo ir priemonių paveikti jausmus. Barokinio stiliaus bažnyčios, kimšte prikimštos altorių, kolonų, statulų, cherubinų, paauksuotų lapų, šventųjų paveikslų, monstrancijų, sietynų, kupinos smilkalų kvapo, privalėjo užgožti asmenines tikinčiųjų mintis. Priešingai negu protestantų pamokslininkai, pabrėžiantys individualios sąžinės ir asmeninio dorumo reikšmę, katalikų dvasininkai, atrodo, per dažnai reikalaudavo iš tikinčiųjų aklo paklusnumo.

Kontrreformacijai būdingas labai gausus naujų katalikų šventųjų derlius. Tarp jų buvo Ispanijos mistikų – šv. Teresė Avilietė (1515–1582) ir šv. Jonas (Kryžiaus) (1542–1591); labai daug ligonių slaugytojų ir vargšų šelpėjų: šv. Pilypas Neri (1515–1595), šv. Camillo de Lellis (1550–1614), šv. Vincentas Paulietis (1576–1660), šv. Liudvika de Marillac (1591–1660); daug šventųjų ir kankinių turėjo ir jėzuitai: šv. Pranciškus Ksaveras (1506–1552), šv. Stanislovas Kostka (1550–1568), šv. Aloyzas Gonzaga (1568–1591), šv. Petras Kanizietis (1521–1597), šv. Jonas Berchmanas (1599–1622) ir šv. Robertas Bellarminas (1542–1621). Jais remdamasi Bažnyčia atkovojo daug prarastų pozicijų.

Kontrreformacijos poveikis buvo jaučiamas visoje Europoje. Kaip įprasta, didžiausios paramos Bažnyčia susilaukė Italijoje ir Ispanijoje, tačiau ir ten būta nonkonformistų židinių, kuriuos teko išrūkyti. Ispanų Nyderlandai, įsiterpę tarp Prancūzijos ir Jungtinių Provincijų, virto karingosios katalikybės židiniu; vadovaujančią padėtį čia užėmė Leveno universitetas ir Duė jėzuitų kolegija. Tačiau įsiviešpatavęs religinis uolumas sukėlė triukšmingą Ipro vyskupo, karšto jėzuitų kritiko Cornelijaus Janseno (1585–1638) reakciją. Knygoje *Augustinus* (1640), komentuojančioje šv. Augustino darbus, jis užsipuolė tai, ką laikė to meto teologine kazuistika bei paviršutiniška morale, ypač pabrėždamas, kokia reikalinga tikintiesiems Dievo malonė ir dvasinis atgimimas. Nors Janseno lojalumas Romai niekada nebuvo susvyravęs ir jis atmetė protestantiškąją išteisinimo per tikėjimą doktriną, kai kurie jo pasiūlymai Dievo malonės klausimais buvo artimi protestantų pozicijai ir todėl pasmerkti (žr. VIII skyrių).

Šveicariją draskė katalikiškųjų ir protestantiškųjų kantonų nesutarimai. Ciūricho ir Ženevos doktrinos pasiekė daugelį kalnų kaimelių aplinkiniuose rajonuose. Prie Italijos sienos jas su šaknimis rovė Milano kardinolas ir arkivyskupas šv. Karolis Borromeo (1538–1584), o Savojoje švelnesniu įtikinėjimo metodu su jomis kovojo šv. Pranciškus Salezietis (1567–1622), didelį pasisekimą turėjusio traktato *Introduction to the Devout Life* (1609) autorius. [MENOCCHIO]

Prancūzijoje daugelis katalikų laikėsi atokiai nuo naujųjų karingų nuotaikų – iš dalies dėl gališkosios tradicijos ir 1516 metų konkordato, o iš dalies ir dėl Prancūzijos priešiškumo Habsburgams. Tačiau vis didėjo aplink Gizus (Guises) besitelkiančios „ultramontaninės" Romos šalininkų partijos įtaka. Juodžiausias jų darbas buvo masinės žudynės 1572 metų rugpjūčio 23 naktį šv. Baltramiejaus dienos išvakarėse, kai Paryžiuje buvo išskersta 2000 hugenotų; po žudynių popiežius atlaikė pamaldas *Te Deum,* o Ispanijos karalius „prapliupo juoktis". XVII amžiuje jansenizmas pasiūlė vidurio kelią – priešnuodį, apsaugantį nuo prisijungimo prie kurios nors iš dviejų kariaujančių pusių – ultramontaniečių ar hugenotų.

Anglijos karalystę norėta sugrąžinti į katalikybės glėbį; tos kampanijos rezultatas – keturiasdešimt katalikų kankinių su jėzuitu šv. Edmundu Campionu (1540–1581) priešaky ir daug kitų aukų. Airija patvirtino savo katalikiškumą, ypač po brutalios Elžbietos ekspedicijos 1598 metais. Tačiau religinį Airijos vientisumą pažeidė škotų presbiterionų kolonijos įkūrimas Alsteryje 1611 metais ir anglų-airių bajorijos proanglikoniški polinkiai.

MENOCCHIO

1599 metais paprastas malūnininkas iš Friulio srities Montherealės Comenico Scandella buvo sudegintas ant laužo už ereziją; tai įvyko lygiai porą metų anksčiau nei Romoje buvo nubaustas Giordanas Bruno. Šios bylos dokumentai, išlikę Udinėje, leidžia pažvelgti į netradicinių įsitikinimų pasaulį, kur taip sunku įsiskverbti istorikams. Po dviejų teismo procesų, ilgo tardymo, įkalinimo ir kankinimų Šventoji inkvizicija kategoriškai pareiškė, kad jis „neigė Švenčiausiosios Mergelės nekaltybę, Kristaus dieviškumą ir Dievo apvaizdą".

Žinomas Menocchio pravarde, šis malūnininkas iš Monterealės, kaimo seniūnas ir vienuolikos vaikų tėvas, buvęs baisus plepys, didelis antiklerikalas ir labai mėgęs skaityti knygas. Suėmimo metu jo namuose buvo rastos tokios knygos:

Biblijos vertimas į italų kalbą;
Il Fioretto della Biblia (Kataloniškoji verstinė Biblijos tekstų antologija);
Il Rosario della Madonna; jos autorius – dominikonas Albertas da Castello;
Legenda Aurea (Auksinė legenda) vertimas;
Historia del Giudicio, parašyta XV amžiaus eilėmis;
Il Cavalier Zuanne de Mandavilla (sero Johno Mandeville'io knygos *Travels* vertimas);
Il Sogno di Caravia (Venecija, 1541);
Il Supplemento delle Cronache (Foesti kronikos versija);
Lunario al Mondo di Italia (almanachas);
Boccaccio *Decameron* (necenzūruotas leidinys);
Knyga be pavadinimo, vieno liudytojo identifikuota kaip Koranas.

Menocchio ilgai kalbėdavosi su kažkokiu Simonu Žydu, domėjosi liuteronizmu, netikėjo Biblijos pasakojimu apie pasaulio sukūrimą. Cituodamas Dantę[1] ir daugelį senovės mitų jis atkakliai tvirtino, kad angelai sukurti gamtos, jie „atsiranda taip pat, kaip sūryje atsiranda kirminų"[2].

Austrijos Habsburgų žemėse kontrreformacija neatskiriamai susijo su dinastija ir jos politika. Tiesą sakant, ta ypatinga katalikybės atmaina, *pietas austriaca,* kuri atsirado XVII amžiaus pabaigoje, tapo plačios kultūrinės bendruomenės, kuri pergyveno Habsburgų valdymą, svarbiausia sudėtine dalimi. Kadaise ji buvo vadinama „konfesiniu absoliutizmu". Collegium Germanicum Romoje vaidino strateginį vaidmenį. Olando Canisijaus pastangomis jėzuitai paėmė į savo rankas visą švietimą Vienoje ir Prahoje. Tai pačiai sričiai priklausė Vakarų Vengrija, Slovakija, Kroatija, Silezija, Bohemija, o vėliau ir vakarinė Galicija. Sakoma, kad baroko kultūra kaip išsikerojusi gebenė ne tik pridengė aptriušusį Habsburgų statinio fasadą, bet ir neleido jam subyrėti.

Kitose Vokietijos srityse 1555 metais Augsburgo taika pasiektas netvirtas *modus vivendi* tarp katalikų ir protestantų: kiekvienas kunigaikštis turėjo pats nuspręsti, koks bus pavaldinių tikėjimas; buvo leista tik viena protestantizmo

atmaina — liuteronizmas; katalikiškose šalyse liuteronai turėjo būti toleruojami. Vokietija virto religine mozaika, tačiau joje katalikų kunigaikščiai ir imperatoriai bijojo tolesnės protestantų ekspansijos. Nuo XVI amžiaus vidurio „ispanų kunigai" įsteigė jėzuitų centrus Kelne, Maince, Ingolštate ir Miunchene, sukurdami patvarius katalikų bastionus Reino srityje ir Bavarijoje. Kalvinistų anklavai Pfalce, Saksonijoje ir kitur iki šimtmečio antrosios pusės nebuvo apsaugoti. 1607 metų gruodžio mėnesį Bavarijos kunigaikštis surengė provokaciją, užgrobdamas Donauviorto miestą Švabijoje, kad neleistų protestantams trukdyti katalikų procesijų. Tada dešimt protestantų kunigaikščių sudarė Evangelikų uniją savo interesams ginti, tačiau jiems iš karto teko susidurti su priešiška Katalikų lygos veikla. Todėl sunku pasakyti, kada gi iš tikrųjų prasidėjo Trisdešimties metų karas — 1618 metais ar anksčiau.

Šiame didėjančios religinės netolerancijos pasaulyje Lenkijos-Lietuvos karalystė užėmė išskirtinę padėtį. Plačioje jos teritorijoje su labai marga gyventojų sudėtimi dar iki to laiko, kai liuteronizmas užvaldė Lenkijai priklausančios Prūsijos dalies miestus, o kalvinistais tapo nemaža bajorijos dalis, čia jau buvo tikra įvairių religijų — katalikų, stačiatikių, judaistų ir musulmonų — mozaika. Valdančiosios bajorijos — *šlėktų* — pozicijos buvo tokios stiprios, kad kiekvienas dvaras galėjo savo religinius reikalus tvarkyti taip pat laisvai kaip ir Vokietijos kunigaikštystės. Nuo 1565 metų bažnytinių teismų nuosprendžiai jau nebebuvo privalomi privatiems bajorų dvarams. Kaip tik tuo metu, kai Tridento susirinkimo pirmininkas kardinolas ir Varmijos vyskupas Hozijus pasikvietė jėzuitus, Lenkija priiminėjo visokiausius eretikus ir religinius pabėgėlius — anglų ir škotų katalikus, čekų brolius, Olandijos anabaptistus ir italų unitorius, tarkim, Faustą Sozzinį (Socinius). 1573 metais, kai daugumą Senate sudarė kalvinistai, Seimas priėmė amžinos ir visuotinės tolerancijos statutą, kuris neapėmė tik socinų. Valdant Žygimantui III Vazai (1587—1632), atsidavusiam jėzuitų mokiniui, ultramontanistinė partija pamažu grąžino katalikų dominavimą. Tačiau pasikeitimai lėtai vyko ir nenaudojant prievartos. Tuo metu Lenkija tikrai galėjo pasigirti, kad yra ne tik krikščioniškojo pasaulio tvirtovė, sauganti nuo turkų ir totorių, bet ir didžiausias Europoje religinės tolerancijos uostas.

Kitose Rytų Europos dalyse kontrreformacija susilaukė didelio atgarsio. Vatikanas popiežiaujant Grigaliui XIII (1572—1585) puoselėjo viltis, kad į jo tinklus paklius ne tik Švedija ir Lenkija, bet ir Maskva. Švedijoje tos viltys gyvavo tol, kol protestantų pergalė XVI amžiaus paskutiniuoju dešimtmečiu vykusiame pilietiniame kare visam laikui sugriovė jėzuitų planus. Maskvoje, nors popiežiaus nuncijų Posseviną priėmė pats caras Ivanas Rūstusis, caro domėjimasis katalikybe apsiribojo daugiausia tik klausimu, kaip naudojami popiežiaus neštuvai. Tikriausiai nevykę katalikų mėginimai daryti spaudimą paskatino Ivano sūnų Fiodorą 1589 metais įkurti Maskvos patriarchatą ir taip užbaigti atskiros Rusijos stačiatikių Bažnyčios formavimosi procesą.

Maskvos *demarche* sukėlė kaimyninės Lenkijos ir Lietuvos karalystės stačiatikių, kurie iki tol visą laiką orientavosi į Konstantinopolio patriarchą, krizę. Kai

naujasis Maskvos patriarchas iš už valstybinės sienos pareikalavo pripažinti jo jurisdikciją, daugelis Lenkijos ir Lietuvos stačiatikių ėmė ieškoti Romos apsaugos. 1596 metais, remdamiesi Bresto unija, dauguma jų vyskupų nusprendė įsteigti naują unitų bendruomenę — graikų katalikų Bažnyčią su slaviškomis apeigomis. Jie išlaikė savo ritualą, dvasininkų teisę vesti, tačiau pripažino popiežiaus viršenybę. Į unitų rankas perėjo daug stačiatikių bažnyčių Baltarusijoje ir Ukrainoje, taip pat ir senasis Šv. Sofijos soboras Kijeve. Likusių senųjų disunitų tikėjimas kuriam laikui valstybės buvo oficialiai uždraustas.

Tačiau Maskva niekada nesusitaikė su tokia įvykių raida. Per visą naujųjų laikų istoriją išliko įnirtingas Rusijos stačiatikių Bažnyčios ryžtas unitus nubausti ir jėga vėl atversti į stačiatikybę. Niekur kitur nebuvo toks stiprus niekšiško, rezgančio intrigas jėzuito stereotipas kaip čia. Rusų karai su lenkais, kai 1610—1612 metais lenkai trumpam buvo užėmę Kremlių, tik dar labiau sustiprino religinę neapykantą. Dideliame rusų vienuolyne Zagorske netoli Maskvos paminklinė lenta įamžina itin paplitusį rusų požiūrį į kontrreformaciją „Šiltinė — Totoriai — Lenkai: Trys Nelaimės".

Vengrijoje panaši unitų bendruomenė atsirado po Užgorodo unijos (1646). Šiuo atveju Priekarpatės regiono stačiatikiai rusinai nusprendė sudaryti tokią pat uniją su Roma, kokia buvo sudaryta kaimyninėje Ukrainoje. (Toks sprendimas šio amžiaus trečiuoju dešimtmečiu vis dar buvo rietenų tarp Romos katalikų ir unitų rusinų priežastis JAV.)

Visoje Europoje religinis pakilimas giliai paveikė meno raidą. Griežtosios protestantizmo atmainos abejojo, ar apskritai dera užsiimti menine veikla. Vaizduojamasis menas čia dažnai nukrypdavo į pasaulietinius objektus, nes religinės temos kėlė įtarimą. Kai kuriose šalyse, pavyzdžiui, Olandijoje ar Škotijoje, muzika apsiribojo tik himnų ir psalmių giedojimu. O Anglijoje buvo priešingai: Thomas Tallis (apie 1505—1585) ir kiti pradėjo nuostabią anglikonų bažnytinės muzikos tradiciją. Katalikiškose šalyse visos meno šakos turėjo tenkinti Bažnyčios šlovės ir galybės prabangaus bei teatralizuoto demonstravimo poreikius. Ši tendencija gavo baroko pavadinimą. Muzikoje ji asocijavosi su Jano Pieterzoono Sweelincko (1562—1621), Heinricho Schutzo (1585—1672) o pirmiausia su Giovannio Palestrinos (1526—1594), kuris buvo Šv. Petro bazilikos *magister capellae* vardais; išlikusios 94 jo sukurtos mišios atskleidžia didžiulę įvairovę ir autoriaus išradingumą. Claudijas Monteverdis (1567—1643), įvedęs monodiją kaip polifonijos priešybę, vėl atrado disonansą ir propagavo Italijos „naująją muziką", užima išskirtinę vietą Europos pasaulietinės muzikos raidoje. Jis daugiausia dirbo Venecijoje, kuri visada buvo tarsi atsvara Romos menui. Baroko tapyboje dominavo Michelangelas Caravaggijas (1573—1610), žmogžudys, atleistas nuo mirties bausmės; flamandas Paulis Rubensas (1577—1640) ir ispanas Diegas Velézquezas (1599—1660). Visur pilna baroko stiliaus bažnyčių, kurios dažnai buvo statomos pagal jėzuitų bažnyčios Romoje *Il Gesu* (1575) pavyzdį.

Religinis įkarštis itin smarkiai prasiveržė per XVI ir XVII amžių karus. Aistros ir neapykantos, kadaise kurstusios karus su islamu, dabar skatino konfliktus tarp

krikščionių. Protestantų baimė, kad neimtų vyrauti katalikai, pasireiškė per Šmalkaldeno sąjungos karus Vokietijoje 1531—1548 metais, kurie baigėsi Augsburgo taika; per prancūzų religinius karus 1562—1598 metais; per pilietinį karą Švedijoje 1598—1604 metais; per Trisdešimties metų karą 1618—1648 metais. O katalikų baimė, kad neimtų dominuoti protestantai, paskatino daugelį tokių įvykių, tarkim, vadinamoji maldininkų malonės kelionė Anglijoje (1536), airių pasipriešinimas vietininkui Mountjoy'ui ir Cromwelliui, lenkų pasipriešinimas švedams 1655—1660 metais. Rytuose ilgalaikės karinės kampanijos tarp rusų ir lenkų 1561—1565, 1578—1582, 1610—1619, 1632—1634, 1654—1657 metais įgavo visus Šventojo karo tarp katalikų ir stačiatikių atributus. Religinį fanatizmą buvo galima panaudoti armijoms skatinti. XVI amžiuje nenugalimiesiems ispanams buvo kalama į galvą, kad jie kovoja už vienintelį teisingą tikėjimą. XVII amžiuje lygiai tą patį kalė į galvas psalmes giedojusiems Gustavo Adolfo ar Cromwellio nuostabiosios naujojo tipo armijos kariams.

Prancūzų religiniai karai buvo akivaizdžiai nekrikščioniški. Hugenotų persekiojimai prasidėjo nuo *chambre ardente* Henriko II laikais. Tačiau staigi karaliaus mirtis 1559 metais ir Anžu kunigaikščio mirtis sukėlė ilgai kamavusį netikrumą, kam atiteks karaliaus sostas. [NOSTRADAMUS] Tai savo ruožtu įkaitino katalikų frakcijos, kuriai vadovavo Gizai (Guises) ir Burbonų hugenotų frakcijos, vadovaujamos Navaros karaliaus, ambicijas. Tarp dviejų didelių provokacijų — dėl vienos iš jų (Ambuaze, 1560) buvo kalti protestantai, o dėl antros (Vasi, 1562) katalikai — buvo ir nepavykęs mėginimas susitaikyti — vadinamasis Pasi disputas 1561 metais. Po to abi priešiškos frakcijos energingai susikibo, kurstomos karaliaus motinos Katerinos Mediči. Šv. Baltramiejaus nakties žudynės buvo tik pats didžiausias iš daugybės tokių susidūrimų. Įnirtingi susirėmimai, primenantys karų su Anglija laikus, retai tebuvo paįvairinami rimtesnių, iš anksto suplanuotų mūšių; užtat netruko galimybių pasireikšti drąsiems avantiūristams, tarkim, protestantui baronui d'Adretsui ar katalikui Blaise'ui de Montlucui. Prie aštuonerių karų per trisdešimt metų dar pridėkime daug sulaužytų paliaubų ir niekšingų žmogžudysčių. XVI amžiaus devintąjį dešimtmetį Gizų Šventosios lygos, norinčios nuslopinti religinę toleranciją ir pažaboti homoseksualų karalių, galia taip išaugo, kad pastarasis įsakė nužudyti kunigaikštį ir kardinolą de Guise'ą (1588). (Jo tėvas, François de Guise'as, garsus generolas, buvo nužudytas Orleane 1563 metais). Atsakas buvo toks, kad 1589 metų rugpjūčio 1 Sent Klode įniršęs vienuolis Jacques'as Clementas nužudė patį karalių. Navaros karalius Henrikas liko vienintelis pretendentas į sostą. Kai katalikų dvasininkai atsisakė patepti atskalūną ir eretiką, jis ciniškai atsivertė, buvo karūnuotas Šartre 1594 metais ir triumfuodamas įžengė į Paryžių. Jo posakis *Paris vaut bien une messe* („Paryžius vertas mišių") tiksliai apibūdina jo poelgio moralinę pusę. Ir Nante išleistas ediktas (1598) buvo neką geresnis. Visą gyvenimą kovojęs už religinę laisvę, Henrikas IV dabar nusprendė toleruoti tik hugenotų aristokratiją, leisti jiems kiekvienoje srityje turėti po dvi bažnyčias ir dar 120 išvardytų tvirtovių. Dideli būgštavimai ir įtarimai išliko ir toliau.

Turint galvoje religinį pliuralizmą Britanijoje, Prancūzijoje, Nyderlanduose ir Lenkijos-Lietuvos karalystėje, būtų neteisinga to meto Europą paprasčiausiai dalyti į protestantiškąją šiaurę ir į katalikiškuosius pietus. Juk, be kitų, airiai, belgai ir lenkai turėjo visišką teisę tvirtinti, kad Šiaurė nebuvo išimtinai protestantiška. O stačiatikiai krikščionys ir musulmonai visai pagrįstai galėjo prieštarauti tiems, kurie Pietus laikė vien katalikiškais. Pasidalijimas į protestantus ir katalikus buvo svarbus Vidurio Europos, ypač Vokietijos, bruožas, tačiau šitaip padalyti visą Europą neįmanoma. Marxo ar Weberio mėginimai tai koreliuoti su vėlesniais dalijimais pagal socialinius ar ekonominius kriterijus atrodo per daug germanocentriški. Tuomet visiškai pagrįstai būtų galima klausti, už ką protestantų Dievas taip apdovanojo juos anglies klodais.

Aiškus tik vienas dalykas: beprasmiškas kraujo liejimas religijos vardu neišvengiamai sukeldavo reakciją protingų žmonių galvose. Religiniai karai buvo gera dirva gležniems proto ir mokslo daigeliams.

Mokslinė revoliucija, kuri, kaip priimta laikyti, vyko nuo XVI amžiaus vidurio iki XVII amžiaus vidurio, vadinama „svarbiausiu įvykiu Europos istorijoje nuo krikščionybės atsiradimo"[18]. Ji buvo tarsi natūralus Renesanso humanizmo tęsinys ir jai nemažai padėjo protestantų pozicija. Stiprioji mokslinės revoliucijos pusė buvo astronomija ir tokie mokslai kaip matematika, optika ir fizika, kurie reikalingi astronominiams duomenims rinkti ir juos interpretuoti. Tačiau ji pakeitė žmonijos požiūrį ir į žmogaus prigimtį, ir į jo padėtį. Viskas prasidėjo nuo stebėjimų, atliktų iš Fromborko (Frauenburgo) kapitulos bažnyčios bokšto Lenkijai priklausančioje Prūsijos dalyje XVII amžiaus antrajame dešimtmetyje, o jos kulminacija galima laikyti Karališkosios draugijos susirinkimą Greshamo koledže Londone 1686 metų balandžio 28 d.

Mokslinės revoliucijos, kaip ir bet kurio kito esminio posūkio žmonių mąstyme, sunkumų priežastis ta, kad jos teiginiai nesiderino su vyraujančiomis idėjomis ir praktikomis. Tą laikotarpį vadinti Koperniko, Bacono ir Galilėjaus amžiumi klaidinga, nes daugeliu atžvilgių tai tebebuvo alchemikų, astrologų ir magų amžius. Taip pat nūdienos mokslininkams nederėtų šaipytis iš pasiekimų tų, kurių teorijos vėliau pasirodė esančios klaidingos. Galima tvirtinti, kad alchemikai neteisingai suprato medžiagos prigimtį, tačiau nereikėtų sakyti, kad tie tyrinėtojai, kurie matė konstruktyvius alchemijos aspektus, „ir patys turi šiek tiek tos beprotybės, kurią mėgino aprašinėti". Sunku būtų rasti istorijos mokslo liberalesnę interpretaciją.[19]

Mikalojus Kopernikas (Copernicus, 1473–1543), studijavęs Krokuvoje ir Padujoje, nustatė, kad Saulės sistemos centre yra Saulė, o ne Žemė. Jo heliocentrinės idėjos sutapo su paplitusiu astrologų įpročiu traktuoti Saulę kaip vienybės simbolį. Tačiau svarbiausia yra tai, kad jis savo hipotezę patvirtino eksperimentais ir tiksliais matavimais. Kopernikas, kilęs iš Torunės vokiečių pirklio šeimos, buvo Lenkijos karaliaus pavaldinys; karalius aktyviai gynė jį nuo kryžiuočių riterių; trisdešimt metų Kopernikas išgyveno Fromborke, kur ėjo Varmijos srities kanauninko pareigas. Karalius buvo pasikvietęs jį padėti atlikti pinigų reformą;

Koperniko traktate *Monetae cudendae ratio* (1526) apie tai, kaip „blogi pinigai išstumia gerus" Greshamo dėsnis detaliai aprašytas 30 metų anksčiau už Greshamą. Heliocentrinė teorija, pirmą kartą pateikta aptarimui 1510 metais, buvo gerai pagrįsta statistiniais duomenimis, kuriuos Kopernikas išdėstė traktate *De revolutionibus orbium coelestium* („Apie dangaus sferų sukimąsi", 1543). Šis darbas išleistas jo kolegos matematiko iš liuteroniškojo Vitenbergo universiteto G. J. Von Laucheno (Rheticus) iniciatyva ir dedikuotas popiežiui Pauliui III; pats autorius jį gavo jau gulėdamas mirties patale. Veikalas vienu smūgiu sugriovė viešpatavusias Visatos koncepcijas, atmetė Aristotelio idėjas apie centre esančią ir nejudančią Žemę, nepanašią į kitas planetas. Tiesioginį reikalo poveikį gerokai sumažino tai, kad bailus redaktorius Koperniko pratarmę pakeitė sava, klaidinančia.

Koperniko teorija brendo beveik visą šimtmetį. Danas Tychas Brahė (1546–1601) heliocentrizmą atmetė, tačiau stebėdamas kometų judėjimą jis sugriovė kitą seną klaidingą teoriją, kad kosmosas susideda iš kristalinių sferų, gaubiančių viena kitą kaip svogūno lukštai. Jo kolega Prahoje Johanesas Kepleris (1571–1630) nustatė, kad planetų orbitos yra elipsės formos ir suformulavo jų judėjimo dėsnius, kuriais pasirėmė Kopernikas. Tačiau tik florentietis Galileo Galilėjus (1564–1642), vienas iš pirmųjų astronomų naudojęsis ką tik išrastu teleskopu, rimtai pristatė Koperniką plačiajai publikai. Ateities kartų laimei, Galilėjus buvo ne tik įžvalgus, bet ir veiklus. Pastebėjęs, kad „Mėnulio paviršius nėra lygus ir vienodas, o nelygus ir duobėtas, toks kaip ir Žemės", jis sugriovė iki tol vyravusią „tobulų sferų" teoriją. Negana to, Galilėjus gynė savo atradimus, kandžiai komentuodamas oponentų rėmimąsi Biblija. „Biblijos astronominė kalba, – aiškino jis laiške Toskanos kunigaikščio našlei, – buvo sugalvota tam, kad ją galėtų suprasti neišmanėliai". Dėl tokio elgesio 1616 metais Galilėjus buvo iškviestas į Romą, kur jam teko išklausyti popiežiaus perspėjimo. O dėl to, kad gyrė Koperniką, šio veikalai buvo įtraukti į uždraustų knygų sąrašą. Tačiau kai Galilėjus nenusileido ir išleido knygą *Dialogo dei due massimi Sistemi del mondo* („Dialogas apie dvi svarbiausias pasaulio sistemas", 1632), kurioje įrodinėjo, jog Koperniko teorija pranašesnė už Ptolemajaus, jis oficialiai buvo tardomas inkvizicijos ir priverstas išsižadėti savo teiginių. Sakoma, kad paskutinieji jo žodžiai paliekant inkvizicijos teismą buvo *Eppur si muove* („O vis dėlto ji sukasi"), tačiau jų autentiškumas abejotinas. [LESBIANIZMAS]

Tuo metu, kai buvo svarstoma Koperniko teorija, taikomosios mokslo šakos tebebuvo vaikystės stadijoje. Tačiau kai kuriuos svarbius teiginius jau buvo suformulavęs buvęs Anglijos kancleris Francis Baconas (1561–1626), mokslinio metodo tėvas. Veikaluose *Mokslo pažanga* (1605), *Naujasis organonas* (1620) ir *Naujoji Atlantida* (1627) jis siūlė mokslą plėtoti sistemingais eksperimentais bei indukcija, grindžiama eksperimentiniais duomenimis. Baconas drąsiai prieštaravo tradiciniam dedukciniam metodui, pagal kurį žinių galima įgyti tik remiantis kai kuriomis priimtomis ir Bažnyčios patvirtintomis aksiomomis. Reikšminga ir tai, kad, Bacono nuomone, moksliniai tyrimai turi papildyti Biblijos studijavimą. Reikia, kad mokslas derintųsi su krikščioniškąja teologija. „Mokslininkas tampa Dievo

LESBIANIZMAS

1622 metais bažnytiniame teismo procese, apie kurį nebuvo plačiai skelbiama, viena Florencijos abatė – Benedetta Carlini – buvo apkaltinta nenormaliu elgesiu. Ji gyrėsi, kad jai pasitaiko mistinių regėjimų, kad ji turinti šventąsias stigmas; taip pat kilo įtarimų, kad ji daranti ir savotiškus seksualinio pobūdžio nusižengimus. Abatė buvo pažeminta pareigose ir paskui 45 metus praleido kalėjime.

1985 metais vienas iš žymiausių ir mėgstantis reklamuoti Amerikos leidėjų paskelbė šio teismo proceso ataskaitą tokiu pavadinimu: „Lesbietė vienuolė Renesanso laikų Italijoje"[1]. Deja, šio proceso medžiaga ne visai atitiko ataskaitos pavadinimą. Postrenesansiniai inkvizitoriai sutelkė dėmesį į kaltinamosios religinius įsitikinimus. Jie ne tik nepabrėžė šiurpių lesbijinio gyvenimo stiliaus detalių, bet ir apskritai jos jų nedomino. Vienas nusivylęs recenzentas tai paaiškino tuo, kad iki mūsų amžiaus vyrai apskritai nepajėgė suprasti lesbianizmo sąvokos. „Iš pažiūros oksimoroninis terminas „vienuolė lesbietė" iškart sužadina smalsumą <...> ir garantuoja, kad bus parduotas tam tikras knygos egzempliorių skaičius"[2].

Iš tikrųjų istoriko pareiga yra iškelti kontrastą tarp praeities ir dabarties gyvenimo normų. Kai kurie šią pareigą atlieka sąmoningai, kiti tik atsitiktinai.

parašytos gamtos knygos kunigu". Vienas iš ištikimų Bacono pasekėjų, buvęs Česterio vyskupas ir Karališkosios draugijos narys steigėjas Johnas Wilkinsas (1614–1672) parašė labai įdomią knygą *Pasaulio atradimas Mėnulyje* (1638), kurioje iškėlė kelionės į Mėnulį mintį: „Kitų pasaulių gyventojai yra atperkami tokiu pat būdu kaip ir mes – Kristaus krauju"[20].

Didelę pažangą padarė ir matematinės pakraipos filosofai, ypač du nuostabieji prancūzai Rene Descartes'as (1596–1650) ir Blaise'as Pascalis (1623–1662) bei jų darbų tęsėjas Benedictas Spinoza (1632–1677). Descartes'as, karys ir avantiūristas, savo akimis stebėjęs Bila Horos mūšį Čekijoje, didelę savo gyvenimo dalį praleido tremtyje Olandijoje. Jo vardas labiausiai asocijuojasi su nekompromisine racionalistine sistema, pavadinta kartezianizmu ir pateikta jo traktate *Discours sur la méthode* („Samprotavimas apie metodą", 1637). Atmesdamas bet kokią informaciją, gaunamą per pojūčius ar remiantis kitų autoritetu, Descartes'as padarė išvadą, kad jis pats vis dėlto turi egzistuoti, jei sugeba galvoti: *Cogito, ergo sum* („Mąstau, taigi esu"); ji tapo šiuolaikinės epistemologijos starto aikštele. Filosofijoje, kuri atskyrė dvasią nuo materijos ir užsiėmė viskuo nuo medicinos iki moralės, Descartes'as akcentavo mechanistinį požiūrį į pasaulį, tada jau pradėjusį įsitvirtinti. Pavyzdžiui, gyvuliai buvo laikomi sudėtingomis mašinomis, kaip, beje, ir žmonės.

Pascalis, kilęs iš Klermon Ferano ir buvęs jansenistinio Port Rojalio įnamiu Paryžiuje, taip ištobulino savo mechanistinę mąstyseną, kad net sugebėjo pagaminti pirmąjį „kompiuterį". Jo *Lettres provinciales* („Laiškai provincialui", 1656) vis

dar minimi jėzuitų literatūroje kaip nuodų stiklinė. Tačiau jo rinkinys *Pensées* („Mintys", 1670) yra nuostabus madingo racionalizmo ir sveiko proto mišinys. Jis rašė: „*Le coeur a ses raisons, que la Raison ne connaît point*" („Širdis turi savo motyvus, kurių protas nežino"). Arba: „Žmonės ne angelai ir ne gyvuliai; tik visa nelaimė, kad jei kas mėgina iš žmogaus padaryti angelą, padaro gyvulį". Daugėjant užuominų apie konfliktą tarp mokslo ir religijos, pasirodė garsusis jo pasiūlymas statyti ant tikėjimo kortos. Jei krikščionių Dievas tikrai yra, samprotavo jis, tai tikintys juo paveldės amžinąjį gyvenimą. O jei jo nėra, tai jie dėl to tikrai netaps blogesni už netikinčius. Vadinasi, krikščioniškasis tikėjimas vertas rizikos.

Spinoza, žydas sefardas, o pagal profesiją linzių šlifuotojas, už ereziją buvo išmestas iš Amsterdamo žydų bendruomenės. Jis palaikė Descartes'o matematinį ir loginį požiūrį, kad Visata sukurta remiantis pagrindiniais principais, bei Hobbeso pasiūlytą laisvo žmonių susitarimo koncepciją. Spinoza buvo panteistas ir manė, kad Dievas ir gamta yra neatskiriami. Didžiausia dorybe laikė santūrumą, grindžiamą pasaulio ir savęs supratimu. Blogis atsirandąs dėl tokio supratimo stokos. Aklas tikėjimas vertas paniekos. Dangstymasis Dievo valia — neišmanėlių išsisukinėjimas.

Eksperimentinės filosofijos šalininkai Anglijoje pradėjo telktis XVII amžiaus penktajame dešimtmetyje. Įtakingiausia jų grupuotė, vadovaujama dr. Wilkinso ir dr. Roberto Boyle'io (1627—1691), pilietinio karo metu Oksforde įkūrė „nematomąjį koledžą". 1660 metais jie bendromis pastangomis įsteigė Karališkąją draugiją gamtos mokslams plėtoti. Per pirmąjį susirinkimą į juos kreipėsi architektas Christopheris Wrenas. Tarp pirmųjų draugijos narių buvo ir magijos išpažinėjų. Prisireikė dar dvidešimties metų, kol juos įtakingumu pranoko naujoji tokių mokslininkų kaip Isaacas Newtonas mokykla. Su Newtono pasirodymu šiuolaikinis mokslas įžengė į pilnametystę (žr. VIII skyrių), o Karališkosios draugijos pavyzdys švietė visai Europai.

Kaip visuomet, senos idėjos susipynė su naujosiomis. Antrojoje XVII amžiaus pusėje dauguma žymiausių Europos mąstytojų pritarė mechanistiniam požiūriui į Visatą, manė, kad ji veikia panašiai kaip laikrodžio mechanizmas. Galilėjus atskleidė jėgos principą — pagrindinį mechanikos elementą; o jėgą, taikant ją viskam nuo Boyle'io dujų dėsnio iki Newtono judėjimo dėsnių, galima tiksliai apskaičiuoti. Galų gale atrodė, jog Visatą ir viską, kas tik joje yra, galima paaiškinti ir išmatuoti. Negana to, gamtos dėsnius, kurie dabar pradėjo atskleisti mokslininkams savo paslaptis, buvo galima priimti kaip Dievo valios pavyzdžius. Krikščionių Dievas, kurį Tomas Akvinietis tapatino su Aristotelio „Pirmąja priežastimi", dabar buvo tapatinamas su „Didžiuoju laikrodininku". Konfliktui tarp mokslo ir religijos buvo lemta išnykti beveik dviems šimtams metų. [MAGIJA] [BEŽDŽIONĖ]

Europa užjūriuose — tai tema, kuri prasideda ne nuo Kolumbo ir ne nuo Karibų. Vienas eksperimentas — kryžiuočių karalystės Šventojoje žemėje — buvo atliktas dar senaisiais laikais. Kitas, Kanarų salose, vyko jau septyniasdešimt metų. Kai tik buvo užmegzti ryšiai su tolimomis salomis, vis daugiau europiečių leidosi į užjūrio keliones. Jie ten plaukdavo prekiauti, prisiplėšti, užkariauti ir vis

dažniau dėl religinių priežasčių. Daugeliui tai būdavo pirmas susitikimas su kitos rasės žmonėmis. Norėdami įteisinti savo pretenzijas į užkariautų šalių gyventojus, ispanų monarchai pirma turėjo pripažinti, kad tie neeuropiečiai irgi žmonės. 1512 metų reikalavimu konkistadorai privalėjo visiems čiabuviams perskaityti tokį tekstą: „Viešpats mūsų Dievas, visada gyvas ir amžinas, sutvėrė Dangų ir Žemę, vieną vyrą ir vieną moterį, kurių palikuonys esate jūs ir aš ir visi pasaulio žmonės <...>"[21]. Tai patvirtindamas, popiežius Paulius III 1537 metų dekrete pareiškė, kad „visi indėnai yra tikri žmonės, ne tik galintys suprasti katalikų tikėjimą, bet ir <...> labai norintys priimti jį"[22]. [GONCALVEZ]

Buvo tęsiamos ir ankstyvosios tyrinėjimų kelionės. Pamažu, praėjus apie dvidešimt metų nuo pirmojo Kolumbo sugrįžimo į Palos uostą, bandymų ir klaidų metodu buvo nustatyta, kad Vakaruose yra didelis ketvirtasis žemynas. Karštai ginčytasi, kam priskirti šį nuopelną. Pats Kolumbas atliko dar tris keliones nežinodamas, kur jis iš tikrųjų buvo. Kitas genujietis Giovannis Caboto (Johnas Cabotas, 1450—1498) 1497 metų gegužės mėnesį laivu *Matthew* išplaukė iš Bristolio, turėdamas Henriko VII leidimą; jis išsilaipino Bretono rago saloje, kurią palaikė Kinijos dalimi. Florentietis Amerigo Vespuccis (1451—1512), vienas iš Medičių agentų Sevilijoje, 1497—1504 metais atliko tris ar keturias transatlantines keliones. Jis gavo Ispanijos *piloto mayor* (vyriausiojo navigatoriaus) titulą. Kaip tik šis faktas ir nulėmė — teisingai ar neteisingai, kad ketvirtasis žemynas buvo pavadintas jo vardu. 1513 metais Vasco Nuñezas de Balbao (mirė 1519 m.), zuikiu atplaukęs į Ameriką, pėsčias perėjo Panamos sąsmauką ir išvydo Ramųjį vandenyną. 1519—1522 metais ispanų ekspedicija, vadovaujama portugalų kapitono Ferdinando Magellano (1480—1521) apiplaukė aplink pasaulį. Tai buvo neabejotinas įrodymas, kad Žemė apvali, kad Atlanto ir Ramusis vandenynai yra atskiri — juos skiria Amerikos žemynas. [SYPHILUS]

Apie penktąjį žemyną kitame pusrutulyje neįtarė dar šimtą metų. 1605 metais ispanų laivas iš Peru ir olandų laivas iš Javos vienu metu pasiekė Karpenterijos įlanką. Didžiojo *Zuidlando* („Pietų žemės" — Australijos ir Naujosios Zelandijos) kontūrus pirmasis apytikriai nubraižė olandų jūrininkas Abelis Tasmanas (1603—1659) 1642—1643 metais.

Portugalai pirmieji suskubo pasinaudoti naujųjų žemių prekybinėmis galimybėmis. Jie 1500 metais pareiškė pretenzijas į Braziliją, 1505 metais į Maurikijaus salą, 1509 metais į Sumatrą, o 1511 metais į Malaką ir į „Prieskonių salas" (Indoneziją). Savo prekybai apsaugoti jie įsteigė ištisą sustiprintų stočių grandinę, besitęsiančią nuo Goa Indijoje iki Makao Kinijoje. O ispanai, priešingai nei portugalai, nedvejodami naudojo savo karinę galią. Viliojami svajonės apie Eldoradą konkistadorai, ką tik užvaldę Iberiją, dabar nukreipė savo energiją Amerikos užkariavimui. 1511 metais jie įsikūrė Kuboje ir panaudojo ją kaip bazę tolesnėms kampanijoms. 1519—1520 metais Hernanas Cortésas (1485—1547), praliejęs marias kraujo, užgrobė actekų imperiją Meksikoje. XVI amžiaus trečiuoju ir ketvirtuoju dešimtmečiais laikinos kolonijos įsteigtos Kosta Rikoje, Hondūre, Gvatemaloje ir Naujojoje Granadoje (Kolumbijoje ir Venesueloje). 1532 metais Franciscas Pizarras (apie 1476—1541 m.) pradėjo inkų imperijos Peru užkariavimą.

SYPHILUS

Daug metų ši liga neturėjo oficialaus pavadinimo. Italai, vokiečiai, lenkai ir anglai ją vadino „prancūziška liga", o prancūzai „neapoliečių liga", neapoliečiai – „ispaniška liga". Portugalai ją vadino „kastiliečių liga", o turkai – „krikščionių liga". Ispanų gydytojas, vienas iš pirmųjų pradėjęs ją gydyti, dr. Ruy Diazas de Isla, davė jai „Hispaniolos gyvatės" pavadinimą[1].

Manoma, kad sifilis Europoje pirmą kartą pasirodė 1493 metais Barselonoje. Diazas de Isla vėliau tvirtino gydęs *Niña* kapitoną Vicente'ą Pinzoną; manoma, kad šią ligą atvežė iš už Atlanto Kolumbo įgula. Tačiau nesvarbu, kas ją atvežė – jūreiviai, vergai, ar vieni ir kiti; 1494 metais ji jau pasiekė Neapolį – pačiu laiku, kad suspėtų pasveikinti čia įsibrovusią prancūzų armiją. Kai kitais metais samdyti prancūzų karaliaus kariai buvo paleisti, jie išnešiojo ją po beveik visas Europos šalis. 1495 metais imperatorius Maksimilianas išleido dekretą prieš „nelemtąjį sifilį", kuris buvo laikomas Dievo bausme už burnojimą prieš Dievą. 1496 metais Genujos miestas mėgino apvalyti užkrėstus sifiliu savo viešnamius. 1497 metais tolimajame Edinburge statutas įpareigojo sifilitikus persikelti į Inčkeito salą; nepaklususiems grėsė paženklinimas įdagu. Apie Karolio VIII kampaniją Italijoje Voltaire'as vėliau rašė: „Prancūzija prarado ne viską, ką ten buvo užkariavusi. Išsaugojo sifilį"[2].

Dėl neišaiškintų priežasčių sifilio sukėlėja blyškioji spirocheta *(Treponema pallidum)* patekusi į Europą įgavo itin pavojingą pavidalą. Ji įsiskverbdavo į lyties organus, pasinaudodama odos nelygumais ir įtrūkimais, kurių tais laikais retai plaunamuose tarpkojuose netrūko, ir tada ten atsirasdavo labai užkrečiami kieti šankeriai (opelės). Per kelias savaites visą kūną nusėdavo pūliuojantys spuogai, būdavo pažeidžiama centrinė nervų sistema, plaukai ir per kelis mėnesius ligonis, kamuojamas didelių skausmų, mirdavo. Gydytojai mėgino spuogus gydyti gyvsidabriu, tačiau taip jie patys to nenorėdami nuodijo savo pacientus. Po šešių ar septynių dešimtmečių išsivystė šioks toks organizmo atsparumas ir spirocheta aprimo. Nuo to laiko ji tapo paprastos trijų stadijų venerinės ligos priežastimi, palikdama savo subjaurotoms ir nevaisingoms aukoms šiek tiek daugiau laiko mėgautis šiuo pasauliu. Tačiau iki tol spirocheta jau spėjo nusinešti milijonus gyvybių; tarp jos aukų atsidūrė popiežius Julijus II, kardinolas Wolsey'us, Henrikas VIII, Ivanas Rūstusis. Pažaboti ją pavyko tik išradus peniciliną. Sifilis neišvengiamai turėjo rimtų pasekmių. Su juo siejamas seksualinis puritonizmas, apėmęs visus visuomenės sluoksnius, išskyrus aristokratiją; ligi tol populiarių pirčių, kuriose buvo ištvirkaujama, uždraudimas; sveikinimasis rankų paspaudimu vietoj anksčiau paplitusio viešo bučiavimosi; nuo 1570 metų prasidėjo mada nešioti perukus.

1530 metais italų poetas Girolamas Fracastoras sukūrė poemą apie piemenį, susirgusį prancūziška liga. Po kiek laiko mokslo vyrai davė tai ligai mokslinį pavadinimą. To piemens vardas buvo Syphilus[3].

Europiečių kolonizacija Šiaurės Amerikoje prasidėjo 1536 metais, kai bretonų jūreivis Jacquesas Cartier (1491–1557) įkūrė Monrealį Kanadoje, ir 1565 metais, kai Pedras Menendezas Floridoje įkūrė Sent Augustino miestą. Menendezas ką tik buvo sugriovęs netoli buvusią hugenotų gyvenvietę (būsimojoje Pietų Karolinoje), kur jis kaip „liuteronus" iškorė pirmuosius religinius tremtinius Amerikoje. Po trejų metų į tą pačią vietą atvyko hugenotų kraštietis Dominique'as de Gorgues'as ir liepė pakarti ispanų įgulos karius „kaip plėšikus ir galvažudžius". Vakarų civilizacija pradėjo savo žygį.

Olandai ir anglai į kolonizacijos procesą įsitraukė palyginti vėlai, tačiau XVI amžiaus pabaigoje ir jie pradėjo naudotis jos vaisiais. 1597 metais Javoje įkūrę Bataviją, olandai pasiryžo išplėšti iš portugalų Ost Indiją. Anglų kolonija Virdžinijoje, atrastoje 1598 metais, pirmuosius kolonistus sėkmingai priėmė Džeimstaune 1607 metais. Laivas *Mayflover* 1620 metų gruodžio 11 (21) d. atgabeno į Plimuto koloniją 120 puritonų („piligrimų įkūrėjų") su šeimomis. Po dešimties metų tokia pat kolonija įkurta Masačiusetso įlankoje. Nors tai buvo religiniai pabėgėliai iš Anglijos, tačiau tolerancija jie nepasižymėjo: koloniją Rod Ailende įkūrė disidentai, išvaryti iš Masačūsetso. Tuo metu visą pasaulį apraizgęs europiečių kolonijų tinklas ir jūros susisiekimo keliai, jungiantys su jomis, jau buvo įvykęs faktas.

Labai sparčiai augo tarptautinė jūrų prekyba. Vakaruose transatlantinius kelius ilgą laiką kontroliavo Ispanija. Apie 1600 metus į Seviliją iš Naujojo Pasaulio kasmet atplaukdavo po 200 laivų. Klestėjimo dešimtmečiu (1591–1600) jie atgabeno 19 milijonų gramų aukso ir beveik 3 milijardus gramų sidabro. Pietinį kelią aplink Gerosios Vilties kyšulį pirmieji įsisavino portugalai, o po jų olandai, kurie įsisavino ir svarbiausią prekybos kelią tarp Šiaurės ir Viduržemio jūrų. Rytuose olandai irgi pirmieji pradėjo didelio masto prekybą Baltijos šalių grūdais. Didėjančią maisto produktų paklausą Vakarų Europoje patenkino didėjantis Lenkijos javų augintojų pajėgumas. Prekyba Baltijos šalių grūdais pasiekė didžiausią mastą 1618 metais, kai iš Dancigo (Gdansko) į Amsterdamą iškeliavo 118 000 lastų (lastas – apie 2900 litrų) grūdų. Anglijos prekyba audiniais su Nyderlandais rekordinį lygį pasiekė kiek anksčiau, apie 1550 metus. Anglų avantiūristai įsteigė Maskvos (1565), Levanto (1581) ir Ost Indijos (1600) kompanijas.

Visos šios veiklos centras buvo Nyderlanduose. Antverpenas – pagrindinis perkrovimo uostas prekiaujant ir su Ispanija, ir su Anglija, žymiai pranoko kitus iki žlugimo 1557–1560 metais; po to pirmauti ėmė Amsterdamas. 1602 metus, kai buvo įkurta ne tik olandų Ost Indijos kompanija, bet ir pirmoji pasaulyje birža Amsterdame, galima laikyti naujos prekybos istorijos eros pradžia. [INFANTĖ]

Plėtojantis prekybai su užjūrio šalimis, Europa gavo daug naujų pagrindinių maisto, taip pat egzotiškų „kolonijinių" produktų, tarkim, pipirų, kavos, kakavos, cukraus, tabako. Europiečių valgiaraštis, jų virtuvė ir skonis pasikeitė. Pupelės, pirmą kartą paminėtos Prancūzijoje 1542 metais, pomidorai, tuo metu paplitę jau po visą Italiją, ir ankštiniai pipirai, auginami Balkanuose, buvo kilę iš Amerikos.

INFANTĖ

1572 metais Martinas de Voosas nutapė Antverpeno teisėjo Antoono Anselmės šeimyninį portretą. Jame pavaizduoti vyras ir žmona, susėdę už stalo; vyras laiko sūnų, o žmona dukterį. Paveikslo viršuje išvingiuotas užrašas, kad šeimos galva gimė 1536 metų vasario 9 d., jo žmona Johanna Hooftmans – 1545 metų gruodžio 16 d., jų sūnus Aegidijus – 1565 metų rugpjūčio 21 d., o duktė Johanna – 1566 metų rugsėjo 26 d. Šis paveikslas rodo, jog tuo metu jau formavosi šiuolaikinė šeimos samprata, kad šeima susideda iš atskirų individų, ir suaugusių, ir vaikų[1].

1579 metais Sanchezas Coellas nutapė Ispanijos karaliaus Pilypo II trylikametės dukters infantės Izabelės portretą. Ji pavaizduota kaip tobula maža dama su prašmatniu brangakmeniais papuoštu galvos apdangalu, sugarbanotais plaukais, nėriniais, elegantiška suknia, žiedais ant pirštų. Tokiai vaizdavimo tradicijai ispanų karaliaus dvare buvo lemta išlikti iki XVII amžiaus vidurio – iki Velézquezo tapytos kitos infantės, Pilypo IV duktės Margaritos Austrės garsiosios portretų serijos. Ir šį kartą daili septynerių ar aštuonerių metų mergaitė pavaizduota kaip miniatiūrinė dama su korsetu ir krinolinais, susuktais kaip tikros damos plaukais. Vaikai vis dar buvo laikomi mažesnio ūgio asmenimis, dar ne visai užaugusiais, tačiau kokybiškai nesiskiriančiais nuo savo tėvų.[2] (Žr. 51 pav. įklijoje.)

Ankstesniais laikais nei šeimos branduolys, nei vaikų amžius nebuvo laikomi atskirais vienetais. Visos kartos gyveno drauge didelėse šeimose. Vaikai iš vystyklų patekdavo tiesiai į suaugusių rūbus. Jie dalyvaudavo visuose šeimos žaidimuose ir visoje jos veikloje. Išskyrus turtingiausias klases, jie nesimokydavo arba mokydavosi labai mažai; o jei jau mokydavosi, tai visi kartu. Nuo 7–8 metų vaikai pradėdavo dirbti kaip tarnai ar amatininkų mokiniai. Jų mirdavo tiek daug, kad visiems labai rūpėjo juos kuo greičiau užauginti. Šeimos egzistavo, tačiau jos „egzistavo tylomis". Egzistavo ir vaikystė, tik ji neturėjo išskirtinio statuso ir stengtasi, kad ji baigtųsi kuo greičiau.

Vaikystės atradimas buvo procesas, įgavęs savo pavidalą laikotarpiu nuo XVI iki XVIII amžiaus. Jį galima atsekti pagal tų laikų drabužius ir ikonografiją, specialiai vaikams skirtų žaislų, žaidimų, pramogų atsiradimą, moralės ir elgesio normų keitimąsi, o visų pirma iš radikaliai naujo požiūrio į mokymą ir auklėjimą.

Viduramžiais vaikai daugiausia mokėsi gyvendami, valgydami, miegodami kartu su suaugusiais ir savo akimis matydami viską, ką jie daro. Jie nebuvo nei izoliuoti, nei apsaugoti nuo suaugusių pasaulio. Tik aukštosios visuomenės vaikai lankė mokyklas, kur mokėsi universaliose, nesuskirstytose pagal amžių grupėse. Vienas iš ankstyviausių į klases suskirstytos mokyklos pavyzdžių užfiksuotas 1519 metais šv. Pauliaus mokykloje Londone. Pradėjus moksleivius skirstyti į grupes pagal amžių ir padidėjus mokymo trukmei, labai išaugo drausmės reikalavimai. Mokiniams primetama krikščioniškoji moralė, elgesio normos, o bausmės buvo žeminančios. Berniukai pirmieji stojo į šį ilgą ir etapais suskirstytą kelią brandos link. Mergaitės, kurias kartais ištekindavo sulaukus vos trylikos metų, turėjo kur kas daugiau galimybių viso to išvengti.

Su vaikyste asocijuojasi nekaltybė. Tačiau vaikų nepadorumas ir nepadorus bendravimas su jais ilgai buvo laikomas natūraliu dalyku. Liudviko XIII (gimusio 1601 m.) elgesį vaikystėje atidžiai stebėjo ir kruopščiai užrašinėjo karaliaus dvaro gydytojas dr. Heroardas. Dofino nebardavo už tai, kad jis, pavyzdžiui, grabaliojo lovoje savo guvernantę ar demonstravo savo pirmąsias erekcijas, kildavusias ir nusileisdavusias „kaip pakeliamieji tiltai". Jis buvo apvesdintas keturiolikos metų; į vestuvinę lovą Dofiną paguldė jo motina, pas kurią jis sugrįžo „maždaug po dviejų valandų, padaręs du kartus", o „jo varpa buvo visa raudona".[3]

„Žmogaus gyvenimo amžiai", apibendrinti garsiajame komedijos „Kaip jums patinka" monologe, Šekspyro laikais neabejotinai jau buvo visiškai susiformavę. Tačiau kiekvienas šimtmetis įnešdavo savo indėlį į kartų sąvokas. Tarkim, vaikystė buvo atrasta tik naujųjų Europos laikų pradžioje, o paauglystę atrado romantikai po Goethės Werterio pasirodymo; „pagyvenę piliečiai" – tai jau postindustrinės eros atradimas.

Europos kontaktai su Amerika, kuri iki tol buvo gan hermetiška ekologinė zona, išsiplėtojo į didelio masto mainų įvairiais dalykais — žmonėmis, ligomis, augalais ir gyvūnais. Šie „Kolumbo mainai" buvo daug naudingesni Europai. Europos kolonistai drąsiai atlaikė sunkumus ir nepriteklius, o kai kur jiems teko susidurti ir su priešiškais indėnais. Tačiau europiečių nuostoliai buvo visai menki palyginti su tuo genocidu, kurį vykdė jie patys savo šaunamaisiais ginklais. Kolonistai atnešė ir šį tą gero, tačiau tai buvo susiję su didžiulio masto žmonių naikinimu ir plėšimu. Europa gavo sifilį, tačiau jo žalos negalima lyginti su raupų, pleurito ir šiltinės epidemijomis, kurios šienaute šienavo vietinius Amerikos gyventojus. Europiečiai atgabeno arklius; mainais už tai jie gavo porą nepaprastai svarbių maisto produktų — bulves ir kukurūzus, taip pat kalakutus — sočiausią ir maistingiausią naminių paukščių rūšį. Bulves labai anksti pradėta auginti Airijoje, iš čia jos pradėjo savo kelionę po šiaurinę Europą, tapdamos pagrindiniu maisto produktu Vokietijoje, Lenkijoje ir Rusijoje. Kukurūzai, vadinti Amerikos javais ar Amerikos pūdymų javais, praturtindavo nualintą dirvožemį ir labai palengvino žemės ūkio kultūrų sėjomainą bei galvijų auginimą. XVI amžiuje jie jau tvirtai prigijo Po upės slėnyje. Per Alpes persiristi kukurūzai negalėjo tol, kol po kelių šimtmečių anapus jų pagerėjo klimatinės sąlygos, bet jų poveikis žemės ūkiui buvo milžiniškas. Yra rimto pagrindo manyti, kad maisto raciono papildymas produktais iš Amerikos buvo vienas pagrindinių veiksnių, lėmusių staigų Europos gyventojų skaičiaus didėjimą naujųjų laikų ankstyvojo tarpsnio pabaigoje[23]. [SYPHILUS]

Europiečių atvykimo į Ameriką aprašymai neseniai buvo iš esmės peržiūrėti ir „dekolumbizuoti". Tai, kas anksčiau vadinta „atradimu", dabar vadinama „susidūrimu" arba „kultūrų susitikimu".[24] Tik ar ne geriau būtų elgtis garbingai ir vadinti tai užkariavimu? Nuvainikuotas buvo ir pats Kolumbas. Jo kelionių pirmumo nuopelnas atiduotas vikingams arba airiams, ar net Velso gyventojams su

jų iš vytelių pintais ir oda aptrauktais luoteliais. Kolumbo išsilaipinimo vieta iš San Salvadoro (Vetlingo salos) perkelta į Samana Kei Bahamuose.[25] Dabar jau tvirtinama, kad „neprilygstamasis navigatorius" buvo negailestingas ir godus „kolonialistinis piratas", o kartais jis vadinamas ir donkichotišku žydu, klajojančiu po jūras ir ieškančiu dingusių Izraelio genčių[26]. Net kalbama, kad Kolumbas išgirdęs apie kito žemyno buvimą iš Amerikos moterų, pasiekusių Europą.[27] Tikrų šaltinių apie Kolumbo veiklą mažai, užtat gausu mitų[28]. O tikrieji Amerikos atradėjai yra tie, kurie ėjo konkistadorų pėdomis; dažnai tai buvo vienuoliai, tarkim, Bernardinas de Sahagunas, „pirmasis pasaulio antropologas", kurie stengėsi suprasti, kas iš tikrųjų darosi[29].

Santykiai su Amerika giliai paveikė Europos kultūrą. Atsirado ir gilėjo praraja tarp šalių, kurios galėjo lengvai pasiekti Naująjį pasaulį, ir tų, kurios tokios galimybės neturėjo. „Filosofiją pagimdė pirkliai. Mokslą pagimdė prekyba. Nuo to laiko Europa beveik suskilo į dvi dalis. Vakarai daugiausia užsiima jūra. Rytai užsiima patys savimi"[30].

Naujųjų laikų pradžios visuomenė buvo suvokiama ne kaip klasės, o kaip socialiniai sluoksniai arba „luomai" (lotynų kalba jie vadinami *status*, vokiečių — *Stände*, prancūzų *état*). Tos pagrindinės socialinės grupės buvo apibrėžiamos pagal jų funkcijas, pagal teisinius apribojimus ir privilegijas, kuriomis stengtasi palengvinti tų funkcijų vykdymą bei pagal jų bendras, kolektyvines institucijas. Turto ir pajamų vaidmuo buvo tik antraeilis. Nustatant, kokiam luomui priklauso ta ar kita šeima, svarbiausias kriterijus (netaikomas tik dvasiškiams) buvo paveldimumas.

Pavyzdžiui, bajorija — viduramžių riterių palikuonys — buvo apibrėžiama pagal jos karinę funkciją ir pagal įstatymus, suteikiančius jai išskirtines teises į žemės valdas ir į jų valdymą. Didėjant reguliarių armijų vaidmeniui, karinė bajorijos funkcija kiek sumenkėjo, tačiau ji ir toliau liko valdančiosios kastos nugarkaulis. Per vietinius susirinkimus bajorija vykdė politiką šalies viduje ir paprastai turėjo visą jurisdikciją savo valdose gyvenančių žmonių atžvilgiu. Daugumoje šalių bajorijai vadovavo aukščiausieji jos sluoksniai, tarkim, Anglijos perai ar Ispanijos grandai; kitose šalyse, pavyzdžiui Vokietijoje, bajorija buvo susiskirsčiusi į daug rangų. Miestelėnų luomas, išaugęs iš savivaldą turinčių miestų laisvių ir iš miestų gildijų, irgi buvo susisluoksniavęs į patricijus, laisvuosius miestelėnus ir beturtę varguomenę. Miestelėnų luomą gynė karaliaus suteiktos privilegijos ir miesto ribose jis naudojosi visa jurisdikcija. Valstiečių luomo daugumą sudarė baudžiauninkai; mažumą — laisvieji ar išsilaisvinantys iš baudžiavos valstiečiai. Baudžiauninkų statusas galėjo būti gan įvairus priklausomai nuo to, kieno žemėse jie gyveno — Bažnyčios, karaliaus ar bajorų.

Daugelio jurisdikcijų egzistavimas buvo nesuderinamas su valstybės despotizmu, taigi su Maskvos carizmu ar Osmanų valdymu. Tai ir buvo ta socialinė bazė, dėl kurios Vakarų absoliutizmas gan smarkiai skyrėsi nuo Rytų autokratijos. Jis rėmėsi daugybe tradicijų, paveldėtų iš ankstesnių laikų, ir nepaisant naujovių vis dar buvo labai viduramžiškas. Ir Vakaruose, ir Rytuose socialiniai individų apribojimai, žiūrint mūsų akimis, buvo labai varginantys. Visi, o ne tik baudžiauninkai,

turėjo priklausyti kokiai nors bendrijai ir laikytis jos taisyklių. Tokių istorikų kaip Burckhardtas Renesanso individualizmas buvo taip šlovinamas kaip tik dėl to, kad jie sveikino pirmuosius nedrąsius mėginimus nusimesti viešpataujančius socialinius suvaržymus ir suskirstymą į visuomenines grupes. O kai buvo daroma kokia nors išimtis, pavyzdžiui, kai Mikelandželas buvo atleistas iš amatininkų gildijos, tam prisireikė net paties popiežiaus įsikišimo[31].

Kainų revoliucija, pirmasis Europos susidūrimas su infliacija, iš pradžių buvo aiškinamas lupikautojų nedorumu. Tačiau kaip parodė Salamankos universiteto tyrinėjimai, nuo XVI amžiaus šeštojo dešimtmečio ją reikia aiškinti ispanų aukso ir sidabro antplūdžiu. Ne šiaip sau vienas komentatorius rašė: „Ispanijos skurdo priežastis yra jos turtai"[32]. Nors amžininkams buvo sunku susidaryti aiškų vaizdą dėl didžiulio kainų šokinėjimo ir vis pasikartojančių vyriausybių mėginimų sustabdyti jį nuvertinant savo valiutas, visiškai aišku, kad bendra viso XVI amžiaus tendencija buvo nuolatinis kainų augimas. Pavyzdžiui, grūdų kainos Prancūzijoje, kur naujų monetų kalta ne tiek jau daug, 1600 metais buvo daugiau kaip septynis kartus aukštesnės negu 1500 metais.

Nepaprastai išaugo pragyvenimo kaštai, ypač Vakarų Europoje (žr. III priedą, 44). Stengdamiesi paaiškinti šį reiškinį, nūdienos mokslininkai mažiau akcentuoja aukso luitų, o daugiau gyventojų skaičiaus didėjimo, dirvų nualinimo, rentų ir mokesčių augimo vaidmenį. XVI amžiuje didžiųjų miestų, turinčių per 100 000 gyventojų, skaičius išaugo nuo penkių iki, ko gero, keturiolikos; tarp jų atsidūrė Konstantinopolis, Neapolis, Venecija, Milanas, Paryžius, Roma, Palermas, Mesina, Marselis, Lisabona, Sevilija, Antverpenas, Amsterdamas ir Maskva. Valstiečiai plūdo į augančius miestus; atlyginimai atsiliko nuo kainų didėjimo; daugėjo elgetų. Žemvaldžiai savo pelną padidino iki maksimumo; vyriausybės, kamuojamos nuolat smunkančios pajamų vertės, didino mokesčius. Iki XVII amžiaus pradžios padėtis beveik nepagerėjo.

Socialinės kainų revoliucijos pasekmės vertinamos labai prieštaringai. Pinigų ekonomikos ekspansija skatino socialinį judrumą, ypač Anglijoje ir Olandijoje. Labai sustiprėjo prekybos buržuazija. Kapitalizmas užėmė starto poziciją. Tačiau miestų augimas Vakaruose buvo glaudžiai susijęs su „neobaudžiavos" augimu Rytuose. Vokietijos, Lenkijos ir Vengrijos bajorija stiprino savo pozicijas, o toliau į vakarus esančių šalių kilmingieji buvo sutrikę. Šį laikotarpį tiriantys anglų istorikai negali sutarti, kas gi darėsi jų bajorijai — kilo ji ar smuko? Pilietinį Anglijos karą* vieni laiko savimi pasitikinčios netituluotos kaimo diduomenės mėginimu įsitvirtinti žlungančios aristokratijos sąskaita, o kiti aristokratijos nuskurdimo dėl kainų revoliucijos sukeltos nevilties išraiška.[33] [KAPITALISTINIS ŽEMĖS ŪKIS]

Ypač įdomios ūkinės ir religinės raidos sąsajos. Protestantiškoji reformacija visada buvo aiškinama religiniais ir politiniais terminais. Tačiau ne vien tik marksistai įžiūrėjo ryšį tarp protestantiškosios etikos ir prekybinio veiklumo. Maxo Weberio *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia* (1904) bei Richardo Tawney'-

* Lietuvių istoriografijoje dažniau vadinamas „Anglijos revoliucija" — *red. past.*

aus *Religija ir kapitalizmo atsiradimas* (1926), nors jų detalės smarkiai kritikuotos, inspiravo ištisą komentatorių mokyklą. Juk galų gale kapitalizmui reikėjo ne tik technikos specialistų, bet ir savų ideologų. Protestantų rašytojai, be abejo, suvaidino svarbų vaidmenį, kovodami su giliai įsišaknijusiu neigiamu požiūriu į lupikavimą. Tačiau jie tai darė šiek tiek vėliau negu istorikai anksčiau manė. Tawney'us nemažai rėmėsi anglų puritono Richardo Baxterio darbais, o Weberis anachroniškai XVIII amžiaus amerikiečiu Benjaminu Franklinu. Tik 1658 metais Olandijos valstybė išleido potvarkį, kad bankininko negalima neprileisti prie komunijos vien už tai, kad jis užsiima lupikavimu. Taigi teorija smarkiai atsiliko nuo praktikos. [LUPIKAVIMAS]

Iš tikrųjų katalikiškuose miestuose kapitalizmas klestėjo ne mažiau kaip protestantiškuose. Fuggeris iš Augsburgo nebuvo puritonas. Jis iškilo todėl, kad plėtojo pramonę ir prekybą ir, kad karas, nepaisant jo griaunamojo poveikio, skatino prekių ir finansinių paslaugų paklausą. Protestantų teologai, kapitalizmo technikos propaguotojai, nuveikė mažiau negu daugybė iš kitų šalių pabėgusių verslo žmonių, užtvindžiusių protestantų šalis.

Kaip tik tokios migracijos ir išnešiojo viduramžių kapitalizmo sėklą po visą Europą. Didžiausias Ženevos verslininkas Francescas Turrettinis (1547—1628) buvo išeivis iš Lukos. Louisas de Geeras (1587—1652), Švedijos karaliaus Gustavo Adolfo dvare veikęs finansistas ir pramonininkas, čia atvyko iš Lježo. Marcus Perezas (1527—1572), Vilhelmo Tyliojo finansuotojas, buvo žydų *converso* iš Ispanijos[34].

Šios epochos karinės permainos, kurios kaip ir dauguma dalykų dabar vadinamos revoliucinėmis, turėjo rimtų pasekmių. Jos reiškė naujų ginklų — visų pirma iečių, muškietų ir patobulintos artilerijos — įsigalėjimą, pareikalavusį profesionalių kadrų ir instruktorių. Tai taip pat reiškė nuolatinių armijų augimą, o jas buvo pajėgūs išlaikyti tik patys turtingiausi kunigaikščiai.

Iš vienų dalykų išplaukė kiti. Penkių metrų ilgio šveicarų pėstininkų ietys buvo seniai lauktas ginklas kavalerijos atakoms atremti. Tačiau efektyviai jas naudoti galėjo tik judri ietininkų *karė* — keturkampė rikiuotė, tiksliai pasisukanti ir manevruojanti, kad prisitaikytų prie atakos linijos. Ispanai pastebėjo, jog geriausia ją derinti su muškietomis, kurių ugnimi buvo galima efektyviai sulaikyti atakas. Tačiau muškietų taiklumas buvo dar gana menkas, ilgai užtrukdavo jų užtaisymas, todėl jos efektyvios tik tuo atveju, kai muškietininkai apmokyti šaudyti unisonu, salvėmis, staigiai išeidami iš ietininkų *karė* ir taip pat staigiai pasislėpdami jos viduje muškietoms vėl užtaisyti eilinei salvei. Nors toks kariavimo būdas pirmą kartą buvo išbandytas prie Ravennos 1512 metais, plačiau naudoti jį imta tik nuo XVI amžiaus septintojo dešimtmečio kariaujant Nyderlanduose. Sėkmingai suderinti iečių ir muškietų veiksmus reikėjo daug treniruotis, be to, tik dėka drausmingiems profesionalams būdingo tvirtumo ir *esprit de corps* — kolektyviškumo dvasios.

Geriausias atsakas iečių *karė* buvo masiškas artilerijos naudojimas. Patrankas, kurios labai greit viduramžių įtvirtinimus pavertė pasenusiais, nebetinkamais gintis, dabar pradėta naudoti mūšio lauke spragoms priešo linijose pramušti. Tačiau

didelėms artilerijos pajėgoms reikėjo sudėtingos technikos, efektyvios metalurgijos pramonės, aukštos kokybės parako, brangaus transporto ir profesionalių artileristų.

Didėjant patrankų kalibrui, sparčiai augo laivų dydis, tonažas ir manevringumas. Karo laivams buvo lemta virsti plaukiojančiomis patrankų platformomis. Vis didesni laivų plaukiojimo nuotoliai skatino plėtoti navigacijos mokslą, kuris savo ruožtu priklausė nuo instrumentų tikslumo, patikimų astronominių bei kartografinių duomenų ir nuo matematikos pažangos.

Daug dėmesio buvo skiriama tyrinėjimams, kaip fortifikacijos įrenginiai galėtų atsilaikyti prieš artileriją. Vadinamąją *trace italienne* sistemą, atsiradusią XVI amžiaus viduryje, sudarė sudėtingi grioviai, spąstai ir žemi palinkę bastionai, kurie artileristams buvo labai nepatogūs, sunkiai pažeidžiami taikiniai, galintys ir patys galinga ugnimi atremti apgulėjų atakas. 1568 metais italų inžinierių taip sutvirtintas Antverpeno miestas paskatino naują tendenciją, kuriai buvo lemta grąžinti apgulties metodus. Garsiojo Sebastiano le Prestre de Vaubano (1633—1707) laikais inžinieriai vėl pranoko artileristus. Kavalerija niekada nepaseno, bet ir ji turėjo prisitaikyti prie naujų sąlygų, vis labiau specializuotis: atsirado lengvoji kavalerija žvalgybai ir smulkiems susidūrimams; ietininkų būriai atakoms mūšyje ir dragūnai — mobilioji jėga.

Karo vadai, matydami tokią raidą, susidūrė su daugybe naujų, techninių ir organizacinių problemų. Bajorai, kuriems tai buvo tik antraeilis užsiėmimas, susidoroti su jomis jau nebepajėgė. Atsirado už atlyginimą tarnaujančių karininkų, stiprėjo profesionalių sausumos ir jūros kariškių kasta. Karinė karjera atvėrė plačias perspektyvas ne tik senosios bajorijos atžaloms, bet ir visiems talentingiems žmonėms. Valdovai buvo priversti steigti karo akademijas.

Valdovams taip pat teko ieškoti naujų pajamų šaltinių savo kariuomenėms išlaikyti bei naujos biurokratijos jai valdyti. Tačiau kai tą padarė, pamatė turį nuostabų politinį įrankį bajorų galiai sumažinti ir priversti paklusti savo pavaldinius. Neįmanoma įsivaizduoti šiuolaikinės valstybės be revoliucinių pasikeitimų karinėje srityje. Yra tiesioginis ryšys tarp arkebuzos ir absoliutizmo arba tarp karo laivų mortyros ir merkantilizmo.

Tačiau revoliucija karinėje srityje yra dar vienas klausimas, kur tariamieji teoretikai neatsispiria pagundai panaudoti lokalinius atskirų Vakarų Europos dalių tyrimus nepagrįstiems apibendrinimams viso žemyno mastu. Dažnai stengiamasi sudaryti įspūdį, kad Rytų Europos karo metodai, kur kavalerija nenusileido pėstininkams, buvo šiek tiek atgyvenę. Tai netiesa. Lenkijos ar Maskvos kariuomenėms Vakarų pamokymai nebuvo reikalingi. Jos ir taip greit sužinodavo apie naujausius techninius bei organizacinius laimėjimus; tačiau pastarosioms teko kovoti didžiuliuose tuščiuose Rytų plotuose atšiauraus klimato sąlygomis, jos susidurdavo su tokiomis kariuomenės aprūpinimo problemomis, kurios nebuvo žinomos kariaujantiems Šiaurės Italijoje ar Nyderlanduose. Kai nuostabieji Lenkijos sparnuotieji ulonai susidūrė su vakarietiška pėstininkija, pavyzdžiui, mūšyje su švedais prie Kirchholmo 1605 metais, jie siaubingai sumušė ją. Tą patį jie pakar-

tojo susidūrę su rytietiško stiliaus lengvąja kavalerija prie Klušino 1610 metais ar prie Chotino 1621 metais. Lanksčios, primenančios ląsteles struktūros dėka ulonų pagalbiniai daliniai, vadinamieji jų *towarzysze* („draugai") aprūpindavo juos pašaru ir dalyvaudavo smulkiuose susirėmimuose; taip jie galėjo išsilaikyti priešiškoje šalyje, kur mažiau sugebančios kariuomenės seniai būtų „prarytos". Susidūrimai su lenkais Maskvos kariams ištisus dešimtmečius baigdavosi nesėkmingai, dažnai dėl nevykusiai panaudotų vakarietiškų naujovių. Tačiau maskviškiai nuo seno turėjo puikią artileriją; ir kaip tik ta jų artilerija galų gale sužlugdė švedų karinį pranašumą mūšyje prie Poltavos.[35]

„Tautinė valstybė" ir „tautiškumas" yra terminai, dažnai vartojami kur reikia ir nereikia kalbant apie XVI amžių. Jie labiau tinka XIX amžiui, kai juos sugalvojo istorikai, ieškantys to meto tautinių valstybių ištakų. Šių terminų tikrai nereikėtų vartoti etninio identiteto paieškoms per anksti. Tačiau jie tikrai tinka apibūdinti tam stipriam nepriklausomumo, suverenumo jausmui, kurį įgijo ir valdovai, ir jų pavaldiniai subyrėjus viduramžių vienybei. Jų *raison d'état* turėjo ne tik grynai politinį, bet ir ekonominį, susijusį su merkantilizmu, pobūdį.

Knyga *Il Principe* („Kunigaikštis"), parašyta 1513 metais, buvo tarsi vadovėlis visiems valdovams, kurie norėjo pasiekti neribotą valdžią. Ji dažnai laikoma šiuolaikinių politinių mokslų ištakomis. Knygos autorius Niccolo Machiavellis (1469–1527) buvo istorikas, dramaturgas ir Florencijos diplomatas, iš arti stebėjęs Cesarę Borgią ir popiežių Aleksandrą VI, tą „didįjį apgaviką". Machiavellis šią knygą rašė vildamasis, kad ji paakins kunigaikštį išpildyti seną Dantės svajonę – suvienyti Italiją. Tačiau knygoje išsakytos mintys buvo universalios. Atskirdamas politiką nuo moralinių skrupulų, autorius pasisakė už *Machtpolitik* – nežabotą jėgos politiką. Suvokus paviršutiniškai, toks „makeliaviškumas" sukėlė didelį skandalą. Sąvokos *frodi onorevoli* („garbingos apgavystės") arba *scelleratezze gloriose* („šlovingos nedorybės") plačiai išgarsėjo iš blogosios pusės. Tačiau pažiūrėjus rimčiau, ir *Kunigaikštį* skaitant kartu su Machiavellio traktatu apie Liviją (*Il discorsi sopra la prima deca di Tito Livio,* 1513), matyti, kad jo autorius buvo karštas ribotos valdžios, įstatymų viršenybės ir laisvės šalininkas. Prasta jo nuomonė apie žmogaus prigimtį yra tvirtas pagrindas, ant kurio reikia statyti konstitucines struktūras. Tačiau žmonės geriausia įsiminė ciniškus jo aforizmus. „Kuo žmonės arčiau Romos Bažnyčios, tuo mažiau jie religingi", – rašė Machiavellis. Arba: „Norintis išlaikyti savo valdžią valdovas turi išmokti būti, priklausomai nuo aplinkybių, geras arba blogas". „Valdovas turi svarstyti tik karo dalykus. Taiką jis turėtų laikyti tik atokvėpiu, kuris <...> jam suteikia galimybių įgyvendinti karinius planus". Machiavellio mokinių niekada netrūko.

Ieškant renesanso laikų pavyzdinio kunigaikščio, daugumos istorikų žvilgsniai pirmiausia nukrypdavo į italų despotus, pavyzdžiui, į Lorenzą Nuostabųjį ar į Lodovicą Sforzą. Po jų jie tikriausiai pasiūlytų jų galingųjų kaimynų ir varžovų Pranciškaus I ir Henriko VIII kandidatūras; jų susitikimas „Aukso brokato lauke" (1520) buvo tipiškas nesuskaičiuojamų to meto vingrybių pavyzdys.Tačiau niekas nenusipelno tokio dėmesio, kaip Vengrijos karalius Matiašas Hunyadis „Corvinus" (valdęs 1458–1490 m.).

Korvinas, taip vadinamas dėl varno atvaizdo jo herbe, socialiniu atžvilgiu buvo prasisiekėlis; jo tėvas – Transilvanijos baronas ir kryžininkas Iancu iš Hunedoaros (Janosas Hunyadis), išgarsėjęs kovose su turkais. Korvinas pasinaudojo savo baze Transilvanijoje bei stipria samdinių kariuomene vengrų magnatams pajungti ir pradėjo viešpatavimą, kuriame italų kultūra tapo politinio prestižo požymiu. Jo auklėtojas buvo humanistas arkivyskupas Vitezas; Korvinas vedė Neapolio kunigaikštytę Beatričę Aragonietę ir ėmė valdyti karaliaus dvare, dar nuo Anžu dinastijos laikų palaikiusiame ryšius su Italija. Karaliaus dvaras Budoje buvo pilnas knygų, paveikslų ir filosofų, ir turėjo ryšių su visais žymiausiais to meto mokslininkais – pradedant Polizianu ir baigiant Ficinu. Jis taip pat didžiavosi didžiule biblioteka, kurios inkunabulų ir rankraščių kolekcija drąsiai galėjo lenktyniauti su Medičių biblioteka Florencijoje. 1485 metais, kai Korvinas užėmė Vieną, atrodė, kad betrūksta vieno žingsnio iki Vengrijos–Austrijos monarchijos įkūrimo, o tai būtų buvusi rimta paraiška visai imperijai valdyti. Tačiau staigi mirtis sugriovė visus planus. Vengrų bajorai atmetė mokytojo sūnaus kandidatūrą ir pasirinko vieną iš Jogailaičių. Truputėlį palaukę, jo valdų likučius pasiglemžė Habsburgai ir turkai. Kaip išgrobstytos karališkosios bibliotekos knygos, taip ir renesansinės Vengrijos pėdsakai išsisklaidė kaip vėjo nešiojami lapai. [CORVINIANA]

Žinoma, karaliaus valdžios stiprėjimas kai kuriose vietose dar nereiškia visuotinio absoliutizmo įsigalėjimo; jis laikytinas nebent tik vienu iš kelių konkuruojančių idealų. Prancūzijoje karaliaus apribojimai buvo dar tokie dideli, kad mokslininkai gali ilgiausiai ginčytis, kokia, pavyzdžiui, buvo valdymo sistema Pranciškaus I laikais – „daugiau patariamoji" ar „mažiau decentralizuota"[36]. Anglijoje po Tiudorų monarchijos įsitvirtinimo valdant Stiuartams sustiprėjo pats parlamentas. Šventojoje Romos imperijoje parlamentas stiprino savo pozicijas imperatoriaus sąskaita. Lenkijos ir Lietuvos karalystėje respublikonizmas triumfavo prieš monarchiją.

Tiesa, kai kurie renesanso mokslininkai, pavyzdžiui Budé, savo požiūrį į monarchiją grindė Romos imperijos pavyzdžiu; tačiau kiti, tarkim, vyskupas Goslickis (Goslicius), žvalgėsi atgal į Romos respubliką. Vienas iš dviejų įtakingiausių šio laikotarpio politinių traktatų – Jeano Bodino *De la République* (1576) pasisakė už konstitucinę monarchiją, o Thomaso Hobbeso „Leviatane" (1651) absoliutizmo rėmimui gan ekscentriškai panaudota laisvo žmonių susitarimo teorija. Nepateikdamas rimtesnių įrodymų, Hobbesas tvirtina, kad karaliai neribotą valdžią gavę todėl, kad kadaise pavaldiniai jiems tariamai perleidę savo teises. Taip atsirado Leviatanas – „monstras, susidedantis iš žmonių" (taip jis vadino šiuolaikinę valstybę), apgailestavimo verta būtinybė, vienintelė nesibaigiančių konfliktų alternatyva:

> Kai tik žmonės gyvena be valdžios, įvarančios baimę, jie visada yra tokioje būsenoje, kuri vadinama karu <...>, kur žmogus žmogui priešas. Tokiomis sąlygomis nėra vietos nei pramonei <...>, nei jūreivystei <...>, nei menui, nei literatūrai, nei visuomenei ir <...> nepaliaujamai viešpatauja prievartinės mirties baimė; o žmogaus gyvenimas vienišas, skurdus, bjaurus, gyvuliškas, trumpas[37].

CORVINIANA

XV amžiaus septintajame dešimtmetyje Vengrijos karalius Matiašas Korvinas pradėjo rinkti knygas. Šia aistra jį užkrėtė senas auklėtojas Varadas (Oradea), vyskupas Janosas Vitezo ir vyskupo sūnėnas Janosas Csezmiczei'us. Jie abu buvo mokslininkai – klasikos žinovai, abu mokėsi Italijoje ir abu buvo aistringi bibliofilai. Pirmasis iškilo iki Vengrijos primo, o antrasis Janus Pannonius pseudonimu buvo žinomas kaip žymiausias to meto poetas, rašantis lotynų kalba. Kai dėl politinio sąmokslo abu pateko į nemalonę, primas pasitraukė iš užimamų pareigų, o poetas nusižudė; karalius jų bibliotekas prijungė prie savosios. 1476 metais Matiašas vedė Beatričę Aragonietę, kuri parsigabeno iš Neapolio gausią knygų kolekciją. 1485 metais Korvinas užgrobė Vieną, puoselėdamas naujos Vengrijos–Austrijos monarchijos planus; jos kultūrinis centras turėjo būti karališkoji biblioteka, tuo metu jau statoma Budoje. Pasitelkusi daugybę archyvarų, kopijuotojų, vertėjų, knygrišių, iliustratorių bei sukūrusi transkontinentinį agentų tinklą, *Biblioteca Corviniana* turėjo vaidinti svarbų vaidmenį Europos „literatūriniame atgimime". Ji pranoko net puikią Lorenzo Nuostabiojo biblioteką Florencijoje.

Neišsipildė nė viena iš karaliaus Matiašo vilčių. Jam mirus 1490 metais, sūnus sosto nepaveldėjo. Habsburgai vėl atgavo Vieną, o Vengrijos bajorai pakėlė maištą dėl per didelių mokesčių. Bibliotekos kūrimo darbai sustojo. Kai Osmanų kariuomenė 1526 metais užėmė Budą, biblioteka buvo apiplėšta. Dauguma jos knygų, įskaitant ir 650 unikalios vertės senovinius rankraščius, dingo.

Tačiau pražuvo ne viskas. Karaliaus Matiašo 500-ųjų mirties metinių proga Vengrijos Nacionalinė biblioteka surengė parodą, kurioje eksponavo vėl surinktas išlikusias vertybes. Paaiškėjo, kad karalienei Beatričei pavyko kai kuriuos vertingus knygų kolekcijos eksponatus išsiųsti atgal į Neapolį. Kitus jos marti išsigabeno į Vokietiją. Karolio V sesuo Marija, vienu metu buvusi Vengrijos karaliene, dar daugiau išgabeno į Briuselį. Tačiau svarbiausia tai, jog paaiškėjo, kaip karo grobis išgabentos į Konstantinopolį knygos kelis šimtmečius buvo dovanojamos užsienio ambasadoriams. Pavyzdžiui, neįkainojamos vertės *Biblioteca Corviniana* aprašomąjį katalogą, kurį sudarė karaliaus agentas Florencijoje Naldo Naldis, sultonas padovanojo lenkų ambasadoriui ir jis išliko Torunėje. Anglijos ambasadoriui dovanotos Senekos tragedijos išliko Oksforde. Bizantinė „Ceremonijų knyga" išsaugota Leipcige. [TAXIS] Dvidešimt šeši rankraščiai, nusiųsti Pranciškui Juozapui, buvo laikomi Vienoje. Dar daugiau jų atsidūrė kunigaikščio Augusto bibliotekoje Volfenbiutelyje. Upsaloje buvo laikomos knygos, kurias karalienės Kristinos kariuomenė kaip karo grobį parsivežė iš Prahos... Į parodą buvo atsiųsta knygų ir iš Madrido, Bezansono, Romos bei Volteros.

1990 metų parodoje pavyko surinkti tik dalį dingusios kolekcijos. Tačiau ir to pakako parodyti, kad bibliofilija buvo vienas svarbiausių renesanso poreikių. Savo dydžiu ir įvairove *Biblioteca Corviniana* nusileido tik Vatikano bibliotekai. Tačiau aplinkybės susiklostė taip, kad skleisdama žinias ji tikriausiai neturėjo sau lygių[1].

Renesansas skatino studijuoti romėnų teisę; tačiau kita šiam laikotarpiui būdinga tendencija buvo atskirų nacionalinių teisių stiprinimas ir jų lyginimas, o Hugo de Grooto (Grotius, 1583–1645) traktatas *De jure belli et pacis* (1625) reiškė ir tarptautinės teisės atsiradimą.

Merkantilizmas arba „merkantilinė sistema" yra etiketė, kuri buvo retai naudojama, kol išpopuliarėjo XVIII amžiaus pabaigoje. [RINKA] Tačiau jo idėjų kompleksas, kurį buvo lemta sukritikuoti Adamui Smithui, sudarė naujųjų laikų pradžios ekonominės minties pagrindą. Merkantilizmą įvairūs žmonės suprato nevienodai; iš esmės jis rėmėsi įsitikinimu, kad norėdama suklestėti šiuolaikinė valstybė turi naudotis visomis jai prieinamomis teisinėmis, administracinėmis, karinėmis ir reguliavimo priemonėmis. Šiuo atžvilgiu jis buvo tikra priešybė *laissez-faire* sistemai, kurią vėliau rėmė Smithas. Viena iš populiariausių merkantilizmo atmainų buljonizmas – įsitikinimas, kad šalies turtas ir galybė priklauso nuo sukaupto aukso kiekio. Kita jo atmaina daugiausia dėmesio skyrė prekybos balansui gerinti skatinant eksportą, varžant importą ir remiant savus gamintojus. Visos merkantilizmo atmainos stengėsi stiprinti ekonominės galios šaltinius – kolonijas, manufaktūras, laivynus, muitus – ir buvo aiškiai nukreiptos prieš šalies prekybinius varžovus. Daniškasis jo variantas, kur net laivyną kontroliavo penki atskiri admiralitetai, politiką paliko asmeninei bei vietinei iniciatyvai. Prancūziškasis, o vėliau ir prūsiškasis merkantilizmo variantai pasižymėjo tuo, kad politiką stipriai laikė savo rankose karaliaus ministrai. Anglijoje politika priklausė ir nuo asmeninės, ir nuo karaliaus iniciatyvos. Vieną iš ankstyvųjų jos išdėstymų galima rasti veikale *The Discourse of the Common Weal of this Realm of England* („Traktatas apie visuotinę gerovę šioje mūsų Anglijos karalystėje", 1549). „Įprastinė priemonė padidinti mūsų turtą ir papildyti iždą yra užsienio prekyba, – kiek vėliau rašė Thomas Munas. – Tam reikia visada laikytis taisyklės: kasmet parduoti svetimšaliams daugiau negu sunaudojame iš jų įsigytų dalykų"[38].

Diplomatija, kaip ir merkantilizmas, plėtojosi atsiliepdama į valstybės galios stiprinimą. Anksčiau monarchai tenkindavosi tuo, kad atšaukdavo savo ambasadorius konkrečiai jų misijai pasibaigus. XV amžiuje Venecija buvo vienintelė valstybė, turėjusi pastovių ambasadų tinklą užsienyje – tol, kol jos pavyzdžiu pasekė popiežiaus nunciatūra ir kiti Italijos miestai. Tačiau maždaug nuo 1500 metų nepriklausomi valdovai nuolatinių ambasadorių skyrimą pradėjo laikyti savo statuso ir nepriklausomybės požymiu. Jie vertino ir komercinių bei politinių žinių pritekėjimą. Vienas iš pirmųjų taip ėmė tvarkytis Ferdinandas Katalikas, kurio ambasada šv. Jokūbo dvare egzistavo nuo 1487 metų; iš pradžių jai vadovavo dr. Rodrigas Gondesalvis de Puebla, o vėliau moteris – karaliaus duktė, Velso princesė Kotryna Aragonietė. O Prancūzijos karalius Pranciškus I, laikomas pirmuoju valdovu, turėjusiu didelę karališkąją diplomatinę tarnybą, kuriai nuo 1526 metų priklausė ir ambasada Osmanų Portoje.

Greitai *corps diplomatique* buvo jau visuose didžiuosiuose valdovų dvaruose ir sostinėse. Gyvendami tam tikro pavojaus sąlygomis, diplomatai greit susikūrė būtiniausias imuniteto, abipusiškumo, eksteritorialumo, kredencialų ir precedentų

taisykles. 1515 metų popiežiaus potvarkiu nuncijus turėjo būti *corps diplomatique* duajenu (seniūnu), imperijos ambasadorius — vyresniu už kitus savo kolegas, o visų kitų ambasadorių vyresniškumas buvo nustatomas pagal jų šalies apsikrikštijimo datą. Praktiškai šis potvarkis neveikė, nes Karolis V teikė pirmenybę ne imperijos, bet ispanų diplomatams, o Ispanijos karalius, laikydamas save „katališkiausiu", atsisakė užleisti pirmenybę Prancūzijai. Tai sukėlė kivirčą; 200 metų prancūzų ir ispanų ambasadoriai tvirtai laikėsi savo. Vieną sykį (tai nutiko Hagoje 1661 metais), kai prancūzų ir ispanų ambasadorių palydos susitiko siauroje gatvelėje, diplomatai visą dieną išstovėjo vieni prieš kitus, kol miesto taryba paliepė nuimti šaligatvių aptvarus, kad jie galėtų prasilenkti neužleisdami vieni kitiems kelio. Maskva taip pat griežtai laikėsi formalumų. Caro ambasadoriai buvo įpratę reikalauti pirmumo net iš imperatoriaus dvariškių. Kadaise Varšuvoje Maskvos ambasadorius atėjo su dviem skrybėlėmis ant galvos — vieną jis privalėjo nusiimti, sveikindamasis su Lenkijos karaliumi, o kitą turėjo visą laiką būti užsidėjęs, nes tokie buvo Kremliaus nurodymai.

Machiavellio laikais diplomatai greit pagarsėjo kaip apgavikai. Jie turėjo mokėti naudotis kodais, šifrais, nematomu rašalu. Ne veltui seras Henris Woottonas šmaikštavo, kad „ambasadorius yra garbingas žmogus, siunčiamas į užsienį meluoti savo šalies labui". „Vis dėlto nuolatinių diplomatų skaičiaus didėjimas rodė, kad prasideda svarbus tautų bendrijos formavimosi etapas. 1643—1648 metais, kai Miunsteryje ir Osnabriuke buvo sušaukta didelė diplomatų konferencija Trisdešimties metų karui užbaigti, „Europos santarvė" pradėjo egzistuoti.

XVI amžiaus pabaigoje Europos žemėlapį dramatiškai pakeitė netikėtas Habsburgų dinastijos iškilimas į nesaikingai dideles aukštumas. Taip atsitiko ne dėl jų užkariavimų, o dėl konkuruojančių dinastijų nesėkmių, toliaregiškų matrimonialių planų ir tiesiog dėl paprasčiausios laimės. Jų moto buvo *Fortes bella gerant. Tu, felix Austria, nube.* („Tegu sau kariauja stiprieji. O tu, laimingoji Austrija, ištekėk". Šie žodžiai priskiriami Vengrijos karaliui Matiašui Korvinui). Šiame posakyje labiausiai buvo pabrėžiami du žodžiai — *felix* („laimingas") ir *nube* („ištekėk").

1490 metais Maksimilianas I Habsburgas, Romos karalius, vis dar tebebuvo pabėgėlis iš vengrų užimtos Vienos. Jo padėtis imperijoje buvo netvirta, tad teko imtis reformų, padiktuotų kaip tik pozicijų silpnumo. Jis prižiūrėjo *Reichskammergericht* (Imperijos teismo) įsteigimą 1495 metais, *Reichsregiment* (Imperijos vyriausybės) įkūrimą 1500 metais ir *Reichsschlüsse* (Imperijos seimo mandatų) nustatymą 1512 metais. Susikūrus trims parlamento kolegijoms — elektorių, kunigaikščių ir miestų — bei padalinus imperiją į dešimt teritorinių padalinių, kurių kiekvieną valdė dviejų kunigaikščių *directorium*, tvarkanti teisės, mokesčių ir karinius reikalus, Maksimilinas I faktiškai atsisakė bet kokio tiesioginio imperijos valdymo. Atiduodamas vokiečių kunigaikščiams viską, ko tik jie norėjo, jis padarė Habsburgų dinastiją tiesiog būtina jiems.

Tačiau tuo pat metu Maksimilianas labai sustiprino Habsburgų *Hausmacht* — dinastijos galią. Ankstyva jo pirmosios žmonos Marijos mirtis atnešė jam pasakiškąją Burgundijos kunigaikštystę; 1490 metais jis paveldėjo Tirolį kartu su

mėgstamiausia rezidencija Insbruke. Viena paveldėjimo sutartis, sudaryta su Jogailaičiais 1491 metais, leido jam susigrąžinti Bohemiją, o kita, sudaryta 1515 metais, — Vengriją. Abi sutartys įsigaliojo 1526 metais, mirus Liudvikui Jogailaičiui; taip Habsburgų dinastijos rankose atsidūrė „Dunojaus monarchijos pagrindai"[39]. Ne mažiau svarbios buvo ir jo sūnaus vedybos su Ferdinando ir Izabelės įpėdine, nes tai leido Habsburgams pretenduoti į ispanų valdas. 1497 metais jo paties antrosios vedybos su Bianca Sforza iš Milano padidino grynųjų pinigų įplaukas ir prisidėjo prie jo patvirtinimo imperatorium 1508 metais. Tada ideologiškiausias iš visų Habsburgų galėjo jaustis visiškai atlikęs savo misiją. Netrukus jo pasitikėjimas savimi taip išaugo, kad pasiūlė savo kandidatūrą į popiežiaus pareigas!

Po Maksimiliano mirties jo anūkui Karoliui Gentiečiui pavyko savo žemių valdas išplėsti taip, kad „jose niekada nenusileido saulė". Be to, padedamas Fuggerio dukatų, Karolis įveikė prancūzų ir popiežiaus pasipriešinimą ir per rekordiškai trumpą laiką buvo išrinktas Šventosios Romos imperijos imperatoriumi, tapdamas tiesioginiu savo senelio įpėdiniu (žr. III priedą, 50). [DOLERIS]

Karolį V (imperatorius 1519—1556 m.), kurio valdos driekėsi nuo Filipinų iki Peru, vis labiau spaudė daugybė prieštaringų problemų. Jo išvaizda buvo tikrai ne imperatoriška: dėl nesveikų tonzilių jis kalbėjo inkščiamu balsu, o jo burna visą laiką buvo prasižiojusi; kažkoks įžūlus ispanų grandas sykį net patarė jam užsičiaupti, kad į burną neprilįstų musių. Tačiau gabumų valdyti didžiulę imperiją jam netrūko. Karolis V mėgo kalbėti flamandiškai, su savo pareigūnais šnekėdavo ispaniškai, itališkai, prancūziškai, o „su savo arkliu — vokiškai". Nestokojo jis ir dvasios tvirtybės. „Pasakykite man, koks gi imperatorius kada nors buvo užmuštas patrankos sviedinio", — atšovė jis atmesdamas patarėjų prašymą Miulbergo mūšyje pasilikti savo kariuomenės užnugaryje. Tapęs pripažintu katalikiškųjų kunigaikščių lyderiu, imperatorius ėmėsi vykdyti krikščioniškojo pasaulio vienybės išsaugojimo politiką. Tačiau jau vien dėl vidaus ir išorės krizių masto bei sudėtingumo koordinuoti veiksmus buvo neįmanoma. Nors Bažnyčios reikalais ir pavyko sušaukti visuotinį susirinkimą, tačiau jis suprato, kad delsimas Tridente tik dar labiau stiprino nuomonių skirtumą. Karolio V planai atkurti imperijos religinę vienybę buvo katastrofiškai atidėliojami. Nepaisant pergalės prie Miulbergo, karai su Šmalkaldeno sąjunga pasibaigė nieko neišsprendusia Augsburgo taika (1555). Ispanijoje, kur jis valdė kartu su savo psichiškai nesveika motina, iš pradžių teko kovoti su *comuneros* maištu, o paskui taikyti skirtingus Kastilijos ir Aragono interesus. Naujajame pasaulyje jis beviltiškai kovojo norėdamas apginti Amerikos indėnus. Nyderlanduose, kuriuos paliko savo tetos Margaritos rankose, buvo priverstas gimtojo Gento maištą malšint jėga (1540). Pagrindinėse paveldimose Habsburgų žemėse — Austrijoje, Bohemijoje ir Vengrijoje, kurias jis paskyrė savo broliui Ferdinandui, teko susidurti su nuolatine vietinių lyderių, tarkim, Jano Zapolyai iš Transilvanijos, opozicija, o 1546—1547 metais įsiplieskė pirmasis Bohemijos sukilimas. Visur Karoliui V teko maldyti parlamentus, susiskaldžiusius bajorus, įveikti partikuliarinius interesus. Jam reikėjo skaitytis su strateginiu Prancūzijos priešiškumu, su turkų ekspansija bei su prancūzų ir turkų Osmanų bendradarbiavimo grėsme.

DOLERIS

Jachimovas yra nedidelis Čekijos miestelis Joachimtalyje 80 kilometrų šiauriau Pilzeno. 1518 metais grafas von Schlickas gavo imperijos patentą ten kasti sidabrą ir įsteigti monetų kalyklą. Jo sidabrinės monetos buvo gaminamos valcavimo staklėmis *(Walzenwerke)* ir oficialiai priskiriamos didelių denarų kategorijai. Žmonės jas vadino *Joachimstaleriais;* netrukus šis pavadinimas sutrumpėjo iki *talerių*.

XVII amžiuje taleris jau tapo piniginiu vienetu, paplitusiu visoje Vidurio Europoje. Jis taip pat buvo kopijuojamas Habsburgų Ispanijoje, kurios *taleros* („aštuoniukės") cirkuliavo visoje Šiaurės ir Pietų Amerikoje, o Anglijoje buvo žinomos „dolerių" pavadinimu. Škotijos karaliaus Jokūbo VI sidabrinės 30 šilingų monetos buvo vadinamos *sword dollar* – „doleriais su kardu". XVIII amžiuje sidabrinius talerius beveik išstūmė varinės štampuotos monetos, įsivežamos iš Švedijos ir vadinamos švedišku pavadinimu *daler*. 1720 metų varinis *daler* savo verte nesiskyrė nuo sidabrinio *talerio,* tik svėrė 250 kartų daugiau, todėl juos teko ne nešioti, o vežioti vežimais[1].

Visų pripažintas šios serijos šedevras buvo Marijos Teresės 1751 metų doleris. Šios puikios monetos vienoje pusėje buvo imperatorės atvaizdas, o kitoje – dvigalvis erelis ir toks užrašas:

R[omae] IMP[eratrix] * HU[ngariae et] BO[hemiae] REG[ina] * M[aria] THERESIA * D[ei] G[ratia] ARCHID[ux] AUST[riae] * DUX BURG[undiae] * COM[es] TUR[olis] *

Per visą XIX amžių buvo nukalta milijonai tokių monetų; tai buvo pomirtinės emisijos, žymimos imperatorės mirties data – 1780 metais. Tokias monetas kaldino ir Mussolinis 1936 metais invazijai į Abisiniją finansuoti. O britai jas kalė Bombėjuje. Praslinkus dviems šimtams metų jos vis dar išliko apyvartoje kai kuriose Azijos dalyse kaip tarptautinė prekybinė valiuta[2].

1787 metais doleris buvo priimtas kaip JAV valiuta, o 1871 metais kaip Kanados valiuta. Tačiau tarp Europos šalių valiutų jo jau nebėra.

Lenktyniavimas su Prancūzija sukėlė penkis karus, kurie vyko visur, kur tik jų teritorijos ribojosi: Nyderlanduose, Lotaringijoje, Savojoje, Pirėnuose bei Italijoje, ir netiesiogiai užtraukė didžiausią jo gyvenimo gėdą — Romos apiplėšimą (1527). Turkų baimė paskatino Habsburgus užimti Vengriją ir Bohemiją; tačiau ilgainiui tai sukėlė be galo daug sunkių komplikacijų ir Balkanuose, ir Viduržemio jūros regione. [ORANGE]

Paskutiniuoju savo valdymo dešimtmečiu Karolis V turėjo šiokį tokį pagrindą optimizmui. Tačiau Augsburgo taika atnešė nusivylimą ir apimtas visiškos nevilties jis atsisakė sosto. Ispaniją ir Nyderlandus paliko savo sūnui Pilypui, likusią imperijos dalį — broliui. Mirė atsiskyręs nuo visų San Juste. Karolis V buvo paskutinis imperatorius, puoselėjęs visuotinės vienybės idėją ir šiais laikais kai kas jį vadina suvienytos Europos globėju. „Karolis V, anksčiau laikytas paskutiniuoju areargardinių mūšių kovotoju, staiga pradėtas laikyti ateities šaukliu"[40].

ORANGE

1544 metais, kai Prancūzijos karai su imperija pasiekė kulminaciją, vienas imperijos armijos karininkas, René von Nassau, žuvo prie Sent Dizjer nuo prancūzų kulkos. Jo mirtis sukėlė įvykius, kurie paveikė ne tik jo gimtojo Nasau, bet ir Provanso, Nyderlandų bei Airijos istoriją.

Nasau buvo maža vokiečių kunigaikštystė Reino vidurupio dešiniajame krante. Tarp Vestervaldo miškų ir smailiaviršūnių Tauno kalnų į šiaurę nuo Vysbadeno derlingose Reingau žemėse buvo vieni iš puikiausių Vokietijos vynuogynų, tarp jų ir Johanisbergo bei Rudeshaimo. René tėvas Heinrichas von Nassau, gyvenęs Zygene, dalijosi kunigaikštystę su jaunesniąja šeimos šaka iš Dilenbergo. René motina Claudia buvo imperijos generolo Philiberto de Chalons'o, kuris vadovavo Romos apiplėšimui ir kuriam Karolis V dosniai atsilygino žemėmis Brabante, sesuo ir paveldėtoja. Negana to, jai dar atiteko ir Philiberto teisė į Oranijos kunigaikštystę. Kai neturėjęs palikuonių René žuvo, pasirodė, kad visos jo žemės valdos ir titulai atitenka jo vienuolikamečiui pusbroliui Wilhelmui von Nasau-Dilenburgui.

Oranija buvo nedidelė nepriklausoma kunigaikštystė kairiajame Ronos krante į šiaurę nuo Avinjono (žr. III priedą, 35). Atitverta iš rytų aukštų Ventu kalnų, ji buvo turtinga vynuogių augintojų sritis; kai kurie jos kaimai, pavyzdžiui, Gigondas ir Šateno diu Papas vėliau išgarsėjo. Mažytėje jos sostinėje, senajame Arausio miestelyje, išsiskyrė didžiulė dar Tiberijaus pastatyta romėnų arka. Nuo XII amžiaus kunigaikštystė buvo Provanso grafų lenas, taigi priklausė imperijai. Tačiau 1393 metais Oranijos paveldėtoja Marie de Baux buvo išleista už Jeano de Chalons'o iš Burgundijos; jų palikuonys vėliau ir tapo čia negyvenančiais kunigaikštystės valdovais. 1431 metais, kai Provanso grafui skubiai prisireikė pinigų išpirkai, jis sutiko parduoti savo teisę reikalauti iš Šalono savininkų ištikimybės priesaikos, ir taip jie tapo pilnateisiais Oranijos kunigaikščiais. Kaip nepriklausomas anklavas Prancūzijos karalystėje, Oranija viliojo daug italų ir žydų pirklių, o XVI amžiaus viduryje ji greitai virto protestantų tvirtove[1]. Galų gale Oraniją numalšino Liudvikas XIV, 1703 metais nusprendęs likviduoti šį hugenotų lizdą.

Paveldėtų turtų Vokietijoje, Provanse ir Brabante dėka Vilhelmas von Nassau-Dilenburgas (1533–1584) tapo vienu iš turtingiausių žmonių Europoje. Jis net pretendavo į tuo metu jau nebeegzistuojančią Arlio karalystę. Vilhelmas gimė liuteronu, bet buvo auklėjamas katalikiškai imperatoriaus dvare Briuselyje, kur regentę Margaritą vadino motina; jis įsirengė atskirą turtingą rezidenciją Bredoje, šiauriniame Brabante. 1555 metais per abdikacijos ceremoniją Vilhelmas laikė už rankos pasiligojusį Karolį V; 1559 metais jis buvo imperatoriaus įgaliotasis atstovas pasirašant Kafo-Kambijo sutartį. Po to Vilhelmas išvyko į Paryžių kaip vienas iš trijų šios sutarties įgyvendinimo laiduotojų. Atrodė, kad Vilhelmas yra tikras katalikiškojo, imperinio isteblišmento ramstis. Tačiau Paryžiuje jis išgirdo apie ispanų planus pavergti Nyderlandus; tai visam gyvenimui įskiepijo pasibjaurėjimą ispanų machinacijomis. Į istoriją jis įėjo Vilhelmo Tyliojo pravarde.[2]

Todėl, nepaisant vėlesnių ryšių su olandais, Vilhelmo pradėtoji Oraniečių Nassau dinastija buvo ne olandų kilmės. Tai tipiškas dinastinis daugiatautis mišinys, atsiradęs

atsitiktinumo ir išlikęs palankaus likimo dėka. Iš trijų Vilhelmo sūnų tik vienas nepažeidė dinastinės linijos. Jį pagimdė ketvirtoji Vilhelmo žmona tarp dviejų ispanų mėginimų nužudyti jį patį. (Vilhelmas sykį dovanojo savo neištikimos antrosios žmonos meilužiui, kuris vėliau tapo Peterio Paulio Rubenso tėvu.) Vilhelmo proproanūkis Vilhelmas Oranietis (1650–1702), tapęs Anglijos karalium Vilhelmu III, gimė pačiame Olandijos revoliucijos įkarštyje, praslinkus vos aštuonioms dienoms nuo tėvo mirties (jis mirė nuo raupų).

Oraniečių ordinas buvo įkurtas Armache 1795 metais. Kaip ir ankstesnieji „Peep o' Day Boys", jo nariai stengėsi išsaugoti protestantų vyskupų dominavimą Airijoje. Jų herojus buvo karalius Bilas (Vilhelmas III), o jų šūkis – „Nepasiduoti!" Tuo metu, kai britų įstatymai diskriminavo ir katalikus, ir presbiterionus, ordinas laikė save izoliuoto elito skydu, apsaugančiu nuo vis populiaresniu tampančios Wolfe'o Tone'o Suvienytųjų airių organizacijos. Tone'as (1763–1798) buvo nuosaikus protestantas, siekęs dviejų tikslų – visuotinės tolerancijos ir suverenios airių respublikos. Jis kreipėsi į Prancūziją, prašydamas karinės pagalbos.

Įnirtingose 1795–1798 metų kovose oraniečių ordinas suvaidino svarbiausią vaidmenį britams atremiant invaziją ir nuslopinant neramumus. Dėl priešininkų neprofesionalumo jam pavyko nugalėti. 1796 metais iš Bresto išplaukusi generolo Hoche'o ekspedicija pateko į bėdą Bantry Bijaus įlankoje. Generolui Humbertui, sėkmingai išsilaipinusiam Kilaloje Mėjo grafystėje, sekėsi neilgai. Ginkluotas sukilimas Viklove ir Veksforde žlugo po mūšio prie Vinegar Hilo (1798 metų birželio mėnesį). Tone'as, sugautas apsirengęs prancūzų jūreivio uniforma, nusižudė.

Visų tų ir vėlesnių įvykių metu oraniečiai turėjo savo atskirą programą. Jie priešinosi ir unijai su Didžiąja Britanija (1801), ir Danieliui O'Connelliui. Oraniečiai nepriėmė unijos tol, kol po 1829 metų atsirado autonominės Airijos, valdomos emancipuotų katalikų, perspektyva. Tačiau pagrindinei unijos šalininkų srovei jie vis dėlto priešinosi. 1912–1914 metais jie sudarė Alsterio savanorių, kurie ruošėsi priešintis Vestminsteriui ir Airijos savivaldos projektui, pagrindą. Labiausiai jų įtaka išaugo, kai Šiaurės Airija turėjo savivaldą Jungtinės Karalystės sudėtyje 1920–1976 metais.

200 metų oraniečių ordinas kasmet rengia paradus mūšio prie Boino 1690 m. liepos 1 d. metinėms paminėti. Eitynių dalyviai su katiliukais ir oranžinėmis šerpėmis iššaukiamai trypdami kojomis traukia per katalikiškuosius miesto rajonus švilpdami, pūsdami dūdeles ir mušdami būgnus. Po to skelbiamas tradicinis tostas:

> „Už didžiojo ir gerojo karaliaus Vilhelmo, išgelbėjusio mus nuo skurdo, vergovės, suktybių, varinių pinigų ir medinių klumpių, šlovingąjį, šventą ir nemirtingą atminimą. Ir špyga Korko vyskupui!"

Karoliui V atsisakius sosto Austrijos Habsburgai pamiršo jo visuotinės vienybės viziją. Maksimilianas II (valdė 1564–1576 m.), Jogailaičių vaikaitis, iš savo nominalaus išrinkimo Lenkijos ir Lietuvos karaliumi nieko negavo. Jo du sūnūs – Rudolfas II (valdė 1576–1612 m.), ekscentriškas atsiskyrėlis iš Prahos, ir Motiejus (valdė 1612–1619 m.) buvo įklimpę į vienas kito įtarinėjimus ir religinę nesan-

taiką. Per dešimtmetį nuo Donauvorto incidento (1607) įvyko per 200 religinių sukilimų bei maištų. Ferdinandas II (valdė 1619 – 1637 m.), Ferdinandas III (valdė 1637 – 1657 m.), ir Leopoldas I (valdė 1658 – 1705 m.) buvo visiškai užsiėmę Trisdešimties metų karu ir jo pasekmėmis. Pasirodžius nuolatinei ir atskirai austrų kanclerio įstaigai Vienoje, jų veiklos svorio centras aiškiai pasislinko Rytų link, o pati imperija atrodė svyruojanti ant subyrėjimo slenksčio. Juk, kaip dainavo išgėrovai tavernoje Goethės *Fauste:*

Das liebe heil'ge Röm'sche Reich,
Wie hält's nur noch zusammen?

(O mūs miela Šventoji Romos imperija
Kaip laikos dar nesubyrėjus?)

Vieno įžymaus britų istoriko nuomone, atsakymo į šį klausimą reikėjo ieškoti ne tiek politikos srityje, kiek „civilizacijoje" — visuotinai priimtų pažiūrų ir nuotaikų komplekse.[41]

Imperatoriaus Rudolfo II dvare Prahoje susirinko tikrai keista publika. Jo mėgstami bičiuliai, geriausi tos epochos menininkai bei mokslininkai, buvo žmonės, itin daug dėmesio skiriantys ir gamtinių, ir antgamtinių dalykų tyrinėjimui. Be Keplerio, Brahės, Campiono ir Bruno, čia buvo Giuseppė Arcimboldas (1537 – 1593), išgarsėjęs kaip siurrealistinės tapybos pradininkas (žr. 54 įkliją) ir Cornelius Drebberis (1572 – 1633), iliuzionistas ir operų scenografas, žinomas kaip amžinojo variklio išradėjas. Drebberis lankėsi ir Londone, kur pažadėjo Jokūbui I pagaminti tokį teleskopą, kad juo būtų galima skaityti už mylios esančias knygas. Manoma, kad Šekspyras savo *Audroje* jį pasirinko „susižavėjusio slaptų dalykų tyrinėjimais" Prospero prototipu, o pats Rudolfas galėjo būti kunigaikščio prototipu komedijoje *Akis už akį*[42]. Trisdešimties metų karo pabaigoje nuostabioji Rudolfo meno kolekcija tapo švedų armijos strateginiu taikiniu. [ALCHEMIJA] [OPERA]

ALCHEMIJA

1606 metais imperatorius Rudolfas II tapo oficialaus Habsburgų dinastijos arkikunigaikščių skundo objektu. Jie savo pasiūlyme rašė: „Jūsų Didenybė domitės tik burtininkais, alchemikais, kabalistais ir kita panašia publika". Ir iš tikrųjų Rudolfo dvare Prahoje įsikūrė žymiausias Europoje okultinių tyrinėjimų centras[1].

Tais pačiais metais vengrų alchemikas Janosas Banffy–Hunyadis (1576–1641) išsiruošė į kelionę iš savo gimtosios Transilvanijos. Prieš vykdamas į Londoną, jis buvo sustojęs Heseno kunigaikščio Maurice'o dvare Kaselyje – pagrindiniame protestantų okultizmo centre[2]. Hunyadžio atvykimas į Angliją sutapo su mokyto velsiečio dr. Johno Dee (1527–1608), buvusio karalienės Elžbietos I astrologo, kuris sykį, norėdamas patikti karalienei, sugalvojo pavadinimą „Didžioji Britanija" ir kelis metus praleido Prahoje ir Lenkijoje, mirtimi. Tokie „kosmopolitai" darė karjeras tarptautinėse alchemikų sferose ir buvo tikri vėliau atsiradusios mokslo bendruomenės pradininkai.

Europa gyveno tikrą okultizmo atgimimą, kai alchemija buvo svarbiausia iš kelių giminingų „slaptųjų mokslų". Rudolfo istorikas rašė: „Alchemija buvo didžiausia tos epochos aistra vidurinėje Europoje"[3]. Ji vienijo filosofinio akmens, kuris netauriuosius metalus paverstų auksu, ir žmonijos dvasinio atgimimo paieškas. „Tai, kas apačioj, panašu į tai, kas viršuj".

Alchemikai buvo labai plačios erudicijos žmonės. Kad galėtų sėkmingai eksperimentuoti su metalais ir kitomis medžiagomis, jie turėjo pažinti naujausias technologijas, interpretuodami savo rezultatus gerai išmanyti astrologiją, kabalistinę skaičių teoriją, turėti žinių apie akmenis ir augalus, būti susipažinę su Paracelso sukurta „jatrochemija". **[HOLIZMAS]** O svarbiausia, kad jie, gyvendami religinėje epochoje, stengėsi pateikti savo tyrimų rezultatus mistinio krikščioniškojo simbolizmo kalba. Neatsitiktinai kaip tik tuo metu slaptos „Rožės" ir „Kryžiaus" draugijos bei jų šalininkai nusprendė išeiti į viešumą Kaselyje, o pagrindinis Rožėkryžiaus teosofijos sistemintojas Robertas Fluddas kartu buvo ir respektabilus alchemikas. **[KONSPIRACIJA]**

Vėliau, jau mokslo dominavimo laikais, į alchemikus buvo žiūrima kaip į iškrypusius iš teisingo kelio ir suvėlinusius tikrojo mokslo plėtrą. Tiesą sakant, vadinamajame „Mokslinės revoliucijos amžiuje" jie kartais laikyti „opozicija". Net atlaidžiausias mokslo istorikas vadina juos technologijos be mokslo praktikuotojais[4]. Tačiau jie patys ir jų galingieji globėjai šio trūkumo neįžvelgė. Alchemikai buvo „baltieji burtininkai", kovojantys už Dievą; jie – reformuotojai; jie stengėsi atskleisti paslėptas proto ir medžiagos jėgas. Mokslininkams šiuolaikine šio žodžio prasme buvo lemta pralenkti juos tik kito šimtmečio pabaigoje, o chemija susiformavo dar vėliau. **[ELDLUFT]**[5]

Kosmopolitiniai imperatoriaus Rudolfo alchemikai dažnai užimdavo atsakingas pareigas. Keli iš jų, pavyzdžiui, Michaelis Maieris, dirbęs ir Londone, arba hugenotų šalininkas Nicholas Barnardas ėjo imperatoriaus asmeninių gydytojų *(Leibarzt)* pareigas. Kiti, pavyzdžiui, Sebaldas Schwartzeris buvo kasyklų Rudolfove ir Joachimstalyje imperatoriškasis prižiūrėtojas. **[DOLERIS]** Heinrichas Kuhnrathas (1560–1605), didžiulio veikalo *Amphitheatrum Sapientiae Aeternae Christiano-kabalisticum* autorius, buvo iš Leipcigo. Michalas Sędziwojus (1566–1636), žinomas *Sendivogius* vardu, kurio veikalo *Novum Lumen Chymicum* išėjo 54 laidos ir kurį kruopščiai išnagrinėjo Isaacas Newtonas, buvo iš Varšuvos. Jis susijęs su galinga Lenkijos provokiškų magnatų grupuote, palaikiusia ryšius su Oksfordu ir parsikvietusia Johną Dee į Krokuvą. Abejotinos reputacijos Johno Dee padėjėjas Edwardas Kelley, priskiriamas prie *cacochimicus*, tikriausiai mirė kalėjime Prahoje. Tai kompanijai priklausė ir nelaimėlis Giordanas Brunas **[SIRUPAS]**, astronomai Kepleris ir Brahe, anglų poetė Elizabeth Jane Weston.

Tarp alchemikų buvo nemažai žydų. Vyriausiasis Prahos rabinas Judah Loew ben Bezalelis (mirė 1609 m.) globojo kabalos atgimimą. **[KABALA]** Prie jo prisidėjo sefardų rašytojai, tarkim, Isaacas Luria arba Mosesas Cordoveras, kurio veikalas *Pardes Rimmonim* buvo išleistas 1591 metais Krokuvoje. Vienas iš imperatoriui artimiausių žmonių Mardochaeus Žydas buvo vaisingumo eliksyrų specialistas.

Ano meto žmonėms alchemija asocijavosi su labai teigiamais dalykais:

Full many a glorious morning have I seen
Flatter the mountain tops with sovereign eye,
Kissing with golden face the meadows green,
Gliding pale streams with heavenly alchemy[6].

(Kiek daug regėjau aš aušrų puikių,
Kai saulės spindulėlių nutvieksti,
Sublizga auksu plotai vandenų –
O, dangiška alchemija žavi!)

OPERA

Kompozitorius pavadino ją *favola in musica,* („pasakojimu su muzika"). Tai turėjo būti antikinės graikų dramos imitacija; 1607 metų vasario mėnesį ji buvo parodyta *Accademia degli Invaghiti* Mantujoje nariams tikriausiai kunigaikščių Gonzagų rūmų Upių galerijoje. Penki operos veiksmai sudaryti iš daugybės madrigalų bei šokių, susietų instrumentinėmis interliudijomis bei rečitatyvais. Libretą parašė poetas Alessandro Striggio. Pragare vykstančių scenų muziką atliko trombonai, pastorales – fleitos. Kulminacinė buvo didelė tenoro atliekama arija *Possente spirto* III veiksmo pabaigoje. Tai Claudio Monteverdžio *Orfėjas* – pirmoji įsitvirtinusi repertuare opera[1].

Nuo pat savo atsiradimo vėlyvojo renesanso laikų Italijos didikų dvaruose operos žanras, sujungiantis muziką, pasaulietinę dramą ir vaidybą, praėjo daug raidos etapų. *Opera seria,* kurios iškiliausias atstovas buvo Pietro Metastasio (1698–1782), 800 libretų autorius, buvo pašvęsta klasikinėms ir istorinėms temoms. Šalia jos, lengvabūdiškos pramogos tradiciją pradėjo *opera buffa* – nuo komiškos operos iki operetės ir muzikinės komedijos. Didžioji opera, kurios pradžios reikia ieškoti *flamenco jondo* amžiaus pabaigoje, savo viršūnę pasiekė Vienos, italų, prancūzų, vokiečių ir rusų kūriniais. Ryškia sudėtine dalimi tapo romantinis nacionalizmas. Apie tai, kas nusipelno aukščiausio pripažinimo, vis dar tebesiginčija Verdžio ir Puccinio gerbėjai bei fanatiškieji Richardo Wagnerio šalininkai. Modernistinės operos tradiciją pradėjo Debussy *Pelléas et Mélisande* (1902) – ši opera buvo pirmoji iš tos virtinės, kur randame Bergo *Voceką* (1925), Britteno *Piterį Graimsą* (1945) ir Stravinskio *Veltėdžio karjerą* (1951) (žr. III priedą, 57).
[SUSANINAS] [TRISTANAS]

Orfėjo tema įkvėpdavo vis naujus kūrėjus. Jacopo Peri maskaradas *Euridice* (1600) Florencijoje buvo pastatytas anksčiau už Monteverdžio operos premjerą Mantujoje. Glucko *Orfėjas ir Euridikė* (1762) žymi klasikinio repertuaro pradžią. Offenbacho *Orfėjas pragare* (1858) yra viena iš linksmiausių tarp standartinių operečių. Luciano Berio *Opera* (1971) tradiciniam pasakojimui suteikia rimtumo bruožų.

Ispanijai pakako truputį daugiau nei šimtmečio nuo buvusios didybės nusiristi prie žlugimo. „Kelis nuostabius dešimtmečius Ispanija buvo galingiausia valstybė pasaulyje" ir „vos ne Europos valdovė"[43]. Valdant Karoliui V / Carlosui I (1516—1556) ji išgyveno *crucero, conquistadores* ir *tercio* epochą; buvo matyti aiškus ryšys tarp Amerikos aukso ir geriausios Europoje armijos išlaikymo. Valdant Pilypui II (1556—1598) Ispanija buvo pačioje politinės ir kultūrinės galybės viršūnėje, kol jos nepakirto vidinės jėgos, Prancūzijos ir Anglijos priešiškumas bei Nyderlandų revoliucija. Valdant Pilypo įpėdiniams — Pilypui III (1598—1621), Pilypui IV (1621—1665) ir silpnapročiui Karoliui II (1665—1700) ji taip ir nebeatsigavo nusmukus dinastijai, susiskaldžius bajorijai ir įsivėlus į Trisdešimties metų karą. Nuosmukis buvo toks staigus, kad patys ispanai nustebę klausinėjo savęs: „ar tik tie ankstesni laimėjimai nebuvo vien *engano* — iliuzija?"[44] [FLAMENCO]

Pilypą II tikriausiai galima laikyti visų valdovų, kurie mėgino valdyti nepakildami nuo stalo, prototipu (žr. 43 įkliją). Rūstus, atgailaujantis, niekada nepavargstantis, pasislėpęs savo kabinete niūriuose Eskorialo rūmuose plikame plokščiakalnyje už Madrido miesto ribų, jis stengėsi įvesti savo valstybėje tokį dvasinį bei administracinį vienodumą, koks buvo neįmanomas vien dėl plačių jo valdų įvairovės. Pilypas II valdė per dvi paraleliai veikiančias tarybas — viena užsiėmė svarbiausiais politikos klausimais, kita — šešių pagrindinių teritorijų valdymu. Mat, be tėvo paliktų Kastilijos, Aragono, Italijos, Burgundijos ir valdų Amerikoje, 1580 metais jis užgrobė ir didžiulį savo motinos paveldą — Portugaliją. Pilypas II visai nepaisė visokių parlamentų, ir to nepaisymo ryškiausiu pavyzdžiu buvo Aragono *justizaro* pakorimas. Tačiau jis nenuilsdamas siekė įgyvendinti svajonę apie vieną valdovą, vieną imperiją, vieną kardą, motyvuodamas tuo, kad karalius geriausiai žino, kaip *trabajar para el pueblo* („dirbti žmonėms")[45]. Siekdamas šio tikslo, jis nuvarė į kapus savo ligotą kalėjime laikomą sūnų, jo skatinama inkvizicija vis įsiūbuodavo *auto-da-fe* bangas, jo politika privertė 1568—1569 metais sukilti persekiojamus Granados maurus, jo įžeidinėjimai — maištauti olandus 1566 metais, o pažemintus aragoniečius 1591—1592 metais. Pilypo II priešininkai, pavyzdžiui, Vilhelmas Tylusis, laikė jį tiesiog melagiu ir žudiku. Turbūt nerasime kito tokio žmogaus, kuris pats iš prigimties jautrus taip nepaisytų žmonių jausmų. Būdamas absoliutus Ispanijos Bažnyčios šeimininkas, jis stengėsi išnaikinti Bažnyčios priešus visoje Europoje. Prisiekė atkeršyti už savo antrąją žmoną Anglijai. Surengė intervenciją prieš Prancūzijos hugenotus. Olandų protestantus neteisingai laikė visokiausio nepasitenkinimo Nyderlanduose kurstytojais. Tačiau Dievas, kaip ir Pilypas II, Ispanijai nesišypsojo. Paskutiniajame XVI amžiaus dešimtmetyje iškilo visuotinio nuosmukio grėsmė. Didžiąją Armadą 1588 metais sudaužė audros. Olandai nepasidavė. Epidemija nusiaubė Ispanijos miestus. Provincijoje, išsekintoje mokesčių ir nukentėjusioje nuo žemės ūkio nelaimių, pradėjo mažėti gyventojų. Turtingiausio pasaulyje iždo skrynios ištuštėjo. 1596 metais Pilypas II formaliai bankrutavo ketvirtą kartą. Už išorinės prabangos slypėjo skurdas ir visa apimantis nusivylimo jausmas. Pilypas kaip Don Kichotas kovojo su vėjo malūnais. Kastilijos pirmumas labai nepatiko kitoms Ispanijos karalystėms. „Kastilija sukūrė Ispaniją, — sakoma epitafijoje, — Kastilija ir sugriovė ją"[46]. [INKVIZICIJA]

FLAMENCO

Andalūzijos čigonų muzika, dabar žinoma kaip *flamenco* stiliaus muzika, atliekama ir ja gėrimasi nuo XVI amžiaus. Liūdnos *cante* melodijos lydimos dramatiškų pozų ir ritmingo *baille (*šokio*)* trepsėjimo sukelia nepakartojamą įspūdį. Disonansai ir ketvirtiniai tonai, žaviai gergždžiantis vokalisto balsas, pulsuojantis gitarų ir kastanječių ritmas sukuria tokį garsų derinį, kuriam nėra analogų Europos muzikiniame folklore.

Aptardami flamenko istoriją, turime kalbėti apie tris atskirus dalykus – patį pavadinimą, čigonus ir muziką. Nė apie vieną iš jų nėra vieningos nuomonės[1].

Flamenco paprasčiausiai reiškia flamandų. Meno žodyne šis žodis turi ir papildomą reikšmę – kažkas egzotiško, dekoratyvaus. Anot vienos šio žodžio kilmės versijos, kai inkvizicija uždraudė žydų dainas, jos grįžo į Ispaniją iš Flandrijos, kur rado prieglobstį daug iš Ispanijos pabėgusių žydų. Pasak kitos versijos, žodis *flamenco* kilęs iš arabų kalbos žodžio *fellah-mangu,* reiškiančio „dainuojantį valstietį".

Čigonai atsikraustė į Ispaniją po to, kai iš jos buvo išvaryti žydai ir maurai, ir buvo vadinami *gitanos* arba *egipcianos.* Anglų keliautojas ir rašytojas George'as Borrow pirmasis XIX amžiaus penktajame dešimtmetyje užfiksavo, kad žmonės juos vadina ir *flamenco* vardu. [**ČIGONAI**]

Andalūzijos maurų muzikos tradicijos labai senos, jos siekia VIII ir XIX amžius. Kordobos Omejadų dinastijos valdovai mėgo klausytis Rytų dainininkų dainų, akompanuojamų liutniomis. Vienas aukščiausių šios muzikos pakitimų buvo valdant Abd ar Rachmanui (821–852), kai iš Bagdado atvyko dainininkas, vardu Zoriabas. Kito suklestėjimo pasiekta Sevilijos dvare valdant karaliui poetui Al-Motamitui (1040–1095); grodavo orkestras, susidedantis iš daugiau nei 100 liutnių ir fleitų. XII amžiuje filosofas Averojus (Ibn Rušdas) yra pasakęs: „Kai Sevilijoje miršta mokslininkas, jo knygos parduodamos Kordoboje, o kai Kordoboje miršta muzikantas, jo instrumentai parduodami Sevilijoje".

Būtų nelabai pagrįsta kalbėti apie flamenko ryšius su ankstyvąja šio regiono maurų muzika. Ir patys Europos čigonai turėjo turtingas ir muzikines tradicijas ir yra pasiekę stulbinančių rezultatų kitose vietose, ypač Rumunijoje ir Vengrijoje. Pasilieka mįslė, kaip tos dvi muzikinės tradicijos susijungė Andalūzijoje. Be abejo, prie to prisidėjo ir Andalūzijoje patirti psichologiniai sukrėtimai. Senovinis *flamenco jondo* („gilusis flamenko"), ypač *tonas* (melodijos be akompanimento) priklauso ašarų ir aimanų pasauliui. Kaip Amerikos Pietų bliuzai, jie išreiškia niūrią nevilties apimtų žmonių nuotaiką: tai viską praradusių žmonių dainos. Tuo jos ryškiai skiriasi nuo spalvingo *flamenco chico* („smarkaus flamenko"), kuris XIX amžiaus septintajame dešimtmetyje užvaldė Ispanijos kavines ir prisidėjo prie romantinio Andalūzijos „pakartotinio atradimo". Federicas García Lorca rašė: „*Flamenco jondo* – tai muzikinis mikčiojimas, nuostabus vokalinis bangavimas, suplėšantis į gabalus skambančias mūsų garsų skalės ląsteles, išsprūstantis iš sustabarėjusių šiuolaikinės muzikos rėmų; jo dėka suspausti pustonių žiedai išsiskleidžia tūkstančiais žiedlapių"[2].

Po Pilypo mirties Ispanijos Habsburgai veltui stengėsi atkurti savo valdas. Jie pamėgino suvienyti savo ir giminaičių Austrijoje jėgas. Gasparas de Guzmanas, Oliverezo grafas ir San Lukaro kunigaikštis, visų žinomas *El Conde Duque* (grafo kunigaikščio) pravarde, nuo 1621 iki 1643 metų laikęs savo rankose politikos vadžias, taikė ankstesnių Kastilijos reformatorių principus. Tačiau jo karjerai padarė galą šalį sukrėtęs Portugalijos atsiskyrimas (1640) ir sukilimas Katalonijoje (1640—1648). Ispanijos įsivėlimas į Trisdešimties metų karą baigėsi Jungtinių Provincijų — turtingiausios valdos — netekimu. Dėl to kalti karai su Prancūzija užsitęsė iki Pirėnų taikos sutarties (1659). Prislėgta vis didėjančių karo išlaidų, priversta kariauti keliais frontais, neturėdama net trumpo atokvėpio, Ispanija negalėjo ne tik išgelbėti savo partnerių austrų, bet ir išsikapstyti pati. Dėl nepaprastai sunkių problemų, susijusių su „ispanišku keliu", aprūpinti Nyderlanduose kariaujančią armiją darėsi tiesiog neįmanoma. Posakis *poner una pica en Flandres* („nusiųsti ietininką į Flandriją") tapo ispanų idioma, reiškiančia siekti neįmanomo.[47] Ne šiaip sau politinės logistikos istorikas rašė: „Habsburgų blokas — vienas iš didžiausių istorijoje per didelio strateginio įtempimo pavyzdžių".[48] **[PICARO] [VALTELINA]**

PICARO

Žodžiu *picaro* ispanai vadina sukčius ir valkatas, kitaip sakant, žmones, atsidūrusius už respektabilios visuomenės ribų. Jis taip pat davė pavadinimą populiariam literatūros žanrui *picaresque* – kūriniams, vaizduojantiems šelmių nuotykius; jie klestėjo Europoje XVI–XVIII amžiais iki romano pasirodymo. Šio žanro archetipu laikomas Mateo Alemáno kūrinys *Guzman de Alfrache* (1599), kurio nuotykiai keliaujant iš Sevilijos į Romą abejotinos reputacijos damos draugijoje susilaukė net 26 leidimų. Guzmanas parodė, kaip elgetų brolija sukūrė savitarpio apsaugos draugiją, su pasimėgavimu rezgančią išradingas pinkles valdančioms klasėms apgauti.

Tačiau Guzmanas buvo tik vienas iš daugelio panašių personažų. Ispanijoje prieš pusę amžiaus pasirodė kažkoks Lazarillas, o Vokietijoje išdaigininkas Tillis Eulenspiegelis buvo gerai žinomas dar prieš patekdamas į knygų puslapius. 1523 metais Liuteris parašė pratarmę daugelio leidimų susilaukusiai knygai *Liber Vagatorum,* kurioje aprašytos 28 valkatų kategorijos. 1669 metais H. J. C. von Grimmelshausenas sukūrė naują personažą *Simplicissimus* – Trisdešimties metų kare dalyvavusį kareivį, keliaujantį aplink pasaulį. Prancūzijoje *Gilis Blasas*, po daugelio pasirodymų anksčiau, pagaliau 1715 metais buvo įamžintas Lesage plunksnos. Italijoje išėjo knyga *Il vagabondo* (1621). Anglijoje daug įvairių užsiminimų apie sukčius dar nuo Chaucerio laikų apvainikavo nepaprastai populiaria tapusi Johno Gay'aus knyga *Elgetų opera*, išleista 1728 metais[1].

Pikareskinė literatūra aiškiai atspindėjo socialines sąlygas. Valkatavimas ir elgetavimas užėmė visuomeninę nišą tarp viduramžių miškų plėšikų ir organizuotos

XIX amžiaus miesto varguomenės. Šių reiškinių priežastis – hierarchinės kaimo visuomenės irimas, juos skatino ir socialinė politika, paremta žiauriomis bausmėmis, vykdytomis labai nemokšiškai. Vyrai ir moterys ištisais būriais leisdavosi į kelią, nes netekdavo darbo, bėgdavo nuo teisingumo organų, o ypač todėl, kad svajojo, kaip išsivaduoti nuo engiamų ir nelaisvų baudžiauninkų ar tarnų statuso. *Picaro* gyvenimas buvo laukinis, bet laisvas.

Valkatos siekė apsisaugoti savo gausumu bei kurdami savą socialinę hierarchiją. Jie keliaudavo gaujomis, su šeimomis ir vaikais; kai kurie tyčia susižalodavo, kad sukeltų užuojautą, jie burdavosi į „specializuotas" – kišenvagių, vagių, įsilaužėlių, prekeivių, elgetų, luošių (tikrų ir apsimestinių), žonglierių, komikų, būrėjų, alavuotojų, prostitučių, skalbėjų, muzikantų gildijas, turinčias savas taisykles ir jų saugotojus. Valkatos net susikūrė slaptą kalbą, žinomą *rotwlsch* arba *argot* pavadinimu. Jie kartkarčiais rengdavo susirinkimus ir „parlamentus", kuriuose rinkdavo savo „karalius" ir „karalienes"; o kelius jie dalydavosi su čigonų būriais ir negavusių atlyginimo samdomųjų kareivių gaujomis:

Hark, hark! The dogs do bark.
The beggars are coming to town.
Some in rugs, and some in tags,
And some in velvet gown.

(Am, am! – šunys loja,
Miestan elgetos krypuoja.
Vieni jų su skarmalais,
Kiti – rūbais prašmatniais.)

Visuomenės parama valkatoms buvo minimali. Tik turtingiausi miestai galėjo sau leisti steigti labdaringas prieglaudas – tokias kaip Briugėje nuo 1565 metų, Milane nuo 1578 ir Lione nuo 1613 metų. „Labdara" galėdavo reikšti ir prastai užmaskuotą represijų eufemizmą. 1612 metais, kai Paryžiaus valdžia pakvietė 8–10 tūkstančių valkatų susirinkti Sen Žermeno aikštėje, žadėdama suteikti jiems pagalbą, atėjo tik 91 žmogus. [KVAILYBĖ]

Žiaurūs įstatymai tik dar labiau išryškino valdžios bejėgiškumą. Pavyzdžiui, Elžbietos laikų Anglijoje kiekviena parapija turėjo teisę „nepataisomus elgetas" ženklinti įdagu – raide R („rogue" – sukčius, niekšas) ant peties, benamius nuplakti ir išsiųsti „namo"; iš tikrųjų tai reiškė jų „plakimą ir vijimą iš vienos parapijos į kitą". Valdant karaliams Jurgiams I–IV, Anglijoje būta mėginimų atskirti „vertus pagalbos vargšus". Tačiau kartu 1713 metų Juodasis Walthamo įstatymas leido įtariamus plėšikavimu keliuose bei jų pagalbininkus karti be teismo. Dauguma šalių sugebėjo sumažinti valkatavimą tik periodiškai siųsdamos į kaimą karines ekspedicijas, kurios vykdydavo parodomuosius korimus, o jaunus vyrus prievarta paimdavo į kariuomenę. Rytų Europoje valkatavimą šiek tiek ribojo atšiauresnis klimatas ir ilgesnis baudžiavos egzistavimas. Tačiau pabėgę baudžiauninkai ten buvo įprastas reiškinys. Rusijoje vadinamieji *jurodivyje* (klajojantys „šventi silpnapročiai") tradiciškai būdavo svetingai priimami ir šelpiami; ko gero, tai galima laikyti krikščioniškesnių tenykščių visuomenės papročių įrodymu[2].

VALTELINA

1620 metų liepos mėnesį tolimame Valtelinos (Valtellina) Alpių slėnyje, arba Veitline, įvyko kruvinos skerdynės. Šio slėnio katalikai užpuolė savo kaimynus protestantus ir, padedami iš Milano atvykusių ispanų karinio dalinio, išžudė visus, kurie tik jiems pakliuvo į rankas. Šis *Veltlinermord* Trisdešimties metų karo pradžioje atkreipė šalių dėmesį į Valtelinos strateginį potencialą.

Valtelinos slėnis yra Berninos, pagrindinio Alpių kalnagūbrio, atkarpos pietinėje pusėje. Jį suformavo Ados upė ir jis driekiasi apie 120 kilometrų į rytus nuo Komo ežero, paskui į pietryčius senojo romėnų laikų kurorto prie Bormijo link. Svarbus šoninis Posčiavo slėnis (Val di Poschiavo) driekiasi į šiaurę per Bernijos perėją iki Sent Morico. Pagrindinis slėnis per Stelvio perėją (Stilfserjoch), kurios aukštis 2757 m. virš jūros lygio, veda į Pietų Tirolį. 1520 metais ten, kur pagrindinis kelias kerta iš šiaurės į pietus einantį kelią, vedantį žemyn į Poščiavo slėnį, o toliau į Kamonikos slėnį (Val Camonica), buvo pastatyta Tirano Madonos šventovė. 1603 metais čia iškilo ispanų tvirtovė saugojanti įėjimą į slėnį nuo Komo ežero pusės. Virtinė kaimelių saulėtose Ados upės šiaurinėse terasose garsėja savo riešutais, figomis, medumi ir aromatingu *retico* vynu[1]. (Žr. III priedą, 5.)

Tačiau viską lėmė politinė geografija. Apie 1600 metus beveik visus kelius per Alpes kontroliavo Savojos kunigaikštis, Šveicarijos konfederacija ir Venecijos respublika. Kai Austrijos Habsburgai laukė pagalbos iš savo giminaičių Ispanijoje, Valtelina buvo vienintelis koridorius tarp dviejų pagrindinių Habsburgų valdų masyvų. Tiesą sakant todėl, kad jūrų keliams tarp Ispanijos ir Nyderlandų vis didesnę grėsmę kėlė olandų ir anglų karo laivai, Valtelina tapo paskutiniu patikimu keliu auksui ir kariuomenės daliniams siųsti iš Ispanijos ir ispanams priklausančios Italijos dalies į imperiją. Ji pasidarė pagrindine Habsburgų politinio kūno arterija.

Tačiau žygiuojančių ietininkų kolonos arba ispanų pinigais apkrautų mulų vilkstinės buvo labai pažeidžiamos. Jų nelaukė vietos gyventojai, kurių didelė dalis perėjo į kalvinizmą; jas per Posčiavo slėnį galėjo tiesiogiai užpulti *Graubunden* arba *Grisons* laisvoji šveicarų valstybė; jų likimas priklausė ir nuo nuolat besikeičiančios sudėtingų ginčų dėl nuosavybės situacijos. Ir Habsburgai, ir Grisonai paveldėjo pretenzijas į Valteliną. Šių pretenzijų šaknys siekė viduramžių vaidus tarp Milano kunigaikščių Viskončių ir Churo vyskupų. Kad nebūtų nuošaly, prancūzai manė, jog Karolis Didysis Valteliną amžiams atidavė Sent Deni abatijai.

Po 1620 metų šis slėnis atkreipė Richelieu diplomatų dėmesį derinant santykius su Venecija, Šveicarija ir Savoja. Per ateinančius 20 metų čia penkis kartus vienos kitus keitė prancūzų ir ispanų įgulos. 1623 ir 1627 metais arbitražas šį slėnį buvo perdavęs popiežiaus kariniams daliniams. 1623–1625 metais jį laikė užėmę Grisonai, o 1633 ir 1635–1637 metais – prancūzų daliniai, vadovaujami kunigaikščio hugenoto de Rohano. Tačiau prancūzai taip įžeidė savo sąjungininkus protestantus, kad vietinis pastorius George'as Jenatschas persimetė į kitą kariaujančių pusę, pasikvietė ispanus ir pats

tapo Romos kataliku. Tuo metu prancūzai jau buvo užvaldę Reiną ir todėl nekeldami sau pavojaus galėjo palikti Valteliną jos katalikams, o paskui ir Italijos globai. Po keliolikos metų trukusios sumaišties slėnio gyventojai galėjo vėl auginti vynuoges ir daryti *Sassella, Grumello, Valgella, Montagna* bei apelsinų spalvos desertinį vyną *Sfurzat*.

Nyderlandų sukilimas, prasidėjęs 1566 ir pasibaigęs 1648 metais, buvo užsitęsusi drama tuo laikotarpiu, kai viršenybė iš Habsburgų perėjo Prancūzijai. Iš pradžių 17 imperijos Burgundijos apygardos provincijų, kurios buvo perduotos valdyti ispanams 1551 metais, sudarė labai margą vietinių privilegijų ir socialinių bei kultūrinių skirtumų mozaiką. Feodalinė žemvaldžių aristokratija ryškiai skyrėsi nuo turtingų miestelėnų ir nuo pajūrio miestų žvejų. Frankofoniški ir daugiausia katalikiški Eno, Namiūro ir Lježo provincijų valonai buvo kitokie nei olandiškai kalbantys ir vis labiau kalvinistiniai Olandijos, Zelandijos ir Utrechto provincijų gyventojai. Vidurinės Flandrijos ir Brabanto provincijos buvo religijas ir kalbas skirianti riba. Daugiau nei 200 šio regiono miestų kontroliavo apie 50 procentų Europos prekybos, mokesčiais Ispanijai duodamos septynis kartus daugiau pajamų negu buvo vertas iš Vest Indijos gaunamas auksas. Be abejo, ispanų valdymo pradžioje grėsmė provincijų laisvėms ir bajorų vykdomai Bažnyčios beneficijų kontrolei kėlė didesnį gyventojų susirūpinimą negu inkvizicijos suaktyvėjimo pavojus (žr. III priedą, 54).

Valdant Margaritai Parmietei (1559—1567), nepasitenkinimas bažnytine reforma pasiekė apogėjų. Trys protestuotojai — Orano kunigaikštis Vilhelmas Tylusis (1533—1584), Egmonto grafas Lamoralis ir Horno grafas Pilypas Montmorencis — vietininkei leidus pateikė karaliui peticiją. Jie buvo išjuokti, išvadinti elgetomis (*Geuzen, les Gueux)* ir 1565 metais Segovijos ediktu Pilypas atsisakė sankcionuoti pakeitimus. Po dar kelių peticijų, reikalaujančių reformų, ir po sudariusių konfederaciją bajorų susitikimo Sent Tronde, kuriame buvo pareikalauta religinės tolerancijos, prasidėjo rimti neramumai ir religinės profanacijos protrūkiai. Konfederatų veiksmai, kuriais buvo siekiama padėti vietininkei nuslopinti neramumus, nesustabdė Pilypo imtis visuotinių represijų. Valdant vietininkui kunigaikščiui Albai (1567—1573) buvo įkurta Maištų taryba, liūdnai pagarsėjusi kaip *Bloedraad* („Kruvinoji taryba"), karaliaus priešininkams teisti. Egmonto ir Horno grafai nukirsdinti Briuselio aikštėje, o jų galvos dėžėje išsiųstos į Madridą. Vilhelmas Oranietis pabėgo ir ėmė vadovauti kovai. Kai visi Nyderlandų gyventojai buvo pasmerkti myriop kaip eretikai, sukilimas iš šiaurės persimetė ir į pietus. Jūrų gezai užpuldinėjo laivus. Harlemas buvo apsiaustas ir pasidavė. Ispanų įgulos degino ir plėšė. Tūkstančiai žmonių žuvo per masinius suėmimus, parodomuosius teismo procesus ir dėl atsitiktinių smurto veiksmų.

Valdant Didžiajam Kastilijos komandorui Don Luisui de Requesensui (1573—1576) ir Don Juanui d'Austria (1576—1578) mėginta susitaikyti, bet nesėkmingai. Leidenas buvo apgultas, bet atsilaikė. Antverpeno nusiaubimas per įnirtingą

ispanų antpuolį 1576 metais dar labiau sustiprino pasipriešinimą. Valdant Parmos kunigaikščiui (1578—1592), šalis suskilo galutinai. Pagal Araso uniją (1578) pietinės provincijos priėmė ispanų sąlygas ir atgavo savo laisves. Pagal Utrechto uniją (1579) septynios šiaurinės provincijos nusprendė kovoti už nepriklausomybę. Po to prasidėjo nesiliaujantis karas. Ispanų karinės pajėgos taip niekad ir neįveikė olandų dambų, jų pinigų, karo laivų ir sąjungininkų. 1581—1585 ir 1595—1598 metais olandams padėjo prancūzai, o 1585—1587 metais — anglai, vadovaujami Lesterio grafo. Nuo 1609-ųjų olandai galėjo pasimėgauti vienuolika metų trukusia taika, bet nuo 1621-ųjų iki 1648-ųjų vėl buvo priversti kovoti antiimperinės koalicijos gretose. Tačiau tvirtybės nepritrūko. Naujosios tautos dvasią atspindėjo vieno Harlemo miestelėno namo fasado Zijlstrato gatvėje užrašas: *Int soet Nederland; ick blyf getrou; ick wyct nyet af* („Brangiesiems Nyderlandams; aš būsiu ištikimas; aš nesusvyruosiu")[49]. Olandiškoji „Nyderlandų Jungtinių provincijų" respublika (angliškai neteisingai vadinama Olandija) buvo XVII amžiaus Europos stebuklas. Sėkmė ją lydėjo dėl tų pačių priežasčių, dėl kurių jos tariami ispaniškieji šeimininkai patyrė nesėkmę: per 80 skausmingo jos gimimo metų ištekliai, kuriais ji disponavo, didėjo. Atsilaikiusi prieš tuo metu stipriausią kariniu atžvilgiu valstybę, ji pati netrukus tapo viena iš galingiausių jūrų valstybių. Tvirtų jos miestelėnų visuomenė visur taikė protingo, apdairaus valdymo, demokratijos ir tolerancijos principus. Jos inžinieriai, bankininkai ir jūrininkai ne be pagrindo plačiai pagarsėjo. 1584 metų Nyderlandų konstitucija garantavo septynių provincijų valdžios organų nepriklausomybę nuo valstybės tarybos Hagoje. Pastarajai pirmininkavo vadinamasis *Stadholder;* šias pareigas, kaip ir vyriausiojo kapitono bei vyriausiojo admirolo, dažniausiai ėjo oraniečių dinastijos atstovai. [ORANGE]

Olandijos respublika greit tapo religinių disidentų, kapitalistų, filosofų ir tapytojų prieglobsčiu. Ankstyvąją Rubenso (1577—1640) ir Van Dycko (1599—1641) flamandų mokyklą pranoko Halso, Ruisdaelio, Vermeerio ir ypač Rembrandto (Hammerszoon van Rijno (1609—1666) olandiškoji mokykla. Nekamavo olandų ir buržuazijai būdinga nuobodybė. Jos religinius reikalus pagyvino polemika su premonstrantais, karinius reikalus — rėksmingi pacifistinių pažiūrų reiškėjai, jos politiką — kraštutinių respublikonų partija, kuriai 1651—1672 metais vadovaujant Janui de Wittui (1625—1672) pavyko išlaikyti neužimtą *stadhouderio* postą. Jos politinę įtaką sumažino trys karai su Anglija 1651—1654, 1665—1667 ir 1672—1674 metais. Tačiau nepaisant to ir jos savitos decentralizuotos struktūros, ji tikrai galėjo laikyti save pirmąja šiuolaikine valstybe.[50] [BATAVIJA]

Prancūzija irgi įžengė į naują galybės ir didybės laikotarpį. Mažiau varžoma tolimų užjūrio kolonijų ir būdama kompaktiškesnė geografiniu atžvilgiu, ji tapo lygiaverte Habsburgų varžove, tačiau strategiškai apsupta imperijos iš vienos pusės ir Ispanijos iš kitos; į šiaurę nuo jos buvo ispanų Nyderlandai, o į pietus — ispanų valdos Viduržemio jūros regione. Tad ir vėl ne kartą Prancūzijai buvo trukdoma siekti vyraujančio vaidmens, kuriam ji jautėsi pribrendusi.

BATAVIJA

XVII amžiaus viduryje keletas keliautojų, apsilankiusių Amsterdame, su nuostaba rašė apie „skęstančią kalėjimo kamerą" miesto pataisos namuose, kurią jie matė ar apie kurią girdėjo. Jauni dykaduoniai čia buvo mokomi dirbti hermetiškai uždarytoje kameroje, kur buvo tik bėgantis vandens čiaupas ir siurblys. Kai tik jie liaudavosi pumpuoti vandenį, kildavo pavojus prigerti. Šitoks įrenginys labai puikiai atspindėjo keblią Olandijos respublikos ir jos dambų padėtį. Jis taip pat gerai iliustruoja moralinę šalies geografiją – tai, kas vadinama „bataviškuoju temperamentu"[1].

Olandijos respublika klestėjimo metais garsėjo savo prekyba, miestais, jūrų galybe, kanalais, vėjo malūnais, tulpėmis, menu, religine tolerancija, juodmargių bandomis ir puritoniška miestelėnų elito kultūra. Toks vaizdinys gan artimas tiesai, tačiau jis provokuoja du klausimus. Vienas iš jų liečia dviprasmiškumus, kurių nestinga jos sudėtinių dalių sąveikoje, o kitas tą stebuklą, kaip visa tai galėjo įvykti – „kaip tas paprastas žemdirbių, žvejų ir jūreivių bendruomenių margumynas, neturintis bendros kalbos, vienos religijos ar vyriausybės, sugebėjo tapti pasauline imperija". Vienas iš geriausiai išmanančių šį klausimą istorikų pažymi, kad šį stebuklą sukūrė ne kuri nors viena klasė, o anksti subrendusi „tautos bendruomenė"[2].

Didžiausias olandų kultūros paradoksas slypi jos taupaus, darbštaus, dievobaimingo etoso ir didžiulių jos turtų keistame prieštaringume. Blaiviai mąstantys, tamsiais drabužiais apsirengę olandų miestelėnai mėgo papuotauti, dievino tabaką, statėsi prašmatnius namus, dirbinosi brangius baldus, kolekcionavo paveikslus, tenkindami tuštybę užsisakydavo nutapyti savo portretus, kaupė pinigus. Lytiniai santykiai buvo gan laisvi. Šeimyninis gyvenimas orientuotas labiau į bendravimą negu patriarchalinis. Moterys buvo emancipuotos, vaikai lepinami. Įprastas būdas surinkti lėšų vargšams šelpti – municipalinės loterijos arba aukso, juvelyrinių dirbinių ir stalo sidabro aukcionai.

O virš viso to pleveno nepakartojama dvasios laisvė. Vyravo nuomonė, kad turtus ir saugumą gali pasiekti tik tas, kas nebijo rizikuoti:

> Čia guli Isaacas le Maire'as, pirklys, kuris prekiaudamas visame pasaulyje Dievo malonės dėka daug uždirbo ir per trisdešimt metų prarado daugiau nei 150 000 guldenų (bet ne savo garbę). Pasimirė kaip krikščionis 1624 metų rugsėjo 30 d.[3]

Daugelį tų dalykų gerai žinojo ir olandų mokslininkai. Tačiau su uždaviniu atkurti šį ypatingą *mentalité* ir pristatyti jį visam pasauliui geriausiai susidorojo olandų-žydų kilmės britų mokslininkas. Taip ginčytinas klausimas, ar nacionalinis charakteris iš tikrųjų egzistuoja, iškilo dar kartą.

Per pusantro šimtmečio, skiriančio renesanso laikų Prancūziją nuo Liudviko XIV, prancūzų karaliai ne kartą buvo patekę į labai keblias situacijas ir šalies viduje, ir už jos ribų. 1494 metais Karolis VIII pradėjo karus su Italija, vedamas romantiškų Anžu dinastijos pretenzijų į Neapolį, tačiau tai tik įvėlė šalį į ištisą eilę didžiulių konfliktų, trukusių 65 metus. Liudvikas XII (valdė 1498–1515), *Père*

de son peuple ir Viskončių giminės įpėdinis, panašiai pretendavo į Milaną. Pranciškus I (valdė 1515–1547 m.), gimęs Konjako provincijoje, buvo puikus riteris, išsilavinęs sibaritas, tobulas renesanso laikų kunigaikštis; pirmąją nesėkmę patyrė, kai jo neišrinko imperatoriumi 1519 metais, o antrąją – kai pateko į nelaisvę prie Pavijos 1525 metais. „*Tout est perdu,* – rašė jis savo motinai, – *fors l'honneur et le vie*" („Viskas prarasta, išskyrus garbę ir gyvybę"). Paleidimas iš nelaisvės ir vedybos su imperatoriaus seserimi nesulaikė jo nuo tolesnių vaidų su Vokietija. Konfrontacija nuo to laiko nesiliovė per visą likusią naujųjų laikų istoriją. Jis buvo plataus akiračio valdovas: globojo Jacques'o Cartiero ekspediciją į Kanadą, Rabelais, Leonardą da Vinci, Cellini; įkūrė Havro (Le Havre) uostą ir *College de France*; pastatė Šamborą, Sent-Žermeną, Fonteblo. [ALCOFRIBAS] [NEZ] [TORMENTA]

ALCOFRIBAS

François Rabelais, buvusio vienuolio, buvusio teisininko ir gydytojo darbai yra vienos iš turtingiausių literatūrinių bei istorinių vertybių kasyklų, kokias tik mums paliko ankstyvasis šiuolaikinės Europos laikotarpis. Tačiau jų ekscentriškumas žadino netolerantiškos epochos įtarinėjimus, todėl jie buvo išleisti anagraminiu pseudonimu Alcofribas Nasier. Lucieno Febvre'o ir Michailo Bachtino tyrinėjimai rodo, koks platus mokslininkų ratas vis dar domisi jais.

Febvre'as, vienas iš *Annales* mokyklos steigėjų, Rabelais darbais susidomėjo sužinojęs, kad specialistai linkę manyti, jog *Gargantiua ir Pantagriuelio* kūrėjas buvo slaptas karingas ateistas. Turint galvoje, kad Rabelais sugalvojo Telemo bendruomenę, kuri vadovavosi vienintele taisykle *Fais ce que voudrais* („Daryk ką tik nori"), niekas negalėtų tvirtinti, kad jis buvo tradicinių pažiūrų religinis mąstytojas. Kita vertus, apkaltinti jį krikščionybės griovimu buvo rimtas reikalas. Atsiliepdamas į tokius tvirtinimus, Febvre'as atliko vieną iš didžiausių „kolektyvinio mentaliteto" tyrinėjimų, apibendrintų veikale *Le Problème de l'incroyance au XVIe siècle* (1942). Ištyręs visus skandalingus kaltinimus ir visus įmanomus žinių apie nukrypimų nuo tradicinio tikėjimo šaltinius – radikalųjį protestantizmą, mokslą, filosofiją, okultizmą, jis padarė išvadą, kad Rabelais kaip ir kiti to meto žmonės „buvo giliai religingas gyvendamas šimtmetyje, kuris troško tikėti"[1].

Bachtiną, žymų rusų mokslininką – Dostojevskio tyrinėtoją, Rabelais sudomino psichologiniu požiūriu. Rabelais garsėja kaip šiurkštaus, nevaldomo juoko meistras [NEZ], tačiau kartais jis pasiekia ir didesnių gelmių, kur juokas susimaišo su ašaromis. Bachtinas pasiūlė hipotezę, kuri remiasi gerai žinomu Rabelais posakiu, kad „juokas yra žmogiškumo požymis". „Juoktis yra žmogiška, būti žmogišku reiškia mokėti juoktis". *Mieux est rire que de larmes écrire. Pour ce que rire est le propre de l'homme.*

Tačiau Bachtinas įtaria, jog šiuolaikinė civilizacija stipriai slopina šią žmogiškiausią iš visų žmogaus savybių. Nuo Rabelais laikų europiečių auklėjimas taip varžomas,

kad jie sugeba juoktis tik iš banalybių. Tiesą sakant, jie nebežino, kas yra šventa, kad galėtų iš to pasijuokti. Tai giliai pesimistinė nuomonė, panaši į Michelio Foucault socialinę analizę. Belieka tik paklausti, ar Rabelais nebuvo paskutinis tikrai žmogiškas europietis[2]. [CARITAS]

NEZ

1532 metais Rabelais taip aprašė savo sukurto herojaus Panurgo įsivaizduojamą gestų dvikovą su kažkokiu anglu:

> Anglas tada parodė tokį ženklą: iškėlė aukštyn kairę ranką išskleista plaštaka, paskui sugniaužė keturis pirštus, o nykštį ištiesė ir atrėmė sau į nosies galą. Staiga metė aukštyn dešinę ranką, irgi išskleista plaštaka, išskleistą ją ir nuleido kiek, tada jos nykštį įrėmė į tą kairiosios rankos vietą, iš kur išdygęs mažasis pirščiukas, o kitus keturis pirštus lėtai krutino ore; po kurio laiko sukeitė rankas: dešiniąja darė tą, ką pirma darė kairiąja ir atvirkščiai.

Anot neseniai atliktų tyrinėjimų „nosies rodymas" ar „nosies raukymas" yra labiausiai paplitęs iš visų Europos gestų. Jis reiškia pašaipą, pasityčiojimą. Prancūzijoje tai vadinama *pied de nez* („kvailio nosis"), Italijoje – *marameo* („miauksėjimas"), Vokietijoje *die lange Nase* („ilga nosis"), Portugalijoje *tocar tromfete* („trimituoti"), o serbų-kroatų – *svirti svode* („groti fleita"). Tai labiau paplitęs ir mažiau dviprasmiškas gestas negu pirštų galiukų bučiavimas, barbenimas į kaktą, akies apatiniojo voko atitraukimas, rankos sulenkimas per alkūnę, žiedo padarymas pirštais, špyga, nosies galiuko baksnojimas pirštu, V raidės rodymas pirštais, nes visų šių ženklų reikšmė labai priklauso nuo vietos ir aplinkybių[1].

Galima ginčytis, ar egzistuoja tokia gestų kultūra, kuri būtų būdinga tik Europai ar tik krikščioniškajam pasauliui, tačiau nekelia abejonių, kad laikui bėgant gestai keičiasi. Anglai, kurie tiesiogine to žodžio prasme atsisakydavo žemai lankstytis Kinijoje, XVIII amžiaus pabaigoje liovėsi lankstytis ir namie, išrasdami rankos paspaudimą kaip paprastesnį, tinkantį abejoms lytims ir visoms klasėms pasisveikinimo būdą. *„À l'anglaise donc"*, – tarė madam Bovari 1857 metais, kai jai kažkoks džentelmenas ištiesė ranką. Tačiau XX amžiuje anglai tapo dar santūresni ir dažnai atsisako paspausti ranką, nors kitose Europos šalyse tai yra įprastinis dalykas[2]. Taigi jie užima kitą išskirtinę poziciją palyginti su lenkais, kurių polinkis lankstytis, glebėsčiuotis nepaisant lyties ir viešai bučiuoti rankas atlaikė du pasaulinius karus, modernizaciją, fašizmą ir net komunizmą.

Valdant paskutiniesiems keturiems Valua dinastijos karaliams – Henrikui II (1547–1559), Pranciškui II (1559–1560), jaunajam Karoliui IX (1560–1574) ir skandalingajam Henrikui III (1574–1589) – Prancūzija Kato-Kambrezis taikos (1559) dėka galėjo kiek atsikvėpti po konflikto su Habsburgais, tačiau čia pat įklimpo į klaikų religinių karų liūną. Ciniškasis Burbonų dinastijos karalius Henrikas IV (1589–1610) išgelbėjo Prancūziją nuo religinės nesantaikos ir kartu su

savo nepraktišku ministru kunigaikščiu de Sully (1560—1641) rengė planus, kaip vėl suklestėti ir atkurti tarptautinę taiką. Jis žadėjo: „Mano karalystėje nebus nė vieno darbininko, kurio puode nevirtų višta". Kaip ir jo pirmtakas, Henrikas IV krito nuo žudiko rankos. [DESSEIN]

Ilgą Liudviko XIII valdymą (1610—1643) ir ilgą jo sūnaus Liudviko XIV nepilnametystės laikotarpį (1643—1651) nustelbė ilgos dviejų galingų dvasiškių karjeros: Armando du Plessis — kardinolo de Richelieu (1585—1642) ir Giulio Mazzarini — kardinolo Mazarinio (1602—1661). Užsienio reikalai visiškai apsiribojo Trisdešimties metų karu, o vidaus politika — centralizuotos karaliaus valdžios įtvirtinimu, kovojant su provincijų ir bajorijos privilegijomis. Generaliniai luomai nebuvo šaukiami nuo 1614 metų. Negailestingas Richelieu puolimas, nukreiptas prieš bajorų turtus ir galią provincijose, sukėlė desperatiškus maištus ir Frondos karus 1648—1653 metais. Liudviko XIV brandžiųjų metų saulė tekėjo pro tirštus debesis.

Karai Italijoje dažnai laikomi naujųjų laikų istorijos pradžia bei vietinių konfliktų, tapusių tarptautiniais, modeliu. (Iš tikrųjų jie nebuvo nei viena, nei kita.) Kai prancūzų daliniai 1494 metų rugsėjo mėnesį per Monženevro perėją leidosi Neapolio link, jie tam turėjo imperijos sutikimą — jai buvo iš anksto atsilyginta atiduodant Frenš-Kontė provinciją; sutiko ir Aragonas — jam papirkti buvo dovanotas Rusiljonas. Taigi šis konfliktas iš pat pradžių buvo „internacionalizuotas". O jo rezultatas — trys prancūzų ekspedicijos ir kiekviena iš jų sukeldavo galingos koalicijos atsiradimą kovoti su prancūzais. Karolio VIII ekspedicija 1494—1495 metais pergalingai žengė per Milaną, Florenciją, Romą ir užėmė Neapolį, tačiau netrukus prancūzai buvo priversti trauktis dar sparčiau. Liudviko XII (valdė 1498—1515m.) ekspedicija panašiu stiliumi užėmė Milaną; kaip mokomasis taikinys šaudymo pratyboms buvo panaudota Leonardo da Vinci raitelio skulptūra. Tačiau ši ekspedicija sukėlė popiežiaus Julijaus II sutelktos Šventosios lygos pasipriešinimą. Pranciškaus I 1515—1526 metų ekspedicija prasidėjo stulbinančia pergale prie Marinjano, kuri, be kitko, paskatino Šveicariją deklaruoti neutralumą ir įtikino popiežių pasirašyti konkordatą 1516 metais. Tačiau ją pertraukė imperatoriaus rinkimų kartėlis — šie rinkimai padarė Pranciškų I ir Karolį V mirtinais priešais. Mūšis prie Pavijos 1525 metais buvo prancūzų priešų revanšas už pralaimėjimą prie Marindano, Pranciškus I paimtas į nelaisvę. Imperijos karinės pajėgos per Provansą pasiekė Marselį. Atgavęs laisvę Pranciškus I prikalbėjo naująjį popiežių sudaryti naują Šventąją lygą prieš visagalį imperatorių. Po to 1527 metais imperijos kariuomenė žiauriai nusiaubė Romą; šį kartą į nelaisvę pateko pats popiežius. Tuo metu karai Italijoje jau buvo vienu bendro Prancūzijos karo su imperija frontų.

Prancūzijos karai su imperija apėmė visą žemyną. Mėgindamas pralaužti imperijos apsupimą, Pranciškus I ieškojo sąjungininkų bet kur. 1519 metais jis pats iškėlė savo kandidatūrą į imperatoriaus sostą. Nepaisant nesėkmingo susitikimo nuostabiajame Aukso drobulės lauke, jam galų gale pavyko pelnyti Anglijos karaliaus Henriko VIII palankumą. Jis sudarinėjo skandalingus planus su Vokietijos

TORMENTA

XVI amžiaus vidurio Paryžiuje per Joninių mugę įprastinė pramoga buvo kačių deginimas. Būdavo daroma speciali pakyla, ant jos sukuriamas laužas ir iš viršaus į jį leidžiamas didelis tinklas su keliomis dešimtimis kačių. Žiūrovai, tarp jų ir karalius bei karalienės, netverdavo juokais žiūrėdami kaip gyvulėliai, cypdami iš skausmo, svyla, dega ir pagaliau suanglėja. Atrodo, jog tais laikais buvo manoma, kad žiaurumas yra labai smagus dalykas[1]. Be to neapsieidavo ir daugelis Europos tradicinių sporto rūšių, pavyzdžiui, gaidžių kautynės, pririštos meškos pjudymas šunimis, bulių kautynės, lapių medžioklė. **[LUDI]**

Porą šimtmečių vėliau, 1757 metų kovo 2 d., Paryžiuje Robertas François Damiensas buvo nuteistas garbingai išpirkti savo kaltę:

> Jį nuogą, tik su marškiniais, atvežė vežimu, kuriuo vežiojami pasmerktieji mirti. Rankoje jis laikė degantį vaško deglą. Ešafotas stovėjo Grevo aikštėje. Jam buvo žnaiboma krūtinė, rankos, šlaunys, blauzdos, dešinėje rankoje jis laikė peilį, kuriuo padarė minėtąjį nusikaltimą. Jam turėjo būti siera deginama ranka, virvių, kuriomis buvo surištas, nutrintos vietos laistomos verdančia alyva, išlydytu švinu, degančia guma, o paskui jį turėjo sudraskyti keturi arkliai, jo kūnas turėjo būti sudegintas ir pelenai išnešioti vėjo.
>
> Kai ugnis buvo uždegta, liepsna įsižiebė tokia menka, kad nudegino tik jo vienos plaštakos odą. Tada vienas budelis, kresnas stiprus vyras, paėmęs pusmetrines metalines žnyples ir sukiodamas jas išplėšdavo didelius mėsos gabalus; atsivėrusios žaizdos buvo laistomos iki raudonumo įkaitintu samčiu.
>
> Klykdamas iš skausmo, Damiensas vis kartojo: „Dieve, pasigailėk manęs!" ir „Jėzau, padėk man!" Žiūrovams labai pamokanti turėjo būti užuojauta, kurią rodė vienas senas kunigas, visą laiką guodęs jį.
>
> Teismo pareigūnas, ponas de Bretonas, kelis kartus priėjo prie kankinamojo ir klausė, ar jis nenori ką nors pasakyti. Šis atsakė, kad ne <...>.
>
> Paskutinioji operacija užtruko labai ilgai, nes arkliai nebuvo pratę prie tokio darbo. Tam reikėjo šešių arklių, bet pasirodė, kad ir tiek negana <...>.
>
> Budelis paklausė, ar sukapoti jį į gabalus, bet teismo pareigūnas liepė tęsti kankinimą. Nuodėmklausiai priėjo prie jo dar kartą ir jis paprašė jų: „Ponai, pabučiuokite mane"; vienas iš jų pabučiavo jį į kaktą.
>
> Dar po dviejų ar trijų mėginimų suplėšyti budeliai paėmė peilius ir nupjovė jam kojas <...>. Jie pasakė, kad jis jau miręs. Tačiau kai kūnas buvo plėšomas į gabalus, jo apatinis žandikaulis vis dar judėjo, tarytum jis kalbėtų <...>. Tiksliai laikantis nuosprendžio, paskutiniai kūno gabalai buvo sudeginti tik pusę vienuolikos vakaro <...>[2].

Damiensas taip nubaustas už mėginimą nužudyti karalių. Artimiausi jo šeimos nariai buvo išvyti iš Prancūzijos, jo broliams ir seserims liepta pasikeisti vardus, o jo namai sulyginti su žeme. Jis prisiartino prie Liudviko XV šiam lipant į karietą ir truputėlį sužeidė mažu peiliu. Jis turėjo kažkokių pretenzijų parlamentui. Net nemėgino bėgti ir pasakė norėjęs karalių tik pagąsdinti. Šiais laikais jis būtų palaikytas išprotėjusiu.

Kankinimai jau nuo Romos laikų buvo ne tik teisinių procedūrų, bet ir pačių egzekucijų elementas. Šv. Augustinas pripažino, kad taip daryti yra klaida, tačiau kartu manė, kad kankinimai neišvengiami. Manyta, jog kankinimai vykdant egzekucijas turi auklėjamąjį poveikį. Mirtis būdavo tik paskutinis bausmės tarpsnis, kai pasmerktąjį pasmeigdavo ant kuolo, ketvirčiuodavo, sudegindavo ant laužo ar sulaužydavo ratu. [**VLADAS**]

Damienso egzekucija buvo paskutinė Prancūzijoje. Švietimas tokiems metodams nepritarė. Netrukus po to Milano markizas Cesare Beccaria-Bonesana (1735–1794) išleido traktatą *Dei delitti i delle pene* („Apie nusikaltimus ir bausmes", 1764). Jame įrodinėjo, kad kankinimai yra netinkamas ir neefektyvus bausmės būdas. Ši knyga su Voltaire'o pratarme buvo išversta į daugelį kalbų ir tapo reformų visoje Europoje katalizatore. Ją daugelis laiko ilgos pažangios tendencijos iš pradžių įvesti humaniškesnius egzekucijų vykdymo metodus, o vėliau ir apskritai panaikinti mirties bausmę pradininke. „Žiaurumo kreivei" buvo lemta smukti žemyn, kol pagaliau liberali viešoji nuomonė pripažino, jog kankinimai žemina ne auką, o pačius kankintojus. Tačiau tuo viskas nesibaigė ir kankinimai Europoje neišnyko.[4] [**ALCOFRIBAS**]

protestantiškaisiais kunigaikščiais; o 1536 metais garsiųjų politinių ir prekybinių susitarimų, vadinamų „kapituliacijomis", dėka jis sudarė sąjungą su kitatikiu — Suleimanu Puikiuoju ir su sultono vasalais Šiaurės Afrikoje, tarp jų ir korsarų karaliumi Chajr ad-Dinu, vadintu Barbarosa. Nuolat kaitaliojantis situacijai Italijoje, jį palaikė ir popiežiai, ir didžiausia Vatikano priešininkė Venecijos respublika.

Dėl to kilo dar keturi karai. 1521 — 1526 metais imperijos kariuomenė užpuolė Burgundiją, o paskui visas pastangas sutelkė į kampaniją Italijoje, kuri baigėsi mūšiu prie Pavijos ir Madrido taikos sutartimi 1526 metais. 1526 — 1529 metais imperatorius persistengė ir patyrė didelę gėdą, pasirašydamas Kambrė vietovėje vadinamąją „damų taikos sutartį" (1529). 1536 — 1538 metais jis buvo užsiėmęs kovomis su turkais bei vokiečių ir prancūzų protestantais ir priverstas pasirašyti Krepi en Valua taikos sutartį (1544); taip atsirado pertrauka, leidusi atidaryti Tridento susirinkimą ir pradėti ilgai atidėliotą Šmalkaldeno sąjungos puolimą. 1551 — 1559 metais, valdant Henrikui II, prancūzai sudarė sąmokslą su vokiečių protestantais, užėmė tris arkivyskupijas — Lotaringijos-Meco, Tulos ir Verdeno, taip pradėdami „žygį prie Reino" ir pasienio kovas, kurios nesibaigė iki 1945 metų (žr. III priedą, 60). Habsburgai atsakė veiksmais Nyderlanduose užimdami Arua ir sudarydami sąjungą su Anglija. Tai iš karto paskatino prancūzus pamiršti savo religinius skirtumus ir užimti Kalė (1558 m. sausio 7). Marija Tiudor, kurios vedybos pagal įgaliojimą su Pilypu II buvo mokestis už šį trumpalaikį Habsburgų ir Tiudorų *rapprochement*, sušuko: „Kai mirsiu, Kalė rasit mano širdyje!" Pagal visuotinę Kato-Kambrijaus taikos sutartį Prancūzija pasiliko Lotaringiją ir Kalė, Habsburgams atiteko Artua, Milanas ir Neapolis. Anglija buvo galutinai atkirsta nuo žemyno. Tačiau pagrindinė problema buvo ne išspręsta, o tik atidėta. [**NOSTRADAMUS**]

NOSTRADAMUS

Karališkasis kvietimas pasiekė Saloną Provanse 1556 metų liepos pradžioje. Prancūzijos karalienė Katerina Mediči pageidavo pasikalbėti su praėjusiais metais išleistos pranašysčių knygos autoriumi. Atrodo, kad vienas iš tos knygos ketureilių pranašavo karalienės vyro mirtį:

Le lion jaune le vieux surmontera
(Jaunasis liūtas įveiks senąjį)
En champ bellique par singulier duelle.
(Kovos lauke dvikovoje.)
Dans caige d'or les yeux lui crevera.
(Aukso narvelyje akis jam išdurs.)
Deux classes une, puis mourir, mort cruelle.
(Dvi žaizdos vienoje, po to jis mirs baisia mirtim.)[1]

Nepraėjus ir mėnesiui, eiklieji karaliaus dvaro žirgai atgabeno knygos autorių į Sent Žermen an Le, kur jis buvo pristatytas karalienei. Nostradamus nuramino ją sakydamas, kad tarp keturių jos sūnų mato keturis valdovus.

Po trejų metų karalius Henrikas II žuvo turnyre. Jo priešininko, škotų apsaugos kapitono Montgomerio skilusi ietis pramušė karaliaus paauksuoto šalmo antveidį, išdurdama akį ir persmeigdama gerklę. Nuo šių žaizdų karalius, pasikankinęs dešimt dienų, mirė.

Michelis de Nostradame'as (1503–1566), išgarsėjęs Nostradamo vardu, buvo gerai žinomas Prancūzijos pietuose kaip netradicinių gydymo metodų specialistas. Jis gimė žydų *conversos* šeimoje Provenso Sen Remi mieste ir baigė medicinos studijas Montpelje. Mokėjo gaminti įvairius stebuklingus gėrimus ir vaistus, išvirė gyvybės eliksyro Karkazono vyskupui bei paskyrė svarainių drebučių dietą popiežiaus legatui. Jis dirbo maro apimtuose Marselyje ir Avinjone, kai visi kiti gydytojai iš ten pabėgo, atsisakydamas nuleidinėti kraują ligoniams, kaip tada buvo įprasta, o primygtinai reikalaudamas gryno oro ir švaraus vandens. Ne kartą jis buvo įtariamas burtininkavimu, pakliūdavo inkvizicijos domėn ir jam tekdavo bėgti iš šalies. Sakoma, kad per vieną tokią kelionę XVI amžiaus penktajame dešimtmetyje jis sutiko jauną italų vienuolį, buvusį piemenį Felicę Perettį ir nedvejodamas kreipėsi į jį žodžiais „Jūsų Šventenybe". Po keturiasdešimties metų, kai Nostradamas jau seniai buvo miręs, Perettis tapo popiežiumi Sikstu VI.

Savo pranašystes Nostradamas surašė gyvenimo pabaigoje, remdamasis magijos, astrologijos ir kabalistikos knygomis. Pranašystės parašytos ketureilių forma ir išdėstytos šimtmečiais. Išėjo dvi knygos dalys, 1555 ir 1568 metais, iš karto sukeldamos sensaciją. Praslinkus metams nuo jų paskelbimo, Katerinos Mediči vyriausias sūnus karalius Pranciškus II, Škotijos karalienės Marijos vyras, staiga mirė, būdamas 17 metų 10 mėnesių ir 15 dienų amžiaus:

Premier fils, veuve, malhereux mariage
(Pirmasis sūnus, našlė, nelaimingos vedybos)

Sans nul enfant; deux isles en discorde,
(Be vaikų; dvi salos nesutaria,)
Avant dixhuit incompetant eage
(Nesulaukęs aštuoniolikos metų,nepilnametis)
De l'autre pres plus bas sera l'accord.
(Kitas bus sužieduotas dar jaunesnis.)[2]

Tais pačiais metais jo jaunesnysis brolis, būsimasis karalius Karolis IX, 11 metų buvo sužieduotas su austrų kunigaikštyte.

Ši pomirtinė sėkmė užtikrino pranašystėms sėkmę visiems laikams. Jos buvo pakartotinai spausdinamos be galo daug kartų, jas bandyta pritaikyti beveik visiems žinomiems įvykiams, nuo povandeninių laivų bei tarpžemyninių balistinių raketų iki Kenedžių nužudymų ir žmonių išsilaipinimo Mėnulyje. Nostradamas teisingai atspėjo, kad Liudvikas XVI apsigyvens Saulcė šeimoje pabėgęs į Vareną. Jis įtikino ir Napoleoną, ir Hitlerį (jo pranašystėse vadinama „Hister" vardu), kad jų karjeros nulemtos žvaigždžių išsidėstymo. Nostradamo ketureiliai nepaprastai įtaigūs ir neaiškūs, todėl juos galima pritaikyti kokiems tik nori atsitiktinumams. Tačiau daugelis jų taip priartėja prie tiesos, kad sunku nesusijaudinti:

Quand la licture du tourbillon versee
(Kai vėjo sukūrys neštuvus apvers)
Et seront faces de leurs manteaux couvers
(Ir veidus jų pridengs apsiaustai)
La Republique pars gens nouveaux vexee
(Respublikai pridarys bėdos nauji žmonės)
Lors blancs et rouges jugeront a l'envers.
(Tada baltieji ir raudonieji valdys kiekvieni kitaip.)[3]

1792 metais Prancūzija iš tikrųjų tapo Respublika ir raudonieji nuvertė baltuosius.

Ir kaip XX amžiaus gyvenimo trumpą aprašymą galima pacituoti tokį slėpiningą ketureilį:

Les fleaux passees diminue le monde.
(Didžiosios nelaimės praeis, pasaulis sumažės.)
Long temps la paix terres inhabitees:
(Negyvenamose žemėse ilgai viešpataus taika.)
Seur marchera par ciel, terre, mer et onde;
(Žmonės žygiuos dangumi, žeme, jūromis ir bangomis;)
Puis de nouveau les guerres suscitees.
(Po to iš naujo prasidės karai.)[4]

Britų salos, kuriose vis labiau įsigalėjo anglai, artėjo prie susivienijimo, kuris jau porą kartų viliojo ir anksčiau. Netekusi paskutinės atsparos žemyne, Anglijos karalystė nukreipė savo energiją į artimiausių kaimynų reikalus ir į avantiūras užjūriuose. Būdama viena tipiškų to meto sudėtinių valstybių, sudaryta iš Anglijos, Velso ir Airijos, ji neturėjo to nacionalinio susitelkimo, kuris būdingas Ško-

tijai. Tačiau valdant Tiudorams Anglijos karalystė parodė didelę energiją. Nepai- sant to meto religinių konfliktų, Henrikas VIII ir trys jo vaikai – Eduardas VI (valdė 1547–1553 m.), Marija I (valdė 1553–1558 m.) ir Elžbieta (valdė 1558– 1603 m.) – sukūrė Anglijos Bažnyčią, ilgalaikę monarchijos ir parlamento simbiozę bei karališkąjį jūrų laivyną. [BARDAS]

Stiuartai, valdę Škotiją nuo 1371 metų, kai Tiudorai pritrūko įpėdinių, sudarė asmeninę Škotijos ir Anglijos uniją (1603). Tai jiems žadėjo nemažai naudos. Apgauta savo sąjungininkių žemyne, Škotija nuo kruvinojo pralaimėjimo Flodeno laukuose (1513) gyveno Anglijos šešėlyje. Anglų ir škotų santykius labai pablogino nuverstos škotų karalienės Marijos (1542–1587) intrigos; ji savo gyvenimą baigė ant anglų ešafoto. Tačiau jos sūnus Jokūbas VI ir I [valdė 1567(1603)– 1625 m.] užėmė sostą visiems sutikus, taip paveldėdamas tai, ko nesugebėjo paveldėti jo motina. Jis, jo sūnus Karolis I (valdė 1625–1649 m.) ir vaikaitis Karolis II [valdė 1649(1660)–1685 m.] vienu metu iš Houlirudo ir iš Vaitholo. Jokūbas I kalbėjo savo pirmajam parlamentui Vestminsteryje:

> Anglija ir Škotija dabar <...> visiems laikams suvienytos <...> mano Asmenyje, kuris tiesia linija kilęs iš abiejų Karūnų; tad jos dabar tapo tarsi mažu pasauliu, sustiprintu jį supančiu natūraliu, tačiau nuostabiu tvenkiniu ar kanalu <...>

Dviejų priklausomų kunigaikštysčių integracija nevyko taip sklandžiai. Velsas, kurį Henrikas VIII padalijo į grafystes, neprieštaraudamas prisijungė prie anglų valdomos bendrijos. Netituluota anglų ir valų kaimo diduomenė buvo gan patenkinta savo likimu. Tačiau Airiją, kurios parlamentas faktiškai atsikratė anglų kontrolės nuo Dviejų rožių karo laikų, pažaboti buvo nelengva. 1541 metais – po to, kai 1534 metais buvo įsteigta Anglijos Bažnyčia, o Velsas padalytas į grafystes – Henrikas VIII pasiskelbė „Airijos karaliumi". Taip jis kaupė rūpesčius savo įpėdiniams. Airių vadų pavertimo grafais ir baronais politika iš esmės liko tik lengvinančia aplinkybe, ypač kai buvo apribota airių kalba ir papročiai. Prie nepasitenkinimo Karūna netrukus prisidėjo nepasitenkinimas protestantiškąja reformacija; dėl to kilo ištisa daugybė maištų. Devynerių metų karas (1592– 1601) vyko kylant grafo Hugho O'Neillo vadovaujamam Alsteriui. Jis baigėsi karalienės Elžbietos vietininko lordo Mountjoy'aus niokojančiomis represijomis; šis karas panaikino skirtumą tarp Anglijos ir Airijos teritorijų, panaikino airių teisės normas ir pradėjo sistemingos kolonizacijos politiką. Klestintį XVII amžiaus susitaikymo ketvirtąjį dešimtmetį valdant Straffordo grafui pakeitė kupinas sukilimų penktasis dešimtmetis, kai airiai pasinaudojo Anglijos sunkumais įvesdami religinę toleranciją ir nepriklausomą parlamentą. 1649–1651 metais Cromwellis brutaliai nukariavo Airiją ir sėkmingai ją aneksavo (žr. III priedą, 58). [BLARNEY]

Anglijos galia ir gerovė akivaizdžiai augo; prie to nemažai prisidėjo jos užjūrio avantiūros. Naujojoje kolonijoje Alsteryje įsikūrė daug škotų presbiterionų, siekiančių čia tokio prieglobsčio, koks buvo žadamas Anglijos kolonijoms už Atlanto – Virdžinijoje ir Naujojoje Anglijoje. Po Merilendo įkūrimo (1632) atėjo eilė Jamaikai, kuri buvo atimta iš ispanų 1655 metais, abejoms Karolinoms (1663),

BARDAS

Šekspyras rašė savo pjeses tuo trumpu laikotarpiu, kai Anglija po reformacijos nutraukė tiesioginius ryšius su žemynu, tačiau dar nespėjo sukurti užjūrių imperijos. Jo svarbiausios dramos parašytos tais pačiais dešimtmečiais, kai Amerikoje įkurtos pirmosios anglų kolonijos. Šekspyro balsui buvo lemta viešpatauti anglakalbiame pasaulyje, ir, regis, jis niekada nėra iškėlęs kojos iš Anglijos. Universaliam jo genijui buvo lemta susilaukti pripažinimo Europoje tik romantizmo epochoje.

Tačiau Šekspyro pjesių veiksmo vietos rodo, kad „Avono gulbė" toli gražu nėra kuklus anglų provincialas. Ko gero, jis buvo katalikas, tik tai slėpė. Taip pat tikėtina, jog Tiudorų cenzūra nepraleido politiniu atžvilgiu neleistinos medžiagos. Šiaip ar taip, iš 37 pjesių tik dešimties veiksmas visiškai ar dalinai vyksta Anglijoje, o jo istorinėse pjesėse gan daug prancūziškų vietovių. *Vindzoro šmaikštuolių* veiksmas vyksta Vindzore, *Kaip jums patinka* – Ardėnų miške. Trijų niūriųjų tragedijų – *Makbeto, Karaliaus Lyro* ir *Cimbelino* – senovės keltų Britanijoje, o aštuonių klasikinių dramų – Atėnuose, Romoje, Tyre ar Trojoje. Fantastiškųjų pjesių *Dvyliktoji naktis, Žiemos pasaka* ir *Audra* veiksmas rutuliojasi mitinėje Ilyrijoje, jūrų apjuostoje Bohemijoje ir „negyvenamoje saloje". Tačiau likusios jo pjesės akivaizdžiai susijusios su žemynu:

Daug triukšmo dėl nieko – Mesina
Venecijos pirklys – Venecija
Užsispyrėlės sutramdymas – Paduja
Akis už akį – Viena
Tuščios meilės pastangos – Navara
Vasarvidžio nakties sapnas – Atėnai
Romeo ir Džiuljeta – Verona
Hamletas – Danija
Otelas – Venecija
Viskas gerai, kas gerai baigiasi – Paryžius, Marselis, Florencija.

Šekspyras vengė Airijos, Rusijos (ji tuo metu apskritai buvo mažai žinoma), Lenkijos (apie ją yra tik kelios trumpos užuominos *Hamlete)*, Vokietijos ir didžiausio to meto Anglijos priešo Ispanijos bei ispanų Nyderlandų.

Kur tiksliai tos šalys yra, Šekspyras, kaip kiti jo amžininkai, neturėjo aiškios nuomonės. Seras Johnas Falstaffas norėjo prisistatyti kaip „aktyviausias vyras Europoje". Tačiau Petručijas, kuris piršosi užsispyrėlei, vadino ją „dailiausia Keite visame krikščioniškajame pasaulyje"[1]. „Krikščioniškasis pasaulis" ir „Europa" tada dar buvo vartojami kaip sinonimai.

Niujorkui, anksčiau buvusiam olandų Naujajam Amsterdamui (1664), ir Niudžersiui (1665). Navigacijos aktas (1651), kurį priėmė Cromwellio Ilgojo parlamento likučiai po to, kai Nyderlandai išsikovojo nepriklausomybę, reikalavo, be kitko, ir kad olandų laivai saliutuotų Anglijos vėliavai. Tai buvo Anglijos arogancijos požymis.

BLARNEY

1602 metais Cormackas McCarthys, Blarni pilies Korko grafystėje šeimininkas vis atidėliojo savo pilies atidavimą anglams, vesdamas begalines derybas, vis žadėdamas, uždavinėdamas klausimus, eikvodamas laiką tuščioms kalboms. Nors ir remiami ispanų kariuomenės, airių lordai praėjusiais metais patyrė skaudų pralaimėjimą prie Kinseilio; tad dabar buvo tik laiko klausimas, kada Mountjoy'aus vadovaujama anglų armija galutinai privers paklusti visą Airiją[1]. Tačiau štai toks McCarthy'o neklusnumo pasireiškimas labai pralinksmino žmones, o „Blarney" pavadinimas įsigalėjo liaudies kalboje kaip „stebuklingos žodžio galios" arba „plepumo dovanos" sinonimas[2].

Be to, kadangi nugalėtieji airiai išgarsėjo savo muzikiniais bei literatūriniais sugebėjimais, Blarni pilis tapo airiškumo simboliu ir airių pasididžiavimu. Išgarsinta dainos *Blarni giraitės* (apie 1798 m.), ji tapo maldininkų lankymo vieta. Tikima, kad kertinis pilies akmuo su užrašu „Cormac McCarthy fortis me fieri fecit AD 1446" turi magiškos jėgos, o rizikingas „Blarni akmens bučiavimo" po išsikišusia dantyta pilies siena ritualas tariamai suteikiąs piligrimams sugebėjimo įtikinti galią. Istoriniu požiūriu įdomu tai, kad kalba, kuria airiai taip puikiai naudojasi ir sugeba įtikinti kitus, nėra jų gimtoji kalba.

Škotija tapo įnirtingų religinių ir politinių konfliktų arena; tai galų gale sukėlė XVII amžiaus vidurio „Britų pilietinius karus". Knox'o presbiterionų Bažnyčia — Kirkė — buvo įkurta pagal Ženevos pavyzdį ir jos kalvinistiniai steigėjai norėjo padaryti ją teokratine institucija. Tačiau tam nepritarianti dvaro partija kas kartą numalšindavo jų siekius. 1572 metais, tais pačiais, kai mirė Knox'as, regentas privertė Kirkę priimti vyskupus; tai sukėlė nesibaigiančią Bažnyčios kovą su valstybe. 1610 metais, siekdamas užtikrinti apaštališkąjį tęstinumą, Jokūbas VI paliepė Anglijos vyskupams išventinti tris škotų vyskupus. 1618 metais jis primetė škotams penkis savo straipsnius, pradėjusius daug naujų tradicijų — pavyzdžiui, reikalavimą komuniją priimti atsiklaupus. Kiekviena proga jis vis atidėliojo Visuotinį škotų Bažnyčios susirinkimą, kol ši galų gale pakluso jam, tuo sukeldama visuotinį pasipiktinimą. 1637 metais Karolis I įvedė patobulintą anglikonų liturgijos atmainą ir naują maldaknygę. Jis tai padarė asmeniniu potvarkiu, neatsiklausęs Visuotinio susirinkimo; tai įžiebė maištą. Kai ši liturgija buvo pirmą kartą įvesta Sent Gilio katedroje Edinburge liepos 23 d., prasidėjo maištas. Po kiek laiko buvo sudarytas ir *Tables* — visų luomų revoliucinis komitetas, o 1638 metų vasario mėnesį pasirašytas vadinamasis Kovenantas (paktas). Kovenantininkai ėmė telkti ginkluotą lygą, kurios nariai lenkų pavyzdžiu turėdavo prisiekti ginti jos įstatus iki paskutinio kraujo lašo. Jie stengėsi apginti presbiterionų Bažnyčią nuo karaliaus ir vyskupų, o Škotiją nuo Anglijos. Netrukus lyga ėmė tvirtinti, kad ją remia visi tikri škotai ir be karaliaus sutikimo sušaukė parlamentą. 1640 metų rugpjūčio mėnesį pirmoji iš kelių kovenantininkų kariuomenių persikėlė per Tvido upę ir įsiveržė į Angliją.

Štai taip religiniai Škotijos karai susipynė su ne mažiau ilga karaliaus ir parlamento konstitucine kova Anglijoje. Valdant Tiudorams, valdovo bendradarbiavimas su išrinktais grafysčių bei miestų atstovais negalėjo nuslėpti to fakto, kad Anglijos parlamentas buvo karaliaus politikos instrumentas. „Mūsų karališkasis statusas niekada nepakyla taip aukštai kaip parlamento sesijų metu, — pareiškė Henrikas VIII parlamento delegacijai, — kai mes kaip galva, o jūs kaip galūnės esame susijungę į vieną politikos kūną". Kas yra to kūno galva, abejonių nebuvo: parlamentarai imuniteto neturėjo ir visai pagrįstai galėjo bijoti karaliaus rūstybės.

Tačiau kai valdant Jokūbui I Bendruomenių rūmai perėmė politinę iniciatyvą, parlamento keliaklupsčiavimas baigėsi. Paaiškėjo, jog lemiamą vaidmenį suvaidino tai, kad parlamentas kontroliavo apmokestinimą. 1629—1640 metais, kai Karolis I nusprendė valdyti be parlamento, niekas neturėjo priemonių jam pasipriešinti. Tačiau 1640 metų balandžio mėnesį, kuomet karo su Škotija išlaidos privertė karalių vėl sušaukti Anglijos parlamentą ir prašyti pinigų, kilo audra. Dvariškių kalbas apie dieviškąsias karalių teises parlamento teisininkai atrėmė cituodami Didžiąją Laisvių chartiją. Pagal buvusio teismo pirmininko sero Edwardo Coke'o populiarų posakį „Karalystės įstatymų negali pakeisti niekas, išskyrus parlamentą". 1641 metais parlamento dokumentas, pavadintas *Didžiuoju protestu* (The Grand Remonstrance) pateikė karaliui ilgą jo nusižengimų sąrašą. Parlamentas apkaltino pirmąjį karaliaus ministrą grafą Straffordą valstybės išdavimu ir karalius nors ir nenoromis buvo priverstas jį paaukoti.

Tuo momentu į areną vėl išėjo Airija. Straffordas su Alsterio presbiterionais elgėsi ne mažiau šiurkščiai, nei jo pirmtakai su airių katalikais. Jis pradėjo burti airių armiją kovai su maištaujančiais karaliaus pavaldiniais Anglijoje ir Škotijoje; tačiau kai 1641 metų birželio mėnesį paliko Airiją, nesumokėjęs kareiviams atlyginimo, šalyje kilo atviras maištas. Į Airiją atvyko škotų kariuomenė paremti savo tikėjimo brolių ir daugeliu frontų prasidėjo nekontroliuojami karo veiksmai. Spaudžiamas iš visų pusių, Karolis I pamėgino įprastu Tiudorų stiliumi suimti neklusniuosius Bendruomenių rūmų narius. Tačiau jam tai nepavyko: „Matau, kad paukščiukai išskrido iš narvelio", — sumikčiojo jis. Jam nebeliko nieko kito, tik bėgti į Londoną ir kviesti savo pavaldinius imtis ginklų. Kai parlamentas, kurio jis nenorėjo sušaukti, metė jam iššūkį, karalius prieštaraudamas senai tradicijai nepaklausė patarėjų ir iškėlė savo vėliavą Notingeme. Buvo 1642 metų vasara. Likimas panorėjo, kad už šį konfliktą jis sumokėtų gyvybe. Iki 1689 metų taip ir nepavyko surasti patenkinamos konstitucinės pusiausvyros.

Todėl pavadinimas Anglijos pilietinis karas yra neteisingas — jis nepakankamai tiksliai apibūdina labai sudėtingą konfliktą. Šis konfliktas prasidėjo ne Anglijoje ir neapsiribojo Anglija. Tai trys atskiri pilietiniai karai Škotijoje, Airijoje ir Anglijoje, susipynę su kitais įvykiais visose Stiuartų karalystės dalyse. Krizės Anglijoje 1642 metų rugpjūčio mėnesį negalima nagrinėti izoliuotai. Nervingą karaliaus elgesį su parlamentu Vestminsteryje, be abejo, sąlygojo jo nesėkmės Edinburge. Anglijos parlamentų karingumą pakurstė tai, kad jie žinojo apie karaliaus despotišką politiką Škotijoje ir Airijoje, apie jo religinius reikalavimus ir tai,

kad karas jau vyko. Taigi pats svarbiausias buvo politinių ir religinių principų konfliktas. Mėginimai paaiškinti jį socialinių grupių ar ekonominiais interesais, nors kartais ir pravertė sprendžiant kai kuriuos klausimus, nepajėgė pakeisti senesniųjų analizių, grindžiamų konstitucinių ir religinių įsitikinimų mišiniu. Katalikai ir Aukštosios Bažnyčios anglikonai buvo lojalesni karaliui, kurio karališkosios prerogatyvos dabar buvo puolamos. Anglų puritonai ir škotų kalvinai sudarė parlamento rėmėjų branduolį; mat parlamentą jie laikė geriausia apsauga nuo absoliutizmo. O nekilmingoji kaimo diduomenė buvo pasidalinusi pusiau.

Anglai visą laiką buvo mokomi, kad jų pilietinis karas nepasižymėjo nei religiniu fanatizmu, nei beprasmiškomis žudynėmis, būdingomis to meto karams anapus Lamanšo. Mėgstama cituoti parlamento armijos generolo majoro sero Wiliamo Wallerio laišką, skirtą vakarinės rojalistų armijos vadui serui Ralphui Hoptonui mūšio prie Raundvei Dauno 1643 metais išvakarėse:

> Mano palankumas jums yra toks pastovus, kad net tai, jog tapome priešininkais, negali sugriauti mano draugiškumo jums asmeniškai, tačiau aš turiu būti ištikimas savo pareigai. Didysis Dievas, vienintelis mano širdies tikrintojas, žino <...>, su kokia neapykanta aš žiūriu į šį karą, kuriame nėra priešo. Tačiau mes abu esame scenoje ir turime vaidinti mums skirtus vaidmenis šioje tragedijoje. Padarykime tai garbingai ir be asmeninio priešiškumo.[51]

Jei toks pakantumas būtų vyravęs, karai niekada nebūtų ilgai užtrukę.

Tačiau buvo keli labai svarbūs klausimai, kuriais nė viena pusė neketino daryti jokių nuolaidų. Parlamentų praktikuojama „Mažo apmokestinimo filosofija" nedavė karaliui lėšų, reikalingų efektyviam valdymui. Be to, anglų valdančiuosius sluoksnius domino tik Anglija, jiems nė kiek nerūpėjo Airijos ir Škotijos interesai. Bet svarbiausia buvo tai, kad religijos klausimais abi pusės buvo pasiryžusios persekioti savo priešininkus vildamosios primesti visiems vieną religiją. Tai buvo karas „ne už religinę laisvę, o tarp besivaržančių persekiotojų grupių"[52]. Rojalistai palaikė Vieno tikėjimo įstatymą *(Act of Uniformity)*. Parlamentas savo karinio triumfo valandą mėgino primesti Presbiterionų paktą *(Covenant)*. Abi pusės įsitikino, kad absoliutaus vieningumo jėga nepasieksi.

Nestigo šiame kare ir žiaurumų. Gerai aprašytos visuotinės žudynės prie Boltono (1644 metų birželio mėnesį), kurias įvykdė Reino palatinato kunigaikščio Ruperto daliniai, arba klaikusis Drohedos nusiaubimas (1649), kur Cromwellis išžudė visus šio airių miesto gyventojus; o kur dar mažiau žinoma belaisvių žudymo ir kaimų nušlavimo nuo žemės paviršiaus taktika!

Per ketverius karo metus būta nemažai susidūrimų, kuriuose dalyvavo ne tik centro, bet ir vietinės pajėgos. Rojalistai, kurių štabas buvo Kristaus bažnyčioje Oksforde, iš pradžių turėjo persvarą beveik visose Anglijos grafystėse. Tačiau parlamento pajėgos, padedamos Škotijos Kovenanterių lygos, tvirtai laikėsi savo neprieinamoje bazėje Londone, tad jų rankose buvo ir centrinės valdžios organai. Ilgainiui jos sugebėjo sukurti profesionalią naujojo pavyzdžio armiją, kurios tėvas grėsmingasis Oliveris Cromwellis (1599–1658) pamažu užėmė vadovaujantį vaidmenį ne tik politiniuose, bet ir kariniuose reikaluose. Dažnai parlamentas kontro-

liuodavo miestus, o karalius provinciją. Nė vienas iš priešininkų neįgijo didesnio pranašumo, kol pagaliau parlamentui pamažu pradėjo duoti vaisių geresnė organizacija, nenugalimas generolas ir sąjunga su škotais. Po pradinio susidūrimo prie Edže Hilo į šiaurę nuo Oksfordo 1642 metų rugsėjo 24 d., lemiami mūšiai įvyko prie Marston Muro Jorkšyre (1644 metų liepos 2 d.) ir prie Neisebio (1645 metų birželio 14 d.). Karaliui kapituliavus mūšyje su škotais prie Niūarko 1646 metais, atviras rojalistų pasipriešinimas baigėsi.

Karo veiksmams slopstant, politinės situacijos raida įgavo revoliucinį pagreitį. Parlamento stovykla sparčiai radikalėjo, ir orientuodamasi į respubliką, ir užmezdama ryšius su kraštutinėmis evangelikų sektomis — tarp jų ir su leveleriais bei digeriais. Negalėdamas priversti karaliaus pasirašyti tvirto susitarimo, Cromwellis nusprendė nužudyti jį. Egzekucija įvyko priešais Vaitholo rūmus 1649 metų sausio 3 d.; tai buvo Anglijos respublikos (*Commonwealth*) pradžia. Nepajėgdamas suvaldyti Ilgojo parlamento, Cromwellis surengė jo valymą, o nepajėgdamas pajungti airių ir škotų įtikinėjimais, įsiveržė iš pradžių į Airiją, paskui į Škotiją. Jo pergalė prieš škotus prie Vorčesterio (1651) buvo galutinis triumfas kovų laukuose. Tačiau Cromwelliui niekada taip ir nepavyko pasiekti politinio susitarimo, prilygstančio jo karinėms pergalėms. Nesugebėdamas suvaldyti net visai nustekento parlamento, iš atrinktų jo šalininkų, Cromwellis jį paleido. „Būtinybė teisės nepaiso", — pareiškė jis parlamentarams. Po to Cromwellis valdė kaip lordas protektorius remdamasis vienuolikos karinių apygardų vadais. Atmetus parlamentinį valdymą, parlamento šalininkų stovykla patyrė politinį bankrotą.

„Didysis Oliveris" buvo nepaprastai ryžtingas žmogus. Dailininkui, tapiusiam jo portretą, sykį pasakė: „Pone Leli, norėčiau, kad jūs <...> nutapytumėt mane tiksliai tokį, koks esu, su visais veido nelygumais, spuogais ir karpomis, antraip negausite iš manęs nė penso". Tačiau jis nepadarė jokių ilgalaikių sprendimų ir buvo linkęs viską, net skerdynes Drohedoje, aiškinti Dievo valia. Cromwelliui mirus vėl atgijo rojalistai. Išskyrus grįžimą prie *status quo ante bellum*, kitos alternatyvos nebuvo. Reikėjo sugrąžinti ir karalių, ir parlamentą. Karolis II grįžo iš tremties 1660 metų gegužės 29 d., priėmęs „Amnestijos ir užmiršimo įstatymo" (*Act of Indemnity and Oblivion*) sąlygas. Ir karalius, ir parlamentas turėjo iš naujo mokytis budraus sambūvio taisyklių.

Iš dalies pilietiniai britų karai buvo tipiškas įtampų, lydėjusių šiuolaikinių valstybių gimimą daugelyje Europos šalių, pasireiškimas. Tačiau žemyne jų pavyzdžiu niekas nepasekė, tad jas reikia traktuoti kaip grynai regioninės reikšmės tragediją.

O kitoje Šiaurės jūros pusėje Skandinavijos šalys suko priešinga kryptimi — tolo nuo vienijimosi. Ypač Švedija jau seniai buvo nepatenkinta Danijos dominavimu. Nuo XV amžiaus septintojo dešimtmečio ji turėjo savo *Riksdagą* (parlamentą), kurį sudarė keturių luomų atstovai, o nuo 1479 metų ir universitetą Upsaloje. 1520 metais per Kalėdas Darlekarlyje pakėlė maištą dar vieno danų karaliaus karūnavimo priešininkai. Kruvina pirtis Stokholmo miesto aikštėje, kur šimtams sukilimo rėmėjų buvo įvykdyta mirties bausmė už valstybės išdavimą, tik pakurs-

tė ugnį. Sukilėliai, kuriems vadovavo jaunas bajoras Gustavas Erikssonas Vaza, išvijo danų kariuomenę. 1523 metais Kalmaro unija iširo. Švedija, valdoma Gustavo Vazos (1523 – 1560), nuėjo savo keliu. Danija ir Norvegija, valdomos Frederiko I (1523 – 1533) ir jo įpėdinių, anksti perėjo į liuteronybę. Dėl to kilusios varžybos, kurių viena iš priežasčių buvo ginčas dėl Halando provincijos, truko daugiau nei šimtą metų.

Švedijos likimas nuo to laiko buvo susijęs su Vazomis, su siekimu įsigalėti Baltijos jūros regione ir, kiek vėliau, su protestantizmu. 1527 metais, parlamentui susirinkus Vasteraso mieste, Gustavas įkūrė vadinamąją Erasteninę Bažnyčią – anksčiau negu Henrikas VIII anglikonų Bažnyčią. Jis panaikino katalikų ritualą, ir išdalindamas Bažnyčios žemes savo rėmėjams sukūrė socialinę bazę galingai monarchijai. Jo antrasis sūnus Jonas III (valdė 1568 – 1592 m.) vedė Lenkijos Jogailaičių įpėdinę, o vaikaitis Zigmantas Vaza (valdė 1592 – 1604 m.) buvo išrinktas Lenkijos karaliumi. Zigmantas buvo laikomas menkėjančios katalikų partijos Švedijoje paskutine viltimi, o pilietinis karas, prasidėjęs dėl jo įžengimo į sostą, įtikino daugumą bajorų, kad nacionalinę nepriklausomybę reikia tapatinti su protestantizmu. 1593 metais Upsalos sinodas valstybine religija pripažino Augsburgo Tikėjimą. Zigmantas buvo nuverstas nuo sosto ir jo vietą užėmė jo dėdė Karolis IX iš Siodermanlando (valdė 1604 – 1611 m.), protestantiškosios linijos pradininkas. Nuo to laiko Švedija, be paliovos kariaudama su Lenkija, strateginių interesų Baltijos jūros regione sąlygotą konfliktą papildė dinastiniais ir religiniais motyvais.

Jaunasis Gustavas Adolfas (valdė 1611 – 1632 m.) nusprendė, kad geriausia gynyba yra puolimas. Turėdamas didžiulį talentą, tvirtą politinį pagrindą, laivyną ir savą armiją, kuriai ilgainiui buvo lemta pranokti net ispanų kariuomenę, jis ištobulino finansiškai atsiperkančių karinių ekspedicijų meną. 1613 metais Gustavas Adolfas atgavo iš Danijos Kalmarą; 1614 – 1617 metais įsikišo į Maskvos reikalus ten kilus suirutei ir atėmė iš jos Ingriją bei Kareliją; 1617 – 1629 metais užpuolė Lenkiją ir Lietuvą, užimdamas Rygą ir apguldamas Dancigą (1626 – 1629). Sykį vos per plauką nepateko į lenkų husarų nelaisvę; tačiau muitai už laivybą Vyslos upe jam atnešdavo tiek daug lėšų, kad galėjo statyti ant kortos dar didesnes sumas. 1630 metais, remiamas prancūzų, jis efektingai įsiveržė į Vokietiją. Mirtis mūšyje prie Liuceno nutraukė daug žadančią jo karjerą.

Karalienė Kristina (valdė 1632 – 1654 m.) užaugo valdant regentui kancleriui Oxenstiernai ir buvo Švedijos galybės suklestėjimo liudininkė, kai ši nukariavo Halandą (1645) ir kai buvo sudaryta Vestfalijos taikos sutartis. Tačiau Kristina slapta atsivertė į katalikybę, išsižadėjo sosto ir pasitraukė į Romą. Jos pusbrolis Karolis X (valdė 1654 – 1660 m.), kuriam nedavė ramybės Maskvos ambicijos ir likusios be darbo kariuomenės išlaikymo išlaidos, grįžo prie senosios politikos – intervencijos į Lenkiją ir Lietuvą. Ankstyva jo mirtis suteikė progą pasiekti visuotinį susitarimą ir pasirašyti Olivos taikos sutartį (1660).

Švedija niekada taip ir nepasiekė iš anksto išreklamuoto savo tikslo – *dominium maris Balticae* („Baltijos jūros kontroliavimas"). Tačiau pusę šimtmečio ji

vaidino neproporcingai svarbų vaidmenį Europos reikaluose, keldama siaubą jos šiauriniams regionams, sukurdama geriausią to meto kariuomenę ir būdama aktyviausia iš visų protestantiškų šalių.

Lenkija ir Lietuva – dar viena šalis XVI amžiuje ir XVII amžiaus pradžioje išgyvenusi savo „Aukso amžių". Paskutiniųjų Jogailaičių karalystė buvo neabejotinai didžiausia valstybė Europoje; ji išvengė ir religinių karų, ir Osmanų įsiveržimų, kamavusių daugelį kitų to meto valstybių. Valdant Žygimantui I (1506–1548) ir Žygimantui Augustui (1548–1572) – dar vienos Sforcų giminės karalienės vyrui ir sūnui – ji palaikė glaudžius ryšius su Italija, ypač su Venecija. Krokuvoje buvo vienas gyvastingiausių renesanso epochos karaliaus dvarų.

Žečpospolita (respublika), atsiradusi 1569 metais pasirašius Liublino uniją, susikūrė iš dalies dėl to, kad nebuvo karališkojo sosto įpėdinio, o iš dalies ir dėl Maskvos ekspansijos grėsmės. Tai buvo *Ausgleich* – Lenkijos ir Lietuvos interesų kompromiso ankstyvoji forma. *Karūna*, arba Lenkijos karalystė, priėmė Lietuvos didžiąją kunigaikštystę kaip lygią partnerę, nors už tai pasiėmė didelius Ukrainos plotus. Didžioji kunigaikštystė pasiliko savo įstatymus, savo administraciją ir savo kariuomenę. Dvigubą valstybę turėjo valdyti renkamas valdovas ir bendras *Seimas*. Valdantieji *šlėktos* (bajorija), sugalvoję tokią bajoriškosios demokratijos formą, pasiliko sau dominuojantį vaidmenį. Per savo vietinius *seimelius*, kurie kontroliavo centrinį Seimą, jie tvarkė apmokestinimo ir karinius reikalus. Per *pacta conventa* (suderintas sąlygas), kuris sudarė karūnavimo priesaikos dalį, jie galėjo samdyti karalius pagal sutartį, kaip kokius direktorius ar administratorius. Turėdami įstatymuose įtvirtintą teisę priešintis, realizuojamą ginkluotomis sąjungomis arba konfederacijomis, bajorai galėjo ginti savo pozicijas prieš bet kokias karaliaus užmačias. Remdamiesi vienbalsiškumo principu, kuris galiojo visuose jų svarstymuose, jie užsitikrino, kad nei karaliaus, nei kokios nors grupuotės interesai netaptų viršesniais už bendrus interesus. Tai nebuvo ta visuotinės anarchijos sistema, kuri įsivyravo XVIII amžiuje. Nepaisant visų jos trūkumų, tai drąsus demokratijos eksperimentas, absoliutizmo ir religinių karų amžiuje pasiūlęs naują gaivinančią alternatyvą. *Žečpospolitos* reputacija tarp kitų demokratijos formų neturėtų priklausyti nuo jos vėlesnių žudikų priešiškos propagandos.

Per tuos aštuonis dešimtmečius, kurie skyrė Liublino uniją nuo 1648 metų visuotinės krizės, *Žečpospolitai* sekėsi geriau negu jos kaimynams. Prekyba Baltijos jūros regione daugeliui didikų atnešė didžiulius turtus. Miestai, ypač Dancigas, klestėjo naudodamiesi karaliaus suteiktomis privilegijomis. Kontrreformacija, nors ir buvo vykdoma energingai, tačiau atvirų konfliktų nesukėlė. Šlėktos, nors ir visiškai paralyžiavę valdžią per didįjį *rokošą*, („legalų maištą") 1606–1609 metais, vėliau beveik nesigriebdavo tokių kraštutinių veiksmų, būdingų vėlesniam šimtmečiui. Jie tik išsirinkdavo tokius karalius, kurie buvo priešiški ir vyskupams, ir ultramontaniškai Habsburgų šalininkų grupuotei. Su kitomis valstybėmis buvo kariaujama šalies pakraščiuose ar priešininko teritorijoje.

Monarchija, nors ir ne visi karaliai talentingi, išsaugojo savo autoritetą. Tiesa, pats pirmasis iš renkamų karalių Henrikas Valua (valdė 1574–1575 m.) šaliai

buvo tikra katastrofa; tačiau po keturių mėnesių jis pabėgo nudžiuginti savo asmenybe gimtąją Prancūzija, o čia dėl jo niekas ašarų neliejo. Kitas karalius, energingasis Steponas Batoras (valdė 1576—1586 m.) iš Transilvanijos, atstatė pagarbą karaliaus sostui ir sureguliavo sudėtingą valstybės mechanizmą, kad efektyviai veiktų. Jo sėkmingas karas su Ivanu Rūsčiuoju 1578—1582 metais leido užvaldyti Livoniją. Trečiajam karaliui švedui Zigmantui Vazai (valdė 1587—1632 m.) teko patirti daug sunkių išbandymų, tačiau jis pergyveno ir *rokošą,* ir be rezultatų pasibaigusį Lenkijos įsikišimą į Maskvos reikalus 1610—1619 metais. Jo du sūnūs, Vladislovas IV (valdė 1632—1648 m.), kurį laiką buvęs ir caru, bei Jonas Kazimieras (valdė 1648—1668 m.), kurį laiką buvęs kardinolu, patyrė ir santykinės ramybės, ir chaoso laikotarpių.

Jono Kazimiero valdymą paženklinusi grandininė didelių nelaimių reakcija prasidėjo netikėtai, kaip perkūnas iš giedro dangaus. 1648—1654 metais vyko Dnepro kazokų sukilimas, vadovaujamas Bogdano Chmelnickio; jo žudikiškoji kazokų ir totorių armija pasiekė net Vyslą, palikdama paskui save per visą Ukrainą nusidriekusią plačią išskerstų katalikų ir žydų juostą. Šiame sukilime valstiečių įtūžis susiliejo su labai realiomis politinėmis, socialinėmis ir religinėmis rytinių provincijų nuoskaudomis. Sukilimas faktiškai jau buvo numalšintas, kai apimtas nevilties Chmelnickis kreipėsi pagalbos į Maskvos carą. Maskvos invazija 1654—1667 metais, atnešusi mirtį ir sugriovimus ne tik Lietuvai, bet ir Ukrainai, pažadino švedų nerimą dėl strateginės situacijos pasikeitimo. Dviguba švedų invazija 1655—1660 metais, Lenkijoje žinoma „tvano" pavadinimu, apėmė ne tik Karūną, bet ir Didžiąją kunigaikštystę, privertė karalių pasirinkti tremtį, o magnatus — išdavystę. Efektyviai pasipriešino tik Jasna Guros vienuolynas Čenstochovoje, kurio Juodoji Madona stebuklingai lengvai nukreipdavo švedų patrankų sviedinius. Šias invazijas lydėję Transilvanijos ir Brandenburgo įsiveržimai šalį atvedė beveik iki visiško žlugimo. Tačiau Lenkija atsigavo nuostabiai greitai. Maskvos puolimas buvo sustabdytas, švedai apsupti, nuo prūsų atsipirkta. 1658 metais etmonas Čarneckis net galėjo leisti sau surengti kampaniją prieš švedus Jutlandijoje. Olivos taikos sutartis (1660) patenkino *Žečpospolitos* vakarinių kaimynų pretenzijas, užbaigė karą su Vazomis, patvirtino Prūsų kunigaikštystės nepriklausomybę ir pranašavo geresnius laikus.

Atrodė, kad *Žečpospolita* dabar galės užsiimti savo neišspręstomis problemomis. XVII amžiaus septintajame dešimtmetyje kasmet kartodama karines kampanijas, lenkų kavalerija nuolat stūmė Maskvos kariuomenę atgal į Rusiją. Paskui, kai jau atrodė, jog visai nebetoli pagerėjimas, karaliaus pateikta konstitucinių reformų programa sukėlė neproporcingai didelę ir nuožmią demokratiškųjų bajorų reakciją. 1665—1667 metais brolžudiškos etmono Liubomirskio maišto kovos sustabdė pažangą visose srityse. Karalius ir jo priešininkai atsidūrė politinėje aklavietėje. Tai privertė *Žečpospolitą* sudaryti lemtingąsias Andrusovo paliaubas (1667), pagal kurias Kijevas ir visa Kairiakrantė Ukraina atiteko rusams — teoriškai tik dvidešimčiai metų, o praktiškai visam laikui. Karalius atsisakė sosto ir pasitraukė į Prancūziją, kur mirė ir buvo palaidotas Sent Žermen de Prė bažnyčio-

je. Nuvertėjusios jo valdymo metų monetos buvo su jo inicialais ICR – *Iohannes Casimirus Rex;* tačiau imta manyti, kad jos reiškia *Initium Calamitatum Republicae* („Respublikos katastrofos pradžia").

Lenkijos nelaimių pradžia sutapo su dviejų jos kaimynių – Prūsijos ir Rusijos – galios didėjimu.

Prūsija, kurioje XVI amžiaus pradžioje vis dar buvo teutonų valstybės liekanų, ištisus dešimtmečius merdėjo ir jai verkiant reikėjo radikaliai atsinaujinti. Ji neteko savo pagrindinės misijos – atversti pagonis, kai Lietuva apsikrikštijo, dėl pralaimėjimo prie Žalgirio (1410) prarado karinį pranašumą, o Lenkijai užvaldžius Elbingą, Torunę ir Dancigą (1466) sumenko ir jos prekybinė reikšmė. Reformacijos pradžia Vokietijoje sukėlė grėsmę pačiai jos egzistencijai ir jos paskutinysis didysis magistras Albrechtas von Hohencolernas paskubomis pertvarkė šalį į pasaulietinį Lenkijos karalystės leną. Perėjęs į liuteronų tikėjimą, jis panaikino teutonų ordiną ir 1525 metais Krokuvos miesto aikštėje davė priesaiką savo naujajai kunigaikštystei. Iš savo sostinės Karaliaučiuje jis vykdė politiką, kuri ilgainiui turėjo sujungti jo valdas su giminaičių valdomis Brandenburge. Nusipirkęs savo kunigaikštystės reversijos teisę, jis užsitikrino, kad, jei kartais jis pats neturėtų įpėdinio, ji automatiškai atitektų Berlyno Hohencolernams. Ši politika davė vaisių 1618 metais: nuo to laiko vienas ir tas pats Hohencolernų giminės valdovas turėjo du titulus: Brandenburgo elektoriaus ir Prūsijos kunigaikščio; taip gimė Brandenburgo – Prūsijos valstybė (žr. III priedą, 55).

Didysis elektorius Frydrichas Vilhelmas (valdė 1640 – 1688 m.), kalbėjęs lenkiškai ir puoselėjęs planus tapti „pirmuoju kunigaikščiu Lenkijoje", davė ištikimybės priesaiką savo kunigaikštystei 1641 metais. Po penkiolikos metų jo daliniai užėmė Varšuvą, jo senjoro sostinę, per pačią švedų tvano kulminaciją. Tai buvo prūsų armijos debiutas. Dabar beliko tik diplomatinėmis gudrybėmis išplėšti nepriklausomo Prūsijos statuso pripažinimą pirma iš švedų, o paskui ir iš lenkų. Tokiu oficialiu pripažinimu tapo Olivos taikos sutartis. Prūsiškoji dvasia leidosi į žygį.

Maskvos kunigaikštystė, kurios didybės siekimo strategijos pradininkas buvo Ivanas III, nepaprastai atkakliai laikėsi savo kurso. Ivanas IV (valdė 1533 – 1584 m.), žinomas Rūsčiojo pravarde, užbaigė jo pirmtakų pradėtą patrimonialinės valstybės kūrimą. „Visi gyventojai laiko save *cholopais*, – rašė vienas iš pirmųjų atvykėlių iš Vakarų, – kitaip sakant, savo kunigaikščio vergais"[53]. Įkurdamas *opričniną* – visų vėlesniųjų Rusijos saugumo įstaigų pirmtakę – jis galėjo pasilikti ištisas sritis sau asmeniškai ir pradėti viešpatauti remdamasis neribotu teroru. Sulygindamas su žeme Novgorodą ir išžudydamas beveik visus jo gyventojus kelias savaites trukusiose skerdynėse, Ivanas Rūstusis įtvirtino Maskvos viršenybę Rusijoje. Griaudamas senųjų bojarinų giminių galybę ir panaikinęs jų *zemskij sobor* („tarybą"), jis sukūrė visiškai paklusnią hierarchinę visuomenę. Paskirdamas pirmąjį Maskvos patriarchą, Ivanas Rūstusis užbaigė formuoti atskirą ir priklausomą Rusijos stačiatikių Bažnyčią, nuo to laiko atkirsdamas ją nuo bet kokių įtakų iš svetur. Aneksuodamas Kazanės chanatą ir pastatydamas

Kazanėje didelį stačiatikių Apreiškimo soborą (1562), kaip krikščionių pergalės musulmonų šalyje paminklą, jis taip išreiškė savo neribotas imperines ambicijas. Įvesdamas *razriadus* (tarnautojų sąrašus) ir įkurdamas *pomestnyj prikaz*, jis galėjo sekti visus valstybės tarnautojus ir jų paskyrimus; tai buvo vėlesnės *nomenklatūros* pirmtakas. Nieko nuostabaus, kad po tokių didelių socialinių ir politinių transplantacijų bei amputacijų pacientas susirgo.

Smutnoje vremia („sumaišties metas") apėmė laikotarpį nuo Ivano sūnaus Fiodoro mirties 1598 metais iki Romanovų įžengimo į sostą po penkiolikos metų. Subyrėjus centrinei valdžiai, besivaržančios bojarinų frakcijos vieną po kito iškėlė penkis netikusius carus; vyko valstiečių sukilimai ir kazokų antpuoliai; į šalį įsiveržė švedai, lenkai ir totoriai. Pirmasis Fiodoro ministras Borisas Godunovas (valdė 1598–1605 m.), totorių bojarinas, buvo nuverstas ir apkaltintas teisėto sosto įpėdinio nužudymu. Lžedmitrijus I (valdė 1605–1606 m.) buvo apgavikas, pasiskelbęs esąs Ivano nužudytasis sūnus. Susilaukęs lenkų magnato Jerzio Mniszeko bei jo draugų jėzuitų paramos, jis vedė Mniszeko dukterį Mariną ir leidosi į Maskvą. Jo trumpas reformatoriškas valdymas baigėsi labai staigiai nuo kito pretendento į sostą Vasilijaus Šuiskio (valdė 1605–1611 m.) šalininkų patrankos sviedinio Raudonojoje aikštėje. O Šuiskį nuvertė kitas apgavikas Lžedmitrijus II, pramintas Tušino vagimi. Jis kažkokiu būdu sugebėjo įtikinti Mariną esąs prisikėlęs iš numirusių jos vyras. Šuiskis mirė lenkų nelaisvėje. Jį pakeitė lenkų karalaitis Vladislovas Vaza, kurio kandidatūrą palaikė kita bojarinų frakcija.

Nors daug lenkų didikų kaip ir Mniszekas buvo įsivėlę į tą sumaištį Rusijoje, oficiali *Žečpospolitos* politika buvo laikytis nuošalėje. Karalius atmetė Mniszeko planą, nors Rusijoje ir sklido priešingi gandai. O seimas perspėjo karalių neskirti pinigų ir pajėgų daugiau negu to reikėjo pasiekti kuklesniam tikslui – atgauti Smolenską, todėl, kai lenkų kariuomenė 1610 metais artėjo prie Smolensko ir kai švedai jau buvo Novgorode, ji neturėjo įsakymo žygiuoti toliau. Tačiau, kaip kariuomenės vadas vėliau aiškinosi įtūžusiam seimui, nepaisant gautų nurodymų, lenkai veržėsi pirmyn. Kai rusų armija buvo sumušta prie Tušino ir kelias į Maskvą buvo laisvas, jie be pasipriešinimo užėmė Kremlių. Lenkų įgula ten išsilaikė visus metus, kol buvo priversta pasiduoti. Jos kariai padegė Maskvą ir buvo išžudyti patriotiškai nusiteikusių miesto gyventojų, susibūrusių apie pirklį Mininą, kunigaikštį Požarskį ir naująjį carą Michailą Romanovą (valdė 1613–1645 m.). Taip rusai susirado savo dinastiją ir savo tautinį identitetą. Kartu tai buvo itin tinkama medžiaga operai. [SUSANINAS]

Maskva atsigavo pamažu, bet nuosekliai. Lenkai buvo išvyti 1619 metais; karalaitis Vladislovas atsisakė savo pretenzijų; Smolenskas susigrąžintas (1654). Valdant Aleksejui Michailovičiui (1645–1676), esminės reformos sukėlė neramumus šalies viduje, kuriuos tik iš dalies kompensavo teritoriniai užkariavimai. Teisės reforma, pasibaigusi daugiau nei 1000 straipsnių turinčio *Uloženije* („Įstatymų kodekso") išleidimu 1649 metais, įamžino baudžiavą, sukurdama sąlygas, kurios atvedė prie didelio valstiečių sukilimo, vadovaujamo Stenkos Razino. Patriarcho Nikono (1605–1681) Bažnyčios reformos tikslas buvo atnaujinti ritu-

alą ir sumažinti valstybės kontrolę; ji susilaukė caro pykčio, o sentikiai atskilo nuo pagrindinės Bažnyčios. Karinės reformos Vakarų pavyzdžiu buvo įgyvendintos dar iki ne itin sėkmingų kampanijų prieš Lenkiją. Esant tokiai padėčiai didelės teritorijos, gautos pagal Andrusovo paliaubas 1667 metais, buvo tarsi nelaukta premija (žr. III priedą, 56).

Ukrainos gavimo iš Lenkijos reikšmė Rusijai buvo milžiniška. Ji davė Maskvai ekonominių išteklių ir užtikrino jai geopolitinę padėtį, reikalingą didžiosios valstybės statusui įgyti. Negana to, Ukraina buvo prijungta tuo metu, kai vyko Sibiro tyrinėjimas ir jo nukariavimas iki pat Ramiojo vandenyno. Formulė „Maskva + Ukraina = Rusija" pačių rusų rašytose istorijos versijose nefigūruoja, tačiau jos reikšmė labai svarbi. Tokiu atveju tikruoju Rusijos imperijos įkūrėju reikia laikyti Aleksejų Michailovičių, o ne jo labiau išgarsėjusį sūnų Petrą. [TEREMAS]

Ilgai užsitęsusios Rusijos, Lenkijos ir Švedijos varžybos lėmė Rytų Europos likimą. Žvelgdami iš laiko perspektyvos matome, kad Andrusovo paliaubos 1667 metais suardė ligi tol buvusią jėgų pusiausvyrą. Rusija nepastebimai užėmė Lenkijos ir Lietuvos vietą, tapdama dominuojančia šio regiono valstybe. Tačiau ir Lenkija, ir Rusija turėjo vieną bendrą bruožą — nė viena iš jų nesileido įtraukiama į Trisdešimties metų karą.

Osmanų imperija, rytinė Lenkijos ir Rusijos kaimynė, savo klestėjimą pasiekė tuo pačiu metu kaip ir Habsburgai. Žiūrint pačių musulmonų akimis, svarbiausias dalykas buvo Osmanų sprendimas pagrindinę islamo šaką sunitus nukreipti prieš šiitus. Kai Sultonas Selimas I (valdė 1512—1520 m.) pakilo prieš Persiją, jis nutraukė 60 metų nuo Konstantinopolio žlugimo trukusią pertrauką. Vėliau vienas po kito nukariauti buvę Damasko, Kairo ir Bagdado kalifatai (1534). Suleimanas Puikusis (valdė 1520—1566 m.), prie savo valdų prijungęs ir Pranašo kapą Mekoje, pagrįstai galėjo save vadinti „Islamo imperatoriumi" *(Padishah-i-Islam).* Daug paminklų, tarp jų ir Suleimano mečetė Stambule, liudija jo didybę.

Žiūrint krikščionių akimis, pirmieji pavojaus signalai nuaidėjo tada, kai turkai savąją galybę nukreipė Vakarų link. Jie slinko Dunojaus slėniu Vengrijos, o ir korsarų valstybių Šiaurės Afrikos pakrantėse link. Dunojaus kampanijos prasidėjo 1512 metais Moldavijos užėmimu. Paskui, užgrobus Belgradą (1521), Osmanų ekspansijai atsivėrė visa plačioji Vengrijos lyguma. Po 1526 metų, kai mūšyje prie Mohačo žuvo paskutinis nepriklausomos Bohemijos ir Vengrijos karalius Liudvikas II Jogailaitis, grėsmė kilo net pačiai Austrijai. 1529 metais turkai pirmą kartą nesėkmingai buvo apgulę Vieną, o po trijų metų vis dar puldinėjo toliau, giliai įsiskverbdami į Alpių slėnius. 1533 metų paliaubos buvo pasiektos tik Vengrijos padalijimo kaina. Vakarų Vengrija buvo palikta jos naujiesiems valdovams Habsburgams; vidurinė Vengrija su Budapeštu tapo Osmanų provincija, Transilvanija — atskira kunigaikštyste, atiduota Osmanų globai. Susidūrimai nesiliovė ir prie visų naujųjų sienų, kol nebuvo pasirašyta Adrianopolio taikos sutartis (1568), pagal kurią Habsburgai sutiko mokėti kasmetinę duoklę. 1620—1621 metais turkai pasislinko Dnestru aukštyn už Moldavijos ribų, tačiau prie Chotimo patyrė lenkų husarų jėgą. [USKOKAI]

TEREMAS

Sofija Aleksejevna buvo šeštasis caro Aleksejaus Michailovičiaus vaikas; ji gimė Maskvos Kremliuje 1657 metų rugsėjo 17. Kadangi buvo jaunesnioji kunigaikštytė šalyje, niekada nepripažinusioje sosto paveldėjimo moteriškąja linija, jos galimybės įgyti politinės valdžios buvo artimos nuliui.

Maskvos kunigaikštystėje aukštos kilmės damos gyveno visiškai atskirtos nuo pasaulio[1]. Jos buvo laikomos atskirose moterims skirtose patalpose, vadinamose *teremu,* kaip ir musulmonų šalyse, o iš ten išeidavo tik prisidengusios vualiu arba važinėdavo uždarose karietose. XVII amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje Kremliuje damoms buvo pastatyti tam skirti rūmai – *teremnyj dvoriec.* Negana to, caro seserys ir dukterys dažniausiai būdavo pasmerktos likti neištekėjusiomis. Kaip aiškino vienas pareigūnas, jų nebuvo galima išleisti už kokio nors didiko, nes būtų didelė gėda „išleisti damą už vergo“. Baimintasi išleisti ir už kokio nors užsienio kunigaikščio, kad neužkrėstų dvaro kokia nors erezija ar nesusidarytų klika. „Moteriška lytis Maskvos kunigaikštystėje negerbiama kaip daugumoje Europos šalių, – rašė vienas austrų pasiuntinys. – Šioje šalyje jos yra vyrų, kurie jas mažai tevertina, vergės“[2].

Nepaisant to, kartu su įtakingiausiu caro ministru kunigaikščiu Golicynu Sofija įgijo galios valdant jos broliui Fiodorui (1676–1682). Vėliau, tarpininkavusi, kad būtų išvengta karinio maišto, ji ėmė visai nebepaisyti teremo suvaržymų ir pasidarė regente, kol carai Ivanas ir Petras buvo nepilnamečiai, tapdama pirmąja moterim Rusijos valdove. Ji asmeniškai vadovavo užsienio politikai, ypač vedant derybas dėl „Amžinosios taikos“ su Lenkija, kuri užtikrino Maskvai vadovaujantį vaidmenį Rytų Europos reikaluose.

Sofijos reputaciją juodino Petro Pirmojo šalininkai; jis nutraukė jos regentavimą 1689 metais. Sofija buvo nušalinta kaip ambicinga intrigantė ir dažnai apibūdinama abejotino patikimumo citata – „didžiulė moteriškė, kurios galva buvo kaip statinė, veidas plaukuotas, kojos apžėlusios“[3]. Paskutiniuosius keturiolika savo gyvenimo metų ji praleido Novodevičės vienuolyne sesers Zuzanos vardu; ji pati ir buvo pastatydinusi tą vienuolyną Maskvos baroko stiliumi.

Moterų biografijoms dažnai būdingas noras kompensuoti per daug išpūstus jų garsiųjų vyrų gyvenimo aprašymus. Tai pati seniausia feministinės istoriografijos forma, sėkmingai naudota aprašant daugelio įžymių moterų gyvenimą: nuo Sapfo ir Boudiccos iki Eleonoros Akvitanietės ir Anglijos karalienės Elžbietos. Tačiau vienu atžvilgiu tokios biografijos gali būti klaidinančios. Įžymių moterų gyvenimai negali neparodyti tos bedugnės, kuri skyrė juos nuo paprastų moterų likimo. Sofija Aleksejevna, valdovė, buvo išimtis iš bendros taisyklės.

Viduržemio jūros regione atsinaujinusios Osmanų ekspansijos ženklu tapo Rodo salos užpuolimas ir hospitaljerų kapituliacija (1522). Alžyras buvo užgrobtas 1529, Tripolis 1551, Kipras 1571, Tunisas antruoju antpuoliu 1574 metais. Malta atlaikė didelę apgultį (1565). Katalikų pasaulio požiūriu, svarbiausias įvykis buvo

USKOKAI

1615–1617 metais Venecijos Respublika Adrijos jūroje kariavo su Habsburgais; tai buvo vadinamasis „uskokų karas“. Jo tikslas, žiūrint Venecijos akimis, buvo nuslopinti Habsburgų palaikomą piratavimą. Tačiau Habsburgų nuomone, *uskokai*, arba „Senjės korsarai“, – tai būtina jų imperijos gynybos sistemos dalis, o venecijiečiai grasino jų saugumui[1].

Senjė, kuri dabar yra Kroatijoje, buvo Adrijos jūros uostas, esantis netoli tos vietos, kur ribojosi Venecijos, Habsburgų ir Osmanų teritorijos. Jos pilis buvo Habsburgų *Militargrenze*, arba *vojna krajina* („karinės sienos“), jūros pakrantės tvirtovė. Ta siena sukurta XVI amžiaus trečiajame dešimtmetyje ir visa sustiprinta įtvirtintomis gyvenvietėmis. Šis uostas buvo piratų-patriotų bazė; jie gyveno ir iš žvejybos, bet daugiausia iš Venecijos laivų apiplėšinėjimo jūroje bei puldinėdama Osmanų miestus sausumoje.

Tie *uskokai* – pavadinimas kilęs iš kroatų veiksmažodžio *uskočiti* („įšokti“, „aborduoti“) vadovavosi garbės ir keršto kodeksu. Jie buvo sausumos *Grenzer* (pasieniečių – karių, saugojančių sieną) jūrinis atitikmuo. Daugelis tų pasieniečių buvo serbų repatriantai ar pabėgę baudžiauninkai; jie saugojo visą sausumos sieną, o vėliau sukilo prieš kroatų valdymą. Kaip ir jų likimo broliai prie sienos su Osmanų imperija Lenkijoje ir Vengrijoje arba kaip kazokai Ukrainoje, jie laikė save tikėjimo kariais, *antemurale christianitis* gynėjais, šventojo karo didvyriais. Tokiais jie buvo vaizduojami ir pietinių slavų literatūros epinėse legendose. Uskokų veiklą Habsburgai skatino ir rėmė iki XVIII amžiaus vidurio. Krajina buvo oficialiai panaikinta tik 1881 metais.

Piratavimas, kaip ir banditizmas, yra santykinė sąvoka. Europoje naujųjų laikų pradžioje buvo pilna *kleftų, haidamakų ir korsarų* (jūrų plėšikų), kurių veiksmams galėjo pritarti kuri nors valdžia, o kitos laikė juos neteisėtais.

Kaip tik toks atvejis yra Anglijos ir Prancūzijos piratai. Kai Francis Drake'as (1545–1595) išplaukdavo iš Plimuto plėšti ispanų laivų atvirame vandenyne arba „pasvilinti Ispanijos karaliaus barzdos“ Kadyje, jis tai darė su Anglijos karalienės žinia ir už savo paslaugas buvo pakeltas į riterius. Tačiau kai panašiai elgdavosi kiti, jie buvo Anglijoje smerkiami kaip laukiniai. Pavyzdžiui, XVII amžiaus pradžioje kurį laiką musulmonų korsarai iš Berberų pakrantės buvo įsirengę bazę Lendi saloje, iš kurios rengė plėšikiškus antpuolius prieš Devono ir Kornvalio grafysčių uostus, belaisvius parduodami į vergiją. Kai Jeanas Bartas iš Dunkirko (1650–1702) su Liudviko XIV leidimu terorizavo laivus, plaukiojančius Lamanšo kanalu ir Biskajos įlanka, jis buvo priimtas Versalyje ir jam suteiktas bajoro titulas. Saviškių akimis žiūrint, Drake'as ar Bartas buvo „admirolai“, o ispanų nuomone, jie buvo tarptautiniai nusikaltėliai. Kas vieniems buvo „korsarai“, tie kitiems buvo paprasti „plėšikai“.

jūrų mūšis prie Lepanto (1571), kur netikras Pilypo II brolis Don Juanas d'Austria, sėkmingai suvienijęs Venecijos, Genujos ir Ispanijos jūrų pajėgas, sutriuškino Osmanų laivyną. Tai paskutinis Kryžiaus žygis, paskutinis didelis galerų mūšis ir paskutinė per daugelį dešimtmečių didelė Osmanų akcija. [GRECO]

GRECO

Pravarde *El* arba *Il Greco* amžininkams buvo žinomi du garsūs Kretos menininkai. Vienas iš jų – dailininkas Dominikas Theotokopoulas, apsigyvenęs Tolede, o antrasis – muzikantas ir kompozitorius Frangiskas Leondaritis (apie 1518–1572 m.), buvęs katalikų vargonininkas Kastro mieste, kantorius Šv. Morkaus katedroje Venecijoje ir Bavarijos kunigaikščio muzikos mokytojas. Abu jie Kretos renesanso vaikai.

Kreta, kurią 1221–1669 metais valdė Venecija, – graikų ir lotynų kultūrų sankryža. Jos sostinė El Khandak pavadinimu buvo įkurta ir sustiprinta per ankstesnę arabų okupaciją 827–961 metais; vėliau, jau kaip Kandija (Candia) arba Čanda (Chandax), ji tapo Venecijos kunigaikščio buveine. Aplink Kandijos miesto aikštę išsidėstė kunigaikščio rūmai, Šv. Morkaus katedra su kampanile (*campanile*), ir lodža, tapusia saloje gyvenusių Venecijos ir Kretos aristokratų mėgstama susitikimų vieta. Nuo 1648 metų iki pat galutinės kapituliacijos 1669 metų rugsėjo 16 d., čia buvo kunigaikščio Morosinio vadovaujamo 21 metus trukusio pasipriešinimo Osmanų apgulčiai centras.

Konstantinopoliui žlugus, pakeliui į Italiją Kretoje rado prieglobstį daug Bizantijos mokslininkų. Tai buvo jos indėlis į graikų atgimimą, kuris tapo tokia svarbia Vakarų renesanso paskata. Tačiau didžiausias salos indėlis į graikų kalbos pasaulį buvo įtakos, plaukiančios priešinga kryptimi. Didelė kretiečių kolonija Venecijoje, kurios centras buvo San Džordžijo bažnyčia, ilgą laiką vaidino svarbų vaidmenį graikų spausdinimo ir leidybos istorijoje. Iš Kretos kilęs venecijietis Zacharijas Kallergis, Maruccio Aldinų leidyklos konkurentas, pirmąją knygą liaudiška graikų kalba išleido 1509 metais. Tačiau per paskutinįjį venecijiečių valdymo šimtmetį pati Kreta išgyveno kūrybinės veiklos pakilimą, kuriam buvo lemta palikti pėdsakus toli už salos ribų. Be tapybos, muzikos ir architektūros, iškilo literatūra liaudiška graikų kalba. Kretiečių dialektu rašantys dramaturgai sukūrė daug veikalų rimuotais kupletais religinėmis, komiškomis, tragiškomis ir pastoralinėmis temomis. Georgijaus Chortasio (1545–1610) tragedijos *Erofili* veiksmas vyksta Egipte. Vitsentso Kornaro (apie 1553–1614 m.) veikalas *Erotokritos* – romanas Ariosto stiliumi. Marino Bounialio veikalas *Kretos karas* – epinis pasakojimas apie Osmanų apgulties įvykius:

Ω Κάστρο μου περίδοξο, τάχατες όσοι ζούνε,
τάχατες να σε κλαίσινε και να σ' αναζητούνε;
Έπρεπε όλ' οι Καστρινοί μαύρα για να βαστούσι,
να κλαίγουνε καθημερνό κι όχι να τραγουδούσι·
άντρες, γυναίκες και παιδιά και πάσα κορασίδα,
να δείχνου πως εχάσανε τέτοιας λογής πατρίδα.

(S. Alexiou 1969a: 229)

(O šlovingasis Kastro, ar tie, kurie liko gyvi,
vis dar verkia, tave prisiminę?
O turėtų visi apsirengti juodai
ir kas dieną raudoti, pamiršę dainas.
Vyrai, moterys, kas tiktai gyvas,
teparodo, kokios jie tėvynės neteko.)[1]

Kandijos Kastro ir Retimno teatrai bei akademijos 1669 metais staiga išnyko. Dingo ir ta paskutinė vaisinga Venecijos ir Kretos kultūrų simbiozė, kuri trumpam laikui buvo pasiekusi „nepriklausomos, novatoriškos jėgos" statusą. Tačiau šią literatūrą pabėgėliai iš Kretos savo literatūrą perkėlė į žemyną, kur ji greit prigijo kaip populiarus skaitinys. Nors Atėnų elitas į šią literatūrą žiūrėjo su panieka, tačiau iš XVIII amžiaus knygų katalogų matyti, kad ji buvo paplitusi. Tiesą sakant, iki Dionysijaus Solomo (1798–1857) veikalų ir iki Jonijos mokyklos Kretos dramos buvo vieninteliai tikrai liaudiški kūriniai. Kaip tik Kretos renesansas ir leido graikams tapti šiuolaikine raštinga tauta[2].

Osmanų antplūdis turėjo keletą pasekmių. Pirma, jis atgaivino senąją Kryžiaus žygių dvasią, ypač katalikiškose šalyse. Erazmo Roterdamiečio klausimas „Ar turkas ne žmogus ir ne brolis?" ekscentriškai atspindėjo tai, kas nedavė ramybės to meto žmonėms. Antra, jis padėjo išsilaikyti krikščioniškojo pasaulio susiskaldymui, sutelkdamas pagrindines katalikų jėgas per pačią protestantų reformacijos kulminaciją. Sultonas buvo geriausias Liuterio sąjungininkas. Trečia, diplomatijos srityje tai privertė Vakarų valstybes labiau susidomėti Rytų Europa ir užmegzti pirmuosius kontaktus su Rytais. Tai paskatino Prancūziją atsiverti Osmanų Portai ir Lenkijai bei Lietuvai, o Maskvoje apsilankė pirmosios imperijos misijos. O galiausiai pažadino susidomėjimą turkišku stiliumi bei dirbiniais — tai buvo pirmoji Europos pažintis su orientalizmu.

Trisdešimties metų karą (1618—1648) galima laikyti senojo vokiečių konflikto tarp imperatoriaus ir kunigaikščių epizodu. Žvelgdami kitaip, jį laikytume tarptautinių religinių karų tarp protestantų ir katalikų tęsiniu, o dar kitaip — žemyne vykstančios kovos dėl valdžios, apėmusios daugumą Europos valstybių ir valdovų, svarbiu etapu. Jis prasidėjo nuo susidūrimų Bohemijoje tarp erchercogo Ferdinando šalininkų ir priešininkų, o paskui išsiplėtė ir įgavo keturis skirtingus tarpsnius. Vienas iš žymiausių šio karo tyrinėtojų rašė: „Beveik visos [kovojančios pusės] veikė veikiau genamos baimės, o ne religinės aistros ar noro kažką užkariauti. Jos norėjo taikos ir beveik trisdešimt metų kovojo, siekdamos ją užsitikrinti. Nei tada, nei vėliau jos taip ir nesuprato, kad iš karo kyla tik karas"[54].

Bohemiškasis etapas (1618—1623) prasidėjo 1618 metų gegužės 23 d., kai čekų bajorų delegacija pasirodė Hradčanų pilyje Prahoje ir Habsburgų valdytojus Jaroslavą von Martinicą bei Vilhelmą von Salvatą išmetė pro langą tiesiai į mėšlo krūvą (tai sušvelnino jų kritimą). Taip jie protestavo prieš neseniai vykusius protestantų bažnyčių puldinėjimus, prieš ginčytiną erchercogo Ferdinando Bohemijos sosto užėmimą ir prieš tariamus jo Karališkosios tolerancijos chartijos (*Majestatsbrief, 1608)* pažeidimus. (Šitas išmetimas pro langą buvo sąmoningas incidento, įžiebusio prieš 200 metų husitų karus, pakartojimas.) Tuo metu Ferdinandas vedė kampaniją, kad būtų išrinktas imperatoriumi, o religinė taika Vokietijoje pradėjo svyruoti. Liuteronų kunigaikščiai su nerimu žiūrėjo, kaip Pfalco elektoriaus Frydricho evangelikų sąjunga artėja prie Bavarijos elektoriaus Maksimiliano vadovaujamos katalikų lygos. Bohemijos maištininkai užpuolė Vieną ir pradėjo sukilimą

Austrijoje. 1619 metais, kai Ferdinandas tapo imperatoriumi, jie oficialiai nušalino jį nuo Bohemijos karaliaus sosto, vietoj jo išsirinkdami kalvinistą Pfalco elektorių. Tai reiškė atviro karo pradžią (žr. III priedą, 59).

1620 metų lapkričio 7 d. dideliame Bila Horos (Weissenberg — Baltojo kalno) mūšyje netoli Prahos Bohemijos kariuomenė buvo sutriuškinta imperijos pajėgų. Šis pralaimėjimas sukėlė baisų kerštą — Bohemijos bajorai buvo nuslopinti egzekucijomis ir turto konfiskavimu. Čekų visuomenei tiesiogine to žodžio prasme buvo nukirsta galva. Šalį pradėta sistemingai vokietinti ir diegti joje katalikybę. Kalvinai buvo išvyti. „Žiemos karalius" pabėgo. Į jo žemes Pfalce įsiveržė ispaniškieji Nyderlandai, o jas užgrobė bavarai. Katalikų generolas grafas Tillis (1559—1632), mūšio prie Prahos nugalėtojas, puolė Heidelbergą (1622), o po to išraižė visą šiaurinę Vokietiją, persekiodamas protestantų pajėgas, vadovaujamas grafo von Mansfeldo (1580—1626). Neaprūpinta maistu kariuomenė pradėjo siaubti šalį kaip skėrių pulkai.

Daniškasis etapas (1625—1629) prasidėjo tada, kai Danijos karalius Christianas IV, Žemutinės Saksonijos apygardos kunigaikščių vyresnysis, įsitraukė į karą gindamas savo smarkiai spaudžiamus brolius protestantus. Anglų, prancūzų ir olandų pinigais jam teko kovoti su naująja imperijos kariuomene, kurią sutelkė katalikų didikas iš Bohemijos Albrechtas von Waldsteinas, pramintas „Wallensteinu" (1583—1634). Pralaimėjusios prie tilto per Elbę Desau mieste (1626), protestantų pajėgos mėgino susijungti su savo sąjungininku iš Transilvanijos Bethlenu Gaboru. Mansfeldas per Sileziją nužygiavo iki Dunojaus. Imperijos kariuomenė, susidorojusi su Mansfeldu prie Neuhauseno (netoli Bratislavos), dideles pajėgas nukreipė į protestantiškąją šiaurę. Padedamas ispanų, Tillis puolė Nyderlandus. Wallensteinas užėmė Braunšveigą, Žemutinę Saksoniją, Meklenburgą, Šlėzvigą, Holšteiną, Jutlandiją ir Baltijos pakrantę iki pat Štralzundo priemiesčių, pasiskelbdamas „Baltijos ir vandenyno jūrų generalisimu". Liubeko taikos sutartimi (1629) danai sutiko pasitraukti mainais už jų prarastų valdų sugrąžinimą. Restitucijos ediktu imperatorius paliepė protestantams atiduoti visas buvusias bažnytines žemes, užimtas nuo Augsburgo taikos. Wallensteinas, kurio kariuomenėje buvo daug nekatalikų, su tuo nesitaikstė ir buvo atleistas iš pareigų.

Švediškasis etapas (1630—1635) prasidėjo, kai Gustavas Adolfas pasiuntė kariuomenės kontingentą į Štralzundą. 1631 metais jis, susistiprinęs Barvaldės sutartimi su prancūzais, išsilaipino žemyne su pagrindinėmis švedų armijos pajėgomis ir energingai pradėjo ginti protestantus. 1631 metais jam nepavyko padėti Magdeburgui, kurį negailestingai nusiaubė imperijos pajėgos; tačiau prie Braitenfeldo jis sutriuškino Tillį ir patraukė į Pfalcą. Prie jo prisijungė Saksonijos elektorius Jonas Jurgis — liuteronas, anksčiau rėmęs imperatorių. 1632 metais Gustavas Adolfas įžengė į Bavariją. Miunchenas ir Niurnbergas atkėlė vartus. Švedams ruošiantis žygiuoti į Vieną, o saksams užėmus Prahą, nevilties apimtas imperatorius buvo priverstas vėl kviesti Wallensteiną. Įnirtingame mūšyje prie Lutzeno netoli Leipcigo 1632 metų lapkričio 16 d. laimėjo švedai. Tačiau Gustavas žuvo; jo nuogas kūnas buvo rastas po kritusių krūva su kulkos skyle galvo-

je, durklu šone ir dar viena kulka, it bloga lemiančiu ženklu, nugaroje. Protestantų stovykla susvyravo, tačiau dar kartą atsigavo sukūrus Helbrono lygą. 1634 metais Wallensteinas pradėjo derybas, tačiau už visus savo vargus susilaukė tik ištrėmimo iš imperijos, o netrukus buvo nužudytas. Po imperijos pajėgų pergalės prie Nordlingeno sergantis imperatorius sudarė taiką su liuteronų kunigaikščiais Prahoje. Restitucijos ediktas buvo panaikintas.

Vieną dieną 1631 metais imperijos armija apsupo Bavarijos miestą Rotenburgą prie Tauberio. Kaip jam būdinga, generolas Tillis pareiškė, kad miestas bus nusiaubtas, jei neatsiras žmogaus, kuris išgertų didžiulį ąsotį vyno. Sakoma, kad miesto *Burgermeister* (burmistras) Heinrichas Toppleris jį išgėrė išgelbėdamas miestą ir krito negyvas. Šis jo žygdarbis įamžintas pjesėje *Der Meistertrunk*, kuri iki šiol kasmet per Sekmines statoma šio miesto rotušės imperatoriškoje salėje.

Ką teko patirti vienam kaimui, yra geras pavyzdys, ką patyrė ir tūkstančiai kitų. 1634 metų sausio mėnesį dvidešimt švedų kareivių atjojo į Lindeno kaimą Frankonijoje ir ėmė reikalauti maisto ir vyno. Jie įsiveržė į vieną iš trylikos pirkių, priklausiusių Georgui Roschui, išprievartavo jo žmoną ir pasiėmė viską, ką tik panorėjo. Netrukus kaimo gyventojai paspendė pasalą, išrengė juos, atėmė grobį ir arklius. Kitą dieną kareiviai grįžo su policininku, kuris suėmė keturis kaimiečius už švedų užpuolimą. Po to buvo paruoštas raportas generolui Hornui, kuriame nurodytas vienas kareivis, suomis, išprievartavęs ponią Rosch. Kuo tai baigėsi, neaišku; tačiau kiek vėliau šis kaimas rejestruose buvo įregistruotas kaip negyvenamas. Gyventojų skaičius jame prieškarinį lygį pasiekė tik 1690 metais.[55] [HEXEN]

Prancūziškasis etapas (1635—1648) prasidėjo, kai Prancūzija tapo Heilbrono lygos gynėja; kiti tos lygos nariai kalvinai Prahos sutartyje nebuvo paminėti. Richelieu strategija dabar iškilo į dienos šviesą. Prancūzija paskelbė karą Ispanijai, pasisamdė švedus ir įsiveržė į Elzasą. Karas vyko trim frontais — Nyderlanduose, prie Reino ir Saksonijoje. 1636 metais ispanai pradėjo žygiuoti Paryžiaus link, bet atsitraukė, kai kilo pavojus jų flangams. 1637 metais imperatorius Ferdinandas mirė ir tai pažadino viltis, kad galų gale pavyks pasiekti taiką. Nuo 1638 metų, kai Richelieu sąjungininkai Vokietijoje dovanojo jam galingą Breisacho tvirtovę prie Reino, prancūzams sekėsi vis geriau. Jaunojo d'Enghieno kunigaikščio princo de Conde (1621—1686) atvykimas davė jiems geriausią generolą Europoje. Jo stulbinanti pergalė prie Rokrua Ardėnuose (1643) padarė galą ispanų kariniam pranašumui, trukusiam nuo mūšio prie Pavijos 1525 metais. Nuo 1644 metų diplomatai įtemptai dirbo, lakstydami pirmyn ir atgal nuo protestantų delegatų Osnabriuke prie katalikų delegatų Miunsteryje. O kol jie ginčijosi, prancūzai ir švedai niokojo Bavariją.

Vestfalijos taika, kurios abi dalys buvo parengtos vienu metu, bendrais bruožais nustatė tarptautinės tvarkos Vidurio Europoje planą daugiau nei šimtui metų į priekį. Ji užfiksavo Prancūzijos pozicijų sustiprėjimą ir Habsburgų priklausomybę nuo vokiečių kunigaikščių. Religijos klausimais sutartis padarė galą kovoms Vokietijoje, suteikdama vienodas teises kalvinams, katalikams ir liuteronams. Ji nustatė, kad 1624 metai turi būti bažnyčios turto restitucijos metais; taip pat

HEXEN

1635 metais dr. Benediktas Carpzovas (1595–1666), Leipcigo universiteto profesorius ir dviejų garsiausių Saksonijos teisininkų sūnus, išleido veikalą *Practica rerum criminalium* apie tai, kaip tardyti raganas. Nors ir pripažino, kad kankinimai dažnai priverčia prisipažinti ir nekaltas aukas, jis vis tiek pasisakė už juos. Apie jį rašyta, kad „sulaukęs garbaus amžiaus galėjo peržvelgti savo dorybingą gyvenimą, per kurį penkiasdešimt tris kartus perskaitė Bibliją, kas savaitę priiminėjo sakramentą <...> ir nuteisė mirti 20 000 žmonių“[1]. Jis buvo protestantas ir didžiausias Europoje raganų medžiotojas. Šiuolaikiniai mokslininkai abejoja minimo skaičiaus tikslumu.

Keliais metais anksčiau Johannas Julius, Bambergo miesto Frankonijoje burmistras, gulėjo miesto kalėjime nuteistas mirti už dalyvavimą raganų puotoje. Jį įskundė kunigaikštystės kancleris, kurį patį sudegino ant laužo už „įtartiną atlaidumą“ nagrinėjant raganų bylas. Tačiau jam pavyko perduoti dukteriai smulkų aprašymą, kaip viskas vyko. „Mano brangusis vaike, <...> visa tai tik melas ir prasimanymai, tad tepadeda man Dievas <...> Jie niekada nesiliauja kankinę, kol žmogus neprisipažįsta <...>. Jei Dievas neatsiųs kokio nors būdo, kaip atskleisti tiesą, tai visa mūsų giminė bus sudeginta ant laužo“[2]. Katalikų kunigaikštis, o kartu ir Bambergo vyskupas Johanas Georgas II Fuchsas von Dornheimas turėjo specialiai pastatytą namą raganoms su kankinimų kambariu, kurio sienos buvo papuoštos Biblijos tekstais. Sakoma, kad per 10 metų trukusį savo valdymą (1623–1633) jis sudegino 600 raganų.

Raganų medžioklės manija Europoje pasiekė kulminacinį momentą. Anglijoje 1612 metais buvo atiduotos į teismą raganos iš Pendlio miestelio Lankašyre. Lenkijoje tais metais vykęs panašus teismo procesas Kališe buvo detaliai aprašytas:

> Nuoga, nuskusta plikai, ištepta šventais aliejais, ji buvo pakabinta prie lubų, kad nesiektų kojomis grindų ir negalėtų prisišaukti velnio į pagalbą; surištomis rankomis ir kojomis „ji nenorėjo sakyti nieko, išskyrus tai, kad kartais ruošdavusi ligoniams žolelių vonias. Kankinama ji tvirtino esanti nekalta ir kad Dievas tą žino. Deginama žvakėmis, ji nepasakė nieko, išskyrus tai, kad esanti nekalta. Leidžiama žemyn tvirtino niekuo neprasikaltusi Visagaliui Dievui Trejybėje. Vėl pakelta ir iš naujo deginama žvakėmis ji vis kartojo: „Ach, ach, ach, dėl Dievo malonės, ji ėjo su Dorota ir malūnininko žmona“ <...> Po to ji sutiko prisipažinti“[3].

Kaimuose šio reikalo dažnai imdavosi patys kaimiečiai. Jei įtariama raganavimu moteris, pririšta prie specialios kėdutės panardinus ją į kūdrą prigerdavo, darydavo išvadą, kad ji buvusi nekalta, o jei išplaukdavo į paviršių, tai buvo laikoma kalta.

Apie raganavimo meną prirašyta daug traktatų. Iš jų galima paminėti Jeano Bodino veikalą *De la demonomanie des sorciers* (1580), Nicholaso Remy *Daemonolatreia* (1595) ir solidžią jėzuito Martino del Rio enciklopediją, išleistą Luvene 1600 metais, bei karaliaus Jokūbo veikalą *Demonologie* (1597), pasirodžiusį Škotijoje. Jie svarstė naktinio skraidymo ant šluotų mechaniką, kerų ir užkeikimų pobūdį bei poveikį ar kas buvo verdama raganų katiluose, tačiau ypač daug dėmesio buvo skiriama seksualinėms

orgijoms, kurias rengdavo raganos, susirinkusios į savo puotas. Buvo kalbama, kad velnias pasirodo kaip juodaplaukis barzdotas vyras, kaip „dvokiantis ožys", mėgstąs, kad jį bučiuotų po uodega, arba kaip rupūžė. Jis gali būti ir *incubus* (vyriškos lyties piktoji dvasia raganoms vilioti), ir *succubus* (moteriškos lyties piktoji dvasia burtininkams tenkinti). Savo ištikimą penktąją koloną jis kartais sukviečia į didelius susibūrimus blogą vardą turinčiose vietose, tokiose kaip Blakula Švedijoje, Bloksbergo kalno viršūnė Harce arba Agelar le Kandė kalnuose Navaroje.

Raganų medžioklės manija kelia daug problemų. Istorikai turėtų išaiškinti, kodėl renesanso ir reformacijos epocha šiuo atžvilgiu buvo daug blogesnė už tamsiuoju amžiumi vadinamus viduramžius; kodėl prietarai labiausiai suklestėjo kaip tik tada, kai humanizmas ir mokslinė revoliucija, atrodo, turėjo veikti priešinga kryptimi. Paprastai tai aiškinama religinių konfliktų patologinėmis pasekmėmis. Istorikai taip pat turėtų paaiškinti, kodėl kai kurios šalys ir regionai, ypač Vokietija ir Alpių regionas, buvo labiausiai neatsparūs šiam reiškiniui, ir kodėl patys nuožmiausi raganų medžiotojai, tarkim, karalius Jokūbas VI (I), buvo vieni iš labiausiai išsilavinusių ir sąžinės atžvilgiu krikščioniškiausių savo epochos žmonių. Taip pat reikia turėti galvoje ir svarbų palyginamąjį aspektą: kolektyvinė raganų medžioklės isterija ir melagingi įskundimai turi daug bendra su žydų persekiojimo reiškiniu ir su vadinamaisiais valymais komunistinėse šalyse [**DEVIATIO**] [**PJŪTIS**] [**POGROMAI**]

Ši manija su pertraukomis tęsėsi 300 metų, nuo 1484 metų popiežiaus bulės iki XVIII amžiaus, kai ji pradėjo nykti, vis dar nusinešdama daugybę nekaltų aukų. Pirmieji kritikuoti ir protestuoti ėmė jėzuitai Bavarijoje, kur persekiojimai buvo ypač fanatiški; čia reikėtų paminėti Friedricho Spee *Cautio criminalis* (1631). Paskutinieji raganų deginimo ant laužo atvejai buvo Škotijoje 1722, Šveicarijoje ir Ispanijoje 1782, prūsų okupuotoje Poznanėje 1793 metais. Tuo metu jau visur jie buvo laikomi neteisėtais. Paskutinė Lankašyro ragana Mary Nutter mirė savo mirtimi 1828 metais.

buvo numatytas tikėjimo pakeitimo galimybės punktas, kuris neapėmė tik Aukštutinio Pfalco ir Austrijos valdovų dinastijos paveldimų žemių, rezervuotų katalikybei. Konstituciniais klausimais sutartis labai sustiprino kunigaikščių pozicijas, suteikdama jiems teisę pasirašyti susitarimus su užsienio šalimis ir padarydama visos imperijos įstatymų leidybą priklausoma nuo parlamento pritarimo. Pasiūlyta Bavarijai ir Pfalcui suteikti elektoratų statusą, o dėl gausių teritorinių ginčų stengtasi kažką duoti visiems svarbiausiems pretendentams. Šveicarija ir Jungtinės Provincijos gavo nepriklausomybę. Buvo patenkintas olandų pageidavimas uždrausti laivybą Šeldos upe. Prancūzijai atiteko liūto dalis — teisė valdyti Mecą, Tūlį ir Verdeną; jai atiteko Pinerolas; Sundgau pietiniame Elzase, Breisachas; teisė laikyti įgulą Filipsburge; *Landvogtei* (vietininko teisės) dar dešimtyje Elzaso miestų. Švedai gavo Brėmeną, Verdeną ir vakarinę Pomeraniją, įskaitant ir Ščeciną. Bavarija gavo Aukštutinįjį Pfalcą, Saksonija — Lužicą; Brandenburgui atiteko didžioji rytų Pomeranijos dalis iki pat Lenkijos sienos, buvusios

Halberštato, Mindeno ir Kamino vyskupijos bei Magdeburgo kandidatūra (teisė valdyti jį, kai mirs saksoniškieji valdovai). Po kąsnelį gavo ir Meklenburgas—Šverinas, Brunsvikas—Liūneburgas ir Hesenas—Kaselis. Sutartis buvo galutinai pasirašyta 1648 metų spalio 24 d.

Pabaiga artėjo pamažu. Prahoje, kur karas prasidėjo, kovos vis dar tebevyko. Vienuoliai, studentai, miestelėnai susirinko ant Karolio tilto ginti jį nuo švedų antpuolio. Tačiau kaip tik tuo momentu, vėluodama devynias dienas, atėjo žinia apie taiką. „Paskutinių patrankų salvių dundėjimą paskandino bažnyčių varpų skambėjimas"[56]. Tačiau kariuomenės daliniai neskubėjo namo. 1650 metais Niurnberge teko sušaukti antrąjį kongresą armijų reikalaujamų kompensacijų klausimams spręsti. Ispanai savo įgulą Frankentalyje Pfalco teritorijoje laikė iki 1653 metų, kai imperatorius mainais pasiūlė jiems Bezansoną. Paskutiniai švedų kariai pasitraukė tik 1654 metais. Jau Vestfalijos taikos derybų delegatai vadino tą karą „Trisdešimties metų karu", tačiau faktiškai nuo pirmojo jėgos panaudojimo prie Donauvorto jis truko 47 metus.

Popiežius Inocentas X buvo baisiausiai pasipiktinęs. Kadangi jis visą gyvenimą laikė save kardinolo Mazarinio, mėginusio vetuoti jo išrinkimą, priešu, jį įžeidė nuolaidos Prancūzijai ir protestantams. Popiežius paliepė nuncijui Miunsteryje atmesti sutartį. Savo laiške *Zelus domus Dei* (1650) jis šią taikos sutartį išvadino „niekine, negaliojančia, neteisinga, pasibaisėtina, smerktina, nedora, tuščia ir beprasmiška". Už jo pykčio protrūkio slypėjo suvokimas, kad viltys, jog pavyks suvienyti krikščioniškąjį pasaulį, dingo visiems laikams. Po Vestfalijos taikos žmonės, kuriems jau seniai įgriso kalbėti apie „krikščioniškąjį pasaulį", pradėjo kalbėti apie „Europą".

Vokietija liko vieniša ir nelaiminga. Gyventojų joje sumažėjo nuo 21 milijono iki maždaug 13 milijonų. Ištisi miestai, pavyzdžiui, Magdeburgas buvo sugriauti. Ištisos sritys liko be gyventojų, galvijų, maisto išteklių. Prekyba visiškai merdėjo. Visą kartos amžių trukę plėšimai, badas, ligos ir socialinė suirutė sukėlė tokią sumaištį, kad kunigaikščiai galų gale buvo priversti vėl įvesti baudžiavą, apriboti miestų laisves ir paversti niekais viso šimtmečio pažangą. Ispanų, švedų, italų, kroatų, flamandų ir prancūzų karių vyriški meilės nuotykiai pakeitė gyventojų rasinę sudėtį. Vokiečių kultūra patyrė tokį smūgį, kad jos menas ir literatūra atsidūrė visiškoje užsienio, ypač Prancūzijos madų, įtakoje.

Vokietijos strateginė padėtis labai susilpnėjo. Reino vidurupį dabar turėjo prancūzai. Trijų didžiausių Vokietijos upių — Reino, Elbės ir Oderio žiotys atsidūrė atitinkamai olandų, danų ir švedų rankose. Bendri imperijos interesai dabar buvo pajungti didesniųjų Vokietijos valstybių — Austrijos, Bavarijos, Saksonijos ir Brandenburgo-Prūsijos interesams. Skurdą papildė pažeminimas. Kai kurie istorikai laiko jį nevilties dirva; ir tik tokioje dirvoje galėjo sudygti pikto vokiškojo išdidumo sėklos, iš kurių vėliau išaugo vešlūs daigai, kai šalis sustiprėjo. Austrija, pradėjusi šį periodą kaip epochos stebuklas, nusmuko iki eilinės, vienos iš daugelio Vokietijos valstybių lygio.

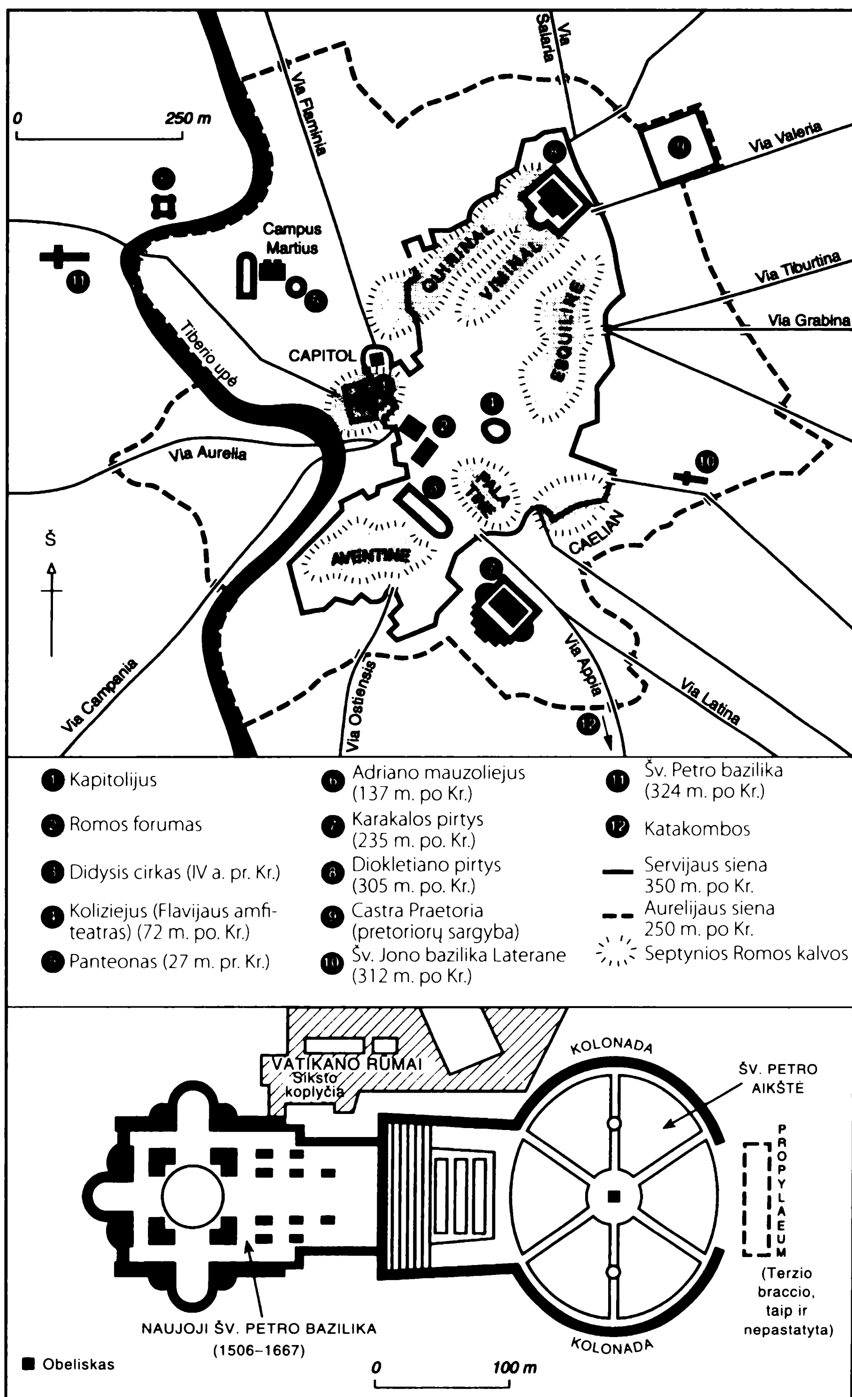
Tačiau po 1648 metų ne viena Vokietija buvo tokia nelaiminga. Ispanija kovojo su sukilusiomis Portugalija ir Katalonija, be to, ji dar tebekariavo ir su Prancūzija. Anglija nebuvo atsigavusi nuo pilietinio karo sukelto šoko. Prancūziją drebino fronda. Lenkiją ir Lietuvą draskė kazokų sukilimas, švedų „tvanas" ir karai su Rusija. Toks katastrofų susikaupimas verčia istorikus daryti prielaidą apie bendrą XVII amžiaus krizę. Tie, kas tiki visos Europos feodalinės sistemos egzistavimu, kalba apie visos Europos visuomeninę-politinę revoliuciją, kurią sukėlė kapitalizmo gimdymo skausmai. O kiti, priešingai, kalba apie „šiuolaikinės valstybės krizę", pasireiškiančią audringa periferijų reakcija į didėjančius centro reikalavimus. Tretiems atrodo, kad visa tai buvo tik paprasčiausias aplinkybių sutapimas.

Roma, 1667 metų vasario 19 d. Gianlorenzas Berninis (1598—1680), popiežiaus architektas, pateikė didžiulės kolonados, kuri buvo baigiama statyti aplink Šv. Petro aikštę, trečios sekcijos projektą. Jis siūlė, kad ši kolonados *terzo braccio* („trečioji ranka") turėtų atskiro *propylaeum* („vartų") formą su devyniomis nišomis, virš kurių iškiltų bokštas su laikrodžiu. Jis turėjo būti prie įėjimo į aikštę, kaip tik priešais Šv. Petro bazilikos fasado vidurį (žr. 17 žemėlapį).

Pasiūlymo paaiškinime (*giustificazione*), kurį jis pridėjo prie savo planų prieš gerą dešimtį metų, Berninis nusakė savo projektą ir Šv. Petro aikštės simboliką. Aikštė turėjo užtikrinti patogų priėjimą prie bazilikos, būti popiežiaus palaiminimo laukiančių žmonių susirinkimo vieta ir galiausiai apibrėžti šventosios teritorijos ribas. Kolonada turėjo būti lengvai praeinama, tarpai tarp kolonų platesni už jas pačias, kad pėstieji galėtų be vargo praeiti ir kad jos nesudarytų fizinio barjero įspūdžio. Kolonados frontonas per visą ilgį turėjo būti pridengtas, kad apsaugotų procesijas blogu oru. Virš frontono kolonadą buvo žadama papuošti statulomis, simbolizuojančiomis šventųjų bendravimą. Dvi pusžiedžiu išsidėsčiusias kolonados „rankas", išsikišusias už tiesių bazilikos kiemo šonų, Berninis palygino su „Motinos Bažnyčios apglėbiančiomis rankomis", teikiančiomis paguodą visai žmonijai. O siūlomas *propylaeum* turėjo simbolizuoti maldai sudėtus delnus, sujungdamas apkabinimui ištiestas Bažnyčios rankas.

Tačiau kardinolai, sudarantieji *Congregazione della Reverenda Fabbrica*, kuri vadovavo statybos darbams, turėjo kitokių planų. Jie patvirtino aikštės išgrindimo ir antrojo fontano statybos darbus, o *propylaeum* nepatvirtino. Netrukus po to mirė Berninį globojęs ligotas popiežius, ir *terzo braccio* klausimu nebuvo priimtas joks sprendimas. Taip „krikščioniškosios Visatos amfiteatro" aptvaras buvo paliktas neužbaigtas[57].

Kaip to reikalavo pačios bazilikos dydis, aikštė irgi buvo didžiulė. Jos ilgis nuo pagrindinio portiko iki vakarinio įėjimo — 339 metrai, o didžiausias plotis 220 metrų. Ji galėjo nesunkiai sutalpinti 100 000 žmonių minią. Susijungiančių aikštės dalių formos, nors ir sudėtingos, tačiau nuostabiai harmoningos. Siaurėjantis keturkampis priešais fasadą atsiveria į elipsę, esančią tarp kolonados „rankų". Kolonada susideda iš 284 dorėninių kolonų ir 88 dvigubų piliastrų, išdėstytų keturgubomis eilėmis. Ant jos joninio antablemento stovi 96 statulos, o dar 44 pastatytos ant bazilikos kiemo galerijų. 41 metro aukščio obeliskas iš Heliopolio, pastatytas 1586

17 žemėlapis.
Roma, senovės ir šiuolaikinė

metais, buvo paliktas elipsės centre. Iš abiejų jo pusių pastatyti du apvalūs fontanai; vieno kūrėjas buvo Maderna (1614), o antrojo Berninis — (1667).

Berninio kolonados statyba užbaigė rekonstrukcijos programą, kuri Šv. Petro aikštėje užtruko 161 metus — visą kontrreformacijos laikotarpį. Nors darbai buvo pradėti 1506 metais, didžioji dalis didingo plano, kurį sudarė pirmasis bazilikos architektas Bramantė, visą XVI amžių liko popieriuje. Mikelandželo kupolas užbaigtas 1590 metais. Tačiau navos vis dar nebuvo, o Konstantino IV amžiaus bazilikos likučiai vis dar dunksojo užtvėrę senąją aikštę. Tik 1605 metais Carlas Maderna gavo leidimą nugriauti senąją baziliką ir iki iškilmingo atidarymo 1615 metų Verbų sekmadienį pastatyti naują portiką ir fasadą. XVII amžiaus trečiajame dešimtmetyje jaunasis Berninis prie Madernos fasado pridėjo dar dvi aukštas kampaniles — varpines, tačiau po 20 metų jos buvo nugriautos. Nors vyriausiuoju architektu Berninis buvo paskirtas jau 1628 metais, tačiau savo „didįjį užsakymą" gavo tik 1655 metais. Kitą dešimtmetį Berninis buvo užsiėmęs *Scala Regia* — Vatikano rūmų didžiųjų laiptų, Šv. Petro sosto ir naujosios aikštės su jos kolonadom statyba[58].

Roma Berninio laikais buvo tikras intrigų ir veiklos knibždėlynas, kuriame menas ir Bažnyčios politika susipynė su didžiųjų aristokratijos giminių ambicijomis, prekybininkų ir amatininkų klestėjimu ir baisiu varguomenės skurdu. Berninis turėjo girdėti apie Giordano Bruno sudeginimą ant laužo ir stebėti Galilėjaus teismo procesą. Jis regėjo popiežiaus valstybės žlugimą ir matė popiežių nesugebėjimą nutraukti religinius karus. Jis turėjo matyti Tibro potvynį, kuris įkvėpė jį nutapyti vieną iš puikiausių paveikslų, būti pasikartojančių epidemijų liudininku, girdėti piliečių aimanas dėl vis didėjančių mokesčių:

Han' fatto piu danno	Urbono gauja besotė
Urbano e nepoti	Baigia Romą nuniokoti.
Che Vandali e Gothi,	Ko vandalai nesuspėjo
A Roma mia bella.	Ar ko gotai pagailėjo,
O Papa Gabella![59]	Tuos visus jis, po galais,
	Druskos mokesčiu pribaigs.

Sunku suprasti, kaip Bažnyčia galėjo remti tokią prabangą, kai aplink viešpatavo toks skurdas.

Sulaukęs 68 metų, Berninis buvo pačiame kūrybinių galių suklestėjime, jam prieš akis dar dešimtmetis kūrybos. Jis buvo popiežiui tarnavusio inžinieriaus-architekto Pietro Berninio sūnus. Jo tėvas, be daugelio kitų dalykų, suprojektavo ir „fontaną-laivą" Ispanijos aikštėje. Nuo tada, kai aštuonerių metų kartu su tėvu atvyko į Romą, jis kasdien susidurdavo su miesto paminklais, artimai bendravo su kardinolais ir turtingais globėjais. Berninis asmeniškai pažinojo aštuonis popiežius, pradedant Pauliumi V (1605—1621) iš Borghesės giminės ir baigiant Inocentu XI (1676—1689) iš Odaleschi giminės. Paulius V sykį pasakė Bernini tėvui: „Tikimės, kad šis berniukas taps šio šimtmečio Mikelandželu". Urbonas VIII (1623—1644) jam kalbėjo: „Jūsų laimė, *cavaliere*, kad kardinolas Metteo Barberinis jau tapo popiežium. Tačiau dar didesnė laimė mums matyti, kad *cavalie-*

re Berninis gyvena mūsų popiežiavimo metu". Aleksandras VII (1655—1667) pačią pirmąją savo popiežiavimo dieną pasikvietė jį į Vatikaną ir pavedė užbaigti darbus Šv. Petro aikštėje.

Berninis puikiai mokėjo už komplimentus atsilyginti tuo pačiu. Patenkintas Liudviko XIV sugebėjimu ilgai išstovėti pozuojant, jis pasakė: „Sire, visada žinojau, kaip Jūs nuostabiai darote didelius dalykus, bet dabar matau, kad jūs nuostabiai darote ir mažus". Sugebėdavo jis paglostyti ir damų savimeilę. „Visos moterys gražios, — sykį pareiškė jis, — bet po italių oda teka kraujas, o po prancūzių — pienas".

Pagal specialybę Berninis buvo skulptorius. Nuo pat ankstyvos jaunystės jis kūrė nuostabaus meistriškumo ir meniškumo kūrinius. Savo pirmuosius didelius užsakymus, tarkim, *Aenea, Anchise e Ascanio* (1618—1619), vaizduojantį raumeningą vaikiną, nešantį ant pečių seną žmogų, jis atliko dar būdamas paaugliu. O paskutiniuosius užsakymus, pavyzdžiui, nepaprastąjį Aleksandro VII antkapinį paminklą, vaizduojantį Tiesą nuogos moters pavidalu, jis sugebėjo atlikti 60 metų vėliau. Berninio kūriniams būdinga įtampa, sukeliama prieštaringų realizmo ir fantazijos impulsų. Jo akmenyje iškalti portretai pasižymi nepaprastu tikroviškumu: atidengiant monsinjoro Montoios biustą, popiežius kreipėsi į statulą tokiais žodžiais: „Tai ji yra monsinjoras. — Atsisukęs į Montoią pridūrė: — O čia jo nuostabiai panaši kopija". Dramatiškos pozos, dinamiški gestai ir mimika, visada originali kompozicija teikė didelės dvasinės jėgos net pačioms banaliausioms temoms[60].

Pasak didelio Berninio žinovo Filippo Baldinuccio, parašiusio pirmąją jo biografiją, Berninis pasižymėjo dviem labai vertingomis savybėmis — išradingumu ir drąsa. „Didžiausias jo nuopelnas tas, kad jis <...> sugebėjo iš netinkamų ir sunkiai pritaikomų daiktų padaryti tikrus šedevrus". Tačiau svarbiausia tai, kad jis visai nesibijojo netradiciškumo. Sykį Berninis yra pasakęs: „Tie, kurie kartais neišeina už taisyklių ribų, niekada nepranoksta jų"[61].

Berninis yra sukūręs kelis šimtus skulptūrų. Iš geriausiai žinomų reikėtų paminėti Anglijos karaliaus Karolio I portretą (1638), sukurtą pagal Van Dycko paveikslą, Prancūzijos karaliaus Liudviko XIV portretą (1665), *Prozerpinos pagrobimą, Dovydą* (jis atsilošęs atgal įtempdamas savo laidynę), *Šv. Teresės ekstazę, Palaimintosios Albertoni mirtį, Laiko atskleidžiamą Tiesą,* Urbono VIII antkapį, vaizduojantį mirties angelą, rašantį istorijos knygą.

Tačiau skulptūra buvo tik Berninio kaip menininko karjeros pradžia. Per ją jis įžengė į menines kompozicijas, reikalaujančias visų meno šakų suderinimo. Berninis buvo interjerų dekoravimo, tapybos, architektūros ir skulptūros specialistas. Šv. Petro bazilikoje tai matyti kiekviename žingsnyje: fantastinėmis spiralėmis išpuoštose bronzinėse kolonose, palaikančiose aukšto altoriaus *Baldacchino* (1632); kupolo piliorių papuošimuose; bareljefuose virš pagrindinių durų; daugiaspalvėse arkados marmuro grindyse; Sakramento koplyčios — tos „didžiausios krikščioniškojo pasaulio šventyklos Šventų švenčiausiosios" — ciboriume iš bronzos ir lapis lazuli.

Svarbus Berninio indėlis į Romos miesto architektūrą — ne mažiau nei 45 dideli pastatai. Jis pastatė stulbinantį *Fontana del Tritone* (1643), vaizduojantį Tritoną, sėdintį didelėje kriauklėje, kurią laiko trys delfinai, ir laikantį mažesnę kriauklę, iš kurios trykšta vanduo. Jis taip pat buvo *Fontana dei Fiumi* Navonos aikštėje bendraautorius; šis fontanas vaizduoja keturias didžiąsias pasaulio upes — Nilą, Gangą, Dunojų ir La Platą. Jis sukūrė ir Tikėjimo skleidimo kongregacijos pastato fasadą, Šv. Andriejaus iš Monte Kavalo jėzuitų bažnyčią ir Kastel Gandolfo miesto bažnyčią. Berninis restauravo Kvirinalo ir Chigi rūmus bei Šivitavesčijos Arsenalą.

Berninio amžininkai labiausiai vertino jo kaip scenografo talentą. Ateities kartos patyrė didelį nuostolį, kad tiek daug kūrybinės energijos jis skyrė vaidinimams, maskaradams, karnavalams ir procesijoms, kurios būdavo išties grandiozinės, tačiau taip ir praeidavo, nepalikdamos pėdsakų. 1661 metais Berninis papuošė S. Trinità del Monte kalvą, kurioje buvo numatytas fejerverkas prancūzų dofino gimimo dienai pažymėti. 1669 metais jis surengė garsųjį spektaklį Kretos gynimui atminti. Teatre Tor' di Nona (1670—1676) dirbo su dramaturgais, scenografais, aktoriais ir tokiais kompozitoriais kaip Corellis ir Scarlattis. Teatras dažnai laikomas baroko dvasios įsikūnijimu. Berninį reikia pripažinti didžiausiu šio meno specialistu.

Berninio nesėkmės buvo retos, bet skaudžios. Jo pastatytų varpinių Šv. Petro aikštėje nugriovimą reikėtų priskirti jo varžovų ir jam priešiškų popiežiaus Inocento X patarėjų blogai valiai. Sunkiau paaiškinti jo išvykos į Prancūziją 1665 metais nesėkmę. Šis projektas prasidėjo jo savimeilę paglosčiusiu Colberto kvietimu, kuris savo laiške pavadino jį „viso pasaulio pasigėrėjimo objektu". Berninis išvyko į Paryžių pasiėmęs planus, kaip pastatyti Koliziejų primenantį amfiteatro pastatą, kuris užpildytų erdvę tarp Versalio ir Tiuilri rūmų. Tačiau jo planai buvo atmesti ir po šešerių mėnesių jis grįžo namo; nusivylimą šiek tiek sušvelnino tik prisiminimai apie džiugius seansus su Liudviku XIV. Pačioje karjeros pabaigoje, kai Šv. Petro bazilikos pilioriuose atsirado plyšių, Berninis buvo užsipultas, kad čia jo kaltė. Tai paskatino Baldinuccį parašyti knygą tiems kaltinimams paneigti.

1667 metais popiežius Aleksandras VII buvo beveik Berninio amžininkas. Dar būdamas kardinolu Fabio Chigis garsėjo kaip karjeros diplomatas. Eidamas nuncijaus pareigas Kelne XVII amžiaus penktajame dešimtmetyje, jis buvo pagrindinis Vatikano derybininkas Trisdešimties metų karo taikos derybose, pagarsėjęs kaip bet kokių nuolaidų protestantams priešininkas. Jis tiksliai laikėsi sąmojingo Berninio posakio, kad „geriau blogas katalikas negu geras eretikas". Taip pat buvo šv. Pranciškaus Saleziečio gerbėjas, jį kanonizavo, draugavo su jėzuitais, laikėsi kietos linijos jansenistų atžvilgiu, kartu pasižymėjo rafinuotu literatūriniu ir meniniu skoniu. Pats rašė ir leido eiles lotynų kalba, kolekcionavo knygas ir globojo menininkus. Būdamas valstybės sekretoriumi, jis jau samdė Berninį Chigių giminės rezidencijai tvarkyti, o pirmąją savo popiežiavimo dieną išsikvietė jį į Vatikaną.

Aleksandro, kaip didžiausio Romoje menininkų globėjo, pagrindinė varžovė, be abejo, buvo Švedijos karalienė Kristina. Atvykusi į Romą tų pačių metų, kai Aleksandras buvo išrinktas popiežium, gruodžio mėnesį, Kristina buvo garsiausia to meto atsivertėlė į katalikybę. Didelė intelektualė, ji Palaco Riarijo pavertė sąmojaus ir gero skonio salonu bei, padedama kardinolo Azzelino *squadro volante* (operatyvinės grupės), bažnytinių intrigų perykla. Jos lesbietiški polinkiai ir orientacija į intelektualinę katalikybės atmainą, kuri iš pradžių padarė įspūdį ir Descartesui, nelabai tiko popiežiaus Aleksandro laikų puritoniškajai Romai.

Romos akimis žiūrint, krikščioniškasis pasaulis atsidūrė sunkioje padėtyje. XVII amžiaus septintajame dešimtmetyje ilga kova su protestantizmu atsidūrė aklavietėje. Buvo galutinai palaidotos ir viltys vėl prisijungti stačiatikius. Visose didžiosiose katalikų šalyse, išskyrus Prancūziją, viešpatavo sumaištis, o Prancūzija kaip ir Portugalija tyliai maištavo prieš popiežiaus valdžią. Imperija valdant Leopoldui I buvo nusiaubta ir netekusi daugelio gyventojų. Ne geriau sekėsi ir Lenkijai su Lietuva, o Ispanija visai bankrutavo.

Šiaurės Europą kamavo įvairūs konfliktai, kurie buvo sprendžiami visai nepaisant Romos. Kai tik Anglija sudarė Bredos taikos sutartį su Nyderlandais, Prancūzija pradėjo karą su ispanų Flandrija. Angliją po restauracijos apėmė maro epidemija ir ištiko Didysis Londono gaisras, išgarsintas Drydeno veikale *Annus Mirabilis.* Rytuose, Andrusave, stačiatikiškoji Maskva spaudė Lenkiją užleisti Ukrainą ir kėlė pavojų visiems laikams suardyti nusistovėjusią pusiausvyrą. Brandenburgiškoji Prūsija, neseniai tapusi nepriklausoma, planavo, kaip perimti iš švedų pirmaujančios kariniu atžvilgiu protestantiškos valstybės vaidmenį.

Balkanuose ir Viduržemio jūros regione augo turkų galybė. Venecija desperatiškai stengėsi išlaikyti paskutinę savo tvirtovę Kretoje Kandiją (Heraklioną). Popiežiaus valstybė, kaip ir likusi Italijos dalis, buvo kamuojama didžiulio ekonominio nuosmukio. Tiesiog sunku buvo suprasti, iš kur pavykdavo gauti pinigų sumokėti už ekstravagantiškus Berninio darbus ir subsidijuoti Veneciją. Nepaisant visos savo puikybės, katalikiškoji Roma jau pastebimai artėjo prie klestėjimo pabaigos.

Vatikano nesutarimų su Prancūzija šaknų reikia ieškoti buvusio kardinolo Mazarinio pretenzijose. Mazarinis negalėjo atleisti Romai už tai, kad ši priglaudė jo *bete noire* Paryžiaus arkivyskupą kardinolą de Retzą, tad atsikeršijo padėdamas Farnese ir d'Este giminėms ginčytis dėl jų valdų popiežiaus valstybės teritorijoje. Už tai jis buvo neįtrauktas į konklavą, kuri 1655 metais išrinko Aleksandrą VII tuo pretekstu, kad kardinolai nuolatiniam gyvenimui užsienyje turi gauti kurijos leidimą. Po Mazarinio mirties Liudvikas XIV nusprendė tęsti kivirčą su Roma. Pasinaudojęs prancūzų ambasados Romoje imuniteto pažeidimo pretekstu, jis išvarė iš Paryžiaus nuncijų ir užėmė Avinjoną. Nelaimingajam Aleksandrui teko nužemintai teisintis ir pastatyti Romoje piramidę su užrašu, pripažįstančiu popiežiaus valdininkų kaltę. Santykių nepataisė ir tas pažeminimas, kurį Vatikanas patyrė 1665 metais dėl nesėkmingo Berninio apsilankymo Versalyje. O juk Berninis galėjo tikėtis didelės sėkmės iš Liudviko XIV: per vieną pozavimo sean-

są jis karaliaus peruke padarė sklastymą, ir tai iš karto tapo nauja šukuosenos mada, pavadinta *la modification Bernini.* Tačiau visi matė, kad ne tik skonio, bet ir politikos bei religijos klausimais Prancūzija buvo pasiryžusi laikytis savo pačios kurso. Versalis nekreipė dėmesio, kai Vatikanas priešinosi hugenotų persekiojimui.

1667 metais pasirodė Racine'o *Andromaque* ir Miltono *Prarastasis rojus.* Pirmasis iš šių veikalų, kurio veiksmas vyksta senovės Trojoje, patvirtino nenykstantį klasikinės tradicijos gyvybingumą bei prancūzų literatūros viršenybę. O neturintys sau lygių antrojo veikalo ritmai parodė krikščioniškųjų temų patrauklumą:

Of Man's first disobedience, and the fruit
Of that forbidden tree whose mortal taste
Brought death into the World, and all our woe,
With loss of Eden, til one greater Man
Restore us, and regain the blissful seat,
Sing, Heavenly Muse, <...>
That to the highth of this great Argument
I may assert eternal Providence,
And justifie the ways of God to men.[62]

(Ir kaip žmogus suklupo pirmą kartą,
Užginto vaisiaus paragaut išdrįsęs,
Kurs mirtį ir ligas šioj žemėj sėja;
Kaip rojų jis prarado, kol pats Dievas
Atėjo mums padėt į jį sugrįžti,
Dainuoki, dieviškoji mūza, <...>
Šiam žygiui noriu duoklę atiduoti,
Prieš Apvaizdą žemai nulenkti galvą,
Kad rūpinas žmogum, jam gero linki.)

Tais pačiais metais Berninio amžininkai kūrėjai buvo įvairiose savo karjerų pakopose. Amsterdame Rembrandtas tapė paskutinįjį iš savo svarbiausių paveikslų *Žydų nuotaka.* Madride Murillo kūrė 22 paveikslų seriją kapucinų bažnyčiai. Paryžiuje Claude'as Lorrainas tapė *Europą.* Londone, tuoj po Didžiojo gaisro, Christopheris Wrenas projektavo savo įspūdingas bažnyčias, o Richardas Loweris atliko pirmąjį kraujo perpylimą. Kembridže dar jaunas Isaacas Newtonas kūrė spalvų teoriją. Oksforde Hooke'as siūlė pradėti sistemingai registruoti meteorologinius duomenis. Miunchene buvo įpusėta *Theatinerkirche* statyba. 1667 m. vasario mėnesį mirė portretistas Fransas Halsas ir buvo pradėtas satyrikas Jonathanas Swiftas.

Užsitęsusi Šv. Petro bazilikos ir aikštės rekonstrukcija, be abejo, buvo svarbiausias įvykis Bažnyčios reformos epochoje. Šv. Petro bazilika – ne šiaip sau eilinis pastatas; ji buvo pagrindinė šventovė ir simbolis to lojalumo, prieš kurį sukilo Liuteris ir aplink kurį telkėsi popiežiaus divizijos. Taip pat tiesa ir tai, kad Berninio kolonados statyba žymėjo tam tikrą tos istorijos etapą. Patogumo dėlei istorikai linkę sakyti, kad tai kontrreformacijos pabaiga. Tam tikra prasme taip ir yra.

Tačiau faktiškai kontrreformacija nesibaigė, kaip niekada nebuvo baigta ir minėtosios kolonados statyba. Civilizacijos istorija yra kontinuumas, turintis nedaug pradžios ir pabaigos taškų. Romos katalikų Bažnyčią jau pradėjo stelbti stiprėjančios pasaulietinės valstybės, tačiau ji vis dar tebebuvo svarbi Europos gyvenime. Kontrreformacijos idealus reikėjo remti dar ištisus šimtmečius. Bažnyčios institucijos tebeveikia ir praslinkus beveik keturiems šimtams metų. Tiesą sakant, Romos katalikų Bažnyčios misija nesibaigs tol, kol piligrimai nesiliaus būriuotis Šv. Petro aikštėje, melstis prie Šv. Petro sosto ir papildyti turistų minias po Berninio kolonada.

VIII

LUMEN

Švietimas ir absoliutizmas, apie 1650–1789 m.

Vadinamąjį „Proto amžių" gaubia naivumo atmosfera. Žvelgiant iš laiko perspektyvos atrodo keista, kad tiek daug geriausių Europos mąstytojų teikė tiek reikšmės vienam iš žmogaus sugebėjimų – protui – visų kitų sugebėjimų sąskaita. Peršasi išvada, kad tokio masto naivumas turėjo vesti prie žlugimo; ir iš tikrųjų proto amžius galų gale ir baigėsi tokiu žlugimu – baisiais revoliucijų metais.

Prieš šį amžių ir po jo proto privalumai buvo vertinami daug mažiau. Išvydęs savo tėvo šmėklą Šekspyro Hamletas kalbėjo abejojančiam draugui: „Daugiau dalykų, Horatio, dangus ir žemė slepia, nei jūsų filosofija aprėpia" (vertė A. Nyka-Niliūnas, 1994). Nemadingas racionalizmas buvo ir XIX amžiuje:

> ŠVIETIMAS (...) 2. Lėkštas ir pretenzingas intelektualizmas, nepagrįstas autoritetų bei tradicijų niekinimas ir t. t.; tai ypač būdinga XVIII amžiaus prancūzų filosofų dvasiai ir tikslams. 1865.[1]

Kita vertus, žvelgiant į laikotarpį po reformacijos reikia prisiminti, su kuo Europa taip ilgai kovojo. Proto ir tikėjimo santarvė, kurią žadėjo renesanso humanistai, netapo vyraujančia religinių dogmų, magijos ir prietarų pasaulyje. Žinoma, po religinių karų „saldaus proto šviesa" buvo natūralus ir būtinas priešnuodis. Tačiau net ir didžiausia švietimo banga pajėgė nuplauti tik patį viršutinį fanatizmo sluoksnelį.

Panašiai yra ir su kita, to paties laikotarpio etikete, kurią naudoja politikos istorikai, vadindami jį „Absoliutizmo amžiumi". Taip ir peršasi mintis, kad dauguma to meto Europos valdovų mėgavosi absoliučia valdžia ar bent jau stengėsi tai daryti. Deja, to nebuvo. Absoliutizmo amžiuje toli gražu ne visi europiečiai buvo „absoliutistai", ne visi jie buvo ir „racionalistai".

* * *

Per pusantro šimtmečio, skiriančio Vestfalijos taiką nuo Didžiosios prancūzų revoliucijos, Europos žemėlapyje įvyko nedaug radikalių pasikeitimų. Visi to laikotarpio karai baigdavosi derybomis dėl teritorijų. Ypač didelį sujudimą sukėlė Utrechto taikos sutartis (1713), o pirmasis Lenkijos ir Lietuvos padalijimas (1773) buvo lavinos pradžia. Didžiosios Britanijos salos suvienijimas (1707) reiškė naujo svarbaus politinio vieneto atsiradimą. Tačiau dauguma pagrindinių blokų Europos žemėlapyje liko iš esmės nepaliesti. Prancūzijos veržimasis prie Reino buvo sėkmingas tik iš dalies; Prūsija turėjo tenkintis tik nedideliais laimėjimais; paskutinė

18 žemėlapis.
Europa, 1713 m.

didelė Osmanų banga sulaikyta, o paskui jie buvo priversti trauktis. Tik Rusija augo labai sparčiai. Nemirė nė vienas iš Europos ligonių: Ispanija, Šventoji Romos imperija, Švedija ir Lenkija-Lietuva; visos šios šalys sirgo, bet visos liko gyvos.

Politinių sistemų įvairovė buvo didesnė, nei rašoma daugumoje vadovėlių (žr. III priedą, 46). Šiame absoliutizmo amžiuje valstybės su tikrai absoliutistine santvarka faktiškai sudarė tik mažumą. Tarp visiškai decentralizuotos, konstitucinės ir respublikinės Šveicarijos konfederacijos viename skalės gale ir Rusijos, Osmanų imperijos bei Popiežiaus srities ryškių autokratijų kitame jos gale klestėjo didžiulė įvairovė. Venecija, Lenkija ir Lietuva, Jungtinės Provincijos — respublikos; Anglija, Škotija ir Švedija įvairiais laikotarpiais — konstitucinės monarchijos; Prancūzija, Ispanija ir Austrija — absoliutistinės monarchijos. Šventoji Romos imperija, kurios monarchai buvo ir renkami, ir paveldimi, užėmė padėtį tarp respublikų ir konstitucinių monarchijų; Prūsija, kur konstitucinės struktūros veikė pagal autoritarinę tradiciją, atsidūrė tarp konstitucionalizmo ir absoliutizmo. Dar didesnė įvairovė viešpatavo tarp Europos *Kleinstaterei* — šimtų mažyčių valstybėlių, kurias Pittas Jaunesnysis kadaise apimtas nevilties pavadino „uodų debesiu". Egzistavo miniatiūrinės respublikos-miestai, pavyzdžiui, Ragūza (Dubrovnikas), Genuja ar Ženeva; buvo ir mažyčių kunigaikštysčių, tarkim, Kuršas, bažnytinių valstybių kaip Avinjonas bei keistų hibridų kaip kad Andora.

Negana to, daugelis Europos valstybių ir toliau buvo konglomeratinės, jų valdovai kiekvienoje šalies sudedamojoje dalyje turėjo veikti skirtingai. Prūsijos karaliai privalėjo vienaip elgtis Berlyne, kur jie buvo imperatoriaus pavaldiniai, visai kitaip Karaliaučiuje, kur jautėsi visiškai nepriklausomi, ir dar kitaip tokiose savo valdose kaip Mindenas ar Neušatelis. Habsburgai galėjo būti tik nominalūs valdovai imperijoje, despotai Prahoje ar Vienoje ir konstituciniai monarchai Briuselyje po 1713 metų. Britų karaliai tvarkėsi kaip konstituciniai monarchai namie ir autokratai savo kolonijose.

Laikui bėgant atsirasdavo ir reikšmingų variacijų. Pavyzdžiui, Anglija valdant Cromwelliui krypo į respublikos pusę, po Stiuartų restauracijos artėjo prie monarchijos, o po 1688—1689 metų „nekruvinos revoliucijos" vėl grįžo į taip pamėgtą centristinę padėtį. XVII amžiaus pabaigoje Švedijos ir Danijos monarchijos sparčiai artėjo prie absoliutizmo. XVIII amžiaus Švedijoje „skrybėlės" ir „kepurės" galvotrūkčiais lėkė į priešingas puses. Valdant Jonui Sobieskiui (1674—1696), Lenkija ir Lietuva vis dar tvarkėsi pagal bajorų demokratijos taisykles. Po 1717 metų jos galėjo egzistuoti jau tik kaip Rusijos protektoratas. Rusijoje carai elgėsi kaip begėdiški autokratai, o Lenkijoje jie apsimetė esą „auksinės laisvės" gynėjai. Išorė, regimybė ir paprastos kategorijos yra apgaulingi dalykai.

Į absoliutizmą reikia žiūrėti labai atsargiai. Jis neprilygo carų ir sultonų autokratijai — pastarųjų valios nevaržė jokios institucinės kliūtys. Tačiau tai buvo kažkas daugiau nei autoritarinė dvasia, kuri leido kai kuriems monarchams sekti Prūsijos pavyzdžiu ir terorizuoti institucijas, su kuriomis jie iš tikrųjų turėjo bendradarbiauti. Absoliutizmo šaknys aiškiai glūdi vėlyvojo feodalizmo laikotarpyje, kai konkuruojančios monarchijos buvo priverstos atsikovoti giliai įsišaknijusias

privilegijas ir iš provincijų, ir iš bajorų, ir katalikų pasaulyje, kur Romos Bažnyčia išsaugojo imunitetą nuo tiesioginės politinės valdžios kontrolės. Dažniausiai absoliutizmas netiko sąlygoms, kurios vyravo protestantų arba stačiatikių pasaulyje. Įvairiu metu jo veikimo sferoje aiškiai atsidūrė Prancūzija, Ispanija, Austrija ir Portugalija. O Britanija, Prūsija, Lenkija ir Lietuva, Rusija dėl įvairių priežasčių jo išvengė.

Reikia pažymėti, kad absoliutizmas yra daugiau ideali, o ne praktinę valdymo formą atitinkanti sąvoka. Ji apima visą grupę politinių idėjų ir prielaidų, kurios egzistavo kaip iš viduramžių pabaigos užsilikusių pernelyg decentralizuotų institucijų pataisos. Absoliutizmas dažnai reiškė nieką daugiau nei kai kurių monarchų „asmeninę valdžią"; tuo jis skyrėsi nuo kitų valdovų „apribotos valdžios", kurią varžė parlamentai, provincijų autonomijos, vietinės valdžios privilegijos, bajorų imunitetas ir dvasininkija. Absoliutizmą apibrėžti nelengva ir dažnai jis apibūdinamas veikiau dvariškių panegirikomis negu išsamia filosofų argumentacija. Absoliutizmas turėjo ne vieną Bossuet ar Boileau, tačiau tik vieną Hobbesą. Turbūt geriausia jį iliustruoja ne kuri nors iš didžiųjų valstybių, o daug mažesnė, pavyzdžiui, Toskana. Visiškos sėkmės ši valdymo forma nesusilaukė niekur; niekur taip ir neatsirado tobulai absoliutinės valstybės. Tačiau XVI ir XVII amžiais ji tikrai buvo radikali varomoji permainų jėga. XVIII amžiuje, kai absoliutizmo įtaka tapo nebe tokia apibrėžta, jį aplenkė naujos demokratijos, laisvės, visuotinės valios pripažinimo tendencijos. „Apsišvietusių despotų" amžius kartu buvo ir britų bei amerikiečių konstitucionalizmo amžius.

Tad reikia turėti galvoje ir tai, kad „absoliutizmo" terminas dažnai būdavo vartojamas nepagrįstai, klaidinamai. Kai anglų bajorai skundėsi Stiuartų absoliutizmu, juos ne tiek jaudino realus karaliaus ir parlamento jėgų balansas, kiek baimė, kad nebūtų primesta prancūzų ar ispanų praktika. O kai lenkų bajorai šaukė apie „absoliutizmą" juos valdžiusių Saksonijos karalių, kurių padėtis Lenkijoje ir Lietuvoje buvo apribota labiau negu bet kurioje apribotoje monarchijoje, jie paprasčiausiai priešinosi permainoms.

Etaloniniu buvo laikomas Prancūzijos absoliutizmas. Valdant Liudvikui XIV (1643–1715) – o jo valdymas pats ilgiausias Europos istorijoje – Prancūzija neabejotinai buvo galingiausia Europos valstybė ir jos pavyzdys įkvėpė daugelį jos gerbėjų. Tačiau pats didžiausias iš absoliučių valdovų mirė nusivylęs, įsitikinęs, kad idealo pasiekti neįmanoma.

Todėl galų gale absoliutizmas žlugo. Liudviko XIV sukurtam *ancien régime* buvo lemta baigtis revoliucijos katastrofa, kuri, nors ir padarė Prancūziją respublikoniškumo apaštalu, kartu reiškė ir jos pranašumo pabaigą. Galutinę pergalę šventė drąsiausi absoliutizmo priešininkai. Britų konstitucionalizmas įkvėpė ne tik galingiausią XIX amžiaus valstybę, tačiau pakėlusių maištą britų kolonijų konstitucijos dėka – ir galingiausią pasaulyje XX amžiaus supervalstybę.

Europos kolonijų bei užjūrio valdų po 1650 metų vis daugėjo; kai kuriais atvejais jos netgi pasiekdavo nepriklausomos valstybės statusą. Ispanija ir Portugalija buvo pasinėrusios į savo turimų valdų eksploatavimo rūpesčius. Šiaurės

Amerikoje ispanai skverbėsi į šalies gilumą nuo Naujosios Ispanijos (Meksikos) į Kaliforniją, Arizoną, Koloradą. Pietų Amerikoje, padedami sistemingai steigiamų jėzuitų gyvenviečių, jie nukreipė savo žvilgsnį į Venesuelą, Naująją Granadą (Bogotą), Peru, Paragvajų ir La Platą (Kordobą). Ispanai stengėsi, kad visa prekyba vyktų tik jų laivais, kol pagal Asiento sutartį buvo priversti leisti tai daryti ir kitiems. Portugalams teko atlaikyti ilgą olandų kampaniją — jie norėjo atimti Brazilijos pakrantę. Po 1662 metų sutarties portugalai leidosi į pietus nuo San Paulo La Platos upės link (1680) ir į vakarus — į turtingą „aukso šalies" vidų ties Minas Geraes (1693) ir Mato Groso. Be Ost Indijos, olandams dar liko kolonijos Gvianoje ir Kiurasao. Rusai, kurie 1648 metais atrado tai, kas vėliau buvo pavadinta Beringo sąsiauriu, užėmė Kamčatką (1679) ir pasirašė su Kinija sutartį dėl sienos, einančios Amūro upe (1689). Šimtmečiu vėliau, kai danas Vitus Beringas (1680—1741) atliko geografinius tyrinėjimus, rusai įkūrė fortą Kodiako saloje (1783) ir pareiškė pretenzijas į Aliaską (1791), iš kur ištiesė leteną į Fort Rosą Kalifornijos šiaurėje (1812).

Tačiau daugumos naujų kolonijų užkariavimo iniciatoriais buvo prancūzai ir britai. Prancūzija 1664 metais įsteigė *Compagnie des Indes*, kurios stotys buvo įkurtos rytinėje Indijos pakrantėje prie Pondišeri ir Karaikalo, o tarpinės stotelės Madagaskaro ir Rejunjono salose. 1682 metais prie Misisipės įkurta Luiziana (taip pavadinta Liudviko XIV garbei) su sostine Naujajame Orleane (1718). Anglija sutvirtino savo kolonijines valdas Amerikoje įsteigdama Delaverą (1682), kvakerių koloniją Pensilvaniją (1683) ir Džordžiją (1733). Indijoje Rytų Indijos kompanija, kuri dabar, be Madraso, užėmė jau ir Bombėjų bei Kalkutą, turėjo atlaikyti didelę prancūzų konkurenciją. Prekybiniai siekiai ėjo koja kojon su geografiniais atradimais jūrose. 1766—1768 metais prancūzų admirolas Bougainville'is apiplaukė Žemės rutulį; tą patį tris kartus padarė ir Anglijos karinio jūrų laivyno kapitono Jameso Cooko ekspedicijos 1768—1780 metais. Tokiomis aplinkybėmis prancūzų ir anglų kolonijiniai konfliktai tapo beveik neišvengiami. Juos išsprendė britų laivyno pranašumas. Didžioji Britanija užėmė Niufaundlendą 1713 metais, prancūzų Indiją 1757 metais ir prancūzų Kanadą 1759—1760 metais, taip įtvirtindama savo kaip didžiausios kolonijinės valstybės statusą.

Kolonializmas beveik apsiribojo tomis jūrų valstybėmis, kurios pirmosios jį pradėjo. Vokietijos valstybės, Austrija ir Italija jame nedalyvavo. Šiuo atžvilgiu jos atsiliko net nuo Lenkijos leno Kurliandijos, kurios kunigaikštis 1645 metais nusipirko Tobagą ir neilgą laiką turėjo faktoriją Gambijoje, arba Danijos, kurios Vest Indijos kompanija įsigijo Sent Tomą ir Sent Džoną (1671) bei Sent Krua (1733).

Besiplečiančių Europos ryšių su tolimais žemynais ir kultūromis reikšmė buvo išties didžiulė. Europa ilgą laiką tūnojo užsidariusi savo kiaute. Žinios apie civilizacijas už jos ribų buvo labai skurdžios. Apie jas sklido fantastiškiausi gandai, panašūs į pasakas apie Eldoradą. O dabar neišsenkantis detalios informacijos srautas apie Indiją, Kiniją ar Amerikos pasienį buvo gera paskata rimtesniems apmąstymams. B. Taverniero (1605—1689), labai praturtėjusio Persijoje, knyga *Les six voyages* („Šešios kelionės"), pradėjo naują literatūrinį žanrą. Jį pratęsė

garsioji pirato Williamo Dampiero (1652—1715) knyga *New Voyage round the World* („Naujoji kelionė aplink pasaulį", 1697), vokiečių laivo gydytojo Engelberto Kaempferio (1651—1716) *Japonijos istorija* (1727) arba kiek vėlesnė J. L. Burckhardto (1784—1817), pirmojo europiečio, apsilankiusio Mekoje, knyga *Travels in Arabia* („Kelionės po Arabiją"). *Robinzono Kruzo nuotykius* („The Strange, Surprizing Adventures of Robinson Crusoe", 1719), pirmąją taip išgarsėjusią visame pasaulyje apysaką, parašė anglų satyrikas Danielius Defoe (1659—1731), remdamasis tuo, ką iš tikrųjų patyrė vienas škotų jūreivis, kurį Dampieras paliko vieną negyvenamoje Chuano Fernandeso saloje netoli Valparaiso. Tie veikalai suteikė Europos skaitytojams galimybę palyginti įvairių pasaulio dalių religijas, folklorą, kultūrą, o švietimo epochos filosofams davė vieną efektyviausių priemonių kritiškai įvertinti europiečių ar krikščionių vaizdinius. Europiečiams buvo didelis smūgis sužinojus, kad Siamo gyventojai gali būti už juos laimingesni, bramanai išmintingesni, o irokėzai ne tokie jau kraugeriški. Įdomu, kad jėzuitų autoriai, taip išsimiklinę aprašyti etnologinio pobūdžio keliones, patys aprūpino savo priešininkus amunicija, kuria itin efektyviai buvo bombarduojamas jų pačių intelektualinis pasaulis. Šia proga reikėtų paminėti Amerikos indėnų Kanadoje gyvenimo aprašymą, sukurtą vienuolio J.-F. Lafitau (1670—1740) ar išverstus į daugelį kalbų jėzuito T. Krusinskio (1675—1756) memuarus apie Persiją, išleistus 1733 metais.

Kolonijinis faktorius aiškiai veikė ir tarptautinius santykius. Beveik visi to meto karai, be pagrindinio karinio konflikto Europos žemyne, vyko dar ir jūrose bei kolonijose. Didžiosios žemyninės valstybės — Prancūzija, Ispanija, Austrija ir vis stiprėjančios Prūsija bei Rusija — buvo priverstos skaitytis su turtingomis jūrinėmis valstybėmis, ypač Anglija bei Olandija, kurios, nors turėjo tik nedideles savo kariuomenes, tačiau galėjo vaidinti svarbų vaidmenį samdydamos, tiekdamos ar kurdamos diplomatines koalicijas.

Diplomatija vis labiau priklausė nuo jėgų pusiausvyros doktrinos, — bet koks pakitimas vienoje Europos dalyje buvo traktuojamas kaip grėsmė visai sistemai. Tai buvo tikras ženklas, kad „Europos sistema" tampa realybe. O kolonijinis faktorius tapo neatskiriama lygties dalimi. Ši sistema ypač domino britus, kurie instinktyviai priešinosi žemyno valstybių iškilimui ir įsigudrino palaikyti tą pusiausvyrą minimaliomis išlaidomis. Tokio pobūdžio tarptautiniams santykiams labai trūko ankstesnių laikų moralinės ar religinės ugnelės. Dažnai šie santykiai virsdavo ritualu, kai ta pusiausvyra būdavo tikrinama mūšiuose, kuriuose dalyvavo nedidelės profesionalių karių armijos. Elegantiški kariaujančių pusių karininkai priklausė tai pačiai tarptautinei kariškių brolijai, o karo rezultatai kruopščiai apskaičiuojami pagal prarastas ar atkovotas teritorijas. Teritorijos buvo traktuojamos kaip kokie kazino žetonai, kuriuos valdovai prarasdavo ar kurių prisikaupdavo, priklausomai nuo karinės sėkmės, visai negalvodami apie tų teritorijų gyventojų interesus. Ir Vestfalijos taikos sutartis, ir visos kitos vėlesnės panašios sutartys — Utrechto (1713), Vienos (1738), Ėks la Šapelio (1748) ir Paryžiaus (1763) buvo sudarytos ta pačia žvalaus cinizmo dvasia.

Kolonijos darė didelį poveikį ir ekonominiam gyvenimui. Europa vis ryškiau pasidalijo į šalis, kurios turėjo galimybę pelnytis iš prekybos su kolonijomis, ir kurios neturėjo. Daugiausia naudos gaudavo Didžioji Britanija, ypač po Utrechto taikos sutarties; ji dominavo transatlantinėje prekyboje cukrumi, tabaku ir vergais; iš to praturtėjo Liverpulis, Glasgas ir Bristolis. Jos politika blokuoti priešo uostus karo metu sukeldavo nuolatinius susidūrimus ne tik su Prancūzija bei Ispanija, bet ir su neutraliomis šalimis — Olandija, Danija ir Švedija, kurios specializavosi kontrabandos, plėšikavimo ir blokados apėjimo srityse. Didžiojoje Britanijoje, lenktyniaujančioje su Olandija, šiuo laikotarpiu atsirado ir stiprėjo nuolatinės kredito institucijos — Anglijos bankas (1694), Karališkoji birža ir Nacionalinė skola. Pramonės revoliucija žengė pirmuosius žingsnius XVIII amžiaus septintajame dešimtmetyje. [KAPITALISTINIS ŽEMĖS ŪKIS]

Didžioji Britanija iš savo gelmių iškėlė Johną Law (1671—1729), energingą škotų finansininką, kuris pirmasis sugalvojo eksperimentą, kaip kolonijinę prekybą pajungti liaudies kapitalizmui. Didysis jo „Projektas" ir *Banque Royale* (1716—1720) Paryžiuje, kurį globojo pats regentas ir kuris laiko atžvilgiu sutapo su ne mažiau pragaištinga Pietų jūrų kompanija Londone, sukėlė tikrą spekuliacinę karštligę pardavinėjant popierines akcijas, susijusias su Luizianos ateitimi. Šis muilo burbulas sprogo, tūkstančiai, o gal net milijonai investuotojų bankrutavo, Law pabėgo, o Prancūzija buvo visam laikui paskiepyta nuo kredito operacijų. Tačiau Law kompanijos komercinės operacijos klestėjo; Prancūzijos užjūrio prekybos apyvarta nuo 1716 iki 1743 metų padidėjo keturis kartus.

Vidurinėje ir Rytų Europoje panašūs įvykiai buvo retenybė. Čia pagrindinis turto šaltinis ir toliau buvo žemė; ir toliau klestėjo baudžiava; vidaus prekyba negalėjo lygintis su jūrine. Vokietija atsigavo labai pamažu, Bohemija šiek tiek greičiau; Lenkija ir Lietuva po 1648 metų ėmė nenumaldomai smukti ir to jau niekada nebepavyko sustabdyti. Baltijos jūros prekybą pamažu perėmė Rusija, kuriai Sankt Peterburgo įkūrimas (1701) atvėrė „langą į Vakarus".

Socialinis gyvenimas, nepaisant pasikartojančių smurto protrūkių, ir toliau tekėjo nusistovėjusia vaga iki 1789 metų, kai buvo atidaryti visi šliuzai. Milžiniškas kontrastas tarp aristokratijos turtų ir valstiečių skurdo buvo laikomas normaliu dalyku. Didėjo skirtumas tarp Vakarų ir Rytų Europos, tačiau ne per daug dramatiškai. Net Didžiojoje Britanijoje, kur prekybos spaudimas buvo didžiausias, žemvaldžiai aristokratai išsaugojo savo viršenybę. Tiesą sakant, kadangi anglų lordai nevengė tokios prekybinės veiklos kaip kanalų statyba ar anglies kasimas, tad ir savo pranašumą išlaikė ilgiau. Tai buvo didikų, grandų ir magnatų laikai, tarkim, Medinos Sidonios ir Osunos Ispanijoje, Brahės ir Bondės Švedijoje, Schwarzenbergų Austrijoje, Esterhazių Vengrijoje, Lobkowitzų Bohemijoje, Zamoiskių ir Radvilų Lenkijoje. Didžiules jų latifundijas saugojo majoratas, jie gyveno kaip kunigaikščiai, vaidindami galingų globėjų vaidmenį. [ŠLĖKTOS]

Daugelyje šalių bajorija pašaukta tarnauti valstybei. Prancūzijoje ir Rusijoje tai buvo daroma oficialiai ir sistemingai. Liudvikas XIV įvedė rangų ir titulų hierarchiją, paremtą atitinkamomis pensijomis ir pašalpomis, pradedant nuo *enfants de France* (karaliaus šeimos narių) bei *pairs* (kraujo princų bei 50 kunigaikščių

KAPITALISTINIS ŽEMĖS ŪKIS

Žurnalo *Past and Present* („Praeitis ir dabartis") 70 tome (1976) vienas amerikiečių istorikas paskelbė hipotezę apie „agrarinę klasių struktūrą ir ekonominę raidą priešindustrinėje Europoje". Jis abejojo įsigalėjusia nuomone ekonominius pasikeitimus sieti su gyventojų skaičiaus didėjimu. Remdamasis Anglijos ir Prancūzijos skirtumais, tvirtino, kad pagrindinė ankstyvo Anglijos iškilimo, o Prancūzijos atsilikimo priežastis glūdi jų klasinėje struktūroje. Žemvaldžių klasė Anglijoje sukūrė klestinčią agrarinio kapitalizmo sistemą, visiška „kaimo gyventojų [Prancūzijoje] laisvė ir nuosavybės teisės reiškė skurdą ir nesikeičiantį atsilikimo ciklą"[1].

Dvidešimt septyniuose tolesniuose žurnalo tomuose užvirė karšti istorikų ginčai. 78-me tome buvo pateikta simpoziumo „Feodalinės visuomenės gyventojai ir klasių santykiai" medžiaga, koncentruota šios hipotezės kritika ir pateikta straipsnyje „Valstiečių organizacija ir klasės Rytų ir Vakarų Vokietijoje". 79-me tome buvo išspausdinti dar du priešiški straipsniai; viename verkšlenama dėl „neaiškaus požiūrio į dvarų raidą", o kitame garsiausias Prancūzijos kaimo istorijos žinovas užsipuolė Brennerio teiginius išsamiu 18 punktų „Atsakymu". 85-me tome ginčas praplėstas, perkeliant jį į „priešindustrinę Bohemiją". Galiausiai 97-me tome ilgai lauktas profesoriaus Brennerio atsakymas dar labiau padidino įtampą: jis pateikė savo požiūrį į „Europos kapitalizmo agrarines šaknis"[2].

Tokius debatus istorikai mėgsta panaudoti lyg permesdami tiltus per turimų žinių spragas. Tačiau šie ginčai, atrodo, turi porą trūkumų. Jie pateikia mažyčius pavyzdėlius ir daro iš jų didžiulius apibendrinimus, be to, tiesiog begėdiškai vengia galutinių išvadų. Jei panašios taktikos laikytųsi statybos inžinieriai, jie niekada nepastatytų tilto per upę.

Tačiau vienas tikras sprendimas vis dėlto atsirado. Tais pačiais metais, kai prasidėjo ginčai dėl Brennerio teiginio, kitas amerikiečių mokslininkas vadinamąjį „kapitalistinio žemės ūkio" klausimą panaudojo „pasaulinės ekonomikos kilmei" paaiškinti[3]. Remdamasis sistemų teorijos metodais, Immanuelis Wallersteinas sugebėjo nustatyti, kad Europos ekonomikos branduolys esąs Vakaruose, o nuo jo priklausoma periferija – Rytuose. Jo nuomone, branduolio teritorija, susidedanti iš Anglijos, Nyderlandų, šiaurinės Prancūzijos ir vakarinės Vokietijos XV amžiuje turėjo tik „nedidelį pranašumą". Tačiau šios šalys, pasinaudodamos prekybiniais ryšiais, sugebėjo įgyti pranašumą ir sudaryti sąlygas, kurios Rytų Europos feodalinę bajoriją pavertė kapitalistine žemvaldžių klase. Didėjančią ekonominę galią jos „paskleidė" ir Naujajame Pasaulyje, taip sukurdamos gerai žinomus rėmus, kuriuose „prievartinis, principo „derlius–pinigai" besilaikantis kapitalizmas" įsigalėjo ne tik kolonijų, bet ir Rytų Europos žemės ūkyje. O tuo metu, kai „branduolio" šalys klestėjo, Prūsijos, Bohemijos, Lenkijos ir Vengrijos baudžiauninkų statusas nusmuko ligi kolonijų plantacijose dirbančių juodukų lygio. O sykį įsitvirtinusi, ši sistema galėjo tik didinti savo disbalansą. „Nedidelis XV amžiaus pranašumas XVII amžiuje tapo dideliu skirtumu, o XIX amžiuje tikra praraja"[4].

Specialistai, tarp jų ir Brenneris, iš karto puolė kritikuoti šią hipotezę. Wallerstainas kaltintas per dideliu supaprastinimu, per dideliu prekybos vaidmens akcentavimu ir net

„neosmitizmu"[5]. Pasirodė, kad „lenkiškasis modelis", kuris sudarė jo argumentų pagrindą, tiko ne visai Lenkijai ir dideliu mastu buvo tiesiog prasimanytas. Taip išeina, kad jautiena Vengrijoje prekiavo ne bajorai ar tarpininkai kapitalistai, o laisvi už atlyginimą dirbantys valstiečiai. Buvo nutylėtas ir rusų bei turkų osmanų dalyvavimas Europos prekyboje. Vietoj mikroteorijos, kuri negalėjo būti pagrindu apibendrinimams, buvo sukurta makroteorija, nepajėgi apimti specifinių bruožų.

Baigdami turėtume pasakyti, kad įdomiausias Wallersteino teorijos aspektas buvo tai, kaip ji nušvietė Rytų ir Vakarų Europos santykius. Nors postulato apie branduolį ir nuo jo priklausomą periferiją įrodyti nepavyko, buvo nenuginčijamai įrodyta visų Europos dalių tarpusavio priklausomybė.

ŠLĖKTOS

1739 metų inventorizacijos duomenimis Stanisławas Lubomirskis (1719–1783) paveldėjo latifundiją, susidedančią iš 1071 dvaro. Jis turėjo žemės valdų visose devyniose pietinėse Lenkijos vaivadijose, nuo Lubomirskių tėvonijos Visniče prie Krokuvos iki Tetijevo prie Kijevo Ukrainoje; jose dirbo beveik milijonas baudžiauninkų. Nuo 1786 metų Lubomirskis buvo didysis Karūnos etmonas; jis taip pat galėjo pretenduoti į didžiausio Europos žemvaldžio vardą. Susijęs vedybiniais ir politiniais ryšiais su Čartoryskių, Poniatovskių ir Zamoiskių giminėmis, jis tikrai priklausė galingiausių šalies magnatų rateliui. Kiekvienas iš tų magnatų turėjo didžiulius dvarus, savo kariuomenes, o jų pajamos buvo didesnės už karaliaus. Jie viešpatavo pačioje tos socialinės sistemos, kurioje kilmingųjų – *šlėktų* – skaičius buvo didžiausias Europoje, viršūnėje.

Tačiau magnatai buvo labai netipiški tarp kilmingųjų kaip visumos. XVIII amžiaus viduryje absoliuti dauguma Lenkijos kilmingųjų žemės nebeturėjo. Pragyvenimui jie nuomodavosi žemę, tarnaudavo pas magnatus ar net patys dirbdavo ją kaip paprasti valstiečiai. Tačiau net didžiausia ekonominė degradacija negalėjo atimti iš jų to, ką jie vertino labiausiai – jų kilmingo kraujo, herbo, teisinio statuso ir teisės visa tai perduoti vaikams. **[CRUX]**

Smulkioji Lenkijos *šlėkta,* bajorai, buvo unikalus, nepakartojamas reiškinys. Kai kuriose srityse, pavyzdžiui, Mazovijoje, jie sudarė net ketvirtį gyventojų. Kai kurie net sienomis atsitverdavo nuo kitų kaimo gyventojų – paprastų valstiečių. Tuose aptvaruose gyveno tik kilmingieji – vadinamieji „šlėktos už sienų". Jie labai ryžtingai gynė savo gyvenimo būdą; vienas kitą vadindavo *ponais* ar *poniomis*, o valstiečius tujindavo. Visus kilminguosius laikė broliais, o visus kitus – žemesniais žmonėmis. Jie griežčiausiomis bausmėmis bausdavo tuos, kurie apgaulingai mėgindavo apsimesti kilmingais, ir pavydžiai saugojo bajoro vardo suteikimo procedūras. Prekyba šlėktos neužsiimdavo, gerbtini užsiėmimai buvo tik tarnauti kariuomenėje ar dirbti dvarų valdytojais arba prievaizdais. Į miestą jie visada keliaudavo raiti, kartais net ant visai nuvaryto kuino, nešiojo tamsiai raudonos spalvos milines ir ginklą, net jei tai būtų tik simbolinis medinis kardas.

Gyventi jie galėjo net visai sukiužusioje lūšnoje, tačiau ji būtinai turėdavo gonkas, kurias puošdavo šeimos herbas. O svarbiausias dalykas buvo suvokimas, kad jie lygūs su kunigaikščiais Lubomirskiais ir kitais magnatais.

Taigi ryškiausias šlėktų bruožas buvo didžiulis kontrastas tarp jų ekonominio susisluoksniavimo ir jų teisinio, kultūrinio ir politinio solidarumo. Priešingai nei kitose Europos šalyse, jie neturėjo jokių savų titulų. Nebuvo lenkų baronų, markizų ar grafų. Daugiausia, su kuo jie dar galėjo susitaikyti – tai patvirtinti asmeninius titulus, kuriuos kai kurie iš jų buvo gavę Lietuvoje iki 1569 metų unijos, arba kuriuos, kaip kad Lubomirskiui, buvo suteikęs popiežius ar imperatorius.

Teisiniu požiūriu Lenkijos kilmingųjų luomas liovėsi egzistavęs, kai dėl šalies padalijimų buvo panaikinti jo statusą reguliuojantys įstatymai. Kai kurie iš jų, pavyzdžiui Lubomirskis, sugebėjo patvirtinti savo kilmingumą Austrijoje ar Prūsijoje. Kai kurie tą patį padarė Rusijoje, tačiau 80 procentų šlėktų prarado savo statusą, sudarydami tą deklasuotą antirusiškų nuotaikų šaltinį, kuris neišseko per visą XIX amžių. 1921 metais, kai buvo atkurta Lenkijos Respublika, demokratinis Lenkijos seimas oficialiai patvirtino kilmingųjų privilegijų panaikinimą. Tačiau savo išskirtinumo suvokimą šlėktos atlaikė per visus kataklizmus. Net šio amžiaus šeštajame dešimtmetyje sociologai Mazovijoje užtiko kolektyvinių ūkių valstiečių, kurie vengė savo kaimynų „kaimiečių", rengėsi kitaip negu jie, kalbėjo kitaip ir griežtai laikėsi senovinių sužieduotuvių papročių mišrioms vedyboms išvengti. 1990 metais, kai Lenkijoje žlugo komunistinis režimas, vis dar buvo jaunų lenkų, nešiojančių žiedą su herbu – tik tam, kad parodytų, kas jie tokie. Tuo metu jau visi lenkai vadino vieni kitus *ponais* ir *poniomis*. „Šlėktų kultūra" tapo visos tautos kultūros pagrindu.

Bajorija vaidino pagrindinį vaidmenį visoje Europoje naujųjų laikų istorijos pradžioje. Vienintelė kita vieta, kuri bent iš dalies prilygo lenkiškajam modeliui, buvo Ispanija. Ten Vakarų grandai ir *hidalgos* priminė Rytų magnatus ir smulkiuosius bajorus[1].

ir 7 vyskupų) ir baigiant *noblesse d'epee* (senų karių giminių) ir *noblesse de robe* (civilių dvariškių) kadrais. Petras Pirmasis įsteigė bajorų tarnybą, suskirstydamas juos į 14 rangų; jie dar labiau nei prancūzų kilmingieji priklausė nuo valstybinės mašinos. Prūsijoje Karūnos ir junkerių sąjunga ne tokia formali, bet ne mažiau efektyvi. Smulkioji bajorija, kuri buvo itin gausi Ispanijoje ir Lenkijoje, sudarė magnatų palydą, tarnavo kariuomenėje ar užsienyje. Anglijoje, kur baudžiavos nebuvo, „aptvėrimų judėjimas" leido efektyviau pelnytis iš žemės valdų.

Visuose didžiuosiuose Europos miestuose buvo turtingų prekybininkų ir profesionalų klasė, amatininkai, miesto varguomenė ir kai kur pramonės darbininkų klasės užuomazgos. Tačiau apskritai senosios institucijos ir socialiniai luomai liko nepaliesti. Bajorai turėjo savo parlamentus, miestai savo chartijas ir gildijas, valstiečiai savo baudžiavą ir badus. Socialiniai pasikeitimai, be abejo, vyko, tačiau tik nustatytuose rėmuose. O kai lukštas galų gale pradėjo trūkinėti, kaip atsitiko Prancūzijoje 1789 metais, socialinis sprogimas buvo neturintis precedentų. [PUGAČIOVAS]

PUGAČIOVAS

Kadangi naujųjų laikų Europoje valstiečiai sudarė didžiausią socialinį sluoksnį, o Rusijos imperijoje jie buvo luomas, savo dydžiu smarkiai lenkiantis visus kitus, tai nieko nuostabaus, kad didžiausi valstiečių sukilimai vyko pačioje Rusijos šerdyje. Jų buvo keturi – Bolotnikovo 1606–1607, Stenkos Razino 1670–1671, Bulavino 1707–1708 ir Pugačiovo 1773–1774 metais. Ir pilietinis karas sovietinėje Rusijoje 1917–1921 metais turėjo gan daug valstiečių bruzdėjimų elementų[1].

Jemeljanas Ivanovičius Pugačiovas (1726–1775) buvo smulkus kazokų žemvaldys ir buvęs karininkas. Jis daug metų keliavo po sentikių vienuolynus ir jo širdyje prisikaupė daugybė apmaudo ir pasipiktinimo. 1773 metais Pugačiovas iškėlė sukilimo vėliavą Jaike prie Uralo upės, kaip tik ten, kur baigiasi Europa, pasiskelbdamas imperatorium Petru III ir žadėdamas panaikinti baudžiavą. Pavolgio srityse prie jo prisidėjo šimtai tūkstančių žmonių, jį pripažino valstiečiai, kazokai, net klajokliai baškirai ir kazachai. Dėl koordinacijos stokos Pugačiovo rėmėjai greit virto siautėjančiomis gaujomis.

Imperatorė iš pradžių neteikė didesnės reikšmės šiam incidentui – *l'affaire du Marquis de Pugachev* – paskirdama už jo galvą palyginti nedidelę 500 rublių sumą. Tačiau netrukus ta suma išaugo iki 28 000. Vienu metu Pugačiovo rankose atsidūrė visos Pavolgio tvirtovės. Jis sudegino Kazanę, išžudydamas visus, kas tik mėgino priešintis. Pugačiovas laikė groteskinį dvarą, mėgdžiodamas nužudytojo Jekaterinos II vyro aplinką. Viskas baigėsi po dviejų metų, kai pagrindinės Pugačiovo pajėgos buvo užspeistos prie Caricyno. Pugačiovas buvo atgabentas į Maskvą ir ketvirčiuotas[2].

Niekada iki XX amžiaus vidurio kiekybinė valstietijos persvara neatsispindėjo istoriografijoje. Valstiečiai patekdavo į istorijos vadovėlius tik tada, kai periodiškai pasikartojantys jų sukilimai sudrumsdavo politinę sceną. Tokius įvykius kaip Anglijos valstiečių sukilimas 1381 metais arba Valstiečių karas Vokietijoje 1524–1525 metais labai mėgo aprašinėti istorikai marksistai, – tai esąs revoliucinio masių potencialo įrodymas[3]. Nė vienas valstiečių sukilimas niekad nesibaigė pergale. Įrodyta, kad valstiečiai – pati konservatyviausia iš visų socialinių jėgų; jie labai prisirišę prie religijos, prie savo žemės, prie šeimos, prie paveldėto iš protėvių gyvenimo būdo. Nuolat pasikartojantys jų *fureurs* būdavo tik nevilties protrūkiai. Sėkmės ir nesėkmių ciklai jų gyvenime visada buvo daug svarbesnis dalykas už bet kokias mintis apie socialinę revoliuciją[4].

Valstiečių istorijos tyrinėjimai yra viena iš kelių klestinčių naujųjų mokslinių tyrimų krypčių. Ji atveria dideles galimybes nagrinėti socialinių, ūkinių, antropologinių ir kultūrinių reiškinių sąveiką, ypač gerai tinka lyginamajai analizei – ir atskirų Europos regionų, ir ištisų žemynų. Paskata pradėti leisti *Journal of Peasant Studies* („Valstietijos tyrimų žurnalas“, 1973–) buvo seminaras, kurį rengė Londono orientalistikos ir afrikanistikos mokykla. Žurnalo redakcijos pareiškime buvo akcentuojamas pasaulio valstietijos dydis ir jos problemos:

Iš visos diskriminuojamos žmonijos daugumos [valstiečiai] diskriminuojami labiausiai... Nė vienos visuomeninės klasės kovos prieš pasibaisėtinas sąlygas istorija nėra tokia ilga... Lig šiol mokslinėje periodikoje valstiečiai buvo traktuojami tik kaip antraeilis tyrimų objektas. Mes pristatome šį žurnalą kaip tokį, kuriame valstietija bus dėmesio centre <...>[5].

Prancūzija, kaip ir Rusija, skatino savo istorikus tyrinėti jos irgi labai gausią valstietiją. Daugiatomis veikalas *Ekonominė ir socialinė Prancūzijos istorija* turėjo įkvėpti *Annales* mokyklos antrąją kartą. Svarbiausią tomą parašė Le Roi Ladurie, kurio analizė apima teritorinius, demografinius ir ūkinius faktorius, sujungdama juos su keturių šimtmečių chronologine periodizacija. Kaimiškasis XV amžiaus pabaigos renesansas pakeitė ankstesnįjį „Sočiojo pasaulio sugriovimą", o jis pats turėjo užleisti vietą „Pilietinių karų katastrofai" ir XVII amžiaus ekosistemos „slinkimui, rekonstrukcijai ir krizei", kuriai buvo lemta atlaikyti Revoliuciją[6].

Yra daug mokslo darbų apie sukilimus Prancūzijos kaimuose – XVI amžiaus „dešimtinių streikus", *pitauts* sukilimą prieš druskos apmokestinimą Giujeno srityje (1548), *croquants* ir *nouveaux croquants* sukilimą Limuzeno bei Perigoro srityse (1594, 1636– 1637)[7], *gautiers* ir *nupieds* sukilimus Normandijoje (1594, 1639), „Kaimiškosios Frondos paslaptis" (1648–1649), ir pasikartojančius sukilimus Provanse (1596–1715). Būta mėginimų valstiečių neramumus Prancūzijoje susieti su panašiais neramumais Rusijoje ir net Kinijoje[8].

Sukilimus Provanse tyrinėjęs istorikas įrodinėja, kad valstiečių sukilimai buvo susipynę su kitomis socialinių neramumų formomis. Jis siūlo sukilimus suskirstyti į tokias penkias kategorijas:

1) atskirų bajorijos ar buržuazijos frakcijų tarpusavio kovas;
2) *menu peuple* kovas su pasiturinčiais;
3) masinius valstiečių veiksmus prieš kurią nors iš politinių frakcijų;
4) įvairių sukilusių valstiečių grupių tarpusavio kovas;
5) visos bendruomenės bendrą kovą prieš išorės jėgas[9].

Ypač vaisingi antropologiniai tyrinėjimai. Jie atskleidžia universalias, amžinas valstiečių gyvenimo charakteristikas. Sicilijos pjovėjai dainuoja taip pat, kaip daug šimtmečių dainavo valstiečiai nuo Galvėjaus iki Galicijos:

Pjauki, pjautuve aštrusis,
Juk apylinkė pilna,
Pilna gero įvairiausio.
Kad mūs ponai pasidžiaugtų [*bis*]
Jų gyvenimas saldus!
Tutrutru, tutrutru,
Kiaulė – scudi keturi [*bis*]
Ir bagoti, ir biedni,
Bet raguoti mes visi[10].

Kultūrinis gyvenimas pradėjo skleisti pumpurėlius globojant karaliams, Bažnyčiai, aristokratams. Europos menas įžengė į klasicizmo erą, kurioje, priešingai negu baroko laikais, viešpatavo taisyklės, griežtumas, santūrumas. Į architektūrą sugrįžo renesanso laikų graikų ir romėnų stiliai, truputį pagražinti įmantriais rokoko stiliaus papuošimais. Gražiausi pastatai buvo rūmai ir visuomeninės įstaigos. Įsigalėjo miestų planavimas, formalizuoti, geometrinių formų sodai, išpopuliarėjo landšafto projektavimas. Tikra manija tapo sumažinti natūralaus pasaulio chaosą, įvesti tvarką ir harmoniją. Pavyzdiniais miestais po Paryžiaus buvo Drezdenas, Viena ir Sankt Peterburgas.

Tapyboje jau buvo praeita ankstyvosios klestėjimo stadijos viršūnė. Prancūzijoje Nicolaso Poussino (1594—1665), Claude'o Lorraino (1600—1682) ir Charleso Le Bruno (1619—1690) klasikinius peizažus bei mitologines scenas pakeitė lengvabūdiškos J. A. Watteau (1684—1721) ir J.-H. Fragonardo (1732—1806) idilės. Angliškoji socialinio portreto mokykla, kurios pradininkas buvo Godfrey'us Knelleris (1646—1723), suklestėjo nuostabiuose Joshua Reynoldso (1723—1792) ir Thomaso Gainsborougho (1727—1788) darbuose. Du Canaletto giminės tapytojai (1697—1768, 1724—1780) sukūrė realistines Venecijos, Londono ir Varšuvos panoramas. Išskyrus kelias įžymesnes figūras, tarkim, G. B. Tiepolą (1693—1770) Venecijoje, religinė tapyba išgyveno nuosmukį. Interjerų puošimas ir ypač baldų projektavimas atitiko aristokratijos poreikius. Paryžiaus baldžiai, sekdami A. C. Boulle'iu (1642—1732), panaudojo įvežamas egzotiškas medienos rūšis — juodmedį, raudonmedį, atlasmedį; pats Boulle'is specializavosi juodmedžio inkrustacijos srityje. Jo kūriniai, kurie dabar iš karto atpažįstami kaip Liudviko XIV, Liudviko XV ar Liudviko XVI laikų baldai, galiausiai susilaukė jiems prilygstančių Grinlingo Gibbonso (1648—1721) ir Thomaso Chippendale'o (mirė 1779 m.) darbų. Daug puikaus porceliano buvo importuojama iš Kinijos. Karališkos Sent Klu (1696), o vėliau Sevro (1756) dirbtuvės turėjo analogų ir kitose šalyse — Maisene (1710) Saksonijoje, Sankt Peterburge (1744), Vusteryje (1751) ir Josiaho Wedgwoodo (1730—1795) „Etrurijos" fabrikas. Salonuose buvo pilna šilko, sidabro ir įvairiausių prabangių mažmožių.

Europos literatūra įžengė į tokį raidos etapą, kai nacionalinės kalbos negrįžtamai iškilo į pirmą vietą, nustumdamos lotynų kalbą. Drama prancūzų karaliaus dvaro dramaturgų Pierre'o Corneille'io (1606—1684), Jeano-Baptiste'o Poquelino (Molière'o, 1622—1673) ir Jeano Racine'o (1639—1699) pastangomis įgavo tokį kalbinį ir struktūrinį pavidalą, kuris tapo tarptautiniu modeliu visam ateinančiam šimtmečiui. Socialinės ir moralizuojančios komedijos tradicija buvo pratęsta Anglijoje restauracijos laikotarpio komedijų autorių ir Richardo Brinsley'aus Sheridano (1751—1816), Prancūzijoje — Pierre'o Augustino Beaumarchais (1732—1799), o Italijoje — Carlo Goldonio (1707—1793).

Griežto stiliaus ir formos siekimas ypač paveikė poeziją. Anglijos poezijoje dominavo Johno Miltono (1608—1674), Johno Drydeno (1631—1700) ir Alexanderio Pope'o (1688—1744) trijulė. Pope'o intelektualūs herojinių kupletų tekstai, sudarantys knygas *Essay on Criticism* (1711) ir *Essay on Man* (1733), be galo gerai atspindi to laikotarpio dvasią ir interesus:

True ease in writing comes from art, not chance,
As those move easiest who have learned to dance.
Tis not enough no harshness gives offence,
The sound must seem an echo of the sense.

All nature is but art, unknown to Thee;
All chance, direction which thou canst not see;
All discord, harmony not understood;
All partial evil, universal good.
And, spite of pride, in erring reason's spite,
One truth is clear, Whatever is, is right[2].

(Gerai rašyt ir tu gali išmokti,
Nes šoks gražiai tik tas, kas mõkės šokti.
Ir negana mokėt gražiai kalbėti,
Bet žodžiai turi mintį atspindėti.

Gamta — tai menas, kurio nepažįstam,
Nežinom dėsnių jos, todėl ir klystam.
Po nedarna harmonija juk tūno.
Ir niekad laimės be vargų nebūna.
Nors protui kartais ir sunku sutikti,
Bet kaip yra, taip viskas turi likti.)

Vėliau, atkurdama pažeistą pusiausvyrą, sustiprėjo lyrinė poezija — škoto Roberto Burnso (1759—1796) eilėraščiai, vokiečių Christiano von Kleisto (1715—1759), F. G. Klopstocko (1724—1803) ir jaunojo Goethės bei prancūzų Jeano Roucherio (1745—1794) ir André Chéniero (1762—1794) kūriniai. Prozoje, nors vis dar labai priklausomoje nuo nebeletristinių žanrų, pradėjo plėtotis ir tikroji grožinė literatūra. Jos pradininkais tapo anglai. Be *Robinzono Kruzo nuotykių*, svarbiausi šio žanro kūriniai buvo Jonathano Swifto *Guliverio kelionės* (1726), Samuelio Richardsono *Pamela* (1740), Henry'o Fieldingo *Tomas Džonsas* (1749) ir Laurence'o Sterno *Tristramas Šendis* (1767). Prancūzijoje Voltaire'as ir Rousseau, be kitų talentų, buvo ir prityrę romanistai.

Nors dominavo prancūzų, anglų ir vokiečių autoriai, tačiau jų skaitytojų ratas toli gražu neapsiribojo tik jų gimtosiomis šalimis. Beveik visi apsišvietę žmonės Europoje tuo metu mokėjo skaityti prancūziškai; buvo paplitę ir svarbiausių knygų vertimai į vietines kalbas. Pavyzdžiui, Lenkijoje, kurią daugelis galbūt klaidingai laiko kultūriniu užkampiu, vertimų į lenkų kalbą sąraše rasime *Robinzoną Kruzą* (1769), *Manoną Lesko* (1769), *Kandidą* (1780), *Guliverį* (1784), *Amelijos nuotykius* (1788), *Tomo Džonso istoriją* (1793). Kai kurie lenkų autoriai, pavyzdžiui, Janas Potockis (1761—1825), orientalistas, rašė prancūziškai ne tik savo šalies, bet ir tarptautiniam skaitytojui.

Europos muzikai, pradedant J. S. Bachu (1685—1750) ir baigiant W. A. Mozartu (1756—1791) bei Ludwigu van Beethovenu (1770—1827) sustiprino klasikinį repertuarą. Visi jie kūrė pagrindinių muzikos žanrų kūrinius: instrumentinę, kamerinę, orkestrinę ir chorinę muziką; jie įtvirtino stilių, kuris, nors ir dažnai

painiojamas su ankstesniu baroku, pasižymėjo labai savita ritmine energija, teikiančia muzikai nenykstančio patrauklumo. [SONATA] Šie kompozitoriai išlaikė ir pusiausvyrą tarp bažnytinės bei pasaulietinės muzikos. Apie tai liudija Bacho kantatos, Mozarto *Requiem* (1791) ir Beethoveno *Missa solemnis* (1823) bei Bacho koncertai, 41 Mozarto ir 9 Beethoveno simfonijos. Vis labiau ėmė dominuoti vokiečių ir austrų kompozitoriai. Be Bacho, Mozarto ir Beethoveno, prie aukščiausio rango kompozitorių galima priskirti Johanną Pachelbelį (1653—1706), G. P. Telemanną (1681—1767), G. F. Händelį (1685—1759) ir Josefą Haydną (1732—1809). Tačiau muzika iš esmės išlaikė tarptautinį pobūdį. Ne mažiau įtakingi už vokiečius buvo ir italų kompozitoriai J.-B. Lully (1632—1687), Arcangelas Corellis (1653—1713), Alessandras Scarlattis (1660—1725), Tomasas Albinonis (1671—1751) ir Antonijas Vivaldis (1675—1741). Tą patį galima pasakyti ir apie daną Dietrichą Buxtehudę (1637—1707), prancūzus François Couperiną (1668—1733) ir J.-P. Rameau (1683—1764) arba Vestminsterio abatijos Londone vargonininką Henry Purcellą (apie 1659—1695 m.). Smuiką, pirmaujantį Europos muzikos instrumentą, ištobulino Antonijas Stradivarijus (1644—1737) iš Kremonos. Fortepijoną 1709 metais išrado B. Cristoforis iš Padujos. Opera nuo jos pradinio pavidalo — dialogo su muzikine palyda išsiplėtojo iki W. C. Glucko (1714—1787) tikrų muzikinių dramų. [KANTATA] [MOUSIKE] [OPERA] [STRADIVARIUS]

Formalioji religija laikėsi anksčiau nustatytų rėmų. Europos religinis žemėlapis mažai tepasikeitė. Įsitvirtinusios Bažnyčios ir toliau veikė pagal griežtus atskirų valstybių religinės tolerancijos ar netolerancijos įstatymus. Išpažįstantys oficialiąsias religijas po atitinkamų priesaikų, griežtų lojalumo patikrinimų tapdavo privilegijuotais, o neišpažįstantys tos religijos ar nedavusieji priesaikos jei ir nebuvo persekiojami, vis dėlto jų teisės buvo ribojamos. Katalikiškose šalyse protestantai dažniausiai neturėdavo civilinių teisių. O protestantų šalyse tas pats laukė katalikų. Didžiojoje Britanijoje Anglijos Bažnyčia ir Škotijos Bažnyčia oficialiai uždraudė ir katalikybę, ir jos kitaminčius — protestantus. Švedijoje, Danijoje ir Olandijoje irgi buvo taikomi panašūs oficialūs draudimai. Rusijoje buvo pripažinta tik Rusijos stačiatikių Bažnyčia; teisiškai žydų joje apskritai nebuvo. Lenkijoje ir Lietuvoje, kur toleruotas didžiausias heterodoksijos laipsnis, apribojimai vis tiek didėjo. 1658 metais už tariamą bendradarbiavimą su švedais buvo išvaryti socinai. 1718 metais visiems nekatalikams uždrausta patekti į Seimą. 1764 metais žydai prarado savo parlamentą, tačiau *kahalai* (vietinės bendruomenės) buvo palikti. Rusų propaganda pradėjo aimanuoti dėl sunkios stačiatikių padėties Lenkijoje, nors ta jų padėtis buvo žymiai geresnė už katalikų padėtį Rusijoje. Prūsų propaganda išpūtė tariamą liuteronų persekiojimą.

Romos katalikų Bažnyčia jau nebesistengė atgauti protestantų šalių. Savo energiją ji nukreipė už Europos ribų, ypač daug dėmesio skirdama jėzuitų misijoms Pietų Amerikoje, Pietų Indijoje, Japonijoje iki 1715 metų, Kinijoje ir Šiaurės Amerikoje. Puikių pranciškonų misijų, kurias pradėjo steigti Juniperas Serra (1713—1784), grandinė Kalifornijoje (21 misija) nusidriekė nuo San Diego iki San Francisko ir iki šių dienų liko dvasine paguoda jas supančiuose tyruose.

SONATA

Iš pradžių *sonata* reiškė muziką, kuri „skambėjo", o ne buvo „dainuojama". Tačiau XVIII amžiuje taip pradėta vadinti tam tikros formos kūrinius, kurie ilgainiui ėmė dominuoti beveik visoje instrumentinėje muzikoje. Sonatos forma užima centrinę vietą klasikinių kompozitorių nuo Haydno iki Mahlerio kūryboje. Ji kontrastuoja su ankstesnės epochos polifoniniu stiliumi ir įkūnija tradicijas, su kuriomis buvo lemta kovoti vėlesniems „šiuolaikiniams" stiliams. Jai būdingi du bruožai – kūrinio padalijimas į atskiras dalis ir homofoninė harmonija. [TONAS]

Sonatos forma neturi apibrėžto šaltinio. Iš jos ankstyvųjų pavyzdžių galima paminėti Gabrieli'o *Sonata pian e forte* (1597) smuikui, kornetui ir šešiems trombonams. Tačiau sonatos padalijimas į keturias dalis pasirodė tik Arcangelo Corelli'o (1653–1713) iš Bolonijos kūriniuose. Ją savo kūriniuose klavišiniams instrumentams išplėtojo C. P. E. Bachas (1714–1788) ir priartino prie tobulybės Haydnas bei Mozartas. Jos teorinių pagrindų pradmenų yra jau J.-P. Rameau traktate *Traite d'harmonie* (1722), tačiau juos išsamiai išgvildeno tik Karlas Czerny *Praktinės kompozicijos kurse* (1848), praslinkus dvidešimčiai metų nuo žymiausio sonatos propaguotojo Beethoveno mirties.

Tradicinės formos sonatoje visas kūrinys padalytas į keturias kontrastingas dalis. Ji prasideda greito tempo *allegro*, primenančiu operos uvertiūrą. Lėta antroji dalis išaugo iš barokiškosios *aria da capo*. Trečioji dalis, dažniausiai menuetas ir trio, remiasi šokių siuita. Paskutinioji dalis – *finale*, grįžta prie pirmąją dalį primenančios tonacijos ir tempo. Kiekvienoje dalyje laikomasi standartinio modelio, susidedančio iš melodinių temų pristatymo – *ekspozicijos*, po kurios eina jų harmoninė plėtotė, o po jo dalis užsibaigia *repriza*, kuri kartais turi su ja susijusią *kodą*, arba epilogą.

Homofonija yra polifonijos priešingybė. Jai būdinga muzika, kaip ir himnų melodijose, remiasi akordų seka; akordus sudarančios gaidos nėra nepriklausomos nei melodijos, nei ritmo atžvilgiu. Todėl klasikinė harmonija yra polifoninio kontrapunkto priešingybė. Scena, vaizduojanti J. S. Bachą, kuriantį savo *Kunst der Fuge* (1750) tuščioje Leipcigo bažnyčioje, simbolizuoja polifoninės epochos pabaigą. O scena, kur matome Beethoveną, nuvargusį, bet pakilusį aukštai aukštai ir mėginantį užbaigti penkis paskutiniuosius savo kvartetus, gali būti laikoma homofonijos viršūne.

Beethovenas geriausiu savo kūriniu laikė *Kvartetą cis-mol, opus 131* (1826). Jame jis pateikia visus elementus, iš kurių išaugo sonatos forma – įžanginę fugą, vienos temos skerco, centrinę ariją su variacijomis ir pagaliau „sonatą sonatoje" – išvirkščią fugą. Šis kvartetas vadinamas „žmonių patirties ciklu" ir „Europos muzikos mikrokosmosu"[1].

1750–1827 metų laikotarpiu Haydnas, Mozartas ir Beethovenas sukūrė daugiau nei 150 simfonijų, per 100 sonatų fortepijonui, virš 50 styginių kvartetų ir daugybę koncertų; visi jie buvo sonatos formos. Šie kūriniai sudaro klasikinio repertuaro branduolį.

STRADIVARIUS

Le Messie („Mesijas") turi prestižiškiausią iš visų įmanomų etikečių: *Antonius Stradivarius Cremonensis faciebat Anno 1716.* Tai vienas iš dešimties smuikų, kurie Antonijaus Stradivarijaus (apie 1644–1737 m.) dirbtuvėje išgulėjo dar beveik 40 metų po jo mirties; vėliau sūnūs pardavė jį grafui Cozio di Salabue 1775 metais. Išskyrus apie dešimtį metų, kai jį turėjo prancūzų muzikos mokytojas Delphinas Alardas (1815–1888), „Il Salabue" priklausė išimtinai prekiautojams – Tarisio, Vuillaume'ui ir W. E. Hillui. Tarisio visą laiką žadėjo draugams parodyti jį, bet taip ir neparodė. „Tas smuikas kaip Mesijas, – skundėsi vienas iš jų, – visą laiką žadama, kad jis pasirodys, o jo kaip nėra taip nėra"[1].

Šis instrumentas retai naudojamas ir yra visai kaip naujas. Jis laikomas reikiamo drėgnumo kameroje Oksforde, Ašmouleno muziejuje. Iš pažiūros jis nieko nėra ypatingas. Skirtingai negu ankstesnio laikotarpio „ilgieji Stradivarijai", jis yra standartinio 356 mm ilgio, jo korpusas tiesus, kampai aštrūs, inkrustacija paprasta, „f" raidės formos angos įkypos, jo dugnas padarytas iš dviejų deginto riešutmedžio lentelių. Smuiko genealogiją rodo tik unikalus rudo su oranžiniu atspalviu Stradivarijaus lako blizgesys. Vieną kartą juo grojęs Joachimas sakė, kad šio smuiko garsas – tai „švelnumo ir didingumo derinys"[2]. Dažnai manoma, kad styginio instrumento tonas daugiausia priklauso nuo naudojamo lako. Jei lakas per kietas, garsas būna šaižus, metalinis, o jei jis per minkštas, slopina rezonansą. Stradivarijus buvo visų savo amato sričių meistras; jis išrado laką, kurio didelis elastingumas išliko ir po daugelio metų. Tokios reputacijos kaip jis neturi niekas.

Smuikas atsirado vėlyvojo Renesanso laikų Italijoje. Jis kilęs iš šešiastygių violų šeimos, arba, kalbant dar konkrečiau, iš rebekos ir *lira da braccio.* Smuikas nepaprastai visapusiškas. Dėl nuostabaus melodingumo jis naudojamas atlikti sodo partijoms ir kartu yra natūralus lyderis styginių instrumentų grupėje, susidedančioje iš smuikų, altų, violončelių ir kontrabosų. Kaip paprasta „skripkelė" jis lengvai prisitaikė šokių muzikai atlikti. Būdamas nedidelis, lengvai nešiojamas ir palyginti nebrangus, smuikas greit tapo universaliu „darbiniu arkliuku" ir lengvojoje, ir „klasikinėje" Europos muzikoje. Išskyrus tirolietį Jacobą Stainerį (1617–1678), visi žymiausi smuikų meistrai, nuo Magginio iš Brešos iki Amačio ir Stradivarijaus iš Kremonos bei Guarnerio iš Venecijos, buvo italai.

Griežimo smuiku menas smarkiai pasistūmėjo į priekį ištobulinus sistemingo mokymo metodus, įskaitant ir sukurtus Leopoldo Mozarto bei G. B. Viotti'o. 1795 metais įkurta Paryžiaus konservatorija buvo pirmoji iš tokių institucijų, kurios vėliau atsirado Prahoje (1811), Briuselyje (1813), Vienoje (1817), Varšuvoje (1822), Londone (1822), Sankt Peterburge (1862) ir Berlyne (1869).

Nuo XIX amžiaus vidurio iki XX amžiaus vidurio stebinantis muzikavimo smuiku bruožas buvo tai, kad ryškiai vyravo Rytų Europos atlikėjai. Gal šis reiškinys atspindi žydų ir čigonų smuikavimo tradicijas, tačiau taip buvo veikiausiai dėl to ypatingo statuso, kurį atlikėjai turėjo politiškai represuojamose kultūrose. Šiaip ar taip, Nicolo Paganinis (1782–1840) ilgą laiką buvo pirmas ir paskutinis iš „didžiųjų", kilęs ne iš Rytų Europos

gyventojų ar žydų, arba vienų ir kitų mišinio. Jozefas Joachimas (1831–1907) iš Vienos ir Henrikas Wieniawskis (1835–1880), lenkas iš Liublino, padėjęs įkurti mokyklą Sankt Peterburge, pradėjo nuostabią smuiko virtuozų eilę, pradedant Kreisleriu, Ysaye'u, Szigeti'u ir baigiant Heifetzu, Milsteinu, Oistrachu, Szeryingu bei Isaacu Sternu. Jie visi griežė „stradivarijais". „Mesijas" yra vienas iš nedaugelio „stradivarijų", kuriems, deja, buvo lemta džiuginti lankytojų akis muziejuose, o ne klausytojų ausis koncertų salėse.

Šiuolaikiniai smuikų meistrai daugiausia dėmesio skiria medienos parinkimui, storiui ir geometrinėms formoms bei senėjimo poveikiui.

Europoje Vatikanas nebegalėjo susitvarkyti su vis stiprėjančiomis Bažnyčios provincijų išcentrinėmis jėgomis. Vienas iš popiežių, Inocentas XI (1676–1689) 1688 metais buvo priverstas slapta ekskomunikuoti Liudviką XIV už tai, kad ginčo dėl *regalia* metu užėmė Avinjoną. Kitas popiežius – Klemensas IX (1700–1721) – buvo galų gale priverstas išleisti bulę *Unigenitus Dei filius* (1713), kurioje pasmerkė jansenizmą. Ši bulė nukreipta ypač prieš palankaus jansenistams oratorianiečio Pasquiero Quesnelio traktatą *Reflexions morales*. Ji sukėlė tikrą protestų audrą ir Prancūzijos viešosios nuomonės skilimą net keliems dešimtmečiams. Nyderlanduose bulė 1724 metais suskaldė katalikų gretas – Utrechto arkivyskupas įkūrė senųjų Olandijos katalikų Bažnyčią. Vokietijoje judėjimas prasidėjo 1763 metais J. N. von Hontheimo (Febronijus) traktatu, kurio tikslas – sutaikyti katalikus ir protestantus, radikaliai apribojant centrinę Romos valdžią. Lenkijoje Vatikanas prarado efektyvią kontrolę, nes Bažnyčios hierarchija patyrė politinį Rusijos spaudimą.

Visuose tuose ginčuose jėzuitai, kurie pasirodė esą labiau „popiežiški" už pačius popiežius, kėlė vis daugiau rūpesčių. Benediktas XIV (1740–1758), dėl savo nuosaikumo susilaukęs netikėtai karštų paties Voltaire'o pagyrimų, paliepė pradėti jų veiklos tyrimą. Jėzuitai buvo kaltinami didelio masto piniginėmis machinacijomis ir vietinių kultų panaudojimu siekiant bet kokia kaina atversti kitatikius. 1759 metais jie buvo išvaryti iš Portugalijos, 1764 – iš Prancūzijos, 1767 – iš Ispanijos ir Neapolio. Klemensas XIII (1758–1769) palaikė ordiną žodžiais *Sint ut sunt, aut non sint* („Tegu jie būna kokie yra, arba tegu jų visai nebūna"). Tačiau Klemensas XIV (1769–1774), kuris buvo išrinktas katalikiškoms šalims oficialiai reikalaujant panaikinti šį ordiną, galų gale nusileido. 1773 metų rugpjūčio 16 raštu *Dominus ac Redemptor noster* jis panaikino Jėzaus draugiją tuo pretekstu, kad ji jau nebevykdanti jos steigėjo iškeltų tikslų. Šis popiežiaus raštas įsigaliojo visose Europos šalyse, išskyrus Rusijos imperiją. Jis sukėlė tikrą sąmyšį katalikų švietimo bei misijų veikloje ir atvėrė daug naujų galimybių, ypač pasaulietinėms mokykloms bei universitetams.

Tačiau baisiausias to amžiaus dalykas atsitiko 1685 metais, kai Liudvikas XIV atšaukė Nanto ediktą ir buvo ištremti visi Prancūzijos hugenotai. Tačiau apskritai persekiojimų mažėjo. Daugelyje šalių netolerancijos įstatymuose atsirado spragų.

Ten, kur nonkonformistai buvo išlikę, dabar jie galėjo pasirodyti viešai. Anglijoje atsirado naujas terminas — latitudinarianizmas. Taip buvo vadinama gan įtakinga viešoji nuomonė, pasisakanti už visų protestantų toleravimą. 1662 metais pasirodė kongregacionistai arba „nepriklausomieji"; iš pradžių buvo keliama sąlyga, kad jų koplyčios būtų ne arčiau nei penkios mylios nuo parapijinių bažnyčių. Po puikios George'o Fox'o (1624—1691) karjeros Bičiulių draugija („Kvakeriai") patyrė daug kančių, kol pagaliau 1689 metų Tolerancijos aktu kaip ir kiti disidentai gavo teisę praktikuoti savo kultą. 1727 metais Londone buvo įsteigta Bendroji disidentų draugija, vienijusi nepriklausomuosius, presbiterionus ir baptistus. Olandijoje ir Anglijoje vėl atgimė Moravijos Bažnyčia; Hernhute Saksonijoje 1722 metais įsteigta jos laikinoji bendruomenė. XVIII amžiaus papročiai, priešingai negu XVIII amžiaus įstatymai, buvo gana tolerantiški. Susidarė palankios sąlygos deistams, disidentams ir net besišaipantiems iš religijos. „Sakoma, kad Dievas visada stovi to pusėje, kuris turi daugiau batalionų", — rašė Voltaire'as. [MASONAI]

Kaip reakcija į vis didėjantį svarbiausių Bažnyčių inertiškumą atsirado daug įvairių priešpriešinių srovių. Katalikų pasaulyje rimtą nerimą sukėlė Miguelio de Molinos (apie 1640—1697 m.) kvietizmas. Šios srovės, kuri mokė, jog nuodėmės galima išvengti visišku dvasiniu pasyvumu, steigėjas mirė kalėjime Romoje, o jo knyga *Dvasinis vadovas* (1675) jėzuitų buvo pasmerkta kaip eretiška. Liuteronų pasaulyje panašų skandalą sukėlė P. J. Spenerio (1635—1705) pietizmas. Šios srovės pradininkas, skelbęs visų tikinčiųjų kunigystę, įsteigė Biblijos skaitymo ratelius, o jo knyga *Pia Desideria* (1675) tapo ilgai gyvavusio judėjimo kertiniu akmeniu. To judėjimo centras buvo Halės universitetas.

Anglikonų pasaulyje Johno Wesley'aus (1703—1791) metodizmas sukėlė Anglijos Bažnyčios skilimo pavojų. Wesley'us sukūrė dvasinį Metodą Oksfordo studentų Šventajam klubui ir lankėsi Hernhute. Daug savo gyvenimo metų jis pašventė evangelizacijai, lankėsi pačiuose atokiausiuose Britų salų kampeliuose, žadindamas apleistų masių entuziazmą. Tačiau tai, kad jis atmetė vyskupystę, turėjo sukelti skilimą, ir 1785 metais Londone įvyko pirmoji metodistų konferencija. Jo brolis Charlesas Wesley'us (1707—1788) buvo genialus anglikonų himno autorius; puikios šio himno kadencijos gerai išreiškė besikeičiantį epochos toną.

Metodizmas ypač giliai įsišaknijo Velse; paplitusi nuomonė, kad ten jis sukėlė ne tik religinį, bet ir tautinį atgimimą[3]. Pirmoji Velso metodistų asociacija susirinko 1743 metų sausio mėnesį, o kiek vėliau panašus susirinkimas įvyko ir Anglijoje. Kalvinistinė teologija juos vedė presbiterionizmo link. Tuo pačiu metu Jo šventenybės Landovrerio rektoriaus Griffitho Joneso įsteigtos vadinamosios keliaujančios stovyklos, Williamo Williamso (1717—1791), vadinto Williamsu iš Pant y Celino puikieji valų himnai ir pakilioji pamokslavimo tradicija, kurią pradėjo Danielius Rowlandas (1713—1790) iš Langeito, tos „Velso Jeruzalės", sukūrė instrumentus, užtikrinusius valų kalbos ir kultūros išlikimą iki šių dienų. Kiekvienas, kas girdėjo velsiečių chorą, harmoningai kylantį į *Llanfair, Cwm Rhondda* arba *Blaenwern* melodijų aukštumas, negali nesuvokti nacionalinio išdidumo bei dvasinio pakilimo. Turbūt aišku ir be sakymo, kad valų metodistų *hwyl* (įkarštis)

buvo diametraliai priešingas švietimo epochos dvasiai, tuo metu vyravusiai įtakingiausiose Europos intelektualiniuose sluoksniuose.

Žydų pasaulyje Baal Shem Tovo (1700—1760), mistiko iš Podolės miestelio Mienzybužo, chasidizmas Lenkijos rabinų pozicijas pakirto panašiai, kaip Wesley'us pakirto anglikonų vyskupų pozicijas. „Dievobaimingųjų" *chasidizmas* atmetė sinagogų formalizmą, jo išpažinėjai sudarinėjo atskiras bendrijas, kurioms vadovavo paveldimi *cadikai* („šventieji žmonės"). Erdvės ir kultūros atžvilgiais jie buvo labai tolimi krikščionių metodistams, tačiau artimi jiems savo dvasia. Aprangos ir maisto klausimais jie griežtai laikėsi ortodoksinių judaizmo įstatymų, tačiau, kaip ir metodistams, jų judėjimui buvo būdingas masių entuziazmas, džiaugsminga muzika, dvasingumo atgimimas.

Ne mažiau ryškūs buvo elgesio normų pasikeitimai Europoje. Į ankstesnių laikų suvaržymus žmonės reagavo ne tiek keisdami įstatymus, kiek ignoruodami skonio ir elgesio normas, kurias anksčiau religinė valdžia sugebėdavo primesti. Didelis kontrastas kalvinistų ir jėzuitų puritonizmui, kuris apie 1660 metus vis dar dominavo, buvo ryškus meninio jautrumo padidėjimas ir smarkus moralinių suvaržymų sumažėjimas vėlesniame šimtmetyje. „Elegancijos amžius" žengė koja kojon su sąžinės skrupulų nykimu. Aukštieji visuomenės sluoksniai ir jų mėgdžiotojai kaip niekad anksčiau mėgavosi gyvenimo malonumais: prabangą ir rafinuotumą rodė viskas — jų drabužiai, jų rūmai, jų baldai, jų muzika, jų kolekcijos. Kartu visoms klasėms buvo būdingas ryškus socialinių, ypač seksualinių papročių liberalizavimas. Ilgainiui seksualinį palaidumą imta ne tik toleruoti, bet ir puikuotis juo. Po ilgo reformacijos periodo visi, kas tik norėjo, galėjo vėl elgtis visai nesivaržydami. Tiems, kuriems tai leido sveikata ir piniginė, nesantūrumas rengiantis, lėbaujant, smaguriaujant ir flirtuojant tapo kasdienine rutina. Žmonės puikavosi perukais ir pūstais sijonais, landšaftiniais parkais, dekoruoto porceliano indais ir net pudruotomis intymiomis kūno vietomis. Toks buvo socialinis klimatas, kuris, be abejo, paskatino religinį atgimimą. Tačiau kartu tai praplėtė intelektualinės tolerancijos ribas; tuo sugebėjo pasinaudoti švietimo epochos *philosophes*. [**EROS**]

Švietimas, pasak Kanto, buvo toks Europos civilizacijos raidos laikotarpis, kai „žmonija išaugo iš sau pačiai įskiepyto nesubrendimo". Galima pasakyti ir paprasčiau — europiečiai sulaukė tokio amžiaus, kai žmogus jau atsako už savo veiksmus. Toks palyginimas bus labai taiklus, jei įsivaizduosime, jog viduramžių krikščioniškasis pasaulis — tai tėvai, o Europos pasaulietinė kultūra — jų kūdikis, pradėtas Renesanso laikais. Jo vaikystė buvo apsunkinta tėvų ir religijos tradicijų bei šeimyninių kivirčų naštos. Didžiausias laimėjimas — „proto autonomija" — sugebėjimas savarankiškai mąstyti ir veikti. Tačiau tas jų vaikas tebeturėjo daug ryškių šeimos bruožų.

Tačiau bene geriausiai galima suprasti švietimą įsivaizduojant tą tamsą, kurią ši „proto šviesa" mėgino nušviesti. Tą tamsą sukūrė ne pati religija, kuri, pasak *philosophes*, tenkino vieną iš svarbiausių žmonijos poreikių, o visos tos neapgalvotos, iracionalios, dogmatiškos pažiūros, įskaitant fanatizmą, prietaringumą,

EROS

Sakoma, kad jis viską apversdavo aukštyn kojom. Frydrichas Augustas, Saksonijos elektorius ir Lenkijos karalius, tariamai turėjęs apie 300 vaikų, tarp jų ir Prancūzijos maršalą Maurice'ą de Saxe'ą (1695–1750). Nuostabios jo meilės istorijos rodė ne tik nelabai išrankų skonį, bet ir fenomenalią ištvermę[1]. Be savo žmonos Eberdinės iš Bairoito, jis turėjo dar visą pulkelį konkubinų – oficialių, slaptų ir visiškai slaptų. Maurice'as de Saxe'as buvo švedų grafienės Auroros iš Konigsmarko sūnus; jo pusbrolis grafas Rotowskis – prie Budos paimtos į nelaisvę turkų merginos Fatimos sūnus; jo pusseserė grafienė Orzelska buvo Henrietės Duval, Varšuvos vyno pirklio dukters, duktė. Oficialiame sąraše po grafienės d'Esterle ėjo kunigaikštienė Cieszynska, grafienė Cosel, Marija, Denhofo grafienė, tačiau jame nematome britų ambasadoriaus Drezdene buvusios meilužės. Frydrichas Augustas būtų buvęs išties įžymus karalius, jei bent pusė jo politinių užmačių būtų taip gerai pasiekusios tikslą kaip jį pasiekdavo jo spermatozoidai[2]. (Mėgėjai sugadinti kitiems pramogą tvirtina, kad jo palikuonių buvo tik aštuoni.)[3]

nepakantumą, kurias galima apibendrinti vienu labiausiai menkinamu tos epochos žodžiu — „entuziazmu". *Lumieres* — taip vadino šį judėjimą prancūzai — buvo lemta nušviesti labai daug dalykų — filosofiją, mokslą ir natūraliąją religiją, ekonomiką, politiką, istoriją ir švietimą bei lavinimą.

Ta savita intelektualinė aplinka, kuri skatino racionalizmą, egzistavo ne visur. Jai, viena vertus, reikėjo, kad greta vieni kitų būtų katalikai ir protestantai, kurių konkuruojančios dogmos užtikrino reikiamą idėjų susidūrimą, bet, kita vertus, reikėjo ir pakankamai tolerancijos, kad būtų galima pradėti racionalų dialogą. XVII amžiuje tokios sąlygos buvo tik trijose ar keturiose vietose. Jos egzistavo Lenkijoje ir Lietuvoje, kur jėzuitai buvo susimaišę su stačiatikiais, žydais ir daugelio radikalių sektų nariais. Tam tikru mastu tokių sąlygų būta ir Šveicarijoje, kur katalikiški ir protestantiški kantonai visada galėjo keistis idėjomis. Buvo tokios sąlygos ir Škotijoje bei Anglijoje, kur liberalios anglikonų Bažnyčios tradicijos buvo ir gera priešingų pažiūrų apsauga. Tačiau geriausios sąlygos buvo Nyderlanduose, kur vietinių intelektualų būrį papildė daug iš kitur atbėgusių ieškoti prieglobsčio intelektualų — pradedant J. J. Scaligeriu ir Rene Descartes'u ir baigiant Spinoza, Shaftesbury'u, Le Clerco ir Bayle'iu. Leidenas, tie Batavijos Atėnai, Amsterdamas — Europos kosmopolis ir Haga buvo pagrindinės švietimo laboratorijos. Nors iš pat pradžių išsiskyrė prancūzai, o prancūzų kalba buvo priimta kaip *lingua franca*, pati Prancūzija netapo svarbiausiu veiklos lauku ligi XVIII amžiaus vidurio, kai vietinės sąlygos pagerėjo. Voltaire'as, viena iškiliausių švietimo epochos figūrų, buvo priverstas apsigyventi Šveicarijoje arba netoli jos sienos.

Svarbiausią *lumen naturale* (natūralios šviesos) sąvoką galima rasti jau viename iš Melanchtono veikalų — *De lege naturae* (1559), o jame atsekti ir Cicerono bei

filosofų stoikų darbų idėjas. Todėl reikšmingu įvykiu reikia laikyti Joosto Lipso (Lipsius, 1547—1606) išverstų stoikų tekstų išleidimą Leidene. Kartu su mokslo revoliucijos laimėjimais ir Descartes'o racionaliuoju metodu jie sudarė tos ideologijos, kuri nuo XVII amžiaus aštuntojo dešimtmečio vyravo šimtą metų, branduolį. Ši ideologija įtvirtino įsitikinimą, kad protas pajėgus atskleisti dėsningumus, slypinčius tariamame žmonių ir materialiojo pasaulio chaose, taigi natūraliosios religijos, natūraliosios moralės ir natūraliosios teisės dėsnius. Mene irgi įsitvirtino įsitikinimas, kad tik griežtos taisyklės ir simetriškos formos gali išreikšti natūraliąją tvarką, su kuria turi asocijuotis bet koks Grožis. Grožis reiškė tvarką, o tvarka turėjo būti graži — štai ką reiškė tikroji klasicizmo dvasia.

Švietimo epochos filosofiją labiausiai domino epistemologija (pažinimo teorija) — kaip mes sužinome tai, ką žinome. Čia ginčų pagrindą sudarė trijų britų darbai: anglo Johno Locke'o (1632—1704), airių vyskupo George'o Berkeley'io (1685—1753) ir škoto Davido Hume'o (1711—1776), buvusio britų ambasados Paryžiuje sekretoriaus. Būdami empirikai jie visi sutarė, kad nagrinėjant žmonių reikalus reikia naudoti mokslinį stebėjimo ir dedukcijos metodą; iš čia išplaukė ir jų amžininko Alexanderio Pope'o receptas:

Know then thyself, presume not God to scan,
The proper study of mankind is Man[4].

(Save pažinki pats, nelauk pagalbos iš Dangaus,
Pažint žmoniją — rūpestis paties žmogaus.)

Garsusis Locke'o veikalas *Žmogaus proto apybraiža* (1690) pasiūlė teiginį, kad naujagimio protas yra tarsi tuščias popieriaus lapas — *tabula rasa.* Tad viskas, ką mes žinome, yra patirties vaisius, žinias mes gauname per pojūčius — jie apdoroja išorinio pasaulio duomenis, arba dėka mūsų sugebėjimo mąstyti, kuris apdoroja duomenis paties proto vidine veikla. Šią Locke'o mintį Prancūzijoje toliau plėtojo abatas Condillacas (1715—1780), kurio veikale *Traite des Sensations* („Traktatas apie pojūčius", 1754) panaudotas palyginimas su statula, kuri atgyja įgavusi pojūčius, ir Julienas Offray de la Mettrie (1709—1751), kurio radikalus materializmas, išdėstytas veikale *L'Homme machine* („Žmogus mašina", 1748), apskritai neigė bet kokių dvasinių dalykų egzistavimą. Vyskupas Berkeley's nukrypo į kitą kraštutinumą tvirtindamas, kad gali egzistuoti tik protas ir proto reiškiniai. Hume'as, kurio veikale *Traktatas apie žmogaus prigimtį* (1739—1740) racionaliai analizuojami protas, aistros ir moralė, galutinė išvada yra racionalaus tikėjimo galimybės neigimas. XVIII amžiaus racionalizmas galų gale priėjo išvados, kad iracionalumas galbūt nėra visiškai neprotingas dalykas.

Moralės filosofijos srityje kelios religinės ir intelektualinės minties kryptys vedė prie galutinio tikslo, kuris buvo pragmatizmas. Racionalistai buvo linkę moralinius principus vertinti pagal jų tinkamumą gerinti žmonių gyvenimo sąlygas. Ši tendencija būdinga jau Locke'ui. Baronas d'Holbachas (1723—1789), kai kuriais atžvilgiais radikaliausias iš visų *les philosophes,* propagavo hedonistinę moralę, pasak kurios dorybė yra tai, kas teikia didžiausią malonumą. Vėliau laimė buvo traktuojama labiau kaip kolektyvinė, o ne individuali dorybė. Tikslu

tapo socialinė harmonija, o ne asmeninė gerovė. 1776 metais jaunasis Jeremy Benthamas (1748 – 1832) suformulavo pagrindinį principą: „Gėrio ir blogio matas yra kuo didžiausia laimė kuo didesniam žmonių skaičiui".

Švietimas nebuvo palankus Europos žydams. Žydus laikė religine bendruomene, o jų religija neprotinga ir obskurantiška. Pavyzdžiui, Drydenas kalbėdamas apie žydus nevengė sarkazmo:

The Jews, a headstrong, moody, murmuring race,
God's pampered people, whom, debauched with ease,
No King could govern, nor no god could please[5].

(Tie žydai, išrinkta tauta, pikti niurzgaliai,
Jokie dievai įtikti jiems negali,
Jokie karaliai jų negali suvaldyt.)

Ilgainiui kai kurie žydų lyderiai ir patys ėmė vertinti save kritiškai. Jie norėjo ištrūkti iš tradicinio judaizmo suvaržymų. Galutinis rezultatas buvo žydų švietimas – *Haskalah*, siekęs žydų bendruomenę reformuoti iš vidaus.

O tuo tarpu didelių laimėjimų pasiekė mokslas. Įžymiausia šio laikotarpio figūra buvo seras Isaacas Newtonas (1642 – 1727), Karališkosios draugijos pirmininkas, 1687 metais paskelbęs savo veikalą *Principia*. Jo judėjimo ir visuotinės traukos dėsniai padėjo fizikos, taigi ir Visatos sandaros, pagrindus ateinantiems dviem šimtams metų. Jis išrado diferencialinį skaičiavimą, kurį vadino *fluxions* (fliuksijomis). Kaip ir dera švietimo tėvui, Newtonas 1666 metais atliko pirmuosius šviesos prigimties tyrimo eksperimentus Kembridžo Trinity koledže, ties langinių plyšiu savo kambaryje pastatęs stiklinę prizmę:

Ir aš pamačiau <...>, kad šviesos lūžimas viename vaizdo gale buvo daug didesnis negu kitame vaizdo gale. Vadinasi, šio vaizdo ilgio tikroji priežastis yra ta, kad šviesa susideda iš *skirtingai lūžtančių spindulių*, kurie (...) priklausomai nuo jų lūžimo laipsnio atsiduria įvairiose sienos dalyse[6].

Tikra likimo ironija, kad kaip tik šviesos savybės galų gale ir buvo ta priemonė, kuri padėjo Einsteinui sugriauti Newtono sistemą. [$e = mc^2$] Newtonas buvo unitorius, todėl negalėjo gauti daugelio oficialių pagarbos ženklų, tačiau apskritai jam netrūko nei garbės, nei turtų. Jis domėjosi net alchemija. Save Newtonas labai žavingai apibūdino kaip „mažą vaiką, žaidžiantį paplūdimyje <...> ant didžiulio nepažinto tiesos vandenyno kranto"[7]. Pope'as sukūrė tokią epitafiją Newtono antkapiui Vestminsterio abatijoje:

Nature and Nature's laws lay hid in night;
God said, Let Newton be! and all was light.

(Gamta, jos dėsniai skendėjo tamsoj. Bet Dievas tarė:
„Lai bus šviesa!" Ir ... Newtoną padarė.)

Newtono mokslinių principų taikymui pasitarnavo ir technologijos tobulėjimas, ir kitų mokslų pažanga. Grinvičo karališkojoje observatorijoje (1675) buvo sukurti tobulesni teleskopai; britų admiralitetas, pasiūlęs 20 000 svarų sterlingų premiją, gavo chronometrą. Matematikas Gottfriedas Leibnizas (1646 – 1716), ko gero, atra-

do diferencialinį skaičiavimą nepriklausomai nuo Newtono ir net anksčiau už jį. Biologijoje, konkrečiau – botanikoje, švedas Carlas von Linne (Linnaeus, 1707–1778) iš chaoso padarė tvarką, sukurdamas augalų klasifikacijos sistemą, smulkiai išdėstytą jo veikaluose *Systema naturae* (1735) ir *Fundamenta botanica* (1736). Chemijoje svarbius žingsnius į priekį žengė Josephas Priestley'us (1733–1804), nustatęs, kad oras yra kelių dujų mišinys, ir Henry's Cavendishas (1731–1810), ištyręs, kad ir vanduo yra cheminis junginys, o ypač Antoine-Laurentas Lavoisier (1743–1794), galutinai išaiškinęs, kaip vyksta cheminės reakcijos. [ELDLUFT] [EULERIS]

Susidomėjimas pažinimo teorija kartu su didėjančiu informacijos srautu neišvengiamai sukėlė enciklopedijų maniją. Bendrojo pobūdžio žinių santraukos viduramžiais buvo gan įprastas dalykas, tačiau vėliau jos išėjo iš mados. Pirmieji mėginimai atgaivinti šį žanrą buvo J. H. Alstedo enciklopedija, išleista Olandijoje 1630 metais, ir Louiso Moreri enciklopedija, išleista Lione 1674 metais. Tačiau šiuolaikinio pavidalo enciklopedijų tėvu laikomas Pierre'as Bayle'is (1647–1706). Jo veikalo *Dictionnaire historique et critique* pirmasis tomas buvo išleistas Roterdame 1697 metais. Anglijoje šiam žanrui atstovavo Karališkosios draugijos nario Johno Harriso *Lexicon technicum* (1704) ir Ephraimo Chamberso *Cyclopaedia* (1728); Vokietijoje J. Hübnerio *Reales Staats Zeitungs- und Conversations- Lexicon* (Leipcigas, 1704) bei J. T. Jablonskio *Allgemeines Lexicon* (Leipcigas, 1721); Italijoje G. Pivati'o *Dizionario universale* (Venecija, 1744); Lenkijoje B. Chmielowskio *Nowe Ateny* (1745–1746). 1732–1754 metų laikotarpiu J. H. Zedleris Leipcige išleido didžiulį iliustruotą žodyną *Universal Lexicon*, susidedantį iš 64 tomų ir 4 priedų. Prancūzijoje Denis Diderot (1713–1784) ir Jeanas d'Alembert'as (1717–1783) ėmėsi leisti milžinišką veikalą *Encyclopédie or Dictionnaire raisonné des arts, des sciences, et des métiers;* jį paskatino Chamberso enciklopedijos vertimas į prancūzų kalbą. 1751–1765 metais Paryžiuje išėjo 17 šio veikalo tomų (16 288 puslapių); iki 1782 metų buvo spausdinami jo papildymai, iliustracijos, rodyklės. Ši enciklopedija parašyta pagal nustatytą programą, kurios buvo griežtai laikomasi, ji antiklerikalinio pobūdžio ir labai kritiška esamo režimo atžvilgiu, todėl redaktoriai nuolat kęsdavo valdžios priekabes. Tačiau tai buvo tikras tos epochos paminklas. Jos tikslas – pateikti visų žmonijos žinių santrauką. Ne tokio įžymaus, bet ilgaamžiškesnio veikalo *Encyclopaedia Britannica* pirmasis leidimas išėjo Edinburge 1768 metais. Tuo metu pasirodė daug Hübnerio veikalo *Lexicon* laidų ir vertimų. Jo autorines teises galų gale 1808 metais nusipirko leidėjas F. A. Brockhausas (1772–1823), panaudojęs jį kaip garsiausios vokiečių enciklopedijos pagrindą.

Religinė mintis buvo giliai paveikta racionalizmo, ypač tyrinėjant Bibliją. Pirmiausia reikėjo išsiaiškinti, kas teisūs – protestantai ar katalikai, nes ir vieni, ir kiti savo dogmas grindė Biblija. Pirmasis tą padaryti pamėgino Oksfordo koledžo tarybos narys Williamas Chillingworthas, kadaise studijavęs jėzuitų Douai koledže ir (tai buvo labai tipiška) neteisingai kaltinamas socinizmu. Toliausia pažengė prancūzų oratorianas Richardas Simonas (1638–1712), savo veikale *Histoire*

EULERIS

1765 metais Rusijos ambasadorius Berlyne buvo įgaliotas pakviesti į Sankt Peterburgą kažkokį vienaakį žmogų, negailint tam pinigų. Leonhardas Euleris (1707–1783) kvietimą priėmė su sąlyga, kad gaus Rusijos Imperatoriškosios Akademijos direktoriaus vietą, didelį 3000 rublių atlyginimą, kad jo žmonai bus mokama pensija, o keturi jo sūnūs bus paskirti į aukštas pareigas. Visos šios sąlygos buvo priimtos be atsikalbinėjimų. Prieš penkerius metus, kai rusų kariuomenė nusiaubė jo ūkį Šarlotenburge, caras dosniai atlygino visus nuostolius. Juk Euleris buvo tikras to meto matematikos burtininkas, stebukladarys. Visi sutinka, kad matematikos istorijoje jam galėjo prilygti tik C. F. Gaussas (1777–1855), gimęs Brunsvike praslinkus dešimčiai metų nuo Eulerio išvykimo iš Berlyno.

Sakoma, kad Euleriui skaičiuoti buvo taip natūralu, kaip kitiems žmonėms kvėpuoti arba ereliui skraidyti. Jis, šveicarų pastoriaus sūnus, mokėsi Bazelyje; turėjo fenomenalią atmintį: galėjo padeklamuoti visą Vergilijaus *Eneidą*, ir nurodyti kiekvieno puslapio bei kiekvienos eilutės numerį. Pirmą kartą lankėsi Rusijoje dar būdamas jaunas kartu su broliais Bernouilli'ais, o paskui jį „sumedžiojo" Frydricho Didžiojo agentai. Jis buvo ne tik nepaprastai produktyvus, bet ir originalus kūrėjas, parašė 886 mokslinius straipsnius ir apie 4000 laiškų, kitaip sakant, ištisus 50 metų kasdien parašydavo vidutiniškai po du spausdinto teksto puslapius. Rusų žurnalas *Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae* dar 45 metus po Eulerio mirties spausdino užsilikusius jo straipsnius. Jis suformulavo daugybę teoremų, atrado sinusų skaičiavimo būdą, užbaigė *pi* reikšmės skaičiavimus, postulavo transcendentinių skaičių egzistavimą. „Eulerio teorema" parodė, jog yra ryšys tarp eksponentinės ir trigonometrinės funkcijų:

$$e^{ix} = \cos x + i \sin x.$$

Eulerio prestižo dėka Rusijos Mokslų Akademija įsiliejo į pagrindinę Europos mokslo srovę. Puikioji Sankt Peterburgo matematikos mokykla gyvavo dar ilgai ir po jo mirties. Tačiau Euleris pats apie savo pasiekimus kalbėti nemėgo. Kai apie tai Potsdame primygtinai ėmė klausinėti Frydricho Didžiojo motina, jis atsakė: „Madam, toje šalyje tie, kurie daug kalba, yra kariami"[1]. Eulerio autoritetas buvo toks didelis, kad simboliai, kuriuos jis panaudojo savo vadovėlyje *Introductio in analysis infinitorum* (1748), tapo matematinio ženklinimo pagrindu. Jis daug nuveikė kurdamas matematikams tokią universalią bendravimo priemonę, kokios kasdieninio gyvenimo reikmėms europiečiai niekada taip ir nesusikūrė (žr. III priedą, 25).

critique du Vieux Testament (1678) pasinaudojęs prancūzų literatūrinės kritikos klasikinėmis taisyklėmis. Jo knygą užsipuolė Jacques'as Bossuet; ji atsidūrė draudžiamų knygų sąraše, o visas jos pirmojo leidimo tiražas buvo sunaikintas. Tačiau pats metodas išliko.

Po kiek laiko iš samprotavimų apie religiją atsirado intelektualinė deizmo mada. Tai buvo tikėjimo minimalizavimas, jo redukavimas iki paties branduolio — tikėjimo Aukščiausiąja būtybe, Dievu sutvėrėju ar Apvaizda. Ankstyviosios minimalizmo apraiškos pasirodė Anglijoje įvairiausių netvirtų tikėjimo išpažinimų pavidalu, iš kurių paminėtini lordo Herberto iš Šerburo *De Veritate* (Paryžius, 1624) ir J. J. Tolando *Christianity Not Mysterious* („Krikščionybė be paslapčių", 1696). Savo apogėjų minimalizmas pasiekė XVIII amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje, kai Anglijoje gyveno Voltaire'as, tačiau jo reikšmė gerokai sumažėjo pasirodžius vyskupo Josepho Butlerio knygai *The Analogy of Religion* („Religijos analogija", 1736). Ilgalaikis minimalizmo poveikis karalienei Karolinai sykį buvo apibūdintas tokiais žodžiais: „Ne, madam, jis nemirė, o tik buvo palaidotas". Deizmas Prancūzijoje praktikuotas kaip mėginimas rasti vidurį tarp tradicinės krikščionybės ir radikalesnių laisvamanių, tokių kaip baronas d'Holbachas (1723—1789) ir Claude'as Helvetius (1715—1771), kurie pradėjo atvirai reikšti ateistines pažiūras. Pavyzdžiui, Diderot, rašydamas Enciklopedijai straipsnius apie krikščionybę, tikėjimą, Apvaizdą, laikėsi deistinių pozicijų. Voltaire'as, kuris be paliovos puolė tradicinę religiją, šoko ginti Dievo egzistavimą, atremdamas Holbacho veikalo *Systeme de la Nature* (1770) atakas. Žiūrėdamas į nakties dangų, jis rašė: „Tik aklo gali neakinti ši šviesa; tik kvailys gali nepripažinti jos kūrėjo; tik beprotis gali negarbinti jo". Kitoje vietoje Voltaire'as šmaikštavo: *Si Dieu n'existait pas, il faudrait l'inventer*[8] („Jei Dievo nebūtų, jį reikėtų prasimanyti".)

Philosophes kova su Bažnyčios ir valstybės valdžia neišvengiamai sudarė įspūdį, kad katalikybė ir absoliuti monarchija susivienijo ir aklai priešinasi bet kokiam protui ir permainoms. Diderot priskiriamas užgaulus posakis, kad išganymas ateis tik tada, kai „paskutinis karalius bus pasmaugtas paskutinio kunigo žarnomis". Vos vienas žingsnis teskyrė jį nuo supaprastintos revoliucinės visuotinio pažangos karo su reakcija vizijos. Kiek vėliau katalikų publicistas Josephas de Maistre'as (1754—1821) užėmė tokią pat ekstremistinę poziciją, reikšdamas diametraliai priešingą nuomonę: savo veikale *Considerations sur la France* (1796) jis tvirtino, kad maištavimas ir bedieviškumas yra sinonimai.

Tarp švietimo epochos prioritetų išsiskyrė racionalioji ekonomika. Bendrasis pažangos suvokimas atsispindėjo ir siauresnėje ūkinės pažangos sąvokoje. Mikrolygiu žemvaldžius domino atsirandantis efektyvaus dvarų valdymo mokslas; jie tikėjo, kad jų dvaruose galima ne tik įvesti paprasčiausią tvarką, bet ir paversti juos klestinčiais ūkiais. Olandų praktikuojamas žemių atkariavimas iš jūros, arba olandiškasis modelis, pakeitė kelių žemumose esančių rajonų — nuo Rytų Anglijos pelkynų iki Vyslos deltos žemių — vaizdą. Įsigalėjo „aptvėrimai", ypač Anglijoje, keldami grėsmę valstietijai, bet kartu kurdami didesnius ūkius, tinkamus prekybinei žemdirbystei. Sisteminga gyvulių ir kultūrinių augalų selekcija, dirvų tręšimas, sėjomainos taikymas, drenavimas (pavyzdžiui, kaip tai darė fermeris Džordžas Vindzore'as XVIII amžiaus aštuntajame dešimtmetyje arda Thomas Coke'as iš Holkhamo Norfolke) nepaprastai padidino ūkių produktyvumą. Šalyse, kuriose vyravo baudžiava, kai kurie apsišvietę žemvaldžiai pradėjo suprasti,

kad jų baudžiauninkai dirbs efektyviau atleidus juos nuo baudžiavinių prievolių. Tokio savanoriško paleidimo iš baudžiavos pavyzdžių galima rasti daugelyje šalių nuo Prancūzijos iki Lenkijos.

Makrolygiu jau seniai buvo įsigalėjusi autokratinė merkantilizmo atmaina. Žymiausias jos šalininkas buvo Liudviko XIV ministras Jeanas-Baptiste'as Colbert'as (1619–1683). Pradėta steigti valstybines manufaktūras. Buvo apgyvendinamos kolonijos, racionalizuojama mokesčių sistema, statomi uostai, tiesiami keliai, kasami kanalai, gerinamas susisiekimas. Didysis Langedoko kanalas (1681) susilaukė analogų visoje Europoje, – nuo kanalais išraižyto Gvadalkivyro Ispanijoje iki Eskilstunos kanalo Švedijoje, Augustavo kanalo Lietuvoje ir didžiojo Nevos-Volgos komplekso Rusijoje.

Tačiau kartu stiprėjo įsitikinimas, kad ekonominis gyvenimas nepakils aukščiau tam tikro lygio, jei jis nebus išlaisvintas nuo dirbtinių suvaržymų ir apribojimų. Vienas iš pirmųjų šį klausimą savo veikaluose iškėlė airių bankininkas Richardas Cantillonas (mirė 1734 m.). Jį citavo Mirabeau Vyresnysis savo labai populiariame veikale *L'Ami des hommes* („Žmonių draugas", 1756). Vis dėlto labiausiai Richardo Cantillono idėjas išplatino ekonomistai, arba „fiziokratai", susiję su *Encyclopedie* – François Quesnay (1694–1774), Jeanas de Gournay (1712– 1759) ir J. P. Dupont'as de Nemours (1739–1817). Garsusis šūkis *Pauvres paysans, pauvre royaume* („Neturtingi valstiečiai, neturtinga valstybė") išreiškė revoliucinį įsitikinimą, kad šalies klestėjimą gali užtikrinti tik visų jos piliečių asmeninis klestėjimas ir laisvė. Quesnay mokiniui Jacquesui Turgot (1727–1781) nepasisekė teorinius judėjimo principus įgyvendinti praktikoje. Tačiau su Quesnay rateliu užmezgė glaudžius ryšius škotų profesorius Adamas Smithas (1723–1790), 1765–1766 metais gyvenęs Paryžiuje. Ši pažintis turėjo didelės įtakos šiuolaikinės ekonomikos mokslo kūrėjui. [RINKA]

Racionalistinė politinė teorija ilgai asocijavosi su absoliutinės monarchijos rėmimu, nes ji gerai derinosi su klasikine tvarkos ir harmonijos dvasia. Ji ieškojo efektyviausių būdų išsiveržti iš vietinių ir feodalinių privilegijų labirinto. Jei ne Hobbes'o argumentacija, tai bent jau jo išvados nelabai skyrėsi nuo išvadų prancūzų teologų, tarkim, įžymiojo Mo vyskupo J. B. Bossuet (1627–1704) – didžiausio karalių dieviškosios teisės gynėjo. Tačiau XVIII amžiuje argumentai pasikeitė. Locke'as savo veikale *Two Treatises on Government* („Du traktatai apie valdžią", 1690) siūlė, kad valdžia paklustų prigimtinei teisei ir pasisakė prieš paveldėjimo principą. Jis reikalavo vienokios ar kitokios neutralios institucijos valdančiųjų ir valdomųjų ginčams spręsti. Tačiau svarbiausia tai, kad akcentuodamas nuosavybės teisę jis kartu plėtojo valdymo visuomenės sutartimi idėją, taigi susitarimo principą, tapusį kertiniu liberalizmo akmeniu. Nors Locke'as ir nedaug dėmesio skyrė teismų sistemai, tačiau pasisakė už valdžių atskyrimą, būtinybę kontroliuoti ir subalansuoti vykdomąją ir įstatymų leidimo valdžias. Du pastarieji principai aiškiausiai suformuluoti Charleso Louiso de Secondato, barono de Montesquieu (1689–1755) veikale *L'Esprit des lois* („Apie įstatymų dvasią", Ženeva, 1748). Įkvėpimo jis sėmėsi šiek tiek iš graikų ir romėnų respublikonizmo, o truputį iš Anglijos 1689 metų teisių deklaracijos:

RINKA

Daktaras Adamas Smithas (1723–1790) buvo nepaprastai išsiblaškęs profesorius. Sykį jis užpylė verdančiu vandeniu duoną su sviestu, o paskui skundėsi, kad arbata buvusi labai neskani. Smithas tapo viena iš Edinburgo įžymybių, nes dažnai klajodavo jo gatvėmis transo būsenoje, pusiau apsirengęs ir drebėdamas nuo šalčio, karštai diskutuodamas pats su savimi tik jam būdingu sujaudintu balsu ir slinkdamas į priekį nepakartojama „kirmino eisena". Sykį jis taip įmoklino tiesiai į kailių rauginimo duobę. Kadangi vedybiniam gyvenimui absoliučiai netiko, visą gyvenimą nugyveno su motina. Ir kas galėtų pagalvoti, kad toks žavingas išsiblaškėlis imsis įvedinėti intelektualinę tvarką mūsų kasdieniniame gyvenime.[1]

Kartu su savo draugu Davidu Hume'u Smithas buvo škotų švietimo žvaigždė tuo metu, kai Anglijos akademinis gyvenimas buvo apimtas snaudulio. Jis artimai bendravo su Johnsonu, Voltaire'u, Franklinu, Quesnay, Burke'u. Kai senyvą profesorių priėmė karaliaus ministrai, jie visi atsistojo. „Mes visi stovime, pone Smithai, – tarė Williamas Pittas, – nes visi esame jūsų mokiniai".

Smithas pradėjo savo karjerą būdamas 28 metų, kai tapo Moralės filosofijos katedros vedėju Glazgo universitete. Ten jis paskelbė savo veikalą *Moralinių jausmų teorija* (1759), kuriame jis nagrinėjo pritarimo ir nepritarimo jausmų kilmę. Į ekonomikos sferą Smithas įžengė pradėjęs realizuoti žmonių godumo pasekmes ir klausimą, kaip savanaudiškumas gali prisidėti prie visuotinio gėrio. Jo 900 puslapių veikalas *Tautų turto prigimties ir priežasčių tyrimas* (1776) buvo iš esmės tik išplėstas esė šiuo klausimu. Jis sudaužė į šipulius protekcionistinę merkantilizmo filosofiją, kuri 200 metų viena pati viešpatavo ekonominės minties srityje. Remdamasis savo samprotavimais, Smithas teigė egzistuojant visuomenę, kurios mechanizmuose dalyvauja visi žmonės, ir suformulavo rinkos dėsnius. Jis bendrais bruožais apibūdino, kaip veikia gamyba, konkurencija, pasiūla ir paklausa, kainos. Ypač daug dėmesio A. Smithas skyrė darbo organizavimui. Tai matyti garsiajame smeigtukų fabriko aprašyme. Užduočių racionalizavimo ir darbininkų specializacijos dėka fabrikas pagamina 48 000 segtukų per dieną, kiekvienas iš darbininkų vienas pats pagamintų tik 2–3. Jis taip pat iškėlė susireguliuojančią rinkos prigimtį, kuriai netrukdant ji skatintų socialinę harmoniją. Smithas nustatė du pagrindinius rinkos dėsnius – kaupimo dėsnį ir populiacijos dėsnį. Jis gan šokiruojamai rašė: „Žmonių poreikis neišvengiamai reguliuoja žmonių reprodukciją". Jo šūkis buvo: „Palikite rinką ramybėje"[2].

Nuo to laiko ekonomikos mokslas tiria Smitho iškeltus klausimus. Jo pėdsakas nuo Ricardo, Malthuso ir Markso per Hobsoną, Bastiatą ir Marshallą veda prie Vevleno, Schumpeterio ir Keyneso. Smitho rankose ekonomikos mokslas buvo tik abstrakčios filosofijos šaka ir žymiausi jo praktikai suvokė savo išvadų trapumą. Tačiau kasdieniniame gyvenime ekonomika turi didesnių pretenzijų. Ji užėmė tuštumą, atsiradusią dėl religijos vaidmens sumažėjimo ir moralinės santarvės nebuvimo; ji vis labiau laikoma pagrindiniu valstybinės politikos uždaviniu, universaliu vaistu visoms socialinėms ligoms

gydyti ir net asmeninio pasitenkinimo šaltiniu. Jai gresia likimas iš techninės disciplinos, aiškinančios žmonių visuomenę taip, kaip medicina aiškina žmogaus kūną, tapti savitiksliu, pačiai nusistatyti sau tikslus, motyvus, paskatas. Tai pamatęs moralistas Smithas pasibaisėtų.

Kiekvienoje valstybėje yra trys valdžios rūšys: įstatymų leidžiamoji valdžia, vykdomoji valdžia, apimanti dalykus, priklausančius nuo žmonių teisių, ir vykdomoji valdžia, susijusi su civiline teise <...>. Ir viskas būtų prarasta, jei tas pats žmogus <...> vykdytų visas tris: įstatymų leidybos valdžią, valstybės sprendimų įgyvendinimo valdžią ir nusikaltimų tyrimo valdžią[9].

Locke'o ir Montesquieu teorijas plačiai paskleidė prancūzų *Encyclopédie,* ypač tokiuose savo straipsniuose kaip „Politinė valdžia" ir „Prigimtinė laisvė". Jos rėmė demokratines tendencijas ir, kaip kai kas pasakytų, revoliuciją.

Į pirmą vietą iškilo racionalistinė istoriografija. Iš paprasto pasakojimo apie įvykius kronikose ir dienoraščiuose bei iš valdančiosios Bažnyčios ar monarcho apologetikos ji tapo mokslu apie priežastis ir kaitą. Bossuet *Histoire universelle* („Visuotinė istorija", 1681) arba grafo Clarendono *History of the Great Rebellion* („Didžiojo sukilimo istorija", 1704) vis dar laikėsi senosios tradicijos, kaip ir daugelis katalikų bei protestantų kronikų apie religinius karus. Tačiau XVIII amžiuje atsirado keletas žmonių, kurie ėmėsi rašyti istoriją kitaip. Bayle'io *Dictionnaire* („Žodynas", 1702) susidėjo iš abėcėlės tvarka išdėstytų straipsnių apie visus didžiuosius istorijos ir literatūros veikėjus; jame su negailestingu skepticizmu buvo nagrinėjamas informacijos apie kiekvieną iš jų patikimumas. Šis veikalas parodė, kad jokio istorinio fakto negalima priimti be įrodymų. Vico traktate *Scienza nuova* („Naujasis mokslas", 1725) pristatoma cikliškos istorijos raidos teorija. Montesquieu veikale apie senovės pasaulį *Considérations* („Mintys apie romėnų didybės ir žlugimo priežastis", 1734) keliama mintis apie aplinkos faktorių įtaką, o Voltaire'o studijos apie Karolį XII ir Liudviką XIV akcentavo atsitiktinumų ir įžymių asmenybių vaidmenį. Hume'o traktatas *The Natural History of Religion* („Natūralioji religijos istorija", 1757) ėmė plėšti šventuosius religijos istorijos dirvonus. Visi atmetė Apvaizdos vaidmenį praeities įvykiams aiškinti ir taip buvo sugrįžta prie mąstymo, nepraktikuoto nuo Machiavellio ir Guicciardini'o laikų. Visi jie buvo veikiami naujojo pažangos suvokimo, kurio klasikinį apibūdinimą Sorbonoje pateikė jaunasis Turgot ilgoje dviejų dalių paskaitoje lotynų kalba 1750 metų liepos 3 ir gruodžio 11 dieną:

Gamta visiems žmonėms davė teisę būti laimingiems <...>. Visos kartos susijusios daugybe priežasčių ir pasekmių, kurios dabartinę pasaulio būklę susieja su ankstesnėmis jo būsenomis <...>, ir visa žmonių giminė, žiūrint į ją nuo pat jos pradžios, filosofui atrodo kaip didžiulė visuma, kuri, kaip ir pavienis žmogus, turi savo vaikystę ir plėtojasi <...>. Žmonijos visuma, svyruodama tarp ramybės ir susijaudinimo būsenų, tarp gerų ir blogų laikų, nors iš lėto, bet nepaliaujamai slenka didesnio tobulumo link.[10]

Istorikai praeities analizei vis labiau ėmė taikyti dabarties socialinius, ekonominius ir kultūrinius duomenis. Jie jau nebesitenkino aprašydami vien tik tai, ką darė karaliai ir jų dvarai. Du didžiausi to meto veikalai buvo Williamo Robertsono *Amerikos istorija* (1777) ir neprilygstamas Edwardo Gibbono veikalas *Romos imperijos smukimas ir žlugimas* (1788). Dienos šviesą išvydo tik vienas vyskupo Adamo Naruszewicziaus veikalo *Lenkų tautos istorija* (1780) tomas, nes imperatorės Jekaterinos ambasadorius pasipriešino tokiam ankstyvosios slavų istorijos aprašymui, kur lenkai buvo vaizduojami iškilesni už rusus.

Geriau pagalvojus kyla abejonių, ar švietimo epochos išminčiai buvo objektyvesni už dvaro ir dvasininkijos istorikus, kuriuos jie taip negailestingai išjuokė. Pavyzdžiui, Gibbonui būdingi monasticizmo puldinėjimai arba klaidinga informacija paremti Voltaire'o užsipuolimai, nukreipti prieš Lenkiją, kurią jis panaudojo kaip atpirkimo ožį, kad galėtų vaizdingiau išreikšti savo požiūrį į religinį fanatizmą. Vieną šališkumą pakeitė kitas. Tačiau šio proceso metu labai išsiplėtė istoriografijos apimama sfera ir išaugo jos autoritetas. Iš tikrųjų Švietimo epocha buvo kupina prieštaravimų. Žymiausi jos veikėjai tam tikru mastu sutarė dėl tikslų ir metodų, bet negalėjo sutarti dėl požiūrių bei nuomonių. Du įtakingiausi lyderiai — Voltaire'as ir Rousseau — skyrėsi kaip ugnis ir vanduo.

François Marie Arouet (1694—1778), įkalinimo Bastilijoje laikotarpiu pasirinkęs „Voltaire'o" pseudonimą, buvo poetas, dramaturgas, romanistas, pamfletistas, susirašinėjo su karaliais, tačiau pirmiausia jis karingas pašaipūnas. Gimė ir mokėsi Paryžiuje, o vėliau didžiąją savo ilgo gyvenimo dalį praleido įvairiausiose tremtyse. Jo knygos ir jų leidėjai nuolat buvo smerkiami. Jis sukiojosi ties pačia politinio ir socialinio respektabilumo riba, kol galų gale, labai simboliškai, įsikūrė prie atokiausios Prancūzijos sienos atkarpos Fernė vietovėje netoli Ženevos. Paryžių Voltaire'as paliko būdamas 32 metų, patekęs į nemalonę, ir, išskyrus trejetą neramių metų, kuriuos praleido Versalyje 1744—1747 metais kaip karaliaus istoriografas, grįžo į jį tik sulaukęs 84 metų. Šešerius vaisingus metus praleido Anglijoje, trejetą metų svetingame Stanisławo Leszczyńskio Liunvilio dvare Lotaringijoje ir trejetą metų Prūsijoje pas Frydrichą Didįjį, kuris juo labai žavėjosi.

Iš Šveicarijos jį išvijo už komentarus apie Kalviną. 1760—1778 m. jo namų Fernė durys buvo atviros neišsenkančiam lankytojų srautui. „Europos užeigos namų šeimininkas" buvo šlovinamas kaip karalius — *Le Roi Voltaire.* Ir *seigneur du village* savo teorijas įgyvendino praktiškai: sausino pelkes, laikė pavyzdinį ūkį, pastatė bažnyčią, teatrą, šilko fabriką, laikrodžių dirbtuvę. „Keturių dešimčių laukinių prieglobstis tapo klestinčiu nedideliu miestu — 1200 naudingų žmonių gyvenviete", — pasididžiuodamas rašė jis.

Spausdinti Voltaire'o darbai — per 100 tomų — skirti tolerancijai religijoje, taikai ir laisvei politikoje, iniciatyvai ir veiklumui ekonomikoje, intelekto pirmavimui mene. Jo *Lettres anglaises* („Laiškai apie anglus", arba „Filosofiniai laiškai", 1734), kuriuose su susižavėjimu kalbama apie viską nuo kvakerių, parlamento ir prekybinės dvasios iki Bacono, Locke'o ir Shakespeare'o, davė naujos medžiagos apmąstymams tradiciniams katalikiškiesiems sluoksniams žemyne. Istorinis veikalas *Siè*c-

le de Louis XIV („Liudviko XIV amžius", 1751) pateikė prancūzams turiningą, bet kritišką jų netolimos praeities apžvalgą. Filosofinis romanas *Candide ou l'optimisme* („Kandidas, arba Optimizmas", 1759) buvo parašytas kaip atsakas Rousseau. Jame pasakojama apie jauną nenustygstantį Kandidą ir jo apsišvietusį auklėtoją Panglosą, kurio moto yra „viskas tik į gera šiame geriausiame iš geriausių įmanomų pasaulių". Jiedu iš Tander ten Tronko pilies leidžiasi į kelionę po pasaulį ir susiduria su visomis įmanomomis bėdomis ir nelaimėmis: karu, žudynėmis, ligomis, areštu, kankinimais, išdavyste, žemės drebėjimu, laivo sudužimu, inkvizicija, vergove. Pabaigoje jie nusprendžia: jei jau nuo pasaulio bėdų niekur nepabėgsi, vienintelis dalykas, kurį žmogus gali padaryti — tai sutvarkyti savo paties reikalus. Romanas baigiasi Kandido žodžiais, kad *il faut cultiver notre jardin* („reikia dirbti savo daržą"). *Traité sur la tolérance* („Traktatas apie toleranciją", 1763) buvo įkvėptas šlykštaus įvykio Tulūzoje, kur vienas kalvinas vardu Jeanas Calas buvo nukankintas sulaužant ratu už tai, kad neva priešinęsis savo sūnaus atsivertimui į katalikybę; tai buvo Voltaire'o sielos šauksmas. *Dictionnaire philosophique portatif* (1764), kišeninis didžiosios Enciklopedijos konkurentas, yra tikras ironijos ir satyros *tour de force.* Be to, Voltaire'as dar parašė keletą tragedijų, daug poleminių straipsnių, apie 15 000 laiškų. Jis mirė Paryžiuje, dar spėjęs pamatyti, kaip po paskutiniosios pjesės pastatymo scenoje buvo apvainikuotas jo biustas. „Ne mažiau jų susirinktų ir pasižiūrėti mano egzekucijos", — pakomentavo Voltaire'as. Ir toliau rašė eiles:

Nous naisons, nous vivons, bergère,
Nous mourons sans savoir comment;
Chacun est parti du néant;
Ou va-t-il? ... Dieu le sait, ma chère[11].

(Piemenaite, gimiau, gyvenau,

Kaip sulauksiu mirties — nežinia.
Nebūtis — štai kas mūsų pradžia;
Kas bus galas? Brangioji, aš to nežinau.)

„Mirštu garbindamas Dievą, — pareiškė jis, — mylėdamas draugus, nejausdamas neapykantos priešams, bet nekęsdamas prietarų"[12].

Jean-Jacques Rousseau (1712—1778), gimęs protestantiškoje Ženevoje, buvo dar didesnis klajūnas negu Voltaire'as. Jis turėjo beveik tokius pat talentus — muzikanto, rašytojo, filosofo — ir išgarsėjo irgi ne mažiau už jį. Vaikystėje pabėgęs iš namų, Rousseau beveik dešimt metų klajojo Savojos ir Šveicarijos keliais, kol jį atsivertimo į katalikybę kaina priglaudė viena katalikė, ponia iš Ansi. Būdamas daugiausia savamokslis, jis stengėsi prasimušti kaip privatus auklėtojas, kompozitorius, baletmeisteris, tarnas Paryžiuje, Prancūzijos ambasados sekretorius Venecijoje. Jo ryšys su paprasta, neišsilavinusia mergina Therese Levasseur ir jų penkių vaikų, atiduotų į pamestinukų namus, likimas sukėlė daug stresų, intelektualinių samprotavimų, o gal ir buvo jo pasikartojančių psichinės ligos priepuolių priežastis. Sulaukęs vidutinio amžiaus, Rousseau netikėtai išgarsėjo, kai pelnė Dižono akademijos premiją už savo veikalą *Discours sur les sciences et les arts*

(„Apie mokslus ir menus", 1750) ir sukūrė populiarią operą *Le Devin du village* („Kaimo burtininkas", 1752). Susidraugavęs su Diderot, pakaitomis buvo čia Paryžiaus salonų žvaigždė, čia auka, kol pagaliau vėl leidosi į kelionę. Neapsakomai bijodamas neegzistuojančio sąmokslo prieš jį, genamas Voltaire'o šalininkų baimės ir vidinio nerimo, jis ieškojo prieglobsčio Ženevoje, Motjė prūsiškajame Niušatelyje, Lak de Bieno saloje, Anglijoje, Burgvene ir Dofinė Monkime. Paskutiniuosius gyvenimo metus praleido Paryžiuje, publikuodamas savo memuarus ir *Reveries du promeneur solitaire* („Vienišo svajotojo pasivaikščiojimai", 1782). Mirė Ermenonvilio pilyje.

Būdamas prieštaringo charakterio, Rousseau panaudojo švietimo metodus jo laimėjimams pasmerkti. Jį išgarsinusiame veikale tvirtino, kad civilizacija gadina žmogaus prigimtį. Kitas tokio pat pobūdžio veikalas *Discours sur l'inégalité* („Apie žmonių nelygybės pradžią ir principus", 1755) piešė idilišką primityvaus žmogaus viziją ir kaltino gerovę už visas politinių ir socialinių santykių blogybes. Šiuo veikalu nustatė prieš save ir radikalus, ir konservatorius. Romanas *Julie ou la nouvelle Héloise* („Julija, arba Naujoji Eloiza", 1761), meilės istorija, kurios veiksmas vyksta jo gimtosiose Alpėse, kaip niekad sujungė aistrą, moralinius jausmus ir nežabotą prigimtį. Kitame irgi didžiulio pasisekimo susilaukusiame romane *Émile ou l'éducation* („Emilis, arba Apie auklėjimą", 1762) pateikiami metmenys, kaip auklėti vaiką, norint išvengti civilizacijos nešamo dirbtinio dekadanso. Gamtos vaikas turi mokytis iš Dievo duoto patyrimo, o ne iš žmonių knygų; kas nori būti laimingas, turi būti išlavinęs įgūdžius ir laisvas.

Veikalas *Du contrat social* („Apie visuomenės sutartį", 1762) buvo išties revoliucinis. Jau pirmuoju sakiniu jis užsipuolė viešpataujančios tvarkos nelygybę: *L'homme est né libre, et partout il est dans les fers* („Žmogus yra gimęs laisvas, ir visur jis sukaustytas grandinėmis"). Dominuojančios šio veikalo idėjos — visuotinė valia, tautos nepriklausomybė ir galų gale pati Sutartis rodė sprendimus, kuriuos gali efektyviai apibrėžti ne koks nors idealus valdovas, o valdinių interesai. Tad Voltaire'as kreipėsi į apsišvietusį elitą, o Rousseau kreipėsi į mases.

Rousseau *Confessions* („Išpažintis", išleista 1782—1789 m.) labai žavingai ir nuoširdžiai analizuoja visiškai nepatrauklią autoriaus asmenybę. Jis atvirai rodo savo kaltę ir abejones. Vienas kritikas rašė: „Jis uoliai mušasi į krūtinę žinodamas, kad skaitytojas atleis jam". Toks domėjimasis savo psichikos iškrypimais primena vėlesnių laikų madą. Rousseau niekino savo kolegas filosofus, ypač Voltaire'ą. Jis buvo tvirtai pasiryžęs Paskutiniojo teismo dieną pareikšti Aukščiausiajai Būtybei: *Je fus meilleur que cet homme-lá!* („Aš buvau geresnis už tą žmogėną!")[13]

Edukacija buvo sritis, kurioje švietimo idėjas lengviausia pritaikyti. Bažnyčia faktiškai turėjo mokyklų ir universitetų programų sudarymo monopolį. Renesanso laikų humanizmo idėjos jau seniai buvo praradusios savo reikšmingumą. Katalikiškajame pasaulyje jėzuitų ir pijorų mokyklos berniukams ir uršuliečių mokyklos mergaitėms laikėsi savo rutinos. Prancūzijoje po hugenotų ir jansenistų mokyklų uždarymo pedagogika sustabarėjo. Protestantiškajame pasaulyje, jei tikėsime Gibbono prisiminimais apie mokymąsi Oksforde, irgi viešpatavo

letargas. „Penkeri metai, praleisti Magdalenos koledže, — prisiminė jis, — buvo penki tuščiausiai ir nenaudingiausiai praleisti mano gyvenimo metai". Mokyklų ir universitetų padėtis Škotijoje buvo daug geresnė, Prūsijoje irgi. Augusto Hermanno Franckės (1664—1727) švietimo įstaigos Halėje ir *Realschule* Berlyne padėjo pagrindus ne tik mokymui gimtąja kalba, bet ir technikos studijoms. Nepaisant to, švietimas beveik visur susidurdavo su giliai įsišaknijusiomis religinėmis auklėjimo ir švietimo tradicijomis. D'Alembert'o straipsnis „Koledžas" Enciklopedijoje sukėlė didelį pasipiktinimą:

> Visa tai reiškia, kad jaunas žmogus <...> po dešimties metų palieka koledžą su netobulomis mirusių kalbų žiniomis, retorikos ir filosofijos formulėmis, kurias turi pasistengti kuo greičiau pamiršti; dažnai su sugadinta sveikata <...> ir dažniausiai su tokiomis paviršutiniškomis religijos žiniomis, kad yra priverstas pasiduoti jau pirmą kartą susidūręs su burnojimu prieš Dievą <...>.[14]

Ilgainiui, veikiant švietimo idėjoms, religijos mokymas buvo atskirtas nuo bendrojo lavinimo; klasikines disciplinas papildė naujos, šiuolaikinės, o aukštosios mokyklos atsikratė Bažnyčios globos (geras pavyzdys, kaip tai vyko — ilga Benthamo kova už Londono universiteto sekuliarizaciją). [COMENIUS]

Tačiau niekas negalėjo prilygti *Emilio* poveikiui. Rousseau nedarė įspūdžio jo kolegų *philosophes* metodai. Jis rašė: „Locke'o pagrindinis principas buvo įtikinėti vaikus, kreiptis į jų protą, tokia mada viešpatauja ir dabar, bet <...> nesu matęs kvailesnių vaikų už tuos, į kurių protą buvo kreipiamasi" (*Emilis*, II knyga). Vietoj to jis propagavo „natūralų auklėjimą" nuo gimimo dienos iki subrendimo, uždraudžiant mokymą iš knygų iki paauglystės metų. Jis sugriovė to meto prielaidas apie vaiko vystymąsi. Pirmasis vadovėlis Rousseau dvasia — J. B. Basedowo *Elementarwerk* pasirodė 1770—1772 m., o po poros metų buvo atidaryta ir pirmoji naujo tipo mokykla — *Philantropinum* Desau mieste.

Tačiau vienas iš drąsiausių ano meto švietimo projektų buvo įgyvendinamas Lenkijoje, kur 1772—1773 metais labai ypatingomis aplinkybėmis įkurta nacionalinė Edukacinė komisija — pirmoji Europoje švietimo ministerija. Jos įkūrimas sutapo su Pirmojo padalijimo sukelta politine krize, motyvavusia jos įkūrimą, ir su jėzuitų ordino panaikinimu — juk jėzuitai buvo didelis intelektualinių pajėgų šaltinis. Prieš kelerius metus reformų šalininkai Lenkijoje, desperatiškai stengdamiesi ištraukti Lenkiją iš Rusijos gniaužtų, kreipėsi į Rousseau, norėdami išgirsti jo nuomonę. Palankiame lenkams jo veikale *Considérations sur le gouvernement de Pologne* („Samprotavimai apie Lenkijos valdžią", 1769) buvo ir labai svarbus skyrius apie švietimą. Rousseau rekomendavo vietoj visų esamų institucijų įkurti vientisą švietimo sistemą. Į jo patarimą buvo atsižvelgta: paskutinis Lenkijos karalius Stanislovas Augustas Poniatovskis iškėlė jį kaip padalijimo sąlygą. Lenkijos politinės perspektyvos buvo beviltiškos, tačiau jos kultūrinį išlikimą vis dar buvo galima išgelbėti. Nuo tada per dvidešimt metų Edukacinė komisija įsteigė apie 200 pasaulietinių mokyklų; daugeliui iš jų buvo lemta pergyventi Žečpospolitos žlugimą. Buvo rengiami nauji mokytojai. Buvę jėzuitai rašė lenkų kalbos ir literatūros, tiksliųjų mokslų, užsienio kalbų vadovėlius. Karalius savo dienoraštyje

COMENIUS

Kai Janas Amosas Komenskis mirė Amsterdame 1670 m. lapkričio 15 d., visiems atrodė, kad jis buvo pats didžiausias visiškai beviltiško dalyko fanatikas. Komenskis buvo Čekų brolių sektos paskutinysis vyskupas, beveik penkiasdešimt metų praleidęs tremtyje, o jo *grande oeuvre,* kuriame jis dėstė savo pansofinę visuotinės taikos ir kultūros viziją, liko neužbaigtas. Pranašystės, kad popiežius bus nuverstas, o pasaulio pabaiga ištiks 1672 metais, sukeldavo tik pašaipą.

Gimęs Moravijoje 1592 metais, Komenskis visą gyvenimą plaukė prieš srovę. Daug keliavo, mokėsi Heidelberge ir tikėjosi likti Čekų brolių mokyklos Fulneke vedėju. Tačiau Bohemijoje įsitvirtinus Habsburgams, jis 1621 metais buvo priverstas pasitraukti į Lenkiją, o 1657–1658 metais Lenkijoje prasidėjus prošvediškų protestantų persekiojimams, pabėgo į Nyderlandus. Daug energijos skyrė Bohemijos likimo garsinimui, rašė apie pedagogiką, dirbo keliaujančiu švietimo konsultantu. Pastarąjį vaidmenį jis ilgokai atliko Anglijoje, Švedijoje ir Transilvanijoje[1]. Jam net siūlė užimti Harvardo universiteto prezidento postą.

Tačiau Komenskio pažiūros buvo nuoseklesnės negu atrodė jo kritikams. Aistra reformuoti švietimą išplaukė tiesiai iš Čekų brolių principų – jie puoselėjo husitų tradiciją skaityti Bibliją gimtąja kalba. Kalbų mokymosi reikalingumas buvo akivaizdus žmogui, kuris buvo kilęs iš tokios daugiakalbės srities kaip Moravija ir kuriam teko gyventi daugelyje šalių. O nepadorus pacifistinės utopijos troškimas – natūrali gyvenimo, persekiojamo karų ir religinių konfliktų, pasekmė.

Būdamas autorius poliglotas, Comenius (tuo vardu jis plačiausiai žinomas) susilaukė tarptautinio pripažinimo. Ankstyvasis veikalas *Pasaulio labirintas ir širdies dausos,* savotiška dvasinė kelionė į šventas vietas, buvo parašytas čekų kalba. Kita knyga *Janua Linguarum* („Kalbų vartai") iš pradžių buvo trikalbis vadovėlis lotynų, čekų ir vokiečių kalbomis, susilaukęs šimtų versijų, įskaitant ir versijas persų bei turkų kalbomis. Ne mažiau populiarus buvo ir jo veikalas *Orbis sensualium pictus* („Juntamųjų daiktų pasaulis paveiksluose", 1658) – vizualinio mokymo pirmtakas. Rinktiniai pedagoginiai darbai *Opera didactica omnia* (irgi 1658 m.) toli pranoko jo efemerines politines publikacijas. Komenskio palikimo reikšmė laikui bėgant augo, patraukdama keturių skirtingų kategorijų gerbėjus.

Religijos srityje jo vardą gerbė tie, kurie kitame šimtmetyje atgaivino senąją Čekų brolių sektą nauju „Moravijos bažnyčios" pavadinimu.

Čekų atgimimo epochoje Komenskis buvo pakylėtas iki nacionalinio šventojo statuso. Polackis parašė jo biografiją; grafas Lützovas išpopuliarino jo *Labirintą* visame pasaulyje; o T. G. Masarykas laikė jį svarbiausia čekų demokratijos ir humanizmo istorijos figūra. Pirmoji Masaryko memuarų dalis buvo pavadinta „Komenskio testamentu"[2].

Šiuolaikiniai pedagogikos teoretikai laiko Komenskį vienu iš šios disciplinos kūrėjų. Jo lengvai vaikams suprantami vadovėliai inspiravo pažangius, į vaikus orientuotus

mokymo metodus, kuriuos išplėtojo tokie pedagogai kaip Fröbelis, Pestalozzis ar Montessori. [BAMBINI] Visuotinio švietimo idėjos šalininkai citavo jo tekstus kaip pralenkiančius laiką:

Ne tik turtingųjų ir galingųjų vaikai, bet visi berniukai ir mergaitės, turtingų ir skurdžių, visuose miestuose ir <...> kaimuose turi būti leidžiami į mokyklas. <...> O jei kas paklaus, kas iš to, jei amatininkai, kaimiečiai, nešikai ir net moterys taps raštingi, aš atsakysiu: nė vienas iš jų nestokos apie ką galvoti, ką rinktis, kuo sekti ir daryti gera <...>. Ne kliūtis ir tai, kad kai kurie atrodo iš prigimties kvaili ir buki <...>. Juk kuo lėčiau ir sunkiau kas mąsto iš prigimties, tuo labiau jam reikia padėti ...[3]

Kiekvienas vaikas, kuris skaito komiksą, varto iliustruotą vadovėlį, žiūri mokomąją televizijos laidą ar videofilmą, turėtų atiduoti pagarbą Komensky'iui kaip savo mentoriui.

teigė: „Jei po 200 metų dar bus žmonių, vadinančių save lenkais, tai mano darbas nebus nuėjęs veltui". Lenkija iš tikrųjų buvo sunaikinta, bet jos kultūra išliko. Edukacinė komisija panaikinta, tačiau jos idealus perėmė Rusijos imperijos vakariniu regionu tapusio administracinio vieneto Edukacinė taryba. Švietėjiškai valdant kunigaikščiui Czartoryskiui, ji išsilaikė iki 1825 metų ir išugdė puikiausią lenkų patriotų ir literatų kartą, kokia tik kada nors kūrė poeziją ar griebėsi plunksnos[15].

Iš to galima matyti, kad švietimo idėjos įvairiose šalyse buvo pasitelkiamos įvairiems tikslams. Nyderlanduose ir Didžiojoje Britanijoje jos sudarė valdančiųjų sluoksnių liberalaus sparno repertuaro dalį. Britų parlamente šios idėjos atsispindėjo C. J. Fox'o ir Edmundo Burke'o kalbose. Kolonijose Amerikoje jomis rėmėsi „maištininkai", metę iššūkį tiems patiems britų valdantiesiems sluoksniams. Prancūzijoje, o mažesniu mastu ir Ispanijoje bei Italijoje, jos įkvėpė intelektualų sluoksnius, kurie priešinosi senajam režimui, neturėdami tam teisinių priemonių. Daugelyje Vidurio ir Rytų Europos dalių jas selektyviai panaudojo „apsišvietę despotai", kurie stengėsi pagerinti savo imperijas panašiai kaip privatūs žemvaldžiai stengėsi pagerinti savo baudžiavinių dvarų būklę. Prūsijos karalius Frydrichas II ar Rusijos imperatorė Jekaterina II tikriausiai laikė save racionaliais ir apsišvietusiais, panašiai kaip Ispanijos karalius Karolis III, Toskanos didysis kunigaikštis Leopoldas arba jo brolis Austrijos imperatorius Juozapas II. Tačiau jų santykiai su jiems patariančiais *philosophes* dažnai būdavo kaip absoliutaus šeimininko su nuolankiu klientu. Šiuo atžvilgiu Voltaire'o pataikūniškumas buvo išpuoselėtas ne menkiau už jo sąmojį. Jie retai tepasakydavo tai, ko negalėjo negalvoti apie Frydricho pomėgį kurstyti karus arba Jekaterinos rengiamus persekiojimus. Tik Rousseau Frydrichui kalbėjo tai, ką galvojo. [ŽĄSIES ŽINGSNIS]

Taip pat galima matyti, kad švietimo idealai atlaikė ir revoliucines krizes. 1815 metais aktyviai tebeveikė priešrevoliucinės epochos švietėjiškieji reformatoriai, tarkim, baronas von Steinas (1757–1831) Prūsijoje, žydų perkrikštas baronas J. von Sonnenfelsas (1732–1817) Austrijoje, Stanislovas Staszicius (1755–1828)

ŽĄSIES ŽINGSNIS

Prūsų armijos *Paradeschritt* buvo vienas iš nenatūraliausių ir išraiškingiausių judėjimo būdų, kada nors sugalvotų žmogaus kūnui. Kritiškai nusiteikę užsieniečiai vadina jį „žąsies žingsniu". Eilėmis žygiuojančius karius ilgaauliais batais vertė kiekviename žingsnyje ištiesti bato nosį, kartu aukštai iškeliant ištiestą koją iki horizontalios padėties. Pusiausvyrai išlaikyti, kariai turėdavo pasilenkti į priekį, energingai mojuodami rankomis kaip atsvaromis ir charakteringai atkišdami į priekį smakrus. Kadangi kiekvienas žingsnis reikalaudavo didžiulių pastangų, tai muzikos tempas turėjo būti vidutinis arba lėtas. Toks žygiavimas sukeldavo niūrios, ryžtingos, neišvengiamos grėsmės įspūdį. Karių pastangas rodė ir rūstūs suakmenėję jų veidai.

„Žąsies žingsniu" perduodama kūno kalba siuntė labai aiškius signalus. Prūsų generolams ji kalbėjo, kad jų karių drausmė ir atletiškumas atlaikys visus jų įsakymus, kad ir kokie skausmingi ar absurdiški jie būtų. Prūsų civiliams ji sakė, kad bet koks neklusnumas bus be gailesčio sutriuškintas, o prūsų priešams, – kad prūsų armija – tai ne šiaip sau uniformuoti vaikinai, o geležinės drausmės valdomi antžmogiai. Na o visam pasauliui ji skelbė, kad Prūsija ne tik stipri, bet ir arogantiška. Taigi tiesiogine to žodžio prasme tai buvo tikras prūsiškojo militarizmo įsikūnijimas[1].

„Žąsies žingsnio" etosas labai skyrėsi nuo kitų šalių paradų tradicijų. Pavyzdžiui, prancūzų armija labai didžiavosi greitu savo lengvųjų pėstininkų žygiavimo tempu; palydimas trimitų garsų, jis tiesiog spinduliavo tą taip uoliai ugdomą *élan* – polėkį, pakilimą, įkvėpimą. Veržlus lenkų kavalerijos lėkimas ir staigus sustojimas vos per žingsnį nuo įsakinėjančio vado demonstravo ne tik raitelių meistriškumą, bet ir jų pomėgį pasipuikuoti prieš publiką. O Londone lėtas karališkosios Pėstininkų gvardijos marširavimas su charakteringu sustingimu vienam akimirksniui kiekvieno žingsnio viduryje skleidė ramybę, pasitikėjimą savimi, susivaldymą – tuos būdingus britų charakterio bruožus.

„Žąsies žingsnio" karjera buvo ilga. Apie jį užsimenama jau XVII amžiuje, o XX amžiaus pabaigoje jis vis dar tebegyvavo. Iki 1945 metų tai buvo standartinis visų Prūsijos ir Vokietijos karinių paradų bruožas. Jis buvo eksportuotas į visas tų šalių kariuomenes, kurias apmokė vokiečių karininkai arba kurios žavėjosi prūsiškuoju modeliu. Europoje jį perėmė rusų kariuomenė, o vėliau ir Raudonoji Armija bei visi Sovietų satelitai. Vakarų Vokietijos Bundesveras jį atmetė, tačiau Vokietijos Demokratinės Respublikos armijoje jo buvo atsisakyta tik prieš mėnesį iki VDR žlugimo 1990 metų lapkričio mėnesį. 1994 metais „žąsies žingsnis" vis dar buvo demonstruojamas Maskvoje KGB kariuomenės specialių dalinių, kurie visus pastaruosius 70 metų aukštai keldami kojas iš lėto žygiuoja pro Lenino mauzoliejų.

Lenkijoje ar grafas von Montgelas (1759–1838) Bavarijoje. Tačiau tik retas kuris iš revoliucionierių, iškilusių po 1789 metų – Mirabeau, Dantonas, Condorcet, Robespierre'as, Saint-Justas – spėjo pasižymėti dar iki tol. Šiuo atžvilgiu, kaip ir daugelis kitų, Tomas Paine'as buvo išimtis (žr. IX skyrių).

Nepaisant to, 1778 metais, kai mirė ir Voltaire'as, ir Rousseau, švietimui pradėjo trūkti kvapo. Tačiau jo įtakai buvo lemta išsilaikyti dar daug dešimtmečių. Tiesą sakant, jis įsitvirtino kaip nuolatinis naujųjų laikų Europos minties ramstis. Tačiau švietimą įkvėpusio racionalizmo įtikinamoji galia silpo. Jautėsi, kad vien tik proto nepakanka norint suprasti pasaulį ir atspėti, ką pranašauja artėjanti suirutė.

Romantizmo etiketė pridengia daugybę nuodėmių. Kultūros teoretikams ši problema atrodo tokia sudėtinga, kad kai kurie iš jų tvirtina, jog buvo ne vienas, o keli romantizmai. Tačiau šis terminas siejamas su tuo galinguoju kultūriniu judėjimu, kuris atsirado XVIII amžiaus pabaigoje kaip reakcija į blėstantį švietimą. Jis niekaip nebuvo susijęs su jokia oficialia religija. Tiesą sakant, romantizmas turėjo daug bruožų, kuriuos galima laikyti mažų mažiausia nekrikščioniškais, jei ne aktyviai antikrikščioniškais. Tačiau jam dažnai labiausiai rūpėjo kaip tik tos dvasinės ir antgamtinės žmonijos patirties sferos, kuriomis domėjosi religija ir kurias ignoravo švietimas. Šiuo atžvilgiu jis kartais traktuojamas kaip reakcija prieš švietimo perdėtą puolimą to, kas jaudino žmones ankstesniais reformacijos ir kontrreformacijos laikotarpiais. Galbūt geriau būtų žiūrėti į jį kaip į tų mados ir minties krypčių tęsinį ir praplėtimą, kurios, nors ir reiškėsi visada, tačiau teturėjo mažai ką bendro su švietimo idealais. Šios kryptys dažnai sujungiamos tokiais pavadinimais kaip „antišvietimas" ir „preromantizmas".

Diskusijos apie antišvietimą koncentruojasi į filosofinius klausimus, nuo neapoliečio G. B. Vico (1668–1744) prie trijų Rytprūsių piliečių – Hamanno, Kanto ir Herderio. Be cikliškos istorijos raidos teorijos, Vico veikale *Scienza nuova* („Naujasis mokslas", 1725) daug dėmesio buvo skiriama mitologijai ir simbolinėms primityviųjų visuomenių išraiškos formoms. Tai buvo temos, kurias dauguma *philosophes* būtų atmetę tiesiog kaip naivias. Ir Vico, ir Herderis stengėsi išspręsti problemą, kaip žmogaus protas analizuoja ir interpretuoja tą didžiulę masę duomenų, reikalingų mūsų žinioms apie praeities ir dabarties pasaulį suformuoti. Abu akcentavo istorinės perspektyvos vaidmenį. Abu „suvokė <...>, kad tokios nevienalytės medžiagos sulydymo į vientisą vaizdą uždaviniui reikia visai kitokių gabumų negu racionaliems tyrimų metodams <...>, o visų pirma <...> kūrybinės vaizduotės dovanos"[16].

J. G. Hamannas, kurio visas gyvenimas prabėgo Karaliaučiuje ir Rygoje, dažnai peikiamas kaip neaiškiai reiškęs mintis antraeilis filosofas, rašęs sudėtinga, padrika (ir neišverčiama į kitas kalbas) vokiečių proza nedideles brošiūras. Tačiau jose išdėstyta švietimo kritika, toliau plėtojusi Hume'o požiūrį į iracionalumą, buvo gerai žinoma jo amžininkams ir gerai vertinama specialistų. Kartais net tvirtinama, kad Hamannas „uždegė dagtį, kuris sukėlė didžiojo romantinio maišto sprogimą":

> Hamannas kalba vardu tų, kas girdi rupūžės aimaną užverstoje vagoje, net jei ir tas, kas suarė lauką, gerai padarė; jei žmonės tos aimanos neišgirs, jei ta rupūžė bus nurašyta dėl to, kad ji buvo „istorijos pasmerkta" <...>, tokios pergalės taps jų pražūties pranašais[17].

Žinoma, idėjos neįsiviešpatauja kultūros scenoje vienu akimirksniu. Keli mąstytojai, kurie jau buvo subrendę ir aktyviai veikė XVIII amžiaus aštuntajame ir devintajame dešimtmečiais, didesnės įtakos įgijo tik vėliau. Ypač tai pasakytina apie Kantą ir Herderį (žr. IX skyrių).

Daug komentatorių labai norėtų įtraukti į šią kompaniją ir Rousseau, nes jis dažnai laikomas ne paskutiniuoju iš *philosophes*, o pirmuoju iš romantikų. (Tačiau kodėl gi jis negalėtų kartu būti ir vienu, ir kitu?). Rousseau požiūris į gamtą kaip į kažką mielo, malonaus, be abejo, prieštaravo daugumos jo amžininkų požiūriui — jie žiūrėjo į ją su priešiškumu kaip į kažką, ką reikia pažaboti ir pataisyti. O Rousseau kvietimas į *sensibilité* — emocijų kultą — padarė pradžią europiečių manierų pasikeitimui:

> Persiėmusį klajūno įpročiais Rousseau erzino Paryžiaus visuomenės suvaržymai. Iš jo romantikai išmoko niekinti įsigalėjusius papročius — visų pirma aprangą ir manieras <...>, o paskui ir visą tradicinę moralę[18].

Rousseau meilė savo gimtosioms Šveicarijos Alpėms davė pradžią požiūrio į aplinką, kurios iki tol buvo vengiama ir bijomasi, pasikeitimams, o jo skelbtas paprasto žmogaus kultas, nors ir lydimas nuoširdaus atsidavimo demokratijai, kartais laikomas vienu iš totalitarizmo šaltinių.

Diskusijos apie preromantizmą dažniausiai sukasi apie literatūrines temas, susijusias su *Sturm und Drang* mokykla — taip pavadinta pagal F. M. Klingerio pjesę, pastatytą 1777 metais — ir su simbolizmo teorija. Tuo „Audros ir veržimosi" laikotarpiu XVIII amžiaus aštuntajame dešimtmetyje Vokietija, ilgai buvusi pasyvi, sutvirtino savo pozicijas prieš prancūzų racionalizmą, ir Europos kultūra įžengė į naują erą. Didžiausią poveikį padarė pirmasis Goethės romanas *Jaunojo Verterio kančios* (1774), kuriame nepastovių nuotaikų kamuojamas jaunasis herojus nusižudo. Goethė sakė, kad rašydamas šią apysaką nusprendė „pasiduoti savo vidiniam „aš". Tai buvo labai neklasikinis sprendimas.

Tačiau labiausiai amžininkus paveikė vienas škotų mokytojas iš Kingusio — Jamesas Macphersonas (1736—1796), kuriam sėkmingai pavyko didžiausia visų laikų literatūrinė klastotė. Jis savo kūrinius *Fragments of Ancient Poetry* („Senovinės poezijos fragmentai", 1760), *Fingal* (1761) ir *Temora* (1763) pristatė kaip legendinio gėlų dainiaus Osiano vertimus. Dr. Johnsonas nustatė, kad tai netiesa, tačiau melancholiškas škotų kalniečių išminties perpasakojimas tapo nepaprastai populiarus, beje, ir Vokietijoje, kur žymiausias šių veikalų gerbėjas buvo Herderis. Sakoma, kad jų vertimas į italų kalbą buvo mėgstama Napoleono lektūra.

Klasikos normos buvo puolamos ir mene. 1771 metais Karališkosios akademijos vasaros parodoje Londone karaliaus dvaro dailininkas Benjaminas Westas (1738—1820) eksponavo paveikslą *Generolo Wolfe'o mirtis*, įamžinantį prieš dvylika metų Kvebeke žuvusį generolą. Žiūrovų pasipiktinimą sukėlė tai, kad šios scenos dalyviai pavaizduoti to meto drabužiais. Mirštantis generolas buvo su savo raudonu uniforminiu munduru. Joshua Reynoldsas, žymiausias to meto dailininkas, pasivedė Westą į šalį ir atskaitė jam moralą, kad visus istorinių ir moralistinių scenų veikėjus reikia vaizduoti su senovės togomis ir lauro lapų vainikais. To

papročio nesilaikymas atimąs iš paveikslo tą nuo laiko nepriklausantį neutralų foną, kuris tik vienas galįs perduoti paveikslo mintį. Tačiau tai nepadėjo: jau atėjo realizmo metas. Galima tik spėlioti, ar kartu su juo atėjo ir romantizmas[19].

Prancūzų dominavimas Europoje truko beveik 200 metų. Jis prasidėjo jaunojo Liudviko XIV valdymo pradžioje 1661 metais ir baigėsi Napoleono žlugimu 1815 metais. Tiesą sakant, nepaisant pralaimėjimo Napoleono karuose, Prancūzija galutinai neužleido galingiausios Europos žemyninės valstybės pozicijų iki kapituliacijos Bismarko Vokietijai 1871 metais. Didžiąją to laiko dalį Paryžius buvo neturinti sau lygių Europos politikos, kultūros ir madų sostinė. [CRAVATE]

Ilgai trukusį Prancūzijos dominavimą galima paaiškinti iš dalies didele jos teritorija ir gyventojų gausumu bei sistemingu ekonominių ir karinių išteklių ugdymu. Be to, jį galima paaiškinti ir pagrindinių varžovų pakrikimu: Ispanijos nuosmukiu, Vokietijos suirimu, Italijos padalijimais, Austrijos vargais su Osmanų imperija. Be abejo, prisidėjo ir nepaprastas valdančiosios Burbonų dinastijos karalių – Liudviko XIV (valdė 1643–1715 m.), Liudviko XV (valdė 1715–1774 m.) ir Liudviko XVI (valdė 1774–1792 m.) – ilgaamžiškumas, skatinęs vienybę ir stabilumą. Tačiau galų gale Prancūzijos pozicijas pakirto didėjanti įtampa jos visuomenėje ir naujų galingų valstybių – Didžiosios Britanijos, Prūsijos karalystės ir Rusijos imperijos – pasirodymas; nė vienos iš jų apskritai nebuvo tuo metu, kai Liudvikas XIV įžengė į sostą.

Kaip ir visų didelių politinių organizmų, taip ir senojo režimo Prancūzijos istorijoje ryškiai išsiskiria trys etapai: augimo, brandos ir nuosmukio. Pirmasis dinamiškas etapas sutapo su Liudviko XIV valdymo laikotarpio viduriniais dešimtmečiais, jo nuostabiuoju klestėjimo tarpsniu nuo 1661 metų iki XVII amžiaus pabaigos. Antruoju tarpsniu Prancūzijos augimą stabdė prieš ją kuriamos koalicijos. Šis etapas truko nuo kupinų nusivylimo paskutiniųjų Liudviko XIV valdymo metų iki Liudviko XV mirties. Paskutinysis tarpsnis sutapo su Liudviko XVI valdymu. Jo metu karalius ir jo ministrai jau nebepajėgė įveikti susikaupusių problemų, kurios 1789 metais ir sukėlė didžiausią revoliuciją, kokią tik kada nors Europai teko patirti. Na o patys prancūzai tai laiko šlovės (*la gloire*) epocha. 1688 m. sausio 8 Liudvikas XIV rašė markizui de Villars'ui: *S'aggrandir est la plus digne et la plus agréable occupation des souverains*"[20]. („Plėstis – štai koks yra verčiausias ir maloniausias valdovų užsiėmimas".)

Liudvikas XIV labiau nei bet kuris kitas Europos monarchas buvo laikomas ryškiausiu savo epochos simboliu. Septyniasdešimt dvejus metus valdydamas galingiausią Europos valstybę, šis *Roi Soleil* (Karalius Saulė) tapo kulto, formavusio ne tik jo dvariškių, bet ir vėlesnių istorikų nuomonę, objektu. Valdydamas Prancūziją iš savo puikiųjų rūmų Versalyje, panašiai kaip anksčiau Ispanijos karalius Pilypas valdė pasaulį iš Eskorialo, jis, daugelio nuomone, turėjo beveik antžmogišką valdžią. Liudvikas XIV laikomas gryniausiu monarchijos įsikūnijimu, tobuliausios absoliutizmo formos išraiška, pavyzdinės ir vientisos valdymo formos architektu ir įkvėpėju, ekonominių ir kolonijinių iniciatyvų varomąja jėga, meninio ir intelektualinio skonio diktatoriumi, katalikiškos tautos „krikščioniškiausiu karaliumi",

CRAVATE

Prancūzų kalbos žodį *cravate* („kaklaraištis") perėmė beveik visos Europos kalbos. Vokiečių kalboje tai *Krawatte*, ispanų – *corbata*, graikų – *gravata*, rumunų – *cravata*, lenkų literatūrinėje kalboje – *krawat*, o Krokuvoje ekscentriškiau – *krawatka*. Anglų kalboje šis žodis reiškia „drobinį ar šilkinį kaklaraištį, vieną ar du kartus apsukamą aplink kaklą virš baltinių apykaklės"[1]. *Littré* norminės prancūzų kalbos žodyne pateikiamos dvi skirtingos šio žodžio reikšmės: *1. Cheval de Croatie* („kroatų veislės žirgas"); 2. *Pièce d'étoffe légère, que les hommes et quelquefois les dames mettent autour du cou* („Lengvo audinio juosta, kurią vyrai, o kartais ir moterys apsuka aplink kaklą")[2]. Visi šaltiniai vieningai tvirtina, kad jis kilęs iš būdvardžio *kroatiškas*, arba, kaip pasakytų patys kroatai, *hrvati* senovinės formos.

Galima tik spėlioti, kokiu būdu šis Rytų Europos kalbos būdvardis visam laikui prilipo prie vienos iš labiausiai paplitusios europiečių drabužių dalies. Pasak vienos versijos, Napoleonui labai patikę į nelaisvę paimtų Habsburgų karių šaliai[3]. Tačiau tai aiškiai neatitinka tikrovės, kadangi Littre'as cituoja Voltaire'ą, vartojantį šį žodį dar gerokai prieš Napoleono gimimą: „*Vous figurez-vous ce diable habillé d'écarlate?* <...> *Un serpent lui sert de cravate*" („Įsivaizduoji tą nenaudėlį skaisčiai raudonais drabužiais? <...> Vietoj kaklaraiščio jis pasikabinęs gyvatę"[4]).

Tikriausia arčiau tiesos būtų sieti jį su Liudviku XIV. Labiausiai įtikėtinas šios mados, įsigalėjusios visame pasaulyje, šaltinis bus kroatų samdomieji kariai, tarnavę Versalyje. Šiaip ar taip, tie, kas neigia Europos „mažųjų tautų" įtaką, turėtų nepamiršti, jog kroatai mus visus laiko už gerklės.

O pačioje Kroatijoje vyrai gali rinktis, kas geriau tinka kaklui papuošti – tautinė *masna* ar reimportuota *kravata*.[5]

netoleruojančiu jokių religinių nukrypimų, Europos diplomatijos duajenu, didžiausios ir grėsmingiausios kariuomenės Europos žemyne vadu. Šis mitas nėra be pagrindo. *Le Grand Roi*, be abejo, buvo monarchas, kurį stengdavosi mėgdžioti mažesni valdovai. Jo asmenybė uždėdavo antspaudą ir aplinkai, o jo laimėjimai išties buvo nemenki. Tačiau joks žmogus negalėtų prilygti jam taip be saiko išpūstu savo vaizdiniu. Pripažįstant jo vykdomo eksperimento didingumą, reikia stengtis po karališkąja kauke įžiūrėti žmogaus veidą, o po tviskančiu Versalio fasadu — kenčiančią Prancūzijos žemę.

Liudviko XIV asmenybę nelengva atskirti nuo teatralizuotų spektaklių, kuriuos laikė svarbiu savo amato elementu. Jis užaugo tarp frondos baisenybių, kai buvo ne juokais sukrėsti naujųjų laikų prancūzų monarchijos pamatai ir instinktyviai juto, jog vadovauja tautai, trokštančiai tvarkos ir stiprios valdžios. Todėl ir Versalio dvaras, kurį jis pats suprojektavo ir pastatydino, buvo padiktuotas ne tik noro pasipuikuoti. Dvaras telkė bajorus tarnauti karaliui ir valstybei. Tie įspūdingi karališkieji baliai, baletai, koncertai, spektakliai ir medžioklės, šventės ir fejerverkai

Didžiajame parke — viskas buvo skirta sutvirtinti jo iškiliausių pavaldinių paklusnumą ir sukurti nacionalinio bendrumo jausmą. Nuo pirmosios valdžios perėmimo dienos 1661 metais tuoj po Mazarinio mirties jis sąmoningai vaidino savo vaidmenį. Ne vien dėl pramogos kaip svarbiausio vaidmens atlikėjas dalyvavo pirmajame dideliame savo valdymo pradžios spektaklyje po atviru dangum *Les Plaisirs de l'Île Enchané* (žr. 47 iliustraciją įklijoje). Iš savo motinos ispanės Liudvikas XIV paveldėjo etiketo pomėgį, o iš Mazarinio išmoko slapukauti ir apsimetinėti. Nestokodamas fizinio grožio ir jėgos, jis pasižymėjo ne tik energija ir apetitu, bet ir audringu temperamentu, dėl kurio iš galantiško ir dosnaus galėjo staiga tapti piktu ir pagiežingu. Kaip raitelis, medžiotojas, valgytojas ir meilužis, jis lenkė visus entuziastingus savo dvariškius. Tačiau ir gerdamas vyną ar su pasimėgavimu merginėdamas, jis galėjo regzti intrigas prieš savo kompanionus arba, kaip didžiojo Nicolaso Fouquet atveju 1661 metais, be jokio pagrindo paliepti suimti savo pirmąjį ministrą. *Le Grand Roi* netrūko ir smulkmeniškumo.

Kaip Richelieu ir Mazarinio mokinys Liudvikas XIV tvirtai laikė savo rankose instrumentus, galinčius padidinti jo valdžią. Jis paveldėjo didžiulę vergiškai nuolankią biurokratiją, didelę nuolatinę kariuomenę, didelį centrinį iždą ir paklusnią bajoriją. Liudvikas XIV sustiprino savo valdžią galų Bažnyčiai, kuri jau ir taip buvo paklusni karaliui, sunaikino hugenotų „valstybę valstybėje", provincijas padarė pavaldžias savo *intendants* ir valdė be jokios centralizuotos įstatymų leidybos. Tačiau didžiausias jo talentas buvo mokėjimas reklamuotis. Versalis simbolizavo idealą, užtemdžiusį visus Prancūzijos realybės faktus. Ir patiems prancūzams, ir užsienio svečiams jo ceremonijų prašmatnumas, be abejo, sukeldavo iliuziją, kad *Roi Soleil* stovėjo tobulos valdžios sistemos centre. Kai, kaip pasakojama, Liudvikas XIV užėjo į teismo rūmus ir pertraukė teisėją žodžiais *L'État c'est moi* („Valstybė — tai aš"), sunku pasakyti, ar jis tą sakė rimtai, ar juokais, tačiau elgėsi išties taip, tarsi laikytųsi šių žodžių. Savo akį rėžiančiais nesantuokiniais meilės ryšiais, pradedant Louise de la Valliere ir baigiant Mme de Maintenon, jis demonstravo moralinio kodekso, grindžiamo senuoju *cabale de dévots* principu, nesilaikymą, kurdamas tokią aplinką, kur karaliaus malonumai buvo aukščiausias įstatymas. Tačiau už puikaus absoliutizmo didžiojo eksperimento fasado slypėjo daug nesėkmių. Versalis — ne Prancūzija, kurioje buvo paplitęs nepaklusnumas karaliaus valiai. Didžiulėje šalyje lengviau buvo išsisukti negu priversti. Nors siekimas suvienodinti buvo stiprus, visų raukšlių išlyginti jis nepajėgė. Parlamentas ir provincijos nuolat ožiavosi. Liudviko XIV karai užsienyje atnešdavo daugiau skolų ir pažeminimų negu solidžių laimėjimų.

Todėl Prancūzijos valdymo sistemos neįmanoma suprasti remiantis tik jos valdžios institucijų formalia analize. Ilga kampanija siekiant vėl sustiprinti karaliaus valdžią iš centro, nebuvo visiškas regioninių ir municipalinių savitumų panaikinimas. Didžiosios Prancūzijos provincijos ir toliau buvo pasidalijusios į *pays d'élection*, kurias dideliu mastu tiesiogiai valdė karaliaus pareigūnai, ir į *pays d'tat*, turėjusias didesnę autonomiją. Šiaurėje veikė papročių teisė, pietuose — kodifikuota romėnų teisė. Visose provincijose išliko daugybė vietinių *libertés,*

parlements, franchises, privilèges; bajorai savo valdose išlaikė daugelį tradicinių jurisdikcijos teisių. Žinoma, buvo labai svarbu visuotinį susirinkimą — Generalinius luomus — laikyti nuolatinio suspendavimo būsenoje ir išmokyti centrinį parlamentą Paryžiuje be jokių diskusijų registruoti karaliaus dekretus. Didžiulė apie 50 000 karaliaus pareigūnų armija, apimta parsidavėliškumo ir korupcijos, buvo sunki našta visai šaliai, lėtai reaguojanti ne tik į karaliaus nurodymus, bet ir į vietinių pavaldinių poreikius.

Didžiausias karaliaus pranašumas tas, kad nebuvo jokios reikšmingesnės institucijos, aplink kurią galėtų formuotis alternatyvus valdžios centras. Kadangi karaliui negrėsė susivienijusi opozicija, jis galėjo kurti nedidelį, bet labai galingą jo paties vadovaujamų centrinių organizacijų kompleksą kartu su nauju tinklu provincijose, kuris galėjo įveikti vietinį pasipriešinimą. Pačiame valdžios piramidės viršuje buvo *Conseil en Haut* (Aukščiausioji taryba), kurią karalius sukviesdavo du ar tris kartus per savaitę, kad galėtų su nedaugeliu patarėjų uždarai aptarti didžiosios politikos reikalus. Liudvikas XIV išlaikė savo pažadą, kad pirmuoju ministru bus jis pats. Sistemos formavimo dešimtmečiu po 1661-ųjų jis glaudžiai bendradarbiavo su savo favoritų trijule, į kurią įėjo Le Tellier, Lionne'as ir Colbert'as. Formuluoti patarimus ir vykdyti politiką buvo pavesta sekretoriatams, kurių iš pradžių buvo keturi — *Étranger, Guerre, Marine ir Maison du Roi* (užsienio, karo, laivyno ir karaliaus rūmų), ir keletui pagalbinių komitetų: *Conseil Royal* finansų reikalams, *Conseil Privé* teismų nutartims, *Conseil de Conscience* religijai ir *Conseil de Justice* teisės normoms kodifikuoti.

Įgyvendinti savo sprendimus karalius valdymo pradžioje patikėdavo specialioms komisijoms, kurios būdavo siunčiamos tvarkyti konkrečių reikalų. Tačiau juo toliau, juo labiau jis pasitikėjo savo *intendants,* kurie netrukus iš paprastų priežiūros inspektorių tapo nuolatiniais vicekaraliais; kiekvienas iš jų prižiūrėjo savo *généralités* (jiems priskirtų administracinių sričių) finansinius ir teisminius reikalus. O labiausiai karalius pasikliovė karinėmis reformomis, kurios panaikino senąją bajorų ėmimo į armiją tvarką ir sukūrė didžiulę nuolatinę kariuomenę, visiškai paklusnią karaliaus įsakymams. Ta kariuomenė buvo ir vidaus, ir užsienio politikos instrumentas.

Prancūzų visuomenės realybė nedaug teturėjo bendra su struktūromis, kurias puoselėjo trys tradiciniai luomai. Teoriškai tie luomai — savarankiškos susireguliuojančios bendruomenės. Tačiau praktiškai jie buvo labai susiskaldę, neturėjo jokios rimtesnės autonomijos ir nuolat didėjo jų priklausomybė nuo karaliaus kontrolės. Dvasininkija (pirmasis luomas) vienintelė išsaugojo savo organizaciją — kas penkeri metai šaukiamus susirinkimus. Tačiau jokios kolektyvinės iniciatyvos reikšti ji negalėjo, nes kad karaliaus rankose buvo daugiau nei 600 svarbiausių abatų ir vyskupų skyrimas, be to, kad tarp aukštųjų ir žemųjų dvasininkų interesų ir požiūrių buvo didžiulė praraja.

Bajoriją (antrąjį luomą) apmalšino Richelieu, ją sukompromitavo frondos pralaimėjimas. Be to, ir ji buvo susiskaldžiusi. Grandai tapo karaliaus dvaro klientais ir labiau galėjo pasigirti savo titulais, o ne realia įtaka. Dauguma senųjų didikų

giminių darėsi vis labiau priklausomomis nuo karališkųjų tarnybų: *noblesse de robe* — teisiniame ir administraciniame aparate, arba *noblesse d'épeé* — kariuomenėje. Jų įtaką smarkiai mažino didelė prasisiekėlių ir karjeristų banga — *bourgeois gentilhommes,* kuriuos taip išjuokė Moliere'as. O tokie ramybės drumstėjai kaip atokių provincijų smulkieji bajorai bei plėšikaujantys žemvaldžiai buvo priversti paklusti jėga, negailestingai kariant neklusniuosius.

O trečiasis luomas, kuriam priklausė visi, nepatekę į kitus du, neturėjo jokių galimybių išsiugdyti bendro tikslo pojūčio. Jo atstovai galėjo tikėtis prasimušti tik nusipirkdami karališkąją tarnybą arba kilmingojo titulą. Mažiausia rūpintasi valstiečiais, sudariusiais absoliučią gyventojų daugumą. Jie ir toliau išliko trigubai apmokestintais baudžiauninkais, skriaudžiamais savo šeimininkų, dvasininkų, karaliaus pareigūnų. Valstiečiai gyveno pusbadžiu. Akademikas La Bruyere'as pavadino juos *animalux farouche* („laukiniais žvėrimis"). O jie patys savo būklę paprastai apibūdindavo žodžiu *la Peur* („baimė") — pirmykšte išnykimo baime. Jų dažni, desperatiški ir neefektyvūs maištai tapo kaimo gyvenimo sudėtine dalimi.

Svarbią Didžiojo Eksperimento dalį sudarė ekonominė politika. Kai jai vadovavo Jeanas-Baptiste'as Colbert'as (1619—1683), pirmasis *homme de marbre* („marmurinis žmogus") ir *bourgeois gentilhomme par excellence,* buvo sukurtas sistemingas planas, kaip šalies finansus, mokesčius ir prekybą pastatyti ant sveiko pagrindo. Šis *colbertisme* buvo savita merkantilizmo atmaina — *dirigiste.* Dažnai, ypač vėliau, ši politika buvo laikoma nesėkme, tačiau ji kaip tik ir buvo tas variklis, be kurio visi kiti Liudviko XIV projektai būtų neįmanomi; ją galima vertinti tik turint galvoje tuos milžiniškus reikalavimus, kuriuos diktavo tikrai nepasotinamas karaliaus finansinis apetitas.

Finansų sektoriuje Colbert'as sukūrė *Contrôle Général* sistemą (1665), prižiūrėjusią visas kitas jai pavaldžias institucijas — *Trésor de l'Épargne* (iždas), *Conseil Royal* (karaliaus taryba), *État de Prévoyance* ir *État au Vrai* (jie užsiėmė metinių planų sudarymu ir balansu) ir *Grand Livre* (Valstybės sąskaitų didžioji knyga). Nuo 1666 metų pinigų kalykla pradėjo kalti gražiuosius *louis d'or* ir sidabrinius *écu,* kurių vertė išliko nepakitusi beveik 30 metų.

Fiskaliniame sektoriuje buvo įkurta *Caisse des Emprunts* (1674) pinigams iš valstybės paskolų surinkti. *Ferme Générale* (1680) įsteigta koordinuoti visų mokesčių rinkimą, išskyrus liūdnai pagarsėjusį *taille* — žemės mokestį (jį ir toliau turėjo rinkti *intendants*). Po Colbert'o mirties biudžeto deficitas ėmė didėti ir siekiant taisyti padėtį buvo imtasi įvairių priemonių, įskaitant ir *capitation* — asmens mokesčio (pagalvės) įvedimą 1695 metais, *billets de monnaie* — popierinių pinigų įvedimą 1701 metais bei *dixieme*, arba valstybinės dešimtinės, įvedimą 1710 metais.

Prekybos sektoriuje Colbert'as įvedė tokį režimą, kuris stengėsi visą privačią veiklą įsprausti į valstybės taisyklių rėmus, pirmenybę teikiant valstybinėms įmonėms, ypač manufaktūrų ir užsienio prekybos srityje. *Code de la Draperie* („Tekstilės kodeksas", 1669) — geras jo patologiško detalaus reguliavimo pomėgio pavyzdys. Didžiulis Vanrobė tekstilės fabrikas Abvilyje, arba valstybinis gobelenų

fabrikas, perkeltas į Paryžių iš Briuselio, tapo jo silpnybės manufaktūrai paminklais. Įvairios valstybinės prekybos kompanijos — *des Indes Orientales* (1664), *des Indes Occidentales* (1664), *du Nord* (1669), *du Levant* 1670) — tai paminklai jo įsitikinimui, kad bendrą šalies turtą gali padidinti tik tai, kas įsivežama iš užsienio. Colbert'o susižavėjimas laivynu ir jūros uostų bei valstybės arsenalų statyba išplaukė iš bendrosios merkantilinės dogmos, kad užsienio prekyba sukelia tarptautinę kovą dėl ribotų išteklių. Konkurencijos sėkmei užtikrinti reikėjo karinės jėgos. Būtina nurodyti, kad pagrindinė Prancūzijos ūkio šaka — žemdirbystė — nesusilaukė didesnio dėmesio, išskyrus tai, kad buvo laikoma reguliuojamų kainų objektu ir pigaus maisto šaltiniu.

Karinių Prancūzijos išteklių mobilizavimas pareikalavo kelių dešimtmečių nepaliaujamų pastangų. Colbert'as labai pabrėžė, kaip svarbu sukurti tokį laivyną, kuris galėtų atsilaikyti prieš olandų ir anglų laivyną. Colbert'as nesitenkino tik tradicinių *chiourmes* — kalinių grupių, sudariusių Tulone stovinčių galerų įgulą, surašymu, bet sudarė visų šalies jūreivių ir laivų, kuriuos būtų galima mobilizuoti, rejestrą. Per dvidešimt metų linijinių laivų skaičių jis padidino nuo 30 iki 107; iš jų keturstiebis *Royal-Louis*, ginkluotas 118 patrankų, buvo jo didžiausias džiaugsmas ir pasididžiavimas. Colbert'as įkūrė Rosforo karinio jūrų laivyno bazę, pastatė įtvirtinimus šiauriniuose uostuose Breste, Havre, Kalė, Diunkerke bei dokus karo laivams ir įsteigė akademijas karo jūreiviams rengti.

Tačiau dėl suprantamų priežasčių Prancūzijai labiau rūpėjo ne jūra, o sausumos sienos. Liudvikas XIV viename iš savo karo laivų apsilankė vos vieną kartą. Pagrindinio Colberto varžovo negailestingojo karo ministro François Michelio Le Telliero, Luazo markizo (1641—1691), vadovaujamas *Bureau de guerre* daugiausia pastangų skyrė armijai. Luazo biurokratai kontroliavo kiekvieną detalę. Buvo atsisakyta senosios tvarkos imti į armiją bajorus ir revoliuciniu būdu pertvarkyta kariuomenės organizacinė struktūra. Buvo sukurti nauji grenadierių (1667), fuzilierių (1667) ir bombardyrų (1684) daliniai. Tradicinę kavalerijos viršenybę perėmė pėstininkai. Tie gerai išmuštruoti ir apmokyti naujieji daliniai, ginkluoti titnaginiais šautuvais ir durtuvais, aprengti gražiomis uniformomis, buvo XVIII amžiaus armijų pirmtakai. Artilerija ir inžinerinis korpusas, anksčiau verbuojami iš civilių, dabar buvo integruoti į armiją ir pakluso bendrai vadovybei. Profesionaliems karininkams, išėjusiems mokslus karo akademijose ir aukštinamiems pareigose pagal nuopelnus, vadovavo garsūs vadai — iš pradžių senasis Turenne'as, paskui jaunasis Condé ir veržlusis *maréchal* de Villars'as. Visuose didžiuosiuose miestuose buvo pastatytos solidžios kareivinės ir arsenalai. Garsiojo apgulimo meistro, *ingénieur du roi* ir *comissaire-général des fortifications* maršalo Sebastieno Le Prestre de Vaubano (1633—1707) iniciatyva išilgai šiaurinės ir rytinės sienų buvo pastatyta puiki 160 tvirtovių grandinė. Tokios tvirtovės kaip Sarlui, Landau, Naibraizacas ir Strasbūrgas Prancūzijai kainavo daugiau nei Versalis. Rezultatas buvo tokia galinga karinė mašina, kad ją galėjo sustabdyti tik visų Prancūzijos kaimynų jungtinės pajėgos. Jos šūkis — *Nec pluribus impar* („viena, prilygstanti daugeliui"). [**ELZASAS**]

ELZASAS

Vieną dieną 1670 metais prancūzų armija užėmė tiltą per Reiną Strasbūre ir sudegino jį. Tai buvo ženklas, kad Prancūzijos netenkina ta Elzaso dalis, kurią ji gavo pagal Vestfalijos taikos sutartį ir kad ji nenurims, kol negaus Strasbūro. Tuo metu Strasbūras buvo antras pagal dydį Šventosios Romos imperijos miestas, savo pobūdžiu visiškai vokiškas, o jo gyventojai kalbėjo tuo pačiu alemanų dialektu, kuriuo buvo kalbama kitoje Reino pusėje. Tačiau Liudvikas XIV buvo nepermaldaujamas. Abejotinomis *Réunions* vingrybėmis Strassburgui – arba Strasbourgui – netrukus buvo lemta tapti prarytu kartu su visu Elzasu. Nors vietinis dialektas išliko, tačiau pati Elzaso sritis tapo Prancūzijos vientisumo rodikliu[1]. Jos perėjimai Vokietijos žinion 1870–1918 ir 1940–1945 metais nebuvo ilgalaikiai.

O kitame, rytiniame imperijos pakraštyje, Silezijoje, didelį Breslau miestą Austrijos Habsburgų vardu valdė paskutinysis Silezijos Piastų linijos kunigaikštis. Silezija nuo seno buvo ne labiau austriška nei Elzasas prancūziškas. Ji anksčiausiai buvo susijusi su Lenkija, o vėliau, iki 1526 metų, su Bohemija. Ir lygiai taip pat kaip Elzaso vietinei kalbai ir kultūrai teko atlaikyti daugelį mėginimų visiškai suprancūzinti jas, taip Silezijos slavams buvo lemta atsispirti pasikartojančioms Bohemijos vokiečių, austrų ir prūsų bangoms – jie čia plaukė ištisus šimtmečius, norėdami įsiviešpatauti jų žemėse[2].

Kitame, rytiniame Lenkijos pakraštyje, Raudonojoje Rusioje, didelį Lvovo miestą lenkai valdė daugiau nei 300 metų. Jis buvo daug lenkiškesnis negu Strasbūras buvo prancūziškas ar Breslau austriškas, o jame gyvenusi žydų bendruomenė puoselėjo senas tradicijas. Tačiau Lwowo ar Lvivo šaknys ne lenkiškos, o rusiškos. 1670 metais, kai jis tapo pirmuoju unitų centru, Ukrainos kultūra buvo dar tik kūdikystės stadijoje[3]. [LYCZAKOW]

O kitame, rytiniame Rusios pakraštyje didelį Kijevo miestą prie Dnepro upės buvo ką tik užėmusi Rusija. Rusijos stačiatikių Bažnyčia stengėsi įtvirtinti savo viršenybę vidurinėje Ukrainoje ir platino mitą apie tai, kad Kijevas buvo rusų civilizacijos lopšys.

Strasbūras, Breslau, Lvovas ir Kijevas turėjo daugiau bendra nei jiems patiems atrodė. Visi šie miestai – daugiataučių sričių ar šalių kosmopolitinės sostinės, kur kurios nors tautybės pretenzijos į išskirtines teises galėjo būti ypač destruktyvios. Iki 1945 metų visi jie jau buvo patyrę daugkartinį priklausomybės pasikeitimą. Elzasas keturis kartus perėjo iš prancūzų į vokiečių rankas, ir atvirkščiai. Dėl Silezijos (arba Sląsko ar Schlesien) nuolat kovojo Austrija, Prūsija, Vokietija ir Lenkija. O dėl Raudonosios Rusios (dar vadinamos Rytų Galicija, Vakarų Ukraina ar rytine Malopolskos dalimi) ne mažiau šešių kartų buvo susikirtusios Austrija, Lenkija ir Ukraina. Vidurinę Ukrainą ne mažiau nei dvidešimt kartų draskė rusai ir vokiečiai, ukrainiečiai ir lenkai, raudonieji ir baltieji, naciai ir sovietai.

Kai 1949 metais Strasbūras tapo Europos Tarybos sostine, geležinė uždanga atskyrė ją nuo panašaus likimo miestų, esančių rytuose. Be to, kadangi vokiečių tautybės gyventojai buvo priversti pasitraukti iš Breslau, nes Breslau ką tik tapo Wroclavu

dėl masiško lenkų pabėgėlių atvykimo iš Lvovo, o Lvivą užliejo atvykėlių iš Rusijos banga, – pasipiktinimas ir apmaudas buvo labai dideli. O sovietinio bloko vidaus sienos buvo tokios pat uždaros kaip ir geležinė uždanga. Vakaruose prasidėjęs susitaikymo procesas beveik penkiasdešimt metų negalėjo apimti visos Europos.

Religija neišvengiamai atsidūrė netoli įvykių epicentro. Liudviko XIV katalikiškasis dievotumas buvo neką didesnis už tradicinį, tačiau jis vadovavosi tradicija, reikalaujančia, kad *le Roi Tres Chrétien* turi būti šeimininkas savo namuose ir kad religiniai kitaminčiai kelia grėsmę tautos vienybei. Po antrųjų slaptų vedybų su Mme de Maintenon 1685 metais jam didelės įtakos turėjo jėzuitų patarimai. Viso to pasekmė buvo didelis nenuoseklumas ir, panašiai kaip ir kitose srityse, didelis skirtumas tarp karaliaus valdymo ankstyvojo ir vėlyvojo laikotarpių. 1669 metais, kai pagaliau įvyko ilgai atidėliota Molliere'o antiklerikalinės satyros *Tartuffe* premjera, ji nusipelnė karaliaus plojimų; 1980 metais pjesė buvo uždrausta.

30 metų Liudvikas XIV buvo tikras galikonas — į Prancūzijos vyskupijas jis įtaisė savo ministrų giminaičius, patvirtino Keturių straipsnių deklaraciją (1682) ir 1687—1688 metais išprovokavo atvirą ryšių su popiežiais nutraukimą. Buvo paliepta visose Prancūzijos seminarijose ir universitetų fakultetuose mokyti keturių straipsnių — išgrynintos galikonų doktrinos formuluočių:

1. Švenčiausiojo Sosto valdžia ribojasi dvasiniais dalykais.
2. Bažnyčios susirinkimų sprendimai yra aukštesni už popiežiaus sprendimus.
3. Galikonų papročiai nepriklausomi nuo Romos.
4. Popiežius nėra neklystantis, nebent jam pritartų visuotinė Bažnyčia.

Tačiau vėliau, nusiminęs dėl savo izoliacijos nuo kitų katalikiškųjų valstybių, Liudvikas XIV pakeitė kursą. 1693 metais jis atšaukė tuos Keturis straipsnius ir paskui iki pat mirties nuosekliai rėmė ultramontanistinę frakciją. Jo 1695 metų dekretas, kuriuo vyskupams buvo suteikta neribota teisė kontroliuoti parapijų dvasininkų beneficijas ir nekilnojamą turtą, sukėlė ilgai trukusį liberalų pasipriešinimą. Ginče dėl kvietizmo karaliaus sprendimas palaikyti pompastišką vyskupą Bossuet, pramintą „Mo ereliu", prieš kvietistų gynėją vyskupą Féneloną, vadinamą „Kambrė gulbe", įžeidė ne tik aristokratus, bet ir visus tuos, kas daugiau reikšmės teikė dvasiniams dalykams. Bet juk galų gale kaip tik Bossuet sykį ragino Liudviką XIV „būti dievu savo tautai".

Politikoje protestantų atžvilgiu Liudvikas XIV nuo pasyvios diskriminacijos ir smulkių priekabiavimų perėjo prie smarkių persekiojimų. Iš pradžių, Mazarinio pamokytas, karalius nenorėjo griauti tos bendruomenės, kuri pademonstravo savo lojalumą per karą su fronda. Pradedant eiliniais Abvilio audėjais ir baigiant didžiuoju Turenu, hugenotai buvo darbštūs ir įtakingi. Deja, Nanto edikto sulaužymas ir tariamai šališkai palankus RPR (*réligion prétendue réformée* — „vadinamoji reformuotoji religija") traktavimas buvo dvi problemos, suvienijusios visas katalikiškąsias grupuotes. Todėl nuo 1666 metų bet kokia hugenotų veikla, kon-

krečiai nenumatyta Edikte, buvo laikoma nelegalia. Pirmosios jų koplyčios buvo sulygintos su žeme; buvo įkurta *caisse des conversions* („atsivertimo fondas"), iš kurio visiems NC — *nouveaux convertis* („naujiesiems atsivertėliams") buvo išmokama po šešis livrus. Nuo 1679 metų imtasi daug teisinių ir karinių priemonių protestantizmą išnaikinti jėga. Puatu, Bearnė ir Langedoke per įnirtingas *dragonnades* visose šeimose, atsisakiusiose pereiti į katalikybę, buvo apgyvendinami kareiviai ir čia dėjosi nepaprastai žiaurūs dalykai. Galų gale 1685 metų spalio mėnesį, spaudžiamas Louvoiso (Le Tellier) ir nedorojo Paryžiaus arkivyskupo Harlay de Champvallono, karalius atšaukė tolerancijos ediktą. Vyskupas Bossuet pavadino jį „Naujuoju Konstantinu". Beveik milijonas geriausių Prancūzijos piliečių turėjo paklusti arba bėgti iš šalies, kurioje įsiviešpatavo tikras teroras. Dofinė ir Sevenuose pasipriešinimas truko trisdešimt metų.

Ir jansenistų atžvilgiu karaliaus politika svyravo tarp kompromisų ir represijų. Vienas Prancūzijos Bažnyčios sparnas godžiai priėmė Janseno idėjas. Jas plačiai paskleidė savo darbais Sent Sirano vienuolyno abatas Jeanas du Veegieras de Hauranne'as (1581—1643), Antoine'as Arnauldas I (1612—1694) ir visų pirma Blaise'as Pascalis. (1623—1662). Jansenistų veiklos centras buvo cistersų vienuolynas Port Rojalyje Paryžiuje bei Arnauldų giminė, kurios visur esą atstovai turėjo įtakingų ryšių karaliaus dvare — su karaliaus pussesere ponia de Longueville, užsienio reikalų ministru Simonu Arnauldu, markizu de Pomponne'u (1616—1699), su Racine'u, kuris anksčiau mokėsi Port-Rojalio mokykloje, ir net su Bossuet. Tačiau nuo XVII a. šeštojo dešimtmečio, kai iš Janseno traktato *Augustinus* paimti „Penki pasiūlymai" buvo oficialiai paskelbti eretiškais, jansenistus pradėta laikyti kenkėjais. Pascalis ir kiti buvo priversti savo veikalus spausdinti slapta. 1661 metais paskelbta „Paklusnumo formulė", pasmerkusi minėtuosius pasiūlymus, sukėlė atvirą skilimą, o Port Rojalio seserys vienuolės, „tyros kaip angelai, išdidžios kaip demonai", buvo iškeltos į kaimą prie Port Rojal le Šampo netoli Versalio. Pirmasis persekiojimų raundas baigėsi keista *Paix de l'Église* („Bažnyčios taika", 1668), leidusia jansenistams pasirašyti „Formulę", išlaikant savo moralinį nepritarimą jai „pagarbioje tyloje". Tačiau kartu su kampanija prieš hugenotus prasidėjo nauji išpuoliai. 1679 metais Arnauldas *le Grand'as* buvo ištremtas į Briuselį.

Lemiamas etapas prasidėjo 1693 metais, kai oratorianas Pasquieras Quesnelis (1634—1719) paskelbė savo traktatą *Réflexions.* Kai jo sukeltas skandalas susipynė su senais vyskupų Bossuet ir Fénelono nesutarimais kvietizmo klausimu, karalius nusprendė veikti. 1705 metais popiežius buvo įtikintas atšaukti „pagarbaus tylėjimo" kompromisą ir 1713 metais bule *Unigenitus* visapusiškai pasmerkė jansenistus ir visus jų veikalus. Po to buvo uždarytas Port Rojalio vienuolynas, sugriauta jo bažnyčia, o kapinės sulygintos su žeme. Pascalio ir Racine palaikus iš jų kapų teko išgabenti naktį. Vienu smūgiu Liudvikas XIV doktrininį kivirčą dėl menkniekių pavertė ilgalaike Bažnyčios ir valstybės viešpataujančių sluoksnių konfrontacija su jų intelektualiniais kritikais. Štai čia ir buvo tikroji prancūzų švietimo pradžia.

Istorijos vadovėliuose niekas nevaizduojama taip schematiškai kaip Liudviko XIV politika meno atžvilgiu. Jo „intelektualinis absoliutizmas" kartais aprašomas kaip modelis, kur karaliaus skonis ir jo globa galėjo nulemti visą to amžiaus kultūrinį gyvenimą. „Klasicizmas vaizduojamas kaip oficiali doktrina, literatūroje atitinkanti monarchinės tvarkos ir religinės vienybės doktrinas, vyraujančias politinėje ir dvasinėje sferose"[21]. Pasak pagrindinio tų laikų kritiko Nicolas Boileau (1636—1711) „*Un Auguste aisément peut faire des Virgiles*" („Augustas lengvai gali kurti Vergilijus".)

Žinoma, dosni karaliaus globa buvo galinga institucionalizuoto vienodumo paskata. *Académie Française* (1635), kurios didysis žodynas išėjo 1694 metais, veikė kaip oficiali prancūzų kalbos sergėtoja. *Académie de Peinture et de Sculpture*, vėliau pertvarkyta į *Académie des Beaux-Arts*, suteikė didžiulius įgaliojimus karaliaus dailininkui Charlesui Le Brunui (1619—1690). *Académie des Sciences* (1666) užsiėmė panašia veikla kaip ir Karališkoji draugija Londone. *Académie de Musique* (1669) sudarė panašias sąlygas karaliaus dvaro kompozitoriaus Jeano-Baptisto Lully (1633—1687) talentams atsiskleisti; jis sukūrė keletą operų. Beaux-Arts akademijoje, sujungusioje Le Bruno meninę diktatūrą su Colbert'o organizaciniu talentu, architektai, dekoratoriai, graviruotojai buvo įtraukti į projektus, kurių pagrindiniai bruožai — harmonija ir tvarka. Karaliaus dvaras vadovavo tokiai kultūrinio kūrybingumo koncentracijai, kuri nedaug teturėjo sau lygių. Literatūroje „keturi karaliaus draugai" — Boileau, Moliere'as, Racine'as ir La Fontaine'as — savo veiklos viršūnėje turėjo tokią įtaką, kokią kada nors yra turėję tik labai nedaug rašytojų. *Comédie Française* (1680) kelias teatrines trupes sujungė į vieną kolektyvą.

Tačiau geriau pasižiūrėjus matyti, kad šis klasicizmo monopolis buvo veikiau iliuzinis negu realus. Viena vertus, paties karaliaus skonis buvo eklektiškesnis nei dažnai manoma. Be abejo, klasicizmui būdinga manija formuluoti menines taisykles egzistavo, tačiau nebūtinai visi laikėsi tų taisyklių. Antra vertus, apie dvidešimt metų viešpatavęs „Klasicizmo Parnasas" laipsniškai silpnėjo. Nuo 1687 metų prancūzų kultūrinį gyvenimą buvo apėmęs įnirtingas *Anciens* ir *Modernes* ginčas. Vienybės fasade atsirado didelis plyšys, atskleisdamas labai įvairų ir heterodoksišką kultūrinį peizažą, nuo kurio dažnai atitraukia dėmesį tikras gigantų paradas.

Liudviko XIV užsienio politika buvo geriausias jo galybės ir prestižo matas. Ji rėmėsi diplomatine tarnyba, kokią tik kada nors Europa yra regėjusi, vadovaujama iš Versalio paties karaliaus, ir karinėmis pajėgomis, kurių formavimas po ilgo pasiruošimų laikotarpio dabar buvo visiškai užbaigtas. Ši politika galiausiai sukėlė konfliktą Europos žemyne. Dėl to kai kas Liudviką XIV laiko pirmuoju iš tironų, mėginusių nukariauti Europą jėga — Napoleono ar Hitlerio pirmtaku. O prieš jį sudarinėtas koalicijas tada būtų galima laikyti vėlesnių šimtmečių „santarvininkų šalimis".

O iš tikrųjų Liudviko XIV vizija buvo gan ribota. Nepaisant to, ką apie jį prikalbėjo vėlesni komentatoriai, atrodo, jis neturėjo jokio aiškaus plano kaip Prancūzijai pasiekti „natūralias sienas", jau nebekalbant apie viso žemyno užgrobimą.

Nors jis vėliau ir atsikratė savo ankstyvųjų valdymo metų atsargumo, tačiau tikslai ir toliau liko iš esmės tik dinastiniai ir konsolidaciniai. Nors Mazarinio dėka Liudvikas XIV buvo suporuotas su Ispanijos infante Marija Terese, su kuria susituokė 1660 metais Sent Žan de Liuze (tai buvo vienas iš Pirėnų taikos sutarties punktų), tačiau vis tiek negalėjo išvengti problemų, susijusių su žlungančia Ispanijos įpėdinyste. Nuolatinį jo kišimąsi į Nyderlandų ir Reino srities reikalus galima pateisinti neapsimestine apsupimo baime. Jo karo ir plėtimosi troškimą vargu ar įmanoma lyginti su kitų brolių monarchų, pavyzdžiui, Rusijoje ar Švedijoje, troškimais. O karaliaus *la gloire* pomėgį, ko gero, būtų galima laikyti visiškai įprastiniu, jei tik už jo nebūtų stovėjusi tokia grėsminga karinė jėga. Iš Liudviko XIV keturių didžiausių karų pirmieji du apsiribojo Nyderlandais; trečiąjį sukėlė *réunions* – Liudviko XIV kampanija įsigyti Vokietijos teritorijų teisminėmis vingrybėmis. Ketvirtasis karas buvo tiesioginė ispanų valdančiosios dinastijos žlugimo pasekmė. Už visų tų karų slypėjo tarptautinės varžybos dėl kolonijų ir prekybos. [**GROTEMARKTAS**]

Devoliucinis (sosto perėjimo) karas (1667–1668) kilo todėl, kad Liudvikas XIV nusprendė pasinaudoti savo dinastinėmis pretenzijomis į Brabantą. Jis prasidėjo prancūzų įsiveržimu į ispanų Nyderlandus ir išprovokavo Anglijos, Olandijos ir Švedijos „Trilypės sąjungos" sudarymą. Karas baigėsi Ėks la Sapelio taika, pagal kurią Liudvikui XIV atiteko 12 Belgijos tvirtovių.

Prancūzų–olandų karo (1672–1679) priežastis buvo Liudviko XIV pasiryžimas nubausti olandus už jų įsikišimą į ankstesnę karinę kampaniją. Karas buvo kruopščiai paruoštas diplomatiniu atžvilgiu: Olandijos varžovės jūrose Anglija ir Švedija įtikintos atsisakyti sąjungos su Olandija, o Lenkija priviliota į Prancūzijos stovyklą. Šis karas Vilhelmą III Oranietį padarė opozicijos koordinatoriumi. Kaip ir ankstesnis karas, jis prasidėjo prancūzų įsiveržimu į ispanų Nyderlandus; tačiau imperiją suerzino tai, kad Condé persikėlė per Reiną; o Liudvikas XIV nepraleido progos atimti iš ispanų Franš Kontė. Nijmėgeno kongrese (1678–1679) Liudviko XIV diplomatai laikėsi neutraliai: ramino olandus prekybinių lengvatų pažadais, privertė ispanus užleisti dalį jos teritorijos, mažesnėms valstybėms primetė sutarties sąlygas.

Réunions politika Liudvikas XIV laikinai atsisakė atvirų karo veiksmų, pakeisdamas juos aneksijomis, grindžiamomis detaliai parengtais, bet abejotinais teisiniais procesais. Buvo įkurti teismai nagrinėti karaliaus peticijas, reiškiančias pretenzijas į dešimtis miestų ir į rytinės sienos jurisdikciją. Po kiekvieno palankaus teismo nuosprendžio atitinkama sritis būdavo iš karto okupuojama. Taip XVII a. devintajame dešimtmetyje buvo atlikta daugiau nei 160 tokių aneksijų; svarbiausios iš jų buvo Strasbūro (1681) ir Liuksemburgo (1684) užėmimas. Tam Liudvikas XIV pasirinko gerą laiką – imperija tuo metu stengėsi sustabdyti turkų artėjimą prie Vienos.

Devynerių metų karas (1689–1697) prasidėjo tuomet, kai Liudvikas XIV metė iššūkį Augsburgo lygai (1686), sudarytai Vilhelmui Oraniečiui raginant sustabdyti tolesnes prancūzų avantiūras. Prancūzų įsiveržimas į ispanų Nyderlan-

dus ir Palatinatą (Pfalcą), per kurį buvo nusiaubtas Haidelbergas, pradėjo sekinančias apgultis ir mūšius jūroje. Pagal Rysviko taikos sutartį (1697) Liudvikas XIV buvo priverstas atsisakyti daugumos savo *réunions*, bet ne Strasbūro. [ELZASAS] [GROTEMARKTAS]

Ispanijos įpėdinystės karą (1701—1713) būtų galima pavadinti „pirmuoju pasauliniu karu". Jis vyko Vokietijoje, Nyderlanduose, Italijoje, Ispanijoje, kolonijose ir jūrose. Šis konfliktas ėmė bręsti nuo tos dienos 1700 metais, kai mirė Ispanijos karalius Karolis II, nepalikdamas vaikų, ir kai Liudvikas XIV nusprendė atidėjęs į šalį savo reikalus įvykdyti velionio karaliaus valią. Karas tapo neišvengiamas, kai Liudvikas XIV dvare pristatė savo jaunąjį vaikaitį Philippe'ą d'Anjou tokiais žodžiais: *Voici le Roi d'Espagne* („Štai Ispanijos karalius"). Dėl to susiformavo pati didžiausia ir galingiausia antiprancūziška koalicija, kurios kariniam frontui vadovavo kunigaikščio Eugenijaus Savojiečio, Marlboro kunigaikščio ir didžiojo pensininko Heinsijaus triumviratas. Karo veiksmai prasidėjo Liudvikui XIV nusprendus saugumo sumetimais perimti olandų pasienio tvirtoves ispanų Nyderlanduose. Po to ėjo apgultys ir kontrapgulimai, kova vyko sausumoje ir jūrose, kol visos kariaujančios šalys galutinai išseko. 1709 metais, po „labai kruvino", bet nieko nenulėmusio mūšio prie Malplakė, kuris išgelbėjo Prancūziją nuo olandų įsiveržimo, maršalas de Villars'as tariamai pasakęs savo valdovui: „Sire, dar viena tokia Jūsų priešų pergalė, ir jiems bus galas".

Galutinis šitų Prancūzijos karų rezultatas, užfiksuotas Utrechto (1713) ir Raštato (1714) taikos sutartyse, nepatenkino nė vienos iš pagrindinių kariaujančių šalių lūkesčių. Prancūzijos ambicijos buvo apkarpytos, bet ne visai atmestos. Ji išlaikė svarbiausius savo iškovojimus, įskaitant Lilį, Franš Kontė ir Elzasą; be to, Philippe'as d'Anjou pasiliko Ispanijos soste. Olandai, kaip ir prancūzai, buvo išsekę, tačiau atsilaikė, o pasienio tvirtovės ir toliau liko jų rankose. Ispanija, kuri anksčiau jau buvo pralaimėjusi, kai prisidėdavo prie antiprancūziškų koalicijų, dabar pralošė prisijungusi prie Prancūzijos. Pagrindinis ispanų tikslas buvo išsaugoti savo imperijos vienybę. Tačiau paaiškėjo, kad jie patys sukėlė kaip tik tą katastrofą, kurios itin stengėsi išvengti. Austrai, kurie norėjo, kad Ispanijos sostas neatitektų prancūzams, turėjo tenkintis nemažais teritoriniais įgijimais, įskaitant ispanų Nyderlandus, Milaną, Neapolį ir Sardiniją. Tačiau daugiausia naudos turėjo periferinės valstybės. Ir Prūsijos Hohenzollernai, ir Savojos dinastija patvirtino savo karališkąjį statusą. Pirmajai atiteko Aukštutinis Gelderlandas prie Reino, o kiek vėliau ir švedų Pomeranija, o Savojos dinastija gavo Siciliją. Naujoji Didžiosios Britanijos Jungtinė Karalystė nepaprastai pakėlė savo statusą; tą patvirtino ir tai, kad jos valdžion atiteko Gibraltaras ir Menorka, Niufaundlendas ir kitos teritorijos Amerikoje, ji ėmė kontroliuoti ispanų prekybą su kolonijomis. Jungtinė Karalystė, o ne vien Anglija, dabar iškilo kaip pirmaeilė jūrų valstybė, kaip pagrindinė tarpininkė diplomatinėse derybose ir kaip pagrindinė prancūzų įsigalėjimo priešininkė.

Taigi nuo aukščiausio pakilimo XVII amžiaus devintajame dešimtmetyje Liudviko XIV Didžiojo eksperimento rezultatai buvo juo toliau, juo menkesni. Karus,

GROTEMARKTAS

1695 metais Briuselio *Grote Markt* arba *Grand'Place* virto degėsių krūva, kai vienas iš labiausiai nevykusių Prancūzijos maršalų kunigaikštis Villeroi apšaudė miestą iki raudonumo įkaitintais sviediniais. Per šį vieną mūšį, kai Liudviko XIV armijos skverbėsi gilyn į ispanų Nyderlandus, jos sugriovė 16 bažnyčių, 4000 namų ir miesto aikštę, kuri aprašymuose buvo apibūdinama kaip „Europos politinės kultūros, išreikštos akmenyje, puikiausias pavyzdys"[1].

Sukurta per kelis dešimtmečius po 1312 metų, kai Briuselis gavo miesto privilegijas, Grotė Markto aikštė regėjo Brabanto ir Burgundijos kunigaikščių turnyrus. Aikštės pietinėje dalyje virš gotikinės rotušės šovė į viršų grakštus 50 metrų aukščio varpinės bokštas su paauksuota šv. Mykolo statula. Priešais stovinčiame renesansiniame *Maison du Roi* svečiavosi daug kunigaikščių, bet nė vieno karaliaus. O iš abiejų pusių stovėjo aukšti „devynių tautų" gildijų namai, tarp jų *le Roi d'Espagne* „Kepėjų kupolas", statulomis papuoštas Lankininkų namo, *La Louve,* fasadas, ir „Laivų statytojų namas" su laivagalio pavidalo viršutiniu aukštu. Priešais juos akmenimis išgrįstoje aikštėje buvo pakarti Egmont'as ir Hornas. 1795 metais aikštėje aidėjo Dumouriezo balsas, skelbiantis Prancūzijos Respublikos deklaraciją, o 1830 metais čia vyko susidūrimai su olandų daliniais. Dabar čia kasmet vyksta *Ommegang* eisena, kurios priekyje žygiuoja aktoriai, vaizduojantys „Karolio V dvarą". Kitu metu čia viešpatauja gėlių pardavėjai, sekmadieniais vyksta paukščių turgus, o dar neseniai buvo ir automobilių stovėjimo aikštelės.

Po 1713 metų valdant austrams Briuselis buvo gražiai atstatytas, o kai 1830 metais jis tapo Belgijos karalystės sostine, prasidėjo dideli jo atnaujinimo darbai. XIX amžiuje gretimose kalvose išdygo nauji miesto rajonai, sujungti bulvarų „pentagonu". Kudenbergas pasipuošė karaliaus rūmais, vyriausybės ministerijomis ir Parlamentu. Kėkelbergas, sekdamas Monmartru, – didžiule Sakre-Kier bazilika su kupolu, užbaigtu tik 1970 metais. Tviskanti metalinė Atomiumo molekulė primena 1958 metų pasaulinę parodą. Šiuolaikiniame Sit de Berlėmonto (1967) rajone yra Europos Komisijos, o Zaventemo rajone – centrinės NATO būstinės. Nuo 1971 metų Brussels-Bruxelles sudaro dvikalbį regioną tarp Belgijos trikalbių kantonų, su tokiu pat teisiniu statusu kaip ir flamandų, prancūzų ir vokiečių kalbų regionai. Anksčiau buvęs daugiausia flamandišku miestu, dabar jis tapo labai sudėtinga kalbine mozaika, kurioje yra net prancūziškų, turkiškų ir angliškų kvartalų.

Sentimentalūs stebėtojai laiko Briuselį tinkama būsimos Europos sostine, nes jis tariamai įveikęs savąjį ir savo kaimynų nacionalizmą. Jis vadinamas „istorijos tunelio" anga, o tas tunelis po niūriu šiuolaikinio nacionalizmo kalnu veda į „multikultūrinės", „polifoninės Burgundijos" „nuostabų modelį"[2]. Gal taip ir yra. Tačiau ekstravagantiškos intelektualinės pretenzijos nesiderina su vietiniu stiliumi. Nuo savo pjedestalo ant gatvės kampo visai šalia Grote Markto stovi *Manneken Pis* statula – linksmas „Siusiojantis berniukas" (1619), atlaikęs Villeroi artilerijos apšaudymą, ir išreiškia pačią sveikiausią nuomonę apie visus tuos įmantrius palyginimus.

religinius persekiojimus, visų didžiųjų asmenybių mirtis lydėjo gilesnio pobūdžio nesėkmės. Ne tik Prancūzijos valstybėje, bet ir visoje jos visuomenėje reiškėsi ilgos sekinančios ligos simptomai. Pavyzdžiui, visiškai pakriko valstybės finansai. 1715 metais vyriausybės neto pajamos buvo 69 milijonai livrų, o išlaidos 132 milijonai; valstybės skola, anot įvairių skaičiavimų, pasiekė 830—2800 milijonų[22]. Tačiau dar blogiau buvo tai, kad dauguma Prancūzijos gyventojų nedaug teturėjo naudos iš vis didėjančių valstybės nepriteklių: bajorija ir toliau naudojosi skandalingomis privilegijomis; viduriniosios klasės, kurias skaudžiai paveikė hugenotų išvykimas, kovojo už valstybės tvarkymo naštos palengvinimą; valstiečiai plušėjo vos nemirdami iš bado ir be jokios vilties, kad jų gyvenimas palengvės. Amžininkai rašo, kad bado metais basakojai badmiriai palaikydavo gyvybę valgydami medžių žievę, uogas, runkelius; tai patvirtina ir šiuolaikiniai mirtingumo bei maisto produktų kainų tyrinėjimai. Daugelyje provincijų vyko atviri kruvini sukilimai — Bearne (1664), Vivarė (1670), Bordo (1674), Bretanėje (1675), Langedoke (1703—1709), Kahore (1709). Sukilimai kaimuose ir pilių deginimo protrūkiai buvo negailestingai baudžiami karinėmis represijomis ir masiniais korimais. Valstybės fasadas dar tviskėjo, bet jos pamatai įskilo. Kai Liudvikas XIV 1715 metų rugsėjo 1-ąją pagaliau mirė, nusileido uždanga, skambant vyskupo Masillono žodžiams, kuriais jis pradėjo laidotuvių kalbą: *Dieu seul, mes frères, Dieu seul est grand* („Vienas Dievas, mano broliai, vienas Dievas yra didis").

XVIII amžiaus Prancūzija iš tiesų buvo Liudviko XIV didelio, bet turinčio trūkumų eksperimento kūdikis. Prancūzų švietimo intelektualinis bruzdėjimas — natūrali reakcija prieš Liudviko XIV sukurto *ancien régime* („senojo režimo") politinį ir socialinį inertiškumą. Ir užsienio, ir vidaus politika buvo orientuota į *status quo* išlaikymą visose srityse. Įgimtą sistemos konservatyvumą palaikė pradinis šokas, sukeltas rizikingų Johno Law projektų, kurie, atrodo, diskreditavo jau pačią pasikeitimų ir reformų sąvoką. Konservatyvumą dar labiau sustiprino Liudviko XV nepilnametystė (1715—1723), kai valdžios vadžias laikė savo rankose elegantiškas, bet ištvirkęs regentas Orleano kunigaikštis, o paskui ilgai trukusi jaunojo karaliaus priklausomybė nuo jo senojo auklėtojo André, kardinolo de Fleury (1653—1743). Regentas skubiai sugrąžino parlamentui teisę protestuoti prieš karaliaus dekretus — tai buvo klasikinis receptas begalinėms intrigoms regzti be jokios atsakomybės. O kardinolas prižiūrėjo kompetentingo stabilumo laikotarpį, kurį paįvairino tik diplomatinės krizės ir smarkių ginčų dėl jansenizmo atsinaujinimas. Liudviko XV valdymo laikotarpį (1723—1774) galima apibūdinti kaip sekinančią stagnaciją, o jis pats daugiau dėmesio skyrė moterų ir elnių medžioklei negu šalies valdymui. Dėl nuolatinės finansinės krizės, kurią gilino nesiliaujantys karai, karaliaus dvaro susidūrimai su parlamentu tapo rutininiu spektakliu. Religinė nesantaika tarp ultramontanų, galikonų ir jansenistų, kurios kulminacija buvo jėzuitų išvijimas 1764 metais, virto ritualinėmis pagiežos ir obskurantizmo varžybomis. Praraja tarp dvaro ir žmonių vis gilėjo. Iš šios epochos asmenybių, be abejo, labiausiai prisimenama Jeanne Poisson arba madam de Pompadour (1721—1764) — protinga, įtakinga ir visiškai bejėgiška. Ji darė

viską, ką galėjo, begaliniam karaliaus nuoboduliui išblaškyti ir kaip tik jai priskiriamas vienas iš iškalbingiausių aforizmų *Apres nous, le déluge* („Po mūsų nors ir tvanas"). [**KORSIKA**] [**DESSEIN**]

Liudvikas XVI, be abejo, tikėjosi valdyti taip pat ilgai ir nuobodžiai kaip ir jo senelis. Jis net suvokė, kad reformos reikalingos ir buvo pirmuoju *ancien regime* kaliniu. 1789 metų liepos 14 d., kai prasidėjo tvanas, jis savo dienoraštyje tą dieną apibūdino vienu žodžiu, kurį jo senelis vartodavo aprašyti toms dienoms, kai nebūdavo medžioklės — *Rien* („nieko").

Britų salose didžiausias šio laikotarpio įvykis buvo Jungtinės Karalystės įkūrimas 1707 metais, kai sudėtingi religiniai, dinastiniai, konstituciniai ir tarptautiniai konfliktai pasiekė kulminaciją. Stiuartų restauracija po pilietinio karo reiškė netvirtas paliaubas, o karaliaus Karolio II viešpatavimas (jis mirė 1685 metais) atlaikė du karus su Olandija, apgavikišką popiežininkų sąmokslą 1679 metais ir du škotų kovenantų sukilimus. Karalius, kaip ir jo tėvas, nenoriai sutiko valdyti per parlamentą ir visaip stengėsi jį apeiti. Religinėje politikoje abu ieškojo vidurio tarp kraštutinių protestantų ir katalikų frakcijų. Anglikonų viršenybės sugrįžimas apribojo toleranciją. Anglijoje ta viršenybė pasireiškė Clarendono kodeksu ir Priesaikos aktais, o Airijoje ir Škotijoje vyskupijos instituto sugrąžinimu. Užsienio politikoje labai nenuoseklūs buvo santykiai su Olandija — su ja kariauta dėl komercinių priežasčių, bet ji buvo remiama religiniais bei strateginiais sumetimais. [**LLOYD'S**]

Visi šie klausimai pasidarė itin aktualūs po 1685 metų, kai Karolį pakeitė jo brolis Jokūbas II [valdė 1685—1688 (1701) metais] — karingas katalikas, absoliutizmo šalininkas ir Liudviko XIV klientas. Jam įžengus į sostą įvyko dar du nesėkmingi sukilimai — Ardzilio kunigaikščio Škotijoje ir Monmauto kunigaikščio Anglijoje. Kai karalius pamėgino taip praplėsti tolerancijos įstatymus, kad jie apimtų ir katalikus, Anglijoje dominuojanti protestantų ir parlamento šalininkų partija, nuo to laiko vadinama vigais, privertė atskleisti kortas savo oponentus rojalistus, imtus vadinti toriais. Vėl iškilo pilietinių ir religinių karų šmėkla, nors įvairaus plauko oportunistai ir prisitaikėliai, tarkim, pagarsėjęs anglų—airių „Brėjaus vikaras", buvo pasiryžę bet kokia kaina išlikti savo užimame poste:

When royal James possessed the throne	Jokūbo valdymo metu
And Popery came in fashion,	Mes popiežių mylėjom,
The Penal Laws I hooted down	Man teisė buvo nesvarbu,
And signed the Declaration.	Plaukiau aš sau pavėjui.
The Church of Rome I found did fit	Bažnyčia Romos tuo metu
Full well my constitution;	Labai jau man patiko;
And I had been a Jesuit	Vos netapau jėzuitu,
But for the Revolution.	Bet... revoliucija ištiko.
And this is Law that I'll maintain,	Taip ir gyvensiu, kol mirtis,
Until my dying day, Sir!	Ateis paimti mūsų.
That whatsoever King may reign,	Vis tiek man, šalį kas valdys —
I'll be the Vicar of Bray, Sir![23]	Aš Brėjuje vikaras būsiu!

Jokūbas tikėjosi, kad jam pavyks užsitikrinti prancūzų paramą, tačiau teko antrą kartą sprukti į užsienį.

KORSIKA

Ginčytinas klausimas, ar Napoleonas Bonapartas gimė kaip Prancūzijos karaliaus pavaldinys, nes vyresnysis jo brolis Juozapas – tikrai ne. Genujos Respublika Korsikos salą pardavė Liudvikui XV sandoriu, kurį salos parlamentas patvirtino tik 1770 metų rugsėjo mėnesį, kai Napoleonui buvo tik vieneri metai. Napoleono tėvas buvo Pasquale Paoli'o sekretorius, o šis vadovavo sukilimui prieš Genują, o vėliau kitam sukilimui prieš jakobinų Konvento valdžią ir mirė emigracijoje Anglijoje.

Korsika turėjo senas savivaldos – *terra di commune* – tradicijas, siekiančias XI amžių. Ji atlaikė Pizos, Genujos ir Prancūzijos karalių valdžią, kol galiausiai ją nuslopino Prancūzijos Respublika.

1793 metais Korsika buvo įjungta į Prancūzijos sudėtį kaip 90-asis departamentas; tačiau ryški jos individualybė išliko, o vietinis separatizmas niekada neišnyko. Pagal 1982 metų regionų įstatymą Korsika atgavo tam tikrą autonomiją, tačiau ji pasirodė esanti nepakankama antiprancūziškam terorizmui panaikinti. Nelegalų Korsikos nacionalinio išsivadavimo frontą galima palyginti su baskų provincijų ETA Ispanijoje arba su Šiaurės Airijos IRA[1]. Nepaisant paplitusio stereotipo, teroristinio pobūdžio nacionalizmas neapsiriboja Rytų Europa ar Balkanais.

LLOYD'S

1688 metų vasario 18 d. laikraštyje *London Gazette* buvo paminėta Edwardo Lloydo kavinė Tauerio gatvėje. Netrukus po to Lloydas pradėjo leisti savaitinį biuletenį, *Lloid's List* pirmtaką, kuriame buvo skelbiamos prekybos ir laivininkystės naujienos. Taip jis visiems besidomintiems draudimo verslu užtikrino susitikimo vietą ir aprūpino juos informacija. Lloydo firmai ilgainiui buvo lemta tapti didžiausia pasaulyje draudimo bendrove. Persikėlusi į Londono biržos patalpas, ji 1774 metais išleido savo pirmąjį standartizuotą draudimo polisą. 1811 metais atlikta jos reorganizacija [TABARDAS]; jos privilegijos 1888 metais buvo patvirtintos statutu. Jame numatyta galimybė užmegzti kontaktus konsorciumams, pasirašantiems bendrovės akcijas, ir draudėjams, kurie visi kartu garantuoja visų išleistų polisų padengimą.[1]

Draudimo bendrovės pardavinėja saugumą. Šio verslo ištakų reikėtų ieškoti prekyba besivertusiuose viduramžių Italijos miestuose, kur buvo aiškiai suprantamas „abipusiškumo" – rizikos pasidalijimo – principas. Tai buvo viena iš prekybos augimo prielaidų. Jos plėtros tempų paspartėjimas XVIII amžiuje atspindi saugumo didėjimą daugelyje kitų sričių.

Iš pradžių draudimo kultūra buvo tik pirklių elito monopolis. [MERCANTE] Tačiau jos ribos nepaliaujamai plėtėsi, pirmiausia apimdamos naujas rizikos sritis, tarkim, draudimas nuo gaisro, gyvybės draudimas, draudimas nuo nelaimingų atsitikimų ir sveikatos draudimas; vėliau ji ėmė skverbtis į naujas socialines grupes, o dar vėliau – ir į naujus, ne tokius komercinius Europos regionus. XIX amžiaus viduryje vyriausybės pradėjo

svarstyti visuotinių draudimo programų naudą, o 1888 metais Vokietijos vyriausybė įvedė sveikatos apsaugos ir pensijų programas, apimančias visus valstybės tarnautojus. XX amžiaus pabaigoje įstatymais garantuotos „socialinės apsaugos" sąvoka tapo beveik visuotinai priimtu idealu.

Draudimas turėjo didelės įtakos socialinei psichologijai. Nuolatinis nesaugumas skatino tradicinius tikėjimus ir magiją [MAGIJA], o materialinio saugumo didėjimas negalėjo nepaveikti žmonių požiūrio į tokius svarbiausius nenuspėjamus dalykus kaip sėkmė ir mirtis. 1693 metais Karališkoji draugija pavedė Edmundui Halley parengti statistinę ataskaitą tema „Žmonijos mirtingumo laipsniai". Mat jai sukėlė nerimą neseniai ištikusi finansinė krizė dėl to, kad metinės rentos būdavo pardavinėjamos neatsižvelgiant į amžių. Halley išsiaiškino, kad vieninteliai tinkami duomenys tokiems tyrimams yra Breslau (dabar Vroclavas) mieste austrų Silezijoje, kur mirtys buvo registruojamos nurodant ir velionio amžių. Išanalizavęs 6193 gimimo ir 5869 mirties atvejus Breslau mieste 1687–1691 metais, jis sudarė lentelę, vaizduojančią gyventojų grupes pagal amžių, apytikrį gyventojų skaičių kiekvienoje grupėje ir kasmetinį mirčių skaičių kiekvienoje grupėje. Tuo remdamasis, E. Halley suformulavo numatomos gyvenimo trukmės principą ir skirtingą mirties tikimybę kiekvienoje amžiaus grupėje. Jo sudarytos „Breslau lentelės" buvo pirmasis statistinių skaičiavimų pavyzdys. Jos atėmė iš Apvaizdos monopolinę teisę spręsti žmonių mirtingumo klausimus.[2]

Protestantų pergalę nulėmė ryžtingi olandų štathalterio Vilhelmo III Oraniečio veiksmai; jis buvo Jokūbo dukters Marijos vyras, tvirtai pasiryžęs neleisti Anglijai pakliūti į Liudviko XIV pinkles. 1688 m. lapkričio 5 d. išsilaipinęs Torbėjaus uoste su galinga samdinių kariuomene, Oranietis, nesutikęs pasipriešinimo, išvalė Londoną nuo anglų karių ir kaip reikiant įsitvirtino. Tik tada jis sušaukė vadinamąjį Konvencinį parlamentą, kad šis įvykdytų „šlovingą" ir „nekruviną" revoliuciją bei pasiūlytų jam ir jo žmonai Anglijos sostą[24]. Toks sprendimas patenkino visas suinteresuotas puses. Jungtinių Provincijų Generaliniai luomai, kurie apmokėjo šią operaciją, buvo patenkinti, kad jų štathalterio pozicijos užsienyje stipresnės negu Nyderlanduose. Vilhelmas džiaugėsi, kad smarkiai padidino savo išteklius kovai su prancūzais. O anglų vigai nusiramino gavę karalių užsienietį, kurį kontroliuoti jiems buvo lengviau negu Stiuartus.

Anglijoje „revoliuciją" įtvirtino Deklaracija ir Teisių bilis bei dar vienas Tolerancijos aktas, leidęs priimti į valstybės tarnybą kai kuriuos protestantų disidentus, bet ne katalikus. Ji buvo glaudžiai susijusi su nauja konstitucine tvarka, kuri svorio centrą nuo Karūnos perkėlė į parlamentą. Airijoje „revoliucija" vyko kruvinais nukariavimais, kuriuos apvainikavo „karaliaus Bilo" ir jo oraniečių pergalė Boino mūšyje 1690 metų liepos 1(11) d.* Ji įamžino protestantų viršenybę šalyje,

* 1690 m. liepos 1 diena pagal senąjį stilių atitinka 1690 m. liepos 11-ąją pagal naująjį stilių. Dėl sumaišties, kurią sukėlė kalendoriaus pasikeitimai, o gal ir dėl antrosios protestantų pergalės 1690 m. liepos mėnesį prie Aughrimo, Šiaurės Airijoje imta tradiciškai švęsti kaip nacionalinę šventę liepos 12 d.

kuri daugiausia buvo katalikiška. Škotijoje revoliuciją sutvirtino išdavikiškos Ko slėnio skerdynės (1692), kur anglų remiami Campbellai išžudė katalikiškąjį Macdonaldų klaną; tai buvo žūtbūtinės škotų kalniečių kovos su žemumų gyventojais pradžia. Tarptautiniu mastu ji inspiravo Anglijos ir Škotijos prisijungimą prie Augsburgo lygos ir dalyvavimą visose vėlesnėse koalicijose, nukreiptose prieš Liudviką XIV.

Taigi „Šlovingoji revoliucija" 1688—1689 metais nebuvo nei labai šlovinga, nei revoliucinė. Ji prasidėjo norint išgelbėti politinę ir religinę sistemą nuo radikalių Jokūbo pasiūlymų ir pavyko tik dėl vienintelio sėkmingo įsiveržimo į Angliją skaičiuojant nuo 1066 metų. Tačiau vėlesnėms kartoms ji tapo galingu mitu, konstitucinės doktrinos, pramintos „angliškąja ideologija" ir postuluojančios absoliučią parlamento nepriklausomybę, pagrindu. Ši doktrina tvirtina, kad „absoliuti despotiška valdžia", kaip ją pavadino teisininkas Blackstone'as, buvo atimta iš monarcho ir atiduota renkamam parlamentui. Bent jau teoriškai tai suteikia parlamentui teisę valdyti su tuo pasipūtusiu autoritarizmu, kuris anksčiau buvo būdingas Anglijos karaliams. Tuo ši doktrina iš esmės skiriasi nuo liaudies suverenumo doktrinos, kurią dauguma kitų Europos šalių perėmė iš JAV arba iš revoliucinės Prancūzijos ir kuri veikia remdamasi oficialia konstitucija, reglamentuojančia visas valstybinės santvarkos šakas. Ji neišvengiamai tapo ne tik protestantų, bet ir anglų viršenybės Didžiojoje Britanijoje flagmanu, nes parlamento nariai anglai visada sudarė daugumą. Parlamento nepriklausomybės doktrinai buvo lemta pergyventi visas vėlesnių amžių permainas, ir po 300 metų ji vis dar tebebuvo viena iš pagrindinių kliūčių Didžiajai Britanijai įžengti į suvienytą Europos Bendriją[25].

Dėl dinastinių komplikacijų galutinis rezultatas buvo neaiškus dar 25 metus. Nuo 1701 metų Liudvikas XIV oficialiai pripažino Jokūbo Eduardo Stiuarto, dar vadinamo „senuoju pretendentu" arba „Jokūbu III" (1688—1766), pretenzijas, o mirus Marijai (1694), Vilhelmui III (1702) ir visiems 17 karalienės Onos (valdžiusios 1702—1714 m.) vaikų, protestantiškieji Stiuartai liko be įpėdinių. Per patį Ispanijos įpėdinystės karo įkarštį niekam nereikėjo priminti, kokių nelaimių gali atnešti įpėdinių nebuvimas. Anglijos ir Škotijos unijos aktas (1707) daugiausia buvo nusivylimo, kilusio dėl dinastinių problemų, užplūdusių Londoną ir Edinburgą, padarinys. Už savo paleidimą škotų parlamentas sugebėjo išsireikalauti laisvą prekybą tarp abiejų šalių, didžiulių Škotijos skolų apmokėjimą anglų pinigais, atskirą škotų teisinę sistemą ir presbiterionų Bažnyčios egzistavimą bei nerašytą pasižadėjimą, kad anglų kariuomenė kovos su sukilusiais škotų kalniečiais (žr. III priedą, 63).

Nuo to laiko Didžiosios Britanijos Jungtinę Karalystę turėjo valdyti parlamentas iš Vestminsterio, o naująją „britų" tautybę reikėjo primesti senesnėms Britų salų tautoms. Dabartinis britų identitetas kaip tik ir kilęs iš tų laikų. Anglų tradicijos išliko gerbiamos, o prisiminimai apie atskirą Škotijos istoriją turėjo būti ištrinti iš atminties. Didžioji Britanija įžengė į didžiausio pasitikėjimo savimi erą įveikusi vidinį susiskaldymą. Nors Stiuartų dinastijos pakeitimas Hanoveriais sukėlė karštų ginčų, jis vis dėlto įvyko. Nuo to laiko monarchija, kuri nebuvo nei angliška, nei škotiška, tapo britiškumo ramsčiu[26]. [GOTA] [MASONAI]

MASONAI

1717 metais, pažymint šv. Jono Krikštytojo dieną, keturių tuo metu Londone egzistavusių masonų ložių atstovai susitiko alinėje *Goose and Gridiron* įkurti „Didžiąją pasaulio motininę ložę" ir išsirinkti savo pirmąjį Didįjį Magistrą. Nors to susitikimo protokolai neišliko, masonybės istorikai neabejoja, kad toks susirinkimas tikrai vyko ir kad Londono Didžioji ložė nuo to laiko tapo tarptautiniu masonų centru[1].

Ankstyvoji masonybės istorija skendėja tamsoje. Pasakojimas apie XIII amžiaus popiežiaus bulę dėl bažnyčių statytojų draugijos įkūrimo yra grynas prasimanymas. Jokiais įrodymais nepagrįstos ir hipotezės apie jų ryšius su viduramžių *commecines* arba *steinmetzen,* o juo labiau su pogrindine buvusių tamplierių organizacija. 1723 metų pranešime šiuo klausimu buvo cituojamas toks dvieilis:

Jei tik istorija ne pokštas,
Masonų protėvis – Babelio bokštas.

Pirmosios patikimos žinios apie masonus susijusios su XVII amžiaus Škotija ir su jos bei Anglijos ryšiais pilietinio karo metu. Eliasas Ashmole'as (1617–1692), antikvaras, astrologas ir Londono muziejaus įkūrėjas, taip savo dienoraštyje aprašė įstojimo į šią organizaciją ceremoniją:

> 1646 metų spalio 16 d. 4.30 po pietų tapau masonu Voringtone Lankašyro grafystėje kartu su pulkininku Henriu Mainwaringu iš Češyro. Štai ložės narių, dalyvavusių šioje ceremonijoje, pavardės: ponas Rich[ardas] Penketas, seniūnas; ponas Jamesas Collieras, ponas Rich[ardas] Sankey, Henris Littleris, Johnas Ellamas, Richardas Ellamas ir Hughas Brew[2].

Paslaptingumas, gaubiantis masonybę, palaikomas tyčia, sąmoningai. Jis vilioja jos šalininkus ir atstumia priešininkus. Nepriklausantys jiems gali tik spėlioti apie masonų ritualus, jų hierarchiją, pseudorytietišką žargoną, ženklus ir simbolius, na ir apie jų tikslus. Skriestuvas ir kampainis, prijuostė ir pirštinės, ant grindų nubrėžtas ratas, be abejo, skirti sustiprinti tikėjimui, kad šis judėjimas kilęs iš viduramžių gildijų. Tačiau daugiausia ginčų kelia tariamoji masonų priesaika saugoti paslaptį. Anot vieno liudijimo, stojantysis į masonus užrištomis akimis buvo klausinėjamas:

> „Kuo pasitiki?" Jis atsakė: „Dievu". „Kur eini?" – „Iš Vakarų į Rytus, į Šviesą". Po to pareikalavo prisiekti Biblija neatskleisti draugijos paslapčių, nes už tai jam gali būti „perpjauta gerklė, išplėštas liežuvis, o kūnas užkastas rupiame jūros smėlyje..."[3]

Masonai visada vadovavosi savitarpio naudos principu, nors ir niekur nėra apibrėžta, kokia galėtų būti ta nauda. Jų priešai dažnai tvirtina, kad masonai yra antifeministai, nes nepriima moterų, ir antisocialūs bei antikrikščioniški, nes šios draugijos nariai tariamai padeda vieni kitiems politiniais, prekybiniais ir socialiniais ryšiais kitų nenaudai. Tačiau patys masonai visada pabrėžė savo priešiškumą ateizmui, religinę toleranciją, politinį neutralumą ir labdaringą veiklą.

Masonybė nepaprastai paplito XVIII amžiuje. Ji verbavo narius iš aukščiausių britų aristokratijos sluoksnių ir tapo tvirta monarchijos atrama. 1725 metais pabėgėliai iš

Škotijos įsteigė masonų ložę Paryžiuje; vėliau masonų ložės atsirado visose Europos žemyno šalyse. Jos buvo įsteigtos Prahoje (1726), Varšuvoje (1755) ir net Sankt Peterburge. Napoleono karų laikais ložių buvo jau pakankamai daug, kad pradėtų plisti pasakojimai apie priešingų pusių karininkus prie Borodino ar Vaterlo, duodančius vieni kitiems slaptus ženklus ir nutraukiančius ugnį.

Katalikų šalyse masonybė įgavo antiklerikalinį pobūdį ir vaidino svarbų vaidmenį radikaliajame švietimo judėjime[4]. Jos nariai dažnai buvo deistai, filosofai, Bažnyčios ir valstybės kritikai. Pavyzdžiui, Austrijoje, kur nebuvo paskelbtos masonus smerkiančios popiežiaus bulės, jie nepaprastai aktyviai propagavo meną ir humanitarinius mokslus iki pat jų veiklos uždraudimo 1795 metais. Prancūzijoje masonai prisidėjo prie ikirevoliucinių bruzdėjimų. XIX amžiuje ir vėliau jie buvo glaudžiai susiję su liberalizmu.

Katalikų Bažnyčios požiūris į masonybę buvo vienareikšmis. Vatikanas laikė ją blogiu. Nuo bulės *In Eminenti* (1738) iki *Ab Apostolici* (1890) popiežiai šešiomis skirtingomis progomis masonybę pasmerkė kaip konspiracinę, blogą, ardomąją. Lojalūs katalikai negalėjo būti masonais, nes tie ultrakatalikų sluoksniuose dažnai buvo laikomi tokiais pat visuomenės priešais kaip ir jakobinai, karbonarai bei žydai. Dar priešiškiau juos traktavo XX amžiaus totalitariniai režimai. Masonus siuntė į koncentracijos stovyklas ir fašistai, ir komunistai. Daugelyje Europos šalių jie galėjo atnaujinti savo veiklą tik po fašizmo žlugimo, o Rytuose tik subyrėjus sovietiniam blokui.

Ginčai dėl masonų vaidmens tebesitęsia. Tačiau bene įspūdingiausias juos apibūdinantis dokumentas yra narių sąrašas; sakoma, kad jame esama tokių veikėjų kaip Austrijos imperatorius Pranciškus I, Prūsijos karalius Frydrichas II, Švedijos karalius Gustavas IV, Lenkijos karalius Stanislovas Augustas, Rusijos caras Pavlas I, Wrenas, Swiftas, Voltaire'as, Montesquieau, Gibbonas, Goethė, Burnsas, Wilkes, Burke'as, Haydnas, Mozartas, Guillotinas, Maratas; generolai Lafayette'as, Kutuzovas, Suvorovas ir Wellingtonas; maršalai Macdonaldas ir Poniatowskis; Talleyrand'as, Canningas, Scottas, Trollope'as, O'Connellis, Puškinas, Lisztas, Mazzinis, Garibaldis, Košutas; Belgijos karalius Leopoldas I, Vokietijos kaizeris Vilhelmas I; Eiffelis, Tirpitzas, Scharnhorstas, Masarykas, Kerenskis, Stresemannas ir Churchillis; visi Didžiosios Britanijos karaliai, išskyrus vieną, nuo Jurgio IV iki Jurgio VI. Tai rodo, kad ši didžiausia iš tarptautinių slaptųjų draugijų nebuvo absoliučiai slapta.

Jokūbo šalininkų pretenzijos, kurias jie kėlė didžiąją XVIII amžiaus dalį, apėmė viską, kas buvo prarasta per 1688—1714 metų įvykius. Be Senojo pretendento ir jo sūnaus Karolio Eduardo Stiuarto, dar vadinamo „Jaunuoju pretendentu", „Gražiuoju princu Čarliu" arba „Karoliu III" (1720—1788), asmeninių likimų, jos išreiškė visus įžeistus jausmus, susijusius su panaikinta senąja tvarka. Jokūbo šalininkai gedėjo senųjų monarchijų, anglų katalikybės ir jos ryšių su kitomis Europos šalimis, škotų ir airių teisės patiems būti savo likimo šeimininkais. Anglijoje jiems simpatizavo daug radikalių torių ir visi tie, kurie apraudojo pabėgėlių ir tremtinių likimą. Jokūbo šalininkų judėjimas inspiravo du didelius sukilimus —

Penkioliktųjų metų (1715), kai Jokūbo rėmėjų armijos žygiuodamos į pietus pasiekė net Lankašyrą ir Keturiasdešimt penktųjų metų (1745), kai jos pasiekė Derbį.

Pastarasis sukilimas paskatino kampaniją, kurios tikslas buvo galutinai sunaikinti Škotijos kalnų rajonų civilizaciją. Po siaubingo pralaimėjimo prie Kuloden Mūro 1746 m. balandžio 16 d., kai paskutinioji didelė škotų klanų karių grupė krito pakirsta anglų kareivių, apsirengusių raudonais mundurais, ir žemumose gyvenančių škotų salvių, klanų gyvenimas buvo nuslopintas visam laikui. Jų vartojama gėlų kalba paskelbta už įstatymo ribų, tautiniai drabužiai uždrausti, organizacijos taip pat, o vadai ištremti. Siaubingi valymai, leidę lojaliems žemvaldžiams išvaryti gyventojus ir jų žemėse auginti avis, baigėsi tuo, kad pabėgusių į Šiaurės Ameriką gėlų buvo daugiau negu likusių Škotijoje. Kaip tik dėl to Škotijos aukštumos įgavo tą vaiduokliškrą tuštumą, kuris taip žavi jo priežasties nežinančius turistus. [PHILIBEG]

Kartu su aptvėrimų politika, kuri Anglijoje ne mažiau kaip du šimtmečius vijo smulkiuosius žemvaldžius nuo jų žemių, valymai užbaigė tą procesą, kurio dėka britų visuomenė įgavo vieną iš patvariausių savo bruožų. Dėl tų valymų Didžioji Britanija neteko valstiečių, kurie sudarė daugumos kitų Europos šalių pagrindą. Kartu dingo ir socialinis solidarumas, primityvi demokratija ir tautinės savimonės atmaina, natūraliai atsirandanti bendruomenėje, kurioje vyrauja valstiečiai. Tai reiškė, kad britų tautiškumo jausmas galėjo būti nuleistas žemyn iš valstybės institucijų, ypač karūnos ir imperijos, bet negalėjo kilti aukštyn iš valstiečių šeimų tradicinio prisirišimo prie žemės. Nuo to laiko žemė tapo tik nedidelės fermerių ir žemvaldžių klasės nuosavybe. Britų visuomenė pasidalino į pasiturinčią lojaliąją mažumą ir į bežemę daugumą, kuriai buvo lemta miglotai beprisimenamų skriaudų kartėlį perkelti į pačią britų klasinės sistemos šerdį.

Britų salyne Airija buvo nuošalus kraštas. Nors jos likimo ir negalima lyginti su nusiaubtų Škotijos kalnuotųjų rajonų lemtimi, vis dėlto konfliktų paliktos žaizdos buvo gilios ir skaudžios. Ir protestantai, ir katalikai per religinius karus patyrė bjaurių persekiojimų. Po 1691 metų protestantų viršenybę įtvirtino drakoniški įstatymai, atėmę iš katalikų teisę į valstybines tarnybas, nekilnojamą turtą, švietimą ir mišrias santuokas. 1707 metų unija Airijos neapėmė. Ji išlaikė savo parlamentą, tačiau ir toliau turėjo paklusti senoviniam „Poyningo įstatymui", kuris automatiškai suteikė teisę karaliaus ministrams Londone kontroliuoti jo leidžiamus įstatymus. Priešingai negu Škotija, Airija negavo teisės laisvai prekiauti su Anglija. Ji nepatyrė, kaip antai Velsas, ir jokio nacionalinio ar kultūrinio atgimimo. Išskyrus protestantiškąjį Alsterį, kur pabėgėliai hugenotai pradėjo sėkmingą lininių audinių verslą, ji tiesiogiai nedalyvavo Didžiosios Britanijos pramoninėje revoliucijoje. Dėl gyventojų skaičiaus augimo kaime įsiviešpatavo visuotinis skurdas. 1726—1729 ir 1739—1741 metų badas buvo XIX amžiaus penktojo dešimtmečio katastrofos pranašai. Žiauriosios „Baltųjų vaikinų" gaujos pirmą sykį pasirodė kaimuose 1761 metais. Judėjimą už reformas, kuriam vadovavo Henris Floodas (1732—1791) ir Henris Grattanas (1746—1820), sužlugdė nenusisekęs Wolfe'o Tone'o ir jo Jungtinių airių sukilimas (1798) bei prievartinis Airijos įjungimas į Jungtinę Karalystę antruoju unijos aktu (1801).

PHILIBEG

1727 metais Macdonnellių klano iš Glengario vadas pradėjo geležies lydymo verslą. Išnuomojo Invergario mišką kvakerių kalviui iš Barrou vietovės Lankašyre Thomasui Rawlisonui ir surinko žmonių miškui kirsti ir aukštakrosnei aptarnauti. Reguliariai atvažiuojantis Rawlisonas pastebėjo, kad vietos darbininkų tradicinis drabužis – ilgas *breacon* – permetamas per petį ir sujuosiamas diržu pledas trukdo dirbti. Tad pasitaręs su Iverneso įgulos siuvėju jis sugalvojo trumpesnį klostuotą sijonėlį iki kelių, kurį netrukus pradėta vadinti *felie-beg*, „Philibeg" arba „mažu pledu". Taip škotų kalnėnų tariamai senovinių tautinių drabužių pagrindinį komponentą išrado anglas[1].

Netrukus po to pralaimėjo antrasis Jokūbo šalininkų sukilimas ir Vestminsterio parlamentas uždraudė visus škotų kalnėnų tautinius drabužius. Keturiasdešimt metų škotų sijonėlius – kiltus – nešioti viešai buvo leidžiama tik škotų kalniečių, kuriuos britų kariuomenė uoliai verbavo, pulkams Juodosios sargybos (1739), Kalnėnų lengvųjų pėstininkų (1777), Syforto kalnėnų (1778), Cameronų (1793), Argyllų, Sutherlandų ir Gordonų (1794). Tais pačiais dešimtmečiais, kai škotų kalnėnų draugija Londone kovojo už kiltų sugrąžinimą, civiliai škotų kalnėnų vyrai visam laikui priprato nešioti kelnes. **[NOMEN]**

1822 metais Jurgis IV pirmą kartą nuo unijos sudarymo laikų su oficialiu vizitu apsilankė Edinburge. Žinomas romanistas seras Walteris Scottas buvo šio vizito ceremonmeisteris. Škotų kalniečių pulkai, kurie taip pasižymėjo Vaterlo mūšyje, per paradą pražygiavo su savo puikiaisiais sijonėliais. Visų Škotijos klanų vadai buvo pakviesti dalyvauti iškilmėse su „tradiciniais drabužiais". Jie irgi buvo su kiltais, tik kiekvienas iš skirtingo languoto škotiško audinio – tartano. Languotus pledus nuo seno audė klestinti tekstilės pramonė; pasiturintiems ji gamino ir audinį, iš kurio buvo siuvami *trew* – žemyn siaurėjantys bridžai. Spalvoti languoto audinio raštai nežymiai įvairavo priklausomai nuo regionų, bet ne nuo klanų; paprasti žmonės jų nenešiojo. Garsiausias iš visų raštų buvo Campbellų juodai žalias tartanas, priskirtas Juodosios sargybos pulkui; jo komercinis pavadinimas – Kidd. Nr. 155, pagal vieną plantatorių iš Karibų, kuris užsakė jo savo vergams. Tačiau škotų kalnėnų pulkų apranga ir 1822 metų iškilmės padėjo įsitvirtinti tradicijai kiekvieną raštą sieti su skirtingu klanu. Tam labai padėjo ir kiek vėliau išleistas puikiai iliustruotas, bet suklastotas veikalas *Vestiarum Scoticum* (1842), kurį parašė du broliai šarlatanai, pasivadinę Sobieskiais-Stiuartais, turėję romantišką dvarą Eileann Aigas saloje netoli Iverneso.

Tartano raštų paskirstymas užbaigė reikšmingą kultūrinį procesą, trukusį daugiau kaip porą šimtmečių. Pirmajame etape, įkūrus presbiterionų koloniją Alsteryje, akivaizdžiai airiška škotų kalnėnų civilizacijos kilmė iš pradžių buvo ignoruojama, o vėliau atmetama. Sukurta nauja, grynai škotiška istorija ir literatūra; svarbų vaidmenį čia atliko puiki, bet netikra Jameso Macphersono poezija, priskiriama legendiniam Osianui. Tariamai „senoviniai ir tikri" škotų kalnėnų papročiai – tarkim, kiltų nešiojimas – žmones patraukė, nes jiems reikėjo vienareikšmės nacionalinės genealogijos. Galutiniame etape, kuris prasidėjo Amnestijos aktu (1786), daugybė Škotijos aukštumų pabėgėlių susi-

telkė žemumose ir naująsias tradicijas perėmė visi škotai, tuo pabrėždami savo neangliškumą. Šį labai romantišką žaidimą pakurstė ir karalienė Viktorija, 1848 metais įsigijusi Belmoralo dvarą ir „išradusi" Belmoralo tartaną savo labai jau neškotiškam vyrui ir visai šeimai.

Macdonnelliai iš Glengario visos tos revoliucijos pabaigos neregėjo[2]. Iš pradžių jie sudarė Macdonaldų iš Ski klano *septą* – šaką, kuri kadaise buvo „salų valdovė"; jų pavadinimas gėlų kalba reiškė „Domhnullo sūnus", „pasaulio valdovus". Macdonnellių karo su Mackenziais pertraukose jie visada vaidino svarbų vaidmenį katalikų ir Jokūbo šalininkų kovose. Vienas iš Macdonnellių nešė Jokūbo II vėliavą mūšyje prie Kilikrankio 1689 metais, o vėliau dar kartą kovojo prie Šerifmuiro 1715 metais. Jo įpėdinis dalyvavo keturiasdešimt penktųjų metų sukilime vadovaudamas 600 savo klano vyrų ir buvo įkalintas Londono Taueryje. Tačiau šešioliktasis vadas pardavė protėvių žemes ir emigravo į Naująją Zelandiją. Jų raudonos, juodos, tamsiai žalios ir baltos spalvos tartanas turi visus paprasto ir senovinio rašto požymius. Nėra žinių, ar jis buvo naudojamas pirmajam 1727 metų škotiškam kiltui.

XIX amžiaus pabaigoje ši prasimanyta tradicija visoje Europoje tapo masinės produkcijos objektu[3]. Kai vokiečių socialistai išsigalvojo Gegužės Pirmosios šventę (1890), kai graikai atgaivino Olimpines žaidynes (1896), kai rusai pažymėjo Romanovų dinastijos jubiliejų (1913) ar kai škotai pradėjo rengti „Bernso naktis" – Škotijos žemumų gyventojų atsaką į kalnėnų kiltus, dūdmaišius ir nacionalinį patiekalą hagį – visi jie stengėsi sukurti kokį nors bendrą savosios visuomeninės grupės identiteto simbolį.

Hanoverių valdomos Didžiosios Britanijos istorija truko 123 metus. Keturių Jurgių valdymas — I (1714—1727), II (1727—1760), III (1760—1820) ir IV (1820—1830) — buvo tikrai konstitucinės monarchijos laikotarpis; dominavo užkariaujant visas naujas imperijos teritorijas ir netenkant senųjų, vadovavo pirmajai pasaulyje pramoninei revoliucijai ir neturinčios precedento jūrinės galios sukūrimui, kuri unikaliai atskyrė Didžiąją Britaniją nuo to, kas vyko kitose Europos žemyno šalyse. Skirtumai, atsiradę tuo laikotarpiu tarp Didžiosios Britanijos ir jos kaimynių Europos žemyne, buvo tokie dideli, kad daugelis britų istorikų buvo linkę Didžiosios Britanijos ir Europos istoriją laikyti nesusijusiais dalykais.

Žvelgiant iš laiko perspektyvos, pačiu reikšmingiausiu Hanoverių dinastijos laikotarpio įvykiu reikėtų pripažinti trylikos britų kolonijų netekimą per vadinamąją Amerikos revoliuciją 1776—1783 metais. Žinoma, 1776 metais niekas negalėjo numatyti viso JAV potencialo. Tos trylika kolonijų tuomet atrodė labai trapūs dariniai, apsupti nevaldomų gamtos stichijų dar menkai ištirtame žemyne. Tačiau net ir tai turint omeny, Britų imperijos perspektyvos Nepriklausomybės karo išvakarėse buvo labai įspūdingos visais atžvilgiais. Britų jūrų laivyno galia jau visai realiai pranašavo, kad dideles Ispanijos ir Prancūzijos teritorijas Amerikos Vakaruose ir Vidurio vakaruose bus galima pasiglemžti be rimtesnio pasipriešinimo. (1803 metais Prancūzija iš tikrųjų buvo priversta pusvelčiui parduoti savo Luizia-

ną — faktiškai visus Vidurio vakarus.) Tačiau netekusi savo patraukliausių valdų už Atlanto, Didžioji Britanija vis labiau turėjo ieškoti galimybių plėsti imperiją kitur, pirmiausia Indijoje ir Afrikoje.

Tuo metu britų vyriausybė nesuvokė net pačių artimiausių to pasekmių. Johnas Hancockas tikrai nesuklydo pasirašydamas Nepriklausomybės deklaraciją (1776) didelėmis raidėmis, kad karalius Jurgis galėtų „perskaityti be akinių". Didžiosios Britanijos varžovams Europos žemyne sukilimas Amerikoje sudarė progą įsikišti bent trumpam. Prancūzija ir Ispanija parėmė tai, ko niekada nebūtų pakentusios savo kolonijose. Tačiau visiems sąžiningiems europiečiams tai iškėlė fundamentalių politinių principų problemas, metė iššūkį patiems monarchijų pagrindams — tų monarchijų, kurios beveik visus juos valdė. Septyni Konstitucijos, kurią atnešė tas sukilimas, straipsniai, — tai aiškiausias ir praktiškiausias švietimo idealų suformulavimas. Jie trumpi, pasaulietiški, demokratiški, respublikoniški, racionalūs; tvirtai pagrįsti Locke'o pasiūlyta sutarties teorija, anglų legalizmu, Montesquieu mintimis apie valdžios padalijimą, Rousseau visuotinės valios koncepcija. Ši Konstitucija buvo parašyta „Mūsų, Jungtinių Valstijų žmonių", vardu ir pasirodė esanti nuostabiai patvari. Likimo ironija ta, kad daugelis pagrindinių Konstitucijos autorių, tarp jų ir Thomas Jeffersonas bei George'as Washingtonas, buvo vergvaldžiai ir kad ji išplėšta iš šalies, kuri tuo metu buvo viena iš laisviausių ir geriausiai valdomų.

Iki XVIII amžiaus Savoja buvo Šventosios Romos imperijos pasienio provincija. Ji driekėsi abiejose Vakarų Alpių kalnagūbrio pusėse tarp Prancūzijos karalystės ir Lombardijos lygumų. Valdančioji Savojos dinastija, laikiusi save seniausia Europoje, buvo kilusi iš XI amžiaus grafo Umberto Biancamano (Umberto Baltarankio), kurio giminės valdžioje atsidūrė abiejų Mon Seni kalno šlaitų ir Didžiojo Sen Bernaro perėjos teritorija. Vakarėjanti jos sritis — frankofoniškoji Savojos grafystė, apimanti Čamberi, Anesi ir Monblano masyvą, driekėsi iki Ženevos ežero. O rytinis regionas, itališkai kalbanti Pjemonto kunigaikštystė, aprėpianti Aostą, Susą ir Turiną, plytėjo iki Ligurijos Rivjeros. Susikūrus Šveicarijos konfederacijai, ši provincija buvo atkirsta nuo pagrindinės imperijos dalies ir jos valdovai Turine, paaukštinti iki imperijos kunigaikščių statuso, galėjo tęsti faktiškai nepriklausomą egzistenciją. Kunigaikštis Viktoras Amadėjus II (valdė 1675—1730 m.) atsargiai ėjo siauru takeliu tarp savo galingųjų kaimynų — prancūzų ir Habsburgų. Tačiau kai kritišku Ispanijos įpėdinystės karo momentu jis nutraukė sąjungą su Liudviku XIV, imperatoriaus buvo apdovanotas karaliaus statusu ir dar Sicilijos sala. 1720 metais austrai privertė Viktorą Amadėjų II Siciliją iškeisti į Sardinijos salą; taip pasibaigė jo viešpatavimas jungtinės Sardinijos karalystės, susidedančios iš Savojos, Pjemonto ir Sardinijos, soste. Šiam keistam konglomeratui, tipiškam dinastinės politikos produktui, „Prūsijai pietuose" po šimto metų buvo lemta nelauktai tapti Italijos susivienijimo lyderiu (žr. X skyrių).

Ispanija ėjo pirmoji ilgoje procesijoje šalių, kurių ankstesnės politinės ir ekonominės pozicijos sparčiai blogėjo. Valdant Burbonų dinastijos karaliams — Pilypui V (1700—1746), Ferdinandui VI (1746—1759), Karoliui III (1759—1788) ir

Karoliui IV (1788–1808) – ji atsisakė visų pretenzijų į didžiosios valstybės statusą. Netekusi savo valdų Europos žemyne, išskyrus Parmą ir Pjačencą, ir surišta su savo didžiule abejotinos vertės imperija Amerikoje, ji ir toliau buvo grandų, Bažnyčios ir inkvizicijos valdžioje. Vien tik Pilypo valdymo metu įvyko 700 *auto-da-fe*. Tiesa, pavyko šio to pasiekti reorganizuojant valdymą prancūzų pavyzdžiu, puošiant Madridą, per Akademiją (1713) skatinant kultūrinį gyvenimą. [BASERRIA] [PRADO]

Panašiai vegetavo ir Portugalija, valdoma abejingų monarchų ir karingos Bažnyčios. Jonas V (valdė 1706–1750 m.), žinomas „Dievotojo" pravarde, buvo karalius kunigas, o vienas iš jo sūnų, „sugyventų su viena abate, tapo didžiuoju inkvizitorium". Jo įpėdinio Juozapo I valdymą (1750–1777) sukrėtė Lisabonos žemės drebėjimas, tačiau sutvirtino vėlesnių laikų Colbert'o – markizo Sebastao José Pompalio (1699–1782) – energingos, bet neilgaamžės Portugalijos reformos. Pompalis tikriausiai niekada neištarė dažnai jam priskiriamų žodžių „Laidokite mirusius ir maitinkite gyvuosius", tačiau nuo 1750 metų jis ketvirtį amžiaus viešpatavo šalyje, reorganizuodamas finansų sistemą, švietimą, karo laivyną, prekybą ir kolonijas. Marija I (valdė 1777–1816 m.), kaip ir jos amžininkė britų soste, išprotėjo; o Portugalijai, kaip ir Didžiajai Britanijai, buvo lemta visą šį revoliucinį periodą praleisti valdomai regento. [ŽEMĖS DREBĖJIMAS]

XVIII amžiaus Italija vis dar buvo susiskaldžiusi, nors atskirų jos dalių ribos šiek tiek pasikeitė. Pagrindiniai varžovai dabar buvo Savojos dinastija Turine, Austrijos Habsburgai, valdę Milaną, ir Toskanos kunigaikštystė. Nepriklausomos Burbonų karalystės Neapolyje atkūrimas 1738 metais šiek tiek palaikė pusiausvyrą. Visos šios teritorijos dabar buvo protingai valdomos apsišvietusių despotų. O kitur, tokiuose miestuose respublikose kaip Venecija ir popiežiaus srities dieviškojoje autokratijoje, vyravo senieji kontrastai. Vatikano politinio manevravimo erdvė gerokai susiaurėjo, kai katalikiškosios valstybės veikė kiekviena sau, sutardamos tik vienu klausimu – kad reikia panaikinti jėzuitų ordiną. Trys ilgai trukę popiežiavimai – Klemenso XI (1700–1721), Benedikto XIV (1740–1758) ir Pijaus VI (1775–1779) – nepajėgė sustabdyti Vatikano politinės įtakos silpnėjimo. Pasaulietinė kultūra išgyveno ryškų atgimimą; oficialios akademijos Florencijoje ir Romoje skatino italų kalbos ir literatūros plėtrą. Suklestėjo mokslas. Visoje Europoje išgarsėjo tokie mokslininkai kaip archyvaras L. A. Muratoris (1672–1750) iš Feraros, ekonomistas Antonio Genovesis (1712–1769) iš Neapolio, kriminologas Cesare Beccaria (1738–1794) iš Milano arba fizikas Alessandro Volta (1745–1821) iš Pavijos. Jie, be abejo, sustiprino augančios tautinės kultūrinės bendruomenės vidinius ryšius. [TORMENTA]

Jungtinės Provincijos, kurios kadaise kaip ir Portugalija buvo ispanų karūnos perlas, vis dar tebeturėjo savo užjūrio imperiją, tačiau arčiau namų vykstantiems įvykiams jų įtaka buvo nedidelė. Jūrose Jungtinės Provincijos prarado buvusį pranašumą prieš Didžiąją Britaniją, o sausumoje jas iš visų pusių supo Habsburgų valdos. Nuolatinė kova tarp respublikonų oligarchijos ir Oraniečių dinastijos tęsėsi iki 1815 metų, kai galų gale buvo sukurta paveldima monarchija. [BATAVIJA]

BASERRIA

Kad *baserria* („bendras ūkis") sudarė unikalaus socialinės organizacijos tipo pagrindą baskų krašte, patvirtina 1786 metų surašymo Navaroje duomenys. Kad įveiktų paveldėjimo krizes, dažnai kylančias individualiuose valstiečių ūkiuose **[GRILLENSTEINAS]**, Navaros parlamentas patvirtino teisę, kad kiekvieną ūkį gali valdyti dvi kartu gyvenančios sutuoktinių poros. Visi suaugę tokio ūkio nariai, ir šeimininkai, ir nuomininkai, galėjo rinkti paveldėtoją kiekvienoje kartoje, kuris ta teise pasinaudotų, kai tik kuri nors iš sutuoktinių porų nebegalės dirbti dėl mirties ar gaudama išimtinę. Ūkį valdančiųjų vedyboms ir jų kraičiui taip pat reikėjo gauti visų sutikimą. Todėl *baserria* buvo labai stabilios nuosavybės valdymo prasme bei pajėgios ekonominiu atžvilgiu. Tai tikra „baskų kultūros saugykla" didėjant urbanizacijai bei industrializacijai, baskų tapatumo pagrindas iki tol, kai ėmė mažėti gyventojų skaičius naujaisiais laikais. Kultūra, ekonomika ir socialinė organizacija buvo neatskiriamai susipynusios šioje sanklodoje, kurią daug šimtmečių išlaikė viena iš seniausių Europoje ikiindoeuropietiškųjų tautų[1].

ŽEMĖS DREBĖJIMAS

1755 metų lapkričio 1 d. Portugalijos sostinę Lisaboną sugriovė žemės drebėjimas. Potvynio banga išardė krantinę ir sunaikino laivus Tacho upėje. Du trečdaliai miesto pastatų sugriauta ar sudegė. Žuvo 30–40 tūkstančių žmonių. Smūgio banga buvo juntama nuo Škotijos iki Konstantinopolio.

Lisabonos žemės drebėjimas nebuvo nei pirma, nei paskutinė iš Europą ištikusių stichinių nelaimių. Panašaus masto katastrofa įvyko 1421 metais, kai į Maso polderius įsiveržęs vanduo užliejo šimtus žemumose esančių Olandijos kaimų, 1631 metų gruodžio mėnesį per Vezuvijaus išsiveržimą Italijoje žuvo apie 18 000 žmonių, o 1669 metais lava iš Etnos ugnikalnio palaidojo Katanijos uostą Sicilijoje. 1356 metų žemės drebėjimas sugriovė Bazelį, o 1908 metų gruodžio 28 d. sulygino su žeme Mesiną ir Redžiją di Kalabrijas; žuvo 77 000 žmonių. Didysis Londono gaisras 1666 metais irgi nebuvo vienintelis. O maro ir choleros epidemijos nesiliovė iki pat XIX amžiaus pabaigos. **[SANITAS]**

Tačiau 1755 metų žemės drebėjimas nebuvo tik fizinis sugriovimas. Jis sukrėtė labiausiai puoselėjamas švietimo epochos viltis. Sudrebino ir *philosophes* tikėjimą gerai sutvarkytu nuspėjamu pasauliu ir geru racionaliu Dievu. Juk drebėjimas naikino visus vienodai – ir teisius, ir neteisius. Net Voltaire'as buvo priverstas pripažinti: „Šiaip ar taip, pasaulyje blogis yra"[1].

XVIII amžiaus Skandinavija į avansceną išėjo tik vieną kartą. Paskutinysis Švedijos mėginimas siekti didybės valdant Karoliui XII (1697–1717) buvo anachronizmas, pasibaigęs nesėkme. Be šios išimties, Skandinavijos šalys gyveno

sau, niekieno nekliudydamos ir niekam nelįsdamos į akis. Danijoje ir Norvegijoje keturi Oldenburgų dinastijos karaliai – Frederikas IV (valdė 1699–1730 m.), Kristijonas VI (valdė 1730–1746 m.), Frederikas V (valdė 1746–1766 m.) ir Kristijonas VII (valdė 1766–1808 m.) – šiek tiek modernizavo šalį šviętėjišku pavyzdžiu. Energingas eksperimentas šia linkme, per porą metų išleidus 2000 dekretų, labai staigiai baigėsi 1772 metais, kai karaliaus pirmasis ministras prūsas J. F. Struensee, neva ir karalienės vaiko tėvas, buvo nukirsdintas už *lese-majeste* (valstybės išdavimą). Ilga ir stipri reakcija prieš karaliaus absoliutizmą Švedijoje lėmė parlamento iškilimą; jo audringos diskusijos užleido vietą darbingai keturių luomų veiklai ir „skrybėlių" bei „kepurių" frakcijų lenktyniavimui. Monarchiją labai susilpnino Karolio XII sesers Ulricos Leonoros abdikacija savo nevykusio vyro iš Vokietijos Frederiko I (valdė 1720–1751 m.) naudai, bei jo įpėdinio Adolfo Frederiko (valdė 1751–1771 m.) iš Holšteinų-Gotorpų-Eutinų linijos inspiruotos prūsų intrigos. Sėkmingas pakartotinis monarchijos sustiprinimas po karaliaus *coup d'etat* 1772 metais valdant Gustavui III (1771–1792 m.) Švediją grąžino į pagrindinę tuometinės politikos ir kultūros srovę. Šis patriotiškai nusiteikęs ir rafinuotas jaunas karalius, kadaise šturmavęs Paryžiaus salonus, buvo nužudytas 1792 metais, kai mėgino suburti kunigaikščių sąjungą, nukreiptą prieš Prancūzų revoliuciją. [ELDLUFT]

Kai Vakarų Europai nedavė ramybės Prancūzijos viešpatavimas, Vidurio ir Rytų Europos šalys užsiėmė savaisiais svarbiais reikalais. Valdant Liudvikui XIV, Vidurio Europą sukrėtė du nelaukti įvykiai, rimtai paveikę Vokietijos valstybių istoriją. Vienas iš jų buvo paskutinis didelis turkų osmanų antplūdis – jie 1683 metais vėl apgulė Vieną. O antrasis – naujas dramatiškos Prūsijos iškilimas – jos ambicijos dabar kėlė grėsmę visam regionui. Rytų Europa buvo Rusijos imperijos kūrimosi lemiamo etapo liudininke – nuo šiol ji tapo aukščiausio rango politine jėga. Atsidūrusi pačiame tų greitų pasikeitimų epicentre, senoji Lenkijos ir Lietuvos Respublika pirmiausia paskubėjo gelbėti Vieną, o paskui pamažu susmuko, neatlaikiusi savo plėšrių kaimynų smūgių. Dar nepasibaigus XVIII amžiui, tradicinis jėgų balansas Vidurio ir Rytų Europoje neatpažįstamai pasikeitė.

Osmanų turkų antplūdis XVII amžiaus pabaigoje buvo susijęs su užsitęsusia politine krize, dėl kurios didžiojo vizirio pareigos trisdešimčiai metų atiteko albanų kilmės Köprülü šeimai. Krizė prasidėjo XVII amžiaus šeštajame dešimtmetyje abipusiais kaltinimais dėl Kretos ir dėl venecijiečių surengtos Dardanelų blokados. Ji dar labiau pagilėjo po 1660 metų, kai prasidėjo ginčas dėl Transilvanijos įpėdinystės: Porta tiesiogiai susidūrė su Habsburgais.

Köprülü žiūrėjo į karą kaip į galimybę nukreipti kita linkme kariuomenės ir ypač janyčarų korpuso, prieš kurį ėmėsi tokių griežtų drausminimo priemonių, intrigas ir nepasitenkinimą. 1672 metais turkai osmanai užpuolė Lenkijos provinciją Podolę, užėmė Kameneco tvirtovę prie Dnestro, kol prie Chotimo jų nesustabdė Karūnos etmonas Jonas Sobieskis. 1681–1682 metais Vengrijoje turkai osmanai palaikė grafo Tököli vadovaujamus sukilėlius, o kai Vengrija buvo paskelbta Osmanų vasale, jie leidosi Dunojumi aukštyn, link Vienos.

ELDLUFT

1773 metais švedų vaistininkas Karlas Scheelė (1742–1786) nustatė, kad oras yra „kelių orų“ mišinys ir kad vienas iš jo komponentų, kurį jis pavadino *eldluft* („ugniniu oru“), yra degimo paslapties kaltininkas[1]. Kitų metų spalio mėnesį K. Scheelė savo tyrimų rezultatus nusiuntė Antoine'ui Laurent'ui Lavoisier (1743–1794), Prancūzijos parako ir salietros monopolio direktoriui. Tą patį mėnesį Lavoisier surengė pietus anglų disidentui ir eksperimentatoriui Josephui Priestley'ui (1733–1804) ir išgirdo iš jo, kaip „deflogistonizuotas oras“ priverčia suliepsnoti užgesintą degtuvą.

Lavoisier, kuris buvo karaliaus *Ferme Générale* – mokesčių sistemos, o kartu ir *Régie de Poudre* – sprogstamų medžiagų gamybos apmokestinimo įstaigos vadovas, turėjo pakankamai laiko ir pinigų, kad galėtų atsiduoti eksperimentavimo aistrai. Jis jau buvo pastebėjęs, kad daugelis medžiagų degdamos pasunkėdavo ir žinojo, kad šis faktas nesuderinamas su tuo metu viešpatavusia flogistono – nematomos (ir įsivaizduojamos) medžiagos formos – teorija, kuria dauguma mokslininkų, tarp jų ir Priestley's, vis dar tikėjo.

Tad Lavoisier sugalvojo eksperimentą, kaip išmatuoti „ugninio oro“ kiekį, kurį absorbuotų gyvsidabris, degdamas uždarame inde[2]. Jis nustatė ne tik tai, kad įkaitintas gyvsidabris jungiasi su „ugniniu oru“, bet ir kad kaitinant toliau naujasis junginys vėl suskyla į sudėtines dalis. Užrašius šią reakciją dabar naudojamais simboliais, Lavoisier eksperimentas atrodytų taip:

Hg + O = HgO (gyvsidabrio oksidas): HgO = Hg + O

Mokslas pagaliau suprato cheminių reakcijų prigimtį – medžiagos gali jungtis su kitomis ir vėl suskilti materialiame pasaulyje, susidedančiame iš paprastų elementų ir jų junginių.

Tada Lavoisier ėmėsi naujo darbo – sugalvoti paprastus pavadinimus paprastiems elementams ir sudėtinius pavadinimus junginiams. Scheelės „ugninis oras“ arba Priestley'o „deflogistonizuotas oras“ gavo *oxygenė,* o Scheelės „nešvarus, dvokiantis oras“ – *hydrogène* pavadinimą. Gyvsidabrio ir deguonies junginys buvo pavadintas gyvsidabrio oksidu. 1787 metais Lavoisier paskelbė 33 elementų naujųjų pavadinimų sąrašą. 1789 metais jis išleido veikalą *Traité préliminaire de la Chimie* – pirmąjį pasaulyje chemijos vadovėlį.

Scheelė tuo metu jau buvo miręs; tikriausiai jis nusinuodijo savo krosnelės garais. 1791 metais Priestley'o namus Birmingeme minia padegė už tai, kad jis sveikino Prancūzų revoliuciją. Priestley's pabėgo į JAV, o Lavoisier 1794 metų gegužės 8 buvo giljotinuotas kartu su kitais dvidešimt šešiais karališkaisiais mokesčių atpirkėjais. Sakoma, kad apeliacinio teismo teisėjas pareiškęs: „Respublikai mokslininkų nereikia“. Revoliucija chemijoje vyko beveik tuo pačiu metu kaip ir politinė revoliucija. Jos abi „rijo savo vaikus“.

Vienos apgultis truko du mėnesius, nuo 1683 metų liepos iki rugsėjo. Blogai aprūpinta Austrijos sostinė buvo apsupta galingos 200 000 karių armijos su didele apgulties gurguole – sunkiaisiais pabūklais. Tuo metu, kai vokiečių kunigaikščiai buvo užsiėmę Liudviko XIV brovimusi prie Reino, imperatoriui buvo labai sunku deramai pasitikti turkus prie Dunojaus. Taip jau išėjo, kad efektyviausios pagalbos jis susilaukė iš Lenkijos, kur Sobieskis, dabar jau karalius, be to, atsikratęs ankstesnės sąjungos su Prancūzija, karą su turkais ir austrų subsidijas laikė priemone išspręsti savo šalies vidaus problemas. Rugsėjo pradžioje perėmęs vadovavimą susiruošusioms gelbėti austrus pajėgoms, jis pasimeldė koplyčioje ant Kalenbergo kalvos Vienos miške ir rugsėjo 12 d. po pietų įsakė pulti. Jo sparnuotieji husarai leidosi pakalnėn ir įsiveržė į patį osmanų turkų stovyklos vidurį, o pusę šešių jis jau zovada lėkė per priešų gretas, aplink viešpataujant panikai, sumaiščiai ir vykstant tikroms skerdynėms. Kitą vakarą surado laiko iš didžiojo vizirio palapinės parašyti savo žmonai, karalienei Marijai Kazimierai:

> Vienintelė mano sielos ir širdies paguoda, gražiausioji ir mylimiausioji Marysenka!
>
> Mūsų Viešpats ir Dievas, garbė jam per amžių amžius, davė mūsų tautai tokią pergalę ir šlovę, apie kurią praeities amžiai net negirdėjo. Visos patrankos, visa gurguolė, visi neįkainojami turtai atsidūrė mūsų rankose. <...> Priešas vien tik parako ir amunicijos paliko tiek, kad užtektų daugiau kaip milijonui karių <...>. Viziris taip skubėjo, kad pabėgo tik vienu žirgu. <...> [Stovykla] tokia didelė, kaip Varšuva ar Lvovas, supami miesto sienų. <...> Man atiteko visos palapinės, vežimai, *et mille autres galanteries fort jolies et fort riches, mais fort riches* <...>. Jie paliko savo janyčarus apkasuose, kurie buvo naikinami visą naktį. <...> Jie paliko daugybę nekaltų austrų žmonių, ypač moterų; tačiau ir išskerdė tiek, kiek tik galėjo <...> Viziris turėjo nuostabiai gražų strutį, <...> tačiau ir jį jis užmušė. <...> Jis turėjo pirtis, turėjo sodus ir fontanus, triušių ir kačių; turėjo net papūgą, kuri taip skraidė, kad negalėjom jos pagauti <...>[27]

Kai Sobieskis išsiuntė popiežiui žaliąją Pranašo vėliavą, prie siuntinio pridėjo Karolio V komentarą po jo pergalės prie Miulbergo: *Veni, vidi, Deus vicit* („Atėjau, pamačiau, Dievas nugalėjo").

Osmanų turkų atsitraukimas, prasidėjęs tą dieną prie Vienos, etapais tęsėsi 200 metų. Netrukus tai paskatino popiežiaus suburtos Šventosios sąjungos vadovus energingai skverbtis į teritorijas Dunojaus žemupio link, dėl kurių nebuvo reiškiamos pretenzijos nuo Kryžiaus žygių laikų. Pagal Karlovicų taikos sutartį (1699) Vengrija buvo sugrąžinta Austrijai, Podolė Lenkijai, Azovas Maskvai, o Morėja Venecijai. Ilgainiui Osmanų valdos Europoje pateko tarp suderintais veiksmais vis labiau susispaudžiančių žnyplių: Habsburgai laikė savo Karinės sienos liniją vakariniame flange, o rytiniame rusai nepaliaujamai stūmėsi į priekį Juodosios jūros pakrantė. Šiuo atžvilgiu Austrijos–Rusijos sutartis, pasirašyta 1726 metais, ilgai vaidino strateginį vaidmenį (žr. III priedą, 62).

Karų su Osmanų Turkija sėkmė švytavo tai į vieną, tai į kitą pusę. 1739 metais Austrija buvo priversta atsisakyti visko, įskaitant ir Belgradą, ką buvo gavusi pagal Pasarovico taikos sutartį (1718). Tačiau po trijų ilgų Rusijos karų su Turkija – 1735–1739, 1768–1774 ir 1787–1792 metais – visa šiaurinė Juodosios

jūros pakrantė atsidūrė Rusijos rankose. Galutinė Kiučiuk Kainardži taikos sutartis (1774) suteikė carui protektorato teisę visiems sultono pavaldiniams krikščionims ir tokias prekybines teises Osmanų imperijoje, kokias anksčiau turėjo tik prancūzai. Sutartis žymėjo vadinamojo „Rytų klausimo" pradžią. Tačiau didžioji Balkanų dalis liko Osmanų valdžioje. XVIII amžius buvo pamažu didėjančių nacionalinių vilčių laikas — dažnai jos apimdavo ir tuos žmones, kurių pirmasis instinktyvus refleksas būdavo remti Osmanų valdžią.

Graikija atsidūrė politikos arenoje iš dalies dėl jos autonomijos stiprėjimo, o iš dalies dėl Rusijos įsikišimo. Augo graikų pareigūnų klasė, kartu daugėjo ir juos rengiančių graikų mokyklų skaičius. Po 1676 metų buvo laikinai panaikinta vaikų duoklė *(devşirme)*. Stiprėjo graikų visuomenės tautinė savimonė. Korfu, o nuo 1699 metų ir Morėjos priklausymas Venecijai, sustiprino ryšius su Vakarais. 1769 metais rusų laivynas, pasiųstas į Viduržemio jūrą kovoti su osmanais, žadėjo Graikijai išsivadavimą. Svarbiu žingsniu tapo Rusijos komercinių privilegijų suteikimas graikų pirkliams.

Panašiai įvykiai klostėsi ir Serbijoje. Mūšiai dėl Belgrado ir Austrijos okupacija 1711—1718 metais, kai daug serbų savanorių telkėsi po Habsburgų vėliavomis, parodė, kad Osmanai nėra nenugalimi. Serbijos stačiatikiški ryšiai su Rusija buvo dar glaudesni negu Graikijos. „Karadžordžės" („Juodojo Jurgio") (1767—1817), tarnavusio ne tik turkų plėšikams, bet ir Habsburgų valdžiai, veiklą vainikavo 1804—1813 metų sukilimas, leidęs serbams pirmą kartą pajusti nepriklausomybės skonį. O antrajam sukilimui 1815—1817 metais, kuriam vadovavo Karadžordžės žudikas Milošas Obrenovičius (1780—1860), buvo lemta nutiesti kelią į Serbijos tarptautinį pripažinimą.

Dvi rumunų kunigaikštystės, Moldavija ir Valakija, buvo valdomos Portos per graikus fanariotus (pavadinimas kilęs nuo graikiško Fanarų kvartalo Konstantinopolyje). Nors fanariotų režimas buvo korumpuotas ir išnaudotojiškas, tačiau jis skatino imigraciją ir kultūrinius ryšius su Vakarais. Bukovinos perėjimas Austrijai (1774), o dar labiau rusų okupacijos laikotarpiai 1769—1774 ir 1806—1812 metais, paspartino permainas. Išsivadavimo iš Osmanų jungo idėja pirmą kartą tvirtai įsisąmonino dominuojanti graikų mažuma.

Bulgarija labai kentėjo nuo Osmanų armijų žygiavimo per šalį ir nuo dezertyrų, vadinamųjų *krajlis*, gaujų, ištisus dešimtmečius plėšikavusių kaimo vietovėse. 1794 metais vienas iš jų vadų Pasvanoglu Vidine prie Dunojaus įkūrė faktiškai nepriklausomą plėšikų respubliką. Kaip ir serbai, krikščionys bulgarai su vis didėjančia viltimi žvalgėsi į Rusiją.

Albanija pateko į vietinių genčių vadų rankas. Vienas jų, Mehemetas iš Bušato, apie 1760 metus pradėjo dinastiją, kuri iš sostinės Skutari kelias kartas valdė aukštutinę Bulgariją. Kitas panašus vadas Ali Paša iš Tepeleno įkūrė leną su centru Joaninoje, nusidriekusį nuo Adrijos iki Egėjo jūrų. [SHQIPERIA]

Juodkalnija, žinoma išoriniam pasauliui venecijietišku Montenegro pavadinimu, buvo vienintelė Balkanų dalis, išvengusi Osmanų valdymo. Pasak legendos, kai Dievas kūrė žemę, jam liko daug akmenų, iš jų jis ir padarė Juodkalniją. Nors

SHQIPERIA

Albanija (*Shqiperia* – „erelių šalis“) drąsiai gali pretenduoti į mažiausiai pažįstamos Europos šalies statusą. Plaukdamas į pietus pagal jos pakrantę XVIII a. devintajame dešimtmetyje, Edwardas Gibbonas rašė apie „šalį, kuri matyti iš Italijos, tačiau pažįstama mažiau už Amerikos vidinius rajonus“. Tačiau nėra kitos šalies, kuri būtų taip nukentėjusi nuo tarptautinės politikos užgaidų.

1911 metų sukilimas, kuriam buvo lemta išvaduoti Albaniją iš Osmanų valdymo, paspartino Balkanų sąjungos, kurią subūrė Albanijos krikščioniškieji kaimynai, įkūrimą. Visos šios lygos narės, išskyrus Bulgariją, turėjo teritorijų, kuriose albanai sudarė didelę gyventojų dalį, bet nė viena iš jų nebuvo pasiruošusi išvysti „Didžiosios Albanijos“, kurioje gyventų susivieniję visi albanai. Londono taikos sutartis (1913 m. gegužės mėnesį), kuria pasibaigė Balkanų sąjungos karas, pripažino Albanijos nepriklausomybę. Tačiau sutartyje buvo primygtinai reikalaujama, kad sienas nustatytų tarptautinė komisija ir kad šalyje būtų įvesta vakarietiška monarchija (žr. III priedą, 84).

Albanijos visuomenė buvo giliai susiskaldžiusi ir socialiniu, ir religiniu atžvilgiu. Šiaurinių šalies kalnuotų rajonų ghegų klanai, gyvenantys pagal kraujo keršto dėsnius, teturėjo mažai bendro su pietinės dalies žemumų toskais. Du trečdaliai gyventojų buvo musulmonai, o likusį trečdalį lygiom dalim sudarė katalikai ir stačiatikiai. Svarbios tautinės mažumos buvo valakiškai kalbantys piemenys rytuose, italai pakrantės miestuose ir graikai, linkę pietų Albaniją laikyti „šiaurės Epiru“. [**GAGAUZAI**].

Per Pirmąjį pasaulinį karą į Albaniją buvo įsiveržusi ir Serbija, ir Graikija. Pagal antrąją Londono taikos sutartį (1915) su Italija santarvininkai slapta pažadėjo Albaniją padaryti Italijos protektoratu. Albanų monarchijos likimas buvo permainingas. Pirmasis *mpretas* (karalius) Vilhelmas von Wiedas 1914 metais išsilaipino kovo mėnesį, o rugsėjo mėnesį pabėgo. Po karo generolas Ahmetas Zogu tapo Albanijos Respublikos prezidentu, tačiau tik tam, kad 1926 metais pasiskelbtų karalium.

Per Antrąjį pasaulinį karą Mussolinis įkūrė Italijos protektoratą, žadėtą prieš ketvirtį šimtmečio. Albanijos teritorija buvo praplėsta, ji apėmė ir Kosovo sritį, o Viktoras Emanuelis X buvo paskelbtas karaliumi. 1944–1945 metais šalį trumpam buvo okupavę vokiečiai.

Albanijos Liaudies Respubliką 1946 metais įkūrė grupė komunistinių toskų partizanų, kurie karo metais remiant Vakarams ėmė dominuoti. Jų vadas Enveras Hodzha atsisakė visų pretenzijų dėl albanų, gyvenančių Juodkalnijoje, Kosove ir Makedonijoje, pasitraukė anapus ikikarinių sienų ir beveik visiškai izoliavosi. Praslinkus dviem šimtams metų nuo Gibbono kelionės, turistai plaukia Adrijos jūra ar skrenda virš jos pro Albaniją kamuojami lygiai tokių pačių nuostabos ir nesupratimo jausmų[1].

turkai kelis kartus trumpam buvo užėmę jos sostinę Cetinję, tačiau taip ir neįsitvirtino šalyje. „Maža armija ten sumušama, — skundėsi jie, — o didelė miršta iš bado“. Nuo 1516 iki 1696 m. Juodkalnija buvo teokratinė valstybė, valdoma vienuolių vyskupų, o nuo 1696 iki 1918 m. ją valdė Petrovičių dinastijos kunigaikščiai.

XVIII amžiaus pabaigoje, kai Balkanų šalių elitas pradėjo svajoti apie nepriklausomybę, jos jau buvo išgyvenusios Osmanų valdžioje po keturis ar penkis šimtmečius. Tai paliko pėdsakus. Stačiatikių Bažnyčios jau seniai prisitaikė prie tokios padėties, įdiegdamos savo tikintiesiems labai konservatyvias ir antivakarietiškas pažiūras. Nuo Kryžiaus žygių laikų stačiatikiai žiūrėjo į Vakarus kaip į pavergėjus, blogesnius net už kitatikius. Dėl to nė vienas iš didžiųjų civilizacinių judėjimų, sukrėtusių Vakarų pasaulį — renesansas, reformacija, mokslo revoliucija, švietimas, romantizmas — beveik negalėjo prasiskverbti į Balkanų šalis. Politinėms tradicijoms čia neturėjo didesnės įtakos racionalizmas, absoliutizmas ar konstitucionalizmas; visais lygiais dominavo giminystės ryšiai; nepotizmas ir kyšininkavimas buvo įprastinis gyvenimo būdas. Pasak turkų patarlės, politika — tai lovys, o kas neleidžia ėsti iš jo, tas kiaulė. Nuolat mažėjančio anklavo, kurį imta vadinti „Turkija Europoje", sienos sudarė vieną iš giliausių Europos kultūrinio sprūdžio linijų.

Atrėmus Osmanų grėsmę, Habsburgų padėtis vėl pasitaisė. Leopoldas I (valdė 1658—1705 m.) nesulaukė Liudviko XIV pažeminimo laikų, tačiau jo sūnūs Juozapas I (valdė 1705—1711 m.) ir Karolis VI (valdė 1711—1740 m.) paveldėjo daug didesnę teritoriją — ją papildė valdos Vengrijoje, Italijoje ir Nyderlanduose. Rimčiausia politinė krizė ir vėl kilo dėl paveldėjimo — tai sukėlė vieną iš didžiausių karų Europos žemyne. Karolis VI, kaip ir jo ispaniškasis bendravardis, iš kurio jis sykį nominaliai perėmė sostą, neturėjo vyriškos lyties palikuonių. Būdamas siauraprotis šventeiva, Karolis VI didelę savo gyvenimo dalį skyrė religinės vienybės įvedimui prievarta ir pragmatinei sankcijai, stengdamasis užtikrinti paveldėjimo teisę savo dukteriai Marijai Teresei. Galiausiai jam mirus imperijos sostą užgrobė Bavarijos elektorius Karolis Albertas, kuris, kaip ir Karolis VII, trumpai (1742—1745) valdė susitaręs su Prancūzija; per 400 metų jis buvo vienintelis ne Habsburgų dinastijos imperatorius. Po to Karolis Albertas grąžino sostą Marijos Teresės vyrui, Toskanos didžiajam kunigaikščiui Pranciškui I (valdė 1745—1765 m.) ir jų vyresniajam sūnui Juozapui II (valdė 1765—1790 m.). O iš tikrųjų kaip imperatoriaus žmona, imperatoriaus motina arba Bohemijos ir Vengrijos karalienė Marija Teresė (1717—1780) Vienoje valdė 40 metų. Ji buvo sąžininga ir santūri moteris, be kitų dalykų labai atsidavusi žemės reformos reikalams ir baudžiauninkų dalios palengvinimui, o Juozapas II — nekantrus radikalas, „karūnuotas revoliucionierius", įsitikinęs antiklerikalas ir bajorų privilegijų priešininkas. Jo politika, siekianti įtvirtinti valstybės valdžią dviejų tradicinių santvarkos ramsčių — Bažnyčios ir bajorijos — atžvilgiu, buvo vadinama *jozefizmu*; tai viena iš radikaliausių švietėjiško despotizmo atmainų.

Tuo laikotarpiu Austrija sukūrė biurokratinę sistemą, kuri kartais vadinama *kameralizmu* ir remiasi elitine profesionalių valdininkų kasta. Kartu su išplėsta ir reorganizuota karine sistema *kameralizmas* buvo ta cementuojanti jėga, kuri išlaikė Habsburgų monarchiją dar ilgai po imperijos žlugimo Vokietijoje. Vienos universitete buvo specialus fakultetas tokiems valstybės valdininkams rengti; jo absolventai iš karto patekdavo į aukščiausius finansų, teisės ir švietimo ešelonus.

(Halės universitete tokie pat specialistai buvo rengiami Prūsijai.) Tie gerai išlavinti, gerai apmokami, vokiškai kalbantys lojalūs biurokratai buvo visiškai priklausomi nuo monarcho malonės. Jie sudarė patikimą buferį prieš nevienalyčius bajorų, Bažnyčios bei įvairių tautų siekius ir buvo nešališka racionalizacijos bei reformavimo jėga.

Šioje (kaip vėliau paaiškėjo) baigiamojoje Šventosios Romos imperijos egzistavimo fazėje jos vienybei didelę žalą darė atskiros jos kunigaikščių dinastinės politikos. Kaip kad Habsburgų imperatoriai galėjo remtis savo žemėmis ir valdomis, esančiomis už imperijos ribų, taip vis didėjančiu mastu tą galėjo daryti ir elektoriai. Nuo 1697 iki 1763 metų Saksonijos elektoriai Wettinai buvo Lenkijos ir Lietuvos karaliais. Nuo 1701 metų Brandenburgo elektoriai Hohenzollernai valdė kaip Prūsijos karaliai. Nuo 1714 metų Hanoverio elektoriai valdė kaip Didžiosios Britanijos karaliai. Visą šimtmetį Bavarijos elektoriai Wittelsbachai stengėsi padidinti savo galimybes sudarydami tradicinę sąjungą su Prancūzija. Dėl labai įvairių ryšių visos „Vokietijos" „sostinės" — Viena, Drezdenas, Berlynas, Hanoveris ir Miunchenas įgavo visiškai skirtingą pobūdį. Paskutinieji du imperatoriai — Leopoldas II (Toskanos didysis kunigaikštis; valdė 1790—1792 m.), Pranciškus II (valdė 1792—1806 m.) neturėjo didesnių galimybių išgelbėti savo imperiją nuo revoliucijos tvano, kuris ir sunaikino ją. [**FREUDE**]

Išvaduota iš turkų Vengrija tapo savo išvaduotojų Habsburgų despotiškų sumanymų auka. 1687 metais čia buvo panaikinta 700 metų senumo renkamoji monarchija. Habsburgų dinastijos valdovai bajorų parlamentus pavertė tik karaliaus dekretų registratūromis. Senoji vengrų bajorų „teisė priešintis" buvo panaikinta. Nuo 1704 iki 1711 metų vykęs didžiulis sukilimas, vadovaujamas Pranciškaus Rákóczio II, pasinaudojo tuo, kad Habsburgai buvo įsivėlę į karus su Ispanija ir Turkija. Pagal Šatmaro taiką (1711) ir vėliau, Vengrijai sutikus priimti pragmatinę sankciją, buvo atkurta daug senųjų laisvių. Tai pagrindiniai įstatymai, išsilaikę iki 1848 metų. Vengrija išvengė kaimyninės Bohemijos likimo. Tačiau kompromisas buvo pasiektas nelengvai. Marija Teresė po 1764 metų valdė neatsižvelgdama į vengrų parlamentą, o Juozapas II užgauliai nepaisė jokių konstitucinių formalumų, atsisakydamas net karūnavimo ceremonijos. 1784 metais, laikydamas Austriją ir Vengriją viena valstybe, jis vokiečių kalbą padarė oficialia kalba. Protestų audrą sušvelnino Leopoldas II, 1791 metais vėl patvirtinęs Vengrijos kaip atskiros valstybės statusą ir šalia vokiečių kalbos leidęs vartoti lotynų ir vengrų kalbas. Gilų vengrų gyvenimo konservatizmą, kurio pagrindiniai ramsčiai buvo magnatų globa ir apygardų seimeliai, stiprino nuolatiniai karai su turkais ir etninis bei religinis susiskaldymas. Galbūt jo amžių pailgino ir Marijos Teresės agrarinės reformos, kurios vadinamojo *Urbarium* pavidalu 1767 metais užbaigė valstiečių pritvirtinimą prie žemės ir sumažino jų revoliucinį įkarštį. Jos švietimo reformos, kartu su Budos universiteto įsteigimu ir vengrų literatūros atgimimu, šimtmečio pabaigoje pasėjo šiuolaikinės nacionalinės savimonės sėklą. Ilgainiui vengrų nacionalizmo bangai buvo lemta pažadinti slovakų, kroatų ir žydų tautines mažumas.

Prūsijos galybės augimas didžiausią pagreitį įgavo XVIII amžiuje. Dažniausiai tai interpretuojama vertinant vėlesnį Prūsijos vaidmenį suvienijant Vokietiją. O iš tikrųjų ta galybė augo nenukrypstamai laikantis dinastinės politikos, kuri nuolat skaldė vokiečių pasaulį ir sukūrė karalystę, neturinčią jokių būsimos nacionalinės valstybės bruožų. Tai buvo pasiekta įdiegiant nepaprastai efektyvią administracinę sistemą, kuri leido šalies valdovams išlaikyti neproporcingai didelę nacionalinę kariuomenę. (Pagal profesionalių karių procentą nuo bendro gyventojų skaičiaus Prūsija buvo trisdešimt kartų efektyvesnė už savo kaimynę Lenkijos ir Lietuvos Respubliką.) Prūsų akcizas (1680) leido šaliai išlaikyti armiją, kurios pagrindą sudarė aristokratinis karininkų korpusas, o po 1733 metų ir valstiečių ėmimo į kariuomenę kantoninė sistema. [ŽĄSIES ŽINGSNIS]

Valdant Frydrichui III (1688—1713) ir Frydrichui-Vilhelmui I (1713—1740), tam „Europos muštro meistrui", Hohenzollernai ir toliau ėjo tuo jokių skrupulų nepripažįstančiu keliu, kurį nužymėjo „Didysis elektorius" (žr. VII skyrių). 1700 metais jie pardavė savo elektoriaus balsą Habsburgams už jų pretenzijų į karališkosios dinastijos statusą pripažinimą. 1728 metais Hohenzollernų prisijungimas prie pragmatinės sankcijos buvo nupirktas užleidžiant jiems Bergą ir Ravenstainą. Vikrus sąjungininkų kaitaliojimas per Ispanijos įpėdinystės karą ir Didįjį Šiaurės karą leido jiems įsigyti dvi svarbias valdas — Ščeciną ir Vakarų Pomeraniją. Švedijai tik vėliau buvo lemta sužinoti, kad Prūsija kaip sąjungininkė ne mažiau pavojinga kaip priešininkė. Nepakartojamą „prūsiškąją dvasią" sudarė lojalumas dinastijai, karinio meistriškumo pagimdyta arogancija ir pagrįstas pasididžiavimas kultūros ir švietimo laimėjimais. 1694 metais Halėje įkurtas pirmasis Prūsijos universitetas; Berlynas, pagyvintas didelio prancūzų hugenotų ir austrų protestantų antplūdžio, įsteigė savo Karališkąją meno akademiją (1696) ir Karališkąją mokslų akademiją (1700). 1717 metais buvo išleistas visuotinio švietimo sistemos gerinimo ediktas.

Valdant Frydrichui Didžiajam (1740—1786), Prūsija davė valią jėgoms, taip uoliai kauptoms jo pirmtakų. Nuo pirmosios Frydricho sensacijos — austrų Silezijos užėmimo 1740 metais, visą šimtmečio ketvirtį karas buvo pagrindinis politikos instrumentas. Paskui, atvedęs šalį iki visiško sunaikinimo, Frydrichas griebėsi diplomatinio plėšikavimo taktikos, kuri galų gale per pirmąjį Lenkijos padalijimą davė vaisių — padidino jo teritoriją. [GROSSENMEER]

Frydricho asmenybė buvo vienas iš to amžiaus stebuklų. Frydrichas formavosi veikiamas brutalaus tėvo, kuris jį mušdavo ir kartą vaikystėje privertė žiūrėti draugo Kattė egzekuciją bei kelis metus kalino Kiustrino tvirtovėje prie Oderio. Per visą Frydricho valdymą patrankų dundėjimas ir vaitojimai iš mūšio laukų buvo susipynę su karaliaus fleitos garsais ir *philosophes* tauškalais. „Gimiau per anksti, — sykį pasakė Frydrichas. — Tačiau mačiau Voltaire'ą". Ir ne vien tik vokiečių istorikai iškelia jo nuopelnus. Lordas Actonas pavadino Frydrichą „tobuliausiu genijum praktiškuose reikaluose" iš visų, kas tik kada nors paveldėjo šiuolaikinės valstybės sostą.

GROSSENMEER

1785 metais Grosenmejeras buvo kaimas Oldenburgo kunigaikštystėje šiaurės vakarų Vokietijoje netoli sienos su Nyderlandais ir su neseniai Prūsijos įsigyta Rytų Fryzijos provincija. Tuo metu šiame kaime gyveno 885 žmonės, priklausantys 142 ūkiams, ir dar apie 77 „skurdžiai" bei kitokie atsitiktiniai atvykėliai. Kaimo ūkius galima suskirstyti į tokias kategorijas:

Ūkio tipas	Skaičius	%
1. Vienišiai (pavyzdžiui, našlės)	2	1,4
2. Nesantuokinių ūkiai (kartu gyvenantys broliai ir seserys)	1	0,7
3. Vienos šeimos ūkiai (tėvai ir vaikai)	97	68,3
4. Išplėstinės šeimos (kelios kartos, giminaičiai)	28	19,7
5. Kelių šeimų ūkiai (2 ar daugiau kartu gyvenančios sutuoktinių poros)	14	9,9
Iš viso	142	100

Iš šios lentelės matyti, kad vienos šeimos ūkiai sudarė aiškią daugumą (68 procentus), nors ir išplėstinių bei kelių šeimų ūkių buvo nemažai (30 procentų).

Vienas žymus šios srities specialistas pasirinko šį pavyzdį kaip tipišką iliustraciją „to sunkiai apibūdinamo Europos regiono, kur ūkiai pasižymėjo bruožais, mūsų vadinamais „vidurkiniais". „Keturių regionų hipotezė" buvo sukurta remiantis atskirais tokios rūšies pavyzdžiais. Grosenmejeras 1786 metais laikomas tipišku Europos Vakarų-centro arba Vidurio regione, o Elmdono kaimas Esekse (1861) tipišku Vakarų, Fagagna (1870) netoli Bolonijos Viduržemio jūros ir Krasnoje Sobakino (1849) Rusijoje – Rytų regione. Tokia geografija kelia ne mažesnį įtarimą nei ir apibendrinimo grandioziškumas.

Ši hipotezė buvo pateikta kaip senesnės schemos patikslinimas; ta vadinamoji „visų priimta" schema tradicinę Europos šeimą dalino į du dar paprastesnius tipus – vakarinį ir rytinį. Grosenmejeras buvo traktuojamas kaip Elmdono atmaina; ne mažiau kaip 73 procentus pastarojo ūkių sudarė paprastojo tipo šeimos, o Fagagna laikoma Krasnoje Sobakino atmaina: 86 procentai ūkių čia buvo išplėstinės šeimos ar kelių šeimų tipo[1].

Lyginamoji socialinė istorija yra nepaprastai vaisingas tyrimų objektas. Tačiau ji turi laikytis absoliutaus principo – lyginti tik panašius dalykus. Labai abejotina būtų ikiindustrinio laikotarpio Vokietijos kaimą gretinti su karalienės Viktorijos laikotarpio Anglijos kaimu, kai industrializacija pasiekė labai aukštą lygį. Tačiau kelia nerimą labai paplitusi Vakarų mokslininkų praktika apibūdinti kitą „blogai apibrėžtą" regioną, vadinamą Rytų Europa, remiantis vienu baudžiauninkų kaimu Rusijos gilumoje. Įvairovės spraudimas į schemą reiškia jos paneigimą. [ZADRUGA]

Šeimos istorija jai priderančią vietą užėmė tik šio amžiaus aštuntajame dešimtmetyje. Anglų kalba leidžiamas žurnalas *Journal of Family History* eina tik nuo 1976 metų. Iki tol sociologai, nagrinėjantys šeimos problemas, matyt, buvo „abejingi istoriniams aspektams", o socialinius procesus tiriantys istorikai užsiėmę klasių klausimais. Daugelis mokslininkų darė prielaidą, kad didelės, tradicinės, patriarchalinės ūkio formos

Europoje egzistavo nuo neatmenamų laikų ir todėl nedaug kas ten buvo tyrinėtino iki pat modernizavimo pradžios. Tokių pionierių kaip Fredericas Le Play (1806–1882), kurio veikalas *Organisation de la Famille* (1871) įvedė šeimų tipologiją, darbai nebuvo plačiau žinomi. Le Play postulavo tris šeimų tipus: patriarchalinę išplėstinę šeimą; *famille souche* (kelminę šeimą) su trijų kartų branduoliu; ir nestabilų ūkio vienetą – *cellule* – egzistuojantį tik tol, kol tėvai augina vaikus. Išskyrus genealogiją, kuri pati turėjo labai ilgą istoriją, sisteminiai šeimos problemų tyrinėjimai istorijoje turėjo palaukti savo eilės dar šimtą metų[2].

Nepaisant to, šioje srityje atlikta daug labai įspūdingų tyrinėjimų. Tie tyrinėjimai apima viską nuo kūdikių žindymo būdų viduramžių Islandijoje iki nesantuokinių vaikų problemos XVII amžiaus Anglijoje ar tėvo autoriteto XIX amžiaus Sardinijoje. Yra kelios pagrindinės tyrimų kryptys. Viena nagrinėja šeimų susidarymą, struktūrą ir subyrėjimą. **[BASERRIA]** Kitos dėmesį traukia statistinės, biologinės ir seksualinės tendencijos šeimoje ir giminėje. Trečioji analizuoja individų, lyčių ir kartų problemas šeimos ląstelėje, taigi atlieka moterų, darbo pasidalijimo, vaikystės, vedybų, senatvės „gyvenimo eigos analizę". **[GRILENŠTEINAS]** Ketvirtoji, antropologinė kryptis tiria šeimos papročius, ceremonijas ir ritualus. Penktoji kryptis yra teisinė, ji užsiima šeimos teisės ir valdžios politikos jos atžvilgiu klausimais. Šeštoji kryptis – ekonominė, tirianti šeimų biudžetus žemės ūkio, miestų ir pramonės raidos kontekste. Visos šiuolaikinės šeimų problemos, nuo vienišų tėvų iki nedarbo, vaikų drausmės ir nepilnamečių nusikalstamumo, turi istorines šaknis. Nereikia pamiršti ir genealogijos. Kas anksčiau buvo prieinama tik kilmingųjų elitui, neseniai tapo populiariomis masinėmis pramogomis[3].

Tai, kuo domisi istorikai, atspindi ir prieinamų šaltinių pobūdį. Pavyzdžiui, viduramžių aukštuomenės ar renesanso pirklių ūkiai tyrinėjami jau seniai, nes yra išlikę daug rašytinių šaltinių ir apie vienus, ir apie kitus **[MERCANTE]**, o valstiečių ar plebso ūkio tyrinėtojai tokių šaltinių turi mažiau. Tačiau taikant sociologinius ir kiekybinius metodus **[RENTA]** ir remiantis vizualiniais, literatūriniais, statistiniais ir žodiniais šaltiniais buvo atskleista labai daug informacijos. Tyrinėtojų dėmesio nestokoja nė vienas periodas, nė viena vieta. Šeimos istorija domina visus. Juk kiekvienas buvo ar nebuvo šeimos narys.

Frydricho Didžiojo karų ir mūšių aprašymai užima daug tomų. Jie priskiriami karo amato istorijos klasikai. Po dviejų 1740–1742 ir 1744–1745 metų Silezijos karų, kurie sudarė tik dalį platesnio Austrijos įpėdinystės karo, Frydrichas užsitraukė amžiną Marijos Teresės neapykantą, tačiau išlaikė savo agresijos vaisius. Prie Molvico, Chotuzico, Hohenfrydbergo jis nugalėjo. 1745 metais užėmė Prahą. Septynerių metų kare ne tik pasiekė savo šlovės viršūnę, bet ir buvo atsidūręs giliausios nevilties bedugnėse. Karas prasidėjo, kai Frydrichas užpuolė Saksoniją. Mūšiuose prie Lobozico, Rosbacho, Zorndorfo, Loiteno, Kolino, Kunersdorfo, Lygnico ir Torgau jis puikiai išnaudojo vidinių ryšių linijas ir kas kartą išvengdavo priešininkų mėginimų įveikti jį kiekybiniu pranašumu. Prie Rosbacho nugalėjo beveik nepatyręs nuostolių, o prie Kunersdorfo išsigelbėjo baisiausiose skerdynė-

se. 1762 metais, kai jo iždas visai ištuštėjo, britai nutraukė finansinę paramą, o rusai ruošėsi užimti Berlyną, jį išgelbėjo rusų imperatorės mirtis ir nelauktos paliaubos. Ir vėl pagal Hubertusburgo taikos sutartį (1763) jis pasiliko tai, ką buvo užkariavęs. Sykį, kai Frydricho gvardiečiai susvyravo, jis iškoneveikė juos tokiais žodžiais: *Hunde, wollt ihr ewig leben?* („Šunys, nejaugi norite gyventi amžinai?")

Valdant Frydrichui Vilhelmui II (1786—1797) Prūsija pradėjo keisti savo kursą. Naujasis karalius netgi surizikavo sudaryti sąjungą su Lenkija ir Lietuva. Tačiau revoliucinės epochos ir Rusijos galios logika privertė jį grįžti į senąsias vėžes. Per antrąjį ir trečiąjį Lenkijos padalijimus Prūsijai atiteko Dancigas ir Varšuva. 1795 metais Berlynas valdė šalį, kurios 40 procentų gyventojų sudarė slavai ir katalikai ir dar buvo didelė žydų bendruomenė. Tai vienas iš dinamiškiausių Europos lydymo katilų. Jei ši situacija būtų be trukdymų taip progresavusi ir toliau, tai sunku net įsivaizduoti, kur būtų pasukusi Vokietijos ir Vidurio Europos istorija. Tačiau dabar senosios Prūsijos laukė žlugimas nuo Napoleono rankos; o naujoji Prūsija, atsiradusi 1815 metais, buvo jau visai kitokia.

Prūsija buvo geras pavyzdys, kaip maža šalis gali sėkmingai didinti savo galią, o Rusija tai pademonstravo didžiuliu mastu didžiausioje Europos šalyje. Šis reiškinys padarė įspūdį net Frydrichui Didžiajam. Apie rusus jis sykį atsiliepė taip: „Prisireiks visos Europos pastangų sulaikyti tuos džentelmenus deramose ribose".

Per 149 metus, skyrusius Aleksejaus Michailovičiaus mirtį 1676 metais nuo Aleksandro I mirties 1825 metais, Romanovai savo šalį iš vos besiformuojančios vietinės reikšmės valstybės padarė nenugalimu „Europos žandaru". Aleksejus, paveldėjęs sostą tame pačiame dešimtmetyje kaip ir Liudvikas XIV, buvo niekam nežinomas Maskvos kunigaikštis, apie kurį Versalyje mažai ką tegirdėjo; o Aleksandras pervažiavo per Paryžių kaip triumfatorius. Per tuos pusantro šimto metų įvyko dešimtys karinių kampanijų, dauguma jų buvo sėkmingos; Maskvos didžioji kunigaikštystė pertvarkyta į „visų rusų imperiją"; valstybės teritorija prarijo daugybę kaimyninių šalių; visuomenė ir valdymo sistema buvo radikaliai reformuotos; iš naujo sumodeliuotas visas valstybės ir valdančiosios tautos identitetas. Visiems tiems, kas mėgavosi tokiu galios demonstravimu, visi tie žmonės ir ta politika, kuri leido realizuoti tokius pertvarkymus, jau vien dėl to atrodė geri ir, kaip Kliučevskis rašė apie Petrą Didįjį, „būtini".

Autokratinėje santvarkoje valdovo asmenybė — ne antraeilis faktorius, o Rusijoje buvo dvi tokios iškilios asmenybės — Petras I (valdė 1682—1725 m.) ir Jekaterina II (valdė 1762—1796 m.). Abu gavo „Didžiųjų" epitetą; abu pranoko aplinkinius ūgiu, energija ir ryžtingumu; abu buvo šlovinami už jų neabejotiną indėlį į Rusijos didybės kūrimą. Tačiau norint susidaryti bendrą nuomonę ir apie valdovą, ir apie jo valdomą šalį reikėtų pagalvoti, ar vien tik dydį ir brutalią jėgą galima laikyti didybės kriterijais. Kritikai galėtų nesunkiai surasti tokių šių valdovų bruožų, kurių veikiau reikėtų gėdytis, o ne gerbti. Ypač Petras moralės atžvilgiu buvo tikras pabaisa. Tai, kad jis visą gyvenimą dalyvavo kvailių ir juokdarių *sobore* (nešvankus ir šventvagiškas angliškųjų *Hell-fire clubs* variantas) rengiamuose lėbavimuose, dar būtų galima paaiškinti jo ekscentrišku ir blogu skoniu.

Tačiau asmeninis jo dalyvavimas žiauriai ir sadistiškai kankinant, pirmą kartą atsiskleidęs 1697 metais per masinį susidorojimą su sukilusiais *šauliais*, net pagal tų laikų normas negali būti traktuojamas tik kaip silpnybė. Keistas Petro žavėjimasis laivų modeliais ir alaviniais kareivėliais labai kontrastuoja su nepaprastu jo abejingumu didžiulėms žmonių kančioms, kurias sukėlė daug jo projektų, pavyzdžiui, Sankt Peterburgo statyba. Caras, kuris galėjo žiūrėti, kaip mirtinai nukankinamas jo sūnus ir sosto įpėdinis, o paskui tą patį vakarą dalyvauti nepadoriame dvaro pasilinksminime, mažai tesiskyrė nuo Nerono, net jei jis iš tikrųjų „išvedė Rusiją iš nebūties į būtį".

Mąstydamas apie Jekateriną istorikas irgi susiduria su „didybės vaizdais, besivaržančiais su skandalo šmėklomis"[28]. Ji buvo vokiečių kunigaikštytė, gimusi Štetine kaip Sophia Augusta Frederica von Anhalt-Zerbst; istorijos šaltiniuose nedaug terasime moterų, turėjusių tokių besaikių ambicijų. Jos seksualinis palaidumas pats savaime nebuvo labai išskirtinis bruožas, pasišlykštėjimą kelia tik tai, kad jis buvo susijęs su bjauriomis intrigomis. Gandai, kad ji mirė dėl to, kad netikėtai sugedo mašina, vadinama „Jekaterinos staklėmis", tuo momentu, kai mėgino malšinti savo nepasotinamą apetitą su eržilu, verti dėmesio tik dėl to, kad žmonės noriai tikėjo jais. Svarbiau yra tai, kad ji užėmė sostą rūmų perversmo keliu, prikalbinusi imperatoriaus gvardiją nužudyti savo vyrą Petrą III (valdė 1761 – 1762 m.). Ji valdė kartu su dešimčia oficialių savo meilužių – pradedant Grigorijumi Orlovu ir Grigorijumi Potiomkinu ir baigiant Platonu Zubovu, kuris buvo jaunesnis už ją 38 metais. Jekaterinos garbei reikėtų pasakyti, kad ji vadovavo civilių ratui, kuris daugiau naudojosi įtikinimo metodais, o ne teroru. Atlaidus biografas galėjo padaryti tokią išvadą: „ji padarė Rusijai tai, ką Liudvikas XIV padarė Prancūzijai iki tol, kol tapo Versalio belaisviu. <...> autokratija buvo apvalyta nuo tironijos dėmių <...> despotizmas virto monarchija"[29].

Pretorioniškos revoliucijos valdant Romanovams tapo tokiu pat įprastu dalyku kaip ir senovės Romoje. Labai retai įpėdinis perimdavo sostą teisėtu būdu. Jekaterina I (valdė 1725 – 1727 m.) – Latvijos valstiečio Skavprotskio duktė ir Petro I antroji žmona – nuvertė Petrą, kai tas jau gulėjo mirties patale. Petras III (valdė 1727 – 1730 m.) užėmė sostą pagal suklastotą testamentą; imperatorė Ana Ivanovna (valdė 1730 – 1740 m.), Kuršo kunigaikštienė – Aukščiausiosios slaptosios tarybos sąmokslu; Ivanas VI (valdė 1740 – 1741 m.), Braunšveigo kunigaikščio įpėdinis – barono Birono intrigų pagalba; imperatorė Jelizaveta (valdė 1741 – 1761 m.), buvusi Liubeko vyskupo sužadėtinė ir gvardijos kareivinių *fréquentée,* – tiesioginiu *coup de force;* Aleksandras I (valdė 1801 – 1825 m.) – nužudęs savo tėvą. Pavlas I (valdė 1796 – 1801 m.), būsimasis caras reformatorius, oficialių istoriografų ilgai laikytas sutrikusios psichikos žmogumi tikriausiai todėl, kad buvo sveiko proto. Kai jam primygtinai reikalaujant ekshumuoti nužudyto jo tėvo Petro III palaikai ir jo tėvai perlaidoti Šv. Petro ir Povilo sobore, senyvas grafas Orlovas turėjo eiti paskui prieš 35 metus nužudytos savo aukos karstą, nešdamas imperatoriaus karūną. Šis kraupus susitaikymo aktas gerai simbolizuoja tą apgaulės, baimės ir smurto atmosferą, kuri gaubė Sankt Peterburgo dvarą ir visus jo darbus.

Maskva didžiuliu šuoliu išnėrė iš tamsos per antrąjį, arba Didįjį, Šiaurės karą 1700–1721 metais. Šio 20 metų trukusio karo esmę sudarė Petro Didžiojo, godžiomis akimis žiūrėjusio į švedų valdas prie Baltijos jūros, ir jaunojo Švedijos karaliaus Karolio XII, nekantraujančio užpulti savo kaimynus visus iš karto, varžybos. Jis prasidėjo 1700 metų rugpjūčio mėnesį avantiūristiniu Karolio išsilaipinimu netoli Kopenhagos ir pražūtingu Petro mėginimu užimti Narvą — švedų tvirtovę Suomijos įlankoje. Tačiau daugiausia karo veiksmai vyko Lenkijos ir Lietuvos teritorijoje; jos karalius, Saksonijos elektorius Augustas, sudarė slaptą sąjungą su Petru. Tai baigėsi tuo, kad Lenkijos ir Lietuvos aukos buvo didesnės negu pačios Švedijos.

Po pradinių susidūrimų Karolis XII perėmė iniciatyvą žemyne. Jis pirmiausia norėjo nubausti saksoniškąjį Petro sąjungininką ir 1704 metais jam pavyko pakeisti Augustą Lenkijos soste prošvediškos frakcijos lyderiu Stanisławu Leszczyńskiu. Tai davė Petrui progą užgrobti švedų provincijas Livoniją ir Ingriją, kur iš karto 1703 metais buvo paskelbta apie naujo miesto Sankt Peterburgo įkūrimą. 1707 metais Karolis XII pasuko į rytus, tikėdamasis pagalbos iš Livonijos ir iš Ukrainos etmono Mazepos. Abiem atvejais jam teko nusivilti. 1708–1709 metų žiemą, puldinėjamas valstiečių partizanų, Karolis XII buvo priverstas atsisakyti savo plano žygiuoti į Maskvą ir pasuko į pietus. 1709 metų birželio 29 Ukrainoje prie Poltavos buvo visiškai sumuštas ir priverstas ieškoti prieglobsčio Osmanų valdose. Triumfuojanti Maskvos kariuomenė leidosi į vakarus. Varšuva buvo paimta ir į sostą sugrąžintas Augustas II. Baltijos provincijos liko rusų rankose. Tarp Vokietijos kunigaikščių netrūko vanagų, prisijungusių prie Danijos bei Prūsijos ir siekusių užgrobti vakarines Švedijos valdas. Karolis XII žuvo mūšio lauke 1718 metų lapkričio mėnesį per Frederikshaldo tvirtovės prie Švedijos sienos su Norvegija apgulimą. Alandų salose buvo sušauktas diplomatinis kongresas, po kurio greta esančiame Ništate pasirašyta Rusijos–Švedijos taikos sutartis. Švedija patyrė pažeminimą. Petras I tapo Šiaurės likimo valdovu, išdidžiu „Lango į Vakarus" šeimininku. 1721 metais jis paaukštino pats save, pasiskelbdamas imperatorium, nors jam gyvam esant šis jo titulas nesusilaukė visuotinio pripažinimo. [PETROGRADAS]

Maskvai užsivilkus imperijos mantiją, buvo pradėtos didžiulės reformos, norint naująją imperiją paversti modernia vakarietiška valstybe. Ypač Petro I akimis žiūrint, reforma prilygo šalies „suvakarėjimui". Pats caras porą kartų ilgokai svečiavosi Europoje 1696–1698 ir 1717 metais, kreipdamas dėmesį į viską — nuo laivų statybos iki barzdos skutimosi. Tačiau reikliausiu Rusijos mokytoju tapo Didysis Šiaurės karas. Pirmiausia ir labiausiai carui prisireikė nuolatinės kariuomenės ir finansinių bei socialinių institucijų jai išlaikyti. Senoji Maskvos valstybė buvo baisiai neefektyvi. Apsileidusi kariuomenė, kuri atėjus žiemai išsiskirstydavo, sunaudodavo viską, ką pagamindavo du trečdaliai šalies gyventojų, o blogais metais, tarkim, 1705-aisiais, net iki 96 procentų valstybės pajamų. Petro viešpatavimo pabaigoje nuolatinė 300 000 apmokytų karių armija buvo išlaikoma iš pagalvės mokesčio, patrigubinusio valstybės pajamas; į karo tarnybą pradėta imti ir valstiečius, buvo reorganizuota bajorija.

Valstybėje mažai teliko dalykų, kurie nebūtų pertvarkyti. Svarbiausia įstaiga, *Preobraženskij prikaz* (1701), reguliavo politinės policijos sistemą. Reikšmingos permainos buvo šalies padalijimas į *gubernijas* (1705), senato ir administracinių kolegijų įkūrimas centriniame administraciniame aparate (1711), vietinių valdžios organų įvedimas (1718—1724), prekybos, pramonės, švietimo, literatūros, mokslo ir meno rėmimas valstybės lėšomis. 1721 metais panaikintas Patriarchatas ir Rusijos stačiatikių Bažnyčia tapo pavaldi valstybės vadovaujamam Šventajam Sinodui. Popai gavo įsakymą išduoti išpažinties paslaptis. Nuo 1722 metų rangų lentelė išaugusį bajorijos sluoksnį hierarchiniu principu padalijo į kastas, glaudžiai susietas su valstybinėmis tarnybomis ir su žemių skyrimo privilegijomis. Tiek daug naujų institucijų sukėlė tai, ką vienas iš šios srities specialistų pavadino „daliniu patrimonialinės valstybės suardymu", ir Rusijoje pirmą kartą atsirado skirtumas tarp valstybės ir visuomenės[30]. Tai įvyko nepaisant to, kad politikoje nebuvo jokių reikšmingesnių pasikeitimų, o pačios bajorijos padėtis apgailėtinai vergiška. Už tarnybos vengimą ar nenorą mokytis jie galėjo būti viešai nuplakti ar patirti *šelmovanije* — garbę žeminančią bausmę. Dauguma mokslininkų dabar, matyt, sutiktų, kad Petro reformos nėra tokios, kokios jos atrodė amžininkams. Tai nebuvo galinga šalį vienijanti jėga; priešingai, jos suskaldė caro pavaldinius, ypač religijos ir tautybės atžvilgiu, be to, jos įvedė tik Vakarų institucijų formą, o ne jų esmę, turinį. Juk negalėjo Petras I paversti savo pavaldinių europiečiais įsakydamas jiems nusiskusti barzdas ir užsidėti pudruotus perukus.

Jekaterinai II esmė rūpėjo labiau. Tačiau ir šį kartą, nepaisant švietėjiškos retorikos, reformos nesikėsino nei į autokratijos pagrindus, nei į baudžiavą. Tačiau garsusis jos nurodymas įstatymų leidimo komisijai 1766—1768 metais, kurio tikslas — sukurti šiuolaikinį teisės kodeksą, jos centralizuojančios ir rusinančios tendencijos valdant provincijas ir visų pirma tai, kad ji priėmė „bajorų laisvės" principą, užtikrino ilgalaikius sistemos pasikeitimus. Privilegijų raštas bajorijai (1785), patvirtinęs ankstesnį dekretą, suteikiantį ribotas teises bajorų susirinkimams ir savivaldai provincijose, papildė rangų lentelę; sumažinti ankstesni apribojimai parduoti baudžiauninkus kaip kilnojamą turtą. Galutinis rezultatas buvo kompromisas, pusiau senas, pusiau naujas darinys; hibridas, kai autokratinė monarchija pamažu darėsi priklausoma nuo valstybės tarnyboje esančių bajorų sluoksnio, kurį ji pati sukūrė, o bajorija negalėjo perleisti centrinei valdžiai turėtos vietinės valdžios. „Paradoksalu, kad atkakliai siekdami politinio monopolio rusų autokratai įgijo žymiai mažiau efektyvios valdžios negu jų kolegos konstitucinėse Vakarų monarchijose"[31]. Senoji Maskvos tironija buvo bent nuosekli, o naujosios Rusijos imperijos viduje jau tūnojo jos pačios suirimo sėklos. [EULERIS]

Nepaisant to, negailestinga Rusijos ekspansija tęsėsi toliau (žr. III priedą, 56). Šalis, kuri jau turėjo daugiau žemių negu pajėgė naudingai išnaudoti, ir toliau tenkino savo nepasotinamą apetitą. Vakaruose Rusija prarijo didžiąją Švedijos—Suomijos ir Lenkijos—Lietuvos dalį. Pietuose, pradėjusi nuo Azovo (1696), ji prarijo visas Osmanų provincijas prie Juodosios jūros ir Krymą (1783), o paskui

leidosi į žygį prieš Persiją, į Kaukazą ir Vidurinę Aziją. Rytuose, perėjusi per visą Sibirą iki Ramiojo vandenyno, nuo XVIII amžiaus penktojo dešimtmečio ji pradėjo žvalgyti Aliaskos pakrantes, kur 1784 metais buvo įkurta nuolatinė gyvenvietė Kodiako saloje.

Ieškodami racionalių savo šalies ekspansijos paaiškinimų, rusų istorikai kalba apie „nacionalinius uždavinius", apie „žemių sutelkimą". O iš tikrųjų Rusija ir jos valdovai buvo įpratę užkariauti teritorijas. Tas žemių alkis buvo patologinės būsenos, sukeltos baisaus neefektyvumo ir tradicinio militarizmo, simptomas. Niūriausia ironija, jog didžiausiai pasaulio šaliai reikėjo vis daugiau naujų žemių ir žmonių, kad galėtų kompensuoti savo nesaugumo pojūtį, padaryti tai, ką kiti padarydavo daug mažesniais ištekliais ir išlaikyti savo išpūstą valstybės mašiną, saugojusią Romanovų sostą. Tai buvo ryškiausias *bulimia politica* („politinės bulimijos" arba vilko apetito) atvejis — didžiulis organizmo, kuris galėjo išgyventi tik surydamas vis daugiau ir daugiau kaimynų kūno ir kraujo, teritorinis nutukimas. Kiekvienam sėkmingai tarnaujančiam rusų pareigūnui reikėjo dvaro su šimtais ir tūkstančiais baudžiauninkų, kad galėtų užtikrinti savo šeimai įprastą gyvenimo būdą. Iš 800 000 tokių nukariautų „sielų", kurias perskirstė Jekaterina II, ne mažiau kaip 500 000 buvo iš Lenkijos ir Lietuvos. Reikia pažymėti: vokiečių bajorijai iš anksčiau švedams priklausiusių Baltijos regionų buvo leista ir toliau naudotis savo privilegijomis, o Lenkijos bajorai iš Lietuvos ir Rusios (Baltarusijos ir Ukrainos) tokios teisės negavo.

Plečiantis Rusijos imperijai, Ukraina savo identitetą išlaikė daugiau nei šimtą metų. Nuo 1654 iki 1783 metų Ukrainos „etmoniškąją valstybę" carui prižiūrint valdė tų Dnepro kazokų, kurie kadaise sudarė su caru sąjungą prieš Lenkiją, palikuonys. Jų mėginimas išsivaduoti valdant etmonui Mazepai švedų įsiveržimo metu (1708—1709) baigėsi nesėkme. Ukrainos nuslopinimas sutapo su Krymo užėmimu ir kazokai kaip buferis, apsaugantis nuo totorių ir Osmanų turkų, tapo nebereikalingi. [RUSIA]

Nuo tada istorinis Rusios ir Rusijos skirtumas oficialiai buvo nepripažįstamas. Ukraina pavadinta „Malorossija" (Mažarusija), o visi savitų tradicijų pėdsakai sunaikinti. Jos kazokai negavo tokios autonomijos, kokią turėjo Dono ar Kubanės kazokai. Turtingos Ukrainos žemės patyrė rusifikaciją ir kolonizaciją. Jos pietinės dalies „laukinės lygumos" — paskutinė Europoje pasienio zona („frontyras") buvo apgyvendinta migrantais valstiečiais, daugiausia rusais ir vokiečiais. Tarp slavų sustiprintas rusų stačiatikų Bažnyčios monopolis, taip pat rusų kalbos vartojimas viešose vietose. Unitų likučiai pašalinti. Rusų imigrantai pradėjo keisti ir miestų, ypač Kijevo, išvaizdą; jį visiems imta pristatinėti kaip senovinį rusų miestą. Ukrainiečių, lenkų ir žydų kultūros vis labiau neteko pagrindo po kojomis. Ukrainiečių kalba, išlikusi kaimuose, oficialiai buvo vadinama rusų kalbos dialektu. Puikus naujasis Odesos miesto, įkurto 1794 metais kaip Naujosios Rusijos provincijos sostinė, uostas tapo augančios grūdų prekybos centru, langu į Pietus. [POTIOMKINAS]

RUSIA

1749 metų rugsėjo 6 d. Sankt Peterburge imperatoriaus istorikas daktaras Gerhardas Mülleris pakilo iš vietos, ketindamas perskaityti lotynų kalba parašytą straipsnį „Rusios pavadinimas ir kilmė". Jis norėjo išdėstyti savo teoriją, kad senovinę Kijevo valstybę įkūrė vikingai. Tačiau buvo nušvilptas: patriotiškai nusiteikę rusų klausytojai nenorėjo girdėti, kad Rusią įkūrė ne slavai. Atlikus oficialų patikrinimą, daktarui Mülleriui liepta palikti ramybėje šią temą, o jo publikacijos sunaikintos. (Jis dar galėjo džiaugtis, kad išvengė prancūzų mokslininko Nicholaso Feret, kuris mirė tais pačiais metais ir kuriam kadaise teko atsidurti Bastilijoje už tai, kad parašė, jog frankai kilę ne iš Trojos gyventojų, likimo.)[1]

Nuo to laiko rusų istorikai vis stengiasi nuginčyti „vikingų" teoriją. Dėl valstybinės cenzūros Rusijos istorija buvo smarkiai veikiama politinių motyvų ir teleologinių argumentų. Kijevo valstybės istorija pajungta šiuolaikinio rusų nacionalizmo interesams arba, kaip atsakas į rusiškąją versiją, šiuolaikiniam ukrainiečių nacionalizmui. Tačiau paaiškėjo, kad vienokio ar kitokio vikingų dalyvavimo nuneigti neįmanoma. Patį Rusios pavadinimą mėginta sieti su „raudonplaukiais" vikingais; su žodžiu *ruotsi* – taip suomiai vadina švedus; su skandinavų gentimi *Rhos,* kuri Skandinavijoje nežinoma, ir net su tarptautine pirklių korporacija, kurios būstinė buvusi Rodeze, esančiame Langedoke, Prancūzijoje.

Pasak pastarosios išradingos (bet neįtikėtinos) hipotezės, bendrija *Rodez Inc.* naudojosi normanų jūreivių paslaugomis, kad įsiskverbtų į chazarų vergų rinką per Baltijos–Dnepro kelią ir, apie 830 metus, išstumtų savo konkurentus – žydų konsorciumą *Radaniya,* kontroliavusį vergų gabenimą iš Juodosios jūros regiono į Šiaurės Afriką per Arlį. Įkūrę „Rusios kaganatą" chazarų žemėse, rodeziečiai neva iš valdančiojo užsieniečių elito, kurio centras buvo Tmutarakane (Tamartarke) prie Volgos, virto vietiniais kunigaikščiais, valdančiais daugiausia slavišką bendruomenę su centru Kijeve[2]. **[CHAZARAI]**

Kur tvirtai įrodyti neįmanoma, svarbu iš naujo ištirti šaltinius. Tačiau Kijevo Rusios atveju labiausiai atbaidantis aspektas yra tų šaltinių gausybė. Be slavų ir Bizantijos kronikų, mokslininkai turi ištirti senąją skandinavų literatūrą, germanų ir tiurkų (chazarų) lyginamąją mitologiją, runų įrašus, skandinavų ir fryzų teisės kodeksus, danų ir islandų metraščius, arabų geografijas, hebrajų dokumentus, net Mongolijos tiurkų įrašus. Svarbi ir archeologinė medžiaga. Vienas iš retų tvirtų daiktinių įrodymų šiame galvosūkyje yra arabų monetos, kurių lobiai randami visoje Rytų Europoje. **[DIRHAMAS]** O Kijevas pirmą kartą QYYWB pavidalu paminėtas laiške hebrajų kalba, kurį Chazarijos žydai siuntė į Fustat-Misro sinagogą netoli Kairo[3].

Tačiau nuo daktaro Müllerio laikų iki 1991 metų pagrindinė kliūtis moksliniams tyrinėjimams buvo ta, kad nei Rusijoje, nei Ukrainoje laisvai ir nepriklausomai tyrinėti buvo draudžiama. Laisvos Ukrainos ir laisvos Rusijos pasirodymas gali pagerinti akademinį klimatą, bet gali ir nepagerinti. **[METRIKA] [SMOLENSKAS]**

POTIOMKINAS

1787 metais feldmaršalas kunigaikštis Grigorijus Potiomkinas (1739–1771), Naujosios Rusijos gubernatorius, surengė imperatorei Jekaterinai ir jos dvarui kelionę Dnepru žemyn. Jo tikslas buvo parodyti, kaip sėkmingai kolonizuojama ši neseniai iš Osmanų atkovota provincija. Tam Potiomkinas „padarė" keletą kilnojamų „kaimų", išsidėsčiusių strateginėse vietose ant upės kranto. Kai tik pasirodydavo imperatorės laivas, Potiomkino žmonės, perrengti linksmais kaimiečiais, džiaugsmingais šūksniais sveikino imperatorę ir užsienio ambasadorius. Paskui, kai tik laivas dingdavo už upės vingio, jie nusimesdavo savo kepures ir drabužius, išardydavo dekoracijas ir per naktį nugabendavo jas į naują vietą toliau pasroviui. Kadangi Potiomkinas tuo metu buvo Jekaterinos meilužis, vargu ar ji nežinojo apie tokią gudrybę; taigi daugiausia buvo mulkinami užsienio ambasadoriai. Posakis „Potiomkino kaimas" tapo priežodžiu, apibūdinančiu seną rusų tradiciją apgaudinėti ir dezinformuoti[1]. Prievarta ir apgaulė yra įprastinės visų diktatūrų priemonės. Tačiau Rusijoje potiomkinizmas pasikartojo ne sykį.

Kalbant apie tai ne pro šalį prisiminti, ką sakė profesionalus apgavikas. Anot vieno pabėgusio į Vakarus KGB aukšto pareigūno, nuo Lenino NEP'o laikų Vakarų viešoji nuomonė buvo profesionaliai ir sistemingai apgaudinėjama. Visos informacijos kontrolė kartu su rūpestingai parinktais jos nutekėjimais bei falsifikacijomis leido sovietinėms saugumo tarnyboms maitinti Vakarus nesibaigiančiu klaidingų įspūdžių srautu. Šeštojo dešimtmečio „destalinizacija" buvo tik modifikuota stalinizmo forma. 1960 metų „Kinijos ir Sovietų skilimą" kartu surežisavo TSKP ir KKP. „Rumunų nepriklausomybė" buvo mitas, sugalvotas ir Maskvos, ir Bukarešto patogumui. Čekoslovakijos „demokratizaciją" 1968 metais surežisavo pažangūs KGB elementai. „Eurokomunizmas" buvo dar viena klastotė. Net lenkų „Solidarumo" veiklą kontroliavo Maskvos agentai. Šį 1984 metais prieš Gorbačiovui einant į valdžią paskelbtą viešą KGB demaskavimą, atliktą Saugumo darbuotojo, turėtų būtinai perskaityti kiekvienas, kas nori suprasti *glasnostj* ir *perestroika* dviprasmybes arba 1991 metų „pučo" paslaptis. Problemą galima suformuluoti taip: „Kada profesionalūs apgavikai liausis apgaudinėję?"[2]

Be tų „kaimų", kunigaikščio Potiomkino vardas dažniausiai asocijuojasi su taip pavadintu šarvuočiu, kurio sukilusi įgula išplaukė iš Odesos per 1905 metų revoliuciją. Žmonėms neišvengiamai kyla klausimas, ar ir tas maištas nebuvo falsifikacija[3]. **[SOVKINO]**

Sąmokslo teorijos šalininkai mano, kad už visų istorinių įvykių slypi apgavikų, sąmokslininkų ir kažkokių piktų „neatskleistų jėgų" planai. O jų oponentai tvirtina priešingai, kad konspiracijos ir apgaulės apskritai nėra. Ir vieni, ir kiti labai klysta. **[PROPAGANDA]**

Lenkijos ir Lietuvos respublika tapo pagrindine Rusijos ekspansijos auka Europoje. Tiesą sakant, jos žlugimas buvo Rusijos imperijos sėkmės *sine qua non* (būtina sąlyga). Kaip ir jos buvusi provincija Ukraina, taip dabar pati Žečpospolita iš pradžių tapo Maskvos įsiskverbimo zona, o po to jau pakaitomis ėjo jos netiesioginio ir tiesioginio valdymo laikotarpiai. Maskvos įtaka nepaliaujamai didėjo

po Sobieskio mirties 1696 metais. Per Didįjį šiaurės karą ji pasiekė tokią stadiją, kai galėjo būti įvestas Rusijos protektoratas, apimantis viską, išskyrus šalies pavadinimą. Vėliau, po kelių dešimtmečių sumaišties ir kivirčų tarp tariamųjų lenkų reformatorių ir Rusijos palaikomų *status quo* šalininkų, įvykių raida atvedė prie logiškos baigties – Respublikos padalijimų. 1772–1795 metais Rusija buvo pagrindinė puotos, per kurią Žečpospolita galutinai suryta, organizatorė.

Jonas Sobieskis (valdė 1674–1696 m.) pelnė šlovę už šalies ribų, tačiau vidaus problemos jam mažai terūpėjo. Vienos apgulimas parodė, kad Respublika kariniu atžvilgiu vis dar buvo aukščiausio rango valstybė; tačiau tai paskutinis jos pasispardymas. Lietuva duso nuo pilietinio karo; seimą nuolat paralyžiuodavo šlėktų *liberum veto;* magnatai galėjo nebaudžiami daryti ką tik nori; centralizuoto įstatymų leidimo ir mokesčių rinkimo sistemos nebeveikė. Pagal neratifikuotą „Amžinąją taiką" su Maskva 1686 metais buvo atsisakyta Ukrainos. Karalius eikvojo savo jėgas gindamas Šventosios lygos interesus, nes tikėjosi, kad jam pavyks sukurti bazę savo sūnui Moldavijoje. Po daugelio metų vienas iš Rusijos carų, žiūrėdamas į Sobieskio paminklą Varšuvoje, pasakė: „Štai dar vienas, kuris [kaip ir aš] iššvaistė savo gyvenimą bekovodamas su turkais"[32].

Karaliaus rinkimai 1697 metais sužlugdė visus Sobieskio planus. Jokūbui Sobieskiui nepavyko pelnyti elektorių pasitikėjimo; austrų pretendentas buvo papirktas ir atsiėmė savo kandidatūrą; prancūzų kandidato kunigaikščio de Conti laivas nuskendo prie Gdansko. Rusijos aukso padedamas ir deramu laiku perėjęs į katalikybę rinkimus laimėjo Saksonijos elektorius Frydrichas Augustas, įžengęs į sostą Augusto II vardu. Atsidūrusiam tremtyje Sobieskiui nebeliko nieko kito, tik išleisti savo dukterį už irgi ištremto Stiuarto, kurį ši nelaimė ištiko maždaug tuo pačiu metu. Tad gražuolio princo Charlie'o motina buvo lenkė.

Saksoniškasis laikotarpis, kai valdė Augustas II (1697–1704 bei 1710–1733) ir Augustas III (1755–1763), visų laikomas didžiausiu nuosmukiu Lenkijos istorijoje. Didysis šiaurės karas, kuriame Lenkijos karalius, kartu ir Saksonijos elektorius, buvo vienas iš svarbiausių dalyvių, atnešė nesuskaičiuojamas nelaimes ir padalijimus. Dėl Lenkijos ir Lietuvos įnirtingai kovota, nes čia ir buvo pagrindinis karo veiksmų tarp Švedijos ir Rusijos teatras; ir vieną, ir kitą palaikė besiriejančios lenkų šlėktų konfederacijos. Saksonijos dvaras Žečpospolitą laikė atsvara kaimyninei Prūsijai ir plėšimo objektu. Kai Saksonijos kariuomenė būdavo Lenkijoje, ji visai nepaisydavo seimo protestų. Jos plėšikavimas sukėlė karaliaus ir šlėktų konfliktą, daug kuo panašų į tuo metu vykusį konfliktą netolimoje Vengrijoje. Tai savo ruožtu sudarė pretekstą tiesioginei Rusijos intervencijai.

Po Rusijos pergalės prie Poltavos 1709 metais Augustas II atgavo Lenkijos sostą tik padedamas Rusijos kariuomenės dalinių. Nuo tada jis buvo laikomas keliančiu dvigubą pavojų – kaip caro marionetė ir kaip savo iniciatyva siekiantis absoliutinės valdžios. 1715–1716 metais kilo karas tarp karaliaus ir jo priešininkų. Carui tai buvo tikra dangaus dovana. Veikdamas kaip tarpininkas, Petras I galėjo išgelbėti lenkų šlėktas nuo jų saksoniškojo karaliaus primesdamas tokias

sąlygas, kurios padarytų Respubliką priklausoma nuo Rusijos. Per Nebylųjį seimą, sušauktą Varšuvoje 1717 metų sausio mėnesį, Rusijos kariuomenė buvo visai netoli, kai be svarstymų buvo priimti tokie iš anksto nustatyti nutarimai:

1. *Karaliaus saksoniškoji armija turėjo palikti Respubliką.* (Kitaip tariant, iš nepriklausomos karaliaus valdžios neliko net regimybės.)
2. *Turėjo būti išsaugotos šlėktų „aukso laisvės".* (Kitaip sakant, išlaikant *liberum veto* Respublikos centrinė valdžia bet kuriuo momentu galėjo būti paralyžiuota.)
3. *Respublikos ginkluotosios pajėgos turėjo būti apribotos 24 000 žmonių.* (Kitaip sakant, iš Lenkijos ir Lietuvos atimama galimybė apsiginti.)
4. *Respublikos ginkluotosios pajėgos turėjo būti išlaikomos iš mokesčių, surenkamų iš įtrauktų į rejestrus karaliaus, Bažnyčios ir magnatų dvarų.* (Kitaip sakant, nei karalius, nei seimas nebegalėjo jų kontroliuoti.)
5. *Šio susitarimo laikymąsi turėjo užtikrinti caras.* (Kitaip sakant, caras bet kuriuo momentu galėjo įsikišti į Lenkijos ir Lietuvos reikalus ir teisėtu būdu nuslopinti bet kokias reformas.)

Nuo to laiko Lenkijos ir Lietuvos respublika faktiškai tapo Rusijos protektoratu, Rusijos imperijos priedėliu, didele buferine valstybe, apsaugančia Rusiją nuo Vakarų; jos išlaikymas Rusijai nieko nekainavo. [**EROS**]

Valdant Augustui III, centrinė valdžia visiškai nusilpo. Karalių turėjo pasodinti į sostą Rusijos kariuomenė, neleidusi perrinkti karaliumi Stanisławo Leszczyńskio ir taip sukėlusi Lenkijos įpėdinystės karą; tačiau karalius paprasčiausiai gyveno Drezdene. Seimas buvo šaukiamas reguliariai, bet ne mažiau reguliariai jam dar nespėjus susirinkti tokį šaukimą blokuodavo *liberum veto.* Per 30 metų tik viena seimo sesija sugebėjo priimti kai kuriuos įstatymus. Hipertrofavus subsidiarumo principą, praktiškai visa valdžia perėjo į magnatų ir vietinių seimelių rankas. Žečpospolita neturėjo nei savo diplomatijos, nei iždo, nei gynybos. Ji negalėjo vykdyti reformų. Tapo *philosophes* kritikos ir pajuokos objektu. Kai 1751 metais išėjo prancūzų *Encyclopedie* pirmasis tomas, pagarsėjęs straipsnis *Anarchija* aprašinėjo vien tik Lenkiją. [**KANTATA**] [**ŠLĖKTOS**]

Reformų šalininkai pabėgo į užsienį, taip pradėdami jau niekad nebenutrūksiančią lenkų politinės emigracijos tradiciją. Stanisławas Leszcyńskis, du kartus išrinktas karaliumi ir abu kartus išvarytas rusų, susirado prieglobstį Prancūzijoje. Išleidęs savo dukterį už Liudviko XV, jis gavo Lotaringijos kunigaikštystę ir kaip *le bon roi Stanislas* galėjo iš Nansi valdyti pagal švietimo epochos principus, uždraustus jo tėvynėje.

Stanisławas Augustas Poniatowskis (valdė 1764–1795 m.), paskutinis Lenkijos karalius, – tragiška ir kartu savaip kilni figūra. Kaip vienas iš pirmųjų Jekaterinos Didžiosios meilužių, jis buvo pasodintas į sostą ir gavo neįvykdomą užduotį reformuoti Respubliką, kartu išsaugant Rusijos viršenybę. Varžomas 1717 metų konstitucijos, jis sukėlė kaip tik tokias konvulsijas, kurių reforma turėjo vengti. Kaip buvo galima apkarpyti šventą šlėktų teisę priešintis ir išvengti bent dalies jų pasipriešinimo? Kaip buvo galima apriboti Rusijos teisę kištis ir išvengti jos įsikišimo? Kaip buvo galima panaikinti *liberum veto* teisę neišprovokuojant,

KANTATA

1734 metų spalio mėnesį, kai ką tik karūnuotas naujas Lenkijos karalius iš anksto neįspėjęs grįžo namo, jo rūmų kompozitorius turėjo per tris dienas sukurti devynių dalių *Cantata Gratulatoria*. Jos žodžiai buvo tokie pat barokiniai kaip ir pakili muzika:

1. Choras: *Preise dein Glücke, gesegnetes Sachsen* <...>
[(Šlovink savo laimę, palaimintoji Saksonija <...>]

4. Rečitatyvas: *Was hat dich sonst, Sarmatien, bewogen (...)?*
[Kas tave paskatino, Sarmatija <...>?]

5. Arija: *Rase nur verwegner Schwarm* <...>
[(Siautėk tad, minia puikioji <...>]

7. Arija: *Durch die von Eifer entflammeten Waffen* <...>
[(Nuo uolumo liepsnojančiais ginklais <...>]

8. Rečitatyvas: *Lass doch, o teurer Landesvater, zu*
(Tad leisk, šalies brangusis tėve)

9. Choras: *Stifter der Reiche, Beherrscher der Kronen* <...>
[Imperijų kūrėjau, karūnų valdove <...>]

Įvykiai, paskatinę sukurti šią kantatą, jau seniai pamiršti. Tačiau jos muzika buvo panaudota kituose kūriniuose ir tapo nemirtinga. Nr. 7 tapo Nr. 47 „Kalėdų oratorijoje" (*Weihnachts-Oratorium*). Nr. 1 dabar yra „Osanna" (*Hosannah*) mišiose B minor. Mat tas Lenkijos karalius kartu buvo ir Saksonijos elektorius, o jo rūmų kompozitorius – Johannas Sebastianas Bachas[1].

kad kas nors pasinaudotų ja? Karalius tris kartus mėgino pralaužti šį užburtą ratą ir visus tris kartus jam nepavyko. Kiekvieną kartą pasirodydavo rusų kariuomenė atstatyti tvarkos ir kiekvieną kartą Respublika būdavo nubaudžiama padalijimu. XVIII amžiaus septintajame dešimtmetyje karaliaus pasiūlytos reformos sukėlė karą su Baro konfederacija (1768—1772) ir baigėsi pirmuoju padalijimu. 1787—1792 metais karaliaus parama Didžiajam seimui ir Gegužės 3-sios konstitucija išprovokavo Targovicos konfederacijos atsiradimą ir antrąjį padalijimą (žr. IX skyrių). 1794—1795 metais karalius palaikė Tadeušo Kosciuškos sukilimą ir tai baigėsi dramatiškai. Po trečiojo padalijimo nebeliko Respublikos, nebeliko ką valdyti. Poniatovskis atsisakė sosto 1795 metais šv. Kotrynos dieną ir mirė tremtyje Rusijoje.

Visiškos Respublikos agonijos metu Didžioji Lietuvos kunigaikštystė išlaikė savo individualybę. Nepaisant politinio silpnumo, gyvenimas joje virė ir susiformavo keturios ilgalaikės tradicijos. Jos sostinė Vilnius (Wilno, Vilna) tapo tikra įvairių kultūrų sankryža. Dominuojantis lenkų elitas du kartus susilaukė pastiprinimo: pirmą kartą 1773 metais, kai buvo įkurta Edukacinė komisija, o vėliau, kai įsteigta Regioninė švietimo kolegija. Centras buvo Vilniaus universitetas, kuriam caro valdžios sąlygomis buvo lemta klestėti iki 1825 metų. Lietuvos žydų

kultūra jidiš kalba sustiprėjo Didžiajai Lietuvos kunigaikštystei tapus pagrindine Rusijos žydų gyvenimo zona. Lietuvių ir rutėnų (baltarusių) valstietija, išvengusi polonizacijos, išsaugojo pakankamai vidinių jėgų, kad pajėgtų atlaikyti visus rusinimo mėginimus ateityje. Sykį įjungta į Rusijos imperijos sudėtį, Didžioji Lietuvos kunigaikštystė jau niekada nebeatgijo kaip administracinis vienetas. Tačiau jos gyventojai savo kilmės iki galo nepamiršo. Jie dalyvavo visuose lenkų sukilimuose XIX amžiuje. Lenkų ir žydų tradicijos išliko iki kruvinųjų Stalino ir Hitlerio laikų. Lietuvių ir mažesniu mastu baltarusių tradicijos atlaikė visus likimo išbandymus, kol XX amžiaus paskutiniajame dešimtmetyje šios tautos pasiekė nepriklausomybę. [BLR] [LIETUVA]

Tarptautiniuose santykiuose visų pirma buvo rūpinamasi jėgų pusiausvyra. Visi didieji šio laikotarpio karai skirti jai palaikyti (žr. III priedą, 61). Nė viena šalis nesijautė esanti pakankamai stipri, kad mėgintų karine jėga užkariauti visą žemyną, tačiau nedideli regioniniai nesutarimai galėjo išprovokuoti grandininę galimos grėsmės sulaikymui skirtų koalicijų ir sąjungų kūrimosi reakciją. Ideologijos ar nacionalinio išdidumo klausimai čia retai vaidindavo svarbesnį vaidmenį. Tos sąjungos galėjo greit keistis, o nedidelės profesionalios kariuomenės operatyviai įsikišti ir išspręsti nesutarimus iš anksto kruopščiai suplanuotuose mūšiuose. Kai pradėjo veikti Europos susitarimas, diplomatiniai kongresai galėjo pasverti kovų pasekmes ir sudaryti gautų ar prarastų kolonijų, tvirtovių ir teritorijų balansą. Apskritai kalbant, tie karai ir tarnavo jiems. Europoje nevyko joks didesnis įtakos ar teritorijos persiskirstymas, kuris būtų tiesioginis užkariavimų rezultatas. O tie pakoregavimai, kuriuos karai išprovokuodavo, pavyzdžiui, ispanų teritorijų užleidimas pagal Utrechto taikos sutartį arba Prūsijos įvykdytas Silezijos užėmimas, nepalyginami su didžiausiu šios epochos teritorijų perskirstymu — Lenkijos padalijimais, kurie buvo atlikti nesigriebiant karo. [DESSEIN]

Trys Lenkijos ir Lietuvos padalijimai yra puikiausi taikios agresijos pavyzdžiai, kokiais tik gali pasigirti Europos istorija. Užbaigti trim etapais, 1773, 1793 ir 1795 metais, jie padalijo valstybę, kuri teritorijos dydžiu prilygo Prancūzijai. Padalijimai buvo vykdomi gangsteriškais metodais, kai už visų oficialių susitarimų slypėjo smurto grėsmė ir kai aukos buvo priverstos toleruoti jų luošinimą. Kadangi apsieita be karo, daugelis dabartinių stebėtojų linkę priimti pasidalijusiųjų paaiškinimus. Daugelis istorikų pripažino nuomonę, kad lenkai patys prisišaukę nelaimę. Ir prisireikė tokių autorių kaip Burke'as, Michelet ar Macauley'us, kad nusikaltimas būtų pavadintas nusikaltimu.

Padalijimų mechanizmas rėmėsi dviem paprastais samprotavimais; pirma, reformoms Lenkijoje nuslopinti reikėjo intervencinės Rusijos kariuomenės, ir antra, Rusijos skverbimasis į Respubliką kėlė pavojų kitiems jos kaimynams — Prūsijai ir Austrijai. Po sekinančio Septynerių metų karo ypač Prūsija nebuvo pasiruošusi veltis į naują konfliktą su Rusija. Manyta, kad prūsų ir austrų interesai gali būti geriausiai apginti, jei už susitaikymą su Rusijos veiksmais Lenkijoje jie gaus teritorinę kompensaciją. Taigi, sutinkant visiems jos kaimynams, negalinti apsiginti Respublika turėjo paklusti rusų armijos vykdomam jos reformatorių nuslopinimui

DESSEIN

Kai 1742 metais buvo ruošiamas kunigaikščio de Sully memuarų antrasis leidimas, jis gerokai paredaguotas. Buvo supaprastinta daug kunigaikščio visur išbarstytų ir dažnai prieštaringų komentarų apie užsienio santykius ir visi jie surinkti į vieną skyrių, pavadintą *Politinis planas paprastai vadinamas Henriko Didžiojo Didžiuoju planu.* Taip Sully *Grand Dessein* buvo pertvarkytas, jei nesakysime, kad sugalvotas, praėjus daugiau nei šimtui metų nuo jo mirties. Kritikai įrodinėjo, kad tai labiau XVIII negu XVII amžiaus kūrinys[1].

Reikia pasakyti, kad Maximilienas de Béthune'as (1560–1641), baronas de Rosny ir kunigaikštis de Sully, per tą dešimtmetį, kai buvo Henriko IV pirmuoju ministru, užsienio politika mažai teužsiėmė. De Sully tvarkė karaliaus finansus, buvo Prancūzijos *Grand Voyer* (nuo lotyniško žodžio *viarus* – „kelių meistras"), Didysis artilerijos magistras, o vėliau fortifikacijos viršininkas bei Bastilijos valdytojas.[2] Jo mintys apie tarptautinius santykius datuojamos pirmaisiais išėjimo į pensiją metais (po 1610-ųjų) ir vėliau, su dideliais pataisymais, Trisdešimties metų karo laikotarpiu. Visas jas nesutvarkytas De Sully paskelbė savo dvitomėje knygoje *Mémoires des sages et royales oeconomies d'estat* (1638).

Tikrasis Sully tikslas buvo tik sumažinti Habsburgų viešpatavimą, tačiau, orientuodamasis į šį iš principo oportunistinį tikslą, jis sudarė planą, numatantį ir Europos žemėlapio pertvarkymą, ir amžinos taikos išsaugojimo mechanizmą. Naująjį žemėlapį turėjo sudaryti penkiolikos lygių valstybės, kurios būsiančios sukurtos Ispaniją apribojant Pirėnų pusiasaliu, atskiriant Austrijos valdančiąją dinastiją nuo imperijos ir perskirstant jų valdas. Pavyzdžiui, Ispanijos Nyderlandai turėjo būti padalyti Anglijai ir Prancūzijai arba atiduoti Jungtinėms Provincijoms, Vengrija atkurta kaip nepriklausoma monarchija su renkamu valdovu. Vokietijos valdovas turėjo būti renkamas atviruose rinkimuose, jokiai dinastijai nesuteikiant monopolinės teisės į sostą. Amžinos taikos sumetimais Sully planavo įkurti Europos kunigaikščių lygą. Šią lygą valdysianti Federalinė taryba, kurioje didžiosioms valstybėms būsią skiriama po keturias, o likusioms valstybėms po dvi vietas. Lygos pirmininkas būtų keičiamas rotacijos keliu, pradedant nuo Bavarijos elektoriaus. Lygos žinioje turėjo būti jungtinės pajėgos ginčams reguliuoti ir politikai įgyvendinti.

Svarbiausia koncepcija, kuria būtų vadovaujamasi sudarant naująjį žemėlapį ir kuriant naująją lygą – „jėgų pusiausvyra". Nė viena valstybė neturėjo būti tokia stipri, kad galėtų primesti savo valią kitoms. Europa tapsianti *une république très chrétienne* „viena labai krikščioniška respublika" ir „viena didele šeima". Savo teritorijoje ji turėjo užtikrinti prekybos laisvę, O už savo ribų privalėjo sutriuškinti turkus ir imtis „patogių" užkariavimų Azijoje ir Šiaurės Afrikoje.

Sukurtas išėjusio į pensiją ir jokios atsakomybės nevaržomo valstybės veikėjo bei pertvarkytas XVIII amžiaus redaktoriaus, šis Didysis planas tikrai turi daug abstrakčios teorijos bruožų. Jam galėjo turėti įtakos Emerico Cruce'o traktatas *Nouveau Cyneé* (1623) ir jo planas sušaukti Venecijoje pasaulinį taikos susirinkimą, kuriam pirmininkautų

popiežius. Šiame plane kai kas galėjo būti perimta iš „Amžinos sąjungos lygos" projekto, pasiūlyto vieno Bohemijos karaliaus dar 1458 metais. Tokia mintis tikrai būdinga ilgai teorinių veikalų tradicijai – nuo Dantės *De Monarchia* iki Erazmo Roterdamiečio ir Campanellos. Propaguojama „jėgų pusiausvyros" epochoje, ši nuostata susilaukė didelio dėmesio. Per tuos du šimtmečius, kurie ją skiria nuo Tautų sąjungos ir Europos Bendrijos įkūrimo, pagrindinės mintys apie tarptautinį stabilumą, laisvąją prekybą, jungtinę valdžią ir bendrą nutarimų įgyvendinimą niekada neprarado patrauklumo. Tačiau svarbiausia, kad Didysis planas pripažino tai, ką daugelis ignoravo – kad taika yra valdžios funkcija[3].

ir dar atsilyginti už šią operaciją dideliais savo teritorijos gabalais. Negana to, Respublika dar privalėjo tylomis klausyti, kaip jos kankintojai pasakoja visam pasauliui apie savo kilnius ir taikingus ketinimus.

XVIII amžiaus septintojo dešimtmečio pabaigoje atėjo toks momentas, kai išvengti neramumų Žečpospolitoje tapo neįmanoma. Karaliaus pasiūlytos saikingos reformos sukėlė pasipriešinimą iš visų pusių. Prūsai apšaudė Lenkijos muitinių postus prie Vyslos, taip padarydami galą visiems pasiruošimams modernizuoti fiskalinę sistemą. Rusai kurstė kampaniją prieš tariamą religinių mažumų Lenkijoje diskriminavimą ir pagrobė protestavusius lenkų vyskupus. Baro konfederatai, vadovaujami Kazimiero Pulaskio (1747—1779), stojo ir prieš karalių, ir prieš rusus. 1769 metais austrai, pasinaudodami neramumais, užgrobė trylika miestų Spišo srityje. Sankt Peterburgas pasijuto privaląs imtis drastiškų veiksmų, kai tik situacija kare su turkais tai leis daryti. Berlynas paskubėjo išnaudoti palankią progą ir pareiškė, kad Prūsija nesipriešins rusų intervencijai, jei atsiplėš Lenkijai priklausančią Karališkosios Prūsijos provinciją. O Austrija sutiko su sąlyga, kad gaus gabalą pietinės Lenkijos. Frydrichas II, kalbėdamas apie Mariją Teresę, juokavo: „Kuo daugiau ji verkė, tuo daugiau ėmė". O Rusijai turėjo atitekti didžioji Baltosios Rutenijos dalis.

Pirmoji padalijimo sutartis buvo pasirašyta Sankt Peterburge 1772 metų rugpjūčio 5 d., laikantis visų teisės subtilybių. Žarstyti komplimentai Lenkijos „aukso laisvei". Paskui auka buvo raginama pati griebtis peilio. Karalius pateikė seimui pasiūlymą dėl šalies padalijimo. Tadeuszas Rejtanas, vienintelis seimo narys, bandęs pasipriešinti atsiguldamas prie durų, pro kurias karalius turėjo įeiti į posėdžių salę, slenksčio, vėliau buvo paskelbtas išprotėjusiu. Trys sutartys dėl padalijimo, kurias Respublika sudarė su kiekviena iš ją padalijusių šalių, buvo užbaigtos 1773 metų rugsėjo 7—18 d. Iš Europos valdovų prieš tai protestavo tik Ispanijos karalius. Frydrichas šį įvykį komentavo taip: „Dalyvavau Lenkijos kūno eucharistijoje, tik nežinau, kaip karalienė-imperatorė sutvarkė šį dalyką su savo nuodėmklausiu".
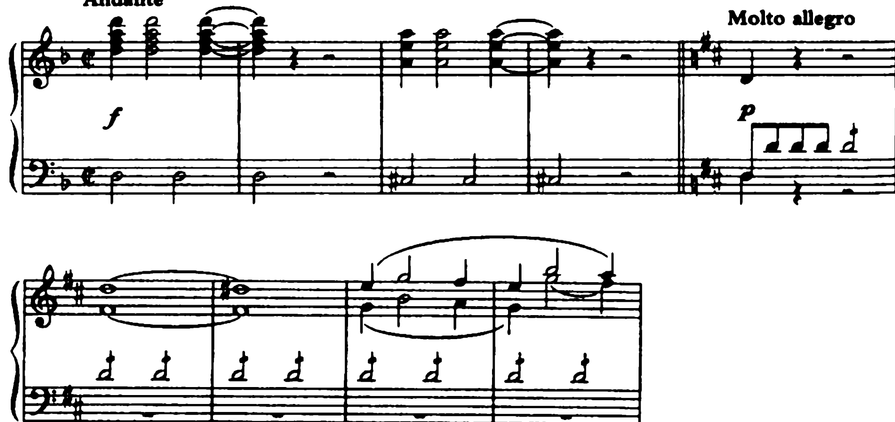
Pirmojo padalijimo kaina gauta keletas santykinės ramybės metų. Lenkija ir Lietuva buvo užsiėmusios Edukacinės komisijos darbais; 1775 metais karalius gavo leidimą sudaryti ministerinio valdymo projektą. Visi Baro konfederatai ištrem-

ti į Sibirą arba pabėgo į užsienį. Pulaskis išvyko į Ameriką ir ten tapo JAV kavalerijos kūrėju. Rusija, Prūsija ir Austrija užsiėmė savo neteisėtai įgytų teritorijų integravimu.

Taigi švietimo epocha baigėsi spektakliu, kuriame trys apsišvietę despotai griebėsi bendrų veiksmų sutriuškinti šviętėjiškų reformų iniciatorius. Lenkijos užpuolimą garbstė gausi šviętėjiška retorika, o jo rezultatą — „Europos žemėlapio patobulinimą" — daugelis pateisino. Voltaire'as šaipėsi: „*Un polonais — c'est un charmeur; deux polonais — une bagarre; trois polonais, eh bien, c'est la question polonaise*" („Vienas lenkas — viliūgas, du lenkai — peštynės, trys lenkai — oi, tai jau „lenkų klausimas"). [METRIKA]

Tačiau pagrindinė problema liko neišspręsta. Respublika ir toliau buvo Rusijos belaisvė, o reformatoriai nenustygdami veržėsi į laisvę. Jei karalius būtų nebesugebėjęs kontroliuoti padėties, kiti būtų veikę už jį. Ir jei tik jie būtų ėmęsi kokių nors veiksmų, visas reformų ir represijų ciklas būtų prasidėjęs iš naujo. Ir prasidėjo 1788 metais.

Pirmadienio vakaras, 1787 metų spalio 29, Praha. Grafo Nostitzo Nacionaliniame teatre senamiestyje (dabar Tylovo Divadlo) Bondinio italų operos trupė surengė operos *Il dissoluto punito* („Nubaustasis palaidūnas") premjerą. Iš pradžių buvo planuota šį spektaklį parodyti spalio 14 d. vakarą pavadinimu „Akmeninis svečias" Toskanos kunigaikštytei, išvykstančiai į Drezdeną į savo vestuves, pralinksminti. Tačiau iki tos datos naujosios operos partitūra dar nebuvo baigta. Pasak Václavo Svobodos (Wenzel Swoboda), grojusio orkestre kontrabosu, kompozitorius visą spalio 28-osios (sekmadienio) vakarą praleido su kopijuotojų armija, ir uvertiūros partitūra buvo atiduota teatrui dar rašalui nenudžiūvus[34]. Tačiau atlikėjų tai neišgąsdino. Kai kompozitorius spalio 29-osios septintą valandą vakaro nusilenkė žvakėmis apšviestoje salėje susirinkusiai publikai, jis buvo sutiktas plojimais. Du ilgi D minor akordai nutildė šurmulį žiūrovų salėje. Po to *molto allegro* tempu ėmė lietis muzika — pirmieji uvertiūros taktai.

Pasibaigus uvertiūrai, maestro atsisuko į orkestrą ir pagyrė jį už mokėjimą groti iš natų: *Bravo, Bravo, meine Herren, das war ausgezeichnet* („Bravo, bravo, mano ponai, tai buvo puiku").

Libretą, kuris dvariškiams buvo išspausdintas iš anksto, jie galėjo nusipirkti teatro kasoje, bet tik italų kalba (jis kainavo 40 kronų su paauksuotais ir 20 kronų su paprastais viršeliais). Tituliniame puslapyje buvo toks tekstas:

IL DISSOLUTO PUNITO. O sia Il D. Giovanni. Dramma giocoso in due atti. Da representarsi nel Teatro di Praga l'anno 1787. In Praga di Schoenfeld <...> La Poesia è dell' Ab Da Ponte, Poeta de' Teatri Imperiali di Vienna. La Musica è del Sig Wolfgango Mozzart, Maestro di Cap, dadesco.

Vaidmenis atliko šie atlikėjai: Giovanni — Luigi Bassi; Anna — Teresa Saporiti; Ottavio — Antonio Baglionis; Elvira — Caterina Micelli; Leporello — Felice Ponziani; Zerlina — Caterina Bondini [impresarijaus žmona]; Commendatore — Giuseppe Lolli.[36]

Mozarto opera *Don Giovanni* (toks buvo galutinis jos pavadinimas) — populiaraus pasakojimo apie suvedžiojimą, tapusio tikru Europos mitu, naujausias variantas. Pasakojimas apie Don Juaną, Sevilijos *burladorą*, buvo vaidinamas jau daugiau nei du šimtmečius ir Neapolio karnavaluose, ir Prancūzijos mugėse pantomimos pavidalu. Šį pasakojimą literatūriškai apipavidalino Molina (1630), Cicogninis (apie 1650), Moliere'as (1665), Corneille'is (1677), Goldonis (1736) ir Shadwellis (1776). Pagal jį buvo kuriama muzika, baleto ir muzikinės dramos pavidalu jis buvo statomas Romoje 1669, Paryžiuje 1746, Turine 1767 ir Kaselyje 1770 metais. Per dešimt metų prieš tai, kai jos ėmėsi Mozartas, remiantis šiuo pasakojimu buvo sukurtos keturios didelės operos: Righinio Vienoje (1777), Albertinio Varšuvoje (1783), Foppa/Guardio ir Berlati/Gazzanigos Venecijoje (1787). Mozarto libretistas *abbe* Da Ponte smarkiai naudojosi Berlatio tekstu; o baritonas, dainavęs Ottavio partiją Prahoje, pašto arkliais atskubėjo tiesiai iš Venecijos, kur atliko tą pačią partiją pagal Gazzanigos muziką[37].

Operos fabula labai paprasta. Įžanginėje scenoje Don Giovanni nužudo Komandorą — jo paskutiniosios suvedžiotos merginos Annos įtūžusį tėvą. Po daugelio intrigų jis baigiamosiose operos scenose du kartus susitinka akis į akį su negyvo Komandoro statula, šaukiančia keršto, ir nusidėjėlį praryja pragaro ugnis. Da Ponte visą istoriją sutalpino dviejuose veiksmuose, kurie abu turi tą pačią draminę struktūrą:

I VEIKSMAS

Nr. 1—7
ATSKIRA EKSPOZICIJA
[*Giovanni ir trys moterys*]
(Arija) Giovanni — Anna
(Trio) Komandoro mirtis
(Duetas) Anna — Ottavio

II VEIKSMAS

Nr. 14—18
ANTAGONISTŲ ATSKYRIMAS
[*Giovanni persirengęs arba jo nėra*]
Giovanni — Leporello
(Trio) Elviros apgavystė

Elvira apgaule siunčiama	Elvira apgaule siunčiama
pas Leporellą (Nr. 4)	pas Leporellą
Zerlina — Giovanni — Masetto	Giovanni — Masetto
Giovanni — Zerlina	Zerlina — Masetto
Nr. 8—10	Nr. 19—21
ŽMONIŲ IR AISTRŲ MIŠINYS	ŽMONIŲ IR AISTRŲ MIŠINYS
Visuotinis priešiškumas	Priešiškumas, nukreiptas į Leporellą
Kvartetas	Sekstetas
[*Giovanni už kulisų*]	[*Leporello pasprunka*]
Anna supranta, kad Giovanni kaltas	Ottavio supranta, kad Giovanni kaltas
Arija (Nr.10)	Arija (Nr. 21)
	[*Scena kapinėse*]
Leporello pasakojimas	Giovannio pasakojimas
Arija (Nr. 11)	Duetas (Nr. 22)
[*Giovanni sodas*]	[*Annos namai*]
Arija (Nr. 12)	Arija (Nr. 23)
FINALAS: Kaukių pasirodymas	FINALAS: Elviros pasirodymas
Mėginimas suvedžioti Zerliną	Atpildas: Statula
Visuotinis priešiškumas	Visuotinė pabaiga[38]

Tačiau jokia santrauka negali visiškai atskleisti puikios partitūros ir libreto dermės; labiausiai įsimintini pastarojo momentai susilaukė daugybės pakartojimų bei parodijų. Arijoje Nr. 4 (*Madamina, il catalogo è questo*) Giovannio tarnas giriasi Elvirai savo pono apsukrumu meilės reikaluose:

Jis Italijoj šimtą ir dešimt,
Vokietijoj beveik du šimtus,
Pas prancūzus per šimtą, pas turkus devynias,
O Ispanijoj — tūkstantį tris! *(Mille e tre!)*[39]

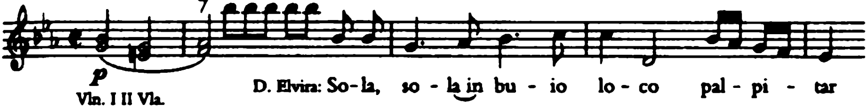
Puikiajame Nr. 7 (*Là ci darem la mano*) — „tobuliausiame gundymo duete, kokį tik įmanoma įsivaizduoti" — Giovanni pavergia nieko neįtariančią Zerliną be jokios prievartos ar apgaulės. Jo stiprią, kupiną pasitikėjimo savimi melodiją pasigauna sopranas ir ima ja žaisti, kai jie nueina susikibę už rankų, apimti nuoširdaus džiaugsmo:

Duettino Zerlina, D. Giovanni
Str. 1 Fl. 2 Ob. 2 Bsn. 2 Hn.
Andante

D. Giovanni: **Là ci da-rem la ma-no, là mi di-rai di si;**

Melodramatiškoje kapinių scenoje (II veiksmas, II scena) aktoriai drebėdami klausosi Akmeninio svečio recituojamos klaikios pranašystės, lydimos triukšmingo trombonų akompanimento: „Auštant tu juoksies jau paskutinį kartą!"

Po finalo — visiškos Giovanni'o pražūties — atlikėjai choru dainuoja ne per daug įtikinantį moralą, pritariant žaižaruojančiai dvigubai fugai:

Questo è il fin di chi fa mal
E de' perfidi la morte alla vita è sempre ugual

(Nuodėmingai kas gyveno, to ir galas liūdnas bus,
Kietą patalą sau klojo — laukia miegas jo klaikus.)[42]

Prieš antrąjį operos pastatymą Vienoje po septynerių mėnesių Mozartas ir Da Ponte kai ką joje pakeitė, pritaikydami naujiems atlikėjams ir naujam teatrui. Kad įterptų tuos papildymus, jie išmetė Ottavio ariją Nr. 21(22) (*Il mio tesoro intanto*):

Tačiau netrukus arija buvo vėl sugrąžinta ir nuo to laiko ji liko standartinio repertuaro esmine sudėtine dalimi.

1787 metais Mozartas du kartus lankėsi Prahoje, kaskart su žmona Konstancija. Jis buvo pačioje karjeros viršūnėje. Per pirmąjį apsilankymą sausio ir vasario mėnesį pristatė savo simfoniją Nr. 38 „Praha" (K. 504), o vėliau dirigavo *Le nozze di Figaro* spektakliui, turėjusiam tokį didelį pasisekimą, kad kompozitorius tučtuojau pasirašė sutartį su Bondini naujai operai, kuri turėjo būti pastatyta kito sezono pradžioje. Grįžęs į Vieną, Mocartas davė kelias pamokas septyniolikmečiui pianistui iš Bonos — Beethovenui. Gegužės mėnesį jį ištiko skaudus smūgis — mylimo tėvo mirtis, užgriuvo turto tvarkymo rūpesčiai. Tačiau tų metų vasarą sukurtuose kūriniuose — *Divertimento F-dur* (K. 522) ir žavingojoje serenadoje *Eine kleine Nachtmusik G-dur* (K. 525) šios nelaimės nepaliko nė mažiausio pėdsako[43].

Mozarto šešių savaičių kelionė į Prahą su *Don Giovanni* opera atsispindi ir jo korespondencijoje, ir vietinėje spaudoje. Iš Vienos jis išvyko spalio 1 d., ką tik pasiėmęs menką sumą už aukcione parduotą tėvo mantą Zalcburge. Ir šį kartą važiavo su Konstancija, kuri buvo šeštą mėnesį nėščia. Apie 240 kilometrų kelionė užtruko tris dienas, nes laikraštis *Praeger Oberpostamtszeitung* spalio 4 d. jau pranešė apie Mozarto atvykimą. „Sklinda žinios, kad [mūsų garsiojo *Herr* Mozarto]

ką tik sukurta opera *Das steinerne Gastmahl* bus pirmą kartą atlikta Nacionaliniame teatre"[44]. Jis apsistojo „Trijų liūtų" užeigos namuose Kohlenmarkto gatvėje Nr. 20. Po keturių dienų atvyko ir libretistas Da Ponte, apsigyvenęs kitoj pusėj gatvės Glatteiso viešbutyje. Spalio 13, 14 ir 15 dienas užėmė vizitas pas Toskanos kunigaikštytę ir paskutinę akimirką priimtas sprendimas pastatyti jos garbei operos *Le nozze di Figaro* vokiškąją versiją. Mozarto nuotaika tuo metu buvo slogi. „Visi čia dykinėja, tuščiai šlaistosi, — rašė jis draugui, — nes dainininkai tinginiai ir atsisako repetuoti spektaklio dieną, o antrepreneris didelis bailys ir nesiryžta jų priversti"[45]. Paskutiniąją mėnesio savaitę sugadino kelių dainininkų liga, be to, dar nebuvo uvertiūros. Pagaliau premjera vis dėlto įvyko ir visų buvo palydėta plojimais. *Oberpostamtszeitung* apie ją atsiliepė labai entuziastingai:

> Pirmadienį <...> italų operos trupė pastatė nekantriai lauktą Maestro Mozarto [*sic*] operą *Don Giovanni* <...>. Žinovai ir muzikai tvirtina, kad Praha niekada negirdėjo ko nors panašaus <...>. Visi atlikėjai scenoje ir orkestro muzikantai iš visų jėgų stengėsi atsidėkoti Mozartui puikiu atlikimu. Spektaklis pareikalavo daug papildomų išlaidų, nes reikėjo kelių chorų ir keisti dekoracijas; jomis spektaklį puikiai papildė *Herr* Guardosoni. Neįprastai gausi publika liudija apie vieningą pritarimą[46].

Opera buvo pakartota lapkričio 3 d. paties Mozarto benefisui. Mozartas paliko Prahą lapkričio 13 d.; prieš tai keli žymūs Prahos asmenys spėjo įrašyti į kompozitoriaus bloknotą daug komplimentų:

> Kada Orfėjaus liutnia nuostabi prabyla,
> Ir balsas Amfiono, kai nutraukia rylą,
> Nurimsta liūtai, sraunios upės sulėtėja,
> Jo klausos tigrai, tarp uolų nutyla vėjas.
>
> Kai liejas Mozarto melodija grakšti,
> Visi jos klausos tartum užburti.
> Suklūsta mūzos, net dainuot nustoję,
> Pats Apolonas klausos išsižiojęs.
>
> *Jūsų gerbėjas ir draugas*
> *Josephas Hurdalekas,*
> *Generalinės seminarijos rektorius.*
> *Praha, 1787 metų lapkričio 12*[47]

Per antrąją kelionę į Prahą Mozartas daug laiko praleido pas savo draugus Dušekus jų viloje „Bertramka" Smichove; ten jis baigė ir paskutinius *Don Giovanni* taktus. Franzas Dušekas buvo koncertuojantis pianistas, o jo žmona Jozefa dainininkė (sopranas) ir sena Mozarto draugė — su ja kompozitorius jautėsi labai laisvai. Prieš išvykstant iš Prahos, Mozarto kandidatūra buvo pasiūlyta imperatoriaus *Kammermusikus* sinekūrai užimti.

Grįžęs į Vieną Mozartas sužinojo, kad jam siūlomas tik 800 guldenų metinis atlyginimas, kai anksčiau šias pareigas ėjęs Gluckas prieš mirdamas gaudavo 2000 guldenų. Kaip visada Mozarto prestižas buvo didesnis už jo finansus. Gruodžio 27 d. Konstancija pagimdė ketvirtą vaiką, dukrelę, kuri išgyveno tik šešis mėnesius. Mozartas artėjo prie savo auksinio dešimtmečio pabaigos.

19 žemėlapis.
Mozarto kelionė į Prahą 1787 metais.

Mozarto bendradarbiavimas su *abbé* Da Ponte yra labai reikšminga gairė europinės muzikos raidoje. Trys jų kūriniai — *Le nozze di Figaro* (1786), *Don Giovanni* (1787) ir *Cosi fan tutte* (1790) — priskiriami *opera buffa* — vienam iš lengviausių ir, kaip manoma, efemeriškiausių žanrų; tačiau jos puikiai išlaikė laiko išbandymą. Kartu su Mozarto vokiškosiomis operomis *Die Entführung aus dem Serail* (1782) ir *Die Zauberflöte* (1791) jos sudaro ankstyviausiąją kūrinių grupę, įsitvirtinusią nuolatiniame *Grand Opera* repertuare. Tiesą sakant, tame repertuare, susidedančiame iš maždaug trisdešimties kūrinių, pagal kiekį ir neblėstantį populiarumą šioms operoms prilygsta tik Wagnerio ir Verdžio operos. Da Ponte buvo idealus partneris. Pabėgęs iš savo gimtosios Venecijos, kur gimė gete, jis ne per daug rimtai žiūrėjo į savo atsivertimą bei dvasininko rangą. *Don Giovanni* tekstą rašė tikrai iš širdies[48]. (Žr. III priedą, 57)

Kadangi tais laikais garso įrašyti nemokėta [GARSAS], ne kartą mėginta literatūros priemonėmis atkurti nepaprastą Mozarto muzikavimo aplinką. Pavyzdžiui, praslinkus šešiasdešimčiai metų po Mozarto mirties, poetas Eduardas Mörikė (1804—1875) tai padarė savo trumpoje novelėje *Mozart auf der Reise nach Prag* (1851). Jis pasakoja apie įsivaizduojamą susitikimą, kuris tikrai galėjo įvykti su kuo nors iš novelėje aprašomų išsilavinusių žmonių, kurie ir buvo entuziastingiausi jo gerbėjai. Taigi novelėje pasakojama, kaip Wolfgangas su Konstancija bekeliaudami į Prahą per pušimis apaugusius Bohemijos miško kalnus pamato grafų von Schinzbergų pilį. Wolfgangas užklumpamas nusikaltimo vietoje, kai nerūpestingai nusiskina vaisių nuo apelsinmedžio pilies sode. Tačiau už tai jo laukia dovana — pakvietimas papietauti pilyje. Po pietų kompozitorius sėdasi prie pianino ir pasakoja, su muzikiniais intarpais, kaip kūrė *Don Giovanni* finalą.

> Negaišdamas laiko, jis užgesino žvakes dviejose žvakidėse, stovėjusiose šalia, ir mirtinoje kambario tyloje pasigirdo ta siaubą kelianti melodija — *Di rider finirai pria dell'aurora* („Liausies juoktis dar aušros nesulaukęs")... Atrodė, kad iš tolimų žvaigždėtų sferų per melsvą naktį skverbiasi sidabriniai trimito garsai, persmeigdami sielą lediniu pasmerkimo virpuliu.
>
> Chi va la? („Kas ten eina?") — girdėti Don Giovannio klausimas.
>
> Tada balsas pasigirsta vėl, toks pat monotoniškas kaip ir pirma, paliepdamas bedieviškam jaunuoliui palikti mirusįjį ramybėje <...>[49]

Ir čekai nepamiršo tų trumpų dienų, kai Mozartas pagerbė jų šalį apsilankymu. Šiuolaikinis čekų poetas vakarą „Bertramkos" viloje panaudoja kaip pretekstą apmąstymams apie nepasiekiamą rojų:

A když počal hrát
a copánek mu poskakoval po zádech
přestaly šumět i lastury
a nastavily svá rozkošná ouška...
Proč jenom nezamkli tenkrát dveře,
proč nevypřahli koně z kočáru!
Odešel tak záhy.[50]

(O kai pradėjo groti
ir kaselė šokinėjo jam ant nugaros,
net jūrų kriauklės ošti liovės,
ausis ištempę klausės, klausės ...
Kodėl tada jam durų neuždarė,
kodėl arklių jo neiškinkė!
Paliko mus taip greit.)

Praha, kurią taip mylėjo Mozartas, artėjo prie tokių puikumo aukštumų, kokiomis galėjo pasigirti tik nedaugelis Europos miestų. Tai buvo antrasis miestas Habsburgų valdose ir neseniai patyrė penkis ar šešis dešimtmečius trukusį neturintį lygių architektūrinį pertvarkymą. Elegantiškasis neoklasikinio stiliaus Nacionalinis teatras, kuriame įvyko *Don Giovanni* premjera, pastatytas vos prieš ketvertą metų, buvo tik vienas iš daugelio puikių naujųjų visuomeninių pastatų. Thuno rūmai (1727), kuriuose dabar įsikūrusi Didžiosios Britanijos ambasada ir kur Mozartas buvo apsistojęs per savo pirmąjį apsilankymą 1787 metais, buvo tik viena iš keliolikos prabangių naujųjų aristokratų rezidencijų, tokių kaip Colleredo-Mansfeldų, Goltz-Kinsky, Clam-Gallasų, Caretto-Millesimo ir Lobkowitz-Schwarzenbergų šeimų rūmai. Šv. Mikalojaus bazilika, kurioje po savaitės išvykus Mozartui buvo atliktos jo *Mišios c-mol,* — viena iš keliolikos baroko stiliaus bažnyčių, suprojektuotų Diezenhoferių — tėvo ir sūnaus. Karolinum rūmuose (užbaigtuose 1718 m.) įsikūrė universiteto kompleksas, o Klementinum (užbaigtuose 1715 m.) buvo jėzuitų bažnyčia ir biblioteka.

Tačiau svarbiausia tai, kad visi keturi pagrindiniai miesto istoriniai centrai neseniai buvo atitverti, išgražinti ir sujungti į harmoningą visumą. Hradčanai, Prahos senoji pilies kalva kairiajame Vltavos krante su Šv. Vito katedra (1344) ir Jogailaičių *Vladislavo sale* (1502), 1753—1775 metais apsupti įspūdingomis Pacassio suprojektuotomis sienomis, *Mala Strana* (Mažasis miestas) Hradčanų papėdėje buvo papuošta naujais vyskupo rūmais (1765). Senasis *Karluv Most* (Karolio tiltas) (1357), jungiantis dvi miesto puses, per visą 660 metrų ilgį buvo papuoštas stulbinančiomis šventųjų ir istorinių veikėjų skulptūromis. Gatvės senamiesčio dešiniajame krante, kur ir toliau dominavo *Tynsky chram* ir Rotušė, atgaivintos jas smarkiai suremontavus. Kaip visada jas pagyvino kas valandą vykstantis miesto laikrodžio spektaklis, kai Kristus ir apaštalai veda procesiją, kurios pabaigoje eina Mirtis, Turkas, šykštuolis, kvailys ir gaidys, palydimi Loretto Kariljono (1694) varpų skambėjimo. Chartiją Jungtinei Prahai imperatorius Juozapas II suteikė tik 1784 metais.

Aristokratai, kurių rezidencijos puošė miestą ir nuo kurių globos priklausė Mozarto muzika, turėjo daugiausia naudos iš Habsburgų valdymo. Jie dažniausiai buvo vokiečių kilmės, praturtėję iš vietinių čekų bajorų turto sekvestravimų per Trisdešimties metų karą. Jų dvarų klestinčiose Bohemijos žemėse turtai leido prabangiai gyventi miestuose. Mozarto laikais dauguma čekų jau buvo nusmukdyta iki neturinčios vadų valstiečių tautos lygio, nors nemažai viduriniosios klasės atstovų, tarkim, Dušekai, gyveno čekų ir vokiečių bendruomenių „paribyje".

Kontrastai tarp turtuolių ir vargšų buvo didžiuliai. Per pirmąjį apsilankymą Prahoje 1771 metais, kai šeštadalis Prahos gyventojų mirė iš bado, imperatorius Juozapas II buvo sukrėstas:

> Kokie gėdingi kai kurie atvejai per šių metų badą. Žmonės iš tikrųjų mirdavo ir paskutinį patepimą gaudavo tiesiog gatvėje. <...> Šiame mieste, kur gyvena turtingas arkivyskupas, yra didelė katedros kapitula, daug vienuolynų ir trys jėzuitų rūmai <...>, nebuvo aprašyta nė vieno atvejo, kad kas nors iš jų būtų priglaudę bent vieną iš tų nelaimingųjų, gulėjusių prie jų durų[51].

Juozapas II neturėjo kantrybės taikstytis su sustabarėjusiu katalikų Bažnyčios pasitenkinimu savimi. Jėzuitų ordinas buvo panaikintas praėjusiame dešimtmetyje; o kai Juozapas tapo vienvaldžiu valdovu 1780 metais, pasipylė tikras srautas reformistinio turinio dekretų, kurie kėsinosi pakirsti pačius švenčiausius socialinės tvarkos stulpus. Baudžiauninkai buvo išlaisvinti. Religinė tolerancija imta taikyti unitams, stačiatikiams, protestantams ir žydams. Vaikams iki devynerių metų buvo uždrausta dirbti. Leista civilinė metrikacija ir skyrybos. Panaikinta mirties bausmė. Klestėjo masonai. Turtai, kurių šaltinis buvo bažnytinės nuosavybės sekuliarizacija, atsispindėjo imperatoriaus ir aristokratų ekstravagantiškos architektūros pastatuose.

Didelė žydų bendruomenė Prahoje irgi išgyveno klestėjimo laikotarpį. Gausūs trėmimai praeityje apie 1744—1745 metus liovėsi, ir žydai XVIII amžiaus devintajame dešimtmetyje mėgavosi imperatoriaus *Toleranzpatent* vaisiais. Žydų kvartalas, imperatoriaus garbei pervadintas Jozefovu, kaip ir kiti miesto rajonai buvo smarkiai renovuotas. Perstatytos viduramžių Senoji-Naujoji ir Klauso sinagogos. Žydų rotušėje modernus laikrodis rodė valandas romėnų skaičiais, o kitas tuoj po juo — hebrajiškais. Prahos žydams vėliau buvo lemta sudaryti dinamiškiausią Vienos žydų bendruomenės dalį.

Prahos masonai irgi mėgavosi imperatoriaus tolerancija. Jie Mozartą, kuris buvo Didžiosios masonų ložės Vienoje narys, sutiko kaip savą. Masonai stipriai priešinosi katalikų Bažnyčios pastangoms uždusinti intelektualinį ir kultūrinį gyvenimą.

Mozartas puikiai jautėsi nesuvaržytoje XVIII amžiaus devintojo dešimtmečio socialinėje aplinkoje, kurią atspindėjo ir *opera buffa* populiarumo augimas. Jis užėmė neutralią poziciją to meto moralės atžvilgiu. Tačiau „atpildas" ištvirkėliui per daug melodramatiškas, kad jį būtų galima traktuoti rimtai; o jo bendradarbiavimo su Da Ponte kito vaisiaus — operos *Cosi fan tutte* („Visos jos tokios") prasmę kai kas laikė skandalingai lengvabūdiška. Libreto eilutės apie „saldžių vandenų pilno slėnio prasiveriantį dugną" nepaliko per daug erdvės kitokioms interpretacijoms. Pats Lorenzo Da Ponte, atsivertęs žydas, turėjo reputaciją, neką tesiskiriančią nuo jo draugo ir kolegos venecijiečio Giovanni Casanova di Seingalto (1725—1798). Po viso gyvenimo, praleisto šnipinėjant, ištvirkaujant ir bėgant nuo teisingumo, Casanova savo paskutiniuosius metus leido kaip grafo Waldsteino bibliotekininkas Duchcove šiaurės Bohemijoje. Žinoma, kad jis 1787 metų spalio 24 d. apsilankė pas savo leidėją Prahoje ir labai tikėtina, kad pasiliko

pažiūrėti *Don Giovanni* premjeros. Kai kurie kritikai spėliojo, kad jis buvo šios operos pagrindinio herojaus prototipas.

Šiurkštus libertinizmas XVIII amžiuje visą laiką buvo aiškiai išreikštas[52]. Tačiau, turint galvoje katalikiškosios Austrijos oficialų puritoniškumą, reikėjo nemažos drąsos seksualinį suvedžiojimą padaryti publikos pramogos tema. Don Žuanas Juozapo laikų Prahos moralės sergėtojus įžeidė ne mažiau negu šiais laikais įžeidžia feministinio teisingumo sergėtojas. Juk Don Giovanni, kaip ir Casanova, buvo ciniškas mergišius, kuriam moterys — tik geismų objektas. Čia verta pacituoti paties Casanovos žodžius:

> Žmogus, kuris myli <...> malonumą, kurį mano suteikiąs savo meilės objektui, iškelia jį aukščiau už malonumą, kurį jo meilės objektas gali suteikti jam pačiam. Todėl jis taip nori patenkinti ją. O moteris, kuriai labiausiai rūpi savi interesai, negali vertinti jos pačios jaučiamo malonumo labiau už malonumą, kurį ji duoda. Todėl ji delsia <...>[53]

Tačiau viena iš žymiausių Mozarto savybių buvo jo sugebėjimas pakilti virš supančio pasaulio aistrų. Jo partitūros pakaitomis buvo čia linksmos, čia pakilios, net jei jį patį kamavo bloga sveikata, skurdas, nesėkmės. Mozarto muzika, nors ir sukurta jį supančiame pasaulyje, jam nepriklausė. Nors jis daug keliavo, dvidešimt metų praleido įvairiuose Europos dvaruose, jo kūriniuose nėra nė pėdsako tų dienų politikos.

1787 metais Europa artėjo prie savo pastarųjų poros šimtmečių raidos viršūnės. Europos monarchijų siaubui kaip tik tais metais buvo pasirašyta respublikoniškoji JAV konstitucija ir pradėjo cirkuliuoti JAV doleris. Didžiojoje Britanijoje valdant Pittui Jaunesniajam buvo svarstomi visam pasauliui svarbūs imperijos klausimai — pirmojo Indijos generalgubernatoriaus Warreno Hastingso apkaltinimas ir draugijos už vergų prekybos panaikinimą įsisteigimas. Rusijoje imperatorė Jekaterina II buvo ką tik pradėjusi kampanijas prieš turkus; tuo tikslu savo naujoje provincijoje Kryme ji priiminėjo ir linksmino savo sąjungininką Mozarto globėją imperatorių Juozapą. Nyderlanduose štathalteris Vilhelmas V buvo išvytas, o jo žmoną respublikoniškoji Patriotų partija paėmė įkaite. Kai Mozartas rengėsi keliauti į Prahą, prūsų armija ruošėsi į Olandiją atkurti štathalterio valdžios. Vatikanas stengėsi sulaikyti pasaulietiškumo potvynį: Pijui VI (popiežiavo 1775— 1799 m.) neleista siųsti nuncijaus į Miuncheną, o Neapolio karalius atsisakė duoti jam tradicinę feodalinę priesaiką. Florencijoje popiežiui metė iššūkį didysis kunigaikštis, įvedęs galikonų apeigas Toskanos Bažnyčioje. Tuo metu, kai vyko *Don Giovanni* premjera, Prancūzijoje buvo sušaukti bei paleisti ir Notablių susirinkimas, ir Paryžiaus parlamentas. Prancūzijos karalių pavyko įtikinti, kad šaliai gresia bankrotas, ir jis nusprendė sušaukti Generalinius luomus; tai iš pradžių buvo numatyta padaryti 1792 metų liepos mėnesį. Kiti ateityje kilę labai svarbūs įvykiai praėjo beveik nepastebėti. Buvo pademonstruotas pirmasis tikras garlaivis. Rugpjūčio mėnesį Horace'as Saussure'as pirmą kartą užlipo į Monblaną. Žmogus įveikė Gamtą.

Žvelgdamas iš laiko perspektyvos istorikas gali pastebėti, kad Mozarto muzikoje nuskambėjo daug iš labiausiai pasmerktų ir sutrešusių *ancien regime*

elementų. Nors anuo metu to niekas dar nežinojo, tačiau Juozapas II buvo priešpaskutinis Šventosios Romos imperijos valdovas. Dožas Paolo Renieras (valdė 1779–1789 m.) buvo 125-asis iš 126 Venecijos dožų. Bohemijos kaimynė Lenkija jau įžengė į paskutinįjį dešimtmetį, kai ją valdė paskutinysis iš 51 jos nepriklausomų karalių ir kunigaikščių. Popiežiui Pijui VI buvo lemta numirti prancūzų revoliucionierių kalėjime.

Mene tradicijos kaip visada varžėsi su naujovėmis. 1787 metais pasirodė Jeremy Benthamo veikalas *Lupikavimo apologetika*, Goethės eiliuota drama *Ifigenija*, Schillerio *Don Karlas*. Fragonard'as, Davidas ir Goya plušėjo prie savo kūrinių, kaip ir Reynoldsas, Gainsborough, Stubbsas ir Romney. Mozarto amžininkai buvo Haydnas, Cherubinis ir C. P. E. Bachas.

Žinoma, galima pasakyti, kad *Don Giovanni* buvo sumanytas kaip puiki intuityvi to teismo, kuris laukė sugedusio ir amoralaus žemyno, alegorija. Jei iš tiesų buvo taip, tai jokios užuominos apie tai nerasime nei Mozarto laiškuose, nei jo kūryboje. Žmonės nesuvokė artėjančios katastrofos, bent jau Prancūzijoje. Pavyzdžiui, markizas de Condorcet, vienas iš radikaliausių to meto *philosophes*, buvo įsitikinęs tik vienu dalyku – kad monarchija nepajudinama[54]. Viena inteligentiška jauna prancūzė, turinti muzikinių polinkių, taip aprašė savo įspūdžius apie to meto Paryžių:

> Muzikiniai susitikimai [Hotel de Rochechouarte] buvo labai puikūs. Jie vykdavo kartą per savaitę <...>, tačiau dar būdavo ir repeticijos. Mme Montgeroux, garsi to meto pianistė, skambindavo pianinu; italų dainininkas iš operos dainuodavo tenoro partijas; Mandinis, kitas italas, atlikdavo boso partijas; Mme de Richelieu buvo primadona; aš dainuodavau kontraltu, Monsieur de Duras baritonu; choro partijas dainuodavo geri mėgėjai. Viotti akompanuodavo mums smuiku. Štai taip mes atlikdavome ir sunkiausius finalus. Visi labai stengdavosi, o Viotti buvo net per daug reiklus <...>. Abejoju, ar dar kur nors egzistuoja toks laisvumas, harmonija, geros manieros be jokių pretenzijų kaip visuose didžiuosiuose to meto Paryžiaus namuose <...>
>
> Tarp visų tų malonumų mes artėjome prie 1789 metų gegužės mėnesio, juokdamiesi ir šokdami pakeliui į bedugnę. Mąstantys žmonės pasitenkindavo kalbomis apie visų blogybių panaikinimą. Tvirtino, kad Prancūzija tuoj atgims. Žodis „revoliucija" niekada nebuvo ištartas[55].

IX

REVOLUTIO

Sumaištis žemyne, apie 1770–1815 m.

Prancūzijos revoliucijai būdingas universalumas – bruožas, kurio neturi joks kitas iš gausių Europos sukrėtimų. Tiesą sakant, tai buvo įvykis, suteikęs žodžiui „revoliucija" jo tikrąją šiuolaikinę prasmę: tai ne tik politinis perversmas, bet ir visiškas valdymo sistemos, jos socialinių, ekonominių ir kultūrinių pagrindų sugriovimas. Dabar knygose apie istoriją pilna „revoliucijų". Pavyzdžiui, mėginta Anglijos pilietinį karą vadinti „Anglijos revoliucija", dar dažniau Rusijos revoliuciją siekta pakylėti iki visuotinių revoliucijų trečiojo rango. Minima romaniškoji revoliucija, mokslinė revoliucija, karinė revoliucija, pramoninė revoliucija, Amerikos revoliucija, o pastaraisiais metais net seksualinė revoliucija. Nė viena iš jų nenusipelno tokio pavadinimo.

Tačiau 1789 metais būta pagrindo manyti, kad vyksta permainos, kurios paveiks žmones toli už Prancūzijos ribų ir neapsiribos tik politikos sritimi. Paryžius buvo dominuojančios valstybės sostinė ir tarptautinės kultūros centras. Revoliucionieriai paveldėjo švietimo epochos tikėjimą universalia žmogaus abstrakcija. Jiems atrodė, kad veikia visur visų žmonių vardu, kovoja su universalia, visuotine tironija. Kilniausias jų paminklas buvo ne koks nors provincialus prancūzų teisių paskelbimas, o skambioji Žmogaus ir piliečio teisių deklaracija (žr. žemiau). Mirabeau Nacionaliniam susirinkimui kalbėjo:

> Anksčiau ar vėliau įtaka tautos, kuri <...> meną gyventi supaprastino iki laisvės ir lygybės sąvokų – sąvokų, prieš kurių žavesį negali atsilaikyti žmogaus širdis ir kurias ji paskleidė visose pasaulio šalyse – tokios tautos įtaka, be abejo, atkovos visą Europą Tiesai, Saikingumui ir Teisingumui, gal ne iš karto, ne per vieną dieną ...

Štai tokios nuotaikos ir paskatino šią revoliuciją pavadinti „pirmąja Europos revoliucija", o ne tik grynai prancūzišku reiškiniu[1].

Gyvas dalyvavimo joje pojūtis buvo būdingas ir užsieniečiams. Vienas jaunas anglų entuziastas, vėliau gailėjęsis savo žodžių, ekstazės apimtas rašė: „Kokia palaima buvo gyventi toje aušroje". Nebejaunas valstybės vyras sielvartavo: „Riteriškumo amžius jau praėjo. Jį pakeitė sofistų, ekonomistų ir skaičiuotojų amžius; o Europos šlovė išnyko visiems laikams". Žymiausias to meto rašytojas, stebėjęs mūšį prie Valmi, pareiškė: „Čia ir dabar prasideda nauja pasaulio era"[2]. Istorikai, nesvarbu, kokią pusę palaikytų, visada ieškojo stiprių žodžių. Thomas Carlyle'is, pasibaisėjęs tuo, ką jis vadino „sankiulotizmu", Prancūzijos revoliuciją vadino „baisiausiu iš visų kada nors laiko pagimdytų dalykų"[3]. Jules'is Michelet,

20 žemėlapis.
Europa, 1810 m.

puoselėjęs priešingus jausmus, rašė: „Aš revoliuciją apibūdinu taip: Laisvės atėjimas, Teisės prikėlimas ir Teisingumo atsakas"[4].

Prancūzijos revoliucija panardino Europą į giliausią ir ilgiausiai užsitęsusią krizę, kokią tik jai kada nors teko patirti. Jos sumaištis, karai ir nerimą keliančios naujovės apėmė visą šios kartos gyvenimą. Iš epicentro Paryžiuje revoliucijos bangos pasiekė atokiausius žemyno kampelius. Nuo Portugalijos krantų iki Rusijos gilumos, nuo Skandinavijos iki Italijos paskui tas sukrečiančias bangas ėjo kareiviai ryškiaspalvėmis uniformomis, kepurėmis su mėlynos, baltos ir raudonos spalvos kokardomis ir žodžiais *Liberté, Égalité, Fraternité* lūpose. Savo šalininkams revoliucija žadėjo išvadavimą iš priespaudos, kurią rėmė monarchija, aristokratija ir bažnytinės organizacijos. Jos priešininkams revoliucija buvo minios ir tamsiųjų teroro jėgų sinonimas. Prancūzijai ji žadėjo šiuolaikinės nacionalinės tapatybės pradžią, o visai Europai tai buvo akivaizdus įrodymas, kokie pavojai slypi vieną tironijos formą pakeičiant kita. Revoliucija prasidėjo ribotų taikių permainų viltimi, „o baigėsi pažadais priešintis bet kokioms permainoms". Žvelgiant iš artimos perspektyvos, ji pralaimėjo, tačiau tolimesnėje perspektyvoje, socialinių ir politinių idėjų srityje, jos poveikis buvo ir tebėra labai didelis ir ilgalaikis.

Šios revoliucijos asmenybės ir šūkiai žinomi kiekvienam Europos mokinukui. Revoliucijos vadų — Mirabeau, Dantono, Marato, Robespierre'o ir Bonaparto — paradą papildo ilga jų priešininkų ir aukų eisena, Liudviko XVI ir Marijos Antuanetės vaizdas ant ešafoto, Charlottė Corday, valstietė mergaitė, nužudžiusi Maratą vonioje, kad „išgelbėtų šimtus tūkstančių žmonių", emigrantas kunigaikštis d'Enghienas, suimtas ir nužudytas Bonaparto įsakymu. Prie revoliucijos šliejos daugybė antraeilių spalvingų ir veiklių žmonių: radikalusis Thomas Paine'as, ištremtas anglų filosofas, kuris „matė revoliuciją dviejuose žemynuose"; nepakartojamasis Charles'is de Talleyrand-Périgord'as, *ci-devant* vyskupas, „neprakilnioji Autuno prakilnybė", puikiausias iš visų išlikusių; Antoine'as Fouquier-Tinville'is, šaltas kaip ledas generalinis prokuroras. Kiekvienoje Europos šalyje buvo gausus didvyrių ir niekšų pulkas, kovojusių jos pusėje ir prieš ją — Didžiojoje Britanijoje Nelsonas, mirštantis ant karo laivo *Victory* denio, Vokietijoje Scharnhostas ir Gneisenau, Austrijoje patriotas kankinys Andreas Hoferis, Lenkijoje kilnusis maršalas Poniatowskis, ant balto žirgo jojantis pasitikti mirties upės sraunumoje, Rusijoje nepalenkiamas Kutuzovas, atkakliai brendantis per sniegynus. Europos meną ir literatūrą praturtino nepamirštami vaizdai, nutapyti žodžiais ir dažais, pradedant Goyos paveikslu *Desastres de la Guerra* („Karo baisumai") ar Davido tapytais Napoleono portretais ir baigiant Stendhalio *Parmos vienuolynu*, Dikenso *Pasakojimu apie du miestus*, Mickevičiaus *Ponu Tadu*, Tolstojaus *Karu ir taika*.

Bet kokiame pasakojime apie revoliucijos laikotarpį reikia iš eilės nušviesti priežastis, pačius revoliucinius įvykius ir jų padarinius. Kiekvienas chronologinis pasakojimas turi prasidėti preliudija apie ikirevoliucinius bruzdėjimus. Privalu išnagrinėti, kaip saikingi reikalavimai sukėlė radikalias permainas ir kaip konfliktas Prancūzijoje sukėlė karą visame žemyne. Krizė prasideda pirmaisiais Švietimo epochos nykimo požymiais XVIII amžiaus aštuntajame dešimtmetyje ir baigiasi Vienos kongresu, prasidėjusiu 1814 metais.

Preliudija

Prancūzijos revoliucijos priežastys yra begalinių ginčų tema. Galima išryškinti foną (kartais kyla pavojus, kad juo taps visa ligtolinė istorija), gilumines priežastis, arba giliuosius nestabilumo šaltinius, ir tiesioginius įvykius, arba „kibirkštis", įžiebusias parako statinę. Foną XVIII amžiaus paskutiniajame ketvirtyje sudarė kažkokia neaiški, bet vis didėjanti įtampa visoje Europoje. Šią įtampą sukėlusios permainos nebuvo susitelkusios Prancūzijoje; tačiau Prancūzija buvo ir jų dalyvė, ir liudininkė. Apimta politinio paralyžiaus ir finansinių sunkumų Prancūzija pasirodė esanti prasčiau pasiruošusi atlaikyti šią įtampą negu jos kaimynės. „Revoliucija buvo neišvengiama beveik visoje Europoje. Ji įvyko Prancūzijoje todėl, kad ten senasis režimas buvo labiau susidėvėjęs, labiau nekenčiamas ir lengviau sugriaunamas negu kitur"[5].

Didžiausias politinis sukrėtimas įvyko kitapus Atlanto. Didžioji Britanija, kurią *philosophes* visada laikė stabiliausia ir nuosaikiausia iš visų šalių, įsivėlė į karą su savaisiais Amerikos kolonistais, kurie, prancūzų padedami, pasiryžo atsikratyti britų valdžios. Tačiau Amerikos nepriklausomybės karas (1776 — 1783) susilaukė didelio atgarsio Europoje. Viena vertus, jis Prancūzijos finansinę krizę atvedė prie lemtingos ribos, be to, privertė prancūzus bei kitus suvokti savo keblią padėtį: jei seną suvaikėjusį Jurgį III laikysime tironu, tai kuo tada reikėtų laikyti kitus Europos monarchus? Jei amerikiečiai galėjo sukilti prieš 3 pensų muitą arbatai, tai kaip buvo galima pateisinti didžiulius muitus, kurie slėgė daugumą europiečių? Jei JAV reikėjo įkurti dėl to, kad amerikiečių atstovų nebuvo Didžiosios Britanijos parlamente, tai ką turėjo galvoti tie europiečiai, kurių šalys apskritai neturėjo parlamento? Konstitucinė amerikiečių mintis buvo nuostabiai paprasta ir aktuali visiems:

> Mes manome, jog šventos ir nepaneigiamos šios tiesos: visi žmonės sukurti lygūs ir nepriklausomi; todėl, kad sukurti lygūs, jie įgyja prigimtines neatimamas teises, kurioms priskirtinos teisė į gyvybę bei laisvę ir laimės siekimas[6].

Europos dalyvavimas Amerikos revoliucijoje oficialiai pripažintas statulomis ir paminklais. Ne visada taip lengvai pripažįstamas amerikiečių poveikis Europos revoliucijai. Tačiau per dvylika metų, skyrusių Nepriklausomybės deklaracijos paskelbimą 1776 m. liepos 4 d. ir pirmojo prezidento George'o Washingtono inauguraciją 1789 m. balandžio 29 d., būtent JAV įkūrimas sukėlė daugiausia ginčų, kokia turėtų būti šiuolaikinė valdymo forma.

Thomas Paine'as (1737 — 1809), kvakeris iš Norfolko grafystės Tetfordo, buvo gyvasis ryšys tarp Europos ir Amerikos. „Radikalusis Tomas" pasišventė Amerikos reikalams po to, kai Anglijoje buvo paskelbtas už įstatymo ribų. Jo *Common Sense* („Sveikas protas", 1776) buvo efektyviausias Amerikos revoliucijos traktatas; jo veikalas *The Rights of Man* („Žmogaus teisės", 1791) tapo vienu iš radikaliausių Prancūzijos revoliucijos atgarsių. Paine'ui buvo lemta posėdžiauti prancūzų Konvente ir tik per plauką jis išvengė giljotinos. Jo *The Age of the Reason* („Proto amžius", 1793), deistinis traktatas, parašytas kurstytojiška proza, sukėlė

didelį triukšmą. „Mano šalis — visas pasaulis, — rašė jis, — o mano religija — daryti gera".

Rytų Europoje trys didelės imperijos virškino pirmojo Lenkijos padalijimo grobį (žr. VIII skyrių). Jautėsi palengvėjimas, kad pavyko išvengti karo; tačiau propagandinė dūmų uždanga negalėjo nuslėpti smurto faktų. Negana to, pačioje Lenkijos—Lietuvos valstybėje padalijimas tik pakurstė nepasitenkinimą Rusijos hegemonija. Lenkijos švietimo epochos dvasia neišvengiamai vedė prie konfrontacijos su cariene. Rusijos įtakos sfera plėtėsi lygiagrečiai su Prancūzijos — „tironų" susidūrimo su „laisvės draugais" link. Neatsitiktinai revoliucijos erą apvainikavo titaniškas Prancūzijos susidūrimas su Rusija.

Už kasdieninės politikos buvo matyti požymių, kad giluminės jėgos, nepastebimos gražiai sutvarkytame XVIII amžiaus Europos paviršiuje, kažkokiu būdu tampa nebevaldomos. Vienas nerimo šaltinis buvo technologinio pobūdžio: pasirodė mašinos su mechaniniais varikliais, turinčios didžiulį ir griaunamąjį, ir kuriamąjį potencialą. O antrasis šaltinis — socialinis: vis aiškesnis suvokimas, kad yra „masės", šie knibždantys milijonai, beveik visai atskirti nuo kultūringos visuomenės, galintys paimti savąjį likimą į savo rankas. Trečiasis šaltinis — intelektualinis: literatūroje ir filosofijoje didėjo susidomėjimas iracionalia žmonių elgsenos puse. Istorikai spiriami nuspręsti, ar šie trys reiškiniai buvo tarp savęs susiję; ar vadinamoji pramoninė revoliucija, kolektyvistinė socialinė mintis ir romantizmo pradžia buvo vieno ištisinio proceso dalys; ar jos buvo revoliucinio perversmo priežastys, ar tik lydėjo ir papildė jį.

Pramoninė revoliucija yra bendras terminas, plačiai vartojamas aprašyti technologinėms ir organizacinėms permainoms, kurios buvo daug reikšmingesnės už atskirą geriausiai žinomą tų permainų elementą — mašinų su mechaniniais varikliais išradimą. Negana to, šiuo terminu imta vadinti, po didžiulių istorinių ginčų, tik vieną dar sudėtingesnės permainų grandinės, dabar vadinamos „modernizacija", kuri visu mastu ėmė reikštis tik kitame šimtmetyje, etapą. Tačiau net ir tokiu atveju yra keliolika „protoindustrializacijos" elementų, į kuriuos reikia atsižvelgti; jie apima žemės ūkį, judrią darbo jėgą, garo jėgą, mašinas, kasyklas, metalurgiją, fabrikus, miestus, ryšius, finansus ir demografiją.

Moksliškai tvarkomas žemės ūkis buvo viena iš Švietimo epochos, ypač fiziokratų manijų. Nuo pat pradinio racionalizuojančio etapo jis progresavo tol, kol arklių (bet ne mechaninių variklių) traukiamos mašinos dar neišnaudojo visų galimybių gamybai spartinti. Vienas anglų fermeris iš Hangerfordo, Jethro Tullis (1674—1741) 1703 metais išleistoje knygelėje *Horse-Hoeing Husbandry* („Žemdirbystė, žemės purenimui panaudojant arklius") reklamavo sėjamąją mašiną; Rotherhamo noragas su plieno antgaliu rinkoje pasirodė 1803 metais. Per tuos du faktus skiriantį šimtmetį žemdirbystės eksperimentai vyko pašėlusiais tempais. Tačiau pažanga buvo skausmingai lėta; žemės ūkio gamybos vidurkį lėmė ne naujovių atsiradimo tempai, o vidutinio žemdirbio darbo sparta. [**KAPITALISTINIS ŽEMĖS ŪKIS**]

Ūkiams didinant maisto produktų gamybą, vis daugiau žmonių buvo galima išmaitinti iš to paties žemės sklypo. Anksčiau laukuose dirbusius žmones buvo galima panaudoti kitokiems darbams. Žemdirbystės efektyvumo didėjimas prisidėjo prie gimimų skaičiaus didėjimo ir atsirado darbo jėgos perteklius, bent jau tose šalyse, kur valstiečiai nebuvo pririšti prie žemės. Tačiau nekvalifikuotų valstiečių darbo pasiūla klausimą išsprendė tik iš dalies. Pramonei reikėjo ne tik darbo rankų, bet ir kvalifikacijos. Jos plėtrai palankiausios buvo vietos su senomis amatų tradicijomis.

Garo jėga buvo žinoma nuo seniausių laikų. Tačiau ji niekada nenaudota praktiškai, kol 1711 metais Thomas Newcomenas (1663—1729) jos neįkinkė į didelę gremėzdišką mašiną vandeniui iš kasyklos Devono grafystėje pumpuoti. Garo mašiną labai patobulino Jamesas Wattas (1736—1819), įrankių gamintojas škotas iš Glazgo. Wattą 1763 metais pakvietė remontuoti Newcomeno gremėzdą, ir jis patobulino kondensatorių. Nuo to laiko ėmė atrodyti, kad nebėra mašinų, kurioms varyti nebūtų galima panaudoti garo.

Mašinas imta naudoti nuo vandens malūno ir spausdinimo preso išradimo laikų. XVIII amžiaus laikrodininkai pasiekė labai didelį tikslumą. Tačiau jėgos šaltinio, galingesnio už rankų, vandens ar spyruoklės jėgos, perspektyva sukėlė ištisą išradimų srautą; iš pradžių visi jie padaryti tekstilės pramonėje. Trys anglai iš Lankašyro grafystės — Jamesas Hargreavesas (1720—1778) iš Blakberno, Richardas Arkwrightas (1732—1792) iš Prestono ir Samuelis Cromptonas (1753—1827) iš Halitvudo Boltone išrado verpimo mašiną (1767), „verpimo rėmą" (1768) ir sukimo bei verpimo mašiną (1779). Verpimo mašina tiko tik verpimui rankomis namuose, o kitas dvi mašinas buvo galima varyti ir garu fabrikuose. Naujas žingsnis kuriant sudėtingas mašinas buvo žengtas Prancūzijoje, 1804 metais išradus stakles šilkui austi [JACQUARD'AS].

Tačiau garo jėgos ir mašinų plačiai naudoti nebuvo galimybės, kol nepradėta kasti daug daugiau akmens anglies — efektyviausio kuro garui gauti. Tai pavyko padaryti įvedus nemažai naujovių — požeminius siurblius, saugią Hamphrio Davio šachtininkų lempą (1816) ir ėmus sprogdinimui naudoti paraką. Taip pat ir mašinų iš grūdinto plieno nebuvo galima gaminti dideliais kiekiais, neišplėtus geležies ir plieno gamybos. O tai pavyko padaryti daugelio patobulinimų dėka, įskaitant naujoves, įdiegtas Carrono geležies apdirbimo fabrike Škotijoje (1760) bei Henrio Corto plieno pudlingavimo ir valcavimo būdus (1783—1784).

Pramonės darbininkų sutelkimas po vienu stogu, fabrike, prasidėjo daug anksčiau už mašinų su mechaniniais varikliais išradimą. (Žodis „fabrikas" kilęs iš lotynų kalbos žodžio *fabrica*, reiškiančio dirbtuvę, kur buvo gaminama rankiniu būdu.) Šilko fabrikai, kilimų fabrikai ir porceliano fabrikai XVIII amžiuje buvo gan paplitę. Tačiau pradėjus naudoti sunkias mašinas, reikalaujančias nuolatinės priežiūros ir reguliaraus kuro bei žaliavų tiekimo, fabrikinis gamybos būdas iš pasirinktinio tapo būtinu. „Tamsios šėtoniškos gamyklos" — milžiniški niūrūs statiniai, dydžiu nenusileidžiantys karaliaus rūmams, nevykusiai įsikūrę prie kokio nors nedidelio upelio, kurio vandenį jie naudojo, iš Trajano kolonos dydžio

JACQUARD'AS

1804 metais Josephas Marie Jacquard'as (1752–1834), tekstilės inžinierius iš Liono, patobulino audimo stakles: jomis dabar buvo galima austi kokį tik nori iš anksto „užprogramuotą" raštą, naudojantis perforuotų kortelių rinkiniu ataudams ir šaudyklei kontroliuoti. Tekstilės istorijoje Jacquard'o audimo staklės reiškė didelį ankstesnių Arkwrighto, Hargreaveso ir Cromptono išradimų patobulinimą. Vertinant technologijos istorijos aspektu, tai buvo svarbus žingsnis automatizuotų mašinų kūrimo link; jo mašiną galima laikyti įvairiausių keistų naujų prietaisų, pradedant pianola bei ryla ir baigiant duomenų kaupimu perforuotose kortelėse sistemomis, pirmtake. Tačiau bene svarbiausia tai, kad ji įtvirtino dvejetainę sistemą, kuriai vėliau buvo lemta tapti kompiuterių darbo principu. Rėmas ir kitos Jacquard'o staklių dalys tolygios kompiuterių techninei įrangai, o perforuotų kortelių rinkiniai – jų programinei įrangai.[1]

kamino leidžiantys aitrius juodus dūmus pirmiausia pasirodė tekstilininkų gyvenvietėse Lankašyro ir Jorkšyro grafystėse. Fabrikų atsiradimas tapo staigaus naujų miestų augimo priežastimi. Prototipas buvo Mančesteris, Lankašyro medvilnės pramonės sostinė. 1801 metais vykęs pirmasis Didžiosios Britanijos gyventojų surašymas parodė, kad Mančesteris per ketvirtį amžiaus išaugo dešimteriopai, iš parapijinio miestelio tapdamas miestu su 75 275 įregistruotais gyventojais. Reikia pasakyti, kad ne tik naujieji miestai su fabrikais traukė gyventojus, bet ir dideli gyventojų susikaupimo centrai traukė fabrikus. Tokie miestai kaip Londonas ir Paryžius su gausybe amatininkų ir vargšų buvo labai patrauklūs darbdaviams, ieškantiems darbo jėgos.

Labai svarbus buvo ir susisiekimas šalies viduje; reikėjo, kad jis taptų toks pat pigus ir efektyvus kaip ir jūrų prekyba. Iš kasyklų ir uostų į fabrikus prisiėjo gabenti didžiulius kiekius akmens anglies, geležies ir kitokių prekių, pavyzdžiui, medvilnės, vilnos ar molio. Pagamintas prekes reikėjo vežti į toli esančias rinkas. Ir vėl didžiausios naujovės atsirado Didžiojoje Britanijoje. 1760 metais Bridžvuoterio hercogo inžinierius Jamesas Brindley (1716 – 1772) išplėtė senųjų kanalų tinklą, papildydamas jį nuostabia vandens arterija, kertančia Irvelio upę Lankašyre netoli Bartono akveduko (1760). 1804 metais prie Mertyr Tydfilo vietovės Pietų Velse Kornvalio inžinierius Richardas Trevithickas (1771 – 1833) pamėgino panaudoti didelio slėgio garais varomą lokomotyvą anglies vagonams vežioti trumpu geležinkelio ruožu. Pasirodė, kad tai kainuoja brangiau negu vežioti anglį arkliais. 1815 metais inžinierius J. L. McAdamas (1756 – 1836) savo vardu (kuris dažniausiai rašomas neteisingai) pavadino kelių tiesimo būdą, naudojant akmens skaldos pagrindą ir asfalto dangą.

Nieko nepadarysi be pinigų. Investuotojams, smarkiai rizikuojantiems siekiant didžiulių, bet negarantuotų pelnų, reikėjo nepaprastai daug lėšų. Tokių pinigų galėjo atsirasti tik tokiose šalyse, kur dar ikiindustriniu laikotarpiu susikaupė dideli investicinio kapitalo ištekliai.

Labai svarbūs buvo ir demografiniai veiksniai. Nesunku suprasti, kaip demografinis variklis veikė tose šalyse, kur dėl pramoninės revoliucijos išaugo gyventojų skaičius, o gyventojų skaičiaus didėjimas savo ruožtu skatino pramoninės revoliucijos procesus. Sunkiau suprasti, kaip šis variklis atsirado ir pradėjo veikti. Aišku tai, kad Prancūzijoje buvo ilgas demografinės impotencijos laikotarpis, kai Europos *la grande nation*, turinti dvidešimt milijonų gyventojų, per tris šimtmečius nesugebėjo padidinti savo gyventojų skaičiaus. Užtat Didžioji Britanija turėjo daug pranašumų: klestintys fermeriai, užtektinai judrios darbo jėgos, kvalifikuoti amatininkai, lengvai prieinami akmens anglies ir geležies ištekliai, platus prekybos tinklas, nedideli atstumai šalies viduje, veiklūs verslininkai, augantis gyventojų skaičius, politinis stabilumas. Prisireikė ne vieno dešimtmečio, kol atsirado galinčių pradėti varžytis su ja (žr. III priedą, 70).

Kolektyvizmas — įsitikinimas, kad visuomenė kaip visuma irgi gali turėti savo teises ir interesus — tuo laikotarpiu nebuvo aiškiai išreikštas. Jis priešingas individualizmui, smarkiai akcentuojamam nuo renesanso ir protestantiškosios reformacijos laikų. Vis dėlto tai buvo svarbus reiškinys. Neaiškiai suvoktu pavidalu kolektyvizmas slypėjo šiuolaikinės valstybės, akcentuojančios visų savo piliečių bendrumą, idėjoje bei fiziokratų ir ekonomistų diskusijose apie socialinio politinio organizmo veikimą. Atvirai jis iškilo Rousseau visuotinės valios koncepcijoje ir buvo pagrindinis utilitaristų principas. Kolektyvizmą galėjo skatinti ir žmonių minios augančiuose Europos miestuose bei pro fabrikų vartus plaukiančio pramonės darbininkų srauto vaizdas. Kad ir kaip ten būtų, kolektyvo, tiek klusnaus, tiek maištingo, jėga galėjo veikti ne tik filosofų, bet ir generolų, demagogiškų kurstytojų ir poetų vaizduotę.

Didėjanti įtampa sudarė geras sąlygas romantizmo klestėjimui. Po pirmųjų protrūkių Vokietijoje, atėjo poetų ir publicistų karta Anglijoje, ypač išsiskyrė trys jauni „ežerų mokyklos" poetai — Samuelis Tayloras Coleridge'as (1772—1834), Williamas Wordsworthas (1770—1850) ir Robertas Southey (1774—1843), taip pat nuostabusis Williamas Blake'as (1757—1827) — poetas, graveris, iliustratorius. Produktyvus tebebuvo ir vokiečių romantizmas. Goetės draugas Friedrichas Schilleris (1759—1805) išleido savo istorines dramas *Valenšteinas* (1799), *Marija Stiuart* (1800) ir *Vilhelmas Telis* (1804) tuo metu, kai Goethė pasuko kita kryptimi. Tačiau kuomet Wordsworthas 1798 metais kopė į stačias Tinterno uolas, lyderių pozicijas užėmė anglų romantikai. Europa jau buvo apimta karo ir revoliucijos baisybių. Atrodė, kad žmonijos iracionalumas artėja prie susinaikinimo ribos. Pasaulis tapo dar labiau nesuprantamas. Neribotai proto ir logikos valdžiai atėjo galas:

Ah! Well a day! What evil looks
Had I from old and young!
Instead of the cross, the albatross
Around my neck was hung[7].

(Kas per diena! Akis bloga
Mane gal nužiūrėjo:
Ne kryžius — paukštė negyva
Ant kaklo man kabėjo).

Oh, rose, Thou art sick!	(O rože, rože — tu sergi!
The invisible worm	Tas kirminas, kuris nakčia
That flies in the night	Nematomas lakioja,
Hath found out Thy bed	Laimingoj tavo širdyje
Of crimson joy;	Raudoną guolį rado.
And his dark secret love	Ir meilė jo tamsi, slapta
Doth Thy life destroy[8].	Vien pražūtį tau žada.)

Kaip tik čia ir galima rasti froidiškas eiles šimtą metų prieš jį patį. [FREUDE]

Neklusnūs jauni maištininkai romantizmo ribų gaires perkėlinėjo vis toliau. 1797 metais Vokietijoje Friedrichas von Hardenbergas (Novalis, 1772—1801) sukūrė mistinius *Hymnen an die Nacht* („Himnai nakčiai"), kuriuose, nelyginant Dantė rašydamas apie Beatričę, išaukštino aistringą savo meilę jau seniai prarastai mylimajai. 1799 metais Friedrichas Schlegelis (1772—1829), Shakespeare'o, Dantės ir Kalderono vertėjo jaunesnysis brolis, parašė skandalingą romaną *Lucinde*, kuriame iškėlė mintį, kad aukščiausiais idealais turėtų būti meilė ir grožis. Prancūzijoje François-René Chateaubriand'as (1768—1843) išleido *Essai sur les révolutions* („Esė apie revoliucijas", 1797) ir *Génie du Christianisme* („Krikščionybės genijus", 1801), nukreiptas prieš to meto papročius. 1812 metais Anglijoje maištingasis lordas George'as Byronas (1788—1824) išleido *Čaild Haroldo klajones* — veikalą, tapusi kultiniu visoje Europoje.

Svarbūs ir salonai bei centrai, skleidę naujas idėjas. Brolių Schlegelių ratelis Jenoje buvo įtakingas Vokietijoje. Tačiau labiausiai didžiuotis savo salonu galėjo Germaine Necker (Mme de Staël, 1766—1817), Liudviko XVI pirmojo ministro duktė ir viena iš atkakliausių romantizmo idėjų propaguotojų. Ir pati būdama rašytoja, Mme de Staël priiminėjo visus to meto literatus iš pradžių Paryžiuje Riu diu Bak gatvėje, o vėliau tremtyje. Jos romane *Delphine* (1803) yra feministinių gaidelių; *Corinne* (1807) buvo tikras aistros manifestas, o traktatas *Apie Vokietiją* (1810) atskleidė prancūzams vokiečių romantizmo pasaulį.

Tačiau protas buvo sutramdytas tik tada, kai prieš jį stojo patys filosofai. Ankstesnieji Vico nukrypimai nuo Švietimo buvo pratęsti iš pažiūros mažai tam tinkančioje Rytprūsių aplinkoje. Immanuelis Kantas (1724—1804), be jokios abejonės filosofijos milžinas, permetė tiltą per proto ir romantizmo prarają. Dievobaimingas viengungis, pedantiškai laikęsis rutinos, jis buvo itin gerai atsiribojęs nuo visų neramių to meto įvykių. Kantas niekada niekur neišvyko iš savo gimtojo Kėnigsbergo (Karaliaučiaus), o dar labiau neprieinamu tapo todėl, kad rašė sunkiai suprantama gremėzdiška akademine kalba (ne be reikalo vienas tyrinėtojas teigia, kad „Coleridge'o kantiškasis periodas nepadėjo tobulėti jo eilėms")[9]. Nepaisant to, trys Kanto *Kritikos* tapo tokiu idėjų šaltiniu, kuriuo naudojosi visi vėlesni filosofai.

Kritik der reinen Vernunft („Grynojo proto kritika", 1781) neigia, kad racionalistinę metafiziką galima laikyti tobulu mokslu, tokiu kaip matematika. Tvirtinama, kad visi reiškiniai, esantys už laiko ir erdvės ribų, turi savus neperprantamus egzistavimo šaltinius. Kiekvieną tokį šaltinį jis vadino *das Ding-an-sich* („daiktu

FREUDE

1785 metais Golio gyvenvietėje netoli Leipcigo Friedrichas Schilleris sukūrė odę *An die Freude* („Džiaugsmui"). Tai buvo dvasinį išsilaisvinimą, kurį jis patyrė po nelaimingos meilės ir Manheime praleistos niūrios žiemos, šlovinanti giesmė. Joje būta ne tik asmeninių, bet ir politinių užuominų: atkakliai tebesklinda gandai, kad šis kūrinys iš pradžių buvęs pavadintas *Himnu laisvei*:

Freude, schöner Götterfunken,
Tochter aus Elysium,
Wir betreten feuertrunken,
Himmlische, dein Heiligtum.
Deine Zauber bindet wieder,
Was die Mode streng geteilt;
Alle Menschen werden Brüder,
Wo dein sanfter Flügel weilt.

Seid umschlungen, Millionen!
Diesen Kuß der ganzen Welt!
Brüder – überm Sternenzelt
Muß ein lieber Vater wohnen!

Džiaugsme, tyras rojaus vaike,
Kibirkštie dievų šviesi,
Į šventovę tavo taikią
Žemėj veržiasi visi.
Nuo stebuklų tavo griūva
Sienos prietarų senų,
Broliais vargšai ir didžiūnai
Tampa po tavu sparnu.

Vienas kitą, milijonai,
Išbučiuokite karštai!
Broliai, turi būt aukštai
Tėvas, kupinas malonių![1]

Po septynerių metų jaunasis Beethovenas viešai pareiškė apie ketinimą šiai odei sukurti muziką. Pažadui įvykdyti prireikė daugiau nei trisdešimties metų.

Mintis sukurti didžiulę *Vokiškąją simfoniją* Beethovenui kilo 1817 metais. Manė, kad jos kulminacija galėtų būti baigiamasis choras. Ankstyvosiose kompozitoriaus pastabose minimas *Adagio Cantique*, „religinė giesmė senovinio stiliaus simfonijoje <...>. To *Adagio* tekstas turėtų būti koks nors graikų mitas (arba) *Cantique Ecclesiastique*, o *Allegro* tekstas – Bakcho šventė"[2]. Tik 1823 metų birželio ar liepos mėnesį jis galutinai grįžo prie Schillerio odės, bet ir tada jį vis kamavo bloga nuojauta. Tuo laikotarpiu, nusiminęs ir prislėgtas progresuojančio kurtumo, jis įveikė savo nelaimę, sukurdamas *Misa Solemnis* ir keletą nuostabių sonatų fortepijonui, op. 109–111.

Tačiau *IX simfonijai* (su choru) D minor (op. 125) buvo lemta iškelti jį į dar didesnes intelektualinės vaizduotės ir emocinio siautulio aukštumas. Po trumpo, tylaus kaip šnabždesys prologo, pirmoji simfonijos dalis *allegro ma non troppo* prasideda neįprastais garsais, kai visas orkestras unisonu groja žemėjantį akordą D minor tonacijoje. Antroji simfonijos dalis *molto vivace,* tas nuostabiausias iš visų *scherzo*, pertraukinėjamas gilių pauzių, kai muzika visai nutyla, bet tik tam, kad atsinaujintų su dviguba energija. Trečioji simfonijos dalis, *adagio,* plėtoja dvi susipynusias labai kilnias melodijas.

Perėjimas į finalą sukonstruotas atskirus ankstesnius motyvus įterpiant tarp dviejų pagarsėjusių kakofonijos arba „triukšmų" protrūkių. O šiuos savo ruožtu pertraukia boso partijos kvietimas: *O Freunde, nicht diese Töne!* („Draugai, gana šitokių garsų! Dai-

nuokime ką nors džiaugsmingo!") Netrukus iš pučiamųjų instrumentų grupės atklysta naujas motyvas. Kartojama triumfuojančia D mažor tonacija (trimitų tonacija), ši melodija pati paprasčiausia ir kartu galingiausia iš visų simfonijos melodijų. 56 natų sekoje tik trys eina ne viena po kitos. Tai kaip tik ta melodija, kuri leidžia Beethovenui aranžuoti Schillerio posmus:

Toliau svaiginantis sudėtingumas reikalauja iš atlikėjų ir klausytojų didžiulių pastangų ir vaizduotės. Prie išplėtotos orkestrinės dalies prisijungia visas choras ir solistai. Kvartetas dainuoja temą su dviem variacijomis. Akompanuojamas karinio maršo su turkiškais mušamaisiais, tenoras dainuoja „Linksmai kaip saulės danguje". Orkestro interliudija dvigubos fugos pavidalu veda prie griausmingo choro „Vienas kitą, milijonai, išbučiuokite karštai!" Solistai „kalbasi" su choru, kartodami pirmąsias Schillerio odės eilutes tol, kol nauja dviguba fuga priverčia sopranus išlaikyti aukščiausią A dvylika taktų, kuriems, atrodo, nebus galo. Kodoje solistų balsai susilieja į „visuotinį kanoną" – spalvingos polifonijos fragmentą, ir paskutinį kartą trumpam sugrįžtama prie sutrumpintos pagrindinės temos versijos. Galiausiai prieš baigiamąjį patvirtinantį kritimą nuo A prie D *maestoso* kartojami žodžiai „Džiaugsme, tyras rojaus vaike, kibirkštie dievų šviesi"[3].

Nors *IX simfonija* buvo užsakyta Londono filharmonijos draugijos, ją pirmą kartą atliko Kertnertoro teatras Vienoje 1824 m. gegužės 7. Dirigavo pats kompozitorius. Negirdėdamas jis visiškai prarado kontrolę ir toliau dirigavo net muzikai nutilus. Vienas orkestrantas apsuko jį, kad pamatytų plojančius klausytojus.

Beethovenas visada buvo laikomas pasaulinio masto genijum. Per Antrąjį pasaulinį karą *V simfonijos* pirmieji taktai buvo naudojami kaip BBC laidų signalai nacių okupuotai Europai. Praslinkus pusantro šimtmečio nuo kompozitoriaus mirties, jo sukurta odės *Džiaugsmui* muzika buvo pasirinkta kaip oficialus Europos Bendrijos himnas. Žodžiai, itin tinkantys visuotinei žmonių vienybei išaukštinti, sujungė ikinacionalistinę ir postnacionalistinę epochas. Manyta, kad ši melodija išreiškia karštas žemyno, išnyrančio iš dviejų pasaulinių karų kakofoniško triukšmo, viltis.

savaime"). „Turėjau atmesti mokslą, — teisindamasis rašė Kantas, — kad palikčiau vietos tikėjimui". Protą turi papildyti tikėjimas ir vaizduotė. *Kritik der praktischen Vernunft* („Praktinio proto kritika", 1788) yra dorovės filosofijos traktatas, plėtojantis „kategorinio imperatyvo" teoriją. I. Kantas palankiai žiūri į tradicinę krikščioniškąją etiką ir iškelia pareigos, kaip aukščiausio dorovingo elgesio kriterijaus, reikšmę. *Kritik der Urteilskraft* („Sprendimo galios kritika", 1790) yra traktatas apie estetiką. Jame atskleidžiamas išgarsėjęs skirtumas tarp *Verstand* (intelekto) ir *Vernunft* (proto) kaip vertinimo instrumentų. Kantas tvirtina, kad menas turi tarnauti moralei ir vengti vaizduoti bjaurius dalykus. „Grožis nieko nevertas, jei netarnauja žmogui".

Kantą labai domino istorijos filosofija. Kaip ir jo amžininkui Gibbonui, jam didelį įspūdį darė „kvailybės pinklės", vaikiška tuštybė ir „griovimo alkis", kurių pavyzdžių pilna istorijos analuose. Kartu Kantas stengėsi chaose ieškoti prasmės. Ją rado idėjoje, kad konfliktas yra mokytojas, kurio dėka pavienių kilnių individų racionalumas gali paveikti visos žmonijos elgesį. *Visuotinės istorijos koncepcijoje* (1784) jis rašė: „Žmogus gali norėti santarvės, bet Gamta geriau žino, kas naudinga rūšiai. [Gamta] nori nesantaikos". Politikos srityje Kantas pasisakė už respubliką. Jis sveikino prancūzų revoliuciją, bet ne terorą, atmesdamas ne tik paternalistinę valdymo formą, bet ir paveldimas privilegijas. Veikale *Zum ewigen Frieden* („Apie amžinąją taiką", 1795) filosofas kvietė kurti *Weltbürgertum* (pasaulinę bendruomenę), kuri įsipareigotų siekti visuotinio nusiginklavimo ir palaidotų jėgų pusiausvyros principą. Visi tie požiūriai nelabai tiko Prūsijos karaliaus pavaldiniui. [GENUG]

Johannas Gotfriedas Herderis (1744—1803), gimęs Moronge (Morąg), pradėjo kaip entuziastingas Rousseau skaitytojas, metė darbą Rygoje, kad galėtų išvykti į Prancūziją. Vėliau apsigyveno Veimare ir buvo globojamas Goethės. Kūrybingas jo protas davė daug originalių minčių apie kultūrą, istoriją ir meną. Herderiui priklauso nemažas antiracionalistinis įnašas į epistemologinę diskusiją — jis pasiūlė idėją, kad suvokimas yra visos asmenybės funkcija. Veikale *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* („Žmonijos istorijos filosofijos mintys", 1784—1791) jis plėtojo ciklinę Vico koncepciją apie civilizacijų gimimą, augimą ir mirtį, tik manė, kad pažanga neapsiriboja paprastu linijiniu judėjimu pirmyn. Tačiau, paties Herderio nuomone, svarbiausias jo darbas buvo visą amžių trukęs folkloro ir liaudies dainų — ne tik vokiečių, bet ir kitų tautų — rinkimas ir nagrinėjimas. Tai tema, kuriai buvo lemta vaidinti svarbiausią vaidmenį ne tik romantizmo literatūroje, bet ir visoje nacionalinės savimonės istorijoje.

Į kultūrinių prioritetų klimato pasikeitimą atsiliepė visos meno rūšys. Muzikoje Mozartas ir Haydnas liko ištikimi klasikiniams tvarkingos formos, subtilumo ir harmonijos kanonams. Tačiau Beethovenas, kuris greit įvaldė klasikinius sąlygiškumus, nuosekliai krypo į tai, ką galima laikyti revoliucinių audrų ir įtampų ekvivalentu muzikoje. Tą jis pasiekė jau kurdamas III simfoniją *Eroica* (1805); iš pradžių ji buvo dedikuota Napoleonui. Carlui Maria von Weberiui (1786—1826), kadaise Drezdeno operos dirigentui, buvo lemta tapti romantizmo menininko stereotipu. Jo pirmoji sėkmės susilaukusi opera *Das Waldmädchen* („Miško mergaitė", 1800) — jaudinanti istorija apie kurčią mergaitę, giliai jaučiančią miško paslaptis. Genialiojo melodijų kūrėjo Franzo Schuberto (1797—1828) gyvybės siūlą, kaip ir jo *Nebaigtąją simfoniją*, nutraukė liga ir per ankstyva mirtis, tačiau jis vis tiek spėjo atlikti neturintį sau lygių darbą — sukurti daugiau nei 600 dainų. Be pripažintų meistrų, buvo didelė plejada ir ne tokių žymių kūrėjų, kurių vardai jau beveik pamiršti, pavyzdžiui, Janas Ladislavas Dušekas (1761—1812), Muzio Clementi (1752—1832), Mykolas Kleopas Oginskis (1765—1833), Johannas Nepomukas Hummelis (1778—1837), Johnas Fieldas (1782—1837) ar Maria Szymanowska (1789—1831); pastaroji kaip moteris atlikėja ir kompozitorė tuo metu buvo labai neįprastas reiškinys.

GENUG

Kai Immanuelis Kantas 1804 metų vasario 12 d. mirė Karaliaučiuje, jo paskutinysis žodis buvo *Genug* („gana"). Žmogus niekada taip nesako tiesos kaip mirdamas.[1]

Agripina, Nerono motina	59	„Atimk man įsčias"
Pierre'as Abelardas, filosofas	1142	„Nežinau"
Popiežius Aleksandras VI, Borgia	1503	„Palauk minutėlę"
Ševaljė de Bayard'as	1524	„Dievas ir tėvynė"
Martinas Lutheris	1546	„Taip"
Karalius Henrikas VIII	1547	„Vienuoliai, vienuoliai, vienuoliai"
François Rabelais	1553	„Einu ieškoti didžiojo Galbūt"
Walteris Raleigh'as	1618	(Budeliui) „Smok, žmogau!"
Karalius Karolis I	1649	„Prisiminkite"
Thomas Hobbesas	1679	„Didysis šuolis į tamsą"
Julie de Lespinasse	1776	„Ar aš dar gyva?"
Voltaire'as	1778	„Dėl Dievo meilės, leiskit man ramiai numirti"
Imperatorius Juozapas II	1790	„Čia guli Juozapas, kuriam nesisekė viskas, ko tik jis ėmėsi"
W. A. Mozartas	1791	„Rašiau tai sau pačiam"
Napoleonas Bonapartas	1821	„Džozefina"
Ludwigas van Beethovenas	1827	„Komedija baigta"
Georgas Wilhelmas Hegelis	1831	„Ir jis nesuprato manęs"
J. W. von Goethė	1832	„Daugiau šviesos!"
Nathanas Rotschildas	1836	„Ir viskas dėl mano pinigų"
J. M. W. Turneris, dailininkas	1851	„Saulė yra Dievas"
Heinrichas Heinė	1856	„Dievas atleis man. Tai jo amatas"
Charlesas Darwinas	1882	„Visai nebijau mirti"
Karlas Marxas (paprašytas tarti paskutinį žodį)	1883	„Tęskite toliau, nešdinkitės!"
Franzas Lisztas	1886	„Tristanas"
Imperatorius Pranciškus Juozapas	1916	(niūniuodamas) „Dieve, saugok imperatorių!"
Georges'as Clemenceau	1929	„Norėčiau būti palaidotas stačias, veidu į Vokietiją"
Heinrichas Himmleris	1945	„Aš esu Heinrichas Himmleris"
Herbertas George'as Wellsas	1946	„Viskas tvarkoj"

Tapyboje neoklasicizmo trauka buvo įveikta tik iš dalies. Įtakingiausias iš prancūzų dailininkų Jacques'as Louisas Davidas (1748–1825) niekada neatsisakė klasikinės tematikos. Tačiau romantizmo patosas skverbėsi net į ankstyvuosius Davido kūrinius, tarkim, *Saint Roch* („Šventasis Rochas", 1780), įkvėptą maro

Marselyje; jis buvo svarbus elementas ir herojiniame Napoleono sagos paveiksle. Tačiau radikaliausios naujovės pasireiškė kitur. Vokietijoje portretistas Philippas Otto Rungė (1777–1810) ieškojo „amžinojo Visatos ritmo simbolių". Anglijoje George'o Stubbso (1724–1806) tapomi galvijai iš didžiausia ramybe bei santūrumu dvelkiančių klasicistinių ganyklų persikėlė į audringas scenas, – visuotinį pasigėrėjimą sukelia paveikslas *Liūto puolamas žirgas*. Josephas Mallordas Williamas Turneris (1775–1851) žengė pirmuosius žingsnius tuo keliu, kuriam buvo lemta atvesti jį prie impresionizmo. 1802 metais, pirmą kartą lankydamasis Šveicarijoje, jis nutapė paveikslą *Reichenbacho krioklys*. Nuo pat kūrybos pradžios Turnerį traukė audringos Gamtos jėgos, ypač jūra. Jo amžininkas peizažistas Johnas Constable'is (1776–1837) Gamtos nuotaikas perteikė ne taip temperamentingai, bet ne mažiau talentingai. Williamas Blake'as kaip iliustratorius skverbėsi į fantazijos ir antgamtinį pasaulį. Jo sukurtos iliustracijos Dantės kūriniams rodė visoje Europoje paplitusį romantinį skonį. Ispanijoje Franciscas Goya (1746–1828), nuo 1789 metų tapęs karaliaus dvaro dailininku, susirado savo *métier* įamžindamas visus karo ir pilietinių nesantaikų košmarus bei baisybes. „Proto miegas gimdo pabaisas", – taip jis apibūdino vieną savo paveikslą[10].

Ilgą laiką istorikai revoliucijos šaknų ieškojo pirmiausia ankstesnio amžiaus intelektualiniuose ir politiniuose konfliktuose. Buvo manoma, kad *philosophes* išklibino senojo režimo pamatus, o Liudviko XVI ministrai – Turgot (1774–1775), Neckeras (1776–1781 ir 1788–1789), Calonne'as (1783–1787) ir arkivyskupas Loménie'as de Brienne'as (1787–1788) – atvedė Prancūziją prie nacionalinio bankroto. Generalinių luomų sušaukimą ir Bastilijos šturmą istorikai laikė liaudies nuoskaudų, karaliaus dvaro, bažnyčios ir aristokratijos nesaikingumų bei „per mažų ir per vėlyvų" reformų tiesioginiu padariniu. Burke'as įtarė, kad tai „kiauliškosios minios" sąmokslas; Thiers'as, rašydamas tuo metu, kai revoliucija dar buvo gyva atmintyje, atskleidė absoliutizmo neteisybes; Michelet akcentavo liaudies skurdą.

Diskusija pasidarė daug subtilesnė įsitraukus Alxiui de Tocqueville'iui (1805–1859). Veikale *Ancien Régime et la Révolution* („Senasis režimas ir revoliucija", 1856) jis parodė, kad reformos ir revoliucijos dinamika nebuvo toks jau paprastas dalykas. Valdant Liudvikui XVI, kuris visada buvo nuoširdus reformų šalininkas, daugelis sistemos aspektų gerėjo. Jis rašė: „Revoliucijos sugriauta socialinė tvarka beveik visada būna geresnė už tą, kuri buvo prieš; patirtis rodo, kad blogai valdžiai pavojingiausias momentas yra kaip tik tas, kai ji imasi reformos ..."[11] Atrodo, kad menkiausias valdžios savivalės apraiškas valdant Liudvikui XVI buvo sunkiau ištverti „negu visą Liudviko XIV despotizmą"[12].

Vėlesni tyrinėjimai patikslino daugelį iš šių teiginių. Buvo atskleistas Paryžiaus parlamento vaidmuo blokuojant karaliaus reformas ir parlamento pamfletistų vaidmuo platinant *les philosophes* idėjas bei pačios ideologijos kaipo tokios galia. Viename darbe netgi tvirtinama, kad Neckerui per pirmąjį darbo ministro poste laikotarpį pavyko subalansuoti biudžetą. Išeitų, kad finansinė krizė, ištikusi Prancūziją po Amerikos nepriklausomybės karo ir pagreitinusi Generalinių luomų sušaukimą, buvo ne sistemos žlugimo, o paprasčiausio neūkiškumo padarinys[13].

Diskutuojant vienu metu buvo labiausiai akcentuojamos ekonominės ir socialinės problemos, manyta, kad jos ir sukėlė politinį perversmą. Marxas buvo sociologas, priklausęs tai kartai, kuriai Prancūzijos revoliucija taip ir liko visų diskusijų apie istoriją dėmesio centre; daugelis marksistų ir pseudomarksistų juo sekė. XX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje C. E. Labrousse'as paskelbė kiekybinius duomenis apie cikliškus žemės ūkio nuosmukius XVIII amžiaus pabaigos Prancūzijoje ir apie aštrų maisto produktų stygių bei kainų katastrofą 1787—1789 metais[14]. XX amžiaus šeštajame dešimtmetyje vykęs didelis ginčas tarp Lefebvre'o ir Cobbano pasekėjų tik dar labiau išryškino jų susidomėjimą sociologiniais klausimais[15]. Atrodė, kad greit bus prieita prie bendros nuomonės, jog svarbiausią vaidmenį suvaidino „buržuazijos" interesai. „Revoliucija buvo jos, — padarė išvadą Cobbanas, — ir bent jau jai tai buvo visiškai sėkminga revoliucija"[16]. „Prancūzijos revoliucija, — rašė kitas diskusijos dalyvis, — apvainikavo ilgą socialinę ir ekonominę evoliuciją, padariusią buržuaziją pasaulio šeimininke"[17]. Tačiau vėliau buržuazine teorija imta abejoti ir tyrinėtojų dėmesys nukrypo į amatininkus bei sankiulotus. Ši klasinė analizė didele dalimi išlaikė stiprų marksistinį atspalvį — tai ypač būdinga tiems, kurie neigia savo ryšį su marksizmu. Buvo išsakyta net tokia nuomonė, kad *bagarre des profs* („profesionalų peštynės") dėl Prancūzijos revoliucijos „tapo šiuolaikine pasaulietine *Dieviškąja komedija*"[18].

Kaip ir visada ištikus krizei svarbiausiais tapo psichologiniai faktoriai. Karalius bei jo ministrai ir be sakymo žinojo apie gresiančią katastrofą; tačiau jie, priešingai negu istorikai, neturėjo 200 metų jai išnagrinėti. Tiesą sakant, neturėdami po ranka liaudies atstovų, jie negalėjo adekvačiai suvokti visuomenės nuotaikų. Be to, nei iš baudžiauninkų darbo išsilaikančioje provincijoje, nei proletariniame Paryžiuje nebuvo priemonių slopinti skurdo sukeliamoms baimės ir aklo pykčio bangoms. Centro neryžtingumas ir didelių gyventojų grupių sąmyšis buvo garantuotas katastrofos receptas. O svarbiausia tai, kad smurtas sukėlė tik smurtą. „Iš pat pradžių <...> smurtas buvo revoliucijos variklis"[19].

Galima pateikti daug argumentų apie ankstyviausių Prancūzijos revoliucijos tarptautinių aspektų tyrimo svarbą[20]. Aptariant mechanizmus, kurie visuotinį bruzdėjimą pavertė revoliuciniu sprogimu, reikia atsižvelgti į politinę bei karinę logistiką. Europos rūsyje buvo kelios statinaitės, kurios galėjo išmušti voles. Jos iš tikrųjų taip ir padarė. Tačiau mažesniąsias statinaites buvo galima tuoj pat užkimšti. Visam rūsiui pavojų kėlė tik didžiųjų statinių sprogimas. Kaip tik todėl istorikai beveik visą dėmesį skyrė įvykiams Paryžiuje. Vis dėlto kalbėdami apie chronologiją ir precedentus, turime atsižvelgti ir į kelis kitus bruzdėjimų centrus. Nepaprastai svarbūs, nors ir ne visada minimi, buvo įvykiai Nyderlanduose, iš pradžių Jungtinėse Provincijose, o vėliau austrų Nyderlanduose. Svarbus buvo ir didėjantis kelių Prancūzijos provincijų, ypač Dofinės, nepasitenkinimas. Labai reikšmingas visai Rytų Europai laikytinas ir Lenkijos—Lietuvos Didžiojo seimo sušaukimas — jis pasisakė už reformas bet kokia kaina. Kiekvienas iš tų įtampos epicentrų tam tikru laipsniu veikė kitus. Visi kartu jie rodė, kad revoliucinis bruzdėjimas dar iki sprogimo įgavo transkontinentinį mastą.

Jungtinėse Provincijose senas konfliktas tarp štathalterio ir jo priešininkų kulminaciją vėl pasiekė 1787 metų spalio mėnesį, kai teko kviestis prūsų armiją *status quo* palaikyti. Olandai smarkiai nukentėjo laikydamiesi ginkluoto neutraliteto per Amerikos nepriklausomybės karą ir dėl to kilusio susidūrimo jūrose su Didžiąja Britanija. XVIII amžiaus devintojo dešimtmečio pabaigoje nuo seno įsitvirtinusių komercinių ir respublikoniškųjų sluoksnių atstovai sukilo prieš štathalterį Vilhelmą V (valdžiusį 1766–1794 m.) ir jo britiškuosius bei prūsiškuosius sąjungininkus. Amerikiečių pavyzdžiu sukilusieji ėmė vadinti save „patriotais" ir pasiskelbė giną žmones nuo kunigaikščių. Jie susilaukė tarptautinių protestų, kai vykdydami savo kampaniją prieš vyriausybę pagrobė štathalterio žmoną Vilhelminą. Kaip tik ta Vilhelminos nelaimė ir paskatino Prūsiją imtis veiksmų ir davė dingstį pacifikacijai, kurios buvo griebtasi Amsterdame ir kitose vietose. Tačiau šis jėgos panaudojimas neliko nepastebėtas pašalinių stebėtojų. Be jokios abejonės, jis sustiprino „patriotų", kurie veržėsi išmėginti savo jėgas, ryžtą austrų Nyderlanduose. Prancūzų dėmesį šis konfliktas atkreipė kaip tik tuomet, kai įtemptai buvo aiškinamasi monarcho ir jo pavaldinių santykiai. Nuo Descartes'o laikų prancūzų disidentai į Olandiją žiūrėjo kaip į laisvės uostą, o nuo 1787 metų olandų disidentai ėmė žvelgti į Prancūziją kaip į vienintelį realų išsigelbėjimą.

Dofinės Luomai susirinko netoli Grenoblio Vizilio pilies salėje *Salle du Jeu de Paume* 1788 metų liepos 21 dieną. Susirinkimą, kuris buvo nelegalus, sušaukė vietinės įžymybės, norėjusios apginti provincijos parlamentą nuo karaliaus dekretų, kuriuos jam neseniai buvo liepta registruoti. Tai buvo pirmas toks susirinkimas nuo 1628 metų, kai Richelieu sustabdė daugelio provincijų institucijų veiklą; jo sušaukimą paskatino triukšminga parlamento rėmimo demonstracija Grenoblyje birželio 7-ąją. Ji pradėjo eskaluoti reikalavimus, metais vėliau susilaukusius atgarsio per Paryžiaus įvykius. Dofinės parlamentas jau daugiau nei dvidešimt metų neklausė karaliaus valdžios. Atsisakymas įteisinti daugelį karaliaus reikalavimų didinti mokesčius užtikrino didelį parlamento populiarumą tarp vietinių gyventojų. 1788 metų gegužės mėnesio dekretai, kurių tikslas buvo palaužti visus tokius neklusnius parlamentus ir kurie numatė nusižengusių teismo pareigūnų išvarymą, kėlė grėsmę tokiai patogiai kartos nusišalinimo pozicijai.

Antrasis Dofinės Luomų susirinkimas Romanse 1788 metų rugsėjo mėnesį formaliai buvo teisėtas, nes sutapo su valdžios sankcionuotais pasirengimais sušaukti Generalinius luomus. Tačiau jame buvo priimta provincijos konstitucija. Be deputatų į Generalinius luomus rinkimo (tarp deputatų buvo ir Vienos arkivyskupas Lefrancas de Pompignanas), jame aistringas kalbas apie piliečių teises sakė deputatų pirmininkas teisėjas Jeanas Josephas Mounieras (1758–1806), būsimasis Steigiamojo susirinkimo pirmininkas, ir Antoine'as Barnave'as (1761–1793), netrukus tapęs jakobinų manifesto autoriumi. Susirinkimas nutarė padvigubinti Luomuose *Tiers État* (trečiojo luomo) atstovų skaičių, visiems trims luomams klausimus svarstyti kartu, o deputatams balsuoti individualiai. Visoms toms priemonėms, pakartotoms Generaliniuose luomuose, buvo lemta paklusnų karaliaus sušauktą organą paversti nepriklausomu susirinkimu, pasiryžusiu vykdyti savo

paties nustatytą darbotvarkę. Kaip su pasididžiavimu sakoma vietinėje knygelėje turistams, *1788 est l'année de la Révolution dauphinoise* („1788 metai yra Dofinės revoliucijos metai")[21].

Minirevoliucija Dofinėje sukėlė vaidus karaliaus dvare. Ji išprovokavo karaliaus pirmojo ministro arkivyskupo Loménie'o de Brienne'o atsistatydinimą; ministras likvidavo Generalinių luomų sušaukimo mechanizmą, tačiau nedavė leidimo jėga sutriuškinti maištingosios provincijos. Taip atsivėrė kelias sugrįžti Jacques'ui Neckerui, šveicarų bankininkui, kurį vėl pasikvietė gelbėti karaliaus finansų. Įvykiai Dofinėje buvo pagrindinė (antrojo) notablių susirinkimo diskusijų tema; jis buvo surengtas Versalyje 1788 metų lapkričio mėnesį patarti, kaip rengtis Generalinių luomų sušaukimui. Dofinės atstovų pasiūlymai dėl trečiojo luomo vaidmens neabejotinai turėjo įtakos radikaliausiam to meto pamfletui. „Kas yra Trečiasis luomas?" — klausė to pamfleto autorius kunigas Sieyès'as. — „Viskas. O kuo jis buvo iki šiol? Niekuo. Ir ko gi jis reikalauja? Tapti kažkuo"[22].

Varšuvoje Didysis, arba „Ketverių metų", seimas susirinko 1788 metų spalio mėnesį, kad pagal karaliaus planą gautų Rusijos sutikimą atkurti Žečpospolitos nepriklausomybę. Seimas pradėjo reformas Lenkijoje—Lietuvoje, vykusias tuo pat metu kaip ir Prancūzijoje, kol abu šie judėjimai nebuvo nutraukti prievarta. Per kelerius pastaruosius metus daug kas pasikeitė. Frydrichas Didysis jau buvo miręs, o naujasis Prūsijos karalius palankiai žiūrėjo į kaimynus lenkus. Rusija buvo įsivėlusi į kampanijas prieš švedus ir turkus, Juozapo II valdoma Austrija užsiėmusi Nyderlandais. 1787 metais Stanislovas Augustas nusprendė, jog atėjo tinkamas metas kreiptis į imperatorę Jekateriną su pasiūlymu: jei imperatorė leis Žečpospolitai sukurti šiuolaikinę armiją bei jai išlaikyti reikalingas finansines ir administracines struktūras, jis tučtuojau pasirašys sąjungos su Rusija sutartį ir imsis bendrų veiksmų prieš turkus. Po to Rusija ir Žečpospolita galėtų sutartinai siekti savo tikslų. Gegužės mėnesį karalius priėmė Rusijos imperatorę prie Dnepro netoli karališkosios pilies Kaneve. Per šį paskutinįjį susitikimą su savo buvusia meiluže jis nedaug ką tesužinojo. Tačiau ilgainiui ėmė aiškėti, kad imperatorė, kuri tarėsi ir su Juozapu II, nėra jam palanki. Faktiškai ji buvo pasiryžusi bet kokia kaina išlaikyti *status quo,* neatsižvelgdama į lenkų siekius.

Nepaisant to, Lenkijos seimas atkakliai stengėsi įgyvendinti karaliaus vidaus politikos planus. 1788 metų spalio mėnesį jis paskelbė konfederaciją ir priėmė sprendimą dėl balsų daugumos principo; tai leido apeiti rusofiliškų seimo narių *liberum veto* teisę. Po to seimas balsavo už 100 000 žmonių dydžio nacionalinės kariuomenės sukūrimą; tai buvo žingsnis, blokuojamas nuo Rusijos garantuotos 1717 metų konstitucijos priėmimo laikų. Jis taip pat pritarė suartėjimui su Prūsijos karaliumi Frydrichu Vilhelmu II. Aktyviausi seimo nariai buvo susibūrę apie anglofilą karalių, svajojantį apie britų stiliaus monarchiją, ir apie intelektualų grupę, kurios branduolį sudarė reformuotos Krokuvos akademijos rektorius kunigas Hugo Kołłątajus (1750—1812), kunigas Stanisławas Staszicas (1755—1826) ir seimo maršalka Stanisławas Malachowskis (1736—1809); visi jie buvo karšti Amerikos pavyzdžio gerbėjai. Po karštligiškos trejų metų įstatymų rengimo veiklos

1791 metų gegužės 3 dieną atėjo trumpas šlovės momentas, kai reformatoriai „prastūmė" savąją Gegužės trečiosios konstituciją.

1788 metų lapkričio mėnesį Brabanto ir Heno Luomai žengė reikšmingus žingsnius. Įsiutę dėl savo siuzereno imperatoriaus Juozapo II reformų srauto, jie balsavo nemokėti mokesčių. Jau nuo seno šios provincijos buvo nepatenkintos dėl religinių ir politinių priežasčių. Būdami ispaniškosios mokyklos katalikai, jų gyventojai negalėjo lengva širdimi priimti imperatoriaus dekretų, uždraudžiančių seminarijas, keliones į šventąsias vietas ir kontempliacinius vienuolių ordinus, keičiančius bažnytinę cenzūrą valstybine ir apdedančius Bažnyčią tiesioginiais mokesčiais. Be to, nuo 1354 metų naudodamiesi privilegijomis, jie negalėjo pakęsti, kad imperatorius nesitartų su jais. Briuselio, Antverpeno ir Leveno miestai pavydžiai saugojo tradicinę savo teisę vetuoti per svarstymus Luomuose. Tačiau pabrėždami savo poziciją kaip tik šiuo metu, jie tik pagreitino konstitucinę krizę, kuri austrų Nyderlanduose pasireiškė truputėlį anksčiau negu lygiagrečiai bręstanti krizė Prancūzijoje. Žinios apie belgų „patriotų" veiksmus pasiekė Paryžių tą pačią savaitę, kai Prancūzijos notabliai vyko į Versalį aptarinėti Generalinių luomų darbotvarkės. Imperatorius 1789 metų balandžio 29, lygiai šešias dienas prieš Prancūzijos Generalinių luomų sušaukimą, mėgino primesti belgų Luomams naują konstituciją. Kai austrų Nyderlandų Valstybės taryba atmetė imperatoriaus reikalavimus, jis nusprendė panaudoti jėgą. Austrų kariuomenė įsiveržė į Briuselį, paleido Valstybės tarybą ir panaikino 1789 metų birželio 20 dienos *Joyeuse Entrée* (privilegijų rinkinį). Tai įvyko tą pačią dieną, kai neklusnieji Generaliniai luomai, priimdami vadinamąją „teniso aikštės priesaiką", paleido revoliucijos mašiną Prancūzijoje.

Briuselis ir Paryžius kalbėjo viena kalba. Naujienos iš vieno miesto greit pasiekdavo kitą. Belgų maištas, kuris truko dar ilgai po imperatoriaus organizuoto valstybės perversmo, buvo svarbi Prancūzijos revoliucijos sudėtinė dalis. Ne Paryžius vedė Briuselį, o Briuselis vedė Paryžių.

1789 metų balandžio paskutinioji savaitė į Paryžiaus gatves atnešė mirtį. Nepaprastai šalta žiema dar labiau padidino sunkumus, sukeltus valdžios bankroto, kainų augimo ir nedarbo. Skurdžiausiuose kvartaluose siautėjo badas, padažnėjo kepyklų užpuolimų. Kai vienas turtingas fabrikantas, vardu Réveillonas, išdrįso visiems girdint pasakyti, kad jo darbininkai gali kuo puikiausiai pragyventi ir už pusę tų 30 sū per dieną, kuriuos jis jiems ligi šiol mokėjo, jo namai Fuburžė Sent Antuane buvo apsupti. Pirmą dieną įniršusi minia sugriovė kelis pastatus šaukdama *Vive le tiers!* („Tegyvuoja trečiasis luomas!") ir *Vive Necker!* („Tegyvuoja Nekeras!"). Kitą dieną, kai iš *Régiment du Royal-Cravatte* buvo iškviesti kareiviai, juos sutiko svaidomų daiktų kruša, kažkas net iššovė. Kareiviai atsakė muškietų salvėmis ir paklojo per 300 demonstrantų. Štai tokios naujienos laukė Generalinių luomų narių, susirinkusių tą savaitgalį į sostinę iš visų Prancūzijos kampelių.

Revoliucija

Prancūzijoje, kaip ir Anglijoje prieš 149 metus, visuotinė krizė prasidėjo tada, kai bankrutuojantis karalius pasikvietė į pagalbą ilgai ignoruotą parlamentą. Visi buvo įsitikinę, kad karaliaus vyriausybė gali tikėtis finansinės pagalbos tik mainais už skriaudų atitaisymą. Todėl iš anksto susitarus visos provincijų ir miestų išrinktos delegacijos atvyko į Generalinius luomus su *cahiers de doléances* („nusiskundimų ir skriaudų sąsiuviniais"). Remdamiesi tais *cahiers*, kuriuos taip dažnai cituoja istorikai, karaliaus ministrai ketino įvertinti visuotinio nepasitenkinimo pobūdį ir mastą. Kai kurie iš tų skundų buvo toli gražu nerevoliucingi: „Nanto miesto perukų meistro nevarginti naujais gildijos nariais, nes daugiau negu pakanka ir esamų 92 narių"[23].

Inauguracijos sceną, įvykusią Paryžiuje 1789 metų gegužės 4 dieną, sekmadienį, pavaizdavo Carlyle'is viename iš savo įsimintinų vaizdingų aprašymų:

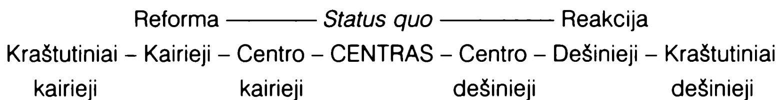
> Pažvelkite! Šv. Liudviko bažnyčios durys plačiai prasivėrė ir procesijų procesija pajudėjo katedros link! <...> Prancūzijos deputatai, o po jų — Prancūzijos karaliaus dvaras. Tvarkingai išrikiuoti, jie žygiuoja kiekvienas nurodytoje vietoje, kiekvienas apsirengęs kaip jam pridera. Bendruomenių deputatai — „paprastais juodais apsiaustais, su baltais kaklaryšiais"; bajorai — auksu siuvinėtomis ryškiaspalvėmis žvilgančio aksomo mantijomis, šiugždančiais nėriniais pasipuošę, su plunksnuotomis skrybėlėmis; dvasininkai — kamžuoti, albomis ar kitais geriausiais *pontificalibus* apsitaisę. Paskiausiai eina pats karalius ir jo šeimyna, taip pat apsitaisiusi savo prašmatniausiais, ryškiausiais apdarais <...> Iš visų keturių pasaulio šalių gal tūkstantis keturi šimtai žmonių susiėjo atlikti pačios sudėtingiausios užduoties.
>
> Taip, šioje be garso žygiuojančioje minioje glūdi ateities pradai. Neneša jie simbolinės arkos, kaip kad hebrajai, bet jie irgi turi savąjį testamentą, jie taip pat kuria naują erą žmonijos istorijoje. Lemtis niūriai susimąsčiusi žvelgia į ateitį, kuri visa čia — neįžvelgiama, neišvengiama, ji glūdi šių žmonių širdyse ir neaiškiose jų mintyse <...>[24].

Tačiau pasirodė, kad sykį sušauktų Generalinių luomų neįmanoma suvaldyti. Buvo numatyta, kad trys luomai — dvasininkija, aristokratai ir trečiasis luomas — rinksis atskirai ir dirbs pagal karaliaus nustatytą darbotvarkę. Tačiau trečiasis luomas, kuriam kaip ir Dofinėje buvo skirtas dvigubas vietų skaičius, greit susiprotėjo: jei visiems trims rūmams bus leista balsuoti bendrai, tai jis galės pakreipti nutarimus norimon pusėn. Dvasininkai ir aristokratai, tarp kurių buvo daug simpatizuojančių trečiajam luomui, nesudarė vieningos opozicijos. Taigi birželio 17 d., pasikvietęs kitus du luomus prisijungti prie jo, trečiasis luomas sulaužė nustatytas taisykles ir pasiskelbė Nacionaliniu susirinkimu. Tai buvo lemiamas persilaužimas. Po trijų dienų, neįleisti į įprastinę posėdžių salę, deputatai susirinko gretimoje teniso aikštėje, *le jeu de paume*, ir prisiekė neišsiskirstyti tol, kol Prancūzija negaus konstitucijos. „Pasakykite savo viršininkui, — griaudėjo grafas Mirabeau kareivių daliniams, atsiųstiems jų išvaikyti, — kad mes čia esame liaudies valia ir neišsiskirstysime net gąsdinami durtuvais". [GAUCHE]

GAUCHE

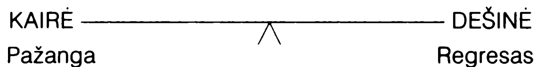
Nuo pat pirmųjų Prancūzijos Generalinių luomų egzistavimo dienų karaliaus dvaro partijos aristokratai instinktyviai įsitaisė karaliaus dešinėje, o trečiasis luomas sėdėjo iš kairės. Sėdėti valdovui iš dešinės, kaip ir „Dievo dešinėje", buvo visų pripažintas privilegijuotos padėties požymis. Todėl „dešinė" tapo natūraliu politinio isteblišmento sinonimu, o „kairės" pavadinimą pradėta taikyti jo priešininkams. Toks pasiskirstymas dar labiau išryškėjo po 1793 metų Konvente, kur jakobinai ir jų sąjungininkai užėmė vietas salės kairėje ir viršuje. Jie sudarė revoliucinį deputatų bloką, sėdintį *Montagne* (viršutiniuose suoluose, „kalne"), kuris fizine prasme buvo aukščiau už žemiau, *Plaine* („lygumoje" arba „pelkėje") sėdinčius nuosaikiuosius deputatus. Nuo to laiko „kairiųjų" ir „dešiniųjų" opozicija tapo pagrindine metafora politiniam spektrui apibūdinti[1].

Tačiau ši metafora nėra be trūkumų. Ji veikia tik tada, kai politinis spektras įsivaizduojamas kaip tiesi linija, kur „kairę" nuo „dešinės" skiria sutaikantis „centras":

Pagal šią schemą geriausiai sektis turėtų tiems politikams, kurie gauna „centrinio lauko" pritarimą, remdamiesi nuosaikiais kairiaisiais arba nuosaikiais dešiniaisiais.

Marksistai, kaip ir kiti dialektikai, politinį spektrą įsivaizduoja ne kaip liniją, o veikiau kaip dviejų polių darinį. Anot jų schemos, politika yra kova, kur dviems priešingoms jėgoms lemta kovoti ir viena iš jų neišvengiamai turi paimti viršų. Ilgesnį laiką, kaip traukiant virvę ar sveriant lėkštinėmis svarstyklėmis, išlaikyti pusiausvyros centras negali ir jis visada turi nusileisti „kairei" ar „dešinei". Politinės tvarkos, paremtos visuotiniu sutarimu, tolerancija, kompromisais, santūrumu ar bendru įstatymų gerbimu, koncepcija esanti tik „buržuazinė iliuzija".

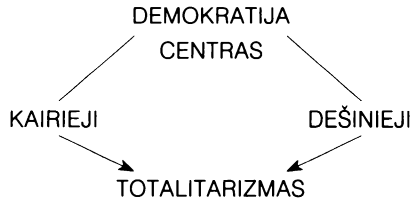

Linijinė bei dvipolė schemos turi ir bendrą bruožą – abejotiną prielaidą, kad „kairė" ir „dešinė" yra paprasčiausios priešingybės.

Todėl politinių sambūrių išsidėstymas erdvėje susijęs su svarbiais sumetimais. Pavyzdžiui, britų Bendruomenių rūmuose vyriausybės narių vietos yra spikeriui iš dešinės, tiesiai priešais opozicijos vietas, esančias spikeriui iš kairės. Tai tiksliai atspindi dvipartinės sistemos priešiškas politikas, susodinant vyriausybės ir šešėlinio kabineto ministrus vienus prieš kitus, kad jie galėtų keistis nuomonėmis, pasidėję aplankus su dokumentais. Tai irgi dialektinė koncepcija, aktyviai trukdanti veikti trečiajai partijai ir sudarinėti koalicijas, nuo kurių taip priklauso panašūs susirinkimai daugumoje Europos šalių. Jos neįmanoma pritaikyti susirinkimams, išrinktiems remiantis proporcine atstovavimo sistema. Užtat Lordų rūmai, kurie turi pasirūpinti gan gausių nepriklausomų deputatų, sėdinčių jiems skirtose vietose („cross benches"), interesais, posėdžiauja jų

nariams susėdus suoluose išilgai trijų atviro keturkampio kraštinių. SSRS Aukščiausioje Taryboje ištisinės vienodų krėslų eilės posėdžių salėje rodė visų dalyvių priverstinį vieningumą (žr. III priedą, 105).

Nepaisant to, XX amžiaus patirtis parodė, kad dešinieji politikai gali būti nė kiek ne mažiau radikalūs už kairiuosius politikus. Jie ne tik kovojo vieni su kitais, bet ir vieni, ir kiti stengdavosi sugriauti demokratiškai pasiektus susitarimus. Dėl to kilo mintis, kad gal geriausia būtų politines jėgas išdėstyti ratu. Pagal tokią schemą ne tik kairieji sėdi priešais dešiniuosius, bet ir totalitarizmo šalininkai sėdi priešais demokratus.

Turint visa tai galvoje, darosi aišku, kad pasagos ar pusračio pavidalo erdvinis išsidėstymas yra pats geriausias demokratiniam susirinkimui su daugeliu konkuruojančių interesų. Toks išsidėstymas ir praktikuojamas ne tik daugelio Europos šalių nacionaliniuose susirinkimuose, nuo Varšuvos iki Paryžiaus, bet ir Europarlamentas Strasbūre yra pasirinkęs *hémicercle* formą[2].

Pasidarė tikras pragaras. Linkę ieškoti susitarimo ministrai karaliaus dvare susirėmė su savo agresyviau nusiteikusiais kolegomis. Liepos 11 d. Jacques'as Neckeras, taip entuziastingai sutiktas per Generalinių luomų atidarymą, buvo atleistas. Tai Paryžiuje sukėlė sprogimą. Revoliucinis štabas susibūrė apie Orleano hercogą Palė Ruajalyje. Palė Ruajalio sodai nelemtai pagarsėjo kaip laisvų kalbų ir laisvosios meilės vieta. Visas politines prakalbas lydėdavo spontaniški seksualinės laisvės demonstravimai. „Neckero ištrėmimas, — klykė liepsningas oratorius Camille'is Desmoulins'as, baimindamasis represijų, — tai signalas, kad patriotams rengiama antroji Baltramiejaus naktis". Pavyko palenkti savo pusėn karaliaus garnizoną. Liepos 13 d. buvo sudarytas Nuolatinis komitetas ir 48 000 vyrų pašaukta į Nacionalinę gvardiją, kurios vadu tapo generolas Lafayette'as. Sukilėlių būriai griovė nekenčiamus *barrières* — vietines muitines mieste ir nusiaubė Sent-Lazaro vienuolyną, ieškodami ginklų. Liepos 14-ąją, po to, kai iš Invalidų namų buvo pagrobta 30 000 muškietų, apgulta karaliaus tvirtovė Bastilija. Po trumpo susišaudymo tvirtovės komendantas pasidavė. Karalius neteko sostinės.

Tuo momentu, pačiame įvykių įkarštyje, dar buvo vilčių susitarti gražiuoju. Liepos 17-ąją didelei visų nuostabai Liudvikas XVI atvažiavo iš Versalio į Paryžių, viešai užsidėjęs skrybėlę su trispalve kokarda. Užtat provincijose naujiena apie Bastilijos paėmimą sukėlė „keturiasdešimties tūkstančių kitų bastilijų" puolimo orgiją. Buvo deginamos pilys ir vienuolynai; aristokratų šeimos, be jokios atodairos užpuldinėjamos alkanų valstiečių, pradėjo emigruoti; miestai skelbė savival-

dą; įsisiautėjo plėšikavimas. Prancūzija suskilo į ginkluotas stovyklas. Tai buvo *Grande Peur* („Didžiosios baimės") laikotarpis — precedento neturinčios socialinės isterijos metas, kai aistras dar labiau kurstė gandai apie aristokratų sąmokslus ir valstiečių žiaurumus visoje šalyje[25].

Nuo to laiko revoliucija įgavo savaiminį pagreitį ir jėgą, jos ritmą dabar diktavo nekontroliuojami protrūkiai. Galima išskirti tris pagrindines jos fazes.

Per pirmąją penkerių metų (1789—1794) fazę Prancūzijos revoliucijos tempai vis spartėjo, nuolat didėjant jos radikalumui, kol buvo nušluotos visos buvusios socialinės ir politinės tvarkos institucijos. Daugiau nei dvejus metus Nacionalinis susirinkimas, *Constituante,* dirbo kurdamas konstitucinės monarchijos projektą. Per vieną naktį — 1789 metais iš rugpjūčio 4 į 5 — trisdešimt atskirų dekretų panaikino visą baudžiavos aparatą ir aristokratų privilegijas. Po Žmogaus ir piliečio teisių deklaracijos paskelbimo (1789 metų rugpjūčio 26 d.) atėjo eilė provincijų panaikinimui (1789 metų gruodį) ir dvasininkų paskelbimui civiliniais asmenimis (1790 metų birželį). Atrodė, kad įmanoma pasiekti stabilumą ir visuotinę santarvę, kai minint Bastilijos paėmimo metines 1790 metų liepos 14-ąją visa Prancūzija šventė didžiąją Federacijos šventę. Paryžiuje karalius dalyvavo mišiose kartu su susirinkimo vadovais, o Nacionalinės gvardijos vadas generolas Lafayette'as, Autuno vyskupui Talleyrand'ui pasiūlius, iškilmingai prisiekė ištikimybę.

Austrų Nyderlanduose revoliucija vyko dar sparčiau. 1789 metų rugpjūčio mėnesį po nekruvino perversmo „patriotai" užgrobė galingąją Lježo arkivyskupiją. Rugpjūčio mėnesį generolas de Merschas subūrė patriotinę armiją austrams atremti. Lapkričio mėnesį demonstracijos Gente baigėsi kruvinomis skerdynėmis; ir galų gale gruodžio mėnesį Briuselis išvijo austrų garnizoną. Metų pabaigoje buvo paskelbta Belgijos Valstijų Sąjungos nepriklausomybė. *Ji išsilaikė trylika mėnesių, kol 1791 metų vasario mėnesį sugrįžo stiprios austrų pajėgos.*

Prancūzijoje vieningos konstitucijos įvedimas (1791 metų rugsėjo mėnesį) pareikalavo rinkimų, kurie nušalino ankstesnius nuosaikius lyderius. Naujasis Įstatymų leidžiamasis susirinkimas kur kas mažiau simpatizavo monarchijai. Jis dvylika mėnesių stengėsi įsitvirtinti, kol ir jį nustūmė Respublikos paskelbimas ir Respublikos Nacionalinio Konvento atidarymas. Vėliau, 1792 metų vasarą, kai Prancūzija kariavo, pagrindinę revoliucinio judėjimo srovę užvaldė nepataisomi radikalai, kuriems prieš tai buvo pavykę užgrobti municipalinę Paryžiaus komuną. Nuo tada Generaliniuose luomuose ir Nacionaliniame susirinkime (1789—1791) dominavo Mirabeau konstitucionalistai, Įstatymų leidžiamajame susirinkime (1791—1792) respublikonai žirondistai, o Nacionalinis Konventas (1792—1795) *klausė Robespierre'o ekstremistinių jakobinų įsakymų.*

Dveji baisūs jakobinų dominavimo metai prasidėjo kilus invazijos pavojui 1792 metais, kai atrodė, jog Prūsijos kariuomenė taip priartėjo, kad gali užpulti Paryžių (žr. žemiau). Kai karalius atleido savo ministrus žirondistus, laukdamas išsigelbėjimo iš užsienio, žmonių nepasitenkinimas ėmė augti. Liepos mėnesį, Braunšveigo hercogui paskelbus manifestą, jog ketina išvaduoti karalių ir išžudyti visus Paryžiaus gyventojus, jei tik jie išdrįs paliesti Palė Ruajalį, Paryžius užvirė. Kaip tik

tokios dingsties jakobinams ir tereikėjo paskelbti, kad „tėvynė pavojuje" ir pakviesti nuversti monarchiją. Penki šimtai karštų marseliečių atžygiavo padėti Paryžiui. Rugpjūčio 10-ąją marseliečiams žengiant priekyje buvo užimti Tiuilri rūmai ir išžudyta karalių saugojusi šveicarų gvardija. Rugsėjo mėnesį, kai miestą valdė Komuna, be gailesčio buvo išžudyti tūkstančiai Paryžiaus kalėjimuose laikomų žmonių; karalius nuverstas ir paskelbta Respublika.

Nacionalinio Konvento atidarymas rugsėjo 20-ąją sutapo su kanonada prie Valmi, išgelbėjusia revoliuciją nuo numalšinimo iš užsienio. Rugsėjo 22-oji, Respublikos paskelbimo diena, vėliau buvo laikoma revoliucinio kalendoriaus pirmąja diena. [VENDÉMIAIRE]

VENDÉMIAIRE

1793 metų spalio ir lapkričio mėnesį Prancūzijos Nacionalinis Konventas nubalsavo įvesti respublikinį kalendorių, besiremiantį revoliuciniais principais. Eilė dekretų skelbė, kad metai turi prasidėti rudens lygiadienį rugsėjo 22-ąją ir kad respublikinės eros I metų pradžia reikia laikyti Respublikos paskelbimo dieną – 1792 metų rugsėjo 22-ąją. Metai turėjo būti suskirstyti į dvylika vienodo ilgio mėnesių po trisdešimt dienų, o kiekvienas mėnuo į tris dešimties dienų dekadas. (Nei savaičių, nei sekmadienių jau neturėjo būti.)[1]

MĖNESIAI: *vendémiaire* (derliaus nuėmimo mėnuo); *brumaire* (rūkų mėnuo); *frimaire* (šerkšno mėnuo); *nivôse* (sniego mėnuo); *pluviôse* (lietaus mėnuo); *ventôse* (vėjo mėnuo); *germinal* (sėklos dygimo mėnuo); *floréal* (gėlių mėnuo); *prairial* (šienapjūtės mėnuo); *messidor* (pjūties mėnuo); *thermidor* (karščių mėnuo); *fructidor* (vaisių mėnuo).

DIENOS: 1, 11, 21, *primidi*; 2, 12, 22, *duodi*; 3, 13, 23, *tridi*; 4, 14, 24, *quartidi*; 5, 15, 25, *quintidi*; 6, 16, 26, *sextidi*; 7, 17, 27, *septidi*; 3, 18, 28, *octidi*; 9, 19, 29, *nonidi*; 10, 20, 30, *decadi* (žr. III priedą, 65).

Kai ši sistema buvo įdiegta, 1794 metų sausio 1-oji buvo oficialiai vadinama II metų *nivôse* mėnesio 2-sios dekados *duodi*.

Siekiant nenukrypti nuo gamtos metų, kurių ilgis 365¼ dienos, kalendoriniai metai buvo suskirstyti į keturių metų grupes, vadinamas *franciades*; kiekvieniems metams buvo priskirtos penkios papildomos dienos – *sans-culottides*. Kiekvienos *franciade* ketvirtieji metai gaudavo po papildomą keliamąją dieną – *Jour de Révolution*.

Respublikinis kalendorius oficialiai išsilaikė keturiolika metų, tačiau faktiškai jo atsisakyta jau po šešerių metų. Grigaliaus kalendorius vėl plačiai naudojamas Konsulato laikais, ilgai prieš oficialų jo sugrąžinimą nuo 1806 metų sausio 1-osios – XIV metų *nivôse* mėnesio 11-osios.

Sunku buvo sugalvoti geresnį būdą, kuris sukliudytų žmonėms orientuotis, už kalendoriaus pakeitimą. Kontrrevoliucionieriai stengėsi laikytis senojo. Revoliucionieriai mėgino laikytis naujojo. O istorikams tenka naudotis ir vienu, ir kitu.

Ilgainiui vykdomoji valdžia susitelkė dviejų Visuomenės gelbėjimo komitetų rankose. Pirmajam (1793 metų balandis—liepa) vadovavo Dantonas, antrajam (1793 metų liepa — 1794 metų liepa) — Robespierre'as. Nepriklausomoms Konvento iniciatyvoms atėjo galas. Įnirtingai kariaujama su užsieniu. Negailestingai kovota ir su „kontrrevoliucija" Vandėjoje ir kitur. Naujoji superdemokratinė konstitucija, užtikrinanti visuotinę rinkimų teisę, referendumus ir renkamus valdžios organus, buvo priimta, bet taip ir liko popieriuje. Paryžiaus visuomenės saugumo komitetai laikė savo valdžioje visą šalį remdamiesi pagalbiniais komitetais, įsteigtais visose Prancūzijos komunose ir departamentuose. Tie komitetai, sudaryti pagal 1793 metų kovo 21-osios įstatymą, reglamentuojantį užsieniečių padėtį, tapo žiauraus diktatoriško valdymo įrankiais.

Revoliucija pradėjo ryti savo vaikus. Teroras siautėjo, reikalaudamas vis daugiau aukų. 1794 metų balandžio mėnesį buvo pasmerktas ir nužudytas Dantonas ir jo bendrininkai už tai, kad suabejojo teroro tikslais. Robespierre'as, vyriausiasis teroristas, buvo pasmerktas ir nužudytas 1794 metų liepos 28 — II metų termidoro 10. [GILJOTINA]

Monarchijos likimas atspindėjo tuos įvykius. 1789 metų lapkričio mėnesį, po moterų protesto žygio į Versalį, Liudvikas XVI su šeima perkeltas į Tiuilri rūmus Paryžiuje. Jau tada jis buvo nešvankių pasišaipymų taikiniu:

Louis, si tu veux voir	(Na, karaliau, ir ragai —
Bâtard, cocu, putain,	Geresnių nebūna!
Regarde ton miroir	Ar laikysi dar ilgai
La Reine et le Dauphin[26].	Kekšę ir jos sūnų?)

1791 metų birželio mėnesį, atsižadėjęs visų kompromisų nuo Teniso aikštės priesaikos laikų, karalius persirengęs bėgo prie šalies rytinės sienos, bet buvo sugautas Vareno miestelyje Šampanėje. Gėdingai sugrąžintas į Paryžių, jis pasirašė Nacionalinio susirinkimo parengtą konstituciją, tapdamas liaudies „paveldimu įgaliotiniu". 1792 metų rugpjūčio mėnesį, kai Tiuilri rūmai buvo šturmuojami, Liudvikas XVI areštuojamas, o jo įgaliojimai „sustabdyti". Rugsėjo mėnesį jis buvo nuverstas, o 1793 metų sausio 21 teisiamas ir nukirsdintas kaip išdavikas. Spalio 16 toks pat likimas ištiko ir Mariją Antuanetę. Dešimtmetis dofinas Liudvikas XVII buvo atiduotas plebėjiškiems įtėviams ir netrukus mirė nuo blogos priežiūros ir džiovos.

Lenkijos—Lietuvos valstybėje įvykiai rutuliojosi tokia pat seka — nuo konstitucinės reformos iki revoliucinio teroro. 1791 metų Gegužės trečiosios konstitucija, trumpas vienuolikos straipsnių dokumentas, panaikino visas akivaizdžias senosios sistemos blogybes, įskaitant ir *liberum veto. Rzeczpospolita obojga narodów* („Abiejų tautų respublika") buvo įtvirtinta kaip šiuolaikinė konstitucinė valstybė. Monarchija paskelbta paveldima (nors karalius buvo senyvas viengungis). Buržuazijai suteiktos pilietinės teisės, kurias ligi tol turėjo tik bajorija. Viešoji teisė apėmė ir valstiečius, ko iki tol nebuvo. Tai pirmoji konkreti taikios reformos sėkmė, pirmoji tokio tipo konstitucija Europoje, sudaryta, priimta ir paskelbta keturiais mėnesiais anksčiau už jos atitikmenį Prancūzijoje. Tai buvo toks žingsnis į priekį, kokio visur laukė liberalieji reformatoriai. Londone Edmundo

GILJOTINA

Daktaras Josephe'as-Ignace'as Guillotinas (1738–1814) nėra giljotinos išradėjas. Jis tik primygtinai reikalavo Prancūzijos Nacionalinio susirinkimo mirties bausmės vykdymui pradėti naudoti humaniškesnę mašiną, išrastą jo kolegos Antoine'o Louiso. Guillotino pasiūlymas buvo priimtas 1792 metų balandžio mėnesį, prieš pat jakobinų teroro pradžią, taip pakeliant Guillotiną iki *eponimo* – žmogaus, kieno vardu kas nors pavadinama – statuso[1]. Revoliucijos metai sukūrė daug tokių eponimų. Tarp jų buvo Felix Bigot, Napoleono ministras religijų reikalais, ir karys ultrapatriotas Nicolas Chauvinas, kuris dainuodavo *Je suis français, je suis Chauvin* („Esu prancūzas, esu Chauvinas").

Daug eponimų tapo tarptautiniais. Derlinga dirva jiems kurti – botanika, nes daugybė egzotiškų augalų pavadinta pagal jų atradėjus. Vienas iš ankstyviausių pavyzdžių yra *begonija*, pavadinta botaniko Michelio Begono (mirė 1710 m.) vardu, bei *kamelija, dalija, fuksija* ir *magnolija*. Purpuro spalvos uolų augalas *aubrietia* buvo pavadintas prancūzų dailininko Claude'o Aubriet (1665–1742) vardu.

Fizika irgi įamžino savo pionierių vardus, suteikdama juos visų naudojamiems matų vienetams. *Amperas* – elektros srovės stiprumo vienetas – primena André Ampère'ą (1775–1836). Tai pačiai kategorijai priskirtina ir daug kitų terminų, nuo *angstremo* iki *omo, volto* ir *vato*.

Įprastinis eponimų šaltinis yra drabužiai. *Kardiganas* ir *reglanas* kilę iš Krymo kare dalyvavusių britų generolų pavardžių. Madingas *leotardas* kilęs iš akrobato Jules'io Léotard'o (1842–1870) pavardės. Visi, kas nešioja drabužius, kuriuos anglai vadina *pantaloons, pants, panties* (kelnės, kelnaitės), turėtų prisiminti šių pavadinimų tėvą – komedijos del arte personažą Pantaleone de' Bisognosi.

Daug pavyzdžių galima rasti ir kalbant apie maisto produktų bei patiekalų pavadinimus. *Bechamel* padažo pavadinimas kilęs iš Liudviko XIV prievaizdo pavardės. *Sandwich* (sumuštinis) taip pavadintas pagal Johną Montagu, ketvirtąjį Sendvičo grafą (1718–1792) – tai XVIII amžiaus išradimas. XIX amžiuje atsirado *chateaubriand'o* žlėgtainis, *Madeleine'os* pyragaitis ir *Pavlovos* tortas; jie primena mums markizą, konditerininkę ir baleriną. Rūkymas po pietų turėtų priminti buvusį prancūzų ambasadorių Portugalijoje Jeaną Nicot (1530–1600).

Techniniai išradimai dažnai pavadinami pagal jų išradėjus; taip atsirado *spinetas* (klavikordo rūšis), *mansarda, dyzelis, šrapnelis, biro* (taip anglai vadina šratinuką).

Tačiau daugelis eponimų ginčytini. Ne visi mokslininkai pritaria nuomonei, kad dailininkas Federicas Baroccis (mirė 1612 m.) buvo *baroko* stiliaus kūrėjas, ar kad *chuligano* prototipu buvo karalienės Viktorijos laikų Londono padauža airis Patrickas Houlihanas. Neįmanoma užginčyti tik vieno dalyko – Europos dabartis kupina jos praeities žodinių šešėlių.

Burke'o entuziazmui nebuvo ribų. Jis rašė, kad Lenkijos Gegužės trečiosios konstitucija „ko gero, yra visuomeninis gėris <...> gryniausiu pavidalu, koks tik kada nors buvo suteiktas žmonijai":

> Tos priemonės ne tik stebino vaizduotę, bet ir tenkino protą ir guodė moralinius jausmus <...>. Viskas rado savo vietą, viskas buvo sutvarkyta, bet <...> viskas buvo pagerinta. Šį negirdėtą išminties ir sėkmės derinį, tą laimingąjį stebuklą, papildė dar ir tai, kad nebuvo pralietas nė vienas kraujo lašas, nebuvo nei išdavystės, nei papiktinimų (...) Laiminga tauta, jei tik sugebės tęsti toliau taip, kaip pradėjo.[27]

Burke'o pritarimas lenkų revoliucijai turėtų būti žinomas ne blogiau už tai, kad jis smerkė įvykius Prancūzijoje. Olandijoje *Leyden Gazette* rašė: „Jei šiame amžiuje dar yra stebuklų, tai vienas iš jų įvyko Lenkijoje".

„Laimingasis stebuklas" truko tik šiek tiek ilgiau kaip metus. Rusija neketino toleruoti sau panosėje konstitucinę, juolab nepriklausomą Lenkiją. Lenkija—Lietuva ką tik patyrė, ką reiškia revoliucinės reformos pirmasis raundas, o dabar jos laukė pirmasis revoliucinės kovos raundas. Kaip ir Prancūzijoje, lenkų reformatoriai buvo priversti nuo nuosaikumo pulti į desperaciją. Kai 1791 metų konstituciją nuslopino Rusijos intervencija ir antrasis padalijimas (žr. žemiau), 1794 metų nacionalinis sukilimas prasidėjo su dar radikalesniais pasiūlymais, tačiau žlugo smurto ir teroro sumaištyje. Prancūzijoje revoliuciją apribojo vidaus reakcija; Lenkijoje ją sužlugdė užsienio jėga.

Per antrąją fazę (1794—1804), prasidėjusią II metų termidoro mėnesį, Prancūzijos revoliucijos tempai aiškiai sulėtėjo — reikėjo atsipūsti ir susumuoti rezultatus. Nors vykdomajai valdžiai vis dar trūko stabilumo, kraujo troškimas sumažėjo. Aprimo ir įstatymų leidimo manija. (Per trejus su trupučiu metų Nacionalinis konventas išleido 11 250 dekretų.) Atsiskleidė revoliucionierių talentas kariauti ir jie dabar buvo užsiėmę kova su priešais. Politikai, kuriuos vienijo tik poreikis išlaikyti tvarką ir išvengti ekscesų, ėmėsi eilės politinių priemonių. Po Robespierre'o nuvertimo termidorai valdė 16 mėnesių. 1795 metų lapkričio mėnesį naujos konstitucijos ir naujojo dviejų rūmų susirinkimo dėka atsirado iš penkių asmenų susidedantis vykdomosios valdžios organas — Direktorija. 1797 metų rugsėjo mėnesį (V metų fruktidoro 18 d.) direktoriai pažabojo Nacionalinį susirinkimą. 1799 metų lapkričio mėnesį, VIII metų briumerio 18 d., populiariausias Direktorijos generolas įvykdė valstybinį perversmą, buvo įsteigtas ir visaliaudiniu plebiscitu patvirtintas trijų žmonių Konsulatas. 1802 metų gegužės mėnesį tas pats generolas paaukštino save iki konsulo iki gyvos galvos rango, o 1804 metų gegužės mėnesį pasiskelbė imperatoriumi.

Trečiojoje, imperinėje fazėje (1804—1815) revoliucija aprimo, iškeldama to generolo, imperijos kūrėjo Napoleono Bonaparto kultą. Dar kankinančias Prancūziją abejones ir nuomonių skirtumus užgožė titaniški jo misijos užkariauti visą pasaulį veiksmai. Bonapartizmas revoliucinius karus ir užkariavimus pavertė savitiksliu, o karinius reikalavimus — absoliučiu prioritetu. Pseudodemokratines institucijas valdė pseudomonarchija; efektyvi centralizuota administracija veikė remdamasi keistu įstatymų leidimo organų likučių ir drąsių naujadarų mišiniu. Sėkmės ir nepasisekimai buvo aukojami mūšio lauko dievams. „Sėkmė, — sakė Napoleonas, — yra geriausias pasaulyje oratorius".

Periodizacija remiantis vykdomosios valdžios keitimosi principu duoda truputį kitokį rezultatą. Tokiu atveju konstitucinės monarchijos fazė truko nuo 1789 metų

birželio iki 1792 metų rugsėjo; Pirmoji respublika — nuo 1792 metų iki 1799 metų lapkričio mėnesio; Napoleono diktatūra — nuo „briumerio 18" iki 1815 metų (žr. III priedą, 64).

Visas pažiūrų į revoliuciją spektras atsiskleidė XVIII amžiaus paskutiniojo dešimtmečio pradžioje per debatus Nacionaliniame susirinkime ir kuriantis politiniams klubams.

Pirmiesiems konstitucionalistams, vadovaujamiems grafo Honoré de Mirabeau (1749—1791) ir kitų liberalių aristokratų, tarkim, generolo Lafayette'o, tenka atsakomybė už absoliutinės monarchijos bei aristokratijos ir dvasininkijos privilegijų panaikinimą. Mirabeau mirties (neprievartinės) momentu 1791 metų balandžio mėnesį jie jau tapo smarkiai spaudžiama mažuma. Konstitucionalistai susitikinėjo *Feuillants* (feljanų) klube, o po karaliaus bėgimo į Vareną jų daliai teko neregėtai sunkus uždavinys vilkinti nepopuliarios monarchijos likvidavimą. Vienu metu Mirabeau net buvo kilusi mintis pastatyti paminklą Liudvikui XVI — „prancūzų laisvės tėvui".

Žirondistų pavadinimas kilęs iš Bordo, Žirondos departamento sostinės, deputatų grupės pavadinimo; tai grupei vadovavo iškalbingas teisininkas Pierre'as Vergniaud (1753—1793), ir ji įėjo į Įstatymų leidžiamąjį susirinkimą. Žirondistai nuo pačios pradžios buvo centristai, norintys bendradarbiauti su karaliaus vyriausybe, bet vėliau vis daugiau valios davė demokratiniams ir respublikoniškiems jausmams. Jų veikla sukosi apie Mme Roland saloną, o jų įtaka pasiekė apogėjų 1792 metais, kai vadovavo paskutiniajai karaliaus vyriausybei ir pureno dirvą Respublikai paskelbti.

O jakobinai, *la Société des Amis de la Liberté et l'Égalité,* buvo neribotos demokratijos, revoliucinės diktatūros ir prievartos šalininkai. Jų pavadinimas kilęs nuo jų klubo vietos — buvusio dominikonų vienuolyno Sent-Onorė gatvėje. (Dominikonai Paryžiuje buvo vadinami jakobinais, nes ankstesnė jų būstinė buvo Sent Žako gatvėje.) Tai mažytė, uždara, bet tvirta kaip plienas apie 3000 žmonių grupė, ištobulinusi meną laikyti už gerklės 20 milijonų. Tai labai marga publika, nuo princo de Broglie ir poros hercogų —hercogo d'Aiguillono ir jaunojo Šartrė hercogo (būsimojo karaliaus Luji Pilypo) — iki netašyto Bretanės valstiečio „Père" Gérard'o. Gérard'as sykį prisipažino: „Tarp jūsų jausčiausi kaip danguje, jei čia nebūtų tiek daug teisininkų". Jų vadais buvo Georges'as Dantonas (1759—1794), kurį Carlyle'is pavadino „tikrų tikriausiu žmogum, tikru lyg ugnis iš liepsningos didžiosios gamtos krūtinės", Camille'is Desmoulins'as (1760—1794), temperamentingas žurnalistas, miręs kartu su Dantonu, Jeanas Maratas (1743—1793), „ligotas gydytojas", *L'Ami du Peuple* redaktorius; Jérôme'as Pétionas de Villeneuve'as (1756—1794), tapęs Paryžiaus meru, Antoine'as Saint-Justas (1767—1794), pagarsėjęs kaip „teroro arkangelas" ir kaip „šventasis Jonas" už pataikavimą Robespierre'ui, na ir pats Robespierre'as.

Maximilienas Robespierre'as (1758—1794) buvo rūstus, puritoniškas „nepaperkamas advokatas iš Arraso", dar prieš revoliuciją neva atsisakęs teisėjo karjeros, kad tik nereikėtų nuteisti žmogaus mirti. Antrojo Visuomenės saugumo

komiteto laikais jo galia ir įtaka pasiekė legendinį mastą. Paryžiaus minios Robespierre'ą laikė didvyriu, o jo priešininkai – velnio įsikūnijimu.

Jakobinai pirmą kartą išėjo viešumon 1791 metais rizikingos karaliaus *politique du pire* („kuo blogiau, tuo geriau") dėka. Po to, kai karaliui pritariant Paryžiaus meru buvo paskirtas Pétionas, jie tvirtai paėmė į savo rankas sostinės municipalinę valdžią – Komuną. Paskui, sistemingai šalindami savo varžovus ir užvaldę Konventą, jakobinai ėmė smarkiai valyti savo gretas, kol liko gyvas tik Robespierre'as. Dantono šūkis buvo *De l'audace, encore de l'audace, toujours de l'audace* („Drąsiau, dar drąsiau, visada drąsiau!"). Saint-Justas puldamas monarchiją pareiškė: „Nekaltai valdyti neįmanoma". Siūlydamas išdalyti savo priešininkų turtą, jis kalbėjo: „Laimė – Europoje nauja sąvoka". Robespierre'as sykį paklausė Konvento: „Citoyens, voulez-vous une Révolution sans révolution?" („Piliečiai, ar norite Revoliucijos be revoliucijos?") Jakobinams artimas kordeljerų klubas, *la Société des Droits de l'Homme et du Citoyen* (Žmogaus ir piliečio teisių draugija), tarp kurio narių buvo ir jakobinų, rinkdavosi buvusiame pranciškonų vienuolyne Paryžiaus Kordeljero kvartale. Vėlesni jų vadovai, tikri *enragés* („pasiutėliai"), tarkim, J. R. Hébert'as, (1757–1794) išsiskyrė tuo, kad buvo karingi ateistai ir proto kulto išpažinėjai. Hébertą nužudė Robespierre'o įsakymu už „ekstremizmą". [GAUCHE]

Jakobinai dažniausiai buvo profesionalūs teisininkai ir žurnalistai, o aktyvių jų rėmėjų daugumą sudarė bevardžiai Paryžiaus priemiesčių proletarai. Tarp tų sankiulotų būta elementų dar radikalesnių už bet kurią valdžioje esančią grupuotę ar atskirus asmenis, – pirmųjų Europos komunistų, socialistų, feministų. Kiekvienoje Paryžiaus „sekcijoje" buvo namai, kuriuose rinkdavosi tokios neaiškios draugijos kaip *Société Patriotique de la Section du Luxembourg* arba *Société Fraternelle des Deux Sexes du Panthéon-Français,* dariusios poveikį, kuris ne visada buvo tinkamai įvertinamas. Tiesą sakant, kaip revoliucijos varomosios jėgos tos organizacijos galėjo būti net efektyvesnės už buržuazines, kurioms šiaip priskiriami didžiausi nuopelnai. Jakobinų valdymo laikotarpiu iš jų atėjo daug komisarų, jos suformavo ilgaamžę kovos su esama valdžios sistema tradiciją, kuri reiškėsi visose XIX amžiaus „revoliucijose"[28].

Pasipriešinimas revoliucijai reiškėsi įvairiais pavidalais ir iš visų pusių. Jį galima suskirstyti į politinį, socialinį, ideologinį ir regioninį. Iš pradžių jos priešininkai telkėsi karaliaus dvare, kur „ultros", vadovaujami Provanso grafo (būsimojo Liudviko XVIII), siekė atkurti *status quo ante.* Prie jų prisidėjo dauguma netekusių nuosavybės aristokratų ir nepaprastai marga aukšto ir žemo rango *émigrés* kompanija. Jie stojo ne tik prieš respublikonus ir jakobinus, bet ir prieš konstitucionalistus: pavyzdžiui, karaliaus dvaro panieka generolui Lafayette'ui buvo tiesiog beribė. Po 1790 metų, kai popiežius uždraudė dvasininkams duoti ištikimybės priesaiką civilinei valdžiai, dvasininkija buvo priversta jai paklusti arba priešintis. Po 1792 metų, revoliucijai įgavus ne tik antiklerikalinį, bet ir ateistinį pobūdį, visi Romos katalikai, taigi didžioji dauguma gyventojų, pasijuto įžeisti. Šis kontrrevoliucinių jausmų šaltinis išliko iki to laiko, kol Napoleonas 1801

metais pasirašė konkordatą su popiežium. Ilgai buvo manoma, kad bene daugiausia naudos iš revoliucijos turėjo valstiečių masės, kurioms 1789-ieji metai suteikė laisvę. Tačiau dabar jau visi pripažįsta, kad valstiečių etosą nuo revoliucijos vadų Paryžiuje skyrė nesupratimo praraja. Valstietija netrukus ėmė priešintis Respublikos režimo priespaudai, kuri daugeliui atrodė dar didesnė už ankstesniąją.

Intelektualinė opozicija revoliucinėms idėjoms buvo galutinai suformuluota tik po restauracijos. Tačiau sunku įsivaizduoti ką nors priešiškesnio už Savojos teismo pareigūno Josephe'o de Maistre'o (1753—1821) veikalą *Considérations sur la France* („Samprotavimai apie Prancūziją", 1796), kur revoliucionieriai laikomi šėtono tarnais. Maistre'as priešinosi ir švietėjiško universalizmo srovei, prasiskverbusiai į revoliucinę mintį. Jis rašė, kad dažnai tekdavę sutikti Prancūzų, Italų, Vokiečių ir Rusų, tik niekada per visą savo gyvenimą nesutikęs Žmogaus. Jo amžininkas Antoine'as Rivarolis (1753—1801), žinomas kaip grafas de Rivarolis, parašęs garsųjį traktatą, šlovinantį prancūzų kalbą, buvo priverstas bėgti, kai pradėjo rašyti kontrrevoliucinius pamfletus. „Į idėjas nešaudoma iš patrankų", — rašė jis.

Keletas Prancūzijos provincijų širdies gilumoje liko tvirtai rojalistinėmis ir jose ne kartą kilo atviri maištai. Rojalistinius sukilimus teko malšinti net Paryžiuje, ypač IV (1795) metų vendemerio 13. Kai kuriuose atokesniuose departamentuose, pavyzdžiui Gare, pasipriešinimas tęsėsi net iki 1815 metų[29], tačiau ryžtingiausias, be abejo, buvo susitelkęs vakaruose. Liaudies įniršis ten augo keletą metų, nors iš pradžių reakcija į *ancien régime* (senosios tvarkos) žlugimą buvo palanki. 1792 metais daugelis parapijų palaikė dvasininkus, atsisakiusius duoti priesaiką civilinei valdžiai. Už tai joms dažnai atsilygindavo iš miesto atvykusios respublikonų gaujos, kurios siautėjo kaimo vietovėse, griaudamos bažnyčias ir puldinėdamos „neklusniuosius". 1793 metais tuos kaimus dar skaudžiau palietė įvesta visuotinė vyrų ėmimo į kariuomenę prievolė. Gyventojus ypač papiktino išimtys, dažnai daromos respublikoniškosios administracijos pareigūnų ir laisvųjų profesijų atstovų vaikams: susidarė įspūdis, kad katalikus valstiečius verčia mirti už ateistinę Respubliką, kurios ji niekada ir nenorėjo. 1792 metų gegužės mėnesį Dantonas gavo žinią apie sąmokslą, kurį neva Bretanėje rengia markizas de la Rouairie. Tas sąmokslas buvo likviduotas vos užsimezgęs; tačiau jis buvo tik pranašas kitų dviejų susijusių masinių maištų — sukilimo Vandėjoje ir šuanų karų, visą dešimtmetį vykusių šalies vakaruose.

Sukilimu Vandėjoje prasidėjo pilietinis karas, trukęs beveik trejus metus. Jis kilo 1793 metų kovo mėnesį Sent Floreno prie Luaros mieste, bet greit paplito *bocage* (miškingų kalvų) kaimuose. Karo organizatoriai buvo valstiečiai — J. Cathelineau, sakalų augintojas iš Pena Možo ir J. F. Stofflet, jėgeris iš Monlevjė, atsisakęs tarnauti kariuomenėje; tačiau netrukus jam ėmė vadovauti vietinė bajorija — markizas de Bonchamps'as, markizas de Lescure'as, „Monsieur Henri" de La Rochejaqueleinas, generolas Gigost d'Elbée, kunigaikštis de Talmont'as. „Karališkoji ir katalikiškoji šventųjų armija" buvo apsiginklavusi dalgiais, šakėmis ir šratiniais šautuvais, žygiavo iškėlusi baltą vėliavą su lelijomis, o jos šūkis

buvo *Vive Louis XVII* („Tegyvuoja Liudvikas XVII"). Kovotojai nešiojo ant kaklo škaplierius ir Švenčiausiosios širdies bei liepsnojančio kryžiaus ženklelius. Jie surengė 21 iš anksto suplanuotą mūšį, nugalėjo kruvinose kautynėse prie Šolė, užėmė Anžė miestą, buvo apgulę Nantą, įsiveržė į Meno ir Anžu provincijas. Desperatišką sukilėlių narsą gerai atspindi „Monsieur Henri" įsakymai:

Si j'avance, suivez-moi! Si je recule, tuez-noi! Si je meurs, vengez-moi!

(„Jei veršiuos pirmyn, sekite paskui mane! Jei pradėsiu trauktis, užmuškite mane! Jei žūsiu, atkeršykite už mane!")

1793 metų lapkričio mėnesį Vandėjos gyventojai pradėjo savo ambicingiausią ir, kaip paaiškėjo vėliau, paskutinį beprotiškai drąsų ir rizikingą žygį. Apie 30 000 ginkluotų vyrų, kuriuos lydėjo keli šimtai tūkstančių įvairaus amžiaus civilių gyventojų, persikėlė per Luarą ir pasuko Normandijos pakrančių link. Jų kelionės tikslas buvo nedidelis Grenvilio uostas — jiems aiškino, kad ten jų laukia britų laivynas ir emigrantų armija. Tačiau sukilėlius žiauriai apgavo: Grenvilis buvo atkirstas. Rochejacquelino atakos buvo atmuštos, o britų laivų nebuvo nė ženklo. Tada jie ėmė trauktis atgal. Kolonoms, kurioms reikėjo žiemos keliais įveikti beveik 200 kilometrų, pakeliui teko susidurti su visomis įmanomomis nelaimėmis ir smurtu. Kovotojų neįsileisdavo į miestus, jiems teko kautis dėl kiekvieno kelio centimetro. Penkiolika tūkstančių krito Le Mano gatvėse. Jie mirdavo nuo šalčio ir bado, buvo be gailesčio apiplėšinėjami, prievartaujami ir medžiojami besibastančių respublikonų dalinių. Tie, kurie pasiekė Luarą, ten rado užblokuotus tiltus, o visi laivai buvo sudeginti. Sukilėlių karius išsklaidė ir sunaikino. O tada jau buvo galima nebaudžiamai žudyti ir civilius gyventojus. Viskas pasibaigė Saveni vietovėje netoli Nanto, pora dienų prieš Kalėdas. Generolas Westermanas, Dantono statytinis, raportavo Konventui:

Vandėjos nebėra. <...> Palaidojau ją Saveni miškuose ir pelkėse. <...> Jūsų įsakymu sutrypiau jų vaikus žirgų kojomis; išskerdžiau jų moteris, kad daugiau nebegimdytų plėšikų. Neturiu nė vieno belaisvio, kuris galėtų man priekaištauti. Sunaikinau juos visus. Keliai nusėti lavonais. Į Saveni vis dar plaukia tie banditai, sakydami, kad nori pasiduoti, o mes juos šaudome nesustodami. <...> Gailestingumas — tai ne revoliucinis jausmas[30].

Vandėjos sukilėlių traukimasis žinomas *la Virée de Galerne* pavadinimu. Žuvusiųjų skaičius nekąmažesnis negu Napoleono traukimosi iš Maskvos.

Tuo metu teritoriją Vandėjos gilumoje jau niokojo generolas Kléberas ir nuo Reino čia permesta respublikonų kariuomenė. Visus 1794 metus respublikos „pragaro kolonos" keršijo maištingiesiems kaimams. Dešimtys tūkstančių gyventojų buvo sušaudyta, giljotinuota, sudeginta savo tvartuose ar bažnyčiose. Rošforo uoste kelis tūkstančius neprisiekusių kunigų numarino badu kalėjimais paverstų laivų triumuose. Anžė mieste daug nesvarstant sušaudyti tūkstančiai kalinių. Nante sistemingai buvo skandinami tūkstančiai žmonių. Vėliau, siekiant sustabdyti pasipriešinimą, pačiame neramiojo regiono viduryje pastatyta didžiulė karinė tvirtovė su 20 000 karių įgula. (Baigus statyti, 1808 metais ji pavadinta Napoleono Vandė-

ja, 1815 metais — Burbonų Vandėja, o dabar vadinasi Rošas prie Juano.) Netoliese, atvirame lauke, stovi kryžius Vandėjos sukilėlių paskutiniojo vado ševaljė de la Charette'o de la Contrie vadavietei atminti; jis, krisdamas nuo iš Nanto atsiųsto būrio kulkų, spėjo sušukti *Vive le Roi!* („Tegyvuoja karalius!") [NOYADES]

Pergalingosios respublikos propagandos dėka „vandėjizmas" dažniausiai būdavo tapatinamas su valstiečių tamsumu, religiniais prietarais ir tironiškų kunigų valdžia. Tai iškreiptas vaizdas. Tiesa, kad kai kurie Vandėjos sukilėliai *in extremis* griebdavosi įvairių mistinės kankinystės formų bei jų pačių vykdomų žiaurumų. Tačiau sukilimas nebuvo iracionalus. Jie patyrė daug puldinėjimų ir pažeminimų, įskaitant ir tuomet madingą viešą tyčiojimąsi iš religijos. Bet kurioje kitoje Europos šalyje sukilėlių atsidavimas tradiciniam gyvenimo būdui būtų sukėlęs visuotinį susižavėjimą. Jų moralinį dorumą gerai parodo ir toks faktas, kad Bonchamps'as mirdamas paleido visus 5000 belaisvių. Sukilėlių tragedijos priežastis buvo ta, kad griebėsi ginklo kraštutinio jakobinų fanatizmo laikotarpiu. Jų priešai nedvejodami atsakė genocidu, o po to dar apšmeižė savo aukas. Napoleonas juos pavadino „gigantais". Prisireikė beveik 200 metų, kol Prancūzija susitaikė su šia siaubinga *populicide, génocide franco-français* istorija[31].

Daugelis pagrindinių *chuannaries* — šuanų sukilimų 1793—1801 metais priežasčių buvo tos pačios kaip ir Vandėjoje; tie sukilimai iš dalies sutapo ir geografiniais mastais. Kita vertus, *chuannaries* išplito daug plačiau, apimdami didžiąją dalį Bretanės, Normandijos ir Anžu; kadangi šuanai pasirinko partizaninės kovos būdą, jų sukilimai truko daug ilgiau. Jų pavadinimas kilęs nuo žodžio *chat-huant* („miško pelėda"), nes pelėdos ūbavimas buvo mėgstamiausias valstiečių būdas palaikyti ryšį miškuose. Pirmasis jų pripažintas vadas Jeanas Cottereau, eigulys iš Sent Uen de Tua netoli Le Mano pasirinko pravardę *Jean Chouan.* Respublikos valdžios akyse jie buvo paprasčiausi „banditai"; nepaisant to, sukilėliai atlaikė tris ilgas visų pajėgų, kokias tik respublika sugebėjo surinkti, kampanijas.

Pirmąją iš tų kampanijų (nuo 1793 metų spalio iki 1795 metų balandžio) sukėlė Vandėjos sukilėlių žygis per vakarų Normandiją, kai prie jų prisijungė 5000 šuanų. Ji galų gale baigėsi paliaubomis, pagal kurias Direktorija įsakė nutraukti neprisiekusių kunigų persekiojimą. Antroji kampanija (nuo 1795 metų birželio iki 1797 metų balandžio) prasidėjo respublikonų arsenalo Pon de Biui vietovėje Bretanėje drąsiu šuanų užpuolimu. Atrodė, kad ji virs dviejų reguliarių armijų karu, kai rojalistų pajėgos išsilaipino iš britų laivų gretimame Kiberono pusiasalyje. Tačiau generolas Hoche'as savo užduotį atliko geriau negu buvo galima tikėtis: sunaikinęs išsilaipinusias pajėgas, jis pamažu numalšino kaimus, religinę toleranciją derindamas su negailestingomis karinėmis priemonėmis. Trečiąją kampaniją (nuo 1797 metų rugsėjo iki 1801 metų liepos) išprovokavo Direktorijos nutarimas anuliuoti rinkimų rezultatus visuose šiauriniuose ir vakariniuose departamentuose, kuriuose laimėjo monarchistų deputatai. Šiai kampanijai buvo būdingas neprisiekusių kunigų persekiojimo atnaujinimas ir daugybė vietinių kruvinų susidūrimų tarp šuanų ir *Bleus* („mėlynųjų"; taip buvo pravardžiuojami prancūzų naujokai). 1799 metais, vadovaujant Georges'ui Cadoudaliui (1771—1804)

NOYADES

1794 metų pavasarį prancūzų respublikonų karininkai Nante turėjo išžudyti tiek daug maištininkų iš Vandėjos, kad nebežinojo, kaip tai padaryti. Paleido siautėti „pragaro kolonas"; marino badu ir žudė belaisvius; ištisais tūkstančiais šaudė kalinius. Tačiau to nepakako. Tada kilo mintis skandinti. Nantas buvo vergų prekybos uostas prie Atlanto vandenyno ir jame plūduriavo ištisas didelių plokščiadugnių baržų laivynas. Nuskandindami naktį upėje tokį pakrautą laivą, o paskui vėl iškeldami jį, respublikonai išrado efektyvią ir nekrintančią į akis pakartotiniam naudojimui tinkamų mirties kamerų sistemą. Tai ir buvo tie siaubingieji *noyades* („masiniai skandinimai"). Posakis, kad poreikis – išradimų tėvas, pasitvirtino ir mirties technologijos srityje[1].

Po pusantro šimtmečio panaši problema iškilo ir nacių karininkams okupuotoje Lenkijoje. Jiems reikėjo išžudyti tiek daug žydų, kad nebežinojo, kaip tai padaryti. Paleido siautėti *Einsatzgruppen* („operatyvines grupes"); marino žydus badu perpildytuose getuose; Sobibože vežiojo savo aukas geležinkelio vagonuose su negesintomis kalkėmis[2]. Tačiau to nepakako. Tada jiems kilo mintis panaudoti nuodingąsias dujas. Iš pradžių išbandė anglies monoksidą (smalkes) mobiliuose furgonuose, tačiau šis metodas nepasiteisino. 1941 metų pradžioje eksperimentai su ciklono B kapsulėmis hermetiškai uždarytose patalpose, patariant geriausiems vokiečių krematoriumų konstravimo specialistams[3], teikė vilčių smarkiai padidinti našumą. Nepraėjus nė metams, nacių SS jau galėjo pradėti vykdyti industrializuoto genocido programą specialiai tam pastatytuose įrenginiuose[4].

Savo akimis visa tai matęs liudininkas iš Treblinkos mirties stovyklos vėliau galėjo apibūdinti šį procesą Niurnbergo tribunolo tardytojams:

> [RAIZMANAS] Transportai atvykdavo kasdien; kartais tai būdavo trys, keturi ar penki sąstatai, atgabendavę vien tik žydus. Vos atvykus, žmonės turėdavo išsirikiuoti ant platformos – atskirai vyrai, moterys ir vaikai.. Juos priversdavo tučtuojau nusirengti <...> švilpiant vokiečių rimbams. Po to jie turėjo nuogi eiti gatve į dujų kameras.
>
> *Kaip vokiečiai vadino tą gatvę?*
>
> Himmelfahrtstrasse („Kelionės į dangų gatvė").
>
> *Papasakokite, kiek laiko žmogus išlikdavo gyvas po atvykimo?*
>
> Visas nusirengimo ir ėjimo į dujų kameras procesas vyrams užtrukdavo nuo aštuonių iki dešimties minučių, o moterims apie penkiolika minučių, nes joms dar reikėjo nukirpti plaukus ...
>
> *Papasakokite, kaip vėliau atrodė Treblinkos stotis?*
>
> Stovyklos komendantas Kurtas Franzas pastatė aukščiausios klasės geležinkelio stotį su iškabomis. Barakai, kuriuose laikė aukų drabužius, buvo su iškabomis „Restoranas", „Bilietų kasa", „Telegrafas" ir taip toliau ...
>
> *Vadinasi, tokia butaforinė stotis? ... Sakykite, o kaip vokiečiai elgėsi, žudydami savo aukas?*
>
> Atvesdavo į tą pastatą kokią nors pagyvenusią moterį su jos (nėščia) dukterimi. Keli vokiečiai ateidavo pažiūrėti gimdymo <...> Senelė imdavo prašyti, kad ją

nužudytų. Tačiau, žinoma, pirmiausia užmušdavo naujagimį, po to motiną ir tik tada senelę <...>.

Sakykite, liudytojau, kiek žmonių kasdien vidutiniškai būdavo nužudoma toje stovykloje?

Vidutiniškai nuo dešimties iki dvylikos tūkstančių žmonių kasdien[5].

Teoriškai galima įsivaizduoti, kad nacių dujų kameros reiškė „humanišką požiūrį" – kažką panašaus į gerai veikiančią skerdyklą. Jei žemesnės rasės žmonės buvo pasmerkti mirti, tai geriau, kad jie mirtų greit, o ne po ilgos agonijos. Tačiau iš tikrųjų nėra įrodymų, kad nacių logika būtų atsižvelgusi į tokius dalykus. Jų mirties stovyklos pasižymėjo absoliučiai nešališku efektyvumu ir nepateisinamu žvėriškumu.

Jasenovaco mirties fabrike Kroatijoje nuo 1942 iki 1945 metų darbavosi fašistiniai ustašiai. Pokario Jugoslavijoje tai tapo intensyvios propagandos objektu; oficialiai pateikiamas „700 000 aukų, daugiausia serbų" skaičius nuo to laiko kelia abejonių[6]. Tačiau vargu ar galima abejoti tuo, kad Jasenovace nebuvo nė menkiausio pasigailėjimo ir šiuolaikinės technologijos. Užtat nestinga sensacingų pasakojimų. Tačiau mirtį nuo kulkos ar dujų kameroje galima buvo laikyti palaimingu išvadavimu nuo kančių užmušant sunkiais vėzdais, šutinant katiluose su verdančiu vandeniu ar nupjaunant galvą rankiniu pjūklu.

iš Kerleano Morbihane, sukilėliams pavyko suderinti savo veiksmus ir jie trumpam buvo užėmę kelis miestus, tarp jų Redoną, Le Maną, Nantą ir Sent Brijė. Tačiau sukilėlių sėkmei atėjo galas valdant Napoleono konsulatui — jis laikėsi panašios strategijos kaip ir Hoche'as. Tikrieji karo veiksmai liovėsi, kai 1801 metų konkordatu buvo suderinti religiniai klausimai; tačiau vietiniai sukilėlių būriai ir toliau bastėsi miškuose, kol 1804 metais buvo sugautas ir nužudytas Cadoudalis.[32] [ŠUANAI]

Tikslus „kontrrevoliucijos" aprašymas negali neatsižvelgti į greit kintančius kriterijus. Konstitucionalistai, vadovavę revoliucijai 1789 metais, 1792-aisiais jau buvo priskiriami prie „reakcionierių". Viena iš ryžtingiausių pasipriešinimo bangų, įžiebusi sukilimus Lione, Marselyje, Bordo ir kitur 1793 metų birželio mėnesį, prasidėjo dar visai neseniai jakobinų artimiausiais partneriais buvusių žirondistų rėmimu. Net sankiulotai, gavusieji pigios duonos ir teisę balsuoti, ilgainiui atsisuko prieš savo globėjus jakobinus. Bonapartas, kuris buvo laikomas ne tik Burbonų, bet ir Respublikos išdaviku, užsitraukė ir „baltųjų", ir „raudonųjų" neapykantą. „Pragaro mašinos", turėjusios užmušti Napoleoną jam važiuojant į operą, sprogimas Paryžiuje 1800 metų gruodžio 24 d., — rojalistų *émigrés* darbas, tačiau tai buvo panaudota priešininkų egzekucijoms iš jakobinų ir respublikonų stovyklos pateisinti. Kiekvienas oponentas, kurį lydėjo nesėkmė, galėjo būti pasmerktas kaip „reakcionierius". [ROUGE]

Smurtas yra vienas iš tų revoliucijos bruožų, kuriuos kritikai visada laikė labiausiai atstumiančiais. Jis reiškėsi įvairiais pavidalais. Minios valdžia ir linčo

ŠUANAI

Didžiąją XIX ir XX amžių dalį Sarto departamento vakarinės srities, esančios už Le Mano, politikoje dominavo tvirta dešinioji antirespublikinė pakraipa. Tuo ji smarkiai skyrėsi nuo rytinės dalies, kurioje vyravo ne mažiau tvirtas kairiojo sparno antiklerikalinis ir prorespublikinis blokas. Tai buvo vadinamoji *la zone rouge* („raudonoji zona"), kuri XX amžiaus septintajame dešimtmetyje vis dar balsuodavo už komunistus. Tokio jėgų išsidėstymo neįmanoma paaiškinti socialiniais, žemėvaldos ar religiniais faktoriais. Pasak žymiausio Prancūzijos kaimo gyventojų istorijos žinovo, tai galima sieti tik su vis dar gyvais 1793–1799 metų šuanų sukilimo pralaimėjimo prisiminimais. Šis reiškinys dar labiau stebina ir dėl to, kad iš 1789 metų *cahiers de doléances* matyti, jog karingiausiai prieš dešimtinę ir dvasininkus buvo protestuojama vakarinėje, o ne rytinėje departamento dalyje. Matyt, revoliucinės respublikos elgesys buvo toks radikalus, kad buvusius rėmėjus pavertė nesutaikomais priešais. Rinkėjams Penktojoje respublikoje tebeturi įtakos Pirmosios respublikos klaidos. Roy Ladurie rašė: „Neįmanoma dabarties paaiškinti dabartimi"[1]. Jei tai galioja vienam Prancūzijos departamentui, tai kiek kartų labiau tai turi galioti visai Europai?

ROUGE

1789 metų trispalvė Prancūzijos vėliava atsirado sujungus karaliaus vėliavos baltą spalvą su Paryžiaus vėliavos mėlyna ir raudona spalvomis. Jai buvo lemta tapti Prancūzijos respublikos vėliava. Tas pačias spalvas, išdėstytas horizontaliai, patvirtino ir Batavijos respublika 1794 metais, pakeisdama panašią, tik daug senesnę Jungtinių Provincijų vėliavą.

Tačiau revoliucionieriai netrukus priėmė raudoną vėliavą. Senovės Romoje raudona vėliava reiškė karą. Raudona spalva buvo laikoma kraujo, ugnies ir magijos spalva. Sakoma, kad šiuolaikinė jos istorija prasidėjo 1791 metais, kai Tiuilri rūmus atakuojanti minia paėmė krauju permirkusią karaliaus vėliavą. Nuo to laiko „raudona" ir „balta" laikomos revoliucijos ir kontrrevoliucijos simboliais. Stendhalis *Le Rouge et le Noir* („Raudona ir juoda") variantą panaudojo aprašyti radikalų kovai su klerikaline reakcija Restauracijos laikais.

Spalviniai politinių judėjimų simboliai turi daug paslėptų reikšmių. Raudoną spalvą pasirinko Garibaldžio „Tūkstantinė", socialistai, o ypač ją mėgo komunistai. Žalią laukų (o kadaise ir Merovingų dinastijos) spalvą rinkosi valstiečių partijos, airių patriotai, o daug vėliau ir ekologinio judėjimo aktyvistai. „Tikrai mėlynu" kadaise Ispanijoje buvo laikomas aristokratų kraujas; ši spalva patiko britų toriams ir kitiems konservatoriams. Unionistai pasirinko oranžinę spalvą [ORANGE], o liberalai geltoną. Naciai pagal SA uniformų spalvą iš pradžių buvo vadinami „rudaisiais". Vėliau, pagal SS uniformas, juos pradėta tapatinti su juoda spalva, kuri kitų buvo laikoma tradicine europiečių spalva

blogiui, mirčiai ir piratavimui žymėti. Savo koncentracijos stovyklose naciai versdavo kalinius nešioti spalvotus lopinius pagal tokią schemą: raudonas lopas = politinis kalinys; žalias lopas = kriminalinis kalinys; juodas lopas = asocialus asmuo; rožinis lopas = homoseksualistas; violetinis lopas = Jehovos liudytojas; rudas lopas = čigonas; geltonas lopas = žydas[1].

Tačiau netrūksta ir dviprasmybių. Katalikų simbolikoje raudona spalva yra kankinių ir kardinolų spalva, balta spalva reiškia tyrumą ir nekaltybę, mėlyna – viltį ir Švenčiausiąją Mergelę Mariją, juoda – sielvartą, dominikonus ir jėzuitus. Rasinio sąmoningumo ir politinio teisingumo amžiuje „juoda yra gražu", „baltieji" priimami taip nenoriai kaip „mirę vyrai", „raudonodžiams" tenka keisti pavadinimą į „kardinolus" (taip atsitiko Stenfordo universiteto futbolo komandai dėl visuomenės spaudimo; *vertėjo past.)*, o mėgstamiausia metafora tampa vaivorykštė.

teismai atsirado iš pat pradžių — nuo 1789 metų liepos 14-osios, kai po visą Paryžių buvo nešiojamos ant iečių pasmeigtos Bastilijos komendanto de Launay ir su juo žuvusių gynėjų galvos. Įprastiniu reiškiniu tapo savavališki kunigų, aristokratų ir jų nuosavybės užpuolimai. Pasitaikydavo atsitiktinių žudynių, tarkim, skerdynės Paryžiaus kalėjimuose 1792 metų rugsėjo mėnesį; buvo daug žmogžudysčių, pavyzdžiui, nužudytas Maratas; pasitaikydavo ir baisių atsakomųjų žudynių, — kaip Marselyje po jakobinų žlugimo. Nė vienas iš tų reiškinių nebuvo kažkas negirdėto, unikalaus. Tačiau du revoliucinio smurto aspektai neturėjo precedento: pirma — tai žuvusių kovos lauke karių skaičius dėl masinio naujokų varymo į frontą, o antras — šaltakraujiškas jakobinų pradėtas politinis teroras. Masių sąmonėje abu šie reiškiniai buvo susiję su didžiuliais energijos ištekliais, kurie stūmė apimtą nevilties ir patyrusią bankrotą tautą į dvidešimt metų trukusį entuziastingų užkariavimų šėlsmą. Ir vieno, ir kito buvo galima išvengti.

Teroro valdžią pasitelkė antrasis Visuomenės saugumo komitetas ir naudojo ją sąmoningai kaip politikos įrankį ir neapsiribojo tik aktyvių revoliucijos priešininkų naikinimu. Teroro tikslas buvo sukurti tokią baimės ir netikrumo aplinką, kad nekiltų net mintis pasipriešinti. Dvigubas teroro valdžios ginklas buvo prerialio mėnesį priimtas įstatymas dėl įtariamųjų, na ir Revoliucinis tribunolas. Pirmasis iš jų įpareigojo visus piliečius įskųsti kiekvieną, kurį tik galima įtarti blogais ketinimais valdžios atžvilgiu. Būdamas susietas su maksimalių kainų įstatymu, visą ekonomikos sferą pavertusiu potencialiu nusikalstamumo šaltiniu, jis kiekvienai prancūzų šeimai atvėrė staigios katastrofos galimybę. Pastarasis įstatymas, kurio vykdymas baigdavosi kitaip nei neatidėliotinu mirties bausmės įvykdymu, be perstojo tiekė giljotinai vis naujų nekaltų aukų. Bendras jų skaičius Paryžiuje siekė dešimtis tūkstančių. Provincijoje už šio įstatymo stovėjo karinė jėga. Tačiau reikėtų įsisąmoninti, kad kiekvienai teroro aukai Paryžiuje teko bent dešimt nužudytų Vandėjoje.

Tačiau teroro etosas nesiliauja stebinti. Jis sukūrė šnipų, skundikų ir beribio įtarumo atmosferą, įspaudė sąmonėn tokius vaizdus: pasmerktieji mirti dviračiais vežimais vežami neapykanta alsuojančiomis gatvėmis; vyrai ir moterys laukia mirties, vieni ramiai, kiti visiškai palūžę; šlykščiosios *tricoteuses* („mezgėjos") uoliai darbuojasi virbalais šalia giljotinos, o nukirstos galvos ritasi į krepšį. Baisios kraštutinės aplinkybės tapo neišsenkamu juodojo humoro šaltiniu. Dantonas, paklaustas, kokia jo pavardė ir gyvenamoji vieta, atsakė: „Mano pavardė Dantonas, ši pavardė ganėtinai garsi; netrukus mano gyvenamoji vieta bus nebūtis, tačiau aš gyvensiu istorijos Panteone". Desmoulins'as, pasiteiravus, kokio jis amžiaus, juokavo: „Mano amžius toks pat kaip *bon sansculotte* („gerojo sankiuloto") Jėzaus: tai amžius, lemtingas revoliucionieriams". Jam buvo 38. Liudvikas XVI ant ešafoto ėmė sakyti kalbą, kurios jam neleido užbaigti. „Mirštu nekaltas ir atleidžiu savo priešams, — pradėjo jis. — Noriu, kad mano kraujas ..." Dantonas, atsidūręs tokioje pat situacijoje, tarė: „Tvirtybės, Dantonai!", o po to pridūrė: „Budeli, parodyk jiems mano galvą; ji to verta". Robespierre'as, kuris anksčiau buvo persišovęs žandikaulį, pajėgė tiktai rėkti klaikiu balsu.

Daugelis revoliucinio smurto vykdytojų, tarkim, Robespierre'as, patys mirė smurtine mirtimi. Westermannas, tas „Vandėjos skerdikas", gyvenimą baigė ant to paties ešafoto kaip ir Dantonas. Direktorija pradėjo teismo procesus ir kai kurie iš labiausiai pagarsėjusių sadistų buvo nubausti.

Pagrindinė įstatymų leidimo reformos tendencija buvo ta pati kaip ir revoliucijos, ji perėjo konstitucinę, respublikoniškąją ir imperinę fazes. O rezultatas — didžiulė painiava. Senojo režimo institucijos panaikintos ir pakeistos nevykusiomis arba trumpalaikėmis priemonėmis, kurias imperija vėliau atmetė arba pritaikė savo poreikiams. Tad galimas palikuonis dažnai būdavo keistas hibridas — nei *ancien* žuvis, nei revoliucinis paukštis. Pavyzdžiui, paveldima bajorystė panaikinta 1789 metais kartu su kitais socialiniais luomais. Respublikos laikais visi žmonės buvo vienodo rango — *citoyen* arba *citoyenne* („piliečiai" arba „pilietės"). Bonapartas įvedė paaukštinimo už nuopelnus principą, *la carrière ouverte aux talents* („karjera, atvira talentams"); imperijos laikais buvo priimta naujoji rangų ir titulų hierarchinė sistema — kunigaikščių, hercogų ir grafų aristokratija, priklausomai nuo valstybės tarnyboje užimamos vietos. *Légion d'Honneur* („Garbės legionas", 1802) buvo paties Napoleono sugalvotas ordinas už nuopelnus.

Pilietinio statuso suteikimas dvasininkijai (1790) visus kunigus pavertė algą gaunančiais valstybės pareigūnais, buvo sekvestruota visa Bažnyčios nuosavybė. Respublika persekiojo valstybei ištikimybės neprisiekusius kunigus, Bažnyčią atskyrė nuo valstybės, dekrikščionizavo viešąjį gyvenimą išrasdama savo pasaulietinį kalendorių ir savus pasaulietinius kultus, tarkim, Aukščiausiosios Būtybės garbinimas (1794) ar Teofilantropija (1796). Bonapartas, iš pradžių pažeminęs popiežių, vėl oficialiai įvedė Romos katalikybę. 1801 metų liepos mėnesio konkordatas pripažino ją daugumos prancūzų religija kartu palikdamas valstybei teisę skirti dvasininkus į bažnytines pareigas, mokėjo jiems atlyginimus, o Bažnyčios turtas buvo valstybės žinioje. Popiežius Pijus VII dalyvavo imperatoriaus karūna-

vime Notr Dame katedroje 1804 metų gruodžio 2-ąją, tačiau buvo per lėtas ir Bonapartas pats užsidėjo karūną ant galvos. Pelnytai ar nepelnytai, bet Napoleono ministro kultų reikalams Felix Bigot de Préamenau (1747–1825) pavardė tapo religinės netolerancijos sinonimu. [GILJOTINA]

Švietimo srityje buvo panaikintas iki tol buvęs bažnytinių mokyklų monopolis. Imperijos laikais centralizuota valstybinė mokymo sistema, kuri rėmėsi ministerija Paryžiuje ir *lycées* tinklu visuose didžiuosiuose miestuose, davė prancūzų gyvenimui vieną iš charakteringiausių institucijų.

Regioninio valdymo srityje senosios provincijos buvo panaikintos kartu su visomis jų istorinėmis privilegijomis ir susirinkimais. Vietoj jų 1790 metais įkurti 83 mažesni *départments* („sritys"), paprastai pavadinti pagal upių ar kalnų pavadinimus, išliko ir imperijos laikais, tik labai išaugo jų skaičius. Napoleonas pertvarkė jų vidinę organizaciją, įvesdamas departamento prefekto pareigybę.

Ekonomikoje revoliucijos laikotarpio režimai vykdė daugybę eksperimentų. 1790 metais Steigiamasis susirinkimas, panaikinęs senuosius mokesčius, buvo priverstas išrasti daug naujų žemės, pajamų ir nuosavybės mokesčių. Jis finansavo bažnyčios nuosavybės nacionalizaciją, išleisdamas garsiuosius *assignats* (valstybines obligacijas), kurių vertė nuolat mažėjo ir jie virto menkaverčių popierinių pinigų atmaina. 1793 metais jakobinai priėmė ekonominę programą, turėjusią patenkinti didelės armijos, teroro ir jų pačių socialinės ideologijos poreikius. Jų „vienos valios" doktrina ekonomikoje buvo taikoma ne mažiau nei politikoje ir padėjo sukurti valstybinę ginklų pramonę, įgyvendinti griežtą kainų kontrolę remiantis kainų maksimumo įstatymu bei anuliuoti visas valstiečių skolas. Po 1795 metų Direktorija vis dažniau griebdavosi apiplėšinėjimo ir duoklių kaip ekonominės politikos pakaitalo. Napoleonas tai papildė senamadišku Colberto's merkantilizmu. Prioriteto teikimas reguliariam grynųjų pinigų srautui į šalį sudarė sąlygas vykdyti didžiulius viešųjų darbų projektus.

Šalis ir respublikos, ir imperijos laikais buvo nusistačiusi prieš laisvąją prekybą ir jau pirmosios koalicijos metu prasidėjo ilga kova su britais dėl prekybinės laivininkystės valdymo. 1806 metų lapkričio mėnesį Napoleonas Berlyno dekretu oficialiai paskelbė Britų salų blokadą. Jis sakė: „Aš noriu užkariauti jūrą sausumos galybės dėka". Britai į tai atsakė 1807 metų Karaliaus tarybos įsaku, draudžiančiu visoms neutralioms šalims prekiauti su Prancūzija, nebent jos gautų tam leidimą. Tai savo ruožtu išprovokavo Napoleono Milano dekretą 1807 metų gruodžio mėnesį, grasinantį skaudžiu atpildu visiems, kas laikysis britų nustatytų taisyklių. Dėl to visose prancūzų okupuotose šalyse buvo prievarta įvesta „kontinentinė sistema"; ji tapo Napoleono bendradarbiavimo su kitomis šalimis, pavyzdžiui, su Danija, Švedija ir Rusija, būtina sąlyga. Tai leido Europai pirmą kartą pajusti ekonominės bendrijos skonį; tačiau kartu kontinentinė sistema sukėlė ir didelį nepasitenkinimą, kuris susilpnino Prancūzijos pozicijas.

Mokesčių sistema patyrė daug netikėtumų. Senieji nekenčiami mokesčiai ir atleidimai nuo jų išnyko. Konstitucinis režimas siekė teisingo ir visuotinio visų apmokestinimo, o jakobinai panaikino reikalavimą balsavimo teisę suteikti tik

mokesčių mokėtojams. Direktorija sugrįžo prie nuosavybės savininkų demokratijos. Imperijos laikais, nors centralizuotas žemės mokestis buvo renkamas efektyviau, mokesčių našta, ypač užgulusi valstiečius, buvo didžiulė.

Dėl naujų įstatymų srauto paskutiniajame XVIII amžiaus dešimtmetyje atsirado jų sangrūda, kurią buvo galima likviduoti tik sistemingai peržiūrint ir kodifikuojant. Dar Konvento 1792 metais pradėtą darbą apvainikavo didžiulis Civilinis kodeksas (1804), kuris netrukus buvo pavadintas *Code Napoléon* (Napoleono kodeksu). Jis pakeitė 360 vietinių kodeksų, galiojusių 1789 metais, ir pasirinko vidurį tarp romėnų teisės, praktikuotos pietuose, ir šiaurėje paplitusios papročių teisės, tarp 1789 metų egalitarinių principų ir Direktorijos autoritarinės, orientuotos į savininkus, reakcijos į juos. (Viešoji teisė neteko savo vietos pilietinėje sferoje.) Buvo patvirtintos universalios pilietinės teisės ir lygybė prieš įstatymus. Šeimos teisė paliko civilines vedybas ir skyrybas; tačiau lygus turto pasidalijimas buvo tik vyriškos lyties paveldėtojų privilegija. Ištekėjusios moterys buvo laikomos „negalinčiomis" sudarinėti sutarčių. Šis Kodeksas labai paveikė ne mažiau nei trisdešimties šalių socialinę raidą.

Per ilgesnį laiką revoliucija, ko gero, labiausiai būtų paveikusi grynųjų idėjų pasaulį. Daugelis smulkesnių teisės normų po 1815 metų buvo peržiūrėtos arba taikomos tik Prancūzijoje. Tačiau daug pagrindinių idėjų išliko ir jas galėjo svarstyti visas pasaulis, net kai jos neturėdavo tiesioginės praktinės išraiškos. Pavyzdžiui, respublikonizmas Prancūzijoje pralaimėjo dar gerokai prieš monarchijos restauravimą 1814—1815 metais, tačiau jis liko gyvas kaip tradicijos pradžia, iš naujo įsitvirtindamas 1848—1851 metais ir jau visam laikui po 1871 metų. Kadangi monarchija XIX amžiaus Europoje vis dar buvo dominuojantis valdymo būdas, pirmosios prancūzų respublikos 1792—1799 metais pavyzdys negalėjo nebūti labai patrauklus.

Nuslopinti pačią revoliucijos idėją buvo neįmanoma net ten, kur persekiojo konkrečius revoliucinius judėjimus. Iki 1789 metų daugumos europiečių požiūriai į politinę ir socialinę tvarką buvo statiški, jie manė, kad permainos geriausiu atveju galėtų būti tik ribotos ir laipsniškos. Po 1789 metų jau visi žinojo, kad pasaulį galima apversti aukštyn kojom, kad ryžtingi vyrai gali mobilizuoti socialines jėgas ir psichologinius mechanizmus, slypinčius net ramiausių visuomenių gelmėse. Šitas suvokimas daug kur sukėlė paniką, o kai kur pažadino viltį. Jis tapo ir galingu akstinu plėtoti socialinius mokslus. Nuo to laiko revoliucijas jau reikėjo skirti nuo visų kitų smulkesnių maištavimo formų, nuo *jacquerie* ar *putsch.*

Atsirado ir kontrrevoliucija. Nuo to laiko revoliuciniai tikėjimai turėjo savo atsvarus — jų priešingybes. Burke'o veikalui *Reflections* (1790) angliškai kalbančiame pasaulyje ir Goethei vokiškai kalbančiose šalyse buvo lemta ilgai daryti įtaką. De Maistre'o, kuris žiūrėjo į revoliuciją kaip į Dievo rūstybės apraišką, teocentrinis veikalas *Considérations* („Samprotavimai", 1796), susilaukė daug „palikuonių" visose ateities kartose iki pat Aleksandro Solženicyno. Visi jie, kaip ir Burke'as, instinktyviai stojo prieš „antagonistinį beprotybės, nesantaikos, ydų, sumaišties ir tuščio sielvartavimo pasaulį".

Jei pati žmogaus teisių sąvoka ir nebuvo prancūzų revoliucionierių išradimas, tai jie neabejotinai suteikė jai naujaisiais laikais didžiausią impulsą. Žmogaus ir piliečio teisių deklaracija išplėtojo 1689 metų Anglijos teisių bilio principus ir pagrindines deklaracijas, supusias JAV nepriklausomybę. Nors apdaužyta ir aplamdyta, ji išsilaikė kaip patvarus ankstyvojo revoliucijos idealizmo paminklas. Deklaracija buvo priimta 1789 metų rugpjūčio 26-ąją „dalyvaujant ir globojant Aukščiausiajai Būtybei"; ją, panašiai kaip jos amerikinę pirmtakę, sudarė preambulė ir septyniolika straipsnių, išvardijančių žmonijos „natūralias, neatskiriamas ir šventas teises":

I. Žmonės gimsta ir išlieka laisvi ir lygiateisiai. Socialiniai skirtumai gali būti grindžiami tik nauda visuomenei.

II. Kiekvienos politinės organizacijos tikslas yra natūralių ir neatskiriamų žmonių teisių išsaugojimas. Tos teisės yra laisvė, nuosavybė, priespaudos nebuvimas ir priešinimasis jai.

III. Aukščiausias suverenumas priklauso visai tautai. Jokia žmonių grupė ir joks atskiras žmogus negali turėti valdžios, kuri eitų netiesiogiai iš jos.

IV. Laisvė — tai galimybė daryti viską, kas nedaro žalos kitiems.

V. Įstatymas gali uždrausti tik tokius veiksmus, kurie kenksmingi visuomenei <...>

VI. Įstatymas yra visuotinės valios išraiška <...> Jis turi būti toks pat visiems, nesvarbu, ginant ar baudžiant.

VII. Joks žmogus negali būti apkaltintas, suimtas ar laikomas kalėjime, išskyrus įstatymų numatytus atvejus.

VIII. Įstatymai gali nustatyti tik tas bausmes, kurios būtinai reikalingos. Joks žmogus neturi būti nubaustas pagal teisės normas, taikomas atgaline data.

IX. Kiekvienas žmogus laikomas nekaltu, kol jo kaltė nėra įrodyta <...>

X. Negalima kabinėtis prie žmonių dėl jų įsitikinimų, net religinių, kol jų reiškimas nesukelia pavojaus viešajai tvarkai.

XI. Laisvi minčių ir nuomonių mainai yra viena iš vertingiausių žmogaus teisių. Todėl kiekvienas pilietis gali laisvai rašyti, kalbėti ir spausdinti, atsakydamas tik už įstatymuose įvardytus piktnaudžiavimus.

XII. Reikalingos viešosios ginkluotos pajėgos (aukščiau išvardintoms) teisėms garantuoti. Jos sudaromos visų naudai, o ne tik tiems, kam jos patikėtos.

XIII. Visuomenės apmokestinimas yra neišvengiamas ginkluotosioms pajėgoms ir administracijai išlaikyti. Mokesčiai turi būti paskirstyti visiems be išimčių žmonėms, priklausomai nuo jų pajėgumo mokėti.

XIV. Piliečiai <...> turi teisę tvirtinti apmokestinimo tikslus, lygį ir mastą.

XV. Visuomenė turi teisę reikalauti atskaitomybės iš kiekvieno pareigūno.

XVI. Nė viena visuomenė, kurioje nėra garantuotos teisės ir nėra atskirtos valdžios, neturi konstitucijos.

XVII. Kadangi nuosavybės teisė yra šventa ir nepaliečiama, iš jokio asmens jos negalima atimti, išskyrus visuomeninės būtinybės atvejus; tai turi būti padaryta teisiniu procesu ir išmokant kompensaciją.[33]

Pagal visuomenės sutarties teoriją „žmogaus teisės" savaime apima ir moterų teises. Tačiau keletas narsuolių, įskaitant Condorcet, su tuo nesutiko tvirtindami, kad moterys paprasčiausiai ignoruojamos. Ilgainiui pirminis Deklaracijos tekstas

buvo papildytas naujomis idėjomis, ypač apie žmogaus teises socialinėje ir ekonominėje sferose. Peržiūrėtos Deklaracijos XXI straipsnis skelbė:

Visuomeninė pagalba yra šventa pareiga [*dette*]. Visuomenė turi išlaikyti savo nelaimingus piliečius, surasdama jiems darbo arba aprūpindama pragyvenimą tų, kurie nepajėgūs dirbti[34].

Vergija paskelbta už įstatymo ribų 1794 metais. Buvo garantuota religinė tolerancija. [FEMME]

Žinoma, žmogaus teisių prancūziškąją versiją smarkiai apribojo diktatoriški metodai ir respublikos, ir imperijos laikais. Po 1815 metų teko toliau kovoti su stipria centralizuota biurokratine valstybe. Tačiau prancūzų deklaracijos įtaka Europoje buvo kur kas didesnė negu anglosaksiškojo varianto iš dalies dėl to, kad tuo metu prancūzų kultūra apskritai buvo įtakingesnė, be to, prancūzų kareiviai išnešiojo ją po visą žemyną savo kuprinėse. Tai buvo ne pirmas kartas, kai represinio aparato agentai platino kitų išvadavimo sėklas.

Kalbant apie revoliucijos dėsningumus dažnai neatsižvelgiama į geografinį faktorių. Nors Paryžius dominavo, tačiau jo negalima tapatinti su visa Prancūzija. Tulono, kurį 1793 metais buvo užėmęs anglų-ispanų karo laivynas, uoste ir mieste vyko nuožmi rojalistų kova su respublikonais. Marselyje, Bordo ir Lione irgi ilgai tęsėsi pilietinis karas, o jakobinų „raudonajam terorui" nenusileido 1794—1795 metų „baltasis teroras". Daug kur rojalistinės nuotaikos tikriausiai būtų susilaukusios daugumos paramos, jei tik būtų tinkamai jomis pasinaudota. Tačiau galų gale laimėjo revoliucionieriai — iš dalies dėl didesnės ir labiau centralizuotos karinės jėgos, o iš dalies dėl to, kad prasidėjo karas, kuris efektyviai sujungė revoliucijos gynimą su Prancūzijos gynimu. Tas patriotinio ir revoliucinio entuziazmo sutapimas niekur kitur nepasireiškia taip akivaizdžiai kaip dainoje *Chant de Guerre de l'Armée du Rhin* („Reino armijos kovos daina", 1792), dar vadinamoje *La Marseillaise* („Marselietė"), kuriai buvo lemta po aštuoniasdešimties metų tapti Prancūzijos Respublikos himnu. [STRASBŪRAS]

Šiuolaikinės valstybės kaip centralizuotos administracijos, taikančios bendrus įstatymus vienodai visiems piliečiams visoje teritorijoje, sąvoka nepaprastai išpopuliarėjo. Jos elementai augo ištisais šimtmečiais, ir ne tik Prancūzijoje. Tačiau įnirtingos jakobinų pastangos visus sulyginti ir energinga imperijos diktatūra prancūzų partikuliarizmą per dvidešimt metų paveikė smarkiau negu absoliutizmas per porą šimtmečių. Negana to, nušluodamos visas muziejines nusenusias valstybines struktūras Europoje, nuo Šventosios Romos imperijos iki Venecijos Respublikos, revoliucinės armijos paruošė dirvą XIX amžiaus administracinėms reformoms. Ir nacionalizmas nebuvo vien tik Prancūzijos revoliucijos darinys (žr. X skyrių), tačiau visose šalyse, kur senoji tvarka buvo sugriauta, nepaprastai sustiprėjo nacionalistinė ideologija ir tautinis sąmoningumas.

Neišvengiamai stiprėjo militarizmas — įsitikinimas, kad karinė jėga yra efektyvus politikos įrankis. XVIII amžiuje karų tikslai buvo gan riboti, o dažniausiai jų griebęsi daugiau teritorijų užkariaudavo diplomatinėmis priemonėmis, negu kovos lauke. Prancūzų revoliucionierių armijos, priešingai, susiformavo po 1792 metų,

FEMME

Olympe de Gouges (1748–1793), mėsininko duktė iš Montobano, atvyko į Paryžių būdama jauna našlė. Jos mergautinė pavardė – Marie Gouze; ji atsisakė priimti vyro pavardę ir sugalvojo sau pseudonimą, kai nutarė siekti literatūrinės karjeros. Nuo pat pirmųjų revoliucijos dienų rašė pjeses ir politinius pamfletus. Įsiutinta, kad moterų neįsileido į Steigiamąjį susirinkimą, ji paskelbė *Les Droits de la Femme et du Citoyen* („Moters ir pilietės teisės", 1791) kaip atsaką į Žmogaus teises:

I. Moteris gimsta laisva ir turi tokias pat teises kaip ir vyras <...>

II. Kiekvienos politinės organizacijos tikslas yra natūralių ir neatskiriamų vyro ir moters teisių išsaugojimas. Tos teisės yra laisvė, nuosavybė, saugumas ir priešinimasis priespaudai.

III. Aukščiausio suverenumo principas iš esmės priklauso visai tautai, kuri yra ne kas kita kaip moters ir vyro sąjunga.

IV. <...> Moters naudojimosi natūraliomis teisėmis vienintelis apribojimas yra joms besipriešinančio vyro tironija.

V. Gamtos ir proto dėsniai draudžia visus veiksmus, kurie kenksmingi visuomenei <...>

VI. Įstatymas turi būti visuotinės valios išraiška; visi piliečiai, moterys ir vyrai, turi prisidėti prie jo formavimo. Visi piliečiai, būdami lygūs prieš jį, turi naudotis lygiomis teisėmis į visus apdovanojimus, tarnybas ir postus (...) be jokių skirtumų, išskyrus tuos, kurie išplaukia iš jų nuopelnų ir gabumų.

VII. <...> Moterys paklūsta įstatymo reikalavimams taip pat kaip ir vyrai.

VIII. Nieko negalima bausti kitaip, kaip tik pagal įstatymą, priimtą iki nusikaltimo padarymo, ir kuris yra taikytinas moterims.

IX. Kiekviena moteris, kurios kaltė įrodyta, turi būti nubausta visu įstatymo griežtumu.

X. Nieko negalima persekioti už pagrindinius įsitikinimus. Moteris turi teisę lipti ant ešafoto; lygiai taip pat ji turi teisę lipti į tribūną.

XI. <...> Bet kuri pilietė gali laisvai pasakyti: „Esu tavo vaiko motina", ir jokie barbariški prietarai neturi teisės versti ją slėpti tiesą.

XII. Moters teisių garantavimas reikalauja absoliutaus tarnavimo <...>

XIII. Moteris ir vyras įneša tokį pat indėlį į visuomeninių tarnybų palaikymą.

XIV. Pilietės ir piliečiai turi tokią pat teisę kontroliuoti apmokestinimo reikalingumą.

XV. Visos moterys, susivienijusios pagal savo indėlį su visais vyrais, turi teisę reikalauti iš visų pareigūnų atskaitomybės už jų veiklą.

XVI. Nė viena visuomenė, kurioje nėra garantuotos teisės ir nėra atskirtos valdžios, neturi konstitucijos.

XVII. Nuosavybę valdo arba dalijasi po lygiai abi lytys <...>[1]

Šis tekstas, feminizmo steigiamoji chartija, dabar daugiausia laikomas kone tik istorine keistenybe. Jo autorė buvo giljotinuota, kai išdrįso viešai pasipriešinti Robespierre'o terorui.

Anne-Josèphe Thérouingue de Méricourt (1758–1817), „Laisvės amazonė", atvyko į Paryžių iš Lježo propaguoti karingesnės feminizmo atmainos. Ji manė, kad moterys

turi kovoti už revoliuciją, ir subūrė žiaurų moterų milicijos legioną. „Adatos ir virbalai, – rašė ji straipsnyje *Les Françaises devenues libres* („Išsilaisvinusios prancūzės", 1791), – tai ne vieninteliai ginklai, kuriais mokame naudotis".

Marie Woolstonecraft (1759–1797) atvyko į Paryžių iš Londono, kur straipsnyje *Vindication of the Rights of Man* („Žmogaus teisių gynimas", 1791) užsipuolė Burke'o veikalą *Reflections*. Jos straipsnis *Vindication of the Rights of Women* („Moterų teisių gynimas", 1792) praplėtė Olympe de Gouges racionalistines pozicijas. Ji buvo ištekėjusi už rašytojo ir publicisto Williamo Godwino ir mirė gimdydama dukterį, kuriai buvo lemta tapti poeto Shelley žmona.

Šių radikalių feministinio judėjimo pradininkių pažiūros nesusilaukė didesnio vadovaujančių revoliucinių sluoksnių pritarimo. Rousseau, kuris diktavo madas, siūlė moterims vaidmenį, siejantį altruistinį Romos matronų heroizmą su moteriškumu, skatinančiu vyrus būti dar vyriškesniais. Tokios moterys kaip Gouges, Thérouingue de Méricourt, Mme Roland, Charlotte Corday ar Cécile Renaud Robespierre'ui padarė ne didesnį įspūdį kaip karaliui moterų žygis į Versalį. 1793 metų birželio mėnesį buvo kategoriškai atsisakyta suteikti moterims pilietines teises[2].

kai masinė šaukiamųjų kariuomenė, karinė ekonomika ir ginkluotos tautos entuziazmas galėjo duoti visai kitokio masto rezultatus. Nors galutinis prancūzų pralaimėjimas galbūt atskleidė militarizmo sugebėjimų ribotumą, jų iš pažiūros neįveikiamas beveik ketvirtį amžiaus trukęs žygiavimas pirmyn parodė, kiek daug galima pasiekti karu. Toks buvo karo inžinieriaus ir administratoriaus Lazare'o Carnot (1753 – 1823) palikimas; jis buvo laikomas „pergalės organizatorium" Visuomenės gelbėjimo komiteto, Direktorijos, Imperijos, o svarbiausia — Bonaparto valdymo laikais. „Karas yra prievartos metas, — rašė Carnot, — jame reikia elgtis *à l'outrance* („negailestingai") arba eiti namo".

Revoliucinis karas, 1792—1815 m.

Tikimybė, kad revoliucija sukels iš pradžių pilietinį, o po to ir tarptautinį karą, buvo iš pat pradžių. Nors Prancūzijos Steigiamasis susirinkimas 1790 metų gegužės mėnesį oficialiai atsisakė grobikiškų karų, nebuvo tokio monarcho, kuris būtų galėjęs ramiai klausytis šūksnių *Mort aux Tyrans!* („Mirtis tironams!"), vis garsiau aidėjusių Paryžiaus gatvėse. Taip pat nebuvo ir tokio revoliucionieriaus, kuris būtų galėjęs ramiai miegoti, kai *émigrés* monarchistai rengė priešiškus suokalbius. Sąmoningas puikavimasis valdžia sukūrė nerimo atmosferą. 1791 metais popiežius atvirai pasmerkė revoliuciją. Tą iššūkį priėmė ir žirondistas J. P. Brissot, kvietęs į kryžiaus žygį prieš „despotus", ir imperatorius Leopoldas, Marijos Antuanetės brolis, po susitikimo su Prūsijos ir Saksonijos monarchais Pilnice raginęs sudaryti kunigaikščių sąjungą „Jo krikščioniškiausios didenybės garbei atstatyti".

Rusijos, Austrijos, Švedijos, Prūsijos, Saksonijos ir Ispanijos valdovai pasisakė už aktyvią intervenciją. Jų planus labai skatino Jekaterina Didžioji, pareiškusi, kad „Prancūzijos reikalai yra visų karūnuotų galvų rūpestis". Tos grupės lyderis Gustavas III slapta parengė nepavykusį Liudviko XVI bėgimą į Vareną. Jis jau buvo pradėjęs gauti subsidijas iš Rusijos, kai 1792 metų kovo 16-ąją buvo nužudytas per kaukių balių Stokholme. Tačiau didžiausia monarchų kliūtis buvo dviprasmiška Liudviko XVI pozicija: jo vieši pareiškimai prieštaravo slaptai korespondencijai, jis tuo pat metu priešinosi revoliucijai ir bendradarbiavo su ja. Viskas baigėsi tuo, kad susiskaldę būsimieji Liudviko gelbėtojai delsė pakankamai ilgai ir revoliucionieriai spėjo perimti iniciatyvą į savo rankas. 1792 metų balandžio mėnesį, karaliui sutikus, jie paskelbė karą Austrijai ir Prūsijai. [**STRASBŪRAS**]

Perėjimo prie karo šaknų reikėtų ieškoti viename iš blogiausių Liudviko XVI *politique du pire* („*kuo blogiau, tuo geriau* politika") sprendimų. 1792 metų pavasarį atsitiko taip, kad ir karaliaus dvaro partija, ir kraštutiniai radikalai stengėsi prikalbėti karalių pradėti karą. Karalienė geidė karo tikėdamasi, kad jos brolio tarptautinės gelbėjimo jėgos nugalės revoliuciją. O radikalams karas buvo reikalingas tam, kad Brissot frakcija galėtų pasiekti karinę pergalę. Taigi karalius patikėjo jais, atmesdamas ir nuosaikesnių žirondistų ministrų, ir jakobinų patarimus. 1792 metų balandžio 20-ąją blogai pasiruošusiems prancūzų daliniams buvo įsakyta pereiti sieną ir įžengti į austrų Nyderlandus. Azartiško Liudviko žaidimo rezultatai buvo ne tokie, kokių tikėjosi ir vieni, ir kiti jo rėmėjai. Tiesioginės karinės konfrontacijos neįvyko. Karalienės gelbėjimo jėgos buvo formuojamos lėtai. Brissot frakcija neįgijo didesnio pranašumo, vasarą ją aplenkė jakobinai. Europa pamažu prarado visas viltis viską sutvarkyti taikiu būdu. O pasitikėjimas karaliumi visai smuko; jo nušalinimo procesas jau buvo tolokai pasistūmėjęs dar iki pirmojo didesnio mūšio prie Valmi rugsėjo mėnesį.

Nesvyravo tik Rusija. Imperatorės Jekaterinos veikimo laisvę varžė karas su Turkija, kuris baigėsi tik 1792 metų sausio mėnesį Jasų taika. Tačiau po to jos žvilgsnis iš karto nukrypo į Vakarus. Jekaterinos indėlis į antirevoliucinį kryžiaus žygį pirmiausia turėjo būti lenkų konstitucijos, „kurios ji negalėjo priimti nė minutei", panaikinimas:

> Lenkų konstitucija tikrai nebuvo jakobininė. Tačiau 1791 metų pavasarį Jekaterina nematė didesnio skirtumo tarp revoliucinės Lenkijos ir revoliucinės Prancūzijos <...> [Ji] juto Lenkijoje revoliucines požemines sroves <...> ir slopino revoliuciją ten, kur lengviausiai galėjo ją pasiekti[35].

Sušaukusi Sankt Paterburge fiktyvią išdavikiškų Lenkijos bajorų konfederaciją ir spausdama Prūsijos karalių atsisakyti simpatijų lenkams, imperatorė paliepė rusų kariuomenei žygiuoti kaip tik tuo metu, kai Liudvikas XVI įsakė prancūzų armijai daryti tą patį. Taip revoliuciniai karai prasidėjo vienu metu Rytuose ir Vakaruose. Turėjo praeiti dvidešimt metų, kol jų iniciatoriams, Prancūzijai ir Rusijai, buvo lemta susitikti lemiamam jėgų išbandymui.

STRASBŪRAS

1792 metų balandžio 24 d. prancūzų kariuomenę Strasbūre pasiekė žinia, kad paskelbtas karas pirmajai koalicijai. Tą pačią naktį per pasilinksminimą Strasbūro mero namuose inžinerinių dalinių kapitonas iš Juros Claude'as-Josèphe'as Rouget de Lisle'is (1760–1836) sukūrė dainos *Le Chant de Guerre pour l'Armée du Rhin* („Kovos daina Reino armijai") žodžius ir muziką. Jos įkvepiantiems posmams buvo lemta netrukus skambėti visur, kur tik kildavo pavojus revoliucijai:

Allons, enfants de la Patrie!
Le jour de gloire est arrivé.
Contre nous de la tyrannie
L'étendard sanglant est levé. [*bis*]
Entendez-vous dans les campagnes
Mugir ces féroces soldats?
Ils viennent jusque dans nos bras
Égorger nos fils et nos compagnes
Aux armes, Citoyens! Formez vos bataillons!
Marchons, marchons!
Qu'un sang impur abreuve nos sillons.

(Vaikai Tėvynės, ei, pirmyn!
Išaušo jums garbės diena.
Tironų vėliava klaiki
Prieš jus aukštai jau iškelta. [*2 kartus*]
Samdytų žmogžudžių būriai
Pasklidę po šalies laukus
Jūs' žmonas žudo ir vaikus
Ir staugia kaip pikti vilkai.
Imk ginklą, broli! Stok būrin!
Kovok, kovok!
Skriaudas kraujais jų numazgok!)

Kad būtų dainuojama Strasbūre, ši daina išversta į vokiečių kalbą *Strassburgerlied* pavadinimu. Vasarą *La Strasbourgeoise* pavadinimu ji pasiekė Pietus. Birželio 22 d. vakare Marselyje viename pokylyje ją dainavo François Miroir, medicinos studentas iš Monpeljė. Daina pasirodė esanti tokia pagauli, kad savanorių iš Marselio batalioną lydėjo visą kelią iki Paryžiaus. Kai liepos 30-ąją jie įžygiavo į sostinę dainuodami savo dainą, ji tučtuojau buvo pavadinta „Marseliečių himnu" arba tiesiog *La Marseillaise.* Dėl tolesnio jos likimo jokių abejonių nėra. Šiek tiek abejoti galima tik tuo, ar savanorių batalionas iš Pietų iš tikrųjų galėjo kalbėti prancūziškai[1].

La Marseillaise garsai pagreitindavo per Europą žygiuojančių revoliucinių armijų žingsnius. Ji buvo išversta ir dainuojama daugeliu kalbų, pradedant italų, baigiant lenkų. Daina oficialiai patvirtinta Konvento dekretu III metų mesidoro 26-ąją (1795 metų liepos 14). Taip atsirado paprotys turėti nacionalinius himnus kaip atsvarą karališkiems

himnams [tarkim, *God save the King* („Dieve, saugok karalių")]. *La Marseillaise*, kaip mėgdavo kartoti Napoleonas, buvo žymiausias respublikos generolas.

Kai dėl Rouget de Lisle'io, tai 1793 metais jis buvo suimtas už simpatizavimą rojalistams, tačiau liko gyvas; mirė skurde. Jam pastatytas paminklas Lon le Sonjė mieste jo gimtajame Juros departamente.

Todėl 1792–1793 metų rusų-lenkų karas buvo neatskiriama revoliucinės panoramos dalis. Jis dideliu mastu nulėmė pusiausvyrą jėgų, su kuriomis Napoleonui buvo lemta vėliau susidurti Rytuose. Rezultatą buvo sunku numatyti iš anksto. Vadovaujama karaliaus vaikaičio Juzefo Poniatowskio ir Amerikos karų veterano, Vest Pointo karo akademijos įkūrėjo Tadeuszo Kościuszkos, jaunoji lenkų kariuomenė savo pareigą atliko pagirtinai. Meistriška pergalė buvo pasiekta prie Zielencės Podolėje 1792 metų birželio 18 d., po mėnesio nuo rusų pajėgų įsibrovimo į lenkų Ukrainą. Lenkų padėtis atrodė tvirta tol, kol jų iš užnugario neapsupo prūsai. Galų gale viską nulėmė veikiau karaliaus kapituliacija, negu ginkluota jėga. Prisijungdamas prie rusų remiamos Targovicų konfederacijos, kad išvengtų kraujo praliejimo, Stanislovas Augustas priėmė Antrojo padalijimo sąlygas, jas pasirašė Sankt Peterburge 1793 metų sausio 4-ąją ir pradėjo vykdyti. Po šešių mėnesių Gardine, Lietuvoje, rusų patrankų šešėlyje įvyko paskutinis Respublikos istorijoje seimas. Bajorijos atstovai, kuriems grėsė turtų sekvestracija, suteikė teisinį pavidalą šalies pažeminimui. Gegužės trečiosios konstitucija, kaip reikiant iškeikta, buvo panaikinta. Rusija užgrobė pusės Prancūzijos dydžio žemių gabalą. Prūsija pasiėmė Dancigą (kuris iš karto sukilo). [TOR]

Vakaruose revoliuciniai karai virto didžiuliu konfliktų raizginiu, užklojusiu beveik visą žemyną. 1792 metų kampanija Prancūziją smarkiai išgąsdino ir paskatino revoliucijos vadus iš pradžių nuversti karalių, o po to kariauti nesibaigiančius karus. Prancūzų įsibrovimas į Austrijos teritoriją netrukus susilaukė atsako – prūsų ir austrų kolonų įžengimo į Prancūziją. Tačiau energingo Braunšveigo kunigaikščio politinio pareiškimo neparėmė energingi karo veiksmai. Prūsai slinko taip pamažu, kad Goethė, keliavęs kartu su vienu daliniu iš Veimaro, turėjo laiko eksperimentais patikrinti patrankų sviedinių psichologinį poveikį. Jie vis dar tebebuvo Argonės miške, už dvidešimties kilometrų nuo sienos, kai mūšyje prie Valmi 1792 metų rugsėjo 20 dieną juos privertė trauktis garsioji „revoliucinė kanonada". Po to jau karas maitino revoliuciją, o revoliucija maitino sėkmingą karą. Metams dar nesibaigus, revoliucinės armijos spėjo sugrįžti į Nyderlandus ir užėmė Savoją. Jos vis žygiavo pirmyn beveik dvidešimt metų.

Revoliucijos karų eiga dažnai aprašoma vis minint tris koalicijas, sudarytas prieš Prancūziją 1793–1796, 1799–1801 ir 1805–1814 metais. Tai klaidinantis būdas, nes visos tos koalicijos buvo linkusios greit subyrėti, be to, kad kova dažnai nesiliaudavo ir intervaluose tarp jų. Kontinentinių valstybių, sudariusių koalicijos ginkluotųjų jėgų pagrindą – Austrijos, Prūsijos ir Rusijos interesai ne visada

TOR

Brandenburger Tor (Brandenburgo vartai) – vieni iš devyniolikos Berlyno senamiestį supančios sienos vartų – buvo pastatyti 1793 metais, tais metais, kai Prūsijos karalystė įsivėlė į revoliucinius karus. Elegantiška jų dorėninė kolonada suprojektuota Atėnų Propilėjų pavyzdžiu. Kolonados viršų vainikuoja auriga – didžiulių bronzinių statulų grupė, vaizduojanti pergalės vežimą; jai buvo lemta tapti naujųjų laikų Vokietijos tragedijų ir triumfų liudytoja. Brandenburgo vartai matė iškilmingą Napoleono įžengimą į Berlyną 1806 metais ir visus kitus karinius paradus, kurie triukšmingai traukė *Unter den Linden* alėja pro karalių, kaizerį, prezidentą ir fiurerį. 1871 metais jie sveikino pergalingąją armiją, grįžtančią iš Prancūzijos–Prūsijos karo į miestą, kuris vis dar buvo vadinamas „antisanitariniu" ir „nereligingu"; beje, šis įvykis paskatino pradėti pirmąjį Berlyno, Vokietijos imperijos sostinės, perstatymą. 1933 metais vartai priėmė kanclerį Hitlerį. Per mūšį dėl Berlyno 1945 metų balandžio–gegužės mėnesį šie vartai atsidūrė kaip tik ant linijos, skiriančios konkuruojančius Baltarusijos ir Ukrainos frontus, kuriems vadovavo maršalai Žukovas ir Konevas. Tą dieną, kai du rusų seržantai iš Žukovo armijos iškėlė raudoną vėliavą ant greta stovinčio Reichstago viršaus vartų, griuvėsiuose I-osios lenkų armijos, buvusios Konevo žinioje, kariai iškėlė raudonai baltą vėliavą. 1953 metais šie vartai regėjo Rytų Vokietijos darbininkų protesto žygį. Nuo 1961 metų rugpjūčio iki 1989 metų lapkričio mėnesio jiems buvo lemta atsidurti pačiame Berlyno sienos viduryje.

Ištisus šimtmečius auriga buvo laikoma politinio klimato vėtrunge. 1807 metais ji išgabenta į Paryžių. Sugrąžinta 1814 metais ir perstatyta taip, kad vežimas būtų nukreiptas į vakarus. 1945 metais auriga sunaikinta, tačiau 1953 metais vėl atstatyta su naujomis skulptūromis, nulietomis pagal senas formas. Šį kartą komunistinė valdžia tariamai pasukusi iškilmių vežimą rytų link. Kad ir kaip būtų, kai 1991 metais prasidėjo trečiasis Berlyno atstatymas, ruošiantis vėl suvienytos Vokietijos vyriausybės atsikėlimui, auriga tvirtai pasisuko į vakarus. Jos padėtis atspindėjo ne tik dviejų Berlyno dalių, bet ir dviejų Europos pusių santykius[1].

Simbolinių gestų, įamžintų bronzoje ar akmenyje, galima rasti daug kur. Pavyzdžiui, Zagrebe Kroatijos gynėjo generolo Jelacičiaus statulos, pastatytos XIX amžiaus pabaigoje, pirštas buvo kaltinamai nukreiptas Budapešto link. 1991 metais jis buvo pasuktas taip, kad rodytų į Belgradą. Yra pranešimų, kad 1993 metais jis buvo pasuktas dar kartą, kad rodytų į Kniną, apsišaukusios serbų Krajinos respublikos sostinę.

sutapdavo su koalicijos organizatorių britų ir jų didžiojo karo ministro Williamo Pitto Jaunesniojo (1759–1806) siekiais. Pagal įvairius kriterijus tų koalicijų buvo ne trys, o penkios, šešios ar septynios. Didžiosios Britanijos koaliciniai partneriai ne kartą patirdavo priešo įsiveržimus ir okupaciją; tik britai, įsitvirtinę savo neprieinamose salose, to išvengė. Konfliktas įgavo svarbių ekonominių ir karinių aspektų. Ne kartą jis buvo išsiplėtęs ir už Europos ribų ir turėjo globalinės tarpkontinentinės strategijos bruožų.

Pirmoji 1793–1796 metų koalicija parodė, kaip sunku išlaikyti sąjungininkų vienybę. Rusijos indėlis čia menkas, nes ji buvo užsiėmusi Lenkijos virškinimu. Prūsija atkrito 1795 metais dėl tos pačios priežasties. Austrija palikta niokojančioms prancūzų atakoms ir Nyderlanduose, ir šiaurinėje Italijoje. 1795–1796 metais Ispanijai perėjus į kitą pusę, Didžioji Britanija buvo palikta viena ir tik laivynas išgelbėjo ją nuo katastrofos. Prancūzai, naikindami kontrrevoliuciją namie, kartu pradėjo kurti revoliucinius režimus už šalies ribų. Pirmoji iš daugelio buvo Batavijos Respublika (1794) olandų Nyderlanduose. Prancūzai taip pat pradėjo iškelti jaunus, itin gabius ir energingus generolus. Pirmasis iš jų – generolas Lazare'as Hoche'as (1769–1797), kuris užkariavo Reino sritį, sutriuškino šuanus ir sykį netgi buvo susiruošęs užgrobti Airiją.

Rytuose, nepaisant antrojo padalijimo, Žečpospolita nenorėjo pasiduoti. 1794 metų pradžioje iš tremties sugrįžo Tadeuszas Kościuszko ir kovo 24-ąją Krokuvoje Turgaus aikštėje perskaitė sukilimo „už nacionalinę savivaldą <...> ir už visuotinę laisvę" aktą. Gegužės mėnesį jis išleido *universalą,* kuriuo paskelbė apie paleidimą iš baudžiavos. Jo valstiečių dalgininkų pergalė prieš profesionalią rusų armiją prie Raclavicų balandžio 4-ąją buvo tarsi Vandėjos sukilėlių pergalės prie Šalė aidas. Varšuvoje ir Vilniuje minia įsisiautėjo, liaudies teismai skelbė mirties nuosprendžius vyskupams, rusų agentams ir konfederatams. Tai jau buvo atvira revoliucija ir monarchams reikėjo pradėti veikti. Varšuvą prūsai apsiautė iš vakarų, rusų armijos artėjo iš rytų. Spalio 10-ąją ties Macejovicais sužeistas Kościuszko nukrito nuo savo žirgo; sakoma (beje, klaidingai), jog krisdamas sušukęs *Finis Poloniae!* Suvorovas atakavo Varšuvos rytinį priemiestį Pragą ir ėmė skersti jo gyventojus. Pasiuntė į Sankt Peterburgą raportą, kuriame buvo tik trys žodžiai: URA, PRAGA, SUVOROVAS. Atsakymas irgi buvo trijų žodžių: BRAVO FELDMARŠALE, JEKATERINA. **[METRIKA]**

Šį kartą trečiasis padalijimas buvo vykdomas remiantis prielaida, kad lenkų ir jų respublikos jau nebėra; taigi nebuvo ieškoma ir kieno nors sutikimo. Prūsija pasiėmė Mazoviją ir Varšuvą, pavadindama šį regioną Naująja Pietų Prūsija. Austrai pasiėmė kitą didelį gabalą ir pavadino jį Naująja Galicija. Rusai pasitenkino Anglijos dydžio gabalu. Galutinė sutartis, pasirašyta Sankt Peterburge, turėjo priedą – slaptą protokolą:

> Turėdamos galvoje būtinybę panaikinti viską, kas galėtų atgaivinti prisiminimus apie Lenkijos karalystės egzistavimą <...>, aukštosios susitariančiosios šalys drauge nutaria niekada nevartoti savo raštuose <...> Lenkijos karalystės vardo nei jos bendrojo pavadinimo, kurie nuo šiol panaikinami visiems laikams <...>[36].

Tuo metu, kai Bonapartas jau pradėjo savo žygį, niekam Europoje nerūpėjo neteisybė, padaryta Lenkijai. Rusija jau turėjo tvirčiausios revoliucijos priešininkės ir monarchijos gynėjos reputaciją. O lenkams buvo primestas labiausiai užsispyrusių sveikos valdymo formos priešininkų vaizdinys. Juk jiems buvo lemta pateikti daugiausia užsienio karių, kovojusių prancūzų gretose per revoliucinius karus.

METRIKA

1795 metais, likvidavus Lenkijos–Lietuvos respubliką, rusų armija išgabeno nukariautų šalių valstybinius archyvus į Sankt Peterburgą. Jos grobis buvo ir Lenkijos valstybės *Metryka Koronna* (Karūnos metrika) su visų karaliaus kanceliarijos aktų, statutų ir chartijų, išleistų nuo Viduriniųjų amžių kopijomis, taip pat panašios Lietuvos didžiosios kunigaikštystės ir Mazovijos kunigaikštystės kolekcijos. Kadangi kartu buvo paimti ir katalogai bei rodyklės, niekas Varšuvoje tiksliai nežinojo, ko buvo netekta. Lenkų istorikai negalėjo tyrinėti savo šalies istorijos taip, kaip visą XIX amžių tai darė Prūsijos ir Rusijos mokslininkai, tad užsienyje susidarė įspūdis, kad Lenkijos vaidmuo Europos istorijoje buvo toks pat marginalinis kaip ir dabar.

Mėginimai identifikuoti, atkurti ir, jei įmanoma, atgauti prarastus Lenkijos archyvus vyksta jau 200 metų. Dalis jų buvo gražinta po 1815 metų, dar daugiau po Rygos taikos sutarties 1921 metais. Dar vieną dalį pavyko sudėti iš po visą pasaulį išsibarsčiusių kopijų. 1945 metais sovietinė armija vėl pasisavino viską, kas turėjo bet kokios vertės, ir tik septintajame dešimtmetyje grąžino kai kuriuos dokumentus. Niekam iš nepriklausomų tyrinėtojų niekada nebuvo leista laisvai naudotis cariniais ar sovietiniais archyvais[1]. [GROBIS]

Smulkesnę ataskaitą, kas nutiko *Lietuvos metrikai,* pradėtai 1440 metais, pateikė tik viena Amerikos mokslininkė šio amžiaus devintajame dešimtmetyje. Pasinaudodama Vakarų mokslininkams suteikta galimybe dirbti su sovietiniais archyvais ir turėdama nepilną katalogų kopiją, kurią Varšuvoje padarė XVII amžiuje įsiveržę švedai, ji kruopščiai atsekė daugumą iš Metriką sudarančių kolekcijų, kurias rusų archyvarai pervardijo, perženklino ir perkėlinėjo iš vietos į vietą[2]. Tačiau praslinkus porai šimtmečių nuo pagrobimo, didžioji *Lietuvos metrikos* dalis tebebuvo Sankt Peterburge. Į Lietuvos ir Baltarusijos vyriausybių prašymus nebuvo atsižvelgta, nes Rusijos federacija oficialiai pareiškė pretenzijas į visus dokumentus, susijusius su „Rusijos istorija", esančius buvusios RSFSR archyvuose, „nepriklausomai nuo jų laikymo vietos ir nuosavybės formos"[3].

Vakarų istorikai įpratinti akcentuoti dokumentinių šaltinių laikymosi principą. Tai sveikintinas įpratimas visur, kur tik tokie dokumentiniai šaltiniai yra prieinami. Tačiau jie pamiršta dar svarbesnį principą, kurį rusų valdžia yra gerai perpratusi jau ne vieną šimtmetį: kas kontroliuoja dokumentus, tas gali kontroliuoti ir jų naudojimą bei interpretavimą.

1796 – 1797 metų Italijos kampaniją Direktorija pradėjo prieš Austrijos valdas, jau izoliuotas iširus koalicijai. Ji reikšminga tuo, kad tai buvo generolo Bonaparto, metais jaunesnio už Hoche'ą, tarptautinis debiutas. Per kelias savaites apdriskusi prancūzų kariuomenė prie Pajūrio Alpių departamento sienos tapo nenugalima jėga. „Italijos armijos kariai, – tarė jiems tas jaunuolis, – aš vesiu jus į derlingiausias pasaulyje lygumas. Rasite ten garbę, šlovę ir turtus. Ar jums nepritrūks drąsos?" Per dvylika mėnesių visa šiaurinė Italija buvo užimta. Bonaparto

taktinis meistriškumas, kurį jis pirmą kartą pademonstravo 1796 metų gegužės 10 prie Lodi tilto, užtikrino jam strateginį dominavimą. Milanas buvo išvaduotas, Mantuja paimta apgultimi, o austrų pasipriešinimas palaužtas prie Rivoli. Atsivėrė kelias į Karintiją, net Viena laukė atakos. [GRILENŠTEINAS]

Bonapartą domino viskas, kas tik turėjo kokį nors ryšį su karu. Maištus ir sukilimus jis malšindavo greit, ryžtingai ir žiauriai. Įžengdamas į Parmos kunigaikščio valdas, jis pareikalavo tučtuojau atiduoti visas meno vertybes. Tokia politika Luvrui lėmė tapti žymiausia iš visų meno kolekcijų. Pradėdamas derybas prieš Kampo Formijaus taikos sutarties pasirašymą (1797 metų spalio mėnesį), Bonapartas reikalavo teisės diktuoti sąlygas neatsiklausiant Paryžiaus. Toks elgesys užtikrino jam politinį pranašumą šalies viduje.

1798—1799 metų Egipto kampanija Direktorijos buvo sumanyta britų kolonijiniam ir komerciniam pranašumui pakirsti. Prancūzijos įsitvirtinimas Artimuosiuose Rytuose būtų susilpninęs britų ryšius su Indija ir paruošęs dirvą Prancūzijos dominavimui visame Viduržemio jūros regione. Kampanija prasidėjo Maltos užgrobimu ir 40 000 karių išsilaipinimu Aleksandrijoje. Nepaisant valdančiųjų Mameliukų karinio pralaimėjimo, kampanijos sėkmę visiškai sumenkino tai, kad admirolas Nelsonas Abukiro įlankoje sunaikino prancūzų laivyną (1799), o Rusija sudarė strateginę sąjungą su Osmanais. Po šios kampanijos buvo nesėkmingi mėginimai pergudrauti britus Karibų jūros regione (1802), Amerikoje netikėtai parduodant Luizianą (1803), ir netgi Australijoje (1804). Iš to nieko neišėjo, nes britų Karališkasis laivynas pasirodė esąs toks pat nenugalimas jūroje, koks Bonapartas sausumoje. 1799 metų rugpjūčio mėnesį Bonapartas išvyko iš Egipto įvykdyti briumerio 18-sios perversmo ir valdžios vadelių paimti į savo rankas.

Nabulione Buonaparte (1769—1821) — kaip ir Hitleris bei Stalinas — buvo svetimšalis šalyje, kurią jam likimas lėmė valdyti. Jis gimė Ajačo mieste Korsikoje, kurią prieš metus Liudvikas XV buvo nusipirkęs iš Genujos. Kai jį kaip jauną kadetą išsiuntė į Prancūziją studijuoti karo mokslų, jis neturėjo nei turtų, nei visuomeninių ryšių ir netgi nemokėjo kaip reikiant prancūzų kalbos. Iš jo išaugo paniuręs, užsispyręs jaunuolis, o po gelsva oda labai negiliai tūnojo jo gimtinei būdingas *vendetta* jausmas. O Prancūzija buvo „maištinga kumelaitė", kurią reikėjo sutramdyti:

O Corse à cheveux plats! Que la France était belle
Au grand soleil de messidor!
C'était une cavale indomptable et rebelle
Sans frein d'acier ni rênes d'or[37].

(O glotniaplauki korsikieti! Kokia Prancūzija graži,
Kai maudos jūroj *messidoro* spindulių!
Kaip kumelaitė kaprizinga ir narti,
Be plieno žąslų, aukso kamanų.)

„Glotniaplaukis korsikietis" už viską turėjo būti dėkingas revoliucijai, kurios dėka, būdamas vos 24 metų jis jau tapo artilerijos generolu. Jis savo akimis stebėjo netvarkingą Tiuilri rūmų šturmą, tačiau tuoj po to jam teko išvykti iš Prancūzijos padėti savo broliams Korsikoje. Gal taip ir būtų ten pasilikęs, jei šeimos

GRILENŠTEINAS

1797 metais Austrijos Valdvyrtelio srities Gmiundo parapijos Grilenšteino kaime valstiečio audėjo šeimoje gimė sūnus. Šeimos pavardė nenurodyta, bet jos gyvenimo kelias atkurtas pagal parapijos knygas (žr. III priedą, 68). 1817 metais, būdamas dvidešimties metų, tas sūnus vedė šešeriais metais vyresnę moterį ir ne vėliau nei gruodžio mėnesį naujavedžiai susilaukė sūnaus. Tuo momentu ši šeimyna galėjo būti puikiu klasikinės „gentinės šeimos" pagal Le Play modelį pavyzdžiu: patriarchalinis trijų kartų vienetas, kurio galva buvo 51 metų amžiaus senelis. [**GROSSENMEER**]

Tačiau netrukus vaizdas pasikeitė. Jau kitais (1818) metais senelis gavo išimtinę *(Ausnahm)*, pasiimdamas žmoną ir dvi neištekėjusias nepilnametes dukteris, o vadovavimą namų ūkiui perleisdamas sūnui. Jis ir toliau gyveno ūkyje apie dvylika metų, kol po žmonos mirties vedė vėl ir išsikėlė.

Todėl nuo 1818 metų ūkis jau buvo nelabai panašus į gentinės šeimos modelį. Dvylika metų jį valdė sūnus, nepriklausomas nuo tėvo, tačiau jo nusenę tėvai tebegyveno kartu. Jo šeima padidėjo gimus dar trims vaikams, tačiau patyrė ir netekčių mirus vyriausiajam sūnui (1821), motinai (1826) ir jo jauniausiajai, ką tik gimusiai dukteriai (1827). Išsikėlus tėvui ir netekėjusioms seserims (1830), jis galėjo susidoroti su patirtais nuostoliais tik paimdamas keletą audėjų su šeimomis ir dar keletą tarnų. 1841 metais, kai vyriausiam iš jo likusių gyvų sūnų sukako dvidešimt vieneri, jo ūkyje buvo trys atskiros, nesusigiminiavusios šeimos – ūkio galvos šeima ir dviejų senesnių audėjų šeimos, neseniai pakeitusios dvi vienišas motinas su nesantuokiniais sūnumis. Nesunku įsivaizduoti, kokių rūpesčių tai galėjo sukelti[1].

Tą pavyzdį istorikai parinko norėdami parodyti, kokį pavojų kelia laikui bėgant vykstančių dinaminių pasikeitimų apibendrinimai remiantis standartiniais sociologiniais modeliais. Šeimos gyvenimo ciklas, atskleidžiantis sėkmės potvynius ir atoslūgius, yra labai svarbi sąvoka įvairių laikų valstiečių gyvenimui Europoje suprasti.

nebūtų išvijęę vietiniai neramumai. 1794 metais, po tarnybos Tulone kartu su Robespierre'o broliu, jį trumpam buvo suėmę termidoriečiai, po to jis prašė Osmanų sultono karininko patento, bet nesėkmingai. Tačiau 1795 metais pasimaišė po ranka Paryžiuje kaip tik per rojalistų maištą spalio mėnesį ir išgelbėjo Konventą savalaike „kartečės porcija".

Po to šiam kadaise sukėlusiam įtarimą artileristui jau sekėsi viskas, kad ir ko jis imtųsi. 1796 metais jį paskyrė vadovauti nudriskusiai Italijos armijai. Labai greit jis tapo pranašesniu už savo politinius viršininkus, teisingai nusprendęs, jog valdžios Paryžiuje likimas priklauso nuo gerų naujienų iš fronto. Jo paramos jau atvirai siekė silpnėjanti Direktorija, o išvykimas į Egiptą 1798–1799 metais tik sustiprino jo pozicijas. Briumerio perversmas, padaręs jį faktiniu Prancūzijos diktatorium, praėjo labai sklandžiai. Tai buvo tokia operacija, kurią galėjo atlikti tik visai pašalinis žmogus. Nuo tada, per visus konsulatus ir imperiją, per jūras

kraujo, išlietas keturiasdešimtyje mūšių, kurie, pasak jo, visi buvo gynybiniai, Napoleonas niekada nesidairė atgal. Apsistatęs panašiais staiga iškilusiais maršalais — Berthier, Massena, Macdonaldu, Muratu, Soultu ir Ney'u, bei panašiais talentingais ministrais — Talleyrand'u, Gaudinu, Fouché ir Clarke'u, jis tvirta ranka valdė neišjodinėtą Prancūzijos kumelaitę.

O kai ta kumelaitė pakluso raiteliui iš Korsikos, jis užkrovė jai korsikietiškų giminystės ryšių naštą visos Bonapartų giminės pavidalu: Josephas tapo Neapolio ir Ispanijos karaliumi, Lucienas Kanino kunigaikščiu, Liudvikas Olandijos karaliumi, Džeromas Vestfalijos karaliumi, Eliza Lukos kunigaikštiene, Paulina Guartalio kunigaikštiene, o Karolina — Neapolio karaliene. Suklupo tik savo paties dinastijos kelyje. Jo vedybos su Joséphine'a de Beauharnais, kreole iš Martinikos — nukirsdinto aristokrato našle, nedavė įpėdinio ir baigėsi skyrybomis. Jo meilužė lenkė Marija Valevska pagimdė sūnų, tačiau jis nebuvo pripažintas. Jo antroji žmona Marija Luiza Austrijietė 1811 metais pagimdė Napoleoną II, Romos karalių. Tačiau tuo metu virš „mesidoro saulės" jau ėmė rinktis debesys. Pirmasis Europos valdovas svarstė invazijos į Rusiją planus. Pasak Tocqueville'io, Napoleonas buvo „toks didis, koks tik gali būti nedorybingas žmogus". [KORSIKA]

Antroji koalicija tapo įmanoma rusų caro Pavlo I dėka — jis norėjo vaidinti aktyvesnį vaidmenį. Suvorovo vadovaujama rusų armija spėjo atkariauti didžiąją austrų Italijos dalį, kol vėl pasirodė Bonapartas atstatyti pusiausvyros. Tačiau Pavlas I buvo nužudytas, Didžiosios Britanijos sąjungininkai kontinente nusiminė ir ji vėl liko viena kovoti su Prancūzija. Sąjungininkų sudarytos Liunvilio taikos sutarties (1801) pavyzdžiu britai pasirašė Amjeno taikos sutartį (1802).

Po antrosios koalicijos žlugimo Bonapartas galėjo įvertinti padėtį iš jėgos pozicijų. Jis pratęsė užkariavimus Italijoje, užimdamas Pjemontą, Parmą ir Pjačencą. Išsiuntė nenusisekusią ekspediciją maištui Haityje slopinti, įsiveržė į Vokietiją, išprovokuodamas Šventosios Romos imperijos galą, ir pradėjo formuoti Bulonėje *Armée de l'Angleterre.* Jis netgi vėl pradėjo kurti savo pagrindinių priešininkų strateginio apsupimo planus. 1805 metų kovo 30-ąją rašė Persijos šachui:

> Bonapartas, prancūzų imperatorius, Fethui Ali, persų šachui. Sveikinimai!
>
> Turiu pagrindo tikėti, kad Džinas, tvarkantis valstybių likimus, nori, kad paremčiau jūsų pastangas išsaugoti jūsų imperijos galią.
>
> Persija yra kilniausia šalis Azijoje, o Prancūzija — pirmoji Vakarų imperija <...>
>
> Tačiau šioje žemėje yra ir tokių imperijų <...>, [kur] žmonės iš prigimties neramūs, godūs ir pavydūs. Pavargę nuo savo dykynių, rusai kėsinasi į gražiausias Osmanų karalystės dalis. Anglai, likimo išmesti į salą, nevertą jūsų imperijos pačios mažiausios dalies <...>, kuria valstybę Indijoje, kuri tampa kasdien vis pavojingesnė. Štai tas valstybes reikia stebėti ir jų bijoti <...>[38].

Napoleono aukšta nuomonė apie Azijos šalis nebuvo visai nenuoširdi. Egipto kampanijos metu jis sykį pasakė: „Europa — tai kurmiarausis. Visos didžiosios imperijos ir revoliucijos vyko Rytuose"[39]. Tačiau Europos reikalai netrukus iškilo vėl.

1805—1814 metų trečioji koalicija, tas paskutinis Pitto diplomatinis šedevras, buvo suorganizuota siekiant galutinai išspręsti ginčą. Tačiau tai vyko lėtai. Britų

laivyno pergalė prie Trafalgaro kyšulio (1805 metų spalio 21 d.) užtikrino Didžiajai Britanijai visišką pranašumą jūroje, atėmusį Prancūzijai bet kokią invazijos į Britų salas galimybę. Užtat sausumoje Napoleonas vieną po kito visiškai sutriuškino visus savo priešininkus. 1805 metais Austerlicas užtikrino visišką Austrijos pralaimėjimą ir Rusijos pasitraukimą iš koalicijos; 1806 metais Jena ir Auerštetas — visišką Prūsijos sutriuškinimą; 1807 metais Eilau ir Frydlandas — visišką visų rusų dalinių pasitraukimą. Per 18 mėnesių buvo užimta Viena, Berlynas bei Varšuva, ir kai Napoleonas 1807 metų liepos mėnesį ant plausto Nemune prie Tilžės pasirašė taikos sutartį su Rusija ir Prūsija, Didžioji Britanija trečią kartą liko viena. [SLAVKOVAS]

SLAVKOVAS

Slavkovas („Šlovės vieta") yra nedidelis miestelis Moravijoje apie 20 kilometrų į rytus nuo Brno. Vokišku Austerlico pavadinimu 1805 metų gruodžio 2-ąją jis tapo dramatiškiausios Napoleono pergalės – „Trijų imperatorių mūšio" scena.

Napoleonas, traukdamasis nuo jungtinių Austrijos ir Rusijos pajėgų, tempė paskui save ir jas. Gaubiamos ryto miglos, trys sąjungininkų kolonos patraukė prieš Napoleono armijos dešinįjį sparną. „Taip žygiuodami į mano dešiniąją pusę, – pareiškė Napoleonas, – jie atveria man savo flangus".

Maršalas Davout, kurio kariai per 48 valandas įveikę beveik 150 kilometrų atskubėjo nuo Vienos, visą dieną atlaikė keturis kartus gausesnių priešo dalinių atakas. 10 valandą ryto rūkas pakilo ir nušvito garsioji *soleil d'Austerlitz.* Prancūzai užėmė virš apylinkių iškilusią Praceno aukštumą, nuo kurios jie galėjo patrankomis šienauti visus kovos lauko sektorius ir perskelti pusiau priešo pajėgas. Kai prancūzų imperatoriaus gvardija atrėmė rusų gvardiją, prasidėjo traukimasis. Pralaužusi ledą slėnio ežeruose, prancūzų artilerija atkirto pagrindinį atsitraukimo kelią. Kovos lauke, tarp 20 000 nukautų iš 150 000 ir kita tiek paimtų į nelaisvę, Napoleonas mėgavosi savo triumfo valanda. *Il vous suffira de dire,* – kalbėjo jis tiems, kas nežuvo, – *j'étais à Austerlitz* („Jums pakaks tik pasakyti: „Buvau prie Austerlico")[1].

Šį mūšį tapė Grosas, Vernet, Callet, Gérard'as. Jis buvo apdainuotas poetų. Tačiau nė vienas aprašymas neprilygsta tam, kuris pateiktas Levo Tolstojaus *Karo ir taikos* III knygoje:

> Kai saulė visiškai išnėrė iš rūko ir akinančiu spindesiu trykštelėjo į laukus <...> jis nusimovė pirštinę nuo gražios baltos rankos, davė ja ženklą maršalams ir įsakė pradėti kautynes[2].

Dabar Austerlicas, kaip ir Vaterlo, yra geležinkelio stotis, aptarnaujanti Prancūzijos pietvakarius [turėta galvoje – Čekijos pietryčius; *red. past.*]. Karo istorikams ne tiek rūpi atpasakoti generolų planus, kiek karių emocijas ir išgyvenimus[3]. Nepaisant to, kaip tik didieji mūšiai lėmė, kas valdys visa tai, iš ko susideda praeitis.

Tačiau Didžiosios Britanijos veiksmų daugiau negu pakako, kad karas nesibaigtų. Karališkojo karo laivyno vykdoma blokada Didžioji Britanija tęsė prekybinį karą su visomis šalimis, kurios buvo priverstos vykdyti Napoleono „kontinentinę blokadą". Negana to, 1808 metais nusiųsdama kariuomenės dalinių į šiaurinę Ispaniją, ji priešinosi Napoleono neseniai įvykdytam Ispanijos ir Portugalijos užėmimui ir pilietinius karus Pirėnų pusiasalyje pavertė tarptautiniais, padarydama iš jaunojo Arthuro Wellesley'aus „Geležinį kunigaikštį"; Napoleonas taip ir nerado laiko nei išteklių nuslopinti šią diversiją.

Viena po kitos skausmingai vėluodamos pradėjo atsigauti merdėjančios koalicijos dalyvės. 1808 metais kai kurios Italijos dalys prisijungė prie Ispanijos, sukildamos prieš prancūzų valdžią. 1809 metais Austrija anuliavo sutartį su Napoleonu, tačiau tai baigėsi tuo, kad ji buvo dar kartą visiškai sutriuškinta prie Vagramo (1809), iš kur buvo matyti Viena. 1810–1812 metais prasidėjo bruzdėjimai Prūsijoje; iš pradžių tai buvo slaptas pogrindinis pasipriešinimas. Tuo metu ir Rusijai nusibodo ryšiai su prancūzais, ji būgštavo dėl Napoleono planų Lenkijos–Lietuvos atžvilgiu, be to, kaip ir visus kitus, ją erzino kontinentinės blokados suvaržymai. Napoleonas artėjo prie savo galybės viršūnės. [ŽIBUTĖS]

Per dvidešimt metų, nuo 1792 iki 1812-ųjų, Europos žemėlapis ir valstybių sistema smarkiai pasikeitė. Prancūzų revoliucinės armijos padarė trijų tipų teritorinius ir politinius pakeitimus.

ŽIBUTĖS

1810 metais Napoleonas užsakė iš kvepalų gamintojo Chardino 162 flakonus savo mėgstamo Sevilijos apelsinų kvapo odekolono. Garsiame laiške jis kartą prašė Josephinos nesimaudyti porą savaičių prieš susitikimą su juo, kad galėtų pasimėgauti jos natūraliu kvapu. Jai mirus, Napoleonas pasodino ant jos kapo žibuoklių ir visą likusį gyvenimą nešiojosi medalioną su jomis.[1] Jis buvo užkietėjęs *odomane* („kvapų mėgėjas").

Kvapas, tas „nebylusis pojūtis", „uoslės faktorius" istorijoje egzistavo visada, tik istorikai dažnai jį ignoravo[2]. Anot vienos hipotezės, vyrų lytinį potraukį sužadina moteriškas „silkių rasalo" kvapas ir noras vėl pasinerti į pirmykštį okeaną[3]. Natūralūs kvepalai, tarkim, ambra, *castoreum*, cibetas ir muskusas nuo seniausių laikų buvo viena iš svarbiausių prabangos prekių pirklių sąrašuose. Viduramžiai buvo pilni kvapnių niekniekių ir smilkalų kvapo bei rožinio – tos Mergelės Marijos gėlelės – 165 žiedlapių. Prancūzijos revoliucija kupina Paryžiaus atviros kanalizacijos smarvės, XX amžius – lavonų dvoko apkasuose ir koncentracijos stovyklose, modernizmo amžius – pramonės teršalų ir, nuo 1922 metų, pirmojo sintetinio aldehido „Chanel Nr. 5" kvapo.

Visų pirma įvairiu metu jos smarkiai praplėtė pačios Prancūzijos teritoriją, tiesiogiai prijungdamos dideles dalis Nyderlandų, Vokietijos, Šveicarijos ir Italijos. 1810 metais vietoj 83 Respublikos laikų departamentų buvo 130 Imperijos departamentai su 44 milijonais gyventojų. Virtinę, kurią pradėjo Eno, Alję, Odo departamentai, papildė *Bouches d'Elbe* (Hamburgas), *Simplon*, *Tibre* ir kt. Kiekviena nauja aneksija mažino Prancūzijos imperijos prancūziškumą (žr. III priedą, 67).

Antra, buvo pristeigta daug naujų valstybių; visos jos glaudžiai siejosi su Prancūzija ir turėjo pagal jos modelį sudarytas konstitucijas bei Prancūzijos pavyzdžio administracijas. Iš tokių valstybių galima paminėti Batavijos Respubliką (1795–1804), vėliau pertvarkytą į Olandijos karalystę (1804–1810), Etrurijos karalystę (1801–1805), Reino konfederaciją (1806–1813), Bergo didžiąją kunigaikštystę (1806–1813), Vestfalijos karalystę (1807–1813), Varšuvos didžiąją kunigaikštystę (1806–1813), penkias Italijos respublikas ir vadinamąją (šiaurinės) Italijos karalystę (1805–1814). [ILYRIJA]

Trečia, po vėlesnių Napoleono užkariavimų daugeliui seniau susikūrusių valstybių buvo leista gyvuoti toliau, tik su smarkiai pakeistomis sienomis ir su griežtai kontroliuojama vidaus tvarka. Tai grupei galima priskirti Austriją, Prūsiją, Ispaniją, Neapolį ir Portugaliją.

Vienintelės Europos dalys, kurioms pavyko išvengti Napoleono švietėjiškojo despotizmo revoliucinių pertvarkymų, buvo Britų salos, Skandinavija, Rusija ir Osmanų valdos. Be šių išimčių, visa Europa patyrė radikalias permainas, nušlavusias tradicinę tvarką ir suteikusią jos gyventojams galimybę nors trumpam pajusti kažko visai skirtingo skonį. [BOUBOULINA]

Ne taip paprasta atsakyti į klausimą, ar vietos gyventojai sveikino tas permainas ir ar patys jas inicijuodavo. Kai kur jie iš tikrųjų džiaugėsi. Pavyzdžiui, Olandijoje ir Šveicarijoje buvo giliai įleidusių šaknis respublikos šalininkų, kurie iš anksto laukė prancūzų intervencijos; taip pat būta pakankamai rimtų priežasčių kai kuriems miestams, pavyzdžiui, Briuseliui, Milanui ar Varšuvai rodyti didelį entuziazmą. Kitur prancūzus sutikdavo apimti įvairiausių jausmų – nuo palankių iki priešiškų. Napoleonas apie išlaisvinimą kalbėjo labai gražiai, tačiau realūs jo darbai smarkiai atsiliko nuo kalbų. Baudžiauninkų atleidimo nuo baudžiavos ir respublikinio valdymo privalumus galėjo nusverti padidinta mokesčių našta ir negailestingas ėmimas į kariuomenę. Keliose šalyse, ypač Ispanijoje, prancūzų atvykimas sukėlė įnirtingus pilietinius karus. Daugelis Europos gyventojų, teoriškai palaikiusių revoliuciją, pamatė, kad ji nepaprastai despotiška.

Napoleono laikų Nyderlandai pirmieji patyrė Prancūzijos eksperimentus užsienyje. Batavijos Respubliką (1794) pakeitė Olandijos karalystė (1806), valdoma Liudviko Bonaparto, kol pagaliau visi Nyderlandai buvo tiesiogiai prijungti prie Prancūzijos imperijos. Revoliucinės idėjos apie tautų teises panašiai paveikė valonus, flamandus ir olandus. Joms buvo lemta iškilti į paviršių ateinančiais dešimtmečiais.

Napoleono laikų Italija įgavo savo pavidalą per keletą metų, patirdama sudėtingus likimo posūkius. Bonaparto įvestą tvarką suardė Antroji koalicija, tačiau vėlesnės kampanijos ją vėl atkūrė ir praplėtė. 1797–1799 metais sudarytos penkios

ILYRIJA

Kaip ir daugelis kitų efemerinių Napoleono eros darinių, 1809–1813 metais egzistavusių Ilyrijos provincijų kerai veikė dar ilgai po to, kai jos pačios buvo išformuotos. Prijungtos prie prancūzų valdomos Italijos karalystės, jos apėmė ilgą Adrijos jūros pakrantės ruožą nuo Triesto iki Dubrovniko bei svarbias Karintijos, Karniolės, Istrijos, Slovėnijos, Slavonijos ir Krainos dalis. To trumpo laikotarpio, kai ši sritis buvo laisva nuo Habsburgų valdžios, pakako įžiebti ilgai trukusį „ilyristų" judėjimą tarp slovėnų ir kroatų bei užsitęsusią italų iredentistų kampaniją už Triesto ir Fiumės (Riekos) sugrąžinimą Italijai (žr. III priedą, 14).

Po 1815 metų specifinis šio regiono pobūdis buvo nuolat akcentuojamas, kai Habsburgų valdymas vėl atstatytas atskiroje Kroatijos–Slavonijos karalystėje. Šiam eksperimentui savo ruožtu padarė galą 1848–1849 metų neramumai, Kroatijos bano generolo Jelačičiaus armijai pakilus į kovą prieš Vengrijos nacionalinio sukilimo pajėgas. Nors ne iš karto, bet Kroatijai buvo už tai atsilyginta plačia autonomija Habsburgų Vengrijos karalystės sudėtyje.

„Ilyrizmas" pirmiausia įsibėgėjo XIX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje kaip judėjimas, siekiantis apginti visus Habsburgų valdose esančius pietų slavus nuo vis didėjančio užsienio kultūrinio dominavimo[1]. Jį sustiprino mėginimas primesti vengrų kalbą kaip oficialią Kroatijos–Slavonijos kalbą. Tačiau nuo XIX amžiaus vidurio apie Liublianą susitelkusių slovėnų nacionalinis atgimimas ėmė atsiskirti nuo kroatų, susitelkusių apie Zagrebą (Agramą). Slovėnai, po 1867 metų atsidūrę dualistinės monarchijos austriškojoje dalyje, turėjo atskirą slovėnų kalbą, su savita literatūrine forma nuo reformacijos laikų ir sistemino ją[2]. Kroatų lyderiai pasirinko priešingą kelią – prisijungė prie serbų kultūros aktyvistų grupės, kad kartu su jais kurtų bendrą literatūrinę kalbą, žinomą serbų-kroatų kalbos pavadinimu. Jos pagrindu buvo paimta vadinamoji „štokavskinė" tarmė, kuri įvardį *kas* taria *što*, o ne *ča* ar *kai* kaip kitose dviejose tarmėse. Kartu jie stiprino savo nacionalinę tapatybę, pabrėždami priklausomybę Romos katalikams (o ne pravoslavams, tarkim, serbams), ir serbų-kroatų kalbai naudodami lotynų abėcėlę[3]. 1918 metais ir slovėnai, ir kroatai pietų slavų judėjime iškilo kaip atskiros, bet artimos tautos. Abi jos suvaidino svarbų vaidmenį kuriant Jugoslavijos valstybę[4]. [**CRAVATE**] [**MAKEDONIJA**] [**SARAJEVAS**]

Nors po 1945 metų atkurtoji Jugoslavijos federacija buvo visiškai pajungta Tito komunistams, Slovėnija ir Kroatija siekė autonominio statuso federacijoje kartu su Serbija, Juodkalnija, Bosnija ir Makedonija. Slovėnija, mažiausia ir turtingiausia federacijos sudėtinė dalis, turėjo beveik tokį pat BNP vienam gyventojui kaip ir Austrija. 1992 metais ji pirmoji išsikovojo nepriklausomybę. Kroatijai sekėsi prasčiau. Nepaisant Europos Sąjungos paramos, jos nepriklausomybės paskelbimas pirmiausia sukėlė karą su Serbijos vadovaujamais Jugoslavijos federacijos likučiais, o po to – smurtą paskatinusį Bosnijos susiskaldymą. Tik laikas parodys, ar jaunosios Slovėnijos ir Kroatijos respublikos bus ne tokios efemeriškos kaip jau seniai pamirštos Ilyrijos provincijos, kurioms jos kadaise priklausė.

BOUBOULINA

1801 metais jauna našlė iš Hidros salos, esančios netoli Atėnų, ištekėjo už Demetrioso Bouboulįso, laivų savininko iš gretimos Spets'o salos. Jos tėvą Osmanų turkai suėmė po rusų remiamo grafo Orlovo sukilimo, o ji pati buvo susijusi su slaptu judėjimu *Philiki Etaireia* (Draugų ratelis), kurio centras įsikūrė graikiškame Stambulo priemiestyje Fanari. Ji buvo kilusi iš salų, kurių gyventojai kalbėjo albaniškai, tačiau dėl priklausomybės stačiatikių cerkvei save laikė graikais. Kai Bouboulisą nužudė piratai, Laskarina Bouboulina tapo turtinga savarankiška verslininke ir žymia graikų nacionalinio judėjimo globėja[1].

Per nepriklausomybės karą Laskarina asmeniškai puolė į kovą. Pastatė karo laivą *Agamemnoną*, dalyvavusį daugelyje karo veiksmų. Pravardžiuojama „kapitonu", ji ant balto žirgo narsiai jodinėjo po kovos laukus, dalino amuniciją, maistą, drąsino karius, per Nafliono apgultį vadovavo pilį apsupusiems kariams, kurie išskerdė turkų įgulą. Tačiau neišvengė ir kritikos. Nepalankūs jai istorikai tvirtino, kad ši buržuazinio nacionalizmo dievaitė įsakiusi žudyti turkų ir žydų moteris dėl jų papuošalų, o Nafliono patrankas liepusi išlydyti norėdama pasipelnyti.

Graikų nacionalinio išsivadavimo kova įkvėpė daug pasakojimų apie moterų patriotizmą. Ypač gerbiamas Souli kaimelis Epire. Kai jo gyventojus vyrus 1801 metais turkai paėmė į nelaisvę, kaimo moterys ir vaikai susirinko ant stačių pakrantės uolų šokti *zallongos* šokį. Moterys viena po kitos vedė ratelį, o po to šokdavo nuo uolos ir užsimušdavo, kol neliko nė vienos. Dabar graikų mergaitės mokyklose kartoja šį ritualą, šokdamos nuo scenos ant čiužinių krūvos ir, dainuodamos *zallongos* dainą:

Kaip žuvis, ištraukta iš vandens,
Kaip gėlė, numesta ant akmens,
Taip be laisvės ilgai negyvens
Moterys Souli salos.

Tokių kaip Bouboulina nacionalinių didvyrių netrūksta ir kitose šalyse. Jos amžininkė lenkų aristokratė Emilija Plater (Emilija Pliaterytė,1806–1831), persirengusi vyru, žuvo kovodama su rusais. Tokios veikėjos dabar laikomos nukrypusiomis nuo pagrindinių feminisčių tikslų.

Bouboulina nesulaukė Graikijos nepriklausomybės. Ją nužudė. Tačiau ne turkai, o įtūžęs kaimynas: per vaidą jis iškišo pro langą muškietą ir kulka pataikė jai tiesiai į širdį.

vietinės respublikos — Cizalpinė Lombardijoje, Ligurijos Genujoje, Partenopėjos Neapolyje, Lukos ir Romos — tapo revoliucinės tvarkos flagmanais. Prie jų prisijungė kiti laikini dariniai, tarkim, Pjombino kunigaikštystė ir Etrurijos karalystė, kol po 1805 metų buvo įjungti į Prancūzijos imperiją, Neapolio karalystę arba į (šiaurinės) Italijos karalystę, įkurtą Napoleono posūniui Eugéne'ui de Beauharnais. Amžininkus, ypač katalikiškose šalyse, labiausiai šokiravo Popiežiaus srities panaikinimas ir blogas elgesys su popiežiais. Pijus VI (1775—1779), pasmerkęs Žmogaus teisių deklaraciją, neteko pasaulietinės valdžios ir mirė Valensijoje,

prižiūrimas prancūzų. Pijus VII (1800—1823), sykį pareiškęs, kad krikščionybė nesuderinama su demokratija, gavo penketą metų prancūzų arešto, nes ekskomunikavo visus (neįvardytus) „šv. Petro palikimo plėšikus". Napoleono epochos patirtis labai pagyvino nacionalinius jausmus Italijoje, kartu provokuodama aštrų išsigandusių konservatorių ir naujosios liberalų kartos susidūrimą.

Vokietija kaip ir Italija per revoliucinius karus buvo kelis kartus kuriama ir vėl ardoma. Dėka to, ką Prūsija įgijo dukart padalijus Lenkiją, XVIII amžiaus paskutiniajame dešimtmetyje joje brendo didelės permainos. Valdant Frydrichui Vilhelmui II (1786—1897) Prūsija net surizikavo sudaryti sąjungą su Lenkija—Lietuva. Tačiau Rusijos galios suvokimas greit sugrąžino jį atgal. 1795 metais Berlynas jau turėjo Dancigą ir Varšuvą, tad 40 procentų jo valdomų gyventojų sudarė slavai ir katalikai, labai daug buvo ir žydų. Penktadalį Prūsijos gyventojų sudarė imigrantai. Nors E.T.A. Hoffmannas (1776—1822) Varšuvą valdė trumpai, tačiau spėjo palikti pėdsakus. *Phantasiestücke* („Fantazijų Kalo dvasia", 1814) autoriui, kaip Naujosios Pietų Prūsijos vyriausiajam valdytojui, tenka asmeninė atsakomybė už dažnai fantastinių vokiškų pavardžių sugalvojimą didžiausios Europoje žydų bendruomenės nariams. Sunku pasakyti, kokiu keliu būtų pasukusi Vokietijos istorija, jei Prūsijai būtų leista plėtotis netrukdant. Tačiau atsitiko taip, kad senąją Prūsiją užėmė Napoleonas, o naujoji Prūsija, vėl susikūrusi 1815 metais atgautoje teritorijoje, buvo jau visai kitokia.

Napoleono laikų Vokietija atsirado prancūzams ryžtingai stengiantis suardyti Šventąją Romos imperiją suirus antrajai koalicijai. Procesas prasidėjo 1803 metais bažnytinių valstybėlių sekuliarizacija ir 112 kitų imperijos miestų bei kunigaikštysčių priskyrimu Badenui, Prūsijai, Viurtembergui ir Bavarijai. 1804 metais 350 imperijos riterių neteko savo nepriklausomo statuso, o keletas svarbiausių kunigaikščių pakilo aukštyn hierarchijos laiptais. Pranciškus Habsburgas gavo Austrijos imperatoriaus titulą, o jo kolegos iš Bavarijos ir Viurtembergo pasiskelbė karaliais. 1806 metais šešiolika pietinės ir vakarinės Vokietijos kunigaikščių sudarė Reino konfederaciją, privalėjusią teikti Napoleonui karinę pagalbą. Jos vadovas, *Fürstenprimas*, buvo Karlas Theodoras, Dalbergo baronas (1744—1817), Mainco arkivyskupas ir Frankfurto didysis kunigaikštis. Kadangi visi šie įvykiai prieštaravo Šventosios Romos imperijos konstitucijai, imperijos pozicijos buvo nepataisomai pažeistos. Napoleonas be jokio vargo suorganizavo galutinį jos likvidavimą 1806 metų rugpjūčio mėnesį. Tais pačiais metais po mūšio prie Jenos žlugo ir Prūsija, jos karalius pasitraukė į Karaliaučių. Saksonija prisijungė prie Reino konfederacijos. 1807 metais, po Tilžės taikos sutarties, iš vakarinių Prūsijos valdų buvo sudaryta Vestfalijos karalystė Napoleono broliui Žeromui, o Dancigas paverstas laisvuoju miestu. Likusioji Prūsijos dalis, įskaitant Berlyną, taip ir liko prancūzų okupuota. Be knygų pardavėjo iš Niurnbergo J. W. Palmo, prancūzų sušaudyto už jo pamfletą *Apie didžiausią vokiečių pažeminimą*, ir Prūsijos husarų majoro Ferdinando von Schillo, kuris 1809 metais pakėlė savo pulką į per ankstyvą sukilimą, kankinių buvo nedaug.

Tačiau Napoleono eros patirtis, naikindama tiek daug senesnių partikuliarizmų, paruošė dirvą Vokietijos suvienytam nacionaliniam identitetui. Napoleonas

sykį ciniškai pareiškė, kad Vokietija visada buvo „tapimas", o ne „buvimas". Tačiau būtent jis daug padarė, kad tokia padėtis pasikeistų. Berlyno universitetas, įsteigtas 1810 metais per prancūzų okupaciją, puoselėjo naują mąstymą. Pirmasis jo rektorius buvo filosofas J. G. Fichtė (1762—1814), patriotinės dainos *Reden an die deutsche Nation* („Kreipimasis į vokiečių tautą", 1808) autorius. 1813—1814 metų „išvaduojamasis karas" pasirodė esąs ypač įkvepiantis. Visų lūpose buvo poeto ir istoriko Ernsto Moritzo Arndto (1769—1860) dainos *Was ist das deutsche Vaterland?* („Kas yra vokiečių tėvynė?") žodžiai. Arndtas, kurio kūrinys *Geist der Zeit* („Laiko dvasia", 1806) pirmasis pakvietė pasipriešinti, ko gero, atsakė į savo paties klausimą: „Vokietija yra ten, kur skamba vokiečių kalba ir kur ja giedami himnai Dievui danguje". Tais pačiais metais tremtyje atsidūręs Prūsijos baronas von Steinas, kuris lankėsi Sankt Peterburge ir pasmerkė Napoleoną kaip žmonijos priešą, kūrė per ankstyvą vokiečių tautų federalinės sąjungos planą. „Vokietija turi įsitvirtinti, — rašė jis, — strateginėje padėtyje tarp Prancūzijos ir Rusijos". Tai ir sudarė *Gross Deutschland* ir *Mitteleuropa* sąvokų branduolį. [KAUKAZO RASĖ]

Napoleono laikų Ispanija nugrimzdo į netvarkos liūną. Pirmosios prancūzų ekspedicijos 1807 metais tikslas buvo tik nubausti Portugaliją už jos ryšius su britais. Tačiau prancūzų įgulų buvimas Ispanijoje ir Napoleono brolio Juozapo pasodinimas į Ispanijos sostą sukėlė gyventojų pasipiktinimą. Nuo tada prancūzų bėdoms nebuvo galo. Portugalai įsitvirtino už Tores Vedras linijos, britai rengė išpuolius iš savo bazės Korunoje, Madridas ir daugelio provincijų centrai buvo opozicijos rankose, didelėje šalies dalyje vyko partizaninis karas. Ispanijos laikymas savo rankose prancūzams kainavo vis daugiau. 1808—1809 metais silpnėjančias prancūzų pozicijas laikinai sustiprino asmeninis Napoleono įsikišimas. Tačiau jam reikėjo išvykti, o kiekviena jo atstovų Soulto ir Massenos pergalė tik dar labiau komplikavo padėtį. 1812 metais antiprancūziškieji liberalai, apgulti Kadise, sugebėjo priimti liberalią konstituciją, numatančią ribotos monarchijos atkūrimą. 1813 metais prancūzų šalininkams pavyko sugrąžinti ankstesnįjį valdovą Ferdinandą VII. Tačiau pasirodė, kad tai nieko neduoda, nes tuo metu Wellingtonas jau buvo toli pažengęs užkariaudamas visą pusiasalį. [GUERRILLA]

Napoleono laikų Lenkija buvo karšto entuziazmo ir gilaus nusivylimo šalis. Napoleono atvykimas 1806 metų gruodžio mėnesį ir savivaldą turinčios Varšuvos didžiosios kunigaikštystės įkūrimas sukėlė didelį susijaudinimą, tačiau permainos buvo labai menkos palyginti su lauktuoju žlugusios Žečpospolitos atgaivinimu. 1809 metais antrasis austrų pralaimėjimas davė kunigaikštystei Krokuvą; tačiau ji taip ir nesulaukė jokios pagalbos, kad galėtų susigrąžinti Dancigą, Lietuvą ar Rusijos užimtas provincijas. Lenkų savanoriai dalyvavo visuose revoliucinių karų etapuose, pradedant nuo legionų Italijoje 1796 metais. Tačiau žiaurūs finansiniai reikalavimai, kurių simboliu tapo vadinamosios Bajonės sumos, ir nuolat augantis imamų naujokų, žuvusių ir *mutilés* (suluošintų) skaičius didino gyventojų nepasitenkinimą. Napoleonas niekada neatskleidė savo galutinių planų Lenkijos atžvilgiu, net 1812 metais, kai trumpam buvo užvaldęs beveik visą istorinės Lenkijos

KAUKAZO RASĖ

Galima atsekti, kad požiūrį, jog visos Europos tautos priklauso vienai baltajai rasei, kilusiai iš Kaukazo, pirmasis iškėlė mokytas Getingeno universiteto profesorius Johannas Friedrichas Blumenbachas (1752–1840). Nors šis požiūris akivaizdžiai klaidingas, jam likimas lėmė ilgai gyvuoti.

Išauklėti Biblijos ir klasikinių veikalų dvasia, europiečiai jau seniai buvo pasiruošę ieškoti Kaukaze savo šaknų. Pasakojime apie tvaną Būties knygoje sakoma, kad „arka sustojo Ararato kalnuose" (Pr 8, 4); Araratas yra biblinis Armėnijos pavadinimas. Legendos apie aukso vilną ir Prometėją irgi susijusios su Kaukazu. Tačiau Kaukazo tautų etninė ir rasinė sudėtis nepaprastai įvairi (žr. III priedą, 73). Nėra jokio pagrindo laikyti jas rasinio grynumo šaltiniu. Nė vienas iš svarbiausių Kaukazo tautų potipių, pavyzdžiui, vadinamoji armėnoidinė grupė, nėra gausiau atstovaujamas kur nors kitur Europoje.

Blumenbachas, lyginamosios anatomijos, o ypač kraniometrijos (kaukolės analizės) pradininkas, visų laikomas penkių rasių schemos autoriumi. Ši schema atsirado iš didelės jo kaukolių kolekcijos tyrinėjimų, kurie buvo skelbiami tris dešimtmečius, pradedant nuo 1798 metų[1]; ji išsiteko tradicinio mokslo rėmuose. Pagal Blumenbacho sistemą kaukaziečiai atstovauja europinį ir aukščiausią žmonių giminės rasinį tipą. Kai Blumenbachas studijavo etnologiją, jam kažkas pakišo kaukolę iš Kaukazo regiono, ir jis pripažino ją tobuliausio žmogaus tipo standartu[2]. Turint visa tai galvoje, atrodo keista, kad kai kurių šalių vyriausybės dar tebenaudoja Kaukazo rasės kategoriją socialinės politikos ir statistikos srityse. Pietų Afrikoje iškreipta baltosios rasės sąvoka iki 1991 metų sudarė despotiškų ir diskriminacinių aparteido įstatymų pagrindą.

Be baltosios Kaukazo rasės, Blumenbachas išskyrė dar rudąją malajiečių rasę, geltonąją mongolų rasę, juodąją negrų rasę ir raudonąją indėnų rasę. Jo pasiūlytas žmonių suskirstymas į penkias rases susilaukė platesnio pripažinimo už paprastesnę baltosios, rudosios ir geltonosios rasių schemą, sukurtą barono G. L. Cuvier (1769–1832) – kito lyginamosios anatomijos specialisto, dirbusio *Collège de France*.

Kiek vėliau suskirstymą į rases pagal odos spalvą papildė rasių hierarchijos sąvoka, pagal kurią baltaodžiai europiečiai atsidūrė pačiame viršuje. Toks požiūris pirmą kartą išsakytas Victoro Courtet (1813–1867) darbuose, tačiau didžiausios įtakos turėjo jo išdėstymas grafo Josepho Arthuro de Gobineau (1816–1882) veikale *Essai sur l'inégalité des races humaines* („Esė apie žmonių rasių nelygybę", 1855). „Istorija rodo, – rašė jis, – kad visos civilizacijos yra kilusios iš baltosios rasės ir kad visuomenė išlieka didi ir talentinga tik tiek, kiek ji išsaugo ją sukūrusios kilnios rasės kraują". Skirtingų rasių atstovų lytinis santykiavimas tolygus degeneracijai. „Tautos išsigimsta tik dėl to, kad jų kraujas užteršiamas įvairiomis priemaišomis"[3].

Gobineau, parašęs ir Persijos istoriją, atsakingas ir už klaidinančio požiūrio, kad „baltoji rasė", kurią jis laikė senovės arijų, ar iranėnų palikuone, sutampa su indoeuropiečių kalbų šeima, propagavimą. Taip neteisingą arijų etiketę jis pavertė senesnio, bet ne mažiau klaidingo epiteto „kaukazinis" partnere ir varžove.

Visi tie epitetai – baltasis, kaukazinis, arijų, europoidinis – atspindi ilgas kažkokio išimtinio, ir todėl neegzistuojančio, Europos gyventojų rasinės sudėties bendro vardiklio, paieškas. Tai tik dalis platesnio abejotinų terminų žodyno, apimančio ir tokius žodžius kaip juodas, azijinis, semitinis ispaniškas, kur beviltiškai susimaišę fiziniai, geografiniai ir kultūriniai kriterijai.

Didžiulė Europos gyventojų fizinių tipų įvairovė paskatino daug mėginimų nustatyti jų paplitimo ribas ar išskirti regioninius pogrupius. Šiuolaikiniuose žinynuose galima sutikti geltonplaukius šiauriečius[4] (juos savinosi nacių ideologija), iberokeltus, atlantobaltijiečius (jiems priskiriami anglai, olandai ir šiaurės vokiečiai), vidurio europiečius (didžioji dalis vokiečių ir rusų) ir tamsaus gymio indoviduržemiečius. Jie neką labiau pagrįsti už kadaise populiarią praktiką kiekvienai šiuolaikinei tautai surasti atskirą rasinę grupę. Nepaisant to, pavadinimai islandų rasė, vokiečių genai arba lenkiškas kraujas dar neišnyko iš buitinės kalbos, jau nebekalbant apie danų odą, rudaplaukius airius arba „juoduosius šunis" ir „baltąsias damas", kurių taip gausu europiečių folklore.

Šiuolaikinis genetikos mokslas pažengė daug toliau už XIX amžiaus šios srities pionierių metodus ir išvadas. Lemiamas žingsnis buvo žengtas 1953 metais, kai pavyko atskleisti, kaip veikia DNR. Apskritai mokslo pažanga parodė, kiek daug visa žmonių giminė turi bendros genetinės medžiagos ir koks milžiniškas charakteristikų kiekis užkoduotas genuose[5]. Daugelyje pareiškimų, padarytų 1956–1964 metais, UNESCO pasmerkė pagrindinius rasinius mitus, vyravusius nuo Blumenbacho ir Gobineau laikų[6]. Rasiniai ir gimininiai skirtumai nebuvo atmesti, tačiau paruošta dirva didesniam kultūrinių, religinių ir socialinių bei ekonominių faktorių akcentavimui, sudėtingai genetinei analizei, grindžiamai patikrintais moksliniais principais, ir galutiniam senojo žavėjimosi odomis ir kaukolėmis atmetimui.

GUERRILLA

1808 metų birželio mėnesį prancūzų generolas Dupont'as, apsikrovęs grobiu iš nusiaubtos Kordobos, traukėsi Anducharo ir Siera Morenos perėjų link. Tada pasirodė, kad jis apsuptas ne tik reguliarios Andalūzijos armijos, bet ir ginkluotų Andalūzijos valstiečių būrių, kurie trukdė jam trauktis, puldinėdami iš užnugario. Dupont'o kapituliacija su 22 000 karių parodė, kad išlaikyti Ispaniją bus daug sunkiau negu užkariauti į ją.

Per visą karą Pirėnų pusiasalyje prancūzų armija susidūrė su dviejų rūšių konfliktais: pagrindinėmis karinėmis kampanijomis, nukreiptomis prieš ispanų, portugalų ir britų dalinius, ir su *guerrilla* („mažuoju karu") prieš klajojančius valstiečių būrius. Antroji karo veiksmų rūšis pasirodė esanti pati baisiausia. Partizanų būriai vengė stoti į atvirą kovą, o rengė pasalas, naktinius antpuolius, netikėtas atskirų avanpostų atakas. Jie provokavo prancūzus griebtis kruvinų masinių civilių gyventojų represijų. Tą pavadinimą *(guerrilla)* paveldėjo visi tie, kas mėgdžiojo jų metodus. Jie parodė, kaip maži ryžtingai nusiteikusių kovotojų būriai gali priešintis pranašesnėms profesionalios armijos pajėgoms.

Napoleono laikų Ispanijos partizanai turėjo daug pasekėjų – pavyzdžiui, populiarūs kolonijinių karų herojai arba revoliucionieriai Lotynų Amerikos miškuose. Tačiau netrūko jų mokinių ir Europoje – tarp rusų anarchistų, antinacistinio judėjimo partizanų ir *maquisards'ų*, IRA ar ETA gretose ir tarp šiuolaikinių politinių teroristų – „miesto partizanų"[1].

Daugiausia nesutariama, ką laikyti pradininkais. Prancūzų istoriografija tą garbę priskiria ne ispanų partizanams, o Jeanui Chouanui ir jo pasekėjams, tai yra tiems prancūzams, kurie metė iššūkį respublikos pajėgoms daugiau nei prieš dešimtį metų iki prancūzų armijų įžengimo į Ispaniją.[2]

teritoriją. Napoleono legendai geriau sekėsi romantizmo epochoje, jau po jo mirties, negu esant gyvam. Kai ištikimiausias jo pavaduotojas maršalas Poniatowskis baigiantis Tautų mūšiui pentinais paragino savo žirgą pasinerti į Elsterio vandenis, jis išreiškė negailestingai apgautos ir pavargusios tautos neviltį.

Nors Didžioji Britanija ir nepatyrė prancūzų okupacijos, tačiau revoliuciniai karai sukrėtė ją iki pačių pamatų. Tiesą sakant, nors išorinis priešas buvo atmuštas, vis dėlto būta momentų, kai grėsė revoliucija šalies viduje. Ypač grėsmingas 1798–1799 metais buvo jūreivių maištų Spithede ir Nore sutapimas su Wolfe'o Tone'o *Suvienytųjų airių* sukilimu. Be abejo, politines reformas stabdė ir kone nuolatinis karas su Prancūzija. Pavyzdžiui, Didžiosios Britanijos uniją su Airija, kuri buvo sudaryta 1801 metais pralaimėjus Tone'ui, sugadino beveik trisdešimt metų užtrukęs žadėtosios katalikų emancipacijos vilkinimas. Kartu britų solidarumo jausmą smarkiai padidino pergalės jūroje ir prancūzų invazijos grėsmė, kuri iš tikrųjų pasitvirtino viename iš atokių Airijos užkampių. Parlamento prestižą padidino nuostabūs Pitto jaunesniojo debatai su jo iškalbinguoju varžovu Charlesu Jamesu Fox'u (1749–1806). Nepaliaujamai augo Didžiosios Britanijos komercinė, kolonijinė ir ekonominė galybė. Vis ilgėjo iš prancūzų, ispanų ir olandų atimtų kolonijų sąrašas. Šalies viduje *Visuotinis aptvėrimų aktas* (1801) labai paspartino socialines permainas. Nepaisant karo, buvo iškastas Kaledonijos kanalas (1803–1822). O 1811 metais Notingame įvyko pirmasis *luditų* mėginimas naikinti mašinas. Tais pačiais metais senasis karalius galų gale buvo paskelbtas visiškai išprotėjusiu ir jį pakeitė jo sūnus princas regentas. Regentavimo laikotarpis (1811–1820) pasirodė esąs vienas iš puikiausių britų architektūrai, kultūros globai ir aukštuomenės gyvenimui.

Skandinavija irgi išvengė revoliucijos, bet ne su ja susijusių neramumų. Švedija du kartus buvo įsivėlusi į karus su Rusija. 1788–1790 metais, po pergalės jūroje prie Svenskundo, ji iš karo išėjo nenukentėjusi. 1808–1809 metais neteko Suomijos, o paskui, kariuomenei be tvarkos bėgant, ir savo karaliaus Gustavo IV Adolfo (valdė 1792–1809 m.). 1809 metų konstitucija įvedė šalyje apribotą monarchiją, o vienas iš buvusių Napoleono maršalų Jeanas Baptiste'as Bernadotte'as (1763–1844) pakviestas užimti sostą kaip karalius Karolis XIV. Jis prisidėjo prie antiprancūziškosios koalicijos, dalyvavo Vokietijos išvadavimo kare ir atplėšė Norvegiją nuo Danijos. [NORVEGIJA]

NORVEGIJA

Baigiantis Napoleono karams, kai Danija aiškiai palaikė pralaiminčią pusę, Norvegijos lyderiai atmetė 400 metų trukusį Danijos valdymą. 1814 metų gegužės 17 d. Eisvolde netoli nuo Kristianijos buvo sušauktas susirinkimas, paskelbęs Norvegiją nepriklausoma konstitucine monarchija. Ta konstitucija buvo sudaryta daugiausia remiantis 1812 metų Ispanijos konstitucijos pavyzdžiu. Danijos paskirtas šalies valdytojas kunigaikštis Kristijonas Frederikas vienbalsiai buvo paskelbtas pirmuoju Norvegijos karaliumi nuo 1389 metų.

Tačiau Eisvoldo susirinkimas neatsižvelgė nei į Švediją, nei į Danijos karalių. Po Suomijos netekimo 1809 metais švedai kaip kompensaciją siekė įsigyti Norvegiją, o Danijos karalius nusileido jų pretenzijoms. Negana to, švedų kariuomenė, vadovaujama jų sosto įpėdinio Bernadotte'o, jau išžygiavo jėga įgyvendinti šį susitarimą. Po dvi savaites trukusio karo norvegai buvo priversti priimti sandėrį, pagal kurį jie galėjo turėti savo konstituciją, atskirą savo parlamentą – *Storthingą*, bet ne karalių bendroje Švedijos–Norvegijos karalystėje. Šis susitarimas buvo įtrauktas į Unijos aktą ir patvirtintas Vienos kongrese.

Nuo to laiko Norvegijos nacionalinis judėjimas kultūros srityje buvo nukreiptas prieš danų dominavimą, o politikos srityje prieš uniją su švedais. Jokiu spaudimu nepavyko įtikinti norvegų išsižadėti savo konstitucijos ir devyniasdešimt metų trukę kivirčai dėl užsienio politikos, nacionalinių vėliavų, o pirmiausia, dėl Švedijos karaliaus valdžios apnuodijo šią uniją. Vienu momentu visas Norvegijos ministrų kabinetas turėjo stoti prieš konstitucinį teismą, o premjerui buvo uždėta bauda už įgaliojimų viršijimą. Galų gale Švedijos vyriausybė nusileido antrajai Norvegijos nepriklausomybės deklaracijai. Danų princas Karolis buvo vienbalsiai išrinktas karaliumi ir įžengė į savo sostinę 1905 metų lapkričio 25 d. Karalius pasirinko Hakono VI vardą, o sostinė susigrąžino savo senąjį Oslo pavadinimą. Tad, nors ir pavėluotai, Eisvoldo susirinkimo valia vis tiek paėmė viršų[1].

Kita vertus, Danija desperatiškai stengėsi laikytis neutralumo politikos ir dėl to porą kartų patyrė negailestingą Didžiosios Britanijos kerštą. Didžiojo reformatoriaus C. D. F. Reventlowo (1748–1827) laikais Danijos švietėjams pavyko pasiekti labai daug, įskaitant ir baudžiavos panaikinimą, pilietinių teisių suteikimą žydams, laisvąją prekybą ir laisvąją spaudą. Tačiau tai neapsaugojo šalies nuo kaimynų. 1801 metų balandžio mėnesį danų laivynas buvo paskandintas prie Kopenhagos, kai Nelsonas neva pridėjęs žiūroną prie savo aklosios akies ir nepastebėjęs danų signalo nutraukti kovą. 1807 metų rugsėjo mėnesį britai apsupo Kopenhagą ir privertė ją pasiduoti. Po to danai iš visos širdies perėjo prancūzų pusėn ir už tai juos kaip reikiant nubaudė Bernadotte'as bei Vienos kongresas.

Balkanai buvo už tiesioginės prancūzų įtakos sferos ribų. Vienintelis regionas, kuriam buvo lemta atitekti prancūzams ir būti jų valdomam – vadinamosios Ilyrijos provincijos – daugiausia dabartinės Slovėnijos ir Kroatijos žemės. [ILYRIJA]

Tačiau revoliucijos dvelksmas ir tautinės idėjos pasiekė visus kampelius. Jos stipriai paveikė Graikiją. 1799 metais Rusijai padedant įkurta Septynių salų respublika [HEPTANESOS]; o kai iš Atėnų buvo išgabenta didžioji Partenono frizo dalis, tai iš karto sukėlė tautinių jausmų protrūkį. [GROBIS] Serbijoje du sukilimai prieš Osmanų valdžią 1804—1813 ir 1815—1817 metais irgi susilaukė Rusijos paramos. Rusijos okupacija Rumunijos kunigaikštystėse 1806—1812 metais ir po to sekęs Besarabijos perleidimas sukėlė nepasitenkinimą, kuris dar labiau pakurstė nacionalistinius jausmus. [BOUBOULINA]

HEPTANESOS

1799 metų kovo mėnesį prancūzų įgula Korfu saloje pasidavė jungtiniam rusų ir turkų ekspediciniam korpusui, vadovaujamam admirolo Ušakovo. Korfu buvo didžiausia iš Heptanesos – septynių Jonijos salų, pagal Kampo Formijaus taikos sutartį atitekusių Prancūzijai iš buvusios Venecijos respublikos. (Jos užėmimas – retas rusų ir turkų bendradarbiavimo, kurį paskatino Napoleono įsibrovimas į Egiptą, pavyzdys.) Tačiau kai tik rusai čia įsitvirtino, jie metė savo sąjungininkus Osmanus ir sukūrė pavyzdinę Septynių salų respubliką su savu parlamentu ir konstitucija (1803), kurią sudarė caro Aleksandro pirmasis ministras kunigaikštis A. J. Czartoryskis[1]. Jų dosnumo tikslas buvo pranokti „revoliucinguosius" prancūzus ir sukurti būsimos graikų valstybės branduolį. Tačiau naujoji tvarka išsilaikė tik ketvertą metų. Tilžės sutartimi Jonijos salos buvo sugrąžintos prancūzams, tačiau tik tam, kad pradedant nuo 1809 metų jas vieną po kitos užimtų britų laivynas.

Britų režimas pasirodė esąs kur kas mažiau liberalus už rusų remtąjį. Primesta konstitucija aukščiausią valdžią atidavė gubernatoriui. Saujelė notablių kontroliavo ne tik konsultacinį susirinkimą, bet ir despotišką žemės valdymo sistemą, žinomą *colonia* pavadinimu. Graikų nepriklausomybės karo metu pagrindinis britų tikslas buvo neleisti salų gyventojams prisijungti prie Graikijos. 1848 ir 1849 metais Kefalonija tapo žemdirbių maištų arena; tuos maištus gubernatorius seras Henris Wardas nuslopino masiniais areštais, plakimais, egzekucijomis. Kaip tik tuo metu, kai Palmerstonas smerkė austrus kaip „didžiausius galvijus iš visų, kada nors mėginusių nepelnytai vadinti save civilizuotais žmonėmis", ir kai generolas Heynau be ceremonijų buvo įmestas Londone į lovį, skirtą arkliams girdyti, gubernatorius Wardas Bendruomenių rūmuose buvo išvadintas „Kruvinuoju Jonijos salų Heynau". Tačiau tai nieko nepadėjo, o tik buvo tinkama preliudija šiurkštiems Palmerstono veiksmams tvarkant Don Pacifico reikalą[2]. Saloms susijungti su Graikija nebuvo leista net 1859 metais, vadovaujantis britų komisaro W. E. Gladstone'o patarimu. Tačiau toks leidimas buvo duotas 1864 metais – taip norėta pagerinti savo įvaizdį siekiant bendrojo susitarimo su Graikija. Krizės metu Edinburgo hercogui Alfredui buvo pasiūlytas Graikijos sostas, bet jis atsisakė. Ir tikra likimo ironija, kad britų monarchija galų gale suteikė jau nebevartojamą Edinburgo hercogo titulą ištremtam graikų kunigaikščiui, gimusiam Korfu saloje. [GOTA]

GROBIS

1799 metais britų ambasadorius Osmanų Portoje lordas Elginas apsilankė Atėnuose ir ten įsigijo gražiausias Partenono frizo dalis. Partenonas tuo metu buvo naudojamas kaip arsenalas; didelę jo dalį sugriovė sprogimas ir niekas nesistengė atstatyti. Tad Elginas galėjo tvirtinti, kad jo sandėris su Osmanų valdžia buvo ne tik teisėtas, bet ir pilietiškas poelgis. Tačiau Atėnų gyventojai su tuo nesutiko. Vienas iš besipriešinančių Osmanų valdžiai graikų lyderių perspėjo nepardavinėti Graikijos vertybių „europiečiams". „Galų gale, – rašė jis kiek vėliau, – kaip tik už tai mes ir kovojame"[1].

„Elgino marmurai" yra vieni iš vertingiausių Britų muziejaus eksponatų; kai kas juos laiko britų paveldo dalimi[2]. (Jei dideli *Stounhendžo* gabalai būtų buvę teisėtai išgabenti į Atėnus, lygiai taip pat būtų galima juos laikyti „Graikijos paveldo" dalimi.)

Daug Europos muziejų ir galerijų įkurta remiantis tuo, ką prisigrobė valstybės ar privatūs asmenys. XVII amžiuje švedai išgabeno daug meno ir kitokių vertybių iš Vokietijos, Bohemijos ir Lenkijos. Napoleonas buvo pats didžiausias Luvro globėjas. Didelę dalį jo Egipte prisigrobtų archeologinių vertybių savo ruožtu pasigrobė britai. Didelė Rusijos valstybinių bibliotekų ir muziejų pagrindinių kolekcijų dalis buvo atsivežta iš Lenkijos. Tais metais, kai lordas Elginas lankėsi Atėnuose, generolo Suvorovo armiją į Italiją lydėjo apmokytos kultūros vertybių ieškotojų grupės. Sunkiasvorę politinę valdžią dažnai lydėdavo lengvapirščiai.

XX amžiuje meistriškiausiais meno vertybių vagimis vieningai laikomi naciai. Goeringas laikė save meno žinovu, o Hitleris, kadaise studijavęs dailę, planavo gimtajame Linco mieste įkurti didžiausią pasaulyje meno centrą. Krokuva, Paryžius, Florencija, Gentas ir Amsterdamas buvo smarkiai apiplėšti. Ištisi ešelonai su grobiu dardėjo į Reichą iš Rytų. Karui baigiantis tūkstančiai didžiausių Europos meno vertybių buvo rasta nebenaudojamose Alt Auze druskos kasyklose Austrijoje[3].

Tačiau nacių plėšikavimai – tik viena, mažesnioji, istorijos dalis. Rusams plėšikavimo meno mokytis iš nacių nereikėjo. Praėjus penkiasdešimčiai metų po karo gausybė senųjų meistrų paveikslų ir kitokio nacių grobio, kurį Raudonoji Armija prisiplėšė iš vokiškųjų grobikų, pradėjo išvysti dienos šviesą Rusijoje. Pavyzdžiui, auksinė „Agamemnono kaukė" iš Mikėnų ir 16 000 „Priamo lobio" eksponatų iš Trojos, kadaise Schliemanno atgabentų į Berlyną, 1991 metais buvo Maskvoje[4]. Niekam nežinomi, išskyrus KGB ir saujelę konservuotojų, šie „trofėjai" ir „specialūs radiniai" pusę amžiaus buvo slepiami Ermitaže, Puškino muziejuje ir Zagorsko vienuolyne. Didžioji jų dalis – iš privačių kolekcijų, tarkim, iš Herzogo ir Hatvany kolekcijos Budapešte, Franzo Koenigso Amsterdame arba Krebso fondo Manheime. Kalbama apie milijoną meno kūrinių. Problema, kaip ir Britų muziejaus atveju, buvo įtikinti juos radusius rusus, kad rasti dar nereiškia pasilikti sau.

Įtarimų kelia ir kitos sąjungininkų valstybės. Berlyne laikyta Mozartianos kolekcija, per karą saugumo sumetimais išgabenta į Lenkiją, taip ir nesugrįžo iš Krokuvos universiteto bibliotekos. 1990 metais neįkainojami Kvedlingburgo lobio eksponatai, įskaitant

ir iliustruotą IX amžiaus vokišką Bibliją su brangakmeniais inkrustuotais viršeliais, buvo rasti viename Teksaso garaže, kadaise priklausiusiame buvusiam JAV armijos leitenantui[5].

Vargu ar reikia priminti, jog juridinė „kultūrinės nuosavybės" sąvoka 1954 metų Hagos konvencijoje suformuluotu pavidalu yra palyginti nesena naujovė[6].

Rusijos imperija, valdant Jekaterinos Didžiosios vaikaičiui Aleksandrui I (1801—1825), išgyveno vieną iš liberaliausių savo istorijos laikotarpių. Aleksandro tėvas Pavlas I (valdęs 1796—1801 m.) buvo ties beprotybės riba: jo vidaus politika pasižymėjo piktom užgaidom, tarkim, fizinių bausmių grąžinimu bajorijai ir pareigūnams, o užsienio politika — asmeninėmis fantazijomis. 1799 metais jis išstojo iš Antrosios koalicijos, nes užsimanė paimti į savo rankas Maltos ordiną, o 1801 metais be jokios protingos priežasties nutraukė ryšius su Didžiąja Britanija. Pavlą I nužudė girti karininkai. Po to prasidėjo ilga Aleksandro konfrontacija su Napoleonu. Vadovaujamas savo jaunystės draugo ir pirmojo ministro Adamo Czartoryskio (1770—1861), lenkų aristokrato, kurį Jekaterina kadaise laikė kaip įkaitą, jis rimtai analizavo to meto politines ir socialines problemas. Aleksandras I turėjo plačią Europos pertvarkymo viziją ir nuoširdžiai domėjosi konstitucinės monarchijos pranašumais[40]. Jis prijungė prie imperijos Suomiją kaip autonominę didžiąją kunigaikštystę; paleido iš baudžiavos bežemius Baltijos provincijų valstiečius, porai dešimtmečių pavertė iš Lenkijos—Lietuvos aneksuotą vakarinį regioną liberalių socialinių ir kultūrinių eksperimentų arena, kurios centras buvo Vilniaus universitetas ir edukacinė apygarda[41]. Jam priklauso valstybinių mokyklų sistemos įvedimo ir (patariamosios) Valstybės tarybos įkūrimo nuopelnas; nuo to laiko ji bus centrinis caro valdžios organas. Rusija sunkiai pasidavė radikalioms idėjoms, tačiau ta rusų karių karta, kuriai teko tiesiogiai susidurti su Lenkija, Italija ir pagaliau Paryžiumi, pati negalėjo netapti bruzdėjimų šaltiniu.

Napoleono karai nesustabdė Rusijos ekspansijos į rytus. 1801 metais Gruzijos aneksija prasidėjo šešiasdešimt metų trukęs Kaukazo užkariavimas. 1812 metais, kaip tik tuo laiku, kai Napoleonas artinosi prie Maskvos, rusų ekspedicija įsteigė mažytę Fort Roso koloniją šiaurinėje Kalifornijos pakrantėje — trisdešimčia metų anksčiau negu šias vietas pasiekė amerikiečių pionieriai[42]. [GAGAUZAI]

Ilgainiui ėmė ryškėti įtampa, sukelta prancūzų paskelbtos kontinentinės blokados, bei britų blokados padariniai. Kaip tik tai ir privertė carą 1812 metų kovo mėnesį sudaryti sąjungą su Švedija, o Napoleoną — sutelkti prie caro valdų vakarinių sienų savo *Grande Armée* — apie 600 000 karių. Tai buvo ir pagrindinis nesantaikos obuolys, sukėlęs gėdingą Didžiosios Britanijos karą su Jungtinėmis Valstijomis 1812—1814 metais. Amerikiečių laivininkystė jau seniai buvo atsidūrusi prieštaringų britų ir prancūzų taisyklių spąstuose, o 1807 metais į JAV karo laivo *Chesapeake* denį išsilaipino britų karo laivo *Leopard* jūreivių grupė — tai buvo rimtas incidentas. Prezidentas Jeffersonas įvedė savas „taikios prievartos"

GAGAUZAI

Netrukus po to, kai 1812 metais rusai užėmė Besarabiją, naujoji caro provincija susilaukė imigrantų bangos. Tarp jų buvo ir *gagauzais* vadinamų Balkanų krikščionių. Jie atvyko iš rajonų, dabar sudarančių šiaurinę Bulgarijos dalį, ir įsikūrė Komrato srityje, šiandieninės Moldavijos teritorijoje. Gagauzų kalba priklauso tiurkų kalbų gozų grupei ir turi analogų Vidurinėje Azijoje. Religiniu atžvilgiu jie priskiriami slaviškų apeigų bulgarų stačiatikiams. Vis dar nenustatyta, kodėl gagauzai paliko savo protėvių šalį – iš baimės ar ieškodami geresnio gyvenimo. Dalis gagauzų bendruomenių, priėmusių islamą, pasiliko Osmanų valdomoje Bulgarijoje.

Yra du gagauzų ankstyvosios istorijos variantai. Pasak vieno, jie yra iš dalies subulgarėję viduramžių turkai. Anot kitos – suturkinti bulgarai, išlaikę savo religiją, bet pradę kalbą. Faktai nepatvirtina nė vieno iš jų[1].

Gagauzai paprasčiausiai buvo tik viena iš kelių tokių mažumų Rytų Europoje, kurios atsidūrė abiejose krikščionių–musulmonų takoskyros pusėse[2]. Tarp Pavolgio musulmonų totorių buvo apsikrikštijusi mažuma, priėmusi užkariautojų rusų religiją. Tarp Šiaurės Kaukazo čečėnų, kurių dauguma musulmonai, irgi būta krikščionių. Tą patį galima pasakyti ir apie abchazus. [ABCHAZIJA] Albanų musulmonai, sudarantieji daugumą Albanijoje ir Serbijos Kosovo srityje (žr. III priedą, 73), Makedonijoje yra svarbi mažuma. [MAKEDONIJA] [SHQIPERIA]

Abiejose Rodopų kalnų pusėse, prie Bulgarijos ir Graikijos sienų, gyvena nemaža bulgariškai kalbančių musulmonų, vadinamų *pomakais,* bendruomenė. Jiems giminingų bendruomenių yra atokiuose Makedonijos bei Albanijos rajonuose. Graikijoje jų buvimas oficialiai nepripažįstamas. 1876 metais veikiau pomakų milicija, o ne profesionali Osmanų armija vykdė tai, ką Gladstonas pasmerkė kaip „bulgarų baisybes". Jei tai tiesa, pomakai su kaupu atsiėmė už tai per vėlesnių Balkanų karų baisybes. Tačiau iš ten jie vis tiek nepasitraukė[3].

Bosnijoje religija yra vienintelis kriterijus musulmonams bosniams atskirti nuo stačiatikių serbų ir katalikų kroatų. Visi jie kalba ta pačia serbų-kroatų kalba ir visi yra slavai. Bosnių musulmonus (1991 metais jie sudarė 44 procentus gyventojų) jų nacionalistiški kaimynai dažnai laiko renegatais, išdavusiais katalikybę ar stačiatikybę ir priėmusiais valdančiųjų Osmanų religiją. O iš tikrųjų labiau tikėtina, kad iki islamo priėmimo daugelis tokių Bosnijos gyventojų šeimų buvo patarinai. [BOGUMILAI]

XX amžiaus pabaigoje tos mažai žinomos tautybės ir vėl atsidūrė europiečių dėmesio centre. Devintojo dešimtmečio viduryje silpnėjantis Bulgarijos komunistų režimas griebėsi paskutinio desperatiško mėginimo išlaikyti valdžią, pradėdamas ultranacionalistinę kampaniją, vadinamą „Atgimimo procesu". Buvo griaunamos mečetės, o Bulgarijos musulmoniškosios mažumos – gagauzai, pomakai ir turkai – verčiamos keisti savo pavardes arba emigruoti. Daugelis pasirinko emigraciją. 1991 metais, kai Moldavija paskelbė nepriklausomybę, Komrato gagauzai, kurių tada buvo apie 200 000, nenorėjo prisidėti prie jos. Čečėnai neklusniai iškėlė nepriklausomybės nuo Rusijos

vėliavą, paskelbdami Grozne savo nacionalinę respubliką, o totoriai Kazanėje ruošėsi skelbti Tatarstaną.

1992 metais, sparčiai byrant Jugoslavijai, Bosnijos vyriausybė paskelbė nepriklausomybę, vildamasi tokiu būdu išsaugoti daugiatautės respublikos vientisumą. Ji susilaukė tarptautinio pripažinimo, bet ne reikšmingesnės tarptautinės pagalbos ar apsaugos. Vakarų labdaringų organizacijų ir simbolinių JTO taikos palaikymo pajėgų buvimas nė kiek nesustabdė žemių grobimo, tarpusavio žudynių ir etninių valymų orgijos. Apsišaukėlė Bosnijos serbų respublika su centru Palės mieste buvo apsišaukėlės Krainos serbų respublikos su centru Knino mieste veidrodinis atspindys; pastaroji susikūrė senajame Habsburgų kariniame pasienyje Kroatijos žemėse. Per metus serbai, sudarantys 31 procentą gyventojų, užgrobė 77 procentus teritorijos. Sarajevas ir dar keli anklavai buvo apsupti. Kroatų atakos išstūmė musulmonus iš mišrios etninės sudėties vakarinių sričių, tokių kaip Mostaras, o serbai bėgo iš musulmonų dominuojamų sričių į centrą. Apie ketvirtis milijono žmonių žuvo. Didžiųjų šalių vadovai švilpavo sau žiūrėdami, kaip Bosnija liepsnoja. Stokojant sugebėjimų ryžtingai vadovauti valstybei, komunizmo žlugimas turėjo tokių pat pasekmių kaip ir Osmanų atsitraukimas beveik prieš porą šimtų metų[4]. [SARAJEVAS]

ir „nesikišimo" taisykles, tačiau vėliau nusileido Dvyliktojo Kongreso „karo vanagų" reikalavimams. Amerikiečių pajėgoms nepavyko užkariauti jokių didesnių teritorijų Kanadoje, o britams — vėl užvaldyti savo buvusių kolonijų. Žvelgiant iš didesnės laiko perspektyvos tikra likimo ironija atrodo tai, kad dėl kontinentinės blokados sudegė ne tik Vykdomosios valdžios rūmai Vašingtone, nuo 1814 metų pradėti vadinti Baltaisiais rūmais, bet ir Maskva.

1812 metų kampanija, kaip vėliau jis pats prisipažino, buvo pati didžiausia Napoleono klaida. Jis ją vadino Lenkijos karu, nes didžioji karo veiksmų dalis vyko tradicinėje Lenkijos teritorijoje, be to, sėkmingos pabaigos atveju neišvengiamai būtų iškilęs Lenkijos—Lietuvos valstybės atkūrimo klausimas. Siena, kurią *Grande Armée* perėjo 1812 metų birželio 22 d., buvo tik neseniai tapusi Rusijos imperijos siena. Vietinių gyventojų akimis žiūrint, tai istorinė Lenkijos ir Lietuvos siena. [MYRAS] Napoleonui labai aiškiai iškilo klausimas ką rinktis — politinę kampaniją, kurioje galėtų panaudoti armiją valstiečiams išlaisvinti iš baudžiavos ir sutelkti antirusiškas gyventojų nuotaikas, ar grynai karinę kampaniją, kurios galutinis rezultatas priklausytų tik nuo karinės sėkmės. Jis pastebėjo, kad Lietuvos lenkai gerokai skiriasi nuo Varšuvos lenkų. Taigi, kaip Karolis XII prieš jį ir Hitleris po jo, Napoleonas nusprendė nekreipti dėmesio į vietines sąlygas ir už tai brangiai sumokėjo. Galvodamas tik apie savo politinę ateitį, jis per Lietuvą atkakliai veržėsi į pačią maskvėnų valstybės širdį. Prie Borodino, Maskvos prieigose, Napoleonas pasiekė brangiausią iš visų savo pergalių. Maskva buvo užimta, tačiau sudeginta kartu su didele atsargų dalimi. Caras paprasčiausiai atsisakė pradėti derybas ir paliepė savo armijai vengti didesnių mūšių. Lapkričio mėnesį, iškilus bado mirties grėsmei, buvo duotas įsakymas trauktis. *Grande Armée*

MYRAS

1812 metų liepos mėnesį, kai generolas Platovas *Grande Armée* stumiamas pasitraukė į Baltarusiją, jo kazokai po Myro pilies sienomis padėjo parako statines ir susprogdino ją. Žeromas Napoleonas,Vestfalijos karalius, vykdamas į Maskvą čia kelias dienas buvo įsirengęs savo vyriausią vadavietę. Tačiau lapkričio 10–11 d., kai caro kariuomenė sugrįžo, per įnirtingą mūšį su besitraukiančiais prancūzais pilis buvo sugriauta dar labiau[1].

Myras nuo seno buvo viena iš didžiausių tvirtovių prie Lenkijos–Lietuvos sienos ir viena toliausiai į rytus esančių Europos feodalinių pilių. Kadaise buvęs Lietuvos didžiųjų kunigaikščių tvirtove, 1434 metais jis perėjo į privačias rankas. Galingi įtvirtinimai čia buvo užbaigti apie 1500 metus, kai pilį valdė Lietuvos maršalka Jurgis I Iliničius ir jo sūnus Jurgis II, Šventosios Romos imperijos grafas. Penki aukšti raudonų plytų bastionai buvo sujungti dantytomis sienomis. Juos saugojo pasagos formos barbakanas ir supo grioviai su vandeniu. Po 1569 metų kunigaikštis Mikalojus Kristupas Radvila centrinį pastatą pertvarkė į didelius renesanso stiliaus rūmus iš šlifuoto akmens. Iki 1812 metų jie kartu su netoliese esančiu Nesvyžiumi buvo viena iš dviejų pagrindinių Radvilų buveinių.

Per savo ilgą istoriją Myras matė daug karo veiksmų. 1395 metais jį nusiaubė kryžiuočių riteriai, XV amžiuje du kartus apiplėšė totoriai, 1655 metais užėmė švedai, 1706 metais sudegino Karolis XII, o 1794 metais atakavo rusai.

Savo valandos Myras sulaukė, kai jį valdė kunigaikštis Karolis Radvila, pravarde *Panie Kochanku* (1734–1790). Jis atstatė per švedų karus nuniokotus rūmus. Tai buvo svarbiausia jo nuosavybė tarp daugybės dvarų, kuriuose dirbo tūkstančiai baltarusių baudžiauninkų. Šalia katalikų bažnyčios ir graikų katalikų (unitų) bažnyčios čia buvo žydų sinagoga ir totorių mečetė. Didelė čigonų bendruomenė kasmet rengdavo žirgų mugę, bendruomenės „karalių" pagal tradiciją karūnuodavo pats kunigaikštis. 1761 metais rūmuose per Didžiosios kunigaikštystės tribunolo sesiją šiuose rūmuose buvo surengta didžiulė orgija, o 1785 metais iškilmingai priimtas paskutinysis Lenkijos karalius. Rusų valdymas prasidėjo po antrojo padalijimo 1793 metais. Čigonai iš karto masiškai išsikraustė į Moldaviją. Radvilos išvyko į savo valdas Prūsijoje. Po 1812 metų čia liko tik griuvėsiai.

Tačiau Myras gyveno ir toliau – jį įamžino Adomas Mickevičius epinėje poemoje *Ponas Tadas.* Aprašinėdamas „paskutiniąją vakarienę" Lietuvoje, poetas turėjo galvoje Myro rūmus. Kupini vilčių ir geranoriškai laukdami, kad Napoleonas išvaduos juos, vietiniai bajorai susirinko į prašmatnų pokylį. Ponai ir ponios šoko polonezą. Juos cimbolais linksmino žydelis Jankelis, – „Tėvynę ne mažiau mylėjo jis už lenką". Pokyliui baigiantis, jie pakėlė taures, atsiliepdami į tradicinį lenkų tostą *Kochajmy się!* („Mylėkime vienas kitą!")[2]

kolonos, nusidriekusios per 800 kilometrų, tapo rusų žiemos, puldinėjančių kazokų ir tais metais neįprastai patvinusios Berezinos vandenų aukomis. Napoleonas rogėmis pasiekė Varšuvą, o iš ten Paryžių. O iš 600 000 jo karių, birželio mėnesį persikėlusių per Nemuną, išsigelbėjo tik dvidešimtoji dalis, kad galėtų papasakoti apie baisią nesėkmę. Ne veltui pats imperatorius sykį yra pasakęs: „Visos imperijos miršta nuo nevirškinimo". [MALET] [SPASITEL']

MALET

1812 metų spalio 23 d. trečią valandą ryto žmogus su imperijos generolo uniforma atvyko į Popinkuro kareivines Paryžiuje ir pareiškė norįs tučtuojau pasikalbėti su Nacionalinės gvardijos vadu. Prisistatė kaip generolas Lamotte'as, naujas karinis gubernatorius, ir pranešė, kad Napoleonas žuvo prie Maskvos, kad neeilinė Senato sesija paskelbė Laikinąją respubliką ir kad Nacionalinė gvardija turi tučtuojau susirinkti Vandom aikštėje. Įteikė vadui paaukštinimo pažymėjimą, paliepė perimti vadovavimą ir kitiems daliniams, o paskui užtikrinti dviejų politinių kalinių, generolų Guidalio ir Ladurie paleidimą. Savo nurodymus jis parėmė įspūdinga šūsnimi dekretų.

Kelias valandas viskas vyko sklandžiai pagal planą. „Generolas Lamotte'as" be jokio pasipriešinimo apžiūrėjo Paryžiaus įgulą. Tą patį padarė ir generolas Ladurie. O generolas Guidalis nusprendė gerai pavalgyti restorane. Ne mažiau nei trylika aukštesniųjų karininkų priėmė neegzistuojančios Laikinosios respublikos įsakymus. Karininkas, kurio žinioje buvo Liuksemburgo rūmai, kur neva vykusi neeilinė Senato sesija, nepajuto nieko įtartino.

Reikalai pašlijo tik tuomet, kai didelė Nacionalinės gvardijos dalis jau buvo susirinkusi Vandomo aikštėje. Asmeniniame pokalbyje generolas Hulinas, kurį Lamotte'as turėjo pakeisti, paprašė parodyti įsakymą. Užuot parodęs, Lamotte'as šovė Hulinui į galvą. Netrukus, kai susitiko su kita karininkų grupe, Lamotte'ą pažino vienas iš jo senų draugų ir sušuko: „Tai ne Lamotte'as, o Malet!" Svarbiausias sąmokslininkas buvo nuginkluotas ir demaskuotas.

Claude'as François Malet (1754–1812), kilęs iš Juros departamento, buvo smarkiai jakobiniškų pažiūrų brigados generolas. Jau seniai nušalintas nuo aktyvios tarnybos, jis buvo areštuotas dėl blogai slepiamo priešiškumo Napoleonui. Savo planą Malet sudarė kartu su kitu areštantu ultramontanistiniu rojalistu kunigu Lafonu, kuris ir paruošė suklastotus dokumentus. Malet žmona pasiskolino uniformas iš vieno aprangos tiekėjo teatrams. O tikrasis Lamotte'as buvo respublikonų generolas, gyvenantis tremtyje Jungtinėse Valstijose.

Malet ir Lafonas vidurnaktį perlipo per kalėjimo sieną, ir Malet pasuko namo persirengti prieš eidamas į Popinkurą. Lafonas kažkur pradingo ir pasirodė tik po Restauracijos. Karo lauko teisme Malet prisiėmė visą atsakomybę, tačiau tai neišgelbėjo tų, kurie patikėjo jo žodžiais. Paskutinis Malet pageidavimas buvo duoti įsakymą kareivių būriui, turėjusiam jį sušaudyti[1].

Šis incidentas su Malet atskleidė visą tiesą apie Napoleono imperiją. Malet teisingai apskaičiavo, kad imperijos likimas priklauso nuo vieno žmogaus gyvybės. Tą minutę, kai Napoleonas buvo palaikytas žuvusiu, niekas net nepagalvojo apie Romos karalių ar apie kitus Napoleono įpėdinius. Dėl to Prancūzija vėl vos netapo respublika, paleidus tik vieną šūvį. „Smulkūs incidentai" kartais gali žymiai pakeisti istorijos eigą.

SPASITEL'

1812 metais, norėdamas pažymėti Rusijos išvadavimą iš Napoleono, Aleksandras I paliepė papuošti Maskvą cerkve, skirta Kristui Išgelbėtojui. Jo planą įgyvendino Nikolajaus I sušauktas komitetas. 1837 metais prie upės netoli Kremliaus prasidėjo statybos darbai. Geležinkelio stočių architekto Konstantino Tono projekte buvo numatyta pastatyti milžinišką kryžiaus formos baziliką su penkiais kupolais, vainikuojamą didžiulio kupolo su šaunančiu į dangų kryžiumi. Vidaus paauksavimui sunaudota 422 kilogramai gryno aukso, varpinėje pakabinti didžiausi Rusijoje varpai. Išorės apdailai panaudotos Podolės granito ir suomiško marmuro plokštės. Po keturiasdešimt penkerius metus trukusių statybos darbų *Chram Christa Spasitel'a* (Kristaus Išgelbėtojo cerkvė) buvo pašventinta 1883 metų gegužės 26-ąją, dalyvaujant carui Aleksandrui III.

1931 metų liepos 18 d. *Pravda* paskelbė, kad V. Molotovo vadovaujamas komitetas nutarė prie Maskvos upės pastatyti Sovietų rūmus. Po penkių mėnesių Kristaus Išgelbėtojo cerkvė buvo susprogdinta. 1933 metais Stalinas pavedė Jofanui ir Ščiusevui suprojektuoti 415 metrų aukščio pastatą, šešis kartus erdvesnį už *Empire State Building'ą*. Jo viršuje buvo numatyta Lenino statula, tris kartus didesnė už Laisvės statulą; vien tik jos smilius – 6 metrų ilgio.

Tie rūmai taip ir nebuvo pastatyti. Marmuro plokštės iš sugriautos šventyklos buvo panaudotos Maskvos metro stočių apdailai. Po trisdešimties metų delsimo Nikita Chruščiovas paliepė duobėje prie upės įrengti atvirą plaukymo baseiną, kuriame būtų galima maudytis ištisus metus[1]. Komunizmui žlugus, neišvengiamai vėl pasirodė planai dar kartą pertvarkyti tą vietą, vėl atstatant Kristaus Išgelbėtojo cerkvę.
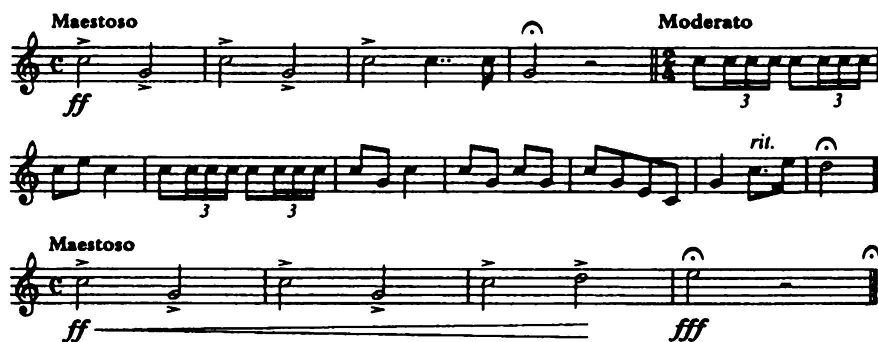
Baigiamosiose 1813 ir 1814 metų kampanijose logistika suvaidino ne mažesnį vaidmenį nei įvykiai mūšio lauke. Nors Napoleono pajėgos buvo visiškai sutriuškintos tris dienas trukusiame Tautų mūšyje prie Leipcigo 1813 metų spalio mėnesį, jis ir toliau laimėjo daugumą vėlesnių kautynių, tačiau susidūrė su kolektyvine valia tautų, prie kurių nacionalinių jausmų pažadinimo pats ir prisidėjo, taip pat su dinastijų ryžtu atkurti savo viršenybę. Rusų, prūsų ir austrų žygiavimo iš rytų, o Wellingtono iš pietų nepavyko sulaikyti. Nenumaldomai augo žuvusių jaunų prancūzų karių skaičius. Per tuos pastaruosius dvejus metus Napoleonas neteko daugiau kaip milijono karių, nepaisant to, kad jam taip ir nepavyko įvilioti savo priešų į kito gerai parengto mūšio spąstus. Atėjo momentas, kai imperatoriui

buvo pasakyta, kad kareiviai daugiau nebekovos. 1814 metų balandžio mėnesį, kai britų, rusų ir prūsų kariai užėmė Paryžių, Napoleonas atsisakė sosto. Revoliuciniai karai ir pati revoliucija baigėsi. Ar bent jau taip atrodė.

Atrodytų, kad revoliucijos karų rezultatas buvo pakankamai aiškus. Tačiau vieno iš istorikų, išsamiausiai išnagrinėjusių šį klausimą, nuomone, sąjungininkai nepasiekė visiškos pergalės. „Europos šalių koalicija galų gale nugalėjo prancūzų armijas, — rašė jis, — tačiau negalima pasakyti, kad Prancūzija pralaimėjo toje kovoje"[43]. Be abejo, jis turėjo galvoje Prancūzijos teritorinį vientisumą, revoliucijos idėjų gyvybingumą ir tas staigmenas, kurios laukė ateityje.

Visi sutiko su tuo, kad ant kortos buvo pastatytas viso kontinento likimas. Napoleonas mėgdavo kalbėti apie „Europą". Kai jis paminėjo ją Tilžėje, caras iš karto prikibo prie žodžio. „Europa — kas tai?" — paklausė Aleksandras I. Ir pats sau atsakė: „Europa — tai mes" (tikriausiai turėdamas galvoje valdovus). 1814 metų pavasarį, keliaudamas į Paryžių, jis pasakė: „Atėjau sutaikyti Prancūzijos su Europa". Tas sutaikymas užtruko kiek ilgiau negu tikėtasi.

Trečiadienis, 1814 metų balandžio 20, Fontenblo. Napoleonas Bonapartas, Elbos karalius, atsisveikino su Imperatoriškąja gvardija prieš išvykdamas iš Prancūzijos į savo naująją karalystę. *Château* vestibiulyje jis pasisveikino su jam paliktos palydos žmonėmis ir sąjungininkų komisarų pulkeliu. Iš ten Napoleonas nuėjo prie pasagos pavidalo laiptinės, kurios marmurinis balkonas išėjo į erdvų *Baltojo žirgo* kiemą. Ten buvo susirinkę apie 5000 Senosios gvardijos karių. Aukštieji karininkai stovėjo pusračiu priekyje su vėliavnešiais ir orkestru. Paruošti kelionei ekipažai laukė prie vartų. Kai Napoleonas priėjo prie balkono krašto, kavalerijos trimitininkai užgrojo *Fanfare de l'Empéreur*[44]*:*

Vėliava, kuri buvo nešama parade tą dieną, išliko *Musée de l'Armée* (Armijos muziejuje). Tai stačiakampio formos auksu siuvinėta trispalvė su vertikaliomis mėlynos, baltos ir raudonos spalvos juostomis. Jos priekinį kraštą puošia imperijos emblemos — dvi karūnos viršutiniuose kampuose, du apskritimai su monogramomis N iš šonų, du ereliai apatiniuose kampuose ir bičių apsuptas javų pėdas centre viršuje. Užrašas skamba taip: GARDE IMPÉRIALE — L'EMPÉREUR NAPOLÉON AU IER RÉGIMENT DES GRENADIERS À PIED. Kitoje vėliavos

pusėje surašyti mūšiai, kuriuose pulkas pasižymėjo: *Marengo, Ulm, Austerlitz, Iéna, Eylau, Friedland, Eckmühl, Essling, Wagram, Smolensk, Moskowa, Vienne, Berlin, Madrid, Moscou.* Tą sąrašą vėliau dar buvo lemta papildyti 1813–1814 metų nuopelnais – *Lutzen, Bautzen, Dresden, Leipzig, Hanau, Champaubert, Montmirail, Vauchamps.*

Napoleono asmeninė palyda sumažinta iki dvidešimties žmonių. Joje buvo generolas Drouot, „Didžiosios armijos išminčius", kuriam buvo lemta sakyti kalbą per imperatoriaus laidotuves, generolas Bertrand'as, pargabenęs imperatoriaus pelenus į Prancūziją, ir Basano kunigaikštis – jo užsienio reikalų ministras. Iš civilių asmenų – adjutantai Belliard'as, Bussy ir Montesquiou'as bei sekretoriato nariai baronai Faitas ir Lorgne'as d'Ideville'is bei ševaljė Jouanne'as. Iš kariškių – *maison militaire* vadas grafas Kossakowskis, dragūnų vadas grafas d'Ornano, du artilerijos pulkininkai Gourgaud ir La Place'as, topografinės tarnybos pulkininkas Atthalinas ir lenkų vertėjas pulkininkas Vanzovitsas (Wąsowicz). Senosios gvardijos vadas Dancigo kunigaikštis maršalas Lefebvre'as-Desnoëttesas laukė ant žirgo kavaleristų būrio, turėjusio palydėti Napoleono ekipažą iki Briaro, priekyje. Be jo daugiau nebuvo nė vieno maršalo ir nieko iš imperatoriaus šeimos.

Generolas Petit, vėliavininkų būrio vadas, paliepė gerbti ginklu. Būgnai pradėjo mušti *Aux Champs.* Napoleonas nulipo laiptais ir įsimaišė į susirinkusius dalinius. Nors tikslūs imperatoriaus žodžiai nebuvo užrašyti, generolas Petit girdėjo juos pakankamai gerai, kad įsimintų:

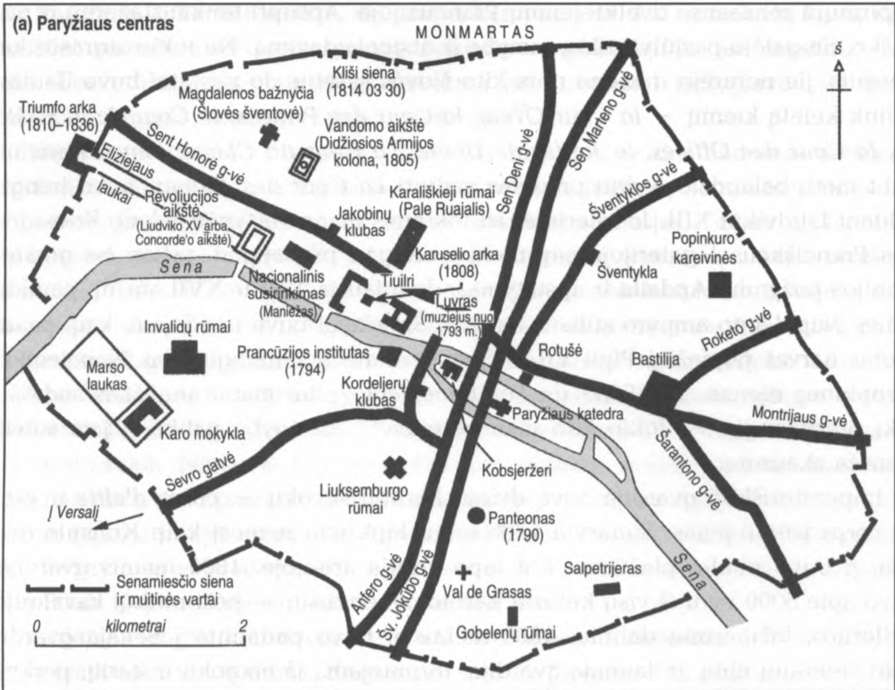
> Mano Senosios gvardijos karininkai, puskarininkiai, kariai! Atsisveikinu su jumis. Dvidešimt metų teikėte man pasitenkinimą. Visada buvote su manim kelyje į šlovę.
>
> Sąjungininkų valstybės apginklavo visą Europą prieš mane. Dalis Armijos išdavė savo pareigą ir pačią Prancūziją <...> Su jumis ir su kitais narsiais vyrais, kurie liko ištikimi, galėčiau kariauti dar trejetą metų. Tačiau tai padarytų Prancūziją nelaimingą ir prieštarautų mano tikslams. Tad būkite ištikimi naujam valdovui, kurį Prancūzija pasirinko. Nepalikite tos brangios *Patrie,* kuri taip ilgai buvo nelaiminga.
>
> Negailėkite, kad man teko toks likimas. Aš visada būsiu patenkintas, jei žinosiu, kad jūs patenkinti. Galėjau numirti <...> Bet ne. Pasirenku garbingą būdą. Aprašysiu viską, ką nuveikėme.[45]

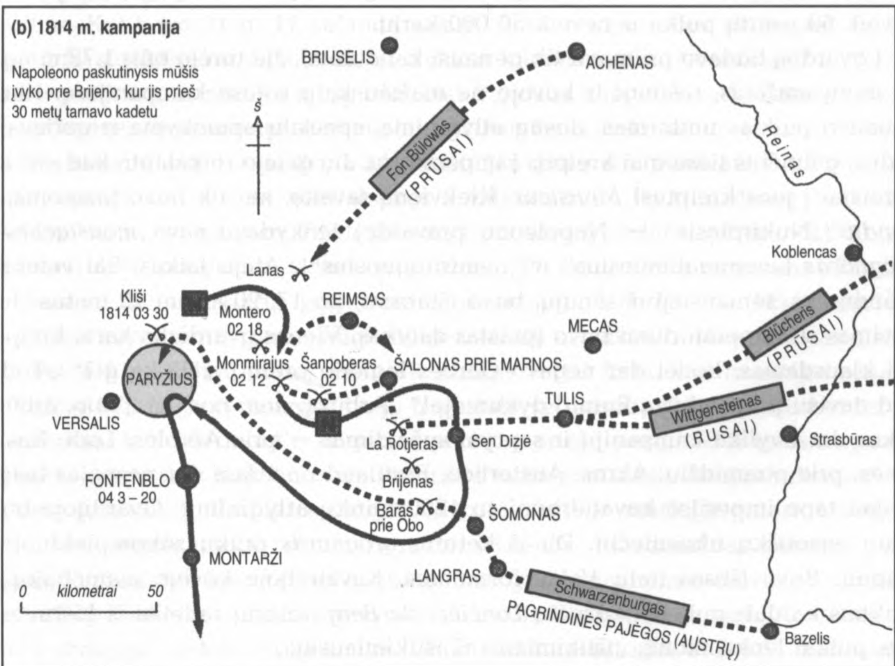
Tuo momentu generolas Petit pakėlė kardą ir sušuko: *Vive l'Empereur,* jam atsiliepė griausmingas aidas.

> Negaliu apkabinti jūsų visų, tad apkabinsiu jūsų generolą. *Approchez, Général Petit* <...>

Apkabino generolą, o po to tarė: „Atneškite Erelį". Pabučiavo tris kartus vėliavos kraštą sakydamas: „Brangusis Ereli, lai šie bučiniai suvirpina visų narsuolių širdis". Ir baigė žodžiais: *Adieu, mes enfants.* „Tie žilstelėję kariai, kurie tiek kartų abejingai žiūrėjo į savo pačių tekantį kraują, dabar negalėjo sulaikyti ašarų"[46]. Napoleonas dideliais žingsniais nuėjo prie ekipažo, energingai atsisėdo ir išvažiavo.

Château de Fontainebleau, esantys už 60 kilometrų į pietryčius nuo Paryžiaus, buvo mėgstamiausia Napoleono rezidencija. Šiuos rūmus 1528 metais pastatė Pranciškus I aplink viduramžiško medžioklės namelio bokštą; tai vienas

21 žemėlapis.
Revoliucinis Paryžius

iš pirmųjų renesanso dvelktelėjimų Prancūzijoje. Apsupti tankaus ąžuolų ir pušų miško, jie galėjo pasiūlyti tikrą ramybę ir atsipalaidavimą. Ne tokie atgrasūs kaip Versalis, jie neturėjo ir kieno nors kito šlovės šešėlių. Jo pastatai buvo išsidėstę aplink keletą kiemų — *la Cour Ovale, la Cour des Princes, la Cour de la Fontaine, la Cour des Offices, le Jardin de Diane. La Cour du Cheval Blanc*, kuris nuo 1814 metų balandžio įvykių pradėtas vadinti *La Cour des Adieux*, buvo įrengtas valdant Liudvikui XIII. Jo interjeras su tokiomis meno vertybėmis kaip Rosso freskos Pranciškaus I galerijoje suprojektuotas gan prabangiai, tačiau be gigantomanijos požymių. Apdaila ir apstatymas, daugiausia XVI ir XVII amžių, papildyti paties Napoleono ampyro stiliaus baldais. Šie rūmai buvo naudojami kaip paauksuotas narvas popiežiui Pijui VII, tačiau jie matė ir laimingiausias Napoleono ir Josephinos dienas. „*La Fôret de Fointainebleau* — tai mano angliškas sodas, — sykį prasitarė jis. — Jokio kito man nereikia"[47]. Būtinybė palikti jį jam suteikė nemaža skausmo.

Imperatoriškoji gvardija buvo dviejų karinių sąvokų — *corps d'élite* ir *ésprit de corps* įsikūnijimas. Sudaryta 1798 metų lapkričio mėnesį kaip Konsulo gvardija, ji buvo nuolat plečiama, kol tapo armija armijoje. 1805 metais gvardijoje buvo apie 5000 vyrų iš visų keturių kariuomenės rūšių — pėstininkų, kavalerijos, artilerijos, inžinerinių dalinių. 1809 metais ji buvo padalinta į Senąją gvardiją, elito veteranų elitą, ir Jaunąją gvardiją, formuojamą iš naujokų ir karių, perkeltų iš kitų dalinių. 1813 metais, kai gvardijos augimas pasiekė apogėjų, joje buvo beveik 60 įvairių pulkų ir beveik 50 000 karių.

Į gvardiją būdavo priimami tik geriausi kandidatai. Jie turėjo būti 1,78 m ūgio, 25 metų amžiaus, raštingi ir kovoję ne mažiau kaip trijose kampanijose. Kariai gaudavo puikias uniformas, dosnų atlyginimą, specialų apmokymą ir geriausius vadus, galinčius tiesiogiai kreiptis į imperatorių. Jie galėjo reikalauti, kad visi kiti kareiviai į juos kreiptųsi *Monsieur.* Kiekvieną savaitę, kai tik buvo įmanoma, jų *Tondu* („Nukirptasis" — Napoleono pravardė) lankydavo savo *moustaches* ir *grognards* („nenugalimuosius" ir „nemirtinguosius"). Atėjo laikas, kai veteranų branduolys, seniausieji iš senųjų, buvo ištarnavę po 17, 20 ar net 22 metus. Juokavimas su imperatoriumi buvo įprastas dalykas. Vienas gvardietis kartą kreipėsi į jį klausdamas, kodėl dar negavo Garbės legiono ordino. „Už ką gi?" „Todėl, kad daviau jums arbūzą Egipto dykumoje!" „Arbūzą, *non, non* ..." „Taip, arbūzą, o kur dar dvylika kampanijų ir septyni sužeidimai — prie Arkolės, Lodi, Kastiljonės, prie piramidžių, Akros, Austerlico, Frydlando ..." Jam dar nespėjus baigti, jis jau tapo imperijos kavalieriumi su 1200 frankų atlyginimu. Gvardijoje buvo daug egzotiškų užsieniečių. Du iš keturių *grognards* pulkų sukomplektuoti iš olandų. Buvo ištisos italų *Velite* formuotės. Kavalerijoje kovojo mameliukų su lenktais kardais pulkas, vokiečių *Lanciers de Berg*, totorių raiteliai iš Lietuvos ir trys pulkai lenkų ulonų, „ištikimiausi iš ištikimiausių".

Daug metų Napoleonas garsėjo nenoru aukoti savo gvardiečius mūšyje, nebent žaibiškiems antpuoliams kritiškiausiuose taškuose. Prie Borodino jis sulaikė juos žodžiais: „Nenoriu, kad mano Gvardija būtų sunaikinta už 300 lygų

nuo Paryžiaus!" Tačiau paskui, vėlesnėse kampanijose, kai apmokytų karių dalis smarkiai sumažėjo dėl nepatyrusių naujokų antplūdžio, jis jau siųsdavo juos visur. Per puikųjį 1814 metų atsitraukimą jie kovodami nužygiavo visą kelią, kiekvieną žingsnį paženklindami savo krauju[48].

Napoleonas pasiekė Fontenblo prieš tris savaites, vis dar būdamas įsitikinęs, kad įveiks sąjungininkų armijas. Iš savo gynybinių pozicijų Šampanėje jis planavo pakeisti kryptį ir smogti giliai į priešo susisiekimo linijas. Tačiau plėšikaujantys kazokai sugavo vieną iš jo kurjerių ir atskleidė ketinimą „išvyti priešą iš Paryžiaus"[49]. Todėl paskutiniąją kovo savaitę jis pamatė, kad rusai, prūsai ir austrai, užuot atakavę jį, staiga sutartinai puolė menkai ginamą sostinę. Rusai pasiekė Romanvilį, prūsai pastatė savo baterijas Monmartre, austrai slinko palei Seną aukštyn Šarentono link. Du šimtai tūkstančių sąjungininkų karių apsupo sostinės gynybines linijas. Gynėjai, vadovaujami maršalo Marmont'o, Raguzos kunigaikščio, nesitraukė. Narsusis Durocas, Rusijoje netekęs kojos, atsisakė pasiduoti: „Užleisiu jums savo pozicijas, tik kai grąžinsite man mano koją". Tačiau politikai nebuvo linkę atlaikyti apgulimo. Gyventojai bijojo, kad jų neištiktų Maskvos likimas. Talleyrand'as pradėjo ieškoti kontaktų su caru. Napoleono brolis Josephas kovo 30 d. išvyko iš miesto kartu su imperatoriene.

Lėkdamas lengva keturviete karieta iš Sent Dizjė, Napoleonas beveik 200 kilometrų įveikė per vieną dieną. Kaip ir per greitąjį jo važiavimą rogėmis iš Maskvos prieš porą metų, kartu su juo buvo užsienio reikalų ministras ištikimasis Caulaincourt'as. Kai kovo 31 d. 11 valandą vakaro keitė arklius *Cour de France* Žiuvisi prie Oržo smuklėje, esančioje tik už trylikos kilometrų nuo *Notre Dame* katedros, sutiko prancūzų karininką ir išgirdo, kad Paryžius kapituliavo. Ši naujiena buvo per ankstyva. Imperatorius pėsčias leidosi Paryžiaus link; tačiau sutikęs daugiau besitraukiančių karių suprato, kad įsikišti jau per vėlu. Pasitraukė į Fontenblo persigrupuoti; ten atvyko visai išsekęs 6 valandą ryto. Po trijų dienų, balandžio trečiąją, Verbų sekmadienį, Fontenblo surengė savo gvardijos apžiūrą. 10 000 pėstininkų ir 4600 kavaleristų išgirdo jo žodžius: „Po kelių dienų žygiuosiu į Paryžių. Ar teisingai darau?" Kariai pritariamai suriaumojo: *„À Paris! Vive l'Empéreur!"*

Tačiau svyruojantis nuo smūgių imperatorius netrukus buvo priverstas atsisakyti bet kokių aktyvių planų. Pirmasis smūgis — tai žinia, kad Imperijos senatas patvirtino Laikinąją vyriausybę be jo ir pasiūlė vėl pasodinti į sostą Burbonus. Po to sužinojo, kad Marmont'o korpusas perėjo į priešo pusę, todėl tolesnis priešinimasis tapo beveik neįmanomas. Prancūzų kalboje atsirado naujas veiksmažodis *raguser* („išduoti"). Trečiasis smūgis buvo tai, kad jo maršalai patarė atsisakyti sosto savo nepilnamečio sūnaus naudai. Maršalas Macdonaldas pareiškė, kad pakelti kardą prieš savo tautiečius prancūzus yra neįmanomas dalykas. O maršalas Ney'us paskelbė: „Armija nežygiuos. Armija klausys savo vadų"[50]. „Drąsiausias iš drąsiųjų" neteko noro kautis. Galiausiai imperatorius sužinojo, kad sąjungininkai jau nebepriims jo pirmojo sosto atsisakymo balandžio 4-ąją sąlygų. Visą tą siaubingąją savaitę jį kamavo vis stiprėjantis suvokimas, kad juos patenkins tik jo tremtis. *Dégringolade* („nuosmukis") buvo visiškas.

Karčiausią taurę, kurią jam teko išgerti, gavo iš žmonos Marijos Luizos. Nekreipdama dėmesio į jo švelnius ir drąsinančius laiškus, imperatorienė su kaupu atsilygino už visą ankstesnę dėmesio stoką jai ir neištikimybę. Ji atsakė neryžtingumu, o vėliau ir kietaširdišku abejingumu. Iš pradžių buvo manoma, kad ji prisijungs prie jo Fontenblo ar kitoje vietoje pakeliui į bendrą jų tremtį. Po to buvo sutarta, kad Marija Luiza vyks susitikti su savo tėvu imperatorium Pranciškumi, kad užsistotų savo vyrą. Tačiau paaiškėjo, kad ji tokių ketinimų neturėjo. Iš tikrųjų vyko į Vieną, bet tik tam, kad visam laikui nutrauktų ryšius su vyru.

Armiją reikėjo atleisti nuo ištikimybės priesaikos. Formuluotė, kurią parinko maršalas Augereau, buvo ypač skaudi. „Kariai, — pareiškė jis, — jūs išlaisvinti iš savo priesaikų, nes išsižada sosto žmogus, kuris paaukojęs milijonus aukų savo žiaurioms ambicijoms nerado drąsos numirti kario mirtimi"[51]. Trispalvės kokardos buvo pakeistos baltomis.

Tarp šito lakaus smėlio vienintelis atsparos taškas buvo Imperatoriškoji gvardija. Naktį po pirmojo sosto atsižadėjimo ji susirinko Fontenblo gatvėse su fakelais rankose ir šūkiais *Vive l'Empéreur.* Napoleonui teko įsakyti jai sugrįžti į kareivines. Jis taip pat gavo savimeilę glostantį laišką iš grafo Vincento Krasinskio, lenkų kontingento vyriausiojo generolo. „Maršalai dezertyruoja. Politikai išduoda jus <...> Bet jūsų lenkai pasilieka <...>"[52]. Tačiau net lenkų pulkai suskilo. Trečdalis *chevau-légers-lanciers* pasiliko. Tačiau kitas trečdalis, susidedantis daugiausia iš prancūzų, atsiskyrė. Likę 1384 kariai leidosi į Lenkiją, vadovaujamai mūšio prie Somosjeros didvyrio. Prašmatniai apsirengęs ir išsikvėpinęs, raitas ant juodo arabiško žirgo Kozietulskis paskutinį kartą atsisveikino su imperatoriumi:

> *Sire,* prie Jūsų Imperatoriškosios Didenybės kojų sudedame ginklus, kurių niekas nepajėgė iš mūsų atimti jėga <...> Tarnavome kaip lenkai nuostabiausiam šio šimtmečio žmogui <...> Priimkite, *Sire,* mūsų amžinos ištikimybės priesaiką <...> valdovui, nuo kurio nusisuko sėkmė.[53]

Politikavimui Paryžiuje vadovavo Senato pirmininkas Talleyrand'as, tapęs Laikinosios vyriausybės pirmininku. Tai jis anonimiškai ragino sąjungininkus pulti, o dabar priiminėjo carą savo namuose. Prasidėjo rojalistų *émigrés* grįžimas ir Burbonų pajėgos kasdien didėjo. Provanso grafas (Liudvikas XVIII), turintis jau 59 metus, grįžo namo. Tremtyje praleido 23 metus — Koblence, Veronoje, Blankenberge, Kalmare, Kurliandijos Mituvoje ir paskutiniuosius penkerius metus Anglijoje. Jis krovėsi bagažą Hartvele Bakingamšyre tą pačią savaitę, kai Napoleonas krovėsi daiktus Fontenblo. Jis buvo pasiryžęs priminti savo paveldėtas teises, atmesdamas Senato parengtą konstituciją, tačiau pasiryžęs suteikti šaliai savos kūrybos liberalią konstitucinę chartiją. Dėl gurmaniškų polinkių grafas buvo pašaipiai pravardžiuojamas *Louis des Huîtres* („Liudviku, austrių valgytoju"), tačiau buvo sukalbamas žmogus ir visai neketino keisti viso imperijos valdymo aparato. Napoleono maršalai ir ministrai restauracijos laukė per daug nesijaudindami. Rusai įsitaisė Eliziejaus laukuose. Imperatorius Pranciškus buvo Rambujė rūmuose, Prūsijos karalius Frydrichas Vilhelmas — Tiuilri rūmuose.

Paryžiečiai išeidavo į gatves stebėti egzotiškų vaizdų — senųjų Prūsijos grenadierių su kaselėmis, spalvingai apsirengusių kroatų ir vengrų, čerkesų su grandeliniais šarvais, raitųjų baškirų lankininkų.

Kai Prancūzija galynėjosi su savo buvusiu imperatoriumi, likusi Europa mėgino prisitaikyti prie jo žlugimo padarinių. Naujienos 1814 metais plisdavo lėtai. Nei Wellingtonas, nei Soultas nežinojo, kad Napoleonas jau atsisakė sosto, kai balandžio 10-ąją netoli Tulūzos stojo į paskutinį pusiasalio kampanijos mūšį. Imperijos įgula Korfu saloje nežinojo apie tai, kol britų fregata birželio mėnesį nepareikalavo, kad jis pasiduotų. Kitur didžiausi Napoleono imperijos gabalai jau spėjo atskilti. Rytuose Varšuvos didžioji kunigaikštystė jau daugiau kaip metai buvo okupuota rusų. Vėl atgimė Prūsijos ir Austrijos monarchijos. Reino konfederacija buvo paleista. Šveicarijoje atgaivinta senoji konstitucija. Ispanijoje ką tik į sostą vėl pasodintas Ferdinandas VII. Į Nyderlandus sugrįžo Vilhelmas Oranietis. Skandinavijoje Norvegija kaip tik tuo momentu sukilo prieš jos perdavimą iš Danijos Švedijai. Italijoje Napoleono laikų valstybėles užėmė austrai. Popiežius Pijus VII keliavo į Romą, kur jo laukė draudžiamų knygų indekso ir inkvizicijos atgaivinimo darbai.

Didžioji Britanija, apsaugota nuo kontinente vykstančių kovų, lepinosi pergalingosios regentystės spinduliuose. Nashas atstatinėjo *Royal Pavilion* Braitone fantastiniu pseudorytietišku stiliumi. Ministras pirmininkas lordas Liverpoolis apie Napoleoną pasakė taip: „Jis greit bus užmirštas". Seras Walteris Scottas išleido pirmąjį *Waverley* ciklo romaną. George'as Stephensonas Niukaslyje Kilingvorto akmens anglių kasykloje tobulino pirmąjį efektyvų garinį lokomotyvą. Anglų kalba netrukus turėjo susilaukti iš ponios Margaret Sanger termino „gimimų kontrolė". *Marylebone Cricket Club* atidarė pirmąjį sezoną Thomaso Lordo valdose. Brendo visuotinis nepasitenkinimas pokario recesija. Karas su Jungtinėmis Valstijomis prigeso, bet dar nebuvo pasibaigęs.

Menui 1814 metai buvo tais metais, kai klasicizmas vis dar kovojo su kylančiu romantizmu. Tai buvo metai, kai E. T. A. Hoffmannas sukūrė *Phantasiestücke* („Fantazijas Kalo dvasia"). Dailėje aktyviai reiškėsi Goya, Ingres ir Turneris. Jaunasis Schubertas sukūrė *Girių karalių*, Beethovenas užbaigė savo vienintelę operą *Fidelio*. Mirė J. G. Fichtė, gimė Michailas Lermontovas.

Politinė krizė Prancūzijoje pasiekė kulminaciją Didžiąją savaitę. Sąjungininkų įgaliotiniai atvyko į Fontenblo balandžio 6-ąją vykdyti peržiūrėtą sosto atsisakymo aktą, kurį Napoleonas deramai pasirašė.

> Kadangi šalys sąjungininkės paskelbė, jog imperatorius Napoleonas yra vienintelė kliūtis taikai Europoje atkurti, tai imperatorius Napoleonas, ištikimas savo priesaikai, pareiškia, kad atsisako sau ir savo įpėdiniams Prancūzijos ir Italijos sostų ir kad nėra tokios asmeninės aukos, įskaitant net gyvybę, kurios jis nenorėtų paaukoti Prancūzijos labui[54].

Tolesnės derybos baigėsi Fontenblo sutartimi, užbaigta balandžio 11-ąją, pagal kurią Napoleonas turėjo išsaugoti savo titulą, gauti 2 milijonų frankų pensiją, Elbos salą kaip savo asmeninę valdą, asmeninį personalą ir palydą.

Britų įgaliotinis seras Neilas Campbellas tuo metu daug valandų praleido kalbėdamasis su nelaimės ištiktu imperatoriumi:

> Prieš mane buvo žemo ūgio energingai atrodantis žmogus, greitu žingsniu kaip laukinis žvėris lakstantis po kambarį su epoletais, mėlynomis aptemptomis kelnėmis, raudonais auliniais batais su atvartais, nesiskutęs, nesusišukavęs, su uostomojo tabako trupinėliais ant viršutinės lūpos ir krūtinės ...[55]

Jiedu kalbėjosi apie Wellingtono kampanijas Pusiasalyje. Tada imperatorius neva pasakęs: „Jūsų tauta neturi lygių <...> Mėginau pakelti prancūzų tautą, bet mano planai žlugo. Tai likimas"[56].

Buvusio imperatoriaus psichologinė krizė pasiekė kulminaciją dar nesibaigus deryboms. Jis buvo įsitikinęs, kad jį paliko ne tik jo maršalai, bet ir šeima. Kai perdavė gvardijos vadovavimą maršalui Ney'ui, šis užtikrino: „Mes visi jūsų draugai". Į tai jis karčiai atsakė: „Taip, Cezario draugai buvo ir jo žudikai!" Napoleono pasiųstiems pas imperatorienę pasiuntiniams buvo labai sunku prasiskverbti pro sąjungininkų linijas. Orleane, kur su imperatoriene buvo Jaunoji gvardija, Imperijos iždininkas paslėpė imperatoriaus iždo likučius vyskupo arklidėse po arklių mėšlo krūva. Balandžio 11-ąją Napoleonas valgė neplanuotą vakarienę su Caulaincourt'u, atlikusiu tarpininko su senatoriais Paryžiuje vaidmenį. Napoleonas pastebėjo, kad jo tarnas išpylė paraką iš poros pistoletų, kuriuos visada laikė prie lovos. Tačiau jis dar turėjo buteliuką opiato, kurį visą laiką nešiojosi nuo tada, kai prieš porą metų Rusijoje vos nepateko kazokams į nagus. Nuėjęs į savo kambarį, išgėrė buteliuko turinį. Nuodai jau buvo išsikvėpę, bet dar pakankamai stiprūs, kad imperatorius pradėtų vaitoti nuo skrandžio spazmų ir konvulsijų, tačiau jo numarinti jau nebepajėgė. Caulaincourt'as atgabeno gydytoją. Iki ryto imperatorius atsigavo. Jis tepasakė: „Kaip sunku numirti savo lovoje!" (Tai buvo laikoma paslaptyje, kol 1933 metais buvo paskelbti Caulaincourt'o prisiminimai.)[57]

Balandžio 13 d. Napoleonas atsisveikino su Taranto kunigaikščiu Alexandre'u Macdonaldu, paskutiniuoju iš maršalų, likusiu su juo. Šis jam atsidavęs škotas, ištremtos jakobitų šeimos palikuonis, prisidėjo prie Caulaincourt'o neseniai vykusiose derybose su sąjungininkų valstybėmis dėl sosto išsižadėjimo. Napoleonas negalėjo nepastebėti, kad kažkoks Campbellas atvyko kaip tik tuo metu, kai Macdonaldas turėjo išvykti. Tačiau jo užduotis buvo atlikta, Napoleonas padovanojo jam paradinį Murado Bey kardą, 1799 metų Egipto kampanijos suvenyrą: „Priimk tai prisiminimui apie mane ir mano draugystę"[58].

Pasirengimai kelionei į Elbą prasidėjo, kai tik buvo pasirašyta Fontenblo sutartis. Imperatorių turėjo palydėti į Prancūzijos pietus keturi sąjungininkų įgaliotiniai – pulkininkas Campbellas, grafas Šuvalovas, baronas von Kolleris ir grafas Trachsessas von Waldburgas. Jiems reikėjo vykti per Lioną ir Avinjoną į uostą Rivjeroje, kur jų turėjo laukti britų fregata, kad per penkias dienas nugabentų į Elbą. Fontenblo miške Ronjero vietovėje įtemptai darbavosi keliolika arklininkų ir vežikų – valė aštuonis vežimus konvojui, tepė ratus, uždažė imperatoriaus heraldinius ženklus, pakavo atsargas į dvidešimt vežimų, skirtų bagažui gabenti, tvarkė

101 balną, apžiūrėjo kelionei reikalingus arklius. Šimtas vežimų su imperatoriaus baldais ir asmeniniais daiktais turėjo atvykti vėliau. Vežimus su sunkiausiais daiktais reikėjo išsiųsti anksčiau į Brijarą pietuose, kur po pirmosios kelionės dienos jie turėjo prisijungti prie imperatoriaus ir jo palydos. Pirmoji grupė išvyko balandžio 14-osios rytą Montarži keliu.

Napoleonas gavo teisę pats pasirinkti palydą. Jam buvo leista turėti 30 karininkų štabą ir 600 karių įgulą. Kavalerijos dalinį, į kurį buvo įjungta ir saujelė prancūzų ir mameliukų, suformavo generolas Ježmanovskis (Jerzmanowski) iš lenkų ulonų eskadrono. Buvo ir jūreivių įgula, artilerijos baterija su 100 artileristų bei pėstininkų batalionas iš trijų grenadierių ir trijų šaulių kuopų. Bataliono kariai turėjo būti atrinkti asmeniškai per paskutiniąją apžiūrą.

Paskutinįjį šeštadienį Napoleonas pamėgino suvesti sąskaitas su savo gyvenimo moterimis. Josephinai jis rašė:

> Tremtyje kardą pakeisiu plunksna <...> Jie išdavė mane, visi iki vieno <...> *Adieu, ma bonne Joséphine.* Išmok susitaikyti su likimu kaip kad aš susitaikiau ir niekada neišvyk iš atminties to, kuris niekada nepamiršo tavęs ir niekada nepamirš[59].

Rašydamas Marijai Luizai, imperatorienei, vartojo oficialų kreipinį *vous*:

> Mano brangioji žmona, Apvaizda <...> paskelbė man nuosprendį. Sveikinu jus žengiant tuo keliu, kurį pasirinkote <...> Nemanau, kad Lemtis dar kada nors suves mus <...> Iš visų bausmių, tekusių mano daliai, atskyrimas nuo jūsų man pati žiauriausia. Turiu tik vieną priekaištą. Kodėl jūs nepasinaudojote imperatoriškąja valdžia mano širdžiai — juk tokią teisę jums suteikė motinystė? Jūs bijojote manęs ir mylėjote mane ...[60]

Tie laiškai nebuvo išsiųsti. Jie po kelių dienų buvo rasti jo rašomajame stale Fontenblo nepasirašyti.

Po to beliko tik laukti išvykimo dienos, paskirtos ateinantį trečiadienį. Napoleonui sugrįžo gera nuotaika. Jis stengėsi pridaryti kuo daugiau nemalonumų. Vieną ar porą kartų jam buvo užėję įprastiniai įtūžio priepuoliai. Sugadino įgaliotinių pietus, liepdamas tarnui pranešti apie jo atvykimą prie jų stalo, taip priversdamas juos atsistoti, pats taip ir pasilikdamas savo kambaryje.

Būdamas karys, Napoleonas daug kartų mąstė apie mirtį ir užmarštį. Sykį jis paklausė maršalo Séguro, ką pasakys žmonės, kai jo nebebus. Ministras jam atsakė tikra šlovinamąja giesme, kupina sielvarto ir pagyrų. „*Non,* — tarė Napoleonas, palydėdamas savo žodžius charakteringu gališku gestu, — *ils diront „Ouf*"' („Ne, jie tik pasakys „Ak")[61].

Trečiadienio rytą Napoleonas, ruošdamasis atsisveikinimo ceremonijai, apsirengė paprastai. Jis buvo didelis teatrališkų efektų ir tinkamo momento parinkimo meistras. Sykį jis aiškino, kad istorija susideda iš laiko ir erdvės. „Visada išlieka galimybė atgauti prarastą teritoriją, — pastebėjo jis, — bet prarastą laiką — niekada". Jis tikriausiai mėgavosi proga surežisuoti tai, ką istorikai vėliau vadino Napoleono ikonografijos „Paskutiniąja vakariene". Pasak prieštaringų tvirtinimų, jis buvo apsirengęs kasdienine gvardijos šaulių uniforma — iškirptu žaliu munduru, balta liemene ir bridžiais, arba mėlynu munduru ir mėlynomis aptemptomis

kelnėmis. Bet kokiu atveju jis buvo ilgaauliais batais, uniforminiu kardu prie šono, vienintele Garbės legiono žvaigžde ant krūtinės ir legendine juoda skrybėle su aukštyn atverstu užpakaliniu bryliumi. Lygiai 11 valandą ryto, o pasak kitų šaltinių, laikrodžiui mušant pirmą valandą dienos, jis išėjo į vestibiulį ir pakilo į marmurinių laiptų viršų.

Istorija žino daug tokių momentų, kai atrodydavo, jog viena epocha jau pasibaigė, kad koks nors senas režimas ar sistema pagaliau žlugo. Tai pavojingi momentai visiems, kuriuos jie liečia, o ypač istorikams, norintiems suskaidyti savo tyrimų objektą į aiškiai apibrėžtus periodus. Mat režimai, visuomenės ir ekonomikos retai kada miršta taip staiga kaip žmonės. Net iš pažiūros kataklizminių žlugimų laikotarpiais tęstinumo ir inercijos jėgos visada kovoja su permainų varomosiomis jėgomis. Napoleonas nemirė. Jis dar netapo legenda. Jis tik tarė savo gvardijai *Adieu*, bet ne paskutinį kartą.

X

DYNAMO

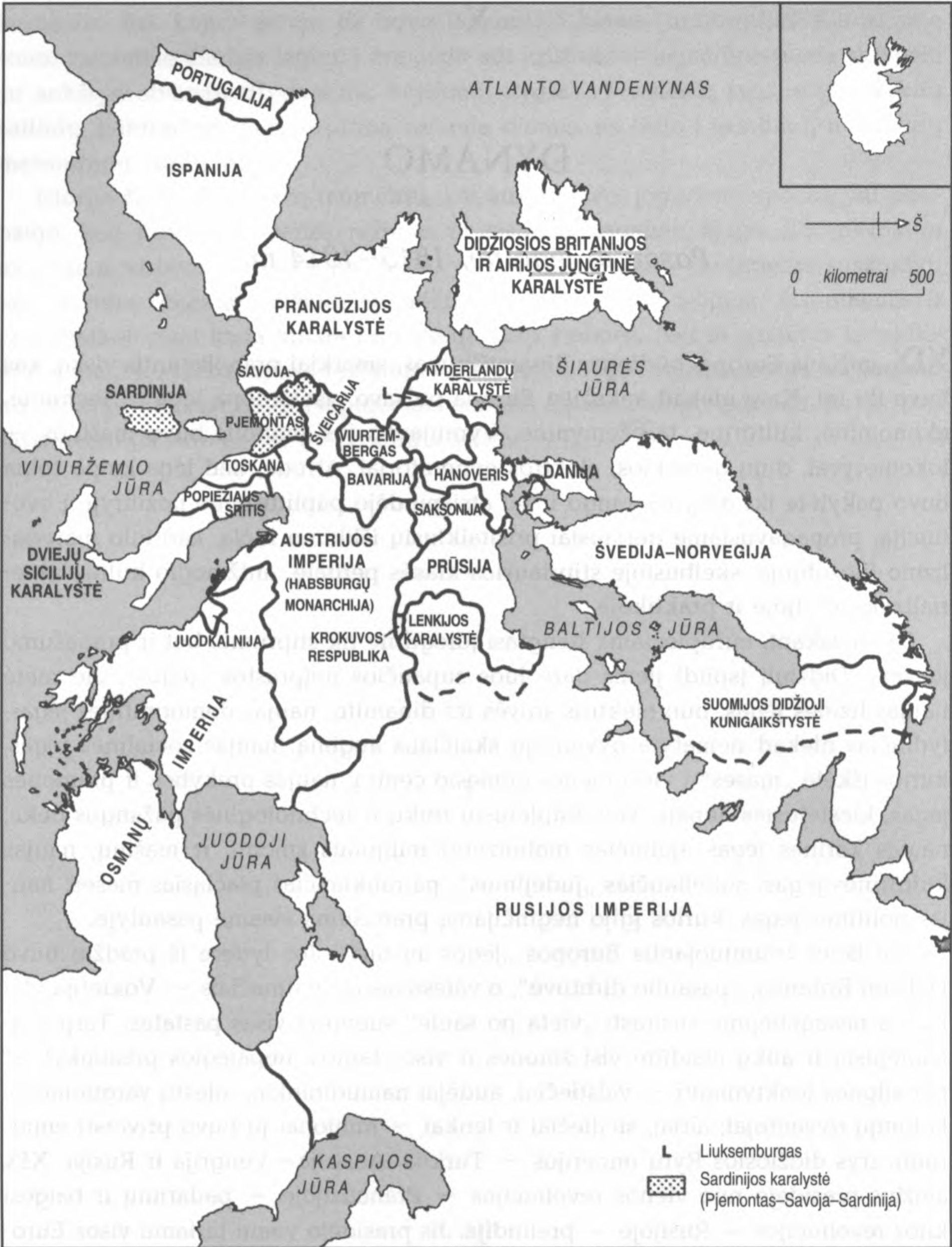
Pasaulio jėgainė, 1815–1914 m.

XIX amžiaus Europai būdingas dinamiškumas, smarkiai pranokstantis viską, kas buvo iki tol. Kaip niekad anksčiau Europa pulsavo visokeriopa jėga – technine, ekonomine, kultūrine, tarpžemynine. Vyraujantis jos simbolis buvo mašinos – lokomotyvai, dujų gamyklos, elektros generatoriai. Atrodė, kad jėga kaipo tokia buvo pakylėta iki dorybės rango ir tai atsispindėjo paplitusiame požiūryje į evoliuciją, propagavusiame geriausiai prisitaikiusių išlikimo idėją, istorinio materializmo filosofijoje, skelbusioje stipriausios klasės pergalę, antžmogio kulte, imperializmo teorijoje ir praktikoje.

Tiesą sakant, europiečiams stengtasi įdiegti ne tik stiprumo, bet ir pranašumo jausmą. Didžiulį įspūdį jiems darė juos supančios neįprastos „jėgos". Jie matė naujas fizines jėgas, nuo elektros srovės iki dinamito; naujas demografines jėgas, lydinčias niekad nematytą gyventojų skaičiaus augimą; naujas socialines jėgas, kurios iškėlė „mases" į visuomenės dėmesio centrą; naujas prekybos ir pramonės jėgas, klestėjusias nepaprastai išsiplėtusių rinkų ir technologinės pažangos dėka; naujas karines jėgas, galinčias mobilizuoti milijonus žmonių ir mašinų; naujas kultūrines jėgas, sukeliančias „judėjimus", patraukiančias plačiąsias mases; naujas politines jėgas, kurios įgijo neginčijamą pranašumą visame pasaulyje.

Tai išties triumfuojantis Europos „jėgos amžius". Jos lydere iš pradžių buvo Didžioji Britanija, „pasaulio dirbtuvė", o vėlesniais dešimtmečiais – Vokietija, dėl kurios nesugebėjimo susirasti „vietą po saule" subyrėjo visas pastatas. Tarp pralaimėjusių ir aukų atsidūrė visi žmonės ir visos tautos, nepajėgios prisitaikyti ar per silpnos lenktyniauti – valstiečiai, audėjai namudininkai, miestų varguomenė; kolonijų gyventojai; airiai, siciliečiai ir lenkai – milijonai jų buvo priversti emigruoti; trys didžiosios Rytų imperijos – Turkija, Austrija–Vengrija ir Rusija. XIX amžius prasidėjo nuo vienos revoliucijos – Prancūzijoje – padarinių ir baigėsi kitos revoliucijos – Rusijoje – preliudija. Jis prasidėjo vienu tariamu visos Europos valdovu – Napoleonu, pareiškusiu, kad jo meilužė – tai Valdžia, o baigėsi kitu – Leninu, kuris skelbė: „Komunizmas – tai Sovietų valdžia plius visos šalies elektrifikacija".

Žinoma, galima įrodinėti, kad XIX amžiuje jėgos demonstravimas nebuvo toks didelis kaip XX amžiuje. Juk galų gale garo ir elektros galia nė iš tolo neprilygsta branduolio skilimo jėgoms, o traukiniai, kad ir kokie greiti jie būtų, vis tiek nepajėgūs varžytis su lėktuvais ar tarpžemyninėmis balistinėmis raketomis.

22 žemėlapis.
Europa, 1815 m.

O imperializmo ir kolonializmo engiamosios galios irgi neprilygsta fašizmo ir komunizmo totalitarinei tironijai. Tačiau esmę sudaro tai, kad XIX amžiaus žmogui jėga buvo stebėjimosi ir vilties objektas, o XX amžiaus žmogui ji tapo įtarimų objektu. Per tą laiką, kuris pramonės revoliuciją skiria nuo aplinkos išsaugojimo judėjimo, žmonių požiūris pasikeitė. Kai 1805 metais buvo atrasta elektra, jos nauda niekas neabejojo, o branduolinės energijos nauda kelia aštrius ginčus. Industrializaciją ir kolonializmą kadaise visi laikė dideliu žingsniu į priekį, o dabar jie, geriausiu atveju, sukelia prieštaringus jausmus.

Jėgos ir greičio psichologija neatpažįstamai pasikeitė. 1830 metais, kai tarp Liverpulio ir Mančesterio ėmė kursuoti pirmasis pasaulyje keleivinis traukinys, ši 24 mylių (40 km) per valandą greičiu lekianti *Raketa* partrenkė ir užmušė vieną nebejauną britų politiką; mat nepaisant visų perspėjimų, jis taip ir nesuprato, kokį pavojų kelia toks greitis. 1898 metais, kai Didžiosios Britanijos viešaisiais keliais pirmą kartą buvo leista važinėti automobiliams, jų greitis buvo apribotas 4 myliomis (6,5 km) per valandą, kad priešais automobilį galėtų eiti žmogus su raudona vėliavėle. O dabar jau niekas nebekreipia dėmesio į milijonus žmonių, lakstančių 100 mylių (160 km) per valandą Vokietijos greitkeliais, 240 mylių (400 km) per valandą greičiu prancūzų TGV ar 1000 mylių (1600 km) per valandą greičiu viršgarsiniu *Concorde* lėktuvu. Nuo XIX amžiaus žmonės priprato prie jėgos ir greičio, o pripratimas sukėlė panieką.

Natūralu, kad dauguma europiečių nesuvokė, kokia didelė jėga atsidūrė jų rankose. Labiau impulsyvūs ir ambicingi stengėsi išnaudoti visas jos galimybes, išmintingesnieji mėgino naudotis ja atsargiau. Britams, kurie iš pradžių buvo lyderiai, neliko nieko kito kaip tik atsargiai įsitraukti į žemyno reikalus. Tą patį padarė ir Otto von Bismarckas, pramoniniu ir kariniu atžvilgiais pačios galingiausios to amžiaus valstybės kūrėjas. Geležinis kancleris padarė Vokietiją galinga valstybe, tačiau ne visuotine grėsme. Jo labiausiai išgarsėję posakiai apie „geležį ir kraują" (1849) arba „kraują ir geležį" (1886) buvo pasakyti kalbant apie biudžetą ir socialinius reikalus, o ne apie karą. Kaip didžiausias to amžiaus valstybinis veikėjas, jis net suprato valstybės valdymo meno ribotumus ir nesivylė „valdyti įvykių tėkmės", pasitenkindamas galimybe „kartais pakreipti ją į tą ar kitą pusę". „In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister" („Meistriškumas reiškiasi mokėjimu apsiriboti, o genialumas — tai žinojimas, kada sustoti")[1]. Bismarcko veiklos tęsėjai tokio santūrumo nebeturėjo.

Priešingai negu kai kas tikėjosi, Europos susidūrimas su šių dienų jėga atgaivino jos krikščioniškąją kultūrą. „Geležinkelių amžius" buvo ir energingos krikščionybės amžius. Inžinieriai leidosi į pasaulį lydimi misionierių. Žmonės, jautę savo pažeidžiamumą greit besikeičiančiame pasaulyje, ilgėjosi ankstesniųjų dievobaimingumo ir drausmės pavyzdžių. Kaip atsvaros bedvasėms mašinoms būtinybę kartu su kylančia romantizmo banga jie jautė vis didėjantį Dievo paramos poreikį, buvo pasiruošę vis noriau priimti antgamtinius dalykus, karštai geidė pasinerti į „savo esybės gelmes". O mirdami visai nesibodėjo žiūrėti į savo gyvenimą kaip į kelionę „dvasiniu geležinkeliu":

The Line to Heaven by Christ was made
With heavenly truth the rails were laid,
From Earth to Heaven the Line extends,
To Life Eternal where it ends ...
God's Love the Fire, his Truth the Steam
Which drives the Engine and the Train.
All you would to Glory ride
Must come to Christ, in Him abide
In First and Second, and Third Class
Repentance, Faith, and Holiness ...
Come then, poor Sinners, now's the Time
At any station on the Line,
If you'll repent and turn from sin,
The train will stop and take you in[2].

(Į Dangų Kristus kelią mums parodė,
Kaip kelrodį Tiesos jis davė žodį,
Nuo Žemės link Dangaus tas kelias veda,
Ir laime amžina jis baigtis žada ...
Nes Dievo meilė kaip ugnis, o jo Tiesa kaip garas,
Kurs garvežį ir traukinį į priekį varo.
Visi, kas trokšta juo pasiekti šlovę,
Suras ją Kristuje, žmonių valdove,
Važiuodami pirma, antra, trečia klase,
Per atgailą, tikėjimą, su viltimi šviesia ...
Vargšeliai nusidėjėliai — skubėkit,
Greičiau prie traukinio to bėkit,
Kas atgailą atliks, iš nuodėmių išbris,
Galės įlipt į jį pro atviras duris.)

Lemiamos reikšmės turėjo XIX amžiaus pradžios Europos sąlygos. Pokyčių varomosios jėgos galėjo reikštis tik tuose politiniuose ir tarptautiniuose rėmuose, kurie atsirado pasibaigus revoliuciniams karams. O tuos rėmus labai savitai pakeitė neįprasti 1815 metų įvykiai.

Tų metų vasario mėnesį, kaip tik tuo momentu, kai Vienos kongresui nesisekė susitarti, revoliucijos džinas dar kartą paspruko iš butelio. Napoleonas pabėgo iš Elbos. Paskui per „Šimtą dienų" Europai teko vėl akis į akį susidurti su revoliucinių karų šmėkla. Tai buvo didžiulis sukrėtimas. Nugalėjusių valstybių politinės nuotaikos 1814 metais buvo atsargios, o 1815 metais jos tapo tiesiog reakcingomis. Ateinančiais dešimtmečiais susidarė toks klimatas, kai bet kokie pasikeitimų požymiai būdavo tučtuojau nuslopinami.

Taigi *cent jours* įelektrino Europą. Per tris savaites nuo vienišo išsilaipinimo Antibe kovo 1-ąją dieną Napoleonas persikėlė per Dofinės Alpes, nugalėjo maršalą Ney'ų, kuris buvo pasiųstas jį „uždaryti į narvą", ir triumfuodamas įžengė į Paryžių, priversdamas Liudviką XVIII bėgti. Per tris mėnesius jis reformavo savo kariuomenę ir išvyko iš Paryžiaus atakuoti prie šiaurinių sienų besitelkiančias koalicijos jėgas. Jo strategija buvo paprasta — susidoroti su sąjungininkais po

vieną, kol tie dar nespėjo susivienyti. Birželio 16-ąją prie Luanji Napoleonas nugalėjo prūsus, tačiau nepavyko sutrukdyti jiems tvarkingai atsitraukti. Birželio 18-ąją jis, pasitikėdamas savo jėgomis, atakavo britus prie Vaterlo netoli Briuselio. Tačiau kunigaikščio Wellingtono „plonoji raudonoji linija" atlaikė visus prancūzų puolimus tą nesiliaujančių skerdynių dieną; o Blücherio prūsų kavalerija, pasirodžiusi vėlai po pietų, nušlavė prancūzus iš kovos lauko. Taip Napoleonas po šešiasdešimtojo iš anksto suplanuoto savo mūšio buvo iššluotas iš istorijos lauko. Birželio 22-ąją jis dar kartą atsisakė sosto; liepos 15-ąją kaip pabėgėlis Rošfore pasidavė Didžiosios Britanijos karo laivo *Bellerophon* kapitonui Maitlandui. Napoleonas buvo nugabentas į Plimutą, o iš ten į tolimą šv. Elenos salą. Šį kartą jis jau nebepabėgo. Rašydamas savo memuarus pranašavo, kad po dešimties metų Europa taps „kazokiška arba respublikoniška". Kai jis mirė, pasak Talleyrand'o, „nebuvo joks įvykis, o tik eilinė žinutė". [EKOLOGIJA]

Vienos kongrese, susirinkusiame po Vaterlo mūšio, vyravo blaivesnės nuotaikos. Nugalėjusių valstybių atstovų jau negalima buvo kaltinti, kaip anksčiau, kad jie „tik šoka, o ne siekia pažangos". Kongreso dalyviai vengė net menkiausios rizikos. Buvo nusiteikę visų pirma atstatyti monarchijos teises — šiai šventajai institucijai revoliucija kėlė didžiausią pavojų. Taip darydami jie mažai paisė demokratinių ir nacionalinių interesų, o savo nesutarimus išsprendė patenkindami nepatenkintųjų pretenzijas nugalėtųjų sąskaita. Iš 39 valstybėlių susidedanti Vokietijos konfederacija turėjo užimti Reino konfederacijos ir Šventosios Romos imperijos vietą (žr. III priedą, 74). Prūsija, reikalavusi Elzaso, Lotaringijos ir Varšuvos, vietoj jų gavo pusę Saksonijos. Austrija, netekusi savo dalies Nyderlanduose, atsiplėšė didelę Šiaurės Italijos dalį. Jungtinės Provincijos, netekusios Gerosios Vilties kyšulio, gavo austrų Nyderlandus. Netekusiai Suomijos Švedijai buvo atiduota Norvegija. Patvirtinta Suomijos, Lietuvos ir rytinės Lenkijos priklausomybė Rusijai, ji gavo ir atskirą Lenkijos karalystę aplink Varšuvą, kurioje caras galėjo tapti karalium. Didžioji Britanija pasitenkino krūva salų nuo Helgolando iki Ceilono. Buvo atkurtas visas pulkelis persenusių monarchijų Neapolyje, Madride ir Turine, tačiau leista atgimti tik kelioms iš senųjų respublikų. Pasak caro Aleksandro, „Respublikos dabar ne madoj". Išimtis buvo padaryta Krokuvos respublikai: į šį miestą pretendavo Prūsija, Rusija ir Austrija, tačiau negavo nė viena iš jų.

Taigi susitarimų dvasia buvo daugiau negu konservatyvi: faktiškai tai mėginimas laikrodžio rodyklę pasukti atgal. Susitarimo tikslas — neleisti pasikeisti pasauliui, kuriame kaitos jėgas pavyko sulaikyti tik vargais negalais. Kunigaikštis Wellingtonas Vaterlo mūšį pakomentavo taip: „Velniškai šaunus dalykas, kaip gyvas nesu matęs kito tokio atvejo, kad viskas kabėtų ant tokio plono plauko". Tokios nuotaikos vyravo visoje Europoje. Riba tarp pasikeitimų ir stagnacijos buvo tokia neryški, kad nugalėtojams kėlė siaubą net menkiausia nuolaida. Su įtarimu buvo žiūrima net į ribotas, nuosaikias reformas. „Pradėti reformas, — rašė kunigaikštis Wellingtonas 1830 metais, — reiškia pradėti revoliuciją". Negana to, Prancūzija, tas amžinas revoliucinių neramumų šaltinis, nebuvo pažabota. Paryžiui it vulkanui buvo lemta išsiveržti dar ne kartą — 1830, 1848, 1851 ir 1870 metais.

Anot Austrijos kanclerio Metternicho, „Kai Paryžius nusičiaudėja, Europa gauna slogą". Prancūzų stiliaus demokratija buvo tikra grėsmė monarchijai, Bažnyčiai ir nuosavybei — atraminiams stulpams viso to, ką jis gynė. Sakoma, jog Metternichas yra pareiškęs, kad tai „liga, kurią reikia gydyti, ugnikalnis, kurį reikia užgesinti, gangrena, kurią reikia išdeginti karšta geležimi, hidra su plačiai atvertais nasrais socialinei tvarkai praryti"[3].

Ryškiausiu pavidalu, kurį įkūnijo Metternichas, reakcingoji 1815 metų dvasia priešinosi bet kokioms iš anksto nepalaimintoms permainoms. Pirmiausia ją išreiškė keturšalė Rusijos, Prūsijos, Austrijos ir Didžiosios Britanijos sąjunga; šios šalys susitarė ateityje esant reikalui rengti kongresus, o vėliau caro iniciatyva sukūrė „Šventąją sąjungą". Pirmoji sąjunga surengė Acheno kongresą (1818), kuris vėl priėmė Prancūziją į respektabilių šalių draugiją. O antroji sąjunga parengė pasiūlymą, kad valstybės turi amžiams garantuoti egzistuojančias sienas ir valdymo formas.

Didžiosios Britanijos vyriausybei viso to buvo per daug ir ji atkalbėjo princą regentą nuo stojimo į Šventąją sąjungą, pastūmėdama jį į sultono ir popiežiaus kompaniją. Pagal britų standartus lordo Liverpoolio vyriausybė buvo nepaprastai konservatyvi: savo vidaus politika ji priešinosi reformoms visose srityse, tačiau ji negalėjo leisti Europos reakcionieriams tarptautiniu mastu sukurti garo mašinos be apsauginio vožtuvo ekvivalento. Visuose vėlesniuose kongresuose, kurie vyko Tropau (1820), Laibache (1821) ir Veronoje (1822), britai laikėsi santūriai svarstant ekspedicijų revoliucijoms slopinti Neapolyje, Graikijoje ir Ispanijoje klausimą. Maišto Ispanijos kolonijose Pietų Amerikoje klausimu Didžiosios Britanijos užsienio reikalų ministras George'as Canningas prisidėjo prie JAV prezidento Jameso Monroe, pasisakydamas už bet kokio Europos kišimosi į Amerikos reikalus uždraudimą. 1826 metais Bendruomenių rūmuose jis pareiškė: „Naująjį Pasaulį įkūriau tam, kad atstatyčiau Senojo pusiausvyrą". O iš tikrųjų jis galutinai pribaigė kongresų sistemą. „Reikalai taisosi, — trumpai pareiškė jis prieš pat savo mirtį. — Kiekviena šalis pati sau, o Dievas mums visiems".

Nepaisant to, neilgaamžė kongresų sistema gerai pasidarbavo paruošdama sceną, kurioje XIX amžiaus Europa pradėjo savo audringą karjerą. Nors šiai sistemai ir nepavyko sukurti patvarių institucijų — vis dėlto vienu metu jau atrodė, kad ji įgyja kažką panašaus į pirmalaikės Tautų Sąjungos kontūrus — ji sukūrė konservatyvios „kontinentinės" tvarkos klimatą, su kuriuo teko kovoti visiems vėlesniems reformatoriams ir revoliucionieriams. Ji nužymėjo ribas tarptautinės arenos, kurioje penkios pripažintos valstybės — keturlypė sąjunga plius vėl pripažinta Prancūzija — turėjo ateinantį šimtmetį kovoti su visais išsišokėliais ir ateiviais. Nepaisant svarbių modifikacijų, ji dominavo Europos žemėlapyje, kuriam nebuvo lemta iš esmės pasikeisti iki 1914—1918 metų.

Nuo pat savo pradžios 1815 metais šio šimtmečio raida vyko trimis aiškiai išreikštais etapais: reakcijos (1815—1848), reformų (1848—1871) ir lenktyniavimo (1871—1914). Pirmajame etape konservatyvumo tvirtovė su permaininga sėkme laikėsi, kol pagaliau subyrėjo nuo visuotinio revoliucinio sprogimo 1848 metais.

Antrajame etape minėtosios valstybės nenoromis turėjo pripažinti, kad kontroliuojamos reformos geriau už nesiliaujantį priešinimąsi. Visose srityse buvo padaryta svarbių nuolaidų. Šalys priėmė konstitucijas, buvo paleisti paskutinieji baudžiauninkai. Kelioms atkakliausiai kovojusioms už savo nepriklausomybę tautoms ji buvo suteikta. Trečiajame, t. y. paskutiniame, etape Europa įžengė į intensyvaus lenktyniavimo laikotarpį; tą lenktyniavimą dar labiau sustiprino diplomatiniai persitvarkymai, karinis persiginklavimas ir varžybos dėl kolonijų. Keturiasdešimt neturinčios precedento taikos metų nepajėgė nuslopinti didėjančios įtampos, kuriai 1914 metų rugpjūčio mėnesį buvo leista virsti atviru konfliktu. Moderniosios ir modernėjančios Europos šalys, apsiginklavusios šiuolaikiniais ginklais, strimagalviais puolė į modernų karą, prieš kurio skerdynių mastus Napoleono karai atrodė kaip smulkūs susidūrimai.

* * *

Modernizacija, kurios nereikia painioti su modernizmu*, dabar yra mėgstamas sociologinis terminas apibūdinti sudėtingai virtinei pasikeitimų, kuriuos bendruomenės patiria iš „atsilikimo" eidamos į „šiuolaikiškumą". Išeities taškas yra tradicinis agrarinės, valstietija besiremiančios visuomenės tipas, kurioje dauguma gyventojų dirba žemės ūkyje ir patys pasigamina sau maistą, o tikslas — šiuolaikinė urbanizuota ir industrializuota visuomenė, kai dauguma žmonių užsidirba pragyvenimui miestuose ir gamyklose. Modernizacija susideda iš 30—40 susijusių pasikeitimų grandinės, o kiekviena grandis yra būtina, kad veiktų visa sistema. Žinoma, ji įtraukia ir industrializaciją bei pramoninę revoliuciją, kuri dabar laikoma svarbia viso proceso sudėtine dalimi arba vienu etapu. „Joks pasikeitimas žmonių gyvenime nuo žemės ūkio, metalurgijos išradimo ir miestų atsiradimo Naujajame akmens amžiuje nebuvo toks gilus kaip industrializacija"[4].

Visi sutaria, kad modernizacija pirmiausia prasidėjo Didžiojoje Britanijoje, o tiksliau — kai kuriuose jos regionuose, tarkim, Lankašyre, Jorkšyre, Juodojoje šalyje (vidurio Anglijos pramoniniai rajonai), Tainsaide, Klaidbenke ir Pietų Velse. Tačiau greit jos poveikį pajuto ir kontinentinė Europa, ypač vietovės netoli didžiųjų akmens anglies telkinių Belgijoje, Rūre ir Silezijoje. Iš šių koncentruotų pramonės rajonų jos poveikis pamažu vis didėjančiais ratais persimetė pirmiausia į miestus, paskui į valstybių sostines, ir pagaliau apėmė visas šalis, paveiktas pramonės stimulų. Tai niekada nebuvo užbaigtas procesas, tačiau vienaip ar kitaip jis palietė visą Europą. O kai jo poveikis pradėjo reikštis ir užjūriuose imperialistinės ekonomikos kolonijinių tikslų ar vietinės iniciatyvos dėka, jį imta traktuoti kaip „europietinimo" aspektą. Taip modernizacija atsidūrė ne tik pasaulinės ekonominės sistemos dėmesio centre, bet ir tapo rodikliu „išsivysčiusioms" šalims atskirti nuo „besivystančių" šalių.

---

* Modernizmas paprastai vartojamas kultūrinėms, o ne socialinėms bei ekonominėms tendencijoms apibūdinti. XIX amžiuje jį su menkinamu atspalviu vartojo konservatyvieji katalikai, o vėliau jį imta vartoti kaip bendro pobūdžio etiketę visiems avangardistiniams meniniams judėjimams.

Modernizaciją visų pirma reikia laikyti permainų varikliu, o ne jos sudėtinių dalių statiška suma. Šį variklį pirmiausia reikia įjungti, paskui leisti jam įsibėgėti, kol pasieks kritinę „starto" ribą, pereidamas į visai kitokį judėjimo režimą. (Geriausia būtų jį lyginti su skraidymu, tuo XX amžiaus reiškiniu, nors šiame kontekste gal geriau tiktų XIX amžiaus pradžios lokomotyvo pavyzdys.) Viskas prasideda ilgu pasiruošimo laikotarpiu, kai užkuriamas garo katilas ir susidaro pakankamas garo slėgis; po to — dramatiškasis starto momentas, kai garo slėgis išjudina stūmoklius, o šie — ratus; paskui — įsismaginimo fazė, kai variklis bildėdamas ir vibruodamas didina greitį, kol pagaliau ateina puikioji ramaus važiavimo būsena, kai lokomotyvas ramiai pukšėdamas ir efektyviausiai veikdamas smagiai lekia bėgiais didžiausiu greičiu.

Per visą XIX amžių daugumos Europos šalių vyriausybės stengėsi sudaryti sąlygas, kurios leistų jų šalims iš ekonomikos variklio įjungimo fazės pereiti į socialinę „starto" fazę. Vienoms tai pavyko, kitoms ne; kai kurios iš pat pradžių neturėjo jokių šansų, kad tai pavyks. Po vienišo Didžiosios Britanijos starto šimtmečio viduryje jos pėdomis pasekė dauguma šiaurės vakarų Europos šalių — pirmiausia Belgija ir Olandija, po jų Prūsija, Pjemontas ir Prancūzija. Šimtmečio pabaigoje pirmaujančią Didžiąją Britaniją ėmė sparčiai lenkti daugiau išteklių ir dinamizmo turinti suvienytoji Vokietija.

Daugumoje šalių išryškėjo dideli kontrastai tarp modernizuotų rajonų aplink metropolijas ir atokesnių provincijų. Jungtinėje Karalystėje Anglija ėmė vis labiau skirtis nuo atokesnių kalnuotų regionų ir salų. Prancūzijoje labai išsivystę regionai pradėjo rastis palei liniją Paryžius—Lionas—Marselis; Nyderlanduose palei liniją Lilis—Lježas—Roterdamas; Vokietijoje palei liniją Reino sritis—Rūras—Berlynas—Saksonija—Silezija; pačiame Bohemijos viduryje, Vienos ir Budapešto rajonuose (Austrija—Vengrija); suvienytoje Italijoje Lombardijos rajone. Provincijos, tarkim, Airija, Bretanė, Galicija ar Sicilija, liko visai neišsivysčiusios. Rusijos imperija, nepaisant nepaprastai didelių regioninių kontrastų, paskutiniaisiais metais prieš Pirmojo pasaulinio karo pradžią vis spartėjančiais tempais judėjo modernizacijos link.

Dėl nevienodų raidos tempų įvairiose valstybėse ir pačių valstybių viduje dar labiau sustiprėjo ekonominiai kontrastai Europoje. Tiesą sakant, XIX amžiuje atsirado dvi skirtingos ekonominės zonos: toli pažengusi, industrializuota ir modernizuota sritis Šiaurėje bei Vakaruose ir atsilikusi, nors ir besiindustrializuojanti, tačiau beveik nemodernizuota zona Pietuose ir Rytuose. Pirmoji zona dalyvavo „pasaulinėje jūrų ekonomikoje", kur vis dar dominavo Didžioji Britanija, ir ji, kaip ir Didžioji Britanija, galėjo didinti savo pajėgumą įsigydama kolonijų užjūryje. O pastaroji veikė tik kaip priklausomas maisto, žaliavų ir pigios darbo jėgos šaltinis bei kaip nesavarankiška prekių rinka.

Didžiausias nukrypimas nuo tos schemos buvo Vokietijos atvejis. Ji, nors ir tapo dinamiškiausia industrializuotos zonos šalimi, tačiau dėl politinių priežasčių ir laiko stokos nesugebėjo įsigyti pakankamai kolonijų. Tad kai 1871 metais Vokietija susivienijo, ji užmezgė glaudžius ekonominius ryšius su Rytų Europos

šalimis, taip kompensuodama savo nesėkmę įsigyjant kolonijas. Anksčiau Europos pasidalijimas į vakarinę ir rytinę daugiausia buvo religinio ir politinio pobūdžio, o dabar jis įgavo ryškių ekonominių bruožų.

Industrializacija Rytų Europoje apsiribojo atskirais rajonais, kurie kaip salos buvo išsibarstę atsilikusių kaimiškųjų teritorijų jūroje. Tokios salos iškilo šiaurinėje Bohemijoje, Lodzės—Varšuvos—Dombrovos trikampyje, Nižnij Novgorodo ir Sankt Peterburgo medvilnės verpimo fabrikuose, Donbase ir Galicijos, Rumunijos bei Kaspijos pajūrio naftos gavybos rajonuose. Be to, tos salos buvo izoliuotos ne tik geografiškai, tačiau net šimtmečio pabaigoje nesukūrė pakankamai varomosios jėgos, kad galėtų išjudinti iš mirties taško visą ekonomiką. Tai turėjo didelių socialinių ir strateginių pasekmių. Valstietijos masių skurdas didėjo; nors valstiečiai nebebuvo kaip anksčiau pririšti prie žemės, tačiau neturėjo pakankamai galimybių pagerinti savo padėtį įsidarbindami miestuose. Jie negalėjo pasinaudoti nei šiuolaikinio žemės ūkio galimybėmis, nei pakankamai lengvai susirasti darbo pramonėje. Negana to, skurdžios visuomenės valstybė buvo priversta negailestingai apmokestinti savo varganus pavaldinius. Tai sudarė prielaidas socialiniam ir politiniam maištui. Matydamos tokią padėtį ir bijodamos Vokietijos dinamiškumo, Vakarų šalys nusprendė paremti savo politinį *rapprochement* („suartėjimą") su Rusija didelėmis investicijomis. 1890—1914 metais Prancūzijos, Didžiosios Britanijos ir Belgijos investicijos Rusijoje labai išaugo, todėl smarkiai išsiplėtė Rusijos geležinkelių tinklas, padidėjo pramonės gamyba ir užsienio prekyba.

Kyla klausimas, buvo ar nebuvo bendra visos Europos ekonomika. Į jį galima atsakyti, kad tikriausiai ne. Tačiau jei ir buvo — tos didžiulės Vakarų investicijos Rusijoje kalba apie ekonominės integracijos didėjimą — tai svarbiausią vietą joje aiškiai užėmė Vokietija. 1900 metais Vokietijai teko didžiausia dalis Vakarų pramonės ir prekybos, o kartu ir dominuojantis vaidmuo Rytų ekonomikoje.

Turint galvoje tą kontrastą tarp ankstyvo Vokietijos ekonominio išsivystimo ir jos politinio atsilikimo netenka stebėtis, kad abu žymiausi modernizacijos teoretikai buvo vokiečiai. Nepaisant to, Friedricho Listo (1789—1846), kurio veikalas *Das nationale System der politischen Ökonomie* („Nacionalinė politinės ekonomijos sistema") išėjo 1841 metais, išvados buvo visai kitokios negu Karlo Marxo. Marxo nuomone, permainų varomoji jėga buvo klasių kova, o Listas jos ieškojo valstybės ekonominėje politikoje, kuri galėjo skatinti vystymąsi protekcionistiniais tarifais ir didelėmis investicijomis į infrastruktūrą ir švietimą. Listas labai nuosekliai gynė tai, ką kiti vadino „Prūsijos keliu į kapitalizmą"; šis pavyzdys kaitino daugelio vaizduotę, ypač Rytų Europoje, ir jie norėjo žengti Prūsijos pėdomis[5].

Tuo metu mažai kam iš europiečių kildavo klausimas, kodėl ši modernizacija įvyko Europoje, o ne kur nors kitur. Atrodo, kad atsakymo reikia ieškoti ypatingame ekologinių, ekonominių, socialinių, kultūrinių ir politinių aplinkybių *sutapime*, kurio nebuvo kitose senesnėse ir sudėtingesnėse civilizacijose. Taigi reikia akcentuoti sutapimą — kitaip sakant, „Europos stebuklą"[6].

Nagrinėjant detaliau, modernizacijos procesą galima suskaidyti į praktiškai begalinę smulkesnių sąveikaujančių procesų ir naujų įvykių grandinę. Be geros dešimties faktorių, įnešusių savo indėlį į pramoninės revoliucijos pradinį etapą, reikia atsižvelgti dar į tris dešimtis kitų, kai viena permaina skatino kitą ekonominėje, socialinėje, kultūrinėje, psichologinėje, politinėje ir karinėje sferose (žr. III priedą, 69).

Žemės ūkio produkcija didėjo dėl to, kad pradėta naudoti mašinas, pradedant McCormicko arkliais traukiamomis javapjovėmis (1832) ir baigiant garu varomomis kuliamosiomis, o galų gale — benzinu varomais traktoriais (1905). Žemės ūkio mašinų eksportas buvo pramonės regionų prekybos su nepramoniniais regionais pozicija. Mašinų skaičiaus didėjimas fermose reiškė darbo jėgos poreikių mažėjimą ir vis daugiau žmonių galėjo migruoti į miestus ir į gamyklas.

Darbo jėgos mobilumas smarkiai padidėjo per revoliucinius karus, kai Prancūzijoje, Italijoje ir Ispanijoje buvo panaikinta baudžiava ir kai milijonai karių paliko savo kaimus, kad niekada nebesugrįžtų į juos. Baudžiauninkų išlaisvinimas Rytų Europoje vyko keliais dešimtmečiais vėliau. Jis atnešė daug vargų Prūsijoje 1811—1814 metais, kur brutalus lažas dažnai baigdavosi prievartiniu baudžiauninkų nuvarymu nuo žemės. Austrijoje baudžiava buvo panaikinta 1848 metais labai staigiai ir tai sukėlė daug neišspręstų problemų. Rusijos imperijoje baudžiava panaikinta caro *ukazu* 1861 metais, o Lenkijos karalystėje — 1864 metų balandžio mėnesio *ukazu*.

„Kuro karalienę anglį" papildė nauji energijos šaltiniai — pirmiausia dujos, paskui nafta, o dar vėliau ir pramoniniu mastu pradėta naudoti elektros energija. Pall Mallo gatvė Londono centre dujomis buvo apšviesta 1813 metais, o nuo trečiojo dešimtmečio akmens anglies dujos Didžiojoje Britanijoje jau tapo prieinamos miesto gyventojų namams ir komunaliniam ūkiui. Naftą imta naudoti nuo septintojo dešimtmečio. Naftos telkinius Europoje pradėta eksploatuoti Borislave (Galicija), Ploještyje (Rumunijoje) ir Baku prie Kaspijos jūros. Atėjo laikas, kai vidaus degimo variklis (1889) sukėlė ne menkesnę revoliuciją nei anuo metu garo mašina. Elektra plačiai prieinama tapo tik devintajame dešimtmetyje, kai Gramme patobulino generatorių (1869), o Deprezas išrado aukštos įtampos elektros perdavimo kabelį (1881). Ją buvo galima naudoti šildymui, apšvietimui ir mašinoms varyti. *La Fée Électricité* debiutas įvyko pasaulinėje Paryžiaus parodoje 1900 metais. Tuo metu 92 procentai pasaulyje sunaudojamos energijos dar buvo gaunama iš akmens anglies.

Įvairiom energijos rūšim varomas mašinas ir variklius pradėta naudoti vis daugiau įrenginių, nuo konvejerių iki garlaivių. Tačiau lemiamos reikšmės turėjo staklių — mašinas gaminančių mašinų — ir galingų įrenginių, tarkim, garinių kūjų ar poliakalių, sukūrimas, nes jos išvadavo žmones nuo sunkiausių darbų. Henry Maudslay'us (1771—1831) iš Vulvičo, metalo tekinimo staklių išradėjas (1797), kartais laikomas šios srities tėvu.

Kalnakasyba, nepaisant žymios pažangos pumpuojant vandenį bei didinant saugumą, ir toliau liko daug darbo reikalaujančia pramonės šaka. 1900 metais,

kaip ir 1800-aisiais, milijonai Europos šachtininkų susirietę kirtavietėse su kirtikliais rankose pardavinėjo savo sveikatą už gerą atlyginimą ir už silikozę. Geležies rūdos kasyba buvo susitelkusi turtinguose oolitinės rūdos telkiniuose Liuksemburge ir Lotaringijoje, šiaurės Ispanijoje, šiaurės Švedijoje ir Krivoj Roge Ukrainoje. Didelę pažangą padarė metalurgija. Aukštakrosnių patobulinimus apvainikavo sero Henry'o Bessemero konverteris Šefilde (1856) ir Martino regeneracinė krosnis Sirėjuje (1864). Taip Geležinkelių amžius gavo pigaus aukštos kokybės plieno, kuris tiko ne tik bėgiams, bet ir tiltams, laivams, pastatų karkasams, amunicijai. Devintajame dešimtmetyje pažangios alotropijos teorijos ir praktikos dėka rinkoje pasirodė platus asortimentas aukštos kokybės lydinių, tinkamų instrumentams gaminti ir artilerijai. Elektrometalurgija leido pradėti aliuminio gamybą. XVIII amžiaus metalurgai buvo tikri pirmosios pramoninės revoliucijos kunigaikščiai, o XIX amžiaus pabaigos plieno gamintojus, tokius kaip Schneiderį iš Le Krezo ar Kruppą iš Eseno, galima laikyti jų vertais įpėdiniais. Plieno gamyba tapo svarbiausiu pramoninės galios rodikliu (žr. III priedą, 72).

Nepaprastai išaugo transporto priemonių greitis, efektyvumas ir komfortas. Naujos eros pradžią kelių istorijoje reiškė Johno McAdamo išrasta akmens ir bitumo danga (1815), kurią plačiai naudoti pradėta tik pasirodžius automobiliams. Nauji horizontai tiltų statybai atsivėrė, kai Telfordas per Meno (Menai) sąsiaurį pastatė pirmąjį kabantį tiltą (1819). Geležinkeliais vis pigiau ir greičiau buvo pervežama vis daugiau keleivių ir krovinių. Kelionės sausuma iš Paryžiaus į Sankt Peterburgą sutrumpėjo nuo 20 dienų 1800 metais iki 30 valandų 1900 metais. Europiečius sujungė jų geležinkelių romantika ir naudingumas. Ties amžių sandūra tankiausias geležinkelių tinklas buvo Belgijoje (42,8 km 100 km^2, o Jungtinėje Karalystėje tik 19 km, Vokietijoje 17,2 km). Skaičiuojant vienam gyventojui, geriausiai apsirūpinusi geležinkeliais buvo Švedija (27 km 10 000 gyventojų, o Belgijoje tik 12,2 km). Blogiausiai jais apsirūpinusi buvo Serbija (2,5 km 10 000 gyventojų; europinėje Rusijos dalyje 5,7 km). [BENZAS]

Aviacijoje brolių Montgolfierų karšto oro balionas, pirmą kartą išbandytas 1783 m. birželio 5 d. Anonė vietovėje netoli Liono, padarė skraidymą balionais svarbia XIX amžiaus karo meno sritimi. Juos pakeitė grafo Zeppelino dirižablis (1900), o truputį vėliau lėktuvai. Paskutiniajame XIX amžiaus dešimtmetyje Otto Lilienthalis tapo sklandymo pradininku Vokietijoje, o 1903 metais Deitone (Ohajo valstija) broliai Wrightai pirmą kartą atliko pilotuojamą skrydį lėktuvu su benzino varikliu. 1909 m. liepos 25 d. Louisas Blériot monoplaniniu lėktuvu per 31 minutę įspūdingai perskrido Lamanšą.

Tobulėjo ir ryšių sistemos. Unifikuotų pašto paslaugų sukūrimas greitą korespondenciją padarė prieinama visiems. Pasirodė pašto ženklai – pirmasis iš jų buvo Didžiosios Britanijos juodasis vieno penso ženklas 1840 m. gegužės 1 d. Po to juos įsivedė Ciūrichas ir Ženeva (1843), Prancūzija ir Bavarija (1849, Prūsija, Austrija ir Ispanija (1850), Švedija (1855), Rusija ir Rumunija (1858), Lenkija (1860), Islandija (1873). Elektrinio telegrafo (1835), telefono (1877) ir radijo (1896) išradimas leido akimirksniu perduoti žinias dideliais atstumais. Labiausiai išgarsėjęs

BENZAS

1885 metais Carlas Benzas iš Manhaimo (1844–1929) sukonstravo triratę benzinu varomą mechaninę transporto priemonę *Motorwagen* („automobilį"). Nors ji dažnai vadinama pirmuoju automobiliu, tačiau iš tikrųjų tai buvo tik pusiaukelė du šimtus metų trukusioje automobilio istorijoje. Nicholaso Cugnot (1725–1804) sukonstruotas garu varomas vežimaitis *automobilio* vardą gavo dar 1769 metais. Garu varomos transporto priemonės 1850 metais buvo jau plačiai naudojamos. Mėginta konstruoti ir benzinu varomas transporto priemones. Tačiau tik Nicolauso Otto (1876), Gottliebo Daimlerio (1885) ir Rudolfo Dieselio (1897) sukonstruoti keturtakčiai vidaus degimo varikliai autotransportui realiai atkėlė vartus į ateitį.

Benzo triračio automobilio originalas demonstruojamas Miuncheno muziejuje *Deutsches Museum.* Jo du 80 stipinų varomieji ratai su tvirtais ratlankiais buvo sujungti diferencialine pavara, o priekinis vairuojamas ratas valdomas statmena rankena. Variklis, įtaisytas po aukšta sėdyne, turėjo elektrinę uždegimo sistemą. Variklio galingumas nesiekė vienos arklio jėgos, tačiau to pakako 16 km per valandą greičiui pasiekti. Kėbulo automobilis neturėjo[1].

Prie Europos motorizacijos labai daug prisidėjo André Michelino išrastos pneumatinės padangos (1888) ir amerikiečių masinės automobilių gamybos metodas (1908). Kaip iš gausybės rago pasipylė motociklai, sunkvežimiai, autobusai. Ties amžių sandūra atsirado ir didžiosios komercinės firmos, tokios kaip *Fabbrica Italiana di Automobilismo di Torino* (FIAT, 1899) ir *Renault* Paryžiuje (1901). *Daimler-Benz* firmos 1901 metais išleistas *Mercedes* ir *Rolls-Royce* firmos *Silver Ghost* (1906) diktavo naujus prabangos ir patikimumo standartus. (Leninas turėjo rolsroisą.) Du pasauliniai karai sulėtino spartų privačių lengvųjų automobilių skaičiaus augimą, tačiau padidino transportinių sunkvežimių ir kvalifikuotų vairuotojų skaičių. Privačių lengvųjų automobilių raida įžengė į naują etapą, kai Hitleris 1938 metais palaimino *Volksvagen,* vadinamųjų „vabalėlių" gamybą. Skandinavijos motorizacijos pradininke tapo *Volvo* firma Geteborge, o Čekoslovakijoje – *Škodos* firma Pilzene. Tarpukario Lenkijoje pagal italų licenciją buvo gaminamas lenkiškasis *Fiatas.* Visuotinės motorizacijos era Vakarų Europoje prasidėjo po 1950 metų, o sovietinio bloko šalyse septintojo dešimtmečio pabaigoje.

Technologijos istorijoje kelia sumaištį ginčai, kas gi buvo pirmas; jie dažnai iškreipia iš esmės bendradarbiavimu, papildymu ir atskirų pasiekimų sujungimu grindžiamą technologinę pažangą. Tačiau kokybinių pokyčių momentų vis tiek pasitaiko, tik sunku juos nustatyti. Pavyzdžiui, ką laikyti pirmuoju lėktuvo skrydžiu? Galima rinktis vieną iš šių bandymų: Launoy ir Bienvenüe sraigtasparnį, varomą „lanko temple" (1784), Henry'o Giffard'o garu varomą lėktuvą (1852), Clémento Aderio benzinu varomą lėktuvą (1890), kuriuo jis nuskrido 50 metrų, K. E. Ciolkovskio eksperimentines raketas. Daugumoje žinynų pirmenybė teikiama skridimui prie Kil Devil kalno Šiaurės Karolinoje 1903 m. gruodžio 17 d. Tačiau tas skrydis priklauso jau kitai, „valdomų skrydžių su mechaniniu varikliu" kategorijai[2].

įrodymas, kokią naudą gali duoti patobulintas ryšys, buvo pademonstruotas 1815 m. birželio 19 d., kai Natanas Rothshildas rekordiškai pasipelnė Londono biržoje, pasinaudojęs specialia jachta, kuri atnešė jam žinią iš Vaterlo keliomis valandomis anksčiau negu ją gavo jo konkurentai. Prie tarptautinių ryšių gerinimo gerokai prisidėjo Tarptautinė pašto sąjunga (1874), Tarptautinė telegrafo sąjunga (1875), Tarptautinė svorių ir matų tarnyba (1875) ir Centrinis geležinkelių eismo biuras (1890). [FOTOGRAFIJA]

Kapitalo investicijos didėjo tokiu mastu, kokiu didėjo pelnas. Privačios firmos reinvestuodavo didėjančius pelnus, o vyriausybės investuodavo vis didesnę augančių mokesčių dalį. Nepasotinama kapitalo paklausa išsėmė visas privačių skolintojų galimybes ir atgaivino akcinių bendrovių potencialą (jų veikla Anglijoje ir Prancūzijoje, bet ne Škotijoje, buvo apribota po 1720 metų katastrofos, sukeltos nesąžiningų spekuliacijų). Nuo trečiojo XIX amžiaus dešimtmečio ribotos atsakomybės akcinės bendrovės paplito visoje Europoje. Tos *sociétés anonymes* (SA), *Aktiengesellschaft* (AG) arba *Company Limited* su savo akcininkais ir jų metiniais susirinkimais mokėjo dividendus savo investuotojams, kartu prisiimdamos tik ribotą atsakomybę kreditorių atžvilgiu. Tačiau „horizontalių" susiliejimų ar „vertikalių" kontraktų būdu jos ėmė jungtis į vis didesnius konglomeratus — jungtinius, konsoliduotus trestus ar konfederaciniu principu kuriamus kartelius. Didžiojoje Britanijoje, kur labai bijota monopolių atsiradimo, trestai ir karteliai kūrėsi pamažu. Daugelis didžiųjų britų kompanijų, tarkim, garlaivių linijos *P.&O.* arba *Cunard,* atsirado penktajame dešimtmetyje. O Prancūzijoje karteliai buvo įprastas dalykas. Susivienijusioje Vokietijoje mažai tesipriešinta didžiuliams trestams ir čia amerikiečių pavyzdžiu buvo kuriami *Konzernen,* dominavę visuose rinkos sektoriuose.

Vidaus rinkų plėtrą skatino gyventojų skaičiaus augimas, padidėjęs didžiųjų gyventojų centrų prieinamumas, žmonių gerovės kilimas ir visiškai naujų paklausos rūšių atsiradimas. Tarp daugelio naujų pramonės šakų svarbiausia buvo chemijos pramonė, pradėjusi augti atradus anilininius dažus (1856), ėmus gaminti sodą Solvay'aus būdu (1863) ir mineralines trąšas. Pasipylė ištisas srautas nuostabių sintetinių medžiagų, įskaitant plastmases (celofaną, celiulioidą), dirbtinį šilką, viskozę, aspiriną. Tarp chemijos pionierių išsiskyrė vokiečių vardai, ypač Liebigo, Hofmanno, Bunseno ir Bayerio. [MAUVE]

Užsienio prekybos plėtotę spartino naujų žemynų, ypač Amerikos ir Afrikos, įsisavinimas ieškant kolonijų, žaliavų gimtosiose šalyse trūkumas ir didėjanti vis platesnio asortimento prekių paklausa. Užsienio ir vidaus rinkos tapo priklausomos vienos nuo kitų. [DŽINSAI]

Vyriausybių politika modernizacijos atžvilgiu buvo įvairi, priklausomai nuo šalies režimo, jos išteklių ir jos santykinės padėties. Tik nedaugelis nesuvokė modernizacijos naudos, tačiau neturtingų šalių, tarkim, Rusijos ar Ispanijos, vyriausybės svyravo, draskomos prieštaringų jausmų — gėdos dėl savo atsilikimo ir baimės tapti priklausomomis nuo kitų. Autokratiniai režimai, pavyzdžiui, Rusijos, galėjo izoliuotis, kol nebuvo nuspręsta priimti užsienio investicijas. Liberalesni ar ne tokie ryžtingi režimai, kad ir Austrijos-Vengrijos, tokios galimybės neturėjo.

FOTOGRAFIJA

Senam diendaržiui Šalone prie Sonos teko garbė palikti savo atvaizdą pirmojoje pasaulyje fotografijoje. Vieną dieną 1826 metais Josephui Nicéphore'ui Niepce'ui pavyko po aštuonių valandų ekspozicijos gauti atvaizdą alavo lydinio plokštelėje. Dar po trylikos metų jo partneris Louisas Daguerre'as (1789–1851) jau galėjo išleisti į rinką fotografavimo aparatą, kuriam pakako trisdešimties minučių ekspozicijos, naudojant vario plokšteles, padengtas šviesai jautriu sidabro chlorido sluoksniu. Nuo šio įtaiso – dagerotipo – prasidėjo ilgas evoliucijos procesas, atvedęs prie masiškai naudojamų fotoaparatų, spalvotų juostelių, filmų, garsinių filmų, rentgeno ir infraraudonosios fotografijos, mikrofotografijos, o pastaruoju metu ir prie elektroninių videokamerų su videomagnetofonais derinio[1].

Fotografijos reikšmę ir taikingame gyvenime, ir kare sunku pervertinti. Ji prisidėjo prie vaizduojamojo meno *raison d'être* sunaikinimo. [IMPRESIJA], pakeitė žmonių vizualinį savęs ir juos supančio pasaulio suvokimą ir tapo galingu įrankiu visose mokslo ir ryšių šakose. Krymo karo vaizdai atkreipė viso pasaulio dėmesį į karinių konfliktų realybę, o šeimos portretai revoliucionizavo socialinio gyvenimo suvokimą. Fotografija įnešė naują matmenį ir į istorinę dokumentiką. Penkiasdešimt metų anksčiau negu išmokta užrašyti garsą [GARSAS], fotografijų rinkiniuose pradėjo kauptis visų praeities aspektų realūs vaizdai. [AUŠVICAS]

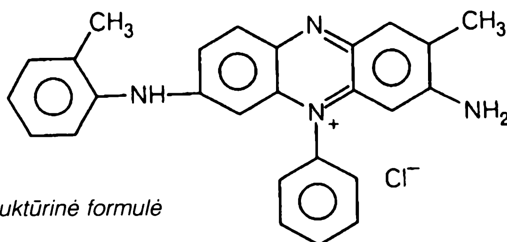
Tačiau fotografijos realizmas buvo apgaulingas. Pavyzdžiui, liūdnai pagarsėjo oficialių sovietinių fotografijų retušavimo menas. Stalinas iš visur pašalino bet kokius Trockio pėdsakus, o bjaurusis Gorbačiovo apgamas buvo šalinamas iki 1985 metų. Tačiau net sąžiningi fotografai, savavališkai pasirinkdami rakursą, fotografavimo momentą, apšvietimą, toną, struktūrą, o ypač objektą, daugiau nuslepia negu atskleidžia. Tad fotoaparatas, kaip ir istorikai, visada meluoja.

Kai tik pramonės revoliucija įsismagino, ji sukėlė daug pasekmių. Piniginės ekonomikos augimas savarankiškus valstiečius pavertė samdoma darbo jėga, vartotojais ir mokesčių mokėtojais, pasikeitė jų poreikiai ir siekiai. Paplito popieriniai pinigai. Vis išradingiau veikė marketingas reklamuodamas ir paskirstydamas prekes. Mokslo ir technologijos laimėjimai privačių išradėjų inovacijas iškėlė iki sistemingų, dotacijomis remiamų tyrimo ir konstravimo darbų. Atsiradus didelių ir mažų finansinių paslaugų poreikiui, susikūrė daug kredito asociacijų, taupomųjų bankų ir draudimo kompanijų. Komercinių operacijų gausa skatino svorių, matų ir valiutų standartizaciją.

Socialinėje sferoje dėl didžiulių urbanizacijos mastų atsirado daug naujų problemų, naujų visuomenės grupių ir naujų viešųjų paslaugų. Iš pastarųjų galima paminėti gatvių grindimą, miestų transportą, gatvių apšvietimą, ugniagesių brigadas, vandens ir dujų tiekimo sistemas, dujų gamyklas, kanalizacijos įrenginius, miestų planavimą, ligonines, parkus ir policiją. Senąjį kaimiškąjį gyventojų pasidalijimą į bajoriją ir valstiečius pakeitė naujas miestietiškas pasidalijimas į viduriniąją klasę

MAUVE

1856 metais vienas aštuoniolikmetis anglų studentas pradėjo eksperimentuoti savo namų kambarėlyje žaliajame Londono priemiestyje Harou. Tas vaikinas, būsimasis seras Williamas Henris Perkinas (1838–1907), bandė pagaminti vaisto maliarijai gydyti – chinino – sintetinį pakaitalą. Tačiau anilino sulfatą oksiduodamas kalio bichromatu, jis gavo ne chininą, o kažkokias kitokias nuosėdas. Kai jas išdžiovinęs pradėjo ekstrahuoti alkoholiu, pamatė puikią, niekada nematytą spalvą. Tai buvo pirmieji pasaulyje sintetiniai dažai. Jis pavadino juos „Tyro violetiniais". Prancūzų chemikai vėliau pavadino juos *mauveine* pagal dedešvos *(mauve)*[1] žiedų spalvą

Mauveino struktūrinė formulė

Po poros metų, kai Perkinas jau gamino mauveiną pramoniniu būdu, kitas jaunuolis iš Karališkojo chemijos koledžo Johannas Peteris Griessas tyrinėjo reakciją, davusią nelauktus rezultatus. Jis nustatė, kad pirminius aromatinius aminus, tokius kaip anilinas, apdorojant druskos rūgšties ir natrio nitrito mišiniu, gaunami diazojunginiai. Jie savo ruožtu reaguoja su fenilo junginiais arba aromatiniais aminais, duodami intensyvios spalvos produktus – vadinamuosius azodažus. Pavyzdžiui, aniliną apdorojant druskos rūgšties ir natrio nitrito mišiniu gaunamas benzendiazonio chloridas[2]. Svarbiausias šios diazoreakcijos bruožas yra tas, kad atsiranda vadinamojo *chromoforo* molekulė, būdinga ir kitiems dažams; ją sudaro atomų grupė, absorbuojanti labai specifinio ilgio šviesos bangas, o tai ir suteikia galutiniam produktui unikalią spalvą.

Mauveinas praskynė kelią ir netrukus pasipylė daugybė naujų dažų: Magenta ir Karališkieji violetiniai (1860), Liono mėlynieji (1862), anilino geltonieji ir anilino juodieji (1863), jurginų rožiniai, Perkino žalieji, Mančesterio ar Bismarko rudieji (1864), alizarino raudonieji (1871), Londono oranžiniai (1875). Kai Didžiosios Britanijos pašto tarnyba 1881 metais pasirinko mauveiną garsiesiems alyvų spalvos 1 penso vertės pašto ženklams, jie jau pradėjo išeiti iš mados. Spalvų estetika niekada nesikartoja.

Kadangi spalva yra viena iš pagrindinių medžiagos savybių, tai nuo jos priklauso ir žmogaus reakcija į aplinką. Europoje geltona spalva tradiciškai siejama su bailumu, raudona su pykčiu, juoda su neviltim. Manoma, kad žalios ir rudos spalvos veikia raminamai, mėlynos ir raudonos stimuliuoja. Paplitusi nuomonė, kad Šiaurės Europos gyventojai labiau mėgsta subtilesnius, neryškius atspalvius, o Viduržemio jūros regiono gyventojai – ryškias grynas spalvas.

Nevaldomas spalvų įsiveržimas į mūsų kasdieninį gyvenimą, be abejo, sukėlė gilių permainų. Iki mauveino atradimo visos spalvos ir visi pigmentai buvo gaunami iš natūralių, gamtinių medžiagų. Dažinės raudės *(Rubia tinctorum)* šaknys buvo tradicinis raudonų dažų šaltinis. Tūkstančiai tonų šio augalo gabenami į miestų tekstilės fabrikus. Indigas, kurį romėnai išgaudavo iš kiaukutinių vėžiagyvių imperatoriškiesiems violetiniams dažams gaminti, buvo pagrindinis mėlynų dažų, o fustikas *(Chlorophora tinctoria)* arba *annatto* – geltonų dažų šaltinis. Kai kuriuos atspalvius ir spalvas, ypač žalią, galima gauti tik du kartus dažant. Pusiau sintetiniai raudoni dažai – *mureksidas* – buvo pagaminti Prancūzijoje paukščių mėšlą apdorojant azoto rūgštimi.

Užtat po mauveino atradimo ryškiausių spalvų ir atspalvių dažų pasiūla tapo beveik neribota. XX amžiaus pabaigoje Europoje pramoniniu būdu gaminama daugiau nei 4000 sintetinių dažų[3]. Akį rėžiantys plakatai, spalvingi drabužiai, margaspalviai tapetai, o ką jau kalbėti apie „technicolor" filmus, spalvotas fotografijas ir spalvotą televiziją, žavi ar kelia pasibjaurėjimą postindustrinio amžiaus žmonėms tokiais būdais, kokių iki pramoninės revoliucijos gyvenę žmonės negalėjo net įsivaizduoti.

Iš pradžių šioje srityje pirmavusi Anglija netrukus buvo priversta užleisti lyderės vietą Vokietijai, kur Friedrichas Bayeris (1825–1880) 1863 metais Vupertal-Barmeno skalbyklos patalpose paleido pirmąjį anilininių dažų fabrikėlį[4]. Bayeris, BASF *(Badische Anilin und Soda Fabrik)* ir Hoechstas greitai padarė Vokietiją pasauline chemikalų sostine. 1890 metais Vokietijos chemijos pramonė buvo dvidešimt kartų didesnė už Didžiosios Britanijos[5]. I.G.Farbeno konglomeratas, kaip ir Didžiosios Britanijos ICI *(Imperial Chemical Industries)* buvo sukurtas po Pirmojo pasaulinio karo[6].

Sintetiniai dažai greitai atvėrė mokslininkams naujas perspektyvas, nežinomas ankstesniesiems dažų meistrams. Gamindama daug nuo to laiko išrastų sintetinių ir pusiau sintetinių medžiagų, šiuolaikinė chemija privertė suabejoti prielaida, kad tik Gamta ar Dievas gali nustatyti vidinę medžiagų struktūrą. Sintetiniai dažai buvo pirmųjų pusiau sintetinių medžiagų – *parkseino* arba *celiulioido* (1862) – bei pusiau sintetinio plaušo – *viskozės* (1891) – pirmtakai. Jie išpranašavo ir sintetinių vaistų, tarkim, fenacetino (1888), aspirino (1899), salvarsano (1910), akriflavino (1916) ir heroino, išradimą; hormonų, tarkim, insulino (1921) ar tiroksino (1926), išskyrimą (pastarasis vėliau buvo pagamintas ir sintetiniu būdu); pirmojo sintetinio antibiotiko chloramfenikolio (1950) pagaminimą.

Chemija tapo ir mokslu, ir menu. Jos kūriniai, nepaprastai sparčiai gausėjantys po to, kai Baekelandas išrado *bakelitą* (1907), Raschigas *aminoplastus* (1909) ir Ostromislenskis *polivinilo chloridą* (*PVC*) (1912), tapo svarbia materialinės kultūros sudėtine dalimi. Tačiau nuo tos 1804 metų dienos, kai Prancūzijos imperatorienė Eugenija pasirodė žalios trifenilmetano dažų spalvos suknele, buvo pademonstruota, kad sintetiniai gaminiai turi ne tik praktinės, bet ir estetinės vertės.

ir darbininkų klasę. Ir kaip kad viduriniojі klasė buvo susiskaldžiusi į sluoksnius, kur profesionalūs teisininkai bei medikai laikė save daug aukštesniais už prekeivius ir krautuvininkus, taip ir darbininkų klasės viduje buvo sava hierarchija. Samdomoji darbo jėga sudarė svarbią dirbančiųjų dalį žemės ūkyje ir fabrikuose,

DŽINSAI

Genes – taip prancūzai vadina Genują, o kartu ir tradicinį Genujos jūreivių kelnių stilių. *Serge de Nîmes* vadinosi tvirta mėlynos spalvos burių drobė (dabar ji vadinama *denim)*, tradiciškai austa šiame Prancūzijos mieste. Levi Straussas (1829–1902), kilęs iš Bavarijos, būdamas keturiolikos metų emigravo į Niujorką ir ten prisidėjo prie savo brolių verslo – aprūpinti aukso ieškotojus ir kolonistus Kalifornijos aukso karštligės metu. Septintajame dešimtmetyje jo firmai kilo mintis genujiečių stiliaus kelnes siūti iš *denimo* audinio, kišenes ir siūles sutvirtinant varinėmis kniedėmis, naudojamomis arklių pakinktams. Taip atsirado patvariausias ir universaliausias mados gaminys – imigrantas iš Vokietijos, panaudojęs prancūzišką audinį ir itališką stilių, sukūrė archetipu tapusį amerikietišką produktą.

Mėlynos spalvos džinsai Šiaurės Amerikoje kaip kasdieninis drabužis buvo nešiojami beveik šimtą metų, kol it viesulas įsiveržė į Europą (ir likusįjį pasaulį) XX amžiaus septintajame dešimtmetyje kaip tiesioginis „amerikanizacijos" simbolis[1].

„juodadarbiai" buvo reikalingi ir statybose. Didelis tarnų poreikis daugelyje pasiturinčiai gyvenančių vidurinės klasės šeimų namuose irgi buvo labai svarbus darbo šaltinis ir vyrams, ir moterims. Įsidarbinimas naujose gamyklose buvo laikomas prestižiškesniu už vertimąsi senaisiais amatais. Kvalifikuoti, gerai apmokami specialistai ir meistrai galėjo jaustis „proletarų aristokratais" tarp nekvalifikuotų padienių darbininkų ir miesto varguomenės. Klasių koncepcija, paremta lanksčiais ekonominiais kriterijais, smarkiai kirtosi su senuoju susiskirstymu, grindžiamu kilme ir teisinėmis privilegijomis; tai tapo pagrindiniu moderniosios visuomenės bruožu.

Visada buvo manoma, kad tradicinis europinės šeimos namų ūkis didelis, sudėtingas, stabilus ir patriarchalinis. Šiuolaikiniai tyrinėtojai metė iššūkį kai kurioms „klasikinės vakarietiškos šeimos nostalgijos" koncepcijoms ir parodė, kad mažas paprastas namų ūkis bei gentinė šeima nėra grynai dabarties išradimas. Tačiau net pritariant šiai nuomonei, sunku priimti teiginį, kad modernizacija neturėjo gilaus poveikio šeimos struktūroms. Žinoma, kaip tik įsitikinimas, jog šiuolaikinis gyvenimas griauna šeimos stabilumą, ir buvo Frédérico Le Play'aus (1806–1882), šeimos istorijos pradininko ir *famille souche* („kamieninės šeimos") sąvokos kūrėjo varomoji jėga[7].

Radikaliai pasikeitė moterų gyvenimas. Tradicinė kaimo buitis užtikrino moterims teisingą darbo pasiskirstymą, o didelė šeima palengvindavo motinystės vargus. Modernusis miesto gyvenimas padarė vyrą pagrindiniu šeimos maitintoju, palikdamas moterims vienišos namų šeimininkės ir namų ūkio tvarkytojos vaidmenį, o darbininkų klasės atveju jai tekdavo tempti trigubą namudininkės, namų šeimininkės ir vaikų motinos naštą. Tad nieko nuostabaus, kad už manieringų šviesuomenės svetainių knibždėjo prostitucijos, nevilties ir ankstyvos mirties pasaulis.

Industrializacija sukėlė vieną po kitos einančias migracijos bangas: pirmiausia tai buvo vietinė arba sezoninė migracija iš kaimo į fabriką; po to regioninė iš kaimo vietovių į miestus, o nuo XIX amžiaus vidurio tarptautinė ir tarpžemyninė į visus Europos ir JAV pramonės centrus. Nereguliuojama migracija perpildydavo miestus, sukeldavo valkatavimą, gyvenamųjų patalpų trūkumą, benamystę, šiltinės ir choleros epidemijas, bedarbystę kitiems klestint, nuolatinį ir neįveikiamą skurdą. Labai pavėluotai pačios didžiausios epidemijos, tarkim, visą Europą apėmusios choleros epidemijos 1830—1835, 1847—1848, 1853—1856, 1865—1867, 1869—1874, 1883—1887 ir 1893—1895 metais, išprovokavo visuomeninės ir asmeninės higienos revoliuciją bei komunalinių sveikatos paslaugų atsiradimą. [SANITAS] Medicinos pažanga galų gale neįtikėtinai sumažino gyventojų ir ypač vaikų mirtingumą.

Tačiau gyventojų skaičiaus augimas sukėlė gyventojų pertekliaus kaimuose, prakaito spaudimo įmonėse, vaikų darbo, nežmoniškai ilgos darbo dienos, moterų išnaudojimo ir neapsakomo vargo lūšnynuose baisybes. Didėjant miestų skurdui ir psichopatologijai, klestėjo organizuotas nusikalstamumas. Jis iškėlė naują varguomenės „klasę" — profesionalius nusikaltėlius, naują profesionalią policiją, kuriamą pagal Skotlend Jardo pavyzdį, naują detektyvo profesiją, skatino naujų kalėjimų statybą, o pasirodžius *Šerloko Holmso memuarams* (1894) ir naują literatūros žanrą — detektyvinį apsakymą.

Niekas taip gerai neaprašė baisaus kontrasto tarp turtingųjų ir skurdžių kaip romanistas ir ministras pirmininkas Benjaminas Disraelis (1804—1881). Romane *Sybil* (1845) Disraelis pasakojo apie „dvi tautas, kurios nebendrauja ir nesimpatizuoja viena kitai; kurios nežino viena kitos papročių, minčių ir jausmų, tarsi būtų... skirtingų planetų gyventojai"[8]. Toks aprašymas buvo gan tikslus, tačiau kaltinimas ne visai sąžiningas — XIX amžiui būdingas ir didžiulis privačios labdaros protrūkis. [CARITAS]

Smarkiai plėtė savo ribas švietimas. Miestų gyventojai jau nebegalėjo išsiversti be pagrindinių skaitymo, rašymo ir skaičiavimo įgūdžių: visuotinis pradinis išsilavinimas tapo privalomas abiejų lyčių vaikams. Montuotojams, technikams, jų mokiniams reikėjo techninio išsilavinimo, inžinieriams ir mokslininkams — aukštojo išsilavinimo. Valdžios organai ir verslo lyderiai reikalavo naujo tipo vidurinių mokyklų, kurios ruoštų vadovus valstybinėms įstaigoms, kolonijų administracijai ir pramonės įmonėms. Prasidėjo moterų švietimas. Tačiau visuotinis raštingumas atvėrė kelią naujoms masinės kultūros formoms: populiariems žurnalams, menkaverčiams apsakymams, romanams, detektyvinei literatūrai, komiksams, įvairių patarimų almanachams, šeimyniniams žinynams. Reguliarios pajamos suteikė naujas laisvalaikio praleidimo ir poilsio galimybes: steigėsi muzikiniai kolektyvai, buvo organizuojamos šeimyninės atostogos, plito turizmas, alpinizmas, sportas — futbolas darbininkams, golfas viršininkams. [RELAXATIO] [TOUR] Fizinės veiklos manija, kurią sukėlė susigrūdusio gyvenimo miestuose sąlygos, kartu su išsilavinimo siekimo manija sukūrė daug hibridinių jaunimo judėjimų, tarkim, „Sokol" draugijos vidurinėje Europoje arba skautų organizacijos berniukams ir mergaitėms

SANITAS

1829 metais Orenburgo miestą Urale užklupo neregėta choleros banga, 1830 metais ji pasiekė Maskvą. 1831 metais cholera kartu su rusų armija žygiavo į Lenkiją, o vėliau pasiekė Vengriją, Austriją ir Prūsiją. 1832 metų vasario mėnesį ji jau buvo Londone, kovo mėnesį Paryžiuje, birželio mėnesį Amsterdame, o iš ten išplito Skandinavijoje. Ispanai mėgino apsisaugoti nuo jos dekretu, – mirties bausme buvo baudžiami visi karantino nesilaikantys imigrantai. Tačiau 1833 metų sausio mėnesį cholera pasiekė Oportą ir per Portugaliją įsiveržė į Ispaniją. Nors niekas to nežinojo, Europa buvo antrosios iš šešių choleros pandemijų, kurioms buvo lemta pakartotinai nusiaubti pasaulį per ateinančius devyniasdešimt metų, pirmosiose linijose, o Rusija – Europos vartai bakterijoms[1]. [**EPIDEMIJA**]

Pandemijos poveikis buvo toks mirtį nešantis dar ir todėl, kad jos veikimo mechanizmas nebuvo iki galo išaiškintas. *Cholera* senovės graikų kalba reiškė „nutekamąjį griovį" ir tiksliai apibūdino tą didelį vidurių paleidimą, kuris galėjo per porą dienų visai išsekinti ligonį. Medikai neįsitikinę, ar ankstesnės šios dizenteriją primenančios ligos formos, žinomos įvairiais pavadinimais, faktiškai irgi buvo ši liga. Tačiau ligos sukėlėjas pagaliau buvo nustatytas 1883 metais: pasirodė, kad tai bakterija *vibrio cholerae 01,* kuri užkrėsdavo žarnyną, patekusi ten su užterštu vandeniu. Pirmiausia britų armijos gydytojai šią bakteriją pastebėjo Indijoje, toje visų pandemijų starto aikštelėje, ir tada medikai pagaliau suprato, jog geriausia šiai ligai užbėgti už akių tiekiant švarų vandenį, o gydyti – paprastais rehidratacijos būdais. Pradinis 1817–1823 metų pandemijos protrūkis slinko į rytus, apimdamas visą Aziją. Tačiau visos vėlesnės pandemijos – 1829–1851, 1852–1859, 1863–1879, 1881–1896 ir 1899–1923 metais – tarsi atsikeršydamos aplankė ir Europą. Antroji pandemija, penkiolika metų siautusi JAV, dar kartą paskutiniam pasispardymui sugrįžo į Europą 1847–1851 metais. Didžiojoje Britanijoje 1848 metais mirė 53 000, beveik tiek pat ir Prancūzijoje 1849 metais. 1853 metais Paryžiuje buvo pastatytas paminklas, maldaujant Dievo pasigailėti bejėgių choleros aukų.

Tačiau pagalba buvo jau čia pat. Cholera pirmą kartą paskatino europiečius imtis koordinuotų gyventojų sveikatos apsaugos veiksmų ir nacionaliniu, ir tarptautiniu lygiu. 1848 metais Londone buvo įsteigta Bendroji sveikatos taryba, kuri turėjo tirti blogas sąlygas ir didelį mirtingumą augančiuose Didžiosios Britanijos mietuose. Sustiprinta Disraelio didžiuoju Sveikatos apsaugos įstatymu (1875), kuris vietiniams valdžios organams uždėjo atsakomybę už efektyvų nutekamųjų vandenų apdorojimą, drenavimą ir vandens tiekimą, Bendroji sveikatos taryba efektyviai apsaugojo Jungtinę Karalystę. Ketvirtosios pandemijos aukų Didžiojoje Britanijoje buvo tik apie 15 000, taigi dešimt kartų mažiau negu Rusijoje, Vokietijoje, Italijoje ar Austrijoje–Vengrijoje. Po penktosios pandemijos, kai Hamburgas (1893) neteko daugiau nei 8000 gyventojų, o Maskva ir Sankt Peterburgas (1893–1894) daugiau nei 800 000, Didžioji Britanija galėjo pasigirti, kad ji jau atrėmė paskutinįjį choleros antpuolį.

1851 metais Napoleono III iniciatyva Paryžiuje buvo sušaukta steigiamoji Tarptautinė sveikatos konferencija. Jos tikslas – apsikeisti informacija apie ligų, ypač choleros, plitimą ir jų prevenciją. Tuo metu dar nei Pasteuras, nei Listeris nebuvo padarę savo bakteriologinių atradimų, tačiau po šios konferencijos imta reguliariai rengti konferencijas higienos klausimais, o 1907 metais Paryžiuje buvo įsteigta Tarptautinė sveikatos organizacija – Pasaulinės sveikatos apsaugos organizacijos (WHO) pirmtakė. Tuo metu, ypač Lenkijoje, „cholera" buvo vienas iš mėgstamiausių keiksmažodžių Europoje.

Kaip likimo ironija skamba tai, kad vos tik Europai pažabojus cholerą, netipiškas gripo štamas viršijo visus choleros rekordus. Prasidėjusi kiaulių maru Ajovoje 1918 metų sausio mėnesį, gripo pandemija 1918–1919 metais persimetė į Europą su JAV kariuomene. Žinoma *Blitzkatarrh*, „Flandrijos gripo" ir „Ispanės" vardu, nes juo užsikrėtė ir Ispanijos karalius, ši pandemija labiausiai puolė jaunus žmones, ypač moteriškos lyties. Paskutiniaisiais Pirmojo pasaulinio karo metais ji nusiaubė Vokietiją, kur gripas net nebuvo priskiriamas prie ligų, apie kurias reikia pranešti, paralyžiuodamas darbo jėgą didžiuosiuose miestuose, sutrikdydamas tiekimą ir karinių dalinių judėjimą. Per tris siaubingas kulminacijas – 1918 metų liepos mėnesį, 1918 metų spalio mėnesį ir 1919 metų vasario mėnesį – jis nuvarė į kapus milijonus europiečių, o visame pasaulyje apie 40 milijonų. „[Ši pandemija] per porą mėnesių nusinešė daugiau gyvybių negu bet kuri kita žmonijos istorijoje žinoma nelaimė"[2].

CARITAS

1818 metais Nyderlandų *Maatschaapij van Weldadigheid* (Labdaros draugija) rūpindamasi bedarbiais atidarė darbo kolonijų kompleksą. Tai atitiko daug senesnę olandų tradiciją taisyti linkusius tinginiauti. [**BATAVIJA**] Viena kolonija Venhuizene aprūpino maistu apie 4000 nuteistų už elgetavimą. Kita kolonija Leidene rūpinosi skurstančiomis moterimis. Trys „laisvosios kolonijos" Frederiksorde, Villemsorde ir Wilhelminasorde buvo skirtos mokyti žemdirbystės įgūdžių tuos, kurie kreipdavosi į jas savo noru. Ilgainiui kolonijas ėmė finansuoti valstybė. Panašios įstaigos atsirado ir Vokietijoje, Belgijoje bei Šveicarijoje, jose dažnai viešpatavo kariška drausmė[1]. Šie pavyzdžiai rodo, kad XIX amžiaus Europoje didėjo ne tik socialinis aprūpinimas, bet ir griežtas reglamentavimas. Kaip ir darbo namų, steigiamų remiantis Anglijos neturtėlių padėties gerinimo įstatymu (*Poor Law Amendment Act,* 1834), atveju, vadovautasi prielaida, kad fiziškai pajėgūs labdaros gavėjai turi dirbti.

Labdara įvairiais pavidalais buvo praktikuojama nuo seniausių laikų. Tačiau pagrindinius jos krikščioniškuosius principus suformulavo šv. Tomas Akvinietis. Jis skyrė septynis *opera misericordiae spiritualis* („labdarybės darbus sielai") ir septynis *opera misericordiae cordialis* („labdarybės darbus kūnui"). Pirmieji – tai *consule* („abejojančiam patarti"), *carpe* („nuoskaudas nukęsti"), *doce* („nemokantį pamokyti"), *solare* („nuliūdusį paguosti"), *remitte* („piktą darantį sudrausti"), *fer* („įžeidimus atleisti") ir *ora*

(„melstis už gyvus ir mirusius"); antrieji – tai *vestio* („nuogą apdengti"), *poto* („trokštantį pagirdyti"), *cibo* („alkaną papenėti"), *redimo* („kalinį sušelpti"), *colligo* („ligonį slaugyti"), *tego* („pakeleivį į namus priimti") ir *condo* („numirėlį palaidoti"). Pagal šį sąrašą nesunku nustatyti, kokioms nelaimėlių grupėms labdara turėtų padėti. Tarp jų atsidurdavo pasimetę, silpni, neraštingi, netekę artimųjų, skriaudžiamieji, nusikaltėliai, nusidėjėliai, svetimšaliai, driskiai, alkstantieji, įkalintieji, benamiai, ligoniai, bepročiai ir numirėliai. Krikščioniškasis mokymas primygtinai tvirtino: „Taigi dabar pasilieka tikėjimas, viltis ir meilė, – sako šv. Paulius, – šis trejetas, bet didžiausia jame yra meilė"[2]. Nes iš Meilės, kuri yra „artimo meilė", kyla labdara, reiškianti „dosnų davimą kitiems".

Viduramžiais vargšų globos naštą prisiėmė Bažnyčia, tam naudodama iš dešimtinės gaunamas lėšas. Šv. Bernardas buvo labdaringos vienuolynų veiklos pradininkas, o šv. Pranciškus pirmasis ėmėsi socialinės pagalbos visuomenėje. Jie abu susilaukė daug pasekėjų. Karaliai, aristokratai ir vietinės valdžios atstovai buvo skatinami kurti *maisons-Dieu* ligotiems ir silpniems žmonėms, užeigos namus piligrimams, pakeleiviams ir svetimšaliams, prieglaudas to nusipelniusiems neturtėliams, raupsuotųjų prieglaudas. Dideli miestai, pavyzdžiui, Londonas, turėjo daug specializuotų įstaigų, tokių kaip šv. Baltramiejaus ligoninė, Švenčiausiosios Mergelės Marijos iš Betliejaus psichiatrinė ligoninė (beprotnamis) ir šv. Marijos „Atsivertėlių užeiga" žydų atsivertėliams, išvytiems iš jų bendruomenės[3]. Kaip ir kitur, turtingi pirkliai, tokie kaip seras Richardas Whittingtonas (mirė 1423 m.), vienu metu buvęs Londono meru, palikdavo labdarai daug lėšų. [**RAUPSUOTASIS**] [**MERCANTE**]

Ši viduramžių sistema pradėjo irti reformacijos laikotarpiu, ypač protestantiškose šalyse. Vienuolynų panaikinimas Anglijoje (1540) turėjo tokių socialinių pasekmių, su kuriomis nepajėgė susidoroti karalienės Elžbietos išleisti neturtėlių rėmimo įstatymai. Naujųjų amžių Europai teko ieškoti naujų sprendimų. Augant gyventojų skaičiui, labdaros įstaigos didėjo ir vis labiau specializavosi. XVIII ir XIX amžiais sparčiai gausėjo specialiai pastatytų senelių prieglaudų, psichiatrinių ligoninių, pataisos namų, kalėjimų, medicininių izoliatorių, darbo namų, darbo kolonijų, labdaros mokyklų. Liberalūs ir filantropiški judėjimai reikalavo panaikinti vergiją, uždrausti kankinimus, likviduoti žmogaus orumą žeminančias sąlygas. Finansavimo ir administravimo naštą iš Bažnyčios perėmė parapijų ir miestų tarybos, privačios labdaringos draugijos, galų gale pati valstybė. [**PICARO**] [**TORMENTA**]

Labdaringos veiklos plėtimas vigų tradicijų dvasia paprastai buvo laikomas civilizacijos žengimo pirmyn požymiu. Tačiau kai kurie istorikai manė priešingai. Jie pabrėžė tai, kad smarkiai plečiantis socialinio aprūpinimo įstaigoms, nuolat didėjanti tokių gyventojų armija vis labiau engiama. Tokios paramos gavėjai galėjo nebesibaiminti didelio fizinio žiaurumo kaip senesniais laikais, tačiau griežtas psichologinės ir moralinės prievartos režimas galėjo atimti iš jų laisvę, orumą, individualybę. Griežtas reglamentavimas apėmė vis platesnes socialinio gyvenimo sritis, jis reiškėsi kariškių paradų aikštėse, mokyklų klasėse, ligoninių palatose, darbo namuose. Jo kūrėjai laikė tai būtina efektyvumo kaina.

Tačiau tikriausiai būta ir kitos, tamsesnės pusės. Kyla mintis, ar tas griežtas masių reglamentavimas nebuvo kokiu nors būdu susijęs su siekimu liberalizuoti politines institucijas. Nepaliaujamas darbas tapo ne tik dirbančiųjų, bet ir bedarbių dalia. Kaip Nietzsche ciniškai pastebėjo, „darbas yra efektyviausia drausmės palaikymo forma". Liberalizuoti politinę kontrolę buvo galima tik sugriežtinus socialinę kontrolę.

Toks požiūris būdingas prancūzų filosofo ir istoriko Michelio Foucault (1926–1984) darbams. Pats būdamas sadomazochistas, miręs nuo AIDS, jis ryžosi ištirti kraštutines patirtis ir tapo negailestingu šiuolaikinių socialinių reformų kritiku. Foucault tyrinėjo psichiatrinių ligoninių, kuriose nuo žmonių akių uždaromi labiausiai pažeidžiami žmonės, istoriją, nagrinėjo požiūrį į seksą, kuris pagrindinius žmonių instinktus stūmė į veidmainiavimo ir draudimų sritį, ir buvo priverstas paskelbti, kad naujieji laikai yra „Represijų amžius"[4]. Visus socialinius santykius nustato valdžia. „Buržuazinė visuomenė, – pareiškė jis, – buvo akivaizdžios ir įvairiausios perversijos visuomenė"[5]. Foucault iškėlė teiginius, kurie būtų galėję susilaukti nemenko tų XIX amžiaus darbo kolonijų gyventojų palankumo.

(*Scouting for Boys, Guiding for Girls,* 1908). Neliko nuošaly ir religinė kultūra. Sunku buvo tikėtis, kad raštingi vaikai pasitenkins mechaniniu katekizmo tiesų kalimu atmintinai. Bažnyčių salės ir miestų parapijos tapo visuomeninės, labdaringos ir blaivybės veiklos centrais. Protestantiškose šalyse suklestėjo evangelinis fundamentalizmas, sekmadieninės mokyklos, Biblijos skaitymo klasės. Katalikiškuose kraštuose Bažnyčia įsteigė pirmąsias darbininkų parapijas, atsirado darbininkų-kunigų, privačių katalikiškų pradžios mokyklų. Universitetuose, kur mokslininkai stengėsi suprasti juos supantį ir kintantį pasaulį, atsirado daug visiškai naujų socialinių mokslų — ekonomika, etnografija, antropologija, lingvistika, sociologija. Kiekvienai iš šių disciplinų buvo lemta giliai paveikti senąsias, pripažintas mokslo sritis — filosofiją, gamtos mokslus, taip pat istoriją ir literatūrą.

Miesto ir pramoninis gyvenimo stilius ugdė psichologinius požiūrius, visiškai svetimus kaimo gyventojams. Fabrikų sirenos, geležinklių tvarkaraščiai, punktualumo ir sveikos nuovokos būtinybė buvo tokios naujovės, kurios valstiečiams galėjo atrodyti keistos ir varginančios. Vartotojų teisių gynimas ir priverstinis taupumas buvo papildomos įsibaiminusio vartotojo, išleisto savarankiškai verstis jam nepažįstamoje rinkoje, reakcijos. Klasinį sąmoningumą sureikšmino baimės apimti žmonės, abejojantys savo statuso išsaugojimo galimybe keistai nepastovioje visuomenėje. Tautinį sąmoningumą puoselėjo naujos išsilavinusios kartos, kurioms jų kaimuose niekada nė į galvą neateidavo mintys apie savo identitetą ar savo kalbą. Politinį sąmoningumą įgijo tos kartos, kurios jau nebebuvo bejėgiai baudžiauninkai ir galėjo turėti asmeninę nuomonę apie politinių įvykių pliusus ir minusus. Tiesą sakant, tautinis ir politinis sąmoningumas dažnai aštriausiai pasireikšdavo tose šalyse, kur priespaudą kenčiantys gyventojai neturėjo teisės laisvai išsakyti savo nuomonės ir kur nebuvo laisvų rinkimų. Galiausiai egzista-

vo ir XIX amžiaus pabaigos imperializmo psichologija, kai ištisa prasisiekėlių europiečių karta buvo mokoma iš aukšto žiūrėti į kitas rases ir kultūras — saugiose ir stabiliose visuomenėse toks reiškinys atsirasti nebūtų galėjęs.

Politikoje vyriausybėms teko susidurti su naujais iššūkiais. Jos dabar jau kreipėsi ne į elitą, o į masinę mokesčių mokėtojų auditoriją su labai įvairiomis nuomonėmis, kurias ji reiškė su vis didesniu pasitikėjimu savimi ir vis rafinuočiau. Vyriausybės nebegalėjo apriboti politinio gyvenimo tik tradicine žemvaldžių vyrų kasta; vis didesniu mastu joms teko susidurti su organizuotomis kampanijomis už visuotinę rinkimų teisę vyrams, o vėliau ir moterims. Dauguma europiečių rinkimų teisę gavo 1848—1914 metų laikotarpiu. Atsirado politinės partijos, visos jos turėjo mases šalininkų ir atstovavo liberalų, konservatorių, katalikų, valstiečių, darbininkų ir t.t. interesus. Vyriausybės buvo priverstos įkurti ir daug specializuotų ministerijų bei išlaikyti išpūstą biurokratinį aparatą, turintį savo nuomonę ir savo norus. Vyriausybės buvo ir didelio masto darbdaviai, tad joms reikėjo pasirūpinti savo darbuotojų gerove įvedant draudimo sistemą ir pensijas, reikėjo pertvarkyti vietinius valdžios organus, pritaikant juos pasipūtusių miestų bei neseniai apgyvendintų provincijų poreikiams, taigi iš naujo pergalvoti visus sostinės santykius su provincija. Teko ieškoti bendros kalbos ir su labai įvairiomis profesinėmis, prekybinėmis bei pramonės asociacijomis, ir, ypač antrojoje šimtmečio pusėje, profsąjungomis, kurios pretendavo veikti kaip spaudimo grupės dar iki formalaus įsiliejimo į politinį gyvenimą.

Galiausiai ne tik generolai, bet ir politikai privalėjo turėti galvoje konfliktus, per kuriuos tektų pasitelkti ir civilius gyventojus bei moteris, mobilizuoti neregėto dydžio kariuomenes, kai štabo karininkai su geležinkelių tvarkaraščiais rankose rikiuotų karius su kulkosvaidžiais mūšio lauke, kur į vieną kvadratinį metrą per valandą gali nukristi 20 tonų sprogstamųjų artilerijos sviedinių. Iš visų iššūkių tai, regis, tas, su kuriuo susidurti iki 1914 metų jie buvo mažiausiai pasiruošę. Pamąstymai apie karo veiksmų padarinius nepaskatino europiečių sumažinti savo karinio potencialo. Kantas 1797 metais tai kategoriškai pasmerkė iš moralinių pozicijų. Savo veikalo *Moralės metafizika* pabaigoje jis rašė: „Karų neturi būti". Tačiau daug labiau paplitusi buvo De Maistre'o prielaida, kad karas yra „įprastinė žmonių giminės būsena". Savo traktate *Apie karą*, vienoje iš aiškiausių ir įtakingiausių šio šimtmečio knygų, prūsų generolas Karlas von Clausewitzas (1780—1831) rašė: „Karas yra politikos tęsimas kitomis priemonėmis".

Pasakojant apie modernizaciją lengvai gali susidaryti įspūdis, kad kelias buvo lygus, o kryptis aiški. Tačiau toks įspūdis būtų neteisingas. Teritorija, per kurią jai teko skintis kelią, dažnai būdavo priešiška, kliūtys didžiulės, nelaimingi atsitikimai nuolatiniai. Kiekvienas verslininkas turėjo savo aristokratą, nenorintį kad geležinkelis eitų per jo žemes; kiekviena mašina turėjo netekusį darbo amatininką, norintį sudaužyti ją; kiekvienas naujas fabrikas reiškė ištuštėjusius kaimus; kiekviena prašmatni rotušė — lūšnynus. Iš dešimties vaikų, gimusių toje pasididžiavimo ir pažangos Europoje, trys ar keturi mirdavo. Ekonomika neaugo nuolat aukštyn kylančia linija: naujasis kapitalizmas buvo kaprizingo būdo. Staigius

pakilimus greit pakeisdavo staigūs nuosmukiai; pirmasis taikos dešimtmetis Europoje po 1815 metų — ilgos recesijos laikotarpis. Vėliau recesijos laikotarpiai buvo po 1848 ir po 1871 metų. Visiems tiems periodams būdingi vis trumpesni pažangos ir regreso ciklai. Atlyginimai ir kainos kito netolygiai, šuoliais. Anksčiau ekonomines krizes sukeldavo gerai matomos priežastys, pavyzdžiui, maras ar badas. Dabar buvo tvirtinama, kad jas sukelia nepaaiškinami dalykai, tarkim, perprodukcija, rinkos sąlygos ar monetarinės nesėkmės. Vidutinis pragyvenimo lygis akivaizdžiai kilo, tačiau atskiroms šeimoms tai dažnai reiškė iki tol negirdėtą praturtėjimą arba visišką nuskurdimą. Tad nors Europos visuomenės turtinė padėtis pagerėjo, psichologiškai europiečiai buvo rimtai sutrikę.

Nepaisant to, Europos modernizacijos sukurtas pasaulis buvo neįtikėtinai geras viduriniajai klasei, kuri iš to turėjo daugiausia naudos: turtingas materialinių gėrybių, kupinas įvairovės, kultūros ir stilių, naujos patirties. Universiteto profesorius Škotijoje devintajame XIX amžiaus dešimtmetyje per metus galėjo uždirbti 600 svarų sterlingų — dešimt kartų daugiau negu geriausiai apmokami darbininkai; ši suma prilygo aštuonių kambarių namo kainai. 1890—1891 metais septyniolika oficialiai pripažintų Austrijos-Vengrijos tautybių turėjo 215 įregistruotų kurortų ir 1801 laikraštį ar kitokį periodinį leidinį. *La belle époque* buvo laikas, kai žmonės šoko valsą, pietaudavo *Café Royale*, pirkdavo impresionistų paveikslus, gyveno supami *art nouveau* prabangos. „Liono mero Eduardo Herriot lygio prancūzų politikas puikiai kalbėjo vokiškai ir turėjo savo nuomonę apie Wagnerį ar Kantą". 1895 metais Henris Jamesas, Europoje gyvenantis amerikiečių romanistas, įsirengė elektrinį apšvietimą; 1896 metais jis pradėjo važinėti dviračiu, o 1897 metais — rašyti mašinėle. Ir visa tai vyko laikotarpiu, kurį Britų karališkoji komisija pavadino „Didžiąja depresija". Kainoms pamažu krintant, realioji pinigų vertė didėjo. Vargšai galėjo prasimaitinti bent jau pigiausiu maistu. Verkšleno tik žemvaldžiai aristokratai: juos gąsdino jų turtų mažėjimas. Daugiau nei keturiasdešimt metų nebuvo jokio didesnio karo. „Atrodė, kad šis pasaulis taip gyvens jau visada"[9].

Demografinis augimas buvo vienas iš patikimiausių Europos dinamiškumo rodiklių. Gyventojų skaičius joje nuo apie 150 milijonų 1800 metais išaugo iki daugiau nei 400 milijonų 1914 metais. Augimo tempai buvo daugiau kaip du kartus didesni negu per ankstesnius tris šimtmečius (žr. III priedą, 70). Apie galimas pasekmes europiečiai buvo perspėti iš anksto. 1816 metais anglų ekonomistas Thomas Malthusas (1766—1834) paskelbė savo liūdnojo veikalo *Gyventojų skaičiaus dėsnio tyrimas* paskutinįjį variantą. Jis prognozavo, kad maisto produktų gamyba gali didėti aritmetine progresija, o gyventojų skaičius didės geometrine progresija. Jei jo prognozės būtų pasitvirtinusios, jau po kelių dešimtmečių europiečiai būtų pradėję mirti iš bado. Ir iš tikrųjų kai kas manė, jog vadinamasis Bulvių badas Airijoje XIX amžiaus penktajame dešimtmetyje buvo visuotinės katastrofos signalas. [BADAS]

Britų salos su ribotais dirbamos žemės ištekliais ir sparčiai didėjančiu gyventojų skaičiumi atrodė itin pažeidžiamos. Tačiau iš tikrųjų bendros katastrofos taip

ir nebuvo. Toks badas, koks ištiko, pavyzdžiui, Airiją, paliesdavo tik labiausiai atsilikusius kaimiškuosius Europos rajonus — Galiciją ar Pavolgį, bet ne perpildytus miestus. Kritinis momentas atėjo aštuntajame dešimtmetyje, kai pradėta importuoti daug grūdų iš Šiaurės Amerikos. Tačiau kai kurios Europos šalys, pavyzdžiui, Ukraina ir Prancūzija, išaugindavo nemažą grūdų perteklių ir todėl maisto produktų kainos 1870—1900 metais visur ėmė kristi. Ir nebuvo momento, kai bendra padėtis būtų tapusi kritiška.

XIX amžiuje vis gerėjo Europos demografinės dinamikos supratimas. Kai Švedija dar 1686 metais atliko visuotinį gyventojų surašymą, ji buvo išimtis; dabar visų Europos šalių vyriausybės pradėjo juos rengti reguliariai: Prancūzija ir Didžioji Britanija nuo 1801 metų, Vokietijos muitų sąjunga nuo 1818, Austrija—Vengrija nuo 1857, Italija nuo 1861, Rusija nuo 1897 metų. XIX amžiaus pabaigoje jau sukaupti sudėtingi statistiniai duomenys apie visas šalis. (Rytų Europoje jie buvo daug išsamesni už XX amžiaus duomenis.)

Bendrasis gyventojų skaičius Europoje didėjo dėl natūralaus prieaugio. Metinis gimimų skaičius didžiausias buvo šimtmečio pradžioje, tačiau didelis buvo ir mirimų skaičius; didelis gimstamumas išliko ir šimtmečio pabaigoje — daugelyje šalių jis siekė iki maždaug 40 promilių. O mirimų skaičius medicinos dėka sumažėjo nuo 40 iki 20 promilių. Vaisingumas ir dauginimosi entuziazmas buvo daug didesnis negu kada nors anksčiau; vienintelė keista išimtis — Prancūzija. Nepaprastai sparčiai augo miestai: 1914 metais Europoje buvo jau virš dešimties per milijoną gyventojų turinčių aglomeracijų. Londonas, Paryžius, Berlynas, Viena, Sankt Peterburgas ir Stambulas šią ribą peržengė jau anksčiau; Glazgas, Mančesteris, Lydsas, Liverpūlis, Birmingemas, Rūro baseino miestai, Hamburgas ir Maskva jais pasekė kiek vėliau. Kita miestų grupė, tarkim, Madridas ar Odesa — peržengė pusės milijono gyventojų ribą. Kaimo gyventojų skaičius pirmaujančiose šalyse buvo gan pastovus, nors jų procentas smarkiai mažėjo. Didžiojoje Britanijoje 1900 metais jie sudarė tik 8 procentus šalies gyventojų, Vokietijoje 40 procentų (prieš 30 metų — 75 procentus). Mažiau išsivysčiusiose šalyse, tokiose kaip Rusija, jie galėjo sudaryti iki 80 procentų visų gyventojų, jų skaičius didėjo nerimą keliančiais tempais. Europa per paskutinįjį XIX amžiaus ketvirtį neteko 25 milijonų gyventojų dėl emigracijos į Ameriką. Per du dešimtmečius iki 1914 metų emigravo net ketvirtis Galicijos gyventojų (žr. III priedą, 70)

Istorikai nesutaria, kaip vertinti tuos stulbinančius XIX amžiaus socialinius ir ekonominius pasikeitimus — tik kaip kultūrinio gyvenimo „foną" ar kaip jį nulėmusius veiksnius. Pavyzdžiui, Marxas laikėsi pastarosios nuomonės: pasak jo, „visas mąstymo ir sąmonės formas lemia klasių kova, kuri, savo ruožtu, priklauso nuo ją sukeliančių ekonominių santykių". (Jei tai tiesa, ir patį Marxą reikia laikyti ne originaliu mąstytoju, o tik savo epochos produktu.) Kito kraštutinumo šalininkai manė, kad kultūra turi savo nepriklausomą gyvenimą. Šiuo metu dauguma žmonių laikosi aukso vidurio — kultūros negalima kaip reikiant suprasti, neatsižvelgiant į jos politinį, socialinį ir ekonominį kontekstą.

Romantizmas, kuris XIX amžiaus antrajame ketvirtyje daugelyje Europos šalių tapo vyraujančia intelektualine tendencija, kai kurių istorikų vertinamas kaip reakcija į Švietimą. Kiti traktuoja jį kaip pramoninės revoliucijos ir Napoleono karų suformuotų požiūrių skleidimą. Iš tikrųjų tai ir viena, ir kita. Romantizmo atsiradimo aplinkybės XVIII amžiaus aštuntajame dešimtmetyje išties buvo glaudžiai susijusios su Švietimo patrauklumo mažėjimu (žr. IX skyrių). Kartu jo paties patrauklumo priežastys XIX amžiaus trečiajame ir ketvirtajame dešimtmečiais siejosi su patirtimi kartos, kuri išgyveno revoliucijos sunkumus, jautė mašinų ir fabrikų poveikį ir kuri po 1815 metų niršo prispausta reakcinių režimų naštos. Romantizmas reiškėsi beveik visur, net Rusijoje, ignoruodamas gyventojų susiskaldymą į katalikus ir protestantus ar į katalikus ir stačiatikius. Jis paveikė visas meno sritis, ypač poeziją, tapybą ir muziką, bei visas humanitarinių mokslų šakas. Labai stiprus romantizmas buvo Vokietijoje. Nemažai jo atstovų būta ir Didžiojoje Britanijoje, nors pirmieji britų romantikai, pavyzdžiui, lordas Byronas, buvo šilčiau priimti kitose Europos šalyse negu tėvynėje. Šiek tiek vėluodamas, romantizmas stipriai pasireiškė ir Prancūzijoje bei Italijoje kaip atsvara ten giliai įsišaknijusioms klasicizmo ir racionalizmo tradicijoms. Lenkijoje ir Vengrijoje, turėdamas ryškų nacionalinio pralaimėjimo sukelto skausmo atspalvį, jis tapo vyraujančiu mąstymo būdu.

Pagrindiniai romantizmo principai prieštaravo viskam, ką teigė Švietimas. Švietimas pabrėžė proto galią, o romantikus viliojo iracionalioji žmogiškosios patirties dalis: aistros, antgamtiški ir nenormalūs dalykai, prietarai, skausmas, beprotybė, mirtis. Švietimas akcentavo žmogaus valdžios gamtai didėjimą, o romantikams didžiulį malonumą teikė drebėjimas prieš nesutramdytas gamtos jėgas: gąsdinanti audrų ir krioklių jėga, kalnų didingumas, plačiosios dykumų erdvės, vandenyno plotų vienatvė. Švietimas perėmė iš klasicizmo harmonijos ir santūrumo pomėgį ir laikėsi normų, kuriomis grindžiama visa civilizacijos tvarka, romantikai dievino viską, kas tik prieštaravo nusistovėjusioms taisyklėms — laukinius, keistus, egzotiškus, svetimus, beprotiškus dalykus ir reiškinius. Švietimas stengėsi išaiškinti tvarką, glūdinčią po tariamuoju išoriniu pasaulio chaotiškumu, o romantikai ieškojo visko, kas tik gyva, kas juda, paslėptos vidinės „dvasios". Švietimas buvo nereligingas ar net antireliginis, o romantikai savo temperamentu buvo giliai religingi, net jei ir su panieka atmesdavo tradicinę krikščioniškąją praktiką. Švietimas stengėsi įtikti intelektualiam elitui, o romantikai ieškojo ką tik išlaisvintų ir apšviestų masių palankumo. [PARNASAS] [RELAXATIO]

Visą Europą apėmusią romantizmo trauką galima pailiustruoti daug kuo, tačiau geriausiai tam tinka poezija. Johnas Keatsas (1795—1821) archajiškai ilgėjosi viduramžių merginos žavesio:

O what can ail thee, knight-at-arms,
Alone and palely loitering?
The sedge is withered from the lake,
And no birds sing[10].

(Kodėl, o riteri išbalęs,
Klajoji vienišas, niūrus?
Nuvyto viksvos prie upelio,
Ruduo tylus.)

PARNASAS

1835 metų vasarą pėsčiųjų turistų grupė, kurioje buvo ir vengrų pianistas Franzas Lisztas bei prancūzų rašytoja Georges Sand, užsiregistravo *Hotel De l'Union* Ženevoje. Jų įrašai viešbučio registracijos knygoje liudija jų gerą nuotaiką ir to meto romantikų kartos pažiūras:

	Lisztas	*Sand*
Gimimo vieta	Parnasas	Europa
Gyvenamoji vieta	–	Gamta
Užsiėmimas	Muzikas-filosofas	–
Kilmė	Abejonė	Dievas
Kelionės tikslas	Tiesa	Dangus
Paso galiojimo laikas	–	Begalybė
Kas išdavė	–	Viešoji nuomonė[1]

1835 metais Europos sąvoka neką mažiau fantastinė už Parnaso sąvoką.

Alphonse'as de Lamartine'as (1790—1869) gėrėjosi Buržė ežero grožiu ir kartu mąstė apie amžinybę:

Ô temps, suspends ton vol! et vous, heures propices,
Suspendez votre cours!
Laissez-nous savourer les rapides délices
Des plus beaux de nos jours[11].

(O liaukis, laike, lėkt! Tas valandų puikumas!
Tokių trumpų, trumpų...
Leisk pasidžiaugti man dar malonumais
Gražiausiųjų dienų.)

Giacomo Leopardis (1798—1837) dainavo „Keliaujančio Azijos piemens nakties dainą":

Pur tu, solinga, eterna peregrina,
che si pensosa sei, tu forse intendi,
questo viver tereno,
il patir nostro, il sospirar, ché sia;
che sia questo morir, questo supremo
scolorar del sembiante
e perir dalla terra, e venir meno
ad ogni usata, amante compagnia...[12]

(O vienišas ir amžinas klajūne,
toks susimąstęs, gal tu supranti,
ką reiškia čia gyvent,
kentėti čia ką reiškia ir ilgėtis;
ir kas yra mirtis — tas galutinis

veidų mūs išbalimas,
iš žemės išnykimas, čia palikus
draugus ir tuos, kas mus mylėjo...)

Baronas Josephas von Eichendorffas (1788—1857) savo gimtojoje Silezijoje kūrė savo mėgstamiausiomis temomis — *Lust* (aistra), *Heimat* (tėvynė) ir *Waldeinsamkeit* (vienatvė miškuose):

In einem kühlen Grunde,
Da geht ein Mühlenrad,
Mein' Liebste ist verschwunden,
Die dort gewohnet hat ...

Sie hat mir Treu' versprochen,
Gab mir ein'n Ring dabei,
Sie hat die Treu gebrochen,
Mein Ringlein sprang entzwei.

Hör' ich das Mühlrad gehen:
Ich weiss nicht, was ich will —
Ich möcht' am liebsten sterben,
Da wär's auf einmal still![13]

(Girdžiu — malūnas ūžia
Slėny giliame,
Bet dingo jau draugužė,
Gyvenusi jame.

Ji meilę man žadėjo,
Ir sakė — mano bus,
Bet žodžio netesėjo,
Žiedelis jos — perpus ...

Dabar, kada malūno
Aš ūžesį girdžiu,
Man liūdna, liūdna būna,
Nurimt, numirt geidžiu.)

O Julijus Slovackis (1809—1849) aistringai ir iškalbingai šlovino vidinį gyvenimą:

Kto mogąc wybrać, wybrał zamiast domu
Gniazdo na skałach orła, niechaj umie
Spać, gdy źrenice czerwone od gromu
I słychać jęk szatanów w sosen szumie[14].

(Jei rinktis tu gali, ir ne namus renkiesi —
Erelio lizdą keteroj kalnų,
Mokėk užmigt, kada žaibų zigzagai šviečia,
Girdėti raudos ošime pušų.)

Ilgainiui romantizmas sukėlė reakciją prieš savo paties svaiginantį pasisekimą. Ta reakcija įgavo klasicizmo idealų atgimimo formą, kitaip sakant, atsirado neoklasicizmas. Nuo to laiko šios konkuruojančios kryptys turėjo didžiausios įtakos per visą XIX amžių. Jų lenktyniavimas ypač akivaizdus architektūroje. Konkuruojančios geležinkelių kompanijos statėsi skirtingų stilių geležinkelio stotis: Londono ir Šiaurės Vakarų kompanija pasistatė elegantišką klasikinio stiliaus Eustono geležinkelio stoties pastatą, o Vidurio Anglijos geležinkelio kompanija visai šalia — puošnų neogotikinio stiliaus Sent Pankro geležinkelio stoties pastatą.

Klasikos ir romantizmo mišinys ypač vaisingas buvo literatūroje. Trys didieji to amžiaus kūrėjai — Aleksandras Puškinas (1799—1837), Adomas Mickevičius (1798—1855) ir Johannas Wolfgangas Goethė sunkiai pasiduoda klasifikacijai kaip tik dėl to, kad jų kūriniuose klasikos ir romantizmo elementai susilieja į neatskiriamą visumą. Jų šedevrai — *Eugenijus Oneginas* (1832), *Ponas Tadas* (1834) ir *Faustas* (1808—1832) — visi buvo eiliuoti romanai arba eiliuotos dramos, užbaigti beveik vienu metu. Meistriškas kalbos priemonių valdymas kaip tik tuo

RELAXATIO

1865 metų liepos 14-ąją jaunas anglų iliustratorius ir alpinistas Edwardas Whymperis septintuoju bandymu įkopė į Materhorną arba Montės Serviną. Leidžiantis žemyn nuo 4440 metrų aukščio uolų piramidės, iškilusios virš Cermato, keturi jo ekspedicijos dalyviai žuvo[1].

Tai buvo toli gražu ne pirmas iš didžiųjų alpinistinių įkopimų. Į Monblaną Ferdinandas de Saussure'as įkopė dar 1799 metais. Tačiau tragiškasis Whimperio žygis išgarsino naująją sporto šaką alpinizmą, kartu parodydamas, jog keičiasi požiūris į poilsį. Sportas liovėsi buvęs tik daug laisvo laiko turinčio elito privilegija. Jis jau nebeapsiribojo ir tokiomis įprastomis formomis kaip medžioklė, šaudymas, žvejyba, jodinėjimas, keliavimas į mineralinių vandenų kurortus ir turistinės kelionės po žymiausias Europos vietoves. Visi europiečiai ėmė ieškoti naujų sporto rūšių, naujų išmėginimų, naujų fizinės formos gerinimo būdų.

Beveik prieš porą metų iki šio įvykio per susirinkimą Londono *Freemason's Tavern* užeigoje 1863 m. spalio 26 dieną buvo įsteigta Futbolo asociacija. Jos tikslas – suvienodinti futbolo taisykles ir sukurti organizuotų varžybų sistemą. (Tie, kurie apie šį žaidimą manė kitaip, paliko šį susirinkimą ir įsteigė Regbio sąjungą.) Greit atsirado ir profesionalų klubai, o 1888 metais buvo įkurta Anglijos futbolo lyga[2].

Futbolo asociacijos propaguojamas futbolo variantas greitai paplito ir kitose Europos žemyno šalyse. XIX amžiaus pabaigoje futbolas tapo populiariausia Europoje sporto šaka ir labiausiai žiūrovų lankoma pramoga. 1904 metų gegužės mėnesį Austrijos, Belgijos, Danijos, Anglijos, Suomijos, Prancūzijos, Vokietijos, Vengrijos, Italijos, Nyderlandų, Norvegijos, Švedijos ir Šveicarijos atstovai Paryžiuje įsteigė Tarptautinę futbolo asociacijų federaciją (FIFA). Tai buvo egalitariškiausia žaidimų rūšis. Anot seno posakio „Futbole visi bičiuliai“[3].

metu, kai raštingumas sparčiai plito, pelnė jų kūrėjams nacionalinių bardų statusą, jų kūrinių fragmentai tapo neatskiriamais kasdieninio žmonių bendravimo elementais. Nerasime lenko, kuris nesugebėtų iš atminties pacituoti „Tėvyne Lietuva, mielesnė už sveikatą! (...)“; vokiečio, kurio nežavėtų pasakymas „Žinai tą šalį? Žydinčiame klony (...)“; rusų mokinuko, kuris nebūtų mokęsis šių posmų apie Sankt Peterburgo „Varinį raitelį“:

Природой здесь нам суждено В Европу прорубить окно, Ногою твёрдой стать при море.	(Gamta mums lėmė nejučia Prakirst Europon langą čia, Tvirtai prie jūros atsistoti.
Люблю тебя, Петра творенье, Люблю твой строгий, стройный вид, Невы державное теченье, Береговой её гранит,	Koks rūsčiai griežtas ir gracingas, O Petro kūriny, man tu! Myliu Nevos vilnis sriautingas, Krantus jos, klotus granitu,

Красуйся, град Петров, и стой	O Petro mieste, kilk, klestėk!
Неколебимо, как Россия!	Stovėk, kaip Rusija tvirtoji!
Да умирится же с тобой	Nusiramint ir tu pradėk,
И побеждённая стихия;	Stichija, rūsčiai nuveiktoji;)[15]

Tačiau Johannas Wolfgangas Goethė (1749—1832) buvo ne tik nacionalinis bardas. Tai olimpietis, kurio veikla apėmė beveik visas intelektualinės veiklos sritis. Žanrų, kuriuos jis buvo meistriškai įvaldęs, įvairovė, sparčios pasaulio kaitos suvokimas, nuolatinė jo paties kūrybos evoliucija suteikė Goethei teisę pretenduoti į paskutiniojo universalaus kūrėjo statusą. Gimęs Frankfurte prie Maino, mokęsis Leipcige ir Strasbūre, pusę šimtmečio išgyvenęs Veimare, jis buvo poetas, dramaturgas, romanistas, filosofas, mokslininkas, keliautojas, teisininkas, administratorius. Jo polinkis į romantizmą XVIII amžiaus devintajame dešimtmetyje ėmė blankti, o klasicistinis kūrybos laikotarpis, sustiprintas jo draugo Schillerio, truko maždaug iki 1820 metų. Plati *Fausto* psichologinė panorama apėmė viso gyvenimo apmąstymus apie žmogaus prigimtį. Mirdamas Goethė buvo didžiausios Europos kultūrinės epochos didžiausia asmenybė, nepaliaujamai siekianti nepasiekiamo:

Alles Vergängliche	(Visa, ką laikas išdildo, —
Ist nur ein Gleichnis;	Simbolis vien;
Das Unzulängliche	Visa, ko laukta kasdien,
Hier wird's Ereignis;	Čia išsipildo.
Das Unbeschreibliche,	Gėrio pasiekto pilnumas
Hier ist's getan;	Tildo geismus.
Das Ewig-Weibliche	Amžinas moteriškumas
Zieht uns hinan.	Aukština mus.)[16]

Vėlyvasis romantizmo laikotarpis įgavo labai nesveiką atspalvį. Tai galima sieti su džiova, kuria sirgo daug menininkų, ir su opiumu, kuris įprastai buvo naudojamas kaip vaistas nuo jos. Ryškiausia figūra buvo Thomas De Quincey'us (1785—1859), pabėgęs iš Mančesterio klasikinės gimnazijos ir bastęsis kaip benamis, kol apsigyveno Oksforde ir tapo narkomanu. Jo *Anglo opiomano išpažintis* (1822) turėjo formuojančios įtakos amerikiečių rašytojui, keistų kūrinių autoriui Edgarui Allanui Poe ir Baudelaire'ui. Keistos, mistinės tirados paskutiniųjų Slovackio gyvenimo metų kūriniuose irgi priskirtinos tai pačiai kategorijai[17] kaip ir Gérardo Labrunie arba de Nervalio (1808—1855), šizofreniko, „superromantiko", „romantiškiausio iš jų visų", eilės:

Où sont nos amoureuses?	(Kur mūsų mylimosios?
Elles sont au tombeau[18].	Jos jau seniai kapuos.)

Tame tariamame pamišime, domėjimesi reginiais ir haliucinacijomis nesunku įžiūrėti ankstyvąsias simbolizmo, froidizmo ir dekadanso užuomazgas, kurioms buvo lemta virsti tokiais svarbiais modernizmo elementais.

Prerafaelitų brolija buvo įsteigta 1848 metais viename Gover Stryt name Londone poetų ir dailininkų būrelio, susitelkusio apie Dantę Gabrielį Rosettį (1828—1882), tremtinio iš Neapolio sūnų. Nors jos nariai įkvėpimo sėmėsi kitose Europos

šalyse, tai buvo grynai angliškas sąjūdis, tikras tos epochos archetipas. Be brolių Rosetti'ų, svarbiausi jo atstovai buvo J. E. Millais (1829—1896), W. Holmanas Huntas (1827—1910), Fordas Madoxas Brownas (1821—1893) ir Edwardas Burne-Jonesas (1833—1898); jų gynėju tapo kritikas Johnas Ruskinas (1819—1900). Grupė taip pasivadino todėl, kad visi jos nariai žavėjosi italų *quattrocento* menu, kuris kurstė jų maištą prieš to meto akademinę tapybą. Jie smarkiai išnaudojo vaizduojamojo meno ir literatūros sąsajas (D. G. Rosettis vertė Dantę ir Villoną) ir taikė savo principus viskam — nuo architektūros ir baldų iki mozaikos, gobelenų, vitražų, interjero dizaino. Grupė naudojosi ne tik vėlyvųjų viduramžių meno techninėmis priemonėmis, bet visų pirma jo dvasia. Jie mėgdžiojo to meto ikonografinės dailės formų aiškumą ir spalvų ryškumą; jie skleidė moralinį rimtumą, dažnai išreiškiamą mistiniu religingumu. Iš garsiausių grupės paveikslų reikėtų paminėti Millais *Ofeliją* (1851) ir Hunto *Pasaulio šviesą* (1854). Vienas iš vėliau prisidėjusių prie jų buvo Williamas Morrisas (1834—1896) — poetas, primityvusis socialistas, amatininkas, spaustuvininkas ir konstruktorius. Jo dvare Kelmskote brolijos veikla labai intensyviai vyko dar ilgai po to, kai pati brolija iširo.

Ta pati epocha tapo romano žanro suklestėjimo visoje Europoje liudytoja. Honoré de Balzacas (1799—1850) ir Charlesas Dickensas (1812—1870), gimę tarsi „vienas priešais kitą" Ruane ir Portsmute, buvo vieni iš pirmųjų, patraukusių visos visuomenės dėmesį. Laikui bėgant visi reikšmingiausi romanai buvo išversti į visas pagrindines Europos kalbas. Kritikai juos vertina įvairiai, tačiau prie pačių įžymiausių neabejotinai reikėtų priskirti Alessandro Manzoni'o *I promessi sposi* („Sužadėtiniai", 1825), Balzaco *Le Père Goriot* („Tėvas Gorijo", 1834), Dickenso *Oliver Twist* (1838), Michailo Lermontovo *Mūsų laikų didvyrį* (1840), Charlottės Brontë *Jane Eyre* („Džeinė Eir", 1847), W. M. Thackeray'aus *Vanity Fair* („Tuštybės mugė", 1848), Gustave'o Flaubert'o *Madame Bovary* („Ponia Bovari", 1857), Victoro Hugo *Les Misérables* („Vargdieniai", 1862), Levo Tolstojaus *Aną Kareniną* (1877), Fiodoro Dostojevskio *Nusikaltimą ir bausmę* (1866) bei *Brolius Karamazovus* (1880) ir Boleslovo Prūso *Lėlę* (1890). Analizuodama socialines ir psichologines problemas, grožinė literatūra tapo pagrindiniu bendrosios Europos kultūros elementu. Įsigalėjo paprotys, kad autoriai savo intymiausius stebėjimus perkeltų į savo prasimanytus personažus: sakoma, jog Flobert'as yra pareiškęs: *Madame Bovary, c'est moi* („Ponia Bovari — tai aš").

Muzikoje, kaip ir literatūroje, XIX amžiuje susikaupė daug ir įvairių kūrinių, kurie labai praturtino klasikinių ir ankstyvųjų romantinių autorių palikimą. Johannesą Brahmsą (1833—1897), gimusį Hamburge, tikrai reikėtų laikyti centrine figūra. Jis intelektualinį rūpinimąsi klasikine forma sujungė su romantikams būdingu lyrizmo ir jausmų intensyvumo pomėgiu, tuo nusipelnydamas „Bacho ir Beethoveno tikrojo pasekėjo" titulą. Ilgą romantinių pjesių kompozitorių virtinę pradėjo Hectoras Berliozas (1803—1869), kurio *Symphonie fantastique* (1831) sulaužė visas to meto taisykles. Ieškodamas įkvėpimo, Berliozas intensyviai naudojasi romantine literatūra. Buvo sakoma: „Victoras Hugo romantikas, bet Berliozas — tai pats romantizmas". Romantikų sąrašą pratęsė apatiškasis lenkų tremtinys

Chopinas (1810—1849), neprilygstamas fortepijoninės muzikos meistras; nepailstantis vengrų virtuozas Franzas Lisztas (1811—1886); Robertas Schumannas (1810—1856) ir Felix'as Mendelssohn-Bartholdy (1809—1847). Tame sąraše rasime ir daugelį kompozitorių, kurie dažnai laikomi nacionalinių mokyklų lyderiais; vėliau jį papildė nuostabieji rusų kompozitoriai Antonas Rubinšteinas (1830— 1894), Piotras Čaikovskis (1840—1893) ir Sergejus Rachmaninovas (1873—1943); vokiečių protestantas Maxas Bruchas (1838—1920) ir Šveicarijos žydas Ernestas Blochas (1880—1959); daug austrų-vokiečių neoromantikų su Antonu Bruckneriu (1824—1896), Gustavu Mahleriu (1860—1911), Richardu Straussu (1864—1949) bei dainų autoriumi Hugo Wolfu (1860—1903) priešakyje. Visą šį šimtmetį prancūziškoji mokykla davė daug talentų, pasižyminčių nuostabiu subtilumu ir originalumu — nuo Cesaro Francko (1822—1890) ir Camille'io Saint-Saënso (1835— 1921) iki Gabrielio Fauré'o (1845—1924), Claude'o Debussy (1862—1918) ir Maurice'o Ravelio (1875—1937).

Didžioji opera, vienijanti muziką ir istorinę bei literatūrinę dramą, puikiai tiko romantikų stiliui. Jos sėkmę didino trijų pirmaujančių centrų lenktyniavimas: prancūzų operos su Charlesu Gounod (1818—1893), Giacomo Meyerbeeriu (1791— 1864), Georges'u Bizet (1838—1875) ir Jules'u Massenet (1842—1912) priešakyje; vokiečių operos, kurią pradėjo Mozartas ir Weberis ir pasiekė apogėjų stulbinančiuose Richardo Wagnerio (1813—1883) kūriniuose; italų operos, kurios neprilygstamas melodines tradicijas toliau plėtojo Gioachinas Rossinis (1792—1868), Gaetanas Donizettis (1797—1848), Giuseppė Verdis (1813—1901) ir Giacomas Puccinis (1855—1924). Klestėjo ir žanras, vadinamas *opera comique*, operetės ar muzikinės komedijos vardais, ypač Jacques'o Offenbacho (1819— 1880) laikų Paryžiuje, Johanno Strausso jaunesniojo (1825—1899) ir Franzo Leharo (1870—1948) laikų Vienoje bei Gilbert'o ir Sullivano laikų Londone (žr. III priedą, 57).

XIX amžiuje išaugo visos institucijos, kurioms buvo lemta muzikos meną paversti svarbiomis viešosiomis institucijomis — konservatorijomis, orkestrais, chorais, specialiomis koncertų salėmis, muzikos leidyklomis, muzikologijos katedromis.

Filosofijai romantizmo epochoje būdingas G.M.F. Hegelio (1770—1831), Fichtės įpėdinio Berlyne, minčių dominavimas. Daugeliu atžvilgių Hegelis buvo visiškai neromantiškas, o kaip profesionalus filosofas jis laikė save racionalistu. Išvykoje į Alpes prie Berno jis nesusilaikė nepareiškęs: „Šitų amžinai negyvų masyvų vaizdas man nekelia nieko, išskyrus nuobodžią mintį *Es ist so* („Yra kaip yra")". Kita vertus, daugelio jo idėjų originalumas kėlė didžiulį susidomėjimą tuo intelektualinio bruzdėjimo laikotarpiu; daug įžymių savo mokinių ir kritikų, maištingesnių už jį patį, jis gausiai aprūpino intelektualine amunicija. Atsidūręs visai arti Napoleono Jenoje 1806 metų spalio mėnesį tą dieną, kai užbaigė savo veikalą *Dvasios fenomenologija*, jis susižavėjęs rašė apie imperatoriaus „pasaulinio masto sielą".

Dvi iš mėgstamiausių Hegelio idėjų pasirodė esančios ypač vaisingos. Viena iš jų buvo dialektika, produktyvus priešybių susidūrimas, o antroji — *Geist*

(„dvasia"), grynojo identiteto esmė, kurią jis savo *Istorijos filosofijoje* priskiria kiekvienai politinei struktūrai ir kiekvienai civilizacijos raidos pakopai. Pasirodė, kad dialektika, kurią Hegelis apribojo tik grynųjų idėjų sfera, turi daug kitų pritaikymo galimybių, suteikiančių visai pažangos koncepcijai dinamišką ir universalų paaiškinimą. Atrodė, kad tai padeda susigaudyti painiavoje, suteikia viltį, kad iš konflikto gali atsirasti gėris. Kita vertus, istorijos Dvasia, kurią Hegelis panaudojo valstybės išaukštinimui, tapo ginklu nacionalinių judėjimų rankose jų kovoje su to meto galingosiomis valstybėmis. Hegelio pažiūros buvo ryškiai germanocentrinės; susidarė įspūdis, kad jos racionalizuoja protestantų ir prūsiškąjį pranašumą, kuris kaip tik jo laikais pradėjo smarkiau reikštis. Jis šlovino karą ir karo didvyrius, pripažindamas vokiečiams vadovaujantį vaidmenį naujųjų laikų civilizacijoje. „Vokiškoji dvasia yra naujojo pasaulio dvasia. Jos tikslas realizuoti absoliučią Tiesą kaip neribotą laisvės apsisprendimą". Amerikiečių savimeilę galbūt glosto, o gal ir ne tai, kad šis pasipūtęs mistinės metafizikos platintojas laikė Ameriką „galutiniu Absoliučios idėjos įsikūnijimu, po kurio tolesnė plėtra jau nebeįmanoma"[19]. Tai gali padėti paaiškinti, kodėl Amerikos akademinėse sferose taip giliai įsišaknijusios germanofilinės tradicijos.

Mokslinė mintis — viena iš tų šakų, kur buvo tęsiamos veikiau Švietimo epochos, o ne romantizmo tradicijos. Tačiau pasiekusios kraštutinumą Auguste'o Comte'o (1798—1857) darbuose, jos ne tik atvedė prie filosofijos šakos, vadinamos pozityvizmu, bet ir prie naujos pseudoreligijos, kupinos savo ritualų, dogmų ir dvasininkų. Comte'as tvirtino, kad visos mūsų žinios pereina per tris nuoseklias raidos stadijas, kuriose jos sisteminamos atitinkamai pagal teologinius, metafizinius ir „pozityvinius", arba mokslinius, principus. Jo „Trijų būsenų dėsnis", kurį pirmą kartą išdėstė savo veikale *Systeme de politique positive* („Pozityviosios politikos sistema", 1842), sudaro sudėtingos mokslų klasifikacijos ir naujojo jo „visuomenės mokslo", kurį jis pristatė savo veikale *Cours de philosophie positive* („Pozityviosios filosofijos kursas", 1850—1854), pagrindą. Socialinės fizikos disciplina turėjo sudaryti galimybę pertvarkyti žmonių visuomenę moksliniais principais. „Socialinių inžinierių" korpusas buvo apginkluotas šūkiu: *Savoir pour prévoir, prévoir pour prévenir* („Žinoti, kad numatytum, numatyti, kad užbėgtum už akių"). Comte'ą reikia laikyti vienu iš šiuolaikinės sociologijos tėvų, jos vietą jis matė pačiame mokslo šakų hierarchijos viršuje. Kartu primygtinai pabrėždavo institucionalizuotos dvasinės jėgos būtinybę ir, įsteigdamas tai, kas iš esmės buvo mokslinė Bažnyčia, jis atsidūrė paradoksalioje mokslo pavertimo mistiniu kultu situacijoje. Vieno iš jo kritikų, T. H. Huxley nuomone, Comte'o pozityvizmas buvo tolygus „katalikybei be krikščionybės".

Tuo pačiu metu mokslas ir technologija plėtojosi kaip niekad sparčiai. Nors patys moksliniai atradimai tikriausiai nebuvo tokie fundamentalūs kaip Koperniko, Newtono ar Einsteino, išryškėjo visai naujų mokslo kontinentų kontūrai. Mokslas atsidūrė visuomenės dėmesio centre. Žymiausi vardai susiję su fizika, chemija, medicina ir biologija — tai pirmiausia Faraday'us, Mendelejevas, Pasteuras, Mendelis, Hertzas ir Darwinas. Didžiausius atradimus ir išradimus pradėta

skaičiuoti jau nebe dešimtimis ir šimtais, o tūkstančiais (žr. III priedą, 52). Išskyrus vieną kitą genialų amerikietį, jų autorių sąraše dominavo europiečiai. 1851 metų Didžioji paroda, įvykusi Londone ir globojama princo Alberto, kurios pelnas buvo atiduotas mokslo muziejams ir Karališkajam mokslo ir technologijos koledžui, pritraukė milijonus žiūrovų iš viso pasaulio. [ELEMENTAI] [GENAI]

Mokslo iššūkis tradicinėms religinėms prielaidoms pasiekė kulminaciją didžiajame dispute dėl Darwino *Rūšių kilmės* (1859) ir su ja susijusios evoliucijos teorijos. Krikščionių fundamentalistai, išauklėti pažodžiui suprasti Būties knygos tiesas, tikėjo, kad Dievas sutvėrė pasaulį per šešias dienas ir šešias naktis, ir nematė jokių galimybių sutaikyti jas su teorija, kad žmogus išsivystė pamažu, per milijonus kartų. Keista buvo tik tai, kad šis ginčas tarp mokslo ir religijos neįsiliepsnojo daug anksčiau. Juk, šiaip ar taip, pirmąjį paleontologijos traktatą apie fosilijų senumą danas Nilsas Steno parašė jau 1669 metais. Pirmasis mokslinis Žemės amžiaus apskaičiavimas – G. Buffono veikalas *Époques de la Nature;* mokslininkui tas amžius išėjo apie 75 000 metų – buvo viešai paskelbtas 1778-aisiais; o Laplace'o nebuliarinė hipotezė, pasak kurios Visata susidarė iš besiplečiančio dujų ūko, buvo mokslinėje apyvartoje nuo 1796 metų. Prancūzų gamtininkas J.-B. Lamarckas (1744–1829) 1809 metais pasiūlė evoliucijos teoriją, pagrįstą įgytų bruožų paveldėjimu. Nuo Steno laikų mokslininkai geologai kovojo su vadinamaisiais „neptūnistais", kurie visas reljefo formas laikė Visuotinio tvano padariniais. [BEŽDŽIONĖ]

Darwino poveikį iš dalies reikėtų aiškinti tuo, kad tuo metu moksliniai debatai būdavo orientuoti į daug platesnę auditoriją, tačiau svarbiausias čia buvo žmogiškasis aspektas – sensacinga naujiena, kad visi žmonės kilę ne iš Adomo, o iš beždžionių: iš „plaukuotų keturkojų su uodegomis ir smailomis ausimis, tikriausiai prisitaikiusių gyventi medžiuose". Darwinas duomenis apie rūšių formavimąsi rinko nuo savo kelionės į Pietų Ameriką ir Galapagų salas 1831–1836 metais karo laivu *Beagle* laiko; o pati originaliausia idėja pirmiausia blykstelėjo jo galvoje perskaičius Malthuso darbus 1838 metais. Praėjo beveik dvidešimt metų, kol Darwiną prikalbėjo paskelbti savo argumentus knygos *Rūšių kilmė* pavidalu ir daugiau nei trisdešimt metų, kol jis išsamiai aprašė juos veikale *Žmogaus kilmė ir lytinė atranka* (1871). Daugelį Darwino teiginių apie natūraliąją atranką, žinomų „geriausiai prisitaikiusių išlikimu", vėlesnė kritika paneigė, tačiau pagrindinis evoliucionizmo teiginys, kad visos augalų ir gyvūnų pasaulio rūšys vystėsi nepaliaujamai sąveikaudamos su aplinka ir konkuruodamos tarpusavyje, greit susilaukė beveik visuotinio pripažinimo. Ilgainiui pagrindinei krikščionybės krypčiai nesudarė didelio vargo pripažinti, jog žmogaus evoliucija yra Dievo plano dalis. Sociologai evoliucines idėjas pritaikė daugeliui disciplinų, o „socialdarvinizmui" – idėjai, kad žmonių reikalai yra džiunglės, kuriose gali išlikti tik geriausiai prisitaikiusios tautos, klasės ar individai, buvo lemta ilga karjera.

Tiesą sakant, visuotinis tikėjimas, jog mokslo metodus galima ir reikia taikyti ne tik gamtos, bet ir socialinių reiškinių tyrinėjimui, buvo vienas iš charakteringų to amžiaus pokyčių. Todėl ekonomika ir etnografija pasipildė tokiomis

ELEMENTAI

1869 metų kovo mėnesį Sankt Peterburgo universiteto chemijos profesorius Dmitrijus Mendelejevas (1834–1907) ruošėsi kelionei į Tverę. Nors buvo labai užsiėmęs – rašė vadovėlį *Osnovy chimii* („Chemijos pagrindai"), tačiau kartu jį domino liberalūs planai, kaip įdiegti mokslo laimėjimus kasdieniniame Rusijos gyvenime, tad priėmė pasiūlymą ištirti valstiečių sūrio gaminimo būdus. Minėtojo vadovėlio rengimas tuo metu buvo pasistūmėjęs iki tos vietos, kur jis ieškojo būdo klasifikuoti cheminius elementus. Tą dieną jis staiga sumojo, kad gerai būtų išdėstyti juos lentelės pavidalu, remiantis atominiais svoriais ir bendromis savybėmis.

Prieš devynerius metus Mendelejevas dalyvavo pirmajame tarptautiniame chemikų kongrese Karlsrūhėje, kur italas Stanislao Canizzaro atkreipė jo dėmesį į elementų, išdėstytų pagal atominius svorius, sąrašą. Nuo tada Mendelejevas mintyse dėstė savotišką pasjansą pagal elementų atominį svorį ir jų savybes. Dabar jis stengėsi suderinti Canizzaro sąrašą su savo paties tipologiniu grupavimu. Taip atsirado primityvus periodinės lentelės variantas ir laikinoji periodinio dėsnio formuluotė, kad elementų išdėstymas atominio svorio tvarka rodo aiškų jų savybių periodiškumą. Tą patį mėnesį Rusijos chemikų draugijoje mokslininkas perskaitė pranešimą „Mėginimas susisteminti elementus, remiantis jų atominiais svoriais ir cheminiu gimininingumu". Vokiškame žurnale šis pranešimas pasirodė 1871 metų kovo mėnesį.

Iki Mendelejevo elementai buvo traktuojami kaip valgiai valgiaraštyje. Antikos laikų žmonės skirdavo dešimt realių elementų, tačiau jų mąstymą drumstė tikėjimas, kad egzistuoja ir žemės, ugnies, oro bei vandens „stichinės jėgos", gaivalai. Lavoisier žinojo jau 23 elementus. Humphry Davy elektrolizės būdu išskyrė natrį ir kalį. 1860 metais Karlsrūhėje Canizzaro sąraše buvo jau 60 elementų – lygiai du trečdaliai iš sutinkamų gamtoje.

Mendelejevo atradimai iš karto nesusilaukė didesnio pritarimo. Juos atmetė žymiausi britų ir vokiečių chemikai, įskaitant ir Bunseną, su kuriuo Mendelejevui kadaise buvo tekę kartu dirbti Haidelberge. Persilaužimas įvyko 1875 metais, kai vienas prancūzas surado naują elementą ir pavadino jį *galiu*. Mendelejevas sugebėjo įrodyti, jog tai vienas iš šešių dar nerastų elementų, kurių buvimą, atominius svorius ir savybes jis galėjo numatyti iš anksto. Kolegų nuostabai paaiškėjo, kad rusų teoretikas aplenkė empirinius tyrinėjimus. Tai atnešė jam tarptautinį pripažinimą ir sėkmę, tačiau pačioje Rusijoje liberalios Mendelejevo pažiūros sukėlė trintį. 1880 metais jo neišrinko Imperatoriškosios akademijos tikruoju nariu, o 1890 metais jis buvo priverstas palikti universitetą. Vėliau mokslininkas vertėsi konsultuodamas pačiais įvairiausiais klausimais – nuo parako ir ledlaužių iki svorių ir matų, aeronautikos ir naftos pramonės.

Keista, kai Mendelejevas sužinojo apie atomo struktūrą, jam atrodė, jog radioaktyvumo teorija nesuderinama su jo Periodiniu dėsniu. O iš tikrųjų kaip tik ji galutinai patvirtino jo didįjį atradimą. Elektronų skaičius kiekvieno elemento atome griežtai susijęs su jo svoriu ir savybėmis. [**ELEKTRONAS**]

Kai Mendelejevas mirė, jo studentai paskui karstą nešė Periodinės elementų lentelės kopiją. Tuo metu ji jau buvo tapusi visų priimtu cheminės medžiagų klasifikacijos pagrindu, šiuolaikinių chemijos ir fizikos susitikimo tašku. 1955 metais vienas iš devyniolikos dirbtinių radioaktyvių elementų, gautas einšteinį-253 bombarduojant helio jonais, mokslininko atminimui buvo pavadintas mendeleviu (Me^{101}).

BEŽDŽIONĖ

Šeštadienį, 1860 metų birželio 30 dieną, vienoje iš Oksfordo auditorijų į Britų mokslo pažangos draugijos susirinkimą atėjo septyni šimtai žmonių. Jie čia susirinko pasiklausyti amerikiečių mokslininko dr. Draperio pranešimo „Europos intelektualinė raida pono Darwino pažiūrų šviesoje", tačiau iš tikrųjų atėjo pasižiūrėti disputo tarp dviejų pagrindinių šio pranešimo oponentų. Vienoje pusėje sėdėjo Samuelis Wilbeforce'as, Oksfordo vyskupas, įnirtingas evoliucijos teorijos priešininkas, žinomas „muilino Semo" pravarde. O kitoje pusėje, pačiam Darwinui nedalyvaujant, – profesorius T. H. Huxley, paleontologas, kuriam netrukus buvo lemta gauti „Darwino buldogo" pravardę.

Niekas nebeprisimena, ką ten kalbėjo ponas Draperis. Tačiau vyskupas Wilberforce'as, kuris pradėjo savo kalbą gerai nusiteikęs, užbaigė ją klausimu, ar ponas Huxley „tvirtina esąs kilęs iš beždžionės savo senelio ar senelės linija". Huxley neprarado savitvardos ir ramiai paaiškino, jog Darwino teorija jau daugiau negu hipotezė. „Man nebūtų gėda būti kilusiam iš beždžionės, – užbaigė jis, – bet būtų gėda giminiuotis su žmogumi, kuris savo neeilinius gabumus naudoja tiesai nuslėpti"[1]. Kilo didelis triukšmas, viena moteris nualpo.

Šis susirinkimas buvo kritinis momentas šiuolaikinio mokslo visuotinio pripažinimo procese. Jis įvyko praslinkus vos metams nuo *Rūšių kilmės* pasirodymo ir dvejiems nuo Darwino pranešimo „Apie rūšių polinkį sudaryti atmainas ir apie atmainų bei rūšių įsitvirtinimą natūralios atrankos būdu". Dar po ketverių metų revanšiniame susitikime Šeldono teatre Benjaminas Disraelis nepajėgė susilaikyti neįgėlęs „muilino Semo" stiliumi: „Klausimas labai paprastas, – pareiškė jis, – kas yra žmogus: angelas ar beždžionė? Dievaži, aš balsuoju už angelą!"

Tolesnė evoliucionizmo raida gerai žinoma. Viena jo kryptis, kurią palaikė ir pats Darwinas, išsivystė į „socialdarvinizmą". Ji propagavo grėsmingą teiginį, kad geriausiai prisitaikę ne tik kad išlieka, bet tik jie vieni ir teturi teisę išlikti. Kita kryptis buvo orientuota į „rasės gerinimo", t. y. į žmonių selekcijos praktinį mokslą. Jos pradininkai buvo grupė anglų mokslininkų su seru Franciu Galtonu (1822–1911) priešakyje. Jis buvo Universiteto koledžo Londone profesorius, o ši kryptis gavo eugenikos pavadinimą. Tarp jos vėlesnių šalininkų buvo Galtono mokinys ir jo biografas Karlas Pearsonas (1857–1936), statistikas ir marksistas, „socialinio imperializmo" teorijos kūrėjas, bei H. S. Chamberlainas, skelbęs savo idėjas Vokietijoje.

Franciui Galtonui tenka atsakomybė už kai kuriuos įtakingiausius to meto tyrinėjimus ir pseudotyrinėjimus. Jo knyga *Art of Travel* („Menas keliauti", 1855) pasirodė po jo kelionės į pietvakarių Afrikos gilumą ir sukėlė Afrikos tyrinėjimų madą. Jo *Meteorographica* (1863) tapo šiuolaikinio meteorologijos mokslo pradininke. Vienas iš pirmųjų psichologų, jis atliko pirmuosius dvynių elgsenos tyrimus ir įsteigė pirmąjį pasaulyje psichinių sugebėjimų nustatymo centrą. Būdamas karštas eugenikos šalininkas, jis parašė visą eilę knygų: *Gregariousness in Cattle and Men* („Apie galvijų ir žmonių bandos instinktą", 1871), *Inquiries into Human Faculty* („Žmogaus gabumų tyrinėjimai", 1883), *Natural Inheritance* („Natūralusis paveldimumas", 1889). Prieš tai F. Galtonas spėjo užbaigti nepaprasto populiarumo susilaukusią studiją *Hereditary Genius: its Laws and Consequences* („Genialumo paveldimumas: jo dėsningumai ir pasekmės", 1869). Taikydamas statistinius metodus labai įvairių sričių įžymybių nuo teisėjų iki imtynininkų genealogijai, jis mėgino parodyti, jog „talentingumas ir genialumas bei polinkis į tam tikrus moralinius bruožus turi tendenciją tam tikrose šeimose". Paskutiniame skyriuje mokslininkas analizavo „Įvairių rasių palyginamąją vertę". F. Galtonas suskirstė rases pagal skalę nuo A iki I, darydamas išvadą, kad senovės graikai buvo „gabiausia rasė iš visų žinomų istoriniuose dokumentuose"; kad Afrikos negrai, nepaisant įžymių atskirų individų, niekada nepasieks vidutinio anglosaksų lygio; kad Australijos aborigenai yra viena pakopa žemiau už negrus[2]. Darwinas pareiškė, kad niekada neskaitė nieko „originalesnio ar įdomesnio". Per Darwino laidotuves Vestminsterio abatijoje Galtonas viešai paragino abatijos vitražą *Pasaulio sutvėrimas* pakeisti kuo nors geriau suderinamu su evoliucijos teorija.[3] Reikalas tas, kad Galtonas, tas „genialumo paveldimumo" šalininkas, buvo Darwino pusbrolis.[4]

mokslo šakomis kaip sociologija, antropologija, žmonių geografija, politologija ir galiausiai psichologija bei psichiatrija. Plečiantis gamtos ir socialinių mokslų sferoms, grynosios filosofijos sritis susiaurėjo, kol jai teliko saujelė tradicinių disciplinų — epistemologija, logika, etika, estetika ir politikos teorija.

Religija pradėjo atgimti. Tai rodė teologinės literatūros gausumas ir masių užsidegimas, Bažnyčios organizacinės struktūros ir jos dogmų stiprėjimas. Nauja savimonė formavosi iš dalies dėl pasišlykštėjimo revoliucinės epochos nukrypimais, o iš dalies ir dėl daugelio ankstesnių religinės diskriminacijos formų išnykimo. Švietimo epocha artėjo prie pabaigos, bet pirma reikėjo priimti religinės tolerancijos principą. Daugumoje protestantiškųjų valstybių buvo panaikinti nuo XVII amžiaus galioję įstatymai, diskriminuojantys katalikus. O protestantai gavo lygias teises daugumoje katalikiškųjų šalių. Judaizmas vėl legalizuotas daugelyje vietų, kur jis buvo draudžiamas nuo viduramžių. Pavyzdžiui, Prūsijoje 1817 metais sukurta naujoji nacionalinė Bažnyčia, susiliejus liuteroniškiems ir kalvinistiniams elementams, o 1850 metų konstitucija visiškai atstatė katalikų Bažnyčios teises. Austrijoje-Vengrijoje *Ausgleich* nutarimai 1867 metais garantavo visišką religinę toleranciją. Didžiojoje Britanijoje parlamento aktas 1829 metais beveik visai

emancipavo Romos katalikus, o 1888 metais — žydus, nors nei vieni, nei kiti negavo teisės į sostą. Nyderlanduose panašios teisinės procedūros buvo užbaigtos 1853 metais. Prancūzijoje Napoleono konkordatas galiojo iki 1905 metų, nepaisant įtampos tarp katalikų ir respublikonų. Radikalūs prancūzų racionalistai demonstravo savo fanatizmą: Limože jie surengė matematikų festivalį kaip atsvarą Švenčiausiosios Mergelės Marijos ėmimo į dangų šventei.

O Rusijoje, priešingai, valstybinė stačiatikių Bažnyčia griežtai apribojo religinę įvairovę. Nors protestantai Baltijos provincijose, kurios anksčiau priklausė Švedijai, vietiniai Kaukazo krikščionys ir Vidurio Azijos musulmonai turėjo autonomiją, žydai, Romos katalikai ir anksčiau Lenkijai priklausiusių provincijų unitai buvo valstybės kontroliuojami, persekiojami ir diskriminuojami. Oficialiai reikalauta, kad žydai gyventų tik vadinamojoje apsigyvenimo zonoje (žr. III priedą, 85); už jos ribų galėjo gyventi tik gavusieji specialų leidimą. Romos katalikų Bažnyčia buvo valdoma per vadinamąjį Šventąjį sinodą ir neturėjo teisės palaikyti tiesioginių ryšių su Vatikanu. Sankt Peterburgas atsisakinėjo užmegzti bet kokius oficialius santykius su Roma, kol pagaliau 1849 metais jam pavyko sudaryti konkordatą palankiomis sąlygomis. Unitai buvo jėga perkrikštijami į stačiatikius — imperijoje 1839 metais, o buvusioje Kongresinėje Lenkijoje — 1875 metais.

Teologinius debatus visoje Europoje skatino trys nepriklausomi vieni nuo kitų reiškiniai: protestantų ir katalikų, kurie dabar pradėjo lįsti iš savo izoliuotų kampų, pasikeitimas nuomonėmis; gilus romantizmo epochos susidomėjimas egzotiškomis religijomis, ypač budizmu ir induizmu, ir mokslinių pažiūrų stiprėjimas. XIX amžiuje daug teologų susilaukė tarpkonfesinio ir tarptautinio pripažinimo. Iš jų galima paminėti Friedrichą Schleiermacherį (1768—1834) iš Silezijos, kalviną ir profesorių Berlyne, radikalųjį abatą iš Bretanės Hugues Lamennais (1782—1854), Bavarijos kataliką, Miuncheno kleboną J. Ignazą von Döllingerį (1799—1890), atsivertusį į katalikų tikėjimą anglikoną Johną Henrį Newmaną (1801—1890) ir niūrųjį daną Søreną Kierkegaardą (1813—1855), kurio veikalai buvo suprasti tik praslinkus keliems dešimtmečiams po jo mirties.

Schleiermacheris, turėjęs didelę įtaką Prūsijos Bažnyčių sąjungoje, įvedė griežtas teologines nuostatas į integruotą pažiūrų į meną ir kultūrą sistemą. Savo traktate *Über die Religion* (1799) jis priminė romantikų kartai, kad po jos išoriška panieka slypi gili simpatija; pagrindinis jo veikalas *Der christliche Glaube* („Krikščioniškasis tikėjimas", 1821—1822) yra standartinė protestantiškųjų dogmų santrauka, o *Kurze Darstellung* („Trumpas teologijos išdėstymas", 1811) dar 1989 metais buvo minimas kaip geriausias įvadas į šią discipliną[20].

Abatas Lamennais siekė sutaikyti Bažnyčią su ta revoliucine tradicija, kurią jis laikė suderinama su krikščionybe. Šūkiu *Dieu et Liberte* („Dievas ir laisvė") jis pamažu privertė Romą jo išsižadėti. Pasipiktinęs 1830 metų revoliucijos baigtimi, tuo, kad Vatikanas išdavė katalikiškąją Lenkiją ir kad Bažnyčia nesidomi socialiniu teisingumu, jis tapo nuožmiu valdančiųjų sluoksnių kritiku tvirtindamas, jog tikėjimo nereikia painioti su lojalumu Bažnyčiai, o patriotizmo — su lojalumu valstybei. Jo knygų pavadinimai kalba patys už save: *Paroles d'un croyant* („Tikin-

čiojo žodžiai", 1833), *Les Affaires de Rome* („Romos reikalai", 1836), *Le Livre du Peuple* („Liaudies knyga", 1837), *L'Esclavage moderne* („Šiuolaikinė vergovė", 1840). Lamennais veikalai turėjo didelės įtakos disidentinėms nuotaikoms Europos katalikybėje, kurioje kritinės nuostatos nebuvo kliūtis giliam tikėjimui.

Döllingeris vadovavo tiems, kurie priešinosi popiežiaus neklaidingumo doktrinai (žr. žemiau). Jo veikalas *Die Papst und die Konzil* („Popiežius ir Bažnyčios susirinkimas", 1869) buvo laikomas „pikčiausiu Šventojo Sosto puolimu per tūkstantį metų". Newmanas, kadaise buvęs Švenčiausiosios Mergelės Marijos bažnyčios prie Oksfordo universiteto vikaru, yra ypač įdomi asmenybė, nes jo karjera gerai pailiustruoja protestantų ir katalikų sąveiką. Jis išgarsėjo XIX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje kaip traktariečių, arba Oksfordo judėjimo Anglikonų bažnyčioje, lyderis. Jo poleminių straipsnių rinkiniai „Mūsų laikų traktatai", kuriuos jis parašė kartu su Edwardu Pusey (1800—1882) ir Johnu Keble'iu (1792—1866), stengėsi sutaikyti anglikonų ir Romos katalikų tradicijas. Tačiau jo *90 traktatų* (1841), kur Trisdešimt devyni straipsniai buvo siejami su ankstyvųjų Bažnyčios tėvų pažiūromis, užsipuolimas pakirto jo tikėjimą anglikonybe ir privertė jos išsižadėti. Knygoje *Apologia pro Vita Sua* („Savo gyvenimo pateisinimas", 1864) Döllingeris labai atvirai aprašo, kokia kova vyko jo dvasioje ir teigia, jog jo perėjimas į katalikybę sukėlė didelį jos ganomų avelių bliovimą. Vėliau Döllingeris susikirto su tokiu pat kaip ir jis pats atsivertėliu kardinolu H. E. Manningu (1808—1892) popiežiaus neklaidingumo klausimu; tačiau savo nepritarimo jis neeskalavo iki atviro neklusnumo.

Kierkegaardo raštai pirmiausia buvo nukreipti prieš Hegelio filosofiją, o paskui — prieš prisitaikėlišką Danijos bažnyčios praktiką; tačiau tuose rėmuose jie neišsiteko, giliai įsiskverbdami į ligtol neištirtas intelekto sritis. Jo *Baimė ir virpulys* (1843), *Baimės sąvoka* (1844) ir *Mirtina liga* (1849) tyrinėja pasąmonės psichologiją. *Nemokslinis postscriptum* (1846) dažnai laikomas pagrindiniu egzistencializmo manifestu. Visi Kierkegaardo veikalai — tai įnirtingas racionalizmo puolimas. Anot jo, subjektyvumas ir yra tiesa. Jis rašė: „Krikščionybės istorija — tai subtilaus krikščionybės nepaisymo istorija". Skyrelyje, kuriame keistu būdu išpranašaujama *Titaniko* tragedija, jis palygino europiečius su didelio laivo, plaukiančio pražūtingojo ledkalnio link, keleiviais, kurie linksminasi paskutinę naktį prieš katastrofą.

Vykstant šiems debatams, teologija ir Biblijos mokslai atsigręžė į daugelį literatūrinio ir istorinio kriticizmo metodų bei vertybių. Drąsiausias tokio pobūdžio bandymas — Ernesto Renano (1823—1892) *Jėzaus gyvenimas* (1863) baigėsi jo atleidimu iš *Collège de France*. Nepaisant to, modernizmas žengė toliau, ypač po to, kai jį iškilmingai pasmerkė hierarchija.

Religinį entuziazmą išmatuoti sunku; tačiau neabejotina tai, kad krikščioniškasis tikėjimas dabar labiau uždegė daugybę žmonių negu praėjusiame šimtmetyje. Raštingumo didėjimas sustiprino ne tik pasaulietinį, bet ir religinį švietimą; misijų kampanijos dabar buvo nukreiptos ne tik į tolimų žemynų pagonis, bet ir į naujųjų pramoninių miestų varguomenę ir atsimetusias nuo tikėjimo sielas.

Ypač protestantiškose šalyse bažnyčios anksčiau neregėtu mastu tapo visuomeninio vadovavimo ir socialinės drausmės centrais. Religinio atgimimo judėjimai, tarkim, pietizmas Vokietijoje ar metodizmas Anglijoje, dabar apėmė ištisas sritis, ištisus visuomenės sluoksnius. Kitose šalyse, pavyzdžiui, Airijoje ar kai kuriose Lenkijos dalyse, stiprėjo žmonių dievobaimingumo ryšys su tautiniu pasipriešinimu. Ten visur suklestėjo religinis menas, kurį dažnai įkvėpdavo ir praturtindavo viduramžių modeliai. Tai pasireiškė gotikinių bažnyčių statybos banga, himnų rašymu, religinio atspalvio meno judėjimais, tokiais kaip prerafaelitų Anglijoje ar nazariečių Vokietijoje, bei bažnytinės muzikos turtingumu. Anot K. F. Schinkelio (1781 – 1841), neogotikinio stiliaus architekto, „Menas pats savaime yra religija". Kompozitoriai nuo Berliozo iki Francko stengėsi patenkinti kaskart vis naujo mišių muzikinio apipavidalinimo reikalavimus. [MISSA]

Romos katalikų Bažnyčia jokiu būdu nebuvo apsaugota nuo pasikeitimų, nors jos nenoras žengti koja kojon su laiko dvasia buvo akivaizdus. Pagrindiniai katalikybės centrai Ispanijoje, Italijoje, Austrijoje, Lenkijoje ir Pietų Vokietijoje nebuvo taip ryškiai paveikti industrializacijos ir modernizacijos. Be to, aukščiausieji katalikų hierarchijos ešelonai buvo smarkiai sukrėsti revoliucijų epochos įvykių ir sustingę savo ultrakonservatyviose pozicijose, iš kurių jie pradėjo trauktis tik XX amžiaus septintajame dešimtmetyje. Vatikaną ir toliau gąsdino ilgai užtrukę ariergardiniai mūšiai Italijoje dėl Popiežiaus valstybės, kuriuos galutinai užbaigti pavyko tik XIX amžiaus aštuntajame dešimtmetyje. Vėl madingas tapo ultramontanizmas, daugiausia dėl priešų apsuptyje esančių prancūzų vyskupų ir 1814 metais atkurto jėzuitų ordino spaudimo. [BERNADETA]

Popiežiaujant Pijui IX (1846 – 1878), kurį Metternichas iš pradžių klaidingai palaikė liberalu, buvo priimtos dogmos, pranokstančios net pačių kategoriškiausių viduramžių popiežių pretenzijas. 1854 metais paskelbta Nekalto Prasidėjimo doktrina. 1864 metais enciklika *Quanta Cura* patvirtino Bažnyčios viršenybę bet kokios pasaulietinės valdžios atžvilgiu, o *Syllabus* pateikė neregėtą „šiuolaikinių klaidų" sąrašą, apimantį viską nuo civilinės metrikacijos iki religinės tolerancijos. 1870 metais doktrinine konstitucija *Pastor Aeternus*, kurią priėmė Vatikano visuotinis susirinkimas, buvo įvesta popiežiaus neklaidingumo tikėjimo ir moralės klausimais dogma. Šios pozicijos buvo tokios kraštutinės, kad popiežiai neteko didelės dalies tos pagarbos, kuri jiems buvo rodoma ir pačios Bažnyčios, ir už jos ribų. Didžiausią konfliktą, vadinamąjį *kultūrkampfą*, išprovokavo Vokietija, o dalis Šveicarijos, Vokietijos ir Danijos dvasininkų atsimetė ir įkūrė Senąją katalikų bažnyčią. Pijus IX mirė Vatikano rūmuose, netekęs bet kokios pasaulietinės valdžios, su pasipiktinimu tvirtindamas esąs „moralinis kalinys". Ištikimieji jo tarnai jėzuitai 1872 metais buvo išvaryti iš Vokietijos, o 1880 metais iš Prancūzijos. [SYLLABUS]

Popiežiaujant Leonui XIII (1878 – 1903), „taikos popiežiui", Bažnyčia labiau priartėjo prie šiuolaikinės mąstysenos ir politikos, ypač socialiniais klausimais. Enciklika *Libertas* (1888) siekta įtvirtinti pozityvius liberalizmo, demokratijos ir sąžinės laisvės aspektus. Kita enciklika – *Rerum Novarum* (1891) – pastatė Bažnyčią į socialinio teisingumo pusę, pasmerkdama nežaboto kapitalizmo nukrypimus

BERNADETA

1858 metais tarp vasario 11 ir liepos 18 d. grotoje netoli Lurdo miesto Bigorėje nusilpusi dėl prastos mitybos astmatikė mergina Marie-Bernarde Soubirous matė aštuoniolika nuostabių reginių. Ji išgirsdavo vėjo ūžimą, paskui pamatydavo be galo gražią jauną merginą baltais drabužiais su mėlyna juosta ir auksaspalvėmis rožėmis prie kojų. Ji ragindavo Bernadetą melstis, atgailauti, pastatyti koplyčią ir gerti iš šaltinio. Vieną sykį vietiniu dialektu ji pasisakė esanti *immaculada concepciou* („nekaltai pradėtoji"), leidosi apšlakstoma švęstu vandeniu, kad įrodytų, jog neturi nieko bendra su velniu; taip pat pademonstravo, jog sugeba ir bausti, ir apdovanoti. Tie miesto gyventojai, kurie blogai atsiliepė apie ją, susirgo. Kiti, trypę rožes prie grotos, grįžę namo rasdavo suniokotą savo turtą. Be to, paaiškėjo, kad šaltinio vanduo turi gydomųjų galių.

Iš pradžių tai nepadarė įspūdžio nei pasaulietinei, nei bažnytinei valdžiai. Bernadetą nuodugniai apklausinėjo, sukaupė daug įrodymų, o grotą apsupo barjeru. Kai jau nebebuvo įmanoma sulaikyti nei vietos gyventojų, nei iš toliau atvykusių lankytojų srauto, Bernadetą išsiuntė į Nevero vienuolyną. Ilgainiui buvo nuspręsta susitaikyti su tuo, ko neįmanoma paneigti, ir pastatyti didžiulę baziliką piligrimams, įsteigti katalikišką medicinos centrą stebuklingiems pagijimams tirti. Lurdui buvo lemta tapti didžiausiu išgydymo krikščioniškuoju tikėjimo centru Europoje[1].

Bažnyčios istorijoje šv. Bernadeta (1844–1879) priklauso dideliam regėjusių Mariją ir kitų katalikiškųjų šventųjų būriui, palaikiusių tradicinę religiją prieš progresuojančią sekuliarizaciją. Kartu su džiovininke šv. Terese Martin (1873–1897), ta „mažąja Lizjė gėlele", kurios autobiografinė *Sielos istorija* susilaukė sensacingo pasisekimo, šv. Bernadeta rodė kenčiančio tikinčiojo šventumą. Kaip tik toks vaidmuo jai buvo suteiktas Prancūzijos Bažnyčios kovoje su priešais. Bernadeta kanonizuota 1933-aisiais, aštuoneriais metais vėliau už šv. Teresę.

Kita vertus, Bernadetos Soubirous atvejis rodo, kad socialinės modernizacijos amžius, kuriame ji gyveno, toli gražu nebuvo toks paprastas kaip jį tradiciškai vaizduoja. Istorikai aprašė, kaip valstiečiai nuolat keičiasi, privalomojo mokymo ir tarnavimo armijoje dėka tapdami standartiniais prancūzais[2]. Tačiau minėtieji 1858 metų įvykiai rodo, kad būta ir kitų veiksnių. Lurde visi, net ir pats vyskupas, kalbėjo vietiniu dialektu. Niekas nepuolė tvirtinti, kad Bernadeta buvo išprotėjusi ar velnio apsėsta. Ji regėjo netradicinę Madoną, be Kūdikėlio, priklausė tai už laiko ribų esančiai bendrijai, kuri garbino vandenį ir plovimo ritualą, nesvarbu, kas plaunama – drabužiai, mirusieji ar naujagimiai – buvo išimtinai tik moterų darbas. Ji gyveno regione, kur, nors ir pats vyskupas remontavo Marijos altorius, Pirėnų dykviečių olose ir grotose, vietos gyventojų įsitikinimu, vis dar lankydavosi fėjos. Bernadeta net pavadino tai, ką regėjo, *petito demoisella* – kartais taip vadindavo fėjas. Basakojė, aptekusi utėlėmis, tačiau atkakliai tvirtinanti savo ir galiausiai ištisas valandas klūpanti apimta ekstazės – kaip buvo galima nepatikėti tuo, ką ji pasakojo? Kažkas net įsigudrino pasakyti, kad jos kūno kalba veikė kaip „neverbalinis socialinės atminties įrankis"[3]. Bernadeta perdavė kažką, ką jos aplinkiniai priėmė kaip autentišką dalyką.

SYLLABUS

1864 metų gruodžio 8 d. popiežius Pijus IX paskelbė encikliką *Quanta cura* kartu su *Svarbiausiųjų mūsų laikų paklydimų sąrašu* (Syllabus). Šie dokumentai Vatikano viduje cirkuliavo daugiau nei penkiolika metų, buvo kelis kartus taisomi ir jau sukėlę furorą 1862 metais, kai Turino antiklerikalinis žurnalas *Il Mediatore* paskelbė kai kuriuos patekusius į viešumą jo fragmentus.

Šis sąrašas suskirstytas į dešimt teminių skyrių, kurių kiekvienas susideda iš kelių punktų. Kadangi sąrašo tikslas parodyti klaidas, tai Romos katalikų bažnyčios poziciją kiekvienu konkrečiu klausimu galima nustatyti, prieš atitinkamą punktą įterpus žodžius „netiesa, kad".

Ateizmas ir absoliutusis racionalizmas

1. Dievo nėra.
2. Dieviškąjį apreiškimą galima panaudoti kaip priešpriešą bet kokiam mokslui ar filosofiniams samprotavimams.

Santūrus racionalizmas

Indiferentiškumas

15. Visos religijos ir religinės sektos yra lygios.

Politinės draugijos

18. Leistinos visos socialistinės, komunistinės, slaptos, Biblijos skaitymo ir klerikalinės-liberalios draugijos.

Bažnyčios teisės

24. Bažnyčia neturi pasaulietinės valdžios.
26. Bažnyčiai gali būti atimta teisė turėti nuosavybės.
28. Vyskupai gali skelbti apaštališkuosius laiškus tik su valdžios sutikimu.
30. Bažnyčios teisės išplaukia tik iš Civilinio kodekso.
32. Galima panaikinti dvasininkų atleidimą nuo karinės tarnybos.
33. Iš Bažnyčios gali būti atimta teisė mokyti šventąją doktriną.
37. Nacionalines Bažnyčias galima steigti be popiežiaus priežiūros.

Valstybės teisės

39. Valstybė yra vienintelis visuomeninės valdžios šaltinis.
43. Valstybė gali vienašališkai panaikinti konkordatus.
44. Civilinė teisė yra aukštesnė už kanonų teisę.
45. Valstybės teisė nustatyti švietimo politiką yra absoliuti.
49. Tik pasaulietiniai organai turi teisę skirti ir nušalinti vyskupus.
54. Karaliai ir kunigaikščiai gali būti atleisti nuo Bažnyčios įstatymų.
55. Bažnyčios atskyrimas nuo valstybės yra būtinas.

Etika

56. Žmonių teisės neturi būti priderintos prie natūraliųjų teisių ar prie dieviškosios teisės.
58. Reikia pripažinti tik tą valdžią, kuri susijusi su materialiais dalykais.
63. Leistina maištauti prieš teisėtus valdovus.

Krikščioniškoji moterystė

66. Moterystė iš prigimties nėra sakramentinė.
67. Santuokiniai ryšiai yra suardomi, todėl ir valstybė gali leisti skyrybas *sensu stricto.*
68. Tik valstybė turi teisę nustatyti kliūtis, trukdančias sudaryti santuoką.

Romos popiežiaus pasaulietinė valdžia

75. Tikintys katalikai gali užginčyti Romos popiežiaus pasaulietinę ar dvasinę valdžią.
76. Bažnyčia turėtų naudos, jei išsižadėtų savo pasaulietinės valdžios.

Liberalizmas

77. Jau nėra būtina, kad katalikybė būtų vienintelė religija.
78. Imigrantams katalikiškose šalyse turėtų būti leista viešai praktikuoti visas religijas.
80. Romos popiežius gali ir turi susitaikyti su „pažanga", „liberalizmu", „šiuolaikine civilizacija" ir prisiderinti prie jų.[1]

Šio sąrašo kilmės šaltinių reikėtų ieškoti Italijos vyskupų prašymuose nurodyti gaires, pagal kurias būtų galima susiorientuoti sūkuryje ginčų, supančių Italijos karalystės kūrimą. Popiežiai aktyviai dalyvavo politinėje kovoje, todėl daug šio sąrašo punktų, nors ir pateikta universaliomis formuluotėmis, buvo padiktuota labai specifinių vietinių sąlygų. Šis rimtas trūkumas sukėlė daug nesusipratimų. Pavyzdžiui, aiškiai visuotinis visų „liberalių klerikalinių" draugijų pasmerkimas 18 punkte buvo suvoktas kaip puolimas prieš visus apsišvietusius dvasininkus, pradedant Montalembertu. Iš tikrųjų jo tikslas buvo tik pažaboti tą dvasininkijos dalį Pjemonte, kuri rėmė valdžios planus panaikinti vienuolynus.

Atidžiai skaitant sąrašo tekstą pasidaro aišku, kad daugeliu klausimu Vatikanas tik laikėsi savo pozicijos. Sakydamas, kad „netiesa, jog Romos popiežius turi prisiderinti prie „šiuolaikinės civilizacijos", *Syllabus* tik patvirtino akivaizdžią tiesą, kad Bažnyčia vadovaujasi amžinais, nesenstančiais savo religijos principais ir nesilankstys madingiems šūkiams.

Tačiau įspūdis susidarė gerokai kitoks. Kai kurie iš svarbiausių punktų buvo apgailėtinai suformuluoti ir jų nereikėjo traukti į šį sąrašą. Kai priešiškos spaudos buvo plačiai paskleisti dvigubi neigimai, daugeliui žmonių susidarė įspūdis, kad Romos katalikų Bažnyčia nepermaldaujamai nusistačiusi prieš bet kokią toleranciją, bet kokią racionalią mintį, bet kokias santuokos nutraukimo formas, bet kokį tautų apsisprendimą, bet kokią visuomeninę labdarą.

Žvelgiant iš laiko perspektyvos keista, kaip Vatikano teisininkai galėjo į tą patį pragaro ratą sukišti visus socialistus, komunistus, slaptas draugijas, nepriklausomus Biblijos skaitytojus ir liberalius dvasininkus. Tačiau tokia buvo laiko dvasia. Ir kiti labai intelektualūs konservatoriai įvairiose Europos vietose galvojo labai panašiai. Fiodoras Dostojevskis, matyt, šviesiausias to meto protas, tikriausiai būtų pritaręs 18 punktui, nesusiaurindamas jo ribų. Gal tik, žvelgdamas iš specifinių rusiškųjų pozicijų, jis būtų neatsilaikęs pagundai pridurti: „ir visi Romos katalikai"[2].

ir ragindama visas valstybes rūpintis savo piliečių gerove. Tačiau popiežiaujant Pijui X (1903—1914) enciklika *Pascendi Dominici Gregis* (1907) vienareikšmiškai pasmerkė modernizmą kaip „visų erezijų sankaupą" ir, atrodo, vėl iškėlė reakcijos vėliavą.

Stačiatikių pasaulyje pasikeitimai vyko daugiausia nacionalinėje politikoje. Silpnėjant Osmanų valdžiai Balkanuose, buvo įkurtos atskiros autokefalinės Bažnyčios Graikijoje, Serbijoje, Rumunijoje, Juodkalnijoje ir Bulgarijoje; visos jos pakluso savo sinodui ar savo patriarchui, visos daug dėmesio skyrė Balkanų tautų nacionalinio tapatumo plėtotei. Ekumeniniai Konstantinopolio patriarchai neteko didelės dalies savo ankstesnio prestižo ir įtakos. Dažnai nušalinamus Portos, juos labiausiai gąsdino Rusijos stačiatikių Bažnyčios, kuri vis didesniu mastu siekė tapti visų sultonui pavaldžių stačiatikių gynėja ir globėja, pretenzijos. Pasirodė, kad krikščionių susiskaldymą įveikti sunku, nes nebuvo noro vienytis ir bendradarbiauti. Rusų stačiatikiai parodė šiokį tokį susidomėjimą senaisiais katalikais; o karūnuojant carą 1895 metais, buvo užmegzti pirmieji kontaktai su Anglijos Bažnyčia. Tačiau ankstyvieji ekumeninio judėjimo veiksmai apsiribojo tik protestantiškuoju pasauliu. 1817 metais Prūsijoje sudaryta Bažnyčių sąjunga suvienijo kalvinus ir liuteronus. Didžiosios Britanijos ir Užsienio Biblijos draugijos (1804), YMCA (Krikščioniškoji vyrų jaunimo sąjunga, 1844) ir YWCA (Krikščioniškoji moterų jaunimo sąjunga, 1885) buvo pirmieji tarpreliginio ir tarptautinio bendradarbiavimo pavyzdžiai. O apskritai Romos katalikų Bažnyčios hierarchija laikėsi nuošalėje, kol skandalas dėl konkuruojančių misijų veiklos Afrikoje ir Azijoje pagaliau privertė jas imtis veiksmų. 1910 metais Edinburge surengta Pasaulinė misionierių konferencija įkūrė Tarptautinę misijų tarybą — vieną iš dviejų pripažintų vėliau prasidėjusio ekumeninio judėjimo šaltinių.

Politikos dėmesio centre XIX amžiuje buvo monarchijų likimas. Jų viršenybė buvo atkurta, tačiau vėliau pamažu žlugdoma trijų didžiųjų to amžiaus judėjimų — liberalizmo, nacionalizmo ir socializmo. Apskritai, nepaisant kai kurių vertų dėmesio netekčių, monarchijos liko nepaliestos. 1914 metais šventuosiuose Europos sostuose buvo daugiau valdančių monarchų negu prieš šimtą metų. Tačiau jie išsilaikė tik dėl valdančiuosius ir jų pavaldinius siejančių ryšių radikalaus pertvarkymo.

Liberalizmas plėtojosi dviem lygiagrečiomis linijomis — politine ir ekonomine. Politinis liberalizmas orientavosi į visuotiniu sutarimu paremtos valdžios koncepciją. Savo pavadinimą jis perėmė iš ispanų *liberales*, kurie 1812 metais sudarė konstituciją kaip priešpriešą Ispanijos monarchijos savavalei valdžiai; tačiau šio judėjimo šaknų reikia ieškoti daug giliau — politinėse Švietimo epochos teorijose ir net už jų ribų. Tiesą sakant, didžiąją savo ankstyvosios istorijos dalį liberalizmas buvo neatskiriamas nuo apribotos valdžios idėjos. Jo pirmuoju ilgiau trukusiu laimėjimu reikėtų pripažinti Amerikos revoliuciją, nors ten smarkiai naudotasi ir britų parlamentarizmo patirtimi, bei pirmąjį, konstitucinį Prancūzijos revoliucijos etapą. Nuosekliausias liberalizmas apėmė ir respublikonizmą, nors dauguma liberalų sveikino populiaraus, nešališko monarcho ribotos valdžios idė-

ją, laikydami jį stabilumą didinančiu faktoriumi. Liberalizmo šalininkai visų pirma akcentavo įstatymų valdžią, individualias laisves, konstitucines procedūras, religinę toleranciją ir universalias žmogaus teises. Jie priešinosi dar išlikusiems paveldimoms karūnos, Bažnyčios ar aristokratijos privilegijoms. XIX amžiaus liberalai daug reikšmės teikė ir nuosavybei, kurią laikė pagrindiniu atsakingo vertinimo ir solidaus pilietiškumo šaltiniu. Todėl jie, nors ir vadovavo absoliutizmo sparnelių apkarpymui bei šiuolaikinės demokratijos pagrindų dėjimui, nebuvo pasiruošę rengti visuotinės rinkimų teisės suteikimo ar egalitarizmo radikalių planų.

Ekonominis liberalizmas orientavosi į laisvosios prekybos sampratą ir į su ja susijusią *laissez-faire* doktriną, kuri priešinosi valdžios įpročiui reguliuoti ekonominį gyvenimą protekcionistiniais tarifais. Jis iškėlė savininkų teisę imtis prekybinės ar pramoninės veiklos be nereikalingų apribojimų. Ekonominio liberalizmo pastangos buvo nukreiptos, viena vertus, griauti ekonomines kliūtis, kurių tiek daug buvo ir valstybių viduje, ir tarp jų, kita vertus, kovoti su bet kokiomis kolektyvistinėmis organizacijomis, nuo senovės gildijų iki naujųjų profsąjungų.

Liberalizmas dažnai vadinamas naujųjų vidurinių klasių ideologija; jis iš tikrųjų orientavosi į tą vis didėjančią rinkėjų dalį, kurios vieta buvo tarp senosios privilegijuotos bajorijos ir beturčių pramonės darbininkų. Tačiau tos orientacijos taip vienareikšmiškai apibrėžti negalima, nes ją sudarė gan platus įvairių interesų spektras, o tie interesai nebūtinai turėjo būti tik socialiniai ar ekonominiai. Todėl liberalizmas apėmė ir XIX amžiaus trečiajame dešimtmetyje paplitusias *Burschenschaften* (studentų draugijas), masonus, kultūrinius disidentus, švietimo ir kalėjimų reformas, aristokratinius britų vigus ir lenkų magnatus, net tokias grupes kaip disidentai karininkai Rusijoje (dekabristai), kurie išdrįso 1825 metais surengti sąmokslą prieš autokratiją.

Turint galvoje per ankstyvą Anglijos išsivystymą, nereikia stebėtis, kad liberalizmas įtikinamiausiai aprašytas būtent anglų literatūroje. Davido Ricardo (1771—1823) veikalas *Politinės ekonomijos pagrindai* (1817) užbaigė Adamo Smitho pradėtą klasikinių ekonomistų darbą. Ricardo mokiniai ėmėsi praktinių veiksmų, dalyvaudami javų įvežimo muitų priešininkų (*Anti-Corn Law League*) veikloje bei vadinamosios Mančesterio mokyklos kampanijoje, sutelkusioje laisvosios prekybos šalininkus, vadovaujamus Richardo Cobdenu (1804—1865) ir Johno Brighto (1811—1889). Johno Stuarto Millio (1806—1873) politinės filosofijos darbai yra pats geriausias tolerantiškos ir nuosaikios liberalizmo atmainos paminklas; jis kai kuriuos sustingusius ankstesnių judėjimo šalininkų principus patobulino ir modifikavo, remdamasis naujausiais debatais ir naujausia patirtimi. Pavyzdžiui, Millis gina *laissez-faire* ekonomiką, bet tik tuomet, jei darbdavių kapitalistų galią apriboja samdomųjų darbininkų profsąjungų teisės. Jis remia utilitaristų „didžiausios laimės" principą tokiu pavidalu, kokiu jį išdėstė jo tėvas filosofas Jamesas Millis (1773—1836), bet tik su sąlyga, kad laimė nebūtų painiojama su malonumais. Savo esė *Apie laisvę* (1859) Johnas Stiuartas Millis paskelbė standartinį asmeninių žmogaus teisių manifestą, pagal kurį tos teisės turi būti apribojamos tik tuomet, kai jos pažeidžia kitų žmonių teises. „Vienintelis atvejis, kai visuomenės

kišimasis į bet kurio iš savo narių veiksmų laisvę yra pateisinamas, tai savigyna", — rašė jis. Veikale *Moterų pavergimas* (1869) filosofas kuo aiškiausiai išdėstė feminisčių argumentus tvirtindamas, kad daugybė vyrų ir moterų skirtumų visiškai neturi to, kas galėtų pateisinti jų teisių skirtumus.

Tačiau pagrindinė liberalizmo politinė drama vyko Prancūzijoje, žlugusios revoliucijos tėvynėje ir geriausiai išplėtotų, labiausiai išpuoselėtų ir diametraliai priešingų politinių nuomonių scenoje. Prancūzų politikai buvo būdinga ne tik tvirtos konservatyviųjų katalikiškųjų monarchistų ir radikalių antiklerikalinių respublikonų pozicijos. Ją komplikavo ir daug paradoksalių figūrų, tarkim, eksjakobiniškasis respublikonas ir „karalius-pilietis" Luji Pilypas (valdė 1830—1848 m.), arba tariamas liberalas bei revoliucionierius, tapęs imperatorium, Luji Bonapartas (Napoleonas III, valdė 1848—1870 m.). Viso to rezultatas buvo permaininga istorija, kai kaitaliojosi konservatyvūs ir liberalūs režimai, pertraukiami smarkių revoliucinių protrūkių. Restauruotą Burbonų režimą — Liudviko XVIII (1815—1824) ir Karolio X (1824—1830) valdymą — panaikino 1830 metų liepos revoliucija. Luji Pilypo liepos monarchiją nuvertė 1848 m. vasario 23 d. revoliucija. Trumpaamžę respubliką likvidavo iš jos pasipelnęs žmogus, pasiskelbęs imperatorium. Antroji imperija (1851—1870) buvo nuversta gėdingai pralaimėjus karą su Prūsija ir šėlstant Paryžiaus Komunai. Trečioji Respublika, įkurta 1870 metais, išgyvavo 70 metų, tačiau pasižymėjo didžiuliu valdžios nestabilumu, labai gyvais, bet nevaisingais viešais debatais ir neregėtu priešingų stovyklų priešiškumu. Nelemtai pagarsėjusi kapitono Dreyfuso byla, prikausčiusi visos šalies dėmesį 1894—1906 metais, parodė, jog liberalios ir antiliberalios prancūzų aistros dar nesurado savo *modus vivendi.*

Panašus audringo likimo nepastovumas buvo būdingas ir Ispanijai, tai liberalizmo laboratorijai. *Exaltados*, arba „kraštutinius radikalus", ir *apostolicos*, arba kraštutinius Bažnyčios remiamus monarchistus, skyrė neperžengiama praraja. Nuo 1829 metų daugelis monarchistų rėmė pretendento į karaliaus sostą Don Carloso (mirė 1855 m.) ir jo įpėdinių siekius; ištikimi jų šalininkai buvo ir baskai bei kataloniečiai. Vieni kitus keitę nusigyvenę ir patvirkę monarchai — Ferdinandas VII (1814—1843), Izabelė [1840(3)—1868], Alfonsas XII (1874—1885) — linko į tą pusę, į kurią pūtė vėjas, todėl ir liberalios konstitucijos buvo anuliuojamos taip pat dažnai kaip ir priimamos — 1812, 1820, 1837, 1852, 1855, 1869, 1876 metais. Dvasininkų intrigos, išsišokimai ir pilietinis karas buvo įprastiniai dalykai. Po trumpo Aostos kunigaikščio Amadeo valdymo (1870—1873) ir respublika gyvavo neilgai. Po 1876 metų, valdant Alfonsui XIII (1885—1931), liberalusis centras pagaliau tapo pakankamai stiprus, kad išlaikytų konstitucinę monarchiją iki XX amžiaus trečiojo dešimtmečio. [PRADO]

Portugalijoje 80 metų truko konstitucinės kovos, pasibaigusios monarchijos panaikinimu. Konstitucinė chartija buvo suteikta 1826 metais, greit po to, kai Brazilija pasiskelbė esanti nepriklausoma, o karalius Pedras nusprendė pasilikti Brazilijos imperatoriumi. Tačiau imtasi įvairiausių gudrybių sutrukdyti chartijos įgyvendinimą. Iki 1853 metų persvarą turėjo Marija II ir du jos sūnūs. Valdant

PRADO

Ispanijos karališkasis meno muziejus buvo atidarytas Madride Prado alėjoje 1819 metų lapkričio 19-ąją. Jis buvo įkurtas karaliaus Ferdinando VII, neseniai vėl pasodinto į sostą, ir jo antrosios žmonos Izabelės de Braganca entuziazmo dėka. Muziejui, prižiūrint grandų tarybai, vadovavo jo pirmasis direktorius Anglonos kunigaikštis. Muziejus buvo įrengtas naujame pastate su korintinio stiliaus fasadu; jį prieš trisdešimt metų suprojektavo architektas Don Juanas Villanueva gamtos mokslų muziejui. Pačioje pirmojoje ekspozicijoje buvo demonstruojama 311 paveikslų. Joje nebuvo daugelio šedevrų, kuriuos prieš šešerius metus iš Juozapo Bonaparto rinkinių pagrobė kunigaikštis Wellingtonas ir nesugrąžino.

Pirmąjį katalogą muziejus išleido 1823 metais prancūzų kalba, kadangi Angulemo kunigaikštis ir prancūzų okupacinės armijos kariai, „šv. Liudviko sūnūs", neseniai buvo įžengę į Ispaniją gelbėti karaliaus nuo jo pavaldinių. 1838 metais jis gavo Nacionalinio muziejaus pavadinimą, kai susiliejo su Trinidado kolekcija, paimta iš panaikintų vienuolynų. 1873 metais po išsivadavimo sukilimo jis buvo pavadintas Prado muziejumi. Per Ispanijos pilietinį karą 1936–1939 metais muziejus buvo uždarytas, o daugelis brangenybių perkelta į Ženevą ir ten demonstruojama.

Ispanijos karališkosios meno kolekcijos istorija siekia Jono II iš Kastilijos (mirė 1445 m.) laikus. Žinoma, kad jis pirko Rogiero van der Weydeno paveikslus. Didžiausi muziejaus mecenatai buvo Karolis V ir Pilypas II – Titiano globėjai; Pilypas IV, pasamdęs Velázquezą ir Karolis III, 1774 metais sekvestravęs visą jėzuitų turtą. Nepaisant didelių nuostolių dėl gaisro ir prancūzų okupacijos, muziejus išaugo iki vieno didžiausių pasaulyje meno muziejų, kurio kolekcijų būklė tiesiog puiki, nes Kastilijos plokštikalnės oras itin sausas.

Prado pasididžiavimą sudaro įžymių italų, flamandų, vokiečių, olandų ir prancūzų mokyklų dailininkų paveikslai. O pirmiausia tai pagrindinė ispanų mokyklos kūrinių saugykla, kurioje laikomi El Greco (1541–1614) – Tolede įsikūrusio atvykėlio iš Kretos, Diego de Velázquezo (1599–1660) ir Bartolomeo Murillo (1618–1682) iš Sevilijos, Jose de Riberos (1591–1652) iš Valensijos ir neprilygstamojo Francisco de Goya'os (1746– 1828), kuris Prado muziejaus atidarymo metu buvo garsiausias to meto Ispanijos dailininkas, paveikslai.

„Dailės galerijos išsaugo žmogaus kūrybinio genijaus esmę"[1]. Jos, ko gero, yra patys tikriausieji keliai į Europos praeitį, taip veikiančios jausmus ir taip žadinančios vaizduotę, kaip nepajėgia padaryti jokia istorijos knyga. Prado yra nacionalinių galerijų „pirmosios lygos", apimančios Luvrą Paryžiuje, *Rijksmuseum* Amsterdame, *Kunsthistorisches Museum* Vienoje, *National Gallery* Londone, Ermitažą Sankt Peterburge, *Uffizi* Florencijoje ir Vatikano rinkinius Romoje, lyderė. Jas palaiko „antrosios lygos" „provincialinės" galerijos ir muziejai – Minske, Mančesteryje, Miunchene, Krokuvoje ar Oksforde, dažnai tikrai puikūs; galerijos, pašvęstos šiuolaikiniam menui; na ir mažai žinomos, bet liudijančios apie jų kūrėjų ir rėmėjų pasišventimą institucijos, tarkim, Šalė, Jendžejovo ar Dulvicho.

1784 metais, kai gimė Ferdinandas VII ir prasidėjo Prado statyba, dar vienas Europos monarchas galvojo apie viešąją galeriją. Lenkijos karalius Stanislovas Augustas Poniatowskis pavedė vienam Londono makleriui sukomplektuoti senųjų meistrų paveikslų kolekciją, kuria norėjo papildyti savo asmeninę Varšuvoje. Tačiau sutrukdė Lenkijos karas su Rusija ir Lenkijos padalijimai. Karalius buvo deportuotas į Rusiją kartu su 2900 savo paveikslų, kuriais papuošė Rusijos, o ne Lenkijos galerijas. Jis niekada taip ir nepamatė Londone surinktų paveikslų, už kuriuos, beje, nebebuvo iš ko sumokėti. Paveikslai taip ir pasiliko tenai, kad sudarytų Dulvicho paveikslų galerijos pagrindą; ji yra vienas iš tų gausių mažųjų lobynų, kurie verti to, kad būtų geriau žinomi[2].

Karoliui (1889—1908), Kortesuose dominavo pažangiosios ir atgimimo partijų *rotativos* („rotacinės ministerijos"), kurios bendromis jėgomis eliminavo gausėjančius respublikoniškai nusiteikusius elementus. Jo valdymas baigėsi trumpu karaliaus diktatūros laikotarpiu ir karaliaus bei sosto įpėdinio nužudymu. Paskutinysis Portugalijos karalius Manuelis II (1908—1910) pasitraukė į Angliją, kai ginkluotosios pajėgos parėmė 1910 metų spalio 5-osios revoliuciją ir buvo paskelbta respublika.

Visos Prancūzijos revoliucijos susilaukė atgarsių Europoje. 1830 metų „Birželio dienos" Paryžiuje įžiebė rugpjūčio sukilimą Briuselyje ir lapkričio sukilimą Varšuvoje (žr. žemiau). Lafayette'o pasirodymas Paryžiuje sukilėlių priešakyje privertė reakcingąjį Karolį X ir jo *parti pretre* atsižadėti sosto ir Deputatų rūmai išrinko karaliumi Luji Pilypą. Briuselyje užgrobus rotušę ir olandų kariuomenei nepavykus atstatyti tvarkos buvo išrinktas Luji Pilypo sūnus Nemuro kunigaikštis kaip būsimasis Belgijos karalius. Nuo 1815 metų Nyderlandų Jungtinės Karalystės belgiškosios provincijos nenorėjo paklusti olandų siekiams. Belgijos nepriklausomybė didžiosioms valstybėms buvo priimtina, jos pritarė pavyzdinės konstitucinės monarchijos kūrimo idėjai. Tačiau Belgijos karaliumi tapo Leopoldas I iš Saksų-Koburgų dinastijos (valdė 1831—1865 m.), o ne Nemuro kunigaikštis. [GOTA]

1848 metų vasario mėnesį revoliucinio garo slėgis buvo daug didesnis negu 1830 metais ir sprogimai pasigirdo visose didžiosiose valstybėse, išskyrus Didžiąją Britaniją ir Rusiją. Šį kartą audros debesys Šveicarijoje telkėsi jau nuo 1845, Krokuvos respublikoje nuo 1846, o Sicilijoje nuo 1847 metų. Luji Pilypo nuvertimas buvo ta kibirkštis, nuo kurios suliepsnojo beveik visi didieji Vokietijos, Italijos, Austrijos ir Vengrijos miestai. 1848—1849 metų įvykiai buvo pavadinti „intelektualų revoliucija", daugiausia dėl karštų debatų, kurie vyko *Vorparlament'e* Frankfurte ir Slavų kongrese Prahoje, bei dėl epochinės reikšmės dokumento — *Komunistų partijos manifesto* (žr. žemiau) paskelbimo. Faktiškai tai buvo metas, kai kruvini susirėmimai kalbėjo daug garsiau už žodžius. Į barikadas ėjo ne tik intelektualai, nors į kovą pasinėrė net poetai, pavyzdžiui, Lamartinas, Adomas Mickevičius ar Sandoras Petöfis. Lamartinas pirmojoje Prancūzijos revoliucinėje

GOTA

Saksų-Koburgų ir Gotos (Gotha) kunigaikštystė Tiuringijoje įkurta 1826 metais, kai Saksų-Koburgų-Saalfeldo kunigaikštis buvo priverstas dėl skyrybų Saalfeldą iškeisti į Gotą. Kartu su Saksen-Altenburgu, Saksen-Meiningenu ir Saksen-Veimar-Eizenachu jos aštuoniems mažyčiams anklavams galų gale buvo lemta prisijungti prie Vokietijos imperijos.

Kunigaikštis turėjo du sūnus – Ernestą (1818–1893) ir Albertą (1819–1865). Jo brolis Leopoldas (1790–1865) anksčiau buvo vedęs Hanoverio dinastijos įpėdinę Šarlotą Augustą, o sesuo Luiza, irgi ištekėjusi už Hanoverio dinastijos atstovo, – kunigaikštytės Viktorijos (1819–1901), pradėtos Amorbache Frankonijoje, motina. Šios šeimos perspektyvos labai pagerėjo 1830 metais, kai Viktorija, kaip ir jos mirusi teta kiek anksčiau, netikėtai tapo galima Hanoverio dinastijos įpėdine, o Leopoldas – išrinktuoju Belgijos karaliumi.

„Dėdė Leopoldas" išties buvo puikus karališkų piršlybų meistras. Saksen-Koburgų ir Gotos kunigaikštis Albertas – jo sūnėnas, o Hanoverių dinastijos Viktorija – jo dukterėčia. 1836 metų gegužės mėnesį jis suvedė juos. Abu tada buvo septyniolikmečiai. Likimas jiems lėmė tapti „Europos tėvu ir motina"[1] (žr. III priedą, 75).

Hanoverio dinastija, anksčiau turėjusi Lüneburg-Celle ir Braunschweig- Lüneburg titulus, nuo 1714 metų valdė ir kaip Hanoverio elektoriai (tuo metu karaliai), ir kaip Jungtinės Karalystės karaliai. Nors jie gyveno Didžiojoje Britanijoje, tačiau nuotakas visada rinkdavosi iš Vokietijos, kur jų žemes tvarkė *Statthalter* (vietininkas). Kadangi laikantis Hanoverio dinastijos teisės moterys valdovėmis būti negalėjo, todėl Viktorijai 1837 metais įžengus į Didžiosios Britanijos sostą, Hanoveris atiteko jos tėvo broliui, o po to – Prūsijai. Albertas ir Viktorija susituokė 1840 metų vasario 10-ąją. Jie susilaukė devyneto vaikų. Pradedant nuo 1858 metų trys vyresnieji sukūrė savo šeimas: duktė ištekėjo už Friedricho Wilhelmo Hohenzollerno, būsimojo Vokietijos imperatoriaus; sūnus vedė Danijos princesę Aleksandrą, o dar viena duktė ištekėjo už būsimojo Heseno-Darmštadto didžiojo kunigaikščio Liudviko[2].

Heseno-Darmštadto didžioji kunigaikštystė buvo tik antraeilė, kol didžiojo kunigaikščio duktė Marija 1841 metais neištekėjo už Aleksandro II Romanovo, būsimojo Rusijos caro. Du Marijos sūnūs vedė Schleswig-Holstein-Sonderburg-Gluecksburgų šeimos atstoves, o jos duktė, irgi Marija, ištekėjo už Edinburgo hercogo Alfredo (1844–1900), karinio jūrų laivyno admirolo ir būsimojo Saksen-Koburgų ir Gotos kunigaikščio. Iš pradžių Darmštadto ir Sankt Peterburgo sąjungą sustiprino Elžbietos iš Heseno vedybos su didžiuoju kunigaikščiu, o vėliau Elžbietos jaunesniosios sesers Alicijos vedybos su paskutiniuoju Rusijos caru Nikolajumi II.

Schleswig-Holstein-Sonderburg-Gluecksburgų šeimos vokiškoji šaka 1853 metais gavo Danijos sostą. Netrukus po to jie žengė dar toliau. Kristijono IX vyresnysis sūnus Frederikas (1843–1912) tapo dviejų monarchijų – Danijos ir Norvegijos – pradininku. Antrajam sūnui Wilhelmui (1845–1913) buvo lemta vesti Rusijos didžiąją kunigaikštytę ir Jurgio I vardu pradėti Graikijos karalių dinastiją[3]. Duktė Aleksandra (1844–1925), Velso princo Edwardo žmona, tapo Didžiosios Britanijos karaliene, jo antroji duktė Marija (1847–1928), Aleksandro III Romanovo žmona, – cariene.

Į šitą vokiškųjų giminystės ryšių pynę sugebėjo įsiausti gryniausi *karjeristai* – Battenbergai[4]. Heseno grafai Battenbergai išmirė XIV amžiuje, tačiau jų titulas buvo atgaivintas 1858 metais morganatinės santuokos tikslais. Heseno kunigaikštis Aleksandras (1823–1888) kartu su savo seserim Marija išvyko į Rusiją ir tarnavo caro kavalerijoje. Tačiau vėliau jis pabėgo iš Rusijos su imperatoriaus dvaro freilina Julija Hauke (1825–1895), nužudyto lenkų generolo dukterim, ir gavo karininko patentą Vienoje. Jo morganatinė nuotaka, tapusi grafiene Battenberg, palikuonims perdavė grožį ir kilmingą pavardę. Jos brolis 1848 metais buvo lenkų legiono Toskanoje vadas[5].

Aleksandras ir Julija susilaukė keturių sūnų. Antrasis vedė Juodkalnijos kunigaikštytę. Trečiasis buvo pasodintas į Bulgarijos sostą, bet paskui jo neteko. Jauniausias sūnus, grafas Henrikas, susituokė su Alberto ir Viktorijos jauniausiąja dukra Beatriče. Tačiau daugiausia giminiuodamasis pasiekė vyriausiasis sūnus. Vedęs karalienės Viktorijos mylimiausią anūkę Viktoriją Heseniętę, grafas Liudvikas Battenbergas (1854–1921) vyriškąja linija susigiminiavo ir su Edinburgo hercogu Alfredu, ir su caru Aleksandru III, kartu būdamas carienės Alicijos svainiu. Pradėjęs tarnauti kariniame jūrų laivyne kadetu, jis iškilo iki admirolo, laivyno žvalgybos viršininko, o prasidėjus karui 1914 metais grafas Liudvikas buvo pirmasis Didžiosios Britanijos admiraliteto lordas. Deja, kaip vokietis jis buvo priverstas tučtuojau atsistatydinti. Tuo metu jo vyriausioji duktė tapo Švedijos karaliene, o jauniausioji Alicija – Graikijos princese. Jo dukterėčia buvo Ispanijos karalienė, jaunesnysis sūnus Liudvikas (1900–1979), gavęs „Dickie“ pravardę, vėliau tapo Birmos grafu ir tėvo pavyzdžiu nuėjo tarnauti į britų admiralitetą. 1917 metų liepos mėnesį šeimos pavadinimas buvo dar kartą pakeistas, šį kartą iš Battenbergų į Mountbattenus. Jų giminaičiai Romanovai buvo areštuoti, o kiti giminaičiai iš Saksų-Koburgų-Gotos-Hanoverio-Teko dinastijos kuo skubiausiai pasivadino Vindzorais.

Ilgainiui atsiskleidė, kad admirolas Liudvikas Mountbattenas ne mažiau talentingas piršlys nei karalienės Viktorijos dėdė Leonas. Jo mylimiausias sūnėnas buvo jaunas iš Graikijos ištremtas princas Pilypas[6]. Tarp Vindzorų 1937 metais netikėtai kaip Didžiosios Britanijos sosto įpėdinė iškilo jauna princesė Elžbieta. „Dėdė Dickie“ suvedė juos. Šlezvigo-Holšteino-Sonderburgo-Glinksburgo kunigaikštis Pilypas (gimęs 1921 m.) ir Vindzorų dinastijos princesė Elžbieta (gimusi 1926 m.) susituokė 1947 metais. Jiedu abu vienodu mastu buvo susigiminiavę su Saksų-Koburgų ir Gotos, Hanoverio, Heseno bei Danijos genealoginėmis linijomis. Išskyrus kelis Elžbietos motinos škotės giminaičius, nė vienas iš jų neturėjo naujųjų laikų protėvių Anglijoje. Abu po du kartus keitė pavardes. Pilypas pasirinko savo dėdės prisiimtą Mountbattenų pavardę. Po to, kai 1953 metais jo žmona buvo karūnuota kaip Elžbieta II, jis ir jo šeima Karališkosios tarybos potvarkiu pakeitė pavardę į karalienės mergautinę pavardę Vindzorus. Įgudę genealogijos specialistai sugebėjo įrodyti, kad jie yra Plantagenetų, Tiudorų ar net Karolio Didžiojo, Egberto ir karaliaus Alfredo palikuonys.

Kai 1917 metais vienašališku teisiniu aktu buvo įsteigta Vindzorų dinastija, respublikonas H. G. Wellsas pavadino jos atstovus „svetimais ir neįdomiais“. Tačiau jų pusbrolis, vokiečių kaizeris, nebuvo nusiteikęs taip kritiškai ir nebūdingu jam stiliumi net pasišaipė, kad rengiasi į teatrą pasižiūrėti spektaklio *Sachsen-Coburgo ir Gothos šmaikštuolės.*[7]

vyriausybėje ėjo užsienio reikalų ministro pareigas. Mickevičius sutelkė lenkų tremtinių legioną kovoti už Romos respubliką. Petöfis krito mūšyje su austrais. Paryžiuje per „birželio dienas" žuvo per 10 000 žmonių, kai generolo Cavaignaco daliniai sutriuškino darbininkų pasipriešinimą; panaikinta trumpai tetrukusi gamyklų nacionalizacija. Berlyne ir kitose vietose monarchai buvo linkę pirma panaudoti ginklą ir tik po to derėtis dėl konstitucijos. Italijoje Sardinija pradėjo *guerra santa* („šventąjį karą") prieš austrų valdžią Lombardijoje. Vengrijoje, kur Habsburgai buvo nuversti nuo sosto ir Košutas pasiskelbė regentu ir diktatorium, restauracijai prisireikė dviejų Rusijos armijų ir metus trukusios karinės kampanijos. Italijoje teko kviestis prancūzų, austrų ir neapoliečių dalinius pasiskelbusioms Romos ir Venecijos respublikoms likviduoti.

Taigi, žvelgiant iš arti, 1848 metai buvo paženklinti liberalizmo pralaimėjimais. Nuversta tik viena monarchija — Prancūzijoje, bet ir ten prezidentas Luji Bonapartas stengėsi kuo greičiau likviduoti tas respublikoniškas institucijas, kurios jį iškėlė į valdžią. Po trijų metų prancūzai, nuvertę savo karalių, vėl turėjo ant sprando autoritarinį imperatorių. Neišliko nė viena iš Europos naujųjų respublikų. Metternichas, tas ankstesniosios epochos simbolis, vėl sugrįžo į Vieną iš tremties Londone, o su juo — ir naujų vadovų vykdomos naujos represijos.

Tačiau netrukus 1848 metus imta laikyti Europos persilaužimo momentu. Nors reakciniai režimai nugalėjo, tačiau tokia brangia kaina, kad nebūtų galėję leisti sau to pakartoti. Konstitucijos, kurios buvo suteiktos, primestos, o kai kuriais atvejais ir panaikintos, dabar vėl pamažu buvo sugrąžinamos ar praplečiamos. Nors revoliucionierių smurtiniai metodai atmesti, tačiau politinės ir socialinės reformos, kurių jie reikalavo, dabar buvo rimtai svarstomos. Šiek tiek pavėluotai monarchai suprato, kad protingos nuolaidos liaudies reikalavimams geriau už begalines represijas. Pagrindinis liberalų principas, kad valdžia turi remtis visų susitarimu, susilaukė vis didesnio pritarimo. Per porą ateinančių dešimtmečių 1848-ųjų nugalėtojai vienas po kito atsisakė savo sustabarėjusių pozicijų. Vėl svarbiausiomis tapo nacionalinės ir konstitucinės aspiracijos. Pradėjo svyruoti net Rytų autokratinės imperijos. 1855 metais, į sostą įžengus Aleksandrui II (1855—1881), Romanovai pradėjo liberalizaciją *a la russe.* 1867 metais įvesdami *Ausgleich* („išlyginimo susitarimą"), Habsburgai pagaliau patenkino seną vengrų norą ir įkūrė dualistinę Austrijos-Vengrijos monarchiją, *kaiserliche und königliche* (kaizerio ir karaliaus), kuri išliko iki pat jų viešpatavimo pabaigos.

Ekonominis liberalizmas, žinoma, nebūtinai buvo susijęs su politiniu liberalizmu. Pavyzdžiui, vokiečių *Zollverein* (muitų unija) buvo sudaryta Prūsijos karaliaus Frydricho Vilhelmo III iniciatyva 1818 metais, didelio politinio liberalizmo atoslūgio metu. Iš pradžių planuota, kad ji apims tik Prūsijos teritorijas, tačiau pamažu įsigalėjo visose Vokietijos konfederacijos valstybėlėse, išskyrus Austriją. Panaikindama visus vidinius tarifus, ši unija sukūrė vis didėjančią laisvosios prekybos zoną, kurioje galėjo klestėti Vokietijos naujosios pramonės šakos. 1828 metais atsirado dvi konkuruojančios muitų unijos: viena Bavarijoje ir Viurtemburge, kita Saksonijoje; tačiau per ketvertą metų jos buvo absorbuotos. 1852 metais

Austrija pamėgino išsiveržti iš izoliacijos, pasiūlydama sudaryti muitų sąjungą, kuri apimtų visą Vidurinę Europą ir šiaurinę Italiją. Tačiau Prūsija tam pasipriešino. 1854 metais prie muitų unijos prisijungus Hanoveriui, Prūsija pasiekė galutinę pergalę: dar spyriojosi tik du miestai — Brėmenas ir Hamburgas. Vokietijoje vientisos ekonomikos pagrindai buvo padėti tuo momentu, kai politinio suvienijimo perspektyvos atrodė dar labai tolimos.

Vertinant kitų Europos šalių liberalizmo standartais, Didžiąją Britaniją galima laikyti ir toliau pažengusia už savo pagrindinius varžovus, ir atsilikusia nuo jų. Viena vertus, Didžioji Britanija turėjo visą teisę vadintis „parlamentų motina", įstatymų valdžios, Teisių bilio ir laisvosios prekybos tėvyne. Britų visuomenė jau seniai buvo labiausiai modernizuota ir industrializuota Europoje ir manyta, kad ji atviriausia ir liberalizmo idėjoms. Kita vertus, britų institucijos užėmė išskirtinę padėtį tuo atžvilgiu, kad nepatyrė revoliucinių sukrėtimų, o šalis niekada nebuvo okupuota. Ir toliau vyravo labai pragmatiškos politinės pažiūros. Monarchija tebebuvo valdoma pagal XVII amžiaus pabaigoje priimtas taisykles ir papročius, tarsi Prancūzijos didžiosios revoliucijos apskritai nebūtų buvę. Karalienė Viktorija (valdžiusi 1837—1901 m.) ir gausios jos šeimos asmenys sudarė šaliai idealias sąlygas parlamentiniam valdymui, stabilumui išlaikyti bei suteikė reikalingą jėgą ir būdus daryti diskretišką poveikį užsieniui. Didžiojoje Britanijoje buvo simpatizuojančių respublikai, tačiau jokio rimtesnio judėjimo, siekiančio panaikinti monarchiją arba įvesti konstituciją, neatsirado. [GOTA]

Senosios Didžiosios Britanijos institucijos reformavosi labai pamažu. Radikaliems reformatoriams dažnai tekdavo ištisus dešimtmečius stengtis galvomis pramušti sieną. Nereformuotas parlamentas, išsilaikęs iki 1832 metų, buvo skandalingas anachronizmas, toks kaip ir jo analogas birželio monarchijos metu Prancūzijoje. Grūdų muito įstatymas, nukreiptas prieš laisvąją prekybą, išsilaikė iki 1846 metų. Civilinė metrikacija ir skyrybos tapo įmanomi tik atitinkamai 1836 ir 1857 metais. Visuotinės rinkimų teisės reikalavimai, kuriuos pirmieji iškėlė čartistai 1838—1848 metais, taip ir nebuvo visiškai patenkinti. Anglikonų Bažnyčia niekada nebuvo atskirta nuo valstybės, išskyrus Airiją (1869) ir Velsą (1914). Feodalinės Lordų rūmų privilegijos iki 1911 metų net neapkarpytos. Religinė tolerancija niekada nebuvo visiška. Dvipartinė sistema, kai senosios vigų ir torių grupuotės persirėdė liberalais ir konservatoriais, suvėlino stipraus socialistinio judėjimo atėjimą ir gerokai stabdė socialinių įstatymų priėmimą. W. E. Gladstono (1809—1898) ir Benjamino Disraelio (1804—1881), dominavusių politikos scenoje XIX amžiaus trečiajame ketvirtyje ir linkusių į liberalizmą, laikais šalies vidaus reformas dažnai užgoždavo imperijos reikalai. Velsas administraciniu atžvilgiu ir toliau buvo Anglijos dalis. Škotija 1885 metais gavo savąjį valstybės sekretorių — antraeilį ministrą. Airijai taip niekad ir nesuteiktas *homrulis* (savivalda). Nors anglakalbių dominijų atžvilgiu buvo vykdoma liberali politika, tačiau nelabai norėta išplėsti ją tiek, kad apimtų visas kolonijas. Britai mėgo didžiuotis savo tolerancija ir liberalizmu; tačiau daugelis iš to pasididžiavimo motyvų buvo jau atgyvenę. Vėlesniais dešimtmečiais anglai jau atsiliko nuo Prancūzijos demokratijos

vidaus politikoje, nuo Vokietijos socialinių įstatymų leidybos, o nuo Austrijos-Vengrijos — nacionalinės politikos srityje. [RELAXATIO]

Liberalios politikos ir stiprios buržuazijos formavimosi ryšys susilaukė daug istorinių komentarų, ypač akcentuojančių kontrastus tarp Didžiosios Britanijos ir Vokietijos. Dėmesys buvo sutelktas į Didžiosios Britanijos sėkmę ir Vokietijos nesėkmę kuriant stabilią parlamentinę sistemą, taigi ir į jų viduriniųjų klasių struktūros bei etoso skirtumus. Manyta, kad naujieji vokiečių kapitalistai, priešingai nei jų kolegos Didžiojoje Britanijoje, „atsigręžė į valstybę", vengdami savo demokratinės pareigos ir paklusdami apsišvietusių, bet iš esmės neliberalių Prūsijos administracijos ministrų vadovavimui. Teiginys apie Vokietijos *Sonderweg* („ypatingąjį kelią") buvo inspiruotas daug vėliau, susirūpinus Hitlerio iškilimu ir vokiečių liberalizmo silpnumu. Tai patvirtino „kapitalistų kolaboravimas" ketvirtajame dešimtmetyje[21]. Prūsija tikrai buvo *Rechtstaat* („teisinės valstybės") pavyzdys, kurioje gerbiamos teisinės formos, bet konstitucija joje pakluso karaliaus dvaro, armijos ir biurokratijos autoritarinėms tradicijoms. Todėl po 1871 metų kaizeriškoji Vokietijos valdžia gavo „fasadinės demokratijos" etiketę. Kita vertus, reikia nepamiršti, kad Vokietijos imperija buvo federacinė valstybė. Joje kai kurios karalystės ne tokios autoritarinės kaip Prūsija.

Šiaip ar taip, truputį praplėtus lyginamųjų valstybių ratą pasirodys, kad tas Vokietijos kelias nebuvo toks jau išskirtinis. Pavyzdžiui, Švedija derino Didžiosios Britanijos pavyzdžio parlamentinę sistemą su Vokietijos pavyzdžio apsišvietusia biurokratija ir ne per daug liberalia kapitalistų klase. Švedijos dviejų rūmų parlamentas buvo įsteigtas 1866 metais, raginant liberaliai nusiteikusiems biurokratams. Kapitalistinė buržuazija, kuri augo kartu su sparčia pastarųjų dešimtmečių industrializacija, priešinosi rinkimų teisės išplėtimui ir neprisijungė prie liberalinės Vienybės partijos, kuri ties amžių sandūra tapo judėjimo už liberalines laisves lydere. Švedijos kapitalistai liberalizmu buvo suinteresuoti ne labiau už savo kolegas Vokietijoje. Liberalizmą Švedijoje inspiravo valstybės ministrų koalicija, nekapitalistinė *Bildungsbürgertum* („išsilavinusi vidurinioji klasė") ir net valstiečiai; jie visi kartu ir užtikrino besiplėtojančios demokratijos Švedijoje išsaugojimą[22]. [NOBELIS]

Iš visų didžiųjų valstybių Rusija buvo atspariausia liberalizmui. Pasikartojantys reformų priepuoliai — po 1815, 1855 ir 1906 metų — davė įspūdingų rezultatų kai kuriose srityse. Įsteigus Valstybės tarybą ir sukūrus valstybinę švietimo sistemą bei panaikinus baudžiavą (1861) valdant Aleksandrui I, gan didelė savivalda buvo suteikta kaimo bendruomenėms (*mir*) ir apygardų taryboms (*zemstva*), universitetams bei baudžiamųjų bylų teismams. Pagaliau antruoju mėginimu įsteigtas ir įstatymų leidimo susirinkimas arba Valstybės dūma, turėjusi patariamąsias teises. Ji veikė nuo 1906 iki 1917 metų, pranašaudama, kad Rusija galutinai stos į konstitucinės raidos kelią. Tačiau pasirodė, kad pažanga buvo veikiau tik regimybė negu realybė. Reformas palaikantis caras nesugebėjo ilgesnį laiką išlaikyti liberalaus kurso. Atrodė, kad ir Aleksandrą II, ir Nikolajų II į liberalizmo kelią pastūmėjo kariniai pralaimėjimai: pirmąjį — pralaimėjimas Krymo kare, antrą-

jį — Rusijos—Japonijos karo pralaimėjimas ir 1905 metų „revoliucija" tuoj po jo. Abu vėliau buvo priversti pakeisti kursą. Kiekvieną reformų protrūkį nutraukdavo *force majeure* — dekabristų sukilimas 1825 metais, sukilimas Lenkijoje 1863—1864 metais, Pirmojo pasaulinio karo pradžia. Ir kiekvieną kartą po to prasidėdavo žiaurios reakcijos laikotarpis ir liberalių jėgų represavimas. Praslinkus šimtui metų nuo Vienos kongreso, Rusijos autokratija ir jos policinis režimas iš esmės nepasikeitė. Nebuvo imtasi nieko, kas apribotų pagrindinę caro autokratijos teisę panaikinti bet kokias padarytas nuolaidas. Negana to, Rusija dažnai kišdavosi į kitų šalių reikalus, stengdamasi ten sustabdyti pažangą. Nors Aleksandras III atsisakė tiesioginio kišimosi politikos, gyvavo nuo seno įsitvirtinusi nuomonė laikyti Rusiją „Europos žandaru". Kai Nikolajus I 1848 metų vasario mėnesį baliaus metu išgirdo apie Luji Pilypo nuvertimą, jis pareiškė: „Ponai, balnokite žirgus — Prancūzijoje respublika!"

Taigi stipriau ar silpniau visose Europos monarchijose padvelkė liberalizacijos vėjas. Tačiau jo gūsiai buvo netolygūs, o poveikis nevienodas. Europos liberalizmo garo slėgis didėjo reakcijos dešimtmečiais po 1815 metų, o jo didžiausias proveržis — po sprogimo 1848 metais. Antrojoje XIX amžiaus pusėje, nors liberalai ir tęsė kovą, jų nebaigtai įgyvendinti programai teko varžytis su konservatizmo, nacionalizmo, socializmo ir imperializmo pretenzijomis.

Konservatizmas kaip vientisa ideologija pradėjo kristalizuotis kartu su liberaliosiomis tendencijomis. Jis nebuvo nukreiptas prieš demokratiją ar permainas kaipo tokias ir jo nereikia painioti su reakcinėmis nuostatomis. Konservatizmas tik primygtinai siekė, kad visi pasikeitimai vyktų tvarkingai ir nesudarytų grėsmės nusistovėjusių valstybės ir visuomenės institucijų — monarchijos, Bažnyčios, socialinės hierarchijos, nuosavybės ir šeimos — natūraliam augimui. Iš to kilęs ir jo pavadinimas: lotyniškas žodis *conservare* reiškia „išsaugoti". Charakteringa, kad vienas iš jo kūrėjų Edmundas Burke'as sveikino Prancūzijos didžiąją revoliuciją, ir tik vėliau ryžtingai protestavo prieš jos ekscesus. Konservatoriai, kaip ir liberalai, vertino individą, stojo prieš valstybės visagalybę ir stengėsi apriboti centrinę vykdomąją valdžią. Dėl to jie dažnai pasirodydavo esą veiksnesni už tariamuosius reformistus, sušvelnindavo pačių radikaliausių politinio spektro atstovų pasiūlymus ir veikė kaip tarpininkai tarp jų ir valdančiojo dvaro. Didieji konservatizmo meno meistrai Didžiojoje Britanijoje buvo seras Robertas Peelis (1788— 1850) ir jo mokinys Disraelis. Jie turėjo daug gerbėjų kitose Europos šalyse. Riba, skirianti liberalius konservatorius nuo nuosaikiųjų liberalų, labai subtili. Daugelyje demokratinių šalių dėl didelio skaičiaus klausimų, kuriais jie sutaria, liberalus ir konservatorius ėmė vadinti „vidurio politikais".

Nacionalizmas — idėjų apie tautą, kurios siekiai laikomi didžiausia vertybe, visuma tapo viena iš pagrindinių mūsų laikų jėgų. Didelį impulsą jam suteikė Prancūzijos didžioji revoliucija, o suformavo XIX amžiaus Europos socialiniai ir politiniai pasikeitimai. Nuo tada nacionalizmas pradėjo savo žygį per visus žemynus. Jis pasireiškė dviem priešingais variantais. Vieną iš jų, valstybinį arba pilietinį nacionalizmą, rėmė egzistuojančių valstybių valdantieji sluoksniai. Antrojo,

liaudiškojo arba etninio nacionalizmo, varomoji jėga — tose valstybėse gyvenančių bendruomenių reikalavimai, o nukreiptas jis buvo prieš tų šalių vyriausybių politiką. Šiuo atžvilgiu kai kurie istorikai „valstybę kuriantį" nacionalizmą priešina „tautą kuriančiam" nacionalizmui. Esminio skirtumo reikia ieškoti idėjų ir veiksmų ištakose. Valstybinis nacionalizmas inicijuojamas „iš viršaus" politinio elito, kuris stengiasi savo vertybes projektuoti į visą visuomenę. Liaudiškasis nacionalizmas prasideda iš apačios, „nuo šaknų", ir siekia išsikovoti masių paramą prieš mėgindamas paveikti ar nuversti esamą tvarką[23]. Kitas svarbus skirtumas egzistuoja tarp Herderio tipo taikaus kultūrinio nacionalizmo, apsiribojančio nacionalinės bendrijos kultūros išsaugojimu ir plėtra, ir agresyvaus politinio nacionalizmo, reikalaujančio apsisprendimo teisės, kad galėtų sukurti nacionalinę valstybę[24]. O nacionalinė valstybė yra tokia valstybė, kurioje piliečių dauguma suvokia savo bendrą identitetą ir turi bendrą kultūrą.

Teorijų apie tautų esmę ne mažiau negu pačių teoretikų. Tačiau esminės tautos savybės, atrodo, yra dvasinės prigimties. Renanas rašė: „Tauta yra siela, dvasinis principas, kurį sudaro du dalykai. Vienas yra visiems bendras turtingas prisiminimų apie praeitį paveldas. O kitas — tai dabartinis sutarimas, valia gyventi kartu ..." Siekiant to bendro sutarimo, daugeliui tautos narių tenka pamiršti nuoskaudas ir neteisybes, kurios kadaise juos skyrė. „*L'oubli*, pamiršimo aktas ar net sugebėjimas sakyti istorinę netiesą yra būtinas tautos kūrimo veiksnys"[25].

Valstybinio nacionalizmo, kurį skatino valdančiojo elito interesai, geras pavyzdys yra Didžioji Britanija — geresnis net už JAV. 1707 metais, kai susikūrė Jungtinė Karalystė, britų nacijos dar nebuvo. Britų salų gyventojai laikė save anglais, velsiečiais, škotais ar airiais. Tačiau metams bėgant dominuojančios anglų kultūros skleidimas ir jos lojalių protestantiškų ir angliškai kalbančių valdinių rėmimas ir skatinimas pamažu įtvirtino stiprų britiškojo identiteto jausmą, užgožiantį priklausomybės siauresnei bendruomenei pojūtį. XIX amžiuje, kai liberalūs valdantieji sluoksniai ėmė remti masinį švietimą, pradėta aktyviai slopinti neangliškas kultūras. Pavyzdžiui, velsiečių vaikai, išdrįsę kalbėti savo gimtąja valų kalba, buvo lupami „velsišku diržu". Visi „britai" turėjo rodyti ištikimybę naujosios britų nacijos simboliams — kalbėti standartine anglų kalba, atsistoti ir giedoti karališkąjį himną „Saugok, Dieve, mūsų kilnųjį karalių" (1745), bei rodyti pagarbą valstybinei vėliavai (*Union Jack*, 1801). Štai taip buvo sėkmingai formuojama naujoji britų nacija. Ją sudarančios senesnės tautos nors ir nebuvo išrautos su šaknimis, tačiau turėjo tenkintis pavaldžių partnerių statusu (žr. VIII skyrių).

Panašiai buvo ir JAV, kur vyriausybei teko priimti oficialią nacionalinę kultūrą, pakeisiančią įvairių šalies imigrantų kultūras. Sakoma, kad pilietinio karo metu JAV kongresas nubalsavo už privalomą anglų, o ne vokiečių kalbos įvedimą tik vieno balso persvara (tiesa, yra ir kitokių duomenų). Nuo to laiko prieš suteikiant naujiesiems šalies piliečiams teisę prisiekti ištikimybę žvaigždėtajai ir juostuotajai JAV vėliavai (*Stars and Stripes*) anglų kalbos mokėjimas buvo laikomas ne mažiau svarbiu už konstitucijos pažinimą. Naujoji anglakalbė amerikiečių tauta buvo suformuota aktyviai remiant valdžiai, ypač švietimo srityje.

Anglų kultūros amerikietiškojo varianto įsisavinimas buvo pateikiamas kaip sėkmės garantas visoms imigrantų šeimoms.

Vienas iš visų valstybinio nacionalizmo atmainų bendrų bruožų yra „pilietybės" ir „tautybės" sąvokų sutapatinimas. Laikantis oficialios Didžiosios Britanijos praktikos, tautybė pradėjo reikšti tą patį kaip ir pilietybė, t. y., kažką tokio, ką leidžia britų įstatymai. Amerikoje „tautos" prilyginamos šalims ar politinėms valstybėms. Tokia terminologija tik supainioja problemas; ko gero, tai daroma tyčia. Iš dalies dėl to atsiranda nuolatinės klaidos, tokios kaip visų Rusijos imperijos ar Sovietų Sąjungos gyventojų laikymas rusais; tai aiškiai kalba JAV nenaudai, palyginti su praktikomis tų šalių, kuriose pilietybė apibrėžiama tiksliau.[26] Valstybinis nacionalizmas valdžiai pripažįsta teisę nustatyti piliečių tautybę, tačiau su pasibaisėjimu žiūri į idėją tautoms suteikti teisę pačioms kurti valstybes. Lordas Actonas rašė: „Valstybė kartais gali sukurti tautą, tačiau tautos mėginimas sukurti valstybę prieštarauja gamtos dėsniams".

Daugumos Europos šalių vyriausybės stengėsi stiprinti savo valdinių vienybę, pasitelkdamos ceremonijas, meninę simboliką, istorijos įvaizdžius, o ypač skatindamos švietimą ir bendrąją kultūrą. Nė vienos XIX amžiaus valstybės vyriausybė, planuojanti įvesti visuotinį pradinį mokymą, negalėjo išvengti labai svarbaus dalyko — kalbos ar kalbų, kuria bus mokomi vaikai, pasirinkimo. Osmanų imperija, davusi autonomiją mažumoms, vienintelė niekada nesistengė jėga įdiegti bendros valstybinės kultūros. Austrija-Vengrija atsisakė tokių mėginimų po 1867 metų, kai ją užliejo prieštaringos liaudiškojo nacionalizmo bangos.

Liaudiškąjį nacionalizmą, kylantį iš apačios, kaip ir daug kitų dalykų, pasėjo to laikotarpio dinastinės valstybės ir daugiatautės imperijos. Tvirtai įsišaknijęs Rousseau doktrinoje apie liaudies nepriklausomybę, jis rėmėsi prielaida, kad tinkamą tribūną bendrai valiai išreikšti suteikia tautinė ar etninė bendruomenė, o ne dirbtinai esamų valstybių sienos. Jis sukūrė sudėtingą mitologiją, anot kurios tautos „kraujas" neatsiejamai susijęs su nacionalinės teritorijos „dirva". Kadangi, pavyzdžiui, italai gyveno teritorijoje, priklausančioje pustuziniui valstybių nuo Šveicarijos iki Sicilijos, tai buvo daroma prielaida, jog teisybės atstatymas italų tautai reiškė tų valstybių panaikinimą, pakeičiant jas suvienyta Italijos karalyste. Žinoma, dauguma praktiškų nacionalistų suprato, kad pilnavertės nacijos, visiškai suvokiančios savo vientisą nacionalinę kultūrą, egzistavimas nebent įmanomas tik mintyse. Kai Italijos valstybė buvo sukurta, daugelis jos vadovų suvokė, jog jiems reikia sekti kitų šalių vyriausybių pavyzdžiu ir panaudoti valstybinę valdžią savo piliečių kultūrai ir sąmoningumui konsoliduoti. Ne šiaip sau Massimo d'Azeglio, 1861 metais atidarydamas suvienytos Italijos parlamento pirmąją sesiją, pareiškė: „Dabar, kai jau sukūrėme Italiją, reikia pradėti kurti italus".

Daugelyje XIX amžiaus ginčų nacionalizmo klausimais vyravo įsitikinimas, kad Europos tautas galima suskirstyti į „istorines" ir „neistorines". Tokią mintį pirmasis išsakė Hegelis. Ją perėmė socialdarvinistai, į tautų lenktyniavimą žiūrėję kaip į evoliucinį procesą, kuriame geriau prisitaikiusioms tautoms lemta išlikti, o kitos

pasmerktos išnykti. Marxas į pirmą vietą iškėlė ekonominį faktorių. Suprantama, kriterijai ir skaičiavimai buvo labai įvairūs, tad ir potencialių nacionalinių valstybių sąrašas labai nepastovus. Nepaisant to, apie XIX amžiaus vidurį buvo pasiektas tam tikras sutarimas. Visi sutiko, jog įsitvirtinusios didžiosios valstybės — Prancūzija, Didžioji Britanija, Prūsija, Austrija ir Rusija — turėjo istorinį likimą, taip pat didžiųjų valstybių jau pripažintos valstybės — Ispanija, Portugalija, Belgija, Nyderlandai, Švedija, Danija ir Graikija, bei pagrindiniai pretendentai į savo nacionalines valstybes — italai, vokiečiai ir lenkai. Mazzinio sudarytame ateities Europos žemėlapio eskize buvo dvylika nacionalinių valstybių.

Tačiau istoriškumo sąvoka buvo absoliučiai subjektyvi ar net melaginga. Trims iš penkių didžiųjų valstybių, kurios, jų gerbėjų nuomone, priklausė prie patvariausių Europos politinės sistemos elementų, per artimiausią šimtmetį buvo lemta išnykti. Kai kurios šalys, pavyzdžiui, Danija ar Didžioji Britanija, mėgusios save laikyti konsoliduotomis nacionalinėmis valstybėmis, netrukus patyrė, kad taip nėra. Daugelis tautų, tvirtai įsitikinusios, jog jos turi nenuginčijamą apsisprendimo teisę, skaudžiai nusivylė. Pasirodė, kad lemiami veiksniai yra ne dydis, ne ekonominis gyvybingumas, ne istorinės pretenzijos, o politinės aplinkybės. Vokiečių nacionalistai, kurių šansai buvo labai menki, kol priešinosi Prūsijos galybė, jau nebeabejojo savo sėkme, kai tik pasikeitė Prūsijos požiūris. Italų viltys priklausė nuo aktyvios Prancūzijos paramos. Lenkai, iš kurių gyvos atminties iki XIX amžiaus septintojo dešimtmečio dar nebuvo išdilę prisiminimai apie valstybingumą, neturėjo paramos iš išorės, todėl nieko ir nepasiekė. Tik dėl politinių sumetimų graikams, belgams, rumunams ir norvegams pasisekė, o airiams, čekams ir lenkams kol kas ne. Akivaizdžiausias pasikeitimų perspektyvas pirmiausia atvėrė Osmanų imperijos irimas. O carinės ir Habsburgų imperijų tautoms, kurioms vėliau buvo lemta sukurti daugiausia nacionalinių valstybių, išsiveržti į priekį pavyko tik pačioje XIX amžiaus pabaigoje. [ABCHAZIJA]

Nepaisant to, nacionalizmas klestėjo ne tik ten, kur turėjo geriausias galimybes; priešingai, jis dar labiau įsigalėjo ten, kur viešpatavo nepritekliai ir represijos. Beveik galima tvirtinti, kad nacionalistinių idealų įkarštis kaip tik didėjo mažėjant jo sėkmės galimybei. Per visą XIX amžių atsidavę nacionalinio judėjimo aktyvistai stengėsi pažadinti sąmoningumą tų žmonių, kuriuos jie norėjo užverbuoti. Poetai, artistai, mokslininkai ir politikai griebėsi šešių pagrindinių informacijos šaltinių sukurti tokiam realybės vaizdui, kuris turėtų išugdyti ištikimus šalininkus.

Buvo rausiamasi istorijoje ieškant ilgaamžės tautos kovos už savo teises ir savo žemes įrodymų. Mėgstamiausiu objektu tapo priešistoriniai laikai, nes juos buvo galima panaudoti gyvenimo čia nuo seniausių laikų pretenzijoms pagrįsti. Jei nepavykdavo surasti faktų, tekdavo griebtis mitų ar net paprasčiausių prasimanymų. Būdavo išknisami ir šlovinami Tautos didvyriai ir didvyrės bei Tautos pergalės gilioje senovėje. Ignoruojama visa, kas galėjo būti įdomu visoms tautoms, ir visa, kas diskreditavo tą tautą ar išaukštino jos priešus.

ABCHAZIJA

Abchazai yra maža tauta (jų skaičius nesiekia ir ketvirčio milijono), gyvenanti Juodosios jūros pakrantėje maždaug už 500 kilometrų į rytus nuo Krymo. Svarbiausias jų miestas – Suchumis. Kalba ir musulmoniška kultūra jie artimi čerkesams, tačiau mažai ką teturi bendro ir su į šiaurę nuo jų gyvenančiais rusais, ir su į rytus nuo jų gyvenančiais krikščionimis gruzinais. Apie save abchazai sako, jog gyvena „pačiame Europos gale".

Viduramžiais čia buvo karalystė, klestėjusi Bizantijos graikų įtakoje. Ji visada turėjo didelės strateginės reikšmės, nes jungė Pietų Rusiją su Kaukazu. Kai carai 1810–1864 metų laikotarpiu šią karalystę nukariavo (žr. III priedą, 66), daugelis vietos gyventojų buvo priversti bėgti. Nuo 1931 metų Acbhazija tapo viena iš trijų nominaliai autonominių Gruzijos SSR respublikų. Užplūdus rusams ir Mingrelijos gruzinams, vietos gyventojai savo teritorijoje tapo absoliučia mažuma. Stalino policijos šefas Berija, kuris ir pats buvo mingrelas, deportavo visą Ponto graikų bendruomenę ir pradėjo brutalią gruzinizacijos politiką.

Kai 1991 metais Gruzija išsivadavo iš Maskvos valdžios, abchazai tikėjosi gauti iš Gruzijos realią savivaldą. Tačiau jų konfliktas su Tbilisiu per Gruzijos pilietinį karą 1992–1993 metais tik atvėrė kelią rusų armijai vėl okupuoti Abchaziją. Vienas kazokų atamanas užsienio korespondentui pareiškė, kad periferinių teritorijų, tokių kaip Abchazija ar Kurilų salos, likimas bus tikras Rusijos didybės išbandymas. „Jos yra mūsų – štai kur visa tiesa"[1].

Buvusios Sovietų Sąjungos tautų nesutarimai pakurstė pačią bjauriausią rusų nacionalizmo atmainą. Balsai iš Maskvos ragino vėl užkariauti Rusijos „artimąjį užsienį". Juk po Abchazijos savo eilės laukė keli kiti Rusijos intervencijos taikiniai, įskaitant Tatarstaną ir Čečėniją bei kitas nerusiškas žemes Rusijos federacijoje. Anksčiau ar vėliau Rusija bus priversta rinktis naujojo stiliaus demokratiją arba senojo stiliaus imperializmą.

Buvo reformuojama ir standartizuojama kalba kaip atskiro ir unikalaus tautos identiteto įrodymas, sudarinėjami žodynai, rašomos gramatikos, komplektuojamos bibliotekos ten, kur jų iki tol nebuvo, leidžiami vadovėliai nacionalinėms mokykloms ir nacionaliniams universitetams. Kalbininkai pradėjo įrodinėti, jog anksčiau ignoruotos liaudiškosios kalbos nė per nago juodymą nenusileido lotynų ar graikų kalboms; kad čekų, katalonų, gėlų ar norvegų kalba yra nė kiek ne blogesnė bendravimo priemonė nei egzistuojančios valstybinės kalbos. Ypač įdomus norvegų kalbos atvejis. Kaimiečių tarmių darinys, vadinamas *nynorsk* arba *landsmal* („naujoji norvegų" arba „kaimo kalba"), buvo sugalvotas kaip iššūkis *riksmal* arba *bokmal* (Danijos ir Norvegijos „valstybinei kalbai" arba „knygų kalbai"). Naująją norvegų kalbą propaguojantis judėjimas, pasiekęs kulminaciją 1899 metais, laikė save lygiaverčiu partneriu kovoje už politinę nepriklausomybę. Tačiau kaip ir gėlų ar airių kalbos, visiškos „pergalės" jis neiškovojo. [NORVEGIJA]

Volkskunde, arba folkloras, buvo įnirtingai eksploatuojamas, stengiantis paimti iš jo visa, kas tik įmanoma. Viena vertus, manyta, kad jis šiuolaikinę tautą sieja su jos senesnėmis kultūrinėmis šaknimis, kita vertus, patikrinti jo autentiškumą buvo nelengva. Priešingai nei Herderis, kurio rinkinyje *Volkslieder* („Liaudies dainos", 1778) buvo surinktos daugelio šalių (nuo Grenlandijos iki Graikijos) dainos, nacionalistiškai nusiteikę mokslininkai apsiribojo nacionaliniu folkloru. Kalbant apie tai, labai vaisinga reikia laikyti brolių Jakobo (1785–1863) ir Wilhelmo Grimmų (1786–1859) veiklą. Jų veikalai *Über den altdeutschen Meistergesang* („Apie senovės vokiečių meisterzingerių kūrybą"), *Deutsche Sagen* („Vokiečių sagos"), *Deutsche Grammatik* („Vokiečių kalbos gramatika") ir garsios visame pasaulyje *Brolių Grimų pasakos* („Kinder- und Hausmärchen") buvo labai plataus diapazono. Grimų amžininkas serbas Vukas Karadzičius (1787–1864) išleido gerai žinomą serbų-slavų pasakų rinkinį kaip priedą prie savo gramatikos, žodyno ir reformuotos kirilicos. [KALEVALA]

Religija buvo pasitelkta nacionaliniams jausmams sakralizuoti, o dažnai ir barjerams tarp etninių grupių statyti. Nacionalinės protestantų ar stačiatikių Bažnyčios šios separatizmo formos laikėsi ilgai. Net Romos katalikų religiją pavyko nukreipti nuo jos universalios misijos, kad atskirtų serbus nuo kroatų, lietuvius apsaugotų nuo surusinimo, o lenkus – nuo suvokietinimo. Kai kuriose šalyse krikščionys suglumę stebėjo, kaip atgyja pagoniškųjų dievų garbinimo ritualai ir praktikos. Velse baptistų pastoriai rengdavosi kaip druidai per Velso tautinę *Eisteddfod* šventę, o Vokietijos imperijoje vėl pasirodė germanų dievai. [ŠAMANAS]

Stipriai traukė rasinės teorijos. XVIII amžiaus pabaigoje buvo sugalvota Kaukazo rasės sąvoka. Gimininga jai „arijų rasės" terminą pirmasis pavartojo vokietis Maxas Mülleris, Oksfordo universiteto profesorius. Kiekviena tauta Europoje juto pagundą laikyti save nepakartojama, susieta rasinės giminystės saitais, kurios atstovų gyslomis tekėjo visai kitoks, ypatingas kraujas. Buvo nepaprastai domimasi etnologija, „rasinių tipų", tariamai atitinkančių kiekvieną iš naujųjų amžių tautų, tyrinėjimu. Londone Karališkoji istorikų draugija parėmė daugelį savo narių eksperimentų, neva rodančių, kad žmonių su keltų pavardėmis kaukolės nusileidžia anglosaksų kilmės žmonių kaukolėms[27]. (Jokių šansų Daviesų giminei!) Vokietijoje panašių „įrodymų" pateikė eugenikos mokslas. Houstonas Stewartas Chamberlainas (1855–1927), Vokietijoje gyvenęs anglas, „kūrėjų rasės" ribas susiaurino taip, kad apimtų ne visus arijus, o tik teutonus. Jis rašė: „Tikroji istorija prasideda nuo to momento, kai germanų rasės atstovas galinga ranka sugriebia antikos paveldą". Arba kitoje vietoje: „Kas tvirtina, jog Kristus buvo žydas, tas yra neišmanėlis arba nesąžiningas žmogus"[28]. [KAUKAZO RASĖ]

Rusijoje panslavistinis judėjimas turėjo rasinį atspalvį. Raginant visas slavų tautas susiburti po caro egida, dažnai remtasi prielaida, kad iš (neegzistuojančio) slavų rasinio giminingumo atsiras politinis solidarumas. Šis kvietimas nesusilaukė didesnio atgarsio tarp katalikų lenkų ir kroatų, kurie patys dar anksčiau buvo susikūrę savas panslavizmo versijas ir dabar pateikė kontrargumentus mokslinių straipsnių pavidalu, įrodinėdami, kad rusai iš tikrųjų yra tik suslavėję suomiai[29].

KALEVALA

Kalevala („didvyrių šalis") visų laikoma suomių nacionaliniu epu. Tai 50 giesmių arba 22 795 eilučių poema, pirmą kartą išleista 1835 metais; antroji, galutinė jos redakcija išėjo 1849 metais. Šis pusiau literatūrinis epas didele dalimi yra autentiško folkloro kompiliacija. Tačiau tai ir jo sudarytojo Eliaso Lönnroto (1802–1884) kūrinys; jis panaudojo klasikinius pavyzdžius pasakojamajai tautosakai, kurią surinko tarp rytų Suomijos ir Rusijos Karelijos valstiečių, perdirbti ir pagražinti. Taigi šis epas ne tik iliustruoja Europos pagoniškojo folkloro paveldą, bet ir tai, kaip XIX amžiaus aktyvistai išnaudojo lig tol ignoruotus liaudiškus šaltinius tautiniam sąmoningumui ugdyti. Herderis (1744–1803) įtvirtino požiūrį, kad šiuolaikinės tautos gali klestėti tik tuo atveju, jei turi aiškiai išreikštą kultūrinį identitetą, grindžiamą liaudiška kalba ir liaudies tradicijomis. *Kalevala* – geriausiai pasisekęs mėginimas Herderio dvasia.

Lönnroto laikais suomiai iš Švedijos valdžios perėjo carinės Rusijos valdžion ir jautė didelį poreikį atsiriboti nuo savo švediškųjų ir rusiškųjų valdovų kultūros. Centrinė epo figūra – Veinemeinas, „amžinasis išminčius", Kalevalos žemių valdovas, kovojantis su Pohjola, kurioje gyvena dievai, milžinai ir neregėtos dvasios:

Siitä vanha Väinämöinen,	(Šitaip taręs, Veinemainas
Laskea karehtelevi	Nuplaukė per plačią jūrą,
Venehellä vaskisella,	Variniu laivu nutolo,
Kuutilla kuparisella	Vario valtim nusiyrė,
Yläisihin maaemihin	Kur į dangų žemė kyla,
Alaisihin taivosihin.	Kur dangus į žemę leidžias.
Sinne puuttui pursinensa,	Ten jisai ir apsistojo,
Venehinensä väsähyti.	Ten sustabdė savo laivą.
Jätti kantelon jälille,	O žmonėms kankles paliko,
Soiton Suomelle sorean,	Suomijai stygas jis davė,
Kansalle ilon ikuisen,	Tautai – amžiną linksmybę,
Laulut suuret lapsillensa.	Jos vaikams – didžiąsias giesmes.)

Nė viena Europos tauta neišvengė savo folkloro kompiliavimo, romantizavimo ir prasimanymo stadijos. Tai tendencijai priskirtini ir Chrétieno de Troyes bei Thomaso Malory romanai apie karalių Artūrą. Net amerikiečiai panoro dalyvauti šiame procese; Lönnroto kūrinys turėjo didelės įtakos Henry Longfellow poemai *Hiawatha* (1855). Autoriui buvo žinomas *Kalevala* vertimas į vokiečių kalbą, 1851 metais išleistas Sankt Peterburge vieno Imperatoriškosios mokslų akademijos nario.

Tokie nacionaliniai epai kaip suomių *Kalevala* ar velsiečių *Mabinogion* buvo ypač svarbūs toms tautoms, kurių kultūrinio identiteto siekiams trukdė politinė priklausomybė. Tad nereikia stebėtis, kad ir *Hiawatha*, ir *Kalevala* XIX amžiaus septintajame dešimtmetyje buvo išverstos į lenkų kalbą.

ŠAMANAS

Šamanas arba genties „medikas" – gerai žinomas Sibiro tautelėse ir tarp Amerikos indėnų bei eskimų. Žiniuonis, išminčius ir magas, jis priklauso tai neatmenamų laikų profesijai, kurios atstovų stebuklingi gėrimai, ritualai ir užkalbėjimai suteikė jiems unikalią valdžią. Užsidėjęs, pavyzdžiui, raguotą kaukę ir su tipišku savo profesijos instrumentu būgnu, kuriuo jis bendrauja su miško, uolų ir dangaus dvasiomis, jis gali būti ir gėrio, ir blogio mediumas. Šamanas keliauja po kitiems nematomus pasaulius, esančius virš mūsų ir po mumis, ir neša žmonėms Didžiosios Dvasios išmintį. Šamanizmas išliko iki šių dienų daugelyje nuošalių Rusijos vietovių, tačiau rasti jį Centrinėje Europoje niekas nesitiki[1]. Šamanais gali būti ir moterys.

Vengrijoje visą XIX amžių buvo ginčijamasi, iš kur vengrai kilę. Dauguma manė, kad jie giminingi hunams. [ÈABA] Tačiau mokslininkai manė kitaip. Viena mokykla jų protėvių ieškojo tarp iraniečių ar chazarų. Kita, kurios pradininkas buvo Janosas Sajnovitsas (1733–1785), vengrų protėvius manė rasianti toliau į rytus. Vėliau filologai, archeologai ir antropologai galutinai įrodė vengrų ryšį su ugrofinais. Pavyzdžiui, nustatyta, kad Bolšoj Tigano kapavietė prie Kamos upės, aptikta 1974 metais, buvo viena iš pagrindinių vengrų sustojimo vietų prieš jų žygį į Vakarus. Panašias išvadas padarė ir dabartiniai vengrų folkloro tyrinėtojai, aptikę daug šamanizmo pėdsakų ir taip patvirtinę jų ryšius su Sibiru, kurių anksčiau niekas net neįtarė[2].

Panslavizmas populiariausias buvo tarp serbų, čekų ir bulgarų — visi jie laukė, kad Rusija juos išlaisvins. Rusų nacionalizmas, susimaišęs su panslavizmu, pasižymėjo nepaprastu mesijiniu entuziazmu. Dostojevskis sugebėjo išspausti optimistinę gaidą net iš visiškai tam netinkamos medžiagos:

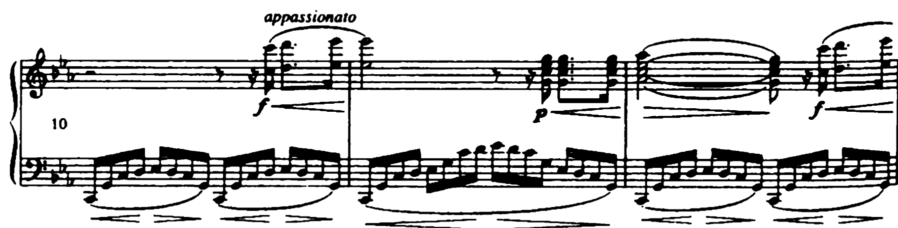
> „Mūsų didieji žmonės buvo auginami kaip žvėrys. Jie buvo kankinami nuo pat gimimo dienos, ir tie kankinimai, kurių jokia kita tauta nebūtų ištvėrusi, tik dar labiau sustiprino ir sutelkė juos visose jų nelaimėse. <...> Rusija kartu su visais slavais ir jų priekyje tars pasauliui didžiausią žodį, kokį tik jis kada nors yra girdėjęs; ir tas žodis taps visų žmonių bendrumo garantija. <...> [Nes] rusų nacionalinė idėja, galų gale, yra ne kas kita kaip visuotinis žmonių bendrumas, draugystė"[30].

Tai buvo geranoriškos mintys, kurių mastas prilygo jų autoriaus šalies mastui.

Visoje Europoje nacionalinėms temoms iliustruoti ir jas pagražinti buvo pasitelktos visos meno ir literatūros rūšys. Poetai siekė nacionalinių dainių ar „poetų laureatų" vardo. Romanistai įjunko rašyti istorinius ar pseudoistorinius romanus apie nacionalinius didvyrius ir nacionalinius papročius. Visų pripažintu pavyzdžiu tapo sero Walterio Scotto (1771—1832) *Waverley* ciklo romanai, nors panašių romanų būta ir anksčiau. Janės Porter (1776—1850) romanas *Thaddeus of Warsaw* („Tadas iš Varšuvos", 1803) — beletrizuota Kosciuškos biografija — išgarsėjo visame pasaulyje. Tapytojai ir skulptoriai irgi pasuko šia linkme, duodami valią romantiniams troškimams. Žymiausias Prancūzijos romantikas Victoras Hugo (1802—1805) sugebėjo vienu metu reikštis visose srityse.

Kompozitoriai pasitelkdavo savo liaudies dainų ir šokių melodijas bei ritmus savitiems nacionaliniams stiliams kurti; tie stiliai tapo daugelio nacionalinių mokyklų skiriamaisiais požymiais. Nuo puikiųjų Chopino mazurkų ir polonezų bei Liszto vengriškųjų rapsodijų nuostabių tokio pobūdžio kūrinių yra sukūrę čekai Bedrichas Smetana (1824—1884, Antoninas Dvorákas (1841—1904) ir Leosas Janačekas (1854—1928); norvegas Edvardas Griegas (1843—1907), suomis Janas Sibelius (1865—1957), danas Carlas Nielsenas (1865—1931), ispanai Isaacas Albenizas (1860—1909), Enrique Granados (1867—1916) ir Manuelis de Falla (1876—1946); vengrai Bèla Bartokas (1881—1945) ir Zoltánas Kodály (1882—1967); anglai Edwardas Elgaras (1857—1934), Frederickas Delius (1862—1934 ir Ralphas Vaughanas Williamsas (1872—1958); garsusis rusų „penketas" — Cezaris Kiuji (1835—1918), Milijus Balakirevas (1837—1910), Aleksandras Borodinas (1833—1887), Nikolajus Rimskis-Korsakovas (1844—1909) ir Modestas Musorgskis (1839—1881). Tos nacionalinės mokyklos daug nuveikė iškeldamos muzikos vaidmenį visuomenėje. Be to, tautos, kurioms plačiai skelbti savo siekius pasitelkus literatūrą trukdė kalbos barjeras, koncertų salėse galėjo kreiptis į visą Europą.

Įdomu, kad dėl abstraktaus muzikos pobūdžio tuos pačius kūrinius buvo galima traktuoti labai įvairiai. Tarkim, Chopinas galėjo susilaukti atgarsio ne tik tarp tų klausytojų, kurie buvo pasirengę priimti jo politinius kvietimus, bet ir tarp tų, kurie apie juos neturėjo nė menkiausio supratimo. Nebuvo jokio prieštaravimo tarp jo genijaus nacionalinio ir universaliojo aspektų. Nuostabiai nevienareikšmiškos jo karčiai saldžių lenkiškų melodijų emocinės vertybės susipina su kylančio protesto ar melancholiško ilgesio nuotaikomis. Vieniems atrodė, kad jis gaidomis užrašė visą Lenkijos istoriją, kiti manė, kad jis išreiškė tik grynai asmeninius intymius išgyvenimus. Apie bene pačią garsiausią Chopino pjesę *Revoliucinį etiudą* op. 10 Nr. 12 Robertas Schumannas yra pasakęs, kad ta jo muzika kalba apie „gėlėse paslėptus šautuvus":

Operoje nacionaliniai mitai patenka nuostabių garsų valdžion ir taip gimsta neregėtos galios muzikinės dramos. Publika, kuri prikaustyta prie savo kėdžių, žiūrėjo ir klausė Musorgskio *Boriso Godunovo* ar Wagnerio *Nybelungų žiedo,* pamiršdavo apie visas istorijos malones ir blogybes. Nacionalinės operos yra ta sritis, kurioje muzikos puikumą libreto neįtikinamumas, regis, tik dar labiau padidina [NYBELUNGAI] [OPERA] [SUSANINAS] [TRISTANAS]

Nenuginčijama, kad nacionalizmo iškilimas buvo glaudžiai susipynęs su Europos visuomenės modernizacija. Tiesą sakant, kai kurie marksistinių pažiūrų istorikai nueina taip toli, kad net ima tvirtinti, jog jų koreliacija buvo absoliuti. Vienas iš jų rašė: „Šiuolaikinės tautos ir visko, susijusio su ja, pagrindinis bruožas yra jos modernumas"[31]. Toks tvirtinimas sugadina iš esmės teisingą teiginį, per daug jį sureikšmindamas. Šiuolaikinį nacionalizmą nė kiek ne mažiau už socialinę-ekonominę modernizaciją gali skatinti ir politinė priespauda; yra keletas pernelyg ankstyvų nacionalinių judėjimų, kurie atsirado žymiai anksčiau už modernizaciją. Tačiau modernizacijos procesas neabejotinai padarė vieną dalyką — pakeitė esamo nacionalizmo prigimtį ir labai sustiprino jo socialinį aspektą. „Nacionalizmo transformacija" Europos modernizacijos eros pradžioje po 1870 metų buvo realybė, kurią mažai kas mėgino nuginčyti.

Nacionalizmas taip pat išryškino svarbų skirtumą tarp civilizacijos ir kultūros. Civilizacija buvo iš senovės pasaulio ir iš krikščionybės paveldėtų idėjų bei tradicijų visuma; ji įskiepyta visų Europos tautų kultūroms iš išorės, sudarydama jų visų bendrą paveldą. O kultūra (vokiečių kalbos žodžio *Kultur* prasme), priešingai, išaugo iš žmonių kasdieninio gyvenimo. Ją sudarė viskas, kas buvo būdinga tai tautai: jos gimtoji kalba, jos tautosaka, jos religiniai polinkiai, saviti jos papročiai. Ankstesniais laikais civilizacija buvo aukštinama, o kultūra niekinama. Nacionalizmas dabar darė atvirkščiai: tautinės kultūros buvo aukštinamos, o civilizacija pažeminta. Apsišvietęs, daugiakalbis, kosmopolitinis Europos elitas silpnėjo, o menkai išsilavinusios nacionalinės masės, laikiusios save tik prancūzais, vokiečiais, anglais ar rusais, stiprėjo.

Mėginimas teoriškai pagrįsti nacionalizmą laikui bėgant irgi stiprėjo. Iš madingų XX amžiaus pabaigos teorijų reikėtų apsvarstyti aukščiau minėtąjį nacionalizmo ir modernizacijos sociologinį ryšį: tautos kaip „įsivaizduojamos bendrijos", į kurią nusprendė grįžti ir atplėšti nuo gimtinės ar ką tik gavę išsilavinimą žmonės, psichologinę koncepciją, t. y. mechanizmą, kaip gimstančios tautos kūrė savo mitologijas. Įdomu pažymėti, kad visas šias labai šiuolaikines idėjas galima rasti mažai žinomo lenkų socialisto ir sociologijos teoretiko Kazimiero Kelles-Krauzo (1872—1905) raštuose[32].

Nacionalizmo aistros neišvengiamai kėlė konfliktus. Beveik visur Europoje buvo etninių mažumų, kurių liaudiškasis nacionalizmas negalėjo nesusikirsti su valstybiniu valdžios nacionalizmu. Didžiojoje Britanijoje buvo trys potencialūs separatistiniai judėjimai; Rusijos imperijoje jų buvo septyniasdešimt. Net Vokietijos imperijoje, kuri etniniu atžvilgiu buvo labai homogeniška, buvusiose lenkiškose provincijose, prie sienos su Danija Šlėzvige-Holšteine ir Elzase-Lotaringijoje įsiplieskė ilgai trukę konfliktai. [ELZASAS] [ŠLĖZVIGAS] Dideli konfliktai kilo ir tarp nacionalinių judėjimų vadovų bei liberalių ar socialistinių pažiūrų veikėjų, apskritai nesutikusių su nacionalizmu kaipo tokiu arba neigusių nacionalinių tikslų prioritetą.

Geras pavyzdys yra Rusija, kur Romanovų dinastijos vykdomas imperijos kūrimas susikirto ne tik su imperijos nerusiškosiomis tautomis, bet ir su populiariais

pačių rusų tautos kūrimo jausmais. Net senajame Maskvos valstybės centre imperija sunkiai sugyveno su tauta. Imperijos institucijos, kurios rėmėsi caro dvaru, bajorija ir biurokratija, valstietiškoje šalyje veikė kaip svetima okupacinė valdžia, mažai ką teturinti bendro su visuomene. Baudžiavos panaikinimas tik atidėjo valstietiškosios tautos, kurios gyvenimas rėmėsi kaimo bendruomenėmis ir Rusijos stačiatikių Bažnyčia, žlugimą. Lemtingu įvykiu buvo laikomas XIX amžiaus pradžios mėginimų įvesti Bibliją liaudies kalba, galėjusia tapti šiuolaikinės nacionalinės kultūros pamatu, nesėkmė.[33]

Dešimtmečiams bėgant, nacionalizmas dažnai įgaudavo ir agresyvesnį pobūdį. Nacionaliniai judėjimai, prasidėję kaip liberalų kryžiaus žygis prieš reakcingąsias dinastijas, žlugdavo, kai siekių nepavykdavo įgyvendinti iki galo. Todėl XIX amžiaus paskutiniajame ketvirtyje „senasis išvaduojamasis ir vienijantis nacionalizmas" dažnai ėmė užleisti vietą netolerantiško „integracinio nacionalizmo" krypčiai. Pradėta kalbėti apie mažumų išstūmimą, apie visų, kas tik nenorėjo sutikti su dogmatišku pačių nacionalistų bendruomenės apibrėžimu, „išdavystę". (Kaip tik tokia negatyvia prasme „nacionalizmo" terminą imta visuotinai naudoti XIX amžiaus paskutiniajame dešimtmetyje.) Vokietija turėjo būti tik vokiečiams, Rumunija tik rumunams, o Rūro sritis tik jos etniniams gyventojams.

Blut und Boden („kraujo ir žemės") idėjos bene giliausiai įsišaknijo imperinėje Vokietijoje. Tačiau nuosekliausių gynėjų integracinis nacionalizmas susilaukė Prancūzijoje Maurice'o Barrès (1862—1923) ir Charles'o Maurras (1868—1952) raštuose; jiedu 1899 metais įkūrė *Action Française* judėjimą. Prancūzija tik prancūzams, ir ne bet kokiems, o tik lojaliems, gimusiems Prancūzijoje ir katalikams. Barres, būdamas Mozelio departamento deputatas, visą laiką parlamente kovojo už Elzaso ir Lotaringijos susigrąžinimą. Jo knyga *Les Deracines* („Išrauti su šaknimis", 1897) suponavo idėją apie neturinčius šaknų, taigi ir beverčius visuomenės elementus. Be kitų, šiai idėjai greit buvo lemta atsisukti ir prieš žydus. Knyga *La Colline inspiree* („Įkvėptoji kalva", 1913) propagavo mintį, kad katalikybė ir tikrasis prancūziškumas yra neatskiriami dalykai. Maurras tapo vienu iš aršiausių Dreyfuso kaltintojų, o vėliau rėmė Pétainą Viši Prancūzijoje. Jis vartojo tokius išsireiškimus, kad 1926 metais jo raštai atsidūrė katalikų Bažnyčios draudžiamų knygų sąraše.

Integracinis nacionalizmas paveikė visus *fin de siecle* (XIX amžiaus) nacionalinius judėjimus. Be Vokietijos ir Prancūzijos, jis darė didelę įtaką ir Lenkijai, kur Romano Dmowskio (1864—1939) Nacionalinis demokratinis judėjimas turėjo daug šios tendencijos bruožų. Italijoje integracinis nacionalizmas buvo būdingas irredentistams (partijai, siekiančiai suvienyti Italiją), tarkim, Gabrieliui D'Annunzio (1863—1938), kuris siekė atplėšti nuo Austrijos Triestą ir Pietų Tirolį. Rusijoje jis paskatino atmesti viską, kas tik nesiderino su rusiškumo ir stačiatikybės tapatybe. Didžiojoje Britanijoje jį galime matyti tarp tų, kurie britus tapatino su anglais. Airijoje integraciniam nacionalizmui atstovavo daugelis Alsterio protestantų, — jie manė, kad Alsteryje nėra vietos katalikams — ir airių katalikų nacionalistų kraštutiniai elementai, visus protestantus ir angloairius laikę svetimos valdžios

agentais. Jį propagavo tas sionistų sparnas, kuris Palestiną laikė ne vien skriaudžiamų žydų prieglauda, bet ir „Žydų valstybės šalimi", kurioje nežydai geriausiu atveju būtų tik toleruojami.

Daug priklausė nuo politinės aplinkos, kurioje nacionaliniai judėjimai veikė. Kai kurie politologai neatsispyrė pagundai „nuosaikias, humanistines ir išvaduojamąsias" nacionalizmo formas priskirti Vakarų Europai, o visas Rytų Europos nacionalizmo formas — netolerantiškam etniniam nacionalizmui[34]. Tokia klasifikacija akivaizdžiai neteisinga. Netolerantiško etninio nacionalizmo pavyzdžių netrūksta ir Vakarų Europoje — pradedant IRA ir baigiant Flamandų tėvynės frontu. O daugelis nacionalinių judėjimų Rytų Europoje turi ir „vakarietiškų", ir „nevakarietiškų" bruožų. Etiketės paprasčiausiai netinka. Tiesa, negalima nuneigti, kad Rytų Europos autokratinės imperijos stabdė liberaliuosius nacionalinius judėjimus, skatindamos įvairiausią priešinimąsi jam. Daugumoje Europos kraštų liaudiškasis nacionalizmas per penkiasdešimt metų po 1870-ųjų galėjo reikštis netrukdomai, o tautos, atsidūrusios Rusijos imperijos valdžioje, savo išsivadavimo viltis turėjo atidėti dar beveik šimtmečiui. Tačiau to vėlavimo priežastis veikiau buvo viena kitą keitusių rusų valstybių pobūdis, o ne įgimtos jų nelaisvėje atsidūrusių tautų savybės.

Italijos nacionalinio išsivadavimo judėjimas tęsėsi tris ketvirčius amžiaus, kol pagaliau 1871 metais pasiekė savo tikslą. Jis žinomas *Risorgimento* („risordžimento", „atgimimo") pavadinimu — pagal pavadinimą laikraščio, kurį 1847 metais Turine pradėjo leisti aktyviausias šio judėjimo lyderis grafas Camillo de Cavouras (1810—1861), Sardinijos ministras pirmininkas. Tačiau italų atgimimo ištakų reikia ieškoti slaptų nepriklausomybės draugijų, jų ir garsiųjų karbonarų, kurie organizavo nesėkmingus sukilimus Neapolyje (1820), Turine (1821) ir Romoje (1830), bei Giuseppės Mazzinio (1805—1872) organizacijos *Giovanne Italia* („Jaunoji Italija") veikloje. Mazzinis, revoliucionierius nacionalistas ir pranašas, didelę savo gyvenimo dalį praleido tremtyje Marselyje, Berne ir Londone. Jis sukūrė tautinę ideologiją, žadino savo tėvynainius iš apatijos ir kvietė prijaučiančius valdovus, tarkim, Sardinijos karalių Karolį Albertą, padėti jiems. Mazzinis skelbė: „Tauta yra ta pačia kalba kalbančių žmonių visuma". 1834 metais jis įsteigė tarptautinę savo kampanijos šaką, *Jaunąją Europą,* kuri ruošė sąmokslininkų tinklą, kad jis rengtų demokratines konstitucijas visoje Europoje.

Revoliuciniai 1848 metai iškėlė Italiją į Europą užliejusios bangos viršūnę. Venecijoje ir Romoje buvo paskelbtos nepriklausomos respublikos. Sicilija ir Neapolis atsisuko prieš savo Burbonų dinastijos valdovą Ferdinandą II. Karolis Albertas pradėjo „Šventąjį karą" prieš Austriją, tikėdamasis pasinaudoti maištu Milane. Visi jie buvo sutriuškinti generolo Radetzky'o kontrpuolimo ir „karaliausbombos" negailestingo bombardavimo. Mazzinio šūkis *Italia fara da se* („Italija susidoros pati") nepasiteisino. Jo romantiškasis bendražygis Giuseppė Garibaldis (1807 — 1882), kovojęs ir Romoje, ir Venecijoje, pabėgo į Pietų Ameriką.

Sąlygos pagerėjo po dešimties metų. Cavouro Sardiniją pavyko patraukti Italijos pusėn ir tai buvo laikoma geriausiu būdu išvyti austrus. Po to, kai Sardinijos

daliniai puikiai pasirodė Kryme, Napoleonas III pats paklausė: „Ką galėčiau padaryti Italijai?" Buvo pasirašytas Prancūzijos—Sardinijos paktas. Prancūzija apsiėmė paremti Sardiniją šiaurėje prieš Austriją, kartu ir toliau gindama Popiežiaus valstybę Italijos centre. Po vėliau įvykusių trijų karų žaidimas buvo baigtas. 1859—1860 metais pergalės prie Magentos ir Solferino užtikrino Prancūzijos ir Sardinijos puolimo austrų Italijoje sėkmę, o sensacingoji Garibaldžio raudonmarškinių „Tūkstantinės" ekspedicija privertė pasiduoti Siciliją ir Neapolį. Per plebiscitus Parmoje, Modenoje ir Toskanoje visi balsavo už Italiją; Prancūzija pasiėmė Savoją ir Nicą; Austrija vis dar tebeturėjo Veneciją, o Prancūzijai padedant popiežius vis dar valdė Romoje. Tačiau 1861 metų gegužės mėnesį visos Italijos parlamentas Turine paskelbė Viktorą Emanuelį (valdė 1849—1878 m.) Italijos karaliumi. 1866 metais, kai Austrija kariavo su Prūsija, Italija sugebėjo pasiekti, kad austrai užleistų Veneciją. O kai 1870 metais Prancūzija kariavo su Prūsija, Italija užėmė popiežiaus srities likutį, palikdama jam tik Vatikaną. Išskyrus Trentiną (Pietų Tirolį) ir Istriją, Italijos karalystės formavimas buvo baigtas. Cavouras tuo metu jau buvo miręs, Garibaldis pasitraukė į Kapreros salą, respublikonas Mazzinis vis dar kamavosi tremtyje, graužiamas sielvarto (žr. III priedą, 78) [GATTOPARDO]

Vokiečių nacionalinio judėjimo raida visais atžvilgiais buvo panaši į tai, kas dėjosi Italijoje. Ji prasidėjo 1813—1814 metų „Išsivadavimo karo" entuziazmu ir slaptomis Restauracijos laikotarpio draugijomis. Didžiausia nesėkmė patirta 1848 metais, kai visos Vokietijos susirinkimas buvo sušauktas tik tam, kad būtų paleistas. Savo tikslą šis judėjimas pasiekė 1871 metais, į jo pusę perėjus Prūsijos karaliui.

Laikotarpiu iki 1848 metų, kuris vadinamas *Vormärz'u,* Vokietijos konfederacijos bergždumas tapo akivaizdus. Jos parlamentas tapo kažkuo nedaug tepranokstančiu apeliacinį teismą. Jis vis dar tebenagrinėjo nuo Trisdešimties metų karo užsilikusias skolas. Konfederacijos konstitucijos reikalavimą, kad visi vokiečių kunigaikščiai privalo sušaukti parlamentus, kas norėjo vykdė, o kas nenorėjo nevykdė. Liberalias iniciatyvas slopino kunigaikščių teisė anuliuoti įstatymus ir kviestis pagalbą iš šalies. 1848—1849 metais Vokietijoje, kaip ir Prancūzijoje bei Italijoje, įsiliepsnojo revoliucijos gaisras, sukilimai vyko Vienoje, Berlyne, Kelne, Prahoje, Drezdene, Badene ir kitur. Nacionalinis *Vorparlament,* susirinkęs Šv. Pauliaus bažnyčioje Frankfurte, sukurpė būsimos Vokietijos imperijos konstituciją. Tačiau jis negalėjo įgyvendinti nė vieno iš savo nutarimų. Gilūs nesutarimai išryškėjo Šlėzvigo-Holšteino klausimu. Parlamentas nesugebėjo nuspręsti, ar Vokietija turėtų apsiriboti tik vokiečių etnine teritorija, ar turėtų apimti ir visą Austrijos imperiją, kurioje gyventojų daugumą sudarė ne vokiečiai. Karūna buvo pasiūlyta Prūsijos karaliui Frydrichui Vilhelmui IV, tačiau šis atmetė tą garbę „su kanalizacijos kvapeliu". Šis *Vorparlament* 1849 metų liepos mėnesį išsiskirstė, jo deputatams kaltinant ir slopinant vieniems kitus (žr. III priedą, 77).

GATTOPARDO

1860 m. gegužė. *Nunc et in hora mortis nostrae. Amen.* Vakarinė malda buvo baigta. Pusę valandos ramus kunigaikščio balsas ragino būti gailestingiems ir atgailauti; pusę valandos kiti balsai, susiliedami vienas su kitu, audė vilnijantį maldos audinį, kuriame kaip auksinės gėlės buvo išbarstyti nepaprasti žodžiai: meilė, skaistybė, mirtis. Maldos gausmui aidint, rokoko stiliaus svetainė atrodė lyg pasikeitusi; net papūgos, išskėtusios plačius sparnus šilku išmuštose sienose, ir tos atrodė kiek nusigandusios; net ir Magdalena tarpulangyje dabar buvo panaši į nusidėjėlę <...>.

Dabar, kai kunigaikščio balsas nutilo, viskas grįžo prie įprastinės tvarkos ar, tikriau sakant, prie įprastinės netvarkos. Išėjo tarnai ir vizgindamas uodegą pro tas pat duris įsėlino šuo Bendiko, vis dar įsižeidęs, kad neseniai buvo iš čia išvarytas. Moterys lėtai pakilo iš savo vietų, ir atmetami į šalį šleifai pamažu atidengė nuogas mitologines figūras ant balto it pienas marmuro grindų, kur nematoma liko tik Andromeda: padrės Pironės, vis dar skendinčio maldose, sutana ilgai trukdė jai vėl žvilgtelėti į sidabrinį Persėją...[1]

Donas Fabricijus Corbera, Salinos kunigaikštis, atlikinėjo amžinus šeimos ritualus savo viloje prie Palermo. Sicilija išgyveno neramų laikotarpį nuo nepavykusio sukilimo Mesinoje balandžio mėnesį iki Garibaldžio išsilaipinimo Marsaloje gegužės vienuoliktąją. Kunigaikštis, pagal savo herbą vadinamas „Leopardu", žengė į Burbonų monarchijos, feodalinių privilegijų ir savo paties emocinio gyvenimo nusivylimų saulėlydį.

Istoriniai romanai būna labai įvairūs. Banaliausieji eksploatuoja praeitį tik kaip egzotišką foną nieko bendra su ja neturinčiai beletristikai. Kiti panaudoja ją kaip neutralią sceną amžinų problemų įtikinamumui padidinti. Tik nedaugelis gali padėti skaitytojui geriau suprasti ir istoriją, ir žmogaus prigimtį. Romaną *Il Gattopardo* („Leopardas"), išleistą jau po autoriaus mirties 1958 metais, parašė Giuseppe Tomasis (1896–1957), Palmos hercogas ir Lampedūzos kunigaikštis. Retai pasitaiko romanistų, pasižyminčių tokia empatija, tokiu įsijautimu į istoriją.

1910 m. gegužė. Trys Dono Fabricijaus netekėjusios dukterys dar tebegyvena Salinos viloje. Relikvijas iš šeimos koplyčios teko išmesti, nes kardinolas arkivyskupas paskelbė, jog jos netikros. Atsitiktinai kartu su jomis buvo išmestas ir Bendiko kailis, ilgai laikytas vietoj kilimėlio.

Kai nešė iškamšą, stiklinės šuns akys pažvelgė su nusižeminusio padaro priekaištu – taip žiūri į pasaulį visi išeinantys į nebūtį. Po kelių minučių Bendiko palaikai buvo išmesti į kampą kieme, kur kasdien ateina šiukšlių rinkėjas. Lėkdama pro langą, iškamša akimirką atgavo savo formą: galėjai matyti, kaip ore šoka keturkojis ilgais ūsais žvėris; atrodė, kad jo priešakinė dešinė letena siunčia prakeiksmą. Paskui viskas nurimo ir pavirto sauja tamsių dulkių. *Poi tutto trovo pace in un mucchietto di polvere livida*[2].

Prūsijos perėjimas į naujo Vokietijos suvienijimo šalininkų pusę įvyko XIX amžiaus septintajame dešimtmetyje; visų pirma jai tai buvo priemonė išeiti iš Vokietijos konfederacijos ir išsisukti nuo beviltiškų Austrijos reikalų. Pirmaisiais Vilhelmo I valdymo metais Prūsijos reikalai atsidūrė labai keblioje padėtyje. Autoritarinę sistemą sustiprino von Roono karinės reformos, tačiau *Landtag'o* rinkimuose daugumą gavo liberalai, vadovaujami Waldecko Pažangos partijos *(Fortschrittspartei).* 1862 metais premjeru buvo paskirtas Otto von Bismarckas (1815—1898), kad įveiktų krizę, jei reikės — ir nekonstitucinėmis priemonėmis. Jo tikslas buvo „pasodinti Prūsiją į balną" Vokietijoje, o Vokietiją pasodinti į balną Europoje. Didžiulę trintį kėlė bendras prūsų ir austrų valdymas Šlėzvige-Holšteine. Vilhelmas I negalėjo apsispręsti, imtis jam vadovauti konfederacijai ar palikti šią teisę Pranciškui-Juozapui, kaip jau buvo pasielgęs per Frankfurto *Fürstentag'ą* 1863 metais. Visas šias problemas išsprendė Bismarcko ryžtas sukurti naują Šiaurės Vokietijos konfederaciją be Austrijos ir meistriškas riboto karo taktikos naudojimas. 1864 metais Prūsija dėl Šlėzvigo aneksijos užpuolė ir nugalėjo Daniją. 1866 metais, kai Austrija iškėlė Šlėzvigo klausimą konfederacijos parlamente, Prūsija išėjo iš jo, puolė ir įveikė Austriją ir jos sąjungininkus Vokietijoje. Žaibiška pergalė prie Sadovos, netoli Hradek Kralovo (Königgrätz) įtvirtino Prūsijos viršenybę ir Šiaurės Vokietijos federacijos sudarymą. 1870—1871 metais Vokietija užpuolė Prancūziją ir įveikė ją. Apėmus euforijai dėl šios pergalės, Bismarckas surengė Pietų Vokietijos valstybėlių priėmimą į federaciją ir Vilhelmo paskelbimą Vokietijos imperatoriumi. Vokietija buvo vėl suvienyta; konservatizmo citadelė triumfavo, o liberalai buvo sutrikę. [HERMANNAS]

Lenkijos nacionalinis judėjimas turėjo seniausią genealogiją, geriausią visuomenės nuomonę apie jį, didžiausią pasiryžimą, prasčiausią spaudą ir menkiausią sėkmę. Jo pradžia siekė XVIII amžiaus antirusiškąsias konfederacijas ir kiekvienai kartai nuo padalijimų iki Antrojo pasaulinio karo jis padovanodavo po ginkluotą sukilimą — 1733, 1768, 1794, 1830, 1848, 1863, 1905, 1919, 1944 metais. Judėjimas puoselėjo tą per ankstyvą nacionalizmo atmainą, kuri brendo jau Napoleono laikais. Iš esmės jis buvo menkai susijęs su ekonomika, bet labai su noru išsaugoti savo kultūrą, identitetą ir tautos garbę.

XIX amžiaus pradžios sukilimų Lenkijoje tikslas buvo atkurti nukryžiuotą Žečpospolitą — Lenkijos ir Lietuvos valstybę. Šiuos sukilimus įkvėpė mistiniai romantinės poezijos vaizdai, įsitikinimas, kad Lenkija, tas „Tautų Kristus", sulauks savo „trečiosios dienos":

Chwala Tobie, Chryste Panie!
Lud, który chodzil Twym sladem,
Co Twoim cierpial przykładem,
Z Tobą święci zmartwychwstanie[35].

(Kristau, Tau šlovė! Tauta
Tavo pėdomis kur ėjo,
Su Tavim kuri kentėjo,
Kaip ir Tu bus prikelta!)

HERMANNAS

Hermannsdenkmal, paminklas Arminijui, stovi ant aukštos uolienų atodangos virš Teutoburgo Miško kalnų šlaito netoli Detmoldo Vestfalijoje. Jis įamžina pergalę, kurią 9 m. po Kr. pasiekė germanų cheruskų genties vadas Hermannas arba Arminijus, netoli tos vietovės sunaikinęs įsiveržusius romėnų legionus. Ant pjedestalo su kolonomis stovi milžiniška beveik 30 metrų aukščio statula iš kalto vario. Daugiau kaip dešimt kartų padidintas Hermannas iš po sparnuoto šalmo rūsčiai žvelgia į žemai po kojomis plytinčią lygumą, aukštai iškėlęs didžiulį keršto kardą.

Šio paminklo statyba užtruko beveik keturiasdešimt metų. Kaip ir klasicistinio stiliaus Valhalos šventykla (1830–1842), Bavarijos karaliaus pastatyta ant stačios uolos prie Dunojaus netoli Regensburgo, jis buvo sumanytas kartos, menančios Napoleoną ir išsivadavimo karus. Tačiau paminklo nepavyko užbaigti, kol Vokietija nebuvo suvienyta, o vokiečių nacionalizmas nesutvirtėjo. Projekto autorius ir jo statybos iniciatorius Ernstas von Bandelis ne sykį mėgino rasti lėšų. Pagaliau jam pavyko jas surinkti, organizavus aukojimą mokyklose visoje Vokietijos imperijoje. Paminklas buvo atidengtas 1875 metais; tai buvo geras vėl atgijusios imperijos pasididžiavimo simbolis.

Nacionalizmo klestėjimo laikotarpiu kiekviena save gerbianti tauta laikė garbės reikalu rasti vertų įamžinimo didvyrių ir viešieji paminklai tarnavo tam tikriems socialiniams ir švietimo tikslams. *Hermannsdenkmal* buvo vienas iš pagrindinių Europą užliejusio pseudoistorinio žanro pavyzdžių[1]. Vokietijoje jis turėjo keletą konkurentų, įskaitant *Niederwaldsdenkmal* ant Reino kranto, raito imperatoriaus Vilhelmo I statulą ant Kyffhauser kalno Tiūringijoje ir *Völkerschlachtdenkmal* paminklą (1913), patriotų sąjungos narių pastatytą Leipcige Tautų mūšio šimtųjų metinių proga. Laiko ir dvasios atžvilgiu jis labai panašus į neparlamentariškiausio karaliaus Ričardo Liūtaširdžio skulptūrą, pastatytą netoli parlamento rūmų Londone, Griunvaldo paminklą (1910) Krokuvoje ir paminklą Vercingetoriksui[1] Gergovijos plokštikalnėje netoli Klermon-Ferano.

Bene ryškiausiu nacionalinių jausmų politinės estetikos pavyzdžiu galima laikyti paminklą kunigaikščio Llewellyno šuniui Gelertui, pastatytą XVIII amžiaus paskutiniajame dešimtmetyje prie Beddegelerto (Gelerto kapo) Šiaurės Velse.[2] Kuo didesnis patosas, kuo senesni laikai ir kuo romantiškesnė karta, tuo didesnį entuziazmą kelia tie jų šaknis primenantys simboliai.

Daugiausia veikė Kongresinė Lenkija prieš Rusiją, nors dalyvavo ir lenkai iš Austrijos bei Prūsijos. Solidarumo sukilimai vyko ir Lietuvoje, Baltarusijoje, Ukrainoje. 1830 metais pašėlęs sąmokslas, išprovokuotas gandų apie caro planus pasiųsti lenkų armiją prieš Belgiją, sukėlė Rusijos – Lenkijos karą. Caras atmetė Varšuvos vyriausybės, kuriai vadovavo konservatyvus kunigaikštis Čartoryskis, patarimus ir atsisakė pradėti bet kokį dialogą. Tad kompromisai buvo atmesti. Šį kartą profesionali Lenkijos kariuomenė turėjo galimybių laimėti, tačiau buvo pamažu suspausta iš flangų ir sutriuškinta. 1831 metų rugsėjo mėnesį, kai rusai

atakavo paskutines pozicijas prie Varšuvos, jie rado generolo Sowinskio lavoną lauke, nusėtame žuvusiais ir mirštančiais kariais. Šis senas Napoleono armijos karininkas paliepė savo kariams „giliai įkalti į Lenkijos žemę“ jo medinę koją, kad nereiktų lankstytis tironams. Kongresinės Lenkijos konstitucijos veikimas buvo sustabdytas. Visi sukilėliai neteko laisvės ir nuosavybės. Tūkstančiai pabėgėlių atsidūrė Prancūzijoje; dešimtys tūkstančių, sukaustytų grandinėmis, buvo išvaryta į Sibirą.

Lenkų aktyvumą 1848 metais prigesino planuoto visuotinio sukilimo nesėkmė prieš porą metų, kai Krokuvos respublika pasirašė sau mirties nuosprendį, nesugebėjusi sutramdyti revoliucionierių. Austrijos pareigūnų pakurstyti, ją supančios Galicijos valstiečiai išžudė tūkstančius bajorų. Todėl lenkų įnašas į „kitų tautų pavasarį“ apsiribojo nedideliais neramumais Poznanėje, dviem sukilimais Krokuvoje ir Lvove bei didele grupe generolo Jozefo Bemo vadovaujamų lenkų pabėgėlių, kovojusių už Vengriją.

1863 metais Kongresinė karalystė sukilo dar kartą, nusivylusi prieštaringais „caro išlaisvintojo“ Aleksandro II veiksmais. Išlaisvindamas savo imperijos baudžiauninkus, Aleksandras nebuvo pasiruošęs suteikti lenkams konstitucijos. Pora metų trukusios patriotinės demonstracijos Varšuvoje, kurioms vadovavo kunigai, pastoriai ir rabinai, baigėsi slaptos Nacionalinės vyriausybės sudarymu. Įnirtingas šešiolikos mėnesių partizaninis karas baigėsi sukilėlių vadų egzekucijomis ant citadelės sienų. Ta proga buvo panaikinta ir pati Kongresinė karalystė. Aštuoniasdešimt tūkstančių lenkų leidosi į siaubingą kelionę Sibiran — per visą carizmo istoriją tai buvo didžiausias politinių kalinių kontingentas.

1905 metais patriotinio sukilimo deglą perėmė Lenkijos socialistų partija. Streikai ir gatvių mūšiai Varšuvoje ir Lodzėje tęsėsi daug ilgiau už tuo pat metu vykusį rusų sukilimą Sankt Peterburge. Daugybė paniurusių jaunų rekrūtų iš Lenkijos provincijų papildė rusų armijos, be didelio entuziazmo kariaujančios Mandžiūrijoje su japonais, gretas.

Nuolatiniai lenkų nacionalizmo pralaimėjimai paskatino du svarbius dalykus. Vėlesnės patriotų kartos dažnai mieliau ryždavosi dirbti savo šaliai, o ne kovoti už ją. Jų „įprastinio darbo“ koncepcijos tikslas buvo didinti šalies kultūrinius ir ekonominius išteklius, apribojant visus politinius reikalavimus tik vietinės autonomijos siekimu. Tai tapo visų nacionalinių judėjimų, menkai remiamų karinės *jėgos ir diplomatijos, strategija. Kartu visose lenkiškųjų žemių tautybėse pasireiškė* „integracinis nacionalizmas“. Lietuvių, baltarusių. ukrainiečių ir žydų sionistų nacionalizmas laikėsi tokių pozicijų, kad bet kokie bendros kovos mėginimai būdavo efektyviai paralyžiuojami. Dmowskio lenkų nacionalistai įnirtingai kovojo su Piłsudskio lenkų išsivadavimo judėjimu. Jų šūkiai, reikalaujantys „Lenkijos lenkams“, pasižymėjo giliai įsišaknijusiais antivokiškais, antiukrainietiškais ir antisemitiniais kompleksais.

Rusijos imperijos viduje kylančios nacionalizmo bangos atžvilgiu oficiali valdžios pozicija buvo ryškiai diferencijuota. Baltarusiams ir ukrainiečiams paprasčiausiai negalėjo turėti atskiro identiteto. Lenkams iki 1906 metų buvo uždrausta

bet kokia politinė saviraiška. Tačiau Suomijos didžiojoje kunigaikštystėje suomiai gavo tokią autonomiją, kokios neturėjo daugelis jų kaimynų. Baltijos šalių vokiečiai, kurių dauguma buvo liuteronai, naudojosi tokia religine ir kultūrine tolerancija, kokios neturėjo kiti Baltijos provincijų gyventojai. „Tautų kalėjimo" grotos buvo stiprios, tačiau jo sienose būta daug plyšių.

Nacionalinis klausimas Austrijoje-Vengrijoije buvo itin neaiškus. 1867 metų *Ausgleich* tikslas – sušvelninti problemas, tačiau iš tikrųjų jis tik padarė jas neišsprendžiamomis. Nebuvo jokių galimybių, kad vokiškai kalbantis elitas sugebės primesti savo kultūrą visai Austrijai, jau nekalbant apie jos išplitimą visoje dualistinėje monarchijoje. Galų gale Austrija juk buvo „slaviškas namas su vokišku fasadu". Trys „ponų rasės" – vokiečiai, vengrai ir Galicijos lenkai – buvo skatinamos valdyti kitus. Administracinės struktūros sukurptos taip, kad vokiečių mažuma Bohemijoje galėtų nuslopinti čekus, vengrai Vengrijoje galėtų nuslopinti slovakus, rumunus ir kroatus, o lenkai Galicijoje – rusinus (ukrainiečius). Garo slėgis ėmė didėti, kai kiekviena už borto likusi tautybė susižavėjo nacionalizmu. Be to, kai Habsburgų politiką sukomplikavo iš pradžių Imperijos tarybos (*Reichsrat*), o vėliau, 1896 metais, visuotinės rinkimų teisės įvedimas, trys valdančiosios grupės jau nebegalėjo išlaikyti savo viršenybės begaliniais sandėriais ir kompromisais. Austrijos vokiečiai, dominavę teismuose ir armijoje, galėjo atsilaikyti prieš karštuosius vengrus tik gindami ultrakonservatyvių lenkų Galicijos aristokratų interesus. Dėl to lenkai iki galo liko lojaliausi *Kaisertreu'ui*. Vengrai amžinai buvo nepatenkinti; Austrijos vokiečių nuomonė vis labiau linko prie senos Didžiosios Vokietijos idėjos; čekai jautėsi beviltiškai patekę į spąstus. Pranciškus Juozapas I (imperatorius 1848–1916 m.), vadinęs save „paskutiniuoju senojo stiliaus monarchu", valdė tikrai daugiatautę valstybę, kurioje imperijos himną buvo galima giedoti bet kuria iš septyniolikos oficialių kalbų, įskaitant ir jidišo kalbą. Kaip tik dėl to politinio inertiškumo jis ir buvo populiarus. Tačiau tik iš paviršiaus gydomos žaizdos jau pradėjo pūliuoti. Vienas iš premjerų prisipažino: „Mano politika yra visas monarchijos tautas išlaikyti subalansuotoje saikingo nepasitenkinimo būsenoje".[36] [GENAI]

Europoje būta daug tokių nacionalinių judėjimų, apie kuriuos vadovėliai nutyli. Mažesnės bendruomenės savo noru apsiribodavo kultūriniais uždaviniais. Provanse Frédéricas Mistralis (1830–1914) sugebėjo paskatinti provansalų kalbos bei kultūros atgimimą ir, nepaisant to, tapti Prancūzų Akademijos nariu. Velse 1819 metais po kelių šimtmečių pertraukos buvo atgaivinta kasmetinio bardų susitikimo (*Eisteddfod*) tradicija. 1858 metais Llangollene pradėtos pseudodruidinės apeigos tapo svarbiu renginių elementu. Vokietijoje slaviškieji palabiai, sorbai ir kašubai atgaivino savo senąsias slaviškas kultūras. Palabiai išliko mažyčiame anklave aplink Liuchovą prie Hanoverio; jų literatūros antologija ir gramatikos vadovėlis Rusijai padedant buvo išleisti 1871 metais. Lužicos sorbai, kurių buvo apie 200 000, 1847 metais Budyšine (Baucene) įkūrė savo kultūrinę draugiją *Macica*. Jų pavyzdžiu pasekė ir Pomeranijos kašubai.

GENAI

1866 metais tėvas Gregoras Mendelis (1822–1884), augustinų vienuolyno Brno mieste Moravijoje abatas, paskelbė paprastųjų žaliųjų žirnių *Pisum sativum* dauginimo tyrinėjimų rezultatus. Jis keletą metų stebėjo žirnius, augančius vienuolyno darže. Rūpestingai atlikdamas jų kryžminį apdulkinimą ir sutelkęs dėmesį tik į kelis specifinius požymius, tokius kaip aukštis ir spalva, Mendelis sugebėjo įrodyti tam tikrus paveldėjimo kitose jų kartose dėsningumus. Jis nustatė, kad yra dominuojantys ir nykstantys požymiai, kuriuos hibriduose jis galėjo prognozuoti empiriškai. Tie jo tyrimų rezultatai buvo visiškai ignoruojami. Mendelio „paveldimumo dėsnius", kurie yra šiuolaikinės genetikos ištakos, 1900 metais iš naujo atrado trys kiti biologai[1].

Daug dešimtmečių mendelizmas taip ir liko tik eksperimentinis. Nors *chromosomų* buvimas gyvose ląstelėse nustatytas pačioje XX amžiaus pradžioje, *genų,* arba „vienetų bruožų", kaip juos vadino pats Mendelis, veikimo mechanizmas mokslininkams dar ilgai buvo neaiškus. Dezoksiribonukleininės rūgšties (DNR) reikšmė buvo suvokta tik 1944 metais, o DNR molekulės struktūra – dviguba spiralė – atskleista tik 1953 metais. Šiuo atžvilgiu biologija smarkiai atsiliko nuo atitinkamų šiuolaikinės fizikos ir chemijos laimėjimų.

Tuo metu vienas sovietų mokslininkas tvirtino išsprendęs daugelį fundamentalių problemų. Trofimas Denisovičius Lysenka (1898–1976) atmetė chromosominį paveldimumo pagrindą, tvirtindamas, kad paveldimus pokyčius augaluose gali sukelti aplinka ir skiepijimas. Jis paskelbė eksperimentų rezultatus, rodančius, kad kviečių grūdų dygimo procesą galima smarkiai pagreitinti, paveikiant juos žemomis temperatūromis, net mėgino pasiekti, kad ant kviečių augtų rugių grūdai. Visa tai buvo apgaulė: jo rezultatai sufalsifikuoti. Tačiau įtikinęs Staliną, jog jo teorijos išgydys visus sovietinio žemės ūkio negalavimus, Lysenka padarė svaiginančią karjerą, trukusią tris dešimtmečius. 1938 metais išrinktas Sąjunginės V. Lenino žemės ūkio mokslų akademijos prezidentu, jis paliepė milijonus hektarų užsėti jo metodu apdorotais sėkliniais grūdais. Kai jie nesudygdavo, valstiečiai būdavo areštuojami už sabotažą. Jo kritikai, tarp jų ir žymiausias Rusijos genetikas N.I. Vavilovas, atsidūrė Gulage. Mokytojai privalėjo pateikti lisenkizmą kaip kokią evangeliją. Sovietinė biologija buvo beveik nepataisomai sužlugdyta, o Lysenka gavo dvi stalinines premijas, Lenino ordiną ir Socialistinio darbo didvyrio vardą[2].

Vakarų biologai laikė Lysenką beraščiu. Atsilygindamas Lysenka tyčiojosi iš visų ortodoksinių genetikų, vadindamas juos „reakcingais dekadentais, keliaklupsčiaujančiais prieš Vakarų kapitalizmą". O pagrindinis jo paniekos taikinys buvo abatas Gregoras Mendelis[3].

Ir konstituciniai, ir autokratiniai režimai galėjo būti priešiški nacionaliniams siekiams. Šiuo atžvilgiu verta palyginti airių ir ukrainiečių patirtį; politinė aritmetika buvo nepalanki ir vieniems, ir kitiems.

Airiai priklausė vienai iš įžymiausių Vakarų demokratijų. Nuo 1801 metų, kai buvo sudaryta Airijos ir Didžiosios Britanijos unija, britų parlamente Vestminsteryje posėdžiavo daugiau nei penkiasdešimt Airijos deputatų. Parlamentarizmas davė jiems visokeriopos naudos, tik ne tai, ko labiausiai norėjo — patiems tvarkyti savo reikalus. Tačiau airių politinė veikla nenutrūko net trumpam. Danieliaus O'Connelio (1775—1847) Katalikų draugija, daug metų iš eilės rengusi didžiulius mitingus, 1829 metais išsikovojo religinę toleranciją. Tačiau nepasitenkinimas ir toliau neslūgo, pakurstytas badmečio, neteisingų žemės įstatymų ir politinio regreso. Anglų konservatorių nusiraminimas, atkaklus Alsterio protestantų priešinimasis ir airių radikaliojo sparno, kuriam nuo 1858 metų atstovavo fenijai (Airių respublikonų brolijos nariai), o nuo 1905 metų šinfeineriai, smurtiniai veiksmai atvedė į politinę aklavietę. Airijos kaimo vietovėse nuo seno vykstantis karas tarp vyriausybės remiamų žemvaldžių—lendlordų ir maištingųjų nuomininkų, priklausančių Žemės lygai (1879), žadino viską persmelkiančios baimės nuotaikas. Net kai C. S. Parnellis (1846—1891) ir jo airių partija Vestminsteryje susilaukė Gladstono vadovaujamos valdančiosios liberalų partijos paramos, Lordų rūmai užblokavo tris vienas po kito pateiktus airių Homrulio (savivaldos) bilius. Tikrasis airių kultūrinis pabudimas įvyko vėliau, XIX amžiaus paskutiniajame dešimtmetyje, kai „dėl būtinybės deanglizuoti airių tautą" buvo įsteigtas Airių literatūros teatras, Gėlų (keltų) sporto draugija ir Gėlų lyga. 1900 metais pirmą kartą per keturiasdešimt metų karalienė Viktorija apsilankė Dubline, buvo panaikintas draudimas „rengtis žaliai" ir visoje imperijoje pradėta skatinti didelius šv. Patriko dienos paradus. Tačiau tie simboliniai gestai buvo pavėluoti. 1912 metais, kai parengtas ketvirtasis Homrulio bilis, ir Alsterio savanoriai Belfaste, ir Nacionaliniai savanoriai Dubline surinko dideles armijas. Europai žengiant į Didįjį karą, Airija atsidūrė ant pilietinio karo slenksčio. Tiesą sakant, ji buvo suskilusi. Neklusnusis Alsteris visiškai nelaikė savęs airišku. Būsimasis britų premjeras kalbėjo: „Airiai — tai ne tauta, o dvi tautos, kurias skiria gilesnė praraja negu ta, kuri skiria Airiją nuo Didžiosios Britanijos"[37]. Šinfeinas, kuris visada laukė paramos iš JAV, dabar stengėsi gauti jos iš Vokietijos. [BADAS] [ORANGE]

Ukrainiečiai gyveno valdomi dviejų rytietiškų autokratijų. Kadaise priklausę Lenkijai, dabar jie buvo Rusijos arba Austrijos valdiniai. Kadangi ukrainiečių tautos daugumą sudarė valstiečiai, nacionalinio sąmoningumo lygis neišvengiamai buvo žemas, kol XIX amžiaus viduryje nenusimesta baudžiavos pančių. Tradiciškai laikyti *rusinais,* dabar jie vis dažniau ėmė vadinti save ukrainiečiais, taip reaguodami į klaidinantį ir įžeidžiantį „mažarusių" pavadinimą, kurį sugalvojo cariniai pareigūnai. („Ukrainietis" paprasčiausiai reiškė politiškai sąmoningą rusiną.) Jų kultūrinį pabudimą labai paskatino Taraso Ševčenkos (1814—1861) poezija; politinis pabudimas ėmė spartėti kiek vėliau — tolesniais dešimtmečiais. Rusijoje ukrainiečiai susidūrė su režimu, kuris atsisakė pripažinti jų egzistavimą, laikydamas regionine rusiška mažuma ir leisdamas išpažinti tik vieną religiją — rusų stačiatikybę. Austrijoje, turėdami didesnę kultūrinę ir politinę laisvę, jie išsaugojo unitų ritualą ir pamažu prisiėmė ukrainiečių pavadinimą. Ties šimtmečių sandūra

BADAS

1845–1849 metais Airija patyrė vieną iš didžiausių Europos gamtinių nelaimių. Dėl „bulvių bado" ten mirė milijonai žmonių, daugiau nei milijonas buvo priversti emigruoti ir salos gyventojų skaičius, siekęs 8,2 milijono (1845), sumažėjo vienu ketvirčiu. Nors Airija buvo Jungtinės Karalystės, galingiausios to meto valstybės, sudėtinė dalis, ji susilaukė labai mažai efektyvios pagalbos. Kai kuriems stebėtojams atrodė, kad tai Maltuso išpranašautos apokalipsės apraiška; kiti manė, jog tai šimtmečius trukusio blogo valdymo kulminacija[1].

Tiesioginė šios nelaimės priežastis buvo bulviapūdis, sukeltas dumbliagrybio *Phytophtora infestans*, trejus metus iš eilės sunaikinęs beveik visą bulvių derlių. Prieš metus ši liga buvo pastebėta Vaito saloje, o 1845 metais ji persimetė į Airiją. Anglijoje didesnės žalos nepadarė, tačiau Airijoje tapo daugybės mirčių priežastimi.

XIX amžiaus pradžioje didelė Airijos kaimo gyventojų dalis tapo visiškai priklausoma nuo „bulvių kultūros". Turinčios daug vitaminų ir baltymų, jos gerai augo drėgnose Airijos dirvose, palaikė daugelio neturtingų žmonių gyvybę, palikdamos jiems apsčiai laiko dainoms, šokiams, naminės gėrimui, visokių istorijų pasakojimui. Bulvės Airijoje turėjo ne mažiau vardų nei rožės Anglijoje. Airiai vadino jas *murphy, spud, tater, pratie* ir netgi „pavojinga egzotika".

Tokia priklausomybė nuo bulvių atsirado dėl daugelio nenormalių dalykų. Per šešis dešimtmečius po 1780-ųjų Airijoje įvyko demografinis sprogimas – gyventojų skaičius ten padidėjo beveik 300 procentų, o Anglijoje ir Velse tik 88 procentais. Tačiau, išskyrus Alsterį, industrializacija joje buvo per menka, kad galėtų absorbuoti žmonių perteklių, nors po Napoleono karų prasidėjo migracija į JAV ir Australiją. Dar rimtesnė priežastis buvo tai, kad Airijos visuomenė buvo suvaržyta represinių įstatymų, kurie užblokavo daugelį akivaizdžių šios nelaimės likvidavimo būdų. Darbo sąlygos žemės ūkyje nuo neatmenamų laikų buvo tiesiog siaubingos. Iki 1829 metų airių katalikams netgi drausta įsigyti žemės, be to, mažai kas tam turėjo pinigų. Anglų ir airių lendlordai (žemvaldžiai), dažnai gyvenantys kitur, reikalaudavo didelės nuomos ar atsilyginti natūra, grasindami nuvyti nuo žemės. Tai padarydavo kariškiai, dažnai sulygindami su žeme ar sugriaudami nesumokėjusių mokesčių valstiečių lūšnas. Taigi airių valstiečiai jautėsi nesaugūs ir turėjo nedaug stimulų dirbti. Jie dažnai žudydavo savo persekiotojus arba stodavo į britų kariuomenę. Pasak kunigaikščio Wellingtono, „Airija buvo neišsenkama geriausių kareivių perykla". Tačiau kartu tai ir skurdo šalis su didelėmis nudriskusiomis šeimomis, gyvenančiomis drėbtinėse molio lūšnose kartu su kiaulėmis. Vienas vokiečių keliautojas rašė: „Atrodo, kad patys skurdžiausi latviai, estai ir suomiai palyginti su jais gyvena gan ištaigingai"[2].

Vienas kilniaširdis airių istorikas rašo, kad sero Roberto Peelio politika iš pradžių „buvo efektyvesnė negu kartais tvirtinama"[3]. 1846 metais kainos buvo kontroliuojamos, gyventojams dalijami miltai, atvežti iš Indijos, organizuojami viešieji darbai. Tačiau Peelo pralaimėjimas mėginant atšaukti Grūdų įstatymą atvedė į valdžią vigų ministrus,

kurie netikėjo paramos nauda. „Dėl visko kaltos supuvusios bulvės!" – pareiškė Geležinis kunigaikštis. Airiai mokėjo nuomą ir mito dilgėlėmis.

1847 metais buvo išdalyta 3 milijonai porcijų sriubos. Tačiau tai nesustabdė nei šiltinės, nei iš kaimo plūstančių žmonių srauto. Korko grafystės Skibbereeno apygardoje, kur keliolika lendlordų kasmet susižerdavo 50 000 svarų nuomos mokesčio, laukuose voliojosi lavonai, dirbtuvėse mirė vaikai, o sargybai prižiūrint grūdai ir toliau buvo eksportuojami į Angliją. Plėšikų gaujos siaubė šalies miestus. Atsakingas už pagalbą finansų ministras kalbėjo: „Mums tenka kovoti ne su bado fiziniu blogiu, o su žmonių egoistišku, ydingu ir maištingu charakteriu"[4].

1848 metais bulvės vėl neužderėjo ir žmonių bėgimas iš kaimo tapo tikru potvyniu. Apdriskusios šeimos sukaupusios paskutines jėgas ėjo į uostus. Lendlordai dažnai net primokėdavo jiems, kad tik išsikraustytų. O jie netekę jėgų susmukdavo vidury kelio, žūdavo perpildytuose laivų triumuose ar ištisais pulkais mirdavo Niujorko ar Monrealio dokuose. Į krantą išlipdavo iškamuoti karštinės, skrandžio spazmų ir anglofobijos.

Badmetis padarė galą Danielio O'Connellio kampanijai atmesti uniją. Tačiau jis sunaikino ir bet kokias susitaikymo viltis. O gyventojų bėgimas iš šalies tęsėsi:

A million a decade! Calmly and cold
The units are read by our statesman sage.
Little they think of a Nation old,
Fading away from History's page:
– Outcast weeds by a desolate sea
Fallen leaves of Humanity![5]

(Per dešimt metų milijonas! Ramia, šalta kalba
Skaičius šiuos mini mūs politikai galvoti,
Ir jiems nė motais, kad sena tauta
Ir žmonės jos visi bus iš istorijos iššluoti.
Jie tarsi jūros žolės, išmestos į krantą,
Ar kaip nuvytę lapai nuo Žmonijos medžio krenta.)

Tai buvo ne paskutinis badas Europoje. 1867–1868 metais panaši katastrofa užgriuvo Suomiją ir Belgiją. Jis neprilygo ir 1921 metų badui Pavolgyje ar siaubingajam badui Ukrainoje 1932–1933 metais [PJŪTIS] Tiktai gėda, kur ir kaip jis ištiko. O paskutinioji britų vyriausybės pagalba bado ištiktiesiems buvo karalienės Viktorijos ir princo Alberto valstybinis vizitas Dubline.

jie daug kur įsivedė mokymą rusinų kalba, tačiau tuomet jie susidūrė su stipria lenkų bendruomene, kuri sudarė daugumą visoje Galicijoje, įskaitant ir Lvovą. [UKRAINA]

Taigi abiejose imperijose ukrainiečiams teko kovoti su tuo, kad jų tėvynėje gyveno kelios kitos tautybės – lenkai, žydai, rusai – ir visos jos buvo priešiškai nusiteikusios ukrainiečių nacionalizmo atžvilgiu. Tai mažų mažiausia kėlė susierzinimą. Gausumu ukrainiečių tauta nenusileido prancūzams ar anglams. Tačiau

to savo potencialo niekur negalėjo panaudoti. Kaip ir airiai, jie liko tauta be savo valstybės. Kaip ir airių, jų aktyvistai pradėjo žvilgčioti į Vokietiją.

Balkanuose nacionalizmas tapo ypač intensyvus. Osmanų imperija visada suteikdavo gan didelę religinę ir kultūrinę autonomiją, kartu su šaknimis raudama politinį disidentiškumą. Todėl asimiliacija su valdančiąja musulmoniškąja kultūra, išskyrus Bosniją, Albaniją ir kai kurias Bulgarijos dalis, buvo nedidelė. Susiformavusios krikščioniškosios tautos tik ir laukė progos iškilti į paviršių, kai tik Osmanų valdžia susilpnės. Tipiška tai, kad jos ilgai naudojosi autonomija dar iki visiškos nepriklausomybės gavimo, nes Osmanų garnizonai buvo tik nominalūs. Joms taip pat teko pradėti savarankiškai gyventi mažesnėse teritorijose, negu siekta, todėl dažnai kildavo konfliktai su kaimynais. Visos jos buvo toli net nuo etninio homogeniškumo regimybės. Graikija oficialiai tapo nepriklausoma 1832 metais, Rumunijos kunigaikštystės (Valakija ir Moldavija) 1856, Juodkalnija 1860, Serbija ir Bulgarija 1878 metais. Albanai, kurių dauguma buvo musulmonai, vienintelė tauta šiame regione, neturėjusi krikščioniškųjų valstybių paramos, ir nepriklausomybės jiems teko laukti iki 1913 metų (žr. III priedą, 76). [SHQIPERIA]

Graikams nesisekė — bent jau su monarchais. Per septynis karaliavimo laikotarpius nuo 1833 iki 1973 metų penkis kartus atsisakyta sosto. Pirmasis helenų karalius Otonas I Bavarietis (valdė 1833—1862 m.), katalikas ir vokiškojo efektyvumo gerbėjas, buvo dar mažiau populiarus negu turkai. Antrasis, Jurgis I (valdė 1864—1963 m.), atsigabentas iš Danijos įkurti čia dinastiją, kuriai labai nesisekė. Nacionalizmas nesiderino su svetimšaliais karaliais. Serbų patirtis nė kiek ne geresnė: dėl kruvinos nesantaikos tarp dviejų konkuruojančių dinastijų — Karadžordžijevičių ir Obrenovičių — buvo nužudyta dešimt jų šeimų narių. Rusijos parama sukėlė smarkią Austrijos reakciją, ypač dėl to, kad dualistinės Austrijos—Vengrijos monarchijos slavams didelį įspūdį darė serbų pavyzdys. Serbijos sėkmė Balkanų kare pagaliau privertė Vieną imtis priemonių.

Deja, etninis Balkanų margumas trukdė kurti stabilias nacionalines valstybes. „Balkanizacija" tapo politinio susiskaldymo, smulkmeniško nacionalizmo ir įnirtingos nesantaikos sinonimu. Per tris Balkanų karus XX amžiaus pradžioje naujosios krikščioniškos valstybės čia kovojo tarpusavyje ne mažiau įnirtingai negu su pasitraukiančiais turkais.

Istorikams reikėtų panagrinėti ir tą problemą, kodėl Europos žemyne liejantis per kraštus liaudiškajam nacionalizmui daugelis šalių nepasekė bendra tendencija. Kodėl, pavyzdžiui, efektyvaus nacionalino judėjimo neatsirado XIX amžiaus Škotijoje? Juk škotai, šiaip ar taip, anksti patyrė intensyvią modernizaciją; ir, kaip jaunesnieji partneriai Jungtinėje Karalystėje, jie lengvai galėjo jau seniai rasti priežasčių pasipiktinti anglų dominavimu. Tačiau jie to nepadarė. Tai galima paaiškinti iš dalies gėlų ir žemumų gyventojų kultūrų skirtumais, trukdžiusiais ugdyti bendrą identitetą, o iš dalies ir dideliu britų valstybinio nacionalizmo patrauklumu. Kaip ir Kardifas ar Belfastas, taip ir pagrindinis Škotijos miestas Glazgas klestėjo dėl britų imperijos įmonių. Škotijos prisirišimas prie unijos nesilpnėjo, kol pati imperija nepradėjo smukti. Pirmasis škotų nacionalizmo bar-

das Hughas MacDiarmidas (1892—1978) pradėjo rašyti tik XX amžiaus trečiajame dešimtmetyje. Svarbiausias šio judėjimo politinis traktatas, Tomo Nairno *Break-up of Britain* („Didžiosios Britanijos žlugimas") pasirodė tik 1977 metais[38].

O tuo metu vienas iš pranašiškiausių stebėtojų padarė išvadą, kad nacionalizmas buvo ne daugiau kaip tik eilinė fazė, etapas. Kalbėdamas 1882 metais, Ernestas Renanas apstulbino pastaba, kad nėra valstybės ar tautos, kuri būtų amžina. Anksčiau ar vėliau visos jos bus pakeistos kuo nors kitu, „galbūt kokia nors Europos konfederacija". Metternichas sykį pasakė: „Man Europa jau seniai turi esminius tėvynės požymius"[39]. Taip buvo pasėta viltis, kad tokie jausmai kada nors sugrįš praktiškesniu pavidalu.

Socializmas kaip ir nacionalizmas — kolektyvistinis tikėjimas. Jis buvo nukreiptas prieš išnaudotojus ir manipuliatorius, siekiant apginti ne tik atskirą individą, bet ir visą visuomenę. Savo pavadinimą socializmas gavo iš bendrumo, draugiškumo arba, vartojant šiuolaikiškesnį žodį, iš „solidarumo" idėjos (*socius* lotynų kalba reiškia „draugas"). Jis teigia, kad neturtingi, silpni ir engiami žmonės gali užsitikrinti pakenčiamą gyvenimą tik suvisuomeninę išteklius, lygiai pasidalįię turtus ir asmens teises pajungę bendram labui. Priešingai nei liberalizmo, jo negąsdino šiuolaikinė valstybė; valstybę socializmas laikė arbitru, o dažnai ir pagrindine labdaringų priemonių jėga. Socializmas turėjo būti nukreiptas prieš engėjus ir šalies viduje, ir už jos ribų. Tarptautinio solidarumo jausmas jį darė nacionalizmo priešininku. Vyrauja nuomonė, kad XIX amžiaus socializmas jėgų sėmėsi iš keturių skirtingų šaltinių: krikščioniškojo socializmo, profsąjungų judėjimo, kooperatinio judėjimo ir iš socialistų utopistų teorijų (žr. III priedą, 82).

Nors ir nepripažindamas tokios etiketės, krikščioniškasis socializmas turi šimtmetines tradicijas. Krikščioniškasis mokymas visada ragino tarnauti bendruomenei ir atsisakyti asmeniškų turtų. Kalno pamokslas nuolat būdavo pasitelkiamas kolektyvistiniams ekonominiams projektams pateisinti, pradedant praktine vienuolių ordinų veikla ir baigiant More'o, Campanellos, Harringtono ir Morellio utopijomis. XIX amžiuje daugiausia iniciatyvos rodydavo protestantai ir tokie jų veikėjai kaip pirmasis dirbančiųjų koledžo direktorius (1854) J. F. D. Maurice'as (1805—1872), Charles'as Kingsley'us (1819—1875), Adolfas Wagneris (1835—1917) arba kaizerio dvasininkas Adolfas Stoeckeris (1835—1899). Oksfordo judėjimas irgi turėjo socialistinių bruožų, kurie pasireiškė jo „misijose" miesto skurdžių kvartaluose. Romos katalikai laikėsi santūriau iki *Rerum novarum* paskelbimo 1891 metais. Rusijoje stačiatikių Bažnyčios doktrinos, valstiečių bendruomenių kolektyvistinės tradicijos ir visagalės valstybės egzistavimas sudarė labai palankias sąlygas socialistinėms idėjoms priimti.

Profsąjungų judėjimas išaugo iš samdomų darbininkų pažeidžiamumo laisvosios rinkos sąlygomis. Pradedant Tolpuddle kankiniais iš Dorseto grafystės, dirbantieji vyrai ir moterys su didžiausiais vargais išsikovojo teisę kurti profsąjungas, kolektyviai derėtis dėl atlyginimo bei darbo sąlygų, streikuoti. Persilaužimo metais laikomi 1834-ieji Didžiojoje Britanijoje, 1864-ieji Prancūzijoje, 1869-ieji Vokietijoje. 1900 metais daugumoje Europos šalių jau buvo aktyvus darbininkų

judėjimas. Nuo pačios savo veiklos pradžios profsąjungos labai įvairios struktūriniu ir ideologiniu atžvilgiais. Be britų pavyzdžio neideologizuotų profsąjungų egzistavo ir „horizontalios" amatininkų sąjungos, išaugusios iš senųjų gildijų, „vertikalios" gamyklinės sąjungos, prancūziško ar ispaniško pavyzdžio anarchosindikalistinės sąjungos, liberalios darbininkų draugijos, pacifistinės „geltonosios" sąjungos, nusistačiusios ir prieš streikus, ir prieš karą, bei prie bažnyčių įsikūrusios krikščionių sąjungos. Rusijoje iniciatyvos ėmėsi carinė policija, nusprendusi pergudrauti įvairias nelegalias organizacijas, pati kurdama savas oficialias sąjungas. Šis „policinio socializmo" eksperimentas baigėsi labai blogai 1905 metų sausio 5-ąją, kai policijos agento popo Gapono vadovaujama demonstracija buvo sušaudyta tos pačios policijos. „Kruvinasis sekmadienis" tapo 1905 metų revoliucijos pradžia; popas Gaponas buvo nužudytas. Profsąjungų judėjimas Rusijoje nepriklausomai plėtotis galėjo tik dešimt metų, po to jį nuslopino bolševikai.

Kooperatyvai, turėję apginti savo narius nuo didžiojo verslo nešamo blogio, kūrėsi trijose pagrindinėse srityse — gamybos, vartojimo ir žemės ūkio. 1800 metais britų fantazuotojas Robertas Owenas (1771—1858) Škotijoje įkūrė eksperimentinę *New Lanark Mills* gyvenvietę su tekstilės fabrikais. Dirbantiems juose buvo garantuota dešimties su puse valandų trukmės darbo diena ir draudimas susirgus. Tačiau šis eksperimentas gyvavo ne ilgiau už jo sumanytoją. 1844 metais Lankašyre pasirodė pirmasis vartotojų kooperatyvas *Rochdale Pioneers.* Žemės ūkio kooperatyvams, kurie pirmiausia atsirado Vokietijoje F. W. Raffeiseno (1818—1888) iniciatyva, buvo lemta plačiai paplisti visur, kur tik valstiečiams nedrausdavo burtis, o ypač Rytų Europoje.

Socializmo teoretikai veikė visą laiką nuo pat „Lygiųjų sąmokslo" , kurį 1796 metais Paryžiuje suorganizavo François-Noël Babeufas (1760—1797). Kaip ir Babeufas, kuriam Direktorijos nuosprendžiu buvo įvykdyta mirties bausmė, visi šį judėjimą kūrę teoretikai — prancūzų utopistai. Iš jų reikėtų paminėti Claude Henri de Rouvroy grafą de Saint-Simon (1760—1825), Charlesą Fourier (1772—1837), Étienne'ą Cabetą (1788—1856), Louisą Auguste Blanqui (1805—1881), Louisą Blancą (1811—1882) ir Pierre-Josephą Proudhoną (1809—1865). Saint-Simonas, krikščioniškasis socialistas, artimas Comte'ui, stengėsi pajungti mokslą ir technologiją idealiai bendruomenei, kurią valdytų ekspertai. Jo veikalas *Nouveau Christianisme* („Naujoji krikščionybė", 1825) išprovokavo atskalūniškos Bažnyčios, pavyzdinių komunų atsiradimą ir teismo procesus dėl amoralumo. Fourrieras ir Cabet steigė JAV pavyzdines kooperatines gyvenvietes. Fourriero veikale *Theorie des Quatre Movements* („Keturių judėjimų teorija", 1808) aprašyta moksliškai tvarkoma visuomenė be jokios vyriausybės, kuri kildama tobulėjimo pakopomis žengtų „harmonijos" keliu. (Tas veikalas dažnai laikomas Marxo idėjų apie istorijos etapus ir valstybės atmirimą šaltiniu.)

Blanqui, žinomas *l'Enferme* („areštantas") pravarde, buvo babefininkų tipo klasinis sąmokslininkas, 33 metus praleidęs kalėjime už tai, kad nepaliaujamai telkė sukilėlių grupes ir prieš monarchiją, ir prieš respubliką. 1839 metais jo dvi dienas trukęs Paryžiaus *Hotel de Ville* (rotušės) užėmimas baigėsi nesėkme; tačiau

jo pasekėjai vaidino vadovaujančius vaidmenis 1871 metų Paryžiaus Komunoje. (Jis pats joje dalyvauti negalėjo, nes dieną prieš sukilimo pradžią buvo suimtas.) Blanqui šūkis — *Ni Dieu, ni maitre* („Nei Dievo, nei pono"). Louisas Blancas, priešingai, ragino steigti egalitarines, pačių darbininkų valdomas ir valstybės finansuojamas dirbtuves, kuriose darbininkai dirbtų pagal sugebėjimus ir gautų atlyginimą pagal poreikius. Šis planas, aprašytas jo knygoje *L'Organisation du Travail* („Darbo organizavimas", 1839) trumpam buvo įgyvendintas per 1848 metų revoliuciją, prieš jo autoriaus ištrėmimą į Angliją. Proudhonas kai kuriais atžvilgiais buvo pats įtakingiausias iš jų visų. Jo ataka prieš (per didelę) privatinę nuosavybę darbe *Qu'est-ce que c'est propriete?* („Kas yra nuosavybė?" 1840) sukėlė tikrą sensaciją, ypač dėl to, kad buvo cituojama išplėšta iš konteksto frazė „Nuosavybė yra vagystė". Jo *Philosophie de la Misere* („Skurdo filosofija", 1846) susilaukė aštraus Marxo atkirčio straipsnyje *La Misere de la Philosophie* („Filosofijos skurdas"). Užtat veikale *Idee generale de la Revolution* („Bendroji revoliucijos idėja", 1851) aprašyta ateities Europa be sienų, centrinių vyriausybių ir valstybinių įstatymų. Proudhonas buvo šiuolaikinio anarchizmo kūrėjas; jo pasekėjai netrukus susikirto su pagrindine socializmo srove; tačiau Proudhono raginimas, kad darbininkai imtųsi tiesioginių veiksmų prieš valstybę, tapo prancūzų sindikalizmo kertiniu akmeniu.

Ankstyvųjų Vokietijos socialistų mąstysenoje jautėsi stipri prancūzų įtaka. Ferdinandas Loslaueris (Lasalle, 1825—1864), Silezijos žydas, žuvęs romantiškoje dvikovoje po to, kai įkūrė Vokietijos socialistų partiją, kaip mąstytojas susiformavo Paryžiuje. Du neperskiriami tremtiniai Friedrichas Engelsas (1820—1895) ir Karlas Marx'as (1818—1883), susitikę Paryžiuje, daugelį savo argumentų grindė Prancūzijos didžiosios revoliucijos tyrinėjimais. Jų *Komunistų partijos manifestas* pasirodė pačiu laiku. „Šmėkla klaidžioja po Europą, — skelbė jis, — komunizmo šmėkla <...> Tegu valdančiosios klasės dreba <...> Proletarai neturi ką prarasti, išskyrus savo grandines <...> Visų šalių proletarai, vienykitės!"

Marx'as ir Engelsas buvo keista pora. Išvyti iš Prūsijos už radikalią žurnalistinę veiklą, jiedu įsikūrė Anglijoje. Engelsas netrukus tapo klestinčiu kapitalistu, medvilnės fabriko Mančesteryje valdytoju. Marx'as sunkiai vertėsi Londone, gyvendamas iš Engelso įsteigtos privačios mokslinės stipendijos. Jo viso gyvenimo darbas *Das Kapital* („Kapitalas", 3 tomai, 1867—1894) buvo trisdešimties metų vienišų studijų Britų muziejaus skaitykloje vaisius. Tai plati socialinės filosofijos teorinė studija, padrikas gilių minčių ir pompastiško pedantiškumo kratinys. Jame panaudota daug tuo metu paplitusių prieštaringų idėjų, sujungtų į originalų „dialektinio materializmo" derinį. Marx'as norėjo sukurti tokią universalią žmonių visuomenės teoriją, kokią Darwinas sukūrė gamtos mokslams; jis net ketino savo veikalo pirmąjį tomą dedikuoti Darwinui. Materialistines istorijos idėjas jis paėmė iš Feuerbacho, klasių kovos — iš Saint-Simono, proletariato diktatūros (kurią netrukus atmetė) — iš Babeufo, darbu grindžiamos vertės teoriją — iš Adamo Smitho, pridėtinės vertės teoriją — iš Bray'aus ir Thompsono, dialektinės pažangos principą — iš Hegelio. Visi šie komponentai buvo sujungti į mesianis-

tinę doktriną; jos psichologinių šaknų, atrodo, reikėtų ieškoti judaizme, kurio Marxų šeima atsisakė, kai Karlas buvo dar vaikas. Marxas — pranašas; proletariatas — išrinktoji tauta; socialistinis judėjimas — Bažnyčia; revoliucija — Antrasis atėjimas; komunizmas — Pažadėtoji žemė[40].

Su praktine politika Marx'as turėjo mažai ką bendra. Jis prisidėjo prie Tarptautinės darbininkų sąjungos steigimo; tai buvo iliuzinė organizacija, kurią vėliau imta šlovinti kaip Pirmąjį Internacionalą. Jam Marx'as parašė įstatus ir kelias ugningas kalbas. Vėlesniu savo gyvenimo laikotarpiu jis susilaukė nemažai pasekėjų tarp Vokietijos socialistų ir jų mokinių Rusijoje, bet tik ne Didžiojoje Britanijoje. Miręs buvo palaidotas Highgate'o kapinėse; jo kapas yra tiesiai priešais Herberto Spencerio kapą, o ant antkapio puikuojasi užrašas: „Filosofai ligi šiol tik aiškino pasaulį, o reikalas tas, kad jį reikia pakeisti". Engelsas pagal Marxo konspektus parašė du paskutiniuosius *Kapitalo* tomus, taip užbaigdamas judviejų bendrą darbą, kurio individualius elementus ne visada įmanoma atskirti. Tačiau Engelsas turėjo ir savų idėjų. Socialines sąlygas jis pažinojo geriau už Marxą ir jam labiau rūpėjo teorijų praktinė reikšmė. Aiškindamas „valstybinės valdžios nunykimą", jo *Anti-Diūringas* (1878) bei *Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė* (1884) buvo didelė paskata aktyviems revoliucionieriams.

Vėlesni tyrinėtojai marksizmą linkę laikyti gan nereikšmingu. Patį Marxą jie vadina „Europos liberalizmo pavyzdžiu" arba „tipišku XIX amžiaus vidurio sociologu teoretiku"[41]. Galbūt jie ir teisūs, tačiau svarbiausia ne tai. Pasirodė, kad marksizmo emocinė jėga kur kas didesnė už jo intelektualinį užtaisą. Didžioji dauguma tų, kurie įtikėjo, jog Marxas sukūrė teorinį pagrindą jų svajonėms apie socialinį teisingumą, niekada nė minutės neskyrė jo raštų kritiniam apmąstymui. Marxas, pats to nenorėdamas, davė jiems dar vieną religijos pakaitalą.

Neabejotina socializmo klientė buvo naujoji darbininkų klasė. Tačiau iš tikrųjų daugelis darbininkų nepuolė prie jo; beveik visose socialistų organizacijose dominavo viduriniosios klasės intelektualai. Tipiškiausias pavyzdys — Fabijaus draugija Anglijoje. Rytų Europoje, kur jauna darbininkų klasė buvo dar nedidelė, socializmo griebėsi tarptautiniai konspiratoriai, tarkim, Rusijoje, arba, tarkim, Lenkijoje, — ta judėjimo už nepriklausomybę šaka, kuri norėjo įveikti etninį susiskaldymą, propaguojamą jų nacionalistinių varžovų. Mėginimai sukurti masinius socialistinius judėjimus kaskart suduždavo į vietinių interesų, valdžios represijų arba intelektualinio pliurpalizmo povandenines uolas. Daugumoje šalių vienokios ar kitokios socialistinės partijos vis dėlto susikūrė, dažnai po kelis dešimtmečius trukusių nesėkmių. Tik paskutiniajame XIX amžiaus dešimtmetyje pavyko sutelkti solidų tokių partijų būrį (žr. III priedą, 82). Svarbiausioji iš jų — Vokietijos socialdemokratų partija (SPD) buvo galutinai įsteigta 1890-aisiais, po dvylika metų trukusio uždraudimo Bismarcko antisocialistiniu įstatymu. Jos ištakos siekia 1875 metų Gotos programą ir Lassallio draugijos susiliejimą su įvairiomis marksistinėmis grupuotėmis. 1891 metų Erfurto programą daugiausia sudarinėjo Karlas Kautskis (1854—1938) ir ji buvo aiškiai marksistinė, tačiau netrukus modifikuota atsižvelgiant į Eduardo Bernsteino (1850—1932) revizionistinę kritiką ir į pragmatinius partijos lyderių Reichstage polinkius.

Su panašiais sunkumais susidūrė ir tarptautinė šio judėjimo atmaina. Pirmasis Internacionalas subyrėjo, marksistams ir anarchistams kaltinant už tai vieniems kitus. Antrajame Internacionale, kuriam 1889 metais pavyko įsteigti nuolatinį sekretoriatą Briuselyje, netrukus ėmė dominuoti SPD atstovai. Jis rengė kongresus, veikė kaip spaudimo grupė daugiausia pacifistiniais tikslais ir paprasčiausiai išgaravo 1914 metais, kai nė vienas iš jo skyrių Europos šalyse nepasipriešino karui. Antrajam Internacionalui žlugus, kovos lauke neliko nieko, išskyrus revoliucinę rusiškąją partiją, kuriai vadovavo tokie pabėgėliai į užsienį kaip V. I. Uljanovas (Leninas, 1870—1924) ir kiti panašaus plauko konspiratoriai.

Rusijos revoliucinės tradicijos buvo tokios pat senos kaip ir jas skatinusi autokratija. Pirmasis jų įsikūnijimas XIX amžiuje buvo dekabristai 1825 metais — prancūzų ir lenkų idėjų paveiktų armijos karininkų draugija. Tačiau vėlesniais dešimtmečiais, vadovaujant Aleksandrui Gercenui (1812—1870) ir Nikolajui Černyševskiui (1828—1889), jos ėmė įgauti vis labiau socialistinį, populistinį ir anarchistinį atspalvį. Septintojo ir aštuntojo XIX amžiaus dešimtmečių rusiškasis populizmas — *narodničestvo* („ėjimas į liaudį") reiškėsi degančiomis idealistų akimis, ėjimu į kaimą atversti į savo tikėjimą valstiečių, susiduriant ten su visišku nesupratimu. 1879 metais narodnikai suskilo į du sparnus: pirmasis akcentavo žemės ūkio ir švietimo reformų svarbą, o antrasis — *Narodnaja volia* (Liaudies valia) orientavosi į prievartą. Šio judėjimo narys 1881 metais nužudė carą Aleksandrą II.

Vakarų literatūroje dažnai ignoruojamas vienas iš svarbiausių to meto veikėjų — P. N. Tkačiovas (1844—1885). Neįtrauktas jis ir į vėliau sudarytąjį bolševikų panteoną. Tačiau kaip tik Tkačiovas ir buvo tikrasis bolševizmo pirmtakas. „Jakobinas" tarp narodnikų ir materialistas ekonomikos klausimais, jis intelektualiai sujungė Černyševskį su Leninu, atmetė masių švietimo idėją, tačiau ragino lavinti revoliucionierių elitą. „Klausimas „Ką daryti?" nebeturi mums rūpėti, — rašė Tkačiovas aštuntajame dešimtmetyje. — Jis jau seniai išspręstas. Daryti revoliuciją!" Vėlesnius savo gyvenimo metus praleido tremtyje Šveicarijoje, kur Leninas godžiai skaitė jo darbus, kartu viešai jį smerkdamas. Tokio ryšio kaip sūnaus ir tėvo nebuvo, tačiau dvasinis bendrumas tikrai buvo.[42]

Lenino grupuotės istorija vaizdžiai rodo tas neišsprendžiamas dilemas, su kuriomis susidūrė tariamieji socialistai priešiškoje aplinkoje. Kaip tremtiniai ar nelegalai, jie negalėjo praktikuoti Vokietijoje SPD naudotų demokratinių metodų, iš kurių pirmiausia sėmėsi įkvėpimo. Kaip revoliucionieriai jie galėjo apeliuoti į tam tikrą Rusijos viešosios nuomonės pakraipą, linkusią sveikinti kiekvieną, kas tik žadėjo kovoti prieš carą. Tačiau kaip socialistai jie negalėjo nesusikirsti su kitomis to judėjimo šakomis, ypač su socialistais revoliucionieriais — eserais, kurie buvo geriau prisitaikę prie dviejų didžiausių imperijos visuomeninių grupių — valstiečių ir kitataučių. Kaip marksistai jie turėjo pripažinti, kad tikra darbininkų klasės revoliucija turėjo labai mažai galimybių nugalėti ten, kur, tarkim, Rusijoje, darbininkų klasė buvo maža; o kaip grupė, daugiausia veikianti konspiraciniais metodais, jie labai nenorėjo organizuoti atviro, masinio judėjimo.

[Nepaisant pavadinimo *bolševikai* („daugumiečiai"), kurio Leninas nusitvėrė palankiu momentu, jie dažniausiai sudarydavo mažumą net ir Rusijos socialdemokratų partijoje.] Panašiai kaip Tkačiovas, Leninas teisingai manė, kad drausminga mažuma gali užgrobti valdžią ir be liaudies paramos. Tačiau mėgindamas pateisinti tokią strategiją socialistiniais principais, jis iš pat pradžių buvo priverstas dangstyti ją visokiais prasimanymais. „Melavimas yra bolševizmo siela"[43]. Kitaip sakant, leninizmas buvo kultinis socializmas — keista ir tolima originalui jo imitacija. „Tas marksizmas, kuris dominavo Rusijos revoliucijoje, — rašė vienas kritikas, kuriam buvo lemta susilaukti didelės pagarbos postkomunistinėje Rusijoje, — su originalu turėjo ne daugiau bendra, kaip Taipingų krikščionybė su Tomo Akviniečio krikščionybe"[44]. Tačiau prisireikė daugiau ne pusės šimtmečio, kad šis faktas taptų visuotinai pripažintu.

Anarchizmas, nors ir praleido savo vaikystę kartu su socializmu, greitai tapo nesuderinamas su juo. Anarchistinės minties esmę sudaro įsitikinimas, kad visos viešpatavimo formos yra smerktinos, kad valdžia yra ne tik nereikalinga, bet ir žalinga. Vienos iš ankstyvųjų jo srovių, kurios ištakų galima ieškoti tarp XVII amžiaus anabaptistų ir digerių[45], esmė buvo išdėstyta Williamo Godwino (1756—1836) veikale *Samprotavimai apie politinį teisingumą* (1793), o pakili anarchizmo vizija pavaizduota jo žento Shelley'o poemoje *Išvaduotasis Prometėjas:*

The loathsome mask has fallen, the man remains
Sceptreless, free, uncircumscribed, but man
Equal, unclassed, tribeless, and nationless,
Exempt from awe, worship, degree, the king
Over himself <...>
And women, too, frank, beautiful and kind <...>
From custom's evil taint exempt and pure;
Speaking the wisdom once they could not think,
Looking emotions once they feared to feel
And changed to all which once thay dared to be,
Yet being now, made earth like heaven <...>[46]

(Šlykšti nukrito kaukė ir žmogus
Jau be valdžios, jau laisvas, neribotas,
Lygus — išnyko klasės, gentys, tautos,
Nereikia nieko garbint ir bijoti,
Pats sau jis ponas <...>
O moterys — nuoširdžios, gražios, meilios <...>
Nuo papročių bjaurių jos apsivalę;
Ir kalba tai, ko iki tol nedrįso,
Jausmų nevengia, kur anksčiau bijojo,
Ir tapę tokiomis, kokiom svajojo,
Iš žemės jos padarė tikrą rojų <...>

Kita srovė, kuri reiškėsi Prancūzijoje Proudhono ir jo mokinio Anselme'o Bellegarrigue darbuose, orientavosi į *mutualite* (abipusiškumo) doktriną, anot kurios

darbininkai turėtų vengti dalyvauti parlamentinėje politikoje, o stengtųsi išsivaduoti kovodami gatvėse ir gamyklose.

Trečioji srovė išaugo iš kraštutinės reakcijos į neribotą Rusijos imperijos autokratiją. Ją puoselėjo du rusų tremtiniai aristokratai — Michailas Bakuninas (1814—1876) ir kunigaikštis Piotras Kropotkinas (1842—1921). Bakuninas, kuris sykį pareiškė, kad „neigimo aistra irgi yra kūrybos akstinas", sugriovė Marx'o Pirmąjį internacionalą. „Komunistai mano, kad jie turi organizuoti darbininkų klasę tam, kad užgrobtų valdžią valstybėse, — pareiškė jis. — Revoliucingieji socialistai (turima galvoje anarchistai) organizuojasi tam, kad sugriautų valstybes". Jis įkvėpė kolektyvistinį anarchizmo variantą, įsigalėjusį lotynų šalyse. Kropotkinas, žymus rašytojas ir geografas, parašė knygas *Duona ir laisvė* (1892), *Laukai, fabrikai ir dirbtuvės* (1899) ir *Savitarpio pagalba* (1902), kovodamas už komunistinę visuomenę be jokios centrinės valdžios.

Ketvirtosios srovės, pirmiausia aprašytos knygoje *Der Einzige und sein Eigentum* („Individas ir jo nuosavybė", 1845), pradininkas buvo Berlyno žurnalistas Max'as Stirneris (1806—1856). Jis pabrėžė absoliučią individo teisę nepriklausyti nuo jokių institucijų kontrolės. Tai patraukė daugelį avangardistinių artistų bei rašytojų, pradedant Courbet ir baigiant Oscaru Wilde'u. Tačiau kartu tai parodo, kodėl pačių anarchistų principai atmetė bet kokią galimybę sukurti efektyvią anarchistinę organizaciją.

Tačiau anarchizmas nokino savo vaisius. Revoliuciniai anarchosindikalistai dominavo darbininkų judėjimuose Prancūzijoje, Italijoje ir ypač Ispanijoje, kur *Confederacion Nacional del Trabajo* (CNT) tapo svarbiu masiniu judėjimu. Jų mėgstamas ginklas buvo visuotinis streikas, paralyžiuojantis visas veikiančias institucijas. Valstiečių anarchistai turėjo įtakos kai kuriose vietovėse visoje Europoje nuo Andalūzijos iki Ukrainos. Anarchizmas taip pat įkvėpė šiuolaikinį terorizmą — jį vienas iš ankstyvųjų karingųjų italų anarchistų Enrico Malatesta pavadino „veiksmų propaganda". Idėja buvo ta, kad sensacingi nužudymo ar sugriovimo aktai atkreips visuomenės dėmesį į negeroves, palauš vyriausybės politikos ryžtingumą ir sumažins valdančiojo elito pasitikėjimą savimi. Jų aukomis tapo caras Aleksandras II (1881), Prancūzijos prezidentas Sadi Carnot (1894), Austrijos imperatorienė Elžbieta (1896), Ispanijos premjeras Canovas del Castillo (1897) ir Italijos karalius Umberto I (1900). Niekur tokios smurtinės akcijos nepaspartino taikos ir harmonijos atėjimo, nors tai anarchistai ir laikė savo pagrindiniu tikslu.

Galiausiai anarchizmas turėjo dar vieną visiškai priešingą pasekmę — jis įkvėpė svarbią moralinio protesto prieš visas prievartos formas tradiciją. Pradedant romanistu grafu Levu Tolstojumi, kurio nuomone, santuoka reiškė ne mažesnę prievartą kaip carizmas, smurto nenaudojimo evangelija patraukė daug šalininkų, nuo Mahatmos Gandžio Indijoje iki Solidarumo judėjimo Lenkijoje ir iki šiuolaikinių ekologinių judėjimų[47]. Garsusis Bellegarrige'o kovos šūkis *L'Anarchie c'est l'ordre* („Anarchija — tai tvarka") dabar daugelio atmetamas kaip grynai negatyvaus jausmo išraiška. Tačiau jame yra labai svarbus moralinis komponentas,

sudarantis šiuolaikinio susirūpinimo, kad neapgalvotai naudojamos politinės ir techninės galios, pagrindą. Šia prasme toks anarchizmas laikomas „patraukliausiu iš politinių tikėjimų"[48]. Jis atsidūrė viename politinio spektro gale, o kitame stovėjo politikas Bismarckas; tačiau pastarasis Europos politikoje užėmė centrinę padėtį, o anarchistai — marginalinę.

Otto von Bismarckas (1815—1898) XIX amžiaus pabaigos Vokietijoje dominavo ne mažiau negu jo sukonstruotoji Vokietijos imperija likusioje Europoje. Jis labiau negu bet kas kitas buvo architektas tos europinės tvarkos, kuri išniro iš 1848 metų sukeltos sumaišties; kaip tik tais metais Bismarckas įžengė į politiką ir nekentė tų metų revoliucijų. Jis buvo nepaprastai prieštaringas ir asmeniniame gyvenime, ir politikoje. „Geležinis kancleris", siaubą keliančia veido išraiška Reichstage ar per diplomatinius susitikimus, asmeniniame gyvenime buvo isterikas, kamuojamas nemigos ir, kaip neseniai paaiškėjo, morfinistas. Jis — pasiturintis junkeris, prisirišęs prie savo dvarų Šenhauzene ir Varzine, tačiau kartu vadovavęs ir didžiausiai Europoje industrializacijos programai. Jis seno raugo prūsiškasis konservatorius ir monarchistas, niekinęs savo valdovą, kuris priėmė liberaliosios opozicijos nacionalizmą ir davė Vokietijai ne tik visuotinę rinkimų teisę, bet ir socialinį draudimą. Jis neįveikiamas militaristas, be galo įtariai žiūrėjęs į pergalių vaisius. Jis vadinamojo Vokietijos suvienijimo didvyris, nusprendęs palikti Didžiąją Vokietiją padalintą. Jo sėkmės laidas buvo nuostabus jėgos ir santūrumo derinys. Jis susikurdavo labai tvirtą padėtį tik tam, kad paskui nuginkluotų savo priešininkus rūpestingai atseikėtomis nuolaidomis, kurios jiems suteikdavo palengvėjimo ir saugumo pojūtį. Sykį Bismarckas pareiškė: „Durtuvais galima padaryti viską, tik ne sėdėti ant jų".

Tačiau Bismarcko reputacija prieštaringa. Niekas negali nuneigti jo politinio meistriškumo, tačiau jo moralė ir ketinimai kelia daug klausimų. Vokiečių patriotams ir konservatyviems apologetams jis buvo žmogus, davęs savo šaliai ir savo žemynui neturinčią lygių stabilumo epochą: pakanka tik pažvelgti, kokie konfliktai iškilo po jo kritimo, kai Vilhelmas II „išmetė pilotą". Tačiau liberaliems kritikams jis buvo ir lieka, pasak Isaiaho Berlino, „didis ir blogas žmogus". Jie žiūri į jį kaip į agresorių, sąmoningai naudojusį karą kaip politikos įrankį (ir, kas blogiausia, sėkmingai); kaip į apgaviką, įvedusį demokratines formas nedemokratiniam prūsiškajam režimui išsaugoti; kaip į tironą, lyg vėzdu mušusį savo priešininkus valstybinės valdžios instrumentais — katalikus *kulturkampfu*, lenkus Kolonizacijos komisija, socialdemokratus uždraudimu. Bismarckas ir pats to neneigė. Jis, be abejo, tikėjo, kad nedidelės operacijos ir mažos dozės bjaurių vaistų yra pateisinami dalykai didesnėms ligoms išvengti. Vienas iš nedaugelio kairiųjų pažiūrų jo gerbėjų rašė: „Naujųjų laikų Europos istoriją galima išreikšti trijų titanų vardais: Napoleono, Bismarcko ir Lenino. Iš šios trijulės <...> Bismarckas tikriausiai pridarė mažiausiai žalos"[49].

Europos žydai naujausiais laikais vaidino tokį svarbų vaidmenį, kad jų istorija tapo įvairiausių mitų ir nesusipratimų, ir palankių jiems, ir priešiškų, objektu. Tačiau pagrindiniai aspektai yra aiškūs. Žlugus Lenkijai—Lietuvai, vienintelei

didelei valstybei, kuri ankstesniais šimtmečiais žydams užtikrino saugų prieglobstį, prasidėjo trys glaudžiai susiję procesai. Pirmiausia, — nauja žydų migracijos era. Antra, jie gavo visas pilietines teises daugumoje Europos šalių. Ir trečia, jie pradėjo vis labiau maištauti prieš tradicinius apribojimus, primestus jų pačių bendruomenių[50].

Žydų migracija itin suintensyvėjo po 1773 metų Lenkijos padalijimo. Vakarinių Lenkijos sričių, Poznanės ir Dancigo žydai tapo Prūsijos piliečiais ir galėjo be jokių apribojimų keliauti į Berlyną, Vroclavą ir kitus Vokietijos miestus. Žydai iš Galicijos, dabar tapę Austrijos piliečiais, ėmė keltis ir į kitas Habsburgų provincijas, ypač į Bukoviną, Vengriją, Bohemiją ir Moraviją, o vėliau ir į Vieną. Žydai, gyvenę buvusioje Lietuvos didžiojoje kunigaikštystėje arba rytinėje Lenkijoje, dabar tapo Rusijos imperijos piliečiais, kur įstatymai reikalavo, kad jie gyventų tik nustatytoje sėslumo zonoje (žr. III priedą, 85). Tačiau šiam įstatymui dažnai buvo nusižengiama, ir didžiuosiuose Rusijos miestuose, ypač Sankt Peterburge, Maskvoje, Kijeve ir Odesoje, pradėjo kurtis sparčiai augančios žydų bendruomenės. Žydų migrantus, palikusius savo namus ultrakonservatyviose istorinės Lenkijos religinėse bendruomenėse, ėmė veikti kelios naujos tendencijos: *haskala,* arba žydų švietimas, asimiliacija ir pasaulietiškoji žydų politika.

Žydų migracijos mastai ir tempas smarkiai padidėjo XIX amžiaus antrojoje pusėje. Jų išvykimą iš gimtųjų vietų iš dalies galima paaiškinti demografinio slėgio didėjimu ir modernizacijos bei urbanizacijos procesais. Žydų populiacija Europoje išaugo nuo maždaug dviejų milijonų 1800 metais iki maždaug devynių milijonų 1900 metais. Tačiau įtakos turėjo ir persekiojimai, o dar labiau tų persekiojimų baimė. Valdant Aleksandrui III (1881 — 1894), carinė valdžia stengėsi priversti, kad žydai laikytųsi sėslumo zonos įstatymo. Todėl prasidėjus masiniam bėgimui dažnai buvo sunku atskirti migrantus nuo pabėgėlių. Šimtai tūkstančių žydų visiems laikams paliko Rusiją, persikeldami į Vakarų Europą ir į JAV. [**POGROMAS**]

Prie žydų migracijos daug prisidėjo ir tai, kad Europoje daugėjo šalių, kuriose žydai turėjo visas pilietines teises. Čia pirmavo revoliucinė Prancūzija, kur 1791 metų rugsėjo 27 dieną Konventas suteikė pilietybę visiems žydams, davusiems lojalumo priesaiką. Šios iniciatyvos ėmėsi Konvento pirmininkas abatas Gregoire (1750 — 1831), kuris žydų kaip lygių kitiems traktavimą laikė savo krikščioniškosios pareigos dalimi. Debatų metu markizas Clermont-Tonnere suformulavo garsųjį apibrėžimą: „Žydams kaip tautai reikia neduoti nieko, bet kaip individams duoti viską"[51]. Nuo to laiko teisinė žydų emancipacija tapo Europos liberalizmo standartiniu straipsniu ir pamažu buvo įgyvendinta beveik visur, išskyrus Rusijos imperiją (žr. III priedą, 71).

Tačiau žydų emancipacija turėjo ir kitą pusę. Jai įgyvendinti reikėjo, kad iš esmės pasikeistų ne tik visuomenės, kurioje jie gyveno, bet ir pačių žydų elgesys bei pažiūros. Turėjo būti pašalinti ne tik iš išorės žydams primesti apribojimai, bet ir „vidinis getas" pačių žydų galvose. Dabartiniai samprotavimai apie antisemitizmo šaknis dažnai išleidžia iš akių pačių žydų segregacijos įstatymų griežtumą. Ištikimi savo religijai žydai negalėjo įvykdyti 613 taisyklių, nustatančių

POGROMAS

1881 metų balandžio mėnesį Jelizavetgrado miestas Ukrainoje tapo organizuoto pogromo arena. Tai buvo pirmasis smurto pasireiškimas iš ištisos bangos žydų bendruomenių užpuolimų per ateinančius trejus metus Kijeve, Odesoje, Varšuvoje ir Nižnij Novgorode. Rusijos valdžia, išgąsdinta caro Aleksandro II nužudymo, mažai ką darė, kad neleistų reakcinėms draugijoms ir miestų tamsuomenei padaryti žydų atpirkimo ožiais. *Pogromas* – senas rusų kalbos žodis, reiškiantis nuniokojimą, linčiavimą. Taip buvo vadinami koordinuoti užpuolimai, nukreipti prieš kitas etnines grupes; jų aukos būdavo įvairios, įskaitant armėnus ir totorius. Po 1881 metų pogromas įgavo specifinį priereikšmį – taip imta vadinti organizuotus žydų užpuolimus[1].

Antroji pogromų banga užėjo 1903–1906 metais. Oficialioji propaganda žydus siejo su revoliuciniais tvarkos ardytojais. 45 žmonės žuvo Kišiniove (1903), 300 Odesoje (1905) ir 80 Bialystoke. O visoje imperijoje per tokius incidentus būta daugiau nei 800 aukų.

Trečioji banga 1917–1921 metais pralenkė visas ankstesnes. Pirmiausia skerdynes Seversko Novgorode surengė Raudonoji Armija, sugalvojusi šūkį „Mušk buržujus ir žydus!" Ukrainiečių nacionalistai ir rusų baltagvardiečiai buvo dar negailestingesni. Denikino armija puikavosi šūkiu *Biej žydov, spasaj Rossiju!* („Mušk žydus, gelbėk Rusiją!"). 1700 buvo nužudyta Proskirove (1919), 1500 Fastove (1919 m. rugsėjo mėn.) ir 4000 Tetijeve. Iš viso nužudyta per 60 000 žydų. Kiek iš jų buvo pilietinio karo, o kiek antisemitizmo aukos – tai jau kitas klausimas.[2]

1918 metais, naktį iš lapkričio 22-osios į 23-ąją, tuoj po to, kai lenkų kariuomenė atsiėmė Lvovą iš ukrainiečių, keliuose miesto rajonuose kilo neramumai, lenkų kareiviai tvirtino, kad į juos buvo šaudoma. Per po to surengtas skerdynes žuvo 374 žmonės, 55 iš jų buvo žydai. Trys santarvininkų misijos skirtingai įvertino to įvykio priežastis. Ar galima pagrindine skerdynių priežastimi laikyti antisemitizmą, jei dauguma jo aukų buvo krikščionys? Nepaisant to, *Lembergerpogromas* buvo labai išgarsintas ir „Pogromai Lenkijoje" tapo dažna pokario metų laikraščių antrašte. Didžiausi žiaurumai vyko kitur, tačiau ne paskutinį kartą Lenkijai teko atlaikyti pagrindinį priešiškos propagandos smūgį.[3] [**LYČAKOVAS**]

kaip rengtis, ką valgyti, kokių higienos ir kulto reikalavimų laikytis, jei jie norėjo gyventi už uždaros savo bendruomenės ribų; mišrios santuokos buvo griežtai uždraustos. Kadangi pagal judaistinę teisę žydiškumas biologiškai paveldimas buvo tik motinos linija, tai žydų moterys buvo pavydžiai saugomos. Mergina, išdrįsusi ištekėti už nežydo, galėjo tikėtis, kad jos išsižadės šeima ir ji ritualiniu būdu bus paskelbta mirusia. Norint atlaikyti tokį didžiulį socialinį spaudimą, reikėjo nepaprasto ryžto. Todėl nieko keisto, kad tie žydai, kurie išsižadėdavo savo religijos, dažnai pasirinkdavo visiškai priešingas alternatyvas, įskaitant ateizmą ir komunizmą.

Haskala, kuri pirmiausia atsirado Berlyne, susijusi su Moseso Mendelsohno (1729—1786) vardu; jis buvo Lessingo dramos *Nathan der Weise* („Natanas išmintingasis") prototipas. Būdama švietimo, kuris jau seniai reiškėsi krikščioniškajame pasaulyje, natūralus padarinys, haskala siekė modifikuoti grynai religinį žydų švietimo turinį ir atverti žydams kelią į Europos kultūrą. Jos propaguotojai, vadinamieji *maskilim* („išmanantys žmonės"), rasdavo šalininkų toliau į rytus esančiose bendruomenėse (*shtetlakh*), ypač Galicijoje, kur pradėjo kurtis pasaulietinės žydų mokyklos, o jose buvo mokoma vokiečių kalba. *Maskilim* uždraudimas, kurį 1816 metais paskelbė Lvovo rabinas, atskleidė ortodoksinių žydų vadovų susirūpinimą.

Ilgainiui ankstyvojo haskalos laikotarpio švietėjiškos idėjos buvo praplėstos. Kai kurie žydų vadovai pradėjo agituoti už visišką asimiliaciją, ragindami žydus dalyvauti visose viešojo gyvenimo srityse. Ši tendencija siekė apriboti ortodoksines žydų praktikas tik šeima ir sinagoga bei išauklėti žydus taip, kad jie visais kitais atžvilgiais nesiskirtų nuo nežydų tautybės piliečių. Tam reikėjo sulaužyti daug tabu ir neišvengiamai teko įkurti naują sektą — Reformuotąjį judaizmą, atsiradusį Vokietijoje 1825 metais. Reformuotasis judaizmas siekė žydų religijos principus sutaikyti su gyvenimo šiuolaikinėje visuomenėje reikalavimais; iš jo išpažinėjų nebuvo reikalaujama laikytis tiek daug taisyklių ir apribojimų. Jis tapo daugumos migrantų žydų Vakarų Europoje ir JAV gyvenimo norma, tačiau nepaveikė daugelio tradicinių žydų bendruomenių Centrinėje ir Rytų Europoje.

Vakarų Europoje ir kai kuriuose didžiuosiuose centruose Rytuose taisyklių liberalizavimas ir asimiliacinių tendencijų stiprėjimas atvėrė žydams ligi tol neregėtas galimybes. Žydiškos pavardės pradėjo vis dažniau mirgėti to meto finansininkų, teisininkų, gydytojų, rašytojų, mokslininkų, artistų ir politikų sąrašuose. Tai buvo epocha, vieno iš sugebėjusių pasinaudoti tomis galimybėmis — Sigmundo Freudo — žodžiais tariant, kai „kiekvienas stropus žydų moksleivis nešiojosi savo kuprinėje ministro portfelį". Reikšmingos pažangos pasiekta, pavyzdžiui, Didžiojoje Britanijoje, kur 1841 metais Londono mieste baronas Lionelis de Rotschildas buvo išrinktas (neprivilegijuotu) Parlamento nariu, o 1968 metais Disraelis tapo pirmuoju Europoje ministru pirmininku.

Tiesą sakant, Benjaminas Disraelis (1804—1881), Beaconsfieldo grafas, sefardų imigranto iš Venecijos vaikaitis, pats save būtų priskyręs buvusių žydų kategorijai. Apkrikštytas kartu su visa šeima, jis tapo anglikonų bendruomenės nariu, visiems laikams nutraukdamas ryšius su judaizmu, kuris, pasak jo tėvo, „atkerta žydus nuo didžiosios žmonijos šeimos". „Taip, — kalbėjo jis savo draugams, — man pavyko užsliuogti į pačią labai slidaus stulpo viršūnę".

Tačiau Disraelio karjera taip pat aiškiai rodo, kad asimiliacijos sėkmė sudarė grėsmę pačiai žydų bendruomenės egzistencijai. Jei visi žydai būtų pasekę jo pavyzdžiu, tai visi netrukus būtų tapę buvusiais žydais. Todėl, migracijai ir asimiliacijai spartėjant, pradėjo reikštis ir stiprus priešinimasis šiems reiškiniams. Žydų nacionalizmo (sionizmo), pirma kultūriniu, o paskui ir politiniu pavidalu, pradžia buvo visą Europą apėmusios nacionalistinės tendencijos sudėtinė dalis;

tačiau jį skatino baimė, sukelta specifinės žydų patirties. Kultūrinis sionizmas pasirodė vadinamojo hebrajų atgimimo veikėjų darbuose; jiems pavyko transformuoti hebrajų kalbą iš mirusios, liturginės kalbos į šiuolaikinę kultūrinio ir politinio gyvenimo priemonę. Tarp šio judėjimo pradininkų buvo Galicijos satyrikas Jozefas Perlis (1774—1839), filologas I. B. Levinsohnas (1788—1860) iš Kremeneco, istorikas Nachmanas Krochmalas (1785—1840) iš Ternopolio ir poetas Jehudehas Loebas Gordonas (1830—1892) iš Vilniaus, *Hakizah Ammi* („Pabusk, mano liaudie") autorius. Šis judėjimas svarbus tuo, kad padėjo pagrindus tai pasaulietinei žydų kultūros atmainai, kurią po šimtmečio priėmė Izraelis; tačiau Europoje jos įtaka buvo menka.

Priešingas šiai krypčiai jidiš atgimimas vyko truputį vėliau. 1897 metais 90 procentų sėslumo zonoje ir Galicijoje gyvenusių žydų vis dar kalbėjo jidiš ir laikė ją savo gimtąja kalba. Chasidai naudojo ir jos rašytinę formą, bet tik religiniais tikslais. Ties šimtmečių sandūra žydų lyderiai, nusistatę prieš sionizmą, bet kartu ir prieš asimiliacinį vaikų mokymą lenkų, rusų ar vokiečių kalbomis, skatino jidiš hebrajų raidėmis. Per 40 ar 50 metų suklestėjo žydų spauda, naudojanti šį variantą, pasirodė daug gyvų beletristinių kūrinių; jį naudojo ir pasaulietiška švietimo sistema, ypač remiama Bundo. Žymiausi jidišo rašytojai buvo I. L. Peretzas (1852—1915) iš Zamoscės ir Isaacas Bashevis Singeris (1904—1992); jie abu rašytojo karjerą pradėjo kaip lenkų rašytojai.

Politinis sionizmas nuo kitų europinio nacionalizmo apraiškų skyrėsi daugiausia tuo, kad jo šventa gimtoji žemė buvo už Europos ribų. O šiaip jau jis turėjo visus kitiems to meto nacionaliniams judėjimams būdingus bruožus — atsidavusį idealistinį elitą; sudėtingą ideologiją, grindžiamą nacionalistinėmis istorijos ir kultūros interpretacijomis; platų politinių nuomonių spektrą; masinę klientūrą, kurią pirma reikia įtikinti; daug įvairiausių priešų; na o visų pirma — jokios praktinės sėkmės galimybės. Jis prasidėjo XIX amžiaus septintajame dešimtmetyje pirmaisiais mėginimais siųsti žydų kolonistus į Palestiną. Viena iš kolonistų draugijų, *Hovere Zion* („Siono draugai"), 1882 metais gavo finansinę paramą iš barono Edmundo de Rotschildo. Po poros metų Katovicuose Silezijoje sionistai surengė pirmąją federalinę konferenciją, o 1897 metais kongrese Bazelyje (Šveicarija) buvo įkurta Pasaulinė sionistų organizacija (PSO). Judėjimo kūrėjai daugiausia buvo nepriklausomų pažiūrų Lenkijos rabinai, tokie kaip Zvi Hirsch Kalischeris (1795—1874) iš Torūnės arba Samuelis Mohileveris (1824—1898) iš Bialystoko. Tačiau vadovavimas judėjimui atsidūrė pasauliečių aktyvistų rankose, kuriems vadovavo Budapešte gimęs žurnalistas Teodoras Herzlis (1860—1904), o vėliau tokie veikėjai kaip bankininkas iš Kelno Davidas Wolfsonas (1856—1914) ir mokslininkas chemikas Chaimas Weizmannas (1874—1752) iš Mančesterio. Sionistinės ideologijos užuomazgų galima rasti Krochmalio knygoje *Vadovas pasimetusiems* (1851), tačiau įtikinamiausiai jis išdėstytas dr. Leo Pinskerio, gydytojo iš Odesos, traktate *Autoemancipacija* (1882) ir Herzlio veikale *Žydų valstybė* (1896).

Iš pat pradžių atsirado gili praraja tarp sionizmo religinio sparno *Mizrachi* („Dvasinis centras") bei dominuojančių nacionalistų pasauliečių. Dideli skirtumai

buvo ir tarp socialistinio sparno, kuris rėmėsi *Poalei Zion* („Siono darbininkai") partija, vadovaujama Davido Grüno, kitaip dar vadinto Ben Gurionu (1886–1973), gimusio Plocke prie Vyslos, ir integracinių žydų nacionalistų sparno, kuris susiformavo Vladimiro Žabotinskio (1880–1940) vadovaujamos sionistų revizionistų grupės pavidalu. Vienintelis dalykas, kuriuo jų visų nuomonės sutapo – tai, kad žydų gyvenimas Europoje darėsi vis sunkiau pakeliamas. Tuo metu sionizmo ateitis priklausė nuo trijų didžiausių sunkiai numatomų dalykų – nepastovaus antisemitizmo lygio, žydų masių Rytų Europoje radikalėjimo ir derybų dėl tinkamų žemių plotų. Joks sionistas tuo metu nebuvo įsitikinęs, kad greit pavyks rasti sprendimą. Derybos dėl sionistinės tėvynės nedavė reikšmingesnių rezultatų. Herzlio audiencijos pas Osmanų sultoną 1901–1902 metais buvo bevaisės; o kai 1903 metais britai pasiūlė jiems žemių Rytų Afrikoje Kenijos aukštikalnėse, PSO suskilo nuo viršaus iki apačios. Šis pastarasis epizodas sustiprino įsitikinimą, kad sionistų svajonės negalima atplėšti nuo istorinės „Izraelio žemės" Palestinoje. Tačiau šia linkme negalėjo būti jokios pažangos, kol britai nenukariavo Jeruzalės 1916 metais ir nebuvo paskelbta Balfouro deklaracija.

Antisemitizmas, t. y. „žydų nekentimas", būdingas visai Europos istorijai. Jo šaknys yra religinės, ekonominės, socialinės ir kultūrinės. Tačiau labai svarbus ir ydingas psichologinis sindromas, kai žydų stereotipą lydi jų kaltinimai sąmokslu ir išdavyste. Tai padarė žydų bendruomenę archetipiniu atpirkimo ožiu už pačias įvairiausias negeroves. Antisemitizmo žarijos niekada neužgeso – čia įsiliepsnodavo, čia vėl prigesdavo, bet tokių pasikeitimų dėsningumus išaiškinti nėra lengva. XIX amžiaus pabaigoje tas žarijas įpūtė migracijos, dėl kurių daugeliui europiečių teko susitikti su žydais pirmą kartą, nepalankios socialinės sąlygos, ypač naujuosiuose miestuose, ir kylanti nacionalizmo banga, kai mažėjo žmonių tolerancija etninei ir kultūrinei įvairovei. Neapykanta žydams išplaukė į paviršių pogromais Rusijoje, Dreyfuso byla Prancūzijoje ir nelemtuoju prasimanymu – *Siono išminčių protokolais*[52].

Kita vertus, liberalioji viešoji nuomonė manė, kad kantrybė ir švietimas pašalins vyraujančius nesutarimus. Labiau integruotos žydų bendruomenės, tarkim, anglų-žydų draugija Londone, viešai pasmerkė tai, ką jos laikė sionistų noru perdėti antisemitizmo reikšmę politiniais tikslais. Pavyzdžiui, 1911 metais tokia pažiūra buvo išdėstyta *Encyclopaedia Britannica* puslapiuose: „Nykstant antisemitizmui, išnyks ir žydų nacionalizmas"[53]. Sunku būtų dar labiau klysti. Juk ir antisemitizmui, ir žydų nacionalizmui buvo lemta didėti. Tam tikru mastu jie maitino vienas kitą. Daug sunkiau buvo išpranašauti, kad antisemitizmas, kuris buvo paplitęs tokiose šalyse kaip Rusija, Lenkija ir Ukraina, kur žydų gyveno labai daug, pačią pavojingiausią formą įgaus Vokietijoje ir Austrijoje, kur žydų buvo palyginti nedaug.

Radikalioji žydų politika ypač klestėjo tarp žydų masių Rytuose. Sionizmas buvo tik viena iš kelių konkuruojančių srovių. Revoliucinis komunizmas, smerkiantis visas nacionalizmo formas, įskaitant ir sionizmą, turėjo daug šalininkų ir tarp žydų, tiksliau tarp buvusių žydų. Jie buvo fenomenas, kurį vienas iš jų api-

būdino kaip „nežydišką žydą"[54]. Socialistinė žydų darbininkų sąjunga arba *Bundas*, kurios tikslas – pagerinti žydų sąlygas tose visuomenėse, kuriose jie gyveno, buvo nusistačiusi ir prieš sionistus, ir prieš komunistus.

Ir toliau lieka neaišku, kodėl toks didelis Europos žydų indėlis į visas Europos kultūros sritis ir laimėjimus. Tokia jų veiklos raida tuo laikotarpiu kėlė pavydą ir pasigėrėjimą bei pagimdė daugybę spėliojimų. Žydų sugebėjimai, be abejo, užgavo skaudamą vietą tų atkakliausių Europos krikščioniškosios civilizacijos gynėjų bei tų nepilnaverčių, kurie „šaknų neturinčių kosmopolitų" ir „svetimųjų" pasiekimuose įžiūrėjo grėsmę sau. Tačiau žvelgiant iš laiko perspektyvos tai galima pagrįstai sieti su psichologinėmis paskatomis, kurios reiškėsi šeimose, besistengiančiose įveikti ne tik uždarų žydų bendruomenių, iš kurių jie pasitraukė, pasipriešinimą, bet ir krikščionių dominuojamos visuomenės, kurioje jie stengėsi išsikovoti pripažinimą, įtarumą. Taip pat tai aiškiai buvo susiję ir su žydu aistra švietimui, kuri buvo įsišaknijusi Toros studijavime, tačiau kurią nesunkiai buvo galima nukreipti ir kitomis kryptimis – užsienio kalbų mokymuisi ankstyvame amžiuje, teisiniam išsilavinimui ar mokslo žinioms įgyti. Taip pat tai turėtu būti susiję ir su vis platesnėmis žinių bei ryšių ribomis, kai žmonės, turintieji tarptautinių kontaktų, įgydavo pranašumo prieš užkampyje užaugusius savo kolegas. Talentingiems individams tam tikras nesaugumas galėjo išeiti į naudą. **[e=mc²]** **[WIENER WELT]**

Žinoma, dauguma žydų nei klestėjo, nei blizgėjo. Statistiškai didžioji Europos žydų dalis XX amžiaus pradžioje liko lygiai tokia pat kaip ir prieš 100 metų – daugybė neturtingų, ultrareligingų kaimo bendruomenių, išsibarsčiusių buvusios Lenkijos provincijų stagnacijos apimtuose užkampiuose. Daugeliu atžvilgių jų pažiūros turėjo mažiau bendra su jų vaikų, migravusių į Vakarus, negu su neturtingų, ultrareligingų kaimo valstiečių, tarp kurių jie visą laiką gyveno, pažiūromis. Tie pažemintieji *Ostjuden* buvo daugelio išankstinių nusistatymų objektu: taip juos traktuodavo ne tik vietiniai gyventojai, bet ir tie žydai, kuriems pavyko prasimušti Vokietijoje ir Austrijoje ir kurie visam laikui paliko senąjį žydiškąjį pasaulį[55].

Europinis imperializmas XIX amžiaus pabaigoje nuo ankstesniųjų šio reiškinio formų skyrėsi keliais svarbiais požymiais. Jis buvo pasaulinių grumtynių dėl paskutiniųjų tinkamų eksploatuoti šalių valdymo sudėtinė dalis. Darėsi akivaizdu, jog pasaulio ištekliai ne beribiai; valstybės, susikūrusios kolonijines imperijas, greitai išsikovojo pranašumą, o kurios nespėjo to padaryti, toms grėsė pavojus visam laikui atsidurti už Pirmosios lygos ribų. Per du dešimtmečius po 1875-ųjų ketvirtį Žemės paviršiaus sausumos užgrobė pustuzinis Europos valstybių. Kolonijos buvo laikomos neatskiriama pažangių pramoninių šalių dalimi. Žaliavų tiekimas, pigi darbo jėga ir pusfabrikačiai turėjo maksimaliai padidinti „motininės šalies" naudą. Eksploatacija padarė ne tik kokybinį, bet ir kiekybinį šuolį. Kai kas, įskaitant ir marksistus, manė, kad didėjančios varžybos dėl kolonijų išteklių turi sukelti tarptautinius konfliktus. Lenino veikalas *Imperializmas kaip aukščiausioji kapitalizmo stadija* (1916) buvo tipiškas šio žanro kūrinys.

WIENER WELT

Nuo 1848 iki 1914 metų Vienos gyventojų skaičius padidėjo penkis kartus, maždaug iki 2 milijonų. O žydų skaičius Vienoje per tą laiką išaugo 35 kartus, nuo 5 000 iki 175 000 – nuo 1 procento 1848 metais iki maždaug 9 procentų 1914 metais.

Žydai traukė į Vieną bėgdami nuo tradicinio žydų gyvenimo Rytuose, ypač iš Bohemijos ir Galicijos, ir siekdami gauti šiuolaikinį pasaulietišką išsilavinimą. Dėl to žydų skaičius Vienos vidurinėse mokyklose, universitetuose ir tarp laisvųjų profesijų atstovų buvo nepaprastai didelis. Didžiausio pakilimo metais (1881–1886) jie sudarė 33 procentus visų studentų, o 1914 metais – 26 procentus teisės ir 43 procentus medicinos studentų. 1910 metais – 43 procentai pedagogų buvo žydai. 1936 metais 62 procentai teisininkų ir 47 procentai gydytojų Vienoje buvo žydų kilmės[1].

Tačiau skaičiai dar ne viskas. Dėl susiklosčiusių savitų aplinkybių Vienos žydai kaip kylanti specialistų grupė tapo buržuazijos atrama. Jie buvo žymūs labdaros švietimui, kultūrai ir menui globėjai bei aktyvistai. Kaip imigrantų mažuma, siekianti užsitikrinti lygias teises, jie sudarė pagrindinę liberalios politikos ir socialistinio judėjimo jėgą. Kaip žmonės, įvairiu laipsniu atmetę savo pačių kultūrą, jie buvo itin linkę prie visko, kas šiuolaikiška ir nauja kultūros pasaulyje. Jų patirtys – vėlesnės žydų migracijos į Ameriką akstinas. „Vienos žydai buvo tik viena iš pagrindinių Europos avangardo jėgų apie 1900 metus. Tačiau kaip tik žydų dėka Viena tapo tuo, kuo ji yra šiuolaikinės kultūros pasaulyje“[2].

Štai sąrašas vardų, rodančių žydų talentų dydį ir įvairovę:

Muzika: Mahleris, Schönbergas, Korngoldas – kompozitoriai; Guido Adleris, muzikologas; S. Sulzeris, religinės muzikos kūrėjas; Edas Hanslickas, kritikas; J. Joachimas, smuikininkas. *Filosofija:* T. Gomperzas, L. Wittgensteinas ir *Vienos ratelis;* Frankas, Hahnas, Neurathas. *Teisė:* J. Glaseris, J. Ungeris – teisininkai; E. Steinbachas ir J. Ofneris – socialinių įstatymų leidybos specialistai; A. Loeffleris, S. Türkelis – kriminologai. *Medicina:* Zuckerhandlis, anatomas; Schenkas, embriologas; Steinochas, fiziologas; Gruberis, higienos specialistas; Landsteineris, hematologas; von Baschas, patologas; Pickas, farmakologas; Benediktas, neuropatologas; Karplusas, neurologas; Freudas ir Adleris, psichoterapeutai; Kassowitzas, pediatras; Kleinas, oftalmologas; Mandlis, chirurgas; Halbanas, ginekologas; Neuburgeris, medicinos istorikas. *Literatūra:* A. Schnitzleris, J. Rothas, S. Zweigas, R. Beer-Hofmannas, M. Herzfeldas – rašytojai; M. Szepsas, M. Benediktas, T. Herzlis, F. Austerlitzas – leidėjai ir žurnalistai; S. Krausas, kritikas. *Politika:* N. Birnbaumas, žydų autonomininkas; T. Herzlis, sionistas; Eugenija Schwartzbach, švietimo reformuotoja; Josephine von Wertheimstein, liberalaus politinio salono šeimininkė.

Vienos žydų santykis su judaizmu nebuvo paprastas. Stipri religinė grupė rėmė miesto sinagogas, kurioms vadovavo tiesmukas vyriausiasis rabinas Moritzas Güdemannas (1835–1918). Taip pat buvo ir sefardų bei chasidų bendrijos. Tačiau daugelis tų, kurie buvo laikomi žydais, patys save buvo linkę laikyti „buvusiais žydais“. Mahleris –

vienas iš daugelio, perėjusių į katalikybę. O Freudas buvo iš tų, kurie atmetė bet kokią religiją. „Aš mielai ir su pasididžiavimu pripažįstu savo žydiškumą, – rašė jis, – nors mano požiūris į bet kokią religiją yra kritiškai neigiamas“[3].

Tačiau reikia nepamiršti, kad žydai nebuvo nei vienintelė, nei didžiausia imigrantų grupė Vienoje. Slavų ir vengrų į Vieną atsikėlė daugiau negu žydų, tik daugelis jų priklausė žemiausioms socialinės hierarchijos pakopoms. Nagrinėjant austrų antisemitizmą ties šimtmečių sandūra negalima ignoruoti to fakto, kad jis buvo tik bendros ksenofobijos sudėtinė dalis. Kaip rodo žinomiausio Vienos antisemito Adolfo Hitlerio pavyzdys, neapykanta žydams buvo lydima, o dažnai ir susimaišiusi su slavų niekinimu. „Žydų bolševizmo“ paranoja Vienoje buvo giliai įsišaknijusi.

Nereikėtų pamiršti ir pačių žydų prietarų. Suvakarėję žydai buvo linkę iš aukšto žiūrėti į žydus iš Rytų. „Frankfurto žydas niekina Berlyno žydą; Berlyno žydas niekina Vienos žydą, o Vienos žydas niekina Varšuvos žydą“. O visi jie linkę žiūrėti iš aukšto į žydus iš Galicijos, „pačius žemiausius iš visų“[4].

Net vyriausiajam rabinui pasitaikydavo išreikšti abejotinus jausmus. Atsakydamas vienai katalikų poniai, paprašiusiai jo perskaityti jos straipsnį apie antisemitizmą, jis atsakė psichoanalitiniu stiliumi, kad be kitų dalykų „krikščionybė atsidūrė hermafrodito vaidmenyje“:

> Krikščionys puola ant kelių prieš žydo atvaizdą, laužo rankas priešais žydės atvaizdą; jų apaštalai, šventės ir psalmės yra žydiški. Dauguma iš jų vaduojasi [iš šio prieštaravimo] antisemitizmu. Būdami priversti garbinti žydą kaip Dievą, jie atsikeršija likusiems žydams, traktuodami juos kaip velnius. <...>
>
> Galbūt, brangioji ponia, imsite tvirtinti, kad arijai emancipavo, išvadavo žydus. Tai netiesa. Arijai išvadavo patys save iš vidurinių amžių. Tai yra vienas iš ramių ir laipsniškų poveikių, kuriuos žydų Biblija padarė žmonijai[5].

Vyriausiasis rabinas įtikinėjo: „Judaizmas liepia man mylėti ir gerbti visus žmones“.

Karčiai saldžioje Vienos aplinkoje tulžis buvo susimaišiusi su linksmybe. Imperatorius priverstas stengtis išlaikyti pusiausvyrą. Kai atvirai antižydiškas politikas Karlas Luegeris 1897 metais buvo išrinktas burmistru, Pranciškus Juozapas atsisakė jį patvirtinti. Porą dienų pagalvojęs, jis nusileido, priimdamas Luegerio paskyrimą į šį postą ir kartu apdovanodamas medaliu vyriausią rabinąjį Güdemanną.

Politinį ir ekonominį imperializmą lydėjo sąmoninga kultūrinė misija „sueuropinti“ kolonijas pagal motininių šalių pavyzdį. Šioje srityje svarbų vaidmenį atliko krikščionių misionieriai, nors jų ryšys su politine valdžia ir su komercinėmis kompanijomis retai buvo tiesioginis. Priešingai nei jų pirmtakai, pavyzdžiui, ispanų misionieriai Amerikoje, jie dažnai į savo paskirtį žiūrėjo plačiau, rūpindamiesi ir medicinine pagalba, pasaulietiniu švietimu, administracinėmis reformomis ir technologinėmis inovacijomis.

Imperialistinės valstybės stengėsi išnaudoti karinį kolonijų potencialą. Kolonijinių pulkų pasirodymas Europoje atrodė ne mažiau keistai nei kadaise pirmųjų europiečių karių išsilaipinimas užjūriuose.

Pasaulio žemėlapiui sparčiai užsipildant, Europos imperialistai buvo priversti sutelkti dėmesį į vis mažėjantį taikinių skaičių. Amerikiečiai jau atsikratė kolonijinės praeities. Didžioji dalis Azijos buvo nukariauta dar kolonijinės eros pradžioje. XIX amžiaus devintajame dešimtmetyje liko tik Afrika, Indokinija, Kinija ir Ramiojo vandenyno salos.

Reikia turėti galvoje svarbius įvairaus tipo kolonijų skirtumus. Didžioji Britanija minimaliomis karinėmis pajėgomis išlaikė didžiausią imperiją. Ji ir toliau rėmėsi vietiniais valdovais ir vietinėmis karinėmis pajėgomis. Delyje, iš kur buvo valdoma 400 milijonų gyventojų Indija, britų biurokratų buvo mažiau negu austrų biurokratų Vienoje. Visos didesnės teritorijos su britų imigrantais gavo savivaldą turinčių dominijų statusą — Kanada 1867, Australija 1901, Naujoji Zelandija ir Niufaundlendas 1907, Pietų Afrika 1910 metais. O Prancūzija elgėsi priešingai, vykdydama glaudesnės integracijos politiką. Alžyro ir Tuniso departamentai buvo prijungti prie Prancūzijos metropolinės administracijos. Oficialiai skatinama prancūzų emigracija į Šiaurės Afriką, ypač iš Elzaso ir Lotaringijos sričių, kurias jie buvo priversti palikti po Prancūzijos-Prūsijos karo. Tokia centralizavimo tradicija buvo artimesnė Rusijos, o ne Didžiosios Britanijos tradicijoms. Ji sukėlė didžiulių problemų, kai atėjo laikas nukirsti senuosius kolonijinius ryšius.

Afrika, tas „Juodasis žemynas", itin ilgai išlaikė savo geografines paslaptis. Europiečių kolonijos jos šiaurinėse pakrantėse kūrėsi nuo seniausių laikų. Tačiau Nilo, drėkinusio faraonų žemes, ištakos kaip reikiant ištirtos tik 1888 metais. Misionieriai tyrinėtojai, tokie kaip Davidas Livingstonas dar XIX amžiaus aštuntajame dešimtmetyje čia galėjo dingti keleriems metams. Antraip nei manė europiečiai, Afrikoje netrūko nei organizuotos valdžios, nei institucionalizuotų religijų; didžiulė kalbų ir kultūrų įvairovė paneigė nuomonę, kad afrikiečiai buvo akmens amžiaus laukiniai. Tačiau peštynės dėl Afrikos vyko remiantis prielaida, kad šis kraštas ir jo gyventojai tik ir laukia, kad juos kas nors pasiimtų. Tačiau karinės technologijos skirtumai buvo tokie didžiuliai, kad net gerbtinos Vakarų Afrikos karalystės galėjo pasipriešinti ne daugiau už actekus ar inkus. Abisinija buvo vienintelė vietinė imperija, sugebėjusi išlaikyti nepriklausomybę — galbūt dėl to, kad išpažino koptų krikščionybę.

Kinija ir jos seniausia pasaulyje civilizacija turėjo ir imperatorių, kurį pripažino Europos šalių vyriausybės. Todėl oficiali Afrikos pavyzdžio kolonizacija čia buvo neleistina ir įprastiniu dalyku tapo teritorijos išnuomojimai bei prekybinės koncesijos. Imperatoriškasis Kinijos valdymas europiečiams buvo toks brangus, kad 1901 metais ji net tapo jungtinio europiečių protektorato objektu. Šis žeminantis epizodas buvo ta paskata, kuri padėjo po dešimties metų įkurti Nacionalinę Kinijos respubliką ir pradėti šiuolaikinę Kinijos istoriją. [BOKSININKAI]

Kinijos kaimynė Japonija iki 1855 metų buvo visiškai atsiribojusi nuo bet kokios užsienio įtakos; nepaisant to, ji sugebėjo taip gerai perprasti europiečių metodus, kad per trumpą laiką pati sukūrė savo kolonijinę imperiją, pirma Korėjoje, o paskui ir Kinijos Mandžiūrijoje. Kai Japonija visiškai sutriuškino Rusiją 1904—1905 metų kare ir sausumoje, ir jūroje, tai buvo didelė to meto sensacija, sugriovusi daugelį pačių mėgstamiausių Europos iliuzijų.

BOKSININKAI

1901 metų rugpjūčio 14-ąją apie antrą valandą po pietų tarptautinis pagalbos dalinys po dešimties dienų žygio iš Tiendzino įsiveržė į Pekiną. Jis nutraukė užbarikaduoto užsieniečių kvartalo Pekine, kuris aštuonias savaites buvo atkirstas nuo pasaulio, blokadą.

Našlės imperatorienės valdymo saulėlydyje Kiniją apėmė Boksininkų sukilimas – ksenofobinis judėjimas, siekęs išvyti visus „užsienio velnius" su visais jų darbais. Boksininkus, kurie tą pavadinimą gavo nuo savo kiniškos emblemos – „Kumščio teisingumui ir santaikai siekti" – siutino visa, kas tik buvo europietiška – nuo geležinkelių iki krikščionybės. Jie manė, kad užsienio palikimas darė blogą įtaką jų pačių valdžiai. Mėgindami išvyti užsieniečius, jie nedvejodami žudė europiečių misionierius ir diplomatus, skerdė apsikrikštijusius kinus, sudegino didelę senamiesčio dalį. Jiems padėjo dalis imperijos administracinio aparato, prie jų prisijungė ir reguliarios kinų armijos daliniai.

Europos istorijoje 1900 metų ekspedicija į Kiniją buvo unikali ta prasme, kad ji trumpam sujungė visas valstybes bendram reikalui. Britai, prancūzai, vokiečiai, italai, rusai, amerikiečiai ir japonai kartu puolė slopinti bendrą grėsmę. Ginti užsieniečių kvartalą ėmėsi įvairių tautybių jūrininkų dalinys, vadovaujamas britų ministro sero Claude'o Macdonaldo. 20 000 karių pagalbos dalinys, kuriam vadovavo generolas seras Alfredas Gaselee, susidėjo iš rusų, amerikiečių, japonų karių ir indų kariuomenės brigados. Rugsėjo pabaigoje atvyko nuolatinis 20 000 karių ekspedicinis korpusas, vadovaujamas feldmaršalo grafo von Waldsee, tačiau tik tam, kad netrukus būtų išvestas.

Mat europiečių solidarumas iš karto subyrėjo, kai tik tiesioginis pavojus buvo likviduotas. Vokietija ir Italija reikalavo daug didesnių reparacijų negu jų partneriai. Rusija atsisakė dalyvauti persekiojant atsakingus už skerdynes kinus. Tiesą sakant, tie rusų daliniai, kurie anksčiau buvo užėmę Mandžiūriją, ten patys surengė dar didesnes skerdynes. Didžioji Britanija ir Vokietija baigiamąją konvenciją traktavo labai skirtingai. Ne pirmą ir ne paskutinį kartą visi dalyviai pademonstravo, kad Europos vienybė, jei tik ji egzistavo iš viso, geriausiu atveju pasitenkino tik trumpalaikiu laimėjimu[1].

Ilgiausiai išliko nepaliestos Ramiojo vandenyno salos. Paskutinieji imperializmo istorijos žingsniai buvo Samoa salos vakarinės dalies užėmimas (Vokietija, 1898 m.) ir Havajų užėmimas (JAV, 1900 m.), bei bendros anglų-prancūzų dominijos įkūrimas Naujuosiuose Hebriduose (1906).

Europos imperializmas „europizacijos" būdu davė visam šiuolaikiniam pasauliui daug patirties, tačiau kartu pačią Europą jis padarė įvairių įtampų ir įtakų objektu. Jis suskaldė Europos tautas į tas, kurios įrodė esančios *imperiumgültig* („vertos sudaryti imperijas") ir tas, kurios to nevertos, taip prilipdydamos dar vieną aukštą prie senesnės „istorinių" ir „neistorinių" tautų kategorijos. Imperijas sukūrusioms šalims jis smarkiai paskatino ekonomikos augimą, taigi ir karinio potencialo didėjimą, pakreipdamas strateginę pusiausvyrą Vakarų Europos naudai. Imperializmas labai padidino Europos žinias apie neeuropines kultūras ir

apie egzotiškus kolonijinius produktus. Kai kuriais atvejais, pavyzdžiui, Didžiosios Britanijos, jis praplėtė žmonių žinias apie Tibetą ir Bečuanalendą tiek, kad jie žinojo apie juos daugiau už kitus savo kaimynus Europoje. Jis taip pat sustiprino išankstines europiečių religines ir rasines nuomones, sukurdamas barjerus ir kompleksus, gyvavusius ilgiau negu egzistavo pačios imperijos. Tos išankstinės nuomonės, prietarai buvo gan kraštutiniai; pavyzdžiui, 1904 metais Hamburge vietinio zoologijos sodo aptvare buvo rodomas pulkelis Samoa moterų[56].

Kaip ir pranašavo pesimistai, šimtmečio pabaigoje pradėjo įsiliepsnoti kolonijiniai konfliktai. 1898 metais Vokietija ir Prancūzija vos išvengė susidūrimų, kai jų ekspediciniai korpusai akis į akį susitiko Fashoda vietovėje Sudane. 1899—1902 metais Didžiosios Britanijos karą su dvejomis būrų respublikomis Pietų Afrikoje komplikavo tai, kad būrus rėmė Vokietija. 1906, o vėliau ir 1911 metais prancūzų veiksmai užvaldyti Maroką sukėlė aktyvius Vokietijos protestus. Tačiau nė sykio varžybos dėl kolonijų nesibaigė visuotiniu karu. Jos tikrai didino bendrą nepasitenkinimą; tačiau paprastai konfliktus pasisekdavo sušvelninti tokia pačia „atvirų durų politika" komercijos srityje, kokia buvo taikoma Kinijoje ir Maroke.

Svarbiausias dalykas imperinei sėkmei buvo jūrinė galybė. Karo laivai pasaulinei prekybai kontroliuoti buvo svarbūs tokiu mastu, apie kokį sausumos armijos negalėjo net svajoti. (Klasikinį veikalą ta tema *Jūrų galybės įtaka istorijai 1660—1783 metais* parašė JAV admirolas Alfredas Thayeris Mahanas 1890 metais). Šio klausimo svarba ypač padidėjo 1898 metais, kai per Ispanijos karą su Amerika JAV karinis jūrų laivynas atėmė iš Ispanijos visą virtinę jai vis dar priklausiusių kolonijų nuo Kubos iki Filipinų. Tuo pačiu metu Vokietijos karo ministras von Tirpitzas priėmė strateginį sprendimą pradėti įgyvendinti laivų statybos programą ir mesti iššūkį Didžiosios Britanijos karinių superlaivų flotilei.

Imperinė Rusija vėlyvuoju savo egzistavimo laikotarpiu buvo puikus žvėris. Jos akivaizdžius trūkumus kompensavo iš pažiūros neišsenkami jėgos ir energijos ištekliai. Kai kas — Alexis de Torqueville'is ir kiti — jau seniai ją laikė vienintele valstybe, galinčia ateityje mesti iššūkį JAV. Ji turėjo didžiausią pasaulyje vientisą valstybės teritoriją, didžiausią Europoje gyventojų skaičių ir didžiausią pasaulyje armiją. Ji buvo pagrindinis žemės ūkio produktų eksporto šaltinis Europoje ir su savo neapsakomais mineralinių žaliavų ištekliais — didžiausia užsienio investicijų gavėja. Kultūros srityje Rusija neseniai išsiveržė į priekį, tapdama viena iš ryškiausių žvaigždžių Europos padangėje. Rusų kalba, kurios literatūrinės tradicijos anksčiau buvo ribotos, pasiekė brandos amžių. Puškiną, Lermontovą, Tolstojų, Dostojevskį ir Čechovą galima priskirti prie pasaulinės literatūros gigantų. Musorgskio, Čaikovskio, Rimskio-Korsakovo muzika tapo nepralenkiama. Rusų baletas ir Stanislavskio teatrinė mokykla ėmė pirmauti Europoje. Socialiniu atžvilgiu Rusija vis dar rėmėsi atsilikusia buvusių baudžiauninkų valstietija. Tačiau valstiečių dalia gerėjo; jokiame kitame krašte valstiečių klausimas nesusilaukė tokio dėmesio. P. A. Stolypino 1906—1911 metų agrarinė reforma suteikė valstiečiams galimybę palikti kaimo bendruomenes ir išsipirkti žemę. Europiečių akimis žiūrint, Rusijos atsilikimą maskavo caro rūmų blizgesys ir rusų aristokratų, pirklių, menininkų ir profesorių, kurie buvo gerai integravęsi į visas Europos

gyvenimo sritis, srautas. Vyravo nuomonė, kad po 1905 metų Rusija padarė rimtą pažangą liberalizavimo linkme; nacionalinio klausimo aktualumas gerokai sumažėjo. Šaliai labiausiai reikėjo stabilumo; vidaus krizes vis sukeldavo karų su kitomis šalimis šalutinis poveikis. Kad galėtų realizuoti savo didžiulį potencialą, Rusijai reikėjo taikos Europoje pratęsimo neribotam laikui. [ČERNOBYLIS]

Vėlyvojo laikotarpio Vokietija buvo šalis, labiausiai nusivylusi savo imperine patirtimi. Daugeliu atžvilgių ji buvo pavyzdinė XIX amžiaus valstybė – šiuolaikinė, mokslinė, nacionalinė, klestinti ir stipri. Tačiau Vokietija lyginama ir su puikia mašina, kurios vienas varžtas atsileido ir ji pradėjo vibruoti, perkaito ir pagaliau jos sprogimai sugriovė visą fabriką. Valdant Vilhelmui II (1888–1918), kurio nudžiūvusi ranka buvo laikoma jo šalies trūkumų ženklu, Vokietija tapo arogantiška ir agresyvi. Jos industrializacija vyko vėliau negu Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos, o politiškai ji susivienijo tik 1871 metais. Dėl to kolonijinė Vokietijos imperija neįgavo tokių mastų, kokie, atrodytų, pritiktų jos savigarbai ir sugebėjimams. Vokiečių idėjos apie *Lebensraum* („gyvybinę erdvę") pirmiausia iškilo dėl jos kuklaus kolonijų grobio. Objektyviai žiūrint, Vokietijos nuskriaustumas buvo labiau įsivaizduotas negu realus: jos ekonominis įsiskverbimas į gretimas Rytų Europos sritis su kaupu kompensavo tolimų kolonijų neturėjimą. Tačiau psichologinis šios šalies nepasitenkinimas buvo labai gilus. Kaizeriui ir jo dvarui neatrodė, kad taika yra geriausia priemonė Vokietijos viešpatavimui Europos politinėje ir ekonominėje scenoje pasiekti. [$e=mc^2$]

Modernizmas. Politinį nerimą Europoje atitiko daug *fin de siecle* (XIX amžiaus) kultūrinių tendencijų, kurios dažnai visos kartu vadinamos vienu bendru modernizmo terminu. Modernizmas apėmė visą eilę esminių nukrypimų nuo tradicijos. Jie buvo daug didesni už įprastinius intelektualinės mados svyravimus. Kaip parašė vienas kritikas, „Buvo atvirai atsisakyta penkių Europos šimtmečių pastangų"[57]. Modernizms paveikė visas meno rūšis ir teoretikai dažnai koreliuoja jį su kitais fundamentaliais tos epochos laimėjimais – Freudo psichologija, Einsteino reliatyvumo téorija, Frazerio antropologija ir net su anarchistų politika. Galima ginčytis, buvo tai ar nebuvo tiesioginis politinių ir socialinių įtampų atspindys, tačiau neabejotina, kad jis sukėlė gilaus nerimo jausmą. [ARICIJA] [GARSAS]

Talentingasis ir nepastovusis vokietis Friedrichas Wilhelmas Nietzschė (1844–1900), Bazelio universiteto profesorius, išreiškė daug labiausiai šokiruojančių savo epochos minčių. Sykį jis filosofus palygino su dinamito gabalais, o savo veikaluose *Taip kalbėjo Zaratustra* (1883–1884), *Apie moralės genealogiją* (1887), *Stabų saulėlydis* (1889) ir *Valia valdyti* (1901) toliau sprogdino įsigalėjusias pažiūras. Jis koneveikė krikščionybę, demokratiją ir visų pripažintas moralės formas. „Moralė – tai individų bandos instinktas", – aiškino filosofas. O „religija – tai gryniausių prasimanymų pasaulis". Šiuolaikinė visuomenė verta tik paniekos. Vietoj jos jis žadėjo išmokyti, „kaip tapti viršžmogiais". Valdantysis elitas visada dominavo remdamasis prievarta. „Šviesiaplaukės bestijos, ištroškusios grobio ir pergalių, su niekuo nesupainiosi". Galiausiai narsiai pareiškė: *Gott ist tot* („Dievas mirė"), pridurdamas: „kokioje nors oloje gal dar ir išliko jo šešėlis". Jo nuomone, Dievo mirtį reikia traktuoti kaip išlaisvinantį įvykį.

ČERNOBYLIS

Czarnobyl (Černobylis), miestelis Radomo apskrityje, už 120 varstų nuo Kijevo ir už 140 varstų nuo Radomyšlio, ant aukšto kranto ties Užo ir Pripetės upių santaka, už 20 varstų nuo Pripetės santakos su Dnepru [...] Černobylio pilis stovi vaizdingoje vietoje ant kalno, o pakalnėje susilieja Užo, Pripetės ir Brahinkos upės plačiais smėlėtais krantais [...] Šiuo metu Černobylis priklauso grafui Vladislavui Chodkevičiui [...] Černobylyje gyvena štai tiek abiejų lyčių gyventojų: 2160 stačiatikių, 566 sentikiai, 84 katalikai, 3683 izraelitai [...] Pragyvenimo šaltiniai – žvejyba ir upių laivyba [...] pačiame miestelyje auginama labai daug svogūnų [...] Uoste sustoja labai daug prekybinių laivų[1].

Lenkų *Słownik geograficzny* („Geografinis žodynas“), iš kurio paimta ši ištrauka, buvo išleistas 1880 metais; jo pavadinimas parinktas siekiant apgauti carinę cenzūrą. Leidinyje aprašyti visi miestai ir kaimai, kadaise priklausę Lenkijos Žečpospolitai. Černobylis buvo miestelis, būdingas tai plačiai teritorijai, kuri kadaise priklausė Lenkijai, o vėliau atiteko Rusijos imperijai ir Sovietų Sąjungai. Jame gyvenantys žydai tikriausiai vadino jį savo „štėtlu“ *(shtetl)*. Šimtmečiais čia vieni šalia kitų gyveno lenkų žemvaldžiai, žydų miestelėnai ir rusinų valstiečiai.

Černobylio vardas pirmą kartą rašytiniuose šaltiniuose paminėtas 1193 metais kaip rusinų kunigaikščio Riuriko II Rostislavičiaus medžioklės namelis. Po kiek laiko jis atiteko Lietuvos didžiajai kunigaikštystei ir tapo karališkuoju kaimu. Pilis buvo pastatyta apsiginti nuo plėšikaujančių totorių. 1566 metais, likus trejiems metams iki Lietuvos didžiosios kunigaikštystės provincijų Ukrainoje perdavimo Lenkijos karalystei, Černobylis visam laikui buvo atiduotas karaliaus kavalerijos rotmistrui Filonui Kmitai, kuris nuo to laiko ėmė vadinti save Kmita Černobyliečiu. Vėliau vedybų keliu jis atiteko Sapiegų, o 1703 metais Chodkevičių šeimai. Po antrojo Lenkijos padalijimo 1793 metais jis buvo prijungtas prie Rusijos imperijos.

Černobylio religinė istorija labai turtinga. Žydų bendruomenė, kuri vėliau čia sudarė absoliučią daugumą, tikriausiai prasidėjo nuo Filono Kmitos atsigabentų žydų agentų ir nuomininkų per lenkų kolonizavimo kampaniją. Vėliau bendruomenėje atsirado chasidų ir ortodoksinių žydų. Dauguma šio rajono ukrainiečių valstiečių po 1596 metų tikriausiai perėjo į graikų katalikų (unitų) tikėjimą, tačiau tik tam, kad juos vėliau carai jėga perkrikštytų rusų stačiatikiais. 1626 metais, per patį kontrreformacijos įkarštį Lukas Sapiega čia pastatė bažnyčią ir įkūrė domininkonų vienuolyną. Tuo metu Černobylis tikrai buvo tolerancijos prieglobstis. Buvo grupė senųjų apeigų katalikų, nepripažįstančių Tridento susirinkimo nutarimų, o XVII amžiuje iš Rusijos atvyko ir sentikių grupė. Jie visi išvengė 1648–1654 metų Chmelnickio sukilimo bei 1768–1769 metų sukilimo baisybių, kai vienas iš sukilėlių vadų Bondarenka buvo sugautas ir Chodkevičiaus husarų žiauriai nužudytas. Carinė valdžia 1832 metais sekvestravo dominikonų vienuolyną, o 1852 metais sentikių bažnyčią.

Nuo 1880 metų Černobylio likimas labai permainingas. 1915 metais jį buvo užėmę vokiečiai, o vėliau, per pilietinį karą, dėl jo kovojo bolševikai, baltieji ir ukrainiečiai. Per

Lenkijos karą su sovietine Rusija 1919–1920 metais jį iš pradžių užėmė lenkų armija, o paskui raudonoji kavalerija. 1921 metais Černobylis prijungtas prie Ukrainos SSR ir patyrė daugybę aukų per stalininę kolektyvizacijos kampaniją ir siaubingąjį badą. 1936 metais, valant pasienį, iš čia buvo iškeldinti lenkai. Žydų bendruomenė nacių išžudyta per 1941–1944 metų vokiečių okupaciją. Po dvidešimties metų miestas pasirinktas kaip vieta vienai iš pirmųjų sovietinių atominių elektrinių. Nuo 1991 metų jis priklauso Ukrainos respublikai. [**PJŪTIS**] [**RAITELIŲ PIRMOJI**]

Didžiojoje Sovietinėje enciklopedijoje nė vienas iš šių faktų neminimas. Šešių eilučių žinutėje kalbama tik apie Ukrainos SSR provincijos miestą su ketaus liejykla, sūrių gamykla, upių laivų remonto baze, gamybinio-meninio susivienijimo cechu ir medicinos mokykla[2].

Taip jau atsitiko, kad Černobylio pavadinimui paimtas slaviškas žodis, reiškiantis pelyną arba kartųjį kietį *(Artemisia absinthium)*, kuris auga miestą supančiose pelkėse. Biblijoje žodis „pelynas" vartojamas kaip kartumo, o kartu ir kaip Dievo rūstybės sinonimas:

> Tada iš dangaus nupuolė didelė žvaigždė, liepsnodama tarsi deglas, ir nukrito ant trečdalio upių ir ant vandens šaltinių. Žvaigždės vardas yra Metėlė [...] ir daugybė žmonių numirė nuo apkartusio vandens[3].

Tiems, kurie Naująjį Testamentą supranta paraidžiui, tikrai gali atrodyti, kad sprogimas Černobylio atominėje elektrinėje 1986 metų balandžio 26-ją buvo Dievo rūstybės pasireiškimas.

$e = mc^2$

1896 metų sausio 28-ąją Vokietijos vidaus reikalų ministerija davė teigiamą atsakymą į vieną gan neįprastą pilietybės atsisakymo prašymą. Prašantysis, gyvenantis Šveicarijoje, buvo tik 16 metų. Jis neišlaikė stojamųjų egzaminų į Ciūricho *Eidgenossische Technische Hochschule* (Federalinė aukštoji technikos mokykla, ETH) ir mokėsi kantono mokykloje Arau mieste. Ulme gimęs ir Miunchene užaugęs pabėgėlis mokinys nekentė griežto vokiškosios mokymo sistemos reglamento. Jam nepatiko katalikiška pradžios mokykla, jis anksti pabėgo iš savo gimnazijos. Kai šeima persikėlė į Milaną, jis pasijuto labai nesaugus. Kaip ir daugelis jaunų buvusių žydų, jis nusiteikęs prieš religiją ir pacifistas, jį traukė radikalusis socializmas. Buvo gabus tik matematikai.

Kai pagaliau Albertą Einsteiną (1879–1955) vis dėlto priėmė į ETH, jis bėgdavo iš paskaitų, o laboratorijose darydavo paties sumanytus elektrodinaminius eksperimentus. Draugavo su Friedrichu Adleriu, kuris Vienoje vėliau nužudė Austrijos premjerą. Dirbdamas Šveicarijos patentų žinyboje Berne 1901–1905 metais, Einsteinas ir toliau suko galvą dėl Maxwello, Hertzo ir Macho darbų teorinių padarinių.

Sakoma, jog Einsteinui įtarimą, kad laikas ir erdvė yra reliatyvūs, sustiprino jo kasdieninis važinėjimas tramvajumi Kramgasse gatve Berne, kai jis įsivaizduodavo, jog prie bokšto su laikrodžiu lekia šviesos greičiu. Darydamas prielaidą, kad šviesos bangos,

atspindinčios jo atvaizdą, juda tokiu pat greičiu, jis ne vienerius metus suko galvą, galės ar negalės išvysti savo atvaizdą tramvajaus vairuotojo veidrodyje. Bet kokiu atveju „reliatyvumo ir vienalaikiškumo" principu Einsteinas išreiškė, kad gamtoje nėra momentinių sąveikų. Jei šviesos greitis yra absoliutus ir sudaro 300 000 km/s, tai laiko ir erdvės intervalai yra reliatyvūs. 1905 metais žurnale *Annalen der Physik* jis išspausdino straipsnį, pavadintą *Ar kūno inercija priklauso nuo jo energijos kiekio?* Jame pateikta lygtis, kuriai buvo lemta padaryti perversmą klasikinėje fizikoje ir padėti pamatus branduoliniam amžiui: $e = mc^2$, kur e = energija, m = masė ir c = šviesos greitis.

Vėliau savo Specialiąją reliatyvumo teoriją Einsteinas papildė Bendrąja reliatyvumo teorija (1916), kuri pakeitė Newtono visuotinės traukos dėsnį. Tai buvo svarbus indėlis į kvantinę fiziką. 1914 metais jis perėjo dirbti į kaizerio Vilhelmo institutą Berlyne, o 1921 metais gavo Nobelio premiją.

Kol jo teorijos dar nebuvo įrodytos, Einsteinas jautė nuolatinį nerimą. „Jei pasirodys, kad reliatyvumo teorija teisinga, – sykį pasakė jis, – tai vokiečiai vadins mane vokiečiu, šveicarai – šveicaru, o prancūzai vadins mane dideliu mokslininku. Tačiau jei tik paaiškės, kad ši teorija klaidinga, tai prancūzai vadins mane šveicaru, šveicarai – vokiečiu, o vokiečiai vadins žydu"[1].

1933 metais, kai Einsteinas Paryžiuje ieškojo prieglobsčio nuo nacių, *College de France* atsisakė priimti jį į darbą dėl to, kad buvo Vokietijos pilietis, taip priversdama išvykti į JAV. Europa prarado savo šviesiausią protą.

Atrodo, kad Nietzschė skelbė, jog gyvenimas už stipriųjų valdžios ribų neturi prasmės. Priešai laikė jį blogio ir rafinuoto iracionalumo pranašu. Jis filosofijai tapo tuo, kuo religijai buvo Kierkegaardas. Jie abu — egzistencializmo pradininkai. „Krikščionybė nusprendė atskleisti, kad pasaulis bjaurus ir blogas, ir padarė jį bjaurų ir blogą", — pareiškė Nietzschė"[58]. [KVAILYBĖ]

Ne mažesnę įtaką turėjo ir išpreparuota Nietzschės filosofijos versija, kurią skleidė jo sesuo. Elisabetha Nietzsche-Foerster (1846—1935), kuri 1886 metais tapo „arijų" Nueva Germania kolonijos Paragvajuje vadove, slaugė savo mirštantį brolį ir perėmė jo idėjas. Ji draugavo su Wagneriu ir Mussoliniu, garbino nacius ir Nietzschės vardą susiejo su rasizmu ir antisemitizmu. Elisabethos laidotuvėse dalyvavo ir apsiašarojęs fiureris[59].

Sociologiškai Nietzschės pažiūras galima vertinti kaip intelektualo pasibjaurėjimą masių raštingumo didėjimu ir apskritai masine kultūra. Joms pritarė tarptautinis menininkų ir rašytojų ratelis; jie norėjo sustiprinti barjerą, skiriantį „aukštąją kultūrą" nuo „žemosios kultūros" ir taip išsaugoti savavališkai prisiimtą idėjų aristokratijos vaidmenį. Tokiu savo elgesiu jie tapo tinkamais partneriais modernizmui mene, nes vienas iš svarbiausių modernizmo patrauklumo bruožų buvo tai, kad jis nesuprantamas žmogui iš gatvės. „Masinė kultūra sukūrė Nietzschę kaip opoziciją sau, — rašo šiuolaikinis kritikas, — kaip antagonistą. Didžiulis jo idėjų populiarumas tarp XX amžiaus pradžios intelektualų rodo, kokį sąmyšį kėlė masių grėsmė"[60].

GARSAS

1888 metų pabaigoje ar 1889 metų pradžioje nusenusio poeto Roberto Browningo jo namuose Londone paprašė padeklamuoti kai ką iš savo kūrinių, norėdami pareklamuoti Edisono „patobulintą fonografą". Poetas pradėjo nuo populiariausio savo eilėraščio:

I sprang to the stirrup, and Joris, and he;
I galloped, Dirck galloped, we galloped all three.
„God Speed!" cried the watch, as the gatebolts undrew;
„Speed!" echoed the wall to us galloping through.
Behind shut the postern, the lights sank to rest,
And into the midnight we galloped abreast.

Not a word to each other, we kept the great pace
Neck by neck, stride by stride, never changing our pace;
I turned in my saddle, and ... and ...[1]

(Į balną išokau, ir Joris, ir jis;
Ir – šuoliais, tik šuoliais mes visi trys.
„Sėkmės jums!" – ir sargas atkėlė vartus;
„Sėkmės!" – atkartojo jam aidas kurtus.
Vėl skląstį užšovė, neliko šviesų.
Nakties tamsumoj, ant savųjų žirgų

Nė žodžio netarę, mes skubam labai.
Ritmingai ir lygiai šuoliuoja žirgai.
Balne pasisukęs, aš ... aš ...)

Po kelių eilučių jis užsikirto ir prisipažino, jog užmiršo žodžius, parašytus daugiau ňei prieš keturiasdešimt metų. Atsipeikėjęs, klausytojams plojant pareiškė, kad niekada nepamirš tos dienos, kai deklamavo garsiajai pono Edisono mašinai. Šis improvizuotas deklamavimas, kurio net data tiksliai nežinoma, įamžintas viename iš ankstyviausių išlikusių garso įrašų[2].

Tais pačiais metais vokietis Emile'is Berlineris pademonstravo savo gramofoną, kur vietoj vaško cilindrų buvo panaudoti lengvai kopijuojami diskai. Gaminami žaislų firmos *Kammerer und Reinhardt* Valtershauzene Tiūringijoje, gramofonai greit tapo garso įrašų, skirtų masinei rinkai, pagrindu ir svarbiu šiuolaikinio gyvenimo bruožu[3].

Galimybė įrašyti garsą iš esmės pakeitė muzikos pasaulį ir jos pažinimą. Pavyzdžiui, 1991 metais minint Mozarto mirties dušimtąsias metines buvo galima surengti parodą, rodančią kaip kito garsų kokybė ir kaip didėjo jų įvairovė per pastaruosius du šimtus metų. Vienos *Neue Burg* lankytojai gaudavo stereofonines ausines, reaguojančias į infraraudonųjų spindulių signalus pereinant iš vienos „garso zonos" į kitą. Jie galėjo klausytis, kaip Leopoldas Mozartas pats griežė smuiku ištraukas iš savo garsiojo pradžiamokslio *Gründliche Violinschule,* išleisto tais metais, kai gimė Wolfgangas, arba palyginti bevožtuvinių ragų ir trimitų garsus su šiuolaikinių pučiamųjų instrumentų garsais, išgirdo vieno iš pirmųjų nepaprastai lėtu tempu atliekamos operinės muzikos

įrašo 1900 metais – Wilhelmo Herscho, dainuojančio ariją *O Isis und Osiris*, arba stebėjo, kaip kompiuterizuoto sonografo ekrane analizuojamas Editos Gruberovos dainuojamos *Nakties karalienės* harmoninis diapazonas. Deja, paties Mozarto lankytojai negalėjo pasiklausyti. Tačiau net menkiausią muzikinį išsilavinimą turintys įsitikino, kaip smarkiai laikui bėgant pasikeitė Mozarto partitūrų atlikimas. Jiems buvo vaizdžiai pademonstruotas besikeičiantis Mozarto „garsų pasaulis"[4].

Garso įrašymo menas padarė tikrą revoliuciją žmonių vaizdiniuose apie savo praeitį. Iki 1888 metų istoriniams įrašams trūko vieno iš svarbiausių kasdienybės elementų – jie buvo nebylūs. Dokumentai ir kiti žmogaus rankų kūriniai – kurti ir nebylūs. Juose nerasime nė pėdsako Napoleono mūšių gausmo, Beethoveno koncertų tempo, Cavouro kalbų intonacijų. Po 1888 metų istorija buvo „įgarsinta" ir tai ją nepaprastai praturtino.

Nacionalinis Britų Bibliotekos garso įrašų archyvas, kuris turi ir minėtąjį nesklandaus Browningo deklamavimo įrašą, yra tipiškas pavyzdys dešimčių panašių kolekcijų, dabar esančių kiekvienoje Europos šalyje. Pirmoji tokia *fonoteka* atidaryta Paryžiuje 1910 metais. Tarptautinės garso archyvų asociacijos (IASA) narių kolekcijos labai įvairios – nuo didžiulių, priklausančių nacionalinėms radijo korporacijoms, iki visai mažų, kurias turi vietinės ar privačios firmos. Be muzikos, jose yra ir folkloro, literatūros, radijo, sakytinės istorijos ir dialektologijos skyriai[5].

Rytų Europoje grafas Tolstojus vienas iš pirmųjų paliko savo balso įrašą ateities kartoms. 1910 metais žurnalo *Talking Machine News* („Kalbančiųjų mašinų naujienos") kovo mėnesio numeryje buvo rašoma: „Išleistas potvarkis, draudžiantis pardavinėti Tolstojaus balso įrašus carinės imperijos teritorijoje. Kada gi slavai sukils ir padarys galą tokiam akiračio siaurumui?"[6]

KVAILYBĖ

Nietzschė sykį skundėsi, kad istorikai niekada nerašo apie dalykus, darančius istoriją tikrai įdomia – pyktį, aistras, neišmanymą, kvailybę. Tikriausiai jis kalbėjo apie vokiečių istorikų mokyklą. Juk, pavyzdžiui, Lenkijoje buvo sena tradicija analizuoti praeitį vadovaujantis ydų ir dorybių kriterijais. Klasikinis Bochenskio veikalas *Kvailumo istorija Lenkijoje* buvo išleistas 1842 metais[1]. 1985 metais disidentas istorikas Adamas Michnikas savo ataskaitą apie lenkų pasipriešinimą komunizmui pavadino *Garbės istorija*[2].

Dabar jau visi žino, kad *mentaliteto* tyrinėjimas yra vienas iš svarbiausių istoriko rūpesčių. Antai amerikiečių istorikas parodė, kad kvailybė ėjo per visą Europos istoriją nuo pat jos pradžios iki pabaigos. Trojiečiai įsileido medinį arklį; renesanso laikais popiežiai išprovokavo protestantų atsiskyrimą; britų valdžia pastūmėjo amerikiečių kolonistus sukilti ...[3] Tačiau kiekvienas gali pasimokyti iš klaidų. Sena lenkų patarlė sako *Polak mądry po szkodzie* („Lenkas gudrus po to, kai patyrė nuostolį"). Blake'as panašiai kalbėjo savo *Pragaro patarlėse*: „Jei kiekvienas kvailys atkakliai laikytųsi savo kvailybės, jis taptų išmintingas". Tikroji kvailybė reiškiasi tuo, kai kartojama ta pati klaida. Taigi Europos istoriją galima parašyti vadovaujantis ir tokiu aspektu. [**ANNALES**]

Žvelgiant iš laiko perspektyvos labiausiai šokiruoja tas pyktis, su kuriuo Nietzschė ir jo gerbėjai niekino „mases". „Daug, tikrai per daug yra gimusių, – kalbėjo Nietzschės Zaratustra, – ir jie kybo ant šakų oi kaip per ilgai". Veikale *Valia valdyti* Nietzschė kvietė, kad „aukštesnieji žmonės paskelbtų karą masėms <...>. Didžioji dauguma žmonių neturi teisės egzistuoti". Asmeniniame laiške, parašytame 1908 metais, D. H. Lawrence'as, ką tik susipažinęs su Nietzschės veikalais Kroidono viešojoje bibliotekoje, štai taip įsivaizdavo dujų kamerą neskausmingai atsikratyti žmonių pertekliaus:

> Jei būtų mano valia, pastatyčiau mirties kamerą, ne mažesnę kaip Krištolo rūmai Londone, kurioje tyliai grotų karo orkestras ir būtų rodomi kino filmai; tada aš išeičiau į skersgatvius ir didžiąsias gatves, ir atsivesčiau tenai juos – visus ligonius, suluošintus, sužalotus; švelniai įsivesčiau į vidų, o jie šypsotųsi ir dėkotų man; paskui orkestras tyliai užgrotų *Aleliuja* chorą.[61]

Tai štai koks perlas pasirodė karaliaus Eduardo laikų Anglijoje 33 metus prieš Osvencimą. Panašias, tik gilesnes mintis skelbė ir H. G. Wellsas (1866–1946), ateities pranašautojas, socialistas, knygų *Laiko mašina* (1895) ir *Pasaulių karas* (1898) autorius, vienas iš populiariausių ir vaisingiausių XIX amžiaus rašytojų. Savo *Nuojautose* (1902) jis atsiskleidė kaip entuziastingas eugenikos šalininkas; šis mokslas apie žmonių giminės gerinimą reikalavo naikinti silpnesnius, žemesnius, nepageidaujamus žmones. „Ir kaip Naujoji respublika elgsis su žemesnėmis rasėmis, su juodaisiais <...>, geltonaisiais <...> ir tais tikrais civilizuoto pasaulio termitais žydais?" – klausė jis[62].

Žinoma, svarbu suvokti, kad „masės", taip plūstamos jų niekintojų, niekada neegzistavo ir neegzistuoja. „Matome tik minias; tačiau masė – visų galimų minių suma, [yra] minia savo metafiziniu aspektu [...], metafora [...], kitus žmones paverčianti konglomeratu [...] [ir] atimanti iš jų individualybę, kurią priskiriame patys sau ir žmonėms, kuriuos pažįstame"[63].

Tuo pačiu metu marksizmas sukėlė intelektualinius ginčus, išėjusius toli už siaurų politikos rėmų. Pavyzdžiui, ankstyvieji istorinio materializmo variantai buvo paskata *Dvasios filosofijai*, kurią išplėtojo Neapolio rašytojas Benedetto Crocė (1866–1952). Jo veikalai *Estetika* (1902), *Logika* (1905) bei *Istoriografijos teorija ir istorija* (1917) paskatino Neapolio, šiuolaikinės Europos ir to meto Italijos istorinius tyrinėjimus. Atmesdamas metafiziką ir religiją, Crocė pabrėžė žmonių intuicijos vaidmenį ir istorijos, kaip tobulėjančios dvasios, tyrinėjimo svarbą. Žurnalas *Critica*, filosofo įsteigtas 1903 metais, pusę šimtmečio buvo tribūna jo idėjoms skleisti. Vėlesniu gyvenimo laikotarpiu Crocė tapo italų fašizmo opozicijos lyderiu.

Sigmundas Freudas (1856–1939), austrų gydytojas, – psichoanalizės teorijos ir praktikos pradininkas. Jo darbai turėjo didelės įtakos ne tik naujoms medicinos mokslų šakoms – psichologijai ir psichiatrijai, bet ir visiems humanitariniams mokslams, kurie domisi žmogaus proto ir asmenybės veikla. Pradėjęs nuo hipnozės, jis ištyrė pasąmonės procesus, kuriais žmogaus sąmonė ginasi nuo išorinių ir vidinių spaudimų. Be kitko, jis atskleidė seksualumo vaidmenį pasąmonės gyve-

nime ir jo slopinimo įtaką neurozių atsiradimui. Po *Sapnų aiškinimo* išleidimo 1900 metais Freudas susilaukė daug pasekėjų, kurie netrukus įkūrė Tarptautinę psichoanalitikų draugiją. Tačiau atsirado ir nesutarimų, ypač po to, kai vienas iš ankstyvųjų Freudo bendražygių Carlas Jungas (1875–1961) knygoje *Pasąmonės psichologija* (1912) pristatė „kolektyvinės psichoanalizės" koncepciją, kartu išskirdamas intravertines ir ekstravertines asmenybes. Knygoje *Civilizacija ir ja nepatenkintieji* (1930) Freudas įrodinėjo, kad geismų slopinimas, kurio reikalauja gyvenimas išsivysčiusiose visuomenėse, laimę daro beveik neįmanoma. Naciams įvedus savo valdžią, Freudas 1938 metais buvo priverstas bėgti į Angliją. Tuo metu psichoanalizė jau turėjo daug srovių ir daug kritikų; tačiau ji įdiegė naują nerimastingą matmenį į žmonių savivoką: „Ego nėra šeimininkas net savo namuose"[64].

Dekadentizmas kaip meninis judėjimas gali būti laikomas vėlyvojo romantizmo padariniu. Jis atsirado iš noro atskleisti kraštutines žmonių juslingumo patirtis. Nepaisant to, kad šį procesą lydėjo begaliniai skandalai, jis davė Europos kultūrai keletą kūrybiškiausių šedevrų. Jo ryšius su romantiniais pirmtakais galima atsekti per Charles'ą Baudelaire'ą (1821–1867), išvertusį į prancūzų kalbą De Quincey ir Poe kūrinius. Baudelaire'o rinkinys *Les Fleurs du Mal* („Piktybės gėlės", 1857) vėliau buvo laikomas poetinio simbolizmo manifestu; šis stilius siekė po bjauriu realybės paviršiumi surasti paslėptus tvarkos ir grožio „atitikmenis":

La Nature est un temple où de vivants piliers
Laissent parfois sortir de confuses paroles;
L'homme y passe à travers des forêts de symboles
Qui le regardent avec des regards familiers.

(Gamta it šventykla, kurios kolonada
Skivytais frazių neryškių dermingai skamba
Ir simbolių tankynėm sąmonėje tampa,
Mus žvilgsniais gimingais lydi visada.)[65]

Eilėraštyje *Kvietimas į kelionę* Baudelaire'as išsiruošia į įsivaizduojamąjį rojų, „kur visa yra tvarka ir grožis, malonumas, ramybė ir palaima" – *La, tout n'est qu'ordre et beaute, / Luxe, calme et volupte.* Baudelaire'o pasekėjai, ypač Paulis Verlaine'as (1844–1896) ir Arthuras Rimbaud (1854–1891) pasiekė tokių poetinių efektų, kuriuos galima laikyti impresionistų dailininkų, kuriais jie vieni iš pirmųjų ėmė žavėtis, paveikslų lingvistiniais atitikmenimis:

Les sanglots longs
Des violons
De l'automne
Blessent mon coeur
D'une langueur
Monotone.[66]

(Rudens rauda
Nykia gaida
Skambės laukuos
Jos ilgesys
Mane draskys
Širdis kraujuos)

A noir, E blanc, I rouge, U vert, O bleu: voyelles[67]

(A juoda, E balta, I raudona, U žalia, O mėlyna – tai balsės).

Už savo iššūkį dekadentams teko brangiai sumokėti. Verlaine'as teigė, jog „dekadansas – tai <...> aukščiausio lygio civilizacijos rafinuočiausios mintys". Tačiau jam pritarė tik nedaugelis amžininkų. Baudelaire'as buvo nubaustas didele pinigine bauda ir niekinamas už „viešosios moralės pažeidimą", tariamai esantį jo poemose. Verlaine'as pateko į kalėjimą, kai pabėgęs su Rimbaud susivaidijęs peršovė jį. 1893 metais vienas vokiečių rašytojas Paryžiuje viešai smerkė narkotikus, homoseksualumą, pornografiją, isteriją ir „nusistovėjusios tvarkos, kuri tūkstančius metų neprieštaravo logikai ir varžė ištvirkavimą, pabaigą". „Viešpatauja gresiančios pražūties, išnykimo jausmas", – rašė Max'as Nordau[68]. Anglijoje Oscaras Fingalas O'Flahertie Willsas Wilde'as (1854–1900), kelių puikių komedijų, o ypač *Kaip svarbu būti rimtam* (1895) autorius, porą karčių metų praleido Readingo kalėjime už homoseksualinius nusižengimus. Daugelio jo bendradarbių, pavyzdžiui, erotinio iliustratoriaus Aubrey Beardsley'as (1872–1898) darbų išspausdinti buvo neįmanoma; tokio pat likimo susilaukė ir poeto, kritiko, prestižinio Itono koledžo absolvento, flagelanto Algernono Swinburne'o (1837–1909) kūriniai. Šių estetų nuotaikos visiškai skyrėsi nuo to, kas rūpėjo didžiajai visuomenės daliai – religinių tradicijų laikymasis, socialinių sąlygų gerinimas, saikingumas. [BAMBINI] [TOUR DE FRANCE]

BAMBINI

1907 metų sausio 6-ąją Romos priemiesčio San Lorenzo lūšnynų rajone atvėrė duris vaikų darželis, įsikūręs viename kambaryje. Jame buvo vaikams pritaikyti baldai, galvosūkių ir lavinančių žaidimų kupinos spintos, bet nebuvo kvalifikuotos auklėtojos. Jis buvo skirtas dirbančių tėvų vaikams, kurie priešingu atveju būtų turėję palikti savo vaikus gatvėje, kol patys grįš iš darbo. Tas darželis buvo pavadintas *La Casa dei Bambni* („Vaikų namai").

Darželio steigėja dr. Maria Montessori (1870–1952) buvo toli pralenkusi savo laiką moteris. Feministė, reikalavusi tokio pat atlyginimo už tokį pat darbą, kvalifikuota gydytoja ir atsilikusių vaikų auklėjimo įstaigos direktorė. Be to, ji buvo ir neteisėto vaiko motina, tik tai slėpė nuo kitų; jo vardas – Mario Montessori. Vėliau jis tapo *Tarptautinės Montessori asociacijos* Amsterdame vadovu.

Montessori metodas, aprašytas 1910 metais išleistoje tokio pat pavadinimo knygoje, propagavo į vaiką orientuoto švietimo principus. Vaikai nori mokytis. Vaikai gali mokytis patys. Vaikai turi penkis pojūčius ir nori visus juos pažinti, ištirti. Vaikai turi laisvai pasirinkti patys, ko mokytis ir kada mokytis. Viskas, ko jiems reikia – tai vieta, kur galėtų nieko nebijoti, tinkama įranga ir paskatinimas. Tokios idėjos daugumai to meto pedagogų buvo nepriimtinos, jie teikė pirmenybę „kreidos ir kalbos" principui, religijos mokymui, žiauriai drausmei, griežtoms programoms ir tvarkaraščiams. „Išsilavinimas įgyjamas ne klausantis žodžių, – aiškino jiems dr. Montessori, – o bendraujant su aplinka".[1]

Kai kurioms iš Montessori idėjų kartais nepritariama ir dabar. Ji manė, jog vaikai nemėgsta saldumynų ir mėgsta tylą, kategoriškai tvirtino, kad pirma reikia mokyti ne skaityti, o rašyti. Tačiau jos įsitikinimas, kad pats svarbiausias dalykas yra vaiko poreikiai, tapo kertiniu šiuolaikinės pažangios pedagogikos akmeniu. Šimtai Montessori principais besivadovaujančių mokyklų atidaryta visoje Europoje ir JAV. Fašistinėje Italijoje ir nacistinėje Vokietijoje jos buvo uždarytos.

Daugeliu atžvilgių Montessori ėjo dviejų ankstesniųjų šios srities pionierių pėdomis: šveicaro J. H. Pestalozzio (1746–1827) ir Friedricho Froebelio (1782–1852) iš Tiūringijos. Pirmasis Froebelio *Kindergarten* („vaikų darželis"), kurį jis įkūrė Burgdorfe netoli Berno 1837 metais, buvo tikras *Casa dei Bambini* pirmtakas. Montessori vaikų psichologijos idėjas toliau plėtojo šveicarų pedagogas Jeanas Piaget (1896–1980).[2]

TOUR DE FRANCE

1903 metų liepos 1-ąją 2 val. 15 minučių po pietų apie 60 dviratininkų startavo netoli *Reveil-Matin* kavinės Paryžiaus priemiestyje Montgeron. Jie leidosi į Lioną: pirmųjų dviračių lenktynių *Tour de France* pirmajame iš šešių etapų sportininkai turėjo įveikti daugiau nei 467 kilometrus blogų kelių. Buvo planuota, kad jie važiuos dieną ir naktį. Po devyniolikos dienų Maurice'as Garinas buvo paskelbtas nugalėtoju, kai įvažiavo į Park de Princes, 2430 kilometrų įveikęs 26,5 km/h vidutiniu greičiu. Jis lenktyniavo dviračiu su nulenktomis žemyn rankenomis, dėvėjo kojines iki kelių, golfo kelnes, megztinį aukšta atverčiama apykakle ir plokščią kepurę su ausinėmis. Sportininkas gavo 6125 frankų (tai atitiko 242 svarus sterlingų) prizą. Nuo to laiko tos lenktynės vyko kasmet liepos mėnesį, išskyrus karo metus[1].

Ilgiausias ir populiariausias Europos sporto renginys atsirado iš kelių naujųjų laikų reiškinių sutapimo: laisvalaikio ir poilsio koncepcijos; masinio (vyrų) sporto puoselėjimo; specializuotų techninių priemonių sukūrimo (šiuo atveju kabelinių stabdžių, kelių pavarų dviračiams ir guminių padangų); daugiatiražių laikraščių konkurencijos.

Tiesioginiu šių lenktynių impulsu tapo dviejų Paryžiaus savaitraščių *L'Auto* („Automobilis") ir *Le Velo* („Dviratis") konkurencija. *L'Auto* leidėjas Henris Desgrange, kuris stengėsi įsibrauti į dviračių rinką, pralaimėjo bylą dėl savo laikraščio pavadinimo pakeitimo į *L'Auto-Velo.* Tad lenktynės buvo jo atsakas. Jis niekada nesižvalgė atgal. Matė, kaip sparčiai didėja *L'Auto* tiražas, o *Le Velo* grimzta į nebūtį. Desgrange išliko šių lenktynių globėju ir sponsoriumi iki pat išėjimo į pensiją 1936 metais.

Lenktynės galutinį pavidalą įgavo tik per keletą metų. Ypač kito trasa. Penkerius metus, pradedant nuo 1906 metų, ji ėjo ir per Elzasą; tačiau vėliau Vokietijos valdžia lenktynių dalyvių nebeįsileido, kai žiūrovų būriai šalia kelio ėmė dainuoti *Marseillaise.* Kalnuose trasa vingiavo per Tourmalet perėją (2122 m) Pirėnuose ir baisiąją Galibier perėją (3242 m) Savojoje, kur varžybų dalyviams teko nešti savo dviračius nepravažiuojamais takais. Nuo maksimalaus ilgio, viršijančio 5000 km, trasa ketvirtajame

dešimtmetyje sutrumpėjo maždaug iki 3700 km, padalytų į 30 etapų. Mintis apie ryškios spalvos marškinėlius, rodančius lenktynių lyderį, kilo 1913 metų liepos mėnesį, kai Desgrange įpuolė į pakelės parduotuvę ir nupirko pirmuosius *maillot jaune* („geltonus marškinėlius").

Po Pirmojo pasaulinio karo šios lenktynės tapo tarptautinėmis. Nugalėtojais dažnai tapdavo belgų, italų ir ispanų dviratininkai. Tokie nugalėtojai kaip Eddy Merckx ar Jacques Anquetil turėjo ne mažiau gerbėjų nei kitos didžiojo sporto žvaigždės. 1991 metų liepos mėnesį, stebint 22 milijonams žiūrovų, 79-ąsias *Tour de France* lenktynes laimėjo baskas iš Ispanijos Miguelis Induraínas, įveikęs trasą vidutiniu 39,504 km/h greičiu[2]. 1994 metais Induraínas laimėjo 82-ąsias *Tour de France* lenktynes ketvirtą kartą iš eilės; tai buvo beprecedentinis atvejis. Trasa šį kartą per Lamanšą atvedė lenktynininkus į Angliją. O Induraínas laukė naujų lenktynių.

Šiuolaikinė tapyba visam laikui nutraukė ryšius su realistiniu stiliumi, dominavusiu nuo renesanso laikų; dabar fotografija padarė jį pasenusiu dalyku. Tas atsiskyrimas įvyko 1863 metais, kai Edouardas Manet (1832—1883), ištiktas ekshibicionizmo priepuolio, nusprendė parodyti Paryžiaus galerijoje *Salon de refuses* („Atstumtųjų salonas") paveikslą *Pusryčiai ant žolės.* Nuo to laiko teko sugalvoti be galo daug etikečių, siekiant atskirti įvairias tendencijas ir grupes, kurios nepaliaujamai eksperimentavo su žanrais, technikomis, spalvomis ir formomis. Po pirmųjų impresionistų Monet, Pissarro, Sisley'aus, Renoiro, Cézanne'o ir Degas, pavadintų pagal Monet paveikslą *Impression: Lever du soleil* („Įspūdis: saulės patekėjimas", 1874), ėjo puantilistai (1884), vadovaujami Seurat, neoimpresionistai (1885), nabistai (1888) iš Serusiero ir Bonnardo mokyklos, sintetininkai (1888), įkvėpti Gauguino, ir ekspresionistai (1905), kurių pradininkai buvo Ensoras, Van Goghas ir vokiškoji Brücke grupė. Po jų pasirodė orfistai, fovistai (1905), vadovaujami Matisse'o, Dufy ir Vlamincko, kubistai (1908) su Braque ir Picasso, futūristai, Juodasis katinas (tai autoriaus pokštas, žr. *Pratarmę;* Vertėjo pastaba) ir *Blaue Reiter* („Juodojo raitelio" grupė, 1912). 1910 ar 1911 metais Vasilijaus Kandinskio (1866—1944), Vokietijoje apsigyvenusio ruso, darbuose tapyba priartėjo prie grynojo abstrakcionizmo. [**IMPRESSION**]

Architektūroje ir dizaine visą Europą užliejusi *Art Nouveau* banga reiškė „atskilimą" nuo vyraujančių standartų ir praktikų. Ankstyviausias naujojo meno pavyzdys buvo Victoro Hortos suprojektuotas Tasselio viešbutis Briuselyje (1893). Tačiau jo paminklų galima rasti visur — pradedant C. R. Mackintosho suprojektuota Glazgo meno mokykla (1898), Peterio Behrenso pastatytais fabrikais Vokietijoje ir baigiant ištisa virtine Austrijos—Vengrijos geležinkelio stočių nuo Karlsbado iki Černovicų. *Sezessionshaus* („Secesijos namas", 1898)Vienoje buvo pastatytas J. Olbricho vadinamuoju „jaunimo stiliumi" (*Jugendstil*), ir skirtas demonstruoti nukrypusių nuo pagrindinės srovės dailininkų paveikslams. Ant jo puikuojasi užrašas: DER ZEIT IHRE KUNST;/DER KUNST IHRE FREIHEIT („Laikui jo meną; menui jo laisvę").

IMPRESSION

Septintajame XIX amžiaus dešimtmetyje Claude'as Monet ir Auguste'as Renoiras mėgo tapyti kartu. Jiems buvo įdomu, kaip iš tos pačios scenos išgaus skirtingą efektą; jiedu norėjo palyginti savo rezultatus. Viena iš jų mėgstamiausių vietų buvo upės krantas Bougival priemiestyje už St Cloud, netoli Paryžiaus.

Monet paveikslas *La Seine a Bougival* („Sena prie Bougivalio") pažymėtas 1869 metų data (žr. 67 pav. įklijoje). Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad jis pasirinko kasdienišką, gal net banalią sceną: žmonės, apšviesti besileidžiančios saulės, vaikštinėja tiltu. Tačiau jis stengėsi pasiekti visiškai naują efektą: tapė pasaulį ne tokį, koks jis jam atrodė ar koks, jo nuomone, turėjo būti, t. y. ne realistiškai ar idealistiškai; jis tapė įspūdį, kurį tas pasaulis jam padarė. Kitam jo paveikslui *Impression: Lever du soleil* (1874) buvo lemta duoti pavadinimą judėjimui, sąmoningai ir atvirai subjektyvistiniam. Monet teko brangiai sumokėti už tai, kad užsispyręs laikėsi savojo kelio. Kelerius metus jis nepardavė nė vieno paveikslo. Amžininkams Monet paveikslai atrodė beverčiai arba piktinantys. Sykį jam išvykus iš Paryžiaus aplankyti ką tik gimusio sūnaus, kreditoriai užgrobė studijoje rastus jo paveikslus ir pusvelčiui pardavė. Monet net mėgino nusižudyti[1].

Impresionistus domino trys dalykai. Pirma, jie stengėsi ištirti žmogaus akies silpnąsias puses, išsiaiškinti, kodėl ji vienus dalykus mato, o kitų nepastebi. Tam tikslui jie norėjo sukurti netikslų arba selektyvų atvaizdą. Neaiškūs Monet teptuko potėpiai tapant Bougival sukėlė dėmėtų bangų, kreivų langų, neryškių lapų ir apipešiotų debesų įspūdį.

Antra, jie žavėjosi nuostabiu šviesos žaismu. Monet porą metų tarnavo kavaleristu Afrikoje ir matė nepaprastus šviesos efektus Sacharos dykumoje. Vėliau jis atliko sistemingų eksperimentų su šviesa, daug kartų tapydamas tuos pačius objektus. Dvylika Ruano katedros fasado studijų, skirtingai apšviestų įvairiu dienos metu, daug prisidėjo įtikinant žiūrovus, kad jo pamišime būta metodo.

Trečia, jie knaisiojosi sudėtinguose paties dailininko sąmonės jautrumo ir imlumo niuansuose. Tai ir buvo tas epochinės reikšmės akstinas, kurį jie davė šiuolaikiniam menui.

Kartais manoma, kad šiuolaikinis menas, įskaitant ir impresionizmą, buvo nukreiptas prieš realistinį vaizdavimą, kuris tapo įmanomas fotografijos dėka. [**FOTOGRAFIJA**] Tačiau iš tikrųjų sunku įsivaizduoti ką nors selektyvesnio ir trumpalaikiškesnio už vaizdą, kuris patenka į fotoaparatą sekundės dalį, esant tam tikrai ekspozicijai ir tam tikru regėjimo kampu. Impresionistai labai domėjosi fotografija. Jie dažnai pasitelkdavo ją paruošiamosiose studijose. Pavyzdžiui, Cézanne'as naudojo nuotraukas kurdamas peizažus ir autoportretus.[2] Tačiau fotoaparatas, nors ir būdamas selektyvus kaip žmogaus akis ir labai jautrus šviesos žaismui, proto neturi. O kaip tik žmogaus proto srityje šiuolaikiniai dailininkai ir išreiškia save. Būtent dėl to jie pagaliau ir pasiekė savo tikslą, kuris, Cezanne žodžiais tariant, buvo „išgarsėti labiau už senuosius meistrus".

Debussy ir Ravelis puoselėjo impresionizmą muzikoje. Paskui, pasirodžius Schönbergui, Hindemithui ir Webernui, avangardistai atsisakė pagrindinių harmonijų ir ritmų, viešpatavusių nuo viduramžių. [TONAS]

Literatūroje dekadentų iššūkį socialiniams ir seksualiniams papročiams aplenkė dar gilesnis intelektinis radikalizmas. Iš pradžių prancūzas Marcelis Proustas (1871—1922) ir airis Jamesas Joyce'as (1882—1941), o paskui ir Franzas Kafka (1883—1924), vokiečių žydas iš Prahos, sugriovė senuosius vaizdinius apie pažiūras į pasaulio realumą ir būdą, kuriuo žmonės tą pasaulį suvokia. Jie buvo Freudo ir Einsteino literatūriniai partneriai. [COMBRAY]

1913 metais pasirodė Prousto *Prarasto laiko beieškant* pirmasis tomas ir pirmieji Kafkos apsakymai. Stravinsky'o *Šventojo pavasario* premjera Paryžiuje sukėlė riaušes. Vienas Dublino leidėjas sudraskė Joyce'o rankraštį, bijodamas būti apkaltintas šmeižtu, bet atsirado ir išdrįsusių išleisti D. H. Lawrence'o *Sūnus ir meilužius* bei Apollinaire'o *Alkoholį*. Pirmieji auštančios dienos spinduliai nušvietė Max'o Ernsto *Peizažą (Miestą ir gyvulius)* bei Kokoschka'os *Autoportretą*. Dauguma Europos meninių sumanymų, kaip ir didžioji Europos visuomenės dalis, vis dar tebesilaikė išmėgintų tradicinių formų; tačiau modernizmo pasaulyje įsigalėjo mada atitrūkti nuo pačių tradicinės kultūros pagrindų.

Tarptautiniai santykiai per visą XIX amžių išliko nepaprastai stabilūs. Europoje ir toliau dominavo penkios didžiosios valstybės, surengusios Vienos kongresą; nuo 1815 metų nebuvo jokio visas jas apėmusio konflikto. Karai, kurie kartais kildavo, tęsėsi neilgai ir buvo ribotų mastų. Būta tarptautinių policinio pobūdžio veiksmų, kai viena iš šių valstybių įsikišdavo nuslopinti revoliucinius protrūkius, su kuriais nepavykdavo susidoroti vietinėmis pajėgomis. Tokie buvo dažni Prancūzijos įsikišimai Ispanijoje ir Italijoje arba Rusijos intervencijos Lenkijoje ir Vengrijoje. Būta regioninių konfliktų, ypač Italijoje, Vokietijoje ir Balkanuose bei įvairių kolonijinių karų užjūriuose. Tačiau nebuvo nieko, kas savo mastais prilygtų Napoleono karams iki 1815 metų ar 1914 metais prasidėjusiam Didžiajam karui. Europos energija ilgą laiką buvo nukreipta į vidų, vidinių permainų problemoms spręsti, arba į išorę — naujiems imperialistiniams nukariavimams visame Žemės rutulyje. Tarptautinę tvarką galėjo sutrikdyti tik dvi sunkiai sprendžiamos problemos. Viena iš jų buvo stiprėjantis Prancūzijos ir Vokietijos lenktyniavimas, o kita — vadinamasis Rytų klausimas.

Prancūzijos ir Vokietijos lenktyniavimo pradžios reikėtų ieškoti dar Karolio Didžiojo imperijos pasidalijimo laikais, tačiau jo pasireiškimo naujaisiais laikais užuomazgos slypi revoliuciniuose karuose. Prancūzai nepamiršo, kaip dvi vokiškosios valstybės — Prūsija ir Austrija — įsiveržė į ją 1793 ir 1814—1815 metais. Prūsai ir austrai prisiminė, kaip Prancūzija buvo okupavusi jų šalis 1805—1813 metais ir jiems teko atsikovoti ir įtvirtinti savo dabartinę teisę egzistuoti. Keletą dešimtmečių po 1815 metų nugalėtoji Prancūzija ir padalintoji Vokietija nebuvo linkusios vaidytis. Tačiau giliai po paviršiumi kunkuliavo senasis priešiškumas. Apie 1840 metus Prancūzija vėl pradėjo reikalauti, kad valstybinė siena eitų Reino upe, o kylanti vokiečių protesto banga atsispindėjo to meto jų patriotinėse

COMBRAY

Europoje daugybė vietų, primenančių senus laikus. Tačiau nė viena iš jų neprilygsta Illierso kaimui netoli Šartro. Mat kaip tik Illiers buvo ta vieta, kur Marcelis Proustas vaikystėje praleisdavo atostogas ir kurią jis atkūrė atmintyje *Combray* pavadinimu.

Iš visų literatūros meistrų Proustas – puikiausias laiko kalvis, taigi ir ypatingai dominantis istorikus rašytojas. Jis buvo įsitikinęs, kad praeitis niekada nemiršta, kad menas pajėgus ištraukti ją iš pačių pasąmonės atminties gelmių. Todėl ir banaliausias atsitikimas, pavyzdžiui, pyragaičio trupiniai, įkritę į arbatą, gali priminti vietas ir įvykius, kurie atrodė pamiršti amžinai. Tiksliau kalbant, jie gali priminti ne tik panašias banalybes praeityje, bet ir emocijų bei patirčių pasaulius, su kuriais buvo neatskiriamai susiję.

Kaip tik dėl to Proustas devyniolika metų (1903–1922) praleido užsidaręs išdezinfekuotame kamščiu apmuštame kambaryje Paryžiuje, atsiskyręs nuo pasaulio ir stengdamasis atkurti praeitį. Ir daug kas iš to, ką jis prikėlė iš užmaršties, kartu su milijonais savo jaunystės minčių ir troškimų buvo susiję su Illiersu – *la maison de Tante Léonie, la rue de l'Oiseau-Flèche, le Parc de Tansonville, le côté de chez Swann:*

> Tai ne tokios vietos, kuriose gimė koks nors didelis žmogus ar kur jis mirė, ir kurias lanko atiduoti jam pagarbą. Tai vietos, kuriomis jis gėrėjosi, kurių jis prašė duoti jam minčių ir kurios vis dar tebesaugo tas mintis ...[1]

O apskritai praeities dvasia geriausiai išsilaiko nedideliuose intymiuose muziejuose. Dar galima justi Charleso Dickenso šešėlį jo name Doughty Street gatvėje Londone; galima aplankyti jaunystės laikų Karlą Marx'o namuose, kuriuos Vokietijos socialdemokratų partija išsaugojo Tryre, nors tam daug kas priešinosi; vis dar galima įsivaizduoti save gulintį ant Freudo raudonu aksomu apmuštos sofos jo namuose Vienoje, Bergstrasse gatvės 19 Nr. Tačiau toliausiai nukeliauti ieškant prarasto laiko galima tik apsilankius visiškai paprastame Eure-et-Loir kaime, kuris dabar Prousto garbei labai vykusiai pavadintas „Illiers-Combray" vardu.

dainose *Die Wacht am Rhein* („Sargyba prie Reino") ir *Deutschlandlied* („Vokietijos daina"). 1848 metais Prancūzija vėl buvo laikoma Vokietijos vidaus neramumų šaltiniu. Septintajame dešimtmetyje, kai Prancūzija, pasitikėdama savo jėgomis, grimzdo į Antrosios imperijos avantiūrą, o Prūsija stiprino savo pozicijas Vokietijoje, abi šias šalis stebino agresyvumas viena kitos atžvilgiu. Bismarckas sugebėjo išprovokuoti puikų pretekstą Emso telegrama. Vėliau paaiškėjo, kad jis sukėlė incidentą, kurio padariniams buvo lemta sugriauti pusiausvyrą.

Prancūzų – vokiečių susirėmimas 1870 – 1871 metais buvo trečiasis Bismarcko žaibo karas. Jis sukėlė dar didesnę sensaciją negu Sadova. To karo aktyviai siekė prancūzai, nes jiems niežėjo delnai pamokyti prūsus, tačiau jie susidūrė su visų vokiečių valstybių koalicija, kurios karinės pajėgos buvo geriau ginkluotos, geriau organizuotos ir geriau valdomos. Prancūzijos karinis pranašumas, trukęs nuo mūšio prie Rocroi 1643 metais laikų, buvo likviduotas per nepilnus porą

mėnesių. Pirmąjį patrankos šūvį 1870 metų rugpjūčio 1-ąją iškilmingai iššovė imperatoriaus Napoleono sūnus, aidint šūksniams *A Berlin!* („Į Berlyną!"). Po to per sieną persirito galinga vokiečių banga ir pagrindinės prancūzų pajėgos buvo apsuptos prie Meco. Kita prancūzų armija su imperatoriumi priešakyje, žygiuodama vaduoti apsuptosios, pati pateko į gudriai paspęstus spąstus prie Sedano. Beveik neišvengiamo pralaimėjimo išvakarėse generolas Bazaine'as padėtį įvertino tokiais nepamirštamais žodžiais: *Nous sommes dans le pot de chambre, et demain nous serons emmerdés*[69] („Atsidūrėme naktiniame puode, ir rytoj mums galas"). Apsupti iš visų pusių ir iš arti smarkiai apšaudomi priešo artilerijos, kuris jau išmoko vengti frontalinių atakų, prancūzai prieš kapituliuodami kelias valandas dar mėgino priešintis Krupo plieno patrankoms. Imperatorius pateko į nelaisvę, atsisakė sosto ir galų gale susirado prieglobstį Anglijoje. Prancūzija kovojo dar aštuonis mėnesius; tačiau kai apsuptas Paryžius badmiriavo ir buvo griaunamas prūsų artilerijos, Trečiosios respublikos vyriausybė buvo priversta prašyti žeminančios taikos. 1871 metų gegužės mėnesį Prancūzija pasidavė, sutikdama atiduoti Elzasą ir Lotaringiją, sumokėti didžiules reparacijas ir susitaikyti su vokiečių okupacija, kuri tęsėsi dvejus metus.

Ši didžioji Prūsijos pergalė turėjo keletą ilgalaikių pasekmių. Ji palengvino suvienytos Vokietijos imperijos paskelbimą; pirmasis jos imperatorius Vilhelmas I (valdė 1871—1888 m.), Prūsijos karalius, buvo išrinktas Vokietijos kunigaikščių, susirinkusių Versalyje. Tapo aišku, kad kariniu atžvilgiu naujoji Vokietija neturės lygių. O Prancūzijoje tai sukėlė desperatiškus Paryžiaus komunos įvykius ir dar labiau padidino neapykantą vokiečiams, kuri dar primygtiniau kvietė atkeršyti.

„Rytų klausimas", kuriam prigijo toks pavadinimas, išaugo iš dviejų susijusių ir akivaizdžiai nesustabdomų procesų — nepaliaujamo Rusijos imperijos plėtimosi ir Osmanų atsitraukimo. Dėl to gavo nepriklausomybę Balkanų tautos, kilo Krymo karas (1854—1856) ir atsirado ištisa grandinė komplikacijų, kurios galų gale sukėlė lemtingąją 1914 metų krizę. Osmanų žlugimo neišvengiamybė per visą XIX amžių darėsi vis akivaizdesnė. Rusija nieko kito ir nenorėjo. Krikščioniškosios valdžios įvedimas Bosfore buvo galutinis carinės politikos tikslas nuo to laiko, kai sukurtas mitas apie Trečiąją Romą. Sąsiaurių valdymas būtų leidęs išsipildyti rusų svajonėms apie nevaržomą priėjimą prie šiltųjų vandenų. Dostojevskis 1871 metais taip išreiškė triumfo lūkesčius: „Konstantinopolis bus mūsų!" Kitoms didžiosioms valstybėms „Europos ligonio" mirtis kėlė daug pavojų. Didžioji Britanija baiminosi dėl savo komunikacijų su Indija. Austrija nujautė, kad prie jos pietvakarinės sienos atsiras visas pulkas Rusijos remiamų valstybių. Vokietija bijojo, kad iškils galinga sausumos valstybė, kurios karinė jėga kada nors viršys jos galią.

Nesulaikoma Rusijos ekspansija vyko sparčiai; 1683—1914 metų laikotarpiu atsargiais apskaičiavimais ji sudarė 140 kvadratinių kilometrų per dieną[70]. Tačiau ne visada tai kėlė tiesioginę grėsmę Europai. Po Napoleono epochos užkariavimų ekspansija dabar daugiausia buvo nukreipta į tuos kraštus, kuriuos rusai kartais vadindavo „Viduriniaisiais pietumis" — Kaukazą ir Vidurinę Aziją, taip pat Kini-

jos ir Japonijos link. Tačiau ir Europa nebuvo apsaugota nuo Meškos, kuri nuolat tikrindavo jos pakantumo ribas. Rusijos įsivėlimas į graikų Nepriklausomybės karą privertė Europą skambinti pavojaus varpais, ir jos užkariavimai Adrianopolio taikos sutartimi (1829) apsiribojo tik mažu Dunojaus deltos gabalėliu. 1831 ir 1863 metais Rusijos įvykdyti Lenkijos nominalios nepriklausomybės pažeidimai sukėlė energingus Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos protestus. Tačiau Vokietija ir Austrija tuos pažeidimus sutiko gan palankiai, nes ir jos turėjo lenkų teritorijų, kurias reikėjo slopinti. Todėl protestai nieko nedavė. Rusijos įžengimas į Dunojaus kunigaikštystes iš karto susilaukė Austrijos karinio atsako ir prasidėjo Krymo karas (žr. toliau). Po to Sankt Peterburgas suprato, kad tiesioginės aneksijos Europoje brangiai kainuos ir kad kai kurios Rusijos imperijos dalys gan lengvai pažeidžiamos galingesnį karo laivyną turinčių priešininkų atakomis. Buvo nuspręsta pasitraukti iš Šiaurės Amerikos ir 1867 metais Aliaska parduota JAV už menkutę 8 milijonų dolerių sumą. Kitur žemių buvo galima gauti lengviau. 1859 metais, po pusę šimtmečio trūkusių žiaurumų ir niokojimo, užbaigtas Kaukazo kalnuose gyvenusių genčių nukariavimas ir paimtas į nelaisvę čečėnų didvyris Šamilis. 1860 metais iš Kinijos buvo atplėštos Amūro ir Primorjės provincijos, 1864 metais — Turkestanas iš Persijos, 1875 metais Sachalinas ir Kurilų salos iš Japonijos. Visi tie užkariavimai pralaimėjusių šalių vėliau buvo paskelbti negaliojančiais kaip „nelygių sutarčių" padariniai. 1900 metais rusai okupavo Mandžiūriją; tai sukėlė konfliktą su Japonija ir rusų-japonų karą (1904—1905). 1907 metais Persijos pasidalijimas į britų ir rusų įtakos sferas užbaigė kelis dešimtmečius trukusius Didžiosios Britanijos būgštavimus dėl Vidurinės Azijos, tačiau sukėlė įtarimų dėl Rusijos ketinimų Persų įlankoje.

Krymo karas (1853—1856) prasidėjo tuomet, kai Didžioji Britanija ir Prancūzija nusprendė padėti Portai apginti Dunojaus kunigaikštystes ir pasipriešinti Rusijos pretenzijoms būti Osmanų imperijos valdinių krikščionių gynėja. Austrija tučtuojau užėmė Dunojaus kunigaikštystes, o Vakarų valstybės, padedamos Sardinijos, išsiuntė baudžiamąją ekspediciją į Krymą. Nepaisant sunkaus apkasų karo, choleros ir didelių nuostolių, Sevastopolio apgultis pagaliau baigėsi sąjungininkų pergale. Paryžiaus taikos sutartimi (1856) Juodoji jūra buvo paskelbta neutralia, Osmanų krikščionims nustatytas bendras europiečių protektoratas, kartu garantuojant ir Osmanų imperijos, ir Dunojaus kunigaikštysčių vientisumą. [**ABCHAZIJA**]

Tačiau po dvidešimties metų rusai vėl sugrįžo į Balkanus. Šį kartą pretekstą davė vienu metu prasidėję sukilimai trijose Osmanų imperijos provincijose — Bosnijoje, Hercegovinoje ir Bulgarijoje. Serbijos ir Juodkalnijos karinė intervencija, Austrijos diplomatinis įsikišimas ir 136 turkų pareigūnų nužudymas Bulgarijoje sukėlė žiaurų Osmanų atsaką. 1876 metų gegužės mėnesį per liūdnai pagarsėjusį „bulgariškąjį košmarą" buvo nužudyta daugiau nei 20 000 valstiečių. Londone Gladstone'as atvirai išliejo įtūžį: „Tegu dabar turkai visus savo nusikaltimus išsineša iš ten vieninteliu įmanomu būdu — išsinešdindami patys". Konstantinopolyje vienas po kito nuversti du sultonai. Sankt Peterburge caras jautė pareigą

apginti Balkanų krikščionis. Buvo sušauktos dvi tarptautinės konferencijos padiktuoti sąlygas naujajam sultonui Abdiulchamidui II (valdė 1876—1909 m.), vadinamam Prakeiktuoju, kuris visus pribloškė pažadu įvesti parlamentinę konstituciją. 1877 metais rusų armijos įsiveržė į Osmanų imperijos teritoriją prie Dunojaus ir Armėnijoje. Jų puolimą ilgam pristabdė atkaklus turkų pasipriešinimas Balkanų kalnų perėjose; tačiau 1878 metų sausio mėnesį kazokai jau grasino Konstantinopolio sienoms. San Stefano sutartimi (1878) Portai teko priimti griežtas caro sąlygas, tarp jų ir nerimą keliančio dydžio nepriklausomos Didžiosios Bulgarijos sukūrimą (žr. III priedą, 27).

Berlyno kongresas, vykęs nuo 1878 metų birželio 13 iki liepos 13 d., sušauktas patenkinti britų ir austrų reikalavimus peržiūrėti San Stefano sutartį ir apkarpyti rusų ambicijas. Tai buvo didelis diplomatinis renginys, paskutinis iš tų, kuriuose visos Europos valstybės galėjo susitikti spręsti savo problemų lygiomis teisėmis. Pirmininkaujant Bismarckui, pasiskelbusiam „nešališku tarpininku", kongresas patvirtino dominuojantį suvienytos Vokietijos statusą Europoje ir ištraukė geluonį tai karo karštligei, kuri buvo apėmusi Londono miuzikholus:

We don't want to fight, but by jingo we do,
We'we got the ships, we'we got the men, we'we got the money too.
We'we fougt the Bear before, and while Britons will be true,
The Russians shall not have Constantinople![71]

(Kariauti nenorim, bet jei mus privers — po velnių,
Mes turim laivų, turim aukso ir turim žmonių,
Su Meška jau kariavom, ir jei nepabūgsime jų —
Konstantinopolis rusų nebus!)

Tačiau daugeliu atžvilgių šis kongresas atskleidė pačius ciniškiausius europiečių varžybų dėl valdžios aspektus. Jame nebuvo efektyviai atstovaujama nė vienai iš Balkanų tautų. Neatsižvelgta į nė vienos iš jų norus: Bosnija ir Hercegovina atiduotos okupuoti Austrijai; Bulgarija suskaldyta į dvi dalis ir atkirsta nuo Egėjo jūros; Serbija, Juodkalnija ir Rumunija, nors jų nepriklausomybė buvo globėjiškai patvirtinta, negavo tų teritorijų, kurias laikė svarbiausiomis. O didžiosios valstybės, priešingai, pasiėmė tai, ko norėjo: Rusija, negavusi sąsiaurių, pasiėmė Besarabiją iš savo sąjungininkės Rumunijos; Didžioji Britanija — Kiprą iš savo kliento — Osmanų imperijos; Austrija — Novi Bazaro Sandžaką; Disraelis paliko Berlyną, reikalaudamas „garbingos taikos". Tad nieko nuostabaus, kad Balkanų tautos greit ėmė ieškoti savų, dažnai prievartinių sprendimų. Didžiosios valstybės atsisakė visuotinės santarvės idėjos ir pradėjo ieškoti saugumo dvišaliuose susitarimuose ir sąjungose. Visuose lygiuose buvo išjungti stabdžiai — visur siekiama nacionalinių interesų patenkinimo.

Žemyno politikoje svarbiausią vaidmenį vis dar vaidino sausumos karinės pajėgos. Ir kol tai galiojo, buvo aišku, kad bet kokiame didesnio masto konflikte svarbiausią vaidmenį lemta vaidinti Vokietijai ir Rusijai. Iš penkių didžiųjų Europos valstybių trys turėjo rimtų karinių trūkumų. Didžiosios Britanijos laivynas buvo galingas, tačiau ji neturėjo šauktinių armijos. Prancūzijoje buvo katastrofiškai sumažėjęs gimimų skaičius ir tai smarkiai apribojo šaukiamųjų skaičių.

Austrijos—Vengrijos kariuomenė techniniu ir psichologiniu atžvilgiais buvo priklausoma nuo Vokietijos.

Dviejų priešiškų diplomatinių ir karinių blokų kūrimasis truko tris dešimtmečius. Iš pradžių Didžiąją Britaniją ir Prancūziją skyrė lenktyniavimas dėl kolonijų, o Didžiąją Britaniją ir Rusiją abipusiai įtarinėjimai dėl Vidurinės Azijos, Rusiją ir Prancūziją — carizmo ir respublikos santvarkų priešiškumas. Tad Bismarckas kurį laiką galėjo netrukdomas kurti sistemą, kuri apsaugotų Vokietiją nuo prancūzų keršto. 1879-aisiais jis sudarė dvišalę sąjungą su Austrija, o 1881—1887 metais Vokietijos, Austrijos ir Rusijos *Dreikaiserbund* („Trijų imperatorių sąjungą"), nuo 1882 metų Vokietijos, Austrijos ir Italijos Trilypę sąjungą, 1884—1887 ir 1887— 1890 metais dvi „pakartotinio apsidraudimo sutartis" su Rusija. Tačiau dviejų Europos intensyviausių politinių aistrų — Prancūzijos neapykantos Vokietijai ir Rusijos noro gauti sąsiaurius — logika negalėjo nepasireikšti. Prancūzija turėjo ieškoti būdo, kaip ištrūkti iš to voratinklio, kurį Bismarckas taip puikiai išaudė; o Rusiją, be abejo, erzino jos ambicijų Balkanuose tramdymas. Todėl per trejetą metų po Bismarcko atsistatydinimo Rusijos santykiai su Vokietija atšalo, ir caras ieškojo naujų partnerių. 1893 metais, kai prancūzų bankai jau buvo investavę didžiules lėšas į Rusijos koncernus, Paryžius ir Sankt Peterburgas pasirašė prancūzų-rusų sąjungos sutartį. Taip Prancūzija išvengė izoliacijos, atgavo pasitikėjimą savimi ir sukėlė pavojų Vokietijai iš dviejų pusių. 1904 metais Prancūzija užglaistė nesutarimus su Didžiąja Britanija ir prisijungė prie *Entente Cordiale.* 1907 metais, po anglų-rusų susitarimo dėl Persijos, pagaliau atsivėrė kelias Prancūzijos, Didžiosios Britanijos ir Rusijos Trilypei santarvei.

Tuo metu galėjo pasirodyti, kad Europos diplomatiniame kaleidoskope atsirado dar vienas laikinas darinys. Ir Trilypė sąjunga, ir Trilypė santarvė savo prigimtimi buvo iš esmės gynybinio pobūdžio; be to, liko dar keletas laisvų gijų, kurias reikėjo sumegzti. Pavyzdžiui, ir Didžioji Britanija, ir Vokietija vis dar tikėjosi, jog, nepaisant nuomonių skirtumo, joms pavyks susitarti. Tačiau kai Rytai ir Vakarai susijungė prieš Centrą, didžiosios valstybės atsidūrė tokioje strateginėje padėtyje, kurios prieštaravimams buvo lemta reikštis visą XX amžių. Beveik pati to nepastebėdama, Europa suskilo į dvi dideles ginkluotas stovyklas; tik nebebuvo „nešališko tarpininko" (žr. III priedą, 86).

Karo technika XIX amžiuje tobulėjo labai pamažu, nors būta svarbių organizacinių ir logistinių pasikeitimų. Geležinkeliai iš esmės pakeitė ankstesnius transporto, mobilizacijos ir tiekimo būdus. Generaliniai štabai pertvarkė savo veiklą pagal prūsiškąjį pavyzdį, kad galėtų susidoroti su nuolatiniu šaukiamųjų į karinę tarnybą srautu. Tačiau, išskyrus graižtvinius šautuvus, kariuomenės Krymo kare mažai tesiskyrė nuo tų, kurios kovojo prie Austerlico. Graižtviniai vamzdžiai pritaikomi pamažu; pirmiausia jie buvo panaudoti prūsiškame *Dreyse* adatiniame šautuve 1866 metais, paskui tobulesniame prancūzų *chassepot* šautuve ir 1870 metais Krupo patrankoje, užtaisomoje pro spyną. Laivyne tapo madingi gariniai šarvuoti karo laivai. Tačiau kol buvo efektyviai panaudotos šiuolaikinės mašinos bei cheminės medžiagos, reikėjo palaukti devintojo dešimtmečio, kai atsirado galingi sprogmenys, kulkosvaidis ir toliašaudė artilerija. [NOBELIS]

NOBELIS

Tikra likimo ironija, kad prestižiškiausios premijos už pasiekimus fizikos, chemijos, literatūros, medicinos, o ypač taikos gynimo srityse finansuojamos iš pelno, kurį duoda ginklų gamyba. Alfredas Bernhardas Nobelis (1833–1896) – švedas, užaugęs Sankt Peterburge, kur jo tėvas buvo įkūręs torpedų gamyklą. Įgijęs chemiko specialybę, jis grįžo į Švediją ir ėmėsi tobulinti sprogstamąsias medžiagas. Pirmiausia pagaminęs nitrogliceriną, Nobelis paskui išrado dinamitą (1867), gelignitą (1876) ir balistitą (1889) – kordito (bedūmio parako) pirmtaką. Šeimyninė firma nepaprastai praturtėjo, gamindama sprogstamąsias medžiagas ir eksploatuodama Baku naftos telkinius. Nobelis, kuris visada buvo pacifistinių pažiūrų, įsteigė penkias premijas, kurios, laikantis testamento sąlygų, vadinamos jo vardu. Per pirmuosius devynis Nobelio taikos premijų skyrimo dešimtmečius, didžioji dauguma jos laureatų buvo europiečiai – gal dėl to, kad kaip tik Europai labiausiai reikėjo taikdarių.

1901 Jeanas-Henris Durant'as
Frederickas Passy
1902 Elie Ducommun
Charlesas-Albertas Gobatas
1903 Williamas Randallas Cremeris
1905 Bertha von Suttner
1907 Ernesto Moneta
1908 Klausas Pontus Arnoldsonas
Fredrikas Bajeris
1909 Auguste'as Beernaert
baronas P. d'Estoumelles
1911 Tobias Asseras
Alfredas Hermannas Friedas
1913 Henris L. Fontaine'as
–
1920 Leonas-Victoras Bourgeois
1921 Karlas Brantingas
Christianas Langė
1922 Fridtjofas Nansenas
1925 Josephas Austenas Chamberlainas
1926 Aristide Briand
Gustavas Stresemanas
1927 Ferdinandas Edouardas Buissonas
Ludwigas Quidde'as
1930 arkivyskupas Nathanas
Söderblomas
1933 Carlas von Ossetzky's
1937 Siras Edgaras Cecilis
–
1946 Emily's Balchas
J. R. Mottas
1949 lordas Boydas Orras
1951 Leonas Jouhaux
1952 Albertas Schweitzer'is
1958 tėvas Dominique'as Pirė
1959 Philipas Noel-Bakeris
1961 Dagas Hammarskjöldas
1962 Linus-Carlas Paulingas (JAV)
1968 Renė-Samuelis Cassinas
1971 Willy's Brandtas
1974 Seanas Macbride'as
1976 Elizabeth Williams
Maireadas Corriganas
1979 motina Teresė
1982 Alva Myrdal
1983 Lech'as Wałęsa
1986 Elie Wiesel
1990 Michailas Gorbačiovas

Iš visų šios premijos laureatų tik du, abu vokiečiai, nukentėjo dėl taikos rėmimo. Ludwigas Quidde'as (1858–1941) buvo pasodintas į kalėjimą už priešinimąsi Vokietijos persiginklavimui. Carlas von Ossetzky's (1889–1939), Vokietijos taikos judėjimo lyderis, mirė nacių koncentracijos stovykloje.

Nors po 1871 metų didesnio masto karinių veiksmų nebuvo, tačiau negalima sakyti, kad karo teoretikai nesvarstė naujų ginklų galimybių. Vienas iš autorių, lenkų geležinkelių magnatas Janas Blochas knygoje *La Guerre future* („Ateities karas", 1898) įrodinėjo, kad puolamasis karas jau nebėra perspektyvus. Dauguma generolų į tai atsiliepė reikalavimu didinti dalinių skaičių[72]. Tačiau skaičiams augant, o karinėms prognozėms žadant pato situaciją, kilo mintis, kad pergalę galėtų atnešti mobilizacinės procedūros. Visuotinę mobilizaciją imta laikyti grėsmingesniu dalyku už paprastą karo paskelbimą. Tačiau nedaug tebuvo ženklų, raginančių skubėti. Imperializmo klestėjimo metu atrodė, kad Europos armijos veikiau susidurs su ietimis ginkluotais čiabuviais negu vienos su kitomis.

Nepaisant to, suvokimas, jog gali įvykti ir didelio masto konfliktas, pagimdė naują mokslo šaką — geopolitiką. Imperinių valstybių čiuptuvai apraizgė visą Žemės rutulį, kuris dabar buvo padengtas visą pasaulį apimančių susikryžiuojančių komunikacijų. Reikėjo laukti, kad kariniai ir politiniai strategai pradės mąstyti globalinėmis kategorijomis. Originalioje paskaitoje *Istorijos geografinė ašis* (1904) Halfordas Mackinderis (1861—1947), pirmasis geopolitikos profesorius Oksfordo universitete, pastebėjo, kad jau nebėra laisvų teritorijų, kur imperijos galėtų plėstis. Taigi varžybos dėl esamų išteklių neišvengiamai intensyvės. Tą procesą, jo nuomone, turėjo riboti gyventojų pasiskirstymas ir žemynų konfigūracija. Sensacingame žemėlapyje, pavadintame *Natūralūs galios židiniai,* jis išskyrė Eurazijos Rusiją kaip didžiausios natūralios pasaulio tvirtovės vietą. Šią „žemyno širdį" supo pusiau žemyninių valstybių nuo Didžiosios Britanijos iki Kinijos „vidinis pusratis" ir okeaninis „išorinis pusratis", jungiantis abi Amerikas su Afrika, Australazija ir Japonija. Pirmojo pusračio įvaizdžiu Mackinderis norėjo perspėti Vakarų valstybes apie galimą Rusijos sąjungą su Vokietija. Vėliau, ragindamas kurti stiprių naujųjų valstybių žiedą Rusijai atskirti nuo Vokietijos, jis pateikė savo garsiąją formulę:

> Kas valdo Rytų Europą, tas valdo Europos širdį;
> Kas valdo Europos širdį, tas valdo pasaulio salą;
> Kas valdo pasaulio salą, tas valdo pasaulį[73].

Mackinderio idėjos buvo labai rimtai priimtos Vokietijoje, o kai atėjo karo aviacijos amžius, ir JAV.

Keliolika pirmųjų XX amžiaus metų taika Europoje vis dar laikėsi. Tačiau nerimą kėlė jos trapumas. Prancūzų varžybos su vokiečiais, nuolatinės Balkanų krizės, antagonistiniai diplomatiniai blokai, imperialistų nesutarimai ir ginklavimosi varžybos jūroje didino tarptautinių santykių įtampą. Pirmasis pavojaus signalas nuskambėjo Bosnijoje 1908 metais, antrasis — Agadyre 1911-aisiais. Visos didžiosios valstybės teigė norinčios, kad taika tęstųsi, ir visos jos ruošėsi karui. [EULENBURGAS]

Bosnijos krizė parodė, kur gali būti Europos „karščiausias rajonas". Austrija—Vengrija aneksavo Bosniją 1908 metais, neturėdama tam nė menkiausio juridinio pateisinimo. Ji užėmė ir ėmė valdyti šalį, kuri iki tol trisdešimt metų turėjo tarptautinio mandato statusą. Tačiau kaizeris Vilhelmas pareiškė, kad jis kovos Austrijos pusėje kaip „riteris tviskančiais šarvais"; kitos didžiosios valstybės jautėsi

EULENBURGAS

1907 metų spalio 23 dieną Berlyno teisme buvo pradėta svarstyti Moltkės byla prieš Hardeną. Tai pirmoji iš šešių didelio atgarsio susilaukusių bylų, kurios visos kartu žinomos „Eulenburgo bylos" pavadinimu. Ji atskleidė platų homoseksualistų tinklą artimiausioje kaizerio aplinkoje.

Vokietijoje, kaip ir kitur, homoseksualizmas buvo uždraustas. Pagal Baudžiamojo kodekso 175 straipsnį už šios „nenatūralios ydos" praktikavimą tarp vyrų buvo baudžiama nuo 1 iki 5 metų kalėjimo. Generolas Kuno von Moltkė padavė į teismą žurnalo *Die Zukunft* („Ateitis") redaktorių Maximilianą Hardeną, kad paskelbė medžiagą, kurioje buvo išjuokiami du aukšto rango dvariškiai, vadinami „Mieluoju" ir „Arfininku". Moltkė tvirtino, kad apšmeižtas jis ir jo draugas kunigaikštis Filipas von Eulenburgas. Atvirame teismo posėdyje pateiktos klaikios detalės, atskleistos buvusios Eulenburgo žmonos ir kareivio pavarde Bollhardtas. Tačiau svarbiausi buvo profesionalaus seksologo dr. Magnuso Hirschfeldo parodymai. Jis aiškino, kad paslėptas homoseksualizmas pats savaime nesąs nusikalstamas, nusikaltimas tik praktikuoti jį. Teismas priėmė Hardeno pasiteisinimą, kad ieškovo homoseksualizmas įrodytas, tačiau tai dar nereiškė, kad buvo pažeistas 175 kodekso straipsnis[1].

Politinės pasekmės buvo labai rimtos. Moltke – Berlyno karo komendantas. Eulenburgas, anksčiau ambasadorius Vienoje, – ypač artimas kaizeriui ir neslėpė savo siekimų tapti kancleriu. Ir Hardenas, ir Hirschfeldas laikėsi liberalių pažiūrų ir nepritarė kaizerio užsienio politikai. Jie abu ragino atšaukti 175-ąjį kodekso straipsnį, ir abu buvo žydai. Imperijos valdantieji sluoksniai pasijuto tapę išdavikiškų elementų atakų objektu.

Tolesniuose šio skandalo raunduose kancleris von Bülovas padavė į teismą kitą liberalų leidėją Adolfą Brandą; kaizerio karinio sekretoriato viršininkas grafas von Huelsen-Haeseleris krito negyvas kaizerio akivaizdoje, apsirengęs klostytu balerinos sijonėliu, vaidindamas transvestitą; Moltkės byla prieš Hardeną buvo peržiūrėta dar du kartus. Potsdamo garnizoną sukrėtė keletas karinio tribunolo svarstytų bylų dėl pederastijos ir su tuo susijusių savižudybių. (Teismas atskiroje nutartyje pažymėjo, kad kirasyrų baltos aptemptos kelnės ir ilgi auliniai batai virš kelių yra itin provokuojantys.) Hardeno teismo išlaidas slapta kompensavo kaizerio kanceliarija. Eulenburgas buvo sužlugdytas. Nepaisant to, kad visą laiką gyveno nepadoriai, jis tvirtino esąs nekaltas. Tačiau jį nuteisė už melagingą priesaiką ir jam pavyko išvengti suėmimo tik apsimetant ligoniu ir naudojantis teisiniais atidėliojimais, trukusiais iki 1918 metų.

Ne tik Vokietija garsėjo pikantiškais skandalais, turinčiais politinį atspalvį. Didžiąją Britaniją tuo metu sukrėtė Oscaro Wilde'o teismo procesas ir sero Rogero Casemento tragedija – jam buvo įvykdyta mirties bausmė už išdavystę[2]. Tačiau XX amžiaus trečiajame dešimtmetyje, kai Vokietija buvo pažeminta nacionalinio pralaimėjimo, ankstesnių seksualinių skandalų žaizdos vėl atsivėrė. Mintis apie homoseksualizmo – išdavystės – žydijos ryšį buvo toliau diegiama į žmonių sąmonę virtine asociacijų, prasidėjusių finansų ministro Walterio Rathenau, homoseksualaus žydo, nužudymu 1922 metais.

Savo memuaruose pats kaizeris siejo Didžiojo karo katastrofą su „tarptautinės žydijos" sąmokslu, kurį pirmą kartą atskleidė Hardeno kaltinimai. O istorikai 1907–1909 metų įvykius siejo su vis didėjančiu kaizerio pasikliovimu savo generolais, kurie laikėsi prevencinio puolimo strategijos[3].

Nacistinė partija, kurios propaganda mielai maitinosi tokiais dalykais, buvo itin priešiška homoseksualistams. Dr. Hirschfeldo seksologijos institutą nacių minia sugriovė jau 1933 metų gegužės mėnesį. Gestapas beveik visai sunaikino gausią homoseksualistų bendruomenę Berlyne, surengęs daugybę reidų prieš pat 1936 metų olimpines žaidynes. „Rožinių trikampių" likimą koncentracijos stovyklose reikia priskirti prie vienų didžiausių nacių nusikaltimų[4]. O 175 paragrafas buvo galutinai panaikintas 1969 metais.

nepajėgios įsikišti. Austrijos *demarche* palaidojo Belgrado viltis sukurti Didžiąją Serbiją ir davė ženklą Rusijai, kad ji daugiau nebesikištų. Tai taip pat paskatino sukilti „jaunaturkius", kurie 1908—1909 metais paėmė į savo rankas Osmanų imperijos valdžią ir pradėjo vykdyti nacionalizmo ir modernizacijos programą. Tačiau visų pirma ši aneksija įtikino Balkanų valstybes, kad savo nesutarimus jos gali išspręsti tik pačios ir tik jėga.

1912—1913 metais Balkanuose vyko trys regioniniai karai. 1912 metų gegužės mėnesį Italija užpuolė Osmanų imperiją, užgrobdama Rodo salą, Tripolį ir Kirenaiką. 1912 metų spalio mėnesį, kai Porta buvo užsiėmusi sukilimu Albanijoje, Juodkalnijos, Serbijos, Bulgarijos ir Graikijos Balkanų sąjunga puolė Osmanus Makedonijoje. 1913 metų birželio mėnesį Bulgarija įsiveržė į Serbiją, taip pradėdama Balkanų pasidalijimo karą. Kiekvienu iš šių atvejų buvo rengiamos tarptautinės konferencijos ir pasirašomos sutartys. Albanija tapo nepriklausoma valstybe, o Makedonija ne. Austrijai jos lošimas apsimokėjo. Vokietijos įtaka Turkijoje smarkiai išaugo. Rusų ambicijos liko nepatenkintos. Rytų klausimas taip ir nebuvo išspręstas (žr. III priedą, 83). **[MAKEDONIJA]** **[SQIPERIA]**

Didėjant įtampai pradėta rimtai galvoti, kaip iki minimumo sumažinti tarptautinio konflikto galimybę. Kadangi nė viena vyriausybė nesiėmė šio reikalo, iniciatyvą parodė daug tarptautinių agentūrų, pavyzdžiui, Tarptautinės teisės institutas (1873), Tarpparlamentinė sąjunga (1887) ir Nobelio komitetas. Po ilgo brendimo laikotarpio, prasidėjusio 1843 metais, kai Londone įvyko pirmasis Taikos kongresas, 1891-aisiais Berne, Šveicarijoje, pradėjo reguliariai veikti Tarptautinis taikos biuras, koordinavęs nacionalinių skyrių veiklą ir šaukęs susirinkimus. Pacifistinės nuomonės sklido iš įvairių pusių: jas reiškė šveicarų teisininkas J. K. Bluntschlis (1808—1881), vokietė Bertha von Suttner (1843—1914), austras A. H. Friedas (1864—1921), prancūzų socialistas Jeanas Jaurèsas ir anglų ekonomistas Normanas Angellis (1873—1967). Veikale *Didžioji iliuzija* (1910) Angellis įrodinėjo, kad tautų ekonominiai interesai padarė karą nebereikalingu. **[NOBELIS]**

Tačiau sėkmingiausias buvo Rusijos caro kvietimas veikti. Po jo įsikišimo buvo surengtos dvi didelės taikos konferencijos Hagoje 1899 ir 1907 metais

apsvarstyti nusiginklavimo ir tarptautinių ginčų sprendimo klausimus bei karo sausumoje taisykles. Nestigo ir praktinių rezultatų. 1900 metais buvo įkurtas Nuolatinis trečiųjų teismas, o 1907 metais pasirašyta Hagos konvencija. 1908–1909 metais Londone įvyko jūrų konferencija.

Tačiau pacifizmas nesusilaukė nei didžiųjų valstybių gyventojų, nei jų vyriausybių paramos. Buvo giliai įsišaknijęs neribotos valstybės jėgos įvaizdis. Atsakydamas Bluntschliui, feldmaršalas Moltkė rašė:

> Amžina taika yra tik svajonė ir ji netgi nėra graži. Karas yra Dievo tvarkos sudėtinė dalis. Be karo pasaulį apimtų stagnacija ir jis paskęstų materializme. O kare pasireiškia pačios kilniausios žmogaus dorybės – drąsa ir savęs nepaisymas, pasišventimas pareigai, noras pasiaukoti ir net rizikuoti gyvybe[74].

Panašūs jausmai buvo apėmę ir Prancūziją bei Didžiąją Britaniją. Jauresui buvo lemta kristi nuo žudiko rankos 1914 metų liepos 31 dieną, motyvuojant tuo, kad pacifizmas yra išdavystė.

Kartu generolai pradėjo suprasti, kad būsimojo karo griaunamoji galia pranoks viską, kas buvo anksčiau, ir kad didžiosios valstybės pradės jį rizikuodamos pražūti. Savo kreipimesi į Reichstagą 1890 metų gegužės mėnesį senstantis Moltkė rimtai perspėjo:

> Jei būtų lemta kilti tokiam karui, tai niekas negalėtų numatyti, kiek laiko jis truks ir kuo baigsis <...> Ponai, tai gali būti Septynerių metų karas, bet gali būti ir Trisdešimties metų karas; ir vargas tam, kas <...> pirmasis mes degtuką į parako statinę[75].

Europos valstybių karo pajėgų štabai blaškėsi tarp vyraujančios militarizmo dvasios ir stiprėjančių patarimų elgtis atsargiai. Ir tada jie pasirinko pavojingiausią iš visų variantų – ėmė spartinti pasiruošimą karui, kaupė didžiulius arsenalus ir apmokė didžiules šauktinių armijas, kartu dešimtmetis po dešimtmečio rūpestingai vengdami konflikto. Tačiau tame katile nenumaldomai kilo lenktyniavimo, baimių, neapykantų garo slėgis.

Ir pagaliau katilo dangtis buvo nublokštas dar vieno nužudymo, įvykusio mėnesį prieš Jaureso nužudymą. 1914 metų birželio 28-ąją Austrijos–Vengrijos sosto įpėdinis erchercogas Franzas Ferdinandas d'Este atvyko oficialaus vizito į Bosnijos sostinę Sarajevą. Lydimas savo morganatinės žmonos čekės Sofijos, Hohenbergo kunigaikštytės, jis nepaklausė perspėjimų ir tyčia taip pasirinko vizito laiką, kad tas sutaptų su serbų nacionaline *Vidovdan* („šv. Vito diena") švente – mūšio Kosovo lauke metinėmis (žr. VI skyrių). Serbams tai atrodė kaip tyčinis įžeidimas. Išilgai Sarajevo gatvių susirinkusiose miniose slėpėsi jaunų sąmokslininkų grupė, kurią čia atsiuntė viena iš slaptų serbų draugijų, nusistačiusių prieš Habsburgų valdymą, *Juodoji ranka.*

Tą rytą erchercogo automobilis (*Gräf und Stift* modelio, 1910 m. laidos, su 28 AJ galingumo varikliu) pasirinko netikėtą maršrutą, ir svečiai saugiai atvyko pietų į miesto rotušę, kur Sofija priėmė musulmonų moterų delegaciją. Buvo mesta bomba, bet ji nieko nesužeidė, o ją metęs žmogus suimtas. Tačiau po pietų erchercogo vairuotojas pasuko ne ten, kur reikia. Norėdamas ištaisyti klaidą, jis apsuko atvirą automobilį ir nuvažiavo su keleiviais kaip tik į tą vietą, kur stovėjo

kitas sąmokslininkas, devyniolikmetis džiovininkas studentas Gavrilo Principas. Iš arti iššautos jo revolverio kulkos mirtinai sužeidė imperatoriškąją porą. Franzas Ferdinandas spėjo sušnibždėti: *Sopherl, Sopherl! Sterbe nicht! Bleibe am Leben für unsere Kinder!* („Zosyte, Zosyte, nemirk! Gyvenk dėl mūsų vaikų!) Tačiau Sofija jau buvo nebegyva, o už valandos mirė ir jos vyras. Juos palaidojo vidurnaktį jų namo Arstetene prie Dunojaus koplyčioje. O jų automobiliui ir kruviniems drabužiams buvo lemta atsidurti Karo muziejuje Vienoje[76]. [KONOPIŠTĖ]

Per keturias savaites po šūvių Sarajeve iš Europos diplomatinio ir karinio santūrumo neliko nė ženklo. Ultimatumai, mobilizacijos įsakymai ir karo paskelbimai rikošetu lakstė po valstybių vyriausybių kanceliarijas. Viena norėjo imtis veiksmų prieš Serbiją ir Berlynas davė jai *carte blanche.* Liepos 23-ąją buvo pateiktas ultimatumas Belgradui, reikalaujantis, kad austrams būtų leista dalyvauti ieškant žudikų. Serbijos vyriausybė išsisukinėjo ir paskelbė dalinę mobilizaciją. Liepos 25-ąją Rusijos caro taryba nusprendė paremti Serbiją, nepasitarusi dėl to su Didžiąja Britanija ir Prancūzija. Liepos 28-ąją Austrija—Vengrija oficialiai paskelbė karą Serbijai. Tuoj po to Rusija paskelbė mobilizaciją, paakindama Vokietiją pateikti ultimatumą pirma Rusijai, o po to ir Prancūzijai. Generolo Schlieffeno karo planai įtikino generalinį štabą, kad Vokietija nepateks į puolimo dviem frontais spąstus. Burtai buvo mesti. Kai į ultimatumus nebuvo atsakyta, kaizeris paklausė generolų patarimų, jog dėl Reicho saugumo ilgiau delsti negalima. Rugpjūčio 1-ąją Vokietija paskelbė karą Rusijai, o 3-ąją — Prancūzijai. Kiek vėliau, kai vokiečių daliniai perėjo Belgijos sieną pakeliui į Prancūziją, britų vyriausybė pasiuntė ultimatumą Berlynui. Penkios didžiosios Europos valstybės pradėjo globalinį karą, kurio taip rūpestingai vengė 99 metus.

1914 metų rugpjūčio 3-oji, Užsienio reikalų ministerija, Vaitholas, Londonas SW1. Britų užsienio reikalų ministras pro savo kabineto langą žiūrėjo į ramų vasaros vakarą. Seras Edwardas Grey'us buvo atsakingas už didžiausios istorijoje imperijos tarptautinius santykius. Austrija kariavo su Serbija. Prieš porą dienų Vokietija paskelbė karą Rusijai, o Prancūzija pradėjo mobilizaciją. Vokietijos daliniai užėmė Liuksemburgą ir ruošėsi pulti Belgiją; rusų daliniai įsiveržė į Rytprūsius. Tačiau Didžiojoje Britanijoje dar viešpatavo taika. Po ilgos kalbos Bendruomenių rūmuose seras Edwardas ką tik padėjo premjerui Henry'ui Asquithui paruošti ultimatumą, kuris turėjo būti išsiųstas į Berlyną, jei vokiečiai įsiveržtų į Belgiją. Buvo aštunta ar devinta valanda vakaro, nes ministras prisiminė, kaip lempininkas uždeginėjo dujines lempas kieme. Jis kreipėsi į draugą, buvusį kabinete ir vėliau prisiminusi jo žodžius: „Visoje Europoje gęsta lempos. Abejoju, ar mums savo gyvenime dar teks išvysti jas užsidegant vėl". Ši scena yra viena iš garsiausių Didžiosios Britanijos istorijoje; ji aprašyta daugybėje vadovėlių. Šie žodžiai cituojami ir beveik visuose citatų rinkiniuse[77].

Deja, sero Edwardo memuarai ne visiškai patvirtina šį pasakojimą:

> Mano prisiminimai apie tas tris dienas, rugpjūčio 1, 2 ir 3 — tai begaliniai ministrų kabineto posėdžiai ir didžiulė įtampa; tačiau atmintyje išliko labai mažai iš to, kas juose buvo svarstoma <...> Nedaug ką tegalėjau padaryti; aplinkybės ir įvykiai vertė priiminėti sprendimus <...>

KONOPIŠTĖ

Konopištės (anksčiau vadinta Konopischt) pilis yra centrinės Bohemijos (Čekijos) pušynų gilumoje. XIX amžiaus paskutiniajame dešimtmetyje čia buvo mėgstamiausia erchercogo Franzo Ferdinando medžioklės vieta. Pilies vidus buvo įrengtas labai prabangiai, išmuštas oda ir raudonmedžiu. Erchercogas čia laikė savo didžiulę medžioklės trofėjų kolekciją. Pilis buvo ir tebėra elegantiškas „mauzoliejus", kimšte prikimštas visko – nuo dramblių ilčių iki šiaurės elnių ragų. Vėliau pilis patiko nacių SS; jie nudažė ją juodai ir įsirengė čia poilsio namus.

Erchercogas Franzas Ferdinandas prisimenamas dėl keturių dalykų. Visų pirma dėl morganatinių vedybų su čekų grafaite Sophie von Chotek jis buvo priverstas atsisakyti savo vaikų teisių į sostą. Antra, žmonai pritariant, jis buvo „ryžtingas gynėjas to siauro (katalikiško) fanatizmo, kuris Austrijoje buvo vadinamas religija"[1]. Trečia, jis norėjo dualistinę monarchiją paversti lygiateisių tautų federacija. Ketvirta, atmesdamas patarimą 1914 metų vasarą laikytis toliau nuo Bosnijos, jis padėjo padegti tą bikforo virvelę, kuri sukėlė Pirmojo pasaulinio karo sprogimą.

Franzo Ferdinando nužudymas buvo trečiasis jų šeimoje. Sosto įpėdiniu jis tapo prieš dvidešimt penkerius metus, mirus pusbroliui Rudolfui. Rudolfui kėlė didelį nerimą jo giliai tradicinių pažiūrų tėvo, imperatoriaus Pranciškaus Juozapo, ir užsispyrusios bei aikštingos motinos, imperatorienės Elžbietos, prieštaringa įtaka. Jis pats buvo karštas antiklerikalas; sykį pasižymėjo savo užrašų knygutėje: „Kas mes – aukštesniosios būtybės, ar gyvuliai? Deja, gyvuliai ..."[2] 1889 metais Rudolfas nušovė Mariją Vetserą, kuri prieš septyniolika dienų tapo jo meilužė, ir nusišovė pats kitoje Habsburgų medžioklės pilyje Austrijoje, Mayerlinge. O imperatorienę Elžbietą 1898 metais Ženevoje nudūrė kažkoks anarchistas.

Tik nedaugelis šaltinių pabrėžia Franzo Ferdinando aistrą medžioti. O juk jis išmaišė visą Žemės rutulį, ieškodamas vis naujų gyvūnų rūšių, kuriuos galėtų sumedžioti, ir ta jo aistra smarkiai pranoko to meto visuomenės normas. Jis vienas iš pirmųjų pamėgo automatinius ginklus ir varovams liepdavo visus miško žvėris suvaryti taip, kad jie atsidurtų jo regėjimo lauke. Pakako dviejų sosto įpėdinio išvykų į Lenkiją, kad Europos stumbrai atsidurtų ant išnykimo slenksčio. Jis paliepė rūpestingai saugoti visų savo medžioklių trofėjus. Konopištės pilyje po stiklu buvo laikomi tūkstančiai žvėrių iškamšų; sienos nukabinėtos jų galvomis; spintose puikavosi eilių eilės jų dantų, kruopščiai sutaisytų rūmų stomatologo.

Erchercogas su žmona iš Konopištės pilies 1914 metų birželio 23-ąją išvyko į Sarajevą. Sakoma, kai jį nužudė, imperatorius atsiduso su palengvėjimu. „Dievas nepakenčia iššūkių, – sumurmėjo jis savo adjutantui. – Aukščiausiasis atstatė tvarką, kurios aš jau nebepajėgiau palaikyti".[3] Vyrauja nuomonė, kad taip sakydamas Pranciškus Juozapas turėjo galvoje erchercogo morganatinę santuoką. Tačiau tie žodžiai nė kiek neblogiau tiktų ir bejėgių žvėrelių žudymui įvertinti.

> Praėjusią savaitę vieną vakarą užėjo mano draugas; jam atrodo, kad tai buvo pirmadienį, rugpjūčio 3-ąją. Mes stovėjome prie lango mano kambaryje Užsienio reikalų ministerijoje. Pradėjo temti ir apačioje uždeginėjo lempas. <...> Mano draugas prisimena, kad aš į tai atsiliepiau žodžiais: „Visoje Europoje gęsta lempos: mes savo gyvenime jau nebeišvysime jų užsidegant vėl"[78].

Sunku pasakyti, kaip ten buvo iš tikrųjų. Keista, kad palyginimą su gęstančiomis lempomis sukėlė uždegamų lempų reginys. Kruopščiausi Grey'aus politinės biografijos autoriai šios scenos apskritai nemini[79]. Dar keisčiau, kad karo išvakarėse, kai diplomatija turėjo veikti intensyviausiai, pačiame audros centre esantis žmogus „Nedaug ką tegalėjo padaryti". Turėjo laiko priimti draugą ir kalbėtis su juo apie tokius nereikšmingus dalykus, kad vėliau net neprisiminė to pokalbio detalių.

Tą patį vakarą Berlynas pamatė, kad jo diplomatai įvėlė Vokietiją į karą dviem frontais, neturint įsipareigojusių jai padėti sąjungininkų. Reichstage kancleris Bethmannas Hollwegas dėl to kaltino Rusiją: „Rusija įmetė nuodėgulį į mūsų namą", — pareiškė jis. Sankt Peterburge, kur žinia, kad Vokietija paskelbė karą, buvo gauta prieš porą dienų, caras su savo generolais jau paleido veikti karo mašiną. Paryžiuje prancūzus pribloškė neįtikėtinas Bethmanno kaltinimas, kad prancūzų lėktuvas jau bombardavo Niurnbergą. Vienoje, kur Austrijos vyriausybė jau visą savaitę užsiėmė Serbijos puolimo reikalais, imperatorius-karalius neskubėjo įsitraukti į kitą karą su Rusija. Romoje trečiasis Trilypės sąjungos partneris sėdėjo suglaudęs ausis. Tik Belgrade jau girdėjosi patrankų šūviai.

Nesibaigiančiuose ginčuose dėl Pirmojo pasaulinio karo priežasčių dažnai didžiausia kaltininke buvo laikoma XX amžiaus pradžios diplomatinė sistema. Dažnai teigta, kad svarstyklių lėkštę karo naudai nusvėrė dviejų antagonistinių blokų — Trilypės sąjungos ir Antantės logika. Didžiulės politinės ir ekonominės jėgos tariamai buvo sukūrusios „geopolitinį konsensą", kai abi pusės sutarė, kad būtina remti savo sąjungininkus ir kad neveiklumas gali turėti skaudžių pasekmių. Šis konsensas esą surišęs diplomatams rankas ir nepermaldaujamai varęs juos keliu nuo nedidelio incidento Balkanuose prie visuotinio gaisro. Tačiau tokį argumentą reikia panagrinėti. Vidurio Europos valstybės jau iš anksto buvo susietos Trilypės sąjungos. Vokietija iš tikrųjų buvo įsipareigojusi padėti savo sąjungininkei Austrijai, jei Austriją kas nors užpultų. Tačiau Austrijos niekas nepuolė ir Viena negalėjo apeliuoti į esamus susitarimus. Nužudymo Sarajeve nebuvo galima laikyti karo veiksmais prieš Austriją, ypač po Belgrado linkusio taikytis atsakymo į austrų ultimatumą. Negana to, Vokietija skausmingai juto, kad jos trečioji sąjungininkė Italija niekada nesigriebs ginklo ginti Austriją, jei tik nebus neišvengiamos būtinybės to daryti. Todėl Austrijos pasiryžimą nubausti Serbiją ir jos reikalavimą, kad Vokietija ją paremtų, negalima paaiškinti Trilypės sąjungos susitarimais.

Trilypės santarvės — Antantės įsipareigojimai buvo dar laisvesni. Antantė nebuvo sąjunga. Rusija ir Prancūzija iš tikrųjų sutartimi įsipareigojo padėti viena kitai užpuolimo atveju; tačiau jos žinojo, kad trečioji Antantės narė Didžioji Bri-

23 žemėlapis.
Europa, 1914 m.

tanija nebuvo oficialiai pasižadėjusi griebtis ginklo joms ginti. Be to, kadangi nė viena iš Antantės valstybių oficialiai nebuvo sudariusi sąjungos su Belgradu, Serbijos užpuolimo nebuvo galima laikyti *casus belli* (dingstimi karui paskelbti). Beje, nebuvo galiojančios sutarties ir tarp Rusijos bei Serbijos.[80] 1839 metų sutartimi Didžioji Britanija įsipareigojo palaikyti Belgijos nepriklausomybę, tačiau tai buvo senas įsipareigojimas, prisiimtas seniai prieš Antantės sudarymą. Todėl, nepaisant išorinės regimybės, diplomatinė sistema 1914 metais paliko vyriausybėms nemažai manevravimo laisvės. Ji neįpareigojo Vokietijos remti Austriją bet kokiomis aplinkybėmis arba Rusijos remti Serbiją, o Didžiosios Britanijos padėti Rusijai ir Prancūzijai. Beveik visi svarbiausi sprendimai buvo motyvuojami ne sutarčių, o „garbės", „draugystės", „baimės" ar „tikslingumo" terminais. O tokiu atveju reikia kalbėti ne tiek apie diplomatinę sistemą, kiek apie pačius diplomatus.

Seras Edwardas Grey'us (1862—1933), vėliau gavęs Fallodono grafo titulą, buvo tikra anglų džentelmeno kvintesencija: gražus, kuklus, santūrus, kupinas patriotinės tarnavimo tėvynei dvasios. G. B. Shaw piktai pavadino jį „tipišku britų junkeriu". Seras Edwardas buvo kilęs iš Nortumberlendo dvarininkų giminės, kuri pirmą kartą pasižymėjo vieno savo protėvių žygdarbiais Mindeno mūšyje 1759 metais, o vėliau ją išgarsino antrasis grafas, priklausęs vigams ir rėmęs Didįjį reformų bilį 1832 metais. Tačiau labiausiai šią giminę išgarsino kvapni indiškos arbatos rūšis, antrojo grafo garbei pavadinta „Earl Grey". Pats seras Edwardas buvo kaip tik tokio amžiaus, kad galėjo prisiminti prancūzų-prūsų karą. Aštuonerių metų jis paklausė tėvo, kurią pusę Didžioji Britanija palaiko, ir tėvas atsakė: „Vokiečius". Kartu su dviem broliais Edwardą išsiuntė į internatinę mokyklą Vinčesteryje, paskui, baigęs Balliolio koledžą Oksforde, jis pradėjo nepriekaištingą karjerą kaip liberalų partijos North Berwicko apygardos deputatas, 1892—1895 metais ėjo užsienio reikalų ministro pavaduotojo pareigas, o nuo 1906 iki 1916 metų Asquitho liberalų vyriausybėje buvo užsienio reikalų ministru[81].

Grey'aus gyvenimo būdas be galo paprastas. Jis buvo labai atsidavęs savo žmonai Dorothy; juos siejo gili meilė gamtai; jis kasdien žmonai rašydavo laiškus, kai jiems tekdavo išsiskirti. Kartu pertvarkė savo dvarą Fallodone, sukurdami čia didelį laukinių paukščių rezervatą. Edwardas buvo prisiekęs meškeriotojas ir paukščių stebėtojas bei puikus poezijos žinovas. Kai dirbo Londone, kiekvieną šeštadienio rytą 6-os valandos traukiniu iš Vaterlo stoties važiuodavo savaitgaliui meškerioti prie savo vasarnamio Itchen Abbase Hempšyro grafystėje. „Jam kur kas daugiau džiaugsmo suteikdavo dirbtine musele sugautas trijų svarų upėtakis negu labiausiai pavykusi kalba Bendruomenių rūmuose"[82].

Grey'ui likimas leido išsamiai aprašyti tuos mažus džiaugsmus. Jis išleido knygų apie meškeriojimą muselėmis, apie Fallodono vandens paukščius ir apie Wordswortho *Prelude:*

> That serene and blessed mood
> In whech <...>
> <...> we are laid asleep
> In body, and become a living soul.

With an eye made quiet by the power
Of harmony, and the deep power of joy,
We see into the life of things.

(Ta nuotaika švelni ir palaiminga,
Su kuria <...>
<...> užmiega mūsų kūnas.
O siela mumyse tada atgyja.
Ir akimi, kuri nurimo
Harmonijos ir džiaugsmo galios paveikta,
Į esmę žvelgiame daiktų.)

Kai pakvietė skaityti paskaitų Amerikoje, sykį jis pasirinko temą „Poilsis". Papasakojo, kaip būdamas užsienio reikalų ministru užiminėjo buvusį JAV prezidentą Theodore'ą Rooseveltą, pakvietęs jį į vienos paros kelionę po Hempšyro grafystę. Svečias buvo prisiekęs ornitologas, mokantis gerai atpažinti paukščius iš jų čiulbėjimo. Grey'ui padarė didelį įspūdį, kad Rooseveltas nedvejodamas atpažino paprastosios karetaitės – vienintelės jų rūšies, sutinkamos ir Anglijoje, ir Amerikoje, balsą. „Mes šiandien klausomės, – pasakė prezidentas, – čiulbėjimo, kurį turėjo gerai pažinti dar tie žmonės, apie kuriuos rašytinė istorija nieko nežino"[83].

Grey'us nebuvo tipiškas imperialistas ar visą pasaulį išmaišęs diplomatas. Priešingai nei du jo broliai, vieną iš kurių Afrikoje sudraskė liūtas, o kitas tapo buivolo auka, jis aplankė tik nedidelę Britų imperijos dalį. Nors ir skaitė prancūziškai, tačiau nekalbėjo nė viena užsienio kalba; ir, neskaitant Europos šalyse praleistų atostogų, jis gerai nepažinojo nė vienos užsienio šalies. Kai pradėjo užsiiminėti tarptautiniais santykiais, buvo giliai persisunkęs ta XIX amžiaus paskutiniojo dešimtmečio *puikiąja izoliacijos* dvasia. Jis nematė būtinybės Didžiajai Britanijai per daug veltis į Europos reikalus. Mėgstami sero Edwardo šūkiai buvo „Jokių įsipareigojimų" ir „Mūsų rankos turi būti laisvos". 1914-aisiais jam buvo 52 metai ir jo asmeninis gyvenimas paženklintas didžiulės nelaimės. Prieš aštuonerius metus autoavarijoje žuvo žmona. Dabar su gamta seras Edwardas bendravo jau vienas, o jo regėjimas silpo. Skaityti laikraščius buvo vis sunkiau dėl kataraktos ir progresuojančios tinklainės degeneracijos. Jei ne darbo reikalai, 1914-ųjų vasarą jis būtų vykęs į Vokietiją pasikonsultuoti su oftalmologu.

Grey'aus požiūris į Vokietiją nebuvo priešiškas. Jis apskritai niekam nejautė priešiškumo. Tačiau nerimą kėlė vokiečių ambicijos. Priešingai nei buvo kalbama apie varžybas dėl kolonijų ir apie Vokietijos norą susirasti „vietą po saule", seras Edwardas manė, kad kaizerio ambicijos nukreiptos kita linkme. „Vokietija iš tikrųjų norėjo, – rašė jis po karo, – vietos vidutinio klimato zonoje, kur derlingos žemės, kur galėtų įsikurti jos baltieji gyventojai <...> po Vokietijos vėliava. Mes jai tokios vietos pasiūlyti negalėjome"[84]. Jis tam nepritarė; kita vertus, Vokietijos planai Rytų Europoje Britų imperijai grėsmės nekėlė.

Dauguma mėnesio įvykių po atentato Sarajeve mažai ką teturėjo bendra su krize Europoje. Tą pačią dieną, kai buvo nušautas erchercogas, barono de Rotschildo Sardanapalas minimalia persvara laimėjo Paryžiaus *Grand Prix*. Didžiosios Britanijos 1914 metų liepos mėnesio kalendorius buvo pilnas įprastinių vasaros žinių:

2 Josepho Chamberlaino mirtis.

3 Christie aukcione Corot paveikslas *Le Rond des Nymphes* („Nimfų ratelis") parduotas už 6600 ginėjų.

4 Henley'aus regatoje Didžiąją taurę iškovojo Harvardo komanda.

7 Candide'o parke Guernsio saloje atidengtas paminklas Victorui Hugo.

9 Anglikonų Bažnyčia leido moterims dalyvauti parapijų tarybose.

11 Lėktuvų lenktynėse Londonas – Paryžius – Londonas nugalėtojas parodė 7 valandų 13 minučių 6 sekundžių laiką.

12 Diventis, Šveicarija: šv. Sigisberto mirties 1300-osios metinės.

16 Gravesendo parapijos bažnyčia: JAV ambasadorius atidengia vitražą indėnų princesės Pocahontas atminimui.

Georges'as Carpentier (Prancūzija) baltųjų sunkaus svorio boksininkų pasaulio čempionate įveikia Smithą (JAV), pramintą „kanonieriniu laivu".

24 Konferencijos dėl Airijos *homrulio* („savivaldos") nesėkmė.

26 Škotų pasieniečių pulkas atidengia ugnį į minią Hovzo vietovėje po ginklų kontrabandos į Airiją incidento.

31 Paryžiuje nužudytas Jeanas Jauresas, prancūzų socialistų lyderis.

Rugpjūčio 1-ąją sero Ernesto Shackletono ekspedicija išplaukė į Antarktidą[85].

Pirmasis rimtų nemalonumų ženklas Londone pasirodė liepos 31-ąją, kai buvo uždaryta birža, o bankų palūkanos pašoko iki 8 procentų. Sekmadienį, rugpjūčio 2-ąją, visose Jungtinės Karalystės bažnyčiose ir koplyčiose „meldžiamasi už tautą". Grėsmingas ženklas buvo ir rugpjūčio 3-ąją turėjusios įvykti Cowes regatos atšaukimas.

Grey'aus veiksmai per 1914 metų krizę susilaukė ir pagyrimų, ir paniekos. Winstonas Churchillis, pirmasis admiraliteto lordas, gėrėjosi juo:

> [Grey'us] pasinėrė į tą didžiulę dvigubą kovą, siekdamas, pirma, neleisti kilti karui, ir antra, nepalikti Prancūzijos, jei karas kiltų. Aš su pasigėrėjimu <...> stebėjau jo ramų meistriškumą. Jis leido vokiečiams suprasti, kad jiems teks turėti reikalą su mumis, kartu neleisdamas Prancūzijai ar Rusijai pajusti, kad mes esame jų kišenėje[86].

Manchester Gardian, įtakingiausias Didžiosios Britanijos liberalus laikraštis, kategoriškai nesutiko su tokiu vertinimu. Tikėdamasis, kad Didžioji Britanija liks neutrali, jis pasibaisėjo, kai buvo paskelbtas karas. „Daug metų, – šaukė jis, – [Grey'us] slėpė visą tiesą"[87].

Davidas Lloydas George'as, iždo kancleris, irgi vertino kritiškai. 1914 metų pradžioje jis reikalavo sumažinti ginklavimosi išlaidas, manydamas, kad Anglijos santykiai su Vokietija „draugiškesni negu ankstesniais metais". „Grey'us buvo pats „šališkiausias" iš visų mūsų politikų, – vėliau rašė jis. – Jam pakako Nortumberlendo <...>" Jis nurodė, ką laikė fatališka jo klaida: „Jei jis [Grey'us] būtų laiku perspėjęs Vokietiją, iki kurios ribos Didžioji Britanija nepaskelbs karo <...>, tai reikalai būtų pakrypę kitaip"[88].

Vokietijoje kritikos žodžiai buvo daug aštresni. Daugelis manė, kad Grey'us buvo „nevykęs politikas", „klastingas veidmainis", „pagrindinis karo architektas", įtraukęs Vokietiją į bedugnę. Net tie vokiečiai, kurie vertino Grey'aus gerą valią, rūsčiai kaltino jį. „[Seras Edwardas] įsivaizdavo, jog jis vienas tvirta ranka vairuo-

ja savo laivą, nepastebėdamas, kad į vairą įsikibusios ir kitos rankos". Jis buvo „žmogus su dvejopa žmogiškųjų vertybių skale <...>, su dviguba morale" [89].

Po karo Grey'us, užuot kalbėjęs apie kolektyvinę kaltę ir juo labiau apie diplomatų klaidas, pasakodavo anekdotą apie Japoniją. „Mes buvome menininkų šalis, — sykį aiškino jam vienas japonų diplomatas, — tačiau dabar <...>, kai išmokome žudyti, jūs sakote, kad mes jau civilizuoti"[90].

Sero Edwardo „kelias į karą" prasidėjo labai vėlai — paskutiniąją liepos mėnesio savaitę. Liepos 25-ąją jis kaip paprastai savaitgaliais išvyko pameškerioti į Itchen Abbasą — „su nesujaudinamu šaltakraujiškumu <...> arba su nusikalstamu pareigos nepaisymu".[91] Tuomet „jis visai negalvojo apie karą". Iš pradžių seras Edwardas simpatizavo Austrijai ir jam atrodė, kad reikalai pradėjo slysti iš rankų tik tada, kai Austrija su panieka atmetė linkusią taikytis Serbijos poziciją. Jis buvo įsitikinęs, kad didžiosios valstybės „atšoks nuo bedugnės"; kad Didžioji Britanija privalo palaikyti Prancūziją, jei karas prasidėtų, tačiau ji neturi prisiimti tokių įsipareigojimų, kurių negalėtų įvykdyti, ir kad dėl to mes (Didžiosios Britanijos vyriausybė) „turime kreiptis į Vokietiją". Liepos 26-ąją, po pietų su vikontu Haldane'u, jis kalbėjosi su neoficialiu Vokietijos pasiuntiniu Ballinu, kuris pranešė savo vyriausybei, kad Didžioji Britanija liks neutrali, jei tik Belgija nebus visiškai „praryta". Liepos 27-ąją jis pasiūlė sušaukti tarptautinę konferenciją, tačiau šis pasiūlymas nebuvo priimtas.

Liepos 31-ąją, kai Vokietija ir Rusija jau vykdė mobilizaciją, Grey'us vis dar nebuvo įsipareigojęs nė vienai iš jų, nors ir atmetė Vokietijos pasiūlymą sudaryti nepuolimo paktą (žr. toliau). Šeštadienį, rugpjūčio 1-ąją, kadangi atsisakė kelionės į Hempšyrą, pietavo Brookso klube, kur jį matė žaidžiant biliardą. Rugpjūčio 2-ąją jis dalyvavo sekmadieniniame ministrų kabineto posėdyje (tai buvo negirdėtas dalykas), kuriame ministrai taip ir nepriėmė galutinio sprendimo, kokios būtų Vokietijos įsiveržimo į Belgiją pasekmės. Keli ministrai, įskaitant ir posėdžio pirmininką Morley'ų bei prekybos ministrą Johną Burnsą, pagrasino, jog atsistatydins, jei Didžioji Britanija neliks neutrali.

Sero Edwardo dienotvarkė rugpjūčio 3-ąją prasidėjo dar vienu rytiniu ministrų kabineto posėdžiu. Antrą valandą po pietų jis papietavęs nuėjo į užsienio reikalų ministeriją susitikti su Vokietijos ambasadoriumi kunigaikščiu Lichnowsky'u, kuris pranešė jam, kad įsiveržimas į Belgiją neišvengiamas, ir mainais už tą informaciją paprašė pasakyti, kokia bus sero Edwardo kalbos, kurią jis turėjo sakyti po valandos, pagrindinė mintis. Grey'us atsisakė tai atskleisti ir nuėjo į kitoje gatvės pusėje stovinčius Vestminsterio rūmus, kur trečią valandą po pietų pakilo iš savo vietos ir pradėjo sakyti kalbą:

> Praėjusią savaitę aš pareiškiau, kad mes stengiamės <...> išsaugoti taiką Europoje. Šiandien <...> aišku, kad išsaugoti taikos Europoje neįmanoma. Šiaip ar taip, Rusija ir Vokietija jau paskelbė karą.

Seras Edwardas paaiškino, kad Didžioji Britanija vis dar gali laisvai nuspręsti, kokia turėtų būti jos politika. Didžioji Britanija nebuvo Prancūzijos—Rusijos sąjungos narė ir „net nežinojo [jos] sąlygų". Tačiau apibūdindamas faktorius,

kurie turėtų nulemti britų veiksmus, Grey'us pradėjo reikšti užuojautą į sunkią padėtį patekusiai Prancūzijai. „Nė viena šalis ir nė viena vyriausybė nenori būti įvelta į karą dėl Austrijos ginčo su Serbija kaip Prancūzija. Tačiau ji įvelta į jį dėl jos garbę liečiančių įsipareigojimų <...>, dėl tam tikros sąjungos su Rusija". Kalbėdamas apie Didžiosios Britanijos interesus, jis ypač akcentavo Lamanšą ir 1839 metų Anglijos sutartį su Belgija. Iš to padarė išvadą, kad Didžiosios Britanijos „besąlyginis neutralumas" nebūtų priimtina pozicija. Turėdama stiprų laivyną, Didžioji Britanija ne ką daugiau nukentėtų įsijungdama į karą, negu pasilikdama nuošalyje. Tačiau Didžiosios Britanijos prestižas labai nukentėtų, jei ji nepaisytų „įsipareigojimų, susijusių su jos garbe ir interesais". Jis pareiškė esąs įsitikinęs, kad Didžioji Britanija nemėgins išvengti savo pareigos:

> Jei būsime priversti užimti tam tikrą poziciją šiais klausimais, o tai, atrodo, nėra neįmanomas dalykas, aš manau <...>, kad mus palaikys visos šalies apsisprendimas, ryžtas, drąsa ir ištvermė[92].

Nors jo kalba buvo gan miglota, seras Edwardas galų gale pasakė pasauliui, kad tolesnis Didžiosios Britanijos neutralumas priklauso nuo to, ar Vokietija liausis kėlusi grėsmę Belgijai ir Lamanšo uostams.

Po sero Edwardo kalbos prie jo priėjo Winstonas Churchillis ir paklausė: „Kas toliau?" „Dabar mes pasiųsime jiems ultimatumą, kad per 24 valandas nutrauktų invaziją į Belgiją"[93]. Premjero kabinete Bendruomenių rūmuose Asquitą aplankė žmona. „Tai vis dėlto įvyko?" — paklausė ji. „Taip, įvyko". „Henry's sėdėjo už savo rašomojo stalo atsilošęs, su plunksnakočiu rankoje <...> Priėjau ir priglaudžiau galvą prie jo galvos. Ašaros neleido mums kalbėti"[94].

1914 metais Didžiosios Britanijos gynyba beveik visiškai priklausė nuo jos laivyno. Nei pirmasis admiraliteto lordas (jūrų ministras), nei pirmasis jūrų lordas (karinio jūrų laivyno štabo viršininkas) kunigaikštis Louisas Battenbergas nebuvo karo šalininkai. Tačiau kunigaikštis Louisas po vasaros manevrų neleido laivynui išsiskirstyti, o rugpjūčio 2-ąją rekomendavo pradėti visuotinę laivyno mobilizaciją[95]. Churchillis tam pritarė. Rugpjūčio trečiąją anksti rytą ant jo rašomojo stalo Admiralitete padėjo laišką nuo žmonos. Ji rašė, kad „tai bus blogas karas". Jis atsakė:

> Brangioji katyte, jau viskas. Vokietija palaidojo paskutines taikos viltis, paskelbdama karą Rusijai, ir kiekvieną minutę galima laukti, kad ji paskelbs karą ir Prancūzijai.
>
> Aš puikiai suprantu tavo požiūrį. Tačiau pasaulis išprotėjo ir mes turime pasirūpinti savimi ir savo draugais <...> Mieloji katyte, meile tu mano, tau atsidavęs W. Pabučiuok kačiukus[96].

Po pokalbio su Grey'umi Churchillis pasiuntė raštelį premjerui: „Jei tik neuždrausite, duosiu įsakymą anglų-prancūzų karo laivams ginti Lamanšą"[97].

Antradienis, rugpjūčio 4-oji, Londone buvo laukimo diena. Jau rytą atėjo žinia, kad didelės vokiečių pajėgos perėjo Belgijos sieną. Antrą valandą po pietų buvo išsiųstas į Berlyną Didžiosios Britanijos ultimatumas su reikalavimu atsakyti kitą dieną. Asquithas savo artimai patikėtinei Venecijai Stanley rašė: „Winstonas, išsidažęs visomis karo spalvomis, veržiasi į jūrų mūšį <...>"[98] Du

vokiečių laivai, *Goeben* ir *Breslau* Viduržemio jūra skubėjo į Turkiją. Britai buvo įsitikinę, kad pagaus juos.

Ultimatumo laikas baigėsi negavus jokio atsakymo 11 valandą vakaro — Berlyne buvo jau vidurnaktis. Po penkiolikos minučių name Downing Street 10 įvyko ministrų kabineto posėdis. Štai scena, kurią vėliau aprašė Davidas Lloydas George'as asmeniniame laiške poniai Asquith:

> Winstonas įpuolė į kambarį visas spinduliuodamas, nušvitusiu veidu, kupinas entuziazmo ir springdamas pasakojo, kaip siųs telegramas į Viduržemio jūrą, į Šiaurės jūrą ir dar dievaižin kur. Iš karto matėsi, kad jis tikrai laimingas[99].

Kaip tik tuo metu Admiralitetas visiems karo laivams išsiuntė tokį įsakymą: „Tučtuojau pradėkite karo veiksmus prieš Vokietiją". Priešingai nei norėjo žymiausi jos politikai, Didžioji Britanija atsisakė taikaus neutralumo. Šis sprendimas Europos karą pavertė pasauliniu konfliktu.

Paskelbdama karą Didžioji Britanija „užantspaudavo" didžiausią naujųjų laikų diplomatinę nelaimę. Šis veiksmas pavertė realybe patį baisiausią iš visų scenarijų, kuriuos diplomatai aptarinėjo visą mėnesį. Tai buvo ketvirtasis karo paskelbimas: pirmąjį padarė Austrija, antrąjį ir trečiąjį Vokietija. Didžioji Britanija buvo vienintelė iš Antantės valstybių, įsijungusi į karą savo iniciatyva.

Prieš keturias savaites, kai Viena reikalavo iš Belgrado satisfakcijos už nužudymą Sarajeve, analitikai galėjo numatyti, kad Europos krizė gali būti išspręsta vienu iš keturių skirtingų būdų. Pirma, įmanoma įsivaizduoti jos įveikimą be karo kaip 1908 metais po Bosnijos incidento. Antra, ji galėjo sukelti tik vietinį karą, apsiribojantį Austrija ir Serbija. Trečia, jei didžiosios valstybės prarastų santūrumą, galėjo įsiliepsnoti karas visame kontinente; toks variantas buvo numatytas diplomatiniuose aljansuose ir generalinių štabų planuose. Tuomet Vokietija ir Austrija būtų priverstos kariauti su Rusija ir Prancūzija, o Didžioji Britanija liktų neutrali. Na ir galiausiai, neduok Dieve, galėjo atsitikti ir taip, kad Didžioji Britanija įsivels į karą ir kad kontroliuojamas kontinentinis karas išsiplės iki visiškai nebekontroliuojamo globalinio konflikto. Kaip tik dėl to Londono ir Berlyno diplomatiniai santykiai buvo svarbesni už kitų Europos sostinių diplomatinius santykius. Viena buvo lokalinio karo raktas, Berlynas — kontinentinio, o Londonas — globalinio konflikto.

Bet kuris kompetentingas tyrinėtojas galėtų išvardyti priežastis, dėl kurių Didžiosios Britanijos įsivėlimas į karą sukėlė labai specifinių komplikacijų. Strateginiu atžvilgiu Didžiosios Britanijos valdos buvo išsimėčiusios po visą Žemės rutulį ir jų likimas turėjo atsiliepti ne tik Europos šalių interesams. Politiniu atžvilgiu Britų imperija 1914 metais vis dar buvo laikoma galingiausia pasaulio valstybe ir karas su ja turėjo būti traktuojamas kaip paraiška viešpatauti pasaulyje. Ekonominiu atžvilgiu Didžioji Britanija vis dar buvo pasaulio finansų sostinė. Nors technine ir pramonine galia ji jau nebeprilygo Vokietijai, tačiau galėjo mobilizuoti milžiniškus išteklius. Išpuikę „Albiono lordai" niekada nebuvo patyrę diplomatinio pralaimėjimo kartėlio. Jiems buvo būdingas neapsakomas pasitikėjimas savimi, užsispyręs teisuoliškumo jausmas ir klastingumas.

Tačiau svarbiausia tai, kad Didžioji Britanija buvo neapibrėžtas karinis dydis, žaidimo dalyvis, kurio poveikis visiškai nenuspėjamas. Viešpataudamos jūroje, Britų salos negalėjo būti eliminuotos net pačiomis ryžtingiausiomis kampanijomis kontinente. Tačiau šalia to Didžioji Britanija turėjo tai, ką kaizeris vėliau pavadino „niekingai maža armija"*, kuri negalėjo vaidinti svarbesnio vaidmens kontinente, bent jau kol nebus pamažu papildyta šauktiniais. Tačiau britų vyriausybė galėjo mėgautis savo itin gera padėtimi, nes šaliai negrėsė staigaus pralaimėjimo pavojus, o užsitęsęs karas per pirmuosius porą ar trejetą metų galėjo nuolat didinti jos pajėgumą.

Šie faktai turėjo aiškių pasekmių. Jei kontinentinės kampanijos iš pat pradžių gerai sektųsi Prancūzijai ir Rusijai, tai Didžiosios Britanijos dalyvavimas galėtų nusverti svarstyklių lėkštę galutinės pergalės pusėn. Tačiau jei geriau sektųsi Centrinėms valstybėms, tai Berlynas ir Viena negalėtų tikėtis tokios palankios baigties. Net jei prancūzų ir rusų armijos neatlaikytų pirmųjų smūgių, tai Centrinės valstybės, kaip ir Napoleono laikų Prancūzija, dar turėtų susikibti su nepaklūstančia ir neprieinama Didžiąja Britanija, kuri panaudotų visas savo gudrybes naujoms koalicijoms prieš jas suburti. O jei pradinės kovos niekam neduotų aiškios persvaros, Didžioji Britanija turėtų geresnes galimybes negu visos kitos šalys padidinti savo santykinę galią vėliau. Priešingai negu Vokietija, Didžioji Britanija neturėjo jokių šansų laimėti kontinentinę kampaniją, tačiau ir įveikti ją buvo nelengva. Trumpai tariant, bet kokiu atveju Didžioji Britanija turėjo pakankamai galios sužlugdyti greito „riboto karo", apie kurį taip svajojo visi vokiečių generolai, perspektyvas.

Tuo metu daug kalbėta apie militarizmą. Amerikiečių pulkininkas House'as, apsilankęs Berlyne 1914 metais, buvo sukrėstas pompastiškų renginių. Tačiau ir kitos didžiosios valstybės daugiau ar mažiau militaristiškai puikavosi, mėgo pasigirti; geriausiu atveju skyrėsi tik kokiu stiliumi tai buvo daroma. 1914 metais, ne taip kaip 1939 metais, karinis etosas buvo glaudžiai susijęs su garbės kodeksu. Vienas vokiečių stebėtojas su kartėliu kalbėjo: „Militarizmą Jungtinėje Karalystėje [britai] laiko Dievo duotu, o militarizmą Vokietijoje — velnio atneštu"[100]. Buvo nagrinėjami ir techniniai aspektai. Vienas iš jų — Lamanšo kontrolė. Britų ir prancūzų karinio jūrų laivyno štabai iš anksto susitarė, kad prancūzų laivynas turėtų būti sutelktas Viduržemio jūroje, o Lamanše patruliuotų britų Karališkasis jūrų laivynas. Tai reiškė, kad britų neutralumas prancūzų-vokiečių kampanijos Belgijoje metu būtų sudaręs galimybę vokiečių karo laivams laisvai plaukioti prie prancūzų ir britų pakrančių. Kita svarbi detalė buvo susijusi su mobilizacijos procedūromis. Vokiečiai buvo numatę parengiamąją stadiją, vadinamą „karo grėsmės padėtimi"; po jos ėjo antroji stadija, kurios metu beveik žaibiškai galėjo būti užbaigta visuotinė mobilizacija. Faktiškai *Kriegsbereischaft* („karo parengties") paskelbimas Vokietijoje buvo tolygus visuotinės mobilizacijos paskelbimui kitose šalyse.

---

* Šis kaizerio komentaras (*a contemptibly small army)* buvo neteisingai išverstas ir plačiai išreklamuotas Didžiojoje Britanijoje kaip „maža niekinga armija" (*a small, contemptible army*); iš čia kilo ir Britų ekspedicinio korpuso epitetas *The Old Contemptibles* („Niekingieji").

Tai buvo dalykai, į kuriuos vokiečių diplomatai, vadovaujami savo kanclerio Bethmanno Hollwego, turėjo atkreipti dėmesį prieš priversdami savo priešininkus atskleisti kortas.

Theobaldas von Bethmannas Hollwegas (1856—1920) buvo labai tipiškas prūsų valstybės tarnautojas. Išsilavinęs, mandagus, rimtas, jis visą gyvenimą praleido valstybės biurokratinės mašinos aukštesniuose ešelonuose. Hollwegas buvo kilęs iš Frankfurto bankininkų šeimos, kuri persikėlė į Berlyną ir prieš porą kartų gavo bajorišką titulą. Šeimą išgarsino Theobaldo senelis Moritzas Augustas, teisės profesorius, pasižymėjęs liberalų opozicijoje Bismarcko režimui. Pats Theobaldas buvo per jaunas dalyvauti prancūzų-prūsų kare, kuris jo seneliui kėlė pasibjaurėjimą. Kartu su broliu Max'u jį išsiuntė į mokyklą su internatu Fürstenschule Pforta, o paskui po teisės studijų Strasbūre ir Leipcige jis sėkmingai išlaikė sunkius valstybės valdininkų egzaminus. Kaip *primus omnium* mokykloje ir dar nesulaukęs trisdešimties metų apsigynęs teisės daktaro disertaciją, Theobaldas buvo puikiai pasiruošęs staigiam kilimui biurokratinės karjeros laiptais: dirbo kaip *Oberpräsidialrat* Potsdame, *Regierungspräsident* Bromberge (Bydgošče), *Oberpräsident* (provincijos gubernatorius) Brandenburgo markoje, buvo vidaus reikalų ministru 1905 metais, vicekancleriu 1907 metais, imperijos kancleriu ir Prūsijos ministru pirmininku nuo 1909 metų. Nuo to laiko iki 1917 metų liepos mėnesio jis atsakė už visą galingiausios Europos valstybės politiką — vidaus ir užsienio[101].

Bethmannas Hollwegas nebuvo tipiškas junkeris. Nors jis ir paveldėjo puikų dvarą Hohenfinove į rytus nuo Berlyno, tačiau tai buvo *Rittergut* (riterio dvaras), pirktas jo senelio, o ne susijęs su šeimos tradicijomis. Hollwegas tarnavo vietiniame 15-ajame ulonų pulke, tačiau tik vienerius metus po mokyklos baigimo. Vėliau labai prisirišo prie Hohenfinovo — trijų aukštų raudonų plytų rūmų ilgos liepų alėjos gale 3000 hektarų dvaro viduryje ant stataus Oderio upės kranto. Jis pasirinko moto *Ego et domus mea serviemus Domino* („Aš ir mano namai tarnausime Viešpačiui"). Tačiau keli jo jaunystės metai buvo paženklinti neramios romantiškos kelionių aistros, poezijos skaitymo, klajojimo po Eifelio ir Siebengebirge kalnus su bohemiškai nusiteikusiais draugais. Jam pridarė nesmagumų brolis, kuris, užuot laikęs valstybinius egzaminus, išvyko į Teksasą ir ten tapo nekilnojamojo turto agentu. Sykį Hollwegas balotiravosi į Reichstagą vietinėje rinkimų apygardoje; nors ir nugalėjo nedidele balsų persvara, bet rinkimų komisija rezultatus anuliavo dėl techninio pobūdžio dalykų, ir jis daugiau jau niekada nebedalyvavo rinkimuose. Vedė šiek tiek netradicinių pažiūrų merginą Marthą Pfuel-Wilkendorf, kuri, kai jam pasiūlė aukščiausią Reicho tarnybą, sušuko: „Teo, brangusis, tu negali to padaryti!"[102]

Bethmanno asmenybės jokiu būdu negalima pavadinti paprasta. Jis buvo rutinos žmogus, net Berlyne kasdien 7 valandą ryto išjodavęs pajodinėti. Tačiau kasdieniniai jo įpročiai nedarė įtakos jo veiklos efektyvumui ar ryžtingumui. Turėjo ypač gerą iškalbą ir buvo puikiai informuotas, tačiau labai mėgo delsti ir dažnai kartodavo klaidas, kurių bet kuris apsukresnis politikas būtų išvengęs.

Itin blogai jautėsi kaizerį supusių kariškių aplinkoje; tačiau jam kėlė siaubą ir socialdemokratai, kurie turėjo didelės įtakos pataikūniškoje Vokietijos politikoje. Daug įdomios informacijos apie Hollwego kancleriavimą pateikia jo asmeninio padėjėjo Kurto Riezlerio, taip nuostabiai dirbusio kartu su juo per 1914 metų krizę, dienoraštis. Riezleris jame užsirašė: „Jo sumanumas prilygo jo sugebėjimui viską supainioti"[103]. Hollwego biografas kalba apie jo „agresyviai gynybinį drovumą"[104].

Tokią aukštą padėtį Bethmannas pasiekė iš dalies dėl ilgo stažo valstybinėje tarnyboje, o iš dalies dėl nuomonės, kad jis pajėgus išlaikyti vidurį tarp konservatorių ir radikalų. Vertinant vokiečių standartais, jis buvo labai nuosaikus konservatorius: užsienio politikoje dažnai kartodavo apie savo atsidavimą taikai ir perspėdavo apie militarizmo pavojus. Dėl to buvo pangermanistų sąjungos *bete noire* („neapykantos objektas") — jie ne kartą ragino jį atsistatydinti.

Manoma, kad pagrindinis Bethmanno principas buvo *Weltmacht und kein Krieg* („Pasaulinė valstybė, bet be karo"). Praėjusių metų lapkričio mėnesį jis priekaištavo kronprincui už jo nesantūrumą: „Barškinti kardu iškilus menkiausiai diplomatinei problemai <...> yra ne tik aklumas, bet ir nusikaltimas"[105]. Svarstydamas perspektyvas tuoj po Sarajevo įvykių, jis prisipažino Riezleriui: „Bet koks visuotinis konfliktas [ves] prie visų esamų sąlygų revoliucinių pasikeitimų"[106]. Po poros savaičių jis asmeniškai protestavo kaizeriui dėl pompastiškų kronprinco ir kai kurių spaudos organų pareiškimų.

1914 metų liepos mėnesį Bethmannui buvo 58 metai, jo asmeninį gyvenimą prieš porą mėnesių paženklino didelė nelaimė — žmonos mirtis. Dabar iš Berlyno į Hohenfinovą ir atgal važinėjo vienas arba su Riezleriu. Anglijos atžvilgiu Bethmannas buvo nusiteikęs draugiškai. Jo sūnus Ernstas, kuriam lemta žūti kare, 1908 metais buvo britų finansisto Rhodeso stipendininkas Oksforde. Viskas, ką Bethmannas kalbėjo ar rašė iki krizės, rodė, kad jis nori Vokietijos ir Anglijos suartėjimo ir tikisi, kad jis įvyks.

Bethmanno veikla nekėlė didelio susižavėjimo, gal tik išskyrus jo artimiausių bendradarbių reakciją. Riezleris gėrėjosi jo sugebėjimu nepasiduoti spaudimui ir lygino jo „skrupulus" su Grey'aus „ledine veidmainyste". „Kancleris yra XIX amžiaus pirmosios pusės kūdikis, — užsirašė jis, — ir idealistiškesnės kultūros paveldėtojas"[107]. Tačiau kaizeris buvo brutalus: kai liepos viduryje reikalai pašlijo ir Bethmannas pareiškė norįs atsistatydinti, kaizeris tariamai atšovęs jam: „Jūs užvirėte tą košę, tai dabar jums teks ir išsrėbti ją"[108]. Ne daugiau užuojautos jam parodė ir Albertas Ballinas, Hamburgo—Amerikos linijos prezidentas ir neoficialus tarpininkas su Londonu. Būdamas Bethmanno pirmtako draugas, jis vadino Bethmanną „Bülowo kerštu", kalbėjo apie jo „bukumą", „pasyvumą", „iniciatyvos stoką", „klaikų nesugebėjimą". Jis sakė: „Bethmannas buvo nepaprastai iškalbingas žmogus <...>, kuris nesuprato, jog politika yra nešvarus reikalas"[109]. Buvęs kancleris von Bülovas nurodė, ką jis laikė lemtinga Bethmanno klaida: „Būtų pakakę pasakyti Vienai [po Sarajevo], kad mes ryžtingai atsisakome pritarti bet kokiam Serbijos santykių su Austrija—Vengrija nutraukimui"[110].

Anglijoje Bethmannas buvo kritikuojamas negailestingai. Populiariuose leidiniuose pasakota ne tik apie „neryžtingumą" bei „svyravimą", bet ir apie jo „iš esmės prūsiškas politinės moralės koncepcijas". Buvo paplitusi nuomonė, kad Bethmannas vadovavo Vokietijos užsienio politikai nepastebėdamas, jog valstybės vairas faktiškai buvo kariškių rankose[111]. Po karo Bethmannas itin akcentavo kolektyvinę kaltę. „Kaltos visos tautos, – primygtinai tvirtino jis savo *Memuaruose.* – Ir Vokietijai tenka didelė kaltės dalis"[112].

Bethmanno kelias į karą prasidėjo liepos pirmąją savaitę. Kadangi užsienio reikalų ministro nebuvo – jis leido savo medaus mėnesį – Bethmannas iš pat pradžių asmeniškai ėmėsi vokiečių diplomatijos ir nuolat iškilmingai tvirtino, jog yra pasiryžęs vengti tarptautinio konflikto. Liepos 5-osios rytą jį išsikvietė kaizeris ir paklausė patarimo, kaip atsakyti į Austrijos prašymą padėti jos ginče su Serbija. Buvo priimti du prieštaringi sprendimai: vienas – susilaikyti nuo tiesioginio atsakymo, o kitas – užtikrinti Pranciškų Juozapą, kad Vokietija nepaliks jo. Po pietų Bethmannas dalyvavo kaizerio karinių patarėjų susitikime, kuriame vyravo nuomonė, kad Rusija nesikiš ir kad Serbiją reikia nubausti, ir „kuo greičiau, tuo geriau". Tai paskatino Bethmanną pasakyti Austrijos–Vengrijos ambasadoriui:

> Viena turi pagalvoti, ką reikėtų padaryti Austrijos santykiams su Serbija pagerinti. [Nepaisant to] tai darydama ji gali drąsiai tikėtis, kad Vokietija padės Monarchijai kaip sąjungininkė ir kaip draugė, nepriklausomai nuo to, koks tas sprendimas būtų[113].

Tai ir buvo ta liūdnai pagarsėjusi *carte blanche* Austrijos karui su Serbija.

Grįžęs į Hohenfinovą, liepos 8-osios vakare Bethmannas kalbėjosi su Riezleriu „verandoje po žvaigždėtu dangum". Jis apibūdino visuotinio konflikto pavojus. Paskui pareiškė, kad neveiklumas yra pati blogiausia politika. Bethmannas liguistai bijojo Rusijos: „Ateitis priklauso Rusijai, kuri augs ir augs, iškildama virš mūsų kaip vis labiau gąsdinantis košmaras"[114]. Todėl širdies gilumoje kancleris sutiko su tais atviresniais generolais, kurie kalbėjo, kad delsimas tik pablogins Vokietijos padėtį. Po šešių dienų, liepos 14-ąją, nors nieko svarbaus ir neatsitiko, Rietzleris rašo, jog kancleris pasakė: „Mūsų būsena yra desperatiška <...> Šis veiksmas yra šuolis į tamsą ir kaipo toks jis yra labai svarbi pareiga". Atrodo, Bethmannas jau susitaikė su kontinentinio karo „apskaičiuota rizika"[115].

Trečiąją liepos savaitę Bethmannui pradėjo kilti įtarimų, kad jo žaidimas blogai sumanytas. Nė viena mįslės-mozaikos dalis neturėjo tikros savo vietos. Jis patarė kaizeriui tęsti turistinį plaukiojimą Baltijos jūra, kad susidarytų įspūdis, jog viskas normalu. Kai jo patarimas buvo atmestas, norėjo atsistatydinti, tačiau ir atsistatydinimas nebuvo priimtas. Pasak Rietzlerio, kancleris buvo nusiteikęs fatališkai ir jautė, kad viešoji nuomonė pritaria karui – „žmonės jautė didžiulį, nors ir neapibrėžtą norą imtis veiksmų"[116]. Turėdamas tai galvoje, kancleris padarė porą praktinių veiksmų. Sulaikė vidaus reikalų ministrą nuo įsakymo suimti kai kuriuos socialistus, lenkus ir kitus jo sąrašuose esančius *Reichsfeinde* („valstybės priešus"), o slapta susitikęs su socialdemokratų lyderiu perspėjo opoziciją apie padėties rimtumą. Abu šie žingsniai nuginklavo pasipriešinimo karui šalininkus.

Liepos 29-ąją, kai Austrijai užpuolus Belgradą Rusija atsakė daline mobilizacija, Bethmannas pagaliau aiškiai suvokė visuotinio konflikto galimybę. Jis pasiūlė Didžiajai Britanijai sudaryti neutralumo sutartį, garantuodamas Prancūzijos metropolijos vientisumą. Naktį, atsisakęs savo ankstesnės taktikos, jis ėmė bombarduoti Vieną telegramomis „Pasaulis dega", siūlydamas pradėti derybas. Nė vienas iš tų pasiūlymų nedavė rezultatų. Vokietijai grėsė karas su Rusija, neužsitikrinus austrų paramos. Berlynas buvo įsipareigojęs padėti Vienai, tačiau Viena galėjo ir nepadėti Berlynui. Jų Sąjunga buvo visai pakrikusi.

Lemiamas momentas atėjo liepos 30-ąją. Kaizeris išsigando iš Sankt Peterburgo gaunamų telegramų. Vienos iš jų paraštėje jis pakeverzojo pastabą, kad tai „karas, siekiantis sunaikinti mus"[117]. Berlynas buvo įsitikinęs, jog jį „apsupo". Devintą valandą vakaro Bethmannas susitiko su karo vadais von Moltke ir von Falkenhaynu. Buvo nuspręsta paskelbti „karo grėsmės padėtį". Taip pradėtas skaičiuoti laikas iki visuotinio kontinentinio karo pradžios rugpjūčio pirmosiomis dienomis. Tai jie padarė visai nežinodami apie visuotinę mobilizaciją Rusijoje ir apie Belgijos bei britų ketinimus. Nuo šio momento burtai buvo mesti ir padėtis galėjo pasikeisti tik tuomet, jei kuri nors šalis būtų atšaukusi savo sprendimus.

Dviejuose svarbiausiuose sprendimuose, priimtuose liepos 5-ąją ir liepos 30-ąją, mažai tėra įrodymų, leidžiančių manyti, kad generolai jėga primetė į karą orientuotą strategiją, nepaisydami Bethmanno patarimų. Tiesa, kaizeris turėjo tradicinę prūsiškąją *Kommandogewalt* („teisę įsakinėti") ir generolams, ir ministrams. Tačiau kancleris niekada nebuvo atsidūręs tokioje padėtyje, kai ta teisė būtų panaudota prieš jį. Jis ne atsitiktinai įbrido į karą; jis ir pats dalyvavo priiminėjant sprendimus, kurie jį sukėlė[118]. Tik vienas dalykas, kurį sąjungininkų istorikai dažnai ignoruoja, šiek tiek pateisina tokį jo elgesį —Rusija vykdė mobilizaciją taip pat skubotai kaip ir Vokietija.

Nuo to laiko kancleriui labiausiai rūpėjo suversti visą kaltę Antantei. Liepos 30-ąją 11 valandą vakaro jis sužinojo, kad Rusijoje vyksta visuotinė mobilizacija ir panaudojo šią informaciją pateisinti savo ankstesniam sprendimui, kurį priėmė to dar nežinodamas. Rugpjūčio 1-ąją Bethmannas paskelbė karą Rusijai, kartu reikalaudamas neįmanomų Paryžiaus įsipareigojimų, kad Prancūzija nutrauks sąjungą su Rusija. Ballinas buvo liudytojas, kaip kancleris rūmų kambaryje su langais į sodą karštligiškai skubino savo darbuotojus greičiau užbaigti pareiškimo tekstą. „Jūsų Ekscelencija, kodėl taip skubate paskelbti karą Rusijai?", — paklausė jis. „Jei to nedarysime, tai neįtrauksime į karą socialistų"[119]. Rugpjūčio 2-ąją Vokietijos ambasadorius Briuselyje gavo įsakymą išimti laišką iš užantspauduoto voko, kurį prieš septynias dienas parašė von Moltkė. Šiame laiške buvo reikalaujama, kad Belgija priimtų Vokietijos apsaugą nuo (neegzistuojančio) prancūzų užpuolimo. Rugpjūčio 3-ąją Vokietija paskelbė karą Prancūzijai.

Rugpjūčio 3-ąją po pietų, tuo pačiu laiku, kai Grey'us kalbėjo Bendruomenių rūmuose, Bethmannas kreipėsi į Reichstagą kalba apie rusų „nuodėgulį". „Karas su Rusija ir Prancūzija mums buvo primestas", — pareiškė jis. Beveik tiksliai pakartodamas Grey'aus žodžius apie apsisprendimą ir ryžtą, Bethmannas kalbėjo: „Visa be išimties vokiečių tauta <...> yra vieninga"[120].

Rugpjūčio 4-ąją vokiečių daliniai įsiveržė į Belgiją. Įpusėjus popietei, iš Vilhelmštrasės atėjo žinia, kad gautas britų ultimatumas. Sosto kalboje kaizeris kalbėjo apie „kardo ištraukimą ramia sąžine ir švariomis rankomis"[121]. Tačiau Bethmannas buvo įniršęs. Kai britų ambasadorius atėjo atsisveikinti, kanclerio rūmų sienos drebėjo nuo neprecedentinės priekaištų tirados. Šaukdamas prancūziškai, kancleris ne mažiau nei dvidešimt minučių piktai pamokslavo ambasadoriui:

> Anglijai dalyvaujant šis karas virsta pasaulinio masto katastrofa. Londono rankose buvo galimybė apriboti prancūzų revanšizmą ir panslavišką̨jį šovinizmą. Vaitholas ja nepasinaudojo ir netgi ne kartą siundė juos <...>. Visi mano mėginimai [išsaugoti taiką] buvo paversti niekais. Ir kas tai padarė? Anglija. O kodėl? Dėl Belgijos neutraliteto. Ar gali tas neutralitetas, kurį mes pažeidžiame būtinybės spiriami, kovodami dėl savo egzistencijos, iš tikrųjų būti pasaulinio karo priežastimi? <...> Palyginti su tokio masto nelaime, argi tas neutralitetas nevirsta paprastu popiergaliu? Vokietija, imperatorius ir vyriausybė myli taiką. Pone ambasadoriau, jūs tai žinote ne blogiau už mane. Mes žengiame į šį karą ramia sąžine. Tačiau Anglijos atsakomybė yra didžiulė[122].

Ambasadorius pravirko. Diplomatijai atėjo galas.

Gan keista, kad Bethmanno frazė apie „popiergalį" — *un chiffon de papier* — nefigūruoja ambasadoriaus pirminėje šios tirados santraukoje. Panašiai kaip ir Grey'aus žodžiai apie „gęstančias lempas", šiek tiek abejotina, ar ji buvo ištarta per tą lemtingą susitikimą[123].

Tų vasaros dienų emocijos geriausiai išreikštos vietose, kurios buvo toli nuo diplomatų dažniausiai lankomų vietų.

Paryžiuje Marcelis Proustas nuvažiavo į *Gare de l'Est* (Rytinę geležinkelio stotį) su savo broliu, medicininės tarnybos karininku *en route* (pakeliui) į Verdeną, paskui po vidurnakčio sugrįžo į *Boulevard Hausmann* ir parašė savo agentui: „Milijonai žmonių bus išžudyti Pasaulių kare, panašiame į tą, kurį aprašė Wellsas"[124].

Anglijoje Virginia Woolf praleido išeiginę dieną Rodmelle, netoli Lewes, Sasekso grafystėje. Rugpjūčio 3-ąją ketvirtą valandą po pietų ji rašė Vanessai Bell: „Brangioji, ar negalėtumėte sumokėti pusę nuompinigių — 15 svarų sterlingų — prieš mums išvykstant? <...> Laiškanešys atnešė gandą, kad paskandinti du mūsų karo laivai, tačiau mes įsitikinome <...>, kad taika dar tebėra. <...> Dievinu Tave"[125].

Jaunas poetas Rupertas Brooke'as, kuris praėjusią savaitę pietavo Downing Street 10 kartu su Asquithais ir Churchilliu, laiške Gwenai Darwin, būsimajai poniai Raverat, rašė:

> Viskas vyksta kaip tik priešingai negu reikėtų. Norėčiau, kad Vokietija sudaužytų Rusiją į gabalus, o paskui Prancūzija sumuštų Vokietiją. Tačiau bijau, kad Vokietija smarkiai sumuš Prancūziją, o ją paskui nušluos Rusija. Prancūzija ir Anglija yra vienintelės šalys, kurios privalėtų turėti kokią nors valdžią. Prūsija — tai velnias. O Rusija — tai galas Europai ir bet kokiam padorumui. Manau, kad ateitis — tai kokia nors slavų imperija, apimanti visą pasaulį, despotiška ir beprotiška[126].

D. H. Lawrence'as su trim draugais atostogavo Ežerų krašte:

Vaikštinėjau Westmorelande, gan laimingas, su vandens lelijų vainiku ant skrybėlės <...> kvailiojau lietui lyjant, [o] Kotilianskis niūniavo žydišką melodiją — *Ranani Sadekim Badanoi* <...>. Paskui nuėjome į Barrow-in-Furness ir pamatėme, kad paskelbtas karas. Ir visi išsikraustėme iš proto. Prisimenu, kaip kareiviai bučiavosi Barrow stotyje, kaip moteris šaukė, ragindama savo mylimąjį: „Clemai, kai susidursi su jais, duok jiems į kailį" <...> — o visuose tramvajuose skelbė: „Karas — ponai Vickersas ir Maximas kviečia savo darbininkus" <...>.

Paskui pasivaikščiojau pajūriu — nuėjau kelias mylias, galvodamas apie nuostabius saulėlydžius virš lygių smėlynų ir miglotos jūros <...> ir tą nuostabiai gyvą, fantastišką visko grožį, kurį dar labiau paryškino didžiulis skausmas <...>[127]

Ne mažesnis susijaudinimas viešpatavo Vokietijoje ir Austrijoje. Thomas Mannas buvo Bad Tölze Bavarijoje galvodamas, kada pašauks *Landsturm'ą* (vyresnio amžiaus karo prievolininkus). Atmetęs brolio Heinricho prašymą pabūti liudytoju jo sutuoktuvėse, jis taip aprašė savo tuometinius jausmus:

Ar neturime būti dėkingi už visiškai nelauktą galimybę patirti tokius didžius įvykius? Mano pagrindinis jausmas yra didžiulis smalsumas ir — prisipažinsiu — pati giliausia simpatija tai nekenčiamai, nenuspėjamai, lemtingajai Vokietijai, kuri, net jei ligi šiol kategoriškai ir nelaikė „civilizacijos" didžiausiu gėriu, tai bet kokiu atveju dabar ruošiasi sutriuškinti niekingiausią pasaulyje policinę valstybę[128].

Vienoje sklandė gandai, kad imperatorius nepriėmė popiežiaus nuncijaus. Kalbėta, jog popiežius susisielojęs, kad jam nepavyko išsaugoti taikos. (Jis mirė rugpjūčio 20-ąją.) Vatikano dokumentai vėliau parodė, kad tie gandai buvo melagingi: popiežiaus valstybės sekretorius pritarė imperijos politikai.

Viena buvo nusiteikusi agresyviai. Štabo viršininkas generolas von Hoetzendorffas prieš šešis mėnesius paklausė savo kolegos Vokietijoje: „Ko mes laukiame?" Dabar delsimas jį siutino dar labiau. Pavyko perkalbėti net skeptiškąjį vengrų premjerą grafą Tiszą. „Mano brangusis drauge, — kalbėjo tasai belgų ambasadoriui liepos 31-ąją, — Vokietija yra nenugalima"[129].

Stefanas Zweigas, kuris vėliau smerkė karą, buvo sujaudintas, matydamas patriotiškai nusiteikusių minių demonstracijas. Jis ką tik nutraukė trumpas atostogas prie jūros Le Coq vietovėje netoli Ostendės ir parvažiavo namo pačiu paskutiniu Rytų ekspreso reisu. „Gali pakarti mane ant pirmo gatvės žibinto stulpo, — kalbėjo jis savo draugui belgui, — jei vokiečiai kada nors įžengs į Belgiją". Paskui matė, kaip vokiečių kariniai traukiniai važiuoja prie sienos ties Herbesthaliu:

Kaip niekada anksčiau, tūkstančiai ir šimtai tūkstančių žmonių jautė tai, ką turėjo jausti taikos metu — kad jie priklauso vieni kitiems, [pripažindami] tą nežinomą jėgą, kuri išplėšė juos iš jų kasdieninės egzistencijos[130].

Zweigas bijojo pakliūti į Rytų frontą. „Mano didžiausias noras <...> nugalėti Prancūzijoje, — prisipažino jis, — toje Prancūzijoje, kurią reikia nubausti dėl to, kad ją myli". Kiek vėliau jis viešai atsisveikino su savo draugais priešų stovykloje: „Nemėginsiu švelninti tos (plačiai paplitusios) neapykantos jums, kurios aš pats nejaučiu, [bet kuri] atneša pergales ir suteikia didvyrišką jėgą"[131].

Rugpjūčio 3-ąją, kai Zweigas atvyko į Vienos *Westbahnhof*, Levas Davydovičius Bronšteinas — Trockis — išvyko iš jo. Jis matė tas pačias demonstracijas, matė savo kolegų socialistų sumišimą *Arbeiterzeitung* redakcijoje ir buvo perspėtas apie internavimo pavojų. Trockis tučtuojau traukiniu nuvyko į Ciūrichą, kur pradėjo rašyti *Karą ir Internacionalą* — veikalą, kuriame panaudotos garsios frazės, tokios kaip „tautų apsisprendimas" ir „Jungtinės Europos Valstybės" savo socialistinės ateities vizijai pavaizduoti[132].

Priešingai nei jis, Leninas tuo metu sėdėjo suglaudęs ausis savo prieglobstyje Poronine, netoli Zakopanės Galicijoje, būdamas įsitikinęs, kad Vokietijos socialdemokratų opozicija neleis kilti dideliam konfliktui. Kai išgirdo, jog jo vokiškieji draugai balsavo už karo kreditus, sakoma, jis sušuko: „Nuo šiandien aš liaujuosi būti socialistu ir tampu komunistu"[133]. Netoli esančioje Krokuvoje ką tik baigėsi mokslo metai universitete. Absolventai, kurių daugelis buvo atsargos karininkai, išsivažinėjo į savo pulkus — vieni kariauti už imperatorių-karalių, kiti už kaizerį, treti už carą.

Sankt Peterburge Nikolajaus II dvaras pradėjo apsiprasti su lemtingais praėjusių dienų sprendimais. Caras paliepė pradėti visuotinę mobilizaciją ketvirtadienį, liepos 17/30, atrodo, nepasitaręs su karo ministru. Mobilizacijos išprovokuotas Vokietijos ultimatumas liko be atsakymo. Sankt Peterburgas išgirdo apie Vokietijos karo paskelbimą šeštadienį, o sekmadienį pasekė jos pavyzdžiu. Taigi pirmadienis, liepos 21/rugpjūčio 3, buvo pirmoji tikra karo diena. Septintą valandą po pietų įsigaliojo karo cenzūra. Laikraščiai paskelbė, kad „tauta turi susitaikyti su leidžiamos informacijos ribojimu suprasdama, kad ši auka padiktuota karinės būtinybės"[134]. Tą dieną caras apsilankė Maskvoje ir pasakė kalbą Didžiuosiuose Kremliaus rūmuose. Jų imperatoriškosios Didenybės nuvyko pasimelsti Iverono Dievo Motinos cerkvėje prie ikonos, kuri įamžino seniausius Rusijos religinius ryšius su Athos kalnu.

Optimistai Rusijoje savo viltis siejo su *Bolšaja Vojennaja Programma* (Didžioji karinė programa), kuri buvo pradėta vykdyti 1914 metų pradžioje. Jos tikslas, be kitų dalykų, buvo imperijos armijos mobilizacijos laiką sutrumpinti iki 18 dienų. Pasak britų karo atašė, jie vylėsi, kad „rusai Berlyne atsidurs anksčiau, negu vokiečiai Paryžiuje". Pesimistus su Piotru Durnovo, vidaus reikalų ministru ir policijos viršininku priešakyje, kamavo blogos nuojautos. Vasario mėnesį Durnovas pranešė carui: jei karas klostysis nepalankiai, tai „neišvengiama socialinė revoliucija pačiu baisiausiu pavidalu"[135].

Vevey miestelyje Šveicarijoje Romainas Rolland'as, muzikologas, romanistas ir tarptautinė literatų žvaigždė, su siaubu žiūrėjo, kaip jo draugai pasidavė karo karštligei. Įsiutintas Vatikano pozicijos, jis pareiškė, kad Europa po Tolstojaus mirties (jo biografiją jis ką tik baigė rašyti) neteko bet kokio moralinio vadovavimo:

> *Rugpjūčio 3—4.* Esu priblokštas. Norėčiau būti miręs. Tai siaubinga — gyventi tarp išprotėjusių žmonių, matyti žlungant civilizaciją ir nieko negalėti padaryti. Šis Europos karas yra didžiausia katastrofa istorijoje, kokios nebuvo jau keli šimtai metų. [Tai] mūsų švenčiausių vilčių apie žmonių brolybę žlugimas <...> Aš beveik vienišas Europoje[136].

1914 metais prasidėjęs karas sukėlė daugiau apmąstymų apie istorijos priežastingumą negu bet kuris kitas naujųjų laikų įvykis. Daugelis žmonių buvo linkę manyti, kad tokio titaniško masto katastrofą turėjo sukelti ir titaniško dydžio priežastys. Tik nedaugelis manė, kad kaltinti reikia tik atskirus žmones. Prirašyta didžiulių veikalų apie karo „gilumines priežastis". Tiesą sakant, istorikai dar tebesiginčijo tais klausimais, kai kilęs Antrasis pasaulinis karas davė jiems dar daugiau peno apmąstymams.

Epitetas „titaniškas" čia nėra atsitiktinis. Prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą Europą sukrėtė didžiulė nelaimė, nors iki tol visi ekspertai tvirtino, kad taip atsitikti negali. 1912 metų balandžio 15-ąją didžiausias pasaulyje 43 500 tonų talpos garlaivis *Titanikas*, priklausęs britų kompanijai *White Star*, savo pirmojo reiso per Atlanto vandenyną metu susidūrė su ledkalniu ir paskendo, nusinešdamas 1513 gyvybių. Turint galvoje laivo dydį, buvo akivaizdu, kad nelaimė bus beprecedentė. Kita vertus, nėra jokio pagrindo sieti katastrofos priežasčių su jos mastu. Dvi avariją tyrusios komisijos nurodė labai specifinius šio laivo ir šio reiso bruožus. Tai buvo ir laivo korpuso konstrukcija, ir jo aprūpinimas gelbėjimo valtimis, ir neįprasta Arktikos ledų būklė tuo metu, ir per didelis greitis, ir kapitono Smitho pasirinktas šiaurinis kursas, ir koordinuotų veiksmų trūkumas per pirmąjį pusvalandį ar pirmuosius tris ketvirčius valandos po laivo susidūrimo su ledkalniu. Laivų katastrofų jūrose istorikai turėtų aiškintis ne tik kodėl *Titanikas* paskendo, bet ir kodėl tiek daug kitų didelių laivų sugebėjo visiškai saugiai perplaukti Atlantą[137].

Analogija su karais nėra visiškai atsitiktinė. Karų istorikai turėtų aiškintis ne tik kodėl 1914-aisiais taika neišsaugota, bet ir kodėl ji buvo išsaugota 1908, 1912 ir 1913 metais. Vėliau „šaltojo karo" patirtis parodė, kad, nepaisant milžiniškos nelaimės galimybės, dviejų priešiškų karinių ir politinių blokų varžybų dinamika nebūtinai turi sukelti pasaulio žūtį.

Niekas taip nepaskatino svarstyti šių problemų kaip Oksfordo universiteto Magdalenos koledžo gudročius A. J. P. Tayloras. Kartoms, kurios pačios dalyvavo mūšiuose, karo istorija buvo ryškiai nuspalvinta emocijomis ir moraliniais svarstymais, sukeltais milijonų žmonių žūties, ir reikėjo nepaprastai negerbiančio tradicinių požiūrių žmogaus, kad tiems jausmams būtų mestas iššūkis. Kalbėdamas apie 1914 metų įvykius, Tayloras paminėjo asmenis, kurie galėjo vieni patys sukelti karą: „Trys žmonės, priiminėję sprendimus, net jei jie ir buvo aplinkybių aukos, buvo Berchtoldas [Austrijos užsienio reikalų ministras], Bethmannas Hollwegas ir jau velionis Schlieffenas". Būdamas nepataisomas germanofobas, jis nepaminėjo sero Edwardo Grey'aus[138].

Kitame puikiame esė apie 1914 metų karinę logistiką Tayloras priartėjo prie kraštutinės pozicijos, kuriai jau net priežasčių ieškojimas atrodė nereikalingas: „Dabar madinga dideliems įvykiams ieškoti gilių priežasčių. Tačiau gali būti ir taip, kad 1914 metais kilęs karas gilių priežasčių neturėjo, <...> 1914 metų liepos mėnesį reikalai paslijo. Vienintelis patikimas paaiškinimas yra tas, kad dalykai atsitinka dėl to, kad jie atsitinka"[139].

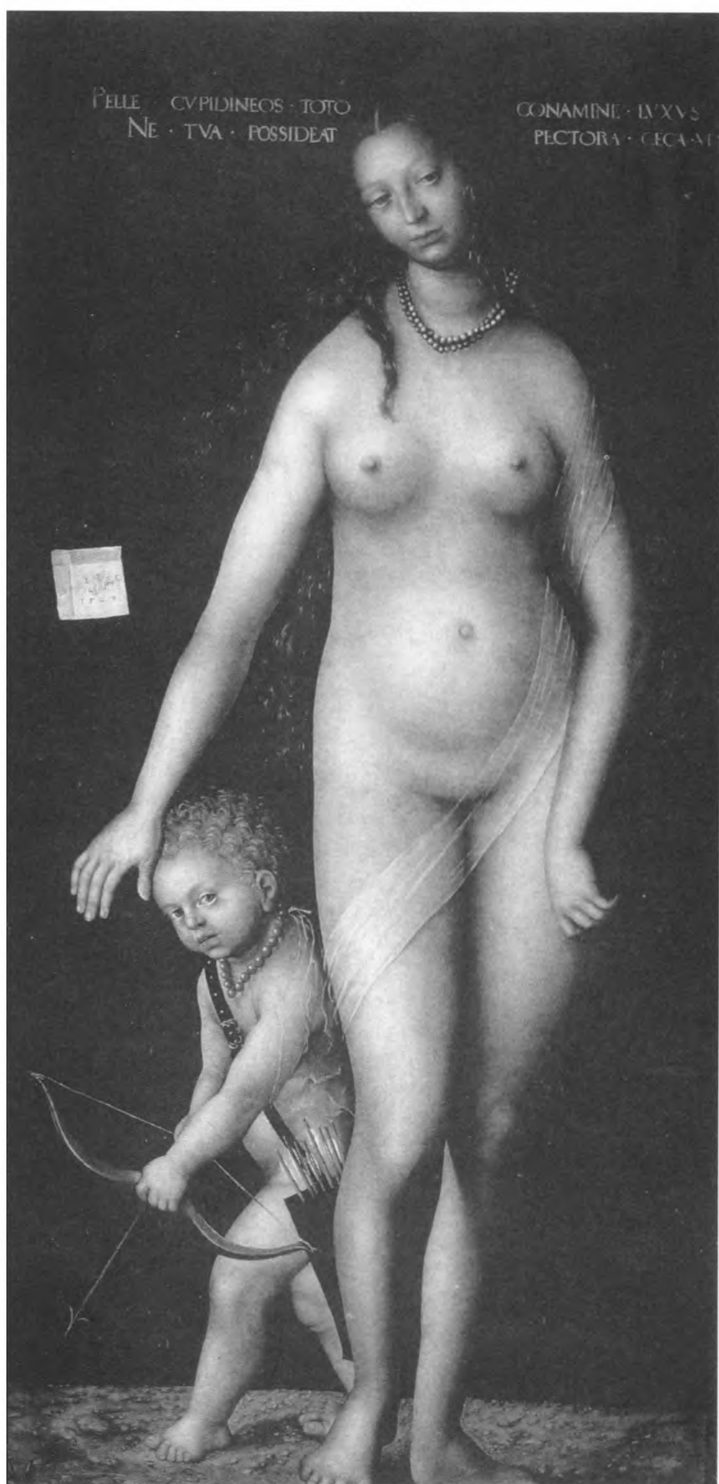
Kitoje vietoje Tayloras sugrįžo prie įtikinamesnio požiūrio, kuris didžiąsias istorines katastrofas aiškina bendrųjų ir specifinių priežasčių fatališku sutapimu. Jis parodo, kad „giliosios priežastys", kurias taip pabrėžė kiti istorikai, buvo ir prieškarinės taikos, ir jos žlugimo esminis elementas. Tačiau be „specifinių priežasčių" jos nebūtų turėjusios didesnės reikšmės:

> Kaip tik tie dalykai, kuriems verčiama kaltė dėl 1914 metų karo — slaptoji diplomatija, jėgų pusiausvyra, didelės armijos kontinente — Europai davė ir neturintį sau lygaus taikos laikotarpį <...>. Nėra prasmės klausti „Kokie faktoriai sukėlė karą?" Geriau reikėtų klausti: „Kodėl tie faktoriai, kurie taip ilgai išlaikė taiką Europoje, nebepajėgė to padaryti 1914 metais?"[140]

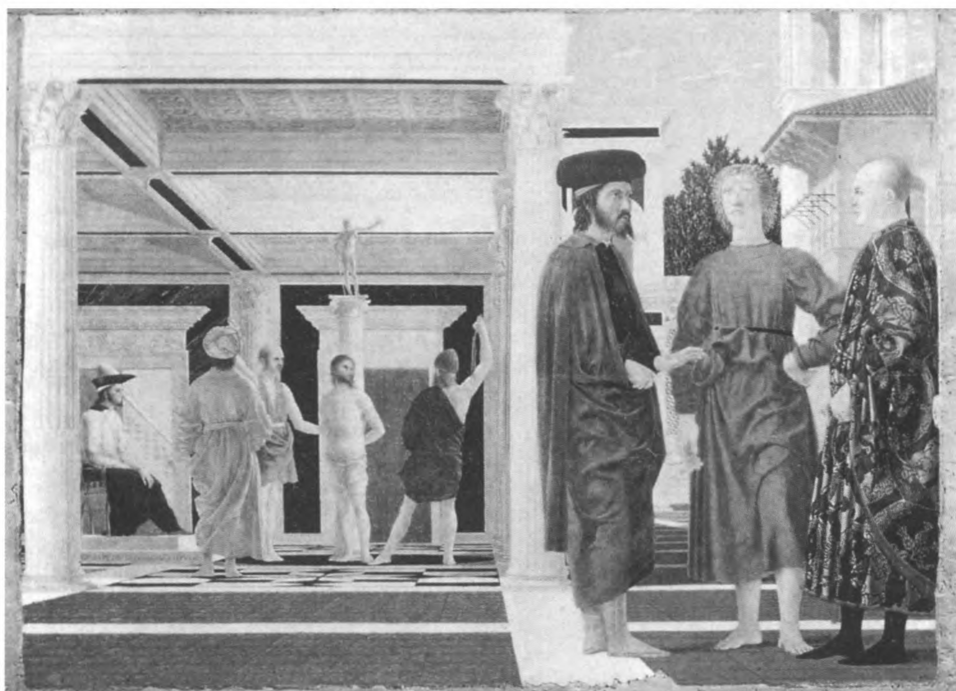
Kitaip sakant, parako statinei uždegti reikalinga kibirkštis. Be kibirkšties parakas nesprogs. O jei nebus atviros statinės su paraku, tai kibirkštys nepadarys jokios žalos.

Tokiam požiūriui pailiustruoti Tayloras puikiausiai galėjo pasirinkti *Titaniko* pavyzdį. Tačiau jis pasirinko kitą palyginimą — ne laivus, o automobilius. Taip darydamas išryškino dinaminį elementą, būdingą daugumai katastrofų teorijos variantų, kai įvykiai laikomi nepermaldaujamai judančiais kritinio taško link:

> Karai labai panašūs į autoavarijas. Juos sukelia kartu veikiančios bendrosios ir specifinės priežastys. Visas autoavarijas iš tikrųjų sukėlė vidaus degimo variklio išradimas. <...> [Tačiau] policija ir teismai giliųjų priežasčių nesvarsto. Jie ieško kiekvienos autoavarijos specifinių priežasčių — vairuotojo klaidos, greičio viršijimo, girtumo, sugedusių stabdžių, blogos kelio būklės. Tai tinka ir karams[141].

PELLE · CVPIDINEOS · TOTO
NE · TVA · POSSIDEAT
CONAMINE · LVXVS
PECTORA · CECA

38. Venera

39. Perspektyva

40. Alegorija

41. Kolumbas išsilaipina San Dominge

42. Liuteris įžengia į Vormsą

43. Svajonė apie imperiją

44. Buvusios šlovės vizija

45. Valdyba

46. Šventinė diena Maskvoje

47. Karalius Saulė kaip *Paterfamilias*

48. Filosofas be kelnių

49. Žemyno valdovas

50. Jūrų valdovai

51. Infantė rožiniais drabužiais

52. Skaitantysis ir klausytoja

53. Motina

54. Vasara

55. Rojalistas

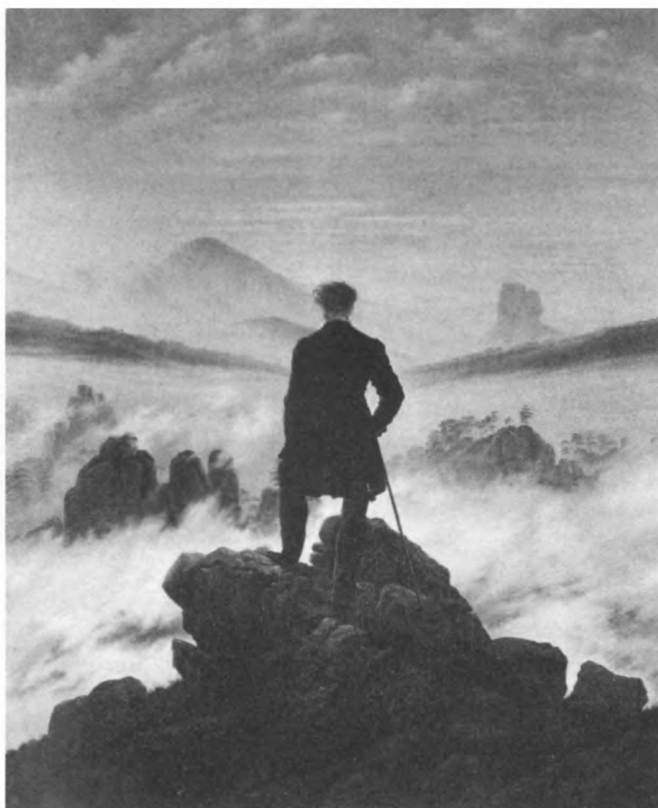
56. Respublikonas

57. Vaikų draugas

58. Riteris spindinčiais šarvais

59. Amžinas klajūnas

60. Dynamo

61. Nepasiduosiu

62. Laisvoji Elada

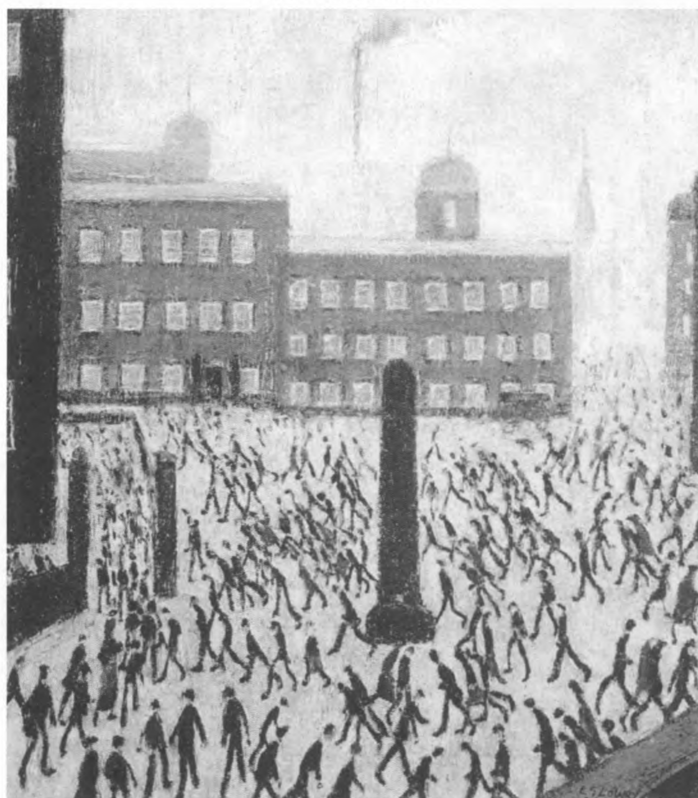
63. Muzikinis vakarėlis

64. Europos harmonija

65. Skurdas kaime

66. Pramonės purvas

67. Impresionizmas

68. Primityvizmas

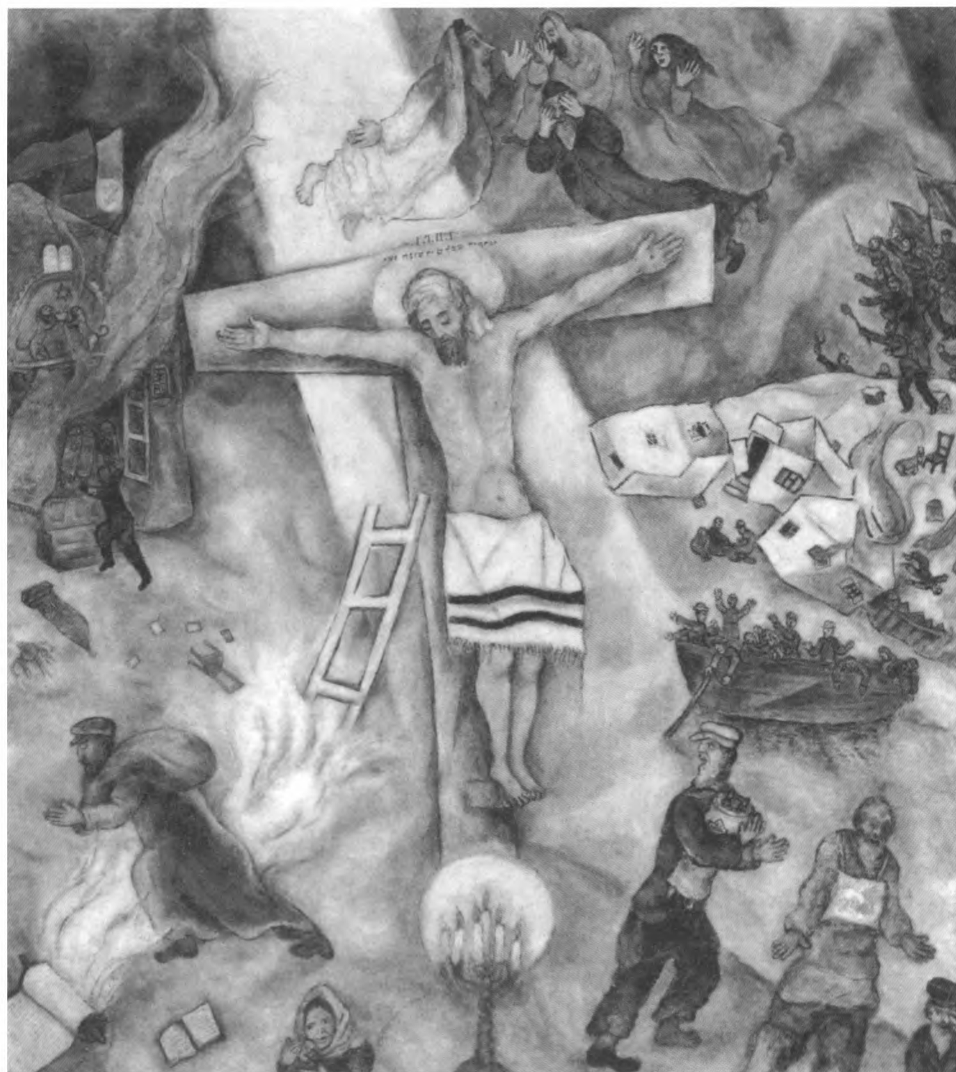

69. Siurealizmas

70. Apgautoji Europa

71. Padalytoji Europa

72. Nukankintoji Europa

XI

TENEBRAE

Užtemimo apgaubta Europa, 1914–1945 metai

Dvidešimto amžiaus Europa regėjo barbarizmo apraiškų, kurios kadaise būtų apstulbinusios net didžiausius barbarus. Tuo metu, kai atsirado konstruktyvių raidos priemonių, pranokstančių visas lig tol žinotas, europiečiai tylomis stebėjo virtinę konfliktų, pražudžiusių daugiau žmonių negu visi praeities sukrėtimai. Ypač niokojantys buvo du pasauliniai 1914–1918 ir 1939–1945 metų karai, apėmę visą Žemės rutulį. Vis dėlto jų židinys, be abejonės, liepsnojo Europoje. Negana to, per tą dviejų karo krauju apšlakstytų kartų laikotarpį dviejose gyventojų skaičiumi gausiausiose Europos šalyse valdžia atiteko žudikiškiems politiniams režimams, kurių vidinė neapykanta pražudė dar daugiau dešimčių milijonų žmonių negu jų kariaujami karai. Vienišas sąžinės balsas anksti įspėjo, kad dedasi šlykštūs dalykai:

Чем хуже этот век предшествующих? Разве
Тем, что в чаду печали и тревог
Он к самой черной прикоснулся язве,
Но исцелить её не мог.

Ещё на западе зимное солнце светит,
И кровли городов в его лучах блестят,
А здесь уж белая дома крестами метит
И кличет воронов, и вороны летят[1].

(Kuo blogesnis šis amžius už ankstesnius? Nebent
Tuo, kad sielvarto ir nerimo kvaituly
Jis palytėjo juodžiausią opą,
Bet jos išgydyti nesugebėjo.

Vakaruos dar šviečia žiemos saulė,
Ir žvilga jos spinduliuos miestų stogai.
O čia jau giltinė kryžiais ženklina namus
Ir varnus šaukia – ir tie atskrenda.)

Taigi ateities istorikai į šiuos tris dešimtmečius nuo 1914 metų rugpjūčio iki 1945 metų gegužės neabejotinai turės žiūrėti kaip į laikotarpį, kada Europai aptemo protas. Komunistinių ir fašistinių režimų siaubai, prisidėję prie totalinių karų baisybių, sukėlė neregėto masto žudynes, vargus ir pažeminimus. Renkantis simbolius, kurie geriausiai perteiktų to meto žmonių išgyvenimus, vargu kam ateitų į galvą kas kita nei dvidešimto amžiaus mirties įnagiai: tankas, bombonešis, dujų balionai, o podraug ir apkasai, nežinomų kareivių kapai, mirties stovyklos ir masinės kapavietės.

24 žemėlapis.
Europa per Didįjį (I pasaulinį) karą

Mąstant apie šiuos siaubus, užgožiančius visus taikius to meto pasiekimus, kyla daugybė bendro pobūdžio pastebėjimų. Per visų tų baisybių metus europiečiai neteko pirmaujančios padėties pasaulyje — Europą užtemdė jos pačios kvailystė. 1914 metais Europai niekas neprilygo galia ir garbe; europiečiai pirmavo beveik visose gyvenimo srityse: moksle, kultūroje, ekonomikoje, net madose. Savo kolonijinių imperijų ir užsienio prekybos kompanijų dėka Europa dominavo visame pasaulyje. Iki 1945 metų bemaž viskas buvo prarasta: europiečiai tiek pešėsi vieni su kitais, kad beveik visiškai išsikvėpė. Europos politinė svarba smarkiai sumenko; jos karinė ir ekonominė galia buvo nustelbta, o kolonijų ji nebepajėjė išsaugoti. Europos kultūra prarado pasitikėjimą savimi; Europos prestižas, jos aukšta dorovė, galima sakyti, pranyko be pėdsako. Visoms Europos valstybėms, 1914 m. įsivėlusioms į pjautynes, iki 1945-ųjų buvo lemta patirti karinį pralaimėjimą ir politinį sunaikinimą. Vienintelė visiškos pražūties išvengsianti šalis išliko tik todėl, kad atsisakė politinio ir finansinio savarankiškumo. Kai galų gale nusėdo karo dulkės, Europos griuvėsius valdė dvi galingos neeuropinės jėgos — JAV ir TSRS; nė viena jų konflikto pradžioje net nedalyvavo.

Kalbėdami apie moralę, turime nurodyti ryškų materialiosios Europos civilizacijos pažangos ir baisaus politinių bei intelektualinių vertybių nuosmukio kontrastą. Militarizmas, fašizmas ir komunizmas rado šalininkų ne tik tarp manipuliuojamų bei labiausiai engiamų tautų masių, bet ir tarp labiausiai apsišvietusio net demokratiškiausių šalių elito. Kilnūs idealai buvo taip iškreipti, kad daugybė protingų vyrų ir moterų jautė privalą kautis „kare, padarysiančiame galą visiems karams", įsitraukti į ištisas tautas mėginusių sunaikinti fašistų „Europos civilizacijos gelbėjimo" žygį ar teisinti komunistus, kurie siekė taikos ir pažangos masiškomis žudynėmis. Kai 1941 m. atėjo metas apsispręsti, antihitlerinės koalicijos šalių vadovai, kovojantys už laisvę ir demokratiją, nedvejodami pasitelkė į pagalbą vieną nusikaltėlį, kad įveiktų kitą.

Kalbant apie istoriografiją reikia nepamiršti, kad Europoje dėjęsi siaubai dar išlikę žmonių atmintyje ir kad plačiajai visuomenei skirtuose tų įvykių aprašymuose vis dar vyrauja šališkos politinės ar partinės nuomonės. Visų didžiųjų konfliktų istorijai būdinga tai, kad ją perrašo nugalėtojai, o šie išpučia pralaimėjusiųjų nusikaltimus bei piktadarystes ir kartu labai sumenkina savąsias. Nieko nepadarysi: tokia žmogaus prigimtis. Taip jau sutapo, kad abiejuose pasauliniuose karuose pergalę pasiekė panašios galingų Vakarų valstybių koalicijos su savo Rytų sąjungininke, tad mokykliniuose vadovėliuose, žiniasklaidoje bei istorijos knygose ir toliau vyrauja jų pateikiama šio laikotarpio versija. Oficialiai toji „Sąjungininkų versija" pirmą kartą įtvirtinta 1918 m., kai nugalėtųjų šalių atstovai buvo priversti pripažinti, kad karas kilo vien dėl jų kaltės. Ši versija dar labiau įsigalėjo po 1945 m., kai Sąjungininkų tribunolas nagrinėjo vien priešo karinius nusikaltimus. Tada bet koks viešas mėginimas taikyti antihitlerinės koalicijos narėms tuos pačius kriterijus politiškai buvo neįmanomas. Karo muziejai, pradedant Lambeto bei Maskvos ir baigiant Vašingtono, visą laiką vienapusiškai nušviesdavo piktadarystes ir didvyriškus poelgius. Pagrobti pralaimėjusiųjų archyvai su šiurpiausiomis smul-

kmenomis buvo prieinami visiems; svarbiausi nugalėtojų archyvai laikomi po keliais užraktais. Nors praėjo penkiasdešimt metų, vis dar neįmanoma visko įvertinti teisingai ir objektyviai.

Praėjo daug metų, kol kai kurie istorikai susimąstė, ar nebūta ištisinio „Europos pilietinio karo". Žmonės, išgyvenę du pasaulinius karus, dažnai stebisi jų skirtingumu. Manoma, kad 1914—1918 m. „kareivių karas" visai nepanašus į 1939—1945 m. „liaudies karą". Visiems, įtrauktiems į komunizmo ir fašizmo vaidą, buvo stengiamasi įteigti, kad tie režimai esą paprastos priešybės. Dabar, turėdami galimybę pažvelgti į praeities įvykius, vis aiškiau matome, kad šie konfliktai sudarė vieną dinaminį procesą: abu pasauliniai karai tebuvo atskiri tos pačios dramos veiksmai. Svarbiausia tai, jog pagrindiniai Antrojo pasaulinio karo dalyviai atsirado todėl, kad nebuvo pašalintos priežastys, sukėlusios Pirmąjį. Įsivėlusios į karinį konfliktą 1914 m., Europos valstybės sukėlė maišatį, iš kurios išsirutulios net du revoliuciniai judėjimai: vienas jų bus užgniaužtas 1945 m., kitas savaime užges po dramatiškų 1989—1991 m. įvykių (žr. XII skyrių).

Iškilus vokiškosios ekspansijos, o vėliau — dvigalvės komunizmo ir fašizmo hidros grėsmei, demokratinės Vakarų valstybės galėjo išlikti tik pasitelkusios į pagalbą JAV, pirmą kartą — 1917—1918, paskui — 1941—1945 metais. Po II-ojo pasaulinio karo pabaigos išpampusios Sovietų imperijos spaudimą jos galėjo atlaikyti tik padedamos Amerikos galybės. Tiktai paskutiniajame šio amžiaus dešimtmetyje, susivienijus Vokietijai ir byrant Sovietų imperijai, Europos tautos galėjo tęsti natūralią savo raidą, taip šiurkščiai nutrauktą gražiąją 1914-ųjų vasarą.

Laikantis tokio požiūrio, metai tarp 1914-ųjų ir 1945-ųjų atrodo kaip Europos bėdų laikotarpis, užpildęs tarpą nuo ilgo devyniolikto amžiaus pabaigos taikos ir dar ilgesnio taikaus „šaltojo karo" periodo. Tuos metus galima palyginti su Žemės plutos poslinkiais, sukeliančiais ištisą žemės drebėjimų virtinę. Jie apima karinius 1914—1918 m. „žemės drebėjimus", keturių imperijų subyrėjimą, komunistinę revoliuciją Rusijoje, geros dešimties naujų valstybių atsiradimą, tarpukario dešimtmečius, kai šalys nekariavo, o tik ginklavosi, fašistinius perversmus Italijoje, Vokietijoje ir Ispanijoje bei antrąjį viską apėmusį karinį 1939—1945 metų gaisrą.

Visas bėdas sukėlė Vokietija, naujausioji, dinamiškiausia ir labiausiai nepatenkinta tautinė valstybė. „Žemės drebėjimų" zonos riba ėjo ties rytine Vokietijos siena. Vakarų Europoje Vokietija kėslų turėjo nedaug. O štai Rytuose ją gundė palyginti silpnos ir neturtingos kaimynės bei Rusija — vienintelė Europos šalis, vien dėl savo dydžio galinti pasipriešinti karinei Vokietijos galiai. Taigi pagrindinė dvikova dėl Europos ateities tegalėjo vykti tarp Vokietijos ir Rusijos. Tai dvikovai totalitarinio mąstymo revoliucionierių buvo lemta virsti žūtbūtinėmis grumtynėmis. Kita vertus, demokratinėms Vakarų Europos šalims iš pradžių teko grobio tykančių plėšikių vaidmuo; iš esmės jų nedomino europiečių likimas, bet jos buvo pasiryžusios neleisti nežabotai išaugti jokiai jėgai žemyne, kuri ilgainiui atsigręžtų prieš Vakarus. Šitoks jėgų išsidėstymas nulėmė Europos politiką iki pat dvidešimto amžiaus pabaigos. Dėl jo kilo pirmieji du pasauliniai karai ir, jei ne išrasti branduoliniai ginklai bei Amerikos įsikišimas, galėjo kilti ir trečiasis.

Šiaip ar taip, atvirų visuotinių konfliktų laikotarpis truko tik tuos 30 krauju persisunkusių metų. Nenuostabu, kad jis prasidėjo ir baigėsi Vokietijos sostinėje Berlyne. Prasidėjo 1914 m. rugpjūčio 1 d., imperijos kanceliarijoje, paskelbus karą Rusijai; baigėsi 1945 m. gegužės 8 d. Sovietų armijos lauko štabe Berlyno Karlshorsto rajone, kur trečiasis kapituliacijos aktas padėjo besąlygės Vokietijos kapituliacijos tašką.

* * *

Pirmasis pasaulinis karas Europoje 1914–1921 m.

Daug kas manė, kad 1914 m. rugpjūtį prasidėjęs Pirmasis pasaulinis karas tetruks tris keturis mėnesius, taigi iki Kalėdų. Sveikas protas sakė, kad šių dienų karas vyks intensyviau ir ryžtingiau nei ankstesni. Ta pusė, kuri įgaus pranašumą karo pradžioje, turės galimybių pasiekti greitą pergalę. Iš tikrųjų kautynės tęsėsi ne keturis mėnesius, bet ilgiau nei ketverius metus. Net tada karo baigtis nebuvo galutinė: galingasis karinių-politinių jėgų trikampis bus suskaidytas tik 1945 m., o kai kuriais atžvilgiais – tik 1991-ais metais (žr. III priedą, 86).

Iš pradžių geopolitinės „Didžiojo trikampio“ struktūros nebuvo aiškiai apibrėžtos. Vakarų sąjungininkės (Didžioji Britanija ir Prancūzija) rimtai suvaržytos, tik pastaroji turėjo didelę nuolatinę kariuomenę. Praeis dveji pavojingi metai, kol šios valstybės sugebės realizuoti visą savo potencialą. Jos atsilaikė, pirma, mėgindamos privilioti Italiją į sąjungininkių stovyklą 1915 m. gegužį, antra, be perstojo stiprindamos karinę Didžiosios Britanijos bei britų imperijos galią ir, trečia, todėl, kad 1917 m. balandį į karą įsitraukė JAV. Britanijos sąjungininkė Azijoje Japonija, paskelbusi karą Vokietijai 1914 m. rugpjūčio 23 dieną, nevaidino jokio vaidmens Europos kariniame konflikte. Buvo manoma, kad pagrindinei sąjungininkių partnerei imperinei Rusijai trukdo nerangiai vykdoma mobilizacija, pernelyg platus vidaus kelių tinklas, dvejonės dėl jos pramonės pajėgumo ir nesutarimai dėl strateginių tikslų. Vis dėlto Rusija anksti pradėjo pulti. Galop ji žlugo, bet ne dėl šaudmenų ar kareivių stygiaus, o dėl politinio ir dorovinio nuosmukio[2].

Centrinių valstybių sąjunga (Vokietija ir Austrija–Vengrija) galėjo puikiai išnaudoti vieningos politikos ir vidaus susisiekimo linijų privalumus. Pasitraukus Italijai, jos neteko vienos sąjungininkės, tačiau netikėtai įsigijo kitą ryžtingą šalininkę – Osmanų imperiją, kuri baiminosi Rusijos ir todėl 1914 m. lapkritį pritapo prie vienos iš kariaujančių pusių. Trilypė sąjunga 1914 m. bijojo karo dviem frontais perspektyvos, tačiau be reikalo: paaiškėjo, kad ji sugeba rimtai kautis aštuoniuose karo veiksmų teatruose: Vakarų fronte (Belgijoje ir Prancūzijoje); Rytų fronte prieš Rusiją; Balkanuose; Artimuosiuose Rytuose; Kaukaze; Italijoje; kolonijose; jūrose.

Karo dalyvių tikslai konflikto pradžioje nebuvo aiškūs. Vidurio Europos valstybės pradėjo karą gynybos ir saugumo sumetimais. Jos nenorėjo leisti pakirsti Austrijos galios, stengėsi pralaužti tariamą Vokietijos apsiaustį ir užbėgti už akių

Prancūzijos ir Rusijos pretenzijoms. Vis dėlto netrukus buvo sudarytas reikalavimų sąrašas. Jos planavo prijungti prie Vokietijos rytines Belgijos provincijas (Lježą ir Antverpeną), o kai kurias Serbijos ir Rumunijos dalis — prie Austrijos; išplėsti kolonijines Vokietijos valdas ir šitaip pakirsti britų ir Rusijos imperijų galią; įvesti politinę ir ekonominę hegemoniją „Vidurio Europoje", įskaitant ir Lenkiją. Vienintelei Osmanų imperijai rūpėjo tik išlikti.

Antantę sudarančios šalys griebėsi ginklo todėl, kad buvo užpultos, taigi jautė nepagydomą moralinį pranašumą. Vis dėlto Serbija vylėsi išvyti austrus iš Bosnijos, Prancūzija taikėsi atgauti Elzasą ir Lotaringiją, Britanija netrukus užsigeidė finansinės kompensacijos ir kolonijų, o Rusija puoselėjo didžiulius teritorijos plėtros planus. 1914 m. rugsėjį Rusijos generalitetas išleido „Būsimosios Europos žemėlapį", neįtikėtinai panašų į tą, kuris virto tikrove 1945 m.[3] Be to, Rusija išgavo iš savo sąjungininkių slaptą pažadą po karo kontroliuoti Bosforo ir Dardanelų sąsiaurių zoną. Italija siekė *irredento*.

Kai kurios valstybės įsigudrino likti neutralios. Ispanija, Šveicarija, Olandija ir trys Skandinavijos šalys išlaikė neutralumą per visą karą ir todėl suklestėjo. Bulgarija buvo įtraukta į karą 1915 metų rugsėjį, Rumunija — 1916 m. rugpjūtį, o Graikija — 1917 m. birželį. Nors japonai užgrobė Kinijos Vokietijai išnuomotas provincijas, Kinija stojo į karą Sąjungininkių pusėje 1917 metais. Kitos šalys ne itin norėjo kariauti. Keli šimtai Piłsudskio lenkų legiono karių 1914 m. rugpjūčio 6 dieną nužygiavo prie Rusijos sienos netoli Krokuvos ir atidarė Rytų frontą. Jie nešėsi kavaleristų balnus vildamiesi rasti žirgų. Lenkai ketino parodyti pasauliui, kad praėjus daugiau nei šimtmečiui po Lenkijos padalijimo ji vis dar gyva. Pilsudskininkai apdairiai pasitraukė pasirodžius kazokams ir buvo įtraukti į Austrijos armijos sudėtį.

Kaip visada karo strategija ir taktika buvo pagrįstos paskutiniųjų karų patirtimi. Prancūzijos—Prūsijos ir Būrų karas parodė, kokie pažeidžiami puolantys pėstininkai. Buvo siūlomos trys naujovės: prieš puolimą rengti masyvų priešo pozicijų artilerinį apšaudymą, pasitelkti geležinkelius greitam puolančių dalinių permetimui ir panaudoti kavaleristus apsupant ir persekiojant priešus. Rytų fronte šios priemonės buvo gan veiksmingos, bet Vakaruose, kur pirmąkart buvo panaudotos įtvirtintos apkasų linijos, tik po tūkstančių nesėkmingų operacijų ėmė kilti įtarimas, jog betoninio įtvirtinimo neįveiks net didelės sprogstamosios galios sviediniai. Nors besiginančiųjų pranašumas prieš puolančiuosius buvo akivaizdus, karvedžiai negreitai atsikratė seno mąstymo. Lėktuvai su silpnais ir nepatikimais varikliais tiko tik žvalgybai, artilerijos ugnies koregavimui ir oro mūšiams. Daugelyje vietovių, kur gerų kelių buvo maža, kariuomenė negalėdavo išsiversti be arklių. Jūrose povandeninės torpedos pasirodė besančios pavojingesnės už šarvuotų laivų 15 colių pabūklus.

Vakarų fronte Vokietijai beveik pavyko suduoti žaibišką smūgį, kuris galėjo nulemti karo baigtį, bet netrukus vis dėlto prasidėjo ilgas, sekinantis karas. Pagrindinį smūgį vokiečiai nukreipė į Šampanės provincijos gilumą, o dešinysis jų kariuomenės sparnas dideliu lanku apjuosė šiaurės Prancūziją. Norėdami pakarto-

ti 1870 metų triumfą, vokiečiai patraukė Paryžiun trimis kryptimis. Lježe juos trumpai sustabdė belgai, o prie Ipro — Britų ekspedicinis korpusas. [LANŽMARKAS] Pagrindinius vokiečių dalinius Eperne užlaikė garsieji vyno rūsiai, bet 1914 m. rugsėjo pradžioje Prancūzijos sostinei iškilo didžiulis pavojus. Paskutinę akimirką generolas Joffrė paliepė 600 „Renault" automobiliais važinėjančių taksistų visus rezervistus nugabenti prie fronto linijos palei Marnos upę. Pagrindinėms vokiečių pajėgoms nepavyko „įsibėgėti", o dešinysis jų armijos sparnas buvo per toli, tad teko kiek atsitraukti. Spalio lapkričio mėnesiais nusistovėjo frontą žyminti dviguba apkasų linija, nusitęsusi nuo Šveicarijos iki Lamanšo (žr. 24 žemėlapį).

LANŽMARKAS

Lanžmarkas – Belgijos kaimelis už aštuonių kilometrų į šiaurę nuo Ipro. Kaip ir visuose šio rajono kaimeliuose, jame yra kariškių kapinės, kuriose ilsisi palaikai kareivių, kritusių anglų mūšiuose su vokiečiais dėl Ipro 1914–1917 m. Iš pažiūros šios kapinės niekuo nesiskiria nuo dešimčių kitų. Tiesą sakant, šis jau kadai užžėlęs 25 000 nežinomų vokiečių kareivių kapas nė iš tolo neprilygsta netoliese prie Meneno vartų stūksančiam paminklui, ant kurio surašyti 40 000 neatpažintų britų kareivių vardai. Tačiau, vieno garsaus karo istoriko nuomone, Lanžmarkas „... yra toji vieta, kur prasidėjo II pasaulinis karas."[1] Mat dauguma mūsų laikais čia užsukančių lankytojų nežino, kad Lanžmarko kapinės priglaudė amžinam poilsiui kovos draugus vieno jauno austrų savanorio, kurio Apvaizda pasigailėjo, nes buvo numačiusi jam didesnių darbų.

Hitleris, nevykęs meno studentas, išsisukęs nuo Austrijos armijos, 1914 m. rugpjūčio 1 dieną stovėdamas minioje Miunchene pajuto ekstazę išgirdęs, kad skelbiamas karas, ir nieko nelaukęs užsirašė į Vokietijos kariuomenę. Jis buvo paskirtas į 16-ąjį Bavarijos pėstininkų rezervinį pulką ir atvyko į Vakarų frontą spalį, prieš pat pirmąjį mūšį prie Ipro. Taip jis tapo baisiųjų *Kindermord* – „kūdikių skerdynių" liudytoju: išvydo, kaip dešimtis tūkstančių beveik neapmokytų vokiečių naujokų, kurių daugumą sudarė nekantraujantys susikauti su priešu universitetų studentai, į gabalus sudraskė nė akimirkai nenutrūkstanti profesionalių britų kareivių ugnis. Tai buvo pirmos stambios vokiečių skerdynės, už kurias šie su kaupu atsilygino prie Paschendelės ir Somos. Hitleris niekad to nepamiršo.

Hitlerio „neprilygstama patirtis" apkasuose, kuriuose jis ketverius metus gyveno apkerėto narsaus *Meldegänger* – „pulko pasiuntinio" – gyvenimą, be abejo, kurstė patalogišką jo karjeros energiją. Kankinamas žuvusių ir sužalotų kovos draugų lemties bei milžiniškų vokiečių aukų, kurios atnešė tik pralaimėjimus, jis pasiryžo atkeršyti už mirusius, pažeminti Vokietijos skriaudėjus, kad vokiečiai vėl pasijustų išdidūs, pranašesni už kitus, todėl visų nekenčiami ir negailestingi. Jo keršto priesaika susilaukė atgarsio milijonų nukentėjusių vokiečių širdyse.

Štai kodėl Lanžmarkas simbolizuoja itin svarbų psichologinį ryšį tarp I ir II pasaulinių karų, tarp skerdynių prie Ipro bei Verdeno ir Londono bombardavimo, mūšių dėl Varšuvos ir Stalingrado.

Per kitus trejus metus linija bemaž nepakito. Abi pusės aukojo tūkstančius kareivių ir gausybę materialinių išteklių, kai retkarčiais kiek pasistūmėdavo gilyn arba bandydavo pasiekti persilaužimą. Nė vienas toks mėginimas nedavė vaisių. Dar niekada europiečių kraujas nebuvo taip gausiai liejamas. Per tris Ipro mūšius — prie Vimi kalnų, prie Somos upės ir ypač prie Verdeno per valandą kartais žūdavo dešimtys tūkstančių kareivių, o kvadratiniame metre — kelios dešimtys. Vyko beprotiška tragedija, kurios niekas nenumatė, ir niekas nežinojo, kaip padaryti jai galą. Suplanuotas vokiečių atsitraukimas į įtvirtintas iš anksto gynybines pozicijas tarp Araso ir Suasono 1917 metų vasarį buvo retas proto padiktuotas veiksmas. Kaip ir reikėjo tikėtis, visuomenės žvilgsnis nukrypo į bejėgius karvedžius. Britų armiją žmonės apibūdino šitaip: „Asilų vedami liūtai". [DUOMONAS]

Rytų fronte, ėjusiame Lenkijos viduriu, Centrinių valstybių sąjungai sekėsi kur kas geriau, tad nesiliaujančio apkasų karo pragaro ten buvo išvengta. 1914 m. rugpjūtį du Rusijos armijos daliniai perėjo sieną; vienas jų šiaurėje stojo į kovą Rytų Prūsijoje, kitas pietuose prasiveržė į Galicijos gilumą. Tai buvo nemenkas laimėjimas, turint galvoje, kad „rusų volas" negalėjo greitai riedėti. Bet tuomet sėkmė ėmė gręžtis nuo Rusijos: rugsėjį mūšyje prie Mozūrijos ežerų Hindenburgas ir Ludendorffas visiškai sutriuškino šiaurinius jos pulkus, šitaip atkeršydami už vokiečių pralaimėjimą prie Marnos. Pietiniai rusų armijos daliniai buvo sustabdyti Krokuvos apylinkėse. 1914—1915 metų žiemą lemiamos reikšmės neturėję mūšiai vyko Vokietijos—Rusijos pasienyje prie Lodzės ir Vengrijos pasienyje Karpatų kalnuose. Bet vėliau, 1915 m. gegužę, prie Gorlicės miesto Galicijoje vokiečių kariuomenei pavyko tai, ko nepavyko padaryti Vakarų fronte: ji pralaužė priešo gretas ir pasklido po jo užnugaryje nusidriekusią lygumą. Rugpjūtį ji užėmė Varšuvą ir susigrąžino Lvovą. Rudenį vokiečiai įžengė į Lietuvą ir buvo pasirengę per kalnus nusigauti į Rumuniją. [PETROGRADAS]

Iškilus pavojui, kad priešas pralauš 1000 kilometrų ilgio fronto liniją, caras pats ėmė vadovauti armijai. 1916 m. sausį Brusilovo vadovaujamo kontrpuolimo metu rusai įsiskverbė į Galicijos gilumą ir pusantrų metų laikė apsiautę Pšemislio tvirtovę. Tačiau per šiuos karo veiksmus Rusija prarado daugybę kareivių ir jos puolimas sustojo, o Vokietija gruodį paėmė Bukareštą. 1917 m. Vokietija ir Austrija iš naujo pradėjo sutelktą puolimą ir nenumaldomai slinko į Baltijos kraštus, Baltarusiją ir Ukrainą. Negana to, kad Rusijai nesisekė kariauti, joje dar įvyko revoliucija, taigi centrinių valstybių sąjungos šalys bemaž neabejojo, jog sugriaus carų imperiją jai dar nespėjus pačiai sužlugti. Dažnai teigiama, neva Rusijos kariuomenė patyrė milžiniškų nuostolių; iš tikrųjų Rusija prarado mažiau procentų gyventojų negu kitos kare dalyvavusios šalys. Didžiausias šioje statistikoje karo belaisvių skaičius. Mat jei mūšyje žūdavo 100 rusų kareivių, į nelaisvę pasiduodavo net 300 (britų armijoje tik 20, prancūzų — 24, o vokiečių — 26). Caro armijos kareiviai kovėsi neryžtingai[4].

Balkanų karo teatre pranašesnės Austrijos pajėgos užtikrintai skynė pergales. Jos užėmė Belgradą (1915 m. spalį), Juodkalniją ir Albaniją (1916 m.). Didvyriškas serbų pasitraukimas per kalnus į Dalmatijos pakrantę virto legenda. 1915 m.

DUOMONAS

1916 m. vasario 25-ąją, vokiečiams jau ketvirtą dieną puolant Verdeną, kronprinco kariuomenė paėmė mūro ir betono tvirtovę Duomone. Šis fortas buvo už 6 km nuo pradinės šalių padėties, už pusės kelio nuo miesto centro. Ateinančius aštuoniolika mėnesių šioje vietovėje virs mūšis, neturintis lygių nei trukme, nei nuožmumu. Duomono tvirtovė, nuo kurios į vakarus dunkso Vo fortas, iškilęs virš Maso upės dešiniojo kranto ir žvelgiantis į kalnus anapus, kur išsiskiria Kotas 304 ir Mort Homas. Puolančiai vokiečių armijai tvirtovė tapo milžiniškos „replių" operacijos ašimi. Puolančiuosius „maitino" keturiolika geležinkelio linijų, nutiestų 208 km ilgio lanke. Besiginantiems prancūzams Duomonas buvo *voie sacrée* – siauro koridoriaus, kuriuo pastiprinimai gabenami iš Bar le Diuko per evakuotą miestą, – pabaiga. Tvirtovė dieną naktį apšaudoma artilerijos sviediniais, po ja kasami tuneliai, ją nuolatos drebino sprogimai. Griuvėsiuose ir tuneliuose kareiviai kaudavosi akis į akį, o ištisos kuopos buvo palaidojamos gyvos. Kraštas be perstojo maišomas į šaltą purvo, akmenų ir žmonių likučių buizą, vietovė priminė Mėnulio kraštovaizdį. Prancūzai susigrąžino Duomoną spalio 24 d., vokiečiai bandė jį atsiimti iki 1917 m. rugpjūčio, o galutinai apsiaustis baigėsi tik amerikiečiams pradėjus pulti Sen Mišelį 1918 m. rugsėjį. Pétainas buvo teisus, kai sakė: „Courage. On les aura".

Mūšiuose dėl Verdeno krito 800 000 kareivių – keturiasdešimt kartų daugiau nei miestelio gyventojų. Prancūzų atmintyje jis paliko tokį pat pėdsaką, kaip Soma ir Ipras britams, Kaporetas italams, o rusams – Stalingradas. Vokiečiams jis reiškė tą patį, ką ir visi jų kariniai pralaimėjimai – milžiniškas beprasmes aukas.

1986-aisiais, per septyniasdešimtąsias mūšio metines, Prancūzijos prezidentas ir Vokietijos kancleris dalyvavo susitaikymo ceremonijoje Verdene. Jie susikibo rankomis – tai pavyko padaryti vos vienam kitam kariavusių Europos šalių vadovui.

Per tą laiką nusiaubtas kraštovaizdis apžėlė augmenija, tačiau didžiuliai masiniai Duomono kapai, virš kurių iškilęs bokštas su keturiais kryžiais, lig šiol saugo 130 000 neidentifikuotų abiejų armijų kareivių, besiilsinčių granito antkapiais papuoštuose bendruose kapuose, palaikus. Memorialas eksponatais, lankstinukais turistams ir vaizdajuostėmis mėgina perteikti tai, ką vienas veteranas kartą pavadino „neperteikiamu". Nušluoto nuo žemės paviršiaus Fleri-devan-Duomono kaimelio vietoje žuvusiesiems atminti pastatytos koplyčios fasadą puošia madona. Tai Notre Dame de l'Europe.[1]

serbai buvo nuginti į Makedoniją — čia austrams pulti padėjo Bulgarija. Tačiau Makedonijos frontas atsilaikė, iš dalies — dėl prancūzų pagalbos, atėjusios per Salonikus. Negailestingas Graikijos spaudimas iš vakarų sužlugdė šalies vyriausybę ir ji atsisakė neutraliteto. [FLORA]

Viduržemio jūroje dominavo Vakarų valstybės, keletą kartų mėginusios suduoti priešui smūgį ir pasiekti persilaužimą bent čia, mat Prancūzijoje nė viena pusė negalėjo to padaryti. 1915 m. balandžio 25 d. britų pajėgos išsilaipino prie Dardanelų sąsiaurio Galibolaus miesto, ketindamos užimti Konstantinopolį, atkurti

PETROGRADAS

1914 m. Rusijos sostinė Sankt Peterburgas buvo pavadintas patriotiškiau – Petrogradu. Mat manyta, kad kariaujant su vokiečiais netinka turėti vokiškos kilmės pavadinimų; dėl šios priežasties britų karališkoji Hanoverių-Saksų-Koburgų pavardė virto Vindzorais. Tačiau Petrogrado pavadinimas, išsilaikęs vos dešimt metų, buvo pakeistas į Leningradą. [GOTA]

Sankt Peterburgas buvo išaugęs į vieną nuostabiausių Europos miestų. Ant Nevos krantų šalia klasikinių rūmų ir vyriausybinių pastatų įsikūrė stambus uostas ir prekybos centras, puikios kultūros įstaigos, augantis pramonės rajonas ir didžiulė įgula. Dviejų milijonų piliečių bendrumo dvasią puikiai reprezentavo bronzinio raitelio skulptūra, padovanota miestui Jekaterinos Didžiosios jos pirmtako Petro garbei.

Tuo metu, kai miestas pervardintas pirmą kartą, tas, kurio vardą jis gaus vėliau, buvo ištremtas į Šveicariją ir neturėjo vilčių greitai grįžti. Jis anaiptol ne pacifistas, tad savo „Rusijos socialdemokratų uždaviniuose" ragino kilti į „tarptautinį pilietinį karą" ir, pasinaudojus kilusiu konfliktu, nuversti caro valdžią. Visi svarbiausieji jo šalininkai Rusijoje buvo suimti apkaltinus Tėvynės išdavimu. Teisme juos gynė liberalus advokatas Aleksandras Kerenskis, vėliau tikriausiai pasigailėjęs, kad pasirinko tokius klientus[1].

Sovietų laikais Petrogradas/Leningradas patyrė didžiulių sukrėtimų. Bolševikai paniekino šį miestą, perkėlę sostinę į Maskvą, o Stalinas vis vaizdavosi, kad jame susisuko lizdą iš tikrųjų neegzistavusi opozicija. Didelė miesto gyventojų dalis žuvo per Spalio revoliuciją ir vėliau per „valymus". 1941–1944 metais miestas, atsidūręs vokiečių–rusų fronto linijos pakraštyje, 1000 dienų atlaikė apgultį ir, siaučiant neapsakomam šalčiui, alkiui ir badui, neteko beveik milijono gyventojų[2]. Nors valdžios pareigūnai ir karinė vadovybė rado būdų kovoti dar trejus metus, Sovietų valdžia negalėjo arba nenorėjo evakuoti civilių miesto gyventojų ar jų aprūpinti maistu ir kuru. Taigi miesto gyventojai kasdien patirdavo ir Koventrio, ir Varšuvos geto baisumus. Miesto apgultis atrodo dar nežmoniškesnė, kai skaitai apie tai, kaip partijos šulai lėbaudavo tuo metu, kai gatvėse voliojosi lavonai, o mokslininkai mirdavo savo laboratorijose[3].

Po kiekvieno tokio sukrėtimo į Leningradą plūstelėdavo nauja imigrantų banga. „Miestas didvyris" tapo žmogaus sugebėjimo atgimti simboliu. Vis dėlto 1991 metais, Sovietų Sąjungos žlugimo išvakarėse, trečią kartą iškilo miesto pavadinimo klausimas. Komunistų veteranų siaubui piliečiai per referendumą pasirinko ne Leningradą ir ne Petrogradą, o Sankt Peterburgą.

FLORA

1914 m. rugpjūčio pabaigoje Safolko dvasininko duktė 35 metų Flora Sendes su septyniomis draugėmis atvyko į Serbijos miestą Kragujevacą. Šis maždaug už aštuoniasdešimties kilometrų nuo Belgrado įsikūręs miestas buvo pagrindinė serbų pajėgų bazė, kurios kovėsi su sostinę puolusia austrų-vengrų kariuomene. Floros būrelis atvažiavo

anksčiau už kelias britų, prancūzų, rusų ir amerikiečių medikų brigadas, atsiųstas Pagalbos Serbijai fondo. 1915 m. balandžio vidurį britų būrelį papildė ponia Mabel St Clair Stobart, įspūdinga moteriškė, per neseniai pasibaigusius Balkanų karus įsteigusi Ligonių ir sužeistųjų palydos korpusą. Dabar ji atvyko iš Salonikų vadovaudama lauko ligoninei, kurios 70 žmonių personalą sudarė vien moterys, išskyrus iždininką – jos vyrą Johną Greenhalghą. Sužeistuosius iš mūšio lauko rinkdavo tam sukurtas „skrajojantis padalinys", kuriam ji vadovavo raita. Serbijoje dirbo per 600 britų savanorių moterų.

Iš visų karo meto moterų organizacijų vienos iš profesionaliausių, be abejo, buvo britų medicinos tarnybos. Susivienijusios į Škotijos moterų ligoninių sąjungą (ŠMLS), įsteigtą chirurgės iš Edinburgo Elsie Inglis, moterys pasišovė įrodyti galinčios atlikti pačias atsakingiausias ir sudėtingiausias užduotis. Į frontus, kuriuose kovėsi sąjungininkių kariuomenės, jos nusiuntė keturiolika sukomplektuotų ligoninių, neskaitant tų, kurios buvo britų armijos žinioje. Prieš atplaukdama į Serbiją ponia Mabel St Clair Stobart dirbo Šerbūre ir Antverpene. Daktarė Inglis mirė 1917 m. lapkritį, metus išgyvenusi Rusijoje[1]. Tais laikais moterys chirurgės buvo neregėtas dalykas, ypač karo ligoninėse. Prancūzų žurnalistas, paprašytas pažiūrėti, kaip operuoja daktarė Inglis, išlėkė pažaliavęs, rėkdamas: C'est vrai, elle coupe!" („Tai tiesa, ji pjausto!")[2]

1915 m. spalį, prasiveržus austrams ir bulgarams, serbų armija galėjo ištrūkti tik per apsnigtus kalnus į Albanijos pajūrį. To baisiojo žygio per purvą ir sniegą metu nuo bado, nušalimų, dėmėtosios šiltinės ir gangrenos mirė 40 000 žmonių. Su serbų kariais traukėsi ir Stobart padalinys.

Iš visų moterų savanorių emancipuotis labiausiai sekėsi Florai Sendes (1879–1961). Ji įstojo į serbų pėstininkų būrį, išgyveno atsitraukimą į Albaniją, kovėsi mūšyje, buvo sužeista ir apdovanota medaliu už drąsą. Karui pasibaigus Flora turėjo karininko laipsnį. Vėliau ji ištekėjo už rusų emigranto, įsikūrė Belgrade ir nepabūgo ten pasirodžiusių gestapininkų. Į Angliją grįžo tik tapusi našle[3]. Ji laikėsi senos Rytų Europos tradicijos, nuo Rusijos ir Lenkijos iki pat Albanijos: sunkiais laikais moterys stoja į išretintas vyrų gretas.

Viena iš priežasčių, nulėmusių Britanijos moterų ryžtą, buvo šalies vyriausybės požiūris. Kai 1914 m. rugpjūtį Elsie Inglis pasiūlė ŠMLS paslaugas Karo ministerijai, ji išgirdo atsakymą: „Mieloji ponia, grįžkite namo ir ramiai sėdėkite"[4].

susisiekimą su Rusija ir, pirmojo admiraliteto lordo Winstono Churchillio žodžiais tariant, smogti Centrinių valstybių sąjungai į jų „jautriąją papilvę". Planas buvo tiesiog nuostabus, bet baigėsi tragiškai. Priešui iš anksto pranešdavo apie visus ekspedicinių pajėgų žingsnius, tarp kurių buvo ir didvyriškoji Anzak divizija iš Australijos ir Naujosios Zelandijos. Turkai jau laukė ant uolų viršaus, vadovaujami jauno, veiklaus karininko Kemalio Pašos. Nuo to laiko Vakarų šalys karines operacijas vykdė tik Osmanų imperijos pakraščiuose. Jaunas anglų entuziastas T. E. Lawrence'as vienas sukėlė Arabų pusiasalio genčių maištą ir ėmė jam vadovauti. Prancūzai įsitvirtino Libane. 1916 m. generolas Allenby patraukė į Palestiną

iš britų bazės Egipte ir Kalėdų dieną įjojo į Jeruzalę. Be to, britai įžengė į Mesopotamiją. Po žeminančio pralaimėjimo 1917 m. kovą jie užėmė Bagdadą ir ėmė skverbtis tolyn, į Persiją. Britų pergalės įkvėpė ir arabus, ir žydus sionistus. 1917 m. lapkričio 2 d. iš visų pusių spaudžiamas Britanijos užsienio reikalų ministras Arthuras Balfouras paskelbė deklaraciją „dėl žydų tautos namų Palestinoje sukūrimo". Kaukaze rusai ir osmanai per kalnuotas Armėnijos pasienio vietoves vis įsiverždavo vieni į kitų teritoriją. Šie susirėmimai atitraukė dėmesį nuo Osmanų vyriausybės represijų prieš savo pavaldinius armėnus. [GENOCIDAS]

Italai kovėsi su austrais sunkiai prieinamose aukštikalnių vietovėse, žemių, į kurias pretendavo Italija, pakraščiuose. Per vienuolika neregėto masto mūšių prie Izonco upės krito neką mažiau kareivių nei Vakarų fronte. 1917 m. rugsėjo—gruodžio mėnesiais prie Kaporeto žuvo pusė milijono vyrų. Italų nuostoliai buvo panašaus masto kaip britų. Nuostabus Italijos prisikėlimas tuo metu, kai jau buvo ant pražūties slenksčio, nepaprastai pakirto Centrinių valstybių galią. Austrų armija Italijoje buvo sumušta. Italus didžiai įskaudino sąjungininkės, bemaž neįvertinusios jų pasiaukojimo.

GENOCIDAS

1915 m. gegužės 27 d. Osmanų vyriausybė paskelbė, kad armėnai turi būti priverstinai iškeldinti iš rytų Anatolijos. Mat buvo įtariama, kad krikščionys armėnai slapta palaiko rusus Kaukazo fronte ir ketina įkurti vieningą Armėniją, kurią gintų Rusija. Vyriausybės potvarkis palietė du tris milijonus žmonių. Pateikiami įvairūs skaičiai, bet manoma, kad apie trečdalis armėnų buvo išžudyti, dar trečdalis žuvo deportacijos metu, o išliko vos viena trečioji. Šie įvykiai daugelio laikomi pirmuoju mūsų laikų genocido atveju. Sevro sutartimi (1920 m.) Antantė pripažino vieningą Armėniją suverenia respublika. Iš tikrųjų ji leido Sovietų Rusijai ir Turkijai pasidalyti Armėniją[1].

Adolfas Hitleris puikiai žinojo apie šį Armėnijos precedentą. Informuodamas savo generolus įsiveržimo į Lenkiją išvakarėse Oberzalcburge, jis atskleidė, ką numatęs lenkų tautai:

> Čingis Chanas ramia širdimi paliepė išžudyti milijonus moterų ir vyrų. Istorijos akimis žiūrint, jis didis valstybės kūrėjas <...> Aš išsiunčiau į Rytus savo mirties dalinius, įsakęs be jokio gailesčio žudyti lenkų rasės ar lenkiškai kalbančius vyrus, moteris ir vaikus. Tik šitaip mes gausim mums reikalingos *lebensraum*. Šiaip ar taip, nejaugi šiandien kas nors dar kalba apie armėnų išnaikinimą?[2]

Vis dėlto „genocido" terminas pirmą kartą buvo pavartotas tik 1944 m., kai jį sukūrė JAV dirbęs žydų kilmės lenkų teisininkas Rafatas Lemkinas (1901–1959). Lemkino pastangos padaryti praktines išvadas iš lenkų ir Lenkijos žydų likimo buvo vainikuotos 1948 m., kai Jungtinės tautos paskelbė konvenciją „Dėl genocido užkardymo ir baudimo už jį". Deja, kaip rodo karai buvusioje Jugoslavijoje, vien konvencija negali nei užkirsti kelio genocidui, nei už jį nubausti.

Kolonijose visi kariaujančių šalių avanpostai laikė savo pareiga paremti kariaujančią Tėvynę. Prancūzai ir vokiečiai kariavo net Kamerūne. Britai užgrobė Vokietijos Rytų Afriką (Tanganiką) ir Pietvakarių Afriką. Per šiuos susirėmimus silpnesnioji vokiečių pusė dažnai pasirodydavo esanti išradingesnė. Vokiečių karinės pajėgos Rytų Afrikoje, vadovaujamos generolo Pauliaus von Lettow-Vorbecko (1870–1964), nė kiek nenukentėjo iki pat paliaubų, paskelbtų 1918 m. lapkričio 11 d.

Jūrose buvo galima tikėtis visos virtinės galingų susirėmimų tarp agresyvių flotilių. Iš tikrųjų prancūzų karo laivai spruko į Viduržemio jūrą, o vokiečių flotilė po vienintelio mažareikšmio susidūrimo su Britanijos karališkuoju laivynu prie Jutlandijos pusiasalio (1916 m. gegužės 31 d.) grįžo į uostus. Taigi iš pažiūros anglai galėjo teigti viešpataują jūrose, tačiau jie negalėjo susidoroti su vokiečių povandeniniais laivais, kurie išplaukę iš Kylio ir Brėmerhafeno uostų paskandino per 12 milijonų sąjungininkių tonažo. Britų blokada, kurios metu vyko nepertraukiamas povandeninis karas Šiaurės jūroje, prisidėjo prie to, kad Vokietija pajuto rimtą maisto stygių. Pačiai Britanijai irgi grėsė badas. Kai 1915 m. gegužės 15 d. vokiečių povandeninis laivas U 20 nuskandino keleivinį lainerį „Luzitanija", o 1917 m. pradėjo povandeninio karo veiksmus ir Atlanto vandenyne, Amerika atsisakė neutraliteto.

Trečiaisiais karo metais įtampa ėmė atsispindėti ir politiniame gyvenime. Dubline teko jėga nuslopinti Airijos Velykų sukilimą (1916 m.). Londone išrinktą partinę vyriausybę nuvertė Lloydo George'o sudarytas koalicinis karinis kabinetas (1916 m. gruodyje). Pranciškaus Juozapo mirtis Austrijoje–Vengrijoje sukėlė nerimą. Pirmasis karo metų Reichsrato posėdis (1917 m. gegužę) buvo nutrauktas čekams pareikalavus autonomijos ir pasigirdus gandams apie separatinę taiką. Prancūzijoje maištų banga sukėlė užsitęsusią krizę, kurią ilgainiui pavyko įveikti bendromis naujojo vyriausiojo kariuomenės vado maršalo Pétaino ir naujojo premjero Georges'o Clemenceau pastangomis. Vokietijos imperatorius 1917 m. velykiniame kreipimesi į tautą siūlė demokratines reformas, o liepą visos partijos Reichstage, 1914 m. balsavusios už karą, dabar pasisakė už susitaikymą. Rytų fronte, nepavykus mėginimams sudaryti separatinę taiką su Rusija, Centrinių valstybių sąjunga atkūrė Varšuvoje marionetinę Lenkijos karalystę. Karalystė neturėjo karaliaus, o regentų taryba — regento. Ji nepalaikė jokių ryšių su Lenkijos provincijomis Prūsijoje, Austrijoje ir į rytus nuo Būgo. Netrukus po jos atkūrimo buvo paleisti Piłsudskio lenkų legionai, atsisakę prisiekti ištikimybę Vokietijos kaizeriui. Rusijoje kilo revoliucija. JAV siautė karo karštligė. [BAILYS] [LILI]

Jaunasis Austrijos *Friedenskaiser* (Taikos imperatorius) pats vadovavo vienam iš slaptų derybų su Antantės šalimis ratui. 1917 m. pavasarį Šveicarijoje jis dukart susitiko su savo svainiu princu Sikstu iš Burbonų-Parmų dinastijos, tarpininkavusiu Paryžiui ir Londonui. Austrijos imperatorius buvo pasirengęs padaryti teritorinių nuolaidų Italijai ir sutiko su Prancūzijos pretenzijomis į Elzasą ir Lotaringiją. Vis dėlto jis neįtikino nei italų, nei prancūzų galįs paveikti Berlyną ir turėjo ant kelių šliaužioti prieš Vokietijos imperatorių, kol Clemenceau galų gale iškėlė

BAILYS

1916 m. spalio 18 d., šeštą valandą ryto, Vakarų fronte, prie Karnojaus, britų bausmės būrys sušaudė Vakarų Jorkšyro pulko eilinį Harrį Farrą. Jis buvo ne naujokas, o šešerius metus ištarnavęs savanoris, kurį du kartus sužeistą išnešė iš mūšio lauko. Trečią kartą medikai atsisakė suteikti jam pagalbą, nes jis nebuvo sužeistas, ir jį suėmė, kai pasipriešino seržantui, lydėjusiam jį atgal į apkasus. Farras be perstojo kartojo: „Nebegaliu to pakęsti". Per karo lauko teismą generolas, vadovavęs XIV korpusui, pareiškė, kad kaltinimas bailumu „akivaizdžiai įrodytas". Tai patvirtino ir vyriausiasis vadas Douglas Haigas.

Po kurio laiko Farro našlė Gertrude'a gavo Karo ministerijos laišką: „Brangioji ponia, apgailestaudami pranešame, kad Jūsų vyras mirė. Jis buvo nubaustas mirti už bailumą ir sušaudytas spalio 16 d. rytą". Ji negavo nei karo našlės pensijos, nei pašalpos dukrai. Pulko kapelionas per parapijos vikarą atsiuntė žinutę: „Perduokite jo žmonai, kad jis nebuvo bailys. Drąsesnių karių už jį dar nebuvo". Ji išgyveno 99 metus ir spėjo perskaityti karo lauko teismo dokumentus, kuriuos Britanijos archyvai paskelbė tik 1992 m.

Eilinis Farras buvo vienas iš 3080 britų kareivių, nuteistų karo lauko teismų 1914–1918 m., dažniausiai – už dezertyravimą, ir vienas iš 307, kuriems nuosprendžio vykdymas nebuvo atidėtas. Atmesdamas pasigailėjimo prašymą kitu panašiu atveju, Douglas Haigas parašė tokį komentarą: „Kaip mes galime laimėti, jei patenkinsime tokį prašymą?"[1]

Per II pasaulinį karą dezertyravo apie 100 000 britų kareivių, bet nė vienas nebuvo sušaudytas. Sugautiems Raudonosios Armijos ir Vermachto kareiviams ne taip pasisekė[2].
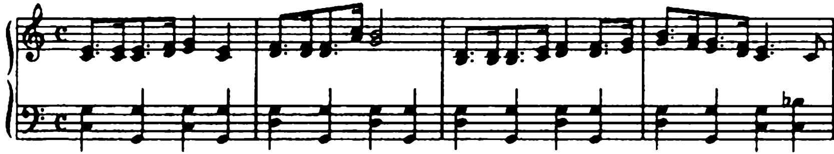
LILI

Vieną 1915 m. dieną kažkur Rytų fronte, Lenkijos viduryje, jaunas vokiečių sargybinis svajojo apie namus. Hansas Leipas įsivaizdavo, kad dvi jo merginos, Lili ir Marlena, stovi su juo po žibintu priešais kareivinių vartus. Jis ėmė švilpauti melodiją, kad pakeltų sau nuotaiką, paskui sukūrė keletą sentimentalių eilučių ir tuoj pat viską užmiršo. Po dvidešimties metų Berlyne jis prisiminė melodiją, pridėjo dar kelias eilutes, o merginų vardus sujungė į vieną. Norbertas Schultzas parašė šioms eilėms muziką ir 1937 metais daina buvo paskelbta. Tarpukario Berlyne buvo gausybė kabaretų ir visur girdėjosi populiarios dainos, tačiau „Vienišo sargybinio daina" nesulaukė pasisekimo[1].

1941 m., Vokietijos armijai užėmus Jugoslaviją, kariškiai užgrobė galingą Belgrado radijo siųstuvą. Tarp palaikių radijo stoties plokštelių jie aptiko ir prieškarinį Hanso Leipo dainos įrašą. Per gryną atsitiktinumą naktinės Belgrado muzikinės laidos buvo girdėti net už Balkanų – Šiaurės Afrikoje; jų klausėsi ir Rommelio kariai, ir Britų aštuntosios armijos „dykumos žiurkės". Prie imtuvų palinkusius vyrus apkerėjo žvaigždėtu Viduržemio jūros dangumi per eterį atskriejęs Lale Andersen balsas. Netrukus dainos žodžiai

buvo išversti į anglų kalbą ir Anne Shelton įrašė anglišką jos variantą. Po Tobruko apsiausties, kai britų karo belaisvai ėjo pro *Afrika-Korps* karių gretas, vieni ir kiti traukė tą pačią melodiją:

1. Lili Marleen
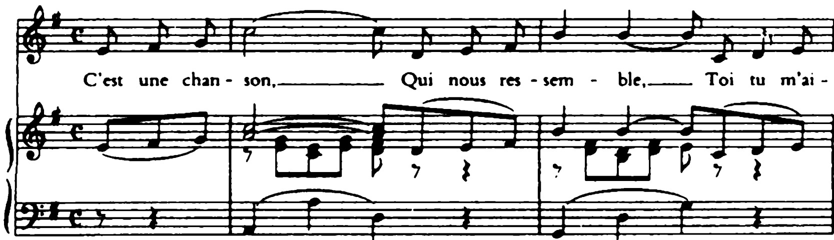

Vor der Kaserne, vor dem
grossen Tor
Stand eine Laterne, und steht
sie noch davor.
So wolln wir uns da wiedersehen,
bei der Laterne wolln wir stehn
Wie einst Lili Marleen.

Priešais kareivines, prieš
didelius vartus,
Stovėjo žibintas – ir tebestovi šiandien.
Ir mes ten vėl susitiksim,
Po tuo žibintu stovėsim
Kaip kadaise Lili Marlena.

Kai į karą įsitraukė JAV, „Lili Marlen" ėmė dainuoti Marlena Dietrich ir tuomet daina apskriejo visą pasaulį, nepaisydama jokių sienų.[2]

Daina *Les Feuilles Mortes* buvo parašyta Paryžiuje karo metu – 1943-aisiais, kai visi dainavo *Lili Marlene*. Karčiai saldžius dainos žodžius parašė Jacques Prévert, o melodiją, kurią vienąkart išgirdęs nebegali pamiršti, – Josephas Kosma. Jos tema – išskirti įsimylėjėliai – tikriausiai atitiko milijonų žmonių nuotaikas. Tačiau Jeano Gabino filmas, kuriam daina buvo parašyta, nepastatytas ir daina nepaskelbta. Kai po karo ji vėl „atrasta", visuomeninis ir politinis klimatas buvo pakitęs, o angliškas tekstas neperteikė originalo nuotaikos.

2. Feuilles Mortes

C'est une chanson, qui nous
ressemble
Toi tu m'aimais, et je t'aimais.
Nous vivions tous les deux ensemble
Toi qui m'aimais, moi qui t'aimais.
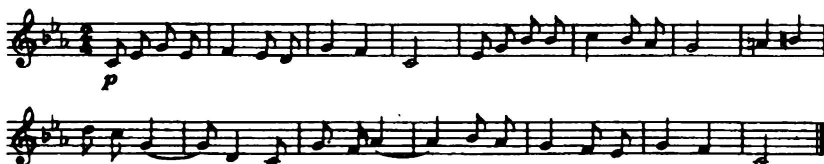
Už lango skrieja krentantys lapai,
Raudoni ir auksiniai rudens lapai.
Matau, kaip vasara bučiuoja tavo lūpas
Ir įdegusias rankas, kurias kadaise
laikiau savosiose.

Mais la vie sépare ceux qui s'aiment,	Kai išėjai, dienos prailgo,
Tout doucement, sans faire de bruit.	Netrukus išgirsiu gūdžią žiemos dainą;
Et la mer efface sur le sable	Bet labiausiai, brangioji, tavęs man stinga,
Les pas des amants désunis.	Kai ima kristi rudens lapai.

Kurgi dingo krantą skalaujančios bangos ir smėlyje pranykę įsimylėjėlių pėdsakai? Šiaip ar taip, šeštajame mūsų amžiaus dešimtmetyje angliškas dainos variantas skambėjo visur[3].

Pokario metais Europą užliejusi Amerikos kultūros banga atnešė populiarias dainas – geras, prastas, vidutiniškas. Iš anos Atlanto pusės sklindantiems amerikietiškų dainų garsams bus lemta užgožti kitus. Vis dėlto nereikia pamiršti, kad daugelyje Europos kampelių – Neapolyje, Varšuvoje, Paryžiuje ar Maskvoje vis taip pat įtaigiai skambėjo dainos gimtąja kalba:

Moderato

1. Не слышны в саду даже шорохи,	Sode negirdėti nė menkiausio šlamesio,
Всё здесь замерло до утра,	Viskas čia apmirė iki ryto.
Если б знали вы, как мне дороги	Ak, kad žinotumėt, kokie man brangūs
Подмосковные вечера.	Pamaskvės vakarai.
3. Что ж ты, милая, смотришь искоса,	Ko, mieloji, žiūri padilbom,
Низко голову наклоня?	Ko panarinai galvą?
Трудно высказать и не высказать	Sunku išsakyti, sunku ir neišsakyti,
Всё, что на сердце у меня.[4]	Kas dedasi mano širdyje.

šiuos ryšius aikštėn. Nuo to laiko Habsburgų monarchijos likimas tiesiogiai priklausė nuo Vokietijos karinės sėkmės; sudužo visos viltys, kad Austrijos–Vengrijos tautos taikiai gyvens.[5]

JAV į karą įsitraukė 1917 m. balandžio 6 d., tik po daugelio mėginimų pasiekti taiką. Dvidešimt aštuntas šalies prezidentas Thomas Woodrow Wilsonas (1856–1924), liberalas iš rytinės pakrantės, Prinstono universiteto profesorius, buvo išrinktas antrai kadencijai 1916 m. lapkritį. Savo programoje jis teigė, kad šalis turi laikytis neutraliteto. Jo pasiuntinys pulkininkas House'as apsilankė visose Europos sostinėse. Net 1917 m. sausio mėnesį savo kreipimesi į šalį Wilsonas vis dar ragino sudaryti „taiką be pergalės". Tačiau Amerikos jūrų transportui mirtiną grėsmę kėlė vokiečių povandeniniai laivai, o visas abejones galų gale išsklaidė nevykusi Vokietijos užmačia patraukti į savo pusę Meksiką, paaiškėjusi

po Zimmermano telegramos, išsiųstos 1917 m. vasarį. Wilsono idealizmas atvirai prieštaravo slaptai britų ir prancūzų diplomatijai. Savo „Keturiolikoje punktų" (1918 m. sausis) jis rišliai suformulavo ir pateisino Antantės karinius tikslus, tvirtai gynė tautų apsisprendimo principą ir manė, kad šis principas turi būti taikomas nešališkai. Wilsonas iškėlė Lenkijos nepriklausomybės klausimą; Ignacijaus Paderewskio, rengusio Baltuosiuose Rūmuose muzikinius vakarus, dėka Wilsonas iškėlė Lenkijos nepriklausomybės klausimą.

Vis dėlto 1917 m. įvykusios permainos sukėlė didelį susirūpinimą Antantės stovykloje. Kurį laiką suirutės Rusijoje padariniai buvo jaučiami labiau negu JAV įsitraukimas į karą. Antantė įsigijo partnerį, turintį didžiulį potencialą, bet prarado galingiausią sąjungininką mūšio laukuose. Praeis ištisi metai, kol pasijus Amerikos karių ir pramonės įtaka. O tuo metu, menkėjant Rusijos pasipriešinimui, Centrinių valstybių sąjunga galėjo permesti vis daugiau karių ir išteklių iš Rytų fronto į Vakarų. Atrodė, kad karo baigtį nulems tai, kieno padariniai pasireikš anksčiau: mobilizacijos Amerikoje ar revoliucijos Rusijoje.

1917 metų Rusijos revoliuciją sudarė kelios susipynusios griūčių virtinės. Du politinius sprogimus — Vasario revoliuciją, nuvertusią carinę monarchiją, ir Spalio revoliuciją ar perversmą, įvedusį proletariato diktatūrą, lydėjo judėjimai, sukrėtę imperijos visuomeninius, ekonominius ir kultūrinius pamatus. Negana to, kilo tautinių sukilimų lavina visose nerusiškose šalyse, įtrauktose į imperijos sudėtį, ir jos pasinaudojo proga gauti nepriklausomybę.

Šių įvykių padariniai karo eigai buvo dramatiški. 1917 m. vasario viduryje didžiausiai Europos karo mašinai dar vadovavo paskutinysis Romanovų dinastijos atstovas. Nė metams nepraėjus, Romanovai buvo sunaikinti, jų imperija subyrėjo į porą dešimčių savarankiškų valstybių, o bolševikiniai imperijos likučių vadovai visai pasitraukė iš karo. Po Bresto taikos Rusija nuo 1917 m. gruodžio 6 d. kare nebedalyvavo. Taigi Vokietijos politika remti ir separatistų siekius, ir bolševikų machinacijas pasiekė neregėto masto pergalę.

Į Rusijos imperijos subyrėjimą reikia žiūrėti ne kaip viso labo į vieną iš revoliucijos padarinių, bet ir kaip į vieną jos priežasčių. Rusijos caras prarado savo pavaldinių nerusų ištikimybę gerokai anksčiau, nei bolševikų diktatūros įvedimas akivaizdžiai parodė jų troškimą egzistuoti savarankiškai. Kai dėl vokiečių puolimo 1915 m. Rusija prarado lenkiškuosius kraštus, vienas įtakingiausių imperijos politikų lenkas Romanas Dmowskis visiems laikams nusigręžė nuo Rusijos. Nuo to laiko Vakarų valstybių talkinamas jis sieks Lenkijos nepriklausomybės. Jam pirmininkaujant 1916 m. rugpjūtį Paryžiuje buvo įsteigtas Lenkų tautinis komitetas. Lietuvoje 1917 m. vokiečiams remiant buvo suburta Taryba. Kad išliktų, nepriklausoma Suomijos respublika vokiečių padedama turėjo kautis nuo 1917 m. vidurio iki 1918 m. gegužės. Tautinis judėjimas Ukrainoje ėmė reikštis vos tik nusilpo imperijos galia. 1917 m. lapkritį Kijeve buvo paskelbta Ukrainos Respublika. 1918 m. vasario 9 d. pasirašiusi vadinamąją „duonos sutartį", ji pelnė Centrinių valstybių pripažinimą mainais už įsipareigojimą tiekti grūdus. Tuo pačiu metu Kaukaze susikūrė nepriklausoma Užkaukazės Federacija.

Kilus stichiškai separatizmo bangai, vienai po kitos Rusijos vyriausybėms Petrograde neliko nieko kito kaip nusileisti. Laikinoji vyriausybė 1917 m. balandį paskelbė palaikanti tautų nepriklausomybę; jos pavyzdžiu pasekė bolševikai ir kiti. Iš tikrųjų, nepaisant skambių žodžių, bolševikai neketino suteikti tautoms nepriklausomybės. Vos jiems paėmus valdžią Petrograde, vyriausiasis bolševikų tautybių reikalų komisaras, mažai kam žinomas gruzinų revoliucionierius, pasivadinęs Stalinu, ėmė steigti bolševikų partijos skyrius visose ką tik atsiradusiose respublikose, ir šie ėmė kaišioti pagalius į ratus neseniai sudarytoms tautinėms vyriausybėms. Bolševikų politika buvo nukreipta į subyrėjusios Rusijos imperijos atkūrimą nauju — komunistinės šalies pavidalu. Iš pat pradžių jie siekė įvesti tose šalyse centralizuotą partijos diktatūrą, pridengus ją kultūrinės autonomijos ir fiktyvių valstybinių struktūrų skraiste. Čia glūdėjo viena iš pagrindinių vadinamojo Rusijos pilietinio karo priežasčių (žr. šio pavadinimo poskyrį).

Taigi revoliucija Petrograde buvo nukreipta prieš centrinę jau gerokai pradėjusios irti valstybės vyriausybę. Pagrindinė jos priežastis — caro rūmų valdžios krizė. Caras buvo išvykęs į frontą ir kepurnėjosi neapgalvoto savo pasiryžimo asmeniškai vadovauti kariuomenei pinklėse. Dūmos niekas nepaisė, o caro ministrus gainiojo paranojiška carienė „vokietė" su savo suktuoju patikėtiniu Georgijumi Rasputinu (1872—1916), pramintu „pamišusiu vienuoliu". Valdžia nesprendė neatidėliotinų karo metais kilusių problemų, tarkim, infliacijos, maisto stygiaus ir armijos aprūpinimo, todėl caro aplinkos žmonės ėmė maištauti. Rasputiną nužudė kunigaikštis Feliksas Jusupovas, Oksforde studijavęs turtingiausios Rusijos moters sūnus, caro dukterėčios vyras. Kitomis aplinkybėmis šis įvykis istorijoje būtų užfiksuotas viso labo kaip smulki rūmų intriga, tačiau to meto Rusijoje tai buvo paskutinis lašas, perpildęs pasipiktinimo taurę ir sulaužęs visą sistemą laikiusius ramsčius. Mat atokiai nuo rūmų politikos laikėsi dešimtys milijonų bebalsių caro pavaldinių — nepatenkintų inteligentų, nusivylusių konstitucijos šalininkų, pasimetusių valdininkų, beteisių darbininkų, bežemių valstiečių, kareivių, neturinčių vilties nei išlikti, nei pasiekti pergalę. Žvilgantis carizmo kiautas dunksojo iki paskutinės akimirkos, o paskui sugriuvo lyg kortų namelis.

Įvykių grandinė, atvedusi nuo Rasputino nužudymo 1916 m. gruodžio 17 d. prie bolševikinio perversmo po dešimties mėnesių, buvo itin vingiuota ir visai nenumatoma. Vasariui baigiantis, speiguotą žiemą, dėl kurios sutriko aprūpinimas maistu, netikėtai išstūmė per anksti atėjęs saulėtas pavasaris. Tūkstančiai streikininkų ir demonstrantų pasipylė į Petrogrado gatves, reikalaudami taikos, duonos, žemės ir laisvės. Vasario 26-ąją Znamensko aikštėje imperijos gvardiečių kuopa paleido pirmą lemtingą salvę. Kitą dieną sukėlę maištą prie riaušininkų prisidėjo 160 000 iš valstiečių kilusių sostinės įgulos naujokų. Caro generolai dvejojo. Dūma išdrįso paskirti Laikinąją vyriausybę, o įvairios socialistinės grupuotės sušaukė Petrogrado tarybą — „Petrogrado darbininkų ir kareivių deputatų tarybą".

Šitaip susidarė dvivaldystė ir Dūmai teko varžytis su Petrogrado taryba. Abi šalys priėmė be galo svarbius nutarimus. Kovo pirmą Taryba vienašališkai išleido įsakymą Nr. 1, kuriuo pasiūlė kiekvienam kariniam daliniui išsirinkti savo

komitetą. Šitaip vienu kirčiu visoje armijoje karininkai neteko galios. Kovo 2 d. Laikinoji vyriausybė paskelbė 8 punktų programą, kurioje ragino į vietinės valdžios organus skirti renkamus pareigūnus, o valstybinę policiją pakeisti liaudies milicija. Taip vienu mostu visoje Rusijoje buvo pakirsta policijos ir vietinių valdžios organų galia. Galima sakyti, kad Rusijos imperija iširo telegrafu. Tą naktį Nikolajus II atsisakė sosto.

Kurį laiką dvivaldystės svarstyklių lėkštė nekrypo nė į vieną pusę, mat konstituciniai liberalai Dūmoje sudarė trapią sąjungą su nuosaikiais socialistais Taryboje, daugiausia menševikais ir eserais (abi šios grupuotės buvo nusistačiusios prieš bolševikus). Centrine figūra tapo Aleksandras Kerenskis (1881—1970), teisininkas socialistas, ir Laikinosios vyriausybės, ir Tarybos narys. Vis dėlto šių organų politika tęsti karą buvo labai nepopuliari ir tik kurstė nepasitenkinimą, kuris pasirodys itin palankus radikalesniems elementams. Laikinoji vyriausybė paskelbė ketinanti surengti visuotinius rinkimus į Steigiamąjį susirinkimą — tuomet demokratija Rusijoje gautų tvirtą pagrindą. Dabar bolševikai pamatė, kiek turi laiko: norėdami išsaugoti galimybę valdyti Rusiją, jie privalėjo perimti Tarybas į savo rankas ir nuversti Laikinąją vyriausybę, kol dar nesušauktas Steigiamasis susirinkimas. [FATIMA]

Iki balandžio, kol Leninas dar nebuvo grįžęs į Petrogradą, bolševikų vaidmuo revoliuciniuose įvykiuose buvo menkas. Tačiau blogėjanti padėtis pavasarį ir vasarą sudarė palankias sąlygas paklusniai savo viršininkų nurodymus vykdantiems, valdžią versti pasirengusiems elementams. Tris kartus — balandį, birželį ir liepą — jie mėgino išnaudoti didėjančią savo įtaką Petrogrado įguloje, siekdami gatvių demonstracijas paversti ginkluotu sukilimu. Pastarąjį kartą Laikinoji vyriausybė net įsakė suimti bolševikų vadovus, apkaltinusi tėvynės išdavimu, nes sužinojo apie jų ryšius su vokiečiais. Leninui teko slėptis kaime. Tačiau rugpjūčio ir rugsėjo mėnesiais vyriausybę paralyžiavo konfliktas su generolo Lavro Kornilovo vadovaujama armija. Nepavykęs Kornilovo maištas davė Leninui progą suplanuoti savąjį perversmą.

Kai Leninas spalio pradžioje slapta parsigavo į Petrogradą, Kerenskio vyriausybė buvo izoliuota ir visiškai netekusi pasitikėjimo. Kariuomenė nepatenkinta, tarybos suskilusios. Bolševikai ketino neutralizuoti Petrogrado tarybą sušaukdami Tarybų suvažiavimą, kuriame daugumą sudarytų bolševikų delegatai iš provincijos. Tuo pat metu svarbiausias Tarybos Karinis-revoliucinis komitetas, dabar kontroliuojamas bolševikų, gavo nurodymą atsiųsti reikiamą skaičių kareivių, jūreivių ir ginkluotų darbininkų su užduotimi, kuriai pati Taryba nepritarė. Vadovauti ėmėsi Trockis. [SOVKINO]

Spalio 25-osios vakarą šis planas buvo įgyvendintas. Bolševikų būriai apsupo vyriausybinius pastatus. Jokio atsako jie nesulaukė. 26-osios rytą 10 val. Leninas paskelbė atsišaukimą:

Į Rusijos piliečius!

Laikinoji vyriausybė nuversta. Valstybinė valdžia perėjo Petrogrado tarybos organui — Kariniam-revoliuciniam komitetui, stovinčiam Petrogrado proletariato ir įgulos priešakyje.

FATIMA

1917 m. gegužės 3 d., pačiame I pasaulinio karo įkarštyje, popiežius Benediktas paprašė palaimintąją mergelę Mariją duoti taikos ženklą. Po dešimties dienų trys neraštingi vaikai pranešė regėję Švenčiausiąją panelę prie Fatimos kaimelio Portugalijoje. Prisistačiusi kaip „rožinio dama", ji pasakiusi, kad netrukus ateisiąs Antikristas ir kad toje vietoje reikia pastatyti koplyčią, kurioje žmonės melstųsi. Kiek vėliau Lucija dos Santos, viena iš Mariją regėjusios trijulės, papasakojo, kad Švenčiausioji panelė išsakiusi pranašystę Rusijai:

„Ateisiu prašyti, kad Rusija būtų įšventinta mano nekaltojoje širdyje. Jei mano maldos bus išklausytos, Rusija atsivers ir stos taika. Jei ne, ji paskleis savo klaidas po visą pasaulį, sukeldama karus ir Bažnyčios persekiojimą <...> Vis dėlto galų gale mano nekaltoji širdis pasieks pergalę"[1].

Marijos kultas dažnai buvo siejamas su antikomunizmu, ypač Ispanijos pilietinio karo metais. 1942 metais popiežius Pijus XI inicijavo Marijos nekaltosios širdies šventę. 1981 m. gegužės 13 d. popiežius Jonas Paulius II, pats suvaidinęs svarbų vaidmenį žlungant komunizmo sistemai, Romoje buvo sužeistas žudiko kulkos. Jis meldėsi Švenčiausiajai rožinio mergelei, pasveiko ir su kitais maldininkais nuvyko į Fatimą[2].

Doriems krikščionims neduoda ramybės paslaptingi dieviškųjų būtybių pasirodymai. Švenčiausioji mergelė, apie kurios pasirodymą pirmą kartą pranešė Elžbieta iš Šonau (1164 m.), dažnai apsilanko ir naujaisiais laikais: La Saletoje (1846 m.), Lurde (1854 m.), Pontmene (1871 m.), Noke (Airija, 1879 m.), Banė (Belgija, 1933 m.) ir Medjugorjėje (Bosnija, 1981 m.). Katalikų hierarchai nepatvirtino Mergelės pasirodymų netoli Mostaro – Medjugorjės kaimelyje, kuris vis dar traukia tūkstančius maldininkų. Jie kelia didelį nerimą dar ir todėl, kad lyg ir išpranašavo siaubus, įvyksiančius toje vietoje per 1992–1993 m. Bosnijos karą[3]. [BERNADETA] [MADONA]

Reikalas, už kurį kovojo liaudis: nedelsiamas demokratinės taikos pasiūlymas, dvarininkų žemės nuosavybės panaikinimas, darbininkų kontrolė gamybai, Tarybinės vyriausybės sukūrimas, šitas reikalas užtikrintas.

Tegyvuoja darbininkų, kareivių ir valstiečių revoliucija![6]

Beveik kiekvienas šio atsišaukimo žodis buvo melagingas arba klaidinantis, bet tai neturėjo jokios reikšmės. Leninas ir Trockis neapsiriko spėdami, kad sostinėje niekas nesiryš jiems pasipriešinti. Ministrai gūžėsi iš baimės Žiemos rūmuose, laukdami pagalbos, kuri taip ir nepasirodys. Imperijos armija buvo kažkur toli. Devintą valandą vakaro bolševikų jūreiviai iš kreiserio „Aurora" paleido tuščių sviedinių salvę Žiemos rūmų link. Iš Petropavlovsko tvirtovės buvo iššauta apie 30 sviedinių; maždaug 11 valandą vakaro du iš jų pataikė į Žiemos rūmus. Dauguma juos gynusių vyriausybės kareivių jau buvo pasitraukę; minia plūstelėjo, pamačiusi, kad pasipriešinimo nėra. Jokio „Žiemos rūmų šturmo" neprireikė — tai vėliau sukurtas prasimanymas. Pusę trijų ryto ministrai pasidavė.

SOVKINO

1917 m. spalio 24 d. Petrogrado kino teatruose buvo rodoma „Nebylios gyvenimo puošmenos“ – psichologinė drama, kurios pagrindą sudarė painūs kunigaikščio Obolenskio santykiai su švelniąja Klaudija ir klastingąja Nele. Kitą dieną bolševikai užgrobė valdžią. Jų požiūris į kino meną buvo visiškai kitoks ir labai konkretus. „Iš visų menų, – rašė Leninas, – svarbiausias mums yra kinas“. Kinas jiems buvo ne žmonių pramogai, o propagandos skleidimui masėse. 1919 m. Leninas pasirašė dekretą, kuriuo fotografijos ir kino pramonė bvuo perduota Liaudies švietimo komisariato žinion. Ateis laikas, kai „Tarybinių filmų bičiulių draugiją“ įsteigs ne kas kitas, o Feliksas Dzeržinskis, politinės policijos vadas[1].

Rusijoje pirmieji filmai buvo sukurti netrukus po to, kai 1895 m. gruodžio 28 d. Lui Liumjeras „Grand“ kavinėje Paryžiuje parodė pirmą begarsį filmą. Rusija turėjo savų režisierių, savo kino žurnalų, savo kino studijų ir net savų kino žvaigždžių, tokių kaip šaltakraujiškoji Vera Cholodnaja. Pirmasis rusų meninis filmas buvo režisieriaus Drankovo istorinė drama „Stenka Razinas“ (1908 m.). Po Vasario revoliucijos ekranuose trumpai šmėstelėjo sensacingi filmai apie to meto politinį gyvenimą, tarkim, „Grišos Rasputino meilės nuotykiai“, bet atėjus bolševikams tokios lengvabūdiškos juostos nebegalėjo pasirodyti ekranuose.

Bolševikai neslėpė savo planų paversti kiną partijos ginklu. Tam pirmiausia reikėjo sunaikinti esamas kino struktūras. Poetas Majakovskis straipsnelyje „Kino-Fot“ (1922) rašė tarsi agitacijos ir propagandos skyriaus užsakymu:

Для вас кино — зрелище.
Для меня — почти миросозерцание.
Кино — проводник движения.
Кино — новатор литератур.
Кино — разрушитель эстетики.
Кино — бесстрашность.
Кино — спортсмен.
Кино — рассеиватель идей.
Но — кино болен. Капитализм засыпал ему глаза золотом. <...>
Коммунизм должен отобрать кино у спекулятивных поводырей.[2]

Jums kinas – reginys.
Man – beveik pasaulio sutvėrimas.
Kinas – judėjimo laidininkas.
Kinas – literatūrų novatorius.
Kinas – estetikos griovėjas.
Kinas – narsa.
Kinas – sportininkas.
Kinas – idėjų platintojas.
Bet – kinas serga. Kapitalizmas užpylė jam akis auksu. <...>
Komunizmas privalo atimti kiną iš spekuliantų vadeivų.[2]

Sovkino – Valstybinėje kino valdyboje – daug metų siautė suirutė, tad rimtai veikti ji pradėjo tik trečiojo dešimtmečio viduryje. Tačiau pasisekimo, kokio buvo tikėtasi, sovietų kinematografija susilauks dar vėliau – ketvirtajame dešimtmetyje, kai ir šią sritį aprėps viską apimantis stalinistinis planavimas.

Tarybinio kino istorijoje vyrauja socialistinio realizmo pavyzdžiai bei juostos, šlovinančios II pasaulinio karo didvyrius. Bet ir šioje tamsoje buvo prošvaistėlių, viena vertus – nuostabių septintojo dešimtmečio „atlydžio" pastatymų, tarkim, Bondarčiuko „Karas ir taika" ar Kalatozovo „Skrenda gervės", kita vertus – genialių režisierių, iš kurių išsiskyrė S. Eizenšteinas.

Sergejus Eizenšteinas (1898–1948), vyriausiojo Rygos architekto sūnus, buvo vienas iš caro laikų auksinių jaunuolių, savo likimą susiejusių su bolševikais. Jis ne tik buvo be galo gabus technikas, bet aiškiai suvokė ir savo tikslus, iš kurių svarbiausias buvo perteikti nepermaldaujamą istorijos tėkmę. Jis užbaigė tik šešis filmus; visuose ryškiausią vaidmenį vaidina žmonių kolektyvas.

Pirmajame savo filme „Streikas" (1925) Eizenšteinas pavaizdavo savo jėgą pajutusių darbininkų ryžtą, be to, išjuokė darbdavius, parodęs juos karikatūriškai, visai kaip žurnalas „Krokodil". „Šarvuotyje Potiomkine" (1926) jis pagražindamas papasakojo apie tikrą 1905 m. revoliucijos įvykį, pagrindinį dėmesį skirdamas laivo įgulai ir engiamiems paprastiems žmonėms. Odesos laiptų scena, kur kazokų pulkas išžudo naivius protestuotojus, tikriausiai yra viena iš garsiausių masinių scenų kino istorijoje. Juostoje „Spalis" (1927) režisierius šlovina dešimtąsias bolševikų perversmo metines, išryškindamas masių vaidmenį tokiomis įkvepiančiomis (bet prasimanytomis) scenomis kaip Žiemos rūmų šturmas. Filme „Sena ir nauja" (1929) pasakojama apie kolūkiečių gyvenimą.

Kai kelerius metus išgyvenęs užsienyje Eizenšteinas grįžo į Rusiją, jis ėmė vaizduoti senesnius laikus. „Aleksandras Neviškis" (1938) buvo pranašiška būsimojo konflikto su vokiečiais studija. Viduramžių mūšio ant ledo scena, kurioje groteskiški teutonų riteriai masiškai skęsta nuo savo šarvų svorio, tarsi šiurpi Stalingrado alegorija, penkeriais metais aplenkusi tuos įvykius. Apie išskirtinį Eizenšteino statusą galima spręsti iš to, kad filmą „Ivanas Rūstusis" (1945) jis pastatė Stalinui gyvam esant, ir diktatorius jį pamatė, nes buvo didelis kino gerbėjas.

Eizenšteino filmai įrodo, kad didysis menas nesuderinamas su nuoga propaganda. Kai kūrėjo mintis nedviprasmiška, kaip ir religiniame mene, vertintojai gali sutelkti dėmesį į jos perteikimo meistriškumą. 1958 m. Briuselio filmų festivalyje „Šarvuotis Potiomkinas" buvo pripažintas pirmuoju iš dvylikos geriausių pasaulio filmų. [**POTIOMKINAS**]

Taigi tada bolševikai užgrobė valdžią Petrograde. Jie neketino tuo pasitenkinti. Trumpai pasirodęs tą rytą vykusiame Tarybų suvažiavime Leninas pasveikino „pasaulinę socialistinę revoliuciją". To, kas įvyko, anaiptol negalėjai taip pavadinti. Tai netgi nebuvo Petrogrado socialistų sukilimas. Spalio 26 d. atsišaukimo juodraštyje savo kreipimąsi Leninas baigė šūkiu „Tegyvuoja socializmas", bet jį išbraukė.

Tai nereiškia, kad Leninas ir jo bolševikai nebuvo radikaliausi revoliucionieriai. Atėję į valdžią, jie ėmė iš pagrindų griauti senąją Rusiją. Lenino vadovaujami 1917–1921 m., o ypač prie valdžios vairo atsistojus Stalinui (nuo 1929 m.), jie pertvarkė bemaž visas Rusijos gyvenimo sritis. Tačiau tai darė prievarta iš viršaus, nepaisydami Rusijos politinį pagrindą sudariusių radikalių ir socialistinių grupuočių. Jų veiklos metodai turėjo mažai ką bendra su stichiška revoliucija iš apačios, apie kurią jie taip daug prirašė savo vadovėliuose.

Bolševikų veiksmai tuoj po perversmo apibendrinti trijuose garsiuosiuose „dekretuose", kuriuos Tarybų suvažiavimui spalio 26 d. vakare pateikė Leninas. Nė vienas jų neatitiko savo pavadinimo. „Taikos dekretas" iš esmės buvo kreipimasis į kariaujančias šalis sudaryti trijų mėnesių paliaubas. „Žemės dekretu" įsakyta perduoti privačias žemės valdas kaimo bendruomenių nuosavybėn. Jis buvo „ištrauktas" iš eserų programos ir visiškai nesiderino su ankstesne (ir vėlesne) bolševikų politika – perduoti žemę valstybės nuosavybėn. Buvo skelbiama, kad „Dekretą dėl valdžios", kuriuo įsteigta Lenino vadovaujama Liaudies komisarų taryba, turės patvirtinti būsimasis Steigiamasis susirinkimas. Leninas ištisai dūmė akis. Pasinaudojus tarptautine taika, įgyvendinta gruodžio paliaubomis ir 1918 m. kovo 3 d. Bresto taikos sutartimi su Vokietija, buvo pradėtas beatodairiškas karas su bolševikų oponentais šalies viduje. Žemės atidavimas valstiečiams buvo tinkamu metu įvykdyta taktinė gudrybė, nuslopinusi gausiausios Rusijos klasės nepasitenkinimą lemiamu momentu. Netrukus bolševikai pradės bekompromisinį „karą su kaimu" – įves valstybinį kainų ir prekybos maisto produktais monopolį.

Gestas Steigiamajam susirinkimui buvo grynas oportunizmas. Bolševikai netrukdė vykdyti Laikinosios vyriausybės numatytų visos šalies rinkimų į suvažiavimą. Rinkimai, kaip ir turėjo, įvyko lapkričio antroje pusėje. Bolševikų kandidatai surinko 24 procentus balsų. Per šiuos vienintelius laisvus rinkimus Sovietų istorijoje pergalė akivaizdžiai atiteko eserams, gavusiems 40,4 procentus balsų. Tačiau tokie mažmožiai Leninui buvo nė motais. Jis leido 1918 m. sausio 5 d. pradėti Steigiamąjį susirinkimą, o paskui paprasčiausiai jį nutraukė. Sausio šeštąją, tarp 3 ir 4 valandų ryto, kai Susirinkimo pirmininkas, eserų vadovas Viktoras Černovas (1873–1952), pasiūlė priimti įstatymą, panaikinantį žemės nuosavybę, jam per petį pliaukštelėjo kažkoks jūreivis, bolševikų sargybos viršininkas. „Man liepta jums pranešti, kad visi čia esantieji privalo išeiti iš susirinkimo salės, – pareiškė jūreivis, – nes sargyba pavargo."[7] Nuo tada Rusija buvo pasmerkta konfliktui, per kurį galvas paguldys daugiau rusų negu Rytų fronte (žr. III priedą, 102).

1918-ųjų, paskutiniųjų Didžiojo karo metų, pradžioje Centrinės valstybės planavo puolimą, kuris atneštų joms pergalę. Metų pabaigoje jų kariuomenės visiškai atsitraukė. Rytų fronto nebeliko, o kalnuotoje Italijoje nė viena pusė negalėjo pasiekti persilaužimo. Taigi karo baigtis dabar priklausė nuo Vakarų fronto. Laikotarpiu nuo kovo iki liepos vokiečių karo vadai permetė į jį visus likusius išteklius. Jų pastangos nebuvo bevaisės: nustūmė britus apie 55 km nuo Amjeno. Centriniame fronte vokiečiai dar kartą prasiveržė iki Marnos upės, tačiau jiems

nepavyko nei pralaužti fronto linijos, nei įveikti sąjungininkų ryžto. Liepos mėnesį, per antrąjį mūšį prie Marnos, Pétaino „tamprioji gynyba" parodė, kad puolantieji neturi pranašumo, kuris užtikrintų jiems pergalę. Paskui, rugpjūčio 8-ąją, „juodąjį Vokietijos armijos penktadienį", 456 britų tankai prasiveržė pro fronto liniją ir sąjungininkai per vieną dieną susigrąžino 13 iš 55 prarastų kilometrų. Po savaitės vokiečių ir austrų karvedžiai pranešė savo imperatoriams, kad karą reikia baigti. Rugsėjį ir spalį rytų sektoriuje pagaliau pasijuto amerikiečių galybė, pirma prie San Migelio, kur buvo pašalintas didžiausias visame fronte vokiečių „kyšulys", o paskui ir miškingoje Argonos aukštumoje. Vokiečių fronto linija vis dėlto nebuvo pralaužta, tad jie nesijautė pralaimėję. Bet spalio 3 d. vokiečiai jau buvo taip prispausti, kad pasiūlė prezidentui Wilsonui paliaubas. [**NEAPYKANTA**]

1918 m. spalis buvo nuostabus mėnuo. Taikos dvelksmas pakenkė Centrinėms valstybėms labiau negu ketveri kovų metai. Iš mažiau reikšmingų frontų ėjo prastos naujienos. Sąjungininkų puolimas Makedonijoje pavyko, o Bulgarija ką tik nustojo priešintis. Palestinoje sumanių veiksmų dėka britams pagaliau pavyko pasiekti pergalę prie Karmelio kalno netoli Megido, o osmanai prašė taikos. Italijoje, paskutinį kartą nesėkmingai pamėginusi prasiveržti prie Pjavės upės, Austrijos—Vengrijos kariuomenė liovėsi kautis. Europoje visi žinojo, kad Antantė ima viršų, kad zonduojamos taikos galimybės ir kad tolesnis priešinimasis tik užtęs agoniją. Kur tik galėjo, kareiviai ėmė patys spręsti visus klausimus. Dykinėjančiose vokiečių ir austrų Rytų įgulose buvo pristeigta daugybė *Soldatenräte*, mėgdžiojančių rusų tarybas. Austrų kariuomenė subyrėjo, nes dezertyravo čekų, lenkų, kroatų, vengrų ir net vokiečių pulkai — jų kareiviai tiesiog nusprendė grįžti namo. Visur buvo reikalaujama tautų nepriklausomybės. Spalio 20 d., kai Vienoje buvo sušauktas Vokietijos ir Austrijos susirinkimas, turėjęs padėti pamatus Austrijos Respublikai, žaidimas akivaizdžiai buvo baigtas. Akies mirksniu imperatorius Karolis ir 500 Habsburgų dinastijos valdymo metų virto istorija. Nepriklausomomis pasiskelbė kelios lig tol nežinomos valstybės: Čekoslovakija (spalio 28 d.), Jugoslavija (spalio 29 d.), Vengrija (lapkričio 1 d.), o Lemberge — Vakarų Ukrainos Respublika (lapkričio 1 d.). [**LYČIAKOVAS**]

Taikos liga netruko pasklisti po Vokietiją, o taikos reikalaujantys balsai įsigeidė kaizerio galvos. Imperijos karinio laivyno įgula sukėlė maištą Vilhelmshafene. Lapkričio 7 d. Miunchene prasidėjo socialistinė revoliucija, o 9 d. Berlyne buvo paskelbta, kad įkuriama Vokietijos Respublika. Kitą dieną jau prieš kelias paras atsisakęs sosto kaizeris Vilhelmas su kronprincu išvyko tremtin į Olandiją. Vokietijos karinė žvalgyba žengė paskutinį rizikingą žingsnį — paleido pavojingiausią lenkų belaisvį Juzefą Pilsudskį ir įsodino į traukinį, vykstantį Varšuvon. Atvažiavęs 11 d. rytą, jis ėmė vadovauti vokiečių įgulos nuginklavimui ir paėmė į savo rankas nepriklausomos Lenkijos vadžias, nuvildamas Vakarų sąjungininkes.

Taigi galų gale Centrines valstybes, kaip ir Rusiją, sužlugdė ne akivaizdus karinis pralaimėjimas, o politinė krizė. Vokietijos kariuomenė, kuri pergalingai kovėsi Rytuose, liko neįveikta ir Vakarų fronte; į Vokietiją sąjungininkių armijai taip ir nepavyko jos parginti. Tačiau ši kariuomenė nebeklausė jai įsakinėjusios

NEAPYKANTA

1918 m. rugpjūčio 3 d. Kenterberio arkivyskupas Randallas Davidsonas skaitė pamokslą Vestminsterio šv. Margaritos bažnyčioje karališkajai porai, ministrams ir abiejų Parlamento rūmų nariams. Daugelis susirinkusiųjų žinojo, kad arkivyskupas ne kartą pasisakė prieš amoralią vyriausybės karo meto politiką, bet viešai to nedarė. Tikriausiai daugelis susirinkusiųjų pasijuto nejaukiai, kai jis iš sakyklos dabar prabilo: „Esama pykčio atmainos, kuri gali išsigimti į nuožmią neapykantą, visiškai nesuderinamą su krikščioniškojo tikėjimo principais, – dėstė šis škotas tyliu balsu. – Būdami pasišventę mokiniai gyvojo Viešpaties ir Mokytojo, kuris mirė ant kryžiaus dėl visų, kurie jo nekentė, turime daryti viską, kad neapykantos dvasia nerastų peno mūsų širdyse“[1]. Šalia arkivyskupo stovėjo kapelionas, vėliau parašęs jo biografiją – George'as Bellas (1883–1958), būsimasis Čičesterio vyskupas. Jis seks savo mokytojo pėdomis ir taps žymiausiu protestantiškos Europos „krikščioniškojo internacionalizmo“[2] propaguotoju.

Vyskupas Bellas net nepriminė internacionalisto. Jis nemokėjo nė vieno kokios nors užsienio kalbos žodžio, tačiau tvirtai laikėsi krikščioniškų principų ir drąsiai juos skelbdavo. Pokario metais jis tapo Upsalos arkivyskupo Nathano Söderblomo, švedų liuterono, kadaise dėsčiusio Leipcigo universitete, sekėju. 1919 m. Bellas dalyvavo Vasenaro konferencijoje Olandijoje, kurioje buvo svarstomi kaltės dėl karo klausimai; 1925 m. jis padėjo surengti Stokholmo konferenciją krikščionių „Gyvenimo ir darbo“ tema. Ši konferencija pradėjo darbą, kurį vėliau tęs Pasaulinė bažnyčių taryba.

Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje, būdamas Visuotinės krikščionių gyvenimo ir darbo tarybos (VKGDT) pirmininkas, Bellas susidūrė su nacistų spaudžiamų Vokietijos bažnyčių problema. 1935 m. jis išreikalavo, kad būtų viešai paskelbta protesto rezoliucija; parašė griežtą laišką Reicho vyskupui Mülleriui „savo kaltę prisipažįstančios Bažnyčios“ vardu ir Čičesteryje pats priėmė pasipiktinusį fon Ribbentropą. Bello sušaukti VKGDT susirinkimai Novi Sade (1933) ir Fano (1934) padėjo pamatus 1937 m. Oksfordo konferencijai, kurioje susivienijo kelios ekumeninės grupės ir, atkreipus visuomenės dėmesį į totalitarizmo grėsmę, keliamą ir nacizmo, ir komunizmo, buvo suburta „Oksfordo moralinio persiginklavimo grupė“.

Kilus karo pavojui, vyskupas Bellas drąsiai reiškė savo įsitikinimus. 1939 m. birželį Oksfordo universitete jis kalbėjo apie „Dievą, aukštesnį už tautą“ ir smerkė „piktinantį“ valstybės suvereniteto reikalavimą ir „kolektyvinio egoizmo sukeltą maišatį“[3]. Lapkričio mėnesį jis paskelbė straipsnį „Bažnyčios paskirtis karo metu“:

> Bažnyčia neatlieka savo vaidmens, jei užmiršta, kad jos narius vienoje tautoje sieja saitai su jos nariais kiekvienoje kitoje tautoje. [Bažnyčia] privalo <...> pasmerkti savo tautos kariškius, vykdančius represijas ir mėtančius bombas. Ji turi stoti prieš melo ir neapykantos propagandą. Ji turi būti pasirengusi atkurti draugiškus santykius su priešų tauta. Ji privalo pasisakyti prieš bet kokį naikinantį ar pavergiantį karą ir bet kokias priemones, kuriomis tiesiogiai siekiama palaužti žmonių dvasią...[4]

Šie principai nebuvo populiarūs, bent jau tarp Britanijos vyriausybės narių ir jo vyskupijos tikinčiųjų. Negana to, vėliau Lordų rūmuose jis pasisakė prieš svetimšalių internavimą (1940 m. rugpjūtį), prieš „viską šluojantį bombardavimą“ (1944 m. vasario 9 d.) ir atominių bombų naudojimą. [ALTMARKT] Apie sąjungininkų bombardavimus jis kalbėjo be jokių užuolankų:

> Bombonešiai nebesitaiko į gynybinius, karinius ar pramoninius objektus – jie nušluoja ištisą miestą. O kam jiems rinktis, kai taikinys – civiliai gyventojai, paminklai, kariniai ir pramoniniai objektai, žodžiu – viskas?![5]

1942 m. liepą vyskupas išskrido pavojingon kelionėn į Stokholmą susitikti su krikščionių pasipriešinimo nariais iš Vokietijos. Sąjungininkės vėliau atmes jo kreipimąsi jų vardu. Tačiau ne kam kitam, o Džordžui Bellui pastorius Bonhofferis slapčia perduos savo paskutinę žinutę iš nacistų kalėjimo mirtininko kameros. Joje jis rašė: „Perduokit jam, kad kaip ir jis tikiu visuotinės krikščionių brolystės principu ir kad mes tikrai pasieksime pergalę“[6].

Galvodamas apie ateitį, Bellas visuomet pirmiausia vaizdavosi „krikščionišką Europą“. Turėdamas galvoje sumanymo bombarduoti autorius jis klausė: „Ar jie suvokia, kokią sėklą sėja būsimiesiems Europos tautų santykiams?“ Jau po karo, 1945 m. radijo laidoje, skirtoje Vokietijai, jis prabilo apie „Europos dvasią“:

> Šiandien vienas iš svarbiausių mūsų tikslų turėtų būti krikščionybės sugrąžinimas. Mes norim matyti Europą kaip krikščionišką kraštą <...> Nė viena tauta, bažnyčia ar individas nėra be kaltės. Be atgailos ir be atleidimo negali būti ir atgimimo.[7]

Šios mintys dominavo ankstyvojoje pokario Europos vienybės sąjūdžio stadijoje, bet vėliau jas nusižiūrėjo ekonomistai. George'as Bellas suvaidino svarbų vaidmenį įsteigiant Pasaulinę bažnyčių tarybą Amsterdame 1948 m. rugpjūčio 22 d. – praėjus beveik lygiai trims dešimtmečiams po arkivyskupo Davidsono pamokslo Vestminsteryje.

LYČIAKOVAS

1918 m. lapkričio 24 d. trys jauni žmonės buvo palaidoti atskirame kariškiams skirtame plote katalikiškose Lyčiakovo kapinėse Lvovo priemiestyje. Visi trys: Zigmuntas Menzelis (23 m.), Jozefas Kurdybanas (19 m.) ir Felicija Sulimirska (21 m.) žuvo lenkų ir ukrainiečių susirėmime dėl buvusios austrų Galicijos sostinės. Tai buvo pirmosios iš tūkstančių laidotuvių, kurių metu žuvusių lenkų palaikai buvo perkelti iš laikinų kapų parkuose ir aikštėse. Jos davė pradžią Lvovo gynėjų kapinėms, „Jaunųjų erelių“ *Campo Santo*[1]. Jauniausias čia palaidotas bus Antošas Petrykiewiczius, per susirėmimą žuvęs trylikametis.

Kaip ir kitų devyniolikto amžiaus Europos miestų kapinės, Lyčiakovas jau buvo įspūdingas istorinis ir meno paminklas. Kaip Paryžiaus Per Lašeze ar Londono Haigeite jas supantis miškas saugojo puošnius mauzoliejus šeimų, prisidėjusių, kad Lvovas

taptų dideliu miestu. Dviejuose atskiruose sklypuose eilės paprastų kryžių žymėjo 1830 ir 1863 m. lenkų sukilėlių kapus.

Po Didžiojo karo tokių karinių kapinių kaip Lyčiakove Europoje atsirado šimtai, ypač Belgijoje ir Šiaurės Prancūzijoje. Pagrindinis šių 1919–1934 m., lenkų valdymo laikotarpiu, įrengtų kapinių akcentas buvo iškili triumfo arka su akmeniniais liūtais šonuose ir pusapskritimį sudaranti kolonada. Virš arkos buvo užrašas: MORTUI SUNT UT LIBERI VIVAMUS (Jie mirė, kad gyventume laisvi); liūtai laikė skydus su miesto devizu SEMPER FIDELIS (Visada ištikimi) ir žodžiais TOBIE POLSKO (Tau, Lenkija). Už kapų dunksojo arkadomis puošta kripta, o laiptai pro ją vedė į apskritą koplyčią. Visą kapinių ansamblį puošė amžinai žali krūmai ir apšvietė bronziniai žibintai. Atskiri paminklai buvo pastatyti Poznanės savanoriams atminti, taip pat prancūzų pėstininkams ir amerikiečių lakūnams, žuvusiems ginant miestą nuo bolševikų 1919–1920 m. [**DUOMONAS**] [**LANŽMARKAS**]

Lyčiakovo kapinės ypatingos ne savo kilme, bet likimu. Po Sovietų aneksijos 1945 m. jos buvo nusiaubtos. Kryžiai nugriauti, užrašai ir paminklai sudarkyti, o koplyčia paversta akmenkalių dirbtuve. Medžiais ir krūmais užžėlusias kapines dabar saugojo pikti šunys; į jas atėjęs rizikavai būti suimtas. Žmonėms slapčia pavyko užfiksuoti, kaip buvo apleistos šios kapinės. Lankytojams skirtas tik šalia pastatytas milžiniškas sovietinis karo memorialas. Tiktai 1989 m. Varšuvos vyriausybei paprašius pradėti kapinių atstatymo darbai.

Vakarų Europoje dauguma kapinių per II pasaulinį karą nenukentėjo. Tačiau visoje Rytų Europoje vokiečių, žydų, lenkų, lietuvių ir ukrainiečių kapinės nyko, neatlaikiusios bolševikinio niokojimo vajaus. Mat jos kliudė perrašyti istoriją. Per 1918–1919 m. kovas žuvo maždaug tiek pat ukrainiečių, kiek ir jų priešų lenkų. Vis dėlto ukrainiečių kariškių kapai visą lenkų valdymo laikotarpį buvo gerbiami ir prižiūrimi. Atėjus sovietams, jie sunaikinti.

1991 m. Lvovas, svarbiausias Vakarų Ukrainos miestas, tapo antruoju nepriklausomos Ukrainos Respublikos miestu. 1918–1919 m. pralaimėjusių ukrainiečių svajonės virto tikrove, o jaunų Lyčiakove palaidotų lenkų galutinai sudužo. [**ELZASAS**]

politinės valdžios. Paliaubų derybos prasidėjo lapkričio 8 d. Retonde prie Ainos netoli Suasono miesto. Netrukus 14-os Wilsono ir papildomų 18-os sąjungininkių punktų reikalavimų pagrindu buvo pasiektas susitarimas. Sąjungininkės reikalavo, kad kariuomenė būtų išvesta iš užimtų teritorijų, kad Reino rytiniame krante būtų sudaryta demilitarizuota zona, kad iš Vokietijos būtų atimtas karinis laivynas, sunkioji ginkluotė ir karinis transportas, kad ji sumokėtų kontribuciją ir kad būtų panaikintos Bresto ir Bukarešto sutartys. Sąjungininkių iškelti kapituliacijos reikalavimai buvo tokie griežti, kad nulėmė ir taikos sąlygas. Paliaubų sutartis buvo pasirašyta stovinčiame traukinio vagone 11 d. trečią valandą nakties ir turėjo įsigalioti po šešių valandų. Pabūklai nutilo vienuolikto mėnesio vienuoliktos dienos vienuoliktą valandą.

Per karą žuvo per 10 milijonų kareivių, daugiausia — jaunų vedusių vyrų ir viengungių (žr. III priedą, 101). Tarp žuvusiųjų ypač daug buvo jaunesniųjų karininkų. Juos vadino „prarastąja karta", *les sacrifiés*. Kol vyrai kariavo, kol juos žalojo ir žudė priešai, visa našta gulė ant jų šeimų, o ypač moterų pečių. Karo metais moterys ėmėsi darbų, kuriuos anksčiau dirbo į frontą išėję vyrai. Jos dirbo šaudmenų gamyklose, kontorose, įsigijo daugybę anksčiau joms neprieinamų specialybių: tapo tramvajų vairuotojomis, vadybininkėmis ar žurnalistėmis. Daugeliui merginų tai atvėrė socialinio išsivadavimo galimybę; moterys demonstravo lygias teises trumpai apsikirpdamos plaukus ir viešai rūkydamos. Bent jau pirmaujančiose Europos šalyse moterys nebesitenkino saugia namų ir šeimos aplinka. Šią permainą atspindėjo labai paplitęs moterų judėjimas dėl rinkimų teisės. Vis dėlto karas turėjo baisių socialinių ir psichologinių padarinių. Prarastąją vyrų kartą „kompensavo" gausybė jaunų našlių ir vienišų senmergių, kurios prarado galimybę susirasti partnerį, nes mylimieji kapanojosi apkasuose. Demografinė žala ir lyčių disproporcija bus jaučiamos dar ilgai.

Statistiniai duomenys nėra tokie iškalbingi kaip atskirų šeimų išgyvenimai. 1918 m. rugsėjo 5 d. aštuoniolikametis 48-osios Karališkųjų oro pajėgų naikintuvų eskadrilės 11 pulko leitenantas Normanas Daviesas iš Boltono miesto Lankašyro grafystėje, būdamas Prancūzijoje vos antrą dieną, per pratybas žuvo prie Sen Omero, kai jo naikintuvas „Bristol" patyrė avariją. Jo vadas raporte daugiau sielojosi praradęs lėktuvą, o ne lakūną[8]. Lapkričio 11 d. Boltonų šeima iš to paties miesto džiūgavo, sužinojusi, kad karas baigėsi. Kitą dieną ji gavo „karaliaus telegramą", kurioje su apgailestavimu buvo pranešama, kad vyriausiasis šeimos sūnus devyniolikametis eilinis Jamesas Boltonas iš Rytų Lankašyro pulko 11-ojo bataliono mirė likus kelioms minutėms iki paliaubų. Panašų sielvartą išgyveno milijonai prancūzų, vokiečių, italų, austrų ir rusų šeimų.

Europoje knibždėjo karo pabėgėlių, daugiausia iš Belgijos, Galicijos ir Serbijos. Negana to, Europoje kilo pandemija, kokios žemynas nebuvo matęs nuo Juodosios Mirties. „Ispaniškasis gripas" nusinešė į kapus daugiau europiečių negu karas, tarp jų ir eilinį Boltoną. [EPIDEMIJA] Europa susilaukė milžiniškos paramos iš svetur. Tarptautinio Raudonojo kryžiaus ir Amerikos pagalbos administracijos laukė neregėto masto užduotis, ypač Rytų Europoje.

Vis dėlto perdėčiau sakydamas, kad Europoje viešpatavo taika. Vakarų Europoje išties buvo ramu, bet dideliuose Centrinės ir Rytų Europos plotuose tvarka visiškai pakriko. Atsirado pora dešimčių nepriklausomų valstybių ir kiekviena jų nesutarė su savo kaimynėmis (žr. 25 žemėlapį). Didžiausioji iš jų, Sovietų Rusija, kariavo su dauguma savo piliečių ir visomis kaimynėmis, be to, provokavo revoliucinius įvykius svetur. Taigi tuo metu, kai pergalę pasiekę sąjungininkai kur įmanydami stengėsi įtvirtinti taiką, didžiojoje žemyno dalyje ir toliau siautė konfliktai. „Baigėsi Milžinų karas, — rašė Churchillis, — prasidėjo nykštukų karai." Geopolitiniu požiūriu Didysis trikampis buvo taip apipešiotas, kad sveikos liko tik Vakarų valstybės. Rusiją nokautavo Centrinės valstybės, o šias — Vakarai. Vis dėlto Rusija ir Vokietija dar alsavo; karo aukomis — kaip Austrija—Vengrija ir

Osmanų imperija. 1918 m. lapkritį Vakarų valstybės gavo menkutę progą sukurti Europoje stabilią tvarką, „kol Rusija ir Vokietija miega". Deja, Vakarų valstybių taikdariškos pastangos iš pat pradžių turėjo rimtų trūkumų.

Taikos konferencijos posėdžiai Paryžiuje vyko visus 1919 metus. Ji buvo surengta kaip nugalėtojų kongresas, o ne Europos valstybių susirinkimas. Joje nebuvo nei Sovietų Rusijos, nei Vokietijos Respublikos, o naujai susikūrusios valstybės dalyvavo tik globotinių ir prašytojų teisėmis. Pagrindinius sprendimus priėmė Dešimties taryba ir jos įpėdinė Keturių taryba – Clemenceau, Lloydas George'as, Wilsonas ir kartais Italijai atstovaujantis Orlando, – o nuo 1920 m. sausio – nuolatinė (sąjungininkių) Ambasadorių konferencija. Vien to pakako, kad kiltų diktato ar „primesto susitarimo" įspūdis. Nors rengėjai turėjo didelių ambicijų, Taikos konferencija nesiėmė spręsti daugybės aktualiausių Europos problemų. Ji apsiribojo tuo, kad parengė sutartis, kurias privalėjo pasirašyti buvę priešininkai. Itin apgailėtinų padarinių turėjo konferencijos nenoras pripažinti, kad subyrėjo Rusijos imperija, kurios interesus „jai buvo patikėta ginti". Neryžtinga sąjungininkių intervencijos Rusijoje politika, atbulomis rankomis ir pusinėmis priemonėmis įgyvendinama visus 1919 metus, buvo be galo paranki bolševikams.

Nors Wilsono tautų apsisprendimo teisės idealas buvo plačiai propaguojamas, jis nebuvo nuosekliai ar sąžiningai taikomas. Pergalę švenčiančios sąjungininkės nemanė esant reikalinga svarstyti tokių joms pavaldžių tautų, kaip airiai, o juo labiau kolonijų siekius. Jos skatino radikalius teritorinius perdalijimus buvusių priešininkų sąskaita, bet netoleravo jokių reikalavimų, dėl kurių nukentėtų pačios. Pavyzdžiui, buvo visokeriopai palaikomi čekai, pretendavę į Austrijos ir Vengrijos žemes ir aiškinę, esą tai senosios „šv. Vaclovo žemės" (žr. III priedą, 91). Lenkai buvo griežtai pasmerkti už „mažųjų valstybių imperialistines ambicijas", mat jų reikalavimas atkurti 1772 m. sienas nesiderino su Rusijos imperijos atkūrimu. Jeigu vienas prašytojas likdavo patenkintas, tai du ar trys – it musę kandę.

Pačioms Vakarų valstybėms stigo solidarumo. Amerikiečiai manė anglus ir prancūzus turint imperialistinių kėslų. Britai įtarė prancūzus napoleoniškomis ambicijomis. Ir anglai, ir prancūzai abejojo amerikiečių pažadų tvirtumu. Jų nuogąstavimai visiškai pasitvirtino, kai JAV kongresas neratifikavo Versalio sutarties su Vokietija ir Amerikos narystės mėgstamiausiame Wilsono sumanyme – Tautų sąjungoje. Sąjungininkių diplomatija visiškai neįvertino nutarimų įgyvendinimo problemos. Kas kad politikai Paryžiuje darė reikšmingus sprendimus – paversti juos tikrove tolimuose Europos kraštuose, kurių Vakarų valstybės visiškai nekontroliavo, nes turėjo tik menkutę įtaką, buvo visai kas kita. Sąjungininkių komisijos viena po kitos laikinai sprendė vienur ir kitur kylančias problemas. Tačiau ką tik sukurta Tautų sąjunga buvo bejėgė. JAV nusigręžė nuo Europos reikalų; Britanija paskelbė demobilizaciją; Prancūziją gąsdino mintis, kad vienai teks atlikti žemyno žandaro vaidmenį. Praeis kiek laiko ir nepatenkinti paskelbtomis taikos sąlygomis pamatys galį nebaudžiami jų nepaisyti.

Žinoma, Taikos konferencija nuveikė stulbinamai daug darbų. Buvo sudarytos penkios svarbios sutartys. Tuzinui naujų valstybių buvo suteiktas tarptautinis pripažinimas. Pora dešimčių šalių gavo papildomų teritorijų. Buvo surengta daug plebiscitų, o paskui įgyvendinti jų rezultatai. Didelė dalis Europos gavo daugelio trokštamą pagrindą pradėti viską iš naujo. Nebūtų galima teigti, kad konferencijoje vyravo keršto dvasia. Juo toliau, juo labiau švelnėjo jos tonas. Lloydas George'as, lanksčiausias iš „Didžiosios trijulės", atvyko sausį. Nors iš visų pusių sklido raginimai „Pakarti kaizerį!", jis netrukus ėmė vadovauti kompromiso paieškoms. Nuosaikios jo politikos pavyzdžiu tapo laisvojo Dancigo miesto sukūrimas, už kurį jis nesulaukė padėkos. Nepaneigsi, kad pro sprendimus dėl kaltės už karą, dėl reparacijų principo, pagal kurį Vokietija privalėjo padengti visus karo nuostolius, ir dėl vienašališkų nuginklavimo planų, prasikišo keršto siekis. Tuo pat metu, nepaisant Clemenseau užsispyrimo, vis labiau tvirtėjo nuomonė, kad Sąjungininkės neturėtų reikalauti daugiau, nei gali sutikti vokiečiai. [ŠLĖZVIGAS]

Vis dėlto po konferencijos susidaręs tarptautinis klimatas anaiptol nebuvo sveikas. Pergalę švenčiančių sąjungininkių rodomas kerštingumas ir cinizmas nepranašavo nieko gero. Rytų Europa, kur konfliktas ir prasidėjo, vis dar nebuvo sutvarkyta. Vos spėjus nudžiūti sutarčių rašalui, daug kas nekantravo jas peržiūrėti.

Dauguma karų, kilusių 1918–1921 metais, suliepsnojo dėl grynai vietinio pobūdžio nesutarimų. Prirašytos ištisos enciklopedijos apie dorybes ir nedorybes lig tol negirdėtų, bet dabar pagarsėjusių kraštų, pradedant Olštinu ir baigiant Spišu. Vis dėlto keturi iš tų karų turėjo didesnės svarbos. Tai pilietiniai karai Rusijoje ir Vengrijoje bei Lenkijos–Sovietų Rusijos ir Graikijos–Turkijos karai. Visais šiais atvejais akivaizdžiai išryškėjo galingųjų Vakarų valstybių nesugebėjimas teigiamai paveikti rytinės Europos dalies.

1918–1921 metų „Rusijos pilietinis karas", ko gero, šitaip pavadintas per klaidą. Iš tikrųjų tai buvo virtinė į daiktą susipynusių pilietinių ir tarptautinių karų. Jis vyko dviem pagrindinėmis kryptimis. Pirmosios esmę sudarė kova dėl centrinės valdžios Rusijoje. Pešėsi „raudonieji" bolševikai ir įvairaus plauko „baltieji". Ir pirmieji, ir pastarieji siekė vienaip ar kitaip atkurti Rusijos imperiją. Kita vertus, tęsėsi virtinė konfliktų tarp raudonųjų bei baltųjų iš vienos pusės ir nepriklausomų respublikų iš buvusių carinės imperijos pakraščių iš kitos. Visos šios respublikos kovėsi norėdamos išsaugoti ką tik gautą nepriklausomybę. Bet tai dar ne viskas. Raudonieji, pagrindinius dalinius sutelkę Maskvoje, savo pajėgas įvedė į kiekvieną respubliką. Baltieji taip pat turėjo keletą atskirų armijų. Įsikišo daugybė užsienio jėgų. Tautinių respublikų vyriausybėms dažnai priešindavosi vietiniai varžovai. Nestigo ir pašaliečių, tarkim, buvusių karo belaisvių čekų, kurie 1918 metais užgrobė Sibiro geležinkelį. Taigi daugelyje vietų kovos virto netvarkingomis peštynėmis, kuriose dalyvavo kas tik norėjo. [BLR]

Antai Ukrainoje kovėsi net vienuolika armijų, nes šis kąsnis buvo itin gardus. 1918 metų sausį įkurtos Ukrainos respublikos pajėgos skilo į anksčiau įsteigtos Rados ir vėliau atsiradusios Direktorijos šalininkus. Okupacinė Vokietijos kariuomenė, kuri kovėsi Rytų fronte, pasiliko iki 1919 metų vasario, kad padėtų

ŠLĖZVIGAS

1920 metų liepos 10 dieną karalius Kristianas X ant balto žirgo perjojo Danijos sieną atsiimti Pietų Jutlandijos arba Šiaurės Šlėzvigo, kuris pagal plebiscitą neseniai atiteko Danijai[1]. Šitaip baigėsi vienas iš nuožmiausių ir ilgiausiai užsitęsusių naujausiųjų laikų Europos teritorinių ginčų.

Riba tarp Vokietijos ir Danijos nuo seno ėjo per kaimynines Šlėzvigo ir Holšteino sritis Jutlandijos pusiasalio pietuose. Istoriškai Šlėzvigas (daniškai Slesvig) buvo Danijos valda, o Holšteinas priklausė Šventajai Romos imperijai. Senovinis „Eiderio akmuo", įmūrytas Rensburgo miesto vartuose, žymi tradicinę imperijos ribą. Tautinė sričių gyventojų sudėtis buvo nevienalytė; šiaurėje daugumą sudarė kalbantieji daniškai, o centre ir pietuose – vokiškai (žr. III priedą, 79).

„Šlėzvigo–Holšteino klausimas" pirmąsyk iškilo 1806 metais, kai prancūzai abi sritis atidavė Danijai. Jos teisę į šias teritorijas patvirtino Vienos kongresas, bet vėliau kilo neaiškumų, kai Holšteinas buvo paskelbtas Vokietijos sąjungos dalimi. Tik to ir trūko, kad užvirtų košė. Augančio nacionalizmo amžiuje „šiaurinių pelkių čiabuviai vokiečiai" pareikalavo atsiskirti nuo Danijos. Patriotiški „Eiderio danai" susitelkę jiems priešinosi. Nacionalistų ambicijos netrukus susipynė su konstitucinės vyriausybės sukūrimo siekiais. Atsiliepdama į provincijų visaliaudinių susirinkimų, kuriuose daugumą sudarė vokiečiai, raginimus, Prūsijos kariuomenė 1848 m. užėmė Šlėzvigą–Holšteiną. Galų gale prūsai buvo priversti pasitraukti, nes Britanija ir Rusija pagrasino griebtis atsakomųjų veiksmų. Prūsijos žvilgsniai krypo į Kylio jūrų uostą[2].

Krizė dar labiau pagilėjo 1863 metais, kai nepalikęs vyriškos lyties įpėdinio mirė Danijos karalius Frydrichas VII, visai neseniai patvirtinęs bendrą „Danijos ir Šlėzvigo" konstituciją. Saksų ir hanoveriečių daliniai tuoj pat užėmė Holšteiną. 1864 metais, kylant vis didesniam triukšmui, Prūsija ir Austrija susitarė imtis bendrų veiksmų – šešeriems metams užimti abi sritis ir ištirti visus nesutarimus. Šiuos ketinimus sužlugdė 1866-ųjų Austrijos–Prūsijos karas. Nugalėję prūsai galėjo vieni kontroliuoti užimtus kraštus, o paskui juos visiškai aneksuoti. Nebuvo įgyvendinti ketinimai surengti plebiscitą ir palengvinti žmonių, pasisakančių už Danijos pilietybę, dalią.

Danų tautinis pasididžiavimas smarkiai atgijo per 1848–1851 ir 1863–1864 metų karus. Nuožmūs mūšiai vyko palei Dannevirke įtvirtinimų liniją; tokios vietos kaip Dybbolo malūnas, kur danai davė ryžtingą atkirtį priešams, vėliau taps tautos šventovėmis. Didžiulę nuoskaudą sukėlė prastas elgesys su Danijos šalininkais ir šiurkšti germanizacijos politika, vykdyta devintąjį ir dešimtąjį XIX amžiaus dešimtmečius, panašiai kaip prūsų užimtoje Lenkijoje.

1920 metų Šlėzvigo plebiscitai buvo surengti Sąjungininkių iniciatyva pagal Versalio sutartį. Šiaurinėje krašto dalyje dauguma (92 procentai) pasisakė už Daniją; Flensburge ir centriniame Šlėzvige 75 procentai gyventojų balsavo už Vokietiją. Taip buvo susitarta dėl sienos, kuri išliko iki šių dienų.

Lordas Palmerstonas kartą pasakė, kad Šlėzvigo – Holšteino klausimą suprato viso labo trys žmonės: „jau miręs princas, vienas išprotėjęs vokiečių profesorius ir jis pats, nors jau viską apie tai pamiršęs". Po 1920 metų visa Europa galėjo pasekti Palmerstono pavyzdžiu, tačiau kitur išliko daugybė panašių sunkiai sprendžiamų nesutarimų. Jei tuo metu buvo išsprendžiamas vienas teritorinis ginčas, bemat kildavo keli kiti.

BLR

Dar neseniai dauguma Vakarų istorikų visai nebuvo girdėję apie Baltarusijos Liaudies Respubliką (BLR), paskelbtą Minske 1918 metų kovo 25 dieną. Tiesą sakant, dauguma žmonių Vakaruose manė, kad Baltarusija tesanti Rusijos sritis[1]. Iki 1918 metų tarp Lenkijos ir Rusijos įsispraudusi Baltarusija neegzistavo kaip savarankiškas politinis vienetas. Pasauliui kadaise žinoma kaip „Baltoji Rusija", ji sudarė didžiąją Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dalį, bet po padalijimų buvo prijungta prie carinės Rusijos imperijos ir pavadinta „Baltarusija".

Per I pasaulinį karą vokiečiams remiant pastebimai atgijo baltarusių tautinė savimonė. 1914–1915 metais Vilniuje ir Minske ėmė veikti baltarusiškos mokyklos, knygynai ir leidyklos, pasirodė laikraščiai baltarusių kalba. 1916 metų sausio 1 dieną feldmaršalo von Hindenburgo pasirašytas dekretas pripažino baltarusių kalbą oficialia vokiečių kariuomenės užimtose teritorijose. 1916–1917 metais laisvai steigėsi baltarusiški teatrai, seminarijos, pedagoginiai institutai, o galop ir politinės partijos.

Iniciatyvos ėmėsi demokratinė socialistinės pakraipos grupuotė „Hramada". 1917 metų gruodį Minske susirinko Baltarusijos nacionalinis kongresas, bet jį išvaikė bolševikai. Tačiau 1918 metų vasarį puolančios vokiečių pajėgos išvijo raudonuosius ir šaliai vėl ėmė vadovauti vietos valdžia. BLR, pažadėjusi siekti visų tautų – baltarusių, lenkų, žydų, lietuvių ir totorių – gerovės, gyvavo iki tų metų pabaigos. 1919-aisias metais ją jėga panaikino grįžusi Raudonoji armija, įsteigusi pirma jungtinę Lietuvos ir Baltarusijos TSR, o paskui – Baltarusijos TSR.

Per 1919–1920 metų Lenkijos–Sovietų karą didžioji dalis Baltarusijos buvo okupuota lenkų. Rygos sutartimi (1921 m.) šalis buvo padalyta neatsižvelgiant į gyventojų pageidavimus. Sovietų metais rytinės dalies gyventojams buvo taikomos represijos, kurias nukentėjusieji vadina genocidu[2]. Naujus siaubus Baltarusijos gyventojai patyrė 1939–1945 metais, kai juos žudė nacistai ir deportavo Stalino valdžia. Tačiau BLR išliko žmonių atmintyje. 1992 metais, atkūrus Baltarusijos Respubliką, joje apsilankęs Europos Parlamento seniūnas pareiškė tvirtai tikįs, kad Baltarusija turi visas teises siekti Europos Sąjungos narystės[3]. Šiuo klausimu jis parodė kur kas didesnį entuziazmą negu dauguma vietos gyventojų, kurių aukščiausieji valdžios sluoksniai beveik visiškai susovietinti ir surusinti. Dėl savo nykios šiuolaikinės istorijos Baltarusija kur kas labiau priklausoma nuo Rusijos negu bet kuri kita buvusi sovietinė respublika.

ıai išsaugoti nepriklausomybę. Ukrainos „Raudonąją armiją" labai palaikė larbininkai Donbaso regione, be to, ją papildė daliniai, pavaldūs centrinei ikų vadovybei Maskvoje. Generolo Denikino „Rusijos savanorių armija", rinta prancūzų, išsilaipino Odesoje; jos įpėdinė — barono Vrangelio „Balmija" — įsitaisė Kryme. Piłsudskio lenkų armija 1919 metų pradžioje sumukarų Ukrainos respublikos armiją ir 1920 metų balandį išvien su Ukrainos orija patraukė Kijevo link. Anarchisto Nestoro Machno valstiečių partizanai didelę centrinės Ukrainos dalį. Per dvejus metus Ukrainos sostinė Kijevas olika kartų perėjo iš vienų rankų į kitas. Supaprastintas šitokių kaleidokų įvykių vaizdavimas kaip dviejų jėgų — raudonųjų ir baltųjų — kovą yra liškas (žr. III priedą, 89).

kių eiga buvo nė kiek ne mažiau sudėtinga negu *ordre de bataille*. Bolšeožiūriu, juos buvo galima skirstyti į dvi stadijas ir kiekviena jų turėjo savo etus. Per pirmą stadiją — 1918—1919 metais — baltieji puolė Rusiją iš visų generolas Judeničius iš Estijos vakaruose, admirolas Kolčiakas iš Sibiro e, generolas Denikinas iš Ukrainos pietuose. Bolševikai iš paskutiniųjų si išlaikyti savo rankose svarbiausią Rusijos dalį aplink Maskvą ir vieną po ıtblokšti puolančias armijas. Per antrą įvykių stadiją, prasidėjusią 1919—1920 žiemą, „Raudonoji armija" perėjo į puolimą, persekiojo besitraukiančius sius, o paskui paeiliui pradėjo triuškinti tautines respublikas.

tiška padėtis susidarė 1919 metų lapkritį, kai Denikinas pasiekė Tulą vos) km nuo Maskvos, o lenkai atsidūrė neką toliau — vakariau Smolensko. s smūgis bendromis jėgomis galėjo padaryti galą bolševikų režimui. Tačiau skio emisarai negavo iš Denikino pageidaujamo atsakymo į klausimą apie iūrį į Lenkijos nepriklausomybę. Taigi lenkai delsė ir pradėjo derėtis su ı. Denikinas dvejojo ir tai buvo lemtinga jo klaida: raudonoji kavalerija, iūgaujanti po pergalės per Caricyno apsiaustį, išmušė jo armiją iš užimamų jų. Savo prisiminimuose Denikinas dėl galutinės bolševikų pergalės kaltę Piłsudskiui[9].

omet įsitvirtinusios šalies centre, gausios Raudonosios Armijos pajėgos išsiė visomis kryptimis ir šlavė iš kelio savo priešininkus. Buvusios imperijos inės dalies respublikų atkariavimas pasibaigė 1921 metais, kai bolševikai ė menševikų režimą Gruzijoje (žr. III priedą, 73).

ro specialistus apstulbinusi bolševikų pergalė aiškintina jų priešų susiskalkaro reikalų komisaro Levo Trockio — „rusų Karno" — talentu, strategidaus susisiekimo linijų pranašumu ir be galo negailestingomis jų „karinio ıizmo" priemonėmis. Bolševikų režimas buvo nepriimtinas visiems pagrinıs Rusijos visuomenės sluoksniams, netgi valstiečiams, visoms svarbiaupolitinio spektro grupėms, pradedant reakcingais monarchistais ir baigiant ais bei socialistais, be to, — visiems nerusams. Bet paties Lenino sukelto ıio karo pradžia davė dingstį sustabdyti visų esamų institucijų veiklą ir roti su bet kokia visuomenine bei politine opozicija. Lenkų didikas Feliksas nskis (1877—1926) sukūrė revoliucinės policijos ČK — Ypatingąją komisiją

(OGPU, NKVD ir KGB pirmtakę) – palyginti su ja Robespierre'as būtų atrodęs silpnavalis kūdikis. Ji dorojosi su visais priešais, tikrais ir įsivaizduojamais, pradedant buvusiu caru ir jo šeima, Lenino įsakymu nužudytais Jekaterinburge 1918 metų liepą, ir baigiant nesuskaičiuojama daugybe bevardžių aukų. Visų ūkio šakų militarizavimas, tarp jų ir transporto bei gamybos, leido bolševikams perimti į savo rankas visas įmones ir profesines sąjungas, o visus jiems nepritariančius šaudyti už „kontrrevoliucinį sabotažą". Liaudies paramos bolševikai retai galėjo tikėtis, nebent žadindami patriotinius rusų jausmus, nukreiptus prieš užsienio „interventus". 1920 metų balandį, kai lenkai padėjo ukrainiečiams susigrąžinti Kijevą, bolševikai nusimetė visas ideologines kaukes. Leninas paragino ginti „Šventąją Rusiją", o Trockis pareikalavo, kad visi buvę cariniai karininkai stotų į armiją. Nepaprasta būtinybė pagimdė nepaprastą išradingumą.

Užsienio intervencija Rusijoje pernelyg sureikšminama. Iš pažiūros daugybė negerų ketinimų turinčių pašaliečių kišo savo nosis į nelaimės ištiktos Rusijos reikalus. Reguliarioji vokiečių armija po Pasaulinio karo liko buvusiuose Rytų fronto kraštuose. Vokiečių savanorių armija bastėsi po Latviją ir Lietuvą, o generolo Bulak-Balachovičiaus nereguliarioji lenkų kariuomenė – po Baltarusiją. Vos pasitraukus iš Rytų fronto vokiečiams, čia pasirodė reguliariosios lenkų kariuomenės daliniai. Britų ekspedicinis korpusas išsilaipino Murmanske ir Gruzijos uoste Batumyje; prancūzai užėmė Odesą; amerikiečiai su japonais kontroliavo Vladivostoką ir Tolimuosius Rytus. Sovietų propaganda be vargo apskelbė tuos svetimšalių veiksmus vieningu nedorų kapitalistų sąmokslu, turinčiu tikslą sunaikinti Rusiją. Iš tikrųjų jokio suokalbio nebuvo. Sąjungininkių vyriausybėms labiausiai rūpėjo neleisti Rusijos imperijai pakrikti; visai ne dėl jų kaltės jos teritorijoje atsirado vokiečiai, juo labiau lenkai, atvirai nepaklusę Sąjungininkių patarimui nesikišti. Sąjungininkės siuntė ekspedicijas saugoti šaudmenis, anksčiau nugabentus į Rusijos uostus Laikinajai vyriausybei. Jos neabejotinai prijautė buvusiems sąjungininkams Rusijoje, kurie neteko valdžios dėl bolševikų perversmo ir dabar šaukėsi pagalbos. Tačiau sąjungininkės niekad nesiuntė karių ar pinigų rimtoms karinėms operacijoms, jos pasitraukė, kai visiems pasidarė akivaizdu, jog jų buvimas duoda puikų kozirį Sovietų propagandai. Tačiau šaukštai jau buvo po pietų; Sovietų istorijos knygos šiuo klausimu muša nacionalistinį būgną ištisus dešimtmečius.

Vakarų istorinės knygos turi savų ypatumų. Į Rusijos imperijos subyrėjimą jose retai žiūrima taip, kaip į tuo pat metu vykusį Austrijos–Vengrijos ar Osmanų imperijų žlugimą. Tautinės respublikos, išsivadavusios iš Rusijos gniaužtų, laikomos žemesnio statuso nei tos, kurios atsiskyrė nuo Centrinių valstybių. Išimtį sudaro tik Lenkija, Suomija ir trys Baltijos šalys, kurias visas pripažino Taikos konferencija. Kyla įspūdis, kad dažnas istorikas į Sovietų Rusijos įvykdytą pakartotinį Ukrainos ar Kaukazo užkariavimą žiūri kaip į vidinį „Rusijos" įvykį. Dar apmaudžiau, į Sovietų Sąjungos susidarymą, prasidėjusį 1922 metų gruodį, neretai žiūrima tik kaip į pavadinimo pasikeitimą. Tai leidžia nė žodžiu neužsiminti apie ilgą imperijos irimo procesą ir penkerių metų bolševikų pastangas pakeisti

ją kita. Esminiai skirtumai tarp „Rusijos", „Rusijos imperijos", „Tarybų Rusijos" (RTFSR) ir „Tarybų Sąjungos" (TSRS) buvo pradėti plačiai nagrinėti tik tada, kai po 70 metų bolševikų sukurtas darinys ėmė byrėti. [BLR]

Analogiškai neįvertinamas ir Rusijos pilietinio karo mastas. O juk suskaičiavę visas baltojo ir raudonojo teroro bei baisiojo bado Pavolgyje aukas, gausime ne mažesnį žuvusiųjų skaičių nei visuose Didžiojo karo frontuose[10].

Žlungant Habsburgų imperijai vyko nemažai rimtų konfliktų, iš jų didžiausias — Vengrijoje. Vengrijos Tarybų Respublika išsilaikė penkis mėnesius, nuo 1919 metų kovo iki rugpjūčio. Tuo metu Europoje susikūrė daug komunistų partijų, bet Budapeštas buvo vienintelis miestas už Rusijos ribų, kuriame komunistiniam režimui pavyko kuriam laikui paimti valdžią. Labai pamokoma yra trumpa pirmoji „Vengrijos revoliucija". Sąlygos jai kilti susidarė, kai pirmoji liberali nepriklausomos Vengrijos vyriausybė atsistatydino protestuodama prieš baudžiamąjį taikos sutarties pobūdį. Daugumą vengrų baugino perspektyva prarasti Slovakiją ir Transilvaniją, kurias laikė savo civilizacijos lopšiu. Komunistų lyderis žydas Béla Kunas (1886—1939?), ką tik iš Rusijos grįžęs karo belaisvis, išnaudojo tą nacionalistinę karštligę. Vengrų komunistai paėmė valdžią palaikomi socialdemokratų ir senojo karininkų korpuso, pažadėję išvyti slovakus ir rumunus iš ginčytinų teritorijų. 1919 metų birželį vengrų kariuomenė iš tikrųjų įsiveržė į Slovakiją. Tuo pat metu Sovietų pavyzdžiu sukurtų darbininkų ir kareivių tarybų delegatai priėmė naują konstituciją ir paskelbė radikalias reformas. Visa pramonė buvo nacionalizuota, iš Bažnyčios atimta nuosavybė, ir kunigai, ir valstiečiai buvo baudžiami priverstiniu darbu.

Tuo metu vengrai praregėjo — išvydo, kokią pabaisą patys maitina. Streikuotojus pasitikdavo šautuvų kulkos. Sukilę ginkluoti valstiečiai buvo masiškai sušaudomi. Prancūzų okupuotame Segedo mieste susibūrė prieš valdžią nusistačiusių karininkų grupė. Prie jų prisidėjo Miklošas Hortis de Nagibanija (1868—1957), buvęs Habsburgų admirolas. Jie suformavo vyriausybę. Susidariusia padėtimi pasinaudojo rumunai — jų kariuomenė rugpjūtį įžengė į Budapeštą ir padarė galą Vengrijos Tarybų Respublikai.

Raudonąjį terorą dabar pakeitė baltasis. Beatodairiškai buvo keršijama Kuno šalininkams, ypač komunistams ir žydams. 1920 metais regentu paskelbtas Hortis įvedė diktatūrą, kuri išsilaikė 24 metus. Du buvusio imperatoriaus Karolio mėginimai susigrąžinti Vengrijos sostą nepasisekė — kaip ir parlamento pastangos atsikratyti kariškių kontrolės. Nors tam režimui netaikomas „fašizmo" apibūdinimas (ko gero, jis ne visai tinkamas), pats admirolas Hortis kartais laikomas „pirmuoju fašistu Europoje". Vis dėlto tai ne paskutinis kartas, kai komunistų piktadarystės sukėlė smarkią antikomunistinę reakciją (žr. III priedą, 92)[11].

1919—1920 metų Lenkijos—Sovietų karas atsiliepė visai Europai. Priešingai, negu šiuos įvykius traktuoja bolševikai, juos organizavo ne Antantė; jie nebuvo Sąjungininkių intervencijos į Rusiją dalis ir neprasidėjo 1920 metų balandį, kai Piłsudskis puolė Kijevą. Be abejo, teritorinių ginčų būta. Vis dėlto pagrindinė konflikto priežastis buvo bolševikų paskelbtas ketinimas susieti savąją revoliuciją

Rusijoje su revoliucija, kurią tikėjosi kilsiant Vokietijoje, — todėl jie ir patraukė per Lenkiją. Šitokia veiksmų eiga aiškiai išdėstyta ankstyvojoje bolševikų ideologijoje ir buvo reikalinga siekiant, kad Rusijoje vykdomas eksperimentas atitiktų Marx'o mokymą.

Iš pradžių bolševikai planavo nužygiuoti į Vokietiją „raudonuoju tiltu" 1918—1919 metų žiemą. Tuo metu jie įsakė vakariniams Raudonosios Armijos daliniams rengti antpuolius Lenkijos teritorijos pakraščiuose. Kadangi pilietiniam karui bolševikams reikėjo daugybės karių praeis visi metai, kol jie sutelks puolimui milijoninę armiją. Trockis visada ragino elgtis atsargiai; nors Leninas viešai pasisakydavo prieš „vaikišką kairumo ligą", pats irgi užsidegė revoliucinio karo entuziazmu[12]. Nuolatiniai susirėmimai su lenkais bemaž atsitiktinai prasidėjo 1919 metų vasarį ir tęsėsi 20 mėnesių. Tai įvyko tada, kai vokiečių armija pasitraukė iš lenkus nuo rusų skyrusios Rytų fronto teritorijos. Susidariusi tuštuma traukte traukė lenkų ir rusų dalinius. Pirmasis susidūrimas įsiplieskė Baltarusijoje vasario 14 dienos šeštą valandą ryto, kai lenkų kavaleristų patrulis sudrumstė ramybę pusryčiaujantiems bolševikų kareiviams. Tuo metu Piłsudskis puoselėjo viltis įsteigti federaciją, vienijančią visas Rusijos imperijos pakraščių respublikas, pradedant Suomija ir baigiant Gruzija. Šiuos jo planus ardė nesibaigiantis Lenkijos vaidas su Lietuva. Tačiau 1919 metų rugpjūtį, užėmęs ir Vilnių, ir Minską, jis atsidūrė prie istorinių Lenkijos Karalystės sienų. Jam magėjo padėti Denikinui (žr. anksčiau), bet galų gale ėmė derėtis su bolševikais.

Lenkams nepatiko, kad bolševikų šūkiai skyrėsi nuo darbų. Leninas pompastiškai kalbėjo apie taiką su Lenkija, o Raudonoji Armija kaupė vis didesnes puolamąsias pajėgas prie Berezinos upės. Taigi lenkai laukė. 1920 metų sausį Piłsudskis surengė netikėtą puolimą per užšalusią Dviną, siekdamas įtvirtinti Latvijos nepriklausomybę. Tuo metu jis gavo žinią, kurios labiausiai bijojo: vadovauti sovietų pajėgoms lenkų fronte paskirtas gabiausias raudonųjų generolas — jaunasis Michailas Tuchačevskis (1893—1937), Sibiro užkariautojas ir revoliucinio karo teoretikas. Neabejodamas, kad tuoj prasidės ilgai atidėliotas bolševikų puolimas, Piłsudskis pavėluotai sudarė sąjungą su viena ukrainiečių grupuote ir smogė bolševikams į jų silpniausią vietą pietuose. Lenkai su ukrainiečiais įžengė į Kijevą ir čia juos pasitiko kaip išvaduotojus. Tuchačevskiui teko nutraukti rengimąsi mūšiams. Vakaruose nenutuokiantys nei apie politiką, nei apie geografiją žmonės ėmė šaukti išvien su bolševikais: „Šalin rankas nuo Rusijos!"

1920 metų kampanija nebuvo kokie nereikšmingi susirėmimai pasienyje. Tai buvo plataus masto karinė operacija, įkvėpusi jauną Prancūzijos karinės misijos Varšuvoje patarėją, pulkininką Charles'į de Gaulle'į, suformuluoti naujus šiuolaikinio karo meno principus. Kiek mažiau nei milijonas karių vienoje ir kitoje pusėje per šešis mėnesius nužygiavo beveik tūkstantį šešis šimtus kilometrų į priekį ir tiek pat atgal. Atvykusi raudonoji kavalerija gegužės—birželio mėnesiais išvijo lenkus iš Ukrainos. Raitelių vadas gyrėsi, kad jo žirgų kanopos „dar vasarai nesibaigus kaukšės Paryžiaus gatvėmis". Liepos 4 dieną Tuchačevskis pagaliau pradėjo puolimą, davęs įsakymą: „Į Vakarus! Kelias į pasaulinį gaisrą eina per baltosios

Lenkijos lavoną". Jis veržėsi į priekį stulbinančiu greičiu. Rugpjūčio viduryje jo kavalerija pasiekė Vyslos vingį prie Torūnės miesto — iki Berlyno beliko penkios dienos kelio. Dzeržinskis laikėsi užnugaryje, pasirengęs atiduoti valdžią savo „Lenkijos revoliuciniam komitetui". Leninas atsiuntė jam telegramą. Joje paliepė ir toliau šaudyti buožes. Varšuvoje popiežiaus legatas, būsimasis Pijus XI, rengėsi pats stoti prieš Antikristo ordą. Savanoriai, tarp jų ir daugybė žydų, plūdo ginti tėvynės. Vakarų šalių vyriausybės atsiuntė keletą generolų, bet ne pastiprinimų. [RAITELIŲ ARMIJA]

RAITELIŲ ARMIJA

1920 metų vasarą Isaakas Babelis (1894–1941) dirbo JugROSTA – Pietų Rusijos spaudos agentūros – karo žurnalistu lenkų fronte. Jis buvo paskirtas į Budiono I raitelių armiją, kurios politiniu komisaru dirbo J. Stalinas. Vėliau jis aprašė, ką patyręs, meistriškų apsakymų rinkinyje „Raitelių armija" (1926), trykštančiame betarpišku istoriniu realizmu:

Per Zbručą

> Šeštosios divizijos štabo viršininkas pranešė, kad Novogradas-Volynskas paimtas šiandien paryčiu. Štabas išžygiavo iš Krapivno, ir mūsų gurguolė, nudrykusi ariergarde, bildėjo Bresto–Varšuvos plentu, kurį Nikolajus Pirmasis išgrindė mužikų kaulais.[1]

Galima atleisti skaitytojui, kuris įsivaizduoja, kad šioje pirmojoje pirmo apsakymo pastraipoje aprašyti tikri įvykiai.

Tačiau kiekvienam, studijavusiam lenkų–rusų karą, netrukus kyla negeras įtarimas. Be abejo, Novogrado miesto būta. 1920 metais jame buvo įsikūrusi Semiono Petliūros Ukrainos direktorijos būstinė. Tačiau miestas dunkso ne prie Zbručo, o prie Slučo upės, o jį paėmė ne 1-oji raitelių, o 14-oji armija. Varšuvą su Brestu išties jungė kelias, baudžiauninkų nutiestas valdant Nikolajui I. Tačiau kelias driekėsi už 300 kilometrų nuo Novogrado, tad kažin ar ariergardas juo traukė...

Gali pasirodyti, kad Babelis paprasčiausiai klysta, bet tokių pavyzdžių pernelyg gausu. Taigi jis tyčia painioja datas, pavardes, vietoves ir įvykius, idant padarytų geidžiamą poveikį. Babelio kūriniai – savotiškas literatūrinis koliažas, iš pažiūros „istoriškesnis" už pačią istoriją. „Jis nedvejodamas „apvaginėja" istoriją, jei tik gautas grobis tenkina meniniu požiūriu". Tai pasakytina ir apie smurto aukštinimą. „Raitelių armija" – savito istorijos neatitinkančios literatūros žanro kūrinys[2].

Vis dėlto beveik kiekvieną atskirą faktą galima patikrinti. Apsakyme „Eskadrono vadas Trunovas" pasakojama apie šaunų kazokų vadą, kuris vieną dieną pasišovė numušti už lenkus kovojančio amerikiečių savanorio lėktuvą. Prisiminimai apie amerikiečių „Kosciuškos eskadrilę", kuriai vadovavo pulk. Cedricas E. Fauntleroy'us, visiškai patvirtina Babelio aprašytą nutikimą. Kvaištelėjęs sovietų kulkosvaidininkas be perstojo pyškino į amerikiečių lėktuvus iš atviros aikštelės; vienas lakūnų atsiskyrė nuo kitų ir skrisdamas pažemiui iš kulkosvaidžio ištaškė jį į gabalus[3].

Galų gale Babeliui pasisekė nė kiek ne geriau. Rašytojas, bene daugiau už visus kitus šlovinęs Raudonąją Armiją, mirė Stalino Gulage.

„Stebuklas prie Vyslos" įvyko rugpjūčio 15–16 dienomis. Piłsudskis paslapčia parengė puolimą iš pietinio sparno. Tuchačevskiui nepavyko apsaugoti ilgų ryšio linijų. Kai Piłsudskis smogė, penkios sovietų armijos buvo atkirstos nuo vadovybės. Trys iš jų sunaikintos, dar viena spruko į Rytprūsius. Sovietai buvo visiškai sutriuškinti. Rugpjūčio 31 dieną pietuose, prie Zamoscės, raudonieji raiteliai pagaliau susidūrė su jiems prilygstančiais priešininkais. Per paskutinį stambų kavalerijos mūšį Europos istorijoje 20 000 raitelių puolė ir kontratakavo visu frontu, kol pagaliau pergalę pasiekė lenkų ulonai. Raudonoji Armija pralaimėjo savo pirmąjį karą. Leninas prašė taikos. Paliaubos buvo pasirašytos spalio 10 dieną, o Rygos taikos sutartis – 1921 metų kovo 18 d.

Ne visi suvokia platesnę lenkų pergalės reikšmę. Buvo įtvirtinta Lenkijos nepriklausomybė, o kartu ir Versalio susitarimai. Britų pasiuntinys Berlyne, kurį laiką stebėjęs mūšius prie Varšuvos iš savo rolsroiso, pateikė apibendrinimą, kurį galėtum priskirti Gibbonui:

> Jei Karolis Martelis nebūtų sustabdęs saracėnų užkariavimų prie Turo <...> šiandien Oksforde būtų mokoma Korano <...> Jei Piłsudskis ir Weygandas mūšyje prie Varšuvos nebūtų nutraukę pergalingo Sovietų armijos žygio, būtų buvusi pavojingai nublokšta atgal ne tik krikščionybė – pavojus būtų iškilęs visai Vakarų civilizacijai[13].

Bolševikams 1920 metų pralaimėjimo padariniai buvo nė kiek ne mažesni: žlugo viltys susijungti su revoliucine Vokietija, jie buvo priversti atsisakyti internacionalizmo. Sovietų Rusijai liko vienintelė išeitis – virsti baze to, ką Stalinas netrukus pavadins „socializmu vienoje šalyje". Leninui greitai ataušo kairuoliškas įkarštis. Bolševikai atsisakė karinio komunizmo. Tą 1921 metų kovo savaitę, kai buvo pasirašyta taika su Lenkija, Leninas įvedė savo taktinį kompromisą su kapitalizmu – Naująją ekonominę politiką, vadinamąjį nepą.

Negana to, bolševikai galėjo pertvarkyti savo valstybę federacijos pagrindais, kadangi Baltarusija ir Ukraina dabar buvo atskirtos nuo Lenkijos. Sovietų Sąjungos, kurią iš pradžių sudarė Sovietų Rusija, Sovietų Baltarusija, Sovietų Ukraina ir Sovietų Užkaukazė, nebuvo galima kurti, kol karas su lenkais neišsprendė pasienio teritorijų klausimo. Iš tikrųjų lenkai laimėjo tik trumpą atokvėpį: Sovietų žygis į Europą buvo laikinai atblokštas, bet šie jo galutinai neatsisakė (žr. III priedą, 88).

Kažin ar ką nustebino Osmanų imperijos žlugimas. Vis dėlto galingosios Vakarų valstybės tam buvo visai nepasirengusios. Kadaise jos ketino leisti viešpatauti Bosforo ir Dardanelų sąsiaurių zonoje savo sąjungininkei Rusijai, bet bolševikų šitaip pamaloninti negalėjo. Taigi pritarus Sąjungininkėms šią tuštumą užėmė Graikija.

1920 metų rugpjūtį menką galią turinti Osmanų vyriausybė pasirašė Sevro taiką. Stambulą kontroliavo Sąjungininkių karinis laivynas. Italai buvo okupavę pietinę Turkijos pakrantę, prancūzai – Kilikiją; turkų ir armėnų separatistų rankose buvo didelė dalis rytinės šalies teritorijos. Graikai buvo užėmę ir Trakiją, ir Smirną (Izmyrą). Jie vis dar negalėjo pamiršti Konstantinopolio, išplėšto iš krikščionių pasaulio 1453 metais, ir ne juokais baiminosi dėl daugybės graikų, gyvenančių

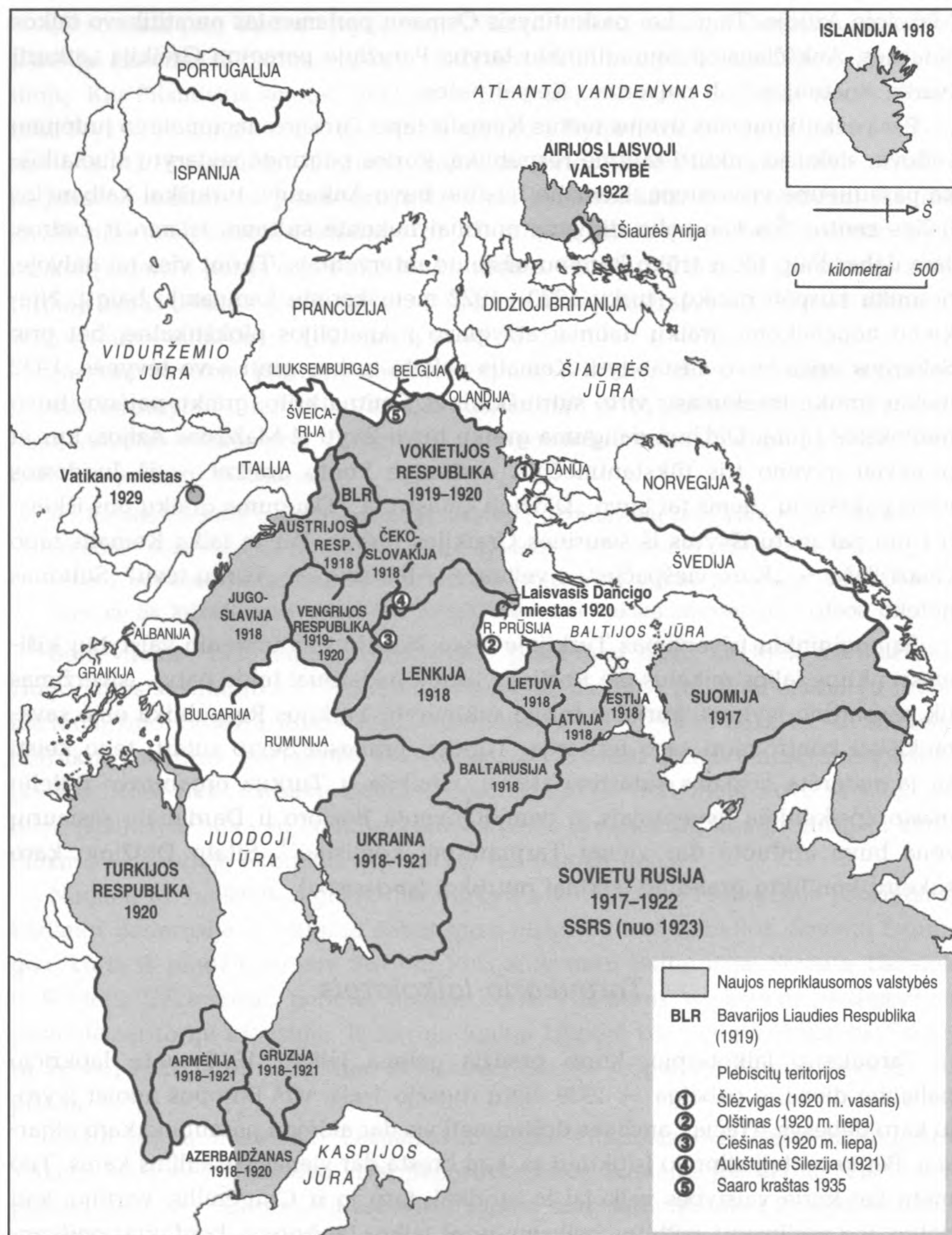
Mažojoje Azijoje. Taigi, kai paskutinysis Osmanų parlamentas neratifikavo taikos sutarties, Aukščiausioji sąjungininkių taryba Paryžiuje paragino Graikiją „atkurti tvarką Anatolijoje". Ji neįvertino Kemal-pašos.

Per paskutiniuosius dvejus metus Kemalis tapo Turkijos nacionalinio judėjimo vadovu, siekusio sukurti tautinę respubliką, kurios pagrindą sudarytų šiuolaikiška pasaulietinė visuomenė. Kemalio būstinė buvo Ankaroje, turkiškai kalbančios dalies centre. Šis Galipolio didvyris mirtinai nekentė sultono, islamo ir čadros. Jam dabar kaip tik ir trūko karo su užsienio interventais. Turint visa tai galvoje, nesunku nuspėti graikų—turkų 1920—1922 metų karinių kampanijų baigtį. Niekieno nepalaikomi graikų daliniai atžygiavo į Anatolijos plokštikalnę, bet prie Sakarijos upės buvo sustabdyti. Kemalis pakėlė turkus ginti savo tėvynės. 1922 metais graikų traukimasis virto sutriuškinimu. Smirna krito, graikų pajėgos buvo nublokštos į jūrą. Didžioji dauguma graikų buvo išvyti iš Mažosios Azijos, kur jų protėviai gyveno tris tūkstantmečius, o drauge Ponto graikai — iš Juodosios jūros pakrančių. Jiems tai buvo „Didžioji katastrofa". Dauguma graikų bus iškeisti į tuo pat metu išvytus iš šiaurinės Graikijos turkus. Per tą laiką Kemalis tapo Ghazi Paša — „Karo viešpačiu", o vėliau — Atatiurku — „Turkų tėvu". Sultonas neteko sosto.

Sąjungininkių įsiveržimas Turkijoje buvo šiurkštesnis užsienio valstybių kišimasis į kitos šalies reikalus nei Rusijoje, tačiau padariniai tokie patys. Įsiveržimas tik paspartino įvykius, kuriems turėjo sukliudyti. Turkijos Respublika ėmė savarankiškai kontroliuoti savo teritoriją. Turkijai primestą Sevro sutartį teko keisti su ja suderėta Lozanos sutartimi (1923). Graikija ir Turkija organizavo didelio masto apsikeitimą gyventojais, o demilitarizuota Bosforo ir Dardanelų sąsiaurių zona buvo atiduota dar vienai Tarptautinei komisijai[14]. Šitaip Didžiojo karo sukeltų konfliktų grandinė laikinai nutrūko. [SOCIALISTAI]

Tarpukario laikotarpis

Tarpukario laikotarpiu, kurio pradžia galima laikyti 1918 metų lapkričio paliaubų dieną, o pabaiga — 1939 metų rugsėjo 1-ąją, virš Europos nuolat tvyrojo karo debesys. Trečiąjį amžiaus dešimtmetį vis dar aidėjo I pasaulinio karo atgarsiai. Per ketvirtąjį stiprėjo įsitikinimas, kad bręsta dar vienas pasaulinis karas. Tuo metu kai kurie valstybės veikėjai ir istorikai, tarp jų ir Churchillis, tvirtino, kad dėl to, jog nesiimama ryžtingų veiksmų prieš taikos laužytojus, konfliktas neišvengiamai kils iš naujo. Galima teigti, kad jų perspėjimai pasitvirtino, tačiau tai tik teoriniai samprotavimai — jie neatsižvelgė nei į politines, nei į karines realijas. Demokratinės Vakarų valstybės, pasibaisėjusios 1914—1918 metais patirtais nuostoliais, negalėjo griebtis veiksmų, vos pasirodžius pirmiesiems nerimą keliantiems ženklams. Be to, jos nusivylė savo pačių ribotomis „ugniagesių" operacijomis. Antantės intervencija Rusijoje parodė, kad Vakarai neturi nei ryžto, nei resursų bolševikams sutramdyti. Prancūzams okupavus Rūrą paaiškėjo, kad Vokietijos

25 žemėlapis.
Naujoji Europa, 1917 – 1922 m.

SOCIALISTAI

1920 metų pavasarį rinkimų rezultatai privertė Švedijos karalių prašyti socialisto vadovauti vyriausybei. Jis padarė tai nenoriai. Išsikvietęs Socialdemokratų darbininkų partijos vadovą Karlą Hjalmarą Brantingą (1860–1925) pasakė, jog šis galįs tapti ministru pirmininku su sąlyga, kad nebus „jokio socializmo, jokio nusiginklavimo ir jokių konstitucinių permainų". Socialinių programų finansavimo mažinant gynybos išlaidas ir respublikos reikalavusiai socialistų partijai šios sąlygos buvo keblios. Vis dėlto sandoris buvo sudarytas, ir Brantingas suformavo koalicinį ministrų kabinetą. Šitaip pirmąjį žingsnį prie vyriausybės vairo žengė partija, išsilaikysianti valdžioje ilgiau nei bet kuri kita demokratiniame pasaulyje.

Sveriges Socialdemokratiska Arbetarpartiet (SSDA) buvo įkurta daugiau nei prieš trisdešimt metų, 1889-aisiais. Nusižiūrėta nuo Vokietijos SPD, ji pamiršo iš pradžių flirtavusi su marksizmu ir pasirinko parlamentinį kelią, socialinių reformų programą, turto perskirstymą ir valstybės kišimosi ekonomikon politiką. Kaip ir Britanijos Leiboristų partija, ji užmezgė tvirtus ryšius su profesinėmis sąjungomis ir net tapo asocijuota jų nare; be to, sukūrė geras organizacijas vietinėse darbininkų bendrijose. Už ją daugiausia balsavo naujoji Švedijos pramonės darbininkų klasė, be to, svarbią paramą teikė viduriniеji bei intelektualų sluoksniai. Pirmąkart patekusi į Riksdagą 1896 metais, ji triuškinte sutriuškino varžovus per 1914 metų rinkimus. 1920 metais Brantingas vadovavo gausiausiai partijai abiejuose Parlamento rūmuose.

Dėl proporcingo atstovavimo sistemos, 1909 metais įvestos kartu su visuotine balsavimo teise vyrams, Švedijoje vienai partijai sunku gauti ryškią balsų persvarą. Į Parlamentą patekdavo keturios demokratinės partijos: konservatoriai, liberalai, socialistai ir Valstiečių partija; dažnai ministrų kabinetas būdavo koalicinis ar laikinas. Buvo atstovaujama ir negausi komunistų partija. Iki 1952 metų konstitucinės reformos per rinkimus partijos galėdavo susijungti, kad gautų daugiau vietų.

SSDA tapo galinga ir įtakinga keliais etapais. Trečiąjį šio amžiaus dešimtmetį Brantingas vadovavo trims koalicinėms vyriausybėms: 1920, 1921–1923 ir 1924–1925 (1926) metais. Sykį jis pralaimėjo – pakenkė įstatymas dėl bedarbystės, o kitąsyk – dėl raginimo sumažinti biudžetą gynybai.

Nuo 1932-ųjų Brantingo įpėdinis Peras Albinas Hanssonas ėmė kurti SSDA kaip nuolatinės valdančiosios partijos įvaizdį. Jis vadovavo Švedijos vyriausybei keturiolika metų su viena trumpa pertrauka. 1936–1939 metų ministrų kabinetas buvo „raudonaižalia koalicija" su Valstiečių judėjimu, o 1939–1945 metų – daugpartinė karo metų tautos vienybės koalicija.

Po karo Švedijos socialdemokratai įgijo tokią įtaką, kad galėjo pertvarkinėti šalį kaip tinkami. Nuo 1946-ųjų dvidešimt trejus metus vyriausybei vadovavo Tagė Erlanderis. Švedija klestėjo, tačiau augo ne tik valstybės finansuojamos sveikatos apsaugos, švietimo ir socialinio draudimo lygis, bet ir mokesčiai[1]. Tarp dviejų Olofo Palmės vadovaujamų socialistų kabinetų (1969–1976, 1982–1986) šalį trumpai valdė konservatoriai.

SSDA citadelė griuvo tik 1988 m. Socialistai išsilaikė valdžioje neregėtai ilgą pusės šimtmečio laikotarpį[1].

Gali pasirodyti paradoksalu, kad socialistai šitaip patogiai, nors ir ne itin tvirtai, įsitaisė vienoje turtingiausių Europos šalių, bet iš tikrųjų taip nėra. Socializmo idėjos gali būti sėkmingai įgyvendinamos tada, kai esama žymaus produkcijos pertekliaus, kurį būtų galima paskirstyti, ir demokratinės vyriausybės, kuri užtikrintų, kad jis bus teisingai paskirstytas. Tiesą sakant, kuo labiau nyko riba tarp turimų išteklių ir liaudies siekių, tuo prasčiau dirbo švedai. Jei šalies produkcijos perteklius menkas arba jos vyriausybė diktatoriška (kartais būna ir viena, ir kita), kolektyvinio liaudies ūkio darbininkai kenčia nuo eksploatacijos, o visą pelną susižeria valdantysis elitas. Šitaip atsitiko Sovietų Sąjungoje, „pirmojoje pasaulio socialistinėje valstybėje", kuri nebuvo socialistinė nei savo dvasia, nei kūnu.

nepriversi paklusti saikingomis priemonėmis. Tuo metu daugumos šalių karo štabai įsitikino, kad ko nors pasiekti galima tik didelio masto karu. O tokiam karui akimirksniu nepasiruoši.

Negana to: jei Rusijos ir Vokietijos negalėjai suvaldyti skyrium, juo labiau negalėjai to padaryti joms nutarus eiti išvien. Tokia košmariška perspektyva pirmąsyk šmėstelėjo 1922 metų balandį, kai per sąjungininkių ekonominę konferenciją Genujoje Vokietijos ir Sovietų Rusijos delegatai surengė programoje nenumatytą iškylą: sėdę į traukinį, pajūriu nuvažiavo į Rapalą ir pasirašė Vokietijos—Sovietų Sąjungos prekybos sutartį, nekreipdami jokio dėmesio į įniršusius šeimininkus iš sąjungininkių stovyklos. Pats Rapalo incidentas nebuvo itin reikšmingas, bet jis atskleidė pagrindinę sąjungininkių pergalės silpnybę: paaiškėjo, kad Maskva ir Berlynas sutartinai veikdami gali nebaudžiami nepaisyti Vakarų. Nors ši mintis balsu nebuvo išsakyta, ji nulėmė visos Europos taikos meto politiką, ir galų gale šis košmaras virto tikrove.

Ribotos Vakarų Europos valstybių galimybės atsiskleidė ir kitose pasaulio regionuose. Svarbiausias Ramiojo vandenyno, Kinijos ir įtakos vandenynuose problemas teko spręsti ne Paryžiaus taikos konferencijoje, o 1921—1922 metų Vašingtono konferencijoje. Vašingtono penkių valstybių sutartis nustatė tokius leistinus šarvuotus karo laivų tonažo santykius: JAV — 5, Britanija — 5, Japonija — 3, Prancūzija — 1,5, Italija — 1,5. 1923 metų Gondros sutartis davė JAV teisę tvarkytis Lotynų Amerikoje neatsiklausus savo partnerių Europoje. Pasaulinės galios svorio centras slinko kitur. Europos likimas dabar buvo ne vien jos rankose.

Taikos konferencijos palikimas buvo ne toks, kokio pageidavo jos rengėjai. Vokietija buvo sunkiai sužeista, bet nesugniuždyta. Ką tik susikūrusi Vokietijos Respublika be galo trapi. Jos Nacionaliniam susirinkimui, posėdžiavusiam Veimare visus 1919 metus, vadovavo koalicija, kurioje dominavo socialdemokratai. Versalio taikos sutartį Susirinkimas ratifikavo tik susilaukęs atviro grasinimo. Buvo surengtos graudžios ceremonijos atsisveikinant su vokiečiais, nebepriklausančiais

ui. Berlynas, jau patyręs kairiųjų jėgų sukilimą 1919 metų sausį, kai buvo
įyta Rosa Luxemburg, 1920 metų kovą virto dešiniųjų Kappo pučo scena, o
itį prie jo prisiartino Raudonoji Armija. Nežinia, kaip viskas būtų susiklostę,
chačevskis būtų pasiekęs savo žygio tikslą. Vis dėlto išvydamas lenkus iš
inų miestų ir atiduodamas juos vietos vokiečiams jis išsidavė ketinąs talkinti
čiams ir nepaklusti Versalio susitarimams. Po šalį vis dar bastėsi trys šimtai
nčių ginkluotų *Freikorps* kareivių. „Raudonąją Saksoniją" valdė komunistai,
iją — ultrakonservatoriai, kalbą apie krašto atsiskyrimą. Vokietija atsidūrė
ngsnelį nuo visiškos suirutės.

šalį klaidžiojo liaudies sukilimo šmėkla. Vis labiau augo pavojingas prie-
nas tarp Vokietijos kairiųjų ir dešiniųjų jėgų. 1922 metais buvo nužudytas
tautybės atstatymo ministras Walteris Rathenau. Radikaliems socialistams
parankūs masinis nedarbas ir skaudūs hiperinfliacijos padariniai. Radikalūs
nalistai naudojosi tuo, kad tauta jaučiasi pažeminta Taikos sutartyje užfik-
s kaltės dėl karo punktais, nenori mokėti reparacijų ir piktinasi, kad sąjun-
kės užėmė Reino kraštą. Dar vienas desperatiškas bandymas suderinti kai-
ir dešiniųjų interesus gimė po 1920-ųjų Vokietijos Nacionalsocialistų
inkų partijoje. Jos vadovo Adolfo Hitlerio pavardė ėmė mirgėti laikraščių
tėse 1923 metų lapkričio 8—9 dienomis per nenusisekusį „Alaus pučą"
hene.

k tiek atgauti pasitikėjimą vokiečiams padėjo Gustavas Stresemannas
—1929), buvęs kancleris, o nuo 1923-ųjų — užsienio reikalų ministras. Stre-
nas leido vokiečių kariškiams apeiti Taikos sutarties nusiginklavimo rei-
mus slapčia bendradarbiaujant su Sovietų Rusija. Kita vertus, jis pelnė
ų pritarimą susidorojęs su komunistinėmis Saksonijos ir Tiūringijos vyriau-
is ir vėl pradėjęs mokėti reparacijas. Paskui Stresemannas įtikino Sąjungi-
s, kad peštynės dėl reparacijų kenkiančios Europos ekonomikai. 1924 metais
Daweso planą jis gavo iš JAV 800 milijonų auksu padengtų markių pasko-
ikrinusią Vokietijos ekonomikos atgimimą. 1925 metais Lokarne pažadėjęs
Prancūzijos ir Vokietijos sienų neliečiamumą, Stresemannas pasiekė, kad
tija vėl buvo priimta į tarptautinę bendriją, o 1926 — į Tautų Sąjungą. 1927
s Sąjungininkės atšaukė iš Vokietijos paskutines savo komisijas. Vokiečiai
avo, kad pagerėjo santykiai su Vakarais, todėl retas pastebėjo, jog Vokietijos
s sienos ir jos Rytų politika gali bet kada būti peržiūrėtos.

rptautinių finansų srityje jau daugelį metų siautėjo maišatis. Dėl karo meto
tės susitarimų kitos šalys, ypač Rusija, buvo skolingos Britanijai ir Prancū-
nilžiniškas pinigų sumas, o šios savo ruožtu dar labiau prasiskolinusios,
ausia — Jungtinėms Amerikos Valstijoms. Pagal Versalio sutartyje numa-
eparacijų planą Vokietija privalėjo padengti visus karo nuostolius, kad
gininkės tada galėtų sumokėti savąsias karo skolas. Tačiau planas paaiškė-
s neįgyvendinamas: buvo neįmanoma deramai suskaičiuoti visų sumų;
tija atsisakė mokėti viską, ką iš jos reikalavo; Sovietų vyriausybė nepripa-
aro skolų, o JAV nesutiko, kad būtų atidėti skolų grąžinimo terminai.

Taigi reikėjo ieškoti kitos išeities. Dar Taikos konferencijoje Britanijos delegatas J. M. Keynesas negailestingai sukritikavo ten vyravusį požiūrį. Veikale „Ekonominiai taikos padariniai" (1919) jis teigė, kad būtina padėti Vokietijai atkurti jos ekonomiką — tik taip galinti atsigauti visos Europos ekonomika, ir kad baudžiamosios reparacijos pakenks tiems, kurie jų reikalauja. Jo mintys susilaukė ryžtingo politinio pasipriešinimo, iš dalies todėl, kad atrodė, tarsi jis siūlytų palankiau elgtis su Vokietija negu su tariamomis jos aukomis. Vis dėlto ilgainiui visi suprato, kad ekonomikos atkūrimas yra svarbiausias uždavinys.

Vokiečiams pavyko sumažinti iš pradžių nustatytas reparacijas — 269 milijonus aukso markių (AM), kurios turėjo būti sumokėtos per 42 metus, t. y. iki 1962-ųjų. 1921 metais žengė žingsnį Didžioji Britanija — ėmė tartis su Sovietų Sąjunga dėl prekybos sutarties ir šitaip nutraukė bolševikų boikotą. Kita vertus, britai, spaudę sumažinti Vokietijos reparacijas iki 132 milijonų AM, patylom sutiko, kai prancūzai pagrasino užimti Rūrą, jei vokiečiai tų sumažintų reparacijų nesumokės. 1922 metais britai pasiūlė anuliuoti *visas* karo skolas arba sumažinti Britanijos mokėjimus JAV iki 33 milijonų svarų kasmet per 63 metus, t. y. iki 1985-ųjų. 1923 metais, savo reikalavimais sukėlę Vokietijoje dar didesnę hiperinfliaciją, prancūzai okupavo Rūrą, bet nieko iš to nepešė. 1924 metais, priėmus Daweso planą, pagaliau viršų paėmė nuosaiki politika. Vokietija privalėjo mokėti ne itin dideles reparacijas iki 1929 metų, o paskui — 2500 milijonų reichsmarkių (RM) per metus. Padėti vokiečiams turėjo sąjungininkių suteikta 800 milijonų RM paskola. Bet vokiečiai net tada nepajėgė mokėti. 1929 metais pagal Youngo planą Vokietijai buvo liepta mokėti po 34 500 milijonų AM 58-erius metus, t. y. iki 1988 metų, hipotetinio kredito pavidalu kaip užstatą įkeitus Vokietijos valstybinius geležinkelius. 1932 metais Lozanos konferencijoje Vokietija buvo paraginta sumokėti paskutinį kartą 3000 milijonų RM, bet ji to nepadarė. Tuo metu visos reparacijos nebeteko prasmės, mat Vokietija gaudavo didesnes JAV paskolas, negu sumokėdavo reparacijų. Šiaip ar taip, nuo 1929 metų spalio 24 dienos, kai Niujorko fondų biržą ištiko didysis krachas, prasidėjo pasaulinė ekonomikos krizė, ir visos JAV paskolos Europos šalims buvo nutrauktos.

Tarpukario politikoje nuolatos kartojosi tas pats reginys: liberali demokratija tapdavo diktatūros grobiu. Galingosios Vakarų valstybės vylėsi, kad jų pergalė duos pradžią erai, kurioje vyraus jų pavyzdžiu sukurtos demokratinės šalys. Juk Didžiajam karui prasidėjus Europos žemyne buvo 19 monarchijų ir 3 respublikos, o jam baigiantis — 14 monarchijų ir 16 respublikų. Tačiau netrukus paaiškėjo, kad „demokratinė revoliucija" tėra miražas. Kurios nors šalies demokratinę konstituciją pažeisdavo vienokio ar kitokio plauko diktatorius, nepraėjus nė metams — jau kurios kitos. Sunku nurodyti kokią nors paprastą šio reiškinio priežastį, išskyrus tą, kad Vakarų galiūnės nepajėgė apginti santvarkos, kurią pačios įkvėpė. Diktatorių būta įvairiausių — fašistų, komunistų, radikalų, reakcionierių, kairiųjų autoritarų (pvz. Piłsudskis), dešiniųjų militaristų (pvz. Francisko Franco), monarchų, antimonarchistų ir net dvasininkų, tarkim, kunigas Tišas Slovakijoje. Bendra jiems visiems buvo tik įsitikinimas, kad vakarietiška demokratija — ne jiems (žr. III priedą, 94). [ESTIJA]

ESTIJA

1923 metais Estijos sostinėje Taline pradėjo veikti vienas pirmųjų grafo Kudenhofo-Kalergio „Paneuropos sąjungos" biurų. Ant biuro durų kabojo bronzinė plokštelė su užrašu „PANEUROPOS SĄJUNGA. ESTIJA". Po septyniolikos metų, kai į Estiją įsiveržė Sovietų armija, Sąjungos nariai plokštelę paslėpė. 1992 metais, Estijoje lankantis Europos Parlamento seniūnui daktarui Otto von Habsburgui, ji buvo ištraukta iš slėptuvės ir jam padovanota. Plokštelė simbolizavo Estijos siekius, slėptus nuo pasaulio pusę amžiaus. „Nepamirškit estų! – sakė dr. von Habsburgas. – Jie – geriausi europiečiai"[1].

Tuo metu Sovietų Sąjungos gerbėjai tvirtino, neva Baltijos šalys per mažos, kad galėtų būti gyvybingos nepriklausomos valstybės. Panašiai buvo kalbama ir apie ką tik susikūrusias Jugoslavijos respublikas. O esmė štai kur: Estija, Latvija, Slovėnija ar Kroatija būtų nepaprastai lengvai pažeidžiamos, jei liktų vienos, bet būdamos Europos Sąjungos narės jos gyvuotų taip pat kaip Didžioji Liuksemburgo kunigaikštystė ar nepriklausomas Velsas arba Škotija. Juk Estija beveik dvidešimt kartų didesnė už Liuksemburgą, o gyventojų skaičiumi pranoksta jį keturis kartus. Susivienijusioje Europoje kiekviena maža šalis gali rasti savo vietą greta buvusiųjų galiūnių.

Iš dviejų naujų valstybių, atsiradusių tarpukariu, viena — Airija — buvo tautinė respublika, antroji — Vatikanas — apaštališka diktatūra. Airijos laisvoji valstybė įkurta 1922 metais, iš pradžių — kaip suvereni Britų imperijos dominija. Milijonai airių ištikimai tarnavo Britanijos armijoje per Didįjį karą, bet 1918 metais vis dar nesutarė dėl savivaldos perspektyvos. Olsteris rengėsi dar kartą ginti sąjungą jėga ir 1920 metais tapo autonomine Jungtinės Karalystės provincija. Pietiečiai, kurių daugumą sudaro katalikai, ėmė rengtis nepriklausomybei. Jiems pavyko ją išsikovoti, tačiau tik po dviejų žiaurių karų — su sukarintomis britų policijos pajėgomis, „juodai rudais", ir po pilietinio karo. Ryškiausia asmenybė buvo daugkartinis premjeras Eamonas de Valera (1882—1975), katalikas, kubiečio ir airės sūnus, gimęs Niujorke. Laisvoji valstybė pasiskelbė Airijos Respublika 1937 metais, o po dvylikos metų nutraukė visus formalius ryšius su Didžiąja Britanija.

Vatikano valstybė, nemažiau katalikiška nei Airija, susikūrė 1929 metais vykdant Laterano susitarimą, pasirašytą Mussolinio Italijos ir popiežiaus Pijaus XI. Vatikanas užima 44 ha plotą dešiniajame Tibro krante Romos viduryje. Nuo to laiko kokį 1000 jos gyventojų valdys absoliučią valdžią turintis popiežius. Įkūrus Vatikaną baigėsi 60 metų trukusi popiežiaus „nelaisvė", prasidėjusi 1870 metais, kai buvo likviduota Popiežiaus sritis.

Nepaisant Vakarų demokratijos pergalės, dinamiškiausias politinis Didžiojo karo produktas buvo antivakarietiška, antiliberali ir antidemokratinė totalitarizmo pabaisa. Totalitarizmo terminą sukūrė italų fašistai, šitaip apibūdinę savo siekius, tačiau nuo 1928 metų jis taikomas ir fašizmui, ir komunizmui. Nuslopinus

Sovietų Vengriją, Sovietų Rusija (1917—1922) ir jos įpėdinė SSRS (nuo 1923 m.) lgą laiką išliko vienintelė komunistinė valstybė. Ryškiausi fašistiniai režimai iški-o Italijoje (1922 m.), Vokietijoje (1933 m.) ir Ispanijoje (1936 m.)[15].

Totalitarizmo koncepciją neigė ir komunistai, ir fašistai, kitais žodžiais tariant, patys totalitaristai. Šaltojo karo metais ji tapo tarsi politinio teniso kamuoliukas, o Vakarų mokslininkai ir politologai vertino ją nevienodai[16]. Ji nepatraukė dėme-sio tų, kurie reikalauja tvarkingų, aiškiai apibrėžtų modelių ar kurie politinius reiškinius tapatina su visuomeninėmis jėgomis. Kiekvienam, laikančiam komu-nizmą ir fašizmą neregėtu blogiu, ji — prakeiksmas, siaubingas „reliatyvizmas". Kita vertus, tie europiečiai, kurie savo kailiu patyrė komunizmą ir fašizmą, nedve-jodami vadina juos totalitarizmu. Komunizmas ir fašizmas niekada nebuvo tapa-tūs: vienas ir kitas laikui einant keitėsi, susilaukė įvairiausio plauko įpėdinių. Tačiau jie turėjo kur kas daugiau bendra negu linkę pripažinti tie, kurie juos paverté tikrove. Bendri ypatumai sudarytų ilgą sąrašą. Originali studija šiuo klau-simu mini „šešių punktų sindromą"[17]. Tačiau šešių punktų negana:

Nacionalsocializmo ideologija. Ir komunizmas, ir fašizmas buvo radikalūs judėjimai, sukūrę ideologijas, propaguojančias nacionalistinių ir socialistinių ele-mentų mišinį. Trečiajame šio amžiaus dešimtmetyje bolševikai pamažu pamiršo savo internacionalistinius principus ir griebėsi radikaliam rusų nacionalizmui būdingų postulatų. Stalino laikais ši ideologinė mišrainė buvo vadinama „nacio-naliniu bolševizmu". Tuo pačiu laikotarpiu Vokietijos nacistai pakeitė socialisti-nius savo ideologijos elementus. Abiem atvejais šie socialistiškai nacionalistiški ir nacionalistiškai socialistiški ideologijos mišiniai galutinai susiformavo vienu metu — 1934 metais.

Komunistus ir fašistus mokė akcentuoti tarpusavio skirtumus, tačiau paragin-ti apibendrinti savo įsitikinimus jie dažnai pateikdavo nuostabiai panašius atsa-kymus. Vienas kalbėjo: „Mums, tarybiniams patriotams, Tėvynė ir komunizmas susiliejo į vieną neperskiriamą visumą". Kitas dėstė šitaip: „Mūsų judėjimas sugniaužė į kumštį bailųjį marksizmą ir išspaudė iš jo [tikrąją] socializmo reikš-mę. Be to, jis atėmė iš bailių buržuazinių partijų nacionalizmą. Vieną ir kitą sume-tus į savo gyvensenos katilą, pasirodė skaidrus it krištolas jų sąveikos dari-nys — Vokietijos nacionalinis socializmas."[18] Ne be reikalo tokios retorikos prisiklausę žmonės linko laikyti komunistus „raudonaisiais fašistais", o fašis-tus — „rudaisiais komunistais".

Pseudomokslas. Ir komunistai, ir fašistai teigė grindžią savo ideologiją fun-damentaliais mokslo dėsniais, neva nulemiančiais visuomenės raidą. Komunistai rėmėsi savąja „mokslinio marksizmo" ar istorinio materializmo versija, nacis-tai — eugenika ir mokymu apie žmonių rases. Nei vienų, nei kitų moksliniai metodai ir atradimai nebuvo plačiau pripažinti.

Utopiniai tikslai. Visi totalitaristai puoselėjo Naujojo žmogaus viziją, sukur-siančio Naująją tvarką, kurioje išnyks dabartiniai trūkumai. Tai galėtų būti galu-tinė beklasė grynojo komunizmo stadija, propaguojama marksistų leninistų; nacistų rasistinis arijų rojus, kuriame nebūtų žydų, ar atkurta pseudoistorinė

Romos imperija Italijoje. Naujosios tvarkos kūrimas — užduotis, pateisinanti visus dabarties žiaurumus ir aukas. [UTOPIJA]

Dualistinė partija-valstybė. Atėjusi į valdžią totalitarinė partija savo aparate sukurdavo organus, kurie dubliuodavo ir kontroliuodavo visas kitas institucijas. Valstybinės struktūros buvo paverčiamos sraigteliais, vykdančiais partijos valią. Tokia dualistinė diktatoriška sistema aprėpė kur kas daugiau gyvenimo sričių, nei galima numanyti iš gerai žinomo, bet klaidinančio „vienpartinės valstybės" termino. (Žr. III priedą, 95)

Führerprinzip arba *„Vado principas"*. Totalitarinių partijų veikla buvo pagrįsta griežta hierarchija. Jos reikalaudavo vergiško paklusnumo iš savo pavaldinių, kurie privalėjo besąlygiškai garbinti partijos vadą, visos išminties ir geradarystės šaltinį — Vokietijos Fiurerį, Rusijos Вождя (vadą), Italijos Dučę, Lotynų Amerikos *Caudillo* ar „Didįjį vairininką" Kinijoje. Leninas kratėsi šitokio kulto, tačiau jis vaidino pagrindinį vaidmenį ir stalinizme, ir hitlerizme.

Gangsterizmas. Daug kas pastebėjo ryškų panašumą tarp totalitarinio elito ir profesionalių nusikaltėlių bendrijų elgsenos. Gangsteriai ima parazitiškai valdyti piliečius „gindami" juos nuo smurto, kurį patys ir sukelia. Jie nuolat terorizuoja ir saviškius, ir savo aukas bei šalina varžovus. Jie apeina įstatymus ir, išsaugodami respektabilų įvaizdį, šantažu ir prievarta perima į savo rankas visas vietines organizacijas.

Biurokratizmas. Visiems totalitariniams režimams reikėjo didžiulės valdininkų armijos savo išpūstiems, dubliuojantiems partijos-valstybės organams. Šita naujoji biurokratija suteikė galimybę greitai iškilti šimtams prisitaikėlių iš visų socialinių sluoksnių. Ši visiškai nuo partijos priklausoma biurokratija buvo bene vienintelė visuomenės dalis, į kurios interesus režimas turėjo atsižvelgti. Kita vertus, jos viduje varžėsi daugybė „galios centrų"; nematomi jų nesutarimai ir buvo vienintelis tikrasis politinis gyvenimas.

Propaganda. Totalitarinė propaganda daug ką perėmė iš šiuolaikinių masinės informacijos metodų, nukreiptų į pasąmonę. Ji panaudojo jausmingus simbolius, *son et lumière*, politikos meną, įspūdingą architektūrą ir „Didžiojo melo" principą. Begėdiška jos demagogija buvo nukreipta į lengvai pažeidžiamus ir pagiežingus visuomenės elementus, netekusius šaknų per karo ir modernizacijos sukrėtimus. [PROPAGANDA]

Galios estetika. Totalitariniai režimai įvedė tikrų tikriausią meno monopolį ir kūrė estetinę aplinką, kuri aukštino valdančiąją partiją, garbino „ryšius" tarp jos ir liaudies, nuolatos primindavo herojiškus tautinių mitų vaizdus ir žadino fantazijas, kurstančias didybės maniją. Italų fašistai, vokiečių nacistai ir sovietų komunistai be galo mėgo iškilius Vado portretus, neregėto dydžio skulptūras, vaizduojančias raumeningus darbininkus ir akį rėžiančius grandiozinių proporcijų visuomeninius pastatus.

Dialektinis priešas. Nė vienas totalitarinis režimas negalėjo tikėtis įteisinti savo piktų užmačių neturėdamas jam oponuojančio blogio, su kuriuo reikėtų kovoti. Europoje kylantis fašizmas buvo tiesiog Dievo dovana komunistams, kurie kitaip

būtų galėję teisinti savo piktadarystes tik abstraktesniais liberalizmo, imperializmo ir kolonializmo pavojais. Fašistai be perstojo teisinosi vykdą kryžiaus žygį prieš bolševizmą, komunistai — „kovą su fašizmu". Prieštaravimai totalitarinės sistemos viduje tapo varikliu neapykantai ir konfliktams, kuriuos pati ir kurstė.

Neapykantos psichologija. Totalitariniai režimai kėlė emocinę temperatūrą mušdami neapykantos tariamiems vidaus ir išorės priešams būgną. Jiems neegzistavo garbingų priešininkų nei sąžiningų varžovų. Fašistų priešų sąrašo pirmosiose eilutėse buvo žydai ir komunistai, komunistų — fašistai, kapitalistų liokajai, buožės ir tariami sabotuotojai.

Preventyvinė cenzūra. Totalitarinė ideologija negalėjo išsilaikyti be griežčiausios cenzūros, kontroliuojančios visus informacijos šaltinius. Nepakako slopinti nepageidaujamą nuomonę ar slėpti faktus; reikėjo dar ir fabrikuoti visus duomenis, kuriuos buvo leidžiama skelbti.

Genocidas ir prievarta. Totalitarinių režimų politinis smurtas pasiekė lig tol neregėtą mastą. Painus politinės policijos ir saugumo agentūrų tinklas darbavosi iš pradžių naikindamas visus valdžios oponentus ir nepageidaujamus elementus, o paskui — kurdamas naujus priešus, kad visas mechanizmas galėtų suktis toliau. Genocido pobūdžio kampanijos prieš dažnai niekuo dėtus socialinius ar rasinius „priešus" tarsi patvirtindavo ideologinius postulatus, o piliečiai nuolat jautė baimę. Įprastas dalykas buvo masiniai areštai ir sušaudymai, koncentracijos stovyklos ir žudymas be jokios dingsties.

Kolektyvizmas. Totalitariniai režimai skatindavo visokią veiklą, stiprinančią kolektyvinius saitus ir silpninančius šeimą bei žmogaus individualumą. Valstybės išlaikomi darželiai, „bendravimo menas", jaunimo organizacijos, partiniai ritualai, kariniai paradai ir grupių uniformos — visa tai ugdė visuomenės drausmingumą ir prisitaikėlišką elgseną. Fašistinėje Italijoje buvo sukurta sistema partijos vadovaujamų korporacijų, kurios pakeitė visas profsąjungų bei darbdavių organizacijas ir 1939 metais paėmė į savo rankas žemutinius nacionalinio susirinkimo rūmus.

Militarizmas. Totalitariniai režimai nuolatos išpūsdavo „išorinę grėsmę" ar ją prasimanydavo, kad piliečiai telktųsi ginti tėvynę. Svarbiausias ekonomikos uždavinys būdavo perginklavimas. Partijos kontroliuojamos ginkluotosios pajėgos turėjo ginklų monopolį ir buvo visuomenės labai gerbiamos. Visi puolamieji planai buvo pateikiami kaip gynybiniai.

Globališkumas. Totalitariniai režimai vadovaudavosi prielaida, kad jų sistema kaip nors išplis po visą pasaulį. Komunistų ideologai teigė, neva marksizmas-leninizmas esąs „mokslinis", todėl taikytinas visam pasauliui. Nacistai žygiuodami traukdavo: „Denn heute gehört uns Deutschland,/Und morgen die ganze Welt" („Nes šiandien mūsų — Vokietija, o rytoj bus visas pasaulis".) [LATVIJA]

Panieka liberaliajai demokratijai. Visi totalitariniai režimai niekino liberaliąją demokratiją už jos humaniškumą, tikėjimą kompromisais ir sambūviu, komerciškumą, pagarbą įstatymams ir tradicijoms.

Dorovinis nihilizmas. Visi totalitaristai laikosi požiūrio, kad jų tikslai pateisina priemones. „Dorovinis nihilizmas, — pastebėjo vienas britas, — yra ne tik

pagrindinis nacionalsocializmo bruožas. Tai pagrindinis bruožas, kuriuo jis panašus į bolševizmą."[19]

Totalitarizmo samprata remiasi išvardytų palyginimo sričių esme (tiksliau sakant, griūva už jos užkliuvusi). Tos esmės nė kiek nekeičia įvairūs intelektualiniai ir politiniai žaidimai, kuriems ši samprata vėliau imta naudoti.

Vis dėlto komunizmas ir fašizmas akivaizdžiai skyrėsi savęs suvokimu. Komunistai atsidėjo klasių kovai, nacistai — rasės grynumo kampanijai. Svarbūs skirtumai glūdėjo taip pat socialinėje ir ekonominėje srityse. Fašistai stengėsi neliesti privačios nuosavybės ir patraukti į savo pusę stambiuosius pramonininkus. Komunistai panaikino bemaž bet kokią privačią nuosavybę. Jie nacionalizavo pramonę, kolektyvizavo žemės ūkį ir įvedė centralizuotą komandinį planavimą. Šiuo atžvilgiu komunizmas laikytinas totalitariškesne totalitarizmo atmaina. [GAUCHE]

Aišku, būtina pabrėžti, kad „visiška žmonių kontrolė", kurią neva pavertė tikrove totalitariniai režimai, tėra kažkieno vaizduotės vaisius. Totalitaristinės utopijos ir totalitaristinė tikrovė — du skirtingi dalykai. Didingi totalitariniai sumanymai dažnai patirdavo didžiulę nesėkmę. Totalitarizmas atspindi ne režimų laimėjimus, o jų siekius. Negana to, totalitarizmo liga gamina antikūnus, puolančius ją pačią. Siaubinga priespauda dažnai sukeldavo didvyrišką pasipriešinimą. Prisiklausę melagingos filosofijos žmonės kartais išsiugdydavo aukštus dorovinius principus. Ryžtingiausiais „antikomunistais" tapdavo buvę komunistai, tikriausiais „antifašistais" — doriausi vokiečių, italų ar ispanų patriotai.

Istoriniu požiūriu vienas įdomiausių klausimų — ar daug komunizmas ir fašizmas ėmė vienas iš kito. Iki 1914 metų pagrindiniai abiejų judėjimų komponentai — socializmas, marksizmas, nacionalizmas, rasizmas ir autokratija — įvairiais deriniais pasireiškė visoje Europoje. Vis dėlto pirmas kristalizavosi komunizmas. Jis atsirado 1917 metais, gerokai anksčiau, nei pasirodė pirmosios apčiuopiamos fašizmo apraiškos. Taigi komunistus reikėtų vadinti lyderiais, o fašistus — gabiais jų mokiniais. Bet svarbiausia štai kas: ar chronologinė seka tapatintina su priežastimi ir padariniu? Ar fašizmas tebuvo kryžiaus žygis siekiant išgelbėti pasaulį nuo bolševizmo — būtent tai teigia daugelis jo šalininkų. Ką konkrečiai fašistai išmoko iš komunistų? Sunku užginčyti, kad Béla Kunas Horthy'o režimui suteikė *raison d'être*. Visuotinis komunistų sukurstytas streikas, kilęs Italijoje 1922 metų spalį, davė dingstį Mussolinio „žygiui į Romą". Išsigandę jėgos, kurią komunistai parodė gatvėse ir rinkimuose, konservatoriai Vokietijoje atidavė valdžią Hitleriui.

Bet tai dar ne viskas. Fašistai, kaip ir komunistai, liūdnai išgarsėjo savo apgavystėmis; jų kalbų negalima imti už gryną pinigą. Benitas Mussolinis (1883—1945), buvęs socialistinio laikraščio „Avanti" („Į priekį") redaktorius, pseudomarksistinio veikalo apie klasių kovą (1912) autorius, lėšų eikvotojas ir triukšmadarys, bemaž nesilaikė politinių principų. Be jokios sąžinės graužaties jis panaudojo savo fašistų būrius padėdamas nacionalistams brutaliai užgrobti Fiumę 1920 metais, palaikė Giolitti'o liberalųjį bloką per visuotinius 1921 metų rinkimus, o vėliau nužudė socialistų lyderį Matteottį. Mussolinis, pavyzdžiui, pasisakė už konstituci-

nę monarchiją, o netrukus pats ją nuvertė. Tokioje taktikoje neįžvelgsi ideologinio nuoseklumo: jis paprasčiausiai stengėsi išnaudoti suirutę, prie kurios atsiradimo pats prisidėjo.

Tas pats pasakytina ir apie neįtikėtiną ir itin sėkmingą Mussolinio elgseną 1922 metų spalį. Pats prisidėjęs prie suirutės, dėl kurios kilo visuotinis streikas, jis nusiuntė karaliui telegramą su ultimatumu paskirti jį ministru pirmininku. Karaliui derėjo nepaisyti tos telegramos, bet jis neatlaikė. Mussolinis neužgrobė valdžios — jis tik pagrasino tai padaryti, tad kilus dar didesnės suirutės grėsmei Italijos demokratai pasidavė. „Žygis į Romą, — rašo žymiausias Italijos istorikas, — tebuvo maloni kelionė traukiniu, po kurios buvo surengta menkutė demonstracija — visa tai padaryta kuo aiškiausiai paprašius monarchui."[20] Po daugelio metų, kai Mussolinio režimą ištiks dideli nemalonumai, Adolfas Hitleris ryžtingai jį gelbės. Kalbama, kad Hitleris sakęs: „Šiaip ar taip, ne kas kitas, o Dučė mums parodė, jog nėra nieko neįmanomo"[21]. Taigi Dučė parodė, kad įmanoma nuversti liberaliąją demokratiją ir pradėti antrą siaubingo Europos „totalinio karo" raundą.

Tarptautinių santykių toną lėmė beveik visuotinis baisėjimasis karu. Visos šalys privalėjo bent jau rodyti esančios „neagresyvios". Per dvidešimt metų buvo pasirašyta daugybė nepuolimo sutarčių (žr. III priedą, 96). Šalims, neketinusioms imtis agresijos, tokios sutartys nerūpėjo. Toms, kurios ketino griebtis agresyvių veiksmų, jos buvo puiki priedanga; jas be galo mėgo ir Hitleris, ir Stalinas.

Tautų Sąjungos sukūrimas laikytinas vienu iš Taikos konferencijos laimėjimų. Sąjungos sutartis įsigaliojo 1920 metų sausio 10-ąją, tą pačią dieną kaip Versalio sutartis, į kurią buvo absurdiškai įtraukta. Joje siekta nesutarimus spręsti arbitražu ir šalių sutikimu, o prieš agresorius naudoti jėgą kolektyviai. Buvo numatytos kasmetinės Generalinės asamblėjos, kuriose kiekviena narė turėtų vienodą balso teisę, vykdomoji Taryba ir nuolatinis Sekretariatas — jų būstinė turėjo įsikurti Ženevoje. Sąjunga taip pat perėmė Hagos Nuolatinį tarptautinio teisingumo teismą ir Tarptautinius darbo rūmus. Generalinė Asambleja pirmą kartą sušaukta 1920 metų lapkritį ir rinkosi kasmet iki 1941-ųjų. Ji paleista 1946 metų balandį, kai visos likusios jos organizacijos buvo pervestos į Jungtinių tautų organizaciją Niujorke.

Sąjunga per vėlai pradėjo darbą, todėl negalėjo paveikti tiesioginių Didžiojo karo susitarimų, be to, jai trukdė tai, kad joje nedalyvavo galingos valstybės, kurios būtų padariusios ją veiksmingą. Per visus 21-erius egzistavimo metus joje deramai nebuvo atstovaujama visiems trims Europos galios centrams. Iš Vakarų galiūnių vienintelė Prancūzija vaidino joje rimtą vaidmenį. JAV, viena pirmųjų Sąjungos globėjų, liko nuošalėje, o Didžioji Britanija nepasirašė itin svarbaus Ženevos protokolo (1924 m.) dėl taikaus ginčų sprendimo. Vokietija dalyvavo tik nuo 1926 iki 1933 metų, Italija — nuo 1920 iki 1937-ųjų. Sovietų Sąjunga buvo priimta 1934 metais ir pašalinta 1940-aisiais. Svarbios iniciatyvos 1928 metais ėmėsi Prancūzija ir JAV, ištaisiusios akivaizdžius Sąjungos trūkumus. Kelloggo–Briando paktas atsisakyti karo kaip politikos įrankio galų gale buvo pasirašytas 64 šalių, tarp jų ir Sovietų Sąjungos. Bet pats reikalavimas taip ir nebuvo įtrauk-

tas į pačios Tautų Sąjungos taisykles. Taigi, nors Sąjunga pasisakė už karines ir ekonomines sankcijas šalims agresorėms, ji neturėjo galios tų sankcijų taikyti. Todėl organizacija vaidino didelį vaidmenį sprendžiant nereikšmingus klausimus ir menką sprendžiant svarbius.

Dėl dviprasmiško Vakarų šalių nusistatymo Sąjungai stigo galios palaikyti visuotinę Europos tvarką, kurią jos tarėsi įgyvendinusios 1919—1920 metais. Lemtingas nutarimas teigė, kad reikalavimai peržiūrėti Sąjungos sutartį negali būti laikomi „nesutarimu" pagal Ženevos protokolo sąlygas. Vienbalsiškumo principas balsuojant Asamblėjoje ir Taryboje užtikrino, kad nebus priimtas joks sprendimas, nepageidautinas galingosioms valstybėms. Itin svarbi Nusiginklavimo konferencija buvo sušaukta tik 1932 metais — iki to laiko Sovietų Sąjunga spėjo gerokai persiginkluoti, o Vokietija netrukus irgi to imsis.

Taigi iš esmės Sąjungos globėjai atėmė iš jos galimybę laikytis savo aukštų idealų. Ji vadovavo kolonijinei Palestinos ir Sirijos Mandatų komisijai. Ji administravo Laisvąjį Dancigo miestą, Saro baseiną ir Sąsiaurių komisiją. Ji tarpininkavo Turkijai ir Irakui dėl Mosulo, Graikijai ir Bulgarijai dėl Makedonijos (1925 m.) ir nesėkmingai Lenkijai ir Lietuvai dėl Vilniaus (1925—1927 m.). Ji nesugebėjo užkirsti kelio Japonijos įsiveržimui į Mandžiūriją (1931 m.) ir Italijos įsiveržimui į Abisiniją (1936 m.). Ne dėl savo kaltės ji buvo bejėgė, kai Europos galiūnės ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje ėmė rodyti nagus.

Aktyviausias Europos taikos ir bendradarbiavimo veikėjas, be abejo, buvo Aristide'as Briand'as (1862—1932). Šis Nante gimęs socialistas reformatorius dešimt kartų buvo Prancūzijos premjeras, tačiau didžiausią poveikį jo veikla padarė 1925—1932 metais, kai dirbo užsienio reikalų ministru. Ypač energingai A. Briand'as siekė sutaikyti Prancūziją su Vokietija. Jis buvo pagrindinis Lokarno taikos architektas, parengė Kelloggo—Briando paktą dėl karo kaip politikos įrankio atsisakymo ir siūlė įkurti Europos Sąjungą. Tą laikotarpį gerai apibūdina jo kilnūs, bet neįgyvendinti idealai.

Briand'o Europos Sąjungos siūlymai tuo metu bemaž neturėjo jokio pasisekimo. Vis dėlto jie svarbūs visiems, kurie sėja politines sėklas, atnešančias vaisius po dvidešimties metų. Pirmąsyk apie Europos Sąjungą jis užsiminė kalbėdamas Tautų Sąjungos asamblėjoje 1929 metų rugsėjo 5 dieną:

> „Manau, kad tautas, sudarančias geografines grupes, tokias kaip Europos tautos, turėtų sieti kokie nors federaciniai ryšiai <...> Tokia sąjunga, aišku, pirmiausia būtų ekonominė, nes tai svarbiausias šio klausimo aspektas <...> Vis dėlto esu įsitikinęs, kad tokie federaciniai saitai galėtų naudingai pasitarnauti ir politiniu bei socialiniu atžvilgiu, nepakenkdami nė vienos sąjungai priklausančios tautos suverenumui..."[22]

Didžiausią svarbą turi žodžiai „geografinės grupės", „pirmiausia ekonominė" ir „suverenumas".

Išsamesnį memorandumą Briand'as pateikė 1930 metų gegužį. Jame kalbėjo apie „moralinę Europos sąjungą" ir nubrėžė principus bei mechanizmą, kurie leistų ją sukurti. Dokumente buvo teigiama, kad „ekonominiai klausimai turi būti pajungti politiniams tikslams". Jame buvo numatytas nuolatinis Politinis

komitetas — einamųjų klausimų sprendimams ir atstovaujamasis organas — Europos konferencija — debatams. 27 Europos šalys, Tautų Sąjungos narės, buvo raginamos netrukus surengti virtinę susitikimų ir juose aptarti daugelį klausimų, susijusių su sąjungos kūrimu, tarp jų — finansinius, darbo ir tarpparlamentinių ryšių. Nuo 1931 metų sausio Briand'as vadovavo Tautų Sąjungos pakomitečiui, nagrinėjusiam narių atsakymus į memorandumą. Vienintelė Olandija buvo linkusi susitaikyti su tuo, kad Europai susivienijus neišvengiamai nukentės jos šalių suverenitetas.

Kaip paaiškėjo, 1931 metai buvo paskutiniai ir Briand'ui, ir jo idėjoms. Netrukus po pirmosios jo kalbos, skirtos Europos sąjungai, Volstrytą ištiko krachas. Tuo pat metu, kai buvo aptarinėjamas jo memorandumas, nacistai Vokietijoje pirmąkart pasiekė pergalę per rinkimus. Briand'ui teko primiršti Europos vienybės idėjas ir užsiimti pirmininkavimu Mandžiūrijos komitetui, kuris po ilgų diskusijų skyrė žodinį papeikimą Japonijai už įsibrovimą į Kiniją. Azijoje Japonija nepaisė Tautų Sąjungos ir mėgavosi agresijos vaisiais. Europoje „Locarno dvasia" pasiligojo. Stresemannas mirė; pats Briand'as susirgęs atsistatydino. Briand'ui mirus, Britanijos užsienio reikalų ministras Austenas Chamberlainas pagerbė jį aistringa kalba. Briand'as „didžiavosi savo tėvyne ir pavydžiai gynė jos interesus, — sakė jis. — Tačiau didžiavosi tik tuomet, kai jo tėvynė žengdavo į priekį it kokia deivė ir vesdavo kitas tautas taikos ir civilizacijos keliu. Tokių iškilių asmenybių nebeliko"[23]. Tai buvo retas atvejis, kai anglai ir prancūzai parodė solidarumą.

Toje aplinkoje fašistinė Italija iškėlė kitą Europos saugumo planą. Mussolinis siūlė keturių šalių — Britanijos, Prancūzijos, Vokietijos ir Italijos — paktą. Tai buvo ciniškas grįžimas prie prastų Europos suokalbio įpročių — jį įgyvendinus nebūtų likę jokios lygių valstybių regimybės. Tuo planu be jokios gėdos buvo mėginama sutelkti „Vakarus" kovai su „Rytų" pavojumi — tai yra su besivaidijančiomis naujomis valstybėmis ir potencialia komunizmo ekspansija. Gan palankiai į šį planą pažvelgė Britanijos užsienio reikalų ministerija, bet jis nepatiko Quai d'Orsay — ši pageidavo laikytis esamos tvarkos. Iš tikrųjų tos tvarkos nuostatos tebuvo tušti žodžiai — išimtį sudaro nebent Miuncheno konferencija.

Europos kultūrinį gyvenimą smarkiai paveikė karo pagirios — imta abejoti tradicinėmis vertybėmis, paspartėjo išcentrinės jėgos. Nerimo ir pesimizmo kupinam tonui pradžią davė Oswaldo Spenglerio „Der Untergang des Abendlandes" („Vakarų žlugimas", 1918 m.), grynai vokiškas požiūris į „Vakarų civilizaciją". Komunizmo idėjos jaudino daugelį Vakarų intelektualų, kuriuos neapsakomai žavėjo įžūli utopinė Rusijos bolševikų poza. Mažai kas vertėsi aktyvia komunistine politika, tačiau marksistinės pažiūros buvo labai madingos. Ilgi srautai į Maskvą traukiančių piligrimų, kuriems nieko bloga negalėjo padaryti pats kraugeriškiausias režimas Europos istorijoje — vienas keisčiausių masinės iliuzijos reginių[24]. Fašizmas irgi užverbuos kolaborantų mokslininkų ir kultūros veikėjų. Buvo ir tokių, kaip G. B. Shaw, kuris pelnėsi liaupsindamas visokio plauko diktatorius. 1931 metais apsilankęs Sovietų Sąjungoje, jis pastebėjo: „Gaila, kad

Anglijoje nėra priverstinio darbo — dabar neturėtume dviejų milijonų bedarbių". Pasimatęs su Stalinu, apibūdino jį šitaip: „Kalbama, kad jis — šeimyniško, doro ir nekalto žmogaus idealas"[25]. Žvelgiant mūsų laikų žmogaus akimis, tokios knygos kaip Webbso „Sovietų komunizmas: nauja civilizacija" (1935 m.) atrodo paprasčiausiai kvailos, bet jos atspindėjo nuoširdų pokario kartos nerimą ir kartu neleido pasauliui sužinoti tiesos apie sovietinę tikrovę. Politiškai spaudžiamų intelektualų doros stoka, aprašyta Julieno Benda knygoje „La Trahisón des clercs" (1927 m.) — dažna tema. Knyga būtų buvusi įtikinamesnė, jei pats Benda nebūtų stengęsis pateisinti parodomųjų Stalino teismų. Ispanų filosofas José Ortega y Gassetas savo veikale „Rebellión de las Masas" („Masių maištas", 1930 m.) perspėja, kad demokratijoje glūdi daugumos tironijos sėklos.

Konservatyvi katalikų hierarchija ryžtingiau negu protestantų pasisakė prieš komunizmą. Bet 1937 metais popiežiaus Pijaus XI enciklikos „Mit brennender Sorge" ir „Divini Redemptoris" paskelbė, kad ir nacizmas, ir komunizmas nesuderinami su krikščionybe. Tuo pat metu tokie šiuolaikiniai katalikų filosofai kaip neotomistas Jacques Maritainas (1882—1973) stengėsi atnaujinti Bažnyčios socialinę mąstyseną. Ekumeninius religinius debatus skatino žydų teologas Martinas Buberis (1875—1965), buvęs Frankfurto profesorius, ir šveicaras Karlas Barthas (1886—1968), kuris didelę įtaką padariusiame veikale „Die kirchliche Dogmatik" (1932 m.) stengėsi atgaivinti protestantizmo pagrindus.

Literatūroje pokarinį nevilties ir pasimetimo jausmą iškalbingai perteikė puiki T. S. Elioto poema „Bevaisė žemė", Pirandello pjesė „Šeši personažai ieško autoriaus" (1920 m.) ir Jameso Joyce'o „sąmonės srauto" technika sukurti romanai „Ulisas" (1923 m.) ir „Finegano šermenys" (1939 m.). 1928 metais buvo parašytas uždraustas spausdinti D. H. Lawrence'o romanas „Ledi Četerli meilužis" — drąsus išpuolis prieš anglų lytinius papročius — ir Bertholdo Brechto „Dreigroschenoper" („Opera už tris skatikus"), garsiausias ikinacistinio Berlyno politikos kairiojo sparno ir netradicinių menininkų aplinkoje atsiradęs kūrinys. Tuo pačiu metu romanistas Thomas Mannas (1875—1955), prieš karą išgarsėjęs „Budenbrokais" (1900 m.) ir „Mirtimi Venecijoje" (1911 m.), vadovavo tiems, kurie stengėsi apsaugoti Vokietijos kultūrą nuo prastos Vokietijos politikos reputacijos. Jis išleido daugiau romanų, tokių kaip „Užburtas kalnas", kuriame nagrinėjo abejotiną Wagnerio ir Nietzschės palikimą, o vėliau emigravo ir tapo „gero vokiečio tremtinio" etalonu. Rusijoje trumpas literatūrinės laisvės laikotarpis trečiajame amžiaus dešimtmetyje leido pasireikšti galingam revoliucinių poetų Aleksandro Bloko (1880—1921) ir Vladimiro Majakovskio (1893—1930) talentui. Stalinizmo atsiradimas padalijo sovietinius rašytojus į partijos tarnus, tarkim, Gorkis ar Šolochovas, ir persekiojamus disidentus, tarkim, Osipas Mandelštamas (1891—1938) ar Ana Achmatova (1889—1966). Mandelštamo žmonos Nadeždos memuarų „Neviltinga viltis" neleido spausdinti iki septintojo šio amžiaus dešimtmečio; jie — iškalbingiausias į katakombas nuvarytos Rusijos kultūros liudytojas. Totalitarizmo Centrinėje Europoje nuojauta tvyro Kafkos „Pilyje" (1925 m.) ir „Procese" (1926 m.), taip pat Karelo Čapeko alegorinėje dramoje „Iš vabzdžių gyveni-

mo" (1921 m.), Witkiewicziaus romane „Nepasotinamumas", rumuno Luciano Blagos (1895–1961) ir kroato Miroslavo Krležos (1893–1975) kūriniuose. Kafkos antiherojų „K", suimtą dėl kaltinimų, kurių jam taip ir nepavyksta sužinoti, galų gale nužudo du vyrai su sudedamaisiais cilindrais, aidint žodžiams „Kaip šunį". Stanisławas Witkiewiczius (1885–1939), pravardžiuojamas „Vikaciu", ne tik rašytojas, bet dar dailininkas bei matematikas, dabar laikomas Absurdo teatro pradininku. Kol buvo gyvas, bemaž niekas už Lenkijos ribų nebuvo apie jį girdėjęs; jis nusižudė tą dieną, kai Raudonoji Armija prisidėjo prie Vermachto puolimo prieš Lenkiją. Vis dėlto labiausiai išgarsėjo Kaprio saloje gyvenusio švedų gydytojo Axelio Munthės atsiminimai „Knyga apie San Mikelę" (1929 m.), išversti į 41 kalbą. [INDEX] [BEVAISĖ ŽEMĖ]

BEVAISĖ ŽEMĖ

T. S. Elioto „Bevaisė žemė" pasirodė 1922 metais. Tai Europoje apsigyvenusio amerikiečio kūrinys. Pirmasis rankraštis prasidėjo šitaip: „Tomo troboje mums atėjo į galvą pora minčių". Išleistas variantas prasidėjo žodžiais:

Balandis – žiauriausias mėnuo, skleidžiąs
Alyvas virš dykynės, jungiąs
Atminimą ir geidulį, girdąs
Tingias šaknis pavasario lietum.

433 eilučių T. S. Elioto poema, beveik visa parašyta Šveicarijoje, buvo įkvėpta legendos apie šventąjį Gralį ir sukurta iš paslaptingų literatūrinių aliuzijų ir nuotrupų virtinės. Skaitant poemą kyla įspūdis, kad klajoji po suniokotos civilizacijos griuvėsius.

Paskutinėje dalyje, be kitų dalykų, kalbama ir apie Rytų Europos nykimą:

Kokie klajokliai su gobtuvais plūsta
Bekraštėn lygumon, ištrypę sausą molį,
Juos tesustabdo lėkštas horizontas <...>

Poema baigiasi žodžiais:

Londono tiltas griūva tiltas griūva tiltas griūva
Poi s'ascose nel foco che gli affina
Quando fiam ceu chelidon. – O kregžde kregžde
Le Prince d'Aquitaine à la tour abolie.
Į griuvėsius šias nuolaužas atremsiu
Tegu bus taip. Jeronimas ir vėl pamišo.
Datta. Dayadhvam. Damyata.
Shantih shantih shantih.[1]

„Visokiausi kritikai, – per paskaitą Harvarde aiškino T. S. Eliotas, – vėliau padarė man garbę, aiškindami, esą poema kritikuojanti šiuolaikinį pasaulį <...> Man tai <...> viso labo ritmingo bambėjimo pavyzdys"[2].

Visuomenės moksluose per labai trumpą laiką nepaprastai įtakinga tapo vadinamoji Frankfurto mokykla. Įsteigtame 1923 ir 1934 metais nacistų uždarytame *Institut für Sozialforschung* Frankfurte rado prieglobstį būrelis intelektualų, dirbusių artimai susijusiose filosofijos, psichologijos ir visuomenės mokslo srityse. Mokslininkai, tarkim, Maxas Horkheimeris (1895—1973), Theodoras Adorno (1903—1969) ir Karlas Mannheimas (1893—1947) manė, kad šiuolaikinis mokslas dar nerado veiksmingų metodų žmonijai tirti ir padėti jos pažangai. Būdami kairiosios pakraipos radikalai, nusistatę prieš bet kokią ideologiją, taip pat marksizmą, jie atsisakė tradicinės logikos ir gnoseologijos, nors tuo pat metu baiminosi mokslo ir technikos, industrinės visuomenės ir reformų blogybių. Jų pastangos sukurti lanksčią „kritinę teoriją", kuriai dabartis turėtų įtakos, tačiau ne lemiamos, padarys didelį įspūdį ištisai kartai visuomenės mokslo atstovų ir JAV, ir Europoje po II pasaulinio karo. Garsiausias jų tyrimų rezultatas — bendras Horkheimerio ir Adorno veikalas „Die Dialektik der Aufklärung" („Švietimo dialektika", 1947 m.)[26]. [ANALAI]

Mene ir toliau nyko tradiciniai stiliai. Po simbolizmo, kubizmo ir ekspresionizmo pasirodė primityvizmas, dadaizmas, suprematizmas, abstrakcionizmas, siurrealizmas ir konstruktyvizmas. Tarp iškiliausių eksperimentatorių buvo rusų tremtinys Vasilijus Kandinskis (1866—1944), žydų tremtinys Marcas Chagallas (1889—1985), kairiosios pakraipos katalonų tremtinys Pablo Picasso (1881—1973), italų tremtinys Amedeo Modiglianis (1884—1920), šveicaras Paulis Klee (1879—1940), austras Oskaras Kokoschka (1886—1980), prancūzas Jeanas Arpas (1887—1966) ir ispanas Salvadoras Dali (1904—1989). Jų Meka tapo Prancūzija. Jie nugyveno ilgą amžių ir buvo eklektiškai išradingi. P. Klee tapė spalvingas abstrakcijas; Dali — nerimą keliančius froidiškus sapnus; G. Arpas mėtė ant grindų popieriaus skiautes.

Muzikoje prieš I pasaulinį karą atsiradę neoromantizmo ir modernizmo stiliai susilaukė naujų sekėjų — rusų Stravinskio, Prokofjevo, Šostakovičiaus ir Rachmaninovo, lenko Karolio Szymanowskio (1882—1937) bei vengro Belos Bartoko (1881—1945). Rytų Europos kompozitorių ir atlikėjų iškilimas rodė kultūrinius saitus, kurie it tiltas jungė vis platėjančios politinės prarajos puses. [STRAD] Vokietis Carlas Orffas (1895—1982) pasižymėjo ir kaip kompozitorius, ir kaip pedagogas muzikas. Populiarioje jo pasaulietiškoje oratorijoje „Carmina Burana" (1937 m.) viduramžių eilės skamba aidint stipriems, pabrėžtinai primityviems ritmams. [TONAS]

Kalbant apie architektūrą ir projektavimą, būtina paminėti Walterio Gropius (1883—1969) Veimare įsteigtą vokiečių „Bauhaus" mokyklą, kurią uždarė nacistai. Įkvėpimo ji sėmėsi iš ekspresionizmo ir konstruktyvizmo, pirmoji ėmė taikyti funkcinius metodus. Tarp žymiausių jos atstovų — Ittenas, Moholy-Nagy, Kandinskis ir Klee.

Rytų Europos indėlis į kultūros avangardą ilgai liko beveik nepripažintas; išimtį sudarė tik muzika, lengviausiai įveikianti tautas skiriančias sienas. Daugybė grupuočių ir atskirų menininkų išgarsėjo arba emigravę į Vakarus, tarkim, rumunų

ANALAI

Žurnalo „Annales d'histoire économique et sociale" I tomo 1 numeris išėjo Paryžiuje 1929 metų sausio 15 dieną[1]. Trumpą įžangą „Mūsų skaitytojams" pasirašė du redaktoriai, Lucienas Febvre'as (1878–1956) ir Marcas Blochas (1886–1944). Joje buvo išsakytas įsitikinimas, kad naujasis žurnalas „paliks savo pėdsaką pasaulyje". Pagrindiniai keturi straipsniai buvo parašyti Gustave'o Glotzo (apie papiruso kainą senovės Graikijoje); Henri Pirenne'o (apie viduramžių pirklių išsilavinimą); M. Baumont'o (apie Vokietijos pramoninę veiklą po I pasaulinio karo) ir G. Mequet iš Ženevos apie demografinę problemą Sovietų Sąjungoje. Antrojoje žurnalo dalyje „Mokslinis gyvenimas" buvo pateiktos įvairios naujienos, taip pat M. Blocho techninis *plans parcelaires* („parceliacinių sklypų planų") aprašymas bei Maxo Weberio mokslinės veiklos apžvalga (autorius Maurice'as Halbwachsas). Apžvalgų skyriuje pateiktas tuzinas straipsnių įvairiomis temomis, pradedant Sicilijos vergove ir baigiant Velso ekonomikos istorija. Ketvirtajame viršelyje buvo Armando Colino kolekcijos – pagrindinio žurnalo rėmėjo – ir 22 tomų Paulio Vidalio de la Blache'o ir L. Gallois „Géographie universelle" reklamos.

„Analai" tapo ne tik žurnalu, bet istorijos mokykla, kuriai jokia kita neprilygo autoritetu. Jos tikslas buvo nutraukti tradicinių mokslo sričių dominavimą ir išplėsti istorinius tyrimus metodais ir temomis, paimtais iš visuomenės mokslų. Dėmesys buvo skiriamas ne vien ekonomikai ir sociologijai, bet ir psichologijai, demografijai, statistikai, geografijai, klimatologijai, antropologijai, kalbotyrai bei medicinos mokslui. Ypač didelė reikšmė buvo teikiama studijoms, apimančioms kelias mokslo šakas[2].

Daug ką pasako intelektualinė „Analų" kilmė. Febvre'as, išgarsėjęs Franš Kontė srities tyrimais, susipažino su Prancūzijos kaimo istoriją tyrusiu Blochu Strasbūro universitete. Nei vieno, nei kito netraukė garsieji to meto istorikai, tarkim, diplomatijos istorijos tyrėjas Renouvinas ar Fustelis de Coulanges'as, dokumentinių tyrimų propaguotojas. Ir Febvre'ui, ir Blochui įtakos turėjo labai skirtingi mokytojai. Vienas iš jų buvo Émile'is Durkheimas (1858–1917), sociologijos pradininkas, kitas – belgas Henri Pirenne'as (1862–1935), veikalų apie viduramžių demokratiją ir „socialinę kapitalizmo istoriją" autorius, trečiasis – Paulis Vidalis de la Blache'as (1845–1918), Paryžiaus Aukštosios normalinės mokyklos profesorius, žmogaus geografijos tyrimų krypties įkūrėjas. Ne kas kitas kaip Vidalis įkvėpė Febvre'ą ir Blochą naujų šaltinių ir požiūrių į praeitį ieškoti kaime[3].

Bene iškalbingiausiai pirmuosius žurnalo redaktorius apibūdina jų kova su profesine specializacijos nuodėme. Istorikai, užsidarę tarp savo *cloisonnements* („pertvarų"), savo pastangas kreipė į vis siauresnes sritis. Redaktoriai kuo aiškiausiai ragino:

> „Būtų nuostabu, jei mokslininkai, dėmesingai rūpindamiesi savo pačių sodais, vis dėlto nepatingėtų susipažinti su kaimynų darbais. Tačiau sienos tokios aukštos, kad labai dažnai jie nieko aplink nemato. Mes ir kovojame prieš tas baisias pertvaras"[4].

Toji 1929 metais vos juntama grėsmė per ateinančius dešimtmečius nepaliaujamai stiprės.

TONAS

923 metais Arnoldas Schoenbergas užbaigė savo „Serenadą". Tai buvo pirmasis ıuzikos kūrinys, parašytas vadovaujantis vien dodekafonijos arba „dvylikos tonų seri-" taisyklėmis. Dodekafonijos techniką pasirinko naujoji atonalinės muzikos mokykla[1].

Jau nuo viduramžių dvylika mažorinių ir minorinių tonacijų sudarė Europos muzikos ramatikos pamatą, o kiekvienos tonacijos aštuonių gaidų oktava leido kompozitoriui asirinkti, kaip kurti melodijas, akordus ir sąskambius. Dodekofonijoje tradicinių tona-ių ir oktavų atsisakyta; vietoj jų buvo pasirinkta seka gaidų, išnaudojančių visą dvyli-os punktų chromatinę skalę. Kiekviena seka galėjo prasidėti bet kuriuo tonu bet kuria-e skalės aukštyje ir galėjo būti išdėstyta kaip inversija ar regresija, taigi kiekviena jų alėjo turėti 48 derinius. Šitaip parašytoje muzikoje buvo gausu lig tol negirdėtų inter-alų ir derinių; neįpratusiai ausiai ji skambėjo be galo padrikai. Ta muzika bylojo apie šių su praeitimi nutraukimą, tokį pat radikalų kaip abstraktus menas ar „sąmonės auto" proza, nesilaikanti gramatikos taisyklių. Po Schoenbergo žymiausiais šios muzi-os krypties atstovais tapo Bergas, Webernas, Dallapiccola, Lutyensas ir Stravinskis.

Vis dėlto atonalizmas nebuvo vienintelė kryptis muzikoje, iš pagrindų pakeitusi jos mą. Paryžiaus „Šešeto" grupė, savo mokytoju laikiusi Eriką Sati (1866–1925) ir kuriai ır priklausė Artūras Honeggeris (1892–1955), Darius Milhaud (1892–1974) ir Francisas oulencas (1899–1963) eksperimentavo su politonališkumu, tai yra vienu metu naudo-ıvo dvi ar daugiau tonacijų. Paulis Hindemithas (1895–1963) praplėtė tonų harmoniją, ısitelkęs harmonijų sekas. Olivier Messiaenas (1908–1993), šv. Trejybės bažnyčios rgonininkas, kūrė sudėtingus ritmus, įkvėptus Rytų muzikos, melodijas, įkvėptas ıukščių giesmių, o muzikos tonus derino su spalvomis. Henriko Goreckio (g. 1933) ıėpimo šaltinis – viduramžių harmonijos ir laisvas ritmas. Harrisonas Birtwhistle'as (g. 934) naujoviškai pasitelkia Renesanso monodijas. Anthony Burgessas (1917–1993) ıvo ne tik literatūros kritikas ir rašytojas, bet kūrė ir „post-tonalinę" muziką[2].

Ir Messiaenas, ir Goreckis buvo katalikai, stengęsi moderniais metodais perteikti aeities dvasią. Messiaeno „Quattuor pour la fin du temps" (1941 m.), parašytas karo ılaisvių stovykloje Silezijoje, ir neregėtai populiari Goreckio Trečioji simfonija (1976), taip pat sukurta karo metais Silezijoje patirtų išgyvenimų motyvais, byloja apie atingą laiko ir nuotaikos pojūtį. Šių kompozitorių kūriniai susilaukė kur kas didesnės ızikinės auditorijos pripažinimo, negu galėtų tikėtis intelektualieji dodekafonistai[3].

ıtorius Konstantinas Briankušis (1876 — 1957), arba per valstybės finansuotas las Sovietų Sąjungoje trečiajame šio amžiaus dešimtmetyje — jose žiūrovai o dailininkus Kazimirą Malevičių (1878 — 1935), Pavelą Filonovą (1882 — , Vladimirą Tatliną (1885 — 1953) ir Aleksandrą Rodčenko (1891 — 1956). ı, avangardistinis menas visur buvo pripažintas negreit, tačiau fašizmo ir dar ıis komunizmo viešpatavimas Rytų Europoje pusei šimtmečio nustūmė į į valdžiai nepataikaujančią kultūrą. Pavyzdžiui, ankstyvųjų čekų kubistų

„Osma grupę", kurios pagrindiniai atstovai buvo tapytojai Antoninas Prochazka (1882–1945) ir Bohumilas Kubišta (1884–1918), žinojo tik labai siauros srities specialistai. Simbolizmo pradininko lietuvio Mikalojaus Čiurlionio (1875–1911) ar konstruktyvizmo teoretiko ir praktiko Władysławo Strzemińskio (1893–1952) svarba bei žydų menininkų įtaka paaiškėjo tik parodose, surengtose paskutiniajame amžiaus dešimtmetyje[27]. Tarpukario laikotarpiu politiškai susiskaldžiusios Europos kultūra iš tikrųjų buvo kur kas vieningesnė, nei žmonės tuo metu suvokė.

Nors modernizmo svarba augo, būtina nepamiršti, kad didžiausią įtaką tarpukario Europos kultūrai darė du kiti veiksniai – mokslo ir technikos laimėjimai bei Amerika. Žmonių mąstyseną nepaprastai paveikė radijas, fotoaparatai, pigūs gramofonai, o labiausiai – kinas. Holivudo dėka Charlesas Chaplinas (1889–1977), našlaitis komikas iš Londono Yst Endo rajono, tapo bene garsiausiu žmogumi pasaulyje. Daugelis jo filmų, tarkim, „Didmiesčio žiburiai" (1931), „Nauji laikai" (1935) ir „Diktatorius" (1939) išsako aiškias visuomenines ir politines mintis. Tarp kitų europiečių, „reeksportuotų" per sidabrinį ekraną, buvo švedė Greta Garbo, vokietė Marlena Dietrich ir lenkė Pola Negri. Tarp amerikietiškos produkcijos, tuo metu įvežamos į Europą, daugelio mėgstami automobiliai, Walto Disney'aus animaciniai filmukai (1928 m.), džiazas ir populiari šokių muzika. Daug jaunų europiečių nuo vieno karo iki kito šoko skambant regtaimo, čarlstono ir tango melodijoms.

Socialinis-ekonominis Europos visuomenės modernizavimas vyko be galo netolygiai. Karo poreikiai davė stiprų akstiną sunkiajai pramonei ir įvairiausioms technikos naujovėms. Įsivyravus taikai, rinka, prekyba ir kreditai buvo apimti didžiulės suirutės. Nors raidos galimybės buvo nemenkos, ypač naujose srityse, tarkim, naftos pramonė ir motorizavimas, pramoninėms šalims grėsė pokarinis ekonominis nuosmukis, masinis nedarbas ir jų sukelti visuomeniniai neramumai.

Kova už moterų teises tik prasidėjo, tad apie pergalę dar nebuvo nė kalbos. Pavyzdžiui, Didžiojoje Britanijoje Constance Gore–Booth (grafienė Markiewicz, 1868–1927), kadaise pasmerkta myriop už dalyvavimą airių sukilime, išgarsėjo, nes tapo pirmąja moterimi, išrinkta Britanijos parlamento nare ir Airijos vyriausybės ministre.[28] Tačiau kova už moterų rinkimo teisę Britanijoje, prasidėjusi uoliausios jos aktyvistės Emmeline Pankhurst (1858–1928) vaikystėje, pirmuosius vaisius davė tik jos mirties metais. Gimimų kontrolės pradininkė Marie Stoupes (1880–1958), 1921 metais įsteigusi pirmąją Didžiojoje Britanijoje gimimo kontrolės kliniką, kaip profesionali paleontologė dirbo dar ir Mančesterio universitete. [KONDOMAS]

Valstietiškos Rytų Europos šalys susidūrė su kaimo gyventojų pertekliaus, vis mažėjančių galimybių emigruoti ir neregėtai nukritusių žemės ūkio produktų kainų problemomis. Be to, stigo kapitalo investicijų – ir vietinių, ir užsienio. Dėl visų šių dalykų Vokietijos ekonominis paralyžius ir nenatūrali Sovietų Sąjungos izoliacija kėlė neapsakomą suirutę net už jų sienų. Vos padėtis šiek tiek stabilizavosi, visą Europą sukrėtė Didžioji depresija.

Ypatingų sunkumų iškilo Vidurio Rytų Europos šalims, suspaustoms tarp Vokietijos ir SSRS. Siekiančios išlaikyti stabilią politinę santvarką Lenkija, Čekoslovakija, Vengrija ir Baltijos šalys nori nenori turėjo atlaikyti ekonominius imperijų žlugimo padarinius. Pusiau industrializuota, bet iš esmės vis dar agrariška pirmuosius žingsnius žengianti jų ekonomika iškart susidūrė su gausybe hiperinfliacijos, pokarinio pramonės nuosmukio ir varganos kaimo padėties sunkumų. Antai Lodzėje, didžiausiame šio regiono tekstilės pramonės mieste, nuo 1918 iki 1939 metų gamyba sumažėjo 75 procentais, nes užsidarė tradicinės Rusijos rinkos. Valstietiją vis labiau skaldė konservatyvių žemvaldžių ir radikalių valstiečių partijų nesutarimai, naujų vyriausybių biurokratija ir užsienio įmonės, taip pat klasiniai ir etniniai konfliktai. Užtat labai pagirtina yra didžiulė pažanga, padaryta švietime ir kovojant su neraštingumu, smulkinant stambius dvarus ir plėtojant miestus, ypač turint galvoje, kad paskesni režimai neigs šią pažangą.

Didžiausias istorijoje planuojamo modernizavimo eksperimentas nuo 1929-ųjų vyko Sovietų Sąjungoje. Jis buvo toks radikalus ir negailestingas, kad, daugelio analitikų teigimu, ne 1917 metų įvykiai, bet šis modernizavimas ir buvo tikroji Rusijos revoliucija[29]. Jis galėjo įvykti todėl, kad į valdžios viršūnę iškilo Josifas Stalinas, generalinis SSKP sekretorius nuo 1922 metų.

Josifas Visarionovičius Džugašvilis (1879—1953), žinomas dar kaip „Koba" ir „Stalinas", yra ryškiausias patalogiško nusikaltėlio, kuris iškilo į valdžios viršūnę dėl savo nusikaltėliškų gabumų, pavyzdys. „Gineso rekordų knygoje" jis pirmauja „masinių žudynių" kategorijoje. Stalinas gimė Didi-lilo kaimelyje netoli Gorio miesto Gruzijoje. Tėvas buvo girtuoklis, metęs žmoną — pamaldžią moteriškę. Pasak gruzinų, Stalinas buvo osetinas. Šiaip ar taip, jis ne rusas, nors mokytis išsiųstas į rusų stačiatikių seminariją. Iš jos buvo išmestas, bet jau spėjęs persisunkti paranojišku svetimos gruzinams Rusijos stačiatikių bažnyčios nacionalizmu. Džugašvilis ėmėsi revoliucinės veiklos tame varganame regione, kur susipynęs politinis ir nusikalstamas pogrindis. Bolševikų partijoje išgarsėjo 1908 metais, surengęs įspūdingiausią ginkluotą apiplėšimą carinės Rusijos istorijoje. Iš pasalų užpuolęs Tbilisyje pašto karietą paspruko su aukso grobiu. Staliną ne kartą suėmė ir trėmė į Sibirą, bet jis vis pabėgdavo. Dėl to kilo įtarimas, pirmąsyk išsakytas Trockio, tulžingiausio jo biografo, kad Stalinas buvo caro slaptosios policijos — „ochrankos" — agentas. Į Petrogradą jis atvyko 1917 metų pradžioje, po paskutinio pabėgimo, ir tapo „Pravdos" redaktoriumi, nors nebuvo nei žurnalistas, nei marksistas. Revoliucijos metais Lenino paskirtas tautybių komisaru, Stalinas subūrė ištikimų bendrininkų ratą, ypač Caricyne (vėliau pervardintame Stalingradu), ir tie nuo tol seks jo pėdomis. Didžiausias pavojus Stalinui kilo Lenkijoje 1920 metų rugpjūtį, kai būdamas politinis Pietvakarių fronto vadovas nepaklausė įsakymo susijungti su Tuchačevskio padaliniais ir partijos tribunolo buvo pripažintas kaltu dėl pralaimėjimo. Jis išsisuko, bet niekada to nepamiršo. (Po septyniolikos metų potvarkį sušaudyti Tuchačevskį ir keturis kitus 1920 metų įvykių dalyvius pasirašė trys generolai, kovęsi su Stalinu Pietvakarių fronte.)

Stalinas tapo Generaliniu partijos sekretoriumi Leninui pirmąkart susirgus ir išliko poste po to, kai šis pavėluotai patarė jį nušalinti. Pasak Trockio, Stalinas nunuodijęs Leniną, kad niekas daugiau nesidomėtų jo veikla. Tuomet jis paėmė į savo įgudusias rankas ČK bei partijos suvažiavimus ir niekas nebepajėgė jo sustabdyti. Jis veikė meistriškai derindamas klastą su cinizmu. Stalinas gudrumu įveikė aukštesnio rango varžovus, priskirdamas sau jų politinius laimėjimus ir diskredituodamas juos už savo paties nesėkmes. Per penkerius metus jis sužlugdė Kamenevą, Zinovjevą ir Buchariną, per septynerius — Trockį. Paskui ėmė juos žudyti. Šeimyninio gyvenimo Stalino neturėjo. Antrąją žmoną jis privedė iki savižudybės, gyveno kaip vienuolis viename Kremliaus kambaryje, kur juo rūpinosi duktė Svetlana Alilujeva. Jos memuarai yra pagrindinis šaltinis, iš kurio žinome apie Stalino gyvenimą. Jis visą dieną miegodavo, o ištisą naktį dirbdavo su savo bičiuliais, be perstojo leisdamas gramofoną ir žiūrėdamas negarsinius filmus. Atsipūsdavo savo viloje. Stalinas retai rodydavosi žmonėse, bemaž nesakydavo kalbų. Kasmet važiuodavo į Gruziją; vienu metu išvykdavo penki vienodi traukiniai. Kiekviename iš kitų keturių važiuodavo „antrininkas", kad būtų mažesnė nužudymo galimybė. Be reikalo varginosi, nes išgyveno tiek, kiek buvo skirta. Vėliau pasirodė esąs ne tik sumanus tironiškas šalies vadovas ir karvedys, bet ir diplomatas, nors, išskyrus rusų, nemokėjo jokios kitos užsienio kalbos. Kai galų gale atėjo metas mirti, jis buvo valdovas, turintis neįtikėtiną galią, kurios niekas nė nebandė gvieštis.

Ieškodamas kuo įspūdingesnių epitetų pagrindiniam Stalino varžovui apibūdinti, vienas Amerikos karininkas Petrograde kartą pavadino Trockį „paskutiniu šunsnukiu, bet didžiausiu žydu po Jėzaus Kristaus"[30]. Tačiau šalia Stalino Trockio laimėjimai atrodo kaip istorijos mažmožiai. Trockis žinojo, kad taip ir atsitiks: dar 1924 metais jis teisingai numatė, kad „valdžią paims Revoliucijos partijos duobkasys":

> Istorijos dialektika jau pagriebė jį ir iškels. Jo reikia visiems: išvargusiems radikalams, biurokratams, nepmanams, buožėms, pralobėliams, — visiems šliužams, išlindusiems iš revoliucijos atverstos velėnos... Jis kalba jų kalba ir žino, kaip jiems vadovauti. Stalinas taps SSRS diktatoriumi[31].

Dvidešimtame amžiuje Stalinui niekas neprilygo gebėjimu manipuliuoti politine valdžia. Kartą jis kukliai pasakė: „Vadovai ateina ir išeina, o žmonės lieka"[32]. Iš tikrųjų jam vadovaujant žmonės ateidavo ir būdavo priversti išeiti, o vadovas likdavo. Vienintelis žmogus, blogiu prilygstantis jam, buvo kitas nedidelio ūgio vyrukas su kitokiais ūsais, su kuriuo Stalinas nėsyk nesusitiko ir kuriam taip nesisekė.

Stalinui tvirtai atsisėdus į balną, gyvenimo tempas Sovietų Sąjungoje paspartėjo. Lenino nepas gerokai padėjo atkurti visuomeninę ir ekonominę pusiausvyrą, bet nė kiek neprisidėjo propaguojant komunistinius idealus ar rengiant šalį šiuolaikiniam karui. Taigi, nedvejodamas neribotos prievartos mechanizmo paklusnumu jam, Stalinas griebėsi nutrūktgalviškos programos, turėjusios per dešimt metų paversti šalį pirmaujančia industrine ir karine valstybe. Programos užmojai gniaužė kvapą, bet ją įgyvendinant buvo paaukota daugiau žmonių negu per visas

kitas negandas Europos istorijoje, įskaitant net ir Antrąjį pasaulinį karą. Jos apologetai, vis dar klestintys tolimuose universitetuose, mėgsta tvirtinti, girdi, „neiškepsi omleto nesudaužęs kiaušinių"[33]. Tačiau Stalinas daužė gyvenimą tiems, kuriems jį neva stengėsi pagerinti, o omletas galų gale pasirodė esąs nevalgomas. Čia susipynė šeši elementai: centrinis planavimas, skubotas industrializavimas, persiginklavimas, žemės ūkio kolektyvizavimas, ideologinis karas ir politinis teroras.

Stalininiai planavimo metodai pranoko viską, kas lig tol buvo išmėginta kitose šalyse. Valstybinis Plano komitetas buvo įgaliotas sudarinėti penkmečio planus, iki smulkmenų apibrėždavusius visas ekonomikos sritis — gamybą, prekybą, paslaugas, kainas, atlyginimus ir kaštus. Kiekviena įmonė, kiekvienas darbininkas gaudavo „normas", kurios turėjo būti vykdomos be jokių diskusijų. Kadangi Sovietų valstybė buvo darbdavys monopolistas, visi dirbantieji tapo „Plano vergais". Negana to: kadangi Partija siekė, kad vyktų „socialistinis lenktyniavimas", kitais žodžiais tariant, vertė darbininkus viršyti normas sekant legendinio šachtininko Aleksejaus Stachanovo pavyzdžiu, nuolat reikalauta, jog planai būtų viršijami. 1928—1932, 1933—1937 ir 1938—1942 metų penkmečių planai iškėlė neregėtas ekonomikos ir darbo našumo augimo užduotis. Šalis turėjo būti industrializuota tuo pat metu žymiai sumažinant vartojimą. Praktiškai tai reiškė „dirbti daugiau, valgyti mažiau". Pramonė turėjo augti 20 procentų per metus. Bendroji pramonės gamybos apimtis augo astronomiškais tempais: 1928 metais ji sudarė 111 procentų 1913-ųjų lygio, 1933 — 281 procentą, o 1938 — 658 procentus. Didžiausias dėmesys buvo skiriamas sunkiajai pramonei — plieno lydymui ir anglies gavybai, energetikai ir chemijos pramonei. Kiekybė gerokai viršijo kokybę. Klastoti statistikos duomenys tapo priederme oficialaus kulto, kurio pagrindinė šventykla įsikūrė Nuolatinėje liaudies ūkio pasiekimų parodoje Maskvoje.

Apie persiginklavimą nebuvo skelbiama, tačiau aiškiai buvo matyti, kad iš visų permainų labiausiai pelnėsi karinis-pramoninis kompleksas. Atskiras slaptas karinis-pramoninis sektorius turėjo savo žinioje geriausias gamyklas, darbuotojus ir net atskirą biudžetą. (Iki pat 1989 metų neigta, kad tokio biudžeto esama.) Nuo 1932 metų Raudonoji Armija galėjo kviestis vokiečių partnerius dalyvauti pratybose ir manevruose, kur buvo išbandoma moderniausia ginkluotė, tarkim, tankai ir karo lėktuvai, pasitelkiamas oro desantas.

1917 metais atidėtas žemės ūkio kolektyvizavimas dabar buvo vykdomas visiškai nesiskaitant su žmonėmis. Jo tikslas — užtikrinti, kad valstybė visiškai perimtų į savo rankas aprūpinimą maistu tuo laikotarpiu, kai didelė dalis kaimo darbo jėgos traukė į naujus pramoninius miestus. Per dešimtmetį (1929—1938) 94 procentai 26 milijonų valstiečių nuosavybės buvo sutelkta ketvirtyje milijono kolūkių — valstybei priklausančių „kolektyvinių ūkių". Po 70 metų laisvės valstiečiai vėl jėga buvo paversti baudžiauninkais. Pasipriešinę buvo nužudyti arba deportuoti. Siekiant pateisinti žudynes, buvo prasimanytas visuomenės priešas — buožė. Manoma, kad kolektyvizavimo metu žuvo 15 milijonų vyrų, moterų ir vaikų. Žemės ūkio gamyba sumažėjo 30 procentų. Krašte siautėjo badas — tikras ir dirbtinai sukeltas.

Stalinistinė ideologija, įdiegta ketvirtajame dešimtmetyje, pasireiškė tuo, kad gausybė oficialių pramanų buvo brukamos kaip absoliuti, nenuginčijama tiesa. Šie pramanai turėjo mažai ką bendra su rimta politine filosofija ir ryškiai nukrypo nuo Lenino internacionalistinio marksizmo. Tarp jų būta tokių: Stalino, „geriausio Lenino mokinio", vaidmuo; komunistų, kaip išrinktųjų liaudies vadovų, vaidmuo; didžiarusių, kaip kitų Sovietų tautų „vyresniųjų brolių", vaidmuo; Sovietų Sąjungos, kaip didžiausio „visų patriotinių ir pažangiųjų jėgų" laimėjimo, statusas; konstitucijos, kaip demokratinės valdžios šaltinio, paskirtis; sovietų liaudies vienybė ir meilė komunistinei sistemai; Sovietų Sąjungos „kapitalistinė apsuptis"; turto paskirstymas visiems po lygiai; laisvo švietimo ir meno džiaugsmai; moterų lygiateisiškumas; darbininkų ir valstiečių solidarumas; teisėta „liaudies rūstybė" jos priešams. Dauguma šių pramanų buvo įamžinti Stalino „Trumpame SSKP istorijos kurse" (1939 m.), ištikimų režimo šalininkų Biblijoje. Sovietų mokslininkai, švietėjai ir įstatymų leidėjai privalėjo propaguoti jas — antraip jiems grėsė mirtis; Vakarų mokslininkai tokios baimės nejautė.

Stalino asmenybės kultas buvo beribis. Į liaupsinančiųjų chorą buvo suvaryti visi iškiliausi šalies poetai ir menininkai:

Tu, skaisčioji tautų Saule,
Nesileidžianti mūsų laikų Saule.
Tu netgi didingesnis už Saulę,
Nes ji neturi išminties...[34]

Religijos klausimais stalinizmas laikėsi nustatytos ateistinės pozicijos. Valstybinis švietimas buvo karingai antireliginis. Trečiąjį ketvirtąjį dešimtmečius Stačiatikių bažnyčia buvo negailestingai puolama, bažnyčios griaunamos, o šventikai žudomi. Vėliau imtasi subtilesnių priemonių; per Antrąjį pasaulinį karą Stalinas ragins ginti Šventąją Rusiją ir vėl atidaryti bažnyčias. Brandžiajam stalinizmui būdinga keista valstybinio ateizmo ir stačiatikiško patriotizmo simbiozė.

Pagrindiniai prievartos ir teroro įrankiai — ČK (OGPU/NKVD/KGB), Gulagas (valstybinių koncentracijos stovyklų tinklas) ir priklausomi teisėjai — buvo ištobulinti ankstyvuoju bolševikiniu laikotarpiu. Ketvirtajame dešimtmetyje jie taip išaugo, kad saugumo agentūrų darbuotojų buvo ne mažiau negu karių Raudonojoje Armijoje, o į koncentracijos stovyklas sugrūsta beveik 10 procentų šalies gyventojų. 1939 metais Gulagas buvo didžiausias Europos darbdavys. Jo darbininkai kaliniai (vadinami „zekais"), kurie nuolatos kentė badą ir nežmoniškai dirbo Šiaurės sąlygomis, vidutiniškai ištraukdavo vieną žiemą. Nekaltus žmones suiminėdavo miestuose ir kaimuose; jiems pateikdavo prasimanytus „sabotažo", „Tėvynės išdavystės" ir „šnipinėjimo" kaltinimus ir kankindavo tol, kol prisipažindavo. Paprastai jie būdavo nuteisiami mirties bausme, kuri vykdoma masiškai, arba 8, 12 ar 25 metais kalėjimo ar tremties, iš kurios retas grįždavo gyvas. Siekiant kuo didesnio viešumo, garsiausioms aukoms buvo režisuojami parodomieji teismai. Be to, jie padėdavo nuslėpti pagrindinių susidorojimo operacijų pobūdį ir mastą. Tris dešimtmečius didžiausią pasaulio valstybę buvo apėmusi tokia paralyžiuojanti baimė, kad didžioji dalis informacijos apie šį terorą buvo sėkmingai slepiama. [VORKUTA]

VORKUTA

Jei istorijos knygose skyrių apimtis priklausytų nuo žmonių kančių, Vorkutos tikrai būtų vienas iš ilgiausių. Nuo 1932 iki 1957 metų šis šachtininkų miestas ant Pečioros kranto buvo didžiausio Europos koncentracijos stovyklų komplekso centras. Stalino „Gulago salyne" „Vorkutlagas" nusileido tik Kolymai šiaurryčių Sibire. Virš jo vartų kabojo šūkis: „Darbas – tai garbė, drąsa ir didvyriškumas". Per *zekų* sukilimą 1953 metais Vorkutoje kalėjo apie 300 000 žmonių. Per du dešimtmečius čia žuvo daugiau žmonių negu Aušvice [**AUŠVICAS**]; jie mirė pamažėle, kamuojami nevilties, tačiau reta istorijos knyga juos prisimena[1]. Išspausdinta daugybė Vorkutoje kalėjusių žmonių prisiminimų, kai kurie – angliškai[2], bet nedaug kas juos skaitė. Išleistas net išsamus daugiau nei 2000 Sovietų Gulago „įstaigų" vadovas, aštuntajame dešimtmetyje parašytas gyvo likusio žydų tautybės tremtinio. Jis, galima sakyti, liko nepastebėtas[3]. Šalia skyrių apie stovyklas, kalėjimus ir psichiatrines ligonines [**DEVIATIO**] – gerai žinomas įstaigas, – jame esama ir skyriaus, skirto „mirties stovykloms". Tai buvo tokios įstaigos, kaip Paldiskio įlankos (Estijoje), Otmutninsko (Rusijoje) ir Cholovkos (Ukrainoje), kuriose kaliniai buvo verčiami be jokių apsaugos priemonių rankomis valyti atominius povandeninius laivus, kasti po žeme urano rūdą ir panašiai. Visi iki vieno anksčiau ar vėliau mirė nuo radiacijos[4]. (Žr. III priedą, 102)

„Glasnost'" eros klestėjimo laikotarpiu vietiniai žmonės pradėjo kasinėti Kuropatų mišką prie Minsko. Jie žinojo, kad čia ilsisi palaikai vyrų, moterų ir vaikų, nužudytų per Didįjį Terorą prieš penkis dešimtmečius. Buvo atkastos kelios apskritos duobės, kiekvienoje iš kurių palaidota maždaug po 3000 žmonių. Buvo matyti, kad po pušimis – dešimtys ar net šimtai kitų tokių kapaviečių. Bet 1991 metais kasinėjimai buvo uždrausti. Prie kelio pastatytas kryžius, ir miško paslaptys liko neatskleistos[5].

1989 metais Rusijos organizacija „Memorial", siekianti atskleisti tiesą apie Stalino laikus, Urale, Čeliabinske, atkasė ketvirtojo dešimtmečio duobę su 80 000 palaikų. Kulkų skylės kaukolėse aiškiai bylojo, kas čia įvyko. Tai nebuvo Gulage mirtinai užvaryti žmonės. „Žmones atvilkdavo iš namų, – aiškino vietinis fotografas – ir šioje vietoje sušaudydavo kartu su vaikais".

Kyla paprastas klausimas: kiek dar tokių kapaviečių slypi bekraštėje Rusijoje?

Kiekviena iš trijų stalinistinio teroro stadijų buvo vis žiauresnė ir beprasmiškesnė. Iš pradžių teroras buvo nukreiptas į kruopščiai parinktus taikinius. Jo aukomis dažniausiai tapo antraeiliai veikėjai: buvę menševikai, iki 1929 metų vadovavę Gosplanui, istorikai, propagavę internacionalistinį marksizmą, Baltarusijos inteligentija ir mažiau svarbūs įtakingiausių veikėjų draugai. Lenino našlė Krupskaja buvo įspėta nesanti „nepakeičiama". Teroras prieš valstiečius arba „išbuožinimo akcija" įsisiautėjo po 1932 metų, kai valstiečiai priešinosi kolektyvizacijai ar protestuodami skerdė savo gyvulius. Nebuvo jokio aiškaus „buožės" apibrėžimo, tačiau vargingesnieji valstiečiai raginami demaskuoti labiau pasitu-

rinčius savo kaimynus. 1932–1933 metų teroras ir badas buvo šalutinis kolektyvizacijos padarinys, turėjęs dvejopą tikslą: vienu kirčiu užgniaužti ukrainiečių nacionalizmą ir išsklaidyti pagrindinį klestinčių valstiečių telkinį. [DERLIUS]

Didelio masto politinis teroras ar „valymai" prasidėjo 1934 metų gruodį, kai buvo nužudytas S. M. Kirovas, Leningrado komunistų partijos vadovas. Nuo tada valymų banga ėmė sklisti vis plačiau, kol galiausiai apėmė SSKP vadovybę, Raudonosios Armijos karininkus, pačią OGPU ir, žinoma, visus gyventojus. Kadangi kiekviena auka privalėjo išduoti dešimt ar dvidešimt „bendrininkų" ir jų artimųjų, netrukus į akiratį pateko tūkstančiai, o ilgainiui – milijonai. Iš pradžių valymais buvo siekiama susidoroti su visais išlikusiais bolševikais ir ginančiais jų įsitikinimus. Bet tai buvo tik pradžia. 1934 metų „Nugalėtojų" – XVII Partijos suvažiavimo – delegatai nuolankiai pasveikino Staliną, įveikusį „opoziciją", bet netrukus patys buvo apkaltinti ir sunaikinti. Po trijų pagrindinių parodomųjų Zinovjevo (1936), Piatakovo (1937) ir Bucharino (1938) teismų vienintelis gyvas likęs bolševikų vadovas buvo Trockis, slapstęsis Meksikoje iki 1940 metų. Bet beatodairiška *ježovščina* – pagrindinio Stalino budelio N. I. Ježovo teroras – dar tik prasidės. Toji pragaro mašina sukosi taip smarkiai, kad 1939 metų pradžioje Stalinas ir Molotovas kas rytą pasirašydavo kelių tūkstančių pasmerktųjų sąrašus, o rajoniniai saugumo policijos skyriai suiminėjo dar daugiau niekuo nekaltų civilių gyventojų. Teroras kiek aprimo tik po XVIII Partijos suvažiavimo 1939 metų kovą, kai Stalinas lyg niekur nieko pasmerkė Ježovą kaip išsigimėlį, bet visiškai nesiliovė iki pat Vado mirties.

Daugelį dešimtmečių išorinis pasaulis nesugebėjo suvokti faktų. Iki septintojo dešimtmečio, kai pasirodė dokumentiniai A. Solženicyno veikalai ir kelių drąsių mokslininkų kruopščiai surinkti duomenys, dauguma vakariečių manė, kad pasakojimai apie terorą Rusijoje gerokai perdėti. Daugelis sovietologų stengėsi kaip įmanydami sumenkinti jo mastą. Sovietų valdžia pripažino tuos įvykius tik devintojo dešimtmečio pabaigoje. Priešingai nei Hitleris, Stalinas nebuvo viešai demaskuotas. Niekad nepavyks tiksliai suskaičiuoti visų jo aukų, bet tikriausiai jų beveik 50 milijonų[35].

Stalinizmą neabejotinai pagimdė leninizmas; kita vertus, jis turėjo daug savitų bruožų, kurie nebuvo ryškūs Leninui gyvam esant. Tas permainas Trockis pavadino „termidoro reakcija"; jos gerokai apsunkina visus debatus sovietų ir komunizmo istorijos klausimais. Pagrindinis faktas, kurį būtina prisiminti, yra tai, kad stalinizmas – toji terpė, kurioje nusistovėjo sovietinis komunizmas ir kuri buvo sovietų gyvensenos pagrindas iki 1991 metų. Todėl kaskart vertinant visą sistemą būtina analizuoti ne Lenino, o Stalino komunizmo variantą. (Žr. III priedą, 95)

Taip jau atsitiko, kad 1929-aisiais, Stalino revoliucijos Sovietų Sąjungoje metais, kilo ir kapitalistinio pasaulio krizė. Istorikai suka galvas, ar šie du įvykiai nėra susiję – tarkime, pokario ekonomikos raidos cikliškumu. Šiaip ar taip, 1929 metų spalio 24 dieną, „Juodąjį ketvirtadienį", akcijų kainos Niujorko biržoje staiga baisiai nukrito. Kilo panika. Bankai atšaukė paskolas ir nevaldoma Didžioji

DERLIUS

„Ketvirtis kaimo gyventojų, vyrai, moterys ir vaikai, gulėjo negyvi ar merdėjo" „didžiulėje teritorijoje, turinčioje apie keturiasdešimt milijonų gyventojų", „tarsi viename bekraščiame Belzene". „Kiti, visai ar beveik visai išsekę", „nebeturėjo jėgų palaidoti savo artimųjų ar kaimynų". „(Kaip ir Belzene) nuo aukų nenuleido akių pilvus prisikimšę policininkai ir partijos pareigūnai"[1].

1932–1933 metais Stalino režimas pradėjo Ukrainoje ir kaimyninėse kazokų žemėse terorą ir sukėlė badą. Tai buvo sovietinio kolektyvizacijos vajaus dalis. Visos maisto atsargos buvo jėga konfiskuotos; kareivių užkardos nepraleido jokių produktų, tad žmonės buvo palikti bado mirčiai. Šitaip siekta užgniaužti Ukrainos valstybingumo siekius, o podraug – susidoroti su „klasiniu priešu". Mirė kokie 7 milijonai žmonių[2]. Pasaulis daug kartų buvo regėjęs baisų badą, dažnai tuo pat metu siaučiant dar ir pilietiniam karui. Bet badas, organizuotas kaip valstybės genocido politikos aktas, tikriausiai unikalus atvejis istorijoje.

Vėliau rašytojas Vasilijus Grosmanas aprašė to meto vaikus:

> Ar esi matęs laikraščiuose vokiečių koncentracijos stovyklų vaikų nuotraukas? Šitie vaikai buvo visai tokie pat; galvos – it sunkūs kamuoliai ant plonyčių tarsi gandrų kaklų <...> visi griaučiai aptempti oda, panašia į geltoną marlę <...> O pavasarį veidų išvis neliko – vietoj jų vien galvos, panašios į snapuotų paukščių su plonytėmis baltomis lūpomis. Kiti buvo panašūs į prasižiojusias varles ar žuvis <...> Tai sovietų vaikai, o juos marino sovietų žmonės[3].

Išorinis pasaulis nieko nežinojo. Jungtinėse Amerikos Valstijose Pulitzerio premija buvo apdovanotas „New York Times" korespondentas, privačiuose pokalbiuose atvirai šnekėjęs apie milijonus mirusiųjų, bet neparašęs apie tai nė vienos eilutės[4]. Anglijoje George'as Orwellas apgailestavo, kad šio teroro ir bado „nepastebėjo dauguma Anglijos rusofilų"[5].

Istorikas, galų gale pateikęs nenuginčijamų šio nusikaltimo įrodymų, stengėsi parodyti jo mastą. Jis parašė 412 puslapių, maždaug po 500 žodžių kiekviename, knygą. Pratarmėje teigiama: „jei nori sužinoti, kiek žmonių mirė, padaugink iš 20 netgi ne visus šios knygos žodžius, bet raides"[6].

Depresija apėmė visas šalis, su kuriomis JAV turėjo verslo reikalų. Taip prieš pasaulio ekonomiką atsigręžė Amerikos įtaka. Pačiose JAV staiga pasibaigę „audringame trečiajame dešimtmetyje" lengvai gaunami kreditai sukėlė milžinišką bankrotų bangą, o toji — nedarbo bangą. 1933 metais, kai depresija pasiekė apogėjų, gatvėje atsidūrė trečdalis Amerikos dirbančiųjų; plieno pramonė dirbo dešimtadaliu pajėgumo; maisto sandėlius plėšė darbininkai, neišgalintys nusipirkti pavalgyti; „prabangos apsuptyje siautė skurdas".

Europoje, kuri vargais negalais mokėjo karo skolas, dažnai iš vis labiau mąžtančių aukso atsargų, depresijos padariniai pasijuto beveik metais vėliau. 1931 metų

gegužę pagrindinis Austrijos bankas Vienos „Kreditanstalt" pasiskelbė nemokiu; birželį Jungtinėms Valstijoms teko paskelbti moratoriumą visoms Europos vyriausybių skoloms, o rugsėjį Anglijos bankas buvo priverstas pripažinti, kad svaras sterlingų nebepadengtas aukso rezervais. Pasitikėjimas savimi, kertinis kapitalizmo akmuo, trupėjo. Per porą metų verslas visai sutriko, o 30 milijonų žmonių liko be darbo. 1934-aisiais JAV išsirinko veiklų prezidentą Frankliną D. Rooseveltą, kurio „Naujasis kursas" — valstybės finansuojamų darbų programa — ištraukė šalį iš krizės. „Vienintelis dalykas, kurio turime bijoti, — sakė jis, — tai baimė". Tačiau Europoje nebuvo nei Ruzvelto, nei Naujojo kurso. Ji brido iš krizės taip lėtai, kaip greitai toji atėjo.

Depresija turėjo ne vien ekonominių, bet ir psichologinių bei politinių padarinių. Visi — pradedant bankininkais ir baigiant batsiuviais — buvo sutrikę. Didysis karas nešė mirtį ir niokojimą, tačiau jis suteikė ir prasmę gyvenimui, davė žmonėms darbo. Atrodė, kad taika nesuteikia nei vieno, nei kito. Kai kurie žmonės ėmė kalbėti, girdi, geriau gyventi tarp draugų apkasuose, nors ten tyko aibės pavojų, negu iš bedarbio pašalpos. Kiti teigė, esą pildosi niūrios Spenglerio pranašystės apie tai, kad Europa grįš į Tamsiuosius amžius. Nerimas peraugo į gatvių riaušes; daugelyje Europos miestų sukarinti kairiųjų būriai pešėsi su dešiniųjų gaujomis. Klestėjo šarlatanai, avantiūristai ir ekstremistai. [MIRUSIEJI]

Hitlerio ir jo nacistų partijos iškilimas Vokietijoje buvo neabejotinai susijęs su Didžiąja depresija, tačiau tas ryšys nėra paprastas. Nacistai nežygiavo į Berlyną bedarbių armijos priešakyje, valdžios jiems nereikėjo užgrobti. Hitleriui neteko versti nusilpusios vyriausybės kaip bolševikams ar grasinti valstybės vadovui, kaip pasielgė Mussolinis. Hitleris atėjo į valdžią dėl Vokietijoje vykstančių demokratijos procesų, pakviestas teisėtos valdžios. Visai nesvarbu, kad jis ir jo galvažudžiai širdies gilumoje buvo toli gražu ne demokratai ir ne konstitucinių priemonių šalininkai.

Vokietijos politiniam gyvenimui ypač didelės įtakos turėjo depresija, kurios padariniai liejosi į sklidiną nesaugumo taurę. Vis dar buvo jaučiama pagieža dėl pralaimėto karo. Gatvėse be perstojo pliekėsi kairieji ir dešinieji ekstremistai. Demokratiškus vadovus negailestingai spaudė ir Sąjungininkės, ir rinkėjų nuogąstavimai. Vokietijos ekonomika jau dešimtmetį negalėjo atsigauti: iš pradžių ją draskė reparacijos, paskui — hiperinfliacija. Trečiojo dešimtmečio pabaigoje ji buvo itin priklausoma nuo Amerikos paskolų. Kai 1929 metų spalį, likus kelioms dienoms iki Niujorko biržos kracho, mirė Stresemannas, nereikėjo būti genijumi, kad nuspėtum ateinant neramumus. Tačiau bruzdėjimai, kilę 1930—1933 metais, vyko neįprastomis aplinkybėmis, kurių niekas negalėjo numatyti.

Tuo laikotarpiu nacistai pirmą kartą dalyvavo penkeriuose vieni po kitų vykusiuose parlamento rinkimuose. Tris kartus paeiliui jie surinko vis daugiau balsų ir gavo vis daugiau vietų. Per ketvirtuosius, 1932 metų lapkritį, nacistai susilaukė mažesnės rinkėjų paramos; nė karto jiems nepavyko įgyti daugumos parlamente. Vis dėlto per labai trumpą laiką nacistai tapo gausiausiai Reichstage atstovaujama partija. Be to, vis dažnesni neramumai gatvėse, kuriuos neretai sukeldavo

MIRUSIEJI

1927 metais Bukarešte Kornelijus Kodreanu įsteigė Arkangelo Mykolo legioną. Kartu su savo paramilitariniu sparnu „Geležine gvardija" jis peraugo į vieną nuožmiausių fašistinių judėjimų Europoje. 1937 metų rinkimuose judėjimas gavo nemažai dešiniųjų radikalų balsų, o 1940–1941 metais drauge su generolo Antonescu armija trumpai vadovavo Rumunijos „tautinei legionierių valstybei". 1941 metų vasarį po maišto prieš savo karinius sąjungininkus legiono veikla buvo uždrausta.

Legiono ideologija propagavo „kraujo ir žemės" temos atmainą, ypatingą reikšmę teikdama „protėvių kaulams". Legionas, stengęsis grąžinti Rumunijai geruosius laikus, teigė sukūręs vieną tautinę gyvųjų ir mirusiųjų bendriją. Svarbiausias partijos ritualų elementas – mirusiųjų kultas. Susirinkimų pradžioje buvo skaitomos kritusių draugų pavardės; po kiekvienos dalyviai šaukdavo „Čia!" Žemė iš šventųjų kapų maišoma su „krauju permirkusia" žeme iš Partijos mūšių laukų. Su įspūdingiausiomis iškilmėmis buvo atkasami, nuvalomi ir perlaidojami Partijos kankinių palaikai. 1938 metais nužudyto „kapitono" Kodreanu ekshumacija virto pačiu įspūdingiausiu renginiu per tuos mėnesius, kuriuos Partija išbuvo valdžioje. Virš galvų skraidė nacistų lėktuvai, mėtydami vainikus į atkastą jo kapą. Kodreanu buvo vienas iš šimtų, nužudytų politiniais motyvais ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, kai legiono mirtininkų būriai be perstojo kovėsi su karaliaus politine policija. Kodreanu pasmaugė vielos kilpa, peršovė ir subjaurojo rūgštimi galvą, o tada paslapčia palaidojo po septyniomis tonomis betono.

Rumunijos, Serbijos ir Graikijos stačiatikių įsitikinimu, mirusiojo siela negali atsiskirti nuo kūno tol, kol jis nesuyra. Todėl laikydamiesi tradicijos po trejų–septynerių metų artimieji susirinkę atkasa palaikus, su meile juos nuvalo ir nuplauna vynu, o paskui paguldo į amžino poilsio vietą. Be to, manoma, kad kai kurių kategorijų lavonai neyra. Per stačiatikių išvarymo iš tikinčiųjų bendruomenės apeigas sakomi ir tokie žodžiai: „Tegul tavo kūnas niekada nesuyra". Manoma, kad iškankintos žmogžudžių ir savižudžių sielos amžinai lieka įkalintos kape. Maramurešo apylinkėse rengiamos „mirusiųjų vedybos" siekiant nuraminti tokias sielas.

Be to, kai kuriuose Rumunijos rajonuose tikima, esą tokia įkalinta siela galinti ištrūkti iš kapo tarp saulėlydžio ir gaidgystės. Atgiję lavonai į pasaulį dažniausiai grįžta šventojo Andriejaus dieną (lapkričio 30-ąją) ir šv. Mykolo dienos išvakarėse (lapkričio 8-ąją); įsmukę pro rakto skylutę jie lytiškai santykiauja su miegančiomis aukomis ir geria jų kraują. Norėdami apsisaugoti nuo tokių apsilankymų, valstiečiai vedasi į kapines juodą eržilą. Jeigu jis nenori peržengti per kurį kapą, į jį įbedamas didžiulis kuolas ir įtartinas lavonas prismeigiamas. Ankstyviausi etnografiniai tyrimai rodo, kad Rumunija – vampyrų kraštas[1].

Politologai padarė išvadą, kad Rumunijos fašizmas buvo viso labo tik šlykšti šio judėjimo atmaina, ypatingą dėmesį skyrusi antisemitizmui ir nekrofilijai. Antropologai pridurtų, kad rumunų fašistai panaudojo gilias šaknis turinčias religines ir liaudies tradicijas. 1991 m. gruodį, kai tik buvo nuversta komunistų diktatūra, atsirado naujas „Judėjimas už Rumuniją", savo didvyriu išsirinkęs Kodreanu[2].

nacistų gaujos, vyko gerokai pakitusioje tarptautinėje aplinkoje. Trečiojo dešimtmečio pradžioje Vokietijos valdžiai nerimą kėlė ne tiek komunistų vadovaujami streikai ir demonstracijos, kiek iš pažiūros neribota Antantės galybė. Vokietijos pramonininkai ir demokratai puikiai žinojo, ką kviestis, jei komunistai mėgintų paimti valdžią. Tačiau ketvirtojo dešimtmečio pradžioje Britanijos, Prancūzijos ir JAV padėtis buvo neką geresnė negu Vokietijos, o Sovietų Sąjungoje vyko nepaprastai energinga modernizacija. Kadangi komunistai surinkdavo bemaž tiek pat balsų, kiek nacistai, konservatyviųjų Vokietijos vadovų galimybės slopinti raudonąją grėsmę buvo gan menkos.

Vokietijos politinėje kultūroje tvyrojo nuojauta, kad visuotinius rinkimus gali papildyti ir visaliaudiniai plebiscitai tam tikrais prieštaringais klausimais. Jei Hitleriui būtų pasitaikiusi proga, jis nebūtų jos praleidęs. Nuolat griūvant ministrų kabinetams, vienas nespėjęs kojų sušilti ministras paragino imtis nepaprastųjų priemonių, esančių prezidento galioje. 1930 metų rugsėjį vienas mažumos kancleris demokratijos labui prikalbino prezidentą Hindenburgą įgyvendinti 48-ąjį Veimaro konstitucijos straipsnį. Nuo to laiko Vokietijos prezidentas galėjo „naudoti ginkluotąsias pajėgas tvarkai ir saugumui atkurti" ir suspenduoti „pagrindines piliečių teises". Tai buvo įrankis, kuriuo pasinaudojus galima sunaikinti demokratiją.

Įvykiai buvo lemtingi. Audra nesiliovė trejus metus: vis didėjanti depresija, augantys bedarbių būriai, komunistų susirėmimai su antikomunistais gatvėse, rinkimai, kurių nė viena partija nelaimėdavo ryškia persvara, ir nesibaigiančios ministrų kabinetų krizės.. 1932 metų birželį kitas mažumos kancleris — Franzas von Papenas — užsitikrino Reichstago paramą bendradarbiaudamas su deputatais nacistais. Po pusmečio jis sugalvojo naują manevrą: nusprendė paskirti Hitlerį kancleriu, save — vicekancleriu, o į dvylikos narių ministrų kabinetą įtraukti tris nacistus. Prezidentas Hindenburgas ir dauguma Vokietijos dešiniųjų manė, kad šis sumanymas gudrus — jie tarėsi naudoją Hitlerį kovai su komunistais. Iš tikrųjų, kai Hitleris priėmė pasiūlymą, apsitaisęs tai progai pritinkančiu cilindru ir fraku, jis pats naudojosi jais.

Mažiau nei po mėnesio, likus savaitei iki kitų rinkimų, Reichstago pastatą nusiaubė paslaptingas gaisras. Nacistai pareiškė, kad tai raudonųjų sąmokslas, suėmė komunistų vadovus, surinko 44 procentus balsų per tūžmingoje antikomunistiškoje atmosferoje vykusius rinkimus, o paskui ramiai priėmė aktą, suteikiantį kancleriui diktatoriaus teises ketveriems metams. Spalį Hitleris organizavo plebiscitą Vokietijos išstojimo iš Tautų Sąjungos ir Nusiginklavimo konferencijos klausimu. Jį parėmė 96,3 procento balsavusiųjų. 1934 metų rugpjūtį, mirus prezidentui, jis surengė dar vieną plebiscitą, kad būtų pakeltas į naują pusiau partinį, pusiau vyriausybinį „fiurerio ir reicho kanclerio" postą, suteikiantį visas nepaprastosios padėties teises. Šįsyk jį palaikė 90 procentų balsavusiųjų. Hitleris tapo padėties viešpačiu. Kelyje į pačią viršūnę jis nė karto nepažeidė konstitucijos. Akivaizdu, kad už tokią sėkmę Hitleris turėjo dėkoti vien sau. Po ketverių metų Berchtesgadene jis priėmė savo buvusį partnerį fon Papeną. Hitleris tarė:

„Paskirdamas mane kancleriu, pone fon Papenai, jūs sudarėte sąlygas nacionalsocialistinei revoliucijai Vokietijoje. Aš niekada to nepamiršiu". Fon Papenas atsakė: „Be abejo, mano fiureri"[36].

Demokratiškas Hitlerio triumfas atskleidė tikrąją demokratijos prigimtį. Demokratija pati savaime nėra itin didelė vertybė: ji gali būti gera arba bloga, nelygu principai žmonių, kuriems ji patikėta. Jeigu ji liberalių ir pakančių žmonių rankose, sukuriama liberali ir pakanti vyriausybė; jei ji atsiduria žmogėdrų naguose, sudaroma žmogėdrų vyriausybė. 1933—1934 metais Vokietijoje demokratija leido sudaryti nacistų vyriausybę, mat šalies rinkėjams ne itin rūpėjo, kad į ją nepakliūtų galvažudžiai.

Adolfas Hitleris (1889—1945) buvo austras, tapęs tokiu Vokietijos valdovu, kokiu dar niekada nebuvo joks vokietis. Hitleris gimė Braunau mieste, Bavarijos pasienyje. Jo tėvas buvo muitininkas. Visą vaikystę Adolfą persekiojo pavainikio tėvo gėdos žymė (todėl norėdami įgelti kai kurie pažįstami Hitlerį vadindavo Šiklgruberiu). Jaunystėje jis patyrė daug skausmo, o rinkdamasis profesiją — tikrų tikriausią fiasko. Adolfas turėjo šiokių tokių menininko gabumų, bet nebaigė reikiamų kursų, tad bastėsi iš vienų niūrių Vienos nakvynės namų į kitus. Pragyvenimui užsidirbdavo dekoruodamas namus ir piešdamas atvirukus. Uždaro būdo, pagiežingas ir vienišas, jis puikiai išmanė antislavišką ir antisemitišką Vienos demimondo socialinę patologiją. Ištrūkęs į Miuncheną apsidžiaugė, kai prasidėjo Pirmasis pasaulinis karas — jam tai buvo palaima, išvadavusi iš asmeninių kančių. Jis drąsiai kovėsi fronte, dukart buvo apdovanotas Geležiniu kryžiumi (antro ir pirmo laipsnio), liko gyvas, kai visi draugai žuvo, bet apsinuodijo dujomis ir karas jam baigėsi ligoninėje, dėl ko baisiausiai graužėsi. [LANŽMARKAS]

Pokarinė Hitlerio politinė karjera atlygino jaunystėje patirtas skriaudas. Jo partijai — NSDAP — buvo būdingas primityvus rasizmas, vokiškasis nacionalizmas ir vulgarus socializmas — kratinys, iš pradžių pasirodęs patrauklus tokiems avantiūristams kaip jis pats, o vėliau — milijonams rinkėjų. Adolfas rėždavo kalbas pralaimėjusioje Vokietijoje, pasilypėjęs ant muilo dėžių ar atsistojęs gatvės kampe, ir įsitikino turįs oratoriaus ar demagogo gyslelę, padėsiančią jam iškilti. Jis išmoko valdyti balsą ir kalbos tempą, gestikuliuoti, nutaisyti kerinčią šypseną ar neregėtai tūžmingą išraišką ir taip pavergti klausytojus, kad jo žodžių prasmė jiems bemaž nerūpėdavo. Netrukus pagalbon pasitelks dar ir prožektorius, garsiakalbius bei chorus. Šiuo sugebėjimu pakerėti minią jam prilygtų nebent pamokslininkai, gaivinantys tikėjimą, ar mūsų laikų popmuzikos žvaigždės, kurių bemaž hipnotizuojantys pasirodymai sukelia masinę isteriją. Jo emocingumas tiesiog neįtikėtinai derinosi su pažemintos tautos jausmais. Hitleris apeliavo į žmonių baimes ir be perstojo pliauškė apie „žydų ir bolševikų sąmokslą" bei sąjungininkes, „suvariusias [Vokietijai] peilį į nugarą". Vienintelis jo mėginimas užgrobti valdžią patyrė visišką nesėkmę. „Alaus pučas" 1923 metų lapkritį pamokė jį laikytis „teisėtų priemonių" — tai yra masinių mitingų, rinkimų procedūrų ir politinio šantažo. Hitlerio teismas, kuriame jis įspūdingai koneveikė teisėjus, išgarsino jį visoje šalyje, o Landsberge praleisti dveji metai davė laiko parašyti

„Mein Kampf" („Mano kova", 1925—1926), tapsiančią bestseleriu. *Ein Volk, ein Reich, ein Führer* — būtent tai ir norėjo girdėti dauguma vokiečių. Jis prižadėjo grąžinti Vokietijai buvusią didybę, sukurti „trečiąjį Reichą", kuris išsilaikys tūkstantį metų. Iš tikrųjų jis išsilaikė dvylika metų ir tris mėnesius. „Didelis melas, — rašė jis, — visada atrodo gan įtikinamas".

Asmeniniame gyvenime Hitleris vengė žmonių; vedė tik paskutiniosiomis gyvenimo valandomis. Jis mylėjo gyvūnus ir vaikus, turėjo negražią meilužę. Ne taip kaip jo sėbrai, dažnas kurių buvo pasipūtęs stuobrys, Hitleris tvarkingai rengdavosi ir mandagiai elgdavosi. Nežinomas joks žiaurus jo poelgis, bet akivaizdu, kad jis davė įsakymus — tiesa, niekur neužfiksuotus raštiškai — vykdyti genocidą. Šiaip ar taip, jo širdis buvo kupina neapykantos. Jis mėgo cituoti Frydrichą II, kurio portretas iki pat paskutiniųjų dienų kabojo jo kabinete: „Dabar, kai pažįstu žmones, pirmenybę teikiu šunims"[37]. Vienintelė Hitlerio aistra buvo architektūra. Trečiajame dešimtmetyje jis pasistatydino kalno viršūnėje netoli Berchtesgadeno prašmatnų šveicariško stiliaus namą, kurį pavadino Berghofu. Vėliau jis kūrė grandiozinius planus atstatyti Berlyno griuvėsius ir paversti gimtąjį Lincą Europos meno centru. Vakarų apžvalgininkai praminė Hitlerį „blogio genijumi". Dėl „blogio" nėra ko ginčytis, bet „genijus" — abejotinas apibūdinimas. [**PIKTOJI DVASIA**]

Stojęs prie valdžios vairo, Hitleris puolė naikinti varžovus ir oponentus. Jam reikėjo sutriuškinti ganėtinai populiarų socialistinį NSDAP sparną, kuris ragino surengti „antrą — socialistinę — revoliuciją" ir šitaip įtvirtinti sėkmę. 1934 metų birželio 30-ąją — „Ilgųjų peilių naktį", — jis paliepė naujiesiems elitiniams partijos kariams — SS „juodmarškiniams" — išžudyti senesnio partijos smogikų padalinio SA „rudmarškinių" karius. Vienu kirčiu buvo nudėti visi svarbiausi Hitlerio varžovai: SA vadas Ernstas Röhmas, partijos socialistų lyderis Gregoras Strasseris ir pagrindinis nacistų sąjungininkas parlamente generolas von Schleicheris. Dar 1933 metais uždraudęs Vokietijos Komunistų partiją, vėliau Hitleris išvaikė ir visas kitas. Pradėjęs eiti Hindenburgo turėtas vyriausiojo kariuomenės vado pareigas, jis palenkė armiją į savo pusę ir ėmė šalinti nepatikimus elementus.

Atėjęs į valdžią Hitleris neturėjo grandiozinių ekonomikos planų. Šiaip ar taip, Vokietijos nereikėjo modernizuoti taip kaip Rusijos. Vis dėlto netrukus jį suviliojo kolektyvinė ekonomika, o Reichsbanko prezidentas daktaras Hjalmaras Schachtas pasiūlė jam gatavą planą. Iš pat pradžių Hitlerį rėmę pramonininkai reikalavo veiksmų, ir jis tikėjosi, kad įgyvendinęs šį planą įkvėps šaliai pasitikėjimo ir sukurs darbo vietų. Schachto plane finansų tvarkymas Keyneso metodais buvo derinamas su visišku valstybės vadovavimu pramonei ir žemės ūkiui. Profsąjungas pakeitė nacistinis „darbo frontas", streikai buvo uždrausti. Naujasis kursas, kaip ir jo atitikmuo Amerikoje, turėjo užtikrinti visų pramonės pajėgumų panaudojimą ir visišką užimtumą įgyvendinus valstybės finansuojamų darbo vietų kūrimo programą. Pagrindiniai projektai buvo Vokietijos greitkelių tiesimas 1933—1934 metais, „Folksvageno" gamyklos atidarymas 1938 metais ir, svarbiausia, persiginklavimas.

PIKTOJI DVASIA

giama, kad netrukus po to, kai 1938 metų kovą Vokietijos armija užėmė Austriją, olfas Hitleris liepęs vadui sunaikinti Dolershaimo kaimą, panaudojant jį kaip taikinį ıdymo pratyboms. Kaimo gyventojai buvo iškeldinti, ir artilerija su žeme sumaišė us jo pastatus, tarp jų ir kapines. Atrodo, ši barbariška operacija buvo įvykdyta lėl, kad Hitlerio tėvas ir senelė iš tėvo pusės Marija Ana Schicklgruber buvo palai- :i Dolershaime – mat Hitleris neseniai buvo sužinojęs apie tėvo vaikystę. Pasak ges- ıo pranešimo, netekėjusi panelė Schicklgruber susilaukė Adolfo tėvo dirbdama tar- te turtingų žydų šeimoje. Hitleris baiminosi, kad žmonės padarys iš to nemalonias ı išvadas.

Iš šio poelgio ir kitų požymių peršasi mintis, kad Hitlerį kamavo slopinamas kaltės ıėdos jausmas bei neapykanta savo kilmei, kraujui, kūnui ir asmenybei. Vis dėlto eikia šių prieštaringų jausmų imti už tikrą pinigą ir daryti išvadą, kad Hitleris – tinka- ıusias „psichoistorijos" tyrimų objektas[1].

Ypač įdomi baisioji Hitlerio hipochondrija, ko gero, nulėmusi jo psichikos būklę karo tu. Nuo 1936 iki 1945 metų jis visiškai pasitikėjo abejotinu gydytoju daktaru Theo relliu, kuris nuolat gydė jį milžiniškomis dozėmis gliukozės, vitaminų, stimuliatorių, ›titą žadinančių ir vidurius paleidžiančių preparatų, trankvilizatorių ir raminamųjų ›tų, dažniausiai leidžiamų į veną. Hitleris neapsakomai baiminosi dujų pertekliaus nyne, todėl kas dieną išgerdavo daugybę dujoms kauptis neleidžiančių tablečių, ių pagrindą sudarė atropinas ir strichninas. Morellio varžovai nesėkmingai skundė estapui, kad šis slapčia nuodijąs Hitlerį[2].

Kartais kareiviai turi gerą intuiciją. Per Antrąjį pasaulinį karą žygiuodamas skam- ıt nuostabiai ritmingai „Pulkininko Bougey'o" melodijai, kažkoks britų armijos karei- sukūrė šį nemirtingą priedainį:
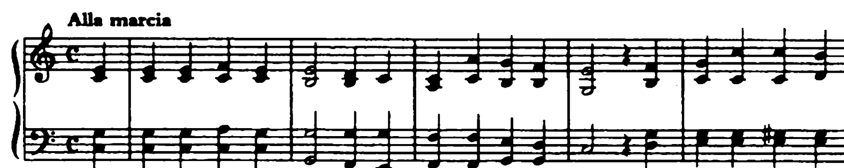
'itler – 'as only got one ball;	Hitleris turi tik vieną kiaušį,
Goering has two but far too small.	Geringas – du, bet pačius mažiausius.
'immler – is rather sim'ler,	Himlerio neką didesni,
But Gerballs – 'as no balls – at all.[3]	O Gebelsas išvis bekiaušis.

Reikalas tas, kad po dvidešimties metų sovietai paskelbė tariamą fiurerio lavono ›dimo medžiagą, kurioje teigiama, neva „nesama kairiosios sėklidės"[4]. Šiame pra- ›ime jaučiami KGB klastotės pėdsakai; jo nepatvirtino kiti liudytojai. Tačiau kai kurie ırikai tuo patikėjo. Kadangi monorchizmas – itin retas apsigimimas, jie daro išvadą, Hitleris tikriausiai šitaip susižalojo save iškastravęs[5]. Ši prielaida nepasitvirtino, kai ›kutiniame šio amžiaus dešimtmetyje buvo paskelbtos KGB bylos[6].

Tačiau fiziniai įrodymai dar ne viskas. Daugybė Hitlerio elgsenos aspektų byloja e tai, kad po niūria jo išvaizda slypėjo kažkas šiurpaus. Jam girdint jis drausdavo ›as apie bent kiek su seksu susijusius dalykus ir baisiai bijojo kraujomaišos, rodė ›idygėjimą visokiomis „šlykštynėmis". Esama prieštaringų duomenų, kad jo lytinis 'enimas buvęs arba labai išaukštintas, arba klaikiai iškrypėliškas.

Kaskart Hitleriui pradėjus kokį darbą, jį sukaustydavo pralaimėjimo nuojauta. Jis nuolat buvo prie savižudybės slenksčio. Be galo mėgo politinius ritualus, todėl imdavosi visokiausių pseudokatalikiškų parodijų. Jis niekaip negalėjo susilaikyti nekartojęs, kad istorija, vokiečių tauta, Dievas ar dar kas pamatė, jis esąs *würdig* – „vertas". Peršasi mintis, kad jame kunkuliavusi neapykanta sau kaitino ir kitą atvirą neapykantą, kurią jis nukreipdavo prieš žydus, slavus, komunistus, homoseksualus, čigonus, o galų gale – prieš pačią Vokietiją.

Nėra nė ko sakyti – pasišaipymas iš savęs yra sveikesnis dalykas už savigyrą. Per Pirmąjį pasaulinį karą žygiuodami britai traukdavo kitą puikų priedainį, pritaikę jam liūdną „Ledinių Grenlandijos kalnų" melodiją:

„We are Fred Carno's Army, the ragtime infantry.
We cannot fight; we cannot shoot;
No bleedin' use are we.
And when we get to Berlin, the Kaiser will say:
Hoch! Hoch! Mein Gott! What a bloody awful lot
Are the British Infantry!"[7]

(Mes – Fredo Carno armija*, regtaimo pėstininkai.
Nemokam kautis, nemokam šaudyt;
Iš mūsų, velniai griebtų, jokios naudos.
Kai nusigausim į Berlyną, kaizeris sakys:
Hoch! Hoch! Mein Gott! Baisu žiūrėti
Į tuos britų pėstininkus!)

* Fredas Carno buvo populiaraus to meto cirko savininkas.

Nacizmo ir Vokietijos pramonės ryšys — itin prieštaringas klausimas. Pasak vienos šabloniškos interpretacijos, labai mėgstamos komunistų istorikų, „viršų paėmė ekonomika". Anot jų, didžiojo verslo interesai nulėmė ne tik trumpalaikę politiką, nukreiptą sunaikinti Vokietijos kairiuosius, bet ir visą ilgalaikę politinę strategiją. Girdi, Vokietijos ekspansiją į Rytus skatino Vokietijos pramonininkai, reikalavę žaliavų, garantuoto naftos tiekimo ir pigios darbo jėgos. Kiti istorikai teigia priešingai: viršų paėmusi politika. Pasak jų, Hitleris netrukus atsikratęs pramonininkų globos ir ėmęs plėtoti valstybinį sektorių kaip atsvarą privačiai pramonei. Tai patvirtina priemonės, įgyvendintos nuo 1936 metų: paskelbtas Ketverių

planas, pagrindinis patarėjas ekonomikos klausimais Schachtas pakeistas proteguojama valstybinė plieno korporacija „Reichswerke Hermann g". Esama ir kompromisinio aiškinimo: girdi, keitėsi aljansai „polikratinia- ılios centre", kurį sudarė NSDAP, armija ir pramonė[38]. Persiginklavimas didelės psichologinės ir politinės svarbos. Ligi tol dirbtinai varžytas Vokie- ɟinkluotės sektorius sugebėjo labai greitai atsigauti; Kruppų apyvarta nuo metų ėmė įspūdingai augti. Kita vertus, persiginklavimas leido pažemin- vokiečiams vėl save gerbti, be to, pelnė prielankumą armijos, ir ši -1936 metais vėl galėjo įvesti visuotinę karo prievolę. Hitleris neturėjo konkrečių ginkluotųjų pajėgų panaudojimo planų, bet jam buvo pravartu, monės mano, esą pistoletas po jo apsiaustu užtaisytas.

mės ūkis nacistų nedomino. Jie sugalvojo, kaip burti kooperatyvus, bet .siai jiems rūpėjo, kad būtų užtikrintos valstybės nustatytos žemės ūkio pro- kainos, nes tai užtikrino valstiečių saugumą.

ıcistų ideologija, švelniai tariant, nebuvo labai rafinuota. Priešingai nei Sta- Hitleris nepaveldėjo partinės minties korpuso, kurį būtų galėjęs panaudoti .ikslams. Vieninteliame jo veikale „Mein Kampf" (1925), atsidūrusiame ant ž kiekvienos vokiečių šeimos knygų lentynos, būta vos dviejų trijų nuosek- ›jų, ir nieko originalaus. Bene svarbiausia jame tokia argumentų grandinė: esama *Herrenvolk*, arba „viešpačių rasės", todėl vokiečiai turį teisę į *sraum* — „gyvenamąją erdvę" — Rytuose.

tleriui rasių hierarchija buvo savaime suprantamas dalykas. Žmoniją jis › į „kultūros kūrėjus", „kultūros nešėjus" ir „kultūros naikintojus". „Žmo- ‹ultūros laimėjimų" nešėjai esą „arijai". „Galingiausias arijų priešininkas — '. Žydai jam *Todfeind* — mirtini priešai. Hitleris nesivargino apibrėždamas ar nustatydamas arijų rasės tautų hierarchiją. Skyrių šiais klausimais jis ɗa pastaba, jog kai kurie dalykai esą tokie akivaizdūs, kad jų nereikia net ti[39]. Hitleris taip pat tikėjo „rasių grynumo" „geležine logika". „Kaskart, kai ‹raujas sumyšta su žemesnės rasės žmonių krauju, — teigė jis, — kultūrin- ms žmonėms ateina galas". „Visos didžiosios praeities kultūros žuvo <...> .žnuodyto kraujo"[40]. Hitlerio įsitikinimu, tautos sveikata priklausanti nuo ʌvenamos teritorijos vertės. „Tik pakankamai didelė erdvė šioje žemėje ina tautai laisvą gyvenimą". „Tautinės valstybės užsienio politika turi <...> inti sveiką ryšį tarp tautos gyventojų skaičiaus ir jos žemių kiekybės bei ıės"[41].

dangi Vokietijos kaimynės jau buvo užėmusios kolonijų žemes arba, kaip ., nukariavusios stepes, — Vokietija galėjo užgrobti tik erdvę Rytuose. baigiam nesiliaujantį vokiečių veržimąsi į Pietus ir Vakarus, nukreipdami žvilgsnį į Rytų žemes"[42]. Vokiečių ekspansija į Lenkiją ir Ukrainą ne tik tų jiems jėgų kovoti su Rusija, bet ir sulaikytų Prancūziją, kitą „mirtiną ". Hitlerio manymu, Vokietijos padėtis kovoje dėl būvio prastesnė nei kitų. etija nėra pasaulio galiūnė, — verkšleno jis. — Jeigu ja netaps, Vokietijos ks"[43].

Atvirą rasizmą lydėjo tikėjimas kolektyvizmu, kuris dažnai buvo apibūdinamas miglotais terminais, tarkim, „bandos instinktas", bet jame aiškiai jaučiamos marksistinės gaidelės. Apie savo skolą prieškario SPD marksizmui Hitleris kartą sakė:

> Man tik reikėjo logiškai pratęsti tai, ko nepavyko socialdemokratijai <...> Marksizmas galėjo virsti nacionalsocializmu, jei tik būtų galėjęs nutraukti tuos absurdiškus ryšius su demokratija <...> Kam mums vargintis visuomeninant bankus ir fabrikus? Mes visuomeniname žmones[44].

Pastarojo meto tyrimai rodo, kad jaunystėje Hitleris buvo susipažinęs su Markso veikalais ir kad jam didelį įspūdį paliko Austrijos socialdemokratų mitingai, kuriuose žmonės mojuodavo vėliavomis[45]. Ko gero, jis pats nė nesuvokė jų įtakos jam. Nacistai neturėjo rimtų intelektualinių tradicijų, bet jų nenoras dėstyti savo idėjinius principus dar nereiškia, kad jiems buvo nepriimtina primityvi socializmo atmaina. Ne kas kitas kaip nacistai pirmieji paskelbė Gegužės pirmąją darbininkų (Vokietijos) visaliaudine švente.

Nacistų politika buvo labai racionaliai suformuluota šių negausių abejotinų idėjų pagrindu. Dėl Hitlerio rasistinio nacionalizmo iškart buvo griebtasi antisemitinių priemonių. Žydams buvo uždrausta dirbti valstybinėse įstaigose, iš jų atimta Vokietijos pilietybė; žydų prekiautojams oficialiai paskelbtas boikotas; nežydams buvo draudžiama tuoktis ir net lytiškai santykiauti su žydais. Šios priemonės aiškiausiai suformuluotos 1935 metų Niurnbergo įstatymuose. Nuo pat pradžių nacistai pritarė eutanazijai, reikalavo žudyti žmones su protiniais ir genetiniais trūkumais ir apdovanodavo didvyriškas vokietes motinas, pagimdžiusias daug vaikų. Nacistai paniekinamai žiūrėjo į visas visuomenės hierarchijas — aristokratiją, karininkiją, profesijas ir gildijas. Nacistinės partijos-valstybės gretos buvo atviros visiems, kurie pasirengę tarnauti nesigėdydami ir neprieštaraudami. Vokietijos miestuose ir kaimuose valstybines pareigas ėjo vulgariausi, menkiausią kvalifikaciją ir nuovoką turintys elementai. Jų dievaičiai buvo nevykėlis vištų augintojas Heinrichas Himmleris, vadovavęs SS, ir nutukęs buvęs lakūnas maršalas Hermannas Göringas, nebeįsisprauždžiantis į piloto kabiną[46]. Tai dar vienas sparčiai augančios stalinistinės Sovietų Sąjungos biurokratijos etoso atitikmuo.

Nacizmo, kaip ir stalinizmo, stiprioji vieta — oficialūs pramanai. Nacių propaganda bruko žmonėms daugybę keistų idėjų. Hitleris, girdi, naujasis Frydrichas ar naujasis Bismarckas. Nacistai — germaniškųjų dievų ar teutonų riterių palikuonys. Trečiasis Reichas — natūralus Šventosios Romos imperijos ir Hohencolernų dinastijos įpėdinis. Vieninga ir laisva Vokietijos liaudis be galo myli savo Tėvynę, negali atsidžiaugti savo mokslu ir menu, nepaprastai didžiuojasi savo emancipuotomis moterimis ir neapsakomai nekenčia išdavikų ir priešų... Visa tai jau girdėta. Hitlerio asmenybės kultas buvo beribis. Fiureris įkūnijo visa, kas gražu, išmintinga ir gera.

Dauguma nacistų vadų netikėjo Dievu; pats Hitleris tuo metu jau buvo atsisakęs katalikybės. Savo ritualais jie labiau mėgdžiojo senovės germanų pagonis negu kurią nors šiuolaikinę religiją. Taigi kilo rimtų keblumų apibrėžiant savo

santykius su vokiečių tauta, kurios didžiąją dalį sudarė krikščionys. Nacistai dažniausiai vengdavo teorinių klausimų, susijusių su religija. Vis dėlto norėdamas nuraminti katalikus 1933 metų liepą Hitleris pasirašė konkordatą su Vatikanu, patvirtindamas Vokietijos vyskupijos autonomiją mainais už Bažnyčios hierarchų pažadą nesikišti į šalies politinį gyvenimą. Paskatinti šio kompromiso kai kurie katalikų prelatai, pavyzdžiui, Vienos arkivyskupas Innitzeris, pareiškė remią nacistų siekius. Tačiau tai nesutrukdė Vatikanui 1937 metais išleisti encikliką „Mit brennender Sorge", kurioje pasmerkė nacistų ideologiją; encikliką buvo liepta perskaityti visose Vokietijos katalikų bažnyčiose. Norėdamas pažaboti protestantus, Hitleris 1935 metais paskelbė įsteigiąs valstybės kontroliuojamą protestantų bažnyčių bendriją. Mėginta įsteigti ir vyskupo daktaro Müllerio vadovaujamą naują „Vokietijos krikščionių" judėjimą; jo ženklas vaizdavo svastiką, susipynusią su kryžiumi. 1933 metų lapkritį šie pseudokrikščionys nacistai surengė Berlyne demonstraciją „didvyrio Kristaus" garbei. Galų gale religijai ir ateizmui teko stengtis kuo geriau sugyventi.

Nacistai buvo gabūs prievartos ir teroro mokiniai. Jų „rudmarškiniai" ir „juodmarškiniai" turėjo tvirtus smulkaus sukčiavimo, šantažo ir plėšikavimo įgūdžius. Tačiau Vokietijos *Rechtstaat*'o vadovai neturėjo 500 metų opričnikų patirties kaip jų kolegos Maskvoje. Nacistų visuomenės kontrolės struktūros buvo menkesnės negu SSRS. Valstybė neturėjo darbo monopolio, kaimas nebuvo kolektyvizuotas, o partinės kuopelės ir komisarai Vermachte atsirado tik 1944 metais. Tai iš dalies paaiškina savitus nacistų metodus, mat išmoktas žvėriškas nuožmumas turėjo kompensuoti struktūrų stygių. Jiems reikėjo nepaprasto žiniasklaidos plačiai propaguojamo brutalumo — vien todėl, kad trūko kontrolės priemonių.

Reicho saugumo organai niekad neįgavo tokio pabaisiško masto kaip sovietų. Partija naudojo savo gvardiją *Schutzstaffeln* ir gestapą — slaptąją valstybės policiją — esamiems kariniams ir policijos daliniams papildyti. Tačiau nei viena, nei kita organizacija neturėjo tokių įgaliojimų kaip NKVD. Dachau, prie Miuncheno, 1934 metais buvo įkurta koncentracijos stovykla, bet dešimtmečio pabaigoje kalinių skaičius joje ėmė mažėti. Nacistų vadovaujami liaudies teismai ir liaudies teisėjai atlikdavo vis didesnę tradicinių teismų darbo dalį. Tačiau visuotinis teroras nevirto norma. Pačioje Vokietijoje nacistai ne itin smurtavo. Nesipriešinę valdžios politikai vokiečiai galėjo tikėtis likti gyvi. Buvo persekiojami ir išvyti iš šalies maždaug pusė milijono Vokietijos žydų; 1938 metais per *Kristallnacht*, kai nusiaubtos žydų sinagogos ir krautuvės bei padaryta didžiulė materialinė žala, daug ką apėmė negera nuojauta. Vis dėlto atrodo, kad „galutinis sprendimas" nebuvo planuojamas iš anksto. Prieš prasidedant karui Reichas neturėjo nei įstaigų, nei šiuolaikinių mirties technologijų, kurias vėliau pasitelkė į pagalbą. Vis dar neatsakyta į klausimą, kiek nacistai mėgdžiojo sovietų teroro mechanizmą, kuris buvo ir senesnis, ir galingesnis.

Politologai per daug dėmesio skiria teorinei nacizmo klasifikacijai. Kai kurie, sekdami Arendtu, priskiria jį totalitarizmui; kiti pritaria Noltei, kad tai vienas iš „trijų fašizmo veidų"; dar kiti mano, kad tai atskiras judėjimas[47]. Nelygu pasirink-

tas kriterijus, teisūs vieni, visi arba niekas. Praėjus mažiau nei penkiasdešimčiai metų nuo tada, kai nešlovę užsitraukė paskutinis nacistas, dažnas analitikas vis dar pernelyg pasiduoda pagiežai, politinei nuostatai ar nugalėtojų sindromui. Jei leista pasakyti asmeninę nuomonę, apsiribosiu tuo, kad nacizmas buvo šlykščiausias mūsų laikų judėjimas. Jo utopijos idealai tokie pat bjaurūs kaip Reicho tikrovė.

Europa buvo tokia nualinta ekonominės depresijos, kad negalėjo pasipriešinti Stalino ir Hitlerio keliamai grėsmei. Vakarų valstybėms pernelyg rūpėjo jų pačių reikalai. JAV nesikišo. Vidurio Rytų Europos valstybės buvo silpnos ir susiskaldžiusios. Kaip tik tuo metu, kai iškeltas kolektyvinio saugumo klausimas, Europos dėmesį atitraukė Pilietinis karas Ispanijoje.

Didžiajam karui pasibaigus, Britanijai nedavė ramybės šalies ir imperijos rūpesčiai. Jai pakako sukrėtimų Airijoje, Indijoje ir Palestinoje. Nors buvo sudarytos dvi leiboristų vyriausybės, vis daugiau neramumų kėlė darbininkai. 1926 metais įvyko visuotinis streikas, 1930-aisiais pradėjo eiti komunistinis „Daily Worker“, 1931-aisiais leiboristų partija išvijo iš savo gretų vadovą Ramsay'ų MacDonaldą už tai, kad šis sudarė nacionalinę vyriausybę, o kitais metais susikūrė sero Oswaldo Mosley'io Britanijos fašistų sąjunga — per tą laiką bedarbių skaičius išaugo iki 3 milijonų. Konservatorių vyriausybė, iš pradžių vadovaujama Stenley'o Boldwino, paskui — Neville'io Chamberlaino, 1935 metais buvo išrinkta, nes prižadėjo stabilumą ir gerai tvarkytis. Prieš Miuncheno krizę didžiausią rūpestį jai kėlė jaunasis karalius, užmezgęs meilės romaną su išsituokusia amerikiete ir vėliau dėl jos atsisakęs sosto. Iki to laiko pasiekta didelių socialinių ir technikos laimėjimų: pradėjo veikti BBC korporacija (1922), imta planuoti gimstamumą (1922), moterys gavo visišką rinkimų teisę (1928), pasirodė knygos minkštais viršeliais (1935); išrasta televizija (1926), penicilinas (1928) ir reaktyvinis variklis (1937). Britų karta, subrendusi po Didžiojo karo, manė patyrusi pakankamai sunkių išgyvenimų, tad jai mažiausiai rūpėjo audros debesys, susikaupę virš Europos žemyno.

Prancūzija iš žemyno negalėjo pasitraukti. Trečiąjį dešimtmetį pagrindinis jos politikos uždavinys buvo užtikrinti saugumą, iš dalies — laikantis „kietos“ linijos Vokietijos atžvilgiu, iš dalies — per „Mažąją Antantę“ Rytuose (žr. žemiau). Tačiau prioritetai pasikeitė. Ketvirtajame dešimtmetyje ėmė kelti galvą prancūzų Alžyras ir Saigonas, o tėvynėje dėl depresijos didžiausią svarbą įgavo darbo klausimai. Radikalus socialistas Édouardas Daladier (1884—1970) dvi kadencijas išbuvo premjeru; per tą laiką dažną šalies gyventoją nuvylė nuolatos besikeičiančios koalicijos ir Staviskio skandalas (1934). Politikoje įvyko poliarizacija; nemenkos įtakos turėjo Parti Communiste Français ir Action Française. Dėl André Maginot, karo ministro 1929—1932 metais, pastačiusio ilgą įtvirtinimų liniją palei rytinę sieną, susiformavo stereotipiška nuomonė, esą prancūzai sėdėjo rankas sudėję. Tai ne visai teisinga. Vėliau britai apkaltins prancūzų armiją, neva ši nenorėjusi kautis, bet tai netiesa; tiesiog Britanija neturėjo rimtų karinių pajėgų, tad Prancūzijos toli gražu nedžiugino perspektyva kovoti su Vokietija vienai, todėl ji rezgė planus, turėjusius sukliudyti netikėtam įsiveržimui.

ɛandinavijai ketvirtajame dešimtmetyje pasisekė: ji išvengė strateginių taravimų. Švedija smarkiai nukentėjo dėl smukusios prekybos geležimi; valdant socialdemokratams ji sukūrė visapusiškiausią socialinio draudimo ną pasaulyje. [SOCIALISTAI]

idurio Rytų Europa, priešingai, atsidūrė pačiame besitvenkiančios audros e. Iš vienos pusės buvo Hitleris, iš kitos — Stalinas, tad šio regiono valstybių vai pagrįstai nerimavo. Saugumo priemonės, prancūzų numatytos trečiajame ıtmetyje, turėjo rimtų trūkumų. *Cordon sanitaire* idėja, anot kurios, ruožas ybių turėjo saugoti nuo Sovietų Rusijos, bent kiek nuosekliau nebuvo įgyinama. „Mažoji Antantė", Čekoslovakijos, Rumunijos ir Jugoslavijos kolekė sistema, sauganti nuo atgimstančios Vengrijos, neapėmė Lenkijos — ausios regiono šalies, o nuo 1934 metų galia šiai sistemai prilygo ankiškas Balkanų šalių — Rumunijos, Jugoslavijos, Graikijos ir Turkijos — ıs. Vakarų šalys ne itin garsėjo ryžtu. Kai 1920 metais Varšuvą puolė Rauji Armija, jos neprašomos atsiuntė aibę karinių delegacijų, bet ne karinę ną. 1934-aisiais, kai maršalas Piłsudskis Paryžiuje ėmė aiškintis preventyvaus prieš nacistinę Vokietiją galimybę, jokio atsakymo nesulaukė. Galingosios rų valstybės iki galo taip ir neapsisprendė, ar savo politiką Rytų Europoje ys remdamosi naujosiomis valstybėmis, tarkim, Lenkija, ar draugiška pobolne Rusija, kuri niekad tokia netapo. Nuo 1935 metų, kai Hitlerio baimė ›ko antipatiją Stalinui, jos pasitelkė hieną vilkui tramdyti.

idurio Rytų Europoje tarptautinė ketvirtojo dešimtmečio krizė neišvengiamai ›pė vidaus gyvenimui. Komunistų partijos, dažniausiai nelegalios, visur, rus Čekoslovakiją, buvo žmonių mažai remiamos. Tačiau jos vaidino svarbų ɛlio vaidmenį — provokuodavo nacionalistinius elementus imtis veiksmų. ris arba kurstė vokiečių tautines mažumas Lenkijoje, Čekoslovakijoje ir ınijoje, arba skatino kitus nacionalistinius elementus jį mėgdžioti. Todėl tūros tvirtėjo, kariniai biudžetai neregėtai augo, didėjo karininkijos įtaka; vis ı stiprėjo nacionalizmas ir įvairiausi etniniai konfliktai.

ıtai Lenkijoje Stalino ir Hitlerio kaimynystė buvo juntama kiekviename nyje. Maršalas Piłsudskis, pasirašęs nepuolimo sutartį su SSRS 1932-aisiais, Vokietija — dvejais metais vėliau, stengėsi išlaikyti nešališką poziciją, kurią ndrino jo „dviejų priešų doktrina". Lenkijos komunistų partija, kuri – 1920 metais priešinosi šalies nepriklausomybei, krypo į internacionalizmą ckizmą. Ištremti jos vadovai, kurių daugumą sudarė žydai, buvo *en masse* luoti per Stalino „valymus". Kitas ekstremistinis judėjimas, nacionaldemok-, susilaukė atžalos — fašistinės falangos, kuri taip pat buvo uždrausta. ıgas nacionalistines organizacijas kūrė kiekviena tautinė mažuma. Ukrainos nalistų organizacija — radikali ankstesnės Ukrainos karių organizacijos a — vykdė smulkius teroro aktus; dėl jos kaltės žiauriai buvo malšinami ečiai. Žydų bendruomenėje sparčiai plito sionizmas; „revizionistų" grupuoarkim, „Betar", iškėlė tokius karingus veikėjus kaip Menahemas Beginas ʑhakas Shamiras, kurie sublizgės kitur. Iš tautinę mažumą sudarančių vokiečių

buvo organizuota nacistų penktoji kolona. Visų šių grupuočių veikla kurstė abipusės neapykantos liepsną. Po Piłsudskio mirties 1935 metais vadinamoji „pulkininkų vyriausybė" stengėsi pažaboti išcentrines jėgas, įsteigdama „Tautos vienybės stovyklą", tačiau ji greit pamatė, kad pagrindinės opozicinės partijos susivienijo kovai su ja. Generolas Sikorskis prisijungė prie išvykusio į Šveicariją Paderewskio ir sudarė prieš vyriausybę nukreiptą Moržo frontą. Prioritetas buvo teikiamas pavėluotai karinei reformai, o valstybės ekonomikoje — persiginklavimui. Lenkijos užsienio reikalų ministras pulkininkas Józefas Beckas laikėsi nešališko kurso, ir tai nepatiko Vakarų valstybėms, norėjusioms, kad jis bendradarbiautų su Stalinu. Tačiau prieš mažesnes kaimynes jis mušė nacionalistinį būgną. Beckas užsigeidė susigrąžinti Ciešino rajoną, čekų jėga atimtą 1919 metais, o 1939 metų pradžioje nusiuntė Lietuvai šiurkštų ultimatumą, reikalaudamas, kad toji atnaujintų diplomatinius santykius. Smurtingi incidentai vykdavo retai, bet smurto grėsmė buvo jaučiama visur.

Lenkijos žydų bendruomenė — vis dar gausiausia Europoje — gyveno paskutines vasaras. Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje ją ėmė kamuoti bloga nuojauta — ypač kai iš Vokietijos ėmė plūsti išvyti ar patys nusprendę bėgti žydai. Lenkijoje vis gausėjo tyčiojimosi iš žydų mokyklose, teismuose ir darbovietėse, bet tai buvo vieni niekai palyginti su nacistų siautėjimu. Žmogui, mačiusiam to meto nuotraukas ir dokumentus, susidaro intensyvaus, margo žydų bendrijos gyvenimo įspūdis. Žydų kahalai turėjo visapusišką autonomiją, laisvai veikė įvairiausio atspalvio žydų partijos. Žydai turėjo savo kino žvaigždžių, bokso čempionų, milijonierių ir žydžių parlamento narių. Kai kas sako, kad Lenkijos žydija buvo „ant pražūties slenksčio", ir jie iš dalies teisūs, bet tokiu atveju istorija skaitoma iš kito galo[48].

Čekoslovakija garsėjo demokratija, bet labiau užsienyje negu savo vokiečių, slovakų, vengrų, lenkų ir rusinų tautinėms mažumoms. Šalis išsiskyrė regione aukštu industrializacijos lygiu, be to, joje buvo stiprus komunistų judėjimas, o moralinės paramos tikėjosi iš Rusijos. Ji nesubyrėjo per visą didžiojo T. Masaryko prezidentavimą (iš posto jis pasitraukė 1935 metais).

„Serbų, kroatų ir slovėnų karalystė" pakeitė pavadinimą į „Jugoslavijos karalystę" 1929 metais. Šalis neturėjo bendros istorijos, kalbos ir religijos. Ji susidarė Austrijos—Vengrijos slovėnų ir kroatų iniciatyva. Šie pasiprašė priimami į serbų prieglobstį, bet paskui pajuto pagiežą dėl jų dominavimo. Pagrindinį vaidmenį šalies gyvenime vaidino serbų monarchija ir armija, ypač, kai 1929 metais buvo įvesta karaliaus diktatūra. Katalikiškoje Kroatijoje tvarkant vietos reikalus didžiausios įtakos turėjo Stefano Radićiaus tautinė partija — valdant vengrams tai būtų buvę neįmanoma — tačiau Belgrade su ja niekas nesiskaitė. Slovėnija ramiai sau klestėjo valdant kunigui Korošecui, įkūrusiam Jugoslavijos nacionalinę tarybą. Makedonijoje pamažėle brendo neramumai. Smurto atmosferą paryškino Radićiaus (1929), o paskui ir karaliaus Aleksandro (1934) nužudymas. Demokratinė serbų opozicija pradėjo eiti išvien su kroatais. Bet laikas nelaukė. „Jugoslavija — būtinybė, — rašė vienas stebėtojas, — bet ne šalis, kurioje lemta vyrauti darnai"[49]. (Žr. III priedą, 93) [SARAJEVAS]

SARAJEVAS

Jei Sarajeve naktį nemiegi, girdi miesto nakties balsus. Katalikų katedros laikrodis oriai, pasitikėdamas savimi muša valandas: dvi po vidurnakčio. Praeina daugiau nei minutė – tiksliau sakant, septyniasdešimt penkios sekundės – ir tik tuomet stačiatikių bažnyčios laikrodis praneša tą patį laiką. Po akimirkos Bėjaus mečetės minareto laikrodis išmuša valandas kimiu, tolimu balsu; jam dabar vienuolikta – vaiduoklių metas turkams. Žydai neturi laikrodžio, tad Dievas težino, kelinta dabar valanda jiems <...> Taigi atskirti eina sargybą, perskirdama tuos miegančius žmones, kurie keliasi, džiaugiasi ir liūdi, puotauja ir pasninkauja pagal keturis skirtingus kalendorius <...>.

Bosnija – neapykantos ir baimės kraštas. O pražūtingas jo bruožas, kad bosniai nesuvokia juos ėdančios neapykantos, nieku gyvu jos neanalizuoja – ir nekenčia visų, kurie mėgina tai padaryti. Vis dėlto čia žmonių, kurie, pratrūkus pasąmonėje glūdinčiai neapykantai, pasirengę žudyti ir būti nužudyti – daugiau negu kituose, gerokai didesniuose kraštuose <...>. Neapykanta čia pasireiškia kaip savarankiška jėga; tartum vėžys ji graužia viską.

Gali pasirodyti paradoksalu, bet, kita vertus, retoje šalyje pamatysi tokį tvirtą tikėjimą, tiek daug švelnumo, tiek ištikimybės ir atsidavimo kaip čia. Tačiau sielos gelmėse slypi tikrų tikriausi uraganai bręstančios ir tramdomos neapykantos, laukiančios, kada išmuš jos valanda. Žmogaus meilės ir jo neapykantos ryšys čia toks pat kaip aukštų kalnų ir nematomų uolienų klodų, slūgsančių po jais. Esi pasmerktas gyventi virš didžiulės sprogmenų krūvos, kurią vis padega tavo paties meilės kibirkštys.

Tokiose šalyse kaip Bosnija pati dora dažnai kalba ar būna kaip neapykanta. Tikintys ir mylintys mirtinai nekenčia tų, kurie netiki ar nemyli, arba tiki ir myli kitaip. (Daugiausia nuožmiausių, grėsmingiausių veidų gali išvysti ten, kur garbinamas Dievas – krikščionių ir dervišų vienuolynuose.)

Kiekviename žingsnyje išgirsi: MYLĖK SAVO ARTIMĄ, NORS JO RELIGIJA KITA. SLAVĄ ŽENKLINA NE JO KRYŽIUS, GERBK KITŲ PAPROČIUS IR DIDŽIUOKIS SAVAISIAIS. Tačiau nuo neatmenamų laikų čia apstu apsimesto gerumo. Prisidengę šiomis elgesio taisyklėmis, čia kartais glūdi seni instinktai ir užmačios, panašios į Kaino. Jie nepranyks, kol iš pagrindų nepakis materialinio ir dvasinio gyvenimo pamatai. O kada ateis toks metas ir kam užteks jėgų paversti jį tikrove?

Viename apsakyme Mopasanas aprašo aistras kaitinantį pavasarį ir baigia jį pastaba, kad tokiomis dienomis ant kiekvieno kampo turėtų būti iškabinti perspėjimai: „PILIEČIAI, ATĖJO PAVASARIS! SAUGOKITĖS MEILĖS!"

Ko gero, bosnius irgi reikia šitaip įspėti...[1]

Ši citata paimta iš grožiniu laikomo kūrinio. Joje pateikiami apmąstymai emigranto, išvykusio iš Bosnijos 1920 metais. 1946 metais šias eilutes parašė Ivo Andrićius (1892–1975), travniko sūnus, studijavęs Zagrebe, Vienoje ir Krokuvoje, kadaise kalintas Habsburgų, prieškario Jugoslavijos diplomatas ir Nobelio premijos laureatas.

Ar čia išties grožinis kūrinys? „Dažniausiai [Andrićiaus] kūrinių veiksmas vyksta Bosnijoje, – aiškina angliško leidimo redaktorius, – ir yra glaudžiai susijęs su šiuo kraštu. Jo pasakojimui būdingas konkretus geografinis ir istorinis fonas"[2]. Kitais žodžiais tariant, svarbus jo kūrinių elementas yra *ne* vaizduotės vaisius. Andrićius tapo psichologinę

Bosnijos visuomenės aplinką taip pat tiksliai, kaip aprašo Sarajevo nakties garsus. Taigi šie aprašymai laikytini neįkainojamais istoriniais dokumentais.

Tuo pat metu – 1946-aisiais – Sarajeve dirbo patyrusi labdaros pareigūnė, atstovavusi Jungtinių Tautų Pagalbos ir pokario atstatymo administracijai. Jos nuomonė priešinga. „Savo neapykantą žmonės gali įveikti tik dirbdami išvien, – rašė ji. – Dabar tam tinkamas metas. Visa jaunuomenė mąsto teisingai <...> Dabar mums nė motais, ar žmogus musulmonas, katalikas ar stačiatikis. Dabar vyrauja brolybė ir vienybė“[3].

Viduržemio jūros baseiną labiausiai audrino fašistinė Italija. Mussolinis, mėgdavęs lyg koks senovės romėnas postringauti apie „Mare Nostro“ („Mūsų jūrą“), buvo pasiryžęs tapti šio regiono galiūnu. Nustūmus iš kelio aktyvią opoziciją, kuri pasitraukė iš parlamento, kai buvo nužudytas socialistų deputatas, jam atsirišo rankos. Įgyvendinti užmačias Mussoliniui padėjo bevalis karalius ir paklusnūs „korporacinės valstybės“ organai. Ketvirtajame dešimtmetyje diktatorius ėmė dairytis toliau: Italijos daliniai buvo nusiųsti į Abisiniją, Ispaniją, o 1939 metų kovą — į Albaniją. Tautų Sąjunga rekomendavo imtis sankcijų, britai ir prancūzai grasino atsakomosiomis priemonėmis, bet nieko nebuvo padaryta. Mussolinis pasimėgaudamas erzino Austriją Pietų Tirolyje. Iki 1939 metų gegužės 22-osios „Plieno pakto“ ir kito žingsnio — Berlyno—Romos ašies sudarymo — jis mėgo puikuotis savo nepriklausomybe nuo Vokietijos.

Ispanai vaidijosi jau daugiau nei du dešimtmečius. Dar daugiau bėdos jie prisidarė įsivėlę į pilietinį karą kaip tik tuo metu, kai visoje Europoje komunistų ir fašistų priešpriešа buvo bepasiekianti apogėjų. Dėl šios priežasties karinis maištas 1936 metais patraukė Hitlerio ir Stalino dėmesį. Ispanija buvo paversta šlykščiausių Europos politinių eksperimentų laboratorija. Treji kančių metai baigėsi triuškinančiu demokratijos pralaimėjimu. Konflikto šaknys glūdėjo giliai — kupinoje sukrėtimų Ispanijos istorijoje, poliarizuotoje visuomenėje ir sunkiai sprendžiamoje žemės problemoje. Daugiau nei pusė žemių priklausė vos vienam procentui šalies gyventojų. Didžioji dalis valstiečių gyveno iš mažyčių sklypelių ar pusvelčiui samdėsi žemvaldžiams. Negausi darbininkų klasė smarkiai nukentėjo nuo depresijos. Romos katalikų bažnyčia, kur dominavo ultrareakcinga hierarchija, ne juokais kišosi į ekonominius reikalus, nes turėjo dideles žemės valdas ir daugelio bendrovių, pradedant „Banco Espiritu Santo“ ir baigiant Madrido tramvajais, kontrolinius akcijų paketus. Kariuomenė, kurioje vienam karininkui teko itin mažai kareivių, buvo ultramontanistiškų ir monarchistiškų nuotaikų bastionas. Taigi kunigai, žemvaldžiai ir karininkija sudarė sustingusį ir nepajudinamą socialinę tvirtovę, nuolatos trukdžiusią įgyvendinti bet kokias reformas, galėjusias pakenkti jų interesams. Netekusi vilties liaudis nuožmiai protestavo, dažnai savo pyktį nukreipdama prieš klerikalus. Ir tarp pietinių rajonų kaimo samdinių, ir Barselonos darbininkų profsąjungose aktyviai veikė anarchistai. Separatistinės nuotaikos vyravo kai kuriose Katalonijos srityse, baskų krašte, kiek mažiau —

Galisijoje. Maroke, kur 1925 metais baigėsi ilgas karas su rifų gentimis, viešpatavo kariškiai. 1930–1931 metais eilinis Ispanijos politinių sūpuoklių švystelėjimas nuvertė karinį diktatorių generolą Primo de Riverą. Prasidėjo *Dictablanca* – ilgas tarpuvaldžio laikotarpis, karalius Alfonsas atsisakė sosto ir buvo paskelbta Antroji respublika.

Per penkerius konstitucinės vyriausybės metus (1931–1936) suirutė virto visišku chaosu. 1931 metais primas – Toledo arkivyskupas – buvo ištremtas už tai, kad pasisakė prieš respubliką. Kitais metais generolai surengė nenusisekusį perversmą. 1933-aisiais šalies pietų žemvaldžiai, užuot leidę vykdyti reformą, neįsileido valstiečių į savo žemes. Nepavyko įgyvendinti įstatymų, kuriais mokyklos buvo paskelbtos valstybinėmis ir buvo leidžiamos ištuokos, taip pat kuriais Bažnyčią buvo siūloma atskirti nuo valstybės. Agrarinė reforma anuliuota ir konfiskuotos žemės grąžintos buvusiems savininkams. 1934 metais ryžtingas Asturijos šachtininkų streikas peraugo į separatistinį sukilimą, kurį pavyko numalšinti tik praliejus daug kraujo. Per rinkimus 1936 metų vasarį triumfavo kairiosios pakraipos *Fronte Popular*, arba „Liaudies Frontas", kurį sudarė respublikonai, socialistai, katalonai ir komunistai. Bet tuo metu šalies vyriausybė jau menkai kontroliavo padėtį. Nepaklusnūs valstiečiai užiminėjo dvarus. Darbininkai rengė vieną visuotinį streiką po kito. Katalonai paskelbė autonomiją. Vis daugiau žmonių buvo nužudoma dėl politinių priežasčių, vis daugiau bažnyčių buvo padeginėjama. „Šiandien mes dalyvaujame demokratijos laidotuvėse", – pareiškė palikdamas postą katalikas ministras pirmininkas. Šalis darėsi nevaldoma.

1936 metų liepos 18 dieną generolai smogė dar kartą. Generolas Franciskas Francas (1892–1975) paliko savo dalinius Kanarų salose ir atvykęs į Titvaną paskelbė manifestą: Ispaniją reikia gelbėti nuo raudonosios revoliucijos; Šiaurės Afrikos armija nedvejodama pasiųsianti savo maurų dalinius. „Kryžiaus žygyje prieš marksizmą, – pasak vieno respublikonų šalininko, – maurai turėjo kautis prieš katalikus"[50].

Iš pat pradžių politinis spektras Ispanijoje buvo nepaprastai įvairus ir sudėtingas. Kortesuose Liaudies frontui oponavo dešiniosios pakraipos koalicija, apimanti *Accin Popular*, arba „Liaudies veiksmus", ir Primo de Riveros sūnaus neseniai įkurtą fašistinę *Falange Espaola*. Kairioji komunistų partija turėjo tik 16 iš 277 Liaudies fronto vietų, palyginti su 89 Largo Caballero vadovaujamų socialistų ir 84 Manuelio Azaños kairiųjų respublikonų mandatais. Tačiau pilietinio karo įtampa iškėlė į pirmąsias gretas dvi smurtingiausias ir radikaliausias grupuotes. Falangai buvo lemta tapti pagrindiniu politiniu kariuomenės įrankiu. Komunistai atliko svarbiausią vaidmenį apgultoje Respublikoje. Frankas teigė ir, ko gero, pats tikėjo, kaunąsis tam, kad užkirstų kelią bolševizmui. Jo šūkis buvo: *Fe ciega en la victoria* – „Aklas tikėjimas pergale". Kas kad komunistinė grėsmė buvo perdėta – svarbu, jog daugelis ispanų jos bijojo.

Jam teikiama parama politiniu ir geografiniu atžvilgiu buvo labai marga. Kai Franko armijos daliniai pasiskelbė sukilę Maroke, jie maištavo prieš Ispanijos Respublikos vyriausybę Madride, tuo metu vadovaujamą Azaños. Armija galėjo

tikėtis visų didžiųjų Ispanijos miestų įgulų bei sukarintų falangistų būrių paramos, o kai kuriuose rajonuose — ir ultrakatalikiškų dalinių *Requetes*, išlikusių nuo karlistų laikų. Apskritai frankistai galėjo neabejoti, jog juos politiškai parems katalikų hierarchai, stambieji žemvaldžiai ir visi, kam labiausiai rūpėjo, kad būtų atkurti įstatymai ir tvarka. Nuo pirmų dienų jie susilaukė karinės pagalbos iš Portugalijos, nacistinės Vokietijos ir fašistinės Italijos. Portugalija pasiūlė saugias bazes. Kariniai vokiečių „Kondoro" legiono lėktuvai užtikrino pranašumą ore. 1937 metų pradžioje italų kariai užėmė Balearų salas ir pietinę pakrantę Malagos apylinkėse.

Vyriausybė — priešingai — bemaž neturėjo profesionalių karių. Praėjus kuriam laikui ji parengs ir pasiųs į frontą reguliarius dalinius, bet didžia dalimi teko pasikliauti ginkluotais būriais, suburtais įvairių kairiosios pakraipos grupuočių: socialistinės PSOE (Ispanijos socialistinės darbininkų partijos), anarchistinės FAI (Iberijos anarchistų federacijos), marksistinės, bet antistalinistinės POUM, UGT (Visuotinės dirbančiųjų sąjungos) ir komunistų vadovaujamos CNT (Nacionalinės darbo konfederacijos). Vyriausybė galėjo tikėtis, kad politiškai ją rems kaimo valstiečiai, miestų darbininkai, visi nemėgstantieji dvasininkų ir tie, kuriems rūpi išsaugoti konstitucinę vyriausybę. Iš pat pradžių vyriausybė susilaukė užsienio paramos: tankų, lėktuvų, šaudmenų ir patarėjų iš SSRS bei savanorių — Internacionalinėse brigadose jų kovėsi apie 50 000. Reikia pasakyti, kad vėliau, 1938— 1939 metais, fašistų propagandos vaizduotas košmaras išties virto tikrove. Vyriausybei ėmus vadovauti daktarui Negrinui, viršų joje paėmė komunistai „kietos linijos" šalininkai, o valstybinę saugumo agentūrą SIM (Karinių tyrimų tarnybą) ėmė tiesiogiai kontroliuoti sovietinė GPU. Ispanijos Respublikos auksas, išsiųstas saugoti į Odesą 1936 metų rugsėjį, taip ir nebuvo grąžintas. [ADELANTE!]

Kovos vyko ilgai, su pertraukomis, dažnai be tvarkos (žr. III priedą, 98). Padrikų ir įnirtingų susirėmimų būta daugiau nei paruoštų kampanijų ar gerai suplanuotų mūšių. Užnugaryje abi pusės žudė belaisvius ir civilius gyventojus. Strateginė padėtis nebuvo paprasta. Po pirmų susirėmimų, kai neatlaikiusios artilerijos ugnies Madrido ir Barselonos įgulos buvo priverstos paklusti vyriausybei, jos rankose atsidūrė didžioji krašto dalis, išskyrus šiaurvakarius La Korunijoje ir piečiausias Sevilijos apylinkes. Bet kai frankistai vėl įsitvirtino palei Portugalijos sieną ir užėmė itin svarbią Toledo tvirtovę, jie sugebėjo pamažu apsupti vyriausybės citadeles šiaurinėje pakrantėje ir „koridoriuje", jungiančiame Madridą su Valensija. Frankistų kariuomenė įsikūrė Burge, jos štabas — Salamankoje, o vyriausybė — Valensijoje. Nacionalistai metus laikė apsiautę Ovjedą, vokiečiai 1937 metų balandį subombardavo Gerniką, 1938 metais vyko veržlios operacijos siekiant kontroliuoti Ebro pakrantes ir Teruelio tvirtovę, o 1939-aisiais apgulties pirmiausia neatlaikė Barselona (sausį), paskui ir Madridas (kovą) — tai buvo vieni svarbiausių to meto įvykių. Barselonoje, „labiausiai pašėlusiame Europos mieste", kur katalonai ir anarchistai buvo nusistatę prieš bet kokią ispanų valdžią — ir raudonųjų, ir baltųjų, tragedija baigėsi klaikiomis žudynėmis, kurias vykdė ir pralaimėję komunistai, ir buvę jų bendražygiai anarchistai. Kovo 29 dieną maištininkai

ADELANTE!

)36 metų rugsėjį Kominterno propagandos viršininkas Vakarų Europoje patarė Mask-
ıi telkti Internacionalines brigadas, kurios kautųsi už Ispanijos Respubliką. Šis suma-
'mas kilo Prancūzijos komunistų partijos nariui Mourice'ui Thorezui, prisiminusiam
ıternacionalinį Raudonosios Armijos legioną", kuris kovėsi per Rusijos pilietinį karą[1].

Taigi nors buvo tikinama, neva brigadose spontaniškai susibūrę savanoriai, nuo
ıt pradžios jos kuo klusniausiai vykdė komunistinių organizacijų nurodymus. Briga-
)s nesikovė reguliarių Ispanijos Respublikos kariuomenės dalinių sudėtyje; visa kari-
ı ir politinė jų vadovybė buvo paskirta komunistų, o visus karius kruopščiai tikrindavo
ovietų agentai. Brigadų šūkiai buvo: „Ispanija – Europos fašizmo kapo duobė. *No
ısaran!* (Jie nepraeis!) ir *Adelante!* (Į priekį!)

Pagrindinei verbavimo būstinei Paryžiuje vadovavo Jozipas Brozas, slapyvardžiu
:as, būsimasis Jugoslavijos diktatorius. Būstinė organizavo „slaptą geležinkelį" –
ırūpinusi užverbuotiesiems suklastotus pasus, siųsdavo juos prie Ispanijos sienos, o
ten – į pagrindinę brigadų bazę Albasetėje.

Ekonominės krizės apimtoje Europoje netrūko savanorių kariauti Ispanijoje – bedar-
ų darbininkų, pabėgėlių iš fašistinių valstybių ir maištingų intelektualų. Iš 50 000,
ıriavusių Internacionalinėse brigadose, daugiausia atsiuntė Prancūzijos Confédération
ənérale du Travail ir Dpartement de Le Nord, Belgijoje veikiančios lenkų mažumų
ganizacijos bei kairieji vokiečiai, išvaryti į tremtį. Aštuoniasdešimt procentų jų buvo
ırbininkai. Be to, fronte jau kovėsi nemažai užsienio savanorių. Jie sudarė vokiečių,
lų, prancūzų ir britų „kolonas" (žr. III priedą, 99). Tarp jų vadų buvo Carlo Rossellis,
fašistinio Italijos kalėjimo pabėgęs socialistas, ir Hansas Beimleris, vokietis, paspru-
s iš Dachau.

Nors intelektualai sudarė menką savanorių dalį ir buvo balsingi, jie atsiliepė į res-
ıblikonų šauksmą, dažnai nė nesupratę įvykių esmės:

> Daugybė išgirdo jį tolimuose pusiasaliuose,
> Snaudžiančiose lygumose ir nykiose žvejų salelėse
> Ar šlykštaus miesto širdyje;
> Išgirdo ir patraukė jo link kaip kirai ar gėlių sėklos[2].

Brigadų vadai neturėjo karo patirties. Vyriausiasis vadas André Marty, katalonų
'eivis iš Perpinjano, vadovavo prancūzų laivyno maištui prie Odesos 1919 metais.
'riausiasis karinis patarėjas pulkininkas Karolis Swierczewskis, slapyvardžiu Valteris,
ıvo lenkų karininkas, dirbęs sovietų saugumo tarnyboms ir profesoriavęs Frunzės
ro akademijoje Maskvoje. Generalinis inspektorius Luigi Longas ir vyriausiasis poli-
is vadovas Guiseppė di Vittorio buvo italų komunistai. Vienintelis parodęs tikrą talen-
– Lazaris Sternas, slapyvardžiu generolas Klėberis, Austrijos žydas iš Bukovinos,
ərėjęs į bolševikų pusę, kai Rusijoje jį paėmė į nelaisvę. Kaip ir daugelį jo draugų,
alino įsakymu grįžusį į Rusiją Sterną sušaudė.

Vyrams drąsos nestigo. Jie gyveno baisiomis sąlygomis, o drausmė be galo griežta:
menkiausią nusižengimą baudžiama mirtimi. Savanoriai kovėsi desperatiškai drąsiai.

Antai per Madrido apgultį 1936 metų lapkritį britų batalionas neteko trečdalio karių. Prie Charamos iš 600 to paties dalinio karių žuvo 375[3]. Blogiausia, kad brigados privalėjo brutalia jėga slopinti socialistus ir anarchistus – buvusius komunistų bendražygius.

1938 metams baigiantis Kremlius pažadėjo išvesti brigadas. Pasitraukė maždaug 12 000 karių; 6000 vokiečių neturėjo kur dėtis. Per lapkričio 15 dieną Barselonoje vykusį atsisveikinimo paradą, kurio dalyviai laikė Negrino, Azaños ir Stalino portretus, kalbą sakė „La Pasionaria":

> Jūs esate istorija <...> Jūs esate legenda <...> Mes nepamiršime jūsų. O kai taikos alyvmedis vėl išleis lapus ir šie persipins su pergalingosios Ispanijos Respublikos laurais <...> grįžkite![4]

Vėliau, kai Vakarų valstybės stojo prieš fašizmą, internacionalinių brigadų veikla Ispanijoje buvo nušviesta kur kas palankiau. Iš tikrųjų jų gretose visąlaik kovėsi mažiau karių nei užsieniečių, tarnavusių Frankui. Tarp pastarųjų būta reguliariųjų fašistinių kariuomenių karių, idealistų savanorių ir tikrų tikriausių avantiūristų, tarkim, generolo O'Duffy'o airių brigada. Norint susidaryti tikresnį vaizdą, reikia palyginti savanorius, komunistų užverbuotus 1936–1937 metais, ir vyrus, kuriuos fašistai prisiviliojo ir Ispanijoje, ir per Antrąjį pasaulinį karą. [**LATVIJA**]

triumfuodami įžengė į Madridą, kur Liaudies fronto Gynybos tarybos likučiai galų gale pasmerkė komunistus. Per pergalės paradą Frankas pagaliau galėjo rėžti savo šūkius: „Hay orden en el país" („Šalyje tvarka") ir „España, una, grande, libre" („Ispanija viena, didi ir laisva"). Respublikonų vadai spruko. Per Pirėnus pasipylė tūkstančiai pabėgėlių[51]. Keturiasdešimt metų Ispaniją savo gniaužtuose tvirtai laikė fašistai. [**FARAONAS**]

Dažnai aiškinama, neva Frankas pasiekęs pergalę prieš „Ispanijos liaudį", kaip ją pavadino jo oponentai, dėl geresnės ginkluotės ir užsienio paramos. Bet tiesa buvo kiek sudėtingesnė ir kiek nemalonesnė. Visa „Ispanijos liaudis" nepalaikė vienos pusės, kaip ir visos „antidemokratinės" jėgos. Sunku pasakyti, kas labiau pakenkė Ispanijos Respublikai — nacionalistiniai elementai ar totalitariniai elementai jų pačių gretose. Frankui pavyko suvienyti savo šalininkus; respublikonai nesugebėjo sutelkti vieningos ir veiksmingos demokratijos.

Ispanijai pilietinis karas virto tragiška pamoka, rodančia brolžudiškos neapykantos padarinius. Skirtingais vertinimais, žuvo nuo 400 000 iki milijono žmonių[52]. Europai tai buvo dar viena pavaizdi pamoka, kaip drausmingos mažumos gali paimti valdžią šalyse, kuriose leidžia joms iškilti. Be to, kadangi Vakarai aiškiai simpatizavo pralaimėjusiesiems respublikonams, jie gerokai perdėjo fašizmo grėsmę ir tuo pat metu gerokai menkino „raudonosios šmėklos" pavojų. Po nepageidaujamo Franko laimėjimo demokratinėse Vakarų šalyse įsivyravo „antifašistinės" nuotaikos, tuo laikotarpiu nusakiusios tų šalių prioritetus. Frankas sustiprino Vakarų ryžtą duoti atkirtį Hitleriui bei Mussoliniui, o kartu atlaidžiau žvelgti į Staliną. Po 1939 metų kovo jokiam Vakarų politikui nebūtų pavykę įrodyti, kad komunizmas kelia tokią pat grėsmę kaip ir fašizmas.

FARAONAS

Generolo Franko mauzoliejus Kuel de Morose, Faleno upės slėnyje netoli Madrido, buvo pastatytas po jo pergalės 1939 metais. Jį sudaro milžiniška požeminė bazilika, didesnė už šv. Petro Romoje; patekti į ją gali granite iškaltu tuneliu, kurio šonuose – žuvusiųjų pilietiniame kare kapai. Bazilikos eksterjerą puošia „didžiausias kada nors pastatytas krikščionybės simbolis" – 150 metrų aukščio ir 181,74 tonos svorio akmeninis kryžius[1]. Mauzoliejų pastatė vergiškai dirbę karo belaisviai, paženklinti raide „T" (*trabajador* arba „darbininkas"). Du dešimtmečius jie vargo statybos aikštelėse ir karjeruose, be to, buvo varomi į pamaldas netoliese esančiame Eskoriale. Oficialiai belaisviai dirbo „Kaltės išpirkimo darbu valdybai" – pavadinimas, primenantis nacistų šūkius. Sakoma, kad 1940 metais apsilankęs statyboje vienas nacistų karininkas paklausęs: „Kas jis [Frankas] tariasi esąs – naujasis faraonas?"

Gan ironiška, tačiau Frankas pasiekė pergalę per vėlai, todėl nebesukliudė bendrai įvykių eigai. Jeigu fašizmas Ispanijoje būtų triumfavęs 1937 ar 1938 metais, galimas daiktas, Vakarai būtų laiku pastebėję pavojų ir Hitlerį sutramdę dar nespėjus pasireikšti. Ko gero, tuomet būtų buvę išvengta visos tos apgailėtinos nuolaidžiavimo jam istorijos. Tačiau per tuos trejus pilietinio karo Ispanijoje metus diktatorių jėga vis augo, ir kolektyvinio saugumo galimybė liko neišnaudota.

„Kolektyvinis saugumas" buvo vienas iš kelių neįgyvendintų sumanymų Vakarų valstybių ir ypač Britanijos, kuri kaip niekas kitas mokėjo priversti kitas šalis kautis dėl jos interesų. Diskusijos šiuo klausimu prasidėjo dar 1933 metų pabaigoje, kai Hitleris pirmą kartą nutraukė Vokietijos narystę Tautų Sąjungoje. Ligi tol Vakarai bemaž nesijaudino, nes Sovietų Sąjunga jiems tiesiogiai negrasė. Tačiau netramdomos nacistinės Vokietijos Vidurio Europoje perspektyva kėlė kur kas realesnį pavojų. Londonui ir Paryžiui geriausia išeitis buvo atgaivinti strateginį Didžiojo karo trikampį ir pasitelkti į pagalbą Sovietų Sąjungą kaip atsvarą Vokietijai. Ypač britai nuo 1917 metų tikėjosi padaryti šį ėjimą. Žinoma, būta tam tikros visuomenės opinijos problemos, mat Vakarų politikai mėgo plūsti sovietinį komunizmą, bet sumanūs diplomatai lengvai sugebėjo įrodyti, esą sovietinis režimas dabar pasiekęs konstruktyvų etapą, o Stalinas demokratiškesnis už Leniną ir Trockį. Taigi per patį didžiausios Europos istorijoje masinių žudynių kampanijos įkarštį Stalinas buvo padarytas respektabiliu asmeniu ir priimtas į taikių tautų glėbį. Hitlerio atstovas atšauktas iš Tautų Sąjungos 1933 metų spalio 14-ąją; Stalino atstovas Maksimas Litvinovas paskirtas 1934 metų rugsėjo 18-ąją.

Stalinas įžvelgė kelis suartėjimo su Vakarais pranašumus. Padidėtų prekybos apimtys, kartu ir technologijų importas. Pagerėtų SSRS įvaizdis, o naciai nenutuoktų, kas dedasi. Ištikimos Maskvai užsienio šalių kompartijos galėtų būti įteisintos ir, įstojusios į Liaudies frontus, kaip tai įvyko Ispanijoje, įsiskverbti į demokratinius parlamentus bei profsąjungas. Vėl iškilo viešosios opinijos problema,

:adangi stalinistai mėgo vadinti demokratiškus politikus kuo tik nori, pradedant buržuaziniais išnaudotojais" ir baigiant „tarptautinio imperializmo liokajais". Vis lėlto tai nereiškė, kad Stalinui tektų nutraukti slaptus santykius su Berlynu ar :ad jis prarastų galimybę ilgainiui sudaryti sandėrį su Hitleriu. Kol kas jis turėjo isišką pasirinkimo laisvę.

Kelerius metus nacistai žvelgė į besiblaškančias Vakarų valstybes su prastai lepiama panieka. Kiekvienas šių valstybių žingsnis buvo pražūtingas Versalio usitarimams. 1934 metų liepą nacistinė Vokietija vos neįvykdė perversmo Austijoje, kur nužudė kanclerį daktarą Engelbertą Dolfussą — jo Tėvynės frontas ukūrė vienpartinę, bet antifašistinę valstybę. 1935 metais nacistai šventė Saaro :rašto prisijungimą po Versalio sutarties numatyto plebiscito, paskui skubiai grąino karo prievolę, atkūrė karines oro pajėgas ir atsisakė vykdyti sutarties numaytus reikalavimus nusiginkluoti. 1936 metų nacistinė Vokietija atvirai pažeidė 'ersalio sutartį vėl užimdama demilitarizuotąją Reino sritį. 1937 metais ji pasiraukė iš Didžiosios Britanijos remiamo Intervencijos sustabdymo komiteto, kuris tengėsi neleisti užsienio jėgoms dalyvauti Ispanijos kare, ir pasirašė Antikominerno sutartį su Italija. 1938 metų kovą Hitleris organizavo *Anschluss*, arba „susiungimą", su Austrija, paskelbė Didįjį Vokietijos Reichą ir triumfuodamas įženįė į Vieną (žr. III priedą, 97).

Visą šį laikotarpį Hitleris gyrėsi Vokietijos perginklavimo mastais juos perdėlamas. Jis neprasitarė jau įsakęs savo pavaldiniams rengtis karui. [HOSSBACHAS] Tai ıereiškia, kad Hitleris jau buvo sudaręs paskesnių įvykių grafiką; anaiptol — lidysis konfliktas, kuriam ruošėsi Vokietijos pramonininkai ir kariuomenės vadai, ›uvo numatytas tik 1942 metais, o dabar Hitleris laikėsi blefo ir grasinimų takti:os, kuri buvo taikliai pavadinta „taikios agresijos" politika. Jis jautė galįs gauti ai, ko nori, be karo ar daugių daugiausia vietiniais konfliktais. Todėl 1938 metų ›avasarį ėmė bambėti apie nepakenčiamą vokiečių priespaudą Čekoslovakijos ;udetuose. Dabar Vakarų vadovai nebegalėjo nepastebėti, kad nacistinė Vokietiа pasiryžusi ekspansijai ir kad kolektyvinio saugumo sistema neduoda jokių :onkrečių vaisių. Taigi Britanijos ministro pirmininko Neville'io Chamberlaino ›aakinti jie ėmėsi nuolaidžiavimo politikos. Chamberlainas puikiai suvokė, kad ıaujas karas Europoje sužlugdytų sunkiai atsigaunančią jos ekonomiką ir pakirsų Britanijos kaip imperijos padėtį kolonijose.

Nuraminimo politika — kad ir kaip vėliau vertinama — nebūtinai buvo vien eminantis nuolankumas. Joje būta ir realizmo, ir kilniadvasiškumo elementų; lerybose su Vokietija atsisakyta cinizmo, anksčiau pasireiškusio britų ir prancūzų antykiuose su Italija. Chamberlainas puikiai žinojo, kad 1935 metų gruodžio loro-Lavalio pakto, kuriuo Italijai paprasčiausiai tyliai leista užpulti Abisiniją, ›uvo išsižadėta ir Londone, ir Paryžiuje, o jį sumaniusiems tai kainavo postus. Be ɔ, praėjus dvidešimčiai metų po Didžiojo karo, bemaž visi liberalai sutarė, kad okiečiai pagrįstai skundžiasi dėl savo mažumų padėties Rytų Europoje. Daug kas ›ritarė ir 1933 metų MacDonaldo planui, kuriame buvo siūloma ginkluotės Euro›oje pusiausvyra, o ne amžinai išlaikyti sąjungininkių karinį pranašumą. Karo

HOSSBACHAS

1937 metų lapkričio 5 d., nuo 16.15 iki 20.30 Reicho kanceliarijoje Berlyne vyko pasitarimas. Jame dalyvavo tokios įžymybės kaip Göringas, Neurathas ir Raederis. Kalbą apie „galimybes stiprinti mūsų pozicijas užsienio politikoje" pasakė Hitleris. Kalbos turinys, melodramatiškai pareiškė Hitleris, jo mirties atveju turi būti laikomas jo testamentu. Jį žinome iš memorandumo, parašyto Hossbacho – žmogaus, protokolavusio pasitarimą:

> Vokietijos politikos tikslas – garantuoti ir išsaugoti *Volksmasse*, arba tautinę bendriją, ir ją didinti. Svarbiausia – erdvės klausimas <...> Vokietijos politika turi atsižvelgti į du neapykantos kupinus varžovus – Didžiąją Britaniją ir Prancūziją, kurioms Vokietijos galybė <...> nelyginant rakštis po oda.
>
> Vokietijos problemą tegalima išspręsti jėga, o tai visuomet pavojinga <...> Vis dar lieka klausimas „kada" ir „kaip". Nagrinėtini trys atvejai:
>
> I atvejis: 1943–1945 metų laikotarpis. Po jo, mūsų manymu, padėtis gali keistis tik į blogąją pusę <...> Jei Fiureris dar bus gyvas, jis tvirtai pasiryžęs ne vėliau kaip iki 1943–1945 metų išspręsti Vokietijos erdvės problemą.
>
> II atvejis: Jei į vidines rietenas Prancūzijoje <...> įsitrauks visi prancūzai, vadinasi, atėjo metas imtis veiksmų prieš čekus.
>
> III atvejis: Jeigu Prancūzija bus taip įsivėlusi į karą su kita šalimi, kad negalės veikti prieš Vokietiją <...> mūsų pirmasis tikslas – tuo pačiu metu susidoroti su Čekoslovakija ir Austrija <...>.
>
> Turėdama užnugaryje Rusiją, Lenkija nebus linkusi veltis <...>.
>
> Turint galvoje Japonijos nusistatymą, Rusijos karinis įsikišimas daugiau negu abejotinas <...>.
>
> Veikiausiai Didžioji Britanija, kariaujanti su Italija, nuspręs neiti prieš Vokietiją <...>[1].

Hossbacho memorandumas dažniau nei bet kuris kitas dokumentas pasitelkiamas ginčijantis, kas sukėlė Antrąjį pasaulinį karą. Sąjungininkių kaltintojai parodė jį per Niurnbergo procesą ir juo pasinaudodami kaltino Göringą ir kitus prisidėjus planuojant 1939–1945 metų karą. Tačiau memorandumo reikšmė gerokai sumažėjo, kai britų istorikas įrodė, jog dokumentas nepatvirtina Niurnbergo kaltintojų nuomonės. Atvirkščiai: jis rodąs, kad 1937 metų lapkritį vokiečiai neturėję konkrečių karo planų ir kad Hitleris aiškiai neįvertinęs susidarančios padėties. Fiureris tik ganėtinai neaiškiai vapėjęs apie labai riboto karo 1943–1945 metų laikotarpiu galimybę:

> Didžiąja dalimi Hitlerio pasisakymas atspindi jo svajones <...> Jis neatskleidė slapčiausių savo minčių <...> Memorandumas sako mums tai, ką mes ir taip žinome – kad Hitleris (kaip ir visi kiti Vokietijos valstybės veikėjai) ketino paversti Vokietiją galingiausia Europos valstybe. Jis dar sako mums, kaip, Hitlerio spėjimu, tai galėtų įvykti. Bet jo spėlionės nepasitvirtino. Jos bemaž visiškai neatitinka karo pradžios 1939 metais. Jei žmogaus, kuris verčiasi arklių lenktynių rezultatų spėjimu, prognozių tikslumas būtų toks menkas kaip Hitlerio, jis greitai prarastų visus klientus <...>[2]

A. J. P. Tayloro vertinimas kelia dar didesnę nuostabą todėl, kad šis istorikas garsėjo kaip germanofobas.

Įtūžę kritikai pasmerkė Taylorą už tai, kad šis neva nepaisęs „istorinio konteksto" ir nacių ekspansionizmo raidos. Jie teigė, esą 1937 metų gruodžio viduryje Vokietijos kariuomenė gavusi naujus nurodymus ir turėjusi suplanuoti karinę agresiją prieš Austriją ir Čekoslovakiją. Jų manymu, šie nurodymai patvirtina, kad jie teisūs, manydami, jog memorandumas ir pasitarimas reicho kanceliarijoje žymi „metą, nuo kurio Trečiojo Reicho ekspansija nustojo buvusi slapta ir pasidarė atvira"[3]. Jiems nerūpi, kad Vokietijos karinė agresija prieš Austriją ir Čekoslovakiją nevirto tikrove, kaip ir kiti klaidingi Fiurerio scenarijai.

Iš esmės, paneigdamas „beveik visuotinę nuomonę, kad Hitleris suplanavo Antrąjį pasaulinį karą", Tayloras nepagrįstai kaltinamas mėginimu išteisinti Hitlerį. Tayloras sėkmingai įrodė, kad Fiureris turėjo agresyvių ketinimų, bet nesugebėjo suformuluoti sistemingų karo planų.

Praėjus bemaž trims dešimtmečiams, ginčuose dėl to, kas sukėlė Antrąjį pasaulinį karą, nuostabu tai, kad visiškai neminimas Stalinas ar kintanti Vokietijos ir Sovietų Sąjungos politikos sąveika. Visi diskusijos dalyviai, Tayloras taip pat, apsiriboja Vokietijos ketinimų analize. Visiems atrodė neverta nagrinėti SSRS ketinimus. SSRS archyvų durys istorikams buvo užtrenktos. Jeigu esama sovietinio Hossbacho memorandumo atitikmens, jis dar neišvydo dienos šviesos. Neįmanoma sužinoti, ar Stalinas galvojo apie karą panašiai kaip Hitleris. Kadangi nesama dokumentų, įrodančių Stalino ketinimus, dauguma diskusijos dalyvių nutarė apsimesti, jog nėra ko nagrinėti.

Per ilgą dokumentais pagrįstos istorijos rašymo tradiciją susiklostė du priešingi požiūriai. Pasak vienų, jei dokumento nėra, vadinasi, nieko neįvyko. Kitą požiūrį gerai atspindi Tayloro menkintojų suformuluotas „Tayloro dėsnis": dokumentai nieko nereiškia. Abu šie kraštutinumai vienodai kenksmingi.

vadai teigė, kad Sąjungininkės tegalinčios veiksmingai sukliudyti Vokietijos agresijai Rytuose dviem būdais — tačiau bendradarbiavimas su Stalino Raudonąja Armija kėlė daugybę pavojų, o tiesioginių veiksmų prieš Vokietiją Vakaruose tebuvo galima griebtis pradėjus didelio masto karą, kurio išvengti Vakarai taip nuoširdžiai troško. Turint visa tai galvoje, negalima smerkti Chamberlaino už tai, kad šis susitikinėjo su „Herr Hitler" Vokietijoje ar stengėsi išspręsti Sudetų klausimą. Klaida buvo ne tai, kad buvo deramasi — tiesiog derybininkų sugebėjimai ir prioritetai kėlė abejonių. Chamberlainas atrodė kaip ėriukas, atėjęs į liūto narvą; net graudu darėsi matant, kad jis ničnieko nežino apie „tolimą kraštą", kurio likimas sprendėsi. Kita vertus, nereikia manyti, kad Vakarų valstybės nuolaidžiavo tik Hitleriui. Nuolaidų politika dar ilgai bus taikoma šiek tiek vėliau bendraujant su Stalinu. Demokratinės vyriausybės, kurios nepaiso moralės principų derėdamosi su diktatoriais, atsiduria pavojuje[53].

Miuncheno krizė, kaip ją vėliau imta vadinti, prasidėjo 1938 metų rugsėjį Hitlerio sumanytu laiku ir su ja niekas nemėgino rimčiau kovoti. Ji kilo dėl Vokietijos kėslų į Prancūzijos sąjungininkę Čekoslovakiją, tačiau Prancūzija laikėsi

atokiai. Čekoslovakijos vyriausybei nebuvo leista dalyvauti svarbiausiose diskusijose; niekam nerūpėjo, kad Čekoslovakija išliktų pajėgi gintis. Derybose turėjo būti nubrėžta Vokietijos ekspansijos į Rytus riba, tačiau jos vyko nedalyvaujant dviem labiausiai suinteresuotoms šalims — Lenkijai ir Sovietų Sąjungai. Pastarosios turėjo parodyti Hitleriui, kaip jis rizikuojąs. Tačiau Vakarų derybininkai nepadėjo ant stalo savo stipriausiųjų kortų. Hitlerio nuojauta neapgavo: niekas nepaprieštaravo įžūliausioms jo pretenzijoms. Tai kartu su bekraščiu Chamberlaino patiklumu nulėmė baigtį. „Nors jo veido bruožai šiurkštūs ir negailestingi, — sakė apie Hitlerį Chamberlainas, — man susidarė įspūdis, kad šiuo žmogum galima pasitikėti“[54].

Chamberlainas lankėsi Vokietijoje tris kartus. Berchtesgadene rugsėjo 15-ąją jis gavo Hitlerio reikalavimą atiduoti Sudetų kraštą — neabejotinai „paskutinį Fiurerio reikalavimą“. Chamberlainas prižadėjo jį ištirti. Godesberge rugsėjo 23-ąją jis netikėtai sulaukė ultimatumo per penkias dienas iškeldinti gyventojus iš Sudetų krašto ir atiduoti jį Vokietijai. Ultimatumą atmetė Didžiosios Britanijos ministrų kabinetas ir visos suinteresuotos šalys. Prancūzija ir Vokietija pradėjo mobilizaciją. Miunchene rugsėjo 29—30 įvyko paskutinis Chamberlaino susidūrimas su Hitleriu dalyvaujant Daladier ir Mussoliniui, kurie ir pasiūlė surengti šį susitikimą. Chamberlainas įteikė memorandumą, kuriuo pritarė (nepriimtinam) Godesbergo ultimatumui. Paskui, savo iškiliųjų kolegų padedamas, jis perdavė ultimatumą čekams, susispaudusiems gretimame kambaryje ir vertė juos patvirtinti nepriimtina arba atsakyti už padarinius. Galop Chamberlainas pažadėjo sąjungininkių garantiją apkarpytai Čekoslovakijos valstybei, netekusiai puikių pasienio įtvirtinimų, bei surašė Didžiosios Britanijos ir Vokietijos draugystės sutarties projektą. Iš lėktuvo jis išlipo mosuodamas popieriumi, kuris, jo teigimu, atnešiąs „taiką mūsų laikais“. Chamberlainas elgėsi visai kaip Britanijos Užsienio reikalų ministerija, tais pačiais metais patarusi Anglijos futbolo rinktinės nariams prieš rungtynes Berlyne Vokietijos komandą pasveikinti nacistų gestu.

Trys Chamberlaino susitikimai su Hitleriu laikytini viena iš labiausiai žeminančių kapituliacijų per visą istoriją. Negailestingųjų spaudžiami, naivuoliai išvien su bevaliais gavo riestainio skylę. Chamberlainas neturėjo nusileisti jokiems Fiurerio reikalavimams pirma labai tvirtai nesusitaręs dėl Čekoslovakijos saugumo, bet nusileido. Čekoslovakijos prezidentas Benešas neturėjo teisės savo parašu atiduoti dalį šalies teritorijos, apsiribojęs vien asmeniniu protestu, bet pasirašė. Kuo tai baigėsi, Bendruomenių rūmuose apibendrino Churchillis:

> „Prikišo pistoletą ir pareikalavo svaro sterlingų. Jį gavęs, prikišo pistoletą ir pareikalavo dviejų. Galop diktatorius sutiko paimti 1 svarą, 16 šilingų ir 6 pensus, o likusią dalį — pažadais ateityje rodyti gerą valią <...> Mes pralaimėjome, nors nė nekariavome“[55].

Churchillis dar rašė, kad Britanija turėjo rinktis „gėdą arba karą“; „mes pasirinkome gėdą ir gausime karą“. Po pusmečio Čekoslovakijos likučiai subyrėjo ir Hitleris įžengė į Prahą.

Miuncheno įvykiai, be abejo, žymėjo lemiamą tarpukario diplomatijos psichologinį momentą. Karas netapo neišvengiamas, tačiau diplomatai sukėlė painiavą,

dėl kurios buvo padarytos dvi lemtingos išvados. Pirma, šie įvykiai įtikino Hitlerį, ko gero, ir Staliną, kad taiki agresija ir toliau duos dividendų. Antra, po jų Vakarams susidarė įspūdis, kad derybos su nacistais buvo klaida. Per kitą žaidimo kėlinį, kai iš žemėlapio buvo matyti, kad grėsmė kils Lenkijai, Miuncheno įvykiai garantavo, jog Hitleris ir Stalinas stengsis vykdyti agresiją taikiais būdais, Vakarai mėgins juos sulaikyti nesileisdami į derybas, o lenkai kaip įmanydami sieks išvengti Čekoslovakijos likimo. Receptas buvo mirtinas.

Daugybėje knygų apie Europos istoriją 1939-ieji vadinami metais, kai „pasaulis vėl pradėjo kariauti", arba kitais tą pačią prasmę turinčiais žodžiais. Visose chronologinėse lentelėse, išskyrus kadaise išleistas SSRS, jie žymi „Antrojo pasaulinio karo pradžią". Tai tik rodo, kokie egocentriški kartais būna europiečiai. Karas jau siautė aštuonerius metus. Japonija įsiveržė į Mandžiūriją 1931-aisiais, o Vidurio Kinijoje kariavo nuo 1937-ųjų. Nuo 1938 metų rugpjūčio palei Mongolijos sieną japonai įsivėlė į kovą su sovietų Raudonąja Armija. Per šį konfliktą Japonija prisijungė prie Vokietijos ir Italijos, tapdama Ašies valstybių bloko dalimi. Taigi 1939 metų įvykiai tebuvo Europos prisijungimas prie jau esamų karo teatrų. Šitaip kampanijos, kurias lig šiol buvo galima apibūdinti japonų šūkiu „Aziją — azijiečiams", įgavo antrą — europinį — matą. Karas iš regioninio virto globaliniu. Kartais jį dar vadina „Hitlerio karu", bet šis pavadinimas taip pat netikslus.

Laikotarpiu iki 1939 metų persiginklavimas dar labiau didino įtampą. Ginkluotę modernizavo visos galingosios valstybės. Prieš dvejus metus Churchillio reikalavimu Didžioji Britanija nusprendė išplėsti ir perginkluoti Karališkąsias karinio oro laivyno pajėgas. Tai užtikrins šios valstybės išlikimą. Tuo pat metu Prancūzija įsteigė naują Gynybos ministeriją ir nacionalizavo didžiulį Schneiderio-Creusot koncerną. Tai buvo ženklas, bylojantis, kad Europos šalių vyriausybės rengiasi ilgam konfliktui, kuriame stipri pramonė vaidins tokį pat svarbų vaidmenį kaip ir parengti vyrai. Specialistų tyrimai rodė, kokios žymios permainos šioje srityje įvyko per dešimtmetį.

	JAV	DB	Pranc.	Vokiet.	SSRS
Gamyba (1938) (1932 BNP = 100%)	153	143	108	211	258
Santykinė gamybos galia (pasaulinė gamyba = 100%) 1929	43,3	9,4	6,6	11	5
1938	28,7	9,2	4,5	13,2	17,6
Karinės išlaidos (1933–1938), mil. svarų sterl.	1175	1201	1088	3540	2808
Santykinis karinis potencialas (1937) (pasaulinis = 100%)	41,7	10,2	4,2	14,4	14,0[56]

Vertinimai, be abejo, įvairuoja, tačiau Didžiosios Britanijos duomenys rodo kai kuriuos nenuginčijamus faktus. Totalitarinės valstybės kur kas mažiau nukentėjo nuo ekonominės krizės negu demokratinės Vakarų šalys. Pirmųjų karinės išlaidos dvigubai viršijo visų Vakarų valstybių kartu paėmus. Kiekvienos

pirmųjų „santykinis karinis potencialas" — skaičius, pagrįstas sugebėjimu paversti pramoninę galią karine remiantis tokiais rodikliais kaip staklių našumas — buvo daugmaž lygus ir atitiko Britanijos ir Prancūzijos potencialą kartu paėmus. Italijos karinis potencialas buvo visai menkas, o Japonijos, pasak kiek pašaipių vertinimų, — tik 3,5% pasaulinio. Visų kitų pasaulio šalių karinis potencialas tesudarė 10 procentų.

Nereikėjo būti genijumi, kad padarytum išvadą: Stalinas ir Hitleris jau turėjo karo mašinas, gerokai pranokstančias visų kitų Europos šalių. Jei JAV liktų nuošalyje, Vakarų Europai būtų labai sunku sulaikyti Staliną ar Hitlerį. O jei Stalinas ir Hitleris eitų išvien, Vakarai būtų bejėgiai jiems sukliudyti. Visų žvilgsniai buvo nukreipti — ar bent jau turėjo būti nukreipti — į Staliną bei Hitlerį ir vargšes šalis, patekusias į spąstus tarp jų. Visa kita buvo mažai reikšminga.

Stalino ketinimus 1939 metais nulėmė veiksniai, kurie išsamiai ne visada nagrinėjami. Kadangi profesionaliems istorikams taip ir nepavyko gauti dokumentų, jie dažnai apsimeta, neva ši tema apskritai neegzistuojanti. Vis dėlto esminius dalykus įmanoma atkurti. Vidinė SSRS revoliucija tuo metu beveik stabilizavosi ir Vadas pagrįstai tikėjosi, kad šalis netrukus galės aktyviau reikštis užsienio politikoje. Skausmingiausi pirmųjų penkmečių ir kolektyvizacijos metai liko praeityje; ėjo į pabaigą didysis teroras, o perginkluota Raudonoji Armija jau dabar buvo laikoma viena galingiausių Europoje. Vis dėlto liko dvi svarbios kliūtys. Paskutinė valymų stadija, nukreipta prieš karininkiją, vis dar nebaigta; 1939-aisiais tebebuvo žudomi senosios karininkijos kadrai. Be to, Raudonoji Armija tebekariavo su japonais Mongolijoje. Visada atsargus, apdairus ir slapukiškas Stalinas nebūtų ryžęsis nežinia kaip galinčiam baigtis karo žygiui į Europą, kol neparengė naujų karinių kadrų ir nesibaigė konfliktas su Japonija. Akivaizdu, kad pirmasis jo tikslas buvo įtraukti Vokietiją į karą su Vakarų šalimis, kad SSRS per tą laiką galėtų sukaupti jėgų[57].

Hitlerio padėtis buvo geresnė. Neseniai jis galutinai perėmė į savo rankas Vermachtą, be to, su niekuo nekariavo. Dabar Hitleris ėjo ir karo ministro, ir vyriausiojo karo pajėgų vado pareigas. Jis susidorojo su visais priešininkais generaliniame štabe, o atleidęs daktarą Schachtą ėmė tiesiogiai vadovauti Vokietijos pramonei. Jo protežė Ispanijoje buvo belaimįs, o jo paties triumfas Miunchene sugriovė Rytų kaimynių gynybinius planus. Hitlerio parankiniai kėlė sumaištį kur tik galėjo — Klaipėdoje (Mėmelyje), laisvajame Dancigo mieste, tarp Lenkijos vokiečių bendruomenės ir Slovakijoje, kur nacionalistinis sąjūdis žvalgėsi į Berlyną, tikėdamasis jo paramos. Hitleris neturėjo konkrečių planų netrukus pradėti karą, bet atidžiai tyrinėjant žemėlapį, išskleistą prieš šlifuoto stiklo langą Berchtesgadeno „Erelio lizde", jam tikriausiai atrodė, kad Europoje apstu galimybių. Kokią vargšę auką puls Erelis?

1939 metų pradžioje Hitleris vis dar buvo linkęs sudaryti su Lenkija vienokį ar kitokį sandėrį. Praėjus trims savaitėms po Miuncheno susitarimo jis pasikvietė Lenkijos pasiuntinį į Berchtesgadeną ir išdėstė jam galimus variantus. Tai buvo kulminacija ilgo pasiruošimo, per kurį Göringas kelis kartus buvo išvykęs

medžioti į Lenkijos miškus – iš to komunistinė propaganda padarė išvadą, kad jau esama nacistinės Vokietijos ir Lenkijos aljanso[58]. Hitlerio pasiūlymų esmė buvo tokia: jei lenkai atsisakytų savo teisių į Gdanską ir leistų tiesti Berlyno–Karaliaučiaus greitkelį per savo šalies teritoriją, jie galėtų sudaryti naudingą politinę ir ekonominę bendriją, nukreiptą prieš Sovietų Sąjungą. Slapto grasinimo žodžiais išsakyti nereikėjo. Jei lenkai būsią tokie kvaili, kad atsisakysią, Hitleris vis tiek atims Dancigą ir stengsis sudaryti prieš Lenkiją nukreiptą politinę bei ekonominę sąjungą su SSRS. Turint galvoje gerai žinomus Hitlerio rasinius ir ideologinius prietarus, jis tikriausiai tikėjosi, kad lenkai iškart sutiks. Lenkų pulkininkams reikėjo tvarkytis su didžiausia Europoje žydų bendrija, o pati šalis buvo griežtai nusistačiusi prieš komunistus, tad Hitleriui tikriausiai atrodė, jog Lenkija ir nacistinė Vokietija vien dėl to yra partnerės.

Deja, Hitleris ir jo patarėjai menkai nusimanė apie Lenkijos nuotaikas. Jie nenutuokė, kad lenkų nacionalizmas nukreiptas prieš Vokietiją visai taip pat kaip ir prieš Rusiją. Jie nežinojo, kad lenkų pulkininkai kartais nesmagiai jaučiasi dėl to, kaip sprendžia „žydų klausimą", ypač įsikišus užsieniečiams. O svarbiausia jie nesuprato, kad maršalo Piłsudskio palikuonių atsakas bus anaiptol ne toks kaip Chamberlaino ar Benešo. Lenkų pulkininkai nesirengė keliaklupsčiauti prieš kažkokį buvusį Austrijos kariuomenės kapralą. Jie buvo pasirengę kautis ir žūti mūšyje. Visi iki vieno lenkų pareigūnai, kurie 1939 metais turėjo atremti nacistų ir sovietų grasinimus, buvo auklėti pagal Piłsudskio priesaką: „Jei pralaimi, bet nepasiduodi – tu nugalėjai"[59].

Taigi Fiureriui teko nekantriai laukti. Ėjo savaitės; Lenkija pabrėžtinai pradėjo „derybas dėl prekybos ir draugystės sutarties" su SSRS; į Berlyno siūlymus liko neatsakyta. 1939 metų kovo 21-ąją, praėjus savaitei po Čekoslovakijos žlugimo, vokiečiai vėl pasikvietė Lenkijos pasiuntinį ir pasakė, jog Fiureris įtūžęs, kad reikalai nė kiek nepasistūmėjo į priekį. Lygiai po savaitės Vokietija nutraukė nepuolimo sutartį su Lenkija. Nacistų propaganda griebėsi Dancigo problemos ir ėmė dejuoti apie nepakeliamą vokiečių mažumos priespaudą Lenkijoje. Kovo 31 dieną Didžioji Britanija neprašyta davė Lenkijai nepriklausomybės garantiją. Atsakydamas Hitleris balandžio 3 dieną slapta nurodė ruoštis Dancigo užgrobimui ir galimam karui su Lenkija. **[SUSANINAS]**

O tuo metu Fiureriui atiteko vienas grobis po kito. Kovo 10 dieną centrinė Čekoslovakijos valdžia Prahoje paskelbė nušalinanti autonomiškos Slovakijos vyriausybę. Įsižeidęs slovakų lyderis kunigas Tišas kreipėsi paramos į Fiurerį. Tuomet Čekoslovakijos prezidentas maldavo priimti jį Berchtesgadene. Po baisios pylos prieš šlifuoto stiklo langą ir vieno iš teatrališkiausių Hitlerio spektaklių, per kurį svečias keliskart prarado sąmonę ir jį teko gaivinti injekcijomis, prezidentas Hácha nuolankiai sutiko, kad jo šalies padalijimas neišvengiamas. Bohemija ir Moravija turinčios tapti Vokietijos protektoratu, Slovakija – suverenia respublika, o Užkarpatės Ukraina būsianti atiduota Vengrijai. Nepaleidęs nė vieno šūvio Hitleris triumfuodamas įvažiavo į Prahą kaip neseniai į Vieną. Kovo 21 dieną vokiečių kariai užgrobė Klaipėdą Lietuvoje. Tik tuomet Chamberlainas pagaliau

SUSANINAS

1939 metų vasario 26 dieną Maskvos Didžiajame teatre triukšmingai buvo atgaivinta populiariausia Rusijos opera. Glinkos „Gyvenimas vardan caro" (1836) po bolševikų revoliucijos dulkėjo lentynose; ji buvo trumpai statoma 1924 metais „Vardan kūjo ir pjautuvo" pavadinimu, bet neturėjo pasisekimo. Tačiau dabar su nauju, politiškai teisingu libretu ir dar kitu – „Ivano Susanino" – pavadinimu, ji vėl galėjo pelnyti tokį pat milžinišką populiarumą, kaip ikirevoliuciniais dešimtmečiais[1]. Opera buvo akivaizdžiausias ženklas, kad Partijos linija pakrypo tradicinio rusų nacionalizmo link.

Glinkos opera iš pat pradžių buvo ideologinis kūrinys. Apibūdinama kaip „patriotinė, herojinė tragiška opera", ji sukurta po 1830–1931 metų Lenkijos sukilimo ir rodė kompozitoriaus „ryžtą perteikti valstybės ideologiją simboliškais garsais"[2]. Operos veiksmas vyksta 1613 metais, kai Romanovų dinastijos pradininkas stengėsi įvesti tvarką per Negandų meto suirutę. Siužetas įprastas „gelbėjimo operoms": doras rusų valstietis Susaninas išvaduoja carą iš niekingų įsibrovėlių lenkų gniaužtų. Taigi libretas bemaž žodis žodin atitinka patriotinį vadovėlį „Rusijos istorija auklėjimo tikslams" (1817), sudarytą kompozitoriaus brolio.

Glinkos estetinis sumanymas – per visą spektaklį išlaikyti didvyriškųjų rusų ir niekšiškųjų lenkų priešpriešą. Taigi esama dviejų pagrindinių veikėjų grupių, dviejų chorų – lenkų ir rusų, bei dviejų itin skirtingų scenografijos ir muzikinių stilių. Beveidžiai lenkai pavaizduoti kaip persirijėliai ir girtuokliai; jie dainuoja ir šoka tik būriu, skambant polonezo, mazurkos ir krakoviako melodijoms. Rusai traukia arba žavingas liaudies dainas, arba romantiškas „itališkai rusiško" stiliaus melodijas. Visomis įmanomomis priemonėmis stengiamasi perteikti politinę idėją.

Po to, kai nužudomas Susaninas, įvyksta įspūdingiausioji atomazgos scena: Michailas Romanovas triumfuodamas įžengia į Raudonąją aikštę. Dabar jau skamba kitokia muzika – iškilmingos giesmės ar maršo, o žodžiai – superpatriotiško himno:

Славься, славься наш русский Царь,
Господом данный нам Царь-Государь.
Да будет бессмертен твой царский род.
Да им благоденствует русский народ.

Šlovė tau, mūsų Rusijos care,
Dievo atsiųstas care-valdove.
Tebūna nemirtinga tavo karališka giminė.
Tegul ją laimina Rusijos liaudis.

1939 metų pastatymo himnas buvo deramai pakeistas:

Славься, славься ты Русь моя!
Славься ты, русская наша земля!
Да будет во веки веков сильна
Любимая наша родная страна.

Šlovė tau, mano Rusija!
Šlovė tau, rusų žeme!
Tegul per amžius bus stipri
Mylima gimtoji šalis.

Kai kalbama apie operos panaudojimą kaip galingą nacionalizmo įrankį, dažniausiai minimas Vagneris. Tačiau Glinkos operoje ryšys dar akivaizdesnis. Požiūris į rusų nacionalizmą nulėmė, kur ir kada galima statyti „Ivaną Susaniną". Carinėje Rusijoje ji rodyta kaskart atidarant operos sezoną Maskvoje ir Sankt Peterburge. Iki 1879 metų ji pastatyta 500 kartų. 1866 metais opera atlikta Prahoje čekų kalba, 1878 metais Rygoje latviškai ir 1899 metais Poznanės Vokiečių teatre Prūsijoje. Tačiau Varšuvoje ir Krokuvoje opera nė karto nepritraukė žiūrovų. Reikšmingiausia, kad 1940 metų vasarį, švenčiant pirmąsias operos atgaivinimo Maskvos scenoje metines, nacistai surengė jos premjerą Berlyne.

suvokė, kad Hitleris ne iš tų, kurie „laikosi žodžio". Didžiosios Britanijos garantija Lenkijai — silpnojo blefas — buvo duota Chamberlainui dorai nesusivokiant. O svarbiausia — vengrai niekieno neatsiklausę užgrobė Užkarpatės Ukrainą. Balandžio 2-ąją, Didįjį penktadienį, Italijos kariuomenė įsiveržė į Albaniją. Europa jau kariavo.

Vakarų valstybės, turinčios konkrečių įsipareigojimų Lenkijai, dabar stengėsi įgyvendinti kokias nors praktines priemones. Balandį ir gegužę Varšuvoje lankėsi sąjungininkių misija. Buvo aiškiai susitarta, kad tuo atveju, jei Vokietija užpulsianti Lenkiją, pastarosios kariuomenė turinti sulaikyti Vermachtą tol, kol sąjungininkės pasiruoš kontrapuolimui Vakaruose. Generolas Gamelinas kalbėjo labai konkrečiai: ne vėliau kaip penkioliktą dieną po mobilizacijos paskelbimo „le gros de nos forces" — „didžioji dalis mūsų pajėgų" — bus permesta per Prancūzijos—Vokietijos sieną. Kita karinė misija nusiųsta į Maskvą aptarti bendradarbiavimo su Raudonąja Armija. Gerokai prieš rugpjūčio 5-ąją, kai jos nariai, nė nenujausdami, kaip rutuliojasi pagrindiniai įvykiai, lėtu laivu išplaukė į Leningradą, Hitleris su Stalinu jau buvo nusprendę vienu du išspręsti Lenkijos krizę.

Nacistų ir sovietų suartėjimas prasidėjo pirmąją gegužės savaitę, kai vienas artimiausių Stalino parankinių Molotovas tapo užsienio reikalų liaudies komisaru. Jo pirmtakas žydas Litvinovas, vedęs anglę Ivi, palaikė glaudžius ryšius su Vakarais ir negaluojančia kolektyvinio saugumo sistema. Paskutinė jo iniciatyva — sukurti gynybinę britų—sovietų sąjungą — liko be atsako. Molotovas buvo paskirtas siekiant vėl suaktyvinti ryšius su Berlynu. Tiesioginiai pasitarimai prasidėjo Maskvoje birželį prisidengus „prekybos derybomis".

Kai Stalinas ir Hitleris liovėsi vienas kitą įtarinėti, o jų atstovai ėmė derėtis, veikiausiai juodu greitai suvokė, kokios neregėtos galimybės atsiveria. Turint galvoje Vakarų neryžtingumą, Lenkija buvo vienintelė rimta kliūtis, galinti sukliudyti pasidalyti tarp savęs Rytų Europą. Regint tokį viliojantį grobį, nei Hitlerio, nei

Stalino tikriausiai pernelyg negąsdino perspektyva, kad Rusija su Vokietija jį besidalydamos gali susipešti. Vargu ar juodu bandė nuspėti, kaip ilgainiui reaguos Vakarai. Hitlerio manymu, gavęs Stalino palaiminimą, jis pats vienas susidorosiąs su Didžiąja Britanija bei Prancūzija ir šitaip gerokai sustiprinsiąs Vokietiją. Stalinas ne tik nebandė jam kliudyti, bet netgi labai apsidžiaugė. Gavęs Hitlerio palaiminimą, jis vienas pats manė užkariausiąs Rytų Europos valstybes ir šitaip gerokai sustiprinsiąs SSRS. Ko gero, juodu abu buvo įsitikinę, kad reikia išspręsti Europos problemas, kol JAV, tuo metu karo reikalams skyrusi mažiau lėšų negu Didžioji Britanija, nepajuto pavojaus. Ta proga reikėjo pasinaudoti — antros tokios galėjo ir nebepasitaikyti. Praėjus savaitei po to, kai britų misija iš lėto išplaukė į Leningradą, fon Ribbentropas greitai atskrido į Maskvą iš Berlyno.

Tomis vasaros dienomis, kai oras buvo toks saulėtas, o politinės prognozės tokios niūrios, Hitlerio entuziazmas augo. Per trejus persiginklavimo metus jam pavyko Vermachto fronto divizijų padidinti nuo 7 iki 51; kaizerio kariuomenė prieš Didįjį karą taip neišaugo net per dešimtmetį. Hitleris neabejojo vėl sugebėsiąs apmulkinti Vakarus ir nubausti be paramos likusius nedėkinguosius lenkus. Kadangi didysis Stalinas mąstė taip pat kaip jis, Hitleris buvo pasirengęs riboto masto karui, nors abejojo, ar to prireiks. Jis nelinkęs klausytis verkšlenančių Vakarų diplomatų ir savo paties bendražygių, tokių kaip, Göringas ar Mussolinis, kurie norėjo ilgesnės taikos. Per karinę konferenciją gegužės 23 dieną Hitleris pompastiškai kalbėjo apie *Lebensraum* Rytuose ir apie tai, kad anksčiau ar vėliau karas neišvengiamas. Birželio 14-ąją jis liepė savo generolams po aštuonių savaičių būti pasiruošusiems. Rugpjūčio 22-ąją, praėjus toms aštuonioms savaitėms, kitoje konferencijoje Berghofe jis pasakė: „Karas geriau dabar". Jo užrašuose skaitome: „Jokio gailesčio — brutali nuostata — teisus tas, kas galingas — didžiausias griežtumas"[60].

Paskutinis pasirengimo žingsnis buvo žengtas jau kitą dieną. Rugpjūčio 23-ąją iš Maskvos atėjo žinia, kad mirtini priešai — nacistinė Vokietija ir Sovietų Sąjunga — po neseniai sudarytos prekybos sutarties pasirašė dar ir nepuolimo sutartį. O svarbiausia, kad prie Ribbentropo—Molotovo pakto buvo pridėtas slaptas protokolas, apie kurį likęs pasaulis sužinos tik po šešerių metų, kai bus perimti hitlerininkų archyvai:

Maskva, 1939 rugpjūčio 23 d.

> Pasirašydami Vokietijos ir Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos nepuolimo sutartį, abiejų šalių įgaliotiniai <...> apsvarstė abipusių interesų sferų pasidalijimo Rytų Europoje klausimą. Apsvarsčius buvo nutarta:
>
> 1. Jeigu srityse, įeinančiose į Pabaltijo valstybių sudėtį (Suomijoje, Estijoje, Latvijoje, Lietuvoje), įvyktų teritorinis ir politinis pertvarkymas, šiaurinė Lietuvos siena taps Vokietijos ir SSRS interesų sferų siena. Kartu abi šalys pripažįsta Lietuvos interesus Vilniaus kraštui.
>
> 2. Jei teritorinis ir politinis pertvarkymas įvyktų Lenkijos valstybei priklausančiose srityse, Vokietijos ir SSRS interesų sferų siena eis maždaug Vyslos, Narevo ir Sano upėmis. Klausimas, ar abiejų pusių interesai reikalauja išlaikyti nepriklausomą Lenkijos valstybę ir kokios bus šios valstybės sienos, bus tiksliau sprendžiamas tolesnių politinių įvykių eigoje.

Bet kokiu atveju abi vyriausybės šį klausimą spręs draugiško susitarimo būdu.

3. Turėdama galvoje pietryčių Europą, Sovietų šalis pabrėžia SSRS interesus Besarabijoje. Vokietija savo ruožtu pareiškia, kad ji politiškai nesuinteresuota šiomis sritimis.

4. Abi šalys šį protokolą laikys visiškoje paslaptyje.

Vokietijos vyriausybės vardu — SSRS vyriausybės įgaliotas

J. von RIBBENTROP — V. MOLOTOV[61]

Hitleris ir Stalinas padalijo Rytų Europą į įtakos sferas. Vadinamoji „nepuolimo sutartis" buvo puikus agresijos plano antrasis egzempliorius.

Abi pusės prastai atsiliepė apie Vakarų valstybes. Ribbentropas buvo įsitikinęs, kad Vokietija gali įveikti prancūzų armiją. Kai dėl Didžiosios Britanijos, „Reicho užsienio reikalų ministras pareiškė, kad <...> Anglija silpna ir nori, kad kiti kariautų dėl akiplėšiškų jos pretenzijų dominuoti pasaulyje. Ponas Stalinas mielai tam pritarė <...> [bet jis] paskui išsakė nuomonę, kad Anglija, nors ir silpna, kariaus gudriai ir atkakliai"[62].

Dažnai teigiama, kad Vokietijos—SSRS sutartis atrišusi Hitleriui rankas pradėti karą. Tai tiesa, bet dar ne viskas; lygiai taip pat sutartis leido pradėti karą Stalinui. Vos nudžiūvus rašalui, signatarai galėjo netrukdomi pulti savo kaimynes. Abu taip ir padarė.

Vermachtas turėjo išžygiuoti rugpjūčio 24 dieną, bet eilinio pykčio priepuolio apimtas Fiureris nedavė galutinio įsakymo. Be to, jam magėjo įsitikinti, ar neįmanoma pakartoti Miuncheno susitarimo. Nacistinė spauda rašė apie tai, kaip lenkai kastruoją vokiečius; Göringas ragino Hitlerį susisiekti su Londonu. Rugpjūčio 25-ąją buvo iškviestas Didžiosios Britanijos pasiuntinys, ir jam įteikti nepriimtini pasiūlymai. Göringo draugas švedas buvo nusiųstas derybų tiesiai į Vaitholą. Chamberlainas nesusivokdamas dar kartą garantavo Lenkijai nepriklausomybę oficialia Didžiosios Britanijos—Lenkijos sutartimi. Nuo tada diplomatai tuščiai gaišo laiką: Miuncheno susitarimas nebegalėjo pasikartoti. Hitleris išleido Direktyvą Nr. 1 rugpjūčio 31-osios 13 val. pradėti karą prieš Lenkiją. [**GENOCIDAS**]

Lenkijos karinės kampanijos pradžia buvo surežisuota nepranokstamu nacistiniu stiliumi. Karas nebuvo paskelbtas. SS šturmbanfiureriui Alfredui Helmutui Naujocksui buvo duotas įsakymas nuvaryti būrį kalinių, pavadintų *Konserven* — „konservų" — slaptažodžiu, prie vokiečių radijo stoties Silezijos mieste Glivicėje prie Lenkijos sienos. Į studiją įsiveržė vyrai, vilkintys lenkų karių uniformomis, ir radijo klausytojai išgirdo lenkiškus šauksmus bei pistoletų šūvius. Išėjusius laukan „konservus" kulkosvaidžiais išpyškino juos saugoję esesininkai. Netrukus krauju permirkusius lavonus aptiks vietos policija. Pirmosiomis kampanijos aukomis tapo vokiečių kaliniai, nužudyti vokiečių nusikaltėlių. Nespėjus išaušti rytui, nacistų žinių tarnyba pranešė, kad lenkų kariuomenė be jokios dingsties užpuolė Trečiąjį Reichą[63].

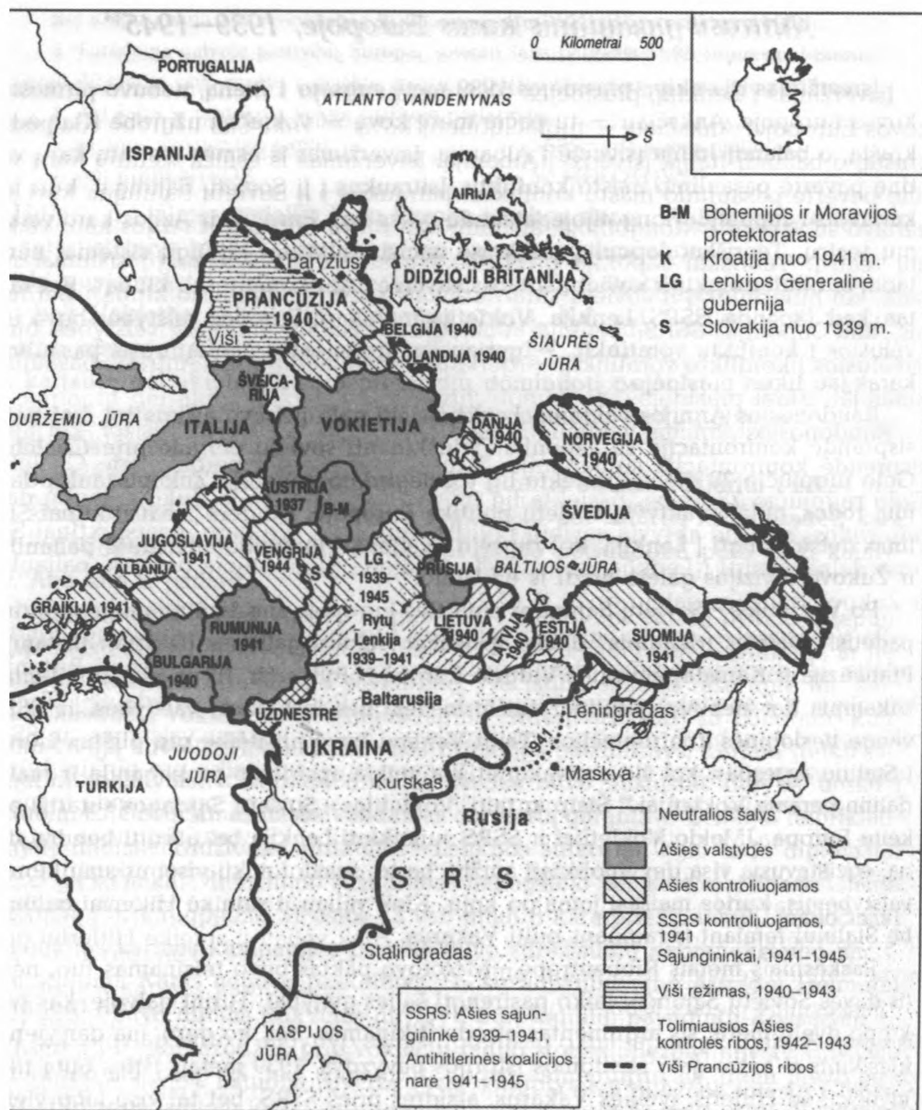
Antrasis pasaulinis karas Europoje, 1939–1945[64]

Įsiveržimas į Lenkiją, prasidėjęs 1939 metų rugsėjo 1 dieną, nebuvo pirmosios kovos Europoje. Anksčiau – tų pačių metų kovą – vokiečiai užgrobė Klaipėdos kraštą, o balandį Italija įsiveržė į Albaniją. Įsiveržimas iš esmės vietinių karų virtinę pavertė pasaulinio masto konfliktu. Įsitraukus į jį Sovietų Sąjungai, kuri jau kariavo su Japonija Mongolijoje, atsirado ryšys tarp Europos ir Azijos karo veiksmų teatrų. Teoriškai Japonija priklausė nacistų sukurtai sąjungų sistemai net tada, kai hitlerininkų ir sovietų sutartis suvaržė „Antikominterno klubą". Bet faktas, kad Japonija, SSRS, Lenkija, Vokietija ir Vakarų Europos valstybės buvo įsivėlusios į konfliktų voratinklį, – geriausias argumentas, jog Antrasis pasaulinis karas jau tikrai prasidėjo.

Raudonosios Armijos vaidmuo Lenkijoje iki galo nebuvo aiškus tol, kol neišsisprendė konfrontacija su Japonija. Triuškinanti sovietų pergalė prie Chalchin Golo rugpjūčio 28 dieną, pasiekta lig tol negirdėto generolo Žukovo tankų dalinių, rodos, nulėmė aktyvią sovietų politiką Europoje. Ko gero, neatsitiktinai Stalinas delsė įžengti į Lenkiją, kol rugsėjo 15 dieną Mongolijoje pasirašė paliaubas ir Žukovo divizijos galėjo grįžti iš už Uralo.[65]

Po Vokietijos–Sovietų Sąjungos sutarties Europoje susidarė nauja geopolitinė padėtis. „Didysis trikampis" dabar apsisuko: Vakarų galiūnės (Didžioji Britanija, Prancūzija ir Kanada) ėjo prieš Vidurio Europą ir Rytus (žr. III priedą, 86). Tačiau trikampis dar nebuvo galutinai susiformavęs, nes ir Vakarų valstybės, ir SSRS vengė tiesioginės konfrontacijos. Taigi Vakarai buvo nusiteikę pro pirštus žiūrėti į Stalino agresijas, kol šio antivakarietiška veikla apsiribojo propaganda ir materialine parama Vokietijai.[66] Šiaip ar taip, Vokietijos–Sovietų Sąjungos sutartis pakeitė Europą. Ji leido Vokietijai ir SSRS sunaikinti Lenkiją bei atkurti bendrą sieną, egzistavusią visą devynioliktą amžių, be to, susidoroti su visomis smulkiomis valstybėmis, kurios maišėsi joms po kojų. Kiek vėliau ji suteikė Hitleriui galimybę Stalinui remiant ir raginant pulti Vakarus.

Paskesniais metais Ribbentropo–Molotovo paktas buvo teisinamas tuo, neva jis davęs Sovietų Sąjungai laiko pasirengti šalies gynybai. Turint galvoje, kas įvyko po dvejų metų, šis argumentas atrodo įtikinamas, bet, ko gero, čia dar vienas klasikinis iš antro galo skaitomos istorijos pavyzdys. 1939 metais išties būta tikimybės, kad Hitleris, įveikęs Vakarus, atsigręš prieš SSRS, bet tai viso labo viena iš galimybių – taip nebūtinai turėjo atsitikti ir nebūtinai greitai. Reikėjo svarstyti mažiausiai dar tris scenarijus. Pagal vieną jų Vokietija galėjo būti įveikta Vakaruose, kaip tai atsitiko 1918 metais. Kitas – perspektyva, kad Vokietija kausis su Vakarų valstybėmis tol, kol praliejusios daug kraujo abi pusės nebepajėgs pasiekti persilaužimo – tada SSRS, nepaleidusi nė vieno šūvio, galėsianti pasirodyti kaip Europos arbitras. Goebelsas manė, kad rusai kaip tik ir žaidžia tokį žaidimą. „Maskva ketina nestoti į karą tol, kol Europa <...> visiškai nukraujuos, – teigė jis. – Tuomet Stalinas pradės bolševikinti Europą ir pats ims viešpatauti"[67]. Trečia galimybė – Stalinas išnaudos Hitlerio karo Vakaruose laikotarpį tam, kad pasirengtų puolimui ir jį pradėtų.

26 žemėlapis.
Europa Antrojo pasaulinio karo metais (1939 – 1945)

Kadangi reikiami sovietiniai archyvai kol kas neprieinami, istorikai apie tuos dalykus tegali spėlioti. Vis dėlto svarbūs du netiesioginiai įrodymai. Pirma: labai mažai kas rodo, kad po 1939 metų rugpjūčio Raudonoji Armija didžiausią dėmesį būtų skyrusi šalies gynybai. Atvirkščiai, buvo propaguojama revoliucinio puolimo teorija. Stalinas dažnai pabrėždavo, kad komunizmas ir pacifizmas — skirtingi dalykai; sakydamas kalbą karo mokyklos auklėtiniams 1938 metais, jis akcentavo, jog sovietų valstybė, kai tik prireiks, imsis karinės iniciatyvos. Antra: analizuojant Raudonosios Armijos išsidėstymą 1941 metų vasaros pradžioje, peršasi mintis, kad dvejus paskutinius metus ji rengėsi vien puolimui[68]. Tai bemaž paaiškina ją ištikusią katastrofą (žr. žemiau). Tad reikėtų daryti išvadą, jog Stalinas sudarė sandėrį su nacistais ne tam, kad laimėtų laiko gynybai, bet norėdamas pergudrauti Hitlerį gerai apgalvotos agresijos žaidime[69].

Neabejotina, kad dėl vokiečių—sovietų sutarties Europoje prasidėjo įvykiai, kurių niekas negalėjo numatyti. Pirmojoje fazėje — 1939—1941 metais, kol paktas tebegaliojo, naciai ir sovietai veikė greitai aiškiai nubrėžtose srityse. Raudonajai Armijai sekėsi čia geriau, čia prasčiau, o štai Vermachtas ėjo per Europą ją nukariaudamas greičiau, negu galėjo įsivaizduoti lakiausios vaizduotės vokiečių generolas. Antrojoje — 1941—1943 metų — fazėje nacistų karo mašina buvo pasukta į Rytus. Vokietijos—Sovietų Sąjungos karas tapo pagrindiniu kariniu konfliktu, nulemsiančiu Europos likimą. Vakarų valstybės, kurios dabar kontroliavo vos vieną karui pasirengusią salą, galėjo daryti tik nežymią įtaką. Paskutinėje — 1943—1945 metų — fazėje Sovietų Armija Rytuose ėmė eiti išvien su augančiomis britų ir amerikiečių pajėgomis Vakaruose, ir tai lėmė Vokietijos žlugimą.

Hitlerininkų ir sovietų bendradarbiavimas (1939 metų rugsėjis—1941 metų birželis). Dėl slaptųjų Vokietijos—SSRS sutarties protokolų daugelis pirmosios Antrojo pasaulinio karo kampanijos dalyvių į ją įsitraukė suklaidinti. Vakarų šalys manė talkinančios sąjungininkei Lenkijai, kuriai gresia nacistų agresija, tačiau iš tikrųjų tokiai sąjungininkei, kurią puls ne vien Trečiasis Reichas, bet ir Sovietų Sąjunga. Lenkai manė, kad jų užduotis — atremti vokiečių puolimą penkiolika dienų, kol prancūzai Vakaruose pereis Vokietijos sieną. Iš tikrųjų jiems teko neįvykdoma užduotis niekam nepadedant atsilaikyti ir prieš Vermachtą, ir prieš Raudonąją Armiją; prancūzai puolimo nepradėjo; britų pagalba apsiribojo atsišaukimų mėtymu virš Berlyno.

Šitokiai padėčiai susiklosčius, Lenkijos užpuolikai buvo daug pranašesni. Vokietijos karinė vadovybė turėjo apie 60 divizijų, tiek pat kiek lenkai, bet dėl Čekoslovakijos okupacijos Lenkija buvo vokiečių apsupta iš trijų pusių. Vokiečiai aiškiai pranoko lenkus ir mechanizuotomis, ir oro pajėgomis, todėl per pirmąsias dienas Lenkiją šimtą kartų ištiks Gernikos likimas. O svarbiausia — vokiečiai galėjo drąsiai mesti savo šarvuotąsias divizijas į Lenkijos teritorijos gilumą žinodami, kad sovietiniai partneriai sukliudys bet kokioms lenkų kontrpriemonėms. Koziriai buvo sovietų karinės vadovybės rankose. Atsisakę veikti pagal bendrą grafiką su vokiečiais, sovietiniai generolai galėjo stebėti ir laukti, kol vokiečiai ištemps Lenkiją ant savo kankinimo suolo, o tada atžygiavę suduoti *coup de grâce*.

'odėl per 1939 metų Lenkijos kampaniją karines operacijas užgožė politika ir šdavystė. Lenkai atliko savo pareigą – penkias savaites grūmėsi beviltiškoje :ovoje. Vakarų valstybės paskelbė Vokietijai karą, bet atsisakė konfrontuoti su ;ovietų Sąjunga net tada, kai jos bendradarbiavimas tapo akivaizdus. Į kautynes os irgi nesivėlė – britai negalėjo, o prancūzai nenorėjo. Prancūzų kariuomenės nobilizacinės procedūros buvo sumanytos pasiruošti ilgam karui: visos fronto divi- ijos turėjo būti paverstos laikinais kadrais per ilgą reorganizavimo laikotarpį, :urio metu jokių puolamųjų neatidėliotinų operacijų negalėjo vykdyti. Taigi Hit- eriui ir Stalinui viskas klostėsi taip, kaip jie pageidavo.

Rugsėjo 1-ąją švintant vokiečių kolonos įsiveržė į Lenkiją iš šiaurės, vakarų ir ›ietų bei apėjo arti sienos išsidėsčiusias lenkų gynybines pozicijas. Dar niekada :iviliai gyventojai nebuvo taip bombarduojami. Užnugaryje veikė penktoji vokie- :ių kolona. Ten pasirodė nacistinės *Einzatzgruppen*. Jų nariai šaudė mėginusius :liudyti jiems gyventojus, nuo savo dalinių atsilikusius kareivius ir žydus. Kauk- lami pikiruojantys bombonešiai „Stuka" griovė geležinkelius, kelius ir tiltus, udydami būrius ten susitelkusių pabėgėlių. Bemaž griuvėsiais virtusi Varšuva engėsi ilgai apgulčiai. Lenkijos kariuomenė pietryčiuose persigrupavo ginti Lvo- 'ą, o šalies centre prie Bzūros upės pradėjo ryžtingą kontrpuolimą. Rugsėjo 15 lieną vokiečiai paskelbė klaidingą pranešimą, kad Varšuva krito. (Ji atsilaikė dar lvi savaites.) Bet Stalinui, matyt, pasirodė, kad jis lieka nuošalyje. Rugsėjo 17 lieną jis sudavė smūgį: Raudonosios Armijos kariai pasipylė per rytinę Lenkijos ieną. Savo klaidingais pranešimais – neva gelbstį Lenkiją nuo hitlerininkų – jie ukėlė visišką sąmyšį, o iš tikrųjų patraukė tiesiai prie sutartos demarkacijos inijos palei Būgo upę ir prie Rumunijos bei Vengrijos sienų, kad jas atkirstų. 'okiečiai ir sovietai Breste surengė bendrą pergalės paradą, o tuomet susitarė lėl pergalės smulkmenų.

Rugsėjo 28 dieną pasirašyta Vokietijos–SSRS draugystės, bendradarbiavimo r demarkacijos sutartis aprėpė kur kas daugiau negu paktas, sudarytas prieš ›enkias savaites. Joje buvo iš naujo nubrėžta demarkacijos linija; Lietuva atiduo- a sovietų įtakos sferai mainais už gabalą vidurio Lenkijos. Be to, joje būta dar ieno slapto protokolo, numačiusio bendrus veiksmus prieš lenkų „agitacijas". 'os priemonės įgyvendintos po to, kai Varšuva galų gale pasidavė. Lenkijos yriausybė pabėgo iš šalies. Daug lenkų karių pasislėpė miškuose ar spruko į ıžsienį. Galutinė kapituliacija įvyko spalio 4-ąją. Tą dieną Hitleris atvyko į Var- uvą priimti nuostabių savo legionų sveikinimo. Lenkijos dalis į rytus nuo Būgo ›uvo užimta rusų.

Ką tuo metu mąstė Hitleris, užfiksavo ištikimasis jo propagandos vadovas:

> Fiureris paskelbė lenkams rūstų nuosprendį. Jie panašesni į gyvulius negu į žmones. Jie visiškai primityvūs. Jų valdančioji klasė – nevykęs žemųjų rasių ir viešpačių arijų rasės maišos vaisius. Lenkai neįsivaizduojamai purvini. Jie neturi menkiausio sugebėjimo protingai spręsti <...>
>
> Fiureris nesirengia asimiliuoti lenkų <...> Jei Henrikas Liūtas būtų nukariavęs Rytus <...>, tikrai būtų atsiradusi smarkiai suslavinta negrynakraujų vokiečių rasė. Dabar padė- tis geresnė. Mes žinome rasių paveldimumo dėsnius ir galime reikiamai tvarkytis[70].

Po dvigubos Lenkijos okupacijos viena šalia kitos atsidūrė dvi totalitarizmo laboratorijos. Dvejus metus nacistiniai ir sovietiniai maitvanagiai netrukdomi draskė kritusios Lenkijos lavoną. Vokietijos zonoje buvę vakariniai rajonai buvo prijungti prie Reicho; juose intensyviai vykdytas rasinis valymas ir germanizacija. Visi kiti rajonai atiteko vadinamajai Generalinei Lenkijos gubernijai, kurią valdė SS ir kariškiai. Šioje „Gestapolandijoje" neveikė nei Lenkijos, nei Vokietijos įstatymai, ji tapo pagrindiniu nacistinės ideologijos bandymų poligonu. Tai buvo vienintelė okupuotos Europos dalis, kur naciai, stengęsi išsikovoti *Lebensraum* Rytuose, turėjo laiko kuo energingiausiai išmėginti savo rasistinę politiką su gyventojais. Po pirmojo Himlerio apsilankymo, visi senyvi ir protiškai atsilikę žmonės buvo išmesti iš ligoninių, našlaičių prieglaudose buvo atrenkami berniukai ir mergaitės, tinkami organizacijos *Lebensborn* rasės gerinimo programai[71], o Aušvice ir Maidaneke įsteigtos koncentracijos stovyklos susidoroti su pasipriešinimo dalyviais. Per vieną genocido akciją, vadinamąją AB-Aktion, 15 000 lenkų intelektualų, pareigūnų, politikų bei dvasininkų buvo atrinkti ir sušaudyti arba išsiųsti į koncentracijos stovyklas. Nuo 1939 metų pabaigos gausiai Lenkijos žydų bendruomenei buvo įsakyta apsigyventi nurodytuose getų rajonuose; paskui juos pamažu atitvėrė sienomis ir visiškai izoliavo. Getams nacistų prižiūrimos vadovavo žydų tarybos, palaikomos žydų policijos pajėgų[72]. **[AUŠVICAS]**

Gretimoje sovietų zonoje buvo surežisuoti „referendumai", siekiant parodyti pasauliui, neva „Vakarų Baltarusija" ir „Vakarų Ukraina" panoro būti prijungtos prie SSRS. Ši „GPUlandija" patyrė visą stalinistinio teroro galią. Buvo atrinkti ir tuoj pat suimti bei deportuoti maždaug keturiasdešimties kategorijų žmonės, pradedant policininkais ir baigiant filatelistais. Iki 1941 metų vasaros 1—2 milijonai gyventojų buvo arba išvežti į poliarines stovyklas, arba jėga iškeldinti į Vidurinę Aziją. Teroras buvo nukreiptas ne tik prieš buvusius Lenkijos valstybės pareigūnus (net prieš mokytojus ir girininkus), bet ir prieš visas baltarusių, ukrainiečių ir žydų bendruomenių organizacijas. Žmonės, kuriuos sovietai neva „išvadavo iš lenkų jungo", buvo „valomi" taip pat negailestingai kaip ir visi kiti. Per vieną žiaurią genocido akciją apie 26 000 karo belaisvių lenkų, daugiausia atsargos karininkų, taigi intelektualų, pareigūnų, politikų ir dvasininkų, buvo išvežti iš stovyklų ir sušaudyti per žudynes, pavadintas Katynės vardu. Ant pasienio tilto per Būgą žmonės, traukiantys į SSRS, susitiko būrį kitų, tarp jų ir žydų, kurie ieškojo prieglobsčio Reiche. „Po galais, kur jūs einate?! — sušuko vienas SS karininkas. — Mes jus nužudysime!"[73]

SS ir NKVD bendradarbiavimo mastas tais metais taip ir nebuvo deramai atskleistas: dingo nacistų bylos, o sovietų archyvai nepasiekiami. Šiaip ar taip, aukšto rango sovietinis karininkas buvo priskirtas prie SS štabo Krokuvoje iki pat 1941 metų. Hitlerininkų ir sovietų delegacijos rengdavo bendras konferencijas; šalys keitėsi belaisviais; nacistinė ir sovietinė propaganda išsijuosusios dirbo išvien. Nuo rugpjūčio 24-osios sovietinė spauda atsisakė ankstesnės politikos ir ėmė cituoti *Völkischer Beobachter* kaip patikimą informacijos šaltinį. „Pravda" pranešė, kad nuo šiol „Vokietijos ir SSRS draugystė užmegzta amžiams"[74]. **[KATYNĖ]**

KATYNĖ

1940 metų kovo 5 dieną Stalinas pasirašė įsakymą, įpareigojantį NKVD sušaudyti per 26 000 lenkų karo belaisvių[1]. Šie per bendras Vokietijos–SSRS operacijas Lenkijoje praėjusį rugsėjį paimti į nelaisvę kariai buvo laikomi trijose atskirose sovietų stovyklose Kozelske, Ostachove ir Starobelske. Didžiąją jų daugumą sudarė lenkų atsargos karininkai, gydytojai, advokatai, profesoriai, inžinieriai, policininkai ir kunigai (tarp jų buvo viena moteris), atskirti iš kur kas gausesnio SSRS karo belaisvių būrio. Mažais būreliais juos vežė į slaptas žudynių vietas, surišę rankas ir užrišę akis nušaudavo į galvą ir laidojo masiniuose kapuose. Operacija buvo baigta birželio 6 dieną.

Tais pačiais mėnesiais nacistų SS ir sovietinė NKVD glaudžiai bendradarbiavo vykdydamos slaptą Vokietijos–SSRS draugystės, bendradarbiavimo ir demarkacijos sutarties punktą. Slapčia nuo išorinio pasaulio abi okupantės vienu metu vykdė daugybę žudynių ir deportacijų[2]. Kol Vakarai apstulbę iš baimės stebėjo šį „netikrąjį karą", jų sąjungininkai lenkai buvo sistemingai ir ciniškai žudomi.

1941-aisiais, kai nacistinė-sovietinė sutartis žlugo ir Stalinas pasirašė sutartį dėl sąjungos su emigracine Lenkijos vyriausybe, lenkai ėmė klausinėti, kur dingo jų karininkai. Per pokalbį šia tema Kremliuje Stalinas pasakė generolui Sikorskiui, neva jie tikriausiai pabėgę. „Bet kurgi jie galėjo pabėgti?" „Na kad ir į Mandžiūriją"[3].

1943 metų balandį, prasidėjus sukilimui Varšuvos gete, hitlerininkų vadovybė Lenkijoje paleido į ekranus kino žurnalą, kuriame buvo parodyti maždaug 4500 nužudytų lenkų karininkų lavonai, atkasti Katynės miške prie Smolensko (vokiečiai aptiko iš Kozelsko atgabentų belaisvių palaikus). Nacistai teigė, esą tai sovietų nusikaltimas. Sovietai aiškino, neva tai nacistų provokacija. Emigracinė Lenkijos vyriausybė kreipėsi į Tarptautinį Raudonąjį kryžių, prašydama ištirti šiuos įvykius. Už tai Kremlius pasmerkė ją kaip „fašistų kolaborantę" ir iškart pareiškė atšaukiąs jos diplomatinį pripažinimą. Viena tarptautinė komisija, vokiečiams remiant apsilankiusi žudynių vietoje 1943 metais, patvirtino vokiečių teiginius. Antra, sovietų organizuota komisija, 1944 metais patvirtino sovietų versiją[4].

Po žudynių Katynėje Didžiosios Britanijos politika atsidūrė itin nesmagioje padėtyje. Londonas, leidęs įsikurti emigracinei Lenkijos vyriausybei, kiek įmanydamas stengėsi išsaugoti sąjungą su Stalinu. Oficialiame, bet nepaskelbtame britų pranešime buvo padaryta išvada, kad sovietų kaltė „bemaž neabejotina". Tačiau kilnūs sąjungininkų dorovės principai atsidūrė pavojuje. Todėl visais įmanomais būdais stengtasi neleisti faktams iškilti aikštėn. Oficialios agentūros ragino tikėti sovietine įvykių versija. Karinė cenzūra neleido plisti ją paneigiantiems pranešimams[5]. Susidariusi padėtis buvo apibendrinta slaptose SOE (Specialių operacijų pareigūno) bylose: „Oficiali Didžiosios Britanijos nuostata buvo apsimetinėti, neva visa ši istorija prasimanyta <...>. Bet koks kitas požiūris visuomenei būtų nemalonus, nes susidarytų įspūdis, kad mūsų sąjungininkė kalta tokiais pat žiaurumais kaip ir vokiečiai"[6].

Labiau stebina tai, kad daugiau sąžiningos informacijos neatsirado taikos metais. Sovietų kaltintojai apie žudynes Katynės miške priminė per Niurnbergo tribunolą, bet

kaltinimai vokiečiams netrukus buvo atmesti, ir šis klausimas daugiau nebuvo keliamas. Šaltojo karo metais lenkų emigrantams Londone nebuvo leista pastatyti paminklo Katynės aukoms, o britų pareigūnams buvo draudžiama dalyvauti kasmet rengiamose pamaldose jų atminimui pagerbti. Nors JAV kongreso komisija šeštajame dešimtmetyje padarė vienareikšmišką išvadą, 1989 metais Didžiosios Britanijos užsienio reikalų ministras vis dar teigė, girdi, neaišku, kas teisūs, o kas ne. 1990–1991 metais, kai sovietų kaltę pirma iš dalies pripažino prezidentas Gorbačiovas, paskui visiškai patvirtino prezidentas Jelcinas, Didžiosios Britanijos Karo nusikaltimų įstatymas buvo rūpestingai ištaisytas taip, kad nebūtų taikytinas antihitlerinės koalicijos nusikaltėliams. Yra žinių, kad keli enkavedistai, vykdę šiuos nusikaltimus, be rūpesčių gyvena Rusijoje[7].

Sovietų Sąjungoje ir komunistų valdomoje Lenkijoje apie Katynę buvo draudžiama kalbėti penkiasdešimt metų[8]. Didžiulis sovietų paminklas nacistų žvėriškumo aukoms buvo pastatytas netoliese esančiame baltarusių kaimelyje Chatynės pavadinimu; milijonai lankytojų buvo čia vežami vykdant gerai apgalvotą dezinformacijos politiką. „Juodojoje Lenkijos cenzūros knygoje" Katynė priskiriama įvykiams, kurių negalima minėti net kaltinant nacistus[9]. Žmogus, turintis *Lista Katyska* – užsienyje išleistą aukų sąrašą, – buvo laikomas nusikaltėliu[10].

Pusę amžiaus „Katynė" buvo lakmuso popierėlis, rodantis istorikų profesinį sąžiningumą ir ar gerai jie suprato Didžiojo Aljanso realijas. Tai buvo toli gražu ne žiauriausias sovietų nusikaltimas, bet šis klausimas *par excellence* vertė komentatorius pasirinkti vis sunkiau paneigiamus įrodymus arba pergalę pasiekusių Vakarų ir sovietų vyriausybių teiginius, naudingus tik joms pačioms. Tie, kurie nusprendė sakyti tiesą, buvo apkaltinti „nemoksliškumu"[11].

Vakarų valstybių bejėgiškumas neabejotinai dar labiau paakino Hitlerį ir Staliną. Tai, ką vienas prancūzų politikas pavadino *drôle de guerre*, arba „netikruoju karu", netikras tik tiems, kurie nebuvo tiesiogiai į jį įtraukti. Per 20 mėnesių po to, kai krito Lenkija, bus okupuota 13 Europos šalių — 8 užkariaus Hitleris, 5 — Stalinas. Pirmąjį žingsnį žengė Stalinas, 1939 metų lapkričio 30-ąją nusiuntęs Raudonąją armiją į Suomiją.

1939—1940 metų „žiemos karas" atskleidė rimtus Raudonosios Armijos trūkumus ir podraug išbandė Vakarų valstybių pakantumo ribas. Penkis mėnesius gerai parengti suomių kariai nepraleido įsibrovėlių sovietų. Per pirmus mėnesius jie skerste skerdė sovietus, nesumaniai šturmuojančius Mannerheimo liniją. Sovietų taktika ir ginkluotė nusileido suomių; sovietų politika buvo pasmerkta kaip įžūliai agresyvi. Kai SSRS buvo išvyta iš Tautų Sąjungos, Vakarų galiūnės nebegalėjo apsimetinėti kaip per Lenkijos kampaniją, neva grobikiški Stalino veiksmai kažkuo labiau teisėti negu Hitlerio. Pavasarį, kai Raudonoji Armija ruošėsi didžiulio masto puolimui, Didžiosios Britanijos vyriausybė buvo priversta apsvarstyti Suomijos prašymą padėti ir siųsti ginkluotės bei šaudmenų per Narviką ir Laplandijos geležinkeliu. Netgi planuota bombarduoti Baku naftos gręži-

nius už tai, kad sovietai tiekė Vokietijai žaliavas. Eskadrilės britų bombonešių, ant kurių buvo nupiešti Suomijos ginkluotųjų oro pajėgų ženklai, laukė pasiruošusios, kai žinia apie Suomijos–Sovietų Sąjungos sutartį išgelbėjo Londoną nuo šios dilemos. Suomija turėjo likti nepriklausoma ir neutrali, bet buvo priversta atiduoti nemažą dalį rytinės teritorijos Karelijoje. Vokietijos generalinis štabas negalėjo nepastebėti, kad šitaip SSRS akivaizdžiai parodė savo silpnumą.

Suomijos kampanija parodė, kaip lengvai gali nukentėti vokiečių interesai Skandinavijoje, ypač švedų geležies rūdos eksportas per Narviką. Hitleris smogė 1940 metų balandžio 9 dieną. Greitai buvo nukariauta Danija, o netrukus įsiveržta į Norvegiją. Į Narviką atsiųsti sąjungininkių ekspediciniai daliniai, patyrę didelių nuostolių, buvo atblokšti. Tai pirmas kartas, kai britų žvalgyba nusprendė neperduoti informacijos, kuri būtų išgelbėjusi žmonėms gyvybę, kad tik neišsiduotų žinanti hitlerininkų slaptąjį kodą, kurį pirmiesiems pavyko atskleisti lenkams[75]. Nuo šiol Vokietija tvirtai kontroliavo Skandinaviją. Danija išsaugojo savo karalių ir vyriausybę; valdyti Norvegiją buvo paskirtas vietinis kolaborantas Vidkunas Quislingas; Švedijai neutralitetas buvo pažadėtas tol, kol ji tieks Vokietijai geležies rūdą. Šie ženklai rodė, kad Vakaruose vokiečių politika bus nepalyginti nuolaidesnė negu Rytuose.

1940 metų vasaros pradžioje hitlerininkų karo mašina buvo pasiruošusi pulti Vakarų sąjungininkes. Smogti būtinai reikėjo tol, kol vokiečių kariuomenė buvo geros kovinės dvasios ir kol dar nespėjo persiginkluoti Didžioji Britanija. Kampanija buvo grindžiama trimis susijusiomis strategijomis: kelią pravalanti operacija Belgijoje, Olandijoje ir Liuksemburge stambi sausumos operacija prieš Prancūziją ir oro operacija prieš Didžiąją Britaniją, siekiant neutralizuoti jos karinį jūrų laivyną ir perskirti sąjungininkes. Ir šįkart vokiečių veiksmai pranoko visus lūkesčius. Belgijos, Olandijos ir Liuksemburgo užkariavimui, pradedant Roterdamo bombardavimu gegužės 10 dieną, iki Belgijos kapituliavimo 28-ąją, prireikė vos 18 dienų. Prancūzijai įveikti užteko mažiau nei penkių savaičių nuo gegužės 14-osios, kai vokiečiai perėjo Prancūzijos sieną, iki Paryžiaus kritimo birželio 16 dieną.

Prancūzijos pralaimėjimas — vienas tų šiurpių įvykių, kurie žymi eros pabaigą. Tris šimtmečius Prancūzija buvo laikoma galinga karine valstybe. Pergalė 1918 metais tarsi kompensavo baisiąją 1870-ųjų nesėkmę. Tačiau dabar britų ir lenkų remiamai Prancūzijos kariuomenei įveikti Vermachtui prireikė mažiau laiko, nei Vokietijai ir Rusijai triuškinant Lenkiją. 1940 metų įvykiai parodė, kad 1870-aisiais nebūta jokio atsitiktinumo. Vokiečių kariuomenė nebuvo gausesnė — net šarvuotaisiais automobiliais, bet jų šarvuočių divizijos šį antrąjį žaibo karą kariavo nepaprastai veržliai. Vokiečiai paprasčiausiai apėjo Belgijos nesiekiančią neįveikiamą Mažino liniją, o jų šarvuotosios divizijos it kokia geležinė kolona perskyrė britus šiaurėje ir centre susitelkusias pagrindines prancūzų pajėgas. Kai iš krašto apeiti prancūzų daliniai ėmė trauktis, juos persekiojo kur kas greitesnis ir geriau ginkluotas priešininkas. Prie Araso brigados vadas, pavarde de Gaulle'is, vadovavo vieninteliam kiek reikšmingesniam šarvuotųjų dalinių kontrapuolimui. Visiškai sutriuškintos britų ekspedicinės pajėgos beviltiškai kapanojosi kopose

palei Diunkerką. 51-oji (kalniečių) divizija iš paskutiniųjų priešinosi vokiečiams uolėtose Sen-Valeri-an-So apylinkėse. Jos karių laukė tik mirtis, nelaisvė arba evakuacija.

Birželiui įpusėjus, kai Paryžius vėl, kaip ir prieš septyniasdešimt metų, patyrė baisią apgultį, Prancūzijos politinės viršūnės palūžo. Kitaip negu lenkai, atsisakę derėtis su okupantais, Prancūzijos vadovai pirmi pasiūlė tartis. Maršalas Pétainas, Verdeno mūšio didvyris, nusiuntė savo parankinį į simbolinį vagoną Kompjene pasirašyti kapituliacijos. Prancūzija turėjo būti nuginkluota; du milijonai prancūzų kareivių turėjo būti internuoti darbams Reiche; autonominei vyriausybei Overnės provincijos mieste Viši bus leista valdyti pietinę šalies dalį su sąlyga, kad Elzasas ir Lotaringija bus grąžinti Vokietijai, o šiaurės Prancūzija bus okupuota vokiečių kariškių. Kai Hitleris atvyko į Eliziejaus laukus priimti savo legionų pasveikinimą, jis valdė Europą nuo Pirėnų iki Pripetės upės. Keletas britų, lenkų ir „Laisvosios Prancūzijos" junginių šiaip ne taip nusigavo anapus Lamanšo; eteryje nustelbdamas traškesį pasigirdo ryžtingas anglo balsas — Churchillis klaikia prancūzų kalba teigė: „Une nation qui produit trois cents sortes de fromage ne peut pas perir" („Tauta, kuri gamina tris šimtus sūrių rūšių, negali būti nugalėta"). Generolas de Gaulle'is pareiškė: „Prancūzija pralaimėjo mūšį, bet ne karą." [EVS]

Palyginti su triuškinančiu Prancūzijos nukariavimu, vokiečių oro puolimas prieš Didžiąją Britaniją jiems, matyt, atrodė antraeilės svarbos dalykas. Bet paaiškėjo, kad tai viena iš lemtingiausių hitlerininkų nesėkmių. Puolimui vadovavo Reicho maršalas Göringas. Vyko vadinamasis „Blitz": kasnakt vis garsiau kaukdami vokiečių lėktuvai mėtė bombas ant uostų ir gamyklų; abi pusės stengėsi perimti oro erdvės kontrolę virš pietų Anglijos ir Lamanšo sąsiaurio. Vokiečiai turėjo didžiulį oro laivyną: 1330 bombonešių „Heinkel" ir „Junkers", pakylančių iš bazių šiaurės Prancūzijoje ir pridengiamų naikintuvų „Meseršmit" ir „Foke-Volf". Karas ore vokiečių sumanymu turėjo tapti operacijos „Jūros liūtas" — įsiveržimo į Didžiąją Britaniją — įžanga, kurios smulkmenos, tarp jų ir maždaug 1100 iškilių asmenybių suėmimas, buvo gan kruopščiai apgalvotos. Prieš vokiečius kovėsi Karališkojo karinio oro laivyno pajėgos, ginkluotos „Harikeinais" ir „Spitfajeriais"; maždaug kas dešimtas lakūnas buvo lenkas, čekas ar „Laisvosios Prancūzijos" karys. (Geriausias iš jų asas čekas, skraidęs 303-oje lenkų eskadrilėje.) Koventrio bombardavimas, per kurį vokiečiai nepataikė į tankų gamyklas, bet sulygino su žeme katedrą ir 500 namų, buvo vieni juokai palyginti su vėlesniais Karališkųjų oro pajėgų žygiais virš Vokietijos. Tačiau sąjungininkų vertinimuose jis tapo vienu svarbiausių nacių barbariškumo simbolių. „Mūšis dėl Britanijos", vykęs keturis mėnesius, pasiekė kulminaciją rugsėjo 15-ąją — tuomet britai bemaž nebeturėjo lėktuvų, bet Göringas nenoromis nusprendė, kad dar didesni vokiečių karinių oro pajėgų nuostoliai pasidarė nebepakeliami. Oro puolimas ir įsiveržimas į Britaniją buvo atidėti *sine die*. „Dar per jokį karinį konfliktą, — Bendruomenių rūmuose sakė Churchillis, — tokia daugybė žmonių neliko taip daug skolinga tokiai menkai saujelei." Po nesėkmės prie Diunkerko Britanijai dabar išmušė „šlovingiausioji valanda".

EVS

1940 metų vasarą Vokietijos Reicho bankas kūrė planus paversti reichsmarkę bendra visos vokiečių užkariautos Europos valiuta. Kadangi hitlerininkams nepavyko užtikrinti stabilios politinės tvarkos, planai taip ir liko popieriuje.

Antrąkart vieningą valiutą buvo mėginta įvesti po trisdešimties metų Europos komisijos iniciatyva. Pokarinė finansine tvarka, pagrįsta auksu padengtu JAV doleriu, šlubavo, o Bendrosios rinkos valiutos, ypač Vokietijos markė, lyg tyčia buvo stiprios. Pirma R. Barre'as 1969 metų pranešime, vėliau Pierre'o Wernerio iš Liuksemburgo vadovaujamas komitetas pateikė planus iki 1980 metų įgyvendinti visišką EVS (Europos valiutų sąjungą). Per tą laiką vadinamasis „žalčio" mechanizmas turėjo riboti Europos valiutų keitimo kursų svyravimus vieni kitų ir dolerio atžvilgiu. Ši sistema greitai pasidarė neveiksminga, kai JAV 1971 metais panaikino aukso standartą, o į Bendrąją rinką buvo priimta Didžioji Britanija, kuri netrukus atsisakė „žalčio". Taigi iš galimų devynių valiutų tik penkios aštuntajame dešimtmetyje laikėsi gerokai pakeisto „žalčio" mechanizmo[1].

Trečiajam bandymui pradžią davė kalba, 1977 metais pasakyta Europos komisijai vadovavusio brito Roy'aus Jankinso. Jo iniciatyva davė vaisių po dvejų metų, kai buvo įvesta Europos piniginė sistema, naujoji valiutų keitimo kurso tvarka ir Europos valiuta ekiu. Šią sistemą devintajame dešimtmetyje gerokai sustiprino Prancūzijos *franc fort*, susieto su Vokietijos marke, politika ir Vieningos Europos aktas (1986), įtraukęs svarą sterlingų į naująją valiutų keitimo kurso tvarką. Iš pažiūros viskas klojosi gerai, kol 1990 m. vėl susivienijo Vokietija ir buvo priimtas lemtingas sprendimas Rytų Vokietijos markes keisti į VFR markes santykiu 1:1. Po to dėl aukštų markės palūkanų normų silpnesnės valiutos atsidūrė prastesnėje padėtyje, todėl buvo priverstos arba devalvuotis daugiau, nei leido nustatytos ribos, arba visiškai pasitraukti iš sistemos. Iki 1993 metų rugpjūčio tik Vokietijos markė ir Olandijos guldenas išliko siauruose naujosios valiutų keitimo kurso tvarkos rėmuose, kurią Mastrichto sutarties šalininkai anksčiau apibūdino kaip „lengviausią kelią į EVS".

1940–1945 metais, nepaisant Vokietijos pergalių kare, valdžios kontroliuojamas Reicho bankas niekad nebuvo toks stiprus, kad būtų galėjęs įgyvendinti savo vieningos valiutos planus. Po 1969-ųjų nepriklausomas *Bundesbank* visada buvo pajėgus iškelti į pirmąją vietą savo svarbiausius to meto prioritetus. Peršasi išvada, kad ekonomikos planai, sukurti nesant veiksmingos politinės sistemos, visados pasmerkti pražūčiai.

Britų pergalė ore buvo nepaprastai svarbi trimis požiūriais. Pirma, sąjungininkai išlaikė bazę, į kurią negalėjo prasiskverbti gerokai gausesni hitlerininkų sausumos daliniai. Antra, tapusi „sunkiausiai paskandinamu pasaulyje lėktuvnešiu", Britanija sudarė sąlygas sensacingai sustiprėti sąjungininkių karinėms oro pajėgoms – o tai buvo lemiamas karo Vakaruose elementas. Trečia, diplomatiniame fronte buvo laimėtas atokvėpis, per kurį galėjo subręsti lig tol vos juntamas angliškai kalbančių valstybių aljansas. Churchillis, tapęs ministru pirmininku

žės 7-ąją — per pačią Prancūzijos krizę — turėjo ryšių su aukštais JAV parei-is ir buvo tvirtai pasiryžęs kaip galima greičiau įtraukti į karą amerikiečius. metų rudenį Britanija buvo paskutinioji sąjungininkių interesų atrama ɔoje. Jei Didžiosios Britanijos karinės oro pajėgos nebūtų apgynusios šalies, ko gero, taip ir nebūtų įsikišusios į Europos karą. Tačiau jos apgynė, tad ·ikos padedama Didžioji Britanija finansiškai ir psichologiškai atsilaikė tomis siausiomis dienomis". 1940 metais Britanija mainais už senus eskadrinius mini-ıs leido amerikiečiams įsirengti karines bazes jai priklausančiose Karibų jūros e. 1941 metų kovą buvo žengtas dar didesnis žingsnis — priimtas kur kas iau aprėpiantis Lendlizo įstatymas. Tad Vokietija visai pagrįstai skundėsi.

iroje karas taip greitai nesibaigė. Vokietija metė ryžtingą iššūkį vandenynuo-əšpataujančiai Britanijai, paleidusi ultramodernių „kišeninių karo laivų" ir vis ančią povandeninių laivų flotilę. Karo jūroje pradžioje Didžiosios Britanijos anas „Rojal ouk" buvo nuskandintas savo bazėje Skapa Flou, o vokiečių :as Špė" galo susilaukė La Platos įlankoje. Tuomet į jūrą išplaukė „Bismar-ir „Tirpicas". Pirmasis vieninteliu įspūdingu šūviu sunaikino jį persekiojusį „Hudą", bet „Bismarką" apgadino iš oro numesta torpeda, o paskui nuskan-vaikęsi keli britų laivai. Pastarasis buvo nuvytas į vieną Norvegijos fiordą. ·ėlto kaip ir per Pirmąjį pasaulinį karą, vokiečiai daugiausia dėmesio skyrė ıdeniniam karui. Po to, kai hitlerininkai paėmė į savo rankas Prancūzijos o ir Nanto uostus, „Atlanto mūšis" virė trejus metus (žr. toliau).

ıduržemio jūros baseine sąjungininkių ir fašistinių Ašies valstybių interesai ūrė — vienos ir kitos norėjo kontroliuoti Šiaurės Afriką ir Sueco kanalą. ›a padidėjo 1940 metų gegužę, kai Mussolinis paskelbė karą ir įsiveržė į :ūzijos Alpes. Italijos bazę Tripolyje apsupo britai, buvę Palestinoje bei Egip-prancūzai, buvę Tunise ir Alžyre, todėl bazė netrukus turėjo šauktis į pagal-›kiečių Afrikos korpusą, kad galėtų atsilaikyti. Trijų tūkstančių kilometrų laivybos kelias nuo Gibraltaro iki Aleksandrijos buvo saugomas tik pusiau-e — Maltos saloje — buvusios britų bazės, kuri didvyriškai atlaikė nesibai-:ią blokadą ir bombardavimus. Tačiau tragiškiausias pirmųjų karo jūrose konfliktas įvyko tarp Vakarų valstybių. Kai Paryžius pasidavė hitlerininkams, oji Britanija pareikalavo, kad jai pasiduotų visas Prancūzijos laivynas, kurio ė dalis stovėjo Mers-el-Kabiro bazėje Alžyre. Kai prancūzų admirolas atsisa-ısiduoti, 1940 metų liepos 3-ąją britų Karališkasis karinis jūrų laivynas įvykdė lestingą įsakymą sunaikinti visus prancūzų laivus su įgulomis. Tuomet britų ·sys nukrypo į Libijos dykumą. Britanijai grasė ir besiartinantis vokiečių Afri-korpusas, ir augantis žydų terorizmas Palestinoje, tad jos padėtis Egipte nestabili iki pergalės antrame mūšyje prie El Alameino 1942 metų spalio eną. Lapkritį anglų ir amerikiečių pajėgos išsilaipino Maroke ir Alžyre.

ıo metu, kai Hitleris visą dėmesį buvo nukreipęs į Vakarus, Stalinas tęsė agresiją Rytuose. Po Suomijos fiasko jis ėmėsi to, ką „New York Times" ai apibūdino kaip „hienos tarnavimą liūtui Hitleriui". Šįsyk jo taikiniais tapo Baltijos valstybės ir kai kurios Rumunijos teritorijos; jas Stalinas užgrobė audojęs tuo, kad pasaulio dėmesys nukreiptas į Prancūzijos likimą.

Baltijos šalyse Sovietų Sąjunga surengė gerai surežisuotą valdžios nuvertimo kampaniją. Paskui, 1940 metų birželį, Estijos, Latvijos ir Lietuvos komunistų organizacijos buvo paragintos šauktis sovietų „pagalbos". Maskva reikalavo, kad Baltijos valstybės įsileistų Raudonąją Armiją — neva SSRS saugumo interesams ginti. Kilo sumaištis, ir visų trijų šalių vyriausybės žlugo; įžengė Raudonoji Armija; buvo surežisuoti jau kadai suplanuoti plebiscitai, kurių rezultatai buvo žinomi iš anksto; įsisiautėjo lig tol neregėto žiaurumo stalininis teroras. Vykstant žudynėms ir trėmimams, buvo susitarta iškeldinti visus Baltijos šalių vokiečių tautybės gyventojus į vokiečių okupuotas Lenkijos teritorijas. Vakariečiams sunku suvokti, bet estams, latviams ir lietuviams vis didėjanti tikimybė, kad ateis hitlerininkai, atrodė lyg palaimintas išvadavimas iš išvaduotojų. O štai Rumunijoje Stalinas viltis siejo su tiesiogine Vokietijos pagalba. Trapi Rumunijos laisvė didele dalimi priklausė nuo nenutrūkstamo naftos eksporto į Vokietiją. Taigi, kai Maskva iškėlė reikalavimus, o Berlynas patarė su jais sutikti, Bukareštui buvo sunku prieštarauti. 1940 metų birželio 27 dieną, dešimt dienų po Baltijos valstybių, Rumunijos Bukovinos ir Besarabijos sritys buvo užgrobtos aidint fanfaroms, skelbiančioms apie „susijungimą su sovietų tėvyne". Pažeminta Rumunija laukė progos atkeršyti. [MOLDOVA] [ČERNOVICAI]

Atėjus 1940 metų rudeniui, jau buvo galima pasverti nacistų ir sovietų bendradarbiavimo naudą; Hitleris akivaizdžiai išlošė daugiau negu Stalinas. Pramonės ir strategijos atžvilgiu Prancūzija, Belgija, Olandija, Liuksemburgas ir Skandinavija buvo žymiai vertingesnės už sovietų užkariautas valstybes. Nors Fiurerį sulaikė klastingasis Frankas, su kuriuo jis buvo susitikęs Endajuje, fašistinis blokas valdė didžiąją žemyno dalį. Negana to, Vokietija šias kolosalias pergales pasiekė minimalia kaina, mat išvengė ilgo konflikto su Vakarais. Stalinui Hitlerio sėkmė pradėjo atrodyti grėsminga. Po Prancūzijos Vokietijos ekspansijai teliko dvi kryptys: į tradicinius rusų „medžioklės plotus" Balkanuose arba į pačią Sovietų Sąjungą.

Įtampa išryškėjo, kai Molotovas 1940 metų lapkritį apsilankė Berlyne. Jis elgėsi siaubingai šiurkščiai ir pateikė šūsnį netaktiškų reikalavimų. Galima spėti, kad Molotovui buvo liepta išsiaiškinti vokiečių pakantumo ribas. Kai Fiureris pripažino, kad Vokietija kaunasi „žūtbūtinėse grumtynėse" su Britanija, Molotovas tarė: „Taip, Vokietija kaunasi dėl savo gyvybės, o Britanija — dėl Vokietijos mirties". Abi pusės nujautė, kad jų partnerystė pasmerkta. Gerai nežinoma, kokius nurodymus Stalinas davė Raudonajai Armijai, bet gruodžio 18 dieną Hitleris paliepė ruoštis „Barbarosos" operacijai.

1941 metų balandžio krizė Balkanuose kilo dėl šiurkščių Mussolinio klaidų. Italų kareivius, kurie iš Albanijos patraukė į Šiaurės Graikiją, triuškino narsūs graikai, tad Dučei reikėjo, kad vokiečiai dar kartą jį išgelbėtų. Negana to, karališkoji Jugoslavijos vyriausybė buvo pjudoma ir iš vidaus, ir iš išorės. Kai Regentų taryba mėgino pasirašyti sutartį su Vokietija, ją nuvertė kariškiai. Įžengus Vermachtui, šalis subyrėjo. Po 11 kautynių dienų vokiečiai okupavo didžiulę teritoriją. Jugoslavijos vyriausybė spruko į Londoną. Kroatija pasiskelbė nepriklausoma respublika. Vengrai, bulgarai ir italai atsiplėšė po gabalą Jugoslavijos likučių.

MOLDOVA

Penki jauni pjovėjai pietauja, atsisėdę ant kilimėlio, pasitiesto ant kalvelės, apsuptos auksinių javų laukų. Mergina su skaisčiai raudona skarele ant galvos, pasitiesusi ant kelių laikraštį, skaito besišypsantiems savo draugams. Jie pasidėję gertuvę vyno ar vandens, dubenį su duona ar ryžiais ir milžinišką raudoną arbūzą. Didžiausi plotai dar nenukirstų kviečių ir surištų pėdų driekiasi iki žalio slėnio ir už jo dunksančių miškais apaugusių kalvų. Priekiniame plane – žvilgantis žalias motociklas, tolumoje javus kerta kombainas. Vieta, kurioje vyksta veiksmas, kaip matyti iš užrašo ant kilimėlio – Moldavija (Dabar Moldova). Laikas – bet kurie metai po 1940-ųjų, kai Moldavija buvo prijungta prie SSRS. Šis Aleksejaus Vasiljevo paveikslas vadinasi „Apie mus rašo „Pravda"[1] (žr. 70 iliustraciją).

Vargu ar tai didis menas, bet dailininko technika meistriška, o paveikslas malonus akiai. Be jokio šiurkštaus politinio gesto Vasiljevui pavyko pasitelkti į pagalbą visus pagrindinius elementus socialistinio realizmo (pasak Ždanovo – „revoliucinio romantizmo"), propaguojamo partijos vadovybės nuo 1934 metų. Jis nutapė drobę, Stalino žodžiais tariant, „tautinę savo forma, socialistinę turiniu". Apie tautinę dvasią galima numanyti iš ryšio tarp šių moldavų valstiečių ir žmonių, kurie žavisi jais Maskvoje. Apie atsidavimą partijai galime spręsti iš jaunuolių džiaugsmo, kad jų darbas paminėtas partijos laikraštyje. Paveikslo „klasinį pobūdį" rodo valstietiški drabužiai ir fizinis darbas. Apie „idėjiškumą" byloja jų optimistinis ir politiškai teisingas požiūris. Kūrinio idėja išreikšta kuo aiškiausiai: laimingi dirbantieji ir šiuolaikiška technika užtikrina didelį darbo našumą bei masių gerovę. Paveikslas atvirai socialistinis ir atrodo visai realistiškai.

Ne paslaptis, kad visos svarbiausios Sovietų Sąjungos gyvenimo realijos buvo sistemingai falsifikuojamos. Iš tikrųjų iš Moldavijos valstiečių neseniai buvo atimta ir žemė, ir kultūra. Jie priversti gyventi ir dirbti kolūkiuose, o jų produkcijos perteklių atimdavo sovietų valstybė. Tūkstančių tūkstančiai buvo mirtinai užvaryti Gulage ar sušaudyti už vadinamąjį sabotažą. Jiems liepta naudoti slaviškus rašmenis, kad sovietų dvasia mokomi vaikai nebegalėtų perskaityti prieškarinių rumuniškų ir moldaviškų literatūros kūrinių. Jiems buvo draudžiami bet kokie ryšiai su vakarine jų krašto dalimi Rumunijoje – girdi, tai užsienio šalis. Juos mušė, skurdino, baugino. O pasauliui buvo aiškinama, neva jie neapsakomai patenkinti.

Nešališkam stebėtojui kyla klausimas: ar kūrinio estetinė vertė išlieka, jei žmogišku ir doroviniu požiūriu jo pagrindinis tikslas melagingas?

Priviso pogrindinių armijų. Baisieji serbų mažumą sunaikinti pasiryžę ustašiai — kroatų „sukilėliai" — parodė visą fašistinį mirties stovyklų ir masinių žudynių repertuarą. Rojalistams četnikams, vadovavusiems Jugoslavijos pasipriešinimo judėjimui, vis labiau priešinosi komunistai, vadovaujami Josipo Brozo „Tito" (1892—1980). Nuožmų jugoslavų pasiryžimą žudyti įsibrovėlius pranoko tik jų polinkis žudyti vieniems kitus. [NOYADES]

ČERNOVICAI

1940 metų birželį, sovietų armijai užėmus Šiaurės Bukoviną, buvo žengtas pirmas žingsnis naikinant vieną iš civilizacijų. Šis Austrijos atimtas iš Otomanų imperijos senosios Moldavijos kampelis pusantro amžiaus buvo atokiausia Habsburgų valdų dalis. Paskui dvidešimt metų jį valdė Rumunija. Jo sostinė Černovicai (Černati) ant Pruto krantų buvo daugiakalbės, daugialypės, hierarchija pagrįstos bendrijos centras; imperinė vokiečių *Mitteleuropa* – Vidurio Europos – kultūra čia it perregimas šydas dengė turtingus vietos žydų, rumunų, lenkų ir rusų gyvenimo klodus. Po penkiasdešimties sovietų lygiavos metų jis virto Černovcais, nykiu Ukrainos provincijos užkampiu.

Senoji Bukovina išnyko. Išvysti ją gali nebent nostalgišku žvilgsniu tremtinio, kuris trečiajame dešimtmetyje ten augo „vokiečių valdančiajai klasei bergždžiai stengiantis išlikti oriai mirusios imperijos pakraštyje" ir grįžo paskutiniaisiais sovietų valdžios mėnesiais:

> Senieji namai vis dar dažyti austriška kiaušinio trynio geltonumo spalva, kiti – žalia imperinės Rusijos spalva. Bet tos Bukovinos, kurioje kadaise persimaišė tiek tautų, nebeliko <...>, visi nužudyti ar repatrijuoti, o jų vietą užėmė bejausmiai kopūstus šlamščiantys ukrainiečiai. Audringą, spalvingą, pritrenkiančią įvairovę <...> pakeitė postalininis Černovcų vienodumas. Turgus miesto aikštėje, kur „švelniai dvelkiant česnakui" žydai, armėnai ir vokiečiai derėjosi dėl avikailių, aštraus sūrio, krūminės, tabako, aliejaus ir karvių mėšlo, dabar betonuota paradų aikštė, virš kurios kabo milžiniškas Lenino atvaizdas. Kosmopolitiškas Austrijos–Vengrijos ir carinės Rusijos pasienio kraštas paverstas „didžiule vargšų prieglauda". Bet ateis diena, kai tos prieglaudos sienos grius[1].

Piečiau, Graikijoje, vokiečiai šlavė visus iš kelio. Jie užėmė Atėnus; britų pajėjos, mėginusios išlaikyti Kretą, buvo įveiktos gegužės pabaigoje.

Reaguodamas į Balkanų krizę Stalinas nerodė jokių solidarumo su Hitleriu enklų. Balandžio 5-ąją, dieną prieš vokiečiams puolant Jugoslaviją, jis pasirašė u ja draugystės sutartį, o balandžio 13-ąją — itin svarbią neutralumo sutartį su aponija. SSRS ruošėsi stambioms operacijoms Europoje. Žinoma, kad gegužės 5-ąją Žukovas siūlė Raudonajai Armijai užbėgti už akių Vermachtui ir smogus irmai sužlugdyti vokiečių pasirengimą.

Kovinės vokiečių divizijos iš Jugoslavijos buvo perkeltos prie rytinių Reicho ienų. 1941 metų birželio pradžioje nuo Rytprūsių iki Rumunijos miškų tankumyuose ir šunkeliuose knibždėjo laikinas stovyklas įsirengusių vokiečių, riaumojo ų tankų varikliai. Kiekvienas Lenkijos valstietis ir daugumos pasaulio šalių žvalybos agentūros žinojo, kad Hitleris ruošiasi pulti Sovietų Sąjungą. Atrodė, kad ienintelis apie tai nežinantis žmogus yra Stalinas, įsakęs žūtbūt vengti provokaijų pasienyje.

Kadangi nesama reikalingų dokumentų, aplinkybės taip ir lieka neišsiaiškinos. Tradiciškai laikoma, kad Stalinas arba nesuprato visos Hitlerio klastos, arba

stengėsi laimėti laiko, norėdamas baigti pasirengimą gynybai. Ir viena, ir kita nuomonė atrodo neįtikinamos. Nereikia būti specialistu, kad suprastum, jog vokiečių karo mašina galėjo patraukti tik viena kryptimi – į Rytus. Anksčiau Hitleris manė, kad visuotinis karas kils 1942 ar 1943 metais, bet dabar jam teko apsispręsti: išnaudoti sėkmės inerciją ar daryti pertrauką ir rizikuoti išleisti iš rankų iniciatyvą. Buvęs kapralas ir jo avantiūristų gauja tikriausiai nė akimirkos nedvejojo; jiems magėjo tęsti savo žygį ir pelnyti šlovę arba – *Götterdämmerung*.

Kai dėl Stalino – slapukavimo meistro – galima tik spėlioti. Tačiau, kaip netrukus įsitikins vokiečiai, sovietai nesėdėjo rankų sudėję. Milžiniškos karinės pajėgos buvo permestos į lengvai pažeidžiamus pasienio rajonus; pasienio aerodromuose neužmaskuoti stovėjo kariniai sovietų lėktuvai; pasienio kordonai buvo atitraukti; keliai ir tiltai pataisyti, kad lengviau galėtų judėti sunkūs mechanizmai. Raudonoji Armija buvo pasirengusi bet kurią akimirką pulti. Viskas byloja apie tai, kad Stalinas veikiausiai apsimetinėjo nesuprantąs, kas dedasi, norėdamas nuslėpti pasiruošimą netikėtam Reicho puolimui[76]. Jei taip, vokiečiai jį aplenkė. Vermachtas smogė brėkštant birželio 22-osios rytui.

Nacistų viešpatavimas Europoje (1941 metų birželis – 1943 metų liepa). „Barbarosos" operacija, per kurią Vokietijos kariuomenė atsidūrė Sovietų Sąjungos gilumoje, pradėjo pagrindinį karinį ir politinį Antrojo pasaulinio karo Europoje žaidimą. Ji atidarė frontą, kur vokiečiai patirs 75 procentus visų karo nuostolių ir kuris laikytinas pagrindine Hitlerio galų gale patirto pralaimėjimo scena. „Barbarosos" operacija buvo stulbinamai arti visiškos pergalės; per dvejus trejus metus ji be galo praplėtė nacistų Naujosios Tvarkos teritoriją. Per 1941 metų puolimą Vermachtas atsidūrė Maskvos prieigose, 1942 metais – prie Volgos ir Kaukazo (žr. 26 žemėlapį).

Pradinio puolimo 1941 metų birželį rezultatai buvo įspūdingi. Šimtas penkiasdešimt šešios divizijos – per 3 milijonus vyrų – kirto Ribbentropo–Molotovo pakte nustatytą liniją ir užklupo Raudonąją Armiją visiškai nepasiruošusią. Sovietų karo lėktuvai per porą dienų buvo sunaikinti net nepakilę, buvo apsuptos ištisos sovietų armijos, daugybė karių paimta į nelaisvę. Šarvuotosios kolonos lėkė į priekį dar neregėtu greičiu. Baltijos šalyse, Baltarusijoje ir Ukrainoje vokiečių kareivius pasitiko kaip išvaduotojus. Vietos valstiečiai senu papročiu sveikino juos su duona ir druska. Lvove, kur NKVD pasitraukdama išžudė daug tūkstančių politinių kalinių, per demonstraciją buvo atvirai paskelbta nepriklausoma Ukraina. Iki gruodžio priešakiniai vokiečių daliniai, net neturėdami žieminės aprangos, įžengė į Rusiją ir apsiautė Leningradą. Savo žiūronais vokiečiai jau matė Kremlių, bet Stalinas atsiuntė slaptą rezervą dar nesikovusių Sibiro divizijų (tą pačią dieną, kai japonai puolė Perl Harborą) ir šios sulaikė hitlerininkus. [SMOLENSKAS]

1942 metais vokiečių karinė vadovybė nusprendė nukreipti savo puolimą per pietines stepes. Pagrindinis jos tikslas buvo užgrobti derlingus Ukrainos juodžemio rajonus ir tolimose Baku apylinkėse glūdinčius naftos telkinius. Tačiau puolantys vokiečiai susidūrė su vis rimtesniu pasipriešinimu, be to, besitraukiantys sovietai nepalikdavo nieko. Pramonės rajonai buvo tušti; gamyklų įrengimai

SMOLENSKAS

1941 metų liepą Vermachtas taip greitai užėmė Smolenską, kad vietos Komunistų partijos būstinė ir visa, kas joje buvo, pateko į vokiečių rankas. Smolensko archyvuose laikytos išsamios bylos, apimančios visas komunistų veiklos sritis nuo pat revoliucijos, įskaitant ir Stalino valymus bei didįjį terorą. Išgabenti į Vokietiją, 1945-aisiais archyvai antrą kartą bus laiku atimti amerikiečių armijos ir išsiųsti į Ameriką. Jie gerokai mažesni nei į amerikiečių rankas patekę didžiuliai nacistų dokumentų rinkiniai, vėliau sudarysiantys amerikiečių saugomo Dokumentų centro Berlyne pagrindą. Sovietų valdžia niekada neleido laisvai prieiti prie valstybinių archyvų, juo labiau prie slaptų partijos bylų. Taigi lyg iš dangaus nukritę Smolensko archyvai turėjo neįkainojamą vertę. Istoriniai tyrimai archyvo bylų pagrindu leido prasiskverbti pro sovietinės propagandos bei Vakarų teoretikų išvedžiojimų šydą ir bene pirmąsyk pažvelgti į tikrąją komunistų valdžios prigimtį[1].

Tačiau daugelis sovietologų ir sovietų apologetų tuo neapsidžiaugė. Kurdami savo fantazijas jie žinojo, kad dokumentinių įrodymų mažai ar išvis nesama, tad neturėjo jokio noro išvysti tikrus faktus. Todėl pirmajam Smolenkso archyvus tyrusiam mokslininkui padarius išvadą, kad Stalinas ketvirtajame dešimtmetyje „bemaž be perstojo vykdė valymus", jo teiginiai buvo skubiai paneigti. „Šis požiūris, – sklandžiai pareiškė sovietų arkiapologetas, – menkai paremtas tiesioginiais įrodymais"[2]. Šitokia sofistika iki Sovietų Sąjungos žlugimo dažnai atstodavo mokslą.

Archyvai visuomet traukė tuos, kurie nori manipuliuoti istorijos rašymu. 1992 metais Rusijos valdžia atskleidė, kad esama vadinamojo „Ypatingojo archyvo", kurį sovietų režimas laikė atskirai nuo visų kitų. Kol kas dar nežinome viso jo turinio, bet šalia Göbbelso dienoraščių jame tikrai esama tokių dalykų kaip pranešimai iš Prancūzijos *Sûreté Nationale* ir Lenkijos ikikarinės *Dwójka,* arba „Karinės žvalgybos", ir net Britų ekspedicinių dalinių (1940) bei Didžiosios Liuksemburgo kunigaikštystės bylos. Sakoma, kad jame saugomi ir visi trūkstami nacistų Pagrindinės Reicho saugumo kanceliarijos rinkiniai. Tikriausiai nacistų archyvų medžiotojai savo grobį iš visos Europos sutempė į įvairius Lenkijos ir Rytų Vokietijos rūsius bei pilis, bet juos vėliau pasigrobė Raudonoji Armija. Taigi sovietai Smolensko archyvų netektį kompensavo su kaupu. **[METRIKA]**

Dar labiau intriguoja galimybė, kad dalis pagrobtų nacistų archyvų, patekusių į komunistų rankas, buvo suklastota. Antai Varšuvoje pokarinė komunistinė Saugumo valdyba paveldėjo buvusios miesto gestapo kanceliarijos turtą. Turėdama savo žinioje visus reikiamus registrus, kodus, blankus ir antspaudus, ji lengvai galėjo ištaisyti įrašus. Taigi Saugumo valdyba be vargo pateikė dokumentų, įrodančių, jog Lenkijos pasipriešinimo judėjimui Armijai Krajowai vadovavo nacistų kolaborantai[3].

Taigi penkiasdešimt metų istorikų požiūris į dvidešimto amžiaus vidurį buvo vienašališkas, nes vienašališki buvo dokumentai[4]. Tačiau dešimtajame dešimtmetyje paslėpti buvusio komunistinio pasaulio turtai padėjo atstatyti pusiausvyrą. Vokietijoje,

pradėjus atskleidinėti VDR *Stasi* paslaptis, nacistines Berlyno Dokumentų centro bylas buvo imta ruošti perdavimui federacinės valdžios žinion. Vašingtone Kongresas surengė debatus, priešindamasis šiam žingsniui[5]. Mat laimėjusieji Antrąjį pasaulinį karą puikiai žinojo, kad „Galia – tai žinojimas, o žinojimas – galia".

išmontuoti ir išvežti į Rytus, o darbininkai evakuoti; didžioji Dniepropetrovsko užtvanka, penkmečio planų pasididžiavimas, susprogdinta. Vokiečių kareiviai ropštėsi į Elbrusą. Kai atėjo antroji karo žiema, palei Stalingradą jie artinosi prie Volgos.

Vokiečiams traukiant prie Volgos, Hitlerio valdoma teritorija padidėjo plotu, prilygstančiu visų nacistų Vakarų Europoje užkariautų kraštų plotui. Hitleris gavo *Lebensraum*, apie kurį svajojo. Zona, kurioje buvo nepaisoma jokių įstatymų, dabar driekėsi 1500 kilometrų už Reicho ribų. Kaip paaiškėjo, hitlerininkai nė nemanė paisyti vietos gyventojų norų. Jokių nepriklausomų respublikų neturėjo likti — vien karinė valdžia fronto rajonuose bei SS vadovaujami Reicho komisariatai „Ostlande" ir Ukrainoje. Tautinis judėjimas Ukrainoje, vokiečių visokeriopai remtas 1917—1918 metais, turėjo būti nuslopintas. Per tyčinį kvailumą nacistai prarado visas galimybes patraukti vietos gyventojus savo pusėn, pasipūtimas didžiausią jų pranašumas pavertė nepakeliama našta. Vokiečių žiaurumas buvo beribis. Savo naujiesiems pavaldiniams jie nepaliko jokios kitos išeities kaip priešintis. Už kiekvieną „banditų" nužudytą vokiečių kareivį mirtimi buvo baudžiamas šimtas valstiečių. Vokiečiai lygino su žeme ištisus kaimus, o jų gyventojus žudė. Nacistų vadai manė galį žudyti ką tik panorėję. Lenkijoje ir kitur gyventojai buvo tikrinami, skirstomi į rasines kategorijas ir pagal jas gaudavo maisto korteles bei leidimus dirbti. Jei žydų iškart nenužudydavo, suvarydavo į getus. Slavų tautos, kurių elitas buvo pasmerktas sunaikinti, buvo laikomos tinkamomis tik vergiškiems darbams. Keli milijonai vyrų ir moterų išsiųsta dirbti į Reichą. Kadangi visų kategorijų „nepageidaujamųjų" nuolat gausėjo, be galo išsiplėtė nacistų karo belaisvių ir koncentracijos stovyklų tinklas. Sovietų karo belaisviai neturėjo jokių teisių, todėl trys ar keturi milijonai vyrų žuvo nedengtuose aptvaruose. Į Rytus buvo žiūrima kaip į neribotą žmonių ir išteklių šaltinį. Per trejus metus Ukrainos gyventojų sumažėjo 9 milijonais.

Vis dėlto tariamasis nacistų „kryžiaus žygis vardan civilizacijos" pritraukė šalininkų. Rumunija, Vengrija ir Italija išsiuntė į Rytų frontą nemažus kontingentus. Rumunija ėmė viešpatauti Odesoje ir Uždnestrės srityje. Generolas Frankas atsiuntė iš Ispanijos rinktinę „Žydrąją diviziją". Baltijos valstybėse kariuomenės ir policijos daliniai buvo priskirti vokiečiams. Užverbuoti kareiviai ir savanoriai pulkais traukė iš bemaž visų okupuotų šalių. Kai kurie iš jų, ypač sovietų karo belaisviai, tik vadinosi savanoriais, nes jiems buvo leista pasirinkti — tarnauti vokiečiams arba mirti badu. Tačiau daug kitų, ypač iš Vakarų Europos, prie hitlerininkų prisidėjo savo noru. Generolas Vlasovas, buvęs sovietų karininkas, vadovavo Rusijos išvadavimo armijai, turinčiai milijoną vyrų. Į kazokų brigadą įstojo nemažai prieš karą tremtyje buvusių vyrų. Net Waffen-SS užverbavo daugybę užsieniečių. [LATVIJA]

LATVIJA

Latviai nejautė didelės meilės vokiečiams. Pastarieji nuo viduramžių Baltijos šalyse, išskyrus Lietuvą, sudarė valdančiąją kastą ir buvo lojalūs carinei Rusijai. Tačiau sovietams valdant 1940–1941 metais jie prisižiūrėjo tiek žmogžudysčių ir deportacijų, kad Vermachto pasirodymas atrodė palaimingas išvadavimas.

Taigi vokiečiai bemaž nesulaukė pasipriešinimo, kai ėmė sudarinėti latvių karinius junginius vos įžengę į Rygą 1941 metų liepos 1-ąją. Iš pradžių buvę Latvijos kariuomenės ir policijos daliniai bei dezertyrai iš sovietų kariuomenės buvo atiduoti vokiečių žinion. „Pagalbinė saugumo policija", vėliau pavadinta *Schutzmannschaft* arba *„Schuma"*, buvo naudojama fronto tarnybai, saugojimui, darbams, gaisrams gesinti ir „specialiosioms operacijoms". (Paaiškėjo, kad pastarasis eufemizmas, be kita ko, reiškė ir žydų žudynes SS vadovaujant.) 1942 metų įsakas dėl karo prievolės gerokai padidino užverbuotųjų skaičių, tad lengviau buvo formuoti ir žemesnio lygio *Hilfswillige* arba „*Hiwi*" dalinius, ir reguliarųjį „Latvių legioną". Nuo 1943 metų gerokai savanoriais pasipildęs legionas aprūpins kariais tris Waffen–SS latvių divizijas (žr. III priedą, 100). Vyrai prisiekdavo „kovoti su bolševizmu" ir „paklusti Vokietijos ginkluotųjų pajėgų vyriausiajam vadui Adolfui Hitleriui". Šių dalinių rikiuotės kalba buvo latvių, o ant karių rankovių antsiuvai su užrašu „Latvija". Jie kovėsi prie Leningrado ir vokiečiams traukiantis iki pat Berlyno[1].

Per susitikimą su SS reichsfiureriu 1944 metais, Latvijos legiono štabo viršininkas užfiksavo Himmlerio atnaujintą nacistinės tvarkos viziją:

> Dabartinė padėtis reikalauja, kad kiekvienas SS karininkas, nepriklausomai nuo tautybės <...> rūpintųsi visa germanų tautų gyvenamąja erdve. [*Tuomet jis išvardijo, jo manymu, germanų šeimai priklausančias tautas: vokiečius, olandus, flamandus, anglosaksus, skandinavus ir baltus.*] Dabar svarbiausioji užduotis – sujungti visas šias tautas į vieną didelę šeimą. Savaime suprantama, vykstant šiam procesui vokiečių tauta kaip didžiausia ir stipriausia privalo imtis vadovaujančio vaidmens. [Bet] šis susijungimas turi vykti lygybės principu <...> [Vėliau] ši šeima <...> turi imtis misijos įtraukti visas romanų tautas, o paskui slavų, nes jos irgi priklauso baltųjų rasei. Vakarų kultūrą nuo geltonosios rasės pavojaus gali išgelbėti tik baltosios rasės susivienijimas.
>
> Dabar šiuo atžvilgiu priekyje žengia Waffen–SS, nes jos organizacija pagrįsta lygybe. Waffen–SS apima ne vien vokiečių, romanų ir slavų, bet netgi islamiškus dalinius <...>, besikaunančius petys į petį. Todėl be galo svarbu, kad kiekvienas Waffen–SS karininkas išeitų mokslus toje pačioje karo mokykloje <...>[2]

Nacistų internacionalizmas pasireiškė tik galutinėje karo stadijoje, kai Vokietija stovėjo ant pražūties slenksčio. Fašistų ideologijos veikaluose jam skiriamas menkas dėmesys, kaip ir priežastims, paaiškinančioms, kodėl taip daug europiečių už ją kovėsi. Pamiršta, kad nacistai leido žurnalą, pavadintą „Nation Europa".

Holokaustas. Okupavę *Lebensraum* Rytuose, hitlerininkai pradėjo savo didžiausią ir sistemingiausią rasinio genocido kampaniją. Tai, ką su jiems būdingu įmantrumu pavadino „galutiniu žydų klausimo sprendimu“, vėliau imta vadinti „Holokaustu“ arba hebrajiškai Šoa. Tai buvo mėginimas panaudojant šiuolaikines pramonės technologijas išžudyti Europoje visus žydų vyrus, moteris ir vaikus vien už tai, kad jie žydai. Neaišku, kada jis prasidėjo. Nerastas joks tiesioginis Fiurerio įsakymas, nors niekas nepaneigs, kad galų gale atsakingas yra būtent jis. Yra pagrindas manyti, jog Hitleris ėmėsi žygių, kad paslėptų savo vaidmenį ir vėl blogai neišgarsėtų kaip anksčiau, kai pasaulis suuodė apie jo vykdytą „nevisaverčių“ žudymo kampaniją[77]. Europos žydai buvo pagrindinis, bet ne vienintelis nacistų rasinių žudynių programos taikinys.

Kelerius metus Hitlerio kalboms buvo būdingas išmintingas santūrumas, bet 1938–1939-aisiais jis vėl kaip karjeros pradžioje ėmė rėžti ekstremistines kalbas. 1939 metų sausio 30 dieną per radiją jis išsakė „pranašystę“: jeigu žydai dar kartą sukelsią karą, jų visų lauksiąs *Vernichtung* – išnaikinimas. Tačiau iki 1941 metų liepos žydai nebuvo naikinami dideliu mastu, nors jų mirtingumas nacistų pastatytuose getuose okupuotojoje Lenkijoje buvo didelis. Tiesą sakant, ir toliau neaiškiai buvo kalbama apie žydų išsiuntimą į tolimas vietoves ir jautrią neutralių JAV reakciją. Vis dėlto 1941 metų liepos 31 Göringas įsakė RSHA (Reicho saugumo vyriausiosios kanceliarijos) viršininkui ruoštis „galutiniam sprendimui“[78]. Matyt, neseniai jis buvo gavęs konkrečius Fiurerio nurodymus. Reikėjo mesti į šalį bet kokias dvejones. Buvo imtasi naikinimo politikos. „Perkeldinimas“ tapo oficialiu eufemizmu, reiškiančiu genocidą. Vokiečių armijoms pasiekus buvusios carinės imperijos gilumą, vėl pasirodė liūdnai pagarsėjusios *Einsatzgruppen*, kurios suvarydavo į vieną vietą tūkstančius žydų, nuvesdavo prie kokių duobių ar griovų ir masiškai sušaudydavo. Per vieną tokią akciją dauboje prie Babij Jaro netoli Kijevo hitlerininkai sušaudė 70 000 pasmerktųjų.

1942 metų sausį SS vadai, tarp jų ir Adolfas Eichmannas, RSHA IV-B-4 Žydų reikalų skyriaus viršininkas, surengė dieną trukusį pasitarimą viloje Vanzėjoje netoli Berlyno, siekdamas suderinti techninius ir organizacinius klausimus. Buvo nuspręsta spartinti ciklono-B dujų bandymus; įsteigti specialias mirties stovyklas Chelmne, Belze, Sobibore ir Treblinkoje; išplėsti nacistines koncentracijos stovyklas okupuotoje Lenkijoje, ypač KL Aušvic II-Birkenau; pasitarti su geriausiomis Vokietijos firmomis dėl krematoriumų konstrukcijos bei „atliekų utilizacijos“; sudaryti grafikus bei parūpinti riedmenis gabenimui geležinkeliais ir sudaryti pagalbinius junginius. Dovanotina, jei žmogus, nežinojęs, kam skirtas šis pasirengimas, būtų pamanęs, kad kalbama apie metinį Vokietijos skerdyklų vadovų susirinkimą; buvo numatyta „perdirbti“ 7–8 milijonus „vienetų“. Keblumą sudarė, kaip juos surinkti, nugabenti ir kuo tyliau bei veiksmingiau jų atsikratyti. [NOYADES] Nuo tada „galutinis sprendimas“ vyko be atvangos trejus metus – miestas po miesto, getas po geto, rajonas po rajono, viena šalis po kitos. 1942–1943 metais jis buvo nukreiptas į didžiausią atskirą kategoriją – 3 milijonus okupuotos Lenkijos žydų. 1943–1945 metais operacija išplito po Balkanus, Bel-

giją ir Olandiją, Prancūziją ir Vengriją. Galų gale tikslas buvo įvykdytas kokiais 65 procentais. „Sprendimo" vykdymas nutrauktas tik tada, kai sąjungininkių kariuomenės užėmė žydų naikinimo vietas.

Ilgainiui iš gausybės memuarų ir dokumentinės medžiagos pasaulis daug ką sužinojo apie pasmerktos tautos patirtus baisumus. Protinga žydaitė užrašė, ką diena iš dienos galvodavo, slapstydamasi Amsterdame, Prinsengracht gatvės 263 name[79]. Varšuvos *Judenrat*, arba Žydų tarybos, vadovas aprašė dilemas, kurios jį kankindavo, besistengiant tarnauti ir savo tautai, ir hitlerininkams[80]. Autobiografija, kurią mirtininko vienutėje parašė buvęs mirties stovyklos komendantas, byloja apie sąžiningą ir sentimentalų žmogų, kuriam visiškai svetimi moralės principai:

> Aušvice (Osvencime) aš tikrai neturėjau pagrindo skųstis, kad man nuobodu <...> Turėjau vienintelį tikslą — visus raginti, viską organizuoti, kad galėčiau įvykdyti nurodytas priemones.
>
> Turėjau abejingai stebėti, kaip motinos su besijuokiančiais ar verkiančiais vaikais eina į dujų kameras <...> Ištisas valandas turėjau stovėdamas uostyti klaikų dvoką <...> Turėjau žiūrėti pro akutes <...> ir stebėti patį mirties procesą.
>
> Žinoma, mano artimiesiems Aušvice nieko nestigo. Kai matydavau linksmai žaidžiančius savo vaikus ar žmoną, negalinčią atsidžiaugti mūsų jauniausiąja atžala, man dažnai kildavo mintis, ar ilgai būsime tokie laimingi[81].

Buvo ir tokių, kurie mėgino perteikti tas pragariškas kančias beletristinėmis priemonėmis[82]. Vis dėlto labiausiai jaudina liudijimai tų, kurie paprasčiausiai stengėsi išlikti žmonėmis. [RESPONSA]

RESPONSA

1943 metų spalio 3 dieną berniukas buvo išgelbėtas nuo *Kinderaktion*, per kurią nacistų įsteigtame Kauno gete Lietuvoje žuvo daugybė žydų vaikų. Berniuką išgelbėjęs vyras paklausė savo rabino, ar gali auginti jį kaip savo sūnų. Rabinas negailėjo jam paguodos žodžių, bet atsakė neigiamai. Girdi, vaiką visuomet reikia mokyti gerbti savo tėvą ir motiną[1].

Be galo gausioje žydų Holokausto literatūroje dorovės didybe mažai kas gali prilygti hitlerininkų okupuotos Europos getų rabinų *responsa* – raštiškiems atsakymams į pateiktus klausimus. Viena pagrindinių rabinų pareigų buvo atsakinėti į klausimus, susijusius su religinėmis dilemomis, kylančiomis jų parapijiečiams, todėl jie surašydavo bažnytinėse knygose pateiktus klausimus ir atsakymus. Esama kelių tokių knygų, bet labiausiai jaudinanti – Kauno rabino Efraimo Ošrajaus. Šis likęs gyvas po karo visus klausimus ir atsakymus sudėjo į daiktą. Net trumputėlė jo knygos ištrauka rodo, kad bendruomenė, kuriai grėsė išnykimas, vis dar stengėsi vadovautis savo principais:

- Ar žydai gali mėginti išsigelbėti, įsigydami klastotus krikšto liudijimus? *Tai griežčiausiai draudžiama.*

- Ar nėščia moteris gete gali pasidaryti abortą? *Taip, nes jeigu ji nepasidarys aborto, bus nužudyta ir ji, ir kūdikis.*
- Ar moteris gete, kurios vyras pradingo, gali nesilaikyti įprastų taisyklių dėl antros santuokos? *Ne.*
- Ar žydas gete gali nusižudyti? *Geriau nusižudyti ir būti palaidotam, negu būti nužudytam ir kremuotam.*
- Ar savo tikėjimo išsižadėjęs žydas, nešiojantis kryžių, gali būti palaidotas šventoje vietoje? *Taip, bet kiek atokiau nuo kitų palaidotųjų.*
- Ar nesantuokiniam kūdikiui gali būti atliktos pirmagimiui skirtos *pidyon haben* apeigos? *Taip.*
- Ką daryti su nužudytų žydų drabužiais? *Pagal religinį įstatymą, krauju sutepti drabužiai turi būti palaidoti, o nesuteptus galima atiduoti aukų vaikams*[2].

Kai kas sako, esą *responsa*, pateikti Holokausto sąlygomis, pernelyg atlaidūs. Apie tai tegul sprendžia specialistai. Bet kiekvienas pastebės troškimą suderinti žydų įstatymų griežtumą ir atjautą. Pavyzdžiui, 1941 metų rugpjūtį vokiečiai primėtė į Slabados sinagogą nustipusių kačių ir šunų, o paskui liepė keliems žydams suplėšyti ant maitų Toros ritinėlius ir padegti pastatą. Prasikaltusieji pasninkavo, kai rabino Ošrajaus paklausė, kaip galima išpirkti šią nuodėmę. Jis atsakė aiškiai, bet gailestingai: „Jeigu gali, tegul pasninkauja“[3].

Daugybės komentarų susilaukė kaltinimas, neva pasmerktieji Europos žydai buvę „pasyvūs“. Kai kurie sluoksniai bendradarbiauti su hitlerininkais priverstus žydus netgi vadino „kariniais nusikaltėliais“[4]. Pasak chasidizmo doktrinos, žydų persekiojimo metais „Dievo veidas uždengtas“, o atsidavę žydai privalą susitaikyti su lemtimi[5]. Rabinai, nesilaikantys chasidizmo, nepaisė tokios griežtos taisyklės, tačiau nuo seno vyravo tradicija laikytis krašto įstatymų. Vyriausiasis Atėnų rabinas sunaikino parapijiečių sąrašus ir todėl daug jų išsigelbėjo. Vyriausiasis Salonikų rabinas to nepadarė, tad dauguma jo ganomųjų buvo nužudyti.

Svarbiausia tai, kad sprendimai bendradarbiauti ar priešintis buvo priimami dorovės principų pagrindu. Net kai nebuvo imamasi jokių veiksmų, nesama įrodymų, kad žydai buvę morališkai pasyvūs ar abejingi. Neįmanoma paneigti, kad atskiri žmonės galėjo padaryti visokių išdavysčių, bet apstu priešingų pavyzdžių. Grupė gydytojų žydų Varšuvos gete, pasiryžę savo vargą panaudoti geram tikslui, atliko mokslinį badavimo simptomų ir eigos tyrimą, kuriame tiriamieji buvo jie patys. Tyrimo dokumentai, užkasti pieno bidone, išliko ir buvo paskelbti po karo Varšuvoje[6].

Nacistų Zachsenhauzeno mirties stovykloje fizinį naikinimo darbą atlikdavusios „Zonderkomandos“ narys žydas tarp pasmerktųjų pamatė savo rabiną. Pastarasis tik paprašė, kad išgelbėtų jo *luz* – viršutinį stuburo slankstelį. (Anot žydų tikėjimo, šis slankstelis yra šerdis, apie kurią pomirtiniame gyvenime iš naujo susidaro kūnas.) Taigi vyriškis išpjovė slankstelį iš rabino lavono; paskutinį kartą jį matė, kai prisiekė po karo palaidoti kaulą šventojoje Jeruzalės žemėje[7].

Diskusijose to meto nuostatų tema dažniausiai kalbama apie tariamą žydų syvumą ir tariamą garsiai neišsakomą nežydų pasitenkinimą. Abu kaltinimai rdėti. Prisimindamas įkvepiantį pavyzdį Januszo Korczako, garsaus lenkų rašy- jo, ramiai palydėjusio būrį našlaičių į jų paskutinę kelionę iš geto, likęs gyvas sipriešinimo kovotojas sakė: „Ramiai išeiti taip pat buvo didvyriška"[83]. Kitas das prisimena, kaip abejingai jo paties šeima stebėjo, kaip į dujų kameras išve- kaimynus[84]. Žydai dalyvavo pogrindiniame partizanų judėjime, kartais — vie- s šeimos nariai atskiruose junginiuose; keliuose getuose įvyko ginkluoti suki- nai. Herojiškas buvo Varšuvos geto sukilimas 1943 metų balandžio 19 dieną iešinantis galutinei likvidavimo akcijai. Jis truko tris savaites; galų gale gyvi o vos 80 kovotojų. Jų vadas Mordekajis Anelevičius nusižudė su grupe draugų ie paskutiniųjų įtvirtinimų Milos gatvėje[85]. Treblinkoje per ryžtingą pabėgimą vyko ištrūkti į laisvę 300 kalinių. [KATYNĖ]

Nežydai buvo nusistatę nevienodai. Dauguma žmonių, gyvenusių teroro šešė- e, nedarė nieko; vienas kitas padėjo vykdyti genocidą. Vis dėlto dažnas rodė autą. Poetą draskė kančia, žvelgiant į vaikų žaidimų aikštelę prie Varšuvos to sienos, kuri jam priminė vienišojo Džordano Bruno mirtį:

Wspomniałem Campo di Fiori
W Warszawie przy karuzeli,
W pogodny wieczór wiosenny,
Przy dźwiękach skocznej muzyki.
Salwy za murem getta
Głuszyła skoczna melodia
I wzlatywałi pany
Wysoko w pogodne nebo
<...>
I ci ginący, samotni,
Już zapomniani od świata,
Język nasz stał się im obcy
Jak język dawnej planety.
Aż wszystko będzie legenda
I wtedy po wielu latach
Na nowym Campo di Fiori
Bunt wznieci słowo poety.[86]

(Mąsčiau apie Kampo di Fiori
Varšuvoj prie karuselės
Giedrą pavasarį, temstant,
Aidint muzikos trenksmui.
Salves už geto mūrų
Stelbė melodijos gausmas,
Skriejo krykšdamos poros
Į giedrą vakaro dangų.
<...>
Ir tų, kur žūva vienatvėj,
Pasaulis jau nebemato,
Pati jų kalba ataidi
Iš negyvos planetos.
Kol viskas virs į legendą,
Ir tąsyk, po daugel metų,
Naujajam Kampo di Fiori
Maištą įžiebs poetas.)

Mąslus intelektualas katalikas rašė apie moralinę atsakomybę net tų, kurie siogiai tuose įvykiuose nedalyvavo[87].

Europos reakcija į holokaustą siekė menkystės gelmes ir didvyriškumo viršū- s. Pačiame pragaro centre, okupuotoje Lenkijoje, niekas niekad neturėjo dides- į galimybių išgelbėti nuo kitų gyventojų atskirtus žydus. Kritikai iš šalių, rioms labiau pasisekė, ne visuomet supranta, kad totalitarinis režimas visus jo lioje esančius priverčia daugiau ar mažiau dalyvauti nusikaltimuose. Negalima ręsti apie nelaisvus žmones taikant laisvos visuomenės kriterijus. Vis dėlto būta ionių, vadinamų *szmalcownicy* — palaižūnų, išduodavusių pabėgusius žydus pasipriešinimo narius) gestapui. O kiti rizikavo savo ir artimųjų gyvybe slėp-

dami ir saugodami bėglius. 1943 metais Lenkijos pasipriešinimo sąjūdis įkūrė organizaciją „Żegota", kuri padėjo gelbėti žydus[88]. Kokie 150 000, arba 5 procentai, žydų išsigelbėjo slapstydamiesi kluonuose, rūsiuose, vienuolynuose, miškuose arba su klastotais dokumentais[89]. [101 BATALIONAS]

Kitur, kur padėtis nebuvo tokia ekstremali, europiečiai laikėsi įvairiai, pradedant kilniu pasiaukojimu ir baigiant abejingumu. Danijos karalius Kristijonas važinėjo Kopenhagos gatvėmis, užsirišęs ant rankovės raištį su Dovydo žvaigžde ir šitaip rodė savo užuojautą; dauguma iš 300 000 šalies žydų išsigelbėjo. Rumunijoje kariuomenė ir policija, jų pačių duomenimis, išžudė šimtus tūkstančių žydų; nepaisant to, šalies vyriausybė atsisakinėjo išduoti šalies žydus vokiečiams. Prancūzijoje, kur Viši režimas įsteigė šlykščias savas koncentracijos stovyklas (pavyzdžiui, Le Vernė), žydų gaudymui vadovavo vietos milicijos nariai. Jie skyrė „svetimtaučius" žydų pabėgėlius ir „savuosius" Prancūzijos žydus — pastarųjų žuvo tik 8 procentai. Prancūzijos protestantų bažnyčios paskelbė protestą, o Prancūzijos pasipriešinimo judėjimas ėmėsi žygių kliudyti eismą traukinių, kuriais buvo deportuojami žydai. Olandijoje, nepaisant ryžtingos pasipriešinimo sąjūdžio veiklos, dauguma žydų buvo išžudyti. Vengrijoje, kuri nacistų nebuvo okupuota iki 1944 metų, išradingas švedų diplomatas Raoulis Wallenbergas organizavo daugybės žydų pabėgimą. Už šias pastangas sovietų buvo suimtas ir dingo be žinios. Vietiniai sionistų lyderiai kaltinti tuo, kad sudarinėja sandėrius kitų sąskaita. Žydai buvo išdavinėjami net vokiečių okupuotose Lamanšo sąsiaurio salose. Apskritai žydams saugiausia buvo fašistinėje Italijoje, italų okupuotoje Jugoslavijoje, taip pat fašistinėje Ispanijoje ir Portugalijoje[90]. [TEZĖ]

Vatikanas vėliau susilaukė daug prieštaringų vertinimų už tai, kad demonstratyviai nepareiškė protesto. Pijaus XII kritikai mano, kad jis buvęs pernelyg abejingas žydų tragedijai. Gynėjai teigia, esą jį draskiusi represijų prieš katalikus vokiečius baimė ir troškimas išlikti „nešališkam" tarp fašizmo ir komunizmo blogybių[91]. Aišku tik, kad ir milijonams hitlerininkų nužudytų katalikų jis menkai tepadėjo.

Niekada tiksliai nesužinosime, kiek žydų žuvo. Per Niurnbergo tribunolą buvo nurodyti 5,85 milijono aukų. Vargu ar šis skaičius labai netikslus. Jį sudaro apytikriai 3 milijonai žydų iš prieškario Lenkijos, maždaug 2 milijonai iš Sovietų Sąjungos ir apie milijoną iš kitų šalių. Lenkijos ir Sovietų Sąjungos duomenys gali būti iš dalies susipynę, nes 1939 metais rytinė Lenkijos dalis buvo aneksuota Sovietų Sąjungos. Šiaip ar taip, nė vienas rimtas vertintojas nepateikia skaičiaus, mažesnio už 5 milijonus[92]. Kiekybiniu atžvilgiu šį skaičių galima palyginti su maždaug 8,7 milijono žuvusių sovietų ir apytikriai 3,5 milijono vokiečių kariškių, bei civiliais ukrainiečiais, Lenkijos gyventojais nežydais, baltarusiais ir rusais — kiekviena šių tautų neteko kelių milijonų[93]. [BUČAČAS]

Daugelį metų po karo nuolat buvo minimi du apskriti skaičiai: šeši milijonai holokausto aukų iš viso ir keturi milijonai, mirę Aušvice. Gal pirmasis skaičius kiek per didelis, bet veikiausiai jis toks ir liks. Antrasis akivaizdžiai neįtikėtinas. Du Aušvico belaisviai vėliau buvo paskelbti krikščionių kankiniais. Palaimintoji

101 BATALIONAS

1942 metų liepos 13-ąją, dar neprašvitus, Lenkijos Jozefovo kaime dislokuoto Vokietijos policijos rezervinio 101 bataliono vyrai buvo pažadinti ir nuvesti į netoliese esantį Otvocko miestą. Jiems nesakė, kas jų laukia. Mieste jų karininkai iš SS paliepė suimti visus darbingus žydų vyrus, o žydes su vaikais ir seneliais sušaudyti. Tą dieną batalionas nužudė apie 1500 žmonių, o per visą karą – per 83 000.

1962–1972 metais 210 buvusių bataliono narių tardė Vakarų Vokietijos prokurorai, paruošę detalias jų bylas. Jie visi buvo nepartiniai, pusamžiai, daugiausia darbininkai iš Hamburgo, vieno iš Vokietijos miestų, kur nacistų įtaka buvo menka. Tie vyrai buvo eiliniai vokiečiai. Bemaž visi dygėjosi tuo, ką buvo priversti daryti karo metais, ir dažnas neigė tiesiogiai dalyvavęs žudynėse. Vis dėlto didžioji dauguma žudė. „Šaudyti jiems buvo lengviau“:

> Bet kurioje šiuolaikinėje visuomenėje biurokratizmas ir specializacija bukina oficialiąją politiką vykdančiųjų asmeninės atsakomybės jausmą. Narystė vienodos padėties ir amžiaus grupėje turi nepaprastai didelės įtakos elgsenai ir lemia dorovės normas. Jei 101 rezervinio policijos bataliono vyrai tokiomis aplinkybėmis tapo žudikais, kokia žmonių grupė galėjo to išvengti?[1]

Dėl akivaizdžių priežasčių mažai žinoma apie žydus, atsidūrusius dorovės atžvilgiu panašioje padėtyje kaip 101 bataliono vyrai. Retas jų liko gyvas. Vis dėlto SS getuose policininkais dažniausiai skirdavo žydus, o mirties stovyklose šlykščiausias užduotis patikėdavo iš žydų sudarytoms „Zonderkomandoms“. Karelas Perechodnikas buvo vienas iš tokių. Jis buvo apsišvietęs vyras, tapęs Otvocko geto žydų policininku todėl, kad vylėsi tokiu būdu likti gyvas ir pramaitinti šeimą. Jis vykdė hitlerininkų įsakymus ir neblogai gyveno. Draugų nežydų padedamas jis perbėgo į „arijų pusę“, kur gyveno ir spėjo parašyti prisiminimus, pavadintus „Ar aš žudikas?“[2]

Žmogui, nepažįstančiam Rytų Europos, dar sunkiau patikėti komunistų politinės policijos veikla, užtvindžiusios Lenkiją 1944–1945 metais. Lenkai linkę manyti, kad liūdnai išgarsėjusioje komunistų Saugumo valdyboje (UB) buvo neproporcingai daug žydų (tiksliau, buvusių žydų) ir kad jie vykdė baisius nusikaltimus. Tačiau per visą laiką buvo paskelbta labai mažai tikrų faktų, tad ši nuomonė liko nepagrįsta. Vis dėlto tabu sulaužė neseniai atskleisti dalykai. Faktai dar įtikinamesni todėl, kad juos pateikė tyrinėtojas žydas, remdamasis UB veikloje dalyvavusių žydų parodymais, ir tai padarė norėdamas atpirkti žydų kaltę. Tyrimas apima Aukštutinę Sileziją, ypač Glivicės miestą. Tyrinėtojas daro išvadą, kad 1945 metais visi iki vieno UB viršininkai ir trys ketvirčiai vietinių agentų buvo žydų kilmės; kad nacistų stovyklos ir kalėjimai buvo grūste prigrūsti visiškai nekaltų civilių, daugiausia vokiečių; kad kankinimas, marinimas badu, mušimai ir žudymai buvo kasdienis reiškinys. Manoma, jog komunistinis režimas nužudė 60 000–80 000 gyventojų vokiečių. Turint tai galvoje, sunku pateisinti įsigalėjusią nuomonę karo meto Lenkijos žudikus, aukas ir pašalinius stebėtojus griežtai priskirti konkrečioms etninėms grupėms[3].

TEZĖ

Vieną 1940 metų rugpjūčio dieną, netrukus po Prancūzijos žlugimo, 25 metų teologijos studentas iš Šveicarijos užklydo į Burgundijos miestelį Kluni. Jis rašė disertaciją apie vienuolius – benediktinų pirmtakus. Vienuolyno griuvėsiai jį ne itin domino: slapčia vylėsi įsteigti savą vienuolių bendriją. Jis buvo protestantų pastoriaus sūnus iš Noišatelio apylinkių, dar neseniai – neaiškių įsitikinimų agnostikas. Pamatęs skelbimą „Tezė parduodamas namas", sėdo ant dviračio, nuvažiavo slėniu 10 kilometrų ir nusipirko namą pustuščiame kaime. Tai buvo Roger-Leouis Schutz-Marsauche'as[1].

Karo metais netoli Tezė ėjo demarkacinė linija, skirianti Vokietijos okupuotą ir Viši zonas. Vienuoliu pats pasiskyręs jaunuolis su pertraukomis gyveno čia vienas. Dvejus metus jis glaudė pabėgėlius žydus, bet galų gale gestapininkai išsivedė jo svečius. 1944 metų rugsėjį, po Prancūzijos išvadavimo, jis vėl grįžo ir ėmė globoti karo belaisvius vokiečius. Kaimiečiai baisiai pasipiktino ir užmušė vieną belaisvių – paliegusį katalikų kunigą. Karui baigiantis prie Roger prisidėjo jo sesuo Geneviève'a; drauge jie suteikė prieglobstį dvidešimčiai kaimiečių našlaičių. Paskui atvyko dar septyni „broliai". Kadangi nebuvo katalikai, jiems teko prašyti specialaus leidimo panaudoti apleistą parapijos bažnyčią. Leidimą, pasirašytą popiežiaus nuncijaus kardinolo Roncallio, jie gavo 1948 metais.

Tezė bendruomenės neįmanoma priskirti kokiai nors konkrečiai kategorijai. Ji neturi jokio formalaus kanono ir nepriklauso jokiam tikėjimui. Ją įkvėpė Palaiminimai jų gryniausiu – Džiaugsmo, Paprastumo ir Gailestingumo – pavidalu, jaunystės įkarštis ir susitaikymo misija. Apie tai Brolis Roger rašo savo knygoje „Laikinumo dinamika" (1968). Bendruomenės dvasią iškart pajusi iš unikaliojo „ Tezė garso" – energingų jaunų balsų, dainuojančių paprasčiausius žodžius ir melodijas ritminga, kerinčia keturių balsų harmonija.

Kai ant netoliese stūksančios kalvos 1962 metais buvo pastatyta Susitaikymo bažnyčia, Tezė pasidarė židiniu pasaulinio sąjūdžio ją ir iš jos traukiančių nuolatinės „Jaunimo tarybos" ir „tikėjimo Žemėje kelionės" dalyvių. Aštuoniasdešimt brolių baltais apdarais tapo dvasiniu generatoriumi, pasiekiančiu visus žemynus. Misijos vyko į Aziją, Afriką, Lotynų Ameriką, Niujorką. Visur, kur žmonės nesutarė, Tezė dvasia stengėsi juos sutaikyti. Bendruomenė, kurios iš pradžių nenorėjo pripažinti nei Pasaulinė bažnyčių taryba, nei Vatikanas, palenkė abi į savo pusę. Europoje ją palaikė Konstantinopolio stačiatikių patriarchas ir tuometinis Krokuvos arkivyskupas. Devintajame šio amžiaus dešimtmetyje ji pralaužė geležinę uždangą, kai jos pasitarimai Europos klausimais buvo perkelti iš Šv. Petro bazilikos Romoje ir Šv. Povilo katedros Londone į Rytų Berlyną ir Varšuvą.

Šiuolaikinė Europos krikščionybė iškėlė daugybę įkvepiančių asmenybių, peržengusių visas esamas kliūtis. Viena jų buvo Agnes Gonxha Bojaxhiu (g. 1910 m. Skopléje, m. 1997 m. Kalkutoje), albanų vienuolė, geriau žinoma kaip Motina Teresė iš Kalkutos[2]. Kitas – olandas, kunigas Werenfiedas van Straatenas, organizacijos „Pagalba skurstančiai bažnyčiai" įkūrėjas. Trečias toks žmogus – paprastos širdies ir nepaprastos pavardės – be abejo, brolis Roger. „Pro Tezė eidamas, – sakė Jonas Paulius II – jautiesi tarsi eidamas pro šaltinį".

BUČAČAS

Bučačo dekanatas. 1939 metais šiame rajone gyveno 45 314 lenkų. Dekanatas apėmė 17 parapijų; Baryčo parapijoje buvo 4875 lenkai, Bučače 10 257, Koropece 2353, Kovalovkoje 3009, Monastežiskoje 7175 <...>. Baryče porą lenkų šeimų ukrainiečiai išžudė 1939 <...>. Vienam iš Bernackių nukirto koją <...>. Bet didžiausias išpuolis buvo surengtas naktį iš 1944 metų liepos 5-osios į 6-ąją, kai žuvo 126 lenkai. Vyrus, moteris ir vaikus šaudė ar kapojo kirviais. Buvo sudegintas miestelio kvartalas „Mazury". Kulkosvaidžiais ginkluoti užpuolikai šaukė „Rizaty, palyty!" („Žudykit, deginkit!"). Likę gyvi pabėgo į Bučačą, kur peržiemojo baisiomis sąlygomis – buvusiuose žydų namuose be durų ir langų <...>.

Novostavcės [katalikų] parapijoje negausu gyventojų, bet jos ribose buvo trys graikų katalikų parapijos. Lenkų ir ukrainiečių santykis čia sudarė 2:3. 1939 metais sambūvis dar buvo įmanomas, bet sąlygos pablogėjo po vokiečių okupacijos. 1944 metais, kai čia praėjo vokiečių ir sovietų fronto linija, liko vieni griuvėsiai <...>.

Korošciatino vikaras pranešė apie jo kaimo užpuolimą 1944 metų vasario 28 dieną. 78 žmonės buvo nušauti, uždusinti ar užkapoti kirviais vikariato rūsyje. <...> Apie devyniasdešimt žmonių žuvo per ankstesnį išpuolį 1943 metais. Paskui dėmėtąja šiltine mirė dar penkiasdešimt. Atsitiko keistas dalykas. Kaime buvo trylika vadinamųjų „lauko šeimų". Iš jų gyva liko tik viena.

Koropiece nė vienas lenkas nebuvo nužudytas, bet žmonės kalbėjo, kad iš graikų katalikų bažnyčių sakyklų aidėjo kurstymai, nukreipti prieš mišrias lenkų ir ukrainiečių šeimas. „Motina, tu žindai priešą – pasmauk jį!"[1]

Praėjus keturiasdešimčiai metų po šių įvykių Lenkijos katalikų Bažnyčia vis dar rinko medžiagą apie „etninį valymą", vykdytą buvusiose rytinėse Galicijos ir Volynės provincijose. Pasak skirtingų vertinimų, aukų būta nuo 60 000 iki 500 000[2].

Bučačas buvo vienas iš dešimčių rajonų, kuriuos ištiko panašus likimas. Jis priklausė Lvovo arkivyskupijai, apėmusiai visą Raudonąją Rusiją (Rytų Galiciją) ir kraštą už jos. Prieš karą čia gyveno ukrainiečiai, lenkai ir žydai. Karui prasidėjus visos trys bendruomenės smarkiai nukentėjo nuo sovietų represijų. Paskui žydus išžudė hitlerininkai ir vietiniai kolaborantai. Vėliau su lenkais susidorojo ukrainiečiai. Galų gale grįžtantys sovietai sunaikino visus nepriklausomų organizacijų narius ir visą jų turtą.

Etninį valymą karo meto Lenkijoje 1939–1941 metais pradėjo ir nacistai, „išvalę" kelis vakarų rajonus, idant į juos galėtų persikraustyti vokiečiai, ir sovietai, deportavę milijonus žmonių iš rytinės Lenkijos. Po 1941 metų šios taktikos ėmėsi nedidelės pogrindinės lenkų grupuotės, kurios stengėsi išvyti ukrainiečius iš vidurio Lenkijos ir kur kas didesniu mastu Ukrainos sukilėlių armija (UPA), terorizavusi lenkus. 1945 metais komunistai baigė „valyti" lenkus iš Ukrainos, o surengę „Vyslos operaciją" – ukrainiečius iš jų namų „liaudies Lenkijoje". Per Potsdamo konferenciją sąjungininkai pritarė vokiečių išvarymui iš teritorijų į rytus nuo Oderio.

1942 metų spalį susibūrusi UPA kovėsi su būriais augančiais sovietų partizanų, infiltruotų į vokiečių užnugarį, ir siekė sukurti vientautę Ukrainą. (Jos vadas generolas Romanas Šukevičius „Čiuprynka" kovėsi, kol 1950 metais buvo paimtas į nelaisvę.) Tačiau kai

kylančio komunistinio tvano nebesugebėjo sulaikyti nei Vermachtas, nei suformuoti Galicijos SS daliniai, Ukrainos pogrindis griebėsi desperatiškų žygių. Vakarų Ukraina buvo begrįžtanti čia į Sovietų Sąjungos, čia į Lenkijos sudėtį. Tuomet radikalesnieji elementai nusprendė išnaikinti lengviausiai pažeidžiamus savo priešininkus – civilius lenkų gyventojus.[3] Be jokio sąžinės graužimo jie žudė visus, kurie jiems pasipriešindavo:

> 1943 metų kovo 11 diena. Ukrainiečių kaime Litogošče (Volynėje) ukrainiečių nacionalistai pagrobė ir užmušė mokytoją lenką. Kartu su šiuo lenku jie išžudė kelias ukrainiečių šeimas, pasipiktinusias žudynėmis[4].

Per konfliktą, kuris turėjo stiprų religinį atspalvį, su dvasininkais buvo elgiamasi itin žvėriškai:

> Dvasios tėvas Liudvikas Włodarczykas iš Okopų buvo nukryžiuotas; dvasios tėvui Stanisławui Dobrzańskiui iš Ostrovkos kirviu nukirsta galva; dvasios tėvą Karolį Baraną perpjovė perpus Korytnicoje; dvasios tėvui Zavadskiui perrėžė gerklę <...>[5]

Pokario Rytų Europoje kaltė už visus karo nusikaltimus oficialiai buvo verčiama hitlerininkams. Aukos iš tokių vietovių kaip Bučačas bendrai priskirtos „Dvidešimčiai milijonų rusų, žuvusių per karą" arba apie jas paprasčiausiai nutylėdavo[6]. Niekas gerai nesuvokė, kad tragedija palietė daugybę tautų. Visoms tautoms galima prikišti, kad jos plačiai apskelbė savo netektis, bet nekreipė dėmesio į kitų tautų, nors kartais skaitome pasakojimus apie drauge išgyventą kančią:

> 1942-aisiais, tarp gegužės ir gruodžio, buvo nužudyta per 140 000 Volynės žydų. Kai kurie, priglobti lenkų, nužudyti kartu su šeimininkais 1943 metų pavasarį, kada iš 300 000 Volynėje gyvenusių lenkų 40 000 nužudė ukrainiečių „banditai". Daugelyje kaimų lenkai ir žydai drauge kovėsi su bendru priešu[7].

Tačiau neatlikta nė viena bendra, objektyvi karo meto genocido apžvalga. Antai nurodant vien tik žuvusių lenkų ar katalikų skaičių neišvengiamai menkinami žydų ir ukrainiečių nuostoliai. Pabrėžiamas sovietams tarnavusių kolaborantų žydų ir ukrainiečių ar vokiečių daliniuose tarnavusių ukrainiečių vaidmuo. Nutylima apie Silezijos lenkų veiklą vokiečių *Schuppo* junginiuose bei lenkų bendradarbiavimą su sovietų kariuomene. UPA nužudyti žydai ir ukrainiečiai pamirštami. Kaskart, kai žiūrima tik į vieną pusę, neišvengiamai atsiranda iškraipymų.

Beje, Bučačas – gimtasis garsiojo nacistų medžiotojo Simono Wiesenthalio miestas[8].

Editha Stein buvo žydė, atsivertusi į katalikybę; hitlerininkai sučiupo ją Olandijoje. Tėvas Maximilianas Kolbė buvo katalikų kunigas, paaukojęs gyvybę, kad išgelbėtų nuo mirties įnamį. Po penkiasdešimties metų vis dar darosi graudu žvelgiant į pastangas rasti tinkamus būdus pagerbti daugybės tautų ir tikėjimų aukų atminimą[94].

Tačiau vienas didžiausių keblumų buvo tas, kad pasaulis niekaip negalėjo suvokti įvykių masto. Dar 1940 metų rugsėjį vienam drąsiam lenkų pogrindžio karininkui Witoldui Pileckiui (1901 – 1948) pavyko prasiskverbti į Aušvicą I. Dvejus metus jis steigė stovykloje slaptas pasipriešinimo grupeles, o paskui pabė-

go[95]. Jo surinkta informacija už Lenkijos ribų niekas nenorėjo tikėti. Kai emigracinė Lenkijos vyriausybė Londone paskelbė pranešimą apie Lenkijos žydų likimą, vienas pagrindinių jos narių žydas nusižudė iš nevilties, kad reakcija buvo tokia menka[96]. Kai lenkų kurjeris apsilankęs Vašingtone papasakojo, ką savo akimis regėjo mirties stovyklose, išgirdo tokį sausą Aukščiausiojo Teismo pirmininko Frakfurterio atsakymą: „Nesakom, kad meluojat, bet..." Amerikos žydai imtis žygių buvo linkę nė kiek ne daugiau nei visi kiti[97]. Kai galop buvo pasiūlyta bombarduoti Aušvico prieigas, sąjungininkai rado dingsčių atsisakyti[98]. Stalinas milijonais žudė žmones ketvirtajame dešimtmetyje, bet pasaulis bemaž nereagavo. Hitleriui pavyko daryti tą patį penktojo dešimtmečio pradžioje, kol pašaliečiai savo akimis pamatė jo nusikaltimų įrodymus. [AUŠVICAS]

Holokaustas įkvėpė daugybę literatūros kūrinių. Bemaž visi pagrindiniai jo istorikai — žydų mokslininkai, karštai tikį holokausto unikalumu. Jie nepripažįsta „visuotinės blogio prigimties"[99] , kaip ir to seno klausimo: „Ko jūs ateinat su savo ypatingais žydiškais vargais?"[100] Šiaip ar taip, akcentuojami labai skirtingi dalykai. Élie Wieseliui priskiriama termino „holokaustas" dabartinės reikšmės autorystė[101]. Lucy Dawidowicz įrodinėjo, kad hitlerininkų genocido programa buvo iš anksto gerai apgalvota.[102] Raulo Hilbergo manymu, holokaustas — du tūkstantmečius trukusio krikščionių antisemitizmo kulminacija.[103] Jehudh'as Baueris piešia nykų nacistinių „žudikų", žydų „aukų" ir „abejingų stebėtojų" nežydų vaizdą.[104] Martinas Gilbertas sudarė širdį draskančią individualių išgyvenimų rinktinę.[105]

Nepritariančiųjų balsai gerokai skiriasi. Liudytojai nesionistai, tokie kaip Marekas Edelmanas, paskutinis gyvas Varšuvos geto sukilimo vadovas, buvo rišamas prie gėdos stulpo už tai, kad prieštarauja vyraujančiai sionistų nuomonei[106]. Vienas tyrinėtojas teigia, esą holokaustas prasidėjęs 1941 metais dėl nenumatytų aplinkybių[107]. Kitas bandė parodyti, kad į žydų tragediją reikia žvelgti platesniame bendrojo nacistinio teroro kontekste[108]. Grupė skeptiškų publicistų, susitelkusių prie „Journal of Historical Review" („Istorinės apžvalgos žurnalo") įrodinėja, jog „pasakojimai apie dujų kameras" prasimanyti arba kad skaičiai pernelyg išpūsti. Karščiausius debatus jie sukelia klausimu, ar ir patys yra toleruotini[109]. Kiti kritikai skundžiasi, neva „holokausto pramonė" išnaudojusi žydų kančias politiniams tikslams[110]. Režisierius Klodas Lazmannas pelnė kone visuotinį pripažinimą jausmingu filmu „Šoa" (1984), kurį dažnas klaidingai palaikė istorine dokumentika.[111] Mat aistros vis dar liepsnoja. Paskutinis žodis dar neištartas.

Holokaustas jokios Europos šalies taip neišgąsdino kaip Lenkijos. Iš esmės baigėsi tūkstantmetis žydijos gyvenimas Lenkijoje. Išplėštas svarbus Lenkijos gyventojų ir kultūros elementas. Lenkijos piliečių ateities kartos turės pakelti ne tik slegiančius jų tėvynėje įvykdytų žiaurumų prisiminimus, bet ir žeminantį abipusių priekaištų, dezinformacijos ir dorovinės maišaties palikimą. Patirtą traumą iki galo suprasti tegali tie, kurie buvo ir lenkai, ir žydai. „Šių dviejų liūdniausio likimo tautų takai išsiskyrė amžiams"[112]. [BUČAČAS]

AUŠVICAS

1944 metų gegužės 31 dieną iš oro bazės Brindizyje, Pietų Italijoje, išskrido 60-osios fotoeskadrilės britų žvalgybinis lėktuvas „Moskitas". Jis gavo užduotį nuskristi apie 1400 kilometrų iki vokiečių okupuotos Lenkijos ir nufotografuoti sintetinių degalų fabriką Osvencimo (Aušvico) mieste. Atsitiktinai įgula pamiršo išjungti fotoaparatą, tad paskutiniai juostos kadrai iš 8800 metrų aukščio pirmą kartą užfiksavo dviejų greta įsikūrusių SS koncentracijos stovyklų Aušvicas I ir Aušvicas II-Birkenau vaizdą[1].

Vėliau sąjungininkų žvalgybiniai lėktuvai nufotografuos daug tokių vaizdų. Viena nuotrauka, kurioje Aušvicas-Birkenau 1944 metų rugpjūčio 25 dieną nufotografuotas iš mažesnio aukščio, pakankamai ryški, tad matyti, kaip sargybiniai veda ką tik atvykusius belaisvius nuo geležinkelio platformos prie atvirų krematoriumo Nr. 2 vartų. Matyti traukiniai atsarginiame kelyje, dujų kameros stogo angos, krosnių kaminai ir belaisvių būriai[2]. Vėliau – gruodį – darytose nuotraukose matyti, kad krematoriumai jau pradėti ardyti.

Aerofotografija pasitarnauja kelioms istorinių tyrimų sritims. Ją plačiai naudoja archeologai, urbanistikos ir kraštovaizdžio specialistai. Aušvico atveju ji tapo įtikinamu įrodymu genocido kampanijos, kurią bandė neigti pokario „revizionistai".

Šį bei tą apie nacistų mirties stovyklas Vakarai žinojo nuo 1942 metų pabaigos, kai emigracinė Lenkijos vyriausybė Londone paskelbė informaciją, gautą iš savo pogrindinių kurjerių. Nepaisant to, sąjungininkai nemanė, kad reikia griebtis veiksmų[3]. Kad Aušvicas II – tas „nežinomas kelionės tikslas", į kurį buvo vežami žydai iš visos Europos, sužinota tik tada, kai tai patvirtino penki žydai, kuriems 1944 metų liepą pavyko pabėgti[4].

Nuo tada į vyriausybes nuolat apeliavo sionistų grupės, kurios tikėjosi, kad žudynes galima nutraukti bombarduojant stovyklų įrengimus ir geležinkelio bėgius. Jų raginimų niekas nenorėjo girdėti. Karinių oro pajėgų karininkai tvirtino, kad svarbiau bombarduoti karinius ir pramoninius objektus. Vienas Didžiosios Britanijos Užsienio reikalų ministerijos pareigūnas parašė tokią pastabą: „neproporcingai daug laiko <...> sugaištame <...> tiems aimanuojantiems žydams"[5].

Oro žvalgybos nuotraukų likimas neką mažiau pamokantis negu jų turinys. Fotojuostos buvo lėktuvu atgabentos iš Italijos į Karinių oro pajėgų bazę Medmenheme, Bakingamšyro grafystėje, ryškiti ir interpretuoti. Kadangi operacijos vadovams rūpėjo tik sintetinių degalų gamykla, paskutiniųjų juostų kadrų niekas net neperžiūrėjo. Istorinės 1944 metų gegužės 31 ir rugpjūčio 25 nuotraukos, tiksliau, jų negatyvai, buvo aptikti po trisdešimties metų JAV žvalgybos agentūros archyvuose[6].

Aušvicą sovietų armija išvadavo 1945 metų sausio 27. Tačiau primygtiniai Vakarų šalių vyriausybių raginimai atsiųsti išsamesnės informacijos nesulaukė atsako iki balandžio 27-osios, kai iš Maskvos atėjo neaiški telegrama. Joje buvo minimi „tyrimai Aušvice", rodantys, kad ten „buvo nužudyta per keturis milijonus įvairių šalių piliečių"[7]. Jei tai vien Aušvico aukų skaičius, jis smarkiai skiriasi nuo duomenų, kuriuos antihitlerinės

koalicijos kaltintojai pateikė Niurnbergo procese[8]. Vis dėlto šis skaičius buvo plačiai apskelbtas. Tik žlugus komunizmui, 1990 metais Valstybinis Osvencimo muziejus išdrįso paskelbti labiau įtikėtiną aukų skaičių – 1,2–1,5 milijono[9], iš kurių turbūt kokie 800 000 – 1,1 milijono buvo žydai.

Praėjo lygiai penkiasdešimt metų, kol blaškantis tarp pramanų ir labiau tikėtinų klaisimų išryškėjo kažkas panašaus į tiesą viename iš istorikų intensyviausiai tyrinėtų temų. „Po Aušvico, – sakė Theodoras Adornas, – poezija pasidarė nebeįmanoma". Atrodo, kad istorikai taip pat prarado savo profesinius gebėjimus.

Vokiečiams užpuolus SSRS, pasaulio diplomatiniai aljansai greitai pasikeitė. Nuo 1939 metų rugpjūčio Vidurio ir Rytų Europos sąjungos narės buvo partnerės. Dabar jos tapo mirtinais priešais. Tai sudarė sąlygas trečiojo galios centro liekanai — Didžiajai Britanijai — šlietis prie Sovietų Sąjungos ir atkurti naują Pirmojo pasaulinio karo diplomatinės sistemos versiją. Vakarų Europa dabar dėsis prie rytinės, kad sulaikytų centrinę, o paskui pasitelks į pagalbą JAV, kad tos nusvertų svarstyklių lėkštę. Didysis Trikampis buvo atkurtas. Churchilliui, visą gyvenimą kovojusiam su komunizmu, tai reiškė „gerai kalbėti apie patį šėtoną". Stalinui tai buvo vienintelis galimas pagalbos šaltinis. Didžiosios Britanijos— Sovietų Sąjungos tarpusavio pagalbos sutartis pasirašyta Maskvoje 1941 metų liepos 12 dieną. Vokietijos—SSRS sutartis oficialiai anuliuota. Staliną net įtikino nuryti nuoskaudą dėl Lenkijos ir pasirašyti sutartį su nauja Britanijos sąjungininke — emigracine Lenkijos vyriausybe Londone. Po SSRS—Lenkijos karinės sutarties buvo pasirašyta ir politinė. Pagal ją turėjo būti „amnestuoti" milijonai niekuo nekaltų deportuotų ir nelaisvėje laikomų Sovietų Sąjungoje lenkų, o Rusijos gilumoje suformuota nauja lenkų kariuomenė. Jai vadovauti buvo paskirtas generolas Andersas, ką tik išleistas iš Lubiankos požemių. Šitaip prasidėjo garsioji odisėja[113].

Tačiau svarbiausias žingsnis dar nebuvo žengtas. Be JAV sąjungininkai atrodė neką geriau kaip invalidų klubas. Churchillis su Rooseveltu rugpjūčio 11 dieną pasirašė Atlanto chartiją, kurioje suformuluoti aštuoni bendri principai, tarp jų:

> Pirmas: šalys nesiekia plėstis nei teritoriniu, nei jokiu kitu atžvilgiu <...> Trečias: jos gerbia žmonių teisę pasirinkti valdymo formą <...> Aštuntas: jos įsitikinusios, kad visos pasaulio tautos, ir materialiniais, ir dvasiniais sumetimais, privalo atsisakyti naudoti jėgą.[114]

Tačiau JAV Kongresas vis dar nenorėjo stoti į karą. Sovietų vyriausybė pasitraukė į Kuibyševą prie Volgos. Londonui ir Maskvai pasisekė: japonai pasirodė moką geriau įtikinėti negu antihitlerinės koalicijos narės. Kai japonai bombardavo JAV Ramiojo vandenyno karinį laivyną Perl Harbore Havajuose, 1941 metų gruodžio 7 dieną, jie „pažadino snaudžiantį milžiną". Japonų akcija nebuvo tiesiogiai susijusi su karu Europoje, bet ji akimirksniu pakeitė Amerikos nuostatą. Amerikos nenoras kariauti bemat išgaravo; Kongresas dosniai leido imti kreditus karui, prezidentui atsirišo rankos. Japonai to nesiekė, tačiau patys nenorėdami

atrakino Didžiosios Sąjungos duris. „Didžioji trejukė" – karą laimėsiantis Churchillio, Stalino ir Roosevelto trejetas – kibo į darbą.

Vokiečiai, aišku, pasijuto apgauti. Jie ketino vaidytis su JAV – jei tik prezidentas liautųsi padėjęs britams. Šiaip ar taip, vokiečiai tikėjosi baigti karą amerikiečiams nespėjus įsikišti. Taigi Berlynas nutarė parodyti apsimestinę drąsą: kalboje Reichstage 1941 metų gruodžio 11 dieną Hitleris paskelbė Jungtinėms Valstijoms karą.

Didžiosios Sąjungos susidarymas apstulbino nė kiek ne mažiau nei nacistų ir sovietų partnerystė prieš dvejus metus. Sovietinė sistema neatitiko nė vieno anglosaksiškos demokratijos principo. Neužteko pamiršti praeityje įvykdytų Stalino nusikaltimų. Vakarų šalių vadovams teko nekreipti dėmesio į tai, kad per visą karą Stalinas ir toliau žudė savo tėvynainius – ko gero, ne mažiau kaip po milijoną per metus. Bet kol Stalinas buvo silpnas, o Hitleris stiprus, Stalinui reikėjo padėti. Stalino akimis žiūrint, demokratinės Vakarų valstybės buvo tokios pat kokčios ir „antisocialistinės" kaip Fiureris, bet Vermachtui atsidūrus prie Maskvos vartų teko paspausti Vakarų ištiestą pagalbos ranką; ideologinių skrupulų Stalinas nebepaisė. Nors antihitlerinė koalicija buvo apgaubta postringavimų apie laisvę, demokratiją ir teisingumą, Didįjį Trejetą siejo ciniškas išskaičiavimas.

Kurį laiką Didysis Aljansas nedaug galėjo padaryti, kad pakirstų vokiečių hegemoniją Europoje. Artimiausi uždaviniai buvo sukurti ryšio linijas, neleisti vokiečiams stumtis toliau, kenkti Vokietijos karo pramonei ir padėti pagrindus puolamiesiems veiksmams ateityje. Siekdamos šių tikslų, Didžioji Britanija ir JAV kartu kovėsi „Atlanto mūšyje"; suplanavo stambią bombardavimo kampaniją ir įsipareigojo tiekti karines medžiagas Sovietų Sąjungai. Viskas priklausė nuo to, ar Raudonoji Armija išvengs pralaimėjimo, ar Britanija išliks sala-tvirtove ir ar Amerika sugebės sutelkti savo milžiniškus išteklius karui vienu metu dviem frontais – Ramiajame vandenyne ir Europoje. [OXFAM]

„Atlanto mūšis" užtikrino jūrų kelius, garantavusius Didžiajai Britanijai gyvybiškai svarbų ryšį su JAV, o pastarosioms – susisiekimą su Europa. Sąjungininkai neteks 21 194 000 tonų krovinių, britai – 77 000 jūreivių, o Vokietija – 70 procentų savo povandeninių laivų, kol vandenyne sąjungininkų laivams pasidarys saugu. Vokiečių povandeninių laivų bazės buvo sunkiai pažeidžiamos; nesėkmingas britų antpuolis prieš Sen Nazero bazę 1942 metų kovą parodė, kad sąjungininkės ne taip ryškiai dominuoja jūroje kaip vokiečiai sausumoje. Praeis daugybė mėnesių, kol bus įgyvendintos priemonės prieš vokiečių povandeninius laivus, tokios kaip, konvojų sistema, oro patruliai ir sonarai. Didžiausių nuostolių gabendami karinius krovinius sąjungininkai patyrė 1943 metų kovą, tačiau netrukus vokiečių povandeninį laivyną irgi ištiko katastrofa. Konvojui ONS-5 nuskandinus 41 povandeninį laivą, admirolas Dönitzas buvo priverstas įsakyti visiems likusiems grįžti į bazes; Atlante jie nebepasirodys niekuomet.

Po tūkstančio bombonešių antskrydžio virš Kelno 1942 metų gegužės 31 dieną sąjungininkų bombardavimas nuolat intensyvėjo, kol pasiekė galingą kreščendo. Šios akcijos buvo smarkiai kritikuojamos tiek praktiniu, tiek moraliniu

OXFAM

OXFAM – Oxford Committee for Famine Relief (Oksfordo gelbėjimo nuo bado komitetas) – savo veiklą pradėjo universiteto Švč. Mergelės Marijos bažnyčioje 1942 metų spalio 5 dieną. Pirmasis jo tikslas – palengvinti vargus, karo sukeltus Graikijoje. Tai buvo toli gražu ne vienintelė tarptautinės humanitarinės pagalbos organizacija: Tarptautinis Raudonasis kryžius (TRK) su būstine Ženevoje veikė nuo 1863 metų; jį įkūrė Henri Dunantas, prisižiūrėjęs baisybių Solferino mūšyje. Per Pirmąjį pasaulinį karą buvo rengiami vajai padėti nukentėjusiems nuo karo Belgijoje, Serbijoje [FLORA] ir Galicijoje. Didžiulę pagalbą, ypač Rytų Europai, 1918–1921 metais teikė ARA – American Relief Administration (Amerikos pagalbos administracija), o po 1945 metų – UNRRA – Jungtinių Tautų administracija pagalbos ir pokario atstatymo klausimais. Beveik visos karo veiksmuose dalyvaujančios šalys, tarp jų ir Vokietija, įkūrė kokią nors pagalbos organizaciją. Tačiau OXFAM turėjo keletą pranašumų. Kaip ir TRK, jis buvo nepriklausomas nuo vyriausybės politikos. Be to, komiteto būstinė buvo vienoje iš antihitlerinės koalicijos šalių, tad karui pasibaigus jo veikla nenutrūko. Trečia, kadangi komitetą įsteigė britai, per imperijos šalis jis lengvai galėjo pasiekti visus žemynus. Jo padėtis buvo paranki, kai tarptautinės pagalbos prireikė ne Europai, o kitiems žemynams[1].

Humanitarinės pagalbos organizacijų istorija puikiai atspindi kintančią Europos padėtį pasaulyje. Pokario metais susidarė didžiulė ekonominė praraja tarp „Šiaurės" ir „Pietų" – kaip tik tuo metu, kai „Vakarai" konfrontavo su „Rytais". JAV tuo laiku buvo pernelyg užsiėmusios politika; sovietiniam blokui humanitariniai reikalai nerūpėjo, o Jungtines Tautas šiek tiek varžė organizacijos narių vyriausybės. Taigi svarbus vaidmuo teko privačioms poimperinės Europos organizacijoms, tarkim, OXFAM, „Gelbėkime vaikus", CAFOD (Katalikiškas užsienio kraštų plėtotės fondas) ar „Gydytojai be sienų". Šiaurės–Pietų komisija (1978–1983) ir tokiai veiklai skirtas Branto pranešimas nustatė, kad turtingesnės valstybės turėtų skirti pagalbai „trečiojo pasaulio" šalims 1 procentą bendrojo nacionalinio produkto. Tačiau negandos, ištikusios buvusią Jugoslaviją 1992–1993 metais, aiškiai parodė, kad pačios Europos kančios toli gražu nesibaigė.

pagrindu. Kartais bombardavimo tikslai buvo labai aiškūs: pavyzdžiui, taikliais smūgiais sunaikinti Rūro baseino užtvankas (garsusis „Užtvankų griovimo" antskrydis) ar hitlerininkų sunkiojo vandens gamyklą Telemarke, Norvegijoje. Tačiau ištisų Vokietijos miestų griovimas padegamosiomis bombomis ir pastangos įbauginti civilius gyventojus nedavė lauktų rezultatų. Tarp 1941 ir 1945 metų ant Reicho 1,35 milijono tonų didelio galingumo sprogmenų numetė nesiliaujančiomis bangomis skridę „Lankasteriai", „Halifaksai" ir „Skraidančios tvirtovės". Atsakomosioms priemonėms vokiečiai sunaudojo didelę dalį greitai nykstančių išteklių, tačiau hitlerininkų karo pramonė taip ir nesustojo, o vokiečių civiliai, kaip ir bombarduojami britai, stojo ginti tėvynės. Per vieną milžinišką antskrydį

virš Hamburgo 1943 metų gegužį kilo gaisrai, nusinešę 43 000 niekuo nekaltų žmonių gyvybę. Per Dresdeno bombardavimą niokojimo mastas bemaž prilygo ant Japonijos numestų atominių bombų sugriovimams. [ALTMARKT]

Vakarų operacijos aprūpinant Sovietų Sąjungą, ėmusios intensyvėti nuo 1941 metų, bemaž nebuvo įvertintos tų, kuriems jos buvo skirtos. Didžiosios Britanijos karinis jūrų laivynas ėmėsi pavojingos užduoties — lydėti arktinius konvojus į Murmanską. Daugybė jūreivių, laivų ir didžioji viso konvojaus PQ17 dalis dingo be pėdsako. JAV organizavo milžiniškas transporto kolonas sausuma nuo Persų įlankos iki Rusijos. Amerikos pagalba Sovietų Sąjungai pagal Lendlizo planą sudarė 7 procentus SSRS karinės gamybos, o nekarinių krovinių patiekta už 2,8 milijardo dolerių.

Sąjungininkų politiniai planai buvo kuriami remiantis Atlanto Chartija ir 1942 metų sausio 1-osios Vašingtono deklaracija, kurioje dvidešimt šešios su Ašies valstybėmis kovojančios šalys įsipareigojo nepasirašyti separatinės taikos. Šios valstybės sudarė branduolį, kuris per ketverius metus išaugs į Jungtines Tautas, Tautų Sąjungos įpėdinę.

Vos ėmė veikti Didysis aljansas, Stalinas pradėjo spausti britus ir amerikiečius atidaryti Europoje antrą frontą. Beveik visa vokiečių karo mašina buvo sutelkta Rytuose, tad visai natūralu, kad Stalinas prašė savo sąjungininkų palengvinti jam naštą. Jis pats turėjo didesnius gerai parengtų kadrų rezervus, negu kam nors atskleisdavo — tai viena priežasčių, kodėl vokiečiai nuolatos apsirikdavo vertindami Raudonosios Armijos pajėgumą. Šiaip ar taip, disproporcija buvo milžiniška: sovietų armija turėjo kautis su 150 vokiečių divizijų, o vieninteliame kitame fronte — Šiaurės Afrikoje — tebuvo 4. Tačiau britams ir amerikiečiams nebuvo lengva įvykdyti Stalino prašymą. Jų karo lėktuvai lemiamu metu atitraukė vokiečių aviaciją nuo Volgos ir ilgainiui Afrikoje paims į nelaisvę daugiau Ašies valstybių kareivių negu rusai prie Stalingrado. Bet savo galios parodyti Europos žemyne jos negalėjo. Visi iki vieno Europos uostai buvo priešų rankose, o Šiaurės Prancūzijoje statoma didžiulė pakrantės gynybos įtvirtinimų siena. Nenusisekęs antpuolis prieš Diepą parodė, kokios baisios kliūtys laukia kiekvieno išsilaipinti mėginančio gausesnio sąjungininkų junginio. Nei britai, nei amerikiečiai neturėjo parengtų rezervistų. Stalinui buvo pasakyta, kad stambus puolimas bus pradėtas Vakaruose 1943-aisiais metais, bet tai įvyko tik 1944 metų birželį. Iki tol britai ir amerikiečiai žemyne padėti galėjo tik pajėgoms, kariaujančioms jo pietiniame pakraštyje — Italijoje.

Įnirtingą Italijos kampaniją vykdyti leido sąjungininkų jėga, auganti visame Viduržemio jūros baseine. Priešingai, negu buvo tikėtasi, britai išlaikė savo rankose Maltą ir jūros kelius į Suecą, o britų ir amerikiečių pajėgų išsilaipinimas vakariausiuose Šiaurės Afrikos rajonuose sukėlė mirtiną pavojų vokiečių Afrikos korpusui. Per operaciją „Deglas" fašistinio bloko daliniai buvo suginti į Tunisą ir iš čia 1943 metų gegužę turėjo visiškai pasitraukti. Tuomet sąjungininkų pajėgos be didesnio vargo persikėlė per Sicilijos sąsiaurius ir puolė fašistinio „bato" pirštus.

Įsiveržimas į Siciliją prasidėjo 1943 metų liepos 10 dieną, britų ir amerikiečių kariams vienu metu išsilaipinus pietinėje ir rytinėje pakrantėje. Vokiečių pastiprinimai atvyko per vėlai ir nebesutrukdė greitai užimti visą salą. Iš Sicilijos sąjungininkų daliniai rugsėjį metėsi į Kalabriją ir pradėjo sunkiai stumtis į šiaurę kalnuotu pusiasaliu; šiai užduočiai jiems iš viso prireiks beveik dvejų metų. Tačiau tas faktas, kad antihitlerinės koalicijos pajėgos užėmė pietinės Italijos dalį, turės svarbių padarinių. Įkūrę Brindizyje stambią bazę, sąjungininkai galėjo siųsti karo aviaciją į įvairiausias Vidurio ir Rytų Europos vietoves, tarp jų į Lenkiją ir Jugoslaviją. Be to, vokiečių karinė vadovybė buvo priversta laikyti be galo reikalingas divizijas okupuotoje pietinėje Prancūzijoje. O svarbiausia, kad žlugo Mussolinio režimas. 1943 metų liepos 25 dieną maršalas Badoglio prikalbino Italijos karalių atleisti Dučę ir pradėti derybas su sąjungininkais. Mussolinį nuo suėmimo prie Gran Saso sensacingai išgelbėjo vokiečių oro desantininkai, ir vėliau jis iš Milano vadovavo Vokietijos kontroliuojamai Šiaurės Italijos Respublikai. Vis dėlto nebebuvo galima nuslėpti, kad Ašies tvirtovėje atsivėrė pirmas didelis plyšys.

Tuo tarpu Rytų fronte artėjo milžiniško vokiečių-sovietų karo kulminacija. Atlaikęs baisiąją 1941 metų nesėkmę, sovietų režimas ėmėsi žygių panaudoti neišsenkamą rusų patriotizmą. Stalinas vėl atidarė stačiatikių bažnyčias, kurios buvo beveik sunaikintos ir, kaip kadaise Leninas, paragino ginti šventąją Rusiją. Milijonai vyrų noriai ėjo į mirtį su šūkiu „Za Stalina" („Už Staliną") lūpose — dar niekada iki 1941 metų tai neatrodė įmanoma. Raudonoji Armija taip nesiskaitė su savo žmonių gyvybėmis, kad vokiečių kareiviai buvo apstulbinti ir net šiek tiek demoralizuoti. Pėstininkai buvo bangomis siunčiami šturmuoti įtvirtinimus visiškai neremiami artilerijos. Pulkai prastai apsirengusių, prastai ginkluotų „ivanų" be atvangos traukė lavonų nuklotais laukais, kol vokiečių kulkosvaidžiai perkaisdavo, o šauliai pasidygėdavo skerdynėmis. Nieko nestebino, kad sovietai, patyrę tris ar keturis kartus didesnius nuostolius, vis dėlto pasiekdavo pergalę. Ją užtikrindavo ne vien Raudonosios Armijos pasiaukojimas, bet ir bekraštės stepės, klimatas ir T-34 — geriausias to karo tankas. Maršalo Žukovo vadovaujama puiki kariškių komanda idealiai išnaudojo vietovės ir karių gausos teikiamus privalumus.

1942 metais Vermachtas klimpo vis giliau. Virtinė pergalių vietinės reikšmės mūšiuose vokiečius „užmigdė" ir jie pamiršo, kad gali būti įvilioti į spąstus ar apsupti ir kad jų susisiekimo linijos be perstojo vis ilgėja. Ankstų rudenį, pabjurus orams, vokiečiai nepasiekė nei Volgos, nei Kaspijos, o Stalingrado prieigose formavosi pavojingas kyšulys. Padėtį galėjo pataisyti taktinis atsitraukimas, tačiau Fiureris atkakliai priešinosi. Dėl pražūtingo įsakymo generolui Pauliui žūtbūt nesitraukti kaltas vien Hitleris. Iš inercijos vokiečiai galų gale nusigavo iki Stalingrado priemiesčių dešiniajame Volgos krante. Tačiau jie kišo galvą į kilpą. Diena po dienos Žukovo pajėgos pamažėle sėlino aplink vokiečių flangus, kol vienu staigiu veiksmu fon Pauliaus daliniai buvo visiškai apsupti. Tris mėnesius vokiečiai desperatiškai priešinosi, durtuvais kaudamiesi tarp apledėjusių griuvėsių, bet 1943 metų vasario 2 dieną Paulius pasidavė. Prie Stalingrado žuvo per milijoną vyrų. Tai buvo didžiausias mūšis pasaulio istorijoje. Visi pamatė, kad nenugalimąjį nacistinį kolosą vis dėlto galima įveikti.

Žinia apie Stalingradą žaibiškai apskriejo pasaulį, įkvėpdama pasipriešinimo fašistams judėjimus visoje Europoje. Iki Stalingrado pasipriešinimo vadovai tegalėjo organizuoti nedidelio masto sabotažo aktus ar slaptus pabėgimo kelius sąjungininkų lakūnams ir belaisviams. Po Stalingrado jie ėmė svajoti apie išvadavimą.

Vakarų Europoje pasipriešinimo judėjimas buvo ganėtinai paprastas. Įkvėpti BBC radijo laidų ir Didžiosios Britanijos Specialiųjų operacijų vadovybės, būreliai pasišventusių narsių vyrų ir moterų planavo sabotažo ir diversijos aktus, kurie ilgainiui padės stumtis į priekį sąjungininkų armijoms. Danijoje, kur nacistai vylėsi sukurti pavyzdinį protektoratą, Pasipriešinimas privertė vokiečius 1943 metų rugpjūtį paskelbti karo padėtį. Norvegijoje vokiečiams taip pat teko atsisakyti mėginimo valdyti profašistinės Vidkuno Quislingo vyriausybės rankomis. Vienintelę jų sunkiojo vandens siuntą iš „Norsk-Hidro" gamyklos Tinsjo fiorde nuskandino sabotuotojai norvegai. Olandijoje vokiečiams buvo ramiau, mat pavyko įsiskverbti į Pasipriešinimo gretas įvykdžius puikią operaciją, pavadintą *Englandspiel* — „Anglišku žaidimu". Belgijos, Prancūzijos, Italijos ir Graikijos Pasipriešinime vis didesnės įtakos turėjo komunistiniai elementai. Prancūzijos Pasipriešinimas susikūrė po 1942 metų, vokiečiams okupavus Viši zoną — tada daugybė patriotų išėjo į *maquis*. Tuo pat metu Italijos partizanai, pasiekę dar didesnių laimėjimų, veikė daugiausia šiaurinėje zonoje, valdomoje Mussolinio, kurį galų gale paėmė į nelaisvę ir nužudė.

Tačiau niekur gyventojai taip ryžtingai nesipriešino vokiečiams kaip mažyčiame Liuksemburge. Per plebiscitą, surengtą 1941 metų spalį, vos 3 procentai liuksemburgiečių pasisakė už jungimąsi prie Reicho. Vėliau jie surengė vienintelį veiksmingą visuotinį streiką prieš vokiečių valdžią ir nuolat vykdė trukdymo ir propagandos vajų.

Rytų Europoje Pasipriešinimui iškilo daugiau keblumų. Čia vokiečiai vykdė gerokai rūstesnę politiką. Nepaisant labai skirtingų politinių atspalvių, pagrindiniai pogrindžio junginiai — demokratiška lenkų *Armia Krajowa* (AK), nedemokratiška Ukrainos sukilėlių armija (UPA) ir serbų četnikai — visi buvo įklimpę į skaudžias politines pinkles, mat siekiant tautinės laisvės reikėjo priešintis ne tik Hitleriui, bet ir Stalinui. Bendraujantys su besiartinančia Raudonąja Armija ar komunistinės pakraipos partizanais, nepripažinusiais „buržuazinės nepriklausomybės" principo, geriausiu atveju patirdavo kapituliacijos pažeminimą, bet dažniausiai jų laukdavo įkalinimas ir mirtis. [BUČAČAS]

Antai Lenkijoje didžiausiam Europoje pasipriešinimo sąjūdžiui teko bemaž neįvykdoma užduotis. Jis susikūrė 1939 metų pabaigoje ir tuomet tiek į hitlerininkus, tiek į sovietus žiūrėjo kaip į okupantus. Pagrindinis pasipriešinimo junginys *Armia Krajowa* (AK) buvo pakrika įvairiausio plauko grupių federacija. Jos autoritetą pripažino gausūs Valstiečių batalionai (BCh), bet ne pusiau fašistinės (tačiau nuožmiai nekenčiančios vokiečių) Tautinės ginkluotosios pajėgos (NSZ) ar komunistinė Liaudies gvardija (GL). Pasipriešinimo sąjūdis palaikė neblogus, nors ne itin glaudžius, ryšius su Žydų kovos organizacija (ZOB) getuose ir vėlėsi į kruvinus susirėmimus su ukrainiečiais, sovietų partizanais bei dezertyrų, bėglių

ir banditų gaujomis, gyvenusiomis tuose pačiuose miškuose. Pasipriešinimas organizavo įspūdingą „slaptą valstybę", turinčią žvalgybos, diversijų, švietimo, teisinį ir politinį poskyrius. Tačiau sovietų „išvadavimo" jis neatlaikė. Demokratiškiems jo lyderiams galų gale Maskvoje buvo surengtas parodomasis teismas. Tokie garbingi vyrai kaip nepalaužiamasis generolas Okulickis, paskutinis AK vadas, nusipelnė vietos tarp iškiliausių sąjungininkų didvyrių. Tačiau jų kovos draugai Vakaruose gėdingai tylėjo, todėl jie buvo užmiršti, apjuodinti ir anksti nukeliavo į kapus[115].

Jugoslavijoje problemą „panaikino" prieštaringas ir, kai kieno manymu, negarbingas britų ir amerikiečių sprendimas. Čia, priešingai negu Lenkijoje, tiesioginė sovietų įtaka nebuvo juntama. Jau 1943 metais sąjungininkai galėjo iš Italijos siųsti pagalbą Jugoslavijos kovotojams. Londonas ir Vašingtonas nusprendė remti Tito komunistus. Vėliau Tito priešininkai četnikai buvo visais įmanomais būdais šmeižiami. Galų gale četnikų lyderiai, tarp jų ir Michailovičius, Tito teismų bus pasmerkti myriop už „tėvynės išdavimą".

Šie faktai puikiai rodo, kokie paviršutiniški yra „pasipriešinimo" ir „kolaboravimo" apibrėžimai, paplitę tarp britų ir amerikiečių. Tautos, niekada nepatyrusios užsienio intervencijos, retai suvokia, kokia ji sudėtinga. Žinoma, kai kurie žemyninės dalies europiečiai nusprendė tarnauti atėjūnams žemais asmeninės naudos sumetimais. Kiti, tarkim, Léono Degrelle'io reksistai Belgijoje, laikėsi prieš karą nusistatytų principų. Tačiau daugelį kolaboruoti paskatino noras švelninti padėtį ir mažinti okupantų daromą žalą. Kažin ar teisinga buvo Prancūzijos kolaboravimo politika po Pétaino lemtingojo susitikimo su Fiureriu, bet ją padiktavo patriotinė būtinybė.

Toje Europos dalyje, kuri patyrė ir sovietų, ir hitlerininkų okupaciją, gyventojai dažniausiai neturėjo pasirinkimo. Abu totalitariniai režimai vertė jiems paklusti atviro teroro priemonėmis. Daugeliui eilinių piliečių perspektyva tarnauti sovietams kėlė tokias pat moralines dilemas kaip ir tarnavimas fašistams. Vienintelė principinga išeitis patriotams ir demokratams buvo savižudiška: mėginti priešintis ir Hitleriui, ir Stalinui.

Po Stalingrado Berlyną pasiekdavo vis prastesnės naujienos. 1943 metų pavasarį pirmą kartą per dvejus metus, Raudonoji Armija perėjo į puolimą visame fronto ruože. Prasidėjo penkios galingos kampanijos, per kurias sovietai nusigaus iki pat Berlyno. Kupini pasitikėjimo savimi Stalino karvedžiai ėmė stumti hitlerininkus atgal. Atviroje stepėje prie Kursko buvo sutriuškinti strateginiai vokiečių tankų daliniai. Jie nebegalėjo surengti didelio masto puolimo. Churchillio žodžiais tariant, potvynis baigėsi, prasidėjo atoslūgis.

Didžiojo aljanso triumfas (1943 metų liepa — 1945 metų gegužė). Nuo 1943 metų vidurio antihitlerinė koalicija ėmė viršų bemaž visose srityse. Nors Reichas įnirtingai kovėsi, jis buvo apsiaustas. Sovietai turėjo viršenybę sausumoje. Britai ir amerikiečiai toliau viešpatavo jūrose ir ore. Amerikos pramonės pajėgumui, Rusijos žmonių ištekliams ir Britanijos imperijos galiai negalėjo prilygti mažėjanti Hitlerio viešpatija. Nors dar nebuvo antrojo fronto, išskyrus Italiją, ir jokių rimtesnės

opozicijos Vokietijos viduje ženklų, vis labiau įtikėtinas atrodė Reicho žlugimas; nusigręžusią nuo Hitlerio sėkmę turėjo sugrąžinti *Wunderwaffen* („stebuklingieji ginklai").

Nors gandai ir perdėti, smarki konkurencija kuriant ginklus išties vyko. Buvo susitelkta prie reaktyvinių variklių, raketų ir atominės bombos. Vokiečių mokslininkai dviejose srityse laimėjo iškart. 1942 metais į orą pakilo reaktyvinis „Meseršmito 262" prototipas. Pėnemiundėje prie Baltijos jūros buvo sukurtos *Vergeltung* („Atpildo") raketos Fau1 ir Fau2; nuo 1944 metų birželio jos taikėsi į Londoną. Tačiau atominės bombos kūrimo lenktynes laimėjo sąjungininkų Manhatano projektas, vykdytas tolimojoje Naujosios Meksikos valstijoje. Bomba sukurta per vėlai — 1945 metų liepą — tad nebegalėjo būti panaudota Europos kare.

Sąjungininkams didžiausių keblumų kilo politinio ir strateginio koordinavimo srityje. Tuo tikslu buvo surengti trys asmeniniai „Didžiojo trejeto" susitikimai: Teherane (1943 metų gruodį), Jaltoje (1945 metų vasarį) ir Potsdame (1945 metų birželį). Trejeto diskusijos vyko trimis pagrindiniais klausimais: karo tikslų apibrėžimo, karo Ramiajame vandenyne ir Europoje prioritetų bei pokario Europos planų. Apibrėždamas karo tikslus, Didysis aljansas nusprendė reikalauti, kad Reichas besąlygiškai kapituliuotų. Tai padaryta iš dalies atsižvelgiant į Stalino įtarimus dėl antrojo fronto, iš dalies — pripažįstant 1918 metų klaidas. Šis reikalavimas neleis iširti aljansui, tačiau, kita vertus, Sovietų Sąjunga gaus leidimą vykdyti savo totalitarines užmačias Rytuose. Atsisakę galimybės pasitraukti iš konflikto, Vakarų vadovai neteko stipriausiojo sverto, kuriuo galėjo tramdyti sovietus.

Karo su Vokietija ir Japonija prioritetų klausimas ypač svarbus buvo amerikiečiams, kurie vieninteliai rimtai dalyvavo abiejuose konfliktuose. Prieštaravimai itin išryškėjo Jaltoje. Sovietai griežtai laikėsi neutraliteto Japonijos atžvilgiu nuo 1941 metų ir neatrodė, kad jų nuostata galėtų pasikeisti, kol nesibaigs karas Europoje. Britai — atvirkščiai — buvo smarkiai įsivėlę į karą su Japonija. Jų saitai su Tolimaisiais Rytais buvo labai menki ir trapūs, tad teko pasikliauti savarankiškais dominijų, ypač Australijos ir Naujosios Zelandijos, karo veiksmais. Singapūras dramatiškai krito pačioje karo pradžioje. Taigi britų dalyvavimas apsiribojo Birma (čia Japonijos įtakos sfera užgriebė britų Indijos sienas) ir šalutine pagalba amerikiečiams.

Dėl būsimosios Europos planų iki galo taip ir nesusitarta. Vakarų sąjungininkės neleido Stalinui dalyvauti diskusijose dėl Vakarų Europos, pradedant Italija, o Stalinas stengėsi primesti savo planus dėl Rytų Europos. Svarbią išimtį sudarė vadinamasis „procentinis susitarimas", kurį Churchillis aptarė su Stalinu lankydamasis Maskvoje 1944 metų spalį. Oficialiai jis niekad nebuvo priimtas, bet esama pagrindo manyti, kad abi pusės laikė jį galiojančia direktyva Balkanų atžvilgiu. Sakoma, esą Churchillis išsitraukė iš kišenės pusę popieriaus lapo ir surašęs trumpą šalių sąrašą, o greta — procentus, rodančius, kokio Vakarų ir Rusijos įtakos santykio tikimasi. Papapsėjęs pypkę, Stalinas neva padėjęs tvarkingą mėlyną paukščiuką ties tokiu tekstu:

	Rusija	Kitos
Rumunija	90%	10%
Graikija	10%	90%
Jugoslavija	50%	50%
Vengrija	50%	50%
Bulgarija	75%	25%[116]

„Išdykęs dokumentas", kaip pavadino jį Churchillis, neišliko visuomenei prieinamuose Didžiosios Britanijos archyvuose, tad netgi abejojama, ar jo išties būta. Tačiau praktiškai jis reiškė, kad Graikija buvo pažymėta kaip vienintelė sąrašo šalis, kurioje turėjo dominuoti Vakarų įtaka. Taip ir atsitiko.

Lenkija — vienintelė šalis, dėl kurios ateities buvo neįmanoma susitarti net neoficialiai nubrėžiant perspektyvą. Dažnas mano, kad dėl jos liūdnos lemties vėliau ir kilo šaltasis karas. Lenkija, kaip ir Prancūzija, buvo pirminės koalicijos narė 1939 metais. Jos vyriausybė Londone — visiškai pripažįstama, jos kareiviai, jūreiviai ir lakūnai pasižymėjo tarnaudami ir britų, ir sovietų karinėse pajėgose. 1943 metais Stalinas, pasinaudojęs nacių pateiktos informacijos apie Katynę dingstimi, nutraukė ryšius su emigracine Lenkijos vyriausybe. Tuo pat metu Maskvoje jis pripažino nevykusiai pavadintą Lenkijos patriotų sąjungą — sovietų marionetinio režimo pagrindą. Liepos mėnesį, prie Gibraltaro sudužus lėktuvui, žuvo Lenkijos ministras pirmininkas, vyriausiasis kariuomenės vadas generolas Sikorskis, vienintelis lenkų politikas, kuriuo pasitikėjo visi. Nuo to laiko prasidėjo neišvengiama Lenkijos tragedija. Sovietų propaganda reikalavo, kad būtų grįžta prie Ribbentropo—Molotovo pakto sienų, kurias jai dabar buvo paranku vadinti Curzono linija. Be jokio rimto pagrindo imta teigti, esą rytinės Lenkijos gyventojai reikalaują susijungti su SSRS, ir todėl būtinai reikalinga „draugiška" sovietams Lenkijos vyriausybė. Niekas įdėmiau nenagrinėjo šių teiginių, bet Vakarai, negalėję atsižavėti puikiai kariaujančiais sovietais, buvo linkę jais tikėti. Taigi Raudonajai Armijai stumiantis vis giliau į Lenkiją, Vakarų valstybės spaudė vargšus sąjungininkus lenkus nusileisti.

Teheranas buvo karo meto oro kelio tarp Londono ir Maskvos pusiaukelė, tad jame Rooseveltas, Churchillis ir Stalinas pirmą kartą susitiko 1943 m. lapkričio 28 — gruodžio 1 dienomis. Jie gerokai pažengė į priekį: karas bus tęsiamas kartu. Sąjungininkai sutarė dėl antrojo fronto atidarymo Prancūzijoje svarbos ir dėl to, kad po karo Iranas turi būti nepriklausomas. Tačiau dėl Lenkijos kilo ganėtinai aštrūs ginčai. Kol Edenas įnirtingai vaidijosi su Molotovu, prezidentas Rooseveltas „miegojo ant savo minkštasuolio". Vakarų vadovai nusileido Stalino reikalavimams: Lenkijos teritorija turi būti išplėsta į vakarus Vokietijos sąskaita, bet nuo lenkų tai slėpė. Susitikimas neatrodė itin nusisekęs, bet po jo niekas nebeabejojo, kad ir ateinančiais metais sąjungininkės drauge puls Reichą.

Raudonosios Armijos puolimai 1943—1945 metais buvo nelyginant meistriškas būgno tratėjimas, nuo kurio Vermachtas sukosi tarsi žaisliukas. Pirmas prasidėjo Baltijos valstybėse, Baltarusijoje ir Ukrainoje, o baigėsi Berlyno apsiaustimi. Puolimai buvo surengti kaip galingi šuoliai į priekį, sutelkus milžiniškus žmonių ir

medžiagų išteklius prieš pernelyg ištįsusias vokiečių linijas, o paskui paleidus viską šluojančia banga. Antras toks puolimas — po Kursko mūšio — buvo nukreiptas į Dnieprą, kurį vokiečiai gynė išdeginę didžiulį plotą žemės. Trečias, pradėtas 1944 metų sausį, buvo nukreiptas į tolimąją Vyslą. Ketvirtas 1944 metų rugpjūtį pasuko į pietus, Balkanų link, ir buvo nukreiptas į Dunojų. Penktas, 1945 metų sausį, vyko Oderio kryptimi ir anapus jo.

Visais atvejais pagrindinė taktika buvo apsupti ir atkirsti priešinimosi centrus. Kai gynybinė citadelė būdavo izoliuojama, ją be baimės galėjai palikti ir sunaikinti vėliau. Šitaip Kurše atkirstos kelios vokiečių armijos buvo įveiktos tik karo pabaigoje. Pagrindinės vokiečių tvirtovės Rytuose, tokių kaip Vroclavas (Breslau), vis dar laikėsi, kai Berlynas krito. Svarbiausia užduotis buvo neleisti Vermachtui parengti atsakomojo smūgio be perstojo jį puolant, persekiojant ir triuškinant. Rusai mokėjo kariauti stepėse: dažniausiai veikdavo agresyviai, o įrengtas gynybines linijas bemaž visada galėjai apeiti iš flangų. Atsidūrus siaurėjančioje Vidurio Europos lygumos dalyje, Vermachto pasiryžimas kautis sustiprėjo. Jis tris kartus įnirtingai pasipriešino: prie Duklos perėjos Karpatuose, mūšyje dėl Budapešto ir prie Pomeranijos gynybinės linijos. Čia sovietų ir vokiečių kraujas liejosi upeliais.

Garsas apie Raudonąją Armiją (1944 metais pervadintą į Sovietų Armiją) lenkė ją pačią. Prisimenant 1939—1941 metus ji dažnai buvo laikoma svetima jėga net pačioje Sovietų Sąjungoje. Balkanuose ją geriausiu atveju pasitikdavo be didelio entuziazmo, nors ir be didelio priešiškumo. Vokietijoje, kur kareiviai buvo raginami žudyti ir prievartauti, ji kėlė siaubą. Pirmojo iš nacistų išvaduoto vokiečių kaimo gyventojai tapo kankiniais. Nacistai platino prie kluonų durų prikaltų moterų nuotraukas, idant gyventojai įnirtingiau priešintųsi. Tačiau 1944—1945 metų žiemą dauguma vokiečių gyventojų užuot priešinęsi bėgo.

Sovietų žygis į centrinę Europą buvo viena įspūdingiausių ir baisiausių karinių operacijų šiuolaikinėje istorijoje. Jų kareivis, suimtas fronte, rašė apie „Kominterno vežimą", viską traiškantį savo ratais[117]. Mat Sovietų Armija, išvadavusi iš nekenčiamų hitlerininkų, podraug įvesdavo stalininę tvarką. Jai pasirodžius prasidėdavo plėšikavimai, prievartavimai, smurtavimas ir neregėto masto oficialus teroras. Jo liudytojams reginys buvo nepamirštamas. Pasitraukus sutriuškintiems vokiečių daliniams, viena po kitos ritosi išvaduotojų bangos. Pirmi pasirodydavo frontininkai — budrūs, gerai apsirengę, gausiai ginkluoti. Paskui ateidavo pagalbiniai daliniai ir baudžiamieji batalionai. Jų kariai turėjo šaudmenų, bet neturėjo maisto. Paskui juos traukė visokios fronto atplaišos: atsilikę nuo dalinių kareiviai, markitantai, gebantys eiti sužeistieji, bėgliai, įkliuvę tarp fronto linijų. Iš paskos amerikietiškais džipais važiavo enkavėdistai šauniomis uniformomis, šaudę visus, kurie nebepajėgdavo eiti. Galų gale pasirodydavo „Azijos ordos" — begalinės fronto aprūpinimo vilkstinės, keliaujančios viskuo, kas tik galėjo gabenti į Vakarus: apgadintais sunkvežimiais, iš valstiečių atimtais vežimais, poniais ir net kupranugariais. Kontrastas tarp išvargusių, aptvarstytų vokiečių kareivių paraudusiomis akimis ir nesibaigiančių virtinių sunkvežimių, vežančių slavų ir azijiečių vaikinus žvaliais veidais, buvo be galo iškalbingas.

Sovietų žygis į Balkanus 1944 metų rugpjūtį turėjo svarbių politinių padarinių. Rumunija perėjo į kitą pusę ir stojo prieš savo buvusius globėjus nacistus; vokiečių armija užėmė Vengriją, kad Budapeštas nepasektų Bukarešto pavyzdžiu. Bulgarijoje rugsėjį buvo nuversta monarchistinė vyriausybė. Jugoslavijoje Tito partizanai prisidėjo prie sovietų karių ir spalį išvadavo Belgradą. Graikijoje ir Albanijoje (abi šios šalys buvo už sovietų okupacijos ribų) komunistinis pogrindis ruošėsi imti valdžią. Tuo metu gruodį sovietai susidūrė su atkakliu Budapešto pasipriešinimu ir jų žygis sustojo iki Naujųjų metų.

Vakaruose antrasis frontas galų gale buvo atidarytas 1944 metų birželio 6-ąją, D dieną, kai britų, kanadiečių, lenkų ir amerikiečių kareiviai išsilaipino Normandijos pakrantėje. Operacija „Overlordas" techniniu požiūriu, be abejonės, didžiausias šio karo žygdarbis. Jos užduotis buvo saugiai išlaipinti šimtus tūkstančių vyrų su visa ginkluote stipriai įtvirtintoje pakrantėje, kurios gynėjai rengėsi sutikti užpuolėjus ketverius metus. Operacija pasisekė, nes buvo gerai suplanuota, be to, Fortūna jai irgi buvo palanki. Apgaulės priemonės, tarp jų ir tariamų desanto vietų Pa de Kalės sąsiauryje bombardavimas, suklaidino vokiečių štabo vadovybę ir toji nesuprato, kur vyks išlaipinimas. Ji nepaklausė Hitlerio, kurio nuojauta, kad sąjungininkai išsilaipins Normandijoje, buvo teisinga. Daug pranašesni ore sąjungininkai galėjo palaikyti išsilaipinančius kareivius, o svarbiausia, neleido vokiečiams panaudoti galingo savo šarvuotųjų dalinių rezervo. Tarp technikos stebuklų buvo milžiniški plūduriuojantys dokai „Mulberry Harbours", atvilkti į reikiamą vietą prie Normandijos krantų, ir vamzdynas vandenyno dugne, garantavęs benzino tiekimą. Pasikeitus orams La Manše kilo didžiausia per 25-erius metus audra, tad vokiečių armijų Prancūzijoje vadas generolas Rommelis išvyko tam lemtingam savaitgaliui namo.

Rommelio priešininkas JAV generolas Dwightas D. Eisenhoweris žinojo antros progos neturėsiąs. Operacijos pradžia du kartus buvo nukelta. Dešimt dienų 156 000 karių, 2000 karo laivų, 4000 desantinių laivų ir 10 000 karo lėktuvų laukė pasirengę kovai, o per tą laiką sparčiai keitėsi palanki mėnulio fazė. Bet tuomet kilo didžiulis susijaudinimas: buvo duotas įsakymas. Vidurnaktį, rimstant audrai, amerikiečių parašiutininkai iš 82-osios ir 101-osios oro desanto divizijų šoko į vokiečių linijų vidurį. Vienas desantininkų, kanzasietis, pakibo ant Sen Mero bažnyčios bokšto ir apsimetė negyvas. Toliau į Vakarus, prie Pegaso tilto, pirmas britų kareivis Prancūzijos žemėje seržantas Jimas Wallworkas 16 minučių po vidurnakčio be garso nusileido sklandytuvu „Horsa" mažiau nei 30 metrų nuo savo taikinio, bet nuo smūgio prarado sąmonę. Tuomet 2-ojo Oksfordo [bataliono I D kuopos] ir Bakingemšyro lengvųjų pėstininkų kuopos vyrai po susišaudymo perėjo per tiltą, užėmė Orno kanalo šliuzą ir, įėję į pono ir ponios Gondrée kavinę, ištarė išvaduotojų žodžius: „Viskas gerai, bičiuli"[118].

Paskui, brėkštant rytui, nusileido plieniniai desantinių laivų trapai ir pagrindinių pajėgų kareiviai nubrido į krantą penkiuose paplūdimio ruožuose, pavadintuose kodiniais pavadinimais. Septyniasdešimt trys tūkstančiai vyrų iš JAV 1-osios armijos išsilaipino Jutoje ir Omahoje; 83 000 2-osios britų ir 1-osios kanadiečių

armijos karių šturmavo Auksą, Junoną ir Kardą. Priblokšti vokiečiai gūžėsi bunkeriuose, bombarduojami sunkiais sviediniais iš nematomų laivų ir negailestingai apšaudomi iš skutamuoju skridimu lekiančių lėktuvų. Tik „kruvinojoje Omahoje" vokiečiams pavyko nuleisti tokią ugnies uždangą, kad puolantieji negalėjo pakilti nuo žemės. Ten Teksaso reindžerių dalinio vyrai didvyriškai užsiropštė į apšaudomos uolos viršų, bet pamatė, kad ten artilerija jau iškelta. Tačiau nesėkmė buvo tik vietinio pobūdžio. Operacija „Overlordas" pavyko. Sąjungininkai, lig tol įkėlę koją į Italiją, dabar nagais įsikabino į Prancūziją. Nuo šiol Reichą buvo galima spausti iš visų pusių.

Tačiau puolimas buvo plėtojamas lėtai. Atsitokėjęs nuo netikėtumo Vermachtas ėmė nuožmiai priešintis. Amerikiečiams tris savaites nepavyko užimti Šerbūro — pagrindinio uosto pakrantės, kurioje išsilaipino sąjungininkų kariuomenė. Britai, turėję įžengti į Kaną D dienos vakare, kovėsi dar 34 dienas, kol ten pateko liepos 9 dieną. Bet materialinė techninė bazė gerokai pranoko viską, kas buvo Rytuose. Desantiniai laivai tūkstančiais gabeno pastiprinimus, benzinas be jokių sutrikimų tekėjo povandeniniu vamzdynu. Kai amerikiečiai pagaliau prasilaužė į užnugarį, vokiečiams neliko kitos išeities kaip bėgti. Prie Falezės įkliuvę į vis labiau siaurėjantį plyšį, jie buvo skerste skerdžiami iš abiejų pusių. Po to sąjungininkams kelias į Paryžių ir Reino link tapo laisvas.

Po dvejų pralaimėjimų metų Vokietijos armija neišlaikiusi sukilo prieš Hitlerį. 1944 metų liepos 20-ąją Fiurerio Rytų štabe, jo *Wolfschanze* prie Rastenburgo Rytprūsiuose (dabar Kentšinas Lenkijoje) buvo įvykdytas pasikėsinimas į jo gyvybę. Portfelyje po masyviu pasitarimų kambario stalu buvo padėtas portfelis su bomba. Ji sprogo, kai Fiureris buvo kambaryje; jis liko gyvas, tik sužeistas į ranką ir baisiai sukrėstas. Bombą padėjo pulkininkas Klausas von Stauffenbergas, aristokratiško Moltkės Kreizaurato narys. Po šios nesėkmės ir siaubingo sąmokslininkų galo (Fiurerio malonumui buvo nufilmuota lėta jų mirtis ant skerdienos kablių) niekam nebekilo mintis rengti kito pasikėsinimo. Daug prirašyta apie vokiečių pasipriešinimo sąjūdį. Neabejotinas kilnių individų, tokių kaip pastorius Bonhoefferis, ir nedidelių grupių, tokių kaip „Baltoji rožė", vaidmuo. Bet niekas nepaneigs, kad savo tikslų jie nepasiekė[119].

Pasikėsinimo į Hitlerį metu artimiausieji Vokietijos kaimynai lenkai ir prancūzai nekantriai laukė laisvės. Sovietų armija artinosi prie rytinių Varšuvos priemiesčių. Amerikiečių kariuomenė stūmėsi vakarinių Paryžiaus priemiesčių link. Abiejuose miestuose knibždėjo įvairių pasipriešinimo grupių karių, dauguma kurių nurodymus gaudavo iš Londono; abiem magėjo kuo greičiau sukilti prieš pavergėjus hitlerininkus. Varšuvoje pasipriešinimui vadovavo pogrindinė AK, Paryžiuje — „Laisvoji Prancūzija".

Paryžius sukilo rugpjūčio 19-ąją. Žvalgyba turėjo menkai duomenų; nepaisant to, buvo sumanyta surengti išpuolius mieste ir šitaip paspartinti lemiamą amerikiečių smūgį. Dalis Prancūzijos pasipriešinimo dirbo su amerikiečių karine vadovybe, kuri vertino jo kovotojų vaidmenį mūšiuose po išsilaipinimo Normandijoje. Kai užpulta iš visų pusių vokiečių įgula ėmė trauktis, smogė amerikie-

čiai. Generolo Leclerco prancūzų šarvuotajai divizijai, kuri kovėsi amerikiečių armijos sudėtyje, buvo suteikta garbė pulti atakos smaigalyje. Vokiečių įgula pasidavė, nepaklausiusi Fiurerio įsakymo nepalikti akmens ant akmens. Rugpjūčio 25 dieną, mieste vis dar šaudant snaiperiams, generolas de Gaulle'is didingai pasitempęs ėjo Eliziejaus laukais. Notre-Dame katedroje nuaidėjo „Te Deum laudamus". Nors žuvo daugybė civilių gyventojų, prancūzai džiūgavo. Buvo atkurta prieškario Trečioji respublika; Paryžius buvo išvaduotas.

Varšuva sukilo rugpjūčio 1-ąją, beveik trimis savaitėmis anksčiau už Paryžių. Sukilimas mieste turėjo būti koordinuojamas su galutiniu sovietų puolimu. Bet varšuviečiams ne taip pasisekė kaip paryžiečiams. Lenkų Pasipriešinimo žvalgyba buvo prasta, tad ji per vėlai sužinojo, kad sovietų karinė vadovybė nesiruošia padėti. Sovietų generolai naudojosi lenkų pogrindžiu visuose mūšiuose nuo tada, kai jų daliniai perėjo Lenkijos sieną. Tačiau Stalinas nepripažino savarankiškų pajėgų, be to, nesirengė leisti Lenkijai atgauti laisvės. Iš visų pusių užpulta vokiečių įgula ėmė trauktis, bet tuomet sovietai staiga sustojo prie pat miesto ribos. Jie įvykdė šlykščią išdavystę. Maskvos radijas, anksčiau raginęs Varšuvą sukilti, dabar pasmerkė sukilimo vadovus, pavadinęs juos „nusikaltėlių gauja". Buvo mestos dvi vokiečių tankų divizijos, ir įgula gavo laiko pasipildyti gausiu rezervu iš pačių žiauriausių hitlerininkų dalinių. Generolo Berlingo lenkų armija, kuri kovėsi sovietų kariuomenės sudėtyje, buvo atitraukta iš fronto už tai, kad nepaklususi įsakymui bandė padėti sukilėliams. Berlingą atleido iš tarnybos. Vakarų mėginimams tiekti Varšuvai ginkluotę oru iš Italijos sukliudė sovietai, neleidę jų lėktuvams tūpti ir prisipildyti degalų. Vienoje gatvėje po kitos, viename name po kito, vienoje kanalizacijos angoje po kitos sukilėliai buvo apšaudomi iš pabūklų ir kulkosvaidžių, sprogdinami dinamitu. Tai vyko kairiajame Vyslos krante; dešiniajame saulėje kaitinosi sovietų kariai. Per vieną iš kelių žudynių orgijų Mokotovo priemiestyje hitlerininkai išskerdė 40 000 bejėgių civilių — reginys priminė Varšuvos geto likvidavimą ankstesniais metais. Praėjus ne vienai savaitei po Paryžiaus išvadavimo, Varšuvos sukilėliai vis dar kovėsi. Ginklus jie sudėjo po šešiasdešimt trijų dienų, spalio 2-ąją, kai jų vadas generolas Bóras pasidavė vokiečiams į nelaisvę. Vienintelė paguoda tai, kad jiems buvo suteiktas kovotojų statusas. Nors Varšuva paaukojo 250 000 gyventojų, ji neišsivadavo. Prieškario Lenkijos Respublika nebuvo atkurta. Sugriautoje Šv. Jono katedroje niekas negiedojo „Te Deum laudamus". Likę miesto gyventojai buvo iškeldinti. Įtūžęs Hitleris paliepė maištingajame mieste nepalikti akmens ant akmens. Varšuva buvo griaunama tris mėnesius; visa tai sovietų armijos kariai ir jų marionetinis Lenkų komitetas rankas sudėję stebėjo iš kito upės kranto. Į tuščius, tylius ir apsnigtus Varšuvos griuvėsius jie įžengs tik 1945 metų sausio 17 dieną.

Nors Vakarų sąjungininkai ir išsilaipino Normandijoje, jie patyrė daug nesėkmių. Italijos sostinė Roma krito dienos D išvakarėse, bet prieš tai sąjungininkų daliniai daugelį mėnesių buvo užspausti prie Monte Kasino. Praėjus savaitei po išsilaipinimo, vokiečiai vėl atnaujino Londono bombardavimą, paleidę pirmąsias raketas Fau1, britų pramintas „mikrolėktuvais", o rugsėjį — ir Fau2. Amerikiečių

pinimas Prancūzijos Rivjeroje buvo prastai suplanuotas ir vyko lėtai. Šiaurė-uselis dideliam vietos gyventojų džiaugsmui buvo išvaduotas rugsėjo 3 die-ačiau britų sumanymas įvykdžius operaciją „Market Garden" gerokai pasi-ėti į priekį ir užimti tiltus per Reiną prie Arnhemo virto brangiai kainavusia trofa. Vakarų fronto centre gruodį amerikiečiams teko atlaikyti paskutinį Vermachto šarvuotųjų dalinių kontrapuolimą Ardėnuose. Prie Bastonės, kur čiai paragino 101-ąją JAV oro diviziją pasiduoti, vokiečių štabą ir jo vertėjus ai pribloškė amerikiečių atsakymas „Kvailystės!". Viduržemio jūros baseine britų armija vėl įžengė į Graikiją, bet turėjo įsivelti į ten vykstantį pilietinį Churchillis nedvejodamas padėjo Atėnų vyriausybei gintis nuo komunistų mo. Prieš žlungant, Reichui buvo leista pasvirduliuoti ant prarajos krašto.

ıigiant nukariauti Vokietiją, 1945 metų sausio—gegužės mėnesiais dėjosi lig ır niekad neregėti dalykai. Vakaruose britų ir amerikiečių bombonešiai be gos vertė visus didesnius Vokietijos miestus lavonų nuklotais griuvėsių kal-Nacių vadovybė tuščiai planavo paskutinį pasipriešinimą Austrijos Alpėse ir ijoje. Milijonai viltį praradusių vokiečių pabėgėlių visą žiemą traukė iš Rytų arus. Dešimtys tūkstančių žuvo nuskendus „Wilhelmui Gustoffui" ir kitiems ıėlius gabenusiems laivams arba pražūtingame kelyje per ledo sukaustytas ares. Hitleris metė paskutinę kortą: įsakė paimti 14-os metų sulaukusius čių vyrus į vadinamuosius *Volkssturm* būrius. Dauguma tų moksleivių, inva-r veteranų žus, nes sovietai laikėsi politikos žudyti visus, vilkinčius vokiš-; uniformomis. Prievartinę tokių didelių miestų kaip Dancigas ir Vroclavas au) bei tokių koncentracijos stovyklų kaip Aušvicas evakuaciją lydėjo mir-ygiai. Vokiečių gyvenimas Rytuose ėjo į pabaigą. [DÖNHOF]

ıkovas pradėjo Berlyno puolimą 1945 metų sausio 12-ąją iš kokių 600 kilo-atstumo. Sovietų Armija „išvalė" Lenkiją, kai sąjungininkų kariuomenės dar toli nuo Reino. Budapešto kritimas vasario viduryje leido jai pasukti kryptimis — Vienos ir Berlyno. Kovo pradžioje amerikiečiams nusišypsojo ė: vokiečių pionieriams nepavyko susprogdinti paskutinio likusio tilto per prie Remageno. Netrukus generolas Pattonas iš šio Vakarų placdarmo fuodamas puls netgi greičiau negu Žukovas Rytuose; jo vyrai galų gale susi-u sovietais Torgau, Saksonijoje, balandžio 23 dieną. Kanadiečių ir lenkų lami britai per tą laiką išvadavo Nyderlandus ir gerokai pasistūmėjo šiauri-ıuma. Berlynas buvo atkirstas plieninio rusų žiedo. Iš savo bunkerio, užvers-ombarduotų namų nuolaužomis, Fiureris stebėjo, kaip palaužiamas Reicho riešinimas.

ıi Didysis Trejetas susitiko vėl — šįsyk Kryme, Jaltoje, 1945 metų vasario dienomis, galas jau buvo čia pat. Dėl Vokietijos jis nutarė, kad bus įkurtos ios atskiros sąjungininkų okupacinės zonos, kad Reicho karinis-pramoninis cialas bus sugriautas, kad karo nusikaltėliai bus persekiojami ir kad vokie-būtina užtikrinti ne geresnes negu „minimalias gyvenimo sąlygas". Dėl jos trijulė nusprendė, kad reikia surengti „laisvus ir nevaržomus rinkimus" d Laikinoji vyriausybė turi būti sudaryta iš Stalino Liublino komiteto

DÖNHOF

Grafienė Mariona Dönhof gimė 1909 metais šeimos dvare Frydrichštaine už trisdešimties kilometrų nuo Kenigsbergo Rytų Prūsijoje. Ji, septintas gausios šeimos vaikas, gyveno pusiau feodalinį gyvenimą kaip nuo neatmenamų laikų visa Rytų Europos aristokratija, nenujaučianti, kad jos dienos suskaičiuotos.

Šio amžiaus pradžioje Frydrichštaino gyventojai galėjo mėgautis visomis gamtos grožybėmis ir turimomis privilegijomis. Dvare, įsikūrusiame tarp ežerų ir miškų, kaip ir visur Rytuose, ryškiai buvo juntama metų laikų kaita; vaikus čia supo palaiminga arklių, iškylų, bibliotekų, korepetitorių, mylinčių auklių ir iškilių svečių aplinka. Marionos motina, kadaise buvusi imperatorienės freilina Potsdame, dvarą tvarkė laikydamasi griežto etiketo ir Kaizerio rūmų socialinės hierarchijos. Tarnus buvo įpratinusi kreiptis į ją žodžiais „Nuolankiausiai linkiu jums gero ryto, Jūsų Ekscelencija". Marionos tėvas Karlas Augustas, ramaus būdo klajūnas, kadaise dirbo diplomatu Vokietijos pasiuntinybėse Sankt Peterburge ir Vašingtone. Jis buvo narys Prūsijos Senato, kur vieta buvo paveldima, ir renkamo Vokietijos Reichstago. Dvaro gyventojai viešai rodė prabangą, bet patys buvo asketiški ir dievobaimingi liuteronai.

Kaip ir daugelis Vokietijos didikų šeimų, Dönhofai persikėlė į Rytus viduramžiais. Lig tol jie gyveno Vestfalijoje – Dunehofo dvare prie Reino. Antrasis jų dvaras, taip pat Dunehofas, 1330 metais buvo įkurtas prie Rygos Livonijoje; čia pragyveno aštuoniolika šeimos kartų. Toji vyresnioji šeimos atšaka Livonijoje, bemaž visų vadinta Denhofais, tapo iškiliais Lenkijos magnatais: palatinais, etmonais, viršaičiais ir kardinolais. Prūsiškoji – protestantiškoji – Dönhofų atšaka kilo iš livoniečio Magnuso Ernsto von Dönhofo, kadaise tarnavusio Lenkijos pasiuntiniu Saksonijoje ir Brandenburge; jis įsikūrė prie Kenigsbergo 1620 metais. Jo sūnus Frydrichas nusipirko dvarą prie Priegliaus upės 1666 metais. Jo vaikaitis Otas Magnusas, Mėmelio gubernatorius ir Prūsijos atstovas Utrechto taikos derybose, didingus rūmus Frydrichštaine pasistatydino 1709–1714 metais.

Šio Prūsijos pakraščio neaplenkė karai ir negandos. Per Šiaurės karą 40 procentų Rytprūsių gyventojų mirė nuo maro. Per revoliucinius karus 1791 metais buvo apribota Dönhofų teisė naudotis dvaru, 1807 metais pasirodė prancūzai, 1810 metais buvo panaikinta baudžiava, o 1813 metais atvyko Kutuzovas. Per Pirmąjį pasaulinį karą dvariškiai, išvengę rusų puolimo 1914 metų rugpjūtį, pasveikino savo gelbėtoją patį feldmaršalą von Hindenburgą.

Iš pradžių 1939 metų karas niekuo nesiskyrė nuo kitų. Tačiau atėjus 1944–1945 metų žiemai pasidarė aišku, kad neišvengiamai ateina galas. Skirtingai negu visi jos pirmtakai, ateinanti Sovietų Armija buvo pasiryžusi visiems laikams išnaikinti Rytprūsių vokiečius. Kadangi visi suaugę šeimos vyrai buvo negyvi – arba žuvo Rytų fronte, arba nubausti mirtimi po pasikėsinimo į Hitlerį – Marionai Dönhof teko vienai tvarkyti Frydrichštaino ir Kvitaineno dvarus. Vieną 1945 metų sausio naktį ji sėdo ant savo arklio, prisidėjo prie pabėgėlių, traukiančių į Vakarus, ir per du mėnesius nujojusi 1600 kilometrų, nusigavo net iki Vestfalijos. (Ji stabtelėjo vos kartą – paviešėti pas Bismarcko marčią

Pamario mieste Varzine). Šešis šimtmečius trukęs Dönhofų nuotykis Rytuose baigėsi. Apleistas Frydrichštainas atsidūrė RSFSR sudėtyje.

Frydrichštaino ir Dönhofų likimas ištiko šimtus kitų visoje Europoje. Bolševikų niokojimas, pačios Rusijos aristokratijos patirtas 1918–1921 metais, laukė žemvaldžių visose šalyse, kuriose pasirodė Raudonoji Armija 1939–1940 ar 1944–1945 metais. Senos Prūsijos, Bohemijos ir Baltijos valstybių vokiečių šeimos buvo nusviestos į tą pačią prarają kaip ir Lietuvos, Baltarusijos ir Ukrainos lenkų šeimos bei Slovakijos ir Kroatijos vengrai. Tiesą sakant, buvo sunaikinti ne tik aristokratai, bet visų sluoksnių gyventojai. Sovietų rykštė naikino ne vien privilegijuotuosius, bet ir šimtmečių senumo kultūrą[1].

Mariona Dönhof bent jau liko gyva. Po karo ji dirbo žurnaliste Hamburge; 1968 metais ji tapo „Die Zeit" redaktore, o 1973 – jo leidėja. Savo memuaruose ji svarstė apie keršto beprasmybę:

> „Aš taip pat nemanau, kad neapykanta tiems, kurie atėmė iš tavęs tėvynę <...>, rodo meilę jai. Kai prisimenu Rytprūsių girias ir ežerus, bekraštes pievas ir ūksmingas senas alėjas, neabejoju, kad jie liko tokie pat neprilygstamai gražūs kaip tada, kai ten gyvenau. Ko gero, aukščiausia meilės forma – mylėti neturint"[2].

ir emigracinės vyriausybės Londone narių. Dėl Japonijos, kuri daugiausia nedavė ramybės ligotam Rooseveltui, buvo susitarta, kad SSRS stos į karą Ramiajame vandenyne praėjus dviem trim mėnesiams po karo veiksmų Europoje. Slaptas protokolas suteikė sovietams teisę iš naujo užimti Kurilų salas. Tie susitarimai neturėjo tarptautinių sutarčių galios; tai buvo slaptos valstybių sąjungininkių veiksmų gairės. [„KYLHOLO" OPERACIJA]

Gydytojai kartais ginčijasi dėl tikslaus žmogaus mirties laiko: kada liovėsi plakti širdis, kada nustojo veikusios smegenys, plaučiai ar galūnės. Taip pat ir su politiniais organizmais. Trečiojo Reicho atveju Berlyno apsiaustis reiškė, kad ligonis ėmė dusti; Hitlerio savižudybė balandžio 30 dieną rodė, kad jokių vilčių pasveikti nebeliko; kapituliacija gegužės 8—9 dienomis buvo paskutinis galūnių trūkčiojimas. 1946 metų Niurnbergo tribunolą galima palyginti su lavono skrodimu.

Pagal Jaltos susitarimą Berlyno apgultis buvo patikėta Sovietų Armijai. Baigiamoji fazė truko tris savaites nuo balandžio 20-osios. Žukovas siuntė pastiprinimus nesiskaitydamas su nuostoliais; vien per šią operaciją jis tikriausiai neteko daugiau žmonių negu JAV armija per visą karą. Kilpai pradėjus trauktis įvairūs nacistų pareigūnai spruko. Hitlerio pavaduotojas Martinas Bormannas dingo ir niekas jo daugiau nematė. Vienas paskutiniųjų pakilti spėjusių lėktuvų pranyko su nacistų archyvų kroviniu. Berlynas priešinosi įnirtingai; tai buvo Varšuvos sukilimas, tik išvirkščias. Galų gale sovietų kareiviai iškėlė raudoną vėliavą virš sugriauto Reichstago.

Tūnantis bunkeryje Vilhelmštrasės ir Unter den Linden sankirtoje Hitleris ničnieko nežinojo, kas dedasi už jo sienų. „Jei karas bus pralaimėtas, — pasakė jis, — tauta taip pat žus"[120]. Jo įsakymai buvo perduodami į nereaguojantį vakuumą. Balandžio 29-ąją jis formaliai susituokė su Eva Braun, kuri prieš tai atsisakė

„KYLHOLO“ OPERACIJA

1945 metų vasarį Italijoje dislokuotos Aštuntosios Didžiosios Britanijos armijos majoras Denisas Hillsas buvo paskirtas Taranto karo belaisvių stovyklos komendantu. Jo žinioje atsidūrė 8 tūkstančiai 162-osios turkmėnų pėstininkų divizijos karių, laikomų „repatriantais“. Tuos raudonarmiečius vokiečiai Rytų fronte paėmė į nelaisvę; kentę badą ir kanibalizmą, jie galų gale pasisiūlė savanoriais į Vermachtą. Nuplaukęs kartu su jais į Odesą – čia juos reikėjo atgabenti pagal Jaltos susitarimą, Hillsas neabejojo, kad visi tokie namo siunčiami sovietų repatriantai pasmerkti mirti[1].

Gavęs kitas užduotis, Hillsas nuolat susidurdavo su dilema, kylančia kariui, kurio sąžinė neleidžia vykdyti įsakymo. Antai, kai iš La Specijos turėjo išplaukti į Palestiną garlaivis „Fede“, nelegaliai gabenantis žydų emigrantus, jis patarė viršininkams nepaisyti nurodymų ir leisti jiems išplaukti – taip ir buvo padaryta. „Norėjau užgesinti neapykantos žiežirbą, kol ji neperaugo į liepsną“[2].

Per „Kylholo“ operaciją (1946–1947) Hillsui buvo perduoti 498 karo belaisviai sovietai, iš kurių Ričionės stovykloje jam buvo įsakyta repatrijuoti į SSRS (1) visus asmenis, kurie vilkėjo vokiškomis uniformomis tuo metu, kai buvo paimti į nelaisvę, (2) visus buvusius raudonarmiečius ir (3) visus, padėjusius priešams. Hillsas prigalvojo tokių kategorijų, kaip „sukarintos organizacijos nariai“ ir slapčia ragino belaisvius bėgti, tad galų gale repatrijuoti reikėjo tik 180. Jiems išvykstant grupės vadovas rusas jam tarė: „Siunčiate mus mirti <...>. Demokratija mūsų neapgynė.“ „Jūs esate aukojami, – atsakė Hillsas, – užtat kiti dabar saugūs“[3].

Majoras Hillsas buvo vienas iš kelių britų karininkų, nepaisiusių sovietų repatriacijos komisijos reikalavimo dėl Riminyje laikomų ukrainiečių iš Waffen-SS Galicijos divizijos. Kai mirties bausmės nuosprendis divizijos kariams buvo atidėtas, divizijos vadas atsiuntė jam laišką dėkodamas „už be galo humanišką jūsų veiklą <...> ginant principus, vardan kurių ir prasidėjo Antrasis pasaulinis karas“[4]. Pagal tarptautinius įstatymus galiciečiai buvo Lenkijos, o ne SSRS piliečiai.

Hillsas prisipažino „laisvai interpretavęs taisykles“[5]. Netrukus kažkas pastebėjo, kaip jis auštant Triesto miesto aikštėje vartėsi kūliais ir salto; už netinkamą elgesį Hillsą teisė karo tribunolas ir pažemino laipsnį.

Sąjungininkų politika prievarta repatrijuoti daugybę vyrų, moterų ir vaikų, kad juos nužudytų Stalinas ir Tito, buvo pavadinta karo nusikaltimu. Drau slėnyje Austrijoje, kur 1945 metų birželį britų kariai smurtu suvarė į krūvą vadinamosios kazokų brigados vyrus ir jų išlaikytinius, įvyko masinės savižudybės. Bet tai buvo gerai slepiama, kol 1973 metais JAV dienos šviesą išvydo majoro Hillso raportas ir buvo atidaryti Didžiosios Britanijos archyvai. Solženicynas pavadino šį įvykį „paskutiniąja paslaptimi“. Plačioji visuomenė apie jį sužinojo tik iš knygų, išleistų po trisdešimt ar keturiasdešimt metų[6].

Ne taip seniai neįprastoje šmeižto byloje buvo priteista pusantro milijono svarų sterlingų iš grafo Nikolajaus Tolstojaus, „Ministras ir skerdynės“ autoriaus, rašiusio apie oficialų britų valdžios sąmokslą ir jo slėpimą. Ieškovas buvo ne ministras, apkaltintas

kazokų perdavimu sovietams, bet britų karininkas. Kai jam iškilo tokia pat problema kaip Hillsui, jis pasielgė ne taip kaip šis. Tačiau nė penso iš priteistos sumos karininkas negavo, kadangi atsakovai toliau bylinėjosi Europos teismuose[7].

Visada sunku įrodyti individo kaltę. Tačiau moralinis principas vienareikšmiškas. Jeigu „įstatymų klausymas" neišgelbėjo nuo bausmės Adolfo Eichmanno, jis negali būti pasiteisinimas ir antihitlerinės koalicijos sąjungininkų karininkams.

pasiūlymo bėgti. Kitą dieną jaunavedžiai nusižudė nuodais ir pistoleto šūviu. Šitaip jie išvengė Mussolinio ir jo meilužės likimo — išvakarėse juos Milane pakorė už kojų. Kai mirė Hitleris, rusai buvo mažiau nei už 200 metrų. Fiureris paliko įsakymą jo ir Braun kūnus sudeginti benzino pripiltoje duobėje ir trumpą testamentą:

> Netiesa, kad aš ar kas nors kitas Vokietijoje 1939 metais norėjome karo. Jo troško ir jį sukurstė tik tie tarptautiniai veikėjai, kurie buvo arba žydų kilmės, arba tarnavo žydų interesams <...>. Mirštu laiminga širdimi, žinodamas apie neprilygstamus žygdarbius, kuriuos fronte atliko mūsų kariai <...>. Pirmiausia aš raginu tautos vadovus <...> skrupulingai laikytis rasės įstatymų ir negailestingai priešintis visuotiniam visų tautų nuodytojui — tarptautinei žydijai[121].

Fiurerio ir jo žmonos palaikus KGB palaidojo Rytų Vokietijoje, o galop 1970 metais sudegino. Dvi neva Hitlerio kaukolės nuolaužos buvo ištrauktos iš sovietų archyvų 1993 metais.

„Pergalės Europoje" diena, arba VE (Victory in Europe), atėjo antrą gegužės savaitę. Nacistams ji reiškė sunaikinimą, jų dievų kerštą, vokiečių tautai — visišką pralaimėjimą. Vokiečių delegaciją, įteikusią kapituliacijos aktą, generolas Montgomeris priėmė savo palapinėje Liuneburgo dykvietėje; generolas Eisenhoweris priėmė oficialią kapituliaciją savo bazėje prie Reimso, o maršalas Žukovas — savo štabe Karlshorste. Vokietijos besąlyginės kapituliacijos laikas buvo paskirtas gegužės 8 vidurnaktį Grinvičo laiku (penktą valandą gegužės 9-osios rytą Maskvos laiku).

Kaip visuomet taikos paskelbimas ne visiškai atitiko tikrovę. Sąjungininkai vis dar kariavo Ramiajame vandenyne. Naujosios Meksikos dykumoje mokslininkai dar karštligiškai ruošėsi pirmajam atominės bombos bandymui. Atskirose Europos vietose tebevyko kovos. Prahoje užspeistus į kampą vokiečių dalinius pribaigė Vlasovo armijos kariai, perėję į sovietų pusę ir tikėjęsi, kad šitaip išvengs bausmės. Pasipriešinimo židiniai sovietų užkariautojams Rytų Europoje ir vakarinėje SSRS dalyje ruseno iki pat šeštojo dešimtmečio.

Po šešių savaičių, nuo liepos 17-osios iki rugpjūčio 2-osios, Potsdame Didysis Trejetas susitiko paskutinį kartą. Iš karo meto lyderių išliko vienintelis Stalinas, kuris įtarinėjo kapitalistines valstybes galint atsigręžti prieš jį. Priešingai visoms prognozėms, Churchillis pralaimėjo pokario rinkimus Didžiojoje Britanijoje ir konferencijoje jį pakeitė socialistas Clementas Attlee's. Rooseveltas mirė dar

prieš žlungant Vokietijai; jo įpėdiniu tapo dalykiškasis Harry's Trumanas. Šalių nesutarimai buvo tokie didžiuliai, kad pradinį sumanymą surengti taikos konferenciją teko padėti ant lentynos. Kai Trumano nurodymu melodramatiškai buvo pranešta apie sėkmingą amerikiečių atominės bombos bandymą, Stalinas nė nemirktelėjo.

Taigi Potsdame buvo sprendžiami vien praktiniai dalykai. Nutarta įsteigti Vokietijoje sąjungininkų Kontrolės tarybą keturių okupacinių zonų administravimui koordinuoti. Austrijai turėjo būti grąžinta nepriklausomybė, Prancūzijai grąžinti Elzasas ir Lotaringija, o Čekoslovakijai — Sudetų kraštas. Lenkijos siena eisianti Oderio ir Neisės upėmis — nesvarbu, nori ji to ar ne. Visi vokiečiai, gyvenantys ryčiau naujosios sienos, būsią išvyti. Visi į sąjungininkų nagus pakliuvę nacistų vadai turėjo stoti prieš Tarptautinį karo nusikaltimų tribunolą. Beveik jokiais kitais klausimais sąjungininkai negalėjo susitarti, tad nė nemėgino.

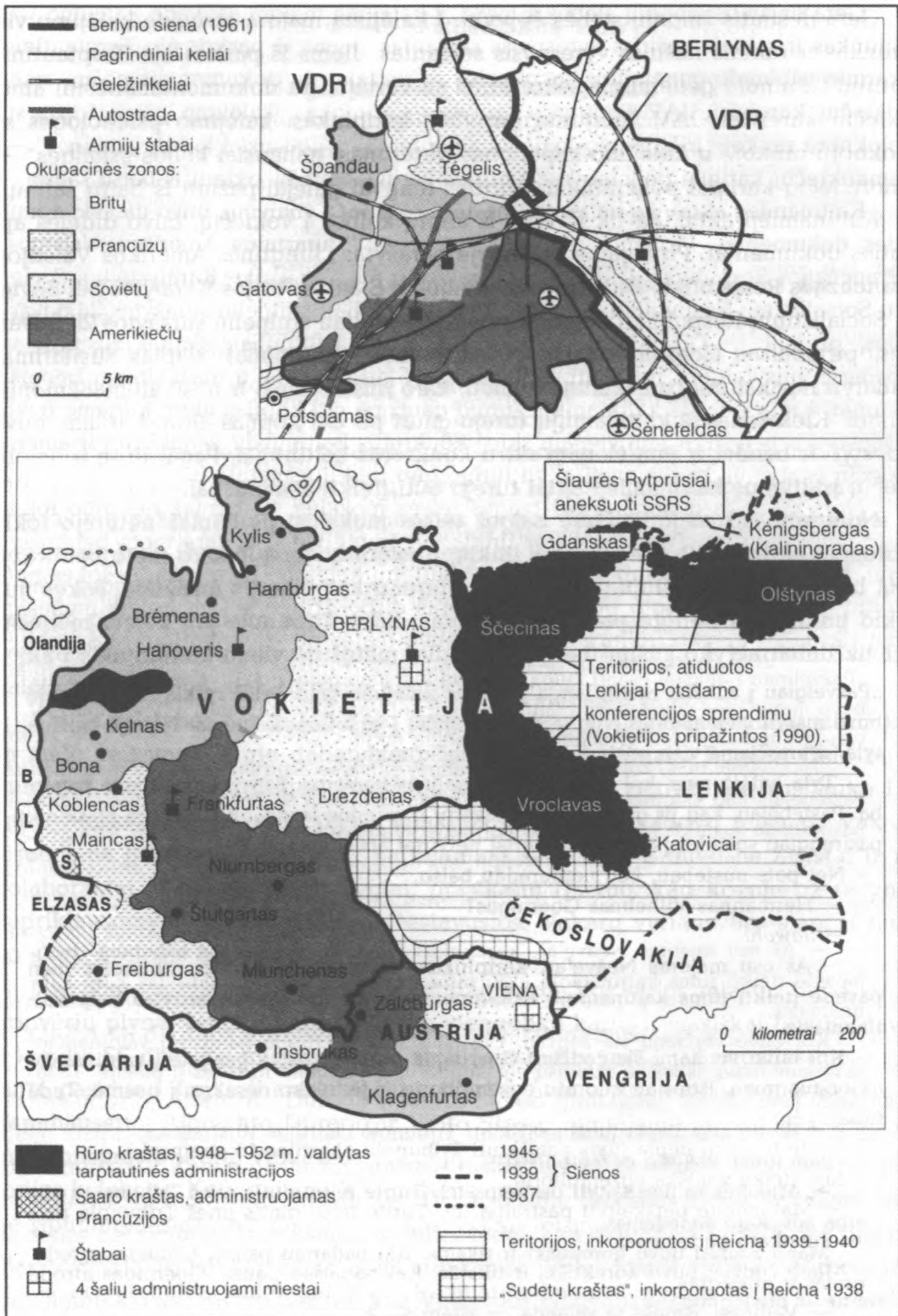
Tuo metu atstatymo procesas jau buvo gerokai įsisiūbavęs, o žmonės stengėsi viską pamiršti:

Po każdej wojnie
ktoś musi posprzątać.
Jaki taki porządek
Sam się przecież nie zrobi.
Ktoś musi zepchnąć gruzy
na pobocza dróg,
żeby mogły przejechać
wozy pełne trupów.
<...>
Fotogeniczne to nie jest
I wymaga lat.
Wszystkie kamery wyjechały już
na inną wojnę.
<...>
Ci, co wiedzieli,
o co tutai szło,
muszą ustąpić miejsca tym,
co wiedzą mało.
I mniej niż mało.
I wreszcie tyle co nic.

(Po kiekvieno karo
kažkas privalo apsikuopti,
šiokia tokia tvarka
pati neatsiras.
Kažkas juk turi nušluoti griuvenas
į kelio pakraštį,
kad galėtų pravažiuoti
lavonų pilni vežimai.
<...>
Tai nėra fotogeniška
ir trunka daug metų.
Visos kameros jau išvažiavo
į kitą karą.
<...>
Tie, kurie žinojo,
dėl ko visa tai atsitiko,
turi užleisti vietą kitiems,
kurie mažai težino.
Ir dar mažiau.
Ir pagaliau nė trupučio.)[122]

1945 metų spalio 19, penktadienis. Niurnbergas[123]. Miestą buvo užėmusi JAV kariuomenė. Amerikiečių pulkininkas perėmė vadovavimą miesto kalėjimui, dunksančiam už Teisingumo rūmų Fiurterštraseje. Iš 24 kaltinamųjų, įvardytų „Svarbiausiųjų vokiečių karinių nusikaltėlių teisme", 21 buvo laikomas to kalėjimo kamerose. Tą dieną jiems turėjo būti įteikti kaltinamieji aktai.

Užduotis buvo patikėta jaunam britų majorui, buvusiam karo belaisviui, kuris puikiai kalbėjo vokiškai. Įėjęs į kalėjimą prieš pat 14 valandą, jis pamatė trim aukštais išdėstytas kameras su grotuotais langeliais duryse. Prie kiekvienos kameros durų stovėjo sargybinis, prikišęs akį prie langelio. Viršutiniuose aukštuose praėjimai buvo uždengti vielos tinklu. Dvidešimt antras kaltinamasis neseniai nusižudė.

27 žemėlapis.
Pokario Vokietija (po 1945 metų)

Gera dešimtis žmonių stebės šį įvykį. Į kalėjimą majorą atsivedė kalėjimo viršininkas ir raktais nešinas vyresnysis seržantas. Jiems iš paskos ėjo Tarptautinio karinio tribunolo generalinis sekretorius su vertėju, du dokumentais nešini amerikiečių kareiviai, JAV Saugumo tarnybos karininkas, kalėjimo psichologas su bloknotu rankoje ir kalėjimo kapelionas liuteronas, galiausiai kelios „snaigės" — amerikiečių kariniai policininkai, kuriuos lengvai galėjai pažinti iš baltų šalmų.

Kaltinamieji aktai, ką tik išversti iš anglų kalbos į vokiečių, buvo didelės apimties dokumentai. Pirmame puslapyje parašyta: „Jungtinės Amerikos Valstijos, Prancūzijos Respublika, Didžiosios Britanijos ir Šiaurės Airijos Karalystė bei Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjunga prieš..." — toliau stulpeliu surašytos 24 pavardės, pirmoji — Göringo. Buvo pateikti keturi kaltinimai: slaptas susitarimas padaryti nusikaltimą, nusikaltimai taikai, karo nusikaltimai ir nusikaltimai žmogiškumui. Kiekvienas iš kaltinamųjų turėjo gauti po dvi kopijas akto, kuriame buvo išdėstyti ir bendri, ir jam vienam skirti konkretūs kaltinimai. Pagal britų ir amerikiečių įstatymus kaltinamieji aktai turėjo būti įteikti asmeniškai.

Nors jaunasis majoras buvo baigęs teisės mokslus, jis bemaž neturėjo tokių užduočių patirties. Pamatęs vielos tinklą, prisiminė vieną iš karo meto bendražygių, belgų lakūną, sučiuptą gestapo — Siurenų kalėjime jis nusižudė, šokęs nuo tokio tinklu neuždengto praėjimo. Majoras dirbo Tribunole jau keletą mėnesių, bet tik dabar atvyko į Niurnbergą ir nebuvo matęs nė vieno kalinio akis į akį:

> „Pažvelgiau į aukštai esantį langą pačiame kalėjimo gale. Prieš ryškią rudens saulę buvo matyti vien siluetas įvijų laiptų, vedančių į viršutines kameras. Tvyrojo amžina tyla, drumsčiama vien grėsmingai žvangančių raktų <...>
>
> Tyla lydėjo mus, kol priėjome prie galinės kameros. Sargybinis atidavė pagarbą. Pastebėjau, kad jis ginkluotas revolveriu ir gumine lazda <...> Kai kamerą atrakino, pasirengiau susitikti [su kaliniu, kuris] netvirtai atsistojo <...>
>
> Net pats nustebau, kad nepraradau balso.
>
> — Hermannas Vilhelmas Göringas?
>
> — *Jawohl.*
>
> — Aš esu majoras Neave'as, karininkas. Tarptautinis karinis tribunolas man pavedė įteikti jums kaltinamojo akto nuorašą, kuriame esate įvardytas kaip kaltinamasis.
>
> Kol buvo verčiami šie žodžiai, Göringas nutaisė rūsčią gangsterį vaidinančio aktoriaus miną. Ištiesiau nuorašo egzempliorių ir jis nieko nesakęs jį paėmė. Tada tariau jam:
>
> — Be to, man liepta jums paaiškinti Tribunolo chartijos 16 straipsnį.
>
> Jam įteikė vokišką egzempliorių.
>
> — Malonėkite perskaityti pastraipą (c). Turite teisę gintis prieš Tribunolą pats arba advokato padedamas.
>
> Mano žodžiai buvo korektiški ir tikslūs. Kai padariau pauzę, Göringas atrodė rimtas ir prislėgtas.
>
> — Vadinasi, išmušė ta valanda, — ištarė <...>.
>
> — Advokatą galite pasirinkti pats, arba jums paskirs teismas.
>
> Aiškiai mačiau, kad Göringas nesuprato <...> Tuomet jis tarė:
>
> — Nepažįstu jokių advokatų. Neturiu su jais nieko bendra. <...>

— Mano manymu, jums vertėtų turėti advokatą, kuris jums atstovautų. <...>
Göringas gūžtelėjo pečiais.
— Padėtis man atrodo gan beviltiška. Turiu labai įdėmiai perskaityti šį kaltinamąjį aktą, bet nesuprantu, kaip jis gali būti pagrįstas įstatymais. <...>
Praėjus kelioms valandoms nuo to laiko, kai išėjau iš Göringo kameros, kalėjimo psichologas daktaras Gilbertas paprašė užrašyti jam ant kaltinamojo akto egzemplioriaus savo autografą. Göringas parašė: „Nugalėtojas visada bus teisėjas, o pralaimėjusysis — teisiamasis"[124].

Taigi pagrindinė Niurnbergo teismų dilema buvo išsakyta jiems dar nė neprasidėjus.

1945 metų rudenį Europa gyveno be galo varganai. Pergalę pasiekę sąjungininkai padalijo nuniokotą Vokietiją į keturias okupacines zonas ir kaip įmanydami stengėsi išsaugoti vienybę. Britų ir amerikiečių išvaduotos Vakarų šalys — Prancūzija, Italija, Belgija ir Nyderlandai — stengėsi atkurti prieškarinio gyvenimo ryšius. Sovietų išvaduotos Rytų Europos valstybės jau pradėjo įsitikinti, kad išvadavimą pakeis nauja priklausomybės forma. Didžioji Britanija, vienintelė iš kariavusių šalių išvengusi okupacijos, neseniai išsirinko socialistų vyriausybę, kuri ėmė suprasti, kad pergalė neapsaugos nuo ryškaus statuso sumenkėjimo. JAV pasiekė pergalę ir nieko neprarado — to negalėjai pasakyti nė apie vieną Europos valstybę. Tik saujelė neutralių šalių, pradedant Ispanija ir baigiant Švedija, galėjo pasigirti šiek tiek tikresne nepriklausomybe.

Kelios valstybės per tą laiką jau surengė teismus, siekdamos nubausti už karo meto veiksmus, kurie dabar buvo laikomi nusikaltimais. Rugsėjį Osle buvo nuteistas mirtimi Quislingas; Paryžiuje spalio 9 tokio pat atpildo susilaukė Lavalis. Maskvoje jau birželį įvyko Lenkijos pogrindžio vadovų teismas; Vakarų visuomenė gerai nesuprato, jog kaltinamieji šioje byloje yra ne fašistai ir ne kolaborantai, o narsūs bendražygiai, prasikaltę tik tuo, kad kovojo už tėvynės nepriklausomybę. Užuot viešai protestavusios, Vakarų vyriausybės slapčia ragino skirti švelnias bausmes.

Niurnbergas, vienas seniausių ir būdingiausių Vokietijos miestų, buvo virtęs griuvėsių plyne: sąjungininkių aviacija vienuolika kartų jį masiškai bombardavo, o kai dvi SS divizijos nusprendė čia stoti į paskutinį mūšį, jas negailestingai privertė pasiduoti sunkioji amerikiečių artilerija. Šiame viduramžių minezingerių ir Tannhäuserio, Albrechto Dürerio ir Veito Stosso gimtajame mieste XIX amžiuje buvo nuspręsta įkurti Vokietijos muziejų, turintį puikią nacionalinio meno ir istorijos kolekciją. Ketvirtajame XX amžiaus dešimtmetyje nacistai Niurnberge rengė įspūdingiausias savo demonstracijas. Dabar teismo procesui jis buvo pasirinktas iš dalies dėl simbolinės reikšmės, iš dalies todėl, kad didingi jo Teisingumo rūmai per stebuklą išliko per visus bombardavimus. Surengdami teismą Niurnberge sąjungininkai akcentavo požiūrį, kad Vokietijos blogybių šaknys glūdi ne prūsiškajame militarizme (taip buvo manoma 1918 metais), o pačioje vokiečių tautos sąmonėje. Atrodo, teismo aplinka buvo skirta tam, kad vokiečiai gautų istorijos pamoką, kur kas skaudesnę, negu savo nusikaltimais nusipelnė teisiamieji.

Niurnbergas dar ir kitaip prisidėjo prie teismo – kaltinamuoju Nr. 8, Julium Streicheriu (g. 1885), kuris kaip nacistų *Gauleiter* valdė miestą 1933–1940 metais. Jis jau antrą kartą sėdėjo už grotų kalėjime už Teisingumo rūmų – kartą jau buvo patupdytas už tai, kad per vieną oficialų apsilankymą kalėjime tvirkino nuteistą berniuką. Kaip įsitikino prižiūrėtojai, jis buvo baisus lytinis iškrypėlis. Be to, visą gyvenimą J. Streicheris persekiojo žydus; jo „specialybė" – sieti seksą su antisemitizmu. Ėmęsis žygių prieš „rasinę taršą", jis sukūrė melagingą biocheminę teoriją – girdi, žydo spermos baltymai galį visam laikui „užteršti" kiekvieną moterį, į kurią patenka. Būdamas „Der Stürmer" redaktorius, jis nuolat vykdė kampaniją, turėjusią tikslą apsaugoti vokietaites nuo gundytojų žydų. Šį tikslą jis pseudomoksliškai argumentavo žurnale „Deutsche Volksgesundheit aus Blut und Boden". Streicheris buvo pagrindinis Niurnbergo įstatymų, draudusių Vokietijoje bet kokius žydų lytinius santykius su nežydais, iniciatorius. 1938 metais, per *Kristallnacht*, jis pasakė kalbą, ragindamas riaušininkus sekti šlovingu viduramžiais šiame mieste vykdytų pogromų pavyzdžiu. Anksti įstojęs į NSDAP, Streicheris buvo vienas iš nedaugelio nacistų vadovų, tujinęs Hitlerį. Tačiau jis peržengė ribą viešai pareiškęs, kad Göringo duktė gimusi po dirbtinio apvaisinimo. Įtūžęs Reicho maršalas paskyrė komisiją; toji atskleidė tokią siaubingą korupciją, kad pats Fiureris nesugebėjo išgelbėti savo *Gauleiter* ir tam teko tučtuojau išeiti į pensiją.

Sąjungininkams sunkiai sekėsi susitarti dėl karo nusikaltimų tribunolo surengimo. Prieš jį buvo nusistatęs Churchillis ir Henris Morgenthau, JAV finansų ministras. Kadangi nebūta jokio juridinio precedento, jie teigė būsiant geriau sušaudyti visus nacistų vadeivas per vieną masinę egzekuciją. Jų nuomones atmetė, mat Sent Džeimso (1942 m. sausis) ir Maskvos (1943 m. lapkritis) deklaracijose sąjungininkių vyriausybės susitarė dėl karo nusikaltimų teismų principo. Nustatyta politika turėjo per daug šalininkų, kad būtų galima jos nesilaikyti. Iš Didžiojo Trejeto ir Rooseveltas, ir Stalinas pasisakė už tribunolą. Taigi jis turėjo vykti. Tribunolas buvo reikalingas ir kaip „nuoširdus, bet naivus bandymas pritaikyti teisės principus"[125], ir siekiant parodyti beribę nugalėtojų galią. Jau anksčiau Stalinas naudodavo parodomuosius teismus Sovietų Sąjungoje kaip savo politinės pergalės įrankį, tad, be abejonės, jis nenorėjo praleisti progos panašiai pademonstruoti jėgą po savo didžiosios tarptautinės pergalės. Šiaip ar taip, Stalinas išlošė daugiausia, nes kitaip susiklosčius aplinkybėms jis pats lengvai galėjo atsidurti ant teisiamųjų suolo.

Tarptautinis karinis tribunolas buvo sudarytas dėl Potsdamo konferencijos susitarimų. Tribunolo įstatai paskelbti 1945 metų rugpjūčio 8-ąją, praėjus dviem dienoms, kai ant Hirosimos buvo numesta atominė bomba. Niurnbergo teismai buvo suplanuoti analogiškai kaip Japonijos vadovų teismai, turėję įvykti Tokijuje.

Įteikus kaltinamuosius aktus, teismas prasidėjo 1945 metų lapkričio 20 dieną. Pagrindinėje Teismo rūmų salėje įvyko 403 atviri posėdžiai; nuosprendžiai buvo perskaityti daugiau nei po dešimties mėnesių, 1946 metų spalio 1-ąją. Keturi sąjungininkų teisėjai, kuriems pirmininkavo seras Geoffrey's Lawrence'as, sėdėjo vienoje pusėje kartu su savo pavaduotojais, priešais, ant kaltinamųjų suolų, bud-

saugomi kariškių — dvidešimt vienas kaltinamasis; jie visi neigė savo kaltę. ıri sąjungininkių kaltintojai — amerikietis, britas, prancūzas ir rusas — sėdėılės viduryje kartu su pavaduotojais ir padėjėjais, apsupti gausybės vokiečių ›katų, raštininkų ir vertėjų. Viename salės šone buvo pastatyta paaukštinta rija publikai. Teismas vyko ir dokumentai buvo rašomi angliškai, vokiškai, ıcūziškai ir rusiškai. Taigi vienu metu dauguma teismo dalyvių galėjo klau; sinchroninio vertimo per ausines.

›e teismo salėje sėdinčių kaltinamųjų, Hitlerio pavaduotojas Martinas Bornas buvo teisiamas *in absentia*, kaip ir aštuonios organizacijos, paskelbtos kaltėliškomis: SS, SD, SA, gestapas, „NSDAP vadovybė", Reicho ministrų netas, generalinis štabas ir Vokietijos ginkluotųjų pajėgų vyriausioji vadovy- 3yla G. Kruppo atžvilgiu buvo sustabdyta, nes kaltinamasis sirgo nepagydo- .iga. Iš viso kaltintojai pateikė per 4000 dokumentų, 1809 rašytinius parody- ir pasitelkė 33 liudytojus. Jie taip pat parodė filmų ir šiurpių daiktinių ymų, tarp jų — lempų gaubtų iš žmogaus odos ir žmonių galvų, nelyginant ą pritvirtintų prie medinių lentelių. Gynyba pasitelkė 143 liudytojus ir pateiūkstančius rašytinių parodymų. 1946 metais paskelbtas teismo dokumentų das sudarė 43 tomus[126].

'radėdami teismą kaltintojai savo kalbose apeliavo į aukščiausius dorovės cipus, bet podraug užsiminė apie juridinius neaiškumus. Teisėjas Robertas ıcksonas pripažino, kad tribunolas „lig šiol neregėtas ir eksperimentinis". s Hartley Shawcrossas ragino pripažinti „įstatymų viršenybę", M. de Mentıs apeliavo į „tautų sąžinę". Generolas Rudenka kalbėjo apie „šventą milijoašistinio teroro aukų atminimą" ir „visų taiką mylinčių tautų sąžinę". Bene iausiai pasisakė Jacksonas, akcentavęs, kad būtų nedovanotina nieko nesi- „Civilizacija klausia: nejaugi įstatymai tokie pasenę, kad visiškai bejėgiai ;ti už tokio masto nusikaltimus <...>"[127]

'urint galvoje ribotą teismo galią, jo posėdžiuose buvo labai paisoma padoruır apdairumo. Vyriausiasis teisėjas Lawrence'as parodė teisėjams pavyzdį kuo dagiausiai elgdamasis su kaltinamųjų gynėjais ir rūsčiai papriekaištaudamas ntojams, kai to reikėdavo. Vienintelį kartą teisme kilo suirutė, kai Jacksonui kryžminę apklausą nepavyko sutramdyti Göringo. Negalėjo būti nė kalbos bendrus nuosprendžius, o kiekvienas kaltinamasis galėjo būti išteisintas.

:ikinamiausi parodymai buvo pateikti dėl karinių nusikaltimų ir nusikaltimų ɔiškumui. Čia įrodymai prieš nacistų partijos narius, ypač paremti jų pačių ımentais, buvo nenuginčijami. „Galutinio sprendimo" mirties stovyklos, ›sakomos pesudomedicininių tyrimų baisybės, neregėto masto masiniai žvėımai buvo taip rūpestingai aprašyti, kad apsirikti bemaž negalėjai. Silpniausi ymai buvo pateikti dėl bendro sąmokslo ir tais atvejais, kai gynėjai be didesvargo įrodydavo, kad tariami nusikaltimai — visai priimtini dalykai neprisomose valstybėse. Kaltintojams sunku buvo įrodyti, jog Hitlerio „slapti ikimai" su bendražygiais buvo rengiami nusikalstamais tikslais ar kad Vokieɔersiginklavusi todėl, kad turėjusi agresyvių kėslų. Tačiau tiesioginiai palygi-

nimai su sąjungininkėmis buvo draudžiami. Gynybai nebuvo leidžiama užsiminti apie Versalio susitarimų trūkumus, sąjungininkių antskrydžius ar sovietų žiaurumus. „Susirinkome čia teisti pagrindinius karinius nusikaltėlius, — pareiškė vyriausiasis teisėjas Lawrence'as, — o ne valstybes kaltintojas." Tuoj pat buvo pertraukiami tie, kurie mėgino kalbėti apie gyvenimo sąlygas sąjungininkių internavimo stovyklose ar tuo metu vykdomą prievartinį vokiečių iškeldinimą. „Gynyba bando iškelti klausimą, neva sąjungininkės pažeidinėjusios tarptautinius įstatymus, — 1946 metų gegužės 8 dieną rašė „The Times", — bet [prokuroras] pabrėžė, kad sutikus tai svarstyti jis būtų priverstas pateikti paneigimą remiančius parodymus, todėl teismo procesas nereikalingai užsitęstų."[128]

Sovietų kaltintojas pirmas iškėlė Katynės žudynių klausimą. Kai ginamųjų advokatams pavyko įrodyti, kad dauguma jo pateiktų faktų klaidingi, sovietų delegacija iškart atsisakė kaltinimų. [KATYNĖ]

Teismo dalyviai prisimena daug dramatiškų ir juokingų akimirkų. Kad ir tokią iškalbingą sceną: sėdėdamas kaltinamųjų suole Hessas bepročio žvilgsniu skaito brolių Grimmų „Pasakas". Kita nedidelė sensacija įvyko lapkritį, kai prie sovietų delegacijos neįspėjęs prisidėjo Andrejus Vyšinskis, Sovietų Sąjungos atstovas Jungtinėse Tautose, pasižymėjęs kaip pagrindinis Stalino prokuroras „valymo" teismuose ketvirtajame dešimtmetyje. Dauguma stebėtojų atkreipė dėmesį į šiurpų kontrastą tarp lemtimi dvelkiančios atmosferos teismo salėje ir visai šalia — viešbučio „Grand" bare — linksmai besiliejančio džino su tonika.

Amerikiečių saugumo darbuotojai paskyrė du psichiatrus ir vieną psichologą rūpintis kaltinamaisiais. Psichologas vykdydamas savo pareigas nustatė ginamųjų intelekto koeficientą:

Schachtas — 143; Seys-Inquartas — 140; Göringas — 138; Dönitzas — 138; von Papenas — 134; Raederis — 134; Frankas — 130; Fritzschė — 130; von Schirachas — 130; Ribbentropas — 129; Keitelis — 129; Spearas — 128; Jodlis — 127; Rosenbergas — 127; von Neurathas — 125; Funkas — 124; Frickas — 124; Hessas — 120; Sauckelis — 118; Kaltenbrunneris — 113; Streicheris — 106[129].

Paskelbti nuosprendžiai šiek tiek nustebino. Bankininkas Schachtas, propagandininkas Fritzschė ir buvęs vicekancleris von Papenas buvo pripažinti nekaltais dėl visų pareikštų kaltinimų, Reicho ministrų kabinetas, generalinis štabas ir Vokietijos ginkluotųjų pajėgų vyriausioji vadovybė — taip pat. Dönitzas, von Neurathas, von Schirachas ir Hessas buvo nuteisti kalėti nuo dešimties metų iki gyvos galvos. Göringas pripažintas „pagrindiniu karo agresoriumi" ir pripažintas kaltu dėl visų keturių pateiktų kaltinimų. Jis ir dešimt kitų buvo nuteisti pakarti. Sovietų kaltintojas nesutiko nė su vieno išteisinimu ir kalėjimo bausme. Visi nuteisti pakarti reagavo skirtingai. Jodlis karčiai tarė: „Aš to nenusipelniau". Ribbentropas pasakė: „Nebegalėsiu parašyti savo gražių memuarų". Hansas Frankas pareiškė: „Aš to nusipelniau ir tikėjausi"[130]. Psichologui paklausus Hesso, kokia bausmė jam paskirta, šis atsakė: „Neturiu supratimo. Tikriausiai mirties. Aš nesiklausiau"[131]. Göringas apgavo budelį — nusižudė pats, prarijęs dantų karūnėlėje paslėptą cianido kapsulę.

Mirties nuosprendis dešimčiai nuteistųjų buvo įvykdytas kalėjimo sporto salėje 1946 metų spalio 16 dieną. Dauguma pasmerktųjų mirė su patriotiniais žodžiais lūpose. Frankas sušuko: „Deutschland über alles!" Streicheris tarė: „Heil Hitler! Purim* 1946. Bolševikai pakars jus visus!", o paskui paprašė žmonos jo nepamiršti. Pasak gandų, JAV armijos budelis prastai atliko savo pareigą ir nuteistieji mirė ne iš karto; jų kūnai buvę kremuoti Dachau. Penki likę nuteistieji buvo perkelti į Špandau kalėjimą Berlyne, kuriame keturių šalių administracija išliko iki keistos Hesso mirties 1987 metais.

Nuo pat pradžių teismas susilaukė įvairiausios kritikos. Grynai politiniu požiūriu buvo nuogąstaujama, kad kaltinamieji bus paversti kankiniais. Taip neatsitiko nei Vokietijoje, nei niekur kitur. Per procesą buvo atskleistos tokios baisybės, kad pasidygėjimas nustelbė bet kokią užuojautą. Bemaž visi buvo vieningos nuomonės, kad jeigu kuris kaltinamasis ir per daug griežtai nubaustas, tai vieni niekai, turint galvoje nacistų nusikaltimus. Tačiau daugelis teisininkų ne juokais nerimavo dėl to, kad kaltinamosios išvados buvo *ex post facto* pobūdžio. *Nulla poena sine lege*. Buvo nepritariančių Jacksono teiginiui, esą tribunolas prisidedąs prie „tarptautinės teisės raidos"[132]. Juos taip pat baisiai piktino teismo savarankiškumo stoka. Blogą šlovę pelnė pati teisminė praktika: sąjungininkės parinko teisėjus, kaltintojus, teismo vietą ir diktavo teismui sąlygas. „Nors [teismai] turėjo teisingumo pavidalą, — priekaištavo senatorius Robertas Taftas, — iš tikrųjų jie buvo įrankis vyriausybių politikos, prieš daugelį metų nustatytos Jaltoje ir Teherane"[133]. Daug kas, ypač iš sąjungininkių kariškių, buvo įsitikinęs, kad garbingi vokiečių karininkai, tokie kaip admirolas Dönitzas, neturėjo sėdėti viename kaltinamųjų suole su tokiais aktyviais nacistais kaip Göringas ar Streicheris. Kai 1956 metais Dönicas buvo paleistas į laisvę, keli šimtai pasižymėjusių antifašistinės koalicijos veteranų, tarp jų net JAV admirolas Nimitzas, pareiškė jam užuojautą[134].

Nepasidavusius tuo metu vyravusioms nuotaikoms piktino tai, kad Vakarų spauda ir vyriausybinės organizacijos dažnai propagavo kolektyvinės kaltės idėją. Visi teisiamieji buvo nuolat vadinami „nusikaltėliais" gerokai prieš paskelbiant nuosprendžius. Blogiausia, kad Niurnbergo teismai apsiribojo įveikto priešo nusikaltimais, todėl iškilo neįveikiama kliūtis bet kokiam bendram ir nešališkam karo nusikaltimų ir nusikaltimų žmogiškumui tyrimui. Po jų visuomenė dar ilgai manys, kad tokių nusikaltimų negalėjo padaryti sąjungininkių atstovai.

Istorikus Niurnbergo procesas domina kaip istorinis įvykis ir kaip galimybė analizuoti praeitį teisiniais metodais. Jo šalininkai įsitikinę, kad „sužinojome tiesą"[135]. Jo kritikai teigia, esą atskleista mažiau nei pusė tiesos. Neapsiriksime teigdami, jog Niurnbergo procesas išsklaidė bet kokias abejones dėl nacistų nusikaltimų. Per jį taip pat buvo dokumentiškai užfiksuotas Vokietijos vaidmuo sukeliant Antrąjį pasaulinį karą — nebūtinai toks, kokį jį reikalavo vaizduoti kaltintojai. Kita vertus, kadangi Vokietijos veiksnys buvo nagrinėjamas skyrium nuo visų kitų, analizė neišvengiamai buvo šališka ir netvirta. Be to, daug kas buvo

---

* Žydų pergalės šventė, — *Vert. pastaba*

ıutylėta, tad augo klaidingas žmonių įsitikinimas, kad mažai ką beliko atskleisti. storinė medžiaga, išdėstyta kaltinamuosiuose aktuose, o vėliau — galutinio teisno sprendimo preambulėje — turėjo „nušviesti Tarptautinį karinį tribunolą lominančius klausimus". Tačiau ji buvo taip kruopščiai atrinkta, kad varė į nevilį net aršiausius nacizmo priešininkus. Antai publika buvo baisiausiai klaidinama, :ai nacistų—sovietų paktas buvo paminėtas tik kaip viena iš Vokietijos Reicho ulaužytų sutarčių. „Paskelbtą kaltinamąją išvadą, — rašė garsus to meto istori:as tą dieną, kai tas dokumentas buvo išdalytas kamerose sėdintiems nuteistieiems, — skaitai kaip istoriją, parašytą neistorikų"[136].

Niurnbergo procesas davė pagrindą ir priimtinai istorinei informacijai, ir daurybei akivaizdžių istorijos iškraipymų. Dėl Vakaruose propaguoto požiūrio į jį ir ovietinės cenzūros, kuriai jo išvados atstojo Evangeliją, Niurnbergo procesas ąpo specifinės penkiasdešimt metų vyrausiančios „Sąjungininkių istorijos schenos" citadele (žr. *Įžangą*). Tik po Solženicyno pasisakymų bei veikalų septinąjame dešimtmetyje ir devintojo dešimtmečio viešumo plačioji visuomenė ėmė uprasti, kad Niurnbergo kaltintojai buvo ne vien demaskavimo, bet nė kiek ne ırastesni slėpimo meistrai. Tai parodė Andrejus Vyšinskis, kai retą atvirumo akinirką per vieną priėmimą Niurnberge pasiūlė tostą: „Mirtis kaltinamiesiems!"[137] o partneriai iš Vakarų rusiškai, žinoma, nemokėjo. Jie nedvejodami išgėrė, o ıaskui paklausė, ką tasai sakė.

XII

DIVISA ET INDIVISA

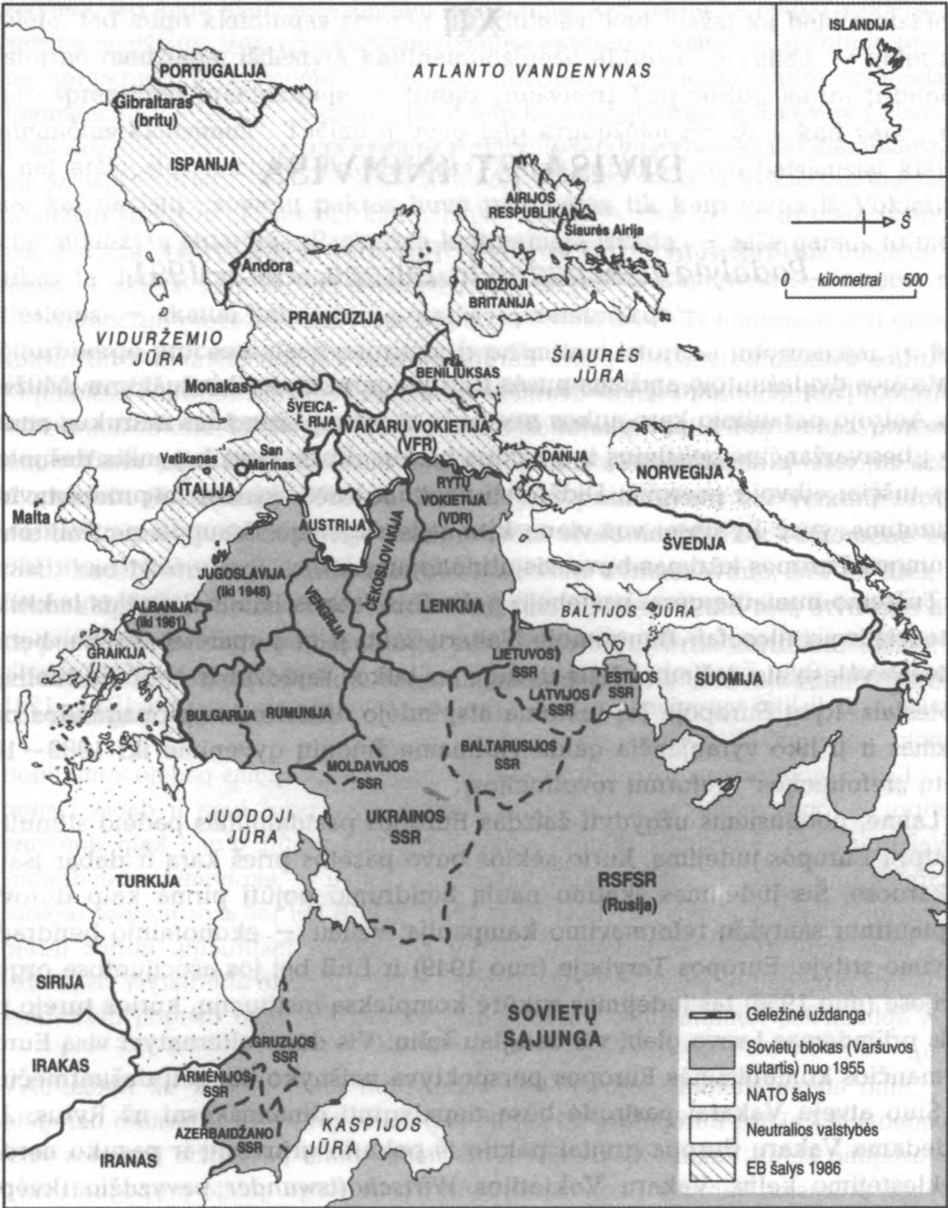
Padalyta ir nepadalyta Europa, 1945–1991

Antros dvidešimto amžiaus pusės Europa gerokai dvelkia tuštumu. Milžiniškos Antrojo pasaulinio karo aukos neatnešė saugumo: žemynas netrukus pasidalijo į besivaržančius politinius ir karinius blokus, kurie beveik penkis dešimtmečius tuščiai eikvojo energiją. Didžiuliai ištekliai buvo skiriami neproduktyvioms užduotims, ypač Rytuose; vos viena kita šalis sugebėjo išsaugoti neutralitetą, o vieningos Europos kūrimas buvo vis atidėliojamas.

Tuštumo nuojautą gerai pastebėjo pokariniai Jeanas Paulis Sartre'as ir kiti egzistencializmo filosofai. Daugumoje Vakarų šalių ji gan sparčiai išnyko, bet vėl atsivėrė vėlesniais dešimtmečiais drauge su taikos sąjūdžiu ir antibranduoliniais protestais. Rytų Europoje šią tuštumą atspindėjo oficialiosios propagandos optimizmas ir ji liko vyraujančia gaida vidiniame žmonių gyvenime iki 1989–1991 metų „refoliucijos" (reformų revoliucijos).

Laimė, norėjusiems užgydyti žaizdas Europos pasidalijimas padėjo stimuliuoti stiprų Europos judėjimą, kurio sėklos buvo pasėtos prieš karą ir dabar išaugo Vakaruose. Šis judėjimas skatino naują bendrumo pojūtį pirma kaip dorovinė tarptautinių santykių reformavimo kampanija, vėliau – ekonominio bendradarbiavimo srityje. Europos Taryboje (nuo 1949) ir EEB bei jos asocijuotose organizacijose (nuo 1956) tas judėjimas sukūrė kompleksą institucijų, kurios turėjo plėtotis priimdamos į savo glėbį vis daugiau šalių. Vis dėlto alternatyvi visą Europą apimančios komunistinės Europos perspektyva neišnyko daugelį dešimtmečių.

Šiuo atveju Vakarai pasirodė esą nepalyginti dinamiškesni už Rytus. JAV padedama Vakarų Europa greitai pakilo iš pokario griuvėsių ir pasuko neregėto klestėjimo keliu. Vakarų Vokietijos *Wirtschaftswunder* pavyzdžio įkvėptos valstybės, įkūrusios Europos Ekonominę Bendriją, be vargo galėjo propaguoti savo veiklos privalumus. Šalių, įeinančių į EEB, skaičius nuo 1956 iki 1983 metų išaugo dvigubai – nuo šešių iki dvylikos, daug kitų pateikė prašymus į ją priimti. Kol Kremlius vis prasčiau tvarkėsi su savo sustabarėjusia imperija, greitas Azijos ir Afrikos dekolonizavimas išvadavo Vakarų Europos imperijas ir šių dabar laukė nauja ateitis integruotoje Europoje. NATO vadovaujant, gynybiniai Vakarų Europos pajėgumai tvirtai laikėsi prieš sovietinę grėsmę, kuri darėsi vis mažiau tikėtina. Devintojo dešimtmečio pabaigoje atrodė, kad Europos sąjūdis baigia pasiekti brandą, kai tuo pat metu sovietų komunizmas gulėsi į mirties patalą.

28 žemėlapis.
Padalyta Europa, 1949 – 1989 metai.

Vis dėlto, nepaisant pasidalijimų, vieningos Europos sąvoka Rytuose buvo ne mažiau gyvybinga negu Vakaruose. Sovietų tironija pati to nenujausdama labai veiksmingai propagavo Europos idealą. Buvusio sovietinio bloko piliečiams didžiulį įspūdį darė maisto kalnai Vakarų Europoje; vis dėlto daug kas byloja apie tai, kad jų troškimas vėl prisijungti prie „Europos" kilo ne vien iš materialinių, bet ir iš dvasinių paskatų. „Europa turi du plaučius, – pareiškė slavų kilmės popiežius, – tad ji niekad lengvai nekvėpuos, kol nepanaudos jų abiejų"[1].

Perniek nuėjusius Europos metus galima tvarkingai suskirstyti į tris laikotarpius. Jie prasidėjo pokario eroje (1945–1948), kai išnyko antihitlerinės koalicijos sąjungininkų vienybė. Paskui atėjo keturi Šaltojo karo dešimtmečiai (1948–1989), o galų gale – stulbinantis Michailo Gorbačiovo valdymas Maskvoje (1985–1991). Apskritai galima sakyti, kad tie metai prasidėjo pergalės diena – 1945 metų gegužės 9-ąją – o baigėsi galutiniu Sovietų Sąjungos subyrėjimu 1991 metų gruodį. Tuo metu visos Europos tautos jau laisvai galėjo spręsti savo likimą.

* * *

Didžiojo aljanso pabaiga, 1945–1948

Europos pasidalijimas buvo numanomas pokario metais. Stalinas neklydo išpranašavęs, kad Rytų ir Vakarų socialinės ir politinės sistemos neišvengiamai sutaps su okupacinių kariuomenių išsidėstymu. Tačiau Europa pasidalijo ne iš karto. Iš pradžių pergalę pasiekę sąjungininkai turėjo aibę rūpesčių spręsdami labiausiai neatidėliotinas pabėgėlių, gyventojų perkeldinimo ir reparacijų problemas; jie buvo priversti bendradarbiauti kartu administruodami Vokietiją ir Austriją. Stalinas veikė atsargiai, įvairiose šalyse laikydamasis skirtingos politikos. Amerikiečiai irgi neskubėjo atskleisti savo ketinimų.

Priešingai negu 1918 metais, niekas įsakmiai nereikalavo visuotinės taikos konferencijos. Vokietija neturėjo vyriausybės, su kuria būtų buvę galima pasirašyti naują sutartį, o šalių vadovai, ypač Stalinas, visai nenorėjo iš naujo derėtis dėl milžiniškos naudos, kurią jis jau gavo. Todėl įvyko vienintelė taikos konferencija 1946 metų liepą–spalį Paryžiuje, sprendusi penkių mažesniųjų pralaimėjusių šalių – Italijos, Rumunijos, Bulgarijos, Vengrijos ir Suomijos – reikalus. Dienotvarkę sudarė sąjungininkių Užsienio reikalų ministrų taryba, iš esmės diktavusi sprendimų sąlygas. Visos pralaimėjusios valstybės privalėjo atiduoti dalį teritorijos. Italija neteko visų savo valdų Afrikoje, bet išsaugojo Pietų Tirolį.

Visos šios valstybės privalėjo mokėti milžiniškas kompensacijas, kurių bendra suma sudarė 1250 milijonų JAV dolerių, daugiausia – Sovietų Sąjungai ir Jugoslavijai. Nepaisydama sovietų priešinimosi, konferencija išreikalavo, kad Dunojus būtų paskelbtas tarptautiniu vandens keliu, o Triestas – laisvu uostu Jungtinių Tautų žinioje.

Trieste, vienintelėje Europos teritorijoje, dėl kurios atvirai ginčytasi po Antrojo pasaulinio karo, septynerius metus tvyrojo didžiulė įtampa. Zoną A, įskaitant

uostą ir miestą, užėmė britų kariai; į rytus nuo jos esanti zona B buvo jugoslavų rankose. Šis pasidalijimas galutinai buvo patvirtintas Italijos—Jugoslavijos sutartimi 1954 metų spalį (žr. III priedą, 87).

Pokario Europą užliejo pabėgėlių srautai. Ir nacistai, ir sovietai per karą vykdė masines deportacijas ir naudojo vergų darbą. Daugelis gyvų likusių deportuotų ir darbams išvežtų žmonių dabar atsidūrė laisvėje. Vien Vokietijoje buvo 9 milijonai tokių asmenų. Jie susigrūdę gyveno primityviose stovyklose, dažnai — barakuose, iš kurių neseniai išsikraustė karo belaisviai. Daugumą tokiose stovyklose sudarė žmonės iš Raudonosios Armijos neseniai okupuotų šalių; bijodami bausmės jie griežtai atsisakydavo grįžti į tėvynę. Jais rūpinosi JT Pagalbos pabėgėliams administracija ir pamažu išskirstė: pirma kaip „savanorius Europos darbininkus" po įvairius Vakarų Europos pramonės centrus, o vėliau pagal emigracijos planus — į Kanadą, JAV, Australiją ir Pietų Ameriką. Paskutinieji emigrantai išvyko tik 1951—1952 metais.

Po Europą blaškėsi ir daugybė kariškių, o Vakarų valstybės įstengė aprūpinti tik dalinius, kovojusius antihitlerinės koalicijos pusėje. Pavyzdžiui, generolo Anderso lenkų armijoje, kuri kaudamasi nusigavo į Italijos šiaurę, buvo šimtai tūkstančių vyrų su išlaikytiniais; jų namus užgrobė sovietai. 1946 metais buvo įsakyta visus juos atgabenti į Britaniją; čia jie buvo prijungti prie Lenkų perkeldinimo korpuso, nes turėjo gauti naują specialybę ir asimiliuotis[2]. Likimo ironija: Britanijoje prie jų prisidėjo buvę Galicijos Waffen SS kariai, kurie taip pat buvo nusigavę iki Italijos ir kurie, kaip prieškario Lenkijos piliečiai, nebuvo atiduoti sovietų valdžios atstovams. Daugumai buvusių Vermachto karių taip nepasisekė. Sovietų paimti į nelaisvę vokiečių kariai buvo išvežti į Gulagą ir ten jų laukė toks pat likimas kaip iš Vokietijos atvežtų buvusių karo belaisvių sovietų. (Vokiečių karo belaisvių likučiai buvo repatrijuoti 1956 metais.)

Vakarų sąjungininkės žinojo, kaip barbariškai komunistai elgiasi su žmonėmis, grįžtančiais iš užsienio, bet dažniausiai laikėsi politikos prievarta išvaryti visus asmenis, ir civilius, ir kariškius, kurių grįžimo reikalavo Stalinas. Pirmieji laivai su vokiečiams vergavusiais darbininkais, britų kariuomenės suimtais Normandijoje, slapčia išplaukė iš Liverpulio į Murmanską 1944 metų spalį. 1945 metų pavasarį Austrijoje sovietų piliečiai rimtai pasipriešino repatriacijai — įvyko masinės savižudybės. Sovietų piliečių grąžinimo buvo atsisakyta tik po to, kai šimtai tūkstančių, iš kurių reikėtų pažymėti Kazokų brigadą ir daugybę kroatų, buvo perduoti sovietams, nors beveik be abejonės visų jų laukė mirtis[3]. [„KYLHOLO" OPERACIJA] Nepasakysi, kad anglai ir amerikiečiai galėjo pasigirti visuomet gerai elgęsi su jų žinioje buvusiais karo belaisviais. Viename Amerikos 1945—1946 metų politikos tyrime teigiama, kad administracija pakeisdavo Vakarų Europoje laikomų karo belaisvių vokiečių statusą, siekdama apeiti Ženevos konvenciją, ir todėl nemaža jų dalis mirė visų apleisti ir užmiršti[4].

Potsdame numatytas apsikeitimas gyventojais prasidėjo 1945 metų rudenį. Beveik 9 milijonai vokiečių buvo išvyti iš savo namų Čekoslovakijoje ir Lenkijoje. Bejėgiai pabėgėliai tapo vietinių gyventojų keršto aukomis. Komunistų sau-

gumo tarnybos sutelkdavo vokiečių pabėgėlius buvusiose nacistų koncentracijos stovyklose. Dažniausiai čia su jais buvo prastai elgiamasi; mirusieji buvo skaičiuojami dešimtimis tūkstančių. Grūste sugrūdę pabėgėlius į transporto priemones, siųsdavo tiesiai į britų ir amerikiečių zonas Vokietijoje. Čia susikūrusios *Vertriebene verbände*, arba sričių „išvytųjų asociacijos", taps galinga antikomunistine jėga pokario politikoje. Sėkminga šių pabėgėlių asimiliacija buvo pirmas iš daugybės Vakarų Vokietijos stebuklų[5].

Rytuose vyko kompensuojamasis gyventojų persikėlimas. Ištuštėjęs Kenigsbergo miestas, pavadintas Kaliningradu, tapo Rusijos Sovietų Federacinės Socialistinės Respublikos anklavu ir jame apsigyveno sovietų kariškiai. Kokiems 2—3 milijonams lenkų buvo leista išvykti iš Sovietų Sąjungos aneksuotų kraštų toliau į Vakarus. Antai ištuštėjusiame Breslau mieste, pavadintame Vroclavu, apsistojo bemaž vien lenkai, išvyti iš Lvovo ir atvykę su viskuo: savo universitetu, meru, miesto valdžia ir liaudies muziejumi. Ir Lenkijoje, ir Čekoslovakijoje buvusiose vokiečių gyvenamose vietovėse būstą ir darbą lengvai susirasdavo skurdžiausi tų šalių klajūnai.

Pamokytos fiasko po Pirmojo pasaulinio karo, Vakarų valstybės nusprendė nereikalauti iš Vokietijos baudžiamųjų reparacijų. Sovietai — priešingai — siekė išspausti iš vokiečių kuo daugiau. Oficialiai Sovietų Sąjunga reikalavo 20 milijardų JAV dolerių, bet ji nelaukė nenusisekusių sąjungininkų derybų. Nuo pirmųjų okupacijos dienų sovietų reparacijos daliniai ėmė ardyti ir gabenti pramoninius įrengimus, geležinkelių bėgius ir riedmenis, elektros jėgaines ir gyvulius. Plėšikaujantys sovietai, pavieniai ir susitelkę į būrius, nejautė jokio skirtumo tarp Vokietijos ir sričių, atiduotų administruoti Lenkijai ir Čekoslovakijai.

Visoje Europoje žmonės norėjo suvesti sąskaitas su karo meto kolaborantais. Kartais tai buvo daroma įstatymiškai. Pierre'as Lavalis, Vidkunas Quislingas, Williamas Joyce'as (Lordas Ho-Ho), kunigas Tisas ir kiti buvo nuteisti mirties bausme. Nors susenęs maršalas Pétainas buvo nuteistas mirti, likusius metus jis nugyveno Jė saloje. Aršiausiai kolaborantai buvo persekiojami Nyderlanduose (čia suimta 200 000 įtariamųjų) ir Belgijoje, kur iš 634 000 sulaikytųjų 57 000 gavo vienokią ar kitokią bausmę, o tarkim, Austrijoje buvo teisiami 9000, iš jų 35 buvo skirta mirties bausmė. Tačiau gan dažnai žmonės keršijo patys. Italijoje partizanai nulinčiavo ar sušaudė tūkstančius fašistų. Prancūzijoje, kilus gaivališkai keršto bangai, buvo nužudyta mažiausiai 10 000 žmonių, dažnai — menkiausia dingstimi. Vakarų Vokietijoje, pasibaigus pagrindinių karo nusikaltėlių teismui Niurnberge (žr. 1040—1046 psl.), denacifikacija vyko lėtai. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje čia prasidėjo baudžiamieji teismo procesai. Visą septintąjį dešimtmetį vyko SS karininkų, vergų darbą naudojusių darbdavių ir koncentracijos stovyklų prižiūrėtojų teismai. Vis dėlto dauguma stambiųjų žuvų paspruko — su visais 9 milijonais nacistų susidoroti buvo neįmanoma.

Rytų Europoje komunistai prisidengdami kolaborantų valymu šalino savo priešininkus. Kelių iškilių nacistų ir kolaborantų likimas turėjo tapti pamoka kitiems: Aušvico komendantas Hössas 1946 metais buvo nuteistas ir pakartas Lenkijoje.

Kita vertus, daug menkesnių veikėjų išliko gyvi, jei sutiko pereiti į buvusių priešų pusę. Antai Bolesławas Piaseckis, Lenkijos fašistinės falangos lyderis, 1945 metais išėjo iš sovietų kalėjimo kaip komunistų kontroliuojamos psuedokatalikiškos organizacijos PAX vadovas. Didžioji dauguma Rytų Europos politinių kalinių, būriais suvarytų į Gulagą ar kitus komunistų kalėjimus su „fašistų" ar „kolaborantų" etikete, nė nemanė versti kailio. Neretai nacistiniai karo nusikaltėliai sėdėdavo vienoje kameroje su iškiliausiais pasipriešinimo judėjimo dalyviais[6]. Hitlerininkų koncentracijos stovyklas, tokias kaip Buchenvaldą, KGB vėl atidarė, kad galėtų slopinti naują neįtikusiųjų kartą.

Siaučiant suirutei, buvusį Reichą vis dėlto reikėjo kažkaip valdyti. Austrija iškart buvo atskirta. Nuginkluota, apkarpyta ir demilitarizuota Vokietija buvo padalyta į penkias dalis — keturias okupacines zonas ir Berlyną, šis taip pat buvo suskirstytas į keturis sektorius (žr. 27 žemėlapį 1041 psl.). Potsdame susitarta, kad centrinės Vokietijos vyriausybės nebus, todėl ekonominiam gyvenimui atgaivinti reikėjo saujelės ministerijų, kurioms tiesiogiai vadovautų sąjungininkų kontrolės komisija. Visi vietinės administracijos klausimai buvo sprendžiami komitetų, kuriems vadovavo britų, amerikiečių, prancūzų ar sovietų pareigūnai. Pirmas dvi žiemas didžiausias dėmesys turėjo būti skiriamas vien tam, kad šalis išgyventų. Didieji Vokietijos miestai buvo paversti griuvėsiais; reikėjo atstatyti kelius, geležinkelius ir tiltus. Kažkaip reikėjo išmaitinti ir aprūpinti pastoge penkiasdešimt milijonų žmonių, kurių penktadalį sudarė pabėgėliai.

Tačiau Vokietijos politika atgimė, pirmiausia — sovietų zonoje. Komunistų iniciatyvinė grupė, vadovaujama Walterio Ulbrichto (1893—1973), atvyko iš Maskvos mūšiams beveik dar nesibaigus. Kai vietiniai rinkimai 1945 metų gruodį parodė, kad socialistai sovietų zonoje turi pranašumą, komunistai atvirai juos užpuolė, suėmė jų lyderius ir nedavė maisto kortelių. Vienintelių laisvų rinkimų sovietų zonoje rezultatų niekas nepaisė; socialistus privertė susijungti su komunistais. Jau 1946 metų balandį šitaip įsteigta Vieningoji socialistų partija Ulbrichto vadovaujama taikėsi sukurti vienpartinę valstybę. Taip susiklosčius aplinkybėms tik trijose vakarietiškose zonose laisvai galėjo veikti trys gimstančios partijos, pradėjusios veiklą 1945 metais po sąjungininkų pasiūlymo „demokratiškai pakeisti" Vokietiją: daktaro Kurto Schumacherio SPD, daktaro Konrado Adenauerio Krikščionių demokratų sąjunga ir Laisvųjų demokratų sąjunga.

Ypač šlykščias machinacijas komunistai vykdė Lenkijoje. Jau nuo 1943 metų Vakarų valstybės užmerkė akis, kad nematytų kaip nukryžiuojama jų sąjungininkė Lenkija [KATYNĖ], o Jaltoje jos įteikė Lenkiją Stalinui ant lėkštelės. Padariniai buvo katastrofiški. Po Maskvos teismų 1945 metų birželį karo metų Pasipriešinimo dalyviai buvo masiškai suiminėjami, nekomunistinės partijos negailestingai persekiojamos, su pogrindžio likučiais kovojamas nuožmus pilietinis karas, o Jaltoje pažadėti „laisvi, nevaržomi rinkimai" nuolat atidėliojami. Šaliai vadovavo NKVD karininkas Bolesławas Bierutas (1892—1956), kuris apsimetinėjo „nepartiniu" lyderiu. Vienintelis Londono lenkų atstovas vyriausybėje neturėjo balso. Abejotino referendumo, surengto 1946 metų birželį, rezultatus užgožė žinia apie niekšiš-

ką pogromą, tyliai pritariant valdžiai įvykdytą Kelcuose. Kai galų gale 1947 metų sausį buvo rinkimai surengti, jų rezultatai buvo taip akivaizdžiai klastojami, kad protestuodamas JAV ambasadorius Varšuvoje tuoj pat atsistatydino[7].

Tačiau tikrieji Stalino ketinimai šiame regione tuo metu dar nebuvo aiškūs. Lenkijoje ir Jugoslavijoje komunistai elgėsi bjauriai (pastarojoje Titas sutriuškino savo priešininkus, surengęs jiems kruvinas keršto skerdynes), Čekoslovakijoje, Vakarų mylimojoje dukroje, — kiek geriau. Šaliai vis dar vadovavo Benešas ir jo užsienio reikalų ministras Janas Masarykas (1886—1948). Čekų komunistai turėjo daug sekėjų ir atrodė esą atsakingi partneriai valdančiojoje koalicijoje. Kitose Rytų Europos šalyse padėtis buvo visai neaiški. Respubliką skelbiančios konstitucijos buvo priimtos Vengrijoje, Bulgarijoje ir Albanijoje 1946-aisiais, metais vėliau — Rumunijoje. Mažai kas sielvartavo, kad išnyko paskutinės Balkanų monarchijos, kurios visos buvo susijusios su vokiečiais. Į bendrą komunistų įtakos padidėjimą, tarkim, Prancūzijoje ir Italijoje, buvo žiūrima kaip į natūralią reakciją prieš fašizmą. Nebuvo matyti ženklų, kad sovietai būtų parengę kokį konkretų planą.

Stalino atsargumą lengva paaiškinti. Vakarai, ypač JAV, vis dar buvo itin palankios nuomonės apie Sovietų Sąjungą, kuri buvo baisiai nusiaubta ir jai žūtbūt reikėjo atokvėpio. SSRS aneksavo 708 500 kvadratinių kilometrų užsienio teritorijų su 25 milijonais gyventojų, tad jai reikėjo laiko juos „išvalyti" ir parengti sovietinei gyvensenai. Svarbiausia, Sovietų Sąjunga dar neturėjo atominės bombos. Vien todėl bet kokia fizinė konfrontacija su amerikiečiais būtų buvusi pirmalaikė. Išmintingiausia taktika buvo laukti ir žiūrėti, ar amerikiečiai tesės savo pažadą išvesti iš Europos karius, ar netesės.

Amerikiečių politikai jau seniai nesutarė. Nemažai kongresmenų teigė, esą sovietų grėsmė gerokai perdėta ir europiečiams reikią leisti patiems spręsti savo žemyno problemas. Jų oponentai, tarp jų ir prezidentas Trumanas, pritarė paskutiniesiems Churchillio Fultone pasakytos kalbos žodžiams: „mūsų draugai rusai <...> niekuo taip nesižavi kaip jėga." Taigi dvejus metus amerikiečių politika buvo neapibrėžta. Konfrontacijos šalininkams teko įnirtingai grumtis. Jų ryžtą pamažu stiprino įžeidžiantis sovietų propagandos pobūdis, kenkėjiška sovietų šalininkų veikla, sovietų administracijos Vokietijoje trukdymai, atsisakymas sutikti su ekonominiais amerikiečių pasiūlymais bei britų nuotaikos. Galų gale jie paėmė viršų, kai po krizės Graikijoje 1947 metų pavasarį prezidentas Trumanas buvo priverstas priimti strateginį sprendimą. Amerikiečiams nerimą kėlė dar ir pergalingi komunistų žingsniai Kinijoje.

Vakarų Europos komunistų partijas smarkiai sustiprino pergalė prieš fašizmą. Ypač aktyviai jos veikė Prancūzijoje, Belgijoje ir Italijoje, kur daug kas žavėjosi jų vaidmeniu pasipriešinimo judėjime ir kur jas rėmė ketvirtadalis rinkėjų. Po to, kai komunistų bandymas įvykdyti perversmą Briuselyje 1944 metų lapkritį patyrė fiasko, jų strategija buvo dalyvauti parlamentų ir vyriausybių koalicijose. Tačiau 1947 metais gerai suplanuotų streikų Italijoje ir Prancūzijos šachtose banga sugriovė vyravusią darną. Buvo matyti, kad Stalino šalininkai Vakaruose kenkia demokratijos pažangai ir ekonomikos atkūrimui. Pusėtini santykiai tarp Vaka-

rų ir sovietų administracijų Vokietijoje iš pradžių pablogėjo, o paskui ir visai pašlijo. Jie negalėjo rasti bendros kalbos; Berlynas ir toliau liko suskaldytas į vienas kitam priešiškus sektorius. 1946 metų vidurį Vakarų valstybės stengėsi paversti tikrove vieningą Vokietijos ekonominę erdvę, numatytą Potsdame. Sovietai atsisakė prisidėti. Nuo to laiko trys vakarietiškos zonos ėjo savo keliu, padedamos Vokietijos ekonominės tarybos, 1947 metų birželį įkurtos remiant britams ir amerikiečiams.

Iki 1947 metų Persijoje ir Graikijoje šeimininkavo britai, bet staiga, spaudžiami rimtų krizių Indijoje, Egipte ir Palestinoje, žlunganti britų imperija nusprendė nebegalėsianti ten susitvarkyti. Persijos parlamentas nusprendė atmesti siūlymą, pagal kurį sovietų pajėgos būtų atitrauktos iš šiaurinių rajonų mainais už dideles naftos siuntas. Gresiant sovietų atsakomiesiems veiksmams, į Teheraną buvo atsiųsti amerikiečių patarėjai. Augo naujas sovietų—amerikiečių priešpriešos židinys. Graikijoje 1946 metų gegužę vėl suliepsnojo pilietinis karas. Komunistų sukilėliai stūmėsi į pietus iš bazių Albanijoje, Jugoslavijoje ir Bulgarijoje. Britanijos išlaidos karališkosios vyriausybės Atėnuose gynybai nepaprastai išaugo; Londonas kreipėsi finansinės pagalbos į Vašingtoną. JAV ne tik negalėjo rengtis pasitraukimui iš Europos — jų prašė užsidėti pasipriešinimo komunistinei ekspansijai naštą. Galia pasaulyje netrukus lemtingai persiskirstys.

Prezidento Trumano atsakas buvo vienareikšmiškas. Prašydamas kongresą skirti 400 milijonų dolerių ekonominei pagalbai Graikijai ir Turkijai, jis išdėstė tvirtos naujos politikos principus. „JAV turi laikytis politikos, — pareiškė jis, — padėti laisvoms tautoms, kurios priešinasi jas pavergti siekiančioms ginkluotoms mažumoms ar išoriniam spaudimui". Ši 1947 metų kovo 12 paskelbta Trumano doktrina parodė, kad Amerika savo noru imasi vadovauti laisvajam pasauliui. Ji padarė galą ilgai trukusiam neryžtingumui ir užtikrino, kad Amerikos kariai dar ilgai liks Europoje. Trumano nuostatą komunizmo atžvilgiu imta vadinti „tramdymu" — nauja prieškarinio *cordon sanitaire* versija. Ji bemaž sutapo su mintimis, išsakytomis analizėje, pavadintoje „Sovietų elgesio ištakos", kurią 1947 metų liepą anonimiškai išleido patyręs diplomatas George'as Kennanas. Joje buvo raginama „sumaniai ir budriai naudoti atsakomąją jėgą <...> reaguojant į sovietų politikos permainas ir manevrus". Doktrina buvo grynai gynybinė; joje nebuvo nė užuominų apie Trečiąjį pasaulinį karą, kurį pradėti ragino kai kurie karštakošiai[8].

Tuo metu JAV parengė dosnų ekonominį planą, siekdamos aktyviau dalyvauti ne tik politinėje, bet ir kitose Europos gyvenimo srityse. 1947 metų birželio 5 dieną, sakydamas kalbą mokslinių laipsnių suteikimo Harvardo universitete proga, Trumano valstybės sekretorius generolas George'as Marshallas atskleidė Europos atkūrimo programos planus. „Logiška, — teigė jis, — kad JAV darys viską, ką gali, kad padėtų grąžinti pasauliui normalią, sveiką ekonomiką, be kurios negali būti politinio stabilumo ir užtikrintos taikos". Skirtingai negu trečiajame dešimtmetyje, JAV dabar siūlėsi finansuoti Europos atkūrimą bendram labui. Marshallo planas buvo vykdomas ketverius metus — nuo 1948-ųjų iki 1951-ųjų pabaigos. Šešiolikai į jį įtrauktų šalių buvo išleista iš viso 12,5 milijardo dolerių. Lėšoms

tvarkyti prireikė įsteigti Ekonominės plėtros ir bendradarbiavimo organizaciją (EPBO), kuri reikalavo, kad paramą gaunančios šalys plėtotų gamybą bei prekybą ir pačios įneštų indėlį į plano įgyvendinimą. Nors ketvirtis lėšų turėjo būti skirta Didžiajai Britanijai, o penktadalis Prancūzijai, paramos susilaukė ne tik antihitlerinės koalicijos narės, bet ir neutralios šalys, net buvę priešai. Istorija nežino kito taip gerai apgalvoto, bet savanaudiškų paskatų padiktuoto poelgio.

SSRS pasmerkė Marshallo planą kaip kapitalistų klastą. Maskva atsisakė dalyvauti jį įgyvendinant ir įsakė savo kontroliuojamoms šalims sekti jos pavyzdžiu. Todėl vis didėjantį politinį susiskaldymą pagilino dar ir ryškūs ekonomikos skirtumai. Šešiolika Vakarų Europos valstybių, gavusių naudos iš Marshallo plano, darė sparčią pažangą; Sovietų Sąjunga ir nuo jos priklausančios šalys savo valia buvo izoliuotos nuo viso pasaulio.

Vieningos Europos judėjimo šaknis galime įžvelgti dar septynioliktame amžiuje. Bet tautinių valstybių ambicijos sužlugdė visus praktinius žingsnius šia kryptimi. Europiečiams teko išgerti karčią pralaimėjimo ir pažeminimo taurę, kol pavyko įgyvendinti pirmųjų idealistų svajas. Jiems teko prarasti imperijas ir viltis turėti imperijas, kol vyriausybės prioritetiniu uždaviniu ėmė laikyti sambūvį su kaimynais.

Ne visuomet prisimenami moraliniai vieningos pokarinės Europos judėjimo aspektai. Vieną jo srautą sudarė likę gyvi Vokietijos pasipriešinimo nacizmui dalyviai, kuriems itin didžiulę reikšmę įgavo tautų susitaikymas. Jiems pastoriaus Martino Niemöllerio Kaltės deklaracija, suformuluota per Vokietijos evangelikų bažnyčios konferenciją Štutgarte 1945 metų spalį, buvo nepaprastai svarbus aktas. Kitą srautą sudarė kelios radikalios Prancūzijos katalikų organizacijos, įkvėptos pacifistų judėjimo patriarcho Marco Sangnier (1873—1950), kurio draugija Gratry perėmė kunigo Lamennais idėjas. Tris dešimtmečius Sangnier kovojo už „un nouvel état d'âme international" („naują tarptautinę mąstyseną"). Jis buvo Roberto Schumano gurus, turėjęs didelės įtakos prancūzų okupuotos Vokietijos zonos politikai. 1947 metų rugpjūtį Montrė įvyko steigiamoji Europos federalistų sąjungos konferencija, kurioje dalyvavo apie 50 aktyvistų grupių. Dar vieną — grynai anglosaksišką — srautą sudarė prieškarinė Oksfordo grupė, vadovaujama Lionelo Curtiso, Karališkojo tarptautinių santykių instituto įkūrėjo, ir aktyvus antikomunistinis Moralinio persiginklavimo judėjimas.

Tačiau 1945 metais didžiausių sunkumų kilo dėl Didžiosios Britanijos ir Amerikos vyriausybių ketinimų. Londonas ir Vašingtonas politiškai viešpatavo Vakarų Europoje. Jie lengvai galėjo imtis vadovauti kuriant naujas Europos institucijas ar atvirkščiai — tam priešintis. Tačiau nedarė nei vieno, nei kito. Tarptautinio bendradarbiavimo srityje daugiausia žvalgytasi į Jungtines Tautas; politikoje jiems nerūpėjo niekas — tik vis didėjanti konfrontacija su Stalinu. Jokios konkrečios Europos vizijos jie nematė.

Tačiau neiškart susivokta, kad dvi galiūnės nesiekia vieningos Europos. Churchillio veikla pirmaisiais pokario metais rodė, kad britai oficialiai rems šią idėją. Tik vėliau išaiškėjo, kad valdančiosios Didžiosios Britanijos leiboristų partijos

ir Churchillio pažiūros nesutampa. Leiboristai tik rėmė diskusijas, po kurių buvo įkurta Europos Taryba (žr. toliau). Jų partijos brošiūroje, pavadintoje „Europos vienybė" (1950), buvo akcentuojama, jog negali būti nė kalbos apie tai, kad Britanija atiduos „bent kruopelę savo suvereniteto". Iš pažiūros amerikiečiai irgi buvo kupini gerų ketinimų. Atrodė, kad EPBO, per kurią buvo įgyvendinamas Marshallo planas, bus pirmas žingsnis Europos integracijos link. Tik 1949—1950 metais, kai pagalba pagal Marshallo planą ėmė menkėti, paaiškėjo, kad ir amerikiečių, ir britų interesai riboti.

Pirmas iškilus asmuo, įžvelgęs, kur link eina Europa, buvo Winstonas Churchillis. Šis karo meto lyderis, kuriuo labiausiai žavėjosi Europa, 1945 metų liepą atstumtas rinkėjų turėjo į valias laiko apmąstymams. „Kas ta Europa? — rašė jis. — Krūva griuvėsių, laidojimo rūsys, židinys, iš kurio sklinda maras ir neapykanta". 1946 metais, dviejose labai reikšmingose kalbose, kurios paaiškės buvusios pranašingos, jis išsakė tuo metu ne itin priimtiną požiūrį. Kovo 5 dieną Vestminsterio koledže Fultone (Misurio valstijoje), prie šono stovint prezidentui Trumanui, jis prabilo apie „geležinę uždangą":

> Nuo Ščecino prie Baltijos jūros iki Triesto prie Adrijos nusileido ir visą žemyną perskyrė geležinė uždanga. Už šios ribos — senų Vidurio ir Rytų Europos valstybių sostinės: Varšuva, Berlynas, Praha, Viena, Budapeštas, Belgradas, Bukareštas ir Sofija. <...> Tai tikrai ne ta išvaduota Europa, dėl kurios sukūrimo kovėmės[9].

Churchillis atmetė tikimybę, kad sovietai netrukus gali pulti Vakarus, bet buvo įsitikinęs, jog Maskva siekia „neribotos ekspansijos". Jis ragino „laiku imtis veiksmų", kurių nebuvo imtasi dešimčia metų anksčiau prieš nacistinę Vokietiją. JAV buvo „bemaž visuotinai priešiškai" nusiteikusios prieš tokius pareiškimus[10]. Londono „The Times" baisiausiai jam nepritarė ir pareiškė, kad „Vakarų demokratija ir komunizmas daug ko gali pasimokyti kits iš kito"[11].

Rugsėjo 19 dieną Ciuriche Churchillis paragino sukurti „savotiškas Jungtines Europos Valstijas". Pasak jo, laiko, ko gero, liko nedaug: atominių ginklų plitimas gali sustiprinti esamą susiskaldymą. Pirmuoju žingsniu turįs tapti Prancūzijos ir Vokietijos bendradarbiavimas. „Jei kursime Jungtines Europos Valstijas, — pareiškė jis, — <...> pradėti privalome dabar"[12]. „Europos šeimos" ateitis priklausanti nuo „milijonų ryžto daryti ne bloga, o gera". Taigi Churchillio raginimas buvo pagrįstas ne ekonominiais ar politiniais, o dorovės motyvais. „The Times" šaipėsi iš šio „piktinančio siūlymo". „Net Vakarų Europoje, — teigė laikraštis, — esama mažai ženklų, rodančių, kad vienybė, apie kurią taip daug kalbama, <...> artėtų." Prieškario vieningos Europos judėjimo pradininkas grafas Coudenhove-Kalergis buvo vienas iš nedaugelio, pasveikinusių Churchillį. „Dabar, kai *jūs* iškėlėte Europos klausimą, — rašė jis, — vyriausybės nebegali jo ignoruoti"[13].

Tuo metu skelbdamas savo strateginę viziją Churchillis kaip būtiną sąlygą nurodė „brolišką sąjungą" trijų persipynusių apskritimų — Britų Sandraugos, „Europos Sąjungos" ir JAV. Didžioji Britanija turėjo tapti „gyvybiškai svarbia jas jungiančia grandimi". Jis teisingai nurodė prieštaringus interesus, ateinančiais dešimtmečiais sukelsiančius neregėtą įtampą, nes Britanijos užsienio politika bus tempiama trimis skirtingomis kryptimis vienu metu.

Dėl Churchillio pažiūrų niekam nekilo abejonių išrenkant jį pirmininkauti Hagoje 1948 metų gegužės 7—10 dienomis privačiai surengtame Europos Kongrese. Maždaug 800 iškilių svečių prašė apsvarstyti Europos vienybės stokos problemas. Kongrese dalyvavo didelė Vokietijos delegacija, vadovaujama Konrado Adenauerio. Kultūros komisijai pirmininkavo Salvadoras de Madariaga, ištremtas Ispanijos ministras ir rašytojas. Per debatus kongreso dalyviai pripažino „viršnacionalumo" principą: būtinybę valstybėms atsisakyti dalies savo suvereniteto bendrų institucijų labui. Savo kalboje Churchillis iškėlė didingiausius idealus:

Mes privalome paskelbti misiją ir planą vieningos Europos, kurios moralinė koncepcija pelnytų visos žmonijos pagarbą ir dėkingumą ir kuri būtų tokia stipri fiziškai, kad niekas neišdrįstų kėsintis į ramų jos viešpatavimą. <...> Viliuosi išvysti tokią Europą, kurioje kiekvienos šalies vyrai ir moterys manys, kad būti europiečiu ir būti jų tėvynės piliečiu — tapatūs dalykai ir kad bet kuriame šių bekraščių valdų kampelyje jie nuoširdžiai galės pasakyti: „Čia jaučiuosi kaip namie".

Iškalbingai pasisakė ir de Madariaga:

Ši Europa turi gimti. Taip ir bus, kai ispanai sakys „mūsų Šartras", anglai — „mūsų Krokuva", italai — „mūsų Kopenhaga", o vokiečiai — „mūsų Briugė" <...> Tada Europa gyvuos, nes tada Dvasia, vedanti Europą į priekį, bus ištarusi kūrybinės galios žodžius: „FIAT EUROPA!"[14]

Kongreso dalyviai, be abejo, pernelyg įsijautė, paveikti savo pačių entuziazmo, tačiau baigiamajame komunikate buvo raginama imtis praktinių veiksmų: sukurti Europos Asamblėją ir įsteigti Europos Žmogaus teisių teismą; buvo sudarytas komitetas, kuris turėjo siekti, kad Kongreso tikslai nebūtų pamiršti. Pastaroji organizacija pasivadins „Europos vienybės judėjimu" — išties ji taps šio judėjimo pirmtake. Be Churchillio, jo garbės pirmininkai buvo Schumanas (Prancūzija), De Gasperis (Italija) ir Spaakas (Belgija). Jie privalėjo išsiaiškinti, ar šalių vyriausybės pritars jų idėjoms. Turint galvoje SSRS agresyvumą, paramos buvo galima tikėtis tik iš Vakarų vyriausybių (žr. toliau).

Taigi 1947 metams baigiantis Churchillio „geležinė uždanga" ėmė virsti tikrove. Jei kokių abejonių dar ir buvo likę, jas išsklaidė trys įvykiai: Kominformo (Komunistų ir darbininkų partijų informacinio biuro) sukūrimas, komunistų perversmas Prahoje vasarį ir Berlyno blokada.

1947 metų spalį susirinkę Lenkijos kalnų kurorte Šklarska Poremboje, komunistų delegatai iš SSRS, Rytų Europos, Prancūzijos ir Italijos įsteigė Komunistinį informacijos biurą. Jo tikslas buvo koordinuoti broliškų partijų strategijas. Likusiam pasauliui jis atrodė įtartinai panašus į atgaivintą Kominterną, griaunamąjį įrankį, naujo ideologinio puolimo pranašą.

Komunistų perversmas Prahoje įvyko 1948 metų vasarį. Čekų komunistai buvo valdžioje kartu su socialistais dvejus metus, bet matydami, kad socialistai gauna vis daugiau balsų, išsigando, jog jų įtaka netrukus sumenkės. Kita vertus, dalyvaudami kuriant tikrai demokratišką santvarką, jie negalėjo paimti viršaus manipuliacijomis kaip kaimyninėje Lenkijoje; taigi griebėsi jėgos. Gatvėse pasirodė ginkluoti darbininkai ir milicininkai. Sklido gandai, esą Tarybinės Armijos

įgulos ruošiasi veikti. Politikai nekomunistai buvo suimti, o jų partijos išvaikytos. Janą Masaryką nužudė išmetę pro jo ministerijos langą. Komunistų vadeiva Klementas Gottwaldas pareiškė, girdi, „viskas ėjosi kaip iš pypkės". Kaip visada nuolankus prezidentas Benešas nesipriešino. Antrą kartą per dešimtmetį pati perspektyviausia Rytų Europos demokratija buvo nuversta, nepaleidusi nė vieno šūvio, kad apsigintų. Vakarai išsigando. Bijodamos sovietų puolimo, penkios Vakarų Europos šalys 50-čiai metų sudarė aljansą, kuris turėjo bendradarbiauti ekonominėje ir karinėje srityje. 1948 metų kovo 17 dienos Briuselio paktas, pasirašytas Didžiosios Britanijos, Prancūzijos ir Beniliukso šalių, tapo besiformuojančių naujų saugumo struktūrų pirmtaku.

Paskutinis smūgis buvo suduotas Vokietijoje. Šalies Ekonominė taryba rengė naują planą. Tarp pagrindinių pasiūlymų buvo numatyta radikali valiutos reforma: dešimt senųjų Reicho markių turėjo būti keičiamos į vieną naująją Vokietijos markę, be to, turėjo būti įsteigtas naujas centrinis bankas — *Bundesbank* pirmtakas *Bank Deutscher Länder* (BDL). Sovietų įgaliotasis atstovas maršalas Sokolovskis nenorėjo apie tai nė girdėti. 1948 metų kovo 20 dieną jis su savo padėjėjais išėjo iš Sąjungininkų kontrolės komisijos ir daugiau nepasirodė. Didžiojo Aljanso dainelė buvo sudainuota.

Stalinas pasiekė ribą, kai santūrumas nebedavė vaisių. Sovietų diplomatijai nepavyko nei įtikinti amerikiečius pasitraukti iš Europos, nei sukliudyti vis didėjančiai Vakarų kontroliuojamų Vokietijos zonų integracijai. Aktyviai Amerikos padedama, Vakarų Europa galėjo tik sustiprėti. Taigi atėjo metas Rusijos lokiui užriaumoti. Sovietų Armija negalėjo rizikuoti tiesiogiai puldama, bet ji galėjo parodyti savo galią pažeidžiamam ir labai didelę simbolinę reikšmę turinčiam Berlyno miestui. 1948 metų balandžio 1-ąją sovietų patruliai ėmė trukdyti eismą „koridoriuje", jungiančiame Berlyną su Vakarų zonomis, bet nieko nepešė. Birželio 18 dieną įvestos Vokietijos markės ir įsteigtas BDL. Komunistų manymu, tai buvo agresijos aktas; 24 dieną sovietų kareiviai visiškai atitvėrė Berlyną, idant į jų zoną neįsibrautų naujieji pinigai. Vokietijos sostinė buvo užblokuota; blokada tęsis 15 mėnesių. Prasidėjo Šaltasis karas.

Vakarų Europa, 1945—1985 metai

Pokario Vakarų Europą lengva apibūdinti. Ją sudarė šalys, kurios nebuvo okupuotos Sovietų Armijos ir kurių nekontroliavo komunistai. Tačiau tas šalis buvo galima suskirstyti į dvi aiškiai apibrėžtas grupes. Vieną sudarė neutralios šalys, neįstojusios į įvairias karines ir ekonomines to meto sąjungas, o didesniąją — tos, kurios tapo Šiaurės Atlanto sutarties organizacijos (NATO) ar Europos Ekonominės Bendrijos (EEB) arba abiejų narėmis (žr. III priedą, 106).

Vakarų Europa pasižymėjo ir tuo, kad 1945 metais ji vis dar buvo kolonijinių imperijų būstinė. Tiesą sakant, išskyrus JAV ir SSRS, kurių imperializmas netradicinio pobūdžio, visos imperinės valstybės buvo Vakarų Europos šalys. Iš Vokietijos užjūrio kolonijos buvo atimtos 1919 metais. Tas pats likimas Italiją

ištiko 1946 metais. Tačiau britų, olandų, prancūzų, belgų ir portugalų imperijos išliko bemaž tokios, kokios buvo. Šių imperijų subyrėjimas pirmaisiais pokario metais – pagrindinis besikeičiančios Europos vaizdo elementas. Dekolonizacija – būtina išankstinė sąlyga, be kurios negalėjo susikurti nauja Europos Bendrija, sudaryta iš lygių demokratiškų partnerių.

Antrojo pasaulinio karo metu ir iškart po jo daug Europos imperialistų tikėjosi sugebėsią išsaugoti ar atkurti savo imperijas. „Pirmuoju Jos Didenybės ministru tapau ne tam, kad vadovaučiau likviduojant britų imperiją", – sakė Churchillis. Vis dėlto jam teko šis vaidmuo.

Karui pasibaigus Europai pasidarė beveik neįmanoma išsaugoti savo imperijų dėl daugelio priežasčių. Kolonijinių tautų elitas, kurio didelė dalis mokslus baigė Europoje, pamatė savo valdovų tautiškumą ir demokratiškumą, tad dabar garsiai reikalavo nepriklausomybės. Karo metais susilpnėjo ryšiai tarp kolonijų ir metropolijų. Pastarosios fiziškai nebegalėjo jų susigrąžinti, be to, nebesiryžo jėga primesti vienos rasės viešpatavimo kitai. JAV, nuo kurių dabar priklausė Vakarų Europa, ryžtingai pasisakė prieš senojo stiliaus kolonializmą, Jungtinės Tautos taip pat. Imperializmas nebebuvo nei gyvybingas, nei gerbtinas. Pagrindinis klausimas – ar imperialistai pasiduos permainų vėjams, ar bandys pasipriešinti. Niekas kitas geriau neatskleidžia prarajos tarp Rytų ir Vakarų Europos šioje stadijoje. Kaip tik tuo metu, kai Sovietų Sąjunga plėtė ir stiprino savo imperiją Rytų Europoje, imperialistinės Vakarų Europos vyriausybės ieškojo būdų išardyti savąsias. Kažkodėl šie du vienu metu reiškęsi, bet labai skirtingi Europos imperializmo aspektai retai kada aptariami drauge.

Dekolonizacijos procesas buvo be galo sudėtingas; dauguma komplikacijų kilo dėl veiksnių, nesusijusių su Europa. Šiaip ar taip, kiekviena imperija turėjo savo etosą ir įvairių teritorijų, pradedant savivaldžiomis dominijomis ir baigiant kolonijomis bei globojamosiomis teritorijomis; jose karinė jėga buvo naudojama skirtingai. Visos imperinės valstybės, išskyrus Didžiąją Britaniją ir Portugaliją, karo metais buvo nugalėtos ir okupuotos, tad dekolonizacijai prasidėjus turėjo tenkintis silpnojo vaidmeniu.

Britų imperija, plotu maždaug 125 kartų didesnė už Didžiąją Britaniją, jau buvo gerokai pasikeitusi. Visos „baltosios dominijos" gyveno visiškai nepriklausomai nuo 1931 metų, o daugelis kitų monarchijos valdų buvo rengiamos savivaldai ar vietiniam administravimui. 1945 metais iš ketvirčio milijono Didžiosios Britanijos kolonijų administracijos darbuotojų tik 66 000 buvo britai. Lakmuso popierėliu tapo Indija, subkontinentas su 400 milijonų gyventojų, kur Gandžio nesmurtinio pasipriešinimo kampanija atkreipė viso pasaulio dėmesį. Pokarinė Didžiosios Britanijos leiboristų vyriausybė nusprendė be sąlygų suteikti Indijai visišką nepriklausomybę. 1947 metų rugpjūčio 15 dieną paskutinis vicekaralius Delyje priėmė saliutą, kai radžos akivaizdoje paskutinį kartą buvo nuleista Didžiosios Britanijos vėliava. Indija, Pakistanas, Birma ir Ceilonas tapo nepriklausomomis valstybėmis. Tarp musulmonų ir hinduistų kilo kruvinos skerdynės, bet nė vienos jų nebuvo nukreiptos tiesiogiai prieš britus.

Kelios mažesnės priklausomos šalys sukėlė kur kas daugiau rūpesčių. 1948 metų gegužę Didžioji Britanija perdavė mandatą valdyti Palestiną Jungtinėms Tautoms po daugelio metų ir sionistų teroristų, ir arabų sukilėlių smurto. Malajoje komunistų sukilimas tęsėsi nuo 1948 iki 1957 metų; Kipre karas su EOKA — nuo 1950 iki 1960 metų; Kenijoje kova su „Mau-Mau" judėjimu nuo 1952 iki 1957 metų; neramumai Egipte 1952—1956 metais — jų kulminacija tapo Sueco krizė; Pietų Rodezijoje (Zimbabvėje) dėl baltųjų vienašališkai paskelbtos nepriklausomybės nepaprastoji padėtis išsilaikė nuo 1959 iki 1980 metų. Kitose Afrikos šalyse taikių nepriklausomybės aktų virtinė prasidėjo Ganoje 1956 ir Nigerijoje 1960 metais. Šiam procesui baigiantis beveik visos buvusios Didžiosios Britanijos kolonijos prisijungė prie Britanijos tautų sandraugos — savanoriškos sąjungos, iš pradžių įkurtos savivaldėms dominijoms. Tačiau Pietų Afrika išstojo iš Sandraugos 1961, Pakistanas — 1973 metais. Iki 1968 metų likusios administracinės Sandraugos reikalų ministerijos funkcijos laipsniškai buvo perduotos Užsienio reikalų ministerijai. 1973 metais nustota taikyti lengvatinius tarifus Sandraugos šalims. Didžiausia pasaulio imperija iširo per ketvirtį amžiaus.

Olandų imperija, 55 kartus didesnė už metropoliją, sugriuvo nuo vieno kirčio. Japonams 1941—1945 metais okupavus Rytų Indijos salas, olandams taip ir nepavyko jų atgauti. Indonezijos Respublika buvo pripažinta 1950 metais.

Prancūzų imperija, dydžiu 19 kartų pranokusi jų pačių šalį, baigė savo dienas skausmingai. Daugelis kolonijų gyventojų turėjo Prancūzijos pilietybę, o keli departamentai Šiaurės Afrikoje, kur gyveno daug prancūzų, sudarė neatskiriamą metropolijos dalį. Karo metais pažeminta Prancūzijos vyriausybė jautė privalanti įtvirtinti savo valdžią ir naudojo karinę jėgą, tad galų gale pralaimėjimas kainavo labai brangiai. Tunisas ir Marokas sėkmingai išsivadavo 1951-aisiais; iki to laiko Prancūzija neteko Sirijos ir Libano mandato. Indokinijoje aštuonerius metus prancūzams teko kautis su Vietkongu, kol baisi nesėkmė prie Dienbjenfu 1954 metų gegužę privertė Paryžių perleisti visus reikalus neapdairiam Vašingtonui. Alžyre kitas aštuonerius metus trukęs nuožmus karas su Nacionalinio išsivadavimo frontu, be kita ko sugriovęs Ketvirtąją respubliką, baigėsi tuo, kad generolas de Gaulle'is dramatiškai pripažino šalies nepriklausomybę 1962 metų gegužę. Visa galva pasinėrusi į karą Alžyre, Prancūzija iki to laiko prarado kitas Afrikos kolonijas.

Belgijos imperija, 78 kartus didesnė už metropoliją, iširo 1960 metais, kai Kongas nusprendė pasekti savo kaimynių, išsivadavusių iš prancūzų, pavyzdžiu. Šiam žingsniui buvo visiškai nepasiruošta. Atsiskyrus Katangai, kilo pilietinis karas, nusinešęs tūkstančius gyvybių, tarp jų ir sovietų statytinio Patrice'o Lumumbos bei JT generalinio sekretoriaus Dago Hammarskjöldo.

Ilgiausiai išsilaikė Portugalijos imperija. Angola, 23 kartus didesnė už Portugaliją, išsivadavo 1975 metais kartu su Mozambiku ir Goa.

Išsivadavo visos buvusios Europos kolonijos, išskyrus vieną. 1945 metais Italija grąžino Graikijai Dodekaneso salas Egėjo jūroje. Britų Malta gavo nepriklausomybę 1964 metais. Liko tik saujelė nedidelių kolonijų, tarp jų — Gibraltaras,

kuriam grėsė ispanų užgrobimas, Folklendo salos (britų), dėl kurių 1983 metais kilo karas tarp Didžiosios Britanijos ir Argentinos, bei Markizo salos, kuriose prancūzai vykdė atominius bandymus. Honkongas (britų) turėjo būti grąžintas Kinijai 1997 metais, Makao (portugalų) — 1999-aisiais.

Dekolonizacija buvusius imperialistus paveikė nė kiek ne mažiau negu jų kolonijas. Buvusios imperinės valstybės savo padėtimi dabar nebepranoko kitų suverenių Europos šalių, todėl sumažėjo kliūčių žemynui susivienyti. Jos neteko daugybės tradiciškai susiklosčiusių ekonominių privalumų, ypač pigių žaliavų ir užgrobtų kolonijų rinkų. Kita vertus, jos nusimetė savo tolimų valdų gynybos ir administravimo naštą. Buvusios metropolijos palaikė tvirtus kultūrinius ir asmeninius ryšius su Azijos ir Afrikos tautomis, šios dabar galėjo siųsti didžiulius srautus savanorių imigrantų papildyti „senosios šalies" darbo jėgą. Poimperiniais dešimtmečiais į Britaniją atvyko kur kas daugiau Karibų baseino ir Indijos subkontinento gyventojų, o į Prancūziją — musulmonų negu per visą kolonijinį laikotarpį. Atvykėlius atlydėjo ir imperijos laikų rasinės problemos. Į Vakarų dekolonizaciją Rytų Europa žvelgė stebėdamasi ir pavydėdama. Oficialiajai propagandai buvo sunku sveikinti tolimų žemynų nacionalinio išsivadavimo judėjimus su pergalėmis nesukeliant minčių savo pačių pavaldiniams. Paprasti piliečiai negalėjo suprasti, kodėl tokio žiniasklaidos dėmesio susilaukia arabai, vietnamiečiai ir kongiečiai. Protingesni svarstė, kodėl jiems netaikoma dekolonizacija. Kol tai atsitiks, jie turės sulaukti Michailo Gorbačiovo eros (žr. toliau).

Paskelbus Trumano doktriną, reikėjo sukurti oficialias institucijas, kurios koordinuotų JAV dalyvavimą Europos gynybinėse ir saugumo struktūrose. Berlyno blokada tik paryškino šią būtinybę. Devynių Vakarų Europos šalių ir JAV bei Kanados užsienio reikalų ministrai 1949 metų balandžio 4 dieną įsteigė NATO.

Tam tikra prasme NATO galima laikyti Didžiojo Aljanso tąsa — jos pagrindą sudarė dar 1941 metais prasidėjusi britų ir amerikiečių partnerystė. Iš pradžių britai ir amerikiečiai susivienijo su ankstesnio Briuselio pakto signatarėmis, be to, su Italija, Portugalija, Danija, Islandija ir Norvegija. Vėliau NATO išsiplėtė, priėmusi į savo sudėtį Graikiją ir Turkiją (1952), Vakarų Vokietiją (1955) bei Ispaniją (1982). NATO vadovavo generalinis sekretorius ir politinis komitetas — Šiaurės Atlanto taryba su būstine Briuselyje. Regioniniai kariniai organizacijos daliniai, susidedantys iš oro, sausumos ir jūrų pajėgų, išsidėstė palei visus Atlanto kelius tarp Šiaurės Amerikos ir Europos bei palei visą geležinę uždangą nuo Skandinavijos pusiasalio iki Juodosios jūros. Ji tapo pagrindiniu įrankiu „tramdyti" SSRS, kuri dabar buvo laikoma didžiausia grėsme taikai Europoje. Keturiasdešimt metų savo vaidmenį ji atliko sėkmingai.

Pirmoji NATO užduotis buvo pralaužti Berlyno blokadą, ir ji įvykdyta pergalingai. Pasikliaudami pranašumu ore, britų ir amerikiečių transporto lėktuvai pasikeisdami aprūpino 2 milijonus miesto gyventojų kuru, degalais, maistu ir žaliavomis. Prireikė 277 264 skrydžių; per patį kampanijos įkarštį Tempelhofo oro uoste krovinius atgabenę lėktuvai leisdavosi kas minutę. Kasdien iš dangaus nukrisdavo 8000 tonų krovinių. Ilgainiui dešimtys į Rytus nukreiptų pakilimo ir

nusileidimo takų buvo nutiesti visoje Vakarų Vokietijoje, kur neregėtai išpopuliarėjo Vakarų valstybės. Sovietams neliko nieko kito, tik įtūžus tylomis stebėti, kol galų gale 1949 metų gegužės 12 dieną blokadą nutraukė.

Iki to laiko gerokai pasistūmėjo į priekį pasirengimas sukurti atskirą Vakarų Vokietijos Respubliką. Praėjusią liepą Frankfurte sąjungininkės pateikė šalies žemių vadovams pasiūlymus sušaukti steigiamąjį susirinkimą ir parengti federalinę konstituciją. Šalies vadovai nenorėjo žengti šio žingsnio: jie siekė vieningos Vokietijos, bet Berlyno blokada išsklaidė visas dvejones. Tą pačią savaitę, kai sovietai nutraukė blokadą, buvo priimtas *Grundgesetz* arba Pagrindinis įstatymas, o rugpjūtį įvyko rinkimai. Pirmuoju federaliniu kancleriu vieno balso persvara išrinktas Konradas Adenaueris. Federacinė Vokietijos Respublika su sostine Bonoje tapo daugiausia gyventojų turinčia Vakarų Europos nepriklausoma valstybe.

Sovietai atsakė tuo pačiu — ko gero, tai buvo neišvengiama. Vokietijos Demokratinė Respublika, įkurta 1949 metų spalį su sostine Rytų Berlyne, oficialiai įteisino SED (Vokietijos Vieningos Socialistų partijos) diktatūrą. Vakarų sąjungininkių vis dar okupuotas Berlynas tapo ginčytino statuso anklavu, skylute, pro kurią tūkstančiai pabėgėlių ieškojo laisvės Vakaruose. Vieningos Vokietijos prisiminimai vis labiau tolo į praeitį.

Politinis Vakarų Europos gyvenimas atgijo dėl visuotinio prieraišumo liberaliajai demokratijai ir paplitusio tikėjimo absoliučiu tautinių valstybių suverenumu. Monarchijos išliko Skandinavijos ir Beniliukso šalyse bei Britanijoje, bet tik kaip tautos simboliai. Daug ką viliojo britų ir amerikiečių demokratijos modelis, o pirmaisiais pokario metais dažnas žavėjosi Sovietų Sąjunga. Dygėjimasis fašizmu neleido pasireikšti nacionalistiškoms nuotaikoms, davė akstiną socialinių reformų siekiančioms partijoms ir padarė komunizmą respektabiliu. Labiausiai paplito proporcingas atstovavimas ir daugpartinių koalicijų vyriausybės. Kare nedalyvavusios Ispanija ir Portugalija buvo vienintelės šalys, kur išsilaikė prieškario fašizmas. Matyti trys pagrindinės tendencijos: krikščioniškosios demokratijos iškilimas, socializmo vargai ir komunizmo nykimas.

Atgimęs krikščionių demokratų judėjimas, prieš karą dažnai turėjęs konfesinį ir klerikališką atspalvį, dabar atsikratė Bažnyčios globos; dažnai jam vadovavo buvę kairiojo centro pakraipos katalikai. Jį sudarė „kairysis sparnas", susijęs su katalikiškomis profsąjungomis, ir ryšių su jomis nepalaikantis „dešinysis sparnas"; viduryje laikėsi partiniai „makleriai". Italijoje Democrazia Cristiana (DC), kuriai iš pradžių vadovavo De Gasperis, buvo be galo suskaldyta grupuočių, bet pamažėle virto visaliaudine. Prancūzijoje 1944 metais George'o Bidault ir brolių Schumanų sukurtam Mouvement Républicain Populaire (MRP) kenkė varžymasis su golistiška Rassemblement du Peuple Français (RPF). Vakarų Vokietijoje daktaro Adenauerio CDU pamažėle tapo pagrindine politine jėga. Adenaueris buvo senųjų laikų konservatorius, mėgęs šūkį „Jokių eksperimentų!". Tačiau jo bendradarbiavimas su Ludwigu Erhardu, visuomeninės rinkos ekonomikos šalininku, davė puikių rezultatų. Išimtį sudarė tik Olandijos „Katalikų liaudies partija", likusi bažnytine grupuote. Kita išimtis: Didžiojoje Britanijoje apskritai nebūta krikščioniškosios demokratijos tradicijų.

Europos socializmas buvo itin linkęs skaldytis ir dažnai kentėjo nuo komunistų konkurencijos. Pokario socialdemokratija, nusikračiusi prieškario metui būdingo klasių kovos sureikšminimo, dabar ėmė akcentuoti žmogaus teises ir socialinį teisingumą kapitalistinės sistemos rėmuose. Italijoje Pietro Nenni socialistai laviravo tarp DC ir įtakingųjų komunistų. Prancūzijoje Guy Mollet PSF atsiribojo nuo prieškario metų dogmatizmo, bet didesnės sėkmės susilaukė tik François Mitterand'o eroje — aštuntuoju ir devintuoju dešimtmečiais. Vakarų Vokietijoje SPD, kurios 1959 metų Godesbergo programa nutraukė proletarines tradicijas, liko opozicijoje iki septintojo dešimtmečio pabaigos. Didžiosios Britanijos Leiboristų partija, pasižymėjusi itin margomis tendencijomis ir pakantumu kitaip manantiems, irgi atrodė lyg balta varna.

Iš pradžių labai iškilios Vakarų Europos komunistų partijos po 1948 metų ėmė sparčiai nykti. Dažniausiai nurodymus ir finansinę paramą jos gaudavo iš Maskvos, turėjo stiprų intelektualų sparną, kuris prastai derinosi su proletarišku pagrindu, ir tasai laipsniškai ėmė nykti, kai buvo atskleistas neregėtas Stalino nusikaltimų mastas. Jos išliko galingos tik Italijoje ir Prancūzijoje, kur nuolatos surinkdavo 20—25 procentus balsų ir sudarydavo tvirtą bloką, prieš kurį stodavo visos kitos partijos. Italijoje ji suvaidino reikšmingą vaidmenį vietos valdžios organuose ir sėkmingai valdė tokius buržuazinius miestus kaip Bolonija. Prancūzijoje ji trumpai (1980—1981 metais) buvo socialistų „sugyventinė", bet po to visiems laikams išsiskyrė.

Pokario Prancūzijos politiką apibūdina esminis skirtumas tarp Ketvirtosios respublikos (1946—1958), susikūrusios po šalies išvadavimo, ir paskesnės Penktosios respublikos. Didelę įtaką jai darė įspūdinga Charles'io de Gaulle'io figūra; šis triumfuodamas tapo premjeru 1944—1946 metais, pasidygėjęs nusišalino nuo valdžios dvylikai metų, prezidentavo 1958—1969 metais, o miręs paliko neblėstantį palikimą. Nors de Gaulle'is buvo demokratas, jis, stiprios vykdomosios valdžios šalininkas, pavydžiai saugojo Prancūzijos suverenumą, eidamas prieš britus, amerikiečius, o iš pradžių — ir prieš vokiečius, ir prieš EEB. Ketvirtąją respubliką ardyte ardė *immobilisme* — „politinis paralyžius", sukeltas komunistų ir kraštutinių dešiniųjų (pužadistų) išpuolių bei virtinės efemeriškų, nestabilių koalicinių vyriausybių. Ministras pirmininkas vidutiniškai keisdavosi kas pusę metų. Ketvirtąją respubliką laikinai išgelbėjo golistinės RPF, veikusios kaip patriotinė vienybės jėga, sėkmė 1947 metais, bet sugriovė karų Indokinijoje ir Alžyre bei Sueco krizės padariniai. Penktoji respublika atsirado 1958 metais, kai de Gaulle'is buvo atšauktas iš Kolombi-le-Du-Eglizė malšinti Alžyre armijos karininkų maišto, lengvai galėjusio peraugti į karinį perversmą ir pasiekti net Paryžių. Tuomet buvo įvesta galingo, nuo Nacionalinio susirinkimo nepriklausomo, vyriausybių sudarymą kontroliuojančio prezidento institucija. Rimta krizė kilo 1968 metų vasarą, kai Paryžiaus gatvėse demonstrantai sensacingai kovėsi su policija, bet ji praėjo. Valdant de Gaulle'io įpėdiniams Georges'ui Pompidou (1969—1974), Valéry Giskard d'Estaing'ui (1974—1981), o nuo 1981-ųjų — socialistui François Mitterand'ui, respublika pasidarė stabili ir ėmė vis labiau klestėti. Ketvirtosios respub-

likos nesėkmės daugelį Prancūzijos politikų pavertė atsidavusiais Europos federacijos šalininkais. Dėl Penktosios respublikos veržlumo kilo didelė trintis su Europos komisija (žr. toliau), o 1966 metais Prancūzija pasitraukė iš NATO karinių struktūrų.

1962–1963 metais de Gaulle'is padarė sprendimą, kurio svarba bus ilgai juntama. Jis nutarė ne tik paversti Prancūzijos susitaikymą su Vokietija kertiniu šalies politikos akmeniu, bet ir suteikti jam institucinį turinį. Keliaudamas po Vakarų Vokietiją, jis sveikino šalies jaunimą kaip „didžios tautos vaikus", akcentavo „baisius Vokietijos nusikaltimus ir baisius jos vargus" bei išgyrė Vokietijos „lobius – drąsą, drausmę ir organizuotumą". De Gaulle'is grąžino Vokietijai savigarbą. 1963 metų sausį pasirašydamas Eliziejaus sutartį su kancleriu Adenaueriu, jis užmezgė su Vokietija „ypatingus santykius", kokiais negali pasigirti kita Europos šalis. Nuo tada visapusiška Prancūzijos bendradarbiavimo su Vokietija programa, apimanti užsienio reikalus, gynybą, švietimą, jaunimo ryšius ir sutvirtinta reguliariais šalių vadovų susitikimais, tapo vieninteliu nuosekliu vadovavimo Vakarų Europai šaltiniu[15]. [DUOMONAS]

Pokario Italijos politikai būdingi tie patys trūkumai kaip ir Ketvirtajai Prancūzijos respublikai, tačiau čia taip ir neatsirado savojo de Gaulle'io, kuris ją išgelbėtų. 1946 metais panaikinus monarchiją, politikos tęstinumą užtikrino visuotinis ryžtas neleisti grįžti fašizmui, neregėtai išaugusi galia krikščionių demokratų, įėjusių į visas pokarines vyriausybes, ir miestų bei rajonų valdžios gyvybingumas. Valstybinės politikos nuoseklumas sudarė ryškią priešybę kabinetų nestabilumui. Poliarizacija tarp komunistų dominuojamos antikatalikiškos, antiklerikališkos kairės ir konservatyviosios dešinės sukėlė nemažai smurto. „Raudonųjų brigadų" terorizmas pasiekė kulminaciją, kai 1978 metais buvo nužudytas ministras pirmininkas; bombų sprogdinimas Bolonijoje 1980 metais, per kurį žuvo daugybė žmonių, buvo atsakomasis teroro aktas. Išryškėjo reikšmingi skirtumai tarp klestinčios šiaurės, ypač Turino bei Milano, ir atsilikusių, mafijos kamuojamų pietų, kur atrodė, kad jokios reformos negali vykti. Italijos ekonomika lėtai atsigavo po karo, bet sparčiai plėtojosi šaliai įstojus į EEB. Ekonominė sėkmė atsvėrė politinį išsekimą. Italija tapo aktyvia NATO nare – pietų fronto tvirtove palei Viduržemio jūrą. Neapolyje įsikūrė JAV 6-ojo laivyno bazė. Dėl vidaus politikos silpnumo sustiprėjo Italijos potraukis federacinei Europai.

Po 1949 metų Vakarų Vokietijos politika buvo, atvirai kalbant, nuobodoka – ko gero, tai liudija jos veiksmingumą. Septyniolika metų viešpatavusi Adenauerio ir Erhardo vadovaujama KDS 1966-aisiais trejiems metams užleido valdžią koalicinei vyriausybei. Paskui ilgą laiką dominavo Willy Brandto (1969–1974) ir Helmuto Schmidto (1974–1982) vadovaujama VSP, o po 1982-ųjų – vėl KDS, kurios atstovas daktaras Helmutas Kohlis tapo kancleriu. Laikantis konstitucijos buvo sukurtas *Bundesbank*, nepriklausomas nuo federalinės valdžios, o žemių (kai kurios jų įsisteigė dar prieš VFR susidarymą) valdžia gavo didelius įgaliojimus. Centrinė valdžia Bonoje galėjo visą dėmesį skirti vidaus klausimų koordinavimui ir užsienio reikalams. Federaliniame parlamente buvo pataisyta Veimaro siste-

mos proporcingo atstovavimo tvarka, kad menkai atstovaujamos partijos kuo mažiau galėtų užsiimti kenkėjiška veikla. Profsąjungos, pertvarkytos pagal britų rekomendacijas, pasirodė esančios net veiksmingesnės negu pačioje Didžiojoje Britanijoje. Įstojusi į NATO Vokietija turėjo persiginkluoti, tačiau jos gynybos politika liko labai priklausoma nuo Amerikos vadovybės. Šeštojo dešimtmečio *Wirtschaftswunder*, arba „Ekonominis stebuklas", šaliai suteikė stabilumo, prestižą ir klestėjimą, o tai gerokai padėjo jai atsigauti. Adenaueris žingsnis po žingsnio mainais už Vokietijos partnerystę išgaudavo iš sąjungininkų nuolaidų. Suverenios valstybės statusas Vakarų Vokietijai suteiktas 1952, į NATO ji įstojo 1955, EEB nare tapo 1956, o JT — 1973 metais. Po to politinę sceną čia gyvino, čia krėtė plačiai nušviečiama antibranduolinio taikos judėjimo ir „žaliųjų" veikla, o kurį laiką — Baaderio—Meinhofo teroristinės grupuotės išpuoliai. Dešimtmečiais trukusi konfrontacija su Rytų Vokietija sušvelnėjo po 1970 metų dėl *Ostpolitik*, kurios sėkmę 1990 metais vainikavo Vokietijų susijungimas. Daugelį metų Vakarų Vokietija buvo apibūdinama kaip ekonomikos milžinas ir politikos nykštukas. Tai ne visai teisinga, bet istorinis palikimas tikrai neleido jai pajusti pasitikėjimo ir palankiai nuteikė daugelį vokiečių vieningos Europos atžvilgiu. Kritikai spėliojo, kas gali atsitikti, jei Vokietija nustos klestėjusi. „Vokietijos diktatūra patyrė nesėkmę, — 1969 metais rašė vienas istorikas, — o Vokietijos demokratija dar neįsitvirtino"[16]. Panašių nerimo gaidelių pasigirs ir po Vokietijų susivienijimo.

Pokario Didžiosios Britanijos politikai veikė šalyje, kurios tradicinis savitumas patyliukais nyko. Politiką nulėmė dvipartinė Vestminsterio sistemos švytuoklė, trūkčiojanti ekonomika, o svarbiausia tai, kad Britanija ilgą laiką negalėjo surasti savo vaidmens poimperinėje epochoje. 1945 metų liepą Leiboristų partijai dramatiškai laimėjus rinkimus pradėta kurti plačių socialinių garantijų ir mišrios ekonomikos valstybė, kurioje varžėsi beveik vienodo pajėgumo privatus ir nacionalizuotas sektoriai. Vėliau per pusę amžiaus trys leiboristų vyriausybės valdys iš viso 17 metų, o trys konservatorių vyriausybės (iki 1992 m.) — daugiau nei 30. Kadangi parlamento dauguma turi beveik diktatorišką galią, kiekvienos vyriausybės programą kone aukštyn kojomis apversdavo jos įpėdinė. Antai neregėtai galingas profsąjungas, stiprintas leiboristų vyriausybių, pakirto nuožmi prieš jas nukreipta devintojo dešimtmečio konservatorių politika. Įvairių „trečiųjų partijų" mėginimai nutraukti tą beprasmišką dvikovą — liberalų, paskui, devintojo dešimtmečio pradžioje, — socialdemokratų ir liberalų demokratų, kaskart baigdavosi nesėkme. Dėl nestabilios ekonomikos susidarė mažėjančio pasitikėjimo atmosfera. Ilgai (1979—1990) valdžiusi Margaret Thatcher pasirinko autoritarinį buhalterišką stilių, siekdama įvesti drausmę visose srityse, kurias pasiekdavo vyriausybė. Ko gero, pati to nenorėdama ji sukūrė nepaprastai centralizuotą valdžią, o vietos valdžios ir regionų balso bemaž nebuvo girdėti. Daugelis Britanijos institucijų išliko nepakitusios nuo neatmenamų laikų; virtinė gėdingų ar žmones supriešinančių įvykių Londono Sityje, policijoje, karališkojoje šeimoje ir anglikonų bažnyčioje dar labiau išryškino nykstantį valdžios autoritetą. Britų visuomenė vis labiau poliarizavosi: sąlyginį „verslo kultūros" klestėjimą užgožė smunkantis

švietimo lygis, nepilnamečių nusikalstamumas ir senesnių didmiesčių rajonų, kuriuose spaudėsi vilties netekę žemesniųjų sluoksnių atstovai, skurdas. Šalies vientisumui irgi grėsė pavojus: aštuntajame dešimtmetyje kilusią separatizmo bangą Velse ir Škotijoje sulaikė referendumai, išsaugoję *status quo*. Bet nuo 1969 metų dėl tikrų tikriausio pilietinio karo Šiaurės Airijoje britams teko įvesti gausias karines pajėgas, ir provincija neteko savivaldos. Kaip reakcija į anglocentriškas viena po kitos konservatorių vyriausybės nuostatas atgijo škotų separatizmas. Kai stiprios ponios Thatcher rankos paleido valdžios vairą, visi pajuto krizę, apėmusią britų demokratiją[17].

Imperijai pranykus, pagrindinė Didžiosios Britanijos dilema kilo dėl būtinybės pasirinkti arba nepatikimus „ypatingus santykius" su JAV, arba glaudesnių ryšių su Europos kaimynėmis perspektyvą. Žinoma, magėjo išspausti kuo didesnę naudą iš abiejų: visokeriopai remti JAV bei NATO ir podraug įstoti į EEB. Jei būtų pasisekę, britai galėjo gauti maksimalią ekonominę naudą praradę minimumą suverenumo ir istorinių ryšių. Generolas de Gaulle'is perkando šią gudrybę ir užtvėrė jai kelią. Jam mirus britams pavyko įstoti į EEB. Tačiau devintojo dešimtmečio pabaigoje vėl iškilo senoji dilema; anksčiau ar vėliau britams teks pasirinkti. Kietakakčiai konservatoriai baiminosi, kad Jungtinė Karalystė gali prarasti savo dvasią; jų kritikai teigė, esą vidaus problemas tegalima išspręsti Europos kontekste[17]. Kilo toks sąmyšis, kad kai kurie žmonės ėmė spėlioti, ar Jungtinė Karalystė išgyvens iki trijų šimtų metų jubiliejaus.

Prancūzija, Italija, Vakarų Vokietija ir Didžioji Britanija buvo didžiausios Vakarų Europos valstybės: kiekviena turėjo per 50 milijonų gyventojų. Mažesnės šalys galėjo daryti įtakos susijungdamos į regionines bendrijas. Belgija, Olandija ir Liuksemburgas neoficialiai koordinavo savo politiką dar nuo karo metų; 1958 metais jos sudarė Beniliukso ekonominę sąjungą. Draskoma etninių nesutarimų, 1971 metais Belgija pasiskelbė trijų autonomiškų provincijų — Flandrijos, Briuselio ir Valonijos federacija. Skandinavijoje Danija, Norvegija ir Islandija, visos — NATO narės, kartu su neutraliomis Švedija ir Suomija 1953 metais įsteigė Šiaurės tarybą. Šių šalių vidaus politikoje vyravo įvairios socialdemokratijos atmainos. Apskritai, juo mažesnė valstybė, juo labiau ji buvo suinteresuota būsimąja Europos sąjunga.

Fašizmas, išlikęs tik Europos pakraščiuose, nyko lėtai. Salazaro režimas Portugalijoje buvo nuverstas tik 1974 metais. Franko režimas Ispanijoje išsilaikė iki *kaudiljo* mirties 1975-aisiais. Graikijoje, gerokai susiskaldžiusioje dėl Kipro konflikto, pulkininkų chunta laikė užgrobusi valdžią nuo 1967 iki 1974 metų. Ispanijai pereinant nuo fašizmo prie demokratijos kilo palyginti nedaug problemų. Nuo septintojo dešimtmečio pradžios įgyvendinama ekonominė reforma vieną po kitos šalino gausias kliūtis. Į sostą sėdus karaliui Juanui Karlosui ir šitaip atgaivinus monarchiją, radosi labai svarbus politinio vadovavimo šaltinis; bemaž visi ispanai sutarė, kad šalis turi stoti į Vakarų Europos institucijas. Nemažą vaidmenį suvaidino ir JAV parama. Taigi, nors derybos tarp Briuselio ir Madrido buvo ilgos, o kartais, rodės, tuoj nutrūks, pakako 141 posėdžio ir Ispanija 1983-aisiais buvo pri-

imta į EEB – praėjus metams po to, kai įstojo į NATO. Nepaisant niūrokų prognozių, iš pažiūros atsilikusi ekonomika integravosi bemaž be keblumų.

Kultūrinį Vakarų Europos gyvenimą lėmė politinis liberalizmas, didelė technikos ir žiniasklaidos, ypač televizijos, pažanga, ir užplūdęs iš Amerikos importas. Visa tai pasireiškė tradicinių suvaržymų nepaisymu ir iš dalies tautinių ypatumų nykimu. Menų ir mokslų laisvę imta laikyti savaime suprantamu dalyku. Nuomonių pliuralizmas tapo norma.

Filosofijoje po karo pasidarė madingas Martino Heideggerio (1889–1976) ir Jeano Paulio Sartre'o (1905–1980) egzistencializmas; angliškai kalbančiame pasaulyje Liudwigo Wittgensteino (1889–1951), Kembridže dėsčiusio austro, sekėjai manė, jog atsiradus loginiam pozityvizmui jokia kita filosofija nebereikalinga. Prancūzijoje Jacques'o Derrida (g. 1930) ir jo dekonstrukcijos metodo gerbėjai įsivaizdavo, kad kiekvieną racionalią mintį galima išnarstyti į gabalėlius ir įrodyti, kad ji beprasmiška. Marksizmas, du ar tris dešimtmečius buvęs madingas intelektualų sluoksniuose, sukėlė vadinamąją „Didžiąją konfrontaciją" tarp marksistų intelektualų, studijavusių Gramsci'o, Lukaes'o ir Blocho veikalus, bei jų kritikų. Negailestingiausia kritika sklido iš buvusio lenkų marksisto Leszeko Kołakowskio (g. 1927), kurio „Pagrindinės marksizmo srovės" tapo šio judėjimo vadovėliu ir podraug nekrologu. Simone de Beauvoir „Antroji lytis" (1949) tapo šiuolaikiniu Europos feminizmo manifestu. Sartre'as rašė: „Pragaras – tai kiti žmonės". Jo gyvenimo draugė de Beauvoir teigė: „Moterimi negimsti – ja reikia tapti". [LAUSSEL]

Didėjanti pagarba mokslui – itin amerikietiška ypatybė – paveikė visas jo šakas. Visuomeniniai mokslai: psichologija, ekonomika, sociologija, politologija turėjo didžiulės įtakos visoms senesnėms disciplinoms. Bene vaisingiausias alternatyvas tuščioms to meto tendencijoms nurodė austrų kilmės Karlas Popperis (1902–1994). Jo „Mokslinio tyrimo logika" (1934) apvertė aukštyn kojomis tuo metu vyravusias mokslinės metodikos nuostatas. Pateikdamas kaip pavyzdį Einšteiną, jis teigė, esą jokios žinios nėra absoliučios ar pastovios, o hipotezes geriausia tikrinti ieškant jų klaidingumo įrodymų. „Istoricizmo skurde" (1957) Popperis parodė, kad visuomenės mokslai nepajėgūs suformuluoti istorinę raidą nulemiančių dėsnių. Veikale „Atviroji visuomenė ir jos priešai" (1945) jis pagrindžia liberaliąją demokratiją, kuri jam dar gyvam esant triumfuos visoje Europoje.

Menuose ilgainiui buvo atsisakyta griaunamųjų modernizmo tendencijų; įsivyravo „postmodernistinis" seno ir naujo derinys. Tarptautiniai festivaliai tokie kaip Zalcburgo, Bairoito ir Edinburgo, griovė nacionalinius barjerus.

Gausėjo žiniasklaidos priemonių. Bemaž visuotinio raštingumo epochoje suklestėjo laisvoji spauda. Aukšto lygio laikraščius, pavyzdžiui, „The Times" , „Le Monde", „Corriere della Sera" ar „Frankfurter Allgemeine Zeitung" papildė populiarūs žurnalai, bulvarinė spauda, o nuo septintojo dešimtmečio – įteisinta pornografija. Kino, radijo ir garso technikos laimėjimai gerokai išplėtė masinės auditorijos ratą ir sukūrė naujas meno formas tokias kaip *musique concrète*. Vis dėlto poveikio mastu niekas negalėjo prilygti televizijai, kurios transliacijos Prancūzijoje prasidėjo 1944 metų gruodį, Britanijoje 1946, o Vakarų Vokietijoje – 1952-aisiais.

Amerikos įtaka buvo juntama beveik visose srityse. Ypač įsigalėjo Holivudo filmai, šokių muzika ir mados. Abipus Atlanto nieko nestebino vienodais džinsais vilkį vaikinai ir merginos, šokantys rokenrolą ar besistaipantys, mėgdžiodami kino dievukus ar roko žvaigždes — tai diktavo jaunimo mados ir „popkultūra". Pasaulyje, kuriame nevaržomai viešpatauja komercinė reklama, pasigirdo sunerimusių balsų, kad „žiniasklaida visagalė", kitais žodžiais tariant, kad žmones galima įpratinti tikėti bet kuo. Amerikietiška anglų kalbos atmaina — NATO, mokslo ir „popkultūros" kalba — neišvengiamai tapo pagrindine tarptautinio bendravimo priemone. Prancūzija oficialiai pasmerkė „Franglais", bet anglų kalbos mokymas ir vis platesnis jos vartojimas tapo švietimo ir kultūros prioritetu visose Vakarų Europos šalyse. Kita vertus, pačia klastingiausia „preke", atgabenta iš Amerikos, imta laikyti beprasmišką materializmą. Gal ir labai neteisinga kaltinti JAV už tai, kad europiečiai smuko iki ekonomikos gyvulių lygio; vis dėlto Willis Brandtas išsakė daugelio mintis, kai klausė: „Nejaugi mes visi norime tapti amerikiečiais?"

Pokario visuomeninis gyvenimas buvo kur kas ramesnis, o žmonės gerokai santūresni negu anksčiau. Karas pasireiškė kaip didysis lygintojas; nors senosios klasės, profesijos ir kilmės hierarchijos visai neišnyko, žmonės pasidarė mobilesni, o dėl augančio gyvenimo lygio Europoje, kaip ir Amerikoje, turtas ir pajamos tapo pagrindiniu statuso kriterijumi. Sparčiai vyko modernizacija, be to, žmonės masiškai ėmė naudotis buitiniais prietaisais. Iki aštuntojo dešimtmečio absoliuti dauguma Vakarų Europos šeimų, tarp jų ir darbininkiškų, turėjo automobilį, skalbyklę, šaldytuvą, o vasarų atostogas galėdavo praleisti Viduržemio jūros paplūdimiuose. Rytų Europos gyventojai tegalėjo tik žiūrėti į juos ir pavydėti. Tuo pačiu metu pagal Vieningąją Europos Bendrijos žemės ūkio politiką skirtos milžiniškos subsidijos dalį miesto turto atidavė kaimui. Nuo septintojo dešimtmečio keli milijonai valstiečių virto gan pasiturinčiais ūkininkais. Atsilikę kaimai, ypač Prancūzijoje, Vokietijoje ir Šiaurės Italijoje, buvo greitai mechanizuoti ir modernizuoti.

Daugybė struktūrinių permainų gerokai pakeitė visuomenės nuostatas. Gausios socialinės rūpybos priemonės, tarkim, Didžiosios Britanijos Nacionalinė sveikatos tarnyba (1948), pavyzdinė Vakarų Vokietijos pensijų sistema ar milžiniškas namų statybos projektas HLM Prancūzijoje, išsklaidė žmones nuo seno kamavusias baimes: ligų, nedarbo, benamystės ir senatvės. Kita vertus, dėl to atsirado tam tikra psichologinė priklausomybė: žmonės darėsi vangūs, nes tikėjosi, kad valdžia šokinės aplink juos nuo lopšio iki kapo duobės. Be to, neišnyko skurdo problemos, kurios itin skaudžiai juntamos pasiturinčioje visuomenėje. Didėjantys atlyginimai mases pavertė „vartotojais", kuriuos agresyvi reklama ir noras pralenkti artimą skatino švaistyti pinigus. Be abejo, besaikis vartojimas davė peno ekonomikai, bet materialinę pažangą jis pavertė ne priemone, o tikslu; kilo grėsmė, kad politika virs viso labo debatais apie aprūpinimą prekėmis, o jaunimui susidarė įspūdis, jog vienintelis laimės šaltinis yra turtai. Žmonėms nuo geidžiamų prekių raibo akys, tad ši materializmo forma buvo veiksmingesnė negu ta, kurią Rytuose aukštino komunistinė propaganda.

Septintojo dešimtmečio „seksualinė revoliucija", paspartinta galimybė kiekvienam įsigyti kontraceptinių tablečių, netruko sugriauti nusistovėjusius įpročius. Visuomenė nustojo smerkusi nesantuokinius lytinius santykius, vienišas motinas, homoseksualus, skyrybas ir gyvenimą nesusituokus. Negana to, daugelyje šalių atvirai ėmė reikštis homoseksualai, homoseksualius santykius nustota laikyti nusikaltimu, jei jie vykdavo be prievartos ir slapčia, buvo sušvelninti pornografiją ribojantys įstatymai ir daug kur legalizuoti abortai. Permainų tempai smarkiai skyrėsi: į priekį išsiveržė Danija, iš paskos vilkosi Airija. Be to, kilo stiprus pasipriešinimas, ypač katalikų sluoksniuose, pajutusiuose grėsmę pamatinėms santuokos, šeimos ir meilės vertybėms.

Gerokai apmirė religinis gyvenimas. Karo meto baisumai ir pokario materializmas sugriovė daugelio žmonių tikėjimą. Eiti ar neiti į bažnyčią sprendė patys individai ar šeimos — pagal visuomenės normas tai nebebuvo būtina. Pustuščių bažnyčių (kai kuriose nebuvo ne tik kam klausytis pamokslų, bet ir kam juos sakyti) galėjai pamatyti ne tik miestuose, bet ir kaimuose. Skaudus smūgis buvo suduotas ir protestantiškajai Anglijai, ir katalikiškajai Prancūzijai. Pirmąkart per pusantro tūkstančio metų krikščionybė tapo mažumos tikėjimu.

Viena išeičių buvo ekumenizmas. Nuo 1948 metų Pasaulinė Bažnyčių Taryba, kurios vyriausioji būstinė įsikūrusi Ženevoje, suvedė pagrindines protestantų ir stačiatikių Bažnyčias, siekdama savanoriško jų bendradarbiavimo. Vis dėlto kilnius jos idealus kartais sumenkindavo žemi politiniai tikslai.

Iš pradžių Romos katalikų bažnyčia laikėsi nuošaliai. Šeštajame dešimtmetyje Vatikanas užgniaužė nedidelio masto mėginimą Prancūzijoje, kur „darbininkai-kunigai" buvo siunčiami į pramonės įmones. Tačiau popiežiumi Jonu XXIII (1958—1963) išrinkus kardinolą Roncallį, žmogų, trykšte trykštantį humanizmu, Vatikanas pasuko visapusiškų reformų link. Jono XXIII enciklika *Pacem in Terris* pirmąkart buvo skirta visų tikėjimų žmonėms. *Mater et Magistra* išreiškė susirūpinimą pasaulio socialine gerove. Jo sušaukta 21-oji Visuotinės Bažnyčios Ekumeninė Taryba, žinoma kaip II-asis Vatikano susirinkimas, žymėjo radikaliausią posūkį nuo Tridento susirinkimo.

II-asis Vatikano susirinkimas, kurio keturios sesijos tęsėsi nuo 1962 metų spalio iki 1965 metų gruodžio, buvo pramintas „kontrreformacijos pabaiga". Susigrūmus konservatoriams ir liberalams, daugelis siūlytų reformų buvo apribotos arba atmestos. Deklaracija, skelbianti, kad žydai nebelaikomi kaltais dėl Dievo nužudymo, buvo priimta pakeistu pavidalu; pasiūlymai, pritariantys šiuolaikiniams gimstamumo kontrolės metodams, atmesti. Kita vertus, apribota Romos kurijos galia; leista laikyti pamaldas gimtąja tikinčiųjų kalba; didesnė atsakomybė uždėta pasauliečiams; sušvelninti suvaržymai tuoktis su kito tikėjimo atstovais; pritarta ekumenizmui. Svarbiausia, kad atsirado nauja — atvirumo ir lankstumo — dvasia.

Iš kelių naujų katalikiškų organizacijų vis didesnio dėmesio susilaukė „Opus Dei". 1928 metais įkurta ispanų kunigo monsinjoro José-María Escrivá de Balaguero (1902—1975), ji pasinaudojo tuo ypatingu vaidmeniu, kurį II-asis Vatikano susirinkimas skyrė pasauliečiams. Judėjimas, kurio įkūrėjas neregėtai greitai buvo

kanonizuotas, kritikams atrodė esąs grėsminga, iracionali jėga Bažnyčios viduje. Jos šalininkams jis atrodė nekaltas dvasinio atgimimo, ypač jaunimo, sąjūdis.

Jono XXIII pradėtą darbą tęsė du jo įpėdiniai. Kardinolas Montinis, tapęs Paulium VI (1963—1978), buvo pirmas popiežius, išvykęs iš Italijos nuo tada, kai Napoleonas ištrėmė Pijų VII. Savo enciklikoje *Humanae Vitae* (1968) jis pakartojo kontraceptinių priemonių draudimą ir šitaip nuliūdino liberalus, užtat žengė nepaprastai svarbų žingsnį nukakdamas į Konstantinopolį ir Jeruzalę, kur draugiškai susitiko su stačiatikių vadovais. Jis taip pat ėmėsi šiokių tokių žygių užmegzti ryšius su anglikonų ir liuteronų bažnyčiomis. Jonas Paulius II (kardinolas Karolis Wojtyła, išrinktas 1978 m.) stebina nepaprastu žavesiu ir energija. Neapsakomai mėgstantis keliauti, aktorius ir poliglotas, jis pats ėmė skleisti popiežiaus žodį pasaulyje. 1981 metų gegužę Šv. Petro aikštėje į jo gyvybę nesėkmingai kėsinosi turkų teroristas, ko gero, samdytas KGB. Nepalenkiamai priešiškas „išvadavimo teologijai", gimstamumo kontrolei ir dvasininkų nedrausmingumui, kai kuriais atžvilgiais jis — nuožmus tradicionalistas. Daug katalikų intelektualų ėmė nerimauti, kai jis laikinai nušalino nuo Bažnyčios šveicarų teologą profesorių Hansą Küngą (g. 1928), suabejojusį popiežiaus neklystamumo dogma, o Bažnyčios dorovės filosofijos mokymas, jo suformuluotas veikale *Veritatis Splendor* (1993), įžeidė šios srities „reliatyvistus". Užtat Jonas Paulius II pasižymi plačiu akiračiu ir atjauta. Kalbant apie Vakarus, jis aplankė anglikonų „irštvą" Kenterberį ir pats meldė taikos Airijai, o kalbant apie Rytus jis suvaidino labai svarbų vaidmenį gimtojoje Lenkijoje, pakirtęs komunizmą vien savo asmenybės jėga ir parama kovai už žmogaus teises. Popiežius padėjo persekiojamiems lietuviams bei unitams ukrainiečiams ir išsakė savo pagarbą stačiatikiams. Pavergtoms sovietų bloko tautoms jis buvo ryškiausias vilties švyturys, šviečiantis iš Vakarų. Nepaisydamas Europos vyskupų sinodą (1991) boikotavusių rusų stačiatikių pasipriešinimo, jis siekia suvienyti Rytus su Vakarais. Jonas Paulius II didžiai pasišventęs krikščioniškos Europos vienybei.

Priešingai negu buvo tikėtasi, Vakarų Europos gyventojų skaičius po karo augo greičiau nei prieš jį (žr. III priedą, 104). Aukštas gyvenimo lygis nesutrukdė gausėti gyventojams. Dešimt pokario metų gimstamumas buvo neregėtai didelis — pasaulį išvydusių kūdikių skaičius viršijo visas karo aukas. Šešiolikos Bendrosios rinkos šalių gyventojų skaičius nuo 264 milijonų 1940-aisiais išaugo iki 320 milijonų 1966-aisiais ir 355 milijonų 1985-aisiais. Šveicarijoje, šalyje, kur didžiausios pajamos vienam gyventojui, gimstamumas taip pat labai išaugo: nuo 1950 iki 1985 metų šalies gyventojų padaugėjo beveik perpus. Ypač stebino Prancūzija: beveik visą šimtmetį gyventojų skaičius ten buvo pastovus — apie 40 milijonų, o 1985-aisiais jų pagausėjo iki 55,2 milijono, tad šiuo atžvilgiu šalis pasivijo Didžiąją Britaniją ir Italiją. Vakarų Vokietija netrukus tapo didžiausia valstybe (61,1 milijono gyventojų 1985 metais), turinčia ir didžiausią bendrąjį nacionalinį vidinį produktą. Po septintojo dešimtmečio gimstamumas beveik visur sumažėjo, todėl paskesnių kartų kreivėse matome charakteringus „kalnelius" ir „lygumas". Kita vertus, mirštamumas taip pat nuolatos mažėjo, todėl pakito gyventojų amžiaus

struktūra. Vokietijoje, Prancūzijoje ir Didžiojoje Britanijoje gyventojų pastebimai pagausėjo pabėgėlių ir imigrantų sąskaita. Prieškario Europoje didžiąją gyventojų dalį sudarė pusamžiai žmonės, o po karo vis labiau ėmė didėti senyvų žmonių ir pensininkų armijos. Nepaprastai sumažėjo kaimo gyventojų: 1965-aisiais EB šalyse jie sudarė vos 17 procentų viso gyventojų skaičiaus.

Labiausiai Vakarų Europa galėjo didžiuotis savo ekonominiais laimėjimais. Po 1948 metų ekonomika kilo lig tol Europos istorijoje neregėtais tempais ir mastu – nieko panašaus nebūta jokioje kitoje pasaulio dalyje, išskyrus Japoniją. Ekonomika augo taip netikėtai ir įspūdingai, kad istorikai nesutaria dėl šio reiškinio priežasčių. Jį aprašyti kur kas lengviau negu paaiškinti. Be abejo, didele dalimi čia prisidėjo Marshallo plano duotas akstinas, nesiliaujanti sąveika su JAV ir liberalios demokratijos atmosfera, itin palanki laisvam verslui. Be to, ekonomikos augimą būtina sieti su mokslo ir technikos pažanga, radikaliomis permainomis žemės ūkyje, energetikoje, transporte ir gamybiniuose santykiuose.

Marshallo planas iš esmės buvo pinigų „pumpavimas", siekiant paremti Europos prekybą ir pramonę, mat šios ėmė strigti, nors po karo iš pradžių klestėjo. Pompos konstrukcija šiuo atveju neturėjo reikšmės. Galima panaudoti ir kitą metaforą: tai buvo kraujo perpylimas, davęs Vakarų Europos šalių ekonomikai jėgų, kad ši galėtų pasveikti. Iš pat pradžių į Vakarų Europą ėmė investuoti kelios didžiausios Amerikos kompanijos: „Dupont", „General Motors", vėliau ir IBM, padėjusios sukurti konkurenciją abipus Atlanto. Ilgainiui daugelis Europos kompanijų milžinių, tokios kaip „Royal Dutch Shell", BP, EMI, „Unilever", sugebės atsilyginti tuo pačiu.

Galima sakyti, kad šių dienų ekonomikos teorija ir praktika yra Europos ir Amerikos sąveikos vaisius. Keyneso makroekonomikos revoliucija parodė, kad valstybė savo kišimusi vaidina didžiulį vaidmenį gerinant verslo aplinką, gelbstint nuo nedarbo ir tvarkantis nuolat kylančių krizių laikotarpiu. Ji turi reguliuoti pinigų kiekį, palūkanų normą, valiutų santykį ir mokesčius. Ilgainiui Miltono Friedmano įkvėpti monetaristai paneigs šiuos Keyneso teiginius. Vakarų Europa iš pat pradžių įsitraukė į tarptautinę pinigų sistemą, 1944 metų liepą sukurtą britų ir amerikiečių iniciatyva per Bretton Woodso konferenciją, kurioje Didžiosios Britanijos delegacijai vadovavo Keynesas. Įsteigtose institucijose – Tarptautiniame valiutos fonde (IMF) ir Pasaulio banke (abiems vadovauja Jungtinės Tautos) – juntama stipri Europos įtaka ir iš dalies jos konkuruoja su kitomis, grynai europietiškomis organizacijomis. Kaip ir Jungtinėse Amerikos Valstijose, Vakarų Europoje niekam nekilo abejonių, kad demokratinė politika yra būtina sąlyga, norint veiksmingai tvarkyti rinkos ekonomiką.

Atėjo laikai, kai mokslo ir technikos pažangai valstybių biudžetai ir tarptautiniai fondai ėmė skirti milžiniškas lėšas. Europos Branduolinių tyrimų centras (CERN, 1953) ir Europos kosminių tyrimų organizacija (ESRO, 1964) buvo vieni stambiausių projektų. Nacionalinių biudžetų nebepakako brangioms veiklos sritims, tokioms kaip lėktuvų gamyba. Šiuolaikinės žemės ūkio priemonės didžiąją Vakarų Europos dalį pasiekė tik šeštajame dešimtmetyje. 1945 metais britų ūki-

ninkai vieninteliai Europoje turėjo traktorių; atėjus 1960-iesiems žemyne juos naudojo net mažiausių sklypų savininkai. Paskui vyko mechanizacija, pasirodė mineralinės trąšos ir intensyvūs žemdirbystės metodai. Didžioji Britanija bei Vakarų Vokietija ir toliau importavo maisto produktus, tačiau Danija, Prancūzija ir Italija ėmė masiškai juos eksportuoti. Nuo septintojo dešimtmečio Vakarų Europos gėda tapo neregėti produkcijos pertekliai — liūdnai pagarsėję „sviesto kalnai", „vyno ežerai" ir milžiniški „grūdų kalnai" — EB bendros žemės ūkio politikos padariniai. Gaminant energiją nuo tradicinių anglių buvo ryžtingai pereinama prie naftos, gamtinių dujų, hidroelektrinių ir branduolinio kuro. Ypač daug lėšų į hidroelektrines ir atomines jėgaines investavo Prancūzija. Aštuntajame dešimtmetyje radus naftos ir dujų Šiaurės jūroje prie Škotijos ir Norvegijos krantų, sumažėjo šalių priklausomybė nuo importo iš svetur.

Neatpažįstamai išaugo transporto infrastruktūra. Buvo elektrifikuojami ir modernizuojami valstybiniai geležinkeliai. 1981 metais sukūrusi *Train de Grande Vitesse* Prancūzija įžengė į erą supertraukinių, kuriems prilygo tik japoniški. Vokietija sistemingai plėtė savo greitkelių tinklą; jie tapo pavyzdžiu visoms kitoms šalims. Tuneliai po Alpėmis ir Lamanšu (1993) bei didžiuliai tiltai, tarkim, *Europabrücke* Austrijoje, užpildė trūkstamas vientiso tinklo spragas. Tarptautiniai didelio pralaidumo vandens keliai sujungė Reiną su Rona, Roterdamą su Marseliu. Didžiausias pasaulio uostas — *Europoort* prie Roterdamo — buvo pagrindinė dalis įspūdingo „Reino deltos plano" — 1981 metais įgyvendinto melioracijos ir potvynių reguliavimo projekto. Keleivinėje aviacijoje buvo pasiekta tokia pažanga, kad Vakarų Europos verslininkas gali sėsti į lėktuvą, dieną padirbėti bet kuriame žemyno mieste, o vakare vėl parskristi namo.

Poindustrinio laikotarpio ekonomika nebepasikliovė vien gausia sunkiosios pramonės produkcija. Neregėtai išaugo paslaugų sektorius, taip pat naujos mažmeninės prekybos struktūros — prekybos centrai ir universalinės parduotuvės. Šeštajame dešimtmetyje klestėjusi Europos geležies ir plieno pramonė užleido vietą elektronikai, plastikų ir įmantrių mechanizmų gamybai.

Taigi galingam ekonomikos varikliui, kuris, paleistas Marshallo plano, ėmė vis greičiau suktis, nestigo nieko. Visi svarbiausi ekonomikos rodikliai nepermaldaujamai kilo; būta vos dviejų trumpų stabtelėjimų: 1951—1952 (dėl Korėjos karo) ir 1957—1958 metais. 1951 metais paskelbta „Economic Survey for Europe" („Ekonominė Europos apžvalga") prognozavo, kad iki dešimtmečio pabaigos pramonės gamybos apimtys išaugs 40—60 procentų. Šie augimo tempai buvo viršyti nepraėjus nė penkeriems metams. 1964 metais gamybos apimtys daugiau nei pustrečio karto viršijo 1938 metų lygį. 1948—1963 metų laikotarpiu bendrasis nacionalinis vidinis produktas per metus vidutiniškai didėjo 7,6 procento Vakarų Vokietijoje, 6 procentais Italijoje, 4,6 procento Prancūzijoje ir 2,5 procento Didžiojoje Britanijoje. Vakarų Europos prekyba vis dar augo sparčiau nei pasaulinė ir sudarė 40 procentų pastarosios apimties.

Vakarų Europos ekonomikos atgimimo pagrindą sudarė Vakarų Vokietijos *Wirtschaftswunder* arba „Ekonominis stebuklas". Priešingai plačiai paplitusiai

nuomonei, Vakarų Vokietija nepranoko visų varžovių. Italijos *miracolo* buvo nė kiek ne mažiau įspūdingas; be to, Vokietija nepasiekė aukščiausio gyvenimo lygio žemyne. Tačiau visų kitų šalių sėkmę Vakarų Vokietijos ekonomika nulėmė vien dėl savo dydžio ir šalies geografinės padėties — pačiame viduryje tarp jų. Ekonominis Vokietijos stebuklas psichologiškai dar svarbesnis todėl, kad prasidėjo tada, kai šalies ekonomika buvo labai smukusi. Jo autorius daktaras Erhardas atsisakė valstybinio planavimo, kuriam teikė pirmenybę Prancūzija ir Italija, nors nacionalizavo kai kuriuos pagrindinius sektorius. Jis pasikliovė veiksminga organizacija, didelėmis investicijomis, geru mokymu ir sunkiu darbu. Skaičiai buvo iškalbingi: 1948—1962 metų laikotarpiu Vakarų Vokietijos užsienio prekybos apimtys augo vidutiniškai 16 procentų per metus; vokiečiai, 1948 metais turėję 200 000 automobilių, 1965-aisiais jų turėjo jau 9 milijonus; per tą patį laiką buvo pastatyta 8 milijonai namų — pakankamai visai nedidelei tautai apgyvendinti. Žymiai sumažėjo nedarbas, tad plūstelėjo banga *Gastarbeiter'ių* — „svečių darbininkų", ypač iš Turkijos ir Jugoslavijos. Užsienio investicijos pasiekė tokį lygį, kad 1961 metais vyriausybė ėmėsi žygių jas riboti. Pramonės gamybos apimtys rodo, kad labiausiai nukentėjusi nuo karo Vakarų Vokietija pažengė toliausiai į priekį (1958 metų lygis = 100):

	1938	1948	1959	1967
Vakarų Vokietija	53	27	107	158
Prancūzija	52	55	101	155
Italija	43	44	112	212
Didžioji Britanija	67	74	105	133
JAV	33	73	113	168
Japonija	58	22	120	347[18]

Palyginimui: Vakarų Vokietijos BNP (115 milijardų JAV dolerių) viršijo visų Rytų Europos šalių — sovietinio bloko narių — kartu paėmus.

Šitaip atsigavusi triumfuojanti Vakarų Europos ekonomika, aišku, privertė susimąstyti. Jeigu taip suklestėjo kiekvienos šalies ekonomika, kokį lygį ji galėtų pasiekti šalims susivienijus ir pašalinus gausybę kliūčių tarp valstybių? Čia buvo idėjos esmė, kuri įkvėps naujų jėgų klupčiojančiam Europos vienybės sąjūdžiui. Ji patrauks ne tik tuos, kuriems ekonominis bendrumas atrodė ribotas savitikslis, bet ir tuos, kurie tikėjosi jo padedami pastūmėti į priekį svarbesnį politinį procesą. Nenuostabu, kad lyderio vaidmens atsisakius anglosaksams, Europos mantiją pirmieji apsigaubė prancūzai. Jų padėtis skyrėsi nuo vokiečių ir italų, mat vėl užėmė vietą tarp pergalę pasiekusios koalicijos narių; kartu prancūzams kėlė apmaudą jiems atitekęs antraeilis vaidmuo. Taip susiklosčius aplinkybėms, mažiau nacionalistiškas dominuojančio golistų judėjimo sparnas pamatė istorinę progą. 1948 metų liepos 20 dieną postą paliekantis Prancūzijos užsienio reikalų ministras Georges'as Bidault ryžtingai pasisakė už Europos susivienijimą. Vėliau jo pėdomis žengs Monnet, Schumanas ir Plevenas.

Ekonomistas Jeanas Monnet (1888 – 1979) karjeros pradžioje vadovavo šeimos konjako verslui Konjako provincijoje. Nuo 1920 iki 1923 metų jis buvo Tautų Sąjungos generalinio sekretoriaus pavaduotojas; 1940 metais Monnet pakišo Churchilliui prancūzų-britų sąjungos idėją. 1947 – 1949 metais jis vadovavo Prancūzijos nacionaliniam ekonomikos planui, kurį įgyvendino kelios ministerijos. Monnet karštai tikėjo tikra Europos bendrija – ne tik ekonomine, bet ir politine bei karine. Jis manė, kad šį tikslą galima pasiekti žingsnis po žingsnio vadinamuoju „funkcionalizmu", tai yra, vis daugiau funkcijų arba veiklos sričių perduodant iš nacionalinės kontrolės viršnacionalinei. Šį Aristide'o Briando'o pasekėją vadino „Europos tėvu". Robertas Schumanas (1886 – 1963), katalikas iš Lotaringijos, buvo geriausias Sangnier ir Monnet mokinys. Prieš karą jis ilgą laiką buvo Nacionalinio susirinkimo deputatas, karo metais kovėsi Pasipriešinimo gretose ir pateko į nelaisvę. Po karo kartu su kitais įsteigė katalikišką MRP (*Mouvement Republicain Populaire*), kurio garbės pirmininku buvo išrinktas Sangnier. Ketvirtosios Respublikos – tų nesiliaujančių peštynių dėl kėdžių laikotarpiu – Schumanas du kartus buvo ministru pirmininku. Lemiamu momentu – 1948 – 1950 metais – jis ėmė vadovauti Prancūzijos užsienio reikalų ministerijai Quai d'Orsay. René Plevenas (g. 1901), karo metais kovęsis „Laisvosios Prancūzijos" gretose, du kartus buvo Prancūzijos ministras pirmininkas. Jis vadovavo buvusių golistų grupuotei, nukrypusiai nuo de Gaulle'io kelio.

Prancūzų partneriais noriai tapo Paulis Henri Spaakas (1899 – 1972) ir Alcide'as de Gasperi (1881 – 1954), Schumano bendražygiai iš Ryšių komiteto. Pirmasis buvo socialistas, nuo 1938 iki 1966 metų beveik be pertraukos ėjęs Belgijos užsienio reikalų ministro, finansų ministro arba premjero pareigas. 1946-aisiais jis pirmininkavo I-ajai Jungtinių Tautų generalinei asamblėjai. Pastarasis, krikščionis demokratas, buvo dvikalbis iš Pietų Tirolio, ėjęs ministro pirmininko pareigas keliose Italijos koalicinėse vyriausybėse nuo 1945 iki 1953 metų. Kaip ir Spaakas, de Gasperi buvo ryžtingas NATO šalininkas. Kartu jie sudarė įspūdingą komandą, kuri iškart ėmėsi veiklos.

1949 metų rugpjūtį Strasbūre pradėjo darbą Europos Taryba. Minimalistiškus jos tikslus – propaguoti Europos vienybę debatais, propaganda ir mokslo tyrimais – lėmė britų santūrumas. Jokių vykdomųjų galių Taryba neturėjo. Iš pradžių joje buvo 11 narių, tarp jų ir Didžioji Britanija; netrukus jų padaugėjo iki 18. Tarybai vadovavo uždarai posėdžiavęs ministrų kabinetas ir vieša konsultacinė asambléja. Naudingai darbavosi jos nusikaltimų, žmogaus teisių, kultūrinio ir teisinio bendradarbiavimo komisijos bei jos vadovaujamas Europos Žmogaus teisių teismas. Tačiau Europos Taryba vadovavosi neaiškios ir tolimos ateities vizija. Nepraėjus nė metams, kai Strasbūre susirinko ET, Paryžiuje buvo pateiktas kur kas toliau siekiantis Schumano planas.

Aktyvistai laikėsi tokios strategijos: stengtis prakišti maksimalius pasiūlymus, viliantis, kad bus priimta bent minimali programa. Jie turėjo veikti Vakarų aljanso rėmuose, o jame vis dar dominavo Vašingtonas ir Londonas, tad privalėjo apsimesti norį papildyti esamus NATO, Europos ekonominio bendradarbiavimo

organizacijos (OEEC, vėliau — Europos ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos OECD) ir Europos Tarybos nuostatus. Šiaip ar taip, 1950 metų Schumano plane buvo siūloma ekonominių, karinių ir politinių institucijų visuma. Laikantis šio plano turėjo būti įsteigta ekonominė organizacija, kuri koordinuotų geležies ir plieno pramonę, ir sukurta Europos kariuomenė — jiedvi drauge būtų tapusios Jungtinių Europos Valstijų pagrindu. Planas buvo rengiamas slapčia, iš anksto nepasitarus su Londonu. Galų gale ekonominė plano dalis buvo priimta, o karinė ir politinė padėtos dulkėti ant lentynų. Nuo to laiko trims Europos susivienijimo komponentams buvo lemta judėti į priekį atskirais keliais ir skirtingais greičiais.

Pagrindinį Schumano plano privalumą sudarė siekis sutaikinti prancūzus ir vokiečius. Planas pasirodė tuo metu, kai VFR stovėjo ant įspūdingo ekonomikos suklestėjimo slenksčio, bet vis dar buvo izoliuota politiškai. Iš Reino krašto kilęs kancleris Adenaueris visą gyvenimą nugyveno prancūzų ir vokiečių karų šešėlyje; kaip ir Schumanas, jis buvo liberalas bei demokratiškas katalikas. Santarvės tarp Prancūzijos ir Vokietijos perspektyva žadėjo santaiką, prieš kurią negalėjo pasisakyti nė vienas, turįs bent kiek sveiko proto. Vos pradėtas įgyvendinti planas iškart įgavo pagreitį.

Europos anglies ir plieno susivienijimas (EAPS, 1951—1967) buvo Schumano plano pirmagimis. Jis turėjo neleisti atskiroje šalyje atgimti kariniam-pramoniniam kompleksui. Pirmasis jo prezidentas — Jeanas Monnet. Pagal 1951 metų gegužę pasirašytą steigimo sutartį susivienijo „šešetas" — Prancūzija, Vokietija, Italija ir Beniliuksas. Jos susitarė be suvaržymų prekiauti anglimi ir plienu, laikytis bendrų gamybos ir konkurencijos taisyklių, o „akivaizdžios krizės" atveju kontroliuoti kainas ir gamybos apimtis. Susivienijimo sėkmė buvo akivaizdi. Didžioji Britanija prie jo neprisijungė.

Kariniam Europos susivienijimo komponentui iškilo didžiulių kliūčių. Pleveno plane (1950) buvo pateiktas kiek pakeistas Schumano plano karinių straipsnių variantas, bet de Gaulle'is iškart griežtai jį atmetė. Sudėtingos derybos tęsėsi ištisus ketverius metus. Britai buvo nenusiteikę silpninti NATO; prancūzai pasisakė prieš kompromisinę organizaciją — Europos Gynybos komitetą. Galų gale buvo įsteigta Vakarų Europos sąjunga (1955), pasitarimų organas, turįs menką savarankišką galią — ji atsirado kaip tik tuo laiku, kai užvirė Sueco krizės maišatis.

1955 metų Mesinos konferencija yra tas momentas, kai Europos susivienijimo šalininkai pagrindiniu savo strategijos elementu pasirinko ekonominę integraciją. Politinis komponentas nejudėjo iš vietos, tad konferencijos dalyviai nusprendė, kad stipri ir klestinti ekonominė bendrija nutiesianti patikimiausią kelią į galutinį politinį tikslą. Šitokios taktikos jie laikysis daugiau nei 30 metų. Dvi Romoje pasirašytos sutartys (1957 metų kovo 25 dieną) rodė šešeto ryžtą užtikrinti, kad kitos prekybos ir ekonomikos sritys susilauktų tokios pat sėkmės kaip EAPS. Šitaip atsirado Europos Ekonominė Bendrija (EEB), dar vadinta Bendrąja rinka, oficialiai pradėjusi veiklą 1958 metų sausio 1-ąją, ir „Euratomas". Pagrindiniai EEB tikslai buvo panaikinti visus muitus tarp jos narių, formuoti bendrą užsienio

›rekybos politiką, derinti transporto, žemės ūkio ir mokesčių sistemos reikalus, ›ašalinti kliūtis, trukdančias laisvai konkurencijai ir skatinti kapitalo, darbo jėgos r verslo judėjimą.

Siekiant šių tikslų buvo sukurtos keturios naujos organizacijos: Ministrų Tary›a, privalėjusi kontroliuoti ir sankcionuoti visus politinius sprendimus; jai pavaldi /ykdomoji Komisija Briuselyje su nuolatiniu sekretoriatu ir daugybe direktoratų, ;iūlančių politikos gaires; Europos Teismas ir Europos Parlamentas, posėdžiaujan-is pakaitomis Strasbūre ir Liuksemburge. Šis sumanymas irgi nepaprastai nusise-:ė. Savitarpio prekybos apribojimai buvo panaikinti iki 1968 metų. Bendroji žemės ikio politika (1962), kai buvo skiriamos didžiulės subsidijos, prieš kurias protes-avo pramonininkai, milijonams valstiečių užtikrino naują, gerą gyvenimą. Įvedus ›ridėtinės vertės mokestį (1967), buvo gaunamos labai reikalingos lėšos, kurias vis abiau turtėjanti visuomenė galėjo panaudoti apleistiems visuomeniniams sekto-iams ir atsilikusiems regionams. Pirmasis EEB pirmininkas profesorius Walteris Hallsteinas (VFR) vadovavo jai nuo 1958 iki 1967 metų. Tarp jo įpėdinių buvo Roy'us Jenkinsas (DB), o nuo 1985 metų — Jacques'as Delors'as (Prancūzija). Kad r kaip kritikavo EEB (o kritikavo nemažai), buvo akivaizdu, jog jos narėms kloja-;i geriau negu šalims, kurios į ją nestojo. „Tas, kuris netiki stebuklais Europos eikaluose, — pastebėjo profesorius Hallsteinas, — nėra realistas."

Europos laisvosios prekybos asociacija (EFTA, 1958) kaip atsvara EEB buvo kurta vadinamojo „išorės septyneto" — Romos sutarties nepasirašiusių šalių su Didžiąja Britanija priešakyje. Asociacijos interesai apsiribojo prekybos sektoriu-ni, o jos ilgalaikes perspektyvas temdė narių perbėgimo į EEB pavojus. Ji vaidi-10 svarbų vaidmenį iki 1973, kai iš jos pasitraukusios Didžioji Britanija ir Danija stojo į EEB.

Didžiosios Britanijos dalyvavimas vieningos Europos judėjime buvo nesantai-:os obuolys, nedavęs ramybės daugiau nei 40 metų. Šalies vyriausybė 1951 netais neprisijungė prie EAPS ir pasitraukė iš derybų, vykusių prieš sudarant Romos sutartį. Būta ir psichologinių, ir praktinių kliūčių. Nepatyrę blaivinančio autos pralaimėjimo pažeminimo, daugelis britų vis dar puoselėjo suverenumo ir ;avarankiškumo iliuzijas. Be to, britai turėjo realių įsipareigojimų Britanijos tautų ;andraugai, tarp jų — prekyboje teikti pirmenybę sandraugos šalims, o tai buvo azda su dviem galais. Politikos srityje britams labiausiai rūpėjo santykiai su JAV r NATO narystė. 1961 ir 1967 metais, kai šaliai vadovavo Macmillanas ir Wilso-1as, Didžioji Britanija dukart bandė stoti į EEB, bet abusyk susilaukė pribloškian-:io de Gaulle'io veto. Visą dešimtmetį prieš Romos sutartį de Gaulle'is nedaly-'avo politiniame gyvenime, tad Prancūzijos Europos politika buvo mažiau ıžsisipyrusių žmonių rankose. Tačiau de Gaulle'is grįžo į valdžią kaip tik tuo netu, kai buvo įkurta EEB. Konfliktas tapo neišvengiamas. Generolas vis dar ;riežė dantį ant tų, kurie išdavė Prancūzijos interesus; jo manymu, karo metais aip pasielgė britai, o paskui — Ketvirtosios Respublikos vadovai. Jis turėjo tvir-ų įsitikinimų „l'Europe des Patries", „tautinių valstybių bendrijos" atžvilgiu ir ›uvo pasiryžęs sugrąžinti Prancūzijai tai, ką laikė suvereniomis jos teisėmis. Todėl ir vetavo Didžiosios Britanijos priėmimą į EEB, o paskui ilgai kariavo su

Europos Komisija — „imperatorius stojo prieš popiežių". Prancūzijos atstovai boikotavo Briuselio posėdžius, kol primetė Liuksemburgo kompromisą (1966) — pagal jį tautai itin svarbūs klausimai negalėjo būti sprendžiami Romos sutartyje numatyta balsų dauguma.

Pirmuosius dvejus EEB metus vainikavo keletas svarbių finansinių laimėjimų. Europos piniginė sistema (EMS), sudaryta 1979 metais, jos narių valiutas susiejo keitimo kursų tvarka (ERM), kuri turėjo sumažinti anksčiau smarkiai jaučiamus svyravimus. Sistemos kūrėjai laikė ją pradiniu ilgo kelio į Europos valiutų sąjungą (EMU) etapu. Ekiu (ECU), Europos valiutinio vieneto, atsiradimas žadėjo, kad vėliau bus žengti ir kiti žingsniai vieningos valiutos link. Europos socialinis fondas ir Europos plėtros fondas gavo užduotį perskirstyti lėšas remtinų visuomenės grupių ir regionų naudai.

EEB ekonominė sėkmė buvo tokia didelė, kad prašymai į ją priimti plūdo be perstojo. 1973 metais Didžioji Britanija, kurios ministras pirmininkas tuo metu buvo Edwardas Heathas, trečiu mėginimu buvo priimta kartu su Danija ir Airija. 1975 metų referendumas Didžiojoje Britanijoje patvirtino, kad šalis ilgai išliks EEB nare. Šešetas virto devynetu. 1981 metais, priėmus Graikiją, narių padaugėjo iki dešimties. 1986 metais po užsitęsusių derybų buvo priimtos Ispanija ir Portugalija — dešimtukas virto dvyliktuku. Pirmą kartą Bendrija įsileido tris „besivystančias šalis" ir Rytų Europos šalį, nesiribojančią su jokiomis EEB narėmis (Graikiją).

Tačiau karinis ir politinis Europos susivienijimas nepajudėjo iš mirties taško. Devintojo dešimtmečio pabaigoje Atlanto aljansui įkvėpė jėgų veržlus Reagano ir Thatcher duetas, o NATO svarbą akivaizdžiai parodė nesutarimas dėl sovietų ir amerikiečių raketų. Politinis ir tarptautinis EEB vaidmuo buvo regioninis. Jos institucijos, turėjusios tarnauti mažai šešeto bendrijai, vos bepakėlė dvyliktuko naštą. Ateis laikas, kai vienas iškilus europietis pavadins Bendriją „augalotu vyru, tebevaikščiojančiu su kūdikio drabužėliais"[19]. Atrodė mažai tikėtina, kad EEB greitai pavyktų išsivaduoti iš siaurų ekonominių rūpesčių gniaužtų.

Vis dėlto norisi tikėti, kad dvyliktuko atsiradimas sukūrė kažką kokybiškai nauja. Europa buvo mačiusi daugybę turtingųjų ir galingųjų aljansų, aibę vizijų, pagrįstų selektyvia privilegijuotųjų „Vakarų" naryste. Bet dabar, regis, atėjo metas, kai Europos Bendrija ėmė virsti savanoriška lygių tautų — turtingų ir skurdžių, Rytų ir Vakarų, didelių ir mažų — sandrauga. Pagrindinis priėmimo kriterijus — be geografinio — kad kandidatės būtų atsikračiusios nacionalistinės, imperialistinės ir totalitarinės praeities tradicijų. Tik laikas parodys, ar ši permaina buvo amžiams.

Neutralios valstybės

Visą dvidešimtąjį amžių Europoje būta neutraliteto. 1945 metais žemyne buvo 11 neutralių valstybių; keturios šalys, išvengusios dalyvavimo viename arba abiejuose pasauliniuose karuose, atsisakė įtraukiamos į pokario karinius blokus; dvi šalys įgijo neutralų statusą pirmaisiais pokario metais. Neutralitetas buvo kone aukšto gyvenimo lygio garantija, tad daugelis neutralių valstybių neskubėjo stoti į EEB.

Šveicarija, kuriai neutralumas buvo gyvensena, klestėte klestėjo. Ji narsiai atlaikė vokiečių invaziją per karą, po kurio žymiai pagausėjo šalies gyventojų. Labai naudingas Šveicarijai buvo šiaurinės Italijos ir pietinės Vokietijos artumas — abiejų šių regionų ekonomika po karo nepaprastai sustiprėjo. Be to, ji ir toliau vaidino itin svarbų vaidmenį bankininkystėje ir turizme. Šveicarija mielai įsileido daugybę tarptautinių bendrovių ir organizacijų, pradedant chemikalų gamintoja „Bayer" ir baigiant JUNESKO. Retoromanų kalbai buvo suteiktas valstybinis statusas, kaip ir šveicariškajam vokiečių kalbos dialektui bei prancūzų ir italų kalboms, o prancūziškai kalbantis Jura gavo ypatingo kantono statusą. Gynybai skiriamos didelės lėšos, šalia liaudies milicijos išliko visuotinė karinė prievolė vyrams. Iki 1980 metų referendumo, kuriame dalyvavo vien vyrai, šveicarės neturėjo teisės balsuoti. Iki 1963 metų Šveicarija vengė Europos Tarybos, o jos ryšiai su EEB apsiribojo 1972 metais pasirašyta laisvosios prekybos sutartimi.

Dėl Šveicarijos kaimynystės kai kurios gretimos sritys pasiskelbė neapmuitinamomis zonomis. Tai Vokietijos Biuzingeno anklavas, Italijos rajonai Kampionė, Livinjas ir Aostos slėnys, o nuo 1915 metų ir Prancūzijos Aukštutinės Savojos departamentas.

Karo metais Švedija klestėjo dėl neutraliteto — tebeklesti ir taikos laikotarpiu. Ji pagrindinė regioninės Baltijos Tarybos figūra, bet laikosi atokiai ir nuo NATO, ir nuo EEB, nors jos kaimynės skandinavės į šias organizacijas įstojo. Ilgas socialdemokratų viešpatavimas tęsėsi iki 1989 metų rinkimų. Švedija ėmėsi daugybės iniciatyvų Trečiojo pasaulio, pabėgėlių ir gamtosaugos klausimais, ypač tuo metu, kai jai vadovavo ministras pirmininkas Olafas Palme, nužudytas 1986 metais.

Franko Ispanija liko politiniu parijumi iki *kaudiljo* mirties. Tiesą sakant, dėl nepaprasto Franko ir Salazaro ilgaamžiškumo Iberijos politika iki pat aštuntojo dešimtmečio vidurio tartum pateko į laiko duobę. Anachroniškas fašizmo išlikimas tapo atsvara antikomunistinėms nuotaikoms Vakarų Europoje, ypač Prancūzijoje. Portugalijai įstojus į NATO, Ispanija sutiko priimti amerikiečių bazes, bet dar kuo nors prisidėti atsisakė. Tačiau masinis turizmas kliudė visiškai izoliacijai. Konstitucinės monarchijos grąžinimas 1975 metais sudarė sąlygas narystei EEB ir nepaprastam ekonominiam pakilimui devintajame dešimtmetyje. Ispanijos atgimimą sunkino baskų terorizmas šiaurvakariuose, katalonų separatizmas Barselonoje ir nesiliaujantis vaidas su Didžiąja Britanija dėl Gibraltaro.

Airijos Respublika per karą atlaikė britų okupacijos grėsmę, o jam pasibaigus išstojo iš sandraugos. Tačiau ji ir toliau liko ekonomiškai priklausoma nuo Jungtinės Karalystės — Airijai beveik neliko nieko kito, tik sekti Britanijos pėdomis derybose su EEB. Pagrindiniai politikos klausimai buvo privilegijuota katalikų Bažnyčios padėtis, nesiliaujantis konfliktas su Šiaurės Airija ir dviejų svarbiausiųjų partijų — Fianna Fáil („Lemties kariai") ir Fine Gael („Gėlų tauta") varžybos. Pagal Airijos konstituciją, britų Alsterio sritis buvo laikoma neatsiejama Respublikos dalimi. Kita vertus, Airijos Respublikonų Armija (IRA) abiejų pusių buvo laikoma neteisėta organizacija, o santykiai tarp Londono ir Dublino nebuvo rimtesnė kliūtis problemai spręsti.

Suomija, prisidėjusi prie SSRS puolančių vokiečių, išvengė sovietų okupacijos, nors turėjo atiduoti dar daugiau teritorijos, svarbiausia — Vypūrį (Vyborgą) ir Petsamą per 1944 metų paliaubas. Tačiau 1947 metais taikos sutartis patvirtino ribotą šalies suverenumą mainais už Porkalos karinės jūrų bazės nuomą. Nuo to laiko Suomija buvo priversta griežtai laikytis neutralumo, sumažinti savo ginkluotąsias pajėgas ir vykdyti sovietų interesus atitinkančią užsienio politiką. Ekonomika suklestėjo, o Helsinkis tapo vienu iš prašmatniausių ir brangiausių Europos miestų — Vakarų perlu Leningrado kaimynystėje. „Finlandizacija" buvo statusas, kurio geidė daugelis sovietų okupuotų šalių, bet negavo nė viena, išskyrus Austriją.

Austrijai išėjo į naudą sąjungininkų pramanas, neva ji buvusi pirmoji nacistų auka. Padalytai, kaip ir Vokietija, į keturias okupacines zonas respublikai pavyko atgauti visišką nepriklausomybę, kai visos keturios okupavusios valstybės 1955 metais pasirašė *Staatsvertrag* arba valstybinę sutartį. Tarp sąlygų buvo griežtai laikytis neutraliteto ir amžinai prižiūrėti didžiulį sovietų karinį memorialą Vienoje. Atgavus nepriklausomybę prasidėjo neregėto klestėjimo, panašaus į kaimyninės Šveicarijos, laikotarpis, o santykių su kitomis šalimis įtampa ėmė mažėti. Politikoje vyravo konkurencija tarp lygiaverčių varžovių — socialistų partijos, kurios atstovas Bruno Kreiskis buvo kancleriu 1970—1983 metais, ir konservatyvios Liaudies partijos. Tarptautinė 1986 metų kampanija diskredituoti Austrijos prezidentą, buvusį JT generalinį sekretorių Kurtą Waldheimą, jam nepakenkė, tik priminė Austrijos praeitį. Šalies sienos nebuvo vientisos. Po 1868 metų sutarties Jungholco ir Mitelbergo rajonai įeina į Bavarijos muitų zoną. Foralbergo ir Tirolio provincijos laisvai prekiauja su Italijos Trentino—Alto Adidžės sritimi.

Septynios Europos kunigaikštystės, paskutinės likusios iš gausių istorinių minivalstybių, buvo per mažos, kad galėtų aktyviai reikštis tarptautiniuose santykiuose, bet kiekviena jų sugebėjo išnaudoti keistoką savo padėtį.

San Marinas (įkurtas penktame amžiuje, teritorija — 62 kv. km, 23 000 gyventojų), teigė esąs seniausioji Europos valstybė. Pripažintas nepriklausomu 1631 metais, jis glaudžiasi prie Titano kalno netoli Riminio ir yra iš visų pusių apsuptas Italijos. Po karo jame susirado prieglobstį mokesčių vengę turtingi italai. Vietos vyriausybėje dominuoja čia komunistai, čia krikščionys demokratai.

Didžioji Lichtenšteino kunigaikštystė (įkurta 1719 metais, teritorija 157 kv. km, 27 000 gyventojų) savo užsienio politiką vykdyti patikėjo Šveicarijai. 1980 metais šalies BNVP — 16 440 JAV dolerių vienam gyventojui — buvo didžiausias Europoje. Tai vienintelė išlikusi Šventosios Romos imperijos sudėtinė dalis.

Monako kunigaikštystė (teritorija 150 ha, apie 30 000 gyventojų), buvo Prancūzijos protektoratas, užimantis mažytį lopinėlį prie Rivjeros, į rytus nuo Nicos. Šių dienų statusą Monakas gavo 1861 metais; prieš tai jį valdė Ispanija (nuo 1542 m.), Prancūzija (nuo 1641 m.) ir Sardinija (nuo 1815 m.). Pagal konstituciją vyriausybė pavaldi Grimaldžių šeimai. Pagrindinis pajamų šaltinis — Monte Karlo kazino kompleksas.

Andora (teritorija 495 kv. km, apie 43 000 gyventojų), įsikūrusi aukštai Pirėnų kalnų rytinėje dalyje, išsaugojo autonomiją nuo 1278 metų, kai ją valdyti

drauge buvo paskirtas Urchelio vyskupas ir grafas de Foix. Mūsų laikais pastarojo įgaliojimai atiteko Ariežo prefektui, veikiančiam Prancūzijos Respublikos prezidento vardu. Daugiausia pajamų gauna iš turizmo, ypač slidinėjimo, ir bemuitės prekybos.

Meno sala (teritorija 518 kv. km., gyventojų 65 000 [1986 m.]) ir La Manšo sąsiaurio salos (Džersis, Oldernis, Gernsis ir Sarkas, teritorija 194 kv. km., gyventojų apie 134 000 [1981 m.]) priklausė Britanijai, o ryšiai su anglais siekė dar normanų užkariavimus. Formaliai prie Jungtinės Karalystės niekad nebuvo prijungtos. Ir pirmojoje, ir pastarosiose mokesčiai labai maži. Sarko valdovė dar septintajame šio amžiaus dešimtmetyje nesutarė dėl viršenybės su Vestminsteriu. Pastarajame dešimtmetyje Meno salos „parlamentas" prašėsi pylos, kai nepasekė Anglijos pavyzdžiu ir nelegalizavo lytinių santykių tarp suaugusių homoseksualų.

Gibraltaras buvo vienintelė Britanijos valda, neskaitant britų salų, įstojusi į EB. Taigi jis pasekė Prancūzijos užjūrio departamentui priklausančių Gvadelupos, Martinikos, Rejunjono ir Gvianos pavyzdžiu. Visos kitos Britanijos bei Prancūzijos kolonijos, kaip ir autonominiai Danijos Farerų ir Grenlandijos regionai, į EB nestojo.

Vatikanas (teritorija 44 ha, 1000 gyventojų 1981 m.) — paskutinė Europos autokratija. Jo valdovas popiežius turi tokią pat neribotą galią šiai mūsų laikų popiežiaus valstybei, kaip ir Romos katalikų bažnyčiai, kurios vyriausioji būstinė čia ir įsikūrusi. Panašiausia į ją Atono „teokratinė respublika", turinti autonomiją Graikijos viduje nuo 1926 metų.

Šie reliktai primena, kad įvairovė ir tradicijos vaidina svarbų vaidmenį Europos gyvenime. Galiūnių politika ne visiškai užgožia Europą.

Rytų Europa, 1945—1985

Pokario laikotarpio terminas „Rytų Europa" turėjo dvi aiškiai apibrėžtas reikšmes. Ja buvo vadinama bet kuri žemyno dalis, esanti sovietinėje geležinės uždangos pusėje. Taigi terminas apėmė ir tas Europos šalis, kurios buvo inkorporuotos į Sovietų Sąjungos sudėtį, ir tas, kurios nebuvo. Vis dėlto dažniausiai jis buvo vartojamas kaip sinonimas SSRS satelitėms „Rytų Vidurio" ir „Pietryčių" Europoje, bet neįtraukiant pačios SSRS.

Dabar matome, kad tas skirtumas buvo visai nesvarbus. Nė viena valstybė, įkurta Lenino principais, ir vadinamosios „liaudies demokratijos šalys", ir Sovietų Sąjungos respublikos neturėjo bent kiek didesnės nepriklausomybės. Visos jos buvo sukurtos kaip širmos sovietų vadovaujamo komunistinio judėjimo diktatoriškoms prerogatyvoms įgyvendinti. Taigi, kad ir kaip žiūrėsime, pokarinės Rytų Europos istorijos pradžios turime ieškoti SSKP politikoje — tik paskui galime analizuoti, kaip vis nepaklusniau Maskvos pageidavimus vykdė vis aikštingesni jos pavaldiniai.

Prieš visišką subyrėjimą, prasidėjusį 1985 metais, pokarinę Sovietų Sąjungos istoriją galima skirstyti į tris laikotarpius. Pirmasis (1945—1953) sutampa

su paskutiniaisiais „didžiojo" Stalino gyvenimo metais. Antruoju (1953—1964), Nikitos Sergejevičiaus Chruščiovo kilimo ir žlugimo laikotarpiu, dominavo vadinamoji destalinizacija. Trečiasis (1964—1985), vėliau pramintas „stagnacijos amžiumi", buvo pradėtas ir įkvėptas Leonido Iljičiaus Brežnevo. Šie keturi dešimtmečiai tapo vienos didžiausių šiuolaikinės istorijos iliuzijų liudytojais.

Po Antrojo pasaulinio karo Sovietų Sąjunga virto didžiausia karine jėga Europoje ir toliau siekė vienos iš dviejų pasaulio supervalstybių padėties. Iš šalies žiūrint, ji buvo neįsivaizduojamai stipri, neįveikiama tvirtovė, apsiginklavusi didžiausiu pasaulyje branduoliniu arsenalu. Tuo pat metu iš vidaus ji iro neregėtu greičiu; galima sakyti, kad jos kūną graužė politinis vėžys. Istorijoje apstu milžinų molio kojomis — geriausias pavyzdys buvo senoji Rusijos imperija — bet šis šarvuotas dinozauras gaišo stovėdamas ant kojų. Ir niekas nematė jo negalios — nei Vakarų sovietologai, nei per vėlai susigriebę patys sovietų lyderiai. Ir vieni, ir kiti beveik visus tuos keturis dešimtmečius žavėjosi Sovietų Sąjunga kaip sveikatos ir pažangos įsikūnijimu. Aišku, būta daugybės garbingų išimčių.

Paskutinieji Stalino metai neleido atitokti nuo ilgos baimės ir kančių nakties. Spėliojimai, girdi, amžius ir pergalė sušvelninsią jo būdą, pasirodė esą nepagrįsti. Valdžios įsikibusi laikėsi vis ta pati prieškarinių Stalino sėbrų gauja. Sovietų žmonėms neleido atsikvėpti vis tas pats siaubo, propagandos ir kolektyvizmo rutinos mišinys. Gulagas toliau vykdė masinius areštus ir išnaudojo vergų darbą. Esama įtikinamų įrodymų, kad demaskavęs vadinamąjį „gydytojų sąmokslą", Stalinas ruošė dar vieną stambų valymą, bet tuo metu mirė.

Per tuos metus sovietinė imperija išsiplėtė kaip niekad. To ji pasiekė kariniais užkariavimais ir per politinius statytinius, kurie buvo politinės, ekonominės ir visuomeninės sovietų modelio kopijos. Netrukus po Rytų Europos okupavimo svarbus žingsnis į priekį buvo žengtas komunistams laimėjus Kinijoje. Mao Dzedungas jau anksčiau rašė, kad „jėga išauga iš šautuvo vamzdžio"; 1949 metais jis triumfavo be tiesioginio Maskvos įsikišimo. Jo ideologinės pažiūros šiek tiek skyrėsi nuo sovietų, be to, jis puikiai žinojo, kad neseniai Stalinas palaikė jo didžiausiąjį priešą Čan Kai-Ši. Vis dėlto jis kol kas tenkinosi būdamas lojalus sovietų stovyklos narys. Gerą dešimtį metų Maskva vadovavo judėjimui, valdžiusiam didžiausią pasaulio tautą ir valstybę. Vadinamajai „socialistinei stovyklai" priklausė pusė žmonijos.

Didelis dėmesys buvo skiriamas, kad didėtų sovietų įtaka buvusioms kolonijinėms tautoms. Vykstant dekolonizacijai Maskva tarėsi esanti tinkamiausias visų tautinio išsivadavimo judėjimų globėjas, kuriam tie privalėjo atsilyginti. Glaudžiausi ryšiai buvo užmegzti su Vietnamu, arabų pasauliu ir Kuba.

Visi turimi ištekliai buvo skirti kariniams branduolinės fizikos aspektams. Urale (Majake) ir kitur išpaikintų vergų mokslininkų grupės triūsė kurdamos sovietų bombą. Atominis užtaisas buvo sėkmingai išbandytas arktinėje Naujojoje Žemėje 1949, vandenilinis sprogmuo — 1953-aisiais. Nuo tada JAV nustojo buvusi branduolinė monopolistė. Prieš Stalino mirtį Sovietų Sąjunga patvirtino savo kaip supervalstybės statusą.

Stalinas mirė 1953 metų kovo 5 dieną, Kuncevo viloje ištiktas širdies smūgio. Visą parą merdintis Stalinas tysojo ant grindų. Joks Kremliaus gydytojas, kuriam buvo brangi jo paties gyvybė, nesiruošė gelbėti Stalino. Politbiuro nariai pakaitomis budėjo prie mirties patalo:

> Vos tik imdavo rodytis, kad Stalinas atgauna sąmonę, Berija puldavo ant kelių ir imdavo bučiuoti jam ranką. Vos Stalinas vėl prarasdavo sąmonę, Berija atsistodavo ir imdavo spjaudytis <...> iš neapykantos[20].

Dešimtys milijonų apsiverkė išgirdę žinią apie Stalino mirtį.

Destalinizacija reiškė tai, kas slypi pačiame termine. Iš sovietų režimo pašalinti tie bruožai, kurie buvo tiesiogiai susiję su pačiu Stalinu: asmenybės kultas, vieno žmogaus valdymas ir masinio teroro praktika. Po jos prasidėjo laikotarpis, žinomas I. Erenburgo apysakos pavadinimo vardu — „Atšilimas". Kai Berija buvo areštuotas per patį pirmą Politbiuro posėdį, paskui sušaudytas, kolektyviai vadovaudami jo bendražygiai žudikai sugebėjo apkarpyti NKVD — dabar jau perorganizuoto į KGB — galią. Tačiau diktatoriškos mašinos jie nelietė. Baimės atmosferą šiek tiek praskaidrino, bet nesiėmė jokių rimtesnių demokratizavimo ar liberalizavimo priemonių. Totalitarinis sovietų sistemos pobūdis išliko. Per trejus metus kolektyvinis vadovavimas užleido vietą asmeninei Nikitos Chruščiovo viršenybei.

Karštakošis Chruščiovas — bene simpatiškiausias iš Stalino aplinkos žmonių. Jis buvo tipiškas proletaras prisitaikėlis, padaręs partinę karjerą baisiausiais teroro metais, ir liūdnai pagarsėjo kaip Stalino vietininkas Ukrainoje. Vėlai išmokęs rašto, kultūros atžvilgiu jis buvo žemiausio lygio miesčionis. Vis dėlto Chruščiovas turėjo šiurkštaus valstietiško žavesio, kuris ypač atsiskleidė, kai trankė stalą batu per Jungtinių Tautų sesiją. Su juo buvo siejamos didelės viltys. Į sensacingą Chruščiovo „slaptąją kalbą" XX Partijos suvažiavime 1956 metų kovą būtina žiūrėti atsižvelgiant į bendrąją to meto padėtį. Šitaip buvo sukurtas precedentas: kiekvienas sovietų lyderis nuo šiol būtinai pasmerks savo pirmtaką kaip nusikaltėlį. Kalboje paminėti itin kruopščiai parinkti Stalino nusikaltimai buvo rūpestingai suderinti su Partijos poreikiais. Ji paslėpė kur kas daugiau, negu atskleidė, o kadangi sovietų nusikaltimų mastas kalboje buvo kiek įmanoma sumenkintas, Chruščiovas nepelnytai pagarsėjo sąžiningumu. Toji kalba priskirtina sovietiniam „atvirumo" žanrui, prasidėjusiam paties Stalino demaskuojančiomis kalbomis ir pasibaigusiam Gorbačiovo pasisakymais po 30 metų.

N. Chruščiovo valdymas įsimintinas dėl trijų svarbių įvykių. Nesusipratimai dėl „skirtingų kelių į socializmą" politikos sukėlė didžiulę įtampą visoje Rytų Europoje, atvirą konfliktą Vengrijoje ir lemtingą nesantaiką su Kinija. Karo mokslo laimėjimai ir pirmojo dirbtinio Žemės palydovo paleidimas paskatino įnirtingą konkurenciją su JAV ir 1963 metų Karibų krizę. Matydamas kiekybinius sovietų ekonomikos rodiklius, Chruščiovas ėmė girtis, kad SSRS nepraėjus nė 20 metų aplenks Vakarus: „Mes jus palaidosime!" Chruščiovo avantiūrizmas galų gale išgąsdino jo bendražygius; 1964 metų spalį per Kremliaus perversmą jis buvo nušalintas ir išleistas į pensiją.

Leonidas Brežnevas, kitas Ukrainos rusas, dominavo sovietų bloke du ilgus dešimtmečius. Jis buvo kaltinamas tuo, kad per jį SSRS grįžo į „neostalinizmą" ir „stagnavo". Ko gero, ateis laikas, kai į jį bus imta žiūrėti kaip į lyderį, geriausiai supratusį sovietų sistemą ir išlaikiusį ją gyvą tiek, kiek buvo įmanoma. O svarbiausia — jis buvo atsargus ir gudrus „aparatčikas", suvokęs, kokie padariniai laukia, jei kiši nagus prie sugedusio sistemos mechanizmo. Po trumpo liberalizacijos eksperimento per „Prahos pavasarį" jis įsitikino, kokie nepatikimi artimiausi sąjungininkai, ir savo doktrinos būtinybe (žr. toliau). Šalies viduje trumpai pažaidęs su ekonominėmis reformomis, siūlytomis artimiausio bendražygio Aleksejaus Kosygino, L. Brežnevas suvokė, kad pavojai kur kas didesni negu galima nauda. Pats gerai pažinodamas Ukrainą, matyt, nujautė, kad tautiniu klausimu menkiausiai atleidus vadeles, gali susilaukti vien nemalonumų. Brežnevas laikėsi įtampos su Vakarais mažinimo politikos — agresyvų militarizmą derino su rūpestingu nustatytų įtakos sferų laikymusi — todėl nusistovėjo tvarka, kuri, rodės, garantavo, kad tokia tarptautinė SSRS padėtis išliks per amžius.

Brežnevas negalėjo nepastebėti, kaip buvo sukurta Sovietų Sąjunga. Kita vertus, jis suprato — priešingai nei jo įpėdiniai — kad, atsisakius melo ir prievartos, jos pamatai neišvengiamai subyrės. Taigi Brežnevas sėdėjo ir tylėjo. Tai, ką jo menkintojai ilgainiui pasmerks kaip „sąstingį", galima laikyti taika ir stabilumu, kurio ilgėjosi jis ir jo karta. Jis galėjo slopinti prievarta ir apgaule tik iki tam tikros ribos. Kitaip negu Stalinas, jis neišžudė milijonų; kitaip negu Chruščiovas, jis nesigriebė „idiotiškų sumanymų"; kitaip negu Gorbačiovas, jis nesugriovė jam patikėtos sistemos.

Viena didžiųjų tos eros ironijų iškilo aikštėn, kai vienas po kito generaliniai sekretoriai pasirodė sergą nepagydoma liga — tai puikiai simbolizavo visą sovietų sistemos būklę. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje stabilumas laikėsi tik iš inercijos. Brežnevas ėmė nesuprantamai šabaldžiuoti, o judesiai taip sulėtėjo, kad buvo pokštaujama, girdi, jei ne prijungti medicinos aparatai, jis būtų lavonas. Po jo mirties inercija virto paralyžiumi, kol paliegę įpėdiniai ginčijosi dėl reformų ir neveiklumo privalumų. Reformų šalininkas Jurijus Andropovas (1982—1983) mirė vėžiu nespėjęs jų pradėti. Emfizema sirgęs Konstantinas Černenka (1983—1985) nė nemanė ko nors imtis.

Sovietų politinė diktatūra, subrendusi po Stalino mirties, buvo visai kitokia, negu daug kas įsivaizdavo užsienyje. Ją palaikė didžiausia pasaulyje „slaptoji policija", Gulagas, agresyvi išankstinė cenzūra, milžiniškas tankų ir saugumo pajėgų arsenalas. Bet jie nebuvo pagrindiniai priespaudos įrankiai: diktatūra labiausiai pasikliovė sudvejintomis partijos ir valstybės struktūromis, tai yra civiliniais Komunistų partijos organais ir jų kontroliuojamomis lygiagrečiomis valstybės institucijomis (žr. III priedą, 95). Nebuvo nė vienos veiklos srities, kuri nebūtų buvusi pavaldi kokiai nors valstybinei įstaigai. Nebuvo nė vienos valstybės srities, kurios nebūtų valdę nurodymai iš atitinkamų partijos „komitetų". Bet koks renginys — ir aukščiausiose ministerijose, ir menkiausiame vietiniame ūkyje, fabrike ar futbolo klube, — teisėtas būdavo tik tada, jei organizuotas valstybės, o organizuoti būdavo galima tik tada, jei tam pritardavo partija.

Atskirų piliečių padėtis buvo vargana. Kadangi valstybinei teisei ir valstybiniams teisėjams taip pat galiojo visuotinės partijos kontrolės principas, viską, kas nepatiko partijai, buvo galima greitai ir įstatymiškai užgniaužti; skųstis buvo beviltiška. Kadangi visus žmogaus poreikius tenkino valstybinės monopolijos, kiekvienas, išdrįsęs nepaisyti partijos pageidavimų, galėjo tuoj pat likti be pragyvenimo šaltinio arba, kalbant vietos žargonu, „gauti vilko bilietą". Nepataisomi užsispyrėliai ir jų šeimos galėjo netekti leidimo gyventi toje vietoje, maisto kortelių, asmenybės liudijimų, taigi likti be darbo, pastogės, prarasti teisę į mokslą ir gydymąsi. Kol veikė biurokratinė partijos diktatūra, nereikėjo griebtis žiauresnių represijų — nebent prieš itin narsius ir išradingus disidentus. Bent jau teoriškai, individualūs sprendimai ir iniciatyva ar spontaniški visuomeniniai veiksmai buvo tiesiog neįmanomi. Paprastai surengti streiką, įsteigti privačią bendriją ar be leidimo skelbti informaciją buvo iš esmės neįmanoma. Žinias apie liaudies bruzdėjimus, tokius kaip Novočerkaske 1962 metais, per kurį žuvo daugybė žmonių, buvo galima slėpti ištisus dešimtmečius.

Partija kontroliavo valstybines institucijas, pasitelkusi į pagalbą sudėtingą įstatymų, svertų, struktūrų ir psichologinių draudimų sistemą. Partijos kontrolė buvo saugoma įstatymų. Vienintelis svarbus sovietinės konstitucijos straipsnis buvo tas, kuris skelbė „vadovaujantį Partijos vaidmenį". Ši paprasta priemonė užtikrino, kad visus kitus jos straipsnius bei kitus sovietų įstatymus galėjo interpretuoti partija ir jos pareigūnai. Vakariečių akimis žiūrint, jokių įstatymų nebuvo. Partijos įstatai buvo kur kas svarbesnis dokumentas negu sovietinė konstitucija. Nomenklatūros sistema užtikrino, kad visi be išimties postai — pradedant šalies „prezidento" ir baigiant kaimo tarybos pirmininko — atitekdavo partijos nurodytam žmogui. Kiekvienas partijos komitetas turėjo teisę sudarinėti valdžios ir partijos hierarchijos postų bei į juos tinkamų kandidatų (tarp jų ir partijos patvirtintų nepartinių) sąrašus. Taigi dažniausiai partijos nariai turėdavo pareigas partiniame aparate ir dar kurioje nors valstybinėje įstaigoje. Partijos Centro Komiteto nomenklatūrai atitekdavo visi postai ministerijose, ginkluotųjų pajėgų vadovybėje ir KGB.

Vadovavimą visoms valstybinėms įstaigoms dar labiau varžė partijos kontrolė, vykdoma „iš išorės ir iš vidaus". Visų valstybinių įstaigų vadovai: ministrai, generolai, ambasadoriai, delegacijų vadovai, gamyklų, mokyklų ir institutų direktoriai privalėjo vykdyti atitinkamų partijos komitetų nurodymus. Jie buvo užkulisiuose veikusių galingesnių partijos sekretorių tarnai. Tuo pat metu juos kasdien kontroliavo pirminė partinė organizacija ar „partinė kuopelė", sudaryta iš pačių įstaigos narių. Todėl tariamieji ministrai iš tikrųjų nevadovavo ministerijoms; armijos vadai nevadovavo savo daliniams; firmų galvos nevadovavo firmoms.

Viskas priklausė nuo to, ar veiksmingai perduodami partijos nurodymai. Partinė disciplina užtikrino, kad „aukštesniųjų organų" sprendimai bus perduoti iki pat apačios. Partijos narius prisaikdindavo būti paklusnius ir saugoti paslaptis (tarp jų ir įstatų turinį). Juos įpratindavo neklausinėjant vykdyti savo viršininkų norus. Atviri debatai buvo nepageidaujami; diskusijose tegalėjo būti svarstoma, kaip įgyvendinti aukštesniųjų organų sprendimus.

Ši realybė buvo visai nepažįstama demokratinei praktikai, tad lengva suprasti, kodėl politologus taip lengvai buvo galima suklaidinti. Visi aiškinimai pašaliečiams būtinai prasidėdavo įspėjimu, kad Vakarų sąvokos ir Vakarų terminologija paprasčiausiai netinkamos. Pavyzdžiui, valdančioji Komunistų partija, buvo *ne* politinė partija, o politinė armija, paversta vyriausybės vykdomuoju padaliniu. Sovietų valstybė tebuvo administracinis partijos organas. Vadinamoji sovietų vyriausybė, tai yra Ministrų taryba, buvo ne vyriausybė, kadangi ji buvo pavaldi ir Partijos politbiurui, ir Partijos sekretoriatui. Pagrindinis sistemos pareigūnas buvo ne SSRS prezidentas ar ministras pirmininkas, o partijos generalinis sekretorius (turėjęs teisę pasiskirti vienu ar kitu, jei to pageidavo). Aukščiausioji Taryba arba valstybės įstatymų leidžiamasis susirinkimas nebuvo aukščiausioji, nes ji tegalėjo priimti įstatyminius aktus, iš anksto paruoštus partijos Centro Komiteto. O svarbiausia — valstybiniai rinkimai nebuvo rinkimai, kadangi balsuojantieji pasirinkimo neturėjo. Piliečiai būdavo priversti patvirtinti partijos kandidatų sąrašus.

Taigi neperdedant galima teigti, kad Sovietų Sąjunga iš tikrųjų niekada neegzistavo — ji tebuvo partijos galios priedanga. Tai buvo didžiausia komunistų priedangos organizacija per visą istoriją. Štai kodėl, kai SSKP galų gale žlugo, SSRS nebegalėjo be jos egzistuoti.

Svarbus politinės valdžios poslinkis bemaž nepastebimai įvyko Brežnevo eroje. Mainais už visišką ištikimybę centro politikai Brežnevas buvo pasirengęs leisti keturiolikos nerusiškų respublikų partijų vadams netrukdomai tvarkytis savo reikalus. Beveik nepastebimai sovietinės respublikos ėmė virsti tautiniais feodais, kuriuose vis mažiau buvo juntami Maskvos įstatymai. Tos regioninės Brežnevo baronijos neturėjo tokios laisvės kaip Rytų Europos satelitai: jos iškiliai atstovaujamos Politbiure ir buvo svarbus konservatyvios tvarkos ramstis. Tačiau jų atsiradimas padeda paaiškinti, kodėl išcentrinė jėga galėjo taip sustiprėti, kai iš Maskvos pradėjo eiti prieštaringi nurodymai.

Milžiniškos ir labai gerbiamos sovietų karinės pajėgos neturėjo jokios galimybės veikti savarankiškai: partija turėjo kontroliuoti ir jas. Jai nepakako, kad visi karininkai rengiami partijos vadovaujamose akademijose, kad aukštesnį laipsnį jie galėjo gauti tik įstoję į SSKP ar kad negalėjo išleisti jokio įsakymo, nepatvirtinto šalia dirbančio *politruko*, arba politinio vadovo, parašu. Karinei hierarchijai vadovavo *Glavpolito* — Vyriausiojo karinio-politinio skyriaus — agentai. Tarp jo viršesniųjų narių buvo svarbiausieji generalinio štabo maršalai, o mažiau įtakingi ėjo pagrindines visų žemesniųjų grandžių pareigas. Pagal nusistovėjusią tvarką raketų daliniai neturėjo savo žinioje karinių galvučių, oro desanto daliniai — lėktuvų, o tankų daliniai neturėjo nei šaudmenų, nei degalų.

Sovietų karines pajėgas sudarė keturios pagrindinės armijos rūšys: strateginiai branduoliniai daliniai, karinės oro pajėgos, sausumos kariuomenė ir laivynas. Geriausiais laikais jose, ko gero, buvo apie 10 milijonų vyrų. Jų šeimininkai pageidavo, kad jos taptų grėsmingiausia, kokią tik galima įsivaizduoti, jėga, bet tapo pačia silpniausia. Nuo 1955 metų, kai pavėluotai reaguojant į NATO atsiradimą, buvo įkurta Varšuvos sutarties organizacija, sovietų karinę mašiną apraizgė

dar vienas biurokratinis tinklas. Toji biurokratija tvarkė visus organizacijos, kurios būstinė buvo ne Varšuvoje, o Maskvoje, reikalus.

Sovietų saugumo pajėgų mastas ir organizacija buvo beveik nepanaši į kitų šalių. Pavadinęs jas „slaptąja policija" iškraipytum tiesą. KGB atitiko CŽV, FTB ir JAV pakrančių sargybą kartu paėmus, negana to, turėjo dar kitų funkcijų. Greta užsienio žvalgybos, įvairūs jo poskyriai vadovavo Gulagui, Glavpolitui, milicijai ir cenzūros sistemai. Tačiau pagrindinė jų paskirtis buvo kaupti duomenis apie viską ir visus, be to, visomis turimomis priemonėmis šalinti „nepatikimus elementus". Uniformuotus saugumo pareigūnus su žydrais antpečiais galėjai sutikti kiekviename Sovietų Sąjungos mieste. Jie vadovavo milžiniškiems pulkams informatorių, galvažudžių ir slaptų agentų, apsimetusių paprastais piliečiais, ir antrajai armijai iš beveik milijono geriausių karių, parengtų palaikyti tvarką kariuomenėje, kontroliuoti sienas, prižiūrėti kalinius, malšinti neramumus ir ginti partijos elitą. Labiausiai afišuojama ir švenčiausioji KGB pareiga buvo saugoti Lenino mauzoliejų. Pro jo štabo Liubiankoje, Maskvos centre, langus matei įkūrėjo Felikso Dzeržinskio statulą. Po juo buvo baisiausi visoje Rusijoje požeminiai kalėjimai.

Nors oficialiai sovietų visuomenė buvo neklasinė, joje vis labiau ryškėjo praraja tarp partinės grietinėlės ir kitų gyventojų. Pasibaigus valymams, nomenklatūrai pavyko sustiprinti savo padėtį, „priglausti" valstybės nuosavybę savo reikmėms, pralobti ir įgyti galios. Aukštesniųjų grandžių nariai gavo prabangius butus ir vasarnamius, prašmatnius limuzinus, jie vieninteliai galėjo patekti į specialias parduotuves, keisti rublius į užsienio valiutą ir keliauti po užsienį. Kaip dar 1957 metais pareiškė Milovana Djilasas, jie buvo „naujoji klasė" — savininkų kasta. Į kolchozus suvaryti valstiečiai kentė vargus, baisesnius negu baudžiauninkų. Iki aštuntojo dešimtmečio jie neturėjo nei jokių socialinio draudimo garantijų, nei asmens liudijimų. Pramonės darbininkams buvo aiškinama, esą jie — krašto šeimininkai; jie triūsė, tikėdamiesi geresnių butų, atlyginimų ir saugesnių darbo sąlygų, bet viskas taip ir liko svajone. Inteligentija — arba pagal oficialų apibrėžimą „proto darbininkai" — buvo labai gerbiama, bet uždirbdavo skatikus. Nors kai kurios profesijos, tarkim, gydytojų, buvo labai „moteriškos", sovietų moterys gyveno sąlygomis, kurių nebūtų pakentusios jų sesės Vakaruose. Kaip ir nacistinėje Vokietijoje, oficialusis etosas skatino didvyrišką daugvaikystę; abortai buvo vienintelė plačiai prieinama šeimos planavimo forma. Taikant europietiškus matus, „brandus socializmas" buvo labai menkai pažengęs.

Nenuostabu, kad ankstesnės sovietų demografinės tendencijos ėmė keistis, ypač europinėje Rusijos dalyje. Šeštuoju ir septintuoju dešimtmečiais sovietų gyventojų skaičius ėmė augti po siaubingų Stalino metų netekčių (178,5 mln. 1950 m., 262,4 mln. 1974 m.). Įspūdingai padaugėjo didelių miestų ir išaugo jų gyventojų skaičius. Tačiau gyvenimo sovietų miestuose sunkumai stabdė šeimų didėjimą. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje gimimų skaičius ir vidutinė gyvenimo trukmė ėmė mažėti. Kadangi šie rodikliai Vidurinės Azijos respublikose vis gerėjo, santykinai mažėjo pagrindinės — rusų — tautybės gyventojų. Net jei 1979 metais oficialiai skelbtas jų skaičius (52 proc.) buvo tikslus, rusams kilo grėsmė likti absoliučia mažuma.

Sovietų ekonominė sistema laikėsi pagrindinių Stalino nubrėžtų metodų ir prioritetų: centrinis komandinis planavimas, militarizavimas, sunkioji pramonė. Rimtos jos nesėkmės buvo ilgai slepiamos klastojant statistiką. Penkmečio planai ir toliau kėlė nesiliaujančios kiekybinės sėkmės iliuziją, net kai augimo tempai neišvengiamai smuko ir planai nebuvo vykdomi. Bendri rezultatai atrodė įspūdingai iki pat 1980 metų:

Kai kurie SSRS gamybos rodikliai

	1945	1950	1960	1970	1980
Plienas (mln. tonų)	12,3	27,3	65,3	116	148
Anglis (mln. tonų)	149	261	510	624	716
Nafta (mln. tonų)	19	40	148	353	603
Elektra (mln. kWh)	43	91	292	741	1294
Automobiliai (tūkstančiai)	75	363	524	916	2199
Pramonė, kategorija A (Gamybos priemonės, 1913 m. = 1)	15	27,5	89,4	213,8	391,4
Pramonė, kategorija B (Plataus vartojimo prekės 1913 m. = 1)	2,7	5,7	15	30	49,8
Grūdai (milijonai tonų)	47	81	126	187	189
Karvės (mln. galvų)	30	25	34	39	43[21]

Tik devintojo dešimtmečio pradžioje ėmė aiškėti, kad bendrosios gamybos skaičiai beveik nieko nereiškia ir kad Sovietų Sąjungos varžovai išsiveržę į priekį bemaž visose srityse.

Nei visuomenė, nei išorinis pasaulis nežinojo, kad privilegijuotieji karinis ir branduolinis sektoriai sunaudoja per 30 proc. sovietų BNVP — mažiausiai penkis kartus daugiau, negu buvo pripažįstama oficialiai. Be saiko išpūsta sunkioji pramonė ir toliau tvindė šalį niekam nereikalinga geležimi, plienu ir cheminėmis žaliavomis. Padarinys — ekonomika, milžiniškais kiekiais gaminusi tankus, raketas ir lėktuvus, bet nesugebanti patenkinti kasdienių žmonių poreikių. Visi svarbiausieji civilinės ekonomikos elementai buvo apgailėtinai apleisti. Sovietų žemės ūkis gamino gausybę prastos kokybės maisto, bet nesugebėjo patiekti jo į šeimų stalus. SSRS ėmė importuoti grūdus, o šalies aprūpinimas darėsi vis labiau priklausomas nuo produkcijos, užaugintos kolūkiečių sklypuose (3 proc. ariamos žemės davė 50 proc. maisto). Civilinėje srityje mokslas ir technika buvo toli atsilikę. Sovietų sąlygos pasirodė esančios itin nepalankios kompiuterizacijai ir laisvam keitimuisi informacija už centrinės biurokratijos ribų. Didesnei automobilizacijai, kuri prasidėjo septintajame dešimtmetyje nusipirkus „Fiat" licenciją, trukdė infrastruktūros ir ypač šiuolaikiškų kelių stygius. Paslaugų sektorius tik kūrėsi. Vartojimo sektorius ir toliau kentė baisų prekių trūkumą. Subsidijos maistui ir būstui

garantavo minimalų gyvenimo lygį, bet tuo pat metu davė peno klestinčiai juodajai rinkai. Infrastruktūra buvo siaubingai prasta. Per 70 pažangos metų Sovietų Sąjunga taip ir nesugebėjo nutiesti nė vieno kelio, kuriuo bet kuriuo oru galėtum pravažiuoti iš vakarų į rytus. Vienbėgis Sibiro geležinkelis taip ir liko vienintele magistrale, jungiančia su Tolimaisiais Rytais. „Aeroflotas", didžiausia pasaulio aviakompanija, buvo ir labiausiai pasenusi. Sibiro turtų buvo neįmanoma deramai eksploatuoti. Juo daugiau nurodymų ėjo iš Maskvos, juo silpnesnis darėsi atsakas. Nors egzistavo ekonominė sąjunga — Ekonominės Savitarpio Pagalbos Taryba, Rytų Europos satelitai — buvę pagalbininkai — ėmė virsti našta. Sovietų eksporto pajamos nesveikai priklausė nuo aukso ir naftos. Devintojo dešimtmečio pradžioje dėl nekontroliuojamų karinių išlaidų ir mažėjančių liaudies ūkio pajamų prasidėjo sistemos krizė, kurią reikėjo skubiai įveikti.

Gamtosaugai buvo skiriamas menkas dėmesys. Dėl primityvių technologijų ir kiekybinio planavimo spaudimo ekologijos klausimai niekam nerūpėjo. Net priėmus gamtosauginius įstatymus, buvo mažai tikėtina, kad žemieji biurokratijos sluoksniai sugebės juos įgyvendinti, nes partija buvo suinteresuota kuo daugiau gaminti. Totalitarinėje partijoje-valstybėje negalėjo būti nei savarankiškos gamtosaugos įstaigos, nei masinio gamtosaugos sąjūdžio. Taigi Sovietų Sąjunga nuolat šiurpino Europą skandalingais gamtos niokojimo ir nesiliaujančios taršos pavyzdžiais. Aprūkę, apšnerkšti didmiesčiai, negyvos upės, nuodingas oras, merdintys miškai, radiacijos pavojai ir vis prastėjantys sveikatos rodikliai — visa tai dengė įprastinė paslapties skraistė. Tik branduolinio reaktoriaus sprogimas Černobilyje 1986 metų balandį, padengęs pusę Europos radioaktyviosiomis nuosėdomis, labai vėlai parodė pasauliui slypinčius pavojus.

Sovietinę kultūrą varė iš proto valstybinė cenzūra, kuri pati to nenorėdama suskirstė visą veiklą į oficialią ir neoficialią. Aktoriai galėjo vaidinti, o rašytojai leisti knygas tik jeigu priklausydavo kuriai nors partijos vadovaujamai sąjungai. Jų kūrybą buvo galima skirstyti į šlykščiai prisitaikėlišką, apglaistytą ir narsiai nepaklusnią. Oficialioji kultūra buvo pagrįsta vadinamojo socialistinio realizmo principais, išdėstytais 1934 metais, ir Andrejaus Ždanovo naujai suformuluotais 1946-aisiais [MOLDOVA]. Šis stilius vaizdavo sovietinį gyvenimą idealizuotai, per prievartą džiugiai ir iš esmės melagingai. Kelios svarbios išimtys buvo leistos dešimtmetį po Stalino mirties. Viena vertus, Chruščiovas pritarė, kad būtų išleista Aleksandro Solženycino „Viena Ivano Denisovičiaus diena" (1962), niūriai pasakojanti apie Gulagą. Kita vertus, jis į šuns dienas išdėjo pirmąją Maskvoje šiuolaikinio meno parodą, pavadinęs ją „asilo uodegos teplionėmis". Atlydys netrukus virto naujais speigais. Saujelė talentingų menininkų išsaugojo kruopelę savarankiškumo ir buvo beveik toleruojami, bet dauguma didžių tos eros kūrinių, tokie kaip Boriso Pasternako „Daktaras Živago" (1957) ar svarbiausieji Aleksandro Zinovjevo ir Solženycino romanai, buvo nelegaliai išleisti užsienyje. Daugelis šedevrų neišvydo dienos šviesos 20 ar 30 metų.

Paradoksalu, tačiau sovietiniai varžymai kėlė tikrą nepriklausomos aukštos kultūros troškulį, dvasinių ir estetinių vertybių alkį, kurio nepatyrė dauguma

laisvų šalių. Oficialiosios politikos amoralumas sukūrė moralinius priešnuodžius. Ilgainiui ryžtingiausia opozicija susiformavo labiausiai apsišvietusiuose, vis labiau išsilavinusios visuomenės sluoksniuose. (1979 metais 10 proc. sovietų piliečių turėjo aukštojo mokslo diplomus.) „Nesvarbu, nori jis to ar ne, — kartą pasakė Vladimiras Bukovskis, — sovietų pilietis be perstojo viduje diskutuoja su oficialiąja propaganda"[22]. Vienas pirmųjų maištininkų buvo Andrejus Sacharovas, sovietų vandenilinės bombos tėvas. Viena iškalbingiausių buvo krikščionė poetė ir kalinė Irina Ratušinskaja (g. 1954):

Ir liūdna Rusijos sakmė
(O gal mes tik sapnuojam?)
Pelytę Mašką, ir mus,
Ir radijo imtuvą, ir negęstančią šviesą
Išdėsto švariame, dar nepradėtame popieriaus lape
Ir atverčia rytojui
Šią ilgą žiemą.[23]

Religinis gyvenimas Sovietų Sąjungoje dėl nuolatinio persekiojimo vos jaučiamas. Oficialiai sovietų valstybė buvo ateistinė. Ypač stengėsi Chruščiovas, rengęs karingas antireligines kampanijas. Vaikų religinis švietimas laikytas nusikaltimu. Pasyviausi buvo Totorijos ir Vidurinės Azijos musulmonai, tad jie turėjo ir mažiausiai rūpesčių. Užtat Rusijos stačiatikių bažnyčiai buvo supančiotos rankos ir kojos. Jos kunigai gaudavo valstybės pensijas, o jos hierarchus sekė KGB. 1946 metais uždrausta Ukrainos unitų bažnyčia išliko tik katakombose. Romos katalikų bažnyčia gyvavo tik Lietuvoje; jos dvasininkus smarkiai išretino represijos ir deportacijos. Ilgainiui gerokai pagausėjo protestantų ir fundamentalistų sektų, ypač baptistų ir adventistų. Aštuntajame dešimtmetyje, vos tik pasirodžius judaizmo atgimimo ženklams, jį iškart imta persekioti. Religinio veiksnio svarba žlungant sovietiniam etosui buvo nepaprastai didelė[24].

Būta daugelio mėginimų apibūdinti pagrindinius sovietinio komunizmo bruožus. Daugelis pašaliečių akcentuodavo prarają tarp teorijos ir praktikos — atseit teorija buvusi gera, o praktika netikusi. Tačiau esama gausybės rašytinių šaltinių, rodančių protingus komunistus suvokus, kad pati teorija buvo apgaulinga. Lenininis, stalininis ir postalininis komunizmas visada atiduodavo duoklę Marksui ir Engelsui, nors su intelektualiuoju marksizmu turėjo tiek pat bendra, kiek Ramiojo vandenyno salelių čiabuvių „krovinių kultai", garbinę JAV prezidentus kaip dievus, turėjo su Amerikos demokratija. Nuo pat pirmųjų dienų rimčiausias komunizmo tikslas buvo kaip nors išlikti. Jo esmę sudarė melas.

Pačiais svarbiausiais atžvilgiais aštuonios Rytų Europos šalys, inkorporuotos į sovietinį bloką (bet ne į Sovietų Sąjungą), vystėsi panašiai kaip pati SSRS. Lenkija, Vengrija, Čekoslovakija, Rytų Vokietija, Rumunija, Bulgarija, Jugoslavija ir Albanija praėjo stalinizacijos etapą (po 1948 metų) ir destalinizaciją (po 1953 metų, vienos anksčiau, kitos vėliau). Dauguma jų paskui buvo „normalizuotos", tai yra po atviro nepaklusnumo blykstelėjimų jose vėl buvo įvestos brežnevinės normos. Dauguma šių šalių priklausė Sovietų Sąjungos kariniam „aljansui" —

Varšuvos sutarties organizacijai – arba lygiagrečiai egzistavusiai Ekonominės Savitarpio Pagalbos Tarybai. Visose valdė komunistinės diktatūros, išmokusios to amato iš sovietinių mokytojų. Savo egzistavimą jos teisino ta pačia lenininе ideologija ir, be dviejų išimčių, liko ištikimos Maskvai.

Žinoma, būta svarbių skirtumų ir chronologinių netolygumų. Pavyzdžiui, septintojo dešimtmečio viduryje kai kurių šalių, tarkim, Čekoslovakijos, dar nebuvo pasiekusi destalinizacija, o Vengrija jau praėjusi ir destalinizaciją, ir normalizaciją. Apskritai Rytų Europos šalių „sovietizacijos" laipsnis kur kas menkesnis, nes sovietų metodika jose buvo taikoma tik 40 metų, o ne 70 kaip pačioje Sovietų Sąjungoje. Istorikai nesutaria, ką akcentuoti – skirtumus ar panašumus. Tačiau niekas nepaneigs fakto, kad istorinė tų šalių patirtis keturis pokario dešimtmečius buvo susijusi su Sovietų Sąjungos ir iš pagrindų skyrėsi nuo Vakarų Europos. Visos jos buvo vadinamos „liaudies demokratijos" šalimis, bet, kad ir kokią lakią vaizduotę turėtum, nė vienos negalėtum apibūdinti kaip liaudies ar kaip demokratinės.

Per pirmąjį – stalinistinį – etapą (1945–1953) visos Rytų Europos šalys buvo verčiamos priimti sistemą, tuo metu vyravusią Sovietų Sąjungoje. Pirmaisiais pokario metais Stalinas reikalavo, kad būtų atidžiai kontroliuojama tik sovietinė Vokietijos zona, Lenkija ir Rumunija. Visur kitur jis stiprino komunistų įtaką, bet nereikalavo aklo paklusnumo, tačiau nuo 1948 metų drausmė buvo sugriežtinta: atsakant į Trumano doktriną, visos geležinės uždangos spragos turėjo būti užtaisytos. Pagrindiniai vėlyvojo stalinizmo elementai turėjo būti negailestingai įbrukti visur, kur jų dar nebūta. Pulkai sovietinių „patarėjų" ir specialistų buvo sukišti į vietinės valdžios aparatus, siekiant užtikrinti vienodumą ir paklusnumą.

Šioje naujojoje galaktikoje Stalinas liko „neprilygstamo skaistumo Saule". Tačiau kiekvienoje šių šalių į orbitą buvo paleista virtinė mažesnių saulučių, vietinių staliniukų. Bierutas, Gottwaldas, Rákosi, Ulbrichtas, Georgijus Dežas, Živkovas, Titas ir Enveras Hoxha – visi buvo Maskvos parengti Stalino tarnai. Pavadinę juos „marionetėmis", pasakytume komplimentą.

Jugoslavija buvo vienintelė šalis, anksti atsisakiusi paklusti Maskvai. Kroatas Josipas Brozas, arba Titas (1892–1980), buvo unikalus tuo, kad karo metus praleido tėvynėje, kad palaikė ryšius su Vakarų valstybėmis ir kad savąjį režimą sukūrė be sovietų pagalbos. Jis buvo stalinistas, išgarsėjęs šlykščiomis represijomis. Serbijos dominuojama jo daugiatautė federacija buvo nusižiūrėta nuo Rusijos dominuojamos Sovietų Sąjungos. Visi tautiniai nesutarimai šalyje buvo kuo puikiausiai slopinami. Jugoslavijos Federacinė Liaudies Respublika atsirado 1945 metais. Jos konstitucija, apibrėžianti valdančiosios Jugoslavijos komunistų sąjungos ir šešių į šalies sudėtį įeinančių respublikų teises, galiojo nuo 1946 metų sausio. Bet Titas jau įrodė galįs veikti savarankiškai ir nebuvo linkęs vykdyti kieno nors nurodymų. Jis pasisakė prieš kolektyvinį žemės ūkį ir norėjo darbininkų savivaldos. Taigi sukritikuotas Kominformo jis nė nežadėjo taisytis. 1948 metų birželį Titas ir jo partija iš šios organizacijos buvo išvyti; kelerius metus jiems grėsė sovietų bausmė. Vis dėlto jie liko ir komunistiški, ir nepriklausomi, nors daug kas manė, kad tai neįmanoma. Tai įrodė, kad gali nepaklusti Stalinui ir likti

gyvas. Belgradas susitaikė su Maskva per Chruščiovo vizitą 1955 metais, bet taip ir neįstojo į ESPT ir Varšuvos sutarties organizaciją. Išėjusi iš sovietų bloko Jugoslavija ėmė vaidinti svarbų vaidmenį neprisijungusių šalių judėjime.

Rytų Vokietija įstojo į sovietinį bloką tuo metu, kai Jugoslavija buvo iš jo beišeinanti. Sovietų zonoje politiniai reikalai buvo tvarkomi viliantis, kad šitaip bus padėti pamatai suvienytai komunistinei Vokietijai. Nenusisekusi Berlyno blokada ir Federacinės Respublikos paskelbimas parodė, kad tos viltys tuščios. Vokietijos Demokratinė Respublika (VDR) oficialiai buvo įkurta 1949 metų spalio 7 dieną, penkiais mėnesiais vėliau negu VFR. Kaip ir Lenkijoje, pagal VDR konstituciją valdančioji Vieningoji socialistų partija (SED) turėjo bendradarbiauti su keliomis satelitinėmis partijomis, sudarančiomis komunistinį Nacionalinės vienybės frontą. Per pirmuosius rinkimus Frontas surinko 99 procentus balsų. Sovietų okupacinės pajėgos svarbiausias teises pasiliko sau. Žemės ūkio kolektyvizacija nebuvo vykdoma iki 1953, kadangi SED ką tik buvo įvykdžiusi labai rimtą žemės reformą, per kurią valstiečiai gavo nuosavybės teises. Didžiausią problemą kėlė nesiliaujantis pabėgėlių srautas: gerą dešimtį metų kiekvienas galėjo nusigauti į Vakarų Berlyną metro, sėdęs į traukinį Frydrichštrasės ir išlipęs Tyrgarteno stotyse. Per dvylika metų (1949—1961) ta galimybe pasinaudojo tūkstančiai žmonių. VDR buvo vienintelė Europos valstybė, kurioje mažėjo gyventojų.

Ekonominės savitarpio pagalbos taryba (ESPT) buvo įkurta 1949 metų sausio 8 dieną Maskvoje, kur ir liko jos sekretoriatas. Prie narių steigėjų prisijungė Albanija (1949), VDR (1950), Mongolija (1962) ir Kuba (1972). Tuo metu jos pagrindinė paskirtis buvo teoriškai ir praktiškai padėti sovietiniais metodais „statant socializmą".

Nėra visiškai aišku, kokiu mastu „liaudies demokratijos" šalys buvo oficialiai įtrauktos į sovietines struktūras. Vis dėlto labai abejotina, kad joms būtų buvę palikta bent kiek savarankiškumo. Apie tai byloja nepakartojamas tarppartinės kontrolės mechanizmas. Jeigu „socialistinis internacionalizmas" apskritai ką nors reiškė, tai veikiausiai KPSS teisę kontroliuoti broliškų partijų reikalus, o šioms — patikėtas respublikas. Ši gyvybiškai svarbi užduotis buvo palikta centrinio SSKP sekretoriato Tarptautiniam skyriui; kiekvienam jo „biurui" buvo pavesta prižiūrėti, kaip tvarkomi konkrečios šalies vidaus reikalai. Todėl visos vadovaujančios broliškų partijų pareigybės buvo priklausomos nuo „aukštesnių Maskvos organų" nomenklatūros sistemos, o sovietų agentus buvo galima sukišti į svarbiausius bloko postus. Taigi sovietų politbiuras galėjo skirti visus kitus politbiurus. KGB galėjo vadovauti visoms kitoms komunistinėms saugumo tarnyboms, o glavpolitas — visiems besikuriančių liaudies armijų generaliniams štabams. Pasibaigus karui Stalinas kelerius metus nenorėjo, kad jo globotiniai turėtų dideles savas karines pajėgas, tad jos ėmė gausėti tik po 1948 metų. Jas taip tiesiogiai kontroliavo sovietų kariniai patarėjai, kad tuo metu dar nebuvo reikalo kurti formalaus karinio aljanso, prilygstančio NATO.

Akivaizdžiausiai stalinizmo įsigalėjimą rodė virtinė valymų ir parodomųjų teismų, sutriuškinusių broliškųjų partijų vadovybes po 1948 metų birželio. Stalinas perleido Rytų Europos bičiulius per tą pačią „mėsmalę", kurią kadaise naudojo

sovietų Komunistų partijai. Nors 1948 metų gruodį per steigiamąjį Lenkijos jungtinės darbininkų partijos suvažiavimą Varšuvoje Wladysławas Gomułka keliaklupsčiaudamas kritikavo save, tai nepadėjo: netrukus buvo apkaltintas „nacionalistiškais nukrypimais". Sofijoje Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojas Traičas Kostovas buvo apkaltintas titoizmu ir nubaustas mirtimi. Tiranoje to paties likimo susilaukė Kocis Džodzė už tariamą sąmokslą atiduoti Albaniją Jugoslavijai. Budapešte nuteistas ir nubaustas mirtimi užsienio reikalų ministras Lászlas Rajkas. Prahoje po daugelio juodinimo ir smulkių teismų metų didžiausiu kaltininku galų gale buvo pripažintas CK pirmasis sekretorius Rudolfas Slánsky. Per Slánsky teismą 1952 metų lapkritį, kuriame 11 iš 14 kaltinamųjų buvo žydai, prie įprastų titoizmo, trockizmo, antisovietizmo ir šnipinėjimo užsieniui buvo pridėtas ir kaltinimas sionizmu.

Per antrąjį, postalininį, etapą (1953—1968) sovietų satelitai siekė to, kas vienų vadinama „tautiniu komunizmu", kitų — „policentrizmu". Kiekviena broliška partija reikalavo teisės pasirinkti atskirą „kelią į socializmą". KPSS pasiliko teisę įsikišti jėga, jei kiltų grėsmė socializmo laimėjimams. Iš tikrųjų „socializmo laimėjimai" reiškė komunistų valdžios monopolį ir lojalumą Kremliui.

Vyraujant netikrumo atmosferai, kurią kaitino kovos Maskvos kolektyvinėje vadovybėje, iniciatyvos ėmėsi drąsesnieji. 1953 metų birželio 17 dieną Rytų Berlyno darbininkai surengė demonstracijas, kurios grėsė peraugti į atvirą maištą. Jas negailestingai numalšino sovietų tankai. Panašūs bruzdėjimai kilo Čekoslovakijos Pilzeno mieste. Liaudies protestai vis dar buvo netoleruojami. Lenkijoje partija patyliukais atsisakė kai kurių esminių Maskvos nurodymų. Buvo sustabdyta prievartinė kolektyvizacija; nekenčiama sovietų vadovaujama Saugumo ministerija pakeista kita organizacija; paleisti iš kalėjimų partijos vadovai ir primas. Poetui komunistui buvo leista išspausdinti „Eilėraštį suaugusiesiems", kuriame drąsiai sakoma, kad gyvenimas toli gražu nėra puikus:

> Przybiegli, wołali:
> w socjalizmie
> skaleczony palec nie boli.
> Skaleczyli sobie palec.
> Poczuli.
> ...
> Są ludzie spracowani...
> są polskie jabłka niedostępne dla dzieci...
> są dziewczyny zmuszane do kłamstwa...
> są ludzie oczerniani, opluci...
> są odzierani na ulicach
> przez zwykłych opryszków, dla których się szuka definicji prawnej...[25]
>
> (Atbėgę šaukė:
> socializme užgauto piršto neskauda.
> Žmonės užsigavo.
> Skaudėjo.

Yra persidirbusių žmonių...
Yra lenkiškų obuolių, bet jų negauna lenkų vaikai...
Yra merginų, kurias verčia meluoti...
Yra šmeižiamų, apspjaudomų žmonių...
Yra tokių, kuriuos užpuola gatvėse
Mušeikos, kuriems teisė neturi apibrėžimo...)

Varšuvos sutartis buvo pasirašyta 1955 metų gegužės 15 dieną. Liaudies demokratijos šalių armijos augo septynerius metus; atėjo laikas, kai vietinė karininkija turėjo gauti daugiau teisių. Kadangi politinės struktūros integruotos, Varšuvos sutarties organizacija nebuvo tikra laisvų ir lygių partnerių sąjunga; nė viena iš narių armijų negalėjo veikti savarankiškai. Tačiau standartiniai ginklai ir bendras karių rengimas turėjo akivaizdžių pranašumas. Be to, šitaip gerokai buvo paglostyta tautinė savigarba, o NATO gavo perspėjimą šiukštu nepriimti Vakarų Vokietijos.

Kaip paaiškėjo, lemiami buvo 1956-ieji metai. Chruščiovo kalba Komunistų partijos XX suvažiavime, aišku, sukrėtė visą Rytų Europą. Broliškos partijos privalėjo susitaikyti su Stalino padarytais joms nusikaltimais. Pavyzdžiui, Lenkijos delegacija, papasakojusi Vakarų žurnalistams apie tai, kas vyksta suvažiavime, sužinojo, kad visa prieškario Lenkijos komunistų judėjimo vadovybė buvo išžudyta už prasimanytus nusikaltimus. Tai išgirdęs Bierutas iš karto mirė nuo širdies smūgio. Iki vasaros įtampa pasiekė apogėjų. Augo masiniai neramumai, valdančiųjų partijų „senąją gvardiją" griovė būsimųjų reformatorių reikalavimai. Birželį Poznanėje žuvo 53 darbininkai, kai Lenkijos armija ėmė šaudyti į demonstrantus, nešusius šūkius „Duonos ir laisvės!" ir „Rusai, namo!" Spalį pirma Varšuvoje, paskui Budapešte dvi broliškos partijos žengė nepaprastai svarbius žingsnius — pakeitė savo politbiurų narius iš anksto nesuderinusios kandidatūrų su Maskva.

Krizę Rytų Europoje įveikti Chruščiovui padėjo tai, kad tuo pat metu vyko prezidento rinkimai Jungtinėse Amerikos Valstijose ir prasidėjo Sueco krizė. Vakarų šalys kivirčijosi dėl Artimųjų Rytų, tad Sovietų Sąjunga galėjo netrukdoma tvarkytis Varšuvoje ir Budapešte.

Spalio 21-ąją, sekmadienį, netveriantis pykčiu Chruščiovas nepranešęs atskrido į Varšuvą. Jis pamatė, kad miestas apsuptas lenkų specialiųjų dalinių su visa kovine ekipuote, o Lenkijos vadovybė tvirtai remia Wladysławą Gomułką. (Vėliau pasklido gandai, neva Lenkijos armija ketino prasiveržti pro Rytų Vokietiją iki NATO linijų.) Dvi dienos derybų parodė, kad Gomułkos „lenkiškas kelias į socializmą" esminiams sovietų interesams nekenkia ir kad atviras karas su didžiausia ir garsėjančia kaip drąsiausia sąjungininke ne itin pageidautinas. Taigi Chruščiovas atsitraukė: sutiko, kad Gomułkos išrinkimas pirmuoju sekretoriumi lieka galioti, ir kad maršalas Rokosovskis su savo patarėjais būtų atšaukti. Kurį laiką Gomułka galėjo didžiuotis esąs vienintelis populiarus komunistų vadovas Lenkijoje.

Budapešte įvykiai pakrypo lemtinga vaga — tik per plauką tokios jų eigos išvengė Varšuva. Chruščiovas bijojo, kad jo kilnumas Jugoslavijos atžvilgiu, o dabar ir Lenkijos, nebūtų suprastas kaip bendro silpnumo požymis. Karine jėga

palaužti Vengriją buvo lengviau negu Lenkiją. Be to, draugai vengrai, priešingai negu lenkai, buvo labai susiskaldę. Naktį iš spalio 23 į spalio 24-ąją, ką tik išsisprendus Lenkijos krizei, Rakosi'o įpėdinis, stalinistinis Vengrijos kompartijos sekretorius Ernö Gerö, išsigandęs, kad bus nuverstas, paprašė sovietų karinės pagalbos. Mažiau nei per mėnesį Vengrija jėga buvo priversta paklusti. Iš pradžių atrodė, kad bus pasiektas kompromisas. Sovietų armija pasitraukė iš sostinės; sovietų pasiuntinys Jurijus Andropovas nepalaikė Gerö ir pritarė, kad jį pakeistų Jánosas Kádáras – lojalus komunistas, kaip ir Gomułka nukentėjęs nuo stalinistinio persekiojimo. Imre Nagy, partijos reformatorių frakcijos vadovas, buvo paskirtas ministru pirmininku, tad atrodė, jog dabar jis nebegalės stiprinti savo įtakos. Ėjo kalbos, kad vyksta derybos dėl visiško sovietų armijos išvedimo. Chruščiovas antrą kartą susitiko su Titu, šįsyk – Brionyje. Bet tada Nagy priėmė į vyriausybę keletą nekomunistų ir šitaip nutraukė komunistų monopoliją. Primo – kardinolo Mindszenty – paleidimas iš kalėjimo sukėlė entuziastingas demonstracijas, po kurių prasidėjo išpuoliai prieš nekenčiamą saugumo policiją. Lapkričio 2-ąją liaudies spaudžiama vyriausybė kreipėsi pagalbos į Jungtines Tautas ir paskelbė, kad Vengrija pasitraukia iš Varšuvos sutarties organizacijos. Lapkričio 4-ąją, auštant, sovietų šarvuočiai ir tankai be įspėjimo vėl įdardėjo į Budapeštą. Dešimt dienų didvyriški jaunuoliai plikomis rankomis kovėsi su tankais. Kraujas liete liejosi. Nagy prisiglaudė Jugoslavijos ambasadoje, iš kurios išėjo gavęs sovietų raštišką saugumo garantiją, bet tuoj pat buvo suimtas. Kurį laiką jis kalintas Rumunijoje, o paskui sušaudytas su 2000 bendražygių. Į Austriją pasipylė šimtai tūkstančių pabėgėlių. Ne mažiau žmonių žuvo. Vengrija liko Andropovo globotinio Kádáro ir „revoliucinės darbininkų ir valstiečių vyriausybės" rankose.

Vengrijos liaudies sukilimas nepataisomai sugadino sovietų reputaciją. Jis parodė pasauliui, kad komunizmas nepaiso liaudies reikalavimų. Sukilimas atgrasė daugelį kairuolių, sugriovė Vakarų komunistų partijų ateitį ir gerokai padidino šaltojo karo įtampą. Pačiame sovietų bloke jis papiktino Mao Dzedungą, tautinių komunizmo atmainų šalininką, bandžiusį užsistoti Gomułką ir Nadį. Be to, jis tapo akstinu naujai bendrai ekonominei strategijai, tarp kurios pagrindinių šalininkų buvo Budapešto nugalėtojai Andropovas ir Kádáras. Bet ne visi pasimokė iš sukilimo. Panašų pragarą patyrė Čekoslovakija, kol galutinai suprato postalinistinio žaidimo taisykles.

Kinų ir sovietų nesantaika, prasidėjusi 1960 metais, tiesiogiai atsiliepė tik vienai Europos šaliai – Albanijai. Kaip ir kinai, draugai albanai su destalinizacija sutiko tik su keliomis svarbiomis išlygomis. Be to, Titui nutraukus ryšius su Stalinu, jie buvo atkirsti ir nebeturėjo bendros sienos su visu bloku, tad buvo apsaugoti nuo sovietų intervencijos. Taigi Tirana pasuko „kinų keliu" ir ėmė simpatizuoti nebe Maskvai, o Pekinui. Albanija liko visiškai stalinistinė, kolektyvizuota ir ateistiška, visiškai izoliuota ir nesutarė su visomis kaimynėmis. Niekas nesikeis iki 1990 metų. „Vienintelė Albanijos religija, – pareiškė Enveras Hoxha – būti albanu." [SHQIPERIA]

Naujoji septintojo dešimtmečio sovietų ekonominė strategija buvo priimta iš dalies mėgdžiojant EEB ir iš dalies pripažįstant taikomų stalinistinių metodų trūkumus. Vienas jos padarinių buvo tai, kad išaugo ESPT kaip bendro planavimo koordinatorės vaidmuo. ESPT davė konkrečias užduotis kiekvienai šaliai ir didelį dėmesį skyrė šiuolaikinio mokslo ir technikos propagavimui. Tai tenkino visus, išskyrus Rumuniją. Bet pagrindinis bandomasis projektas buvo pradėtas Vengrijoje. Andropovas, dabar SSKP Tarptautinio skyriaus vedėjas, ir Kádáras suvokė, kad po Vengrijos sukilimo prasidėjęs teroras sudaro geras sąlygas protingiems ekonomikos eksperimentams. Mat ekonominė reforma galėjo vykti nesibaiminant politinių neramumų. „Guliašo komunizmas" išmuštų sotiems piliečiams iš galvų svajones apie laisvę. Pagrindinis sumanymas buvo įvesti ribotus rinkos mechanizmus į valstybės vis dar kontroliuojamą sistemą, skatinti verslininkystę, ypač žemės ūkyje, silpninant privalomų tiekimų ir žemės nuosavybės kontrolę. Rezultatų ilgai laukti nereikėjo: septintojo dešimtmečio viduryje Vengrija taip suklestėjo, kad žmonės pamiršo apie savo politinius vargus. Budapeštas tapo klestinčių restoranų ir lūžtančių prekių lentynų miestu, kuriame nebuvo jokio politinio gyvenimo. „Kadarizacija" atrodė kaip patrauklus kompromisas tarp komunizmo ir kapitalizmo, ypač politinės nuovokos neturintiems Vakarų ekonomistams.

Į ryškėjančias tendencijas nereagavo trys šalys, kiekviena — dėl skirtingų priežasčių.

Vokietijos Demokratinė Respublika buvo pati nenatūraliausia iš visų liaudies demokratijos šalių. Jos nelankstų ideologinį konformizmą ir perdėtą prosovietizmą palaikė Štazi — grėsmingos reputacijos saugumo aparatas. VDR slėgė Berlyno padalijimas, beveik 40 sovietų okupacinių divizijų buvimas, o labiausiai — nesiliaujantis piliečių bėgimas svetur. 1961 metų rugpjūčio 13 buvo uždaryti visi praėjimai tarp Rytų ir Vakarų Berlyno. Per kitus 28 metus Berlyno siena pavertė VDR narvu, ryškiausiu komunistinės priespaudos simboliu Europoje. Teorija, neva Rytų Vokietijoje gyvenanti atskira tauta su savomis tradicijomis, turėjo priversti žmones negalvoti apie vieningą Vokietiją. Buvo labai stengiamasi paspartinti sunkiosios pramonės augimo tempus ir pelnyti tarptautinį pripažinimą gausiai finansuojant olimpines sporto šakas. 1971-aisiais, kai pirmojo sekretoriaus poste Ulbrichtą pakeitė Erichas Honeckeris, taikus sambūvis su Vakarų Vokietija jau buvo beveik pasiektas. Tačiau šeštojo dešimtmečio dvasia VDR buvo jaučiama dar 30 metų. „Mes be galo mylime Vokietiją, — neslėpdamas ironijos sakė vienas prancūzų ministras, — todėl negalime atsidžiaugti, kad jų net dvi".

Rumunija kratėsi bet kokių permainų, bet atvirai nepaklusti niekada nemėgino. Nicolae Ceausescu (1918—1989), 1965 metais tapęs Rumunijos komunistų partijos generaliniu sekretoriumi, laikėsi ekscentriškos ir nemažiau negarbingos politikos. Jis pasiskelbė *Conducător* ir sukūrė naują neostalininį asmenybės kultą bei giminių protegavimu pagrįstą despotizmą, taikliai apibūdintą kaip „socializmą vienoje šeimoje". Jis surašė konstituciją, kurioje paskelbė, kad Rumunija pasiekusi aukščiausią socialistinės raidos etapą, nors jos liaudis gyveno baimėje ir skurde. Palyginti su baisiuoju Ceausescu *Securitate* to meto KGB atrodė kaip

:rų džentelmenų klubas. Ceausescu pasiekė šiokių tokių diplomatinių laimė-
ıų balansuodamas tarp Maskvos ir Pekino, be to, pelnė (nepagrįstai) Vakarų
sižavėjimą, kad pripažino Izraelį, ir aktyviai nesireiškė ESPT bei Varšuvos
tarties organizacijos veikloje. Jis apsilankė Bakingemo rūmuose (čia valgius
rmiausia ragaudavo jo degustuotojas) ir, Užsienio reikalų ministerijai patarus,
ıglijos karalienės buvo įšventintas į bajorus. Rumunija taikliai vadinta Rytų
ıropos Šiaurės Korėja, nes buvo uždara šalis, puikiai suvokianti savo nevisaver-
kumą, nepaprastai besididžiuojanti abejotinais laimėjimais ir instinktyviai lin-
ısi tarpininkauti kitoms mafijos gaujoms.

Bulgarija varžėsi su Rytų Vokietija dėl niūraus sąstingio laurų. Industrializa-
a šalyje prasidėjo vėlai, kaip ir valstybinė turizmo plėtotė bei prekyba vynu.
rtijos vadovas Todoras Živkovas vedė šalį vergišku prosovietišku kursu nuo
54 iki 1990 metų.

Čekoslovakija priešinosi destalinizacijai iki 1968 metų sausio. Antonino
ɔvotny, pirmojo sekretoriaus po Gottwaldo mirties 1953 metais, klika nekreipė
mesio nei į didesnę politinę laisvę Lenkijoje, nei į ekonomines reformas Ven-
ijoje. Galop jį nuvertė politbiuro koalicija, sudaryta iš slovakų, nepatenkintų
kų dominavimu, ir sistemos reformos trokštančių čekų. Naujasis lyderis Alek-
ndras Dubčekas (1927 — 1993) buvo malonaus būdo slovakų komunistas, vienin-
is pirmasis sekretorius bloko istorijoje, gamtos apdovanotas šypsančiomis aki-
s. Nenuostabu, kad jis pasisakė už „socializmą žmogišku veidu".

Prahos pavasaris pražydo svaiginančiu greičiu. Dubčekas ir jo komanda pla-
vo vykdyti reformas iš viršaus. Jie anksti sustabdė cenzūrą, ir žmonės šėlte šėlo
iaugsmingai diskutuodami šį žingsnį. Jie buvo pirmieji komunistų planuotojai,
pratę, kad be psichologinių paskatų reformos sklandžiai nevyks. Balandžio pro-
amoje reformatoriai numatė didesnį Valstybinio liaudies susirinkimo vaidmenį.
devyniolikos metų, kai Michailo Gorbačiovo spaudos atstovo paklausė, kuo
ahos pavasaris skyrėsi nuo Gorbačiovo *perestroikos* programos, tas atsakė:
evyniolika metų". Iš anksto pasmerktas žlugti Čekoslovakijos eksperimentas
ıko vos septynis mėnesius. Iš pradžių atrodė, kad bus galima pasiekti kompro-
są. Sovietų bičiuliai išreiškė susirūpinimą dėl tariamų perlenkimų, tokių kaip
ıiasklaidos laisvė. Čekoslovakijos vyriausybė patvirtino esanti atsidavusi socia-
mui ir draugiškai nusiteikusi SSRS atžvilgiu bei pasiryžusi išlikti Varšuvos
tarties organizacijoje. Tačiau liepą visoje šalyje vyko grėsmingi VSO manevrai,
ɔasienio Černa prie Tisos kaimelyje susitiko Brežnevas su Dubčeku bei jų polit-
ırų nariai. Po susitikimo manevrai buvo nutraukti, o kariniai daliniai išvesti.

1968 metų rugpjūčio 21-ąją, auštant, pusė milijono karių iš visų Varšuvos
tarties šalių, išskyrus Rumuniją, be įspėjimo vėl plūstelėjo į Čekoslovakiją: len-
i greta pilkomis uniformomis vilkinčių Rytų vokiečių — iš šiaurės, vengrai ir
lgarai — iš pietų, sovietų divizijos per Lenkiją ir Ukrainą — iš rytų. Šis žings-
buvo toks netikėtas ir karių koncentracija tokia didžiulė, kad pasipriešinimo
veik nebuvo. Dubčeką surakintą grandinėmis nuskraidino į Maskvą; reformos
vo sustabdytos. Nuo šiol Čekoslovakijos sienas turėjo nuolatos saugoti VSO

pajėgos. Po kurio laiko Dubčekas buvo pakeistas Gustávu Husáku, veteranu, kuris kaip ir Gomułka bei Kádáras tebetikėjo komunizmu, nors patys buvo nukentėję nuo stalinizmo. Kai viskas baigėsi, Brežnevas išdėstė sovietų poziciją bloko vadovų susitikime Varšuvoje 1968 metų lapkritį. Brežnevo doktrinoje kuo aiškiausiai buvo pasakyta, kad socialistinė Maskvos pareiga — jėga įsikišti ginant jos sąjungininkių „socializmo laimėjimus". Rytų Berlynas (1953), Budapeštas (1956) ir Praha (1968) — niekas nesikeitė. Jokios esminės pažangos. Sovietų bloko šalys nebuvo suverenios valstybės.

Įsiveržimas į Čekoslovakiją buvo kur kas mažiau brutalus negu Vengrijos sukilimo malšinimas. Bet visoje planetoje žmonės matė įvykius televizorių ekranuose, tad jie padarė milžinišką poveikį pasaulio nuomonei. Įsiveržimą pasmerkė kelios komunistų partijos. Kinija pavadino jį „gėdinga fašistine jėgos politika", Jugoslavija — „neteisėta okupacija", Rumunija — „siaubingu nacionalinio suvereniteto pažeidimu". Tai pranašavo Europai nesibaigiantį ledynmetį. Ne daug kas iš girdėjusių traškesių stelbiamą paskutinį laisvą Prahos radijo pranešimą jį pamirš: „Prašom prisiminti Čekoslovakiją, kai mūsų nebeminės naujienose"[26].

Per trečiąjį — Brežnevo — etapą (1968—1985) sovietų bloke Brežnevo doktrinos nustatytos normos vis labiau buvo klibinamos augančios intelektualinių, socialinių ir galų gale politinių protestų bangos. Visi valdžios svertai buvo komunistų vadovybės rankose, taigi opozicijai reikėjo rasti naujų, nesmurtinių poveikio metodų. Sektiniausias „normalizacijos" pavyzdys buvo Čekoslovakija. Labiausiai jai priešinosi Lenkija.

Čekoslovakijos normalizacija išties graudus reginys. Husakas išnaudojo visą niekingą partijos kontrolės aparato tironiją, kad sunaikintų Prahos pavasario dvasią. Niekas nebuvo sušaudytas, nevyko parodomieji teismai, bet viešai susideginusio jauno studento Jano Palácho neviltis atspindėjo liaudies nuotaikas.

Buvę ministrai ir akademikai buvo nusiųsti į prasčiausius darbus. Dubčekas dirbo miškų inspektoriumi. Policija persekiojo visus. Praha, gražiausias Europos miestas, buvo ir niūriausias. Praeis dešimtmetis, kol būrelis niekieno neremiamų disidentų, susibūrusių aplink dramaturgą Vaclavą Havelą, pasirašys „77-ųjų chartiją" — žmogaus teisių deklaraciją.

Susiskaldymas buvo pagrindinis sovietų bloko vėlyvosios stadijos bruožas. Nors ir toliau garbstytas „socialistinis internacionalizmas", blokas buvo susiskirstęs į daugybę izoliuotų dalių. Dėl nacionalinio komunizmo susidarė tokios sąlygos, kad kiekviena šalis buvo glaudžiai susijusi su Maskva, bet iš esmės izoliuota nuo kitų. Kordonas, skyręs Lenkiją nuo Lietuvos, Ukrainos, o po 1968 metų — ir nuo Čekoslovakijos, buvo taip pat sunkiai įveikiamas kaip ir geležinė uždanga. To meto padėtį puikiai iliustruoja pavyzdys suimtų *Taternicy* — sportiškų disidentų, kurie su draudžiamos literatūros pilnomis kuprinėmis davėsi po sniego nuklotus Tatrų kalnus. Rytų europiečiai dažnai geriau pažinojo Vakarų Europos ar Jungtinių Amerikos Valstijų negu artimiausių kaimynų gyvenimą.

Lenkijos Liaudies Respublika (LLR) pasižymėjo neįprasta savitumų gausa. Tai buvo didžiausias sovietų satelitas, turėjęs armiją, gausesnę nei Didžiosios Britanijos. Ir struktūriniu, ir psichologiniu požiūriu šalis buvo mažiausiai susovietinta.

Lenkijos valstietija sėkmingai atsilaikė prieš kolektyvizaciją, teisėtvarka — prieš komunistų monopolį, o lenkų inteligentija beveik sugebėjo verstis be marksizmo. Liaudies vienybės fronto pseudopliuralizmas sudarė sąlygas šiokiai tokiai nepartinei politikai. O svarbiausia, Romos katalikų Bažnyčia, vadovaujama įstabiojo primo Stefano — kardinolo Wyszyńskio (1901—1981), priešingai negu kitose šalyse, taip ir nepasidavė politinei kontrolei. Pagal 1956 metų gruodžio susitarimą Bažnyčios hierarchams buvo suteikta visiška autonomija su sąlyga, kad jie atvirai neis prieš partijos valdžią. Matyt, partijos sociologai tikėjosi, jog sparti modernizacija, dėl kurios Lenkija buvo bevirstanti stipria pramonine valstybe, greitai sugriaus religijos pamatus. O iš tikrųjų naujasis proletariatas liko ištikimas Bažnyčiai ir pats sugriovė partijos pamatus.

Lenkijos opozicijos ir normalizacijos ciklas truko ketvirtį amžiaus. Gomułka iš liaudies didvyrio greitai virto nesukalbamu senu viršininku. Septintojo dešimtmečio viduryje jis slopino intelektualus marksistus, 1968 metų kovą — studentus, o 1970-aisiais krauju numalšino darbininkų protestus Baltijos uostuose. 1968 metų ultranacionalistų frakcijos bandymas paimti partijoje valdžią, nukreiptas prieš žydus partijos aparate, peraugo į gėdingą visuotinę „antisionistinę kampaniją", dėl kurios iš Lenkijos pasitraukė beveik visi likę žydai. Visą aštuntąjį dešimtmetį valdęs Edwardas Gierekas laikėsi „šiupinio komunizmo" strategijos, gausiai finansuotos Vakarų paskolomis. Po trumpo klestėjimo laikotarpio vėl atėjo nepriteklių metas, prasidėjo masiniai protestai, ir susikūrė tvirta intelektualų ir darbininkų opozicija — Darbininkų gynybos komitetas, „Solidarumo" pirmtakas. Per lenkų kilmės popiežiaus apsilankymą 1979 metų birželį susidarė permainas žadanti moralinė atmosfera.

„Solidarumo" profesinė sąjunga išaugo iš saujelės ryžtingų Gdansko laivų statyklų streikininkų 1980 metų rugpjūtį. Jai vadovavo „vilko bilietą" turintis niekam nežinomas bedarbis elektrikas Lechas Wałęsa. Sąjunga peraugo į milijonus vienijantį liaudies protesto sąjūdį. Pasiryžę vengti smurto, jos nariai nesigrūmė su komunistais, o tiesiog apsiėjo be jų. Ši vienintelė nepriklausoma sovietų bloko organizacija oficialiai išsikovojo teisę streikuoti ir įtraukti naujus narius. Kompartijos nariai bėgo iš jos būriais. Nė metams nepraėjus iškilo pavojus, kad „Solidarumas" nuvers valdžią nė piršto nepajudinęs. Maskvos akimis žiūrint, jį reikėjo nuslopinti. Koks siaubas — nekomunistinis darbininkų judėjimas! Ligotas Brežnevas įsakė sovietų armijai būti pasirengusiai veikti, bet paskui užduotį patikėjo Lenkijos armijai. 1981 metų gruodžio 13 vakarą, gilaus sniego padedamas, generolas Wojciechas Jaruzelskis įvykdė tobuliausią karinį perversmą šiuolaikinėje Europos istorijoje. Per kelias valandas buvo suimta 40 000—50 000 „Solidarumo" aktyvistų; visos ryšio linijos buvo nutrauktos, o visoms svarbiausioms įstaigoms ėmė vadovauti kariniai komisarai. Šalį paralyžiavo karo padėtis. 1982 metais, padėčiai stabilizavusis, W. Jaruzelskis pradėjo pirmą ekonominės reformos etapą. Atrodė, kad komunistinė „normalizacija" pasiekė visišką pergalę. Iš tikrųjų ji buvo nieko neverta. Po septynerių metų W. Jaruzelskis prieis liepto galą. Istorija turi pripažinti, kad lenkai labiausiai prisidėjo prie to, kad sovietinis blokas buvo parklupdytas.

Nors sprendžiant iš paskesnių įvykių gal taip ir neatrodo, Jaruzelskio pasirodymą Lenkijoje galima laikyti reformų tendencijos ženklu, kuri netrukus išryškės ir pačioje Maskvoje. Toji tendencija, kuri ilgainiui rusiškai bus pavadinta „perestroika" arba pertvarka, prasidėjo suvokus, kad sistema ne juokais serga. Reikšminga, kad akstiną jai davė KGB, vienintelė organizacija, galėjusi žinoti, kas iš tikrųjų darosi. Jaruzelskis 25 metus vadovavo Lenkijos armijos kariniam-politiniam skyriui. Taigi suprantama, kodėl žmogus, visą aštuntąjį dešimtmetį vadovavęs KGB, savo globotiniu pasirinko būtent jį. Jaruzelskis buvo nelyginant Jonas Krikštytojas kitam Andropovo globotiniui — Michailui Gorbačiovui. Susitaręs su pastaruoju, Jaruzelskis pavertė Lenkiją „perestroikos laboratorija".

Prasidėjus devintajam dešimtmečiui vidinė sovietų bloko veikla nebepasiekė savo tikslų. Keturiasdešimt puvimo metų pakirto bloko jėgas. Žiūrint į paviršių, viskas atrodė gerai, bet giliau pažvelgus mažai kas veikė tinkamai. Tarpžemyninių balistinių raketų amžiuje Varšuvos sutarties šalių teritorija nebegalėjo būti patikimas saugumo buferis. Aukštų naftos kainų amžiuje ESPT davė Sovietų Sąjungai daugiau žalos negu naudos. Televizijos amžiuje praraja tarp gyvenimo sąlygų Rytuose ir Vakaruose buvo matoma kiekvienuose namuose. Kaip parodė „Solidarumas", darbininkai negerbė „darbininkų valstybės". Svarbūs komunistų elito sluoksniai buvo beprarandą norą valdyti. Vienas artimiausių Jaruzelskio pagalbininkų pasirinko patriotišką išeitį: per daugiau negu dešimtmetį pateikė CŽV rekordinį šnipinėjimo istorijoje kiekį operatyvinių VSO dokumentų[27].

Tačiau neįtikėtiną krypties permainą, prasidėjusią prieš sovietų sistemos žlugimą ir ją paspartinusią, paaiškina Jurijaus Andropovo karjera. Kaip ambasadorius Budapešte, Andropovas buvo strategijos politines reformas keisti ekonominėmis bendraautoris. Kaip SSKP Tarptautinio skyriaus vedėjas, jis tikriausiai suprato, kad brangiai kainavę bruzdėjimai Vengrijoje, Čekoslovakijoje, o dabar ir Lenkijoje gali persimesti į Sovietų Sąjungą. Būdamas KGB pirmininkas detanto laikais, jis kaip niekas kitas matė ryškų skirtumą tarp išorinės stiprybės ir vidinio supuvimo. Aštuntajame dešimtmetyje Andropovas pradėjo gudrią ir lanksčią sovietų disidentų persekiojimo kampaniją. Jam nereikėjo griebtis masinio teroro; jis tiesiog neleido jiems bendrauti su visuomene, o užsispyrėlius uždarydavo į psichiatrines ligonines arba ištremdavo į užsienį. Atsiliepdamas į augantį sovietų žydijos nepasitenkinimą, Andropovas sudarė jiems palankesnes negu kitiems sąlygas emigruoti. Kai per jo stalą ėjo bylos, jis tikriausiai stebėjosi, kodėl talentingiausi šalies žmonės nemyli komunizmo. O sąrašo būta ilgo: politinių romanų rašytojas Solženicynas, baleto šokėjas Nurejevas, violončelistas Rostropovičius, fizikas Sacharovas, nesutramdomasis biologas Bukovskis, matematikas Andrejus Amalrikas, pratęsęs Orwello mintis knyga „Ar Sovietų Sąjunga išgyvens iki 1984-ųjų?" Be abejonės, tiems žmonėms buvo skiriamas didelis dėmesys per ilgus Andropovo pašnekesius su gabiu jaunu partijos sekretoriumi iš Stavropolio, kuris juo rūpindavosi netoliese esančiame kurorte — čia Andropovas gydėsi inkstus.

Tačiau Andropovo reformų mėginimams nuolatos trukdyta. Sovietų politbiure buvo apstu *status quo* sergėtojų. Iš Stavropolio atvežamas Gorbačiovas, bet tik

tam, kad gautų nedėkingą užduotį vadovauti SSRS žemės ūkiui. Į viršūnę Andropovas prasimušė tik nepagydomai sirgdamas. Jo mirtis brežnevistams tapo geriausiu leidimu ir toliau nieko neveikti. Amalriko pranašystė neišsipildė: 1984-ieji atėjo ir praėjo, o nereformuota Sovietų imperija liko gyva.

Rytų–Vakarų santykiai: Šaltasis karas Europoje, 1948–1989

Nuo pradžios iki pabaigos Šaltojo karo židinys buvo Europoje. Jo akstinu tapo didžiojo Europos valstybių trikampio subyrėjimas, po kurio pergalę švenčiantys Vakarų sąjungininkai liko akis į akį su pergale švenčiančia Sovietų Sąjunga. Jis prasidėjo todėl, kad karo meto sąjungininkai nesugebėjo susitarti dėl Lenkijos nepriklausomybės, Vokietijos ateities ir visos Europos padalijimo. Galima diskutuoti, kada konkrečiai prasidėjo Šaltasis karas, bet santykiai komplikavosi dėl Amerikos pagalbos Europai, pasireiškusiai Trumano doktrina ir 1947 metų Marshallo planu, bei dėl jų kilusio sovietų nepasitenkinimo. Šaltasis karas tęsėsi ir 1948–1949 metais sovietams vykdant Berlyno blokadą, dėl kurios susikūrė NATO, o baigėsi tik sugriovus geležinę uždangą Europoje po 40 metų. Vis dėlto būtina pažymėti, kad Šaltasis karas netrukus peržengė Europos ribas. Azija iš pat pradžių buvo į jį įvelta, o sovietų konkuravimas su amerikiečiais pavertė jį išties globaliniu konfliktu.

Šaltasis karas Azijoje kilo dėl nesutarimų, panašių kaip Europoje. Šiuo atveju Sovietų Sąjunga pasirodė scenoje 1945 metų rugpjūtį, kai sovietų armija buvo mesta į galutinę karo su japonais Ramiajame vandenyne kampaniją. Pagal Jaltos susitarimą Stalinui už dalyvavimą joje buvo pažadėta leisti užimti Kurilų salas. Bet Jaltoje niekas nenumanė, kad Japonija taip staiga ir visiškai žlugs amerikiečiams numetus atomines bombas ant Hirosimos ir Nagasakio. O dabar sovietai gavo visiškai netikėtą premiją. Jie greitai okupavo Mandžiūriją ir iš jos išgabeno 600 000 Kvantūno armijos karių į Sibiro stovyklas. Be pagrindinės Kurilų salų grandinės, sovietai užgrobė keturias šiaurines Japonijos salas, iki tol laikytas Hokaido salyno dalimi, pavadino jas „Mažaisiais Kurilais" ir pavertė Ochotsko jūrą strateginiu sovietų ežeru. Negana to, jie atvirai rėmė komunistų revoliucionierius Kinijoje ir Korėjoje, kurias dabar galėjo netrukdomi pasiekti. Kinijoje sovietai stojo prieš seną Amerikos globotinį Čan Kai-ši, kuris kovėsi sąjungininkų pusėje per visą karą su Japonija. Kai Mao Dzedungas 1949 metais įžengė į Pekiną, Tolimuosiuose Rytuose augo „bambukinė uždanga", prilygstanti geležinei Europoje.

Šaltasis karas įgavo globalinį mastą šeštajame dešimtmetyje. Geopolitiškai tai buvo natūralus konfrontacijos tarp vienos jėgos, dominavusios Eurazijoje, ir kitos, galėjusios permesti sausumos, jūrų ir oro karines pajėgas į visas pasaulio dalis padarinys. Politiškai, ekonomiškai ir ideologiškai jis atspindėjo konkurenciją tarp vieno bloko, pretenduojančio visame pasaulyje remti komunistų vadovaujamą

revoliuciją, ir kito, atsidavusio demokratijai, kapitalizmui ir laisvai prekybai. Šaltąjį karą kurstė šiuolaikinis dekolonizavimo procesas, dėl kurio atsirado gausybė nestabilių buvusių kolonijų. Jose lengvai galėjai sukelti karus, kuriuose kiti kovotų dėl tavo interesų, o vertingi jų ištekliai, tarkim, nafta Artimuosiuose Rytuose, viliote viliojo. Šaltasis karas pasiekė apogėjų šeštojo dešimtmečio pabaigoje, išradus tarpkontinentines raketas — dabar ne tik galėjai nuolatos stebėti kiekvieną Žemės kampelį, bet ir akimirksniu smogti branduolinį smūgį. Svarbiausieji Rusijos ir Amerikos didmiesčiai atsidūrė fronto linijose — visai kaip Taivanas ir Berlynas.

Kariniu atžvilgiu Šaltasis karas vyko keliais aiškiai apibrėžtais etapais. Šeštajame dešimtmetyje, kai JAV akivaizdžiai pirmavo ir branduolinių ginklų, ir jų nešėjų srityse, sovietai negalėjo rizikuoti ir veltis į didelio masto konfliktą. Per pasitarimą Maskvoje, vykusį 1951 metų sausį, kai amerikiečiai vis dar buvo įklimpę Korėjoje, sovietinio bloko lyderiai tikriausiai gavo Stalino įsakymą ruoštis trečiajam pasauliniam karui. Tačiau tie planai taip ir nebuvo įgyvendinti[28]. Pirma Didžioji Britanija (1952), o paskui ir Prancūzija (1960) tapo savarankiškomis branduolinėmis valstybėmis, o NATO paskelbė „negailestingo atsakomojo smūgio" doktriną. Komunistai svetimomis rankomis kariavo du karus: prieš amerikiečių vadovaujamas JT pajėgas Korėjoje 1950—1951 metais ir Indokinijoje — čia nugalėtus prancūzų karius 1954 metais pakeitė amerikiečiai. Nors dvi Europos stovyklos vos bepajėgė pakelti ginklavimosi naštą, konfliktas čia nekilo.

Šeštojo dešimtmečio pabaigoje žaidimas pakrypo į kitą pusę. Po dirbtinio Žemės palydovo paleidimo (1958) ir žvalgybinio lėktuvo incidento (1960) Kremlius įrodė, kad sovietų raketos techniniu požiūriu nė kiek nebeatsilieka, o gal net pranašesnės. Abi galingiausios pasaulio valstybės milžiniškas lėšas skyrė „kosminėms lenktynėms" bei dirbtinių Žemės palydovų leidimui ir tarpkontinentinėms raketoms. Nors JAV aplenkė sovietus pirmos nusiuntusios žmogų į Mėnulį, niekas negalėjo pasakyti, katra turi karinį pranašumą. Atrodė, kad SSRS ima stulbinamai pranokti JAV branduolinėmis, įprastinės ginkluotės ir karinėmis jūrų pajėgomis, tačiau atsiradus „taktiniams", o vėliau ir „mūšio lauko" branduoliniams ginklams, be to, NATO paskelbus naująją „lankstaus atsako" doktriną, bet kokie ginkluotės skaičiavimai neteko prasmės. Europa galėjo kiek lengviau atsidusti, sužinojusi — jeigu tarpžemyninės raketos kada nors bus paleistos, iš abiejų pusių jos skris virš Šiaurės ašigalio. Ribą pasiekusios karinės išlaidos abiejose pusėse nebebuvo didinamos. Puolamosios Varšuvos sutarties organizacijos priimtos doktrinos nebuvo įgyvendintos; be galo išsiplėtęs sovietų karinis jūrų laivynas nebuvo išmėgintas; vyko masinis persiginklavimas, bet tuo pat metu — kur kas menkesni mėginimai nusiginkluoti. Vis dėlto ir šįkart konfliktas Europoje neužvirė.

Devintajame dešimtmetyje įtampa dar labiau išaugo, kai buvo sukurta pragaištingesnių ginklų, ypač sovietų SS-20 bei amerikiečių Peršing 2 ir Kruiz raketos. 1983 metais, prezidentui Reaganui paskelbus apie daug milijardų dolerių kainuojančią Strateginę gynybos iniciatyvą, labiau žinomą „žvaigždžių karų" pavadinimu (gynybos nuo tarpkontinentinių raketų sistemą su baze kosmose),

Maskva buvo atvirai pakviesta į varžybas, kurios paprasčiausiai negalėjo įvykti. Abi pusės turėjo daug kartų daugiau ginklų, negu reikėjo planetai sunaikinti, bet nė viena negalėjo jų panaudoti. Atgrasinančio branduolinio smūgio šalininkai buvo įsitikinę, kad priešininkai dabar nekels galvų. Jų oponentai, atvirai galėję kalbėti tik Vakaruose, buvo nė kiek ne mažiau įsitikinę, kad karo planuotojai, tarkim, daktaras Strangelove'as, išprotėjo. Šiaip ar taip, *Pax atomica* laikėsi.

Kiek pavėluotai karinius Šaltojo karo įvykius dubliuodavo politiniai. Didžiausia įtampa buvo šeštojo dešimtmečio pabaigoje, mat abi pusės siekė savo tikslų įsitikinusios pergale, nes dar nebuvo patyrusios nesėkmės. Apogėjų ji pasiekė per Kubos raketų krizę 1962 metų spalį. Septintajame dešimtmetyje buvo iškilę daug pavojų, bet abi pusės liovėsi tikėjusios lengva pergale. Tarptautinį komunizmą bemaž paralyžiavo kinų ir sovietų nesantaika, dėl kurios 1969 metais Pekinas vos nesusilaukė įspėjamojo branduolinio smūgio; galingosios JAV buvo visai praradusios pasitikėjimą savo jėgomis, kadangi negalėjo palaužti mažutės Vietnamo valstybės, o NATO padarė visai neveiklią de Gaulle'is. Todėl aštuntajame dešimtmetyje ir sovietai, ir amerikiečiai pasidarė tokie nuolankūs, kad ėmė skirti didesnį dėmesį procesui, išmintingai pavadintam detantu. Po strateginių ginklų ribojimo derybų Vienoje netrukus prasidėjo politinės diskusijos ir buvo pasirašytas Helsinkio baigiamasis aktas (1975). Devintajame dešimtmetyje įtampa vėl išaugo po sovietų invazijos į Afganistaną (1979) — Kremliaus Vietnamą — ir karinės padėties įvedimo Lenkijoje (1981). Tiesą sakant, visais etapais galėjai matyti subtilų grėsmių ir atšilimų mišinį. Ankstyvų detanto elementų pasitaikė šalčiausiais konfrontacijos metais, o vadinamojo detanto eroje taip pat būta žvarbių laikotarpių. Žinoma, Europoje, kur per keturis dešimtmečius neįvyko nė vieno atviro karo, ko gero, tikriau būtų kalbėti ne apie Šaltąjį karą, o, vieno prancūzų komentatoriaus žodžiais tariant, apie „karštąją taiką". Tai buvo karštligė, kuri atėjo ir praėjo daugelį kartų.

Ekonominiai santykiai taip ir nepasiekė potencialaus lygio. Vakarai nenorėjo parduoti pažangių technologijų, turinčių karinės vertės. Amerikiečių Laisvosios prekybos koordinavimo komiteto (COCOM) sąraše buvo daug tūkstančių uždraustų eksportuoti prekių. Rytai, savo ruožtu, kaip įmanydami stengėsi būti ekonomiškai savarankiški, tad atsilikimas jiems atrodė geriau negu kapitalistinių prekių importavimas. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje dėl nuolatinių nederlių sovietai paniškai pirko milžiniškais kiekiais grūdus iš JAV, o pusė gaunamos sovietų naftos buvo skiriama nuostolingai prekybai su ESPT šalimis.

Kultūriniai ryšiai liko vargani ir mastu, ir turiniu. Mainais į Didžiojo teatro baleto, Raudonosios Armijos choro ar „Mazovšė" liaudies šokių ansamblio gastroles atvykdavo įvairūs Vakarų orkestrai ar Karališkoji Šekspyro trupė. Sovietų bloko šalys didelį dėmesį skyrė olimpinėms žaidynėms, kuriose puikiai pasirodydavo valstybės finansuojami jų sportininkai. Sportas buvo naudojamas kaip politinis įrankis. Tai akivaizdžiausiai išryškėjo, kai JAV boikotavo 1980 metų Maskvos olimpines žaidynes, o sovietai atsilygino tuo pačiu Los Andžele 1984-aisiais.

Diplomatiniams santykiams trukdė visokios kliūtys. Jungtinių Tautų Saugumo taryba buvo paralyžiuota 40 metų, dažniausiai — dėl sovietų veto. Šnipų karas

pasiekė groteskišką lygį: sovietų užverbuoti žmonės prasiskverbė į aukščiausio lygio Vakarų žvalgybą Didžiojoje Britanijoje, o Rytų Vokietijos agentai – Bonoje. Šeštajame dešimtmetyje, senatoriaus Josepho McCarthy'o eroje, logiška komunistų agentų veiklos Jungtinėse Amerikos Valstijose baimė sukėlė visiškai nelogišką raganų medžioklę. Vienoje po kitos Amerikos ambasadose Maskvoje buvo prigrūsta tiek šnipinėjimo „blakių", kad iš jų teko kraustytis. Nebuvo jokio pasitikėjimo.

Detanto ištakos siekia Šaltojo karo pradžią. Kadaise Stalinas žadėjo leisti Vokietijai vėl susivienyti mainais už Amerikos nesikišimą. Per 1955 metų Ženevos susitikimą, kai prezidentas Eisenhoweris susitiko su Stalino įpėdiniais, Vakarus vėl nustebino radikalūs sovietų nusiginklavimo pasiūlymai. 1959 metais Chruščiovas pasirodė Kemp Deivide, o Macmillanas su kazokiška kepure Maskvoje. Tačiau besirutuliojantį dialogą apsunkino lėktuvo U-2 incidentas, antroji Berlyno krizė, o labiausiai – žinia apie Sovietų raketas Kuboje.

U-2 buvo aukštai skraidantis, tariamai nepažeidžiamas žvalgybinis amerikiečių lėktuvas. 1960 metais atskridęs iš Turkijos toks lėktuvas buvo numuštas virš Volgos. Eisenhoweris buvo toks kvailas, kad neigė, jog tokios operacijos vykdomos, kol Chruščiovas neparodė piloto ir nenuginčijamų jo užduoties įrodymų.

1961 metų Berlyno krizė brendo daug metų. Pabėgėlių iš Rytų į Vakarus srautas vis didėjo. Vien paskutinę 1961 metų liepos savaitę į Vakarus pasitraukė dešimt tūkstančių žmonių. Kremlius nuolat grasino pasirašysiąs vienašališką sutartį su VDR ir nutrauksiąs keturių okupacinių valstybių viešpatavimą, mat sovietai Vokietijoje turėjo milžinišką karinį pranašumą. Tačiau Vakarai sėdėjo sudėję rankas. Tada, 1961 metų rugpjūčio 13-ąją, buvo pastatyta Berlyno siena. Jaunajam prezidentui Kennedy teko lig tol neregėtas išbandymas. Slapčia nudžiugęs, kad siena sumažino antrosios Berlyno blokados tikimybę, jis nesigriebė jokių karinių veiksmų ir pasitenkino propagandiniu spektakliu. Atsistojęs prie Berlyno sienos, Kennedy grėsmingai sušuko savo nepakartojamu Bostono akcentu: „Ich bin ein Berliner!"*

Kitų metų spalio Kubos krizė ko nepavertė šaltojo karo tikru. Kennedy išsisuko iš Berlyno krizės, bet ankstesnis susitikimas su Chruščiovu Vienoje jį įtikino, kad Amerikos ryžtas nepadarė Maskvai įspūdžio. Taigi Kennedy nusprendė kitą kartą turėsiąs pateikti savo tvirtumo įrodymų. Jis padidino pagalbą Pietų Vietnamui. Kai žvalgybinių lėktuvų nuotraukos parodė, kad Kubos raketų šachtose vos už 140 kilometrų nuo Floridos krantų užmaskuotos sovietų raketos, jis nusprendė privaląs priversti Kremlių trauktis. Vienintelis klausimas – kaip? Vašingtonas nutarė nesmogti oro smūgio, bet izoliuoti Kubą. Visą savaitę pasaulis laukė sulaikęs kvapą, tačiau paskui sovietai raketas išgabeno. JAV įsipareigojo išvežti savo raketas iš Turkijos ir nepulti Kubos[29].

Nusiginklavimo derybos užsitęsė ištisus dešimtmečius. Įgyvendinti Ženevos pasiūlymus trukdė neleidžiantys tikrinti sovietai. 1963 metų Maskvos sutartis uždraudė branduolinius bandymus atmosferoje, bet pasaulio gamtai jau buvo

* Išvertus „Aš esu riestainis!" Jam reikėjo sakyti „Ich bin Berliner!"

padaryta milžiniška žala. Tais pačiais metais britų pasiūlyta branduolinio ginklo neplatinimo sutartis turėjo išsaugoti keturių esamų branduolinių valstybių monopolį, bet svarbiausia — neleisti Kinijai įsigyti branduolinio ginklo. Nė vieno tikslo ji nepasiekė, tik laikinai pristabdė atominio ginklo plitimą. Pirmasis strateginės ginkluotės apribojimo derybų raundas baigėsi po ketverių metų — 1972-aisiais. Antrasis tęsėsi iki 1980 metų, kai derybas blokavo JAV kongresas. Kitas derybų etapas, kurių tikslas buvo jau ne riboti karinių arsenalų augimo tempus, o sumažinti jų dydį, vyko nuo aštuntojo dešimtmečio vidurio. Derybos dėl abipusio subalansuoto įprastinės ginkluotės sumažinimo Belgrade tęsėsi penkiolika metų, o dėl strateginės ginkluotės sumažinimo prasidėjo Madride 1982 metais. Trisdešimt metų tauškusios vyriausybės nepasiekė nieko, kaip ir visa virtinė vajų prieš branduolinius ginklus, į kuriuos septintojo, o paskui ir devintojo dešimtmečio pradžioje įsitraukė nemažai vakariečių.

Šaltojo karo diplomatija, kurioje tiesiogiai dalyvavo Europa, žinoma, buvo antraeilis dalykas palyginti su pagrindine JAV—SSRS priešpriešа. Vis dėlto nuo šeštojo dešimtmečio vidurio jos svarba pamažu ėmė augti. 1957 metais sovietams pritarus Lenkija pateikė Jungtinėms Tautoms Rapackio planą dėl beatomės zonos Vidurio Europoje sukūrimo, o 1960-aisiais — Gomułkos planą dėl atominės ginkluotės įšaldymo toje zonoje. Jokių rimtesnių padarinių nebuvo. 1965 metais lenkų katalikų vyskupai paskelbė atvirą laišką Vokietijos kolegoms, kuriame pareiškė esą pasirengę „atleisti ir prašyti atleidimo". Ši drąsi iniciatyva, komunistinių vyriausybių pasmerkta kaip išdavikiška, rodė aiškų kelią pro moralinį baimės ir neapykantos rūką.

Sovietų politika Rytų Europoje buvo grindžiama Vokietijos šmėkla, tad jų propaganda kaip įmanydama stengėsi kurstyti karo metais atsiradusią germanofobiją. Vakarų Vokietijoje šaižūs pabėgėlių balsai gerokai veikė krikščionių demokratų vyriausybes ir liepsnojo aistros dėl nesutvarkyto jų Rytų tėvynių likimo. Vyraujantis politinis klimatas ėmė švelnėti septintojo dešimtmečio pabaigoje, daugiausia dėka Vokietijos dvasininkų, kurie šitaip parengė dirvą kanclerio Willio Brandto *Ostpolitik*.

1969 metais pradėta *Ostpolitik*, arba Rytų politika, turėjo nuoseklius trumpalaikius, tarpinius ir ilgalaikius planus. Pirmiausia Brandtas stengėsi išvesti iš aklavietės Rytų ir Vakarų santykius, kurioje jie atsidūrė po invazijos į Čekoslovakiją. Po visiško Federacinės Respublikos pripažinimo Vakarų Vokietija vykdė vadinamąją Hallsteino doktriną ir nutraukė ryšius su bet kuria vyriausybe, palaikančia santykius su VDR (išskyrus Sovietų Sąjungos). Dėl to VFR buvo beveik visiškai izoliuota nuo visų Rytų kaimynių. Pralaužęs ledus Brandtas stengėsi sugyventi su VDR ir kitomis sovietų bloko narėmis. Jis tikėjosi, kad per 10, 20, o gal 30 metų, stiprėjant santykiams tarp Vakarų ir Rytų Vokietijų, Rytų Berlyno režimas sušvelnės ir galų gale šalys susitaikys. Pirmuosius du tikslus Rytų politika neabejotinai pasiekė. O štai siekiant trečiojo rezultatai buvo priešingi, negu tikėtasi. Tiesą sakant, vargu ar Brandtas tikėjosi, kad Vokietija vėl susivienys. Jau pasitraukęs iš politinės veiklos, jis sakė: „Vokietijos susivienijimas — melas, kuriuo pagrįstas jos politinis gyvenimas".

Vis dėlto Willio Brandto pasirodymas tarptautinėje arenoje turėjo labai didelės reikšmės. Rytų Europai buvo sunku susitaikyti su mintimi, kad Vokietijos kancleris—socialistas, turintis akivaizdžiai taikingų ketinimų. Nesantuokinis Liubeko pardavėjos sūnus Brandtas (tikroji pavardė Herbertas Frahmas, 1913—1992) įveikė visas įmanomas socialines kliūtis. Karo metais jis gyveno Norvegijoje ir kovėsi su nacistais, tad turėjo nepriekaištingą demokrato reputaciją. Dar svarbiau, kad 1957—1963 būdamas Vakarų Berlyno meru Brandtas išgarsėjo kaip ryžtingas komunizmo priešininkas. Taigi pasirodęs Maskvoje 1970 metų rugpjūtį, praėjus 25 metams po Vermachto pralaimėjimo, jis padarė didelį įspūdį. Tų metų gruodį Lenkijoje Brandtas padarė emocingą gestą, kurio niekas ilgai nepamiršo: atsiklaupė priešais Varšuvos geto kovotojų paminklą. Rytų Berlynas negalėjo atsispirti jo iniciatyvoms. Per trejus metus Brandto dėka buvo pasirašyta Vokietijos—SSRS bendradarbiavimo sutartis (1970), Vokietijos—Lenkijos sutartis (1970), užgydžiusi Vokietijos prarastų žemių žaizdą, o 1973-aisiais — abipusio pripažinimo sutartį su VDR. Geležinė uždanga ir Berlyno siena nebuvo nugriautos — tiesą sakant, jos tik sustiprėjo. Vokietijos problema nebuvo išspręsta, tačiau bent jau buvo užtikrintas nenutrūkstamas minimalus bendravimas. Konservatyvieji Brandto oponentai apkaltino jį atidavus Vokietijos prigimtinę teisę. „Negalima atiduoti to, kas jau pralošta", — atšovė jis.

Istorikai nesiliaus ginčiję̨si, ar Vakarų Vokietijos Rytų politika pratęsė Europos pasidalijimą, ar per žeminantį kompromisą nustatė kursą, kuris ilgainiui atvedė į susivienijimą. Tiesą sakant, šios interpretacijos viena kitai neprieštarauja. Ši politika neabejotinai padiktavo ateinančio dešimtmečio toną. Nutraukusi VDR boikotą, federacinė vyriausybė turėjo didelių išlaidų, iš pažiūros negaudama jokios naudos, be to, vykdė daugybę įtartinų operacijų, tarkim, skandalingą prekybą politiniais kaliniais, kuriuos Rytų Berlynas parduodavo už fantastišką išpirką. Rytų politika išblaškė grėsmingą septintojo dešimtmečio pabaigos atmosferą ir atvėrė kelią „detanto erai".

„Detantas" — neįtikėtinai dviprasmiškas diplomatinis terminas. Norintiems jis gali reikšti „atokvėpį" ar „malonaus oro laikotarpį". Be to, prancūzų kalboje šis žodis reiškia šautuvo gaiduką. Aštuntojo dešimtmečio sąlygomis jis akivaizdžiai rodė spaudimo mažėjimą, bet niekas negalėjo pasakyti, kokių padarinių tas mažėjimas turės — teigiamų ar mirtinų.

Be Bonos *Ostpolitik* ir pažangos strateginės ginkluotės ribojimo derybose, svarbų akstiną detantui davė ir tolimoji Kinija. 1972 metais Amerikos prezidentas Richardas Nixonas aplankė senstantį pirmininką Mao ir šitaip „metė kinų kortą". Dviašė Šaltojo karo struktūra įgavo naują pavidalą— trikampio, sudaryto iš sovietų bloko, Kinijos ir Vakarų. Sovietų lyderiai, susitaikę su tuo, kad santykiai su kinais nejuda iš mirties taško, buvo priversti tvirtinti savo pozicijas Europoje. Mat praėjus 30 metų po Stalingrado triumfo Sovietų Sąjunga vis dar turėjo gyventi be oficialaus susitarimo su Vakarų Europa. Diskusijos prasidėjo 1970 metais, o jų kulminacija tapo Helsinkio Saugumo ir bendradarbiavimo Europoje pasitarimas, vykęs nuo 1973 iki 1975 metų.

Sovietų požiūriu, Baigiamasis Helsinkio aktas atsvėrė taikos sutartį su Vokietija, kuri niekad nebuvo sudaryta. Vakariečiams jis reiškė pripažinimą, kad sovietų dominavimas Rytų Europoje negali būti nutrauktas jėga, ir sprendimą priversti sovietus sumokėti už stabilumą didelę politinę kainą. Pirmoji derybų dalis, apimanti saugumo klausimus, baigėsi susitarimu užtikrinti esamas Europos sienas, nebent jos taikiai būtų pakeistos abipusiu susitarimu. Antroji dalis numatė priemones ekonominiam bendradarbiavimui plėtoti. Trečiojoje dalyje buvo sutarta įgyvendinti didelio masto kultūrinius ir bendravimo projektus, be to, garantuoti žmonėms galimybę palaikyti ryšius. Tai ir buvo politinė kaina. Nuo Baigiamojo akto pasirašymo 1975 metais dienos Rytų režimai turėjo pasirinkti: arba jie gerbs savo piliečių teises, arba bus demaskuoti sulaužę iškilmingai duotus pasižadėjimus.

Daug kas kritikavo Helsinkio baigiamąjį aktą — girdi, tai susitaikymas su tuo, kad sovietai užkariavo Rytų Europą. Tuo pat metu jis davė oficialų postūmį disidentų sąjūdžiui visame sovietų bloke. Lenkijoje Baigiamasis aktas įkvėpė KOR, „Solidarumo" pirmtakę, Čekoslovakijoje — Vaclavo Havelo vadovaujamą grupę „Chartija 77", o Sovietų Sąjungoje — gausius Helsinkio akto stebėjimo komitetus. Andropovo KGB akto visai nepaisė, tačiau į jį labai rimtai žiūrėjo Amerikos administracija, vadovaujama prezidento Carterio, kuris, matydamas, kaip sovietai nuolat jį pažeidinėja, nė nemanė trauktis iš Europos.

Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje Vakaruose pasirodė trys nauji veidai. 1978 metais į Šv. Petro sostą atsisėdo slavų kilmės popiežius, turintis viziją dar kartą suvienyti krikščioniškąją Europą. 1979 metais į 10 numeriu pažymėtą namą Dauning stryte Londone įžengė nepaprastai tvirta moteris. Netrukus Kremlius pramins ją „Geležine ledi". 1980 metais Ovaliniame Baltųjų rūmų kabinete įsitaisė į pensiją išėjęs kino aktorius. „Didysis bendrautojas" netrukus pramins Sovietų Sąjungą „blogio imperija". Šios trys asmenybės įkvėpė naujos dvasios Rytų—Vakarų santykiams. Visi trys pasisakė prieš komunizmą laikydamiesi savo dorovinių nuostatų; visi trys buvo neregėtai populiarūs Rytuose — labiau negu Vakaruose; visiems trims nepatiko ankstesnių dešimtmečių kompromisai. Reaganas ir Thatcher šlifavo dvipusę NATO politiką, kuri tiesė palmės šakelę ir kartu stiprino savąjį karinį skydą.

Atėjus devintajam dešimtmečiui Vakarai įsitikino nuolat pasiduodavę trims iliuzijoms. Politologai mėgo kalbėti apie „suartėjimą" — jie kėlė mintį, esą laikui einant politinės bei ekonominės Rytų ir Vakarų sistemos suartėsiančios. Bet tai buvo gryna fantazija — iš tikrųjų praraja kasdien gilėjo. Be to, buvo madinga skirstyti komunistinius režimus pagal jų nuolankumą Maskvai. Dėl to palankiausiai buvo žiūrima į režimus, vykdančius žiauriausias represijas, tarkim, Ceausescu. Detanto laikais buvo iškelta hipotezė, pavadinta ornitologine. Buvo teigiama, esą komunistų elgesys priklausąs nuo gero Vakarų elgesio. Girdi, šiurkštūs Vakarų sostinių komentarai tik duodą daugiau jėgų „vanagams", o gerumas — „balandžiams". Iš tikrųjų nieko panašaus nebuvo. Niekas nesusilaukė tokių piktų žodžių kaip Jaruzelskis, tačiau jis ėmėsi reformų. Niekas neišgirdo tiek liaupsių

kaip Honeckeris, bet šis liko toks pat vanagas, koks visada buvo. Tiesą sakant, komunistai buvo abejingi gerumui. Kaip „Vilties ir nevilties tezėse" teigė vienas pirmųjų detanto kritikų, įtampos tarp Rytų ir Vakarų didinimas buvo pavojingas taktinis ėjimas, bet jis vienintelis ilgainiui galėjo užtikrinti sėkmę[30].

Kol buvo siūlomi visi šie prieštaringi sprendimai, Rytuose iškilo nauja žvaigždė. 1985 metų kovą ketvirtuoju SSKP generaliniu sekretoriumi per trejus metus tapo Michailas Sergejevičius Gorbačiovas (g. 1931). Jis buvo išrinktas Partijos aparato ir negarsėjo kaip demokratas. Tačiau kaip žmogus jis buvo visiškai kitoks, be to, pirmas sovietų lyderis, nesuteptas stalinistinės praeities. Jis buvo malonus, sumanus ir kalbėjo be užrašų. Pagaliau pasirodė žmogus, suskubo paskelbti ponia Thatcher, „su kuriuo galime spręsti reikalus".

Pirmaisiais mėnesiais Gorbačiovas perskirstė politbiuro narių pareigas, rituališkai pasmerkė ankstesnius vadovus ir pradėjo grėsmingą kampaniją prieš korupciją. Vadovavimo stilius akivaizdžiai pasikeitė. Pasaulis laukė, ar pasikeis ir turinys. Užsienio politika davė sovietų vadovui daugiausia galimybių manevruoti. Galėjai tikėtis — jeigu Gorbačiovas ruošiasi ką nors keisti, tai jis pirmiausia darys Rytų—Vakarų santykių srityje.

Pirmieji Gorbačiovo ir Reagano susitikimai nebuvo itin vaisingi. Naujokas mėgino išsiaiškinti, ko vertas „žvaigždžių karys". Bet sovietus slegianti karinių išlaidų našta niekam nebuvo paslaptis. Prieš viršūnių susitikimą, numatytą Reikjavike 1987 metų gruodį, ilgai buvo rengiama vidutinio nuotolio branduolinės ginkluotės mažinimo sutartis (INF). Staiga įpusėjus deryboms Gorbačiovas smogė neperspėjęs. Jis pateikė sensacingą siūlymą: perpus sumažinti visą branduolinę ginkluotę. Reaganas sutriko, pasibaisėjo ir pats to pasigailėjo. INF buvo pasirašyta; nuo šiol nebebus neįtikėtinai atsargių ir įtarių susitikimų. Atrodė, kad šis generalinis sekretorius pasiryžęs tuoj pat padaryti galą Šaltajam karui.

Netrukus įtampos tarp Rytų ir Vakarų balioną pradūrė neregėtas incidentas. Aktualiausias dešimtmečio karinis klausimas buvo priešraketinė gynyba, susijęs su Kruiz raketomis bei „žvaigždžių karų" programa ir kainavęs daugybę milijardų. Abi pusės baisiausiai bijojo, kad raketos ir bombonešiai smogs į taikinius ir jos nebesugebės suduoti atsakomojo smūgio. Sovietų Sąjunga buvo nepaprastai smerkiama už tai, kad Krasnojarske neteisėtai pastatė priešraketinę radarų stotį ir numušė Pietų Korėjos keleivinį lėktuvą, užklydusį į sovietų oro erdvę. Tačiau vieno vokiečių moksleivio išdaiga parodė, kad pasaulio kariniai ekspertai būgštauja be reikalo. 1987 metų gegužės 28 dieną devyniolikmetis Matthias Rustas iš Hamburgo mažyčiu privačiu viensparniu lėktuvu praskrido virš Baltijos jūros, Latvijoje kirto Sovietų Sąjungos sieną, medžių viršūnių aukštyje pralėkė pro tankiausią pasaulyje priešlėktuvinės gynybos sistemų tinklą ir nusileido akmenimis grįstoje Maskvos Raudonojoje aikštėje. Vienui vienas jis parodė, koks absurdiškas visas Šaltasis karas.

Dar prieš Maltos viršūnių susitikimą 1989 metų gruodį prezidentai Bushas ir Gorbačiovas galėjo drąsiai skelbti, kad Šaltasis karas baigėsi.

Integracija ir dezintegracija, 1985–1991

Dvejus ar trejus metus po Gorbačiovo pasirodymo pagrindiniai Europos politinio kraštovaizdžio kontūrai liko nepasikeitę. Amerikiečių buvimas Vakarų Europoje vis dar buvo lemiamas veiksnys, o EEB veikla ribojosi vien ekonomikos sritimi. Rytų Europoje žmones ir toliau šaudė už mėginimą pereiti geležinę uždangą. Savo postuose išliko visi nepajudinamieji seniai: Honeckeris, Husákas, Kádáras, Ceausescu, Živkovas, Hoxha. „Kita Europa" tebebuvo „paskutinė egzistuojanti kolonijinė imperija"[31]. Net Gorbačiovas išoriškai liko kietas kaip uola. 1987 metų lapkritį jis vadovavo tradiciškai surengtam 70-ųjų bolševikų revoliucijos metinių paradui. Dar 1988 metų gegužę jis sveikino stačiatikius tikėjimo tūkstantmečio proga rusų nacionalizmo dvasia, kuriai būtų pritaręs pats Stalinas.

Tačiau ir Rytų, ir Vakarų Europa sparčiai artėjo prie neregėtų permainų slenksčio. Išsisklaidžius Šaltojo karo debesims, vienur ir kitur galėjai įžvelgti naujas perspektyvas. Praėjus dvejiems metams po netikėtos Gorbačiovo nusiginklavimo iniciatyvos Reikjavike, Sovietų Sąjunga atgniaužė kumštį, kuriame laikė savo satelitus. Trejus metus politinės sąjungos klausimas darėsi vis svarbesnis Vakarų Europai. Nepraėjus nė ketveriems metams pati Sovietų Sąjunga iširo. Tuo metu, kai Vakarų Europa integravosi, Rytų Europa dezintegravosi.

Joks žmogus ar keli žmonės negali tokio masto permainų laikyti savo nuopelnu. Tačiau įvykių verpetai iškėlė į centrines pozicijas du vyrus. Vienas jų buvo Gorbačiovas, kitas – naujasis Europos komisijos prezidentas Jacques'as Delors'as. Jų priešai sakys, kad abiem stigo realizmo: reformatorius norėjo pertvarkyti tai, ko neįmanoma pertvarkyti, integratorius – suvienyti tai, ko neįmanoma suvienyti.

Jacques'as Delors'as (g. 1925), buvęs Prancūzijos finansų ministras, iš pažiūros atrodė tikrų tikriausias technokratas. Gimęs Paryžiuje, praktikuojantis katalikas, o kartu – socialistas, nė karto nesilankęs Jungtinėse Amerikos Valstijose. Be to, jis dar jautė privaląs atlikti vieną misiją, mat buvo tikras mokinys Monnet ir Schumano, kurių vizija nepuoselėjama tvyrojo 30 metų. Jo oponentai praminė jį eurofundamentalistu. „Europa nebus pastatyta vienu kirčiu ar pagal vienintelį planą, – kadaise sakė Shumanas. Ji bus pastatyta konkrečiais laimėjimais". Šie žodžiai puikiai apibendrino Delors'o nuostatas. Pagrindiniu savo siekių įgyvendinimo įrankiu Shumanas laikė Vieningos Europos aktą. Pakaks dviejų tarnybos kadencijų (1985–1989 ir 1989–1992), ir koncepcija bus ne tik sukurta, bet ir įgyvendinta.

Formaliai žiūrint, Vieningos Europos aktą galima laikyti vertu tik to, ko vertas pats jo teksto turinys – sudėtinga programa visiškai panaikinti kliūtis prekybai ir gyventojų judėjimui EEB ribose. 1985 metais pateiktoje ir kitais metais EEB narių priimtoje programoje, sudarytoje iš 282 skyrių, buvo išdėstytas ilgas sąrašas paprastų priemonių, kurias įvykdžius iki 1992 metų pabaigos susidarys vieninga rinka, turinti 320 milijonų pirkėjų. Programa numatė vidinių sienų panaikinimą, laisvą verslo konkurenciją, vartotojų apsaugos standartizavimą, galiojančių standartų suvienodinimą, abipusį profesinės kvalifikacijos pripažinimą, PVM ir kitų

netiesioginių mokesčių suderinimą bei vieningas direktyvas televizijai, radijui ir telerysiui. 148-tu straipsniu buvo įvestas kvailifikuotos daugumos principas balsuojant vykdomojoje Ministrų Taryboje. Nustatytas toks balsų santykis: Vakarų Vokietija, Prancūzija, Italija ir Didžioji Britanija — po 10, Ispanija — 8, Belgija, Nyderlandai, Graikija ir Portugalija — po 5, Danija ir Airija — po 3, Liuksemburgas — 2. Kad sprendimas būtų priimtas, reikėjo 75 procentų (54 iš 72 balsų) daugumos.

Vis dėlto nesunkiai galėjai numatyti, jog Vieningos Europos aktas bus panaudotas kaip Trojos arklys tolesniems planams. Jį paskelbus galėjai tvirtinti, kad vieninga rinka negali gyvuoti nepanaikinus ir kitų kliūčių. Taip ir įvyko: prasidėjo grandininė reakcija reikalaujant vykdyti tolesnę finansinę, politinę, teisinę ir visuomeninę integraciją. Po dviejų dešimtmečių labai kuklios pažangos EEB tempai ėmė spartėti; Briuselyje madingiausiu posakiu tapo „ça bouge" — „kruta". 1987 metais kaip laiko ženklą Bendrija priėmė oficialią Europos tarybos vėliavą. Dvylika auksinių žvaigždžių sodriai mėlyname fone simbolizavo nebe žvaigždėtus Strasbūro idealus, o dvylika narių, sudarančių tobulos vienybės apskritimą, kuris dar gali augti.

Europos komisija leido direktyvas vis didėjančiu srautu. Dažna jų atskirai paimta atrodė nereikšminga. Antai pajuokos objektu tapo direktyva, nustačiusi privalomą europietiškų prezervatyvų dydį (atrodo, Italijos vyriausybė stengėsi jį sumažinti). Drauge jie tapo sniego lavina, judančia numatyta kryptimi. Tarybai leidus laisvą kapitalo cirkuliavimą, 1988 metų birželį Komisija paskelbė direktyvą atgaivinti ekonominės ir piniginės sąjungos procesą.

Atsiskleidus Komisijos ketinimams, jos kritikai nuspaudė pavojaus mygtuką. Margaret Thatcher nenoriai sutiko su „1992 metų projektu". Kalboje, 1988 metų rugsėjo 20 dieną pasakytoje Europos kolegijoje Briugėje, ji aistringai užsipuolė „Europos supervalstybės" ir „ant vieno kurpalio siūtos Europos veido" perspektyvą. Kitą kartą ryžtingi jos protestuojantys „Ne! Ne! Ne!" priminė de Gaulle'io kalbas prieš 20 metų. Ji pelnė simpatijas tiek „mažųjų anglų", tiek konservatyvių amerikiečių, bijojusių, kad išaugs antiamerikietiška „Europos tvirtovė". Tačiau Thatcher apsiriko vertindama savo pačios partijos nuotaikas, ir toji nušalino ją per 1990 metų „kabineto perversmą".

Atrodė, kad tuo metu įvykiai krypsta Komisijai palankia vaga. Sovietų bloko irimas keitė politinį ir ekonominį kraštovaizdį. Vokietijos susivienijimas kėlė neramių minčių (ne mažiau — pačioje Vokietijoje) apie neproporcingai didelę šalies įtaką. Kadangi bendros politikos nebuvo, kilo pavojus, kad visa Europa pakriks.

Vyraujant tokiai atmosferai, Bendriją užliejo dar viena iniciatyvų banga. 1990 metų kovo mėnesio Belgijos memorandume išdėstyti keturi tikslai: subsidiarumas, demokratija, veiksmingumas ir harmonizacija (t.y. nacionalinių įstatymų suderinimas su Europos Bendrijos). Po mėnesio prancūzų ir vokiečių laiške iškeltas bendros užsienio, saugumo, policijos ir teisingumo politikos klausimas. Per tais metais vykusį Madrido viršūnių pasitarimą Delors'as kalbėjo apie „Europos vyriausybės embrioną", atsirasiantį ne vėliau kaip po penkerių metų. Darbotvarkėje dabar buvo tokie klausimai kaip tolesnė Bendrijos plėtra bei Europos

parlamento ir Europos saugumo stiprinimas. Plėtros planai skirti kelioms naujų narių kategorijoms. 1991 metais buvo siūloma į Bendrąją rinką priimti likusias Europos laisvosios prekybos asociacijos šalis, nesuteikiant joms tikrų narių statuso, asocijuotomis narėmis priimti tris pokomunistines valstybes ir per trejus metus galutinai įforminti Austrijos, Švedijos, Suomijos ir Norvegijos narystę. Tikromis ar asocijuotomis narėmis pageidavo tapti nemažai už Europos ribų esančių valstybių, tarkim, Turkija ir Izraelis. Dvylika galėjo peraugti į dvidešimt ar net trisdešimt.

Viena priežasčių, kodėl Bendrijos narės sveikino Komisijos iniciatyvą, buvo ta, kad jos suprato subsidiarumo principą. Pagal šį principą, pasiskolintą iš katalikų kanoniškos teisės, centriniams Bendrijos organams turi būti paliktos tik svarbiausios politikos sritys, o visa kita patikėta „pagalbinio lygio (angliškai „subsidiary") vadovavimui". Nacionalinės vyriausybės reikalavo, kad visa kita būtų palikta joms. Tačiau išplėtus subsidiarumo principą, buvo galima sujungti Briuselį tiesiai su regioninėmis ar vietinėmis valdžios institucijomis, apeinant nacionalinio lygio vyriausybes. Taigi skubiai reikėjo apibrėžimų.

Ryžtingesni politinės sąjungos šalininkai neslėpė antipatijos tautinei valstybei. Be visų istorinių nuodėmių, ji dabar atrodė „per maža dideliems klausimams spręsti ir per didelė mažiems". Būta pagrindo būgštauti, kad Bendrija, kaip ir Jungtinės Tautos, virs vyriausybių klubu. Be abejo, logiška buvo teigti, kad Europos demokratija nežengs į priekį, kol Bendrijos parlamentas nebus patobulintas ir nenustos buvęs atskirų valstybių narių susirinkimu.

Tokiomis aplinkybėmis į pirmąjį planą iškilo debatai apie Europos „regionus". Bet koks centrinių Bendrijos organų stiprinimas automatiškai skatino išcentrines narių tendencijas. Iškilus Briuseliui, neišvengiamai turėjo iškilti Edinburgas, Milanas, Barselona ir Antverpenas. Ir šalių narių viduje, ir tarp jų buvo galima nustatyti regioninius interesus. Pavyzdžiui, decentralizuotoje Vokietijos Federacinėje Respublikoje žemių vyriausybės turėjo toli siekiančią autonomiją. Prancūzija, kadaise buvusi centralizmo bastionu, neseniai sustiprino 22 savo administracinių rajonų savarankiškumą. (O štai Britanijoje, kur regionų „decentralizacija" sutiko pasipriešinimą ir kur vietos valdžia buvo apkarpyta, įsivyravo priešinga tendencija.) Buvo sukurta „euroregionų" koncepcija, turėjusi nutiesti tiltą per prarają, skiriančią Bendriją nuo jos rytų kaimynių. Italija iškėlė diskusijai „Pentagonale" — penkių Adrijos baseino šalių sąjungos — sukūrimą; Vokietija, Lenkija ir Skandinavijos šalys svarstė ateities bendradarbiavimo regionų abipus Baltijos jūros galimybę.

Politinis netikrumas skatino išcentrines jėgas Bendrijos šalyse. Ispanijoje senas katalonų ir baskų nepasitenkinimas buvo kontroliuojamas, bet vis dar nesiliovė. Italijoje atgimė Lombardijos lyga, turinti tikslą „išlaisvinti" šiaurę nuo *Mezzogiorno* naštos. Didžiojoje Britanijoje atkuto škotų nacionalistai: jiems atrodė, kad mažiau rizikuos sukurdami nepriklausomą Škotiją Europos Bendrijoje negu už jos ribų.

Tačiau praktiškai viskas liko neaišku. Bendrija vis dar diskutavo, ar plėsti ją geografiškai, kol ji nesustiprinta konstituciškai. Delors'as buvo linkęs „pirma stiprinti, paskui plėsti". Jo kritikai laikė tai dingstimi išsaugoti Bendriją mažą,

ietišką ir kontroliuojamą Komisijos. Vis dėlto, kai dvylikos šalių vadovai › susitikti Mastrichte 1991 metų gruodį, plėtros nuotaikos stiprėjo. Todėl sija rengėsi pateikti didžiulę Europos Bendrijos sutartį, skirtą pataisyti ir ti Romos sutartį. 61 351 jos teksto žodis turėjo žymėti „naują Europos inte-os proceso stadiją". Sutartis nubrėžė kelius į „ekonominę ir valiutinę gą", į „vieningą ir stabilią valiutą", į „bendrą pilietybę" ir „bendrą užsienio ıgumo politiką"[32]. Tačiau joje nieko nebuvo pasakyta apie plėtrą ir visos ›os pertvarkymą. Mastrichto pasitarimas, sumanytas Komisijos, kuriai vis .edavė ramybės grynai vakarietiški rūpesčiai, visiškai neparengė Europos ıai, netrukus prasidėsiančiai kitoje žemyno pusėje.

ɔlors'as pasiekė šlovės viršūnę, o Gorbačiovo žvaigždė per tą laiką ryškiai ıdo, priblėso, o paskui ir visai užgeso. Iš paskesnių jo veiksmų galima spręs-ıp jis suvokė sovietų krizę. Daug ką Gorbačiovas aiškiai išdėstė savo kny-‚Pertvarka" (1989). Tai buvo graudus bėdų sąrašas. Tolesnis sovietų arsena-inimas negarantavo didesnio saugumo. Karinės išlaidos pasiekė tokį mastą, ·uvo nebeįmanoma kelti piliečių gyvenimo lygio. Tiesą sakant, sovietų eko-ka nebegalėjo atlaikyti nusistovėjusios išlaidų tvarkos. Komunistiniai plana-metodai nepasiteisino, technologinė praraja, skirianti nuo Vakarų, kasdien . Partija buvo korumpuota ir vangi; jaunimas gręžėsi nuo komunistinės ›gijos; piliečiams trūko kantrybės klausytis tuščių pažadų. Sovietų visuome-nkino apatija, užsienio politikoje vyravo suirutė. Karas Afganistane, kaip ir kitos revoliucinės kovos, semte sėmė iždą; sovietų hegemonija Rytų Euro-nedavė jokių dividendų. Gorbačiovas pasirinko strategiją pirma išsklaidyti o karo laikų baimės ir neapykantos atmosferą, padėjusią klestėti senajai ıai, o tada imtis keblesnių vidaus reformos problemų. Už šalies ribų jam ėtai sekėsi. Per vizitus į JAV ir Vakarų Vokietiją „Gorbį" sveikino kaip did-ıugalėtoją. Siautė Gorbimanija. Nors jis ir toliau rėmė ardomąją komunistų ļ Vakarų šalyse, džiaugsmingai pasitiko prezidentą Reaganą Maskvoje.

›rbačiovo vidaus politiką nusakė du madingi tuo metu žodžiai, apskrieję .lį. „Perestroika" — „pertvarka" numatė rinkos principų taikymą ekonomi-aldyme ir nepartinių sluoksnių atstovavimą politiniame gyvenime. „Glas-į anglų kalbą buvo neteisingai išverstas kaip „atvirumas". Iš tikrųjų šis rusų s žodis reiškė „viešumą" — „tylėjimo" ir „tabu" priešingybę. Pagal pradinį ıymą jis turėjo paskatinti Partijos bendražygius siūlyti sprendimus proble-:urių egzistavimas ligi tol buvo neigiamas. Gorbačiovas pasiryžo sužadinti us, tad buvo labai svarbu, kad niekas nebūtų baudžiamas už atvirai išsaky-ıžiūras. Taigi prabilo partiniai, paskui žiniasklaida, o galop ir visuomenė. kartą per savo gyvenimą sovietų žmonės pamatė, kad cenzūra ir milicija ; panaudotos prieš juos. Taigi kiek uždelsęs viešumas virto atvirumu. Argu-ıi pasipylė neregėta, nevaržoma, nesustabdoma tėkme, kurioje stipriausia bemaž visuotinio komunizmo smerkimo srovė.

.igi generalinis sekretorius labai greitai atsidūrė nepavydėtinoje padėtyje. Vakaruose garsėjo kaip liberalas, buvo tvirtų įsitikinimų komunistas, norėjęs

sužmoginti ir atgaivinti sistemą, o ne visiškai jos atsisakyti. Jis pasisakė už „demokratizavimą", o ne demokratiją. Kaip ir jo pirmtakas Brežnevas, Gorbačiovas išsirūpino šalies „prezidento" pareigas, tarsi jos būtų prilygusios Amerikos prezidento pareigoms. Tačiau jis niekada nesusitikinėjo su rinkėjais ir nemėgino atsisakyti pagrindinių nerenkamų Partijos vadovo pareigų. Taigi visos šešerių jo reformos metų priemonės buvo ketvirtinės arba geriausiu atveju pusinės. Centrinius Partijos organus jis papildė nauju kruopščiai atrinktų liaudies deputatų suvažiavimu, bet laisvų rinkimų taip ir nesurengė. Ekonomikos srityje Gorbačiovas vis žaidė su rinkos sistemos elementais, bet atmesdavo visus radikalesnius planus. Jis neleido dekolektyvizuoti žemės ūkio bei nutraukti kainų subsidijavimo ir atidėliojo privačios nuosavybės įteisinimą. Taigi planinė ekonomika ėmė griūti, o tokiomis sąlygomis rinkos ekonomika negalėjo pradėti veikti. Tautiniu klausimu jis ragino respublikas kelti savo reikalavimus, o paskui atsisakydavo juos tenkinti.

Gorbačiovas buvo neregėtų sugebėjimų politikos taktikas: konservatoriams jis pataikavo, radikalus varžė, bet rimtesnio visuomenės pasitikėjimo nesulaukė. Paprasto ruso akimis žiūrint, jis buvo tipiškas komunistų aktyvistas. Gorbačiovas ir jo garbintojai Vakaruose, rodės, nesuvokia nei esminių jo vadovaujamos sovietinės sistemos bruožų, nei neišvengiamų sovietų istorijos padarinių. Jie nepagalvojo, ką reiškia nustoti naudojus prievartą mechanizme, kuris vien jos ir buvo varomas. Matydami, kaip Partija netenka diktatoriaus galių — politinio organizmo nugarkaulio — jie stebėjosi, kai galūnės nebereaguoja į smegenų signalus. Jie neįvertino partinių doktrinų dešimtmečių, per kuriuos dauguma administratorių prarado sugebėjimą savarankiškai mąstyti. Jie ir toliau manė, kad Sovietų Sąjunga — natūralus, tautinis darinys — „moja strana" („mano šalis"), kaip 1991 metais ją tebevadino Gorbačiovas. O svarbiausia — jie neapskaičiavo viešumo padarinių engiamoms tautoms, kurioms žodžio ir spaudos laisvė prilygo galimybei reikalauti nepriklausomybės. Trypčiojimas vietoje buvo blogiausia išeitis.

Dar daug rašalo bus išlieta rašant apie komunizmo žlugimo priežastis. Politologai, be abejo, pabrėš sistemos politinius trūkumus, ekonomistai — ekonomikos klaidas. Ko gero, ne mažesnį dėmesį reikėtų skirti ir kasdieniam paprastų žmonių gyvenimui. Esama puikių antropologinių studijų, nagrinėjančių, kaip Rytų Europos gyventojai kovoja su komunistinės sistemos absurdais. Dabar atrodo, kad karta, nusikračiusi Stalino laikais visus apėmusios baimės, staiga nusprendė, kad kentėti užteks. Partijos vadai prarado norą naudoti savo galią, o milijonai žmonių tiesiog prarado norą paklusti. Komunistų visuomenės apačios buvo tokios pat supuvusios kaip ir viršūnės.[33] Nepriklausoma kultūra ir ypač religija suvaidino didesnį vaidmenį, negu dažnai manoma. Menininkai ir tikintieji dažnai būdavo vieninteliai, įsivaizdavę pasaulį be komunizmo. Visi kiti buvo panašūs į povandeninės planetos gyventojus iš mokslinės fantastikos apsakymo, kurį pražiopsojo cenzoriai. Juos vargais negalais išmokė gyventi po vandeniu; vandeniui pradėjus slūgti, jie nebemokėjo kvėpuoti oru[34].

Ir vėl šiame paskutiniame raunde pirmiausia statinys pradėjo trūkinėti Lenkijoje. Materialinės sąlygos blogėjo, grėsė nauji streikai. Nevilties apimti ministrai

kreipėsi pagalbos į uždraustos „Solidarumo" profsąjungos vadovą Wałęsą. Šitaip jie pripažino politiškai bankrutavę. 1989 metų pradžioje komunistai surengė „apskritojo stalo" derybas, kad aptartų valdžios dalybas su nelegalia opozicija. Derybose buvo susitarta, kad „Solidarumas" varžysis dėl riboto skaičiaus vietų parlamente. Rinkimai baigėsi sensacingai: Wałęsos žmonės triuškinamai laimėjo visose apygardose, kur buvo iškeltos jų kandidatūros. Daug garsių komunistų neišrinkti, net jeigu buvo vieninteliai kandidatai: rinkėjai paprasčiausiai išbraukdavo juos biuleteniuose. Šioje vėliausiai „normalizuotoje" iš „komunistinių šalių" komunistinė valdžia greitai virto niekuo.

1989 metų birželį Kinija parodė pasauliui, kokie demonai tūno komunistų, kuriems gresia liaudies rūstybė, kailyje. Į Pekiną oficialaus vizito atvykęs Gorbačiovas matė protesto demonstracijas, bet ne skerdynes. Jis neabejotinai padarė išvadas. Vėliau, lankydamasis Rytų Berlyne šalies 40-ųjų metinių proga, jis leido suprasti, kad VDR negali tikėtis sovietų karių pagalbos. Tiananmenio aikštės įvykių Europoje nebus. Niekas nė nepastebėjo, kaip Brežnevo doktrina nugarmėjo į praeitį.

Rugpjūtį pasimetę Lenkijos komunistai pakvietė „Solidarumą" sudaryti vyriausybę, vis dar pasilikę sau konstitucinę valdžią ir prezidento postą. Premjeru ir šalies atstovu Varšuvos sutarties organizacijoje tapo pamaldus katalikas Tadeuszas Mazowieckis. Sovietų blokas buvo nebe blokas. Vengrijoje irgi vyko „apskritojo stalo" derybos. Rytų Vokietijos protestantų bažnyčios reguliariai rengė demonstracijas.

Taigi sistema jau buvo gerokai pairusi, kai tų *annus mirabilis* rudenį prasidėjo griūtis. Budapešte spalio 23-ąją, per 33-ąsias Vengrijos sukilimo metines, buvo panaikinta Vengrijos Liaudies Respublika. Vengrijos komunistai įsileido į parlamentą opoziciją, o patys virto socialdemokratų partija. Dar nuostabiau: 1989 metų lapkričio 9 dieną Rytų Vokietijos pasienio kariai rankas sudėję žiūrėjo, kaip minios abipus Berlyno sienos smagiai ją griauna. VDR vyriausybė nebeturėjo noro kovoti. Lapkričio 17-ąją Prahoje per studentų demonstraciją įvyko incidentas — pasak pranešimų, policija užmušė vieną iš demonstrantų. Bet po savaitės Havelas ir Dubčekas kartu pasirodė garbinančiai miniai Vaclavo aikštės namo balkone, o visuotinis streikas netrukus pribaigė nesipriešinančią valdžią. „Aksominė revoliucija" baigėsi. Sąmojingiausias iš užsienio stebėtojų pasakė taiklius žodžius, ir jie bus dažnai kartojami: „Lenkijai prireikė dešimties metų, Vengrijai — dešimties mėnesių, Rytų Vokietijai — dešimties savaičių, o Čekoslovakijai... dešimties dienų"[35]. Galų gale per Kalėdas Bukarešte kruvinas sukilimas, per kurį nekenčiama Securitate gynėsi iki paskutinio kraujo lašo, pasiekė kulminaciją, kai šiurpiai buvo įvykdyta mirties bausmė Ceausescu šeimai.

Nors Gorbačiovo vaidmuo garbingas, jis pervertinamas. Gorbačiovas nebuvo Rytų Europos laisvės architektas — veikiau užtvankos sargas, kuris pamatęs, kad ji tuoj neatlaikys, atidarė sklendes ir išleido iš jos vandenį. Užtvanka vis tiek sugriuvo, tačiau bent jau nekilo baisi katastrofa.

1990 metais pasireiškė praktiniai pernykščios griūties padariniai. Nustojo veikusi ESPT, o paskui ir VSO. Viena po kitos pasitraukė valdančios komunistų

partijos. Kiekviena nauja vyriausybė pasisakė už demokratinę politiką ir laisvos rinkos ekonomiką. Vienur greičiau, kitur lėčiau buvo sudarinėjami sovietų dalinių išvedimo grafikai ir sutartys. Vokietijoje paspartėjo susivienijimo tendencijos. VDR valdžios organai paprasčiausiai išnyko. Vakarų Vokietijos partijos pradėjo kampaniją Rytuose, ir visuotinius rinkimus laimėjo kancleris Kohlis. Spalį Federacinė Respublika oficialiai perėmė Rytų Vokietijos piliečius, teritoriją ir jos turtus. Vakarų vėjo kurstomos laisvės liepsnos išplito toli ir plačiai. Suliepsnojo Bulgarija bei Albanija, taip pat Jugoslaviją ir Sovietų Sąjungą sudarančios respublikos. Slovėnija ir Kroatija, Estija, Latvija, Lietuva ir Čečėnija – visos paskelbė nepriklausomybę. Bosnija ir Makedonija, Armėnija, Gruzija, Moldavija ir Ukraina buvo pasirengusios pasekti jų pavyzdžiu.

Itin šlykščiai subyrėjo Jugoslavijos Federacinė Respublika. Demokratiniai rinkimai ir Serbijoje, ir Kroatijoje iškėlė karingus nacionalistus. Belgrade Sąjungos večėje vyravo serbų hegemonijos šalininkai, kurstantys aistras sukurti „Didžiąją Serbiją". Kai 1990 metų rugpjūtį Kroatijos miesto Knino gyventojai serbai ėmė maištauti prieš Zagrebą, susidarė sąlygos atviriems karams, kilusiems kitą pavasarį. Po gėdingo sutriuškinimo Slovėnijoje, serbų vadovaujama Jugoslavijos kariuomenė pradėjo pulti Kroatiją. Sąmyšis ir smurtas tarp atskirų etninių grupių netrukus apėmė kai kurias yrančios valstybės dalis, kur tautinės mažumos buvo tokios pat gausios kaip ir susitelkusios daugumos. Prieš pat mirtį Titas dūsavo: „Aš – vienintelis jugoslavas"[36]. Jis klydo, bet įsismarkavus tautinei nesantaikai buvo bemaž neįmanoma vykdyti virštautinę „jugoslavišką" politiką. [CRAVATE] [ILYRIJA] [MAKEDONIJA] [SARAJEVAS]

Permainų tempai sulėtėjo tik Lenkijoje. Šalis, pirmoji išklibinusi komunizmo pamatus, paskutinioji jį nusimetė. Mazowieckio vyriausybė didžiausią dėmesį skyrė ekonomikai. 1990 metų gruodį Wałęsa, iš kurio ketvirtį balsų atėmė buvusių saugumo tarnybų statytinis, šiaip taip tapo prezidentu. Praeis dar dešimt mėnesių, kol bus nusikratyta parlamento, kuriame ir toliau dominavo komunistai. Vertinant ankstesniais matais, Lenkijos revoliucija buvo ganėtinai nelenkiška.

Vokietijos suvienijimo buvo imtasi impulsyviai, o gal net neapgalvotai. Niekas neabejojo, kad šis žingsnis deramas. „Kas turi būti kartu, – sakė Willis Brandtas, – jau jungiasi į daiktą". Bet kai buvusi VDR prisijungė prie Federacinės Respublikos, ji automatiškai tapo Europos Bendrijos nare – niekas jos net nepaklausė. Be to, nors Bundesbankas įrodinėjo, kad to nereikia daryti, viena Rytų Vokietijos markė buvo keičiama į vieną Vakarų Vokietijos. Apie politinę ir finansinę šių priemonių kainą Vokietijai ir jos kaimynėms beveik nebuvo galvojama. Bonos vyriausybė laikė savaime suprantamu dalyku, kad Rytų vokiečiai apsidžiaugs perėmę Federacinės Respublikos institucijas – jie juk vokiečiai! – ir kad Vakarų vokiečiai mielai sumokės už susivienijimą – jie juk vokiečiai! Pasigirdo balsų, kad suvienytai Vokietijai Europa rūpės mažiau, negu rūpėjo padalytai. Šalyje ėmė tvyroti vis nerimastingesnės ir egocentriškesnės nuotaikos, tad federacinė vyriausybė jautė privalanti patvirtinti savo Europos integracijos siekį. „Simboliniu nepaprastos svarbos aktu 23-čias Pagrindinio Įstatymo straipsnis,

kuriuo remiantis Vokietija buvo suvienyta, pakeistas <...> vietoj žodžių, kad Federacinė Respublika atvira „kitoms Vokietijos dalims" įrašius, kad ji siekia „paversti tikrove vieningą Europą"[37].

Dekomunizacija paaiškėjo esanti kebli problema visose pokomunistinėse šalyse. Nors galiojantys įstatymai neteisėti, jų visiškai nebuvo galima atsisakyti. Visos komunistinės nomenklatūros, kuri dabar skelbėsi be galo atsidavusi demokratijai, negalėjai pavyti į šalį. Slaptosios policijos agentus buvo sunku demaskuoti. Vokietiją sudrebino tūkstančių demaskuotų Štazi informatorių skandalas; Lenkija iš naujo pradėjo politinių žmogžudysčių tyrimą; naujasis Rumunijos režimas buvo netgi nusistatęs prieš dekomunizaciją. Vienintelė Čekoslovakija priėmė liustracijos įstatymą, kad nušalintų korumpuotus arba prasikaltusius pareigūnus.

Sovietinio pobūdžio ekonomikos palikimas buvo baisus. Nepaisant pradinių laimėjimų, tokių kaip piniginė reforma ir pagal Balcerowicziaus planą įveikta hiperinfliacija Lenkijoje (1990—1991), pasidarė skausmingai aišku, kad jokie vaistai per dieną padėties nepataisys. Visų buvusių bloko narių laukė dešimtmečiai kankinamų reorganizacijų, kol bus sukurta veiksminga rinkos ekonomika[38]. O kol kas dėl kamuojančių problemų buvo galima nepriimti jų į Europos Bendriją.

Visur tebetvyrojo komunistinės sistemos paliktos nuotaikos. Vos gimstančios pilietinės visuomenės negalėjo užpildyti žiojinčios prarajos. Politinė apatija buvo didžiulė; visur riejamasi dėl niekų; komunizmo kaip darbo ir užtikrinto rytojaus garanto buvo ilgimasi labiau, negu daug kas manė. Dešimtmečiai „po vandeniu" įpratino mases netikėti jokiais pažadais ir laukti blogiausio. Ciniška idėja, girdi, jeigu vienas ką nors išlošia, kitas būtinai turi ką nors pralošti, buvo bemaž nemari. Niekas negalėjo pagalvoti, kad komunizmo padaryta žala bus tokia milžiniška.

Dėl to, kad komunizmas mirė nepasipriešinęs, nesumažėjo skausmas, kurį jis paliko; katarsio nebuvo. Vienas to laiko liudytojas skundėsi, esą „taikos metu Dievas negali apsireikšti". Kitas pastebėjo: „Džiaugiuosi, kad sulaukiau šios nelaimės pabaigos, bet noriu mirti, kol neprasidėjo kita"[39].

Antroji griūties stadija — Sovietų Sąjungoje — prasidėjo 1991 metais. Ekonominė reforma nedavė jokių pastebimų rezultatų; gyvenimo sąlygos blogėjo. Per žiemą Gorbačiovas suartėjo su komunistų partijos aparatu. Keli jo kolegos atsistatydino, protestuodami prieš neišvengiamai vėl įsivyrausiančią diktatūrą. Blogiausias buvo ženklas, kad tautinės respublikos viena po kitos rengėsi pasekti Baltijos šalių, kuriose vienu metu valdė ir tautinė, ir sovietų valdžia, pavyzdžiu. Pačioje Maskvoje miesto taryba išrinko demokratišką merą, o RSFSR vyriausybė išrinko demokratišką prezidentą Borisą Jelciną. Šis ėmė tolinti Rusiją nuo sovietinio Gorbačiovo Kremliaus. Armėnija kariavo su Azerbaidžanu dėl Kalnų Karabacho. Gruzijoje, kur neseniai Gorbačiovui leidus buvo panaudota jėga ir žuvo žmonės, sukilimas prieš Maskvą baigėsi. Vilniuje, kur sovietų kareiviai taip pat nužudė civilių gyventojų, Lietuvos parlamentas prarado viltį sulaukti paramos iš šalies. Kremlius ketino pakeisti SSRS gerokai laisvesne suverenių respublikų sąjunga. Naujoji sąjungos sutartis turėjo būti pasirašyta rugpjūčio 20-ąją.

Nenusisekęs rugpjūčio 19—21 dienos pučas Maskvoje buvo surengtas siekiant sukliudyti sąjungos sutarties pasirašymui ir šitaip išsaugoti SSKP galios likučius. Jis tik pagreitino katastrofą, kuriai turėjo užkirsti kelią. Sąmokslininkai jokiu būdu nebuvo „kietosios linijos" šalininkai: jie pasisakė už ribotą pertvarką, pagrįstai manydami, kad jai pritaria ir pats Gorbačiovas. Tiesą sakant, jie aiškiai buvo įsitikinę, kad Gorbačiovas tylėdamas juos palaikys, todėl nesiėmė jokių priemonių, kurių griebiasi rimti perversmininkai. Iš tikrųjų tai buvo visai ne pučas, o paskutinis gaištančio dinozauro uodegos virptelėjimas. Rugpjūčio 19-ąją, sekmadienį, septyni nervingi Partijos „aparatčikai" susėdę viena greta pasirodė per sovietų televiziją ir paskelbė sudarę nepaprastosios padėties komitetą. Jiems pakluso partijos organai ir žiniasklaida. Savo žingsniui jie pasirinko paskutinę Gorbačiovo atostogų Kryme dieną. Kai šis atsisakė bendrauti su jų pasiuntiniu, jie nebeturėjo ko siūlyti. Nesuimtas Jelcinas užlipo ant tanko priešais Rusijos parlamentą ir ragino nepaklusti. Nebuvo imtasi jokių priemonių jo šalininkams išvaikyti; tankai gatvėse neturėjo šaudmenų, o tankistai nebuvo gavę jokių nurodymų. Po trijų dienų sąmokslininkai lyg niekur nieko susėdo į limuzinus ir išvažiavo. Mėginimas surengti pučą akivaizdžiai parodė, kad sistema besmegenė. Sovietų komunistai tebekontroliavo baisiausią pasaulyje saugumo aparatą, bet nesugebėjo panaudoti jo paprasčiausiai operacijai.

Kurį laiką Gorbačiovas nesuvokė, kas atsitiko. Parskridęs iš Krymo jis vis dar tauškė apie Partijos ateitį ir pertvarką. Į tikrovę jį žiauriai grąžino Jelcinas, privertęs perskaityti sąmokslininkų pavardes Rusijos parlamentui. Visi iki vieno buvo Gorbačiovo žmonės. Gorbačiovas prarado pasitikėjimą. Jis atsistatydino iš generalinio sekretoriaus pareigų prieš pat Lenino partijai nutraukiant savo veiklą. 1991 metų rugsėjo 5 dieną sovietų deputatų suvažiavimas priėmė paskutinį savo įstatymą, kuriuo perleido savo įgaliojimus suverenioms buvusios Sovietų Sąjungos respublikoms. 1991 metų spalio 24 dieną Gorbačiovas išleido paskutinį dekretą, kuriuo suskaidė KGB į atskiras dalis. Jis liko vienišas kaip pirštas — simbolinis vaiduokliškos valstybės prezidentas.

Niekas geriau neiliustruoja sovietų žlugimo realijų kaip likimas Sergejaus Krikaliovo, sovietų kosmonauto, paleisto į kosmosą 1991 metų gegužį. Metų pabaigoje jis vis dar skriejo aplink Žemę, mat niekas neįsakė sugrįžti. Jis išskrido iš Sovietų Sąjungos, kuri dar buvo supervalstybė, o grįžo į pasaulį, kuriame Sovietų Sąjunga buvo išnykusi. Jo skrydį valdantys žmonės Baikonūro kosminiame centre atsidūrė nepriklausomoje Kazachstano Respublikoje.

1991 metų gruodis buvo sprendimų mėnuo abiejose Europos pusėse. Pirmąją jo dieną per referendumą Ukrainoje 91 procentas gyventojų, tarp jų ir didžioji dauguma rusų tautinės mažumos, balsavo už nepriklausomybę. Ukrainos Respublika Europoje buvo antra pagal teritoriją ir penkta gyventojų skaičiumi.

Gruodžio 9—10 dienomis Mastrichte dvylika Europos Bendrijos šalių vadovų susirinko aptarti savojo visapusiškos Europos sąjungos plano. Didžiosios Britanijos ministras pirmininkas uždraudė vartoti baisųjį žodį iš „f" raidės (mat brito ausiai „federalizmas" asocijuojasi su JAV, o ne Vokietija ar Europa ir laikomas užmaskuotu centralizuotos Jungtinių Europos Valstijų pavadinimu), įterpė straipsnį apie

jo šalies galimybę nedalyvauti Valiutų sąjungoje, atsisakė pasirašyti skyrių, kuriame buvo išdėstyti socialiniai klausimai, prikalbino savo partnerius dar kartą patvirtinti NATO vaidmenį ir teigė pasiekęs garsiąją pergalę. Buvo išsakyti nuogąstavimai, kad susidarys „kintama geometrija" ir „dviejų greičių Europa". Vis dėlto didžioji dauguma sutarties nuostatų buvo priimti. Šalių vadovai parafavo susitarimus, pagal kuriuos Europos Sąjungos pilietybė turėjo būti suteikiama visų jos narių piliečiams (II dalis, 8—8e), narės privalėjo laikytis bendros ekonominės politikos (II, 102—109m), iki 1999 metų turėjo būti įgyvendinta Europos valiutų sąjunga bei bendra bankininkystės sistema ir įsteigtas Centrinis Europos bankas (II, 105—108a), Europos Parlamentui turėjo būti suteikta teisė priiminėti sprendimus bendrai su Bendrijos Ministrų Taryba (II, 137—138a, 158, 189—90), turėjo būti įsteigtas patariamasis Regionų komitetas (II, 198a—c), narės įsipareigojo laikytis bendros užsienio ir saugumo politikos (VI), o pagal subsidiarumo principą dauguma Bendrijos veiklos sričių turėjo būti paliktos „šalims-narėms" (II, 3b). Susitikimo dalyviai priėmė detalius skyrius, skirtus švietimui, kultūrai, sveikatos apsaugai, energetikai, teisingumui, imigracijai ir nusikalstamumui. Be sutarties parafavimo, jie dar patvirtino trijų Baltijos šalių (bet ne Kroatijos ir Slovėnijos) pripažinimą. Viskas ėjosi įtartinai sklandžiai. Teliko sutartį ratifikuoti. Netrukus pesimistai ims pranašauti sutarties galą[40].

Tą patį savaitgalį prezidentas Gorbačiovas nesėkmingai mėgino susikviesti į Maskvą sovietinių respublikų vadovus. Jis nežinojo, kad Rusijos, Baltarusijos ir Ukrainos vadovai jau veda derybas medžiotojų trobelėje miške prie Lenkijos sienos. Gruodžio 8 dieną, 14 valandą 17 min., jie pasirašė deklaraciją, skelbiančią, kad „SSRS nebeegzistuoja". Kitą dieną vadovai paskelbė apie Nepriklausomų Valstybių Sandraugos įkūrimą. NVS buvo patogi širma, kuria prisidengus galima išsaugoti pagrindinį branduolinį arsenalą vienose rankose ir kartu patyliukais palaidoti daugumą kitų sovietinių institucijų. Metams baigiantis paskutinė Europos imperija taikiai išleido paskutinį kvapą.

Buvo žengta keletas žingsnelių, siekiant nutiesti tiltą virš prarajos, skiriančios Rytus nuo Vakarų. NATO įsteigė Jungtinę bendradarbiavimo tarybą, į kurią pakvietė buvusias Varšuvos sutarties organizacijos nares. Europos Bendrija pasirašė asociacijos sutartis su Lenkija, Vengrija ir Čekoslovakija. Londone buvo atidarytas bendras Europos rekonstrukcijos ir plėtros bankas. Į buvusią Sovietų Sąjungą siunčiama maisto ir finansinė pagalba, o į buvusią Jugoslaviją — taikdariai. Tačiau tie žingsneliai buvo nepaprastai menki. EB ir toliau neleido įvežti žemės ūkio produkcijos iš Rytų, smaugė prekybą su jais. Vakarų investicijos Rytuose buvo minimalios — išimtį sudarė tik Vokietijos investicijos buvusioje Rytų Vokietijoje. Užsienio politika liko nekoordinuojama; nebuvo imtasi jokių veiksmingų priemonių nutraukti grėsmingus karus Kroatijoje ir Bosnijoje; neatsirado jokios dinamiškos vadovybės. Praraja tarp „baltosios Europos" ir „juodosios Europos" tebežiojėjo.

Po 1989 metų įvykiai rutuliojosi taip sparčiai, kad retam stebėtojui užteko laiko susimąstyti apie Vakarų ir Rytų Europos sąveiką. Per visą gyvenimą žmo-

nės įprato manyti, kad Rytai yra Rytai, o Vakarai — Vakarai. Vakarų valstybių veikėjai, kapstęsi savo daržuose, nematė nieko aplinkui; jie nepastebėjo, kad sprogimas, sugriovęs kaimyno namą, nunešė jų pačių tvorą ir stogo kraigą. „Jie atsirėmė į Sieną, kad jaustųsi saugiau, — rašė vienas vengras, — nežinodami, kad Siena — iš dinamito"[41].

Keturiasdešimt metų geležinė uždanga buvo politinio ir ekonominio Vakarų kaip ir Rytų gyvenimo pagrindas. Ji žymėjo Marshalo plano, NATO, EEB, Vokietijos Federacinės Respublikos ir ekonomiškai klestinčios Vakarų Europos ribas. Ji buvo be galo patogi ne tik komunistams, bet ir Vakarų bankininkams, planuotojams ir pramonininkams, kurie galėjo skirti savo pastangas vien „lengvajai" Europos daliai. Uždanga buvo itin paranki protekcionizmo šalininkams Europos Ekonominėje Bendrijoje, taigi ir iškreiptai bendrajai žemės ūkio politikai. Trumpai tariant, tai buvo vienas veiksnių, grasinusių paversti Vakarų Europą klubu trumparegių, savimi pasitikinčių turtuolių, kuriems nerūpi liaudies gerovė. Dėl to atsirado nuotaikos, panašios į veidrodinį Brežnevo doktrinos atspindį: žūtbūt reikėjo ginti „kapitalizmo laimėjimus", o Vakarų valstybių veikėjai svajojo išsaugoti savo izoliaciją per amžius. Ilgainiui europiečiai būtų turėję rinktis: arba vieningai atstatyti savąjį „kaimą", arba sugalvoti kokią naujo pavidalo geležinę uždangą.

Iš tikrųjų įvykiai Rytų ir Vakarų Europoje buvo glaudžiai susiję. Europos Bendrijos sėkmė, kurios negalėjo nepastebėti Rytai, buvo galingas veiksnys, prisidėjęs prie sovietinio bloko žlugimo. Sėkminga ar nesėkminga pokomunistinių demokratinių šalių raida nulems Europos Sąjungos ateitį. Maskvai pasitraukus iš Rytų Europos ir tokių svarbių regionų kaip turtingas naftos Baku, susidarys naujos arenos, kuriose Rusija gali pasijusti esanti priversta priešintis besiplečiančioms Vakarų firmoms ir institucijoms.

Kai kas Rytų ir Vakarų bendrumą įžvelgė visuotiniame liberalios demokratijos ir laisvos rinkos ekonomikos siekyje. Vakarų pergalė vaidenosi tokia galutinė, kad vienas akademikas akimirksniu išgarsėjo, paklausęs, ar nebus atėjusi „pasaulio istorijos pabaiga"[42]. Labiau klysti jis negalėjo: Europoje šiuo metu vyksta rimti istoriniai pokyčiai, kurių galo nė nematyti.

Vieno buvusio valstybės veikėjo manymu, po 1989—1991 metų revoliucijos susidarė trys Europos. „Pirmoji Europa" apimanti senąsias demokratines Vakarų Europos šalis. „Antroji Europa" sutampanti su Vyšegrado trikampiu — Lenkija, Vengrija ir Čekoslovakija — pridėjus prie jų dar Slovėniją. Šios keturios pokomunistinės šalys turinčios pagrindą viltis, jog kliūtys, kurias joms teks įveikti, kad būtų priimtos į Europos Bendriją — ne didesnės negu tos, kurias pastarąjį dešimtmetį įveikė pofašistinės Ispanija, Portugalija ir Graikija. „Trečioji Europa" susidedanti iš likusių buvusio sovietinio bloko šalių, kurios turėsiančios sulaukti dvidešimt pirmo amžiaus, kol išsipildys jų troškimas tapti Europos dalimi[43].

Vis dėlto vien geros valios deklaracijos negalėjo duoti vaisių. Ekonomikai teikiama pirmenybė užgožė platesnę viziją. Bet kokie ryžtingesni ekonominio suartėjimo reikalavimai neišvengiamai tolino Bendrijos plėtrą — gal net neribotam laikui. Kita vertus, bet koks rimtesnis Bendrijos didinimas neišvengiamai brangiai

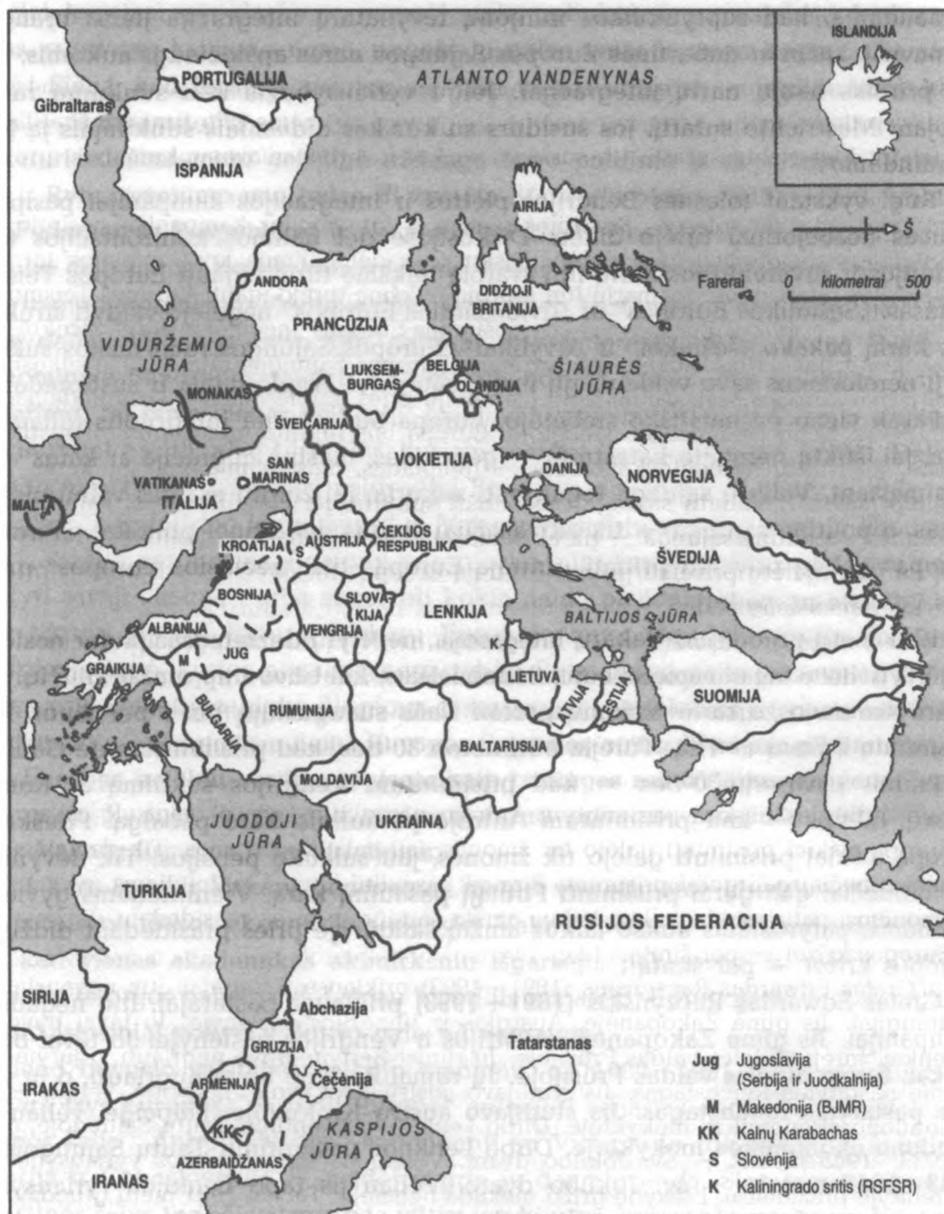
kainuotų ir dar kartą parodytų, kad būtina institucinė jos reforma. Jei vokiečiai apmaudauja, kad septyniolikos milijonų tėvynainių integracija jiems brangiai kainavusi, kažin ar dabartinės Europos Sąjungos narės apsidžiaugs aukomis, kurių prireiks naujų narių integracijai. Jeigu vyriausybėms kilo sunkumų ratifikuojant Mastrichto sutartį, jos susidurs su kur kas didesniais sunkumais ją įgyvendindamos.

Taigi vykstant tolesnės Bendrijos plėtros ir integracijos kampanijai pasipriešinimas neabejotinai turėjo didėti. Diskusijose dėl galimos konfrontacijos tarp Bendrijos ir suverenių jos narių itin svarbią reikšmę turėjo įgauti Europos Teismo statusas. „Šešiolikos Europos" ar „dvidešimties Europos" negalėjo valdyti struktūros, kurių pakako „šešiukei" ir „dvylikai". Europos Sąjungos ratai nustos sukęsi, jei ji nereformuos savo valdančiųjų institucijų prieš išsiplėsdama ir sustiprėdama.

Pasak vieno pesimistiško stebėtojo, Europa bus įtikinta integruotis toliau tik tada, jei ištiktų neregėta katastrofa — genocidas, masinė migracija ar karas[44]. Šitaip mąstant, Valiutų sąjunga tegali būti sukurta, jei žlugtų esamas valiutinis režimas, o politinė sąjunga — tik akivaizdžiai žlugus dabartinei politikai. „Pirmąją Europą" galėtų priversti priimti „antrąją Europą" tik „trečiosios Europos" grįžimas į ankstesnę padėtį.

1991 metų gruodį nei Vakarų integracija, nei Rytų dezintegracija dar nesibaigė. Vis dėlto retas europietis beprisiminė laikus, kai buvo taip mažai kliūčių. Atsivėrė sienos, o kartu — žmonių protai. Dalis suaugusiųjų buvo per jauni, kad prisimintų Franką ar Titą. Turėjai būti netoli 30-ties, kad prisimintum de Gaulle'į ar Prahos pavasarį, 50-ties — kad prisimintum Vengrijos sukilimą ar Romos sutartį, 60-ties — kad prisimintum Antrojo pasaulinio karo pabaigą. Prieškario Europą aiškiai prisiminti galėjo tik žmonės, jau sulaukę pensijos. Tik devyniasdešimtmečiai gali gerai prisiminti Pirmąjį pasaulinį karą. Vieninteliams gyviems žmonėms, patyrusiems aukso laikus amžių sandūroje prieš prasidedant didžiajai Europos krizei — per šimtą.

Grafas Edwardas Raczyńskis (1891—1993) priklausė pastarajai, itin negausiai draugijai. Jis gimė Zakopanėje, Austrijos ir Vengrijos pasienyje. Jo tėvai buvo lenkai, turėję dideles valdas Prūsijoje. Jų rūmai Berlyne buvo nugriauti, o jų vietoje pastatytas Reichstagas. Jis studijavo austrų Krokuvoje, Leipcige, vėliau — Londono ekonomikos mokykloje. Dirbo Lenkijos pasiuntiniu Tautų Sąjungoje, o 1933—1945 metais — Šv. Jokūbo dvare. Vėliau jis tapo Lenkijos vyriausybės tremtyje prezidentu. Į tėvynę grįžti niekada negalėjo. Tačiau 1991 metų gruodžio 19-ąją, neseniai vedęs, buvo pagerbtas šimtųjų metinių proga ambasadoje, kurią prieš 46 metus buvo priverstas palikti, kai Didžioji Britanija sudarė sutartį su Stalinu. Jis buvo vienas iš saujelės nenuilstančių europiečių, mačiusių Europos krizę nuo pradžios iki galo — jeigu tik ji baigėsi.

29 žemėlapis.
Europa, 1992 m.

1992 metų vasario 14 diena, Samertaunas. Iš pradžių knygos nebuvo. Dabar paskutinieji žodžiai margina paskutiniuosius puslapius. Rašomąjį stalą, stovintį prie lango viršutinio aukšto kabinete, blausiai nušviečia aušra. Šerkšnas paliko šlapias dėmes ant stogo, žvilgančio anapus stiklo. Debesys ritasi tamsiu dangumi šviesėjančio blyškiai geltono ruožo link. Belapės senojo Tornklifo sodo obelys prieblandoje linksta prie eile išsirikiavusių raudonų plytų namų, statytų karalienės Viktorijos laikais. Vieniša varna eina sargybą aukščiausio buko viršūnėje, kaip ir tūkstančiais tokių ankstyvų rytų nuo tada, kai buvo parašyta „Europos legenda". Nors kartą šleikštūs Oksfordo automobilių dalių fabriko dūmai sklinda į kitą pusę. Šeima miega; netrukus ateis laikas keltis į mokyklą.

Šios šeimos giminių gali rasti pusėje Europos. Viena šeimos dalis suleidusi šaknis šioje saloje, Lankašyro grafystėje ir dar vakariau — Velse. Kita pusė kilusi iš rytinės senosios Lenkijos dalies ir didžiąją pastarojo šimtmečio dalį praleido austrų Galicijoje arba Sovietų Sąjungoje. Baigę mokslus Oksforde ir Krokuvoje, šių namų šeimininkė ir šeimininkas susipažino Žergovy bulvare Klermon Ferane, Blezo Paskalio gimtajame mieste — toks neįtikėtinas atsitiktinumas tikriausiai būtų prajuokinęs garsųjį mokslininką. Tokie laimingi sutapimai suteikia tam tikro žavesio istorijai. Ją rašant, žinoma, svarbiausia — laikas ir vieta. Istorikai nori nenori tampa savo istorijų dalimi.

Šiandien — šventųjų Kirilo ir Metodijaus, Europos globėjų, diena. Jėzuitų Šv. Aloyzo bažnyčioje vyksta pamaldos „pagerbiant slavų tautų kilmę <...> Tebūna jų šviesa mūsų šviesa". Rožinis kalbamas „už Rytų Europos tautas". Kunigas ekscentriškai paaiškina, kad Kirilas ir Metodijus buvę lenkų, čekų ir vengrų apaštalai" (žr. V skyrių).

Prasidėjo pamokos. Šią savaitę „Voverių" mokykloje direktorė pasakojo apie skurstančius Albanijos vaikus.

Rytinis laikraštis nieko nerašo apie Kirilą ir Metodijų. *Independent* vedamasis pavadintas „JT kariai vyks į Kroatiją". Laikraščio *Guardian* priede *Europe* — didžiausias straipsnis apie Murmansko parduotuves. Vakarykščio Madrido *El Pais* vedamasis — apie kuriamas bendras prancūzų ir ispanų brigadas kovai su baskų organizacija ETA; laikraščio apžvalgininku ką tik tapo „Mikailo Gorbačiovas". *Le Monde* didžiausias dėmesys skiriamas naujienoms iš Šiaurės Afrikos — net trys puslapiai. Hagos *De Telegraaf* labiausiai domina žemai skraidančių NATO naikintuvų F-16 problema. Pirmajame *Süddeutsche Zeitung* puslapyje aptariami federalinės finansų ministerijos reikalai. *Gazeta Wyborcza*, paštu atėjusio iš Varšuvos per dvi dienas, dėmesio centre — Konstitucinis teismas ir jo sprendimas atmesti komunistų dominuojamo Seimo pensijų įstatymą. *Oxford Times* vedamasis — apie jo paties laiškų skiltį, kurioje pirmasis — Oksfordo anglikonų vyskupo apie moterų įšventinimą į kunigus[45].

Vienintelis istorijos požiūriu įdomus rimtesnis straipsnis — pirmajame *Corriere della Sera* puslapyje, antrašte „Massacrateli" ordine di Lenin" („Žudykit juos, — įsakė Leninas"). Maskvoje sužinoma vis daugiau apie šių laikų Europos istoriją. Laikraščio korespondentas Maskvoje, cituodamas *Komsomolskaja pravda*, vardija

lig šiol slėptus dokumentus iš Marksizmo-leninizmo instituto archyvo. Iš jų matyti, kad pats bolševikų vadas reikalavo griebtis revoliucinių žiaurumų. Pavyzdžiui, 1918 metų rugpjūčio 11 dieną Leninas rašė draugams Penzoje:

> Į penkių buožių rajonų sukilimą reikia atsakyti negailestingomis represijomis <...>. Būtina parodyti pavyzdį kitiems. 1) Pakarti ne mažiau kaip 100 buožių — turtingųjų, kraugerių <...>. 2) Paskelbti jų pavardes. 3) Atimti iš jų visą maistą. 4) Paimti įkaitus, kaip nurodyta vakarykštėje telegramoje. Darykit viską, kad žmonės už daugelio kilometrų matytų, drebėtų ir dejuotų (...) P. S. Atrinkit labiausiai užkietėjusius. Leninas.[46]

Šios grožybės — ne iš Hitlerio korespondencijos, komentuoja *Corriere*. Vadinasi, tai tiesa — bolševikų barbariškumas prasidėjo ne nuo Stalino.

Šią savaitę Didžiosios Britanijos naujienose didžiausias dėmesys skiriamas priešrinkiminėms rietenoms, daugiausia — dėl pinigų. Tarp pranešimų iš užsienio gali pasirinkti straipsnį apie Prancūzijos prezidento vargus, apie buvusios Sovietų Sąjungos branduolinio arsenalo ateitį, apie teismo nuosprendį pasaulio bokso čempionui ar Airijos Konstitucinio teismo sprendimą neleisti pasidaryti abortą išprievartautai keturiolikmetei. Europos Komisijos prezidentas pateikė siūlymus didinti biudžetą — kad šis „atitiktų Mastrichto erą". Didžiosios Britanijos bulvarinė spauda iš jo išsišaipo. *Daily Mail* vedamajame, pavadintame „Ne, Žakai, negerai", toks komentaras: „Tokia dosni Europos dovanėlė gali labai lengvai atsidurti neaiškių rangovų kišenėse ar po čiužiniais spalvingų, bet tingių tipų, kurie kiauras dienas kaitinasi Viduržemio jūros saulėje"[47]. *Le Monde* analizuoja šį reiškinį: „La Grande-Bretagne se mobilise contre les „eurocrates" („Didžioji Britanija telkiasi prieš „eurokratus")[48].

Tačiau viską nustelbia XVI žiemos olimpinės žaidynės Albervilyje. Garbingiausią rungtį — kalnų dvikovą — laimėjo italas Josefas Poligas.

European, kuris teigia esąs vienintelis visos Europos laikraštis, ką tik neteko ir suktojo leidėjo, ir savo Kremliaus didvyrio. Šios savaitės vedamajame „Italija užsitraukė Europos rūstybę" pasakojama, kaip prastai Roma vykdo EB direktyvas. Verslo skiltyje smerkiami „Amerikos izoliacionistai", pasipriešinę TVF sumanymui skirti 10 milijonų dolerių Rusijos rubliui stabilizuoti[49].

Įdienojus, kaip ir buvo prognozuota, ėmė lyti. Laikraščių sinoptiniai žemėlapiai rodo skaitytojų interesų ratą. *The Times* išspausdino tris orų žemėlapius: du didesnius — britų salų (be vakarinės Airijos dalies), vieną — pirmajai dienos pusei, kitą — antrajai, ir trečią — Atlanto vidurio regiono. *Le Monde* — du sinoptiniai Europos žemėlapiai ir vienas Prancūzijos. *Corriere* — vienas Europos žemėlapis nuo Atlanto pakrantės iki Krymo, kitas — Italijos. *Süddeutsche Zeitung* — trys dideli žemėlapiai, visi — Europos; juose pateikta smulki informacija iš poros dešimčių meteorologinių stočių, pradedant Reikjaviku bei Lulėjumi (Švedija) ir baigiant Lisabona ir Atėnais. *Gazeta Wyborcza* orų žemėlapio nespausdina, tik skelbia vakarykštes temperatūras kai kuriose Europos sostinėse: Romoje ir Lisabonoje — +13°C, Londone — +10°C, Atėnuose — +9°C, Vilniuje, Rygoje, Taline ir Minske — +1°C, Kijeve ir Prahoje — +1°C, Bukarešte — +3°C. Varšuviečiai nežino, kokia temperatūra Maskvoje.

Laikraštyje *European* puikuojasi didžiausias — ir spalvotas — orų žemėlapis. Jame pažymėtos naujosios respublikos, tarp jų Slovėnija, Kroatija, Baltarusija ir Moldavija, bet ne Rusija, kuri klaidingai sutapatinta su NVS. Šalia pridėtame „Remontuojamų Europos kelių žemėlapyje" neparodyta nieko ryčiau magistralės A9 prie Leipcigo. Vadinasi, tai tiesa: Rytų Europoje keliai netaisomi.

Tokia tad kasdienės informacijos raizgalynė, kurioje privalės susigaudyti ateities istorikai.

Šiandien — Šv. Valentino diena. Pagal tradiciją šią dieną ima poruotis paukščiai; tą pačią dieną įsimylėję mūsų padermės paukšteliai siuntinėja vienas kitam tinkamus signalus. *The Times* skelbia ilgiausius puslapius paslaptingų žinučių, dažnai — su gramatinėmis klaidomis:

> AGATAI ARDVARK. Myliu visa širdimi, Hektoras Try <...> ARTEMIDE, ne tik Vakarė žvaigždė maldauja Tavo meilės, Aldžis <...> CHRISTIANE, Un vraie couscous royale. Je t'aim infinitement, King <...> MENTEN, žydros jūros bazalto uolose <...> MĖNULVEIDIS myli Pupytę Kukulytę ir Smirdžių <...> POOPS, Ich bin deiner, bist du meine? Wirst du sein mein Valentine?[50]

Keli laikraščiai skirtingai aiškina šv. Valentino dienos kilmę. Pasak vieno, viduramžiais žmonės atgaivino romėnų luperkalijų šventę; Luperkalija arba „vilko urvas" buvo ola, kurioje Romulą ir Remą užauginusi vilkė ir kurioje vėliau romėnai tepdavosi ožkų krauju, vildamiesi susilaukti vaikų. Šiaip ar taip, nė vienas iš dviejų romėnų kankinių Valentinų nesugalvojo tų pagoniškų kvailiojimų.

Šiandien dar sukanka trys šimtai metų nuo Ko slėnio skerdynių. Pasirodo, jose žuvo vos 38 žmonės. „Klano istorijos požiūriu, — sako lordas Macdonaldas iš Skai salos, — žuvusiųjų skaičius — minimalus". Taigi dar liko pakankamai Macdonaldų, kurie su dūdmaišiais gali žygiuoti į tą raudų slėnį. Šiaip ar taip, pasak *The Times*, Campbellų klanas veikė „kaip Vestminsterio vyriausybės agentai". Štai kur svarbi gaida! Praėjusios savaitės *Die Zeit* skyrė rimtą straipsnį Škotijos tapatumo šaknims; prie jo buvo pridėtas didelio užrašo ant sienos „Britai, nešdinkitės tuoj pat!" fotografija[51].

Rašymas skambant muzikai — praktiškas įprotis. BBC III radijo programa padeda rašalui lietis. Be 25 minučių aštuntą ryto pirmąsias pastraipas pradėjau rašyti grojant Bacho koncertui meilės obojui, BWV 1055. Vartant rytinius laikraščius skambėjo trečiasis Rachmaninovo koncertas fortepijonui. Prieš prasidedant Šv. Valentino dienai, buvo sugrota Čaikovskio simfoninė fantazija „Frančeska da Rimini" — tinkamas pasirinkimas! Antrą po pietų pražiopsojau Katovicų pučiamųjų orkestro koncertą, tačiau Beethoveno aštuntoji simfonija suteikia jėgų dirbant pavakare. Šiandien Vakarai ir Rytai atstovaujami vienodai. Pirmą kartą per III BBC radijo programą neleidžia Janáčeko.

Ironiška, tačiau praeitį tiriančius istorikus nuolatos spaudžia nuspėti ateitį. Kai seki įvykių eigą, užduotis tampa lengvesnė, bet nelabai.

Vakaruose, anapus vandenyno, JAV tikrai pasiekė savo galios viršūnę. Atrodo, kad jos laukia nemalonumai dėl įsiskolinimų, dėl santykių su savo sąjungininkėmis, dėl savo piliečių „įvairovės". Itin sudėtingų problemų kelia Japonija — stul-

binantys jos ekonomikos laimėjimai žeidžia Amerikos savigarbą. JAV tolsta nuo Europos, nes viena su kita nebesurakintos amžinatilsio Šaltojo karo grandinėmis. Nors prieš kelias dienas viceprezidentas Quayle'as Londone įtikinėjo, kad taip nėra, niekas juo nepatikėjo.

Šiauriau, Škotijoje, vėl atsigavo nepriklausomybės judėjimas. Šią savaitę didžioji dauguma škotų pasisakė už tai, kad pasikeistų šalies statusas. Škotai turi tiek galios, kad pakaktų suardyti Jungtinę Karalystę, taigi ir parodyti anglams, kad nėra ko pūstis. Briuselyje niekas niekada nesugebėtų to padaryti. Ką gali žinoti — gal mus dar pavers europiečiais.

Pietuose, pačiame dabartinės Europos Bendrijos centre, prancūzus ir vokiečius kamuoja įtampa. Prancūzijai neduoda ramybės musulmonų imigrantų iš Šiaurės Afrikos srautas, pono Le Peno vadovaujamų nacionalistų išpuoliai ir socialistai, išlaikę prezidento postą ilgiau, negu tai buvo pageidautina. Vokietija vis dar negali atsigauti nuo didelės susivienijimo kainos. Abi nevilties apimtos vyriausybės paguodos ir paramos tikisi iš susivienijusios Europos. Šią savaitę televizijos laidoje „Vokiečiai" buvo parodytas Vokietijos kancleris, citavęs Thomą Manną, kuris troško „ne vokiškos Europos, o europietiškos Vokietijos". Ko gero, vokiečių entuziazmas išnyks, jeigu jie neteks savo Vokietijos markės.

Rytuose Europos žemėlapis vis dar nenustoja kitęs: atrodo, kad kas mėnesį atsiranda nauja valstybė. Daug kalbama apie mažųjų šalių nacionalizmo pavojus. Kodėl? Būtų kur kas įtikinamiau, jei būtų kalbama apie didelių šalių nacionalizmą — jis kur kas pavojingesnis. Nesakau, kad šio pavojaus nesama. Tris Baltijos šalis supa marios bėdų. Lenkija, Vengrija ir Čekoslovakija nori šio dešimtmečio pabaigoje tapti tikromis EB narėmis. Atrodo, kad čekai ir slovakai eina skyrybų link. Rumunijai, Bulgarijai ir Albanijai nėra kur eiti. Jugoslavijos Federacija neabejotinai netrukus suskils. Slovėnija ir Kroatija tikriausiai gyvuos kaip ir Baltarusija, Ukraina bei Moldavija — jeigu niekas joms netrukdys. Tačiau vargu ar išliks Nepriklausomų Valstybių Sandrauga — šiandien Rusijos Respublika atrodo nė kiek ne sveikesnė už NVS. Ji vis dar išlieka bekraščiu dirbtiniu dariniu — dusyk didesniu už JAV, turinčiu labai nevienodą infrastruktūrą ir nesutvirtintu politiškai. Kažin ar NVS vadovai išsaugos ją demokratija ir maldomis. Šiokių tokių galimybių atsirastų, jeigu Maskva leistų Tolimųjų Rytų regionui pamažėle siekti autonomijos ir japonams prisidėti investicijomis, be to, jeigu Sibiras būtų skatinamas eksploatuoti savo išteklius padedant užsieniui. Europinės dalies Rusijoje kaip visada per daug gyventojų ir kareivių, bet per mažai maisto jiems išmaitinti. Rusai pasitelkė savo neprilygstamą stoišką ištvermę, kurios prireikė per dvejus sovietų imperijos byrėjimo metus, bet kažin, ar jie kęs iki begalybės. Jeigu demokratinė Rusija nesuklestės, — byrės ir toliau. O tuomet autokratiška Rusija vėl bandys įrodyti savo galią — iš paskutiniųjų.

Sovietų imperijos žlugimas, be abejo, yra „didžiausias ir baisiausias šių laikų įvykis". Subyrėjimo greičiu jis pralenkė visus kitus Europos istorijos sukrėtimus: Ispanijos dominijų praradimą, Lenkijos padalijimus, Otomanų pasitraukimą ar Austrijos—Vengrijos skilimą. Vis dėlto tai nėra toks įvykis, dėl kurio istorikui reik-

tų sėstis ant Kremliaus griuvėsių — kaip Gibbonui Koliziejuje — ar rašyti requiem. Mat Sovietų Sąjunga nebuvo kadaise savo didybe pasižymėjusi civilizacija. Net trumpą savo triumfo valandą ji buvo itin niekinga ir melaginga. Ji atnešė mirtį ir vargus daugiau žmonių negu bet kuri kita valstybė per visą istoriją. Toje valstybėje gerai negyveno net dominuojančios rusų tautybės žmonės ir net valdantysis jos elitas. Ji niokojo viską iš eilės, ne mažiausiai — rusų kultūrą. Kaip dabar pripažįsta daugelis mąstančių rusų, tai buvo kvailystė, kuri niekada net neturėjo būti sukurta. Nepriklausomos buvusios Sovietų Sąjungos tautos atstato griuvėsius, likusius po 1918—1922 metų, kai Lenino Raudonoji armija užpūtė jų nepriklausomybės liepsneles. Bemaž visi sutinka: „Rusija — taip, bet kokia Rusija?“[52]

Iš sovietijos subyrėjimo akivaizdžiausias tas faktas, kad jis įvyko dėl natūralių priežasčių. Jos neužkariavo barbarai kaip senovės Romos, jos nepasidalijo grobuoniški kaimynai kaip Žečpospolitos, ji išnyko ne todėl, kad neatlaikė didžiojo karo įtampos kaip Habsburgų dinastija. Ji nebuvo įveikta žūtbūtinėse grumtynėse kaip nacistų Reichas. Ji mirė, nes kitaip nė negalėjo būti — groteskiški jos vidinės struktūros organai nesugebėjo aprūpinti būtiniausiais gyvenime dalykais. Branduoliniame amžiuje ji negalėjo kaip jos carų pirmtakė išspręsti vidinių savo problemų ekspansija. Kita vertus, ji nebegalėjo čiulpti syvų iš pavergtų tautų. Ji nebepakentė bičiulystės su Kinija, kadaise žadėjusios šviesią komunizmo ateitį visame pasaulyje; nepakentė reformų deguonies, tad sprogo iš vidaus. Galima sakyti, kad ją ištiko trombozė, už kurią baisesnės istorija nebuvo mačiusi.

Tokio siaubingo sukrėtimo padariniai negalėjo nepaveikti visos Europos. Niekas negalėjo pasakyti, ar buvusios sovietų imperijos tautos galės tęsti savo santykių pertvarkymą be daug kraujo ir neapykantos. Faktas, kad žlugimas įvyko taip taikiai, įrodo, jog jis buvo pribrendęs, bet nacionalistiškai nusiteikę kariai, pradėję grumtynes Kaukaze ir Jugoslavijoje, turėjo daugybę potencialių mėgdžiotojų. Nenuostabu, kad Vakarų Europos valstybės be galo atsargiai žiūrėjo į sovietų imperijos žlugimą. Vyriausybės neskubėjo padėti bėdų ištiktoms respublikoms. Kai kurios, klaidingai suprasdamos stabilumą, troško išsaugoti merdinčias Sovietų Sąjungą ir Jugoslaviją. Pasimetusios jos griebėsi pusinių priemonių, bet ir tas sugadino konkuruojantys vykdytojai.

Paradoksalu, tačiau anarchijos Rytuose grėsmė gali paskatinti Vakarus glaudžiau susivienyti. Dešimtys tūkstančių pabėgėlių iš Albanijos bandė jėga prasiskverbti į Italiją. Į Lenkiją plūsta pulkai valkatų ir prekiautojų iš Rusijos, Ukrainos ir Rumunijos, kaip neseniai lenkai plūdo į Vokietiją ir Austriją. Nors Vokietija nuostabiai sugeba plėstis, ji vos beatlaiko antplūdį ne tik milijonų bedarbių iš Rytų Vokietijos, bet ir tūkstančių legaliai prieglobsčio prašančių atėjūnų, kurių buvimas vargu ar gali kam patikti. Jeigu išaugs riaušių mastas ir jos ims vykti dar ir Vidurio Europoje, Vakarų valstybių sostinės ne juokais susirūpins. O kol kas Europos Bendrija konsoliduojasi be galo lėtai. Tą procesą galėtų paspartinti smarkus šalto vėjo gūsis iš Rytų.

Daug kas priklauso nuo to, kaip klostysis įvykiai Amerikoje. Kol JAV liks stiprios ir palyginti klestinčios, vargu ar *status quo* Vakarų Europoje staiga pasi-

keis. Išliks NATO, o Europos Bendrija žengs į priekį atsargiais žingsneliais. Jeigu (ar kai) JAV ištiks krizė, Europos valstybės susitelks, kad drauge apsisaugotų. Smarkus vėjas iš anapus Atlanto gali paveikti taip pat kaip šalto ryčio gūsis.

Europa, kaip ir pati gamta, nepakenčia tuštumos. Anksčiau ar vėliau Europos Bendrija Vakaruose ir naujosios valstybės Rytuose turės iš naujo apibrėžti savo tapatybes, ribas ir savo sąjungininkes. Kažkaip — galimas daiktas, po to, kai bus susijungta į tam tikrus darinius — bent jau laikinai turės nusistovėti pusiausvyra. Čia galės pasireikšti ir tokios regioninės grupuotės kaip Baltijos Taryba, *heksagonas* ir vienokio ar kitokio pavidalo posovietinis junginys ar junginiai. Tačiau kažkur tarp Rusijos gelmės ir Europos vidurio reikės nubrėžti naują skiriančią liniją — tikėkimės, kad ji sutaps su taikos siena.

„Europa — taip. Bet kokia Europa?" Senoji Europa, buvusi prieš didįjį užtemimą, išnyko. Drauge su poetu galima gailėtis jos mirties ir senųjų, aiškiai matomų jos sienų:

Fileur éternel des immobilités bleues,
Je regrette l'Europe aux anciens parapets![53]

Bet jos nebesugrąžinsi. Dabartinė Europa, Šaltojo karo kūrinys, nebeatitinka savo paskirties. Bendrijos steigėjų dorovinė ir politinė vizija bemaž užmiršta.

Artimoje ateityje Europa galutinai nesusivienys. Tačiau ji turi galimybių būti mažiau susiskaldžiusi negu per pastaruosius dešimtmečius. Jeigu nusišypsos laimė, fizinės ir psichologinės kliūtys nebus tokios baisios, kokias dar atsimena žmonės. Europa juda į priekį. *Tremulae sinuantur flamine vestes.*

LITERATŪROS SĄRAŠAS

Europos legenda

1. Žr. I skyriaus literatūros sąrašo Nr. 15.
2. Ovidijus, *Metamorfozės,* II giesmė, eil. 866—875, vertė A. Dambrauskas (Vilnius, 1990).
3. Tiksliau būtų „akis už akį". Herodotus, *The Histories,* kn. 1.2.
4. Ovidijus, op. cit. II giesmė, eil. 875.
5. Galbūt iš asirų žodžio *Ereb* („Vakarai").

Įvadas

1. Henryk Batowski, *Kryzys dyplomatyczny w Europie, 1938—1939* (Warszawa, 1962); *Ostatni tydzień pokoju i pierwsze tygodnie wojny,* wyd. 2, (Poznań, 1969); *Europa zmierza ku przepaści* (Poznań, 1989); žr. taip pat jo *Niedoszła „biala księga" z roku 1940: rozprawa zrodloznawcza,* (Krakow, 1993) ir „17 September 1939: Before and After" leidinyje *East European Quarterly,* 27/7 (1993), 523—534.
2. *L'Évolution de l'humanité,* ed. Henri Berr (Bibliothèque de Synthèse Historique) (Paris). J. Vendryes, *Le Langage: introduction linguistique* pasirodė 1921 m.; H. Verin, *La Gloire des ingénieurs* 1993 metais.
3. Juliusz Słowacki, *Podroż do Ziemi Swiętej z Neapolu,* Piesn I, 85—90, *Dziela,* t. IV, Wrocław, 1959, p. 10.
4. *The Cambridge Mediaeval History,* ed. J. B. Bury, H. M. Gwatlin *et al.* (8 tomai, Cambridge, 1936—1939).
5. *Handbuch der europaischen Geschichte,* ed. T. Schieder (7 tomai, Stuttgart, 1968—1979).
6. *Periods of European History,* ed. Arthur Hassall (9 tomai, London, 1897—1936).
7. Pavyzdžiui, *The Fontana History of Europe* (400—1945), General Editor J. H. Plumb (15 tomų, London, 1963—); *The Library of European Civilization,* General Editor Geoffrey Barraclough (London, 1965—); *A General History of Europe, from the Decline of the Ancient World to 1945,* General Editor Denys Hay (11 tomų, London, 1968—).
8. John Bowle, *A History of Europe: A Cultural and Political Survey* (London, 1979), 589.
9. Žr. Anthony Seldon, *Contemporary History: Practice and Method* (Oxford, 1988).
10. Walter Raleigh, *A Historie of the World,* jo veikale *Works* (London, 1829). Autorius iš atsargumo apsiribojo tik senovės Graikijos ir Romos istorija.
11. H. A. L. Fisher, *A History of Europe* (London, 1936).
12. Eugen Weber, *A Modern History of Europe: Men, Cultures and Societies from the Renaissance to the Present* (New York, 1971).
13. Kenneth Clark, *Civilisation: A Personal View* (London, 1969).
14. Jacob Bronowski, *The Ascent of Man* (London, 1973).

15. Michael Andrews, *The Birth of Europe: Colliding Continents and the Destiny of Nations* (London, 1991).
16. Fernand Paul Braudel, *La Mediterranée et le monde mediterranéen à l'époque de Philippe II* (Paris, 1949); žr. taip pat William McNeil, *The Rise of the West: A History of the Human Community,* (Chicago, 1963); Immanuel Wallerstein, *The Modern World System* (New York, 1974).
17. A. Low-Beer, „Empathy in History", *Teaching History,* 55 (1989 m. balandis), p. 8 ir toliau; J. Cairns, ibid., p. 13 ir toliau; taip pat K. Jenkins and P. Brickley, „Reflections on the Empathy Debate", ibid., p. 18 ir toliau.
18. Žr. David Lehman, *Signs of the Times: Deconstruction and the Fall of Paul de Man* (New York, 1991); Louiso Menando recenzija „The Politics of Deconstruction", *New York Review of Books,* 1991 m. lapkričio 21.
19. Apokrifinė citata. Apie mano piktąjį poną žr. Adam Sisman, *A. J. P. Taylor* (London, 1994).
20. Claude Delmas, *Histoire de la civilization européene* (Paris, 1969), 127 „il n'y a pas une Vérité, mais autant de vérités que de consciences" („nėra vienos Tiesos; tiesų yra tiek, kiek sąžinių").
21. Norman Davies, Pratarmė knygai *God's Playground: A History of Poland* (Oxford, 1981), t. I, p. vii.
22. Lordas Actonas, jį cituoja Geoffrey Parker, *The Thirty Years' War* (New York, 1984), p. xv.
23. „Aš taip pat manau, jog tik Poezija yra Istorija, — kad tik galėtumėm ją teisingai išdėstyti"; taip rašė Thomas Carlyle'as laiške Ralphui Waldo Emersonui 1834 m. rugpjūčio 12 d. — *The Correspondence of Emerson and Carlyle,* ed. J. Slater (New York, 1964), 105.
24. Žr. Gertrude Himmelfarb, „Telling It as you Like It: Post-modernist History and the Flight from Fact", *Times Literary Supplement,* 1992 m. spalio 16, p. 12—15.
25. Ibid. p. 15.
26. Voltaire, *Le Siècle de Louis XIV,* cituojama pagal Denys Hay, *Europe: The Emergence of an Idea* (Edinburgh, 1957), 123.
27. Edmund Burke, iš *Letters on a Regicide Peace* (1796), cituojama pagal D. Hay, *Europe,* 123.
28. William Blake, „The Ancient of Days" (Urizen Creating the Finite Universe), knygos *Europe a Prophecy* (1794) frontispisas, Britų muziejus; reprodukcija knygoje *William Blake,* ed. Vivian de Sola Pinto (London, 1965), įklija 4.
29. John of Trevisa, Bartolomiejaus Anglo lotyniškosios enciklopedijos vertimas; cituojama pagal R. Barber, *The Penguin Guide to Mediaeval Europe* (London, 1984), 30.
30. George F. Kennan, *Siberia and the Exile System* (New York, 1891), I. 420—422; cituojama pagal Benson Bobrick, *East of the Sun: The Epic Conquest and Tragic History of Siberia* (New York, 1992), 267—268.
31. Žr. D. Hay, *Europe,* 125; taip pat Egbert Jahn, „Wo befindet sich Osteuropa?" *Osteuropa,* 5 (1990 m. gegužė), 418—440.
32. Žr. W. H. Parker, „Is Russia in Europe? The Geographical Viewpoint", knygoje *An Historical Geography of Russia* (London, 1968), 27—29.
33. T. S. Eliot, *Die Einheit der Europaeischen Kultur* (Berlin, 1946); taip pat anglų kalba kaip „The Unity of Europeean Culture" — knygos *Notes towards the Definition of Culture* (London, 1948) priede, ypač p. 122—124.
34. Henri Janne, *Europe's Cultural Identity* (Strasburg, 1981).
35. Cituojama pagal Margaret Shennan, *Teaching about Europe* (London, 1991), 241.

36. Jean Monnet, cituojama pagal Anthony Sampson, *The New Europeans* (London, 1968), 6; žr. taip pat Mia Rodriguez-Salgado, „In Search of Europe". *History Today*, 42 (1992 m. vasaris), 11–16.
37. Žr. J. Tazbir, *Myśl polska w nowożytnej kulturze europejskiej* (Warszawa, 1986), 101–105.
38. L.-P. Ségur, *Tableau historique et politique de l'Europe de 1786 à 1806*, cituojama pagal J. Fabre, *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des lumières* (Paris, 1952), 8.
39. Dostojevskio kalba 1880 m. birželio 8. Visą diskusiją žr. knygoje Milan Hauner, *What is Asia to Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today* (New York, 1990), ypač I dalį „Russian Ideology and Asia: Historians and Geographers".
40. Aleksandras Blokas, „Skitai", vertė A. Baltakis, knygoje A. Blokas, *Lakštingalų sodas*, (Vilnius, 1980), 231–234.
41. René Albrecht-Carrié, „Two Special Cases: England and Russia" knygoje *The Unity of Europe: An Historical Survey* (London, 1966), 24–27.
42. Timothy Garton Ash, *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe* (New York, 1989; 2nd rev. edn. London, 1991); taip pat G. Schopflin and Nancy Wood (eds.), *The Search for Central Europe* (Oxford, 1989); J. Le Rider, *La Mitteleuropa* (Paris, 1994).
43. „Europos širdis" kaip pavadinimas panaudotas atsišaukime, siekiančiame atkreipti dėmesį į okupuotos Belgijos likimą (London, 1915); Normano Davieso trumpoje Lenkijos istorijoje (Oxford, 1984); Bohomiro Mrazo vadove po Prahą (London, 1988); Vengrų meno parodoje Škotijos Nacionalinėje galerijoje (Edinburgas, 1992); P. Sterno esė apie vokiečių literatūrą ir ideologiją rinkinyje (London, 1992).
44. Hugh Seton-Watson, „What Is Europe, Where Is Europe? From Mystique to Politique", paskaita Karališkajame užsienio reikalų institute Londone 1985 m. balandžio 23; *Encounter*, 65/2 (1985 m. liepa–rugpjūtis), 9–17.
45. Ibid. 14
46. Ibid. 16
47. Ibid. 17
48. Dimitri Obolensky, „Hugh Seton-Watson, FBA", *Proceedings of the British Academy*, 78 (1987), 631–641.
49. Douglas Johnson, „What is European History?", *UCL History Newsletter*, 8 (University College London) (1991 m. gruodis), 9–10.
50. F. Guizot, *The History of Civilisation in Europe* (London, be datos), 32.
51. George Burton Adams, *European History: An Outline of its Development* (London and New York, 1899), 6.
52. Terne L. Plunkett and R. B. Mowat, *A History of Europe* (Oxford, 1927), pratarmė, p. vii.
53. Rudyard Kipling, „The Ballad of East and West" knygoje *The Definitive Edition of Kipling's Verse* (London, 1949), 234–238.
54. Kipling, „Recessional: June 22, 1897", knygoje *The Oxford Book of English Verse* (Oxford, 1939), 1069.
55. Martin Bernal, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilisation* (2 tomai, London, 1987–1991). [**JUODOJI ATĖNĖ**]
56. Molefi Kete Asante, *Afrocentricity* (Trenton, NJ, 1988), 6, 11. Afrocentristai kartais itin aštriai kritikuoja tokius Amerikos juodųjų lyderius kaip W. E. B. Du Boisą, kuris buvo integracijos ir asimiliacijos šalininkas. „Mokęsis Berlyno ir Harvardo universitetuose, iš kurių pastarasis garsėja kaip vakarietiškų idėjų tvirtovė Amerikoje, Du Boisas buvo persisunkęs europinio mokslo tradicijomis <...> Remdamasis eurocentristiniu požiūriu, jis įsitraukė į Vakarų Europos filosofines sroves ir todėl atspindėjo tą patį

mentalitetą kaip ir darvinizmas, marksizmas bei froidizmas. Tie gan realistiniai požiūriai į gyvenimą konfliktus laikė pažangos varomąja jėga" (ibid. 16–17).

57. Žr. George James, *Stolen Legacy* (San Francisco, 1976), kur tvirtinama, kad Europos filosofija ir kūrybinė mintis kilę iš Afrikos.
58. S. Amin, *Eurocentrism* (London, 1989); V. Lambropoulos, *The Rise of Eurocentrism: anatomy of interpretation* (London, 1993).
59. Jacques Ellul, *Trahison de l'occident* (Paris, 1975), 217.
60. Adward Said, *Orientalism* (London, 1978).
61. Savo knygoje *History of Western Civilization: A Handbook* (žr. Nr. 64 žemiau) W. H. McNeillas terminą „Vakarų civilizacija" vartoja pakaitomis su terminais „Vakarų Europos civilizacija", „mūsų civilizacija" ir „Europos istorija". Civilizaciją jis perskiria į dvi pagrindines dalis – „Klasikinę civilizaciją" ir, nuo 900 m. po Kr., „Europos civilizaciją"; pastaroji tapatinama su „Vakarų krikščioniškuoju pasauliu" (p. v–vii, 243–248).
62. Maurice Keen, *The Pelican History of Mediaeval Europe* (London, 1969), 9.
63. Ibid. 12.
64. W. H. McNeill, *History of Western Civilization: A Handbook,* 6th edn. (Chicago, 1986), 672. I leidimas išėjo 1949 m. kaip priedas prie 9 tomų *University of Chicago Readings in Western Civilization.*
65. J. Mortimer Adler, „Great Books, Past and Present" jo knygoje *Reforming Education: The Opening of the American Mind,* ed. G. van Doren (New York, 1988), 318–350; žr. taip pat Harold Bloom, *The Western Canon: The Books and School of the Ages* (New York, 1994).
66. J. Plamenatz, „Two Tipes of Nationalism" knygoje E. Kamenka (ed.), *Nationalism: The Nature and Evolution of an Idea* (New York, 1976), 23–36.
67. Ibid. 29–30.
68. Eric Hobsbawm, „The Return of Mitteleuropa", *Guardian,* 1991 m. spalio 11. [**WIENER WELT**]
69. Halford Mackinder, *Democratic Ideas and Reality* (London, 1919), ir ypač „The Round World and the Winning of the Peace", *Foreign Affairs,* 21 (1943), 595–605. Žr. sk. X, Nr. 73.
70. Taip tvirtindamas dr. Plamenatzas (žr. Nr. 66 aukščiau) buvo ne vienišas. Žr. sk. X, Nr. 23.
71. Žr. „Stanford Mind", *Wall Street Journal,* 1989 m. gruodžio 22 ir „Stanford's Image", *San Jose Mercury News,* 1991 m. kovo 17; taip pat „Travels with Rigoberta: Multiculturalism at Stanford", knygoje Dinesh D'Souza, *Illiberal Education: The Politics of Race and Sex on Campus* (New York, 1991), 59–93.
72. Žr. Allan Bloom, *The Closing of the American Mind* (New York, 1987).
73. Stanford University, General European Program, 1987–1988: „Europe I" (prof. J. Brown), „Europe II" (prof. J. Diefendorf), „Europe III" (prof. J. J. Sheehan).
74. Cituojama pagal George Gordon, „The Land Where You Can't Tell Wrong from Rights", *Daily Mail,* 1991 m. birželio 21.
75. Allan Bloom, *The Closing of the American Mind,* op. cit.
76. D'Souza, *Illiberal Education,* op. cit.
77. Adler, *Reforming Education,* op. cit.
78. Goethe, „Talismane", iš knygos *West-Ostlicher Diwan* (1815).
79. A. J. P. Taylor, *English History, 1914–1945* (Oxford, 1965).
80. Hugho Gaitskello kalba Bendruomenių rūmuose 1962 m.; cituoja Keith Robbins (žr. Nr. 98). Lordas Tebbittas Lordų rūmuose 1992 m. pataisė Geitskello neapdairumą,

kalbėdamas apie „1000 metų britų parlamento istorijos"; cituojama pagal prof. Davido Cannadine'o pranešimą Anglų-amerikiečių istorikų konferencijoje Londono universitete 1994 m. birželio 30 d.

81. University of London: School of History and Institute of Historical Research, *Syllabus and Courses, 1992–1993* (The White Pamphlet) (London, 1992).

82. Jonathan Israel, „History in the Making", *Independant,* 1992 m. gruodžio 28. Žr. taip pat Conrad Russell, „John Bulls Other Nations", *Times Literary Supplement,* 1993 m. kovo 12.

83. David Cannadine, „British History; Past, Present, and Future", *Past and Present,* Nr. 116 (1987 m. rugpjūtis), 180. Jo priešininkų nuomonės buvo paskelbtos Nr. 119 (1989 m. gegužė).

84. Žr. BBC *Newsnight,* 1991 m. rugsėjo 17, apie „J. R. Tolkieno palikimą"; taip pat H. Carpenter, *J. R. R. Tolkien: A Biography* (London, 1992).

85. Taip buvo 1992 m.; 1993 – 1994 m. Podiplominė anglų kalbos ir literatūros mokykla Oksforde siūlė du kurso variantus; vienas iš jų vadinosi „Specialus anglų kalbos ir ankstyvosios anglų literatūros kursas". Iš visų pretenduojančių į humanitarinių mokslų bakalauro laipsnį bei laikančių preliminarinius anglų kalbos egzaminus vis dar reikalauta rašto darbų iš „Senosios anglų literatūros" bei „Vertimo iš senosios anglų kalbos". Žr. *University of Oxford Examination Decrees and Regulations,* Oxford, 1993, 31 – 33, 71 – 72, 177 – 187. „Egzaminai Naujausios istorijos mokykloje visada turi apimti 1) Anglijos istoriją <...> 2) Kokio nors laikotarpio bendrąją istoriją <...> 3) Kokią nors specialią istorinę temą <...>" Atsisakyta reikalavimo žinoti privalomus tekstus ne anglų kalba (ibid. 49, 257 ir toliau).

86. Jean-François Baque, „Car chaque enfant meurt à son rang: le patriotisme en chantant", *Historama,* 89 (1991 m. liepa), 64 – 66.

87. V. Ogilvie, „Teaching Without Nationalistic Bias", *The Times,* 1947 m. birželio 7; G. M. Trevelyan, „Bias in History", *History , 32/115* (1947), 1 – 15; Paul Kennedy, „The Decline of Nationalistic History in the West, 1900 – 1970", *Journal of Contemporary History* (1973), 77 – 99.

88. Tadeusz Korzon, *Historya nowożytna,* t. I iki 1648 m. (Krakow 1889), 1 – 2.

89. Korzono knyga buvo pirmoji iš serijos, turėjusios apimti keturis Naujųjų laikų istorijos periodus: I. Renesansas; II. Reformacija, 1517 – 1648; III. Jėgų pusiausvyra, 1648 – 1789; IV. Revoliucija, 1789 – 1815. Jo nuomone, *historya najnowsza* („naujausioji istorija") prasidėjo po naujųjų laikų istorijos – nuo 1815 m. Nuo to laiko istoriko darbas, jo nuomone, turėjo apsiriboti medžiagos rinkimu vėlesnei analizei (p. 2 – 4).

90. Ypatingo pripažinimo šioje srityje nusipelno Eckerto institutas Braunšveige, ėmęsis įgyvendinti JUNESKO pastangas atgaivinti prieškarinius planus, kad būtų eliminuotas nacionalinis šališkumas iš istorijos mokymo. Žr. *Georg Eckert Institute for International Textbook Research: An Outline of the Institute's Development, Tasks and Perspectives* (Braunschweig, 1947); taip pat Nr. 107.

91. K. V. Bazilevich *et al., A History of the USSR* (3 t., Maskva, 1947 – 1948).

92. Pavyzdžiui, Oksfordo A lygio istorijos programa GCE (*General Certificate of Education*) reikalavo, kad kandidatai pasirinktų dvi temas iš septynių „Bendrųjų" ir septynių „Specialiųjų" temų. Bendrosios temos apima ribotus laikotarpius, tokius kaip 1066 – 1273, 1603 – 1615 arba 1895 – 1964 m. ir padalytos į vadinamuosius „Britų" ir „Bendruosius" skyrius (faktiškai į anglų ir Vakarų Europos bei Rusijos). Kiekviename skyriuje yra „Paskirtos temos", tokios kaip „Valstiečių sukilimas" arba „Trisdešimties

metų karas". Specialios temos apima tokius klausimus kaip „Valdžia Anglijoje ankstyvuoju Tiudorų viešpatavimo laikotarpiu, 1509–1553" arba „Nacizmas ir trečiasis Reichas, 1919–1945"; University of Oxford Delegacy of Local Examinations, *General Certificate of Education 1992: Regulations and Syllabuses* (Oxford, 1990), p. 49–72.

93. D. Iredale, *Discovering Local History* (Aylesbury, 1977); C. Phythian Adams, *Rethinking English Local History* (Leicester, 1987); taip pat E. Hinrichs, *Regionalitaet: der „kleine Raum" also Problem der internationaler Schulbuchforschung* (Frankfurt, 1990).
94. Žr. M.G. S. Hodgson and E. Burke (eds.), *Re-thinking World History: Essays on Europe, Islam, and World History* (Cambridge, 1993).
95. Élie Halévy, *L'Histoire du peuple anglais au XIXème siècle* (1913–1926); Denis Mack Smith, *Italy: A Modern History* (1959); Hugh Kearney, *The British Isles: a history of four nations* (Cambridge, 1989).
96. Christopher Dawson, *The Making of Europe* (London, 1932). Žr. taip pat C. Scott, *A Historian and his World: A Life of Christopher Dawson, 1889–1970* (London, 1984).
97. Richard Coudenhouve-Kalergi, *Pan-Europa* (Vienna, 1924; New York, 1926); Pierre Renouvin, *L'idée de fédération europeénne dans la pensée politique du XIXe siècle* (Oxford, 1949); Salvador de Madariaga, *L'Esprit de l'Europe* (Brussels, 1952); R. Albrecht-Carrie, *The Unity of Europe: a historical survey* (London, 1966).
98. Keith Robbins, „National Identity and History: Past, Present and Future", *History,* 75/245 (1990 m. spalis), 369–387; tai jo kaip Istorikų asociacijos prezidento kalba atidarant Asociacijos konferenciją Čeltenheme (Cheltenham) 1990 m. balandžio mėn.
99. Jenny Wormald, „The Creation of Britain: Multiple Kingdoms or Core and Colonies?", *TRHS,* 6-ji serija, iii (1993), 194.
100. Žr. Norman Davies, „Stalin's History Lesson", *Spectator,* 1988 m. rugpjūčio 6.
101. L. Breżnevas, kalba Bad Godesberge (Vakarų Vokietija), 1981 m. lapkričio 23 d.
102. M. Gorbachev, *Perestroika: New Thinking for Our Country and the World* (London, 1987), 191–195: „Mes esame europiečiai" (p. 191); „Mūsų namas bendras, bet kiekviena šeima jame turi savo butą su atskiru įėjimu" (p. 195).
103. Žr. G. W. Blackburn, *Education in the Third Reich* (Albany, NY, 1985).
104. Atrodo, kad toks likimas ištiko Tiny Rowlandą, vėliau tapusį Lonrho prezidentu ir *Observer* savininku, kuris 1941 m. buvo suimtas ir internuotas pagal įstatymo dėl „Britų kilmės asmenų, simpatizuojančių fašizmui" 18B straipsnį; „All Well That Ends Well", *Observer,* 1993 m. gegužės 23.
105. Norman Stone, „The Evil Empire: Heroes and Villains", *Sunday Times,* 1991 m. rugsėjo 1.
106. David Cesarani, *Justice Delayed* (London, 1992).
107. *Against Bias and Prejudice: The Council of Europe's Work on History Teaching and History* (Council of Europe Report, Strasbourg, 1986).
108. Margaret Shennan, op. cit. p. 53, ypač skyriai „Europe and the Time Dimension" ir „Europe's Cultural Identity".
109. Jean-Baptiste Duroselle, *Europe: A History of Its Peoples* (London, 1991), „Epilogue", 411–415.
110. Žr. Adam Zamoyski, „An Historic Case of Euro-fudge", *Sunday Telegraph,* 1988 m. lapkričio 6. J. Nicholas, „Half-truths about Half of Europe", *Guardian,* 1991 m. spalio 25.
111. „Quand un livre scandalise la Grèce", *Libre Belgique,* 1990 m. balandžio 26; „La prima Storia Europea offende tutti i 12", *La Stampa,* 1990 m. lapkričio 4; C. M. Woodhouse, *Kathimerini* (Atėnai), 1990 m. birželio 3.
112. Akademiko M. V. Sakellariou laiškas graikų deputatams Europarlamente, 1990 m. kovo 18.

113. *Kathimerini*, 1990 m. rugsėjo 30.
114. Jacques Montaville *et al.*, *Histoire de l'Europe* (Paris 1992). Žr. Julian Nundy, „History Leaves Britain Behind", *Independent on Sunday*, 1992 m. sausio 19.
115. Benedikt Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, 2nd edn., (London, 1991); cituojama pagal G. Varouxakis, *UCL History Newsletter*, 8 (1991 m. gruodis), 22–24.
116. Prof. Marcas Raeffas straipsnyje „What Is European History?", *History Today*, 36 (1986 m. sausis), 46–50.
117. Prof. Marc Ferro, ibid.
118. Dr. Eva Haraszti, ibid.
119. Prof. Immanuel Wallerstein, ibid.
120. A. J. P. Taylor, ibid.

I skyrius

1. Charles Louis de Secondat, Baron de Montesquieu, knygoje *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains* (1734); taip pat „On the Difference of Men in Different Climates", *De l'Esprit des lois* (1748).
2. P. Vidal de la Blache, *Principes de géographie humaine*, ed. E. de Martonne (Paris, 1921); taip pat *La Personalité géographique de la France;* tai įvadas į jo *Tableau de la geographie de la France;* F. Braudel, *L'Identité de la France* (Paris, 1985); Montesquieu rašė, kad Britanija yra „šalis, kuriai klimatas taip gadina nuotaiką, kad jai nebemiela niekas, net gyvenimas" (*Esprit des lois*).
3. Luigi Luca Cavalli-Sforza žurnale *Scientific American* (1991), pagal S. Connor, „On the Origin of Speeches", *Independent on Sunday*, 1991 m. lapkričio 10.
4. Dr. Steve Jones, BBC Reith Lectures 1991, publikacija pavadinimu *The Language of the Genes: Biology, History and the Evolutionary Future* (London, 1993).
5. Žr. Įvado literatūros sąrašo Nr. 42, 43 ir 68; taip pat J. Szucs, „Three Historical Regions of Europe", žurnale *Történelmi Szemle* (Budapest), 24 (1981), 313–369, išleista pavadinimu *Les Trois Europes* (Paris, 1985); H. C. Meyer, *Mitteleuropa in German Thought and Action, 1815–1845* (The Hague, 1955); O. Halecki, *The Borderlands of European Civilization* (New York, 1952).
6. Žr. Braudel, *La Méditerranée* (žr. Įvadą, Nr. 16).
7. Robert Fox, *The Inner Sea: The Mediterranean and its People* (London, 1991).
8. Žr. David Kirby, *Nothern Europe in the Early Modern Period* (London, 1990); taip pat J. Fitzmaurice, *The Baltic: A Regional Future?* (London, 1992).
9. Neil Ascherson, *Black Sea*, p. 267 (London and New York, 1995).
10. Ellsworth Huntington, *Civilization and Climate* (1915; 3rd edn., New Haven, Conn., 1924); *The Mainsprings of Civilization* (New York, 1945).
11. Arnold J. Toynbee, *A Study of History* (1934), abridged (London, 1960), 151.
12. Michael Anderson, *The Birth of Europe*, op. cit. 97.
13. C. Stringer and R. Grun, „New Light on Our Shadowy Ancestors", *Independent on Sunday*, 1991 m. rugsėjo 1.
14. W. J. Perry, *The Growth of Civilization* (London, 1925), 34.
15. Žr. Barry Cunliffe, „Aegean Civilization and Barbarian Europe", knygoje *The Roots of European Civilization* (Chicago, 1987), 5–15; taip pat J. Howell, „The Lake Villages of France", ibid. 42–53.

16. Žr. Gerald S. Hawkins, *Stonehenge Decoded* (London, 1970).
17. Colin Renfrew, *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins* (London, 1987).
18. Marija Gimbutas, knygoje G. Cardona *et al.* (eds.), *Indo-European and Indo-Europeans* (Philadelphia, 1970), 54; cituojama pagal Renfrew, *Archaeology and Language* 17.
19. Tokią mintį siūlo Jonesas knygoje *The Language of the Genes.*
20. Apie Europos onomastiką žr. G. Semerano, *Le origini della cultura europea: rivelazioni della linguistica storica* (Florence, 1984).

Knosas, 1628 pr. Kr.

21. Žr. Jacquetta Hawkes, „The Grace of Life", knygoje *The Dawn of the Gods* (London, 1968), 73—156, kur „minojinio gyvenimo feministinė dvasia" priešinama vėlesnių laikų „vyriškajai achajų dvasiai".
22. Sir Arthur Evans, *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Early Cretan Civilization* (4 tomai, London, 1921—1936), i.17. Žr. taip pat S. Horwitz, *Find a Lifetime* (London, 1981) ir A. C. Brown, *Arthur Evans and the Palace of Minos* (Oxford, 1981).
23. Apie Anemospelijos auką, aptiktą 1979 m., žr. Peter Warren, „The Minoans and Their Gods", knygoje Barry Cunliffe, *Origins,* op. cit. 30—41.
24. Gerald Cadogan, „A Theory That Could Change History", *Financial Times,* 1989 m. rugsėjo 9.

II skyrius

1. Eliza Mariab Butler, „The Myth of Laocoon", knygoje *The Tyranny of Greece over Germany* (Cambridge, 1935), 43—48.
2. *The Oxford Book of English Verse* (1939), Nr. 632, 614, 608.
3. Maurice Bowra, *Ancient Greek Literature* (Oxford, 1933), 9; Walter Savage Landor, cituojama ibid.; J. C. Stobart, *The Glory That Was Greece: A Survey of Hellenic Culture and Civilization* (1911; rev. edn., London, 1933), įvadas.
4. Gilbert Murray, *The Legacy of Greece* (Oxford, 1922), įvadas.
5. Eschilas, *Persai;* versta iš knygos: D. Grene, R. Lattimore (eds.), *Complete Greek Tragedies* (Chicago, 1959), i. 232—233.
6. George Grote, *History of Greece* (London, 1907), xii. 303.
7. Iš Jules Michelet, *Histoire Romaine* (1834), kn. ii.
8. Rainer Maria Rilke, „Die Sonette an Orpheus", *The Penguin Book of German Verse,* ed. L. Forster (London, 1957), 403—404.
9. Bernard Williams, cituojama pagal Oliver Taplin, *Greek Fire* (London, 1989), 170.
10. Sappho, cituojama ibid. 141.
11. Glycon, į anglų k. vertė Peteris Jay; žr. *The Greek Anthology: A Selection in Translation,* ed. Jay (London, 1990).
12. Simonides, „On the Spartans at Thermopylae", kurio vertimų į anglų k. labai daug. Žr. Earl of Cromer, *Paraphrases and Translations from the Greek* (London, 1903), Nr. 33.
13. Oliverio Taplini, George'o Steinerio ir Friedricho Nietzsche's citatos, *The Birth of Tragedy* (1872): Taplino straipsnyje „Outstaring the Gorgon" iš knygos *Greek Fire,* 36—61.
14. *Antigonė,* 332 ir tol. eil., A. Dambrausko vertimas, *Antikinės tragedijos* (Vilnius, 1988).
15. Sir Ernst Gombrich, *The Story of Art* (Oxford, 1952), 52.

16. Ibid. *passim.*
17. K. J. Dover, *Greek Homosexuality* (London, 1978).
18. Žr. David M. Halperin, „Sex Before Sexuality: Pederasty, Politics, and Power in Classical Athens", knygoje M. B. Duberman *et al.* (eds.), *Hidden from History: Reclaiming the Gay and Lesbian Past* (New York, 1989; London, 1991), 37–53.
19. Žr. John Boswell, „Revolutions, Universals, and Sexual Categories", ibid. 17–36.
20. Tukididas, iš „Pericles Funeral Speech", *The Peloponnesian War,* į anglų k. vertė Rex Warner (London, 1954), ii, 4.
21. Ditirambai, 76 fragmentas, *The Works of Pindar,* ed. L. R. Famell, (London, 1932), iii, 171.
22. Žr. M. Finley, „Five Tyrants" knygoje *Ancient Sicily: To the Arab Conquest;* tai I tomas knygos *History of Sicily,* kurią jis parašė su D. Macku Smithu (1968), C. Duggano sutrumpinta versija (London, 1986).
23. Livy, *History of Rome,* xxiv, 34 (Loeb Library).
24. Pagal ibid.
25. Iš Plutarcho *Marcellus,* xv (pagal Loebą).
26. Ibid. xix, 3.
27. Ch. M. Danov, „The Celtic Invasion and Rule in Thrace in the Light of Some New Evidence", *Studia Celtica,* 10/11 (1975–1976), 29–40.

III skyrius

1. Katonas, *De re rustica,* 1.
2. Šį posakį cituoja, ir Beda bei Edwardas Gibbonas knygoje *Decline and Fall of the Roman Empire,* sk. 17.
3. Reginaldas Blomfieldas knygoje R. W. Livingstone (ed.), *The Legacy of Greece* (Oxford, 1924), 406.
4. Iš: Thomas Babington Macaulay, „Horatius", knygoje *The Lays of Ancient Rome* (1842); W. H. Henley (ed.), *Lyra Heroica* (London, 1921), 147–163.
5. Appian, *Romaika,* kn. 132, cituojama pagal B. H. Warmington, *Carthage* (London, 1964), 260.
6. Rudyard Kipling, „A Song to Mithras" (Hymn of the XXX Legion, apie 350 m. po Kr.), knygoje *The Definitive Verse of Rudyard Kipling* (London, 1940; repr. 1989), 523–524.
7. Vergilijus, *Eneida,* VI, 851–853, vertė A. Dambrauskas, *Romėnų literatūros chrestomatija* (Vilnius, 1992).
8. W. de Burgh, *Legacy of the Ancient World,* (London, 1936), sk. II, „The Reception of Roman Law".
9. Gibbon, *Decline and Fall,* sk. 9.
10. Vergilijus, *Georgikos,* II, 490, vertė A. Dambrauskas, *Romėnų literatūros chrestomatija* (Vilnius, 1992); *Georgics* III, 284; *Eclogues* XI, 32; *Eneida* I. 362.
11. Žr. Gilbert Highet, „Vergil", knygoje *Poets in a Landscape* (London, 1959), 55–81.
12. Horace *Odes,* ii. 3; *Poezijos menas,* 139, vertė Z. Ulčinaitė, *Romėnų literatūros chrestomatija* (Vilnius, 1992); *Epistles,* 11, 2, 45; *Odes,* XXX, 1.
13. Ovid, *Ars Amatoria,* ii. 107.
14. Theodor Mommsen, *The History of Rome,* vert. į anglų k. (London, 1890), iv. 90.
15. Ronald Syme, *The Roman Revolution* (Oxford, 1939), p. vii.

16. Ibid. 11.
17. Ibid. 201.
18. Suetonius, *The Twelwe Caesars,* Roberto Graveso vert. į anglų k. (London, 1957), apie Augustą, 51–108.
19. Ibid. 149–179.
20. Ibid. 209.
21. Ibid. 223.
22. Ibid. 285.
23. Gibbon, *Decline and Fall,* sk. 3.
24. Ibid.
25. Adaptuota iš J. B. Bury, *A History of the Roman Empire from its foundation to the Death of Marcus Aurelius* (London, 1908), 438–448.
26. *The Meditations of the Emperor Marcus Aurelius Antoninus,* Roberto Graveso vert. į anglų k. (London, 1955), iii. 21.
27. Ibid. vi. 50, 48.
28. Gibbon, *Decline and Fall,* sk. 10.
29. Ibid. sk. 15.
30. Žr. G. Vermes, *Jesus and the World of Judaism* (London, 1983); D. Flusser, *Judaism and the Origins of Christianity* (Jerusalem, 1988); M. Baigent and R. Leigh, *The Dead Sea Scrolls Deception* (London, 1991).
31. Dėkoju Al-Šalomo reformuotajai sinagogai, Glencoe, Ill.
32. Irenaeus, *Adversus Heraeses,* III. iii. 1–2, cituojama pagal J.-B. Duroselle, *Histoire du catholicisme* (Paris, 1949), 8.
33. Gibbon, *Decline and Fall,* sk. 16.
34. C. P. S. Clarke, *A Short History of the Christian Church* (London, 1929), 69; taip pat J. F. Bethune-Baker, *An Introduction to the Early History of Christian Doctrine* (London, 1903). Faktiškai yra dvi Nikėjos Tikėjimo išpažinimo formulės – trumpoji versija, atsiradusi Nikėjoje 325 m., ir ilgesnioji versija, dar žinoma kaip Nikėjos-Konstantinopolio Tikėjimo išpažinimas, tikriausiai suformuluota Visuotinio Susirinkimo 381 m. Žr. World Council of Churches, *Confessing One Faith (...): the Nicene-Constantinopolitan Creed (Geneva, 1991).*
35. Jacob Burckhardt, *The Age of Constantine the Great* (1852), M. Hadaso vert. į anglų k. (New York, 1949), 343–353.
36. Eusebius of Caesarea (apie 260–340), *Vita Constantini,* cituojama pagal Z. Burckhardt, *Constantine the Great,* 231. Žr. taip pat *The Essential Eusebius,* Colmo Luibhaido vert. į anglų k. (New York, 1966).
37. Gibbon, *Decline and Fall,* sk. 14, 16.

IV skyrius

1. Žr. Mortimer Wheeler, *Rome Beyond the Imperial Frontiers* (London, 1954).
2. Salvianas Marselietis, cituojama pagal Jacques Le Goff, *Mediaeval Civilization, 400–1500* (Oxford, 1988).
3. Simeon Potter, *Language in the Modern World* (London, 1960) sk. 7, „The Indoeuropean Family". Žr. taip pat Harold Goad, *Language and History* (London, 1958).
4. G. Labuda, *Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski* (Warszawa, 1961); knygoje yra darbai apie Alfredą Didįjį, gotų karus su hunais, *Widsith* ir *Chanson de*

Roland. Žr. taip pat J. Otto Maenchen-Helfen, *The World of the Huns* (Berkeley, Calif., 1973).

5. Gibbon, *Decline and Fall*, sk. 42. Apie 4600 kaimų cituojama pagal „įdomų rankraštinį 550 metų šaltinį, laikomą Milano bibliotekoje" (Nr. 11). *Panicum millium* autorius komentuoja taip: „Šiuolaikiniame žemės ūkyje soromis lesinami naminiai paukščiai, o ne maitinami didvyriai" (Nr. 12).
6. Ibid., sk. 30.
7. Ferdinand Lot, *La Fin du monde antique et le début du Moyen Âge* (Paris, 1951), 3; taip pat „Le Régime des castes", p. 115 ir toliau.
8. Charles Oman, *The Dark Ages, AD 476–918* (6th edn, London, 1919), 29.
9. Lot, *La Fin du monde antique*, p. 311.
10. Oman, *The Dark Ages*, p. 207.
11. Žr. Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500–1453* (London, 1971).
12. *Koranas*, sura 5, posmas 3.
13. Steven Runciman, *A History of the Crusades* (Cambridge, 1953), i, 3.
14. Iš knygos *Shorter Encyclopaedia of Islam*, ed. H. A. R. Gibb ir J. H. Kramers (London, 1961), 16, 491.
15. Gibbon, *Decline and Fall*, sk. 35.
16. *La Chanson de Roland*, CXLIX, 2000–2009; *Rolando giesmė*, vertė V. Petrauskas (Vilnius, 1989).
17. Henri Pirenne, *Mediaeval Cities: Their Origins and the Revival of Trade* (Princeton, NJ, 1925), 27; taip pat jo knyga *Mahomet and Charlemagne* (London, 1939).
18. Gibbon, *Decline and Fall, sk. 23.*
19. *Historiae Ecclesiasticae Francorum*, ii, 27, vertimas į anglų k. knygoje *Readings in European History*, i (Boston, 1904), 51.
20. Bede, *A History of the English Church and People*, vertė Leo Shirlei-Price'as (London, 1955), i. 27, p. 76.
21. Ibid. i. 30, p. 86–87.
22. C. Bayet, „Remarques sur le caractère et les consequences du voyage d'Étienne III en France", *Revue historique*, 20 (1882), p. 88–105.
23. J. N. D. Kelly, *The Oxford Dictionary of Popes* (Oxford, 1988), p. 91–92.
24. Abatas L. Duchesne (ed.), *Le Liber Pontificalis: texte, introduction et commentaire* (Paris, 1884), 440 ir toliau; *Étude sur le Liber Pontificalis* (Paris, 1877).
25. J. M. Wallace-Hadrill (ed.), *The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar with Continuations* (London, 1960).
26. *Liber Pontificalis*, p. 447.
27. Ibid.
28. *The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar*, 104.
29. Ibid. p. 109.

V skyrius

1. Thomas Hobbes. *Leviathan*, 4, 47.
2. Cituojama pagal knygą: Donald Bullough, *The Age of Charlemagne* (London, 1965), 13.
3. Ibid., 4 sk. „A Court of Scholars and the Revival of Learning".

4. Oman, cituotas veikalas, p. 382.
5. Viljamas Šekspyras. *Makbetas,* V veiksmas, V scena, vertė A. Churginas. Knygoje: Viljamas Šekspyras. *Dramos, sonetai,* Vilnius, 1986, p. 597 – 598.
6. F. L. Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité?* (Brussels, 1944); vertimas į anglų k. pavadinimu *Feudalism* (London, 1952), p. XX.
7. Hugh Trevor-Roper. *The Rise of Christian Europe* (London, 1966), 96.
8. Lynn White, Jr., *Mediaeval Technology and Social Change* (Oxford, 1961), 14 – 28.
9. IX amžiaus investitūra aprašyta Jeano Bodelio iš Araso XII amžiaus kūrinyje *Chanson de Saisnes (Saxenleid);* cituojama pagal knygą: Ganshof, *Feudalism,* 126; žr. Jacques Le Goff, „The Symbolic Ritual of Vasallage" knygoje *Time, Work, and Culture in the Middle Ages,* Chicago, 1980, 237 – 287.
10. C. Seignobos. *The Rise of European Civilization* (London, 1939), 128.
11. N. Brussel. *L'Usage général des fiefs en France* (1727), i. 3; cituojama pagal knygą: J. H. Robinson, *Readings in European History,* (Boston, 1904), i. 178.
12. Eric Fromm. *The Fear of Freedom* (London, 1942), 34.
13. Marc Bloch. *Les Deux âges féodaux* – knygoje *La Société féodale: la formation des liens de dépendance* (Paris, 1949), 95 – 97.
14. P. Skwarczyński. *The Problem of Feudalism in Poland Slavonic and East European Review,* 34 (1956), 292 – 310.
15. F. Tout. *The Empire and the Papacy.* 918 – 1273 (London, 1921).
16. C. W. Previté-Orton, *Shorter Cambridge Mediaeval History* (Cambridge, 1952), i. 368.
17. Iš Liutprando *Antapadoseos,* VI knygoje *Monumenta Germaniae Historiae,* cituojama pagal knygą: Robinson, *Readings in European History,* i. 340 – 343.
18. Žr. Zbigniew Dobrzyński. *Obrządek Słowiański w dawnej Polsce* (3 tomai, Warszawa, 1989).
19. *Relacja Ibrahim ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekładzie Al Bekriego* – knygoje *Pomniki dziejów Polski,* serija II, t. 1 (Kraków, I946); cituojama pagal knygą: Davies, *God's Playground,* i. 3 – 4.
20. Žr. Otto Hoetzsch. *The Evolution of Russia* (London, 1966), 17.
21. Omaras Chajamas. *Rubajatai,* Nr. 1, 11, 49, vertė L. Broga (Vilnius), 1998.
22. Žr. H. F. B. Lynch. *Armenia: travels and studies.* 2 tomai (London, 1901), repr. 1990; taip pat M. Chahin. *The Kingdom of Armenia* (London, 1987).
23. Šota Rustavelis. *Riteris tigro kailiu,* vertė J. Graičiūnas (Vilnius, 1971). Apie Gruziją žr. knygas: W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People ... to the Russian Conquest* (London, 1932); D. M. Lang, *The Last Years of the Georgian Monarchy, 1652–1832* (London, 1957); ir R. G. Suny. *The Making of the Georgian Nation* (London, 1988).
24. Henri Pirenne, *Economic and Social History of Mediaeval Europe* (New York, 1956), 51.
25. J.-B. Duroselle, Histoire du catholicisme, 55.
26. Iš *Goliaso išpažinties:* jos autorius buvo Hugas iš Kelno arkivyskupo Reinaldo svitos, žinomas „arkipoeto" pravarde; Išpažinties tekstas yra knygoje: M. Manitius, *Die Gedichte des Archpoeta* (München, 1913), 24 – 29; cituojama pagal knygą: Charles Homer Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century* (Cambridge, Mass., 1927), 182.
27. Bernard de Ventadour, cituojama pagal knygą: R. Pernoud, *Alienor d'Aquitaine* (Paris, 1965); vertimas į anglų kalbą pavadinimu *Eleanour of Aquitaine* (London, 1967), 102.
28. Jean, Sire de Joinville, *Livre des saintes paroles et bons faits de notre roi, Saint Louis,* cituojama pagal knygą: A. Lagarde ir L. Michard, *Le Moyen Age* (Paris, 1962), 123 – 132.
29. Gibbon. *Decline and Fall,* 48 sk.

30. Jacques Le Goff. *La Civilisation médiévale de l'Occident* (Paris, 1965), 98.
31. Norman Cohn. *The Pursuit of the Millennium* (London, 1970), 61–64.
32. Žr. Jonathan Riley-Smith. *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem, 1174–1277* (London, 1973).
33. Ernle Bradford. *The Great Betrayal: Constantinople 1204* (London, 1967).
34. *The Oxford Book of Prayer*, ed. G. Appleton (Oxford, 1985), Nr. 217.
35. Edmund Holmes, *The Albigensian or Catharist Heresy* (London, 1925); pakartotinai išleista pavadinimu *The Holy Heretics: The Story of the Albigensian Crusade* (London, 1967); Z. Oldenbourg, *Massacre at Montsegur* (London, 1961).
36. Eric Christiansen, *The Northern Crusades: The Baltic and the Catholic Frontier, 1100–1525* (London, 1980), 53.
37. Ibid. 92.
38. Ibid. 85.
39. *The Travels of Marco Polo the Venetian.* Johno Masefieldo įvadas (London, 1908), 413.
40. White. *Mediaeval Technology and Social Change*, 40.
41. Georges Duby, *The Early Growth of the European Economy: Warriors and Peasants from the Seventh to the Twelfth Century* (London, 1974).
42. Jean Gimpel. *The Mediaeval Machine: The Industrial Revolution of the Middle Ages* (London, 1977), 100. [Romoje Nerono valdymo metais buvo vežėjų streikas.]
43. J. G. Kruisheer (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299* (Maastricht, 1992), iii, 1305.
44. Ibid. 1528.
45. W. G. Brill (ed.), *Rijmkronik van Melis Stoke* (Utrecht, 1885), iv. 55–56.
46. Žr. N. Denholm-Young, *Richard of Cornwall* (Oxford, 1947).
47. T. Wright (ed.), *The Political Songs of England from the Reign of King John to that of Edward II* (London, 1839), 69.
48. Ibid. 59–63.
49. P. A. Meilink (ed.), *Het Archief van de Abdij van Egmond* (The Hague, 1951), ii, „Regestenlijst 889–1436", Nr. 83 (1265), liepos 13.
50. Lord Bryce. *The Holy Roman Empire* (London, 1875), 213.
51. Žr. W. G. Heeres *et al.* (eds.). *From Dunkirk to Danzig: Shipping and Trade in the North Sea and the Baltic, 1350–1850* (Hilversum, 1988).
52. G. J. Renier. *The Criterion of Dutch Nationhood: An Inaugural Lecture at University College, London, 4 June 1945* (London, 1946), 16–17.

VI skyrius

1. Johan Huizinga, *The Waning of the Middle Ages* (1924; London, 1955), 30.
2. Ibid. 10.
3. Ibid. 26.
4. „The Advent of the New Form", ibid., 334.
5. R. Lodge, *The Close of the Middle Ages* (London, 1920), 496.
6. Steven Runciman, „The Rising Sultanate", knygoje *The Fall of Constantinople, 1453* (Cambridge, 1965), 31.
7. Cituojama pagal Richard Pipes, *Russia under the Old Regime* (London, 1975), 62.

8. Žr. Gabriel Jackson, *The Making of Mediaeval Spain* (London, 1972).
9. Bryce, op. cit., p. 238.
10. Dantė Aligjeris, *Dieviškoji komedija,* vertė A. Churginas. *Pragaras,* VI giesmė, 49—50, 74—75 (Vilnius, 1988).
11. Kaip pasakoja Sismonde de Sismondi knygoje *Histoire des républiques italiennes du Moyen Âge* (Geneva, 1807—1808), iii. 129.
12. Petrarch, „Di pensier in pensier", knygoje *The Penguin Book of Italian Verse,* ed. George Kay (London, 1958), 116.
13. Dantė Aligjeris, *Dieviškoji komedija,* vertė A. Churginas. *Rojus,* XXVII giesmė, 22—27, 55—60 (Vilnius, 1988).
14. Robert Burns, „Scots wha hae" (Bruce Before Bannockburn), knygoje *Poems and Songs of Robert Burns,* ed. J. Barke (London, 1955), 629.
15. Arbroath'o deklaracija, 1320 m. balandžio 6, vertimas į anglų k.; žr. knygoje G. F. Maine, *A Book of Scotland* (London, 1950), 81—82. Apie škotų istoriją žr. J. D. Mackie, *A History of Scotland* (2nd edn., London, 1978); W. Moffat, A. M. Gray, *A History of Scotland* (Oxford, 1989).
16. Cituojama pagal knygą Philip Ziegler, *The Black Death* (London, 1970), 66.
17. W. Rees, „The Black Death as Recorded in English Manorial Documents" leidinyje *Proceedings of the Royal Society of Medicine,* XVI, 2, p. 4; cituojama pagal knygą Ziegler, *The Black Death,* 197.
18. P. D. A. Harvey, *A Mediaeval Oxfordshire Village: Cuxham* (Oxford, 1965), 135.
19. Ziegler, *The Black Death,* 239.
20. H. Pirenne, *Economic and Social History of Mediaeval Europe* (London, 1936), 200.
21. Cituojama pagal George Holmes, *Europe: Hierarchy and Revolt, 1320—1450* (London, 1975), 131—132.
22. Žr. R. B. Dobson. *The Peasants' Revolt of 1381* (London, 1983).
23. Charles d'Orléans, „En regardant vers le pais de France", knygoje *Oxford Book of French Verse* (Oxford, 1957), 30—31.
24. Viljamas Šekspyras, *Ričardas II,* vertė A. Danielius, II veiksmas, I scena, 40—50.
25. Žr. D. Keys, „Very Civil War and Unbloody Battles", *Independent,* 1989 m. gruodžio 23.
26. Žr. Richard Vaughan, *Valois Burgundy* (London, 1975), 129, 175, 191-193.
27. Ibid., 169—170. Sugriautas 1793 metais, vėliau buvo paverstas departamento pamišėlių namais.
28. Michał Giedroyć, „The Arrival of Christianity in Lithuania, i: Early Contacts (Thirteenth Century)"; „ii: Baptism and Survival (1341—1387)", *Oxford Slavonic Papers,* xviii (1985), 1—30; xix (1986), 34—57.
29. P. Rabikauskas, „La cristianizzione della Samogizia, 1413—1417" knygoje *La cristianizzione della Lituania: colloquio internazionale di storia ecclesiastica (1987)* (Rome, 1989).
30. V. H. H. Green, *Mediaeval Civilisation in Western Europe* (London, 1971), 4.
31. Green, op. cit., 98-99.
32. Iš knygos H. von Treitschke, *History of Germany* (1879), ii; cituojama pagal knygą: J. Sheehan, *German Liberalism in the Nineteenth Century* (London, 1982), 37.
33. Huizinga, *The Waning of the Middle Ages,* 248.
34. Friedrich Heer, *Mittelalter* (1961), vertimas į anglų k. pavadinimu *The Mediaeval World: Europe from 1100—1350* (London, 1962), 251—253.
35. Steven Runciman, *The Fall of Constantinople, 1453* (Cambridge, 1965), 131.

36. Ibid., 37.
37. Gibbon, *Decline and Fall,* 68 sk.
38. Žr. Felipe Fernandez-Armesto, „Spain Repays Its Debt to the Jews", *European*, 1992 m. kovo 19-25.
39. Emma Klein, „The Sultan Who saved the Sephardim", ibid.
40. Apie tradicinį požiūrį į Kolumbą žr. knygoje J. H. Parry, *The Age of Reconnaissance: Discovery, Exploration and Settlement, 1450–1650* (London, 1963).
41. Žr. *The Ortodox Liturgy, being the Divine Liturgy of S. John Chrysostom and S. Basil the Great according to the use of the Church of Russia,* į anglų k. vertė P. Thompsonas ir kt. (London, 1939); iš čia paimtos visos tolesnės citatos, išskyrus Evangelijos ištrauką.
42. Tekstuose senąja bažnytine slavų kalba naudojamas terminas „Jerod Carj" ir „Carj Judejskij"; paimta iš knygos *Gospoda našego Isusa Christa Novyj Zavet na slavianskom i russkom jazykach,* paraleliniai tekstai (St Petersburg, 1823), 23.
43. Žr. Dimitri Strémooukhoff, „Moscow the Third Rome: Sources of the Doctrine", *Speculum* (1953 m. sausis), 84-101; perspausdinta knygoje M. Cherniavsky, *The Structure of Russian History: Interpretative Essays* (New York, 1970), 108–125.
44. Žr. J. L. I. Fennell, *Ivan the Great of Moscow* (London, 1961).
45. R. G. Howes, *Testaments of the Grand Princes of Moscow* (Ithaca, NY, 1967), 267–298.
46. Fennell, *Ivan the Great,* op. cit., 122.
47. Strémooukhoff, „Moscow the Third Rome", *passim.*
48. Ibid., 113, ypač Nr. 46.
49. „Testament of Ivan III" knygoje Hoves, *Testaments.* Žr. taip pat G. Vernadsky, *Russia at the Dawn of the Modern Age* (G. Vernadsky ir M. Karpovich, *History of Russia,* t. iv) (New Haven, Conn., 1959), 3 sk.
50. Fennell, *Ivan the Great,* 146.
51. Strémooukhoff, „Moscow the Third Rome", 115.
52. Ibid., *passim.*
53. Dimitri Obolensky, „Russia's Byzantine Heritage", *Oxford Slavonic Papers,* i (1950), 37–63.
54. Fennell, *Ivan the Great.*
55. Vernadsky, *Russia at the Dawn of the Modern Age,* 3 sk.
56. Fennell, *Ivan the Great,* pratarmė, p. v ir toliau.
57. Dimitri Obolensky, „Italy, Mount Athos and Muscovy: The Three Worlds of Maximos the Greek" (Raleigh Lecture, 1981), *Proceedings of the British Academy,* LVII (1981); perspausdinta knygoje *Six Byzantine Portraits* (Oxford, 1988), 201–219.
58. Ibid., 160.
59. Élie Denisoff, *Maxime le Grec et l'Occident* (Paris, 1942), 423.

VII skyrius

1. Žr. Keith Thomas, *Religion and the Decline of Magic: Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth Century England* (London, 1971).
2. Herbert Weisinger, „The Attack on the Renaissancein Theology Today", *Studies in the Renaissance,* 2 (1955), 176–189.
3. Žr. Jacob Burckhardt, *The Culture of the Renaissance in Italy* (London, 1878).
4. Bert S. Hall (ed.), *On Pre-modern Technology and Science* (Los Angeles, 1976).

5. Walter Pater, *The Renaissance* (1873; repr. New York, 1959), 72.
6. Johan Huizinga, *Erasmus of Rotterdam: with a selection from his letters* (London, 1952).
7. Erasmus, pratarmė Naujajam Testamentui (1516). *Prefaces to the Fathers, the New Testament, and On Study,* facsimile edn. (Menton, 1970); H. P. Smith, *Erasmus: A Study of his life and Place in History* (New York, 1923).
8. Erazmas Roterdamietis, *Pagiriamasis žodis kvailybei,* vertė M. Račkauskas (Vilnius, 1963), 151–152.
9. Ibid., 179.
10. *Adagia,* ibid., 31–34; žr. taip par Erasmus, *Proverbs or Adages (...) Englished by R. Taverner,* facsimile edn. (Gainsville, Fla., 1956).
11. Étienne Gilson (1937), Reinhold Niebuhr (1941), and Nicholas Berdyaev (1931), cituojama pagal Weisinger, „The Attack on the Renaissance", 176 p. ir toliau. Žr. taip pat W. K. Ferguson, *The Renaissance in Historical Thought* (Boston, 1948).
12. Michelangelo Buonarroti, knygoje: G. Kay (ed.), *The Penguin Book of Italian Verse* (London, 1958), 172–173.
13. Leopold von Ranke, *The History of the Popes, their Church and State, and especially of their canflicts with Protestantism* (1834–1836), į anglų k. vertė E. Fosteris (London, 1847), i. 38,
14. Charles Drelincourt, d. 1669; cituojama pagal Albert-Marie Schmidt, *Jean Calvin et la tradition calvinienne* (Paris, 1957), 169.
15. 1622 metais popiežiaus Grigaliaus XV; cituojama pagal John Padberg, „The Jesuit Question", *Tablet,* 1990 m. rugsėjo 22.
16. Cituojama pagal Fisher, *A History of Europe,* 557.
17. Ranke, *History of the Popes,* i. 266.
18. Herbert Butterfield, knygoje *The Origins of Modern Science, 1300—1800* (London, 1947).
19. Ibid. Keista, kad istorikas, kuris veikale *The Whig Interpretation of History* (1931) taip puikiai atskleidė politinės istoriografijos teleologines tendencijas, įrodinėja „strateginės linijos mokslo raidoje" buvimą.
20. P. M. Harman, *The Scientific Revolution* (Lancaster, 1983), 17.
21. Cituojama pagal A. W. Crosby, Jr., *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492* (Westport, Conn., 1972),11.
22. Ibid.
23. Žr. ibid.; taip pat Kirkpatrick Sale, *The Conquest of Paradise* (New York, 1991).
24. Žr. J. Larner, „The Certainty of Columbus", *History, 73/237* (1988), 3–23, kur pateikiama kintančios istoriografijos santrauka; taip pat Garry Wills, „Man of the Year", *New York Review of Books,* 1991 m. lapkričio 22.
25. „Where Did Columbus Discover America?", *National Geographic Magazine,* 170/5 (1986 m. lapkričio mėn.), 566A su žemėlapiais.
26. Yen Chung-ping, knygoje *Historical Research* (Beijing) (1977), cituojama pagal Larner, „The Certainty of Columbus"; taip pat Simon Wiesenthal, *Sails of Hope* (New York, 1973).
27. J. Manzano, *Colon y su segreto: el Predescubrimiento* (Madrid, 1982).
28. David Henige, *In Search of Columbus: The Sources for the first Voyage* (Tucson, Ariz., 1991).
29. Žr. J. A. Levensen (ed.), *Circa 1492: Art in the Age of Exploration* (Catalogue to an Exhibition at the National Gallery, Washington DC) (New Haven, Conn., 1992).
30. Jacques Attali, *1492* (Paris, 1991), I dalis: „Inventer l'Europe", 15 p. ir toliau.

r. Eugenio Garin (ed.), *Renaissance Characters* (Chicago, 1991).

Iartin Goncalvez de Cellerigo, *Memorial de la politica necessaria* (1600); cituojama agal H. Kamen, *The Iron Century: Social Change in Europe, 1550–1660* (London, 976), 79.

r. J. H. Hexter, „Storm over the Gentry", knygoje *Reappraisals in History* (Chicago, 979), 117 – 162,

amen, *The Iron Century,* 89 – 135.

pač dėkoju dr. Robertui Frostui. Žr. M. Roberts, „The Military Revolution, 1550 – 560" knygoje: M. Roberts (ed.), *Essays in Swedish History* (London, 1967), 195 – 225; ip pat G. Parker, „The Military Revolution: A Mith?" knygoje : *Spain and the etherlands, 1559–1659: Ten Studies* (London, 1989).

r. J. H. Shennan, *Government and Society in France, 1461–1660.* (London, 1968).

obbes, *Leviathan* (1651), ed. J. Plamenatz (London, 1962), 143.

homas Mun, *Englands Treasure by Foreign Trade* (1622); cituojama pagal Charles ilson, *Mercantilism* (London, 1958), 11 – 12.

osakis iš knygos: H. Wiesflecker, *Maximilian I: die Fundamente des habsburgischen eltreiches* (Vienna, 1991).

tto von Habsburg, *Charles V* (Paris, 1967; London, 1970), p. xii.

r. R. J. W. Evans, *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550–1700: An Interpretaon* (Oxford, 1979); taip pat jo straipsnį „The imperial vision" knygoje: G. Parker (ed.), *he Thirty Years War* (New York, 1987), p. 83 ir toliau; ir „Culture and Anarchy in the mpire, 1540 – 1680". *Central European History, 18* (1985), 14 – 30.

. J. W. Evans, *Rudolf II and His World: A Study in Intellectual History* (Oxford, 1973); ip pat Robert Grudin, „Rudolf II of Prague and Cornelius Drebbel: Shakespearean chetypes?" *Huntington Library Quarterly,* 54/3, (1991), 181 – 205.

H. Elliot, *Imperial Spain, 1469–1716* (London, 1963), 13.

id., 14.

id., 249.

Ortega y Gasset, cituojama pagal I. H. Elliot, *Imperial Spain,* 249.

eoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659* (Cambridge, 972).

aul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military onflict, 1500–2000* (New York, 1988), 61.

ituojama pagal J. Huizingą, „The Spirit of the Netherlands", knygoje: P. Geyl (ed.), *utch Civilisation in the Seventeenth Century and other essays* (London, 1968), 101.

r. Charles Wilson, *The Dutch Republic and the Civilisation of the Seventeenth Centu-* (London, 1968).

R. Gardiner, *History of the Great Civil War, 1642–1649* (London, 1886 – 1889), i. 168.

onrad Russell, „The Slumbering Hatreds of the English", *Independent,* 1992 m. rugūčio 18.

gismund Herberstein (1581), cituojama pagal R. Pipes, *Russia under the Old Regime,*
.

. Veronica Wedgwood, *The Thirty Years War* (London, 1957), 460.

. R. Friedrichs, „The War and German Society", knygoje: G. Parker (ed.), *The Thirty ears War,* 208 – 215.

edgwood, *The Thirty Years War,* 440.

imothy Kitao, *Circle and Oval in the Square of St. Peter's : Bernini's Art of Planning* lew York, 1974), „The Last Revision", 49 – 52; taip pat pav. 67 – 74.

58. Žr. Torgil Magnuson, *Rome in the Age of Bernini* (Stockholm, 1982).
59. Ibid., i. 360.
60. Žr. Oreste Ferrari, *Bernini* (Florence, 1991).
61. Filippo Baldinucci, *Vita del Cavaliere Gio. Lorenzo Bernino* (Florence, 1682), C. Enggasso vertimas į anglų k. pavadinimu *The Life of Bernini* (University Park, Penn., 1966), 80, 74; tai visų toliau pateiktų su Berninio gyvenimu susijusių citatų ir anekdotų šaltinis.
62. John Milton, *Paradise Lost,* kn. I, 11. 1—6, knygoje *Poetical Works of John Milton* (Oxford, 1952), I. 5.

VIII skyrius

1. *Shorter Oxford English Dictionary,* cituojama pagal J. Lively, *The Enlightenment* (London, 1966), p. ii.
2. Alexander Pope, *An Essay on Criticism,* ii. 162—165; *An Essay on Man,* I. X. 9—14; *The Poetical Works,* ed. H. F. Cary (London, metai nenurodyti), 53, 224.
3. Žr. Wyn Griffith, „The Growth of Radicalism" knygoje *The Welsh* (London, 1950), 20—43.
4. *Essay on Man,* ii. 1; *Poetical Works,* 225.
5. Dryden, *Absalom and Achitophel* (1681), i. 45—48.
6. Cituojama pagal Bronowski, *The Ascent of Man,* 226.
7. Ibid., 236.
8. „Voltaire's Deism", knygoje: Lively, *The Enlightenment,* 43—45.
9. *L'Esprit des Lois,* XI. VI.
10. Anne Robert Jacques Turgot, „Discours aux Sorbonniques", knygoje: *(Oeuvres de Turgot,* ed. G. Schelle (Paris, 1913), i. 205, 215—216. Žr. taip pat D. Dakin, *Turgot and the Ancien Regime in France* (New York, 1972).
11. Voltaire, „Stances à Mme Lullin, de Genève" (1773), knygoje: *Contes en vers et poésies diverses* (Paris, 1936), 163—164.
12. Voltaire's „Declaration" of 1778, tekstas 497 priede, *Complete Works* (Oxford, 1987—), cituojama pagal knygą R. Pomeau (ed.), *Voltaire et son temps* (Oxford, 1994), v, „La Fin".
13. Apie Rousseau neapykantą Voltaire'ui žr. jo 1760 m. birželio 17 laišką knygoje: Voltaire's *Correspondence and Related Documents* (Oxford, 1968—1977), cv, Nr. D8986.
14. Cituojama pagal James Bowen, *A History of Western Education* (London, 1981), iii. 182.
15. Žr. Norman Davies, „The Cultural Imperative" knygoje *Heart of Europe,* 262—268; Daniel Beauvois, *Lumières et société en Europe de l'est: l'université de Vilna et les écoles polonaises de l'empire russe* (Paris, 1977]; taip pat jo *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich, 1803—1832* (Lublin, 1991); apie romantikų kartą žr. C. Miłosz, *History of Polish Literature* (2nd edn., Berkeley, 1969), vii skyrius, „Romanticism", 195—280.
16. Isaiah Berlin, *Vico and Herder: Two Studies in the History of Ideas* (London, 1976), p. xxvi.
17. Berlin, knygoje *The Magus of the North: J. G. Hamann and the Origins of Modern Irrationalism* (London, 1993), cituojama pagal M. Rosen, „The first Romantic?", *Times Literary Supplement,* 1993 m. spalio 8.
18. Bertrand Russell, *History of Western Philosophy* (London, 1946), 702.

19. Simon Schama, *Dead Certainties (Unwarranted Speculations)* (London, 1991).
20. Cituojama iš knygos H. Methivier, *Le Siècle de Louis XIV,* (Paris, 1950), 63.
21. R. Hubret, cituojama iš knygos H. Methivier, *Louis XIV,* 112.
22. Plg. 220 p. cituotame R. Briggso veikale ir Methivier, *Louis XIV,* 95.
23. Iš „The Vicar of Bray" (XVIII a. pradžia), knygoje: Ernest Newton, *The Community Song Book* (London, 1927), 24–25. Sakoma, kad šią dainą sukurti įkvėpė kunigo Simono Symondso karjera: jis savo vietą išlaikė nuo Cromwellio iki Jurgio I laikų.
24. Žr. Jonathan Israel (ed), *The Anglo-Dutch Moment: Essays on the Glorious Revolution and Its World Impact* (Cambridge, 1991).
25. Neal Ascherson, „The Spectre of Popular Sovereignty over Greater England", *Independent on Sunday,* 1990 m. lapkričio 18.
26. Žr. Linda Colley, *Britons: Forging the Nation, 1707–1837* (New Haven, Conn., 1992); taip pat Colin Kidd, *Subverting Scotland's Past: Scottish Whig Historians and the Creation of an Anglo-British Identity, 1689– apie 1830* (Cambridge, 1993).
27. *Listy do Marysieńki,* išleido L. Kukulski (Warszawa, 1962); cituojama pagal knygą: Davies, *God's Playground,* i. 484–486. Žr. taip pat Davies, *Sobieski's Legacy* (M. B. Grabowski Lecture, 1984) (London, 1985).
28. J. T. A. Alexander, *Catherine the Great: Life and Legend* (Oxford, 1983), 329.
29. Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great* (London, 1981), 587–588.
30. Pipes, *Russia Under the Old Regime,* 112–138.
31. Ibid., 115.
32. Cituojama pagal Davies, *Sobieski's Legacy; passim.*
33. Žr. E. Rzadkowska (ed), *Voltaire et Rousseau en France et en Pologne* (Warszawa, 1982).
34. Iš Wilhelm Kühe, *Recollections,* cituojama pagal J. Rushton, *W. A. Mozart, Don Giovanni* (Cambridge, 1981), 124–125.
35. Ludwig von Köchel, *Chronologisch-thematisches Verzeichnis sämtlicher Tonwerke Wolfgang Amade Mozarts* (Salzburg, 1862), 591 [K. 527].
36. Rushton, *Mozart,* 67.
37. Žr. Jonathan Miller (ed.), *The Don Giovanni Book: Myths of Seduction and Betrayal* (London, 1990).
38. Pagal Rushton, *Mozart,* 47.
39. Köchel 591, 527/Ouverture.
40. Köchel 592, 527/7.
41. Köchel 593, 527/20.
42. Köchel 594, 527/26.
43. Köchel 593, 527/22.
44. H. C. Robbins (ed.), *The Mozart Compendium* (London, 1990), 299.
45. Emily Anderson (ed), *The Letters of Mozart and His Family,* rev. edn. (London, 1985), Nr. 550, Mozarto laiškas baronui von Jacquinui, p. 911–912.
46. Robbins, *Mozart Compendium,* 303–304.
47. Ibid., 304.
48. Žr. Andrew Steptoe, *The Mozart-Da Ponte Operas: The Cultural and Musical Background to „Le Nozze di Figaro", „Don Giovanni" and „Cosi fan tutte"* (Oxford, 1983). Vėliau Da Ponte emigravo į Niujorką, tapdamas italų literatūros profesorium Kolumbijos koledže.
49. Eduard Mörike, *Mozart auf der Reise nach Prag;* M. B. Benno įvadas (London, 1970).
50. Jaroslav Seifert, „Na Bertramce", iš rinkinio *Halleyova Kometa* (Praha, 1967), 82–87.

51. Juozapo II „Kelionės per Bohemiją dienoraštis" (1771), cituojama pagal knygą: E. Wangermann, *The Austrian Achievemant 1700–1800* (London, 1973), 93.
52. Roy Porter, „Libertinism and Promiscuity" knygoje: Miller, *Don Giovanni Book,* 1–19.
53. Giacomo Casanova, *The History of my Life* (1826), į anglų k. vertė W. R. Trast (London, 1967), 71; cituojama pagal Steptos, *The Mozart – Da Ponte Operas,* 207.
54. Žr. J. Boussonouse, *Condorcet: le philosophe dans la révolution* (Paris, 1962).
55. *Memoirs of Madame de la Tour du Pin,* sutrumpintas vertimas į anglų kalbą Felice Harcourt (London, 1985), 94–95.

IX skyrius

1. Mirabeau, 1790 m. rugpjūčio 25, cituojama pagal Albert Sorel, *L'Europe et la révolution française* (Paris, 1885), i. 554. Žr. Norman Hampson, *The First European Revolution, 1776–1815* (London, 1969).
2. Wordsworth, *Prelude,* xi. 108; Burke, *Reflections*; Goethė Valmi mūšyje, 1792.
3. Thomas Carlyle, *The French Revolution* (1837), ed. A. R. H. Hall (London, 1930), 205. Vertimas į lietuvių kalbą: Tomas Karlailis, *Prancūzijos revoliucijos istorija,* vertė V. Petrukaitis (Vilnius, 1992)
4. J. Michelet, *History of the French Revolution,* ed. G. Wright (Chicago, 1967), 17.
5. Sorel, *L'Europe et la révolution française,* i. 1 V.
6. Thomas Jefferson, pirmoji Nepriklausomybės deklaracijos redakcija, 1775. Plg. galutinį tekstą, *In Congress, July 4 1776, the unanimous declaration of the thirteen united states of America* (faksimilė, Washington, DC, 1960).
7. S. T. Coleridge, „The Rime of the Ancient Mariner" (1797), 139–142, knygoje *Complete Poetical Works,* ed. E. H. Coleridge (Oxford, 1912), 191.
8. William Blake, „The Rose", knygoje *Poetical Works,* ed. J. Sampson (Oxford, 1905), 123.
9. Russell, *History of Western Philosophy,* 705.
10. F. Claudon, *Encyclopédie du romantisme,* (Paris, 1980), 48.
11. Alexis de Tocqueville, *The Ancien Régime and the French Revolution* (London, 1966), III dalis, 6 skyrius, 196; taip pat Whitney Pope, *Alexis de Tocqueville: His Social and Political Theory* (London, 1983).
12. Alexis de Tocqueville, *L'Ancien Régime et la révolution française* (1856) (Paris, 1953), II dalis, 1 skyrius, 223–224.
13. R. D. Harris, *Necker: Reform Statesman and the Ancien Régime* (San Francisco, 1979). Žr. Norman Hampson, „Update: The French Revolution", *History* (1989), 10–12.
14. C. E. Labrousse, *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIème siècle* (Paris, 1937).
15. G. Lefebvre, *Quatre Vingt-Neuf* (1939); *La Révolution française* (1958); Alfred Cobban, *The Social Interpretations of the French Revolution* (Cambridge, 1964).
16. Ibid., 173.
17. Albert Soboul, *Les Sans-culottes parisiens en l'an II* (Paris, 1962), 1.
18. Žr. M. Browers, „Can we stop the French Revolution?", *History,* 76/246 (1991), 56–73; taip pat Conor Cruise O'Brien, „The Decline and Fall of the French Revolution", *New York Review of Books,* 1990 m. vasario 15; tai recenzija knygos: F. Furet and M. Ozouf, *A Critical Dictionary of the French Revolution* (Cambridge, Mass., 1990).

19. Simon Schama, *Citizens: A Chronicle of the French Revolution* (London, 1989).
20. Žr. T. C. W. Blanning, *The Origins of the French Revolutionary Wars* (London, 1986).
21. R. Avezou, *Petite histoire du Dauphiné* (Grenoble, 1946), 85.
22. Abbé Emmanuel de Sieyès (1748—1836), *Qu'est-ce que le Tiers État?* (1789 m. sausis).
23. Carlyle, op. cit., p. 35; (lietuviškame vertime p. 149).
24. Ibid., 29; (lietuviškame vertime p. 140—141).
25. G. Lefebvre, *La Grande Peur de 1789* (1932); vertimas į anglų k. *The Great Fear of 1789: Rural Panic in Revolutionary France* (New York, 1973).
26. Šaltinis nepatikrintas.
27. Edmund Burke, iš knygos *An Appeal from the Old to the New Whigs* (London, 1791), 127—128; tekstas paskelbtas kaip priedas prie straipsnio: Norman Davies, „The Languor of so Remote an Interest: British Attitudes to Poland, 1772—1832", *Oxford Slavonic Papers* (new series), 16 (1983), 79—90.
28. Žr. R. B. Rose, *The Making of the Sans-culottes: Democratic Ideas and Institutions in Paris, 1789—1792* (Manchester, 1983).
29. Žr. Gwyn Lewis, *The Second Vendée: The Continuity of Counter-Revolution in the Department of the Gard, 1789—1815* (Oxford, 1978).
30. C. Dufresne, „La Virée de Galerne", *Historama,* 20 (1991), 56 ir toliau.
31. Žr. J. de Viguerie, *Christianisme et Revolution* (Paris, 1986); G. Babeuf, *La Guerre de Vendée et le système de dépopulation* (Paris, 1987); S. Reynald, *La Génocide franco-français* (Paris, 1986), ir *Juifs et vendéens: d'un génocide è l'autre: la manipulation de la mémoire* (Paris, 1991); J.-C. Martin, *Les Guerres de Vendée au Musée d'Histoire de Cholet* (Cholet, 1990); taip pat *Une guerre interminable: la Vendée deux cents ans après* (Nantes, 1985); Charles Tilly, *The Vendée* (London, 1964).
32. Žr. D. Sutherland, *The Chouans: The Social Origins of Popular Counter-Revolution in Upper Brittany* (Oxford, 1992). **[GUERRILLA]**
33. E. Blum (ed.), *La Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* (Paris, 1902), 3—8; vertimas į anglų kalbą: J. G. Stewart, *A Documentary Survey of the French Revolution* (New York, 1951), 113—115.
34. Cituojama pagal Geoffrey Best, „The French Revolution and Human Rights", knygoje: G. Best (ed.), *The Permanent Revolution* (London, 1988), 105.
35. de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great,* 420—421, 423, 451.
36. Cituojama pagal Davies, *God's Playground,* i. 542. Vertimas į lietuvių k., *Dievo žaislas* (Vilnius, 1998), I, 576, vertė I. Mataitytė ir L. Miknevičiūtė.
37. Iš André Barbier, „L'Idole" (1831); cituojama pagal P. Gehl, *Napoleon For and Against,* rev. edn. (London, 1964), 31.
38. Pagal J. M. Thompson (ed.), *Napoleon's Letters* (Oxford, 1934), Nr. 87.
39. J. C. Herald, *The Mind of Napoleon: a selection from his written and spoken words* (New York, 1955), Nr. 64.
40. Cituojama pagal Milan Hauner, „Nemecká ˇstrední Europa?" („Vokiškoji Centrinė Europa?") *Lidové noviny* (Praha), 1993 m. spalio 30.
41. Daniel Beauvois, *Société et lumières à l'Europe de l'est" l'université de Vilna et les écoles polonaises de l'empire russe* (Paris, 1977), taip pat W. H. Zawadzki, *A Man of Honour: Prince Adam Czartoryski as Statesman of Russia and Poland, 1801—30* (Oxford, 1993).
42. J. Miller, „California's Tsarist Colony", *History Today,* 42 (1992 m. sausis), 23—28; K. T. Khlebnikov, *Colonial Russian America: Khlebnikov's Reports, 1817—32* (Portland,

Oreg., 1976); P. A. Tikhmenev, *The History of the Russian American Company* (Seattle, 1978).

43. Sorel, op. cit., i, 1.
44. „Fanfare de l'Empéreur"; Henri Lachouque, *Napoléon et la Garde Impériale* (1957), vertimas į anglų kalbą: A. S. Brown, *Anatomy of Glory* (London, 1978), 795.
45. Ibid., 712–715.
46. Armand, Marquis de Caulaincourt, *Mémoires* (1933) (Žr. Nr. 53); cituojama pagal D. Chandler, *The Campaigns of Napoleon* (London, 1967), 1003.
47. Herald, *Mind of Napoleon*, Nr. 176.
48. Lachouque, op. cit. „Niurzgliais" (*grognards)* pravardžiavo imperatoriaus gvardijos pirmąjį pėsčiųjų grenadierių pulką.
49. R. F. Delderfield, *Imperial Sunset: The Fall of Napoleon, 1813–1814* (London, 1969), 219.
50. Ibid., 245.
51. Louis Cohen, *Napoleonic Anecdotes* (London, 1925), Nr. 209.
52. J. M. Thompson (ed.), *Napoleon's Letters*, op. cit.
53. Lachouque, *Napoléon et la Garde Impériale*, 415.
54. Chandler, *The Campaigns of Napoleon*, 1002.
55. Cituojama pagal Felix Markham, *Napoleon and the Awakening of Europe* (New York, 1965), 127.
56. Ibid., 127.
57. Caulaincourt, *Mémoires*, vertimas į anglų kalbą (London, 1935).
58. Delderfield, *Imperial Sunset.*
59. Charles de la Roncière (ed.), *The Letters of Napoleon to Marie-Louise* (London, 1935). 265.
60. Ibid., 266.
61. Louis Cohen, *Napoleonic Anecdotes*, Nr. 143.

X skyrius

1. Cituojama pagal A. J. P. Taylor, „Bismarck: Man of German Destiny", knygoje *Europe: Grandeur and Decline* (London, 1967), 80.
2. Nuo Williamo Pickeringo ir Richardo Edgero antkapio; jie abu mirė 1845 metų gruodžio 24; Eli katedros pietinis priebažnytis.
3. A. Palmer, *Metternich* (London, 1972), 15: „Revoliucija jam tapo svarbiausia problema". Žr. taip pat L. B. Namier, „Metternich" knygoje *Vanished Supremacies: Essays on European History, 1812–1918* (London, 1958).
4. Eric Hobsbawm, *Industry and Empire* (London, 1969), 21–22.
5. Žr. Roman Szporluk, *Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List* (Oxford, 1989).
6. Žr. E. L. Jones, *The European Miracle: Environments, Economies, and Geopolitics in the History of Europe and Asia* (Cambridge, 1981).
7. Žr. Peter Laslett, „The History of the Family", įvadas į knygą *Household and Family in Past Times* (Cambridge, 1972), 1–89; apie Le Play, ibid. 16–23.
8. B. Disraeli, *Sybil, or Two Nations* (1845) (London, 1925), 67.
9. Norman Stone, „The Great Depression", knygoje *Europe Transformed: 1878–1919* (London, 1982), 20–42.

ats, „La Belle Dame Sans Merci", *The Oxford Book of English Verse* (1939), Nr. 640.
nartine, iš „Le Lac", *The Oxford Book of English Verse* (1907), Nr. 236.
›pardi, iš „Canto notturno di un pastor dell'Asia", *The Penguin Book of Italian Ver-* (London, 1958), 279–285.
ieph von Eichendorff, „Das zerbrechenen Ringlein", knygoje: L. Reiners (ed.), *Der ige Brunnen,* Beck Verlag, 1992.
iusz Słowacki, *Beniowski.* Šis posmas iškaltas Juzefo Pilsudskio motinos antkapyje ›ų kapinėse Vilniuje.
Puškinas, „Varinis raitelis" (1833), vertė A. Venclova, knygoje: A. Puškinas, *Raštai,* . (Vilnius, 1955). Šie Puškino žodžiai aidu atsiliepia į ištremto Mickevičiaus eilutes; juo Puškinas sykį stovėjo priešais Petro Didžiojo paminklą „po vienu apsiaustu".
A. Mickevičius, *Vėlinės* (Vilnius, 1998), III dalies fragmentai, „Petro Didžiojo ninklas", vertė J. Marcinkevičius.
orus Mysticus iš knygos: Getė, *Faustas* (Vilnius, 1978), II dales pabaiga; vertė Churginas.
Maria Korzeniewicz, *Od ludowości ironicznej do ludowości mistycznej: Przemiany ıtaw estetycznych Słowackiego* (Wrocław, 1981).
Nerval, poemos „Les Cydalises" pradžia; *Oxford Book of French Verse,* Nr. 276. Žr. Sabatier, *La Poésie du XIXe siècle, i: Les Romantismes* (Paris, 1977), 221–252.
uojama pagal B. Russellą, 764–765.
B. A. Gerrish, *A Prince of the Church: Schleiermacher and the beginnings of modern ology* (London, 1984); K. W. Clements, *Friedrich Schleiermacher: Pioneer of Modern eology* (London, 1987).
James Sheehan, *German Liberalism in the Nineteenth Century* (London, 1978).
D. Blackbourn and G. Eley, *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society 1 Politics in Nineteenth Century Germany* (Oxford, 1984); žr. taip pat Madeleine rd, „Sweden and the German Sonderweg" – pranešimą, perskaitytą 8-oje Tarptau-ėje europologų konferencijoje, vykusioje Čikagoje 1992 m. kovo 27–29 d.
apibrėžimai ne per daug skiriasi nuo tų, kuriems teikė pirmenybę A. D. Smithas ygoje *Theories of Nationalism* (London, 1971), kur valstybinio nacionalizmo šalinin- siejami su „šalutiniu aristokratiniu etnosu". Žr. taip pat Hans Kohn, *Nationalism: Meaning and History* (Princeton, NJ, 1965); Louis Snyder, *The Dynamics of Natio- ism* (New York, 1964) ir *Varietes of Nationalism: A Comparative Study* (New York, '6); Elie Kedourie, *Nationalism* (Oxford, 1966); Ernest Gellner, *Nations and Natio- ism* (Oxford, 1983); P. Alter, *Nationalism* (London, 1989); A. D. Smith (ed.), *Ethni- / and Nationalism* (Leiden, 1992). (Žr. toliau 31 poziciją.)
Gardels, „Two Concepts of Nationalism: An Interview with Isaiah Berlin", *New York view of Books,* 1991 m. lapkričio 21.
ıest Renan iš *Qu'est-ce qu'une nation? Conférence faite en Sorbonne le 11 mars 1882,* ygoje *Oeuvres completes* (Paris, 1947), i. 887–906.
Hugh Seton-Watson, *States and Nations: An Enquiry into the Origins of Nations 1 the Politics of Nationalism* (London, 1977).
'. Palmer, „The Saxon Invasion and Its influence on Our Character as a Race", *Trans- ions of the Royal Historical Society,* N.S., ii (1885), 173–196.
S. Chamberlain, *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* (1899), cituojama jal W. ir A. Durant, „Race and History", knygoje *The Lessons of History* (New York, ›8), 26–27.

29. Žr. H. Paszkiewicz, *The Origins of Russia* (London, 1954); taip pat „Ar rusai iš tiesų slavai?" *Antemurale*, 2 (Rome, 1955).
30. F. M. Dostoevsky, *The Diary of a Writer*, (London, 1949), į anglų kalbą vertė B. Basol, 565–566, 632.
31. Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780* (Cambridge, 1990), 14.
32. Timothy D. Snyder, „Kazimierz Kelles-Krauz: a political and intellectual biography". Filosofijos daktaro disertacija, Oxford University, 1995.
33. Su padėka už pranešimą „Empire and Nation in Russian History", kurį skaitė profesorius Geoffrey Hoskingas St Anthony koledže Oksfordo universitete 1992 m. gegužės 3 d.
34. Žr. Louis L. Snyder, *The New Nationalism* (New York, 1968), 55 (žr. taip pat Įvado literatūros sąrašo 66 poziciją); Yael Tamir, *Liberal Nationalism* (Princeton, NJ, 1993).
35. Kazimierz Brodziński, „Na dzień Zmartwychwstania Panskiego r. 1831", knygoje: *Dziela* (Wrocław, 1959), t. I, 239.
36. Grafas Eduardas von Taafe und Ballymote (1833–1895). „Taafe ne tik nerado šios mįslės sprendimo, bet net neieškojo jo"; C. A. Macartney, *The Habsburg Empire, 1790– 1918* (London, 1969), 615.
37. Bonar Law, 1912. *Encyclopaedia Britannica*, 11th edn. (New York, 1911), 554; R. Kee. *The Green Flag: a history of Irish Nationalism* (London, 1972).
38. C. M. Grieve (Hugh MacDiarmid), „A drunk man looks at the thistle" (1926), „The annals of the five senses" (1930), knygoje *Collected Poems* (London, 1978); T. Nairn, *The Break-up of Britain: crisis and neonationalism*, 2nd edn. (London, 1981); *The Enchanted Glass: Britain and its Monarchy* (London, 1988). Žr. taip pat N. MacCormick (ed.), *The Scottish Debate: essays on Scottish Nationalism* (Oxford, 1970); G. Bryan, *Scottish Nationalism: an annotated bibliography* (Westport, Conn., 1984).
39. Renan, 1882 (žr. Nr. 25 aukščiau).
40. Žr. Isaiah Berlin, *Karl Marx: His Life and Environment*, 4th edn. (Oxford, 1978); Angus Walker, *Marx: His Theory and Its Context*, 2nd edn. (London, 1989).
41. Iš A. J. P. Taylor, įvadas į *The Communist Manifesto*, vertė S. Moore'as (Harmondsworth, 1967).
42. Cituojama pagal Tibor Szamuely, *The Russian Tradition* (London, 1974), 292. Žr. Deborah Hardy, *Petr Tkachev: The Critic as Jacobin* (Seattle, 1977).
43. Profesorius Kołakowskis sako tai kartojęs taip dažnai, kad tiksliai nebeprisimena, kur tai užrašė. Žr. jo knygą *The Mains Currents of Marxism: Its Origins, Growth, and Dissolution* (Oxford, 1978).
44. Robert Conquest, įvadas į Szamuely, *The Russian Tradition*, p. IX.
45. Žr. G. Woodcock, *Anarchism: A History of Libertarian Ideas and Movements* (London, 1963), „The Family Tree", 35–55.
46. Percy Bysshe Shelley, *Prometheus Unbound* (1819), III, iii. 131–135, 154, 157–161.
47. Peter Marshall, *Demanding the Impossible: A History of Anarchism* (London, 1991).
48. A. J. P. Taylor, „The Wild Ones", *Observer*, 1964 m. spalio 25; tai Jameso Jollio knygos *The Anarchists* (London, 1964) recenzija.
49. Taylor, „Bismarck", 90.
50. Žr. F. Malino and D. Sorkin, *Jews in a Changing Europe, 1750–1870* (Oxford, 1990); P. Johnson, *A History of the Jews* (London, 1987).
51. Cituojama pagal C. Jelen, *Le Point* (Paris), 1, 163 (1994), 45.
52. Žr. Heinz-Dietrich Loewe, *The Tsars and the Jews: Reform, Reaction, and Antisemitism in Imperial Russia, 1772–1917* (Chur, 1993); F. Raphael, *The Necessity of Antisemitism*

(Southampton, 1989); R. Wistrich, *Anti-zionism and Antisemitism in the Contemporary World* (Basingstoke, 1990); Douglas Johnson, *The Dreyfus Affair* (London, 1966); N. Cohn, *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World-Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion* (London, 1967).

53. *Encyclopaedia Britannica,* XXVIII, 989.
54. Isaac Deutscher, *The Non-Jewish Jew and other essays* (London, 1968).
55. J. Wertheimer, *Unwelcome Strangers: East European Jews in Imperial Germany, 1890–1914* (Oxford, 1987); S. E. Aschheim, *Brothers and Strangers: The East European Jews in German and German Jewish consciousness, 1800–1923* (Madison, Wis., 1988).
56. *Hundert Jahre Jahrhundertwende* (Berlin, 1988), 155.
57. Herbertas Readas knygoje: *Art Now* (1933), cituojama knygoje *The Oxford Companion to English Literature,* ed. Margaret Drabble (1985), 658.
58. Žr. J. P. Stern, *A Study of Nietzsche* (Cambridge, 1979); S. Aschheim, *The Nietzsche Legacy in Germany* (Oxford, 1992).
59. Žr. Ben Macintyre, *Forgotten Fatherland: The Search for Elizabeth Nietzsche* (London, 1992).
60. John Carey, *The Intellectuals and the Masses* (London, 1992), 4. Žr. „Extreme Prejudice", *Sunday Times, Books* 1992 m. birželio 28, 8–9.
61. Cituojama pagal Carey, *The Intellectuals and the Masses,* 12.
62. Michael Coren, „And the Inferior Swarms Will Have to Die", *Independent,* 1993 m. sausio 2: reklaminis lapelis jo knygai *The Invisible Man: The Life and Liberties of H. G. Wells* (London, 1993). *Anticipations* nepaminėtas straipsnyje apie Wellsą knygoje *The Oxford Companion to English Literature.*
63. Carey, *The Intellectuals and the Masses,* 21.
64. Žr. J. Miller, *Freud: The Man, His World, and His Influence* (London, 1972).
65. Baudelaire, iš jo soneto „Sąsajos", vertė Vl. Baltuškevičius, knygoje: Š. Bodleras, *Piktybės gėlės* (Kaunas, 1996).
66. Iš Verlaine'o „Chanson d'automne", *Oxford Book of French Verse,* Nr. 345.
67. Rimbaud, iš „Voyelles", ibid., Nr. 362.
68. Max Nordau, *Degeneration* (1892–1893), cituojama pagal R. C. Mowat, *Decline and Renewal: Europe Ancient and Modern* (Oxford, 1991), 12–13.
69. Cituojama pagal Michael Howard, *The Franco-Prussian War: The German Invasion of France, 1870–1* (London, 1962), 208. Von Moltkė tai formulavo kiek kitaip: „Mes įviliojome juos į spąstus"; ibid., 207.
70. Ewa M. Thompson, „Russophilia", žurnale *Chronicles* (1994 m. spalis), 32–35.
71. G. W. Hunto daina miuzikholui, kurią 1878 metais išpopuliarino Jas. MacDermottas; *The Concise Oxford Dictionary of Quotations* (Oxford, 1964), 112.
72. Žr. Michael Howard, *War in European History* (Oxford, 1976), 97–106.
73. Iš knygos: Halford Mackinder, *Democratic Ideas and Reality* (1919), cituojama pagal straipsnį: C. Kruszewski, „The Geographical Pivot of History", *Foreign Affairs* (1954 m. balandis), 2–16; „The Geographical Pivot of History" (1904 m. sausio 25), *Geographical Journal* (1904 m. balandis), 421–444 (repr. London, 1969). Žr. B. B. Bluet, *Halford Mackinder: a biography* (College Station, TX, 1987).
74. H. von Moltke, *Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten* (Berlin, 1892), V, 194.
75. Cituojama pagal Michael Howard, „A Thirty Years" War: Two World Wars in Historical Perspective", *Transactions of the Royal Historical Society,* 6th ser., 3 (1993), 171. Plg. Adolfo Hitlerio žodžius Reichstage 1935 m. gegužės 21: „Kas uždegs karo deglą Europoje, tas nenorės nieko kito, tik chaoso".

76. Joachim Remak, *Sarajevo: The Story of a Political Murder* (London, 1959); L. Popelka, *Heeres-geschichtliches Museum* (Vienna, 1988), 50–51. Du Franso Ferdinando sūnūs, Max'as ir Ernstas von Hohenbergai, nacių suimti 1938 metais mirė Dachau.
77. D. C. Browning (ed.), *Everyman's Dictionary of Quotations and Proverbs* (London, 1951), Nr. 1792; *The Concise Oxford Dictionary of Quotations,* 113; A. and V. Palmer, *Quotations in History: A Dictionary of Historical Quotations* (Hassocs, 1976), 97.
78. Viscount Grey of Fallodon, *Twenty-five Years, 1892–1916* (London, 1925), II, 10, 20.
79. Keith Robbins, *Sir Edward Grey: A Biography of Lord Grey of Fallodon* (London, 1971).
80. Žr. B. Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements, 1800–1914* (Cambridge, 1991), ypač p. 248–275. Rugpjūčio 3-osios caro pareiškime nebuvo minimi Rusijos diplomatiniai įsipareigojimai Serbijai, o tik abstrakčios frazės apie bendrą „tikybą", „kraują", „slavų tautų istorines tradicijas"; ibid., 275.
81. Žr. G. M. Trevelyan, *Grey of Fallodon* (London, 1937).
82. Žr. Sidney Buxton, *Edward Grey: Bird Lover and Fisherman* (London, 1933).
83. Viscount Grey, *Recreation* (London, 1920); paskaita, perskaityta *Harvard Union* būstinėje 1919 m. gruodžio 8 d.
84. Grey, *Twenty-five Years,* I, 121.
85. Iš „Chronicle" knygoje *The Annual Register, 1914* (London, 1915).
86. W. S. Churchill, *World Crisis,* cituojama pagal Trevelyan, *Grey of Fallodon,* 200–204.
87. *Manchester Guardian,* 1914 m. rugpjūčio 4.
88. David Lloyd George, cituojama pagal Trevelyan, *Grey of Fallodon,* 69, 254.
89. Žr. Hermann Lutz, *Lord Grey und der Weltkrieg,* vertimas į anglų kalbą išleistas pavadinimu *Lord Grey and the World War* (London, 1926), ypač 193–194.
90. Grey, *Twenty-five Years,* I, 57.
91. Robbins, *Sir Edward Grey,* 290.
92. Grey, *Twenty-five Years,* II, 10–18.
93. Martin Gilbert, *Winston S. Churchill,* III (1914–1916) (London, 1971), 1914 m. rugpjūčio 3 d.
94. J. Spender and C. Asquith, *The Life of Lord Asquith and Oxford* (London, 1932), II, 93.
95. B. Connell, „Prince Louis of Battenberg", knygoje *Manifest Destiny* (London, 1953), 44–45. **[GOTA]**
96. Gilbert, *Churchill,* III, 1 sk., „A Really Happy Man", 25–26.
97. Ibid.
98. Ibid., 30, 1914 m. rugpjūčio 4 d.
99. Ibid., 31.
100. Lutz, *Lord Grey and the World War,* 156.
101. Žr. K. H. Jarausch, *The Enigmatic Chancellor: Bethmann Hollweg and the Hubris of Imperial Germany* (New Haven, Conn., 1972).
102. Ibid., 70.
103. K. H. Jarausch, „The Illusion of Limited War: Bethmann Hollweg's Calculated Risk, July 1914", *Central European History* (Atlanta), 2 (1969), 48–78.
104. Jarausch, *Enigmatic Chancellor,* 149.
105. 1913 m. lapkričio 15 d., Bethmanno laiškas kronprincui, cituojama pagal Jarauscho „The Illusion of Limited War".
106. 1914 m. liepos 8 d., ibid.
107. Jarausch, *Enigmatic Chancellor,* 149.
108. Kunigaikštis Bernhardas von Bülowas, *Memoirs, III: 1909–1919* (London, 1932), 161 – nedraugiškai nusiteikęs liudytojas.

109. L. Cecil, *Albert Ballin: Business and Politics in Imperial Germany, 1888–1918* (Princeton, NJ, 1967), 122 ir toliau.
110. Von Bülow, *Memoirs,* III, 159–160.
111. *Encyclopaedia Britannica,* 12th edn. (London, 1922), XXX, 453–454.
112. Cituojama pagal Jarauscho „The Illusion of Limited War".
113. Ibid., 54.
114. Ibid., 58.
115. Ibid., 75–76.
116. 1914 m. liepos 27 d., ibid.
117. A. ir V. Palmer, *Quotations in History,* Nr. 1751.
118. Šį teiginį išdėstė Fritzas Fischeris savo veikale *Griff nach der Weltmacht* (1969), vertimas į anglų kalbą išleistas pavadinimu *War of Illusions: Policies from 1911 to 1914* (London, 1972). Lemtingoji liepos 29–30 įvykių seka aprašyta 492–498 puslapiuose.
119. Von Bülow, *Memoirs,* III, 163.
120. Fischer, *War of Illusions,* 511.
121. Palmer, *Quotations in History,* Nr. 1752.
122. Jarausch, „The Illusion of Limited War", p. 71 ir toliau.
123. Pasakymas „popiergalis" tikriausiai atspindi Bethmanno Hollwego požiūrį į Belgijos neutralitetą; tai patvirtino ir tą pačią dieną Reichstage pasakyta jo kalba. Tačiau anksčiausias dokumentinis įrodymas, kad jis tikrai pavartojo tokį pasakymą, atrodo, bus po ketverto dienų parašytas britų ambasadoriaus pranešimas. Nuo tada šis apibūdinimas minimas visuose standartiniuose žinynuose. Seras E. Goschenas serui Edwardui Grey'ui, Londonas, 1914 m. rugpjūčio 8 d., HMSO (oficialių dokumentų leidybos valdyba), *Collected Diplomatic Documents Relating to the Outbreak of the European War* (London, 1915), Nr. 160, p. 111. Vokietijos imperijos kanclerio kalba Vokietijos Reichstage 1914 m. rugpjūčio 4 d., ibid., 436–439; Palmer, *Quotations in History,* 18; *Everyman's Dictionary of Quotations* (London, 1951), Nr. 215.
124. Marcel Proust, *Correspondence,* ed. P. Kolb, III (1914) (Paris, 1985), Nr. 16.
125. *The Letters of Virginia Woolf* (London, 1976), II, Nr. 708.
126. C. Hassall, *Rupert Brooke: A Biography* (London, 1964), 454–455.
127. *The Letters of D. H. Lawrence,* ed. J. T. Boulton (Cambridge, 1981), II, Nr. 851, poniai Cynthia Asquith, 1915 m. sausio 30 d.
128. *The Letters of Thomas Mann, 1889–1955,* ed. R. and C. Winston (London, 1970), I, 69–70, 1914 m. rugpjūčio 7 d. laiškas Heinrichui Mannui.
129. Grafas Carlo Sforza, „Tisza, the Magyar", knygoje *Makers of Modern Europe* (London, 1930), 65.
130. D. A. Prater, *European of Yesterday: A Biography of Stefan Zweig* (Oxford, 1972).
131. Ibid.
132. Žr. Isaac Deutscher, *The Prophet Armed: Trotsky 1879–1921* (Oxford, 1954).
133. Robert Service, *Lenin: A Political Life,* 2nd edn. (Basingstoke, 1991), II, 2 sk. „Storms before the Storm", 34–71.
134. Cituojama pagal A. Solzhenitsyn, *August 1914* (London, 1971), p. 59 ir toliau.
135. F. A. Golder, *Documents of Russian History* (New York, 1927), 3–23; cituojama pagal R. Pipes, *The Russian Revolution, 1899–1919* (London, 1990), 211.
136. R. Rolland, *Journal des années de guerre, 1914–1919,* ed. M. R. Rolland (Paris, 1952).
137. Michael Davie, *The Titanic: the full story of a disaster* (London, 1986); G. J. Marcus, *The Maiden Voyage: a complete and documented history of the Titanic disaster* (London, 1988); A. Rostron, *The Loss of the Titanic* (Westbury, 1991).

138. A. J. P. Taylor, „The Outbreak of the First World War", knygoje *Englishmen and Others* (London, 1956).
139. Tailor, jį cituoja Paul Kennedy, „Profound Forces in History", knygoje: C. J. Wrigley (ed.), *Warfare, Diplomacy and Politics: Essays in Honour of A. J. P. Taylor* (London, 1986), sutrumpintu pavidalu atspausdinta žurnale *History Today,* 36 (1986 m. kovo mėn.), 11.
140. Taylor, „The Outbreak of the First World War": *Struggle for Mastery in Europe* (Oxford, 1954), XXII skyrius.
141. Tailor, jį cituoja Paul Kennedy, „Profound Forces in History" (*History Today*), 12.

XI skyrius

1. Анна Ахматова (1889 — 1966), *Сочинения*, I tomas (Maskva, 1990), p. 131.
2. Žr. Norman Stone, *The Eastern Front* (London, 1975); taip pat A. Clark, *Suicide of the Empires: The Battles on the Eastern Front, 1914—1918* (London, 1971).
3. K. Rosen — Zawadski, „Karta Buduszczej Jewropy", *Studia z dziejów ZSRR I Srodkowej Europy*, 1972. VIII skyrius. 141 — 145, su žemėlapiu.
4. R. Pipes. *The Russian Revolution, 1899—1919* (London, 1990), p. 419.
5. J. and J. Bogle, *A Heart for Europe: The Lives of Emperor Charles and Empress Zita of Austria-Hungary* (Leominster, 1990), 7 ir 8 skyriai.
6. V. I. Leninas. *Raštai*, t. 26 (Vilnius, 1983), p. 209.
7. Žr. 4., p. 553.
8. RAF Casualty Reports (Didžiosios Britanijos Karinių oro pajėgų aukų ataskaitos), 1918 m. rugsėjo 4 — 10 d.. Public Record Office, London — Air, 1/858/204/5/418 (byla paskelbta 1969).
9. Žr. Adolf Juzwenko. Polska a „Biała" Rosja (Wrocław, 1973).
10. Žr. David Footman, *The Civil War in Russia* (London, 1961). Apie demografinę sovietų istorijos statistiką žr. poziciją 35.
11. Žr. R. L. Tokes. *Bela Kun and the Hungarian Soviet Republic, 1918—1919,* (New York, 1967); I. Volges, *Hungary in Revolution, 1918—19: Nine Essays* (Linkoln Nebr., 1971).
12. Žr. Norman Davies, „The Missing Revolutionary War" *Soviet Studies*, 27/2 (1975), p. 178 — 96; taip pat White Eagle, *Red Star: The Polish—Soviet War, 1919—1920* (London, 1972).
13. Lordas D'Abernon. *The Eighteenth Decisive Battle of World History* (London, 1931), p. 8 — 9.
14. Žr. P. B. Kinross. *Ataturk: The Birth of a Nation* (London, 1964); Alan Palmer. *Kemal Ataturk* (London, 1991); M. Llewellyn-Smith, *The Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919—1922* (London, 1973); M. Houspian, *Smyrna 1922: The Destruction of a City* (London, 1972).
15. Žr. Walter Lacqueur (red.), *Fascism: A Reader's Guide* (Berkeley, Calif., 1976) .
16. Žr. Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (London, 1986). Pirmą kartą išleista pavadinimu *The Burden of Our Time, 1951;* taip pat Leonard Shapiro. *Totalitarianism* (London, 1972).
17. Žr. Karl Friedrich. Totalitarianism, „The Unique Character of Totalitarian Society". (Cambridge, Mass., 1954); taip pat C. Friedrich et al. *Totalitarianism ir Perspective: Three Views* (New York, 1969).

18. Viačeslavas Molotovas, 1939 m. lapkričio 6 d. ir Hermanas Göringas, 1933 m. balandžio 9 d.

19. Hugh Seton-Watson knygoje *The Imperialist Revolutionaries* (London, 1961).

20. Denis Mack Smith, „The March on Rome," *Mussolini* (London, 1981); žr. taip pat Adrian Lyttleton, *The Seizure of Power: Fascism in Italy, 1919–1929* (London, 1987).

21. Denis Mack Smith, „The Marach on Rome". Psl. 240 jis apibūdina Musolinį kaip „vieną iš nedaugelio žmonių, kuriuos [Hitleris] tikrai mėgo".

22. Cituoja R. Albrecht-Carrié, *The Unity of Europe: An Historical Survey* (London, 1966). p. 223–224.

23. *Dictionnaire Quillet* (Paris, 1935), I, p. 602.

24. P. Hollander, *Political Pilgrims: Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba, 1928–1978* (New York, 1981); taip pat S. Margulies, *The Pilgrimage to Russia: The Soviet Union and the Treatment of Foreigners, 1924–1937* (Madison, 1965).

25. Michael Holroyd, „Fellow Traveller" (ištrauka iš *George Bernard Shaw: A Biography* (London, 1991). *Sunday Times*, 1991 m. rugsėjo 15 d.

26. Žr. P. Slater, *The Origin and Influence of the Frankfurt School* (London, 1977).

27. Žr. *Europa, Europa: das Jahrhundert der avantgarde in Mittel- und Osteuropa* – paroda Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschlands, Bona, 1994 m. gegužės 27 – spalio 16 d. Rengėjai Ryszardas Stanisławskis ir Christophas Brockhausas; katalogas (Bonn, 1994), 4 tomai.

28. S. O'Faolain, *Constance Markiewicz* (London, 1934); taip pat Anne Haverty, *Constance Markiewicz: An Independent Life* (London, 1988).

29. Sheila Fitzpatrick, *The Russian Revolution, 1917–1932* (Oxford, 1982).

30. Pulk. Robinsas, 1918. Cituoja Isaacas Deutscheris, *The Prophet Armed: Trotsky 1879–1921* (Oxford, 1954); taip pat A. J. P. Taylor, „Trotsky" knygoje *Englishmen ant Others* (London, 1956), p. 135.

31 L. B. Trotsky. *Stalin: An Appraisal of the Man and His Influence* (1941, nauja redakcija – 1968, Londonas).

32. 1936 m. Cituoja Johnas Maynardas knygoje *The Russian Peasant and Other Studies* („The Two Disciplines") (London, 1942).

33. Žr. Alec Nove, *Was Stalin Really Necessary? Some Problems of Soviet Political Economy* (London, 1964); taip pat J. Arch Getty, *The Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered* (Cambridge, 1988).

34. Alexis Tolstoy; cituoja Trockis. *Stalin*, op. cit.

35. Keletą dešimtmečių daug istorikų Stalino aukas skaičiavo šimtais ir tūkstančiais, o kiti, tokie kaip Solženicynas, kalbėjo apie „dešimtis milijonų". Po Sovietų Sąjungos žlugimo buvo įrodyta, kad teisūs pastarieji. Žr. R. Conquest, *The Great Terror: A Re-assessment* (London, 1992); to paties autoriaus pusiau atgailaujančių „revizionistų" apžvalgą: J. Arch Getty and R. T. Manning (red.), *Stalinist Terror: New Perspectives* (Cambridge, 1993), „Times" literatūrinis priedas, 1994 m. vasaris. Tačiau tikslių statistinių duomenų nepateikta niekur. Pavyzdžiui, maždaug 27 mln. „demografinio stygiaus" 1941–1945 metais tyrimuose nacistų nužudyti sovietų piliečiai suplakti į daiktą su tais, kuriuos nužudė pats sovietinis režimas. Nepateikiamas ir joks rimtesnis atskirų SSRS tautų aukų tyrimas. Žr. Norman Davies, „Neither Twenty Million, nor Russians, nor War Deaths," *Independent*, 1987 m. gruodžio 29 d.; taip pat M. Ellman, „On Sources: A Note", *Soviet Studies* 44/5 (1992), p. 913–915.

36. Knygoje *Englishmen and Others* cituoja A. J. P. Tayloras, „Hitler's Seizure of Power", p. 139–153.

37. Alan Bullock, *Hitler: A Study in Tyranny* (London, 1964), p. 773.
38. Ian Kershaw, *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*, 2 red (London, 1989), p. 42–60. Žr. taip pat Tim Mason, „The Primacy of Politics: Politics and Economics in National Socialist Germany", knygoje H. A. Turner [red.], *Nazism and The Third Reich* (New York, 1972), p. 175–200.
39. Adolf Hitler, *Mein Kampf* (London, 1969), 11 sk.
40. Ibid., p. 260.
41. Ibid., p. 587.
42. Ibid., p. 598.
43. Ibid.
44. Cituoja pagal D. Thompson, *Europe since Napoleon* (London, 1966), p. 727.
45. George Watson, „Hitler's Marxism", knygoje *The Idea of Liberalism: Studies for a New Map of Politics* (London, 1985), p. 110–125.
46. Žr. R. Grunberger, *A Social History of the Third Reich* (London, 1971); taip pat T. Childers, *The Nazi Voter: The Social Foundations of Fascism in Germany* (London, 1983).
47. Žr. Kershaw, *The Nazi Dictatorship*, p. 18–41.
48. Plg. Celia Heller, *On the Edge of Destruction* (New York, 1977) su L. Dobroszyckiu and B. Kirschenblatt-Gimblettu (red.), *Image Before my Eyes: A Photographic History of Jewish Life in Poland, 1864–1939* (New York, 1977–1978). Šis laikotarpis gražiai aprašytas Lewiso Namiero, „The Jews in the Modern World" leidinyje *In the Margin of History* (London, 1940).
49. Iš Lewis Namier, „Yugoslavia" leidinyje *Facing East* (London, 1947), p. 66–82, – Rebecca'os West nuostabios kelionių knygos *Black Lamb and Grey Falcon* (Londonas, 1942) recenzija.
50. Arthur Koestler, *Spanish Testament* (London, 1937); žr. taip pat jo *Darkness at Noon* (London, 1968).
51. Žr. D. W. Pike, *In the Service of Stalin: The Spanish Communists in Exile, 1939–1945* (Oxford, 1993).
52. Hugh Thomas spėja, kad žuvo 500 000, iš jų 200 000 mūšiuose, o 250 000 – dėl politinių represijų; *The Spanish Civil War*, III leidimas (London, 1977), p. 270, 925–927.
53. Vengrijos užsienio reikalų ministras Geza Jeszenszky, „The Lessons of Appeasement: Central Europe between NATO and Russia". Paskaita, skaityta Londono universitete 1993 metų gruodžio 6 d.
54. Keith Feiling, *A Life of Neville Chamberlain* (London, 1946), p. 367.
55. Žr. M. Gilbert, *Winston Spencer Churchill, 1922–1939* (London, 1976), 41–48 sk., „The Worst of Both Worlds ir A Defeat without a War".
56. Pagal H. C. Hillman, *The Comparative Strength of the Great Powers* (London, 1939). Žr. taip pat Paul Kennedy, „The Politics of Appeasement" leidinyje *The Realities behind Diplomacy: Background Influences on British External Policy*, 1865–1980 (London, 1985).
57. Protingą diskusiją šiuo neišvengiamai spekuliatyviu klausimu žr. Ernst Topitsch, *Stalin's War: A Radical New Theory of the Origins of the Second World War* (London, 1987).
58. Ši klaidinga informacija panaudota ne viename Vakarų vadovėlyje, pvz., M. R. L. Isaac, *A History of Europe, 1870–1950* (London, 1960), p. 214. Čia lenkai apibūdinami kaip „Vokietijai labai reikalingi sąjungininkai".
59. Žr. Norman Davies, *Heart of Europe: A Short History of Poland* (Oxford, 1984), „The Military Tradition", p. 239–243.

60. Cituojama pagal Bullock, *Hitler*, p. 527.
61. Baltijos valstybių užgrobimo byla. JAV kongreso Ch. J. Kersteno komiteto dokumentai. 1953–1954 metai – „Du Ka" (Vilnius, 1977), p. 408–409.
62. Ribentropo, Molotovo ir Stalino pokalbio 1939 metų rugpjūčio 23–24 d. memorandumas, *Nazi–Soviet Relations*, p. 74.
63. JAV vyriausiasis kaltintojas, *Nazi Conspiracy and Aggression* (Washington, 1948), VI, p. 390–392. Cituojami paties Naujokso parodymai Niurnbergo teisme.
64. Naujausią enciklopedinę informaciją apie II pasaulinį karą žr. Ian Dear ir M. R. D. Foot et al. (red.), *The Oxford Companion to the Second World War* (1995).
65. Alvin D. Coox, *Nomon-han: Japan against Russia, 1939* (Standford, Calif., 1985).
66. Žr. A. Read ir D. Fisher, *The Deadly Embrace: Hitler, Stalin and the Nazi–Soviet Pact, 1939–1941* (London, 1988).
67. 1941 m. birželio 16 d. *The Goebbels Diaries*, red. F. Tayloras (London, 1982), p. 414.
68. Žr. Viktoras Suvorovas, *Ledlaužis: Kas pradėjo Antrąjį pasaulinį karą?* (Vilnius, 1995), vertė K. Kalniuvienė ir kiti.
69. R. C. Raack, „Stalin's Plans for World War Two", *Journal of Contemporary History*, 26 (1991), p. 215–227.
70. *Goebbels Diaries*, p. 16.
71. J. Wnuk, *Losy dzieci polskich w okresie okupacji hitlerowskiej* (Warszawa, 1980); žr. taip pat C. Henry ir M. Hillel, *Au nom de la race* (Paris, 1974); Richard Lukas, *Did the Children Cry? Hitler's War against Jewish and Polish Children, 1939–1945.* (New York, 1994).
72. Jan T. Gross, *Polish Society under German Occupation, 1939–1944* (Princeton, NJ, 1979); Richard Lukas, *The Forgotten Holocaust: The Poles under German Occupation* (Lexington, Ky., 1986); taip pat M. Broszat, *Nazionalsozialistische Polenpolitik, 1939–1945* (Frankfurt, 1965). Apie nacių įsteigtus getus okupuotoje Lenkijoje žr. L. Wells, *The Janowska Road* (London, 1966); L. Dobroszycki (red.), *The Chronicle of the Łódź Ghetto* (New Haven, Konn, 1984); A. Lewin, *A Cup of Tears: A Diary of the Warsaw Ghetto* (Oxford, 1988); A. Tory, *Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary* (New York, 1990).
73. Norman Davies ir Antony Polonsky, *The Jews in Eastern Poland and the Soviet Union, 1939–1945* (London, 1991). Žr. taip pat. J. T. Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Byelorussia* (Princeton, NJ, 1988); Keith Sword, *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces, 1939–1941* (Basingstoke, 1991).; Irena ir J. T. Gross, *War Through Children's Eyes: The Soviet Occupation of Poland and the Deportations, 1939–1941* (Stenford, Calif., 1981); Zoe Zajdlerowa, *The Dark Side of the Moon* (įžanginis žodis – T. S. Eliot'o) (London, 1946).
74. 1939 m. rugsėjo 30 d. Žr. Ewa M. Thompson, *Nationalist Propaganda in the Soviet Russian Press, 1939–1941.* „Slavic Review", 50/2 (1991), p. 385–399.
75. J. Garliński. *Intercept: The Enigma War* (London, 1979); taip pat. R. Wojtak, *The origins of the Ultra-secret Code in Poland, 1937–1938.* „Polish Review", 23/3 (1978).
76. Žr. V. Suvorovas, *Ledlaužis*; op. cit. Pvz., didelė dalis Sovietų karinių oro pajėgų buvo išdėstytos lengvai pažeidžiamose priešakinėse pozicijose.
77. Alan Bullock, paskaita „Hitleris ir Holokaustas", Londono universitetas, 1993 m. liepos 14 d.
78. Goeringas Heydrichui, 1941 07 31. Tekstas iš R. Hilberg, *The Destruction of European Jews* (London, 1961), p. 262.
79. Anne Frank, *Dienoraštis* (Vilnius, 1997), vertė Audra Kairienė.

80. R. Hilberg et al. (red.). *The Diary of Adama Czerniakow, 1939–42* (New York, 1979).
81. Pagal Rudolfo Hoesso *Commandant of Auschwitz: The Autobiography of Rudolf Hoess* (London, 1959), p. 144–157.
82. Tarp iškiliausių kūrinių – Primo Levi, *If This Is a Man* (1956), *The Truce* (1956), *If Not Now, When?;* Jerzy Kosiński, *The Painted Bird* (1966), *The Devil Tree* (1973); Leon Uris, *Mila 18* (1961), QB VII (1971).
83. Žr. Hanna Kral, *Shielding the Flame* (New York, 1986); Normano Davieso recenzija, *New York Review of Books*, 1986 m. lapkričio 20 d.; taip pat „Poles and Jews: An Exchange", ibid, 1987 m. balandžio 9 d.
84. Isaak Shahak, „The Life of Death: An Exchange", *New York Review of Books*, 1987 m. sausio 29 d.
85. Žr. M. Edelman, *The Ghetto Fights* (New York, 1946); Y. Zuckerman, *A Surplus of Memory: A Chronicle of the Warsaw Ghetto Rising*. (New York, 1993).
86. Czesław Miłosz, *Rinktiniai eilėraščiai. Poezje Wybrane*, „Baltos lankos", 1997, vertė Tomas Venclova, p. 32–37.
87. Jan Błoński iš Krokuvos Jogailos universiteto, „Vargšai lenkai žiūri į getą". Straipsnis iš *Tygodnik Powszechny*, Krakow, 1987 m. sausio 11 d.
88. Irene Tomaszewski ir T. Werbowski, *Żegota: the rescue of Jews in wartime Poland* (Montreal, 1994); T. Prekerowa,. *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie, 1942–45* (Warszawa, 1983); W. Bartoszewski ir Z. Lewin (red.), *Righteous among Nations: How Poles Helped the Jews, 1939–45* (London, 1959); taip pat K. Iranek-Osmecki, *He Who Saves One Life* (New York, 1971).
89. Žr. Bruno Szatyn, *A Private War: Surviving in Poland on False Papers, 1941–45* (Detroit, 1985); N. Tec., *When Light Pierced the Darkness: Christian Rescue of Jews in Nazi-occupied Poland* (New York, 1985); Thomas Keneally, *Schindler's Ark* (London, 1982); taip pat tikra Solomono Perelio gyvenimo istorija, pavaizduota Agnieszkos Holland filme „Europa, Europa" (1990).
90. Žr. Istvan Deak, „Who saved Jews? An Exchange", *New York Review of Books*, 1991 m. balandžio 25 d., p. 60–62. Tęsinys diskusijos, prasidėjusios nuo Deak'o „The Incomprehensible Holocaust", ibid., 1985 m. rugsėjo 28 d.
91. S. Friedlander, *Pius XII and the Third Reich* (London, 1966); J. D. Holmes, *Pius XII, Hitler and the Jews* (London, 1982); taip pat R. G. Weisbord, *The Chief Rabbi, the Pope, and the Holocaust* (London, 1992).
92. Didelį – 5,957 milijonų – skaičių pateikia Jakubas Lestchinsky's, mažą (5,1 mln.) – Raulis Hilbergas leidinyje *The Destruction of the European Jews* (New York, 1985), p. 767, 670. Detaliame *Encyclopaedia of the Holocaust* [red. I. Gutman (New York, 1990)], priede (IV, p. 1797–1802) kaip minimumas nurodoma 5,596 mln., kaip maksimumas – 5,86 mln. Vidurkis būtų 5,728 mln. Tikslaus skaičiaus negali būti, bet skirtingi istorikai, naudodami panašius metodus, priėjo prie panašių išvadų. (Žr. III priedą, p. 101).
93. Dabar manoma, kad iš viso per karą SSRS žuvo 26–27 mln. žmonių. Žr. S. Maksudov, *Losses Suffered by the Population of the USSR, 1918–58* leidinyje R. Medvedyev (red.), *The Samizdat Register II* (London, 1981). Atrodo, kad skaičiai, didesni už 27 mln., kurie pasirodė dešimtajame dešimtmetyje, atspindi ne žuvusius karo metais, bet demografinius nuostolius, įskaitant ir negimusius pokario kartų kūdikius. Tačiau išskaidyti šiuos skaičius itin sunku. Logiškai mąstant, daugiausia civilių gyventojų karo metais turėjo žūti regionuose, kur buvo didžiausia nacių ir sovietų priešpriešа, t.y. Ukrainoje, Baltarusijoje ir rytų Lenkijoje (žr. 35 nuorodą). Taip pat reikia būti labai atsargiems

apibrėžiant teritoriją, chronologiją ir mirties priežastis. Žr. M. Ellmann, S. Maksudov, „Soviet deaths in the Great Patriotic war: a note", *Europe–Asia Studies*, t. 46, nr. 4 (1994), p. 671–680.

94. Jean Paul II, *Maximilien Kolbe: Patron de notre sicle difficile* (Paris, 1982); W. Herbstrath ir B. Bonowitz, *Edith Stein: A Biography* (London, 1985); W. T. Bartoszewski, *The Convent at Auschwitz* (London, 1990).

95. Žr. Józef Garliński, *Fighting Auschwitz: The Resistance Movement in the Concentration Camp* (London, 1970); taip pat M. R. D. Foot, *Six Faces of Courage* (London, 1978), p. 105–119. Piłeckis buvo nužudytas komunistų Saugumo tarnybos 1948 m. gegužės 25 d. Jo paties pasakojimas, slėptas penkiasdešimt metų, buvo išleistas pavadinimu *Raport Witolda*, red. A. Cyra (Warszawa, 1991). Lenkijos komunistinė propaganda klaidingai teigė, esą pasipriešinimui Aušvice vadovavęs J. Cyrankiewiczius, pokario ministras pirmininkas.

96. Jan Karski, „The Tragedy of Szmul Zygelbojm", *Poland*, 1987 m. gegužė, p. 43–50; ištraukos iš *Story of a Secret State* (Boston, 1944); žr. taip pat David Engel, *In the Shadow of Auschwitz: The Polish Government in Exile in London and the Jews, 1939–42* (London, 1987).

97. Žr. D. S. Wyman, *The Abandonment of the Jews: America and the Holocaust, 1941–45* (New York, 1984); taip pat R. Bolchover, *British Jewry and the Holocaust* (Cambridge, 1993).

98. M. Gilbert, *Auschwitz and the Allies* (London, 1981).

99. Lucy S. Dawidowicz, „Valdant nacionalsocialistams žydų likimas buvo unikalus"; „The Jews: A Special Case", leidinyje *The Holocaust and the Historians* (Cambridge, Mass., 1981). Pagrindinis diskusijų apie Holokaustą klausimas – ne tiek pats istorinis įvykis, kiek motyvai tų, kurie priešinasi bet kokiam lyginimui. Pvz., pasak sero Isaiaho Berlino, „Jei nagrinėjamas reiškinio unikalumas <...>, nereikia daryti skubotos išvados, kad jis unikalus, kol nepalyginome jo su kitais, kažkuo į jį panašiais, įvykiais. Kaip tik tai daroma su Holokaustu <...> Motyvai čia – akivaizdžiai politiniai. Leidinyje G. Thomas (red.), *The Unresolved Past: a Debate in German History* (London, 1990), p. 18–19.

100. Roza Liuksemburg apie antisemitizmą šimtmečio pradžioje: „Ko jūs lendat su savo ypatingais žydiškais vargais? Man lygiai taip pat gaila vargšų indėnų, žuvusių prie Putumajo". Cituojama iš Dawidowicz, *The Jews: A Special Case.*

101. Žr. I. Abrahamson (red.), *Against Silence: The Voice and Vision of Elie Wiesel* (New York, 1985).

102. Lucy Dawidowicz, *The War Against the Jews, 1933–45* (London, 1975).

103. R. Hilberg, *The Destruction of European Jews.*

104. Yehudah Bauer, *The Holocaust in Historical Perspective* (London, 1978). Ši eilutė išplėsta Raul Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1939–1945* (London, 1992).

105. Martin Gilbert, *The Holocaust: The Jewish Tragedy* (London, 1986).

106. L. Dawidowicz, „The Curious Case of Marek Edelman", *Commentary* (New York), 83/3 (1987 m. kovas), p. 66–69. Žr. M. Edelman, *The Ghetto Fights* (New York, 1946), – nesionistišką paskutinio gyvo Varšuvos geto sukilimo vadovo požiūrį.

107. Arnold J. Meyer, *Why Did the Heavens Not Darken? The „Final Solution" in History* (London, 1988).

108. Lukas, *The Forgotten Holocaust.* Taip pat R. C. Lukas (red.), *Out of the Inferno: Poles Remember the Holocaust* (Lexington, Ky., 1989).

109. Arthur R. Butz, *The Hoax of the Twentieth Century* (Richmond, Va., 1976); taip pat P. Rassinier, *The Holocaust Story and the Lies of Ulysses* (Kosta Mesa, Calif., 1978); žr. taip pat Noam Chomsky, „All Denials of Free Speech Undercut a Democratic Society", *Journal of Historical Review*, 7/1 (1986), p. 123–127, taip pat jo „Thought Control in the USA", *Index on Censorship*, 7 (1986), p. 2–23 ir vėlesnę korespondenciją.
110. Paul Findley (red.), *They Dare to Speak Out: People and Institutions Confront Israel's Lobby* (Westport, Conn., 1985).
111. C. Lanzmann, *Shoah: An Oral History of the Holocaust (The Complete Text of Film)* (New York, 1985); tarp daugybės recenzijų – T. Garton Ash, „The Life of Death", *New York Review of Books*, 1985 m. gruodžio 19 d.; J. Karski, „Shoah (Zaglada)", *Kultura*, 1985 m. lapkritis, p. 121–124.; J. Turowicz, „Shoah w polskich oczach", *Tygodnik powszechny*. Krakow, 1985 m. lapkričio 10 d.; P. Coates. A Ghetto in Babel. „Encounter", 49/1 (1987); ir rinktinė *Polish Americans Reflect on Shoah* (Chicago, 1986).
112. Rafal Scharf, „In Anger and in Sorrow", *Polin: A Journal of Polish–Jewish Studies*, 1 (1986), p. 270.
113. Władyslaw Anders. *An Army in Exile: The story of the Polish Second Corps* (London, 1947).
114. „Declaration of Principles known as the Atlantic Charter, made public 14 August 1941"; J. A. S. Grenville, *The Major International Treaties, 1914–73: A History and Guide with Texts* (London, 1974), p. 198–199.
115. 1945 m. birželio 18–21 d. *Trial of the Organisers, Leaders, and Members of the Polish Diversionist Organisation, Moscow* (London, 1945). Žr. Z. Stypułkowski, *Invitation to Moscow* (New York, 1962).
116. Gilbert, *Churchill*, VII: 1941–1945 (London, 1986), p. 991–993.
117. A. Solzhenitsyn, *Prussian Nights: A Narrative Poem* (London, 1977).
118. S. E. Ambrose, *Pegasus Bridge: 6 June 1944* (London, 1984). Vidurnaktį iš birželio 5 į 6 Pegaso tiltą saugojo du lenkų naujokai; pasak raporto, vienas jų – eilinis Vernas Bonikas – palikęs postą nuėjo į Benuvilio viešnamį. „Jaučio ir elnių" kavinę kitą dieną išvadavo lordo Lovato desantininkai, kurių priekyje žengė dūdmaišininkas.
119. Peter Hoffmann, *The History of German Resistance, 1933–1945* (London, 1988); žr. taip pat T. Prittie, *Germans Against Hitler* (London, 1964); F. R. Nicosia (red.), *Germans against Nazism* (New York, 1990); D. C. Large, *Contending with Hitler: Varieties of German Resistance* (Cambridge, 1991).
120. Albertui Špėrui, 1945 m. kovo 19 d.; Bullock. *Hitler*, p. 774.
121. Ibid., p. 794–795.
122. Wisława Szymborska. *Poezje wybrane. Poezijos rinktinė*, „Baltos lankos" (Vilnius, 1998), vertė Tomas Venclova.

Niurnbergas, 1945 metų spalio 19 d.

123. Ankstesnis lenkiškas šio poskyrio variantas buvo paskelbtas *Gazeta Wyborcza*, Varšuva, 1993 m. balandžio 3–4 d. puikiu pavadinimu „Prawda ujawniona, i prawda ukryta" („Atskleista ir nuslėpta tiesa").
124. Airey Neave, *Nuremberg: Personal Record* (London, 1978), p. 73–85. Autorius žuvo 1979 m. nuo airių teroristų bombos, susprogdintos Bendruomenių rūmų automobilių stovėjimo aikštelėje.
125. Ibid., p. 26.
126. L. D. Egbert (red.), *The Trial of German major War Criminals: Documents and Proceedings* (Nuremberg, 1947–1949), I–XIII tomai.

127. International Military Tribunal, Nuremberg. *Speeches of the Chief Prosecutors* (London, 1946).
128. *Manchester Guardian*, 1946 m. kovo 23 d., *The Times*, 1946 m. gegužės 8 d.
129. Cituojama iš Airey Neave, *Nuremberg* <...>, p. 331.
130. M. Bloch, *Ribbentrop* (London, 1992), p. 454.
131. A. ir J. Tusa, *The Nurenberg Trial* (London, 1983), p. 472.
132. Žr. R. K. Woetzel, *The Nuremberg Trials in International Law* (New York, 1962).
133. Žr. R. A. Kirk, *The Political Principles of R. A. Taft* (New York, 1967).
134. H. K. Thompson ir H. Strutz (red.), *Doenitz at Nuremberg: A Reappraisal* (Torrance, Calif., 1983).
135. Airey Neave, *Nuremberg* <...>, p. 26.
136. Lewis Namier, *Manchester Guardian*, 1945 m. spalio 19 d.
137. Ibid. Pasak amerikiečių vertėjo, Vyšinskis iš tikrųjų pasakęs: „Siūlau tostą už ginamuosius. Tegul jų takas veda iš teismo pastato į kapus"; Telford Taylor, *Anatomy of the Nuremberg trials: A Personal Memoir* (London, 1993), p. 211.

XII skyrius

1. Mėgstama Jono Pauliaus II metafora. Žr. pvz. jo apštališkąjį laišką *Euntes in mundum* (1988), skirtą Kijevo Rusios tūkstantmečiui.
2. Žr. Keith Sword et al, *The Formation of the Polish Community in great Britain, 1939–50* (London, 1989).
3. Nikolai Tolstoy, *Victims of Yalta* (London, 1977).
4. James Bacque, *Other Losses: An Investigation into the Mass Deaths of German prisoners...* (New York, 1989). Šį teiginį atkakliai gina G. Bischoff ir S. Ambrose (red.), *Eisenhower and the German POW's: Facts Against Falsehood* (Baton Rouge, La., 1993). Recenzuota *History*, 79/255 (1994), p. 186.
5. Krystyna Kerster, „The Transfer of the German Population from Poland, 1945–1947", *Acta Poloniae Historica*, 10 (1964), p. 27–47; Alfred M. De Zayas, *Nemesis at Potsdam: The Anglo–Americans and the Expulsion of the Germans* (London, 1979) ir *The German Expellees: Victims in War and Peace* (London, 1993); John Sack. *An Eye for an Eye: The Untold Story of Jewish revenge on Germans* (New York, 1993).
6. Žr. Kazimierz Moczarski, *Rozmowy z katem*, 1974.
7. Arthur Bliss Lane, *I Saw Poland Betrayed* (New York, 1947); Stanisław Mikołayczyk, *The Rape of Poland: The Pattern of Soviet Domination* (London, 1949); Jan Ciechanowski, *Defeat in Victory* (London, 1968). Apie Kelcų pogromą žr. T. Wiącek, *Kulisy i tajemnice pogromu kieleckiego* 1946 r. (Krakow, 1992).
8. George Kennan („Pono X" pseudonimu), *Foreign Affairs*, 1947 m. liepa.
9. Gilbert, *Churchill*, VIII, p. 200.
10. Ibid.
11. *Times*, 1947 m. kovo 6 d.
12. 9. Gilbert, *Churchill*, VIII, p. 265–267.
13. Ibid., p. 267.
14. Ibid., p. 355. Hagos kongreso kalbas žr. Anthony Sampson, *The New Europeans: A Guide to the Workings, Institutions, and Character of Contemporary Western Europe* (London, 1968), p. 4–5.

15. Neal Ascherson, „The Special Relationship that will Survive all Tiffs", *Independent on Sunday*, 1993 m. vasario 21 d.
16. K. D. Bracher, *The German Dictatorship* (Harmondsworth, 1970).
17. Anthony Sampson, *The Essential Anatomy of Britain: Democracy in Crisis* (London, 1992).
18. Pagal Walter Laqueur, *Europe since Hitler* (London, 1967), p. 194.
19. Dr Otto von Habsburg, *The Economist,* paskaita Charlesui Stransky'ui atminti, Londonas, 1993 m. rugsėjo 20 d.
20. Strobe Talbot (red.), *Khrushchev Remembers* (Boston, 1974), p. 284.
21. Žr. W. Laqueur, *Europe since Hitler*, „The Soviet Economy". p. 231 ir toliau.
22. Cituojama iš Geoffrey Hosking, *A History of the Soviet Union* (London, 1985), p. 405.
23. Irina Ratushinskaya, *Grey Is the Colour of Hope* (London, 1989).
24. Michael Bourdeaux, *The Role of Religions in the Fall of Soviet Communism* (London, 1992).
25. Adam Ważyk, „Poemat dla dorosłych", *Nowa Kultura* (Warszawa), 1955 m. rugpjūčio 21 d.
26. Apie Prahos pavasarį žr. H. Gordon Skilling, *Czechoslovakia's Interrupted Revolution* (Princeton, NJ, 1976).
27. Pulk. Ryszardas Kuklińskis. Rašo *Washington Post*, 1992 m. rugsėjo 27 d.; *Gazeta Wyborcza*, 1992 m. rugsėjo 28 d.
28. Pasak buvusio Čekoslovakijos Politbiuro nario Karelo Kaplano, *Panorama*, 1977 m. gegužė. Žr. „Stalin's Secret Council of War", *The Times*, 1977 m. gegužės 6 d.; taip pat „Secrets from the Prague Spring", *Time*, 1977 m. gegužės 9 d.
29. George Ball, „JFK's Big Moment", *New York Review of Books*, 1992 m. vasario 13 d.
30. L. Kołakowski, „Tezy o nadzieji i o beznadziejności", *Kultura* (Paris), 1971 m. birželis.
31. Jacques Rupnik, *The Other Europe* (London, 1988).
32. *The Treaty on European Union: including the protocols and final act with declarations, Maastricht 7 February 1992* (London, 1992).
33. Slavenka Drakulic, *How We Survived Communism and Almost Laughed* (London, 1992); Janine Wedel, *The Private Poland* (New York, 1986).
34. Stanisławas Lemas leidinyje *Breathing Under Water;* red. Stanisławas Barańczakas. (Cambridge, Mass., 1992), p. 1–6.
35. Timothy Garton Ash, *We the People: The Revolutions of „89 witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*. (Cambridge, 1990), p. 78. Žr. taip pat David Selbourne, *The Death of the Dark Hero: Eastern Europe, 1987–1990* (London, 1990).
36. Štirijos gubernatoriui; citavo von Habsburgas paskaitoje Charlesui Stransky'ui atminti.
37. Timothy Garton Ash, *In Europe's Name: Germany and the Divided Continent* (London, 1993), p. 385.
38. Žr. E. ir J. Winiecki, *The Structural Legacy of the Soviet-type Economies* (London, 1992).
39. Arpad Goncz, cituoja Garton Ash, op. cit., p. 60.
40. Conor Cruise O'Brien, „A Grave marked Maastricht", *The Times*, 1992 m. balandžio 30 d.
41. Gyorgi Konrad, leidinyje *Antipolitics* (London, 1982).
42. Francis Fukuyama, „The End of History?" leidinyje *The National Interest*, 1989; taip pat „The End of History Is Still Nigh", *Independent*, 1992 m. kovo 3 d.

43. Zbigniewas Brzezińskis, kalbėdamas Bolonijoje 1992 m. vasarį; žr. J. Moskwa, „Brzeziński o trzech Europach", *Nowy świat*, 1992 m. kovo 3 d.
44. Prof. Kenas Jowittas (Berklio universitetas) per Tarptautinio saugumo konferenciją Jeilio universitete, 1992 m. balandžio 2–4 d.

1992 metų vasario 14 diena, Samertaunas

45. *Independent*, 1992 m. vasario 14 d.; *Guardian*, 1992 m. vasario 14 d.; *El Pais*, 1992 m. vasario 13 d.; *Le Monde*, 1992 m. vasario 13 d.; *Süddeutsche Zeitung*, 1992 m. vasario 13 d.; *Gazeta Wyborcza*, 1992 m. vasario 12 d.; *The Oxford Times*, 1992 m. vasario 14 d.
46. *Corriere della Sera*, 1992 m. vasario 13 d.
47. *Daily Mail*, 1992 m. vasario 13 d.
48. *Le Monde*, 1992 m. vasario 14 d.
49. *European*, 1992 m. vasario 13–19 d.
50. *The Times*, 1992 m. vasario 14 d.
51. Alan Hamilton, „Scots Recall an Ancient Act of Treachery", *The Times*, 1992 m. vasario 14 d., p. 16.; Reiner Luyken, „Schotten, erhebt euch! Reisst der Nationalismus nun auch Grossbritannien in Stücke?" *Die Zeit*, 1992 m. vasario 7 d.
52. *Polska tak, ale jaka?* (Lenkija – taip, bet kokia?) – posakis, dažnai kartojamas dar nuo XIX amžiaus, kai Lenkija buvo sunaikinta. Dabar eilė Rusijai.
53. Aš, amžinas nejudančios žydrynės klajūnas/ ilgiuosi Europos su senoviniais pylimais. Iš Arthuro Rimbaud „Le Bateau ivre". Rinkinyje *Poésies: Une saison en enfer; Illuminations* (Paris, 1973), p. 97.

KAPSULIŲ LITERATŪROS SĄRAŠAS

I skyrius

UKRAINA **1.** Taras Ševčenko, *Zapovit,* į lietuvių k. išvertė A. Venclova, knygoje *Ševčenka T. ir kt. – Eilėraščiai. Poemos. Drama* (Vilnius, 1988). **2.** D. Doroshenko, *A Survey of Ukrainian History* (Winnipeg, 2nd edn. 1975); R. Szporluk, *Ukraine, a brief history* (Detroit, 1982); R. Magocsi, *Ukraine: a historical atlas* (Toronto, 1985); O. Subtelny, *Ukraine: a history* (Toronto, 1988).

ALPĖS **1.** L. Pauli, *The Alps: Archaeology and Early History* (London, 1980). **2.** R. Blanchard, *Les Alpes et leur destin* (Paris, 1958); taip pat P. P. Viazzo, *Upland Communities: Environment, Population and Social Structure in the Alps since the Sixteenth Century* (Cambridge, 1989).

SEN GOTARDAS **1.** Ian Robertson, *Switzerland,* Blue Guide (London, 1989), 230, 304–305. **2.** Paminklas Suvorovui. Autorius ten lankėsi asmeniškai.

ZUNDAS **1.** C. E. Hill, *Danish Sound Dues and Command of the Baltic* (Durham, NC, 1926).

FARERAI **1.** L. K. Schei ir G. Moberg, *The Faroe Islands* (London, 1991), 5 sk., „Political Awakening".

DANUVIUS **1.** Žr. C. Magris, *Danube: a sentimental journey from the source to the sea* (London, 1989). **2.** Dimitrie Radu, *Pasarile din Delta Dunarii* (Bucharest, 1979). **3.** Žr. A. Demangeon, L. Febvre, *Le Rhin: problèmes d'histoire et d'économie* (Paris, 1935).

VENDANGE **1.** Žr. E. Le Roy Ladurie, *Histoire du climat depuis l'an mille* (Paris, 1967); H. Lamb, *Climate, History and the Modern World* (London, 1982); taip pat Sir Crispin Tickell, „Climate and History", Radcliffe Lecture (Oxford, 1994). **2.** Le Roy Ladurie, *Times of Feast, Times of Famine,* 2 sk. **3.** Ibid. 3 sk., „Problems of the Little Ice Age".

C 14 **1.** H. Y. Göksu *et al.* (eds.), *Scientific Dating Methods* (Luxembourg, 1991); taip pat S. Bowman, *Radiocarbon Dating* (London, 1990). **2.** A. Gob, *Chronologie du mesolithique en Europe* (Liège, 1990), Nr. 0217, 2279 ir 1816. **3.** L. Picknett, C. Prince, *The Turin Shroud: the shocking truth revealed* (London, 1994); R. Hoare, *The Turin Shroud is genuine: the irrefutable evidence* (London, 1994).

RANKIOTOJAI-MEDŽIOTOJAI **1.** Clive Gamble, „Hunter-gatherers and the origin of states" knygoje J. A. Hall (ed.), *States in History* (Oxford, 1968); žr. taip pat R. B. Lee, I. De Vore (eds.), *Man the Hunter* (Chicago, 1968).

LAUSSEL **1.** Monica Sjoo ir Barbara Mor, *The Great Cosmic Mother: Rediscovering the Religion of the Earth* (San Francisco, 1987), 84. Apie Akmens amžiaus religijas žr. G. Rachel Levy, *The Gate of Horn* (London, 1948). **2.** R. Graves, *White Goddess: a Historical Grammar of Poetic Myth* ((London, 1966); taip pat *The Greek Myths* (London, 1955), 2 tomai. **3.** Neal Ascherson, *Black Sea* (1995), 111–117. **4.** W. I. Thompson, *The Time Falling Bodies Take*

to Light: Mythologies, Sexuality and the Origins of Culture (New York, 1981), 102; cituoja Sjoo ir Mor, op. cit. 79. **5.** Žr. Riane Eisler, *The Chalice and the Blade: Our History, Our Future* (New York, 1988).

TAMUZAS **1.** M. Lambeth, *Discovering Corn Dollies* (Aylesbury, 1987). Žr. taip pat „Demeter and Proserpine" ir „Lityerses: The Death of the Corn-Spirit", knygoje James Frazer, *The Golden Bough* (London, 1890), 3 sk., 8,9 posk. **2.** Žr. D. Harris and G. C. Hillman, *Foraging and Farming: The Evolutios of Plant Exploitation* (London, 1988); M. N. Cohen, *The Food Crisis in Prehistory: Overpopulation and the Origins of Agriculture* (New Haven, Conn., 1977); P. J. Ucko and G. V. Dimbleby, *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals* (London, 1969). **3.** J. Percival, *The Wheat Plant* (London, 1921).

VINO **1.** J.-F. Gautier, *Histoire du Vin* (Paris, 1992). Žr. taip pat H. Warner Allen, *A History of Wine* (London, 1961). **2.** Gautier, op. cit. p. 99. **3.** Hugh Johnson, *World Atlas of Wine* (London, 1971), p. 191.

ĠGANTIJA **1.** J. D. Evans, *Prehistoric Antiquities of the Maltese Islands* (London, 1971). **2.** B. Blouet, *The Story of Malta,* 3rd edn. (London, 1981).

DASA **1.** John D. Barrow, *Pi in the Sky: Counting, Thinking, and Being* (Oxford, 1992), 60–63. **2.** C. Kephart, *Sanskrit: its origin, composition and diffusion* (Strasburg, VA, 1949); taip pat K. Srinivasachari, *Learn Sanskrit in Thirty Days* (Madras, 1987). **3.** Žr. G. Flegg, *Numbers: Their History and Meaning* (London, 1983); A. Lillo, *The Ancient Greek Numeral System* (Bonn, 1990).

SALIKORNIJA **1.** Jane Renfrew, *Food and Cooking in Prehistoric Britain: History and Recipes* (London, 1985), 35, pagal R. Philips, *Wild Food* (London, 1983). **2.** Ibid. 36, pagal ponią Beeton. **3.** Ibid. 38, pagal M. B. Stout, *The Shetland Cookery Book* (Lerwick, 1968).

THRONOS **1.** Žr. A. C. Mandel, „ The Seated Man: Homo Sedens", žurnale *Applied Ergonomics,* 12(1) (1981).

TOLUNDAS **1.** Seamus Heaney, „The Tollund Man", *New Selected Poems, 1966–1987* (London, 1990), 31–32. **2.** „Iceman of the Alps comes in from the cold ...", *Sunday Times,* 1991 m. rugsėjo 29; taip pat F. Spencer, *Piltdown: a scientific forgery* (London, 1990).

II skyrius

EKOLOGIJA **1.** Iš Platono *Critias;* cituojama pagal Clive Ponting, *A Green History of the World* (London, 1991), 76–77. **2.** Pr 9, 1–3: Dievo pažadas Nojaus sūnums; Ps 8, 6–7; Ps 113B(115), 16(24). **3.** Hazel Henderson, *Creating Alternative Futures* (1978), cituojama pagal Ponting, 159. **4.** Žr. Sven Forshufvid, *Assassination at St. Helena* (Vancouver, 1978); B. Weider ir D. Hapgood, *The Murder of Napoleon* (London, 1982).

NOMISMA **1.** E. Junge, *World Coin Encyclopaedia* (London, 1984), 15. **2.** Žr. Jean Babelon, *La Numismatique antique* (Paris, 1949).

BARBARAI **1.** Edith Hall, *Inventing the Barbarian: Greek Self-definition through Tragedy* (Oxford, 1989). **2.** Neal Ascherson, *Black Sea* (London & New York, 1995), 49.

CHERSONESAS **1.** Žr. M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia* (Oxford, 1922). **2.** D. Obolensky, „Crimea and the North before 1204", *Archeoin Pontou* 35 (1978), 123–133. **3.** G. A. Košalenko ir kt., *Antičnyje gosudarstva severnogo Pričernomorja* (Maskva,

1984); Alexander L. Mongait, *Archaeology in the USSR* (Moscow, 1955, London, 1961), 6 skyrius „Classical Cities on the North Coast of the Black Sea". **4.** Neal Ascherson, *Black Sea* (London, 1995), 12–48. **5.** R. Conquest, *The Nation Killers: the Soviet Deportation of Nationalities* (London, 1970).

MASILIJA 1. Marcel Pagnol, *Marius* (Paris, 1946), II. vi. **2.** J.-L. Bonillo, *Marseille: ville et port* (Marseille, 1992).

PRIESKONIŲ JAUTIS 1. Marcel Détienne, *Les Jardins d'Adonis* (Paris, 1972), 4 sk., 37–59.

OMPHALOS 1. F. Poulsen, *Delphi* (London, 1920), 29. **2.** Žr. H. W. Parke, *The Greek Oracles* (London, 1967). „Delphic Procedure", 72–81. **3.** H. W. Parke ir D.E.W. Wormell, *The Delphic Oracle* (Oxford, 1956). II tome *The Oracular Responses* išsamiai nagrinėjami visi žinomi orakulo pranašavimai, tik jie neišversti iš graikų kalbos. **4.** Parke, *The Greek Oracles,* 34.

EPAS 1. Iš Stephanie Dalley, *Myths from Mesopotamia: The Creation, the Flood, Gilgamesh, and Others* (Oxford, 1989). **2.** Homeras, *Odisėja,* I.i. **3.** Žr. Stephanie West, *Assurbanipal's Classic,* Dalley'aus apžvalga, ir Maureen G. Kovacs, *The Epic of Gilgamesh* (Stanford, Calif., 1989), *London Review of Books,* 1990 m. lapkričio 8, 23–25.

KADMAS 1. Žr. M. Bernal, *Cadmean Letters: The Transmission of the Alphabet to the Aegean Before 1400 BC* (Winona Lake, Minn., 1990).

MOUSIKE 1. Pagal A. Isacs ir E. Martin (eds.), *Dictionary of Music* (London, 1982), 247–248 (mode), 337–338 (scale).

EDIPAS 1. Betty Radice, *Who's who in the Ancient World: a Handbook to the Survivors of the Greek and Roman Classics* (London, 1973), „Oedipus", p. 177–178.

SCHOLASTIKOS 1. Iš *The Philogelos or Laughter-lover,* į anglų k. išvertė A. Eberhardas (Berlin, 1869). **2.** Žr. S. West, „More Very Old Chestnuts", *Omnibus,* 20 (Sept. 1990).

ISTERIJA 1. Cituojama pagal Mary K. Lefkowitz straipsnį „The Wandering Womb" knygoje *Heroines and Hysterics* (London, 1981), 15–16. Žr. taip pat L. Dean-Jones, *Women's Bodies in Classical Greek Science* (Oxford, 1994). **2.** Lefkowitz, „The Wandering Womb", 12. **3.** E. Shorter, *A History of Women's Bodies* (London, 1982).

ELEKTRONAS 1. Žr. V. W. Hughes, H. L. Schultz, *Atomic and electron physics* (London, 1967); G. Leon, *The Story of Electricity* (New York, 1983).

ARCHIMEDAS 1. Žr. Heinrich Dorrie, *Triumph der Mathematik* (Wurzburg, 1965), vertimas į anglų k. pavadinimu *100 Great Problems of Elementary Mathematics: Their History and Solution* (New York, 1965), Nr. 1, 38, 56; taip pat T. L. Heath, „Mathematics and Astronomy" knygoje G. Murray (ed.), *The Legacy of Greece* (Oxford, 1921), 122–125; taip pat E. J. Dijksterhuis, *Archimedes* (Copenhagen, 1956).

ATLETAI 1. Žr. M. I. Finley ir H. W. Pleket, *The Olimpic Games: The First Thousand Years* (London, 1976). **2.** Žr. H. A. Harris, *Greek Athletes and Athletics* (London, 1964). **3.** Pindar, Nemean, 6.1–7. Vert. į anglų k. „Men and Gods", odė Alkimido iš Eginos, Nemeano žaidynių nugalėtojo imtynių rungtyje, garbei; knygoje *Greek Literature: An Anthology,* sudarė Michael Grant (London, 1977), 104. **4.** 2 Tim 4, 7. **5.** A. Krawczuk, *Ostatnia Olimpiada* (Wrocław, 1976); R. D. Mandell, *The first Modern Olympics* (Berkeley, 1976).

DEMOS 1. Peter France, *Greek as a Treat,* BBC Radio 4 3-ioji programa, 1993 m. gegužės 12. **2.** Žr. R. K. Sinclair, *Democracy and Participation in Athens* (Cambridge, 1988), ir E. M. Wood, *Peasant-Citizen and Slave* (London, 1988); abiejų apžvalga pateikta straipsnyje P. Cartledge, „The First Popular Government", *Times Literary Supplement,* 1989 m. sausio 6–12. **3.** T. G. Masaryk, inauguracinis kreipimasis, 1918 m. gruodžio 23 d.

MAKEDONIJA 1. M. Andronikos, *Verginia: The Royal Tombs* (Athens, 1984). **2.** E. Kofos, „National Heritage and National Identity in 19th and 20th Century Macedonia", *European History Quarterly,* 19 (2) (1989), 229–268. **3.** „Written Campaign for Greek Scholar", *Independent,* 1994 m. gegužės 13 d.

PAPIRUSAS 1. Apie Derveni žr. S. G. Kapsomenon, *Gnomon,* 35 (1963), 222–223; *Archaeoll. Deltion,* 14 (1964), 17–25; taip pat Eric Turner, *Greek Papyri: An Introduction* (Oxford, 1980). **2.** E. G. Turner, *Greek Papyri, an Introduction* (Oxford, 1968; repr. 1980); *Greek Manuscripts of the Ancient World* (Oxford, 2nd edn., 1987).

JUODOJI ATĖNĖ 1. Martin Bernal, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization* (2 tomai, London, 1987–1991). Žr. M. Levine, „The Challenge of Black Athena", *Arethusa* (Fall 1989); taip pat Jasper Griffin žurnale *New York Review of Books,* 1989 birželio 15 d.

III skyrius

AUC 1. J. J. Bond, „The Roman Calendar" knygoje *A Handy-book of Rules and Tables for verifying dates with the Christian Era (...)* (London. 1869), 1–6, 195–196 (repr. Llanerch, 1991).

ETRUSKOMANIJA 1. Cituota pagal M. Finley, „The Etruscans and Early Rome", knygoje *Aspects of Antiquity* (London, 1968), 115. **2.** „The Etruscans and Europe", Galéries du Grand Palais, 1992 rugsėjo 15 – gruodžio 14, leidinyje *Le Petit journal des grandes expositions,* 237 (Paris, 1992). **3.** D. H. Lawrence, *Etruscan Places* (1927), cituojama pagal Finley, „The Etruscans and Early Rome", 100.

EGNACIJA 1. *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Oxford, 1991), i. 679. Žr. taip pat R. Chevallier, *Roman Roads* (Berkeley, Calif., 1976).

AQUILA 1. J. A. Cirlot, *Diccionario de simbolos tradicionales,* vert. į anglų k., *A Dictionary of Symbols,* 2nd edn. (London, 1971), 91–93. **2.** Adrian Frutiger, *Signs and Symbols: Their Design and Meaning* (London. 1989), 247. **3.** W. Leaf ir S. Purcell, *Heraldic Symbols: Islamic Insignia and Western Heraldry* (London. 1986), 70–71.

AKVINIKAS 1. T. Cornell ir J. Matthews, *Atlas of the Roman World* (Oxford, 1982), 143. **2.** Klara Poczy, *Aquincum Polgarvarosa* (Budapest, be datos).

ARICIJA 1. James G. Frazer, *The Golden Bough: the Roots of Religion and Folklore* (Pirmas leidimas), 2 t., (London, 1890), i. 6. **2.** Ibid. i. 210. **3.** Ibid. i. 211–212. **4.** Ibid. ii. 370. **5.** Ibid. ii. 370. **6.** Ibid. i. 370–371.

CEDROS 1. Russell Meiggs, *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World* (Oxford, 1982).

SAMOS 1. Guy de la Bédoyère, *Samian Ware* (Princes Risborough, 1988). **2.** J. Dechelette, *Les Vases céramiques ornées de la Gaule romaine* (Paris, 1904); H. B. Walters, *Catalogue of Roman Pottery (...) in the British Museum* (London, 1905); M. Durand-Lefebvre, *Marques de potiers gallo-romans trouvees à Paris* (Paris, 1963); J. A. Stansfield ir Grace Simpson, *Central Gaulish Potters* (Oxford, 1958); A. C. Brown, *Catalogue of Italian Terra Sigillata in the Ashmolean Museum* (Oxford, 1968); P. Petru, *Rimska keramika v Slovenji* (Ljubljana, 1973). **3.** Stansfield ir Simpson, *Central Gaulish Potters,* chronologinė lentelė, 170.

SPARTAKAS **1.** R. Orena, *Rivolta i rivoluzione: il bellum di Spartaco* (Milan, 1984). **2.** W. D. Phillips, *Slavery from Roman times to the Early Transatlantic Trade* (Manchester, 1985); C. W. W. Greenidge, *Slavery* (London, 1958). **3.** W. Z. Rubinsohn, *The Spartacus Upraising and Soviet Historical Writing* (Oxford, 1987).

NOMEN **1.** James Gow, *A Companian to School Classics* (London, 1888), p. 166 ir toliau. **2.** Neal Ascherson, „Do me a favour, forget my name (...)", *Independant on Sunday,* 1994 m. rugsėjo 4 d. **3.** Žr. *Pamiętniki Filipka,* ed. W. Zambrzycki (Warszawa, 1957), p. 115 ir toliau.

LEX **1.** H. F. Jolowicz, *The Roman Foundations of Modern Law* (Oxford, 1957); A. D. E. Lewis (ed.), *The Roman Law Tradition* (Cambridge, 1994).

EPIGRAFAS **1.** *CIL* xii. 7070; cituojama pagal R. Bloch, *L'Épigraphie latine* (Paris, 1952), 59. **2.** *CIL* vi. 701; cituojama pagal R. Bloch, *L'Épigraphie latine,* 83. **3.** *CIL* xiii. 3, fasc. 2, 10021; cituojama pagal R. Bloch, *L'Épigraphie latine,* 102. Žr. taip pat D. Feissel *et al., Guide de l'épigraphiste* (Paris, 1986).

LUDI **1.** Žr. D. P. Mannix, *Those About to Die* (London. 1960). **2.** Ibid., 29. **3.** Iš *English Prayer Book* (1962).

KONDOMAS **1.** Aetius, cituojama pagal M. K. Hopkins, „Contraception in the Roman Empire", *Comparative Studies in History and Society,* 8 (1965–1966), 124–151. **2.** P. Ariès, „Sur les origines de la contraception en France", *Population,* 3 (1953); žr. P. P. A. Biller, „Birth Control in the West in the 13th and 14th Centuries", *Past and Present,* 94 (1982), 3–26. **3.** Žr. J. T. Noonan, *Contraception: A History of Its Treatment by Catholic Theologians and Casuists* (Cambridge, Mass., 1966). **4.** Beatrice de Planisoles liudijimas, cituojama pagal E. Le Roy Ladurie, *Montaillou* (London, 1980), 172–173. **5.** Žr. A. McLaren, *Birth-Control in Nineteenth Century Britain* (London, 1978). **6.** A. Nikiforuk, *The Fourth Horseman* (London, 1991), 6 skyrius. **7.** Christina Hardyment, „Marie Stopes and Germaine Greer (...)", pranešimas, perskaitytas Alistair Horne Fellowship simpoziume St Antony koledže Oksforde, 1993 m. birželio mėn. **8.** Ibid.

ILLYRICUM **1.** Žr. J. Wilkes, *The Illyrians* (Oxford, 1992); taip pat „The Provinces of the Empire", T. Cornell, J. Matthews, *Atlas of the Roman World* (Oxford, 1982), 118–166.

LUGDUNAS **1.** A. Pelletier, *Histoire de Lyon: Des origines à nos jours* (Roanne, 1990). **2.** F. Braudel, *The Identity of France,* i, *History and Environment* (New York, 1988), 288–291. **3.** Paul Vidal de la Blache, *Tableau de la geographie de la France,* I d. knygos: E. Lavisse, *Histoire de la France* (Paris, 1911), i. 8.

PANTA **1.** Žr. Michele d'Avino, *Pompeii prohibited* (Edizioni Procaccini, Naples, be datos); M. Grant *et al., Erotic Art in Pompeii: the secret collections of the National Museun of Naples* (London, 1975). **2.** „Sūnau tu mano pašėlęs, kiek moterų tu išdulkinai?" – *Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL) t. IV, Nr. 5213.* **3.** „[Ar nepastebėjai], Ampliate, kad pederastas Ikaras dulkina tave", ibid., Nr. 2375. **4.** „Restituta, prašau, nusimesk tuniką [ir] parodyk [savo] apžėlusią vištytę", ibid., Nr. 3591. **5.** „Verkit, mergaitės, kur[-] (...) lik sveika, nuostabioji vištyte (...) Ampliatas (...) tiek kartų (...) Na ir aš čik čik (...)", ibid., Nr. 3932. **6.** „Kišk pamažu" (su piešinėliu), ibid., Nr. 794. **7.** „Čia Mesijus nieko nedulkino", ibid. (užrašas anr Amando namo sienos).

CRUX **1.** A. Frutiger, *Der Mensch und seine Zeichen* (Dreieich, 1989), vert. į anglų k. *Signs and Symbols: Their Design und Meaning* (London, 1989), 276–277. **2.** Frutiger, op. cit., 276–277. **3.** „Tamgas and Tribal Signs" knygoje W. Leaf and S. Purcell, *Heraldic Symbols: Islamic Insignia and Western Heraldry* (London, 1986), 76–82. **4.** Tadeusz Sulimirski, *The*

Sarmatians, (London, 1970), Aschersono diskusija, *Black Sea,* op. cit. 230—243. **5.** Władisław T. Bartoszewski, *The Convent at Auschwitz* (Bowerdean Press, London, 1990).

APOKALIPSĖ **1.** Apr 21, 4—6.

SKAISTYBĖ **1.** Rom 7, 22—24; 8, 6. **2.** 1 Kor 7, 9. **3.** Peter Brown, *The Body and Society: Men, Women, and Sexual Renunciation in Early Christianity* (New York, 1988), 446—447.

PASCHA **1.** E. A. M. Fry, *Almanacks for Students of English History: being a series of 35 almanacks arranged for every day upon which Easter can fall (...) 500—1751 AD (OS), 1751—2000 AD (NS)* (London, 1915). **2.** C. Wesley, „Christ the Lord is Risen Today", *Hymns Ancient and Modern,* rev. edn. (London, 1958), Nr. 141.

DIABOLOS **1.** N. Forsyth, *The Old Enemy: Satan and the Combat Myth* (Princeton, NJ, 1987); G. Steiner recenzija, *Times Literary Supplement,* 1988 balandžio 1—7.

KATAKOMBOS **1.** Žr. J. Stevenson, *The Catacombi: Rediscovered Monuments of the Early Christianity* (London, 1978).

IV skyrius

ČABA **1.** Legenda apie Arpadus „The Skyway of the Warriors" pagal Kate Seredy, *The Good Master* (Budapest), vertimas į anglų k. (London, 1937), p. 92—96.

TRISTANAS **1.** John Manchip White, „Tristan and Isolt" knygoje: P. Quennell (ed.), *Diversions in History* (London, 1954), p. 138—146. **2.** Gabriel Bise, *Tristan and Isolde:* Iš rankraščio *„The Romance of Tristan"* (XV amžius) (Fribourg-Geneva, 1978). **3.** *Povestje Tryschane,* (1580), Raszyńskio biblioteka Poznanėje (MS 94); vertimas į anglų k. Z. Kipel, *The Byelorussian Tristan* (New York, 1988). **4.** Iš *Morte d'Arthur;* cituojama pagal White, „Tristan and Isolt", p. 146. **5.** G. Phillips ir M. Keaman, *King Arthur: The True Story* (London, 1992). **6.** Žr. G. Ashe, *The Quest for Arthur's Britain* (London, 1968). **7.** Tennyson, *Idylls of the King,* „To the Queen", eil. 62—66; knygoje R. W. Hill (ed.), *Tennyson's Poetry* New York, 1971), p. 431.

FUTHARK **1.** Žr. R. A. Page, „Rune-Masters and Skalds", knygoje J. Campbell-Graham, *The Viking World* (London, 1989), p. 155—171. **2.** N. Pennick, „Figure and Sequence", knygoje *Games of the Gods: The Origin of Board Games in Magic and Divination* (London, 1988), p. 75. **3.** Tacitus, cituojama ibid. 91. **4.** Pennick, *Games of the Gods,* p. 95—100; žr. taip pat R. A. S. Macalister, *The Secret Languages of Ireland* (Cambridge, 1987); D. McManus, *A Guide to Ogham* (Maynooth, 1991); R. R. Brash ir J. R. Allen, *Ogham Monuments in Wales* (Llanerch, 1992).

LIETUVA **1.** H. H. Bender, *A. Lithuanian Etymological Index* (Princeton, NJ, 1921), p. 5. **2.** V. Ambrazas ir kt., *Gramatyka litovskogo jazyka* (Vilnius, 1985). **3.** Žr. J. Biddulph, *Lithuanian: A Beginning* (Pontypridd, 1991).

NIBELUNGAI **1.** W. Huber, *Auf der Suche nach den Nibelungen* (Gutersloh, 1981), p. 20. **2.** H. Ir M. Garland, *The Oxford Comapanion to German Literature,* 2nd edn. (Oxford, 1986), p. 664—667.

EPIDEMIJA **1.** Žr. C. D. Gordon, „The Huns" knygoje *The Age of Attila* (Ann Arbor, Mich, 1966), p. 55—111. **2.** A. Nikiforuk, *The Fourth Horseman* (London, 1991), sk. 5. „The Smallpox Conquest". **3.** Ibid., p. 14.

:HAZARAI **1.** Cituojama pagal O. Pritsak, „The Khazar Kingdom's Conversion to ſudaism", *Harvard Ukrainian Studies*, 2 (1978), 271; žr. taip pat knygoje Pritsak, *Studies in Mediaeval Eurasian History* (London, 1981). **2.** Arthur Koestler, *The Thirteenth Tribe: The Khazar Empire and its Heritage* (London, 1976).

PALEOGRAFIJA 1. D. C. Greetham, *Textual Scholarship: An Introduction* (London, 1992); 3. Bischoff, *Latin Palaeography: Antiquity to the Middle Ages* (Cambridge, 1990); T. J. Brown, *A Palaeographer's View: Selected Writings* (London. 1993); **2.** C. Hamilton. *The Hitler Diaries: Fakes That Fooled the World* (Lexington, Ky., 1991).

TEICHOS 1. *Oxford Dictionary of Byzantium* (1991), i. 519—520; žr. taip pat A. van Millingen, *Byzantine Constantinople: The Walls of the City and Adjoining Historical Sites* London, 1899).

IKONA 1. žr. J. Baggley, *Doors of Perception: Icons and their spritual significance* (London, 1987). **2.** Žr. N. P. Kondrakov, Iconography of the Bogoroditsa" knygoje *The Russian Icon* (Oxford, 1927). **3.** G. Ramos-Poquí, *The Technique of Icon Painting* (Tunbridge Wells, 1990). **4.** Stefania Hnatenko, *Treasures of Early Ukrainian Art: Religious Art of the 16—18th Centuries* (Ukrainian Museum) (New York, 1959); S. Hordynsky, *The Ukrainian Ikon from the XII to XVIII centuries* (Toronto, 1973). **5.** Suzanne Martinet, *La Sainte-Face de Laon et son histoire* (Laon, 1988). **6.** Maksimas Gorkis, *Vaikystė*, vertė E. Matuzevičius (Vilnius, 1980).

TAXIS 1. Žr. S. MacCormack, *Art and Ceremony in Late Antiquity* (Berkeley, Calif., 1981). **2.** Leipcigo universiteto biblioteka 28. **3.** Žr. J. P. Bury, „The Ceremonial Book of Constantine Porphyrogennetos", *HER* 22 (1907), p. 209—227; taip pat A. Vogt, *Constantin Porphyrogenète: le livre des cérémonies* (Paris, 1935—1940). **4.** Žr. D. M. Nicol, „*Kaiseralbung.* The Unction of Emperors in Late Byzantine Ritual", *Byzantine and Modern Greel Studies*, 2 (1976), p. 37—52.

MEZQUITA 1. Rafael Castejón, *La Mezquita Aljama de Cordoba* (Madrid, metai nenurodyti). **2.** Adam Hopkins, „Of Castles and Castanets", *The Independant on Sunday*, 1993, gegužės 16.

INDEX 1. N. Parsons, *The Book of Literary Lists* (London, 1985), p. 207—213. **2.** Žr. J. Vernaud ir A. Bennett, *An Index to INDEX ON CENSORSHIP, 1972—1988* (London, 1989). **3.** *New Catholic Encyklopedia* (Washington, DC, 1967).

RUFINUS 1. Nicholas Barker, *The Oxford University Press and the Spread of Learning: An Illustrated History, 1478—1978* (Oxford, 1978), 2—4. **2.** *Why We Are at War: Great Britain's Case, with an appendix of original documents,* parašė Oksfordo Naujųjų laikų istorijos fakulteto nariai (E. Barker, H. W. C. Davis, C. R. L. Fletcher, Arthur Hassall, L. G. Wickham Legg, F. Morgan) (Oxford, 1914); pagal įrašus OUP archyvuose ir su padėka dr. H. Pogge'ui von Strandmannui.

OZEUSAS 1. M. J. Price, „The Statue of Zeus at Olympia", knygoje P. Clayton ir M. J. Price, *The Seven Wonders of the World* (London, 1988), p. 59—77.

BRITO 1. Bede, *History of the English Church and People*, i. 10. **2.** Žr. B. R. Rees, *Pelagius: A Reluctant Heretic* (Woodbridge, 1988); St Prosper of Aquitaine, *The Call of All Nations* Westminster, Md., 1952).

ANNO DOMINI 1. „Dionysius Exiguus" knygoje *Encycklopaedia Britannica,* XI leid. 1910—1911), vii, 285. **2.** „Calendar", ibid., iv. 987—1004. **3.** S. V. Utechin, *Everyman's Concise Encycklopaedia of Russia* (London, 1961), p. 85.

BOMAS **1.** *Guide Michelin: Jura, Franche-Comté* (Paris, 1990), p. 56—57. **2.** Rene Locatelli, Pierre Gresser *et al., L'Abbaye de Baume-les Messierus* (Dole, 1978), p. 24—31. **3.** Ibid., p. 234.

CANTUS **1.** Rusiškasis užrašymas, XII—XIII amžiai; iš knygos Armand Machabey, *La Notation musicale* (Paris, 1952). **2.** *Ut queant laxis* iš Grigaliaus *Liber usualis* ir šiuolaikinė transkripcija. Žr. alec Harman, *Mediaeval and Early Renaissance Music* (Man and His Music, I dalis) (London, 1988), lent. 3 ir iii. **3.** Žr. Deryck Cooke, *The Language of Music* (Oxford, 1959). **4.** J. Gayard, *La Méthode de Solesmes* (Paris, 1951).

REVERENTIA **1.** Žr. Peter Brown, *Relics and Social Status in the Age of Gregory of Tours,* Stentono paskaita 1976 (*Reading,* 1977). **2.** Patricia Morison, „An Exquisite Gothic Reasure Trove", *Financial Times,* 1991, rugs. 3.

JONA **1.** Ellen Murray, *Peace and Adventure: The Story of Iona* (Glasgow, 1987). Taip pat žr. T. O. Clancy, G. Marcus, *Iona: the Earliest Poetry of a Celtic Monastery* (Edinburgh, 1995).

KOMPOSTELA **1.** Žr. B. Tate, *Guyà del Camino de Santiago* (Santiago); W. Starkie, *The Road to Santiago: pilgrims of St James* (London, 1957); H. Davies, *Holy days and holidays: the mediaeval pilgrimage to Compostela* (Lewisburg, Pa, 1982); taip pat James Bentley, *The Way of St. James: a pilgrimage to Santiago de Compostela* (London, 1992).

RAUPSUOTASIS **1.** Cituota pagal S. N. Brody, *The Disease of the Soul: Leprosy in Mediaeval Literature* (Ithaca, NY, 1974) p. 80—81, **2.** Ibid., p. 66—67. **3.** *Chronicle of Lanercost,* cituojama pagal knygą R. M. Clay, *Mediaeval Hospitals of England* (London, 1909), p. 56. **4.** Eilhart, L 4276—4279. Cituota pagal Brody, 180. **5.** James A. Michener, *Hawaii* (New York, 1959).

BIBLIJA **1.** Sudaryta pagal straipsnius „Bible", „Codex", „Ulfilas" ir kt. knygose *New Catholic Encyclopedia* (Washington, DC, 1967), *The Oxford Dictionary of the Cristian Church,* ed F. L. Cross (Oxford, 1957) ir A. E. Livingstone, ed., *The Concise Oxford Dictionary of the Cristian Church,* (Oxford, 1977).

V skyrius

DIRHAMAS **1.** *The Risālah of ibn Fadlān* [vertimas ir įvadas J. E. McKeitheno (Ph. D. disertacija, Indianos univ., 1979)], cituojama pagal: T. S. Noonan, „The Impact of the Silver Crisis in Islam upon Novgorod's Trade with the Baltic", knygoje *Oldendurg-Wolin-Staraja Ladoga — Novgorod — Kiev: Handel und Handlesverginbungen im südlichen und östlichen Ost-seeraum während des frühen Mittelalters (*Kiel, 1987), 411—447. **2.** T. S. Noonan, „Dirhams from Early Mediaeval Russia", *Journal of the Russian Numismatic Society* (USA), 17 (1984—1985), 8—12. **3.** M. Sternberger, *Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit* (Lund, 1947). **4.** Pagal I. Andersson, *History of Sweden (*London, 1962), 18. Tai, kad Anderssonas Rusią vertime vadina Švedija, tuo periodu yra priimtina.

DINGAS **1.** Kirsten Hastrup. *Culture and History in Mediaeval Iceland: An Anthropological Analysis of Structure and Change (*Oxford, 1985). **2.** S. Lindal, „Early Democratic Traditions" knygoje E. Allardt (ed.), *Nordic Democracy: Ideas, Issues and Institutions (*Copenhagen, 1981).

BRI **1.** Patrick Ronce, *The French Cheese Book* (London, 1989), 299, 340. **2.** Hugh Johnson, *World Atlas of Wine* (London, 1971), 60–61. Kortonas arba „Curtis Ottonis" savo dabartinį pavadinimą gavo pagal vėlesnįjį imperatorių Otoną I; *The Great Book of Wine* (Lausanne, 1970), 65–66. **3.** Ronce, op. cit., 3–7.

MADONA **1.** José Maria de Sagarra, *The Monserrat* (Barcelona, 1959). **2.** S. Z. Jabłoński. *Jasna Góra: ósrodek kultu maryjnego* (Lublin, 1984); Z. Różanow *et al. The Cultural Heritage of Jasna Góra* (Warszawa, 1974). **3.** J. Brun, *Rocamadour: historique, description, excursions* (Saint-Cere, Lot, 1927). **4.** Guide Michelin, *Auvergne*, Clermont, 1980, 87. **5.** Autorius dėkoja Alexui Boydui už šią informaciją. **6.** Marina Warner, *Alone of All Her Sex: The Myth and the Cult of the Virgin Mary* (London, 1976).

POPIEŽĖ **1.** J. N. D. Kelly, *The Oxford Dictionary of Popes* (Oxford, 1988), priedas, 329– 330; taip pat J. Morris, *Pope John VIII – An English Woman: Alias Pope Joan*, London, 1985.

AGOBARDAS **1.** Allen Cabaniss, „Agobard of Lyons" knygoje P. Quennell (ed.), *Diversions in History* (London, 1954), 41–51. **2.** *Monumenta Germaniae Historica: Epistolae,* iii, 159; cituojama pagal knygą Christopher Dawson, *The Making of Europe* (London, 1932), 257.

PFALCAS **1.** Žr. Leo Hugot, *Aachen Cathedral: A Guide* (Aachen, 1988); Erich Stepheny, *Aachen Cathedral* (Aachen, 1989).

KRAL **1.** Žr. H. Spanke, *Deutsche und französische Dichtung des Mittelalters* (Stuttgart, 1943). **2.** W. Kootz, *Frankfurt: City Guide* (Frankfurt, be metų), 9–12.

LANFAIRAS **1.** Melville Richards, „Ecclesiastical and Secular in Mediaeval Welsh Settlement", *Studia Celtica,* 3 (1968), 9–19. Apie Velso istoriją žr. knygoje John Davies, *Hanes Cymru* (1990), vertimas į anglų k. išleistas pavadinimu *A History of Wales* (London, 1993). **2.** Ward Lock, *North Wales* (Šiaurinė dalis), 14-asis leid. (London, be metų, apie 1948), 193. Šis pavadinimas sujungia ir pataiso tris tikrus Velso kaimų pavadinimus: LLANFAIR PWLLGWYNGYLL ir LLANDYSILIO (Anglesey) ir LLANDYSILIOGOGO (Cardiganshire). Profesoriaus Reeso Davieso 1994 m. gegužės 16 d. laiškas iš Aberystwytho.

ATHOS **1.** Sotiris Kadas, *Mount Athos: An Illustrated Guide to the Monasteries and their History* (Athens, 1979). Žr. taip pat P. Sherrard, *Athos: The Mountain of Silence* (Toronto, 1970). **2.** Tėvas Maximos, *Human Rights on Mount Athos: An Appeal to the Civilised World* (Welshpool, 1990). **3.** Richard North, „Doctrinal Divisions among the Monks of Athos", *Independant,* 1990 m. liepos 17.

BOGOMILAI **1.** Žr. Steven Runciman, *The Mediaeval Manichee: A Study of the Christian Dualist Heresy* (Cambridge, 1947; repr. 1984). **2.** Euthymius Zigaberius, *Dogmatic Panoply,* cituojama pagal Runcimaną, 76. **3.** Žr. V. H. H. Green, *Mediaeval Civilization in Western Europe* (London, 1971), 179–180.

NOVGORODAS **1.** F. M. Thompson, *Novgorod the Great: Excavations at the Mediaeval City* (London, 1967), 58. Žr. taip pat M. Brisbane (ed.), *The Archaeology of Novgorod, Russia: Recent Results from the Town and Its Hinterland* (Lincoln, 1992). **2.** Ibid., 63. **3.** Apie Novgorodo sugriovimą ir 60 000 jo piliečių nužudymą žr. knygoje J. Grey, *Ivan the Terrible* (London, 1964), 178–182.

ERIKAS **1.** Cituojama pagal knygą Magnus Magnusson ir H. Pálsson, *The Vinland Sagas* (London, 1965), 24–25. **2.** Žr. Helge Ingstad, *Westward to Vinland* (New York, 1969). **3.** S. E. Morison, *The European Discovery of America,* i, *The Northern Voyages. AD 500– 1600,* sk. 3, „The Norsemen and Vinland" (O.U.P.) (New York, 1971), 32–80. **4.** R. A. Skelton. T. E. Marston *et al., The Vinland Map and the Tartar Relation* (New Haven, Conn.,

1965). Žr. taip pat J. H. Parry. „The Vinland Story" knygoje *Perspectives in American History*, i (1967), 417–433; M. A. Musmanno, *Columbus Was First* (New York, 1966). **5.** Tekstai, versti Magnussono, *The Vinland Sagas*. **6.** Morison, *The European Discovery of America*, i. 61. **7.** Apie Johną Davysą žr. knygoje R. Hakluyt. *Principal Navigations and Voyages (...) of the English nation*, A. S. Mott (ed.) (Oxford, 1929).

MISSA **1.** Thrasybulos Georgiades, *Musik und Sprache* (1974); vertimas į anglų kalbą išleistas pavadinimu *Music and Language: The Rise of Western Music as Exemplified in Settings of the Mass* (Cambridge, 1982), 7. Žr. taip pat J. Harper. *The Forms and Orders of the Western Liturgy from the Tenth to the Eighteenth Century* (Oxford, 1991). **2.** W. Mellers. *Romanticism and the Twentieth Century (Man and His Music, IV dalis)*, perž. leid., London, 1988, 1011.

FIESTA **1.** Federico de Cesco, *Viva Europa: Die Hundert schönsten Volksfeste* (Zürich, be metų).

GETAS **1.** „Ghetto" veikale *Encyclopaedia Judaica* (Jerusalem, 1970), vii, 542–546. **2.** Gershon Hundert, *Jews in a Polish Private Town: The Case of Eighteenth Century Opatów* (Baltimore, 1992).

HANZA **1.** T. Lindner, *Die deutsche Hanse: ihre Geschichte*, 4-asis leid. (Leipzig, 1911); Hugo Yrwing, *Visby: hansestad pae Gotland* (Stockholm, 1986). **2.** Fritz Grotemeyer, „Warenzug hansischer Kaufleute" (1942), knygoje *Die Hanse: Lebenswirklichkeit und Mythos, Ausstellungskatalog des Museums für Hamburgische Geschichte*, t. 2 (Hamburg, 1989), 623; taip pat Carsten Prange, *Auf zur Reise durch Hamburgs Geschichte* (Hamburg, 1990).

MARSTONAS **1.** Sir G. N. Clark, „Marston", knygoje *The Victoria History of the County of Oxford*, V, ed. Mary D. Lobel (Oxford, 1957), 214–221. **2.** Jennifer Sherwood ir Nikolaus Pevsner, *The Buildings of England: Oxfordshire* (London, 1974), 699–700. Žr. taip pat J. Sherwood ir J. Piper, *A Guide to the Churches of Oxfordshire* (Oxford, 1989). **3.** W. E. Tate, *The Parish Chest: A Study of the Records of Parochial Administration in England* (Chichester, 1983). **4.** Iš Thomaso Gray'aus „Elegy in a Country Churchyard" (1750), parašyta Stoke Poges vietovėje Bekingemširo grafystėje.

MORES **1.** Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation: soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen* (Basel, 1939), i; vertimas į anglų kalbą pavadinimu *The History of Manners* (Oxford, 1978), 68 ir toliau. **2.** Ibid., 2 dalis, vii, „Apie spjaudymą". **3.** Ibid., 129. **4.** Ibid., 85–162. **5.** Ibid.

EL CIDAS **1.** R. Fletcher, *The Quest for El Cid* (Oxford, 1989); C. Smith, *The Making of the „Poema de Mio Cid"* (Cambridge, 1983). **2.** M. H. Keen, *The Outlaws of Mediaeval Legend* (London, 1961); J. C. Holt, *Robin Hood* (London, 1989); R. B. Dobson ir J. Taylor, *Rymes of Robyn Hood: An Introduction to the English Outlaw*, perž. leid. (London, 1989). **3.** Juraj Janosik (apie 1688–1713 m.). Žr. „Legenda Tatr", *Literatura polska: Przewodnik Encyklopediczny* (Warszawa, 1984), 553.

XATIVAH **1.** Žr. David Hunter, *Papermaking: The History and Technique of an Ancient Craft* (London, 1947); taip pat J. Dąbrowski ir J. Siniarska-Czaplicka. *Rękodzieło papiernicze* (Warszawa, 1991), su plačia santrauka anglų kalba.

CONSPIRO **1.** S. Hutin. *Les Sociétés secrètes*, 11 leid. (Paris, 1993). Žr. taip pat G. Falzone, *La Storia de la Mafia* (1973), vertimas į prancūzų kalbą išleistas pavadinimu *Histoire de la Mafia* (Paris, 1973); R. Catanzaro, *Men of Respect: a social history of the Sicilian Mafia* (New York, 1992).

GOTIKA **1.** J. Ruskin, *The Nature of Gothic* (1892; repr. Portland, Oreg., 1975), 5. **2.** Žr. A. Saint, „Building in the Holy Town", *Times Litterary Supplement,* 1990 m. kovo 9–15, – recenzija apie A. Erlande-Brandenburgo, *La Cathédrale* (Paris) ir R. Rechto (ed.) *Les Bâtisseurs des cathédrales gothiques* (Strasburg, 1989).

DANNEBROG **1.** B. Rying, *Denmark: History* (Copenhagen, 1988), 39.

HEJNAŁ **1.** Dėkoju profesoriui Jacekui Wożniakowskiui, meno istorikui ir (1991 metais) Krokuvos merui. 2. Gaspard de Marval, *Le Guet de la cathédrale* (Chapelle-sur-Moudon, 1992).

BUDA **1.** Martyn Rady. *Mediaeval Buda: a study of municipal Government and Jurisdiction* (Boulder, 1985). **2.** Henry Bogdan, *Histoire de Hongrie* (Paris, 1966), 14. **3.** Lovag Zsuzsa, *The Hungarian Crown and other regalia* (Hungarian National Museum), Budapest, 1986.

MURANO **1.** L. Zechin, *Vetro e vetrai di Murano: studi sulla storia del vetro* (Venice, 1987); taip pat M. Dekówna. *Szkło w Europie wczesnośredniowiecznej* (Wrocław, 1980).

PLOVUM **1.** Lynn White Jr., „The Agricultural Revolution in the Early Middle Ages", knygoje *Mediaeval Technology and Social Change* (Oxford, 1962), 39–78.

VI skyrius

ČIGONAI **1.** Jules Bloch, *Les Tsiganes* (Paris, 1969), 7-16. Pranciškonų piligrimas praneša matęs olose gyvenančią bendruomenę, tikriausiai čigonus, netoli Candia vietovės Kretoje 1322 metais; ibid. 16. **2.** Žr. Angus Fraser, *The Gypsies* (Oxford, 1992); taip pat G. Puxon, *Roma: Europe's Gypsies* (London, 1987). **3.** Matthew Arnold, iš „The Scholar Gipsy", *Oxford Book of English Verse, 1250-1918,* Nr. 760, p. 914.

ZADRUGA **1.** Maria Todorova, „Myth-Making in European Family History: The Zadruga Revisited", *East European Politics and Society,* 4(1) (1991), 30-69.

NIKOPOLIS **1.** Žr. Barbara Tuchman, *A Distant Mirror: The Calamitous Fourteenth Century* (London, 1978).

KABALA **1.** Žr. Bernhard Pick, *The Cabala: Its Influence on Judaism and Christianity* (La Salle, Ill., 1913).

KONKLAVA **1.** J. N. D. Kelly, *The Oxford Dictionary of Popes* (Oxford, 1988), 327.

COMPUTATIO **1.** Žr. J. B. Geisbeek, *Ancient Double-Entry Book-Keeping: Lucas Pacioli's Treatise* (Denver, 1914; repr. Osaka, 1975); taip pat R. G. Brown ir K. S. Johnston, *Pacioli on Accounting* (New York, 1963). **2.** Žr. P. L. McMickle ir R. G. Vangermeersch, *The Origins of a Great Profession: Catalogue to an Exhibition of Rare Accounting Books and Manuscripts from the Montgomery Collection* (Memphis, 1987). **3.** M. F. Bywater ir B. Yamey, *Historic Accounting Literature: A Companion Guide* (London, 1982).

MAGIJA **1.** H. S. Cronin, „The Twelwe Conclusions of the Lollards", *English Historical Review,* 22 (1907), 298, cituojama pagal knygą Keith Thomas, *Religion and the Decline of Magic* (London, 1971), 58. **2.** Ibid., 485–490. **3.** Žr. David Cannadine, *Rituals of Royalty: Power and Ceremonial in Traditional Societies* (Cambridge, 1987).

ANGELUS **1.** Atminimo lenta Saint-Pierre bažnyčios navoje Saintes mieste (Charente Maritime departamente).

MONTAJU **1.** E. Le Roy Ladurie, *Montaillou: Cathars and Catholics in a French Village, 1294—1324,* į anglų k. vertė B. Bray'us (London, 1980), 276. **2.** Ibid., 212.

PROSTIBULA **1.** J. Rossiaud, *La Prostitution Médiévale,* vertimas į anglų k. pavadinimu *Medieval Prostitution* (Oxford, 1988); L. L. Otis, *Prostitution in Mediaeval Society: The History of an Urban Institution in Languedoc* (Chicago, 1989). **2.** L. Roper, *The Holy Household: Women and Morals in Reformation Augsburg* (Oxford, 1989).

ALTMARKTAS **1.** *Jewish Encyclopedia* (New York, 1903), iv. 658 ir nuorodos. **2.** Arthur Harris, *Bomber Offensive* (London, 1947); D. Saward, *Bomber Harris: the story of Marshal of the Royal Air Force, Sir Arthur Harris* (London, 1984). **3.** Žr. D. Irving, *The Destruction of Dresden,* perž. leid. (London, 1981). **4.** Ibid., 195 ir toliau. **5.** Ibid., 218—226. **6.** Norbert Burger (Kelno meras), „The Memorial for Sir Arthur Harris: A Summary"; taip pat „Bomber Harris: A Tactless Choice", *Financial Times,* 1992 m. gegužės 2—3. **7.** *Suddeutsche Zeitung,* 1994 m. lapkričio 23, pagal pranešimą laikraštyje *Daily Telegraph,* 1994 m. lapkričio 24.

LUPIKAVIMAS **1.** Žr. J. Shatzmiller, *Shylock Reconsidered: Jews, Moneylending and Medieval Society* (Berkeley, Calif., 1989), recenzija leidinyje *New York Review of Books, 36/21-22* (1990 m. sausio 18). **2.** K. B. McFarlane, „Loans to the Lancastrian Kings: The Problem of Inducement", *Cambridge Historical Journal,* 9 (1947—1949), 57—68.

TABARDAS **1.** Eric Delderfield, *Inns and Their Signs: Fact and Fiction* (Newton Abbot, 1975); taip pat Dominic Rotheroe, *London Inn Signs* (London, 1990).

CHASSE **1.** Gaston Phoebus, perspausdinta pavadinimu *The Hunting Book* (Geneva, 1978). Žr. *Musée International de la Chasse: Château de Gien, Summary of the Collection* (Gien, Loiret, metai nenurodyti). **2.** Marcin Kromer, *Polonia* (1577), cituojama pagal knygą Norman Davies, *God's Playground* (Oxford, 1981), i. 249. **3.** Žr. Raymond Carr, *English Fox-Hunting: A History* (London, 1986).

RENTOS **1.** E. Le Roy Ladurie, P. Couperie, *Annales,* 1970 m. liepa, vertimas į anglų k. pavadinimu „Changes in Parisian Rents", knygoje *The Territory of the Historian* (Chicago, 1979), 61—78.

BRAGUETTE **1.** Lois Banner, „The Fashionable Sex, 1100—1600", *History Today,* 42(4) (1992). **2.** A. Junke ir A. Stille, *Zur Geschichte der Unterwaesche, 1700—1960* (Illustrated Catalogue to an Exhibition at the Historical Museum) (Frankfurt a. M., 1988).

MIKROBAI **1.** Z. Swiźch, *Klątwy, mikroby i uczeni* (Warszawa, 1988—1993).

TEMPUS **1.** E. Bruton, *The History of Clocks and Watches* (London, 1979), 34—35. **2.** Žr. G. J. Whitrow, *Time in History: Views of Time from Prehistory to the Present Day* (Oxford, 1989).

MERCANTE **1.** Iris Margaret Origo, *The Merchant of Prato: Francesco di Marco Datini* (London, 1957), 336—338. **2.** Žr. F. Bensa, *Francesco di Marco da Prato* (Milan, 1928). **3.** Užsienio vekselių išpirkimo laiku buvo laikomas įprastinis, nusistovėjusios trukmės laikotarpis tarp išdavimo ir apmokėjimo. Tarp Florencijos ir Barselonos jis buvo lygus 20 dienų. **4.** Kartotekos (bylos) Nr. 1145; Origo, *The Merchant of Prato,* 146—147. **5.** Francesco laiškas Margaritai, 1395 m. balandžio 5; byla Nr. 1089; Origo, *The Merchant of Prato,* 136. **6.** Fernand Braudel, *Afterthoughts on Material Civilisation and Capitalism* (Baltimore, 1979), 57. **7.** Ibid., 2 sk. „The Market Economy and Capitalism".

SPAUDA **1.** S. H. Steinberg, *Five Hundred Years of Printing* (London, 1955), 23. **2.** Ibid., 177—178. **3.** Žr. Francis Robinson, *Technology and Religious Change: Islam and the Impact*

of Print, inauguracinė paskaita Londono universiteto Royal Holloway ir Bedford New Col lege 1992 m. kovo 4.

MATRIMONIO **1.** D. B. Rheubottom, „Sisters First": Betrothal Order and Age at Marria ge in Mediaeval Ragusa", *Journal of Family History*, 13 (1988), p. 359 ir toliau. **2.** F. W Carter, *Dubrovnik (Ragusa): A Classic City-State* (London, 1972); Z. Zlatar, *Between th Double Eagle and the Crescent: The Republic of Ragusa and the Origins of the Easteri Question* (Boulder, Colo., 1992). **3.** J. Haynal (1965); aptaria P. Laslett, „Family and Hou sehold as Work Group and Kin Group", knygoje P. Wall *et al.* (eds.), *Family Forms i Historic Europe* (Cambridge, 1983), 513–563. **4.** Žr. D. Herlichy, *Mediaeval Household* (Cambridge, Mass., 1985). **5.** „When Beauty Is Destroyed, God suffers", *Financial Times* 1992 m. vasario 10.

VLADAS **1.** M. Cazacu, „Il Potere, la Ferocitá, e le Leggende di Vlad III, Conte Dracula" *Storia* (Firenze), iii, Nr. 15, 10–16; Žr. taip pat C. Leatherdale, *The Origins of Dracula: th background to Bram Stoker's Gothic masterpiece* (London, 1987); A. Mackenzie, *A journe into the past of Transylvania* (London, 1990); S. Pascu, *A History of Transylvania* (Detroit 1982). **2.** John Foxe, *The new and complete Book of Martyrs, or an universal history of mar tyrdom*, peržiūrėta ir pataisyta (London, 1811–1817).

GONCALVEZAS **1.** B. Davidson, *Black Mother* (Boston, 1961); pataisytas leid. *The Africa Slave Trade* (Boston, 1980), 53–54. **2.** Ibid., 55. **3.** Ibid., 67–69, 101–103. **4.** Ibid., 163 **5.** „How Many?", ibid., 95–101.

DEVIATIO **1.** Thomas Szasz, *The Manufacture of Madness: A Comparative Study of th Inquisition and the Mental Health Movement* (London, 1971). **2.** P. Reddaway (ed.), *Uncen sored Russia: The Human Rights Movement in the Soviet Union* (London, 1977); S. Bloch *Russia's Political Hospitals: The Abuse of Psychiatry in the Soviet Union* (London, 1977) S. Bloch ir P. Reddaway, *Soviet Psychiatric Abuse: The Shadow over World Psychiatry* (Boul der, Colo., 1985); Vladimir Bukovsky, *To Build a Castle: My Life as a Dissenter* (London 1978).

VALSTYBĖ **1.** Žr. Rein Taagepera, „Growth and Decline of Empires since 600 AD" (nepa skelbtas straipsnis, University of California at Irvine). **2.** Norbert Elias, *Uber den Prozes der Zivilisation* (Basle, 1939), ii. **3.** Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States AD 990-1990* (Oxford, 1990). **4.** Paul Kennedy, *The Rise and Fall of Great Powers: Economi Change and Military Conflict, 1500-2000* (London, 1988). **5.** Richelieu, *Testament politique* cituota pagal knygą: J. H. Shennan, *The Origins of the Modern European State, 1450–172* (London, 1974).

VII skyrius

BALLETTO **1.** Iain Fenlon, „The Origins of the seventeenth century staged ballo", kny goje I. Fenlon, T. Carter (eds.), *Studies in Italian Opera, Song, and Dance, 1580–174* (Oxford, 1995); A. Bland, *A History of Ballet and Dance in the Western World* (London 1976); A. Haskell, *Ballet Russe: the age of Diaghilev* (London, 1968).

PLAKIMAS **1.** C. Bertelli, „The Flagellation" knygoje *Pierro della Francesca* (New Haven Conn., 1991), 115–126; C. Ginzburg, *The Enigma of Piero: The Baptism, the Arezzo Cycle The Flagellation* (London, 1985); K. Clark, *Piero della Francesca* (London, 1969). **2.** R. Wit

tkower ir B. A. R. Carter, „The Perspective of Piero della Francesca's *Flagellation*", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes,* 16 (1953), 292–302. **3.** Bertelli, „The Flagellation", 115–116. **4.** John Pope-Hennessy, *The Pierro della Francesca Trail* (23-oji Walterio Neurath'o paskaita) (London, 1993), 10; taip pat jo „Whose Flagellation?", *Apollo,* 124 (1986), 162–165. **5.** Alison Cole, *Perspective* (London, 1992). **6.** Žr. Michael Woods, *Perspective in Art: A Drawing Tutor* (London, 1984). **7.** Cole, *Perspective* 24. **8.** J. Berger, *Ways of Seeing* (London, 1972); taip pat *The European Way of Seeing* (London, 1972).

LEONARDO **1.** Jean Mathé, *Leonardo's Inventions* (Geneva,1980). **2.** Pagal D. Wallechinsky *et al., The Book of Lists* (New York, 1977) ir C. M. Cox, *Genetic Studies of Geniuses* (Stanford, Calif., 1926).

SINGULARIS **1.** Montaigne, *Essays* (1580): cituojama pagal Alain Laurent, *Histoire de l'individualisme* (Paris, 1993), 27. **2.** Žr. Colin Morris, *The Discovery of the Individual, 1050–1200* (London, 1972). **3.** Margaret Thatcher; žr. *Margaret Thatcher in Her Own Words* (Harmondsworth, 1987). **4.** R. Hughes, *The Culture of Complaint: The Fraying of America* (London, 1993); ir David Selbourne, *The Principle of Duty: An Essay on the Foundations of Civic Order* (London, 1994).

GESANG **1.** Martin Luther, „Ein feste Burg ist unser Gott", knygoje *Der ewige Brunnen: ein Handbuch deutscher Dichtung* (München, 1979), 971; žr. taip pat F. Blume, *Protestant Church Music: a history* (London, 1975). **2.** Thrasybilos Georgiades, „The German Language and Music", knygoje *Music and Language: The Rise of Western Music as Exemplified in Settings of the Mass* (Cambridge, 1982), 49–58. **3.** „Talli's Canon", Thomaso Talliso (1505–1585) melodijos sutrumpintas variantas, paimtas iš knygos: T. Ravenscroft, *Psalter* (1621), žodžiai Thomaso Keno (1637–1710). Žr. M. Baughen (ed.), *Hymns for Today's Church* (London, 1982), Nr. 274. Žr. taip pat E. H. Fellowes, *English Cathedral Music* (London, 5th edn., 1969).

HOLIZMAS **1.** *Das Buch von der Gebärung* (apie 1520 m.), 3.3; knygoje *Paracelsus: Essential Readings,* parinko ir išvertė Nicholas Goodrick-Clarke'as (Wellingborough, 1990), 59.

UTOPIJA **1.** Sir Thomas More, *Utopia,* į anglų k. vertė Raphe'as Robynsonas, 1552 (Cambridge, 1879) (17th repr., 1952). **2.** Žr. Isaiah Berlin, *Against the Current: Essays in the History of Ideas* (Oxford,1979); taip pat H. Hardy (ed.), *The Crooked Timbers of Humanity: Essays in the History of Ideas* (London, 1991). **3.** Vercors, *Le Silence de la mer, et autres récits* (Paris, 1951), 19–43. **4.** K. Moczarski, *Rozmowy z katem* (Warszawa, 1983).

SIRUPAS **1.** Žr. R. H. Bainton, *The Hunted Heretic: The Life and Death of Michael Servetus* (Boston, 1953). **2.** J. Bossy, *Giordano Bruno and the Embassy Affair* (New Haven, Conn., 1992).

FAUSTUS **1.** Getė, *Faustas,* II dalis, eil.12073–12075, vertė A. Churginas (Vilnius, 1978). **2.** *The Oxford Companion to German Literature,*173.

INKVIZICIJA **1.** Žr. F. Dostojevskio *Broliai Karamazovai* (1880), vertė M. Miškinis (Vilnius, 1986); taip pat *Didysis inkvizitorius,* ibid., II dalis, V knyga, V skyrius. **2.** Žr. Eduard Wasiolek, *Dostoyevsky: the major fiction* (Boston, 1964); Judith Gunn, *Dostoyevsky: dreamer and prophet* (Oxford, 1990); J. Frank, *Dostoyevsky* (Princeton, 1979–), 3 tomai; W. J. Leatherbarrow, *Dostoyevsky: The Brothers Karamazov* (Cambridge, 1992). **3.** Cituojama pagal A. B. Gibson, *The Religion of Dostoyevsky* (London, 1973), 187. **4.** Cituojama pagal Gunn, op. cit. **5.** Evangelija pagal Joną, 12, 24.

PROPAGANDA **1.** J.-M. Domenach, *La Propagande Politique* (Paris, 1955), 55. Žr. taip pat Z. Zeman, *Nazi Propaganda* (Oxford, 1973); F. C. Barghoorn, *Soviet Foreign Propaganda*

(Princeton, 1964). **2.** Stephen Koch, *Double Lives: Stalin, Willi Munzenberg and the Seduction of the Intellectuals* (New York, 1994), 12. **3.** Sidney Hook, *Out of Step* (New York, 1987), 491 – 496, cituojama pagal Kochą, 77.

MENOCCHIO 1. Apeidamas išpuikimo kampą skaistykloje, Vergilijus kreipiasi į Dantę: *O superbi cristiani! (...)* (Krikščionys išdidieji! ... Nematot, kad mes kirmiai tik silpni, / Slepią savy tą dievišką drugelį, / Kurs gali žūt šventos tiesos ugny?); Dantė Aligjieris, *Skaistykla*, X, 121 – 123, vertė A. Churginas (Vilnius, 1988). **2.** Carlo Ginzburg, *The Cheese ant the Worms: The Cosmos of a Sixteentth-Century Miller* (London, 1982), 57.

LESBIANIZMAS 1. Judith C. Brown, *Immodest Acts: The Life of a Lesbian Nun in Renaissance Italy* (New York, 1985). **2.** Lillian Faderman knygoje *Signs: A Journal of Women in Culture and Society*, 12(3) (1987 m. pavasaris), 576.

SYPHILUS 1. Žr. Claude Quétel, *A History of Syphilis* (Cambridge, 1990). **2.** Cituojama pagal Nikiforuk, *The Fourth Horseman*, op. cit., 91. **3.** L. Baumgartner ir J. F. Fulton, *A Bibliography of the Poem „Syphilis sive morbus Gallicus" by Girolamo Fracastro of Verona* (London, 1935), taip pat G. Eatough, *Fracastro's Syphilis*, (Leeds, 1984).

INFANTĖ 1. Cituojama pagal Philippe Ariès, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life* (London, 1979), 15. **2.** Prado, Madrid: Coello, *The Infanta Isabella* (1579), katal. 1137; Velasquez, *The Infanta Margherita of Austria* (1659), katal. 1192. Žr. S. N. Orso, *Velazquez, los Barrachos, and Painting in the Court of Philip IV* (Cambridge, 1993). **3.** Aries, *Centuries of Childhood*, 5 skyrius „From Immodesty to Innocence".

CORVINIANA 1. C. Csapodi ir K. Csapodi-Gárdonyi, *Biblioteca Corviniana 1490–1990* (parodos katalogas) (Budapest, 1990); recenzija: H. R. Trevor-Roper, „Reunion in Budapest", *New York Review of Books*, 1990 m. liepos 19.

DOLERIS 1. Žr. D. R. Cooper, *Coins and Minting* (Princes Risborough, 1983), 10 – 16. **2.** J. Hans, *Maria-Teresien Taler: zwei Jahrhunderte* (Leiden, 1961).

ORANGE 1. Françoise Gasparri, *La Principauté d'Orange au Moyen Âge* (Paris, 1985). **2.** Žr. C. V. Wedgewood, *William the Silent* (London, 1944); Marion Grew, *The House of Orange* (London, 1947); H. H. Rowen, *The Princes of Orange: Stadholders in the Dutch Republic* (Cambridge, 1988). **3.** Žr. C. Fitzgibbon, *Red Hand: The Ulster Colony* (London, 1971); Tony Gray, *The Orange Order* (London, 1972).

ALCHEMIJA 1. R. J. W. Evans, „Rudolph and the Occult Arts", knygoje *Rudolph II and His World: a Study in Intellectual History, 1576–1612* (Oxford, 1973), 196 – 242. **2.** M. Rady, „A Transylvanian Alchemist in London"; šis straipsnis bus išspausdintas leidinyje *Slavonic and East European Review*. **3.** Evans, op. cit., 199. **4.** J. Bronowski, *The Ascent of Man* (London, 1970). **5.** Žr. F. Sherwood Taylor, *The Alchemists* (London, 1952); J. Read, *Through Alchemy to Chemistry: a procession of ideas and personalities* (London, 1957). **6.** William Shakespeare, S*onnet 33*.

OPERA 1. *New Grove's Distionary of Music and Musicians*, ed. Stanley Sadie (London, 1992), XII. 514 – 534. Žr. taip pat R. Parker (ed.), *The Oxford Illustrated History of Opera* (Oxford, 1994).

FLAMENCO 1. Dėkoju Jozefinai Del Carmen Boyd. **2.** Cituojama pagal knygą James Woodall, *In Search of the Firedance: Spain through Flamenco* (London, 1992), 149.

PICARO 1. Bronisław Geremek, *Świat Opery Żebraczej: obraz włóczęgów i nędzarzy w literaturach XV–XVII wieku* (Warszawa, 1989); *Powerty: A History* (Oxford, 1994). **2.** Ewa M. Thomson, *Understanding Russia: The Holy Fool in Russian Literature* (London, 1987).

VALTELINA **1.** Žr. Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659* (Cambridge, 1972). Apie Sfurzato vyną žr. G. Dalmass, „The Wines of Italy", *The Great Book of Wine* (Lausanne, 1970), 221.

BATAVIJA **1.** S. Schama, *The Embarassement of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age* (Fontana, London, 1987), 15–24, „The Mystery of the Drowning Cell". **2.** Ibid., 6. 3. Ibid., 289.

ALCOFRIBAS **1.** Lucien Febvre (1942), vertimas į anglų kalbą pavadinimu *The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century: The Religion of Rabelais* (Cambridge, Mass., 1982). **2.** M. Bakhtin, *Rabelais and his World* (Cambridge, Mass., 1968).

NEZ **1.** Desmond Morris *et al.*, *Gestures: Their Origins and Distribution*, „The Nose Thumb" (London, 1979) [tyrimai, apsiribojantys Vakarų Europa], 25–42. **2.** Žr. J. Bremmer ir H. Roodengurg (eds.), *A Cultural History of Gesture* (Oxford, 1993).

TORMENTA **1.** Norbert Elias, *History of Manners*, 203–204. **2.** Pagal knygą: Michel Foucault, *Surveiller et punir: Naissance de la prison* (Paris, 1975), 9–11, cituojami amžininkų liudijimai. **3.** C. Phillipson, *Three Criminal Law Reformers: Beccaria, Bentham, Romilly* (London, 1923); *Cesare Beccaria and Modern Criminal Policy*, tarptautinis kongresas, 1988 (Milan, 1990); J. H. Langbein, *Torture and the Law of Proof: Europe and England in the Ancien Regime* (Chicago, 1977). **4.** Žr. G. R. Scott, *A History of Torture* (London, 1994); J. H. Burgess ir H. Danelius, *The UN Convention against Torture* (London, 1988).

NOSTRADAMUS **1.** Nostradamus, Prophecies i. 35. Žr. E. Cheetham, *The Prophecies of Nostradamus* (London, 1973). **2.** Prophecies X. 39. **3.** Ibid. i. 3. **4.** Ibid. i. 63.

BARDAS **1.** *King Henry IV*, Part 2, iv. iii; *The Taming of the Shrew*, II. i. Žr. F. G. Stokes, *Who's Who in Shakespeare* (London, 1924), 124.

BLARNEY **1.** Apie naujųjų laikų Airijos istoriją žr. Roy F. Foster, *Modern Ireland 1600–1972* (London, 1988). **2.** *Shorter Oxford English Dictionary:* „blarney", nuo 1819 m., – meilikaujanti kalba, pataikavimo menas"; vartojamas kaip veiksmažodis, šis žodis reikš „pataikaujamai kalbėti".

TEREMAS **1.** Žr. Nancy S. Kollmann, „The Seclusion of Elite Muscovite Women", *Russian History*, 10 (1988), 170–187. **2.** Augustin von Mayerburg, *Iter in Moscoviam ...* (1661), cituojama pagal Lindsey Hughes, *Sophia: Regent of Russia, 1657–1704* (New Haven, Conn., 1990), 17. (Šis veikalas 1992 m. gavo Heldto premiją už moterų problemų tyrimus.) **3.** Ibid., 264–265. Šis nepalankus aprašymas buvo paskelbtas knygoje Foy de la Neuville, *Relation curieuse et nouvelle de Moscovie* (Paris, 1698), tačiau, matyt, priešiškai nusiteikęs redaktorius pridėjo jį prie rankraščio Petro valdymo metu.

USKOKAI **1.** Catherine Wendy Bracewell, *The Uskoks of Senj: piracy, banditry, and holy war in the sixteenth century Adriatic* (Cornell, Ithaca, 1991).

GRECO **1.** David Holton (ed.), *Literature and Society in Renaissance Crete* (Cambridge, 1991); A. Embiricos, *La Renaissance Crétoise*, 2 tomai (Paris, 1960–1967). **2.** C. T. Dimaras, *A History of Modern Greel Literature* (London, 1972).

HEXEN **1.** Hugh Trevor-Roper, *The European Witch-Craze of the Sixteenth and Seventeenth Century* (London, 1990), 84. **2.** Ibid. **3.** *Księgi Miejskie Kaliskie* (1612), cituojama pagal knygą: B. Baranowski, *Procesy czarownic w Polsce w XVII i XVIII wiekach* (Łódź, 1952). Pagal naujausius duomenis bendras aukų skaičius siekia apie 50 000.

VIII skyrius

KAPITALISTINIS ŽEMĖS ŪKIS 1. R. Brenner, „Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-industrial Europe", *Past and Present,* 70 (1976), 30–75. **2.** *Past and Present,* 78, 79, 85, 97 (1975–1981). **3.** Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy* (New York, 1974). Noriu atskirai padėkoti Martynui Rady už pranešimą „Centras ir periferija", peskaitytą Vidurio-Vakarų slavų konferencijoje (apie 1992 m.). **4.** Wallerstein, *The Modern World-System,* 99. **5.** R. Brenner, „The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism", *New Left Review,* 104 (1977), 25–92. Žr. taip pat R. A. Danemark ir K. P. Thomas, „The Brenner-Wallerstein Debate", *International Studies Quarterly,* 32 (1988), 47–65.

ŠLĖKTOS 1. Norman Davies, „Szlachta: The Nobleman's Paradise", knygoje *God's Playground* (Oxford, 1981), I t., 7 sk. Žr. taip pat A. Godwin (ed.), *The European Nobility in the Eighteenth Century* (London, 1953); taip pat M. J. Bush, *Rich Noble, Poor Noble* (Manchester, 1988).

PUGAČIOVAS 1. Žr. Oliver Figes, *Peasant Russia, Civil War: the Volga Countryside in Revolution, 1917–1921* (Oxford, 1989). **2.** Žr. Paul Avrich, *Russian Rebels, 1600–1800* (New York, 1972); taip pat J. Y. Alexander, *Autocratic Government in a national crisis: the imperial Russian government and Pugachevs's Revolt, 1773–1775* (Bloomington, Ind., 1961); A. Bodger, *The Kazakhs and the Pugachev Uprising in Russia, 1773–1774* (Bloomington, 1988); **3.** E. Hobsbawm, *Primitive Rebels: studies in archaic forms of social movement* (Manchester, 1971); taip pat R. H. Hilton, *Bondmen made free: mediaeval peasant movements and the English rising of 1381* (London, 1973); D. Mitrany, *Marx against the Peasant* (Chapel Hill, 1951). **4.** Theodore Shanin, *Peasants and peasant societes: selected readings* (Oxford, 2nd edn., 1987); *Defining peasants: essays concerning rural societies* (Oxford, 1990). **5.** *Journal of Peasant Studies,* I, Nr.1 (1973–1974), 1–3. **6.** E. Le Roy Ladurie (1969), vertimas į anglų kalbą, išleistas pavadinimu *The French Peasantry, 1450–1660* (Aldershot, 1987). **7.** Y. M. Berce, *Croquants en bu-pieds: les soulèvements paysans en France du XVIème au XIXème siècle* (Paris, 1974). **8.** R. Mousnier, *Peasant Uprisings in Seventeenth Century France, Russia and China* (London, 1971). **9.** R. Pilorget, *Les mouvements Insurrectionnaires de Provence entre 1596 et 1795* (Paris, 1975). **10.** L. Sciascia, *La Corda Pazza* (Turin, 1970), 390.

SONATA 1. W. Mellers, *The Sonata Principle* (London, 1988), 655; W. S. Newman, *The Sonata in the Classic Era* (New York, 1972).

STRADIVARIUS 1. D. Boyden, *The Hill Collection* (Ashmolean Museum) (Oxford, 1969), Nr. 18, „Le Messie". **2.** W. E. Hills, *The Salabue Stradivari* (London, 1891).

EROS 1. K. L. von Pollnitz, *Le Saxe galante, or The Amorous Adventures of Augustus of Saxony (...) translated by a Gentleman of Oxford* (London, 1750). **2.** Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland* (Oxford, 1981), i. 493–495. **3.** Kembridže.

EULERIS 1. Petr Beckmann, *A History of PI* (New York, 1971), 147–157.

RINKA 1. Žr. R. J. Heilbroner, „The Wonderful World of Adam Smith", knygoje *The Wordly Philosophers: The Lives, Times, and Ideas of the Great Economic Thinkers,* 6th edn. (London, 1991), 42–74. **2.** Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776).

COMENIUS **1.** *Comenius, 1592–1670: European Reformer and Czech Patriot* (Bodlėjaus bibliotekos Oksforde parodos katalogas, 1992), R. W. J. Ewanso pastabos. Žr. taip pat M. Spinka, *The Incomparable Moravian* (Chicago, 1953). **2.** T. G. Masaryk, *Svetová Revoluce, za války i ve válce, 1914–1918* (Praha, 1925). **3.** Iš J. A. Comenius, *The Great Didactic,* 2nd edn. (London, 1910), 66–69: žr. taip pat J. A. Sadler, *J. A. Comenius and the Concept of Universal Education* (London, 1966).

ŽĄSIES ŽINGSNIS **1.** Žr. P. J. Haythornthwaite, *Frederick the Great's Army* (London, 1991); taip pat Gordon Craig, *The Politics of the Prussian Army, 1640–1945* (Oxford, 1955).

CRAVATE **1.** *Oxford English Dictionary* Compact Edition (1970), i. 1144. **2.** É. Littré, *Dictionnaire de la langue française* (Paris, 1966), ii. 1094. **3.** *Independent,* 1991 m. liepos 3. **4.** *Louis XIV,* 16. Littré, *Dictionnaire.* **5.** R. Filipovic, *Englesko-Hrvatski ili Srpski Rjecnik,* 8 leid. (Zagreb, 1977); M. Benson, *An English-Serbocroatian Dictionary* (Cambridge, 1990). Filipovicius teikia primenybę žodžiui *kravata,* Bensonas žodžiui *masna.*

ELZASAS **1.** F. L. 'Huillier, *Histoire de l'Alsace* (Paris, 1947); G. Livet, *L'Europe, l'Alsace, et la France* (Colmar, 1986). **2.** E. Birke, *Silesia: A German Region* (Münich, 1968); W. J. Rose, *The Drama of Upper Silesia: A Regional Study* (Battleborough, Vt., 1935); K. Popiolek, *Śląskie dzieje* (Warszawa, 1981); W. B. Goldstein, *Tausend Jahre Breslau* (Darmstadt, 1974). **3.** Rose Bailly, *A City Fights for Freedom: The Rising of Lwów, 1918–1919* (London, 1958); Vakarų Ukrainos spaudos agentūra, *The Problem of Eastern Galicia* ir *The Eastern Galician Question* (Vienna, 1920); L. Podhorodecki, *Dzieje Kijowa* (Warszawa, 1982).

GROTEMARKTAS **1.** Jacques Darras, 1989 Reith Lectures, 1, „The Time Traveller", iš *Beyond the Tunnel of History* (BBC Radio 4), *Listener,* 1989 m. lapkričio 23. **2.** Reith Lectures, 2, „The Golden Fleece", *Listener,* 1989 m. lapkričio 30.

KORSIKA **1.** Dorothy Carrington, *Napoleon and his Parents: On the Threshold of History* (London, 1988); *Granite Island: A Portrait of Corsica* (London, 1962); taip pat P. Arrighi, *Histoire de la Corse* (Paris, 1947); R. Ramsay, *The Corsican Time-Bomb* (Manchester, NH, 1983).

LLOYD'S **1.** A. Brown, *Hazard Unlimited: From Ships to Satellites: 300 years of Lloyd's of London* (Colchester, 1987). **2.** Edmund Halley knygoje *Mortality in Pre-industrial Times: The Contemporary Verdict: Edmund Halley et. al.,* J. H. Cassedy, ed. (Farnborough, 1973); taip pat R. Shofield *et al.,* eds., *The Decline of Mortality in Europe* (Oxford, 1991).

MASONAI **1.** Žr. F. L. Pick ir C. N. Knight, *A Pocket History of Freemasonry,* perž. leid. (London, 1992); taip pat Stephen Knight, *The Brotherhood: The Secret World of the Freemasons* (London, 1984); J. J. Robinson, *Born in Blood: The Lost Secrets of Freemasonry* (London, 1990). **2.** Ibid. 45. **3.** Knight, 1 ir 2 skyriai, „Origins" ir „Metamorphosis", 15–24. **4.** Žr. Margaret Jacob, *The Radical Enlightenment* (London, 1981).

PHILIBEG **1.** Hugh Trevor-Roper, „The Highland Tradition of Scotland", knygoje T. Ranger and E. Hobsbawm (eds.), *The Invention of Tradition* (Cambridge, 1983), 15–42. **2.** Žr. Robert Bain, *The Clans and Tartans of Scotland,* 5th edn., (Glasgow, 1976), 164–165. **3.** Ranger and E. Hobsbawm, *The Invention of Tradition,* 263–307.

BASERRIA **1.** W. A. Douglass, „The Basque Stem-Family Household: Myth or Reality?", *Journal of Family History,* 13 (1) (1989), 75–89.

ŽEMĖS DREBĖJIMAS **1.** T. D. Kendrick, *The Lisbon Earthquake* (London, 1956); J. Noses, *O terramote de 1755: British Accounts* (Lisbon, 1990).

ELDLUFT **1.** Dėkoju Atvirojo universiteto programai „Deguonis", kurią transliavo BBC2 1992 m. rugsėjo 26. **2.** Kaip pavaizdavo J. Bronowski, *The Ascent of Man* (London, 1970), 146–147.

SQUIPERIA **1.** S. Pollo, A. Puto, *The History of Albania* (London, 1981); James Pettifor, *Albania* (London, 1994).

GROSSENMEER **1.** Peter Laslett, „Family and Household as Work Group and Kin Group: Areas of Traditional Europe Compared", knygoje R. Wall *et al.* (eds.), *Family Forms in Historic Europe* (Cambridge, 1983), 513–563. **2.** Peter Laslett, „Introduction: The History of the Family", knygoje Laslett and Richard Wall (eds.), *Household and Family in Past Times: Comparative Studies in Size and Structure of the Domestic Group over the Last Three Centuries* (Cambridge, 1972). **3.** J. Valynseele, *La Généalogie: histoire et pratique* (Paris, 1991). Žr. taip pat Genealogical Society of the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, *Finding Aids to the Microfilmed Manuscript Collection* (...) (Salt Lake City, 1978–1983).

RUSIA **1.** N. Freret, *Mémoire sur les origines des francs* (Paris, 1714). **2.** Omeljan Pritsak, *The Origins of Rus'"* (Cambridge, Mass., 1981), 1 skyrius. **3.** Norman Golb ir Omeljan Pritsak (eds.), *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century* (Ithaca, NY, 1982), 1 sk., „T-S (Glass) 12.122 – the Kievan Letter".

POTIOMKINAS **1.** J. Dreifuss, *The Romance of Catherine and Potemkin* (London, 1938). **2.** Anatoliy Golitsyn, *New Lies for Old: The Communist Strategy of Deception and Disinformation* (London, 1984), 412. **3.** H. Marshall, *Sergei Eisenstein's „Battleship Potemkin"* (New York, 1978).

KANTATA **1.** W. G. Whittaker, *The Cantatas of J. S. Bach* (Oxford, 1959), 659–674.

DESSEIN **1.** C. Pfister, „Les „Oeconomies Royales" de Sully et le grand dessein de Henri IV", *Revue historique,* 56 (1894), 304–339. **2.** D. J. Buisseret, *Sully and the Growth of Centralised Government in France, 1598–1610* (London, 1968). **3.** Žr. F. Hinsley, *Power and the Pursuit of Peace* (Cambridge, 1967), 24 ir toliau.

IX skyrius

JACQUARD'AS **1.** Žr. S. Augarten, *Bit by Bit: An Illustrated History of Computers* (London, 1984).

FREUDE **1.** F. von Schiller, „An die Freude", knygoje L. Reiners (ed.), *Der ewige Brunnen* (Münich, 1992), 910 ir toliau; vertimas į lietuvių k.: V. Macevičius, „Džiaugsmui", knygoje Šileris F., *Eilėraščiai* (Vilnius, 1989). **2.** G. Grove, *Beethoven and his Nine Symphonies* (London, 1898), 326–327. **3.** Ibid., 309–400; Ralph Hill (ed.), *The Symphony* (London, 1949), 113–117.

GENUG **1.** Pagal G. Brandreth, *Famuos Last Words and Tombstone Humor* (New York, 1989).

GAUCHE **1.** Žr. J. van Clove, R. E. Frederick, *The Philosophy of Right and Left: incongruent counterparts and the nature of space* (London, 1991). **2.** N. Nugent. „The European Parliament", knygoje *The Government and Politics of the European Community* (3 leid.), (London, 1994).

VENDÉMIAIRE **1.** H. Morse Stephens, *Revolutionary Europe, 1789–1815* (London, 1936), VI priedas: „Concordance of Republican and Gregorian Calendars", 374–375.

GILJOTINA **1.** Pagal Martin Manser, *Dictionary of Eponyms* (London, 1988), 120.

NOYADES **1.** Žr. J. Brooman, *The Reign of Terror in France: Jean-Baptiste Carrier and the Drownings at Nantes* (York, 1986). **2.** Žr. Jan Karski, *The Secret State* (London, 1944). **3.** R. Hilberg, „Origins of the Killing Centers", *The Destruction of the European Jews* (New York, 1985), 221–238. **4.** J. C. Pressac, *Auschwitz: Technique and Operation of the Gas Chambers* New York, 1989). **5.** Parafrazė iš *International Military Tribunal* (Nuremberg, 1946), VIII, 324–329. **6.** Lyubo Boban, „Jasenovac and the Manipulation of History", *East European Politics and Societies,* 4 (1990), 580–593.

ŠUANAI **1.** E. Le Roy Ladurie, „The „Event" and the „Long Term" in Social History: The Case of the Chouan Uprising" (knygos P. Bois, *Paysans de l'ouest* (Paris, 1972) recenzija knygoje *The Territory of the Historian* (Chicago, 1979), 111–132.

ROUGE **1.** E. J. Haeberle, „Swastika, Pink Triangle and Yellow Star: The Destruction of Sexology and the Persecution of Homosexuals in Nazi Germany", knygoje: M. Duberman *et al.,* (eds.), *Hiden from History* (London, 1991), 365–379.

FEMME **1.** Versta parodai *Wollstonecraft, Women, and the French Revolution;* paroda Universiteto koledže Londone 1992 m. **2.** Žr. Sara E. Melzer ir Leslie W. Rabine (eds.), *Rebel Daughters: Women and the French Revolution* (Oxford, 1992).

STRASBŪRAS **1.** Žr. G. Gardes, *La Marseillaise, ou les paradoxes de la gloire* (Lyons, 1989); F. Robert, *La Marseillaise* (Paris, 1989).

TOR **1.** Žr. A. Reissner, *Berlin, 1675–1945: The Rise and Fall of Metropolis* (London, 1984); A. Read, D. Fisher, *Berlin; the biography of a city* (London, 1994).

METRIKA **1.** Žr. A. Tomczak, *Zarys dziejów archiwów polskich* (Toruń, 1982); R. C. Lewandowski, *Guide to the Polish Libraries and Archives* (Boulder, Colo., 1974). **2.** Patricia Grimsted, *The Lithuanian Metrica in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania* (Cambridge, Mass., 1986); taip pat jos *Handbook for Archival Research in the USSR* (Washington, DC, 1989). **3.** A. E. P. Zaleski, „Some New Archival Sources for the Study of Recent Polish History", humanitarinių mokslų magistro disertacija (SSEES, University of London, 1994), 5–6.

GRILENŠTEINAS **1.** R. Sieder ir M. Mitterauer, „The Reconstruction of the Family Life Course: Theoretical Problems and Empirical Results", knygoje R. Wall *et al.* (eds.), *Family Forms in Historic Europe* (Cambridge, 1983), 309–345.

SLAVKOVAS **1.** D. Chandler, *Austerlitz 1805: Battle of the Three Emperors* (London, 1990). **2.** Levas Tolstojus, *Karas ir taika,* vertė E. Viskanta (Vilnius, 1978), I t., III dalis, XIV sk., p. 356. **3.** John Keegan, *The face of Battle* (London, 1978).

ŽIBUTĖS **I.** D. Ackerman, „Smell", knygoje *A Natural History of the Senses* (London, 1990), 3–63. **2.** Žr. Alain Corbin, *The Foul and the Fragrant: Odours and the French Social Imagination* (Leamington Spa, 1986). **3.** S. Ferenczi, *Thalassa: A Theory of Genitality* (1938; repr. London, 1989).

ILYRIJA **1.** Žr. D. Gelt, *The Slovenians from the Earliest Times* (Victoria, 1983); E. M. Despalatovič, *L. Gaj and the Illyrian Movement* (New York, 1973); J. Punk *et al., A Brief History of Slovenia* (Ljubljana, 1994); S. Gazi, *A History of Croatia* (New York, 1973); R. W. Seton-Watson, *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy* (New York, 1911); J. Pogonowski, *Ilyrizm i Słowianszczyzna* (Lwów, 1924).

BOUBOULINA **1.** *The Great Greek Encyclopaedia,* „PIRSOS" (Atėnai, apie 1980), 75.

KAUKAZO RASĖ 1. J. F. Blumenbach, *Collectionis suae cranorum diversarum gentium ...* (Göttingen, 1798–1828). **2.** Revd E. Cobham Brewer, *The Dictionary of Phrase and Fable* (1870; repr. New York, 1978), 229. **3.** L Poliakov, *The Aryan Myth: A History of Racist and Nationalist Ideas in Europe* (New York, 1974), ypač p. 233 ir toliau; J. Boissel, *Gobineau: Un Don Quichotte tragique* (Paris, 1981). **4.** Žr. Madison Grant, *The Passing of the Great Race* (New York, 1916). **5.** Naujausią populiarų ir puikų šios temos nagrinėjimą žr. knygoje Steve Jones, *The Language of the Genes: Biology, History, and the Evolutionary Future* (London, 1994); **6.** Žr. Ashley Montague, *Statement on Race: An Annotated Elaboration of (...) the Statements on Race Issued by UNESCO* (New York, 1972).

GUERRILLA 1. Robert Moss, *Urban Guerrillas: the new face of political terrorism* (London, 1972). **2.** A. Racineux, „Les Chouans: une armée de l'ombre", *Historama,* Nr. 89, 1989 m. liepa, p. 12–19.

NORVEGIJA 1. Žr. G. Opstad *et al., Norway* (London, 1991).

HEPTANESOS 1. W. H. Zawadzki, *Man of Honour: A. Czartoryski, Statesman of Russia and Poland* (Oxford, 1993). **2.** „Great Britain and the Ionian Islands, 1848–1851: A Case of Bad Publicity", *European History Quarterly,* 17(2) (1987), 131–144.

GROBIS 1. „Sykį mačiau dvi nuostabias statulas, moters ir jauno vyro – abi buvo tokios tobulos, kad matėsi net gyslos po oda. Jos buvo paimtos iš Poroso, kai tas buvo sugriautas, ir keli kareiviai ketino parduoti jas Argose europiečiams <...> Tačiau aš pasivedžiau tuos kareivius į šalį ir pasakiau jiems: „Net jei jums duotų dešimt tūkstančių talerių, jūs neturite leisti išgabenti jas iš jūsų tėvynės. Juk ar ne už tai mes kovojome?" Pagal H. A. Lidderdale, ed., *The Memoirs of General Makriyannis* (Oxford, 1966). **2.** W. St. Clair, *Lord Elgin and the Marbles* (Oxford, 1967); C. Hitchens *et al., The Elgin Marbles: should they be returned to Greece?* (London, 1987). **3.** Charles de Jaeger, *The Linz file: Hitler's Plunder of Europe's Art* (Toronto, 1981); Lynn Nicholas, *The Rape of Europe* (London, 1994). **4.** M. Bailey, „Nazi Art Loot Discovered in Russia", *Observer,* 1991 m. kovo 24. **5.** Wm. H. Honan, „New Facts and Lawsuits in the tale of art thefts from German Church", „Stolen Treasure" and „Inventory in Texas Case Turns up New Works", *New York Times,* 1990 m. birželio 25, birželio 30, rugsėjo 10. **6.** E. Aleksandrov, Z. Stankov, *The international legal protection of cultural property* (Sofia, 1979); Australian Association of Humanities, *Who Owns the Past? a Symposium* (Melbourne, 1985); B. Walter, *Rückführung von Kulturgut in internationalen Recht* (Bremen, 1988); J. Greenfield, *The Return of Cultural Treasures* (Cambridge, 1989).

GAGAUZAI 1. Žr. W. Zajączkowski, *Język i folklor u Gagauzów w Bulgarii* (Kraków, 1966). **2.** Žr. H. T. Norris, *Islam in the Balkans: religion and society between Europe and the Arab world* (London, 1993). **3.** T. J. Winnifrith, „The Pomaks", knygoje *Shattered Eagles, Balkan Fragments* (London, 1995), 82–98. **4.** R. J. Donie, J. V. A. Fine, *Bosnia and Hercegovina: a tradition betrayed* (London, 1994).

MYRAS 1. F. Sulimirski *et al., Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego* (Warszawa, 1885), 485–488. **2.** Žr. taip pat „Mir" knygoje Roman Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolity* (Warszawa, 1991). 3. A. Mickevičius, *Ponas Tadas,* vertė V. Mykolaitis-Putinas ir J. Marcinkevičius (Vilnius, 1978), XII.

MALET 1. Godfrey LeMay, „The Conspiracy of General Malet", knygoje P. Quennell (ed.), *Diversions of History* (London, 1954), 52–68.

SPASITEL' 1. Ryszard Kapuściński, „The Temple and the Palace", knygoje *Imperium* (London, 1994), 95–108.

X skyrius

BENZAS 1. *Deutsches Museum von Meisterwerken der Naturwissenschaft und Technik: Guide Through the Collections* (Münich, 1988), 92–93. **2.** D. Cardwell, *The Fontana History of Technology* (London, 1994).

FOTOGRAFIJA 1. Brian Coe, *The Birth of Photography: The Story of the Formative Years, 1800–1900* (London, 1976).

MAUVE 1. *An Outline of the Chemistry and Technology of the Dyestuffs Industry* (ICI Dyestuffs Division) (London, 1968), 10. **2.** Ibid., p. 7. **3.** „The Amazing Chemistry of Colour", *Crosslink* (Newbury), t. 2, Nr. 1 (1990), 4–6. **4.** *The Bayer Tapestry: An Unfolding History from 1863* (Newbury, metai nenurodyti); *100 Years Research and Progress: Bayer Pharma 1988* (Bayer AG) (Leverkusen, 1988), p. 4. **5.** D. W. F. Hardie ir J. D. Pratt, *A History of the Modern British Chemical Industry* (Pergamon, Oxford, 1966), p. 68–70.

DŽINSAI 1. Žr. Joanna Brogden, „Strauss, Levi", knygoje *Fontana Biographical Companion to Modern Thought* (London, 1983), 734.

SANITAS 1. Dhiman Barua ir Wm. Greenough III (eds.), *Cholera* (New York, 1992), 1 skyrius „The History of Cholera". **2.** A. Nikiforuk, op. cit., 154. Žr. taip pat F. R. van Hartesfeld, *The Pandemic of Influenza, 1918–1919* (Lampeter, 1992); R. Collier, *The Plague of the Spanish Lady* (New York, 1974).

CARITAS 1. *Encyclopaedia Britannica,* 11th edn. (1912), t. XIII, 593–594, straipsnelis „Drente". **2.** Ibid., t. V, straipsnelis „Charity and Charities". **3.** Žr. R. M. Clay, *The Mediaeval Hospitals of England* (London, 1909). **4.** Michel Foucault, *Historie de la folie* (1961), *Histoire de la Sexualité* (1976), *Surveiller et punir* (1975), vertimas į anglų kalbą išleistas pavadinimu *Discipline and Punish: the birth of the prison* (Harmondsworth, 1991). **5.** Foucault, *Discipline and Punish, passim.*

PARNASAS 1. Pagal Ronald Taylor, *Franz Liszt: Man and Musician* (London, 1986), 46.

RELAXATIO 1. Edward Whymper, *The Ascent of the Matterhorn* (1880) (pakartotinai išleista London, 1987); *Scrambling amongst the Alps,* 5-as leid. 1890 (pakartotinai išleista Exeter, 1986); žr. taip pat P. Bernard, *The rush to the Alps: the Evolution of Vacationing in Switzerland* (Boulder, Colo., 1978). **2.** J. Walvin, *The People's Game: a social history of British football* (London, 1975); B. Butler, *The Football League, 1888–1988* (London, 1987). **3.** J. Mercier, *Le Football* (Paris, 1971); P. Soar, M. Tyler, *The Story of Football* (Twickenham, 1986).

ELEMENTAI 1. Žr. J. Hudson, *The History of Chemistry* (Basingstoke, 1992); W. H. Brock, *The Fontana History of Chemistry* (London, 1992).

BEŽDŽIONĖ 1. William Irvine, *Apes, Angels and Victorians: The Story of Darwin, Huxley and Evolution* (New York, 1955), I skyrius. **2.** F. Galton, *Hereditary Genius: an Inquiry into its laws and consequences,* 2nd edn. (London, 1892; repr. 1950), p. 325 ir toliau. **3.** Irvine, p. 280. 4. D. W. Forrest, *Francis Galton: the Life and Work of a Victorian Genius* (London, 1974).

BERNADETA 1. Ypač dėkoju R. Harrisui už jo pranešimą seminare „Evidence and Devil's Evidence" Oksfordo universiteto istorijos fakultete 1993 m. gegužės 24 d. Žr. taip pat R. Laurentin, *Lourdes: dossiers des documents authentiques* (Paris, 1957); F. Duhoureau, *Saint Bernadette of Lourdes: a saint of the Golden Legend* (London, 1934). **2.** Eugene Weber, *Peasants into Frenchmen, the modernization of rural France, 1870–1914* (London, 1977). **3.** Harris, „Evidence and Devil's Evidence", *passim.*

SYLLABUS **1.** Ši parafrazė remiasi daug ilgesniu fragmentu knygoje *New Catholic Encyclopedia* (Washington, DC, 1967), XIII, 854–856. **2.** Apie Dostojevskio politines pažiūras, anot kurių socializmas, anarchizmas, terorizmas ir katalikybė yra glaudžiai susiję žr. [**INKVIZICIJA**].

PRADO **1.** F. J. Sanchez Canton, *The Prado* (London, 1959), 7. **2.** Žr. *Treasures of a Polish King: Stanislaus August as Patron and Collector* (parodos katalogas, Dulwich Picture Gallery, London, 1992).

GOTA **1.** E. Scheeben, *Ernst II: Herzog von Sachsen-Coburg und Gotha* (Frankfurt, 1987); J. Van der Kirstie, *Dearest Affie: Alfred, Duke of Edinburgh and Duke of Saxe-Coburg and Gotha, 1840–1900* (Gloucester, 1984). **2.** R. R. James, *Albert, Prince Consort: A Biography* (London, 1985); S. Weintraub, *Victoria: A Biography of a Queen* (London, 1988); T. Aranson, *Heart of a Queen: Queen Victoria's Romantic Attachments* (London, 1991). **3.** A. S. Gould Lee, *The Royal House of Greece* (London, 1948). **4.** Brian Connell, *Manifest Destiny: A Study in Five Profiles of (...) the Mountbatten Family* (London, 1953); M. Kerr, *Admiral Louis of Battenberg* (London, 1934); R. Hough, *Louis and Victoria* (London, 1974). **5.** *Polski Słownik Biograficzny* (Wrocław, 1960–1961), IX, straipsnis „Hauke". **6.** Anthony, Lord Lambton, *The Mountbattens* (London, 1989). **7.** Richard Tomlinson, „Trying to be Useful", *Independent on Sunday*, 1994 m. birželio 19; ištrauka iš knygos *Divine Right: The Inglorious Survival of British Royalty* (London, 1994).

ABCHAZIJA **1.** Yutaka Akino, *The Last Scenario of Gamsakhurdia* (1993 m. gruodis). Institute of East-West Studies (Prague, 1994); taip pat Nealas Aschersonas laikraštyje *Independent*, 1994 m. liepos 17. Aschersono knygoje *Black Sea* (1995) yra skyrius apie Abchaziją.

KALEVALA **1.** Ypač dėkoju profesoriui M. A. Branchui. Žr. taip pat F. J. Oinas, *Studies in Finnic folklore: homage to the Kalevala* (Mäntä, 1985).

ŠAMANAS **1.** Nevill Drury, *The Elements of Shamanism* (Longmead, Dorset, 1989). **2.** Aleksander Nawrocki, *Szamanizm i Węgrzy* (Warszawa, 1988).

GATTOPARDO **1.** Dž. Tomazis di Lampedūza, *Leopardas*, vertė A. Vaišnoras (Vilnius, 1963), p. 5–6. **2.** Ibid., p. 269.

HERMANNAS **1.** Žr. George Mosse, *The Nationalisation of the Masses: political symbolism and mass movements in Germany* (Ithaca, 1991). **2.** Profesorius Reesas Daviesas iš Aberystwytho rašo: „ši istorija ir šis [Beddgelerto] paminklas susiję su XVIII amžiaus paskutiniuoju dešimtmečiu <...> Jų „išradėjas" buvo šių vietų imigrantas Davidas Pritchardas; jis, be abejo, norėjo pritraukti daugiau lankytojų į šią Laukinio Velso dalį. Manau, kad jis buvo vietinis smuklininkas. Tai buvo tipiška romantiška, osianiška Iolo Morganwgo tipo istorija <...>; iš 1994 m. gegužės 16 d. asmeninio laiško.

GENAI **1.** P. J. Bowles, *The Mendelian Revolution* (London, 1989); C. F. Meyer, *The Genesis of Genetics: The Growing Knowledge of Heredity Before and After Mendel* (Rome, 1953); C. Stern, *The Origin of Genetics: A Mendelian Source Book* (London, 1966). **2.** Zhores Medvedev, *The Rise and Fall of T. D. Lysenko* (1967; vertimas į anglų kalbą New York, 1969); D. Joravsky, *The Lysenko Affair* (Cambridge, Mass., 1970). **3.** Žr. J. S. Huxley, *Soviet Genetics and World Science* (London, 1949).

BADAS **1.** Cecil Woodham-Smith, *The Great Hunger: Ireland 1845–1849* (London, 1962), 91. **2.** Ibid., 19. **3.** Roy Foster, *Modern Ireland: 1600–1972* (London, 1988), 325. **4.** Cituojama pagal A. Nikiforuk, „The Irish Famine", knygoje *The Fourth Horseman* (London, 1991), 123. **5.** Iš ponios Wilde, „The Exodus", knygoje C. Morash (ed.), *The Hungry Voice: Poetry of*

the Irish Famine (Dublin, 1989), 219; S. Cronin, *Irish Nationalism: a history of its roots and ideology* (New York, 1980).

POGROMAS 1. Straipsnelis „Pogrom" knygoje *Encyclopaedia Judaica* (Jerusalem, 1971), XIII, 694—702. **2.** Žr. J. D. Clier, *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History* (Cambridge, 1991); I. M. Aronson, *Troubled Waters: The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia* (Pittsburgh, 1990). **3.** Norman Davies, „Great Britain and the Polish Jews, 1918—1920", *Journal of Contemporary History*, t. VIII/2, 1973, 119—142.

WIENER WELT 1. Stephen Beller, *Vienna and the Jews 1867—1938: A Cultural History* (Cambridge, 1989), ypač p. 34—37. **2.** Ibid., *passim*. **3.** Martin Freud, „Who Was Freud?", knygoje : J. Fraenkel (ed.), *The Jews of Austria: Essays on their Life, History and Destruction* (London, 1967), 197—211. **4.** Joseph Roth, cituojama pagal R. S. Wistrich, *The Jews of Vienna in the Age of Franz-Joseph* (Oxford, 1990). **5.** Rabino Güdemanno 1907 m. gruodžio 19 d. laiškas Kamillai Theimer, kurį cituoja J. Fraenkelis, „The Chief Rabbi and the Visionary", knygoje: Fraenkel, *The Jews of Austria*, 115—117.

BOKSININKAI 1. Žr. H. Keown-Boyd, *The Fists of Righteous Harmony: A History of the Boxer Uprising in China* (London, 1991); A. H. Smith, *China in Convulsion* (Edinburgh, 1901).

ČERNOBYLIS 1. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, wyd. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski (Warszawa, 1880), 750—754. **2.** Bolšaja Sovetskaja Enciklopedija, 3 leid., (Maskva, 1978), t. XXIX, straipsnelis „Černobylj". **3.** Apreiškimas Jonui 8, 10—11.

$e = mc^2$ 1. Žr. J. Schwartz, *Einstein for Beginners* (Exeter, 1979), 2-a citata, kuri pateikiama įvairiais pavidalais. Žr. M. White ir J. Gribbin, *Einstein: A life in Science* (New York, 1993); R. Dinnage'o recenzija pavadinimu „Man of Science Agog", *Times Literary Supplement*, 1993 m. gruodžio 17.

GARSAS 1. Robert Browning, „How They Brought the Good News from Ghent to Aix", *Collected Works* (London, 1896), I, 250—251. **2.** Brian Rust, *Discography of Historical Records on Cylinders and 78s* (London, 1979), 41. (Galimas dalykas, kad ankstesnis už šį įrašą yra Edisono 1888 m. lapkričio 22 padarytas W. E. Gladstono įrašas.) **3.** Žr. *Revolutions in Sound: A Celebration of 100 years of the Gramophone* (British Library paroda ir katalogas, London, 1988). **4.** *Die Klangwelt Mozarts* (Meno istorijos muziejaus paroda, Viena, 1991—1992). **5.** Žr. Grace Koch, *International Association of Sound Archives (IASA), Directory of Member Archives*, 2nd edn. (Milton Keynes, 1982). **6.** Cituojama pagal Rust, *Discography*, 277.

KVAILYBĖ 1. Aleksander Bocheński, *Dzieje głupoty w Polsce* (Warszawa, 1947). **2.** Adam Michnik, *Z dziejów honoru w Polsce: wypisy więzienne* (Paris, 1985). **3.** Barbara Tuchman, *The March of Folly: From Troy to Vietnam* (London, 1984).

BAMBINI 1. M. Pollard, *Maria Montessori* (Watford, 1990), 35. Žr. taip pat Rita Kramer, *Maria Montessori* (Oxford, 1978) ir James Bowen, *A History of Western Education, III: The Modern West* (London, 1981), 394—402. **2.** Apie pažangaus švietimo tradiciją žr. knygoje *Friedrich Froebel: a selection of his writings* (Cambridge, 1967); G. L. Gutek, *Pestalozzi and Education* (New York, 1968); J. Piaget, *Science of Education and the Psychology of the Child* (New York, 1971).

TOUR DE FRANCE 1. Serge Douay, „Tours et Détours du Tour de France", *Historama*, 89/1991 m. liepa, 58—63; žr. taip pat G.Watson, *The Tour de France and its heroes* (London, 1990); G. Nicholson. *The Rise and Fall of the Tour de France* (London, 1991). **2.** *Independent*, 1992 m. liepos 27.

IMPRESSION 1. Herman Wechsler, *Lives of Famous French Painters* (New York, 1962), 103–108. **2.** Ibid., 16.

COMBRAY 1. Iš „Itinéraire proustien", knygoje Syndicat d'Initiative, *Illiers-Combray* (Illiers-Combray, 1989). Žr. R. Hayman, *Proust: a biography* (London, 1990); L. Hodgson (ed.), *Marcel Proust: the critical heritage* (London, 1989); Sheila Stern, *Swann's Way* (Cambridge, 1989).

NOBELIS 1. E. Bergengen, *Alfred Nobel: the Man and his Work* (London, 1962); N. K. Stahle, *Alfred Nobel and the Nobel Prizes* (Stockholm, 1986).

EULENBURGAS 1. James D. Steakly, „Iconography of a Scandal: Political Cartoons and the Eulenburg Affair in Wilhelmian Germany", knygoje M. B. Dubermann *et al.* (eds.), *Hidden from History: Reclaiming the Gay and Lesbian Past* (New York, 1989; London, 1991), 233–263. **2.** B. Inglis, *Roger Casement* (London, 1973); H. O. Mackey, *The Crime Against Europe: The Writings and Poetry of R. Casement* (Dublin, 1958); Richard Ellmann, *Oscar Wilde* (London, 1987). **3.** M. Baumont, *L'Affaire Eulenberg et les origines de la Guerre Mondiale* (Paris, 1933); cituojama pagal Steakley, „Iconography of a Scandal", 235. **4.** E. J. Haeberle, „Swastika, Pink Triangle, and Yellow Star: the Destruction of Sexology and the Persecution of Homosexuals in Nazi Germany", knygoje Dubermann *et al.* (eds.), *Hidden from History*, 365–382.

KONOPIŠTĖ 1. Grafas Carlo Sforza, „The Man Who Might Have Saved Austria", knygoje *Makers of Modern Europe* (London, 1930), 32–43. **2.** Ibid., 27. **3.** Ibid., 20.

XI skyrius

ADELANTE! 1. Hugh Thomas, *The Spanish Civil War*, III leidimas (London, 1977), p. 452 ir toliau. **2.** Iš W. H. Auden, „Spain 1937". Cituoja Thomas knygoje *The Spanish Civil War*, p. 460. **3.** Žr. F. Granham, *The Battle of Jarama, 1937: The Story of the British Batallion of the International Brigades* (Newcastle, 1987). **4.** Thomas, op. cit., p. 853.

ANALAI 1. *Annales d'Histoire Économique et Sociale*, revue trimestrielle, tome premier, année 1929, Nr. 1 (Paris, 1929). **2.** Žr. P. Burke, *The French Historical Revolution and the „Annales" School* (Cambridge, 1990). **3.** M. Aymar, „L'Évolution de l'historiographie braudélienne". Paskaita, skaityta 1990 m. lapkričio 15 d. Oksfordo Maison Française. **4.** Annales, 1 (1), p. 1–2.

AUŠVICAS 1. JAV gynybos žvalgybos agentūra. Strateginio bombardavimo apžvalga. Cituoja Martin Gilbert, *Auschwitz and the Allies* (London, 1981), p. 216, 249. **2.** Ibid., pav. 25, p. 331–332. **3.** Žr. Jan Karski, *The Story of a Secret State* (London, 1944); taip pat D. S. Wyman, *The Abandonment of the Jews: America and the Holocaust, 1941–45* (New York, 1984). **4.** Gilbert, *Auschwitz and the Allies*, 21 sk. Vitoldas Piłeckis, 1942 metais pabėgęs iš Aušvico I, apie Aušvicą II-Birkenau tiesioginių žinių neturėjo. (Žr. 95 nuorodą XI sk.) Penki 1944 metais pabėgę žydai nusigavo į Slovakiją ir ten pakėlė triukšmą. **5.** Ibid. ir 312 p. **6.** Žr. D. Brugioni ir R. G. Poirer, *The Holocaust Revisited: A Retrospective of the Auschwitz-Birkenau Extermination Complex* (Washington, 1979). **7.** Gilbert, *Auschwitz and the Allies*, p. 337. **8.** Žr. pastabą 29 XI sk. Turint galvoje, kad iš viso žuvo apie 6 mln. žydų, iš jų apie 2 mln. Sovietų Sąjungos teritorijoje ir tiek pat kituose okupuotos Lenkijos nacių getuose bei stovyklose, neįmanoma, kad vien Aušvice buvo nužudyta 4 mln. Sprendžiant

iš parodymų, kuriuos Niurnbergo tribunole davė buvęs Aušvico komendantas Hoessas, atrodo, kad iš viso stovykloje žuvo 2,5 milijono. **9.** 1970 metais buvęs Aušvico kalinys Józefas Garlińskis apskaičiavo, kad stovykloje buvo nužudyta 2 mln. žmonių. (Žr. 95 nuorodą XI sk.) 1983 metais kitas buvęs kalinys, prancūzų tyrėjas G. Wellersas, gavo skaičių 1 471 595. Dr. Franciszeko Pipero skaičiai, parengti Osvencimo valstybiniam muziejui, buvo paskelbti laikraštyje *New York Times.* F. Piper, *Ilu ludzi zginęło w KL Auschwitz? Liczba ofiar w świetle źródeł i badań, 1945–90* (Osvencimas, 1992).

BAILYS 1. „Campaign to Pardon Troops Hits Setback", *The Independent,* 1993 m. rugpjūčio 16 d. Žr. taip pat J. Putkowski ir J. Sykes, *Shot at Dawn* (London, 1989). **2.** *Oxford Companion to the Second World War:* „Deserters" (Oksford, 1995).

BEVAISĖ ŽEMĖ 1. Tomas Stearnsas Eliotas, *Pavasaris žiemos vidury* („Vaga", 1991). p. 21 – 33. **2.** T. S. Eliot, *The Waste Land: A Facsimile and Transcript of the Original Drafts with the Annotiations of Ezra Pound,* ed. Valerie Eliot (London, 1971), p. 5, 135, 145, 148, 1.

BLR 1. V. Kippel ir Z. Kippel (red.), *Byelorussian Statehood: Reader and Bibliography* (New York, 1988). **2.** Symon Kabysh, „Genocide of the Byelorussians" iš *Genocide in the USSR: Studies in Group Destruction* (New York, 1958), p. 77 – 88. **[VORKUTA]**. **3.** Pasak Otto fon Habsburgo – Paskaita Charlesui Stranskiui atminti, Londonas, 1993 metų rugsėjo 20 d.

BUČAČAS 1. Wincenty Urban, *Droga krzyżowa Archidiecezji Lwowskiej, 1934–1945* (Wrocław, 1983), p. 52 – 55. **2.** 60 – 80 tūkst. skaičius pateiktas knygoje Jan T. Gross, *Polish Society Under German Occupation* (Princeton, NJ, 1976). Lenkų (komunistų) komisija Nusikaltimams prieš lenkų tautą tirti pateikia skaičių 300 – 400 tūkst. Žr. M. Terles, *Ethnic Cleansing of Poles in Volhynia and Easter Galicia* (Toronto, 1993), p. 32, 36. Ukrainos prezidento Kravčiuko prielaida, kad „ukrainiečių šovinistai rytinio pasienio rajonuose nužudė apie pusę milijono lenkų" (ibid., p. 70), nepasitvirtino ir pasirodė esanti klastotė. **3.** Ryszard Torzecki, *Polacy i Ukraińcy: Sprawa ukraińska w czasie II Wojny Światowej na terenie II Rzeczpospolity* (Warszawa, 1993), sk. 6, „Wojenna tragedia", taip pat Wiktor Poliszczuk, *Gorzka prawda: zbrodniczość OUN-UPA* (nepaskelbtas mašinraštis, Toronto, 1993) **4.** Terles, *Ethnic Cleansing,* p. 16 – 17 **5.** Z. Zieliński (ed.), *Życie religijne w Polsce pod okupacją, 1939–1945* (Katowicie, 1992), p. 500 **6.** Žr. Norman Davies, „Neither Twenty Million, Nor Russians, Nor War Dead", *Independent,* 1987 m. gruodžio 29. **7.** Martin Gilbert, *Atlas of the Holocaust* (London, 1982), p. 82 **8.** „In Lieu of a Self-Portrait", knygoje Simon Wiesenthal, *Justice Not Revenge* (London, 1989); taip pat Alan Levy, *The Wiesenthal File* (London, 1993).

ČERNOVICAI 1. Michael Ignatieff, „The Old Country", *New York Review of Books,* 1990 m. vasario 15 d. Recenzija, skirta Gregoro von Rezzori'o *The Snows of Yesteryear: Portraits for an Autobiography* (New York, 1989).

DÖNHOFF 1. Žr. Roman Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczpospolitej.* (Wrocław, 1991). **2.** Marion Dönhoff, *Kindheit in Ostpreussen* (Berlin, 1988).

DERLIUS 1. Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror Famine* (London, 1986), p. 3. **2.** Ibid, 16 sk. „The Death Roll". **3.** Vasily Grossman, *Forever Flowing* (New York, 1972). Cituoja R. Conquest, *The Harvest of Sorrow,* p. 286. **4.** S. J. Taylor, *Stalin's Apologist: Walter Duranty, the „New York Times" Man in Moscow* (Oxford, 1990). **5.** R. Conquest, *The Harvest of Sorrow,* 17 sk. „The Reecord of the West". **6.** Ibid., Pratarmė, 1 p.

DUOMONAS 1. *Voir et comprendre Verdun: Champ de bataille, environs* (Drancy, 1981); *Ouverture à la visite du champ de bataille* (Fleury-devant-Douaumont, be datos). Žr. Alistair Horne, *The price of glory: Verdun 1916* (London, 1993).

ESTIJA 1. Paskaita Charlesui Stranskiui atminti, Londonas, 1993 metų rugsėjo 20 d; taip pat daktaro von Habsburgo 1993 m. rugsėjo 28 d. laiškas. Žr. taip pat E. Uustalu, *A History of the Estonian People* (London, 1952); R. Taagepera, *Estonia: Return to Independence* (Oxford, 1993).

EVS 1. Žr. Stephen George, *Politics and Policy in the European Community* (Oxford, 1985), IX sk. „Economics and Monetary Union".

FARAONAS 1. *The National Monument of the Santa Cruz de Valle de los Caldos: a tourist guidebook* (Madrid, 1961).

FATIMA 1. J. Delaney, *A Woman Clothed in the Sun* (Dublin, 1991), p. 194. Žr. taip pat M. De la Sainte Trinité, *The Third Secret of Fatima* (Chulmleigh, 1986). **2.** Žr. T. Tindale-Robertson, *Fatima, Russia, and Pope John Paul II* (Chulmleigh, 1992). **3.** Žr. M. Parham, „With God on Our Side", *Independent Magazine*, 1993 m. gruodžio 4 d.; taip pat leidinį *Medjugorje Messenger* (London, 1986 –).

FLORA 1. Žr. Monica Kippner, *The Quality of Mercy: Women at War, Serbia 1915–1918* (Newton Abbot, 1980), p. 223. **2.** Ibid., p. 34. **3.** Žr. Julie Wheelwright, *Amazons and Military Maids* (London, 1989). Vienas knygos skyrius skirtas Florai Sandes. **4.** Kippner, *The Quality of Mercy*, p. 30.

GENOCIDAS 1. G. J. Libaridian, *A Crime of Silence: the Armenian Genocide* (London, 1985); D. M. Lang, *The Armenians: a people in exile* (London, 1981); C. J. Walker, *Armenia: survival of a nation* (London, 1990); S. L. Sonyel, *The Ottoman Armenians, victims of great power diplomacy* (London, 1987); R. Hovannisian (red.), *The Armenian Genocide: history, politcs and ethics* (London, 1991); R. Melson, *Revolution and Genocide: on the origin of the Armenian genocide and of the Holocaust* (London, 1992). **2.** Iš admirolo Kanario užrašų, 1939 m. rugpjūčio 22 d., cituota iš L. P. Lochner, *What about Germany?* (New York, 1942). **2.** Kartais ši ištrauka klaidingai cituojama, neva kalbama apie „galutinį sprendimą". Dėkoju Dr. Mark Levene'ui. **3.** R. Lemkin, *Axis Rule in Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress* (New York, 1944). Žr. taip pat *Encyclopaedia Judaica.* „Genocide" (Jerusalem, 1971), VII tomas, p. 410.

HOSBACHAS 1. „The Hossbach Memorandum" leidinyje *Documents on German Foreign Policy 1918–1945* (London, 1949), serija D. I, p. 29 – 30. **2.** A. J. P. Taylor, *The Origins of the Second World War* (London, 1963), p. 168 – 172. **3.** T. W. Mason leidinyje: E. M. Robertson (red.), *The Origins of the Second World War* (London, 1971), p. 114. Žr. taip pat F. H. Hinsley, *Power and the Pursuit of Peace: Theory and Practice in the History of Relations Between States* (Cambridge, 1963), ypač p. 328 – 334.

KATYNĖ 1. NKVD draugui Stalinui. 1940 m. kovo 5 d., Nr. 794/5, SSKP CK archyvai. Šis dokumentas buvo paviešintas prezidento Jelcino ir išspausdintas *Gazeta wyborcza* (Varšuva) Nr. 243 (1016) 1992 m. spalio 15 d. **2.** Žr. J. T. Gross, *Polish Society under German Occupation, 1939–45* (Princeton, 1979.; R. Lukas, *The Forgotten Holocaust* (Lexington, KY, 1986). **3.** Pokalbis su Stalinu Kremliuje 1941 m. lapkričio 14 d. S. Kot, *Conversations with the Kremlin and Despatches from Russia* (London, 1963), p. 112 – 143. **4.** Tarp išsamių šią bylą apibendrinančių tyrimų, paskelbtų prieš Maskvai prisipažįstant kaltę, – *The Crime of Katyń: Facts and Documents.* Lenkų kultūros fondas, 1948.; J. Mackiewicz, *The Katyń Wood Murders* (London, 1951); J. Czapski, *The Inhuman Land* (London, 1951); J. K. Zawodny, *Death in the Forest: The Story of the Katyń Forest Massacre* (Notre Dame, 1962); Louis Fitzgibbon, *Katyń: Crime without parallel* (London, 1971); *Despatches of Sir Owen O'Malley*

to the British Government (London, 1972); M. Dąbrowski (red.), *Katyń, 1940–1990: Documentary Exhibition Commemorating the Fiftieth Anniversary* (Lenkų institutas ir Sikorskio muziejus, Londonas, 1990). **5.** Philip C. Bell, „The Katyń Graves Revealed" leidinyje *John Bull and the Bear: British Public Opinion, Foreign Policy and the USSR, 1941–1945* (London, 1990). Žr. taip pat C. S. ir S. A. Garrett, „Death and Politics: The Katyń Forest Massacre and American Foreign Policy", *East European Quarterly*, 20/4, 1987 m. sausis, p. 429–446. **6.** Pasak 1995 m. birželio 10 d. *The Times*. **7.** Nicholas Bethell, „The Cold Killers of Kalinin", *The Observer*, 1991 m. spalio 6 d. Tarp tyrimų, paskelbtų po to, kai sovietai prisipažino kaltę: Allen Paul, *Katyń: the Untold Story of Stalin's Polish Massacre* (New York, 1991) ir Vladimir Abarinov, *The Murderers of Katyń* (Hippocrene, New York, 1993). **8.** Žr. nelegaliai išleistą J. Łojek, *Dzieje sprawy Katynia* (Warszawa, 1983). **9.** *The Black Book of the Polish State Censorship* (nurodymai Lenkijos valstybinei cenzūrai, 1976 m.) (London, 1977). **10.** A. Moszyński (red.), *Lista Katyńska* (London, 1977). **11.** Žr. Ewa Haraszti Taylor, *A Life with Alan* (London, 1987), p. 221.

„KYLHOLO" OPERACIJA **1.** Denis Hills, *Tyrants and Mountains: a Reckless Life* (London, 1992), p. 103–108. **2.** Ibid., p. 120–124. Autoriui buvo atsilyginta: pirma romane „Exodus" jį išjuokė Leonas Urisas, o paskui Holivudo filmas, sukurtas to incidento pagrindu, pavaizdavęs jį kaip žmogų, bandžiusį *sukliudyti* laivui išplaukti. **3.** Ibid., p. 130. **4.** Ibid, p. 136. **5.** Ibid., p. 137–140. **6.** Žr. Nicholas Bethell, *The Last Secret: Forcible Repatriation to Russia, 1944–1947* (London, 1974); Nicholas Tolstoy, *Victims of Yalta* (London, 1978); Nicholas Tolstoy, *The Minister and the Massacres* (London, 1986). **7.** A. Cowgill, T. Brimelow, C. Booker, *The Repatriation from Austria in 1945: the Report of an Enquiry*, 2 tomai (London, 1990); recenzuotas J. Joliffe, „The Riviera of Hades, Spectator", 1990 m. spalio 20 d.; D. Johnson. „Macmillan: a vindication that came too late", *The Times*, 1990 m. spalio 19 d.; R. Harris, „Here's a way out for every criminal", *Sunday Times*, 1990 m. spalio 21 d.

LANŽMARKAS **1.** John Keegan, „When the guns fell silent: the Belgian battlefield where the seeds of German revenge were sown", *Daily Telegraph*, 1988 m. lapkričio 11 d. Vien tame kape palaidota maždaug tiek pat vyrų, kiek JAV neteko Vietnamo kare (žr. III priedą, 101).

LATVIJA **1.** A. Silgailis, *Latvian Legion* (San José, Calif., 1986). **2.** Pagal ibid., p. 245–250.

LYČIAKOVAS **1.** Žr. S. S. Nicieja, *Comentarz Obrońców Lwowa* (Wrocław, 1990).

LILI **1.** R. Lax ir F. Smith, *Great Song Thesaurus*, 2nd. edn (Oxford, 1985). **2.** Hans Leip, *Der ewige Brunnen: ein Hausbuch deutscher Dichtung* „Lili Marleen",Red. L. Reiners (München, 1979), p. 502. Pirmasis angliškas pavadinimas buvo „My Lili of the Lamp-light" („Mano žibinto šviesos Lili"). Žr. „The Saga of Lili Marlene". **3.** Les Feuilles Mortes (Rudens lapai); žodžiai J. Prévert, kompozitorius J. Kosma. Angliško teksto autorius Johnny Merceras. **4.** „Подмосковные вечера" („Pamaskvės vakarai"), 1956 m. Žodžiai M. Matusovskio, muzika V. Solovjovo-Sedojaus. C.V. James (ed.), Russian Song-Book (Oxford, 1962), I, p. 31.

MIRUSIEJI **1.** Žr. M. V. Riccardo, *Vampires Unearthed: The Vampire and Dracula Bibliography* <...> (New York, 1983). **2.** Su padėka Rebecca'i Haynes, „The Vampirism, the Cult of Death and the Romanian Legionary Movement", pranešimas seminarui, perskaitytas Londono universitete 1993 m. birželio 10 d. Žr. Z. Barbu, „Rumania" S. J. Woolf (red.) knygoje *European Fascism* (London, 1968), p. 146–166; taip pat C. Z. Codreanu, *For My Legionaries* (Madrid, 1977).

MOLDOVA **1.** „Apie mus rašo „Pravda" (1951). Dail. Aleksejus Vasiljevas. Aliejus, drobė, 99 × 156 cm. Iš M. C. Down et al, *Soviet Socialist Realist Painting, 1930–1960s*, 28 lakštas

(parodos „Žmogaus sielos inžinieriai" katalogas, Oksfordo šiuolaikinio meno muziejus, 1992 m. sausis – kovas).

NEAPYKANTA **1.** G. Bell, *Archbishop Davidson* (London, 1935), II., p. 756 – 70. **2.** K. Slack, *George Bell, 1883–1958* (London, 1972). **3.** G. Bell, *The Church and Humanity* (London, 1946), 22 sk. „God Above Nation", p. 201 – 210. **4.** Ibid., p. 22 – 31. **5.** Ibid., 14 sk. „Obliteration Bombing". Žr. taip pat M. Czesany, *Allierten Bombenterror: der Luftkrieg gegen die Zivilbevölkerung Europas, 1940–1945* (Leoni, 1987). **6.** D. Bonhoffer, *Letters and Papers from Prison*, E. Bethge, New York, 1967. Cituoja Slack, *George Bell*, p. 97. **7.** Bell, *The Church and Humanity*, 19 sk. „Christianity and the European Heritage", p. 177 – 182.

OXFAM **1.** M. Black, *Oxfam: the first 50 years* (Oxford, 1992); F. Jean, *Life, Death, and Aid: the Médecin sans Frontres Report* <...> (London, 1993).

PETROGRADAS **1.** R. J. Service, *Lenin: a political life*, 2nd edn. (London, 1991). **2.** Žr. Harrison Salisbury, *The 900 Days' Siege of Leningrad* (New York, 1969). **3.** Ruth T. Kamińska, *Mink Coats and Barbed Wire* (London, 1979).

PIKTOJI DVASIA **1.** R. G. L. Waite, „Adolf Hitler's Guilt Feelings", *Journal of Interdisciplinary History*, 1 (1970 – 1971), p. 229 – 249. **2.** David Irving, *The Secret Diaries of Hitler's Doctor* (London, 1983). **3.** Daugybė variantų, perduodamų iš lūpų į lūpas. **4.** L. Bezymenski, *The Death of Adolf Hitler: Unknown Documents from the Soviet Archives* (New York, 1968). (Atrodo, kad Bezymenskis yra rusiškas pseudonimas, reiškiantis „bevardį".) **5.** Waite, *Hitler's Guilt Feelings*, p. 236 ir toliau. Ko gero, gandus apie Fiurerio tariamai nenormalią anatomiją paleido Didžiosios Britanijos Specialiųjų operacijų skyrius per kampaniją arabų šalyse, vykdytą 1941 m, *Independent*, 1994 m. rugsėjo 5/6. **6.** Pagal „Fred Karno's Army" iš Joan Littlewood knygos *Oh What a Lovely War!* (London, 1976).

RAITELIŲ ARMIJA **1.** J. Babelis, *Raitelių armija*, „Vaga", 1964. Vertė Jonas Graičiūnas. p. 5, 88. **2.** N. Davies, „Izaak Babel's „Konarmiya" Stories, and the Polish – Soviet War", *Modern Language Review*, 67 (1972), p. 845 – 857. **3.** K. M. Murray, *Wings over Poland* (New York, 1932).

RESPONSA **1.** Rabinas Ephraim Oshry, *Mi-Maamakkim*, III. i. 11; iš rabino Dr. H. J. Zimmels, *The Echo of the Nazi Holocaust in Rabbinic Literature* (London, 1975), 3 dalis „An Anthology of Responsa", p. 253 – 353, „Adoption". **2.** Šie perfrazuoti pavyzdžiai paimti arba iš Zimmels, *The Echo of the Nazi Holocaust* arba iš „Religijos vadovybė per Holokaustą" – seminaro pranešimo, rabino Hugo Gryno skaityto Londono universitete 1992 m. balandžio 30 d. **3.** Oshry, *Mi-Maamakkim*, I, i. **4.** *The Holocaust: The Victims Accuse. Documents and Testimony on Jewish War Criminals* (Brooklyn, NY, 1977). „Jei esama tokio dalyko, kaip dvasinės pornografijos, tai būtų tinkamiausias apibūdinimas" (Hugo Gryn). **5.** Žr. Pesach Schindler, *Hassidic Responses to the Holocaust in the Light of Hassidic Thought* (Hoboken, NJ, 1990). **6.** Dr. Milejkowski *et al, Recherches cliniques sur la famine exécutées dans le ghetto de Varsovie*. Warszawa, 1946. **7.** Rabino Hugo Gryno laiškas, datuotas 1993 m. gruodžio 9 d.

SARAJEVAS **1.** Celia Hawkesworth (red.), *The Damned Yard and Other Stories* (sutrumpinta iš Ivo Andrič „A Letter from 1920"), London, 1992, p. 107 – 119. **2.** Ibid, p. 7. **3.** Francesca Wilson, *Aftermath* („Sarajevo"), London, 1947.

SMOLENSKAS **1.** Merle Fainsod, *How Russia Is Ruled: Smolensk under Soviet Rule* (Harvard, Mass., 1953). **2.** J. Arch Getty, *The Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party reconsidered, 1933–1938* (Cambridge, 1988), p. 203. **3.** Žr. Jacek Kuroń, *Wiara i wina:*

do i od komunizmu (Warszawa, 1990), p. 324–325. Autorius, vienas iš „Solidarumo" vadovų, komunistų režimo buvo uždarytas į kalėjimą septintajame dešimtmetyje. Kameroje drauge kalėjo karo metų gestapo karininkas. **4.** Norman Davies, *The Misunderstood War, New York review of Books*, 1994 m. birželio 9 d. **5.** Gitta Sereny, „Giving Germany Back Its Past", *Independent on Sunday*, 1994 m. gegužės 15 d.

SOCIALISTAI **1.** Nils Andrén, *Modern Swedish Government* (Stockholm, 1961).

SOVKINO **1.** N. Zorkaya, *An Illustrated History of Soviet Cinema* (New York, 1991). **2.** B. B. Маяковский, *Театр и кино* (Москва, 1954), II tomas, p. 425–426.

SUSANINAS **1.** A. Loewenberg, *Annals of Opera, 1597–1940* (London, 19780, p. 784–786. **2.** S. Sadie (ed.), *The New Grove Dictionary of Opera* (London, 1992). II, p. 1261–1264.

101 BATALIONAS **1.** Christopher Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Batallion 101 and the Final Solution in Poland* (New York, 1993). **2.** C. Perechodnik. Czy ja jestem mordercą? (Warszawa, 1993). **3.** John Sack, *An Eye for an Eye: The Untold Story of Jewish Revenge Against Germans in 1945* (New York, 1993), patvirtino Anthony's Polonsky's, Rytų Europos žydų istorijos profesorius iš Brandiso universiteto. Panašius parodymus 1981 m. davė Lenkijos pokarinės saugumo tarnybos UB vadovas Jakubas Bermanas. Žr. T. Torańska, *Oni: Stalin's Polish Puppets* (London, 1983).

ŠLĖZVIGAS **1.** Bent Rying, *Denmark: History* (Copenhagen, 1981), II, p. 332. **2.** Žr. W. Carr, *Schlesvig-Holstein, 1815–48: A Study in National Conflict* (Manchester, 1963); *The Origins of the War of German Unification* (London, 1991).

TEZĖ **1.** J. L. Gonzalez Balado, *The Story of Taizé* (London, 1988); Rex Brice, *Brother Roger and his community* (London, 1978). **2.** J. Playfoot (ed.), *Mother Theresa: My life for the poor* (Yarmouth, 1986); E. Egan, *Such a Vision of the Street* (London, 1985); P. Porter, *Mother Theresa: The Early Years* (London, 1986); N. Cahwla, *Mother Theresa* (London, 1992); Sue Shaw, *Mother Theresa* (London, 1993). **3.** Žr. „Aid to the Church in Need". Kas du mėnesius leidžiamas „Mirror" (Antwerp., 1992–).

TONAS **1.** G. Perle, *Twelve-Tone Tonality* (London, 1977); M. Hyde, *Schoenberg's Twelve-Tone Tonality.* An Arboras (Mičigano valstija, 1982); S. Milstein, *Schoenberg: Notes, Sets, Forms* (Cambridge, 1992). **2.** R. R. Reti, *Tonality, Atonality, Pantonality: A Study of Some Trends in Twentieth Century Music* (London, 1958). **3.** P. Griffiths, *Olivier Messiaen and the Music of Our Time* (London, 1985); B. M. Maciejewski, *H. M. Górecki: His Music and Our Times* (London, 1994).

VORKUTA **1.** Žr. Paul Hollander, „Soviet Terror, American Amnesia", *National Review*, 1944 m. gegužės 2 d., p. 28–39. **2.** J. Scholmer, *Vorkuta* (London, 1954); Edward Buca, *Vorkuta* (London, 1976); taip pat Caroline Moorhead interviu su Bernardu Grywaczu, „Out of the Darkness", *Independent Magazine*, 1991 m. sausio 26 d. **3.** Avraham Shifrin, *The First Guidebook to the Prisons and Concentration Camps of the Soviet Union* (Seewis, GR, Switzerland, 1980), 2-as leid. (London, 1981); apie Vorkutą – p. 203–209. Žr. taip pat R. Conquest, *Kolyma: the Arctic Death Camps* (London, 1978). **4.** Shifrin, op. cit., p. 31–35. **5.** Asmeninis apsilankymas 1991 m. spalį. **6.** „80,000 ghosts return to haunt Moscow", *The Independent*, 1989 m. rugsėjo 6 d.

I priedas

KAPSULIŲ SĄRAŠAS

II priedas

ILIUSTRACIJŲ NUORODOS IR PAAIŠKINIMAI

1 – 37 iliustracijos

1. EUROPĖS PAGROBIMAS. *Il ratto dell'Europa.* Helenistinė freska iš vadinamojo „Jasono namo" Pompėjoje. I a. po Kr. pirmasis ketvirtis. Legendą apie Europę labai vertino ir graikai, ir romėnai. Nacionalinis muziejus, Neapolis.
   Fot. Anderson/Alinari 23469.
2. RANKIOTOJAI IR MEDŽIOTOJAI. Sudėtinis piešinys, paremtas paleolito epochos olų gyventojų menu iš Teruelio ir Kogulo vietovių (Lerida) Ispanijoje. Suderintos vyrų ir moterų figūros vaizdžiai atkuria tą sudėtingą socialinę tvarką, kuri dažnai paniekinamai apibūdinama „urvinio žmogaus" epitetu.
   Danyono Rey'aus piešinys, 1993.
3. MINOJINIS ŽVEJYS. II tūkstantmetis pr. Kr. Nacionalinis archeologijos muziejus, Atėnai.
   Fot. Nacionalinis archeologijos muziejus, Atėnai.
4. KNOSO KUNIGAIKŠTIS. Vėlyvasis minojinis laikotarpis. Minojinio laikotarpio Kreta neturėjo įtvirtinimų ir joje nebuvo karių kastos. Herakliono muziejus.
   Fot. Senovės meno ir architektūros kolekcija.
5. SIMPOZIUMAS – PUOTA. Piešinys ant graikų vazos, kurio autorius dailininkas iš Brygos (490 – 480 m. pr. Kr.). „Simpoziumas" buvo vieta, kur valgoma, geriama, mylimasi ir rimtai kalbamasi. Vyrai rytietišku papročiu gulėdavo pusiausėda ant kušečių. Moterys ir vaikai nedalyvaudavo, o jei dalyvaudavo, tai tik vyrams užimti.
   Fot. Britų muziejus, BM E 60.
6. ETRUSKOMANIJA. Freska iš Puotų kapo, Tarkvinija (apie 470 m. pr. Kr.). Žr. [**ETRUSKOMANIJA**].
   Fot. Hirmerio fotoarchyvas BM R 60.
7. ARKADIJOS IDILĖ. *Et in Arcadia ego* (1639 – 1643) – Nicholas Poussino paveikslas, kurį 1683 m. nusipirko Liudvikas XIV. Pagal klasikinę tradiciją Arkadija buvo pastoralinės palaimos šalis. Garsiame Poussino paveiksle rutuliojamas Guerchino siužetas – svajingų piemenų ir nimfų grupelė apžiūrinėja Dafnio kapą: jis mirė nuo meilės, taip atskleisdamas, kad „Aš (Mirtis) esu net Arkadijoje". Luvras.
   Fot. © RMN
8. SABINIŲ PAGROBIMAS. *Les Sabines* (1796 – 1799) – Jacques'o-Louiso Davido paveikslas. Perpasakota Livijaus ir Ovidijaus, viena iš mėgstamiausių ankstyvosios Romos legendų apie tai, kaip karalius Romulas surengė šventę Didžiajame cirke, norėdamas pagrobti kaimyninės sabinų genties moteris. Davido herojiniame paveiksle pavaizduota, kaip

romėnų matronos įsikiša, kad nebūtų pralietas kraujas. Paveikslo fonas primena Bastiliją. Šiuo paveikslu dailininkas nusipelnė „Sankiulotų Rafaelio" pravardę. Luvras.
Fot. © RMN.

9. ZYGFRYDO MIRTIS. Epizodas iš V a. legendos apie Nibelungus: Julius Schnorras von Carolsfeldas (1794—1872): *Hagen ermordet Siegfried* („Hagenas nužudo Zygfrydą", 1845). Hagenas užklupo Zygfrydą geriantį prie šaltinio ir pramušė jo magiškąją apsaugą. Miunchenas buvo Bavarijos karaliaus Liudviko II, Richardo Wagnerio globėjo, sostinė. Wagneris skatino pagoniškojo germanų folkloro nacionalistinį atgimimą. Kionigsbau, Miunchenas. Žr. [**NIBELUNGAI**].
Fot. AKG, Londonas.

10. ATILA ĮSIVERŽIA Į ROMĄ, 452 m. po Kr. Ulpiano Checa y Sauzas (1860—1916), *Romos žlugimas* (1891). Daugelis šio žanro paveikslų, kuriuose žavimasi barbarų didvyriais, apie XIX amžiaus maištą prieš klasikinį skonį pasako ne mažiau negu apie senovės istoriją.
Fot. © Hultono vokiškoji kolekcija.

11. RYTŲ STAČIATIKYBĖ. Kristus Pantokratorius, o šalia jo imperatorius Konstantinas IX Monomachas (valdė 1042—1055 m.) ir imperatorė Zoja Bažnyčios schizmos laikotarpiu (1054 m.); XI a. mozaika. Bizantinė tradicija pabrėžė dvasinės ir pasaulietinės valdžių vienybę. Šv. Sofijos soboras, Stambulas.
Fot. Foto Fabbri.

12. VAKARŲ MONASTICIZMAS. Šv. Benediktas ir Monte Kasino vienuolynas, įsteigtas apie 529 metus. XI a. miniatiūra. Šis pirmasis didelis Vakarų vienuolynas, įkurtas Europos šventojo patrono, nepaliestas gyvavo iki 1944 metų.
Vatikano fotografijos archyvas. Vat. Lat. 1702 IIr.

13. KONSTANTINO DOVANA. 1246 metų freska, iliustruojanti viduramžių legendą, kad pasaulietinę valdžią popiežiui dovanojo imperatorius Konstantinas I. Ši legenda Renesanso epochoje buvo demaskuota kaip popiežiaus klastotė. San Silvestras, Roma.
Fot. Foto Fabbri.

14. SLAVIŠKOJI LITURGIJA. Alfonsas Mucha, *Zavedeni slovanska liturgie* (1910). Vėlyvojo romantizmo epochos požiūris į vieną šv. Kirilo ir šv. Metodijaus misijos Moravijoje epizodų: pirmasis Muchos paveikslas iš serijos, vaizduojančios čekų istorijos scenas. Miesto galerija, Praha.
Fot. Valstybinė galerija, Praha.

15. KATALIKIŠKASIS PIETIZMAS. Enguerrand'as Quartonas, *La Pietá de Villeneuve-les-Avignon* (1444—1466). Tai Švenčiausiosios Mergelės Marijos „Kristaus apraudojimo" ekspresyvus pavaizdavimas XV a. Provansas. Luvras.
Fot. © RMN.

16. ŠV. AUGUSTINAS. Miniatiūra *St Augustin et les patrons de Marchiennes* (XII a.). Municipalinė biblioteka, Do.
Fot. Photo Giraudon.

17. ŠV. KAROLIS DIDYSIS. A. Düreris, *Karl der Grosse* (1512).
Germanų nacionalinis muziejus, Niurnbergas.

18. ŠV. MOTIEJUS. Iliustracija per visą puslapį *Lindisfarne Gospels* (Lindisfarno evangelijų) 25 puslapyje (VII a. pabaiga, Nortumbrija).
Britų biblioteka, BL Cott. Nero Div. 25v.

19. ŠV. JONAS KRIKŠTYTOJAS IR ŠV. JERONIMAS. Masolino, apie 1383 m. Nacionalinė galerija, Londonas.
Fot. Bridgemano meno galerija.

20. MATKA BOSKA „Dievo Motina". XIV a. Čenstochovos (Lenkija) Juodoji madona. Tai bizantinės kilmės ikona, o gal ir karaliaus Vladislovo Jogailos užsakyta kopija. Žr. [**MADONA**].
Fot. Lenkų kultūros institutas, Londonas.

21. ŠV. JONAS TEOLOGAS. Evangelijos diktavimas Prochorui (italų—Kretos mokykla, XVII a. pradžia). Kretoje, kurią iki 1669 m. valdė Venecija, stačiatikių ir katalikų stiliai susimaišė nepakartojamu būdu. Žr. [**GRECO**].
Fot. Sotheby'aus, Londonas.

22. ŠV. LUKAS – IKONŲ TAPYTOJAS. Pasak stačiatikių padavimo, pirmosios ikonos autorius buvo šv. Lukas, nutapęs Švenčiausiąją Mergelę Mariją iš natūros. (XVII a. ikona iš Šv. Luko cerkvės, Opačka, Pskovas, Rusija; restauruota.)
Fot. Šv. Luko cerkvė, Pskovas, Rusija.

23. BOGORODICA. Pelagonitisos Švenčiausioji Mergelė: serbų ikona, vaizduojanti Dievo Motiną su Kūdikėliu Jėzumi (XIV a.), Skoplė, Makedonija.
Fot. AKG, Londonas.

24. PRIESAIKA OTONUI III. Keturios Europos šalys – Slavonija, Vokietija, Galija ir Italija – prisiekia imperatoriui, kuris stengėsi vėl suvienyti Rytus ir Vakarus. Otono III evangelija, Bambergas (apie 1000 m.).
Fot. Valstybinė biblioteka, Marburgas.

25. ANGLIJOS NUKARIAVIMAS. Karaliaus Haroldo mirtis prie Hastingso, 1066 m. Fragmentas iš XI a. pabaigos gobeleno *Tapisserie de la Reine Mathilde*, kuris Anglijoje žinomas dar ir kaip Bayeux'o gobelenas. 58 šio senovinio komikso dalys perteikia normaniškąją įvykių versiją, įskaitant ir karaliaus Haroldo tariamą išdavystę, paskatinusią kunigaikštį Vilhelmą pretenduoti į Anglijos sostą.
Fot. Michaelis Holfordas.

26. KRYŽIAUS ŽYGIS PRIEŠ VENDUS. L. Tuxenas, *The Fall of Svantevit* („Svantevito žlugimas", 1894). Slavų pagoniškųjų stabų naikinimas per kryžiaus žygį prieš vendus (XII a.). Tai įprastos „civilizacijos žygio" Europoje scenos nuo tos dienos, kai Cezaris paliepė iškirsti druidų giraitę prie Marselio, iki lietuvių apkrikštijimo 1386 metais. Frederiksborgas, Kopenhaga.
Fot. Fredericksborgas, Kopenhaga.

27. PALIAUBOS REKONKISTOS METU. XII a. miniatiūra iš knygos *El libro de Juegos de Ajedrez*. Krikščionių ir musulmonų kariai žaidžia šachmatais. Eskorialas, Ispanija.
Fot. Arxui Masas.

28. PASKUTINIOJI TRISTANO DAINA. Miniatiūra (apie 1410 m.) iš knygos *Roman de Tristan*. Nuo savo pradžios VI amžiuje Kornvalyje iki 1859 m. sukurtos Wagnerio operos Tristano ir Izoldos tragiškoji meilės istorija pakartota daugybe versijų. Žr. [**TRISTANAS**].
Fot. Austrijos nacionalinė biblioteka, Viena, MS 2537.

29. GELEŽINIS PLŪGAS. „Kovas" iš *Les Trés Riches Heures du Duc de Berry* (XV a. pradžia). Sunkus arklių traukiamas plūgas buvo pagrindinis viduramžių „žemdirbystės revoliucijos" instrumentas. Kondė muziejus, Paryžius. Žr. [**PLOVUM**].
Fot. Photo Giraudon.

30. ELNIO PĖDSAKAS. „Sekimas pėdsakais" iš Gastono de Foix knygos *Le Livre de la Chasse* (XIV a. pabaiga). Dar neseniai medžioklės menas buvo pagrindinis europiečių būdas apsirūpinti maistu. Nacionalinė biblioteka, Paryžius. MS Français, 616 fol. 57v. Žr. [**CHASSE**].
Fot. Nacionalinė biblioteka, Paryžius.

31. ĮSIMYLĖJĘS DANTĖ. H. Holiday'us, *Dantė ir Beatričė* (1883). Tai populiarus pavaizdavimas tos akimirkos ant Arno upės Florencijoje kranto, kuriai buvo lemta įkvėpti žymiausią Europos poemą. Beatričę Portinari, mirusią 1290 metais, Dantė pasirinko savo dvasine vadove po Rojų.
Fot. Walkerio meno galerija, Liverpulis, Nr. 3125.

32. BARTOLOMĖJOS DILEMA. „Dionėjo pasakojimas" iš Boccaccio *Dekamerono*: XV a. miniatiūra. Pizos miesto teisėjo žmona Bartolomėja, kuri vyrui mažai terūpi, leidžiasi į kelionę po šventąsias vietas. Kelionėje ją suvilioja piratas Paganino da Nare (kairėje). Viską pasvėrusi ji pasirenka gyvenimą su piratu (dešinėje).
Fot. Arsenalo biblioteka, Paryžius. Arsenal 5070 fol. 91V.

33. ŠV. PRANCIŠKUS LAIMINA PAUKŠČIUS. Tai Giotto freska (1295–1300). Gyvulių globėjų patronas šv. Pranciškus buvo radikalių socialinių pažiūrų. Jo atsidavimas neturtui ir skelbiamas prievartos nenaudojimas buvo iššūkis daugeliui viduramžiais viešpatavusių nuomonių. Šv. Pranciškaus bažnyčia Asyžiuje.
Fot. AKG, Londonas.

34. KARALIUS KAZIMIERAS SVEIKINA ŽYDUS. Wojciechas Gersonas (1831–1901), *Kazimieras Didysis ir žydai* (apie 1890). Šis kupinas vėlyvojo romantizmo dvasios paveikslas įamžina didžiausios Europoje žydų bendruomenės plėtimąsi „juodosios mirties" siautėjimo metais, kai daug žydų gelbėdamiesi nuo persekiojimų Vokietijoje susirado prieglobstį Lenkijoje. Liaudies muziejus, Varšuva.
Fot. H. Romanowski, Liaudies muziejus, Varšuva.

35. PICARO. Hieronimas Boschas, *Valkata.* Skurdas kaime, valkatavimas ir pabėgę baudžiauninkai buvo viena iš nuolatinių vėlyvųjų viduramžių ir naujųjų amžių pradžios Europos socialinių blogybių. Žr. [**PICARO**].
Fot. Boymanso van Beuningeno muziejus, Roterdamas.

36. MARCO POLO. Venecijietis Marco Polo apie 1400 metus iš Didžiojo kanalo išplaukia į Kiniją. Kelionės ieškant naujų šalių prasidėjo gerokai prieš Kolumbą.
Fot. Bodlėjaus biblioteka, Oksfordas. MS Bod. 264 f. 218.

37. VAKARIETIS RYTIEČIO DRABUŽIAIS. Jeanas-Étienne'as Liotard'as, *Portrait de Richard Pococke* (apie 1738–1739). Britų ambasadorius Aukštojoje Portoje turkų drabužiais Bosforo fone.
Fot. © Musée de l'Art et d'Histoire, Ženeva.

38–72 iliustracijos

38. VENERA. Lucas Cranachas, *Venera, sulaikanti Kupidoną* (1509). Cranacho iš priekio visu ūgiu pavaizduota nuoga moteris apvainikavo ilgą dailininkų kovą, prasidėjusią Donatello bronziniu *Dovydu* (apie 1434 m.), sulaužiusiu viduramžių tabu vaizduoti nuogalius ir atgaivinusį domėjimąsi žmogaus kūnu. Ermitažas, Sankt Peterburgas.
Fot. Bridgemano meno biblioteka.

39. PERSPEKTYVA. Piero della Francesca, *Plakimas* arba *Šv. Jeronimo sapnas* (apie 1460 m.). Tai labai mįslingas kūrinys; čia dailininkas išbando ne tik technines naujoves, bet ir vizualinį simbolizmą. Nacionalinė galerija, Urbinas. Žr. [PLAKIMAS].
Fot. Bridgemano meno galerija.

40. ALEGORIJA. Antoine'as Caronas (1521 – 1599), *L'Empéreur Auguste et la Sibylle de Tibur* (apie 1575 m.). Mėgindamas senovės pasaulio pagonybę sutaikyti su krikščionybe, Caronas vaizduoja romėnų Sibilę, pranašaujančią imperatoriui Augustui apie Nekaltąjį Prasidėjimą ir apie Kristaus gimimą. Luvras. Iš Henriko III dvaro kolekcijos.
Fot. Photo Giraudon.

41. KOLUMBAS IŠSILAIPINA SAN DOMINGE, 1493 m. F. Kemmelmeyeris, *The First Landing of Christopher Columbus* (1800 – 1805). Paveiksle atkurtas momentas dabar jau vadinamas jau ne „atradimu", o „susitikimu".
Fot. Nacionalinė galerija, Vašingtonas.

42. LIUTERIS ĮŽENGIA Į VORMSĄ, 1521. R. Siegardas, *Die Rede Martin Luthers von dem Reichstag in Worms.* Paveiksle atkuriama scena tos dienos, kuriai buvo lemta suskaldyti katalikiškąją Europą ir pradėti reformaciją.
Fot. Valstybinis archyvas, Wormsas.

43. SVAJONĖ APIE IMPERIJĄ. El Greco, *The Adoration of the Name of Jesus* (apie 1578 m.); tai paties autoriaus pasirašyta didesnio paveikslo Eskoriale, Ispanijoje, žinomo kaip *Pilypo II sapnas,* versija. Klūpančios Ispanijos karaliaus, popiežiaus ir Venecijos dožo figūros įkūnija Šventosios lygos ultrakatalikiškąją misiją: ji 1571 metais prie Lepanto sumušė turkus, taip išgelbėdama Europą iš pragaro nasrų.
Fot. Nacionalinė galerija, Londonas.

44. BUVUSIOS ŠLOVĖS VIZIJA. J. Matejko, *Batoras prie Pskovo* (1872). Nostalgiškas romantiškas paveikslas, primenantis tikrą įvykį 1582 metais, kai Lenkijos karalius priėmė rusų bojarinų paklusnumo raštą.
Fot. Karališkoji pilis, Varšuva.

45. VALDYBA. Fransas Halsas, *Regentessen Dude Mannenhuis* („Senelių prieglaudos valdytojos", 1664). Kolektyvinio pasitenkinimo portretas, vaizduojantis olandų labdaringos organizacijos valdytojas. Yra ir tos pačios datos *Valdytojų* vyrų portretas.
Fot. Franso Halso muziejus, Harlemas.

46. ŠVENTINĖ DIENA MASKVOJE. A. P. Riabuškinas, *XVII amžiaus Maskvos gatvė šventės dieną* (1895). Ši gyva senosios Maskvos scena yra tikras Maskvos visuomenės skerspjūvis: ji vaizduoja, kaip jos gyventojai, nuo pasipūtusio juodabarzdžio bojarino iki elgetaujančio neregio, purvinomis gatvėmis traukia namo.
Fot. SCR Photo Library.

47. KARALIUS SAULĖ KAIP PATERFAMILIAS. J. Nocretas, *Louis XIV en famille* (apie 1680 m.). Liudvikas XIV dalyvaudavo visuose dvare rengiamuose spektakliuose ir šventėse; šioje scenoje visa jo šeima klasikiniais drabužiais. Versalio muziejus.
Fot. © RMN

48. FILOSOFAS BE KELNIŲ. Jeanas Huberas, *Le Lever de Voltaire* (apie 1770 m.). Voltaire'as nusivelka naktinius drabužius ir kartu diktuoja savo sekretoriui; tai viena iš Voltaire'o gyvenimo Fernė intymių scenų, nutapytų jo draugo šveicarų mokslininko. Karnavalė muziejus.
Fot. Giraudon.

49. ŽEMYNO VALDOVAS. A. J. Grosas, *Napoléon à Eylau* (1808). Viena iš mažiau pataikūniškų Napoleono mūšių scenų; mūšis prie Ilavos Rytprūsiuose 1807 m. vasario 8. Luvras.
Fot. © RMN.

50. JŪRŲ VALDOVAI. C. van Wiermigenas, *Het ontploffen van het Spaanse admiraalschip* („Sprogimas ispanų admirolo flagmane 1607 m. balandžio 25"). Olandų pranašumas jūroje, prisidėjęs prie Nyderlandų sukilimo prieš Ispaniją sėkmės, nesusilaukė rimtesnio iššūkio iki Anglijos karinio jūrų laivyno iškilimo XVII a. pabaigoje.
Fot. © Rijksmuseum, Amsterdamas.

51. INFANTĖ ROŽINIAIS DRABUŽIAIS. Diego Velazquezas, *Infantė Margarita* (1664) (šis paveikslas priskiriamas ir Mazo). Mergaitė pavaizduota kaip miniatiūrinė suaugusi moteris. Kitos to paties portreto versijos yra Vienoje ir Kijeve. Prado, Madridas.
Fot. Bridgemano meno galerija.

52. SKAITANTYSIS IR KLAUSYTOJA. Hubert'as Gravelot, *Le Lecteur* (apie 1740 m.). Marble Hill House.
Fot. English Heritage.

53. MOTINA. J. Rembrandtas, *Dailininko motina* (1639). Neeltje Willemsdochter van Zuidhoeck, nutapyta sūnaus paskutiniaisiais jos gyvenimo metais.
Fot. Meno istorijos muziejus, Viena.

54. VASARA. G. Arcimboldo, *Vasara* (1573). Vieną iš keturių tokių paveikslų užsakė imperatorius Maksimilianas II kaip dovaną Saksonijos elektoriui. Vėlesnėse „sudėtinių galvų" serijose Arcimboldo modeliu pasirinko imperatorių Rudolfą. Luvras, Paryžius.
Fot. © RMN.

55. ROJALISTAS. P. N. Guérinas, *Henri de La Rochejacquelein* (1817). Vandėjos sukilėlių vado herojinis portretas, nutapytas po Restauracijos.
Fot. Šolė muziejus.

56. RESPUBLIKONAS. A. Cambronas, *La Republique* (1798). Respublikoniškosios Prancūzijos personifikacija, nutapyta prieš metus iki Napoleono valstybinio perversmo ir visos kartos amžiumi anksčiau negu pasirodė panašūs paveikslai pavadinimu „Marianna".
Fot. Montabano muziejus.

57. VAIKŲ DRAUGAS. Ši nuotrauka, vaizduojanti Staliną, apkabinusį jaunąją Komunistų partijos suvažiavimo 1938 metais sveikintoją per patį valymų įkarštį, buvo plačiai išreklamuota sovietinės propagandos agentūrų. Pagal ją net buvo pastatytas paminklas Maskvoje. Ši mergaitė (Galia) daug vėliau sužinojo, kad jos tėvas Stalino įsakymu buvo sušaudytas, o motina atsidūrė Gulage už tai, kad stengėsi ką nors sužinoti apie vyro likimą.
Fot. Davidas Kingas.

58. RITERIS SPINDINČIAIS ŠARVAIS. H. Lanzingeris, *Adolf Hitler als Ritter* (apie 1939 m.). Nacių *gyvybinės erdvės* ieškojimas Rytuose dažnai buvo laikomas viduramžių *Drang nach Osten* ir kryžiuočių riterių karinių kampanijų tęsiniu.
Fot. AKG, Londonas.

59. AMŽINAS KLAJŪNAS. C. D. Friedrichas, *Keliautojas virš debesų* (1818). Tai puikus romantizmo dvasios pavaizdavimas.
Fot. © Elke Walfordas, Hamburgo meno galerija.

60. DYNAMO. J. M. W. Turneris, *Lietus, garas ir greitis* (1844). Tai vienas iš pirmųjų impresionizmo pavyzdžių ir kartu puikus XIX amžiui būdingo perdėto žavėjimosi ir gamta, ir mašinų galia pavyzdys.
Fot. Nacionalinė galerija, Londonas.

61. NEPASIDUOSIU, 1831. W. Kossakas (1856—1942), *Sowińskis Wolos apkasuose* (1922). Rusų pasiruošimų šturmuoti Varšuvą akivaizdoje Napoleono karų veteranas generolas Józefas Sowińskis paliepė savo žmonėms pritvirtinti jo medinę koją prie žemės, nusprendęs niekada nenusilenkti tironams.
Fot. Lenkijos kariuomenės muziejus, Varšuva.

62. LAISVOJI ELADA. Ch. Perlbergas, *Liaudies pasilinksminimas Olympėjone Atėnuose, 1838 m.* Šioje neseniai iškovojusioje nepriklausomybę karalystės scenoje išryškinamas ir Graikijos klasikinis paveldas, ir keturi Osmanų valdymo amžiai.
Fot. Nacionalinis istorijos muziejus, Atėnai.

63. MUZIKINIS VAKARĖLIS. J. Danhauseris, *Liszt am Flugel* (1840). Iš kairės: Alfredas de Musset (arba Alexandre'as Dumas), Victoras Hugo, Georges Sand, N. Paganinis, Gioacchino Rossinis, Marie d'Agoult. Nacionalinė galerija, Berlynas.
Fot. Prūsų kultūros paveldo archyvas.

64. EUROPOS HARMONIJA. A. von Werneris, *Berlyno kongresas* (1881). Iš kairės: grafas Karolyi (Austrija), kunigaikštis Gorčakovas (Rusija), Benjaminas Disraelis (Didžioji Britanija), grafas Andrassy (Vengrija), kancleris Bismarckas (Vokietija), grafas Šuvalovas (Rusija), Mehmetas Ali (Osmanų imperija). Valstybinis muziejus, Berlynas.
Fot. AKG, Londonas/Berlynas.

65. SKURDAS KAIME. J. F. Millet, *Les Glaneuses* („Varpų rinkėjos", 1857). Vasara Normandijos kaime prancūzų realizmo meistro akimis.
Fot. Bridgemano meno biblioteka.

66. PRAMONĖS PURVAS. L. S. Lowry. Nors paveikslas tapytas XX a. viduryje, jame dailininkas iš Lankašyro priminė keistą ir anachronistinę jau beveik išnykusio ankstyvojo industrializacijos laikotarpio landšafto viziją.
Fot. Bridgemano meno biblioteka.

67. IMPRESIONIZMAS. Claude'as Monet (1840—1926), *Sena prie Bougivalio* (1869). Tai Paryžiaus priemiesčio eksperimentinė studija — jaunojo Monet pirmieji atsargūs žingsniai į impresionizmą. Žr. [**IMPRESSION**]
Fot. Currier meno galerija, Mančesteris, Niu Hempšyras.

68. PRIMITYVIZMAS. Henry Rousseau (1844—1910). *Karas* (1894). Vienas iš gyvų, sapną primenančių „muitininko" Rousseau paveikslų, naivaus dailininko intuityviai sukurto tuo metu, kai Freudas atrado pasąmonę, o Europoje viešpatavo taika. Orsė muziejus, Paryžius.
Fot. Bridgemano meno biblioteka.

69. SIURREALIZMAS. P. Blume'as, *Amžinasis miestas* (1937). Iškreiptas Romos reginys tuo metu, kai Mussolinis stengėsi sukurti naująją Romos imperiją ir kai Elioto *Bevaisė žemė* piršo mintį, jog Europos civilizacija subyrėjo. Žr. [**BEVAISĖ ŽEMĖ**].
Šiuolaikinio meno muziejus, Guggenheimo fondas, Niujorkas.

70. APGAUTOJI EUROPA. A. Vasiljevas, *Apie mus rašo „Pravdoje"* (1951). Stalininio „socialistinio realizmo" specialistas čia pateikia idilišką įsivaizduojamą sceną iš kolekty-

vinio ūkio Moldavijoje. O iš tikrųjų Moldavijos gyventojai po sovietinės invazijos 1940 metais patyrė valymus ir represijas, valstiečiai buvo prievarta kolektyvizuoti. Privati kolekcija. Žr. [**MOLDOVA**].

Fot. Šiuolaikinio meno muziejus, Oksfordas.

71. PADALYTOJI EUROPA. Sigmaras Polke, *Sargybos bokštas su žąsimis* (1987–1988). Paveikslas, vaizduojantis „geležinę uždangą", nutapytas pora metų prieš jos subyrėjimą vokiečių dailininko, kuris pats pabėgo kitapus šios sienos 1953 metais. Paveikslo kairėje, rytuose, koncentracijos stovykla; vakaruose – vartotojiško kičo srautas.

Fot. © 1994 The Art Institute of Chicago. All Rights Reserved.

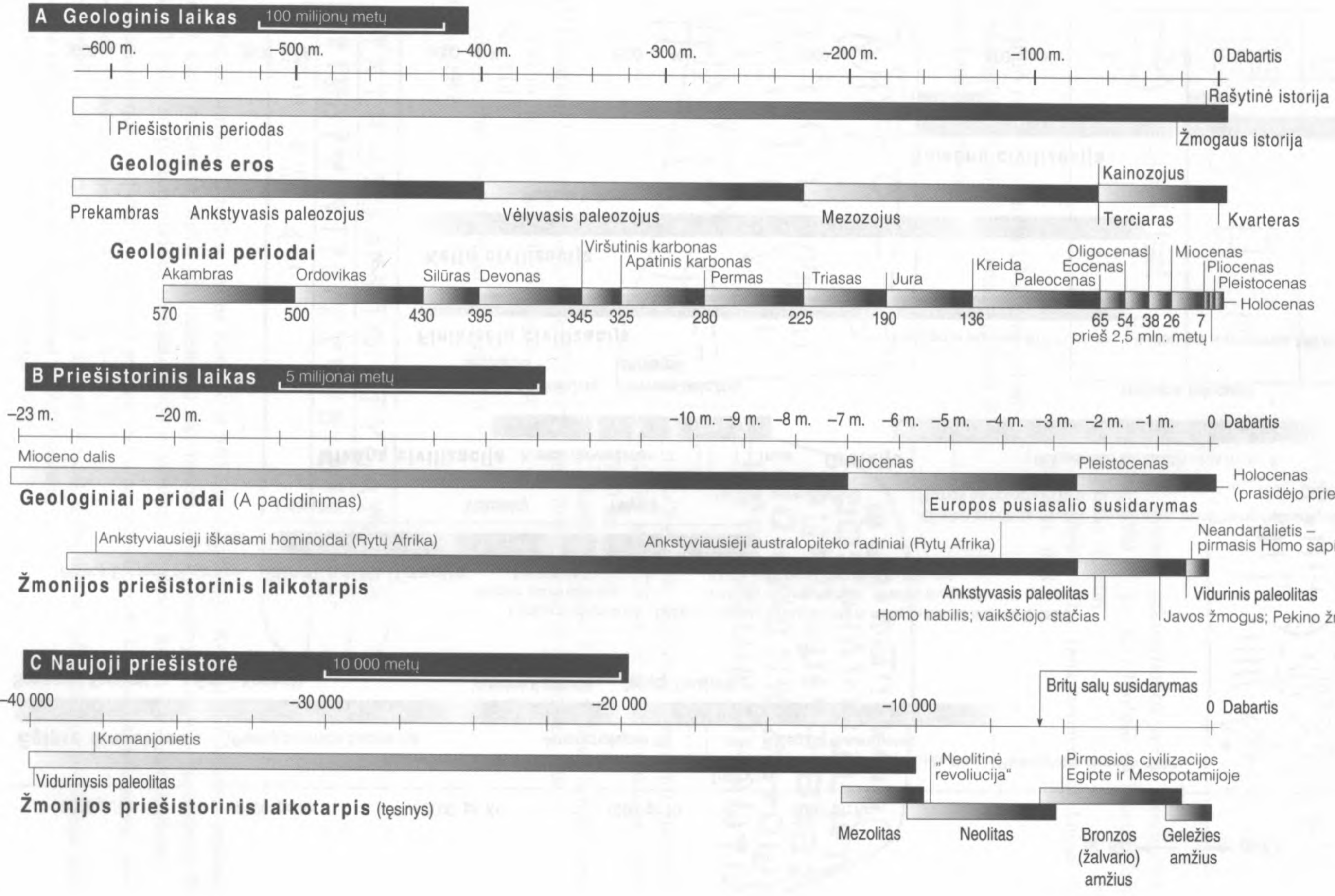
72. NUKANKINTOJI EUROPA. Marcas Chagallas (1889–1985), *Baltasis nukryžiavimas* (1938). Pagrindinis krikščioniškosios Europos simbolis čia susipina su žydų gyvenimo scenomis. Šį paveikslą nutapė žydų tremtinys Vakarų Europoje Antrojo pasaulinio karo išvakarėse.

© 1993 The Art Institute of Chicago. All Rights Reserved; Fot. © 1994 DACS, Londonas.

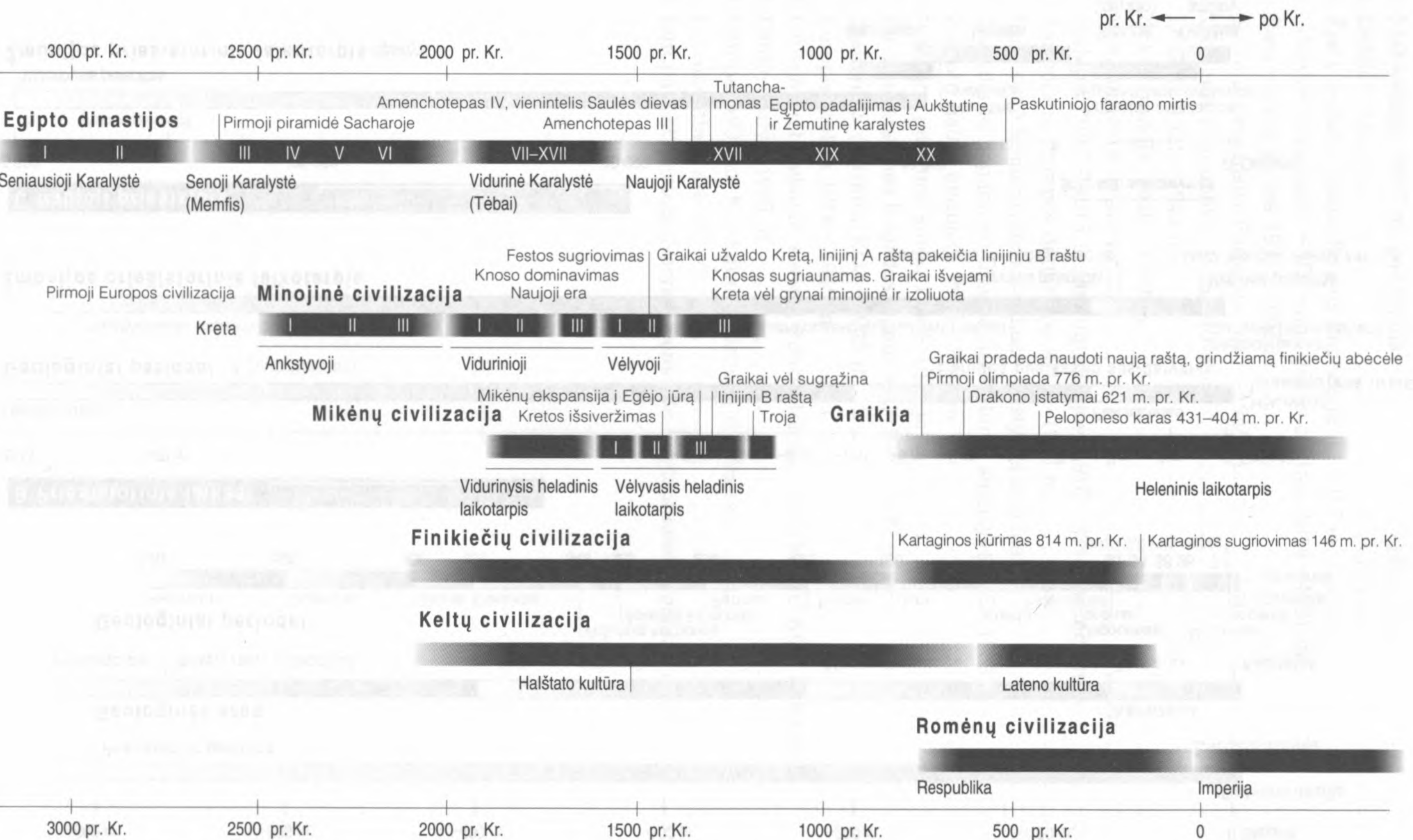
III priedas

ISTORINĖS SANTRAUKOS

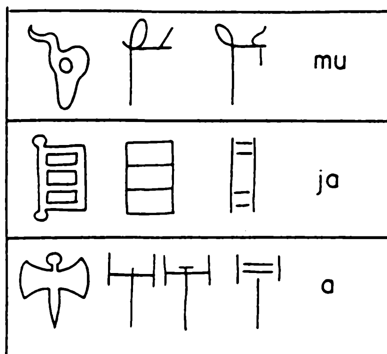
1. Geologinė ir istorinė laiko skalės

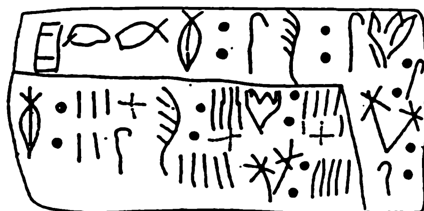
2. Senųjų Viduržemio jūros civilizacijų periodizacija

3. Minojinis raštas

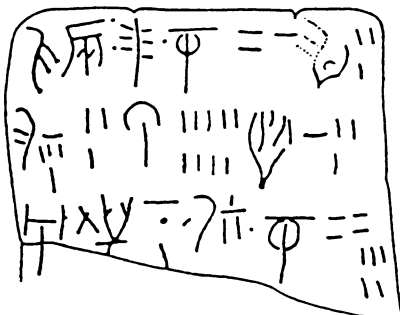

a. Egėjinio rašto evoliucija (iš kairės į dešinę): hieroglifai, linijinis A raštas, linijinis B raštas; ženklų tarimas.

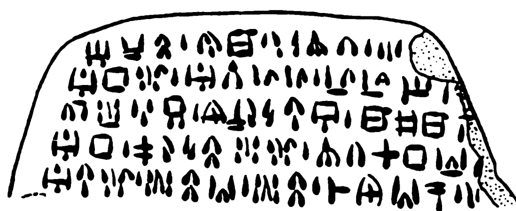
b. I etapas: piktogramos arba hieroglifai, apie 2000 m. pr. Kr.: lentelė su hieroglifais iš Festo (Kreta).

J. Chadwick, The Decipherment of Linear B (Pelican), 1961

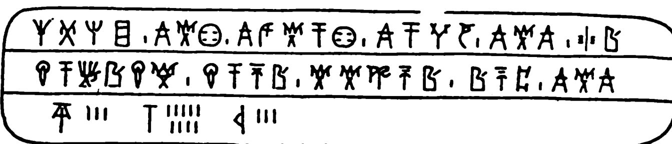
c. II/1 etapas: linijinis A raštas (neiššifruotas), 1750 m. pr. Kr.: lentelė iš Hagia Triados, Nr. 114.

J. Chadwick, The Decipherment of Linear B (Pelican), 1961

d. II/2 etapas: kipriečių skiemenų abėcėlė: molio lentelės iš Enkomi nuolauža, apie 1200 m. pr. Kr.

J. Chadwick, Linear B and Related Scripts (London, British Museum Publication, 1987)

e. III etapas: linijinis B raštas, rastas Kretoje ir Mikėnų Graikijoje. Kaip ir šiuolaikinis japonų kanji ir kana raštas, tai buvo piktogramų ir skiemenų ženklų mišinys. Lentelė su linijiniu B raštu iš Pylo, su protograikiška transliteracija ir vertimu į lietuvių kalbą (iš anglų kalbos).

„Hiereia echei-que, euchetoi-que etonion echeen theon, ktoinoochons-de ktionaon kekeimenaon onata echeen. (Tossonde spermo) KVIEČIAI 3–9–3".

„Žynė mano ir iškilmingai pareiškia, kad tikrasis savininkas yra dievas, tačiau sklypų naudotojai gali naudotis sklypais, kuriuose pasėta [sėklos] 3 37/60 vienetų".

Leonard Cotrell, The Bull of Minos, (Athens, 1982)

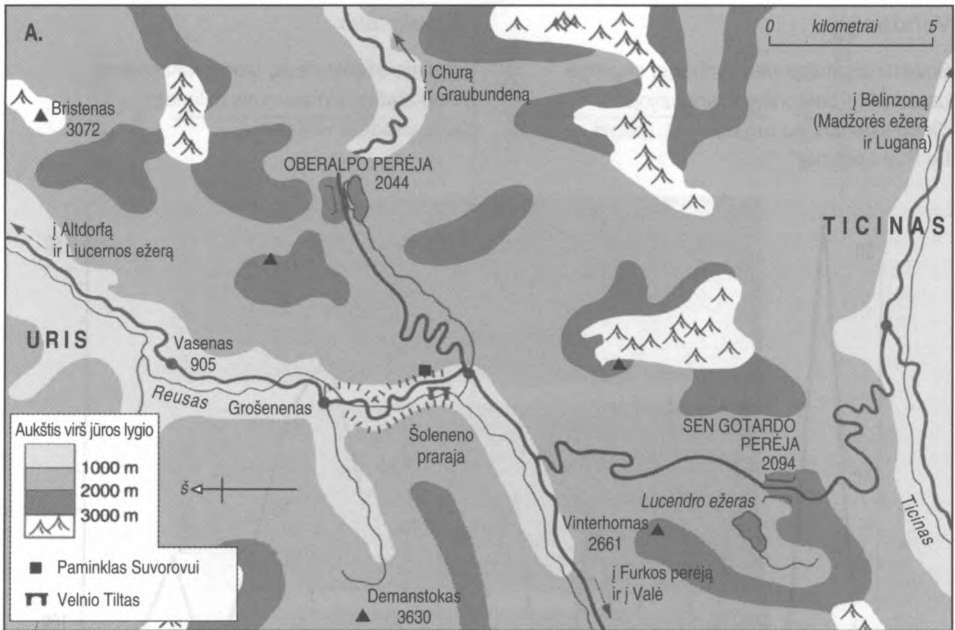
4. Europos abėcėlės

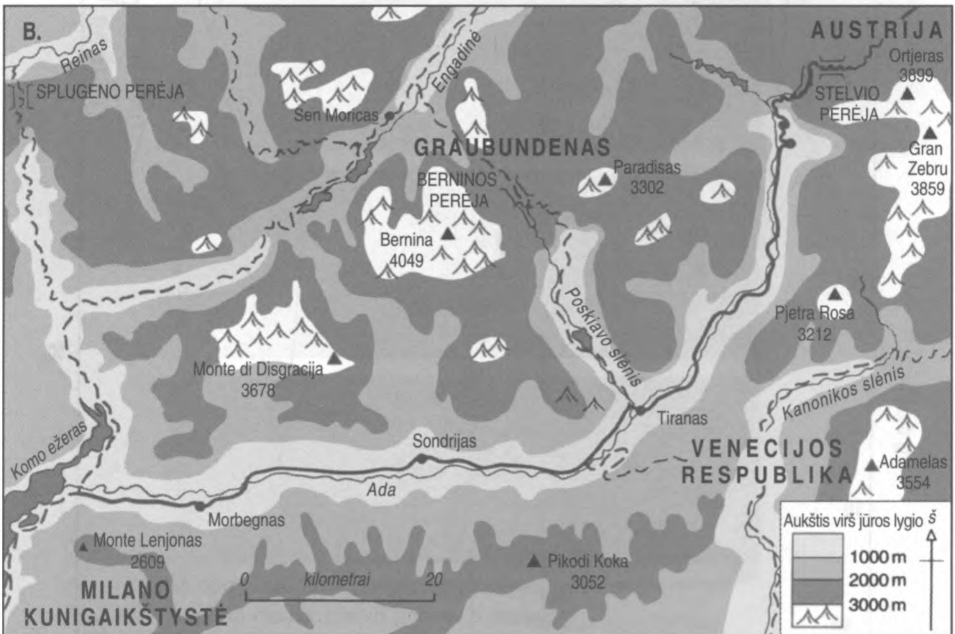
Hebrajų	Finikiečių	Senovės graikų: Joninė	Senovės graikų: Chalkidinė	Šiuolaikinė graikų (Mažosios raidės)	Pavadinimas	Imperijos laikų lotynų	Kirilica: Glagolica (dalmatinė)	Kirilica: Šiuolaikinė (rusų)
א	𐤀	A	A	α	alpha	A	Ⰰ	A
ב	𐤁	B	B			B	Ⰱ	Б
				β	beta		Ⰲ	В = v
ג	𐤂	Γ	Γ	γ	gamma	C	Ⰳ	Г = g
ד	𐤃	Δ	Δ	δ	delta	D	Ⰴ	Д
ה	𐤄	E	E	ε	epsilon	E	Ⰵ	E
ו	𐤅		F=W			F		
ז	𐤆	Z	Z	ζ	zeta	G		
ח	𐤇	H	⊟	η	eta	H		
ט	𐤈	Θ	⊕	θ	theta		Ⰻ	И
י	𐤉	I	I	ι	iota	I	Ⰹ	
כ	𐤊	K	K	κ	kappa	K	Ⰽ	К
ל	𐤋	Λ	ν	λ	lambda	L	Ⰾ	Л
מ	𐤌	M	M	μ	mu	M	Ⰿ	M
נ	𐤍	N	N	ν	nu	N	Ⱀ	Н
ס	𐤎	Ξ		ξ	xi			
ע	𐤏	⊙	O	ο	omicron	O	Ⱁ	O
פ	𐤐	Π	Γ	π	pi	P	Ⱂ	П
צ	𐤑							
ק	𐤒		Q			Q		
ר	𐤓	P	P	ρ	rho	R	Ⱃ	P
ש	𐤔	Σ	Σ	σ	sigma	S	Ⱄ	C
ת	𐤕	T	T	τ	tau	T	Ⱅ	T
		Y	Y	υ	upsilon	V	Ⱆ	У
		Φ	Φ	φ	phi		Ⱇ	Ф
		X	X	χ	chi	X	Ⱈ	X
		Ψ	Ψ	ψ	psi			
		Ω		ω	omega		Ⱉ	
						Y*		
						Z*	Ⰸ	З

Glagolica	Rusų	Glagolica	Rusų	Glagolica	Rusų
Ⱋ	Щ = šč	Ⱎ	Ш = š	Ⱔ	Я = ja
Ⱌ	Ц = c	Ⱏ	Ы = i		Ь = minkštasis ženklas
Ⱍ	Ч = č	Ⱓ	Ю = ju		Ъ = kietasis ženklas
				Ⰶ	Ж = ž

* įvesta po 100 m. po Kr. tik kitų kalbų žodžiams.
Imperijos laikų lotynų abėcėlė neskiria I ir J, V ir U.
Raidės W nebuvo.

5. Perėjimas per Alpes: Sen Gotardo perėja ir Valtelina

A – Sen Gotardo perėja; B – Valtelina (XVII a.)

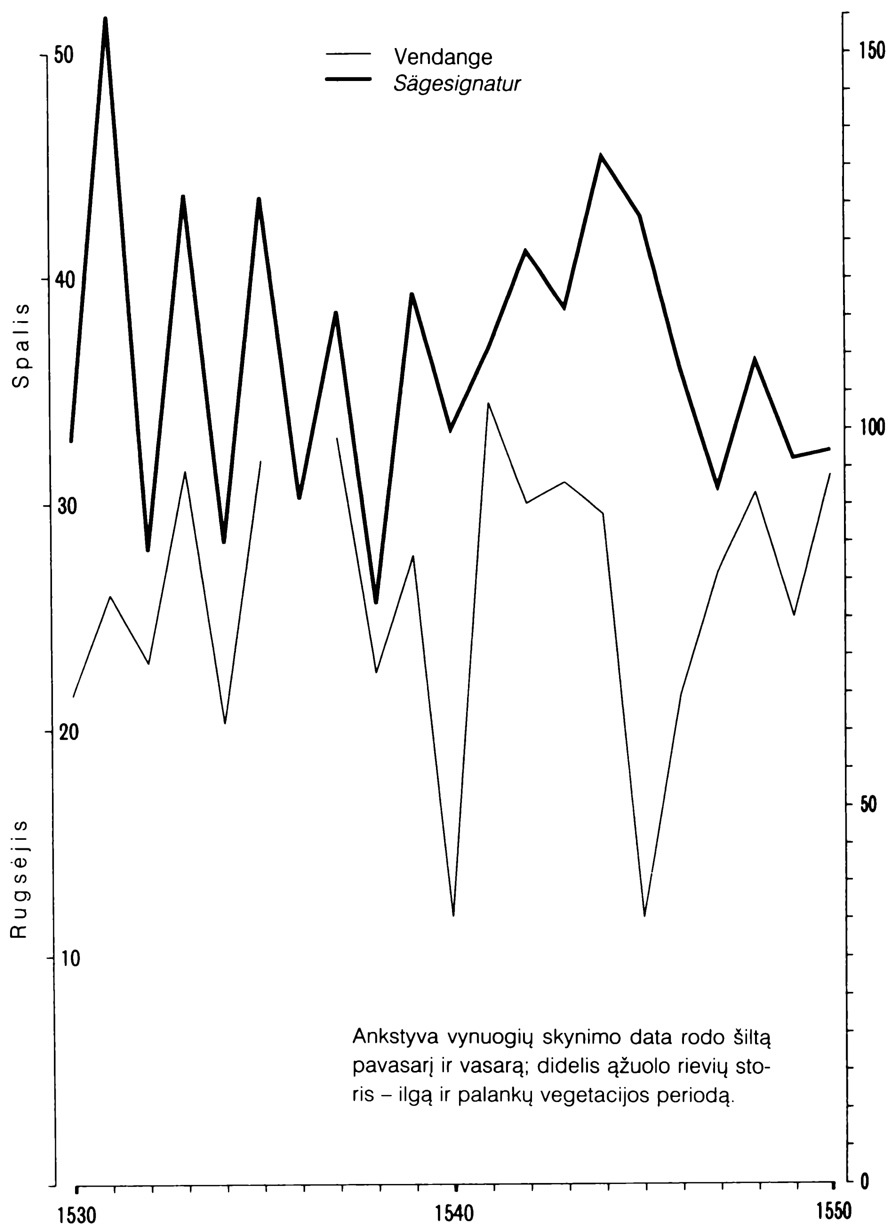
6. Fenologija ir *Sägesignatur:* istorinės klimatologijos rodikliai (1530–1550)

Vendange

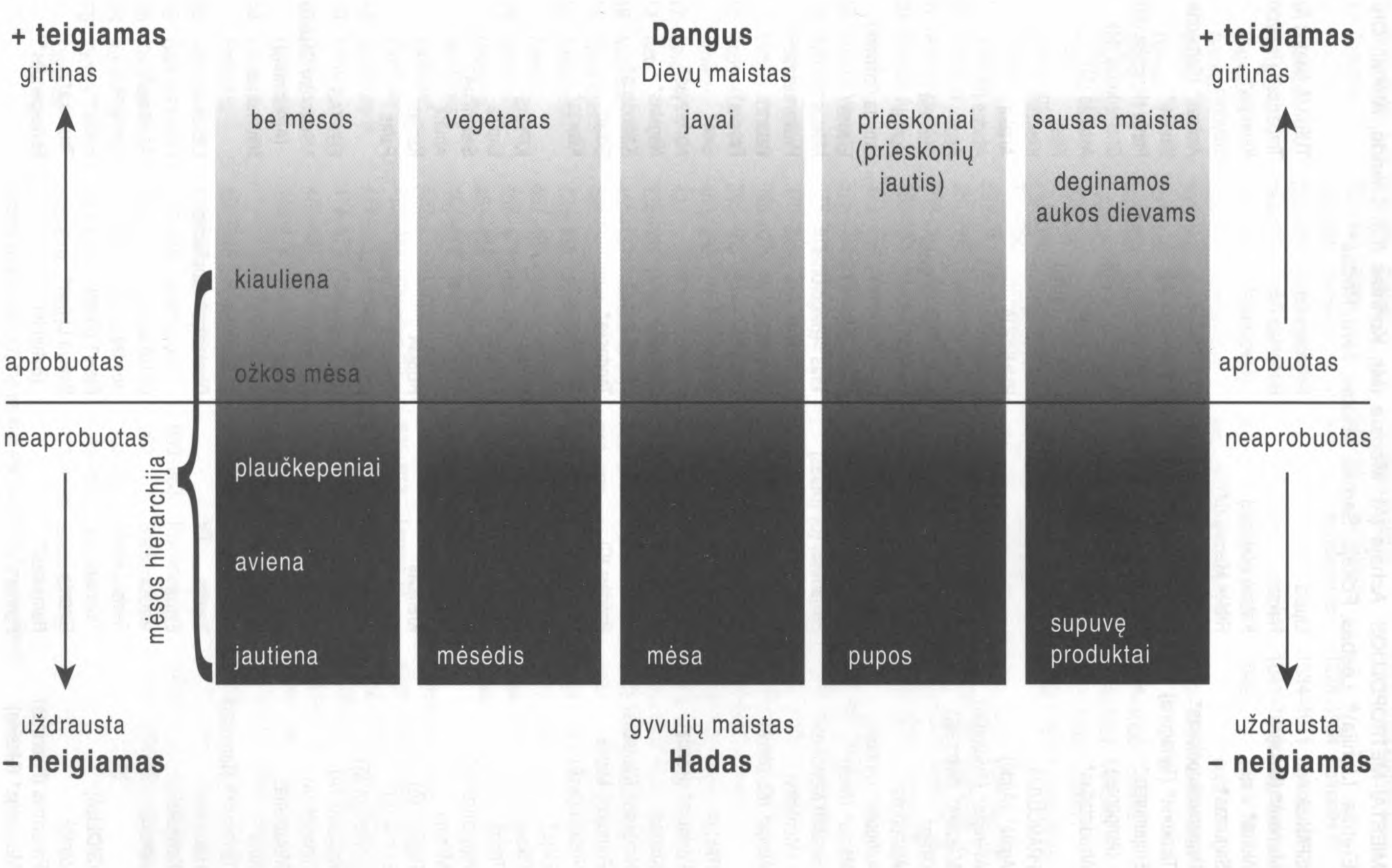
Suvestinės vidurkinės vynuogių skynimo datos ŠR ir centrinėje Prancūzijoje: dienų skaičius po rugsėjo 1 d. (pagal Le Roy Ladurie)

Sägesignatur

Vidutinis ąžuolo rievių storis vakariniame Reino krašte, šimtosiomis milimetro dalimis (pagal Hollsteiną)

ieskonių jautis: Pitagoro siūlyta maisto klasifikacija

8. Senovės graikų kolonijos ir jų dabartinė vieta

MIESTAI-METROPOLIJOS: Achaja (A); Megara (M); Korintas (C); Lokridė, Atėnai, Chalkidė, Eretrija. (Jonija)*; Lesbas, Fokaja, Samas, Miletas, Tera, Rodas**

ISPANIJA
Mainakė* (Malaga)
Alonai*
Saguntas*
Hemereoskopejonas*
Tarakona* (Tarragona)
Emporionas* (Amporias)
Afrodisiadas*

PRANCŪZIJA
Agatė* (Agdė)
Avenijas* (Avinjonas)
Masalija* (Marselis)
Olbija*
Atėnopolis*
Antipolis* (Antibai)
Nikaja* (Nica)
Heraklio Monoikas* (Monakas)
Alalija* (Korsikoje)

ITALIJA
Pitekūsa* (Ischija)
Kumai*
Neapolis* (Neapolis)
Pompėjos Lauda
Posidonija (A)
Elėja*
Piksas
Terina
Hipponijas (A)
Medina
Regijus (A)
Lokrai (A)
Scylletium (A)
Krotonas (A)
Sibaridė (A)
Metapontas
Siris
Tarentas** (Tarentas)
Hidruntas
Kallipolis
Ankona

(SICILIJA)
Zanklė
Panormas (Palermas)
Messanija* (Mesina)
Lipara
Naksas
Katanė (Katanija)
Hiblės Megara (M)
Sirakūzai (C)
Kamerina (C)
Gela**
Akragas** (Agrigentas)
Himera*
Selinas (M)
Lilibėjas

RYTINĖ ADRIATIKA
Tragirijas
Epetijas
Isa
Faras
Lisas
Epidamnas (C) (Duras)
Apolonija (C)

GRAIKIJA
Kerkyra (C) (Korfu)
Leukadija (C)
Ambrakija
Mendaja*
Potidėja (C)
Olinta
Toronė*
Akantas
Stagira
Amfipolis
Neapolis
Krenidas
Tasas*
Abderai
Lemnas
Chijas

TURKIJA (Europinė dalis)
Aina
Kardija
Elajas
Madita
Sesta
Tiristasis
Bisantė
Herajonas*
Perinta*
Selimbrija (M)
Bizantijas (M) (Stambulas)

BULGARIJA
Mesembrija (M) (Nesebaras)
Apolonija Pontika* (Sozopolis)
Odesas* (Varna)

RUMUNIJA
Krunai*
Kalatis*
Tomai* (Konstanca)
Histrija*

MOLDOVA
Tiras* (Belgorodas)

UKRAINA
Ofijusa*
Olbija*

(KRYMAS)
Chersonesas*
Teodosija*
Kimerikonas*
Akra*
Nimfėja*
Tiritakė*
Pantikapėja*

RUSIJA
Tanaisas* (Azovas)
Fanagorija*
Hermonasa*
Gorgipija*
Pitija*

ABCHAZIJA
Dioskūrijas* (Suchumis)

GRUZIJA
Guenas*
Fasis* (Potis)
Bathys Limen* (Batumis)

TURKIJA (Mažoji Azija)
Trapezjas* (Trabzonas)
Kerasjas*
Kotyora*
Amisas* (Samsunas)
Sinopė*
Ponto Heraclėja (M)
Chalkedonas (M)
Astakas (M)
Kija
Kizikas*
Artaka
Abidas (M)
Asas
Atarnėja
Kumai
Smirna (Izmyras)
Efesas
Miletas
Halikarnasas
Patara*
Faselis*
Sidė*
Korkesijas*
Nagidas*
Kalenderis*
Solai*
Kitoras*

KIPRAS
Lapeta
Salaminas
Amata
Kurijas
Pafas

EGIPTAS
Milesiorum Castellum (Aleksandrija)
Naukratijas

LIBIJA
Palioura
Apolonija**
Kirėnė**
Barka**
Tauchira**
Euhesperidės**

9. Romos imperatoriai (30 m. pr. Kr. – 1453 m. po Kr.)

Julijų–Klaudijų dinastija

31 pr. Kr.– 14 po Kr.	Augustas
14–37	Tiberijus
37–41	Kaligula
41–54	Klaudijus I
54–68	Neronas
68	Galba
	Otonas
69	Vitelijus
69–79	Vespasianas
79–81	Titas
81–96	Domicianas
96–98	Nerva
98–117	Trajanas
117–138	Adrianas
138–161	Antoninas Pijus
161–180	Markas Aurelijus*
161–169	Lucijus Veras*
180–192	Komodas
193	Pertinaksas
193	Didijus Julianas
193–211	Septimijus Severas
211–217	Karakala*
211–212	Geta*
217–218	Makrinas
218–222	Elegabalas
222–235	Aleksandras Severas
235–238	Maksiminas
238	Gordianas I
238	Gordianas II
238	Balbinas*
238	Pupienas*
238–244	Gordianas III
244–249	Pilypas
249–251	Decijus
251	Hostilianas
251–253	Galas
253	Emilianas
253–260	Valerianas*
260–268	Galienas*
268–270	Klaudijus II
270–275	Aurelianas
275–276	Tacitas
276	Florianas
276–282	Probas
282–283	Karas
283–285	Karinas*
283–284	Numerianas*
284–305	Diokletianas*
286–305	Maksimianas*
305–306	Konstancijus I*
305–310	Galerijus*
306–312	Maksencijus
308–313	Maksiminas
308–324	Licinijus (R)
305–337	Konstantinas I
337–340	Konstantinas II
337–350	Konstantas*
337–361	Konstancijus II*
361–363	Julianas
363–364	Jovianas
364–375	Valentinianas I
364–378	Valentas (R)
375–392	Valentinianas II*
375–383	Gracianas* (V)
379–395	Teodosijus I
395–423	Honorijus (V)*
395–408	Arkadijus (R)
408–450	Teodosijus II
421	Konstancijus III*
425–455	Valentinianas III
450–457	Marcianas (R)
455	Petronijus (V)
455–456	Avitas (V)
457–461	Majorianas (V)
457–474	Leonas I (R)
461–465	Libijus (V)
467–472	Antemijus (V)
472	Olibrijus (V)
473–474	Glicerijus (V)
474	Leonas II (R)
474–475	Nepotas (V)
474–491	Zenonas (R)
475–476	Romulas Augustulas (V)*
491–518	Anastasijus I
518–527	Justinas I
527–565	Justinianas I
565–578	Justinas II
578–582	Tiberijus II
582–602	Mauricijus
602–610	Fokas

Heraklėjų dinastija

610–641	Heraklėjas I
641	Konstantinas III*
641	Herakleonas*
641–648	Konstantas II
668–685	Konstantinas IV
685–695	Justinianas II
695–698	Leontijus
698–705	Tiberijus III
705–711	Justinianas III
711–713	Filippikas
713–715	Anastasijus II
716–717	Teodosijus III

Isaurų dinastija

711–741	Leonas III
741–775	Konstantinas V
775–780	Leonas IV
780–797	Konstantinas VI
797–802	Irena
802–811	Nikiforas I
811	Stauriakas
811–813	Mykolas I
813–820	Leonas V
820–829	Mykolas II
829–842	Teofilas
842–867	Mykolas III

Makedonų dinastija

867–886	Bazilijus I
886–912	Leonas VI
912–913	Aleksandras
913–919	Konstantinas VII
919–944	Romanas I
944–959	Konstantinas VII
959–963	Romanas II
963	Bazilijus II
963–969	Nikiforas II
969–976	Jonas I
976–1025	Bazilijus II
1025–1028	Konstantinas VIII
1028–1034	Romanas III
1034–1041	Mykolas IV
1041–1042	Mykolas V
1042	Zoja ir Teodora
1042–1055	Konstantinas IX
1055–1056	Teodora
1056–1057	Mykolas VI
1057–1059	Izaokas I
1059–1067	Konstantinas X
1067–1068	Michailas VII
1068–1071	Romanas IV
1071–1078	Mykolas VII
1078–1081	Nikiforas III

Komninų dinastija

1081–1118	Aleksejus I
1118–1143	Jonas II
1143–1180	Manuilas I
1180–1183	Aleksejus II
1183–1185	Andronikas I
1185–1195	Izaokas II
1195–1203	Aleksejus III
1203–1204	Aleksejus IV
1204	Aleksejus V
1204–1222	Teodoras I
1222–1254	Jonas III
1254–1258	Teodoras II
1258	Jonas IV

Paleologų dinastija

1258–1282	Mykolas VIII
1282–1328	Andronikas II
1328–1341	Andronikas III
1341–1376, 1379–1391	Jonas V
1376–1379	Andronikas V
[1390	Jonas VII]
1391–1425	Manuilas II
1425–1448	Jonas VIII
1448–1453	Konstantinas XI

* Bendras imperatorius; (V) Vakarų imperatorius; (R) Rytų imperatorius

10. Popiežiai, Romos patriarchai

Petras, šv., mirė 64 m. po Kr.
Linas, šv., apie 66 – apie 78
Anakletas I, šv., apie 79 – apie 91
Klemensas I, šv., apie 91 – apie 101
Evaristas, šv., apie 100 – apie 109
Aleksandras I, šv., apie 109 – apie 116
Sikstas I, šv., apie 116 – apie 125
Telesforas, šv., apie 125 – apie 138
Higinas, šv., apie 138 – apie 142
Pijus I, šv., apie 142 – apie 155
Anicetas, šv., apie 155 – apie 166
Soteras, šv., apie 166 – apie 174
Eleuterijus, šv., apie 174–189
Viktoras I, šv., 189–199
Zefirinas, šv., 199–217
Kalikstas I, šv., 217–222
[Ipolitas, šv., 217–235]
Urbonas I, šv.,222–230
Poncijonas, šv., 230–235
Anteras, šv., 235–236
Fabijonas, šv., 236–250
Kornelijus, šv., 251–253
[Novacijonas, 251–258]
Liucijus I, šv., 253–254
Steponas I, šv., 254–257
Sikstas II, šv., 257–258
Dionizas, šv., 260–268
Feliksas I, šv., 269–274
Eutichijonas, šv., 275–283
Kajus, šv., 283–296
Marcelinas, šv., 296–304
Marcelis I, šv., 306–308
Euzebijus, šv., 310
Miltijadas, šv., 311–314
Silvestras I, šv., 314–335
Morkus, šv., 336
Julijus I, šv., 337–352
Liberijus, 352–366
[Feliksas II, šv., 355–365]
Damazas I, šv., 366–384
[Ursinas, 366–367]
Siricijus, šv., 384–399
Anastazas I, šv., 399–401
Inocentas I, šv., 401–417
Zosimas, šv., 417–418
Bonifacas I, šv., 418–422
[Eulalijus, 418–419]
Celestinas I, šv., 422–432
Sikstas III, šv., 432–440
Leonas I, šv., 440–461
Hilarijus I, šv., 461–468
Simplicijus, šv.,468–483
Feliksas II(III), šv., 483–492
Gelazijus, šv., 492–496
Anastazas II, šv., 496–498
Simachas, šv., 498–514
Laurynas, 498–499, 501–516
Hormizdas, šv., 514–523
Jonas I, šv., 523–526
Feliksas (III)IV, šv., 526–530
[Dioskūras, 530]
Bonifacas II, 530–532
Jonas II, 533–535
Agapitas I, šv., 535–536
Silverijus, šv., 536–537
Vigilijus, 537–555
Pelagijus I, 556–561
Jonas III, 561–574
Benediktas I, 575–579
Pelagijus II, 579–590
Grigalius I, šv., 590–604
Sabinijonas, 604–606
Bonifacas III, 607
Bonifacas IV, šv., 608–615
Deusdeditas (Adeodatas I), šv., 615–618
Bonifacas V, 619–625
Honorijus I, 625–638
Severinas, 638–640
Jonas IV, 640–642
Teodoras I, 642–649
Martynas I, šv., 649–655
Eugenijus I, šv., 654–657
Vitalijonas, šv., 657–672
Adeodatas II, 672–676
Donas, 676–678
Agatonas, šv., 678–681
Leonas II, šv., 682–683
Benediktas II, šv., 684–685
Jonas V, 685–686
Kanonas, 686–687
[Teodoras, 687]
[Paskalis, 687–692]
Sergijus I, šv., 687–701
Jonas VI, 701–705
Jonas VII, 705–707
Sisinijus, 708
Konstantinas, 708–715
Grigalius II, šv., 715–731
Grigalius III, šv., 731–741
Zacharijas, šv., 741–752
Steponas (II), 752
Steponas II(III), 752–757
Paulius I, šv., 757–767
[Konstantinas, 767–768]
[Pilypas, 768]
Steponas III(IV), 768–772
Hadrijonas I, 772–795
Leonas III, šv., 795–816
Steponas IV(V), 816–817
Paskalis I, šv., 817–824
Eugenijus II, 824–827
Valentinas, 827
Grigalius IV, 827–844
[Jonas, 844]
Sergijus II, 844–847
Leonas IV, šv., 847–855
Benediktas III, 855–858
[Anastazas, 855]
Mikalojus, šv., 858–867
Hadrijonas II, 867–872
Jonas VIII, 872–882
Marinas I, 882–884
Hadrijonas III, šv., 884–885
Steponas V(VI), 885–891
Formozas, 891–896
Bonifacas VI, 896
Steponas VI(VII), 896–897
Romanas, 897
Teodoras II, 897
Jonas IX, 898–900
Benediktas IV, 900–903
Leonas V, 903
Kristoforas, 903–904
Sergijus III, 904–911
Anastazas III, 911–913
Landas, 913–914
Jonas X, 914–928
Leonas VI, 928
Steponas VII(VIII), 928–931
Jonas XI, 931–935
Leonas VII, 936–939
Steponas VIII(IX), 939–942
Marinas II, 942–946
Agapitas II, 946–955
Jonas XII, 955–964
Leonas VIII, 963–965
Benediktas V, 964

Jonas XIII, 965–972
Benediktas VI, 973–974
[Bonifacas VII, 974, 984–985]
Benediktas VII, 974–983
Jonas XIV, 983–984
Jonas XV, 985–996
Grigalius V, 996–999
[Jonas XVI, 997–998]
Silvestras II, 999–1003
Jonas XVII, 1003
Jonas XVIII, 1003–1009
Sergijus IV, 1009–1012
Benediktas VIII, 1012–1024
[Grigalius (VI), 1012]
Jonas XIX, 1024–1032
Benediktas IX, 1032–1044, 1045, 1047–1048
[Silvestras III, 1045]
Grigalius VI, 1045–1046
Klemensas II, 1046–1047
Damazas II, 1048
Leonas IX, šv., 1049–1054
Viktoras II, 1055–1057
Steponas IX(X), 1057–1058
[Benediktas X, 1058–1059]
Mikalojus II, 1058–1061
Aleksandras II, 1061–1073
[Honorijus (II), 1061–1064]
Grigalius VII, šv., 1073–1085
[Klemensas III, 1080, 1084–1100]
Viktoras III, 1086–1087
Urbonas II, 1088–1099
Paskalis II, 1099–1118
[Teodorikas, 1100–1101]
[Albertas ar Adalbertas, 1102]
[Silvestras IV, 1105–1111]
Gelazijus II, 1118–1119
[Grigalius (VIII), 1118–1121]
Kalikstas II, 1119–1124
Honorijus II, 1124–1130
[Celestinas (II), 1124]
Inocentas II, 1130–1143
[Anakletas II, 1130–1138]
[Viktoras IV, 1138]
Celestinas II, 1143–1144
Liucijus II, 1144–1145
Eugenijus III, 1145–1153
Anastazas IV, 1153–1154
Hadrijonas IV, 1154–1159
Aleksandras III, 1159–1181
[Viktoras IV, 1159–116]
[Paskalis III, 1164–1168]
Kalikstas (III), 1168–1178]
[Inocentas (III), 1179–1180]
Liucijus III, 1181–1185
Urbonas III, 1185–1187
Grigalius VIII, 1187
Klemensas III, 1187–1191
Celestinas III, 1191–1198
Inocentas III, 1198–1216
Honorijus III, 1216–1227
Grigalius IX, 1227–1241
Celestinas IV, 1241
Inocentas IV, 1243–1254
Aleksandras IV, 1254–1261
Urbonas IV, 1261–1264
Klemensas IV, 1265–1268
Grigalius X, 1271–1276
Inocentas V, 1276
Hadrijonas V, 1276
Jonas XXI, 1276–1277
Mikalojus III, 1277–1280
Martynas IV, 1281–1285
Honorijus IV, 1285–1287
Mikalojus IV, 1288–1292
Celestinas V, 1294
Bonifacas VIII, 1294–1303
Benediktas XI, 1303–1304
Klemensas V, 1305–1314
Jonas XXII, 1316–1334
[Mikalojus (V), 1328–1330]
Benediktas XII, 1334–1342
Klemensas VI, 1342–1352
Inocentas VI, 1352–1362
Urbonas V, 1362–1370
Grigalius XI, 1370–1378
Urbonas VI, 1378–1389
[Klemensas (VII), 1378–1394]
Bonifacas IX, 1389–1404
[Benediktas (XIII), 1394–1417]
Inocentas VII, 1404–1406
Grigalius XII, 1406–1415
Aleksandras V, 1409–1410
Jonas (XXIII), 1410–1415
Martynas V, 1417–1431
[Benedikras (XIV), 1415–1430]
[Klemensas (VIII), 1423–1429]
Eugenijus IV, 1431–1447
[Feliksas V, 1439–1449]
Mikalojus V, 1447–1455
Kalikstas III, 1455–1458
Pijus II, 1458–1464
Paulius II, 1464–1471
Sikstas IV, 1471–1484
Inocentas VIII, 1484–1492
Aleksandras VI, 1492–1503
Pijus III, 1503
Julijus II, 1503–1513
Leonas X, 1513–1521
Hadrijonas VI, 1522–1523
Klemensas VII, 1523–1534
Paulius III, 1534–1549
Julijus III, 1550–1555
Marcelis II, 1555
Paulius IV, 1555–1559
Pijus IV, 1559–1565
Pijus V, šv., 1566–1572
Grigalius XIII, 1572–1585
Sikstas V, 1585–1590
Urbonas VII, 1590
Grigalius XIV, 1590–1591
Inocentas IX, 1591
Klemensas VIII, 1592–1605
Leonas XI, 1605
Paulius V, 1605–1621
Grigalius XV, 1621–1623
Urbonas VIII, 1623–1644
Inocentas X, 1644–1655
Aleksandras VII, 1655–1667
Klemensas IX, 1667–1669
Klemensas X, 1670–1676
Inocentas XI, 1676–1689
Aleksandras VIII, 1689–1691
Inocentas XII, 1691–1700
Klemensas XI, 1700–1721
Inocentas XIII, 1721–1724
Benedilktas XIII, 1724–1730
Klemensas XII, 1730–1740
Benediktas XIV, 1740–1758
Klemensas XIII, 1758–1769
Klemensas XIV, 1769–1774
Pijus VI, 1775–1799
Pijus VII, 1800–1823
Leonas XII, 1823–1829
Pijus VIII, 1829–1830
Grigalius XVI, 1831–1846
Pijus IX, 1846–1878
Leonas XIII, 1878–1903
Pijus X, šv., 1903–1914
Benediktas XV, 1914–1922
Pijus XI, 1922–1939
Pijus XII, 1939–1958
Jonas XXIII, 1958–1963
Paulius VI, 1963–1978
Jonas Paulius I, 1978
Jonas Paulius II, 1978–

-

Laužtiniuose skliaustuose nurodyti antipopiežių vardai.

Šaltinis: J. N. D. Kelly, *The Oxford Dictionary of Popes*, Oxford, 1988.

11. Paleografija

(a) Romėnų majuskulai (Vergilijus, IV—V a. po Kr.), *(b)* Romėnų minuskulai, maišyti su uncialais (*Pandects*, VI—VII a.), *(c)* Lombardinis arba Beneventinis kursyvas (Evangelijos ištraukų knyga, Monte Kassino, 1058—1087), *(d)* Anglų smailus salinis šriftas (*Anglo—Saxon Chronicle*, apie 1045 m.), *(e)* Karolingų minuskulai, lotyniški (X amžius), *(f) Littera fractura*, gotiškas šriftas, (XIV amžius), *(g)* Gotiškas apvalus šriftas (Horacijus, Kremona, 1391 m.) *(h)* Graikų papirusinis šriftas (Timotheus, *Persae*, IV a. pr. Kr.).

IDALIAELVCOSVBIM
FLORIBVSETDVLCIAD
IAMQ·IBATDICTOPAR

a.

b.

c.

d.

adnuntiat firmamentum
ies dia eructat uerbum
& nox nocti indicat scientiam

e.

f.

g.

h.

(i) Graikų „biblinis uncialas" (1 Kor 12; *Codex sinaiticus*, apie 350 m. po Kr., pagal C. H. Robertsą), *(j)* Graikų kursyviniai minuskulai (*Iliada* VI. Britų muziejus, Townley rankraščiai, apie 1225 m.), *(k)* Glagolica (Kijevo mišiolas; VII a. romėnų ritualo IX a. vertimas) *(l)* Bulgarų kirilica (*Savinna Kniga*, XI a., laikoma Pskove, Rusijoje), *(m)* Serbų kirilica (XV a. rankraštis, Belgradas; pagal R. Auty), *(n)* Osmanų kanceliarijos raštas (sąskaitos iš Podolės, XVII a. pabaiga, pagal D. Kolodejczyką).

i.

j.

k.

l.

m.

n.

12. Ereliai ir kryžiai

(a) Dvigalvis romėnų erelis po viena karūna, simbolizuojantis Rytinės ir Vakarinės imperijų įkūrimą (pagal įrašą Atėnuose, IV a. po Kr.), *(b)* vėlyvasis bizantinis erelis iš Maskvos didžiojo kunigaikščio žmonos Sofijos Paleolog sosto, apie 1470 m., *(c)* Karolio Didžiojo erelis, išsiuvinėtas šilkiniais siūlais jo apsiauste (IX a., pagal Frutigerį, *(d)* Rusijos imperijos „mažasis herbas", 1914 m.; imperinis juodas dvigalvis erelis su karūnomis ant abiejų galvų, laikantis rutulį su kryžiumi ir skeptrą, su Maskvos miesto herbu skyde ir Romanovų karūna pačiame viršuje. Erelio sparnuose pavaizduoti caro valdomų žemių herbai (*dešiniajame sparne*: Kazanės, Lenkijos baltasis erelis, Tauridės ir Kijevo, Novgorodo ir Vladimiro; *kairiajame sparne:* Astrachanės, Sibiro, Gruzijos ir Suomijos), *(e)* Austrijos imperijos „mažasis herbas", 1915 m.: imperinis juodas dvigalvis erelis su karūnomis ant abiejų galvų, laikantis rutulį su kryžiumi ir kardą, su raudonu – baltu – raudonu Austrijos herbo skydu ir su Habsburgų karūna pačiame viršuje, *(f)* Albanijos Liaudies Respublikos herbas, 1944 m., *(g)* Ispanijos Karalystės herbas, 1947: juodas erelis, laikantis herbo skydą su karūna, kuriame pavaizduoti Kastilijos ir Leono, Aragono ir Navaros herbai; po skydu pavaizduotas jungas, Granados granatas, strėlių pundelis; herbo viršuje Falangos šūkis „Viena, Didelė ir Laisva".

a.

b.

c.

d.

e.

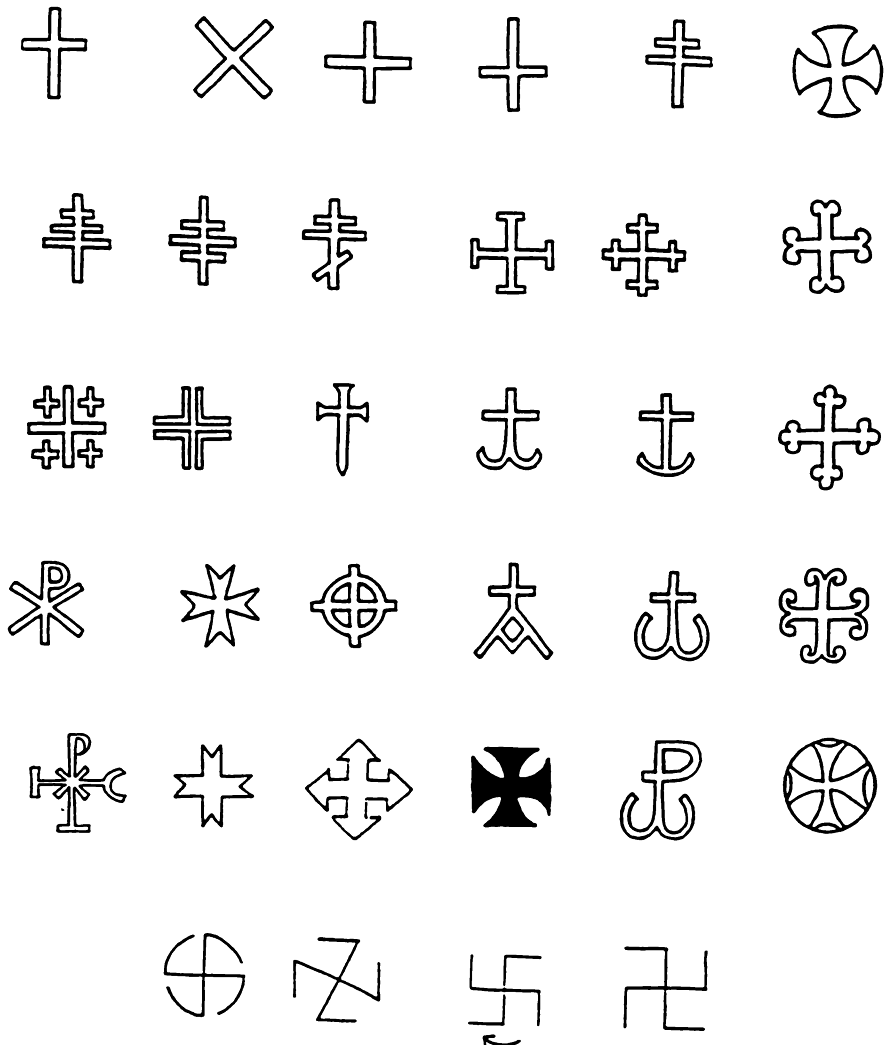

f.

g.

Pirmoji eilė iš viršaus *(iš kairės į dešinę)*: *Crux capitata*, Nukryžiavimo kryžius arba lotyniškasis kryžius; *Crux decussata* arba šv. Andrejaus kryžius; graikų kryžius; šv. Petro kryžius; kardinolo arba lotaringiškasis kryžius; tamplierių arba apvalusis kryžius; antroji eilė: popiežiaus kryžius; trigubas kryžius; stačiatikių kryžius; Jeruzalės kryžius; vokiškasis kryžius; kryžius su širdelėmis; trečioji eilė: Kryžiaus žygių kryžius; gama kryžius; kardo kryžius; Tikėjimo kryžius su inkaru; inkaro ženklas (Kristaus kryžius su Mergelės Marijos pusmėnuliu); dobilo lapų kryžius; ketvirtoji eilė: Chi-ro ženklas (Kristaus monograma); šv. Jono arba Maltos kryžius; keltų kryžius (krikščioniškasis kryžius, įrašytas į saulę); alfa kryžius; omega kryžius; lapų kryžius; penktoji eilė: Prisikėlimo kryžius; modifikuotas Maltos kryžius; strėlių antgalių kryžius; teutonų arba geležinis kryžius; lenkiškasis inkaro kryžius (*Polska Walcząca* – „Kovojanti Lenkija"); runų kryžius apskritime; šeštoji eilė: pagoniškasis saulės kryžius; runų žaibo kryžius; pagal laikrodžio rodyklę *gammadion*, *Fylfot* arba svastika, reiškianti nelaimę; svastika prieš laikrodžio rodyklę, reiškianti sėkmę. (Pagal Frutigerį)

13. „Didžiųjų knygų sąrašas“: Čikagos mokslininkų sudarytas Vakarų civilizacijos kanonas

Tai sąrašas autorių, kuriuos pasiūlė Mortimeras J. Adleris epiloge „Great Books, Past and Present" G. van Doreno (red.) knygai *Reforming Education: The Opening of the American Mind* (New York, 1988), 318–350.

Homeras
Eschilas
Sofoklis
Herodotas
Euripidas
Tukididas
Hipokratas
Aristofanas
Platonas
Epikūras
Euklidas
Archimedas
Apolonijas
Ciceronas
Lukrecijus
Vergilijus
Plutarchas
Tacitas
Nikomachas
Epiktetas
Ptolemajas
Markas Aurelijus
Galenas
šv. Augustinas
šv. Tomas Akvinietis
Dantė Alighieri
Chauceris
Machiavelli
Erazmas Roterdamietis
Kopernikas
Thomas More'as
Liuteris
Rabelais
Kalvinas
Montaigne'is
W. Gilbert'as
Cervantesas
Baconas
Šekspyras

Galilėjus
Kepleris
W. Harvey
Hobbesas
Descartes'as
Miltonas
Moliere'as
Pascalis
Huygensas
Spinoza
Locke'as
Racine'as
Newtonas
Leibnizas
Defoe
Swiftas
Congreve'as
Berkeley
Montesquieu
Voltaire'as
Fieldingas
Johnsonas
Hume'as
Rousseau
Sterne'as
Adamas Smithas
Kantas
Gibbonas
Boswellas
Lavoisier
Goethė
Daltonas
Hegelis
Jane Austin
Clausewitzas
Stendhalis
Schopenhaueris
Faraday
C. Lyellis

A. Comte'as
Balzacas
de Tosqueville'is
J. S. Millis
Darwinas
Dickensas
C. Bernardas
Kierkegaardas
Marksas
George'as Eliotas
H. Melville'is
Dostojevskis
Flaubert'as
Ibsenas
Tolstojus
J. W. R. Dedekindas
M. Twainas
W. Jamesas
Nietzsche
G. Cantoras
Freudas
D. Hilbertas

1900–1945
G. B. Shaw
Jamesas Joyce'as
Proustas
T. Mannas
Josephas Conradas
Faulkneris
D. H. Lawrence'as
T. S. Eliotas
Kafka
Čechovas
O'Neillas
Henry Jamesas
Kiplingas
J. Dewey
A. N. Whiteheadas

B. Russellas
Santayana
J.-P. Sartre'as
J. Ortega y Gassetas
Max'as Planckas
Einsteinas
N. Bohras
E. Schrödingeris
J. H. Woodgeris
J.-H. Poincare
T. Dobzhansky
G. Sorelis
Trockis
Leninas
W. Sumneris
Max'as Weberis
R. H. Tawney
T. Veblenas
J. M. Keynesas

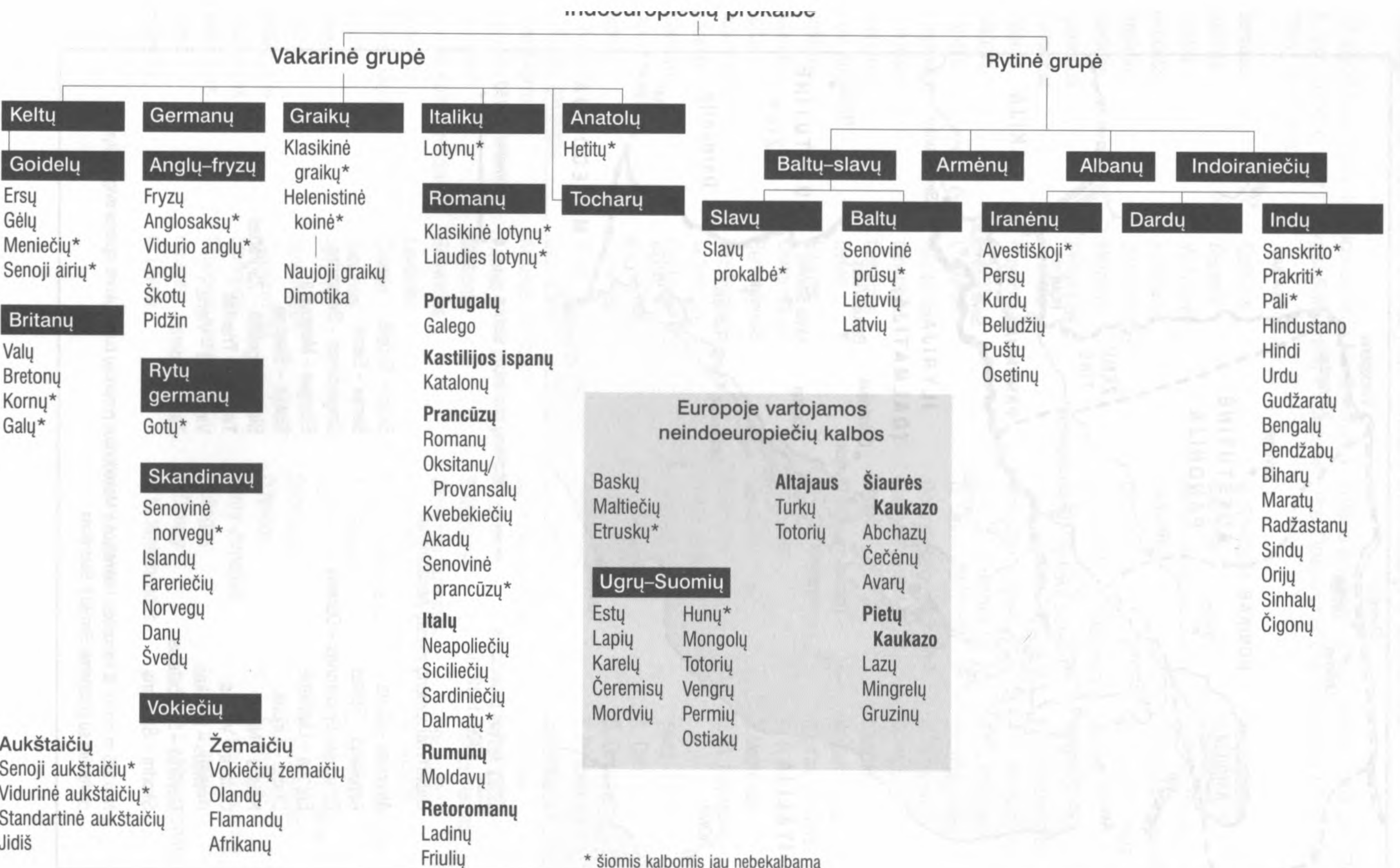
1945–1977
A. Camus
G. Orwellas
T. Pynchonas
Solženicynas
S. Bellow
S. Beckettas
Wittgensteinas
Heideggeris
M. Buberis
W. Heisenbergas
J. Monodas
R. P. Feynmanas
S. Hawkingas
A. Toynbee
C. Levi-Straussas
F. Braudelis
E. Le Roy Ladurie

14. Senovės Ilyrija ir Napoleono Ilyrijos provincijos

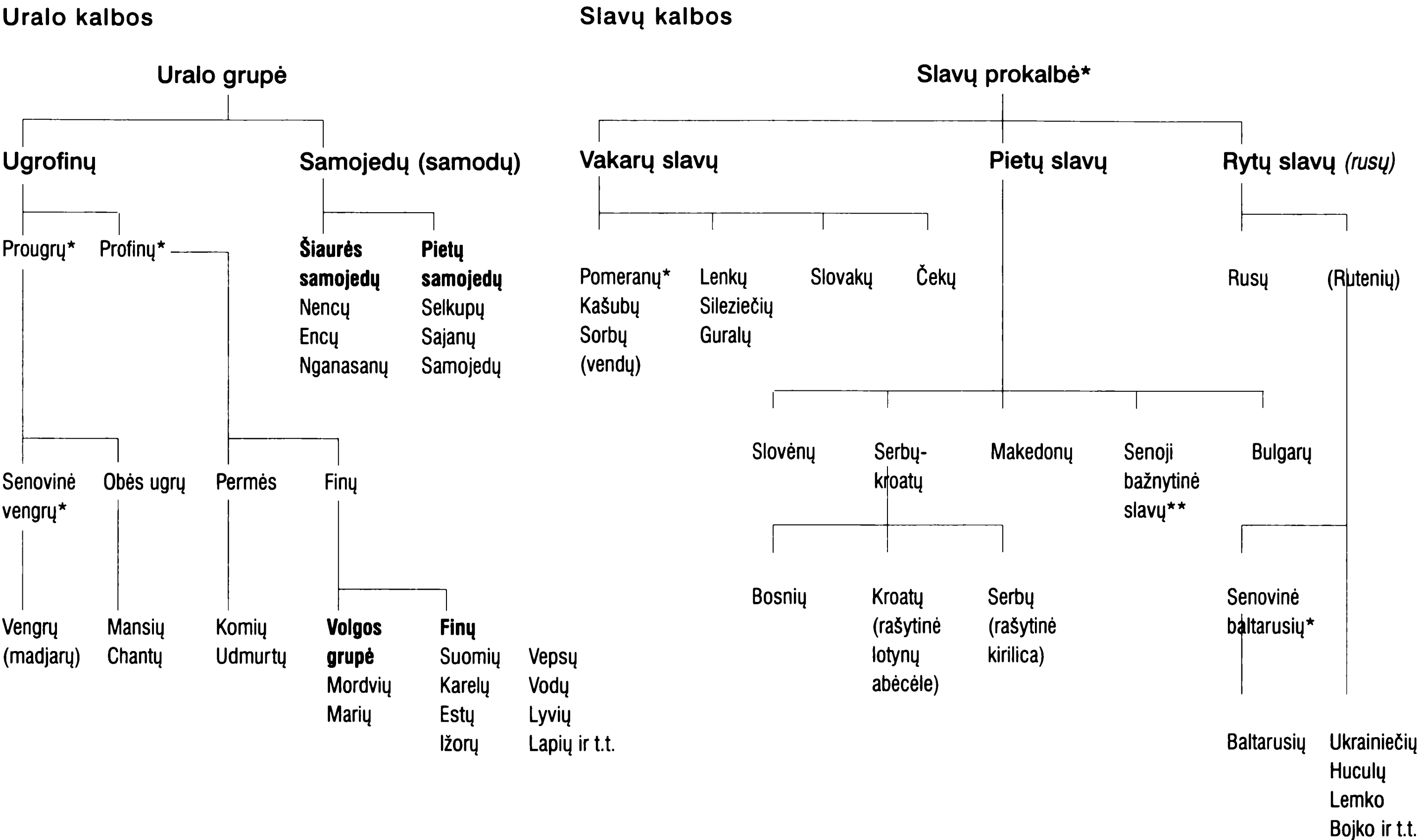

Nuo 395 m. po Kr. iš Panonijos, Dalmatijos ir Makedonijos provincijų buvo sukurta išplėsta dviguba Ilyrijos prefektūra su sostinėmis Sirmiju ir Salonikais.

15. Indoeuropiečių kalbos

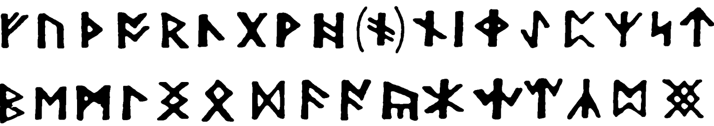
16. Slavų ir Uralo kalbų grupės (pagal A. Nawrockį)

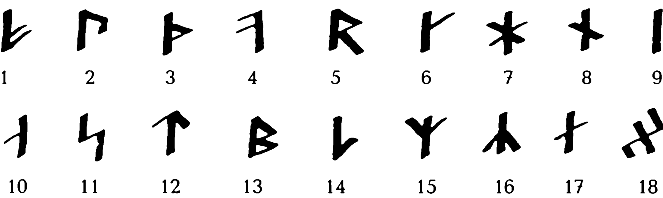
* šiomis kalbomis jau nebekalbama
** bažnytinė kalba

17. Runos ir ogamai

(a) 33 ženklų Nortumbrijos runinė abėcėlė, apimanti ankstesnes 24 ir 29 ženklų abėcėles, paplitusias Anglijoje.
(b) 18 ženklų Armaneno runinė abėcėlė; pačios seniausios germanų runų sistemos šiuolaikinė rekonstrukcija ir, žemiau, galimos raidžių reikšmės, naudojamos būrimui (pagal N. Pennicką).

a.

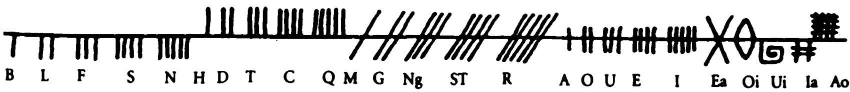

b.

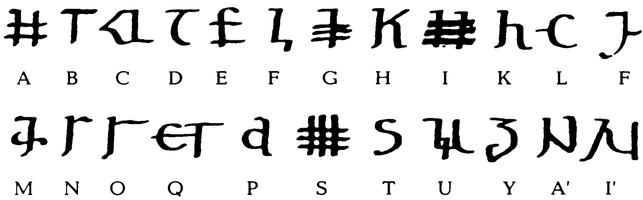
Armaneno runos

Nr.	*Raidė*	*Pavadinimas*	*Simbolis*	*Konotacija*
1	F	FA	GALVIJAS	Turtas
2	U	UR	PRAJAUTIS	Kūrybinė galia
3	Th	THURS	SPYGLIUOTIS MEDIS	Žaibas/staigus pasikeitimas
4	A	OS	BURNA	Išmintis
5	R	RAD/RIT	RATAS	Kelionė
6	K	CEN/KA	PUŠINIS DEGLAS	Ugnis/regeneracija
7	H	HAGAL	KRUŠA	Vilkinimas
8	N	NOT/NYD	–	Atsargumas
9	I	IS	LEDAS	Inertiškumas
10	Y	AR	GYVATĖ	Neišvengiamas blogis
11	S	SIG/SIGEL	SAULĖS SPINDULYS	Šviesa/pergalė
12	T	TYR	STRĖLĖS ANTGALIS	Sėkmė
13	B	BAR	BERŽAS	Tyrumas/atgimimas
14	L	LAF	VANDUO	Gyvybinė jėga
15	M	MAN	ŽMOGUS	Žmonija
16	–	YR	KUKMEDIS, LANKAS	Įgūdžiai
17	Kh	EH	TAURĖ (apversta)	Mirtis
18	G	GA/GIBOR	ODINO IETIS	Ašis, atramos taškas

(c) Pagrindinis airių ogaminis raštas
(d) Airių „bardų abėcėlė" ir, žemiau, galimos reikšmės, naudojamos būrimui (pagal N. Pennicką).

c.

d.

Airių ogaminė abėcėlė *(beržas-šermukšnis)*

Raidė	*Medis*		*Paukštis*		*Spalva*	*Datos*
B	beithe	beržas	besan	fazanas	balta	XII.24–I.20
L	luis	šermukšnis	lacha	antis	šv. pilka	I.21–II.17
N	nion	uosis	naoscach	perkūno oželis	skaidri	II.18–III.18
F	fearn	alksnis	faoilean	žuvėdra	purpurinė	III.19–IV.14
S	saileach	gluosnis	seabhac	vanagas	ugnies	IV.15–V.12
H	(h)uath	gudobelė	(h)adaig	varnas	žemės	V.13–VI.9
D	dair	ąžuolas	dreoilin	karetaitė	juoda	VI.10–VII.7
T	tinne	bugienis	truit	varnėnas	pilka	VII.8–VIII.4
C	coll	lazdynas	corr	gervė	ruda	VIII.5–IX.1
M	muin	vynmedis	meantan	zylė	marga	IX.2–IX.29
G	gort	gebenė	geis	gulbė nebylė	mėlyna	IX.30–X.27
Ng	(n)getal	palėpštis	(n)ge	žąsis	žalia	X.28–XI.25
R	ruis	šeivamedis	rocnat	kovas	kraujo raudonumo	XI.26–XII.23
A	ailme	pušis	airdhircleog	pempė	kerša	žiemos solsticija, 1
O	onn	dygiakrūmis	odoroscrach	kormoranas	pilkšvai ruda	pavasario ekvinokcija
U	ur	šilaviržis	uiseog	vieversys	sakų geltonumo	vasaros solsticija
E	edad	tuopa	ela	gulbė giesmininkė	raudona	rudens ekvinokcija
I	iur	kukmedis	illait	ereliukas	balta	žiemos solsticija, 2

B – Birchday/sekmadienis; S – Willowday/pirmadienis; T – Hollyday/antradienis; N – Ashday/trečiadienis; O – Oakday/ketvirtadienis; Q – Appleday/penktadienis; F – Alderday/šeštadienis

Pagal C. J. Marstranderio ir kt. (eds.), *Dictionary of the Irish Language* (Dublin, 1913–1976), 4 tomai.

18. Europos apkrikštijimas

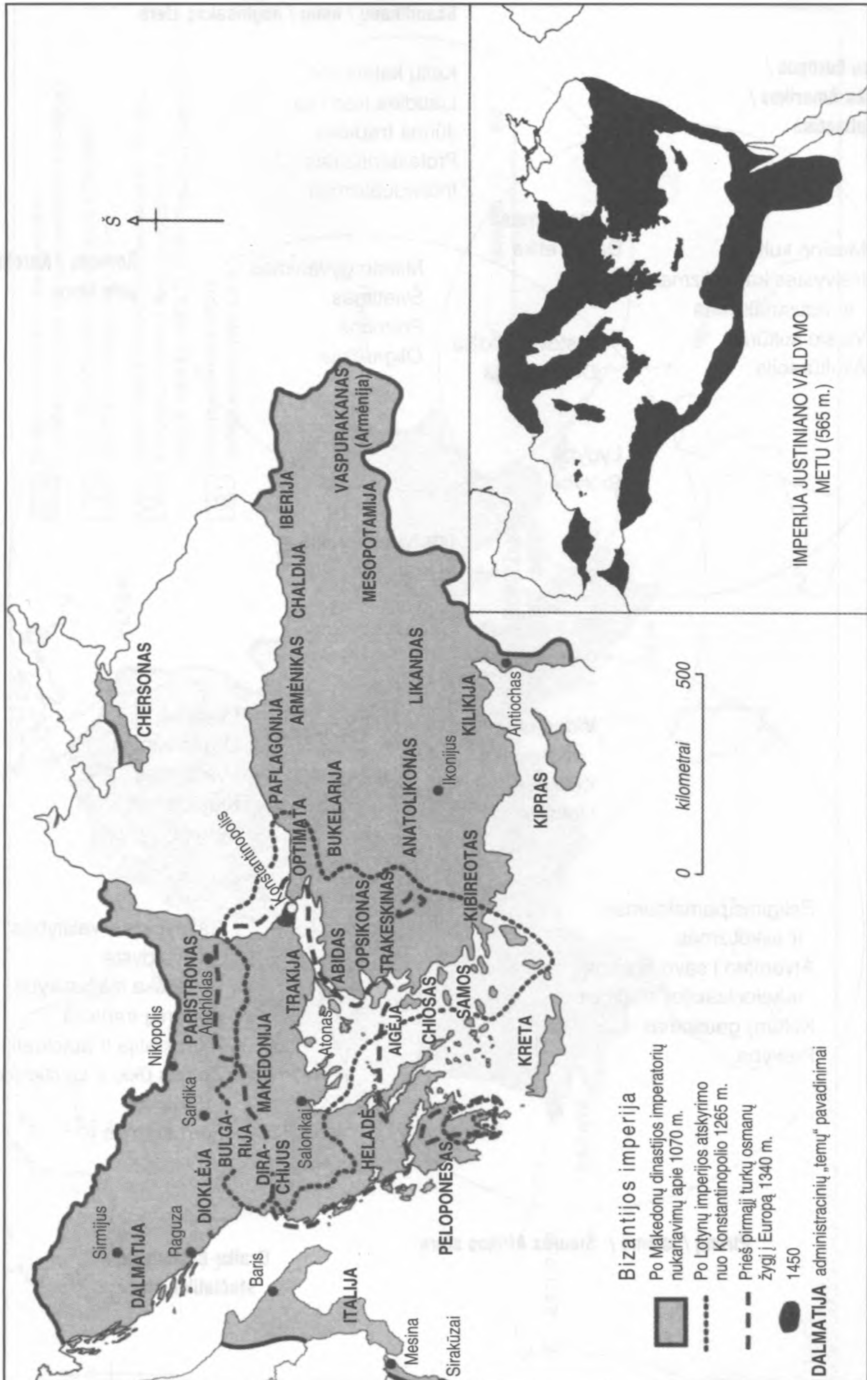
Romos imperija
VI–VII amžiuje
VIII amžiuje
IX–X amžiuje
XI–XII amžiuje
XIII amžiuje
XIV amžiuje
Pagrindinės vyskupijos arba misijų vyskupijos
Keltų
Stačiatikių
Katalikų

SUOMIJA iki 1249
ESTIJA 1215
LIVONIJA 1204
LIETUVA 1385+
RUSIA 988+
Kijevas 988
NORVEGIJA 1028
Trondheimas 1152
ŠVEDIJA 1160
DANIJA iki 1014
Lundas 1103
PRŪSIJA 1230
Gneznas 1000
LENKIJA 965
vendai 1150
Magdeburgas 968
Hamburgas 834
SAKSONIJA 782
VOKIETIJA 755
Praha 873
BOHEMIJA 929
MORAVIJA 865
VENGRIJA 1001
gotai 340
RUMUNIJA
Juodoji jūra
Konstantinopolis
BULGARIJA 864–865
SERBIJA nuo 891
Zagrebas 1094
Ochridas
Maincas 748
Reimsas apie 250
lombardai 590
Roma
ŠKOTIJA 597
Jona 565
AIRIJA 461
Armachas 448
Jorkas
ANGLIJA 597–664
Kenterberis 597
šv. Dovydo 590
frankai 496
GALIJA 397
vestgotai 589
ISPANIJA
Toledas

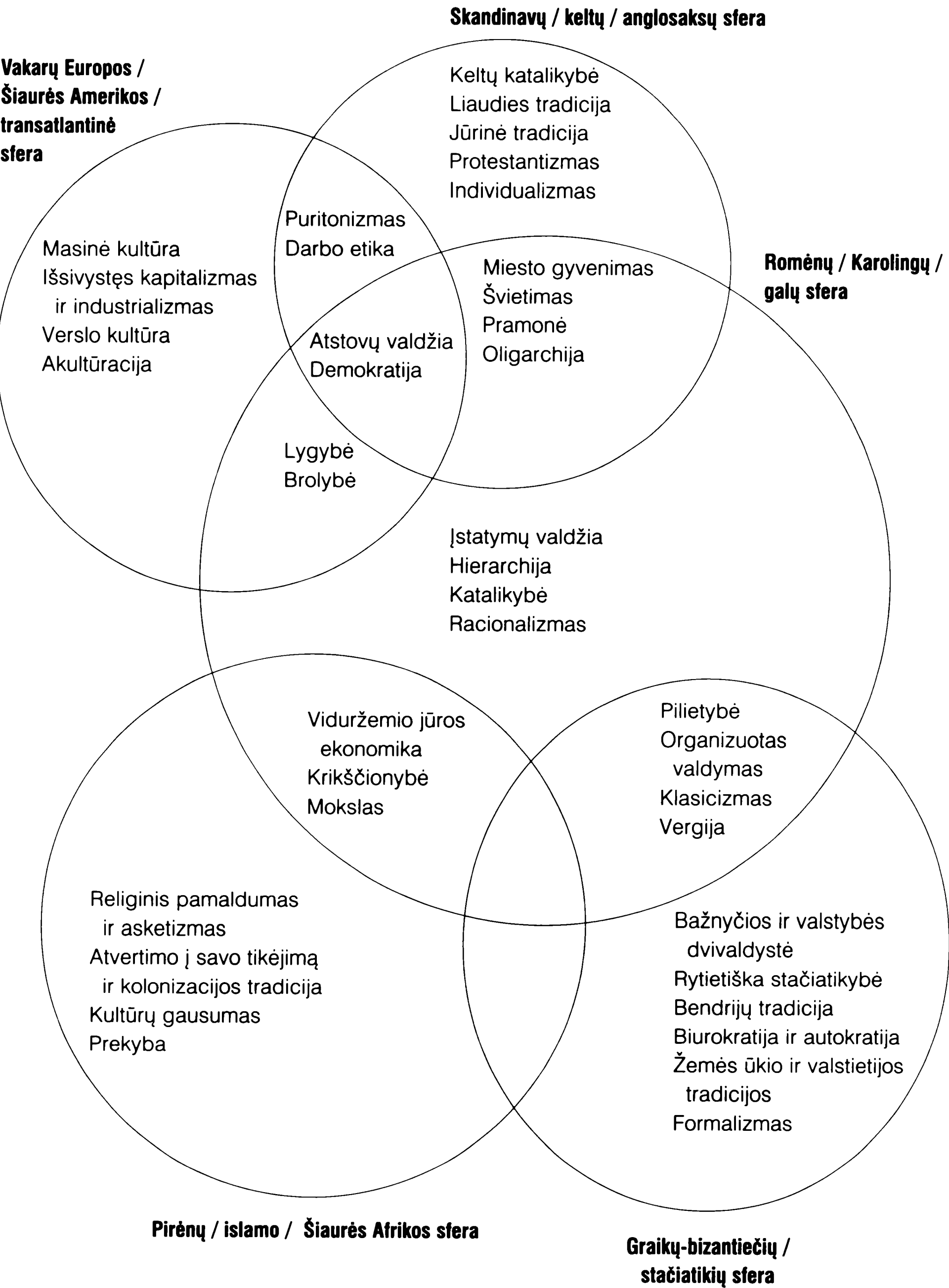
ROMOS IMPERIJA
313 m. – Tolerancijos ediktas
381 m. – krikščionybė vienintelė oficiali religija

N. B. Po „migracijų" kelios buvusios Romos imperijos provincijos – tokios kaip Anglija, Šiaurinė Galija, Ispanija ar Bulgarija – buvo apkrikštytos iš naujo.

19. Bizantijos imperija

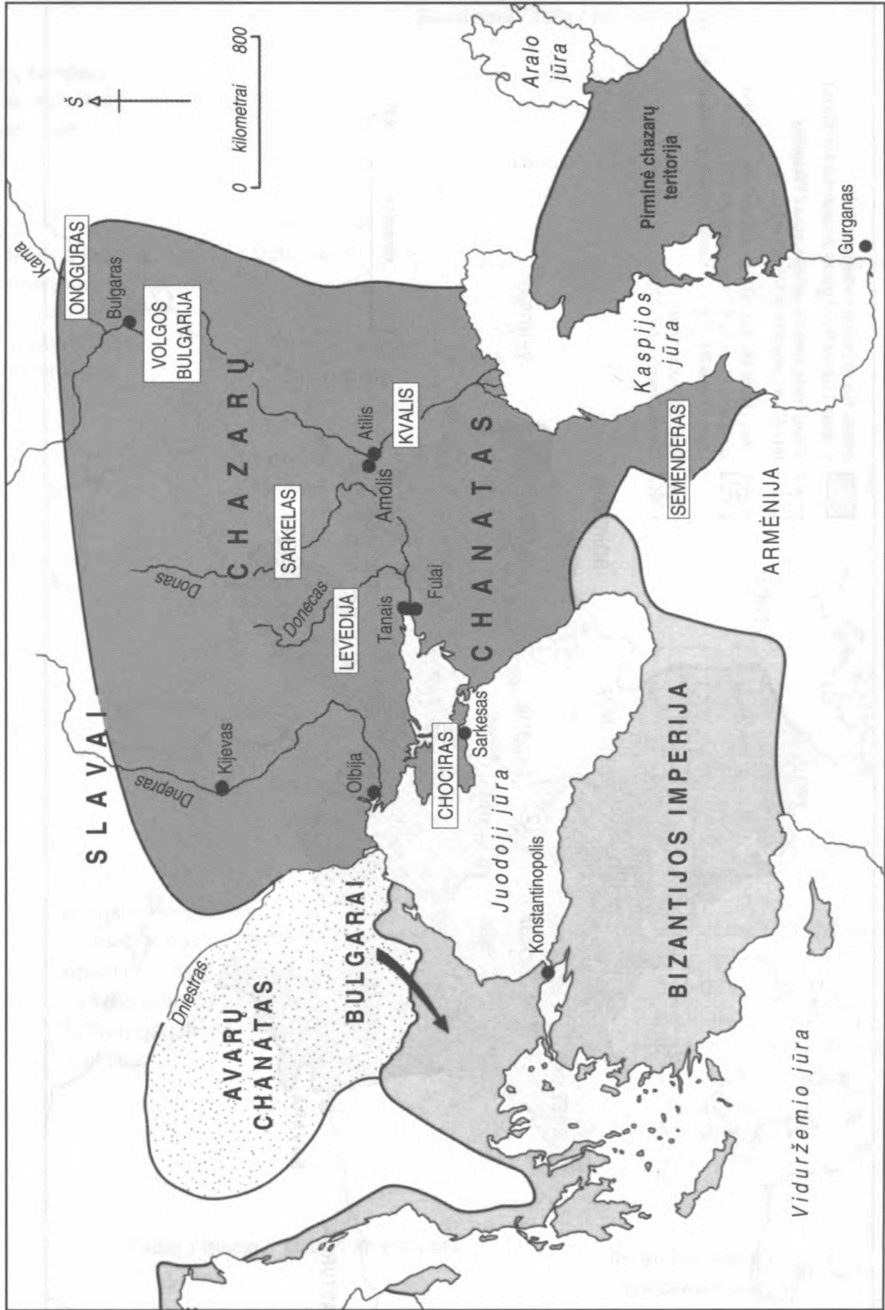
20. Europos kultūrinės sferos: interpretacija (pagal M. Shennaną)

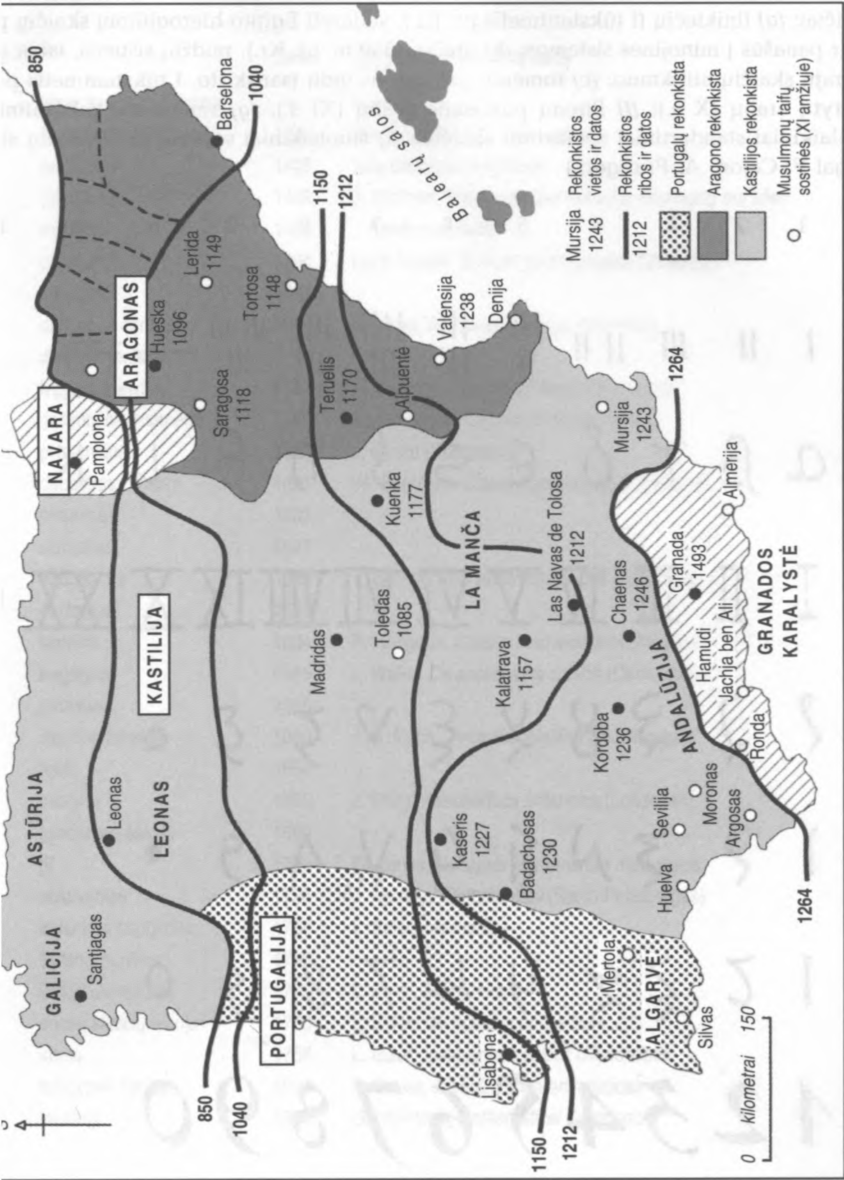
21. Frankų imperija (800–877 m.)

22. Chazarų valstybė jos didžiausio klestėjimo metu (apie 900 m.)

rikščioniškoji rekonkista Pirėnų pusiasalyje (850–1493)

24. Skaičiai ir jų matematinis užrašymas

Skaičiai: *(a)* finikiečių (I tūkstantmetis pr. Kr.), sudaryti Egipto hieroglifinių skaičių pagrindu ir panašūs į minojinės sistemos; *(b)* graikų (350 m. pr. Kr.), raidžių sistema, labai artimas hebrajų skaičių atitikmuo; *(c)* romėnų; *(d)* šiaurės indų (sanskrito, I tūkstantmetis po Kr..); *(e)* rytų arabų (X a.); *(f)* Pirėnų pusiasalio arabų (XI a.); *(g)* renesanso kaligrafiniai; *(h)* šiuolaikiniai standartiniai spausdinti skaičiai; *(i)* šiuolaikiniai septynių brūkšnelių skaičiai. (Pagal F. Cajori, A. Frutigerį.)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	20	100
a,												
b.	α	β	γ	δ	ε	ϛ	ζ	η	θ	ι	κ	ρ
c.	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XX	C
d.												
e.												
f.												
g.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0		
h.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0		
i.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0		

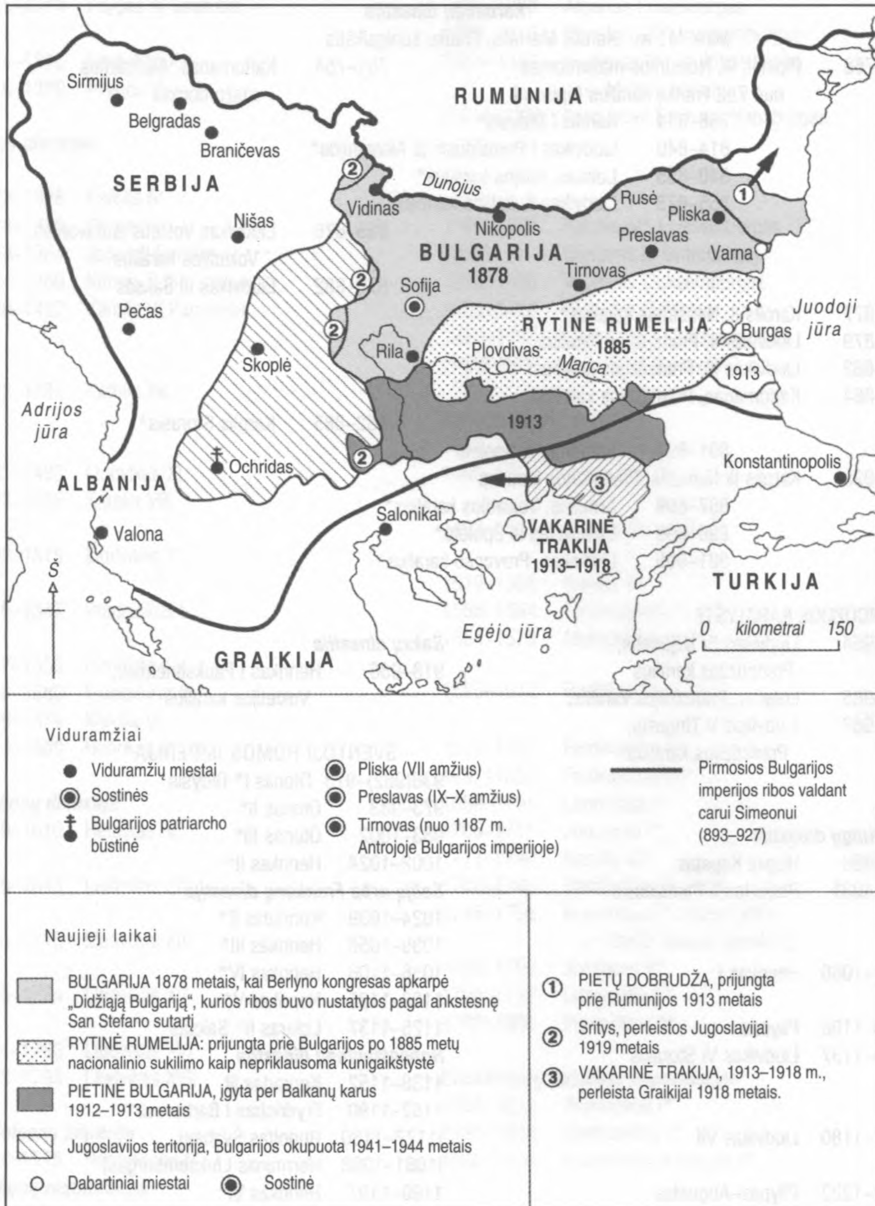
25. Standartinės matematinės ženklų sistemos kilmė: apžvalga
(pagal F. Cajori)

Ženklas		*Data*	*Kur panaudotas pirmą kartą*
L	latus, kvadratinė šaknis	–	Roma
½	trupmenos brūkšnelis	1202	Leonardo da Pisa, *Liber abbaci*
%	procentas	1425	Italų prekybos reikaluose
+	(et) pliusas	1489	J. Widman, *Behennde und hubsche Rechnung auf allen*
–	minusas	1489	*Kaufmanschaften*
p̃	pliusas	1494	Luca Pacioli, *Summa de arithmetica* (Venecija)
m̃	minusas	1494	
M	daugybos ženklas	1544	M. Stifel, *Arithmetica integra* (Vokietija)
D	dalybos ženklas		
=	lygybės ženklas	1557	R. Recorde, *Ground of Artes* (Oksfordas)
•	dešimtainė trupmena	1585	Simon Stevin, *La thiende* (Antverpenas)
±	plius/minus	1626	J. Girard (Prancūzija)
×	daugybos ženklas	1631	W. Oughtred, *Clavis mathematica* (Londonas)
::	proporcija	1631	
∽	skirtumas	1631	
>	daugiau už	1631	T. Harriot, *Artis analyticae praxis* (Londonas)
<	mažiau už	1631	
x^2	laipsnis	1634	P. Herigone, *Cursus mathematicus* (Paryžius)
∞	begalybė	1655	J. Wallis, *De sectionibus conicis* (Oksfordas)
~	panašus į	1655	
÷	dalybos ženklas	1659	J. H. Rahn, *Teutsche Algebra* (Niurnbergas)
∴	todėl	1659	
:	santykis	1669	J. Wing, *Astronomica britannica* (Londonas)
$\sqrt{}$	kvadratinė šaknis	1669	
π	pi	1706	W. Jones, *Synopsis palmariorum matheseos*
( )	sujungimas	1726	J. Herman, *Commentarii* (Sankt Peterburgas)
e	logaritmo pagrindas	1736	L. Euler, *Mechanica*
E	Eulerio skaičius	1736	
C	Eulerio konstanta	1736	L. Euler, *Mechanica*
∫	suma, skaičių teorija	1750	L. Euler, *De numeris amicalibus*
Σ	suma	1755	L. Euler, *Institutiones calculi differentialis*
≡	tolygybės ženklas	1801	F. Gauss, *Disquisitiones arithmeticae*
∵	kadangi	1805	*Gentleman's Mathematical Companion*

26. Karaliaus domeno augimas Prancūzijoje (iki 1547 m.)

27. Bulgarija – viduramžių ir dabartinė

28. Vokiečių imperatoriai ir Prancūzijos karaliai

Karolingų dinastija

		Mirė 741 m.	Karolis Martelis, Frankų kunigaikštis		
741–768	Pipinas III, Neustrijos mažordomas nuo 752 Frankų karalius Pipinas I			751–754	Karlomanas, Austrazijos mažordomas
		758–814	Karolis I Didysis*		
		814–840	Liudvikas I Pamaldusis iš Akvitanijos*		
		840–855	Lotaras, Italijos karalius*		
		855–875	Liudvikas II, Italijos karalius*		
				855–876	Liudvikas Vokietis iš Bavarijos, Vokietijos karalius
				876–882	Liudvikas III Saksas
875–877	Karolis II, Neustrijos karalius*				
877–879	Liudvikas II, Prancūzijos karalius				
879–882	Liudvikas III, Prancūzijos karalius				
882–884	Karlomanas, Prancūzijos karalius				
				882–885	Karolis Storasis*
		891–894	Gvidonas iš Spoleto*		
893–928	Karolis III Naivusis, Prancūzijos karalius				
		887–899	Arnulfas, Vokietijos karalius*		
		896–899	Lambertas iš Spoleto*		
		901–905	Liudvikas, Provanso karalius*		

PRANCŪZIJOS KARALYSTĖ			
928–954	Liudvikas IV Užjūrietis, Prancūzijos karalius		***Saksų dinastija***
		918–936	Henrikas I Paukštinėtojas, Vokietijos karalius
954–985	Lotaras, Prancūzijos karalius		
986–987	Liudvikas V Tingusis, Prancūzijos karalius		ŠVENTOJI ROMOS IMPERIJA
		936(962)–973	Otonas I* Didysis
		973–983	Otonas II*
Kapetingų dinastija		983–1002	Otonas III*
987–996	Hugas Kapetas	1002–1024	Henrikas II*
996–1031	Robertas II Pamaldusis		***Salijų arba Frankonų dinastija***
		1024–1039	Konradas II*
		1039–1056	Henrikas III*
1031–1060	Henrikas I	1056–1106	Henrikas IV*
		1106–1125	Henrikas V*
1060–1108	Pilypas I	1125–1137	Lotaras II* Saksas
1108–1137	Liudvikas VI Storasis		***Hohenštaufenų dinastija***
		1138–1152	Konradas III
		1152–1190	Frydrichas I Barbarosa*
1137–1180	Liudvikas VII	[1177–1180	Rudolfas Švabas]
		[1081–1088	Hermanas Liuksemburgas]
1180–1223	Pilypas–Augustas	1190–1197	Henrikas VI*
		1198–1218	Otonas IV iš Braunšveigo (Velfas)
		[1198–1208	Pilypas Hohenštaufenas]
1223–1226	Liudvikas VIII	1211–1250	Frydrichas II*
		[1246–1250	Henrikas Raspe iš Tiuringijos]
1226–1270	Liudvikas IX, Šv.	[1247–1256	Vilhelmas iš Olandijos]
		1250–1254	Konradas IV
		[1257–1272	Ričardas iš Kornvalio]
		[1257–1275	Alfonsas X iš Kastilijos]

1270–1285 Pilypas III Drąsusis
1285–1314 Pilypas IV Gražusis

1314–1316 Liudvikas X
1316–1322 Pilypas V

Valua dinastija

1322–1328 Karolis IV
1328–1350 Pilypas VI
1350–1364 Jonas II Gerasis
1364–1380 Karolis V Išmintingasis
1380–1422 Karolis VI Pamišėlis

1422–1461 Karolis VII

1461–1483 Liudvikas XI
1483–1498 Karolis VIII

1498–1515 Liudvikas XII

1515–1547 Pranciškus I

1547–1559 Henrikas II
1559–1560 Pranciškus II
1560–1574 Karolis IX
1574–1589 Henrikas III

Burbonų dinastija
1589–1610 Henrikas IV

1610–1643 Liudvikas XIII

1643–1715 Liudvikas XIV

1715–1774 Liudvikas XV

1774–1793 Liudvikas XVI
1793–1795 Liudvikas XVII

Napoleono imperija
1804–1815 Napoleonas I*
Burbonų restauracija
1814–1824 Liudvikas XVIII
1824–1830 Karolis X
1830–1848 Lui Pilypas

Napoleono restauracija
1852–1857 Napoleonas III*

1273–1291 Rudolfas I Habsburgas
1292–1298 Adolfas iš Nasau
1298–1308 Albertas I Habsburgas
1308–1313 Henrikas VII* Liuksemburgas
1314–1347 Liudvikas IV* iš Wittelsbacho
= Matilda Habsburg
[1314–1330 Frydrichas Gražusis Habsburgas

1346–1378 Karolis IV* Liuksemburgas
[1349– Giunteris iš Švarcburgo]
1378–1400 Vaclovas Liuksemburgas
1400–1410 Rupertas iš Pfalco
1410–1437 Zigmantas* Liuksemburgas
[1410–1411 Jobstas iš Moravijos]

Habsburgų dinastija
1438–1439 Albertas II
1440–1493 Frydrichas III

1493–1519 Maksimilianas I*

1519–1556 Karolis V*
1556–1564 Ferdinandas I*
1564–1576 Maksimilianas II*

1576–1612 Rudolfas II*

1612–1637 Ferdinandas II*
1637–1657 Ferdinandas III*
1658–1705 Leopoldas I*
1705–1711 Juozapas I*
1711–1740 Karolis VI*
1742–1745 Karolis VII* Bavaras
1745–1765 Pranciškus I* Lotaringietis
= Marija Teresė Habsburg
1765–1790 Juozapas II*
1790–1792 Leopoldas II*
1792–1806 Pranciškus II*

Habsburgai, Austrijos imperatoriai
1804–1835 Pranciškus I*
1835–1848 Ferdinandas I*
1848–1916 Pranciškus Juozapas I*

1916–1918 Karolis I*

Hohencolernai, Vokietijos imperatoriai
1871–1878 Vilhelmas I* Prūsijos karalius
1888 Frydrichas III*
1888–1918 Vilhelmas II*

* Karūnuoti imperatoriai, [ ] = antiimperatoriai arba nepatvirtinti elektorių

29. Europos universitetų įsteigimo datos (1088–1912)

Bolonijos	1088	Budos (Ofeno)	1389	Jenos	1558	Liono	1808
Paryžiaus	apie 1150	Feraros	1391	Ženevos	1559 (1876)	Reno	1808
Oksfordo	1167	Barselonos	1401 (1450)	Olomouco	1570	Berlyno	1810
Salerno*	1173	Viurcburgo	1402	Leideno	1572	Oslo	1811
Palensijos	apie 1178	Turino	1404	Ovjedo	1574 (1608)	Genujos*	1812
Redžo	1188	Ekso	1409	Helmšteto	1575	Gento	1815
Vičensos	1204	Leipcigo	1409	Vilniaus	1578	Lježo*	1815
Kembridžo*	1209	Sent Endriuso	1411	Altdorfo*	1578	Varšuvos	1816
Salamankos	1218–1219	Rostoko	1419	Edinburgo	1582	Bonos	1818
Paduvos	1222	Dolo	1422	Graco	1586	Sankt Peterburgo	1819
Neapolio	1224	Leveno	1425	Dublino	1592	Madrido	1822
Verčelio	1228	Puatjė	1431	Kaljario	1596	Londono	1826
Tulūzos	1229	Kano	1432	Hardervijko	1600	Miuncheno*	1826
Pjačencos	1248	Bordo	1441	Gyseno	1607	Ciūricho	1832
Valjadolido	apie 1237	Katanijos	1434–1444	Groningeno	1604	Daramo	1832
Sevilijos	1254	Barselonos	1450	Rintelno	1621	Berno*	1834
Areco*	1255	Glazgo	1451	Strasbūro*	1621	Briuselio*	1834
Monpeljė*	1289	Valanso	1452	Zalcburgo*	1623	Kijevo	1834
Lisabonos	1290	Greifsvaldo	1456	Dorpato (Tartu)	1632	Atėnų	1837
Maceratos	XIII a.	Freiburgo	1457	Utrechto	1634	Mesinos	1838
Leridos	1300	Bazelio	1459	Sasario	1634	Miunsterio*	1843
Romos	1303	Ingolštato	1459 (1472)	Budapešto	1635	Belfasto	1850
Avinjono	1303	Nanto	1460	Abo (Helsinkio)	1640	Marselio	1854
Orleano	1306	Buržo	1463	Bambergo	1648	Jasų	1860
Perudžijos	1308	Bratislavos	1465	Daramo	1657 (1837)	Bukarešto	1864
Koimbros	1308			Kylio	1665	Odesos	1865
Trevizo	1318	Genujos*	1471	Lundo	1666	Klužo	1872
Kahoro	1332	Tryro	1452 (1473)	Insbruko	1672	Černovcų	1875
Anžero	1337	Saragosos	1474	Modenos*	1683	Amsterdamo	1877
		Mainco	1476	Bezansono	1691	Stokholmo	1877
Grenoblio	1339 (1542)	Tiubingeno	1476	Halės	1693	Mančesterio	1880
Pizos	1343	Upsalos	1477	Vroclavo	1702	Birmingamo	1880
Prahos	1347	Kopenhagos	1475 (1479)	Dižono	1722	Fribūro	1889
Perpinjano	1350	Palmos	1483	Kamerino	1727	Lozanos *	1891
Hueskos	1354	Aberdyno	1495	Getingeno	1733	Velso*	1893
Sienos*	1357	Frankfurto		Erlangeno	1743	Konstantinopolio	1900
Pavijos	1361	prie Oderio	1498	Maskvos	1755	Lydso*	1904
Krokuvos	1364 (1400)	Alkalos	1499	Liublianos	1774	Liverpūlio*	1904
Vienos	1365	Valensijos	1500	Zagrebo*	1776	Sofijos*	1904
Orano	1365	Vitenbergo	1502	Palermo*	1779	Belgrado*	1905
Pečo	1367	Avilos	1504	Lvovo	1784	Bristolio	1909
Erfurto	1379	Marburgo	1527	Charkovo	1804	Debreceno*	1912
Heidelbergo	1385	Granados	1531	Kazanės	1804		
Kelno	1388	Karaliaučiaus	1544	Lilio	1808		

* Universitetas įkurtas senesnės institucijos pagrindu; datos skliausteliuose rodo pakartotinį įkūrimą.

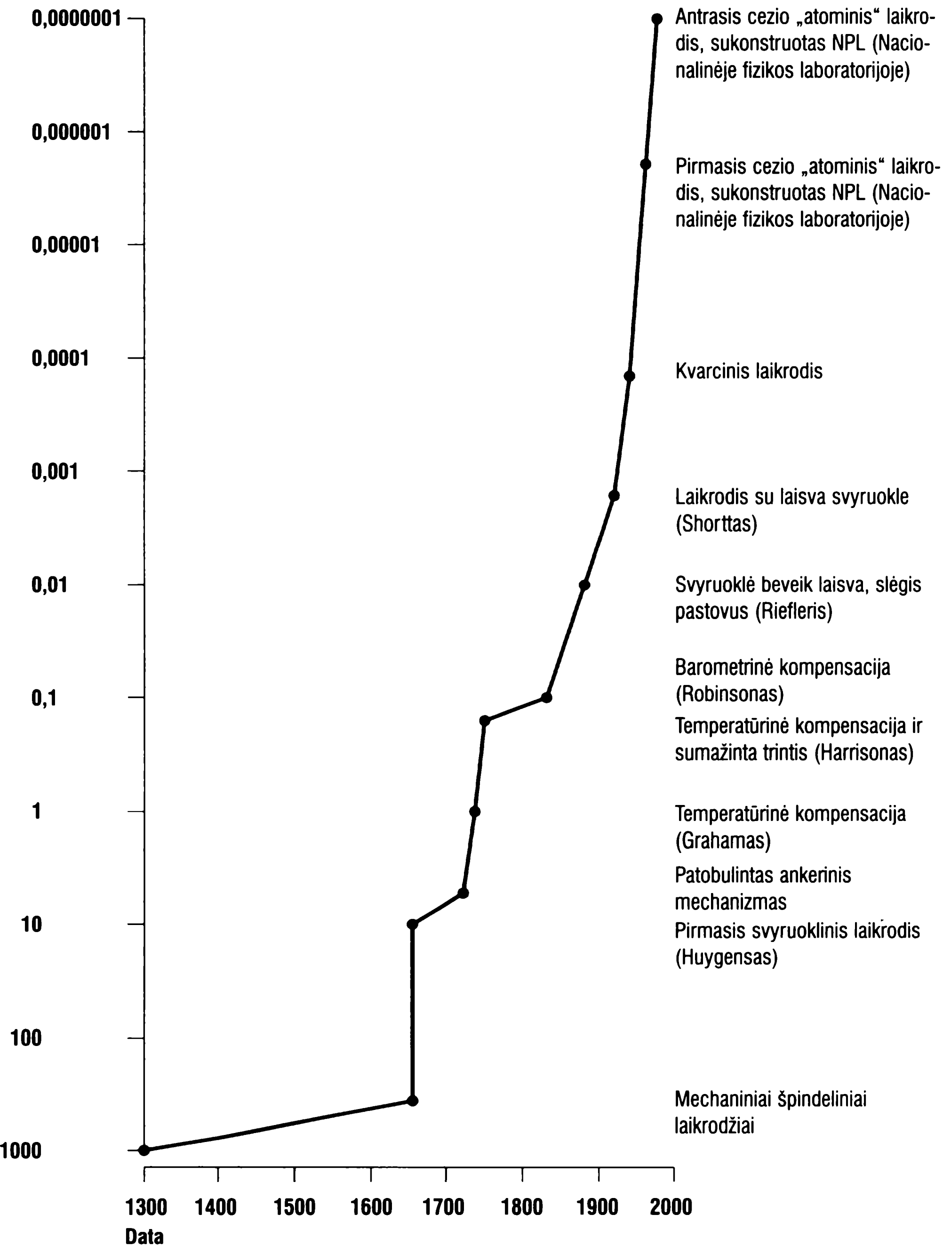
Pagrindinis šaltinis: L. Jilek (ed.), *Historical Compendium of European Universities* (Geneva, 1983).

30. Kijevo Rusios padalijimai

31. Laiko matavimo raida

Čia pateiktas grafikas rodo, kaip didėjo laiko matavimo tikslumas nuo pirmojo mechaninio laikrodžio išradimo apie 1300 metus.

Remtasi diagrama, kurią sudarė F. A. B. Wardas, buvęs Londono Mokslo muziejaus darbuotojas.

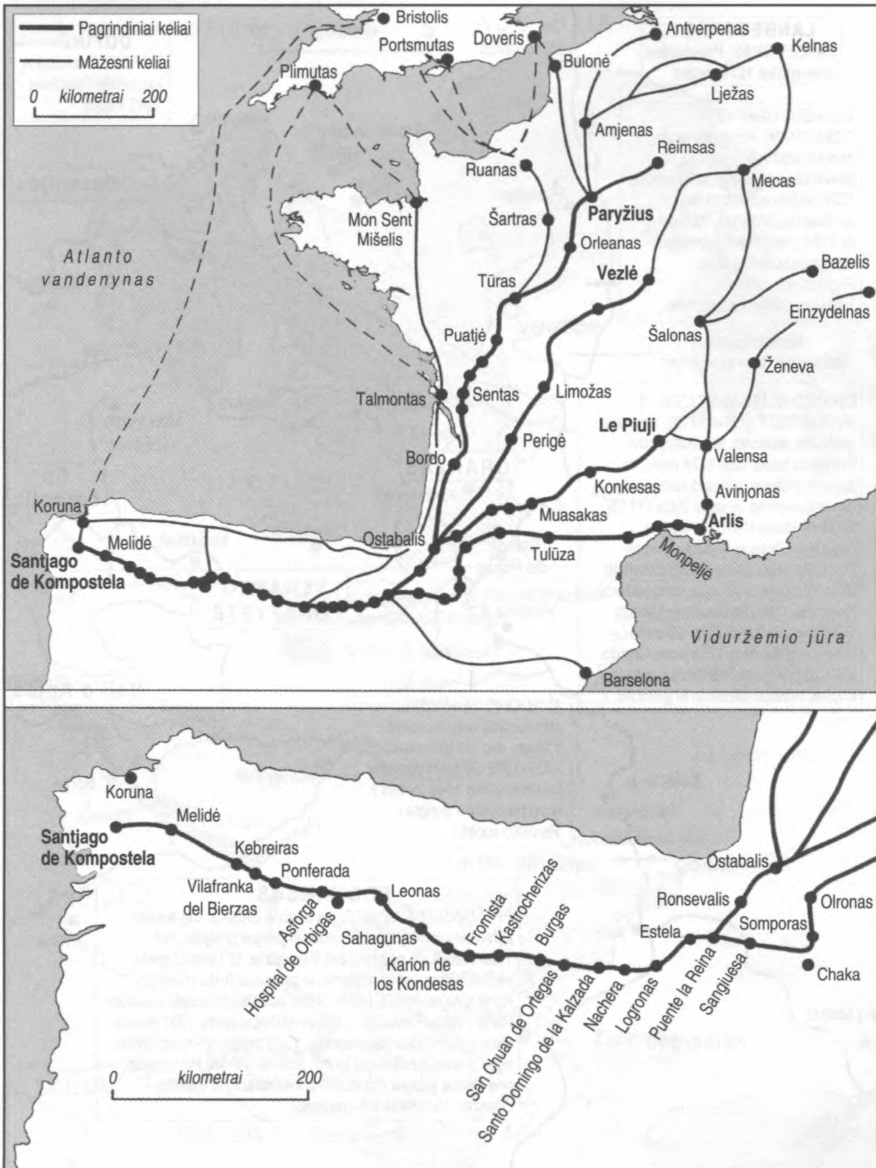
32. Aragono karalystė ir jos užjūrio valdos

33. Plantagenetų valdos (apie 1170 m.)

34. Keliai į Santjago de Kompostelą

35. Oranžo kunigaikštystė ir Venasko grafystė

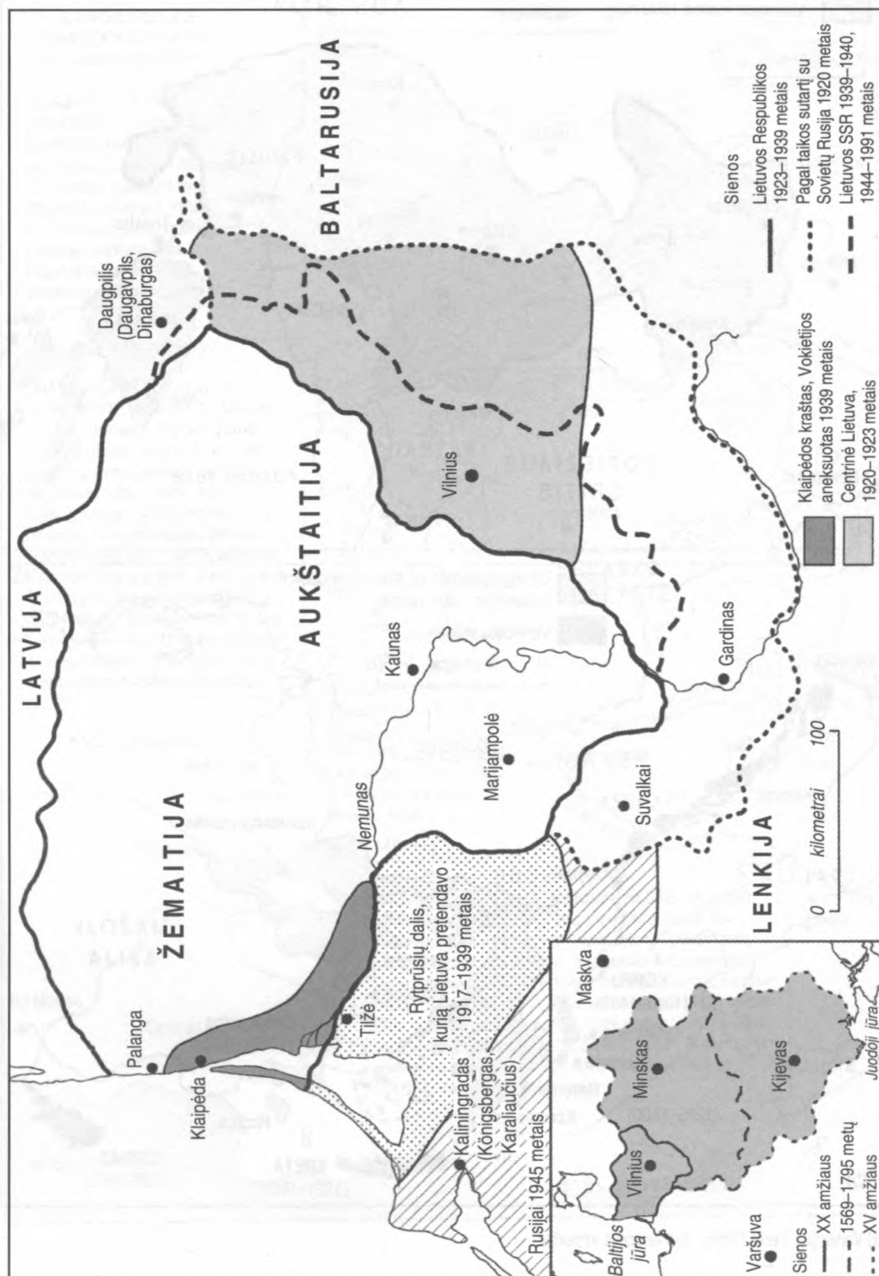

36. Venecijos respublika: *Terra Firma* ir Venecijos imperija

a) Venecijos *Terra Firma; b)* Venecijos imperija

37. Lietuva – viduramžių ir dabartinė

38. Šveicarijos konfederacijos augimas – *Eidgenossenschaft,* 1291–1815 m. (supaprastinta)

Kantonas	Nuo kada pilnateisis konfederacijos narys	Ankstesnis statusas
1 Švicas* **	1291	laisvų žmonių bendruomenė
2 Ūris* **	1291	laisvų žmonių bendruomenė
3 Untervaldenas* **	1291	Obvaldeno ir Nidlandeno laisvos bendruomenės
4 Liucernas* (Liucerna)**	1382	miestas; Habsburgų valda
5 Ciūrichas*	1351	imperijos laisvasis miestas
6 Cūgas*	1352	miestas; Habsburgų valda
7 Glarus*	1352	Sėkingeno vienuolyno žemės
8 Bernas*	1353	imperijos laisvasis miestas nuo 1191 m.
9 Fribūras* (Freibourgas)**	1481	Savojos laisvasis miestas nuo 1178 m.
10 Zoloturnas* (Soleure'as)	1481	imperijos laisvasis miestas; Šveicarijos sąjungininkas nuo 1385 m.
11 Šafhauzenas*	1501	imperijos laisvasis miestas; Šveicarijos sąjungininkas nuo 1454 m.
12 Bazelis* (Bâle'is)	1501	vyskupijos miestas
13 Apencelis*	1513	Šveicarijos protektoratas nuo 1411 m., sąjungininkas nuo 1452 m.
14 Argau*	1803	priklausoma teritorija nuo 1415 m.
15 Tičinas* (Tessinas)	1803	priklausoma teritorija nuo 1440 m.
16 Turgau*	1803	priklausoma teritorija nuo 1460 m.
17 Sankt Galenas*	1803	asocijuota abatinė kunigaikštystė, nuo 1451–1454 m.
18 Nešatelis	1815	grafystė sąjungininkė nuo 1406 m., Hohencolernų valda 1701–1857 m., 1798–1815 m. aneksuota Prancūzijos
19 Vo*	1815	priklausoma teritorija nuo 1536 m.
20 Ženeva	1815	vyskupinė kunigaikštystė; Šveicarijos sąjungininkė nuo 1536 m. (Prancūzijos Lemano departamentas 1803–1815 m.)
21 Valė (Wallis)**	1815	Siono vyskupija; sąjungininkė nuo 1416–1417 m. (Prancūzijos Simplono departamentas 1810–1815 m.)
22 Graubiundenas (Grisons'as)	1815	Dievo namų lyga (1367), *Oberbund* – Kalnų lyga (1399), 10 jurisdikcijų lyga (1436); } visos trys šios lygos nuo 1497 m. sąjungoje su Retų lyga; nuo 1797 m. prijungtos prie Cizalpinės Respublikos
23 Jura*	1978	1579–1798 m. sąjungoje su Bazelio vyskupija; vėliau prie Berno

* 1798–1803 m. Šveicarijos Respublikos sudėtinė dalis   ** 1845–1847 m. *Sonderbundo* nariai

39. Viduramžių Serbija ir Bosnija

40. Osmanų imperijos augimas Europoje (1355–1683)

41. Burgundija XV amžiuje

42. Vidurio Europos dinastijos

Šventoji Romos imperija	Bohemija (Čekija)	Vengrija	Lenkija
		↓ Arpadų dinastija	↓ Piastų dinastija
Rudolfas I Habsburgas* 1273–1291	Vaclovas II 1278–1305	Andrejus III	
Adolfas iš Nasau 1292–1298			
Albertas I	Vaclovas III 1305–1306	Vaclovas III 1301–1306	Vaclovas III 1301–1305
	Rūdolfas 1306–1307	Otonas fon Vitelsbachas	
Henrikas VII* 1308–1313	Henrikas iš Karintijos 1307–1310	Karolis II Robertas Anžujietis 1307–1342	Vladislovas Lokietka 1306–1333
Liudvikas Bavaras Vitelsbachas* 1314–1347	Jonas iš Bohemijos 1310–1346		Kazimieras I Didysis 1333–1370
Karolis IV* 1347–1378	Karolis 1346–1378	Liudvikas Didysis Anžujietis 1342–1382	
			Liudvikas Anžujietis 1342–1382
Vaclovas* 1378–1419	Vaclovas IV 1378–1419	Marija 1382–1387	Jadvyga 1382–1399
Zigmantas ** 1410–1419		Zigmantas 1387–1437	Vladislovas II Jogaila 1386–1433
Zigmantas * 1419–1437	Zigmantas * 1419–1437		
Albertas II* 1438–1439	Albertas 1437–1439	Albertas 1437–1439	Vladislovas III Varnietis 1433–1444
Frydrichas III 1440–1493	Vladislovas Pomirtinis 1440–1457	Vladislovas 1440–1444	
		Vladislovas Pomirtinis 1445–1457	Kazimieras Jogailaitis 1445–1492
(Maksimilianas** 1486–1493)	Jurgis iš Podebrado 1458–1471	Motiejus Korvinas Huniadis 1458–1490	
	Vladislovas Jogailaitis 1471–1516		
Maksimilianas 1493–1519		Vladislovas Jogailaitis 1490–1516	Jonas Albrechtas 1492–1501
(Karolis 1516–**)	Liudvikas 1516–1526	Liudvikas 1516–1526	Aleksandras 1501–1506
Karolis V 1519–1556		Ferdinandas Habsburgas 1526–1556	Žygimantas I Senasis 1506–1548

Raktas

- Habsburgai
- Pšemislidai
- Vitelsbachai
- Liuksemburgai
- Anžu
- Jogailaičiai

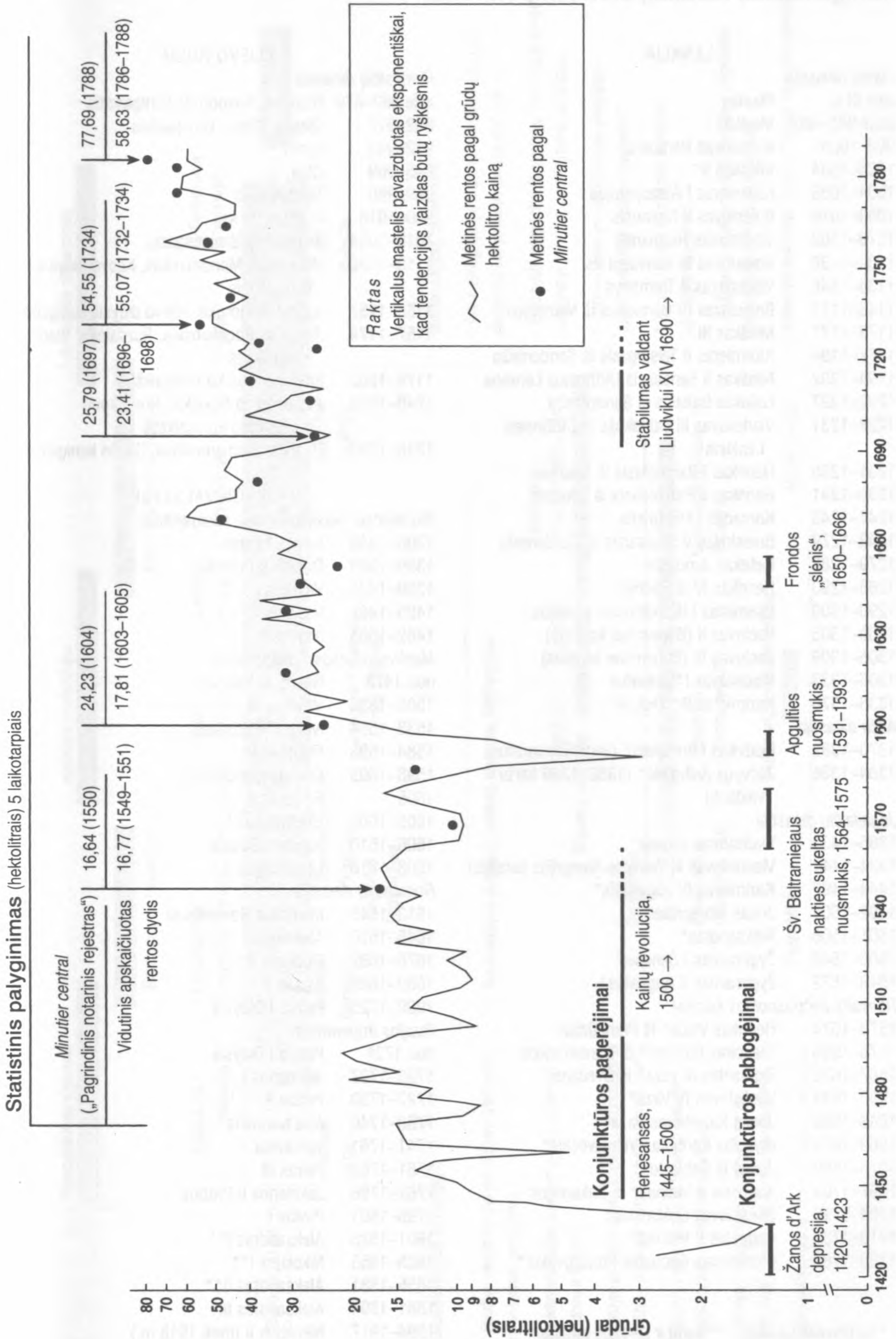
* Šventosios Romos imperijos imperatorius

** Romos karalius

43. Jogailaičių valdos iki 1572 m. ir Žečpospolita po 1572 m.

44. Rentos Paryžiuje (1420–1787)

45. Lenkija, Rusia, Maskvos kunigaikštystė ir Rusija: kunigaikščiai, karaliai, carai, imperatoriai

LENKIJA

Piastų dinastija

apie IX a.	Piastas
prieš 965–992	Mieškas I
992–1025	Boleslovas Narsusis*
1025–1034	Mieškas II*
1034–1058	Kazimieras I Atnaujintojas
1058–1079	Boleslovas II Dosnusis
1079–1102	Vladislovas Hermanas
1102–1138	Boleslovas III Kreivaburnis
1138–1146	Vladislovas II Tremtinys
1146–1177	Boleslovas IV Garbanius iš Mazovijos
1173–1177	Mieškas III
1177–1194	Kazimieras II Teisingasis iš Sandomežo
1194–1202	Mieškas II Senasis iš Didžiosios Lenkijos
1202–1227	Lešekas Baltasis iš Sandomežo
1228–1231	Vladislovas III Laibakojis iš Didžiosios Lenkijos
1231–1238	Henrikas I Barzdotasis iš Silezijos
1238–1241	Henrikas II Pamaldusis iš Silezijos
1241–1243	Konradas I Mozūrietis
1243–1279	Boleslovas V Skaistusis iš Sandomežo
1279–1288	Lešekas Juodasis
1288–1290	Henrikas IV iš Silezijos
1290–1300	Pšemislas I iš Didžiosios Lenkijos
1300–1305	Vaclovas II (Bohemijos karalius)
1305–1306	Vaclovas III (Bohemijos karalius)
1306–1333	Vladislovas I* Lokietka
1333–1370	Kazimieras III* Didysis

Anžu dinastija

1370–1382	Liudvikas I Anžujietis* (Vengrijos karalius)
1384–1386	Jadvyga Anžujietė* (1386–1389 kartu valdanti)

Jogailaičių dinastija

1386–1434	Vladislovas Jogaila*
1434–1444	Vlasdislovas III Varnietis (Vengrijos karalius)
1444–1492	Kazimieras IV Jogailaitis*
1492–1501	Jonas Albrechtas*
1501–1506	Aleksandras*
1506–1548	Žygimantas I Senasis*
1548–1572	Žygimantas II Augustas*

Renkami Žečpospolitos karaliai

1573–1574	Henrikas Valua* iš Prancūzijos
1576–1586	Steponas Batoras* iš Transilvanijos
1587–1632	Zigmantas III Vaza* iš Švedijos
1632–1648	Vladislovas IV Vaza*
1648–1668	Jonas Kazimieras Vaza*
1669–1673	Mykolas Kaributas Višniaveckis*
1674–1696	Jonas III Sobieskis*
1697–1704	Augustas II Vetinas* iš Saksonijos
1704–1710	Stanislovas Leščinskis*
1710–1733	Augustas II Vetinas*
1733–1763	Stanislovas Augustas Poniatovskis*

* karūnuotas karalius; ** kartu ir Lenkijos karalius

KIJEVO RUSIA

Riurikaičių dinastija

apie 862–879	Riurikas, Novgorodo kunigaikštis
882–912	Olegas, Kijevo kunigaikštis
912–945	Igoris
945–969	Olga, šv.
969–980	Sviatoslavas
980–1015	Vladimiras, šv.
1019–1054	Jaroslavas Išmintingasis
1113–1125	Vladimiras Monomachas, Kijevo didysis kunigaikštis
1155–1157	Jurijus Dolgorukis, Kijevo didysis kunigaikštis
1157–1174	Andrejus Bogoliubskis, Suzdalės ir Vladimiro kunigaikštis
1178–1202	Igoris, Seversko kunigaikštis
1240–1263	Aleksandras Neviškis, Novgorodo ir Vladimiro kunigaikštis
1235–1265	Danijilas Romanovičius, Galičo kunigaikštis

MASKVOS VALSTYBĖ

Riurikaičiai, Maskvos didieji kunigaikščiai

1305–1340	Ivanas I Kalita
1350–1389	Dmitrijus Donietis
1389–1425	Vasilijus I
1425–1462	Vasilijus II
1462–1505	Ivanas III

Maskvos ir visos Rusijos carai

nuo 1473	Ivanas III Didysis
1505–1533	Vasilijus III
1533–1584	Ivanas IV Rūstusis
1584–1598	Fiodoras I
1598–1605	Borisas Godunovas
1605	Fiodoras II
1605–1606	Lžedmitrijus I
1606–1610	Vasilijus Šuiskis
1608–1610	Lžedmitrijus II

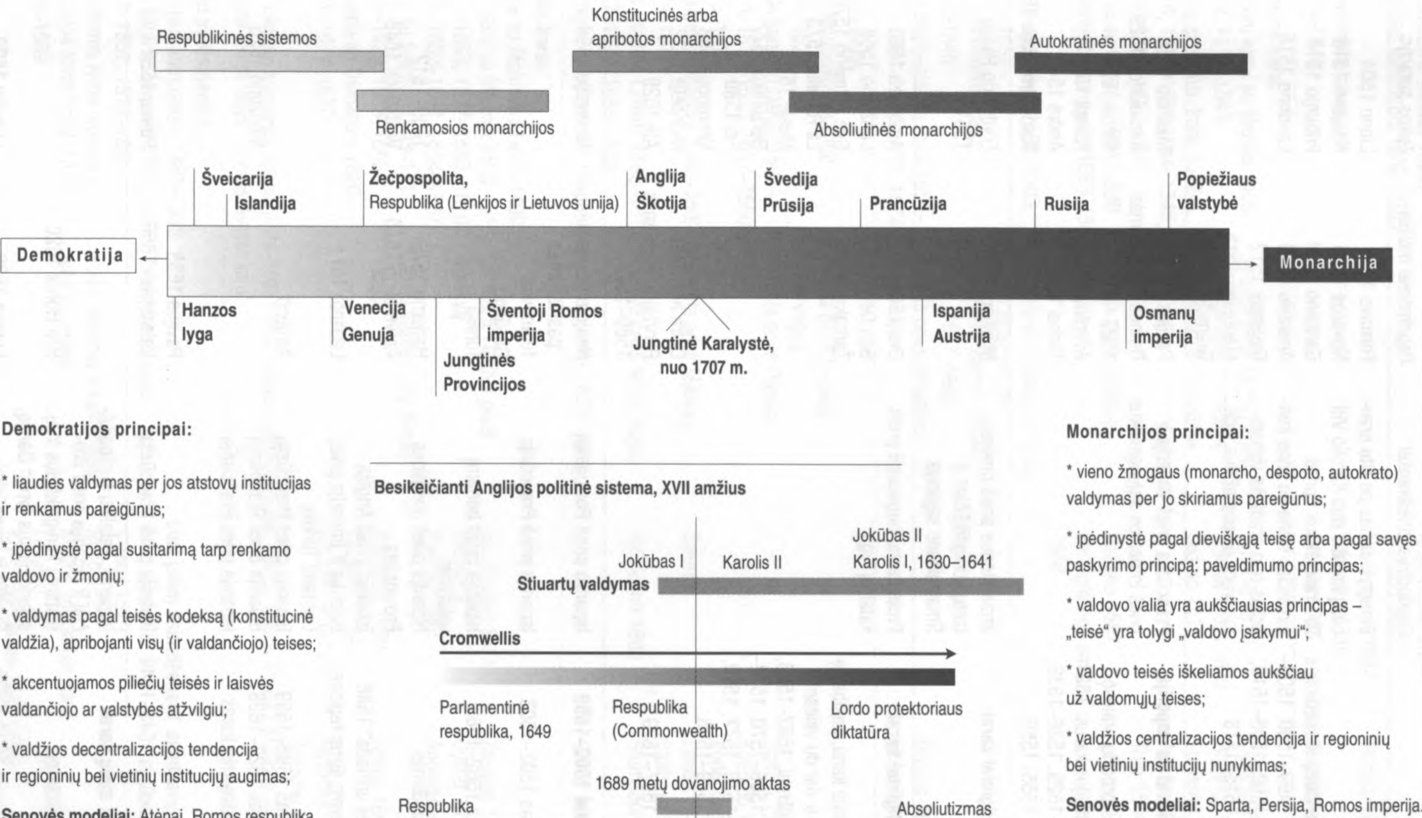
Romanovų dinastija

1613–1645	Michailas Romanovas
1645–1676	Aleksejus
1676–1682	Fiodoras III
1682–1689	Ivanas V
1989–1725	Petras I Didysis

Rusijos imperatoriai

nuo 1721	Petras I Didysis
1725–1727	Jekaterina I
1727–1730	Petras II
1730–1740	Ana Ivanovna
1741–1761	Jelizaveta
1761–1762	Petras III
1762–1796	Jekaterina II Didžioji
1796–1801	Pavlas I
1801–1825	Aleksandras I**
1825–1855	Nikolajus I**
1855–1881	Aleksandras II**
1881–1894	Aleksandras III
1894–1917	Nikolajus II (mirė 1918 m.)

46. Ankstyvosios naujųjų laikų politinės sistemos

47. Europos karai (1494–1670)

	Pagrindiniai priešininkai	*Pagrindiniai mūšiai*	*Taikos sutartys*
Italijos karai 1494–1518. Septynios prancūzų ekspedicijos 1494–1498, 1499–1500, 1500–1501, 1502–1503, 1508–1510, 1511–1515, 1515–1518	Einantys vienas po kito prancūzų karaliai nuo Karolio VIII iki Pranciškaus I prieš einančias vieną po kitos koalicijas nuo pradinės Venecijos lygos iki popiežiaus lygų	Fornovo 1495 Novaros 1500 Gariljano 1503 Anjadelo 1509 Ravenos 1512 Marinjano 1515 Granados 1500	Liono 1504 Naujono 1516 Friburgo 1516 Londono 1518
Prancūzijos karai su imperija 1512–1559 Penki karai, iš pradžių pratęsę ankstesnius Italijos karus: 1521–1525, 1526–1529, 1536–1538, 1542–1544, 1555–1559	Prancūzija prieš imperiją ir prieš imperijos sąjungininkus	Pavijos 1525 Romos nusiaubimas 1527 Aversos 1528 Turino 1537	Madrido 1526 Barselonos 1529 Nicos 1538 Krespi 1544 Andrė 1546 Kato-Kambrijaus 1559
Vokietijos religiniai karai	Imperatorius prieš protestantų kunigaikščius ir Šmalkaldeno sąjungą	Miūlbergo 1547	Frydvoldo Pasau 1551
Prancūzų religiniai karai 1562–1629. Devyni pilietiniai karai, pasibaigę Nanto ediktu ir dar du vėlesni hugenotų sukilimai: 1562–1563, 1567–1568, 1568–1570, 1572–1573, 1574–1576, 1577, 1580, 1587–1589, 1589–1598.	Protestantai hugenotai prieš katalikų lygą	Dro 1562 Sen Deni 1567 Žarnako 1568	Ambuazo 1563 Lonžumo 1568 Sen Žermeno 1570 La Rošelio 1573 Mesjė 1576 Beržerako 1577 Flė 1580 Vervenos 1598
		Cutra Ivri 1590	Monpeljė 1622
1622–1623, 1627–1629		Paryžiaus apgulimas 1589–1593	Alė 1629
Ispanijos karai 1502–1659	Ispanija prieš Portugaliją	Naujojo Pasaulio pasidalijimas	Tordesiljo 1494
Neapolio karas 1502–1503	Ispanija prieš Prancūziją	Teranovas Gariljano	
Šiaurės Afrika 1562–1563	Ispanija prieš berberų valstybes	Tuniso	
Nyderlandų sukilimas 1566–1648	Ispanija prieš Jungtines Provincijas	Harlemo 1572 Antverpeno 1576	1609–1612 Vestfalijos 1648
„Nenugalimoji armada" 1588	Ispanija prieš Angliją		
Karai Viduržemio jūros regione	Ispanija ir Imperija prieš Osmanų Turkiją	Lepanto 1571	
Flandrijos karas 1598–1599	Ispanija prieš Prancūziją	Amjeno	
Valtelinos karas 1622–1626	Ispanija prieš Prancūziją		Monzono 1626
Mantujos įpėdinystės karas 1627–1631	Ispanija prieš Prancūziją		
Ispanijos dalyvavimas Trisdešimties metų kare		Pavijos 1655	
Karas su Prancūzija 1648–1649	Ispanija prieš Prancūziją	Valensjeno 1656	Pirėnų 1659
Trisdešimties metų karas 1618–1648	Imperija, katalikų kunigaikščiai ir Ispanija prieš protestantų kunigaikščius ir jų sąjungininkus (ypač Daniją, Švediją ir Prancūziją)		
Bohemijos laikotarpis 1618–1623		Bila Horos 1620	
Danijos laikotarpis 1624–1629		Luterio 1626	Liūbeko 1629

	Pagrindiniai priešininkai	*Pagrindiniai mūšiai*	*Taikos sutartys*
[Restitucijos ediktas 1629]		Braitenfeldo 1631	
Švedijos laikotarpis 1630–1635		Liuceno 1633	
		Nordlingeno 1634	Prahos 1635
Prancūzijos laikotarpis		Vitstocko 1635	
1635–1648		Rokrua 1643	Vestfalijos 1648
Anglijos karai			
Tiudorų karai su škotais 1469–1502, 1511–1543	Anglija prieš Škotiją ir jos sąjungininkę Prancūziją	Flodeno 1513 Solway Moss 1542	„Amžinoji taika" 1502 Grinvičo 1543
Anglų–prancūzų karai 1512–1516, 1522–1525,1544–1546, 1557–1564, 1627–1630	Anglija prieš Prancūziją	Sparso 1513	Londono 1518 Ardres 1544 Trua 1564
Karas su Ispanija 1564–1630	Anglija prieš Ispaniją	Gutfeno 1587	
Nyderlandų kampanija 1585–1587		Nenugalimoji armada 1588	
Anglų–airių karai 1598–1603, 1651–1654	Mountjoy, Essekso ir Cromwellio ekspedicijos		
Anglijos pilietinis karas 1642–1646	Škotų intervencija 1644–1646, 1647–1651		
Trys anglų–olandų karai 1652–1654, 1664–1667, 1672–1674	Anglija prieš Jungtines Provincijas		Bredos 1667 Vestminsterio 1674
Švedų karai			
Nepriklausomybės karai 1500–1523	Danija prieš Švediją ir Norvegiją		
Penki karai su Danija 1563–1570, 1611–1613, 1657–1660, 1675–1679	Švedija prieš Daniją		Štetino 1570 Knėredo 1613 Kopenhagos 1660
Du karai su Maskva 1560–1592, 1614–1617	Švedija prieš Maskvą	Eslorua	Lundo 1679 Stolbovo 1617
Trys karai su Lenkija 1598–1611, 1617–1629, 1655–1660	Švedija prieš lenkų Vazas	Kirkholmo 1605	Stumsdorfo 1629
Švedijos dalyvavimas Trisdešimties metų kare 1630–1648			Olivos 1660
Lenkų karai			
Karas su Moldavija 1497–1499			
Šeši karai su Maskva 1500–1513, 1561–1569, 1577–1582, 1610–1619, 1632–1634, 1654–1667	Lenkija ir Lietuva prieš Maskvą	Smolensko 1511 Livonijos Pskovo 1582	Zapolės 1582 Dylino 1619 Andrusovo 1667
Karai su švedais 1598–1611, 1617–1629, 1655–1660	Lenkų Vazos prieš švedų Vazas	Čečioros 1620	Olivos 1660
Du karai su Osmanais 1620–1621, 1671–1676		Chotimo I 1621 Chotimo II 1672	Bučačas 1674 Žuravno 1676

N.B. Livonijos kampanijų, vykusių 1561–1592 metais, kuriose dalyvavo, be kitų, Lenkija, Švedija, Danija ir Maskvos valstybė, visumą pagrįstai galima laikyti „Pirmuoju Šiaurės karu".

Karai su Osmanais			
Dunojaus kampanijos 1481–1512			
Trys karai su Vengrija 1521–1547, 1551–1562, 1573–1581	Prieš Habsburgus	Mohačo 1526 Vienos 1529	
Viduržemio jūros regiono ir Venecijos karai 1569–1572, 1648–1669	Prieš Veneciją ir katalikiškąsias valstybes	Rodo 1522 Maltos apgulimas 1565 Lepanto 1571 Kretos apgulimas 1648–1669	

48. Europos valstybių atsiradimas ir žlugimas (1493–1993)

Valstybių, gyvavusių 1493 metais, suvereniteto netekimas arba jų atskiro egzistavimo pabaiga

Aragonas, karalystė	1516
Astrachanė, chanatas	1556
Bohemija, karalystė	1526
Burgundija, kunigaikštystė	1579
Kastilija, karalystė	1516
Krymas, chanatas	1783
Anglija, karalystė	1707
Florencija, respublika	1532
Prancūzija, karalystė	1792
Genuja, respublika	1797
Gruzija, karalystė	1801
Aukso Orda, chanatas	1502
Šventoji Romos imperija	1806
Vengrija, karalystė	1526
Airija	1801
Kazanė, chanatas	1552
Lietuva, didžioji kunigaikštystė	1569
Livonija	1561
Milanas, kunigaikštystė	1535
Moldavija, kunigaikštystė	1859
Maskva, didžioji kunigaikštystė	1721
Neapolis, karalystė	1860
Navara, karalystė	1516
Osmanų imperija	1920
Popiežiaus sritis	1870
Lenkija, karalystė	1569
Portugalija, karalystė	1580
Škotija, karalystė	1707
Kryžiuočių valstybė	1525
Kalmaro unija	1523
Venecija, respublika	1797
Valakija, kunigaikštystė	1859

1993 metais buvusių suverenių valstybių įkūrimo datos

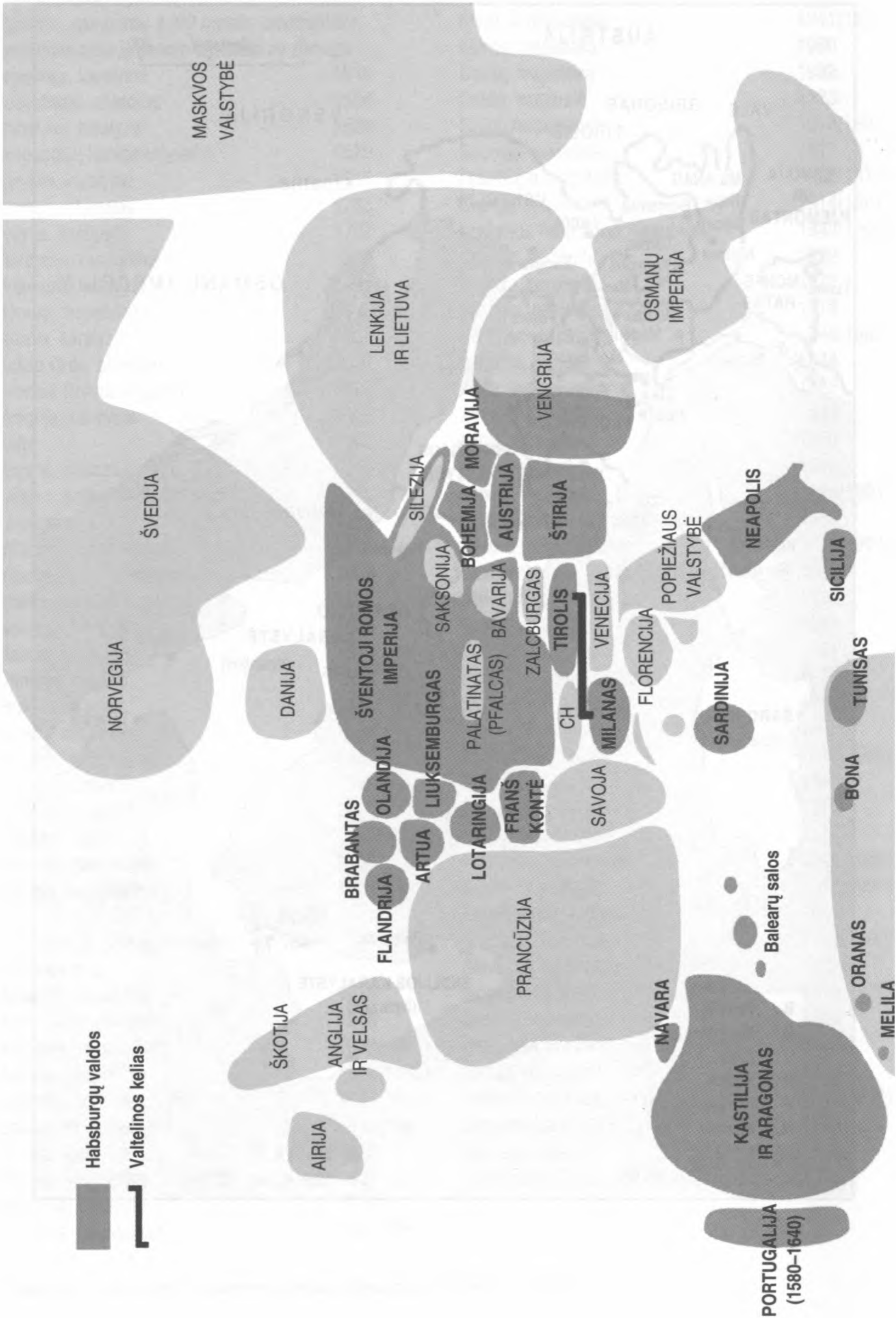
Albanija, respublika	1913
Andora, kunigaikštystė	1278
Armėnija, respublika*	1918(1991)
Austrija, respublika	1918(1945)
Azerbaidžanas, respublika	1918(1991)
Baltarusija, respublika*	1918(1991)
Belgija, karalystė	1830
Bosnija, respublika	1992
Bulgarija, karalystė	1878
Bulgarija, respublika*	1946(1989)
Kroatija, respublika	1941(1992)
Kipras, respublika	1960
Čekija, respublika*	1992
Danija, karalystė	1523
Estija, respublika*	1918(1991)
Suomija, respublika	1917
Prancūzija respublika	1792(1871)
Gruzija, respublika*	1918(1991)
Vokietijos Federacinė respublika*	1949(1990)
Graikija, karalystė	1829
Graikija, respublika	1973
Vengrija, regentystė	1918
Vengrija, respublika*	1946(1989)
Islandija, respublika	1944
Airija, laisvoji valstybė	1922
Airija, respublika	1949
Italija, karalystė	1860
Italija, respublika	1946
Latvija, respublika*	1918(1991)
Lichtenšteinas, kunigaikštystė	1866
Lietuva, respublika*	1918(1991)
Liuksemburgas, didžioji kunigaikštystė	1890
Makedonija, respublika	1992
Malta, respublika	1964
Moldova, respublika	1991
Monakas, kunigaikštystė	1297
Nyderlandai, karalystė	1648
Norvegija, karalystė	1905
Lenkija, respublika*	1918(1989)
Portugalija, karalystė	1640
Portugalija, respublika	1910
Rumunija, karalystė	1877
Rumunija, respublika*	1947(1989)
Rusija, respublika*	1917(1991)
San Marinas, respublika	1631
Slovakija, respublika*	1939(1992)
Slovėnija, respublika	1992
Ispanija, karalystė	1516(1976)
Švedija, karalystė	1523
Šveicarija, konfederacija	1648
Turkija, respublika	1923
Ukraina, respublika*	1918(1991)
Jungtinė Karalystė	1707
Vatikano valstybė	1929
Jugoslavija, federacinė respublika	1945

* Valstybės, kurios Sovietų dominavimo laikotarpiu išsaugojo tik nominalų suverenitetą.

49. Renesanso laikų Italija

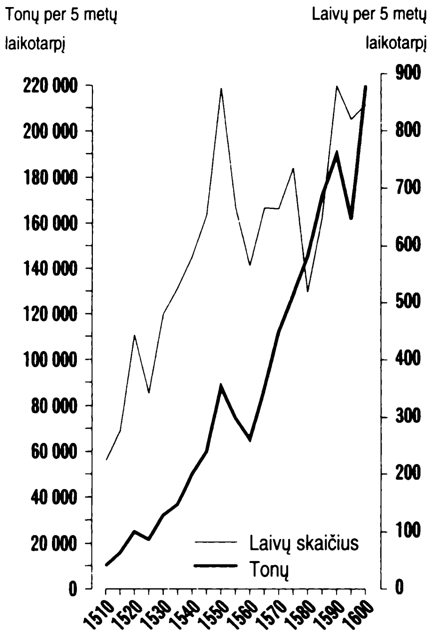

50. Habsburgų valdos Europoje po 1519 m.

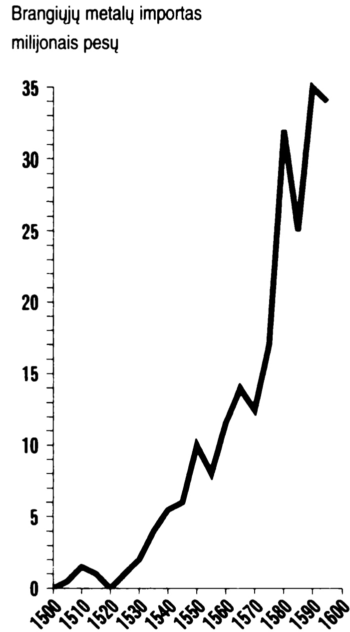

51. Kainų revoliucija XVI amžiaus Ispanijoje

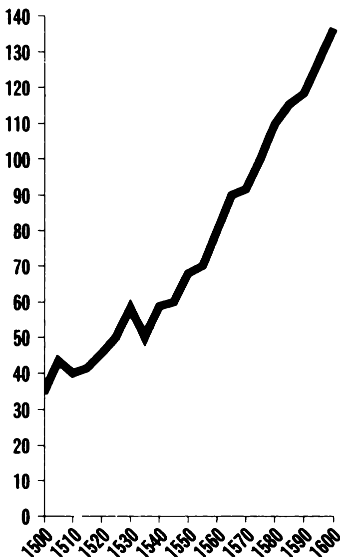
1. Krovinių apyvarta Sevilijos uoste 1506–1600 m.

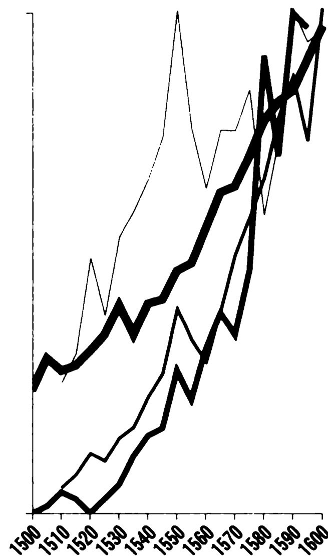
2. Brangiųjų metalų (aukso ir sidabro) importas į Ispaniją 1500–1600 m.

3. Prekių kainos 1500–1600 m.

1, 2 ir 3 grafikai, uždėti vienas ant kito

52. a) Moksliniai atradimai (atrinkta)

Autorius	*Vieta, metai*	*Atradimas*
Paracelsus	Bazelis, 1526	ligų teorija
M. Kopernikas	Fromborkas, 1543	heliocentrizmas
W. Harwey'us	Londonas, 1628	kraujo apytaka
R. Descartes'as	Amsterdamas, 1644	analitinė geometrija
G. Leibnizas	Leipcigas, 1666	diferencialinis skaičiavimas
I. Newtonas	Kembridžas, 1666	visuotinės traukos dėsnis
A. von Halleris	Bernas, 1757	neurologija
H. Cavendishas	Londonas, 1766	vandenilis
K. Scheelė	Upsala, 1771	deguonis
S. Hahnemannas	Leipcigas, 1796	homeopatija
E. Jenneris	Londonas, 1796	vakcinavimas
E.-L. Malus	Strasbūras,1808	šviesos poliarizacija
B. Courtois	Paryžius, 1811	jodas
A.-J. Fresnellis	Prancūzija, 1815	šviesos interferencija ir difrakcija
J. J. Berzelius	Stokholmas, 1818	atominis svoris
H.-C. Oerstedas	Kopenhaga, 1819	elektromagnetizmas
G. Ohmas	Kelnas, 1827	laidininkų varža
M. Faraday'us	Londonas, 1831	elektros indukcija
J. von Liebigas	Gysenas, 1831	elementų analizė
R. Brownas	Londonas, 1831	ląstelės branduolys
F. Rungė	Berlynas, 1833	anilinas
R. A. Kollikeris	Ciūrichas, 1841	spermatozoidai
C. J. Doppleris	Praha, 1842	akustika
R. Remakas	Berlynas, 1852	ląstelių dalijimasis
W. Perkinas	Londonas, 1856	anilininiai dažai
C. Darwinas	Londonas, 1859	evoliucijos teorija
G. R. Kirchhofas	Heidelbergas, 1859	spektrinė analizė
I. Semmelweisas	Budapeštas, 1861	aseptika
G. Mendelis	Brno, 1865	genetika
J. Listeris	Glazgas, 1867	antiseptika
D. I. Mendelejevas	Sankt Peterburgas, 1869	periodinė lentelė
E. Fischeris	Miunchenas, 1875	hidrazinas; biochemija
L. Pasteuras	Paryžius, 1881	bakteriologija
R. Kochas	Berlynas, 1882	tuberkuliozės bacilos
H. Hertzas	Karlsruhė, 1888	elektromagnetinės bangos
E. von Behringas	Berlynas, 1892	difterijos serumas
H. Lorentzas	Leidenas, 1895	elektronų teorija
W. Röntgenas	Viurcburgas, 1895	rentgeno spinduliai
H. Becquerelis	Paryžius, 1896	urano spinduliavimas
J. J. Thompsonas	Kembridžas, 1897	elektronas
P. ir M. Curie	Paryžius, 1898	radioaktyvumas
M. Planckas	Berlynas, 1900	kvantinė teorija
T. Boveri	Viurcburgas, 1904	chromosomos
A. Einsteinas	Ciūrichas, 1905	reliatyvumo teorija
H. K. Onnesas	Leidenas, 1911	superlaidumas
E. Rutherfordas	Mančesteris, 1911	atomo sandara
K. Funkas	Krokuva, 1911	vitaminai
W. Heisenbergas	Kopenhaga, 1925	kvantų mechanika
A. Flemingas	Londonas, 1928	penicilinas; antibiotikai
O. Hahnas	Berlynas, 1938	branduolių skilimas
Crickas ir Watsonas	Londonas, 1951	DNR struktūra

52. b) kai kurie techniniai išradimai (1526–1951)

Autorius	*Vieta, metai*	*Išradimas*
J. Lippershey'us	Midelburgas, 1608	teleskopas
Z. Janssenas	Amsterdamas, 1609	mikroskopas
E. Torricelli	Roma, 1643	gyvsidabrio barometras
T. Savery	Anglija, 1698	garinis siurblys
G. Fahrenheitas	Amsterdamas, 1718	gyvsidabrio termometras
Jethro Tullis	Hungerfordas, 1731	žemės ūkio mašinos
S. Cromptonas	Boltonas, 1779	sukimo ir verpimo mašina
J. ir J. Montgolfierai	Anonas, 1783	karšto oro balionas
C. Chappe	Paryžius, 1791	optinis telegrafas
A. Volta	Bolonija, 1800	elektros baterija
J.-M. Jacquardas	Lionas, 1804	automatinės mašinos
R. Laennecas	Paryžius, 1816	stetoskopas
C. Macintoshas	Glazgas, 1823	vandens nepraleidžiantis audinys
G. Stephensonas	Stocktonas, 1825	keleivinis geležinkelis
T. Telfordas	Menai Straits, 1825	kabantis tiltas
N. Niepce	Šalonas prie Sonos, 1826	fotografija
B. Fourneyronas	Paryžius, 1827	turbina
C. Babbage	Kembridžas, 1834	mechaninis kalkuliatorius
S. Baueris	Kylis, 1850	povandeninis laivas
L. Foucault	Paryžius, 1852	giroskopas
H. Giffardas	Paryžius, 1852	garinis lėktuvas
H. Bessemeras	St Pancras, 1857	patobulintas plieno lydymo būdas
J. Reisas	Frydrichsdorfas, 1861	telefonas
A. Nobelis	Stokholmas, 1867	dinamitas
W. von Siemensas	Berlynas, 1867	elektros variklis
N. Otto	Kelnas, 1876	vidaus degimo variklis
E. Berlineris	Vokietija, 1877	mikrofonas
C. von Lindė	Miunchenas, 1877	šaldytuvas
W. von Siemensas	Berlynas, 1879	elektrovežis
H. S. Maximas	Londonas, 1883	kulkosvaidis
G. Daimleris	Konštatas, 1884	benzininis variklis
Daimleris ir Benzas	Manheimas, 1885	automobilis
R. Mannesmannas	Diuseldorfas, 1885	besiūliai vamzdžiai
H. Goodwinas	Londonas, 1887	fotografinė juostelė
C. Aderis	Prancūzija, 1890	lėktuvas
W. Maybachas	Konštatas, 1892	karbiuratorius
A. L. Lumiere'as	Lionas, 1895	kinematografas
R. K. Dieselis	Berlynas, 1895	dyzelinis variklis
V. Poulsenas	Kopenhaga, 1898	magnetinis garso įrašymas
F. Zeppelinas	Berlynas, 1900	dirižablis
G. Marconi	Londonas, 1901	radijo siųstuvas
K. E. Ciolkovskis	Maskva, 1903	raketos
Breguet-Richet	Prancūzija, 1907	sraigtasparnis
Britų armija	Kambrė, 1915	karinis tankas
J. Logie Bairdas	Londonas, 1924	televizija
H. Geigeris	Kylis, 1928	Geigerio skaitliukas
F. Whittle'is	Kranvelis, 1930	reaktyvinis variklis
Aviacijos ministerija	Doveris, 1940	radaras
Wilkes ir Renwickas	Mančesteris, 1946	EDSAC, kompiuteris
Energetikos ministerija	Kolder Holas, 1956	atominė elektrinė

Šaltiniai: įvairūs. N. B. „Istoriniai išradimai" – tai istorinio išradingumo padariniai.

53. Autoriai ir jų veikalai, uždrausti pagal popiežiaus indeksą (1559–1952) (kai kurie)

1559	Abelardas	*opera omnia*
	Boccaccio	*Dekameronas*
	Kalvinas	*opera omnia*
	Dantė	*De Monarchia*
	Erazmas Roterdamietis	*opera omnia*
1624	Liuteris	Biblija vokiečių kalba
1633	Descartes'as	rinktiniai raštai
1645	Seras Thomas Browne'as	*Religio Medici*
	Montaigne'is	*Esė*
1700	Locke's	*Žmogaus proto apybraiža*
1703	La Fontaine'as	*Contee nouvelles*
1734	Swiftas	*Tale of a Tub*
1738	Swedenborgas	*Principia*
1752	Voltaire'as	*Filosofiniai laiškai*
1755	Richardsonas	*Pamela*
1759	Diderot	*Enciklopedija*
1763	Rousseau	*Emilis*
1766	Rousseau	*Apie visuomenės sutartį*
1783	Gibbonas	*Decline and Fall of the Roman Empire*
1789	Pascalis	*Laiškai provincialui*
1791	de Sade	*Justine, Juliette*
1792	Paine'as	*Rights of Man*
1806	Rousseau	*Julija, arba Naujoji Eloiza*
1819	Sterne	*Sentimentali kelionė*
1827	Kantas	*Grynojo proto kritika*
1834	Casanova	*Memuarai*
	Hugo	*Paryžiaus katedra*
		Vargdieniai
1836	Heinė	*Vokietija. Kelionių vaizdai*
1836	Dumas	*visi romanai*
1841	Balzacas	*opera omnia*
1864	Flaubert'as	*Ponia Bovari*
		Salambo
1894	Zola	*opera omnia*
1911	d'Annunzio	*rinktiniai raštai*
1914	Maeterlinckas	*opera omnia*
1922	France	*opera omnia*
1937	Darwinas	*Apie rūšių kilmę*
1939	Stendhalis	*opera omnia*
1948	Descartes'as	*Apmąstymai apie pirmąją filosofiją*
1952	Gide'as	*opera omnia*

Šaltinis: N. Parsons, *The Book of Literary Lists* (London, 1985), 207–213; joje, savo ruožtu, remiamasi knyga: A. L. Haight, *Banned Books* (1955).

54. Nyderlandų sukilimas (1584–1648)

55. Prūsijos aglomeracija (1525–1871)

Pirminės Hohencolernų valdos
Vokietijos imperija 1871–1918 m.
(Prūsijos karalius buvo ir jos imperatorius)

Prūsija (kunigaikštystė) 1525
KARALIAUČIUS
Rytprūsiai
Varmija 1772
VARŠUVA
Naujieji Rytprūsiai
1795–1807
Lenkija
Naujoji Silezija
1795–1807
Dancigas 1793
Torūnė 1793
Vakarų Prūsija 1772
POZNANĖ
Pietų Prūsija 1793
Rytų Pomeranija 1637
Vakarų Pomeranija ir Štetinas 1720
Rūgenas 1815
BERLYNAS
Brandenburgas
1648
Saksonija 1615
Aukštutinė ir Žemutinė Silezija
1740 (1763)
Magdeburgas 1648
Halberštatas 1648
Callo apygarda 1648
Austrija
Tiuringija 1815
Lauenburgas 1664
Šlezvigas-Holšteinas 1866
HANOVERIS
Hanoveris 1866
Hildesheimas 1815
Hesenas 1866
Niurnbergas, Ansbachas ir Bairoitas (turimas nuo XIV a.)
BAVARIJA
Nešatelis
1707–1857
Ravensbergas
Nasau 1866
VIURTEMBERGAS
BADENAS
Hohencolernų pilis
OLDENBURGAS
Rytų Fryzija 1744
Miunsteris 1803
ESENAS
Markas
Bergas
Ryras 1815
Klivija
KELNAS
Achenas, Kelnas, Tyras 1815
Julichas
Nyderlandai

56. Rusijos ekspansija į Europą (1552–1815)

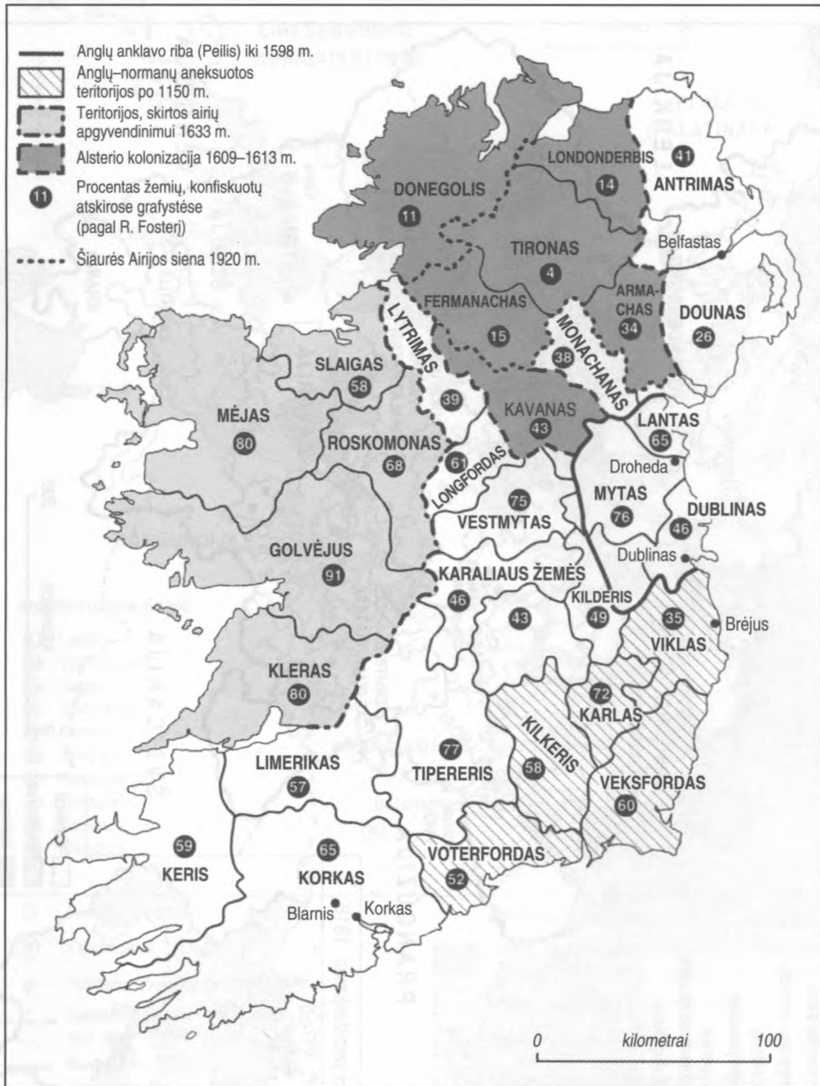

57. Grand Opera repertuaras (1609–1969)

(Skliausteliuose nurodyti premjeros metai)

C. Monteverdi	*Orfėjas* (1607); *Popėjos vainikavimas* (1642)		
J.-B. Lulli	*Psichė* (1671); *Alkestidė* (1674); *Rolandas* (1685)		
A. Scarlattis	*Pirro e Demetrio* (1694)	**H. Purcell**	*Didonė ir Enėjas* (1696)
G. F. Handelis	*Agripina* (1709); *Rinaldo* (1709); *Julijus Cezaris* (1724); *Rodelinda* (1725); *Orlando* (1733); *Alcina* (1735); *Berenikė* (1737); *Kserksas* (1738), *Semelė* (1744)		
J.-P. Rameau	*Hipolitas ir Arisija* (1732); *Galantiškoji Indija* (1735); *Kastoras ir Poluksas* (1737)		
G. B. Pergolesi	*Tarnaitė ponia* (1733)		
W. C. Gluckas	*Orfėjas ir Euridikė* (1767); *Alkestidė* (1767); *Ifigenija Aulidėje* (1774)		
W. A. Mozartas	*Idomenėjas* (1781); *Pagrobimas iš seralio* (1782); *Figaro vedybos* (1786); *Don Žuanas* (1787); *Visos jos tokios* (1790); *Užburtoji fleita* (1791); *Tito gailestingumas* (1791)		
D. Cimerosa	*Slaptos vedybos* (1792)	**L. Cherubini**	*Medėja* (1797)
L. van Beethovenas	*Fidelijus* (1814)		
G. Rossinis	*Italė Alžyre* (1813); *Sevilijos kirpėjas* (1816); *Pelenė* (1817); *Šarka vagilė* (1817); *Semiramidė* (1823); *Grafas Ori* (1828); *Vilhelmas Telis* (1829)		
C.-M. von Weberis	*Laisvasis šaulys* (1821); *Oberonas* (1826)		
V. Bellinis	*Somnambula* (1831); *Norma* (1831); *Puritonai* (1835)		
G. Donizetti	*Meilės eliksyras* (1832); *Liučija di Lamermūr* (1835); *Don Paskualė* (1843)		
H. Meyerbeeris	*Roberas Velnias* (1931); *Hugenotai* (1836); *Afrikietė* (1864)		
M. Glinka	Ivanas *Susaninas* (1836); *Ruslanas ir Liudmila* (1842)		
G. Verdis	*Nabucco* (1842); *Lombardiečiai* (1843), *Makbetas* (1847); *Rigoletas* (1851); *Trubadūras* (1853); *Traviata* (1853); *Simonas Bokanegra* (1857); *Kaukių balius* (1859); *Likimo galia* (1862); *Don Karlas* (1869); *Aida* (1869); *Otelas* (1887); *Falstafas* (1893)		
R. Wagneris	*Skrajojantis olandas* (1843); *Tanhoizeris* (1845); *Lohengrinas* (1850); *Tristanas ir Izolda* (1865); *Nibelungų žiedas – Reino auksas* (1869), *Valkirija* (1870), *Zygfrydas* (1876), *Dievų žuvimas* (1876) – *Niurnbergo meisterzingeriai* (1868); *Parsifalis* (1882)		
H. Berliozas	*Trojėnai* (1855); *Beatričė ir Benediktas* (1862)		
J. Offenbachas	*Orfėjas pragare* (1855); *Paryžiaus gyvenimas* (1866); *Hofmano pasakos* (1881)		
C. Gounoud	*Faustas* (1859); *Mireil* (1864); *Romeo ir Džuljeta* (1867)		
A. Thomas	*Minjon* (1866)	**G. Bizet**	*Perlų žvejai* (1863); *Karmen* (1875)
N. Rimskis-Korsakovas	*Ivanas Rūstusis* (1873); *Snieguolė* (1881); *Auksinis gaidelis* (1907)		
M. P. Musorgskis	*Borisas Godunovas* (1874), *Chovanščina* (1886)		
J. Straussas, jaun.	*Šikšnosparnis* (1874); *Čigonų baronas* (1885)		
E. Chabrieras	*Žvaigždė* (1877)	**C. Saint-Saensas**	*Samsonas ir Dalila* (1877)
P. I. Čaikovskis	*Eugenijus Oneginas* (1878); *Pikų dama* (1890); *Jolanta* (1891)		
L. Delibes	*Lakmė* (1883)	**C. Debussy**	*Pelėjas ir Melisanda* (1902)
J. Massenet	*Manon* (1884); *Verteris* (1892); *Thais* (1894)		
B. Smetana	*Parduotoji nuotaka* (1886)	**A. Borodinas**	*Kunigaikštis Igoris* (1890)
P. Mascagni	*Cavalleria Rusticana (Kaimo garbė)* (1890)	**R. Leoncavallo**	*Pajacai* (1892)
G. Puccinis	*Bohema* (1895); *Madam Baterflai* (1900); *Toska* (1904); *Turandot* (1926)		
F. Cilea	*Adrijana Lekuvrer* (1902)	**G. Charpentieris**	*Luiza* (1900)
L. Janačekas	*Jenufa* (1904); *Laputės gudruolės nuotykiai* (1924); *Katia Kabanova* (1921)		
R. Straussas	*Salomėja* (1905); *Elektra* (1909); *Kavalierius su rože* (1911); *Ariadnė Nakse* (1912); *Intermecco* (1904); *Arabela* (1933); *Kapričo* (1942)		
B. Bartokas	*Mėlynbarzdžio pilis* (1911)	**M. de Falla**	*Trumpas gyvenimas* (1915)
M. Ravelis	*Ispaniškoji valanda* (1911); *Vaikas ir burtai* (1925)		
S. Prokofjevas	*Meilė trims apelsinams* (1919); *Karas ir taika* (1945)		
P. Hindemithas	*Kardiljakas* (1926); *Pasaulio harmonija* (1957)		
A. Bergas	*Vocekas* (1925)		

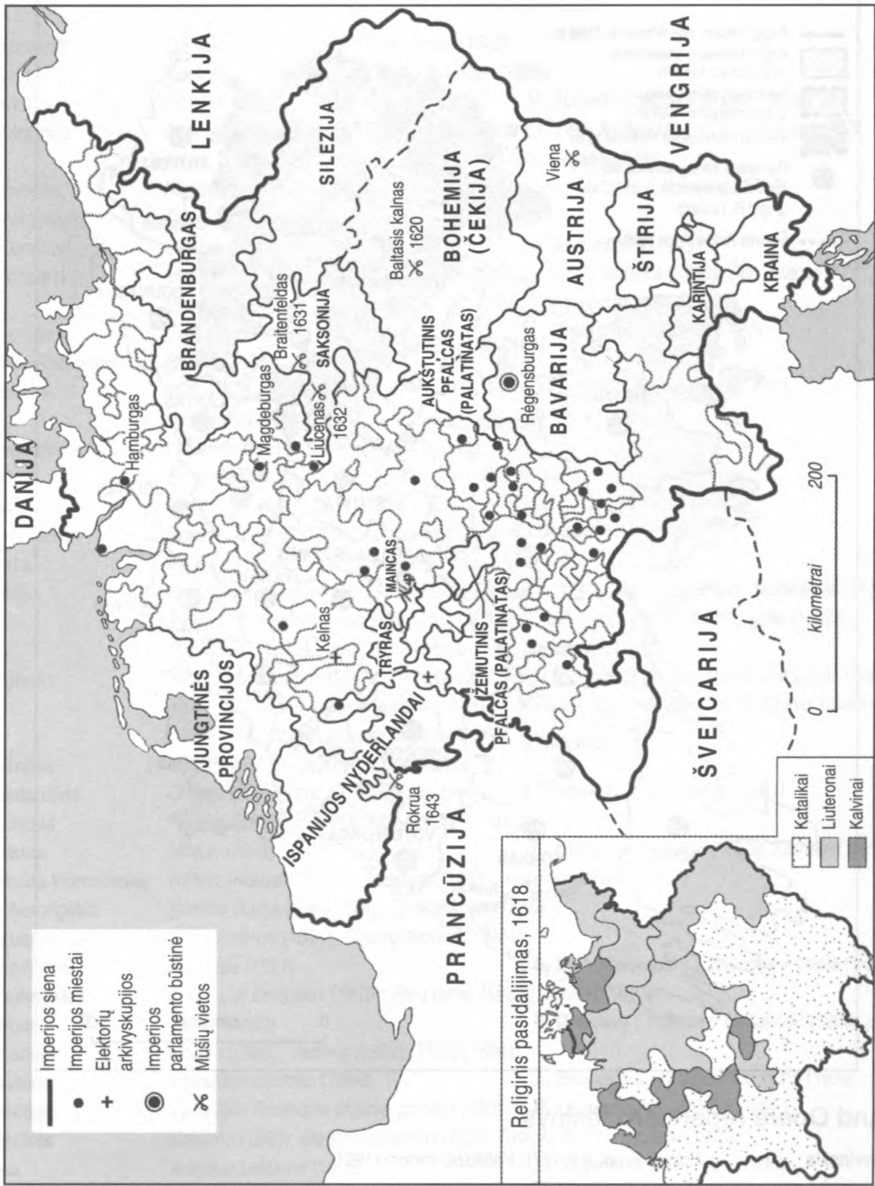
58. Airijos kolonizacija (XVII amžius)

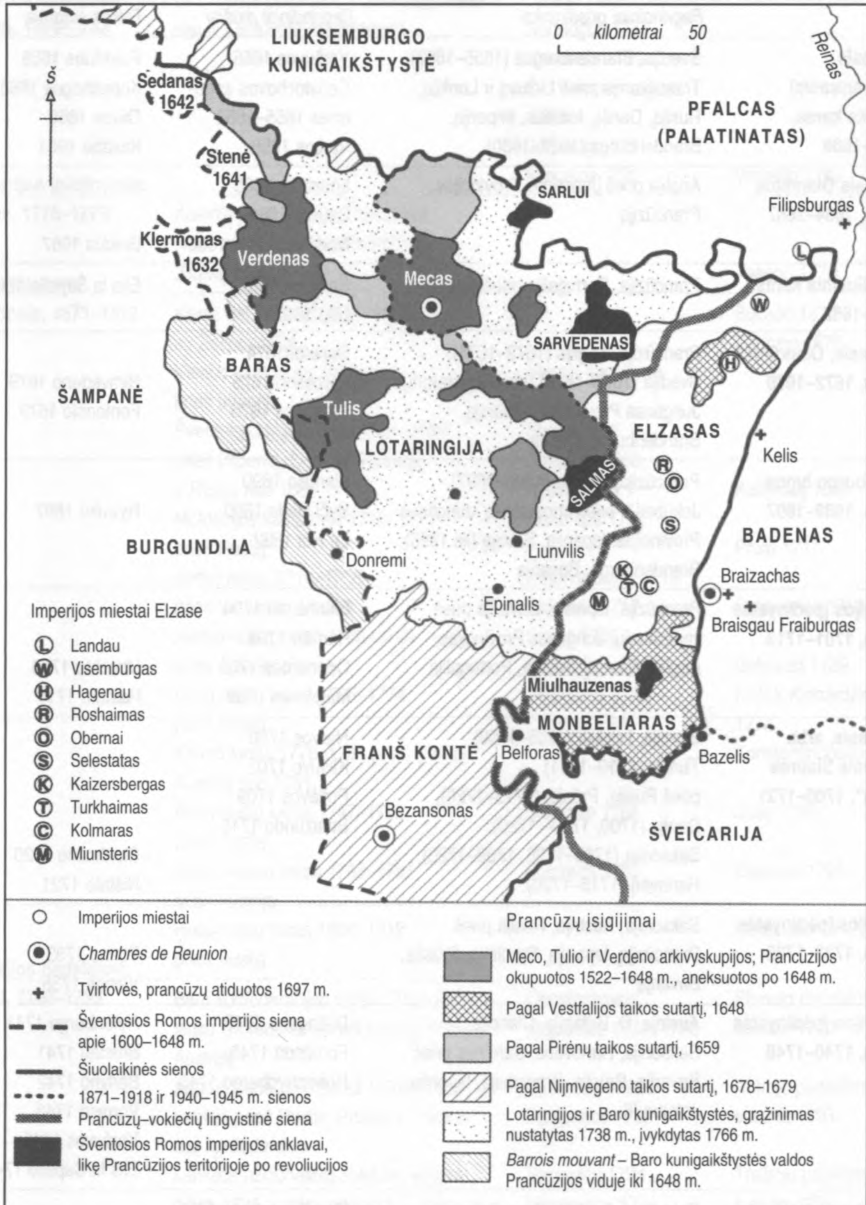
Grand Opera repertuaro tęsinys

I. Stravinskis	*Edipas karalius* (1927); *Veltėdžio karjera* (1951)
A. Schoenbergas	*Mozė ir Aronas* (1932)
D. Šostakovičius	*Ledi Makbet iš Mcensko apskrities* (1936)
F. Poulencas	*Teiresijo krūtys* (1947); *Karmeličių dialogai* (1957)
B. Brittenas	*Pyteris Graimsas* (1945); *Bilis Badas* (1951); *Sraigto posūkis* (1954); *Vasarvidžio nakties sapnas* (1960); *Mirtis Venecijoje* (1973)
W. Waltonas	*Troilas ir Kresida* (1954)
M. Tippettas	*Vasarvidžio vestuvės* (1955); *Karalius Priamas* (1961)
K. Pendereckis	*Laudeno velniai* (1969)

59. Vokietija per Trisdešimties metų karą (1618–1648)

60. Prancūzijos–Vokietijos siena Elzase ir Lotaringijoje

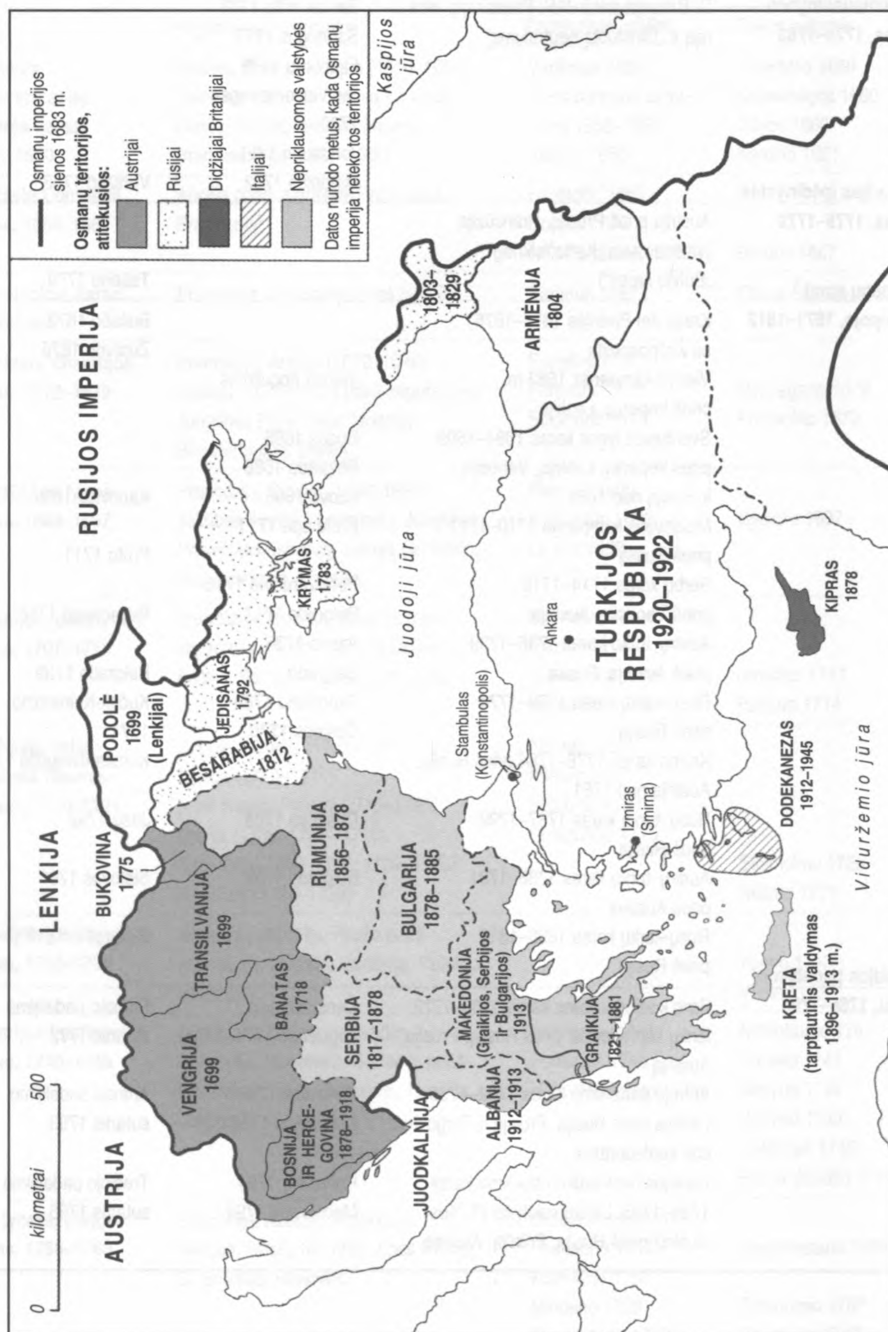

61. Europos karai (1648–1789) (atrinkta)

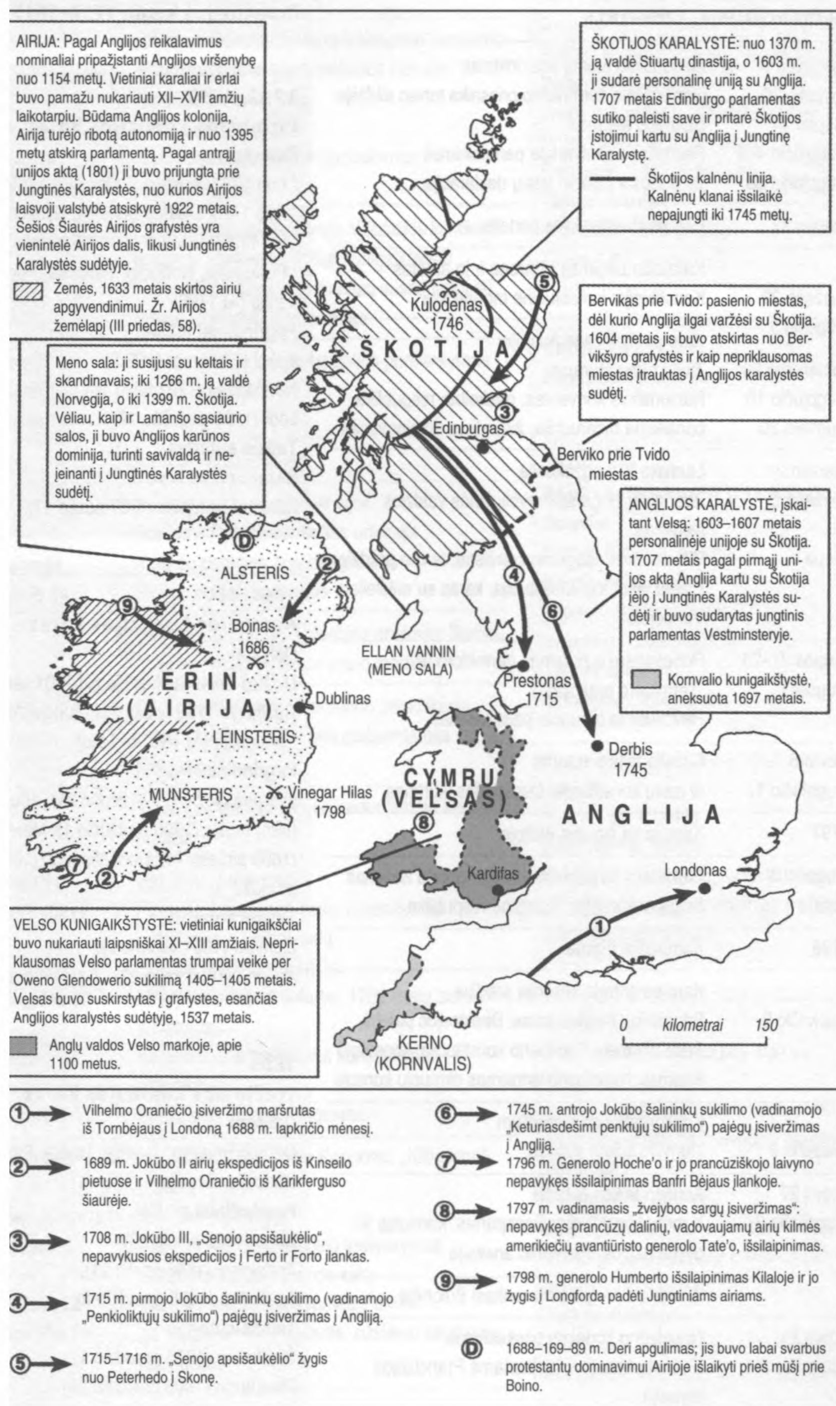
	Pagrindiniai priešininkai	*Pagrindiniai mūšiai*	*Taikos sutartys*
Pirmasis (arba antrasis) Šiaurės karas, 1655–1660	Švedija, Brandenburgas (1656–1657), Transilvanija prieš Lietuvą ir Lenkiją, Rusiją, Daniją, totorius, Imperiją, Brandenburgą (1657–1660)	Varšuvos 1655 Čenstochovos apgulimas 1655–1656 Varkos 1656	Roskildės 1658 Kopenhagos 1660 Olivos 1660 Kardžio 1661
Antrasis Olandijos karas, 1664–1667	Anglija prieš Jungtines Provincijas, Prancūziją	Loustoftu 1665 Douno, 1666 Nort Forelando 1666	Bredos 1667
Devoliucinis karas, 1667–1668	Prancūzija, Portugalija prieš Ispaniją	Šarlerua 1667 Lilio 1667	Eks la Šapelio 1668
Trečiasis, Olandijos karas, 1672–1679	Prancūzija, Anglija (1672–1674), Švedija (1675–1679) prieš imperatorių, Jungtines Provincijas, Ispaniją, Brandenburgą, Daniją	Senefos1674 Ferbelino 1675 Stromboli 1676	Nimvėgeno 1679 Fontenblo 1679
Augsburgo lygos karas, 1689–1697	Prancūzija, Savoja (1696–1697), Jokūbas II prieš imperatorių, Jungtines Provincijas, Ispaniją, Savoją (iki 1695), Brandenburgą, Bavariją	Fleriuso 1690 Byči Hedo 1690 La Hoi 1692	Rysviko 1697
Ispanijos įpėdinystės karas, 1701–1713	Prancūzija, Ispanija, Bavarija prieš imperatorių, Jungtines Provincijas, Angliją, Savoją, Prūsiją, Portugaliją	Blenhaimo 1704 Ramiljė 1706 Odenardės 1708 Malplakės 1709	Utrechto 1713 Raštato 1714
Trečiasis, arba „Didysis Šiaurės karas", 1700–1721	Švedija, Lenkija (1705–1709), Turkija (1710–1711) prieš Rusiją, Prūsiją (1715–1720), Daniją (1700, 1709– 1720), Saksoniją (1700–1706, 1709–1720), Hanoverį (1715–1720)	Narvos 1700 Klišuvo 1702 Poltavos 1709 Štralzundo 1715	Stokholmo 1720 Ništato 1721
Lenkijos įpėdinystės karas, 1733–1735	Saksonija, Austrija, Rusija prieš Prancūziją, Ispaniją, Sardiniją, Prūsiją, Bavariją		Turino 1733 Vienos 1735
Austrijos įpėdinystės karas, 1740–1748	Austrija, D. Britanija, Olandija, Saksonija, Hanoveris, Sardinija prieš Bavariją, Prūsiją, Prancūziją, Ispaniją, Jokūbą III	Detingeno 1743 Fontenua 1745 Hohenfrydbergo 1745	Nyfenburgo 1741 Breslau 1741 Berlyno 1742 Vormso 1743 Varšuvos 1745 Eks la Šapelio 1748
Septynerių metų karas, 1756–1763 **Amerikos**	Saksonija, Austrija, Prancūzija, Švedija, Rusija (iki 1762) prieš Prūsiją, D. Britaniją, Hanoverį	Grosjėgersdorfo 1757 Rosbacho 1757 Korndorfo 1758 Mindeno 1759 Kunersdorfo 1759 Leignico 1760 Torgau 1760	Vestminsterio 1756 Stokholmo 1757 Paryžiaus 1763 Hubertsburgo 1763

	Pagrindiniai priešininkai	Pagrindiniai mūšiai	Taikos sutartys
nepriklausomybės karas, 1774–1783	D. Britanija prieš JAV, Prancūziją, Ispaniją ir „Ginkluotą neutralumą“	Banker Hillo 1775	
		Saratogos 1777	
		Flamboru 1779	
		Šv. Vincento ragas 1780	
		Jorktauno 1781	
		Minorkos 1782	Versalio 1783
Bavarijos įpėdinystės karas, 1778–1779	Austrija prieš Prūsiją, Prancūziją (vadinamasis „Kartoffelkrieg“ – „Bulvių karas“)		Tešeno 1779
Osmanų karai Europoje, 1671–1812	Karas dėl Podolės 1671–1676		Bučačo 1672
	su Žečpospolita		Žuravno 1676
	Vienos kampanija 1683 m.	Vienos apgulimas	
	prieš Imperiją, Lenkiją		
	Šventosios lygos karas 1684–1699	Budos 1686	
	prieš Imperiją, Lenkiją, Veneciją	Belgrado 1688	
	ir Rusiją nuo 1689	Azovo 1696	Karlovicų 1699
	Moldavijos kampanija 1710–1711	Pruto upė 1711	
	prieš Rusiją		Pruto 1711
	Serbų karas 1714–1718	Petervardeino 1716	
	prieš Veneciją, Austriją	Belgrado 1717	Pasarovico 1718
	Austrų–turkų karas 1736–1739	Azovo 1736	
	prieš Austriją, Rusiją	Belgrado	Belgrado 1739
	Rusų–turkų karas 1768–1774	Akermano 1769	Kučuk-Kainardžio
	prieš Rusiją	Česmos 1770	1774
	Krymo karas 1778–1784 prieš Rusiją, Austriją nuo 1781		Konstantinopolio 1784
	Rusų–turkų karas 1787–1792	Očakovo 1788	Jasų 1792
	prieš Rusiją		
	Austrų–turkų karas 1788–1791	Belgrado 1789	Sistovos 1791
	prieš Austriją		
	Rusų–turkų karas 1806–1812		Bukarešto 1812
	prieš Rusiją		
Lenkijos padalijimo karai, 1768–1795	Baro konfederacijos karas 1768–1772; lenkų konfederatai prieš Rusiją, Prūsiją, Austriją	Čenstochovos apgulimas 1771–1772	Pirmojo padalijimo sutartis 1772
	Antrojo padalijimo karas 1792–1793, Lenkija prieš Rusiją, Prūsiją ir Targovicos konfederatus	Zielencos 1792 Dubienkos 1792	Antrojo padalijimo sutartis 1793
	Lenkijos nacionalinio sukilimo karas 1794–1795. Lenkų sukilėliai (T. Kosciuška) prieš Rusiją, Prūsiją, Austriją	Raclavicų 1794 Macejovicų 1794	Trečiojo padalijimo sutartis 1795

62. „Rytų klausimas“: Osmanų imperijos irimas (1683–1920)

ungtinės Karalystės kūrimasis (1707–1922)

64. Prancūzijos revoliucinės epochos (1789–1815) chronologinė lentelė

Įvykiai Prancūzijoje, 1789–1815

1789	gegužės 5	Generalinių luomų susirinkimas
	birželio 20	Nacionalinio susirinkimo priesaika teniso aikštėje
	liepos 14	Bastilijos šturmas
	rugpjūčio 4–5	Feodalinės santvarkos panaikinimas
	rugpjūčio 28	Žmogaus ir piliečio teisių deklaracija
1790	liepos 12	Civilinė dvasininkijos padėtis
		Karaliaus bėgimas į Vareną ir jo areštas
1791	birželio 20	Konstitucija: konstitucinė monarchija
	rugsėjo 3	
		Karo paskelbimas Austrijai
1792	balandžio 20	Tiuilri rūmų šturmas
	rugpjūčio 10	Nacionalinis konventas: paskelbta respublika,
	rugsėjo 20	panaikinta monarchija, žirondistų dominavimas
1793	sausio 21	Liudviko XVI egzekucija
	birželio 2	Žirondistų žlugimas; revoliucinės valdžios įvedimas
	liepa	Visuomenės saugumo komitetai; teroro pradžia; I metų jakobinų konstitucija; karas su sukilėliais Vandėjoje
1794	liepos 27–28	Robespierre'o žlugimas (termidoro 9);
	rugsėjis	„Termidoro reakcija"
		Revoliucinio tribunolo panaikinimas
1795	kovo 5	Bazelio taikos sutartis
	rugpjūčio 17	III metų konstitucija; Direktorijos įkūrimas
1796/1797		Kampanija šiaurės Italijoje
1797	rugsėjo 4	Fruktidoro 18 perversmas; Bonaparto iškilimas
	spalis	Belgijos aneksija; Cizalpinė respublika
1798/1799		Kampanija Egipte
1799		Karo su antrąja koalicija pradžia
	lapkričio 9	Briumerio 18 perversmas; Direktorijos paleidimas; VIII metų Bonaparto konstitucija; konsulato įkūrimas; Napoleono išrinkimas pirmuoju konsulu
1801		Konkordatas su popiežium
	vasario 9	Liunvilio taikos sutartis
1802	kovo 27	Amjeno taikos sutartis
	rugpjūčio 2	X metų konstitucija; Bonapartas, konsulas iki gyvos galvos; Pjemonto aneksija
1803		*Armée de l'Angleterre* renkasi Bulonėje
1804	kovo 21	Napoleono kodekso paskelbimas
	gruodžio 2	XII metų konstitucija; įkuriama Prancūzijos imperija

Prancūzijos karai, 1792–1815

1792–1797
Pirmosios koalicijos karas
Dalyviai
* nuo 1792: Austrija, Prūsija (iki 1795 kovo)
* nuo 1793: Didžioji Britanija, Nyderlandai (iki 1795); Ispanija (iki 1795 birželio); Portugalija, Neapolis, Sardinija, Popiežiaus sritis (iki 1796)

Pagrindiniai mūšiai
Valmi (1792 rugsėjo 20);
Nervindeno (1793 kovo 18);
Lodi (1796 gegužės 10)
Taikos sutartys
Bazelio (1795 kovo 5);
Kampo Formijaus (1797 spalio 17)

1799–1802
Antrosios koalicijos karas
Dalyviai
Didžioji Britanija, Austrija (iki 1801 vasario 9); Rusija (iki 1799 spalio 22); Turkija, Neapolis, Portugalija (iki 1801 birželio)
Pagrindiniai mūšiai
prie piramidžių (1798 liepos 21); Abukiro (Nilo) mūšis (1798 rugpjūčio 1); Marengo (1800 birželio 14); Hohenlindeno (1800 gruodžio 3)
Taikos sutartys
Liunvilio (1801 vasario 9);
Amjeno (1802 kovo 27)

1805
Trečiosios koalicijos karas
Dalyviai
Didžioji Britanija, Austrija, Rusija, Prūsija, Neapolis, Švedija
Pagrindiniai mūšiai
Ulmo (1805 spalio 20);
Trafalgaro (1805 spalio 21);
Austerlico (1805 gruodžio 2)
Taikos sutartys
Šionbrūno (1805 gruodžio 12);
Presburgo (1805 gruodžio 26)

1805	rugpjūtis–gruodis	Napoleono paskelbimas Italijos karaliumi Karas su trečiąja koalicija
1806		Juozapas Bonapartas tampa Neapolio karaliumi; Reino konfederacija; Šventosios Romos imperijos panaikinimas
	rugsėjis	Karas su koalicija
	lapkritis	Kontinentinės blokados paskelbimas
	lapkričio 21	Berlyno dekretas
1807		Žeromas Bonapartas tampa Vestfalijos karaliumi; įkuriama Varšuvos didžioji kunigaikštystė
	liepa	Tilžės taikos sutartis; prancūzų susitarimas su rusais; Portugalijos užėmimas
1808	gegužė	Pasitarimas Bajonėje; Ispanijos pertvarkymas
	rugsėjo 27 – spalio 14	Erfurto kongresas
1808/1809		Kampanija Ispanijoje
1809		Sukuriamos Ilyrijos provincijos Romos ir Popiežiaus srities aneksija
	balandis	Karo su penktąja koalicija pradžia
	spalio 14	Šionbrūno taikos sutartis
1810		Olandijos ir Šiaurės Vokietijos aneksija; Bernadotte'as tampa Švedijos sosto įpėdiniu
1812	birželio 24 – gruodis	Rusijos kampanija; Napoleono „lenkiškasis karas"; *Didžiosios armijos* pralaimėjimas Rusijoje
1813		Vokietijos kampanija: „išsivaduojamojo karo" pradžia
1814	kovo 31	Paryžiaus kapituliacija
	balandžio 6	Pirmasis Napoleono sosto atsisakymas ir ištrėmimas į Elbos salą
	balandžio 24	Liudviko XVIII restauracija
	gegužės 30	I Paryžiaus taikos sutartis: 1792 metų sienų atstatymas
	birželio 4	Karaliaus chartija atkurta konstitucinė monarchija
	rugsėjis	Sušauktas Vienos kongresas
1815	kovo 6–7	Napoleonas išsilaipina Kanuose; „100 dienų" pradžia
	gegužė–birželis	Kampanija į Belgiją
	birželio 9	Antrasis Napoleono sosto atsisakymas ir ištrėmimas į šv. Elenos salą
	birželio 22	Vienos kongreso baigiamasis aktas
	lapkričio 20	II Paryžiaus taikos sutartis: užsienio okupacija, reparacijos

1806–1807
Ketvirtosios koalicijos karas
Dalyviai
Didžioji Britanija, Prūsija, Rusija, Saksonija
Pagrindiniai mūšiai
Jenos ir Auerštato (1806 spalio 14); Prūsų Eilau (1807 vasario 8); Frydlando (1807 birželio 14)
Taikos sutartys
Poznanės (1806 gruodis); Tilžės (1807 liepos 7–9)

1808–1815
Pusiasalio karas

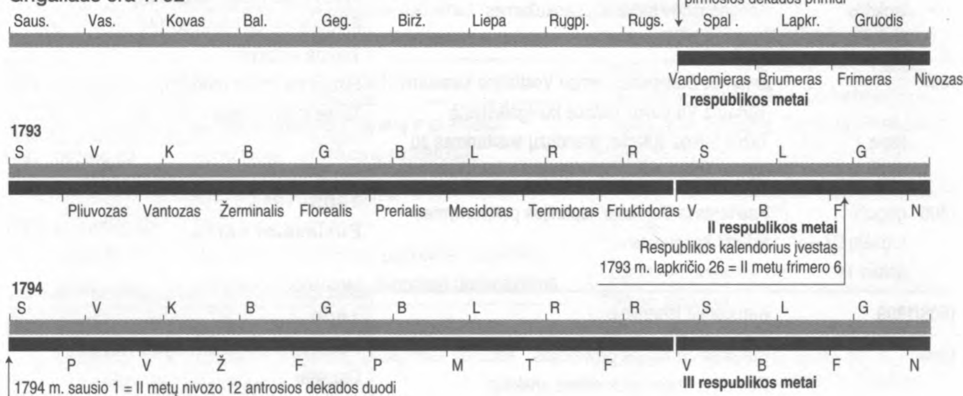
1809
Penktosios koalicijos karas
Dalyviai
Didžioji Britanija, Austrija
Pagrindiniai mūšiai
Asperno (1809 gegužės 22); Vagramo (1809 liepos 5)
Taikos sutartys
Šionbrūno (1809 spalio 14)

1812
Karas su Rusija
Pagrindiniai mūšiai
Smolensko (1812 rugpjūčio 18); Borodino (1812 rugsėjo 7); persikėlimas per Bereziną (1812 lapkričio 26–28)

1813–1815
Šeštosios koalicijos karas
Dalyviai
Rusija, Prūsija (nuo 1813 kovo), Austrija (nuo 1813 rugpjūčio), Švedija, Ispanija, Portuglija
Pagrindiniai mūšiai
Leipcigo (1813 spalio 16–19); Tolentino (1815 gegužės 3); Linji (1815 birželio 15); Vaterlo (1815 birželio 18)
Taikos sutartys
Paryžiaus I (1814 gegužės 30); Vienos (1815 birželio 9); Paryžiaus II (1815 lapkričio 20)

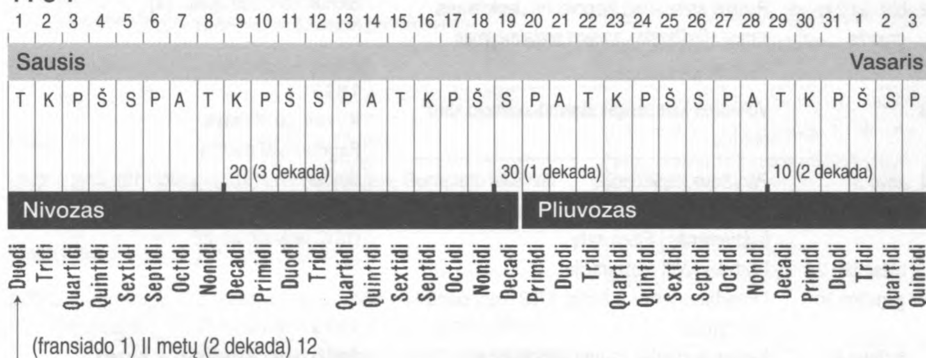
65. Prancūzų revoliucinis kalendorius, I–VIII metai (1792–1800)

A Grigaliaus kalendorius ir prancūzų revoliucinis kalendorius 1792–1794 (I–III)

B 1794 sausis / II nivozas–pliuvozas

1794

C Revoliucinio kalendoriaus mėnesiai

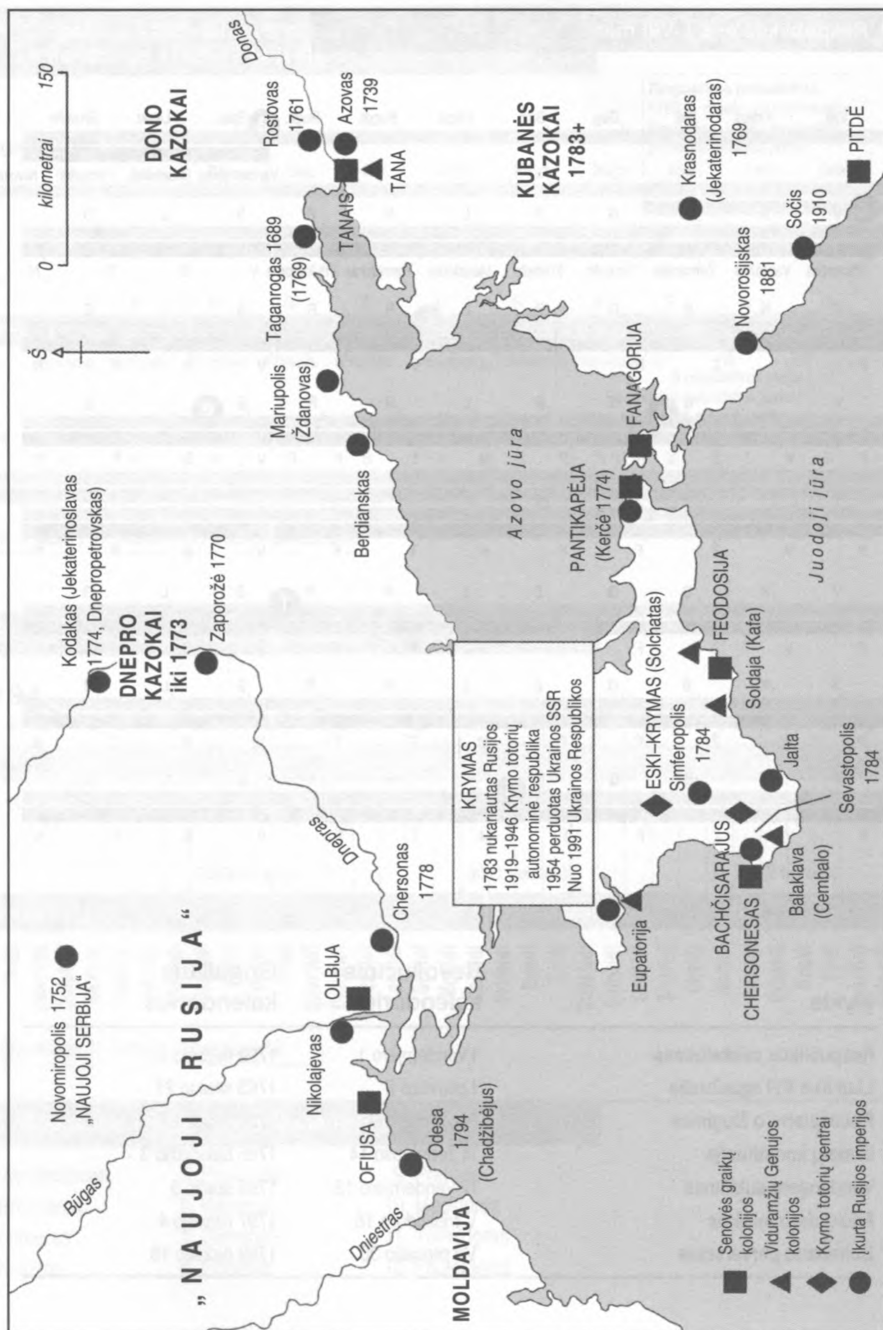
1. Vandemjeras
2. Briumeras
3. Frimeras
4. Nivozas
5. Pliuvozas
6. Vantozas
7. Žerminalis
8. Florealis
9. Prerialis
10. Mesidoras
11. Termidoras
12. Friuktidoras

Šaltiniai: H. Morse Stephens, *Revolutionary Europe 1789–1815* (London, 1936), p. 374–375; J. J. Bond, *A Handy-book of Rules and Tables,* (London, 1869), p. 102–112.

D Respublikos era, I–VIII metai

	Įvykis	Revoliucinis kalendorius	Grigaliaus kalendorius
a	**Respublikos paskelbimas**	I vandemjero 1	1792 rugsėjo 22
b	**Liudviko XVI egzekucija**	I pliuvozo 2	1793 sausio 21
c	**Robespierre'o žlugimas**	II termidoro 9	1794 liepos 27
d	**III metų konstitucija**	III žerminalio 14	1795 balandžio 3
e	**Vendemjero sukilimas**	IV vandemjero 13	1795 spalio 5
f	**Friuktidoro maištas**	V friuktidoro 18	1797 rugsėjo 4
g	**Bonaparto perversmas**	VII prerialio 30	1799 birželio 18

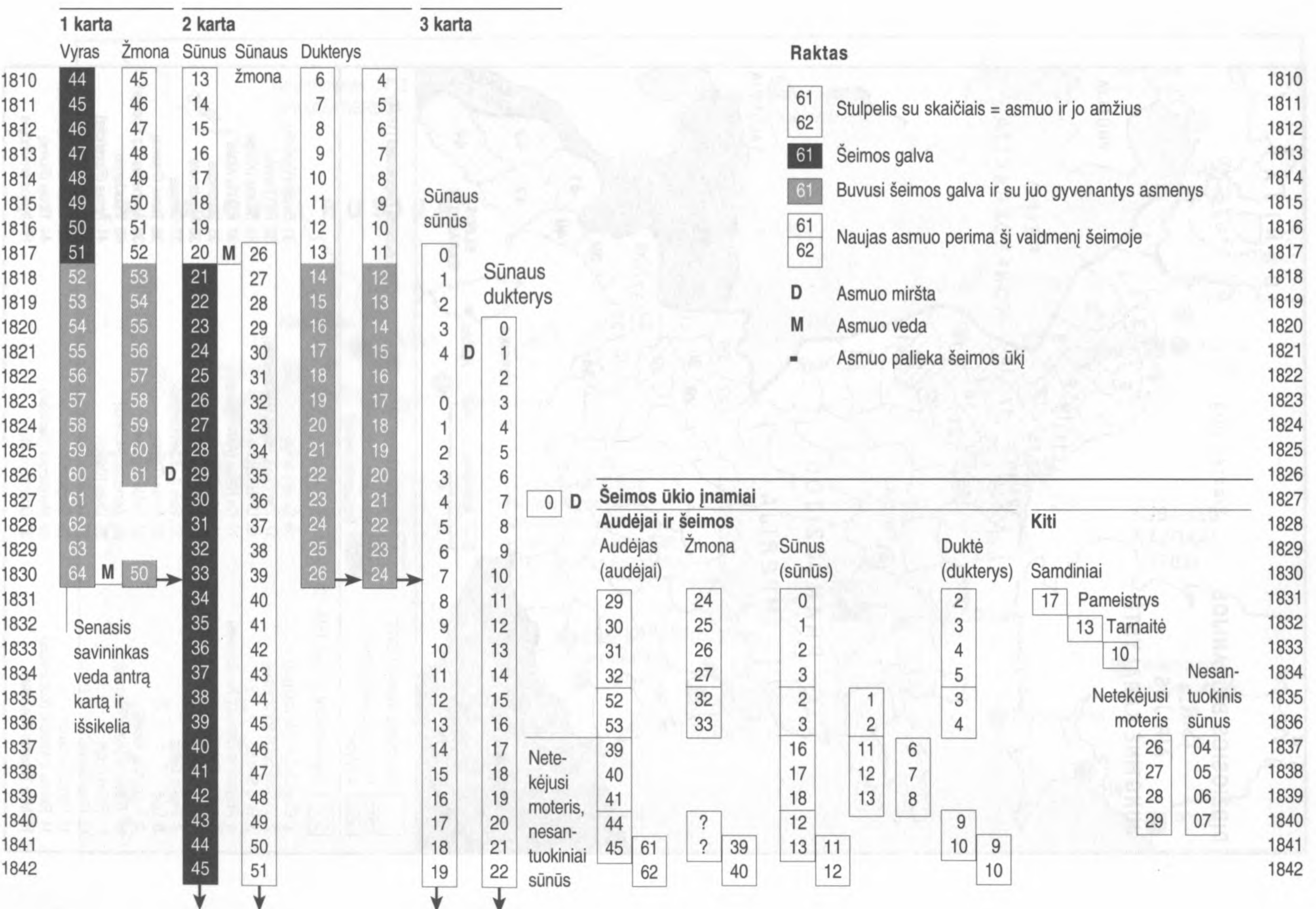
66. Krymas ir Rusijos vykdyta Juodosios jūros pakrančių kolonizacija

67. Prancūzijos imperija 1812 metais

68. Grilenšteinas: Austrijos valstiečio šeimos gyvenimo ciklas (1810–1842)

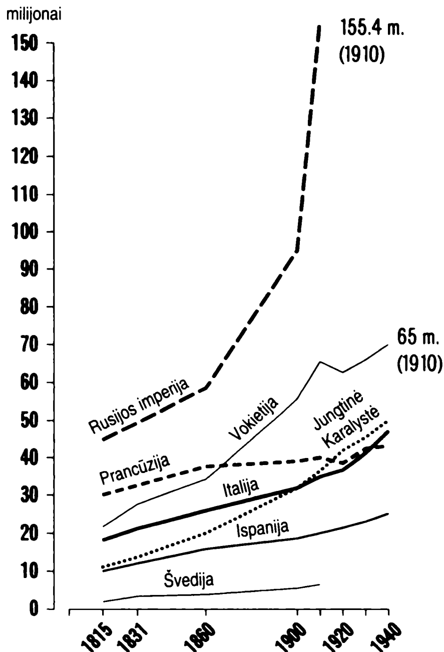

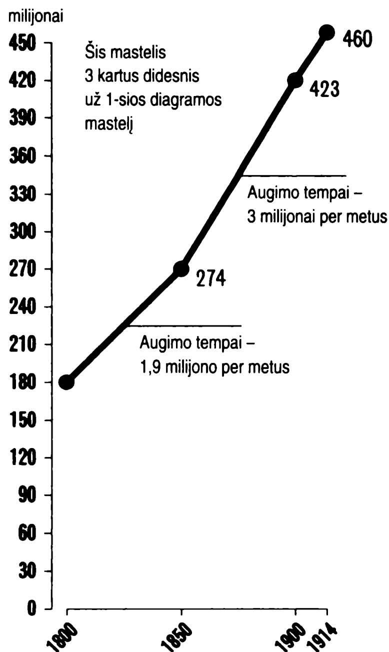
69. Modernizacija. Ją sudarantys procesai

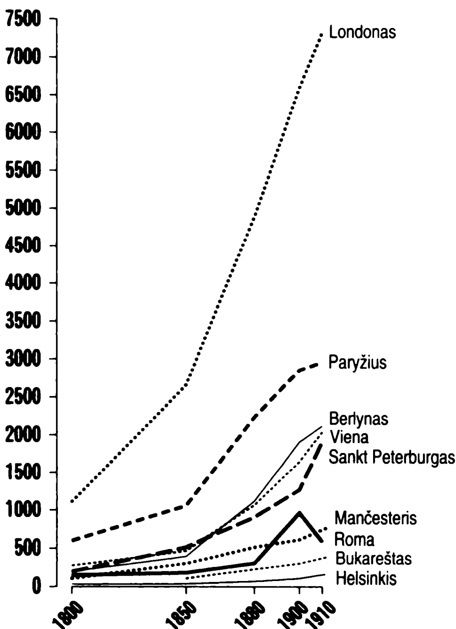
(Pramoninė revoliucija)

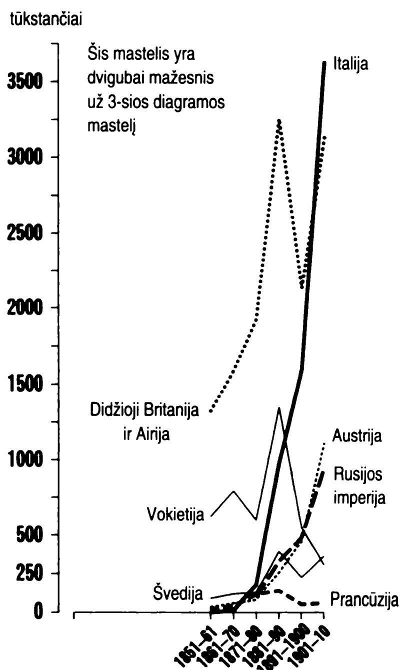
1. Moksliškai tvarkomas ir mechanizuotas žemės ūkis
2. Darbo jėgos mobilumas: aptvėrimai, baudžiauninkų išlaisvinimas
3. Naujieji energijos šaltiniai: akmens anglis, garas, dujos, nafta, elektra
4. Elektra ar kitokia energija varomos mašinos
5. Sunkioji pramonė: kasyba ir metalurgija
6. Fabrikai ir fabrikų gyvenvietės
7. Transporto tobulinimas: kanalai, keliai, geležinkeliai, avialinijos
8. Ryšiai: paštas, telefonas, telegrafas, radijas
9. Kapitalo investicijos: akcinės bendrovės, trestai, karteliai
10. Vidaus rinkų plėtra: naujos pramonės šakos, vidaus prekyba
11. Užsienio prekyba: importas ir eksportas, kolonijos
12. Vyriausybės politika
13. Demografija: greitas gyventojų skaičiaus augimas ir jo padariniai
14. Pinigų ūkis: atlyginimai, kainos, mokesčiai, popieriniai pinigai
15. Rinkodaros technologija: reklama, parduotuvės, pardavimo planavimas
16. Mokslas ir technologija: tyrimo ir konstravimo darbai
17. Finansinės paslaugos: kreditas, taupomieji bankai, draudimas
18. Svorių, matų ir valiutų standartizavimas
19. Urbanizacija: miestų planavimas, komunalinės paslaugos
20. Naujos socialinės klasės: viduriniosios klasės, tarnai, „darbininkai"
21. Šeimos struktūros keitimasis: „branduolinė šeima"
22. Moterys: priklausomybė ir subordinacija
23. Migracija: vietinė, regioninė, tarptautinė
24. Sveikatos apsauga: epidemijos, higiena, medicininės paslaugos
25. Skurdas: nedarbas, valkatavimas, prieglaudos, lindynės
26. Išnaudojimas: vaikų darbas, moterų darbas, įmonės su „prakaito spaudimo" sistema
27. Organizuotas nusikalstamumas: policija, detektyvai, nusikaltėlių pasaulis
28. Privati labdara
29. Mokymas: pradinis, techninis, mokslinis, gamybinis, moterų
30. Raštingumas ir masinė kultūra
31. Laisvalaikis: organizuotas poilsis ir sportas
32. Jaunimo judėjimai
33. Religinės tendencijos: fundamentalizmas, blaivybė, darbininkų kunigai
34. Visuomeniniai mokslai: ekonomika, antropologija, etnografija ir t.t.
35. Kolektyvizmas: pramoninė ir miesto psichologija
36. Vartotojų interesų gynimas
37. Klasinis sąmoningumas
38. Nacionalinis sąmoningumas
39. Politinis sąmoningumas
40. Elektorato išsiplėtimas: visuotinė rinkimų teisė, sufražistės
41. Politinės partijos, turinčios daug jas palaikančių rinkėjų
42. Valstybinis socialinis aprūpinimas: pensijos, socialinis draudimas, pašalpos
43. Ištobulinta socialinių įstatymų leidyba
44. Administracinio aparato plėtra: valstybinė biurokratija
45. Vietinės valdžios reorganizavimas
46. Politinės sąjungos ir spaudimo grupės: profsąjungos
47. Imperializmas
48. Totalinis karas: šauktinių armijos, mechanizuotas karas, civilinė gynyba

70. Europos demografija, 1800–1914 m.

71. Liberalizacijos rodikliai, 1791–1948 m.

Šalis	Valstybės konstitucijos	Visuotinė vyrų rinkimų teisė	Visuotinė moterų rinkimų teisė	Žydų emancipacija*
Prancūzija	1791 1852 1830 1875 1848 1946	1848 1852 1870	1944	1791
Lenkija	1791 1921 1815	1918	1919	(1809) 1921
Švedija	1809	1909	1919	1838 1870
Ispanija	1812	1890		
Norvegija	1814	1898	1912	1851
Nyderlandai	1814	1896	1946	1796
Portugalija	1821	1910		
Belgija	1831	1893	1948	1831
Graikija	1844 1864	1864	1952	1830
Šveicarija	1848	1848 1874	1971	1866
Italija	1861(71)		n.d.	1945
Pjemontas/ Sardinija	1848	1912	–	1870
Austrija	1849	1907	–	
Vengrija	1867	1907	– n.d.	1867
Danija	1849	1915		1814 1849
Prūsija	1850	1850	n.d.	1812
Vokietijos imperija	1871	1871	1919	1871
Rumunija	1864	n.d.	n.d.	1919–1923
Osmanų imperija	1876	1908	1934	
Didžioji Britanija	–	1884	1928	1871
Airija	1922	1922	1922	–
Jugoslavija	1921	1921	1946	–

n.d. nėra duomenų – už aptariamo laikotarpio ribų * žydų pilietinių teisių apribojimų panaikinimas

72. Pagrindiniai industrializacijos rodikliai

A. Akmens anglies gavyba (■ = 10 000 000 tonų)

	Austrija	Prancūzija	Vokietija	Jungtinė Karalystė	Švedija	Italija	Rusijos imperija
1851	95 000	882 000	1 300 000	16 200 000	–	–	–
1850	877 000	4 434 000	5 100 000	50 200 000	26 000	34 000	300 000
1875	4 471 000	16 957 000	47 800 000	135 400 000	64 000	117 000	1 700 000
1900	10 990 000	33 404 000	142 650 000	228 800 000	252 000	480 000	16 160 000
1913	16460 000	40 844 000	277 330 000	292 000 000	364 000	701 000	36 050 000

B. Ketaus gamyba (■ = 1 000 000 tonų)

	Austrija	Prancūzija	Vokietija	Jungtinė Karalystė	Švedija	Italija	Rusijos imperija
1815	–	–	–	310 000	–	–	123 000
1850	155 000	406 000	210 000	2 285 000	142 000	–	228 000
1875	303 000	1 448 000	1 759 000	6 467 000	351 000	20 000	428 000
1900	1 000 000	2 741 000	7 550 000	9 104 000	526 000	24 000	2 937 000
1913	1 758 000	5 207 000	16 761 000	10 425 000	730 000	472 000	4 641 000

C. Geležinkelių tinklo ilgis (■ = 2 000 km)

	Austrija	Prancūzija	Vokietija	Jungtinė Karalystė	Švedija	Italija	Rusijos imperija
1835	–	141	6	544	–	–	–
1855	1588	5037	7826	11 744	–	1207	1049
1875	10 331	19 357	27 970	23 365	3679	8018	19 029
1895	16 420	36 240	46 500	28 986	9756	15 970	37 058
1905	21 002	39 607	56 739	31 456	12 647	17 078	61 085

D. Žemės ūkis: jame užimtų žmonių skaičius (■ = 2 000 000 žmonių))

	Austrija	Prancūzija	Vokietija	Jungtinė Karalystė	Švedija	Italija	Rusijos imperija	Visa Europa
1840	7 500 000	6 940 000	6 400 000	3 400 000	550 000	3 600 000	15 000 000	50 430 000
1890	10 680 000	6 450 000	8 120 000	2 460 000	850 000	5 390 000	22 700 000	66 320 000

E. Žemės ūkis: produkcijos vertė (■ = 10 00[redacted]00 svarų sterlingų)

	Austrija	Prancūzija	Vokietija	Jungtinė Karalystė	Švedija	Italija	Rusijos imperija	Visa Europa
1840	205 000 000	269 000 000	170 000 000	218 000 000	16 000 000	114 000 000	248 000 000	£ 1 544 000 000
1890	331 000 000	460 000 000	424 000 000	251 000 000	49 000 000	204 000 000	563 000 000	£ 2 845 000 000

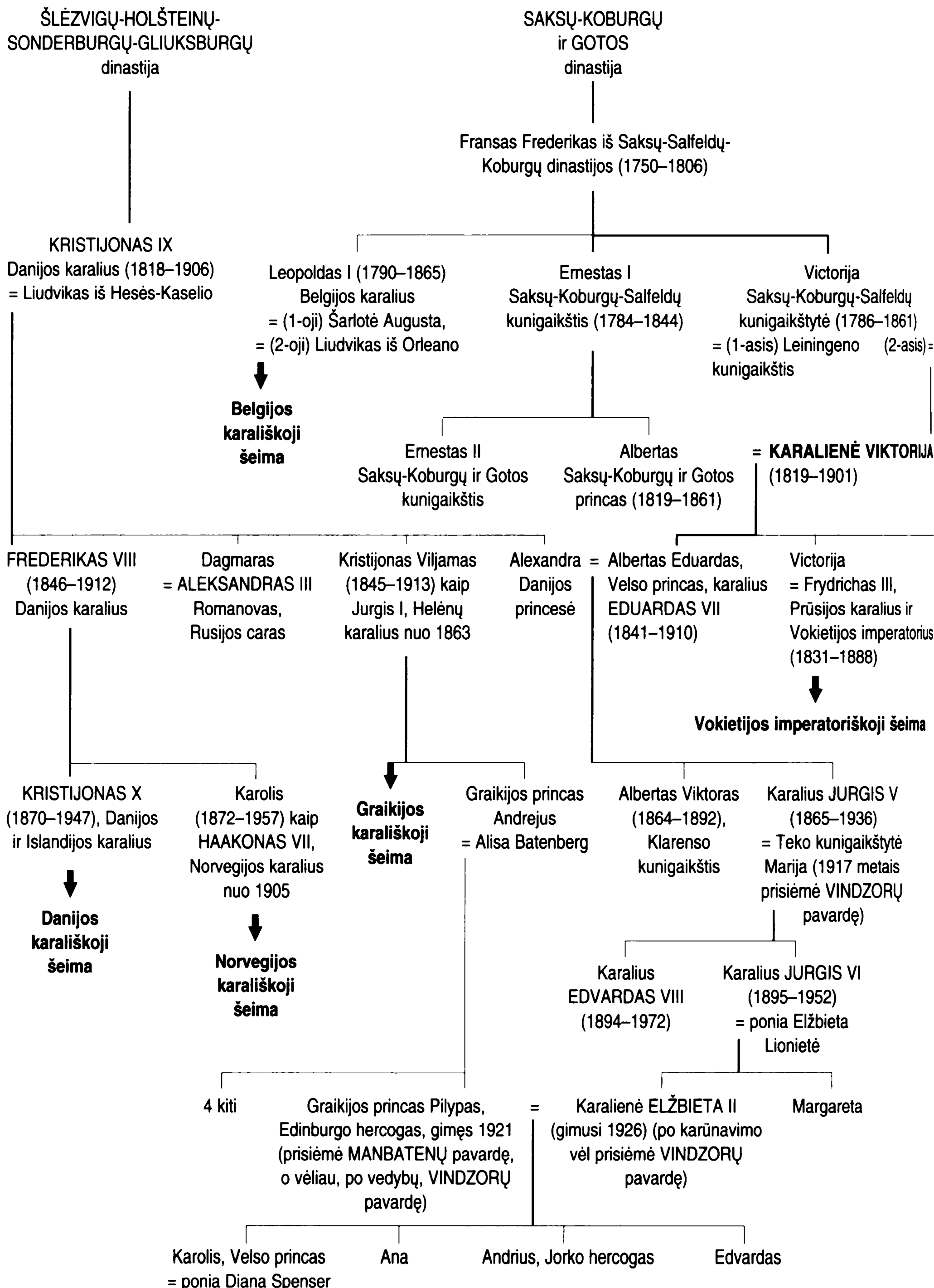
73. Kaukazas: etnografija ir Rusijos ekspansija

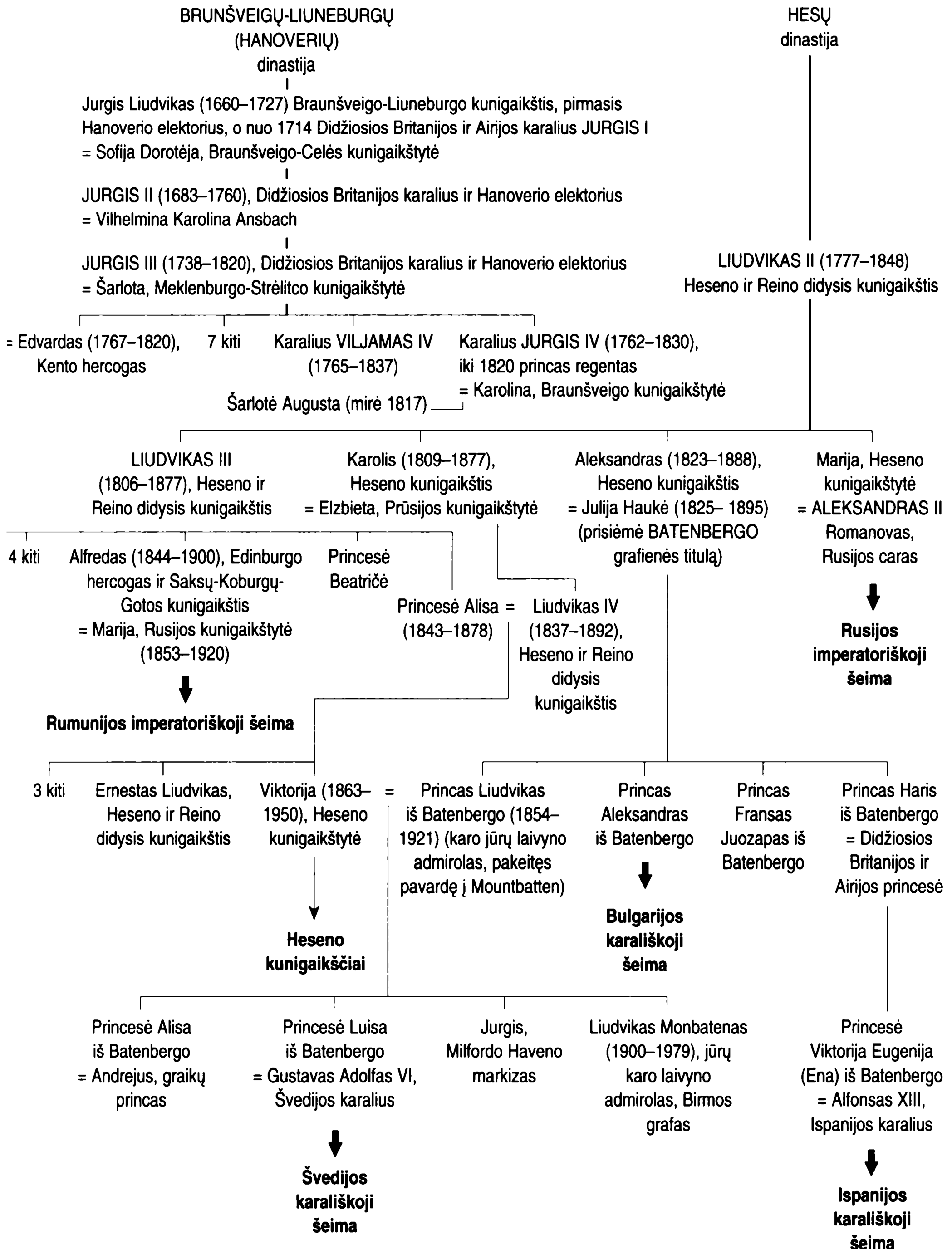

74. Vokietija: konfederacija ir imperija, 1815–1918 m.

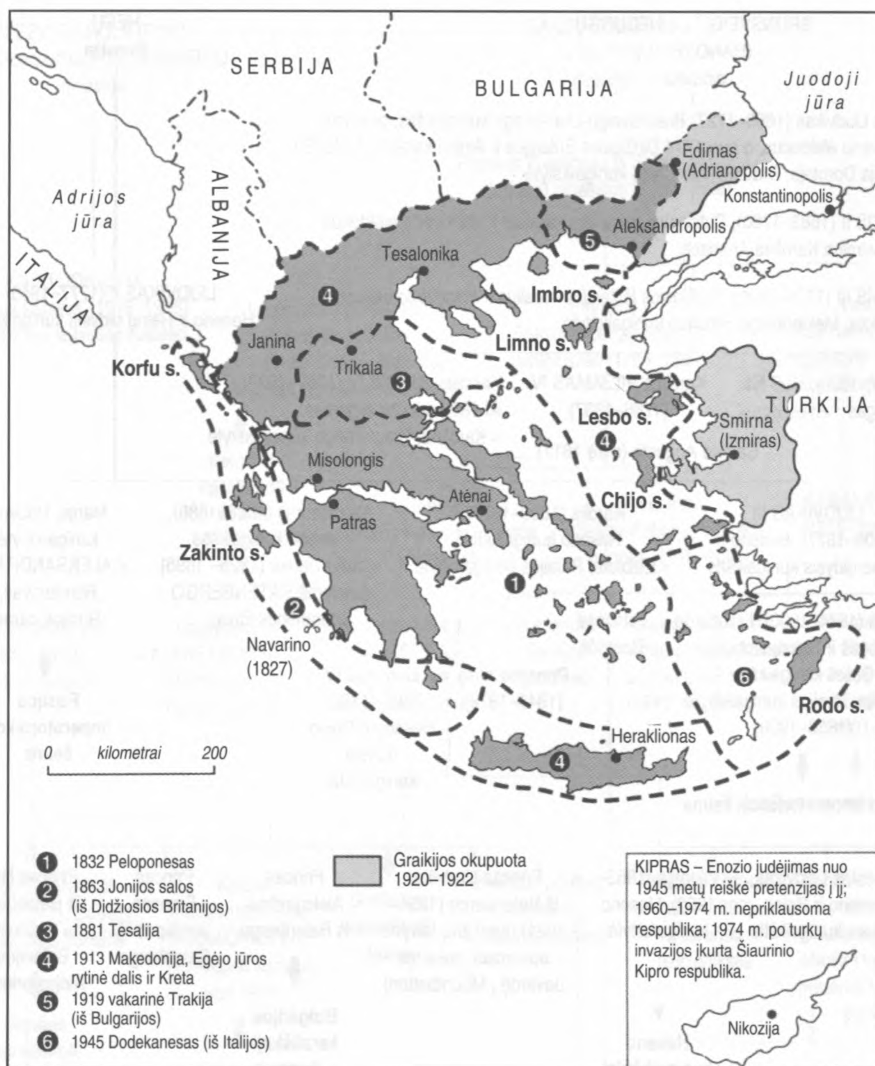

75. Karalienė Viktorija (1819–1901) ir jos giminaičiai

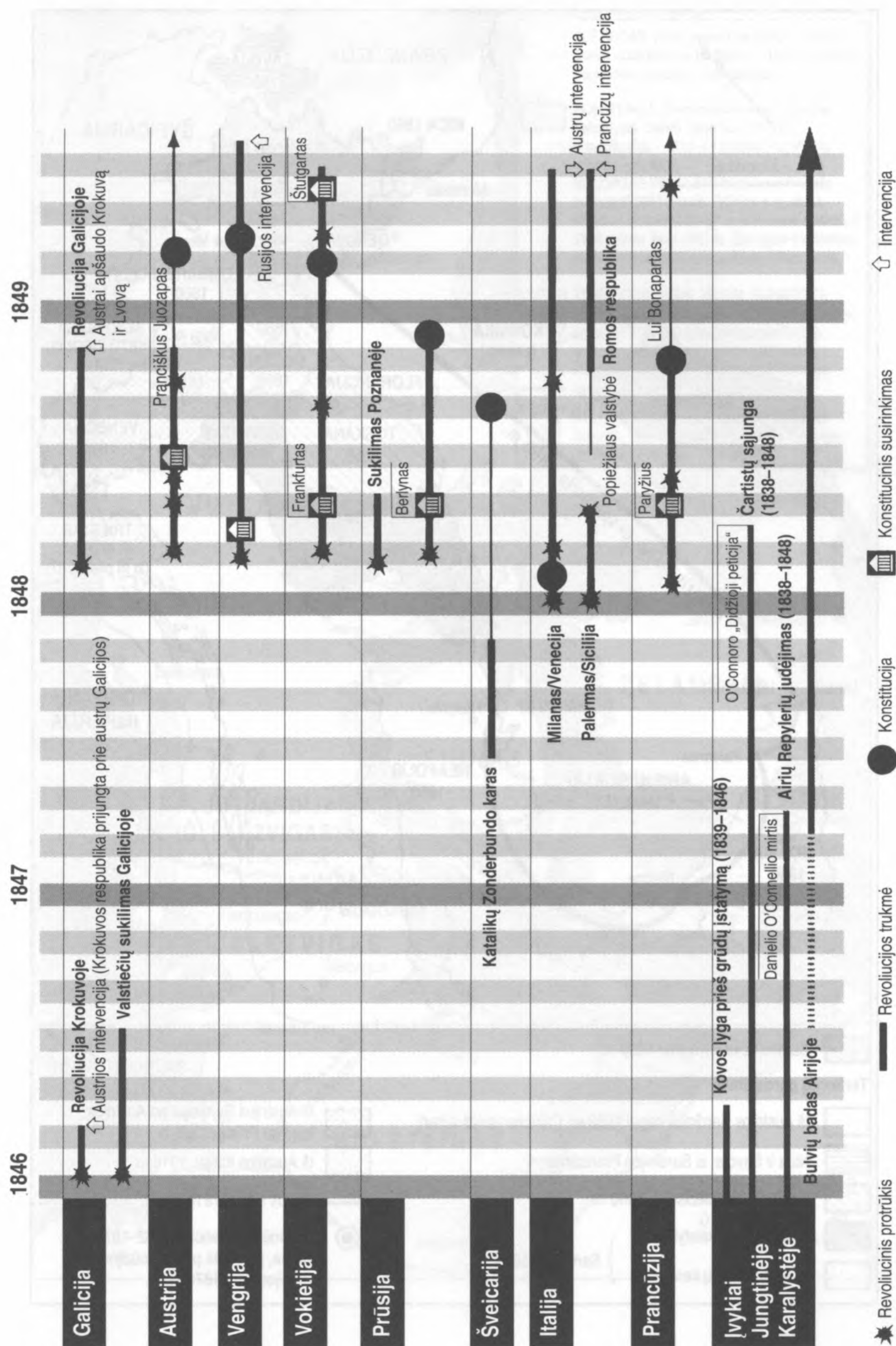

BRUNŠVEIGŲ-LIUNEBURGŲ
(HANOVERIŲ)
dinastija
Jurgis Liudvikas (1660–1727) Braunšveigo-Liuneburgo kunigaikštis, pirmasis
Hanoverio elektorius, o nuo 1714 Didžiosios Britanijos ir Airijos karalius JURGIS I
= Sofija Dorotėja, Braunšveigo-Celės kunigaikštytė
JURGIS II (1683–1760), Didžiosios Britanijos karalius ir Hanoverio elektorius
= Vilhelmina Karolina Ansbach
JURGIS III (1738–1820), Didžiosios Britanijos karalius ir Hanoverio elektorius
= Šarlota, Meklenburgo-Strėlitco kunigaikštytė
= Edvardas (1767–1820), Kento hercogas
7 kiti
Karalius VILJAMAS IV (1765–1837)
Karalius JURGIS IV (1762–1830), iki 1820 princas regentas
= Karolina, Braunšveigo kunigaikštytė
Šarlotė Augusta (mirė 1817)
HESŲ
dinastija
LIUDVIKAS II (1777–1848)
Heseno ir Reino didysis kunigaikštis
LIUDVIKAS III (1806–1877), Heseno ir Reino didysis kunigaikštis
Karolis (1809–1877), Heseno kunigaikštis
= Elzbieta, Prūsijos kunigaikštytė
Aleksandras (1823–1888), Heseno kunigaikštis
= Julija Haukė (1825– 1895) (prisiėmė BATENBERGO grafienės titulą)
Marija, Heseno kunigaikštytė
= ALEKSANDRAS II Romanovas, Rusijos caras
Rusijos imperatoriškoji šeima
4 kiti
Alfredas (1844–1900), Edinburgo hercogas ir Saksų-Koburgų-Gotos kunigaikštis
= Marija, Rusijos kunigaikštytė (1853–1920)
Rumunijos imperatoriškoji šeima
Princesė Beatričė
Princesė Alisa (1843–1878)
=
Liudvikas IV (1837–1892), Heseno ir Reino didysis kunigaikštis
3 kiti
Ernestas Liudvikas, Heseno ir Reino didysis kunigaikštis
Viktorija (1863–1950), Heseno kunigaikštytė
=
Heseno kunigaikščiai
Princas Liudvikas iš Batenbergo (1854–1921) (karo jūrų laivyno admirolas, pakeitęs pavardę į Mountbatten)
Princas Aleksandras iš Batenbergo
Bulgarijos karališkoji šeima
Princas Fransas Juozapas iš Batenbergo
Princas Haris iš Batenbergo
= Didžiosios Britanijos ir Airijos princesė
Princesė Alisa iš Batenbergo
= Andrejus, graikų princas
Princesė Luisa iš Batenbergo
= Gustavas Adolfas VI, Švedijos karalius
Švedijos karališkoji šeima
Jurgis, Milfordo Haveno markizas
Liudvikas Monbatenas (1900–1979), jūrų karo laivyno admirolas, Birmos grafas
Princesė Viktorija Eugenija (Ena) iš Batenbergo
= Alfonsas XIII, Ispanijos karalius
Ispanijos karališkoji šeima

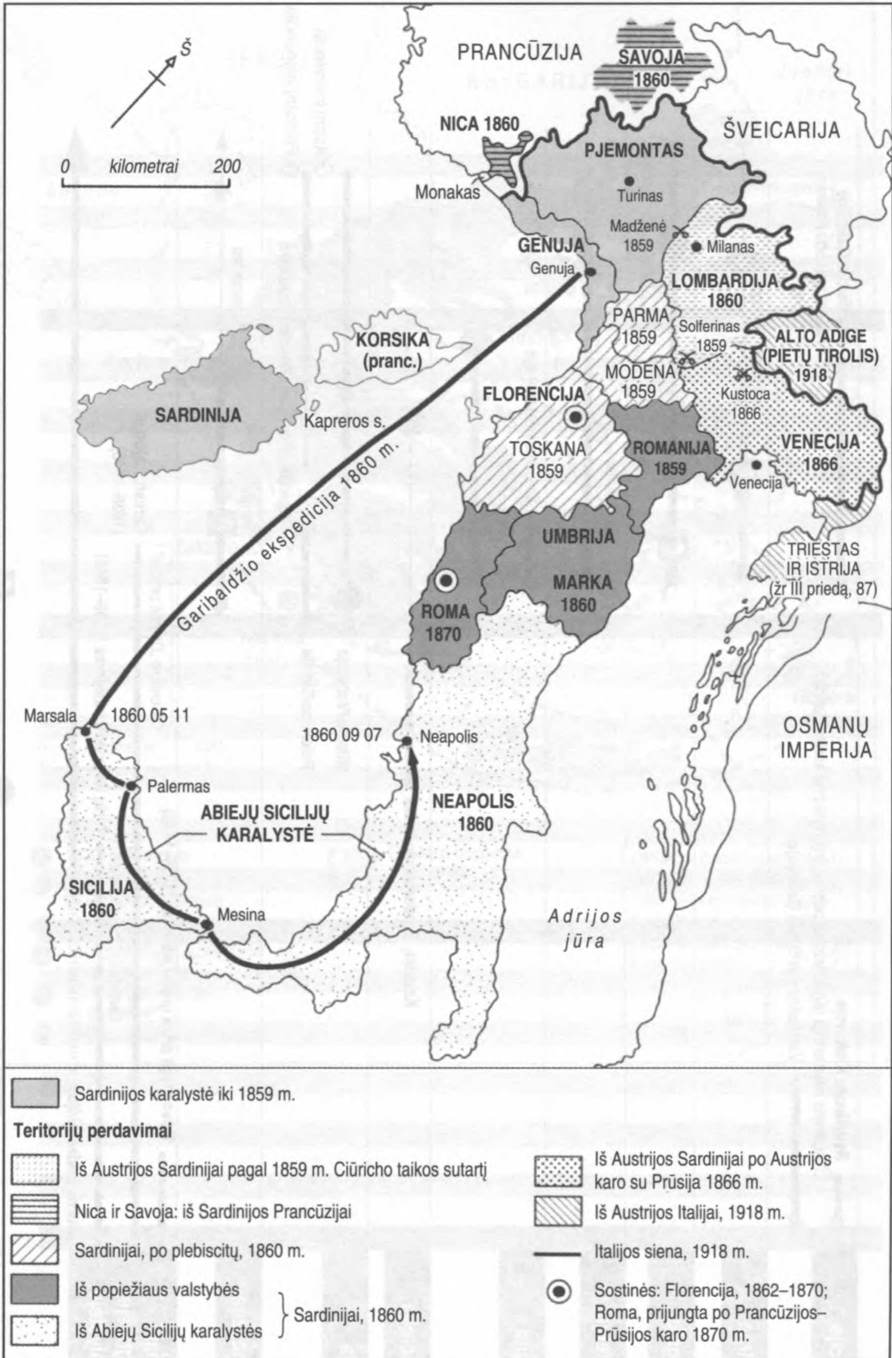
76. Graikijos plėtimasis, 1821–1945 m.

77. Tautų pavasaris: 1846–1849 m. revoliucijos

78. Italijos suvienijimas, 1859–1870

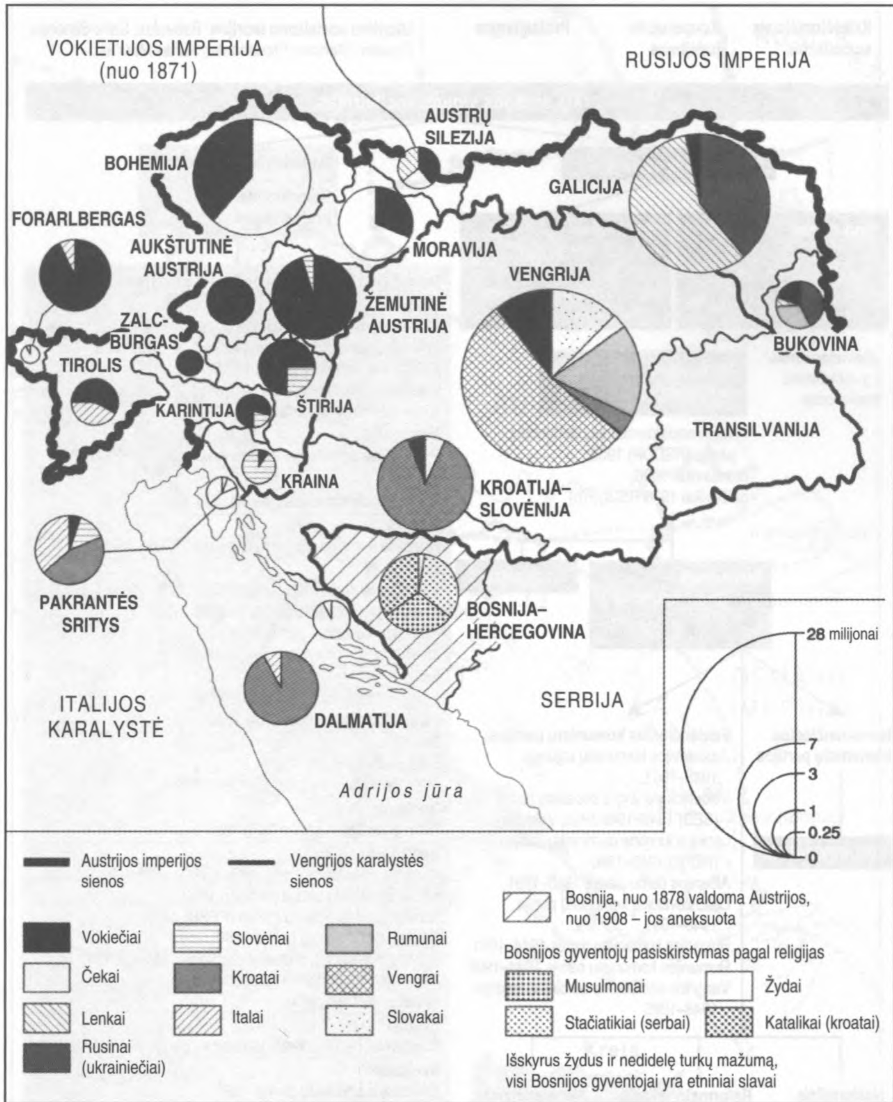
79. Šlėzvigas ir Holšteinas

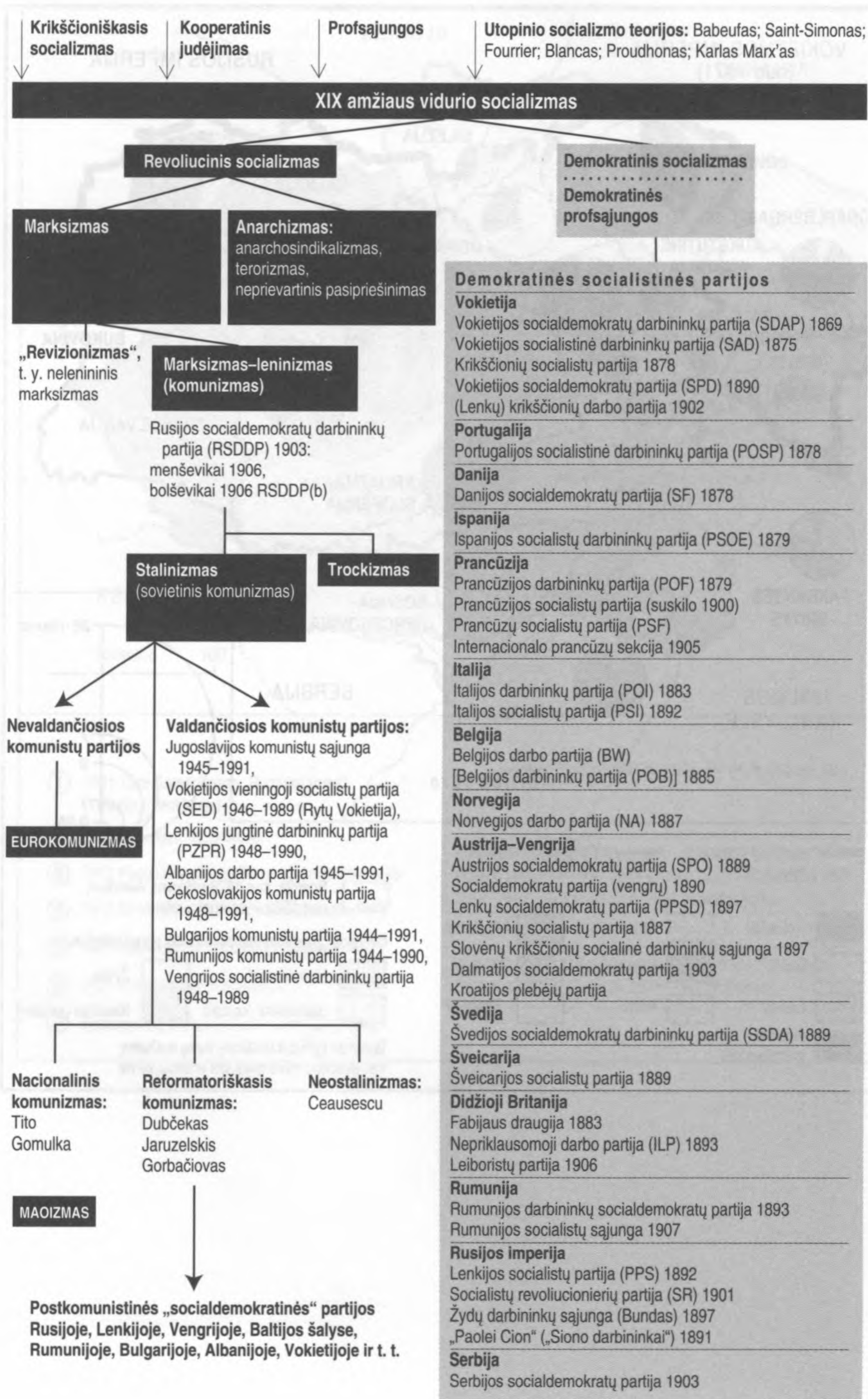
80. Rumunijos augimas 1861–1945 m.

81. Dualistinė monarchija: Austrijos–Vengrijos tautos 1867–1918 m.

82. Socializmo kilmė

83. Makedonija: 1913 m. padalijimas

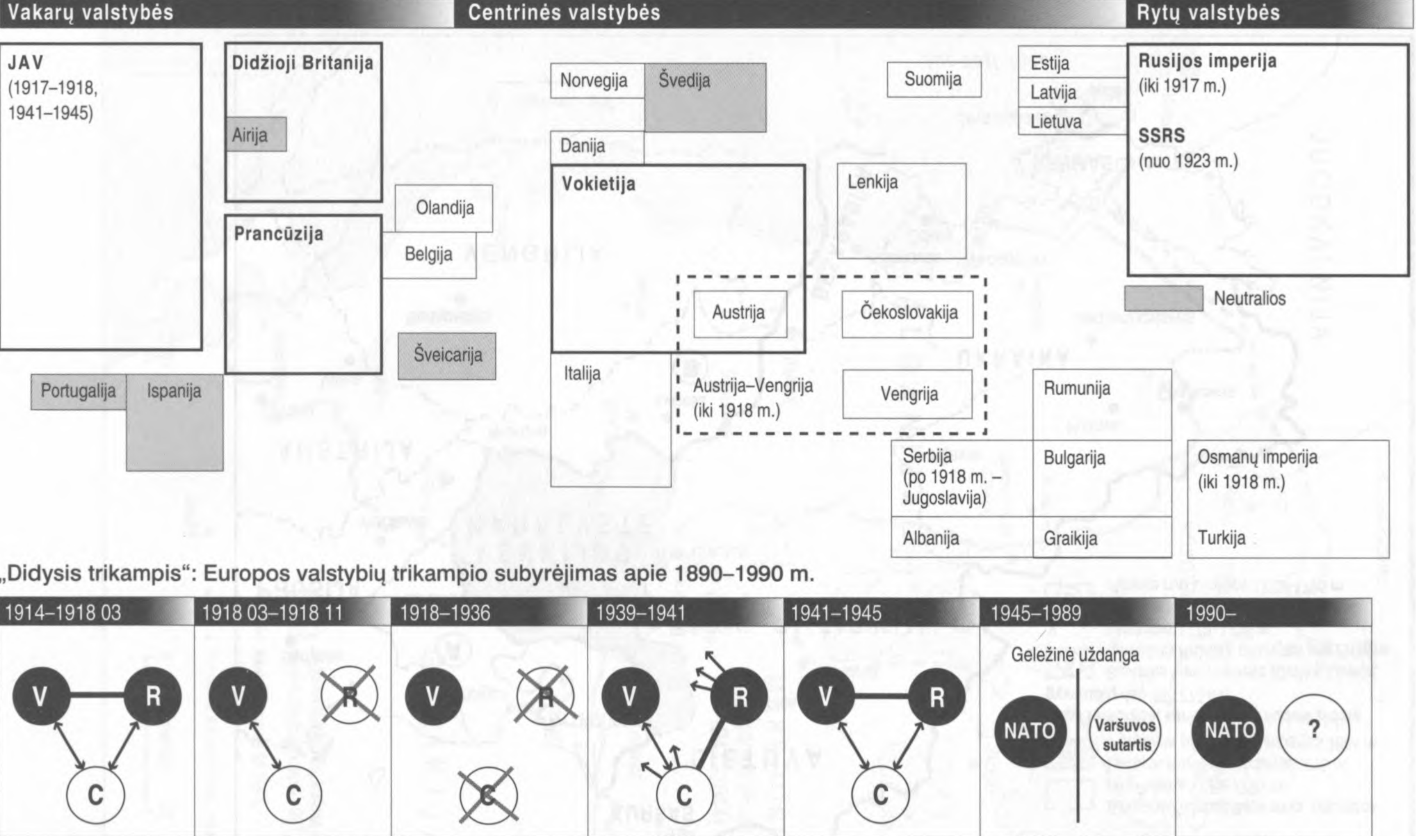
84. Didžioji Albanija

85. Žydų sėslumo zonos Rusijos imperijoje iki 1917 m.

86. „Didysis trikampis“ – Europos galios centrai, 1914–1991 m.

87. Italų–slavų sienos 1939–1992 m.

Filachas (Beljakas)

AUSTRIJA

Tarvizijas (Trbižas)

Klagenfurtas (Celovecas)

Jesenicė

Triglavo kalnai

Š

ITALIJA

Liubliana (Laibachas)

Udinė (Videmas)

SLOVĖNIJA

Goricija

Monfalkonė (Tržicas)

Postoina (Postumija)

Triestas (Trstas)

Piranė (Piranas)

KROATIJA

Motovunas (Montona)

Rijeka (Fiumė)

Porečė (Parenzas)

Italijos–Jugoslavijos siena nuo 1939 m. rugsėjo 1 d.

Siena nuo 1947 m. Italijos taikos sutarties

Šių laikų siena tarp Slovėnijos ir Kroatijos

Triesto laisvoji zona (1945–1947 m.)

0 kilometrai 80

KRKAS (VELJA)

Pula (Pola)

KRESAS (CHERSAS)

a) 1939–1992 m. Italijos šiaurės rytų siena

b) Italijos okupacinės zonos 1939–1944 metais

88. Sovietų ekspansija Europoje 1917–1945 m.

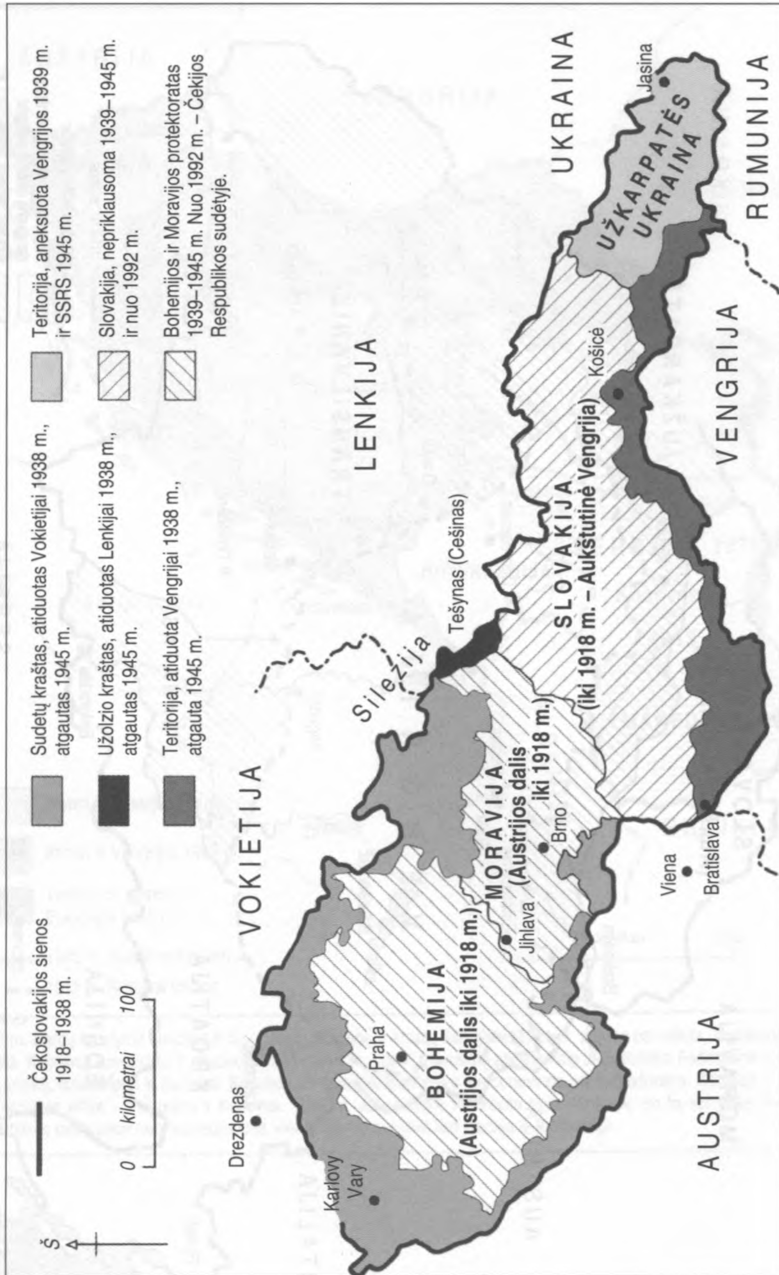
89. Ukrainos Respublika, 1918–1991 m.

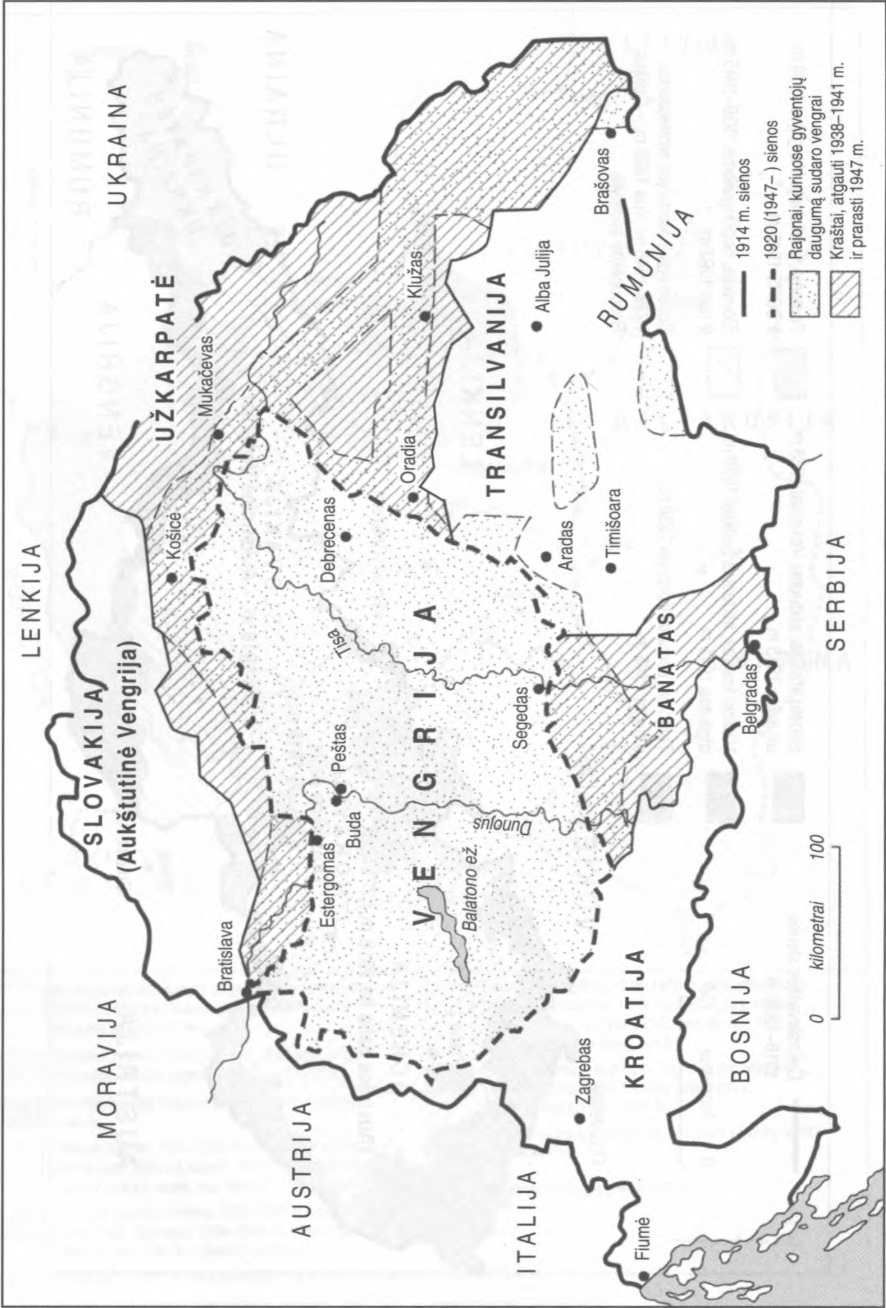
90. Lenkija, 1921–1945 m.

91. Čekoslovakija, 1918–1992 m.

92. Vengrija 1918–1945 metais

93. Serbijos (1817–1913 m.) ir Jugoslavijos (1918–1945 m.) augimas

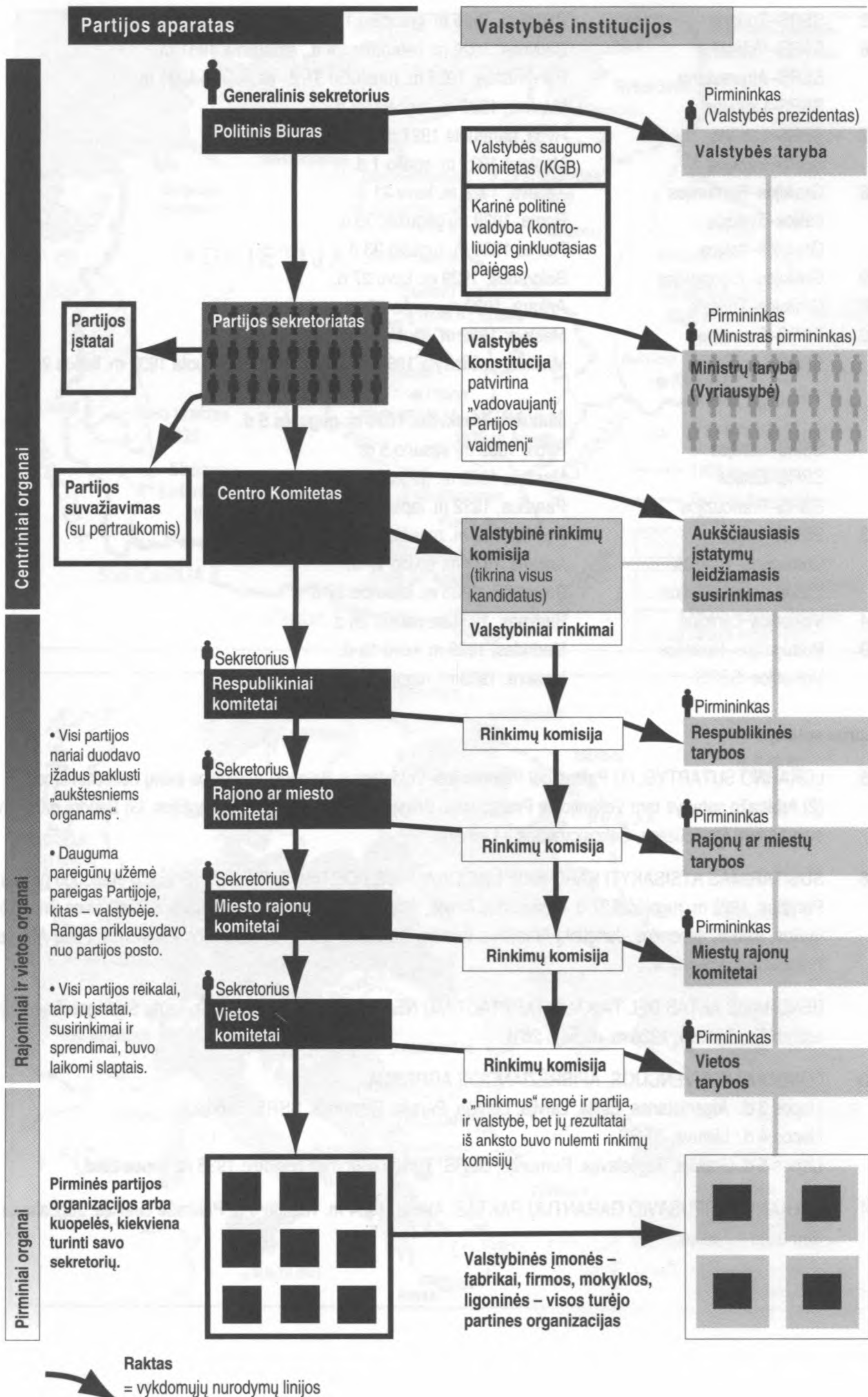

1918 m. Serbų karalystė išsiplėtė ir tapo Serbų, slovėnų ir kroatų karalyste. 1931 m. ji buvo pavadinta Jugoslavijos karalyste. Kaimynų suskaldyta ir okupuota 1941–1944 m., 1945 m. lapkritį atkurta kaip Jugoslavijos Federacinė Liaudies Respublika, susidedanti iš Serbijos, Kroatijos, Slovėnijos, Bosnijos ir Hercegovinos bei Makedonijos. Serbijoje buvo dvi autonominės sritys – Voivodina ir Kosovas. 1992 m. Jugoslavijos federacija skilo dar kartą: po to, kai visos buvusios respublikos pasiskelbė nepriklausomomis, vienintelėmis narėmis liko Serbija ir Juodkalnija.

94. Tarpukario Europos diktatūros 1917–1939 m.

	Trukmė	*Diktatorius(iai)*	
Sovietų Rusija ir SSRS	1917 10 25 (senas kal.) [1917 11 07] – 1991	Leninas (iki 1924 m.), Stalinas, „Вождь“ (iki 1953 m.)	Bolševikų perversmas, totalitarinė komunistų partinė valstybė. Teroras.
Vengrija	1919 03 21– 1919 09 1919–1944	Bėla Kūnas Admirolas Horthy	Sovietų komunistinė respublika. Teroras. Profašistinė diktatūra. Teroras.
Italija	1922 10 28–1943	Benitas Mussolinis	Fašistų perversmas: konstitucinė monarchija, pakeista „korporacine valstybe“. Visos opozicinės partijos paleistos 1926 m.
Bulgarija	1923 06 08/09–1944	Aleksandras Tsankovas	Karinis perversmas: autoritarinis režimas, opozicijos paleidimas; nuo 1934 m. karališkoji Boriso III diktatūra.
Ispanija	1923 09 23– 1930 01 20	Generolas Miguelis Primas de Rivera	Autoritarinis režimas, pritariant karaliui Alfonsui XIII, karinis direktoratas; konstitucijos galiojimas sustabdytas.
Turkija	1923 10 29–1938	Gazi Mustaf Kemal–paša	Asmeninė diktatūra, vienpartinė tautinė valstybė.
Albanija	1925 01–1940	Achmedas Zogu (1928 m. tapo karaliumi)	Autoritarinis režimas, pirma – prezidentinis, paskui karaliaus.
Lenkija	1926 05 12–1939	Maršalas Jozephas Piłsudskis	Karinis perversmas, kairysis karinis režimas; „sanacinė“ diktatūra, veikianti po parlamento priedanga.
Portugalija	1926 05 28–1975 nuo 1932	Manuelis de Oliveira A. Salazaras	Autoritarinis režimas, parlamentas paleistas, konstitucijos galiojimas sustabdytas.
Jugoslavija	1929 01–1941	Karalius Aleksandras	Perversmas, karaliaus diktatūra.
Lietuva	1929 09 19–1940	Antanas Smetona	Tautinė vienpartinė valstybė.
Rumunija	1930 06 09–1941	Karalius Karolis II	Perversmas, karaliaus diktatūra.
Vokietija	1933 01 30–1945	Adolfas Hitleris, „Fiureris“	Nacistai laimi per rinkimus; vienpartinė valstybė sukurta pasinaudojus „nepaprastaisiais įgaliojimais“. Teroras.
Austrija	1933 03–1937	Engelbertas Dollfussas	Diktatūra, vykdoma per pusiau fašistinį „Tėvynės frontą“, valdymas nepaprastosios padėties dekretu.
Estija	1934 03 12–1940	Konstantinas Petsas	Autoritarinis režimas, nepaprastoji padėtis, valdymas dekretu, paleistas parlamentas.
Latvija	1934 05 15–1940	Karlis Ulmanis	Autoritarinis režimas, tautos vienybės vyriausybė, paleistas parlamentas.
Graikija	1935 10–1941	Generolas J. Kondilis Generolas I. Metax'as	Autoritarinis karinis karaliaus režimas, paleistas parlamentas.
Ispanija	1936 09–1975	Generolas Franciscas Francas, „Kaudiljas“	Karinis fašizmas, totalitarinis režimas. Teroras.

95. Dualistinė komunistinės partijos–valstybės sistema

96. Tarpukario nepuolimo ir/arba neutralumo sutartys 1925–1939 m.

1925	SSRS–Turkijos	Paryžius, 1925 m. gruodžio 17 d., atnaujinta 1929 ir 1931 m.
1926	SSRS–Vokietijos	Berlynas, 1926 m. balandžio 24 d., atnaujinta 1931 m.
	SSRS–Afganistano	Pahgmanas, 1926 m. rugpjūčio 31 d., atnaujinta 1931 m.
	SSRS–Lietuvos	Maskva, 1926 m. rugsėjo 28 d.
1927	SSRS–Latvijos	Ryga, parafuota 1927 m. kovo 9 d.
	SSRS–Persijos	Maskva, 1927 m. spalio 1 d.
1928	Graikijos–Rumunijos	Ženeva, 1928 m. kovo 21 d.
	Italijos–Turkijos	Roma, 1928 m. gegužės 30 d.
	Graikijos–Italijos	Roma, 1928 m. rugsėjo 23 d.
1929	Graikijos–Jugoslavijos	Belgradas, 1929 m. kovo 27 d.
1930	Graikijos–Turkijos	Ankara, 1930 m. spalio 30 d.
1932	SSRS–Suomijos	Maskva, 1932 m. sausio 21 d.
	SSRS–Lenkijos	Maskva, pasirašyta 1932 m. sausio 25 d., parafuota 1932 m. liepos 25 d., atnaujinta Maskvoje, 1934 m. gegužės 5 d.
	SSRS–Latvijos	Ryga, 1932 m. vasario 5 d.
	SSRS–Estijos	Maskva, 1932 m. gegužės 4 d.
	SSRS–Prancūzijos	Paryžius, 1932 m. lapkričio 29 d.
1933	SSRS–Italijos	Roma, 1933 m. rugsėjo 2 d.
	Rumunijos–Turkijos	Ankara, 1933 m. spalio 17 d.
	Turkijos–Jugoslavijos	Belgradas, 1933 m. lapkričio 27 d.
1934	Vokietijos–Lenkijos	Berlynas, 1934 m. sausio 26 d.
1939	Portugalijos–Ispanijos	Madridas, 1939 m. kovo 18 d.
	Vokietijos–SSRS	Maskva, 1939 m. rugpjūčio 23 d.

Bendros sutartys

1925 LOKARNO SUTARTYS. (1) Paktas dėl Prancūzijos–Vokietijos ir Belgijos–Vokietijos sienų neliečiamumo. (2) Arbitražo sutartys tarp Vokietijos ir Prancūzijos, Belgijos, Čekoslovakijos bei Lenkijos. (3) Bendra garantinė sutartis tarp Prancūzijos, Čekoslovakijos ir Lenkijos.

1928 SUSITARIMAS ATSISAKYTI KARO KAIP NACIONALINĖS POLITIKOS ĮRANKIO (Briand'o–Kelloggo paktas), Paryžius, 1928 m. rugpjūčio 27 d. Pasirašytas Airijos, Australijos, Belgijos, Čekoslovakijos, Didžiosios Britanijos, Indijos, Italijos, Japonijos, Jungtinių Amerikos Valstijų, Kanados, Lenkijos, Naujosios Zelandijos, Pietų Afrikos, Prancūzijos, Vokietijos.

BENDRASIS AKTAS DĖL TAIKAUS TARPTAUTINIŲ NESUTARIMŲ SPRENDIMO: Tautų Sąjungos Generalinė asamblėja, Ženeva, 1928 m. rugsėjo 26 d.

1933 LONDONO KONVENCIJOS, APIBRĖŽIANČIOS AGRESIJĄ:
Liepos 3 d.: Afganistanas, Estija, Latvija, Lenkija, Persija, Rumunija, SSRS, Turkija.
Liepos 4 d.: Lietuva, SSRS.
Liepos 5 d. Graikija, Jugoslavija, Rumunija, SSRS, Turkija (Suomija prisidėjo 1933 m. liepos 23 d.)

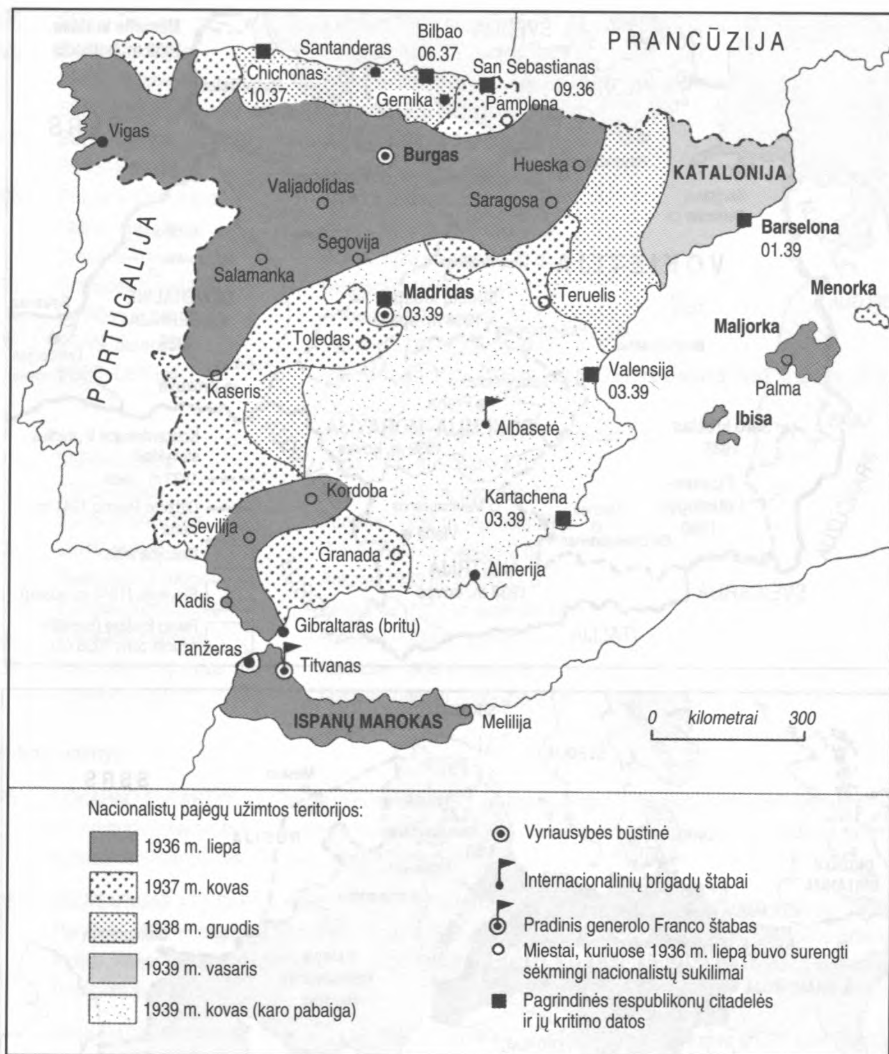
1934 BALKANŲ TARPUSAVIO GARANTIJŲ PAKTAS. Atėnai, 1934 m. vasario 9 d. Pasirašė Graikija, Jugoslavija, Rumunija ir Turkija.

97. Nacistų galios augimas, 1933–1943 m.

98. Ispanijos pilietinis karas, 1936–1939 m.

99. Internacionalinės brigados Ispanijoje, 1936–1939 m.

Suformuota	*Nr.*	*Pavadinimas*	*Batalionai*	*Pradžioje pagrindą sudarė:*
1936 m. spalį	XI	Hanso Beimlerio (vėliau Thaelmanno)	1 Edgaro André 2 Paryžiaus komunos (vėliau pervestas į 14 IB) 3 Dombrowskio (pervesta į 12 IB)	Vokiečiai Prancūzai ir belgai Lenkai
1936 m. lapkritį	XII	Garibaldžio	1 Thaelmanno (pervesta į 11 IB) 2 Garibaldžio 3 André Marty	Vokiečiai Italai Prancūzai ir belgai
1936 m. gruodį	XIII	–	1 Louise'os Michel 2 Chapiaer (pervestas į 129 IB) 3 Henri Vuillemino (pervestas į 14 IB) 4 Mickevičiaus	Prancūzai ir belgai Balkanų gyventojai Prancūzai
1936 m. gruodį	XIV	Marselietės	1 Devynių tautų batalionas (pervestas į 11.2 IB) 2 Domingo Žerminalio 3 Henri Barbusse'o 4 Pierre'o Brachet	 Ispanų anarchistai Prancūzai Prancūzai
1937 m. gruodį	XV	Lincolno–Wachingtono	1 Dimitrovo (pervestas į 129 IB) 2 Britų 3 Lincolno, Wachingtono 4 Vasario šeštosios (pervestas į 14 IB)	 Britai Amerikiečiai Prancūzai
1937 m. birželį–liepą	150	–	1 Rakosi 2 – (pervestas į 13 IB)	Vengrai
	129	–	1 Masaryko 2 Dajakovičiaus 3 Dimitrovo	Čekai ir slovakai Bulgarai Jugoslavai ir albanai
	– (prijungtas prie 86 brigados)		Pulk. Morandi'o batalionas	Mišrus

100. Waffen-SS divizijos, 1933–1945 m.

Nr.	Santrumpa	Pavadinimas	Suformuota	Sudėtis
I	SS-PD	Leibstandarte Adolf Hitler	1933–	SS Panzer Regt. 1
II	SS-PD	Das Reich (iš pradžių Deutschland)	1939	SS Verfügungsgruppe (Ypatingos paskirties pajėgos)
III	SS-PD	Totenkopf	1939	Totenkopfverbände (KL apsauga); Politische Bereitschafte (Politinės parengties grupė)
IV	SS-PgD	Polizei	1939	Sukarinta policija
V	SS-PD*	Wiking (iš pradžių Germania)	1940	Nordland Regt. (danai ir norvegai); Westland Regt. (flamandai/olandai; suomių batalionas)
VI	SS-GbD**	Nord	1941	Kampfgruppe „Nord“
VII	SS-FGbD**	Prinz Eugen	1942	Balkan Volksdeutsche naujokai
VIII	SS-KD	Florian Geyer	1941	SS Totenkopf Reitenstandarte
IX	SS-PD	Hohenstaufen	1942	Vokiečių šauktiniai
X	SS-PD	Frundsberg	1943	Vokiečių šauktiniai
XI	SS-FPdG*	Nordland	1943	Norvegų ir danų legionai; SS Wiking
XII	SS-PD	Hitlerjugend	1943	17-mečiai savanoriai
XIII	WGbD der SS*	Handschar	1943	Bosnijos musulmonai
XIV	WGD der SS*	Galizien (Ukrainische 1)	1943	Vakarų ukrainiečiai
XV	WGD der SS*	(Lettische No. 1)	1943	Latvių legionas
XVI	SS-PgD	Reichsführer-SS	1943	SS konvojaus batalionas
XVII	SS-PgD	Götz von Berchlingen	1943	Wehrmacht (Prancūzija)
XVIII	SS-PgD**	Horst Wessel	1944	Vengrijos Volksdeutsche +
XIX	WGD der SS*	(Lettische No. 2)	1944	Latvių legionas
XX	WGD der SS*	(Estnische No. 1)	1943	Estų legionas
XXI	WGbD der SS*†	Skanderbeg	1944	Albanijos musulmonai
XXII	FKD der SS**	Maria Theresa	1944	Vengrijos Volksdeutsche +
XXIII	WGbD der SS*†	Kama (Kroatische No. 2) (paleista)	1943	Kroatai ir Bosnijos musulmonai
XXIII	FPgD der SS*	Niederland/Nederland	1944	Olandų legionas
XXIV	WGbD†	Karstjäger	1943	Karstwehr saugumo batalionas (Italija)
XXV	WGD der SS*†	Hunyadi (Ungarische No. 1)	1944	Vengrai
XXVI	WGD der SS*†	(Ungarische No. 2)	1944	Vengrai
XXVII	SS-FGD*†	Langemarck (Vlanderen 1)	1944	Flamandų legionas
XXVIII	SS-FGD*†	Wallonien	1944	Valonų legionas
XXIX	SS-FGD*	(Russische No. 1) (paleista)	1944	Kaminskio brigada; buvę sovietų karo belaisviai
XXIX	WGD der SS*†	(Italienische No. 1)	1945	Buvę Italijos armijos kariai
XXX	WGD der SS*	(Russische No. 2)	1944	Buvę sovietų karo belaisviai
XXXI	SS-FPgD**†	Böhmen-Mähren	1944	Bohemijos ir Moravijos gyventojai
XXXII	SS-FPgD*	30 Januar	1945	Kuršiai
XXXIII	WKD der SS*†	(Ungarische No. 3) (paleista)	1944	Vengrai
XXXIII	WGD der SS*	Charlemagne (Französische No. 1)	1944	*Légion Volontaire Française*
XXXIV	SS-FGD*†	Landstorm Nederlands	1944	Olandų savanoriai
XXXV	SS-GD†	Polizei (No. 2)	1944	(Kaip SS-IV)

Nr.	*Santrumpa*	*Pavadinimas*	*Suformuota*	*Sudėtis*
XXXVI	WGD der SS	–	1944	Dirlewanger Brigade
XXXVII	SS-FKD†	Lützow	1944	
XXXVIII	SS-GD†	Niebelunges		Bad Tölzo kadetų mokykla
XXXIX	GbD der SS†	Andreas Hofer	1945	galutinai nesuformuota
XL	SS-FPgD†	Feldermhalle	1945	galutinai nesuformuota
XLI	WGD der SS*†	Kalevala (Finnische No. 1)	1945	galutinai nesuformuota
XLII	SS-D†	Niedersachsen	1945	galutinai nesuformuota
XLIII	SS-D†	Reichsmarschall	1945	galutinai nesuformuota
XLIV	SS-D†	Wallenstein	1945	galutinai nesuformuota
XLV	SS-D†	Warager	1945	galutinai nesuformuota

Įvairūs SS junginiai:
† Šv. Jurgio legionas (1940), britų savanoriai; SS-Fallschirmjäger (SS parašiutininkų brigada [bausmės]); SS-Panzer Abteilung „Hermann von Salza“; Begleit Battalion-Reichsfhrer (SS konvojaus batalionas); Wachtabattalion-Adolf Hitler (Fiurerio asmens sargyba).

* Daliniai, sudaryti daugiausia iš karių nevokiečių.
** Daliniai, sudaryti daugiausia ar iš dalies iš Rytų Europos *Volksdeutsch* karių.
† Daliniai, mažesni už diviziją. Pastaba: „SS“ prieš junginio pavadinimą reiškė, kad jis visiškai integruotas į visas SS struktūras; „der SS“ reiškė, kad junginys neintegruotas.

Santrumpos: SS: Schutzstaffeln; PD: Panzer Division; PgD: Panzergrenadier Division; GbD: Gebirgs (kalnų) Division; KD: Kavalerie (kavalerijos) Division; F: Freiwillinge (savanorių); WGD: Waffen Grenadier Division; WGbD: Waffen Gebirgs Division.

Šaltiniai: A. J. Barker. *The Waffen-SS at War*, Londonas, 1982. Priedas: „SS Divisions, 1940–1945“, 121–122 psl.; B. Qerrie. *Hitler's Samurai: The Waffen-SS in Action*, Londonas, 1983. 2 sk.; G. H. Stein. *The Waffen-SS: Hitler's Elite Guard at War*, 1939–1945, Itaka (Niujorko valstija), 1966.

101. Europos aukos 1914–1945 m.

1 Kariškiai, žuvę per Pirmąjį pasaulinį karą

(pagal valstybes, žuvę mūšiuose ar mirę nuo žaizdų; neskaitant JAV)

Sąjungininkės	
Rusijos imperija	1 700 000
Prancūzija	1 357 800
Didžioji Britanija ir jos kolonijos	908 371
Italija	650 000
Rumunija	325 706
Serbija	70 000
Belgija	13 716
Portugalija	7 222
Graikija	5 000
Juodkalnija	3 000
Tarpinė suma	**5 040 815**
Centrinės valstybės	
Vokietija	1 773 700
Austrija–Vengrija	1 200 000
Turkija	325 000
Bulgarija	87 500
Tarpinė suma	**3 386 200**
Iš viso (pagal skaičiavimus)	**8 427 015**

2 Kariškiai, žuvę per Antrąjį pasaulinį karą

(pagal valstybes, žuvę mūšiuose ar mirę nuo žaizdų; neskaitant JAV)

Sąjungininkės	
Sovietų Sąjunga	*8 – 9 000 000
Jugoslavija	305 000
Didžioji Britanija	264 443
Prancūzija	213 324
Lenkija	123 178
Graikija	88 300
Belgija	12 000
Čekoslovakija	10 000
Olandija	7 900
Norvegija	3 000
Danija	1 800
Tarpinė suma	**10 026 945**
Ašies valstybės	
Vokietija	3 500 000
Rumunija	300 000
Italija	242 232
Vengrija	200 000
Suomija	82 000
Bulgarija	10 000
Tarpinė suma	**4 335 232**
Iš viso (pagal skaičiavimus)	**14 362 177**

* Šis skaičius apima 3–4 mln. sovietų karo belaisvių, žuvusių nacistų nelaisvėje ar po to, kai grįžo į SSRS.

3 Civiliai gyventojai, žuvę per Antrąjį pasaulinį karą

(pagal valstybes)

	minimumas	*maksimumas*
Sąjungininkės		
Sovietų Sąjunga	**16 000 000	19 000 000
Lenkija	***5 675 000	7 000 000
Jugoslavija	1 200 000	
Prancūzija	350 000	
Graikija	325 000	
Čekoslovakija	215 000	
Olandija	200 000	
Didžioji Britanija	92 673	
Belgija	76 000	
Norvegija	7 000	
Danija	2 000	
Ašies valstybės		
Vokietija	780 000	
Vengrija	290 000	
Rumunija	200 000	
Italija	152 941	
Bulgarija	10 000	
Suomija	2 000	
Iš viso (pagal skaičiavimus)	**27 077 614**	

** Šiame milžiniškame skaičiuje, pagrįstame ne užfiksuotomis mirtimis, o pokario gyventojų trūkumu, slypi kai kurios kategorijos, išvardytos 5 lentelėje. Dėl šių mirčių vokiečių okupacija kalta tik iš dalies. Čia taip pat nepaisoma niekad neatskleistų tautinių skirtumų (didžiausių nuostolių patyrė ukrainiečiai, baltarusiai, rusai, lenkai, estai, latviai, lietuviai ir žydai).

*** Į šį mažesnį skaičių neįtraukti Lenkijos piliečiai, priversti priimti sovietų pilietybę 1939 m.

4 Holokaustas: nacistų 1939–1945 m. išžudyti žydai

(pagal valstybę, iš kurios buvo kilę; minimalūs ir maksimalūs skaičiai)

	minimumas	*maksimumas*
Lenkija	2 350 000	3 000 000
Sovietų Sąjunga	1 500 000	2 000 000
Vokietija ir Austrija	218 000	240 000
Vengrija	200 000	300 000
Rumunija	200 000	300 000
Olandija	104 000	110 000
Čekoslovakija	90 000	95 000
Prancūzija	60 000	65 000
Graikija	57 000	60 000
Jugoslavija	55 000	60 000
Belgija	25 000	28 000
Italija	8 500	9 500
Liuksemburgas	2 800	3 000
Norvegija	700	1 000
Danija	mažiau negu 100	
Iš viso (pagal skaičiavimus)	**4 871 000**	**6 271 500**
Vidurkis	**~ 5 571 300**	

5 Kategorijos žmonių, nužudytų Sovietų Rusijoje ir Sovietų Sąjungoje 1917–1953 m. (neskaitant žuvusių per karą 1939–1945)
(pagal R. Medvedevą ir R. Conquestą)

	minimumas	*maksimumas*
Pilietinis karas ir badas Pavolgyje, 1918–1922 m.	3 000 000	5 000 000
Politinės trečiojo dešimtmečio represijos	dešimtys tūkstančių	
Prievartinė kolektyvizacija ir „išbuožinimas" po 1929 m.	10 000 000	14 000 000
Teroras ir badas Ukrainoje, 1932–1933 m.	6 000 000	7 000 000
Didysis teroras (1934–1939 m.) ir valymai	1 000 000	
Deportacijos į Gulagą iki 1937 m.	10 000 000	
Sušaudymai ir susidorojimai 1937–1939 m.	1 000 000	
Deportacijos iš rytų Lenkijos, Baltijos šalių ir Rumunijos 1939–1940 m.	2 000 000	
Užsienio karo belaisviai: lenkai, suomiai, vokiečiai, rumunai, japonai	1 000 000	
Deportacijos į Gulagą 1939–1945 m.	7 000 000	
Ištisų tautų (Pavolgio vokiečių, čečėnų, ingušų, Krymo totorių ir t. t.) deportacijos	1 000 000	
Pokarinis repatriantų ir buvusių okupuotų teritorijų gyventojų valymas	5 000 000	6 000 000
Iš viso (1–5 lentelė)	apie **54 mln.**	

Pastaba: dalis aukų patenka daugiau negu į vieną kategoriją.

6 Europos aukos 1914–1945 m.; pagrindinės kategorijos
▮ = 1 milijonas mirčių

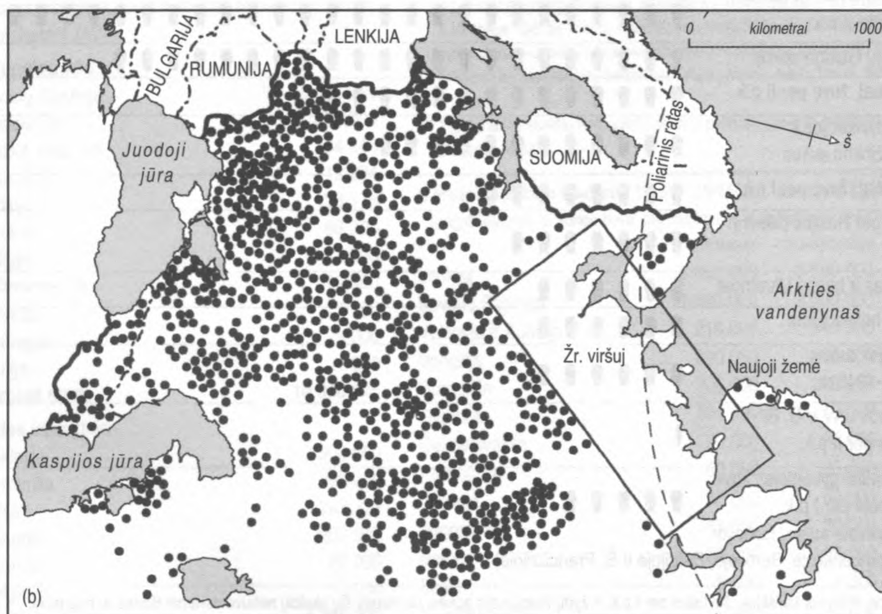
Visi civiliai gyventojai, žuvę Europoje per II p.k.	▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮
Sovietų civiliai gyventojai, žuvę per II p.k.	▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮
Sovietų Gulago aukos	▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮
Kariškiai, žuvę per II p.k.	▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮
Kolektyvizacijos ir išbuožinimo aukos	▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮▮
Kariškiai, žuvę per I p.k.	▮▮▮▮▮▮▮▮
Žuvę per Rusijos pilietinį karą	▮▮▮▮▮▮▮
Teroras ir badas Ukrainoje	▮▮▮▮▮▮
Žydų holokaustas	▮▮▮▮▮▮
Lenkijos aukos 1939–1945 m.	▮▮▮▮▮▮
Bendros JAV ir D. Br. aukos per II p.k.	▌
Visi civiliai gyventojai, žuvę Europoje per I p.k. (daugiausia austrų Galicijoje, rusų Lenkijoje, Serbijoje, Belgijoje ir Š. Prancūzijoje)	▮▮▮▮▮

Pastaba: išskyrus kariškius, žuvusius per I p.k. ir žydų holokausto aukas, nė vienas šių skaičių nebuvo deramai ištirtas ar pagrįstas. Jie gali būti naudojami tik kaip bendro pobūdžio rodikliai, bylojantys apie aukų mastą.

102. Gulago archipelagas: Sovietų koncentracijos stovyklos ir KGB kalėjimai

(pagal Avrahamą Šifriną, apie 1980 m.)

(a) Poliarinėje Rusijos dalyje; (b) Europinėje SSRS dalyje

103. Baltijos šalys, 1993

104. Europa, 1992 m. Kai kurie statistiniai duomenys

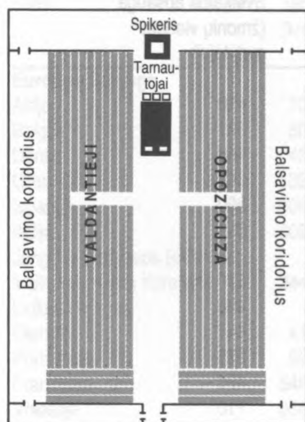
Šalis	Teritorija (km^2)	Gyventojų tankumas (km^2)	Gyventojų (mln.)	BNVP (mlrd. JAV dolerių)
Europos Sąjunga				
Airija	70 526	50	3,547	48,8
Belgija	30 619	327	10,025	218,7
Danija	43 219	120	5,17	142,1
Graikija	132 403	78	10,3	79,2
Ispanija	506 503	67	34,085	573,7
Italija	302 271	191	57,782	1223,6
Jungtinė Didžiosios Britanijos ir Šiaurės Airijos Karalystė	244 893	236	57,848	1040,5
Liuksemburgas	2360	144	0,340	10,4
Olandija	41 488	366	15,178	320,4
Portugalija	92 402	107	9,846	83,9
Prancūzija	548 927	105	57,372	1324,9
Vokietija	356 978	226	80,569	1775,1
Europos laisvosios prekybos zona				
Austrija	84 140	94	7,884	184,7
Islandija	267 227	1	0,260	6,6
Norvegija	325 345	13	4,286	113,1
Suomija	331 792	15	5,042	109,6
Švedija	451 311	19	8,678	245,8
Šveicarija	41 431	167	6,905	240,5
Buvęs sovietų blokas				
Albanija	28 851	116	3,338	1,0
Bulgarija	111 297	80	8,952	11,9
Čekijos Respublika	78 861	132	10,383	25,3
Lenkija	313 764	122	38,365	75,3
Rumunija	238 325	96	22,865	24,9
Slovakija	49 165	109	5,346	10,2
Vengrija	93 483	109	10,202	30,7
Kipras	9 299	77	0,715	7,1
Malta	317	1135	0,360	2,6
Buvusi Jugoslavija				
Bosnija	51 307	85	4,366	
Juodkalnija	13 858	46	0,639	
Kroatija	56 721	84	4,784	8,6
Makedonija	25 803	79	2,039	5,06
Serbija	88 644	110	9,792	
Slovėnija	20 316	99	2,017	14,4
(Jugoslavija iki 1991 m.)	(98 766)	(239)		
Buvusi SSRS				
Baltarusija	208 310	50	10,346	32,2
Estija	45 256	34	1,554	5,9
Latvija	63 675	41	2,617	8,9
Lietuva	65 427	57	3,754	10,1
Moldavija	33 787	129	4,359	9,5
Rusija	17,13 mln.	9	148,920	479,5
(Europinė dalis)	3,34 mln.	35!	120!	
Ukraina	603 087	87	52,1	121,9
EUROPA: IŠ VISO	9 457 764!	~ 73	694,01!	8626,6#
ES	2 372 591	144	342,062	6841,3
JAV	9 405 183	27	252,18	5689,2
Japonija	371 166	335	124,45	3707,9

BNVP (JAV dol. 1 gyventojui)	BNVP (perkamosios galios paritetas)	Aukštasis mokslas (% studentų tarp 20–24 m. gyventojų)	Sveikatos apsauga (žmonių vienam gydytojui)
13 758	12 427	26	410
21 815	18 170	37	321
27 485	17 768	32	448
7 689	8 417	29	340
16 831	14 731	34	360
21 176	17 521	31	552
17 987	16 300	25	870
30 588	24 771	33	496
21 110	17 023	34	444
8 521	9 736	18	575
23 093	18 665	40	421
22 032	16 310	33	710
23 427	18 005	33	333
25 385	17 067	25	960
26 388	17 785	43	503
21 737	15 025	47	322
28 324	16 496	33	355
34 830	22 159	28	1 441
229	–	7	2 070
1 329	4 770	31	340
2 437	6 923	18	389
1 963	4 081	22	416
1 089	2 307	9	než.
1 908	5 224	18	389
3 009	5 297	15	740
9 930	–	15	754
7 222	–	11	500
			636
1 800			471
2 481			463
			493
7 150	8 098		512
3 110			250
3 830			204
3 410			195
2 710			222
2 170			249
3 220			214
2 340			229
11 933!#			
20 000			
22 560			
29 794			

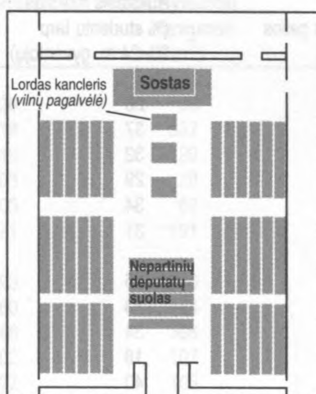
! = suskaičiuota # = įskaitant visą Rusijos Federaciją

Šaltiniai: OECD Main Economic Indicators, 1993 m. gruodis; IMF IFS, 1993 m. gruodis; DOTS 1993 Yearbook; World Bank Atlas, 1994

105. Parlamentinės asamblėjos

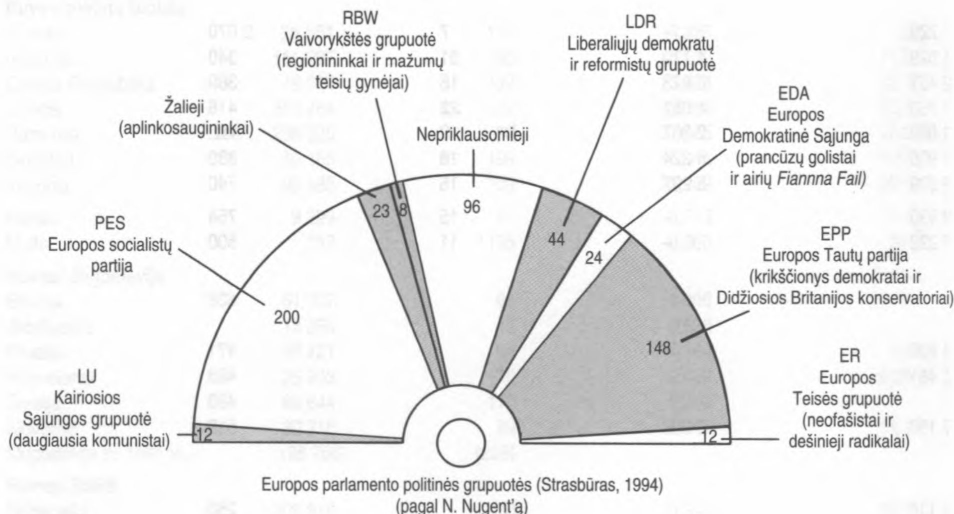
a) Britanijos parlamento Bendruomenių rūmai (Vestminsteris)

b) Britanijos parlamento Lordų rūmai (Vestminsteris)

c) Aukščiausioji Taryba (Maskva)

Europos parlamento politinės grupuotės (Strasbūras, 1994)
(pagal N. Nugent'ą)

106. Europa 1995 metais: Narystė penkiose tarptautinėse organizacijose*

	ET[1]	NATO	VES[2]	ES[3]	ESBK[4]
Įsteigta	1949–1950	1949	1954	1957	1975
Funkcija	Bendradarbiavimas teisiniais, kultūriniais ir žmogaus teisių klausimais	Gynyba	Europos gynyba	Ekonominė, socialinė ir politinė integracija	Pasitikėjimą didinančios priemonės
Būstinė	Strasbūras	Briuselis	Briuselis	Briuselis	Praha
Iš viso narių (1995 m.)	33	16	10	15	53
Airija	N		St	N	N
Albanija	Sv	PT			N
Andora	N			SSS	
Armėnija		PT			N
Austrija	N			N	N
Baltarusija	Sv	PT			N
Belgija	N	N	N	N	N
Bosnija	Sv				
Bulgarija	N	PT	A	A	N
Čekijos Respublika	N	PT	A	A	N
Danija	N	N	St	N	N
Estija	N		A	A	N
Graikija	N	N	N	N	N
Gruzija		PT			N
Islandija	N	N		EEZ	N
Ispanija	N	N	N	N	N
Italija	N	N	N	N	N
Jugoslavijos Federacija (Serbija ir Juodkalnija)					Suspenduota
Jungtinė Didžiosios Britanijos ir Šiaurės Airijos karalystė	N	N	N	N	N
Kroatija	Sv				N
Kipras	N			A	N
Latvija	Sv	PT	A	A	N
Lenkija	N	PT	A	A	N
Lietuva	N	PT	A	A	N
Liuksemburgas	N	N	N	N	N
Makedonija	Sv				St
Malta	N			A	N
Moldova	Sv	PT			N
Monakas				SSS	N
Norvegija	N	N		EEZ	N
Olandija	N	N	N	N	N
Portugalija	N	N	N	N	N
Prancūzija	N	N	N	N	N
Rumunija	N	PT	A	A	N
Rusija	Sv	PT			N
San Marinas	N			SSS	N

	ET[1]	NATO	VES[2]	ES[3]	ESBK[4]
Slovakija	N	PT	A	A	N
Slovėnija	N	PT		A	N
Suomija	N	PT	St	N	N
Švedija	N	PT	St	N	N
Šveicarija	N			SSS	N
Turkija	N	N			N
Ukraina	Sv	PT			N
Vatikanas					N
Vengrija	N	PT	A	A	N
Vokietija	N	N	N	N	N
Kanada		N			
JAV		N			

Paaiškinimai:

** Šaltinis: Independent, 1994 m. gruodžio 12 d.*

N= narė; A = asocijuotoji narė; Sv = svečio teisėmis; EEZ = tik Europos ekonominės erdvės narė; PT = partnerystė vardan taikos; St = stebėtojo statusas; SSS = specialios sutarties statusas

[1] Europos taryba (įskaitant Žmogaus teisių teismą)

[2] Vakarų Europos Sąjunga

[3] Europos Sąjunga (buvusi Europos ekonominė bendrija), įskaitant Europos teismą

[4] Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencija

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ

Tiudorai, dinastija 54, 433, 473, 549, 552, 553, 555, 808

Norman Davies
EUROPA: ISTORIJA

Redaktorius *J. Kubilius*
Dailininkas *L. Spurga*
Korektorė *L. Girevičienė*
Maketavo *A. Gaidamavičius*

Leidykla VAGA, Gedimino pr. 50, LT-2056 Vilnius
El. paštas info@vaga.lt; http://www.vaga.lt
Gedimino pr. 50, LT–2056 Vilnius
Spausdino UAB LOGOTIPAS, Utenos g. 41a, LT-08217 Vilnius
Tiražas 2050 egz.

Davies, Norman

Da 461 Europa: istorija/Norman Davies; iš anglų kalbos vertė L. Tamas, V. Petrukaitis. — Vilnius: Vaga, [2008]. — 1366 p.: iliustr., žemėl. — Atviros Lietuvos knyga: ALK.

Bibliogr. p. 1129—1195. — Asmenvardžių r-klė: p. 1331—1336

ISBN 5-415-01578-7

Monumentalus veikalas, aprėpiantis Europą nuo jos priešistorės iki Sovietų imperijos žlugimo XX a. pabaigoje. Aiškūs panoraminiai apibendrinimai, gyvos istorinės detalės, drąsios išvados ir įtikinama analizė — būdingiausi šios originalios knygos bruožai.

UDK 940

NORMANAS DAVIESAS, iškilus Londono universiteto profesorius, Oksfordo Wolfsono koledžo vyresnysis dėstytojas, keleto pagarsėjusių Europos istorijos knygų, tarp jų ir *Dievai žaidžia* bei *Europos širdis* autorius.

Veikalas *Europa. Istorija* monumentalus, stebinantis žvilgsnio platumu, išmanymo gilumu bei istorinės nuojautos subtilumu, titaniškas vieno žmogaus darbas.

Autoriaus istorinio požiūrio originalumą, kartais net šokiruojantį išvadų naujumą atspindi ir knygos struktūra: dvylika skyrių, pateikiančių panoramiškai skaidrų Europos istorijos vaizdą nuo ledynmečio iki „šaltojo karo“ ir Sovietų imperijos žlugimo XX a. pabaigoje, inkrustuoti per 300 „kapsulių“ itin patrauklių (tačiau ir prasmingų) istorijos įdomybių, leidžiančių beveik netarpiškai pajusti Senovės Graikijos, krikščioniškojo viduramžių pasaulio, Napoleono epochos ar, tarkim, fašistinio režimo realybę. Tai tikrai gyvas istorijos jausmas.

Kiekvienas skyrius baigiamas „momentine istorijos nuotrauka“ tarsi sustabdžius laiką, skvarbiu istoriko (ar iškilios asmenybės) žvilgsniu aprėpiamas visas žemynas iš vieno erdvės taško taip „užfiksuojama“ kurios nors epochos baigmės situacija, pavyzdžiui, „Niurnbergas. 1945 m. spalio 19 d., penktadienis“.

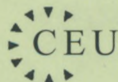
Knygoje ypač daug dėmesio skiriama Rytų Europai, beje, ir Lietuvai. „Nėra anglų kalba kitos Europos istorijos, kuri nebūtų tokia nešališka, tyrinėdama Rytus ir Vakarus (...) Po Normano Davieso jau nebeįmanoma Europos istorijos rašyti taip, kaip rašėme iki šiol...“ *(London Review of Books)*

Itin informatyvūs šio veikalo priedai su žemėlapiais, istorinėm santraukom, popiežių, imperatorių, valdovų dinastijų sąrašais, chronologinėm lentelėm ir kt.

Dešimt kartų išrinkta Metų knyga, ji yra ambicingiausias kada nors pasirodęs veikalas apie senojo kontinento istoriją.

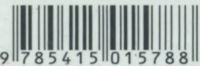
ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su šiuolaikinių humanitarinių mokslų pagrindais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

ISSN 1392-1673
ISBN 5-415-01578-7

www.vaga.lt

Norman Davies

EUROPA

ISTORIJA

VAGA
ALK